Printed at The Luhānā Mitra Steam Printing Press
by A V Thakkar
for the Publisher on 1-1-32

Published by S'rī Yaśovijaya Jaina Granthamālā
Bhāvnagar (Kathiāwar)

नमो नमः श्रीप्रभुधर्मसूरये ।

ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ પ્રવર્તક ઉપાધ્યાય

શ્રીમંગલવિજયકૃત

જૈન-તત્ત્વ-પ્રદીપ

નો

વિવેચનાત્મક અનુવાદ

યાને

આર્હત દર્શન દીપિકા.

સંશોધન, ભાષાંતર તેમજ વિવેચન કરનાર—

પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ્. એ.,

ન્યાયકુસુમાંજલિ, સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા વગેરેના અનુવાદક અને વિવેચક તેમજ

સભાષ્ય સટીક તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર વગેરેના સંપાદક

પ્રકાશક—

શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાલાના કાર્યવાહક

પ્રથમ આવૃત્તિ નકલ ૧૦૦૦

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૮ વીર સંવત્ ૨૪૫૭ ધર્મ સંવત્ ૧૦

મૂલ્ય રૂ ૭-૦-૦

નવયુગપ્રવર્તક સ્વર્ગસ્થ ગુરૂદેવ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજ.

दत्ता शास्त्रविशारदेन सहिता सर्वैर्बुधै स्वेच्छया
जैनाचार्यपरामवाप्य पदवीं बुद्धया कुशाग्रीयया ।
दूरीकृत्यरजोऽप्यजस्रमखिलं स्वस्य च शिष्योच्चये
तन्वन्तं सुमनः सु धर्मविजयं ख्यातं च वन्देऽनिशम् ॥ १ ॥

મહાત્મા શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-
સ્મૃતિ.

જેમની કૃપાદૃષ્ટિથી અને જેમના વિચક્ષણ વિનેયવર્ગના આદરણીય પ્રયાસથી
મારો ધાર્મિક અભ્યાસ વિશેષતઃ પ્રગતિમાન્ બન્યો, અજૈન જનો સાથેની
જેમની આકાક્ષ્ય અને અનુકરણીય વર્તણુકે મારા મન ઉપર ઊંડી
છાપ પાડી, જેમની સાહિત્યના પ્રચારની સતત ભાવનાથી
મારામા નવીન ચૈતન્યનો સ ચાર થયો, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમા
પણ જૈન ધર્મનો વિજયવાવટો ફરકાવવાની
જેમની મહત્ત્વાકાક્ષાએ મારા જેવાને યુરોપ
મોકલી ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અપાવ-
વાના સ કલ્પને જન્મ આપ્યો,
જેમની જ્ઞાનસમૃદ્ધિએ
વિવિધ વર્ણ, વેષ, વિદ્વત્તા અને આચાર-વિચારવાળી વ્યક્તિઓને આકર્ષિત
કરી, જેમની સમયજ્ઞતાએ પ્રતિસ્પર્દ્ધિઓના હૃદયમાં પણ સાદર સ્થાન
મેળવ્યુ અને કેટલાકને તો પરમ મિત્રરૂપે પરિણમાવ્યા તે પ્રાતઃ-
સ્મરણીય, પૂજ્યપાદ, સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય
શ્રીવિજયધર્મસૂરિવરના વાત્સલ્યપૂર્ણ મહાન્ ઉપ-
કારના સ્મરણ લેશ તરીકે આ **આર્હત-દર્શન-**
દીપિકાના પ્રણયન-પ્રસંગે એ મગળ
મૂર્તિને સવિનય વ દન કરૂં છુ અને
એમના સદ્‌ગુણોની પુનઃ પુનઃ
પ્રશંસા કરૂં છું

પ્રાચ્યવિદ્યાસશોધનમ દિર,
પુણ્યપત્તન
આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી
વીર સ વત ૨૪૫૭

ચારિત્ર્યાનુરાગી
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

શ્રીરસિક-ચન્દ્રિકા-સ્મરણ

સામાન્ય સ્થિતિ હોવા છતા એમ્ એ (M A.) સુધીનો મને ઉચ્ચ અભ્યાસ
કરાવવા જેમણે આર્થિક આપત્તિ સાનંદ નીભાવી લીધી, મારામા
જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટાવવા માટે પોતાના દેહની દીવેટ બનાવતા જેમને જરા
પણ ક્ષોભ ન થયો, મારા જીવનને નૈતિક અને ધાર્મિક
સસ્કારોથી સસ્કારિત કરવુ એ જ જેમનુ
જીવનસૂત્ર હતુ, ટુકમા હુ મનુષ્ય-
ભવ સાર્થક કરી શકુ
એ
જેમની સદા ઉત્કટ
ભાવના હતી તે તીર્થસ્વરૂપી,
પુણ્યશ્લોક, [1]સુગૃહીતનામધેય માતાપિતાના
અપ્રતિમ ઉપકારના સ્મરણ-ચિહ્નરૂપે હુ તેમના અમર
આત્માને સવિનય પ્રણામ કરૂ છુ અને આ ક્ષુદ્ર કૃતિની યોજના
દ્વારા મે જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે તેમણે મારે માટે સેવેલ
સુયોગ્ય પરિશ્રમનુ યત્કિચિત્ ફળ છે એમ સુચવતો વિરમુ છુ.

પ્રાચ્ય-વિદ્યા-સશોધન-મદિર
પુણ્યપત્તન
આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી
વીર સવત્ ૨૪૫૭

વાત્સલ્યભાજન શિશુ
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

---

૧ પિતા-રસિકદાસ માતા-ચદા (ચદ્રિકા)ગૌરી

પ્રકાશકના બે બોલ.

જૈન ધર્મની સાહિત્ય-સેવાના તથા અમૂલ્ય ગ્રન્થપ્રકાશનના ઉદ્દેશથી સદ્ગત શાસ્ત્રવિશારદ મહાત્મા શ્રી**વિજયધર્મ**સૂરીશ્વરજીના વરદ હસ્તે સ્થપાએલ આ સસ્થા સમયાનુકૂલ અને શક્તિ અનુસાર ગ્રન્થપ્રકાશનનું કાર્ય અત્યાર સુધી કરતી આવી છે તે જૈન સમાજને વિદિત છે પરતુ એટલુ તો કહેવુ પડશે કે પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીના સ્વર્ગવાસથી આ સસ્થાને બહુ હાનિ સહન કરવી પડી છે સસ્થા પગભર બની તે પહેલા જ સમાજના કમનસીબથી તેઓશ્રી આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા, જેથી આર્થિક ચિતાના વાદળો હજી સસ્થાના કાર્યક્ષેત્રમાથી ખસ્યા નથી આથી આવી આર્થિક પરિસ્થિતિની ગભીરતામા સસ્થાને સભાળી સભાળીને અમારે સાહિત્ય-સેવાના ક્ષેત્રમા પગલા માડવા પડે છે છતા એ નિવેદન કરતા આનદ થાય છે કે પ્રાતસ્મરણીય **વિજયધર્મ**સૂરીશ્વરજીના વિદ્વાન્ શિષ્યવર્ગ તરફથી આ સસ્થાને અનેક વાર બદકે સદા સહાયતા મળતી રહી છે આ ઉપરાત એમ કહેવામા પણ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે આ સસ્થાનુ અસ્તિત્વ પણ તેઓશ્રીની જ કૃપાદૃષ્ટિને આભારી છે

ન્યા તી ન્યા વિ ઉપાધ્યાય શ્રી**મગલવિજયજી** જેઓ સસ્કૃતના પ્રકાડ વિદ્વાનોની પક્તિમા અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે અને જેમના **ધર્મદીપિકા, જૈનતત્ત્વપ્રદીપ, સપ્તભગી, તત્ત્વાખ્યાન** (પૂર્વાર્ધ–ઉત્તરાર્ધ) તથા અન્ય પુસ્તકોનુ પ્રકાશન કરવાનુ સદ્ભાગ્ય આ સસ્થાને પ્રાપ્ત થયુ છે, તેઓશ્રીની અન્યાન્ય કૃતિઓ પૈકી **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**નુ વિવેચનાત્મક ભાષાતર પ્રકાશન કરવાનુ પણ અમને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ ખરેખર સસ્થા તેમજ સમાજને માટે એક આનદની વાત છે વિશેષમા આ પ્રકાશન અર્થે તથા અન્ય પ્રકાશન અર્થે પણ ઉપદેશ દ્વારા આર્થિક સહાયતા કરાવવા તેઓશ્રીએ જે તકલીફ ઊઠાવી છે તે બદલ આ સસ્થા તેમની ઋણી છે

સાથે સાથે પૂજ્ય ઉપાધ્યાય મહારાજશ્રી પાસે **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**નુ અધ્યયન કરી બહુ જ સુન્દર અને વિસ્તૃત વિવેચન પૂર્વક **આર્હત દર્શન દીપિકા** નામે ગુજરાતી અનુવાદ માટે પરિશ્રમ કરનાર વિદ્વાનબધુ [1]પ્રોફેસર **હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીઆ M A** નો આ સ્થળે આભાર માનવો અમે નહિ ભૂલીએ

તદુપરાત ગ્રથકાર ઉપાધ્યાયજીની સક્ષિપ્ત જીવનરેખા આલેખવામા શ્રી**વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મડળ (શિવપુરી)**ના વિદ્યાર્થી ન્યાયતીર્થ **બાલાભાઈ વીરચદ દેસાઇ**એ જે શ્રમ લીધો છે તેની નોધ લેતા અમને અવશ્ય હર્ષ થાય છે

આશા છે કે આવી જ રીતે અમારી સસ્થાને આવા પ્રકાશનો દ્વારા પગભર કરવાના પુણ્યકાર્યમા હરકોઇ વિદ્વાન્ સહાયતા કરશે

વિનીત—

અભયચદ ભગવાનદાસ ગાધી

-શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રથમાળા,

ભાવનગર

ધર્મ સવત્ ૧૦
ભાદ્રપદીય શુક્લ ચતુર્દશી
ભાવનગર

[1] A post-graduate lecturer at the B O R. Institute (Poona)

ન્યા તી ન્યા વિ ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપ સંબંધી

ઉત્સર્ગ–ઉદ્ગારનો અનુવાદ

ગુજરાતથી પગે વિહાર કરીને મહાશ્રમ પૂર્વક જેમણે ' કાશી 'મા મોટું જૈન વિદ્યાલય સ્થાપ્યુ, ત્યાના પ્રૌઢ વિદ્વત્તાથી વિભૂષિત પંડિતોનો જૈનધર્મ વિષેનો સદેહ જેમણે સ્ફુરાયમાણ તર્કો વડે દૂર કર્યો, ' બગાળ ' દેશમા વિચરીને ધર્મોપદેશ આપી ત્યાના માસ ભક્ષણ કરનારા મનુષ્યના હૃદયમાં કરુણાનો અકુર જેમણે રોપ્યો, ' કાશી 'ના રાજાના પ્રમુખપણા હેઠળ સર્વ ભારતીય પડિતોએ જેમને ઉચ્ચ પદવીના માનથી અલકૃત કર્યા, હિસારૂપ દોષને દૂર કરવા માટે અને દયાધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે જે કૃપાળુએ ' કાશી 'મા પશુશાળા (પાંજરા-પોળ) સ્થાપી, ' જોધપુર ' નગરમા જૈનસાહિત્યપરિષદ્ ભરી શિક્ષાના વ્યાપારના ડિડિમની જેમણે ઉદ્ઘોષણા કરી, તેમજ ગામે ગામ અને શહેરે શહેર સર્વત્ર જૈન ધર્મ સબધી ભાષણો દ્વારા લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાનુ જેમનુ વ્રત નિશ્ચળ છે, તે શારદ ચદ્રરૂપી અમૃતની જેમ સુંદર આચાર વડે મનોહર એવા શ્રીવિજયધર્મ નામના સૂરિ ખરેખર પ્રસિદ્ધ જ છે. મારા જેવા જડ બુદ્ધિએ પણ જે કઇ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી તેમા તારી કૃપાદૃષ્ટિ સિવાય બીજુ કશુ કારણ નથી હે ગુરુ! તારી કૃપાથી જ હુ આટલી ભૂમિકાએ આરૂઢ થયો છુ એટલે તારા ઋણમાથી મારી જાતને મુક્ત કરવા હુ અસમર્થ જ છુ, છતા તારા કરકમળમા આ કઇક કૃતિ અર્પુ છુ અને એથી મારા જન્મને અશત કૃતાર્થ થયેલો માનુ છુ

—મંગલવિજય

ન્યા. તી ન્યા. વિ ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયકૃત જૈનતત્ત્વપ્રદીપની

પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ

॥ अर्हम् ॥

नमो नम श्रीप्रभुधर्मसूरये ।

અન્ય શાસ્ત્રને વિષે જેમણે સમુચિત પ્રયત્નો કર્યા છે એવા વિચક્ષણ પંડિતમન્યો પણ દુસ્તર, અપાર અને અગાધ એવા **જૈન** પ્રવચનરૂપ સાગરમા પ્રવેશ કરવાને ખરેખર મોટે ભાગે અસમર્થ છે તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા જનોની તો વાત જ શી કરવી ? આથી કરીને સુગભીર અર્થવાળા તે પ્રવચનોનો સુખેથી બોધ થાય તે માટે **ભદ્રબાહુસ્વામી**, વાચકમુખ્ય (**શ્રીઉમાસ્વાતિ**), **સિદ્ધસેન દિવાકર**, **જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ**, **હરિભદ્રસૂરિ** **હેમચન્દ્રસૂરિ** વગેરે દુષમ આરારૂપ રાત્રિ(ના અધકાર)ને દૂર કરવામા સૂર્ય સમાન પૂર્વાચાર્યોએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા તે દ્વારા પણ તથાવિધ ઉપકાર થવાનો અસભવ જોઇ પરોપકારપરાયણ ચિત્તવાળા ભગવાન્ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજયગણિ**એ તર્કસિદ્ધાન્તના રહસ્યથી પરિપૂર્ણ ગ્રથો રચ્યા, પરતુ કાળના બળે બુદ્ધિની વધારે ને વધારે મદતાથી યુક્ત બનતા હાલના માનવો તે કષ્ટે સમજી શકે તેમ છે, એથી સસ્કૃતના અલ્પ અભ્યાસી હોવા છતા સક્ષેપમા પરતુ સ્પષ્ટ રૂપે આર્હત મતને વિષે પ્રતિપાદન કરાયેલા પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનના અભિલાષી જનો અલ્પ પ્રયત્નથી એનો બોધ પામે તેટલા માટે **તત્ત્વાર્થાધિગમ** વગેરે ગ્રંથોનો આધાર લઇ, સુવિખ્યાત નામવાળા ગુરુવર્ય શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય **શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરની** તેમજ અનલ્પ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી નિષ્ણાત બુદ્ધિવાળા બનેલા મારા (મોટા) ગુરુબધુ ઉપાધ્યાય (અત્યારે આચાર્યપદે બિરાજતા) શ્રીઇન્દ્રવિજયની કૃપાથી, અલ્પજ્ઞ હોવા છતા મે સાદી ભાષામા નવીન પદ્ધતિ પૂર્વક લક્ષણના પ્રદર્શનરૂપે (જૈન દર્શનકારને સમત) પદાર્થના રહસ્યનુ પ્રતિપાદન કરનારો આ **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ** નામનો ગ્રથ રચ્યો છે

આ ગ્રથમા સાત અધિકારોની યોજના કરાઇ છે તેમા પહેલા અધિકારમા જીવ, ઉપયોગ, બધ અને મુક્તિના ઉપાય વગેરે પદાર્થોનુ પ્રતિપાદન કરાયુ છે બીજા અધિકારમા અજીવરૂપ ધર્માસ્તિકાયાદિનુ અને વિશેષે કરીને પુદ્ગલનુ નિરૂપણ કરાયુ છે ત્રીજા અધિકારમા આશ્રવ તત્ત્વનુ કારણના ઉલ્લેખપૂર્વક તેના ભેદો અને અવાતર પ્રકારોનુ દિગ્દર્શન કરાવાયુ છે ચોથા અધિકારમા બન્ધકારણીભૂત કર્મના ભેદો અને પ્રભેદોનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે પાચમા અધિકારમા સવર તત્ત્વનુ વિવેચન કરાયુ છે છઠ્ઠા અધિકારમા નિર્જરા તત્ત્વના સ્વરૂપનુ કારણ વગેરે ઉલ્લેખપૂર્વક વિવેચન કરાયું છે સાતમા અધિકારમા મોક્ષ તત્ત્વના સ્વરૂપનુ નિરૂપણ છે

આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રને અભીષ્ટ એવા સાતે તત્ત્વો પૈકી પ્રત્યેક પરત્વે એક એક અધિકાર યોજી તેનુ નિરૂપણ કરાયુ છે વળી આ ગ્રથગત લક્ષિત શબ્દોના અકારાદિ અનુક્રમની તેમજ સૂચીપત્રની ગ્રથના અતમા યોજના કરવામા આવી છે આ પ્રમાણે યથાસાધ્ય પ્રયાસ કરવા છતા જે કોઇ ત્રુટિ કે પ્રમાદજન્ય અશુદ્ધિ વગેરે દોષ કે સૂત્રવિરુદ્ધ પ્રરૂપણા આ ગ્રથમા ઉદ્ભવેલ હોય તેનુ પરિશોધન કૃપાળુ હૃદયવાળા સજ્જનો કરશે એવી મુનિ **મગલવિજય** આશા રાખે છે

અગ્ર-વચન (Foreword)

ઇ સ ૧૯૧૮ મા હુ એમ્ એ (M A)ની પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થયો અને એ વર્ષમા વિલ્સન્ પાઠશાળા (Wilson College)મા ગણિતના અધ્યાપક તરીકે જોડાયો, એથી મને જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માટે યથેષ્ટ સમય મળવા લાગ્યો એનો સદુપયોગ થાય તે માટે મારે વિશેષ રાહ જોવી ન પડી ઇ સ ૧૯૨૦ મા શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ પોતાના વિનીત અને વિચક્ષણ શિષ્યમડળ સાથે ' મોહમયી ' નગરીમા પધાર્યા તેમની મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ થતા મને સવાર સાઝ અભ્યાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી આનુ એક પરિણામ એ આવ્યુ કે ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાય **શ્રીમગલવિજય** પાસેથી હુ **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**નુ અધ્યયન કરી શકયો તેઓ આ નગરી છોડી ગયા તે પૂર્વે મે **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**નુ ભાષાતર તૈયાર કરી તેમને બતાવ્યુ હતુ સમય જતા મારૂ વાચન ક્ષેત્ર વિશાળ થતા મે પ્રસગોપાત્ત વિવેચન તૈયાર કરવા માડયુ મુદ્રણાલયમા છપાતી વેળા પણ પ્રાય ઉમેરો કરવાની તક જવા દીધી નથી [1] આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મારી મુદ્રણાલય-પુસ્તિકાનુ ઉપાધ્યાયજીને હાથે સર્વાગે નિરીક્ષણ થયાનો સુયોગ મળ્યા બાદ જ આ **આર્હતદર્શનદીપિકા** નામનો ગ્રથ છાપવા અપાયો નથી પરતુ એ ઉમેરવુ જોઇએ કે પ્રથમ વેળાના શોધન-પત્ર તેમજ પ્રાય દ્વિતીય વેળાના શોધન-પત્ર પણ તેમની નજર હેઠળથી પસાર થતા હતા અને કેટલીક વાર તો તેઓ તેમા અમૂલ્ય ફેરફારો સૂચવતા હતા આનો બન્યો તેટલો લાભ લઇ ત્રીજી વારના શોધન-પત્રમા યોગ્ય પરિવર્તન કરી તે છપાવવા મે રજા આપી છે

આ ગ્રથ કેવળ **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**નુ ભાષાતર નથી તેમજ એ એનુ સામાન્ય સ્પષ્ટીકરણ પણ નથી, પરતુ એ એનુ વિસ્તૃત વિવેચન છે કેટલાક જટિલ વિષયો વિષે પણ અત્ર યથામતિ ઊહાપોહ કરાયો છે જૈન દર્શનના સાગ અભ્યાસી તરીકે ગણાતી વ્યક્તિને પણ આમાથી કઇક નવુ જાણવાનુ મળી રહેશે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે અત્ર આલેખાયેલા વિષયો ઉપરાત ઘણાના વિવરણ માટે અત્ર અવકાશ છે, દ્રવ્યાનુયોગ સબધી હજી અનેક દિશાઓ-માથી પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે ખાસ કરીને **પ્રજ્ઞાપના** અને **વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ**ના પ્રકાણ્ડ અભ્યાસી આમા ઘણી વસ્તુઓની ન્યૂનતા જોઇ શકશે, પરતુ એ સમગ્ર હકીકતોનો સમાવેશ કરવા જતા ગ્રથનુ કલેવર વધી જવાના ભયને તેમજ તેને લીધે વધનાર ખર્ચને પહોચી વળવાની મુશ્કેલીને પણ બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ એ ગ્રથ જે કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજાયો છે તેના ક્ષેત્રની બહારનો એ ગ્રથ થઇ જાય એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેમજ ખાસ કરીને એવા અગમ્ય પ્રદેશમા ઉડ્ડયન કરવા માટે આવશ્યક શક્તિ અને પરિસ્થિતિ નહિ હોવાથી આ વાત અત્ર પડતી મૂકવામા આવી છે છતા આ ગ્રથની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો અપૂર્વ

---

૧ આથી એક સરખી શૈલી ન રહી હોય તો તે બનવાજોગ છે, પરતુ પૂર્વાપર અનુસધાન જળવાઇ રહે તે બાબ્ત મે બનતી કાળજી રાખી છે.

અવસર મને પ્રાપ્ત થશે તો તે વેળા જો એની ખાસ આવશ્યકતા જણાશે તો આ સેવક પોતાનાથી બનતુ કરવા ચૂકશે નહિ એવી આશા રખાય છે'

દર્શનશાસ્ત્ર એ અદ્ભુત રત્નાકર છે એના અનેકવિધ, ગમ અને ભગરૂપ તરંગોના આઘાતમા એકાદ દર્શનના તત્ત્વો તણખલાની માફક ક્યાક ક્યાક છૂટાછવાયા તરતા હોય તે તમામને એકત્રિત કરવાનુ પણ મારામા સામર્થ્ય નથી તો સમસ્ત દર્શનોના સર્વાગીય તત્ત્વોને હસ્તગત કરવાની તો વાત જ શી કરવી? પ્રસ્તુત ગ્રથમા સમગ્ર પૌર્વાત્ય દર્શનોનુ સર્વાગીય નિરૂપણ બની શકયુ નથી વળી પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક તત્ત્વોનો પણ ઊહાપોહ કરવો બાકી રહી ગયો છે અર્થાત્ જૈન દર્શન સબધી અને ષડ્દર્શન પરત્વેના એક એક મહત્વના મુદ્દાની જોડમા એક બીજુ મહત્ત્વનુ પ્રકરણ પરિશિષ્ટરૂપે પણ છેવટે ઉમેરાવુ જોઇતુ હતુ તેમા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા પૌર્વાત્ય દાર્શનિક તત્ત્વોના સમન્વય પૂર્વક આલેખાવી જોઇતી હતી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો **ઍરિસ્ટોટલ્** (Aristotle), **પ્લેટો** (Plato), **સ્ટૉઇક** (Stoic) તત્ત્વજ્ઞાની ઝેનો (Zeno), આપણે ત્યાના મધ્યયુગની પેઠે શાબ્દિક જાળ ગુથનાર મધ્યયુગવર્તી **સ્કૂલમેન** (Schoolmen), નવ યુગનો આરભ કરનાર **બેકન** (Bacon), આચાર્ય **શ્રીરામાનુજ**ની માફક વિશિષ્ટાદ્વૈતી **સ્પાયનોઝા** (Spinoza), તદનતર કેવલાદ્વૈતી **મેલેબ્રાચે** (Malebranche), આત્મ-વાદી **ડેકાર્ટ** (Descartes), પછી પોઝિટિવિઝમ્ (Positivizm) ના સસ્થાપક **કૉમ્ટ્** (Comte), ત્યાર બાદ જનહિતવાદિત્વના પુરસ્કર્તા **જૉન સ્ટુઅર્ટ મિલ** (John Stuart Mill), સુખવાદી **હેલ્વેશિયસ્** (Helvetius) અને તેની ઉપર પોતાના કાયદાનુ તત્ત્વ જ્ઞાન રજુ કરનાર **બેથમ** (Bentham), નીતિ અને ધર્મનુ લગ્ન કરાવી આપનાર ઉદાર અને ધર્મશીલ ડૉ **માર્ટિનો** (Martineau), તદ્દન નજીકની એટલી ઓગણીસમી શતાબ્દીની લગભગ પૂર્ણાહુતિના સમયે ચમકનાર ભૌતિક શાસ્ત્રમાના મેરુમણિ **સ્પેન્સર** (Spencer), ત્યાર બાદ જર્મન્ (German) જગતમાના, આર્યાવર્તના **શ્રીશકરાચાર્ય**ના અવતારરૂપ ગણાતા **કેટ** (Kant), તદનતર એમના જ તત્ત્વજ્ઞાનનુ સ્પષ્ટીકરણ કરનાર તેમજ નવયુગના ફેરફાર પ્રમાણે ઇતિહાસનુ ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન કથનાર **ફિક્ટે** (Fichte), **શેલિગ** (Schelling), વીસમી સદીમાના મહાતત્ત્વજ્ઞાની **બ્રૅડ્લે** (Bradley) અને ફ્રાન્સ (France) નિવાસી **બર્ગસન્** (Bergson)—આ બધાના મતવ્યોના નિર્દેશ પૂર્વકનુ થોડામા અને માર્મિક રીતે સહેલી ભાષામા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક પ્રકરણ રચાવુ જોઇતુ હતુ

આ તો મારા વિવેચનમા મને જે દૃષ્ટિએ ન્યૂનતા જણાઇ છે તેનો ઉલ્લેખ થયો હવે મૂળ ગ્રથ **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**ને ઉદ્દેશીને થોડો વિચાર કરીશુ એ ગ્રથ સસ્કૃત ભાષામા રચાયેલો છે ઇ સ ૧૯૧૮મા એ છપાઇને પ્રથમ બહાર પડયો મુખપૃષ્ઠ પછી (હાલ સ્વર્ગસ્થ પરતુ તે સમયે વિદ્યમાન) **શ્રીવિજયધર્મ**સૂરિની પ્રતિકૃતિ, ગ્રન્થકારે ઉત્સર્ગોદ્ગાર દ્વારા તેમને કરેલ [1]સમર્પણ અને ત્યાર પછી બે પાનાની [2]પ્રસ્તાવના બાદ મૂળ ગ્રથનો પ્રારભ થાય છે આનુ નામ **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**

૧-૨ આ બેના મે તૈયાર કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ માટે જુઓ પૃ ૧૧-૧૨

રખાયુ છે, તે [1]સકારણ છે આના સાત વિભાગો પાડી પ્રત્યેક વિભાગ માટે અધિકાર એવી સજ્ઞા યોજવામા આવી છે એનુ ૪૪ ક્રાઉન પોડશપત્રી છે અને એનુ કલેવર ૧૬૬ પૃષ્ઠનુ છે અતમા પ્રશસ્તિના ૨, લક્ષિતશબ્દાનુક્રમણિકાના ૩૬ અને શુદ્ધિપત્રકના ૮ પૃષ્ઠો નજરે પડે છે આ પ્રમાણેનુ એનુ બહિરગ સ્વરૂપ છે અતરગ સ્વરૂપનો વિચાર કરતા ખાસ કરીને વિદ્યાવારિધિ વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર** અને તેની સુપ્રસિદ્ધ શ્વેતામ્બરીય અને દિગબરીય વૃત્તિઓને આધારે એ યોજાયેલો છે એની શૈલી લાક્ષણિક છે લગભગ પ્રત્યેક પારિભાષિક શબ્દનુ સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા અત્ર દર્શાવાયુ છે મુખ્યત્વે કરીને આ લક્ષણો જ ગ્રથનો મોટો ભાગ રોકે છે અને પ્રાયઃ એનો જ આ મસ્કરણમા સમાવેશ કરાયો છે આમાથી કેટલાક લક્ષણો અવતરણરૂપે શ્રીયુત **મોતીલાલ લાધાજી** દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલ **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના** ટિપ્પણોમા નજરે પડે છે એ લક્ષણો લક્ષણના લક્ષણને અનુસરે છે કે નહિ, એ શાસ્ત્રસગત છે કે નહિ, એ વસ્તુના નિરૂપણ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે કે નહિ ઇત્યાદિ સબધી વિશેષ ઊહાપોહ કરવા માટે ખાસ જરૂર જણાતી નથી [2]

કેટલીક વાર એક જ પદાર્થ આશ્રીને બે કે તેથી પણ વધારે લક્ષણો પણ અપાયા છે આમ કરવામા ગ્રથકારનો હેતુ કોઇ પણ રીતે અભ્યાસીને સહાયક થઈ પડવાનો હોય એમ જણાય છે આ સસ્કરણમા આપેલા બધા લક્ષણો મૂળ ગ્રથને જ અનુસરતા નથી, કેમકે છપાતી વેળા પણ કોઇક કોઇક વાર ગ્રથકારને હાથે તે પૈકી કેટલાકની બાબતમા પરિવર્તન થયુ છે

આ ગ્રથકારનુ જીવનચરિત્ર સપૂર્ણ રીતે અત્ર ન આલેખતા કેવળ એમની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓની નોધ લેવી દુરસ્ત સમજાય છે, કેમકે તેમની જન્મભૂમિ, તેમનો જન્મસમય તેમના માતપિતા, તેમનો શૈશવ-કાળ ઇત્યાદિ હકીકતોની મને અગત માહિતી નથી, તેના જિજ્ઞાસુએ તો આ ગ્રથમા હવે પછી આપવામા આવનાર ચરિત્ર તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો

ગ્રથનુ નામ	ભાષા	રચના-[3]વર્ષ	મુદ્રણ-[4]વર્ષ
૧ **સપ્તભગીપ્રદીપ**	ગુજરાતી	૧૯૩૩	૧૯૭૭
૨ **શક્તિવાદટિપ્પણ**	સસ્કૃત	૧૯૬૫	અમુદ્રિત

૧ ગ્રથોનાં નામકરણ પ્રાય આકસ્મિક હોતા નથી મોટે ભાગે એમ કહી શકાય કે પૂર્વકાલીન અને સમકાલીન વિદ્વાનોની ભાવનામાથી તેમજ સાહિત્યના નામકરણના પ્રવાહમાથી પ્રેરણા મેળવીને ગ્રથકારો પોતાની કૃતિના નામની યોજના કરે છે પ્રસ્તુત ગ્રથકારે ન્યાયતીર્થ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય વાચક શ્રીયશોવિજયની વિવિધ કૃતિઓને અતે "પ્રદીપ' પદ જોઇ આ નામ પસદ કર્યુ હોય એમ મમજાય છે

૨ આ દિશામાં કેટલોક પ્રયાસ મે કર્યો છે અને તેમ કરતી વેળા જે સૂત્ર પદ કે વાક્યની એ ઠામા જણાઇ છે તેનો તે તે સ્થાનમાં મે પ્રાય નિર્દેશ કર્યો છે

૩-૪ અત્ર આપવામા આવતા તમામ વર્ષ વિક્રમસવત્રૂપ સમજવાં.

યથાસાધન પ્રથમ પરિશિષ્ટમા મે આપ્યા છે શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવાનુ કામ તો તેમનાથી બની શક્યુ નથી

આર્હતદર્શનદીપિકામા જે જે ગ્રથોનો સાક્ષિરૂપે ઉલ્લેખ કરાયો છે તેના અકારાદિ ક્રમની સૂચિ દ્વિતીય પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર આપવામા આવી છે આ ઉપરાત **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**ના લાક્ષણિક વિભાગગત તેમજ એના આ વિવરણગત લક્ષિત શબ્દોની પણ સૂચિની ત્રીજા પરિશિષ્ટ તરીકે અત્ર સકલના કરવામા આવી છે આ પ્રમાણે આને યથામતિ સાગોપાંગ બનાવવા મે પ્રયાસ કર્યો છે

પુણ્યપત્તનના પ્રાચ્યવિદ્યાસશોધનમદિરનુ નિમત્રણ સ્વીકારી હુ અહીંથી ત્યાં (**પુણ્યપત્તન**) જઇ રહ્યો તે વેળા યોગ્ય પુસ્તકાલયના અભાવે અને મારી પાસે પણ ત્યા આવશ્યક જૈન પુસ્તકો નહિ હોવાથી કેટલાક સ્થળોના અવલોકન માટે મારે, મને જ્ઞાનગોચરીનો આસ્વાદ લેવામા અનુકૂળતા કરી આપનારા વિદ્યાવિલાસી મુનિ [1]**શ્રીચતુરવિજય**ને પરિશ્રમ આપવો પડયા હતો આ કાર્ય તેમણે જે ઉમગ અને ઉલટથી ત્વરા પૂર્વક કરી મોકલ્યુ હતુ તે બદલ હુ તેમનો અત કરણપૂર્વક આભાર માનુ છુ

આ વિવરણ તૈયાર કરવામા ખાસ કરીને ગુજરાતી ગિરામા ગુથાયેલા ગ્રથો પૈકી [2]**નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** અને [3]**તત્ત્વાર્થસૂત્રનુ** વિવેચન એ બે મને વિશેષત ઉપયોગી થઇ પડયા છે એટલે એના યોજક-પ્રકાશકનો પણ ઉપકાર માનવાની આ તક હુ સહર્ષ વધાવી લઉ છુ અતમા બહુશ્રુત સજ્જનોને આ ગ્રથમા જે ન્યૂનતા જણાય તે તેમના સૌજન્ય અનુસાર પ્રેમભાવે સહન કરી લેવા તેમજ ભવિષ્યમા મને માર્ગસૂચક થઇ પડે તેવી સૂચનાઓ કરવા પ્રણામાજલિ પૂર્વક પ્રાર્થના કરતો વિરમુ છુ

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર
મુબઇ
આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદ્
વીર સ ૨૪૫૭

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

---

૧ દક્ષિણવિહારી મુનિરાજ શ્રીઅમરવિજયના શિષ્યરત્ન

૨ ' જૈન ગ્રથ પ્રકાશન સભા ' તરફથી વિ સ ૧૯૮૩માં આ ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

૩ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ (અમદાવાદ) તરફથી આ પ્રકાશિત થયેલ છે

'श्रीमङ्गलविजयाष्टकम्'

श्रीधर्मे स्मृतिशेषकं पदमिते जातश्च शोकं महत्
लोकानां प्रमदाय यः प्रति गुरोर्धर्मात्पदं प्राप्तवान्।
दृष्ट्वा यस्य गुणैककान्तिमसमां प्रीतो जनौघो गिरा
पूर्णेन्दु समवाप्य किं सलिलधिः हर्ष न वा धारयेत्॥ १ ॥

✠ ✠ ✠

दृष्ट्वा पण्डितमानिनोऽधिकधिय म्लानानना व्याकुलाः
सञ्जाताः सहसा यथा ह्युडुपतिं दृष्ट्वाऽरविन्दानि वै।
केचिद्वाग्मिवरा निशम्य तमगुः ख्यातिश्च दिग्व्यापिनी
स्याद्वादानुगुणश्च युक्तिरचन सश्रुत्य चक्रुः स्तुतिम्॥ २ ॥

✠ ✠ ✠

आत्मारामे विकसितमितानेकविद्योद्गमानां
सौगन्ध्य षट्पदसमुदया यस्य जिघ्रन्ति सन्तः।
श्रोतु धर्मं भविकमनसश्चाश्रयन्ते यदङ्घ्रिं
सोऽय जीयादुपकृतिमना मङ्गलश्रीविजेता॥ ३ ॥

✠ ✠ ✠

ज्ञानप्रभाऽप्रतिहताऽथ चतुर्दिशासु
श्रीमङ्गलेतिविजयेन तमोऽवधूय।
जैनागमाद्विमुखपण्डितमानसानां
व्यस्तारि वै हृदयपद्मविभाकरेण॥ ४ ॥

✠ ✠ ✠

माध्यस्थ्यशान्तिगुणरत्नखनिः सुमूर्त्तिः
प्राज्ञैश्च बुद्धिनिकषेण परीक्षितोऽसौ ।
मन्ये तके गुणमणीनपहर्तुकामाः
सत्सङ्गतिव्यतिकरेण हि चोरयन्ति ॥ ५ ॥

✠ ✠ ✠

वैदुष्यमाकलितवान् किल तर्कशास्त्रे
शाब्देऽपि यस्य धिषणा क्रमते यथार्थम् ।
साहित्यशास्त्रमपि चागमवेदवेदी
जैनेतरीयनवदर्शनशास्त्रवेत्ता ॥ ६ ॥

✠ ✠ ✠

क्रोधाग्निदग्धमनसा जलदाम्बुधारा
लोभादिदष्टवपुषा शममन्त्रकल्पा ।
यद्भारती सदसि भाति सुधासगोत्रा
श्रीमान् व्रती विजयते वरलब्धकीर्तिः ॥ ७ ॥

✠ ✠ ✠

विशुद्धचारित्रगुणैकवृत्तिः
ससारचित्रे य उदासमूर्त्तिः ।
मुमुक्षुभावैर्विहितात्मशुद्धिः
श्रीमल्लात्मा विजयश्चकास्ति ॥ ८ ॥

व्या० तीर्थ
पडित अम्बालालः
शिवपुर्याम्

॥ श्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नम ॥

મંગલ જીવન કથા

યાને

ન્યા. તી. ન્યા. વિ. ઉપાધ્યાય શ્રીમંગલવિજયજીની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા

" પિતા ! પેલો આઘે જગત વીંટતો સાગર રહે,
અને વેગે પાણી સકલ નદીનાં તે ગમ વહે,
વહો એવી નિત્યે અમ જીવનની સર્વ ઝરણી,
દયાના, પુણ્યોના તુજ પ્રભુ ! મહાસાગર ભણી. "

—ન્હાનાલાલ

" ગુણુવતી ગુજરાત અમારી ગુણુવતી ગુજરાત,
નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણુવતી ગુજરાત,
મીઠી મનોહર વાડી આ ત્હારી નંદનવન શી અમોલ,
રસ ફુલડાં વીણુતાં વીણુતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલ્લોલ અમારી૦
સન્ત મહન્ત અનન્ત વીરોની વ્હાલી અમારી માત,
જય જય કરવા ત્હારી જગતમાં અર્પણુ કરીએ જાત
અમારી ગુણુવતી ગુજરાત "

એ જ કવિ ખબરદારની રસભરી કવિતાની માનીતી રસવતી ગુજરાત અને આજની પોતાના નવકુસુમ જેવા કોમળ બાળકોની સામે મુખેની કુરબાનીઓથી શૌર્યવતી બનેલી 'ગુજરાત' જેના સંતાનો એક વખત નમાલા, સુકોમળ અને ભીરુ ગણાતા હતા એ જ ગુજરાત અને આજે સમયધર્મની હાકલ પડતા અનેક મોંઘા પુત્રોની કુરબાની આપનાર પણ એ જ ગુજરાત કે જેના ખોળામાં જેના સંતાનોએ તલવારના ખેલો પણ ખેલ્યા છે–હજારો વિલાસો પણ ભોગવ્યા છે, અને જેના કેટલાક બાળકો નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્યો પણ થયા છે, જ્યારે કેટલાકે તો વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય કાર્યો કર્યાં છે, કેટલાકે જર, જમીન અને જોરૂને માટે માથા પણ મેલ્યા છે અને કેટલાકે તેનો તૃણવત્ ત્યાગ પણ કીધો છે, કેટલાક વિલાસોમાં લપટાયા પણ છે અને કેટલાક સાધુતાની શ્રેષ્ઠતાએ પણ પહોંચ્યા છે આવી વિચિત્રસ્વરૂપી ગુજરાતના એક ત્યાગી અને વિદ્વાન્ મહાજનની આ રેખામાં જીવનકથા છે

'વડોદરા' રાજ્યમાં 'મ્હેસાણા' ગામની પાસે એક 'લીંચ' નામનું ગામડું છે એની વસ્તી ત્રણ હજારથી વધારે નહિ હોય એની સુંદરતામાં પ્રાકૃતિક સુંદરતા સિવાય માનવકૃત સુંદરતા કાંઇ જ નથી એમ કહેવાય હિંદુસ્તાનના ગામડા એટલે કાંઇ સુઘડ, સ્વચ્છ અને

સગવડતાવાળા યુરોપના ગામડા નહિ પણ શહેરોમા વસતા ભૂખ્યા વરૂઓથી પાયમાલ થયેલા દુખી ઘરનો એક સમુદાય, જેમના આરોગ્ય માટે ત્યા મ્યુનિસીપલીટી હોતી નથી, જેમની કેળવણી માટે સામાન્ય નિશાળ કરતા કાઈ વધારે હોતુ નથી, જેમના જીવનમા ઉત્સાહ ભરવા માટે કલબો કે પ્લે-ગ્રાઉન્ડો હોતા નથી, જેમના જીવનની મોજો માટે બાગબગીચા કે કોઈ અન્ય વસ્તુઓ હોતી નથી ફક્ત કુદરતની જ મહેરબાનીથી જીવતા આવા ગામડામાથી પણ જેમ કાદવમાથી કમળ થાય તેમ મહાત્માઓ પેદા થાય છે એમના આરોગ્ય, કેળવણી અને શિક્ષણ ઉપર કુદરત જ ધ્યાન આપે છે એમના જીવનની વૃદ્ધિ સાથે જ બધો સ્વાર્થ સ્વત સધાતો જાય છે

એ જ 'લીંચ' ગામમા એક ધર્મિષ્ઠ મહેતા કુટુમ્બ વસતુ હતુ અને પૈસે ટકે તે મધ્યમ સ્થિતિનુ હતુ ગામડાના ઓછા ખર્ચવાળા જીવનમા તે પોતાના દિવસો આનદમા પસાર કરતુ હતુ તેમની મહત્વાકાક્ષાઓ રાક્ષસી ન હતી કે તેમને જીવનમા અશાન્તિ હેરાન કરી શકે, પણ તેમની આકાક્ષાઓની પર્યાપ્તિ કુટુમ્બસેવામા, ધર્મસેવામા યા ગ્રામસેવામા જ થતી હતી આ કુટુમ્બમા આગેવાન **ભગવાનદાસ મહેતા** હતા, જેઓ જન્મથી લઈને ધાર્મિક કાર્યોમા રસ લેતા હતા સાસારિક કાર્યોમા વધારે નીરાગતા રાખતા અને પેટપોષણ જેટલા ધધા સિવાયનો સમય ધર્મની ઉપાસનામા વ્યતીત કરતા સુસાધુના સગથી તેઓ બારવ્રતધારી પણ બન્યા હતા જીવનના અન્તિમ કેટલાએક વર્ષોમા તો તેમણે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પણ લીધુ હતુ સાથે તેમના સુશીલા પત્ની અબાદેવી પણ તેમા રસ લેનારા હતા, જેથી આ દપતીનુ જીવન વિષમય સસારના ક્ષેત્રમા સુખ અને સતોષથી પસાર થતુ હતુ

સવત્ ૧૯૩૩ ની સાલ હતી હેમત ઋતુનો માગશર મહીનો પસાર થતો હતો ખેતરોમા જુવારના છોડો પાકી ચૂકયા હતા કેટલેક ઠેકાણે તો લાવણી પણ શરૂ થઇ ચૂકી હતી ખેડુતો ખેતરોમા અનિલની મદમદ લહરીમા ડોલતા દાણાથી ભરેલા ડુડાઓ જોઈને આનદ પામતા હતા આવેલા ભાતા ઉપર ભવિષ્યની મહેલાતો ઘડતા આનદથી પૈસા ઉડાવતા દુકાનદારો પોતાના ધીરેલા પૈસા બેવડા વ્યાજે મળશે એમ વિચારીને મલકાતા હતા બાળકો પણ શિયાળાની મીઠી ઠડીમા પોતાના પાઠો બહુ આનદ પૂર્વક યાદ કરતા હતા રાત્રે ઉગતી ચાદનીમા સગડીની આસપાસ બધા ટોળે વળી પોતપોતાની કહાણીઓ કરતા-કોઇ દુખ રડતુ, કોઇ સુખ કથતુ તો કોઇ પરી અને અપ્સરાની વાતો કરતુ એમ જાણે સર્વદેશીય કૉન્ફરન્સ ભરાતી આવા સુન્દર માસની એક ચદ્રમાવાળી રાત્રિના અન્તિમ ભાગે આપણા જીવનકથાના નાયક મહાત્માનો જન્મ થયો ત્રણ ભાઇ અને બે બ્હેનોની પછી અવતરેલા બાળક માટે ગૃહસ્થોને ઓછો આનદ હોય, પરતુ જન્મથી જ કોઇ અનુપમ શક્તિઓને લઈને જન્મેલા આત્મા તરફ સર્વને કુદરતી ખેચાણ થાય છે સર્વના મનો તે બાળકના જન્મથી જ આનદ પામ્યા અને જાણે એ દર્શાવવા માટે જ નામ ન પાડયુ હોય તેમ એ બાળકનુ નામ 'મનસુખ' રાખવામા આવ્યુ

અભ્યાસ અને તેનો ત્યાગ—

મનસુખ ગામડાના વાતાવરણમા મોટો થયો, જેથી એનુ શરીર સારૂ કસાયુ એના

અંગોમાં નકામી સુકુમારતા અને કોમળતા ન ભળી એ ગામડાની ખીણો અને ખેતરોમાં ફરતો નિર્ભય બન્યો સાત વર્ષ વીત્યાં અને તે નિશાળે ભણવા ગયો ગામડાની નિશાળમા પણ **મનસુખને** ભણવાનો શોખ લાગ્યો તેણે ઉત્સાહથી પોતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો વર્ગમા પણ તેનો ઉંચો નબર રહેતો પણ સ્થિતિની પરિવર્તનશીલતાના ચક્રોમા કયો સંસારી નથી સપડાતો ? **ભગવાનદાસ મહેતાની** સ્થિતિ પલટાણી પૈસાની તગાશ વધી કુટુમ્બનુ એકલે હાથે ભરણપોષણ મુશ્કેલ બન્યુ તેમણે પુત્રોને ધધામા જોડ્યા **મનસુખને** પણ પોતાના પાચ વર્ષના અભ્યાસને તિલાંજલી આપવી પડી અને અણગમતી રીતે પિતાની આજ્ઞાને માન આપીને વેપારી લાઇન સ્વીકારવી પડી પણ પાણીમા રહેતા કમળને જેમ પાણીનો પાસ લાગતો નથી તેમ આવા વ્યવસાયમય જીવનમા પણ **મનસુખનુ** મન આ સર્વ વાતોથી નિરાળુ રહ્યુ

× × ×

માતાનો સ્વર્ગવાસ—

" સુખે ચાલ્યો જાતો દિવસ સુખમા ના ગત થશે,
મળ્યા અન્યાન દો મનુજ જિંદને તે ખરી જશે,
રહેશે રોવુ, તે રુદન મનુનુ ના ધવ ખરૂ,
બધુ વ્હાલુ બીજુ મરણ સમયે જાય વહતુ "

—કલાપી.

મનસુખે સંસારની સોળ સોળ પાનખર ઋતુઓ જોઇ અને તેને કાળના અનન્ત ઉદરમા લીન થતી પણ જોઇ હવે તો યુવાની તેના દ્વાર પર આવી ડોકીયા કરી રહી હતી **મનસુખ** સંસારની પેટ ભરવા માટેની ધુરાને ઉદાસી મને ધીરે ધીરે ખેચી રહ્યો હતો ત્યા તેના હૃદય ઉપર એક સખ્ત ફટકો લાગ્યો એ દુખીયારી સાલ ૧૯૪૯ની હતી **મનસુખની** પ્રેમાળ માતા થોડી બીમારી ભોગવી સંસારથી હમેશને માટે ચાલી ગઇ **મનસુખ** અકલિત મુઝવણ સાથે માતાના દેહને રાખમા મળી જતો જોઇ રહ્યા સાથે એનુ પુત્રહૃદય પ્રેમથી રુદન કરી રહ્યુ

એ વિચારતો હતો કે—" અરે આ શુ ? જેના પર આટલો પ્રેમ તેને પણ મને છોડીને જવુ પડ્યુ તો પછી ક્યા છે સંસારમા અવિચળ પ્રેમ અને અવિચળ જીવન ? "

મનસુખે જોયુ કે જ્યારે પોતે છાતીફાટ રડતો હતો ત્યારે બીજા હલકા મને જાણે કાઇ ખાસ દુખદાયક બનાવ ન બન્યો હોય તેવી રીતે વાતો ઠગી રહ્યા હતા તેણે વિચાર્યું કે સંસારમા મોહ જ રડાવે છે, રુદનની માતા મોહ છે, એને છોડુ તો આ બધી ગભરામણ છૂટી જાય

દૃઢ વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મચર્ય વ્રત—

' The glories of our blood and state
Are shadows, not substantial things
There is no armour against fate,
Death lays his icy hand on kings
Sceptre and crown
Must tumble down
And in the dust be equal made
With the poor crooked scythe and spade "

—*James Shirley*

ધીરે ધીરે સમય પસાર થતો ગયો માતાના વિયોગના દર્દની દવા સમય કરી રહ્યો હતો એક દિવસ તો **મનસુખના** ઘરમા વાજા વાગવા માડયા ઘરના બધા માણસો સુદર અલકારો અને સુદર વસ્ત્રો પહેરી ફરવા માડયા ઘરો રગવા અને શણગારવા માડયા મિઠાઇઓ તૈયાર થવા માડી ચારે કોર આનદ આનદ પ્રસરી રહ્યો **મનસુખે** જાણ્યુ કે મોટા ભાઇનુ આજે લગ્ન હતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજતો હતો કે આજે ખરો આનદનો દિવસ છે જીવનના લ્હાવા લુટવાનો સમય જ આ છે પણ **મનસુખ** વિચારતો હતો કે-" શુ ? આજ જીવનનુ સાચુ સુખ છે ? આથી જીદગીમા સુખ મળે ? " પણ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન જ મળતા એનુ અનભ્યાસી હૃદય જવાબ નો'તુ આપતુ અને ન સમજાય તેવી મુઝવણ પેદા કરતુ હતુ અસ્તુ

મનસુખે રાતે ખુબ ધમાલ જોઇ મોટા ભાઇ લગ્ન કરીને આવ્યા એક નવોઢા ઘરમા આવી બધે ઉત્સાહ ઉત્સાહ અને આનદ આનદ ફેલાઇ રહ્યો ત્રણ ચાર દિવસો વીત્યા કે બધુ સમાપ્ત થયુ અને ધીરે ધીરે માનવમડળ વિખરાયુ બહારથી આવેલી નવોઢા હવે ઘરના કામકાજમા ભાગ લેતી થઇ અને ઘરમા આનદની લહરીઓ વાતી લાગી છતા **મનસુખ** હજી મૂઢની જેમ વિચારતો કે-" શુ આમા સાચુ સુખ છે ? " પણ તે પ્રશ્ન અનુત્તર જ રહેતો

થોડોએક સમય આનદમા પસાર થયો એક દિવસ ઘરમા ડૉક્ટર આવ્યા બધા ધમાધમ કરીને દોડતા જણાયા ઘરમા કોઇ દવા તૈયાર કરતુ તો કોઇ કઇ ખોરાક બનાવવાની ભાજગડમા પડયુ હતુ પ્રત્યેકના મુખ પર થોડી વધતી ચિન્તાની રેખાઓ પથરાઇ ગઇ હતી બિચારી પેલી થોડા સમય પહેલા આવેલી નવોઢાના–સસારના લ્હાવા લેવાને તલસતી યુવતિના મુખ પર જોતા તો માલુમ પડતુ હતુ કે ક્યાય પણ તેજનુ અસ્તિત્વ નો'તુ એ વ્યાકુળ અને ગભરાયેલી હતી તેની આખોમા વિષાદની ઘેરી છાયા પથરાયેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી

મનસુખે આ બધુ જોયુ અને જાણ્યુ કે મોટા ભાઇ મખ્ત બિમાર છે ભાઇ તરફના પ્રેમે એના હૃદયમા દુખ પેદા કર્યું પણ એ અફસોસ કરે કે ન કરે તેટલામા સ્નેહીઓના ડારમા રુદનની એક વજ્ર જેવા સખ્ત હૃદયને પ્રજાવી નાખે તેવી ચીસ સભળાણી અને ઘરમા ડકળાટ મચી ગયો **મનસુખે** વિલાપ કરતા જનોથી જાણ્યુ કે ' ભાઇ, માતા જે રસ્તે ગઇ, તે રસ્તે સીધાવી ગયો " રુદન કરતા સ્નેહીઓ શબને બાધી શ્મશાને લઇ ગયા પેલા ત્રણ વર્ષ પહેલાના હસતા સ્નેહીઓ આજે રડતા હતા, છાતી કુટતા હતા પેલી નવોઢા તો જાણે રુદનથી આકાશના ટુકડા કરવા ચાહતી ન હોય તેમ વિલાપ કરી રહી હતી એનો વિલાપ દેખી કોઇ પિશાચહૃદયનુ માનવી પણ પીગળી જાય અરે ! પત્થરને પણ જો હૃદય હોય તો પાણી થઇ જાય પણ ક્રૂર મૃત્યુએ તો પોતાના કાન જ કાપી નાખ્યા હતા એણે તો પોતાનુ ધાર્યું કર્યું શ્મશાનમા **મનસુખે** ભાઇનુ સુદર શરીર સર્વભક્ષી અગ્નિજ્વાળામા સ્વાહા થતુ જોયુ અને સાથે જ પ્રથમનો વિચાર ઉઠયો કે-" શુ સાચુ સુખ આ છે ? " અત્યારે એના હૃદયે જવાબ વાળ્યો કે-" જે સાચુ સુખ બધા માનતા હતા તે નો'તુ, તે તો બીજે જ છે, અને બીજુ જ છે " **મનસુખને** પ્રશ્ન ઉઠયો કે " કયા છે ? અને કેવુ છે ? " ત્યા ફરી એનુ હૃદય અટવાઇ ગયુ જવાબ ન મળ્યો, એથી ફરી એ મુઝવણમા પડયો

થોડા સમય પહેલાના આનદને બદલે અત્યારે ઘરમા શોકની ઘેરી છાયા પથરા યેલી હતી બધાના મુખો ઉદાસી હતા પેલી નવોઢા જેના હાથો પર અને શરીર પર સુદર ભૂષણો શોભતા હતા તેના શરીર પર આજે એક પણ આભૂષણ અસ્તિત્વમા નો'તુ એ એક શ્યામલ વસ્ત્રથી પોતાના શરીરને વીંટાળી ખુણામા બેઠી હતી એનુ મુખ જાણે અનન્ત વર્ષોની ચિન્તાઓથી કરમાઇ ન ગયુ હોય તેવુ થઇ ગયુ હતુ અરેરે ! જે સુખનો અન્ત દુખમા છે તે સુખ શાનુ ? All's well that ends well અર્થાત્ જેનો અન્ત સારો તે વસ્તુ સારી આ બધા દૃશ્યો અને વિચારો **મનસુખને** મુઝવી રહ્યા હતા

જેમ આકાશમા ઘેરાયેલા ઘનઘોર વાદળા વેરાઇ જાય અને સૂર્યદેવનો સોનેરી પ્રકાશ જગત્ પર ફેલાય એમ તે જ અરસામા આચાર્ય **શ્રીવિજયધર્મસૂરિજી** ત્યા પધાર્યા પ્રાત કાલના વ્યાખ્યાન બધા સાભળવા જતા **મનસુખ** પણ ચાલ્યો ત્યા એણે એ સાધુશિરોમણિના મુખથી સાભળ્યુ કે—

" यत् प्रातस्तन्न मध्याह्ने, यन्म ध्याह्ने न तन्निशि ।
निरीक्ष्यते भवेऽस्मिन् हि, पदार्थानामनित्यता ॥ "

અનિત્ય ભાવનાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવનારા આ શ્લોકની વ્યાખ્યા ચાલી રાજા, રાણા કે શેઠીઆઓને-કોઇને પણ સુખ નથી, સાચુ સુખ તો સસારથી વિરક્ત થયેલ-જેણે મોહ અને માયા ત્યાગી છે એવા પુણ્યશ્લોક સાધુને છે

મનસુખે આ સાભળ્યુ એના હૃદય પરથી વજન ઓછુ થતુ લાગ્યુ હૃદયમાથી ઘણા વર્ષોની મુઝવણ જાણે નાશ ન પામતી હોય તેમ લાગ્યુ એના હૃદયમાથી ઘોર અજ્ઞાનનો

પડદો ખસી જઇ જાણે તેજ ન પ્રસરતુ હોય તેમ લાગ્યુ એને સત્ય સુખ શામા છે તેની ઝાખી થવા માડી. ઘણો વખત વિચારના વમળમા ફસેલો આત્મા મહાત્માના થોડા ઉપદેશથી કઇક સ્વતત્રતા અને સુખ અનુભવવા લાગ્યો જાણે બધા પાશો તૂટતા ન હોય તેમ એને લાગ્યુ અઘોર અને અધકારમય વનમા એક સ્વચ્છ અને પ્રકાશવત માર્ગ દેખાયો

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયુ માનવમેદની વિખરાણી **મનસુખ** સૂરિજી પાસે ગયો તેણે પોતાની શકાઓ જાહેર કરી તેનુ નિરસન થયુ પછી **મનસુખ** ઠાવકો થઇ બોલ્યો–" ગુરુદેવ ! હું આ દુખમય સસારમા ન ફસું માટે મને આજીવન બ્રહ્મચર્ય વ્રત આપો હુ હજી મારા જીવનને પવિત્રતાના ઉંચા પગથિયે લઇ જવા ચાહુ છુ વાસ્તે મને બ્રહ્મચર્ય વ્રત આપી, વર્તમાનમા સસારની વાસનાના મોજા મારા ઉપર ન ધસી આવે માટે પાળ બાધી આપો "

જનહૃદયના પરીક્ષક મહાત્મા **શ્રીવિજયધર્મ**સૂરિજીએ એ કાચનને તપાસ્યુ કથીર તો નહિ નીકળે ? પણ કાચન કેમ કથીર નીકળે ? અન્તે મહાત્માએ તેને બ્રહ્મચર્ય વ્રત આપ્યું **મનસુખ** કઇક શુભ આનદ અનુભવતો ગૃહ પ્રતિ પાછો ફર્યો

થોડો સમય વીત્યા બાદ એણે ઉપાશ્રયમા 'સમરાદિત્ય કેવલીનો રાસ' વચાતો સાભળ્યો વૈરાગ્યના ઉત્તમ કોટિના એ ગ્રથે **મનસુખ**ના હૃદય પર ખૂબ ઉડી અસર કરી આ તો બળતામા ઘી હોમાવા જેવુ થયુ વૈરાગ્યનો અગ્નિ તો પ્રજ્વલિત થઇ ચૂકયો હતો, આ રાસની ઉચ્ચ ભાવનાએ તેમા ઘીની ગરજ સારી તે બિલકુલ આ સસારના બધડાઓથી ઉદાસી બન્યો અને સાધુતા ગ્રહણ કરવાની ભાવના તેના હૃદયમા દઢ થવા લાગી

× × ×

દીક્ષા માટે પ્રયાણ–નિરાશા–પુનરાગમન—

" શીતળ નહિ છાયા રે આ સસારની
કુડી છે માયા રે આ સસારની
કાચની કાયા રે છેવટ છારની
સાચી એક માયા રે જિન અણગારની "

—બાર વ્રતની પૂજા

મનસુખને હવે સસારમા રહેવુ બહુ કઠિન ભાનતુ હતુ તેનુ મન વૈરાગ્યમય બન્યુ હતુ આથી તેના મનમા એમ થતું હતુ કે આ બધી શી ઉપાધિઓ ? મારે તો બધુ છોડી દઈ સસારી મટી સાધુ થવુ છે કે જેમા સસારના દુખોનુ અસ્તિત્વ નથી આ ભાવના ધીરે ધીરે પક્વ થતી જતી હતી અને એનુ મન વધારે ને વધારે સસારી કાર્યોથી ઉદાસીન બનતુ જતુ હતુ તેમા જાણે કુદરતે સહયોગ ન આપ્યો હોય તેમ તેના પિતાશ્રી **ભગવાનદાસ** થોડી માદગી બાદ આ ક્ષણિક સસારને છોડી ચાલતા થયા યદ્યપિ **મનસુખ**ને પિતા તરફના પ્રેમને લીધે દુખ તો અવશ્ય થયુ, પણ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતા તેને લાગ્યુ કે " મારો માર્ગ હવે મોકળો થયો હવે મને ઇષ્ટ પથમા પ્રગતિ કરતા કોઇ રોકવા નહિ આવે "

" ભનુ થયુ ભાગી જ જાગ, સુખે ભજીશુ શ્રીગોપાળ '

એમ **નરસિહ** મહેતા જેવી ભાવના જાગી અને ભાવનાને સાકાર કરવા તેઓ સમય શોધવા લાગ્યા થોડીક તપાસ કરતા તેમણે જાણ્યુ કે જેમનાથી પોતાની મુઝવણ દૂર થઇ હતી એવા શાસ્ત્રવિશારદ **વિજયધર્મ**સૂરિજી 'સમીગામ'મા વિરાજતા હતા **મનસુખ**ને મન થયુ–" ચાલ ભાઇ ! એમના ચરણમા જઇને ઝુકાવી દઉ "

એક રળિયામણી પ્રભાતે હજી સૂર્યના લાલ ગોળામાથી કિરણોયે નો'તા છુટયા તેવામા **મનસુખ**–આજનો નવજુવાન **મનસુખ** જાણે સ્નેહના પાશોને અતરના બળથી કાપી ન નાખતો હોય અને છુટો થવા માગતો ન હોય તેમ ભરેલા ઘરમાથી એકાકી નીકળ્યો–નીકળી પડયો એણે ગામનો સુંદર સીમાડો વટાવ્યો તે સ્ટેશનના રસ્તે પડયો દૃષ્ટિમાથી ઝાખા થતા પોતાના ગામને જાણે અન્તિમ વખત ન જોતો હોય તેમ એક ઉડતી નજર નાખી રવાના થયો સ્ટેશન આવ્યુ–ગાડી આવી–ગાડીમા બેઠો–ઉતર્યો–ચાલ્યો અને 'શખેશ્વર' તીર્થમા જઇ તીર્થયાત્રા કરી ત્યાથી 'સમીગામ'મા ગુરુશ્રીની સેવામા ઉપસ્થિત થઇ ગયો તેણે પોતાની મહતી ઇચ્છા જાહેર કરી

પણ

એ સૂરિવર્ય આજના કેટલાક સ્વચ્છદી સાધુઓના જેવા ન હતા આજના અમુક સાધુઓના જેવી એમની વૃત્તિ ફક્ત શિષ્ય જ એકઠા કરવાની નો'તી કિન્તુ એમની વૃત્તિ ચોતરફી સયોગો નિહાળી કામ કરવાની હતી ખરેખર ! પીળા યા શ્વેત કપડા પહેરી લેવાથી–માથુ મુડાવી નાખવાથી યા ગૃહત્યાગ કરવા માત્રથી સાધુત્વની પર્યાપ્તિ નથી થતી, પરતુ મોહ, માયા અને કષાયોની સામે ઝુઝતા અતરના માપથી સાધુત્વની સીમા મપાય છે

વિજયધર્મસૂરિજીએ ફરમાવ્યુ –" ભાઇ ! એક વખત ફરી પાછા ઘેર જાઓ સગા સ્નેહીઓને મળો ને તેમની આજ્ઞા મેળવો, એ વિના દીક્ષા ન અપાય

મનસુખ હતોત્સાહ થયો પણ જરા હીંમત એકઠી કરી તેણે એક પાસો ફેક્યો–"જી, આપની વાત યથાર્થ છે, પણ સ્નેહીઓ મને કેમ રજા આપે ? એમની પાસે હુ વધારે શુ કહી શકુ ?"

મહાત્માજીએ હસતે મુખડે જવાબ વાળ્યો–" તો **મનસુખ** ! જો આટલી પણ શક્તિ સાધુ થનારમા ન હોય તો પછી સાધુ થઇને પણ શુ કરશો ? તમારે હૃદય મજબૂત રાખી સ્નેહીઓને સમજાવી તેમની રજા મેળવી આવવુ જોઇએ, નહિ તો દીક્ષા નહિ મળે "

સૂરિજીએ તો રોકડુ પરખાવ્યુ **મનસુખ** સમજ્યો કે અહિ દાળ નહિ ગળે ચાલો ફરી ઘેર અને વળી નવો પ્રયત્ન શરૂ કરીએ **મનસુખે** ઘર તરફનો રસ્તો લીધો એના મનમા હજી એ જવાબનો પડઘો ગાજતો હતો કે–" નહિ તો દીક્ષા નહીં મળે "

આ વાત ઉપર ચાર છ મહિનાના પડો વીંટાઇ ગયા, છતા **મનસુખ**ના મનની વાત પર હજી એક પણ પડ નો'તુ ચડયુ એણે મોટા ભાઇને તો કહી જ દીધુ હતુ કે–" મારે દીક્ષા લેવી જ છે, રજા આપશો "

સ્નેહવશ સગાઓ એકદમ કેમ હા પાડે ? પણ જ્યારે તેમને સ્પષ્ટ જણાયુ કે **મનસુખ**નુ હૃદય હવે વધારે દુખી થાય છે અને એને હવે આ સસારના રગડામા પડવાનુ જરા પણ મન નથી ત્યારે તેઓએ રજા આપી અને કહ્યુ કે "ભાઇ ! જજો, શક્તિ વિચારીને કામ કરજો, પણ હમણા થોડા વખત રોકાઇ જાઓ" થોડા સમય પછી પોતે દીક્ષા લેવા જશે એમ નક્કી થયુ એથી **મનસુખ**નુ હૃદય આનદથી ઉભરાયુ સ્નેહીઓએ અને સગાઓએ હવે **મનસુખ** દીક્ષા લેવા જાય છે એમ સમજી તેને અનેક પ્રકારના આનદો તથા ભોજનો આપવા માડચા પણ આ બધાની વચ્ચે સ્થિર ચિત્તે **મનસુખ** નિર્લેપ ઉભો રહ્યો અને શાન્તિની નજરે બધુ નિહાળી રહ્યો

× × ×

દીક્ષા—

" दुर्लभ त्रयमेवैतद्, दैवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व, महापुरुषसंश्रयः ॥ "

એ ૧૯૫૬ ના વૈશાખ માસની પચમીની રમણીય સવાર હતી 'મહુવા' ગામ આજે શણગારાયુ હતુ શ્રાવકો બહુ ઉત્સાહ પૂર્વક ચોતરફ તૈયારીઓ કરતા દેખાતા હતા રસ્તાઓ ઉપર પતાકા અને ઝડાઓ બાધવામા આવતા હતા જૈન પૈસાદારો પોતાના મકાનોની આગળનો ભાગ સાફ કરાવી પાણી છટાવી સુદર બનાવતા હતા વૈશાખના તાપથી બચવા, ઉપર મનોહર ચાદનીઓ બધાવતા હતા ચોતરફ જૈનોના ઘરેઘરમા આનદ ઉભરાતો દેખાતો હતો જૈન ઉપાશ્રય તેમ જૈન મદિર પણ શણગારવામા આવ્યા હતા વાજીત્રોના નાદો કર્ણગોચર થતા હતા આ બધુ જોતા એમ ભાસતુ હતુ કે જાણે કોઇ તાલેવતની પુત્રીના લગ્નનો ઉત્સવ હશે અને આજ કાલમા જાન આવવાની હશે, જેથી આ બધી તૈયારીઓ થતી હશે

પણ

વ્હાલા વાચક ! તપાસ કરતા વાસ્તવિકતા તો બીજી જ જણાઈ લગ્ન તો હતુ જ પણ સસારની વિલાસવાસના અને વૈભવનુ નહિ ત્યારે ? સસારથી પર મુક્તિની સાધનાના, સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિના ને સમાધિના એ લગ્ન હતા લગ્ન કરનાર વિશ્વની ચળ લક્ષ્મીનો માલીક કહેવાતો તાલેવત નહોતો પણ મોક્ષની અખૂટ અને અવિચળ લક્ષ્મીનો માલીક બનવા માગનાર હૃદયની વાસનાનો માલીક-સાચો તાલેવત, એક નવજુવાન હતો એની જાનમા આવેલાના હૃદયો સસારના ક્ષણિક સુખો ભોગવવા યા એશઆરામ કરવા આવેલા નો'તા પણ તપ અને ત્યાગની પાછળ અનુમોદન કરનાર ભક્તિભીના હૃદયો હતા

સક્ષેપમા વ્હાલા વાચક ! આ લગ્ન નો'તા, પરતુ દીક્ષા હતી આવતી કાલે શ્રીવિજય-ધર્મસૂરિજીની પાસે એક નવજુવાન દીક્ષા લેનાર હતો એના ઉત્સવની જૈન સઘે કરેલી આ તૈયારીઓ હતી અને વાચક ! તે નવયુવાન કોઇ બીજો નહોતો પણ આપણો ઓળખીતો પેલો **મનસુખ** જ હતો એ ઘરથી રજા લઇ ગુરુશ્રીના ચરણોમા હાજર થયો હતો અને આવતી કાલે એ સામાન્ય વાસના ભૂખ્યો માનવ મટી શાન્ત અને વિરાગી સાધુ થવાનો હતો.

એ અનેક જનો વડે ગાઢ જોવાઇ રહેલી અને મનસુખની પ્રિય "આવતી કાલ" 'આજ' મા પલટાઇ ગઇ સવારથી ખૂબ ધામધુમ મચી પ્રત્યેક પોતે તેમા કઇને કઇને ભાગ લઇને ભાગ્યશાલી થવા મથતો હોય તેમ દેખાતુ હતુ થોડી વાર પછી વરઘોડો ચઢયો મનસુખને બધાએ એક સુંદર શણગારેલ ગાડીમા બેસાડયો અને પોતાને પ્રિય લાગતા બધા ઘરેણા એને પહેરાવ્યા મનસુખે બધાને પ્રિય લાગતુ બધુ થવા દીધુ એ સમજતો હતો કે આ બિચારા સમજતા નથી કે જે સર્વસ્વ ત્યાગની અણી પર આવી પહોચ્યો છે એને આ ઘરેણા શા ? અને આ ભપકા શા ? છતા તેણે કોઇને રોકયા નહિ–થવા દીધુ બધુ શાન્ત અને નીરાગ નજરે નીહાળ્યા કર્યુ વરઘોડો ચાલ્યો–વાજા વાગ્યા–ગીતો ગવાયા–સ્થલે સ્થલે વધામણા થયા અને વરઘોડો સમાપ્ત થયો દીક્ષાની ક્રિયા શરૂ થઇ અને થોડી વારમા પૂરી પણ થઇ થોડા વખત પહેલાનો અપ્ટુડેટ્ કપડામા ઉભેલો મનસુખ, બે કપડામા વીંટળાએલો સાધુ થયો સુંદર વાળોના સ્થાને વાળ વિનાનુ મસ્તક ચમકારા કરવા માંડયુ આજે મનસુખની ઇચ્છા પૂરી થઇ એને લાગ્યુ કે જીવનના ધ્યેયને પહોચવાનો સીધો રસ્તો હાથમા આવી ગયો છે હવે તે માર્ગે પ્રયાણ કરવાની જ વાર છે મનસુખે ભાઇભાંડુ અને કુટુંબ પરની મોહમાયા ઉતારી નાના સમુદાય સાથેનુ સગપણ છોડી વિશ્વ સાથે સગપણ બાધ્યુ હવે અમારો પ્રિય મનસુખ, મનસુખ મટી, 'મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી' બન્યો—વ્હાલા વાચક! મારા, તારા અને જગતથી પૂજ્ય એવા તેઓ અકિંચન સાધુ થયા વંદન હો એ ત્યાગને!

× × ×

વિદ્યાભ્યાસની ઉત્કણ્ઠા ને નિશ્ચય—

" रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये ? श्राव्यं न गेयादिकम् ?
किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकं प्रीतये ? ।
किन्तु भ्रान्तपतत्पतङ्गपवनव्यालोलदीपाङ्कुर-
च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ "

—વૈરાગ્યશતક શ્લો૦ ૮૦

વિદ્યા વિનાનુ જીવન, જીવન વિનાના શરીર બરોબર છે

પ્યારા વાચકો! આપણો પેલો ઓળખીતો મનસુખ–ના, ના, હવે તો મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી પોતાના સાધુ–જીવનની કઠોર નિયમાવલીઓને સાનંદ પાળતા પોતાનો સમય ગુરુસેવાની અંદર વ્યતીત કરવા લાગ્યા સંસારીઓની જંજાળમાથી હવે તેઓ સાધુજીવનની મીઠી શાન્તિ અનુભવતા હતા તપશ્ચર્યા અને ભક્તિ તેમણે જેટલી બની શકે તેટલી શરૂ કરી દીધી હતી પ્રથમ ચાતુર્માસ તો તેમણે 'મહુવા'મા જ કર્યુ પછી 'ગુજરાત'મા બધે ભ્રમણ કરવા માડયુ પણ એ ભ્રમણ ગાડી કે ઘોડા ઉપર બેસીને નો'તુ આ તો જૈન ધર્મના સાધુ એઓ તો કાચન, કામિનીના સર્વથા ત્યાગી, બે યા ત્રણ કપડાના ટુકડા એમના શરીરને ઢાકે એક યા બે કપડા એમની શય્યા માટે રહે એમનો આહાર ઘેરઘેરથી માગીને લાવેલી ભિક્ષા અને તેમા પણ અમુક પ્રકારની નિર્દોષ

તાઓ નીચે પગ ખુલ્લા, ઉપર માથુ ખુલ્લુ સળગતો સૂરજ હોય કે કડકડતી ઠંડી હોય, વરસતો વરસાદ હોય કે ગાઢ ધૂમસ હોય, એ બધાનો એમને તો કોઇના પણ સહારા વગર કેવળ પોતાના શરીરથી મુકાબલો કરવાનો સૈનિકની પેઠે પોતાને ઉપયોગી વસ્તુઓ પોતાના શરીર પર લટકાવી વિહાર કરવાનો એમને ઘર નહિ કે બહાર નહિ, આશ્રમ નહિ કે ઉપાશ્રય નહિ કોઇ સગુંવ્હાલુ એ નહિ એમને ચોમાસા કે જ્યારે જીવોત્પતિ અમર્યાદિત થાય છે, એ સિવાય આઠે મહિના બધે ભ્રમણ કરતા રહેવાનુ પૈસાને એઓ સ્પર્શ પણ કરી ન શકે અને કોઇ પણ જાતના વાહનમા એઓ બેસી ન શકે હાથમા એક દંડો અને શિર પર એક ધર્મની આજ્ઞા, બધાએ દેશ એમને મન સરખા ઠેર ઠેર ઉપદેશ દેવાના અને સાથે સાધુધર્મની આવશ્યક ક્રિયાઓ નિત્ય કરવાની આવી સાચી સાધુતામા મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીએ પોતાના પગરણો માંડયા હતા તેઓ 'ગુજરાત'મા આઠ માસ ભમ્યા અને ચાતુર્માસ આવતા 'વીરમગામ'મા જઈ ત્યા ચાર માસ માટે રહ્યા ત્યા લોકોને સદુપદેશ આપીને ધર્મક્રિયાઓમા રસ લેતા કરીને સમય સંપૂર્ણ થયે તેઓ ગુરુશ્રી સાથે વિહાર કરી ગયા ભ્રમણ કરતા કરતા તેઓશ્રી 'ભોયણી' નામના સુંદર તીર્થમા આવ્યા

મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીની ભણવાની ઇચ્છા જે ઘણા વખતથી સંયોગો પ્રતિકૂળ હોવાથી દબાએલી પડી હતી તે સાધુત્વની સ્વીકૃતિની સાથે પુનર્જન્મ પામી હતી તેમનો વિચાર હતો કે—" આ બહોળુ સંસ્કૃત સાહિત્ય જેમા પ્રત્યેક વિષયના ઉચ્ચ કોટીના ગ્રંથો છે તે ભાષા હુ ભણુ અને એ ગ્રંથોને હુ વાચુ તેમ થતા ધર્મગ્રંથો જેમાનો ઘણો ભાગ સંસ્કૃતમા તથા પ્રાકૃતમા છે તે પણ સાથે જોવાઇ જશે અને વિશેષ શક્તિ હશે તો એને ગુજરાતીમા ઉતારી ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ મૂકીશ "

આ વિચાર તેઓશ્રીએ ગુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીને જણાવ્યો સૂરિજીએ તરત જ તેમની ઊંડી ઇચ્છા વિદ્યા પ્રત્યેના પ્રેમની જાણી લીધી તેમને એક પંડિત, શ્રાવક દ્વારા બોલાવી દીધા પણ હજી કંઇક મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીના નિમિત્તે વધારે પુણ્યકાર્ય થવાનુ હશે કે જેથી થોડા વખતમા તેમને તે પંડિત મહાશયનો પ્રતિકૂલ અનુભવ થયો અને તેમનો ત્યાગ કરવો પડયો યદ્યપિ આમ પંડિતના ત્યાગથી તેમની વિદ્યાવૃત્તિને સખ્ત દુખ થયુ પણ તેઓ મજબૂર હતા છતા—

'જે થાય છે તે સારા માટે'

આ તાજા અનુભવથી શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીનો વિચાર જૈન પંડિતો તૈયાર કરવા માટે થયો, તેવા અકાટ્ય વિદ્વાનો 'કાશી'–'બનારસ' જેવા વિદ્યાક્ષેત્રમા જ થઇ શકે માટે ત્યા જઈ શાલા યા સંસ્થા સ્થાપી સાધુઓને તથા જૈન સંતાનોને ભણાવવા યદ્યપિ તે ક્ષેત્રોમા જવુ, ત્યા જઇ થોડો વખત પણ સ્થિરતા કરવી, જ્યા—

" हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेद् जैनमन्दिरम् । "

—આવી ભીષણ ભાવના બહુલતાથી ફેલાએલ હોય, ત્યા વિદ્યાભ્યાસનુ સ્થાન કેમ સ્થાપી—

શકાય ? છતા અત્યારે કહેવુ એ વિષયાન્તર થશે કે પુણ્યશ્લોક **વિજયધર્મ**સૂરિજી જેવા બાહોશ, ત્યાગી અને સાધુપુંગવ માટે શુ કઠિન હતુ ? એમણે એ કઠિનતાને કેમ નષ્ટ કરીને જૈન ધર્મનો ઝંડો ત્યા ફરકાવ્યો એ તેમના જીવનના પાઠકોને સુવિદિત જ છે અસ્તુ

મુનિરાજ **શ્રીમંગલવિજયજી**ના નિમિત્તે એ વિચાર પેદા થયો–પક્વ થયો અને જવા માટે નિશ્ચય પણ થઇ ગયો બધી તૈયારીઓ બાદ ચોમાસુ પૂર્ણ થયે જવાનો ઇરાદો પાકો થયો આ ચોમાસુ આપણા મુનિરાજે પુનઃ 'વીરમગામ'મા કર્યું ગુરુશ્રી 'માંડલ'મા ચાતુર્માસ રહ્યા મુનિરાજ **શ્રીમંગલવિજયજી** ચોમાસુ પૂર્ણ થવાની કાગના ડોળે રાહ જોઇ રહ્યા હતા તેમને બધા ચોમાસામા કરતા આ ચોમાસાના દિવસો વધારે લાબા લાગ્યા પણ આખરે તે પણ પૂરા થયા જ પછી બધાએ ભેગા થઇને ' કાશી ' પ્રતિ પ્રયાણ કર્યુ લાબી મુસાફરી અને મહાકીર્તિનો આ રીતે પ્રારંભ થયો

× × × ×

" जिनकी नोबतकी सदासे गुजते थे आसमा
दमबखुद है मकबरो में हु न हा कुछ भी नहीं ।
जिनके महलो में हजारो रंगके फानुस थे
झाड उनकी कब्र पर है और निशा कुछ भी नहीं ॥ "

એ જ 'લીંચ' ગામ–મુનિરાજ **શ્રીમંગલવિજયજી**ની જન્મભૂમિ અને ત્યાના થોડા ફેરફાર સિવાયના એ જ શ્રાવકો તેઓએ સાભળ્યુ કે મુનિરાજશ્રી 'કાશી' તરફ ભણવા જાય છે તેઓ વિચારવા લાગ્યા —

" અરે રે ! બાપ કાશી ! ત્યા તો કેમ જવાય ? રસ્તામા જગલો આવે, વાઘ, સિંહો ફરતા હોય, નદીઓ આવે ત્યા જવાય ? " બધા આમ વિચારવા લાગ્યા, કારણ કે કોઇ ' કાશી ' ભણવા જાય છે એમ ફક્ત જ્યારે ગામમા કોઇ બ્રાહ્મણના પુત્રને જનોઇ આપવાની હોય છે ત્યારે જ્યારે તે પોતે કચ્છ ભીડી અને દડો લઇ કાશી ભણવા જાય છે એમ કહી દોડે છે અને તેનો મામો તેની પાછળ દોડી તેને પકડે છે અને ઘેર લાવી બેસાડી દે છે, બસ આ અભિનય તેઓએ જોયો હતો અને કાશી'એ ભણવા જાય છે એ શબ્દ ત્યારે સાંભળેલો અને આ તો સાક્ષાત્ 'કાશી' તરફ જાય છે એટલે એમ સાભળતા આશ્ચર્ય તો જરૂર થાય જ છતા તેઓ તેમને સમજાવવા યા એક વખત તે પ્રદેશ તરફ જતા પોતાના વતનને તો દર્શનનો લાભ આપતા જાય, એ બહાને મુનિરાજશ્રી પાસે ગયા અને વિનતિ કરી ગુરુભક્ત મુનિરાજ **શ્રીમંગલવિજયજી**એ તો કહ્યુ કે ' ભાઇ ! ગુરુશ્રી પાસે જાઓ તેમની જે આજ્ઞા થશે તે મારે માન્ય છે ' સમયજ્ઞ ગુરુશ્રીએ હા પાડી શ્રાવકોનો આનંદસાગર ઉલ્લસ્યો કેટલાએક તેમની સાથે રહ્યા અને કેટલાક ઘેર ખુશ ખબર આપવા પહોચી ગયા

શ્રાવકોના આનંદનો દિવસ આવ્યો મુનિરાજ **શ્રીમંગલવિજયજી**એ પોતાના વતનમા ગુરુદેવ સાથે પ્રવેશ કર્યો આખુ ગામ પેલા **મનસુખ**ને જોવા ઉલટ્યુ પણ તેઓ નિહાળે છે તો

પેલો મનસુખ નો'તો પણ આ તો કોઇ સાધુના લેબાશમા ઉપયોગથી પગલા ભરતા મુનિરાજશ્રી હતા કેટલાકની આખોમા હર્ષના આસુ આવ્યા કેટલાક તેમને વિસ્મિત વદને નીહાળી રહ્યા કેટલીક વૃદ્ધાઓ પોતાના ખોળામા રમેલ મનસુખની આ દશા જોઇ ઉભી ઉભી આસુ સારવા લાગી કોઇ સ્ત્રીઓ તેને કુતૂહલતાથી અનિમેષ નયને નિરખી રહી હતી આવી લોકદશાને નીહાળતા, ગુરુશ્રીની પાછળ નતવદને પગલા ભરતા મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી ધીમે પગલે ચાલતા હતા ધીરે ધીરે બધા ઉપાશ્રયમા આવી પહોંચ્યા—ગુરુશ્રીએ થોડો ઉપદેશ આપ્યો એ સાભળીને શ્રાવકો સહર્ષ વિખરાયા મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજી ભિક્ષાની ઝોળી લઈ ગોચરી માટે એક અન્ય સાધુ સાથે નીકળી પડયા પ્રત્યેક ગૃહસ્થ પોતાનુ ઘરઆગણુ પવિત્ર કરવાને વિનતી રહ્યો હતો મુનિરાજશ્રી દરેકને ત્યાથી થોડુ થોડુ લેતા આગળ વધ્યા એમ કરતા કરતા પોતાનુ પૂર્વનુ ઘર-આગણુ આવ્યુ તેમની આખોની સામે સીનેમાના પટ પર ફરતા દશ્યોની માફક પોતાની પૂર્વાવસ્થા યાદ આવવા લાગી આ એ જ ઘર જેમા મનસુખ રહેતો હતો, રમતો હતો આ તે જ ઘર જેમા હમેશા કલકલ ધ્વનિ થઇ રહેતો હતો, જેમાં આજે એક બે માણસો સિવાય કોઇ નો'તુ ઘોર શાન્તિનુ સામ્રાજ્ય છવાએલુ હતું આ તે જ પાડોશ જ્યા બે ચાર ડાહ્યા અને આનદી વૃદ્ધો રહેતા હતા અરેરે ! તેઓ પણ કાલના ચક્રમા ઝૂપાઇ ગયા હતા, આ જ પાડોશના ઘર જ્યાની ગૃહદેવીઓ અમૂલ્ય શણગારો સજી ફરતી હતી, આજે તેમાની કેટલીકના શરીર પર એક લાલ વસ્ત્ર સિવાય કાંઇ નો'તુ સુંદર વૃક્ષો જ્યા મનસુખ રમતો તેમાના કેટલાક આજે કરમાઇ ગયા હતા કેટલાક મકાનો જે માનવોથી પૂર્ણ રહેતા ત્યા સંભાળ રાખવા માટે નિર્જીવ તાળા સિવાય કોઇ નો'તુ રે કૂર સસાર !

ખરેખર સસારમા કોણુ અચલિત અને અદુખી રહ્યુ છે ? જે આજે કુદે છે તે કાલે માટીમા મળે છે આજે રાજા થઇને મોજ કરે છે, કાલે તે રસ્તા પર ટુકડા માગનાર ભીખારી બને છે ખરેખર સસારમા ધર્મ સિવાય કોઇ અચલિત રહ્યુ જ નથી મુનિરાજશ્રી આ બધા વિચારોમા ડૂબ્યા હતા તેમની દશા એક કવિ એ કહ્યુ છે તેવી જ હતી કે—

વધ્યો શોક, થયુ મુજ ગાન, ગાન આ એક જ રે
વિના ધર્મ, નવલ, આ સ્થાન ચલિત મૌ છેક જ રે

મુનિરાજ વૈરાગ્યની ભાવનાને પ્રદીપ્ત કરતા આગળ વધ્યા એમને એમના બાલ્યાવસ્થાના સુખ ન સાભર્યા પણ એમને તો બધે સસારની નશ્વરતા જ ભાસી ગામમા ત્રણ વર્ષ જેવા થોડા સમયમા થયેલુ પરિવર્તન નીહાળતા પાછા ફર્યા ખરેખર ! સસારના ચક્રો હમેશા ગતિશીળ જ રહે છે, એના સુખદુખના પાટા પ્રત્યેક ઉપર ફરી જાય છે

આમ મુનિરાજશ્રી ચાર દિવસ ત્યા રહ્યા શ્રાવકોને તથા અન્ય પ્રજાને સારો ઉપદેશ આપ્યો બધા આનદિત થયા ચોથા દિવસની ઉષા પ્રગટી અને વતન તેમજ વતનવાસીઓને છોડી એ વિદ્યારસિક મુનિરાજ ગુરુશ્રીની સાથે 'કાશી' જવાના પથમા આગળ વધ્યા

પ્રયાણ—

" को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः ? को वा विदेशस्तथा ?
य देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद्दंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ "

'દેહગામ'થી વિહાર શરૂ થયો હમેશા દશથી વીશ માઇલની મજલ અને તે પણ પગપાળાની જ! પોતાનો સામાન પોતે જ ઉઠાવીને ચાલવાનું આમ તેમની મજલ આગળ વધી આટલી મોટી મજલની અને આટલા મોટા ઉદ્દેશની ખબર 'ગુજરાત'મા પડતા છાપાઓમા ખળભળાટ મચી રહ્યો પ્રત્યેક તેઓના કાર્ય તરફ આકર્ષાયા કોઇ રાગથી, તો કોઇ દ્વેષથી, તો કોઇ જીજ્ઞાસાથી તેઓએ સુંદર 'ગુજરાત' વટાવ્યુ સાથે એનો સુંદર ખોરાક, સુંદર વાસસ્થાનો, સુંદર શ્રોતાઓ અને રસીલુ વાતાવરણ પણ છોડયુ હવે 'ઉજ્જેન' તરફના પંથે પડયા નવો પ્રદેશ, નવા મનુષ્યો અને નૂતન ભાવનાઓમા થઇને પોતાનો માર્ગ કાપવા મંડયા પ્રત્યેક ગ્રામમા ગુરુશ્રી લોકોને ઉપદેશ આપતા અને લોકોને કલ્યાણના માર્ગ તરફ પ્રેરતા **વિક્રમરાજાની** પ્રસિદ્ધ **'ઉજ્જયિની'** આવી એનો પેલો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધવડ, **ભર્તૃહરિની** ગુફાઓ, 'ક્ષિપ્રા' નદીના હરીઆળા તટો, **અવંતી પાર્શ્વ-નાથનુ** સુંદર મંદિર, કાલીયાદેનો મહેલ વિગેરે સુંદર સ્થાનો આવ્યા અને છોડયા એ સાધુસમુદાય કમર કસીને આગળ વધ્યો 'શાઝાપુર', 'શિવપુરી' અને 'ઝાંસી'ના બીહામણા જંગલોમા ચાલ્યા દિવસે પણ માનવી હથીઆર વગર ચાલતા ધ્રુજે એવી ઘોર વનરાજીઓ ખાંદી આત્મવિશ્વાસ ઉપર પસાર કરી કોઇ વખત જંગલોમા રહેવુ પડે, વાઘોની ચીસો સંભળાય, અજ્ઞાનીઓનો ઉપદ્રવ સાથે હોય, કોઇ વખત ભૂખ્યા ઝાડ નીચે સુઇ રહેવુ પડે, તો કોઇ વખત માર્ગ ભુલેલા સાથીની શોધમા હેરાન થવુ પડે એમ કરતા 'ઝાંસી' અને તેનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો પણ વટાવ્યો, અને 'કાનપુર' 'પ્રયાગ'ના રસ્તે પડયા એવા પ્રદેશોમા ફરવુ અને સાધુતાના નિયમો પાળવા એ કેટલી કઠિન વાત છે તે વ્હાલા વાચક! તુ હું કે બીજા ન કહી શકીએ, જેને અનુભવ્યુ હોય તે જ વર્ણવી શકે 'કાનપુર' આવ્યુ-ગયુ 'પ્રયાગ' આવ્યુ 'ગંગા'-'જમના'નો મહાસંગમ આવ્યો અને આગળ વધ્યા ધીરે ધીરે જે લક્ષ્ય પૂર્વક નીકળ્યા હતા તે વિદ્યાપુરી-'કાશી' પણ આવી પહોચી ઉનાળાને બેઠાને બે અઢી મહીના વીતી ચૂકયા હતા વૈશાખ સુદ ત્રીજની સુંદર સવારે જૈન નામથી ભડકનારા, જૈનોને ધૃણાની નજરે જોનારા, વિચિત્ર માનવસમુદાયવાળા 'કાશી'નગરમા સાધુમંડળે પ્રવેશ કર્યો સ્થાને પહોચવાનો મહીનાઓનો પરિશ્રમ આજે સફળ થયો ગુરુશ્રી આજે આટલા પ્રવાસ બાદ પણ આનંદમા હતા તેમના મુખ પર આનંદની લહરીઓ ઉઠતી જોવાતી હતી મુનિરાજ **શ્રીમંગલવિજયજી** આજે ઉંડો આત્મસંતોષ અનુભવતા હતા

વ્હાલા વાચક! જેમ સ્વપ્ન આવે અને કલાકોના કલાકો પસાર થઇ જાય તેમ ચાર કે છ મહિનાનો સમય તુ એકદમ કાઢી નાખ, કારણ કે એટલો સમય **વિજયધર્મસૂરિજી** માટે સ્થાનની શોધ કરવાનો, અને વિદ્યા માટે યથાયોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો હતો એ બંદોબસ્ત કેમ

કર્યો અને બધું કેમ વ્યવસ્થિત થયું એ જાણવાની જો તને જીજ્ઞાસા થતી હોય તો પ્યારા પાઠક ! સૂરિજીના જીવનવૃત્તાન્તને તું જોઇ લેજે, તને યથાર્થ ભાન થશે આટલો સમય આપણા મુનિરાજશ્રીએ તો મંદ ગતિથી અભ્યાસ કરવામાં વીતાવ્યો

થોડા મહીના વીત્યા-સ્થાન નકી થયું 'કાશી' જોવામાં સાધુતાથી એચાઇને શુભેચ્છકો પણ વધ્યા. ભણાવનાર પંડિતો પણ નક્કી થયા અને એક પાઠશાળાનું પણ સ્થાપનકાર્ય થયું, જે પાછળથી ' શ્રીયશોવિજય જૈન પાઠશાળા 'ને નામે પ્રસિદ્ધ થઇ અભ્યાસ તડામાર ચાલ્યો જૈનના પુત્રો પણ ' ગુજરાત 'નું કોમળ વાતાવરણ છોડી ત્યાં આવવા લાગ્યા અને વિદ્યાના વ્યાસંગમાં લીન થવા માંડયા આપણા કથાનાયક પણ તેમાં મસ્ત બન્યા તેઓ સંપૂર્ણ શક્તિથી વિદ્યાભ્યાસમાં તલ્લીન બની ગયા તેમણે દિવસ રાતનું ભાન પણ થોડા સમય માટે છોડયું

× × ×

એક વર્ષ પસાર-બે વર્ષ પસાર-ત્રણ, ચાર એમ આઠ આઠ વર્ષના વ્હાણા વીત્યા આવી આવી ઘોર તપશ્ચર્યા બાદ વિદ્યાદેવી પ્રસન્ન કેમ ન થાય ? મુનિરાજ શ્રીમંગલવિજયજીનું જ્ઞાન હવે અપ્રતિમ વધ્યું હતું તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય તેમાં પણ નવ્ય ન્યાય અને પ્રાચીન ન્યાય, સાહિત્ય વિગેરેના તથા પ્રત્યેક દર્શનના સારા જ્ઞાતા બન્યા હતા આટલા ટુંકા સમયમાં તેઓશ્રીએ પ્રત્યેક વિષયના ઉચ્ચ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી લીધો હતો વ્યાકરણમાં તો સિદ્ધાન્તકૌમુદી, પાતંજલ મહાભાષ્ય, લઘુશબ્દેન્દુશેખર, પરિભાષેન્દુશેખર, મનોરમા, વિભક્તિ-અર્થ-નિર્ણય વિગેરે વિગેરે સારા પુસ્તકોનું તેમણે અધ્યયન કર્યું ન્યાયમાં-નવ્ય ન્યાયમાં મુક્તાવલી, દિનકરી, પંચલક્ષણી, માથુરી, સિદ્ધાન્તલક્ષણી-પક્ષતા, સામાન્ય નિરુક્તિ, હેત્વાભાસ વિગેરેનું અધ્યયન કર્યું પ્રાચીન ન્યાયમાં ગૌતમસૂત્ર, વાત્સ્યાયનભાષ્ય, ન્યાયવાર્તિક, વૈશેષિક દર્શન, ન્યાયમંજરી, સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી, સાંખ્યપ્રવચન, વેદાન્તપરિભાષા, શારીરિકભાષ્ય, બ્રહ્મસૂત્ર જેવા અકાટય પુસ્તકોના અધ્યયન કર્યાં સાહિત્યમાં પણ કાવ્યપ્રકાશ, સાહિત્યદર્પણ, પંચકાવ્ય વિગેરેનું અધ્યયન કર્યું જૈન ન્યાયના ખાસ ઘણા પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યા ઘણા વખતના ભૂખ્યાને સુસ્વાદુ ભોજન મળતા એ પેટ ભરાતા સુધી કેમ છોડે ? એમ આજે જ્ઞાનના ભૂખ્યાને સ્વાદિષ્ટ જ્ઞાનનું ભોજન મળતા એ અમુક હદે કેમ રોકાય ? મુનિરાજશ્રીએ તો ખૂબ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું

પરીક્ષાઓ આપવાનો વિચાર ખાસ નો'તો, છતા એક વખત વિચાર થતા 'કાશી'માં મધ્યમાની પરીક્ષા આપી તેમાં ઉત્તીર્ણ થતા સાથીઓની સલાહ અને આગ્રહથી તેઓશ્રી 'કલકત્તે' વિહાર કરી ગયા. ત્યાં હિન્દુ ન્યાયતીર્થની પરીક્ષા આપી ઉત્તીર્ણતા પ્રાપ્ત કરી ' ન્યાયતીર્થ 'નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું

એક વખત બંગીય વિદ્વાનોની સભામાં ચર્ચાવાદ થતા અને તેમાં પોતાની કુશળતા સિદ્ધ થતા તેઓશ્રીને ' ન્યાયવિશારદ 'ની પદવી પણ પ્રાપ્ત થઇ

પોતાના અભ્યાસ સાથે તેઓશ્રી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ અન્યને પણ આપવા ચૂકયા નો'તા —

'કાશી'મા પચાસેક વિદ્યાર્થીઓને તથા કેટલાક સ ન્યાસીઓને પણ તેઓએ અભ્યાસ કરાવ્યો કેટલાક જૈન સાધુઓએ પણ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવ્યો તેઓશ્રી હમેશા પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાને તત્પર રહેતા

આ સમયે તેમના જ્ઞાનથી આકર્ષાઇ'કલકત્તા સસ્કૃત એસોશીએશને' પોતાની ન્યાય, વ્યાકરણની ટાઇટલ પરીક્ષાઓના તેમને પરીક્ષક નીમ્યા અને ત્યારબાદ વારવાર અન્ય પરીક્ષાઓના પણ તેઓ પરીક્ષક બનતા રહ્યા આમ તેઓ દશ વર્ષ સુધી તો બરાબર કામ કરતા રહ્યા પણ અન્તમા અન્ય વ્યવસાય વધતા તે પ્રવૃત્તિનો તેમણે ત્યાગ કર્યો

આટલા અભ્યાસ બાદ પોતાના ગુરુદેવ સાથે પાછા તેઓ 'ગુજરાત' તરફ વિહાર કરીને આવ્યા. માર્ગમા 'ઉદેપુર', 'મેવાડ','મારવાડ' વિગેરે પ્રદેશોમા ખૂબ ફર્યા અને ધર્મનો પ્રચાર કર્યો ધીરે ધીરે 'ગુજરાત'મા આવ્યા પુન એક વખત પોતાના વતનમા શ્રાવકોના આગ્રહથી ચાર દિવસ માટે જઇ આવ્યા ત્યારબાદ તીર્થાધિરાજ ' શત્રુ જય 'ને ભેટયા–ત્યાથી પાછા ફરી 'મુબઇ'ને માર્ગે પડયા–અને ' મુબઇ 'મા જ ચાતુર્માસ કર્યું

તેમની પ્રવૃત્તિ—

" ઇશ્વરના સબધમા લોકો કહી ગયા છે કે તેને એક દીકરો હતો પેગમ્બરને માટે પણ કેટલાકો તરફથી એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે તે ઐન્દ્રજાલિક હતો જ્યારે ઈશ્વર કે પેગમ્બર પણ માણસોની નિ દામાથી નથી બચ્યા ત્યારે માણસ તો કેવી જ રીતે બચી શકે ? "

—સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્

તેઓશ્રીએ પોતાની પ્રવૃત્તિ હમેશા જ્ઞાનમય જ રાખી છે તેઓએ આ છાપાના નકામા–ધાધલીઆ વાતાવરણમા જરા પણ ભાગ નથી લીધો અને હમેશાને માટે ઉદાસીન રહ્યા છે પોતાનાથી બનતી સાહિત્યસેવામા અને ધર્મોપદેશમા તથા અન્ય ધર્મક્રિયાઓમા પોતાનુ જીવન વ્યતીત કર્યું છે તેઓશ્રી સદા સમજતા આવ્યા છે કે–નકામા બીજાને હલકા પાડવાથી–યા પોતાની ખોટી બડાઇઓ હાકવાથી મોટા નથી થવાતુ જે ચાહે છે કે અમે મોટા થઇએ તેઓ હમેશા ખોટા જ ઠરે છે જે શાન્ત અને ચૂપચાપ પોતાની સાહિત્યક પ્રવૃત્તિ વધાર્યે જાય છે તે જ પાર ઉતરી જાય છે, નહિ તો ક્લેશના કીચડમા ફસાઇ પોતાનુ ધ્યેય તે ચૂકી જાય છે આ જ એમના વિચાર અને એ જ એમની ધારણા, જે આજની મનોરમ ઘડી સુધી એક જ સરખી છે અરે ! પોતાના પર દ્વેષીઓ તરફથી જુઠા અને અપમાનકારક હુમલા થયા છતા તેઓ છાપાઓની કહેવાતી સભ્ય ગાળાગાળીમા નથી પડયા તેઓ સર્વદા સ્વામી રામતીર્થના જેવો જ સિદ્ધા ત રાખે છે કે–

" મિત્રો અથવા શત્રુઓએ કરેલી ટીકાને આપણે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે જાગૃત કરવા આવેલા ખરાબ સ્વપ્ન તરીકે જ ગણી કાઢવી તમે જાગો છો ત્યારે સ્વપ્ન કયા છે ? "

અને વ્હાલા વાચક ! પરિણામમા જે હીરો હતો તે આજે હીરો જ રહ્યો અને નકલી

હીરા બિચારા પોતાનુ નૂર ગુમાવી બેઠા જે પોતે સમજે છે કે હુ ખરાબ નથી તેને ભલે એક વખત દુનિયા ખરાબ કહે પણ તેથી તેને કાઇ નુકશાન થતુ નથી અરે ! આ ચક્કરમા તીર્થ કર જેવા સમર્થ જ્ઞાનીઓ પણ આવી ગયા છે તો મનુષ્ય કોણ માત્ર ? અગર કેવળ સારાની જ દુનિયા હોત તો તેનો ઉદ્ધાર ક્યારનો થઇ ગયો હોત એ તો ખરાબ વગર સારાની પરીક્ષા ન હોય. અમાવાસ્યાના ઘોર અ ધારા સિવાય ચ દ્રનુ મૂલ્ય કેમ અ કાય ?

આપણા મુનિરાજશ્રી આ વાતોના સમજદાર હોવાથી આ જ સુધી શાન્ત રહેવા પામ્યા છે અને તેઓશ્રી સમાજને સારા સારા પુસ્તકો અર્પી શકચા છે તેઓશ્રીએ ન્યાય, વ્યાકરણાદિના ઘણા ગ્ર થો ગુજરાતીમા યા અન્ય ભાષામા ગુર્જરાદિ પ્રજાના હિતાર્થે લખ્યા છે ન્યાય વ્યાકરણ જેવા વિષયો ભાષામા ઉતારવા એ ખરેખર બહુ કઠિન બાબત છે તે સાથે તેઓશ્રીએ દર્શન પર પણ પુસ્તકો રચ્યા છે પોતે ગુજરાતી તેમજ સ સ્કૃત ભાષાના કવિ પણ છે તેઓશ્રીએ રાસ તથા અન્ય પુસ્તકો પદ્યમા પણ લખ્યા છે તેની વિસ્તૃત સૂચી અત્ર આપવામા આવેલ છે આવી રીતે આજ દિન પર્યન્ત તેઓશ્રી પોતાની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ એકધારી વધારી રહ્યા છે

તેઓશ્રીને 'ગુજરાત'મા આવતા 'બ્યાવર'મા સૂરિજી સમક્ષ શ્રીસ ઘે પ્રવર્તકનુ પદ આપ્યુ, જે સમયે આજે આચાર્યપદથી વિભૂષિત શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજીને ઉપાધ્યાય પદવી અપાણી હતી તથા જે વખતે સ સ્કૃત ભાષાના અખ ડ અભ્યાસી ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રીન્યાય-વિજયજી ' કિસનગઢ 'થી ખાસ પધાર્યા હતા, તથા જે મ ગલ સમયે ગુરુભક્ત મુનિરાજ શ્રીવિશાલવિજયજીને ભાગવતી દીક્ષા અપાણી હતી

પુન કાશી તરફ પ્રયાણ—

'મુ બઇ'ના ચાતુર્માસ બાદ શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની ઇચ્છા પુન ' કાશી ' તરફ જવાની થઇ, કારણ કે તેમને અનુભવે બતાવ્યુ કે પોતે સ્થાપેલ " શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મ ડળ " જો ત્યા લઇ જવામા આવે તો ઉન્નતિ થાય પુન મહાત્માજીએ પોતાની મજલ શરૂ કરી દીધી સાથે આપણા પ્રવર્તક મુનિરાજ શ્રીમ ગલવિજયજી પણ હતા

મનુષ્ય ધારે છે શુ અને થાય છે શુ ? અધવચ પરિશ્રમથી સૂરિજી બિમાર થયા. અને ' ઇંદોર ' પહોચતા પહોચતા તેમની તબીઅત બહુ લથડી ગઇ હવે તેમને લાગ્યુ કે મારે વધારે આરામ શરીરને આપવો જોઇએ પણ બીજી બાજુ પાઠશાળા માટે જવાની જરૂરીઆત હતી હવે શુ કરે ? અન્તે તેમણે વિચાર્યું કે એ કામ પ્રવર્તક શ્રીમ ગલવિજયજી સારી રીતે કરી શકશે, માટે તેમને બોલાવી કહ્યુ " ભાઇ તમે જાઓ "

ગુરુભક્ત પ્રવર્તકજીને તે ન ગમ્યુ રોગગ્રસ્ત ગુરુશ્રીને છોડી અન્યત્ર કેમ જવુ ? પણ અન્તમા ગુરુદેવના અત્યાગ્રહને વશ થઇને એમણે પોતે અન્ય ત્રણ મુનિવરો સાથે ' કાશી ' તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ગુરુદેવને પુન જલદી મળવાની અ તર પ્રાર્થના કરી આ સમયે તેઓશ્રીની સાથે શા તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રીજય તવિજયજી પણ હતા

પણ અરે રે ! માનવી કયે દિવસે પોતાની ઇચ્છાને પાર પાડી શકયો છે ? તે જે ચાહે છે તેની પ્રતિકૂળતા તેની સામે હાજર થાય છે એક કવિ પોકારે છે કે—

" અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે ! "

થયું પણ એમ જ હજી ' કાશી ' પહોચ્યાને અઢી માસ માડમાડ થયા હતા તેટલામા તો જૈન ધર્મનો મહાદીપ બુઝાયો જૈન નભોમંડળનો ચદ્ર આથમી ગયો શ્રીવિજયધર્મ સૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ થયો આવા સમાચાર સાભળતા ગુરુભકત શિષ્યને ગુરુના વિરહનું દુ ખ કેટલુ થાય તે પ્યારા પાઠક ! વર્ણવુ મારી લેખન-શક્તિની બહારની વાત છે પણ હવે અફસોસ કરે કાંઇ વળે તેમ નથી તેમ વિચારી પોતાના મનને શ્રીમગલવિજયજીએ સમજાવ્યુ અને તેજ વખતે જાણે સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવને અ જલિ ન ધરતા હોય તેમ બે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી લીધી એક તો વિદેશી કાપડનો સર્વથા ત્યાગ અને ખાદીનુ અગે ધારણ, અને બીજી હમેશા છ વિગય માથી ચાર વિગયનો ત્યાગ પ્યારા પાઠક ! આ પ્રતિજ્ઞાનુ મહત્ત્વ ઝીણી ઝીણી મલમલો પહેરતા મુનિરાજોને પૂછજે કે આ વિના વ્યાકુળ થતા શ્રીમતોને પૂછજે ?

અસ્તુ, તેઓશ્રી ' કાશી 'મા રહ્યા ત્યા પાછળથી " શ્રીવીરતત્ત્વ પ્રકાશક મ ડળ " પણ આવ્યુ તેઓશ્રીએ તેનુ ત્યા એકાદ વર્ષ સુધી સુચારૂ રૂપે સચાલન કર્યું વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમથી ભણાવ્યા તથા વ્યવસ્થા સુ દર બનાવી પરતુ એટલામા ઉક્ત સસ્થાને ગુરુદેવના સમાધિમદિર પાસે " શિવપુરી "મા લઇ જવાનુ નક્કી થયું પ્રવર્તક શ્રીમગલવિજયજી પોતાના મ્હોટા ગુરુભાઇ ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજી તથા શાસનદીપક મુનિરાજ શ્રીવિદ્યા વિજયજી જેવા સમર્થ વિદ્વાન મુનિવરો સાથે ' શિવપુરી ' તરફ ચાલ્યા વચમા ' આગ્રા 'માં શેઠ શ્રીલક્ષ્મીચદ્રજી વૈદના આગ્રહથી ચાતુર્માસ રહી પોતાના ગુરુબધુઓ સાથે એક પ્રતિષ્ઠા કરી તથા ગુરુદેવના સ્મારક તરીકે એક મોટુ પુસ્તકાલય સ્થાપ્યુ વાચક ! તે પુસ્તકાલય તે " વિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમદિર " જે આપણા જીવનનાયકે એકત્રિત કરેલ સુંદર પુસ્તકોના સગ્રહથી દીપી રહ્યો છે

•

અહિના ઉત્સવમા ' આગ્રા 'ના શ્રીસઘ તરફથી પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાય શ્રીઇન્દ્રવિજયજીને ' આચાર્ય 'પદ તથા આપણા પ્રવર્તકજીને ' ઉપાધ્યાય ' પદ મળ્યુ

ત્યારબાદ ઉપાધ્યાયજી 'શિવપુરી' પધાર્યા પાઠશાળાને રૂડી રીતે સચાલિત કરીને પોતે આચાર્યશ્રી સાથે મારવાડમા વિચરી ફરી 'શિવપુરી'મા આવી ત્યાથી 'મુબઇ'ચાતુર્માસ કરી પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સાથે 'મદ્રાસ', 'મ્હૈસુર' તરફ ચાલ્યા હજારો માઇલોના વિહાર એ ત્યાગી મુનિઓએ પગે કર્યા આજે વેગથી દોડતી ટ્રેનમા પણ પ્રવાસીને ત્યા પહોચતા ચાર પાચ દિવસ પૂરા જોઇએ ત્યા પગે ચાલીને જવુ એ શું નાની સૂની વાત છે ? ઘોર અટવીઓ, પાણીના પૂરથી ગાડી બનેલી નદીઓ, પચીસ ત્રીસ કદમ પર ગરજતા સિંહો, અને જગલી લોકોની વચ્ચે વૃક્ષોના આશરા નીચે વિશ્રામ લેવાનો, આવુ આવુ પ્રતિદિન મળવાનુ છતા નાનો સાડાત્રણ

હાથનો માનવી પણ શુ નથી કરી શકતો ? મમારની મારામા સારી કરામતો એની જ બનાવેલી છે અસ્તુ

આજે તે ઉપાધ્યાય શ્રીમગલવિજયજી 'ગુજરાત' 'કાઠીઆવાડ'થી હજારો માઇલના છેટે જૈન ધર્મથી વધુ અપરિચિત પ્રદેશોમા ફરી પોતાની વિદ્વતાનો ત્યાના ભવ્ય જીવોને લાભ આપી રહ્યા છે આજે ચોપન ચોપન વર્ષની અવસ્થાએ પણ એ ત્યાગી મહાત્મામા હજારો માઇલના વિહાર કરવાનુ સામર્થ્ય ભર્યુ છે ક્યા આજનો નવજુવાન જે ચાર માઇલ ચાલતા પણ હાશ્રી જાય અને ક્યા આ વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, ત્યાગી સાધુ ?

હવે વ્હાલા વાચક ! આપણે અત્યારે અહિથી વિખુટા પડીશુ ઉપાધ્યાયશ્રીના જીવન માટે વધારે શુ લખવુ ? જગદ્વિખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીની કીર્તિ અને મહત્તામા શુ તેમનો ભાગ નો'તો ? વિશ્વવિજયી યોદ્ધાઓના વિજયમા શુ સૈનિકોના આત્મભોગથી સ્થપાયેલ હિસ્સો નથી હોતો ? શેઠની શેઠાઇમા જેટલી તેની મહત્તા પ્રશસનીય છે તેટલો તેના હાથ નીચેના કુશળ નોકરનો આત્મભોગ પણ છે ઉપાધ્યાયશ્રીએ છાપામા પોતાના નામો ન છપાવ્યા—નકામા ક્લેશો કરી પ્રસિદ્ધ પુરુષ નથી બન્યા, એમણે તો ગુરૂશ્રીની ભક્તિમા અને સાહિત્યની મુગી સેવામા જ પોતાના કર્તવ્યની વર્તમાનને માટે ઇતિશ્રી માની છે

પ્રાન્તે—શાસનદેવ તેમને આરોગ્ય અર્પે જેથી માનવજીવનના ટુકા સમયમા પણ તેઓ લોકકલ્યાણને માટે બીજા અનેક લાભદાયી ગ્રથો રચે અને બાલજીવોને સન્માર્ગે દોરે પોતાની શુદ્ધ સાધુતાથી નાસ્તિકતાભર્યા વાતાવરણમા પણ સત્યધર્મતા સ્થાપે એમની કીર્તિ તથા સાધુતાના પરિમલો દિગદિગન્તમા પ્રસરે આટલી જ શુભેચ્છા કરીને વ્હાલા વાચક ! આપણે વિખુટા થઇશુ

" शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवन्तु भूतगणा. ।
दोपा मयान्तु नाश सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥ "

એ જ ओम् शान्ति , ओम् शान्तिः, ओम् शान्तिः ।

વિષય-પ્રદર્શન.

પ્રથમ ઉલ્લાસ—જીવ-અધિકાર

૧ કૌંસમાં દર્શાવેલો વિષય ટિપ્પણગત સમજવો.

* આ કોષ્ઠકસૂચક ચિહ્ન છે

દ્વિતીય ઉલ્લાસ-અજીવ અધિકાર

વિષય | પૃષ્ઠાંક

વિષય | પૃષ્ઠાંક

તૃતીય ઉલ્લાસ–આસ્રવ અધિકાર

ચતુર્થ ઉલ્લાસ-બન્ધ અધિકાર

પ્રથમ ઉલ્લાસ-સંવર અધિકાર

સપ્તમ ઉલ્લાસ-મોક્ષ અધિકાર

વિષયાનુક્રમ

अर्हम् ।

આર્હત દર્શન દીપિકા

યાને

જૈનતત્ત્વપ્રદીપનું વિસ્તૃત વિવેચન

પ્રથમ ઉલ્લાસ— ‘ જીવ ’અધિકાર

ગ્રન્થકારકૃત મંગલાચરણ—

नत्वा श्रीमन्महावीर, धर्मसूरि गुरु तथा ।
'जैनतत्त्वप्रदीपा'ख्यं, ग्रन्थ कुर्वे यथामति ॥ १ ॥—अनुष्टुप्

અર્થાત અન્તરગ શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને જેમણે પોતાનુ નામ સાર્થક કર્યુ છે, તેવા ચોવીસમા તીર્થંકર [1]શ્રીમહાવીર(પ્રભુ)ને તેમજ ધર્મનો ઉદ્દ્યોત કરવામા સૂર્ય સમાન એવા ગુરૂ (શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય) [2]શ્રીવિજયધર્મસૂરિને નમસ્કાર કરીને હુ (ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ પ્રવર્તક શ્રીમગલવિજય ઉપાધ્યાય) મારી બુદ્ધિ અનુસાર જૈન તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડવામા પ્રદીપ સમાન એવો **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ** નામનો ગ્રન્થ રચુ છુ

મગલાચરણનો હેતુ તથા અનુબન્ધ-ચતુષ્ટય—

શિષ્ટાચારનુ પરિપાલન કરવાને અર્થે, નિર્વિઘ્ને ગ્રન્થની પરિસમાપ્તિ થાય કે ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થાય[3] તેટલા માટે કે અન્ય કોઇ એવા હેતપૂર્વક પ્રાય દરેક ગ્રન્થકાર શાસ્ત્રની આદિમા

---

૧ આ અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અન્તિમ એવા **શ્રીમહાવીર** પ્રભુના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનારા અનેક સાધનો છે આના સ્થૂલ નિર્દેશ માટે જુઓ શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત **ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિનુ** મારૂ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૰ ૧૬૪–૧૬૫)

૨ આ વિવેચન મે તૈયાર કર્યું ત્યારે તો આ સાક્ષર-રત્ન પોતાની વિદ્વત્તાનો વિશ્વને લાભ આપી રહ્યા હતા, પરતુ આજે આ ગ્રન્થ છપાતી વેળાએ તો તેમના સ્વર્ગ–વાસ થયાને સવાપાંચ વર્ષો વીતી ગયાં છે કાળની અકળ કળા છે

૩ સરખાવો **જીવાજીવાભિગમ** ઉપાંગની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૧)માં આપેલો નિમ્નલિખિત સાક્ષીભૂત શ્લોક—

" प्रेक्षावता प्रवृत्त्यर्थं, फलादित्रितय स्फुटम् ।
मङ्गल चैव शास्त्रादौ, वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥ १ ॥ "—अनुष्टुप्

પોતાના ઇષ્ટ દેવની તથા પૂજ્ય ગુરૂની સ્તુતિ કરે છે તે પ્રમાણે આ **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**ના કર્તાએ પણ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધ વડે પોતાના ઇષ્ટ દેવ અને ગુરૂની સ્તુતી કરી છે અને ઉત્તરાર્ધ વડે વિષય વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે

સાધારણ રીતે આ [1]મંગળરૂપ સ્તુતિ દ્વારા વિષય, પ્રયોજન, સમ્બન્ધ અને અધિકારી એ ચાર વસ્તુઓનુ દિગ્દર્શન કરાવવાનો નિયમ છે કહ્યુ છે કે—

" सम्बन्धश्चाधिकारी च, विषयश्च प्रयोजनम् ।
विनाऽनुबन्ध ग्रन्थादौ, मङ्गलं नैव शस्यते ॥ १ ॥ "—अनु०

અર્થાત્ સમ્બન્ધ, અધિકારી, વિષય અને પ્રયોજન એ ચાર અનુબન્ધોથી રહિત, શાસ્ત્રની આદિમા કરેલુ મગલાચરણ પ્રશસાપાત્ર નથી અત્ર તો ચાર અનુબન્ધોમાના વિષયરૂપ એક જ

અર્થાત્ વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિને માટે શાસ્ત્રની શરૂઆતમા પ્રયોજનાદિ ત્રણ વસ્તુઓ, (એટલે કે પ્રયોજન અથવા ફળ, સમ્બધ અને વિષય)નુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવુ જોઇએ, (કેમકે વિચારશીલ પુરૂષો કોઇ પણ કાર્યને વિષે પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ કરતા નથી) તેમજ ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિને માટે મગલાચરણ પણ અવશ્ય કરવુ જોઇએ

૧ મગળ શબ્દનો અર્થ વિચારતા શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ **વિશેષાવશ્યકભાષ્યમા** નિવેદન કરે છે કે—

" मगिज्जपऽधिगम्मइ, जेण हिअं तेण मगलं होइ ।
अहवा मगो धम्मो, त लाइ तय समादत्ते ॥ २२ ॥—आर्या
अहवा निवायणाओ, मगलमिट्ठत्थपगइपच्चयओ ।
सत्थे सिद्ध अं जह, तय जहाजोगमाओज्ज ॥ २३ ॥— „
म गालयइ भवाओ, मगलमिच्चेवमाइ नेरुत्ता ।
भासति सत्थन्नुओ, नामाइ चउव्विह त च ॥ "— „
[मङ्ग्यतेऽधिगम्यते येन हितं तेन मङ्गल भवति ।
अथवा मङ्गो धर्मस्त लाति तक समादत्ते ॥ २२ ॥
अथवा निपातनाद् मङ्गलमिष्टार्थप्रकृतिप्रत्ययत ।
शास्त्रे सिद्ध यद् यथा तद् यथायोगमायोज्यम ॥ २३ ॥
मा गालयति भवाद् मङ्गलमित्येवमादि नैरुक्ता ।
भाषन्ते शास्त्रज्ञातो नामादि चतुर्विध तच्च ॥ २४ ॥]

અર્થાત્ જે વડે હિત પ્રાપ્ત થાય-મધાય તે મગળ છે, અથવા મગ એટલે ધર્મ, તેને સ્વાધીન કરે તે મગળ (ધર્મનુ ઉપાદાન કારણ) છે (૨૨) અથવા ઇષ્ટ અર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ તેમજ પ્રત્યયવાળા નિપાતથી મગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમા જેમ ઘટે તેમ યથાયોગપૂર્વક તે સિદ્ધ કરવો (૨૩) અથવા મને જે સસારથી દૂર કરે તે મગળ ઇત્યાદિ મગળ શબ્દના અર્થો શાસ્ત્રાનુસાર શબ્દ-વેત્તાઓ કહે છે આ મગળ નામાદિક ચાર પ્રકારે છે (૨૪)

[1] મગળ શબ્દ સબધી વિશેષ માહિતીને માટે તો તેના જિજ્ઞાસુઓને હુ વિશેષાવશ્યકની મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત બૃહદ્વૃત્તિ (પત્રાંક ૧૭-૪૦) જોવા ભલામણ કરૂ છુ

અનુબન્ધનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, જોકે બાકીના અનુબન્ધો ઉપલક્ષણથી યાને સામર્થ્યથી ઘટાવી શકાય તેમ છે ' જૈન તત્ત્વ ' એ આ ગ્રન્થનો ' વિષય ' અથવા ' અભિધેય ' છે ' તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ' એ વાચક વર્ગનુ ' અનન્તર પ્રયોજન ' છે, જ્યારે ' પરોપકાર ' એ ગ્રન્થકર્તાનુ 'અનન્તર પ્રયોજન' છે, તેમજ ' મોક્ષ-પ્રાપ્તિ ' એ બનેનુ 'પારમ્પારિક પ્રયોજન' છે. પ્રતિપાદ્ય-પ્રતિપાદક ભાવ એ ' સમ્બ ધ ' છે, કેમકે જૈન તત્ત્વ એ પ્રતિપાદ્ય છે અને આ ગ્રન્થ તેનો પ્રતિપાદક છે, અને ધર્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુઓ આ ગ્રન્થના ' અધિકારી ' છે

શ્રીમહાવીર પ્રભુને નમસ્કાર કરવાનુ કારણ—

મ ગલાચરણમા શ્રીઋષભદેવ પ્રમુખ અન્ય તીર્થ કરોને નમસ્કાર ન કરતા ગ્રન્થકારે શ્રીમહાવીરપ્રભુને નમસ્કાર કર્યો છે તેનુ કારણ શુ હશે ? આનો વિચાર કરતા એમ ભાસે છે કે તેઓ આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેમજ અત્યારે શાસન પણ તેમનુજ પ્રવર્તતુ હોવાથી તેમને ગ્રન્થકારે નમસ્કાર કર્યો છે

પદાર્થ-નિરૂપણ

પદાર્થની સખ્યા

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આ ગ્રન્થમા જૈન તત્ત્વનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવનાર છે, તો તેમા પ્રથમ તો જૈન મત પ્રમાણે પદાર્થો-તત્ત્વો કેટલા છે, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આના સમાધાનાર્થે ગ્રન્થકાર કથે છે કે—

[1]जीवा-ऽजीवा ऽऽश्रव-बन्ध-सवर-निर्ज्जरा-मोक्षलक्षणाः सप्त पदार्थाः ॥

અર્થાત્ જૈન દર્શનમા (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) [2]આશ્રવ (આસ્રવ), (૪) બન્ધ, (૫) સવર, (૬) નિર્જરા અને (૭) મોક્ષ એમ [3]સાત પદાર્થો છે

સાત પદાર્થોના ક્રમ-નિર્દેશની સકારણતા—

આ સાત પદાર્થોમા-તત્ત્વોમા પ્રથમ જીવનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનુ કારણ એ છે કે સમગ્ર તત્ત્વોમાં વિચાર કરનાર, પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોના ગ્રહણાદિક ક્રિયાનો સચાલક, સાસારિક કે મુક્તિ-યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓનો વિધાતા જીવ સિવાય અન્ય કોઇ નથી વળી એના વિના અજીવ તત્ત્વનો ભાવ પણ કોણ પૂછે ? આથી એને પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે તે યોગ્ય છે જીવની ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહના,

---

૧ સરખાવો—

"जीवा-ऽजीवा-ऽऽस्रव-बन्ध-सवर-निर्जरा-मोक्षास्तत्त्वम् । "

—વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (અ૦ ૧, સૂ૦ ૪)

૨ આશ્રવ કહો કે આસ્રવ એ બને એક જ વાત છે, કેમકે એ બેનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એક જ છે, જોકે વ્યુત્પત્તિઓ નીચે મુજબ જુદી છે —

' आश्रूयते कर्म अनेन इति आश्रव ' । ' आस्रवति कर्म अनेन इति आस्रव ।'

૩ આ સાત પદાર્થો પૈકી પ્રત્યેકના સ્વરૂપનો એક એક ઉલ્લાસ દ્વારા ગ્રન્થકાર સ્વય નિર્દેશ કરનાર હોવાથી તે વિષે અત્ર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામા આવતો નથી,

ર્તના વગેરેમા ઉપકારક અજીવ પદાર્થ હોવાથી તેને બીજી પ ક્તિમા મૂકવામા આવે તે વાસ્તવિક છે વિકારી જીવ અને અજીવરૂપ [1]કર્મનો સ શ્લેષ તે સ સાર છે આના આસ્રવ અને બન્ધ એ બે મુખ્ય હેતુઓ છે તેમા વળી આસ્રવ વિના બન્ધની હૈયાતી નથી, કેમકે બન્ધ આસ્રવપૂર્વક છે, વાસ્તે આસ્રવને ત્રીજુ સ્થાન આપી બન્ધનો આના પછી નિર્દેશ કરવો તે વ્યાજબી છે આના પછી આના પ્રતિપક્ષીરૂપ સ વર અને નિર્જરાનો ઉલ્લેખ કરવો તે સ્થાને છે કર્મની સ પૂર્ણ નિર્જરા થતા મોક્ષ મળે છે, માટે તેનો અ તમા નિર્દેશ કરાય તે સમુચિત છે એટલે કે આ સમગ્ર ઊહાપોહ–પ્રવૃત્તિ જેને માટે છે, જે ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વરૂપ છે, જે સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડના સારરૂપ છે, તે મોક્ષનો અ તમા નિર્દેશ કર્યો છે તે સહેતુક છે, કેમકે ભવ્ય જીવની એ અ તિમ–અનન્ય દશા સૂચવે છે

આ ક્રમ પરત્વે અન્ય રીતે પણ વિચાર થઇ શકે છે જેમકે બન્ધનમાથી આત્માનુ મુક્ત થવુ તે ' મોક્ષ ' છે, મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ દરેકનો અન્તિમ ઉદ્દેશ છે, તેથી ' મોક્ષ ' ને અન્તિમ–સપ્તમ પદાર્થ તરીકે ગણાવ્યો છે તે યુક્ત છે આ મુક્તિ મેળવવામા ' સ વર ' અને ' નિર્જરા ' એ અન્તર કારણો હોવાથી તે બેને મોક્ષની પૂર્વે સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે તે વ્યાજબી છે વળી આસ્રવ અને બ ધના અસ્તિત્વને લીધે તો નવીન કર્મના રોકાણરૂપ સ વર અને જૂના કર્મના પરિશાટનરૂપ નિર્જરાનો મુક્તિ મેળવવામા ખપ પડે છે આ કારણને લીધે આસ્રવ અને બન્ધ વિષે સંવર અને નિર્જરા કરતા પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે ઉચિત છે વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોનો ચેતન અને જડ અર્થાત્ ' જીવ ' અને ' અજીવ ' એ બે પદાર્થોમા અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી તે બેનુ પ્રથમ નિરૂપણ કર્યુ તે સ્વાભાવિક–વાસ્તવિક છે આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે સાત પદાર્થોનો અમુક ક્રમ રાખવામા સબળ કારણ રહેલુ છે

પદાર્થની પર્યાપ્તતા—

આ સાત પદાર્થો પર્યાપ્ત છે, કારણ કે જીવ અને અજીવ એ બે મળીને વિશ્વ થયેલુ છે જો સમગ્ર જીવો અને સમસ્ત અજીવ પદાર્થો એક એકથી હમેશા પૃથક્ જ રહેતા હોય–કોઇ પણ કાળે એ બેનો સ યોગ થતો ન જ હોય, તો તો પછી અન્ય કોઇ વસ્તુની અપેક્ષા રહેતી નથી; પણ જો તે પૈકી કેટલાક પદાર્થો સ યુક્ત હોય અને જ્યારે આ સ સારમા તો તેમજ છે (કેમકે સ સારી જીવ અનાદિ કાળથી કર્મથી બદ્ધ છે), ત્યારે તો તે બેના સમ્બન્ધ થવાનુ કારણ (આસ્રવ), તેનો સમ્બન્ધ (બન્ધ), તે સમ્બન્ધનુ રોકાણ (સ વર) અને તે સમ્બન્ધનો ક્રમિક અને આત્યન્તિક નાશ (નિર્જરા અને મોક્ષ) એટલાનો જ વિચાર કરવો બસ છે અર્થાત્ આ સાત પદાર્થો ઉપરાત અન્ય કોઇ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી

આ ઉપરથી એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શુ ત્યારે આ સ સારના સમગ્ર પદાર્થોને સાત વર્ગમા જ વહેચી શકાય તેમ છે કે તેથી પણ ન્યૂનાધિક (ઓછા વત્તા) વર્ગોમા તેનો અન્તર્ભાવ થઇ શકે તેમ છે ?

જીવ અને અજીવમા અન્ય પદાર્થોનો અન્તર્ભાવ—

વસ્તુત જીવ અને અજીવ એમ બે જ પદાર્થો છે પર તુ અવસ્થા–ભેદને લઇને અથવા

---

૧ આ એક પ્રકારનો પુદ્ગલ છે એ આત્મિક શક્તિને આવૃત કરે છે આ સ બ ધમાં વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર (ત્રીજા ઉલ્લાસમાં) કરવામા આવનાર છે

સ્પષ્ટ બોધ થાય તેટલા માટે જૈન શાસ્ત્રકારો સાત પદાર્થોનું પ્રરૂપણ કરે છે જો વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી આસ્રવ, બન્ધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પદાર્થોનો કેવી રીતે જીવ અને અજીવમા સમાવેશ થાય છે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે આના સમાધાનાર્થે સમજવુ કે 'આસ્રવ' એ શુભાશુભ કર્મોને આવવાના કારણરૂપ આત્માનો પરિણામ-વિશેષ છે આ પ્રમાણે આસ્રવ જ્યારે આત્માનો એ જાતનો પરિણામ છે, તો પછી પરિણામ અને પરિણામીને કથચિત અભિન્ન માનતા તેનો ચેતન પદાર્થમા સુતરા અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, અને જો કાર્યનો કારણમા [1]ઉપચાર

---

૧ "उपचारोऽत्यन्त विशकलितयो शब्दयो सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्" અર્થાત્ અત્યત ભિન્ન શબ્દોને વિષે અમુક પ્રકારની સમાનતા જોવાથી તેમાં રહેલી ભિન્નતાનો ખ્યાલ છોડી દઈ તેમને એક ગણવા તે 'ઉપચાર' છે જેમકે કોઇક મનુષ્યને ઉદ્દેશીને એમ કહવુ કે આ ગધેડો છે, આ મનુષ્યમા અને ગધેડામા અનેક પ્રકારની ભિન્નતા રહેવા છતાં પણ બન્નેમાં રહેલી મૂર્ખતાને ધ્યાનમા લઇને આમ પણ કહી શકાય છે આ ઉપચારનુ એક ઉદાહરણ છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુના તમામ ધર્મો ન હોય તો પણ તે બન્નેમાં રહેલ કોઇક સમાન ધર્મને ઉદ્દેશીને એક વસ્તુનો અન્ય વસ્તુમાં આરોપ કરવો તે 'ઉપચાર' છે

આ ઉપચારના અનેક ભેદ છે જેમકે (અ) કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર, (આ) કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર, (ઇ) ધર્મમા ધર્મીનો ઉપચાર, (ઈ) ધર્મીમાં ધર્મનો ઉપચાર, (ઉ) ગુણમાં ગુણીનો ઉપચાર, (ઊ) ગુણીમા ગુણનો ઉપચાર, (એ) આધારમા આધેયનો ઉપચાર, વિગેરે

(અ) કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર—

આને માટે આપણે મૃત્તિકા (માટી) અને ઘટ (ઘડા)નુ ઉદાહરણ વિચારીશુ જે વખતે મૃત્તિકા મૃત્તિકાની જ અવસ્થામાં હોય-મૃત્તિકારૂપે જ હોય-ઘટરૂપે પરિણત ન થઇ હોય ત્યારે પણ સત્કાર્યવાદની અપેક્ષાએ અથવા તિરોભાવની વિવક્ષાપૂર્વક મૃત્તિકાને ઘટરૂપ માનવી તે આ ઉપચારનુ દૃષ્ટાન્ત છે વિશેષમાં આવી સ્થિતિમાં પણ આ મૃત્તિકા ઘટ છે એમ કહેવુ તે ખોટુ નથી, કેમકે જોકે આમાં ઘટના જલધારણાદિક ધર્મો નથી, અર્થાત્ આ મૃત્તિકાથી કઇ ઘટનુ કાર્ય થઇ શકે તેમ નથી, તોપણ રૂપ, રસ, ગન્ધ વિગેરે કેટલાક સમાન ધર્મો બન્નેમા રહેતા હોવાથી તેમજ ભવિષ્યમા તે ઘટ બની શકનાર હોવાથી તેમ કહેવુ ન્યાય્ય છે પારિભાષિક શબ્દમા કહીએ તો અત્ર દ્રવ્ય-ઘટમા ભાવ-ઘટનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે

વળી આ સમ્બન્ધમાં એક બીજુ ઉદાહરણ વિચારીએ ધારો કે કોઇક પાઠકને આ વાચનથી-આ શબ્દ-પ્રયોગથી ઉપર્યુક્ત હકીકતનુ જ્ઞાન થયુ તો તે જ્ઞાનરૂપ કાર્યનુ કારણ આ શબ્દ-પ્રયોગ હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આ શબ્દ-પ્રયોગ પણ જ્ઞાન કહેવાય આવા કારણને લઇને તો હેતુ-પ્રયોગને પણ 'અનુમાન' કહેવામા આવે છે

(આ) કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર—

ઉપર જોઇ ગયા તેમ જેમ માટી ઘટ છે એમ કહી શકાય, તેમ ઘટ માટી છે એમ પણ કહી શકાય આ કાર્યમાં કારણના ઉપચાર (આરોપ)નુ દૃષ્ટાન્ત છે

(ઇ) ધર્મમાં ધર્મીનો ઉપચાર—

જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ એ આત્માનો ધર્મ છે આ ઉપયોગરૂપ ધર્મને આત્મારૂપ ધર્મી તરીકે ઓળખાવવો તે ધર્મમાં ધર્મીનો ઉપચાર સમજવો

(ઈ) ધર્મીમાં ધર્મનો ઉપચાર—

આત્મારૂપ ધર્મીને ઉપયોગરૂપ ધર્મ તરીકે માનવો તે ધર્મીમાં ધર્મનો ઉપચાર છે

માનીએ તો તેનો પુદ્ગલ-અજીવ પદાર્થમાં સમાવેશ કરી શકાય છે[1]

આ પ્રમાણે બન્ધના સમ્બન્ધમા પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે જેમકે કર્મ-વર્ગણાનું, આત્માના પ્રદેશોની સાથે ક્ષીર અને નીરની માફક યાને લોખડ અને અગ્નિની જેમ ઓતપ્રોત-એકમેક થઇ જવામા જે આત્માનો પરિણામ કારણરૂપ છે, તે 'બન્ધ' તત્ત્વ છે આ પરિણામને પરિણામીથી પૃથક્ માનવામા ન આવે તો સુતરા બન્ધ તત્ત્વ ચેતનરૂપ ઠરે છે અને જો કાર્યનો કારણમા ઉપચાર કરીને વિચાર કરવામા આવે તો તે કર્મ-વર્ગણાનો અચેતન યાને અજીવ તત્ત્વમા અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે, એ દેખીતી વાત છે

આ પ્રમાણે નિર્જરા સમ્બન્ધી પણ વિચાર કરી શકાય તેમ છે જેમકે આત્માની સાથે એકમેક થઇ ગયેલી કર્મ-વર્ગણાઓના પરિશાટનમા કારણરૂપ આત્માનો જે પરિણામ છે તે નિર્જરા છે એટલે કે પરિણામને પરિણામીથી અભિન્ન સ્વીકારતા તેનો જીવ પદાર્થમા અન્તર્ભાવ થાય છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત ઉપચારને અવલબીને વિચારીએ તો તેને અજીવમા સમાવેશ થાય છે

નિર્જરા એ કર્મનું અશત -એકદેશીય પરિશાટન છે, જ્યારે મોક્ષ એ તેનું સમસ્તત -સર્વદેશીય પરિશાટન છે એટલે મોક્ષનો પણ જીવ-અજીવમા અન્તર્ભાવ થાય છે એ નિવેદન કરવુ બાકી રહેતું નથી

સાત પદાર્થોની આવશ્યકતા—

જોકે આ પ્રમાણે વસ્તુતઃ બે પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે ખરા, પરતુ તેમ થતાં એ પ્રશ્ન જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે જ્યારે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ છે, તો ગ્રન્થકારે સાત પદાર્થોનો શા માટે નિર્દેશ કર્યો ? આનુ સમાધાન જો કે ચોથા પૃષ્ઠમા સૂચવ્યુ છે છતા તેને સ્ફુટ કરવાના ઇરાદાથી અત્રે ઉમેરવામા આવે છે કે અતિશય સક્ષેપ પૂર્વકનુ કથન કુશાગ્ર બુદ્ધિઓને માટે સભવે છે, બાળ જીવોને માટે તો જેટલે અશે મધ્યમ કથન હિતકારી છે તેટલે અશે અત્યત સક્ષિપ્ત કે અત્યત વિસ્તૃત કથન હિતકારી નથી વળી જીવ અને અજીવ એ બે પદાર્થના જ નિર્દેશ કરવામાં

આ પ્રમાણે (ઉ) ગુણમાં અને ગુણીનો અને (ઊ) ગુણીમા ગુણના ઉપચાર સમ્બન્ધે પણ સમજી લેવુ

ગામ આવ્યુ, જગતને મોહે કરી દાટ્યું છે ઇત્યાદિ આધારમાં આધેયના ઉપચારના ઉદાહરણો છે, કેમકે 'ગામ'થી ગામમાં વસતા લોકો' અને 'જગત્'થી 'જગતમાંના પ્રાણીઓ' સમજવાના છે વિશેષમા વ્યવહાર' નયના દૃષ્ટાન્તભૂત પર્વત બળે છે, ઘટ ઝરે છે, ઇત્યાદિ ઉદાહરણોનો પણ ઉપચાર તરીકે ઉલ્લેખ કરી શકાય છે, કેમકે પર્વત બળે છે એનો ખરો અર્થ એ છે કે પર્વત ઉપર રહેલ ઘાસ વગેરે પદાર્થો બળે છે, ઇત્યાદિ

ઉપચારના સબધમાં એ પણ નિવેદન કરવુ અસ્થાને નહિ ગણાય કે એકનો બીજામાં આરોપરૂપ આ ઉપચારના અસદ્ભૂત અને સદ્ભૂત એવા બે પ્રકારો છે શખમાં પચાચારનો આરોપ કરી તેને "આચાર્ય' માનવા તે અસદ્ભૂત ઉપચાર છે મૂર્તિમાં પરમાત્માનો અથવા કોઇની પણ પ્રતિકૃતિમાં તે વ્યક્તિનો આરોપ કરવો તે સદ્ભૂત ઉપચાર છે

૧ ત્રીજા ઉલ્લાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં માલૂમ પડશે કે એકને 'ભાવાસ્રવ,' અને અન્યને 'દ્રવ્યાસ્રવ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે

આવે તો બાળ પરંતુ મુમુક્ષુ જીવોને [1]હેય અને [2]ઉપાદેય તત્ત્વોની શી રીતે સમજ પડે ? આનું તેમને યથાર્થ જ્ઞાન થાય તેટલા માટે આસ્રવ અને બન્ધ એ બે સંસારના મુખ્ય કારણોનો-હેય તત્ત્વોનો અને સંવર અને નિર્જરા એ બે મુક્તિના પ્રધાન હેતુઓનો-ઉપાદેય તત્ત્વોનો નિર્દેશ આવશ્યક છે આ ઉપરથી આસ્રવાદિ ચતુષ્ટયનો ઉલ્લેખ તો સકારણ છે એમ સમજી શકાય છે પરંતુ મોક્ષનો ઉલ્લેખ કરવાનું શું કારણ છે એમ જો કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે મુખ્ય સાધ્ય છે, જે પ્રધાન લક્ષ્ય-બિન્દુ છે, જેના નિર્દેશાર્થે તો આ ગ્રન્થ છે, તેનો કેમ બહિષ્કાર થઇ શકે ? આથી સાત પદાર્થોનો નિર્દેશ સકારણ છે એમ જોઇ શકાય છે

પુણ્ય અને પાપનો વિચાર—

[3]**ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર** જેવા આગમમાં તેમજ [4]**નવતત્ત્વપ્રકરણ** પ્રમુખ ગ્રન્થોના પણ આ સાત તત્ત્વો ઉપરાંત પુણ્ય અને પાપનો પણ નિર્દેશ કરેલો જણાય છે તો આ બેનું શું સ્વરૂપ છે તેમજ તેનો અત્રે ગણાવેલા સાત તત્ત્વો પૈકી શેમાં અન્તર્ભાવ થાય છે તે હવે વિચારી લઇએ

પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા

જીવોને સુખ ભોગવવામાં હેતુરૂપ અધ્યવસાય દ્વારા આવેલ શુભ કર્મ (પુદ્ગલ) તે ' દ્રવ્ય-પુણ્ય ' છે જ્યારે તે કર્મને ઉત્પન્ન કરનારો અધ્યવસાય (પરિણામ-ભાવ) તે ' ભાવ-પુણ્ય ' છે એવી રીતે જીવોને દુઃખદાયી અશુભ કર્મ તે ' દ્રવ્ય-પાપ ' છે, જ્યારે આ અશુભ કર્મને ઉત્પન્ન કરવામાં મૂળ કારણરૂપ અશુભ અધ્યવસાય તે ' ભાવ-પાપ ' છે

આ ઉપરથી એ પણ સમજી શકાય છે કે પાપ અને પુણ્યનો આસ્રવ અથવા બન્ધ તત્ત્વમાં અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે, કેમકે કર્મનું આગમન તે આસ્રવ છે અને

પુણ્ય અને પાપનો આસ્રવ કે બંધમાં સમાવેશ

તેનું સંસારી જીવ સાથે મળી જવું તે બન્ધ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે જો શુભ કર્મના આગમનને-ઉપાર્જનને પુણ્ય કહેવામાં આવે તો તેનો આસ્રવમાં સમાવેશ કરી શકાય અને જો શુભ કર્મના જીવ સાથેના સંબંધને-બન્ધને પુણ્ય કહેવામાં આવે તો તેનો બન્ધમાં સમાવેશ કરી શકાય આવી હકીકત પાપના સંબંધમાં પણ ઘટાવી શકાય.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ૦ ૪૨)માં '**પુણ્યપાપયોશ્ચ બન્ધેઽન્તર્ભાવાત્**' અર્થાત્ પુણ્ય અને પાપનો બન્ધમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ કાર્યનો કારણમાં ઉપચાર કરતાં તેનો આસ્રવમાં પણ અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે

વળી આનો આસ્રવમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એ વાત આ ગ્રન્થકારકૃત **સપ્તભંગીપ્રદીપ** (પૃ૦ ૨) ઉપરથી તેમજ શ્રીવિજયોદયસૂરિ દ્વારા સંશોધિત **નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** (પૃ૦ ૫) ઉપરથી પણ જોઇ શકાય છે. શ્રીઅકલંકદેવકૃત **તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક** (પૃ૦ ૨)માં તો કહ્યું પણ છે કે—

" पुण्यपापपदार्थोपसङ्ख्यानमिति चेत् न, आस्रवे बन्धे चाऽन्तर्भावात् । "

આ વાતનું શ્રી વિદ્યાનન્દસ્વામિકૃત **તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક**(પૃ૦ ૯૧)નો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક સમર્થન કરે છે.

એટલુ જ નહિ પરતુ ભવિષ્યમા પણ સુખ મળે આથી આનો અર્થ ‘ સુખ છે અને છે ’ એમ થઇ શકે છે જે પુણ્ય ભોગવતા નવુ પુણ્ય ન ઉપાર્જન થતા પાપ ઉપાર્જન થાય-બધાય તે ‘ પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય ’ છે આનો ઉદય થતા સુખ મળે છે, પરતુ ભવિષ્યમા તો દુ ખ આવી પડે છે આથી આનો અર્થ ‘ સુખ છે અને નથી ’ એમ થઇ શકે છે પ્રથમ પ્રકારનુ પુણ્ય ઉપાદેય છે, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારનુ પુણ્ય હેય છે

પાપ ભોગવતા નવીન પાપ ઉપાર્જન કરવુ-બાધવુ તે ‘ પાપાનુબન્ધિ પાપ ’ છે આનો અર્થ ‘ સુખ નથી અને નથી ’ એવો થાય છે પાપ ભોગવતી વેળાએ શુભ અધ્યવસાયને લઇને નવીન પુણ્ય ઉપાર્જન કરવુ-બાધવુ તે ‘ પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ ’ છે આનો અર્થ ‘ સુખ નથી અને છે ’ એમ થાય છે પ્રથમ પ્રકારનુ પાપ હેય છે, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારનુ ઉપાદેય છે

આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો ધ્યાનમા લેવાથી ધર્મીને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તેનુ કારણ સમજાય છે કેમકે આ તો પુણ્યાનુબધી પાપનુ તે ફળ ભોગવે છે, ભવિષ્યમા તેને ધર્મના ફળ તરીકે સુખ મળશે જ એવી રીતે ખોટે માર્ગે જનારા ફાવી જતા દેખાય છે તેથી કેટલાક ધર્મ-અધર્મનો વિવેક ભૂલી જવા દોરાય છે તે પણ યુક્ત નથી એમ જોઇ શકાય છે કારણ કે પૂર્વ જન્મમા આવા જનોએ જે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતું તેનુ મધુરૂ ફળ તેઓ અત્યારે ચાખી રહ્યા છે, પરતુ ભવિષ્યમા તો તેમના કુકર્મની શિક્ષારૂપ દુ ખ તો તેમને ભોગવવુ જ પડશે

પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો

આ પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપના અવાતર ભેદો પડે છે તેમ તેના અન્ય અપેક્ષાપૂર્વક પણ બે બે ભેદો પડે છે જેમકે (૧) પુણ્યાનુબધિ પુણ્ય અને (૨) પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય, તેમજ (૧) પાપાનુબન્ધિ પાપ અને (૨) પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ જે પુણ્ય ભોગવતા નવુ પુણ્ય ઉપાર્જન થાય-બધાય તે ‘ પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય ’ છે આ ભોગવતા સુખ મળે

---

૧ ત્યાગ કરવા લાયક ૨ ગ્રહણ કરવા લાયક, આદરવા યોગ્ય

૩ સરખાવો આ આગમ (મૂળ સૂત્ર)ના ૨૮ મા (મોક્ષમાર્ગગતિ) અધ્યયનની નિમ્ન-લિખિત ૧૪ મી ગાથા—

‘ जीवाजीवा य बधो य पुण्ण पावासवो तहा
सवरो निज्जरा मुक्खो सतेए तहिया नव । ”
[जीवाजीवौ च बन्धश्च पुण्य पापास्रवौ तथा ।
सवरो निर्जरा मोक्ष सन्त्येते तथ्या नव ॥]

૪ આના કર્તા શ્રીદેવગુપ્તસૂરિ છે તેમણે ચોથી ગાથામાં કહ્યુ છે કે—

“ जीवाजीवा पुण्ण पावासवसवरो य निज्जरणं ।
बधो मोक्खो य तहा नव तत्ता हति नायव्वा ॥’
[जीवाजीवौ पुण्य पापास्रवौ सवरश्च निर्जरणम् ।
बन्धो मोक्षश्च तथा नव तत्त्वानि भवन्ति ज्ञातव्यानि ॥]

આ ગાથા થોડાક ફેરફાર સાથે નવતત્ત્વ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થની આદિમા નજરે પડે છે

" पुण्यपापपदार्थौ तु, बन्धास्रवविकल्पगौ ।
श्रद्धातव्यौ न भेदेन, ससमोऽतिप्रसङ्गतः ॥ ८ ॥ "

આ વિવેચનનો સાર એ છે કે વિવિધ વિવક્ષા પ્રમાણે પદાર્થોની સખ્યા જુદી જુદી દર્શાવી શકાય છે જેમકે બેની, સાતની અથવા નવની આથી ન્યૂનાધિક સખ્યા પણ દર્શાવી શકાય તેમ છે દાખલા તરીકે જીવાદિક સાતે તત્ત્વોના ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ), વ્યય (નાશ) અને ધ્રૌવ્ય (સ્થિતિ) રૂપ 'સત્'પણાની અપેક્ષાએ એક તત્ત્વ છે એમ કહી શકાય જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વો પૈકી જો અજીવના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાળ એ [1]પાચ પેટા–વિભાગોને ધ્યાનમા લઇ 'જીવ' તત્ત્વનો વિચાર કરીએ તો છ તત્ત્વો થાય છે આવી રીતે જુદી જુદી અપેક્ષાએ વિચારતા પદાર્થોની જુદી જુદી સખ્યા સિદ્ધ થાય છે અને એમા જ સ્યાદ્વાદીની બલિહારી છે

વિવક્ષાનુસાર પદાર્થોની સખ્યા

અન્ય દર્શનકારોની પદાર્થ સબધી માન્યતા—

પ્રસગોપાત્ત અન્ય દર્શનકારો કેટલા પદાર્થો માને છે તેનુ પણ દિગ્દર્શન કરી લઇએ પ્રથમ સાખ્ય દર્શન તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે આ દર્શનકાર પચ્ચીસ (૨૫) તત્ત્વો માને છે. તેમા 'પુરુષ' અને 'પ્રકૃતિ' એ બે મુખ્ય તત્ત્વો છે 'સત્ત્વ', 'રજસ્' અને 'તમસ્' એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને 'પ્રકૃતિ' યાને 'પ્રધાન' કહેવામા આવે છે આ પ્રકૃતિ જડ છે એમાથી બાકીના ત્રેવીશ (૨૩) તત્ત્વોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે જેમકે પ્રકૃતિમાથી 'મહત્' તત્ત્વ અથવા 'બુદ્ધિ' ઉત્પન્ન થાય છે આ બુદ્ધિમાથી 'અહકાર'નો આવિર્ભાવ થાય છે એમાથી પાચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રા, પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન એ સોળ (૧૬) તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે રૂપ, રસ, ગધ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પાચને 'સૂક્ષ્મ તન્માત્રા' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે તેમાથી અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, વાયુ અને આકાશ એ 'મહાભૂતોની' ઉત્પત્તિ માનવામા આવી છે [2] આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ એ ત્રેવીસ તત્ત્વોનુ કારણ છે

સાખ્ય દર્શન

સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, નેત્રેન્દ્રિય અને કર્ણેન્દ્રિય આ પાચ ઇન્દ્રિયોને 'જ્ઞાનેન્દ્રિયો' કહેવામા આવે છે, જ્યારે વાણી, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ (પુરુષ–ચિહ્ન) અને [3]ગુદા એ પાચને 'કર્મેન્દ્રિય' સબોધવામા આવે છે

જેનુ કારણ જડ હોય તેનુ કાર્ય ચેતન ન હોઇ શકે એ તો દેખીતી વાત છે વળી

---

૧ આ પાચેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ માટે જુઓ દ્વિતીય ઉલ્લાસ

૨ સરખાવો શ્રીકપિલ મહર્ષિપ્રણીત સાખ્ય દર્શનના પ્રથમ અધ્યાયનુ નિમ્ન-લિખિત ૬૧ મુ સૂત્ર–

"सत्त्व-रजस्-तमसा साम्यावस्था प्रकृति , प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कार , अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि उभयमिन्द्रिय, तन्मात्रेभ्य स्थूलभूतानि, पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गण "

૩ મલ-વિષ્ટા ત્યાગ કરવાનુ તેમજ અપાન-વાયુ બહાર કાઢવાનુ દ્વાર

'પુરૂષ' તત્ત્વ તો ચેતનરૂપ જ છે, તો પછી આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે સાખ્ય મતમા પણ 'ચેતન' અને 'જડ' એમ બે જ મુખ્ય તત્ત્વો માનેલા છે.

બૌદ્ધ દર્શન—

બૌદ્ધ દર્શનમા વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, યોગાચાર (અથવા વિજ્ઞાનવાદી) અને માધ્યમિક (અથવા શૂન્યવાદી) એમ ચાર મુખ્ય ફિરકાઓ યાને શાખાઓ છે તેમા વૈભાષિક મતમા આત્માને 'પુદ્ગલ' શબ્દથી ઓળખવામા આવે છ તેમજ તેમા વળી પદાર્થ ચાર ક્ષણ સુધી જ અવસ્થિત રહે છે એવી માન્યતાને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે વિશેષમા જાતિ (ઉત્પત્તિ), સ્થિતિ, જરા અને વિનાશ એ કોઇ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ, સ્થિરતા, જીર્ણતા અને નાશના અનુક્રમે કારણ છે, આ સિવાય અન્ય કોઇ કારણ નથી, એમ આ મત પ્રતિપાદન કરે છે

સૌત્રાન્તિક મત પ્રમાણે આત્મા જેવી કોઇ ચીજ નથી તે મતમા દુખના કારણભૂત વિજ્ઞાન, વેદના, સજ્ઞા, સસ્કાર અને રૂપ એ પાચ સ્કધોનુ પ્રાધાન્ય છે

યોગાચાર મત પ્રમાણે વિજ્ઞાન સિવાય આ સમસ્ત વિશ્વમા બીજો કોઇ પદાર્થ જ નથી આ મન્તવ્યને લઇને તો આ મત 'જ્ઞાનાદ્વૈતવાદ' તરીકે ઓળખાય છે

માધ્યમિક મત તો અખિલ બ્રહ્માણ્ડ શૂન્ય જ છે એમ સ્વીકારે છે આથી આ મતના અનુયાયીઓ 'શૂન્યવાદી' કહેવાય છે

આ ચારે મતોના મન્તવ્યોનો સપૂર્ણ ચિતાર આપવાનુ કાર્ય ગ્રન્થ—ગૌરવના ભયથી અત્ર બની શકે તેમ નહિ હોવાથી તેમજ તેને પ્રસ્તુત વિષય સાથે બહુ અગત્યનો સબધ પણ નહિ હોવાને લીધે તનુ નિરૂપણ કરવામા આવતુ નથી પરતુ ઉપલક દૃષ્ટિએ પણ વિચારતા એટલુ તો જોઇ શકાય છે કે બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે (૧) કોઇ પણ પદાર્થ જ નથી, (૨) સર્વ પદાર્થ જ્ઞાનમય જ —ચેતનરૂપ જ છે અથવા તો (૩) સમસ્ત પદાર્થોનો ચેતન અને અચેતન યાને જીવ અને અજીવ એમ બેજ તત્ત્વોમા અતર્ભાવ થાય છે

સમસ્ત જગત્ શૂન્ય જ છે, આત્મા જેવો કોઇ પદાર્થ જ નથી તેમજ વિજ્ઞાન સિવાય કોઇ અન્ય પદાર્થજ નથી, એ વાતોનો વિચાર હવે પછી (પૃ૦ ૧૪–૨૨) કરીશુ અત્યારે તો અન્ય દર્શન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ

વૈશેષિક દર્શન—

આ દર્શન પ્રમાણે [1]દ્રવ્ય, [2]ગુણ, [3]કર્મ, [4]સામાન્ય, [5]વિશેષ અને [6]સમવાય એમ એક દર

૧ ગુણ અને ક્રિયાના આધારને 'દ્રવ્ય' સબોધવામા આવે છે આ ઉપરાત કાર્યની સમવાયિ-કારણતા જેમા રહેતી હોય તે 'દ્રવ્ય' છે, એમ પણ તેનું લક્ષણ બાધવામા આવે છે વળી દ્રવ્યત્વરૂપ અપર સામાન્યથી જે સબદ્ધ હોય તે 'દ્રવ્ય' છે, એવુ લક્ષણ પણ આ સબધમા આપવામા આવે છે આ દ્રવ્ય–તત્ત્વના નવ ભેદ છે—(૧) પૃથ્વી (૨) જળ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાળ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા અને (૯) મન

૨ રૂપ, રસ, ગધ, સ્પર્શ, સખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ,

છ પદાર્થો છે[1] નવીન મત પ્રમાણે અભાવને પૃથક્ પદાર્થ માનતાં પદાર્થોની સંખ્યા સાતની બને છે

દ્રવ્યાદિનો જીવ–અજીવમા સમાવેશ—

દ્રવ્ય તત્ત્વમા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એમ જે નવ તત્ત્વનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે તેમાથી આત્મા તો ચેતન છે જ, એટલે એ વિષે કઇ પણ ઉલ્લેખ કરવાનો બાકી રહેતો નથી વળી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એની જે પ્રકારે વિવક્ષા કરીએ તે પ્રમાણે તેને જડ કે ચેતનની કોટિમા મૂકી શકીએ આકાશ, કાળ અને દિશા તો જડ છે ગુણ એ દ્રવ્યનો પર્યાય છે, તો પછી દ્રવ્યનો જેમા સમાવેશ થાય તેમાં ગુણનો પણ સમાવેશ થઇ જ જાય એ સ્વાભાવિક છે એ પ્રમાણે કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય વિષે પણ સમજી લેવુ અભાવ તો જ્યારે પદાર્થ જ નથી તો એ વિષે વિચાર કરવાનો રહે જ કયાથી ? આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વૈશેષિક દર્શનકાર પણ મુખ્યત્વે કરીને ચેતન અને જડ એમ બે જ તત્ત્વો માને છે

સુખ, દુખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન તેમજ ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સસ્કાર, ધર્મ, અધર્મ અને શબ્દ એમ એકદર ચોવીસ ગુણો છે, એવી વૈશેષિક મતની માન્યતા છે

૩ મૂર્ત દ્રવ્યમા જ રહેનારૂ અને નિર્ગુણ એવુ જે તત્ત્વ તે 'કર્મ' કહેવાય છે આ કર્મના ઉત્ક્ષેપણ (પત્થર વિગેરેને ઊચે ફેંકવાની ક્રિયા), અવક્ષેપણ (દડા વિગેરેને નીચે ફેંકવાની ક્રિયા), આકુચન (હસ્તાદિને સકોચવાની ક્રિયા), પ્રસારણ (પાદાદિ અવયવોને પ્રસારવાની ક્રિયા) અને ગમન (જવા-આવવાની ક્રિયા) એમ પાચ ભેદો છે

૪ અનેક પદાર્થોમા 'સમવાય' સબધથી નિત્ય રહેનારાવાળા તત્ત્વને 'સામાન્ય' કહેવામા આવે છે અને તેને દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી પૃથક્ પદાર્થ તરીકે સ્વીકારવામા આવે છે આ સામાન્યના 'પર સામાન્ય' (યાને મહાસામાન્ય) અને 'અપર સામાન્ય' એમ બે ભેદો છે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણેમા સત્તારૂપે રહેના સામાન્યને 'પર સામાન્ય' કહેવામા આવે છ, જ્યારે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, ઇત્યાદિ વ્યાપ્ય વિષયક સામાન્યને 'અપર સામાન્ય' કહેવામા આવે છે

૫ એક પરમાણુથી બીજો પરમાણુ પૃથક્ છે એવુ ભેદ–જ્ઞાન કરાવવામા કારણરૂપ તત્ત્વ તે 'વિશેષ' છે એના અનેક ભેદો છે આ સામાન્યથી તદ્દન સ્વતન્ત્ર છે, એમ આ વૈશેષિક મતનુ માનવુ છે જૈન મત પ્રમાણે તો સામાન્ય અને વિશેષ એ બને તત્ત્વો સાપેક્ષ છે

૬ સમવાય એ સબધ-વિશેષ છે અર્થાત્ ગુણ અને ગુણીનો, અવયવ અને અવયવીનો, જાતિ અને વ્યક્તિનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન્નો, આધાર અને આધેયનો તથા નિત્ય દ્રવ્ય અને વિશેષનો જે સબધ તે 'સમવાય' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આ તન્તુમા પટ છ, આ તન્તુમા ઘટ (સાદડી) છે, ઇત્યાદિ જ્ઞાન થવામા જે કારણભૂત હોય તે 'સમવાય' કહેવાય છે આ સમવાયના અવાન્તર ભેદો નથી. તે એક, નિત્ય અને વ્યાપક છે—તે સદા સર્વત્ર વર્તમાન છે

૧ સરખાવો **પ્રશસ્તપાદભાષ્ય** (પૃ૦ ૬)ની નિમ્ન-લિખિત પક્તિ—

" **द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाना षण्णा पदार्थाना साधर्म्य-वैधर्म्याभ्या तत्त्वज्ञान नि श्रेयसहेतु** "

નૈયાયિક દર્શન—

હવે નૈયાયિક દર્શન તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ આ દર્શનમા સોળ તત્ત્વો માનવામા આવ્યા છે[1] જેમકે [2]પ્રમાણ,[3]પ્રમેય,[4]સશય,[5]પ્રયોજન,[6]દૃષ્ટાન્ત,[7]સિદ્ધાન્ત,[8]અવયવ,[9]તર્ક,[10]નિર્ણય,[11]વાદ,

---

૧ સરખાવો શ્રીગૌતમ મહર્ષિરચિત ન્યાય-દર્શનનુ નીચે મુજબનુ આદ્ય સૂત્ર—

"प्रमाण-प्रमेय-सशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-ऽवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानाना तत्त्वज्ञानात् नि श्रेयसाधिगम "

૨ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિના કારણને 'પ્રમાણ' કહેવામા આવે છે પછી ભલે તે કારણ જ્ઞાન સ્વરૂપ હો યા ન હો નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ એકદર ચાર પ્રમાણો છે

૩ પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત થયેલ પદાર્થને 'પ્રમેય' કહેવામા આવે છે

૪ એક જ વસ્તુમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ધર્મો દૃષ્ટિગોચર થતા જે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'સશય કહેવામા આવે છે જ્યારે વસ્તુના ફક્ત સામાન્ય ધર્મ જ દૃષ્ટિગોચર થતા હોય અને તેના વિશેષ ધર્મો સ્પષ્ટ દેખાતા ન હોય (જોકે તેનો ખ્યાલ તો હોય), ત્યારે સશયને સ્થાન મળે છે જેમકે દૂરથી એક વસ્તુ જોઇ તેમા મનુષ્ય તેમજ વૃક્ષ એ બનેમા રહેલા ઊંચાઇ પહોળાઇ, ઇત્યાદિ સામાન્ય ધર્મો માલૂમ પડે છે, પરતુ મનુષ્યના ચેતનત્વાદિ વિશેષ ધર્મો તેમજ વૃક્ષના શાખા-પ્રશાખાત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, તો અત્રે સ્થળે આ વૃક્ષ છે કે મનુષ્ય એવો સદેહ—સશય ઉદ્ભવે છે

૫ અભીષ્ટ-સાધ્ય વસ્તુ તે 'પ્રયોજન' છે

૬ દૃષ્ટાન્ત એટલે ઉદાહરણ સાધ્ય-ધર્મ અને સાધન-ધર્મની વ્યાપ્તિનો જેમા નિર્ણય થઇ ગયો હોય અને એથી કરીને તો વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયને જે સમત હોય તે 'દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે

૭ સિદ્ધાન્તના ચાર પ્રકારો છે—સર્વતન્ત્ર, પ્રતિતન્ત્ર અધિકરણ અને અભ્યુપગમ જે વાત સર્વ શાસ્ત્રોને-તન્ત્રોને સમત હોય તે 'સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે જ્યારે જે હકીકતના સબધમા મતાન્તર હોય તે 'પ્રતિતન્ત્ર' સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે એક વાતને સિદ્ધ કરવા જતા સાથે સાથે જે અન્ય વાત પણ સિદ્ધ થઇ જાય તે 'અધિકરણ સિદ્ધાન્તને નામે ઓળખાય છે જે વાત પોતાને માન્ય ન હોય છતા 'तुष्यतु दुर्जन ભલે તમે તુષ્ટ થાઓ એવા ઇરાદાપૂર્વક સ્વીકારવામા આવે તે અભ્યુપગમ' સિદ્ધાન્ત છે

૮ અનુમાનના અંગોને 'અવયવ' કહેવામા આવે છે અને તે પાચ છે-પ્રતિજ્ઞા, હેતુ ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન

૯ તર્ક એ એક પ્રકારનો ઊહાપોહ છે આ દ્વારા સશયરૂપ અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને વસ્તુનુ અસલ સ્વરૂપ જાણી શકે છે

૧૦ નિર્ણય એટલે નિશ્ચય એ તર્કનુ પરિણામ છે

૧૧ નિર્ણય કરવાને માટે વાદી અને પ્રતિવાદીઓ દ્વારા થતી ચર્ચા તે 'વાદ' છે જૈન સાહિત્યમા પણ વાદ સબધી વિચાર કરવામા આવ્યો છે ઉદાહરણ તરીકે જુઓ તાર્કિક ચક્રચૂડામણિ આચાર્યવર્ય શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત **વાદ-દ્વાત્રિંશિકા** અને ૧૪૪૪ ગ્રન્થોના પ્રણેતા **શ્રીહરિભદ્રસૂરિ**-રાજકૃત વાદાષ્ટક

[1]જલ્પ, [2]વિતણ્ડા, [3]હેત્વાભાસ, [4]છળ, [5]જાતિ, અને [6]નિગ્રહસ્થાન આ સોળ પદાર્થોનો વૈશેષિક દર્શનકારે માનેલા સાત પદાર્થોમા સમાવેશ થઇ જાય છે આ વાતની નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાથી ઇ સ ૧૯૨૭ મા બહાર પડેલી અને **મુક્તાવલી, દિનકરી** અને **રામરૂદ્રીથી** વિભૂષિત એવી **કારિકાવલીનો** ૪૨ મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે —

" नन्वन्ये पदार्थाः कथ न सन्ति न्यायसूत्रे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशङ्क्य नैयायिकानामपि मते सप्त पदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेषु अन्तर्भूतत्वात् "

સોળ પદાર્થોનો સાતમા કેવી રીતે અતર્ભાવ થાય છે તેનો પણ આ પૃષ્ઠમા તેમજ ત્યાર પછીના પૃષ્ઠોમા વિચાર કરવામા આવ્યો છે, પરતુ તેની અહિ આ ખાસ આવશ્યકતા નહિ હોવાથી તે સબધમા ઊહાપોહ ન કરતા ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થ જોઇ જવા ભલામણ કરવામા આવે છે જ્યારે હકીકત આમ છે, તો પછી આ સોળ તત્ત્વોનો પણ જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોમા અતર્ભાવ થઇ જાય છે એમ કહેવામા ખાસ પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહે છે ?

અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શન—

અદ્વૈત વેદાન્ત દર્શનકાર એક જ તત્ત્વ-બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વીકારે છે પરતુ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામા આવે, તો આ ચેતનરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વની સાથોસાથ જડ પદાર્થ તેમણે પણ માનવો પડશે

---

૧ પોતાના પ્રતિપક્ષીને પરાસ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જે ગમ્મે-રચનાનો પ્રયોગ કરવામા આવે તે ' જલ્પ ' છે

૨ પોતાના પક્ષનું-મન્તવ્યનુ સમર્થન કર્યા વિના ગમે તેમ બોલવુ તે ' વિતણ્ડા ' છે આના બળ ઉપર પ્રતિપક્ષીના પક્ષમા અનેક દૂષણો બતાવવામા આવે છે, પરતુ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવામા તેનો ઉપયોગ થતો નથી

૩ અસત્ય હેતુને ' હેત્વાભાસ ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દમા કહીએ તો વાસ્તવિક રીતે હેતુ ન હોવા છતા તેના જેવો જેમા આભાસ થાય તે ' હેત્વાભાસ ' છે નૈયાયિકોના મત પ્રમાણે આવા હેત્વાભાસના અસિદ્ધ, વિરૂદ્ધ, વ્યભિચારી, બાધિત (કાલાતીત) અને સત્પ્રતિપક્ષ એમ પાચ પ્રકારો છે શ્વેતામ્બર જૈનો તો આ પૈકી પ્રથમના ત્રણ સ્વીકારે છે એ સબધમા વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રી**ન્યાયવિજયકૃત ન્યાયકુસુમાંજલિનુ** મારૂ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૪૨-૧૪૩)

૪ પ્રતિપક્ષીને પરાસ્ત કરવા માટે વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરવા તે ' છળ ' છે, આ છળના વાક્-છળ, સામાન્ય-છળ અને ઉપચાર-છળ એમ ત્રણ અવાન્તર ભેદો છે

૫ અસત્ય દૂષણોનો આરોપ કરવો તે ' જાતિ ' છે અને તેના એકદર ચોવીસ પ્રકારો છે જુઓ આ ગ્રન્થકારકૃત **તત્ત્વાખ્યાનનો** પૂર્વાર્ધ (પૃ૦ ૧૨૭)

૬ પ્રતિજ્ઞા-હાનિ વગેરેનો આશ્રય લઇને વાદીને સૌનતો બધ કરવો, તે ' નિગ્રહ સ્થાન ' છે બધા મળીને તેના બાવીસ ભેદો છે જુઓ **તત્ત્વાખ્યાનનો** પૂર્વાર્ધ (પૃ૦ ૧૩૩)

આ વાત ઉપર વિચાર કરીએ તે પૂર્વે જગતમા કોઈ પદાર્થ જ નથી, સર્વ જગત્ શૂન્ય છે, [1]પ્રમાતા [2]પ્રમેય, [3]પ્રમાણુ કે [4]પ્રમિતિ એવુ કઇ છેજ નહિ એ પ્રમાણેની ઉદ્‌ઘોષણા કરનાર [5]શૂન્યવાદી-ઓના કથન તરફ લક્ષ્ય આપવુ આવશ્યક સમજાય છે

પ્રથમથી જ એ નિવેદન કરવાની જરૂર જણાય છે કે જોકે શૂન્યવાદીનો પૂર્વ પક્ષ અને તેનુ નિરાકરણ સમજાવવા બનતો પ્રયાસ કરવામા આવે છે, છતા જો એ વાત કોઇ પાઠકને ગળે ન ઉતરે તો તેથી તેને નિરાશ થવાનુ કઇ કારણુ નથી એ વાત પડતી મૂકીને અન્ય વિષય તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યા બાદ ફરીથી એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાથી વધુ પ્રકાશ પડશે એવી આશા રહે છે આ હકીકત વિચારવામા આવનારી ' માયાવાદ-મીમાંસા ' ને પણ લાગુ પડે છે

શૂન્યવાદ-સમીક્ષા

પૂર્વ પક્ષ—

હે જૈન મતાવલબી ! જ્ઞાન એ શુ છે ? જો જ્ઞાન એ બાહ્ય અર્થ-પદાર્થનુ આતરિક ગ્રાહક છે અને બાહ્ય અર્થ ગ્રાહ્ય છે એમ કહેતા હો, તો આ અર્થ અણુરૂપ, સ્થૂલરૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે એમ પ્રશ્ન ઊઠે છે આમાથી જો પ્રથમ પક્ષ ગ્રહણુ કરતા હો અર્થાત્ અર્થ અણુરૂપ છે એમ કહેતા હો, તો આ અણુ સબધી જ્ઞાન-નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે કે અનુમાન દ્વારા થાય છે એ જાણુવુ બાકી રહે છે, કેમકે આ બે પ્રમાણો ઉપરાત ત્રીજુ કોઈ પ્રમાણુ નથી [6] જો પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે એમ માનો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે આ પ્રત્યક્ષ યોગિ-પ્રત્યક્ષ છે કે અસ્મદાદિ-પ્રત્યક્ષ છે અર્થાત્ આ પ્રત્યક્ષ યોગિ-ગમ્ય છે કે આપણા જેવાને જેમ અન્ય વસ્તુનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેવુ આ પ્રત્યક્ષ છે ? પ્રથમ વાત અગીકાર કરશો તો તો તે આગમ પ્રમાણુનો વિષય ઠરશે, અને તેમ થતા તે શ્રદ્ધામાત્રથી આદરણીય મનાશે, એટલે તે હકીકત ઇષ્ટ નથી જો દ્વિતીય વાત તમને માન્ય હોય, તો તે અનુભવ-વિરૂદ્ધ વાત છે, કેમકે સ્વપ્નમા પણ આ પરમાણુ છે, આ પરમાણુ છે એવુ જ્ઞાન થતુ નથી પણ ઉલટુ આ સ્તમ્ભ છે, આ ઘટ છે, ઇત્યાદિ સ્થૂલ વિષયનુ જ્ઞાન થાય છે આથી જોઇ શકાય છે કે અણુનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ દ્વારા થાય છે એ હકીકત યુક્તિ-વિકલ છે

હવે જો અણુનો નિશ્ચય અનુમાન-ગમ્ય છે એમ માનતા હો, તો અમારે તમારી પાસેથી એ જાણુવુ બાકી રહે છે કે તમે અનુમાનનો અર્થ નિશ્ચિત-સાધ્ય-સાધન-સબધરૂપ અનુમાન કરો છો કે એથી વિપરીત ? અર્થાત્ જે સાધ્ય-સાધનનો [7]અવિનાભાવરૂપ સબધનો નિશ્ચય થયો છે

૧ કોઇ પણ વસ્તુનો યુક્તિપુરસ્સર બોધ કરનાર તે ' પ્રમાતા ' કહેવાય છે

૨ જે વસ્તુ બોધ કરવા યોગ્ય-જાણવા લાયક હોય તે ' પ્રમેય ' છે

૩ જેના વડે વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય તે ' પ્રમાણ ' છે

૪ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ તે ' પ્રમિતિ ' છે

૫ આ શૂન્યવાદીઓ તે બીજા કોઇ નહિ, પરતુ આપણે જોઇ ગયા તેમ તેઓ બૌદ્ધ દર્શનના ચાર સપ્રદાયોમાના ' માધ્યમિક ' સપ્રદાયના અનુયાયીઓ છે

૬ બૌદ્ધ દર્શન તેમજ વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે જ પ્રમાણો છે

૭ એક વિના બીજાનુ નહિ હોવુ એવો આનો સામાન્ય અર્થ છે

એવા અવિનાભાવ સબંધના બળ ઉપર તમે અનુમાન કરો છો કે કેમ ? આનો ઉત્તર તમે એમ આપતા હો કે ઉત્તર પક્ષ સ્વીકારવો એ કઇ ચતુર મનુષ્યનુ કામ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તો અતિ પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય, વ્યભિચારી હેતુ દ્વારા પણ સાધ્યની સિદ્ધિ થઇ શકે ઇત્યાદિ અઘટિત વાત પણ અગીકાર કરવી પડે, વાસ્તે અમે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ છીએ, તો હવે એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે છે કે આ અનુમાનમાનુ વ્યાપ્તિરૂપ–અવિનાભાવ સબધરૂપ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે એમ તો તમારાથી પ્રસ્તુતમા માની શકાય તેમ નથી, કેમકે અણુ–પરમાણુ અતીન્દ્રિય છે, તેથી એવા પદાર્થની સાથે અવિનાભાવ સબધ રાખનાર હેતુ–લિગ પ્રત્યક્ષ–સિદ્ધ મળે તેમ નથી આથી આવા સબધનો નિશ્ચય અનુમાનથી થાય છે એમ જો કહેતા હો તો તે અનુમાન આ અનુમાનથી સિદ્ધ માનો છો કે અન્યથી એટલે કે અનુમાનાન્તરથી ? ‘ આ જ અનુમાનથી ’ એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ કથન તો પરસ્પરાશ્રય નામના દોષથી દૂષિત ઠરે છે, કારણ કે સબધનો નિશ્ચય થવાથી તો અનુમાન થાય છે અને અનુમાન થવાથી સબધનો નિશ્ચય થાય છે એવો તમારા કથનનો સાર નીકળે છે એટલે કે અણુનુ જ્ઞાન અનુમાન ઉપર આધાર રાખે છે અને આ અનુમાનનુ જ્ઞાન અણુના ઉપર આધાર રાખે છે

હવે જો અનુમાનાન્તરથી અણુનુ જ્ઞાન થાય છે એમ કહેતા હો તો પાછા પૂર્વની માફક અનુમાનના બે પ્રકારમાના કયા પ્રકારથી માનો છો ઇત્યાદિ વિવેચન કરતા અનુમાનાન્તરરૂપ અનુમાનથી જ્ઞાન થાય છે એમ માનવુ પડશે અને તેમ કરવા જતા ‘ અનવસ્થા ’ દોષ લાગુ પડે છે આથી આનો સાર એ નીકળ્યો કે સાધન અને સાધ્યની વ્યાપ્તિ પ્રથમ કોઇ પણ ઠેકાણે નિર્ણીત કરી હોય તો જ ત્યાર પછી અન્યત્ર સાધન–હેતુને જોઇને સાધ્યનુ અનુમાન કરી શકાય પરમાણુરૂપ બાહ્ય વસ્તુ–અર્થની સિદ્ધિમા તેવી વ્યાપ્તિ નહિ મળતી હોવાથી અનુમાન પ્રમાણ પણ અનુપયોગી ઠરે છે અર્થાત્ અણુનુ જ્ઞાન અનુમાન દ્વારા પણ થઇ શકતુ નથી

ચાલો, આ સબધમા હવે તમને બીજો જ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ અને તે દ્વારા પણ અર્થને અણુરૂપ માનવામા જે દોષો આવે છે તે બતાવીએ છીએ શુ આ અણુ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? જો અણુને નિત્ય કહેતા હો, તો તે કોઇ પણ ક્રિયા કરી શકે તેમ છે કે નહિ અર્થાત્ તે અણુ નિત્ય હોઇ કરીને પણ ક્રિયા કરવામા પ્રવૃત્તિમાન્ થાય છે કે તે અકિચિત્કર છે ? અન્ત્ય પક્ષ તો માની શકાય તેમ નથી, કેમકે અર્થ–ક્રિયા ન કરી શકે તેવા અર્થાત્ અકિચિત્કર પદાર્થો તો ખ–પુષ્પ (આકાશ–કુસુમની) માફક સત્તા ધરાવતા નથી આથી જો અણુને નિત્ય તેમજ તે અર્થ–ક્રિયા કરે છે એમ માનતા હો, તો એ કહેશો કે તે નિત્ય પદાર્થ અર્થ–ક્રિયા અનુક્રમે કરે છે કે યુગપત્–એકી સાથે સર્વ અર્થ ક્રિયાઓ કરે છે ?

જો તે નિત્ય પદાર્થ અર્થ–ક્રિયા અનુક્રમે કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે શુ જ્યારે જ્યારે ક્રિયાઓ કરે છે ત્યારે ત્યારે તેનો સ્વભાવ તેવો ને તેવો જ કાયમ રહે છે કે તેમા ફેરફાર થાય છે અર્થાત્ અર્થ–ક્રિયા સ્વભાવ–અભેદ–પૂર્વક છે કે સ્વભાવ–ભેદ–પૂર્વક છે ? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો તો શુ જે સ્વભાવ વડે પરમાણુ પ્રથમ કાર્ય કરે છે, તે જ સ્વભાવ વડે તે ઉત્તર કાર્ય કરે છે કે જે સ્વભાવ વડે ઉત્તર કાર્ય કરે છે તે જ સ્વભાવ દ્વારા તે પૂર્વ કાર્ય કરે છે તે જણાવશો આમાથી ગમે તે વાત અગીકાર કરવાથી તો તે અર્થક્રિયા અનુક્રમે ન કરતા યુગપત્ કરે છે એમ માનવુ પડશે

હવે જો બીજો પક્ષ અગીકાર કરતા હો અર્થાત્ એમ કહેતા હો કે સ્વભાવ–ભેદપૂર્વક તે

નિત્ય પદાર્થ અર્થ–ક્રિયા કરે છે, તો તે વારવાર તેના સ્વભાવમા ફેરફાર થાય છે એમ સિદ્ધ થતુ હોવાથી આપોઆપ નિત્યવાદને જલાજલિ મળી જાય છે, કેમકે સ્વરૂપમા ફેરફાર થવો એનુ નામ જ અનિત્યતા છે[1]

હવે જો આમ હારી જવાથી ચીડાઇને એમ કહેતા હો કે નિત્ય પદાર્થ એકી સાથે–યુગપત્ અર્થ–ક્રિયાઓ કરે છે, તો ભાઇ સાહેબ ! એ કેમ ભૂલી જાઓ છો કે એક ક્ષણમા પરમાણુની સર્વ ક્રિયાઓ થઇ જવાથી, દ્વિતીયાદિ ક્ષણમા પરમાણુની સત્તા જતી રહેશે, કેમકે તે અકિંચિત્કર બને છે, તેમજ વળી પ્રથમ ક્ષણમા અર્થ–ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ અને બીજા ક્ષણમા શૂન્ય–સ્વભાવ, આમ તે સ્વભાવમા પરાવર્તન–સ્વભાવ–ભેદ થતો હોવાથી તે પદાર્થ નિત્ય ન સિદ્ધ થતા ઉલટો અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ અણુ નિત્ય છે, એ તમારી વાત હવામા ઊડી જાય છે

હવે અણુ અનિત્ય છે એમ પણ કહેતા હો તો તે યુક્તિયુક્ત નથી, તે તરફ શૂન્યવાદી ધ્યાન ખેચે છે પ્રથમ તે પૂછે છે કે અણુ અનિત્ય છે એ વાક્યમા અનિત્ય શબ્દના ક્ષણિક અને કાલાન્તરસ્થાયી (થોડો વખત ટકી રહેનાર) એ બે અર્થોમાથી કયો અર્થ કરો છો ? જો અનિત્યથી ક્ષણિક અર્થ ગ્રહણ કરતા હો, તો આ અણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામા કઇ કારણ છે કે નહિ ? અર્થાત તેની ઉત્પત્તિ શુ અકસ્માત્ છે કે કેમ ? જો આમાથી બીજો પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો ‘ અકસ્માત્ ’ શબ્દથી શુ હેતુનો નિષેધ (કારણ–પ્રતિષેધ)–કારણનો અભાવ સમજવો કે તેની ઉત્પત્તિનો અભાવ માનવો કે તેની ઉત્પત્તિમા તે પોતેજ કારણ છે અર્થાત્ સ્વાત્મહેતુકત્વ એમ જાણવુ કે તે હેતુનુ વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી એટલે કે તે હેતુ નિરૂપાખ્ય–અનિર્વચનીય છે એમ ગણવુ ?

હવે જો ‘ અકસ્માત્ ’ શબ્દનો અર્થ કારણનો અભાવ કરતા હો, તો તો અણુની ઉત્પત્તિ કારણની અપેક્ષા રાખતી નથી, એમ તમે અગીકાર કરો છો અને એથી કરીને તો અણુ હમેશા વિદ્યમાન રહેશે કે હમેશા અવિદ્યમાન રહેશે[2] એટલે કે ક્યા તો અનિત્ય વાદ ઊડી જાય છે કે

---

૧ આ વાતનુ નિરાકરણ અન્ય રીતે પણ થઇ શકે છે તે અત્ર દર્શાવવામા આવે છે જો તમે એમ કહેતા હો કે નિત્ય પદાર્થ અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરે છે, તો જે સમયે તે પ્રથમ અર્થ–ક્રિયા કરવા પ્રવૃત્ત થાય તે સમયે તેનામા અન્ય ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે કે નહિ ? જો તેનામા બીજી પણ અર્થ–ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે એમ માનશો તો પછી અનુક્રમે અર્થ–ક્રિયા કરવામા શો હેતુ સમાયેલો છે ? આનો બચાવ તમે એમ કરતા હો કે સહકારિ બીજા કારણોનો તે સમયમા સદ્ભાવ નહિ હોવાથી તે ભવિષ્યમા થનારી બીજી ક્રિયાઓ કરી શકતો નથી, તો એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે સહકારિ કારણો નિત્ય પદાર્થમા કઇક એવી વિશેષતા ઉત્પન્ન કરે છે કે જો સહકારિ કારણો હાજર હોય તો જ તે કાર્ય કરી શકે અને તેના અભાવમા–ગેરહાજરીમા તે ન જ કરી શકે ? આનો પ્રત્યુત્તર તમે એમ આપતા હો કે સહકારિ કારણો જરૂર તે નિત્ય પદાર્થમા વિશેષતા–વિશેષ અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે તો અમે તમને એ પૂછવા માગીએ છીએ કે આ અતિશય–વિશેષ નિત્ય પદાર્થના પૂર્વ સ્વભાવમા ફેરફાર કરે છે કે કેમ અર્થાત્ સહકારિ કારણોને અગે ઉત્પન્ન થતી વિશેષતાને લઇને શુ નિત્ય પદાર્થના સ્વભાવમા પરાવર્તન થાય છે કે નહિ ? પરાવર્તન થાય છે તો આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ નિત્યવાદ ઉડી જાય છે અને પરાવર્તન નથી થતુ એમ માનો તો અનુક્રમે ક્રિયા થાય છે એ વાત નષ્ટ થઇ જાય છે

૨ સરખાવો બૌદ્ધાચાર્ય શ્રીધર્મકીર્તિનુ વચન —

‘ नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा-ऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां, कादाचित्कत्वसम्भवः ॥ ’’

કર્યા તો શૂન્યવાદનો સ્વીકાર થાય છે

વળી જો 'અકસ્માત્' શબ્દથી ઉત્પત્તિનો અભાવ માનતા હો, તો પછી જેમ પ્રથમ ક્ષણમા તેની ઉત્પત્તિ ન થઇ શકી તેમ અન્ય ક્ષણોમા પણ થઇ શકશે નહિ અર્થાત્ તે શૂન્ય ઠરે છે

'અકસ્માત્'નો ત્રીજો અર્થ કરવાથી પણ તમારૂ કઇ વળે તેમ નથી, કેમકે જે પદાર્થ સ્વય અવિદ્યમાન હોય તે પોતાની ઉત્પત્તિમા પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે? વળી તે અણુમા તે ઉત્પન્ન થયો તે પહેલા પણ કારણરૂપ સત્તા રહેલી હોવાથી તેમા સર્વદા સત્ત્વ રહેવાનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ નિત્ય-વાદનો સ્વીકાર કરવો પડે છે

આ ઉપરાત ચોથો અર્થ કરવાથી પણ તમે તમારી વાત સિદ્ધ કરી શકો તેમ નથી (જુઓ પૃ૦ ૨૩) આથી અનિત્યનો અર્થ ક્ષણિક માનીને પરમાણુ અનિત્ય સિદ્ધ ઠરતો નથી, એ જોઇ શકાય છે

હવે પરમાણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામા કઇ કારણ રહેલુ છે એમ કહેતા હો, તો આ કારણ કોઇ સ્થૂલ વસ્તુરૂપ છે કે પરમાણુરૂપ છે? પ્રથમ પક્ષ તો તમારાથી સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે તમે તો અર્થને અણુરૂપ માનો છો પરમાણુ ક્ષણિક છે એમ હોવામા જે કારણ રહેલુ છે તેને તમે જો 'પરમાણુ' તરીકે ઓળખાવતા હો, તો જ્યારે આ પરમાણુ પોતાનુ કાર્ય કરે છે, તે સમયે તે સદ્રૂપ, અસદ્રૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે એમ સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે

આમાથી જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો એ જાણવુ બાકી રહે છે કે જ્યારે પરમાણુ પોતાનુ કાર્ય કરે છે ત્યારે જ તે સદ્રૂપ છે કે ત્યાર પછી પણ છે અર્થાત્ તે કાલાન્તરસ્થાયી છે? આમાથી છેલ્લો માર્ગ સ્વીકારતા ક્ષણિકવાદ નષ્ટ થઇ જાય છે અને પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારતા એ દૂષણ ઉદ્ભવે છે કે ઉત્પત્તિ-ક્ષણમા તો ઉત્પત્તિ-માત્રમા વ્યગ્ર હોવાથી તે પોતાનુ કાર્ય કરી શકે નહિ આનો બચાવ જો એમ કરતા હો કે અણુની સત્ત્વરૂપ ક્રિયા તે જ કારણ છે તો પછી રૂપ-અણુ રસ-અણુનુ કારણ અને રસ-અણુ રૂપ-અણુનુ કારણ ઇત્યાદિ અતિપ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે અણુની સત્ત્વરૂપ ક્રિયા તો આવા અણુઓમા પણ રહેલી છે

હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારો તો અર્થાત્ જે પરમાણુ કારણ છે તે અસદ્રૂપ છે એમ કહેતા હો તો ઉત્પત્તિ-ક્ષણ સિવાય સર્વદા જ્યારે પરમાણુ અસદ્રૂપ છે તો પછી તે પોતાનુ કાર્ય હમેશા જ કર્યા કરશે, કેમકે તેનુ અસત્ત્વપણુ તો સદા મોજુદ છે અર્થાત્ ક્ષણિકવાદ ઊડી જાય છે

ત્રીજો પક્ષ પણ દોષયુક્ત છે, કેમકે જે કારણને તમે પરમાણુરૂપે ઓળખાવો છો તે પરમાણુ ઉભયરૂપ કેમ સભવી શકે? કારણ કે જો તે સદ્રૂપ હોય તો તે અસદ્રૂપ કેમ કહી શકાય અને જો અસદ્રૂપ હોય તો સદ્રૂપ કેમ કહી શકાય? અર્થાત્ આમ માનવાથી દુર્ધર વિરોધ આવે છે

ચોથો પક્ષ પણ યુક્તિવિકલ છે, કેમકે વિધિ અને પ્રતિષેધરૂપ બે વિકલ્પોમાથી એકનો નિષેધ કરવાથી અન્યની અવશ્ય સિદ્ધિ થાય છે, એ વાત તો આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે આથી અણુ ક્ષણિક સિદ્ધ થયો નહિ એમ તમારે માનવુ પડશે

હવે જો અણુ કાલાન્તરસ્થાયી છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો તેનો પણ નિર્વાહ તમારાથી થઇ શકે તેમ નથી કેમકે ઉપર્યુક્ત યુક્તિઓમાની કેટલીક યુક્તિઓ અહિઆ પણ કામ લાગે તેમ છે જો અણુને કાલાન્તરસ્થાયી કહેતા હો, તો તે અર્થ-ક્રિયા કરી શકે તેમ છે કે નહિ?

અન્ત્ય વાત તો તમારાથી મનાય તેમ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તે અકિંચિત્કર બનતાં ગગનકુસુમની માફક તે અવિદ્યમાન ઠરે છે પ્રથમની વાત પણ તમે અંગીકાર કરી શકો તેમ નથી, કારણ કે એમ સવાલ ઊભો થાય છે કે જે કાર્ય પરમાણુ કરે છે તે અસદ્રૂપ, સદ્રૂપ, ઉભયરૂપ કે અનુભયરૂપ છે ? અસદ્રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું એ તો દેખીતી મૂર્ખાઇ છે જો સદ્રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનીએ તો એ વાધો આવે છે કે 'સત્' નું કારણ કેમ હોઇ શકે અને કદી એમ માની પણ લઇએ તો સત્વ તો દરેક સ્થળે હોવાથી ક્રિયાની વિરતિ કદી પણ થશે નહિ. બાકીના બે પક્ષોમાં તો ઉપર્યુક્ત દોષો આવે છે એટલે તે સ્વીકારાય તેમ નથી આથી પદાર્થ અણુરૂપ છે એ વાત તમે મૂકી દો

સ્થૂલરૂપ પદાર્થનો અસંભવ—

શૂન્યવાદી હવે એ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે કે પદાર્થ—અર્થ સ્થૂલરૂપ પણ સંભવી શકે તેમ નથી તે કહે છે કે જો પદાર્થને સ્થૂલરૂપ માનતા હો, તો તે નિત્ય છે કે અનિત્ય ? નિત્ય છે એમ કહેવાથી તો જે દૂષણો અણુરૂપ અર્થ નિત્ય છે એ સિદ્ધાંતનું ખંડન કરતાં દર્શાવ્યા હતા તે અત્ર પણ લાગુ પડે છે હવે જો અનિત્ય કહેતા હો, તો સ્થૂલરૂપ પદાર્થ કોઇ પણ સમયે ઉત્પન્ન થયો છે એમ તમારો કહેવાનો અર્થ થાય છે અને તેથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આવા સ્થૂલરૂપ પદાર્થની ઉત્પત્તિમાં શું કારણ છે અને જે પદાર્થ કારણરૂપ હોય તે પદાર્થ સ્થૂલરૂપ છે કે પરમાણુરૂપ ?

પ્રથમ પક્ષ તો દોષ-યુક્ત છે, કેમકે સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ જ કોઇ પણ વસ્તુ સ્થૂલ કહી શકાય એવો નિયમ શું નથી ?

જો બીજો પક્ષ તમને માન્ય હોય, તો અર્થ અણુરૂપ તેમ જ સ્થૂલરૂપ છે એ વાત અર્થાત્ પ્રથમ ગણાવેલા ચાર પક્ષોમાંના ત્રીજા પક્ષનો તમારે સ્વીકાર કરવો પડશે. તે છતાં પણ તમે તે વાત પણ અંગીકાર કરવા તૈયાર હો, તો અમને એ જણાવશો કે જે પરમાણુને તમે સ્થૂલરૂપ પદાર્થથી ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે ઓળખાવો છો તે પરમાણુ નિરતિશય છે કે સાતિશય અર્થાત્ તે કોઇ શક્તિ-વિશેષથી રહિત છે કે કેમ ?

આમાંથી પ્રથમ માર્ગ સ્વીકારવાથી તો એ આપત્તિ આવી પડે છે કે ત્રણે લોકમાં રહેલા પરમાણુઓમાંનો દરેક પરમાણુ સ્થૂલ કાર્યનો ઉત્પાદક માનવો પડશે અને તે કાર્ય પણ અહોનિશ ચાલુ રહેશે, કેમકે તમે તો ગમે તેવા પરમાણુને પણ કારણરૂપ માનો છો

જો બીજો માર્ગ તમને ઇષ્ટ હોય, તો 'અતિશય' થી એકદેશાવસ્થિતિ (એક જ દેશમાં રહેવું), સંયોગ કે ક્રિયા સમજવી એ નિવેદન કરશો જો અતિશયનો અર્થ એકદેશાવસ્થિતિ કરશો, તો પૃથ્વીરૂપ એક દેશમાં રહેલા સર્વ પરમાણુઓને સ્થૂલ કાર્યના ઉત્પાદક માનવા પડશે, કેમકે પૃથ્વી પણ એક દેશ જ છે ને ? જો આના બચાવમાં તમે એમ કહેતા હો કે દેશ શબ્દનો આ કંઇ વાસ્તવિક અર્થ નથી અને ખરો અર્થ તો એ છે કે જેટલા પરમાણુઓ વડે એક કાર્ય થઇ શકે તેટલા પરમાણુઓ જે પ્રદેશોમાં રહેતા હોય તેને ' દેશ ' કહીએ છીએ, તો આથી તો પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ આવે છે, કેમકે તમારૂં કહેવું એમ છે કે જ્યાં સ્થૂલ પદાર્થ ઉત્પન્ન થઇ શકે તે દેશ છે અને જે દેશમાં પરમાણુઓ કાર્ય કરી શકે ત્યાં સ્થૂલ પદાર્થની ઉત્પત્તિ છે;

અર્થાત્ દેશની સિદ્ધિ કાર્યના પર આધાર રાખે છે અને કાર્યની સિદ્ધિ દેશના પર આધાર રાખે છે આથી એક દેશાવસ્થિતિરૂપ અતિશયથી વિશિષ્ટ પરમાણુ કાર્ય કરી શકે નહિ એ વાત સિદ્ધ થઇ જાય છે

જો અતિશયનો અર્થ 'સંયોગ' કરતા હો, તો આ સંયોગને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય? જો સંયોગને નિત્ય કહેશો, તો ઉત્પાદ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ સર્વદા ચાલુ છે એમ માનવુ પડશે જો તેને અનિત્ય કહેશો, તો આ સંયોગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો? શુ આ પરમાણુઓ-આથી ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજી કોઇ રીતે? અન્ત્ય માર્ગ ઇષ્ટ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી તો તદાધાર ધર્મની અન્ય દ્વારા ઉત્પત્તિ માનવારૂપ આપત્તિ–વિરોધ આવે છે, એટલે કે જેમ ઘટમા રહેલા રૂપાદિ ધર્મનુ અભિસંયોગ માત્ર કારણ નથી પરંતુ ઘટ પણ કારણ છે, તેમ અણુમા રહેલ (અનુવૃત્તિ) સંયોગનુ અણુ પણ એક કારણ છે તેથી અણુ સિવાયનો અન્ય જ કોઇ પદાર્થ કારણ છે એમ માનવુ-એ વિરોધી હકીકત છે–એ એક જાતનુ સાહસ છે

આથી જો સંયોગરૂપ ઉત્પત્તિમા તે પરમાણુઓ જાતે જ કારણરૂપ છે એમ કહેતા હો, તો શુ આ પરમાણુઓ નિરતિશય છે કે સાતિશય છે? નિરતિશય માનવાથી તો પ્રથમની માફક દોષ આવે છે આથી જો આ સંયોગના ઉત્પાદક પરમાણુઓ સાતિશય છે એમ માનશો, તો અનવસ્થા દોષ આવે છે, કેમકે જેમ એક સંયોગરૂપ અતિશયની ઉત્પત્તિમા અતિશયાન્તર માનવો પડ્યો, તેમ અતિશયાન્તરની ઉત્પત્તિમા વળી અન્ય અતિશયાન્તર માનવો પડશે અને એમ માનવા જતા અનવસ્થા દોષ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે

વળી સંયોગરૂપ અતિશય માનવામા જે બીજા દૂષણો લાગુ પડે છે તે બતાવવામા આવે છે જેમકે આ કાર્યોત્પત્તિમા પરમાણુવૃત્તિસંયોગસ્વરૂપ જે અતિશય તમે માનો છો, તે પરમાણુઓના સ્વભાવરૂપ છે કે તેનાથી અલગ–પૃથક્ છે? પ્રથમ પક્ષ માનવાથી તો સંયોગ એ પરમાણુ જ બની ગયો એટલે કે તે પદાર્થાન્તર ઠર્યો નહિ બીજો પક્ષ જો તમને આદરણીય હોય, તો એ કહો કે આ અતિશય સર્વથા પરમાણુઓથી અલગ–પૃથક્ છે કે કથંચિત્ છે? કથંચિત્ તો તમે કહી શકશો નહિ, કેમકે એ તો વિરોધી વાત છે હવે જો સંયોગને પરમાણુઓથી સર્વથા પૃથક્ માનતા હો તો એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે આ સંયોગ સંબદ્ધ છે કે અસંબદ્ધ? જો તે અસંબદ્ધ છે એમ કહેશો, તો પરમાણુઓનો આ સંબંધ છે એમ તમારાથી કેમ કહેવાશે વારુ? જો તે સંબદ્ધ છે એમ કહેશો, તો શું તે સંયોગ, સમવાય, તાદાત્મ્ય, તદુત્પત્તિ અથવા અવિષ્વગ્ભાવથી સંબદ્ધ છે?

એમાનો પ્રથમ પક્ષ ગ્રહણ કરવો તે યુક્તિવિકલ છે, કેમકે ગુણરૂપ સંયોગમા સંયોગનો અસંભવ છે, કારણ કે એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે ગુણ તો નિર્ગુણ જ હોય છે

સમવાયરૂપ દ્વિતીય પક્ષ વડે પણ તમારુ ગાડુ ચાલે તેમ નથી, કેમકે સમવાય તો સર્વવ્યાપી હોવાથી જ્યારે તે એક સંયોગને એક સ્થળે સંબદ્ધ કરે છે ત્યારે તેને અન્યત્ર પણ કેમ સંબદ્ધ ન કરે?

તાદાત્મ્યરૂપ પક્ષ માનવાથી પણ તમારો છુટકારો વળે તેમ નથી, કેમકે એમ બોલવાથી વદતોવ્યાઘાત આવે છે કારણ કે તમે તો ભેદ પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે–સંયોગ પરમાણુઓથી સર્વથા અલગ છે એમ કહ્યુ છે

તદુત્પત્તિરૂપ માર્ગથી પણ તમારો દહાડો વળે તેમ નથી, કેમકે પરમાણુઓથી સંયોગની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાતનું તો હમણા જ અમે ખણ્ડન કરી ગયા છઇએ

અવિષ્વગ્ભાવરૂપ પક્ષ માનવાથી પણ તમારો બેડો પાર પડે તેમ નથી, કેમકે એ તો કથચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ છે અને 'કથચિત્ કહેવુ' એ વિરોધજનક હકીકત છે

વળી આ સયોગ અણુઓના સર્વ દેશો આશ્રીને છે ક એક દેશ આશ્રીને રહેલો છે? પ્રથમ વાત અગીકાર કરવાથી તો એમ ભાવ નીકળ્યો કે એક આખો પરમાણુ બીજા આખા પરમાણુ સાથે મળી જાય છે-એકમેક થઇ જાય છે અને તેથી કરીને તમારો માનેલો સ્થૂલ પદાર્થ એમ મોટા પરમાણુરૂપ બની ગયો બીજી વાત અગીકાર કરશો, તો છ પરમાણુઓનો યોગ થતો હોવાથી પરમાણુમા ષડશતારૂપ આપત્તિ આવી પડશે આથી જોઇ શકાય છે કે સયોગરૂપ અતિશય માનવાથી તમારૂ કાર્ય સરે તેમ નથી, એવી જ રીતે ક્રિયારૂપ અતિશયના સબધમાં પણ સમજી લેવુ

વળી, આ સ્થૂળ અવયવી-અર્થ સાધાર છે કે નિરાધાર (આશ્રય-શૂન્ય) છે? આ અવયવી આશ્રય-શૂન્ય છે એમ કહેવુ એ પ્રતીતિ-વિરૂદ્ધ છે જો તે સાધાર છે, તો શુ એક અવયવમા રહે છે કે અનેકમા રહે છે? પ્રથમ પક્ષ તો અસત્ય છે એ વાત તો અવયવોમા અવયવી રહે છે, નહિ કે અવયવમા અવયવી રહે છે એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે

હવે આ અવયવીને સાધાર માની તેને અનેક અવયવોમા રહેતો માનશો, તો એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આ અવયવો અવિરોધી છે કે વિરોધી છે? આમાનો પ્રથમ પક્ષ માનશો તો તે પ્રમાણ-સંગત થશે નહિ, કેમકે આ અવયવ ચલ છે, આ અવયવ અચલ છે, આ નીલ છે, આ સ્થૂલ છે, આ અસ્થૂલ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે એટલે કે એક જ સ્થૂલ અવયવીમા પ્રત્યક્ષ જણાતા ચલત્વ, અચલત્વ, નીલત્વ, ઇત્યાદિ વિરોધી અવયવોનો અપલાપ થશે હવે જો વિરોધીરૂપ પક્ષ સ્વીકારશો, તો વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સબધ-વિશેષ થવાથી એક સ્થૂલ અવયવી સિદ્ધ થઇ શકશે નહિ, અર્થાત્ પરસ્પર વિરોધી અવયવો વડે એક સ્થૂલ અવયવી કેમ બની શકે?

વળી આ સ્થૂલ અવયવી અવયવમા સામસ્ત્યેન-સપૂર્ણતાથી રહે છે કે એક દેશથી (અશથી) રહે છે? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી તો બીજા બધા અવયવો નિરર્થક બની જશે. અર્થાત્ અનેક અવયવ-આધારરૂપ પક્ષ પાતાલમા ગરક થઇ જશે, અથવા તો દરેક અવયવમા અવયવી રહે છે એમ કહેવાથી અવયવોની બહુલતા પ્રમાણે અવયવીની પણ બહુલતા માનવારૂપ પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે જો એક દેશથી અવયવી અવયવમા રહે છે એમ કહેશો, તો પણ તમારૂ કાર્ય સરે તેમ નથી, કેમકે તેમ કરવાથી અવયવીને નિરશ માનવારૂપ પક્ષ તમારે છોડી દેવો પડશે વળી જો એ પક્ષને છોડી દઇને તેને સાશ માનવા તૈયાર થશો, તોપણ કંઇ સંયોગ પત્તો ખાય તેમ નથી કારણ કે આ અશને અવયવીથી ભિન્ન માનો છો કે અભિન્ન તે કહો જો ભિન્ન છે, એમ કહેશો તો પૂર્વોક્ત પ્રમાણે દેશથી કે સામસ્ત્યથી એમ પ્રશ્ન ઊઠતા, અનવસ્થારૂપ દોષ લાગુ પડશે અને જો અભિન્ન માનશો, તો અશ જેવી કોઇ ચીજ રહેશે નહિ આ પ્રમાણે વિચારતા અર્થ મહત્રૂપ તેમજ અમહત્રૂપ એમ ઉભયરૂપ છે એ પક્ષ નિર્બદ્ધ સિદ્ધ થાય છે

હવે અનુભયરૂપ પદાર્થ છે એ પક્ષ તો વિદ્વાનોને ઉપેક્ષણીય હોય એના નવાઈ જ શી? કેમકે બે વાતમાંથી એકનો નિષેધ કરવાથી અન્યની સિદ્ધિ થાય એ નિયમ ક્યાં જગજાહેર નથી? આ પ્રમાણે બાહ્ય અર્થ છે એ વાત સિદ્ધ થતી નથી એમ અમે શૂન્યવાદી છાતી ઠોકીને કહીએ છીએ

હવે તમે માનેલ બાહ્ય અર્થના ગ્રાહક જ્ઞાનરૂપ અર્થ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી એ પણ બતાવી દઈએ છીએ, કેમકે જ્યારે બાહ્ય અર્થ જ નથી તો પછી તેનો ગ્રાહક હોય એ બને જ ક્યાંથી?

વળી બીજી પણ આ બાબતમાં અમે યુક્તિઓ રજુ કરીએ છીએ પ્રથમ તો અમે તમને એ જ પૂછીએ છીએ કે આ જ્ઞાનરૂપ અર્થ-ગ્રાહક અર્થનો સમકાલીન છે કે નહિ? પ્રથમ પક્ષ માનતાં તો વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોનું એકી સાથે જ્ઞાન થવું જોઈએ કેમકે આ જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાન અને અર્થનો સમકાલિત્વરૂપ હેતુ બરાબર વિદ્યમાન છે જો તમે બીજો પક્ષ સ્વીકારતા હો, તો એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આ જ્ઞાન નિરાકાર છે કે સાકાર? જો આ જ્ઞાન નિરાકાર છે એમ માનવા જશો તો પ્રતિનિયત પદાર્થનો પરિચ્છેદ થઈ શકશે નહિ આથી જો આ જ્ઞાનને સાકાર માનવા તૈયાર થતા હો, તો એ જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો આ જ્ઞાનનો આકાર તેનાથી અભિન્ન માનશો, તો વાસ્તવિક રીતે આકાર જેવો કોઈ પૃથક્-પદાર્થ ન રહેતાં, તે જ્ઞાન નિરાકાર ઠરે છે અને આથી તો પૂર્વોક્ત દૂષણો અહિં પણ લાગુ પડે છે વાસ્તે જો હવે જ્ઞાનના આકારને તેનાથી ભિન્ન માનશો, તો પણ સંકટનું નિવારણ થાય તેમ નથી કેમકે તમારી આ માન્યતા પરત્વે અમે એ જાણવા માગીએ છીએ કે આ જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો જે આકાર તે ચિદ્રૂપ છે કે અચિદ્રૂપ? આના પ્રત્યુત્તરમાં તમે એમ કહેશો કે તે આકાર ચિદ્રૂપ છે, તો પાછો પૂર્વનો જ પ્રશ્ન આવી ખડો થાય છે અને તેથી તમે આપત્તિમાંથી બચી શકતા નથી આથી હવે જો તે જ્ઞાનનો આકાર અચિદ્રૂપ માનશો, તો આ આકાર અર્થનો જ્ઞાતા છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે જો તે અર્થનો જ્ઞાતા નથી એમ કહેશો, તો પછી તે દ્વારા જે જ્ઞાન મળશે તે વાસ્તવિક કહી શકાશે નહિ, અને તે જ્ઞાતા છે એમ કહેશો, તો પાછી પૂર્વોક્ત આપત્તિ આવી પડવાની આથી જ્ઞાન જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ શૂન્યવાદનો વિજયડંકો વાગી રહે છે

શૂન્યવાદનો નિરાસ

ઉત્તર પક્ષ—

હવે જૈન તરફથી શૂન્યવાદીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે આ તમારી શૂન્ય-વાદની પ્રરૂપણા પ્રમાણ-પુરસ્સર છે કે નહિ? જો આ પ્રરૂપણા પ્રમાણ-સિદ્ધ છે એમ કહેશો, તો તે પ્રમાણ અર્થ કે જ્ઞાન એ બેમાંથી એકરૂપ જ સિદ્ધ થતાં, શૂન્ય-વાદ હવામાં ઊડી જાય છે અને જો આ પ્રમાણને શૂન્ય કહેવાનું સાહસ કરશો, તો તો શૂન્ય પ્રમાણ વડે શૂન્યવાદની સિદ્ધિ તો સોમવતી અમાસ ને શુક્રવારે થઈ શકે તેમ છે

વળી, જો એમ કહેવો વિચાર રાખતા હો કે આ પ્રરૂપણા કોઈ પણ પ્રમાણના આધારે કરવામાં આવી નથી, તો પછી તમારા કથન પર વિદ્વાનોને વિશ્વાસ હોય જ ક્યાંથી? આ પ્રમાણે શૂન્ય-વાદ શૂન્યતામાં જ લીન થઈ જાય છે

વળી આ પ્રરૂપણા કરતી વેળાએ જે કેટલાક દોષો તમે આપ્યા છે, તે અમો જૈનોને લાગ

પડી શકતા નથી કેમકે અમે તો અનેકાન્તવાદી છીએ અર્થાત્ અમે જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ એક જ વસ્તુમા વિરોધી ધર્મોને પણ માનવા તૈયાર છીએ અને આ પ્રમાણેની માન્યતા ન્યાય-પુરસ્સર છે, એ પણ સાથે સાથે નિવેદન કરીએ છીએ વિશેષમા એ પણ ખુલાસો અમે રજુ કરીએ છીએ કે પરમાણુઓથી જ હમેશા સ્થૂલ પદાર્થની ઉત્પત્તિ છે એવુ કથન અમને માન્ય નથી, કેમકે સ્થૂલ સૂતર વડે પણ સ્થૂલ પટ બને છે એ તો જાણીતી વાત છે તેમજ વળી આત્મા, આકાશ, ઇત્યાદિ પદાર્થો કઇ પુદ્ગલ-જન્ય નથી પરમાણુ દ્વારા પણ જ્યા ઉત્પત્તિ માનવામા આવે છે, ત્યા તેમજ તમે પૂછેલા સાધાર-નિરાધાર, અવયવી અનેકરૂપ છે કે એકરૂપ ઇત્યાદિ પ્રસગોમા અનેકાન્ત મતનો આશ્રય લેવાથી કોઇ પણ જાતનો ભય રહેતો નથી એટલુ જ નહિ, પરન્તુ સમસ્ત વાત ન્યાયસગત ઠરે છે અને તેમ થતા તમારો શૂન્યવાદ તમને બોલતા બધ કરી દે છે

વિશેષમા શૂન્યવાદનુ સર્વથા સેવન કરનાર શૂન્યવાદીઓને એમ પણ પૂછવામા આવે છે કે તમે જે શૂન્યવાદની પ્રરૂપણા કરો છો તે તમારા આગમ-અનુસાર છે કે કેમ ? જો તે આગમ-અનુસાર છે, એમ કહેવાનુ સાહસ કરશો, તો આગમરૂપી પદાર્થ સદ્રૂપ સિદ્ધ થતા તમારો શૂન્યવાદ શશશૃગની વિદ્યમાનતાની સાથે ખરેખર હરીફાઇ કરવામા જરાએ ઉતરે એમ નથી એમ જોઇ શકાય છે આથી વિપરીત પક્ષ સ્વીકારશો, તો તમારૂ કથન તમારા સિવાય અન્યને માન્ય કેમ થઇ શકશે વારૂ ?

વળી પ્રમેય જેવો કોઇ પદાર્થ જ નથી, એમ કહેશો નહિ, કેમકે તમે જે શૂન્યવાદની પ્રરૂપણા કરો છો તે પ્રમેય નથી, તો બીજુ શુ છે ? વળી કોઇ પણ વાત સિદ્ધ કરવી હોય, તો તેમા શુ પ્રમાણ રહેલુ છે, તે બતાવવુ આવશ્યક છે આથી જો પ્રમાણરૂપ પદાર્થ માનવા તૈયાર થશો, તો શૂન્યવાદનુ ' સત્યાનાશ ' નીકળી જશે અને જો પ્રમાણ જેવુ કઇ છે જ નહિ એમ કહેશો તો તો વાહ શી સુન્દર વાત !

આ પ્રમાણે શૂન્યવાદની જે સમીક્ષા જૈન ગ્રન્થોમા નજરે પડે છે તેની સ્થૂલ રૂપરેખા મે યથામતિ અત્ર આલેખી છે હવે અદ્વૈતવાદીઓના મન્તવ્યનુ અવલોકન કરીશુ

માયાવાદની મીમાસા

[1]અદ્વૈતવાદીઓ ' सत्य ब्रह्म मिथ्या जगत् ' એ સૂત્રની બહુધા ઉદ્ઘોષણા કરે છે અને એ દ્વારા તેઓ એમ કહે છે કે બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને જગત્ તો મિથ્યા છે-પ્રપચરૂપ છે અને આ પ્રપચનુ કારણ માયા (અવિદ્યા) છે પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી, શુક્તિ (છીપ)મા ચાદીની માફક આવા અનુમાનથી તેઓ બ્રહ્મ જ પદાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરવા મથે છે આ વાતમા કેટલુ સત્ય રહેલુ છે, તે હવે વિચારવામા આવે છે

માયાવાદીઓને પ્રથમ તો એ પૂછવામા આવે છે કે (૧) ' મિથ્યા ' શબ્દ ' અત્યન્ત અસદ્રૂપ ' વાચક છે અર્થાત્ જે ' સર્વથા અસત્ ' છે તે 'મિથ્યા' છે એવો 'મિથ્યા' શબ્દનો અર્થ

૧ અદ્વૈતવાદના કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત શુદ્ધાદ્વૈત ઇત્યાદિ પ્રકારો તરફ વિશેષ લક્ષ્ય ન આપતા અત્ર સામાન્ય રીતે તેનો વિચાર કરવામા આવે છે

કહો છો કે (૨) 'અન્ય પદાર્થની અન્યરૂપે પ્રતીતિ' એનુ નામ ' મિથ્યા ' છે કે (૩) 'મિથ્યા' શબ્દ ' અનિર્વાચ્ય'ના અર્થમા સમજવાનો છે ? જો આ ત્રણ પક્ષોમાથી તેઓ પ્રથમ પક્ષ અગીકાર કરે, તો ' અસત્ ' પદાર્થની પ્રરૂપણા કરવારૂપ દોષ તેમને લાગુ પડે છે બીજો પક્ષ સ્વીકારવાથી અર્થાત્ રજ્જુ (દોરડી)ને જોઇને તેને સર્પ માનવા જેવી ભૂલ થાય છે, આ ભૂલને–અજ્ઞાનને મિથ્યા કહેવાથી, તો વિપરીત–ખ્યાતિ સ્વીકારવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે અને જો આ બેમાથી એક પણ પક્ષ ન સ્વીકારતા, જો તેઓ તૃતીય પક્ષનો આશ્રય લેતા હોય (વસ્તુત માયાવાદીઓ તૃતીય પક્ષનુ જ અવલમ્બન કરે છે) તો અનિર્વાચ્યથી શુ સમજવુ એ જાણવુ બાકી રહે છે જો અનિર્વાચ્યનો અર્થ ' નિ સ્વભાવતા' કરવામા આવે, તો અસત્–ખ્યાતિ કે સત્–ખ્યાતિ એ બેમાથી એક સ્વીકારવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે (અને આ તો તેમને ઇષ્ટ નથી), કેમકે સ્વભાવ કયા તો ભાવરૂપ છે કે કયા તો અભાવરૂપ છે અર્થાત્ સ્વભાવના આ બે પ્રકારો છે હવે ' નિસ્ ' અવ્યયનો પ્રતિષેધકરૂપ અર્થ કરવાથી નિ સ્વભાવતા શબ્દ વડે ભાવનુ નિરાકરણ યાને કયા તો અભાવનુ નિરાકરણ થાય છે ભાવનુ નિરાકરણ થવાથી અસત્–ખ્યાતિ અને અભાવનુ નિરાકરણ કરવાથી સત્–ખ્યાતિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસગ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે

આ આપત્તિમાથી બચવાની ખાતર જો તેઓ ' નિ સ્વભાવતા 'નો અર્થ ' પ્રતીતિ–અગોચરત્વ ' અર્થાત્ જે પ્રતીતિગોચર ન હોય તે નિ સ્વભાવ છે એમ કરે તો ' પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી ' એવુ જે અનુમાન કર્યુ હતુ તેની સાથે વિરોધ આવે છે કેમકે જો પ્રપચ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ તેમજ તેની પ્રતીતિ પણ કદાપિ થતી નથી, તો પછી ' પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે, પ્રતીયમાન હોવાથી ' એવો અનુમાનનો પ્રયોગ કરીને ' પ્રપચ 'ને ' ધર્મી 'રૂપે કેમ સ્વીકાર્યો છે તેમજ ' પ્રતીયમાનત્વ ' રૂપ હેતુ પણ કેમ અગીકાર કર્યો છે ? આથી તો ઉલટુ એમ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રપચ પ્રતીયમાન છે આના બચાવમા જો માયાવાદી એમ યુક્તિ રજુ કરે કે પ્રપચ પ્રતીતિથી અગોચર છે, એમ કહેવાનુ કારણ એ છે કે જે રૂપે પ્રપચ પ્રતીત થાય છે, તે તેનુ વાસ્તવિક રૂપ નથી અને એનુ જ નામ પ્રતીતિ–અગોચરત્વ છે, તો તેને વિપરીત–ખ્યાતિ સ્વીકારવી પડશે

વળી ' પ્રપચ અનિર્વાચ્ય છે ' એ પક્ષ પ્રત્યક્ષ–બાધિત છે, કેમકે પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થને પ્રપચરૂપે માયાવાદીના મતમા ઓળખાવવામા આવ્યો છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ પણ ઘટાદિ પદાર્થનુ તેનાથી ઇતર પદાર્થની ભિન્નતાપૂર્વક જ્ઞાન કરાવે છે અહિઆ જો માયાવાદી એવો પ્રશ્ન ઊઠાવે કે પ્રત્યક્ષ તો વિધાયક જ છે અર્થાત્ તે તો પદાર્થના સ્વરૂપનુ ગ્રહણ કરનાર જ છે પરન્તુ તે પદાર્થના સ્વરૂપનુ નિરાકરણ કરી શકે તેમ નથી, અને તેમ હોવાને લીધે કેવળ એક બ્રહ્મને માનવાવાળા વેદાન્તીઓનો જ સિદ્ધાન્ત અબાધ્ય રહે છે, કેમકે તેનુ કંઇ ખડન થઇ શકતુ નથી, તો આ તેમનુ કથન યુક્તિ–યુક્ત નથી કેમકે પટાદિક અન્ય પદાર્થોના નિષેધપૂર્વક જ ઘટાદિ પદાર્થના સ્વરૂપનુ જ્ઞાન છે વિશેષમા પીતાદિ વર્ણોથી ભિન્ન એવો જે નીલ વર્ણ છે તેવા નીલ વર્ણનુ આ નીલ વર્ણ છે એવુ જ્ઞાન થાય છે, પરન્તુ અન્યથા તેમ થતુ નથી, કારણ કે જેમ કેવળ ભૂતળનુ ગ્રહણ થતા ભૂતળ ઉપર ઘટનો અભાવ એવુ ગ્રહણ પણ થઇ જાય છે, તેવી જ રીતે કેવળ પદાર્થના સ્વરૂપનુ જે ગ્રહણ છે, તે અન્ય પદાર્થોના નિષેધના ગ્રહણરૂપ છે આથી પ્રત્યક્ષ વિધાયક તેમજ નિષેધક એમ સ્વીકારવુ ન્યાય–સગત છે

આ પ્રમાણેનુ પ્રત્યક્ષનુ ઉભય સ્વરૂપ હોવા છતા એમ માની લઇએ કે પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે, તો પ્રત્યક્ષ દ્વારા જેમ વિદ્યાનુ વિધાન થાય છે, તેમ અવિદ્યાનુ પણ વિધાન કેમ ન થવુ જોઇએ ? અવિદ્યાનુ આવુ વિધાન થાય છે એમ અગીકાર કર્યાથી સુતરા દ્વૈતવાદ સિદ્ધ થઇ જાય છે અને અદ્વૈતવાદ આકાશમા અદ્ધર લટકતો રહી જાય છે, કેમકે વિદ્યા અને અવિદ્યા એમ બે પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે અને આમ થતા પ્રપચ મિથ્યારૂપ રહેતો નથી વિશેષમા આ માયાવાદીઓ અવિદ્યાના નિષેધપૂર્વક સન્માત્રનુ જ્ઞાન કરાવનાર તરીકે પ્રત્યક્ષને કહે તો શુ તેમ કરવાથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિમત્તાનુ પ્રદર્શન કરતા નથી ?

વળી પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે એવો અદ્વૈતવાદીઓનો પક્ષ અનુમાન-બાધિત પણ છે કેમકે જેમ આત્મા 'અસત્'થી વિલક્ષણ હોવાને લીધે મિથ્યા નથી તેમ પ્રપચને સારૂ પણ સમજી લેવુ વિશેષમા આ પક્ષ સિદ્ધ કરવાને સારૂ પ્રતીયમાનત્વરૂપ જે હેતુ આપવામા આવ્યો છે, તે વ્યભિચારી છે, કારણ કે બ્રહ્માત્મા પ્રતીત હોવા છતા પણ મિથ્યારૂપ નથી

કદાચિત્ માયાવાદી પ્રપચને અપ્રતીયમાન કહેવાનુ સાહસ કરે, તો અપ્રતીયમાન (જાણી ન શકાય તેવા) પ્રપચના વિષયમા વચનનો પ્રયોગ કરવો તે નિરર્થક છે, કેમકે જે પદાર્થ જાણવામા આવતો હોય, તે જ સબધી કઇ ઊહાપોહ કરી શકાય

વળી 'શુક્તિમા ચાદીની માફક' એવુ જે ઉદાહરણ આપવામા આવ્યુ છે, તે '[1]સાધ્યવિકલ' નામના દોષથી દૂષિત છે, કેમકે શુક્તિ તેમજ ચાદી એ બન્ને પ્રપચના ક્ષેત્રની બહાર નહિ હોવાને લીધે એ બન્નેમા અનિર્વચનીયતા સાધ્યમાન છે

વળી માયાવાદી જે અનુમાન દ્વારા પ્રપચ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે, તે અનુમાન પ્રપચથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો તે ભિન્ન હોય, તો તે સત્ય છે કે અસત્ય ? આ વિકલ્પોમાથી 'અનુમાન પ્રપચથી ભિન્ન તેમજ સત્ય છે' એમ સ્વીકારવાથી તો એમ સહજ જોઇ શકાય છે કે અનુમાનની માફક પ્રપચ પણ સત્ય ઠરે છે અને આથી અદ્વૈતવાદરૂપી વૃક્ષના મૂળમા કુઠારનો પ્રહાર થાય છે વળી જો અનુમાન અસત્ય છે એમ કહેવામા આવે તો તો અસત્ય અનુમાનથી કોઇ વસ્તુનુ યથાર્થ સ્વરૂપ નિર્ણીત થઇ શકે ખરૂ કે ?

હવે જો અનુમાનથી પ્રપચ અભિન્ન છે એમ માનવામા આવે તો અનુમાન પણ પ્રપચસ્વભાવી ઠર્યુ, અને તેમ થતા જેમ પ્રપચ મિથ્યારૂપ છે, તેમ અનુમાન પણ મિથ્યારૂપ સિદ્ધ થયુ અને એમ થયુ તો પછી આવા અનુમાનથી શુ કાર્ય થઇ શકે તેમ છે ? અને જ્યારે આ પ્રમાણે અનુમાન દ્વારા પ્રપચ મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ ન થઈ શક્યુ તો પછી પરબ્રહ્મ જ સદ્રૂપ છે અને તે સિવાયના તમામ પદાર્થો અસદ્રૂપ છે એમ કયા આધારે કહી શકાય વારૂ ?

વિશેષમા જો અદ્વૈતવાદી અદ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરવાને પ્રમાણો આપવા તૈયાર થાય, તોપણ એ લોકો પાસે પ્રમાણ જેવી વસ્તુ જ નહિ હોવાને લીધે, તેમના મનોરથ મનમા જ રહી જશે અર્થાત્ મનમા પરણ્યા અને મનમા રાડયા એ જ એનો નિચોડ કહી શકાય કે બીજો કોઇ? કેમકે પ્રમાણનો

---

૧ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તાભાસના આઠ પ્રકારે પૈકી આ એક છે એની માહિતી માટે જુઓ ન્યાય૦ (સ્ત૦ ૩ શ્લો૦ ૮)નુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૪૪-૧૪૫)

સદ્ભાવ માનવાથી તો અદ્વૈતવાદ ઊડી જાય છે આનો બચાવ એમ થઇ શકે તેમ નથી કે અમે અદ્વૈતવાદીઓ લોકોને પ્રતીતિ કરાવવાની ખાતર જ અનુમાનાદિ પ્રમાણોનો વ્યવહાર કરીએ છીએ, કેમકે અદ્વૈતવાદીઓના મતમા પરબ્રહ્મ સિવાયના કોઇ પણ પદાર્થને સારૂ સ્થાન જ નથી, તો પછી ' લોક ' જેવી વાત કરવી તે ટાઢા પહોરના ગપ્પા કે બીજુ કઇ ?

આપણે જોઇ ગયા તેમ અનિર્વચનીયતાનો અર્થ નિઃસ્વભાવતા કરવાથી અદ્વૈતવાદીઓનુ કાર્ય સરતુ નથી આથી જો અનિર્વચનીયતાનો અર્થ ' નિરૂક્તિનો વિરહ ' અથવા તો ' નિરૂક્તિના નિમિત્તનો વિરહ' એમ કરવામા આવે (એટલે કે શબ્દનો ભડોળ ખુટી ગયો છે અથવા તો શબ્દ-પ્રયોગ કરવાનુ કોઇ પણ કારણ નથી) તો પણ તેમનો બેડો પાર પડે તેમ નથી કેમકે નિરૂક્તિનો વિરહ છે એમ કહેવુ એ અજ્ઞાન છે, કારણ કે દરેક વસ્તુને સારૂ ભાષામા શબ્દ છે હવે જો નિરૂક્તિના નિમિત્તનો વિરહ છે એમ કથન કરવામા આવે તો તે પણ યુક્તિ-વિકલ છે, કારણ કે નિરૂક્તિનુ નિમિત્ત કયા તો ' જ્ઞાન ' છે યાને કયા તો ' વિષય ' છે ઘટપટાદિ પદાર્થનુ જ્ઞાન તો આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે જ્ઞાન નથી, તેનો અભાવ છે, એમ કહેવુ એ મૂર્ખતા છે વળી વિષય નથી એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તે ભાવરૂપ કે અભાવરૂપ એ બેમાથી એક તો હોવો જ જોઇએ, અને તેમ માનવાથી અદ્વૈતવાદીઓને સત્-ખ્યાતિ કે અસત્-ખ્યાતિ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે

આ અદ્વૈતવાદના સબધમા બીજુ ઘણુ કહી શકાય તેમ છે; પરતુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી વિરમવામા આવે છે વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ કલિકાલસર્વજ્ઞ **શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે** રચેલી **શ્રીમહાવીર** પ્રભુની સ્તુતિરૂપ **અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકાની શ્રીમલ્લિષેણસૂરિકૃત સ્યાદ્વાદમજરી** નામની વૃત્તિ (૧૩ મા શ્લોકની ટીકા)નુ અવલોકન કરવુ યોગ્ય ગણાશે [1]

આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરવા પૂર્વે ' **सत्य ब्रह्म मिथ्या जगत्**" એ સૂત્રનો વાસ્તવિક અર્થ શુ ભાસે છે તે નિવેદન કરવુ અસ્થાને નહિ ગણાય જગત્ મિથ્યા છે એનો અર્થ કઇ એમ કરવાનો કે સમજવાનો નથી કે શશશૃગની માફક જગતના સમસ્ત પદાર્થો ' અસત્ ' છે, પરતુ એ પદાર્થો-સસાર અસાર છે, એમ સમજવાનુ છે અને આરાધન કરવા યોગ્ય તો-સજ્જનોને હિતકારી (**"सद्भ्यो हित सत्यम्"**) એવો પદાર્થ તો ચૈતન્યસ્વરૂપી આત્મા છે, એ તરફ ખાસ લક્ષ્ય રાખવાનુ છે અનાદિ કાળની મોહ-વાસનાથી મુક્ત થવાનો આ એક અત્યુત્તમ ઉપાય છે, એ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે આ ઉપરથી આ સૂત્રની મહત્તા પણ સાથે સાથે જોઇ શકાશે અને શશશૃગ કે વન્ધ્યાસુતની માફક જગતને ' અસત્ ' માનવાથી જે દૂષણો, અડચણો કે નડતરો આવી પડે છે, તેનાથી ભયભીત રહેવાનુ કઇ કારણ રહેશે નહિ સસારની અસારતા, અનિત્યતા, ઇત્યાદિ બાબતો ઉપર જૈન મહર્ષિઓએ પણ પ્રકાશ પાડવામા કઇ પાછી પાની કરી નથી આથી આવો અર્થ ' મિથ્યા ' શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ હોવો જોઇએ એમ કહેવુ એ વધારા પડતુ નહિ ગણાય

---

૧ ગૂર્જર ગિરામા આ વાતની માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે **તત્ત્વાખ્યાનનો** ૧૩મો પ્રસ્તાવ જોવો

આત્મ-નિરૂપણ

હવે ઉપર્યુક્ત જીવાદિક સાત પદાર્થોનુ લક્ષણ દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ જીવ (આત્મા)નુ લક્ષણ વિચારવામા આવે છે આ સબધમા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

उपयोगवत्त्वं जीवस्य लक्षणम् (१)

અર્થાત્ ઉપયોગવાળા પદાર્થને ' જીવ ' કહેવામા આવે છે અથવા જો ગુણ અને ગુણીની અભેદ વિવક્ષા કરીએ તો ઉપયોગ એ જીવનુ લક્ષણ છે[1] એમ કહી શકાય આ લક્ષણ પરત્વે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે લક્ષણ એટલે શુ તે જોઇ લેવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય, કેમકે ગ્રન્થકારે આ ગ્રન્થમા અનેક વસ્તુઓના લક્ષણો આપ્યા છે

લક્ષણનુ લક્ષણ—

જે વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય તે તે વસ્તુનુ ' લક્ષણ ' સમજવુ[2] જેનાથી વસ્તુ જણાય તે ' લક્ષણ ' છે[3] જે લક્ષણમા અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસભવ એ ત્રણ દોષોમાનો એક પણ દોષ ન હોય, તેને શુદ્ધ ' લક્ષણ ' જાણવુ

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ૰ના દ્વિતીય અધ્યાયનુ નિમ્ન-લિખિત આઠમુ સૂત્ર—

" उपयोगो लक्षणम् "

આ વાતનું ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ૰ ૨૮)ની નિમ્ન-લિખિત દશમી તેમજ અગ્યારમી ગાથાઓ સમર્થન કરે છે—

' वत्तणालक्खणो कालो, जीवो उवओगलक्खणो ।
नाणेण दंसणेण च सुहेण य दुहेण य ॥ १० ॥
नाणं च दंसणं चेव, चरित्तं च तवो तहा ।
वीरियं उवओगो य एयं जीवस्स लक्खणं ॥ ११ ॥ "
[वर्तनालक्षणः कालो जीव उपयोगलक्षणः ।
ज्ञानेन दर्शनेन च सुखेन च दुःखेन च ॥ १० ॥
ज्ञानं च दर्शनं चैव चारित्रं च तपस्तथा ।
वीर्यमुपयोगश्चैतज्जीवस्य लक्षणम् ॥ ११ ॥]

અર્થાત્ વર્તના એ કાળનુ લક્ષણ છે અને ઉપયોગ એ જીવનુ લક્ષણ છે આ જીવ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને દુ:ખથી જણાય છે જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવના લક્ષણ છે

૨ સરખાવો—

' असाधारणधर्मो लक्षणम् "

૩ ' लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् " આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે

અતિવ્યાપ્તિ—

જે લક્ષણ લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય બનેને લાગુ પડે અર્થાત્ જે વસ્તુનુ લક્ષણ બનાવ્યુ હોય તેમા (લક્ષ્યમા) તેમજ અન્ય વસ્તુઓમા (અલક્ષ્યમા) પણ રહે તો તે લક્ષણમા ' અતિવ્યાપ્તિ ' નામનો દોષ સમજવો જેમકે પ્રસ્તુતમા જીવનુ લક્ષણ ' જે પરિણામી હોય તે જીવ છે ' એમ બાધીએ તો તેમા ' અતિવ્યાપ્તિ ' નામનો દોષ આવે છે, કેમકે જીવથી ઇતર એવો અલક્ષ્ય જે પુદ્ગલ તે પણ પરિણામી છે વળી બીજુ ઉદાહરણ લઇએ ' જેને શીંગડા હોય તે ગાય જાણવી ' એમ જો ગાયનુ લક્ષણ બાધવામા આવે, તો ગાય સિવાયના બકરી વિગેરે જનાવરોમા પણ તે લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે આથી અહિ આ ' અતિવ્યાપ્તિ ' દોષ છે

અવ્યાપ્તિ—

જે લક્ષણ સપૂર્ણ રીતે લક્ષ્યમાં ન રહેતા તેના એક અશમા જ પ્રાપ્ત થાય તો તે લક્ષણને ' અવ્યાપ્તિ ' દોષથી ગ્રસ્ત જાણવુ જેમકે ' મોક્ષે ગયેલો હોય તે જીવ કહેવાય ' એવુ જો જીવનુ લક્ષણ બાધવામા આવે, તો સમસ્ત સસારી અને મુક્ત જીવોને એ લક્ષણ લાગુ ન પડતા ફક્ત મુક્ત જીવોમા જ તે ઘટી શકે, અને તેમ થતા સસારી જીવો જીવો કહેવાય નહિ આ પ્રમાણે જો ગાયનુ લક્ષણ રાતા રગવાળી ગોત્વયુક્ત હોય તે ગાય જાણવી એમ કરીએ, તો બાકીના વર્ણવાળી ગાયોમા તે લક્ષણ રહેતુ નથી આથી આ લક્ષણમા ' અવ્યાપ્તિ ' નામનો દોષ છે, અર્થાત્ એમા કથચિત્ અસભવતા છે—અસભવનો અશ છે

અસભવ—

જે વસ્તુનુ લક્ષણ બનાવ્યુ હોય તે વસ્તુના એક પણ ભાગમા જો તે લક્ષણ પ્રાપ્ત ન હોય, સર્વથા અપ્રાપ્ત જ હોય, તો તે લક્ષણમા ' અસભવ ' નામનો દોષ જાણવો આને સર્વથા અવ્યાપ્તિ તરીકે ઓળખાવી શકાય ' જે જ્ઞાન–રહિત હોય તે જીવ કહેવાય ' એવુ જો જીવનુ લક્ષણ બાધવામા આવે, તો તે લક્ષણ કોઇ પણ જીવમા ઘટી શકે નહિ આ સબધમાં એક અન્ય દષ્ટાત વિચારીએ જો ગાયનુ લક્ષણ એમ કરીએ કે ' જેને પાચ પગ હોય તે ગાય જાણવી ' તો આવુ લક્ષણ કોઇ પણ ગાયમા પ્રાપ્ત થતુ નહિ હોવાથી, આ લક્ષણ '' અસભવ ' નામના દોષથી દૂષિત ઠરે છે

જીવના લક્ષણની યથાર્થતા—

જીવ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ–જન્ય અર્થ તો " जीवति–प्राणान् धारयतीति जीवः "

૧ જૈન શાસ્ત્રમા દશ પ્રાણો માન્યા છે —પાચ ઇન્દ્રિયો, કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારના બળ, ઉચ્છ્વાસ–નિશ્વાસ અને આયુષ્ય આ વાત જીવાજીવાભિગમની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્રાક ૧૦૩)મા સાક્ષીરૂપે નિર્દેશાયેલ નિમ્ન–લિખિત પદ્યમા સ્ફુટ રીતે જોઇ શકાય છે —

" पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधंबलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायु ।
प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता-स्तेषा वियोजीकरण तु हिंसा ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ 'જીવે છે–પ્રાણુ ધારણુ કરે છે તે જીવ છે' એમ થાય છે, તો પછી 'ઉપયોગ એ જીવનુ લક્ષણુ છે' એમ કેમ કહ્યુ ? આનુ સમાધાન એ છે એ આત્માના સ્વરૂપમા જૈન મત શુ કહે છે, તે સહજ માલૂમ પડે તેટલા માટે ગ્રન્થકારે ઉપર્યુક્ત લક્ષણ બાધ્યુ છે અર્થાત્ "**ज्ञानाधिकरणं आत्मा**" ઇત્યાદિ દર્શનાન્તર્ગીય લક્ષણુથી વિશિષ્ટતા સૂચવવા આ પ્રમાણે લક્ષણુ બાધવામા આવ્યુ છે સાથે સાથે એ પણુ ધ્યાનમા રાખવુ કે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ–અર્થ–યૌગિક અર્થ સર્વત્ર કામ આવતો નથી, પરન્તુ તેનુ પ્રવૃત્તિ–નિમિત્ત જાણુવાની આવશ્યકતા રહે છે દાખલા તરીકે "**गच्छतीति गौः**" અર્થાત્ ' ગમન (ગતિ) કરે તે ગાય ' એ ' ગો ' શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે, પરન્તુ એથી જે કોઇ ગતિ કરતા હોય તેનો ' ગો ' શબ્દથી વ્યવહાર કરી શકાય ? અને શુ ગાય કદી બેઠેલી કે સૂતેલી હોય તો તેને શુ ગાય ન કહેવી ? આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે ' ગો ' શબ્દનો યૌગિક અર્થ પ્રસ્તુતમા નિરર્થક છે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ, તો યૌગિક અર્થ માલૂમ પડે ખરો, પરન્તુ તે અર્થ સર્વત્ર ઉપયોગી નથી એથી કરીને ' ગો ' શબ્દનુ પ્રવૃત્તિ–નિમિત્ત ગોત્વ જાતિ (ગલકમ્બલાદિક આકારયુક્ત સસ્થાનવિશેષ) જેમા હોય તેનેજ ' ગો ' શબ્દથી સબોધી શકાય તેવી રીતે પ્રસ્તુતમા પણુ ઉપયોગવાન્ પદાર્થને જ જીવ કહી શકાય

યૌગિક અર્થ અને પ્રવૃત્તિ–નિમિત્ત

વિશેષમા એ ભૂલવુ ન જોઇએ કે શબ્દનો અર્થ કરતી વેળા રૂઢિ તરફ પણુ ખ્યાલ રાખવાની આવશ્યકતા છે જેમકે 'પકજ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ તો એ છે કે "**पङ्के जायते इति पङ्कजः**" અર્થાત્ કાદવમા ઉત્પન્ન થાય તે ' પકજ ' કહેવાય છે પરન્તુ જેટલી વસ્તુઓ કાદવમા ઉત્પન્ન થાય, તેટલી બધી ' પકજ ' કહેવાતી નથી ' પકજ ' શબ્દ તો ' કમળ ' માટે જ વપરાય છે, એ રૂઢિની પ્રબળતા સૂચવે છે એવી જ રીતે ' વેદનીય ' કર્મમાના ' વેદનીય ' શબ્દનો અર્થ પણુ રૂઢિ–વિશેષથી ઘટાવવામા આવે છે એ તો દેખીતી વાત છે કે દરેક કર્મ વેદવામા–અનુભવવામા આવે છે, વાસ્તે દરેક કર્મને વેદનીય કહેવુ જોઇએ, પરન્તુ આ કથન યુક્ત નથી, કેમકે વેદનીય શબ્દથી સાતાવેદનીય કે અસાતાવેદનીય જ સમજવાની રૂઢિ–પ્રથા છે આ વાત તૃતીય ઉલ્લાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાથી સહેલાઇથી સમજી શકાશે

તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જીવનુ સ્વરૂપ—

જૈન દૃષ્ટિએ જીવ

" **यः कर्ता कर्मभेदाना, भोक्ता कर्मफलस्य च ।**
ससर्ता परिनिर्वाता, स ह्यात्मा नान्यलक्षण. ॥१॥ "

અર્થાત્ જે કર્મોનો ભેદનાર છે, કર્મના ફળનો ભોગવનાર છે, એક ગતિમાથી અન્ય ગતિમા પરિભ્રમણ કરનાર છે તેમજ કર્મથી નિવૃત્ત થનાર છે તે જીવ છે આ સિવાય અન્ય લક્ષણુ વાળો જીવ નથી આ ઉપરથી જોકે જીવ સબધી જૈન માન્યતા થોડે ઘણે અશે સમજી શકાય

અત્ર કોઇ એમ શકા ઉપસ્થિત કરે કે જીવનુ આ લક્ષણુ અવ્યાપ્તિ દોષથી ગ્રસ્ત છે, કારણ કે સિદ્ધના જીવોને આ દશ પ્રાણ નહિ હોવાથી તેઓને જીવ કહી શકાશે નહિ, તો આનુ સમાધાન એ છે કે તેમના સબધમા પ્રાણુ શબ્દથી ઉપર્યુક્ત દશ (દ્રવ્ય–) પ્રાણુ ન સમજતા જ્ઞાનાદિ ભાવ–પ્રાણુ સમજવા

તો પણ શ્રીવાદિદેવસૂરિએ **પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર**ના સાતમા પરિચ્છેદના ૫૬ મા સૂત્રમા જે જીવનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે તરફ નજર કરવાથી જૈન દર્શનકારો અન્ય દર્શનકારોથી કેટલે અંશે આત્માના સ્વરૂપના સંબન્ધમા જૂદા પડે છે તે સ્પષ્ટ જોઇ શકાય તેમ હોવાથી તે નીચે મુજબ આપવામા આવે છે —

" चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद् भोक्ता देहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवांश्चायम् "

આ સૂત્રમા આત્માને ચૈતન્ય-સ્વરૂપી, પરિણામી, કર્તા, સાક્ષાદ્ ભોક્તા, દેહ-વ્યાપી, પ્રત્યેક શરીરમા જૂદો જૂદો અને પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો દર્શાવવામા આવ્યો છે આમા આત્માને પહેલુ વિશેષણ 'ચૈતન્યસ્વરૂપી' આપવામા આવ્યુ છે અર્થાત્ ચૈતન્ય એ આત્માનો મુખ્ય ગુણ છે—એ જીવનુ અસલ સ્વરૂપ છે—એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે-આત્મા જ્ઞાનમય છે એમ કહ્યુ છે આથી ચૈતન્યને ઉપાધિજનિત અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબન્ધથી ઉત્પન્ન થનારા-આગન્તુક ધર્મ માનનારા તેમજ તેને આત્માથી પૃથક્ માનનારા વૈશેષિકો વગેરે જૂદા પડે છે પ્રતિસમય અન્યાન્ય પર્યાયોમા ગમન કરવુ તે 'પરિણામ' છે આત્મા આવા પરિણામથી યુક્ત હોવાથી અર્થાત્ તે નવી નવી ગતિઓમા ભ્રમણ કરતો હોવાથી તેને 'પરિણામી' કહેવામા આવ્યો છે નૈયાયિકો, સાખ્યો વગેરે કે જેઓ આત્માને અપરિણામી-કૂટસ્થ માને છે, તેઓ 'પરિણામી' વિશેષણથી જૂદા પડે છે આત્માને 'પરિણામી', 'કર્તા' તેમજ 'સાક્ષાદ્ ભોક્તા' એ ત્રણ વિશેષણો લગાડવાથી સાખ્યો જૂદા પડે છે, કેમકે તેઓ 'પ્રકૃતિ' ને કર્તા માને છે અને 'પુરૂષ' ને (આત્માને) તો સર્વથા નિર્લેપ, પરિણામરહિત, ક્રિયા-શૂન્ય માને છે 'દેહપરિમાણ' વિશેષણથી આત્માને સ્વદેહપરિમાણી-માત્ર શરીરમા જ વ્યાપ્ત માનનારા જૈનોથી તેને સર્વવ્યાપક માનનારા વૈશેષિકો, નૈયાયિકો, બ્રહ્મવાદીઓ તથા સાખ્યો જૂદા પડે છે દરેકનો આત્મા જૂદો છે, શરીરે શરીરે તે પૃથક્ છે એમ દર્શાવનાર 'પ્રતિક્ષેત્રભિન્ન' વિશેષણથી સર્વ શરીરોમા એક જ આત્મા છે એમ માનનારા અદ્વૈતબ્રહ્મવાદીઓ જૂદા પડે છે છેલ્લા વિશેષણ દ્વારા આત્માને પૌદ્ગલિક અદૃષ્ટવાળો બતાવતા એક તો અદૃષ્ટને નહિ સ્વીકારનાર ચાર્વાકો જૂદા પડે છે, અને તે ઉપરાત અદૃષ્ટને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માના વિશેષ ગુણ માનનાર નૈયાયિક-વૈશેષિકો અને તેને માયારૂપ ગણી તેની સત્તા નહિ સ્વીકારનારા વેદાન્તીઓ પણ જૂદા પડે છે

આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ—

જેઓ ચૈતન્યને આત્માનુ અસલ સ્વરૂપ માનતા નથી, તેઓ તેને શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબન્ધથી ઉત્પન્ન થનારા આત્માના અવાસ્તવિક ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે વળી તેને સમવાય સંબન્ધથી આત્મા સાથે સમવેત માને છે[1] આથી તેઓ (નૈયાયિકાદિ) મુક્તાવસ્થામા

૧ સરખાવો નૈયાયિકોનુ કથન—

" जडस्वरूपो जीवो ज्ञानसमवायाद् ज्ञानी "

પણ આત્માને જ્ઞાનમય માની શકતા નથી આ તેમની માન્યતા કેટલે અશે સત્ય છે એ વાત વિચારી લઇએ

પ્રથમ તો એ નિવેદન કરવુ અસ્થાને નહિ ગણાય કે નૈયાયિક દર્શન પ્રમાણે આત્મા સ્વય જડરૂપ (જ્ઞાન-શૂન્ય) છે, તેમજ આત્મા અને જ્ઞાન એ બને સર્વથા ભિન્ન છે, પરતુ સમવાય સબધરૂપ ઉપાધિ દ્વારા જ્ઞાન અને આત્માનો સબધ થાય છે વિશેષમા એ દર્શનનુ એમ માનવુ છે કે જો જ્ઞાન અને આત્માને અભિન્ન માનવામા આવે તો આત્માનો નાશ થવા સભવ છે, કેમકે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુ ખ એ ચારનો અનુક્રમે નાશ થતા બુદ્ધિ પ્રમુખ આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો પણ ધ્વસ થવાનો અને એથી કરીને તો આત્માના રામ રમી જવાના આ ઉપરાત આત્મા કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે એ પ્રકારના વ્યવહારનો લોપ થઇ જવાનો ભય રહેવાથી, તેઓ આત્મા અને જ્ઞાનને અભિન્ન માનતા અચકાય છે

જ્ઞાનને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન માનવુ એ ઠીક નથી કેમકે એમ માનવાથી તો દાખલા તરીકે જેમ **વિપિનચન્દ્રથી** તેની બેન **મનોરમાનુ** જ્ઞાન પૃથક્ હોવાને લીધે મનોરમાના જ્ઞાનથી કઇ વિપિનચન્દ્રને પદાર્થનુ ભાન થઇ શકે નહિ, તેમ વિપિનચન્દ્રનુ જ્ઞાન વિપિનચન્દ્રના આત્માથી ભિન્ન હોવાને લીધે, વિપિનચન્દ્રના જ્ઞાનથી કઇ વિપિનચન્દ્રના આત્માને જ્ઞાન થાય નહિ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેમ બીજાના જ્ઞાનથી આપણને વસ્તુનો બોધ થાય નહિ, તેમ આપણા જ્ઞાનથી આપણા આત્માને પણ બોધ થઇ શકે નહિ આના બચાવમા એમ કહેવુ કે જે આત્મામા જ્ઞાન સમવાય-સબધથી રહેલુ હોય, તે જ આત્મામા તે જ જ્ઞાન વસ્તુનો પરિચય કરાવવા સમર્થ છે અર્થાત્ જોકે વિપિનચન્દ્રનુ જ્ઞાન વિપિનચન્દ્રના આત્માથી ભિન્ન છે, છતા પણ તે બે વચ્ચે સમવાય-સબધ હોવાને લીધે ઉપર્યુક્ત દોષને સ્થાન મળતુ નથી, તો આ વાત ન્યાયવિરૂદ્ધ છે કેમકે નૈયાયિક મત પ્રમાણે જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપક [તેમજ કૂટસ્થ (સર્વથા અપરિણામી)] છે અને સમવાય પણ (એક, નિત્ય અને) સર્વવ્યાપક છે, ત્યારે તો એકના જ્ઞાનથી બીજાને-અર્થાત્ બાકીના સવ જીવોને જ્ઞાન થવુ જોઇએ, એમ સિદ્ધ થાય છે, પરતુ તેમ થતુ તો નથી, એ જાણીતી વાત છે વળી, જેમ ઘટ અને ઘટનુ રૂપ એ સમવાય-સબદ્ધ છે અને ઘટના રૂપનો નાશ થતા તેના આધારભૂત ઘટનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા સાથે સમવાય-સબધથી બધાયેલ જ્ઞાનનો નાશ થતા (કારણ કે જ્ઞાન ક્ષણિક છે), આત્માનુ અસ્તિત્વ જતુ રહેવાનુ તેમજ આત્માની નિત્યતા તો સર્વદાને માટે ગયેલી જ સમજવાની ! ! !

આ ઉપરાત આત્મામા જ્ઞાન સમવાય-સબધથી રહેલુ છે એ વાત ધારો કે અગીકાર કરી લઇએ તો પણ એ પ્રશ્ન તો જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે આ સમવાય આત્મા અને જ્ઞાનને કયા સબધથી સબદ્ધ કરે છે, તેમજ જેમ આત્મામા જ્ઞાન સમવાય-સબધથી રહેલુ છે, તેમ આ સમવાય એ બેમા કયા સબધથી રહેલો છે ? આ સમવાય જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે બીજા સમવાયરૂપ સબધ દ્વારા સબધ કરાવે છે, એમ માનવા જતા તો અનવસ્થારૂપ દૂષણ સમીપ આવે છે આ દોષથી મુક્ત થવા માટે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે જ્ઞાન અને આત્માનો સબધ પ્રથમનો જ સમવાય સ્વસ્વરૂપથી જ કરી આપે છે, કારણ કે એમ માનવા કરતા જ્ઞાન પોતે જ

આત્માની સાથે સ્વસ્વરૂપ-સબંધથી સબદ્ધ છે એમ સ્વીકારવામા શુ વાધો છે ? અને વળી તેમ કરવાથી આવો સમવાય જેવો પદાર્થ માનવાની કલ્પના પણ વ્યર્થ કરવી નહિ પડે, એ ઉલટો લાભ થશે

આ પ્રમાણેની યુક્તિઓને જોવા છતા પણ કદાગ્રહને વશ થઇને [1]સ્વપરપ્રકાશક દીપકનુ દૃષ્ટાત રજુ કરીને, સમવાય પોતાના સ્વભાવને લઇને જ્ઞાન અને આત્માનો પોતાની સાથે સબધ કરાવે છે એમ કહેવાનુ સાહસ કરશો નહિ કેમકે નૈયાયિક મત પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી—ધર્મ અને ધર્મી સર્વથા ભિન્ન છે, આથી ' તેજ છે દ્રવ્ય જેનુ ' અને ' પ્રકાશ છે ધર્મ જેનો ' એવા દીપકના દૃષ્ટાન્તથી તમારો બેડો પાર પડશે નહિ કારણ કે એકાત ભેદભાવને સ્વીકારનારાથી દીપકને પ્રકાશરૂપ કેવી રીતે માની શકાશે ? આ પ્રમાણે જ્યારે દીપક નૈયાયિક મત પ્રમાણે સ્વપરપ્રકાશક સિદ્ધ થતો નથી, તો એ દૃષ્ટાતનો આધાર લઇને સમવાયને સિદ્ધ કરવાનો મનોરથ મનમા જ નહિ રહી જવાનો તો બીજુ શુ ? અને જ્યા સુધી આ પ્રમાણે સમવાય પદાર્થ જ સિદ્ધ થતો નથી, તો પછી આ બધો ઊહાપોહ હવામા જ ઊડી જવાનો કે બીજુ કઇ ? વળી; એમ પણ કા ન કહી શકાય કે દીપક અને પ્રકાશ અત્યન્ત ભિન્ન હોવા છતા પણ જો તે દીપક સ્વપરપ્રકાશક કહી શકાય તેમ છે, તો ઘટ, પટ ઇત્યાદિ વસ્તુ પણ સ્વપરપ્રકાશક છે એમ કેમ ન માનવુ ?

વિશેષમા એ પણ જાણવુ બાકી રહે છે કે સમવાયનો સ્વપરપ્રકાશકરૂપ સ્વભાવ સમવાયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો તે ભિન્ન છે એમ કહેશો તો પછી એ બને સમવાયનો સ્વભાવ છે એમ કયા આધારે કહેશો ? આના આધાર તરીકે અન્ય સમવાયનો નિર્દેશ કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે અનવસ્થારૂપ નાગણ દમવાને એકી ટસે લાગ જોઇ રહી છે આથી એ આધારભૂત પોતે જ છે અને અન્ય નથી એમ કહેવાય તેમ નથી કેમકે એમા શી યુક્તિ રહેલી છે ? આથી સ્વભાવને ભિન્ન નહિ માનતા અભિન્ન સ્વીકારશો, તો સ્વભાવને જલાજલિ મળી જવાની અને સમવાય માત્ર બાકી રહી જશે

વળી, (નૈયાયિકની એ પણ માન્યતા છે કે, આ તન્તુમા પટ છે એવુ જ્ઞાન સમવાયને લીધે થાય છે, અને) સમવાયી (સમવાયથી સબદ્ધ)મા સમવાયનુ જ્ઞાન તો સમવાયાન્તર વિના—સ્વત ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી આત્મામા જ્ઞાન છે એવુ જ્ઞાન થવામા સમવાયનુ શુ કામ છે ? આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જ્ઞાન આત્માથી સર્વથા ભિન્ન નથી

હવે જેમ ' સુથાર વાસલા વડે લાકડુ ઘડે છે, ' તેમા સુથારરૂપ કર્તા વાસલારૂપ

---

૧ દીપકનો એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના ઉપર પ્રકાશ નાખે છે (અર્થાત્ તેને જોવાને કે જાણવાને અન્ય દીપકની જરૂર રહેતી નથી) તેમજ ઘટ, પટ, કટ ઇત્યાદિ પર વસ્તુઓ ઉપર પણ પ્રકાશ નાખે છે આથી દીપક ' સ્વપરપ્રકાશક ' કહેવાય છે આ પ્રમાણે સમવાય પરત્વે પણ સમજી લેવુ અર્થાત્ સમવાય પોતાને તેમજ જ્ઞાન અને આત્માને સબધિત કરે છે, 'એટલે' કે સમવાય પોતાનાથી પર એવા જ્ઞાન અને આત્મા એ બન્નેને પરસ્પર સબધિત કરે છે, તેમજ તે પોતે પોતાની જાતને તે બન્ને સાથે સબધિત કરે છે

કરણથી ભિન્ન છે, તેવી જ રીતે ' આત્મા જ્ઞાન વડે વસ્તુ જાણે છે ' તેમા આત્મારૂપી કર્તા, જ્ઞાન રૂપી કરણથી ભિન્ન છે, એવી જે પ્રતીતિ થાય છે, તે જ્ઞાન અને આત્માને અભિન્ન માનતા કેવી રીતે થાય, એ નૈયાયિક તરફથી રજુ થતા પ્રશ્નનો વિચાર કરવામા આવે છે

પ્રથમત આનુ નિરાકરણ એમ થઇ શકે કે આ દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે, અર્થાત્ તે અત્ર લાગુ પડતુ નથી, કેમકે ' વાસલો ' તો બાહ્ય કરણ છે, જ્યારે ' જ્ઞાન ' તો આભ્યન્તર કરણ છે અને કરણો આમ બે પ્રકારના છે એ વાત તો **સ્યાદ્વાદમજરી** (પૃ૦ ૫૧)મા સાક્ષીરૂપે આપેલા નીચેના શ્લોકથી પણ જોઇ શકાય છે

" करण द्विविधं ज्ञेयं, बाह्यमाभ्यन्तरं बुधैः ।
यथा लुनाति दात्रेण, मेरु गच्छति चेतसा ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ પણ્ડિતો કરણના આભ્યન્તર અને બાહ્ય એમ બે પ્રકારો જાણે છે તેમા (**દેવદત્ત**) દાતરડાથી કાપે છે અને મનથી મેરૂ જાય છે એમા દાતરડુ એ બાહ્ય કરણ છે, જ્યારે મન એ આભ્યન્તર યાને અતરગ કરણ છે

આથી જો આભ્યન્તર કરણ તેના કર્તાથી ભિન્ન છે, એવુ દૃષ્ટાન્ત આપો, તો તો આ વાત માન્ય થઇ શકે વળી બાહ્ય કરણના સર્વ ધર્મો અતરગ કરણમા રહેલા છે, એમ કહેવુ ન્યાય-વિરૂદ્ધ છે, કેમકે તેમ કરવાથી તો ' **દેવદત્ત** દીપકની મદદથી નેત્ર વડે પદાર્થ જુએ છે ' એ સ્થળે જેમ દીપક **દેવદત્ત**થી સર્વથા ભિન્ન છે તેમજ નેત્ર પણ **દેવદત્ત**થી સર્વથા ભિન્ન છે, એમ માનવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે

વળી, વાસલા અને સુથારનુ દૃષ્ટાન્ત સાધ્ય-વિકલ છે અર્થાત્ તે સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકતુ નથી કેમકે વાસલા અને સુથાર વચ્ચે પણ સર્વથા ભિન્નતા રહેલી નથી, પરતુ કથચિત્ અભિન્નતા પણ રહેલી છે એકલો સુથાર કે વાસલારૂપ એકલુ સાધન લાકડુ ઘડવારૂપ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી અર્થાત્ એ કાર્ય કરવામા ઉભયના સહયોગની જરૂર છે આથી લાકડુ ઘડવાની ક્રિયા કરનાર કોણ છે એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા-એ અપેક્ષાથી પ્રશ્ન તપાસતા વાસલા અને સુથાર વચ્ચે અભિન્નતા જોઇ શકાય છે

વળી, સર્પ જેમ પોતા વડે પોતાને વીંટે છે, તેમ અભેદભાવમા પણ અર્થાત્ આત્મા અને જ્ઞાનને (કથચિત્) અભિન્ન માનવા છતા, કર્તૃકરણભાવ બરાબર ઘટી શકે છે આ ઉપરાત ' ચેતન ' નો ભાવ ચૈતન્ય છે અર્થાત્ ચૈતન્ય ચેતનનુ સ્વરૂપ છે એ પણ શુ આ અભેદભાવને પુષ્ટ કરતુ નથી ? કેમકે દાખલા તરીકે શુ વૃક્ષથી વૃક્ષનુ સ્વરૂપ સર્વથા ભિન્ન મનાય ખરૂ કે ?

આ વિવેચનમાથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) આત્માથી ભિન્નાભિન્ન છે અર્થાત્ તે સર્વથા ભિન્ન કે સર્વથા અભિન્ન નથી ચૈતન્યને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન માનવા જતા હુ સુખી છુ, હુ દુખી છુ, હું જાણુ છુ, ઇત્યાદિ જે અભેદ-પ્રતિભાસ થાય છે તે પછી

ક્યાથી થશે ? તેમજ વળી જો તેને સર્વથા અભિન્ન માનીએ, તો આત્મા સ્વરૂપી છે અને ચૈતન્ય તેનુ સ્વરૂપ છે એ ભેદ–પ્રતિભાસ ક્યાથી થશે ?

વિશેષમા એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ કે આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામા જ્ઞાન એ આત્માનો સ્થાયી ગુણ છે–ચૈતન્ય આત્માનુ અસલ સ્વરૂપ છે, એ વાત તો પ્રમાણ તરીકે ગણવામા આવે છે અને તેથી જો આ પ્રમાણ જતુ રહે, તો ક્યા પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થશે વારૂ એ વાત પણ નૈયાયિકે ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે

આત્માનુ પરિણામિત્વ—

"**कूटस्थनित्य आत्मा**" અર્થાત્ 'આત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે' એમ નૈયાયિકો માને છે તેમના મત પ્રમાણે કૂટસ્થતા (કૌટસ્થ્ય)નુ લક્ષણ એ છે કે "**प्रतिनियतस्वरूपाप्रच्युतिरूपत्व कौटस्थ्यम्**" અર્થાત્ પ્રતિનિયત (મુકરર કરેલા) સ્વરૂપનુ કાયમ રહેવુ તે કૌટસ્થ્ય (કૂટસ્થતા) છે, જ્યારે નિત્યતાનુ લક્ષણ એ દર્શનમા એમ બાધવામા આવ્યુ છે કે "**अप्रच्युतानुपपन्नस्थिरैकस्वभाव नित्यम्**" અર્થાત્ વિનાશરહિત, ઉત્પત્તિ વિનાનુ, સ્થિર અને એક સ્વભાવવાળુ દ્રવ્ય 'નિત્ય' સમજવુ આ પ્રમાણેના કૂટસ્થ અને નિત્યના લક્ષણોનો વિચાર કર્યા પછી પણ આત્મા કૂટસ્થ–નિત્ય છે એવી ઉદ્ઘોષણા કરવી એ શુ એક પ્રકારનુ સાહસ નથી ? કેમકે જીવ દાખલા તરીકે મનુષ્ય–ગતિમાથી મરીને [1]તિર્યચાદિ અન્ય ગતિમા ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ જન્મથી માડીને મરણ પર્યત તેની અવસ્થામા ફેરફાર થતો રહે છે (જેમકે કુમારાવસ્થા વીત્યા બાદ તરૂણાવસ્થા અને ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થા) આ ઉપરાંત સમય સમય પર તેના જ્ઞાનમા પણ વધ–ઘટ થાય છે, એ આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ વાતથી કોણ અજ્ઞાત છે ? વળી આત્માને કૂટસ્થ–નિત્ય માનવાથી તો આત્મામા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ઇત્યાદિ ધર્મો પણ ઘટી શકશે નહિ આથી શુ જગતના વ્યવહારનો પણ લોપ નહિ થાય વારૂ ?

નૈયાયિકો તરફથી આ સબધમા એવો ખુલાસો કરવામા આવે છે કે આત્માને કૂટસ્થ–નિત્ય માનવા છતા પણ તેનામા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે ઘટી શકે છે કેમકે જ્ઞાન, ઇચ્છા, ઇત્યાદિનો સબધ થવો તે 'કર્તૃત્વ' છે, સુખ–દુખનો સબધ થવો તે 'ભોક્તૃત્વ' છે, અપૂર્વ શરીર, ઇન્દ્રિય પ્રમુખની સાથે સબધ થવો તે 'જન્મ' છે, વિગેરે, વિગેરે

પરતુ પૂર્વાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વકની ઉત્તરાવસ્થાની પ્રાપ્તિ તે 'સબધ' કહેવાય છે, તો પછી આ ઉપર્યુક્ત કથન તે શુ યુક્તિ–વિકલ દેખાતુ નથી ? કેમકે સબધ જેવી ચીજ કૂટસ્થ–નિત્ય વાદીના મતમા કેવી રીતે સભવે ? અને એથી જ કરીને સબધ વિના સબધીમા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ ઇત્યાદિનો પ્રલાપ શા કામનો ? પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કર્યા વિના જ જ્ઞાનાદિના સમવાયની ઉત્પત્તિ માનવી, એ તો વન્ધ્યાને ત્યા પુત્ર–જન્મનો મહોત્સવ કર્યા બરાબર જ ગણાય

વળી જો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયે પણ આત્મા જેવો ને તેવો જ રહે છે, તેની અવસ્થામા જરા પણ પરિવર્તન થતુ નથી, તો પછી પૂર્વ અવસ્થાના અપ્રમાતારૂપે હોવાથી ઉત્તર અવસ્થામા

[1] જે જીવનો દેવ, નારકી કે મનુષ્યની કોટિમા સમાવેશ ન થઇ શકે તે 'તિર્યંચ' કહેવાય છે

એટલે કે જ્ઞાનોત્પત્તિના સમયે પણ તે તેવો જ રહેવાનો, કેમકે આત્મા કૂટસ્થ છે, એવી નૈયાયિકની માન્યતા છે આથી આત્મા વસ્તુ–પરિચ્છેદક બનશે નહિ અને તે મૂર્ખશિરોમણિ રહી જવાનો. જો આ વાત ઇષ્ટ ન હોય અને તેથી એમ કહેવા તૈયાર થતા હો કે પૂર્વ અવસ્થામા અપ્રમાતારૂપે રહેલ આત્મા જ્ઞાનોત્પત્તિના સમયે અર્થાત્ ઉત્તરાવસ્થામા પ્રમાતારૂપ બને છે, તો તો પોતાને હાથે જ પોતાના પગમા કુહાડો મારનારની યાદીમા આપનુ પણ નામ નોધાવાનુ, કેમકે આમ કરવાથી તો આપ જ આપના કૂટસ્થ મન્તવ્યનો નિષેધ કરો છો અને આત્મા પરિણામી છે એ વાત સુતરા અગીકાર કરો છો

આત્માની નિત્યતા–અનિત્યતા—

હવે આત્માને સર્વથા નિત્ય માનવાથી હિસાની ઉત્પત્તિ, અહિસાની પાલના કે અન્યાન્ય ગતિ સભવશે નહિ, ઇત્યાદિ દોષો આવે છે, તેથી તેને સર્વથા અનિત્ય માનવો જોઇએ, એવો વિચાર સ્વપ્ને પણ ન કરવો જોઇએ કેમકે આ કાર્ય તો ઓલામાથી નીકળીને ચૂલામા પેસવા જેવુ છે અથવા અન્ય શબ્દમા કહીએ તો ચોરથી ભયભીત થઇને ચોરની પલ્લીનો આશ્રય લીધા બરાબર છે કેમકે આત્માને અનિત્ય માનવાથી કઈ ઉપર્યુક્ત દોષોમાથી મુક્તિ મળે તેમ નથી અને ઉલટુ વિશેષમા જગત્ શૂન્યાકાર બની જવાનુ, કેમકે આત્મા સર્વથા અનિત્ય છે, એટલે તેનો નાશ થવાનો

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે આત્માને નિત્ય–અનિત્ય માનવો જોઇએ અને ' નિત્ય ' શબ્દનો અર્થ એ કરવો કે " **तद्भावाव्यय नित्यम्** " (તત્ત્વાર્થાધિ૦ અ૦ ૫, સૂ૦ ૩૦) અર્થાત્ પોતાના મૂળ સ્વભાવનુ કાયમ રહેવુ તે ' નિત્યતા ' છે આથી આત્માના પર્યાયો ભલે બદલાય એટલે કે તે એક ગતિમાથી અન્ય ગતિમા ભ્રમણ કરે કે એકની એક ગતિમા એક અવસ્થામાથી બીજી અવસ્થામા પસાર થાય તોપણ તેનો મૂળ સ્વભાવ (ચૈતન્ય) તો સર્વદા વિદ્યમાન જ રહેવાનો અર્થાત્ ચેતનરૂપ આત્મા કદી પણ અચેતન નહિ જ બને, ' એ આત્મા નિત્ય છે ' એ વાક્યનો અર્થ સમજવો કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા ' પર્યાય 'ની દૃષ્ટિએ ' અનિત્ય ' છે, જ્યારે મૂળ ' દ્રવ્ય 'ની અપેક્ષાએ તે ' નિત્ય ' છે, કેમકે નૂતન પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરવા છતા પણ મૂળ દ્રવ્ય આબાદ રહે–અન્વયી દ્રવ્યનો નાશ ન થાય એ જ 'નિત્ય' શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ છે

આત્માનુ કર્તૃત્વાદિ—

સાખ્ય દર્શન પ્રમાણે આત્મામા અકર્તૃત્વ, નિર્ગુણત્વ અને ભોક્તૃત્વ રહેલુ છે કહ્યુ પણ છે કે—

" अमूर्तश्चेतनो भोगी, नित्य. सर्वगतोऽक्रिय. ।
अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म, आत्मा 'कपिल'दर्शने ॥ १ ॥ "

આ પ્રમાણે જ્યારે સાખ્ય આત્માને ભોક્તા માને છે, તો તેના મત પ્રમાણે આત્મા પોતે

ભોગ ભોગવે છે કે બીજો કોઈ એ પ્રશ્ન ઊઠે છે આમાથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામા આવે તો એ જાણવુ બાકી રહે છે કે જ્યારે આત્મા ભોગ ભોગવવાની ક્રિયા કરે છે, તો તે પ્રમાણે તે બીજી ક્રિયાઓ કેમ કરતો નથી ? જો આથી બીજા પક્ષનો આશ્રય લેવામા આવે, તો સ્વવચનના વિરોધનો અવકાશ રહે છે, કેમકે આત્મા ભોક્તા છે એમ કહેવુ અને ભોક્તૃત્વરૂપ કાર્ય તે પોતે નથી કરતો એમ પણ કહેવુ એને બીજુ શુ કહી શકાય ?

વળી આત્માને અકર્તા માનવાથી તો ગગન-કુસુમના જેવુ તેનુ અસ્તિત્વ રહેશે આ ઉપરાત આત્માને અકર્તા તેમજ ભોક્તા કહેવાથી તો કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષો ઉદ્ભવે છે જેમકે ' પ્રકૃતિ ' કર્મ કરે છે, પરન્તુ ફળ તો ' પુરૂષ ' ભોગવે છે કર્મ કરનારી પ્રકૃતિને તેના ફળ સાથે કઈ લેવા દેવા નથી, આ ' કૃતનાશ ' છે, અને ' પુરૂષ ' કર્મ કરતો નથી, છતા તે ફળ ભોગવે છે, એ 'અકૃતાગમ' છે આથી આત્મા કર્તા તેમજ સાક્ષાદ્ ભોક્તા છે એમ માનવુ સમુચિત જણાય છે

આત્માની દેહ-પરિમાણતા—

નૈયાયિક, વૈશેષિક અને સાખ્ય દર્શનકારો આત્માને સર્વવ્યાપક માને છે (તેમજ અદ્વૈતવાદીઓ કે જેઓ એક જ આત્મા માને છે) તેઓ પણ તેને સર્વવ્યાપક ગણે છે પ્રથમ તો આ માન્યતાના સબધમા એ જાણવુ બાકી રહે છે કે જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, તો પછી અન્ય મેકડો વસ્તુઓને સારૂ સ્થાન જ કયા રહ્યુ ? વિશેષમા એક આત્માને ' હુ સુખી છુ ', ' હુ દુ ખી છુ ', ' હુ જ્ઞાની છુ ' ઇત્યાદિ પ્રતીતિ થતા સર્વ આત્માઓને તેમ જ થવુ જોઈએ આ ઉપરાત એક જીવ જો ભોજન કરે, તો બાકી બધા જીવોને ક્ષુધાની શાન્તિ થઈ જવી જોઈએ વળી સુખ-દુ ખ ઇત્યાદિ વિરોધી લાગણીનો અનુભવ પણ એકી સાથે થવો જોઈએ, કેમકે આત્મા સર્વવ્યાપી માનવામા આવ્યો છે એક જીવનો બધ કે મોક્ષ થતા સર્વ જીવો કે જેની સાથે આ એક જીવ ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે, તે સર્વ પરત્વે તેમ થવુ જોઈએ, અર્થાત્ જ્યારે જીવો સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે એકમેક થઈ ગયેલા હોવાથી એ કેવી રીતે બને કે એક જીવ એક અવસ્થામા રહે, ત્યારે બીજો જીવ વળી બીજી જ અવસ્થામા રહે ? વળી જ્યારે આત્મા સર્વવ્યાપી છે, ત્યારે તો દેવ, નરક, તિર્યચ અને મનુષ્ય એમ ચારે ગતિનો તેને એકી સાથે અનુભવ થવાનો વિશેષમા આત્માને સર્વવ્યાપી માનવાથી અધારી જગ્યામા તેમજ અપવિત્ર સ્થળમા પણ તેનો નિવાસ જરૂર થવાનો આ ઉપરાત શરીરની બહાર પણ આત્મા છે એમ માનવાથી શો લાભ છે તે પણ સમજી શકાતુ નથી વળી શરીરમા રહેલા આત્મામા અને આકાશમા શુ ફેર છે, એવો પણ પ્રશ્ન ઊઠે છે વિશેષમા આત્માને સર્વવ્યાપી માનવાની સાથે ઈશ્વરને પણ સર્વવ્યાપી માનનારના મતમા ઈશ્વર જ જગત્નો કર્તા છે એમ કેમ કહી શકાશે ? દૂધ અને જળના મિશ્રણનુ પાન કરનાર એમ કહી શકે કે મે એકલા દૂધનુ જ કે જળનુ જ પાન કર્યુ છે ? તેમજ એમ પણ કા ન કહી શકાય કે જ્યારે આત્મા જગત્નો કર્તા નથી, તો પછી તેની સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા ઈશ્વરમા પણ જગત્-કર્તૃત્વ ક્યાથી સભવશે ? આ ઉપરાત આકાશની માફક સર્વવ્યાપક આત્મામા ક્રિયા પણ કેવી રીતે ઘટી શકશે ? આ પ્રમાણે આત્મા નિષ્ક્રિય સિદ્ધ થતા તો સસાર પર પાણી ફરી વળ્યુ નહિ રહ્યો બધ કે નહિ રહી મુક્તિ

આ ઉપરાત આકાશ, કાળ, દિશા વિગેરેથી આત્મા જોકે ભિન્ન છે, છતા તેમા ઘટની માફક દ્રવ્યપણુ હોવાને લીધે તે સર્વવ્યાપક સિદ્ધ થઇ શકતો નથી વિશેષમા એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે જે પરમમહત્વનુ અધિકરણુ હોય તે ચેતન હોઇ શકે નહિ, જેમકે આકાશ, પરતુ આત્મા તો ચેતનરૂપ છે, આથી એમા સર્વવ્યાપકતા સભવતી નથી

વિશેષમા **" यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र कुम्भादिवन्निष्प्रतिपक्षमेतत् "** (**અન્યયોગ૦** શ્લો૦ ૯) અર્થાત્ જ્યા ઘટનો ગુણુ ' રૂપ ' રહે છે, ત્યા તે ' ઘટ ' રહે છે જ એટલે કે ગુણીના સ્થાનની બહાર ગુણુ રહેતો નથી અર્થાત્ જ્યા ગુણુ હોય તે સ્થાનમા તેનો ગુણી હોવો જ જોઇએ એ કલિકાલસર્વજ્ઞ **શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય**નુ કથન પણુ શુ સૂચવે છે ? આથી શુ આત્મા શરીરાવચ્છિન્ન સિદ્ધ થતો નથી વારૂ ? કેમકે આત્માનો જ્ઞાનરૂપી ગુણુ તો શરીરમા રહેલા જ આત્મામા છે એ વાતની કોણુ ના પાડી શકે તેમ છે ? પુષ્પાદિકનો ગધરૂપી ગુણુ પુષ્પના સ્થાનની બહાર પણુ અન્યત્ર જોવામા આવે છે એમ કહીને આ નિયમને દૂષિત ઠરાવી શકાશે નહિ કેમકે ગધયુક્ત પુદ્ગલો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી (વૈસ્રસિકી) કે વાયુ આદિના પ્રયોગ (પ્રયત્ન)થી ઉત્પન્ન થયેલી (પ્રાયોગિકી) ગતિ દ્વારા એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે જાય છે એ વાત ભૂલી જવા જેવી નથી આથી ફરીને ઉપર્યુક્ત નિયમ અકાટ્ય ઠરે છે અર્થાત્ આત્માનો જ્ઞાનરૂપી ગુણુ તો શરીરાવચ્છિન્ન આત્મામા જ દેખાય છે (અને આ વાતને વૈશેષિક દર્શનકાર તેમજ જૈન દર્શનકાર બન્ને સ્વીકારે છે), વાસ્તે આત્મા શરીરાવચ્છિન્ન, નહિ કે સર્વવ્યાપી સાબીત થાય છે આ નિયમ વ્યભિચારી છે એમ બતાવવાને મત્રનુ દૃષ્ટાન્ત આપવામા આવે કે મત્ર સેકડો ગાઉ દૂર રહીને પણુ આકર્ષણુ-ઉચ્ચાટનાદિ કાર્ય કરી શકે છે, અર્થાત્ આકર્ષણાદિ મત્રના ગુણો જ્યા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સ્થળે તેનો ગુણી માલૂમ પડતો નથી, તો તે અસમજસતા છે કારણુ કે આકર્ષણાદિ ગુણો કઇ મત્રના નથી, પરતુ એ મત્રના અધિષ્ઠાતા દેવના છે, અર્થાત્ તે તો તેનો મહિમા છે એટલે કે આકર્ષણુ કે ઉચ્ચાટન કરવાના સ્થળ પર આ દેવ કે તેનો સેવક સ્વય હાજર રહે છે આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ગુણુ ગુણીનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર રહી શકતો નથી

આ ઉપરથી એ જોઇ શકાય છે કે જેમ ઘટના ગુણુ સર્વત્ર નહિ હોવાને લીધે તે અસર્વગત છે, તેવી રીતે આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ગુણુ સર્વત્ર નહિ ઉપલબ્ધ થતો હોવાને લીધે તે પણુ અસર્વગત ઠરે છે, વળી આકાશાદિના ગુણુ સર્વત્ર માલૂમ પડે છે તો તેની સાથે આકાશ પણુ સર્વ-વ્યાપી છે જ આ પ્રમાણે [1]અન્વય દૃષ્ટાન્ત તેમજ [2]વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત પણુ જીવને શરીરાવચ્છિન્ન સિદ્ધ કરે છે

' જ્યા ગુણુ હોય ત્યા ગુણી હોવો જ જોઇએ ' એ નિયમને સાગોપાગ અને દૂષણુ-રહિત જોઇને વૈશેષિક પણુ તેના બળ ઉપર ' અદૃષ્ટ ' ના દૃષ્ટાન્તથી આત્માને સર્વવ્યાપક સિદ્ધ કરવાનો મનોરથ રાખે, તો તે મનમા મોતીના ચોક પૂરે છે, એમ માનવુ અનુચિત નથી

૧ એક વસ્તુની હૈયાતીમા અન્ય વસ્તુની હૈયાતી તે ' અન્વય ' છે જ્યારે એક વસ્તુના અભાવમા અન્ય વસ્તુનો અભાવ તે ' વ્યતિરેક ' છે

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે આત્માના નવ વિશેષ ગુણોમા ધર્મ અને અધર્મનો પણ સમાવેશ થાય છે અને આ બન્ને ગુણોને ' અદૃષ્ટ ' ના નામથી એ દર્શનમા ઓળખાવવામા આવે છે વળી, આ અદૃષ્ટ નામનો પદાર્થ તે મત પ્રમાણે સર્વ કાર્યનુ નિમિત્ત-કારણ છે તેમજ તે સર્વવ્યાપક છે આ અદૃષ્ટ ગુણ સર્વવ્યાપક હોવાથી, તેનો ગુણી આત્મા સર્વવ્યાપક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એવુ કથન જો વૈશેષિક કરે, તો તે ' પોથીમાના રીંગણા ' છે કેમકે પ્રથમ તો અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે એ વાત સિદ્ધ કરવી જોઇએ[1] તેમજ વળી અદૃષ્ટને દરેક પદાર્થની ઉત્પત્તિમા કારણ માનીને (અગ્નિનુ ઊર્ધ્વ ગમન, વાયુનુ તિર્યગ્-ગમન, ઇત્યાદિ પણ આ અદૃષ્ટને આભારી છે એમ કહીને) ' ઈશ્વર જગત્-કર્તા છે એવા પોતાના મતનુ મડન પણ વૈશેષિકો કરી શકશે નહિ, કેમકે અદૃષ્ટ તો ત્રણે જગતને રચવાને સમર્થ છે

વિશેષમા અનેક પ્રદીપોની પ્રભાઓ પરસ્પર મળીને રહે છે, તેવી રીતે આત્માઓ રહેલા હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓના શુભાશુભ કર્મ પણ એકત્રિત થઇ ગયેલા હોવાથી એકના શુભ કર્મથી અન્ય સુખી તેમજ એકના અશુભ કર્મથી અન્ય દુ ખી એવી ગડબડો ઊભી થશે આનો બચાવ એમ થઇ શકે તેમ નથી કે આત્મા શરીરમા રહીને જ શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ સુખ-દુ ખનો અનુભવ કરે છે અને દરેક આત્માનુ શરીર પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી આવી ગડબડને સારૂ અવકાશ રહેશે નહિ, કેમકે એમ હોય તો પછી આત્માએ પોતે ઉપાર્જન કરેલ અદૃષ્ટ, શરીરથી બહાર નીકળીને અગ્નિનુ ઊર્ધ્વ ગમન કરાવે છે, ઇત્યાદિ માન્યતામા શુ પૂર્વાપર વિરોધ આવતો નથી કે ?

આ આત્માના સર્વવ્યાપકતા વાદના નિરાકરણમા બીજી અનેક યુક્તિઓ જૈન શાસ્ત્રોમા નજરે પડે છે, પરંતુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી અત્ર આપવામા આવતી નથી વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ **સ્યાદ્વાદ-મજરી** (**અન્યયોગ**ના નવમા શ્લોકની ટીકા)નુ અવલોકન કરવુ વળી આત્માને શરીરાવચ્છિન્ન માનવાથી અન્ય મતાવલબીઓ તરફથી જે દૂષણો આપવામા આવે છે તે તેમજ તેનુ નિરાકરણ પણ એ જ ગ્રન્થમાથી તેમજ **ન્યાયકુસુમાજલિ**ના સાર સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૮૨-૯૧) ઉપરથી પણ જોઇ શકાશે

આત્માની દેહથી ભિન્નતા-અભિન્નતા—

આત્મા દેહથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ પ્રશ્નનો પ્રાસગિક વિચાર કરવામા આવે છે આત્માને દેહથી સર્વથા ભિન્ન માનવો તે યુક્તિ-વિકલ માર્ગ છે એમ ન હોય તો પછી દેહને પ્રહાર કરવાથી આત્માને દુ ખ થાય ? (અને દુ ખ તો થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે) એકને

---

૧ અદૃષ્ટ સર્વવ્યાપક છે એ સિદ્ધ કરવાને એવી યુક્તિ આપવામા આવે કે સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિમા નિમિત્તરૂપ એવો અદૃષ્ટ જો સર્વવ્યાપક ન હોય તો અન્ય દ્વીપમા રહેની રૌપ્ય, સુવર્ણ, રત્ન, ચન્દન ઇત્યાદિ વસ્તુઓ અમુક નિયમિત પ્રદેશમા રહેનાર પુરુષને ઉપભોગ્ય કેમ બની શકે ? આ યુક્તિ ટાઢા પહોરની ગપ છે કે તેમા કઇ પ્રમાણુતા રહેલી છે એ વિદ્વાન્ વાચક તરત જોઇ શકે તેમ છે, એટલે એ સબધમા વિશેષ ઊહાપોહ કરવાથી શુ ફળ ?

પ્રહાર કરવાથી અન્યને દુ ખ થાય એ તો નવાઇ જેવુ છે, કારણ ક ઊંટને લાકડી મારવામા આવે અને તેનુ દુઃખ ગધેડાને ભોગવવુ પડે એ તો કોઇ પણ દિવસે બને ? આથી જોઇ શકાય છે કે આત્માને દેહથી સર્વથા ભિન્ન માનવો એ કયા સુધી યુક્તિ-યુક્ત છે વળી, જો આત્માને દેહથી સર્વથા અભિન્ન માનવામા આવે, તો પણ વિપત્તિના વાદળા જરૂર ચડી આવવાના, કેમકે એમ માનવાથી તો દેહનો નાશ થતા આત્માનો પણ નાશ સ્વીકારવો પડશે અને આ હકીકત કોને ઇષ્ટ હોઇ શકે ? કઇ વ્યક્તિ પોતાને નાશવત માનવા તૈયાર થાય વારૂ ?

આત્મા એક જ નથી—

આ પ્રમાણે આત્માની શરીરાવચ્છિન્નતાનો વિચાર કર્યો હવે શરીર શરીરે આત્મા પૃથક્ છે અર્થાત્ આત્મા એક જ નથી, એકથી વધારે આત્મા સસારમા છે એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે આત્મા એક જ છે, એમ માનવામા તો બન્ધ, મોક્ષ, સુખ, દુ ખ, ક્રિયા ઇત્યાદિ ઘટી શકશે નહિ, એ દેખીતી વાત છે વળી આત્મા વ્યક્તિત એક જ છે, પરન્તુ જલચન્દ્રની માફક તે અનેક ભાસે છે, એમ કહેવુ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે આ તો અદ્વૈતવાદીનો મત છે અને તેના મતમા આગમ જ પ્રમાણ તરીકે રહી શકે છે કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનવાથી તો વ્યવહાર-સિદ્ધ વસ્તુઓ અનેક છે એમ સ્વીકારવુ પડે છે અર્થાત્ અદ્વૈતવાદ ઊડી જાય છે આ ઉપરાત અનુમાન પ્રમાણ માટે પણ આ દર્શનમા સ્થાન નથી, કેમકે હેતુ (સાધન) અને સાધ્ય એ બેને પૃથક્ સ્વીકાર્યા વિના ઇષ્ટની સિદ્ધિ પણ તે કેમ કરી શકે ? અને જો આને પૃથક્ સ્વીકારે તો તો અદ્વૈતવાદ શી રીતે ટકે ? આથી તે આગમ પ્રમાણનો જ આશ્રય લઇ શકે તેમ છે આવી રીતે જ્યારે એ આગમનો જ આશ્રય લે, તો પોતાનુ જ આગમ સત્ય અને અન્યનુ આગમ અસત્ય એ વાત સિદ્ધ થયા વિના તેની વાત વિદ્વાનો માને પણ કેમ ?

વળી, સર્વ પદાર્થો પ્રતિભાસે છે એ કથનમાનુ પ્રતિભાસમાનત્વ 'સ્વ'થી છે કે 'પર'થી છે એમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પ્રથમ પક્ષ તો સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે ઘટ, પટ, આદિના દૃષ્ટા તથી એ વાત યુક્તિ-વિકલ સિદ્ધ થાય છે અને જો દ્વિતીય પક્ષનો આશ્રય લેવામા આવે તો પોતાના અદ્વૈતવાદને હાનિ પહોચે છે, કેમકે એથી તો 'પર'ની સિદ્ધિ થાય છે

જીવોની સખ્યા—

વિશ્વમા જીવો કેટલા છે, તે સબધી હવે વિચાર કરવામા આવે છે તેમા એ તો આપણે જોઇ ગયા કે સમસ્ત સસારમા એક જ જીવ છે, એમ માનવુ હાનિકારક છે એટલે કે આથી જીવની સખ્યા ફક્ત એકની જ છે એ માન્યતા પાયા વિનાની લાગે છે ત્યારે શુ સસારમા સખ્યેય જીવ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે સસારના જીવની સખ્યા બહુ મોટી નથી એમ માનવુ એ એક પ્રકારનુ સાહસ છે, કેમકે એમ માનવાથી તો ભવિષ્યમા સસાર જીવ વિનાનો બની જશે, કારણ કે પ્રતિ સમય આ સસારમાથી કોઇ નહિ ને કોઇ જીવ મુક્તિ-પુરી જઇ જ રહ્યો છે (અલબત્ત, આ જૈન માન્યતા છે) વિશેષમા આ આપત્તિમાથી બચવાને માટે મુક્ત જીવો સસારમા ફરી અવતરે છે એમ માનવુ એ પણ ન્યાયસગત નથી (આ વાત મુક્તિના અધિકારમા વિચારીશુ) આથી

સંસારમાં એટલા બધા જીવો માનવા કે જેનો કોઇ પણ દિવસે છેડો આવે નહિ એટલે કે જીવ અનન્ત છે એ માન્યતા ન્યાય-સંગત ઠરે છે અને જૈન દર્શન એમ જ માને છે.

કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને જૈન દર્શનકાર 'સમય' તરીકે ઓળખાવે છે. ભૂતકાલ અને ભવિષ્યત્કાલના એવા અનન્ત અનન્ત સમયો છે, જ્યારે વર્તમાનકાલનો એક જ સમય છે. આ ત્રણે કાલના સમયો એકઠા કરતાં જે સરવાળો થાય તેના કરતાં પણ અનન્તગણા જીવો છે, એવી જૈન માન્યતા છે. ભવિષ્યત્કાલનો દિન-પ્રતિદિન પ્રતિસમય ઘટાડો થવા છતાં પણ ભવિષ્યત્-કાલનો અંત આવશે એમ કોઇ સ્વપ્ને પણ માની શકે ખરો કે? તો પછી જ્યારે જીવની સંખ્યા અનન્ત છે, તો તેનો અંત કદી આવે ખરો કે?

હા, એ વાત વ્યાજબી છે કે સંસારમાંથી જીવો મુક્તિ પુરીએ જતા હોવાથી, સંસારી જીવોની સંખ્યા પ્રતિસમય ઘટતી જાય છે, પણ તેથી આ સંખ્યા શૂન્યાકાર થઇ જશે, એવી ભીતિ રાખવી નકામી છે, કેમકે 'અનન્ત' શબ્દ શું સૂચવે છે?

વિશેષમાં, જ્યારે બધા જ જીવો મોક્ષે જતા રહેશે, ત્યારે સંસારમાં જીવ નહિ રહે તેનું કેમ એ પ્રશ્નનો જવાબ, [1]ભવ્ય, [2]અભવ્ય અને [3]જાતિભવ્ય એમ જે જીવોના વિભાગો જૈન દર્શનમાં પાડવામાં આવ્યા છે અને જેને વિષે આગળ ઉપર આ પુસ્તકમાં વિવેચન કરવા વિચાર છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાથી સહજ મળી આવશે.

સંસારી જીવને કર્મનું બંધન—

હવે આત્મા પૌદ્‌ગલિક અદૃષ્ટવાન્ છે અર્થાત્ સંસારી આત્મા પૌદ્‌ગલિક કર્મથી બંધાયેલો છે, એનો વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો ચાર્વાક મત તરફ નજર કરીએ. ચાર્વાકો (નાસ્તિકો) અદૃષ્ટને માનતા નથી પરંતુ તેનું શું કારણ છે, તે જાણવું જોઇએ. (૧) શું આશ્રયરૂપ પરલોકીનો અભાવ છે તેથી? (૨) શું અદૃષ્ટ અપ્રત્યક્ષ (પરોક્ષ) છે તેથી? (૩) શું આ વાત યુક્તિ-યુક્ત સિદ્ધ થઇ શકે તેમ નથી તેથી? (૪) શું સાધકનો અભાવ હોવાથી? કે (૫) અદૃષ્ટનો અભાવ છે તેથી એમ પાંચ વિકલ્પો ઉદ્‌ભવે છે. પ્રથમ વિકલ્પ અસ્થાને છે કેમકે પરલોકીની સિદ્ધિ થઇ શકે છે.

દ્વિતીય વિકલ્પના સંબંધમાં એ કહેવાનું છે કે શું અદૃષ્ટ ચાર્વાકને જ અપ્રત્યક્ષ છે કે બીજા તમામ દર્શનકારોને પણ તેમ છે? ચાર્વાકને જે અપ્રત્યક્ષ હોય તેવી વસ્તુ કોઇ આ પૃથ્વી ઉપર છે જ નહિ એમ કહેવાથી તો ચાર્વાકને અપ્રત્યક્ષ એવા તેના પિતામહાદિનો પણ અભાવ સિદ્ધ થવાનો અને તેમ થતાં વિશેષતઃ તેનો પોતાનો પણ અભાવ માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો, કેમકે

1 વહેલો કે મોડો પણ જરૂર મોક્ષે જનાર જીવ 'ભવ્ય' કહેવાય છે.

2 જેનામાં મોક્ષે જવાની યોગ્યતા પણ નથી તે જીવ 'અભવ્ય' કહેવાય છે.

3 મોક્ષે જવાની લાયકાત હોવા છતાં જે અનુકૂળ સામગ્રીના અભાવે કદી પણ સંસારને છેલ્લી સલામ ભરી નહિ શકે-મુક્ત નહિ થઇ શકે તે જીવ 'જાતિભવ્ય' કહેવાય છે.

પિતા વિના પુત્રની ઉત્પત્તિ હોઇ શકે ? વળી અદૃષ્ટ પોતાના સિવાય બીજા સમસ્ત જીવોને અપ્રત્યક્ષ છે એમ તો ચાર્વાક જ્યારે પોતે સર્વજ્ઞ હોય તો જ કહી શકે આ ઉપરથી આ વિકલ્પ પણ યુક્તિ–વિકલ છે એમ સમજાય છે

અદૃષ્ટ જેવી વસ્તુ છે, એ વાત યુક્તિઓ દ્વારા સિદ્ધ થઇ શકે છે કે નહિ એવા તૃતીય વિકલ્પ પરત્વે હવે વિચાર કરવામા આવે છે જેઓ એમ કહે છે કે તર્કો વડે આ વાત સિદ્ધ થઇ શકે છે, તેનુ ખણ્ડન કરવા ચાર્વાક તૈયાર થાય છે અને પોતાની સમજ પ્રમાણે તે દૂષણો રજુ કરે છે પ્રથમ ચાર્વાક એમ પૂછે છે કે આ અદૃષ્ટ સનિમિત્તક છે કે અનિમિત્તક ? જો તે અનિમિત્તક માનશો, તો અદૃષ્ટ સર્વદા વિદ્યમાન જ રહેશે કે સર્વદા અવિદ્યમાન જ રહેશે (જુઓ ૧૬ મા પૃષ્ઠનુ ટિપ્પણ) હવે જો અદૃષ્ટને સનિમિત્તક માનવામા આવે તો ચાર્વાક એમ કહે છે કે આ અદૃષ્ટનુ નિમિત્ત અદૃષ્ટાન્તર (અન્ય અદૃષ્ટ), રાગ દ્વેષાદિ [1]કષાયની મલિનતા કે હિંસાદિ ક્રિયા એ ત્રણમાથી એક હોઇ શકે

જો આ અદૃષ્ટનુ નિમિત્ત અદૃષ્ટાન્તર માનવામા આવે, તો અનવસ્થારૂપ દૂષણ આવી પડે છે, અને જો રાગ દ્વેષાદિ કષાયની મલિનતાને નિમિત્ત તરીકે સ્વીકારવામા આવે, તો સમસ્ત સસારી જીવો રાગ દ્વેષાદિ કષાયથી કલુષિત હોવાને લીધે કોઇ પણ કાળે કોઇ પણ જીવ કર્મ (અદૃષ્ટ) રહિત બને જ નહિ અર્થાત્ મુક્તિનો અભાવ માનવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે આથી કરીને અદૃષ્ટનુ નિમિત્ત હિસાદિ ક્રિયા છે, એમ માનવામા આવે તો તે અશક્ય છે, કેમકે પાપના હેતુરૂપે મનાતી હિંસાદિ ક્રિયા અને પુણ્યના કારણરૂપે ગણાતી અર્હત્–પૂજાદિ ક્રિયામા વ્યભિચાર ઉદ્ભવે છે જેમકે અનેક પશુપખીનો કારણ વિના વધ કરનાર તેમજ પિતા, માતા, પુત્ર, મિત્રાદિનો દ્રોહ કરનાર એવો ભયકર પાપી પણ રાજલક્ષ્મી ભોગવતો જોવામા આવે છે અને સર્વ જીવો ઉપર કરૂણાની દૃષ્ટિએ જોનારો, સત્કાર્ય કરનારો, અર્હત્–પૂજાદિ ક્રિયામા ભાગ લેનારો એવો પુણ્યાત્મા પણ અનેક ઉપદ્રવ ભોગવતો જોવાય છે એટલુ જ નહિ, પણ તેને દારિદ્રયાદિ અનેક સકટોમાથી પસાર થવુ પડે છે આ પ્રમાણે જે જે દૂષણો અત્ર ઉપસ્થિત કરવામા આવ્યા છે, તેનુ હવે નિરાકરણ વિચારવામા આવે છે

અદૃષ્ટનુ નિમિત્ત અદૃષ્ટાન્તર છે એમ સ્વીકારવાથી અનવસ્થા દૂષણ આવી પડે છે, એમ જે કહેવામા આવ્યુ છે, તેના સબધમા સમજવુ કે અનવસ્થા સર્વત્ર દૂષણરૂપ નથી અર્થાત્ આ સ્થાને તો એ અનવસ્થા ઇષ્ટ છે, ભૂષણરૂપ છે, કેમકે બીજ અને વૃક્ષ એમાથી વૃક્ષની પૂર્વે બીજ, તેની પૂર્વે વૃક્ષ, તેની પૂર્વે બીજ, એ પ્રમાણેની અનન્ત કલ્પનાઓ ઇષ્ટ છે વળી જે એમ કહેવામા આવ્યુ કે કોઇને પણ કર્મનો અભાવ થઇ શકશે નહિ એ વાત આગળ ઉપર વિચારીશુ વિશેષમા પાપી મોજ–મઝામા પોતાના દિવસો પસાર કરે છે, જ્યારે ધર્મીને ઘેર ધાડ પડે છે, એમ કહી જે હિંસાદિ ક્રિયામા વ્યભિચાર દર્શાવવામા આવ્યો છે, તે અસ્થાને છે કારણ કે પાપી મોજ શોખ ઉડાવે છે, તેમા તેનુ પૂર્વ ભવનુ પુણ્ય કારણરૂપ છે અને આ ભવમા જે પાપ કરે છે તેનુ દુઃખદાયી ફળ તો તે અવશ્ય ભવિષ્યમા ભોગવનાર છે એ જ પ્રમાણે ધર્મી દુઃખી જીવન ગાળે છે, તેનુ કારણ તેને પૂર્વે કરેલ કુકર્મનો વિપાક છે, જ્યારે આ

૧ આ સબધમા વિશેષ વિચાર ચતુર્થ ઉલ્લાસમા કરવામા આવનાર છે

ભવમા તે જે સત્કાર્ય કરે છે તેનુ સુખદ ફળ તો તે ભવિષ્યમા ભોગવશે, એમા જરા પણ સન્દેહ નથી અર્થાત્ સાતમા–આઠમા પૃષ્ઠોમા બતાવેલા પુણ્ય–પાપના (૧) [1]પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય (૨) [2]પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ, (૩) [3]પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય અને (૪) [4]પાપાનુબન્ધિ પાપ એ ચાર પ્રકારોમાથી પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય અને પુણ્યાનુબન્ધિ પાપના આ પરિણામો છે

હવે અદૃષ્ટના સાધકનો અભાવ છે એવો જે ચતુર્થ વિકલ્પ પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યો હતો તેના સબધમા કહેવાનુ કે આગમ તેમજ અનુમાન એમ બન્ને સાધનો મોજુદ છે " **शुभः पुण्यस्य** ", " **अशुभः पापस्य** " (તત્ત્વાર્થાધિ૦ અ૦ ૬, સૂ૦ ૩–૪), " **अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः** " (તૈત્તિરીયસહિતા) ઇત્યાદિ જૈન–અજૈન વાક્યો પણ આગમની સાધકતા સિદ્ધ કરે છે વિશેષમા ' તુલ્ય સામગ્રી–સાધન હોવા છતા પણ કાર્યોમા જે વિશેષતા ઉદ્ભવે છે તે સકારણ છે ' એ અનુમાનથી પણ ' અદૃષ્ટ ' સિદ્ધ કરી શકાય છે [5]

આ સબધમા એમ કહેવામા આવે કે જેમ એક જ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થનારા બોર અને કાંટામા મૃદુતા અને કુટિલતા રૂપ વિશેષતા–ભિન્નતા સ્વભાવને લઇને જ સભવે છે અને વળી જેમ એક જ સરોવરમા ઉગેલા કમળોમા કોઇ લાલ તો, કોઇ સફેદ ઇત્યાદિ તેમજ કોઇ શતપત્રી તો કોઇ સહસ્રપત્રી ઇત્યાદિ ભેદ હોવામા સ્વભાવ જ કારણ છે, તેમ શરીરધારી જીવોના સબધમા સમજી લેવુ, તો એ કથન યુક્તિ–યુક્ત નથી કેમકે આ દૃષ્ટાન્તમા રજુ કરેલ બોર, કાંટો તેમજ કમળ એ વનસ્પતિ છે ને તેમ હોવાથી તે પણ શરીરધારી જીવ છે આથી જે વાત હજી સિદ્ધ નથી તે સિદ્ધ કરવા પૂર્વે તે વાતના સ્વીકાર ઉપર આધાર રાખનારૂ દૃષ્ટાન્ત આપવુ તે નિરર્થક છે

વળી અદૃષ્ટને નહિ સ્વીકારતા, જગત્ની વિચિત્રતાનુ કારણ તેનો તેવો સ્વભાવ છે એમ પ્રતિપાદન કરનારા પ્રતિ એ પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે કે આ સ્વભાવથી શુ (૧) નિર્હેતુતા (અકારણતા), (૨) સ્વાત્મહેતુતા, (૩) વસ્તુ–ધર્મ કે (૪) વસ્તુ–વિશેષ એ ચારમાથી શુ સમજવુ ? આમાથી સ્વભાવનો અર્થ ' અકારણતા ' કરવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કયા તો જગત્ની વિચિત્રતા સદા એક જ સરખી રહેવી જોઇએ કે કયા તો વિચિત્રતા હોવી જ ન જોઇએ (જુઓ પૃ૦ ૧૯) આ બેમાથી એક પણ વાત અગીકાર કરી શકાય તેમ નહિ હોવાને લીધે સ્વભાવનો અર્થ ' નિર્હેતુતા ' ઘટી શકતો નથી

---

૧ જન્માન્તરને માટે પુણ્ય સપાદન કરી આપનારૂ પુણ્ય ' પુણ્યાનુબન્ધિ પુણ્ય ' કહેવાય છે
૨ જન્માન્તરને સારૂ પુણ્ય ઉપાર્જન કરવામા વચ્ચે નહિ આવનારા પાપને ' પુણ્યાનુબન્ધિ પાપ ' સમજવુ
૩ જન્માન્તરને માટે પાપ સપાદન કરવામા કારણભૂત પુણ્યને ' પાપાનુબન્ધિ પુણ્ય ' જાણવુ
૪ જન્માન્તરને સારૂ પાપના પોટલા બધાવનારા પાપને ' પાપાનુબન્ધિ પાપ ' કહેવામા આવે છે
૫ સરખાવો શ્રીવિશેષા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

" जा तुल्लसाहणाणं, फले विसेसो ण सो विणा हेउं ।
कज्जत्तणओ ' गोयम ! ' घडो व्व हेऊ य से कम्मं ॥ १६१३ ॥ "
[यस्तुल्यसाधनानां फले विशेषो न स विना हेतुम् ।
कार्यत्वतो गौतम ! घट इव हेतुश्च तत् कर्म ॥]

આથી જો ' સ્વભાવ 'નો અર્થ ' સ્વાત્મહેતુતા ' (સ્વાત્મકારણતા, પોતે જ પોતાનુ કારણ છે) એમ કહેવામા આવે, તો ' [1]આત્માશ્રય ' નામનો દોષ ઉદ્ભવે છે

જો સ્વભાવનો અર્થ 'વસ્તુ-ધર્મ' કરવામા આવે તો આ વસ્તુ-ધર્મ દૃશ્ય છે કે અદૃશ્ય ? આ વસ્તુધર્મને ' દૃશ્ય ' તો કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે આપણને દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, અને જો આ વસ્તુધર્મ અદૃશ્ય છે તો અદૃશ્ય હોઇ કરીને પણ તે વિદ્યમાન છે એમ માનવા જતા અદૃષ્ટ અદૃષ્ટ હોઇ કરીને વિદ્યમાન છે એમ કેમ ન માનવુ ?

જો ' સ્વભાવ 'નો અર્થ ' વસ્તુ-વિશેષ ' સમજવામા આવે, તો આ વસ્તુ-વિશેષરૂપી સ્વભાવ મહાભૂતોથી અતિરિક્ત છે કે મહાભૂતસ્વરૂપ છે એટલે કે તે મહાભૂતોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે જો આ વસ્તુ-વિશેષ મહાભૂતોથી અતિરિક્ત છે એમ અગીકાર કરીએ તો એ સવાલ ઊભો થાય છે કે આ વસ્તુ-વિશેષ મૂર્ત્ત છે કે અમૂર્ત્ત ? અને જો મૂર્ત્ત હોય તો તે ' દૃશ્ય ' છે કે ' અદૃશ્ય ' છે ? દૃશ્ય કે અદૃશ્ય એ બેમાથી એક પણ પક્ષ સ્વીકારતા તેનુ નિરાકરણ ઉપર મુજબ થઇ શકે છે આથી આ મહાભૂતોથી ભિન્ન વસ્તુ-વિશેષ અમૂર્ત્ત છે એમ કહેવુ પણ યુક્તિ-સગત નથી

જો આ ' વસ્તુ-વિશેષ ' મહાભૂત-સ્વરૂપ છે, તેનાથી અભિન્ન છે એમ સ્વીકારવામા આવે તો એક જ સ્ત્રીના સાથે ઉત્પન્ન થયેલા બે સતાનોમા એક મૂર્ખ અને બીજો ચતુર જોવામા આવે તો આવી વિશેષતા શેને આભારી છે ? કેમકે વસ્તુ-વિશેષરૂપી સ્વભાવ તો બન્ને સ્થળે સમાન જ છે એ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે અદૃષ્ટ કહો કે સ્વભાવ કહો તે એક જ છે અને આ મહાભૂતોથી અભિન્ન અદૃષ્ટ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ થાય છે

વળી આ ઉપરાત કર્મનુ અસ્તિત્વ તેમજ પૌદ્ગલિકત્વ સિદ્ધ કરનારી ઘણી યુક્તિઓ છે,[2] તેમાથી કેટલીક યુક્તિઓનો અત્ર વિચાર કરવામા આવે છે

જેમ વૃદ્ધ શરીર તરૂણ શરીર પૂર્વક હોય છે અને તરૂણ શરીર બાલ શરીર પૂર્વક હોય છે તેમ આ બાલ શરીર અન્ય શરીર પૂર્વક હોવુ જોઇએ આ અનુમાનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આ અન્ય શરીર તે કાર્મણ શરીર-કર્મમય શરીર યાને કર્મ હોવુ જોઇએ કેમકે [3]પૂર્વભવીય ભૌતિક શરીર તો તે (ગત) ભવમા ભસ્મીભૂત થઇ ગયુ છે અને અશરીરી નિયામકના અભાવને લઇને નિયમિત પ્રદેશમા યાને અન્ય ગતિમા જવા સમર્થ નથી અર્થાત્ નિયમિત પ્રદેશમા જવાને માટે કાર્મણ શરીરની આવશ્યકતા છે આ ઉપરથી કર્મનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે

હવે આ કર્મ (અદૃષ્ટ) પૌદ્ગલિક છે, તે પણ યુક્તિ-પુરસ્સર દર્શાવવામા આવે છે એ

---

૧ " स्वस्य स्वापेक्षित्वमिव यनोऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रय " અર્થાત્ પોતાની ઉત્પત્તિમા પોતાની જે અપેક્ષા રાખવી તે ' આત્માશ્રય ' કહેવાય છે

૨ આ માટે જુઓ શ્રીવિશેષા૦ નો દ્વિતીય ગણધરવાદ (ગા૦ ૧૬૧૨-૧૬૪૩)

૩ જૈનો પુનર્જન્મ માને છે

તો દેખીતી વાત છે કે બેડી, સાકળ ઈત્યાદિ વસ્તુઓ પૌદ્ગલિક હોવાને લીધે જ બન્ધનરૂપ બને છે, તેમ કર્મ પણ પૌદ્ગલિક હોય તો જ તે આત્માના બન્ધનરૂપ થઇ શકે અત્ર કામ, ક્રોધ વિગેરે અપૌદ્ગલિક હોવા છતા પણ આત્માને બાધી શકે છે, તો પછી કર્મ પણ પૌદ્ગલિક નહિ હોઇ કરીને આત્માના બન્ધનકર્તા તરીકેનુ કાર્ય કેમ ન કરી શકે, એવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો અસ્થાને છે કારણ કે આનુ સમાધાન એ છે કે કામ-ક્રોધાદિ કઇ ખુદ બન્ધનરૂપ નથી, કિન્તુ તે તો આત્માની બદ્ધાવસ્થા-પરતન્ત્રતા છે અને આવી બન્ધનજનિત બદ્ધ-અવસ્થા (પરતન્ત્રતા) પૌદ્ગલિક ન હોય તો તેમા કઇ વાધા જેવુ નથી, કેમકે શુ દારૂ પીવાથી ચિત્તની વિકલતા ઉત્પન્ન થતી નથી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ દારૂ પીવાથી ઉત્પન્ન થતી ચિત્તની વિકલતા આત્માનો એક પ્રકારનો પરિણામ હોવાથી પુદ્ગલરૂપ નથી, તેમ કામ-ક્રોધાદિના સબધમા પણ સમજી લેવુ પરતુ જેમ આ ચિત્તની વિકલતાની ઉત્પત્તિનુ કારણ જે દારૂ તે પૌદ્ગલિક છે, તેમ કામાદિની ઉત્પત્તિનુ કારણ જે કર્મ તે પણ પૌદ્ગલિક હોવુ જ જોઇએ આમાથી સાર એ નીકળે છે કે બન્ધનજનિત-બદ્ધ અવસ્થા ભલે પૌદ્ગલિક ન હોય, પરતુ તેનુ કારણ તો પૌદ્ગલિક હોવુ જ જોઇએ

વિશેષમા આત્માથી અતિરિક્ત કર્મ પરિણામી હોવાથી, ક્ષીરની માફક તે મૂર્ત્ત ઠરે છે. વળી, અગ્નિનો દાહ થવાથી જેમ વેદના ઉદ્ભવે છે, તેમ કર્મ દ્વારા પણ આત્મા સુખ-દુ ખાદિનો અનુભવ કરતો હોવાથી, તે કર્મ પણ મૂર્ત્ત સિદ્ધ થાય છે

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે યોગ દર્શનમા અદૃષ્ટને આત્માના વિશેષ ગુણરૂપ, સાખ્ય દર્શનમા પ્રકૃતિના વિકારરૂપ, બૌદ્ધ દર્શનમા વાસનાસ્વરૂપી અને બ્રહ્મવાદીઓના મતમા અવિદ્યારૂપ માનવામા આવ્યુ છે તે વાત જૈન દર્શનકારને સમત નથી જૈન શાસ્ત્રમા તો અદૃષ્ટને પૌદ્ગલિક-મૂર્ત્ત માનવામા આવ્યુ છે

મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનુ બન્ધન—

મૂર્ત્ત કર્મથી અમૂર્ત્ત આત્મા કેવી રીતે બધાઇ શકે તે વિચારીશુ મૂર્ત્ત કર્મ અમૂર્ત્ત આત્મા ઉપર અનુગ્રહ કે ઉપઘાત કેવી રીતે કરી શકે ? કેમકે શુ અમૂર્ત્ત આકાશને મૂર્ત્ત ચન્દનાદિકના વિલેપનથી અનુગ્રહ કે ખડ્ગાદિકના ખડનથી ઉપઘાત થતો સાભળ્યો, જોયો કે જાણ્યો છે ? કહેવુ પડશે કે આવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિરર્થક છે, કેમકે મૂર્ત્ત બ્રાહ્મી વિગેરે ઔષધિઓથી અમૂર્ત્ત જ્ઞાનનો અનુગ્રહ થાય છે, તેમજ વળી મૂર્ત્ત મદ્યાદિકથી અમૂર્ત્ત જ્ઞાનનો ઉપઘાત પણ થાય છે આવા અનેક ઉદાહરણો મળી શકે તેમ છે

વિશેષમા એ વાત પણ ભુલવા જેવી નથી કે આ સસારી આત્મા એકાન્તે સર્વથા અમૂર્ત નથી, કેમકે અનાદિ કર્મ-સન્તતિથી તે પરિણામાન્તરને પામેલો છે જેમ અગ્નિ અને લોહ-પિણ્ડ એક બીજા સાથે મળેલ છે, તેમ સસારી જીવ અને કર્મ મળેલા છે આથી કર્મ મૂર્ત્ત હોવાથી તેનાથી કથંચિત અનન્ય-અભિન્ન આત્મા પણ કથંચિત્ મૂર્ત્ત છે આથી કરીને મૂર્ત્ત

કર્મ વડે આ અમૂર્ત-મૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ-ઉપઘાત થાય છે, જ્યારે આકાશ સર્વથા અમૂર્ત હોવાથી તેને એનાથી અનુગ્રહ કે ઉપઘાત થતો નથી

વળી એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી કે જો મૂર્ત કર્મથી અમૂર્ત આત્માનું બંધન થઇ શકે છે, તો શરીરાદિક મૂર્ત વસ્તુ વડે પણ તેમ સ્વીકારવાનો અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે કારણ કે જ્યારે હકીકત આમ છે, તો એમ કેમ ન કહી શકાય કે અમૂર્ત એવી અવિદ્યા વડે જેમ આત્માનું બંધન થાય છે, (આ પ્રમાણે માનવા તમે માયાવાદી તૈયાર થાઓ છો) તેમ અમૂર્ત ગગનથી પણ આત્માનું બંધન-આવરણ થવું જોઇએ ? આના ઉત્તરમાં બચાવ તરીકે એમ કહેવું કે વિરૂદ્ધ વસ્તુઓ જ એક એકના આવરણરૂપ બની શકે છે (જેમ અંધકાર આલોકનો) તો તે અમારે પણ ઇષ્ટ છે અને આથી કરીને ઉપર્યુક્ત અતિપ્રસંગરૂપી દોષ અમને લાગુ પડતો નથી, કેમકે દેહાદિ કંઇ આત્માથી સર્વથા વિરૂદ્ધ નથી

વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પાઠો—

સાંખ્ય દર્શનમાં જેને પુરૂષ તરીકે અને બૌદ્ધદર્શનમાં જેને વિજ્ઞાન-સ્કન્ધ યાને પુદ્ગલ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે આત્માના [1]અસ્તિત્વાદિને સૂચવનારા કેટલાક વાક્યો વેદાદિકમાંથી અત્ર આપવામાં આવે છે —

(१) " इम जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतत् "
—(ઋગ્વેદ ૧૦-૧૮-૪)

(२) " न वाऽउ एतन्म्रियसे न रिष्यसि " (યજુર્વેદ ૨૫-૪૪)

(३) " आत्मानं पितरं पुत्रं पौत्रं पितामहम् ।
जाया जनित्रीं मातरं ये प्रियास्तानुपह्वये ॥" (અથર્વવેદ ૯ ૫ ૩૦)

(४) " यो म आत्मा या मे प्रजा ये मे पशवस्तैरह मनोवाचं प्रसीदामि " (તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ ૧-૩-૪)

(५) " यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः " (શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦-૬-૩-૨)

(६) " एष हि द्रष्टा, स्प्रष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥ स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥ ' (પ્રશ્નોપનિષદ્ ૪ ૯)

[1] આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી-'જીવ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન પરત્વે વિશિષ્ટ માહિતી માટે જુઓ શ્રીવિશેષાવશ્યકનો પ્રથમ ગણધરવાદ (ગા૦ ૧૫૪૯-૧૬૦૩)

(૭) " इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था, अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धि-र्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ "

–(કઠોપનિષદ્ ૧-૩-૧૦)

(૮) " सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते" (ઐતરેયોપનિષદ્ ૨-૪)

(૯) " तस्मिन् स्वपति तु सुस्थे, कर्मात्मान शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते, मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ "

–(મનુસ્મૃતિ ૧-૫૩)

(૧૦) " अन्तवन्त इमे देहा, नित्यस्योक्ता शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य, तस्माद् युध्यस्व ' भारत ' ॥ १८ ॥
य एनं वेत्ति हन्तारं, यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तो न विजानीते, नाय हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥
न जायते म्रियते वा कदाचि-न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः
अजो नित्यः शाश्वतोऽय पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥२०॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा न्यन्यानि संयाति नवानि देही॥२२॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽय-मक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणु-रचलोऽय सनातनः ॥ २४ ॥ "

–(ભગવદ્ગીતા અ० ૨)

આ ઉપરથી જૂદા જૂદા દર્શનકારોની–ધર્મવેત્તાઓની આત્માના સ્વરૂપ સબંધી કેવી માન્યતા છે તેનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આવ્યો હશે કર્મની સિદ્ધિ દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ થઇ જતી હોવાથી આત્માનુ અસ્તિત્વ નહિ સ્વીકારનારા ચાર્વાકોને ઉદ્દેશીને વિશેષ કથન કરવાની જરૂર જણાતી નથી પરંતુ એટલુ તો કહેવુ પડશે કે ચૈતન્યને શરીરનો ધર્મ માનવો એ યુક્તિયુક્ત વાત નથી (જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિનુ મારૂ સ્પષ્ટી० પૃ० ૭૧-૭૪)

અત્ર એ ઉમેરવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે ખરી રીતે જોતા આત્મા, કર્મ, ઈશ્વર એ અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે એની પ્રતીતિ પ્રત્યેક જીવને [1]પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા થઇ શકે તેમ નથી

[1] આત્મા છે કે નહિ એ સશય આત્માનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે આ સ્વસંવેદનસિદ્ધ મનઃપર્યાદિ વિજ્ઞાન જેના હૃદયમા સ્ફુરે છે, તેને માટે તો તે સર્વેને આત્મા પ્રત્યક્ષ છે

તર્કના બળથી એનો નિર્ણય દુસાધ્ય બલ્કે અસાધ્ય છે કેમકે જેમ મુષ્ટામુષ્ટિ, દણ્ડાદણ્ડિ, કેશાકેશિ શરીર-યુદ્ધ છે તેમ તર્કાતર્કિ પણ એક જાતનુ વાગ્યુદ્ધ છે [1] તર્કોની તરતમતાને ધ્યાનમા લઇને જ મુમુક્ષુ જનોને એની દાઢમા ન ફસાવવા માટે શાસ્ત્રકારો ઉદ્‌ઘોષણા કરે છ આના સમર્થનાર્થે [2]સમર્થવાદી શ્રીહરિભદ્રસૂરિના નિમ્ન-લિખિત ઉદ્‌ગારોનુ સૂચન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે —

“ यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः, कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यै-रन्यथैवोपपाद्यते ॥ १४३ ॥
ज्ञायेरन् हेतुवादेन, पदार्था यद्यतीन्द्रियाः ।
कालेनैतावता प्राज्ञैः, कृतः स्यात् तेषु निश्चयः ॥ १४४ ॥
न चैतदेव यत् तस्मात्, शुष्कतर्कग्रहो महान् ।
मिथ्याभिमानहेतुत्वात्, त्याज्य एव मुमुक्षुभिः ॥ १४५ ॥
ग्रहः सर्वत्र तत्त्वेन, मुमुक्षूणामसङ्गतः ।
मुक्तौ धर्मा अपि प्राय-स्त्यक्तव्याः किमनेन तत् ? ॥ १४६ ॥ ”

—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

અર્થાત્ પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ તાર્કિકોએ અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ કરેલા પદાર્થને તેમનાથી વધારે તર્ક-બળવાળા તદ્દન વિપરીત રીતે જ સ્થાપિત કરે છે [3] વળી જો અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો (માત્ર) હેતુવાદથી બોધ થતો હોત, તો પ્રાજ્ઞ જનોએ આટલા કાળ દરમ્યાનમા ક્યારનો એ એ

---

૧ આથી તર્ક-શાસ્ત્ર કે ન્યાયશાસ્ત્રની હું અવગણના કરવાનુ સૂચવતો નથી, કેમકે એ દ્વારા બુદ્ધિ ખીલે છે, કલ્પના-શક્તિનો વિકાસ થાય છે અને તટસ્થ જનને તો ‘वादे वादे जायते तत्त्वबोध’ દ્વારા સૂચવ્યા મુજબ ખરી બાજુનું ભાન થાય છે એ હકીકત મારા લક્ષ્ય બહાર નથી

૨ આ વિશેષણમા જરા પણ અતિશયોક્તિ રહેલી નથી તેમ છતા એની પ્રતીતિ કરવાની ઉત્કણ્ઠા રાખનારને આ યોગીશ્વરે રચેલી અનેકાન્તજયપતાકા જોઇ જવા વિનવુ છુ

૩ અત્ર એક જ ઉદાહરણ આપવુ બસ થશે. કુસુમાજલિના કર્તા પ્રખર તાર્કિક શ્રીઉદયન પોતાની આ કૃતિમા ઈશ્વરને ‘સર્વકર્તા’ સિદ્ધ કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરે છે તર્કો અને અનુમાનોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા ઉપરાન્ત તે વેદની શ્રુતિઓનો પણ આશ્રય લે છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ એ રીતે સમજાવ્યા છતા કોઇ એ વાતનો અસ્વીકાર કરે તો તેને ‘पाषाणसार’ નો ઇલ્કાબ આપે છે

ઈશ્વર-ભક્તિથી પ્રેરાઇને-ઈશ્વરના વાસ્તવિક ગુણોનું સમર્થન કરવાના હેતુથી જેમ આ તાર્કિક-રત્ન કમર કસે છે, તેમ આ તરફ જૈન મુનિવર્યો પણ ઈશ્વરને અકર્તા સિદ્ધ કરવા તર્કનો-યુક્તિઓનો વરસાદ વરસાવે છે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ તો ઈશ્વરને જગત્-કર્તા માનનારાને ઉદ્દેશીને અન્યયોગના નિમ્ન-લિખિત–

“ कर्ताऽस्ति कश्चिज्जगतः स चैकः स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः ।
इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्यु-स्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥ ६ ॥ ”

—પદ્ય દ્વારા ‘ કુહેવાકી ’ કહી પોતાનું વક્તવ્ય પૂર્ણ કરે છે

વિષે નિશ્ચય કર્યો હોત પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ આવી નથી એથી શુષ્ક તર્કના મહાન્ આગ્રહને મોક્ષાભિલાષી જનોએ તો ત્યજી દેવો જોઇએ, કેમકે એ મિથ્યાભિમાનનુ કારણ છે વળી ક્યાય પણ તત્ત્વ સબધી કદાગ્રહ રાખવો તે મુમુક્ષુ જનોને ઘટે નહિ મુક્તિમા બીજા પણ ધર્મો-મતો-વાદ-વિવાદો છોડી દેવાના છે, તો આનો ત્યાગ કરવો પડે તેમા શુ ?

આસ્તિક કોણ ?

આત્મ-નિરૂપણના પ્રકરણનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાથી એ વાત તો સુજ્ઞ પાઠકના ધ્યાનમા આવી હશે કે જૈનો આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પુનર્જન્મ, પરલોક ઇત્યાદિનો સ્વીકાર કરે છે આવી પરિસ્થિતિમા પણ તેમને ' નાસ્તિક ' નો ઇલકાબ આપવો તે અનુચિત લાગતુ નથી કેમકે મહર્ષિ **પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી** (૪-૪-૬૦) ના નિમ્ન-લિખિત—

" अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः "

—સૂત્રની **શ્રીભટ્ટોજી દીક્ષિતે** રચેલી **સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી** (પૃ૦ ૨૭૩)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

" [1]अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः "

અર્થાત્ પરલોક છે એવી જેની બુદ્ધિ છે તે ' આસ્તિક ' છે અને જેની એવી મતિ નથી તે ' નાસ્તિક ' છે

આ ઉલ્લેખનુ જરા પણ મહત્ત્વ ન હોય તેમ કેટલાક **મનુસ્મૃતિ** (અ૦ ૨)ના નિમ્ન-લિખિત—

" योऽवमन्येत ते मूले, हेतुशास्त्राश्रवाद् द्विजः ।
स साधुभिर्बहिष्कार्यो, नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ११ ॥ "

—પદ્ય ઉપર પોતાના મન્તવ્યની ઇમારત ચણે છે પરંતુ તેમણે એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે પ્રથમ તો **મનુસ્મૃતિ**ના સમસ્ત કથનોનો સ્વીકાર કરવા તેઓ તૈયાર છે ? વળી એ પણ સાક્ષરોથી ક્યા અજાણ્યુ છે કે સ્મૃતિઓમા પરસ્પર વિરોધાત્મક કથન છે કહ્યુ પણ છે કે—

" तर्कोऽप्रतिष्ठ. स्मृतयश्च भिन्ना
नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।

---

૧ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ પણ તેની અપૂર્વ પ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવનાર **સિદ્ધહૈમ** વ્યાકરણના ' नास्तिकास्तिकदैष्टिकम ' (૬-૪-૬૬) સૂત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમા ' આસ્તિક 'ની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચવે છે —

' मस्ति परलोक पुण्य पापमिति वा मतिरस्य आस्तिक

धर्मस्य तत्त्व निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ १ ॥ "

વિશેષમા એ પણ વાત વિચારવા જેવી છે કે જૈનો પણ 'વેદ ' ને માને છે સ્પષ્ટ શબ્દમા કહુ તો જૈનોનુ એમ માનવુ છે કે આ અવસર્પિણીમા થઇ ગયેલા **પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ**ના સુપુત્ર **શ્રીભરત** ચક્રવર્તીએ પોતાના પિતાશ્રીના ઉપદેશ અનુસાર [1]ચાર વેદો રચ્યા હતા આ વેદોનુ પઠન-પાઠન આઠમા તીર્થંકર **શ્રીચન્દ્રપ્રભ**ના શાસન સુધી ચાલ્યુ ત્યાર પછી તેમા પરિવર્તન થયુ અને અત્યાર જે વેદો ઉપલબ્ધ છે તે પરસ્પર વિરોધાત્મક હોવાથી વિશ્વસનીય નથી

આ ઉપરાત એ પણ ખાસ સ્મરણમા રાખવા જેવી હકીકત છે કે જૈનોના ચોવીસમા તીર્થંકર **શ્રીમહાવીરસ્વામી**એ તેમના સમયમા પ્રચલિત વેદોને અશુદ્ધ કહી વેદના પક્ષપાતી ઓની લાગણી દુખવી નથી, તેનો અર્થ સમજવામા ભૂલ થાય છે એમ કહ્યુ છે [2]

આ હકીકતને જો વાસ્તવિક ગણવામા આવે તો 'વેદની નિન્દા કરે તે નાસ્તિક' એ વાક્યના આધારે પણ જૈનોને નાસ્તિક કહી શકાશે નહિ, કેમકે વેદના અવર્ણવાદમા તેમનો હાથ નથી

આ સબધમા એમ પણ કહી શકાય કે ' વેદ ' નો અર્થ ' જ્ઞાન ' થાય છે એથી સાચા જ્ઞાનના નિન્દકને નાસ્તિક કહેવો એવો ભગવાન્ **મનુ**નો આશય તો નહિ હોય ? જો આ આશય હોય તો જૈનો તો શુ પણ દરેક સમજુ બન્ધુ એ વાત ઝટ અગીકાર કરે એમા કહેવુ જ શુ ?

---

1 **સસારાદર્શન, સસ્થાપનપરામર્શન, તત્ત્વાવબોધ** અને **વિદ્યાપ્રબોધ** એવા ચાર વેદોના નામ છે

2 આ જૈનોની ઉદારતા સૂચવે છે એથી ફરીને તો જૈન દાર્શનિક સાહિત્યમા અન્યાન્ય દર્શનોનો સમન્વય જોવામા આવે છે વળી જૈન દર્શન એટલે જ સમ્યગ્દર્શન એમ નહિ પરતુ એ તો એના ગ્રાહક ઉપર આધાર રાખે છે એવો મુદ્રાલેખ નીચે મુજબની પક્તિમા ઝળકી ઉઠે છે એ ખુશી થવા જેવુ છે

"सम्यग्दृष्टे अर्हत्प्रणीत मिथ्यादृष्टिप्रणीत वा यथास्वरूपमवगमात् सम्यक्श्रुतम्, मिथ्यादृष्टे पुन अर्हत्प्रणीतम् इतरद् वा मिथ्याश्रुतम् यथास्वरूपमनवगमात् " (कर्म० टी० पृ० १२, भा०)

આચાર્યવર્ય શ્રી**સિદ્ધસેન દિવાકર** તો પોતાની પ્રતિભાની પ્રતિમારૂપ સ્વકૃત **સમ્મતિતર્ક**મા ત્યા સુધી કહે છે કે—

" भद्द मिच्छादसणसमूहमइअस्स अमयसारस्स ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥ ७० ॥ "

[भद्र मिथ्यादर्शनसमूहमयिकस्य अमृतस्वादस्य ।
जिनवचनस्य भगवत सविग्नसुखाधिगमस्य ॥]

અર્થાત્ જે મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ છે તથા જે અમૃત જેવુ સ્વાદિષ્ટ છે તેમજ 'જેનો' મર્મ સમજવા માટે સવેગ-સુખની પ્રાપ્તિ આવશ્યક છે તે જિન-વચનરૂપ ભગવાન્ ભદ્રવત-જયવત રહો

આ પ્રમાણેની યુક્તિઓની સર્વથા અવગણના કરી અમે જે વેદો માનીએ છીએ, જે વેદો અત્યારે પ્રચલિત છે અને એના જે અર્થ અમે કરીએ છીએ તે જ સાચા વેદ છે અને તેને નહિ માનનાર નાસ્તિક છે એમ જો પણ્ડિતમન્યનું કહેવું હોય, તો તે એક જાતનું સાહસ છે આવી સ્થિતિમા તો જેમ મુસલમાનો કુરાનને નહિ માનનારા સમસ્ત જનોને કાફર કહે છે તેમ એક મતાવલમ્બી અન્ય મતાવલમ્બીને નાસ્તિક ગણશે, એટલે જગતમા એક બીજાની અપેક્ષાએ કોઇ આસ્તિક રહેશે નહિ આ ભાવ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા સારી રીતે પ્રતિબિમ્બિત થાય છે —

" नास्तिक्यं वेदधर्मे जिनवरसुमते सर्वमिथ्यात्वभावः
कौसङ्घ्य चाँहवीये भुवनसुविदिते वैष्णवेऽनाश्रयत्वम् ।
सामाज्येऽनार्यता यत् प्रचलति परमम्लेच्छके काफरत्व
सर्वाघःपातकारी प्रसरति भयदो भारते भेदभावः ॥ १ ॥ "

આ પ્રમાણે આત્માદિ પરત્વે સરસ કે નીરસ ઊહાપોહ કરી હવે પ્રસ્તુત વિષય વિચારીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ જીવના લક્ષણ તરીકે જે ' ઉપયોગ 'નો ગ્રન્થકારે નિર્દેશ કર્યો છે, તનુ લક્ષણ તેમના શબ્દોમા જોઇ લઇએ

ज्ञान-दर्शनयोः सम्यक्स्वविषयकसीमानुल्लङ्घनेन धारणरूपत्वम्, बाह्याभ्यन्तरनिमित्तकरणे सति आत्मनो यथायोगं चैतन्यानुकारिपरिणामविशेषरूपत्वं वोपयोगस्य लक्षणम् । (२)

અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શનના વિષયની યથાર્થ સીમાનુ ઉલ્લઘન કર્યા વિના જે દ્વારા જ્ઞાન-દર્શનને ધારી શકાય તેને અથવા તો જે પ્રકારના જ્ઞાન યાને દર્શનની બાહ્ય અને આભ્યન્તર સામગ્રી વિદ્યમાન હોય તે સામગ્રીને અનુકૂળ જે આત્મામા ચૈતન્ય નામનો પરિણામ થાય તેને 'ઉપયોગ' કહેવામા આવે છે

ઉપયોગનુ આ લક્ષણ સમજવામા ' જ્ઞાન ' અને ' દર્શન 'નુ સ્વરૂપ જાણવુ આવશ્યક હોવાથી પ્રથમ તત્સબધી વિચાર કરવામા આવે છે, જોકે ગ્રન્થકાર પોતે પણ આગળ ઉપર આ પરત્વે પ્રકાશ પાડે છે

જ્ઞાન અને દર્શનમા રહેલો તફાવત—

દરેક પદાર્થ [3]સામાન્ય અને [4]વિશેષ એમ ઉભયાત્મક છે કોઇ પણ પદાર્થના વિશેષ

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ૦ની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ૦ ૧૪૯)ની નિમ્નલિખિત પક્તિઓ—

' उपयोग उपलम्भ , ज्ञानदर्शनसमाधि ज्ञान-दर्शनयो सम्यक्स्वविषयसीमानुल्लङ्घनेन धारण समाधिरुच्यते । '

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૮૭)ની નિમ્ન-લિખિત પક્તિ—

" बाह्याभ्यन्तरहेतुद्वयसन्निधाने यथासम्भवमुपलब्धुश्चैतन्यानुविधायी परिणाम उपयोग । "

૩ એકાકાર અને એક શબ્દથી વાચ્ય એવી પ્રતીતિને ' સામાન્ય ' કહેવામા આવે છે

૪ વિજાતીય પદાર્થથી સર્વથા ભિન્નપણાનુ ભાન કરાવનારને ' વિશેષ ' કહેવામા આવે છે

ધર્મને ગૌણ રાખીને જો તેના સામાન્ય ધર્મનો વિચાર કરીએ તો તે બોધને ' દર્શન ' કહેવામા આવે છે, પરતુ એથી ઉલટુ તેના સામાન્ય ધર્મને ગૌણ રાખી તેના વિશેષ ધર્મને ઉદ્દેશી તે પદાર્થનુ ગ્રહણ કરવામા આવે તો તેને ' જ્ઞાન ' કહેવામા આવે છે જ્ઞાન તે સાકાર બોધ–ઉપયોગ છે, જ્યારે દર્શન તે નિરાકાર બોધ–ઉપયોગ છે

શ્રીશ્યામાચાર્યકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (૪૫૩ પત્રાક)મા ટાચણરૂપે આપેલ નિમ્ન–લિખિત ગાથામા કહ્યુ પણ છે કે—

" जं सामन्नग्गहणं, भावाणं नेव कट्टु आगार ।
अविसेसिऊण अत्थे, दसणमिइ वुच्चए समए ॥१॥ "
[यत् सामान्यग्रहणं भावानां नैव कृत्वाऽऽकारम् ।
अविशेष्य अर्थान् दर्शनमित्युच्यते समये ॥]

જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને એકના એક જ–તેના તે જ પદાથ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ બંનેનો વિષય એક જ છે ફેર એટલો જ છે કે જ્ઞાન વસ્તુના ઉપર વિશેષ રૂપે પ્રકાશ પાડે છે, જ્યારે દર્શન તેને સામાન્ય રૂપે ઓળખાવે છે

જ્ઞાન અને દર્શન એ બેમા જ્ઞાન પ્રધાન પદ ભોગવે છે, કેમકે જ્ઞાન દ્વારા જ સકળ શાસ્ત્રાદિના વિષયો પરત્વે વિચાર થઇ શકે છે વળી જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગમા જ વર્તતો જીવ સર્વ લબ્ધિઓ મેળવી શકે છે આ વાત દર્શનરૂપ ઉપયોગમા વર્તનાર જીવના સબધમા ઘટી શકતી નથી કહ્યુ પણ છે કે—

" सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स, नो अणागारोवओगोवउत्तस्स "
[सर्वा लब्धय साकारोपयोगोपयुक्तस्य, न अनाकारोपयोगोपयुक्तस्य]

વળી, જે સમયે આત્મા સમસ્ત કર્મથી મુક્ત થાય છે, તે સમયે તેને જ્ઞાનરૂપ જ ઉપયોગ હોય છે, દર્શનરૂપ ઉપયોગ તો બીજા સમયે થાય છે વિશેષમા કેવલજ્ઞાનીઓને અર્થાત્ સર્વજ્ઞોને પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે, જ્યારે અન્ય [1]છદ્મસ્થ પ્રાણીઓના સબધમા એથી ઉલટી હકીકત છે, અર્થાત્ તેમને તો પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે

કારણના બે પ્રકારો—

ઉપયોગનુ લક્ષણ યથાર્થ રીતે સમજાય તેટલા માટે બાહ્ય અને આભ્યન્તર કારણ એટલે

---

૧ " छद्मनि तिष्ठतीति छद्मस्थ " એ વ્યુત્પત્તિવાળો ' છદ્મસ્થ ' શબ્દ પારિભાષિક છે એનો અર્થ ઘાતિ કર્મથી યુક્ત–રાગી–અસર્વજ્ઞ કરવામા આવે છે અભિધાન૰ (કા૰ ૩, શ્લો૰ ૪૨)ના નિમ્નલિખિત—

' कपट कैतव दम्भ कूट छद्मोपधिछलम् "

—પૂર્વાર્ધ ઉપરથી છદ્મનો અર્થ 'કપટ' છે એમ સમજાય છે જ્યા સુધી માનવમા કપટ–માયા હોય ત્યા સુધી તે માનવ સર્વજ્ઞ બની શકતો નથી.

શુ તે પણ જાણવુ જરૂરી છે કારણના બે પ્રકાર છે—બાહ્ય અને આભ્યન્તર અથવા આપેક્ષિક અને ઉપાદાન દરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિનો આધાર આ બે કારણો ઉપર રહેલો છે જેમકે ઘટ ઉત્પન્ન કરવો હોય તો તેમા તેના ચક્ર, દડ, કુલાલ (કુભાર) વિગેરે બાહ્ય કારણોની જરૂર પડે છે, તેમજ માટી, તેની સ્નિગ્ધતા ઇત્યાદિ તેના આભ્યન્તર કારણોની પણ અપેક્ષા રહે છે આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમા પણ જે પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ યાને દર્શનરૂપ ઉપયોગ ઉત્પન્ન કરવો હોય, તદનુકૂળ નિમિત્તોનો સદ્ભાવ હોવો જોઇએ

[1]મતિજ્ઞાનાદિક પાચ જ્ઞાનોનાં બાહ્ય અને આભ્યન્તર કારણો—

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગના આલોક (પ્રકાશ), યોગ્ય દેશમા રહેલી વસ્તુનો ઇન્દ્રિય સાથે સયોગ (સન્નિકર્ષ) ઇત્યાદિ બાહ્ય કારણો અને [2]મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો [3]ક્ષયોપશમ વગેરે તેના આભ્યન્તર કારણો પ્રાપ્ત થતા મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ થાય છે એ પ્રમાણે શબ્દ–શ્રવણ, ઉપદેશક, પુસ્તક વિગેરે શ્રુતજ્ઞાનના બાહ્ય કારણો છે અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમાદિક તેના આભ્યન્તર કારણો છે અવધિજ્ઞાનની બાબતમા રૂપી પદાર્થો અને તે જ્ઞાનને આવૃત કરનાર કર્મોનો ક્ષયોપશમ અનુક્રમે બાહ્ય અને આભ્યન્તર કારણો છે મનરૂપે પરિણત થયેલ મનની પૌદ્ગલિક વર્ગણાઓ એ મન પર્યવજ્ઞાનના બાહ્ય કારણો છે, જ્યારે આ જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મોના ક્ષયોપશમાદિ તેનુ આભ્યન્તર કારણ છે કેવલજ્ઞાનના સબધમા તો પદાર્થ માત્ર તેના બાહ્ય કારણરૂપ છે અને આ જ્ઞાનને તિરોહિત કરનાર કર્મનો ક્ષય તે તેનુ આભ્યન્તર કારણ છે અત્ર ક્ષયોપશમ નહિ કહેવાનુ કારણ એ છે કે કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ છે જ નહિ–હોઇ શકે નહિ આ પ્રમાણે આ પાચ પ્રકારના બાહ્ય અને આભ્યન્તર નિમિત્તો પરત્વે વિચાર કર્યો એવી જ રીતે ચક્ષુર્દર્શનાદિ ચાર પ્રકારના દર્શન–ઉપયોગના સબધમા પણ યથાવિધ નિમિત્તો ઘટાવી શકાય તેમ છે

આ વિવેચન ઉપરથી ઉપયોગ શી વસ્તુ છે તે પાઠક–વર્ગને ધ્યાનમા આવ્યુ હશે, છતા પણ એ વિષે કેટલોક વિચાર ફરીથી કરી લઇએ

ઉપયોગનો શબ્દાર્થ—

ઉપયોગ એ **उप** અને **योग** એ બે શબ્દોનો બનેલો છે તેમા **उप** નો અર્થ ' સમીપ ', ' પાસે ' છે, જ્યારે ' **योग** ' નો અર્થ ' જ્ઞાન–દર્શનનુ પ્રવર્તન ' યાને ' વિષયની સાવધાનતા માટેની તૈયારી ' છે આ કઇ સ્વકપોલકલ્પિત વાત નથી કેમકે **તત્ત્વાર્થાધિ**૦ની બૃહદ્ **વૃત્તિ** (પૃ૦ ૧૪૯)મા કહ્યુ છે કે—

" योगः ज्ञानदर्शनयोः प्रवर्तन विषयावधानाभिमुखता, सामीप्यवर्ती योग उपयोगः, नित्यसम्बन्ध इत्यर्थः. "

1 આનુ સ્વરૂપ હવે પછી વિચારવામા આવશે.

2 જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પ્રકારો પૈકી એક

3 આ આગળ ઉપર સમજાવવામા આવશે.

' ઉપયોગ ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરીય ટીકા (૩૧૨ પત્રાક) માં જે નીચે મુજબ આપ્યો છે, તે પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

" उपयुज्यते–वस्तुपरिच्छेद प्रति व्यापार्यते जीवोऽनेनेत्युपयोगः "

અર્થાત્ જેના વડે જીવ વસ્તુના પરિચ્છેદ પ્રતિ વ્યાપાર કરે છે-પ્રવૃત્ત થાય છે તે 'ઉપયોગ' છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉપયોગ આત્માનો એક પ્રકારનો પરિણામ છે એનુ બીજુ નામ ' ચૈતન્ય ' છે ' ચૈતન્ય ' એટલે ' જ્ઞાન અને દર્શન ', અર્થાત્ જ્ઞાન અને દર્શન એ ચૈતન્યના પર્યાયો છે જે જાતનુ જ્ઞાન યાને દર્શન સપાદન કરવુ હોય તેને અનુકૂળ બાહ્ય અને આભ્યન્તર નિમિત્તો મળતા ' જ્ઞાન-ઉપયોગ ' કે ' દર્શન-ઉપયોગ ' થાય છે આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે, કે ઉપયોગના જ્ઞાન-ઉપયોગ યાને ' સાકાર ' ઉપયોગ અને દર્શન-ઉપયોગ યાને ' નિરાકાર ' ઉપયોગ એમ બે મુખ્ય ભેદો પડે છે છદ્મસ્થોને આ બંને ઉપયોગ એક જ વસ્તુ પરત્વે વધારેમા વધારે [1]અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જ હોઇ શકે છે અને તેમના સબન્ધમા જ્ઞાન-ઉપયોગનો સમય દર્શન-ઉપયોગના કરતા સખ્યેય ગણો છે, જ્યારે કેવલીઓને (સર્વજ્ઞોને) તો તે બંને ઉપયોગો એકેક સમયના જ હોય છે

ઉપયોગ-વાદ

જીવને એક સમયમા કેટલા ઉપયોગ હોઇ શકે ?—

એક જ સમયમા જીવને એકથી વધારે ઉપયોગ હોઇ શકે નહિ (પરતુ ક્રિયા તો હોઇ શકે) આ વાતની વિશેષા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

" [2]गहण-विसग्गपयत्ता, परोप्परविरोहिणो कहं समये ? ।
समए दो उवओगा, न होज्ज किरियाण को दोसो ? ॥३७३॥ "
[ग्रहण-विसर्गप्रयत्नौ परस्परविरोधिनौ कथ समये ? ।
समये द्वावुपयोगौ न भवतो क्रियाणा तु को दोष ? ॥]

१ " समयेभ्यो नवभ्य स्यात् प्रभृत्यन्तमुहूर्तकम् ।
समयोनमुहूर्तान्त-मसख्यातविध यत ॥३४॥ "—લોકપ્રકાશ, દ્રવ્યલોક, સર્ગ ૩

અર્થાત્ નવ સમયોથી માંડીને અન્તર્મુહૂર્તની શરૂઆત થાય છે અને તે મુહૂર્તમા જ્યા સુધી એક સમય ઓછો હોય ત્યા સુધી છે આ અન્તર્મુહૂર્તના અસખ્ય પ્રકારો પડે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે નવ સમયથી માંડીને બે ઘડી (૪૮ મિનિટ)મા એક સમય ઓછો એટલા બધા કાળને ' અન્તર્મુહૂર્ત ' કહેવામા આવે છે ' સમય ' એ જૈન શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે અને એનો અર્થ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ કાળ-વિભાગ થાય છે એક સેકડમા અરે આંખ મીચીને ઉઘાડીએ તેટનામાં તો અસખ્ય સમયો પસાર થઇ જાય છે સમય કરતા કોઇ સૂક્ષ્મ કાળ નથી, એ કેટલો સૂક્ષ્મ વિભાગ છે, એ સૂક્ષ્મતમ છે એ અવિભાજ્ય છે

૨ આ ગાથા પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ (૩૧૪ પત્રાક)મા દૃષ્ટિગોચર થાય છે

ક્રિયા એક સમયમા એકથી વધારે હોઇ શકે આ વાત તો નાટકીઆ–ખેલ કરનાર નાટક

ક્રિયાઓનુ યૌગપદ્ય

કરતા જતા એક જ સમયમા હસ્ત–પાદાદિ વડે વિવિધ ચેષ્ટા કરે છે તે પરથી પણ સમજી શકાય છે વળી આના સમર્થનાર્થે એ નિવેદન કરવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે દરેક વસ્તુમા એક જ સમયમા ઉત્પાદ અને વ્યય ઉદ્ભવે છે તથા એક જ સમયમા સઘાત અને પરિશાટન થાય છે [1]

અત્ર કોઇ એમ માનવાને તૈયાર થાય કે છદ્મસ્થ, જીવોને જ્ઞાનની અપૂર્ણતાને લઇને ભલે એક સમયમા બને ઉપયોગો ન હોય, પરંતુ કેવલજ્ઞાનીઓને તો બને ઉપયોગો હોઇ શકે તો આ વાત સૈદ્ધાન્તિકો સ્વીકારતા નથી આના સમર્થનાર્થે તેઓ **વિશેષા૦**ની નિમ્ન–લિખિત ગાથાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે—

"**नाणम्मि दसणम्मि य, एत्तो एगयरम्मि उवउत्ता ।**
सव्वस्स केवलिस्स वि, जुगव दो नत्थि उवओगा ॥ ३०९६ ॥"
[**ज्ञाने दर्शने च एक अनयोरेकतरस्मिन् उपयुक्ताः ।**
सर्वस्य केवलिनोऽपि युगपद् द्वौ न स्त उपयोगौ ॥]

અર્થાત્ સર્વજ્ઞને પણ એકી સાથે બે ઉપયોગો હોતા નથી પરંતુ તાર્કિક–શિરોમણિ **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર** આ વાત સ્વીકારતા નથી

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે એક જ સમયમા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે ઉપયોગો હોઇ શકે કે નહિ એ સબધમા સૈદ્ધાન્તિકો અને તાર્કિકો વચ્ચે તીવ્ર મત–ભેદ છે. આ વાગ્યુદ્ધ કઇ તીર્થાન્તરીયો સાથેનુ નથી એ તો શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયના બે પક્ષોની ચર્ચાનો રગમડપ છે સૈદ્ધાન્તિક પક્ષના આગેવાન પૂર્વધર શ્રી**જિનભદ્ર**ગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, જ્યારે તાર્કિક પક્ષના અગ્રણી આચાર્યવર્ય **શ્રીસિદ્ધસેન** છે આ બે પક્ષમાથી કોનુ મન્તવ્ય સાચુ છે એનો નિર્ણય મારા જેવો મન્દમતિ કરી ન શકે એટલુ જ નહિ પરંતુ, આ વિરોધાત્મક મન્તવ્યો છે એમ પણ કહેવુ તે મારે માટે તો ઉચિત નથી આ સબધમા ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજય**ગણિના ઉદ્ગારો ખાસ મનનીય હોવાથી તે અનુવાદ સહિત નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરૂ છુ —

"[2]**प्राचा वाचा विमुखविषयोन्मेषसूक्ष्मेक्षिकाया**
येऽरण्यानीभयमधिगता नव्यमार्गानभिज्ञाः ।
तेषामेषा समयवणिजां 'सम्मति'ग्रन्थगाथा
विश्वासाय स्वनयविपणिप्राज्यवाणिज्यवीथी ॥ १ ॥

---

૧ આ સબધમા વિશેષ માહિતીને સારૂ જુઓ **વિશેષા૦**ની ટીકા (પૃ૦ ૨૧૬–૨૧૭)

૨ પ્રથમના ત્રણ પદ્યો 'મન્દાક્રાન્તા' છદમા, ત્યાર પછીના બીજા ત્રણ પદ્યો 'પૃથ્વી' છદમા અને અંતિમ (સાતમુ) પદ્ય 'શિખરિણી' છદમા રચાયેલ છે

भेदग्राही व्यवहृतिनय संश्रितो मल्लवादी
पूज्याः प्रायः करणफलयोः सीम्नि शुद्धर्जुसूत्रम् ।
भेदोच्छेदो मुखमधिगतः सङ्ग्रहं सिद्धसेन-
स्तस्मादेते न खलु विषमाः सूरिपक्षास्त्रयोऽपि ॥ २ ॥

[1]चित् सामान्य पुरुषपदभाक्केवलाख्ये विशेषे
तद्रूपेण स्फुटमभिहितं सायनन्तं यदेव ।
सूक्ष्मैरंशैः क्रमवदिदमप्युच्यमानं न दुष्टं
तत् सूरीणामियमभिमता मुख्यगौणव्यवस्था ॥ ३ ॥

तमोऽपगमचिज्जनुःक्षणभिदा निदानोद्भवाः
श्रुता बहुतराः श्रुते नयविवादपक्षा यथा ।
तथा क इव विस्मयो भवतु सूरिपक्षत्रये
प्रधानपदवी धिया क नु दवीयसी दृश्यते ? ॥ ४ ॥

प्रसह्य सदसत्त्वयोर्न हि विरोधनिर्णायकं
विशेषणविशेष्ययोरपि नियामकं यत्र न ।
गुणागुणविभेदतो(ने) मतिरपेक्षया स्यात्-
पदा किमत्र भजनोर्जिते स्वसमये न सङ्गच्छते ॥ ५ ॥

प्रमाणनयसङ्गता स्वसमयेऽप्यनेकान्तधी-
र्नयस्मयतटस्थतोल्लसदुपाधिकिर्मीरिता ।
कदाचन न बाधते सुगुरुसम्प्रदायक्रमं
समञ्जसपदं वदन्त्युरुधियो हि सद्दर्शनम् ॥ ६ ॥

रहस्यं जानन्ते किमपि न नयाना हतधियो
विरोधं भाषन्ते विविधबुधपक्षे बत खलाः ।
अमी चन्द्रादित्यप्रभृतिविकृतिं चल्पयगिरा
निरातङ्काः कुत्राप्यहह न गुणान्वेषणपराः ॥ ७ ॥"

—જ્ઞાનબિન્દુ (પ્રાન્ત ભાગ)

નવીન માર્ગથી અપરિચિત એવા જે (મહાનુભાવો), પૂર્વ (મુનિવરોની પ્રાચીન) વાણીઓમાં (જુદી જુદી અપેક્ષાએ ગૂંથાયેલા અને એ રીતે કરીને ટુંકી નજરવાળાઓને) વિમુખ (વિરોધાત્મક જણાતા) વિષયોના પ્રાદુર્ભાવના સૂક્ષ્મ અવલોકનને વિષે (અર્થાત્ તેનું નિરીક્ષણ કરતી

[1] આ પદ હું બરાબર સમજી શક્યો નથી.

વેળા) મોટા જંગલના ભયને પામ્યા છે, તે સિદ્ધાન્તના વ્યાપારીઓને, નિજ[1] નયરૂપ બજારમા મોટા વ્યાપારના માર્ગરૂપ આ **સમતિગ્રન્થ**ની ગાથા વિશ્વાસ માટે થશે–૧

ભેદ (વિશેષ)ને ગ્રહણ કરનાર (શ્રી)**મલ્લવાદી**એ [2]વ્યવહાર નયનો આશ્રય લીધો છે પૂજ્ય (શ્રી**જિનભદ્ર**ગણિ ક્ષમાશ્રમણે ક્રિયાની સિદ્ધિમા અત્યંત ઉપકારક) કરણ અને ફળ (કાર્ય)ની સીમાને વિષે મોટે ભાગે શુદ્ધ [3]ઋજુસૂત્ર નયનુ અવલમ્બન કર્યું છે અને (શ્રી)**સિદ્ધસેન** (**દિવાકરે**) ભેદનો ઉચ્છેદ કરવામા તત્પર (અર્થાત્ વિશેષથી સદા વિમુખ રહેનાર) એવા [4]સંગ્રહ નયનુ સેવન કર્યું છે તેથી કરીને આ ત્રણે સૂરિઓના પક્ષો (ભિન્ન ભિન્ન નયને અનુલક્ષી પદાર્થોનુ પ્રતિપાદન કરનારા હોવાથી) વિષમ (વિરોધાત્મક) નથી (કિન્તુ બાળ જીવોને એકાન્તવાદથી બચાવવામા વિશેષ સહાયક છે)–૨

(સમસ્ત ઉપયોગોમા) પ્રધાન પદને ભોગવનાર કેવળ નામના ,વિશેષમા ચૈતન્ય જે સામાન્ય એ રૂપે એને સાદિ–અનન્ત સ્પષ્ટપણે કહેવામા આવ્યુ છે સૂક્ષ્મ અંશોથી (વિશેષગ્રાહીઓ વડે) આ ચૈતન્યને ક્રમિક જે કહેવામા આવ્યુ છે તે દુષ્ટ નથી (કિન્તુ યુક્તિ–યુક્ત) છે, કેમકે (આ ત્રણે) સૂરિઓને મુખ્ય (વિશેષાત્મક) અને ગૌણ (સામાન્યાત્મક) વ્યવસ્થા (અર્થાત્ વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે વિશેષનુ મુખ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવુ અને સામાન્યમા ઉદાસીન રહેવુ અને સંગ્રહ નયના અભિપ્રાય પૂર્વક સામાન્યનુ મુખ્યરૂપે પ્રતિપાદન કરવુ અને વિશેષમા ઉદાસીન રહેવુ એ વ્યવસ્થા) સંમત છે–૩

અજ્ઞાન (રૂપ અંધકાર)ને દૂર કરનારા ચૈતન્યના ઉત્પત્તિ–ક્ષણના ભેદરૂપ કારણથી ઉદ્ભવેલા અનેક (જૂદા જૂદા અભિપ્રાયને દર્શાવનાર) નયના વિવાદના પક્ષો જેવી રીતે શાસ્ત્રમા (જૂદી જૂદી રીતે) સંભળાય છે (તેવી જ રીતે તેનો વિચાર કરતા તેમા આશ્ચર્ય જેવુ કંઇ નથી) તેમ (પૂર્વોક્ત ત્રણ ધુરંધર) સૂરિઓના ત્રણ પક્ષ વિષે વિચાર કરતા શો વિસ્મય છે ? કેમકે બુદ્ધિ(શાળીઓ)ને મુખ્ય પદવી ક્યા વિશેષ દૂર દેખાય છે ?—૪

જ્યા સત્ત્વ અને અસત્ત્વના વિરોધનો બળાત્કાર પૂર્વક કોઇ નિર્ણય નથી તેમજ જ્યા વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પણ કોઇ બળાત્કારથી નિયામક નથી, તેવા ભજના વડે પરાક્રમી નિજ દર્શનમા ગૌણ અને મુખ્યના ભેદને વિષે 'સ્યાદ્' પદવાળી અપેક્ષાથી યુક્ત બુદ્ધિ શુ સંગત નથી ?—૫

પોતાના સિદ્ધાન્તમા પણ પ્રમાણ અને નયથી સંગત તથા નયના વિસ્મયરૂપ તટસ્થતામાથી ઉલ્લાસ પામતી ઉપાધિ વડે ચિત્રિત એવી અનેકાન્ત મતિ સુગુરૂના સમ્પ્રદાયના ક્રમને કદાપિ બાધા કરતી નથી, કારણ કે આવા સંગત પદને (એટલે કે આવા પ્રકારનો સમન્વય કરનારાને) તો મહામતિ ' સદ્દર્શન ' કહે છે—૬

જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ છે–બહેર મારી ગઇ છે તે દુષ્ટ (જનો) નયોના રહસ્યને જાણતા નથી અને એથી કરીને તો વિવિધ વિચક્ષણ (સૂરિઓ)ના પક્ષમા વિરોધ (છે એમ) વદે છે

૧–૪ આની માહિતી માટે જુઓ નય–મીમાંસાનુ આ ઉલ્લાસમા આવનાર પ્રકરણ.

આ ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરેમા વિકાર અને વ્યતિક્રમની વાણી વડે નિર્ભય (બનેલા જનો) કોઇ પણ સ્થાને અરેરે ગુણોની શોધ કરતા નથી —૭

હવે આપણા પ્રસ્તુતનો વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે **વિશેષા૦** (ગા૦ ૩૦૯૫-૩૧૩૫) તેમજ તેની મલધારીય શ્રી**હેમચન્દ્ર**સૂરિકૃત વૃત્તિ સર્વજ્ઞને બે ઉપયોગ એક સાથે હોઇ શકે કે ક્રમસર હોઇ શકે એ હકીકત ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે પરતુ તે સમગ્ર ન આપતા તેનો નીચે મુજબ સારાશ આપવામા આવે છે —

પૂર્વ પક્ષ—કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન અવિનાશી છે એટલે કે તે સદા અવસ્થિત છે આથી તેનો ઉપયોગ યુગપદ્-એકી સાથે છે, કેમકે જે બોધસ્વરૂપી તથા સદા અવસ્થિત હોય તેનો ઉપયોગ સર્વદા હોય છે, જો એમ નહિ સ્વીકારમા આવે તો તેનો બોધ-સ્વભાવ ઘટી શકશે નહિ આ પ્રમાણે બંનેનો સદા ઉપયોગ હોવાથી બે ઉપયોગ એકી વખતે હોવાનુ સિદ્ધ થાય છે

ઉત્તર પક્ષ—**પ્રજ્ઞાપના**ના કાય-સ્થિતિ-પદમાના **मइनाणी ण भंते ! मइनाणि त्ति कालओ केचिरं होइ ?** ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે વિદ્યમાન જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ નિરન્તર હોવો જોઇએ એ કથન અનેકાન્તિક-વ્યભિચારી છે

પૂ૦ પક્ષ—એક સમયે કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને બીજા સમયે કેવલદર્શનનો ઉપયોગ માનવાથી પ્રતિસમય આ જ્ઞાન-દર્શનનો અત આવશે અને તેમ થતા સિદ્ધાન્તમા કહેલા તેના અનન્તપણાનો અભાવ થશે.

વળી કેવલજ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ માટે કરેલો પ્રયાસ નિરર્થક થશે, કેમકે દરેક સમય પછી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો વારવાર અભાવ માનવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે

આ ઉપરાત આવરણ રહિત એવા બે દીપક સમકાલે, નહિ કે અનુક્રમે, વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, એ તરફ ધ્યાન આપતા જ્ઞાનાવરણના અને દર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉદ્ભવેલ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પણ સર્વ વસ્તુ ઉપર યુગપત્ પ્રકાશ પાડે એમજ માનવુ યુક્તિ-સગત સમજાય છે

વિશેષમા ક્રમસર ઉપયોગ માનવાથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એ બે એક બીજાના આવરણરૂપ બનશે, કેમકે એકની સત્તા દરમ્યાન બીજાનો અભાવ છે જો આ બેને એક બીજાના આવરણરૂપ નહિ માનવામા આવે તો એકના ઉપયોગના સમયે બીજાને નિષ્કારણ આવરણ માનવુ પડશે અને તેમ થતા નિત્ય સત્તા કે અસત્તા પ્રાપ્ત થશે

વળી જ્ઞાન અથવા દર્શનમા અનુપયુક્ત કેવલીને માનવાથી તેમના સંબધમા પણ અસર્વજ્ઞતા કે અસર્વદર્શિતા માનવી પડશે અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનમા અનુપયોગના સમયે અસર્વજ્ઞતા અને કેવલદર્શનના અનુપયોગના સમયે અસર્વદર્શિતા જિનેશ્વર પરત્વે માનવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે અને, તેમ થતા તેઓ સર્વદા સર્વજ્ઞ તેમજ સર્વદર્શી છે એમ કહી શકાશે નહિ

ઉ૦ પક્ષ—જ્ઞાન દર્શનનો એકાન્ત ઉપયોગ માનવાથી જે દૂષણો વીતરાગને લાગુ પડે છે,

તે છદ્મસ્થને પણ લાગુ પડશે એટલે કે જ્ઞાનના અનુપયોગના સમયે અજ્ઞાનીપણુ, દર્શનના અનુપયોગના વખતે અદર્શિપણુ, આવરણના ક્ષયની નિષ્પ્રયોજનતા અને નિષ્કા ણ આવ ણતા એ દોષો છદ્મસ્થને પણ લાગુ પડશે

વળી કેવલી સર્વથા જ્ઞાનાવરણાદિથી મુક્ત છે, જ્યારે છદ્મસ્થ તેમ નથી, તેથી જ્ઞાન દર્શનના યુગપદ્ ઉપયોગમા કેવલીને વિઘ્ન નથી, પરતુ છદ્મસ્થને જ છે એમ કહેવુ ઠીક નથી એનુ કારણ એ છે કે છદ્મસ્થ જોકે સર્વથા આવરણ રહિત નથી તોપણ તેને દેશથી તો–અંશત તો આવરણનો ક્ષય છે જ એથી કરીને સર્વ વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ ભલે છદ્મ થને ન હોય, કિન્તુ અસર્વ વસ્તુવિષયક–દેશવિષયી જ્ઞાનદર્શનનો યુગપદ્ ઉપયોગ તેને હોવો જોઇએ છતાં આ વાત કેમ સ્વીકારવામા આવતી નથી ? કેમ છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ હોવાનો નિષેધ કરાય છે ? આથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે જો છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગ ન હોય તો તે કેવલીને પણ ન જ હોય

વિશેષમા અનુપયોગના સમયે જ્ઞાન દર્શનનો અભાવ માનવો તે ઠીક નથી અર્થાત્ ક્રમસર ઉપયોગયુક્ત કેવલીને જે વખતે જે જ્ઞાન કે દર્શનનો ઉપયોગ હોય તે વખતે તે જ જ્ઞાન કે દર્શન હોય છે અને જે વખતે જેમા તે અનુપયુક્ત હોય તે વખતે તે જ્ઞાન કે દર્શન અવિદ્યમાન જ છે એમ માનવાથી અનિષ્ટ પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે છદ્મસ્થને યુગપદ્ ઉપયોગનો અભાવ માનેલો હોવાથી છદ્મસ્થ સાધુ દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્ર એ ત્રણમાથી એકમા ઉપયુક્ત હોઇ અન્યમા અનુપયુક્ત સિદ્ધ થતા તેનો અભાવ સ્વીકારવો પડશે એટલે કે દર્શનથી રહિતને સાધુ નહિ કહેવાશે; પરતુ લોકમા તેમજ આગમમા તેવાને સાધુ કહેવામા આવે છે તેનુ કેમ ?

આ ઉપરાત જે અનુપયુક્ત હોય તે અવિદ્યમાન છે એમ સ્વીકારવાથી જ્ઞાન–દર્શનનો ઉપયોગ અન્તર્મુહૂર્ત હોવાનો સૈદ્ધાન્તિક ઉલ્લેખ પણ અવિદ્યમાન ઠરશે. વળી જ્ઞાન–દર્શનનો ઉપયોગ છાસઠ (૬૬) [1]સાગરોપમથી કઇક અધિક કાળનો જે માનવામા આવ્યો છે તે પણ નકામો ગણાશે વિશેષમા શ્રીગૌતમાદિ ગણધરો પણ અવિદ્યમાન ઠરશે, કેમકે તેમને પણ સમકાળે તો એકનો ઉપયોગ છે એટલે કે જે સમયમા તેમને ઉપયોગ નહિ હોય તે સમયમા તેઓ અવિદ્યમાન મનાશે અંતમા એ પણ નિવેદન કરવામા આવે છે કે [2]પારિણામિક ભાવથી જીવનુ જીવત્વ એ જેમ સ્વભાવ છે, તેમ જીવોને એકાન્તર ઉપયોગ પણ પારિણામિક હોવાથી સ્વભાવ જ છે એટલે કે કેવલીને એકાન્તર ઉપયોગમા સ્વભાવ જ આવરણ છે

આ બને પક્ષોના કથન તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતા એ સ્ફુરે છે કે (૧) બને પક્ષો–સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ તાર્કિકો છદ્મસ્થને એક સમયે બે ઉપયોગ માનતા નથી (૨) કેવલીને લબ્ધિથી જ્ઞાન–દર્શન અનન્તકાલિક છે, પરતુ ઉપયોગથી તો એક એક સમયી જ છે એમ સૈદ્ધાન્તિકો માને છે, જ્યારે તાર્કિકો ઉપયોગથી પણ બનેને સમકાળે માને છે (૩) સૈદ્ધાન્તિકો તર્ક–બળથી આગમ–

૧ અગણિત વર્ષો પસાર થઇ જાય એટલો મોટો આ કાળ છે એનુ સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમાં વિચારવામા આવનાર છે

૨ આ સબધી આ ઉલ્લાસમાં વિચાર કરવામા આવશે.

વચનની અવગણના કરવા ના પાડે છે (૪) તાર્કિકો પ્રબળ તર્ક વડે ઉપયોગનુ યૌગપદ્ય સિદ્ધ કરવા મથે છે, પરંતુ આ વાતના સમર્થનાર્થે કોઈ સ્પષ્ટ આગમ–વાક્યનો ઉલ્લેખ કરી શકતા નથી

આ પ્રમાણે ઉપયોગવાદના પ્રકરણને સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે આ સબધમા દિગબરોની શી માન્યતા છે તે જોઈ લઈએ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૮૬)ના નિમ્ન–લિખિત—

" छद्मस्थेषु तयोः क्रमेण वृत्तिर्निरावरणेषु युगपत् "

—ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે તેમના મતમા છદ્મસ્થોને ક્રમસર ઉપયોગ માનવામા આવ્યો છે, જ્યારે વીતરાગને–કેવલીને તો યુગપત્ ઉપયોગ સ્વીકારવામા આવ્યો છે

ઉપયોગના અવાતર ભેદો—

મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાચ પ્રકારના જ્ઞાન, મતિ–અજ્ઞાન, શ્રુત–અજ્ઞાન અને [1]વિભગજ્ઞાન એ ત્રણ અજ્ઞાન, અને ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન, અને કેવલદર્શન એ [2]ચાર પ્રકારના દર્શન એમ ઉપયોગના બાર ભેદો પડે છે તેમા પ્રથમના આઠને 'જ્ઞાન–ઉપયોગ' તરીકે અને છેલ્લા ચારને 'દર્શન ઉપયોગ' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ ઉપયોગના મુખ્ય બે ભેદો છે, જ્યારે તેના અવાતર ભેદો તો બાર છે [3]

પશ્યત્તાની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકારો—

આ પ્રમાણે ઉપયોગના મુખ્ય ભેદોના તેમજ તેના અવાન્તર ભેદોનો વિચાર કર્યો હવે આ સાકાર અને અનાકાર બેના અન્તર્ગત અનાન્ત ભેદરૂપ 'પશ્યત્તા'નો વિચાર કરવામા

---

૧ વિભગજ્ઞાનને અત્ર અજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવ્યુ છે એથી કોઈને શકા થશે કે આ શુ વિરોધાત્મક કથન નથી? કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તો સર્વથા જુદા છે આનુ સમાધાન એ છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બને એક પ્રકારનો બોધ યાને એક જાતની સમજણ છે આ બેમા ફેર માત્ર એ જ છે કે 'જ્ઞાન એ યથાર્થ બોધ યાને સાચી સમજણ' છે જ્યારે અજ્ઞાન એ અયથાર્થ બોધ' યાને ખોટી સમજણ વસ્તુને વસ્તુરૂપે જાણવી તે જ્ઞાન છે જ્યારે વસ્તુને અવસ્તુરૂપે વિપરીત રૂપે જાણવી તે 'અજ્ઞાન' વિભગજ્ઞાની વસ્તુને વિપરીત રૂપે સમજે છે વાસ્તે તેનુ આ વિભગજ્ઞાન અજ્ઞાન કહેવાય છે જૈન શાસ્ત્રમા અવધિ અજ્ઞાન એવી પારિભાષિક સજ્ઞા નથી પરતુ તેને બદલે વિભગજ્ઞાન એવી સજ્ઞા છે આનો વ્યુત્પત્તિ–અર્થ પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરીયવૃત્તિ (પ૨૭ પત્રાક)મા નીચે મુજબ આપવામા આવ્યો છે —

"विपरीतो भङ्ग–परिच्छित्तिप्रकारो यस्य तत् विभ , तच्च तत ज्ञान च विभङ्गज्ञानम्"

૨ જૈન શાસ્ત્રમા દર્શનના ચાર જ પ્રકાર પાડવામા આવ્યા છે કેમકે મનઃપર્યવદર્શન જેવી સજ્ઞા નથી આથી કરીને જ્ઞાનના પાચ ત્રણ આઠ પ્રકાર પડે છે જ્યારે દર્શનના તો ચાર જ પડે છે આ પ્રકારે વસ્તુ જે લક્ષણો શાસ્ત્રકારે આપ્યા છે તે પ્રસગાનુસાર વિચારીશુ

૩ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ૦ ૨ નુ નિમ્ન લિખિત નવમુ સૂત્ર—

' स द्विविधोऽष्टचतुर्भेद '

આવે છે આ પશ્યત્તાના સાકાર અને અનાકાર એમ બે ભેદો છે તેમાં ' સાકાર પશ્યત્તા 'થી દીર્ઘ કાળ પર્યંતનુ ત્રિકાલિક જ્ઞાન સમજવુ અને ' અનાકાર પશ્યત્તા 'થી પરિસ્ફુટરૂપ દર્શન–પ્રેક્ષણ સમજવુ આથી સમજી શકાય છે કે [1]મતિજ્ઞાન અને મતિ–અજ્ઞાન કેવળ [2]વર્તમાનકાલિક જ હોવાથી તેનો સાકાર પશ્યત્તામા સમાવેશ થઇ શકતો નથી એટલે કે બાકી રહેલા સાકાર ઉપયોગ-માના છ પ્રકારોને ' સાકાર પશ્યત્તા ' નામની સજ્ઞા ઘટી શકે છે, કેમકે બાકીના [3]શ્રુતાદિ જ્ઞાનો ત્રિકાલિક છે

અનાકાર પશ્યત્તામા અચક્ષુર્દર્શનનો સમાવેશ થઇ શકતો નથી, કેમકે તે દર્શન સ્ફુટ નથી, કારણ કે નેત્ર–ઇન્દ્રિયથી જેવુ આત્માને સ્ફુટ દર્શન થાય છે, તેવુ અન્ય ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતુ નથી આથી બાકીના ત્રણ અનાકાર ઉપયોગ ' અનાકાર પશ્યત્તા ' કહી શકાય છે આ પ્રમાણે પશ્યત્તાના બધા મળીને નવ ભેદ (છ સાકાર અને ત્રણ અનાકાર) પડે છે. આવી રીતે ઉપયોગ અને પશ્યત્તાના જે પ્રકારો પડે છે, તેની નીચે મુજબ સકલના થઇ શકે છે —

ઉપયોગ
- સાકાર ઉપયોગ
  - મતિ જ્ઞાન
  - મતિ-અજ્ઞાન
  - શ્રુત જ્ઞાન
  - શ્રુત અજ્ઞાન
  - અવધિ જ્ઞાન
  - વિભગ જ્ઞાન
  - મન:પર્યય જ્ઞાન
  - કેવલ જ્ઞાન
  - (શ્રુત જ્ઞાનથી કેવલ જ્ઞાન સુધી : સાકાર પશ્યત્તા)
- અનાકાર ઉપયોગ
  - અચક્ષુર્દર્શન
  - ચક્ષુર્દર્શન
  - અવધિદર્શન
  - કેવલદર્શન
  - (ચક્ષુર્દર્શનથી કેવલદર્શન સુધી : અનાકાર પશ્યત્તા)

1 આનુ બીજુ નામ આભિનિબોધિક પણ છે.

2 સરખાવો—

" अवग्गहादिरूवं, पच्चुप्पन्नवत्थुगाहगं लोए ।
इंदियमणोनिमित्तं, च तमाभिनिबोधिगं बेंति ॥२॥ "
[यद् अवग्रहादिरूपं प्रत्युत्पन्नवस्तुग्राहकं लोके ।
इन्द्रियमनोनिमित्तं च तद् आभिनिबोधिकं ब्रुवन्ति ॥]

અર્થાત્ જે જ્ઞાન અવગ્રહાદિરૂપ છે, પ્રત્યુત્પન્ન વસ્તુનુ ગ્રાહક છે, ઇન્દ્રિય અને મન જેના નિમિત્ત-કારણો છે, તે જ્ઞાન 'આભિનિબોધિક' કહેવાય છે

3 સરખાવો—

" जं पुण तिकालविसयं, आगमगंथाणुसारि विन्नाणं ।
इंदियमणोनिमित्तं, सुयनाणं तं जिणा बेंति ॥१॥ "

કયા જીવને કેટલા ઉપયોગો હોય છે, એ વાત વિચારવી જોઇએ. પરંતુ જીવોના ભેદ-પ્રભેદ જાણ્યા સિવાય એ વાતનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવો તે ઠીક નહિ, તેથી પ્રસંગ મળતાં તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું અત્યારે તો એક બીજા પ્રશ્નનો વિચાર કરી આ ઉપયોગના પ્રકરણને સમાપ્ત કરીએ

આત્મામાં અજ્ઞાન હોવાનું કારણ—

આ ચરાચર જગત્‌મા ઉપયોગ વિનાનો કોઇ પણ જીવ નથી [1]નિગોદના જીવોને પણ અક્ષરના અનન્તમા ભાગ જેટલો તો ઉપયોગ છે જ જ્યારે વસ્તુ-સ્થિતિ આમ છે, તો અત્ર કોઇને શંકા થાય કે આત્માને સદા ઉપયોગ છે અને તેમ છતા એ તો કેટલીક વાર ઉપયોગહીન જણાય છે તેનું શું કારણ ? વળી જ્ઞાનમય આત્માને સંશય, વિપર્યય (વિપરીત જ્ઞાન), અજ્ઞાન ઇત્યાદિ કેમ સંભવે ? આનું સમાધાન એ છે કે જોકે આત્મા જ્ઞાનમય છે, તોપણ તેનું જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મોને લીધે આચ્છાદિત રહે છે

આત્માનો દરેક [2]પ્રદેશ આ પ્રમાણે આચ્છાદિત રહે છે એમ માનવાની કોઇએ ભૂલ કરવી નહિ, કેમકે આત્માના મધ્ય ભાગમા રહેના આઠ પ્રદેશો તો સર્વથા શુદ્ધ છે, સર્વાંશે કર્મથી રહિત છે પરંતુ તે સિવાયના પ્રદેશોમા ઉકળતા જળની મ ફક ઉથલપાથલ થયા કરે છે અને તેથી આત્મા લાંબા સમય સુધી એક વસ્તુમા ઉપયોગવાળો રહી શકતો નથી, પરંતુ તે અન્યાન્ય પદાર્થમા ઉપયોગવાન્ બને છે

ઉપર્યુક્ત વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેટલા માટે આપણે સૂર્યનું દૃષ્ટાન્ત વિચારીએ સૂર્ય સર્વદા પ્રકાશમય છે, છતા પણ જ્યારે તે વાદળાથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે તે પ્રમાણમા તેનો પ્રકાશ ઓછોવત્તો પડે છે, પરંતુ એ વાત તો અસંભવિત છે કે સૂર્યના પ્રકાશનો સર્વથા અભાવ થાય. ગમે તેટલા વાદળાઓથી તે આવૃત થાય તો પણ તેનો કઇ પણ પ્રકાશ તો રહેવાનો જ, નહિ તો દિન અને રાત્રિ જેવો ભેદ રહેશે જ નહિ આ વાતનો ઉપનય કરતા માલૂમ પડશે કે સૂર્ય <u>તે</u> આત્મા છે, વાદળા તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે અને પ્રકાશ તે <u>જ્ઞાન છે. આ</u> હકીકતને અન્ય શબ્દોમા કહીએ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી હોવા છતા પણ આવરણરૂપ કર્મને લીધે

[यत् पुन त्रिकालविषयम् आगमग्रन्थानुसारि विज्ञानम् ।
इन्द्रियमनोनिमित्त श्रुतज्ञान तत् जिना ब्रुवते ॥]

અર્થાત્ જે જ્ઞાન ત્રિકાલવિષયક છે, આગમ ગ્રન્થોને અનુસરનારૂ છે તેમજ ઇન્દ્રિય અને મન જેના બાહ્ય કારણરૂપ છે, તે જ્ઞાનને જિનેશ્વરો 'શ્રુતજ્ઞાન' કહે છે

૧ જૈન શાસ્ત્રમા (દ્રવ્ય) ઇન્દ્રિયની સખ્યા અનુસાર જીવોના એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય ઇત્યાદિ પાચ વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે તેમા વળી એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાય, જલકાય (અપ્કાય) તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાચ પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે આમાના વળી છેલ્લા પ્રકારના પ્રત્યેક અને સાધારણ એમ બે ભેદો બનાવવામા આવ્યા છે સાધારણ વનસ્પતિકાયને નિગોદ કહેવામા આવે છે આનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ-એના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બે ભેદો તો આગળ ઉપર વિચારવામા આવશે.

૨ પ્રદેશની માહિતી સારૂ જુઓ બીજો ઉલ્લાસ

તેમાં ન્યૂનાધિક જ્ઞાન, સંશય, અજ્ઞાન ઇત્યાદિ દષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદ જેવો આત્મા પણ કદાપિ સર્વથા કર્મથી-જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી આવૃત થતો નથી, કેમકે જો એમ માનવામાં આવે, તો જીવ અને અજીવ એવો ભેદ ઘટી શકશે નહિ[1] અને આ હકીકત તો કોઇને પણ ઇષ્ટ હોઇ શકે નહિ

આ પ્રમાણે આપણે જીવના લક્ષણરૂપ ઉપયોગ પરત્વે લક્ષણ અને વિધાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હવે જીવના પ્રકારો તરફ નજર કરીશું આ સંબંધી ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

[2]स च जीवो द्वेधा—संसारि-सिद्धभेदात् ।

જીવના બે મુખ્ય પ્રકારો

અર્થાત્ જીવના [3]સામાન્ય રીતે મુખ્ય બે પ્રકારો પડે છે—(૧) 'સંસારી' અથવા 'બદ્ધ' અને (૨) 'સિદ્ધ' અથવા 'મુક્ત' જે જીવો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તે 'સંસારી' જાણવા 'સંસાર' શબ્દ '**सम्**' ઉપસર્ગપૂર્વક '**सृ**' ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે આ '**सृ**' ધાતુનો અર્થ 'ભ્રમણ કરવું' થાય છે અને '**सम्**' ઉપસર્ગ એ જ અર્થની પુષ્ટિ કરે છે ૮૪ લાખ જીવ-[4]યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરવું, રખડવું, જન્મ-મરણના ફેરા ફરવા

'સંસાર' શબ્દનો અર્થ

તે 'સંસાર' છે અને આ કાર્ય કરનારો જીવ 'સંસારી' છે વળી, 'સંસાર' શબ્દનો અર્થ '૮૪ લાખ જીવ-યોનિ' પણ થાય છે આ ઉપરાંત જીવની કર્મ-બદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ 'સંસાર' છે આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા-સંસારમાં આસક્ત રહેલા જીવો તે 'સંસારી' છે આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે સંસારીનું મુખ્ય લક્ષણ કર્મબદ્ધ અવસ્થા છે એથી કરીને તો તેને 'બદ્ધ' એવું નામ આપી શકાય છે એના વિરોધી 'સિદ્ધ' શબ્દની વ્યાખ્યા-વ્યુત્પત્તિ તો નીચે લખેલ શ્લોક દ્વારા વિચારીએ —

"ध्मातं सितं येन पुराणकर्म, यो वा गतो निर्वृतिसौधमूर्ध्नि ।
ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो, यः सोऽस्तु सिद्धः कृतमङ्गलो मे ॥१॥"

---

૧ કહ્યું પણ છે કે—

"सव्वजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणंततमो भागो निच्चुग्घाडिओ चिट्ठइ सो वि य जइ आवरिज्जा, तेण जीवो अजीवत्तणं पाविज्जा"

[सर्वजीवानामपि च अक्षरस्य अनन्ततमो भागो नित्योद्घाटितः तिष्ठति, सोऽपि यदि आव्रियेत, तेन जीवोऽजीवत्वं प्राप्नुयात्]

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ૦ ૨)નું નિમ્ન-લિખિત દશમું સૂત્ર—

"संसारिणो मुक्ताश्च ।"

૩ સામાન્ય રીતે એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે અપેક્ષા અનુસાર તો જીવોના એકથી માંડીને અનેક સુધી ભેદો પડી શકે છે કે જેનું દિગ્દર્શન આ ઉલ્લાસમાં હવે પછી કરાવવામાં આવનાર છે

૪ યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ-સ્થાન એ વિષે વિશેષ માહિતી યોનિના પ્રકરણમાંથી મળશે

અર્થાત્ જેણે (ઘણા ભવોના પરિભ્રમણથી) બાંધેલા પુરાણા કર્મ બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યાં છે, અથવા જે મુક્તિરૂપી મહેલના ઉચ્ચ ભાગ ઉપર સિધાવી ગયા છે, અથવા જે પ્રખ્યાત છે, નિયંતા છે કે કૃતકૃત્ય છ, તે 'સિદ્ધ' મને મગલકારી થાઓ

'સિદ્ધ' શબ્દની નિષ્પત્તિ

અત્ર '**सिद्ध**' એ પદની શબ્દ-સિદ્ધિ (નિષ્પત્તિ) 'પૃષોદરાદિ' શબ્દોના સરખી છે જેમ '**ब्रुवन्त**' નો આદિ વર્ણ '**ब्रु**' અને '**सीदन्ति**'-નો પ્રથમ વર્ણ '**सी**' એ મળીને '**ब्रुसी**' (બોલતા છતા બેસે છે તે) શબ્દ થાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમા '**सित**' નો આદિ વર્ણ '**सि**' અને '**ध्मात**' (ભસ્મીભૂત કરેલ)નો પ્રથમ વર્ણ '**ध्**' એ બે મળીને '**सिध्**' શબ્દ તૈયાર થાય છે ભૂતકૃદતનો **त** પ્રત્યય લગાડતા **सिध्+त** અને ધાતુને અન્તે ચોથો વ્યજન હોય તો **त** પ્રત્યયનો **ध** થાય છે અને પાછલા ચોથા વર્ણનો ત્રીજો વર્ણ થાય છે એ નિયમ અનુસાર **सिध्+ध= सिद्+ध= 'सिद्ध'** શબ્દ બને છે

'સિદ્ધ' શબ્દનો અર્થ

'**सित**' એટલે બદ્ધ, બાંધેલુ બાંધેલા આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ ઇન્ધનને જેણે જાજ્વલ્યમાન [1]શુક્લ ધ્યાનરૂપ અગ્નિ વડે બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યાં છે, તે 'સિદ્ધ' કહેવાય છે, અથવા '**षिध गत्या**' (**पा० धा० ४७**) એ ઉપરથી શિવપુરી-નિર્વૃતિ નગરીમા જે હમેશને માટે સિધાવી ગયા છે, જે નગરીથી કદી પણ સસારમાં પાછા ફરવાનુ છે નહિ તેવી નગરીના રહેવાસી બન્યા છે, તે 'સિદ્ધ' કહેવાય છે

વળી, બીજી રીતે '**षिधु सराद्धौ**' (**पा० धा० ११०१**) ઉપરથી જે કૃતકૃત્ય થયા છે, જેને હવે કોઇ પણ પ્રકારનો અર્થ બાકી રહ્યો નથી, તે 'સિદ્ધ' કહેવાય છે

આ ઉપરાત અન્ય રીતે પણ 'સિદ્ધ' શબ્દનો અર્થ વિચારી શકાય તેમ છે જેમકે '**षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च**' (**पा० धा० ४८**) અર્થાત્ જે જગતના શાસિતા-નિયતા બન્યા છે અથવા જે મગલ રૂપ અનુભવે છે, તે 'સિદ્ધ' જાણવા

વળી 'સિદ્ધ'નો અર્થ 'નિત્ય' પણ થાય છે અર્થાત્ જેણે અપર્યવસાન સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી છે, તે 'સિદ્ધ' છે ઉપલબ્ધ ગુણ-સદોહ વડે જે ભવ્યો દ્વારા પ્રખ્યાત છે, તે પણ 'સિદ્ધ' છે

આ પ્રમાણે '[2]સિદ્ધ' શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય છે પરતુ તેમા કર્મરહિતપણુ એ જ સિદ્ધનુ મુખ્ય લક્ષણ છે

---

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ છઠ્ઠો ઉલ્લાસ

૨ અમાયિક નોસયત, નોભવ્ય, નોબાદર, નોપર્યાપ્ત, નોપરીત, નોસજ્ઞી, પરિનિવૃત્ત ઇત્યાદિ 'સિદ્ધ'ના પર્યાયો છે

અને એ ધ્યાનમા રાખવુ જરૂરનુ છે કે આ ' સિદ્ધ ' શબ્દને સમાજમાના વિદ્યા–સિદ્ધ, મત્ર–સિદ્ધ, રસ–સિદ્ધ ઇત્યાદિ નામધારી ' સિદ્ધ ' સાથે કઇ લાગતુ વળગતુ નથી[1]

સસારીના તેમજ સિદ્ધના અવાતર ભેદો વિચારવાનો વિચાર હાલ તુરત તો માકી વાળી, કર્મરૂપ ભયકર અને મજબૂત સાકળથી બધાયેલો જીવ તેનાથી કેવી રીતે મુક્ત થઇ શકે અર્થાત્ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામા કયા સાધનો ઉપયોગી છે, તે તરફ નજર કરીએ આ સબધમા ગ્રન્થકારનુ કહેવુ એ છે કે—

[2]संसारिणो मोचनोपायः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रसमुदायरूपः ।

અર્થાત્ સસારરૂપ બદીખાનામાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય–સસાર-સમુદ્ર તરી જવાનુ ઉત્તમ નાવ, સમ્યગ્ [3]દર્શન (પ્રશસ્ત દર્શન), સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ ત્રણનો સમુદાય યાને સહયોગ છે સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ ત્રણના સમૂહને જૈન શાસ્ત્રમા [4]'રત્ન ત્રય' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે

મુક્તિનો માર્ગ

આ દરેક રત્નનો અધિકારી, વિષય અને સાધન એમ ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય તેમ છે જેમકે, સમ્યગ્-દર્શનના સબધમા તે દર્શનમા શ્રદ્ધા રાખનાર, શ્રદ્ધેય અને શ્રદ્ધાના સાધનો એમ ત્રિપ્રકારે વિચાર કરી શકાય અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શન કોને હોઇ શકે, સમ્યગ્-દર્શનનો વિષય શુ છે તેમજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિના કયા સાધનો છે એમ ત્રણ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે સમ્યગ્-જ્ઞાનના સબધમા જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનના સાધનો અને સમ્યક્-ચારિત્રની બાબતમા સમ્યક્-ચારિત્રનો આરાધક, ચારિત્રનો વિષય અને તેવુ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો એમ ત્રિવિધ વિચાર થઇ શકે

---

૧ સિદ્ધના ૧૧ પ્રકારો શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિકૃત આવશ્યક-નિર્યુક્તિની નિમ્ન-લિખિત—

" कम्मे १ सिप्पे २ विज्जा य ३ मंते ४ जोगे अ ५ आगमे ६ ।
अत्थ ७ जत्ता ८ अभिप्पाए ९, तवे १० कम्मक्खए ११ इय ॥ ९२७ ॥ "

—ગાથામા દર્શાવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે—

(૧) કર્મ-સિદ્ધ, (૨) શિલ્પ-સિદ્ધ, (૩) વિદ્યા-સિદ્ધ, (૪) મત્ર-સિદ્ધ (૫) યોગ-સિદ્ધ, (૬) આગમ-સિદ્ધ, (૭) અર્થ-સિદ્ધ, (૮) યાત્રા-સિદ્ધ, (૯) અભિપ્રાય-સિદ્ધ, (૧૦) તપ-સિદ્ધ અને (૧૧) કર્મક્ષય-સિદ્ધ

કર્મ-સિદ્ધાદિનુ ઉદાહરણપૂર્વક નિરૂપણ ૯૨૯ મી ગાથાથી શરૂ થાય છે, પરતુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી તે અત્ર આપવામા આવતુ નથી

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ૦ ૧)નુ નિમ્ન-લિખિત આદ્ય સૂત્ર—

' सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः । '

૩ અત્ર ' દર્શન ' નો અર્થ ' શ્રદ્ધાન ' કરવાનો છે, અર્થાત્ પ્રસ્તુતમા નિરાકાર બોધ, મત કે એવો કોઇ અર્થ કરવાનો નથી

૪ શ્રીયશોવિજયગણિકૃત શ્રીજ્ઞાનસારસૂત્રગત તેરમા મૌનાષ્ટકમા કહ્યુ પણ છે કે—

" आत्माऽऽत्मन्येव यच्छुद्धं, जानात्यात्मानमात्मना ।
सेयं रत्नत्रये ज्ञप्ति-रुच्याचारैकता मुनेः ॥ २ ॥ "

સમ્યગ્-દર્શનાદિકના ક્રમમા રહેલું રહસ્ય—

આ દરેક રત્નનુ નિરીક્ષણ કરવાની ત્રિવિધ અપેક્ષા વિષે વિશેષ વિચાર ન કરતા સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ પ્રકારનો ક્રમ આપવામા કોઇ ઉદ્દેશ રહેલો છે કે નહિ તેનુ પ્રથમ અવલોકન કરીએ શાસ્ત્રકાર કહે છે તેમ સમ્યગ્-દર્શન એ સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રનો પાયો છે એ હોય તો જ સમ્યગ્-જ્ઞાન અને ત્યાર પછી સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે સમ્યગ્-દર્શન સમ્યગ્-જ્ઞાનનુ કારણ છે, જ્યારે સમ્યગ-જ્ઞાન એનુ કાર્ય છે, અર્થાત્ આ બે વચ્ચે કાર્ય-કારણ રૂપ સબધ છે કારણ પહેલુ અને કાર્ય પછી એ તો લોક-પ્રસિદ્ધ વાત છે તો પછી જોઇ શકાય છે કે સમ્યગ્-દર્શનને સમ્યગ્-જ્ઞાનની પૂર્વે પદ આપ્યુ, તે વાસ્તવિક જ છે સમ્યગ્-દર્શન જેને પ્રાપ્ત થયુ હોય તેને સમ્યગ્-જ્ઞાન હોવુ જ જોઇએ એવો કઇ અકાટ્ય નિયમ નથી, પરતુ સમ્યગ-જ્ઞાન જેને થયુ હોય તેને સમ્યગ્-દર્શન હોવુ જ જોઇએ એ નિર્વિવાદ હકીકત છે આ પ્રમાણે સમ્યક્-ચારિત્ર સમ્યક્-જ્ઞાનપૂર્વક જ છે અને તેનો હેતુ પણ સમ્યગ્-જ્ઞાન છે જેણે સમ્યક્-ચારિત્ર સપાદન કર્યું હોય તેનામા સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યગ્-જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવો જ જોઇએ, કિન્તુ સમ્યગ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હોય તેને સમ્યક્-ચારિત્રની પ્રાપ્તિ હોવી જ જોઇએ એવો નિયમ નથી અર્થાત્ કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉત્તરોત્તર ભજના છે

આ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેટલા માટે આપણે એક ઉદાહરણ વિચારીશુ જેટલા મનુષ્યને ' એક ' એ સખ્યાનો બોધ હોય, તે સર્વને તેથી અધિક બે, ત્રણ જેવી સખ્યાનો બોધ હોય જ એમ કહેવાય નહિ, કેમકે આ મનુષ્યો પૈકી કોઇ બાળક તો હજી એકડો જ ઘૂટી રહ્યુ હોય, બગડાનુ તો તેને ભાન પણ નહિ હોય એમ બનવા જોગ છે હવે જેટલા મનુષ્યો ' બે ' એ સખ્યાથી પરિચિત હોય તે સર્વ ' એક ' થી તો પરિચિત છે જ, પરતુ ' ત્રણ ' થી તેઓ વાકેફગાર હોય કે ન પણ હોય એવી રીતે જેટલા મનુષ્યોને ' ત્રણ ' નુ જ્ઞાન છે, તે સર્વ ' એક ' અને ' બે ' થી પણ પરિચિત છે જ

[1] અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જોકે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયુ હોય, તેને તે જ સમયમા સમ્યગ્જ્ઞાન હોવુ જ જોઇએ એવો કઇ નિયમ નથી તેમજ જેવુ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ કે સાથે સાથ સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પણ થઇ જ ગઇ એવો પણ કઇ નિયમ નથી, તોપણ એ વાત તો ચોક્કસ છે કે જેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયુ હોય, તે જીવ વહેલો કે મોડો સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થવાનો જ, કેમકે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતા તે જીવ મોક્ષે જવાને સર્વથા લાયક બને છે અને જે મોક્ષે જાય, તેને આ ત્રણે સાધનોનો સહયોગ હોવો જોઇએ, એ તો નિર્વિવાદ છે એવી જ રીતે જેને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ હોય, તે સમયે તે સમ્યગ્દર્શનથી વિભૂષિત છે જ અને વળી ભવિષ્યમા તે સમ્યક્-ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવામા પણ ફત્તેહમદ થનાર છે, એ નિસદેહ હકીકત છે

[1] સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ રત્નોમાથી એક પણ રત્ન ઓછુ હોય ત્યા સુધી મુક્તિ મળે નહિ એ દર્શાવવા અત્ર ' સમુદાય ' શબ્દ વાપર્યો છે મોક્ષનો માર્ગ એ એક જાતની બે બાજુએ બે વાસ અને વચ્ચે (જેનો પગથિયા તરીકે ઉપયોગ થઇ શકે એવા) દાડવાવાળી નિશ્રેણિ-નીસરણી-સીડી છે બે બાજુના બે વાસ તે બીજા કોઇ નહિ પણ સમ્યગ-દર્શન અને

' સમુદાય ' શબ્દનુ પ્રયોજન

સમ્યગ્-જ્ઞાન છે અને વચ્ચેના દાંડવા તે સમ્યક્-ચારિત્રના દરજ્જા છે બે વાંસ તેમજ વચ્ચેના દાંડવા મજબૂત હોય તો સીડી ઉપર ચઢી શકાય આમાથી એક પણ વસ્તુની ન્યૂનતા હોય, તો ઉપર ચઢવાનુ બની શકે નહિ તેમ પ્રસ્તુતમા પણ સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર એ પરમ પુનિત ત્રિપુટી મળે તો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે આ ત્રણ સાધનોના સહયોગમા જ મુક્તિ છે આલંકારિક શબ્દોમા કહીએ તો સમ્યગ્દર્શનરૂપી **સરસ્વતી**, સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી **યમુના** અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપી ગગાના સગમમા-ત્રિવેણીમા સ્નાન કર્યા બાદ 'મુક્તિ' મળે છે

મોક્ષનાં જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ સાધનો

કેટલીક વખત એમ પણ કહેવામા આવે છે કે "**नाणकिरियाहिं मोक्खो**" યાને "**ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः**" અર્થાત્ જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા મોક્ષ મળી શકે છે પરન્તુ આ વાત કઇ ખોટી નથી, કેમકે આવે પ્રસગે 'જ્ઞાન' શબ્દમા 'દર્શન' શબ્દનો અતર્ભાવ સમજી લેવાનો હોય છે[1]

જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગની આવશ્યકતા—

અત્ર એ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી છે કે એકલા જ્ઞાન દ્વારા કે એકલી ક્રિયા દ્વારા મુક્તિ મળી શકે નહિ પરતુ એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય, તો જ કાર્ય સરી શકે શ્રુત-કેવલી શ્રી**ભદ્રબાહુ-સ્વામી**એ **આવશ્યક નિર્યુક્તિ** (પત્રાંક ૭૦-૭૧)મા કહ્યું પણ છે કે—

" [2]हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया।
पासंतो पंगलो दड्ढो, धावमाणो अ अंधओ ॥ १०१ ॥—અનુષ્ટુપ્
संजोगसिद्धीइ फलं वयंति, न हु एगचक्केण रहो पयाइ ।
अंधो य पंगू य वणे समिच्चा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥ १०२ ॥"
—ઉપજાતિ

જેમ જ્ઞાનને ક્રિયાની જરૂર છે તેમ ક્રિયાને જ્ઞાનની જરૂર છે, કેમકે મોક્ષ નગરે લઈ જનાર મહારથના એ બે પૈડા છે[3] યાને [4]શુક્લપક્ષીને મુક્તિ પ્રતિ ઉડવામા સહાય કરનારી બે પાંખો છે જે

---

૧ જુઓ પૃ० ૬૭

૨ છાયા—

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हता अज्ञानतः क्रिया ।
पश्यन् पङ्गुलो दग्धो धावमानश्च अन्धकः ॥
संयोगसिद्ध्या फलं वदन्ति न खलु एकचक्रेण रथः प्रयाति ।
अन्धश्च पङ्गुश्च वने समेत्य तौ सम्प्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥

૩ સરખાવો ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત અધ્યાત્મસાર (અ० ૧)ના નિમ્નલિખિત શ્લોક—

'ज्ञानं शुद्धं क्रिया शुद्धे-त्यंशौ द्वाविह संगतौ ।
चक्रे महारथस्येव, पक्षाविव पतत्रिणः ॥ ३६ ॥"

૪ જે ઉપરી ભૂમિ મેળવવા માટે [illegible] વધારે [illegible] [illegible]

ફક્ત જ્ઞાનનો જ પક્ષપાત કરે છે તે શુષ્કજ્ઞાની છે અને જે ફક્ત ક્રિયાને જ મહત્ત્વની સમજે છે તે ક્રિયામૂઢ છે આ બન્ને ભૂલે છે, કેમકે જ્ઞાન વિના ક્રિયા કરનારો મનુષ્ય અંધ (આંધળો) છે અને પોતાના જ્ઞાનને અમલમા નહિ મૂકનાર અર્થાત્ ક્રિયા વગરના જ્ઞાનવાળો માનવ પંગુ (પાંગળો) છે જેમ કોઇ પાંગળો મનુષ્ય વનમા આગ લાગેલી જુએ, પરંતુ પગના અભાવે તેની બહાર નીકળી શકતો નથી, તેમ આંધળો મનુષ્ય પણ જોકે ચાલી નીકળવાને સમર્થ છે છતા નેત્રના અભાવે દેખી શકતો ન હોવાથી બહાર જઇ શકતો નથી આ બન્ને જો એક બીજાની મદદ લઇ કામ કરે, તો જરૂર તેઓ આગથી બચી શકે, અર્થાત્ આંધળાના ખભા પર પાંગળો બેસે અને પાંગળાના કહ્યા મુજબ આંધળો ચાલે તો તેઓ બન્ને આગ લાગેલા વનમાથી નીકળી નગરમા જઇ શકે

આ હકીકત **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ૦ ૧૦)મા પણ નિમ્ન-લિખિત પદ્યો દ્વારા જોઇ શકાય છે—

" हतं ज्ञानं क्रियाहीनं, हता चाज्ञानिनां क्रिया ।
धावन् किलान्धको दग्धः, पश्यन्नपि च पङ्गुलः ॥ १ ॥–અનુ૦
संयोगमेवेह वदन्ति तज्ज्ञा, न ह्येकचक्रेण रथः प्रयाति ।
अन्धश्च पङ्गुश्च वने प्रविष्टौ, तौ सम्प्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥ २ ॥"–ઇન્દ્રવજ્રા

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમા સમજવુ કે જ્ઞાન એ પાંગળુ છે અને ક્રિયા એ આંધળી છે, તેથી બન્નેને પરસ્પરની અપેક્ષા રહે છે વળી જ્ઞાનની સાર્થકતા પણ ત્યારે જ ગણી શકાય કે જ્યારે તે જ્ઞાન [1]સુગતિનુ સાધક બને [2]વિરતિને ઉત્પન્ન કરે–[3]મુક્તિ મેળવવામા સહાયક બને

મોક્ષ-માર્ગના અન્ય પ્રકારો—

જેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગરૂપ પ્રકારાન્તરથી આપણે મોક્ષ-માર્ગનો વિચાર કર્યો, તેમ જ્ઞાન, તપ અને સંયમરૂપ ત્રણ સાધનોના સમુદાયરૂપ પણ મોક્ષ-માર્ગ કહેવામા આવે છે, એ વાતને સૂચવનારી **આવશ્યકનિર્યુક્તિની** નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીશુ

કાળ (કે જેનુ સ્વરૂપ હવે પછી વિચારાશે) સુધી જ સંસારમા રખડવુ પડે તે ' શુક્લપક્ષી ' કહેવાય છે, જ્યારે એથી વધારે વખત સુધી જેને સંસારમા રખડવાનુ બાકી હોય તે ' કૃષ્ણપક્ષી ' કહેવાય છે

૧ આવશ્યક-નિર્યુક્તિમા કહ્યુ પણ છે કે—

" जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणस्स ।
एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सोग्गईए ॥ १०० ॥ "
[यथा खरः चन्दनभारवाही भारस्य भागी न खलु चन्दनस्य ।
एवमेव ज्ञानी चरणेन हीनो ज्ञानस्य भागी न खलु सुगतेः ॥]

૨ **પ્રશમરતિ** (શ્લો૦ ૭૨)મા તેના કર્તા **શ્રીઉમાસ્વાતિએ** કહ્યુ છે કે—

" ज्ञानस्य फलं विरतिः ।"

૩ સરખાવો " सा विद्या या विमुक्तये "

" ¹णाण पयासग सोहओ तवो सजमो य गुत्तिकरो ।
तिण्हं पि समाजोगे मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥ १०३ ॥ "

અર્થાત્ પ્રકાશ પાડનારૂ જ્ઞાન, શોધક તપશ્ચર્યા તેમજ ગુપ્તિકારી સયમ એ ત્રણેના સમાયોગને જિન-શાસનમા ' મોક્ષ ' કહેવામા આવ્યો છે

આ ઉપરથી કોઇને એમ ભાસે કે તત્ત્વાર્થાધિ૦ના આદ્ય સૂત્ર **सम्यग्दर्शन०** થી તેમજ એના આધારે ગ્રન્થકારે કરેલા મોક્ષ-માર્ગના નિરૂપણથી આ વિરૂદ્ધ હકીકત છે, પરતુ આ ભાસ તે આભાસ જ છે, એમા વિરોધને માટે અવકાશ નથી, કેમકે ઉપર્યુક્ત નિર્યુક્તિની ગાથાની ટીકા (પત્રાક ૭૨)મા શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ કરેલ નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે —

" सम्यग्दर्शनस्य ज्ञानविशेषत्वाद् रुचिरूपत्वात् ज्ञानान्तर्भावाद् अदोषः "

કહેવાની મતલબ એ છે કે જોકે ઉપર્યુક્ત માર્ગની પ્રરૂપણામા સમ્યગ્દર્શનનો ઉલ્લેખ નથી, છતા પણ સમ્યગ્દર્શન એ જ્ઞાન-વિશેષ હોવાથી, રુચિરૂપ હોવાથી, જ્ઞાનમા તેનો અતર્ભાવ થતો હોવાથી વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિના કે આ ગ્રન્થકારના કથન સાથે કોઇ પણ જાતનો વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી વિશેષમા **આવશ્યકસૂત્ર**ની શ્રીહારિભદ્રીય ટીકા (પત્રાક ૭૧)માના નિમ્ન-લિખિત—

" क्रिया तु तपःसयमरूपत्वात् "

—ઉલ્લેખ તરફ નજર કરતા એ પણ સમજી શકાય છે કે તપ અને સયમ એ ક્રિયાના પ્રકારો હોવાથી નિર્યુક્તિ-સૂચિત મોક્ષનુ નિરૂપણ પણ " **ज्ञानक्रियाभ्या मोक्षः** " એ સૂત્રની સાથે સર્વથા સગત છે

આ પ્રમાણે જૈન દર્શનમા મુક્તિના બે અથવા ત્રણ સાધનના સહયોગની હકીકત વિચારી સાથે સાથે આ દર્શનમા અપેક્ષાનુસાર ચાર પણ સાધનો માનવામા આવ્યા છે, તે તરફ નજર કરી લઇએ

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (અ૦ ૨૮)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા કહ્યુ છે કે—

" ²नाण च दसण चेव, चरित्त च तवो तहा ।
एस मग्गु त्ति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदसिहिं ॥ २ ॥ "

---

૧ છાયા—

ज्ञान प्रकाशक शोधक तप सयमश्च गुप्तिकर ।
त्रयाणामपि समायोग मोक्षो जिनशासने भणित ॥

૨ છાયા—

ज्ञान च दर्शन चेव चरित्र च तपस्तथा ।
एष मार्ग इति प्रज्ञप्तो जिनैर्वरदर्शिभि ॥

અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તેમજ તપ એ(નો સહયોગ મોક્ષનો) માર્ગ છે એમ ઉત્તમ દર્શનવાળા જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે

અત્ર જે તપનો નિર્દેશ કર્યો છે તેનો ચારિત્રમાં અંતર્ભાવ થઈ શકે છે આના સમર્થનાર્થે **તત્ત્વાર્થ**શ્લોક૦ (પૃ૦ ૬૪)નો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક રજુ કરવામાં આવે છે —

" पूर्वावधारणेऽप्यत्र, तपो मोक्षस्य कारणम् ।
न स्यादिति न मन्तव्य, तस्य चर्यात्मकत्वत: ॥ ८० ॥ "

આ પરિસ્થિતિમાં પૂર્વોક્ત હકીકત ફલિત થાય છે અર્થાત્ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષ-માર્ગ સિદ્ધ થાય છે

દર્શનાન્તરીયોની મુક્તિ-માર્ગની માર્ગણા—

અન્ય દર્શનકારોની મુક્તિના માર્ગ પરત્વે શી માન્યતા છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો જણાશે કે કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે " [1]**गुरुवचने निश्चयो मोक्षमार्गः** " અર્થાત્ ' ગુરુના વચનમાં નિશ્ચય રાખવાથી મુક્તિ મળે છે ' આ વાત [2]અનેકાન્ત દૃષ્ટિએ વિચારતા—[3]સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્તપૂર્વક ઘટાવતા યથાર્થ લાગે છે, કેમકે એ તો અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે કે ' ગુરુ વિના વાસ્તવિક ધર્મનું જ્ઞાન નહિ[4] અને જ્ઞાન અને દર્શન તો અવ્યભિચારી છે વળી સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યક્-ચારિત્રનો સંભવ સ્વપ્ને પણ હોઇ શકે નહિ આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આ માન્યતા જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્ત સાથે સંગત ઠરે છે

વળી કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે " **गुणातीतवस्तुज्ञान मोक्षमार्गः** " અર્થાત્ ' ગુણાતીત વસ્તુનું જ્ઞાન એ મોક્ષ-માર્ગનો ઉપાય છે ' આ વાત પણ યથાર્થ છે, એમ સ્યાદ્વાદી બેધડક કહી શકે તેમ છે એ તો જાણીતી વાત છે કે ' સત્ત્વ ', ' રજસ્ ' અને ' તમસ્ ' એ ત્રણ ગુણો છે જૈન દર્શન પ્રમાણે આ ત્રણને પૌદ્ગલિક સુખ, દુઃખ અને મોહ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે આવા ગુણોથી અતીત તો પરમાત્મા છે આ પરમાત્માનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થતા મોક્ષ મેળવતા વાર લાગે ખરી ? આથી જોઇ શકાય છે કે ' **सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः** " એ સૂત્ર નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે

---

૧ જુઓ શાસ્ત્રવિશારદ સ્વર્ગસ્થ શ્રીવિજયધર્મસૂરિકૃત પુરુષાર્થ-દિગ્દર્શન (પૃ૦ ૩૦-૩૬)

૨-૩ આ માટે જુઓ નય-મીમાંસાનું પ્રકરણ

૪ કહ્યું પણ છે કે—

" विना गुरुभ्यो गुणनीरधिभ्यो, जानाति धर्मं न विचक्षणोऽपि ।
यथाऽर्थसार्थं गुरुलोचनोऽपि दीपं विना पश्यति नान्धकारे ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ જેમ વિશાળ નેત્રવાળો (માનવ) પણ અંધારામાં પદાર્થોના સમૂહને દીવા વિના જોઇ શકતો નથી, તેમ પંડિત (પુરુષ) પણ ગુણના સાગરરૂપ ગુરુઓ વિના (વાસ્તવિક) ધર્મને જાણી શકતો નથી

કેટલીક વાર એમ પણ કહેવામા આવે છે કે " **ॐ साकारस्य विनाशोऽस्ति निराकारस्य शून्यतोभयपक्षविहीनवस्तुज्ञान मोक्षमार्गः** " અર્થાત્ ' સાકાર વસ્તુનો નાશ અને નિરાકારની શૂન્યતા એ ઉભયથી પૃથક્ વસ્તુનુ જ્ઞાન થવાથી મોક્ષે જવાય છે ' આ કથન પણ યુક્તિયુક્ત છે, કેમકે જડ સાકાર વસ્તુ તે ઘટ-પટાદિક પુદ્ગલ છે, જ્યારે જડ નિરાકાર વસ્તુ તો ધર્માસ્તિકાયાદિક છે આ ઉભયથી ભિન્ન વસ્તુ તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ ભગવાન્ છે એનુ જ્ઞાન થતા મોક્ષ મેળવવામા વિલબ થાય ખરો કે ?

ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી હવે બીજા કેટલાક મન્તવ્યનો ફક્ત નિર્દેશ કરી આ વિષય સમાપ્ત કરવામાં આવે છે વિદ્વાન્ પાઠક ક્યા તો તે વાક્યોમા રહેલ રહસ્યને સ્વય વિચારી લેશે અથવા તો તે માટે પુરુષાર્થ૦ (પૃ૦ ૩૨-૩૫) જોઇ લેશે

(१) " **एकदेशस्य सिद्धान्तकथितमुक्तिविधान मोक्षमार्गः ।** "
(२) " **व्यापकसकलागमशास्त्रार्थनिष्ठाचारकारण मोक्षमार्गः ।** "
(३) " **मनःपवनमध्ये ध्यानधारण मोक्षमार्गः ।** "
(४) " **महावाक्यविवरण मोक्षमार्गः ।** "
(५) " **अस्तिनास्तीत्युभयविलयो मोक्षमार्गः ।** "
(६) " **सोऽहं सोऽहं सहजानन्दात् समरसत्वं मोक्षमार्गः ।** "
(७) " **मौनाङ्गीकारसिद्धि मोक्षमार्गः ।** "
(८) " **स्वात्मानन्दबोधमयो मोक्षमार्गः ।** "
(९) " **नानातीर्थयात्राजपतपोदानैर्मोक्षमार्गः ।** "

—શ્રીશકરસ્વામિકૃત વજ્રસૂચી

આ પ્રમાણે દરેક દર્શનકારે સીધી કે આડકતરી રીતે મોક્ષના સાધનો તરીકે સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રને સ્વીકાર્યા છે એ વાત આપણે જોઇ ગયા પરતુ આ ત્રણ વસ્તુઓ શુ છે તેનો હવે ક્રમશ વિચાર કરીશુ તેમા પ્રથમ તો ગ્રન્થકારે આપેલા નિમ્ન-લિખિત સમ્યગ્-દર્શનના લક્ષણનુ દર્શન કરીએ

સમ્યગ્દર્શનનુ લક્ષણ

परिणामविशेषात्तनिसर्गाधिगमजनितो यस्तत्त्वार्थश्रद्धानरूपो व्यापारस्तज्जनकपरिणामविशेषरूपत्वम्, शमसवेगादिलिङ्गाभिव्यङ्गत्वे सति निसर्गाधिगमजन्यतत्त्वार्थश्रद्धानजनकात्मपरिणामरूपत्व वा सम्यग्दर्शनस्य लक्षणम्। (३)

અર્થાત્ પરિણામ વિશેષથી [1]નિસર્ગ અને [2]અધિગમનુ ગ્રહણ થાય છે અને એ બેમાથી

૧ નિસર્ગ એટલે સ્વભાવ, પરિણામ અથવા અપરોપદેશ
૨ અધિગમ એટલે અભિગમ, આગમ, નિમિત્ત, શ્રવણ કે ઉપદેશ

ગમે તે એક તત્ત્વાર્થમા શ્રદ્ધાનરૂપ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે આ બન્ને તો શ્રદ્ધાનના આપેક્ષિક કારણો છે, જ્યારે ઉપાદાન-મુખ્ય કારણ તો આત્માનો પરિણામવિશેષ છે તેથી ઉપર્યુક્ત વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરનાર આત્માના પરિણામને 'સમ્યગ્-દર્શન્' સમજાવવામા આવે છે, જોકે શ્રદ્ધાનને પણ ઉપચારથી 'સમ્યગ-દર્શન્' કહેવામા હરકત જેવુ નથી અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો શમ સવેગ [1]ઇત્યાદિ [2]ચિહ્નોથી માલૂમ પડતો અને નિસર્ગ કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારો એવો આત્માનો પરિણામ 'સમ્યગ્-દર્શન' કહેવાય છે

સમ્યગ્-દર્શનમા 'સમ્યક' અને 'દર્શન' એ બે શબ્દો રહેલા છે 'સમ્યક્' એટલે 'યથાર્થ' અથવા [3]પ્રશસ્ત, અને 'દર્શન' એટલે 'શ્રદ્ધાન', આથી જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ રીતે તેમા શ્રદ્ધા રાખવી-તેને માનવી તેનુ નામ 'સમ્યગ-દર્શન' ઠર્યું

દર્શન શબ્દના અર્થો—

આપણે જોઇ ગયા તેમ 'દર્શન' શબ્દનો જોકે પ્રસ્તુતમા 'શ્રદ્ધાન' અર્થ થાય છે, છતા તેના નિરાકાર (નિર્વિકલ્પક) બોધ, નેત્રજન્ય જ્ઞાન, મત ઇત્યાદિ જે અર્થો થાય છે, તે પણ વિચારી લઇએ

'**दृश् प्रेक्षणे**' એ **સિદ્ધહૈમ**ના ધાતુ-પાઠ ઉપરથી દર્શનનો અર્થ 'જોવુ તે' થાય છે શ્રી**અમરસિહ**કૃત **નામલિગાનુશાસન** યાને **અમરકોશ**ના તૃતીય કાણ્ડના ૩૧મા શ્લોકમા પણ કહ્યુ છે કે—

"<u>दर्शना</u>ऽऽलोकनेक्षणम् "

'દર્શન'નો અર્થ નેત્ર (આખ) પણ થાય છે, એ વાત **અભિધાન**૦ના તૃતીય (મર્ત્ય) કાણ્ડના નિમ્ન-લિખિત પદ્ય ઉપરથી જોઇ શકાય છે —

" चक्षुरक्षीक्षणं नेत्रं, नयनं दृष्टिरम्बकम् ।
लोचनं <u>दर्शनं</u> दृक् च, तत्तारा तु कनीनिका ॥ २३९ ॥ "

દર્શનના આ ઉપરાતના વિવિધ અર્થો કલિ૦ શ્રી**હેમચન્દ્રસૂરિ**કૃત **અનેકાર્થસગ્રહ**ના ત્રિસ્વર કાણ્ડના નિમ્ન-લિખિત પદ્ય ઉપરથી જોઇ શકાય છે —

" <u>दर्शनं</u> दर्पणे धर्मो-पलब्ध्योर्बुद्धि-शास्त्रयोः ।
स्वप्न-लोचनयोश्चापि, दर्शनं वर्म-दंशयोः ॥ ०८१ ॥ "

---

૧ ઇત્યાદિથી નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય સમજવા

૨ આ ચિહ્નો-નિશાની અનુક્રમે પ્રધાનતા છે અને પશ્ચાનુપૂર્વી એ ઉત્પત્તિનો અનુક્રમ છે

૩ જુઓ **તત્ત્વાર્થ**-બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ૦ ૩૦)

' દર્શન ' શબ્દના ઉપલબ્ધિ તેમજ શાસ્ત્ર એવા અર્થ થાય છે, એ વાતને ષડ્દર્શન૦ના નિમ્ન-લિખિત—

" सद्दर्शन जिन नत्वा, 'वीर' स्याद्वाददेशकम् ।
सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः, सङ्क्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥ "

—આદ્ય પદ્યની વૃત્તિ (તર્કરહસ્ય૦)ગત નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે —

" सत्–शस्वद् विद्यमान छाद्मस्थिकज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शनम्–उपलब्धिर्ज्ञान केवलाख्य स सद्दर्शनः ; अथवा सदर्चित–सकलनरासुरनरेन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शन (–मत) जैनदर्शन यस्य स सद्दर्शनस्तम् "

દર્શનનો અર્થ સામાન્ય ગ્રહણ (નિરાકાર બોધ) થાય છે, એ વાતને સમ્મતિતર્કના બીજા કાણ્ડની [1]આદ્ય ગાથા તથા કવિરાજ શ્રીધનપાલકૃત ઋષભ-પંચાશિકાની શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિકૃત ' લલિતોક્તિ ' નામની વૃત્તિ (પૃ૦ ૬)ગત " सामान्यवस्तुगोचर दर्शनम् " ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે વળી આ વાતની તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૮૬)ની " साकार ज्ञानम्, अनाकार दर्शनम् " એ પંક્તિ પણ સાક્ષી પૂરે છે

સમ્યગ્દર્શનના અન્ય લક્ષણો—

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષયનો વિચાર કરીએ અને તેમા પ્રથમ નિમ્ન-લિખિત મુદ્રાલેખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ

" से अ समत्ते पसत्थसंमत्तमोहणीअकम्माणुवेअणोवसमखयसमुत्थे पसमसंवेगाइलिंगे सुहे आयपरिणामे पण्णत्ते "

[तत् च सम्यक्त्व प्रशस्तसम्यक्त्वमोहनीयकर्मानुवेदनोपशमक्षयसमुत्थः प्रशमसंवेगादिलिङ्गः शुभ आत्मपरिणामः प्रज्ञप्तः]

આ લક્ષણ સર્વથા વ્યાપક છે, કેમકે અત્ર વર્ણવેલ સમ્યક્ત્વ સિદ્ધ પરમાત્માઓમા તેમજ [2]મન પર્યાપ્તિ નહિ થવાને લીધે માનસિક અધ્યવસાયરૂપ શ્રદ્ધાન ન હોય એવા [3]અપર્યાપ્ત જીવોમા પણ તે ઘટી શકે છે વિશેષમા જ્યા આવુ સમ્યક્ત્વ હોય ત્યા જ યથાર્થ શ્રદ્ધાન પ્રકટે છે અને જ્યા આવુ શ્રદ્ધાન હોય ત્યા જરૂર આવુ સમ્યક્ત્વ હોય જ એ પ્રકારની વ્યાપ્તિ હોવાથી

---

૧ આ રહી તે ગાથા—

" ज सामन्नग्गहण, दसणमेअ विसेसिअ नाण ।
दोण्ह वि णयाण एसो, पाडेक्क अत्थपज्जाओ ॥ १ ॥ "
[यत् सामान्यग्रहण दर्शनमेतद् विशेषित ज्ञानम् ।
द्वयोरपि नययो एष प्रत्येक अर्थपर्याय ॥]

૨-૩ આ વાત આગળ ઉપર સમજાવવામા આવનાર છે

સમ્યક્ત્વના કાર્યરૂપ શ્રદ્ધાનમાં તેના કારણરૂપ સમ્યક્ત્વનો ઉપચાર કરીને તેને (શ્રદ્ધાનને) ' સમ્યક્ત્વ ' કહેવામાં આવે છે

વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ સમ્યક્ત્વનું શું લક્ષણ કથે છે, તે માટે તત્ત્વાર્થાધિ૦ના આદ્ય અધ્યાયનુ નિમ્ન-લિખિત—

" तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् "

—દ્વિતીય સૂત્ર વિચારીએ આમાથી એ ભાવાર્થ નીકળે છે કે તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાન અથવા તત્ત્વ વડે (નિશ્ચયથી) અર્થનું શ્રદ્ધાન તે 'સમ્યગ્-દર્શન' છે જે પદાર્થો જે અવસ્થામાં જે રૂપે રહેલા છે તે રૂપે તેને જાણવા તે ' તત્ત્વ ' કહેવાય છે અને તેનો તે રૂપે નિશ્ચય કરવો તે ' અર્થ ' જાણવો આ બન્નેના સમુચ્ચય સ્વરૂપનો ' તત્ત્વાર્થ ' શબ્દથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તાત્પર્ય એ નીકળ્યો કે જે પદાર્થ જે રૂપે અવસ્થિત છે, તે પદાર્થનો તે રીતે નિશ્ચય કરવામાં તત્ત્વાર્થ સંજ્ઞા ચરીભૂત થાય છે

સાથે સાથે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ બાંધ્યું છે તે તરફ ઉડતી નજર ફેંકીશુ

" या देवे देवताबुद्धि-र्गुरौ च गुरुतामतिः ।
धर्मे च धर्मधीः शुद्धा, सम्यक्त्वमिदमुच्यते ॥ २ ॥ "

—**યોગશાસ્ત્ર**, દ્વિતીય પ્રકાશ

અર્થાત્ (યથાર્થ) દેવને વિષે દેવબુદ્ધિ, ગુરૂમાં ગુરૂબુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મ-બુદ્ધિ તે 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે એટલે કે જે દેવ, ગુરૂ, ધર્મ એવા નામોને લાયક હોય, તેમાં જ તે પ્રકારની બુદ્ધિ રાખવી તે 'સમ્યક્ત્વ' છે આ [1]લક્ષણ દ્વારા ટૂંકમાં પણ યથાર્થ રીતે સમ્યગ્દર્શનનું દિગ્દર્શન થઈ શકે છે, વાસ્તે આ લક્ષણ અત્ર વિચાર્યું છે

સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્ફુટ રીતે સમજાય તેટલા માટે એના પ્રતિપક્ષી મિથ્યા-દર્શનનો વિચાર કરવો આવશ્યક જણાય છે જેવું જે વસ્તુનું સ્વરૂપ ન હોય, તે રૂપે તે વસ્તુનું શ્રદ્ધાન અથવા તે પરત્વે વિપરીત અભિનિવેશ તે ' મિથ્યાદર્શન ' કહેવાય છે

મિથ્યાદર્શનનો અર્થ

જેમ સમ્યગ્-દર્શન યાને યથાર્થ શ્રદ્ધાન સર્વ પ્રકારના દુ:ખના બીજને ભસ્મીભૂત કરી આત્માને ઉન્નતિના શિખર ઉપર ચઢાવવામાં અગ્ર ભાગ ભજવે છે, તેમ મિથ્યાદર્શન યાને અયથાર્થ શ્રદ્ધાન સર્વ સુખના બીજને દગ્ધ કરી આત્માને અવનતિના ખાડામાં ઢકેલી મૂકવામાં પોતાનું જોર અજમાવે છે

શ્રદ્ધાન—

જૈન દર્શનમાં શ્રદ્ધાનને આખા દર્શનના અધિકરણરૂપે ચિતરવામાં આવ્યું છે જગતના

---

૧ આ લક્ષણ સાધનરૂપ છે, જ્યારે **તત્ત્વાર્થાધિ૦**નું આ પૃષ્ઠમાં આપેલું લક્ષણ સાધ્યરૂપ છે

પ્રાય સર્વ ધર્મમા શ્રદ્ધાન ઉપર અત્યત ભાર મૂકવામા આવ્યો છે[1] પરતુ ખેદની વાત તો એ છે કે આજકાલ તેના વાસ્તવિક અર્થનો બોધ જતો રહ્યો છે, અરે તેમા રહેલુ રહસ્ય લુપ્તપ્રાય થઇ ગયુ છે સગીત જેવી ઉત્તમ વિદ્યા વારાગનાના હાથમા જતા, પ્રેમ પ્યારમા મસ્ત રહેનાર વ્યભિચારીના હાથમા જતા, ભક્તિ ચકડોળે ચડેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યોના હાથમા જતા અને વિદ્યા કુપાત્રના હાથમા જતા જેમ તે શબ્દોમા રહેલુ રહસ્ય છિન્ન-ભિન્ન થઇ ગયુ છે, તેમ શ્રદ્ધાન પણ અવિવેકીઓના હાથમા જતા તેની પણ તેવી જ દશા થઇ છે, તેમા રહેલો અત્યુત્તમ અર્થ અધમ સ્થિતિએ પહોચી ગયો છે ઘણી વાર શ્રદ્ધાનનો અર્થ 'ઉપરટપકેની માન્યતા' સમજવામા આવે છે તે ભૂલ ભરેલુ છે જોકે શ્રદ્ધાન અને માન્યતા એ બે એક જ વસ્તુની કળા છે, તો પણ શ્રદ્ધાન પ્રથમ પક્તિ ઉપર અને માન્યતા દ્વિતીય પક્તિ ઉપર રહેલ છે શ્રદ્ધાન એ માન્યતાનો પરિપાક છે એ તો મનુષ્યના આત્મા ઉપર પ્રકાશ પાડનારો દિવ્ય આલોક છે, જ્યારે માન્યતા તો મનના અમુક ભાવનો જ ઉલ્લેખ કરે છે શ્રદ્ધાનનો આવિર્ભાવ થતા, જીવ અને દેહનુ આત્મસ્પર્શી વિવેક-જ્ઞાન સ્ફુરે છે **ભગવતીસૂત્ર**મા કહ્યુ છે તેમ "[2]**तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेइय**" અર્થાત્ વીતરાગ પ્રભુએ વસ્તુનુ જેવુ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યુ છે તેવુ જ તે વસ્તુનુ સ્વરૂપ છે એવી અચળ શ્રદ્ધા રાખવી તે શ્રદ્ધાન છે ઉપર ઉપરની માન્યતાની સાથે આ શ્રદ્ધાનને કઇ લાગતુ વળગતુ નથી

સમ્યગ્દર્શનના પર્યાયો

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના અગભૂત શબ્દો તેમજ તેના અર્થસૂચક શ્રદ્ધાન સબધીના ઊહાપોહથી એ વિષે થોડો ઘણો પણ ખ્યાલ પાઠક-વર્ગને આવ્યો હશે તે ખ્યાલ મજબુત-ચિરસ્થાયી બને તેટલા માટે સમ્યગ્દર્શનના પર્યાયો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશુ સમ્યગ્-દર્શન, [3]દર્શન, સમ્યક્ત્વ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમકિત, [4]બોધિ એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે જેને એ પ્રાપ્ત

---

૧ સરખાવો તૈત્તિરીયો૦ના બ્રહ્માનન્દવલ્લીના ચતુર્થ અનુવાકગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ—

" तस्य श्रद्धैव शिर । "

મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકમા પણ કહ્યુ છે કે—

" सम्यग्दर्शनसम्पन्न, कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु, ससार प्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥ "

અર્થાત્ જેની પાસે સમ્યગ્-દર્શનરૂપ સપત્તિ છે, તે કર્મથી બધાતો નથી, પરતુ જે આ દર્શનથી રહિત છે, તેને તો સસાર સાપડે છે—તે તો સસારમા રખડે છે

૨ છાયા—

तदेव सत्य नि शङ्क यत् जिनै प्रवेदितम् ।

૩ અત્ર દર્શનનો અર્થ સમ્યક્ત્વ છે કહ્યુ પણ છે કે—

" दसणमिह सम्मत्तं, त पुण तत्तत्थसद्दहणरूव । "

૪ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમા 'બોધિ'નુ લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામા આવ્યુ છે—

" प्राप्तेषु पुण्यत श्रद्धा, कथकश्रवणेष्वपि ।
तत्त्वनिश्चयरूप तद्, बोधिरत्न सुदुर्लभम् ॥ १०९ ॥ "

થયેલ હોય, તેને સમ્યગ્દર્શની, દર્શની, સમ્યક્ત્વી, [1]સમ્યગ્દષ્ટિ, સમકિતવત, બોધિમાન્ એવી સજ્ઞાઓ આપવામા આવે છે

સમ્યગ્-દર્શન અને સમ્યગ્-દષ્ટિમા ભિન્નતા—

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્-દષ્ટિ એ બે શબ્દો વચ્ચે કથચિત્ ભિન્નતા છે એ વાત પણ સાથે સાથે જોઇ લઇએ જેમકે, સમ્યગ્-દર્શન સાદિસાત જ છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિ તો સાદિ-સાત તેમજ સાદિ-અનત એમ બે પ્રકારની છે કેમકે સમ્યગ-દર્શન જઘન્યથી અતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસેઠ (૬૬) સાગરોપમ (કાલ-વિશેષ)થી કઇક અધિક કાલ રહે છે [2]ક્ષાયિક સમ્યક્-ત્વવાળા છદ્મસ્થ (અસર્વજ્ઞ)ની સમ્યગ્-દષ્ટિ સાદિસાત છે, જ્યારે [3]સયોગી-અયોગી કેવલી અને મુક્તાત્માઓની સમ્યગ્-દષ્ટિ સાદિ અનત છે વળી સમ્યગ્-દર્શની [4]અસખ્યેય છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિ તો [5]અનત છે, કેમકે સર્વજ્ઞો-કેવલીઓ સમ્યગ્-દર્શની નથી, પરતુ તેઓ સમ્યગ્-દષ્ટિ તો છે આનુ કારણ એ છે કે જેને [6]સમ્યક્ત્વ-મોહનીય (કર્મ)ના દળિયા હોય, જેને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાન હોય તેને ' સમ્યગ્-દર્શન ' સભવે છે અને કૈવલ્ય અવસ્થામા મોહનીય કર્મનો સવથા નાશ થયેલો હોવાથી તેમજ મતિજ્ઞાનાદિનો અભાવ હોવાથી આ વાત ઘટી શકતી નથી વળી સમ્યગ્-દર્શનનુ ક્ષેત્ર [7]લોકનો અસખ્યાતમો ભાગ છે, જ્યારે સમ્યગ્-દષ્ટિનુ ક્ષેત્ર તો સમસ્ત લોક જેટલુ છે

સમ્યગ્દર્શન વિનાનુ જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન ગણાતુ હોવાથી[8] તેમજ એ મોક્ષનુ [9]બીજ

---

૧ સમ્યગ્ (યથાર્થ) દષ્ટિ છે જેની તે સમ્યગ્-દષ્ટિ જાણવો અર્થાત અત્ર **બહુવ્રીહિ** સમાસ છે, નહિ કે **કર્મધારય**

૨ સમ્યક્ત્વના હવે પછી પાડવામા આવનાર પ્રકારો પૈકી એક છે

૩ જૈન ધર્મ પ્રમાણે મુક્તિ-મહેલ ઉપર પહોચાડનારી નિસરણીના ચૌદ પગથિયા છે આને પારિભાષિક શબ્દોમા ' ચૌદ ગુણસ્થાન ' કહેવામા આવે છે તેમાના ઉત્તમ-સર્વોત્તમ તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનના જીવોને ઉદ્દેશીને આવી સજ્ઞા અપાય છે આ વાત આગળ ઉપર વિચારીશુ

૪-૫ ' અસખ્યેય ' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ જેની સખ્યા ન થઇ શકે એવો થાય છે, પરતુ આ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ છે તેવી જ રીતે ' અનત ' શબ્દથી જેનો અત ન આવી શકે એમ જ ન સમજતા તેનો વિશેષ અર્થ જાણવો આવશ્યક છે આ બન્ને વાતો શ્રીવિનયવિજયગણિકૃત **લોકપ્રકાશ**-માના દ્રવ્ય-લોકના પ્રથમ સર્ગમા ઘણી સારી રીતે સમજાવવામા આવી છે

૬-૭ આ સબધમા આગળ ઉપર માહિતી આપવામા આવશે.

૮ સરખાવો વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત **પ્રશમરતિ** (પ્રકરણ)નુ નિમ્ન-લિખિત પદ્ય —

' सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं, सम्यग्ज्ञानमिति नियमत सिद्धम् ।
आद्यत्रयमज्ञानम-पि भवति मिथ्यात्वसयुक्तम् ॥ २२७ ॥ "

આ પદ્યનો ઉત્તરાર્ધ **પ્રજ્ઞાપના**ની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિ (૫૨૬ મા પત્રાક)મા ટાચણરૂપે નજરે પડે છે

૯ સરખાવો શ્રીદેવગુપ્તસૂરિકૃત નવતત્ત્વપ્રકરણની આ ગાથા —

હોવાથી એના પ્રકારો, એના ભૂષણો, દૂષણો ઇત્યાદિ અનેક દૃષ્ટિએ એના સંબંધમાં વિચાર કરવો આવશ્યક છે, પરંતુ આ બધાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આલેખવામાં આવે તે પૂર્વે એના પ્રથમ લક્ષણગત નિસર્ગ અને અધિગમના ગ્રન્થકારે નિર્દેશ કરેલા લક્ષણો જોઇ લઇએ નિસર્ગનું લક્ષણ એ છે કે—

अनिवृत्तिकरणरूपत्वम्, परोपदेशानपेक्षत्वं वा निसर्गस्य लक्षणम् । (४)

નિસર્ગનું લક્ષણ

અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણ કહો કે ગુરૂ પ્રમુખ પર જનના ઉપદેશની અનપેક્ષા કહો તે 'નિસર્ગ' છે આપણે ૬૯ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ એનો અર્થ સ્વભાવ છે એમા કોઇના ઉપદેશની અપેક્ષા રહેલી નથી

અધિગમનું લક્ષણ એ છે કે—

અધિગમનું લક્ષણ **परोपदेशसापेक्षत्वमधिगमस्य लक्षणम् । (५)**

અર્થાત્ પરના ઉપદેશની અપેક્ષા તે 'અધિગમ' છે

આ ઉપરથી નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વનો ભેદ થોડે ઘણે અંશે સમજી શકાય છે, પરંતુ નિસર્ગના લક્ષણગત અનિવૃત્તિકરણ એટલે શું તેનો તેમજ સમ્યગ્દર્શનના બીજા લક્ષણગત શમાદિ લિંગોનો બોધ થવો બાકી રહે છે એટલે એ દિશામા પ્રયાણ કરીએ

સમ્યગ્દર્શનની રૂપરેખા

યથાર્થ શ્રદ્ધાનને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરાવવામા કુશળ એવા આત્માના પરિણામને—અધ્યવસાયને 'કરણ' કહેવામા આવે છે, એ વાત લક્ષ્યમા રાખી જૈન દાર્શનિક સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જોઇ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણ સમજવા માટે તેની પૂર્વેના યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણોનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઇએ અને તેમા પણ યથાપ્રવૃત્તિકરણ એટલે શુ તે બરાબર ધ્યાનમા આવે તેટલા માટે કર્મના આઠ પ્રકારો, સાગરોપમ તથા પુદ્ગલપરાવર્તનો પરિચય કરવો આવશ્યક છે આથી પ્રથમ કર્મના પ્રકારો વિચારીશુ, જોકે એ પ્રત્યેકના અવાંતર ભેદાદિનુ સ્વરૂપ તો તૃતીય ઉલ્લાસમા આલેખીશુ

કર્મના પ્રકારો—

આપણે છઠ્ઠા પૃષ્ઠમાં બંધ-તત્ત્વનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ જોઇ ગયા છીએ આ બંધના કાર્યના

" सम्मं च मोक्खबीयं, तं पुण भूयत्थसद्दहणरूवं ।
पसमाइलिंगगम्मं, सुहायपरिणामरूवं तु ॥ १ ॥ "

[सम्यक्त्वं च मोक्षबीजं, तत् पुन भूतार्थश्रद्धानरूपम् ।
प्रशमादिलिङ्गगम्यं शुभात्मपरिणामरूपं तु ॥]

ભેદને લઇને [1]પ્રકૃતિ, [2]સ્થિતિ, [3]રસ અને [4]પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે [5] તેમા વળી પ્રકૃતિ-બધના (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય એમ આઠ ભેદો પડે છે પ્રસ્તુતમા આ સ્થે પ્રકૃતિના અવાતર પ્રકારોનો વિચાર ન કરતા મદિરા સમાન મોહનીય કર્મના (૧) દર્શન મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય એ બે ભેદોનો તેમજ એ પ્રત્યેકના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ કરીશુ

દર્શન-મોહનીયનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે જીવાદિ તત્ત્વના સબધમા યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન થવા દેવામા આડે આવવુ-વિઘ્નરૂપ થવુ અર્થાત્ તેનુ કાર્ય યથાર્થ દર્શનનુ આચ્છાદન કરવાનુ છે દર્શન-મોહનીય શબ્દ પણ સૂચવે છે તેમ ' દર્શન ' સાથે એને સબધ છે તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતા સમ્યગ્-દૃષ્ટિનો ઉદય થાય છે

ચારિત્ર-મોહનીયથી એ સમજવાનુ છે કે નિજ સ્વરૂપમા રમણ કરવા રૂપ આત્માના ચારિત્રને અટકાવનારૂ આ કર્મ છે આત્મોપયોગી સાધનોથી દૂર રાખનાર અને ખોટી જજાળો-બાહ્ય આડબરોનો આદર સત્કાર કરાવનારૂ આ કર્મ છે

દર્શન-મોહનીયના સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એ ત્રણ ભેદો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના (૧) કષાય અને (૨) નોકષાય એવા બે ભેદો છે તેમા વળી ' કષાય'ના (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એવા ચાર પ્રકારો છે આ પ્રત્યેકના એક એકથી ઉતરતા બળવાળા (૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સજ્વલન એવા ચાર અવાતર ભેદો છે 'નોકષાય'ના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮)

૧-૪ આ ચારેના અર્થ માટે વિચારો નિમ્ન-લિખિત પદ્ય —

" प्रकृतिस्तु स्वभाव स्यात्, स्थिति कालावधारणम् ।
अनुभागो रसो ज्ञेय, प्रदेशो दलसचय ॥ १ ॥ "

૫ કર્મના (૧) પ્રકૃતિ-કર્મ, (૨) સ્થિતિ-કર્મ, (૩) રસ-કર્મ અને (૪) પ્રદેશ-કર્મ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે, એ વાતો શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત કર્મવિપાક (પ્રથમ કર્મગ્રન્થ)ની દ્વિતીય ગાથાનું પ્રથમ પદ પુષ્ટ કરે છે

" पयइ-ठिइ-रस-पएसा त चउहा "

અત્ર એ ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે જોકે પ્રકૃતિ-કર્મ સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશથી યુક્ત છે, છતા વિવક્ષિત પ્રકૃતિ-બધનુ વર્ણન કરતી વેળાએ સ્થિતિ વગેરેની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે એટલે કે વિવક્ષિતને મુખ્ય ગણી ઇતરને ગૌણ ગણવામા આવે છે એવી રીતે સ્થિતિ-બધના વર્ણન સમયે પ્રકૃતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ત્રણ અગોની અવિવક્ષા સમજવી અને રસ-બધના વર્ણન વખતે શેષ પ્રકૃત્યાદિની ઉપેક્ષા અને પ્રદેશ-બધના નિરૂપણ સમયે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને રસની ગૌણતા સમજવી કહેવાની મતલબ એ છે કે બન્ધના ચાર અગો પૈકી એકનુ કથન ચાલતુ હોય ત્યારે બીજા ત્રણ અગોની અવિવક્ષા છે

સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ એમ નવ પ્રકાર છે[1]

કર્મોની સ્થિતિ

કર્મના ભેદ-પ્રભેદોની આ પ્રમાણે સ્થૂલ રૂપરેખાનુ દર્શન કરી હવે એના સ્થિતિ-કાળ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીએ કર્મ-પુદ્ગલ જેટલા વખત સુધી સમાગી આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થયેલુ રહે-જોડાયેલુ રહે, તેટલો વખત તે કર્મનો સ્થિતિ-કાલ ' યાને ' સ્થિતિ ' કહેવાય છે કર્મ-દ્રવ્ય વધારેમા વધારે જેટલો વખત રહે તે તેનો ' ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ ' અને ઓછામા ઓછો જેટલો કાળ રહે તે તેનો ' જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ ' જાણવો આ બેની વચ્ચેના કાળનુ નામ ' મધ્યમ સ્થિતિ-કાલ ' છે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ ત્રીસ [2]કોડાકોડી સાગરોપમનો, નામ અને ગોત્ર એ પ્રત્યેકનો વીસ કોડાકોડી સાગરોપમનો, અને મોહનીયનો સિત્તેર (સૌથી વધારે) કોડાકોડી સાગરોપમનો અને આયુષ્યનો તેત્રીસ (સૌથી ઓછા) સાગરોપમનો છે વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ સિવાયના કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ કાલ અતર્મુહૂર્તનો છે વેદનીયના જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ પરત્વે મત-ભેદ છે **તત્ત્વાર્થાધિ૦** (અ૦ ૯,[3] સૂ૦ ૧૯) પ્રમાણે તે બાર મુહૂર્તનો છે, જ્યારે **ઉત્તરા૦** (અ૦ ૩૩) પ્રમાણે તે પણ અતર્મુહૂર્તનો છે,[4] નામ અને ગોત્રનો તો આઠ આઠ મુહૂર્તનો છે

આ હકીકત પૂરેપૂરી સમજાય તે માટે ' સાગરોપમ ' એટલે શુ તે જાણવુ જોઇએ પરતુ આ સાગરોપમનુ સ્વરૂપ ' પલ્યોપમ ' ઉપર આધાર રાખે છે એટલે કે પલ્યોપમથી પરિચિત થતા સાગરોપમ સહેલાઇથી સમજી શકાય તેમ છે આ સબધમા આગળ વધીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન

---

૧ આ પ્રમાણે દર્શન-મોહનીયના ત્રણ, કષાયના સોળ અને નોકષાયના નવ ભેદો મળીને મોહનીયના ૨૮ પ્રકારો પડે છે આ સર્વેનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચતુર્થ ઉલ્લાસમા વિચારીશુ

૨ એક કરોડ (કોટિ)ને એક કરોડે ગુણવાથી જે સખ્યા આવે છે, તેને (૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ અર્થાત્ એકડા ઉપર ૧૪ મીડા ચડાવીએ ત્યારે એટલે કે એક શકુને) ' કોડાકોડી ' કહેવામા આવે છે

૩ આ રહ્યુ તે સૂત્ર—

" अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य "

૪ આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ—

" उदहीसरिनामाण, तीसई कोडिकोडीओ ।
उक्कोसिया होइ ठिई, अतमुहुत्त जहन्निया ॥ १९ ॥
आवरणिज्जाण दुण्ह पि, वेयणिज्जे तहेव य ।
अतराए य कम्मम्मि, ठिई एसा वियाहिया ॥ २० ॥ "

[उदधिसदृङ्नाम्ना त्रिंशत् कोटिकोट्य ।
उत्कृष्टा भवति स्थिति अन्तर्मुहूर्त जघन्या ॥ १९ ॥
आवरणीययो द्वयोरपि वेदनीये तथैव च ।
अन्तराये च कर्मणि स्थितिरेषा व्याख्याता ॥ २० ॥]

કરવુ આવશ્યક જણાય છે કે પલ્યોપમના સ્વરૂપ પરત્વે મતભેદો છે કે જેનો યથાપ્રસગ નિર્દેશ કરીશુ

ગોળાકાર ધાન્યના પાત્રને ‘ પલ્ય ’ કહેવામા આવે છે આની ઉપમા અપાયેલા કાળને ‘ પલ્યોપમ ’ કહેવામા આવે છે, પલ્યોપમના, અને એથી કરીને સાગરોપમના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે જેમકે, (૧) ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ, (૨) અદ્ધા-પલ્યોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-પલ્યોપમ, અને (૧) ઉદ્ધાર-સાગરોપમ, (૨) અદ્ધા-સાગરોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-સાગરોપમ વળી આ પ્રત્યેકના બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે અવાતર ભેદો પડે છે આથી સૌથી પ્રથમ આપણે બાદર-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમનુ સ્વરૂપ વિચારીશુ

પલ્યોપમના અને સાગરોપમના ભેદો

ધારો કે [1]ઉત્સેધાગુલથી મપાયેલા એક યોજન (૨૪ આગળ=૧ હાથ, ૪ હાથ=૧ ધનુષ્ય,

---

૧ જૈન શાસ્ત્રમા પરમાણુના (૧) નૈશ્ચયિક (સૂક્ષ્મ) અને (૨) વ્યાવહારિક એમ બે પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે વ્યાવહારિક પરમાણુ અનત નૈશ્ચયિક પરમાણુઓનો બનેલો હોવાથી નિશ્ચય-નય પ્રમાણે ‘ પરમાણુ ’ કહેવાય નહિ, એ નય પ્રમાણે તો તેને ‘ સ્કન્ધ ’ કહેવો જોઇએ પરતુ ગણત્રી કરવામા આ વ્યાવહારિક પરમાણુ કામ લાગે છે તેથી તેમજ આ પરમાણુના પણ શસ્ત્ર વડે બે ભાગ નહિ થઇ શકતા હોવાથી, અગ્નિ વડે તે બાળી શકાતો નહિ હોવાને લીધે તેમજ તેમા છિદ્ર પણ પાડી શકાય તેમ નહિ હોવાને કારણે એને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે પરમાણુ ગણવામા આવ્યો છે આવા અનત વ્યાવહારિક પરમાણુઓ એકઠા મળતા એક ‘ઉત્-શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા’ થાય આવી આઠ ઉત્-શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા મળતા એક ‘શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા’ થાય (**જીવસમાસ**ના ૯૬મા પત્રાકમાની ૯૬મી ગાથામા તો અનત ઉત્-શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા મળવાથી એક ‘ શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા ’ થાય એમ કહ્યુ છે, પરતુ તે હકીકત **ભગવતી** વગેરે આગમ-ગ્રન્થોથી વિરોધાત્મક હોવાથી વિચારણીય છે) આઠ શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકાનો એક ‘ ઊર્ધ્વ-રેણુ ’, આઠ ઊર્ધ્વ-રેણુનો એક ‘ ત્રસ-રેણુ ’, આઠ ત્રસ-રેણુનો એક ‘ રથ-રેણુ ’ [આથી વિપરીત હકીકત **શ્રીજિનભદ્ર**ગણિકૃત **બૃહત્-સગ્રહણી**ની **શ્રીમલયગિરિ**સૂરિકૃત ટીકા (પત્રાક ૧૩૩)મા છે, પરતુ તે અસગત છે એવો ઉલ્લેખ **શ્રીનેમિચન્દ્ર**સૂરિકૃત **પ્રવચનસારોદ્ધાર**ની મુનિરાજ **શ્રીદેવભદ્ર**ના શિષ્ય **શ્રીસિદ્ધસેન** સૂરિએ રચેલી વૃત્તિ (પત્રાક ૪૦૬)મા છે] આઠ રથ-રેણુનો એક દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રના નિવાસી મનુષ્યનો ‘ કેશાગ્ર ’, આઠ કેશાગ્રોનો હરિવર્ષ અને રમ્યક ક્ષેત્રના વાસી માનવનો ‘ કેશાગ્ર ’ આવા આઠ કેશાગ્રોનો હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના રહેવાસી મનુષ્યનો ‘ કેશાગ્ર ’ આવા આઠ કેશાગ્રોનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહના વતની માનવનો ‘ કેશાગ્ર ’ આવા આઠ કેશાગ્રોનો ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રના નિવાસી મનુષ્યનો ‘ કેશાગ્ર ’, આવા આઠ કેશાગ્રોથી એક ‘ લીખ ’ [આવો ઉલ્લેખ **સગ્રહણી**ની બૃહદ્ વૃત્તિમા તેમજ **પ્રવચન**૦ની ટીકા (પત્રાક ૪૦૬)મા છે, જ્યારે ગણધર **શ્રીસુધર્મસ્વામી**એ રચેલી **જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ**ની ઉપાધ્યાય **શ્રીશાન્તિચન્દ્ર**ગણિકૃત **રત્નમજૂષા** નામની વૃત્તિ (પત્રાક ૯૪)મા તો પૂર્વ અને પશ્ચિમના મહાવિદેહના નિવાસી મનુષ્યના આઠ કેશાગ્રોથી એક લીખ થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે], આઠ લીખોની એક ‘ યૂકા ’ (જૂ), આઠ યૂકાનો એક ‘ યવનો મધ્યભાગ ’ અને આઠ યવના મધ્યભાગનો એક ‘ ઉત્સેધાગુલ ’ થાય છે આ હકીકત નીચે મુજબના કોષ્ટક ઉપરથી જોઇ શકાય છે

અનત નૈશ્ચયિક પરમાણુ	=	૧ વ્યાવહારિક પરમાણુ
„ વ્યાવહારિક „	=	„ ઉત્-શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા

૨૦૦૦ ધનુષ્ય=૧ ક્રોશ, ૪ ક્રોશ=૧ યોજન) જેટલી ઊંડાઇ, પહોળાઇ અને લંબાઇવાળા પ્યાલાના

૮ ઉત્-શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા	=	૧ શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા
„ શ્લક્ષ્ણ-શ્લક્ષ્ણિકા	=	„ ઊર્ધ્વ-રેણુ
„ ઊર્ધ્વ-રેણુ	=	„ ત્રસ-રેણુ
„ ત્રસ-રેણુ	=	„ રથ-રેણુ
„ રથ-રેણુ	=	„ કેશાગ્ર (દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રના માનવ સંબંધી)
„ કેશાગ્ર (દે-ઉ)	=	„ „ (હરિવર્ષ રમ્યક „ „ „)
„ „ (હ-ર)	=	„ „ (હૈમવત-હૈરણ્યવત „ „ „)
„ „ (હૈ-હૈ)	=	„ „ (પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહ „ „ „)
„ „ (પૂ-પ મહા)	=	„ „ (ભરત-ઐરાવત „ „ „ „)
„ કેશાગ્રો	=	„ લીખ
„ લીખ	=	„ યૂકા
„ યૂકા	=	„ યવનો મધ્ય-ભાગ
„ યવના મધ્ય-ભાગ	=	„ ઉત્સેધાંગુલ

ઉત્સેધાંગુલથી અઢીગણા વિસ્તારવાળું અને ચારસે ગણા આયામવાળું એટલે કે ઉત્સેધાંગુલથી અઢીગણું પહોળું અને ચારસે ગણું લાંબુ એવું 'પ્રમાણાંગુલ' છે ભરત ચક્રવર્તી કે શ્રીઋષભદેવનું અંગુલ તે 'પ્રમાણાંગુલ' છે વળી જે કાળમાં જે મનુષ્યની ઊંચાઇ પોતાના અંગુલથી ૧૦૮ ગણી હોય, તે કાળમાં તે મનુષ્યનું અંગુલ 'આત્માંગુલ' કહેવાય છે આથી આત્માંગુલ અનિયમિત છે એમ સમજી શકાય છે આ પ્રવચન૦ના વૃત્તિકારનો મત છે (જુઓ પત્રાંક ૪૦૭), જ્યારે પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમાં તો

' जे ण जया मणूसा, तेसिं ज होइ माणरूव तु ।
त भणिअमिहायगुल-मणिअयमाण पुण इम तु ॥ १ ॥ "

એવો ઉલ્લેખ છે ઉત્સેધાંગુલાદિ શું કામમાં આવે છે એ સંબંધમાં પણ મત-ભેદો છે, પરંતુ એનો અત્ર નિર્દેશ ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુઓને શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિકૃત અંગુલ-સપ્તતિકા જોવા ભલામણ કરવામાં આવે છે

જોકે આ પ્રમાણે ઉત્સેધાંગુલાદિ સંબંધી ઊહાપોહ પૂર્ણ થાય છે, છતાં યોજન સાથે તેનો શો સંબંધ છે તે વ્યક્ત કરનાર નીચે મુજબની પ્રવચન૦ની ટીકા (પત્રાંક ૪૦૬)માં સાક્ષીરૂપે આપેલી જીવસમાસની નિમ્નલિખિત ગાથાઓ આપવી દુરસ્ત ગણાશે

" अट्ठेव य जवमज्झाणि अगुल छच्च अगुला पाओ ।
पाया य दो विहत्थी दो य विहत्थी भवे हत्थो ॥ ९९ ॥

चउहत्थ पुण धणुह दुन्नि सहस्साइं गाउय तेसिं ।
चत्तारि गाउया पुण जोयणमेग मुणेयव्व ॥ १०० ॥ "

[अष्टैव यवमध्यानि अङ्गुल षट् च अङ्गुलानि पाद ।
पादौ च द्वौ वितस्ति द्वे च वितस्ती भवत हस्त ॥ ९९ ॥
चतुर्हस्त पुन धनु द्विसहस्राणि गव्यूत तेषाम् ।
चत्वारि गव्यूतानि पुन योजनमेक ज्ञातव्यम् ॥ १०० ॥]

આ ઉપરથી નીચે મુજબનું કોષ્ટક રચી શકાય છે —

આકારનો કુવો છે આ કુવાના વૃત્તની પરિધિના સબંધમા [1]લોકપ્રકાશના પ્રથમ સર્ગમા કહ્યુ છે કે—

" परिधिस्तस्य वृत्तस्य, योजनत्रितयं भवेत् ।
एकस्य योजनस्योन-षष्ठभागेन संयुतम् ॥ ७२ ॥ "

અર્થાત્ એનો પરિધિ (ઘેરાવો) ૩⅙ યોજનથી કઇક ન્યૂન છે [2] આ કુવાને [3]ઉત્તરકુરૂના મનુષ્યના મસ્તક ઉપર એકથી સાત દિવસ સુધીમા ઉગેલા કેશાગ્રોથી ખૂબ ઠાસી ઠાસીને ભરવો આ કુવાને આકણ્ઠ એવો ભરવો કે અગ્નિ કેશાગ્રને બાળી શકે નહિ, પવન તેને હરી શકે નહિ, જળ તેને ભીંજવી શકે નહિ અને ચક્રવર્તીનુ સૈન્ય એના ઉપર થઇને ચાલ્યુ જાય તો કેશાગ્રો જરા પણ નીચા નમે નહિ આવી રીતે કેશાગ્રથી ભરેલા આ કુવામાથી સમયે સમયે એકેક વાળ કાઢવો એમ કરતા કરતા જેટલા કાળ પછી આ કુવો ખાલી થાય તે કાળને ' બાદર-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ ' કહેવામા આવે છે આનુ પ્રમાણ સખ્યાત સમયો જેટલુ છે, કેમકે કેશાગ્રો પણ સખ્યાત છે આવા પલ્યોપમનુ સ્વરૂપ વિચારવાનુ કઇ અન્ય પ્રયોજન નથી, પરતુ એ જ છે કે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમાદિનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે. આના સ્વરૂપ માટે પણ પૂર્વોક્ત કુવો કામમા લેવાનો છે ફેર એટલો જ છે કે બાદર અદ્ધા-પલ્યોપમના પ્રત્યેક સ્વાભાવિક કેશાગ્રના અસત્ કલ્પનાથી અસખ્યેય ખણ્ડો કલ્પવા અત્યન્ત નિર્મળ નેત્રવાળો છદ્મસ્થ પુરૂષ જે અત્યત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલને જોઇ શકે તેના અસખ્યાતમા ભાગે આ ખણ્ડ છે, પરતુ સૂક્ષ્મ પનકના જીવની

૬ અગુલ	=	૧ પાદ (પાદનો મધ્ય તલ-પ્રદેશ)
૨ પાદ	=	„ વિતસ્તિ.
„ વિતસ્તિ	=	„ હાથ.
(૨ હાથ	=	„ કુક્ષિ)
૪ હાથ	=	„ ધનુષ્ય
૨૦૦૦ ધનુષ્ય	=	„ ગાઉ
૪ ગાઉ	=	„ યોજન

૧ જૈન દાર્શનિક સાહિત્યનો આ એક ઉત્તમ ખજાનો છે સાહિત્યના વિશ્વ-કોશ (Encyclopedia) તરીકે આને ઓળખાવી શકાય તેમ છે

૨ જેની ત્રિજ્યા યાને જીવા અડધા યોજનની હોય એટલે કે જેનો વ્યાસ કે વિષ્કભ એક યોજનનો હોય, તેની પરિધિ સામાન્ય રીતે ૩⅙ યોજનની ગણાય છે, જ્યારે સમર્થ ગણિતજ્ઞો એને ગ્રીક અક્ષર π (પાઇ)થી સૂચવે છે આને Incommensurable ગણવામા આવે છે અર્થાત્ આ એક એવો અપૂર્ણાક છે કે જેના અશ અને છેદ પૂર્ણાકથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી.

૩ ક્ષેત્રસમાસની બૃહદ્ વૃત્તિ તેમજ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમા આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે, જ્યારે પ્રવચન૦ની વૃત્તિ તેમજ સગ્રહણીની બૃહદ્ વૃત્તિમા સામાન્ય રૂપથી કેશાગ્રનો નિર્દેશ છે 'વીરજયસેહર' થી શરૂ થતા ક્ષેત્રવિચારની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમા તો કહ્યુ છે કે દેવકુરૂ અને ઉત્તરકુરૂમા જન્મેલ સાત દિવસના ઘેટાના ઉત્સેધાગુલ પ્રમાણક રોમના પ્રથમ આઠ ખણ્ડ (ટુકડા) કરવા આ પ્રત્યેક ખણ્ડના આઠ આઠ ખણ્ડ સાત વાર કરવા એટલે એક રોમના ૮⁷ = ૨૦૯૭૧૫૨ ખણ્ડો થશે આવા રોમ-ખણ્ડથી તે કુવાને-પલ્યને ભરવો

અવગાહના-ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય ગુણો છે[1] [2]વૃદ્ધ-વાદ પ્રમાણે આ ખણ્ડ બાદર પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયના શરીર જેટલો છે આ પ્રમાણના સરખા ખણ્ડોથી પૂર્વોક્ત કુવો ભરવો આમાથી પ્રતિસમય એકેક ખણ્ડ બહાર કાઢતા જેટલા કાળે તે કુવો ખાલી થાય, તે કાળને 'સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ' કહેવામા આવે છે આ કાળમા સખ્યેય વર્ષ-કોટિનો સમાવેશ થાય છે

બાદર-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ માટેના કેશાગ્રોથી ભરેલા કુવામાથી એકેક કેશાગ્ર પ્રતિસમય નહિ બહાર કાઢતા દર સો વર્ષે બહાર કાઢવામા જેટલો વખત વીતી જાય, તેને ' બાદર-અદ્ધા પલ્યોપમ ' કહેવામા આવે છે (આમા સખ્યેય વર્ષ-કોટિનો અન્તર્ભાવ છે) એવી રીતે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમ માટેના (કેશાગ્રના) ખણ્ડોથી ભરેલા કુવામાથી એકેક ખણ્ડ સો સો વર્ષે બહાર કાઢી કુવાને તદ્દન ખાલી કરતા જેટલો કાળ વ્યતીત થાય, તેને ' સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પલ્યોપમ ' કહેવામા આવે છે

બાદર-ઉદ્ધાર પલ્યોપમના કેશાગ્રોથી જેટલા આકાશ-પ્રદેશ સ્પર્શાયેલા છે, તે પ્રદેશો પૈકી પ્રત્યેકનુ એકેક સમયે અપહરણ કરતા જેટલો કાળ લાગે, તે ' બાદર-ક્ષેત્ર-પલ્યોપમ ' જાણવો આ કાળ દરમ્યાન અસખ્યેય [3]ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીઓ પસાર થઇ જાય છે

સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-પલ્યોપમના ખણ્ડોથી જે આકાશ-પ્રદેશોનો સ્પર્શ થયો હોય તેમજ જેનો [4]ન થયો હોય તે પૈકી [5]પણ પ્રત્યેક પ્રદેશનુ સમયે સમયે અપહરણ કરતા સર્વ પ્રદેશોનુ

---

૧ અનુયોગદ્વાર (ગા૦ ૧૦૮, પત્રાંક ૧૮૦)માં કહ્યુ પણ છે કે—

' तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं किज्जइ ते णं वालग्गा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा "

[तत्र एकैकस्य बालाग्रस्य असङ्ख्येयानि खण्डानि क्रियन्ते, तानि बालाग्राणि दृष्ट्यवगाहनतः असङ्ख्येयभागमात्राणि सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य शरीरावगाहनाया असङ्ख्येयगुणानि]

૨ જુઓ અનુયોગ૦ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા આના ઉલ્લેખ માટે જુઓ પ્રવચન૦ની વૃત્તિ (પત્રાંક ૩૦૨)

૩ દશ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ મળીને એક 'ઉત્સર્પિણી' કે એક 'અવસર્પિણી' થાય છે

૪ ખુબ ઠાસી ઠાસીને ભરેલા કેશાગ્રોથી કોઈ નભ-પ્રદેશ સ્પર્શવો બાકી રહી જાય, એ વાત યુક્તિ-સગત છે, કેમકે આ કેશાગ્રોના ખણ્ડો કરતાં પણ નભ પ્રદેશ અત્યત સૂક્ષ્મ છે આ વાત ધ્યાનમા આવે તેથી એક દૃષ્ટાન્ત વિચારીશુ કોળાં (કૂષ્માણ્ડ)થી ભરેલા વાસણમાં બીજોરાં (માતુલિંગ) માઈ શકે છે વળી તેમાં બિલ્લુ (બિલ્વ)નો સમાવેશ થઇ શકે છે આમાં પણ વળી આમળાં (આમલક), તેમાં બોર, વળી તેમા ચણા એમ એકેકથી નાની નાની વસ્તુઓ સમાવી શકાય છે

૫ " આથી ઉત્સેધાગુલથી પ્રમિત યોજન જેટલા આયામ, વિષ્કમ્ભ અને ઊડાઈવાળા પલ્યમાં જેટલા આકાશ-પ્રદેશો છે તે પૈકી " એમ અર્થ કરી શકાય છે, છતાં જે ઉપર પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યુ છે તે દૃષ્ટિવાદને અનુસાર છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે

અપહરણ કરવામા જેટલી વાર લાગે, તેને ' સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પલ્યોપમ ' સમજવો આ પૂર્વોક્ત કાળ કરતા અસખ્યેય ગુણો છે

આ પ્રમાણે આપણે વિવિધ જાતના પલ્યોપમનો વિચાર કર્યો આ પ્રત્યેક પ્રકારના પલ્યોપમને દશ કોડાકોડીએ ગુણતા જે જવાબ આવે, તે તે જાતના સાગરોપમનું માપ છે અર્થાત દશ કોડાકોડી બાદર-ઉદ્ધાર પલ્યોપમનો બાદર-ઉદ્ધાર-સાગરોપમ થાય ઈત્યાદિ

સૂક્ષ્મ ત્રણ પ્રકારના સાગરોપમોનાં પ્રયોજનો—

ત્રિવિધ બાદર સાગરોપમની વ્યાખ્યા તો સૂક્ષ્મ સાગરોપમના સ્વરૂપની સમજુતી માટે છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમાદિનુ ખાસ પ્રયોજન છે જેમકે અઢી સૂક્ષ્મ-ઉદ્ધાર-સાગરોપમ યાને ૨૫ કોડાકોડી સૂક્ષ્મ-પલ્યોપમના જેટલા સમયો છે તેટલી સખ્યા [1]તિર્યગ્-લોકના દ્વીપ-સમુદ્રની છે સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ નારક, તિર્યંચ વગેરે જીવોની કર્મ-સ્થિતિ, [2]કાય-સ્થિતિ અને [3]ભવ-સ્થિતિનુ માપ દર્શાવવામા કામ લાગે છે પૃથ્વીકાયાદિ જીવેની સખ્યાનુ નિરૂપણ કરવામા સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર સાગરોપમનો ખપ પડે છે પ્રસ્તુતમા આપણે જેનુ કામ છે તે તો ' સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ ' છે, કેમકે ૭૭મા પૃષ્ઠમા કર્મની જે સ્થિતિની હકીકત દર્શાવી છે, તેમા આનુ જ કામ છે આથી કદાચ પાઠક-મહાશયને એમ ભાસે કે હવે અનિવૃત્તિકરણના સ્વરૂપના દર્શન માટે વિલબ નહિ થાય, પરતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તેમ નથી હજી પુદ્ગલ-પરાવર્તની પ્રરૂપણારૂપી તરગિણી તરી જવાની બાકી રહે છે. એટલે એનુ સ્વરૂપ યથામતિ આલેખીશુ

પુદ્ગલ-પરાવર્ત—

અનન્ત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી મળે ત્યારે એક ' પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' થાય ભૂત કાળમા એવા અનન્ત પસાર થઇ ગયા અને અને ભવિષ્યમા પણ એથી અનન્ત ગુણા પસાર થશે[4]

---

૧ આનુ સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે સામાન્ય રીતે આને મર્ત્ય-લોક તરીકે ઓળખાવી શકાય જુઓ ઋષભ૦નુ મારૂ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૫)

૨ બીજા કાયમાં ન ઉત્પન્ન થતાં એકના એક કાયમાં ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થવામાં જેટલો વખત વીતી જાય તેને ' કાય-સ્થિતિ ' કહેવામાં આવે છે

૩ આનુ બીજુ નામ આયુષ્ય છે

૪ ભગવતી, વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિ વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞપ્તિ ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખતા પાચમા અગમાં તો " **अणागयद्धा ण तीयद्धाओ समाहिय०** ' એ સૂત્રમાં અનાગત કાળ અતીત કાળથી એક સમય અધિક કહ્યો છે, જ્યારે અત્ર તો અનન્ત ગુણો કહેવામાં આવ્યો છે તે કેવી રીતે સગત છે એમ સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનુ સમાધાન એ છે કે અનાગત કાળનો અન્ત નથી તેમજ અતીત કાળની આદિ નથી આ પ્રમાણે એ બને અનન્ત હોવાથી સમાન છે પરતુ એ બેની વચ્ચે પ્રભુનો પ્રશ્ન-સમય છે તે સમયનો વિનાશ નહિ થઇ ગયેલો હોવાથી તેની અતીત કાળમાં ગણના થઇ શકે નહિ ભવિષ્યત્ કાળના અવિનાશરૂપ ધર્મ સાથે એની સમાનતા હોવાથી એનો અનાગત કાળમા અતર્ભાવ કરી શકાય છે આ રીતે વિચારતાં ભગવતીનો ઉલ્લેખ યુક્તિ-યુક્ત જણાય છે હવે જે ઉલ્લેખ સાથે એનો વિરોધ આવે છે

આ પુદ્ગલ પરાવર્તના (૧) દ્રવ્ય, (૨) ક્ષેત્ર, (૩) કાળ અને (૪) ભાવ એ ભેદથી ચાર પ્રકારો પડે છે. વળી આ પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે બે અવાતર ભેદો છે. આ પૈકી સૌથી પ્રથમ બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ પરાવર્તનુ સ્વરૂપ વિચારીએ

વર્ગણાનુ લક્ષણ અને તેના પ્રકારો

પરમાણુઓના સમુદાયથી બનેલા એક પ્રકારના સ્કન્ધને ' વર્ગણા ' કહેવામા આવે છે. આના (૧) [1]ઔદારિકશરીરવર્ગણા, (૨) વૈક્રિયશરીરવર્ગણા, (૩) તૈજસશરીરવર્ગણા, (૪) કાર્મણશરીરવર્ગણા, (૫) ભાષા-વર્ગણા (૬) શ્વાસોચ્છ્વાસ-વર્ગણા અને (૭) મનો-વર્ગણા એમ સાત ભેદો છે.

બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્તનુ સ્વરૂપ—

આ ચાદ [2]રજ્જુ પ્રમાણ જેટલી ઉંચાઇવાળા લોકમા રહેલા તમામ પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરની વર્ગણારૂપે ગ્રહણ કરી છોડી દેવા, એવી રીતે આ પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય વર્ગણારૂપે પરિણમાવી-ભોગવી ત્યજી દેવા, એવી રીતે બીજી બધી વર્ગણારૂપે તે સર્વેને ભોગવી તેનો ત્યાગ કરવો, આ પ્રમાણે કરતા એક જીવને જેટલો વખત લાગે, તેને બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ' કહેવામા આવે છે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કાળ ધ્યાનમા આવે એટલા માટે જ આનુ સ્વરૂપ વિચારવુ પડે છે.

તેનો વિચાર કરીએ. આ વિચાર કરતી વેળાએ જો અતીત અને અનાગત કાળને સમાન માનીએ, તો એક સમય પૂર્વેના અતીત કાળથી અનાગત એક સમય વધારે ગણાય. એવી રીતે બે સમય પૂર્વેના અતીતમાં અને તે સમયના અનાગતમાં બે સમયનુ અતર પડે એવી રીતે આ બે વચ્ચે જોઇએ તેટલુ અતર કલ્પી શકાય છે વળી અનાગતમાંથી ગમે તેટલો સમય ઓછો થાય છતાં તેનો કોઇ દિવસ અત આવનાર નથી, એ તરફ લક્ષ્ય આપતાં અતીત કાળ કરતાં અનાગત કાળ અનન્ત ગુણો છે એમ કહેલુ ન્યાય્ય સમજાય છે આ હકીકતને ધ્યાનમા લઇને તો પ્રવચન૦ના ૧૬૧ મા દ્વારમાં કહ્યુ પણ છે કે—

" ओसप्पिणी अणता, पोग्गलपरियट्टओ मुणेयव्वो ।
तेऽणता तीयद्धा, अणागयद्धा अणतगुणा ॥ ६९ ॥ "
[उत्सर्पिण्योऽनन्ता पुद्गलपरिवर्तको ज्ञातव्य ।
तेऽनन्ता अतीताद्धा अनागताद्धा अनन्तगुणा ॥]

૧ જૈન શાસ્ત્રમાં (અ) ઔદારિક, (આ) વૈક્રિય, (ઇ) આહારક, (ઈ) તૈજસ અને (ઉ) કાર્મણ એમ પાંચ પ્રકારના શરીર ગણાવેલાં છે આ બધાનાં લક્ષણાદિનો અત્ર વિચાર કરીશુ નહિ, કેમકે આ ઉલ્લાસમાં આગળ ઉપર તે વિચારવામાં આવનાર છે, પરતુ પાંચ શરીરો પૈકી આહારક શરીરનુ અત્ર કેમ ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ નથી એનો ઉત્તર આપીશુ તે એ છે કે આહારક શરીર કોઇ પણ જીવને સમસ્ત સસારમા વધારેમાં વધારે ચાર વાર જ પ્રાપ્ત થાય છે એથી કરીને પુદ્ગલ-પરાવર્તમાં તે ઉપયોગી નહિ હોવાથી તે વિષે અત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી

૨ જુઓ રજ્જુનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૫)

મતાંતર—

આ કાળ પરત્વે મત-ભેદ છે એમ પ્રવચન૦ના ૧૬૧ મા દ્વારમાના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઇ શકાય —

" अह्व इमो दव्वाई ओराल-विउव्व-तेय-कम्मेहिं ।
नीसेसदव्वगहणम्मि बायरो होइ परियट्टो ॥ ४२ ॥ "

અર્થાત અથવા અન્ય આચાર્યોના મત પ્રમાણે ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એ ચાર પ્રકારની, નહિ કે સાત પ્રકારની, વર્ગણારૂપે સમસ્ત પુદ્‌ગલોને ભોગવી ત્યજી દેવા તે ' બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્‌ગલ-પરાવર્ત ' છે

સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્‌ગલ-પરાવર્તનુ સ્વરૂપ—

અનેક ભવોમા ભ્રમણ કરતા કરતા કોઇ જીવ સમગ્ર લોકના પુદ્‌ગલોને ઔદારિક શરીરની વર્ગણારૂપે ભોગવી ત્યજી દેવાનુ કાર્ય કરતો હોય, તેવામા તે અન્ય પ્રકારની વર્ગણારૂપે કોઇ પુદ્‌ગલને પરિણમાવે-ભોગવે અને તેને છોડી દે, તો તે પુદ્‌ગલને જે વિજાતીય વર્ગણારૂપે પરિણમાવી હોય તેની આમા ગણુની થઇ શકે નહિ, કેમકે બાદર-દ્રવ્ય-પુદ્‌ગલ-પરાવર્તમા ગમે તેમ-વ્યતિક્રમ પૂર્વક પણ સમગ્ર પુદ્‌ગલોને સમસ્ત વર્ગણારૂપે ભોગવી છોડી દેવા એ હેતુ છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય પુદ્‌ગલ-પરાવર્તમા તો ક્રમ પૂર્વક જ વિવક્ષિત સજાતીય વર્ગણારૂપે તમામ પુદ્‌ગલોને ભોગવી ત્યજી દેવા ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે

ક્ષેત્ર પુદ્‌ગલ-પરાવર્તના બે પ્રકારો—

સમગ્ર લોકવ્યાપી આકાશના કોઇ [1]પ્રદેશમા મરણ થયુ હોય, ત્યાર પછી તેની નજીકના કે દૂરના આડા અવળા પ્રદેશમાં મરણ થાય, એવી રીતે જેટલા કાળે કોઇ એક જીવનુ સમગ્ર આકાશ-પ્રદેશમા મરણ થઇ રહે, તેટલા કાળને ' બાદર-ક્ષેત્ર-પુદ્‌ગલ-પરાવર્ત ' કહેવામા આવે છે પરતુ આ મરણો અનુક્રમે થતા એટલે કે જે એક પ્રદેશમા મરણ થયુ હોય તેની નજદીકના-પ્રદેશમા મરણ થવા પૂર્વે અન્ય કોઇ પ્રદેશમા મરણ થયુ હોય તો તે પ્રદેશની ગણના ન કરવી, પરતુ જ્યારે ફરીથી અનન્તરવર્તી પ્રદેશમાં જ મરણ થાય તો તેની ગણના કરવી, એવી રીતે ક્રમસર પ્રદેશોમા મરણ થતાં જેટલો કાળ વ્યતીત થઇ જાય, તેને ' સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્‌ગલ-પરાવર્ત ' કહેવામા આવે છે

કાલ-પુદ્‌ગલ-પરાવર્તનુ પ્રરૂપણ—

અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણીના જેટલા સમયો છે, તે પૈકી પ્રત્યેક સમયમાં મરણ થવામા

૧ જોકે જીવની ઓછામાં ઓછી અવગાહના પણ અસંખ્યેય પ્રદેશ જેટલી છે, છતાં કોઇ વિવક્ષિત દેશમાં મરનાર જીવનો કોઇ એક વિવક્ષિત પ્રદેશને પ્રથમ પ્રદેશ તરીકે ગણી લેતા.

(ભલે તે પછી વ્યતિક્રમ પૂર્વક હોય) જેટલો કાળ વીતી જાય, તે 'બાદર-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવાય છે પરંતુ પ્રથમ સમયે મર્યા પછી તે જીવ પાછો જ્યારે તદનન્તર દ્વિતીય સમયમા મરે ત્યારે જ તે દ્વિતીય સમય ગણાય અને વચ્ચેના જે સમયોમા તેનુ મરણ થયુ હોય તે સમયો ગણત્રીમાં ન લેવાય, એવી રીતે ક્રમસર મરણવિષયક સમયો જ ગણતા સમગ્ર સમયોનો વારો આવી જતા જેટલો કાળ વહી જાય, તેને 'સુક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામા આવે છે

આ વાત વિસ્તારથી વિચારીશુ ધારો કે કોઇ જીવ આ અવસર્પિણીના પ્રથમ સમયમા મરણ પામ્યો ત્યાર પછી અવસર્પિણીના બીજા સમયમા તેનુ મરણ ન થયુ તો આ અવસર્પિણીનો બાકીનો સમગ્ર કાળ તેમજ સંપૂર્ણ ઉત્સર્પિણીનો કાળ એટલે કે વીસ કોડાકોડી સાગરોપમમા એક સમય ન્યૂન એટલા કાળ પછી જ્યારે અવસર્પિણી આવે ત્યારે ગણનામા કામ લાગે એવો દ્વિતીય સમય આવે છે આ દ્વિતીય સમયમા તેનુ મરણ થાય તો તે લેખે ગણાય, નહિ તો ફરીથી અન્ય અવસર્પિણી માટે રાહ જોવાની બાકી રહે છે એમ કરતા દ્વિતીય સમયમા મરણ થાય, ત્યાર પછી અવસર્પિણીના તૃતીય સમયમા તેનુ મરણ થવુ જોઇએ. આમ જો દ્વિતીય સમય પછી તરત જ તેનુ તૃતીય સમયમા મૃત્યુ ન થાય તો વળી અન્ય અવસર્પિણી આવે ત્યા સુધીમા જે કોઇ પણ સમયમા તેનુ મરણ થયેલુ હોય તે ગણાય તેમ નથી, પરંતુ જ્યારે અવસર્પિણીના તૃતીય સમયમાજ તેનો દેહ પડે ત્યારે જ તે સમય કામમા લઇ શકાય આવી રીતે અવસર્પિણીના અગણિત સમયોમા ક્રમશ મરણ થતા કેટલો બધો કાળ વ્યતીત થઇ જાય એ તો વિચક્ષણ જન એની મેળે વિચારી લેશે

ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્તનુ સ્વરૂપ—

અસખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા અનુભાગ-બન્ધના સ્થાનો છે આ સ્થાનોના નિષ્પાદક કષાયના ઉદયરૂપ અધ્યવસાયો છે એટલે તેની સખ્યા પણ એટલી જ છે આ અધ્યવસાયોમા મન્દતા-તીવ્રતાની અપેક્ષાએ તરતમતા રહેલી છે આ પૈકી અત્યત મન્દ એવા અધ્યવસાય પૂર્વક કોઇ જીવ મરે, ત્યાર પછી એનાથી જરા ઓછા મન્દ અધ્યવસાયે મરે આ પ્રમાણે મરણ થાય તે પૂર્વે બીજા કોઇ અધ્યવસાય પૂર્વક તેનુ મરણ થયુ હોય તે તે અધ્યવસાયોને પણ ગણત્રીમા લેવામા આવે અને એવી રીતે સમસ્ત અધ્યવસાયો પૂર્વક મરણ થઇ રહેવામા જેટલો વખત વીતી જાય, તેને 'બાદર-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામા આવે છે પરતુ જ્યા અધ્યવસાયની તરતમતા લક્ષ્યમા રાખીને અર્થાત્ એક અધ્યવસાય પૂર્વકના મરણ પછી તદનન્તર અધ્યવસાય પૂર્વક જ જો મરણ થાય (ભલે તેમ થાય તે પૂર્વે બીજા કોઇ અધ્યવસાય પૂર્વક મરણ થયુ હોય તો તેની નોધ ન લેવાય) તો જ તે અધ્યવસાય ગણત્રીમા લેવાય, એવી રીતે વિચારતા જેટલો કાળ વ્યતીત થાય, તેને 'સૂક્ષ્મ-ભાવ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત' કહેવામા આવે છે

આ ગ્રન્થકારકૃત સમ્યક્ત્વપ્રદીપ (પૃ૦ ૧૩)મા કહ્યુ છે [1]તેમ અત્ર એ ઉમેરવુ અના-

---

૧ કોઇ અન્ય ગ્રન્થમા આવો ઉલ્લેખ મારા જોવામા આવ્યો નથી.

વસ્યક નહિ ગણાય કે સૂક્ષ્મ-દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત કરતા સૂક્ષ્મ-ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તનો કાળ અધિક છે એનાથી પણ સૂક્ષ્મ-કાલ-પુદ્ગલ-પરાવર્ત ચઢી જાય છે

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તાદિના સ્વરૂપ તરફ લક્ષ્ય આપતા સમજી શકાય છે કે પુદ્ગલ-પરાવર્તનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ દ્રવ્ય-પુદ્ગલ-પરાવર્ત સિવાય અન્યત્ર સુઘટિત થતો નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે પુદ્ગલોનુ પરિવર્તન થવુ-અન્ય રૂપે પરિણમવુ એ આનો વ્યુત્પત્તિ-જન્ય અર્થ તો અન્યત્ર કામ લાગતો નથી આથી એના પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તરૂપ અર્થનો વિચાર કરવો જોઇએ ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીનુ માપ એ અત્ર નિમિત્ત છે આ નિમિત્ત તો ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ-પરાવર્તમા બરાબર ઘટી શકે છે, એટલે એ સબંધમા કઇ નિવેદન કરવુ બાકી રહેતુ નથી પરંતુ આ સિવાયના વિશિષ્ટ પ્રયોજનો જાણવા બાકી રહે છે, પરંતુ તેને રોશન કરનાર કોઇ ઉલ્લેખ મારા જોવામા નથી

પુદ્ગલ-પરાવર્તનો અર્થ

મોક્ષ-ગમન પૂર્વેની કેટલીક સ્થિતિઓ—

શ્રવણસંમુખી કાળ

જન્મ, જરા (ઘડપણ) અને મરણરૂપ જલતરંગોથી વ્યાપ્ત ભીષણ ભવ-સમુદ્રમા મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મોની પ્રેરણાથી અનન્ત પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળ પર્યંત [1]અવ્યવહારરાશિ-સૂક્ષ્મ નિગોદના ભવોમા અનેક પ્રકારના અસહ્ય દુ ખોનો અનુભવ કરતા કરતા [2]અકામનિર્જરાદિ હેતુના બળથી વ્યવહારરાશિમા આવેલા જીવને મોક્ષ ગમન માટે જ્યારે બે પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે તેને નિર્વિકલ્પણે ધર્મનુ શ્રવણ કરવાની અભિલાષા થાય છે આ કાળને ' શ્રવણસમુખી કાળ ' કહેવામા આવે છે આવી રીતે આ જીવને સસારમા રખડપટ્ટી કરતા

માર્ગસમુખી કાળ

કરતા જ્યારે મુક્તિ મેળવવા માટે અર્થાત્ આત્માની સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવા માટે દોઢ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલો કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે પૂર્વની અપેક્ષાએ પરિણામની વિશુદ્ધતા હોવાથી તે જીવને ધાર્મિક માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરવા માટે અનુકૂળ માર્ગાનુસારી ગુણોને મેળવવા માટે ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે આ કાળને ' માર્ગસમુખી કાળ ' કહેવામા આવે છે આ કાળે આત્માનો જે પરિણામ હોય છે તેથી પણ તેનો પરિણામ વિશેષ શુદ્ધ થતા કર્મોની સ્થિતિને અકામનિર્જરા દ્વારા ઓછી

---

૧ આનુ સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમાં વિચારવામા આવનાર છે, જોકે એની આછી રૂપરેખા ઋષભના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૦૧)માં આલેખવામાં આવી છે

૨ આ સબંધમાં જોકે ગ્રન્થકાર પચમ ઉલ્લાસમાં સ્વલ્પ પ્રકાશ પાડે છે છતાં એનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ અત્ર વિચારવુ અસ્થાને નહિ લેખાય નિર્જરા કે જેનુ લક્ષણ આપણે ૭૨મા પૃષ્ટમા જોઇ ગયા છીએ, તેના સકામ-નિર્જરા અને અકામ-નિર્જરા એવા બે પ્રકારો છે મારા કર્મોનો ક્ષય થાઓ એવી બુદ્ધિપૂર્વક તપશ્ચર્યાદિ અનુષ્ઠાનો દ્વારા તેનો ક્ષય કરવો-તેને આત્માથી વિખૂટાં કરવા-ખેરવી નાખવાં તે 'સકામ-નિર્જરા' છે ત્યારે કર્મની સ્થિતિ-કાળ પૂર્ણ થતા કર્મ પોતાની મેળે ખરી પડે, તે અકામ-નિર્જરા' છે.

કરતા જીવને જે સમયે સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી છૂટવાને માટે એક પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો કાળ બાકી રહે છે, ત્યારે બાહ્ય આડંબરવાળા વિવિધ ધર્મોને હેય ગણી વીતરાગે દર્શાવેલા માર્ગનો આશ્રય લેવાની તેને ઉત્કંઠા થાય છે આ કાળને ' ધર્મ–યૌવન–કાળ ' કહેવામા આવે છે આ ધર્મ-યૌવન કાળમા જ મોક્ષે જનારા જીવને દ્રવ્યાદિ કારણોને અનુસાર તથા ભવ્યત્વ–દશાનો પરિપાક થવાથી એવો પરિણામ ઉદ્ભવે છે કે જેના બળથી–જે કરણથી તે [1]આયુષ્ય કર્મ સિવાયના બાકીના જ્ઞાનાવરણીયાદિ સાતે કર્મોની અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિ અન્તઃકોટાકોટિ સાગરોપમ એટલે પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી શેષ રહે છે આ કરણને ' યથાપ્રવૃત્તિકરણ ' કહેવામા આવે છે

ધર્મયૌવન કાળ

સ્થિતિ-ઘાત અને કૃતનાશ તથા અકૃતાગમના દોષોનું નિવારણ—

અત્ર કોઇ શકા કરે કે જે જીવે જે કર્મની જેટલી સ્થિતિ બાંધેલી હોય, તેટલા કાળ સુધી તે જીવે તેને ભોગવવી જ જોઇએ આમ હોવા છતા અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ અધ્યવસાયોના સમૂહ રૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા જ્યારે એ દીર્ઘ સ્થિતિના નાશની વાત નિવેદન કરવામા આવે છે, તો એ વાત કેમ સભવી શકે ? વળી જો તે સભવે છે, તો બાંધેલ સ્થિતિ સુધી કર્મ નહિ ભોગવવુ પડતુ હોવાથી ' કૃતનાશ ' અને ઓછી સ્થિતિનું કર્મ ન બાંધવા છતાં તે અલ્પ સમયમા ભોગવાઈ જાય છે એથી ' અકૃતાગમ ' એમ બે દોષો શુ ઉપસ્થિત થતા નથી ?

આના સમાધાનાર્થે નિવેદન કરવાનુ કે પ્રથમ તો આ પ્રશ્ન જ અસ્થાને છે કેમકે યથાપ્રવૃત્તિકરણ દ્વારા દીર્ઘ સ્થિતિનો કઈ કૃત્રિમ નાશ થતો નથી જેટલી સ્થિતિ બાંધવામા આવી હોય તેનો અમુક ભાગ સ્વાભાવિક રીતે વ્યતીત થતા જેટલી સ્થિતિ રહે, તે સ્થિતિ બાંધેલી સ્થિતિ કરતા ઓછી થઇ છે એમ જરૂર કહેવાય, પરતુ તેથી આ સ્થિતિનો પ્રયત્નજન્ય નાશ થયો છે એમ ન જ કહેવાય જ્યા સુધી આવો નાશ ન થાય ત્યા સુધી કૃતનાશાદિ દોષોને માટે અવકાશ કયાથી સભવી શકે ? ખરી રીતે આવા દોષોનુ ઉત્થાન સ્થિતિ–ઘાત પરત્વે સભવે છે,[2] કેમકે સ્થિતિ–ઘાતનો અર્થ એ છે કે જેટલી સ્થિતિ બાંધેલી હોય, તેમા સ્વાભાવિક રીતે વખત જતા તે જેટલી ઓછી થાય એટલો જ તેમા ઘટાડો થાય છે એમ નથી, કિન્તુ તે ઉપરાત [3]અપવર્તના કરણ

સ્થિતિઘાતનો અર્થ

---

૧ આયુષ્ય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે એટલે એની સ્થિતિ તો સદા અન્ત–કોટાકોટિ સાગરોપમની હોવાથી અત્ર તેનું વર્જન કરવામા આવ્યુ છે

૨ આ હકીકત અપવર્તનીય આયુષ્યને પણ લાગુ પડે છે આ આયુષ્યનુ સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમાં વિચારવામાં આવશે

૩ ' કરણ ' એ જીવના વીર્ય–વિશેષનુ નામ છે આવાં કરણો આઠ છે —
(૧) બન્ધન–કરણ, (૨) સક્રમણ–કરણ, (૩) ઉદ્વર્તના–કરણ, (૪) અપવર્તના–કરણ, (૫) ઉદીરણા–કરણ (૬) ઉપશમ–કરણ, (૭) નિધત્તિકરણ, અને (૮) નિકાચના–કરણ આ આઠેનું સ્વરૂપ કમ્મપયડીમાં બહુ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામા આવ્યુ છે પ્રસ્તુતમાં આપણે અપવતના

દ્વારા તેમા સવિશેષ ઘટાડે કરવામા આવે છે એટલે કે સ્વાભાવિક સ્થિતિનો પ્રયત્નપૂર્વક હ્રાસ-નાશ થાય છે આનુ નામ ' સ્થિતિ-ઘાત ' છે

આથી સમજી શકાય છે કે આ પ્રશ્નને અત્યારે તો ચાલુ વિષય સાથે સબધ નથી, છતા આ સમ્યક્ત્વના પ્રકરણમા આગળ ઉપર વિચારમા આવનાર સ્થિતિ-ઘાત તથા રસ-ઘાત સાથે તેનો ઘનિષ્ઠ સબધ છે એટલે અત્ર એનો ઉત્તર આપવો સર્વથા અપ્રાસગિક નહિ લેખાય

અધ્યવસાયનુ પ્રાબલ્ય—

સૌથી પ્રથમ તો એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ કે અધ્યવસાયનો પ્રતાપ કઈ ઓરજ છે આત્મા અત્યત મલિન અધ્યવસાયની મદદથી અતર્મુહૂર્ત જેટલા અલ્પ સમયમા પણ સાતમી નરકે સિધાવવા લાયક કર્મ-દલિકો (દળિયા) એકઠા કરી શકે છે તેવી રીતે અતિશય શુભ અધ્યવસાયના અવલબનથી ટુક સમયમા આવા દલિકોને વિખેરી નાખી મુક્તિ-ગમન પણ કરી શકે છે શકા રહેતી હોય તો વિચારો [1]શ્રીપ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિનુ દૃષ્ટાન્ત

કરણનો વિચાર કરીશુ જે વીર્ય વિશેષ વડે કર્મની સ્થિતિ કે તેના રસમાં ઘટાડો કરાય, તે 'અપવર્તના કરણ ' કહેવાય છે

૧ આ રાજર્ષિના ચરિત્રથી ભાગ્યે જ કોઇ જૈન અપરિચિત હશે, પરતુ અજૈન વર્ગને ઉદ્દેશીને તો તેનુ નીચે મુજબ સ્થૂળ સ્વરૂપ આપ્યા વિના નહિ ચાલે—

'ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત' નગરમાં વેરીઓને વશ કરવામાં નિપુણ અને ન્યાયના નમુનારૂપ પ્રસન્નચન્દ્ર નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા આ નગરમાં એક વેળા શ્રીમહાવીર પ્રભુનુ સમવસરણ થયુ આ વાતથી વાકેફગાર થતાં રાજા તેમની પતિતપાવની દેશના સાંભળવા ગયા શ્રવણનુ મનન કરતા તેમને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એથી પોતાના બાળક પુત્રને રાજગાદી સોંપી તેમણે પોતે દીક્ષા લીધી આ રાજર્ષિ ધર્મ ધ્યાનમાં તલ્લીન બની એક દિવસ 'રાજગૃહ' નગરની બહાર કાયોત્સર્ગ ધ્યાને રહ્યા એવામાં તેમના શહેરના (' ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત ' નગરના) બે વણિકો ત્યાં થઈને પ્રભુને વન્દન કરવા જતા હતા તેમણે પોતાના રાજાને ત્યા ધ્યાનસ્થ જોયા એમાંથી એક વણિક બોલ્યો કે આ રાજા ધન્ય છે કે જેમણે સામ્રાજ્ય લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી તપશ્ચર્યા-લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કર્યો છે બીજો વણિક બોલી ઉઠયો કે આ મુનિ ધન્યવાદને નહિ પરતુ ઉપાલભ (ઠપકા)ને પાત્ર છે, કેમકે એમણે બાળવયના બળ વગરના પુત્રને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડયો તે ખોટુ કર્યું છે, કેમકે એથી તો એમના શત્રુઓ આ બાળકને અને સમસ્ત નગરને પણ હેરાન કરવામાં કચાસ રાખતા નથી. આ પ્રમાણે પરસ્પર વાર્તા-વિનોદ કરતાં તે વણિકો તો ત્યાંથી ચાલી ગયા, પરતુ આ વાત તો રાજર્ષિના કર્ણમાં પ્રવેશ કરી ગઇ આથી તેમનુ મન ડામાડોળ બની ગયુ તેઓ કલ્યાણકારી ધ્યાનથી વિમુખ બની આત્મઘાતી ધ્યાનમા તલ્લીન બન્યા તેમને ખુબ ગુસ્સો ચડયો કે હુ હુ જીવતો બેઠો છુ છતાં મારા પુત્રની આવી દુર્દશા થાય ? મનમાં ને મનમાં તેઓ વિરોધી શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા મડી ગયા

આ પ્રમાણે તેઓ યુદ્ધના વિચારમા મશગુલ બન્યા હતા, તે સમયે શ્રીવીરના અનન્ય ભક્ત શ્રીશ્રેણિક નરેશ્વર પ્રભુને પ્રણામ કરવા ત્યા થઈને જતા હતા તેમણે આ મહર્ષિને વન્દન કર્યું, પરતુ એમણે તો એમના સામુ આખ પણ ઊચી ન કરી રાજાએ ધાર્યું કે તેઓ આત્મ-રમણતામાં આરૂઢ થયા હશે શ્રેણિક નૃપતિએ પ્રભુ પાસે જઇ વદન કરવા પૂર્વક તેમની દેશના સાંભળી ત્યાર પછી તેમણે પ્રભુને પ્રશ્ન કર્યો કે જે સમયે મે પ્રસન્નચન્દ્ર રાજર્ષિને પ્રણામ કર્યો, તે સમયે તેઓ કાળ-ધર્મને-નિર્વાણને પામે, તો તેઓ કઇ ગતિમાં જાય ? પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે સાતમી નરકે શ્રેણિક રાજા તો આ સાંભળી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા

નિકાચિત કર્મોનો ઉપક્રમ

¹અનિકાચિત બંધવાળાં કર્મોની સ્થિતિની અપવર્તના (ઘટાડો) થઈ શકે, તેમાં કશી નવાઈ નથી, કેમકે નિકાચિત બંધવાળાં કર્મોની સ્થિતિમાં પણ જ્ઞાનપૂર્વક તીવ્ર તપશ્ચર્યા દ્વારા ઘટાડો થઈ શકે છે આ વાત નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા સમર્થિત થાય છે —

“ ²सव्वपगईणमेव, परिणामवसादुवक्कमो होज्जा ।
पायमनिकाइयाणं, तवसाओ निकाइयाणं पि ॥ १ ॥ ”

આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે એક બે ઉદાહરણો વિચારીશું ઘણા દિવસ સુધી ચાલે તેટલું ધાન્ય ઘરમાં ભરેલું હોય, પરંતુ એકાએક ભસ્મક વ્યાધિ થતાં અલ્પ દિનમાં તે સમગ્ર ધાન્ય ખવાઈ જાય તેમ દીર્ઘ કાળ પર્યંત ભોગવવા લાયક કર્મો પણ શુભ અધ્યવસાયની પ્રબળતાને લઈને લઘુ કાળમાં ભોગવાઈ જાય

બીજા ઉદાહરણ તરીકે આપણે દોરીનો વિચાર કરીશું કાચી દોરીને કડીઆમાં ભરી તેના

આ તરફ રાજર્ષિના મનમાં મહાભયંકર યુદ્ધ ચાલી રહેલ હતું તેમણે રણભૂમિમાં સર્વ શત્રુઓને પરાજય કર્યા પરંતુ એક પ્રધાન શત્રુને હરાવવો બાકી રહી ગયો. આ વખતે શસ્ત્રો પૂરાં થયેલાં હોવાથી, હાથમાં તરવાર સરખી પણ નહિ રહેલી હોવાથી, આવેશમાં ને આવેશમાં શિરસ્ત્રાણ (માથાના ટોપ)થી તેને મારવા તેઓ તૈયાર થયા. આ વિચારને વર્તનમાં મૂકવા જેવો તેમણે પોતાને માથે હાથ મૂક્યો, તો તેમને શું ભાન થયું ? ક્યાં મુનિવેશ અને ક્યાં આ મનોરથ ? ઝટ વિવેક-દૃષ્ટિ તેમનામાં જાગૃત થઈ અને ત્યાંતેનામાં તેમણે સાતમી નરકે સિધાવવા યોગ્ય કર્મ-દળિકોને ખપાવી નાખ્યાં એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ પશ્ચાત્તાપની-શુદ્ધ અધ્યવસાયની દિશામાં પૂર જોસથી પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.

આવે સમયે શ્રેણિકે પ્રભુને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો કે અત્યારે રાજર્ષિનો દેહ પડે તો તેઓ ક્યાં જાય ? પ્રભુએ જવાબ આપ્યો કે અનુત્તર વિમાને શ્રેણિકે આ માટે પ્રભુને ખુલાસો કરવા વિનવ્યા પ્રભુએ તેમને મનોબળની મહત્તા સમજાવી એવામાં દેવ-દુન્દુભિનો નાદ સાંભળી શ્રેણિકે પ્રભુને પૂછ્યું કે આ શું ? પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે રાજર્ષિને નિર્મળ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે અને દેવો તેનો ઉત્સવ કરી રહ્યા છે

આ દૃષ્ટાન્તથી મનોવાહનની વેગવતી ગતિ અને તેનું પરાક્રમ સમજી શકાય છે આ વાતને ધ્યાનમાં લઈને તે-મનના સામર્થ્યને લક્ષ્યમાં રાખીને તો મૈત્રાયણ્યુપનિષદ્‌માં ચોથા પ્રપાઠકમાં કહ્યું પણ છે કે—

“ मन एव मनुष्याणां, कारणं बन्ध-मोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं, मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥ ११ ॥ ”

૧ કર્મનો બંધ એક જાતનો નથી કોઈ કર્મ અતિશય ગાઢ બંધાય છે, તો કોઈ કર્મ ગાઢ, તો કોઈ શિથિલ, તો કોઈક અતિશિથિલ જે કર્મનો અતિશય ગાઢ બંધ થાય છે, તેને 'નિકાચિત' કહેવામાં આવે છે આથી વિપરીત તે ' અનિકાચિત ' છે

૨ છાયા—

सर्वप्रकृतीनामेव परिणामवशादुपक्रमो भवेत् ।
प्रायमनिकाचितानां तपसा निकाचितानामपि ॥

ઉપર ઘાસ નાખી તેને કપડા વડે ઢાકી રાખીએ, તો શુ તે જલદી પાકી ન જાય ? આવી રીતે અનિકાચિત અને કેટલીક વાર નિકાચિત કર્મો પણ અધ્યવસાયના પ્રતાપે અલ્પ કાળમા ભોગવાઇ જાય એવા બનાવી શકાય છે એમા કોઇ જાતના વિરોધને માટે સ્થાન નથી આથી કરીને તો [1]અબાધાકાળના જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ ભેદો તથા ઉદયાવલિમા આવતા કર્મો પરત્વે [2]નિષેક અને [3]ગુણુ-રચના ઘટી શકે છે

આ હકીકતને સ્ફુટ કરવી અનાવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની આ સબધમા કેટલુક વિવેચન ઉમેરવામા આવે છે **પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિમા** (૧) પ્રદેશ–કર્મ–અનુભવ અને (૨) વિપાક–કર્મ–અનુભવ એમ બે પ્રકારનો ' કર્માનુભાવ ' દર્શાવેલો છે તેમા પ્રદેશ–કર્મની અપેક્ષાએ દરેક કર્મ અવશ્ય ભોગવવુ પડે છે,[4] જયારે રસથી કર્મનો અનુભવ થાયે ખરો અને ન પણ થાય એટલે કોઇ કર્મનો રસ અનુભવાય અને કોઇનો ન અનુભવાય જેમ શેરડીમા રહેલો રસ સૂર્યના તાપથી સૂકાઇ જાય છતા ત્યા કૃતનાશ અને અકૃતાગમ માટે સ્થાન નથી, તેમ સ્થિતિ પણ રસાધીન હોવાથી રસમા અપવર્તના થતા સ્થિતિમા પણ અપવર્તના થાય એ સ્વાભાવિક છે

વિશેષમા અનેક જીવોએ તુલ્ય સ્થિતિવાળુ કર્મ બાધ્યુ હોય છતા તેના અનુભવ–કાલમા ફરક પડે તો તેમા કઇ નવાઇ નથી કેમકે, દાખલા તરીકે ભુલેશ્વરથી ચોપાટી જવા નીકળેલા સર્વ મનુષ્યો સમકાલે જ ત્યા જઇ પહોચે એવો કઇ નિયમ છે ? શુ એ વાત પ્રત્યેક મનુષ્યની ગતિના વેગને અધીન નથી ? એવી જ રીતે એક જ વર્ગમા દાખલ થયેલા સર્વે વિદ્યાર્થીઓ સમકાલે જ અમુક પાઠ તૈયાર કરી શકે કે અમુક પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થઇ શકે એવી કોઇ રાજાજ્ઞા છે ? શુ આ હકીકત બુદ્ધિની તરતમતાને અધીન નથી ?

---

૧ જે કર્મોની જેટલા કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે તેટલા સો વર્ષોનો તેનો ' અબાધા કાળ ' યાને ' અનુદય કાળ ' જાણવો આ કાળ દરમ્યાન તે તે કર્મ જીવને સ્વ ઉદય વડે બાધા–હાનિ કરી શકતુ નથી એથી એને ' અબાધા કાળ ' કહેવામા આવે છે બાકીનો કાળ કે જે દરમ્યાન પ્રદેશોદય કે વિપાકોદય હોય છે તે ' અનુભવ–કાલ ' યાને ' નિષેક–કાલ ' કહેવાય છે

અત્ર પ્રદેશોદય અને વિપાકોદય એટલે શુ તે નિવેદન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કેટલાક એમ માનવાની ભૂલ કરે છે કે જે પ્રકૃતિમાથી રસ સર્વથા જતો રહ્યો હોય તે પ્રકૃતિના પ્રદેશ માત્રનો ઉદય તે ' પ્રદેશોદય ' છે અને જે રસવાળી પ્રકૃતિનો રસ ઉદયમા આવે તો તે પ્રકૃતિનો ' વિપાકોદય ' છે આ માન્યતા ભ્રાન્ત હોવાનુ કારણ એ છે કે સ્તિબુક–સક્રમરૂપે એટલે પ્રદેશોદયરૂપે ઉદયમા આવેલી પ્રકૃતિમા રસ જરૂર હોય છે, પરતુ તેનો તીવ્ર રસ પરપ્રકૃતિરૂપે પરિણમેલો હોવાથી સ્વપ્રકૃતિરૂપે–સ્વવિપાકરૂપે ઉદયમા આવી શકતો નથી આ પ્રમાણે વિવક્ષિત પ્રકૃતિના પ્રદેશો સ્વવિપાકરૂપે ઉદયમા નહિ આવેલા હોવાથી પરતુ પરવિપાકરૂપે ઉદયમા આવેલા હોવાથી તે ' પ્રદેશોદય 'જ કહેવાય જેમ દૂધ દહીં વગેરે રૂપે પરિણમે, તો તે પરિણામમા દુગ્ધનો પ્રદેશાનુભવ છે અને દહીં વગેરેમા તેનો રસાનુભવ છે

૨ કર્મના ઉદય વખતે તેના દલિકની જે રચના હોય તે ' નિષેક ' કહેવાય છે

૩ ગુણુરચના એટલે ગુણાકારે રચના જુઓ ગુણ–શ્રેણિનુ સ્વરૂપ

૪ આ વાતને લક્ષ્યમા રાખીને " अवश्यमेव भोक्तव्यम्० " ઇત્યાદિ ઉક્તિ અસ્તિત્વમા આવ્યા જણાય છે

વળી એવો કંઇ અકાટચ નિયમ નથી કે જે કર્મ જેવી રીતે બાંધ્યુ હોય તેવી જ રીતે તે ભોગવવુ જોઇએ જો એમ જ હોય તો અશુભ કર્મોનો નાશ કરવા માટે યોજાયેલા તપ, જપ, જિન-પૂજા વગેરે શુભ અનુષ્ઠાનો વ્યર્થ જશે વિશેષમા તદ્ભવમોક્ષગામી જીવને પણ પૂર્વ કર્મો વિપાકોદયરૂપે ભોગવતા નવીન કર્મનો બંધ થશે અને તેમ થતા તે મુક્ત થઇ શકશે નહિ આથો કોડાકોડી સાગરોપમો જેટલી દીર્ઘ સ્થિતિવાળુ કર્મ પણ નીરસપણે પ્રદેશથી ભોગવાય છે એમ માનવુ ઉચિત સમજાય છે આ વાતને ધ્યાનમા લેતા એમ કહી શકાય તેમ છે કે અન્તિમ ભવમા સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઇ શકે છે.

આશા રહે છે કે આ ટુંક વિવેચનનુ મનન કરનારાને તો સ્થિતિ-અપવર્તનામા કે રસ-અપવર્તનામા એટલે કે સ્થિતિ અને રસના ઉપક્રમમા કૃતનાશ કે અકૃતાગમ દોષ માટે અલ્પાશે પણ સ્થાન નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાયુ હશે

યથાપ્રવૃત્તિકરણનુ પ્રયોજન—

કોઇ વસ્ત્રની ઉપર ઘી કે તેલનો ડાઘ પડયો હોય અને તેના ઉપર ધૂળ ચોંટી ગઇ હોય, તો તે ડાઘ બરાબર દેખાતો નથી, પરંતુ જો ધૂળને દૂર કરવામા આવે તો તે ડાઘ નજરે પડે તેવી રીતે આત્મારૂપ વસ્ત્રમા રાગ-દ્વેષની નિબિડ ગાંઠ (ગ્રન્થિ)રૂપ ડાઘ પડેલો છે, એ ડાઘ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાય તે માટે તેને આચ્છાદિત કરનારી કર્મોની દીર્ઘ સ્થિતિરૂપ ધૂળ દૂર કરવી જોઇએ આ કાર્ય કરવાનુ બળ યથાપ્રવૃત્તિકરણમા છે એ અધ્યવસાયની મદદથી કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરી આત્મા અન્તઃસ્થાન-ગ્રન્થિ-સ્થાન નિહાળી શકે છે

યથાપ્રવૃત્તિકરણનુ સ્વરૂપ—

યથાપ્રવૃત્તિનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે તેવી ને તેવી પ્રવૃત્તિ જોકે આ પ્રમાણે આત્માની અનાદિની ચાલ કાયમ છે, છતા કારણ પરિપાકને લઇને-[1]ધાન્યના પ્યાલાના દૃષ્ટાન્ત અનુસાર-[2]નદી-પાષાણ ન્યાય પ્રમાણે

૧ ધારો કે આપણી પાસે ધાન્યનો એક પલ્ય (પ્યાલો) છે આમાથી પ્રતિદિન જેટલુ ધાન્ય કુટુંબ કબીલાના નિર્વાહ માટે કાઢવામાં આવે તેના પ્રમાણમાં ઓછુ ધાન્ય જો તેમા નખાય, તો સમય જતા-અમુક કાળ વીત્યા બાદ તે પલ્ય ધાન્ય વિનાનો નહિ થઇ જાય વારૂ ? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ પલ્ય છે અનાભોગ-અકામ નિર્જરા દ્વારા આમાથી ઘણાં કર્મને ખપાવતો અને તેના પ્રમાણમાં ન્યૂન નવીન કર્મોને બાંધતો જતો જીવ કાલાંતરે ગ્રન્થિ-પ્રદેશ સમીપ ન આવી પહોચે ? શુ એ કર્મોની સ્થિતિ ઘટાડી ન શકે ?

૨ ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી એક નદી વહી રહી છે આ પર્વતની નીચે એક પત્થર રહેલો છે, તે આના પ્રવાહમાં તણાય છે તો એ બનવા જોગ છે કે આમ તેમ અથડાઇ ઘસાતા ઘસાતાં તે પત્થર ગોળ અને સુંવાળો બની જાય તેમ પ્રસ્તુતમા જીવ તે પત્થર છે, ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર તે જલ-પ્રવાહ છે તેમાં તણાતો જીવરૂપી પાષાણ અનાભોગરૂપ ઘર્ષણ વડે ધર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ્ય ઘાટમાં આવે-યથાયોગ્ય સંયોગો મળતા કષાયની મંદતાના યોગે કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરે તે શુ અસંભવિત ઘટના છે ?

આત્મા કર્મોનુ સ્થિતિ-બળ ઘટાડે છે-મિથ્યાત્વને મન્દ બનાવે છે આમા જે આત્માનો અનાભોગ -બુદ્ધિ પૂર્વકનો નહિ એવો જે પરિણામ કારણરૂપ છે, તેને ‘ યથાપ્રવૃત્તિકરણ ’ એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે યથાપ્રવૃત્તિકરણના આપણે સ્પષ્ટતાની ખાતર સામાન્ય અને વિશિષ્ટ એવા બે ભેદો પાડીશુ તેમા જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ અપૂર્વકરણ તેમજ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય જ તેને આપણે વિશિષ્ટ તરીકે ઓળખાવીશુ શાસ્ત્રમા આને ‘ [1]પૂર્વપ્રવૃત્ત ’ એવુ અપર નામ આપવામા આવ્યુ છે અને તે વાસ્તવિક છે, કેમકે બીજા કારણો કરતા એ પૂર્વે પ્રવર્તે છે બીજા યથાપ્રવૃત્તિકરણને આપણે સામાન્ય કહીશુ આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી તો અભવ્યો પણ છે અર્થાત્ જેમનામા મોક્ષે જવાની લાયકાત પણ નથી તેવા જીવો પણ આના અધિકારી છે, એટલે એ દૃષ્ટિએ એ મહત્વનુ નથી છતા એ ભૂલવુ ન જોઇએ કે આત્મોન્નતિના માર્ગે પ્રયાણ કરનારાઓને માટે તો આ પહેલુ સ્ટેશન છે જેને પોતાના આત્માનુ હિત સિદ્ધ કરવુ હોય, શિવ-સુન્દરીનો સુયોગ પ્રાપ્ત કરવાની જેને ઉત્કણ્ઠા હોય તેને તો આ રખડપટ્ટીરૂપ સસારના અનેક સ્ટેશનોથી મુસાફરી કરી આ સ્ટેશન સુધી આવવા માટે ટિકિટ કઢાવવી જ જોઇએ પરતુ એ ધ્યાનમા રાખવુ કે આ સ્ટેશન સુધી આવી પહોચ્યા કે બેડો પાર જ થઇ ગયો એમ નથી અર્થાત્ અહીં આવ્યા પછી જ આત્મોન્નતિના માર્ગમા આગળ વધી શકાય એ સાચી વાત છે, કિન્તુ આગળ વધી જ શકાય એમ નથી અર્થાત્ અહીં સુધી આવી પહોચવુ એ ભવ્ય કે અભવ્ય જીવને માટે અશકય નથી પરતુ અહીંઆ આવ્યા વિના તો આગળ વધવુ એ અશકય છે જ અહી આવ્યા પછી જે અપૂર્વકરણરૂપ પરવાનો મેળવી શકે, તે જ શિવ-પુરી જવનો અધિકારી બની શકે

અભવ્યો જે યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી છે, એના કરતા અપૂર્વકરણની પૂર્વે પ્રવર્તતા યથાપ્રવૃત્તિકરણમા જે કેટલીક વિશેષતાઓ રહેલી છે તે હવે પછી વિચારીશુ, પરતુ અત્ર એટલુ તો જરૂર નિવેદન કરીશુ કે પૂર્વપ્રવૃત્તની પ્રારભની પૂર્વેના અન્તર્મુહૂર્ત કાળ દરમ્યાન પણ પ્રતિસમય અનન્ત ગુણી વિશુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામતો, ગ્રન્થિ સમીપ આવેલ અભવ્યની વિશુદ્ધિથી અધિક-અનત ગુણી વિશુદ્ધિમા વર્તતો, મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન કે વિભગજ્ઞાનમા વર્તતો, માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ (વ્યાપાર) પૈકી ગમે તે એક યોગવાળો અને તેજો લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ-લેશ્યા એ ત્રણ વિશુદ્ધ લેશ્યા પૈકી એક લેશ્યાવાળો જીવ આયુષ્ય સિવાયના સાત કર્મોની અતકોટાકોટિ પ્રમાણની સ્થિતિ કરે છે

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અસખ્યાત સમયનો છે, જ્યારે વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિ કરણનો-પૂર્વપ્રવૃત્તનો અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો છે તેમા પણ આગળ વિચારવામા આવનારા અપૂર્વ-

---

૧ આ કરણ તો જે જીવ યોગની (૧) મિત્રા, (૨) તારા, (૩) બલા, (૪) દીપ્રા, (૫) સ્થિરા, (૬) કાતા, (૭) પ્રભા અને (૮) પરા એ આઠ દૃષ્ટિઓ (દૃષ્ટિ એટલે સદ્ભાવનાથી ગર્ભિત આત્માનો પરિણામ-વિશેષ) પૈકી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતો હોય, તેને હોય છે જોકે આ કરણ દરમ્યાન અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતા આના બળથી આ દૃષ્ટિવાળાને તેની પ્રાપ્તિ અતિદૂર નહિ હોવાથી કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરી આને અપૂર્વકરણ ’ પણ કહેવામાં આવે છે

કરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એ બે કરણો પૈકી પ્રત્યેકનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે વળી આ ત્રણેનો સરવાળો કરતા જે કાળ આવે તેનુ માપ પણ અ તર્મુહૂર્ત જ છે એ ભૂલવા જેવુ નથી

ગ્રન્થિ-દેશની સમીપ વર્તન—

ગ્રન્થિ-દેશની સમીપ આવેલા જીવોનુ વર્તન વિવિધ જાતનુ છે જેમકે અભવ્ય જીવો પણ કર્મ-સ્થિતિનો લાઘવ કરી અનત વાર આ રાગ-દ્વેષની ગાઢરૂપ અને એથી કરીને ' ગ્રન્થિ ' તરીકે ઓળખાવેલ દેશ સુધી આવી પહોચે છે, પરતુ તેઓ તેને ભેદી શકતા નથી આનુ કારણ એ છે કે તેમની પાસે સામગ્રીની વિકલતા છે-રાગાદિને મારી હઠાવવા માટે કારણભૂત વિશિષ્ટ અધ્યવસાયની ન્યૂનતા છે આથી કરીને મિથ્યાત્વ-મોહનીયની [1]સર્વોપશમના નહિ કરી શકવાથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી વિમુખ રહી તેઓ આ ગ્રન્થિ-દેશમા સ ખ્યેય કે અસ ખ્યેય કાળ સુધી પડી રહે છે ત્યાર પછી તેમનો અધ્યવસાય મલિન બને છે જ, કેમકે અભવ્યોને વિશુદ્ધતર અધ્યવસાય સ ભવતો નથી, એટલે એમને માટે તત્કાલ તો અધ પતન જ સરજાયેલુ છે

અભવ્યનુ દ્રવ્ય-ચારિત્ર

ગ્રન્થિ-દેશમા રહેલો કોઇ અભવ્ય જીવ ઉત્તમ મુનિરાજના ચક્રવર્તી જેવા ગજાધિરાજ વડે થતા પૂજા સત્કાર-સન્માનાદિ જોઇને કે પરમ પૂજ્ય તીર્થકરની અનુપમ સમૃદ્ધિને જોઇને અથવા સ્વર્ગ-સુખની વાછાથી પ્રેરાઇને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી સાધુતાને ઉદ્દેશીને તે પોતાના ગૌરવાદિની અભિલાષાથી પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાઓ કરે

---

૧ સર્વોપશમના તો મોહનીય કર્મની જ હોય છે, બીજા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોની હોતી નથી, તેની તો દેશોપશમના હોય છે પ્રસ્તુતમા જે મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો પ્રથમ બધ થેઇ ચૂકયો હોય તેનો નવીન ઉદય અથવા તો જેનો ઉદય શરૂ થઇ ચૂકયો હોય તેનો ચાલુ ઉદય જેનાથી અટકાવી શકાય અને તે સાથે ઉદીરણા (આત્માના યોગ નામના વીર્ય વડે જે કર્મ-દલિકને ઉદયાવલિકામા પ્રક્ષેપાય તે ' ઉદીરણા '), નિધત્તિ (કર્મ-દલિકમાં ઉદ્વર્તના-વૃદ્ધિ કે અપવર્તના-હાનિ સિવાય બીજુ કઇ ન બની શકે એવો સસ્કાર) અને નિકાચના (કર્મ-દલિકમાં કોઇ પણ કરણ ન પ્રવર્તી શકે એવો સસ્કાર) પણ જેનાથી રોકી શકાય એવો સસ્કાર આ કર્મ-દલિકમાં ઉપજાવવો તે ' સર્વોપશમના ' છે આ સર્વોપશમના તો કરણકૃત જ હોય છે તે દેશોપશમનાની જેમ કરણકૃત તેમજ અકરણકૃત એમ બે પ્રકારની નથી પચસગ્રહની મૂળ ટીકામા કહ્યુ પણ છે કે—

' देशोपशमना करणकृता करणरहिता च, सर्वोपशमना तु करणकृतैव "

સસારી જીવોને, પર્વત ઉપરથી પડતી નદીના પ્રવાહથી વૃત્તાદિ આકારને પામેલા પત્થરના જેવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ વગેરેથી સાધ્ય ક્રિયાવિશેષ વિના પણ વેદનાનુભવાદિ કારણોથી જે ઉપશમના થાય તે ' અકરણકૃત ઉપશમના ' છે જ્યારે યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિથી સાધ્ય ક્રિયાવિશેષથી ઉદ્ભવતી ઉપશમના તે ' કરણકૃત ઉપશમના ' છે તેમાં પણ વળી આ અકરણકૃત ઉપશમનાનાં ' અકરણોપશમના ' અને ' અનુદીર્ણોપશમના ' એવાં બે નામો છે, પરતુ હાલમા તેનુ જ્ઞાન કોઇને નથી-તેનો વિચ્છેદ ગયો છે એમ શ્રીમલયગિરિસૂરિ શ્રીશિવશર્મસૂરિકૃત કમ્મપયડી (કર્મપ્રકૃતિ)ની ઉપશમના-કરણની આદ્ય ગાથાની ટીકા (પત્રાક ૧૬૦)માં સૂચવે છે

સર્વોપશમનાનાં ગુણોપશમના અને પ્રશસ્તોપશમના એવાં બે નામો છે, જ્યારે દેશોપશમનાનાં અગુણોપશમના અને અપ્રશસ્તોપશમના એવાં બે નામો છે

છે છતા આવી ક્રિયાના બળથી તે છેક [1]નવમા ગ્રૈવેયકમા પણ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે ખરેખર આ દ્રવ્યચારિત્રનો પ્રભાવ છે [2]આ સબધમા શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત **પચાશકની શ્રીઅભયદેવ** સૂરિએ રચેલી ટીકા (પત્રાક ૬)મા કહ્યુ પણ છે કે—

> " [3]सव्वजियाण जम्हा, सुत्ते गेविज्जगेसु उववाओ ।
> भणिओ जिणेहिं सो न य, लिंगं मोत्तु जओ भणिय ॥ १ ॥
> जे दसणवावण्णा, लिंगग्गहणं करिंति सामन्ने ।
> तेसिं पि य उववाओ, उक्कोसो जाव गेविज्जा ॥ २ ॥ "

અર્થાત્ સૂત્રમા જે કારણથી જિનેશ્વરોએ સર્વ જીવોનો ગ્રૈવેયકોમા ઉપપાત કહ્યો છે તે લિંગ મૂકીને નહિ, કેમકે કહ્યુ છે કે જેઓ સાધુપણામા દર્શન (સમ્યક્ત્વ)થી ભ્રષ્ટ હોઇ લિંગનુ ગ્રહણ કરે છે–દીક્ષા લે છે, તેમનો પણ ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત ગ્રૈવેયક સુધી છે

અભવ્યનો શાસ્ત્રાભ્યાસ

કોઇક અભવ્ય જીવ ગ્રન્થિ-દેશમા રહીને વધારેમા વધારે નવમા [4]પૂર્વ સુધી સૂત્ર-પાઠ જાણી શકે છે, પરતુ પૂર્વધર-લબ્ધિના અભાવે તે અર્થ જાણે નહિ તેનુ શ્રુત તે દ્રવ્ય-શ્રુત છે અ ય શબ્દોમા કહીએ તો આવો અભવ્ય જીવ (૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક (યાને સમ્યક્ત્વ-દર્શન), (૨) શ્રુત-સામાયિક, (૩) [5]દેશવિરતિ–સામાયિક અને (૪) [6]સર્વ-વિરતિ–સામાયિક એ ચાર પૈકી શ્રુત-સામાયિકનો જ લાભ મેળવી શકે છે આ વાતનુ **આવશ્યક સૂત્રની** ટીકાનુ નીચે મુજબનુ વાક્ય સમર્થન કરે છે —

---

૧ આ સ્વર્ગની હકીકત આ ઉલ્લાસમાં આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે

૨ આ ઉપરથી વિદ્વાન્ પાઠક સ્વય ભાવ-ચારિત્રનુ મહત્ત્વ વિચારી લેશે અપૂર્વ પ્રભાવશાળી ભાવ-ચારિત્ર તો કોઇ ભાગ્યવતને માટે જ નિર્માણ થયેલુ સમજવુ

૩ છાયા—

> सर्वजीवाना यस्मात् सूत्रे ग्रैवेयकेषु उपपात ।
> भणितो जिनै स न च लिङ्ग मोक्तु यतो भणितम् ॥१॥
> ये दर्शनव्यापन्ना लिङ्गग्रहण कुर्वन्ति श्रामण्ये ।
> तेषामपि च उपपात उत्कृष्टो यावत् ग्रैवेयके ॥२॥

૪ જૈન શાસ્ત્રમાં આગમ (સિદ્ધા ત)ના જે આચારાદિ બાર અગો ગણાવવામાં આવ્યા છે, તે પૈકી દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અગનો ૧૪ પૂર્વો એ એક વિભાગ છે આની માહિતી માટે જુઓ શ્રી **ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ** કાવ્યસગ્રહનો પ્રથમ વિભાગ (પૃ૦ ૫૯–૬૧)

૫ દેશ-વિરતિ-સામાયિક એટલે ભાવ-શ્રાવકપણુ

૬ સર્વ-વિરતિ-સામાયિક એટલે ભાવ-સાધુપણુ યાને ભાવ-ચારિત્ર

"[1]अभव्यस्यापि कस्यचिद् यथाप्रवृत्तिकरणतो ग्रन्थिमासाद्य अर्हदादिविभूतिदर્शनतः प्रयोजनान्तरतो वा प्रवर्तमानस्य श्रुतसामायिकलाभो भवति, न शेषलाभः।"

કોઇ મિથ્યાત્વી ભવ્ય જીવ ગ્રન્થિ-દેશમા રહી દશ પૂર્વમા કઇક ન્યૂન એટલે દ્રવ્ય-શ્રુત સપાદન કરે છે ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા દશ પૂર્વનુ અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો મુક્તિનુ આકર્ષણ કરવામા આકર્ષિણી વિદ્યારૂપ સમ્યક્ત્વથી વિભૂષિત જ હોય કલ્પભાષ્ય નો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે —

મિથ્યાત્વી ભવ્યનો શાસ્ત્રાભ્યાસ

" चउदस दस य अभिन्ने, नियमा सम्म तु सेसए भयणा । "

[चतुर्दशसु दशसु वा अभिन्नेषु (सम्पूर्णेषु) नियमात् सम्यक्त्वं तु शेषे (ततोऽर्वाक्तने श्रुते) भजना]

અર્થાત્ જ્યારે પૂર્ણ ચૌદ કે દશ પૂર્વનુ જ્ઞાન હોય ત્યારે જરૂર સમ્યક્ત્વ હોય છે; એથી ઓછુ જ્ઞાન હોય, ત્યારે સમ્યક્ત્વ હોય પણ ખરૂ અને ન પણ હોય

ગ્રન્થિ-દેશમા રહેલા ભવ્યોનુ વર્તન—

ગ્રન્થિ-સ્થાનની સમીપ આવેલા કેટલાએક ભવ્ય જીવો પણ દીર્ઘસસારી હોવાથી અભવ્યની જેમ રાગાદિ રિપુથી પરાસ્ત થઇ તેને વશ બની ત્યાથી પાછા વળે છે એટલે કે પૂર્વની જેમ પાછા દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મો બાધે છે

કેટલાક ભવ્ય જીવો અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી કેટલાક કાળ સુધી ગ્રન્થિ-દેશમા પડયા રહે છે, એટલે કે તેઓ કર્મની સ્થિતિ ઓછી નથી કરતા કે નથી વધારતા, અર્થાત્ આયુષ્ય કર્મ સિવાયના નૂતન કર્મોની સ્થિતિ અન્ત કોટાકોટી સાગરોપમ જેટલી જ બાધે છે

જે ભવ્ય જીવો લઘુસસારી છે—જેઓ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમા તો જરૂર મોક્ષે જનારા છે, તેવા નરકાદિક ચારે ગતિના [2]સજ્ઞી [3]પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય જીવો અપૂર્વકરણરૂપ અધ્યવસાયની સહાયતાથી ગ્રન્થિનો ભેદ કરે છે

---

૧ આ હકીકત વિશેષા૦ની નીચેની ગાથામાં ઝળકી ઊઠે છે —

" तित्थकराइपूअं, दट्ठूणण्णेण वा वि कज्जेण ।
सुयसामाइयलाहो, होज्ज अभवस्स गठिम्मि ॥ १२१९ ॥"

[तीर्थङ्करादिपूजां दृष्ट्वाऽन्येन वाऽपि कार्येण ।
श्रुतसामायिकलाभो भवेत् अभव्यस्य ग्रन्थौ (ग्रन्थिदेशे) ॥]

૨ મનન-ચિંતન કરવાની શક્તિવાળો જીવ 'સજ્ઞી' કહેવાય છે, એ વાત આ ઉલ્લાસમાં આગળ ઉપર વિચારવામાં આવશે.

૩ પર્યાપ્તિના શક્તિ-વિશેષ, શક્તિજનક પુદ્ગલ અને ક્રિયા-સમાપ્તિ એવા ત્રણ અર્થો નજરે

ઉપર્યુક્ત વર્તન ઉપર પ્રકાશ પાડનારૂ દૃષ્ટાન્ત—

ધારો કે કોઇ ત્રણ મનુષ્યો અમુક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે ચાલતા ચાલતા તેઓ ચોરોના ઉપદ્રવથી ભયકર એવી અટવીમા આવી ચડે છે તેમના આગમનની જાણે રાહ જોઇને જ ન બેસી રહ્યા હોય એમ બે ચોરો તેમને પકડવા દોડી આવે છે આ બેને આવતા જોઇને ભયભીત થયેલો એક મનુષ્ય તો સત્વર પોબારા ગણી જાય છે, બીજો માણસ તે ચોરોના પજામા સપડાય જાય છે, જ્યારે ત્રીજો માનવ તો પુરૂષાર્થ ફોરવી-બળ વાપરી તે બે ચોરોને હફાવી-હરાવી અટવી ઓળગી ઇષ્ટ નગરે જઇ પહોચે છે

દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય—

આનો ઉપનય એ છે કે ત્રણ મનુષ્યો તે સસારી જીવો, ભયકર અટવી તે સસાર, બે ચોર તે રાગ અને દ્વેષ, ચોરોનુ નિવાસ-સ્થાન તે ગ્રન્થિ-દેશ, ચોરોથી બીને અગ્યારા ગણી ગયેલો મનુષ્ય તે મલિન અધ્યવસાયના યોગે પાછો દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મો બાધનારો જીવ, ચોરોના પજામા સપડાયેલો મનુષ્ય તે ગ્રન્થિ-દેશમા રહેલો જીવ કે જે વિશેષ શુદ્ધ પરિણામના અભાવે ગ્રન્થિ ભેદતો નથી તેમજ અવસ્થિત પરિણામી હોવાથી પાછો પણ વળતો નથી, તથા પોતાનુ શૂરાતન વાપરીને ઇષ્ટ નગરે જઇ પહોચનાર માનવ તે કુહાડાની તીક્ષ્ણ ધાર જેવા અપૂર્વ-કરણે કરીને રાગ-દ્વેષની ગ્રન્થિને ચીરીને સમ્યક્ત્વને સપાદન કરનારો ભવ્ય જીવ

ગ્રન્થિનું સ્વરૂપ—

'ગ્રન્થિ'નો સામાન્ય અર્થ ગાઠ છે પ્રસ્તુતમા ગ્રન્થિથી રાગ-દ્વેષરૂપ આત્માનો કર્મ-જનિત અતિશય મલિન પરિણામ સમજવાનો છે આ ગ્રન્થિ તે અન્ય કોઈ નહિ પણ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયોની ચોકડી છે અપૂર્વકરણ સિવાય આને પરાસ્ત કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે આ ગાઠ અત્યત કઠોર અને મજબૂત તેમજ ઘણા સમયથી ઊગેલી ગુપ્ત વાસના જેવી દુર્ભેદ્ય છે વિશેષા૦મા પણ કહ્યુ છે કે—

"[1]गंठि त्ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठि व्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागद्दोसपरिणामो ॥११९५॥"

પડે છે આ સબધમાં વિશેષ હકીકત ચતુર્થ ઉલ્લાસમા વિચારવામાં આવનાર છે જે જીવમાં જેટલી પર્યાપ્તિ હોવાનુ ત્યાં દર્શાવવામાં આવનાર છે તેટલી પર્યાપ્તિ તે જીવ જ્યા સુધી પૂરી ન કરે ત્યા સુધી તે 'અપર્યાપ્ત' કહેવાય છે અને જ્યારે તે પૂરી કરે ત્યારે તે 'પર્યાપ્ત' કહેવાય છે

૧ છાયા—

ग्रन्थिरिति सुदुर्भेद कर्कशघनरूढगूढग्रन्थिरिव ।
जीवस्य कर्मजनितो घनरागद्वेषपरिणाम ॥

આ ગાથા કલ્પ-ભાષ્યમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

અપૂર્વકરણ—

અપૂર્વકરણ એ વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પૂર્વપ્રવૃત્ત) પછી અને અનિવૃત્તિકરણ પૂર્વે ઉદ્ભવતુ કરણ છે સામાન્ય રીતે વિચારતા જેમ અપૂર્વકરણ એ પૂર્વપ્રવૃત્તનુ કાર્ય છે, તેમ આ અનિવૃત્તિકરણનુ કારણ છે આ અપૂર્વકરણ પૂર્વપ્રવૃત્ત કરતા વધારે શુદ્ધ છે—ચઢિયાતુ છે, પરતુ અનિવૃત્તિકરણથી તે ઉતરતુ છે આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારી નથી એના ઉપર તો પચેન્દ્રિયનો અને તેમા પણ વળી પર્યાપ્ત સ જ્ઞીની અને તેમા પણ વળી અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તથી કઇક ન્યૂન જેટલા કાળ સુધીમા તો જે જીવો જરૂર જ મોક્ષે જનારા હોય તેમની હકુમત ચાલી શકે તેમ છે તેઓ જ ગ્રન્થિને ભેદવામા આનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે આવા જીવો ઉપર ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા વગેરે દોષો બહુ જ થોડો પ્રભાવ પાડી શકે છે, કેમકે આ જીવોને આત્મ-કલ્યાણ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હોય છે એથી કરીને તો તેઓ સસારની ખટપટ-પ્રપચથી દૂર રહેવા મથે છે આમ હોઈ તેઓ નીતિને માર્ગે ચાલે, સત્પુરૂષોનો પક્ષપાત કરે તથા [1]સુદેવ અને [2]સુગુરૂનુ બહુમાન જાળવવા અથાગ પરિશ્રમ આદરે તો તેમા શી નવાઇ ? આ જીવોના સબધમા એમ કહી શકાય છે કે તેઓ અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકા ઉપર છે—તેઓ ‘ અપુનર્બન્ધક ’ છે એટલે કે જે અવસ્થા દરમ્યાન મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બન્ધ અટકી જાય એવી અવસ્થાએ તેઓ પહોચ્યા છે

જેમ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર થઇ શકે તેમ છે, તેમ અપૂર્વકરણ કે જે ભવ્ય જીવોને જ પ્રાપ્ય છે તેના સબધમા સમજવુ કે કેમ એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ જીવને એક જ વાર ઉદ્ભવે છે કે એથી વધારે વાર પણ ? અને જો તે વધારે વાર ઉદ્ભવતુ હોય, તો તેનો વ્યુત્પત્તિ-જન્ય અર્થ કેવી રીતે સુઘટિત રહે છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે કેટલાક ભવ્ય જીવોને એક કરતા વધારે વાર પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ સભવે છે, કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનિવૃત્તિકરણની મદદથી જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે અમરપટો લખાવીને આવેલુ હોતુ નથી—તે ન જ ગુમાવી બેસાય તેવુ નથી જ્યારે વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રમાણેની છે, તો બીજી, ત્રીજી, ઇત્યાદિ વારનુ અપૂર્વકરણ અપૂર્વવત્ હોવાથી તે અપૂર્વકરણ કહેવાય એમ સમજી શકાય છે અલબત અપૂર્વકરણનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તો એ છે કે પૂર્વે જીવે નહિ અનુભવેલો એવો અધ્યવસાય-વિશેષ

અપૂર્વકરણની વિશિષ્ટતા—

આપણે જોઇ ગયા તેમ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો અક વિનાના મીંડા જેવુ છે એનુ કઇ ખાસ ફળ નથી પરતુ વિશિષ્ટ યથાપ્રવૃત્તિકરણ (પૂર્વપ્રવૃત્ત) તેમજ અપૂર્વકરણ

---

૧ આની માહિતી માટે જુઓ શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસગ્રહનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ૦ ૧૩૩-૧૩૫)

૨ આના સ્થૂળ સ્વરૂપ માટે જુઓ ઋષભપચાશિકા સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૪૨)

" [1]ठिइ सत्तकम्मअंतो-कोडीकोडी करेत्तु सत्तण्हं।
दुट्ठाणं चउट्ठाणे, असुभसुभाण च अणुभाग ॥ ५ ॥

बंधतो धुवपगडी, भवपाउग्गा सुभा अणाऊ य ।
जोगवसा य पएस, उक्कोस मज्झिम जहन्न ॥ ६ ॥

ठिइबंधद्धापूरे, नवबंध पल्लसंखभागूणं ।
असुभसुभाणणुभाग अणंतगुणहाणिवुड्ढीहिं ॥ ७ ॥

करण अहापवत्तं, अपुव्वकरणमनियट्टिकरणं च ।
अंतोमुहुत्तियाइं, उवसंतद्ध च लहइ कमा ॥ ८ ॥ "

આ પ્રમાણે જોકે યથાપ્રવૃત્તિકરણમા આત્માની નિર્મળતાના વિકાસનો પાયો નંખાય છે, તો પણ તેની વિશેષ વિમળતા તો અપૂર્વકરણ દરમ્યાન જ થાય છે કારણ કે આ કરણમા પ્રવેશ કરવાની સાથે પ્રથમ સમયથી (૧) સ્થિતિ-ઘાત, (૨) રસ-ઘાત, (૩) ગુણ-શ્રેણિ, અને (૪) અભિનવ સ્થિતિ-બન્ધ એમ આ ચાર ક્રિયાઓ શરૂ થઇ જાય છે **કમ્મપયડી** (પત્રાંક ૧૬૩)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" [2]निव्वयणमवि तत्तो से, ठिइरसघायठिइबंधगद्धा उ ।
गुणसेढी वि य समगं, पढमे समये पवत्तंति ॥ १२ ॥ "

---

१ छाया—

स्थितिं सत्तकर्मणामन्त कोटाकोटिं कृत्वा सप्तानाम् ।
द्विस्थानकं चतु स्थानकं अशुभशुभानां च अनुभागम् ॥ ५ ॥

बध्नन् ध्रुवप्रकृती भवप्रायोग्या शुभा अनायुष्काश्च ।
योगवशाच्च प्रदेशं उत्कृष्ट मध्यम जघन्यम् ॥ ६ ॥

स्थितिबन्धाद्धापूर्णे नवबन्ध पल्यसंख्येयभागोनम् ।
अशुभशुभानामनुभाग अनन्तगुणहानिवृद्धिभि ॥ ७ ॥

करण यथाप्रवृत्त अपूर्वकरणमनिवृत्तिकरण च ।
आन्तर्मौहूर्तिकानि उपशान्ताद्धा च लभते क्रमात् । ८ ॥

२ छाया—

निर्वचनमपि तत तस्य स्थितिरसघातस्थितिबन्धकाद्धास्तु ।
गुणश्रेणिरपि च समक प्रथमे समये प्रवर्तन्ते ॥

[1]સ્થિતિ-ઘાત—

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે કર્મો ઘણા કાળ સુધી ભોગવવા લાયક સ્થિતિવાળા બાંધ્યા હોય, તે કર્મોની સ્થિતિને અપવર્તના કરણ દ્વારા ઓછી કરવી-થોડા કાળમા કર્મો ભોગવાઇ જાય તેમ કરવુ, તે ' સ્થિતિ-ઘાત ', છે (જુઓ પૃ૦ ૮૭-૮૮) આ કાર્ય અપૂર્વકરણવર્તી જીવ અપૂર્વ રીતે કરે છે એટલે તદ્દશે આ કરણનુ નામ સાર્થક છે

આ સ્થિતિ-ઘાતના સ્વરૂપ ઉપર કમ્મ૦ના ઉપશમના કરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે —

" [2]उयहिपुहुत्तुक्कस्सं, इयर पल्लस्स संखतमभागो ।
ठिइकंडगमणुभाग, णणंतभागा मुहुत्तंतो ॥ १३ ॥ "

અર્થાત્ સીધી લીટીરૂપ સત્તામા રહેલી અંત કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણની સ્થિતિના ઉપરના ભાગમાથી વધારેમા વધારે સે કડો સાગરોપમ પ્રમાણ અને ઓછામા ઓછા પલ્યોપમના [3]અસખ્યેય ભાગ જેટલા સ્થિતિ-ખડને ઉકેરે છે એટલે કે તે ભાગમા રહેલા ઉપર્યુક્ત પ્રમાણની સ્થિતિવાળા કર્મ-દલિકોને ત્યાથી ઉઠાવે છે અને તેમ કરીને જે સ્થિતિ નીચે ખડિત થવાની નથી તેમાં એટલે કે જેમા રહેલ દલિકો અનુભવાતા નથી તે સ્થિતિમા તેને પ્રક્ષેપે છે-ગોઠવે છે આ પ્રમાણેની સ્થિતિ-ખડને ઉકેરવાની ક્રિયા અતર્મુહૂર્તમા પૂરી થાય છે ત્યાર બાદ ફરીથી પ્રથમ સ્થિતિ-ખડની અનન્તર રહેલા જઘન્ય વા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-ખડને અંતર્મુહૂર્તમા ઉકેરે છે અને પૂર્વની જેમ દલિકોનો પ્રક્ષેપ કરે છે એ પ્રમાણે અપૂર્વકરણ દરમ્યાન હજારો સ્થિતિ-ખડના દલિકો ઉઠાવી લઇ નીચેની સ્થિતિમા દાખલ કરાય છે આથી કરીને અપૂર્વકરણના પ્રથમ સમયે જેટલી સ્થિતિ-સત્તા હોય છે, તેથી તેના અન્ત્ય સમયે સખ્યેય ગુણી હીન સ્થિતિ-સત્તા થાય છે અર્થાત તેટલા પ્રમાણ સ્થિતિવાળા દલિકો તે ભાગમાથી ખાલી થાય છે

રસ-ઘાત—

આ સબંધમા કમ્મ૦ના ઉપશમના કરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા કહ્યું છે કે—

---

૧ આનુ (તેમજ અન્ય કોઇ હકીકતનુ) ફરીથી પ્રરૂપણ કરતી વેળા સિંહાવલોકન ન્યાયનુ અત્ર લક્ષ્ય લઇ તેની કંઇ વિશેષતા સમજાવવા પ્રયાસ કરાય છે એમ સમજવુ.

૨ આ પ્રમાણે પચસગ્રહમાં પણ છે, પરંતુ કમ્મ૦ની શ્રીયશોવિજયગણિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૧૮૨)માં ' સખ્યેય 'નો ઉલ્લેખ છે

૩ છાયા—

उदधिपृथक्त्वोत्कर्षमितरं पल्यस्य असङ्ख्येयभागम् ।
स्थितिकण्डकमनुभागाननन्तभागान् मुहूर्तान्त ॥ १३ ॥

" [1]अणुभागकडगाणं, बहुहिं सहस्सेहि पूरए इक्कं ।
ठिइकंडसहस्सेहिं, तेसिं बीयं समाणेइ ॥ १४ ॥[2] "

અર્થાત અશુભ પ્રકૃતિઓના સત્તામા રહેલ રસાણુઓના અનત ભાગ કરી તેનો એક ભાગ છોડી દઈને બાકીના રસાણુઓનો અતર્મુહૂર્ત કાળમા વિનાશ કરે છે ત્યાર પછી પહેલા છોડી દીધેલા અનતમા ભાગના અનત ભાગો કલ્પી એક ભાગ સિવાયના બાકી બધા ભાગોના રસાણુઓનો અતર્મુહૂર્તમા નાશ કરે છે

એ પ્રમાણે એક સ્થિતિ-ખડનો ઘાત થતા હજારો અનુભાગ-ખંડોનો ઘાત થઈ જાય છે અને આવા હજારો સ્થિતિ-ખંડોના ઘાત વડે અપૂર્વકરણ સમાપ્ત થાય છે

ગુણ-શ્રેણિ—

પૂર્વ પૂર્વ સમય કરતા ઉત્તરોત્તર સમયમા અસખ્યેય ગુણી વૃદ્ધિએ એટલે કે પ્રથમ સમયમા અલ્પ, દ્વિતીય સમયમા એથી અસખ્યાત ગુણાં, વળી તૃતીય સમયમા એથી અસખ્યાત ગુણા એમ અન્તર્મુહૂર્તના અન્ત્ય સમય સુધી ઉપરની સ્થિતિમાથી ઉઠાવેલ દલિકોને દાખલ કરવા તે ગુણ-શ્રેણિ છે શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃતપાચમા કર્મગ્રન્થની ૮૩મી ગાથ મા કહ્યુ પણ છે કે—

" [3]गुणसेढी दलरयणा-णु समयमुदयादसंखगुणणाए ।
एअगुणा पुण कमसो, असंखगुणनिज्जरा जीवा ॥ "

આ દલિકોના પ્રક્ષેપનો કાળ અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણના કાળથી કઇક અધિક છે

અભિનવ સ્થિતિ-બન્ધ—

અપૂર્વકરણના પ્રથમ સમયે અર્થાત્ આ કરણની શરૂઆતથી જ પ્રત્યેક સમયે પહેલા નહિ કરેલો એવો એટલે અભિનવ એવો પલ્યોપમના અસખ્યેય ભાગે હીન એવો અન્ય સ્થિતિ-બધ થાય છે અન્ય સ્થિતિ-બધ અને સ્થિતિ-ઘાત એ બેનો પ્રારભ તેમજ પૂર્ણતા સમકાલે જ થાય છે

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિનાં અધ્યવસાય-સ્થાનો—

યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ એ બનેના અધ્યવસાય-સ્થાનો પ્રતિસમય અસખ્યેય

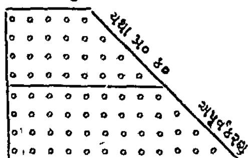
૧ છાયા—
अनुभागकण्डकानां बहुभि सहस्रै पूरयत्येकम् ।
स्थितिखण्डसहस्रै तेषां द्वितीय समानयति ॥

૨ આ પ્રમાણે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયકૃત ટીકા સહિત છપાયેલી કર્મપ્રકૃતિમાં ગાથા છે

૩ છાયા—
गुणश्रेणि दलरचनाऽनुसमयमुदयादसङ्ख्यगुणनया ।
एतद्गुणा पुन क्रमशोऽसङ्ख्यगुणनिर्जरा जीवाः ॥

લોકપ્રદેશ જેટલા છે યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધ્યવસાય-સ્થાનો પ્રથમ સમયમા અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અસખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશ-રાશિ જેટલા છે, દ્વિતીય સમયમા એથી અધિક છે, તૃતીય સમયમા એથી પણ અધિક એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સમયમા સમજી લેવુ અપૂર્વકરણ માટે પણ આ પ્રમાણે ઘટાવી લેવુ આ અધ્યવસાય-સ્થાનોની સ્થાપના કરવામા આવે તો તે વિષમ ચતુરસ્ર (quadrilateral) ક્ષેત્ર થાય છે એની ઉપર અનિવૃત્તિકરણના અધ્યવસાય-સ્થાનો મોતીના હારના આકારે સ્થાપી શકાય છે

વિષમ ચતુરસ્ર ક્ષેત્રની સ્થાપના

મુક્તાવલી સ્થાપના

અનિવૃત્તિકરણના નામની સાર્થકતા—

અનિવૃત્તિકરણ એ જ એક એવુ કરણ છે કે જેમા વર્તેલા, વર્તતા અને વર્તનારા—ત્રિકાલવર્તી જીવોની પરિણામ-વિશુદ્ધિ સમાન સમયમા તુલ્ય હોય છે આથી આનુ નામ સાન્વર્થ છે [1]એમ સમજી શકાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે અનિવૃત્તિકરણના અધિકારી જીવોને પ્રથમ સમયમા એક જ સરખી વિશુદ્ધિ હોય છે, દ્વિતીય સમયમા પણ એક જ સરખી, એમ આ કરણના અન્તિમ સમય સુધી સમજવુ આનો અર્થ એમ કરવાનો નથી કે પ્રથમ સમય અને દ્વિતીય સમયની વિશુદ્ધિ ફેરફાર વિનાની—એક સરખી છે યાદ રાખવુ જોઇએ કે ઉત્તરોત્તર સમયમા અનન્ત ગુણી વિશુદ્ધિ રહેલી છે, પરતુ વિવક્ષિત કોઇ પણ સમયમા ત્રણે કાળના જીવોની પરિણામ-વિશુદ્ધિ એક સરખી હોય છે

આ કરણની સાર્થકતા અન્ય રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે તે એ છે કે આ કરણ પોતાનુ કાર્ય કર્યા વિના—સમ્યક્ત્વ સપાદિત કરાવ્યા વિના નિવૃત્ત થતું નથી, નિરાતે બેસતુ નથી, પાછુ હઠતું નથી

આ કરણના જેટલા સમયો છે તેટલા જ તેના અધ્યવસાયો છે વળી અપૂર્વકરણના આરભ-કાલથી જેમ તે કરણમા સ્થિતિ-ઘાતાદિ ચાર કાર્યો પ્રવર્તે છે, તેમ આ કરણ માટે પણ સમજી લેવુ આ અનિવૃત્તિકરણના બળથી અન્તરકરણ બને છે આ અન્તરકરણ એટલે શુ તે વિચારીએ

---

૧ કમ્મપયડીના ઉપશમનાકરણની નિમ્ન-લિખિત ૧૬મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં કહ્યુ પણ છે કે—

" अणियट्टिम्मि वि पच तुल्ल काले समा तओ नाम "

[अनिवृत्ति(करणे) अपि पश्चे तुल्ये काले समा ततो नाम]

તલતાવાળા સમ્યક્ત્વરૂપ ઘનસાર (ચદન)થી તેનો આત્મા લેપાય, ત્યારે તો તેના આનદ વિષે ગ્યુ જ શુ ?

જન્મથી જે અધ હોય તે એકાએક દેખતો થઇ જાય–આ સમગ્ર વિશ્વ વિલોકવાની ને સુદર તક મળી જાય તો તેને કેટલો આનદ થાય ? એવી રીતે અનાદિકાલિક મિથ્યાત્વરૂપ ધતાથી દુખી થતા જીવને સમ્યગ્-દર્શનરૂપ વિવેક-નેત્ર મળે, ત્યારે તેના આનંદમા કઇ ણા રહે ખરી કે ?

કોઇ દુસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાતા રોગીને રામબાણ ઔષધ પ્રાપ્ત થાય તો તેને કેવો આનદ ય ? તેમ મિથ્યાત્વાદિ દુસાધ્ય રોગથી ગ્રસ્ત ભવ્ય જીવને તેના પ્રતીકારરૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત ય ત્યારે તેના આનદમા કઇ કચ્ચાસ રહે ? [1]

ભયકર રણસગ્રામમા હારી જવાની અણી ઉપર આવેલા સેનાપતિને વિજય-માળા વર-નો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય તો તેને જે આનદ થાય, એનાથી પણ કરોડ ગુણો આનદ સમ્યક્ત્વ પ્ત થતા પ્રાણીને થાય એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી જ

ણ પુજ બનાવવાનુ કાર્ય—

આપણે પૂર્વે (પૃ૦ ૧૦૪–૧૦૫) ઉપર જોઇ ગયા તેમ જ્યા સુધી જીવ પ્રથમ સ્થિતિમા ાય–જ્યા સુધી તે અતર્મુહૂર્તવેદ્ય મિથ્યાત્વ-દલિકનો અનુભવ કરી રહ્યો હોય, ત્યા સુધી તો તે મેથ્યાદૃષ્ટિ જ છે આ સ્થિતિના ચરમ સમયે એટલે અનિવૃત્તિકરણના પણ છેલ્લા સમયે, પરતુ ાતરકરણના અને એથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના પ્રાગ્ભની પૂર્વેના સમયમા, ભવ્ય જીવ અત્યાર ાધી દબાવી રાખેલા દીર્ઘકાલિક બીજી સ્થિતિમા રહેલા દલિકોના[2] મદન કોદ્રવાદિના દૃષ્ટાન્ત અનુસાર

---

૧ કમ્મ૦ની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૧૬૫)મા સાક્ષીભૂત નિમ્ન-લિખિત પદ્યો દાખ ણું પણ છે કે—

" जात्यन्धस्य यथा पुंस-श्चक्षुर्लाभे शुभोदये ।
सद्दर्शनं तथैवास्य, सम्यक्त्वे सति जायते ॥ १ ॥
आनन्दो जायतेऽत्यन्तं तात्त्विकोऽस्य महात्मनः ।
सद्व्याध्यपगमे यद्वद्, व्याधितस्य सदौषधात् ॥ २॥" —युग्मम्

૨ મદન–કોદ્રવોને ધોવાથી તેમા ના કેટલાક પૂરેપૂરા મદન (મયણા)થી રહિત બને, કેટલાક થોડે ઘણે અશે–અડધોઅડધ મયણા રહિત થાય તો કેટલાક સર્વથા મયણાથી યુક્ત જ રહે એ એક પ્રાસગિક દ્દાન્ત છે બીજા બે દૃષ્ટાન્તો વસ્ત્ર અને જળ સબધી છે અને તે વાત આદિ શબ્દથી દર્શાવવામાં આવી છે, જેમ કોઇ અત્યત મલિન વસ્ત્ર હોય તે ધોવાથી તદ્દન નિર્મળ–સ્વચ્છ બની જાય જ્યારે ાઇક વસ્ત્ર ઉપર એવો ડાઘો પડ્યો હોય–એવો મેલ બાઝ્યો હોય કે તે ધોવાતા અર્ધ શુદ્ધ જ બને અને કોઇક વસ્ત્રને ગમે તેટલા ધો પડે–તોપણ તે મલિન જ રહી જાય–મગશળીઆ પત્થરના ઉપર જેમ મૂસળધાર વૃષ્ટિની પણ કઇ અસર ન થાય તેમ તેના મેલને જળની કઇ જ અસર ન થાય. એવી રીતે કેટલુક મેલુ–ગદુ પાણી સ્વચ્છ બની શકે, કેટલુક થોડે અશે મલિન અને થોડે અશે નિર્મળ એટલે કે મિશ્ર બને અને કેટલુક મલિન જ રહે તેમ અત્ર ઘટાવી લેવુ

અનુભાગની તરતમતાવાળા ત્રણ પુંજો કરે છે આ વાતને કમ્મ૦ના ઉપશમનાકરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે —

" ¹तं कालं बीयठिई, तिहाऽणुभागेण देसघाइत्थ ।
सम्मत्तं सम्मिस्सं, मिच्छत्तं सव्वघाईओ ॥ १९ ॥ "

અર્થાત તે કાળે એટલે જે સમયથી અનન્તર સમયે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થનાર છે તે સમયે એટલે કે પ્રથમ સ્થિતિના અન્તિમ સમયે મિથ્યાત્વભાવમા-મિથ્યાદષ્ટિપણે રહ્યો થકો જીવ દ્વિતીય સ્થિતિમા રહેલા દલિકોને અનુભાગ વડે શુદ્ધ, શુદ્ધ-અશુદ્ધ (અર્ધ-શુદ્ધ યાને મિશ્ર) અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારના કરે છે તેમા શુદ્ધ દલિકો તે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પુજ છે અને તે દેશઘાતી રસથી યુક્ત હોવાથી દેશઘાતી છે, એટલે કે આ પુજનો રસ વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાનરૂપ દેશને રોકે છે, પરતુ સામાન્ય શ્રદ્ધાનને તે રોકતો નથી અર્ધશુદ્ધ દલિકો તે મિશ્ર-મોહનીયનો પુજ છે, જ્યારે અશુદ્ધ દલિક તે મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો પુજ છે આ બને પુજો સર્વઘાતી છે, કેમકે તે સર્વઘાતી રસથી યુક્ત છે એટલે કે તેમા સર્વાશ શ્રદ્ધાનનો ઘાત કરનારો રસ રહેલો છે

મતાન્તર—

ઉપર્યુક્ત ત્રિપુજ બનાવવાનુ કાર્ય ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના પૂર્વ સમયમા થાય છે કે તેની પ્રાપ્તિના સમયમા થાય છે એ સબધમા મત-ભેદ છે કમ્મપયડીના કર્તાનો જે અભિપ્રાય છે તે ઉપર દર્શાવ્યો છે ચૂર્ણિકારનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે એમ તેની નિમ્ન-લિખિત પક્તિ ઉપરથી જોઇ શકાય છેઃ—

" ²चरमसमयं मिच्छदिट्ठि से काले उवसमसम्मदिट्ठि होहीइ ताहे बिइयठिइ तिहाऽणुभाग करेइ, त जहा-सम्मत्तं, सम्ममिच्छत्तं, मिच्छत्त चेति "

શતકચૂર્ણિકારનો મત આથી જુદો છે તેમના મત પ્રમાણે આ કાર્ય અન્તરકરણના પ્રવેશ-સમયથી એટલે કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી થાય છે કહ્યુ પણ છે કે—

" ³पढम सम्मत्त उप्पाडिंतो तिन्नि करणाणि करेउं । उवसमसम्मत्तं पडिवन्नो मिच्छत्तदलिय तिपुजी करेइ-सुद्धं, मीस, असुद्ध चेति "

---

૧ છાયા—

तस्मिन् काले द्वितीयस्थितिक त्रिधाऽनुभागेन देशघातिस्यम् ।
सम्यक्त्व, समिश्र मिथ्यात्व सर्वघाति ॥

૨ છાયા—

चरमसमये मिथ्यादृष्टि तत्काले उपशमसम्यग्दृष्टिर्भविष्यति तदा द्वितीयस्थितिक त्रिधाऽनुभाग करोति, तद् यथा-सम्यक्त्व, सम्यकमिथ्यात्वं मिथ्यात्व चेति ।

૩ છાયા—

प्रथम सम्यक्त्व उत्पादयन् त्रीणि करणानि करोति । उपशमसम्यक्त्वं प्रतिपन्नो मिथ्यात्वदलिक त्रिपुञ्जीकरोति-शुद्ध, मिश्र अशुद्ध चेति ।

અન્યત્ર પણ કહ્યુ છે કે—

" [1]कम्मग्गथेसु ध्रुव, पढमोवसमी करेइ पुजतिअ ।
तव्वडिओ पुण गच्छइ, सम्मे मीसम्मि मिच्छे वा ॥ "

અર્થાત કર્મ-ગ્રથામા (સૂચવ્યા મુજબ) નકકી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યકત્વી ત્રણ પુજો કરે છે અને ત્યાર બાદ સમ્યકૃત્વ, મિશ્ર કે મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે

અન્તરકરણ દરમ્યાનના કાર્ય—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ સૌથી પ્રથમ તો અન્તરકરણમા પ્રવેશ થતા જ જીવ સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને પુજ-ત્રિક કરે છે વિશેષમા આ કરણવર્તી જીવ મિથ્યાત્વના દલિક [2]ગુણસક્રમ વડે સમ્યકૃત્વમા અને મિશ્રમા સક્રમાવે છે એટલે કે પ્રથમ સમયમા અલ્પ દલિકો સમ્યકૃત્વમા અને એથી અસખ્ય ગુણા મિશ્રમા પ્રક્ષેપે છે, દ્વિતીય સમયે સમ્યકૃત્વમા અસખ્ય ગુણા દલિકો અને એથી પણ અસખ્ય ગુણા દલિકો મિશ્રમા પ્રક્ષેપે છે એ પ્રમાણે સમયે સમયે-છેક અન્તર્મુહૂર્તના અન્ત્ય સમય સુધી આ પ્રમાણે ગુણ-સક્રમ પ્રવર્તે છે ત્યાર બાદ [3]વિધ્યાત-સક્રમ પ્રવર્તે છે જ્યા સુધી મિથ્યાત્વનો ગુણસક્રમ પ્રવર્તે છે, ત્યા સુધી આયુષ્ય સિવાયના સાત કર્મો આશ્રીને સ્થિતિ-ઘાતનુ, રસ-ઘાતનુ અને ગુણ-શ્રેણિનુ પ્રવર્તન ચાલુ રહે છે મિથ્યાત્વની એક આવલિકા બાકી ન રહે ત્યા સુધી તો મિથ્યાત્વનો સ્થિતિ-ઘાત પ્રવર્તે છે, પરતુ આવલિકા બાકી રહે ત્યારે તે બને નિવૃત્ત થાય છે મિથ્યાત્વની પ્રથમ સ્થિતિની બે આવલિકા જ્યા સુધી બાકી ન રહે ત્યા

---

૧ છાયા—

कर्मग्रन्थेषु ध्रुव प्रथमोपशमी करोति पुञ्जत्रिकम ।
तत्पतित पुनर्गच्छति सम्यक्त्वे मिश्रे मिथ्यात्वे वा ।

૨ અમુક કર્મરૂપે રહેલ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશનુ અન્ય કર્મરૂપે પરિણમન-પરિવર્તન તે 'સક્રમ' છે આ સક્રમના પ્રકૃતિ આદિને લઇને પ્રકૃતિ-સક્રમ આદિ ચાર ભેદ પડે છે તેમા પ્રદેશ-સક્રમના (૧) ઉદ્વલના-સક્રમ, (૨) વિધ્યાત-સક્રમ, (૩) યથાપ્રવૃત્ત-સક્રમ, (૪) ગુણ-સક્રમ અને (૫) સર્વ-સક્રમ એવા પાચ અવાતર ભેદો છે એ સર્વેનો અત્ર વિચાર ન કરતા પ્રસ્તુતમા પ્રથમ ગુણ-સક્રમ એટલે શુ તે જોઇ લઇએ અપૂર્વકરણાદિમા વર્તતો જીવ અબધ્યમાન અશુભ પ્રકૃતિઓના કર્મ-દલિકોનુ પ્રતિસમય અસખ્ય ગુણપણે બધ્યમાન શુભ પ્રકૃતિઓમા સક્રમ કરે તે 'ગુણ-સક્રમ' છે અર્થાત્ પહેલા બાધેલા અશુભ કર્મ-દલિકોને વર્તમાન બધવાળી, શુભ પ્રકૃતિરૂપે પરિણમાવવી તે 'ગુણ-સક્રમ' છે પ્રથમ સમયમા જેટલા અશુભ દલિકોનો સક્રમ થાય તેનાથી દ્વિતીય સમયમા 'ગુણ'શબ્દ સૂચવે છે તેમ અસખ્ય ગુણા દલિકોનુ સક્રમણ કરવુ, એવી રીતે ઉત્તરોત્તર સમય પરત્વે ઘટાવી લેવુ

૩ ગુણ-પ્રત્યયથી અને ભવ-પ્રત્યયથી જે પ્રકૃતિઓનો બધ પ્રવર્તે નહિ, તે પ્રકૃતિનો 'વિધ્યાત-સક્રમ' થાય છે આ સક્રમ વડે પ્રથમ સમયે જેટલા દળિયા અન્ય પ્રકૃતિમા પ્રક્ષેપાય છે, તેટલા પ્રમાણના શેષ (વિવક્ષિત પ્રકૃતિ સબધી બાકી રહેલા) દળિયાનો અપહાર કરતા અગુલના અસખ્યાતમે ભાગે જેટલા આકાશ-પ્રદેશ છે તેટલા પ્રદેશપ્રમાણ પ્રદેશ-ખડો વડે તે પ્રકૃતિગત દલિક ખાલી થાય છે-અપહરાય છે-તેનો નિર્લેપ થાય છે

સુધી મિથ્યાત્વની ગુણ-શ્રેણિ પ્રવર્તે છે, પરંતુ બે આવલિકા અવશિષ્ટ રહેતા ગુણ-શ્રેણિ નિવર્તે છે આ પ્રમાણે અન્તરકરણના પ્રવેશ-સમયથી માંડીને તે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તે જીવ ઔપશમિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ રહે છે

ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનના અન્તર્મુહૂર્તને અન્તે કિંચિત્ અધિક એવી એક આવલિકા જેટલી સ્થિતિ બાકી રહેતા શુક્લપક્ષી જીવ દ્વિતીય સ્થિતિગત સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણે પુંજના દલિકોને અધ્યવસાય-વિશેષની મદદથી આકર્ષીને તેને અન્તરકરણની અન્ત્ય આવલિકામાં પ્રક્ષેપે છે, એટલે કે પ્રથમ સમયમા અધિક, દ્વિતીય સમયમા એથી ન્યૂન, તૃતીય સમયમા એથી પણ ન્યૂન એમ આવલિકાના અન્ત્ય સમય સુધી દલિકોનુ હીન હીનતર પ્રક્ષેપનુ કાર્ય ચાલે છે આ પ્રમાણે પ્રક્ષેપાતા દલિકોની સ્થાપના (આકૃતિ) ગોપુચ્છ (ગાયના પૂછડા) જેવી બને છે

અન્તરકરણનો કાળ આવલિકાપ્રમાણ બાકી રહેતા અધ્યવસાય અનુસાર ત્રણ પુંજોમાથી કોઇ પણ એક પુંજનો ઉદય થાય છે જો આ સમયે શુભ અધ્યવસાય હોય તો શુદ્ધ દલિકોનો ઉદય થાય છે એટલે કે આત્મા ' ક્ષાયોપશિક ' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, જો મધ્યમ અધ્યવસાય હોય, તો મિશ્ર દલિકોનો ઉદય થાય છે એટલે આત્મા ' મિશ્ર-દૃષ્ટિ ' બને છે, અને જો મલિન અધ્યવસાય હોય તો અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમા આવે છે એટલે આત્મા ફરીથી ' મિથ્યાદૃષ્ટિ બને છે

અત્ર ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની મદદથી આત્મા જે મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધાદિ ત્રણ પુંજો-વિભાગો કરે છે, તે પૈકી ગમે તે એક તો અન્તર્મુહૂર્ત કાળ વીત્યા બાદ જરૂર જ ઉદયમા આવે છે અને તેમ થતા તે ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે

કર્મગ્રન્થકારો અને સિદ્ધાતકારો વચ્ચે મત-ભેદ

(૧) પ્રથમ કયુ સમ્યક્ત્વ—

અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પ્રથમત યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણો દ્વારા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પામે છે તે વાત કર્મગ્રથોને જ અનુસરે છે અર્થાત્ એ કર્મગ્રન્થકારોનો જ અભિપ્રાય છે સિદ્ધાન્તકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ જ પ્રાપ્ત કરે એવો કઇ **અચળ નિયમ નથી** અર્થાત કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તો કોઈ ક્ષાયોપશિક સમ્યક્ત્વ પણ પામે

(૨) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પછીની દશા—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સપાદનનો માર્ગ જે આપણે ઉપર વિચારી ગયા, તે કર્મ-ગ્રન્થકારોના મત પ્રમાણે છે મોટે ભાગે આ જ માર્ગને સૈદ્ધાન્તિકો સ્વીકારે છે એટલે કે યથા-પ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિ પૂર્વક અન્તરકરણના પ્રથમ સમયમા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યા સુધી તેઓ મળતા થાય છે, પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવ-સમયમા કે તે પૂર્વે પણ જીવ મિથ્યાત્વ-મોહનીયના શુદ્ધાદિ ત્રણ પુંજો કરતો નથી જ. આ

માટે સૈદ્ધાન્તિકોનુ કહેવુ એ છે કે તેમ કરવા માટે જોઇએ તેટલો સમય નથી, એની સ્થિતિ અલ્પ છે આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા જેટલો કાળ અને જઘન્યથી એક સમય જેટલો કાળ બાકી રહે ત્યારે તે પ્રાણી મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થાને જ પામે છે આ સબધમા તેઓ ઇલિકા (ઇયળ)નુ દૃષ્ટાન્ત રજુ કરે છે કલ્પભાષ્યમા કહ્યું પણ છે કે—

" [1]आलंबणमलहंती, जह सट्ठाण न मुचए इलिया।
एव अकयतिपुंजी, मिच्छं चिअ उवसमी एइ ॥ १ ॥

(૩) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ—

પ્રાથમિક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો માર્ગ સિદ્ધાન્તકારો એનો બતાવે છે કે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે ત્યાર પછી અપૂર્વ કરણના સામર્થ્ય વડે તે ગ્રન્થિને ભેદે છે અને એ જ કરણને લઇને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ–મોહનીયના તે ત્રણ પુજો કરે છે ત્યાર બાદ અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની મદદથી (નહિ કે અન્તરકરણની સહાયતાથી) આ શુદ્ધાદિ ત્રણ પુજોમાથી તે શુદ્ધ પુજનો જ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી થયા વિના જ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થાય છે

આ મત–ભિન્નતા પરત્વે એ નિવેદન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે અનાદિ મિથ્યા દૃષ્ટિ જીવ જ શ્રેણિ વિનાનુ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે છે એટલે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનુ જ હોવુ જોઇએ, એ પરત્વે તો સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મગ્રન્થકારો વચ્ચે મતભેદ નથી

(૪) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વીની ગતિ—

વિચારભિન્નતાનુ એ પણ એક સ્થળ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત મરણ પામે, તે ચાર ગતિમાથી કઈ ગતિમા જાય કર્મગ્રન્થકારો તો એમ જ કહે છે કે તે દેવ–ગતિમા જ જાય અને તેમા પણ વળી તે વૈમાનિક દેવ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય સૈદ્ધાન્તિકોનુ આ સબધમાં એમ કહેવુ છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જો આયુષ્યનો બધ થઇ ગયો હોય તો જે ગતિનુ આયુષ્ય બાધ્યુ હોય તે ગતિમા તે સમ્યક્ત્વધારી જીવ જાય અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય, નરક ગતિમા પણ સાત નરકો પૈકી છેક છઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઇને જવાય છે.

---

૧ છાયા—

आलम्बनमलभमाना यथा स्वस्थान न मुञ्चति इलिका ।
एव अकृतत्रिपुञ्जी मिथ्यात्वं एव उपशमी एति ॥

અર્થાત્ જેમ આશ્રય નહિ મળતાં ઇયળ પોતાનુ સ્થાન છોડતી નથી તેમ જેણે ત્રિપુજ કર્યો નથી એવો ઉપશમી જીવ મિથ્યાત્વને જ પામે છે

(૫) પતિત સમ્યક્ત્વધારીને મિથ્યાભાવનો બંધ—

ગ્રન્થિ ભેદ્યા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યાં પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ-દશામા જાય અર્થાત્ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જાય તે જીવ મિથ્યાભાવને લગતા જે કર્મો બાધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-વાળા હોય કે નહિ એ સબંધમા મત-ભેદ છે સૈદ્ધાન્તિકો તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ માટે ના જ પાડે છે કર્મગ્રન્થકારોનુ આ સબંધમા એ નિવેદન છે કે આવો જીવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ કરે, એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મો બાધે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રસવાળા—અત્યન્ત ચિકાસવાળા—તીવ્ર અનુ-ભાગવાળા કર્મો બાધે નહિ

સમ્યક્ત્વ-પ્રદીપ (પૃ૦ ૨૯)મા સૂચવવામા આવ્યુ છે તેમ આ બાબતમા તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારતા અપેક્ષાન્તરને લઇને વિવાદનુ સ્થાન રહેતુ નથી એક પક્ષે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ તીવ્ર અનુભાગની અનુમતિ આપી નહિ, જ્યારે બીજા પક્ષે તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો જ અનાદર કર્યો એ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મોમા ઉત્કટ રસ ન હોય તો એવી નામધારી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી શુ ? કેમકે રસને અધીન સ્થિતિ છે જ્યા સુધી રસ હોય ત્યા સુધી જ સ્થિતિ છે જેમ દીવામા જ્યા સુધી તેલ હોય ત્યા સુધી જ તે બળી શકે છે—ત્યા સુધીની જ તેની સ્થિતિ છે

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની શ્રેષ્ઠતા

આ વિવેચન ઉપરથી ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વોનો પ્રાદુર્ભાવનો પ્રકાર તેમજ એ બે વિષેનુ [1]અન્તર ધ્યાનમા આવ્યા હશે આ બને કરતા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઊંચા દરજ્જાનુ છે તેનુ કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ પુદ્ગલો યાને સમ્યક્ત્વ મોહનીયના ઉદયરૂપ છે એટલે કે એ કંઇ ‘ આત્મિક ’ સમ્યક્ત્વ નથી, પરંતુ ‘ પૌદ્ગલિક ’ સમ્યક્ત્વ છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક નહિ હોવાથી તેમજ તેમા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જેમ મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય પણ નહિ હોવાને લીધે તે ‘ ક્ષાયોપશમિક ’થી ચઢિયાતુ છે [2] ક્ષાયિક

---

૧ આપણે આગળ ઉપર દર્શાવી ગયેલા ભેદની વાતનો શ્રીઉમાસ્વાતિ(?)કૃત **શ્રાવક-પ્રજ્ઞપ્તિની** ટીકા પણ સમર્થન કરે છે, પરંતુ ત્યાં એ મતાંતર બતાવવામાં આવ્યો છે કે શ્રેણિગત ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં જ મિથ્યાત્વ-મોહનીયનો પ્રદેશ-ઉદય ન હોય, શ્રેણિ વિનાના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમા તો તેનો પ્રદેશ-ઉદય હોય તોપણ એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમા સમ્યક્ત્વ-મોહનીયનો ઉદય તો ન જ હોય, જ્યારે ક્ષયોપશમ-સમ્યક્ત્વમાં આ મોહનીયનો ઉદય છે જ આથી એ બેની ભિન્નતા છે આ વાત ટીકાકારના શબ્દોમાં કહુ તો તે નીચે મુજબ છે—

“ क्षायोपशमिकादस्य को विशेष इति उच्यते-तत्र उपशान्तस्यापि मिथ्यात्वस्य प्रदेशानुभवोऽस्ति, न तु औपशमिके । अन्ये तु व्याचक्षते-श्रेणिमध्यवर्तिनि औपशमिके प्रदेशानुभवो नास्ति, न तु द्वितीये, तथापि तत्र सम्यक्त्वाणवनुभवाभाव एव विशेषः ॥”

૨ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિવાળુ હોવાથી તેમજ ફરીથી મિથ્યાત્વભાવ તરફ લઈ જનાર હોવાથી અને ક્ષાયોપશમિક તો ઉત્કૃષ્ટત લગભગ ૬૬ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિવાળુ હોવાથી તેમજ એનાથી વિશુદ્ધ હોવાથી ક્ષાયોપશમિક ઔપશમિકથી ચડિયાતુ છે એમ **તત્ત્વાર્થ-બૃહદ્વૃત્તિ**(પૃ૦ ૬૨)ના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે —

સમ્યક્ત્વ આગળ તો આ ઔપશમિક-અરે ઉપશમ શ્રેણિનુ [1]ઔપશમિક પણ કઇ હિસાબમા નથી, કેમકે આ તો અનતાનુબધી ચાર કષાયો અને દર્શનત્રિક એ સાતે પ્રકૃતિના સમૂળ ક્ષય થતા ઉદ્ભવે છે એમા આ કોઈ પણ પ્રકૃતિનો પ્રદેશ-ઉદય પણ નથી એટલુ જ નહિ, પરન્તુ તે પૈકી કોઇ સત્તામા પણ નથી વિશેષમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો જાણે આત્માનો પરમ મિત્ર હોય -તેની છાયા હોય તેમ તે તેની સાથે મુક્તિમા પણ અનુગમન કરે છે, જ્યારે બાકીના બે સમ્યક્ત્વ તો દેહધારી પ્રાણીનુ મૃત્યુ થતા તેના દેહની જેમ અહીં પાછળ રહી જાય છે,

કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતા નથી અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ થયા બાદ આત્મા કુસગતિ વગેરે કારણોને લીધે ફરી મિથ્યાત્વી બની જાય છે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના સબધમા આવુ નથી જ બનતુ પરન્તુ કોઇ પ્રશ્ન કરે કે શાસ્ત્રોમા તેના પાડવામા આવેલા અશુદ્ધ ક્ષાયિક અને શુદ્ધ ક્ષાયિક એ બે પ્રકારો શુ સૂચવે છે ? તો આનો ઉત્તર એ છે કે છદ્મસ્થોને અને સર્વજ્ઞોને ઉદ્દેશીને આ કથન છે એટલે કે જોકે અનન્તાનુબન્ધી કષાયાદિ સાતે પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરી છદ્મસ્થે આ સમ્યક્ત્વ સપાદન કર્યું છે, છતાં સામગ્રી-વિશેષ મળતા તેના અપ્રત્યાખ્યાનાદિ કષાયો અનતાનુબન્ધી જેવુ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે અને તેમ થતા તે નરકનો પણ અતિથિ બને તે બનવા જોગ છે વળી તાડીના ઝાડની નીચે બેસી કોઇ માણસ દૂધ પીતો હોય તો પણ તે તાડી પીતો હશે એવી જેમ સામાન્ય ઉક્તિ છે તેમ અથવા તો જેમ કોઇ શાહુકાર ઘણા કાળથી ચોરોની પલ્લીમા રહેતો હોય તો તેને પણ લોકો ચોર ગણે એ સભવિત છે, તેમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મલિન દેખાય એવા સયોગોમા છદ્મસ્થો મૂકાય તેમ હોવાથી તેમનુ સમ્યક્ત્વ 'અશુદ્ધ' ગણાય છે સર્વજ્ઞોને-કેવલજ્ઞાનીઓને આવો પ્રસગ જ ઉપસ્થિત થાય તેમ નહિ હોવાથી તેમનુ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો અહોનિશ નિર્મળ જ રહેતુ હોવાથી તેમજ વસ્તુનુ સ્પષ્ટ પરિચ્છેદક હોવાથી તેને 'શુદ્ધ' કહેવામા આવે છે તે યથાર્થ જ છે

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો

ક્ષયોપશમાદિની સમજણ—

'ક્ષયોપશમ' શબ્દમા 'ક્ષય' અને 'ઉપશમ' એ બે શબ્દો રહેલા છે એટલે એ ઉપરથી સૂચન થાય છે તેમ ક્ષાયોપશમિક અવસ્થા દરમ્યાન ઉદયમા આવેલા કર્મોનો-ઉદયાવલિકામા

---

[1] "औपशमिकं हि सम्यग्दर्शनं मर्धमलीमसम्, अल्पकालत्वात्, भूयश्च मिथ्यात्वगमनात्, यतोऽन्तर्मुहूर्तमात्रं भवेत् यदि च कालं तत्रस्थो न करोति, एवं सति मिथ्यात्वगमनमेव प्रतिपद्यत इत्यागमः । तस्माच्चौपशमिकात् क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनं विशुद्धतरम्, बहुकालावस्थायित्वात् यत उत्कृष्टेन षट्षष्टिं सागरोपमाणि साधिकानि तदुक्तम्, अत एव च तस्य वस्तुपरिच्छेदे स्पष्टं ग्रहणसामर्थ्यमनुमातव्यमागमाच्चास्मात् "

આ કઇ વિરોધજનક હકીકત નથી, કેમકે અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર થઇ શકે છે

૧ આ દરમ્યાન અનતાનુબન્ધી ચાર કષાયો તેમજ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ ઉપરાંત બીજા બે મોહનીયનો એટલે કે પાચને બદલે સાતનો ઉપશમ છે

પ્રવેશેલા કર્મોનો ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમા આવેલા કર્મોના વિપાક-ઉદયનો વિષ્કમ્ભ યાને ઉપશમ થાય છે, જોકે પ્રદેશ-ઉદય રોકી શકાતો નથી, તેનુ કાર્ય તો ચાલુ રહે છે ઉદયમા આવેલા કર્મના ઘાતપૂર્વક અનુદિત કર્મનો સર્વથા વિષ્કમ્ભ તે 'ઉપશમ' છે ઉદય અને ક્ષય આઠે કર્મોના થાય છે, પરતુ ક્ષયોપશમ તો ચાર ઘાતિ-કર્મોનો જ છે અને વળી ઉપશમ તો મોહનીય કર્મનો જ હોઇ શકે છે

ઉપશમ અને ક્ષયની ભિન્નતા—

અત્રે તેમજ આગળ ઉપર ઉપશમ અને ક્ષય વિષે વિચાર કરવામા આવ્યો છે અને તે બે વચ્ચેનુ અતર પણ ૧૧૧ મા પૃષ્ઠમા સમજાવવામા આવ્યુ છે, છતા તે અતર-ફરક-ભિન્નતા સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે એક ઉદાહરણ વિચારીશુ ધારો કે આપણી પાસે એક મલિન જળનુ પાત્ર છે થોડા સમય પછી તમામ મેલ જળને તળિયે બેસી જતા તે જળ નિર્મળ જણાશે, પરતુ આ નિર્મળતા કયા સુધી રહેવાની ? જ્યા સુધી જળની આ સ્થિતિ કાયમ રહે ત્યા સુધી જ, કેમકે આ સ્થિતિમા જરા પણ ફેરફાર થતા જળને અલ્પાશે હાથ અડકી જતા મેલના રજકણો સર્વત્ર પ્રસરી જવાના અને જે જળ નિર્મળ-સ્વચ્છ જણાતુ હતુ તે અસ્વચ્છ-ડહોળુ માલૂમ પડશે, પરતુ જો આ જળમાથી તેની અસ્વચ્છતાનો આત્યતિક અન્ત આણવામા આવ્યો હોય, તો પછી આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી કોઇ પણ ક્રિયાથી તે જળ અસ્વચ્છ બને ખરૂ કે ?

પ્રસ્તુતમા આ વાત મોહનીય કર્મ સબધી વિચારીએ આ કર્મના રજકણો જ્યારે આત્મા રૂપ પાત્રના પ્રદેશોમા સ્થિર થઇ જાય છે, ત્યારે તે સ્વચ્છ લાગે છે પરંતુ જેમ પેલા જળની નીચે બેસી ગયેલા રજકણો જોતજોતામા કિંચિન્માત્ર ક્રિયાની અસર થતા સર્વત્ર પ્રસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહના રજકણો મલિન અધ્યવસાયને અધીન બની સમસ્ત આત્મ પ્રદેશોમા પ્રસરી જાય છે અર્થાત્ તેનો ઉદય થાય છે, પરતુ જો મોહનો સર્વથા વિનાશ કરવામા આવ્યો હોય-એના રજકણોને યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ દેશવટો દઇ દીધો હોય-તેમને આત્મ પ્રદેશ માથી સદાને માટે હાકી કાઢ્યા હોય તો તેનુ કદી પણ આત્મ-પ્રદેશમા ઉત્થાન થાય ખરૂ ?- તેઓ કદી પણ ઉદયમા આવે કે ? આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તેના ઉદય માટે જરૂર અવકાશ છે-ભલે પછી તે કદાચ મોડો થાય, પરતુ ક્ષયના સબધમા તો ઉદયમા આવવાની વાત શશશૃગ જેવી છે, કેમકે જે સત્તામા પણ નથી અને કદી આવનાર પણ નથી, તે ક્યાથી ઉદયમા આવે ?

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીની ગતિ—

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી માનવી કઇ ગતિમા જાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પૂર્વે એ જાણવુ જરૂરનુ છે કે આગામી ભવનુ આયુષ્ય તેણે બાધ્યુ છે કે નહિ ? જો ક્ષાયિકની ઉત્પત્તિ પૂર્વ આગામી ભવનુ આયુષ્ય બધાઇ ગયુ હોય તો જે ગતિના આયુષ્યનો બધ થયો હોય ત્યા તેને જવુ જ પડે પરતુ એટલુ તો ધ્યાનમાં રાખવુ પડશે કે ચારે ગતિઓ પૈકી પ્રાથમિક ત્રણ નરક, વૈમાનિક દેવ કે અસખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્ય એટલાનો જ તે

અધિકારી છે જો દેવ કે નરક ગતિનુ આયુષ્ય બાધ્યુ હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે જાય જો અસખ્યેય વર્ષવાળા [1]યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યંચનુ આયુષ્ય બાધ્યુ હોય તો ચોથે ભવે મોક્ષે જાય, કેમકે યુગલિકો મરણ પામીને [2]પ્રાય દેવગતિ જ પામે અને ત્યાથી ચ્યવી મનુષ્ય થઇ મોક્ષે જાય

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીને પરભવના આયુષ્યનો બધ થયો હોય તો તે ત્રીજે કે ચોથે ભવે જરૂર જ મોક્ષે જાય આ સબધમા કવચિત્ અપવાદ મળી આવે છે, કેમકે ન્યાય૦ **શ્રીયશોવિજયગણિએ કમ્મ૦**ના ઉપશમના કરણ (ગા૦ ૩૨)ની ટીકા (પત્રાક ૧૯૧)મા કરેલ ઉલ્લેખ અનુસાર તથા વળી કલિ૦ **શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરૂષચરિત્ર**ના આઠમા પર્વના અગ્યારમા સર્ગ (શ્લો૦ ૫૧-૫૨)મા કરેલ નિરૂપણ પ્રમાણે તથા **વસુદેવહિણ્ડી** તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા [3]શ્રીદુષ્પ્રસહસૂરિ તેમજ [4]શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ક્ષાયિક

---

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ **જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ** (સૂ૦ ૨૧)

૨ 'પ્રાય' કહેવાનુ કારણ એ છે કે એક પુરૂષ-સ્ત્રીનુ યુગલ નરકે ગયાનો શાસ્ત્રમા ઉલ્લેખ છે, પરતુ તે **શ્રીસ્થાનાગ**ના નિમ્ન-લિખિત ૭૭૭ મા સૂત્રમા દર્શાવેલા દશ આશ્ચર્યો પૈકી એક (સાતમુ) છે —

" उवसग्ग १ गब्भहरण २ इत्थीतित्थ ३ अभाविया परिसा ४ ।
कण्हस्स अवरकका ५ अवयरण चदसूराण ६ ॥ १ ॥
हरिवंसकुलुप्पत्ती ७ चमरुप्पाओ य ८ अट्ठसयसिद्धा ९ ।
अस्संजयाण पूआ १० दस वि अणतेण कालेण ॥ २ ॥ "

આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **પ્રવચન૦** (પત્રાક ૨૫૭-૨૫૮) અથવા **શ્રીકલ્પસૂત્ર**ની **શ્રીવિનયવિજયગણિકૃત સુબોધિકા** નામ્ની ટીકા (દ્વિતીય આવૃત્તિ, પત્રાક ૨૫)

૩ આ આચાર્ય પૂર્વભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સહિત આ વર્તમાન પાચમા આરાના અતમા દેવલોકમાથી ચ્યવી અત્ર મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઇ કાળધર્મ પામી-આયુષ્ય પૂર્ણ કરી 'સૌધર્મ' દેવલોકમાં અને ત્યાથી ચ્યવી પાછા મનુષ્ય થઇ મોક્ષે જશે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ મનુષ્ય ભવમા જ થતી હોવાથી દેવલોકમાથી ચ્યવી અત્ર ઉત્પન્ન થનારા **શ્રીદુષ્પ્રસહસૂરિએ** દેવલોકમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે તે ભવની પૂર્વેના ભવમા અને તે પણ મનુષ્ય તરીકેના ભવમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉપાર્જન કરેલુ હોવુ જોઇએ અર્થાત્ (અ) મનુષ્ય તરીકેનો ભવ ત્યાર પછી (આ) 'સૌધર્મ' દેવ તરીકેનો, ત્યાર બાદ (ઇ) મનુષ્યનો, પછીથી (ઈ) દેવનો અને અતમા (ઉ) મનુષ્યનો એમ તેમના પાચ ભવો છે

૪ (અ) વાસુદેવ તરીકેનુ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તેઓ (આ) નીચે ત્રીજી પૃથ્વીએ-નરકે સિધાવ્યા છે (આ જૈન માન્યતા છે કેમકે દરેક વાસુદેવ અધોગામી-નરકગામી છે એવો તેનો સિદ્ધાત છે ખુદ **મહાવીરસ્વામી** પણ **ત્રિપૃષ્ઠ** વાસુદેવ તરીકેના તેમના ભવ પછી નરકે ગયા હતા) ત્યાંથી તેઓ (ઇ) મનુષ્ય તરીકે અવતરી, મરણ પામી (ઈ) વૈમાનિક દેવગતિમા પાચમા કલ્પમા અને ત્યાથી આ **ભારતવર્ષ**મા ગગાદ્વારપુરના **જિતશત્રુ** રાજાના (ઉ) **અમમ** નામના પુત્ર-બારમા તીર્થંકર તરીકે ઉત્પન્ન થશે અને તે ભવમા તીર્થકરનામકર્મના વિપાક-ઉદયનો અનુભવ કરી મોક્ષે જશે. આ હકીકતને **કમ્મ૦**ની **શ્રીયશોવિજયગણિકૃત** ટીકા (પત્રાક ૧૯૧)ગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે —

" नरयाउ नरभवम्मि देवो होऊण पचमे कप्पे ।
तत्तोऽचुओसमाणो बारसमो 'अमम'तित्थयरो ॥ "

સમ્યક્ત્વી હોઇ પાચમે ભવે મોક્ષે જનારા છે એવુ તાત્પર્ય નીકળે છે

જો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વીએ પરભવનુ આયુષ્ય બાધ્યુ ન હોય તો ચારે ગતિઓને સદાને માટે જલાજલિ આપી–આયુષ્યબધને પણ છેલ્લી સલામ (good-bye) કરી તે આયુષ્ય પૂર્ણ થતા સર્વોત્કૃષ્ટ પચમ ગતિને અર્થાત્ મુક્તિને પામે

ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વચ્ચે વિરોધ—

આપણે ૧૧૨ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ જ્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ નિરંતર સ્થાયી છે અને ક્ષાયોપશમિક બહુ બહુ તો ચિરસ્થાયી છે અને મુક્તિમા તો તેને માટે સ્થાન પણ નથી, ત્યારે શુ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકને અટકાવનારુ છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આનો ઉત્તર હાકારમા છે, કેમકે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમા મિથ્યાત્વ–મોહનીય જાતિના શુદ્ધ પુદ્ગલોનો અનુભવ થાય છે, જ્યારે ક્ષાયિકમા તેનો કોઇ પણ રીતે સદ્ભાવ નથી, અરે એના અભાવમા જ એની ઉત્પત્તિ છે એટલે કે એક રીતે વિચારતા અન્ધકાર અને પ્રકાશ જેટલુ આ બેમા અતર છે જેમ અન્ધકાર એ પ્રકાશનુ આવરણ ગણાય છે તેમ ક્ષાયોપશમિકમા ઉદયરૂપે મિથ્યાત્વ–મોહનીયના શુદ્ધ પુદ્ગલો યાને દર્શન–મોહનીયનો ઉદય હાજર હોવાથી તે વિશુદ્ધ દર્શનનુ–ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનુ આવરણ છે આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે ક્ષાયોપશમિક મિથ્યાત્વ–જાતિનુ હોવાથી તે વિઘ્નરૂપ છે પરંતુ આ પરિસ્થિતિમા એવી શકા જરૂર ઉદ્ભવે કે મિથ્યાત્વ–જાતિથી આત્મ–શ્રદ્ધાનો સભવ મનાય જ કેમ ? આનો ઉત્તર નિમ્ન–લિખિત બે ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે

સૂક્ષ્મ [1]અભ્રકરૂપ આવરણથી આચ્છાદિત દીપક પણ થોડોક પ્રકાશ તો પાડી શકે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે એનુ આ આવરણ દૂર થતા વિશેષ પ્રકાશની આશા ગખવી સ્થાને છે એવી રીતે થોડે અંશે મલિન એવા વસ્ત્રમા મણિ ઢંકાયેલુ હોય તોપણ તેનુ તેજ સર્વથા ઢાકયુ ન જ રહે, તેની થોડીક પ્રભા પણ જણાય આ મણિ સ્વચ્છ વસ્ત્રમા આચ્છાદિત હોય તો એનુ તેજ વિશેષ ઝળકી ઊઠે વળી જો વસ્ત્ર જ કાઢી નાખવામા આવે, તો તેનો સપૂર્ણ પ્રકાશ પડે, એ દેખીતી વાત છે એવી રીતે પ્રસ્તુતમા મિથ્યાત્વના પુદ્ગલોને શુદ્ધ બનાવતા–તેના અશુભ રસાદિ દૂર કરતા ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રાપ્ત થતા–શુદ્ધ પુદ્ગલોનો ઉદય થતા આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધાનનો અસ્ફુટ પ્રાદુર્ભાવ તો જરૂર થાય જ અને તેમા વળી જ્યારે આવા પુદ્ગલોનો સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે એટલે ક્ષાયિક ભાવમા વર્તતા જીવને સર્વ પ્રકારે શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવે એમા કહેવુ જ શુ ?

પ્રવચન૦ (પત્રાક ૧૧૧)મા તો નિમ્ન–લિખિત ગાથા દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ વિજય નામના વીસમા તીર્થંકર થશે એવો ઉલ્લેખ છે —

> " दीपायणस्स जीवं, जसोहर वंदिमो इगुणवीसं ।
> कण्हसिय नयतण्हं, वीसइम विजयमभिवंदे ॥ ४६७ ॥ "

૧ આને બદલે કેટલીક વાર અસ્વચ્છ જળને નિર્મળ બનાવનાર કતક (નિર્મળીના બીઆ)નુ દૃષ્ટાન્ત આપવામા આવે છે

આથી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતા સમ્યક્ત્વ કેમ ઉદ્ભવે એ શંકાનુ પણ નિરાકરણ થઇ જાય છે

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ—

સમ્યક્ત્વના (૧) ક્ષાયોપશમિક, (૨) ઔપશમિક અને (૩) ક્ષાયિક એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે એ વાત આપણે જોઇ ગયા અત્ર સાસ્વાદન નામના ચોથા પ્રકારનો વિચાર કરવામા આવે છે **"सह आस्वादनेन वर्तते इति सास्वादनम्"** એટલે કે આસ્વાદન—કંઇક સ્વાદ સહિત વર્તે તે 'સાસ્વાદન' છે પ્રસ્તુતમા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી [1]પતિત થઇ મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જતા આ સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવે છે જેમ કોઇ મનુષ્યને ગોળ ખાધા પછી તરત જ વમન (ઉલટી) થાય તો પણ તેને કંઇ ગળચટો પરંતુ અનિષ્ટ સ્વાદ લાગે તેમ ઔપશમિકથી પડીને મિથ્યાત્વે જતા આ સમ્યક્ત્વનો કંઇક સ્વાદ રહી જાય આવા સમ્યક્ત્વને 'સાસ્વાદન' કહેવામા આવે છે પ્રાકૃત ભાષામા આ સમ્યક્ત્વને 'સાસાયણ' કહેવામા આવે છે આનુ 'સાશાતન' એવુ પણ સંસ્કૃત રૂપાન્તર થાય છે એનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે આ=સમન્તાત્=સમસ્તપણે શાતન કરે=પાતન કરે=પાડે= મુક્તિ માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે 'આશાતન' છે પ્રસ્તુતમા અનંતાનુબન્ધી કષાયોની મદદથી

નામાન્તરો

સમ્યક્ત્વ માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે 'આશાતન' છે [2]આવા આશાતનથી જે યુક્ત હોય તે 'સાશાતન' કહેવાય એ ન્યાય્ય છે

આનુ 'સાસાદન' એવુ પણ રૂપાન્તર થાય છે એનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ **જીવસમાસની શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત** વૃત્તિ (પૃ૦ ૭) મા નીચે મુજબ છે —

" आयम्—औपशमिकसम्यक्त्वलाभलक्षणं सादयति—अपनयतीति आसादनं, अनन्तानुबन्धिकषायवेदनमिति, नैरुक्तो यशब्दलोपः । "

અર્થાત્ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના લાભને દૂર કરે તે 'સાસાદન' છે

વેદક સમ્યક્ત્વ—

ઉપર્યુક્ત સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારોમા 'વેદક' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતા તેના પાચ ભેદો પડે છે.

---

૧ આ પતન દરમ્યાન બહુ જ ઓછો કાળ વ્યતીત થાય છે કેમકે સાસ્વાદનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છ આવલિકાનો છે આ વાત બાળજીવોના લક્ષ્યમા આવે તે માટે 'પર્વતના શિખર' ઉપરથી પડનારાનુ દૃષ્ટાન્ત રજુ કરાય છે (જુઓ શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત ગુણસ્થાનક્રમારોહનુ ૧૧મુ પદ્ય) એના ઉપરથી ભોય પડતા જેટલી વાર લાગે તેનાથી અતિશય અલ્પ કાળમા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનુ વમન કરતો જીવ સાસ્વાદની થઇ મિથ્યાત્વી બને છે

२ आ-समन्तात् शातयति-स्फोटयति ओपशमिकसम्यक्त्वमिति आशातन-अनन्तानुबन्धिकषायवेदनमेव (पृ० ७)

૧૦૭ મા પૃષ્ઠમા દર્શાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિશ્ર અને શુદ્ધ એ ત્રણ પુઞ્જોમાથી અશુદ્ધ અને મિશ્ર એ બે પુઞ્જોનો ક્ષય કર્યા પછી શુદ્ધ પુઞ્જનો ક્ષય કરતી વેળાએ—તે ક્ષીણ થવાની તૈયારીમા હોય, તેનો છેલ્લો ગ્રાસ વેદાઇ રહ્યો હોય, તે સમયના સમ્યક્ત્વને 'વેદક' કહેવામા આવે છે [1] અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયો, મિથ્યાત્વ–મોહનીય, મિશ્ર–મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ–મોહનીય એ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી છ પ્રકૃતિઓનો આત્યન્તિક અન્ત આણ્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ક્ષીણ કરતા કરતા—ખપાવતા ખપાવતા જ્યારે સમ્યક્ત્વ–મોહનીયરૂપ અવશિષ્ટ પ્રકૃતિના છેલ્લા પુદ્ગલનો ક્ષય કરવો બાકી રહે તે સમયનુ સમ્યક્ત્વ 'વેદક' છે. આ પછી એક જ સમયમા 'ક્ષાયિક' સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે આથી આ સમ્યક્ત્વ પણ ક્ષાયિકની જેમ સસારની અનાદિ કાળની મુસાફરી દરમ્યાન એક જ વાર પ્રાપ્ત થાય છે એ નિવેદન કરવુ બાકી રહેતુ નથી

વેદકનો અન્તર્ભાવ—

વેદક સમ્યક્ત્વની આ રૂપરેખા ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એનો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમા અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વોમા તો પુદ્ગલના વેદનનો સર્વથા અભાવ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો [2]સમ્યક્ત્વ–પુઞ્જના પુદ્ગલોના અનુભવની દૃષ્ટિએ વેદક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો સમાન છે, પરતુ વેદકમા ઉદયમા આવેલા અશેષ પુદ્ગલોનો અનુભવ રહેલો છે, જ્યારે ક્ષાયોપશમિકમા તો ઉદયમા આવેલા તેમજ નહિ આવેલા એવા ઉભય પ્રકારના પુદ્ગલોનો અનુભવ રહેલો છે આથી કરીને પરમાર્થથી તો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક જ છે, કેમકે તેમા ચરમ ગ્રાસ સિવાયના પુદ્ગલોનો ક્ષય થયેલો છે અને ચરમ ગ્રાસવર્તી પુદ્ગલોના મિથ્યાસ્વભાવને દૂર કરવા રૂપ ઉપશમનો સદ્ભાવ છે

ભવ–ભ્રમણમા સમ્યક્ત્વનુ સપાદન—

ભવ્ય પ્રાણીને ઉપર્યુક્ત પાચ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ પૈકી કયુ સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઇ શકે એ પ્રશ્ન વિચારીશુ ઔપશમિક અને એથી કરીને સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પણ સમગ્ર ભવ–ભ્રમણ આશ્રીને વધારેમા વધારે પાચ વાર અર્થાત્ એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ ચાર વાર ઉપશમ–શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એમ એકદર પાચ વાર જ મળે છે, જ્યારે એક જ ભવ આશ્રીને બે વાર પ્રાપ્ત થાય છે [3] ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસખ્ય વાર પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે વેદક અને ક્ષાયિક તો એક જ વાર મળે છે

---

૧ " वेद्यते–अनुभूयते शुद्धसम्यक्त्वपुञ्जपुद्गला अस्मिन्निति वेदकम् "
—જીવસમાસની મલ૦ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃ૦ ૭૪)

૨ સર્વજ્ઞે પ્રરૂપેલા ધર્મને વિષે સાચી શ્રદ્ધા થવામા અપ્રતિબન્ધક હોવાથી ઉપચારથી આ શુદ્ધ પુઞ્જ 'સમ્યક્ત્વ–પુંજ' કહેવાય છે જુઓ શ્રીદેવાનન્દસૂરિકૃત સમયસારની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પત્રાક ૩૫)

૩ આ વાત 'સાસ્વાદન' સમ્યક્ત્વને પણ લાગુ પડે છે

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ અને ગુણસ્થાનક—

સમ્યક્ત્વ	સ્થિતિ		[1]ગુણસ્થાનક
	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	
ઔપશમિક	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત	ચોથાથી અગ્યારમા સુધી — એકંદર ૮
સાસ્વાદન	૧ સમય	૬ આવલિકા	એ જ નામના દ્વિતીય ,, — ,, ૧
ક્ષાયોપશમિક	અંતર્મુહૂર્ત	૬૬ સાગરોપમથી કંઇક [2]અધિક	ચોથાથી સાતમા ,, — ,, ૪
વેદક	૧ સમય	૧ સમય	,, ,, — ,, ,,
ક્ષાયિક	અંતર્મુહૂર્ત	૩૩ સાગરોપમથી કંઇક [3]અધિક, અથવા [4]અનન્ત કાળ	ચોથાથી ચૌદમા અને મુક્તિમા પણ ,, — ,, ૧૧

કયું સમ્યક્ત્વ કેટલા વખત સુધી રહે છે અર્થાત્ કયા સમ્યક્ત્વની કેટલી સ્થિતિ છે તેનો વિચાર કરતા માલૂમ પડશે કે પ્રત્યેક સ્થિતિના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે ભેદો પડે છે આ પ્રશ્નની સાથે સાથે કયુ સમ્યક્ત્વ કયા ગુણસ્થાનકે હોય છે તેનુ પણ સમાધાન ઉપરના કોષ્ઠક દ્વારા જોવાય છે

૧ બધા મળીને ગુણસ્થાનકો ચૌદ છે (૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ, (૨) સાસાદન, સાશાતન કે સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬) પ્રમત્ત, (૭) અપ્રમત્ત, (૮) અપૂર્વકરણ, (૯) અનિવૃત્તિકરણ, (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય, (૧૧) ઉપશાન્તમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગિકેવલી અને (૧૪) અયોગિકેવલી

૨ આગળ ઉપર વિચારવામા આવનારા દેવોના ભેદો પૈકી વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન દેવોમાંના બારમા દેવલોકના નિવાસીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૨ સાગરોપમનું છે ત્યા જે જીવ ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થાય અથવા વૈમાનિક દેવો પૈકી કલ્પાતીત દેવોના વિજયાદિ ચાર વિમાનોમા બે વાર ઉત્પન્ન થાય તો તે દેવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમનુ હોવાથી ૬૬ સાગરોપમ વીતી જાય પરંતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતા દેવ ચ્યવીને (દેવોના મરણને ચ્યવન કહેવામા આવે છે) તરત જ નારકી કે દેવ તરીકે ઉત્પન્ન ન થાય એ વાતને લક્ષ્યમા રાખી વિચાર કરતા ' કંઇક અધિક કાળ ' કેમ કહેવામા આવે છે તે સમજાય છે આની સ્પષ્ટ સમજણ માટે તત્ત્વાર્થ-બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ૦ ૬૦) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે આ ભારતવર્ષમાં આઠ વર્ષનો માનવી ક્ષાયોપશમિ સમ્યક્ત્વ પામીને દીક્ષા ગ્રહણ કરી આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોટિ (૮૪ લાખ

[1]કયુ સમ્યક્ત્વ સ્વ ભવનુ જ, પર ભવનુ જ કે ઉભય ભવનુ હોઇ શકે ?—

સામાન્ય રીતે સમ્યક્ત્વના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવા જે [2]ત્રણ પ્રકારો પડે છે તે પૈકી કયુ સમ્યક્ત્વ સ્વભવાદિનુ હોઇ શકે એ અવલોકીશુ

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે સ્વભવનુ સમ્યક્ત્વ એટલે શુ તે તરફ ઉડતી નજર ફેંકીએ ધારો કે કોઇ મનુષ્ય તેના તે મનુષ્ય–ભવમા કોઇ પ્રકારનુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે–ઉપાર્જન કરે છે તો તેનુ આ સમ્યક્ત્વ ' સ્વભવનુ ' ગણાય છે, પરતુ જો તે પૂર્વ ભવના સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યો હોય તો તે સમ્યક્ત્વ ' પરભવનુ ' કહેવાય છે

અત્રે એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ કે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય તેમજ અસજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને ક્ષાયોપશમિકાદિ ત્રણ પ્રકારના સમ્યક્ત્વ પૈકી એક પણ જાતનુ સમ્યક્ત્વ સભવતુ જ નથી, (જુઓ **સમયસાર**ની ટીકાનુ ૩૭મુ પત્ર અથવા **જીવસમાસ**ની ટીકાનુ ૭૭મુ પત્ર) એટલે એ જીવોને ઉદ્દેશીને સ્વભવનુ કે પરભવનુ સમ્યક્ત્વ એવો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી જ [3] આથી આ સમગ્ર પ્રશ્નનો ઉત્તર [4]નિમ્ન–લિખિત કોષ્ઠક દ્વારા મળી શકે છે

ને ૮૪ વડે ગુણો એટલા અર્થાત્ ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦) વર્ષો દીક્ષા પાળી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત વિજયાદિમા ઉત્પન્ન થાય અને ત્યા ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળુ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ફરીથી મનુષ્ય થઇ પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે દીક્ષા ગ્રહણ કરે અને મરીને તે જ વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય અને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ભોગવી મનુષ્ય થાય અને દીક્ષા લે તો તેજ ભવમા તે મોક્ષે જાય આ પ્રમાણે ૬૬ સાગરોપમ કાળ ઉપરાત ત્રણ પૂર્વકોટિ વિશેષ જેટલો વધુમાં ક્ષાયોપશમિકની સ્થિતિ થાય

૩ ' અધિક ' કહેવામા આવે છે તે મનુષ્ય–ભવ ઉદ્દેશીને છે

૪ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ સાદિ–અનન્ત છે કાળના (૧) અનાદિ–અનન્ત, (૨) સાદિ–અનન્ત (૩) અનાદિ–સાન્ત અને (૪) સાદિ–સાન્ત એવા ચાર પ્રકારો પૈકી આ બીજો પ્રકાર છે

૧ આ વિષય **પ્રવચન**૦ના ૧૪૯ મા દ્વારની વૃત્તિમા તથા **જીવસમાસ**ની વૃત્તિ (પૃ૦ ૭૬–૭૭)માં તેમજ **પ્રશ્નોત્તરસાર્ધશતક**મા પણ નજરે પડે છે

૨ આ ત્રણે સમ્યક્ત્વોનો આ વર્તમાન પાચમા આરામા પણ સભવ છે, પરતુ ઉત્પત્તિ તો પૂર્વના બેની જ છે, કેમકે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ તો ચરમ તીર્થંકર શ્રી**મહાવીર**ના સમકાલીન મનુષ્યોને માટે જ બતાવવામા આવી છે આ આરામા ક્ષાયિકનો સભવ કેમ હોઇ શકે એ પ્રશ્ન પૂછનારે શ્રી**દુષ્પ્રસહસૂરિ**નુ ઉદાહરણ યાદ કરવુ

૩ બાદર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તેમજ અસજ્ઞી તથા સજ્ઞી પચેન્દ્રિયોને અપર્યાપ્ત અવસ્થામા સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પરભવનુ સભવે છે, જ્યારે પર્યાપ્ત સજ્ઞી પચેન્દ્રિયોને તાદ્ભવિક–સ્વભવનુ હોય છે કાર્મગ્રન્થિકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અને બાદર તેજસ્કાય અને વાયુકાયને વિષે સમ્યક્ત્વના લેશ સહિત કોઇની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી એ જીવોને સાસ્વાદન હોતુ નથી " **पुढविकाइयाण पुच्छा, गोयमा ! पुढविकाइया नो सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी नोसम्मामिच्छदिट्ठी, एवं जाव वणप्फइकाइया** " એ **પ્રજ્ઞાપના**ના સૂત્ર અનુસાર તો પૃથ્વ્યાદિ એકેન્દ્રિયોને સાસ્વાદન હોતુ જ નથી

૪ કાર્મગ્રન્થિકોની માન્યતા મુજબનુ આ કોષ્ઠક છે

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયો	ઔપશમિક	સ્વભવનું	ક્ષાયોપશમિક	સ્વ૦	પર૦ભવનું	ઉભયભવનું	ક્ષાયિક	સ્વ૦	પર૦	ઉભય૦
પ્રથમ ત્રણ નરકોના જીવો	,,	,,	,,	,,	×	×	,,	×	,,	×
બીજી ત્રણ નરકોના જીવો	,,	,,	,,	,,	×	×	×	×	×	×
સાતમી નરકના જીવો	,,	,,	,,	,,	×	×	×	×	×	×
સંખ્યેય વર્ષાયુષ્યવાળા તિર્યંચો	,,	,,	,,	,,	×	×	×	×	×	×
અસંખ્યેય વર્ષા૦ તિર્યંચો	,,	,,	,,	,,	×	×	,,	×	,,	×
સંખ્યેય વર્ષા૦ મનુષ્યો	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
અસંખ્યેય વર્ષા૦ ,,	,,	,,	,,	,,	×	×	,,	×	,,	×
ભવનપતિ આદિ ત્રણ નિકાયો	,,	,,	,,	,,	×	×	×	×	×	×
વૈમાનિક[1]	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	×	,,	×

આ યથાર્થ સમજાય તે માટે થોડુંક વિવેચન ઉમેરીશું

(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું જ હોય છે, કેમકે કોઇ પણ જીવ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ સમ્યક્ત્વ સહિત બીજી ગતિમાં જઇ શકતો નથી[1]

(૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વના સંબંધમાં કર્મગ્રન્થકારો અને સૈદ્ધાન્તિકો વચ્ચે મત-ભેદ છે કર્મગ્રન્થકારોની એવી બે વિશિષ્ટ માન્યતા છે કે (અ) તિર્યંચ કે મનુષ્ય એ બેમાંથી કોઇ પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ **સહિત** તો વૈમાનિક ગતિ સિવાય અન્યત્ર જતા જ નથી તેમજ (આ) ચાર ગતિઓ પૈકી કોઇ પણ ગતિમાંનો જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાથે લઇને તિર્યંચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી[2]

---

૧ આ સંબંધમાં ચોથા કર્મગ્રન્થ (ગા૦ ૧૪) ની ટીકામાં સૂચવ્યા મુજબ એવો મત-ભેદ છે કે ઉપશમ-શ્રેણિમાં મરણ પામી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં પરભવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે

૨ છઠ્ઠા કર્મગ્રન્થની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ તરફ નજર કરતાં સમજાય છે કે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં તિર્યંચને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે

" तिन्नेव य बावीसे, इगवीसे अट्ठवीस सत्तरसे ।
छच्चेव तेरनववंधपसु पचेव ठाणाणि ॥ २३ ॥ "
" नवपणगोदयसता, तेवीसे पन्नवीस छव्वीसे ।
अट्ठ चउरट्ठवीसे नव सगि गुणतीस तीसम्मि ॥ ३१ ॥ "

આ પ્રસંગે આ ઉપરાંત બીજા બે નિયમો કે જે સર્વમાન્ય છે—સૈદ્ધાન્તિકોને તેમજ કર્મ-ગ્રન્થકારોને પણ સંમત છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક હોવાથી તે નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે —

(ઇ) અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાંથી આવેલા હોતા નથી

(ઈ) નારક મરીને તરત જ નરક કે દેવ—ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તેવી જ રીતે દેવ પણ ચ્યવીને દેવ કે નારક તરીકે તરત જ ઉત્પન્ન થતા નથી આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે નારક અને દેવો મરણ બાદ તરત જ મનુષ્ય કે તિર્યંચ તરીકે જ જન્મે છે તેમજ નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા જીવો મનુષ્યો કે તિર્યંચો જ છે

ક્ષાયોપશમિકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમથી કંઇક અધિક છે તેમજ કોઇ પણ જીવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમથી વધારે નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરભવનું હોઇ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે કર્મગ્રન્થકારોના મત પ્રમાણે આ સમ્યક્ત્વના સ્વભવાદિનો પ્રથમ વિચાર કરીશું

નરકના જીવોને સ્વભવનું જ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોઇ શકે, પરભવનું હોઇ શકે જ નહિ એ વાત (ઈ) અને (અ) નિયમોથી સિદ્ધ થાય છે કેમકે (ઈ) નિયમ અનુસાર નારક જીવો પૂર્વ ભવમાં મનુષ્ય કે તિર્યંચ જ હોવા જોઇએ અને એ બેમાંથી કોઇ પણ જીવ (અ) નિયમ પ્રમાણે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ એથી કરીને નારકનું ક્ષાયોપશમિક પરભવનું સંભવી શકે જ નહિ

એવી રીતે (અ) અને (ઇ) નિયમોને લઇને દેવોના ચાર નિકાયો પૈકી ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવોને તેમજ (ઈ) અને (આ) નિયમ અનુસાર અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચોને પણ પરભવનું ક્ષાયોપશમિક સંભવે નહિ

કાર્મગ્રન્થિકના સિદ્ધાન્ત મુજબ વૈમાનિક દેવો અને સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંજ્ઞી માનવો એ બે જ વર્ગમાં પર–ભવનું ક્ષાયોપશમિક સંભવે છે

સિદ્ધાન્તકારોની ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંબંધી માન્યતા વિચારીએ તેમના અભિપ્રાય અનુસાર સાત નરકો પૈકી પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું યા પરભવનું એટલે બંને પ્રકારનું પણ હોઇ શકે છે, જ્યારે સાતમી નરકના જીવોનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું જ હોય છે ચારે નિકાયના દેવોનું, સંજ્ઞી તિર્યંચોનું તેમજ સંજ્ઞી મનુષ્યોનું સમ્યક્ત્વ બંને પ્રકારનું હોય છે [1]

---

૧ આ ઉપરથી એટલું તો સહેલાઇથી જોઇ શકાય છે કે સ્વભવના ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંબંધી સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ કાર્મગ્રન્થિકો વચ્ચે મત-ભેદ નથી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના જે જે અધિકારીઓ છે, તે તે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયો આના પણ અધિકારી છે કેમકે પ્રાથમિક ઔપશમિક બોધિની પ્રાપ્તિ પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં જ એના અધિકારીઓ આનો લાભ થાય છે અને વિશેષમાં ઔપશમિક ભાવમાં તો કોઇનું મરણ થતું જ નથી એ વાત તૃતીય કર્મગ્રન્થની નિમ્ન-લિખિત—

" परमुवसमि वट्टता, आउ न बंधति तेण अजयगुणे ।
देवमणुआउहीणो, देसाइसु पुण सुराउ विणा ॥ "

—૨૧ મી ગાથા ઉપરથી સૂચિત થાય છે

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યજાતિ સિવાય અન્યત્ર સ્વભવનુ હોતુ જ નથી વિશેષમા સાત નરકોમાની છેલ્લી ચાર નરકોના જીવોને, સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચોને તેમજ ભવન પતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવોને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો કોઇ પણ રીતે સંભવ નથી એવો નિયમ છે આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકના જીવોનુ, અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચોનુ તથા મનુષ્યોનુ તેમજ વૈમાનિક દેવોનુ સમ્યક્ત્વ પરભવનુ જ હોઇ શકે સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંજ્ઞી મનુષ્યોને સ્વભવનુ અને પરભવનુ એમ ઉભય પ્રકારનુ હોય છે

સમ્યક્ત્વના પ્રતિબન્ધક પરત્વે મત–ભેદ—

કર્મગ્રન્થ વગેરેમા ખાસ કરીને મિથ્યાત્વ–મોહનીયના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉદ્‌ભવતા સમ્યક્ત્વને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એવી સંજ્ઞા આપેલી છે આ ઉપરથી તેમના મતમા મિથ્યાત્વ–મોહનીયાદિને સમ્યક્ત્વના પ્રતિબન્ધક માનવામા આવેલ હોય એમ જણાય છે પરંતુ અપાયાંશને સમ્યક્ત્વ કહેવામા આવે છે એ હકીકત તરફ ધ્યાન આપતા દર્શન મોહનીયને સમ્યક્ત્વનુ આવારક ગણવુ તે યોગ્ય લાગતુ નથી અલબત્ત જેમ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવામા મોહનીયનો ક્ષય આવશ્યક છે, આ ક્ષય થાય ત્યાર પછી જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેમ પ્રસ્તુતમા પણ મોહનીય કર્મના અવાતર ભેદો પૈકી મિથ્યાત્વાદિનો ઉપશમાદિ થાય ત્યારે જ તથાવિધ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના તેમજ સમ્યક્ત્વના પ્રાદુર્ભાવમા મોહનીયનો અસ્ત નિમિત્ત–કારણ છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ જેમ કોઇ પણ બુદ્ધિ શાળીએ કેવલજ્ઞાનના આવારક તરીકે મોહનીયને ગણ્યુ નથી, કેવલજ્ઞાનાવરણીય કર્મને જ ગણ્યુ છે, તેમ સમ્યક્ત્વ પરત્વે પણ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મને જ આવારક ગણવુ જોઇએ

અત્ર એ સ્પષ્ટ કરવુ અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે અનન્તાનુબન્ધી કષાયો વગેરેનો ઉપશમ થવાથી યથાયોગ્ય જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે અને તેમ થતા જે સમ્યક્ત્વ ઉદ્‌ભવે છે, તેને પરની અપેક્ષાએ ' ઔપશમિક ' કહેવામા આવે છે, બાકી તેના પોતાના આવરણના ક્ષયોપશમને ધ્યાનમા લેતા તે 'ક્ષાયોપશમિક' કહેવાય છે આ પ્રકારનુ કથન સ્વકપોલકલ્પિત નથી, પરંતુ તે **કલ્પભાષ્ય** તથા **તત્ત્વાર્થ**–બૃહદ્‌વૃત્તિ (પૃ૦૬૧–૬૨) વગેરેના આધારે સૂચવવામા આવે છે

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

શાસ્ત્રમા સમ્યક્ત્વના વિવિધ પ્રકારો બતાવ્યા છે જેમકે સમ્યક્ત્વના એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાચ અને દશ એમ ભેદો પડી શકે છે તત્ત્વાર્થમા શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણવાળુ સમ્યક્ત્વ તે એક પ્રકારનુ છે

સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ચાર રીતે પડે છે (૧) નિસર્ગ–સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ–સમ્યક્ત્વ, (૨) નિશ્ચય–સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર–સમ્યક્ત્વ, (૩) દ્રવ્ય–સમ્યક્ત્વ અને ભાવ–સમ્યક્ત્વ, અને (૪) પૌદ્‌ગલિક સમ્યક્ત્વ અને અપૌદ્‌ગલિક (આત્મિક) સમ્યક્ત્વ

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો બે પ્રકારે પડે છે—(૧) ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક, અને (૨) કારક, રોચક અને દીપક

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો અને પાંચ પ્રકાર તો ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વના પ્રથમ પ્રકારમાં આસ્વાદન અને વેદકની ગણના કરતા ઉદ્ભવે છે

સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો બે રીતે પડે છે એક તો ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, સાસ્વાદન, વેદક અને ક્ષાયિક એ પાંચે પ્રકારના સમ્યક્ત્વો નિસર્ગ તેમજ અધિગમથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એટલે એ દૃષ્ટિએ આ દરેકના બે બે ભેદો પડતા સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો થાય છે[1] બીજી રીતે એના દશ ભેદો પડે છે જેમકે (૧) નિસર્ગ–રૂચિ, (૨) ઉપદેશ–રૂચિ, (૩) આજ્ઞા–રૂચિ, (૪) સૂત્ર–રૂચિ, (૫) બીજ–રૂચિ, (૬) અધિગમ–રૂચિ, (૭) વિસ્તાર–રૂચિ, (૮) ક્રિયા–રૂચિ, (૯) સંક્ષેપ–રૂચિ અને (૧૦) ધર્મ–રૂચિ

પ્રકારોની સ્થૂળ વ્યાખ્યા—

ઉપર્યુક્ત પ્રકારો પૈકી જેનું સ્વરૂપ પૂર્વે વિચારવામાં આવ્યું નથી તેની ક્રમશઃ સ્થૂળ વ્યાખ્યા આપવી અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય સૌથી પ્રથમ નિશ્ચય–સમ્યક્ત્વ એટલે શું તે જોઈ લઈએ, કેમકે નૈસર્ગિક અને આધિગમિક સમ્યક્ત્વોનું સ્વરૂપ આપણે વિચારી ગયા છીએ

નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ

દેશ, કાલ અને સંહનનને અનુરૂપ યથાશક્તિ સંયમના અનુષ્ઠાનરૂપ સમગ્ર મુનિ–વૃત્ત (ચારિત્ર) તે 'નૈશ્ચયિક' સમ્યક્ત્વ છે, જ્યારે 'વ્યાવહારિક' સમ્યક્ત્વ ઉપશમાદિ લિંગથી લક્ષિત આત્માનો શુભ પરિણામ છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ આર્હત શાસન પ્રતિ પ્રીતિ ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વના હેતુ પણ છે અત્ર કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે, કારણ કે આવા હેતુ પણ પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત બને છે કહ્યું પણ છે કે—

" [2]जं मोण त सम्मं, जं सम्म तमिह होइ मोण तु ।
निच्छयओ इयरस्स उ, सम्म सम्मत्तहेऊ वि ॥ १ ॥ "

—પ્રવચન૰ની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૮૧)

આ દ્વિવિધ સમ્યક્ત્વ સંબંધી એમ પણ નિર્દેશ થઈ શકે છે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ આત્માના શુદ્ધ પરિણામને 'નિશ્ચય–સમ્યક્ત્વ' સમજવું આત્મા અને તેના ગુણ સર્વથા જુદા નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે, કેમકે અભેદ પરિણામે પરિણત આત્મા તે તદ્ગુણરૂપ કહેવાય જ જેવું જાણ્યું તેવો જ ત્યાગ–ભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદનુરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે આત્મા રત્નત્રયાત્મક અભેદ ભાવે દેહમાં રહેલો છે, માટે રત્નત્રયના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને 'નિશ્ચય–સમ્યક્ત્વ' કહેવાય

---

૧ જુઓ પ્રવચન૰ની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૮૩)

૨ છાયા—

यद् मौनं तत् सम्यक्त्वं यत् सम्यक्त्वं तदिह भवति मौनमेव ।
निश्चयस्य इतरस्य तु सम्यक्त्वहेतुरपि सम्यक्त्वम् ॥

[1]શ્રમણ(મુનિ)-દર્શન, જિન-મહોત્સવ, તીર્થ-યાત્રા ઇત્યાદિ શુભ હેતુથી ઉત્પન્ન થતા સમ્યક્ત્વને 'વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ' કહેવાય

[2]દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ—

વીતરાગે-સર્વજ્ઞે-જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા તત્ત્વોનો પરમાર્થ જાણ્યા વિના તે સત્ય જ હોવાની શ્રદ્ધા રાખનારા જીવોનુ સમ્યક્ત્વ 'દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ' છે, જ્યારે જીવાદિ સાત પદાર્થોના નય, [3]નિક્ષેપ, સ્યાદ્વાદ ઇત્યાદિ શૈલી પૂર્વક પરમાર્થ જાણનારાનુ સમ્યક્ત્વ 'ભાવ-સમ્યક્ત્વ' છે

પૌદ્ગલિક અને અપૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વો—

આપણે પૂર્વે જોઇ ગયા તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ એ પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ છે, જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ બને અપૌદ્ગલિક-આત્મિક સમ્યક્ત્વો છે

કારક સમ્યક્ત્વ—

વીતરાગ પ્રભુએ જેવો અનુષ્ઠાન-માર્ગ પ્રકાશ્યો છે, તે માર્ગે ચાલનારાનુ સમ્યક્ત્વ 'કારક' કહેવાય છે અર્થાત્ યથાર્થ તત્ત્વ-શ્રદ્ધાન પૂર્વક આગમોક્ત શૈલી અનુસાર વ્રતાદિ કરનારા વિશુદ્ધ ચારિત્રવાન્ આ સમ્યક્ત્વના અધિકારી છે

રોચક સમ્યક્ત્વ—

શ્રીજિનેશ્વરના વચનોને વિષે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા રાખે-તેને વિષે રૂચિ હોય એટલુજ નહિ, પરતુ જિનોક્ત ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરવાની અભિલાષા પણ હોય, પરતુ ભારે કર્મી હોવાથી તેવી ક્રિયાઓ-તેવા અનુષ્ઠાનો ન કરી શકે, તે જીવનુ સમ્યક્ત્વ 'રોચક' કહેવાય છે આ સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે દાખલા તરીકે શ્રેણિક નરેશ્વરને આવુ સમ્યક્ત્વ હતુ

---

૧ આની વ્યાખ્યા કરતા દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિમા કહ્યુ પણ છે કે—

" तो समणो जइ सुमणो, भावेण य जइ न होइ पावमणो ।
सयणे य जणे य समो, समो उ माणावमाणेसु ॥ १५६ ॥ '

[तत श्रमणो यदि सुमना भावेन च यदि न भवति पापमना ।
स्वजने च जने च सम समस्तु मानापमानयो ॥]

ન્યાયા૦ શ્રીયશોવિજયગણિકૃત જ્ઞાનસારના ૧૩ મા મૌનાષ્ટકમા પણ કહ્યુ છે કે—

' मन्यते यो जगत्तत्त्व, स मुनि परिकीर्तित ।
सम्यक्त्वमेव तन्मौन मौन सम्यक्त्वमेव च ॥ १ ॥ "

૨ કેટલાકો દ્રવ્યનો અર્થ પુદ્ગલ અને ભાવનો અર્થ પરિણામ કરી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને 'દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ' તરીકે અને ઔપશમિક તથા ક્ષાયિકને 'ભાવ-સમ્યક્ત્વ' તરીકે ઓળખાવે છે, તો શુ તે વાત સત્ય છે ?

૩ આનુ સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમા વિચારીશુ

દીપક સમ્યક્ત્વ—

પોતે મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અભવ્ય હોવા છતા અન્ય ભવ્ય જીવોને ઉપદેશાદિક દ્વારા યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવાળા બનાવે—અન્ય જીવો ઉપર જીવાદિ તત્ત્વોનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, તે જીવનુ સમ્યક્ત્વ 'દીપક' કહેવાય છે[૧]

અત્ર એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે જીવ પોતે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવો તે શુ વિરોધાત્મક કથન નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે આવો જીવ અન્ય જીવને સમ્યક્ત્વના સપાદનમા કારણભૂત હોવાથી કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરી આવા જીવને 'સમ્યક્ત્વી'નો ઇલકાબ અપાય છે આ દીપક સમ્યક્ત્વધારીને 'મસાલચી' (મસાલ ધરનાર)ની ઉપમા આપી શકાય તેમ છે, કેમકે જેમ મસાલચી પોતાના હાથમા બળતી—પ્રકાશ પાડતી 'મસાલ' હોવા છતા પોતે તો અધારામા જ રહે છે[૨] અર્થાત્ તે મસાલ વડે તે અન્ય જીવો ઉપર જ, નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, તેવી રીતે આ દીપક સમ્યક્ત્વી જિનોક્ત તત્ત્વોને વિષે અતરગ શ્રદ્ધાનથી રહિત હોવા છતા પણ અન્ય જીવોના ઘટમા શ્રદ્ધાન પ્રકટાવે છે—તેમને યથાર્થ રૂચિ—શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરાવે છે આ પ્રમાણે તે શાસનની ઉન્નતિનુ કાર્ય કરતો હોવાથી તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વી કહેવા તે પણ શુ વધારે પડતુ છે ?

સમ્યક્ત્વના દશ પ્રકારો —

(૧) નિસર્ગ—રૂચિ એટલે જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા તત્ત્વો પ્રતિ સ્વાભાવિક અભિલાષા પરના ઉપદેશ વિના જાતિસ્મરણ કે પોતાની પ્રતિભાશાળી મતિ અનુસાર જીવાદિ તત્ત્વોને વિષે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ભેદો પૂર્વક અથવા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર ભેદો પૂર્વક શ્રદ્ધા રાખવી તે 'નિસર્ગ—રૂચિ' છે

(૨) ઉપદેશ—રૂચિ એટલે પરના—છદ્મસ્થ કે સર્વજ્ઞ ગુરૂના ઉપદેશથી ઉદ્ભવેલી જીવાદિ તત્ત્વવિષયક રૂચિ

(૩) આજ્ઞા—રૂચિ એટલે વિવક્ષિત અર્થના બોધ વિના જિનેશ્વરની આજ્ઞા—પ્રવચનમા જે ફરમાન કરવામા આવ્યુ છે તેને જ સત્ય માની—જરા પણ કદાગ્રહ કર્યા સિવાય તત્ત્વને વિષે **માપતુષ** મુનિશ્રીની જેમ અભિરૂચિ રાખવી તે

(૪) સૂત્ર—રૂચિ એટલે **આચારાદિ** અગપ્રવિષ્ટ અને **આવશ્યક, દશવૈકાલિક** વગેરે અગબાહ્ય સૂત્રો જાણવાથી **ગોવિન્દ** વાચકની પેઠે ઉદ્ભવતી રૂચિ

(૫) બીજ—રૂચિ એટલે એકનો બોધ થતા અનેકનો બોધ થાય એવા વચનોને વિષે

૧ આવુ સમ્યક્ત્વ શ્રીઅગારમર્દકાચાર્યને હતુ

૨ આના સમર્થનાર્થે નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ રજુ કરવો અપ્રાસગિક નહિ ગણાય —

" પડિત ભયે મસાલચી, બાતા કરે બનાઇ,
ઔરનકુ ઉજાલા કરે, આપ અધેરે જાય "

રૂચિ અર્થાત્ જેમ જળના એક પ્રદેશમા રહેલુ તેલનુ બિન્દુ સમગ્ર જળનુ આક્રમણ કરે છે તેમ એક દેશમા ઉત્પન્ન થયેલી રૂચિ શેષ અનેક તત્ત્વોમા રૂચિરૂપ બને જેમ એક બીજ અનેક બીજોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ કોઈ એક પદને વિષે ઉદ્ભવેલી રૂચિ અન્ય પદોમા પણ રૂચિરૂપ બને તે

(૬) અધિગમ-રૂચિ એટલે **આચારાદિ** અગો, **ઔપપાતિકાદિ** ઉપાગો, **ઉત્તરાધ્યયનાદિ** પ્રકીર્ણકો વગેરે આગમોનો અર્થ જાણ્યા બાદ તત્ત્વોને વિષે રૂચિ

(૭) વિસ્તાર-રૂચિ એટલે ધર્માસ્તિકાયાદિ સમગ્ર દ્રવ્યોનો અને તેના પર્યાયોનો યથા-યોગ્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો તેમજ નૈગમાદિ નયો વડે બોધ થવાથી ઉત્પન્ન થતી રૂચિ આ અતિશય નિર્મળ રૂચિ છે

(૮) ક્રિયા-રૂચિ એટલે સમુચિત સયમના અનુષ્ઠાનોને વિષે રૂચિ-જ્ઞાનાદિ આચારોના અનુષ્ઠાનો કરવાની રૂચિ

(૯) સક્ષેપ-રૂચિ એટલે જેને પરદર્શન માત્રનુ જ્ઞાન નથી તેમજ જે જિન-વચનથી પણ પરિચિત નથી અર્થાત્ જેણે કોઈ પણ પદાર્થનુ વિસ્તૃત જ્ઞાન મેળવ્યુ નથી એવાની રૂચિ દાખલા તરીકે ઉપશમાદિ ત્રણ પદો વડે તત્ત્વ-રૂચિને પામનાર **ચિલાતીપુત્ર**

(૧૦) [1]ધર્મ-રૂચિ એટલે ધર્માસ્તિકાયાદિના ધર્મો અથવા જિનેન્દ્રપ્રરૂપિત શ્રુતના ધર્મોને કે ચારિત્રના ધર્મોને વિષે રૂચિ અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિના ગતિ-સ્વભાવાદિને તથા અગપ્રવિષ્ટ આગમોમા વર્ણવેલા શ્રુત-ધર્મને તથા સામાયિકાદિ ચારિત્ર-ધર્મને તીર્થંકર પરમાત્માએ પ્રરૂપેલા છે એમ જાણી તેને વિષે શ્રદ્ધા રાખવી તે

સમ્યક્ત્વના શમાદિ પાચ લિગો (લક્ષણો)—

આપણે ૬૯ મા તથા ૭૧ મા પૃષ્ઠમા જે સમ્યક્ત્વના લક્ષણો વિચારી ગયા તે પૈકી કેટલાકમા શમાદિ લિગો-લક્ષણો વિષે નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે આથી તેની થોડી પણ રૂપરેખા જાણવાની અભિલાષા થાય એ સ્વાભાવિક છે આને તૃપ્ત કરવા માટે પ્રથમ તો **યોગશાસ્ત્ર**ના દ્વિતીય પ્રકાશમાના નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા લિગોના નામો જોઈ લઈએ

" **शम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्यलक्षणैः ।**
लक्षणैः पञ्चभिः सम्यक्, सम्यक्त्वमुपलक्ष्यते ॥ १५ ॥ "

અર્થાત્ (૧) શમ, (૨) સવેગ (૩) નિર્વેદ, (૪) અનુકમ્પા અને (૫) આસ્તિકતાના લક્ષણો રૂપ પાચ લક્ષણોથી રૂડી રીતે સમ્યક્ત્વ ઓળખાય છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે વ્યક્તિમા આ પાચ લક્ષણોનો-લિગોનો સદ્ભાવ હોય, તે

---

૧ આ દશ ભેદો પૈકી કેટલાકનો નિસર્ગ-રૂચિ અને ઉપદેશ-રૂચિમાં અથવા અધિગમ-રૂચિમા અન્તર્ભાવ થઈ શકે તેમ છે પરતુ બાળ જીવોને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે ભેદો પાડવામા આવ્યા છે જુઓ **પ્રવચન**૦ની વૃત્તિ (પત્રાક ૨૮૪)

વ્યક્તિ જરૂર જ સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય જ; પરંતુ આથી એમ સમજવાનુ નથી કે જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેનામા આ શમાદિ હોય જ[1]

શમ—

શમની ઉત્પત્તિ

શમ એટલે પ્રશમ યાને ઉપશમ અનન્તાનુબન્ધી કષાયોના અનુદયને અર્થાત્ જે અવસ્થમા [2]અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો ઉદય ન હોય, તેને 'શમ' કહેવામા આવે છે આ શમની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે સભવે છે એક તો સ્વભાવથી અને બીજી કષાયોના કટુ ફળ જોઇને તીવ્ર કષાયોનો ઉદય ન થાય તેવો પ્રયત્ન કરવાથી

શમની અન્ય વ્યાખ્યાઓ—

શ્રીદેવગુપ્તસૂરિપ્રણીત **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ની **सम्म च मोक्खबीय०** એ ગાથાના ભાષ્યમા નવાગીવૃત્તિકાર શ્રી**અભયદેવસૂરિ** કથે છે કે—

" [3]पसमो सवेगो वि य, निव्वेय दया उ तह य अत्थिक्कं ।
इह पसमो पढमिल्लुय–कसायविसओ मुणेयव्वो ॥ २ ॥
तत्ताइसु दोसाई–विसयं पसम भणति किल एगे ।
अन्ने उ उवसम त, विसयतिसाकोहकंडूण ॥ ३ ॥"

અર્થાત્ પ્રશમ, સવેગ, નિર્વેદ, દયા (અનુકમ્પા) અને આસ્તિક્ય (એ સમ્યક્ત્વના પાચ લક્ષણો છે) એમા પ્રશમ તે પ્રથમ (અનન્તાનુબન્ધી) કષાય સબધી જાણવો (આ વાતનો આપણે ઉપર નિર્દેશ કરી ગયા છીએ) તત્ત્વાદિને વિષે દ્વેષાદિવિષયક (અર્થાત્ તત્ત્વોને વિષે દ્વેષ ન રાખવો અને અતત્ત્વોને વિષે રાગ ન કરવો તે)ને કેટલાક આચાર્યો 'પ્રશમ' કહે છે વળી બીજા કેટલાક આચાર્યો તો વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જના (ખુજળી)ના ઉપશમને 'પ્રશમ' કહે છે

---

૧ આ સબધમા આગ અને ધૂમાડાનુ દૃષ્ટાન્ત વિચારીશુ તો સમજાશે કે જ્યા જ્યા ધૂમાડો હોય–દેખાય ત્યા ત્યા જરૂર આગ હોવી જ જોઇએ, પરતુ જ્યા આગ હોય, ત્યા ધૂમાડો હોવો જ જોઇએ એવો કોઇ નિયમ નથી

૨ અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધને વશ બનેલો પ્રાણી પોતાની સમજ પ્રમાણે અપરાધી જીવનુ સમૂળ નિકદન કરવાની વૃત્તિવાળો હોય છે, જ્યારે શમને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ તો અપરાધીનુ ચિન્તન કરતો નથી

૩ છાયા—

प्रशम सवेगोऽपि च निर्वेदो दया तु तथा च आस्तिक्यम् ।
इह प्रशमो प्रथमकषायविषयो ज्ञातव्य ॥ २ ॥
तत्त्वादिषु द्वेषादिविषय प्रशम भणन्ति किल एके ।
अन्ये तु उपशम त विषयतृषाक्रोधकण्डूयनम् ॥ ३ ॥

આ ઉપરથી આપણે શમની ત્રણ જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ જોઇ શકીએ છીએ, (૧) અનન્તાનુબન્ધી કષાયોની અનુદય-અવસ્થા, (૨) તત્ત્વોને વિષે અપ્રીતિનો અને અતત્ત્વોને વિષે રાગનો અભાવ અર્થાત્ મિથ્યાભિનિવેશનો ઉપશમ અને (૩) વિષયની તૃષ્ણાનો અને ક્રોધની ખર્જનાનો ઉપશમ

આ તૃતીય વ્યાખ્યા સમજવા માટે વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જના એટલે શુ તે જાણવુ જોઇએ એ જિજ્ઞાસાને ઉપયુક્ત ભાષ્યકાર **શ્રીઅભયદેવસૂરિ** અનુક્રમે તૃપ્ત કરતા કથે છે કે—

વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખર્જનાના લક્ષણો

"[1]गम्मागम्मविवेगं, चिच्चा सव्वत्थ वट्टए जीवो ।
विसएसु अतित्तप्पा, जीए वसा विसयतिण्हा सा ॥४॥
सच्चेयरदोसाणं, सवणा अंतो बहिं च जं फुरणं ।
अवियारिऊण कज्जं, तं लिंगं कोहकंडूए ॥ ५ ॥"

અર્થાત્ વિષયોમા અતૃપ્ત સ્વભાવવાળો જીવ જેને વશ થઇ ગમ્ય-અગમ્યના વિવેકનો ત્યાગ કરી સર્વમા (દાખલા તરીકે સ્વપરપ્રમદામા) પ્રવર્તે, તે 'વિષય-તૃષ્ણા' છે

સત્ય અને એથી ઇતર (એટલે અસત્ય) દોષોનુ શ્રવણ કરવાથી અવિચારીપણે અન્દર (ચિત્તમા) અને બહાર (વચન અને કાયામા) જે સ્ફુરણરૂપ કાર્ય થાય, તે ક્રોધ-ખર્જનાનુ લિગ (લક્ષણ) છે

અત્ર કોઇ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ કે **શ્રીમહાવીરસ્વામી**ના પરમ ભક્ત **શ્રેણિક** નૃપતિના દૃષ્ટાતો આગળ કરી એમ પ્રશ્ન કરે કે આ બે મહાત્માઓ અપરાધી જનો ઉપર તો જરૂર ક્રોધ કરતા હતા તેમજ વિષયોમા આસક્ત પણ હતા, તો તે બેને શમ લક્ષણવાળા કેમ ગણાય અને જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે શમ રહિત હતા તો પછી તેને સમ્યગ્દષ્ટિ તરીકે શાસ્ત્રોમા કેમ ઓળખાવ્યા છે ? કહેવુ પડશે કે આ પ્રશ્ન અસ્થાને છે, કેમકે આનો ઉત્તર ક્યારનોએ અપાઇ ગયો છે આથી પ્રશ્ન-કર્તાની અનાત દશા-વિસ્મરણ સિદ્ધ થાય છે, છતા એનો ઉત્તર ફરીથી સૂચવાય છે પ્રથમ તો જ્યા સમ્યક્ત્વ હોય ત્યા શમાદિ લિગો હોવા જ જોઇએ એ ભૂલભરેલી માન્યતા છે અર્થાત્ જ્યા લિગ હોય, ત્યા લિગી હોય પરતુ જ્યા લિગી હોય ત્યા લિગ હોવુ જ જોઇએ, એવો કઇ નિયમ નથી આ વાતના સમર્થનાર્થે ૧૨૭ મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલ અગ્નિ અને ધૂમનુ દૃષ્ટાન્ત યાદ કરવુ જોઇએ જ્યા અગ્નિ હોય ત્યા ધૂમ હોવો જ જોઇએ એ કથન અસત્ય છે, કેમકે શુ તપાવેલા લોઢાના દૃષ્ટાન્તથી આ કથન વ્યભિચારી ઠરતુ નથી ?

---

૧ છાયા—

गम्यागम्यविवेकं त्यक्त्वा सर्वत्र वर्तते जीवः ।
विषयेषु अतृप्तात्मा यस्या वशाद् विषयतृष्णा सा ॥ ४ ॥
सत्येतरदोषाणां श्रवणात् अन्तर्बहिश्च यत् स्फुरणम् ।
अविचारयित्वा कार्यं तद् लिङ्गं क्रोधकण्डूयनस्य ॥ ५ ॥

વળી એ વાત પણ ભૂલી ન જવી જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણ પ્રમુખને જે ક્રોધ, લોભ હતા તે જોકે અનન્તાનુબન્ધી હતા નહિ અર્થાત્ તે અપ્રત્યાખ્યાન વગેરે કષાયરૂપ હતા, છતાં અધ્યવસાયની મલિનતાની તીવ્રતાને લઈને તે અનન્તાનુબન્ધીરૂપે તેમનામાં પરિણત થયા હતા અને તેથી તો આવા મહાનુભાવોને પણ નરકના અતિથિ બનવું પડ્યું હતું.

સંવેગાદિની વ્યાખ્યા—

સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય એ ચારેના સ્વરૂપનું પૂર્વોક્ત ભાષ્યની નિમ્નલિખિત ગાથા દ્વારા દિગ્દર્શન થાય છે :—

> "[1]संवेगो मोक्खमई, निव्वेओ भवविरत्तया होइ ।
> दुक्खियविसया उदया, अत्थिक्कं तत्तविसय ति ॥ ६ ॥"

અર્થાત્ સંવેગ એટલે મોક્ષની ઇચ્છા, નિર્વેદ એટલે સંસારથી વૈરાગ્ય, દયા તે દુઃખી સંબંધી (અનુકમ્પા), અને આસ્તિક્ય તે તત્ત્વ (સત્પદાર્થ) સંબંધી (શ્રદ્ધા) છે.[2] આ ચારેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપી શકાય છે :—

જે અભીષ્ટ સંયોગ પછી વિયોગ થવાનો જ હોય, તે સંયોગ એકાન્તે સુખકારી ગણાય ? જ્યાં દિન અને રાત્રિની માફક અથવા તડકા અને છાયડાની જેમ સુખ-દુઃખ ફરતા રહેતા હોય—જ્યાં સ્થાયી સુખનો અભાવ હોય, તે સંસારના સુખો તે વાસ્તવિક રીતે સુખ કહેવાય ? જે સુખ પરના આધારે પ્રાપ્ત થતું હતું—પરની અપેક્ષા રાખતું હતું, તે સુખ ખરી રીતે સુખ મનાય ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરોથી સમજી શકાય છે કે આ સંસારમાં જે સુખનો સંભવ છે તે ક્ષણભંગુર, સાન્ત, પરાશ્રયિ, પુદ્ગલજન્ય સુખ છે એટલે કે તે વસ્તુતઃ દુઃખરૂપ જ છે. સાચા સુખનું તો આ દુનિયામાં સ્વપ્નું પણ નથી. આ તો દેહ ઉપર ગુમડા કે ફોલ્લા થતાં તેની વેદનાથી વ્યાકુળ બનેલો પ્રાણી તે ફૂટી જતાં 'હાશ' એવો ઉદ્ગાર કાઢી જે સુખ માને, તેવું સુખ આ સંસારમાં છે. યથાર્થ સુખ તો મોક્ષમાં જ છે. એ સુખ અનંત, અવ્યાબાધ, અવિનાશી આત્મિક છે. આવા નિઃસીમ સુખની અભિલાષા તે 'સંવેગ' છે. આવા અધિકારીઓને

---

[1] છાયા—

> संवेगो मोक्षमतिः निर्वेदो भवविरक्तता भवति ।
> दुःखितविषया तु दया आस्तिक्यं तत्त्वविषयमिति ॥

[2] આથી કોઈ શંકા થાય કે આસ્તિક્યથી તો યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે, તો તે જ સમ્યક્ત્વ થયું એટલે આસ્તિક્ય એ સમ્યક્ત્વનું લિંગ કેમ કહી શકાય ? અભેદ વસ્તુમાં લિંગી (સાધ્ય) અને લિંગ (સાધન)ની કલ્પના કેવી રીતે સમન્વિત ગણાય ? આનું સમાધાન એ છે કે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તપાસતાં જોઈ શકાય છે તેમ એ આત્માનો એક પ્રકારનો શુભ પરિણામ છે અને આસ્તિક્ય-શ્રદ્ધાન તો તેનું કાર્ય છે. શ્રદ્ધાને જે સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે, તે ઔપચારિક છે—એ તો કાર્યમાં કારણના ઉપચારને ઉદ્દેશીને છે.

'મુમુક્ષુ' કહેવામા આવે છે, કેમકે તેમની દૃષ્ટિએ સામાજિક સુખો–ચક્રવર્તીની કે દેવેન્દ્રોની ઋદ્ધિથી મળતા સુખો પણ નિ સાર છે, તુચ્છ છે, અલ્પ છે એક ત્રાજવાના બે પલ્લા પૈકી એકમા સમગ્ર સસારી જીવોના કહેવાતા સુખોનો સમૂહ મૂકવામા આવે અને બીજા પલ્લામા મોક્ષે ગયેલા અનન્ત જીવો પૈકી એક જ જીવનુ સુખ મૂકવામા આવે તો કયુ પલ્લુ નીચુ નમે એ પાઠક–મહાશય સ્વય વિચારી લેશે

નિર્વેદની રૂપરેખા—

નિર્વેદ એટલે ભવ-વૈરાગ્ય સમ્ય દૃષ્ટિ જીવ દુ ખથી ભરપૂર આ ભવરૂપ કારાગારમા કર્મરૂપ દડથી પીડા પામતા અને કોઇ પણ પ્રકારે તેનો પ્રતીકાર કરવાને અસમર્થ થતા સસાર ઉપરથી મમત્વ રહિત થાય છે અર્થાત્ સસારથી ઉદાસીન થઇ જાય છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે આ ભવને નરક સમાન ગણીને તેમાથી નાસી છૂટવાના ઉપાયનો વિચાર કરવો અને સસારથી ઉદ્વિગ્ન રહેવા કમર કસવી તે ' નિર્વેદ છે

અર્થ–વ્યત્યય—

કેટલાક સવેગ અને નિર્વેદનો અર્થ ઉલટાસુલટી કરે છે એટલે કે તેઓ 'સવેગ'નો અર્થ ' ભવ–વૈરાગ્ય ' અને ' નિર્વેદ'નો અર્થ 'મોક્ષાભિલાષા કરે છે [1]

અનુકમ્પાનુ સ્વરૂપ—

અનુકમ્પા એટલે દુ ખી પ્રાણીના દુ ખને નિષ્પક્ષપાતપણે દૂર કરવાની ઇચ્છા નિષ્પક્ષપાત પણે એમ કહેવાનુ પ્રયોજન એ છે કે પક્ષપાત લઇને તો વાઘ પણ પોતાના બચ્ચા ઉપર કરૂણા રાખે છે આ અનુકમ્પાના દ્રવ્ય–અનુકમ્પા અને ભાવ અનુકમ્પા એમ બે ભેદો છે કોઇ પણ જાતની સહાયતા કરીને સામાના દુ ખનો પ્રતીકાર કરવો, તે ' દ્રવ્ય–અનુકમ્પા ' જાણવી અન્યને દુ ખી જોઇને, હૃદયને આર્દ્ર બનાવવુ, તે ' ભાવ–અનુકમ્પા ' સમજવી અન્ય રીતે વિચારતા દીન, રોગી, શોકાતુર પ્રાણીના દુ ખ દૂર કરવા તે ' દ્રવ્ય–અનુકપા ' છે, જ્યારે અધર્મ કરનાર જીવ દુર્ગતિનો ભાજન થશે અને ધર્મ–કરણી નહિ કરવાથી તે સુગતિ નહિ પામી શકે એ વિચારથી તેને ધર્મને વિષે સ્થિર કરવો તે ' ભાવ–દયા ' છે

અનુકમ્પાના બે ભેદો

આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે સર્વ જીવો સુખના જ અર્થી છે અને દુ ખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેથી મારે કોઇને પણ દુ ખ ન દેવુ—જરા પણ પીડા ન કરવી એ પ્રકારના અધ્ય વસાયને ' અનુકમ્પા ' કહેવામા આવે છે

---

૧ તૃતીય ઉલ્લાસમા આપણે જોઇશુ તેમ ગ્રન્થકારે પણ એમ જ કયુ , કેમકે સવેગનુ લક્ષણ બાધના તેઓ કથે છે કે—

" जन्म-जरा-मरणाविक्लेशरूपसंसारात् प्रतिक्षण भवपरिणामरूपत्व संवेगस्य लक्षणम्

આસ્તિક્યનો વિચાર—

આસ્તિક્ય એટલે જિનોક્ત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા જિનેન્દ્રે પ્રકાશેલા જીવ, પરલોકાદિક અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે એ પ્રકારની જેની બુદ્ધિ હોય તે 'આસ્તિક' કહેવાય છે અને તેનો ભાવ તે 'આસ્તિક્ય' સમજવો

આ પ્રમાણે અન્ય જીવગત પરોક્ષ સમ્યક્ત્વનુ પણ ભાન કરાવનારા શમાદિ લક્ષણોનો વિચાર કર્યો પરન્તુ સમ્યક્ત્વના ૬૭ લક્ષણો પૈકી આ તો પાચ જ થયા હજી ૬૨ લક્ષણોનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ આલેખવુ રહ્યુ એથી એ દિશામા પ્રયાણ કરવામા આવે છે

સમ્યક્ત્વના ૬૭ લક્ષણો—

૪ શ્રદ્ધાન, ૩ લિંગ, ૧૦ વિનય, ૩ શુદ્ધિ, ૫ દૂષણ, ૮ પ્રભાવના, ૫ ભૂષણ, ૫ લક્ષણ, ૬ યતના, ૬ આગાર, ૬ ભાવના અને ૬ સ્થાનો એ સમ્યક્ત્વ વિષયક ૬૭ લક્ષણો—પ્રકારો છે [1]

શ્રદ્ધાનના ચાર પ્રકારો—

જીવાદિક પદાર્થોનો પરિચય કરી તેનો પરમાર્થ જાણવો એટલે કે પ્રવચનમા—સિદ્ધાન્તમા જેવી પ્રરૂપણા કરી હોય તેવો અર્થ હૃદયમા ધારવો, એ શ્રદ્ધાનનો પ્રથમ પ્રકાર છે

જે મુનિવરોને પરમાર્થનો યથાર્થ બોધ થયો હોય, જેઓ સંવેગ—રંગના તરંગોને ઝીલતા હોય, જેઓ જિનાજ્ઞાનુસાર ઉપદેશ આપતા હોય, જેઓ રત્નત્રયીના આરાધક હોય, જેઓ શુદ્ધ સંયમ પાળતા હોય, જેઓ કપટથી વિમુખ હોય, તેમની યથાશક્તિ સેવા કરવી, તે શ્રદ્ધાનનો દ્વિતીય પ્રકાર છે

જિનમતના ઉત્થાપક અને સ્વકપોલકલ્પિત મતના સ્થાપકોનો અર્થાત્ નિહ્નવોનો અને સ્વેચ્છાચારીઓનો, પાસત્થ (શિથિલાચારી)નો, કુશીલોનો, કદાગ્રહીઓનો, જિન—વેષને બટ્ટો લગાડનારાઓનો અને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ સાધુઓનો પરિચય ન કરવો—તેમને વંદનાદિ ન કરવા, તે શ્રદ્ધાનનો તૃતીય પ્રકાર છે [2]

અનેકાન્તવાદથી વિમુખ એવા ઇતર દર્શનીઓનો સંગ ન કરવો, એ શ્રદ્ધાનનો ચતુર્થ પ્રકાર છે

---

૧ સરખાવો પ્રવચન૦ના ૧૪૮મા દ્વારની નિમ્ન—લિખિત બે ગાથાઓ—

' चउसद्दहण४तिलिंग ३ दसविणय१०तिसुद्धि३पंचगयदोस ५ ।
अट्ठ पभावग ८ भूसण ५ लक्खण ५ पंचविहसंजुत्तं ॥ ९२६ ॥
छव्विह जयणा ६ ऽऽगार ६ छब्भावण६भाविय च छट्ठाणं ६ ।
इय सत्तसट्ठिलक्खणभेयविसुद्धं च सम्मत्तं ॥ ९२७ ॥ "

૨ આ પ્રમાણે પતિત જનોનો સંગ કરવાનો નિષેધ કરવાનુ કારણ એ છે કે ગંગાનુ નિર્મળ જળ પણ સમુદ્રના જળની સંગતથી પોતાની મીઠાશ ખોઈ બેસે—ખારાશ પામે છે, તેમ ભ્રષ્ટ જનોના સમાગમથી નિર્મળ એવું સમ્યક્ત્વરૂપ રત્ન ગુમાવી બેસવાનો સંભવ છે

ત્રણ લિંગો—

કોઇ ચતુર, ચિંતાથી રહિત, નીરોગી અને સુખી યુવક સુરૂપ અને સુલક્ષણ પત્ની સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય-સુખ ભોગવતો થકો દિવ્ય ગીત જેટલા રાગથી—જેટલી આસક્તિથી—તાલાવેલીથી સાંભળે તેવી અભિલાષા જિનોક્ત શ્રુતનું શ્રવણ કરવા માટે રાખવી તે પ્રથમ લિંગ છે

જેને કકડીને ભૂખ લાગી હોય—જે પૂરેપૂરો ક્ષુધાતુર બન્યો હોય એવો વિપ્ર વિકટ વન ઓળંગી રહેતા મનોહર ઘેબરને જોતા તેનું ભક્ષણ કરવા જેમ તનપાપડ થઇ રહે તેવી ધર્મ-શ્રવણ કરવા માટેની ઉત્કટ ઉત્કંઠા રાખવી તે દ્વિતીય લિંગ છે

જેમ વિદ્યાસાધક વિદ્યા સાધવામાં એકચિત્ત રહે—જરાએ આળસ કે પ્રમાદને આશ્રય આપે નહિ, તેમ સુગુરુનું વૈયાવૃત્ત્ય કરવામાં—તેમની સેવા બજાવવામાં તત્પર રહેવું તે તૃતીય લિંગ છે

દશ વિનય—

(૧) બાર ગુણોથી અલંકૃત એવા તીર્થંકરનો, (૨) આઠ ગુણોથી વિભૂષિત સિદ્ધનો, (૩) જિનસદૃશ જિન-પ્રતિમાનો, (૪) આચારાદિ આગમ (શ્રુત)નો, (૫) સાધુના ક્ષાન્તિ આદિ દશવિધ ધર્મનો, (૬) શ્રમણ-વર્ગનો, (૭) છત્રીસ ગુણોથી મંડિત આચાર્યનો, (૮) ૨૫ ગુણોથી યુક્ત એવા ઉપાધ્યાયનો, (૯) ચતુર્વિધ સંઘનો અને (૧૦) સમ્યક્ત્વીનો વિનય એ દશવિધ વિનય છે

ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ—

સમ્યક્ત્વને જે નિર્મળ બનાવે તે ‘ શુદ્ધિ ’ કહેવાય ભગવાન પરમેશ્વરે જે પ્રવચનની પ્રરૂપણા કરી છે—જે તત્ત્વો પ્રકાશ્યા છે તે જ તેમજ તે તત્ત્વોને જેમણે સ્વીકાર્યા છે તે જીવો જ આ સંસારમાં સારરૂપ છે, બાકી બધું અસાર છે એવી મતિ તે ‘ માનસિક શુદ્ધિ ’ છે

સુર અને અસુરો વડે અર્ચિત એવા શ્રીઅરિહંત (તીર્થંકર)ની ભક્તિ કરવાથી જે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું, તે અન્ય કોઇ દેવ-દાનવથી કેમ થઇ શકે એવા જે ઉદ્ગાર કાઢવા તે ‘ વાચિક શુદ્ધિ ’ છે

દેહને અનેક પ્રકાર છેદે, ભેદે, વિદારે, વેદના ઉપજાવે તે બધું સહન કરવું, પરંતુ અન્ય સરાગી દેવોને વન્દન નહિ જ કરવું—વીતરાગ દેવને જ મસ્તક નમાવવું તે ‘કાયિક શુદ્ધિ’ છે

પાંચ દૂષણો—

સમ્યક્ત્વને જે દૂષિત કરે તે ‘ દૂષણ ’ કહેવાય (આને અતિચાર પણ કહેવામાં આવે છે) આવાં દૂષણો પાંચ છે (૧) શંકા, (૨) કાંક્ષા, (૩) વિચિકિત્સા, (૪) મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને (૫) મિથ્યાદૃષ્ટિનો પરિચય જિનેશ્વરપ્રણીત પદાર્થોને વિષે સંશય રાખવો તે ‘ [1]શંકા ’ છે આ શંકાના બે પ્રકારો છે—(૧) દેશ-શંકા અને (૨) સર્વ-શંકા જીવ સર્વ-

---

૧ અનંતાનુબંધી સમ્યક્ત્વ [illegible] ગણાવામાં આવે છે તે [illegible] અનુસાર

વ્યાપી છે કે નહિ અથવા જીવ સપ્રદેશી છે કે અપ્રદેશી એ દેશ-શંકા છે અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વોના કોઇ અંશ સબંધી શંકા તે 'દેશશંકા' છે, જ્યારે ધર્મ છે કે નહિ એવી શંકા તે 'સર્વશંકા' છે

આ વાત સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમા આવે તે માટે એક બે ઉદાહરણો વિચારીએ જેમકે જીવ પણુ સમાન હોવા છતા એકને ભવ્ય અને બીજાને અભવ્ય કેમ કહી શકાય ? અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી સર્વ પદાર્થો યુક્ત હોવા છતા તેમાના કેટલાકને જીવ કહેવા અને કેટલાકને અજીવ કહેવા તેનુ શુ કારણુ ? આ પ્રશ્નો 'દેશશંકા' વિષયક છે એનો ઉત્તર એ છે કે મગપણુ સમાન હોવા છતા રધતી વેળા ઘણાખરા મગો ચડી જાય, જ્યારે કોઇક (કાગડા મગ)ને ગમે તેટલા કાળ સુધી ચૂલા ઉપર રહેવા દેવામા આવે તો પણુ ન જ ચડે તેનુ જે કારણુ છે તે અત્ર પણુ છે અર્થાત્ પરિણામ-સ્વભાવ સિવાય અન્ય કોઇ કારણુ નથી

જૈન શાસ્ત્રો પ્રાકૃત ભાષામા રચાયેલા છે, વાસ્તે તે કલ્પિત હોવા જોઇએ એ 'સર્વશંકા' છે એનુ સમાધાન એ છે કે સામાન્ય જીવો પણુ—સસ્કૃત જેવી શિષ્ટ ભાષાના અનભ્યાસીઓ પણુ શાસ્ત્રો સમજી શકે તે માટે આ પ્રમાણુની રચના કરવામા આવી છે કહ્યુ પણુ છે કે—

" बाल-स्त्री-मन्द-मूर्खाणा, नृणा चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञै', सिद्धान्तः प्राकृत॰ कृतः ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ બાળ, બાળા, મન્દ અને મૂર્ખ માનવીઓ કે જે ચારિત્રની આકાક્ષા રાખતા હોય તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞોએ સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત (ભાષામા) કર્યો

પ્રાકૃત ભાષા પહેલી કે સસ્કૃત એનો નિર્ણય કરવાનુ આ સ્થળ નથી (એ માટે જુઓ સ્વર્ગસ્થ પ્રો **મણીલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી**કૃત **સિદ્ધાન્તસાર**), છતા પણુ એટલુ તો નિવેદન કર્યા વિના નહિ ચાલે કે કોમળ, [१]મધુર, ગભીર એવી આ [२]ગિરા સસ્કૃતથી ઉતરતી નથી એ

સમજવુ બાકી નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો શકાના સદ્ભાવમા સમ્યક્ત્વનો અભાવ જ છે પ્રવચનની ટીકા (પત્રાક ૬૯)મા નિમ્ન-લિખિત સાક્ષીભૂત પદ્ય રજુ કર્યું પણ છે કે—

" पदमप्येकमन्यथार्थे सन्दिग्धे प्रत्ययोऽर्हति हि नष्ट ।
मिथ्या च दर्शन तत् स चादिहेतुर्भवगतीनाम् ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ એક પણ પદના અર્થમા સન્દેહ ઉત્પન્ન થતા જિનેશ્વર ઉપરના વિશ્વાસનો વિનાશ થાય છે અને તેમ થતા મિથ્યાદૃષ્ટિ થવાય છે અને આ સસારની ગતિઓનુ તે મુખ્ય કારણ બને છે

૧ વિચારો શ્રીરાજશેખરસૂરિકૃત કર્પૂરમજરીનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ—

" परुसा सक्कअबन्धा, पाउअबन्धो वि होइ सुउमारो ।
पुरुसमहिलाण जेत्तिअ मिहतर तेत्तियमिमाण ॥ १ ॥ "

[परुषा सस्कृतबन्धा प्राकृतबन्धोऽपि भवति सुकुमार ।
पुरुषमहिलयोर्यावत् च मिथ अन्तर तावदनया ॥]

અર્થાત સસ્કૃતની રચના કઠોર છે જ્યારે પ્રાકૃતની રચના સુકુમાર છે જેટલુ પુરુષ અને પ્રમદા વચ્ચે અન્તર છે તેટલુ આ બે ભાષાઓ વચ્ચે છે

૨ આ ગિરાની એક એ પણ વિશિષ્ટતા છે કે એક વાક્યના જેટલા અર્થો પ્રાકૃતમા થઇ શકે છે, તેટલા સસ્કૃતમા થઇ શકતા મુશ્કેલ છે જુઓ અર્થદીપિકા નામની શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણવૃત્તિ (પત્રાક ૧૨૫)

ગિનો જેટલો જૈનોને[1] હાથે સત્કાર થયો છે તેટલો અજૈનોને હાથે નહિ થયો હોય એમ માની લઇએ તોપણ **વેદાગશિક્ષા, શમ્ભુરહસ્ય** વગેરે અજૈન ગ્રન્થમા તેની મુક્તકઠે પ્રશસા કરવામા આવી છે એની નોધ લીધા વિના નહિ ચાલે[2]

---

૧ જૈનોની દ્વાદશાગી પૈકી ૧૧ અગો પ્રાકૃત ભાષામા રચાયા છે બારમા અગગત ૧૪ પૂર્વો જ પ્રાય સસ્કૃતમા રચાયેલ છે એટલે લગભગ સમગ્ર દાર્શનિક સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષામા ગૂથાયેલુ હોવાથી જૈન મહર્ષિઓ તેની ઊચી કીમત આકે એ સ્વાભાવિક છે **ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા** જેવી લાક્ષણિક (allegorical) સાહિત્યમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતી કથાના પ્રથમ પ્રસ્તાવમા તેના કર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિ નિવેદન કરે છે કે—

' सस्कृता प्राकृता चेति, भाषे प्राधान्यमर्हत ।
तत्रापि सस्कृता तावद्, दुर्विदग्धहृदि स्थिता ॥ ५१ ॥
बालानामपि सद्बोध-कारिणी कर्णपेशला ।
तथापि प्राकृता भाषा, न तेषामपि भासते ॥ ५२ ॥ "

અર્થાત્ સસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બને ભાષાઓ પ્રધાનતાને માટે યોગ્ય છે તેમા પણ સસ્કૃત તો દુર્વિદગ્ધ (જનો)ના હૃદયમા રહેલી છે બાળકોને અથવા બાળાઓને સુન્દર બોધ કરાવનારી, કર્ણને મધુ અથવા પ્રિય એવી પ્રાકૃત ભાષા હોવા છતા તે દુર્વિદગ્ધોને રુચિકર થતી નથી

૨ અજૈન ગ્રન્થો પૈકી **પાણિનીયશિક્ષામા** એવો ઉલ્લેખ છે કે—

" त्रिषष्टिश्चतु षष्टिर्वा, वर्णा शम्भुमते मता ।
प्राकृते सस्कृते चापि, स्वय प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ ३ ॥ "

અર્થાત ૬૩ કે ૬૪ વર્ણો શભુના મતમા સ્વીકારાયા છે પ્રાકૃતમા તેમજ સસ્કૃતમા પણ **બ્રહ્માએ** પોતે કથન કર્યું છે

શમ્ભુરહસ્ય નામના અજૈન ગ્રન્થમા તો ત્યા સુધી લખ્યુ છે કે—

' वच प्रिय भगवत प्राकृत सस्कृतादपि ।
प्रौढोक्तेरपि हृद्य हि शिशूना कलभाषितम् ॥ १२ ॥
का विनिन्देदिमा भाषा, भारतीमुग्धभाषिताम् ।
यस्याः प्रचेतस पुत्रो, व्याकर्ता भगवानृषि ॥ १३ ॥
गार्ग्य-गालव-शाकल्य-पाणिन्याद्या यथर्षय ।
शब्दराशे सस्कृतस्य, व्याकर्तारो महत्तमा ॥ १४ ॥
तथैव प्राकृतादीना षड्भाषाणा महामुनि ।
आदिकाव्यकृदाचार्यो, व्याकर्ता लोकविश्रुत ॥ १५ ॥—युग्मम्
यथैव रामचरित, सस्कृत तेन निर्मितम् ।
तथैव प्राकृतेनापि, निर्मित हि सता मुदे ॥ १६ ॥
यावत् सस्कृतभाषाया, प्राशस्त्य भुवि विद्यते ।
तावत् प्राकृतभाषाया, अपि प्राशस्त्यमिष्यत ॥ १७ ॥
पाणिन्याद्यै शिक्षितत्वात्, सस्कृती स्याद् यथोत्तमा ।
प्राचेतसव्याकृतत्वात्, प्राकृत्यपि तथोत्तमा ॥ १८ ॥

વીતરાગના માર્ગ વિષે શંકાગ્રસ્તને ભલામણ—

જિનોક્ત તત્ત્વો પ્રતિ સંદેહની નજરે જોનારાને શાસ્ત્રકાર નીચે મુજબની ભલામણ કરે છે —

[1] “ [2]कत्थइ मइदुब्बलेण तव्विहायरियविरहओ वा वि ।
नेयगहणत्तणेण य नाणावरणोदएण च ॥ १ ॥
हेऊदाहरणासंभवे य मइ सुट्ठु ज न बुज्झेज्जा ।
सव्वन्नुमयमवितहं तहावि त चिंतए मइम ॥ २ ॥—युग्मम्
अणुवकयपराणुग्गहपरायणा ज जिणा जुगप्पवरा ।
जिअरागदोसमोहा य नन्नहावाइणो तेणं ॥ ३ ॥ ”

અર્થાત્ ક્વચિત્ મતિની મંદતાને લીધે કે તથાવિધ આચાર્યના વિરહને લઈને, જ્ઞેય (જાણવા લાયક પદાર્થો)ની ગહનતાને લીધે અથવા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયને લઈને હેતુ

तस्मात् संस्कृततुल्यैव, प्राकृती वापि भारती ।
मान्यते शास्त्रतत्त्वज्ञै, किमतत्त्वज्ञभाषितै ? ॥ १९ ॥ ”

અર્થાત્ ભગવાનને સંસ્કૃત કરતા પણ પ્રાકૃત વચન વધારે વલ્લભ છે, કેમકે પ્રૌઢ કથન કરતા બાળકોની મધુર ભાષા વધારે મનોરંજક છે (૧૨) જેનું વ્યાકરણ ભગવાન્ **વાલ્મિકિ (પ્રચેતસ્**ના પુત્ર) ઋષિએ રચ્યું છે, તે સરસ્વતીના મુગ્ધ બાળપણરૂપ આ (પ્રાકૃત) ભાષાની કોણ નિન્દા કરે ? (૧૩) જેવી રીતે **ગાર્ગ્ય, ગાલવ, શાકલ્ય, પાણિનિ** પ્રમુખ ઋષિઓ સંસ્કૃત શબ્દ-સમુદ્રના સર્વોત્તમ વૈયાકરણીઓ છે, તેવી જ રીતે પ્રાકૃત વગેરે છ ભાષાના વ્યાકરણ-કર્તા આદ્ય કવિ, લોક-પ્રસિદ્ધ (**વાલ્મિકિ**) આચાર્ય છે (૧૪-૧૫) જેમ આ મહર્ષિએ **રામચરિત (રામાયણ)** સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે, તેમ સજ્જનોના આનન્દને માટે તેમણે આ ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં પણ રચ્યું છે (દુર્ભાગ્ય છે સાહિત્ય-રસિકોના કે આજે આ ઉપલબ્ધ નથી) (૧૬) પૃથ્વી ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનું જેટલું પ્રશસ્તપણું છે, તેટલું પ્રાકૃત ભાષાનું પણ ઇષ્ટ છે (૧૭) **પાણિનિ** પ્રમુખ દ્વારા શિક્ષિત હોવાથી-સંસ્કાર પામેલી હોવાથી જેમ સંસ્કૃત ઉત્તમ છે, તેમ **પ્રાચેતસ (વાલ્મિકિ)** દ્વારા વ્યાકરણ બનેલું હોવાથી પ્રાકૃત પણ તેટલી જ ઉત્તમ છે (૧૮) તેથી પ્રાકૃત વાણીને પણ સંસ્કૃતની બરાબર જ શાસ્ત્રના રહસ્યના જાણકારો માને છે, તો પછી અતત્ત્વજ્ઞ પુરુષોના કથનથી શું ? (૧૯)

૧ આ ગાથાઓ **પ્રવચન**ની વૃત્તિ (પત્રાંક ૬૯)માં સાક્ષીરૂપે આપેલી છે

૨ છાયા—

क्वचित् मतिदौर्बल्येन तद्विधाचार्यविरहतो वाऽपि ।
ज्ञेयगहनत्वेन च ज्ञानावरणोदयेन च ॥ १ ॥
हेतूदाहरणासम्भवे च सति सुष्ठु यन्न बुध्येत ।
सर्वज्ञमतमवितथं तथापि तच्चिन्तयेत मतिमान् ॥ २ ॥
अनुपकृतपरानुग्रहपरायणा यत् जिना युगप्रवरा ।
जितरागद्वेषमोहाश्च नान्यथावादिनस्तेन ॥ ३ ॥

અને દૃષ્ટાન્તનો અભાવ હોય ત્યારે જો (પદાર્થ) રૂડી રીતે ન સમજાય, તોપણ બુદ્ધિશાળી સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તને સત્ય (જ) માને વીતરાગ (પ્રભુઓ) ઉપકાર રહિત (અર્થાત્ કોઇના ઋણી નહિ બનેલા એવા) તથા પરોપકાર કરવામાં તત્પર તેમજ યુગપ્રધાન છે અને વળી રાગ, દ્વેષ તથા મોહને તેમણે જીત્યો છે તેથી તેઓ અન્યથાવાદી (અસત્યવાદી) નથી (જ)

કાંક્ષા—

'કાંક્ષા' એટલે 'ઇતર દર્શનોનો સ્વીકાર' આના પણ દેશ-કાંક્ષા અને સર્વ-કાંક્ષા એમ બે ભેદ છે મહર્ષિ બુદ્ધે ભિક્ષુઓને સુખમાર્ગી ધર્મ દર્શાવ્યો છે, કેમકે તેઓ સ્નાન, અન્નપાન, શય્યા વગેરે દ્વારા સુખનો અનુભવ કરી શકે છે,[1] વાસ્તે એ ધર્મ સ્વીકારવા યોગ્ય છે આવી જે કાંક્ષા તે 'દેશકાંક્ષા' છે પરિવ્રાજકો, બ્રાહ્મણો તેમજ એવા અન્ય અજૈનો વિષય-સુખને ભોગવતા છતા પર-સુખ (મોક્ષ-સુખ) મેળવી શકે છે, વાસ્તે તેમનો ધર્મ પણ આદરણીય છે આ કથન 'સર્વકાંક્ષા'સૂચક છે

વિચિકિત્સા—

'વિચિકિત્સા' એટલે 'ફળનો સદેહ' જેમ ખેડુતોની પ્રવૃત્તિમા સફલતા તેમજ વિફલતા (ફલશૂન્યતા) જોવાય છે, તેમ લોકે જિન-માર્ગ પ્રમાણ અને યુક્તિઓથી સુસબદ્ધ હોઇ સાચો છે, છતા આ ધર્મ અનુસાર દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરવાથી મને ભવિષ્યમા કઇ લાભ થશે કે નહિ એવી શકા રાખવી તે 'વિચિકિત્સા' છે પરતુ આવી વિચિકિત્સા વિચક્ષણોએ કરવી યોગ્ય નથી તેમણે તો એ વિચાર કરવો જોઇએ કે જ્યા યથેષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ ન દેખાય, ત્યા સાધનની વિકળતા હોવી જોઇએ, કેમકે સમગ્ર સામગ્રી અવિકલપણે હોય અને તેમ છતા ઇષ્ટ ફળ ન મળે એવું બને જ નહિ આપણે જે ફળ મેળવી શકતા નથી, તેમા આપણા બળ, ધીરજ, ઉદ્યમાદિની ન્યૂનતા હોવી જોઇએ[2]

વિચિકિત્સા અને શકા વચ્ચે અતર—

આ ઉપરથી વિચિકિત્સાનુ સ્વરૂપ તો ધ્યાનમા આવે છે, પરતુ તે 'શકા' થી ભિન્ન કેમ છે એ સમજાતુ નથી એમ સહજ વિચાર આવે તો એ સબધમા નિવેદન કરવાનુ કે શકા એ

---

૧ સરખાવો—

'मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराह्णे ।
द्राक्षा खण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥'

આ પદ્ય પ્રવચનની ટીકા (પત્રાક ૬૯)મા સાક્ષીરૂપે નજરે પડે છે આનુ મૂળ સ્થાન શાધવાનુ બાકી

૨ આ સબધમા એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે જ્યારે અહિ તે સામગ્રી સહિત કરેલી સાસારિક ક્રિયા સફળ થતી જોવાય છે, તો પારમાર્થિક ક્રિયા વિષે શકા રાખવી તે શુ ડહાપણ છે? વળી પારમાર્થિક-ધાર્મિક ક્રિયાનુ પ્રત્યક્ષ ફળ ચિત્તસ્થાપનની શાંતતા સમતા, આનન્દ ઇત્યાદિ જોવાય છે—અનુભવાય છે

સમગ્ર કે અસમગ્ર પદાર્થો વિષયક હોવાથી તે દ્રવ્ય અને ગુણ આશ્રીને છે, જ્યારે વિચિકિત્સા ક્રિયા અને ફળ વિષયક છે અથવા આ કથન જો ગળે ન ઉતરતુ હોય તો વિચિકિત્સાનુ સ્વરૂપ અન્ય રીતે આલેખીશુ જેમકે વિચિકિત્સા એટલે સદાચાર, સાધુતાની નિન્દા દાખલા તરીકે આ મુનિવર્ગ પ્રસ્વેદ (પરસેવા)થી લિપ્ત દેહવાળા છે, તેથી તેમના શરીરમાથી દુર્ગન્ધ મારે છે વાસ્તે જો આ મહાનુભાવો પ્રાસુક જળથી સ્નાન કરતા હોય તો તેમા શુ દોષ છે ? આ વિચાર ' વિચિકિત્સા ' છે

વિચિકિત્સાનુ અન્ય સ્વરૂપ

મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશસા—

જે લોકો વીતરાગ માર્ગથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરતા હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તેમની પ્રશસા કરવાથી સમ્યક્ત્વ કલકિત થાય છે કોઇ મિથ્યાદૃષ્ટિને રાજ્ય તરફથી માન મળ્યુ હોય કે તેણે લોકપ્રિયતા સપાદન કરી હોય અથવા તેને વિદ્વત્તા વરી હોય તોપણ તેની પ્રશસા ન કરવી, કેમકે તેમ કરવાથી મિથ્યાત્વરૂપ વિષને પુષ્ટિ મળે છે

મિથ્યાદૃષ્ટિનો પરિચય—

મિથ્યાદૃષ્ટિઓ સાથે નિવાસ કરવાથી પરસ્પર વાર્તાલાપ દ્વારા જે પરિચય થાય તે સમ્યક્ત્વને લાછન લગાડનાર છે, કેમકે તેમની પ્રક્રિયાના દર્શન અને શ્રવણથી સમ્યક્ત્વ દૂષિત થવા સભવ છે અલબત આ કથન જે જીવો નકલી અને સાચા માલનો ભેદ સમજી શકે તેમ નથી તેવાને ઉદ્દેશીને એટલે કે બાળ જીવો પરત્વે છે [1]બાળ જીવો તત્ત્વાભાસને એક વાર તત્ત્વરૂપે સ્વીકારે અને વખત જતા તેમનામા આ કુસસ્કાર દૃઢ થઇ જાય, તો ભવિષ્યમા તેમને સમજાવી તેમા પરિવર્તન કરાવવાનુ કામ તેમના હિતેચ્છુઓને અતિદુષ્કર થઇ પડે બાકી જેમની પાસે વિવેક–ચક્ષુ છે, જે કુસિદ્ધાન્ત અને સુસિદ્ધાન્તનો ભેદ પારખી શકે છે, તેને મિથ્યાત્વીનો પરિચય કે કુદર્શન યાને ઉન્માર્ગનુ અવલોકન હાનિકારક નથી બલ્કે આથી તો તે સુદર્શન–સન્માર્ગની ખરી કીમત આકી શકે છે આ વાત **આચારાગ સૂત્ર**ની ટીકામા તેના કર્તા **શ્રીશીલાકાચાર્યે** નિમ્ન–લિખિત પદ્ય દ્વારા નિર્દેશી છે —

> " शिवमस्तु कुशास्त्राणां, वैशेपिक–पष्ठीतन्त्र–बौद्धानाम् ।
> येषां दुर्विहितत्वाद्, भगवत्यनुरज्यते चेतः ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ વૈશેષિક, ષષ્ઠીતન્ત્ર અને બૌદ્ધ એ કુશાસ્ત્રોનુ કલ્યાણ થજો કે જેની કુરચનાથી (મારૂ) મન પ્રભુમા આસક્ત બને છે

---

૧ અત્ર વાડનુ દૃષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઇ પડશે એ તો સુવિદિત વાત છે કે નાના કુમળા ઝાડોને વાડની જરૂર હોય છે પરતુ પ્રૌઢ વૃક્ષોને એવી વાડની કશી આવશ્યકતા નથી બાળજીવોને જે પ્રતિબધ કરવામા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે સસારમા સદ્‌યુક્તિની જેમ બકે એથી પણ વધારે અશમા કુયુક્તિનો સુકાળ છે અને તેથી મતિમન્દતાને લઇને બાળજીવોને તેમા ફસાઇ જવાને માટે વિશેષ અવકાશ છે

આઠ પ્રભાવના—

જૈન શાસનને જે દીપાવે-શોભાવે તે 'પ્રભાવક' કહેવાય છે અને તેમનુ આચરણ તે 'પ્રભાવના' છે (૧) જૈન શાસ્ત્રના પારગામી, (૨) [1]ક્ષીરાશ્રવાદિ લબ્ધિથી મંડિત હોઇ મેઘ-ગર્જનાના જેવા ગંભીર નાદે (અ) આક્ષેપિણી, (આ) વિક્ષેપિણી, (ઇ) સંવેજની અને (ઈ) નિર્વેદિની એવી ચાર પ્રકારની ધર્મ-કથાના ઉપદેશ આપી ચતુરોના ચિત્તનુ રંજન કરે અને તેમના હૃદયગત સંદેહનુ ભંજન કરે તે ધર્મકથી, જેમકે **નંદીષેણ** મુનિવર, (૩) (અ) વાદી, (આ) પ્રતિવાદી, (ઇ) સભા અને (ઈ) સભાપતિ એ ચતુરંગી પરિષદ્‌મા પ્રતિપક્ષનો પરિક્ષેપ કરવા પૂર્વક સ્વપક્ષનુ મણ્ડન કરવા માટે જે વદવુ તે વાદ અને આવો વાદ કરનાર તે વાદી, જેમ **મલ્લવાદી**, (૪) ત્રિકાલિક લાભ-અલાભ ઉપર પ્રકાશ પાડનારા નિમિત્ત-શાસ્ત્રને જે જાણે તે નૈમિત્તિક, જેમકે **ભદ્રબાહુસ્વામી**, (૫) ક્રોધને કાબુમા રાખી દુષ્કર તપશ્ચર્યા કરી ચારિત્ર-ગુણને દીપાવે તે તપસ્વી, (૬) મંત્ર અને વિદ્યાના બળથી જે શાસનોન્નતિ કરે તે વિદ્યાવાન્ એટલે કે **પ્રજ્ઞપ્તિ** પ્રમુખ [2]વિદ્યાદેવીઓ અને શાસન-દેવી જેને સહાયક હોય તે વિદ્યાવાન્ જેમકે **વજ્રસ્વામી**, અંજન, પાદ-લેપ, તિલક-ગુટિકા વગેરે સિદ્ધિઓ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે સિદ્ધ, જેમકે **કાલિકાચાર્ય**, (૮) જે અર્થ ગૌરવ તેમજ શબ્દ લાલિત્યથી મનોહર-રાજાદિ પ્રતિબોધ પામે તેવી મધુર અર્થવાળી ગદ્ય પદ્યમા કૃતિઓ કદાગ્રહ કે મમત્વ ભાવ વિના રચે તે કવિ, જેમકે **સિદ્ધસેન દિવાકર** આ પ્રાવચની આદિ [3]આઠ પ્રભાવકોના કાર્ય તે આઠ પ્રકારની પ્રભાવના છે

---

૧ વિશેષા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા આ ઋદ્ધિ વિષે ઉલ્લેખ કરતા કહ્યુ છે કે—

" खीर-महु-सप्पिसाओवमाउवयणा तयासवा होंति ।
(कोट्ठयधन्नसुनिग्गलसुत्तत्था कोट्ठबुद्धीया ॥ ७९९ ॥)"
[क्षीर-मधु-सर्पि स्वादोपमवचनास्तदाश्रवा भवन्ति ।
(कोष्ठकधान्यसुनिर्गलसूत्रार्था कोष्ठबुद्धय ॥)]

અર્થાત્ ચક્રવર્તીની લાખ ગાયોનુ દૂધ પચાસ હજાર ગાયોને પાય આવુ જે દૂધ નીકળે તે ૨૫૦૦૦ ગાયોને પાય, તેનુ ૧૨૫૦૦ ગાયોને એમ અનુક્રમે અડધુ અડધુ કરતા (આ પ્રમાણે **મલધારીય** બૃહદ્‌વૃત્તિના ૩૮૪ મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે ચિંત્ય છે, કેમકે ૧૨૫૦૦ નુ અડધુ ૬૨૫૦ અને તેનુ અડધુ ૩૧૨૫, પછી આનાથી અડધી ગાયની સખ્યા કરતા કેવી રીતે આ હકીકત ઘટી શકે એમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે) છેવટે જે એક ગાયનુ દૂધ નીકળે તે દૂધના સ્વાદ જેવા જેના વચનો મધુર હોય તે 'ક્ષીરાશ્રવ' લબ્ધિવાળા જાણવા. સાકર ઇત્યાદિ મધુર દ્રવ્યને પણ મીઠાશમા ટક્કર મારે તેવા મધુ (મધ)ના સ્વાદ જેવા મધુર વચનવાળા 'મધ્વાશ્રવ' લબ્ધિવાળા જાણવા અતિશય મીઠા ઘીના સ્વાદ જેવી મીઠાશવાળા વચનોવાળા 'ઘૃતાશ્રવ' લબ્ધિવાળા જાણવા (કોઠારમા રહેલા ધાન્યની જેમ જેને વિસ્મરણનો અભાવ હોવાથી સૂત્ર અને અર્થ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત રહેવાથી ચિરસ્થાયી હોય તેમને કોષ્ઠબુદ્ધિ જાણવા)

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનુ** મારૂ સ્પષ્ટીકરણ

૩ આ આઠેનો નિર્દેશ કરનારી ગાથા શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત સમ્યક્ત્વસપ્તતિમા નીચે મુજબ છે —

" पावयणी १ धम्मकही २ वाई ३ नेमित्तिओ ४ तवस्सी ५ य ।
विज्जा ६ सिद्धा ७ य कवी ८ अट्ठेव पभावगा भणिया ॥ ३२ ॥"
[प्रावचनी धर्मकथी वादी नैमित्तिक तपस्वी च ।
विद्या(वान्) सिद्धश्च कवि अष्टैव प्रभावका भणिता ॥]

પ્રભાવકોનુ સ્વરૂપાંતર—

આ૦ પ્રભાવકોનો જુદી રીતે પણ નિર્દેશ કરવામા આવે છે એમ **સમ્યક્ત્વસપ્તતિકાની** નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉપરથી જોઇ શકાય છે —

" [1]अइसेसइड्ढि १ धम्मकहि २ वाई ३ आयरिय ४ खवग ५ नेमित्ती ६ ।
विज्जा ७ रायागणसंमओ ८ य तित्थं पभावंति ॥ ३८ ॥ "

અર્થાત્ (૧) અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન, [2]આમર્ષૌષધિ આદિ અતિશયરૂપ ઋદ્ધિવાળા અથવા આવા અતિશયો વડે ઋદ્ધિવાળા, (૨) ધર્મોપદેશક, (૩) વાદી, (૪) આચાર્ય, (૫) ક્ષપક, (૬) (૬) નૈમિત્તિક, (૭) વિદ્યાસિદ્ધ અને (૮) જનતાને તેમજ મહાજનને વલ્લભ એ આઠ પ્રભાવકો તીર્થને દીપાવે છે

પાચ ભૂષણો—

'ભૂષણ' એટલે 'શોભા' યાને 'અલંકાર' જેમ આભૂષણો વડે દેહની શોભા વધે છે, તેમ જેનાથી સમ્યક્ત્વ શોભી નીકળે તે 'ભૂષણ' કહેવાય આવા ભૂષણો પાચ છે –(૧) જિન-શાસનમા નિપુણતા અર્થાત્ જિનોક્ત તત્ત્વોના અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી પ્રવીણતા, (૨) જિન-શાસનની પ્રભાવના યાને જિન-શાસનની પ્રગતિ કે ઉન્નતિ સાધક કાર્યો, (૩) સ્થાવર

---

૧ છાયા—

अतिशयर्द्धि धर्मकथी वादी आचार्य क्षपक नैमित्तिक ।
विद्या(सिद्ध) राजगणसम्मत च तीर्थं प्रभावयन्ति ॥

૨ વિનયપાલની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓમા આમર્ષ-ઔષધિ આદિ ઋદ્ધિઓનો ઉલ્લેખ છે —

' आमोसहि विप्पोसहि खेलोसहि जल्लओसही चेव ।
संभिन्नसोय उज्जुमइ सव्वोसहि चेव बोद्धव्वो ॥ ७७९ ॥
चारण आसीविसा केवली य मणनाणिणो य पुव्वधरा ।
अरहंत-चक्कवट्टी बलदेवा वासुदेवा य ॥ ७८० ॥ "
[आमर्षौषधि विप्रुडौषधि श्लेष्मौषधि मलौषधि चैव ।
सम्भिन्नश्रोता ऋजुमति सर्वौषधिरेव बोद्धव्य ॥
चारणा आशीविषा केवलिनश्च मनोज्ञानिनश्च पूर्वधरा ।
अर्हच्चक्रवर्तिनो बलदेवा वासुदेवाश्च ॥]

અર્થાત્ આમર્ષ-ઔષધિ, વિપ્રુડૌષધિ, શ્લેષ્મૌષધિ, મલૌષધિ, સંભિન્નશ્રોતા, ઋજુમતિ, સર્વૌષધિ, ચારણ (વિદ્યા), આશીવિષ, કેવલી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અરિહંત, ચક્રવર્તી, બલદેવ, અને વાસુદેવને એ ઋદ્ધિઓ છે ઋદ્ધિમા ઋદ્ધિમાનનો અભેદ ઉપચાર કરી આવા ઋદ્ધિવાળા પુરુષાગ્રણી મહાનુભાવોને આમર્ષ-ઔષધિ આદિ નામે જાણવા. આ પ્રત્યેકનો અર્થ ૭૮૧મી ગાથાથી ભાષ્યકારે જણાવ્યો છે. પ્રસ્તુતમા આપણે આમર્ષ-ઔષધિનો જ અર્થ વિચારીશુ. તે એ છે કે "सफरिसणमामोसो" અર્થાત્ સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય એવી લબ્ધિ એટલે કે હસ્તાદિના સ્પર્શ માત્રથી કોઇ પણ રોગીના રોગને દૂર કરવા જે સમર્થ હોય તેને 'આમર્ષ-ઔષધિ' કહેવા.

અને જંગમ તીર્થોની ઉપાસના, (૪) સ્થિરતા યાને ધર્મથી કોઇ પતિત થતો હોય તેને સ્થિર કરવો અથવા તો અજૈન દર્શનકારોના મન્ત્ર-તન્ત્રાદિ ચમત્કારો જોઇને તેને નમસ્કાર કરવા અને તેનો ધર્મ આદરવા ન તૈયાર થતાં સ્વધર્મમાં મક્કમ રહેવું તે, અને (૫) ભક્તિ એટલે કે ગુણી જનોનો અનુરાગ કરવો તે

છ યતના—

શમાદિ પાંચ લક્ષણો-લિંગોનું ૧૨૯મા થી તે ૧૩૧મા સુધીના પૃષ્ઠમાં સ્વરૂપ આલેખી ગયેલા હોવાથી એ સંબંધમાં અત્ર કંઇ ન નિવેદન કરતાં છ યતનાનો નિર્દેશ કરીશું યતનાનું લક્ષણ તેમજ તેના પ્રકારો સમ્યક્ત્વસપ્તતિ ની નીચે મુજબ ની [1]ગાથાઓ દ્વારા જોઇ શકાય છે —

" [2]परतित्थियाण तद्देवयाण तग्गहियचेइआणं च ।
जं छव्विहवावार न कुणइ सा छव्विहा जयणा ॥ ४६ ॥
वंदण नमसण वा दाणाणुपयाणमेसि वज्जेइ ।
आलावं संलावं पुव्वमणालत्तगो न करे ॥ ४७ ॥ "

અર્થાત્ પરતીર્થિકો, તેના રુદ્ર, વિષ્ણુ, બુદ્ધ પ્રમુખ દેવો તથા તેમણે ગ્રહણ કરેલાં ચૈત્યો સાથે જે છ પ્રકારનો વ્યવહાર ન કરવો તે છ પ્રકારની ' યતના ' છે જેમકે (૧) વન્દન ન કરવું, (૨) નમસ્કાર ન કરવો, (૩) દાન અને (૪) અનુપ્રદાન (વારંવાર દાન)નો તેમને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરવો અને બોલાવ્યા વિના તેમની સાથે (૫) આલાપ અને (૬) સંલાપ પણ ન કરવા

વન્દનાદિનો અર્થ—

' વન્દન ' એટલે મસ્તક વડે અભિવાદન અને ' નમસ્કાર ' એટલે પ્રણામ પૂર્વક ગુણોની પ્રશંસા એમ પ્રવચનની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૭૭)માં સૂચવેલું છે,[3] જ્યારે શ્રીયશોવિજયગણિકૃત સમકિતના સડસઠ બોલની સઝાયમાં એમ કહ્યું છે કે—

" વંદન તે કરયોજન કહિયે, નમન તે શીશ નમાડે "

થોડું બોલવું તે ' આલાપ ' છે અને વારંવાર બોલવું તે ' સંલાપ ' છે

છ યતના પરત્વે જે દાનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તે પાત્ર-કુપાત્ર આશ્રીને છે અર્થાત્

---

૧ આ ગાથાઓ સમ્યક્ત્વ-કૌમુદી (પત્રાંક ૩૫)માં સાક્ષીભૂત પાઠ તરીકે આપેલી છે

૨ છાયા—

परतीर्थिकानां तद्देवतानां तद्गृहीतचैत्यानां च ।
यं षड्विधव्यापारं न करोति सा षड्विधा यतना ॥ १ ॥
वन्दनं नमस्करणं वा दानमनुप्रदानमेतैः सह वर्जयेत् ।
आलापं संलापं पूर्वमनालपितको न कुर्यात् ॥ २ ॥

૩ આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ —

' वन्दनं शीर्षाभिवादनं, नमस्करणं-प्रणामपूर्वकं प्रशस्तध्वनिभिर्गुणोत्कीर्तनम् '

મિથ્યાદૃષ્ટિરૂપ કુપાત્રને વિષે સુપાત્રની બુદ્ધિથી દાન આપવુ તે દોષ છે, બાકી અનુકમ્પા પૂર્વકના દાનનો કોઇ સ્થળે નિષેધ નથી કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]सव्वेहिं पि जिणेहिं दुज्जयजियरागदोसमोहेहिं ।
सत्ताणुकंपणट्ठा दाणं न कहिं पि पडिसिद्धं ॥ १ ॥ "

પ્રવચન૦મા અનુપ્રદાનને બદલે અન્ય તીર્થિકોના દેવાદિને માટે ગન્ધ, પુષ્પ વગેરે ન મોકલવાનો–અપ્રેષણનો નિર્દેશ છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" [2]नो अन्नतित्थिए अन्नतित्थिदेवे य तह सदेवेऽवि ।
गहिए कुतित्थिएहिं वदामि न वा नमंसामि ॥ ९३७ ॥
नेव अणालत्तो आलवेमि नो संलवेमि तह तेसिं ।
देमि न असणाईय पेसेमि न गंधपुप्फाइ ॥ ९३८ ॥ "

૬ અભિયોગ—

મરજી વિરુદ્ધ જે કાર્ય કરવુ પડે તે 'અભિયોગ' કહેવાય છે એ એક પ્રકારનો બળાત્કાર છે આણંદ, કામદેવ જેવા શ્રાવકો તો 'મેરૂ' પર્વતની જેમ અડગપણે સમ્યક્ત્વનો નિર્વાહ કરે છે, પરંતુ જે જીવોમા એવી શક્તિ ન હોય તે જીવોને રાજ–હઠ વગેરે કારણોને લઇને કુદેવને વન્દનાદિ કરવુ પડે, વાસ્તે તેમના સબંધમા આ અભિયોગના પ્રસંગને 'અપવાદ' યાને 'આગાર' ગણવામા આવે છે આવા અભિયોગના છ પ્રકારો છે—(૧) રાજાભિયોગ અર્થાત્ [3]રાજ–હઠ, (૨) ગણાભિયોગ યાને સ્વજન પ્રમુખની જબરાઇ, (૩) બલાભિયોગ એટલે 'બળીઆના બે ભાગ' એ કહેવત અનુસાર પરાક્રમીના કુશાસનને તાબે થવુ, (૪) દેવાભિયોગ યાને કુલ–દેવી વગેરેનો જુલમ, (૫) કાન્તારવૃત્તિ એટલે ભયકર વનમા જઇ ચડવાથી કે મરકી પ્રમુખ

૧ છાયા—

सर्वैरपि जिनैर्जितदुर्जयरागद्वेषमोहैः ।
सत्त्वानुकम्पनार्थं दानं न कुत्रापि प्रतिषिद्धम् ॥

૨ છાયા—

न अन्यतीर्थिकान् अन्यतीर्थिकदेवांश्च तथा स्वदेवानपि ।
गृहीतान् कुतीर्थिकैः वन्दामि न वा नमस्यामि ॥ ९३७ ॥
नैव अनालपितो आलपामि न संलपामि तथा तेषु ।
ददामि न अशनादिकं प्रेषयामि न गन्धपुष्पादि ॥ १३८ ॥

૩ 'પૃથ્વીપુરભૂષણ' નગરનો [illegible] પ્રજાપાલ [illegible] આજ્ઞાથી કાર્તિક [illegible] મા [illegible]

દુકાળ રોગચાળો થવાથી કે દુકાળ પડવાથી જીવન-નિર્વાહ માટે મિથ્યાત્વનું સેવન, અને (૬) [1]ગુરુ-નિગ્રહ એટલે માતાપિતાદિનો કદાગ્રહ

૬ ભાવના—

પાંચ [2]અણુવ્રત, ત્રણ [3]ગુણવ્રત અને ચાર [4]શિક્ષાવ્રત એ સ્વરૂપી શ્રાવક-ધર્મનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે એ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વને ધર્મનું મૂળ ગણવું એ પ્રથમ ભાવના છે જેમ મૂળ વિનાનું ઝાડ પ્રચણ્ડ પવનનો સપાટો લાગતા પડી જાય છે, તેમ ધર્મ-વૃક્ષ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ મજબૂત મૂળ વિના કુતીર્થિક મતરૂપ પવન ફૂંકાતા અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જાય છે, એ આ ભાવનાનો મર્મ છે

ધર્મનું મૂળ

ધર્મનું દ્વાર—

સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનું દ્વાર છે એ બીજી ભાવના છે જેમ કિલ્લા, કોટથી અલંકૃત નગરમા મનુષ્યનું ગમનાગમન દ્વાર વિના શક્ય નથી, તેમ ધર્મરૂપ નગરમા પ્રવેશ કરવા માટે સમ્યક્ત્વરૂપ દ્વાર આવશ્યક છે

ધર્મની પીઠ—

સમ્યક્ત્વ એ ધર્મની પીઠ છે યાને એનો પાયો છે જેમ કોઈ પણ ભવન, મકાન કે કોટનો પાયો ઊંડો દૃઢ ન હોય, તો તે ડગમગી જાય તેમ ધર્મરૂપ પ્રાસાદ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ પીઠ વિના નિશ્ચળ ન રહી શકે

ધર્મનો આધાર—

જેમ આ જગત્ પૃથ્વીરૂપ આધાર વિના રહી શકતું નથી, તેમ ધર્મરૂપ જગત્ પણ સમ્યક્ત્વરૂપ આધાર વિના ટકી શકતું નથી એટલે જ સમ્યક્ત્વ એ ધર્મનો આધાર છે એમ ચોથી ભાવના ભાવવી જોઈએ

ધર્મનું ભાજન—

જેમ ક્ષીરાદિ રસને ધારણ કરવા માટે પાત્રની જરૂર છે, તેમ શ્રુત તથા શીલરૂપ ધર્મનો રસ ઢળી ન જાય, તે માટે સમ્યક્ત્વરૂપ ભાજનની આવશ્યકતા છે આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની ભાજનરૂપે ભાવના તે પાંચમી ભાવના છે

---

૧ ગુરુ એટલે કોણ તે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા જાણી શકાય છે —

" माता पिता कलाचार्या, एतेषां ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गः सतां मतः ॥ १ ॥"

૨-૪ આનું સ્વરૂપ તૃતીય ઉલ્લાસમા નિવારણે

ધર્મનુ નિધાન—

જેમ નિરવધિ નિધિ વિના યથેષ્ટ પ્રમાણમા મહામૂલ્યવાળા મણિ, મોતી, સોનુ વગેરે દ્રવ્યો મળી શકે નહિ, તેમ સમ્યક્ત્વરૂપ નિધાન વિના ચારિત્ર ધર્મરૂપ દ્રવ્ય મળે નહિ અથવા જેમ તીજોરી વિના રત્નોનુ ચોરોથી રક્ષણ થવુ કઠિણ છે તેમ સમ્યક્ત્વરૂપ તીજોરી વિના મૂળ અને ઉત્તર ગુણો રૂપ રત્નોનુ અનત ભવોથી તાકી રહેલા રાગ–દ્વેષરૂપ ચોરોથી રક્ષણ થવુ મુશ્કેલ છે આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનુ ધર્મના નિધાનરૂપે ધ્યાન ધરવુ તે છઠ્ઠી ભાવના છે

છ સ્થાનક—

(૧) જીવ[1] છે, (૨) જીવ[2] નિત્ય છે, (૩) જીવ કર્મનો કર્તા છે[3], (૪) જીવ કર્મનો ભોક્તા છે, (૫) જીવને નિર્વાણ (મોક્ષ) છે[4] અને (૬) મોક્ષનો ઉપાય છે એ છ સ્થાનકો છે

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના ૬૭ લક્ષણોનો યથામતિ વિચાર કર્યો, પરન્તુ અત્ર એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આ પૈકી આસ્તિક્યાદિ લક્ષણોની જે જીવમા પ્રતીતિ થતી હોય, જે જીવને સર્વજ્ઞે કથેલા તત્ત્વો ઉપર રાગ હોય તે જીવને વ્યવહારથી સમ્યક્ત્વ છે કે નિશ્ચયથી?

---

૧ આથી નાસ્તિક–મતનો પરિહાર સમજવો

૨ જો પૂર્વ અને અપર ક્ષણના ત્રુટિતના અનુસધાનરૂપ જ્ઞાન–ક્ષણો જ માની આત્માને બૌદ્ધોની જેમ નિત્ય નહિ માનવામા આવે, તો એકનો બન્ધ થતા અન્યની મુક્તિ, અન્યને ભૂખ તો અપરને તૃપ્તિ, એકને અનુભવ તો અપરને સ્મૃતિ, એ પ્રમાણે અતિપ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે

૩ આ કપિલ–મતનુ નિરસન છે અત્ર કોઈ એમ શકા કરે કે જ્યારે જીવ સ્વય કર્મ કરે છે, તો સુખાભિલાષી હોઈ જીવ કેમ દુ ખદાયી કર્મો કરે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે વ્યાધિથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છતો રોગી અપથ્ય ખાનાથી રોગ વધશે પણ ઘટશે નહિ એમ જાણતો હોવા છતા અપથ્યનુ સેવન કરે છે, તેમ જીવ પણ મિથ્યાત્વાદિથી પરાસ્ત થતા ભાન ભૂલી દુ ખદ કર્મો કરે છે

૪ રાગ, દ્વેષ, મદ, મોહ, જન્મ, જરા, રોગાદિ દુ ખના ક્ષયરૂપ અવસ્થા–વિશેષ તે ‘નિર્વાણ’ યાને ‘મોક્ષ’ છે આને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો લોકના અગ્ર ભાગે વસે છે આથી કરીને નિમ્ન–લિખિત પદ્યો દ્વારા સૂચિત માન્યતાવાળા બૌદ્ધોના મતનુ નિરાકરણ સૂચવાય છે —

“ दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो, नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम ।
दिश न काञ्चित् विदिश न काञ्चित, स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥१॥
जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो, नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिश न काञ्चिद् विदिश न काञ्चित, क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम ॥२॥”

એટલે કે દીવાનુ બુઝાઈ જવા જેવુ અભાવ–સ્વરૂપ નિર્વાણ છે અર્થાત્ પ્રદીપની જેમ જીવનો ધ્વસ તે નિર્વાણ છે એમ જે બૌદ્ધો કહે છે તે અસગત છે કેમકે પ્રદીપનુ દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધ થતુ નથી કારણ કે પ્રદીપનો આત્યન્તિક વિનાશ થતો નથી, પરતુ પાવક–પુદ્ગલો તૈજસ્વી રૂપ ત્યજીને તામસ રૂપને પામે છે દીવો ઓલાઈ જતા તરત જ તામસ પુદ્ગલોનો વિકાર અનુભવાય છે એવી રીતે જીવ પણ કર્મ રહિત થતા કેવળ અમૂર્ત અરૂપી બને છે—અન્ય પરિણામને પામે છે આને જૈન દૃષ્ટિએ ‘નિર્વાણ’ કહેવામા આવે છે,

તેમજ તે જીવ પોતે પણ સમ્યક્ત્વી છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે શુદ્ધ ધર્મ ઉપર રાગ થયો એટલે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઇ ગયુ છે એમ નથી સર્વજ્ઞે પ્રરૂપેલા પદાર્થોના એક અંશને જ વિષે અવિશ્વાસ હોય, બાકી બધાએ અંશો વિષે સુદૃઢ વિશ્વાસ હોય તો પણ શાસ્ત્રકારો તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]सूत्रोक्तस्यैकस्याप्यरोचनादक्षरस्य भवति नरः ।
मिथ्यादृष्टिः सूत्र हि नः प्रमाण जिनाभिहितम् ॥१॥

વળી સર્વ વાત ઉપર વિશ્વાસ હોય, પરતુ જ્યા સુધી દર્શન-મોહનુ આવરણ ખસ્યુ ન હોય ત્યા સુધી તો ખરી રીતે વિચારતા સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે બાપદાદાથી-પેઢીધર પેઢીથી જૈન ધર્મ ઉતરી આવેલો હોય એવા કુળમા જન્મ થયો એટલે સમ્યક્ત્વનુ સપાદન થઇ ગયુ કે મુનિનો વેષ પહેરી લીધો તેથી સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ થઈ ગયો એમ માનવા કોઇએ લલચાવુ નહિ, કેમકે મેરૂ પર્વત જેટલો રજોહરણ અને મુખ-વસ્ત્રિક (ઓઘા અને મુહપત્તી)નો ઢગલો થાય એટલા કાળ સુધી સાધુ-વેષ ગ્રહણ કર્યો હોય તોપણ તે અભવ્ય મળવી શકે છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે

જેમ જે કોઇને તાવ આવ્યો હોય તે આ તાવ સુસાધ્ય, દુ સાધ્ય કે અસાધ્ય છે તે જાણવા સમર્થ નથી, પરતુ એ તો સુવૈદ્ય જ તેની ચિકિત્સા કરી કહી શકે, તેમ જિનેશ્વરના વચનો વિષેનો દૃઢ રાગ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જેટલી હદે પહોચ્યો છે કે નહિ એનો નિર્ણય અનુભવી-સર્વજ્ઞ વિના કોણ કરી શકે ?[2]

જે સમ્યક્ત્વને ઉદ્દેશીને આટલુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે તેનુ શુ કારણ હશે એ વિદ્વાન્ પાઠકથી અજાણ્યુ રહે તેમ નથી, પરતુ બાળબુદ્ધિને તે સ્ફુટ ભાને તે માટે આપણે એનુ ગૌરવ વિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશુ

સમ્યક્ત્વનુ માહાત્મ્ય—

સમ્યક્ત્વ સમસ્ત ધર્મનુ મૂળ છે, આત્માર્થિક જીવોનો તે અખૂટ ખજાનો છે, મિથ્યાત્વ રૂપી રોગને નષ્ટ કરનારૂ રામબાણ ઔષધ છે, સસારસાગરને તરી જવાનુ અત્યુત્તમ નાવ છે,

---

૧ આ ભાવને વ્યક્ત કરનારી નિમ્ન-લિખિત ગાથા આવશ્યકસૂત્રની શ્રીહારિભદ્રીય ટીકા (પત્રાક ૮૧૪)મા ટાચણરૂપે જોવાય છે —

" पयमक्खर च पक्क जो न रोपइ सुत्तनिद्दिट्ठ ।
सेस रोयतो वि हु मिच्छद्दिट्ठी मुणेयव्वो ॥ १ ॥
[पदमक्षर चैक यो न रोचयति सूत्रनिर्दिष्टम ।
शेष रोचयन्नपि खलु मिथ्यादृग्विज्ञातव्य ॥]

૨ આ મારા ઘરના વિચારો નથી આ તાત તત્ત્વતરગિણીવિરતનાથ (પૃ૦ ૩૧૮-૧૯)ના આધારે લખવામા આવી છે

મોક્ષનગરના દ્વારને ખોલનારી સુવર્ણની ચાવી છે, સર્વ પ્રકારના દુ ખરૂપ વૃક્ષને ઉખેડી નાખનારૂ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે ખરેખર એ મુક્તિનો પરવાનો છે, કેમકે એ બતાવ્યા વિના કોઇ પણ જીવને મોક્ષનગરમા દાખલ કરવામા આવતો નથી સમ્યક્ત્વ વિનાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ અક વિનાના શૂન્ય જેવા છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શનથી રહિત એવા જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમ અને ચારિત્ર ભારરૂપ છે, કેમકે ગધેડાની પીઠ ઉપર રહેલો ચદ નનો બોજો તેને સર્વથા ભારરૂપ નહિ તો બહુ જ અલ્પ ફળને આપનારો છે એ નિર્વિવાદ વાત છે વિશેષ શુ કહેવુ ? સમ્યગ્દર્શનથી રહિત એવા જ્ઞાન અને ચારિત્ર અમાવાસ્યાની રાત્રિમા ઉડતા ખદ્યોતના જેવા શોભે છે અજ્ઞાની આ પ્રકાશને સૂર્યના જેટલો પ્રભાવશાળી માને, પરતુ શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિએ તો તે કઇ ગણત્રીમા નથી સમ્યગ્દર્શન એ મોક્ષરૂપ વૃક્ષનુ બીજ છે આ બીજને રોપ્યા વિના જ્ઞાન અને ચારિત્ર રૂપ જળનુ ગમે તેટલુ સિંચન કરવામા આવે તો પણ ઇપ્સિત ઝાડ કદી પણ ઉગવાનુ નહિ, તો પછી યથેષ્ટ ફળની તો આશા જ શી ? આ જ કારણોને ઉદ્દેશીને શાસ્ત્રકારો સમ્યગ્દર્શન ઉપર અતિશય ભાર મૂકે છે, કેમકે **ભત્તપરિણ્ણય** (**ભક્તપરિજ્ઞા**)મા કહ્યુ પણ છે કે—

> [1] " [2]दंसणभट्ठो भट्ठो, दसणभट्ठस्स नत्थि निव्वाण ।
> सिज्झति चरणरहिया, दसणरहिया न सिज्झति ॥ ६६ ॥"[3]

સમ્યક્ત્વ-કૌમુદી (પત્રાક ૪)મા સાક્ષીભૂત પાઠ તરીકે જે ગાથા આપવામા આવી છે, તેનો ઉત્તરાર્ધ ઉપર મુજબ છે, જ્યારે પૂર્વાર્ધ તો નીચે મુજબ આપવામા આવ્યો છે —

> " भट्ठेण चरित्ताओ, सुट्ठकर (सुट्ठुयर ?) दंसणं गहेअव्व "

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનનુ પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે, પરતુ એ ઉમેરવુ બાકી રહી જાય છે કે આ સબધી નિક્ષેપાદિ અનેક રીતે વિચાર થઇ શકે છે કિન્તુ એ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણનો બોધ

---

૧ છાયા—

> दर्शनभ्रष्टो भ्रष्टो दर्शनभ्रष्टस्य नास्ति निर्वाणम् ।
> सिध्यन्ति चरणरहिता दर्शनरहिता न सिध्यन्ति ॥ १ ॥

૨ અત્ર 'દર્શન' શબ્દથી સમ્યક્ત્વ સમજવુ સમુચિત છે, કેમકે **આવશ્યક૦** (પત્રાક ૩૬૩)મા કહ્યુ પણ છે કે—

> ' सम्मद्दिट्ठी १ अमोहो २ सोही ३ सब्भाव ४ दसण ५ बोही ६ ।
> अविवज्जओ ७ सुदिट्ठि ८ त्ति पयमाइ निरुत्ताइ ॥ ८६१ ॥ "
>
> [सम्यग्दृष्टि अमोह शुद्धि सद्भाव दर्शन बोधि ।
> अविपर्यय सुदृष्टिरिति पदमादीनि निरुक्तानि ॥]

૩ **તત્ત્વાર્થ**– બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ૦ ૭)મા આ ભાવાર્થસૂચક આર્યા નીચે મુજબ દૃષ્ટિગોચર થાય છે –

> " भ्रष्टेनापि चरित्राद् दर्शनमिह दृढतर ग्रहीतव्यम् ।
> सिध्यन्ति चरणरहिता दर्शनरहिता न सिध्यन्ति ॥ १ ॥ "

મેળવ્યા વિના તે અત્ર કેવી રીતે ધ્યાનમા આવે ? આથી એ હકીકત હાલ તુરત તો મોકુફ રાખવી પડે છે

સસારરૂપ કેદખાનામાથી છૂટવાના ઉપાયરૂપ રત્ન-ત્રયી પૈકી સમ્યગ્દર્શનનુ દિગ્દર્શન તો થયુ, પરતુ હજી સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના લક્ષણ જાણ્યા વિના એનુ પૂરેપૂરૂ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવવુ મુશ્કેલ છે એટલે એ દિશામા આપણે પ્રયાણ કરીશુ ગ્રન્થકારે સમ્યગ્જ્ઞાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ દર્શાવ્યુ છે —

સમ્યગ્જ્ઞાનના લક્ષણો

प्रमाणनयरूपविशेषहेतुकत्वे सति जीवादिपदार्थविषयकयथार्थावगमरूपत्वम्, विषयप्रतिभासित्वे सति आत्मपरिणतिमत् तत्त्वसवेदन वा [1]सम्यग्ज्ञानस्य लक्षणम् । (६)

અર્થાત્ અમુક પ્રમાણ યા અમુક નયરૂપ હેતુઓ દ્વારા જીવાદિક પદાર્થ સબધી જે યથાર્થ બોધ થાય, તે બોધને ' સમ્યગ્જ્ઞાન ' કહેવામા આવે છે અથવા તો વિષયનો પ્રકાશ કરનારો અને આત્માના પરિણામરૂપ એવો જે તત્ત્વનો યથાર્થ અનુભવ તે પણ 'સમ્યગ્જ્ઞાન' કહેવાય છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સાચુ જ્ઞાન, વાસ્તવિક સમજણ, યથાર્થ બોધ અત્ર એ વાત ધ્યાનમા રાખવી કે દરેક સમ્યગ્જ્ઞાની કઇ સર્વજ્ઞ નથી, કેમકે વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે ઓળખનારને ' સમ્યગ્જ્ઞાની ' કહેવામા આવે છે આ ઉપરથી સાથે સાથે એ પણ જોઇ શકાય છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા જ એવો અર્થ થતો નથી

સમ્યક્ચારિત્રનુ લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દોમા એ છે કે—

સમ્યક્ ચારિત્રના લક્ષણો

" भवनिमित्तनिवृत्तिशीलत्वे सति सम्यग्ज्ञानवतो योगव्यापारोपरमकत्वम्, भवनिमित्तनिवृत्तिनिमित्तकत्वे सति अव्यवधानेन मोक्षजनकत्वम्, सावद्ययोगविरतिरूपत्व वा सम्यक्चारित्रस्य लक्षणम् " । (७)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાની (યથાર્થ જ્ઞાનવાળા)ને સસારના નિમિત્તોથી[2] નિવૃત્તિ અપાવનારા

---

૧ સરખાવો શ્રીધર્મકીર્તિના ન્યાયબિન્દુનો ઉલ્લેખ—

" अविसवादक ज्ञान सम्यग्ज्ञानम् । "

૨ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાચ સસારના નિમિત્તો છે, તે વાત આપણે ચતુર્થ ઉલ્લાસમા જોઇશુ

અને યોગના (મન, વચન અને કાયારૂપ) વ્યાપારોને શાન્ત કરનારા એવા આત્માના પરિણામને 'સમ્યક્ચારિત્ર' કહેવામા આવે છે સસારમા પરિભ્રમણ કરાવનારા સર્વ હેતુઓનો નાશ કરનારો અને અનન્તર મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારો આત્માનો પરિણામ પણ 'સમ્યક્ચારિત્ર' કહેવાય છે આની વળી એમ પણ વ્યાખ્યા થઇ શકે છે કે સર્વ સાવદ્ય (પાપયુક્ત) વ્યાપારોને દૂર કરનારો આત્માનો પરિણામ તે 'સમ્યક્ચારિત્ર' છે આમાની પ્રથમ વ્યાખ્યા તેરમા ગુણસ્થાનની અતિમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવમા, દ્વિતીય વ્યાખ્યા ચૌદમા ગુણસ્થાનની છેવટની અવસ્થાને સપાદન કરેલામા અને તૃતીય વ્યાખ્યા છઠ્ઠાથી તે ચૌદમા ગુણસ્થાનમાના ગમે તે ગુણસ્થાનમા રહેલા જીવમા ઘટી શકે છે

નિક્ષેપનુ લક્ષણ અને તેના પ્રકારો—

આપણે જોઇ ગયા તેમ જ્ઞાન પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા સાધનોમાનુ એક છે, કેમકે જીવ, અજીવ ઇત્યાદિ તત્ત્વોનો યથાર્થ બોધ થવાથી મુક્તિ મળી શકે છે પરતુ જ્યા સુધી કોઇ પણ પદાર્થનુ અન્ય અન્ય અપેક્ષાપૂર્વક—જુદા જુદા દૃષ્ટિ બિન્દુથી અવલોકન ન કરાય, ત્યા સુધી તેનુ યથાર્થ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે નહિ આ વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ જીવાદિ તત્ત્વોનુ સચોટ તેમજ વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે વિવિધ દ્વારો—અનુયોગદ્વારો સૂચવ્યા છે, તે પૈકી નિક્ષેપનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરીશુ નિક્ષેપ કહો કે ન્યાસ કહો એ એક છે **જૈનતર્કપરિભાષાગત** નિક્ષેપ—પરિચ્છેદમા એનુ લક્ષણ સ્મારિતશ્રુતકેવલી **શ્રીયશોવિજયગણિ** નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

"प्रकरणादिवशेनाप्रतिपत्त्यादिव्यवच्छेदकयथास्थानविनियोगाय शब्दार्थरचनाविशेषा निक्षेपाः"

અર્થાત્ પ્રકરણ ઇત્યાદિ લઇને અપ્રતિપત્તિ વગેરે (એટલે કે અજ્ઞાન, સશય વિપર્યય કે અનધ્યવસાય) દૂર કરવા પૂર્વક યથાસ્થાન સસ્થાપન કરવા માટે શબ્દના અર્થની રચના કરવી તે 'નિક્ષેપ' છે અપ્રસ્તુત અર્થને દૂર કરવા રૂપ અને પ્રસ્તુત અર્થને સ્ફુટ કરવા રૂપ ફળવાળા આ નિક્ષેપના (૧) નામ, (૨) સ્થાપના, (૩) દ્રવ્ય અને (૪) ભાવ એમ ચાર પ્રકારો છે નામનુ લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દોમા નીચે મુજબ છે —

अन्यार्थे स्थितमर्थनिरपेक्ष पर्यायानभिधेय वस्तुनोऽभिधानम्, पर्यायानभिधेयत्वे सति अन्यार्थेऽन्वर्थे वा स्थितं सत् तदर्थनिरपेक्षसापेक्षान्यतररूप वस्तुनोऽभिधानम्, स्वेच्छानुरूप वस्तुनोऽभिधान वा नाम्नो लक्षणम्। (८)

નામ એટલે શુ ?

અર્થાત્ (મૂળ શબ્દના અર્થથી) અન્ય અર્થમા રહેલુ, (મૂળ) અર્થથી નિરપેક્ષ, (અસલ વસ્તુના) પર્યાયોથી જેનો વ્યવહાર ન થાય એવુ વસ્તુનુ નામ તે 'નામ'નુ લક્ષણ છે અથવા

પર્યાય વડે જેનો નિર્દેશ ન થઇ શકે તેવુ, અન્ય અર્થમા રહેલુ કે અન્વર્થ (યાને મૂળ અર્થમા સ્થિત) તેમજ વિવક્ષિત અર્થથી નિરપેક્ષ કે સાપેક્ષ એવુ વસ્તુનુ નામ તે 'નામ'નુ લક્ષણ છે અથવા ઇચ્છા અનુસાર વસ્તુનુ નામ તે 'નામ'નુ લક્ષણ છે

આ સમગ્ર હકીકત **વિશેષા૦**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા સુન્દર રીતે પ્રદર્શિત કરવામા આવી છે —

[1] " पज्जायाऽणभिधेयं, ठिअमण्णत्थे तयत्थनिरवेक्खं ।
जाइच्छिअं च नाम, जाव दव्वं च पाएण ॥ २५ ॥ "

એટલે કે અસલ પદાર્થના અન્ય પર્યાયોથી જેનુ કથન ન થઇ શકે એવુ, અન્ય અર્થમા રહેલુ (અથવા સાર્થક), મૂળ અર્થથી નિરપેક્ષ, ઇચ્છાનુસાર પાડેલુ એવુ (હોય તો તે પણ) ઘણુ કરીને જ્યા સુધી પદાર્થ રહે ત્યા સુધી રહેનારૂ '[2]નામ' છે

ધારો કે કોઇ મનુષ્યનુ ઇન્દ્ર એવુ નામ પાડવામા આવ્યુ હોય, તો તે પ્રાણીને ઇન્દ્રના પાકશાસન, પુરન્દર, શચીપતિ, શતમખ, શક્ર, હરિ ઇત્યાદિ પર્યાયો વડે બોલાવાય નહિ એટલે કે આ 'ઇન્દ્ર' નામ એના પર્યાયોથી અવાચ્ય છે પરતુ આ પ્રાણીના દેહ સબધી ધર્મનો ઇન્દ્ર નામમા ઉપચાર કરાયેલો હોવાથી તે વ્યક્તિને 'ઇન્દ્ર' એવા સાકેતિક શબ્દથી બોલાવાય વળી આ 'ઇન્દ્ર' નામ -'ઇન્દ્ર' એવી સજ્ઞા સ્વર્ગના અધિપતિ-સુરોના પતિ ઇન્દ્રમ જ રહેલી છે એટલે કે આ નામ અન્ય અર્થમા રહેલુ છે (જો તે વાસ્તવિક ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને કહેવામા આવે, તો તે સાર્થક ગણાય)

યદૃચ્છાથી એટલે મરજી પ્રમાણે ગમે તેવુ અર્થ વિનાનુ નામ પણ 'નામ' કહેવાય છે જેમકે ડિત્થ, ડવિત્થ આ પ્રમાણે ગમે તેમ પડાયેલુ નામ પણ જ્યા સુધી તે પદાર્થ હોય ત્યા સુધી [3]પ્રાય રહે છે મેરૂ, સૂર્ય, ચન્દ્ર ઇત્યાદિ શાશ્વત પદાર્થોના નામો તો અનન્ત કાળ પર્યંત રહેશે-અવિનાશી છે આ પ્રમાણે જે નામો પદાર્થના અસ્તિત્વ સુધી જ રહેવાવાળા છે તેને

---

૧ છાયા—

पर्यायानभिधेयं स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् ।
यादृच्छिकं च नाम यावद् द्रव्य च प्रायेण ॥

૨ "नीयते गम्यतेऽनेनार्थं नमति वाऽर्थमभिमुखीकरोतीति नाम" એ સજ્ઞા એવા અપર પર્યાયવાળા નામનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૦)

૩ 'પ્રાય' કહેવાનો હેતુ એ છે કે કેટલાક નામો પદાર્થની વિદ્યમાન દશામા-હયાતીમા પણ બદલાય છે

સિદ્ધાન્તમા [1] 'યાવત્કથિક' સજ્ઞા આપવામા આવી છે જેમકે ભરતવર્ષમા જન્મેલા તે ભારતવર્ષીય ઇત્યાદિ આથી સમજી શકાય છે કે યાવત્કથિકના શાશ્વત અને અશાશ્વત એમ બે પ્રકારો છે

ઉપર જે નામના લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તે ઉપગત [2]શાસ્ત્રમા પુસ્તક, પત્ર કે ચિત્રમા લખેલા ઇન્દ્ર વગેરે વસ્તુના નામની અક્ષરની પક્તિઓને પણ 'નામ' એવી સજ્ઞા આપવામા આવી છે એટલે આ વાત ઉપલક્ષણથી અત્ર સમજી લેવી અનુચિત નથી

સ્થાપનાનુ લક્ષણ—

સ્થાપનાનુ લક્ષણ આપતા ગ્રન્થકારે કહ્યુ છે કે—

तदर्थवियुक्तत्वे सति तदभिप्रायेण तत्सदृश यल्लेप्यादिकर्मरूपं तत् स्थापनाया लक्षणम्, यत् सद्भूतार्थशून्यं सत् तद्बुद्धया तादृशाकारेण निराकारेण वाऽन्यस्मिन्नारोपकरण तद् वा । (९)

અર્થાત્ તે શબ્દના અર્થથી રહિત પરન્તુ તે (શબ્દ–વાચ્ય મૂળ વસ્તુ)ના અભિપ્રાયથી તેના જેવુ જે [3]લેપ્યાદિ કર્મ તે '[4]સ્થાપના' છે અથવા વાસ્તવિક અર્થથી શૂન્ય તેમજ તદ્બુદ્ધિથી તેના જેવા આકારરૂપે કે અનાકારરૂપે અન્ય પદાર્થમા તેનો આરોપ કરવો તે 'સ્થાપના' છે કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઇ વસ્તુમા ઇન્દ્રની સ્થાપના કરાય તે 'સ્થાપના–ઇન્દ્ર' છે આ સ્થાપના 'ઇન્દ્ર' શબ્દના અર્થથી રહિત છે ઇન્દ્રનુ ચિત્ર આલેખેલુ હોય તો તે ચિત્રમા ઇન્દ્રની સ્થાપના સદ્ભૂત ઇન્દ્રના અભિપ્રાયથી તેના જેવા આકારવાળી કહેવાય, પરન્તુ જો અક્ષાદિમા તેની સ્થાપના કરી હોય, તો તે વિવક્ષિત આકારથી રહિત કહેવાય નામની જેમ સ્થાપના પણ અલ્પકાલિક તેમજ અનન્તકાલિક એમ બે પ્રકારની છે [5] જેમકે ચિત્ર, અક્ષ વગેરેમા આરોપાયેલી ઇન્દ્રની સ્થાપના તે અલ્પકાલિક છે, જ્યારે [6]નન્દીશ્વર આદિ દ્વીપની પ્રતિમાઓ યાવત્કથિક છે

---

૧ "नाम आवकहिअ"

૨ જુઓ વિશેષા૦ની વૃત્તિ (પત્રાક ૨૩)

૩ 'આદિ' શબ્દથી ચિત્ર, કાષ્ઠ, પાષાણ વગેરે સમજવા

૪ "स्थाप्यते-प्रतिनिधीयतेऽसौ इति स्थापना" આ એની વ્યુત્પત્તિ છે જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૨૦)

૫ આ હકીકત તેમજ ઉપર્યુક્ત સ્થાપના સબધી લક્ષણ વિશેષા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા નજરે પડે છે —

"ज पुण तयत्थसुन्न तयभिप्पायेण तारिसागार ।
कीरइ य निरागार इत्तरमियरं च सा ठवणा ॥ २६ ॥"

[यत् पुन तदर्थशून्य तदभिप्रायेण तादृशाकारम् ।
क्रियते वा निराकार इत्वरमितरद् वा सा स्थापना ॥]

૬ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિશતિકાનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૩૩)

દ્રવ્યનુ લક્ષણ—

દ્રવ્યનુ લક્ષણ ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ સૂચવે છે —

अतीतानागतपरिणामकारणत्वम् , इदानीमसत्त्वेऽपि भूतभविष्यत्-परिणामयोग्यत्व वा द्रव्यस्य लक्षणम् । (१०)

અર્થાત્ અતીત (ભૂત) તેમજ અનાગત (ભવિષ્યત્) પરિણામના કારણને અથવા અત્યારે અવિદ્યમાન પરન્તુ ભૂત કે ભવિષ્યત્ પરિણામની યોગ્યતાને 'દ્રવ્ય' કહેવામા આવે છે આ ભાવ ઉપરાત એનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ **વિશેષા૦**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

**" [1]दवए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो ।
दव्वं भव्व भावस्स भूभभाव च जं जोग्गं ॥ २८ ॥ "**

આનો અક્ષરાર્થ તેમજ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તો ટિપ્પણગત છાયા ઉપરથી જાણી શકાય છે એટલે એનો સવિસ્તર ભાવાર્થ વિચારીશુ કે જેથી કરીને ગ્રન્થકારે સૂચવેલ લક્ષણ ધ્યાનમા આવે **' द्रु गतौ '** એ ધાતુ ઉપરથી જે દ્રવે-જુદા જુદા નવા પર્યાયોને પામે અથવા પુરાણાને મૂકે તે 'દ્રવ્ય' છે અન્ય રીતે વિચારતા થનાર પર્યાયો વડે પમાય અને થયેલા પર્યાયોથી મૂકાય તે 'દ્રવ્ય' છે વળી 'દ્રુ' એટલે સત્તા તેના જ અવયવ કે વિકારો તે પણ 'દ્રવ્ય' કહેવાય, કેમકે દ્રવ્યો જાતિરૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર સત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારો જ છે રૂપ, રસ ઇત્યાદિ ગુણોનો સદ્ભાવ—સમુદાય તે 'દ્રવ્ય' છે ભવિષ્યત્ પર્યાય તેમજ ભૂત પર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે 'દ્રવ્ય' છે જેમકે ભવિષ્યમા રાજા થનારને—ભાવિ રાજ્ય પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવા રાજકુમારને ' ભાવિ-રાજા' એટલે કે ' દ્રવ્ય-રાજા ' કહેવામા આવે છે એવી રીતે પૂર્વે ઘીથી ભરેલો ઘડો અત્યારે ખાલી હોય તો પણ તે ઘીનો ઘડો કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે ભૂત તથા ભાવિ ભાવોને યોગ્ય હોય તેને 'દ્રવ્ય' કહેવુ ઉચિત છે જો ભૂત અને ભાવિ ભાવોને જે યોગ્ય હોય તેને દ્રવ્ય ન કહેતા ભૂત અને ભાવિ ભાવોને જ દ્રવ્ય કહેવામા આવે, તો જગતમા રહેલા સમસ્ત પર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવમા આવનાર હોવાથી સર્વ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો ગણાય,[2] પરન્તુ એ કથન કયો સમીક્ષક સ્વીકારે ?

દ્રવ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

'યોગ્ય' કહેવાનુ કારણ

૧ છાયા—

**द्रवति द्रूयते द्रोरवयवो विकारो (वा) गुणाना सन्द्राव ।
द्रव्य भव्य भावस्य भूतभाव च यद् योग्यम् ॥**

૨ કહેવાની મતલબ એ છે કે દ્રવ્યની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો માટી એ દ્રવ્ય-ઘટ છે, કેમકે માટીમા ઘટ બનવાની અથવા બન્યાની લાયકાત રહેલી છે દ્રવ્યના લક્ષણમાથી યોગ્યતાનો નિરાસ કરવામા આવે તો સોનુ ચાદી, ચાક, ગમે તે પુદ્ગલ ઘટરૂપે કોઇ નહિ ને કોઇ વાર પરિણમેલુ હોવાથી અથવા પરિણમનશીલ હોવાથી તે સોનુ વગેરેને દ્રવ્ય-ઘટ કહેવાનો અતિપ્રસગ પ્રાપ્ત થાય. આવા

દ્રવ્ય-નિક્ષેપના અવાતર ભેદો—

દ્રવ્ય-નિક્ષેપના આગમથી (એટલે કે આગમ આશ્રીને) અને નોઆગમથી એવા બે ભેદ પડે છે તેમા વળી નોઆગમથી દ્રવ્ય-નિક્ષેપના (૧) જ્ઞ-શરીર, (૨) ભવ્ય-શરીર અને એ બેથી અતિરિક્ત અર્થાત (૩) તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારો છે આ હકીકત સમજવા માટે દ્રવ્ય-મગલને ઉદ્દેશીને આ અવાતર ભેદો વિચારીશુ 'મગળ' શબ્દથી અનુવાસિત અને 'મગળ' શબ્દના અર્થની પ્રરૂપણા કરતી વેળાએ તે જ્ઞાનની લબ્ધિવાળો હોવા છતા શૂન્યપણે 'મગળ' શબ્દાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર વક્તા 'આગમથી દ્રવ્ય-મગલ' છે, કેમકે તે મગળના ઉપયોગથી રહિત છે અર્થજ્ઞાનની લબ્ધિવાળા વક્તાને જે અત્ર 'દ્રવ્ય-મગલ' કહેવામા આવે છે, તે, ઉપયોગ રહિત તે દ્રવ્ય એ સિદ્ધાન્તના અર્થવાળા " **अनुपयोगो द्रव्य** " એ કથનને અનુસરીને છે અત્ર 'આગમ' શબ્દથી સાક્ષાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ આગમ ન સમજતા તે આગમના કારણરૂપ આત્માદિ સમજવા, કેમકે અનુપયોગી વક્તાનો આત્મા, હેતુ કે શબ્દ તે કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી 'આગમ' ગણાય છે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા 'આગમથી દ્રવ્ય-મગલ' એ મારી માતા વન્ધ્યા છે એના જેવુ વિરૂદ્ધ કથન છે એવી શકા ઉદ્ભવશે નહિ

નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ—

જેણે અતીત કાળમા 'મગલ' શબ્દનો યથાર્થ અર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રરૂપ્યો હોય તેનો નિર્જીવ દેહ અથવા જે ભવિષ્યમા 'મગલ' શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ જાણશે તેવા બાળકનો સજીવ દેહ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' કહેવાય છે, કેમકે આ બને દેહમા આગમ એટલે મગલ-પદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે અત્ર 'નો' શબ્દ સર્વનિષેધાર્થમા છે 'નો'શબ્દ દેશનિષેધાર્થવાચી પણ છે[1] એ વાતને લક્ષ્યમા લેતા અર્થાત્ આગમના એક દેશ આશ્રીને જ્ઞશરીરને તથા ભવ્ય-શરીરને નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ ગણી શકાય છે જે અચેતન શરીર ભૂત આગમનુ કારણ હોય તે 'જ્ઞશરીર' છે, અને જે સજીવ દેહ ભાવિ આગમનુ કારણ છે, તે 'ભવ્ય શરીર' છે આ બને જાતના શરીરો

સોનાને લઈને કુભાર ઘટ બનાવવા તૈયાર થાય તો તે તેના કાર્યમા સફળ ન થાય, કેમકે જે ક્રિયાથી માટીનો ઘડો બને છે, તે ક્રિયાથી સોનાનો ઘટ કેમ બને ? આવો અતિપ્રસગ જીવને વિષે પણ ઉદ્ભવે છે જેમકે નારક જીવને પણ દ્રવ્ય-દેવ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વાર તો તે દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો હશે અથવા ભવિષ્યમા થશે, પરતુ દેવ કે નરક ચ્યવીને તદનતર દેવગતિ કે નરકગતિમા ઉત્પન્ન થતા નથી એ નિયમને લક્ષ્યમા રાખતા નારકી જીવને દ્રવ્ય-દેવ કહેવો એ અતિપ્રસગ છે આથી એમ સમજાય છે કે યોગ્ય શબ્દ કહીને સાક્ષાત્ યોગ્યતાનો, નહિ કે પારપરિક યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરવામા આવ્યો છે

૧ 'નો'શબ્દના અર્થો પરત્વે આચારાગની વૃત્તિના ૧૨મા પત્રમા નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સાક્ષીરૂપે જોવાય છે—

" प्रतिषेधयति समस्त प्रसक्तमर्थं च जगति 'नो'शब्द ।
स पुनस्तदवयवो वा तस्मादर्थान्तर वा स्याद् ॥ १ ॥ "

મગળ પદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનુ કારણ છે અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમા રહેલુ જ હોય છે એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે તેથી સચેતન કે અચેતન દેહ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય–મગલ' છે

આગમથી દ્રવ્ય–મગલની વ્યાખ્યા કરતા પણ આગમનુ કારણ આત્મા, દેહ, શબ્દ છે એમ કહી શરીરને ' દ્રવ્યમગલ ' કહ્યુ હતુ અને અહિયા પણ એ શરીરને જ ' નોઆગમથી દ્રવ્ય–મગલ ' કહ્યુ છે તો તે બેમા શો તફાવત છે, એ જાણવુ બાકી રહે છે આનો ઉત્તર એ છે કે આગમથી દ્રવ્ય–મગલ તરીકે દર્શાવેલ શરીરમા ઉપયોગરૂપ આગમ નથી, પરતુ લબ્ધિરૂપ આગમ છે અને અત્રે તો આ બેમાથી એક પણ પ્રકારના આગમનો સદ્ભાવ નથી, કિન્તુ ફક્ત તે જ્ઞાનના કારણરૂપ શરીર માત્ર છે

તદ્વ્યતિરિક્ત—

જિનપ્રણીત આગમ અને જિનપ્રણીત પ્રતિલેખનાદિ માગલ્ય–ક્રિયા એમ મગળના પરમાર્થથી બે ભેદો છે પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમથી જે દ્રવ્ય–મગલ કહ્યુ છે તે સર્વે આગમની અપેક્ષાએ સમજવુ એથી ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારો પૈકી પ્રથમ આગમથી અને જ્ઞશરીર તથા ભવ્ય શરીર આશ્રીને એમ ત્રણ ભેદવાળો છે, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકાર જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય–મગળ સબધી છે એટલે કે જિનપ્રણીત પ્રતિલેખનાદિ માગલ્ય–ક્રિયા ઉપયોગ વિના કરનાર તે તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય–મગલ' છે આ સબધમા બીજી રીતે પણ વિચાર થઇ શકે છે જેમકે [1]ચરણસિત્તરી અને [2]કરણ

---

૧ ચરણસિત્તરી કે જેને સસ્કૃતમા ચરણસપ્તતિ કહેવામા આવે છે એ ચરણ યાને ચારિત્રના ૭૦ પ્રકારોનો સમૂહ છે આ ૭૦ પ્રકારો **પ્રવચન૦**ના ૬૬ મા દ્વારમાની નિમ્ન–લિખિત આદ્ય ગાથા દ્વારા જાણી શકાય છે —

" वय ५ समणधम्म १० संजम १७–वेयावच्च १० च बभगुत्तीओ ।
नाणाइत्तिय ३ तव १२ कोह–निग्गहा ४ इइ चरणमेअं ॥ ५५२ ॥ "

અથાત્ અહિસાદિ પાચ મહાવ્રત, ક્ષાન્ત્યાદિ દશ શ્રમણ–ધર્મ સત્તર પ્રકારનો સયમ, દશ પ્રકારના વૈયાવૃત્ત્ય, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ, મતિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન, બાર પ્રકારની તપશ્ચર્યા ક્રોધાદિ ચાર કષાયોનો જય એ પ્રકારે ચારિત્રના ૫+૧૦+૧૭+૧૦+૯+૩+૧૨+૪ = ૭૦ ભેદો જાણવા આ બધા ભેદોનુ સ્વરૂપ પ્રસગાનુસાર આલેખવા વિચાર છે છતા તેના જિજ્ઞાસુને **પ્રવચન૦**ની વૃત્તિ (પત્રાક ૧૩૩ –૧૩૬) જોવા ભલામણ કરવી નિરર્થક નહિ લેખાય

૨ કરણસિત્તરીનુ કરણસપ્તતિ એ પ્રતિસસ્કૃત છે એ ૭૦ ક્રિયાના સમુદાયનુ નામ છે એના ૭૦ ભેદો **પ્રવચન૦**ના ૬૭ મા દ્વારમાની નીચે મુજબની પ્રથમ ગાથા ઉપરથી જોઇ શકાય છે —

' पिंडविसोही ४ समिई ५ भावण १२ पडिमा १२ य इंदियनिरोहो ५ ।
पडिलेहण २५ गुत्तीओ ३ अभिग्गहा ४ चेव करणं तु ॥ ५६३ ॥ "

અર્થાત્ ચાર પ્રકારની પિણ્ડ–વિશુદ્ધિ, અર્થાત્ આહાર, ઉપાશ્રય વસ્ત્ર અને પાત્રની ગવેષણા ઇત્યાદિ, પાચ સમિતિઓ, અનિત્યત્વાદિ બાર ભાવનાઓ, માસિકી આદિ બાર પ્રતિમાઓ, સ્પર્શનાદિ પાચ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, પચીસ પ્રકારની પ્રતિલેખના ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિ અને ચાર જાતના અભિગ્રહ એ કરણના ૪+૫+૧૨+૧૨+૫+૨૫+૩+૪ = ૭૦ ભેદો છે આ વાત અન્ય રીતે પણ ઘટાવવામા આવે છે જેમકે ૪૨ પ્રકારની પિણ્ડવિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ ૧૨ ભાવનાઓ, ૧ મુનિરાજની પ્રતિમા, ૫ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ, ૧ પ્રતિલેખન, ૩ ગુપ્તિ અને ૧ અભિગ્રહ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પત્રાક ૧૩૭–૧૬૭

મિત્તરીના ક્રિયા-કલાપને 'ભાવ-મગલ' કહેવામા આવે છે આ ભાવ-મગલના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમા થનાર હોય, પરતુ વર્તમાન સમયે તો તેનો અભાવ હોય એવુ કોઇનુ શરીર તે જ્ઞશરીર અને ભવ્ય-શરીરથી વ્યતિરિક્ત 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' કહેવાય છે વળી સ્વભાવથી સુન્દર તથા વર્ણાદિ ગુણથી વિશિષ્ટ સોનુ, રત્ન, દહી, ચોખા, ફૂલ, મગળકળશ વિગેરે પણ 'નોઆગમથી દ્રવ્ય-મગલ' કહેવાય એનુ કારણ એ છે કે શરીર, આત્મા અને શબ્દ તેમજ સુવર્ણાદિ તે કોઇને ભાવના કારણ થાય છે, એથી તે 'નોઆગમથી તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મગલ' છે

અત્ર ' નો 'શબ્દ સર્વનિષેધાત્મક છે, તેથી આગમનો અહીં સર્વથા અભાવ છે, પહેલા જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીરને જે ' દ્રવ્ય-મગલ ' કહેવામા આવ્યુ છે તે કેવળ આગમના-જ્ઞાનના અભાવ આશ્રીને કહ્યુ છે અને અહિયા તો જે નોઆગમથી તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમગલ કહ્યુ છે તે ક્રિયારૂપ ભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યુ છે

મગળ પદાર્થ આશ્રીને નોઆગમથી તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મગલના અને એવી રીતે પ્રત્યેક પદાર્થના (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોકોત્તર એવા ત્રણ ભેદો પડતા હશે, એમ **અનુયોગદ્વાર**મા નોઆગમથી તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઆવશ્યકના જે ભેદો પાડેલા છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે આ પ્રકારે પડી શકતા મગળના ત્રણ ભેદોના ઉદાહરણો મારા જોવામા નહિ હોવાથી એ વાત નોઆગમથી તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક પરત્વે વિચારવામા આવે છે રાજા, પ્રજા વગેરે સવારના પહોરમા દતધાવનાદિ આવશ્યક કાર્ય કરે છે તે ' લૌકિક ' છે પરિવ્રાજકાદિની યક્ષાદિના મદિરમા ધૂપ, દીપ વગેરે ક્રિયા તે ' કુપ્રાવચનિક ' છે સાધુગુણથી રહિત એવા (સાધ્વાભાસ)ની હિસાદિ કરી પશ્ચાત્તાપ વિનાની જે આવશ્યક ક્રિયા તે 'લોકોત્તર' છે

ભાવનુ લક્ષણ—

[1] **विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तत्वम्, विवक्षिततत्तत्क्रियाऽनुभूतियुक्तत्वं वा भावस्य लक्षणम् । (११)**

અર્થાત્ વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી જે યુક્ત હોય તે ' ભાવ ' છે, એટલે કે (જેમ ઇન્દ્રનાદિ ઐશ્વર્યાદિ ક્રિયાના અનુભવથી જે યુક્ત હોય તે ભાવ-ઇન્દ્ર કહેવાય છે તેમ) જે જે ક્રિયાથી વિવક્ષા કરવામા આવે તે તે ક્રિયાના અનુભવ સહિત જે જે હોય તે તે અપેક્ષાએ ' ભાવ ' છે

ભાવ-મગલની દ્વિવિધતા—

આ સબધમા **વિશેષા**૦ની નિમ્ન લિખિત—

" मगलसुअउवउत्तो आगमओ भावमंगलं होइ ।
नोआगमओ भावो सुविसुद्धो खाइयाईओ ॥ ४९ ॥ "

૧ સરખાવો આવશ્યકની વૃત્તિ (પત્રાક ૫) ગત નિમ્ન-લિખિત પદ્ય—

' भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यात ।
सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियाऽनुभवात् ॥ १ ॥ "

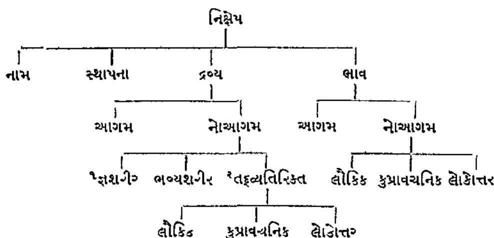
—ગાથા ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે મગળ કરનાર એવા શ્રુતના ઉપયોગવાળો વક્તા 'આગમથી ભાવ-મગલ' છે, જ્યારે સુવિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવ તે 'નોઆગમથી ભાવ-મગલ' છે

નોઆગમથી ભાવમગલ બીજી રીતે પણ વિચારી શકાય છે પ્રતિક્રમણ, પ્રતિલેખન ઇત્યાદિ ક્રિયાના કરનારાનો રત્ન-ત્રયીરૂપ ઉપયોગ-પરિણામ કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમા ચારિત્રાદિ છે તેમજ તે સર્વથા આગમના અભાવરૂપ પણ નથી, કેમકે તેમા જ્ઞાન પણ છે, તેથી પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા કરનારાનો ઉપયોગરૂપ પરિણામ તે 'નોઆગમથી ભાવ-મગલ' છે અત્ર 'નો'શબ્દ મિશ્રવાચી જાણવો નમસ્કાર, સ્તોત્ર ઇત્યાદિનુ જ્ઞાન અને મસ્તક અજલિ જોડવી વગેરે ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્રિત પરિણામવાળો જીવ તે 'નોઆગમથી ભાવ-મગલ' છે અહીં પણ 'નો' શબ્દ પૂર્વની જેમ મિશ્રવાચક છે, કેમકે એવા પરિણામના એક દેશમા જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ વિદ્યમાન છે

પેટાભેદો—

નોઆગમથી તદ્‌વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-મગલના પેટાભેદોને ઉદ્દેશીને જે કહેવામા આવ્યુ છે, તે અત્ર પણ લાગૂ પડે છે અર્થાત્ નોઆગમથી ભાવમગલના પણ આવશ્યકની જેમ (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોકોત્તર એમ ત્રણ પેટા-ભેદો પડતા હોવા જોઇએ સવારમા ઉપયોગ પૂર્વક **મહાભારત, રામાયણ** વગેરે વાચવુ તે 'લૌકિક' છે, પરિવ્રાજકાદિની હોમાદિ ક્રિયા તે કુપ્રાવચનિક છે, અને ઉપયોગ પૂર્વક પ્રતિક્રમણ તે લોકોત્તર' છે

આ પ્રમાણે આપણે નિક્ષેપોના જે ભેદ-પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની સકલના નીચે મુજબ છે —

૧-૨ જ્ઞશરીર (જ્ઞાયક શરીર)ના અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ ભેદો અને તદ્‌વ્યતિરિક્તના કર્મ અને નોકર્મ એવા ભેદો શુ કેવળ દિગબર-માન્યતા અનુસાર છે ?

નામાદિમા પરસ્પર ભેદ—

નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યમા સમાનતા

નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણેમા અભિધાન (નામ), દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા (વિવક્ષિત અર્થની શૂન્યતા)ની સમાનતા છે, જેમકે દાખલા તરીકે નામ-મગલ, સ્થાપના-મગલ અને દ્રવ્ય-મગલ એ ત્રણેમા મગળ એવા અભિધાનની સમાનતા છે, વળી તેમા દ્રવ્યત્વની પણ સમાનતા છે, કારણ કે નામ અને સ્થાપનાને દ્રવ્ય જ સાથે સબધ છે અને દ્રવ્યમા તો દ્રવ્યત્વ-દ્રવ્યપણુ છે જ આ ઉપરાત ભાવ-મગલની શૂન્યતા પણ એ ત્રણેમા સમાન છે આથી કરીને આ [1]ત્રણમા કઇ ભેદ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આના સમાધાનાર્થે આપણે નામ-ઇન્દ્રાદિનો વિચાર કરીએ જેમ સ્થાપના-ઇન્દ્રમા આકાર, અભિપ્રાય, બુદ્ધિ, ક્રિયા અને ફળ ઘણે ભાગે જણાય છે, તેમ તે નામ-ઇન્દ્ર અને દ્રવ્ય-ઇન્દ્રમા જણાતા નથી સ્પષ્ટ શબ્દમા કહીએ તો ઇન્દ્રના હજાર નેત્રો, કુડળ, મુકુટ, બાજુમા ઇન્દ્રાણી, હાથમા વજ્ર, સિહાસન ઉપરની તેની બેઠક અને તેના દેહની દ્યુતિ આ બધી હકીકતોથી યુક્ત હોય એવો આકાર સ્થાપના-ઇન્દ્રમા જણાય છે વળી સ્થાપના કરનારનો સદ્ભૂત ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને જેવો અભિપ્રાય છે, તે પણ આના વ્યક્ત થયેલો માલૂમ પડે છે વિશેષમા સ્થાપના-ઇન્દ્રના જોનારને આકારના દર્શનથી ઇન્દ્ર-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે વળી ઇન્દ્રનો ભક્ત જન તેને નમસ્કાર કરતો જોવાય છે આવા સ્થાપના-ઇન્દ્રના ભક્તિ પૂર્વક દર્શન કરવાથી પ્રાય પુત્રોત્પત્તિરૂપ ફળ થાય છે આ હકીકત નામ-ઇન્દ્ર કે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રમા જણાતી નથી, એ કારણથી સ્થાપના નામ અને દ્રવ્ય કરતા ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે

સ્થાપનાની નામ અને દ્રવ્યથી ભિન્નતા

નામ અને સ્થાપનાની દ્રવ્યથી ભિન્નતા—

જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનુ કારણ છે તેમ નામ કે સ્થાપનાના સબધમા કહી શકાય તેમ નથી કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ અનુપયોગી (ઉપયોગ રહિત) વક્તારૂપ દ્રવ્ય કોઇ વખતે ઉપયોગ-કાલે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનુ કારણ થાય છે અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વક્તારૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે-તેનુ કાર્ય થાય છે, તેમ નામ કે સ્થાપના એક બીજાના કારણ-કાર્યરૂપે પરિણમવા સમર્થ નથી અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેમ કોઇ સાધુ ભવિષ્યમા ઇન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તેથી દ્રવ્ય-ઇન્દ્રથી સબોધાતો આ જીવ ભાવ-ઇન્દ્રનુ કારણ થાય છે અને એ ભાવ-ઇન્દ્રના પરિણામરૂપ ભાવ તે આ દ્રવ્ય ઇન્દ્રનો-સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેવી હકીકત નામ અને સ્થાપના પરત્વે ઘટતી નથી

આ ઉપરથી નામ આકારથી તેમજ કારણપણાથી રહિત હોવાને લીધે તે સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભિન્ન છે એમ સમજી શકાય છે

---

૧ ત્રણમા જ કહ્યુ અને ચારમા ન કહ્યુ તેનુ કારણ એ છે કે ભાવમા તદર્થશૂન્યતા નથી, જ્યારે નામાદિમા તેમ છે આથી ભાવ નામાદિથી ભિન્ન છે એ સુતરા સમજાય છે

જો કે દૂધ, દહીં અને છાશમા ગોરસપણુ, સફેતાશ વગેરે સમાન છે, પરતુ તેના સ્વાદોમા તફાવત છે અને એથી તેને પરસ્પર ભિન્ન ગણુવામા આવે છે, તેમ

નામની સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભિન્નતા

નામાદિમા અભિધાનાદિ સમાનતા હોવા છતા તેમા ઉપર્યુક્ત ભિન્નતા રહેલી હોવાથી તેને પરસ્પર ભિન્ન ગણુવા તે ન્યાય્ય છે

નામાદિનુ પ્રયોજન—

આ સમગ્ર નિરૂપણુ ઉપરથી એવી શકા ઉદ્ભવે છે કે નામાદિમા ભાવ જ તાત્ત્વિક-વાસ્તવિક-ખરી રીતે વસ્તુ છે, તો નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનુ શુ પ્રયોજન છે? કેમકે ભાવ-ઇન્દ્ર જ દાનવોને દમન કરવારૂપ કાર્ય કરી શકે છે, પરતુ નામ-ઇન્દ્રાદિ તેમ કરવા સમર્થ નથી આનો ઉત્તર એ છે કે સામાન્યથી ભાવને વસ્તુરૂપે માનવો તેમા કઇ દોષ નથી [1]નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ પણુ વસ્તુના પર્યાયો-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાઓ જ છે, કેમકે પર્યાય, ધર્મ, ભેદ, ભાવ એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે કોઇએ સામાન્યથી 'ઇન્દ્ર' એમ કહ્યુ, તો શુ તે સાભળનારાને નામ-ઇન્દ્રાદિ ચારેની પ્રતીતિ થતી નથી કે? તેને જરૂર એવી શકા થાય છે કે આ શુ નામ-ઇન્દ્રની, સ્થાપના-ઇન્દ્રની, દ્રવ્ય-ઇન્દ્રની કે ભાવ-ઇન્દ્રની વાત કરે છે? અર્થાત્ નામાદિ ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના પર્યાયો-ભાવ વિશેષો છે અને પર્યાયો અને દ્રવ્ય વચ્ચે કથચિત્ અભિન્નતા છે જ

નામાદિ નિક્ષેપોની વ્યાપકતા—

વસ્તુનુ જે નામ તે 'નામ', તેનો આકાર તે 'સ્થાપના', પરિણામી કાર્યની કારણતા એ 'દ્રવ્ય' અને કાર્યરૂપ પરિણામ તે 'ભાવ' એવો નામાદિ નિક્ષેપરૂપ ચતુષ્ટય સર્વ વસ્તુઓ પરત્વે ઘટે છે કે નહિ? આનો ઉત્તર [2]શાસ્ત્રકાર એમ આપે છે કે ઘટ, પટ આદિ સમગ્ર વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે જેમકે ઘટ એવુ નામ યા એવી સજ્ઞા તે 'નામ-ઘટ', ઘટનો આકાર તે 'સ્થાપના-ઘટ', ઘટની મૃત્તિકા (માટી) તે 'દ્રવ્ય-ઘટ' અને જળાદિ લાવવામા ઉપયોગી ઘટ તે 'ભાવ-ઘટ' છે અત્ર કોઇ શકા કરે કે આવી હકીકત જીવને લાગુ પડતી નથી, કેમકે દ્રવ્ય-જીવ જેવુ કઇ છે જ નહિ કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઇ સચેતન કે અચેતન પદાર્થનુ જીવ એવુ નામ પાડવામા આવે તો તે 'નામ જીવ' છે કાષ્ઠ, પુસ્ત, ચિત્ર, અક્ષ વગેરેમા જીવની સ્થાપના કરવી તે 'સ્થાપના જીવ' છે, જેમકે જિન, રૂદ્ર, સ્કન્દ, વિષ્ણુની પ્રતિમાઓ ગુણુ-પર્યાયથી રહિત, બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલો અને અનાદિ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત તે 'દ્રવ્ય-જીવ છે આ ભાગો

---

૧ નામ એ વસ્તુના પ્રત્યયનુ કારણુ છે એ ઇતર વસ્તુનો વ્યવચ્છેદ કરાવવામા હેતુભૂત છે

૨ અનુયોગદ્વાર (પત્રાક ૧૦)મા કહ્યુ છે કે—

'जत्थ य ज जाणेज्जा निक्खेव निक्खिवे निरवसेस ।
जत्थ वि अ न जाणेज्जा चउक्कग निक्खिवे तत्थ ॥ १ ॥'

[यत्र च य जानीयात् निक्षेप (त) निक्षिपेत् निरवशेषम् ।
यत्रापि च न जानीयात् चतुष्क निक्षिपेत् तत्र ॥]

(પ્રકાર) શૂન્ય છે, કેમકે અજીવ જીવરૂપે અને જીવ અજીવરૂપે પરિણમે છે એ વાત સંભવતી નથી ઔપશમિકાદિ ભાવ સહિત ઉપયોગ યુક્ત જીવ તે 'ભાવ-જીવ' છે

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દ્રવ્ય જીવ એવો ભાગો (ભંગ) સંભવતો નથી એથી નામાદિ ચારે નિક્ષેપ સર્વવ્યાપક છે એમ નહિ કહી શકાય એવી જે શંકા ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે તેનુ સમાધાન એ છે કે કદાચ એકાદિક વસ્તુ પરત્વે એક નિક્ષેપ ન ઘટી શકે તેથી કરીને તેની વ્યાપકતા સાર્વત્રિક નથી એમ કહેવુ ઉચિત નથી વળી કેટલાક આનો એમ પણ બચાવ કરે છે કે હુ મનુષ્ય-જીવ ભવિષ્યમા દેવ-જીવ થનાર હોવાથી દ્રવ્ય-જીવ છુ પરંતુ આ માન્યતાને સ્વીકારવાથી તો સિદ્ધ પરમાત્મા જ ભાવ-જીવ ગણી શકાશે, કેમકે પૂર્વ પૂર્વ જીવ તે ઉત્તર ઉત્તરની ઉત્પત્તિનુ કારણ છે તેથી આ મત આદરણીય નથી જીવના શબ્દાર્થને જાણનારો પરંતુ તે પરત્વે ઉપયોગ રહિત એવો જીવ તે દ્રવ્ય-જીવ છે એમ પણ કેટલાકો **" आगमतो जाणए अणुवउत्तो "** એ સુદ્રાલેખને આધારે કથે છે અને તેમ કરી નિક્ષેપોની પૂરેપૂરી વ્યાપકતા છે એમ સાબીત કરે છે

આ પ્રમાણે નામાદિ નિક્ષેપોનો વિચાર કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવુ અસ્થાને નહિ ગણાય કે જુદા જુદા પદાર્થો આશ્રીને આ નિક્ષેપો જુદા જુદા ગ્રન્થોના ઘટાવવામા આવ્યા છે જેમકે **तत्त्वार्थ०** બૃહદ્‌વૃત્તિમા (પૃ૦ ૪૫-૪૯)મા જીવ, [1]અજીવ, [2]આસ્રવ આદિ સાત તત્ત્વોને, [3]રત્ન-ત્રયીને તેમજ [4]દ્રવ્યને લક્ષીને, **શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત** વૃત્તિથી

---

૧ કોઇ પણ સચેતન કે અચેતન પદાર્થનુ ' અજીવ ' એવુ નામ પાડવુ તે ' નામ-અજીવ ' છે, કાષ્ઠાદિમા તેનો આકાર કરવો તે ' સ્થાપના-અજીવ ' છે, ગુણાદિથી રહિત કલ્પનાજન્ય અજીવ તે ' દ્રવ્ય-અજીવ ' છે (આ ભાગો શૂન્ય છે) અને ગતિ વગેરેમા સહાયક એવા ધર્માસ્તિકાયાદિ અજીવ પદાર્થ તે ' ભાવ-અજીવ ' છે

૨ આસ્રવાદિના દ્રવ્ય અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ ભેદો પાડી તેનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ આપણે પાચમા અને છઠ્ઠા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ, ત્યારે નામ અને સ્થાપનાના દૃષ્ટિ-કોણથી તેનુ સ્વરૂપ નામ-અજીવ અને સ્થાપના-અજીવની જેમ સમજી શકાય તેમ છે

૩ રત્ન-ત્રયી પૈકી પ્રત્યેક રત્નનો મુખ્યત્વે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે ભેદોથી વિચાર કરીશુ, કેમકે બીજા બે ભેદો સહેલાઇથી ધ્યાનમા આવે તેમ છે જે મિથ્યાદર્શનના પુદ્‌ગલો ભવ્ય જીવને સમ્યગ્દર્શનરૂપે પરિણત થશે અથવા પૂર્વે થઇ ગયા તે ' દ્રવ્ય-સમ્યગ્દર્શન ' છે, જ્યારે એ જ વિશુદ્ધ આત્મ-પરિણામો પામે ત્યારે તે ' ભાવ-સમ્યગ્દર્શન ' છે ઉપયોગ રહિત અવસ્થા તે ' દ્રવ્ય-જ્ઞાન ' અને ઉપયોગમય દશા તે ' ભાવ-જ્ઞાન ' છે ભવ્ય કે અભવ્યનુ ઉપયોગ શૂન્ય ચારિત્ર તે 'દ્રવ્ય-ચારિત્ર' અને ઉપયોગ પૂર્વક આગમ અનુસાર ક્રિયાનુષ્ઠાન તે ' ભાવ-ચારિત્ર ' છે

૪ દ્રવ્ય પરત્વે નામાદિ ચારે નિક્ષેપો ઘટી શકતા નથી, કેમકે દ્રવ્ય-દ્રવ્ય એ શૂન્ય ભાગો છે, કેમકે દ્રવ્ય-દ્રવ્ય એ ગુણ અને પર્યાયથી રહિત જોઇએ અને એમ તો બની શકે તેમ નથી. કેટલાક દ્રવ્ય-દ્રવ્યથી પુદ્‌ગલ માને છે તેમનુ એમ કહેવુ છે કે બહુ પરમાણુઓ એકઠા મળીને દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કન્ધ બને છે એટલે આ સ્કન્ધના કારણરૂપ પરમાણુઓ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય છે અથવા એક સ્કન્ધથી પરમાણુ જુદો પડે છે, એટલે એ સ્કન્ધ પણ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય છે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો પ્રકાર માનવો કે તેને શૂન્ય ગણવો એ વિવાદાસ્પદ લેખાય, પરંતુ એટલુ તો ચોક્કસ છે કે તેને વાસ્તવિક માનનાર પણ આ હકીકત પુદ્‌ગલ સંબધે જ નહિ કે જીવાદિ પરત્વે માની શકે છે

વિભૂષિત [1]**અનુયોગદ્વાર** (પત્રાંક ૧૦-૩૦)માં આવશ્યકને, ૩૧ માંથી ૩૭ માંમાં શ્રુતને અને ૩૮ માંથી ૪૨ માંમાં સ્કન્ધને ઉદ્દેશીને, **વિશેષા૦** (ગા૦ ૨૪-૭૭)માં મંગળ પરત્વે, **શ્રીદેવવાચક** ક્ષમાશ્રમણકૃત **નન્દીસૂત્રની** શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૨)માં નન્દીને ઉદ્દેશીને, **આવશ્યકસૂત્રની** શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વિવૃતિ (પત્રાંક ૬-૭)માં મંગળ અને નન્દી સંબંધી, **દશવૈકાલિકસૂત્રની** શ્રીહારિભદ્રીય ટીકા (પત્રાંક ૧૭)માં દ્રુમને ઉદ્દેશીને, ઇત્યાદિ

અનુયોગનાં દ્વારો—

એ તો સુવિદિત વાત છે કે કોઇ પણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવનારે તેના વિવિધ પાસાંનું જુદી જુદી રીતે અવલોકન કરવું જોઇએ તેની એક જ બાજુ જોવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળતું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે અપૂર્ણ જ્ઞાન મળે છે તે જ્ઞાન ન ગણાતાં અજ્ઞાન ગણાવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને શાસ્ત્રકારોએ કોઇ પણ પદાર્થનો બોધ થવા માટે-કોઇ પણ તત્ત્વનું વાસ્તવિક સાંગોપાંગ જ્ઞાન થાય તેટલા માટે વિચાર કરવાના વિવિધ રસ્તાઓ-જુદા જુદા અનુયોગ-દ્વારો દર્શાવ્યા છે આવા દ્વારો પૈકી આપણે નિક્ષેપનો વિચાર કરી ગયા આ સિવાય પ્રમાણ અને નય પણ જબરજસ્ત બે માર્ગો છે એમ નિવેદન કરી ગ્રન્થકાર તેના લક્ષણાદિ પ્રરૂપે છે, પરંતુ એ ઉપરાંત **તત્ત્વાર્થાધિ૦** ના આદ્ય અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત—

" निर्देश-स्वामित्व-साधना-ऽधिकरण-स्थिति-विधानतः ॥ ७ ॥
सत्-सङ्ख्या-क्षेत्र स्पर्शन-काला-ऽन्तर-भावा-ऽल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥"

—સૂત્ર-યુગલમાં સૂચવ્યા મુજબ અન્ય દ્વારો પણ છે ગ્રન્થકારે આની ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયને લઇને કે અન્ય કોઇ કારણથી ઉપેક્ષા કરી છે, કિન્તુ આપણે તો તેનું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ અવલોકીશું, અને તેમ કર્યા પછી પ્રમાણ અને નયરૂપ બે રાજ-માર્ગોનો પરિચય કરીશું

અનુયોગ-દ્વારોની સંખ્યા

(૧) [2]નિર્દેશ (વસ્તુ-સ્વરૂપનું કથન), સ્વામિત્વ (માલિકી), (૩) સાધન, (૪) અધિકરણ (આધાર), (૫) સ્થિતિ (કાળ) અને (૬) વિધાન (ભેદ) એમ છ અનુયોગ-દ્વારો (વ્યાખ્યા-અંગો) છે અથવા અન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં (૧) સત્ (સદ્‌ભૂત પદનું પ્રરૂપણ), (૨)

---

૧ નિક્ષેપદ્વારમાં ઓઘનિષ્પન્નનિક્ષેપ ઇત્યાદિ જે નિક્ષેપના પ્રકારો બતાવ્યા છે [આવું વર્ણન **દશવૈકાલિક** નિર્યુક્તિ (૨૭-૩૪)માં પણ છે] તેનો પ્રસ્તુતમાં ગ્રન્થનું કલેવર વધી જવાના ભયથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી

૨ **निश्चयेन उपयुज्यते प्रस्तुते वस्तुनि स निर्देशः** " એ નિર્દેશનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે જુઓ **તત્ત્વાર્થ-બૃહદ્‌વૃત્તિ** (પૃ૦ ૫૪)

સંખ્યા, (૩) [1]ક્ષેત્ર, (૪) [2]સ્પર્શન, (૫) કાળ, (૬) અંતર, (૭) ભાવ અને (૮) અલ્પ બહુત્વ એમ આઠ છે

આ હકીકત યથાર્થ રીતે સમજાય તેટલા માટે એક બે ઉદાહરણો વિચારીએ જેમકે

નિર્દેશ

(૧) જીવ એટલે શુ અર્થાત્ જીવ શુ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે કે ક્રિયા છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જીવ ઔપશમિકાદિક ભાવથી યુક્ત દ્રવ્ય છે

સ્વામિત્વ

(૨) જીવ કોનો સ્વામી છે અથવા જીવનો કોણ માલિક છે ? જીવ એ પુદ્ગલાદિનો સ્વામી છે, કેમકે તે પુદ્ગલાદિમા મોહિત થાય છે, તેને ગ્રહણ કરે છે, તેને ભોગવે છે, ઇત્યાદિ વળી જીવના તેનાથી વધારે બળવાળા તેમજ તેને વિષે મૂર્ચ્છિત એવા જીવો સ્વામી છે દાખલા તરીકે ગુલામનો તેનો માલિક, ઢોરનો તેનો ધણી

સાધન

"**સાધ્યતે યેન તત્ સાધનમ્**" અર્થાત્ જેના વડે સધાય તે સાધન એ વ્યાખ્યા અનુસાર જીવ કોનાથી સધાય છે–જીવનુ સાધન શુ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જીવનુ કોઇ સાધન નથી [3] દેવાદિ યોનિવિશિષ્ટ જીવનુ તો બાહ્ય પુદ્ગલ-કર્મ સાધન છે

અધિકરણ

જીવનુ અધિકરણ શુ છે અર્થાત્ તે શેના આધારે રહેલો છે ? નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તે આકાશની જેમ પોતાનામા જ પ્રતિષ્ઠિત છે–તેના પોતાના પ્રદેશો તેનુ અધિકરણ છે, વ્યવહાર-નય પ્રમાણે શરીર, આકાશ વગેરે તેના અધિકરણો છે

સ્થિતિ

જીવની સ્થિતિ કેટલી છે અર્થાત્ તે જીવરૂપે ક્યા સુધી રહેશે ? અમુક ભવ આશ્રીને તે ભવના આયુષ્ય સુધી તેની સ્થિતિ છે, જ્યારે ભવોની વાત બાજુએ રાખીએ તો સર્વકાલીન તેની સ્થિતિ છે–જીવરૂપે જીવ સદા રહેશે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવની સ્થિતિ અનાદિ-અનન્ત છે, જ્યારે પર્યાયની અપેક્ષાએ તે સમયાદિકની છે

૧–૨ જ્યા અવગાહ હોય તે 'ક્ષેત્ર' છે સ્પર્શના તો અવગાહના ક્ષેત્રથી બહાર પણ છે જેમકે પ માણુનુ ક્ષેત્ર એક પ્રદેશનુ છે, જ્યારે તેની સ્પર્શના સાત પ્રદેશની છે

૩ નિશ્ચય-નય અનુસાર પારિણામિક ભાવ જીવનુ સાધન છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય અનુસાર ઔપશમિકાદિ ભાવો તેના સાધન છે એમ **તત્ત્વાર્થરાજ**૦ (પૃ૦ ૨૭-૨૮)મા કહ્યુ છે

જીવના કેટલા પ્રકારો છે ? [1]જ્ઞાનની જેમ અપેક્ષાનુસાર તેના એક, બે, ત્રણ એમ [2]અનેક
વિધાન –અગણિત ભેદો છે [3]

નિર્દેશાદિ દ્વારો અને સમ્યગ્દર્શન—

(૧) સમ્યગ્દર્શન શુ છે ? તે દ્રવ્ય છે (૨) સમ્યગ્દર્શનનો કોણ સ્વામી છે ? આ પ્રશ્નનો ત્રણ રીતે વિચાર થાય છે, કેમકે અત્ર સમવાય–સબધથી જેમા સમ્યગ્દર્શન છે તેને સ્વામી ગણવો કે તેની ઉત્પત્તિમા કારણભૂત એવા અન્યને પણ વ્યવહારથી સ્વામી ગણવો એને અવલબીને આ વાત રહેલી છે આથી આત્મ–સયોગથી, પર–સયોગથી અને ઉભય–સયોગથી સમ્યગ્દર્શન છે એમ ફલીભૂત થાય છે જ્યારે ઉત્પન્ન થતા સમ્યગ્દર્શનનુ જિનેશ્વર કે તેની પ્રતિમાદિ નિમિત્ત ન હોય ત્યારે આ પરિણામ આત્મામા સમવાય–સબધથી રહેલો હોવાથી તે આત્મા તે પરિણામથી જીવાદિ તત્ત્વો વિષે યથાર્થ રૂચિ રાખે છે આ આત્મ–સયોગથી જીવનુ સમ્યગ્દર્શન છે જો સાધુ, પ્રતિમા ઇત્યાદિ વસ્તુરૂપ નિમિત્તથી યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવે, તો તે પરિણામ અન્યકર્તૃક હોવાથી તેને પરસયોગથી સમ્યગ્દર્શન કહેવામા આવે છે અત્ર પરસયોગ આશ્રીને છ ભાગાઓ (ભગો–પ્રકારો) પડે છે (૧) કોઇ જીવને એક ક્રિયાનુષ્ઠાનમા ભાગ લેનાર મુનિને આશ્રીને આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તો તે મુનિ તેનો સ્વામી કહેવાય, પ્રતિમાદિ કોઇ એક અજીવ પદાર્થના નિમિત્તથી યથાર્થ રૂચિ થાય તો તે અજીવ પદાર્થ સ્વામી ગણાય (૩) બે મુનિઓ યથાયોગ્ય ક્ષયોપશમના કારણભૂત હોય તો તે બે મુનિઓ, (૪) બે અજીવ પદાર્થો નિમિત્ત હોય તો તે બે પદાર્થો, (૫) બે કરતા વધારે મુનિ પ્રમુખ જીવો નિમિત્ત હોય તો તે જીવો અને (૬) બે કરતા વધારે પ્રતિમાદિ અજીવ પદાર્થો કારણરૂપ હોય તો તે અજીવ પદાર્થો સમ્યગ્દર્શનના સ્વામી ગણાય

અતરગ આત્મા તેમજ બહિરગ મુનિરાજ કે અન્ય કોઇ અજીવ પદાર્થ પણ જે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમા કારણભૂત હોય તે ઉભયસયોગથી સમ્યગ્દર્શન ગણાય છે આથી અત્ર નીચે મુજબના ભાગા (વિકલ્પો) ઘટી શકતા નથી

(૧) આત્મા પોતે એકલો જ જે સમ્યગ્દર્શનનો હેતુ હોય તેનો અત્ર સમાવેશ થઇ શકતો નથી, કેમકે આમા અન્યના નિમિત્તનો અભાવ છે એવી રીતે તીર્થંકર કે પ્રભાવશાળી મુનિવર જે

---

૧ સામાન્ય રીતે એક એવા જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદો, દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયની અપેક્ષાએ ત્રણ, નામાદિ વિકલ્પો આશ્રીને ચાર મતિ શ્રુત એ પ્રમાણે પાચ અને જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણત થતુ હોવાથી જ્ઞાનના સખ્યેય, અસખ્યેય અને અનન્ત ભેદો છે

૨ જીવોના જુદા જુદા દૃષ્ટિ–કોણથી જે ભેદો પડે છે તે આ ઉ નામમા આગળ ઉપર વિચારવામા આવનાર છે

૩ આ તો જીવાદિ સાત તત્ત્વો પૈકી એકનુ નિરૂપણ થયુ આવી રીતે અજીવાદિ છ તત્ત્વોના તેમજ રત્ન–ત્રયીના નિરૂપણના અભિલાષીને **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ૦ ૨૮–૨૯) જોવા ભલામણ કરવામા આવે છે

સમ્યગ્દર્શનના કારણરૂપ હોય તેનો પણ અત્ર સ્વીકાર થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે અહીં જેનામાં સમ્યગ્દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે તે આત્માનો અધિકાર છે

(૨) કોઇ એક પ્રતિમા–અજીવ પદાર્થ જોવાથી યથાર્થ શ્રદ્ધાન ઉદ્ભવ્યું હોય તો તે વિકલ્પ માટે પણ અત્ર સ્થાન નથી, કેમકે તેમાં ઉભયના સંયોગનો અભાવ છે

(૩) બે જીવો સમ્યક્ત્વના સ્વામી છે એ ભંગ પણ ઘટી શકતો નથી, કેમકે આ બે તો સમ્યગ્દર્શન સાથે સમવાય-સંબંધથી યુક્ત બે જીવો છે અને તે ઉત્પન્ન થવામાં અન્ય કોઇ નિમિત્ત નથી એટલે ઉભય સંયોગનો અત્ર અવકાશ નથી

(૪) એવી રીતે બે અજીવો સમ્યક્ત્વના સ્વામી છે એ પ્રકાર પણ અત્ર અસ્થાને છે, કારણ કે આ તો નિમિત્ત-કારણ છે, જ્યારે જેનામાં એથી સમ્યક્ત્વ ઉદ્ભવ્યું છે તેનો અત્ર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી આવી રીતે ૧૬૦ મા પૃષ્ઠમાં સૂચવેલા (૫) અને (૬) એ બે પ્રકારો કે જેમાં બે કરતા વધારેની વિવક્ષા છે તે પણ ઘટી શકતા નથી

જેમ આ પ્રમાણે છ વિકલ્પો ઘટતા નથી તેનો વિચાર કર્યો તેમ જે છ વિકલ્પો ઉભય સંયોગરૂપ સ્વામિત્વ આશ્રીને ઘટે છે તેનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે જે જીવમાં સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયું હોય તે જો પરનિમિત્તિક હોય તો તે વિકલ્પ સ્થાને છે આમાં જો પર નિમિત્ત જીવ હોય તો તે એક પ્રકાર અને અજીવ હોય તો બીજો પ્રકાર સમજવો
(जीवस्य जीवस्य, जीवस्य अजीवस्य)

ઉપર્યુક્ત વિકલ્પમાં પરનિમિત્તક તરીકે બે જીવો હોય અથવા બે અજીવ પ્રતિમાદિ પદાર્થો હોય તો વળી જે બે પ્રકારો પડે છે તેને માટે અત્ર સ્થાન છે **(जीवस्य जीवयोः, जीवस्य अजीवयोः)** એવી રીતે ઉપલા વિકલ્પમાં પર નિમિત્ત તરીકે ત્રણ જીવો હોય અથવા ત્રણ અજીવ પદાર્થો હોય તો તે રીતે વિચારતા જે બે પ્રસંગો પડે છે તેને માટે પણ અત્ર અવકાશ છે **(जीवस्य जीवानां, जीवस्य अजीवानाम्).**

(૩) સમ્યગ્દર્શનનું સાધન શું છે અર્થાત્ તે કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે ? આપણે ૯૯ મા પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા તેમ તે નિસર્ગ કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ વળી આ બંને પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તે દર્શનમોહનીયરૂપ આવરણના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી થાય છે

(૪) સમ્યગ્દર્શનના અધિકરણનો તેના સ્વામિત્વની જેમ ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય છે આત્મસન્નિધાને યાને અભ્યન્તર સન્નિધાને જીવને વિષે સમ્યગ્દર્શન છે, જ્યારે પર સન્નિધાને યાને બાહ્ય સન્નિધાને તેમજ ઉભય સન્નિધાને તો સ્વામિત્વ આશ્રીને કહેલા વિકલ્પો ઘટાવી લેવા

(૫) સમ્યગ્દર્શનની કેટલી સ્થિતિ છે અર્થાત્ તે કેટલો કાળ રહે છે તેનો તેમજ (૬) તેના વિધાનનો ઉત્તર આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છીએ જુઓ પૃ ૧૦૮

સમ્યગ્દર્શન અને સદ્આદિ દ્વારો—

(૧) સમ્યગ્દર્શન છે કે નહિ ? છે, તે અજીવને વિષે નથી, પરંતુ કેટલાક જીવોને વિષે છે

અર્થાત્ (૧) ગતિ, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) કાય, (૪) યોગ, (૫) કષાય, (૬) વેદ, (૭) લેશ્યા, (૮) સમ્યક્ત્વ, (૯) જ્ઞાન, (૧૦) દર્શન, (૧૧) ચારિત્ર, (૧૨) આહાર અને (૧૩) ઉપયોગ એ [1]તેર અનુયોગ-દ્વારોને વિષે સમ્યક્ત્વની યથાસંભવ પ્રરૂપણા કરવી

ગતિ-દ્વાર

કહેવાની મતલબ એ છે કે ગતિ આદિ પરત્વે પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પામેલા (પ્રતિપન્ન) જીવનો તેમજ તે ગતિ આદિમા પામતા (પ્રતિપદ્યમાન) જીવોનો વિચાર થોડે ઘણે અંશે આ પ્રમાણે છે નરકાદિ ચાર[2] ગતિમા સમ્યક્ત્વ પામેલા અને પામતા એમ ઉભય પ્રકારના જીવો છે નરક-ગતિમા, તિર્યગ્-ગતિમા તેમજ દેવ-ગતિમા ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિકનો સદ્ભાવ છે, જ્યારે મનુષ્ય-ગતિમા આ બે ઉપરાંત ઔપશમિક પણ છે

ઇન્દ્રિય-દ્વાર

એકેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન નથી તેમજ પ્રતિપદ્યમાન પણ નથી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય કે ન પણ હોય, પરંતુ આ જીવો પૈકી સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ પામનાર તો કોઈ નથી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમા બંને છે

કાય-દ્વાર

પૃથ્વી-કાય, જલ-કાય, અગ્નિ-કાય, વાયુ-કાય અને વનસ્પતિ-કાયમા બેમાથી એકનો પણ સંભવ નથી ત્રસ-કાય પૈકી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન હોય નહિ, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પરત્વે તો બંનેનો સંભવ છે

યોગ-દ્વાર

કેવળ કાયયોગવાળા એવા પૃથ્વી-કાયથી વનસ્પતિ-કાય સુધીના જીવોમા બંને નથી, કાયિક અને વાચિક એમ ઉભય યોગવાળા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમા પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન હોય નહિ માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણે યોગવાળામા બંનેનો સદ્ભાવ છે

---

૧ આ પ્રમાણે તેર દ્વારો **તત્ત્વાર્થ**-ભાષ્ય (પૃ૦ ૬૩)મા સૂચવેલા છે **તત્ત્વાર્થ**-બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ૦ ૬૪)મા ભાષક, પરિત્ત આદિનો પણ ઉલ્લેખ છે પરંતુ તેનો આ તેરમા કથંચિત્ સમાવેશ થતો હોવાથી ભાષ્યકાર તેનો પૃથક્ નિર્દેશ । નહિ કર્યો હોય એમ ટીકાકારે કહ્યુ છે અત્ર આદિથી શુ સમજવુ તેમજ ટીકાકારના કથનની પ્રતીતિ થાય તે માટે **આવશ્યક**૦ [illegible] નિર્યુક્તિ (પત્રાક ૧૮) ગત નિમ્ન લિખિત ગાથાઓ ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે —

' गइ इंदिए य काए जोए वेए कसाय लेसासु ।
सम्मत्त नाण दंसण संजय उवओग आहारे ॥ १४ ॥
भासग परित्त पज्जत्त सुहुम सण्णी य होइ भव चरिमे ।
आभिणिबोहियनाण मग्गिज्जइ एसु ठाणेसु ॥ १५ ॥ '

આ વીસ અનુયોગ-દ્વાર પરત્વે મતિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ **શ્રીહરિભદ્રીય** ટીકા (પત્રાક ૧૯-૨૧)મા છે

કષાય-દ્વાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયના ઉદય વખતે પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન તો નહિ જ, બાકીના કષાયોના ઉદય સમયે બંને સંભવે છે

વેદ-દ્વાર પુરુષ-વેદ તેમજ સ્ત્રી-વેદમાં બંને હોય છે નપુંસક-વેદવાળા પૈકી એકેન્દ્રિયોમાં બંનેનો અભાવ છે, વિકલેન્દ્રિયોમાં તેમજ અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમાં કેટલાક પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન હોતા નથી, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં તો બંનેનો સદ્ભાવ છે

લેશ્યા-દ્વાર નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવોમાં તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લલેશ્યા દરમ્યાન બંને હોય, પરંતુ કૃષ્ણલેશ્યા, નીલલેશ્યા અને કાપોતલેશ્યા દરમ્યાન પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય

સમ્યગ્દર્શન દ્વાર શું સમ્યગ્દષ્ટિ સમ્યક્ત્વ પામે છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ તે પામે છે? નિશ્ચય-નયથી તો સમ્યગ્દષ્ટિ તે પામે છે, કેમકે શશશૃંગાદિની માફક જે ન હોય તે ઉત્પન્ન થતું નથી વ્યવહાર-નયથી મિથ્યાદૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વ પામે છે, કેમકે પ્રતિપત્તિનો અભૂતભાવ વિષય છે, અર્થાત્ જેનામાં જે ન હોય તે તે પામે, હોય તેને પામવાનું શું?[1]

જ્ઞાન-દ્વાર

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે જ્ઞાની અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ પામે છે

દર્શન-દ્વાર ચક્ષુર્દર્શનવાળાઓમાં બંને હોય છે ચતુરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોને વિષે પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન ન હોય સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમાં બંને હોય અચક્ષુર્દર્શનીઓ પૈકી પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય સુધીના અચક્ષુર્દર્શનીઓમાં બંને નથી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન નહિ હોય, જ્યારે સંજ્ઞી અચક્ષુર્દર્શનીઓમાં બંને હોય

ચારિત્ર-દ્વાર ચારિત્રવાન્ પૂર્વ પ્રતિપન્ન જ હોય છે, જ્યારે અચારિત્રી પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય કે પ્રતિપદ્યમાન હોય

આહારક-દ્વાર અનાહારક પૂર્વ પ્રતિપન્ન જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિપદ્યમાન નહિ, કેમકે [2]અન્તરગતિમાં તેનો સંભવ નથી

ઉપયોગ-દ્વાર સાકાર ઉપયોગવાળાઓમાં બંને છે, જ્યારે અનાકાર ઉપયોગવાળામાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય, કિન્તુ પ્રતિપદ્યમાન નહિ[3]

---

૧ આથી સમજાય છે કે નિશ્ચય-નય સત્કાર્યવાદી છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય અસત્કાર્યવાદી છે

૨ આ હકીકત આગળ ઉપર આ ઉલ્લાસમાં વિચારવામાં આવનાર છે

૩ આ ઉપરાંત ક્ષેત્ર, દિશા ઇત્યાદિ જુદા જુદા દ્વારોની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ સંબંધી ઊહાપોહ આવશ્યક-સૂત્રની શ્રીભદ્રબાહુ-સ્વામીએ રચેલી નિર્યુક્તિ (ગા૦ ૮૦૭-૮૨૯)માં કરાયેલો જોવાય છે, પરંતુ તે અત્રે કલેવર વધી જવાના ભયથી અત્ર આપવામાં આવતો નથી

(૨) સમ્યગ્દર્શનની કેટલી સંખ્યા છે અર્થાત્ તે કેટલાં છે ? સમ્યગ્દર્શનો અસંખ્યાત છે, જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ તો અનન્ત છે.

(૩) સમ્યગ્દર્શનનું કેટલું ક્ષેત્ર છે ? લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું.

(૪) સમ્યગ્દર્શનથી કેટલું ક્ષેત્ર સ્પર્શાયેલું છે ? લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ આનાથી સ્પર્શાયેલો છે, જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિથી તો સમગ્ર લોક સ્પર્શાયેલો છે.

(૫) સમ્યગ્દર્શનનો કેટલો કાળ છે ? એક જીવ આશ્રીને જઘન્યથી તેનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬૬ સાગરોપમથી કંઇક અધિક છે, જ્યારે ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ તે સર્વદા છે.

(૬) સમ્યગ્દર્શનનો વિરહ-કાળ (અંતર) કેટલો છે ? એક જીવ આશ્રીને જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્તમાં કંઇક ન્યૂન છે એટલે કે એટલા સમય સુધી જીવ સમ્યગ્દર્શન વિના રહે. સમ્યક્ત્વ ગુમાવ્યા પછી ફરીથી મેળવવામાં એટલી વાર લાગે. અનેક જીવો આશ્રીને તો વિરહ-કાળ યાને અંતર નથી.

(૭) સમ્યગ્દર્શન એ ઔપશમિકાદિ પૈકી કયો ભાવ છે ? ગતિ, કષાયાદિરૂપ ઔદયિક તથા ભવ્યત્વાદિરૂપ પારિણામિક એ બે અનાદિ ભાવો સિવાયના ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક [1]ભાવો પૈકી તે ગમે તે છે.

(૮) આ ત્રણ ભાવોમાં વર્તતા સમ્યગ્દર્શનનું શું અલ્પબહુત્વ છે ? ઔપશમિક ભાવવાળા સૌથી થોડા, ક્ષાયિક ભાવવાળા તેથી અસંખ્યેય ગુણા અને ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળા સમ્યક્ત્વી તો એથી પણ અસંખ્યેય ગુણા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ તો અનંત છે, કેમકે તેમાં સિદ્ધોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પ્રમાણ-પરિચય

આગળ સમ્યગ્જ્ઞાનની વ્યાખ્યા (પૃ૦ ૧૪૯)માં જોઇ ગયા તેમ યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે-પદાર્થનો વાસ્તવિક બોધ થાય તે વાસ્તે પ્રમાણ અને નય અગત્યના છે. એટલા માટે તો એને તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારની ઉપમા આપી શકાય છે. આવા ઉપયોગી સાધનોના સ્વરૂપ જાણવાની ઉત્કંઠા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આની તૃપ્તિ માટે પ્રથમ તો ગ્રન્થકારે આપેલું પ્રમાણનું લક્ષણ વિચારીએ.

सर्वनयावलम्बिविज्ञानविशेषरूपत्वम्, स्वपरावबोधकत्वे सति

પ્રમાણનું લક્ષણ **ज्ञानस्वरूपत्वं वा प्रमाणस्य लक्षणम् । (१२)**

અર્થાત્ સર્વ નયોનો આશ્રય કરીને રહેલા જ્ઞાન-વિશેષને ‘ પ્રમાણ ’ કહેવામાં આવે છે અથવા એનું લક્ષણ એમ પણ આપી શકાય કે [2]સ્વ નમજ પરંતુ વિશેષ બોધક અને જ્ઞાનસ્વરૂપી

૧ એ પાંચ ભાવો કે જે આ ઉલ્લાસમાં હવે પછી વિચારાશે.

૨ જો કે નૈયાયિકો ઇન્દ્રિય-સંનિકર્ષને પ્રમાણ માને છે પણ તેમ કરાતું કારણ નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

'પ્રમાણ' ને પ્રથમ લક્ષણ તો 'નય એટલે શું' તે જાણ્યા વિના સમજાય તેમ નથી એટલે પ્રસ્તુતમાં દ્વિતીય લક્ષણનું નિરીક્ષણ કરીશું આ માટે આ લક્ષણગત પદો વિચારીએ 'સ્વ' એટલે આત્મા, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, 'પર' એટલે જ્ઞાનથી અન્ય અર્થ–પદાર્થ અત્ર 'સ્વ' પદથી જ્ઞાનને અચેતન (પ્રકૃતિના ધર્મરૂપે) સ્વીકારનારા સાંખ્યોના મતનું, જ્ઞાનને સર્વદા પરોક્ષ માનનારા મીમાંસકોના મતનું અને એકાત્મ સમવાયિ જ્ઞાનાન્તર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને કથનારા યૌગોના મતનું નિરાકરણ સૂચવ્યું છે

'પર' પદના પ્રયોગથી બાહ્ય પદાર્થોનો અપલાપ કરનાર જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી વગેરેનો નિરાસ સૂચવ્યો છે 'જ્ઞાન' પદથી અજ્ઞાનનો, અનાકાર બોધરૂપ દર્શનનો તેમજ જડ [1]સન્નિકર્ષનો બહિષ્કાર સૂચવ્યો છે વ્યવસાયી અર્થવાળા 'અવબોધક' પદથી નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનું તેમજ [2]વિપર્યય, [3]અનધ્યવસાય અને [4]સંશયનું નિરાકરણ સૂચવવામાં આવ્યું છે

જેમ કોઇ દરિદ્રી હોય તે અન્યને ધનવાન્ બનાવવા અસમર્થ છે, તેમ જે પોતાનો નિશ્ચય કરવામાં અન્યની અપેક્ષા રાખે તે પરનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકે ? આથી સમજાય છે કે જો જ્ઞાન પોતાના પર પ્રકાશ પાડવામાં સમર્થ હોય-પોતે ઉત્પન્ન થતાં સાથે જણાઇ જતું હોય તો જ તે અન્ય પર પ્રકાશ પાડી શકે–અન્ય વસ્તુનો બોધ કરાવી શકે પરંતુ જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક ન હોય, તો તે જ્ઞાન પોતાના પર પ્રકાશ પાડવા માટે અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપના બોધ કરાવવા માટે અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે, અને વળી તે જ્ઞાન અન્યની અપેક્ષા રાખે આ પ્રમાણે થતાં અનવસ્થા દોષ આવે કે વળી આવું એ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની ચિન્તામાં ડૂબેલું હોવાથી અને અન્ય પદાર્થ સ્વય જડ હોવાથી તેવા પદાર્થનો પ્રકાશ કેમ થશે ?

આ ઉપરથી જ્ઞાનને સ્વપર નિર્ણયાત્મક જ માનવું યુક્તિ-યુક્ત છે આના સ્વ અને પર ઉપર અનુગ્રહ કરનાર પદાર્થો કે જેમ સૂર્ય પ્રદીપ વગેરે ઇત્યાદિ, અર્થાત્ સૂર્ય અને પ્રદીપ સ્વપરપ્રકાશક છે, ત્યારે ઘટાદિ પોતે નથી હોતા અન્યને તેમ કરે છે

[1] વિષયનો ઇન્દ્રિય સાથેના સંબંધ તે 'સન્નિકર્ષ' કહેવાય છે એના છ પ્રકારો માટે જુઓ પૃ૦ ૧૭૦

[2] શ્રીવાદિદેવસૂરિપ્રણીત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારના પ્રથમ પરિચ્છેદ (સૂ૦ ૯)માં વિપર્યયનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

"વિપરીતૈકકોટિનિષ્ટઙ્કનં વિપર્યય ઇતિ"

અર્થાત્ વિપરીત એટલે જેવી વસ્તુ-સ્થિતિ હોય તેથી ઉલટી રીતે એક કોટિ (પક્ષના અંશ)નો નિશ્ચય તે 'વિપર્યય' છે જેમકે છીપના ચળકાટ જોઇ તેનો ચાંદી તરીકે નિર્ણય કરવો તે 'વિપર્યય' છે

[3] અનધ્યવસાયનું લક્ષણ ત્યાં (પ૦ ૧, સૂ૦ ૧૩) એ છે કે—

"કિમિત્યાલોચનમાત્રમનધ્યવસાય ઇતિ"

અર્થાત્ કંઇક અનુ કેવળ આલોચનમાત્ર જ્ઞાન તે 'અનધ્યવસાય' છે જેમકે કોઇ માર્ગે જનારાને ચિત્ત અન્યત્ર પરોવાયું હોવાથી તૃણનો સ્પર્શ થતાં કંઇ મને કોઇક વસ્તુનો સ્પર્શ થયો પરંતુ શેનો થયો તેનો ખ્યાલ ન હોય એવું જ જ્ઞાન તે 'અનધ્યવસાય' છે

[4] સંશયનું લક્ષણ (પ૦ ૧, સૂ૦ ૧૧) એ છે કે—

"સાધકબાધકપ્રમાણાભાવાદનવસ્થિતાનેકકોટિસંસ્પર્શિ જ્ઞાનં સંશય ઇતિ"

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સ્વ, પર ઇત્યાદિ પદોનો પ્રયોગ કરીને જૈન દૃષ્ટિએ પ્રમાણનું શું લક્ષણ છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે ગ્રન્થકારે આ પ્રમાણે આપેલા લક્ષણ સાથે જૈન પ્રમાણગ્રન્થો સમ્મત છે એ વાતની પુષ્ટિ અર્થે કેટલાક લક્ષણો વિચારીશું

પ્રમાણના અન્ય લક્ષણો

(૧) શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે [1]ન્યાયાવતારના પ્રારમ્ભમાં પ્રમાણનું સ્વરૂપ આલેખતાં કહ્યું છે કે—

" [2]प्रमाण स्वपराभासि, ज्ञान बाधविवर्जितम् ।
प्रत्यक्ष च परोक्षं च, द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥ "

(૨) " **स्वार्थव्यवसायात्मक प्रमाणम्** " એ લક્ષણ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિથી પૂર્વેના કોઇ આચાર્યનું છે એમ **પ્રમાણ-મીમાંસા**ની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પૃ૦ ૮) ઉપરથી જણાય છે

(૩) શ્રીવાદિદેવસૂરિએ **પ્રમાણનય૦** (પ૦ ૧, સૂ૦ ૨)માં પ્રમાણનું " **स्वपरव्यवसायि ज्ञान प्रमाणम्** " એવું લક્ષણ આપ્યું છે

(૪) સર્વતન્ત્રસ્વતન્ત્ર શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ [3]**પ્રમાણ-મીમાંસા**માં પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકના નિમ્નલિખિત દ્વિતીય સૂત્ર દ્વારા પ્રમાણનું લક્ષણ એ આપ્યું છે કે—

અર્થાત્ સાધક તેમજ બાધક પ્રમાણના અભાવને લઇને એક જ વસ્તુમાં વિરુદ્ધ ધર્મોના યુગનનું જ્ઞાન તે 'સંશય' છે જેમકે આ ઝાડનું ઠુંઠું (સ્થાણુ) છે કે પુરુષ

કહેવાની મતલબ એ છે કે પદાર્થનો વાસ્તવિક નિશ્ચય કરવા માટે સાધક-બાધક પ્રમાણો આવશ્યક છે દાખલા તરીકે દૂરથી પુરુષના જેવા આકારવાળો કોઇ પદાર્થ નજર પડયો આ ઉપરથી આ પુરુષ છે કે સ્થાણુ એવો સંદેહ ઉદ્ભવે તો તેનું નિરસન કરવા માટે પુરુષપણાને સિદ્ધ કરનાર સાધક પ્રમાણ કે તે તેમ નથી એમ પ્રતીતિ કરાવનાર બાધક પ્રમાણની જરૂર છે આની ગેરહાજરીમાં કશો નિશ્ચય થઇ શકે નહિ આ પ્રમાણે નિશ્ચયનો અભાવ હોવાથી જો પુરુષનું પ્રયોજન છે તે આ માટે પ્રવૃત્તિ કરે નહિ તેમજ જો તેનું પ્રયોજન નથી તે વ્યક્તિ તેમાથી નિવૃત્તિ મેળવે નહિ એટલે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ માટે સ્થાન રહે નહિ આવી પરિસ્થિતિમાંના જ્ઞાનને 'સંશય' કહેવામાં આવે છે આ વિપર્યય, અનધ્યવસાય અને સંશય એ '**अतस्मिंस्तदध्यवसाय समारोप इति**' (પ૦ ૧, સૂ૦ ૭) એ લક્ષણવાળા સમારોપના ત્રણ પ્રકારો છે

[1] બૌદ્ધ વિદ્વાન્ **દિઙ્નાગ**ના **ન્યાયપ્રવેશ** સાથે અને સૌગત સિદ્ધાન્તના **ધર્મકીર્તિ**ના **ન્યાયબિન્દુ** સાથે જુદી જુદી રીતે થોડે ઘણે અંશે મળતો આવતો આ ૩૨ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રન્થ જૈન ન્યાય સાહિત્યમાં અગ્રિમ છે અર્થ-દૃષ્ટિએ અતિશય મનનીય આ ગ્રન્થની વિચાર-સરણિરૂપ પાયા ઉપર જૈન ન્યાય સાહિત્યની આખી ઇમારત જૈનતત્ત્વચિંતક મહર્ષિઓને હાથે ચણાઇ છે

[2] **પ્રમાલક્ષ્મ**માં પ્રમાણની વ્યાખ્યા કરતાં આ જ પદ્ય આપવામાં આવ્યું છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે આ પદ્યનો અર્થ એ છે કે સ્વપરપ્રકાશક અને બાધક વિનાનું જ્ઞાન તે 'પ્રમાણ' છે એ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રકારનું છે, કેમકે મેય-પ્રમેયોનો-તત્ત્વોનો નિશ્ચય બે રીતે થાય છે

[3] આ ગ્રન્થ ન્યાયની સ્વતન્ત્ર અને અપૂર્વ કૃતિના ખંડરૂપ છે

" **सम्यगर्थनिर्णयः प्रमाणम्** "

આ ઉપરથી જૈન દૃષ્ટિએ પ્રમાણ એટલે શુ તે સમજી શકાય છે, પરન્તુ વૈશેષિકાદિ અન્ય દર્શનકારોએ તેના કેવા લક્ષણો આપ્યા છે તે નિવેદન કરવુ બાકી રહે છે પદાર્થોની ઉપલબ્ધિના કારણને તેઓ પ્રમાણ કહે છે એમ જણાય છે, કિન્તુ ઇતર દર્શનના મન્તવ્યના નિરાસ પૂર્વકનુ એનુ લક્ષણ જોવામા આવતુ નથી જેમકે **ગૌતમસૂત્ર**મા તો પ્રમાણનુ લક્ષણ જ આપવામા આવ્યુ નથી " **उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्** " એવો ઉલ્લેખ આ **ગૌતમસૂત્ર**ના [1]**શ્રીવાત્સ્યાયને** રચેલા ભાષ્યમા છે શ્રી**ભાસર્વજ્ઞ**પ્રણીત **ન્યાયસાર**મા પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદના પ્રથમ સૂત્રમા " **सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम्** " એવુ લક્ષણ છે

પ્રમાણ-સખ્યામા મત-ભેદ—

પ્રમાણના લક્ષણની જેમ તેની સખ્યા પરત્વે પણ [2]જૈન અને અજૈન દર્શનોમા મત-ભેદ છે કોઇ એક પ્રમાણ માને છે તો કોઇ બે, તો કોઇ એથી વધારે કોણ કેટલા માને છે એ વાત **ન્યાયકુસુમાજલિ**ના તૃતીય સ્તબકના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા નિહાળી શકાય છે —

"[3]चार्वाको हि समक्षमेकमनुमायुग् बौद्ध-वैशेषिकौ
साङ्ख्यः शाब्दयुतं द्वय तदुपमायुक् चाक्षपादस्त्रयम् ।
सार्थापत्तिचतुष्टयं वदति तद् मानं प्रभाकृत् पुन—
र्भाट्टः सर्वमभावयुक् जिनमतेऽध्यक्षं परोक्षं द्वयम् ॥ १ ॥"

અર્થાત્ ચાર્વાક એકલા પ્રત્યક્ષને, બૌદ્ધ તથા વૈશેષિક પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેને, સાખ્ય આ બે ઉપરાત શબ્દને એમ ત્રણને, [4]અક્ષપાદ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ અને ઉપમાન

---

૧ ઘણે ભાગે ઇ સ ના ચોથા સૈકામા થયેલા આ ભાષ્યકારનુ બીજુ નામ **પક્ષિલસ્વામી** છે એમની જેમ શ્રી**પ્રશસ્તપાદે** વૈશેષિક સૂત્ર ઉપર સમર્થ ભાષ્ય ઇ સ ૫૦૦ મા લખ્યુ છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ કેટલાક પોતાના સ્વતન્ત્ર વિચારો પણ દર્શાવી તેમા નવનતા ઉપસ્થિત કરી છે

૨ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર તાર્કિકોમા પણ મત-ભેદ છે કેમકે પૃ૦ ૧૬૬-૧૬૭ મા આપેલા લક્ષણો દિગમ્બર સમ્પ્રદાયને માન્ય નથી, જ્યારે " **स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणम्** " એવુ શ્રી**માણિક્યનન્દી** નામના દિગમ્બર વિદ્વાને **પરીક્ષામુખ**મા આપેલુ લક્ષણ શ્વેતામ્બરોને માન્ય નથી, કેમકે અપૂર્વ શબ્દથી ગૃહીતગ્રાહિત્વનો-ધારાવાહી જ્ઞાનનો નિષેધ સૂચવી દિગમ્બર મહાશયે સ્મરણનુ પ્રમાણ ઉડાવી દેવા પ્રયાસ કર્યો જણાય છે

૩ સરખાવો **પ્રમાણનય**૦ (પ૦ ૬, સૂ૦ ૮૫)ની શ્રી**રત્નપ્રભસૂરિ**કૃત **રત્નાકરાવતારિકા** નામની વ્યાખ્યા

૪ આ શબ્દનો અર્થ પગમા આખ એવો થાય છે આ સબધમા એવી દતકથા છે કે આ ઋષિ પદાર્થના ચિન્તનમા આખ મીચીને તલ્લીન બનેલા હતા અને જતા પણ આખ ઉઘાડી તેઓ જોતા નહિ તેમનો માર્ગમા ચાલતા કાંટો ન વાગે એટલા માટે મહાદેવે પ્રસન્ન થઇ તેમના ચરણમા એક આખ મૂકી

એમ ચાર્ને, [1]પ્રભાકર આ ચાર ઉપરાંત અર્થાપત્તિ એમ પાચને અને [2]ભાટ્ટ એ અભાવ (અનુપલબ્ધિ) સહિત આ પાચને એટલે એકદર છને પ્રમાણ માને છે, જ્યારે જૈન તો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે પ્રમાણો માને છે

વિશેષમા ભટ્ટે સ્વીકારેલ છ પ્રમાણો ઉપરાંત પૌરાણિકો ઐતિહ્યને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે, પરંતુ જો ઐતિહ્ય (લોક-પ્રવાદ) સત્ય હો તો તેનો શાબ્દ પ્રમાણમા સમાવેશ થાય છે અને જો તે અસત્ય હોય તો તેને પ્રમાણ-પ્રમિતિના સાધ્ય તરીકે સ્વીકારાય તેમ નથી વળી કેટલાક પ્રાતિભજ્ઞાનને પણ પ્રમાણ તરીકે માને છે આજે મારા ઉપર રાજાની કૃપા થશે એવા પ્રકારનુ બાહ્ય ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા વિનાનુ અને શબ્દ-લિંગાદિ વગર જે જ્ઞાન હૃદયમા સ્કુરે છે તેને ‘ પ્રાતિભજ્ઞાન ’ કહેવામા આવે છે આ જ્ઞાન અનિન્દ્રિય-નિબન્ધન હોવાથી-તેનુ ઇન્દ્રિયાદિ નિમિત્ત ન હોવાથી એનો માનસ પ્રત્યક્ષાદિમા અન્તર્ભાવ કરી શકાય એવી રીતે સમુદાય વડે સમુદાયીનુ જ્ઞાન તે ‘ સંભવ ’ છે આ પ્રમાણ અનુમાન પ્રમાણમા અન્તર્ગત થાય છે એટલે એને જુદું સ્વીકારવાની જરૂર જણાતી નથી

આ ઉપરથી એટલુ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે જૈનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણો માને છે, પરંતુ એ બેના લક્ષણો શુ છે તેમજ તેના કોઇ અન્ય પ્રકારો-ભેદો છે કે નહિ એ જાણ્યા વિના વિવિધ દર્શનકારોએ સ્વીકારેલા પ્રમાણો વાસ્તવિક પ્રમાણ નહિ હોવાથી કે જૈનોએ સ્વીકારેલ પ્રમાણોમા તેનો અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી જૈનોને તે માન્ય નથી તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે આથી પ્રથમ તો ગ્રન્થકારે નિમ્ન-લિખિત—

तच्च प्रमाण द्विधा–प्रत्यक्ष–परोक्षभेदात्

—ઉલ્લેખ પૂર્વક પ્રમાણના બે પ્રકારોને માન્ય કરી પરોક્ષ પ્રમાણનુ જે લક્ષણ તેમણે રજુ કર્યુ છે તે જોઇ લઇએ

૧-૨ જેમ ન્યાયાદિ પ્રમાણ-વિચારને સમૃદ્ધ બનાવે છે તેમ અર્થ-વિચારો મીમાંસા પુષ્ટ કરે છે સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિળકે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારહસ્ય યાને કર્મયોગશાસ્ત્ર (જુઓ ગુજરાતી ભાષાંતર પૃ ૨૧)મા મીમાંસકો પ્રકરણ કિંવા વાક્યનો અર્થ શોધી કાઢવાના કામમા અત્યંત કુશળ કહ્યા છે એટલુંજ નહિ કિન્તુ તેમણે નિમ્ન-લિખિત—

उपक्रमोपसहारौ अभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥

—શ્લોક સર્વમાન્ય થયેલો સૂચવ્યો છે આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામા (૧) ઉપક્રમ (ગ્રન્થનો આરંભ) (૨) ઉપસંહાર (ગ્રન્થનો અંત), (૩) અભ્યાસ (વારંવાર કરેલું કથન), (૪) અપૂર્વતા (નવીનતા) (૫) ફળ (૬) અર્થવાદ અને ૭) ઉપપત્તિ એ સાત લિંગ (સાધન) છે

આ મીમાંસા-દર્શનના **પ્રભાકર** **કુમારિલભટ્ટ** અને **મુરારિમિશ્ર** એ નામના ત્રણ ધુરંધર આચાર્યો થઇ ગયા છે **પ્રભાકર**ના અનુયાયીઓ ‘ પ્રાભાકર ’ મીમાંસક કહેવાય છે, જ્યારે બીજા બે ‘ ભાટ્ટ ’ અને ‘ મિશ્ર ’ મીમાંસક ગણાય છે આ ત્રણે સામાન્ય રીતે મીમાંસા-શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ કેટલીક સૂક્ષ્મ બાબતમા મત-ભેદ ધરાવે છે

પરોક્ષ પ્રમાણનુ લક્ષણ—

इन्द्रियानिन्द्रियसापेक्षत्वे सति साकारावगमरूपत्वं परोक्षप्रमाणस्य लक्षणम् । (१३)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને [1]અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા રાખનાર સાકાર બોધ (જ્ઞાન) તે ' પરોક્ષ પ્રમાણ ' છે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનુ લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દમા કહીએ તો એ છે કે—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનુ લક્ષણ

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षत्वे सति व्यपगतव्यभिचारपूर्वकसाकारावगमरूपत्वम्, इन्द्रियानिन्द्रियनिरपेक्षत्वे सति आत्मनः साक्षादर्थपरिच्छेदात्मकत्वं वा प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । (१४)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનાર અને [2]વ્યભિચારથી રહિત એવા સાકાર બોધને ' પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનારો એવો જે આત્માને થતો અર્થનો સાક્ષાત્ બોધ તે 'પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ' સમજવુ

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના લક્ષણમા ' ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ ' કહી મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનો નિરાસ સૂચવ્યો છે ' 'વ્યભિચાર રહિત ' કહીને વિભગજ્ઞાનનુ નિરસન કરવામા આવ્યુ છે 'સાકાર બોધ' એમ કહીને દર્શનોનો—ખાસ કરીને અવધિ–દર્શન અને કેવલ–દર્શનનો સમાવેશ થતો નથી એવુ સૂચન કર્યુ છે એથી જોઇ શકાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે અવધિ-જ્ઞાન, મન પર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ત્રણનુ જ ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ છે [5]

---

૧ સામાન્ય રીતે 'અતિન્દ્રિય' શબ્દથી ' મન ' સમજવામા આવે છે અત્ર ઓઘ–સંજ્ઞાનો પણ સમાવેશ કરવાનો છે કે જેનુ સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારીશુ

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૩૮)ગત લક્ષણ—

"इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारसाकारग्रहणं प्रत्यक्षम् । "

૩ વ્યભિચારથી રહિત એટલે યથાર્થ, સમ્યક્ અને સાકાર બોધ એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ વ્યભિચારથી રહિત સાકાર બોધ એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન

૪ " **अतस्मिंस्तद्विति ज्ञानं व्यभिचारः** " અર્થાત્ જેમા જે ન હોય તેમા તે છે એવુ જ્ઞાન તે ' વ્યભિચાર ' છે જેમકે છીપમા રૂપાનુ જ્ઞાન, મૃગતૃષ્ણા (ઝાંઝવા)મા જળનુ જ્ઞાન, દોરડીમા સર્પનુ જ્ઞાન, ધાતુની વિષમતાથી મધુર દ્રવ્યમા તિક્તતાનુ ભાન, કામલાદિ રોગથી પીડિતને શ્વેત શંખનુ વિવિધ વર્ણરૂપે જ્ઞાન, તિમિરાદિ દોષથી એક ચન્દ્રમા અનેક ચન્દ્રોનુ ભાન, આગગાડી ચાલતી હોય ત્યારે સ્થિર ઝાડોને ચાલતા માનવા, ઇત્યાદિ

૫ આ હકીકત ગ્રન્થકાર પોતે પ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર સૂચવતા કહે છે

પ્રત્યક્ષના લક્ષણ પરત્વે મતાંતર—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અત્રે આપવામા આવેલા લક્ષણનુ નિરીક્ષણ કરતા એમ જરૂર સમજાય છે કે નૈયાયિકાદિએ સૂચવેલ લક્ષણથી તે જુદા પ્રકારનુ છે, કેમકે **ગૌતમસૂત્ર**ના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિકના ચોથા સૂત્રમા અને ટાચણરૂપે **મુક્તાવલી** (પૃ૦ ૨૩૪)મા નજરે પડતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનુ નીચે મુજબ લક્ષણ છે —

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्"

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના (રૂપાદિ) વિષય સાથે ઇન્દ્રિયોના [2]સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા [3]અવ્ય-

---

૧ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વ્યાખ્યા કરતા જેમ ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનમા 'અવ્યભિચારી' પ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમ બૌદ્ધ દર્શનમા 'અભ્રાન્ત' શબ્દ નજરે પડે છે અલબત આ વાત **ન્યાયપ્રવેશ**ને લાગુ પડતી નથી, કેમકે ત્યા તો ' કલ્પનાપોઢ જ્ઞાન ' એવુ પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ છે પરતુ **ધર્મકીર્તિ**એ તો **ન્યાયબિન્દુ** (પ૦ ૧, સૂ૦ ૪)મા " **प्रत्यक्ष कल्पनापोढमभ्रान्तम्** ' એવુ લક્ષણ બાધ્યુ છે અને આ લક્ષણ છેવટના લક્ષણ તરીકે ત્યાર પછીના બૌદ્ધ તાર્કિકોએ માન્ય રાખ્યુ હોય એમ **શ્રીશાન્તિરક્ષિત**કૃત **તત્ત્વસગ્રહ** વગેરે ગ્રન્થો જોતા જણાય છે

૨ ' સન્નિકર્ષ ' એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષય વચ્ચેનો એક જાતનો સબધ આના નૈયાયિકાએ લાૈકિક અને અલૌકિક એમ બે ભેદો પાડયા છે તેમા વળી પ્રથમના છ ભેદો માન્યા છે જેમકે (અ) સયોગ, (આ) સયુક્ત સમવાય, (ઇ) સયુક્ત સમવેત સમવાય, (ઈ) સમવાય, (ઉ) સમવેત સમવાય અને (ઊ) વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ આ છએ સબધોની ટુક રૂપરેખા સમજવા માટે ઘટનુ ઉદાહરણ વિચારીશુ

ઇન્દ્રિયની સાથે દ્રવ્યનો સબધ તે ' સયોગ સબધ ', જેમકે નેત્ર-ઇન્દ્રિયનો ઘટ સાથેનો સબધ (આ જ્ઞાનને ' ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ' કહેવામા આવે છે, જૈન દર્શન પ્રમાણે તો નેત્રન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે)

ઘટમા તેનુ રૂપ સમવાય-સબધથી રહેલુ છે આ ઘટના ગુણરૂપ રૂપનો નેત્ર સાથે સબધ તે ' સયુક્ત સમવાય ' છે

રૂપમા રૂપત્વ જાતિ સમવાય-સબધથી રહેલી છે એથી રૂપત્વ સાથેનો નેત્રનો સબધ તે ' સયુક્ત સમવેત સમવાય ' છે

નૈયાયિક મત પ્રમાણે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે શ્રોત્રરૂપ આકાશમા શબ્દ-ગુણ સમવાય-સબધથી રહેલો છે આથી શબ્દનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામા ' સમવાય ' સબધ સહાયકારી છે

શબ્દમા શબ્દત્વ સમવાય-સબધથી છે વાસ્તે શબ્દત્વનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામા ' સમવેત સમવાય ' નામનો સબધ મદદગાર છે

અભાવનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામા ' વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ ' નામનો સબધ કારણભૂત છે

અલૌકિક સન્નિકર્ષના (૧) સામાન્ય લક્ષણ, (૨) જ્ઞાન-લક્ષણ અને (૩) યોગજ ધર્મ એમ ત્રણ પ્રકારો છે ઘટત્વના જ્ઞાન વડે સમગ્ર ઘટનુ સામાન્ય માનસ પ્રત્યક્ષ થાય તે ' સામાન્ય લક્ષણ ' છે, (૨) આન્તરિક આલોચના વડે કવિજનોને ઉદ્‌ભવતુ સર્વ વિષયોના સસર્ગનુ માનસ પ્રત્યક્ષ તે ' જ્ઞાન-લક્ષણ ' છે અને (૩) યોગ-બળ વડે યોગીઓને પરમાણુ પર્યંતનુ જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે ' યોગજ ધર્મ ' છે

૩ જેમા નામાદિ કલ્પના માટે સ્થાન નથી તે અવ્યપદેશ્ય (શબ્દ)નો શ્રવણેન્દ્રિય સાથે સબધ

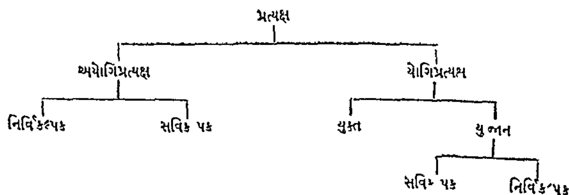
પદેશ્ય, [1]અવ્યભિચારી અને નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને ' [2]પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ' કહેવામા આવે છે અથવા ઇન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા અવ્યભિચારી (ભ્રાન્તિ રહિત) એવા નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક એમ બે જાતના જ્ઞાનને 'પ્રત્યક્ષ' કહેવામા આવે છે આ દર્શન પ્રમાણે પ્રથમ આત્મા મન સાથે જોડાય છે, ત્યાર પછી મન ઇન્દ્રિય સાથે અને ઇન્દ્રિય પદાર્થ સાથે જોડાય છે આમ થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે આથી જોઈ શકાય છે કે પદાર્થનુ આત્માને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિય અને મન વ્યવધાનરૂપ છે એટલે કે આત્માને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતુ નથી, પરતુ તેને તેવુ જ્ઞાન આ બેની મારફતે થાય છે એટલે વસ્તુત આ પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે

સાખ્યોની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પરત્વે એવી માન્યતા છે કે અચેતન બુદ્ધિરૂપ તત્ત્વ પોતે જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગમન કરી વિષયાકાર પરિણતિને ધારણ કરે છે એટલે કે બુદ્ધિની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો

થવાથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નહિ પણ શાબ્દિક છે, કેમકે જોકે આ જ્ઞાનમા ઇન્દ્રિય અને શબ્દ ઉભય કારણો છે, છતા શબ્દનુ પ્રાધાન્ય છે

૧ અવિપરીત, વિપર્યયથી રહિત

૨ નૈયાયિક દર્શનમા પ્રત્યક્ષના અયોગિ-પ્રત્યક્ષ અને યોગિ-પ્રત્યક્ષ એવા બે ભેદો માનવામા આવ્યા છે આપણા જેવાનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ' અયોગિ પ્રત્યક્ષ ' છે આના વળી બે ભેદો છે નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક વસ્તુનો સામાન્ય પરિચય કરાવનાર આ કઇક છે એવુ સામાન્ય જ્ઞાન તે ' નિર્વિકલ્પક ' છે, જ્યારે તેનો વિશેષ પરિચય કરાવનાર આ પુરુષ છે એવુ ચોક્કસ જ્ઞાન તે ' સવિકલ્પક ' છે કાળ સ્વભાવથી દૂર રહેલા અર્થનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ' યોગિ-પ્રત્યક્ષ ' છે એના વળી યુક્ત-યોગિ-પ્રત્યક્ષ અને યુઞ્જાન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ એવા બે અવાતર ભેદો છે યોગ-ધર્મ વગેરેની મદદથી પરતુ બાહ્ય પદાર્થના સયોગની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આત્મા અને અતકરણના સયોગથી સમાધિમા એકતાન બનેલા પુરુષને જે જ્ઞાન થાય તે ' યુક્ત-યોગિ-પ્રત્યક્ષ ' કહેવાય છે આ જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક છે, કેમકે વિકલ્પક દશામા સમાધિની એકાગ્રતા માટે સ્થાન નથી આ જ્ઞાનના અધિકારી ઉત્કૃષ્ટ યોગિ-જનો છે સમાધિ અવસ્થામા આત્મા, મન વગેરેના સયોગથી ઉત્પન્ન થતુ રૂપ વગેરેનુ જ્ઞાન ' યુઞ્જાન-યોગિ-પ્રત્યક્ષ ' કહેવાય છે યુક્ત યોગીઓને વિચાર કર્યા વિના સર્વદા સર્વ વસ્તુઓનુ જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે યુઞ્જાન યોગીઓને વિચાર કરવાથી તેવુ જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે, એથી આ બેની ભિન્નતા જણાય છે યુઞ્જાન-યોગિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સવિકલ્પક તેમજ નિર્વિકલ્પક એમ બને જાતનુ છે (જુઓ **ન્યાયસાર**ની ટીકા અથવા **તર્કરહસ્યદીપિકા**ના ૨૪ મા અને ૨૫ મા પત્ર) આ સમગ્ર પ્રકારોની સકલના નીચે મુજબ છે —

દ્વારા શબ્દાદિ વિષયના અધ્યવસાયરૂપ પરિણતિ થાય છે આ પરિણતિને ' પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ' કહેવામા આવે છે આથી આ પણ વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે

બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે નામ, જાતિ, ગુણ, દ્રવ્ય, ક્રિયા, ઇત્યાદિ [1]કલ્પનાઓથી રહિત આવરમવાદિ જ્ઞાન તે ' [2]પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ' છે આ વિપિનચન્દ્ર છે, આ વિબોધચન્દ્ર છે એ નામ-કલ્પના છે, આ બ્રાહ્મણ છે, આ ક્ષત્રિય છે તે જાતિ-કલ્પના છે, આ સફેદ છે, આ પીળુ છે એ ગુણ-કલ્પના છે, આ દડી છે, એ દ્રવ્ય-કલ્પના છે, આ પાચક છે એ ક્રિયા-કલ્પના છે પ્રત્યક્ષના ચાર પ્રકારોમા ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ પણ એક છે એ વાત ધ્યાનમા લેતા આ પ્રત્યક્ષ તે વસ્તુત પરોક્ષ જ છે વિશેષમા આવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનને પ્રમાણ તરીકે પણ સ્વીકારવુ શુ યોગ્ય છે ?

આ પ્રમાણે " श्रोत्रादिवृत्तिरविकल्पका प्रत्यक्षम् " એ વૃદ્ધ સાખ્યે આપેલ લક્ષણ, " प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टः " એ ઇશ્વરકૃષ્ણકૃત સાખ્યકારિકાની પાચમી કારિકાગત લક્ષણ તેમજ મીમાસાદર્શન (૧-૧-૪)મા આપેલ " [3]सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् " લક્ષણ સબધી ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી અત્ર વિશેષ વિચાર ન કરતા તે વાત વિદ્વાન્ પાઠકને નિર્ણય કરવા માટે સુપ્રત કરાય છે

જૈનાચાર્યો તો કોઇ પણ વસ્તુની સહાયતા વિના (ભલે પછી તે ઇન્દ્રિયો કે મન કયા ન હોય) આત્માને જે સાક્ષાત્ બોધ થાય તેને ' પ્રત્યક્ષ ' કહે છે એટલે આ તો અન્ય દર્શનકારોના મતથી વિપરીત વાત છે આ [4]વિરોધનો પરિહાર જૈન દર્શનમા પાડવામા આવેલ પ્રત્યક્ષના (૧) સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ બે ભેદો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા થાય છે અજૈન વિદ્વાનો જેને પ્રત્યક્ષ કહે છે, પરતુ વ્યવહારમા જે પ્રત્યક્ષ ગણાય છે, તે ' સાવ્યવહારિક ' પ્રત્યક્ષ છે, જ્યારે ખરેખરૂ પ્રત્યક્ષ તે ' પારમાર્થિક ' પ્રત્યક્ષ છે (ગ્રન્થકારે આ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ નિર્દેશ્યુ છે)

---

૧ ન્યાયબિન્દુ (પ૦ ૧, સૂ૦ ૫)મા કહ્યુ છે કે-

" अभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीति कल्पना, तया रहितम्

૨ આના ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ, માનસ-પ્રત્યક્ષ સ્વસવેદ્ય-પ્રત્યક્ષ અને યોગિ-પ્રત્યક્ષ એ ચાર પ્રકારો છે બાહ્ય વસ્તુના આલબન દ્વારા તેમજ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય લેવાથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન તે 'ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ' છે આ પ્રત્યક્ષના ક્ષણમા ઘટ પટ વગેરે પદાર્થો ભાસ્યા પછીના ક્ષણને સાથે મેળવી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણ દ્વારા ઉત્પન્ન થતુ મનોવિજ્ઞાન તે 'માનસ-પ્રત્યક્ષ' છે (સમનન્તરવર્તિ ઉપાદાન કારણરૂપ જ્ઞાનને બૌદ્ધો સમનન્તર'ના નામથી ઓળખાવે છે) ચિત્ત વસ્તુમાત્રને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન, ચૈત્ત વસ્તુવિશેષને ગ્રહણ કરાવનાર તથા સુખ, દુખ ઉપેક્ષાસ્વરૂપી ક્ષણિક પદાર્થોના સ્વરૂપનુ પરિચાયક જ્ઞાન તે સ્વસવેદ્ય પ્રત્યક્ષ છે પ્રમાણથી નિર્ણીત થયેલા પદાર્થોનુ વારવાર મનન કરવાથી અર્થાત્ ભૂતાર્થની ભાવનાના પ્રકર્ષથી ઉદ્ભવતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન યોગિ-પ્રત્યક્ષ છે જુઓ તત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાર્ધ પૃ૦ ૬૩

૩ આ અનુવાદસ્વરૂપી લક્ષણ છે

૪ આ વિરોધના પરિહારાર્થે અનુયોગદ્વારમા અને નન્દીસૂત્રમા પ્રયત્નો થયેલા જોવાય છે

નવ્ય ન્યાયના પ્રખર અભ્યાસી **શ્રીયશોવિજય**ગણિના શબ્દોમા કહીએ તો—

“ **समीचीनो-बाधारहितो व्यवहार' प्रवृत्तिनिवृत्तिलोकाभिलापलक्षणः संव्यवहारः, तत्प्रयोजनकं सांव्यवहारिकम्, अपारमार्थिकमित्यर्थः, यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षम् । तद्धीन्द्रियानिन्द्रियव्यवहितात्मव्यापारसम्पाद्यत्वात् परमार्थतः परोक्षमेव, धूमादग्निज्ञानवद् व्यवधानाविशेषात् । किञ्च असिद्धयनैकान्तिकविरुद्धानुमानाभासवत् संशयविपर्ययानध्यवसायसम्भवात्, सदनुमानवत् सङ्केतस्मरणादिपूर्वकनिश्चयसम्भवाच्च परमार्थतः परोक्षमेवमेतत् ।** ”

—**જૈનતર્કપરિભાષા** (પત્રાંક ૧૧૪)

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ તેમજ લોકના કથનરૂપ સમીચીન—બાધારહિત-સમ્યગ્ વ્યવહાર તે ‘ સંવ્યવહાર ’ છે આ સંવ્યવહાર જે જ્ઞાનનુ પ્રયોજન-નિમિત્ત છે, તે ‘ સાંવ્યવહારિક ’ યાને ‘ અપારમાર્થિક ’ પ્રત્યક્ષ છે જેમકે આપણા જેવા છદ્મસ્થોનુ પ્રત્યક્ષ આ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ તે પરમાર્થથી-વસ્તુત-ખરી રીતે પરોક્ષ જ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયરૂપ વ્યવધાન પૂર્વક આત્માના વ્યાપારથી તે ઉત્પન્ન થાય છે જેમ ધૂમથી અગ્નિનુ જ્ઞાન થવામા અનુમાન વ્યવધાન છે તેમ અત્રે ઇન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિય એ વ્યવધાનરૂપ છે[1] વળી ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના

બન્ને આગમોની સમાધાનની પદ્ધતિ જુદી જુદી છે **અનુયોગદ્વાર**મા **ગૌતમસૂત્ર** (૧-૧-૪)ની જેમ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રમાણોના ઉલ્લેખની ભૂમિકા બાંધી, તેમાથી પ્રત્યક્ષના બે વિભાગ પાડી એક વિભાગમા મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ તરીકે માન્ય રાખવામા આવ્યુ, જ્યારે બીજા ભાગમા અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો **નન્દીસૂત્ર**મા પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદો પાડી એક ભાગમા મતિજ્ઞાનને અને બીજા ભાગમા અવધિજ્ઞાનાદિને **અનુયોગદ્વાર**ની જેમ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે ખરું પરંતુ આગળ જતા પરોક્ષના ભેદોનો નિર્દેશ કરતી વેળા શ્રુતજ્ઞાનની સાથે મતિજ્ઞાનને પણ પરોક્ષ તરીકે ઓળખાવેલ છે કે જે હકીકત **અનુયોગદ્વાર**મા નથી આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનનુ પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ એમ ઉભય પ્રકારનુ વર્ણન જોતા શંકા થાય કે શુ જૈનો લૌકિક મતને તેમજ આગમિક મતને માન આપવા માટે આવી પરસ્પર વિરોધાત્મક વાતનો નિર્દેશ કરે છે કે તેઓ શંકાશીલ હોવાથી ઘડીકમા મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે અને ઘડીકમા પરોક્ષ કહે છે ? ઉપર્યુક્ત આગમોમા કરેલ સમન્વય જેવો જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ નહિ હોવાથી આ શંકાનુ નિરાકરણ કરવાનુ પ્રાથમિક માન શ્વેતામ્બર સમ્પ્રદાયમા શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયમા ભટ્ટારક શ્રીઅકલંકદેવને મળે છે આ હકીકતને અનુક્રમે **વિશેષા૦** અને **લઘીયસ્ત્રયી** સમર્થિત કરે છે

અત્ર એ ઉમેરવુ અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે શ્રીઅકલંકદેવે પ્રત્યક્ષના મુખ્ય અને સાંવ્યવહારિક એ નામના બે ભેદો સ્વીકાર્યા છે અને મુખ્ય એ શીર્ષક હેઠળ અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનોનો સમાવેશ કર્યો છે એટલે શ્વેતામ્બર આચાર્યો જેને ‘પારમાર્થિક’ એવી સંજ્ઞા આપે છે તેને દિગમ્બર તાર્કિકો ‘મુખ્ય’ એવા નામથી ઓળખાવતા હોય એમ જણાય છે જુઓ **જૈનસાહિત્યસંશોધક** (ખ૦ ૩, અ૦ ૧)-ગત **ન્યાયાવતાર** સૂત્રનુ પં સુખલાલજીકૃત વિવેચન (પૃ૦ ૧૨૯)

૧ જેમ અનુમાનથી થતુ જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેમ મૂર્ત ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનો અમૂર્ત આત્માને સાક્ષાત્ નહિ થતા હોવાથી પરોક્ષ છે

વ્યાપારથી ઉદ્‌ભવતુ જ્ઞાન તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમા આ નિમિત્તોથી થતા અસિદ્ધ, અનૈકાન્તિક અને વિરૂદ્ધ [1]અનુમાનાભાસની જેમ સશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય થવા સભવ છે, વિશેષમા ઇન્દ્રિયજન્ય અને અનિન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પરોક્ષ છે, કેમકે તેમા (ધૂમથી અગ્નિના અનુમાન જેવા) સાચા અનુમાનની પેઠે સંકેત, સ્મરણ ઇત્યાદિ પૂર્વક નિશ્ચય થવાનો સભવ છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે, તેમા સશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય કે સંકેતાદિ પૂર્વક નિશ્ચયને માટે સ્થાન નથી અત્રે નિશ્ચયને સકેતાદિ પૂર્વક કહ્યો છે તેનુ કારણ એ છે કે અવધિજ્ઞાનાદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનોમા પાછળથી નિશ્ચય થવારૂપ હેતુ સભવે છે, આ નિશ્ચય તે જ્ઞાનવિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, કિન્તુ સકેતાદિ પૂર્વકનો નથી એટલે સાધ્યની સિદ્ધિમા [2]અનૈકાન્તિક હેતુ છે એવી શકા માટે અવકાશ ન રહે તેથી આવુ વિશેષણ આપવામા આવ્યુ છે

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષનો શબ્દાર્થ—

પ્રત્યક્ષમા ‘ પ્રતિ ’ અને ‘ અક્ષ ’ એમ બે શબ્દો રહેલા છે તેમા [3]અનેક અર્થવાચક ‘ અક્ષ ’ શબ્દના પ્રસ્તુતમા ‘ [4]ઇન્દ્રિય ’ અને ‘ જીવ ’ એ બે અર્થો વિવક્ષિત છે તેમા ‘ અક્ષ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ જીવ ’ થાય છે, એ વાત **નન્દી**૦ની વૃત્તિ (પત્રાક ૭૧)મા સૂચવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ સિદ્ધ કરી શકાય છે —

“ ‘ अशुङ् व्याप्तौ ’ अश्नुते–ज्ञानात्मना सर्वानर्थान् व्याप्नोतीत्यक्षः, अथवा ‘ अश् भोजने ’ अश्नाति–सर्वानर्थान् यथायोग भुङ्क्ते पालयति वेत्यक्षो–जीव., उभयत्राप्यौणादिक. सक्प्रत्ययः ”[5]

---

૧ આનુ બીજુ નામ હેત્વાભાસ ’ છે

૨ આ માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાજલિનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૪૨)

૩ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત અનેકાર્થસગ્રહના દ્વિસ્વરકાણ્ડના નિમ્ન–લિખિત પદ્યો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

‘ अक्षो रथस्यावयवे व्यवहार–बिभीतके ।
पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ॥ ५६० ॥
अक्ष सौवर्चले तुत्थे, हृषीके स्यादुपा निशि । ’

૪ ઇન્દ્રિય અર્થ થાય છે એ વાતનુ અમરકોશગત अक्षमिन्द्रिये (શ્લો૦ ૧૩૮૯) ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે

૫ આ વાત વિશેષા૦ની નિમ્ન–લિખિત—

‘ जीवो अक्खो अत्थव्वावण–भोयणगुणण्णिओ जेण ।
त पइ वट्टइ नाण ज पच्चक्खं तय तिविहं ॥ ८९ ॥’

[जीवोऽक्षोऽर्थव्यापनभोजनगुणान्वितो येन ।
त प्रति वर्तते ज्ञान यत् प्रत्यक्ष तत्तत् त्रिविधम् ॥]

—ગાથામા ઝળકી ઊઠે છે, કેમકે એનો ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાનાદિ વડે સર્વ પદાર્થમા વ્યાપી રહેવારૂપ અર્થવ્યાપન તેમજ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમા રહેલી દિવ્યાદિ સમૃદ્ધિને ભોગવવારૂપ ભોજનગુણથી જીવ સહિત હોવાથી તે ‘અક્ષ’ છે આ અક્ષ પ્રતિ વર્તનારૂ જ્ઞાન તે ‘પ્રત્યક્ષ છે અને તેના ત્રણ ભેદો છે

અક્ષના વિવક્ષિત અર્થોને ધ્યાનમા રાખી " अक्षं प्रति गत प्रत्यक्षम् " એમ કહેવાથી સાવ્યવહારિક તેમજ પારમાર્થિક એમ ઉભય પ્રત્યક્ષનુ ભાન થાય છે, કેમકે અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરતા ઇન્દ્રિય પ્રતિ ગયેલુ–તેનો કાર્યરૂપે સ્વીકાર કરેલ જ્ઞાન તે ' પ્રત્યક્ષ ' છે, જ્યારે અક્ષનો અર્થ જીવ કરતા તે પ્રતિ ગયેલુ જ્ઞાન તે ' પ્રત્યક્ષ ' છે, એમ સમજી શકાય છે

" अक्षेभ्योऽक्षाद् वा परतो वर्तते इति परोक्षम् " અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી કે [1]જીવથી પર વર્તે તે ' પરોક્ષ ' છે અથવા परैः–इन्द्रियादिभिः उक्षः–सम्बन्धो यस्य तत् परोक्षम् " એટલે આત્માથી પર એવી ઇન્દ્રિયો સાથે જેનો સબધ છે તે ' પરોક્ષ ' છે આમ અર્થ કરવાથી આમા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષનો તેમજ વાસ્તવિક–[2]ઐકાતિક પરોક્ષનો (અનુમાનાદિ)–જેને અન્ય દર્શનકારો પણ પરોક્ષ માને છે, તેનો પણ સમાવેશ થાય છે

આ ઉપરથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે ખરી રીતે જોતા જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનુ કારણ આત્મશક્તિ જ હોય તે જ જ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે–પરમાર્થત પ્રત્યક્ષ છે બાકી ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન તો અનુમાનની માફક અન્ય નિમિત્તથી–આત્માથી અન્ય

---

૧ અમૂર્ત જીવથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયો અને દ્રવ્ય-મન 'પર' ગણાય છે, એ વાતના સમર્થનાર્થે વિશેષા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા રજુ કરવામા આવે છે —

" अक्खस्स पोग्गलकया ज दव्विन्दियमणा परा तेण ।
तेहिं तो ज नाण परोक्खमिह तमणुमाण व ॥ ९० ॥"
[अक्षस्य पुद्गलकृतानि यद् द्रव्येन्द्रियमनासि पराणि तेन ।
तैस्तस्माद् यत् ज्ञान परोक्षमिह तद् अनुमानमिव ॥]

આ ઉપરથી વાસ્તવિક પરોક્ષ પ્રમાણનુ લક્ષણ પણ જોઇ શકાય છે

૨ ઐકાતિક પરોક્ષ એવી સજ્ઞા સ્વકપોલકલ્પિત નથી, કેમકે વિશેષા૦મા કહ્યુ પણ છે કે—

" एगतेण परोक्ख लिंगियमोहाइय च पच्चक्ख ।
इदियमणोभव ज त सववहारपच्चक्ख ॥ ९५ ॥ "
[एकान्तेन परोक्ष लैङ्गिकमवध्यादिक च प्रत्यक्षम ।
इन्द्रियमनोभव यत् तत् सव्यवहारप्रत्यक्षम ॥]

પૂર્વોક્ત પ્રત્યક્ષાદિ સબધી હકીકત આ ગાથાના વિવરણથી સુદૃઢ થવાનો સભવ હોવાથી એનો ટુકમા સાર જોઇ લઇએ ઇન્દ્રિય તથા મન એ ઉભયથી બાહ્ય એવા ધૂમ વગેરે લિંગ દ્વારા અગ્નિ આદિ પદાર્થનુ જે જ્ઞાન આત્માને થાય છે તે એકાન્તે પરોક્ષ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મનને ગ્રાહ્ય એવો અગ્નિ આદિ પદાર્થ આત્માને સર્વથા પરોક્ષ છે અવધિજ્ઞાન, મન પર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ આત્માને એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે એ જ્ઞાનોથી, બાહ્ય લિંગ સિવાય, ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ધૂમાદિ લિંગ સિવાય ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કેવળ લોક-વ્યવહારની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે ખરી રીતે તો તે પરોક્ષ જ છે, કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન તો અચેતન –જડ છે, એટલે તેમા જ્ઞાનનો સદ્ભાવ ક્યાથી સભવે ?

એવી ઇન્દ્રિયાદિથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તે ખરેખરી રીતે પ્રત્યક્ષ નથી, કિન્તુ વસ્તુત [1]પરોક્ષ છે છતા વ્યવહારમા યથાર્થ પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિના તે કારણરૂપ હોવાથી તેને 'સાવ્યવહારિક' પ્રત્યક્ષ તરીકે ઓળખાવવામા અડચણ નથી

સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના પ્રકારો—

વાસ્તવિક રીતે પરોક્ષ એવા [2]સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના (૧) 'ઇન્દ્રિય–જન્ય' અને (૨) 'અનિન્દ્રિય–જન્ય' એવા બે ભેદો પડે છે વળી (૧) સ્પર્શન, (૨) રસના, (૩) ઘ્રાણ, (૪) નેત્ર અને (૫) કર્ણ એમ ઇન્દ્રિયોના પાચ પ્રકારોને લીધે ઇન્દ્રિયજન્યના પાચ પ્રભેદો પડે છે અનિન્દ્રિયજન્ય કહો કે માનસિક કહો તે એક જ છે અને તેના ભેદો નથી જોકે ઇન્દ્રિય–જન્ય જ્ઞાન પણ મનના વ્યાપારને આધીન છે, છતા ઇન્દ્રિયો તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા અસાધારણ કારણ હોવાથી તેનો જ નિર્દેશ કરવો તે સ્થાને છે આ ઇન્દ્રિયજન્ય તેમજ અનિન્દ્રિય જન્ય એ ઉભય જ્ઞાનના મતિ અને શ્રુત એવા બે ભેદો પડે છે

ગ્રન્થકારની શૈલી—

આ બે ભેદો પરત્વે ગ્રન્થકારકૃત લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરીએ તે પૂર્વે એક વિચાર કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી તે એ છે કે ગ્રન્થકારે પ્રમાણના ભેદ પાડતા પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને પછી પરોક્ષ એમ નિરૂપણ કર્યું પરતુ તેના તદનન્તર લક્ષણોનો નિર્દેશ કરતા પ્રથમ પરોક્ષનુ અને ત્યાર બાદ પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ સૂચવ્યુ, અને એના ભેદોનુ પ્રતિપાદન કરતી વેળાએ પણ પ્રથમ પરોક્ષનો અધિકાર હસ્તગત કર્યો આથી શુ વ્યતિક્રમ જણાતો નથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સ્પષ્ટતા–વૈશદ્ય તરફ લક્ષ્ય આપતા તેમજ પરોક્ષ પરત્વે ગ્રન્થકાર વિશેષ કથન કરે છે એ વાત ધ્યાનમા લેતા વ્યતિક્રમ લાગે, પરતુ ગ્રન્થકારે પરોક્ષથી મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને આ જ્ઞાનો તો સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપ છે એટલે એ રીતે વિચારતા ગ્રન્થકારે પણ પ્રથમ પ્રત્યક્ષનુ જ નિરૂપણ કરેલુ ગણી શકાય **તત્ત્વાર્થાધિ૦** (અ૦ ૧, સૂ૦ ૧૧–૧૨) મા પ્રથમ પરોક્ષના અને ત્યાર પછી પ્રત્યક્ષના ભેદોનો વિચાર કર્યો છે, પરતુ તેનુ કારણ એ છે કે પાચે

---

૧ અત્ર એ નિવેદન કરવુ ખાસ આવશ્યક સમજાય છે કે દરેક જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક હોવાથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામા અર્થાત્ સ્વસવેદનમા તો પ્રત્યક્ષ જ છે પરોક્ષ એવો ભેદ તો બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ છે એટલે કે સ્વભિન્ન વસ્તુને જે સાક્ષાત્–સ્પષ્ટપણે જાણે તે પ્રત્યક્ષ અને અસાક્ષાત્ પણે–અસ્પષ્ટપણે જાણે તે પરોક્ષ છે **ન્યાયાવતાર**મા કહ્યુ પણ છે કે—

અપરોક્ષતયાઽર્થસ્ય, ગ્રાહક જ્ઞાનમીદૃશમ્ ।
પ્રત્યક્ષમિતરજ્જ્ઞેય પરોક્ષ ગ્રહણેક્ષયા ॥ ૪ ॥'

આ પદ્ય અક્ષરશ **ષડ્ દર્શન૦** (પત્રાક ૯૦)મા મૂળરૂપે સ્વીકારવામા આવ્યુ છે

૨ **પ્રમાણમીમાસા** (૧–૧–૨૧)મા આનુ લક્ષણ એ બાધવામા આવ્યુ છે કે—

' ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તોઽવગ્રહેહાવાયધારણાત્મા સાવ્યવહારિકમ્ "

અત્ર 'આત્મા' પદથી અવગ્રહાદિનો આત્યતિક ભેદ નથી એમ સૂચવ્યુ છે, કિન્તુ પૂર્વ પૂર્વનુ ઉત્તર ઉત્તરરૂપે પરિણમન થતુ હોવાથી એકતા દર્શાવી છે જુઓ આ સૂત્રની ટીકા (પૃ૦ ૨૭)

જ્ઞાનોનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યા બાદ આ ઉલ્લેખ આવે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મતિ, શ્રુત વગેરે પાચ જ્ઞાનો છે એમ કહ્યા પછી પ્રમાણના પ્રકારો સૂચવતા પ્રથમના બે જ્ઞાનો પરોક્ષ અને બાકીના ત્રણ પ્રત્યક્ષ એમ કહેલુ છે,[1] પરતુ એથી એમ જ કરવુ ન્યાય્ય છે એવુ એકાન્તિક કથન થઇ શકે નહિ, કેમકે **નન્દીસૂત્ર**મા પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા પાચ જ્ઞાનોના નામનો નિર્દેશ કરી દ્વિતીય સૂત્રમા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદો પાડી તૃતીય સૂત્રમા પ્રત્યક્ષના અવાતર ભેદો તરીકે ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ અને નોઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ત્યાર બાદ આ પ્રત્યેકના પ્રભેદોનો વિચાર કરી રહ્યા પછી ૨૪મા સૂત્રમા પરોક્ષના મતિ અને શ્રુત એ બે ભેદોનો પ્રસગ ઉપસ્થિત કર્યો છે[2]

મતિજ્ઞાનનુ લક્ષણ

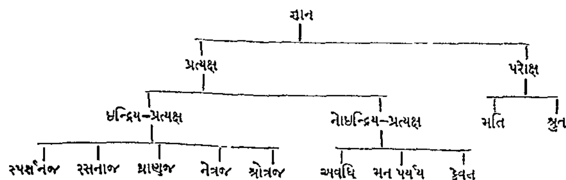
इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकत्वे सति योग्यदेशावस्थितवस्तुपरिच्छेदरूपत्वम्, सम्यग्दर्शनिनः क्षीणाक्षीणदर्शनसप्तकस्यावग्रहादिभेदभिन्नस्य ज्ञानविशेषस्य योऽपायांशस्तद्रूपत्वं वा मतिज्ञानस्य लक्षणम्। (१५)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયરૂપ અને અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા અને યોગ્ય દેશમા રહેલી વસ્તુનો બોધ કરાવનારા જ્ઞાનને 'મતિજ્ઞાન' કહેવામા આવે છે આનુ લક્ષણ એ પણ છે કે સમ્યક્ત્વધારીને અર્થાત્ જે જીવે [4]દર્શનસપ્તકનો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય કર્યો છે, તેને અવગ્રહાદિક પ્રકારવાળા જ્ઞાનવિશેષનો અપાયના અશરૂપ જે નિશ્ચયાત્મક બોધ થાય છે, તે 'મતિજ્ઞાન' કહેવાય છે

---

૧ આટલે સુધીની હકીકત તો **વિશેષા૦** (જુઓ ૮૮ મી ગાથા)ને પણ લાગુ પડે છે, પરતુ ત્યાર પછી ત્યા પ્રત્યક્ષનુ લક્ષણ પ્રથમ આપ્યુ છે (જુઓ ૮૯ મી ગાથા)

૨ **નન્દીસૂત્ર**મા જ્ઞાનોની પ્રત્યક્ષતા તથા પરોક્ષતાદિનો જે વિચાર કર્યો છે તેની સ્થૂળ સકલના નીચે મુજબ છે —

૩ સરખાવો **નન્દી**૦ની ટીકા (પત્રાક ૬૫)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ—

" **इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यप्रदेशावस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेषः** "

૪ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયો અને ત્રણ પ્રકારના દર્શન-મોહનીય કર્મો 'દર્શન-સપ્તક' કહેવાય છે

પ્રથમ લક્ષણ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્તો છે એટલે ઓઘજ્ઞાનનો પણ મતિજ્ઞાનમા અન્તર્ભાવ થાય છે વળી આ બોધ યોગ્ય જ દેશમા રહેલ વસ્તુવિષયક છે દ્વિતીય લક્ષણથી મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઇહા, અપાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદોનુ સૂચન થાય છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ આ બધા ભેદોમા અપાય નિશ્ચયાત્મક હોવાથી તેનો જ પ્રમાણની કોટિમા સમાવેશ થાય છે, એ વાત તરી આવે છે પ્રથમ લક્ષણ મતિજ્ઞાનના ગમે તે પ્રકારને લાગુ પડે છે અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાનનુ સામાન્ય લક્ષણ છે, જ્યારે બીજુ લક્ષણ મતિજ્ઞાનના એક વિભાગ સબધી છે

વસ્તુ યોગ્ય દેશમા રહેલી હોવી જોઇએ એમ જે ઉપર કહ્યુ છે તેની મતલબ એ છે કે મતિજ્ઞાન થવામા નેત્રેન્દ્રિયાદિ ઇન્દ્રિયો પણ નિમિત્ત છે અને જોકે દરેક ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરવા સમર્થ છે ખરી, પરતુ તેમા પણ તે વિષય યોગ્ય દેશમા રહેલો હોવો જોઇએ, નહિ તો અન્ય સામગ્રી વિદ્યમાન હોવા છતા બોધ થાય નહિ દાખલા તરીકે કોઇ પણ વસ્તુને જોવામા નેત્રનો ખપ પડે છે, પરતુ ગમે તે સ્થળમા રહેલી વસ્તુ નેત્ર દ્વારા જોઇ શકાતી નથી, એ સુસ્પષ્ટ હકીકત છે કેમકે વસ્તુ અતિનિકટ હોય (આખની કીકીની માફક), અતિશય દૂર હોય અથવા ભીંત વિગેરેથી (ઢકાયેલી) હોય તો તે વસ્તુનો નેત્ર દ્વારા દર્શન-બોધ થતો નથી, એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે

મતિજ્ઞાનના પર્યાયો—

સ્મરણ, સજ્ઞા, ચિન્તા અને [1]અભિનિબોધ એ મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે એમ **તત્ત્વાર્થાધિ૦** (અ૦ ૧)ના નિમ્ન-લિખિત તેરમા સૂત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે —

" [2]**मतिः स्मृतिः सज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यर्थान्तरम्** "

અત્ર પર્યાયોનો વિચાર કરવાનુ એક કારણ તો એ છે કે એથી મતિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ વિશેષ સમજાય બીજુ કારણ એ છે કે આથી સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન એ ચાર પરોક્ષ પ્રમાણોનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે આ અનુમાન અસત્ય હોવા વિષે શકા રહેતી હોય તોપણ અન્ય દર્શનકારોએ જે પ્રમાણો માન્યા છે તેનો પ્રમાણાન્તર તરીકે ઉલ્લેખ કરવો નિરર્થક છે કે તે પ્રમાણ જ નથી એ ૧૬૮ મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલા પ્રશ્નને ઉદ્દેશીને થોડુક વક્તવ્ય ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે

---

૧ અર્થની અભિમુખ અને નિયત એવુ જ્ઞાન તે ' અભિનિબોધ ' છે

૨ સરખાવો આવશ્યક૦(પત્રાક ૧૨)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

" **ईहा अपोह वीमसा, मग्गणा य गवेसणा ।
सण्णा सई मई पण्णा सव्व आभिणिबोहियं ॥** "

[**ईहा अपोह विमर्शो मार्गणा च गवेषणा ।
संज्ञा स्मृति, मति, प्रज्ञा सर्वमाभिनिबोधिकम् ॥**]

સ્મરણ—

પરોક્ષ પ્રમાણના સ્મરણાદિ જે પાચ ભેદો જૈન ન્યાયના ગ્રન્થોમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે પૈકી અત્ર સ્મરણનો વિચાર કરીએ અમુક વસ્તુનો અનુભવ થવાથી તેના સસ્કારો આપણા હૃદયમા સ્થાપિત થાય છે આ સસ્કારો જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે વસ્તુ યાદ આવે છે આનુ નામ ‘ સ્મૃતિ ’ યાને ‘ સ્મરણ ’ છે આનુ લક્ષણ તો આગળ ઉપર ગ્રન્થકાર સ્વય વિચારે છે (જુઓ ૨૬ મુ લક્ષણ), તેમ છતા આપણે આ વિષય સમજવામા સહાયકારી **પ્રમાણનય**૦(પરિ૦ ૩, સૂ૦ ૩)ગત નિમ્ન-લિખિત લક્ષણ જોઇ લઇએ —

“ तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकार वेदन स्मरणम् ”

અર્થાત્ (એક પ્રકારની આત્મ-શક્તિરૂપ) સસ્કારની જાગૃતિ થવાથી ઉત્પન્ન થતુ, [1]અનુભવ કરેલા (ચેતન કે અચેતન) પદાર્થરૂપ વિષયવાળુ અને ‘ તે ’ એવા આકારવાળુ જ્ઞાન તે ‘સ્મરણ’ છે અત્ર જે ‘ તે ’ એવા પ્રયોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અધ્યાહાર પણ હોઇ શકે જેમકે **હે ચૈત્ર** ! તને યાદ છે કે આપણે કાશ્મીરમા રહીશુ અને દ્રાક્ષ ખાઇશુ ? આ કથન સ્મૃતિને આભારી છે, જોકે અત્ર કાશ્મીર અને દ્રાક્ષને ઉદ્દેશીને ‘તે’ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી આથી ‘સ્મરણ’મા ‘તે’નો પ્રયોગ સાક્ષાત્ હોય અથવા અધ્યાહાર પણ હોય એમ સમજી શકાય છે

સ્મરણનુ પ્રામાણ્ય—

અજૈન દર્શનકારો સ્મરણને પ્રમાણરૂપ માનતા નથી તેમની એવી દલીલ છે કે સ્મૃતિ અનુભવજન્ય હોવાથી—અનુભવને અધીન હોવાથી તેને પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે ગણવી ન્યાય્ય નથી આનો ઉત્તર એ છે કે આપણે આગળ ઉપર જોઇશુ તેમ અનુમાન પ્રમાણ પણ પરતન્ત્ર છે, કેમકે તે વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને પક્ષમા હેતુનુ દર્શન એ બેને અધીન છે આ પ્રમાણે સ્મૃતિ તેમજ અનુમાન એ બને પરતન્ત્ર છે, તો પછી પરતન્ત્રતા હોવા છતા અનુમાનને પ્રમાણ માનવુ અને સ્મૃતિને ન માનવી એ ક્યાનો ન્યાય ? અનુમાન તો ઉત્પત્તિમા વ્યાપ્તિ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે, તેનો વિષય સ્વતન્ત્ર છે, જ્યારે અનુભવજન્ય સ્મૃતિનો વિષય અનુભવગત હોવાથી પરતન્ત્ર છે, તેથી સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામા આવતી નથી એમ કહેવુ અસગત છે, કેમકે વ્યાપ્તિ દ્વારા પ્રતિપાદિત વસ્તુના ઉપર જ અનુમાન પ્રકાશ પાડે છે જો એમ કહેવામા આવે કે વ્યાપ્તિ દ્વારા તો સામાન્ય સબધ જ દર્શાવાય છે (દાખલા તરીકે જ્યા ધૂમાડો છે, ત્યા આગ છે) જ્યારે અનુમાન તો અમુક વિશિષ્ટ પદાર્થનુ (દાખલા તરીકે અમુક પર્વતના ઉપર અગ્નિ છે) એવુ ભાન કરાવે છે, તો એ વાત સ્મૃતિને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે અનુભવ તો અનેક વસ્તુઓ

સ્મૃતિની પરતન્ત્રતા

વિષયની સ્વતન્ત્રતા

---

૧ આ અનુભવ કોઇ વસ્તુના પૂર્વ કાલીન પ્રત્યક્ષ દર્શન, સ્મરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન કે આપ્ત વચનરૂપ છે

ઉપર તેની વિવિધ વિશિષ્ટતાઓ પૂર્વક પ્રકાશ પાડે છે, જ્યારે સ્મરણ તો તે પૈકી થોડી જ વિશિષ્ટતાઓનુ ભાન કરાવે છે એટલે અનુભવથી સ્મરણ પૃથક્ જ છે જો એમ કહેવામા આવે કે સ્મરણ દ્વારા ઉપસ્થિત થયેલી વિશિષ્ટતાઓ અનુભવ દ્વારા જણાયેલી છે, કેમકે એમ ન હોય તો સ્મરણનો સભવ જ ક્યાથી રહે તો વ્યાપ્તિ દ્વારા સૂચવેલ અગ્નિનુ જ્ઞાન વિશિષ્ટ સ્થળને પણ સ્પર્શે છે એ ભૂલી જવુ ન જોઇએ

ગૃહીત-ગ્રાહિત્વ

ગૃહીતગ્રાહિત્વને દોષ ગણી સ્મૃતિનો તિરસ્કાર કરવો તે યુક્તિ-યુક્ત નથી, કેમકે અનુમાનથી ગૃહીત પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમજ તર્કગૃહીત વિષયને ગ્રહણ કરનાર અનુમાન ગૃહીતગ્રાહિ નથી ? વળી સ્મરણ વિષયની સત્તા નહિ રહેતે છતે ઉત્પન્ન થાય છે, વાસ્તે તે અપ્રમાણ છે એમ પણ કહવુ યુક્તિ-સગત નથી, કેમકે અમુક અમુક હેતુથી આ સ્થળે વૃષ્ટિ થઇ છે એવુ ભૂતપૂર્વ વસ્તુનુ જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે એમ શુ નૈયાયિકોએ સ્વીકાર્યું નથી ? આ ઉપરાત સ્મરણ-જ્ઞાન કોઇ કોઇ વાર અસત્ય હોય છે એમ કહી તેના પ્રામાણ્યનો અપલાપ કરવો તે વ્યાજબી નથી, કેમકે શુ અસત્ય હેતુ પૂર્વકનુ અનુમાન સાચુ છે ? જેમ અનુમાનની અસત્યતા તેના હેતુ વગેરે જનકોની અસત્યતાને આભારી છે, તેમ સ્મરણની અસત્યતા પણ અનુભવની અવાસ્તવિકતાને અધીન છે એથી સમજી શકાય છે કે જેમ સાચુ અનુમાન પ્રમાણ છે તેમજ સાચુ સ્મરણ પણ પ્રમાણ છે જ, કેમકે પ્રમાણનુ લક્ષણ અવિસવાદીપણુ છે, જ્યારે અપ્રમાણનુ લક્ષણ વિસવાદીપણુ છે આથી નિમ્ન-લિખિત શ્લોકમા દર્શાવેલા દોષ માટે સ્થાન રહેતુ નથી —

" [1]न स्मृतेः प्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।
अपि त्वनर्थजन्यत्व तदप्रामाण्यकारणम् ॥ "

પ્રત્યભિજ્ઞાન—

આનો ગ્રન્થકારે વિચાર કર્યો નથી એટલે એના લક્ષણ માટે તો **પ્રમાણનય૦** (પરિ ૩)ના નિમ્નલિખિત પાચમા સૂત્રનુ અવલોકન વિશેષ આવશ્યક છે

"[2]अनुभवस्मृतिहेतुक तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचर सङ्कलनात्मक ज्ञान प्रत्यभिज्ञानम् "

અર્થાત્ અનુભવ અને સ્મરણ એમ બે કારણો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલુ, તિર્યક્-સામાન્ય, ઊર્ધ્વતા-સામાન્ય [3]ઇત્યાદિ વિષયવાળુ અને (ભૂત અને વર્તમાન કાળની) એકતાની સકલના કરનારૂ જ્ઞાન તે ' પ્રત્યભિજ્ઞાન ' છે

---

૧ આ શ્લોક પ્રમાણ-મીમાસાની ટીકા(પૃ૦ ૯)મા સાક્ષીરૂપે આપેલો છે

૨ આ જ લક્ષણ જૈનતર્કપરિભાષા(પત્રાક ૧૧૯ મા અક્ષરશ સ્વીકારવામા આવ્યુ છે

૩ ' ઇત્યાદિ 'થી વિસદશ પરિણામ વગેરે સમજવુ

સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાનમા તફાવત—

પ્રત્યભિજ્ઞાનનો સ્મરણમા અન્તર્ભાવ થાય છે એમ કહેવુ યોગ્ય નથી, કેમકે સ્મરણ થવામા પૂર્વે થયેલ અનુભવ જ કારણરૂપ છે, જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાન થવામા અનુભવ અને સ્મરણ એ બન્ને કારણ છે દાખલા તરીકે સ્મરણમા ' તે વિદ્યા–ગુરૂ ' એવો બોધ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યભિજ્ઞાનમા ' તે આ વિદ્યા–ગુરૂ ' એવુ ભાન થાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પૂર્વે દેખેલ વ્યક્તિનુ દર્શન થવાથી કે ખોવાયેલી વસ્તુ જોવાથી ' તે જ આ ' એવુ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમા ' તે જ ' ભાગ સ્મરણરૂપ છે, જ્યારે ' આ ' એ ભાગ ઉપસ્થિત વ્યક્તિ કે પદાર્થને દેખવા રૂપ અનુભવ છે આ પ્રમાણે અનુભવ અને સ્મરણથી ઉદ્દ્ભવતું 'તે જ આ' એવુ અખણ્ડ જ્ઞાન ' પ્રત્યભિજ્ઞાન ' છે

સામાન્યના પ્રકારો—

જૈન દર્શનમા સામાન્યના (૧) તિર્યક્–સામાન્ય અને (૨) ઊર્ધ્વતા–સામાન્ય એમ બે ભેદો પાડેલા છે દરેક વ્યક્તિમા જે સમાન ભાવ—સદૃશ પરિણામ રહેલો છે, તેને ' તિર્યક્–સામાન્ય ' કહેવામા આવે છે જેમકે કાળી, ધોળી અને રાતી ગાયોમા રહેલો ગોત્વ ધર્મ 'તિર્યક્–સામાન્ય' છે અન્યાન્ય પર્યાયોમા રહેલ જે મૂળ દ્રવ્ય–અનુગત પદાર્થ તે ' ઊર્ધ્વતા–સામાન્ય ' છે દાખલા તરીકે સોનામાથી બનાવેલ વીંટી, કંદોરો, કડુ વગેરે પર્યાયોમા અન્વયીરૂપ–મૂળ દ્રવ્ય સ્વરૂપી જે સુવર્ણ છે, તે ' ઊર્ધ્વતા–સામાન્ય ' છે (જ્યારે સુવર્ણત્વ એ તિર્યક્–સામાન્ય છે)

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કોઇ એક વસ્તુનો તેની સમગ્ર જાતિની અન્યાન્ય વસ્તુઓ સાથેનો સમાનતાનો જે સબધ તે ' તિર્યક્–સામાન્ય' છે, જ્યારે કોઇ પણ વસ્તુના અનેક પર્યાયોમા પણ જે દ્રવ્ય આબાદ રહે છે, પર્યાયોની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ થવા છતા જેનુ અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે, તે દ્રવ્ય ' ઊર્ધ્વતા–સામાન્ય ' છે જેમકે [1]સ્થાસક, [2]કોશ, [3]કુશૂલ, [4]શિવક, કપાલ ઇત્યાદિમા રહેલી મૃત્તિકા પર્યાયોને ' [5]વિશેષ ' કહેવામા આવે છે, પરતુ જૈન દર્શનમા સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર સાપેક્ષ તેમજ વસ્તુથી કથચિત્ અભિન્ન માન્યા છે અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય–વિશેષસ્વરૂપી–ઉભયાત્મક છે

પ્રત્યભિજ્ઞાનના ઉદાહરણો—

આ ઉપરથી તિર્યક્–સામાન્યાદિનુ સ્વરૂપ સમજાયુ હશે એટલે પ્રત્યભિજ્ઞાનના નિમ્ન–લિખિત ઉદાહરણોનો બોધ સહેલાઇથી થશે —

૧–૪ ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વેની માટીની જુદી જુદી અવસ્થાઓના આ નામો છે જેમકે ' સ્થાસક ' એ દર્પણના જેવા આકારનુ પાત્ર છે આવી આકૃતિવાળા, ચાક ઉપર ચડાવેલા માટીના પિણ્ડને ' સ્થાસક ' કહેવામા આવે છે ' કોશ ' પણ એક જાતનુ પાત્ર છે અને એના જેવા આકારવાળી માટીને ' કોશ ' કહેવામા આવે છે અનાજ ભરવાને માટે બનાવવામા આવેલા પાત્રને ' કુશૂલ ' કહેવામા આવે છે આવી આકૃતિવાળી માટી ' કુશૂલ ' કહેવાય છે મહાદેવના લિંગને મળતો આવતો માટીનો પિણ્ડ ' શિવક ' કહેવાય છે આ બધી માટીની ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓ હોય એમ સૂચવાય છે

૫ જેમ અનેક ઘડાઓમા ઘટત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ–એકરૂપતા રહેલ છે, તેમ આ તમામ ઘડાઓમાથી પોતપોતાનો ઘડો દરેક જણ ઓળખી શકે છે એ ઉપરથી તમામ ઘડાઓમા એક બીજાથી પૃથક્તા–ભિન્નતા–વિશેષતા સિદ્ધ થાય છે

(૧) તે આ કાળી ગાયમા ગોત્વ-ધર્મ છે કે જેનો આપણને નાતી ગાયમા અનુભવ થયો હતો (૨) તે આ કડાનુ સોનુ છે કે જેને આપણે કદોરાના આકારમા જોયુ હતુ (૩) તે આ ઉપાધ્યાયજી છે કે જેમણે મને થોડાક વર્ષ ઉપર तत्त्वार्थ-ભાષ્યાદિ વચાવ્યા હતા (૪) તે આ ગાયના જેવો રોઝ (ગવય) છે કે જેનુ સ્વરૂપ મને ગાયની સાથે સમાનતારૂપ પૂર્વે સૂચવવામા આવ્યુ હતુ[1] (૫) તે આ ભેસ છે કે જેનુ ગાયથી વિલક્ષણતારૂપ સ્વરૂપ મે પૂર્વે સાભળ્યુ હતુ (૬) રાઇ ચણા કરતા નાની છે (૭) કુજર કીડી કરતા મોટો છે (૮) મુબઇથી અમદાવાદ દૂર છે (૯) મુબઇથી સુરત પાસે છે

આ ઉદાહરણોની સંકારણતા એ છે કે એ દ્વારા બૌદ્ધોના મતનુ નિરાકરણ થાય છે, કેમકે બૌદ્ધ મત પ્રમાણે દરેક પદાર્થ ક્ષણિક છે એટલે એમા એકતારૂપ સકલના માટે કે સદૃશતા વાસ્તે અવકાશ નથી એમના ક્ષણિક વાદનો બારીક વિચાર કરીએ તો એમના મતમા પ્રત્યક્ષ માટે પણ સ્થાન નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા પ્રત્યક્ષવિષયક પદાર્થને થોડી ઘણી પણ નિત્યતા મળી જાય છે

પ્રત્યભિજ્ઞાનમા ઉપમાનનો અન્તર્ભાવ—

આ ઉદાહરણો ઉપરથી એમ કોઇને સહજ ભાસે કે નૈયાયિકો જેને 'ઉપમાન' પ્રમાણ તરીકે ઓળખાવે છે, તેનો અત્ર પ્રત્યભિજ્ઞાનમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે, એટલે કે જૈન દૃષ્ટિએ ઉપમાન એ પૃથક્ પ્રમાણ નથી " प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् " અર્થાત

---

[1] ધારો કે કોઇ એક ગૃહસ્થ રોઝ એટલે શુ તે વાતથી અજ્ઞાત હોય આને ગોવાળ એમ સમજાવે કે જે ગાયના જેવુ હોય તે 'રોઝ' છે આ ગૃહસ્થને જગલમા જતા રોઝ સામે મળ્યુ તેને જોતા 'ગાયના જેવુ જે પ્રાણી હોય તે રોઝ' છે એ વાત તેને યાદ આવી એ સ્મરણ અને આ એવુ રોઝનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન એ બેથી 'તે જ આ રોઝ' એવુ તેને જે જ્ઞાન થયુ તે 'પ્રત્યભિજ્ઞાન' છે એવી રીતે

" रोमशो दन्तुर श्यामो वामन पृथुलोचन ।
यस्तत्र चिपिटघ्राणस्त चैत्रमवधारये ॥ १ ॥
पयोऽम्बुभेदी हस स्यात्, षट्पदैर्भ्रमर स्मृत ।
सप्तपर्णस्तु विद्वद्भि-र्विज्ञेयो विषमच्छद ॥ २ ॥
पञ्चवर्ण भवेद् रत्नं मेचकाख्य पृथुस्तनी ।
युवतिश्चैकशृङ्गोऽपि गेण्डक परिकीर्तित ॥ ३ ॥ "

અર્થાત્ રૂવાંટીવાળો, બહાર નીકળેલ દાતવાળો, કાળો, ઠીંગણો, વિશાળ નેત્રવાળો, ચપટા નાકવાળો જે હોય તેને 'ચૈત્ર' જાણવો, દૂધ અને જળને જુદા પાડે તે હસ હોય છ પગવાળુ જીવડુ તે ભમરો સપ્તપર્ણ તે વિષમ પત્રથી યુક્ત હોય એમ વિદ્વાનોએ જાણવુ પાચ રગવાળુ રત્ન તે મેચક વિસ્તૃત પયોધરવાળો માનવ તે યુવતિ, એક શીંગડાવાળો હોય તે ગેંડો આ પ્રમાણેના કથનો સાભળ્યા બાદ ચૈત્ર, હસ આદિ નજરે પડતા તેની ચૈત્ર વગેરે તરીકે પ્રતીતિ કરવી તે 'પ્રત્યભિજ્ઞાન' છે

પ્રસિદ્ધ સાધર્મ્ય દ્વારા સાધ્યનુ સાધન કરવુ તે [1]'ઉપમાન' છે અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ ll અપ્રસિદ્ધ વસ્તુની સાથે સમાનતા દ્વારા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનુ જ્ઞાન તે 'ઉપમાન' પ્રમાણ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સાદૃશ્ય જ્ઞાનથી સજ્ઞા-સજ્ઞી સબધી પ્રતિપત્તિ ઉગવનારૂ જ્ઞાન તે 'ઉપમાન' છે

ઉપમાનનુ લક્ષણ

જૈન દર્શનનુ આ સબધમા એ કથન છે કે ઉપમાનનો સાધર્મ્ય અને સમાન ધર્મી સાથે જ સબધ છે, નહિ કે વૈધર્મ્ય અને વિસદૃશ ધર્મી સાથે એટલે કે પ્રસિદ્ધ વસ્તુથી અપ્રસિદ્ધ વસ્તુની વિસદૃશતા દ્વારા અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનુ જે જ્ઞાન થાય છે તેનો ઉપમાનમા અન્તર્ભાવ થતો નથી જેમકે આ ભેસ છે, કારણ કે તે ગાય કરતા વિલક્ષણ છે અર્થાત્ ઉપમાન પ્રમાણ જોઇએ તેટલુ વ્યાપક નથી એથી કરીને વિસદૃશતાબોધક કોઇ અન્ય પ્રમાણ માનવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા આ બનેનો સમાવેશ કરનાર 'પ્રત્યભિજ્ઞાન'નો આદર કરવો અસ્થાને નથી

કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે વિસદૃશતા એ સદૃશતાનો અભાવ છે, વિસદૃશતા જેવી વાસ્તવિક ચીજ નથી, એથી ઉપમાન પ્રમાણની વ્યાપકતામા વાધો આવતો નથી આના પ્રત્યુત્તર તરીકે એમ પણ કહી શકાય કે સદૃશતા એ વિસદૃશતાનો અભાવ છે અને સદૃશતાની વાસ્તવિક હૈયાતી જ નથી એટલે ઉપમાન પ્રમાણને બદલે પ્રસિદ્ધ વૈધર્મ્ય દ્વારા સાધ્યનુ સાધન કરનાર પ્રમાણ માનવુ કે જેમા ઉપમાનનો અન્તર્ભાવ થાય ખરી રીતે સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય એ બેમાથી કોઇ એક બીજાથી વાસ્તવિકપણામા ઉતરતુ નથી, વાસ્તે એ બેમાથી ગમે તે દ્વારા થતા બોધનો પ્રત્યભિજ્ઞાનમા સમાવેશ કરવો સમુચિત છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ઉપમાનની પ્રમાણતા વિષે જૈન ગ્રન્થકારો વાધો ઊઠાવતા નથી, પરતુ તેને સ્વતત્ર પ્રમાણ ગણવા માટે તેઓ તૈયાર નથી **અનુયોગદ્વાર** ([2]સૂ ૧૪૪) તેમજ **તત્ત્વાર્થ**૦ (પૃ ૩૫, ૧૨૬) તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે કેટલાક જૈનાચાર્યોએ ઉપમાનને પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમની જેમ પૃથક્ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યું છે

પ્રત્યભિજ્ઞાનનુ સ્વાતન્ત્ર્ય—

કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે પ્રત્યભિજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષમા અન્તર્ભાવ થાય છે, પરતુ તે વાત વાસ્તવિક નથી, કારણ કે 'આ તે જ છે' એ પ્રકારના ભૂત અને વર્તમાન એમ ઉભય કાળની એકતાવિષયક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ દ્વારા સભવતુ નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ તો વર્તમાનકાલિક પદાર્થ ઉપર જ પ્રકાશ પાડે છે,[3] અર્થાત્ ભૂતકાલિક વિષયનુ તે ગ્રહણ કરવા અસમર્થ છે એટલે કે

---

૧ ઉપમાન અને ઉપમિતિ વચ્ચે કથંચિત્ ભિન્નતા છે જેમકે બે વસ્તુનુ સાદૃશ્ય તે 'ઉપમાન', જાણેલી વસ્તુના ધર્મનુ નવી વસ્તુમા આરોપણ તે 'અતિદેશ' અને ઉપમાનનો અતિદેશ કરવાથી પ્રાપ્ત થતુ જ્ઞાન તે 'ઉપમિતિ' છે

૨ અત્ર કહ્યુ છે કે "से किं त णाणगुणप्पमाणे ? २ चउव्विहे पण्णत्ते, तजहा- पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे"

૩ આ વાતને **મીમાસાશ્લોકવાર્તિક** (સૂ ૪, શ્લો ૮૪) સમર્થિત કરે છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ છે કે-

"सम्बद्ध वर्तमान च गृह्यते चक्षुरादिना"

પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાનની ગરજ સારી શકે તેમ નથી સ્મરણની સહાયતાથી પ્રત્યક્ષ આ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવુ એ એક જાતનુ સાહસ છે, કેમકે પ્રત્યક્ષમા એવુ સામાર્થ્ય નથી કે તે પ્રત્યભિજ્ઞાનના કાર્ય-ક્ષેત્રમા ઝપલાવે પ્રત્યેકની પોતાના વિષયમા જ પ્રવૃત્તિ સભવે છે શુ અજનયુક્ત નેત્ર પણ દૂરવર્તી રૂપ ઉપરાત તેના અવિષયરૂપ ગધનુ ગ્રહણ કરી શકે કે ?[1] જો આ પ્રમાણેના વિરોધ-જનક પ્રસગ તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખવાનો કદાગ્રહ કોઇ કરે તો અનુમાન પ્રમાણ પણ હવામા ઉડી જશે, કેમકે એ પરત્વે પણ એમ શુ ન કહી શકાય કે વ્યાપ્તિ-સ્મરણાદિની મદદથી પ્રત્યક્ષ જ પરોક્ષ અગ્નિનુ જ્ઞાન કરાવે છે ?

તર્ક—

પ્રમાણનય૦(પરિ૦ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત સાતમા સૂત્રમા તર્કનુ લક્ષણ એમ આપવામા આવ્યુ છે કે—

"उपलम्भानुपलम्भसम्भव त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बन इदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकार संवेदनमूहापरनामा तर्कः"

તર્કનુ લક્ષણ

અર્થાત્ ઉપલભ કે અનુપલભ દ્વારા ઉત્પન્ન થતુ અર્થાત અનુભવ કરાયેલી કે નહિ કરાયેલી એવી વસ્તુઓનુ સમીક્ષણ કરવાથી ઉદ્ભવતુ, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના [2]સબધ [3]વગેરેનો આશ્રય લેનાર અને આ હોય ત્યારે જ હોય એવા સ્વરૂપવાળુ જ્ઞાન તે [4]"તર્ક" છે આનુ બીજુ નામ 'ઊહ'છે.

વ્યાપ્તિ—

આપણે અનુભવ ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ કે જે જન્મે છે તે મરે છે એવો કોઇ પણ દેશ નથી કે જ્યા અમુક પ્રાણી જન્મ્યો હોય છતા તે મર્યો ન હોય આથી આપણે એમ બેધડક સ્વીકારીએ છીએ કે જે જે જન્મે તે તે મરે આ પ્રમાણેનો જન્મ અને મરણનો પરસ્પર સબધ તે 'સહચાર' કહેવાય છે આના સમર્થનાર્થે ધૂમ અને અગ્નિનુ સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત વિચારીએ જ્યા જ્યા ધૂમ છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે એવો કોઇ પણ ધૂમવાન્ પ્રદેશ નથી કે જ્યા અગ્નિ ન હોય આવો તે ધૂમ અને અગ્નિનો પરસ્પર સબધ અથવા જન્મ અને મરણનો સબધ તે 'સહચાર' કહેવાય છે

---

૧ સરખાવો **મીમાંસાશ્લોક૦**(સૂ ૨, શ્લો ૧૧૪)નો નિમ્ન-લિખિત મુદ્રાલેખ —

" **यत्राप्यतिशयो दृष्ट स स्वार्थानतिलङ्घनात ।**
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यात्, न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ "

૨ સાધ્ય અને સાધનના સબધને-અવિનાભાવને 'વ્યાપ્તિ' કહેવામા આવે છે

૩ 'વગેરે'થી વાચ્ય-વાચક ભાવ સમજવો

૪ વ્યાપ્યના આરોપથી વ્યાપકનો આરોપ તે 'તર્ક' છે એના ન્યાય-દર્શનમા (૧) વ્યાઘાત, (૨) આત્માશ્રય, (૩) ઇતરેતરાશ્રય, (૪) ચક્રકાશ્રય, (૫) અનવસ્થા, (૬) પ્રતિબન્દી, (૭) કલ્પના, (૮) ગૌરવ, (૯) ઉત્સર્ગ, (૧૦) અપવાદ અને (૧૧) વૈજાત્ય એમ અગ્યાર ભેદો પાડેલા છે

જન્મ્યા છતા મરે નહિ એમ જો જાણવામા આવે તો જન્મ-મરણનો કારણ-કાર્યરૂપ સબધ ઊડી જાય છે આ ' વ્યભિચાર ' કહેવાય છે

ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાન્તમા [1]સહચાર ઉપરાંત [2]વ્યભિચારનો અભાવ હોવાની પ્રતીતિ થતા જે સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય છે—જે નિયમ સ્ફુરે છે, તેને ' વ્યાપ્તિ ' કહેવામા આવે છે જેમકે [3]જ્યા જ્યા ધૂમ છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે જ એ સહચાર અને જ્યા અગ્નિ નથી ત્યા ધૂમ નથી જ એ વ્યભિચારનો અભાવ એ બે સિદ્ધ થવાથી જ્યા જ્યા ધૂમ છે ત્યા ત્યા અગ્નિ છે[4] એવો [5]વ્યાપ્તિ-નિયમ ઘડી શકાય છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે બે વસ્તુઓ અનેક સ્થળે સાથે રહેલી દેખાવાથી તેનો વ્યાપ્તિ-રૂપ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી એ માટે તો એ બેને જૂદી પાડવામા કઇ વાધો આવે છે કે નહિ તે વિચારવુ જોઇએ જો વાધો આવતો હોય તો વ્યાપ્તિ બની શકશે નહિ આ પ્રમાણે બે વસ્તુના

૧-૨ આ બેને અનુક્રમે ' અન્વય-વ્યાપ્તિ ' અને 'વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ' કહેવામા આવે છે

૩ ' જ્યા જ્યા ' ને બદલે 'જે જે' અને એવી રીતે 'ત્યા ત્યા' ને બદલે 'તે તે' મૂકી શકાય 'જ્યા જ્યા' એ પ્રસગ દર્શાવવા માટે યોજેલ સ્થલસૂચક અવ્યય છે, જ્યારે 'જે જે' એ વ્યક્તિવાચક વિશેષણ છે

૪ આમા ધૂમ કાર્ય છે અને અગ્નિ એનુ કારણ છે આવા કાર્ય-કારણરૂપ સબધમા જેનો પ્રદેશ મોટો હોય-જેનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય તે ' વ્યાપક ' કહેવાય છે, જ્યારે જેનો પ્રદેશ નાનો હોય-જેનુ ક્ષેત્ર સકુચિત હોય તે 'વ્યાપ્ય કહેવાય છે કાર્ય વ્યાપ્ય ગણાય છે, જ્યારે કારણ વ્યાપક ગણાય છે, જોકે કેટલીક વાર કાર્ય અને કારણના પ્રદેશ સમાન પણ હોય પ્રસ્તુતમા ધૂમરૂપ કાર્યનું ક્ષેત્ર અગ્નિરૂપ કારણ જેટલુ વિશાળ નથી, કેમકે જ્યા જ્યા અગ્નિ હોય ત્યા ત્યા ધૂમ હોવો જોઇએ એવો નિયમ નથી, જેમકે લોખડનો તપાવેલો ગોળો આ ગોળામા અગ્નિ છે, પરતુ ધૂમ નથી અર્થાત્ તપાવેલા ગોળારૂપ પ્રદેશમા અગ્નિ છે, પરતુ ત્યા ધૂમનુ અસ્તિત્વ નથી

જ્યા વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના પ્રદેશ સરખા ન હોય ત્યા વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિ ઉલટાવીને કરવી પડે છે જેમકે જ્યા જ્યા ધૂમ નથી ત્યા ત્યા અગ્નિ નથી એવી વ્યાપ્તિ ન કરતા જ્યા જ્યા અગ્નિ નથી ત્યા ત્યા ધૂમ નથી એવી વ્યાપ્તિ સગત ગણાય છે પરતુ જ્યા વ્યાપ્ય અને વ્યાપકના ક્ષેત્રો સરખા હોય, ત્યા આમ ઉલટાવવાની જરૂર નથી જેમકે જ્યા જ્યા જ્ઞાન થવાપણુ (જ્ઞેયત્વ) છે, ત્યા ત્યા નામ હોવા-પણુ છે એ અન્વય-વ્યાપ્તિ ઉપરથી જ્યા જ્યા જ્ઞેયત્વ નથી, ત્યા ત્યા નામ હોવાપણુ નથી એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કરવામા કોઇ જાતનો બાધ નથી એવી રીતે જ્યા જ્યા પ્રાણ વગેરે છે ત્યા ત્યા ચેતનપણુ છે એ અન્વય-વ્યાપ્તિનું ઉદાહરણ છે, જ્યારે જ્યા જ્યા પ્રાણ વગેરે નથી ત્યા ત્યા ચેતનપણ નથી એ વ્યતિરેક-વ્યાપ્તિનુ ઉદાહરણ છે

૫ આથી એમ સમજવાનુ નથી કે અગ્નિ સ્થૂળ રીતે ધૂમ ઉપર વ્યાપ્ત થયો છે અથવા તો ધૂમ માત્ર અગ્નિના વર્ગમા સમાઇ ગયો છે ખરી વાત તો એ છે કે ધૂમના વિચાર ઉપર અગ્નિનો વિચાર વ્યાપ્ત થયો છે ધૂમ અને અગ્નિ એ શબ્દોમા શબ્દવાચ્ય વ્યક્તિત્વ પ્રધાન નથી પણ શબ્દવાચ્ય ધર્મ કે ઉપાધિ કે સામાન્ય પ્રધાન છે તાત્પર્ય એ છે કે ધૂમ અને અગ્નિ એ બેના સામાન્ય ધર્મોનો સમન્વય વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવની બુદ્ધિએ કર્યો છે જુઓ વસતરજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થ (પૃ ૧૧૫)

સાહચર્યની-સાથે રહેવાના સબંધની પરીક્ષા કરવાનો અધ્યવસાય તે 'તર્ક' છે આ તર્કનું કાર્ય

તર્કની ઉપયોગિતા

વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરી આપવાનું છે જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી અનુમાન ન થઇ શકે જેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે એવો નિર્ણય થયા વિના કોઇ સ્થળે ધૂમ જોવામાં આવે તો ત્યાં શું અગ્નિ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય ? જેણે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કર્યો છે તે જ માનવ જે સ્થળે ધૂમ દેખે ત્યાં અગ્નિ હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન કરી શકે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તર્ક વિના વ્યાપ્તિ-નિશ્ચય નથી અને વ્યાપ્તિના નિશ્ચય વિના અનુમાન નથી અર્થાત્ અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થવાની આવશ્યકતા છે અને એ નિર્ણય માટે તર્કની જરૂરીઆત છે[૧]

વળી જેમ વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન કરાવવામાં તર્ક સહાયકારી છે, તેમ વાચ્ય-વાચક ભાવનું જ્ઞાન કરાવવામાં તર્ક ઉપયોગી છે અમુક શબ્દ અમુક અર્થનો વાચક છે, જ્યારે અમુક અર્થ તેનો વાચ્ય છે એ જાતનું જ્ઞાન થવામાં તર્ક સાધનભૂત છે

તર્કનું પ્રામાણ્ય—

આપણે જોઇ ગયા તેમ તર્કની મદદથી વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન થાય છે આ તર્કને જો પ્રમાણરૂપ ન ગણવામાં આવે, તો તેની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાપ્તિ-જ્ઞાનને કયો વિદ્વાન્ પ્રમાણભૂત ગણે ? કેમકે જેના કારણમાં વિસંવાદ છે—અપ્રમાણિકતા છે, તેનું કાર્ય પ્રમાણરૂપ કોણ ગણે ? એટલે કે જ્યારે વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન આ પ્રમાણે અપ્રમાણ ગણાય તો તેની મદદથી ઉત્પન્ન થતું અનુમાન-જ્ઞાન પણ અપ્રમાણ જ લેખાય કે બીજું કંઇ ? એટલે તર્કને અપ્રમાણ માનનારને હાથે અનુમાનના પ્રાણનો પ્રધ્વંસ થવાનો વિશેષમાં તર્કને અપ્રમાણ ગણનાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ઘાતક બનવાનો, કેમકે પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યા પછી આ સ્થળે પદાર્થ અવિસંવાદી છે, જ્યારે આ અન્ય સ્થળે તે વિસંવાદી છે એટલે પ્રથમ સ્થળે તે પ્રમાણપુરસ્સર છે અને દ્વિતીય સ્થળે અપ્રમાણ છે એવી જે વ્યવસ્થા તર્કને લઇને પ્રમાતા કરી શકે છે, તે તર્કને અપ્રમાણ માનતા કેવી રીતે સંભવી શકે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જણાતા પદાર્થોની સત્યતા-અસત્યતાનો નિર્ણય અનુમાનથી થાય છે, પરંતુ જ્યાં અનુમાન-જ્ઞાન જ અપ્રમાણ બની હવામાં ઊડી જાય, ત્યાં પ્રત્યક્ષના રામ રમી ગયા વિના કેમ રહે ? અને જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રમાણોનો લોપ થવાનો એટલે પ્રમેયની વ્યવસ્થા માટે ક્યાંથી અવકાશ રહેશે ? એટલે શૂન્યવાદનું સામ્રાજ્ય સ્થપાવાનું

---

૧ તર્કની ઉપયોગિતા સંશયના ઉચ્છેદક તરીકે જાણીતી છે એને માટે નિમ્ન લિખિત પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપીશું —

" अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो न चा...
पुर्ष तत्र तेन ... दमाजा, माहय ...

અર્થાત્ આ જગન છે, ...
વિશેષથી યુક્ત એવું આ ... હાન

બૌદ્ધો તર્કને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી તેમની માન્યતા એવી છે કે તર્કનુ કાર્ય, નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પછી ઉત્પન્ન થતી વિકલ્પ-બુદ્ધિથી થાય છે અત્ર પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આ વિકલ્પ-બુદ્ધિ પ્રમાણરૂપ છે કે અપ્રમાણરૂપ ? જો પ્રમાણરૂપ કહેવામા આવે તો બૌદ્ધ દર્શનમા સ્વીકારેલા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉપરાત તૃતીય પ્રમાણ સ્વીકારવાનો અનિષ્ટ પ્રસગ ખડો થાય છે જો એને અપ્રમાણરૂપ કહેવાનુ સાહસ કરવામા આવે, તો કોઇ પ્રમદા પોતાના નપુસક પતિથી પુત્રની ઇચ્છા રાખે તેના જેવુ છે અર્થાત્ એવી અપ્રમાણરૂપ વિકલ્પ-બુદ્ધિ તર્કનુ કાર્ય કરવા અસમર્થ છે માટે ગમે તે શબ્દથી તર્કને પ્રમાણ માનવાનુ સિદ્ધ થાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે તર્ક એ સ્વતત્ર પ્રમાણ છે એનો પ્રત્યક્ષમા અન્તર્ભાવ કરી શકાય તેમ નથી આ તર્ક દ્વારા ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષાદિ વસ્તુનુ પૃથક્કરણ થઇને કાર્ય-કારણ, વાચ્ય-વાચક ભાવ ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોથી આપણી અનુભવ-સૃષ્ટિનુ સમુચિત રીતે વર્ગીકરણ કરાય છે આ પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરવામા ઉપયોગી એવુ તર્ક-પ્રમાણ વિકાસક્રમમા સુન્દર સાધનની ગરજ સારે છે એથી તો જૈન દર્શનમા એનો ઇતર દર્શનની જેમ અસ્વીકાર ન કરતા કેટલાક પદાર્થો તર્કગ્રાહ્ય પણ છે એમ સ્પષ્ટ નિવેદન કરવામા આવ્યુ છે અર્થાત્ જૈન દર્શનમા (૧) તર્ક-ગ્રાહ્ય અને (૨) આગમ-ગ્રાહ્ય એમ પદાર્થના બે પ્રકારો પાડવામા આવેલા છે

હેતુ-ગમ્ય અને આગમ-ગમ્ય પદાર્થો—

જૈન દર્શનમા હેતુગમ્ય તેમજ આગમ-ગમ્ય એમ ઉભય પ્રકારના પદાર્થો માટે સ્થાન છે કેટલાક પદાર્થો હેતુ-ગમ્ય છે અર્થાત્ અનુમાનના અગભૂત હેતુ-તર્કથી જાણવા લાયક છે, જ્યારે કેટલાક પદાર્થો આગમ-ગમ્ય છે અર્થાત્ તે આગમથી જાણી શકાય છે વિશેષમા જે પદાર્થ જેવી રીતે જાણવા લાયક હોય, તેનુ તેવી જ રીતે પ્રતિપાદન કરવુ જોઇએ અર્થાત્ જે પદાર્થો કેવળ આગમ-ગમ્ય છે, તેમા અનુમાનાદિનો પ્રયોગ કરનાર અને જે પદાર્થો અનુમાન વગેરે પ્રમાણોથી ગ્રાહ્ય છે તેમા કેવળ આગમ-પ્રમાણનો ઉપયોગ કરનાર પરમાત્માની આજ્ઞાનો વિરાધક સમજવો કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।
सो ससमयपन्नवओ सिद्धांतविराहओऽन्नो ॥ १ ॥ "[2]

અર્થાત્ જે હેતુ-વાદના પક્ષમા હેતુઓની અને આગમને વિષે આગમોની પ્રરૂપણા કરે, તેને સ્વ-સિદ્ધાન્તનો જાણકાર સમજવો, આથી ઉલટુ કાર્ય કરનારને સિદ્ધાન્તનો વિરાધક જાણવો

૧ છાયા—

यो हेतुवादपक्षे हेतुक आगमे च आगमिक ।
स स्वसमयप्रज्ञापक सिद्धान्तविराधकोऽन्य ॥

૨ આ ગાથા શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરકૃત યોગશાસ્ત્રના તૃતીય પ્રકાશની સ્વોપજ્ઞ ટીકા (પત્રાક ૧૭૧)મા સાક્ષીરૂપે આપવામા આવેલી છે

દાખલા તરીકે કાચા દહીં, કાચા દૂધ અને કાચી છાસની સાથે કઠોળ મેળવવાથી જીવોત્પત્તિ થાય છે,[1] એ વાત કેવળ આગમ-ગમ્ય છે અર્થાત્ કાચા ગોરસ સાથે કઠોળ મેળવતા તેમા તત્કાળ-અન્તર્મુહૂર્તમા જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચર્મચક્ષુથી જોઇ શકાય તેમ નથી તે માટે તો આગમ-નેત્ર આવશ્યક છે[2] હા, અલબત, કાલાન્તરે તે જીવો મોટા થતા તેનો સાવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષથી અનુભવ કરાય છે

એવી રીતે સઘન વાદળા જોઇ મેઘનુ અનુમાન કરવુ, ડહોળુ પાણી જોઇ વૃષ્ટિનું અનુમાન કરવુ, બગલા જોઇ જળાશયનો તર્ક કરવો, રૂપ જોઇ રસાદિનુ અનુમાન કરવુ ઇત્યાદિ હેતુગમ્યતા સૂચવે છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે તર્ક, અનુમાન જેવા પ્રમાણોને ઉડાવી દેવા, તે શાસ્ત્રકારોના ઉદ્દેશનુ ઉલ્લઘન કરવા બરાબર છે અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે ૪૬ મા પૃષ્ઠમા તો તર્કાતર્કિ પણ એક જાતનુ વાગ્યુદ્ધ છે અને તેથી એની દાઢમા ન ફસાવુ એમ જે સૂચવવામાં આવ્યુ છે તે શુ વિરોધ-જન્ય હકીકત નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્ર વિરોધ માટે અવકાશ નથી જ, આ તો આશયની અજ્ઞાત અવસ્થાને આભારી છે, પરિસ્થિતિ ન સમજ્યાનુ આ પરિણામ છે, કેમકે એ પૃષ્ઠમા **યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય**ના ૧૪૫ મા શ્લોક દ્વારા તર્કને જે મિથ્યાભિમાનનો હેતુ સંબોધવામા આવ્યો છે, તે શુષ્ક તર્કને ઉદ્દેશીને છે અર્થાત્ જ્યા કેવળ કણ્ઠશોષ થાય, જેનુ પરિણામ નીરસ આવે એવા શુષ્કવાદમા યાને વિતંડાવાદમા અને પરલોકાદિના બાધક

---

૧ આ વાતને શ્રીમેરુતુગસૂરિ **પ્રબન્ધચિન્તામણિ** (પૃ૦ ૯૧)મા સાક્ષીરૂપે નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા પુષ્ટ કરે છે—

" मुग्गमासाइपमुह विदिल कच्चम्मि गोरस पडइ ।
ता तसजीवुप्पत्ती भणंति दहिए तिदिणुवरिंव ॥ १ ॥ "

[मुद्गमाषादिप्रमुख द्विदल अपक्वे गोरसे पतति ।
तदा त्रसजीवोत्पात्त भणन्ति दध्नि त्रिदिनोर्ध्वरिते ॥]

આ સબધમા **પદ્મપુરાણ**મા એવો ઉલ્લેખ છે કે—

' गोरस माषमध्ये तु मुद्गादिके तथैव च ।
भक्षयेत् तद् भवेन्नूनं मासतुल्य युधिष्ठिर ! ॥ "

એટલે કે અડદ અને મગ વગેરેની સાથે (કાચુ) ગોરસ ખાવુ તે ખરેખર હે યુધિષ્ઠિર ! માસ ખાવા બરાબર છે

૨ **યોગશાસ્ત્ર**ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પત્રાક ૧૭૧)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" आमगोरससम्पृक्त-द्विदलादिषु ज तवः ।
दृष्टा केवलिभि सूक्ष्मास्तस्मान् तानि विवर्जयेत् ॥ '

[1]વિવાદમા એટલે કે જલ્પકથામા જે તર્કોનો ઉપયોગ થાય છે, તે જ તર્કો [2]દ્વેષના પોષક અને મિથ્યાભિમાનનુ કારણુ હોવાથી હેય છે[3] એ તો જે તર્કોથી જાતિ, [4]નિગ્રહસ્થાન, હેત્વાભાસને જોર મળતુ હોય તે તર્કો ત્યાજ્ય છે, બાકી જે તર્કોનો પ્રયોગ ધર્મવાદમા—વસ્તુ-સ્થિતિ જાણવાની જ ખાતર[5] ગુરૂ-શિષ્યો પરસ્પર કરે છે, તે તર્કો મિથ્યાભિમાનના હેતુ નથી જ, ઉલટા એ તો ધર્મના સાધનરૂપ છે[6] આથી એ સ્પુટ થાય છે કે જ્યા કેવળ જીતવાની અભિલાષાથી

---

૧ સ્થાનાગસૂત્રમા ૭ પ્રકારના વિવાદો બતાવ્યા છે વિવાદને ટીકાકાર ' જલ્પ-કથા ' તરીકે ઓળખાવે છે

૨–૫ આ સબધમા શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત વાદદ્વાત્રિશિકા અક્ષરે અક્ષર મનન કરવા હુ પાઠક-મહાશયને વિનવુ છુ, જોકે અહીં તો ફક્ત વાનગીરૂપે નિમ્ન-લિખિત શ્લોકો તેમજ તેનો ભાવાર્થ ઉપસ્થિત કરી સતોષ માનુ છુ

" ग्रामान्तरापगतयोरेकामिषसङ्गजातमत्सरयो ।
स्यात् सौ(ख ?)ख्यमपि शुनोर्भ्रात्रोरपि वादिनोर्न स्यात् ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ જુદા જુદા ગામથી આવી ચડેલા અને એક જ માસના ટુકડાની આસક્તિથી મત્સરી બનેલા એવા બે કૂતરાઓ વચ્ચે કદાચિત મિત્રતા સભવે, પરતુ વાદીઓ જો બે સગા ભાઇઓ પણ હોય, તોપણ તે બે વચ્ચે સખ્ય સભવતુ નથી

" अन्यत एव श्रेयास्यन्यत एव विचरन्ति वादिवृषा ।
वाक्सरम्भ क्वचिदपि न जगाद मुनि शिवोपायम् ॥ ७ ॥ "

અથાત્ કલ્યાણો અન્યત્ર છે અને વાદિ-વૃષભો બીજી તરફ જ વિચરે છે, મુનિએ તો વાણીના યુદ્ધને ક્યાએ કલ્યાણ (મોક્ષ)નો ઉપાય કહ્યો નથી

" परनिग्रहाध्यवसितश्चित्तैकाग्र्यमुपयाति त(य ?)द् वादी ।
यदि तत् स्याद् वैराग्ये न चिरेण शिव पदमुपयातु ॥ २८ ॥ "

અર્થાત્ બીજાઓનો નિગ્રહ કરવાના અધ્યવસાયવાળો વાદી જે ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવે છે, તેવી જો તે વૈરાગ્યમા મેળવે, તો ટુક સમયમા મોક્ષ-પદને પામે.

" ज्ञेय परसिद्धान्त स्वपक्षबलनिश्चयोपलब्ध्यर्थम् ।
परपक्षक्षोभणमभ्युपेत्य तु सतामनाचार ॥ १० ॥ '

અર્થાત્ પોતાના પક્ષના પરાક્રમની પ્રતીતિ માટે બીજાનો સિદ્ધાન્ત જાણવો (તે આવશ્યક અને ઇષ્ટ છે), પરતુ સામાના પક્ષને ક્ષોભ પમાડવા માટે તેનો સિદ્ધાન્ત જાણવો એ સજ્જનો માટે અનાચાર-દુરાચાર છે

૬ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ ૧૩ મા ધર્મવાદાષ્ટકમા કહે છે કે—

" विषयो धर्मवादस्य तत्तत्तन्त्रव्यपेक्षया ।
प्रस्तुतार्थोपयोग्येव धर्मसाधनलक्षण ॥ १ ॥ "

અર્થાત્ તે તે શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ ધર્મવાદનો વિષય પ્રસ્તુત અર્થને ઉપયોગી જ છે તેમજ ધર્મ-સાધનનુ તે લક્ષણ છે

વાદ-વિવાદ કરતો હોય—જ્યાં એક બીજાને પરાસ્ત કરવાના ઇરાદાથી [1]છળપૂર્વક તર્કાતર્કિ જેવું વાગ્યુદ્ધ આરંભાતું હોય, ત્યાં તર્કો જરૂર રાગ-દ્વેષનો હેતુ હોવાથી ભવ-વૃદ્ધિના કારણરૂપ છે અને એથી કરીને તે આદરણીય નથી અંતમાં આ કથનની પુષ્ટિ માટે તેમજ જેમના વાક્યોથી કોઇક પાઠક તર્કોને ઉડાવી દેવા તૈયાર થયા હોય, તેમની ભ્રાન્તિ દૂર કરવા માટે તે જ મહાત્મા સમર્થવાદી શ્રીહરિભદ્રસૂરિવરનું નિમ્ન-લિખિત આગમું વાદાષ્ટક ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે —

" शुष्कवादो विवादश्च धर्मवादस्तथाऽपरः ।
इत्येष त्रिविधो वादः कीर्तितः परमर्षिभिः ॥ १ ॥
अत्यन्तमानिना सार्धं क्रूरचित्तेन च दृढम् ।
धर्मद्विष्टेन मूढेन ' शुष्कवाद 'स्तपस्विनः ॥ २ ॥
विजयेऽस्यातिपातादि लाघवं तत्पराजयात् ।
धर्मस्येति द्विधाऽप्येष तत्त्वतोऽनर्थवर्धनः ॥ ३ ॥
लब्धिख्यात्यर्थिना तु स्याद् दुःस्थितेनामहात्मना ।
छलजातिप्रधानो यः स ' विवाद ' इति स्मृत ॥ ४ ॥
विजयो ह्यत्र सन्नीत्या दुर्लभ्यस्तत्त्ववादिनः ।
तद्भावेऽप्यन्तरायादि-दोषोऽदृष्टविघातकृत् ॥ ५ ॥
परलोकप्रधानेन मध्यस्थेन तु धीमता ।
स्वशास्त्रज्ञाततत्त्वेन ' धर्मवाद ' उदाहृतः ॥ ६ ॥
विजयेऽस्य फल धर्म-प्रतिपत्त्याद्यनिन्दितम् ।
आत्मनो मोहनाशश्च नियमात् तत्पराजयात् ॥ ७ ॥
देशाद्यपेक्षया चेह विज्ञाय गुरुलाघवम् ।
तीर्थकृज्ज्ञातमालोच्य वाद' कार्यो विपश्चिता ॥ ८ ॥ "[1]

---

૧ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે ન્યાય-દ્વાત્રિંશિકામાં નીચે મુજબ ૭ પ્રકારના વાક્-છળ ગણાવ્યા છે -

" प्राश्निकेश्वरसौमुख्य धारणाऽऽक्षेपकौशल्म ।
सहिष्णुता पर धार्ष्ट्यमिति वादच्छलानि षट् ॥ ३ ॥ "

અર્થાત્ પ્રશ્ન કરનારાની ઈશ્વર વિષયક સંમુખતા (સભ્ય અને સભાપતિનો સદ્ભાવ), ધારણા-શક્તિ, આક્ષેપ કરવામાં કુશળતા, સહનશીલતા અને અત્યંત ધૃષ્ટતા એ ૭ વાદ-છળ છે

૨ ' ०स्तथा पर इति वा । ३ सम्बोधनार्थे वा ।

४ फलविशेषण क्रियाविशेषण वा ।

૧ ભાષાંતર—મહર્ષિઓએ વાદના શુષ્કવાદ વિવાદ અને અપર (અથવા ઉત્તમ) ધર્મ-વાદ એમ ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે ૧

અનુમાન—

પ્રમાણ-મીમાંસામા અનુમાનનુ લક્ષણ **"સાધનાત્ સાધ્યવિજ્ઞાનમનુમાનમ્"** એમ આપ્યુ છે અર્થાત્ સાધન દ્વારા [1]સાધ્યનુ જે જ્ઞાન થાય તે '[2]અનુમાન' છે આના [3]પ્રત્યક્ષની

અતિશય અભિમાની, અત્યત ક્રૂર મનવાળા ધર્મના દ્વેષી અને મૂર્ખ એવાની સાથે તપસ્વીનો વાદ તે 'શુષ્કવાદ' છે ૨

એના ઉપર વિજય મેળવવામા એનુ મરણ, (વૈરનો અનુબધ) વગેરે અને તેનાથી પરાજય થતા પોતાના ધર્મની લઘુતા (નિન્દા, શાસનનો ઉચ્છેદ) એ પ્રમાણે બને પ્રકારથી પણ એ વાસ્તવિક રીતે (ભવ-ભ્રમણનુ કારણ હોવાથી) અનર્થની વૃદ્ધિ કરનાર છે ૩

(સુવર્ણ વગેરેના) લાભના અને કીર્તિના અભિલાષી, દરિદ્ર (અથવા માનસિક નિર્બળતાવાળા) તેમજ અનુદારની સાથેનો વાદ કે જેમા છળ, જાતિ મુખ્ય છે તે ' વિવાદ ' કહેવાય છે ૪

કેમકે અત્ર અર્થાત્ આ વિવાદમા સુન્દર નીતિપૂર્વક વિજય મેળવવો તે તત્ત્વવાદી માટે મુશ્કેલ છે તેના સદ્ભાવમા અર્થાત્ વિજય મળે તોપણ અદૃષ્ટ (પરલોક)નો વિઘાત કરનાર અન્તરાય (આજીવિકાનો ઉચ્છેદ) વગેર દોષ ઉદ્ભવે છે ૫

પરલોકને મુખ્ય ગણનાર-તેને સ્વીકારનાર, મધ્યસ્થ-કદાગ્રહથી મુક્ત, બુદ્ધિશાળી અને પોતાના શાસ્ત્રના તત્ત્વનો જાણકાર એવાની સાથેનો વાદ 'ધર્મવાદ' કહેવાય છે ૬

એના ઉપર જીત મળતા ધર્મનો સ્વીકાર વગેરે સ્તુત્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને એનાથી હારી જતા નક્કી આત્માના મોહનો વિનાશ થાય છે, પોતાની ભ્રાન્તિ દૂર થાય છે ૭

જગતમા દેશ (કાળ, રાજા, પ્રતિવાદી) વગેરેની અપેક્ષાએ ગુરુતા-લઘુતાનો ખ્યાલ કરી તેમજ તીર્થકરના દૃષ્ટાન્તની આલોચના કરી અર્થાત્ **મહાવીર** પ્રભુએ પ્રથમ સમવસરણગત પર્ષદાને છોડીને અન્યત્ર **ગૌતમસ્વામી** પ્રમુખ ગણધરો સાથે કેવી રીતે વાદ કર્યો હતો તે ધ્યાનમા રાખીને વિચક્ષણે વાદ કરવો જોઈએ ૮

૧ ' સાધ્ય ' શબ્દના બે અર્થો થાય છે (અ) અનુમેય એવો પર્યાયવાચી ધર્મ, અને આ) સાધ્યરૂપ ધર્મથી યુક્ત ધર્મી વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન કરતી વેળા પ્રથમ અર્થ કરવો અને અનુમાન-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયમા બીજો અર્થ કરવો એટલે પર્વત અગ્નિમાન્ છે ધૂમવાળો હોવાથી એમા વ્યાપ્તિ-ગ્રહણના સમયે ' અગ્નિ ' સાધ્ય છે, જ્યારે અનુમાન-જ્ઞાન કરતી વેળાએ ' પર્વત અગ્નિમાન્ છે ' એ સાધ્ય છે

૨ **ન્યાયપ્રવેશ**મા અનુમાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

' अनुमान लिङ्गादर्थदर्शनम् "

૩ ' જે આ આર્હત દર્શન દીપિકા ' એમ કહી આ ગ્રન્થ કોઇને બતાવવો તે ' પરાર્થ પ્રત્યક્ષ ' છે, જ્યારે સ્વાર્થ પ્રત્યક્ષનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ હોવાથી તે વિષે ઉલ્લેખ કરવો તે કરકકણને આરસી બતાવવા જેવુ ગણાય અને એ ઉલ્લેખ અપ્રાસગિક નહિ લેખાય કે પ્રત્યક્ષને કોઇ નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ કે દિગમ્બર તાર્કિકે પરાર્થ કહ્યુ હોય તેમ જણાતુ નથી કેમકે નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શનમા તેમજ બૌદ્ધ ગ્રન્થો પૈકી **ન્યાયપ્રવેશ**મા તથા **ન્યાયબિન્દુ**મા પણ અનુમાનને જ પરાર્થ કહેવામા આવ્યુ છે **તત્ત્વાર્થાધિ૦**ની ટીકા રચનારા દિગમ્બર આચાર્યો પૈકી **શ્રીપૂજ્યપાદે** તથા **શ્રીઅકલકદેવે** શ્રુતજ્ઞાનને પરાર્થ અને શ્રુત સિવાયના બીજા બધા જ્ઞાનો (અવધિજ્ઞાનાદિ)ને સ્વાર્થ જ ગણ્યા છે **શ્રીમાણિક્યનન્દી**એ પણ સ્વકૃત **પરીક્ષામુખ**મા અનુમાનને જ પરાર્થ ગણ્યુ છે આથી પ્રત્યક્ષને પણ પરાર્થ સમજવાનુ કાર્ય તો સ્વતન્ત્ર પ્રતિભાશાળી શ્વેતામ્બરાચાર્ય માટે જ ન નિર્માયુ હોય તેમ તે કાર્ય કરવાની **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે** પહેલ કરી છે અને એનુ અનુકરણ **પ્રમાણનય૦**મા થયેલુ છે

જેમ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બે પ્રકારો છે બીજાના સમજાવ્યા વિના પોતાની જ મતિથી સાધન અને વ્યાપ્તિના સ્મરણ દ્વારા જે અનુમાન કરાય છે તે ' [1]સ્વાર્થાનુમાન છે, જ્યારે બીજાને સમજાવવા માટે અનુમાન-[2]પ્રયોગ રજુ કરી તેને અનુમાન-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવુ તે ' [3]પરાર્થાનુમાન ' છે વિચાર કરતા જણાશે કે સ્વાર્થાનુમાનને કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરીને ' પરાર્થાનુમાન ' કહેવામા આવે છે એટલે ખરી રીતે અનુમાન સ્વાર્થ જ છે[4] આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આ અનુમાન સાધનનુ દર્શન અને વ્યાપ્તિનુ સ્મરણ થતા સ્ફુરે છે જેમકે કોઇક સ્થળે કોઇ મનુષ્યે ધૂમાડો જોયો. આ જોતા તેને ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિ હોવાનુ સ્મરણ થયુ એટલે કે જ્યા જ્યા ધૂમ હોય છે ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય છે એ વ્યાપ્તિ તેને યાદ આવી આથી આ સ્થળે અગ્નિ હોવો જોઇએ એમ તેણે અનુમાન કર્યુ આથી આ અનુમાન ધૂમરૂપ સાધનનુ દર્શન અને ધૂમ અને અગ્નિની વ્યાપ્તિના સ્મરણપૂર્વક છે એમ સુતરા સમજાય છે

સાધન—

સાધન કહો કે લિંગ કહો કે [5]હેતુ કહો તે એક જ છે એનુ લક્ષણ **પ્રમાણનય૦** (પ૦ ૩, સૂ૦ ૧૧)મા નીચે મુજબ આપવામા આવ્યુ છે —

" **निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः** "

અર્થાત્ અન્યથા જેની ઉપપત્તિ (ઘટવાપણુ) નહિ હોવાના નિર્ણયરૂપ લક્ષણવાળો એટલે કે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ થઇ શકે જ નહિ તે ' હેતુ ' કહેવાય છે બૌદ્ધોએ

---

૧ **પ્રમાણનય૦**(પ૦ ૩ ના નિમ્ન-નિખિત દશમા સૂત્રમા કહ્યુ પણ છે કે -

' **हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारकं साध्यविज्ञानं स्वार्थम्** "

૨ આ સબધમા આગળ ઉપર નિર્દેશ કરવામા આવનાર છે

૩ કહેવાની મતલબ એ છે કે શબ્દ-પ્રયોગથી બીજાના હૃદયમા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે સ્મરણ વગેરે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવુ તે ' પરાર્થ ' છે આ શબ્દ-પ્રયોગ પણ પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાન તરીકે ગણાય, પરંતુ તેમ કરતી વેળા ત્યા કાર્યમા કારણનો ઉપચાર છે એ ધ્યાનમા રાખવુ

૪ **દિગ્નાગ** પણ **પ્રમાણસમુચ્ચય** નામની એમની કૃતિમા સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ અનુમાનના બે પ્રકારો પાડે છે, પરંતુ પરાર્થ સબધમા વિશેષ પરીક્ષણ કરી એમ સૂચવે છે કે પરાર્થાનુમાન એ પોતાની પ્રતીતિનુ અન્યને ભાન કરાવવારૂપ છે એટલે વસ્તુત સ્વાર્થાનુમાન એવુ એક જ અનુમાન છે બૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રનો તામિલ ભાષામા લખાયેલ **મનિમેખલઇ** (Manimekhalai) ગ્રંથમા પરાર્થાનુમાન માટે કશો ઉલ્લેખ નથી. ત્યા સર્વ ઊહાપોહ સ્વાર્થાનુમાન પરત્વે છે જુઓ **ન્યાયાવતાર** (પૃ૦ ૧૧)

૫ " **हिनोति-गमयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टानर्थानिति हेतु** "
એમ **દશવૈકાલિક**ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૩૩)મા ઉલ્લેખ છે

હેતુના [1]પક્ષધર્મત્વ, [2]સપક્ષસત્ત્વ અને [3]વિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એમ ત્રણ લક્ષણો માન્યા છે, જ્યારે નૈયાયિકોએ આ ઉપરાત [4]અબાધિતત્વ અને [5]અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે વધારે લક્ષણો માન્યા છે, પરન્તુ આ લક્ષણો નિરાવશ્યક તેમજ દૂષિત હોવાથી જૈનોએ [6]અવિનાભાવ (અન્યથાનુપપત્તિ)-

---

૧ જેના વિષે અમુક વાત સાધવાની છે તે 'પક્ષ' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સાધ્ય-ધર્મથી યુક્ત ધર્મી તે 'પક્ષ' છે આ ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ હોય છે (અ) પ્રમાણથી, (આ) વિકલ્પથી અથવા (ઇ) ઉભયથી. જેમકે 'પર્વત' અગ્નિમાન્ છે, ધૂમવાન્ હોવાથી, એમા 'પર્વત' 'પ્રમાણથી' પ્રસિદ્ધ છે સર્વજ્ઞ છે, સર્વ દોષથી રહિત હોવાથી, એમા 'સર્વજ્ઞ' 'વિકલ્પથી' સિદ્ધ છે, કેમકે અત્ર વિકલ્પથી અર્થાત્ માનસિક અધ્યવસાયથી સર્વજ્ઞનુ અભિમાન કરીને તેની હૈયાતીનુ અનુમાન કરાય છે શબ્દ પરિણામી છે, કાર્યપણ્ હોવાથી એમા જે શબ્દો સાભળવામા આવે છે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જ્યારે અતીત અને અનાગત કાળના શબ્દો શ્રવણગોચર થતા નથી એટલે તે વિકલ્પથી સિદ્ધ છે આમ 'શબ્દ' પક્ષ અત્ર 'ઉભયથી' સિદ્ધ છે

પક્ષમા હેતુની હૈયાતી તે 'પક્ષધર્મતા' કહેવાય છે

પક્ષના સ્થાનમા બિરાજતો અને એથી પક્ષ જેવો જણાતો હોય છતા જે પક્ષનુ કાર્ય કરવામા અસમર્થ હોય તે 'પક્ષાભાસ' કહેવાય છે આના **ન્યાયબિન્દુ**ની જેમ **ન્યાયાવતાર**મા મુખ્યત્વે કરીને પાચ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે, જ્યારે **ન્યાયપ્રવેશ**મા તો એના પ્રકારોની સખ્યા નવની ગણાવી છે આ પાચ પ્રકારોને દૃષ્ટાન્તો દ્વારા વિચારીએ અપ્રતીત સદિગ્ધ કે ભ્રાન્ત વિષયનો જ નિર્ણય કરવો સમુચિત ગણાય તેમ છે, તો તેને મૂકીને સિદ્ધ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પક્ષ રજુ કરવો તે પ્રથમ પ્રકારનો પક્ષાભાસ છે જેમકે જેને વનસ્પતિમા ચૈતન્ય સિદ્ધ હોય-જેને એનો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હોય તેની સામે 'વનસ્પતિ સચેતન છે' એવો પક્ષ ઉપસ્થિત કરવો તે પ્રથમ પ્રકારનો પક્ષાભાસ છે બીજા પક્ષાભાસો અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી, અનુમાનથી, લોકથી અને સ્વવચનથી બાધિત છે 'અગ્નિ અનુષ્ણ (શીતળ) છે' આ પક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે 'પુનર્જન્મ નથી' એ અનુમાન-બાધિત પક્ષાભાસ છે, કેમકે પુનર્જન્મનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી એ બાધિત છે 'પરદારા ભોગ્ય છે' એમ કહેવુ તે લોક-વ્યવહારથી બાધિત છે 'મારી માતા વન્ધ્યા છે અથવા 'મારુ પ્રમાણ ભ્રાન્ત છે, એ સ્વવચનથી બાધિત પક્ષાભાસ છે કારણ કે જો માતા વન્ધ્યા હોય તો પોતે જન્મે જ ક્યાથી અને પોતે જ્યારે જન્મ્યો છે, તો માતા વન્ધ્યા છે એમ કેમ બને ? એવી રીતે જે પ્રમાણ હોય તે ભ્રાન્ત કેવી રીતે હોઇ શકે અને જો ભ્રાન્ત હોય તો તે પ્રમાણ કેમ કહવાય ? છતા એમ કહેવુ એ તો 'વ તો વ્યાઘાત છે

૨ અમુક વાત સિદ્ધ કરવાની હોય તે વખતે જે જે વસ્તુઓમા તે હોવાનો નિશ્ચય થઇ ગયો) હોય તે તે વસ્તુ 'સપક્ષ' કહેવાય છે જેમકે પર્વત અગ્નિમાન્ છે, ધૂમવાન્ હોવાથી એમા અગ્નિ સાધ્ય છે, પર્વત એ 'પક્ષ' છે અને રસોડા વગેરે સ્થળો કે જ્યા અગ્નિ હોવાનો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો છે તે રસોડા વગેરે 'સપક્ષ' છે ઉદાહરણમા હેતુનો સદ્ભાવ તે 'સપક્ષસત્ત્વ' છે

૩ અમુક વાત સિદ્ધ કરતી વેળા જે જે વસ્તુઓમા તે ન હોવાનો નિર્ણય થઇ ચૂક્યો હોય તે 'વિપક્ષ' ગણાય છે જેમકે ઉપર્યુક્ત અનુમાનમા સરોવર વગેરે, કેમકે આ સ્થળોમા અગ્નિ ન હોવાની પ્રતીતિ થઇ ગઇ છે વિપક્ષમા અવિદ્યમાનતા તે 'વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિ' છે

૪-૫ આનો ૧૯૫મા પૃષ્ઠમા વિચાર કરવામા આવ્યો છે

૬ આનું લક્ષણ **પ્રમાણમીમાંસા** (૧-૨-૧૦)મા એ આપવામા આવ્યુ છે કે—

"सहक्रमभाविनो सहक्रमभावनियमोऽविनाभाव "

રૂપ એક જ લક્ષણ માન્યુ છે, કેમકે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી હેતુ લક્ષિત ન હોવા છતા તે સાચો હેતુ હોવાનો કોઇ દાખલો આપી શકે તેમ નથી તેમજ એવો કોઇ અસત્ય હેતુ (હેત્વાભાસ) નથી કે જેમા અવિનાભાવ સબધ વિદ્યમાન હોય

પક્ષધર્મત્વને હેતુનુ લક્ષણ માનવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ ઉદ્ભવે છે જેમકે ' આકાશ ચન્દ્રવાળુ છે, જળમા ચન્દ્ર દેખાય છે તેથી ' આ અનુમાનમા જલગત ચન્દ્રનુ આકાશઅધિકરણ નથી એટલે હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઇએ એ વાત અર્થાત પક્ષધર્મત્વ અત્ર ઘટી શકતુ નથી છતા અનુમાન તો સાચુ છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ? [1] એટલે કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવા છતા અનુમાન સત્ય છે એ જ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ જાહેર કરે છે આથી પક્ષધર્મત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવુ ઉચિત નથી [2] વિશેષમા આ લક્ષણનો અસ્વીકાર કરવાથી વ્યધિકરણસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ માનવાની જરૂર રહેતી નથી એટલો લાભ થાય છે

વળી પક્ષધર્મત્વાદિ લક્ષણો અતિવ્યાપ્તિ નામના દોષથી પણ ગ્રસ્ત છે જેમકે ' કોઇ ગર્ભવતી પ્રમદાના પાચ પુત્રો હબસી જેવા કાળા હોવાથી તેનુ ગર્ભસ્થ સતાન શ્યામ હોવુ જોઇએ ' એ અનુમાનમા પક્ષધર્મત્વાદિ પાચે લક્ષણો ઘટી શકે છે, છતા આને કોઇ સાચુ અનુમાન કહેવા તૈયાર થશે ખરો ? આ વાત સ્ફુટ રીતે સમજાવવા આ અનુમાનનો સસ્કૃતમા **स गर्भस्थः पुत्रः श्यामः, तस्याः पुत्रत्वात्** એમ ઉલ્લેખ કરીએ અત્ર તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુ

અર્થાત સહભાવીનો એટલે કે એક સામગ્રીને અધીન એવા રૂપ અને રસનો વ્યાપ્ય અને વ્યાપકનો તથા શિશપાત્વ (શિશુ કે અશોક નામનું ઝાડ હોવાપણુ) અને વૃક્ષત્વનો જે સહભાવ-નિયમ તેમજ ક્રમભાવીનો એટલે કે કૃત્તિકાના અને શકટના ઉદયનો તથા કાર્ય અને કારણનો (ધૂમ અને અગ્નિનો) જે ક્રમભાવ-નિયમ તે 'અવિનાભાવ' છે પ્રકરણવશાત્ અત્ર સાધ્ય અને સાધનનો નિયમ સમજવો 'આ નિયમનો નિશ્ચય આપણે ૧૮૬મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ ' તર્ક 'થી થાય છે એ કાર્ય કરવાનું અનુમાનનુ ગજુ નથી, કેમકે અનુમાનને અવિનાભાવનો નિશ્ચય કરનાર તરીકે સ્વીકારતા અનવસ્થા તેમજ ઇતરેતરાશ્રય નામના દોષો ઉદ્ભવે છે

૧ આવા બીજા પણ ઉદાહરણો છે જેમકે (અ) સૂર્ય પૃથ્વીથી ઊંચે છે, પૃથ્વી ઉપર તેનો પ્રકાશ હોવાથી (આ) એક મુહૂર્ત પછી ગગનમા શકટ નક્ષત્રનો ઉદય થશે અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય હોવાથી (ઇ) માતાપિતા બ્રાહ્મણ છે, તેથી તેનો પુત્ર પણ બ્રાહ્મણ હોવો જોઇએ આ સબધમા **ભટ્ટે** પણ કહ્યુ છે કે—

" **पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन, पुत्रब्राह्मणताऽनुमा ।**
सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥ १ ॥ "

(જુઓ **પ્રમાણમીમાંસા**ની વૃત્તિનું ૭૯ મુ પાનુ)

૨ અને કોઇ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે હેતુના લક્ષણ તરીકે પક્ષધર્મત્વ નહિ સ્વીકારવાથી ' આ મહેલ ધોળો છે, કાગડાઓ કાળા હોવાથી ' એવુ અનુમાન પણ સાચુ માનવુ પડશે, તો એ વાત યુક્તિ-સગત નથી, કેમકે કાકની કૃષ્ણતા પ્રાસાદની ધવલતા સાથે અવિનાભાવરૂપ સબધથી રહિત છે તેથી આ હેતુ અસત્ય છે અને એથી કરીને આ અનુમાન પણ અસત્ય છે—અનુમાનાભાસ છે, નહિ કે પક્ષધર્મત્વનો અભાવ હોવાથી

પક્ષનો ધર્મ છે, એટલે પક્ષધર્મત્વથી આ હેતુ મણ્ડિત છે[1] વર્તમાન પાંચ પુત્રોરૂપ સપક્ષમા પણ વિદ્યમાન છે એટલે સપક્ષસત્ત્વથી હેતુ અલકૃત છે વળી અશ્યામરૂપ[1] વિપક્ષમા હેતુ વર્તતો નથી એટલે એ વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિથી અલકૃત છે[1] (એવી રીતે તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુમા અબાધિતત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ રહેલા છે) આ પ્રમાણે હેતુના પાચે લક્ષણો હોવા છતા આ હેતુને સાચો હેતુ કોણ કહે ? એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે હેતુ પાચ લક્ષણોથી લક્ષિત હોય તે જ સત્ય છે એ કથન અસત્ય છે ખરી રીતે સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ ન થઇ શકતી હોય તે જ સત્ય હેતુ છે—સાચુ સાધન છે અને એ દ્વારા સત્ય અનુમાન સ્ફુરે છે

અત્ર એ સ્ફુટ કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે અવિનાભાવરૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હેતુમા અબાધિતત્વ હોય જ છે, એવો હેતુ કદાપિ બાધિત હોતો નથી એટલા માટે જ અબાધિતત્વ લક્ષણ સ્વીકારવાની કશી જરૂરિયાત નથી આ વાત 'અગ્નિ અનુષ્ણ છે, દ્રવ્ય હોવાથી' એ ઉદાહરણ દ્વારા વિચારીએ અત્ર દ્રવ્યત્વરૂપ હેતુ અગ્નિમા બરાબર વિદ્યમાન છે, માટે તેને બાધિત કેમ કહેવાય ? અલબત પક્ષમા સાધ્ય (પ્રત્યક્ષ)બાધિત છે, કેમકે અગ્નિમા અનુષ્ણતાનો અભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે ત્યારે શુ પ્રકૃત હેતુ સાચો છે ? સાચો કોણ કહે છે ? સાધ્યના દોષથી તેને દૂષિત ગણવો વ્યાજબી નથી એ જ અમારૂ કથન છે, કેમકે પખાલીના દોષથી પાડાને દૂષિત ગણવો એ ક્યાનો ન્યાય ? બાકી અવિનાભાવના અભાવથી તો આ હેતુ દૂષિત છે જ

અસત્પ્રતિપક્ષત્વને હેતુના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારવુ એ વ્યર્થ કલ્પના છે, કેમકે જો હેતુ અવિનાભાવથી ભાવિત હશે, તો તેની સાથે પ્રતિપક્ષની સભાવના સભવી શકતી જ નથી આ ઉપરથી એ સુતરાં સિદ્ધ થાય છે કે હેતુના ત્રણ કે પાચ લક્ષણો માનવા ન પ્રેરાતા અવિનાભાવરૂપ એક અસાધારણ લક્ષણ માનવુ એ જ વિચક્ષણતા છે

હેતુના પ્રકારો—

સ્થાનાગ (સૂ૦ ૩૩૮)મા હેતુના ચાર પ્રકાર ત્રણ રીતે દર્શાવ્યા છે: (અ) (૧) યાપક, (૨) સ્થાપક, (૩) વ્યસક અને (૪) લૂષક, (આ) (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન અને (૪) શબ્દ, (ઇ) (૧) [2]अस्ति तत् अस्ति सः, (२) [3]अस्ति तत् नास्ति सः, (૩)

---

૧ અત્ર કોઇ શકા ઉઠાવે કે ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમા વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિ નિશ્ચિત નથી કેમકે શ્યામત્વ વિનાનો તેનો પુત્ર ન જ હોય એવો ચોક્કસ નિયમ નથી તો આનો ઉત્તર એ છે કે 'આ તો ભાવતુ હતુ ને વૈદે કહ્યુ' તેના જેવુ થયુ, કેમકે આનુ નામ અવિનાભાવ નહિ તો બીજુ શુ ? આ અવિનાભાવની ગેરહાજરીના પ્રભાવથી જ પ્રકૃત હેતુ અસત્ ઠરે છે વિશેષમા આથી કરીને તો સપક્ષસત્ત્વને અગત્યનુ લક્ષણ ગણવુ નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે આથી જો વિપક્ષ-વ્યાવૃત્તિના નિશ્ચયને હેતુનું લક્ષણ માનતા હો તો અવિનાભાવમા જ તે અતર્ગત થઇ જાય છે

૨ અમુક એક પદાર્થ છે, વાસ્તે અમુક બીજો પદાર્થ પણ છે જેમકે ધુમાડો છે, માટે અગ્નિ છે જ

૩ અમુક એક પદાર્થ છે, માટે તેનો વિરોધી બીજો પદાર્થ નથી જ જેમકે અગ્નિ છે, માટે ઠડી નથી જ,

[1]**नास्ति तत् अस्ति सः** અને (૪) [2]**नास्ति तत् नास्ति स.**[3] આ પ્રકારો પૈકી મધ્યમ પ્રકાર સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી બાકીના પ્રકાર સબધી આપણે થોડોક વિચાર કરીશુ ખૂબવિશેષણવાળા હેતુનો પ્રયોગ કરવો કે જેથી પ્રતિવાદી તે ઝટ સમજી ન જાય અને એથી તેને દૂષિત ઠેરવતા તેને વાર લાગે આવા હેતુની મદદથી વાદી કાલ–યાપન કરી શકે–વખત વીતાડી દે આ પ્રમાણે જે હેતુ કાલ–યાપનમા કામ લાગે તે ' યાપક ' કહેવાય છે પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિ હોવાને લીધે જે હેતુ પોતાના સાધ્યને જલદી સ્થાપે તે ' સ્થાપક ' કહેવાય છે જે હેતુ પ્રતિવાદીને ભૂલાવામા નાખે–વ્યામોહ ઉપજાવે તે 'વ્યસક' છે વ્યસક હેતુથી પ્રાપ્ત થયેલી આપત્તિને દૂર કરનારો હેતુ ' લૂષક ' કહેવાય છે[4]

---

૧ અમુક એક પદાર્થ નથી, માટે તેનો વિરોધી પદાર્થ છે જ જેમકે અગ્નિ નથી, માટે શીત છે જ

૨ અમુક એક પદાથ નથી, વાસ્તે બીજો અમુક પદાર્થ પણ નથી જેમકે અહીં ઝાડ નથી માટે સીસમ પણ નથી

૩ આ ચારેનુ વિસ્તૃત વિવેચન **પ્રમાણનય**૦(પ૦ ૩, સૂ૦ ૬૭)થી શરૂ થાય છે

૪ આ ચારેના ઉદાહરણો **સ્થાનાગ**ની ટીકામા આપેના છે વિશેષમા ટીકાકારે નિર્યુક્તિના આધારે નાની નાની કથાઓ આપી આ વાતને વિશદ બનાવી છે આ કથાઓ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે —

(અ) કોઇ અપતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના પતિને વિદેશ મોકલવા માટે એમ કહ્યુ કે તમે ઉજ્જૈન જાઓ ત્યા ઊંટની એક એક લીડીનો એક એક રૂપિયો ઉપજે છે આ સાભળી ને વેચવા માટે ત્યા ગયો એટલે પેલી કુલટાએ પોતાના જાર સાથે કાલ-યાપન કર્યું

(આ) એક લુચ્ચો પરિવ્રાજક ગામે ગામ ફરતો હતો અને લોક–મધ્યમા આપેલુ દાન ફળ-દાયક છે એમ કહી લોકોને છેતરી તેની પાસેથી દાન લેતો હતો આ જોઇ એક શ્રાવકે તેને કહ્યુ કે લોકોનો મધ્ય ભાગ તો એક જ છે તે અનેક ગામમા ક્યાથી સભવે ? આથી પરિવ્રાજકની લુચ્ચાઇ પકડાઇ ગઇ

(ઇ–ઈ) આ બે કથામા દ્વિઅર્થી બે શબ્દો આવે છે (૧) શકટતિત્તિરિ અને (૨) તર્પણ લોડિકા વક્તા જે અર્થ સૂચવવા માગે છે, તેનાથી પ્રતિપક્ષી ઉલટો અર્થ કરે છે શકટતિત્તિરિના (૧) ગાડામા આણેલ તેતર અને (૨) ગાડા સહિત તેતર એમ બે અર્થો છે એવી રીતે તર્પણાલોડિકાના પણ (૧) સાથવામા પાણી મેળવવુ તે (જલમિશ્રિત સકથુ) અને (૨) તેનુ મિશ્રણ કરનારી નારી એમ બે અર્થો છે

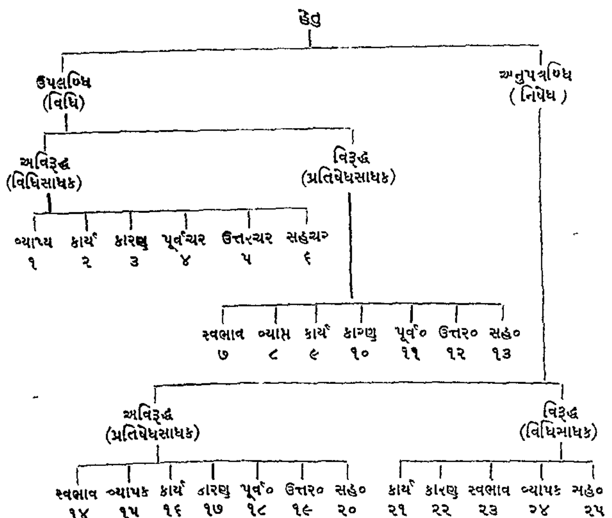
તેતરવાળુ ગાડુ લઇને એક માણસ જતો હતો તેને એક ધૂર્તે પૂછ્યુ કે આ શકટતિત્તિરિનો શો ભાવ છે ? પેલાએ ઉત્તર આપ્યો કે તર્પણલોડિકા ધૂર્તે કેટલાક માણસોને ભેગા કરીને કહી સભળાવ્યુ કે આ ગાડાવાળો મને શકટતિત્તિરિ (ગાડા સહિત તેતર) તર્પણલોડિકાથી આપવાનુ કહે છે એ મૂલ્ય હુ આપવા તૈયાર છુ, વાસ્તે મને ગાડુ અને તેતર બને મળવા જોઇએ આ સાભળી ગાડાવાળો ગભરાઇ ગયો, પરતુ એક બીજા ધૂર્તે તેને શાત કર્યો આના સમજાવ્યા મુજબ ગાડાવાળાએ પ્રથમ ધૂર્તને કહ્યુ કે તુ તર્પણલોડિકા લાવ અને શકટતિત્તિરિ લે ધૂર્તે તરત જ પોતાની સ્ત્રીને તર્પણલોડિકા તૈયાર કરી શકટતિત્તિરિ લેવા કહ્યુ આ સ્ત્રી સાથવામા પાણી મેળવવા બેઠી કે તરત જ પેલા ગાડાવાળાએ તેને ઉપાડી અને કહ્યુ કે હુ આ તર્પણલોડિકા લઇને તને શકટતિત્તિરિ આપુ છુ આ સાભળી પ્રથમ ધૂર્તે શકટતિત્તિરિ આપવાની વાત કાઢી જ નહિ

આ વાતનો પ્રથમ ભાગ વ્યસક હેતુના ઉદાહરણરૂપ છે, જ્યારે પાછલો ભાગ લૂષકના દૃષ્ટાંતરૂપ છે

તૃતીય પ્રકારની આલોચના—

તૃતીય પ્રકારની સ્થૂલ રૂપરેખા ટિપ્પણમા આલેખી છે, જ્યારે એનુ થોડુંક વિવેચન નીચે મુજબ રજુ કરાય છે

હેતુના ઉપલબ્ધિ–હેતુ અને અનુપલબ્ધિ–હેતુ એમ બે ભેદો પડે છે વળી આ પ્રત્યેકના વિધિ અને [1]નિષેધની અપેક્ષાએ બબ્બે પ્રભેદો પડે છે તેમા વળી આ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે એ વાત નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે —

[1] જેમ વિધિ સત્તાવાચક છે તેમ નિષેધ અસત્તા(અભાવ)વાચક છે આ અભાવના જૈન શાસ્ત્રમા (અ) પ્રાગભાવ, (આ) પ્રધ્વસાભાવ, (ઇ) ઇતરેતરાભાવ અને (ઈ) અત્યન્તાભાવ એમ ચાર પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે જે પદાર્થની નિવૃત્તિ જ થતા જે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, તે પદાર્થ તે કાર્યનો 'પ્રાગભાવ સમજવો અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કોઇ પણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તે પદાર્થનો જે અભાવ હોય છે, તે તે પદાર્થનો 'પ્રાગભાવ' છે જેમકે માટીના પિણ્ડાકાર પરિણામની નિવૃત્તિ થતા અર્થાત્ તેની તિરોભાવ દશામા ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વેનો માટીનો પિણ્ડ તે ઘટનો 'પ્રાગભાવ' છે આ પ્રાગભાવ અનાદિકાળનો છે, તેમ છતા જે સમયે ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમયે તેનો

આ પ્રમાણે હેતુના જે ૧૨ પ્રકારો પડે છે, તે પ્રત્યેકનુ ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે

સાધ્યની સાથે સબંધ ધરાવનાર અવિરુદ્ધ એવા વિધિસાધક છ હેતુઓ અને તેના દૃષ્ટાન્તો—

(૧) શબ્દ પરિણામી છે, કાર્ય હોવાથી (પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન નહિ થતો હોવાથી) અત્ર પરિણામીનુ ક્ષેત્ર કાર્યના ક્ષેત્રથી મોટુ છે એટલે કાર્યત્વ વ્યાપ્ય છે

(૨) પર્વત અગ્નિમાન્ છે, ધૂમવાન્ હોવાથી અત્ર ધૂમ અગ્નિનુ કાર્ય હોવાથી આ કાર્ય-હેતુ છે

(૩) વરસાદ પડશે, વિશિષ્ટ મેઘની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી અત્ર વિશેષ પ્રકારનુ વાદળુ એ કારણ છે અને વૃષ્ટિ એ કાર્ય છે એટલે આ કારણ-હેતુ છે

(૪) શકટનો ઉદય થશે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય થયેલો હોવાથી કૃત્તિકાના ઉદય પછી એક મુહૂર્ત વીત્યા બાદ શકટનો ઉદય થાય છે એવો નિયમ છે અથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ શકટના ઉદયની પૂર્વેનો છે એટલે અત્ર હેતુ ' પૂર્વચર ' છે

(૫) ભરણિનો ઉદય થઇ ગયો છે, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય હોવાથી ભરણિનો ઉદય થયા પછી એક મુહૂર્તે કૃત્તિકાનો ઉદય થાય છે આથી કૃત્તિકાનો ઉદય એ ' ઉત્તરચર ' હેતુ છે

(૬) બીજોરૂ રૂપવાળુ છે, રસવાળુ હોવાથી રૂપ અને રસ સહભાવી હોવાથી આ 'સહચર' હેતુ છે

નિષેધરૂપે સાધ્યને સિદ્ધ કરનારા વિધિરૂપ હેતુના છ પ્રકારો અને તેના ઉદાહરણો—

(૭) સર્વથા એકાન્ત સ્વરૂપવાળી કોઇ વસ્તુ નથી, અનેકાન્તની ઉપલબ્ધિ હોવાથી

(પ્રાગભાવનો) નાશ થાય છે આથી સમજાય છે કે દરેક અનાદિ પદાર્થ નાશરહિત છે એમ માનવુ અસગત છે

જે ઉત્પન્ન થના જે કાર્યનો અવશ્ય વિનાશ થાય, તે તે કાર્યનો 'પ્રધ્વસાભાવ' કહેવાય છે જેમકે ઘડો ફોડીને કપાલ બનાવતા તે કપાલરૂપ કાર્યમા ઘટનો પ્રધ્વસરૂપ અભાવ જોવાય છે માટે કપાલ તે ઘટનો પ્રધ્વસાભાવ છે અર્થાત્ કપાલની આવિર્ભાવ દશામા ઘટની જે તિરોભાવરૂપ અવસ્થા તેને-કપાલના આવિર્ભાવને ઘટનો પ્રધ્વસાભાવ જાણવો ઘટનો ધ્વસ અત વિનાનો છે કેમકે ફુટેના ઘટ માથી એનો એ જ ઘટ ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી. એટલે કે આદિમાન્ ધ્વસ નાશરહિત હોઇ વાસ્તે દરેક આદિમાન્ પદાર્થ નાશવત જ છે એમ માનવુ યુક્તિ-વિકલ છે

એક સ્વભાવથી બીજા સ્વભાવની વ્યાવૃત્તિ તે ' ઇતરેતરાભાવ ' છે આને ' અન્યોન્યાભાવ ' તેમજ 'અન્યાપોહ' પણ કહેવામા આવે છે જેમકે ઘટના સ્વભાવથી પટનો સ્વભાવ જુદો છે, વા તે ઘટ અને પટ ભિન્ન છે એટલે ઘટનો પટમા અને પટનો ઘટમા ઇતરેતરાભાવ છે

અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એ ત્રણે કાળની અપેક્ષાએ એકતારૂપ પરિણામની વ્યાવૃત્તિ તે અત્યન્તાભાવ છે જેમ ચેતનનો અચેતનમા, અચેતનનો ચેતનમા ભવ્યત્વનો અભવ્યત્વમા ઇત્યાદિ

૧ આ સર્વ પ્રકારો સ્વતંત્ર છે એમ **પ્રમાણનય૦**ના તૃતીય પરિચ્છેદ જોવાથી જણાય છે વિશેષમા આ સબધમા **જૈનતર્કપરિભાષા** (પત્રાક ૧૨૩-૧૨૪) તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો નિરર્થક નહિ થાય.

(૮) આ વ્યક્તિને તત્ત્વનો નિશ્ચય થયો નથી, તેમા સંદેહ હોવાથી અત્ર સંદેહ અનિશ્ચયથી વ્યાપ્ત છે

(૯) આ વ્યક્તિનો ક્રોધ શમ્યો નથી, તેના વદનમા વિકાર હોવાથી અત્ર વદનનો વિકાર એ અનુપશમનુ કાર્ય છે

(૧૦) આ વ્યક્તિનુ વચન અસત્ય નથી, તેનુ જ્ઞાન રાગ-દ્વેષાદિ કલકથી રહિત હોવાને લીધે અસત્યનુ કારણ રાગ-દ્વેષાદિ કલક છે એટલે આ કારણ-હેતુ છે

(૧૧) મુહૂર્ત પછી પુષ્પતારાનો ઉદય થશે નહિ, રોહિણીનો અત્યારે ઉદય થયેલો હોવાથી

(૧૨) મુહૂર્ત પૂર્વે મૃગશિરનો ઉદય થયો હતો નહિ, અત્યારે પૂર્વફલ્ગુનીનો ઉદય હોવાથી

(૧૩) આ મહાનુભાવનુ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન નથી, સમ્યગ્દર્શનથી તે વાસિત હોવાથી અત્ર સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનની સહચરતા છે

પ્રતિષેધદ્યોતક અવિરુદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુના દૃષ્ટાન્તો—

(૧૪) આ સ્થળે ઘડો નથી, નેત્રાદિ સામગ્રી હોવા છતા તેનુ દર્શન નહિ થતુ હોવાથી

(૧૫) આ પ્રદેશમા કેરીનુ ઝાડ નથી, કોઇ પણ વૃક્ષની ઉપલબ્ધિ નહિ હોવાથી

(૧૬) અહીં અપ્રતિહત સામર્થ્યવાળુ બીજ નથી, અંકુરના દર્શન નહિ થતા હોવાથી

(૧૭) આ વ્યક્તિમા પ્રશમ, સવેગ, ઇત્યાદિ ભાવો નથી, સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ હોવાથી

(૧૮) મુહૂર્ત પછી સ્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય થશે નહિ, અત્યારે ચિત્રા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ જોવાતો હોવાથી

(૧૯) મુહૂર્ત પૂર્વે ભરણીનો ઉદય થયો હતો નહિ, અત્યારે કૃત્તિકાનો ઉદય નહિ થયેલો હોવાથી

(૨૦) આ વ્યક્તિનુ જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, તેનામા સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી.

વિધિસાધક વિરુદ્ધ અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુના દૃષ્ટાન્તો—

(૨૧) આ વ્યક્તિમા રોગનો અતિશય છે, આરોગ્યના વ્યાપારના ચિહ્નોની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

(૨૨) આ પ્રાણીને કષ્ટ છે, ઇષ્ટ સયોગનો અભાવ હોવાથી

(૨૩) સમસ્ત વસ્તુઓ અનેકાન્ત-સ્વભાવવાળી છે, એકાન્ત સ્વભાવની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

(૨૪) અહીં છાયા છે, ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

(૨૫) આનુ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ હોવાથી

હેત્વાભાસ—

હેતુના સ્થાનમા યોજાયેલો હોવાથી હેતુ જેવો જણાય, પરતુ ખરી રીતે સત્ય નિર્ણય કરવામા જે કામ ન લાગે તે 'હેત્વાભાસ' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો હેતુનુ અવિનાભાવરૂપ લક્ષણ જે હેતુમા ન હોય તે 'હેત્વાભાસ' કહેવાય છે એટલે કે અન્યથાનુપપત્તિરૂપ લક્ષણની પ્રતીતિ ન હોય કે તેમા સશય રહેતો હોય કે તેનો ચોખ્ખો વિપર્યાસ જણાતો હોય

ત્યારે 'હેત્વાભાસ'નુ ઉત્થાન થાય છે આ હેત્વાભાસના (૧) અસિદ્ધ, (૨) વિરૂદ્ધ અને (૩) અનૈકાન્તિક (વ્યભિચારી) એમ ત્રણ પ્રકારો છે આ વાત જૈન તાર્કિકોને જ સમત છે એમ નથી, કિન્તુ **ન્યાયપ્રવેશ ન્યાયબિન્દુ** અને **પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય**મા પણ આ જ ત્રણ પ્રકારો છે. આથી ગૌતમે-નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલ કાલાતીત (બાધિત) અને સત્પ્રતિપક્ષ નામના બે અધિક હેત્વાભાસો વૈશેષિક, બૌદ્ધ કે જૈન ગ્રન્થમા મૂળ ક્રમમા નથી એમ ફલિત થાય છે

પરાર્થાનુમાન માટે આવશ્યક અવયવો—

વ્યુત્પન્નમતિવાળા, નિપુણ યા તજ્જ્ઞ શ્રોતાને માટે તો હેતુને પ્રતિપાદન કરનારૂ વચન યાને હેતુ-પ્રયોગ એમ એક જ અવયવ અનુમાનાર્થે પર્યાપ્ત છે તેના માટે પક્ષપ્રયોગાદિની આવશ્યકતા નથી હેતુનો પ્રયોગ તથોપપત્તિ વડે અને અન્યથોપપત્તિ વડે એમ બે પ્રકારે થાય છે, પરન્તુ ધ્યાનમા રાખવુ કે એથી એ બે પ્રકારમા અર્થ-ભેદ છે એમ નહિ, કિન્તુ એક જ ભાવની વિધિ-નિષેધરૂપ બે બાજુનુ સૂચન કરનારી શબ્દ-રચનામા ભિન્નતા છે[1] સાધ્યની હૈયાતી હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ (ઘટવાપણુ) તે 'તથોપપત્તિ' છે, જ્યારે અન્યથા એટલે સાધ્ય ન હોય ત્યારે-તેના અભાવદશામા હેતુની ઉપપત્તિ તે 'અન્યથોપપત્તિ' છે આ બને હેતુ-પ્રયોગની આવશ્યકતા નથી, શ્રોતાને સાધ્યની પ્રતીતિ ગમે તે એક હેતુ-પ્રયોગ દ્વારા થઈ ગઈ હોય તો અન્ય પ્રયોગની જરૂર નથી સાધન વડે સાધ્ય કયા સિદ્ધ કરવુ એથી અજ્ઞાત મન્દમતિ માટે અર્થાત્ પક્ષજ્ઞાનથી વચિત પ્રતિવાદીની અપેક્ષાએ પક્ષનો પ્રયોગ આવશ્યક છે, કેમકે વાદીએ સાચા હેતુનો પ્રયોગ કર્યો હોય, છતા પક્ષથી અજ્ઞાત પ્રતિવાદી તેને વિપક્ષમા વર્તમાન ગણી હેતુને વિરૂદ્ધ હોવાની શકા કરે

આવી રીતે વિચારના મન્દતર બુદ્ધિવાળા માટે [2]દૃષ્ટાન્તની પણ જરૂર છે, કારણ કે જે

---

૧ દાખલા તરીકે 'શરીરે સુખી તે સુખી સર્વ વાતે' એ કથન અને 'શરીરે દુખી તે દુખી સર્વ વાતે' એ કહેવતમા પ્રથમ પ્રયોગ વિધિસ્વરૂપી છે અને દ્વિતીય નિષેધાત્મક છે, કિન્તુ તે બેના અર્થમા કઇ ભેદ-ભાવ નથી. પર્વત અગ્નિમાન્ હોવો જોઇએ, કેમકે અગ્નિનું અસ્તિત્વ હોય તો જ ધૂમનુ અસ્તિત્વ ઘટી શકે એ કથન અને પર્વત અગ્નિમાન્ હોવો જોઇએ કેમકે અગ્નિ ન હોય તો ધૂમનુ અસ્તિત્વ ન બધ બેસે એ કથનમા અર્થ-ભેદ નથી પરતુ એક જ સ્વરૂપને દર્શાવનારી શબ્દ-રચના ભિન્ન છે

૨ દૃષ્ટાન્ત કહો કે ઉદાહરણ કહો કે જ્ઞાત કહો તે એક જ છે **સ્થાનાગ** (સૂ૦ ૩૩૮)મા જ્ઞાતના (અ) આહરણ (આ) આહરણતદ્દેશ (ઇ) આહરણતદ્દોષ અને (ઈ) ઉપન્યાસોપનય એમ ચાર પ્રકારો દર્શાવ્યા છે નિક્ષેપમા ત્યા આ પ્રત્યેકના પણ ચાર ચાર અવાતર ભેદો બતાવવામા આવ્યા છે જેમકે આહરણના (અ) અપાય (આ) ઉપાય (ઇ) સ્થાપનાકર્મ અને (ઈ) પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી. આ છેલ્લા બે ભેદો તો ન્યાય-વાક્યના અગભૂત દૃષ્ટાન્તો જ છે એમ તેના નીચે મુજબના સ્વરૂપથી સમજાય છે —

કોઇ અનિષ્ટ પ્રસગ ખડો કરવામા આવ્યો હોય તેને જે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દૂર કરી ઇષ્ટ તત્ત્વનુ સ્થાપન કરાય, તે દૃષ્ટાન્ત સ્થાપનાકર્મ છે આનુ ઉદાહરણ એ છે કે ધારો કે શબ્દને કૃતકત્વ હેતુની મદદથી અનિત્ય સિદ્ધ કરનારા વાદીને કોઇ પ્રતિવાદી કહે કે વર્ણાત્મક શબ્દ નિત્ય છે, વર્ણને નિત્ય ગણેલા હોવાથી ત્યા કૃતકત્વનો અભાવ હોવાથી આ પ્રમાણે વાદીના હેતુમા વ્યભિચારરૂપ અનિષ્ટ પ્રસગ આવતા વાદી પોતાના હેતુના સમર્થનાર્થે એમ કહે કે વર્ણાત્મક શબ્દ અનિત્ય છે પોતાના કારણના ભેદથી ભિન્ન

પ્રતિવાદી વ્યાપ્તિના સબંધને ભૂલી ગયો હોય તેને તેનું સ્મરણ કરાવવામાં આ પ્રયોગ ઉપયોગી છે

દૃષ્ટાન્તને વિષે હેતુની યોજના કરવાથી જે અજ્ઞાત હોય એવા જડમતિ માટે ઉપનય પણ આવશ્યક અંગ છે સાધ્યના આધારરૂપી ધર્મીમાં હેતુનો જે ઉપસંહાર કરવો તે 'ઉપનય' છે એમ **પ્રમાણનય૦** (પ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત ૪૯ મા સૂત્ર ઉપરથી જોઇ શકાય છે —

" हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः "

સાધ્ય-ધર્મને ફરીથી પક્ષમાં ઘટાવવો તે [1]નિગમન છે એમ **પ્રમાણનય૦**ના નિમ્ન-લિખિત-

" साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् "

—અનન્તર સૂત્ર ઉપરથી જાણી શકાય છે આ પ્રમાણે આપણે [2]પક્ષપ્રયોગાદિ [3]પાંચ

હોવાથી, ઘડાની જેમ આ પ્રમાણે ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી અનિષ્ટ પ્રસંગને દૂર કરી હેતુનું સમર્થન થાય છે, વાસ્તે આ ઉદાહરણ 'સ્થાપના-કર્મ' છે

પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી એટલે અનિષ્ટ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા તેનો તત્કાળ નાશ કરવા આપવામાં આવેલું ઉદાહરણ જેમકે કોઈએ કહ્યું કે આત્મા અકર્તા છે, અમૂર્ત હોવાથી, આકાશની જેમ. આ જૈન વાદીને અનિષ્ટ પ્રસંગ છે એટલે તે તરત જ એના પ્રતીકાર તરીકે એમ કહે કે આત્મા કથંચિત્ મૂર્ત હોવાથી કર્તા છે, દેવદત્તની પેઠે અત્ર દેવદત્તનું દૃષ્ટાન્ત ઉપર્યુક્ત અનિષ્ટ પ્રસંગનું તરત જ નિવારણ કરે છે, વાસ્તે આ ઉદાહરણ 'પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી' છે

બાકીના ભેદ-પ્રભેદો પ્રસ્તુતમાં અનુપયોગી હોવાથી તેની રૂપરેખા અત્ર ન આલેખતા તેના જિજ્ઞાસુને **સ્થાનાંગ** તેમજ તેની શ્રી**અભયદેવ**સૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૫૩-૨૬૨) જોવા ભલામણ છે

દૃષ્ટાન્ત પણ પક્ષ અને હેતુની જેમ અશુદ્ધ હોઇ શકે છે એવા દૃષ્ટાન્તને 'દૃષ્ટાન્તાભાસ' કહેવામાં આવે છે આના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યની અપેક્ષાએ બે ભેદો પડે છે આ ભેદોની સંખ્યા પરત્વે જૈન-અજૈન તાર્કિકોમાં મત-ભેદ છે **ન્યાયપ્રવેશ**માં પ્રત્યેકના પાંચ પાંચ પ્રકાર, **પ્રશસ્ત પાદભાષ્ય**માં તેમજ **ન્યાયાવતાર**માં ૬ ૬ અને **ન્યાયબિન્દુ** તથા **પ્રમાણનય૦** (પ૦ ૬, સૂ૦ ૫૮, ૬૯)માં નવ નવ પ્રકારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ગ્રન્થનું કલેવર વધી જવાના ભયથી આ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ ન કરતા તેના જિજ્ઞાસુને **ન્યાયકુસુમાંજલિ**નું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૩૭-૧૪૭) જોવા વિનતિ છે

૧ અત્ર એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે કે **અક્ષપાદે** નિગમનનું "**हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं**" (૧-૧-૩૯) એવું જે લક્ષણ આપ્યું છે, તે જ **દશ૦નિર્યુક્તિ** (ગા૦ ૧૪૪)માં થોડા ફેરફાર સાથે "**दसमो पस अवयवो पइन्नहेऊ पुणो वयणं**" રૂપે દેખાય છે

૨ પક્ષપ્રયોગનું બીજું નામ 'પ્રતિજ્ઞા' છે, કેમકે એમાં સાધ્યનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે **પ્રમાણમીમાંસા** (૨-૧-૧૧)માં પ્રતિજ્ઞાનું "**साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा**" આ પ્રમાણે આપેલું લક્ષણ આ વાતને સ્ફુટ કરે છે

૩ સાંખ્યો પ્રતિજ્ઞા, હેતુ અને ઉદાહરણ એમ ત્રણ અવયવો માને છે (જુઓ પાંચમી **સાંખ્યકારિકાની માઠરવૃત્તિ**) મીમાંસકો આ ઉપરાંત ઉપનયને એટલે ચાર માને છે અને નૈયાયિકો નિગમન સહિત પાંચેને માને છે (જુઓ **ગૌતમસૂત્ર** ૧-૧-૩૨)

અવયવો જોયા આ ઉપરાંત પક્ષ-શુદ્ધિ ઇત્યાદિ બીજા પાચ અવયવો પણ છે[૧], જોકે આનો ઉપયોગ પક્ષાદિના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ જનને ઉદ્દેશીને છે

અનુમાનનુ પ્રામાણ્ય—

બૌદ્ધો અનુમાનને વ્યવહાર-સાધક માને છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જેટલુ ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી તેમની માન્યતા મુજબ અનુમાનનો વિષય જે સામાન્ય છે તે કલ્પિત છે એથી તેઓ અનુમાનને પ્રત્યક્ષથી ગૌણ ગણે છે ચાર્વાકો તો સર્વથા અનુમાનનો અસ્વીકાર કરે છે પરંતુ પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર તેઓ કયા પ્રમાણના આધારે કરે છે એ વિચારતા તેઓ પણ અનુમાનને પ્રમાણરૂપે મજુર રાખે છે એમ ભાસ્યા વિના નહિ રહે વળી પારકાના હૃદયની વૃત્તિનુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી અશક્ય છે, એ તો તેની વિશિષ્ટ ચેષ્ટા ઉપરથી સમજાય છે એટલે કે આ પણ અનુમાનનુ જ ફળ છે આથી અનુમાનને પ્રમાણરૂપ માનવુ એમા પણ્ડિતોની શોભા છે

આગમ-પ્રમાણ—

આગમનુ લક્ષણ **પ્રમાણનય૦** (પ૦ ૪)મા એમ આપવામા આવ્યુ છે કે—

“ आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागम ॥१॥ उपचारादाप्तवचन च ॥२॥”

અર્થાત્ આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલો અર્થનો બોધ તે ‘ આગમ ’ છે (કાર્યમા કારણનો) ઉપચાર કરવાથી આપ્તના વચનને પણ ‘ આગમ ’ કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે આગમનુ લક્ષણ વિચારતા ‘ આપ્ત ’ એટલે શુ તે જાણ્યા વિના એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવતો નથી, તેથી **પ્રમાણનય૦** (પ૦ ૪, સૂ૦ ૪)માનુ નીચે મુજબનુ આપ્તનુ લક્ષણ જોઇ લઇએ —

“ अभिधेय वस्तु यथाऽवस्थित यो जानीते यथाज्ञान चाभिधत्ते स आप्तः ”

અર્થાત્ કહેવા લાયક પદાર્થ જેવો છે તેવો તેને જે જાણે છે તેમજ જેવો જાણ્યો તે પ્રકારે (નહિ કે અન્યરૂપે) જે તેનુ કથન કરે છે તે ‘ આપ્ત ’ છે

આગમ અને અનુમાનમા અતર—

આગમ-પ્રમાણ કહો કે શબ્દ-પ્રમાણ કહો તે એક જ છે, કિન્તુ અનુમાન-પ્રમાણથી તો એ ભિન્ન છે અર્થાત્ વૈશેષિકો શબ્દ-પ્રમાણને અનુમાનમા દાખલ કરે છે તે વાત જૈનોને માન્ય નથી વસ્તુ-સ્થિતિ એમ છે કે ખરૂ ખોટુ સોનુ પારખનારને સુવર્ણનુ જ્ઞાન જેમ પ્રત્યક્ષ જ છે, અર્થાત્ એમા સુવર્ણને લગતી અમુક વિશિષ્ટતાઓ છે કે નહિ ઇત્યાદિ ઊહાપોહ વિનાનુ હોવાથી તે,

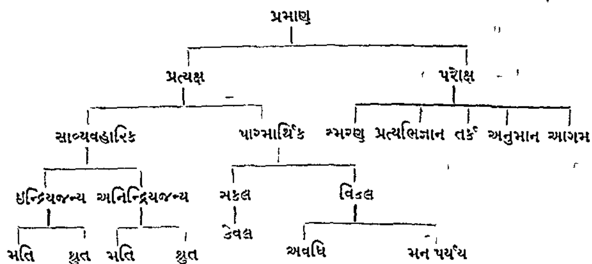
---

૧ આ વાતનો નિર્દેશ **દશવૈકાલિક** (આદ્ય અધ્યયન)ની શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી નિર્યુક્તિમા છે, જ્યારે તેનુ વિસ્તૃત વર્ણન એની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાક ૬૩-૬૮ મા) છે એના જિજ્ઞાસુને આ ટીકા જોવા ખાસ વિનતિ કરવામા આવે છે, જોકે અત્ર એ સબધમા વિવેચન વધી જવાના ભયથી વિરમવામા આવે છે

પ્રત્યક્ષ છે, તેમ શબ્દ-જ્ઞાનમા વ્યુત્પન્ન બનેલાને શબ્દ સાભળતા જ અર્થનો જે બોધ થાય છે તે અનુમાન નહિ પણ શબ્દ-પ્રમાણ જ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે અભ્યાસીને સુવર્ણનુ દર્શન થતા કે શબ્દનુ શ્રવણ થતા વ્યાપ્તિની આવશ્યકતા ન રહે તેને માટે તે સુવર્ણ-જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ અને શાબ્દ-બોધ શબ્દ-પ્રમાણ છે, પરતુ જે અભ્યાસી સોનુ જોતા આ સોનુ હોવુ જોઇએ, સોનાને લગતી આટલી વિશિષ્ટતાઓ તેમા હોવાથી એ પ્રકારની વ્યાપ્તિની અપેક્ષા વડે એ સોનુ હોવાનો નિર્ણય કરે તેને માટે એ જ્ઞાન અનુમાનરૂપ છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષરૂપ એવી રીતે જે અભ્યાસીને શબ્દ સાભળતા તરત શાબ્દ-બોધ ન થતા વ્યાપ્તિ-ગ્રહણરૂપ વિચાર કર્યા બાદ શાબ્દ-બોધ થાય, તેનો તે બોધ બેશક અનુમાન છે

આ પ્રમાણે પ્રમાણ-પરિચયના પ્રકરણમા આગળ વધીએ તે પૂર્વે પ્રમાણોના પ્રકારો સબધી નિમ્ન-લિખિત કોષ્ઠક જોઇ લઇએ

આપણે ૧૭૮ મા પૃષ્ઠમા મતિજ્ઞાનના પર્યાયોનો વિચાર કરતા સાથે સાથે આટલે સુધી સ્મરણાદિ પાચ પરોક્ષ પ્રમાણોનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચારી લીધુ આગળ ઉપર નય-મીમાસામા યથાસાધન એ સબધમા વિશેષ નિવેદન કરવાનો ઇરાદો રાખી હાલ તુરત તો મતિજ્ઞાનના પ્રકારોને લગતા પ્રશ્નો હાથ ધરીએ તેમા સૌથી પ્રથમ તો મતિજ્ઞાનના ભેદ-પ્રભેદો છે કે નહિ અને હોય તો તે કેટલા અને કયા છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રન્થકારના શબ્દોમા વિલોકીએ

सा च मतिर्द्वेधा-श्रुतनिश्रिता-ऽनिश्रितभेदात्

અર્થાત્ એ મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનુ છે-(૧) શ્રુતનિશ્રિત અને અશ્રુતનિશ્રિત આ બેના લક્ષણો ગ્રન્થકાર અનુક્રમે નીચે મુજબ આપે છે —

श्रुतपरिकर्मितमतेर्व्यवहारकाले पुनरश्रुतानुसारितया समुत्पद्यमानबुद्धिरूपत्वम्, शास्त्रपरिकर्मितमतेरुत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनविनैव जायमानबुद्धिरूपत्वं वा श्रुतनिश्रितमतेर्लक्षणम् । (१६)

श्रुताभ्यासं विना स्वाभाविकविशिष्टक्षयोपशमवशाज्जायमानबुद्धिरूपत्वम्, सर्वथा शास्त्रार्थस्पर्शरहितस्य केवलमतिज्ञानावरणक्षयोपशमानुभवेन यथाऽवस्थितवस्तुपरिच्छेदकबुद्धिरूपत्वं वाऽश्रुतनिश्रितमतेर्लक्षणम् । (१७)[2]

શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનુ લક્ષણ

અર્થાત્ [3]શ્રુત વડે પરિપક્વ થયેલી-સસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળા જીવને વ્યવહાર-કાલમા-કાર્ય-સમયે શ્રુતને અનુસર્યા વિના ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને ' શ્રુત નિશ્રિત મતિજ્ઞાન ' કહેવામા આવે છે અથવા આનુ લક્ષણ એ છે કે શાસ્ત્ર જ્ઞાન પરિપક્વ થયેલી બુદ્ધિવાળાને ઉત્પત્તિ-કાલમા એટલે કે ઉપયોગ-અવસ્થામા શાસ્ત્રના અર્થનો વિચાર કર્યા વિના ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ તે 'શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન ' છે

---

૧ જૈનતર્કપરિભાષાના ૧૧૪ મા પત્રમા શ્રુતાનુસારિત્વનુ લક્ષણ એમ આપ્યુ છે કે—

" श्रुतानुसारित्वं च सकेतविषयपरोपदेशं श्रुतग्रन्थं वाऽनुसृत्य वाच्यवाचकभावेन सयोज्य घटो घट इत्याद्यन्तर्जल्पाकारग्राहित्वम "

અર્થાત્ સકેત સબધી પરોપદેશ કે આગમ-ગ્રન્થને અનુસરીને અને વાચ્યવાચક ભાવથી જોડીને ઘટ ઘટ એવુ આન્તરિક ઉચ્ચારણ તે ' શ્રુતાનુસારિત્વ ' છે

૨ આ બન્ને લક્ષણોનો સુન્દર રીતે વિશેષાવશ્યકની નિમ્ન-લિખિત ૧૬૯ મી ગાથામા સમાવેશ થયેલો જોવાય છે —

" पुव्वं सुयपरिकम्मियमइस्स जं सपयं सुयाईयं ।
तं निस्सियमियरं पुण अणिस्सियं मइचउक्कं तं ॥ "

[पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत् साम्प्रतं श्रुतातीतम् ।
तद् निश्रितमितरत् पुनरनिश्रितं मतिचतुष्कं तत् ॥]

એનુ અક્ષરશ સામ્ય કર્મવિપાક નામના પ્રથમ કર્મગ્રન્થ (ગા૦ ૪)ની શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના આઠમા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિઓમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

" यत् प्रायः श्रुताभ्यासमन्तरेणापि सहजविशिष्टक्षयोपशमवशादुत्पद्यते तदश्रुतनिश्रितमौत्पत्तिक्यादिबुद्धिचतुष्टयम्, यत् तु पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्व्यवहारकाले पुनरश्रुतानुसारितया समुत्पद्यते तत् श्रुतनिश्रितम् '

૩ ' શ્રુત ' શબ્દના બે અર્થો થાય છે —(અ) પરોપદેશ અને (આ) આગમ-ગ્રન્થ

શ્રુતના અભ્યાસ વિના—એના સંસ્કાર વગર સ્વાભાવિક વિશિષ્ટ (અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના) ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ તે ' અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન ' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સર્વથા શાસ્ત્રના અર્થનો જરા પણ સ્પર્શ કર્યો વિના ફક્ત મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની મદદથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ કરાવનારી મતિ તે ' અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન ' છે

અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનુ લક્ષણ

આ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રથમ પ્રકારના મતિજ્ઞાનમા સંકેત–કાલમા શ્રુતાનુસારિત્વ રહેલુ છે અર્થાત્ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ તે પૂર્વે તે શ્રુતજ્ઞાનથી સસ્કારિત થયેલુ છે, કિન્તુ ઉત્પત્તિ–સમયે શ્રુત તેના ઉપર કશો પ્રભાવ પાડતુ નથી, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારમા તો સંકેત–કાલમા પણ શ્રુતને અનુસરવાપણુ રહેલુ નથી એટલે સંકેત–કાલને આશ્રીને નહિ, કિન્તુ ઉત્પત્તિ–સમયને લક્ષ્યમા રાખીને એમ કહી શકાય કે—

"इन्द्रियमनोनिमित्तं श्रुताननुसारि ज्ञान मतिज्ञान, श्रुतानुसारि च श्रुतज्ञानम्"

અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળુ તેમજ શ્રુતને નહિ અનુસરનારૂ જ્ઞાન તે ' મતિજ્ઞાન ' છે, જ્યારે ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળુ અને શ્રુતને અનુસરનારૂ જ્ઞાન તે 'શ્રુતજ્ઞાન' છે

આ પ્રત્યેક પ્રકારના મતિજ્ઞાનના ચાર ચાર ભેદો છે તેમા શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એ ચાર ભેદો છે એમ ગ્રન્થકાર નિમ્ન લિખિત શબ્દો દ્વારા સૂચવે છે —

श्रुतनिश्रित चतुर्धा–अवग्रहेहाऽपायधारणाभेदात्

આ પૈકી [1]અવગ્રહનુ લક્ષણ બાધતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

अनिर्दिश्यमानसामान्यमात्रार्थग्रहणरूपत्वमवग्रहस्य लक्षणम्। (१८)

અર્થાત્ (અન્ય વ્યક્તિને) ન દર્શાવી શકાય એવુ અને ફક્ત (એટલે–કે સત્તારૂપ;નહિ પરતુ એથી વિશિષ્ટ) સામાન્યને ગ્રહણ કરનારૂ જ્ઞાન ' અવગ્રહ ' કહેવાય છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે રૂપ, રસ વગેરે વિશેષતાઓ વડે જેનો નિર્દેશ થયો નથી એવા અને એથી કરીને અવ્યકત સ્વરૂપવાળા અર્થનુ દર્શન થયા બાદ તેનુ સામાન્યપણે આદ્ય ગ્રહણ–તેનો સ્થૂલમાં સ્થૂલમા બોધ તે 'અવગ્રહ' છે આ સબધમા તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૪૨)મા કહ્યુ પણ છે કે—

અવગ્રહનુ લક્ષણ

' विषयविषयिसन्निपातसमनन्तरमाद्यग्रहणमवग्रहः "

---

૧ જુઓ જૈનતર્કપરિભાષાનુ ૧૧૪ મુ પત્ર.

૨ अवकृष्टो ग्रहोऽवग्रह ।

અવગ્રહના પણ વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ બે વિભાગો પડે છે તેમા

शब्दादिरूपेण परिणतद्रव्याणामुपकरणेन्द्रियै. सह प्रथमतः सम्प्राप्त-

વ્યજનાવગ્રહનુ લક્ષણ **सम्बन्धरूपत्व व्यञ्जनावग्रहस्य लक्षणम् । (१९)**

અર્થાત્ [1]શબ્દાદિકરૂપે પરિણુત થયેલા દ્રવ્યોના [2]ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયની સાથેના પ્રથમ સબધથી ઉત્પન્ન થતા બોધને ' વ્યજનાવગ્રહ ' કહેવામા આવે છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે ' વ્યજન ' શબ્દના ત્રણુ અર્થો થાય છે —

' વ્યજન 'ના ત્રણુ અર્થો

(૧) શબ્દાદિક વિષયરૂપે પરિણુત થયેલા પુદ્ગલોના સમૂહરૂપ દ્રવ્ય, (૨) કર્ણાદિક નિર્વૃત્તીન્દ્રિય અને (૩) દ્રવ્ય અને આ ઇન્દ્રિયનો સયોગ આ ત્રણુ અર્થો થવામા કોઇ જાતનો વિરોધ નથી, કેમકે વિવક્ષિત અર્થ જેનાથી પ્રકટ થાય છે તે વ્યજન [3]એવો વ્યજન શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ત્રણે સ્થળે ઘટે છે આના સમર્થનાર્થે **વિશેષા०**ની બૃહદ્વૃત્તિના ૧૧૭-૧૧૮ પત્રગત વાક્યોનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે —

" उपकरणेन्द्रियं च शब्दादिपरिणतद्रव्याणि च, तेषा परस्पर सम्बन्ध उपकरणेन्द्रिय-शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्ध., एष तावद् व्यञ्जनमुच्यते। अपरं चेन्द्रियेणाऽप्यर्थस्य व्यज्यमानत्वात् तदपि व्यञ्जनमुच्यते। तथा शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकुरम्बमपि व्यज्यमानत्वाद् व्यञ्जनमभिधीयत इति। एवमुपलक्षणव्याख्यानात् त्रितयमपि यथोक्तं व्यञ्जनमवगन्तव्यम्। ततश्चेन्द्रियलक्षणेन व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धस्वरूपस्य व्यञ्जनस्याऽवग्रहो व्यञ्जनावग्रह., अथवा तेनैव व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यात्मकाना व्यञ्जनानामवग्रहो व्यञ्जनावग्रहः, इत्युभयत्राऽप्येकस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोप कृत्वा समास "

---

૧ જૈન દર્શનકારો શબ્દને દ્રવ્ય-પુદ્ગલ તરીકે સ્વીકારે છે

૨ ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એમ જે બે પ્રકારો આગળ ઉપર વિચારવામા આવનાર છે તે પૈકી દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે પ્રભેદો પૈકી એકનુ નામ ' ઉપકરણેન્દ્રિય ' છે જ્યારે બીજાનુ નામ ' નિર્વૃત્તીન્દ્રિય ' છે

૩ व्यज्यते-प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनम् ।

૪ 'व्यञ्जनेन व्यञ्जनस्य व्यञ्जनाना वा अवग्रह व्यञ्जनावग्रह એમ આ સમાસનો વિગ્રહ થાય છે

અર્થાત્ ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યો એ બેનો સંબંધ તે ‘ વ્યંજન ’ કહેવાય છે અથવા ઇન્દ્રિયથી અર્થ પ્રકટ થાય છે વાસ્તે તે પણ ‘ વ્યંજન ’ કહેવાય છે અથવા શબ્દાદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યના સમૂહને પ્રકટ કરાય છે વાસ્તે તે પણ ‘ વ્યંજન ’ કહેવાય છે આ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી આ ત્રણે ‘ વ્યંજન ’ જાણવા તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ વ્યંજન વડે, શબ્દાદિરૂપે પરિણમેલ દ્રવ્યના સંબંધરૂપ વ્યંજનનો અવગ્રહ તે ‘ વ્યંજનાવગ્રહ ’ છે અથવા તે ઉપકરણેન્દ્રિયરૂપ જ વ્યંજન વડે શબ્દાદિરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યોરૂપ વ્યંજનોનો અવગ્રહ તે ‘ વ્યંજનાવગ્રહ ’ છે આ પ્રમાણે ઉભય વ્યાખ્યામાં એક વાર વ્યંજન શબ્દનો લોપ કરી સમાસ થયેલો છે અર્થાત્ આ મધ્યમપદલોપી સમાસ છે

વ્યંજનાવગ્રહ દર્શનપૂર્વક છે અર્થાત્ પ્રથમ દર્શન અને પછી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે વ્યંજનાવગ્રહ પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે એથી કરીને તો ગ્રન્થકારે એનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યું છે —

तस्माद् (व्यञ्जनावग्रहात्) मनाग् निश्चयरूपत्वमर्थावग्रहस्य लक्षणम् । (२०)

અર્થાત્ વ્યંજનાવગ્રહ થયા બાદ તરત જ ઉત્પન્ન થતો અને તેના કરતા કંઇક વધારે સ્ફુટ એવો જે બોધવિશેષ તે ‘ અર્થાવગ્રહ ’ જાણવો

વ્યંજનાવગ્રહના પ્રકારો

વિષય અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રાથમિક સંબંધ તે જ વ્યંજનાવગ્રહનો વિષય છે એથી કરીને કર્ણ, રસના, નાસિકા અને સ્પર્શન એ ચાર [1]પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો હોવાથી, તેના ચાર પ્રકાર પડે છે (કેમકે નેત્ર અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી, કારણ કે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રયોની જેમ તેનો ઉપઘાત અને અનુગ્રહ નહિ થતો હોવાથી તે અપ્રાપ્યકારી છે[2] અર્થાત્ કર્ણ વગેરેની જેમ આ અર્થની સાથે સંયુક્ત થઇ તેનું ગ્રહણ કરતા નથી), જ્યારે અર્થાવગ્રહના તો છ ભેદો પડે છે આ સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન હાલ તુરત મુલતવી રાખી ઈહાનું લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દોમાં જોઇ લઇએ

---

૧ આ વાતનો આ અધિકારગત ઇન્દ્રિય-પ્રકરણમાં વિચાર કરવામાં આવશે

૨ ખડબચડી કામળીના સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયને, તીખા કડવા પદાર્થોના આસ્વાદ લેતા રસનાને, દુર્ગન્ધમય દ્રવ્ય સુંઘતા નાસિકાને અને બંદૂક વગેરેનો શબ્દ સાંભળતા કાનને ઉપઘાત થાય છે એવી રીતે ચન્દન, ચતુરા વગેરેના સ્પર્શથી ચામડીને દૂધ, સાકર વગેરેનો સ્વાદ લેવાથી જીભને, અત્તર વગેરે સુંઘવાથી નાકને, મધુર અવાજ સાંભળવાથી કાનને અનુગ્રહ થાય છે એવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર વગેરે જોતા નેત્રને ચીરાવારૂપ ઉપઘાત કે ચંદ્રા વગેરે જોવાથી અનુગ્રહ થતો નથી આગ વગેરેનું ચિન્તન કરતા મનને દાહાદિ ઉપઘાત કે જળ, આદિના ચિન્તનથી તૃષાની તૃપ્તિરૂપ અનુગ્રહ થતો નથી

' अवग्रहादुत्तरकालमपायात् पूर्वं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थपरित्यागपरः ' प्रायोऽत्र मधुरत्वादयः शङ्खधर्मा उपलभ्यन्ते, न कर्कशनिष्ठुरादयः शार्ङ्गधर्माः' इत्येवरूपो यो मतिविशेषस्तद्रूपत्वम्, अवग्रहेण गृहीतस्यार्थस्य व्यतिरेकधर्मनिराकरणपरत्वे सति अन्वयधर्मघटनप्रवृत्तत्वे च सति अपायाभिमुखबोधरूपत्वम्, अवग्रहेण गृहीतस्यार्थस्य धर्मान्तरान्वेषणरूपत्वं वा ईहाया लक्षणम् । (२१)

ઈહાનુ લક્ષણ

અર્થાત્ અવગ્રહના ઉત્તરવર્તી કાળમા અને અપાયના પૂર્વ કાળમા સદ્ભૂત અર્થ-વિશેષના અન્વેષણમા તત્પર અને અસદ્ભૂત અર્થના પરિત્યાગમા તત્પર, જેમકે અત્ર પ્રાય મધુરત્વાદિ શખના ધર્મો ઉપલબ્ધ થાય છે, નહિ કે કર્કશતા, નિષ્ઠુરતા ઇત્યાદિ શૃગના ધર્મો, એવા જે મતિ-વિશેષ તે ' ઈહા ' છે અથવા અવગ્રહથી ગ્રહણ કરાયેલા વિષયના વ્યતિરેક (પ્રતિકૂળ) ધર્મનો નિરાસ કરવામા અને અન્વય (અનુકૂળ) ધર્મને ઘટાવવામા તત્પર તેમજ અપાયની પૂર્વે થનારા એવા જ્ઞાનને ઈહા ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો અવગ્રહ જે વિષયક હોય તેનો નિર્ણય કરવા માટે તેના અન્ય ધર્મનુ જે અન્વેષણ કરવુ-તેનો વિચાર કરવો તે ' ઈહા ' કહેવાય છે

ઈહાના છ પ્રકારો—

અર્થાવગ્રહમા કેવળ સામાન્ય માત્ર વસ્તુનુ ગ્રહણ થાય છે એટલે એમા અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા રહેતી નથી, કિન્તુ ઈહા ઉભયવસ્તુગ્રાહી છે[૨] વિશેષમા ઈહાવિષયક વસ્તુઓમા મોટે ભાગે સાદૃશ્ય રહેલુ છે અર્થાત એ બે વસ્તુઓમા અત્યન્ત વિલક્ષણતા નથી એથી કરીને તો ઈહાને સશય માનવાનો ભ્રાન્ત પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે આ વાત ઉદાહરણોથી સમજીએ જેમકે કર્ણેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના શાબ્દ વિષયોમા ધર્મની સમાનતા છે જેમકે આ દિલરુબાનો ધ્વનિ છે કે સારગીનો, આ નૂપુરનો અવાજ છે કે કટિમેખલાનો, આ તોપનો અવાજ છે કે મેઘની ગર્જનાનો નેત્રેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના રૂપવાળા વિષયોમા સમાન ધર્મો રહેલા છે દાખલા તરીકે સ્થાણુ અને પુરુષમા, છીપ અને ચાદીના ટુકડામા, મૃગજળ અને સત્ય જળ-સમૂહમા, સર્પ અને કમળની નાળમા આ કુશની ખુશબો આવે છે કે પદ્મની, આ સપ્તચ્છદ

કર્ણેન્દ્રિયાદિજન્ય વિષયો

---

૧ સરખાવો જૈનતર્ક૦ (પૃ૦ ૧૧૬)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

' अवगृ(ग्र?)हीतविशेषाकाङ्क्षणमीहा । व्यतिरेकधर्मनिराकरणपरोऽन्वयधर्मघटनप्रवृत्तो बोध इति यावत् । '

૨ જુઓ વિશેષા૦ ની ૨૯૨ મી ગાથાની બૃહદ્વૃત્તિનુ ૧૭૨ મુ પત્ર.

વૃક્ષની સુવાસ છે કે હસ્તિના મદની, આ કસ્તૂરી બ્હેકી રહી છે કે વનહસ્તિના મદની પીમળ આવે છે ઇત્યાદિ સમાન ગધવાળી બબ્બે વસ્તુઓ નાસિકેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના વિષય છે રાત્રે અધારામા જીભ ઉપર મૂકતા આ ગોળ છે કે ખાડ, આ દ્રાક્ષ છે કે રાયણ, સભૃત વાસકારેલા છે કે માસ ઇત્યાદિ સમાન રસવાળા વિષયો રસનેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના જાણવા આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળની નાળનો, આ યુવતિનો સ્પર્શ છે કે યુવકનો એ પ્રમાણેના સમાન સ્પર્શરૂપ ધર્મવાળી વસ્તુઓ સ્પર્શનેન્દ્રિયજન્ય ઈહાના વિષયો છે એવી રીતે સ્વપ્નમા કે અધારા ઓરડામા જ્યા ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો અભાવ છે ત્યા વિચારણા માત્રથી સભળાતા ગીત વગેરેના શબ્દ, જોવાતા દેવાદિના રૂપ ઇત્યાદિ અનિન્દ્રિયજન્ય ઈહાના વિષયો છે

અપાયનુ લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દમા એ છે કે—

અપાયનુ લક્ષણ

ईहयेहितस्यार्थस्य 'इदमेव नान्यथा' इत्येवप्रकारनिश्चयरूपत्वम्, ईहितस्यार्थस्य निर्णयरूपाध्यवसायविशेषरूपत्व वा अपायस्य लक्षणम् । (२२)

અર્થાત્ ઈહાવિષયક અર્થ આ જ છે, અન્ય નહિ એવો જે નિશ્ચય તેને કે ઈહા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિષયનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાનને ' અપાય ' કહેવામા આવે છે

ધારણાનુ લક્ષણ—

निर्णितस्यार्थस्य मनसा धारणरूपत्वम्, अपायरूपेण निर्णित स्यार्थस्य धारणरूपत्व वा धारणाया लक्षणम् । (२३)

અપાયરૂપે નિશ્ચિત કરેલ અર્થને મન દ્વારા ધારી રાખવો તે ' ધારણા ' સમજવી આ ધારણાના (૧) અવિચ્યુતિ, (૨) વાસના અને (૩) સ્મૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે એના લક્ષણો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે —

અવિચ્યુતિનુ લક્ષણ—

एकार्थविषयकोपयोगसातत्याऽनिवृत्तिरूपत्व अविच्युतेर्लक्षणम् । २४

અર્થાત્ એક અર્થ વિષયક ઉપયોગમા તેના કાળની અવધિ સુધી મગ્ન રહેવુ અર્થાત્ એક વસ્તુ પરત્વે યથાયોગ્ય કાળ પર્યન્ત ઉપયોગ રાખવો તે ' અવિચ્યુતિ ' છે

---

૧ સરખાવો જૈનતર્ક૦ (પૃ૦ ૧૧૬)ગત નિમ્ન-લિખિત નિર્દેશ —

' तत्रैकार्थोपयोगसातत्याऽनिवृत्तिरविच्युति , तस्यैवार्थोपयोगस्य कालान्तरे तदेवेत्युल्लेखेन समुन्मीलन स्मृति , अपायाहित स्मृतिहेतु सस्कारो वासना "

तयाऽऽहितत्वे सति स्मृतिहेतुभूतसंस्काररूपत्वं वासनाया लक्षणम्। (२५)

વાસનાનુ લક્ષણ

અર્થાત્ આ અવિચ્યુતિરૂપ ધારણા દ્વારા ગ્રહણ થયેલો અને સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરવામા કારણભૂત એવો જે સસ્કાર તે ' વાસના ' કહેવાય છે

तस्यैवोपयोगविषयीभूतार्थस्य कालान्तरे ' तदेव ' इत्युल्लेखेन समुन्मीलनरूपत्वं स्मृतेर्लक्षणम्। (२६)

સ્મૃતિનુ લક્ષણ

અર્થાત્ જે પદાર્થ સબધી પ્રથમ અનુભવ થયો હોય તે પદાર્થનુ કાલાન્તરે 'તે જ' એવા ઉલ્લેખ રૂપે યાદ આવવુ તે ' સ્મૃતિ ' કહેવાય છે

આ પ્રકરણ આગળ લબાવીએ તે પૂર્વે અવગ્રહાદિકના સમાનાર્થક શબ્દો તેમજ તેનુ સ્વરૂપ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા રજુ કરવુ આવશ્યક જણાય છે

અવગ્રહાદિના પર્યાયો

ગ્રહ, ગ્રહણ એ અવગ્રહના, ઊહા, તર્ક, પરીક્ષા, વિચારણા, જિજ્ઞાસા એ ઈહાના, અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ એ અપાયના, અને પ્રતિપત્તિ, અવધારણ, નિશ્ચય, અવગમ, અવબોધ એ ધારણાના પર્યાયવાચક શબ્દો છે જુઓ **તત્ત્વાર્થ**-ભાષ્ય (પૃ૦ ૮૦-૮૨) **નન્દીસૂત્ર**મા આ ઉપરાત આ પ્રત્યેકના સમાનાર્થવાચક અન્ય શબ્દો છે જુઓ સૂ૦ ૩૧-૩૪

વ્યજનાવગ્રહાદિના દૃષ્ટાન્ત

કર્ણ સાથે શબ્દોના સમૂહનો સબધ થાય છે તે કર્ણેન્દ્રિયજન્ય વ્યજનાવગ્રહ, ત્યાર પછી મે કઇક સાભળ્યુ એવો જે બોધ થાય છે તે ' અર્થાવગ્રહ ', આ જે શબ્દો મે સાભળ્યા તે મધુર હોવાને લીધે એ પ્રકારનો અન્વય ધર્મ ઘટાવવાથી અને કર્કશ નહિ હોવાને લીધે એમ વ્યતિરેક ધર્મનો નિરાસ કરવાથી, સ્ત્રીના જેવા લાગે છે એવો જે બોધ થાય તે 'ઈહા', ત્યાર બાદ તે શબ્દો સ્ત્રીના જ છે એવુ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે ' અપાય ', અને આ જ્ઞાનને ધારી રાખવુ તે 'ધારણા' કહેવાય છે આ પ્રમાણે આપણે શબ્દ સબધી વ્યજનાવગ્રહથી તે ધારણા સુધીનો વિચાર કર્યો એવી રીતે ગધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે પણ નાસિકા, રસના અને સ્પર્શનના વ્યજનાવગ્રહાદિક ઘટાવી લેવા ચક્ષુ અને મનને વ્યજનાવગ્રહનો અભાવ હોવાથી, તેમનો અર્થાવગ્રહથી માડીને તે ધારણા સુધીના ભેદો હોય છે, તેનો વિચાર કરીએ જેમ કોઇક વૃક્ષ જોવાથી આ કઇક છે એવુ જ્ઞાન થાય, તે ' અર્થાવગ્રહ ', ત્યાર પછી વૃક્ષોના ધર્મનો વિચાર કરતા તે વૃક્ષ હોવુ જોઇએ એવુ જે જ્ઞાન થાય તે ' ઈહા ', પછીથી આ વૃક્ષ જ છે એવો જે નિશ્ચય થાય તે ' અપાય ' અને આ નિશ્ચયને ધારણ કરી રાખવો તે ' ધારણા ' છે

નેત્ર અને મન સબધી અર્થાવગ્રહ

૧-૨ જુઓ ૨૦૯ મા પાનાનુ ટિપ્પણ

મનને પણ અર્થાવગ્રહાદિક કેવી રીતે હોય છે તે જોઇ લઇએ જેમકે કોઇ વિસ્મૃત થયેલી વસ્તુ પરત્વે તે કંઇક હતુ એમ સ્મરણ ઉગાય છે, પછી તે આ હોવુ જોઇએ, તે આ જ છે ઇત્યાદિક મનોવિષયક ઇહા વગેરે ઘટાવી લેવા આ મનોવિષયક મતિજ્ઞાન અનિન્દ્રિયનિમિત્તક છે આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો છે (૧) ઇન્દ્રિયનિમિત્તક, (૨) અનિન્દ્રિય નિમિત્તક અને (૩) ઉભયનિમિત્તક પ્રથમ પ્રકારનુ મતિજ્ઞાન મન વિનાના એવા એકેન્દ્રિયાદિકને હોય છે, કેમકે તેમને મનનો અભાવ છે અને તેઓને મતિજ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિયો જ નિમિત્ત છે સ્મૃતિજ્ઞાન થવામા ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા નથી, પરતુ તે ફક્ત મનરૂપ અનિન્દ્રિય પર જ આધાર રાખે છે વેલડી વગેરેને જે ઓઘજ્ઞાન થાય છે તે પણ ઇન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિનાનુ જ કહેવાય છે, કેમકે તેમા ઇન્દ્રિયો કે મન એ બેમાથી એક પણ નિમિત્ત નથી ઓઘજ્ઞાન થવામા તો મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જ હેતુ છે વળી, જાગૃત અવસ્થામા મનના ઉપયોગવાળાને જે સ્પર્શાદિનુ જ્ઞાન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એ બને નિમિત્તવાળુ છે અર્થાત્ મિશ્ર છે જુઓ **તત્ત્વાર્થ**–બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ૦ ૭૯)

વ્યજનાવગ્રહાદિકનુ કાલ-માન—

વ્યજનાવગ્રહનુ જઘન્ય કાલમાન આવલિના અસખ્યાત ભાગ જેટલુ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન તો બેથી નવ પ્રાણ સુધીનુ હોય છે આ વાતની આદ્ય કર્મગ્રન્થની ટીકાના નવમા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

> " वंजणवग्गहकालो आवलियअसखभागतुल्लो उ ।
> थोवो उक्कोसो पुण आणपाणप्पहुत्तं ति ॥ "[1]

વિશેષા૦ ની ૩૩૩ મી અને ૩૩૪ મી ગાથામા સૂચવ્યા મુજબ નિશ્ચય–નય અનુસાર અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો અને વ્યવહાર–નય પ્રમાણે અતર્મુહૂર્તનો છે ઇહા અને અપાયનો કાળ પણ [2]અતર્મુહૂર્તનો છે ઉપયોગના કાળ પર્યંત રહેનારા બોધરૂપ અવિચ્યુતિનુ કાલમાન અન્તર્મુહૂર્તનુ છે અવિચ્યુતિથી ઉત્પન્ન થનાર સસ્કારરૂપ વાસનાનો કાળ સખ્યેય અથવા અસખ્યેય છે, કેમકે જે વ્યક્તિને વાસના ઉદ્ભવી હોય તે વ્યક્તિના આયુષ્ય ઉપર આનો

---

૧ છાયા—

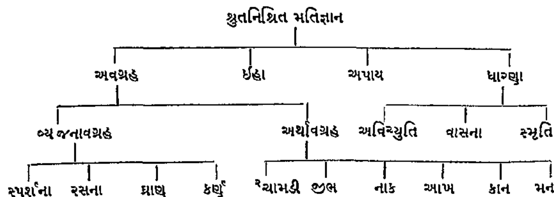
व्यञ्जनावग्रहकाल आवलिकासङ्ख्यभागतुल्यस्तु ।
स्तोक उत्कृष्ट पुनरानप्राणपृथक्त्वमिति ॥

૨ આ સબધમા ગ્રન્થકારના શબ્દો એ છે કે—

"उपयोगावधिपरिम्पन्दरूपाऽविच्युति । सा चान्तर्मुहूर्तकालप्रमाणा । ततस्तयाऽऽहितो य सस्कार सा वासना । सा च सङ्ख्येयासङ्ख्येयकालमाना । तत कालान्तरे कुतश्चित् तादृशार्थदर्शनादिकारणात् सस्कार प्रबोधयत् तज्ज्ञानमुदयते तदेवेद यन्मया प्रागुपलब्धम्' इत्यादि सा स्मृति । एताश्चाविच्युति-वासना-स्मृतयो धारणालक्षण सामान्यान्वर्थयोगाद् धारणाशब्दवाच्या । "

આધાર રહેલો છે, એટલે કે પક્ષ, માસ, ઋતુ ઇત્યાદિ રૂપે જેની ગણના થઇ શકે એવા અર્થાત્ સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોને ઉદ્દેશીને સંખ્યેય કાળ અને પક્ષાદિ વડે જેની ગણના ન થઇ શકે પરંતુ જેનું માપ પલ્યોપમાદિ વડે દર્શાવી શકાય એવા અર્થાત્ અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા જીવોને લક્ષ્યીને અસંખ્યેય કાળ છે કાલાન્તરે કોઇક તેવા પ્રકારના પદાર્થને દેખવાથી સંસ્કારને જાગૃત કરનારા જ્ઞાનરૂપ ‘ સ્મૃતિ ’ નો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે

[1]મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એ ચાર મુખ્ય ભેદ છે વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર છે અર્થાવગ્રહથી તે ધારણા સુધી દરેકના છ પ્રકાર છે અર્થાત્ બધા મળીને આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ ભેદો થાય છે તે નીચે મુજબ કોષ્ઠક દ્વારા ઉપસ્થિત કરી શકાય —

ઉપર્યુક્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્ઠાવીસ પ્રકારોમાંના વ્યંજન-[3]અવગ્રહાદિ દરેકના બાર બાર ભેદો પડે છે એના નામો નીચે મુજબ છે —

(૧) બહુ, (૨) અબહુ, (૩) બહુવિધ, (૪) અબહુવિધ, (૫) ક્ષિપ્ર, (૬) અક્ષિપ્ર, (૭) નિશ્રિત, (૮) અનિશ્રિત, (૯) સંદિગ્ધ, (૧૦) અસંદિગ્ધ, (૧૧) ધ્રુવ અને (૧૨) અધ્રુવ

આ હકીકત તેમજ આ બારના લક્ષણોના સંબંધમાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

---

૧ અત્ર શ્રુતનિશ્રિત એવું વિશેષણ આપ્યું નથી, જ્યારે કોષ્ઠકમાં તો તે આપ્યું છે એથી શું વિરોધાત્મક આ કથન નથી એવો પ્રશ્ન કરનારે ૨૧૪ મું પૃષ્ઠ જોવું

૨ આવા છ ભેદો ઈહા, અપાય અને ધારણાના પણ સમજવા આ સંબંધી વિશેષ વિચાર ૨૧૫ મા પૃષ્ઠમાં કરવામાં આવ્યો છે

૩ અવગ્રહના નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિક એમ બે ભેદો છે પ્રથમ પ્રકાર સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે બીજો પ્રકાર વિશેષનું ગ્રહણ કરે છે ક્ષિપ્ર વગેરે જે ભેદો હવે પછી પાડવામાં આવનાર છે તે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા અપાયના છે છતાં તે અવગ્રહના પણ ગણવામાં આવે છે તે વ્યાવહારિક અવગ્રહ આશ્રીને સમજવા અથવા કારણમાં કાર્યના ઉપચાર પૂર્વકના આ છે એમ ઘટાવી લેવું

अवग्रहादयस्तु प्रत्येकं द्वादशविधाः, बहु-बहुविध-क्षिप्रा ऽनिश्रिता-ऽसन्दिग्ध-ध्रुवेतरभेदात् । तल्लक्षणानि च क्रमेणैतानि—

आस्फालिते तूर्यवृन्दे 'इयन्तोऽत्र भेरीशब्दाः, इयन्तो वा शङ्खस्वनाः' इत्येत्र पृथक् पृथग् युगपद्ग्राहकबुद्धिरूपत्व बहुग्राहित्वस्य लक्षणम् । (२७)

तत्रापि माधुर्यादिविविधधर्मयुक्तशब्दादिग्राहकबुद्धिरूपत्वं बहु-विधस्य लक्षणम् । (२८)

शीघ्रग्राहकबुद्धिरूपत्व क्षिप्रस्य लक्षणम् । (२९)

लिङ्गानपेक्षया वस्तुग्राहकबुद्धिरूपत्वमनिश्रितग्राहित्वस्य लक्षणम् । (३०)

सकलसशयादिदोषरहितवस्तुग्राहकबुद्धिरूपत्वमसन्दिग्धग्राहित्व -स्य लक्षणम् । (३१)

सकृज्ज्ञाते सति भूय उपदेशानपेक्षग्राहकबुद्धिरूपत्व ध्रुवत्वस्य लक्षणम् । (३२)

विपरीतानां तूक्तविपर्ययेण लक्षण स्वयमूह्यम् ।

અર્થાત્ (નગારૂ, ઢક્કા, શખ, ભેરી, ભાણક વગેરે) અનેક પ્રકારના વાદિત્રોના અવાજો સભળાતા હોય તેમાથી કોઇ મનુષ્ય એકી વેળાએ, આટલા ભેરીના શબ્દો છે, આટલા શખના શબ્દો છે (આટલા ભાણકના શબ્દો છે) એમ પૃથક્ પૃથક એકી સાથે ગ્રહણ કરે તો તે મનુષ્ય બહુગ્રાહી અને તેનુ જ્ઞાન 'બહુ' કહેવાય છે જે કોઇ મનુષ્ય તેને પૃથક્ પૃથક ન ગ્રહણ કરી શકે અને સમૂહ—ઓઘરૂપે એકી સાથે ગ્રહણ કરી શકે તે 'અબહુગ્રાહી' કહેવાય છે આટલા બધા શબ્દોમા અમુક શબ્દો મધુર છે, (અમુક કર્કશ છે) ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારનો જેને બોધ થાય તે 'બહુવિધગ્રાહી' કહેવાય છે, પરતુ જો એક બે જાતના ધર્મવાળા શબ્દને તે જાણે તો તેને 'અબહુ-વિધગ્રાહી' સમજવો. શબ્દોને એકદમ તુરત લાબો વિચાર કર્યા વિના જે જાણી જાય તેને ક્ષિપ્રગ્રાહી' અને જે કાલાન્તરે જાણે તેને

બહુ ઇત્યાદિ ભેદોના લક્ષણો

'અક્ષિપ્રગ્રાહી' જાણવો આ શબ્દ અમુક વાદિનનો હોવો જોઇએ, એમ જાણવામા જેને [1]લિંગ વગેરે સાધનની જરૂર ન પડે તેને ' અનિશ્રિતગ્રાહી ' અને એથી વિપરીત લક્ષણવાળાને ' [2]નિશ્રતગ્રાહી ' સમજવો વસ્તુને સશયાદિક સર્વ દોષથી રહિત જે જાણે તેને ' અસદિગ્ધગ્રાહી ' અને (આમ હશે કે આમ હશે એવા) સદેહ યુક્ત જાણે તેને ' સદિગ્ધગ્રાહી ' સમજવો વસ્તુને એક વખત જાણ્યા પછી, તે જ્ઞાન સપાદન કરવામા જેને ફરીથી ઉપદેશની આવશ્યકતા ન રહે, જેનુ જ્ઞાન હમેશા કાયમ રહે તે ' ધ્રુવ ગ્રાહી ' સમજવો અને તેથી ઉલટો તે ' અધ્રુવગ્રાહી ' જાણવો

મતિજ્ઞાનના અનન્ત ભેદો—

ઉપર્યુક્ત [3]અઠ્ઠાવીસ ભેદોના દરેકના આ પ્રમાણે બાર બાર પ્રકાર પડતા શ્રુતનિશ્રિતના

---

૧ જેમ કોઇક મકાન પર ધ્વજા જોવામા આવે તો એમ અનુમાન કરી શકાય કે તે સુરાલય હોવુ જોઇએ અથવા તો જે સ્થળે ધૂમ જોવામા આવે તે સ્થળે અગ્નિ હોવો જોઇએ આ પ્રકારના અનુમાનમા, ધ્વજા અને ધૂમ ' લિંગ ' છે

૨ નિશ્રિતનો આ સિવાય અન્ય અર્થ પણ થાય છે તે કયો એ વાત ઉપર **વિશેષા૦**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રકાશ પાડે છે—

" **पत्तो च्चिय पडिवक्खं, साधेज्जा निस्सिए विसेसो वा ।**
परधम्मेहिं विमिस्सं, निस्सियमविणिस्सियं इयरं ॥ ३१० ॥ "
[**एतस्मादेव प्रतिपक्षं साधयेत निश्रिते विशेषो वा ।**
परधर्मैर्विमिश्रं निश्रितमविनिश्रितमितरत् ॥]

અર્થાત્ એથી જ પ્રતિપક્ષ સાધી લેવો વળી નિશ્રિતમા વિશેષતા છે તે એ છે કે પર-ધર્મોથી મિશ્રિત તે ' નિશ્રિત ' અને એથી અમિશ્રિત તે ' અનિશ્રિત ' છે એટલે કે ગાયને ઘોડો સમજવો તે ' નિશ્રિત ' કહેવાય છે, પરતુ ગાયને ગાય જ જાણવી એ ' અનિશ્રિત ' છે કહેવાની મતલબ એ છે કે વિપરિત ઉપલબ્ધિ તે ' નિશ્રિત ' છે, જ્યારે યથાવસ્થિત-અવિપરીત ઉપલબ્ધિ તે અનિશ્રિત ' છે

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૪૪)મા તો અનિશ્રિત અને અસદિગ્ધને બદલે અનિસૃત અને અનુક્ત એવા બે નામો છે આ સબધમા ત્યા એમ સૂચવાયુ છે કે કેટલાક (બધા નહિ) પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા માટે અનિસૃતનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે, જ્યારે અભિપ્રાયથી પ્રતિપત્તિ થઇ જાય છે એ દર્શાવવા અનુક્તનુ ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ છે

૩ આ અઠ્ઠાવીસ ભેદોની ગણના સબધે મતાતર છે જુઓ *વિશેષા૦*ની ૩૦૧ મી ગાથા કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેટલાક આચાર્યો વ્યજનાવગ્રહના ચાર ભેદોને ગણતા નથી અર્થાત્ તેઓ વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ બે ભેદો પૂર્વક અવગ્રહનો વિચાર ન કરતા તેનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરે છે આમ થતા શ્રુતનિશ્રિતના ૨૪ ભેદો થાય છે તેમા અશ્રુતનિશ્રિતના ૪ ઉમેરી તેઓ ૨૮ ભેદો માને છે પરતુ આ કથન **શ્રીજિનભદ્ર** ગણિને માન્ય નથી તેઓ અશ્રુતનિશ્રિતના ચાર ભેદોમા એટલે કે બુદ્ધિચતુષ્કમા પણ અવગ્રહાદિ છે એમ સિદ્ધ કરી અશ્રુતનિશ્રિતનો શ્રુતનિશ્રિતમા સમાવેશ સૂચવી મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદો છે એમ,સામાન્ય રીતે કહી શકાય એવો ઉલ્લેખ કરે છે આ અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારો છે એમ પણ કહી શકાય

૩૩૬ ભેદો થાય છે તેમા અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના ઔત્પાતિકી વગેરે ચાર બુદ્ધિરૂપ ચાર ભેદો ઉમેરતા મતિજ્ઞાનના ૩૪૦ ભેદો થાય છે એથી પણ વિશેષ ભેદા મતિજ્ઞાનના સભવે છે કેમકે આપણે ૫૧મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ પ્રકાશ, વિષય વગેરે મતિજ્ઞાનના બાહ્ય નિમિત્તો છે, જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ–ઉપયોગ અને ઉપકરણેન્દ્રિય એ એના અભ્યન્તર નિમિત્તો છે આ નિમિત્તોના અનેક ભેદોને ધ્યાનમા લેતા અર્થાત્ વિષયાદિના સ્પષ્ટ, અવ્યક્ત, મધ્યમ, અલ્પ, બહુ, નજીક, દૂર વગેરે ભેદોને તેમજ ક્ષયોપશમાદિના શુદ્ધ, અશુદ્ધ, મધ્યમ વગેરે ભેદોની તરતમતાને લક્ષમા લેતા મતિજ્ઞાનના અનત ભેદો સભવે છે, કેમકે સામાન્યથી મતિજ્ઞાનવાળા જીવો અનત છે અને તેમના ક્ષયોપશમની ભિન્નતાને લઇને મતિજ્ઞાનના પણ તેટલા ભેદો પડે છે આ હકીકત **વિશેષા**૦ની નિમ્ન–લિખિત ગાથા (અને તેની બૃહદ્વૃત્તિ)ને આભારી છે —

" एवं बज्झ-ऽभतरनिमित्तवइचित्तओ मइबहुत्तं ।
किंचिम्मत्तविसेसेण भिज्जमाणं पुणोऽणंत ॥ ३११ ॥ "[1]

આ પ્રમાણે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનુ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે કેટલીક શકાઓ અને તેના સમાધાનો તરફ ઉડતી નજર કરીએ

અવગ્રહમા બાર ભેદોની ઘટના—

અવગ્રહ (અર્થાવગ્રહ)નો કાલ જ્યારે નિશ્ચયનય પ્રમાણે એક સમયનો છે, તો પછી બહુ, બહુવિધ ઇત્યાદિ બાર પ્રકારનુ જ્ઞાન વ્યજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ પરત્વે તેટલા ટુક વખતમા કેવી રીતે થઇ શકે ? આનુ સમાધાન એમ કરવામા આવે છે કે આપણે ૨૧૨ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ અર્થાવગ્રહના બે પ્રકારો છે એક એક સમયનો અને બીજો અન્તર્મુહૂર્તનો છે આમા નૈશ્ચયિક અથવા પ્રથમ પ્રકારના અર્થાવગ્રહમા બાર ભેદો ઘટી શકતા નથી, એ વાત સત્ય છે અત્ર જે બાર ભેદ આપ્યા છે તે વ્યાવહારિક અર્થાત્ બીજા પ્રકારના અર્થાવગ્રહને ઉદ્દેશીને સમજવાના છે આ સબધમા **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિમા (પૃ૦ ૮૪)મા કહ્યુ છે કે નૈશ્ચિયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઈહા અને અપાય થાય છે આ અપાયનો અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર કરાય છે, કેમકે આગામી ભેદોને સ્વીકારીને આની મદદથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે જેમકે ૨૧૦ મા પૃષ્ઠમા અવગ્રહાદિક સમજાવતા વૃક્ષનુ ઉદાહરણ લીધુ હતુ તેમા આ વૃક્ષ જ છે એ પ્રકારના બોધને અપાય તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તે વાતને લક્ષ્યમા રાખીને, આ વૃક્ષ આમ્રનુ હોવુ જોઇએ એ પ્રકારની ઈહા અને તે આમ્રનુ જ વૃક્ષ છે એ પ્રકારનો અપાય કરી શકાય છે વળી આ અપાયનો ફરીથી પણ અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર થઇ શકે, કેમકે આ આમ્ર વૃક્ષ પર ફળ આવેલા છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન વિચારી શકાય આ પ્રમાણે અપાયનો અવગ્રહ તરીકે ઉપચાર થઇ શકે છે એ વાત આપણે જોઇ

---

[1] છાયા—

एव बाह्याऽभ्यन्तरनिमित्तवैचित्र्यतो मतिबहुत्वम् ।
किञ्चिन्मात्रविशेषेण भिद्यमान पुनरनन्तम् ॥

આવા અવગ્રહનું નામ વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ છે અને એના બાર ભેદો ઘટી શકે છે અત્ર વળી

અવગ્રહનો અંત

એ શંકા ઉદ્ભવે કે આ પ્રમાણે તો અંતમાં અવગ્રહ જ થવાનો અને ઈહા, અપાયને તો સ્થાન પણ નહિ મળવાનું પરંતુ આ શંકા અસ્થાને છે, કેમકે જ્યારે અમુક વસ્તુ સંબંધી કોઈ પણ વિશેષની આકાંક્ષા રહેશે નહિ ત્યારે તે જ્ઞાન અપાય જ કહેવાશે, નહિ કે અવગ્રહ, અર્થાત્ ત્યાં ઉપચારને સ્થાન મળતું નથી

અવગ્રહ અને ઈહાની જ્ઞાનરૂપતા—

જેમ નેત્ર હોવા છતાં આ પુરુષ છે કે સ્થાણુ છે એવો જે સંશય ઉદ્ભવે છે તે અવગ્રહ અને ઈહાની વિદ્યમાન દશામાં ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે એ પ્રમાણભૂત કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એમ આપવો કે અવગ્રહના વચનથી જ અવગ્રહ સંશયાત્મક ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે તો તે યુક્ત નથી, કેમકે નેત્રના સદ્ભાવમાં જેમ સંશયની નિવૃત્તિ થતી નથી તેમ અત્ર પણ છે આ સંબંધમાં એમ દલીલ થઈ શકે કે અવગ્રહ અને સંશયમાં ભેદ છે એ એના લક્ષણોથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે દાખલા તરીકે અગ્નિ અને જળ એ બે ભિન્ન હોવાની પ્રતીતિ અગ્નિના દહન, પ્રકાશન વગેરે ધર્મો અને જળની શીતલતા, પ્રવાહિતા વગેરે ગુણો કરાવે છે એવી રીતે સંશયનો વિષય એક કરતાં વધારે પદાર્થ છે, એમાં અનિશ્ચિતતા રહેલી છે તેમજ એ પ્રતિકુળ ધર્મોનું નિરાકરણ કરવા અસમર્થ છે, જ્યારે અવગ્રહ અને ઈહા એક પદાર્થવિષયક છે, તેમાં તેના સૂચન પૂરતો તો નિર્ણય છે જ તેમજ તે અન્ય પર્યાયોનો પર્યુદાસ કરી શકે છે આથી આ બે ભિન્ન છે આ સંબંધમાં એમ શંકા ઊઠાવવી કે અવગ્રહ અને ઈહા સંશયતુલ્ય છે, કેમકે તેમાં પ્રતિકૂળ ધર્મોનો પૂરેપૂરો પર્યુદાસ કરવાની શક્તિ નથી તો તે અસ્થાને છે એનું કારણ એ છે કે જેમ સંશય–કાલ નિર્ણયનો નિરોધક છે, તેમ અવગ્રહ કે ઈહા નથી એ તો નિર્ણયની [1]સન્મુખ છે આથી અવગ્રહને અપ્રમાણિક–સંશયાત્મક કહેવાનું પડતું મૂકી તેને [2]જ્ઞાનરૂપ સ્વીકારી ઈહાને સંશયસ્વરૂપી ગણવા તૈયાર થતા હો તો તે પણ યુક્તિ–યુક્ત નથી, કેમકે સંશય તો ઈહાની પૂર્વે ઉત્પન્ન થાય છે [3]

અવગ્રહાદિની આનુપૂર્વી—

અવગ્રહ પછી ઈહા, ત્યાર પછી અપાય અને ત્યાર બાદ ધારણા એવો જે ક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે તેનું શું કારણ છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે આ ઉત્પત્તિ–ક્રિયાને લક્ષ્યીને છે અર્થાત્ સૌથી પ્રથમ અવગ્રહ થાય છે ત્યાર બાદ અવગ્રહે ગ્રહણ કરેલા વિષયની આકાંક્ષારૂપ ઈહા પ્રવર્તે છે, ઇત્યાદિ વિશેષમાં ઉત્ક્રમ (પશ્ચાનુપૂર્વી) કે વ્યતિક્રમ (અનાનુપૂર્વી) પૂર્વક અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન

---

૧ સન્મુખ હોવાને લીધે તો એને ' અપાય ' કહેવામાં આવતો નથી કેમકે નિશ્ચય સમીપને નહિ પણ નિશ્ચયરૂપને ' અપાય ' કહેવામાં આવે છે

૨ વ્યંજનાવગ્રહમાં જોકે જ્ઞાન અનુભવાતું નથી તો પણ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે અથવા એમાં પણ જ્ઞાન છે કિન્તુ તેની માત્રા અલ્પ હોવાથી તે અવ્યક્ત છે એમ સૂચવાય છે

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૰ (પૃ૰ ૪૩)

થતા હોય તો વસ્તુનુ સત્ય સ્વરૂપ જણાય નહિ તેમજ જો અવગ્રહાદિમાથી એકનો પણ અભાવ હોય તોપણ વસ્તુ–સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય નહિ આથી કરીને ઉપર્યુક્ત ક્રમ પૂર્વક અવગ્રહાદિ છે એ સુતરા સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ આપણે અવલોક્યુ હવે અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન સબધી વિચાર કરવામા આવે છે આનુ સામાન્ય લક્ષણ તો આપણે પૂર્વે જોઇ ગયા છીએ આથી અત્ર એના ભેદ પાડીને વિશિષ્ટ લક્ષણ સમજાવવામા આવે છે આ સબધમા ગ્રથકાર કથે છે કે—

અશ્રુતનિશ્રિત મતિના ચાર પ્રકારો

अश्रुतनिश्रिता मतिश्चतुर्धा—(१) औत्पातिकी, (२) वैनयिकी, (३) कार्मिकी, (४) पारिणामिकी च ।

અર્થાત્ ઔત્પાતિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી અને પારિણામિકી એમ ચાર પ્રકારનુ અશ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન છે તે પ્રત્યેકનુ લક્ષણ ગ્રથકારના શબ્દમા અવલોકીએ

ઔત્પાતિકી મતિનુ લક્ષણ—

लोकद्वयाविरुद्धत्वे सति फलेनाव्यभिचारिणी वा बुद्धिस्तद्रूपत्वमौत्पातिक्या लक्षणम् । (३३)

અર્થાત્ આ લોક અને પરલોક એમ ઉભયથી અવિરૂદ્ધ એવી તથા ફળને અવશ્ય આપવાવાળી મતિ તે ' ઔત્પાતિકી ' મતિ જાણવી

વૈનયિકી મતિનુ લક્ષણ—

गुरुविनयजन्या उभयलोकफलदात्री धर्मार्थकामशास्त्रार्थनिपुणा या बुद्धिस्तद्रूपत्वं वैनयिक्या लक्षणम् । (३४)

અર્થાત્ ગુરૂનો વિનય કરવાથી ઉત્પન્ન થનારી, આ લોક અને પરલોક બન્ને સ્થળે ફળને આપવાવાળી તથા ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રના અર્થ સમજવામા નિપુણ એવી મતિ તે ' વૈનયિકી ' મતિ સમજવી.

કાર્મિકી મતિનુ લક્ષણ—

तत्तत्कर्मविशेषेषु निपुणा या बुद्धिस्तद्रूपत्वं कार्मिक्या लक्षणम् । ३५

અર્થાત્ સુતાર, લુહાર, સોની, શિલ્પશાસ્ત્રી ઇત્યાદિકના જે જે કાર્યો–કળાઓ છે, તે કરવામા નિપુણ એવી જે મતિ તે ' કાર્મિકી ' મતિ કહેવાય છે

પારિણામિકી મતિનું લક્ષણ—

प्रतिज्ञाहेतुमात्रेण साध्यसाधिका वयःपरिपाकेण पुष्टीभूताऽभ्युदयमोक्षदायिनी या बुद्धिस्तद्रूपत्वं पारिणामिक्या लक्षणम् । (३६)

અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બે અવયવો દ્વારા સાધ્યને સિદ્ધ કરનારી, વયની પરિપક્વતાથી પુષ્ટ થયેલી (એટલે કે અનુભવ દ્વારા ખીલેલી) અને સંપત્તિ તેમજ મુક્તિને આપનારી એવી મતિને 'પારિણામિકી' મતિ કહેવામાં આવે છે[1]

ઉપર્યુક્ત લક્ષણોનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તેટલા માટે તે લક્ષણોને સ્ફુટ શબ્દમાં રજુ કરવામાં આવે છે જે અર્થ પૂર્વે દૃષ્ટિગોચર થયો ન હોય શ્રવણપથ પર પણ આવ્યો ન હોય તેમજ જેનું મન દ્વારા ચિન્તન પણ કર્યું ન હોય તેવા અને તત્ક્ષણ જ જે બુદ્ધિ દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય તેવા પદાર્થ વિષયક, બન્ને લોકમાં વિરોધ વિનાની અને અવશ્ય ફળને આપવા વાળી મતિને 'ઔત્પાતિકી' મતિ કહેવામાં આવે છે[2] આને માટે (૧) [3]રોહક,

---

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

' अणुमाणहेउदिट्ठतसाहिआ वयविवागपरिणामा ।
हिअनिस्सेअसफलवई बुद्धी 'परिणामिआ' नाम ॥ ६१ ॥ '

[अनुमानहेतुदृष्टान्तसाधिका वयोविपाकपरिणामा ।
हितनिःश्रेयसफलवती बुद्धिः पारिणामिका नाम ॥

૨ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

' पुव्वं अदिट्ठमस्सुअमवेइयतक्खणविसुद्धगहिअत्था ।
अव्वाहयफलजोगा बुद्धी 'उप्पत्तिआ' नाम ॥ ६२ ॥ "

[पूर्वमदृष्टमश्रुतमवेदित तत्क्षणविशुद्धगृहीतार्था ।
अव्याहतफलयोगा बुद्धिः औत्पातिकी नाम ॥]

૩ 'ઉજ્જયિની' નગરીની પાસેના ગામમાં એક નટ રહેતો હતો તેનું નામ ભરત હતુ તેની સ્ત્રી પોતાના રોહક નામના પુત્રને બાલ્યાવસ્થામાં મા વિનાનો કરી પરલોક ચાલતી થઇ આથી તેની સાર સંભાળ લેવા માટે ભરતે બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું આ સ્ત્રી રોહકની સાથે સારી રીતે વર્તતી હતી નહિ તેથી એક દિવસે તેણે તેને કહ્યું કે હે મા ! હું આ દુષ્ટ વર્તનનું તને ફળ ચખાડીશ અપરમાતાએ કહ્યું કે અરે નાદાન ! તું શું કરી શકવાનો હતો ? રોહકે કહ્યું કે મારે પગે તને લગાડું ત્યારે હું ખરો આ સ્ત્રીએ પોતાની વર્તણુક તેવી ને તેવી ચાલુ રાખી એથી પ્રસંગ મળતાં રોહકે એકદમ રાત્રિએ અચાનક જાગી ઊઠવાનો ડોળ કરી પોતાના પિતાને કહ્યું કે હે તાત ! જુઓ આ કોઇ પુરુષ આપણા ઘરમાંથી ચાલ્યો જાય છે આથી ભરતને શક ગયો કે એની નવીન ભાર્યા દુરાચારિણી હોવી જોઇએ, આવા વહેમથી તેણે તેનો સત્કાર કરવો છોડી દીધો આથી તે સ્ત્રીએ રોહકને વિનવી કહ્યું કે બેટા ! તારા પિતા મારી સાથે બરાબર બોલતા પણ નથી, તેમાં શું તારો હાથ છે ? જો એમ હોય તો હે પુત્ર ! મારો ગુન્હો માફ કર, હવેથી હું તારી સાથે સારી રીતે વર્તીશ. રોહકે તે વાત કબુલ રાખી અને અપર માતા પણ તેને પ્રીતિ પૂર્વક પાળવા લાગી

અન્યદા ભરત ચાંદરણીમા બેઠો હતો તેવામા રોહકે પોતાના શરીરના પડછાયાને આગળીથી બતાવતા તેના પિતાને કહ્યુ કે હે પિતાજી ! જુઓ, આ કોઇ પુરૂષ જાય છે ભરત તરવાર લઇને ઊભો થઇ ગયો એટલે રોહકે કહ્યુ કે આ રહ્યો, મે એને પકડી રાખ્યો છે આ બાલ-ચેષ્ટા જોઇને ભરતે વિચાર કર્યો કે હું નકામો મારી પત્ની ઉપર વહેમાયો તે દિવસથી તે પોતાની પ્રિયા સાથે પૂર્વની પેઠે પ્રેમપૂર્વક વર્તવા લાગ્યો. આ તરફ રોહકે વિચાર્યું કે મે મારી ઓરમાન માને દુખ દીધુ છે તો તે કોઇ દહાડો મને ઝેર આપી મારો જાન લેશે, માટે મારે મારા પિતાની સાથે જ જમવુ

એક વેળા ભરત ' ઉજ્જયિની ' જવા નીકળ્યો એટલે રોહક પણ તેની સાથે જવા તૈયાર થયો. તેને સાથે લઇને તે તે નગરમા આવ્યો ત્યા શહેરની શોભા જોઈ રોહક રાજી રાજી થઇ ગયો કામ પૂરૂ થતા પિતા-પુત્ર પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા એટલામા કોઇ ચીજ લેવાની ભરત ભૂલી ગયેલો હોવાથી રોહકને ' ક્ષિપ્રા ' નદીને કાંઠે બેસાડી તે નગરમા ગયો એકના પડેલા રોહકે રેતીમા રમત તરીકે આખી નગરી આલેખી તેવામા ઘોડા ઉપર બેસીને તે નગરનો રાજા ત્યા ચડી આવ્યો. તેને આ માર્ગે થઇને જતા રોહકે અટકાવ્યો એથી રાજાએ તેનુ કારણ પૂછ્યુ શુ આ રાજદરબાર આપ નથી જોતા એવો ઉત્તર મળ્યો આ સાભળી રાજા ઘોડેથી ઉતર્યો અને તેની આ આલેખના જોઇ ખુશી થઇ બોલ્યો કે હે વત્સ ! તે કોઇ દિવસ પૂર્વે નગર જોયુ હતુ કે આજે જ ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે આજે જ આ બાળકની આવી તીવ્ર બુદ્ધિથી ચકિત થયેલા રાજાએ તેને તેનુ નામ પૂછ્યુ એટલે તે બોલ્યો કે મારૂ નામ રોહક છે આ પ્રમાણે વાતચિત ચાલતી હતી એવામા ભરત આવી પહોચ્યો એટલે બાપદીકરા પોતાના ગામ ભણી વળ્યા અને રાજા પણ ચાલતો થયો

રોહકના ગયા પછી રાજાને વિચાર સ્ફુર્યો કે મારે ૪૯૯ પ્રધાનો છે, પરતુ આવો સતેજ બુદ્ધિશાળી પ્રધાન તો એકે નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી રોહકની પરીક્ષા કરવા માટે એના ગામના લોકોને બોલાવી તેણે કહ્યુ કે તમારા ગામની બહાર એક મોટી શિલા છે તે શિલાને ઉપાડ્યા વિના રાજમડપ તૈયાર કરી એ શિલાનું તેના ઉપર ઢાકણુ કરો. આવો આદેશ સાભળી તે લોકો દિઙ્મૂઢ બની ગયા વિચારમા ને વિચારમા તો બપોર થઇ ક્ષુધાથી આકુળ વ્યાકુળ બનેલો રોહક આ મેદિનીમા હાજર રહેલા પોતાના પિતાને તેડવા આવ્યો તેને જોઇને ભરતે કહ્યુ કે તુ તો નિશ્ચિન્ત છે, પરતુ અમારો તો જીવ ઠેકાણે નથી. એટલે ખાવાપીવાનું કોને સૂઝે ? રોહકે આનુ કારણ પૂછ્યુ એથી તેના પિતાએ તેને સઘળી વાત કહી. તે સાભળી તે બોલ્યો કે અહો એમા શુ છે ? મડપ તૈયાર કરવા માટે શિલાની નીચે ખોદવાનુ કામ શરૂ કરો પછી જ્યા જ્યા જરૂર જણાય ત્યા ત્યા થાભલા મૂકો અને શિલાને ઉપાડ્યા વિના ભોંયરાની જેમ ફરતી ભીંત વગેરે કરો આ પ્રમાણેની વાત સાભળી લોકો હર્ષિત થઇ જમવા ઊઠ્યા પછી રોહકના કથન મુજબ તેમણે રાજમડપ તૈયાર કર્યો તે જોઇને રાજા પ્રસન્ન થયો અને તપાસ કરતા તેને માલૂમ પડ્યુ કે આ રોહકની બુદ્ધિનુ પરિણામ હતુ

બીજી વાર રાજાએ આ ગામમા ઘેટુ મોકલ્યુ અને કહાવ્યુ કે અત્યારે એ જેટલા વજનનુ છે તેટલા જ વજનનુ અને પદર દિવસ પછી પાછુ મોકલાવવુ વજનમા જરા પણ વધઘટ ન થવી જોઇએ આ સાભળી લોકો વિમાસણમા પડ્યા તેમણે રોહકને બોલાવી એનો ઉપાય પૂછ્યો તેણે કહ્યુ કે આ ઘેટાને રોજ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખવડાવો, પરતુ જગલમાથી એક વરૂ પકડી લાવી એની પાસે બાધો આમ કરવાથી તેનુ ખાધેલુ બધુ નિરર્થક થઇ જશે અને તેના તોલમા કશો ફેરફાર નહિ થાય લોકોએ તેમ કર્યુ અને પખવાડિયે ઘેટાને પાછો મોકલાવ્યો. રાજાએ તેને તોલી જોયો, પરતુ વજન તો પહેલાના જેટલુ જ હતુ તે જોઇ તેમજ આ પણ રોહકની ઔત્પાતિકી મતિનુ પરિણામ જાણીને તેના આનદનો પાર રહ્યો નહિ

ફરી બીજી વખત રાજાએ તે ગામમા એક કૂકડો મોકલ્યાની આજ્ઞા કરી કે બીજો કૂકડો પાસે રાખ્યા વિના આને યુદ્ધ કરાવો આ વેળા ગામના લોકોએ રોહકની સનાહ લઇ એક દર્પણ (આરસો) મગાવ્યો. તેમાં પોતાનુ પ્રતિબિંબ જોઇને તેને પ્રતિસ્પર્દ્ધિ અન્ય કૂકડો ધારી આ કૂકડો તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો ગુપ્તચરોએ આની રાજાને આ વાત નિવેદન કરી, તેથી તે ખુશી થયો

અન્યદા રાજાએ આ ગામના લોકોને કહેવડાવ્યુ કે નદીની રેતીના દોરડા વણી મોકનાવો આવો અસભવિત આદેશ સાભળી લોકો ગભરાઇ ગયા તેઓ રોહકને શરણે ગયા એટલે તેણે તેમને ઉપાય સૂઝાડયો કે રાજાને કહેવડાવો કે મહારાજ ! આપના ભંડારમા રેતીના જુના દોરડા પડયા હશે તેમાથી એક નમુના માટે મોકનાવો તે જોઇને અમે દોરડા તૈયાર કરી મોકનીએ આ સાભળી રાજા કઇ ન બોનતા મૌન ધારણ કરી રહ્યો

ફરી એક વેળા રાજાએ ઘરડો, રોગી અને મરી જવાની અણી ઉપર એવો હાથી આ ગામમા મોકલ્યો અને ફરમાન કર્યું કે આ હાથી મરી ગયો એમ કહ્યા વિના દરરોજ તેની ખબર કહાવવી. હાથી તો તે જ રાતે મરી ગયો હવે સદેશો કેમ પહોચાડવો તેનો તોડ રોહકે કાઢી આપતા કહ્યુ કે જઇને રાજાને નિવેદન કરો કે હાથી બેસતો નથી, ઊઠતો નથી, આહાર-નીહાર કરતો નથી, શ્વાસ લેતો નથી કે મૂકતો નથી, કોઈ પણ જાતની સચેતન ચેષ્ટા કરતો નથી આ સાભળીના રાજા બોલ્યો કે શુ ત્યારે તે મરી ગયો છે ? ગામના મુખીએ જવાબ આપ્યો કે આપ એમ કહો છો, અમે એમ કહેતા નથી આ વૃત્તાન્તથી રાજા ખુશી થયો

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ રાજાએ આ ગામના લોકોને ફરીથી આજ્ઞા કરી કે તમારા ગામના કૂવાનુ પાણી બહુ મીઠુ છે, વાસ્તે તે કૂવો અહીં મોકનાવો રોહકની સનાહ અનુસાર લોકોએ ઉત્તર દીધો કે ગામડાના લોકોની પેઠે આ અમારો કૂવો સ્વાભાવિક રીતે બીકણ છે વાસ્તે આપના નગરના મારંથી પરિચિત એક કૂવાને અહીં મોકનશો કે જેની સાથે અમે આ કૂવાને આપને ત્યા મોકલીએ આથી રાજા નિરુત્તર થયો

વળી થોડા દિવસ પસાર થયા એટલે રાજાએ હુકમ કર્યો કે ગામની પૂર્વ દિશામા વન છે તે પશ્ચિમમા થાય તેમ કરો. રોહકની સૂચનાથી ગામના લોકોએ વનની પૂર્વ દિશામા વસવાટ કર્યો એટલે વન પશ્ચિમમા થઇ ગયુ આ વૃત્તાન્તથી રાજાને અતિશય આનદ થયો

ફરી બીજી વાર રાજાએ કહાવ્યુ કે અગ્નિના સબધ વિના ખીર રાધીને મોકલો આ આજ્ઞાનુ પાલન કરવા માટે ગામના લોકોએ રોહકની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો તેની સનાહ મુજબ તેમણે ચોખાને ઘણા પાણીમા પલાળ્યા અને પછી ચોખાની તપેલીમા દૂધ રેડી તેને સૂર્યના કિરણોથી તપેલા છાણા વગેરેના બાફમા મૂકી આમ કરવાથી ખીર તૈયાર થઇ એટલે રાજાને તે મોકલાવી.

આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામા રોહકને ઉત્તીર્ણ થતો જોઇ તેને પ્રધાન પદ આપવાની અભિલાષાથી રાજાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પરતુ સાથે સાથે કહેવડાવ્યુ કે તારે શુક્લ પક્ષમા કે કૃષ્ણ પક્ષમા ન આવવુ રાતે કે દહાડે ન આવવુ, ખુલ્લામા, છાયડામા કે તડકામા ન આવવુ, પગે ચાલીને ન આવવુ, માર્ગે કે ઉન્માર્ગે ન આવવુ તેમજ સ્નાન કરીને કે કર્યા વિના પણ ન આવવુ આ પ્રમાણેની નૃપતિની આજ્ઞા સાભળી રોહકે કઠ સુધી સ્નાન કર્યું અને ગાડાના ચીલાના મધ્ય ભાગને માર્ગે ઘેટા ઉપર બેસીને માથે ચાયણીનુ છત્ર ધારણ કરીને સન્ધ્યા-સમયે અમાસના ઉપર પડવો થતો હતો તે દિવસે તે રાજા પાસે જવા નીકળ્યો ખાલી હાથે રાજા, દેવ કે ગુરુનુ દર્શન ન કરવુ એ લોકોક્તિને ધ્યાનમા લઇ તે પૃથ્વીનો પિંડ લઇ પૃથ્વીપતિ પાસે આવ્યો

નરેશ્વરને નમન કરી તેને એણે આ માર્ગીનો પિંડ ભેટ કર્યો. રાજાએ પૂછ્યું કે રોહક ! આ શું લાવ્યો ? ઉત્તર મળ્યો કે આપ પૃથ્વીના પતિ છો, તેથી હું આ ભેટ લાવ્યો છું. આથી રાજા ખુશી થયો. તેણે ગામના લોકોને વિદાય કરી રોહકને પોતાની પાસે સુવાડ્યો. રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર પૂર્ણ થતાં રાજાએ તેને પૂછ્યું કે તું જાગે કે ઊંઘે છે ? રોહકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે હું જાગું છું. રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે તું શો વિચાર કરે છે ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે અશ્વત્થ (પીંપળાના) પાદડાંનું ડીંટું મોટું કે તેની શિખા મોટી એનો વિચાર કરી રહ્યો છું. રાજાને પણ સંશય થયો એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તેં ઠીક વિચાર કર્યો છે, પરંતુ શો નિર્ણય કર્યો ? રોહકે જવાબ આપ્યો કે જ્યાં સુધી શિખાનો અગ્ર ભાગ સુકાઈ ન જાય ત્યાં સુધી બંને સરખા હોય છે. રાજાએ આસપાસ તપાસ કરી તો આ હકીકત સત્ય જણાઈ. રોહકને સુઈ જવાની પરવાનગી મળી.

વળી બીજો પહોર વીતતાં રાજાએ ફરીથી રોહકને પૂછ્યું કે તું જાગે છે કે ઊંઘે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો કે નરદેવ ! જાગું છું. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે ત્યારે તું શો વિચાર કરી રહ્યો છે ? ઉત્તર મળ્યો કે બકરીના પેટમાંથી સરાણે ઉતારી હોય તેમ લીંડીઓ બરાબર ગોળ કેમ નીકળે છે તે વિચારી રહ્યો છું. આનો નિર્ણય જાણવા માટે રાજાએ એને જ પૂછ્યું. એટલે તે બોલ્યો કે બકરીનાં પેટમાં સંવર્તક નામનો વાયુ છે, તેને લીધે લીંડીઓ ગોળ થાય છે. પાછો રોહક સુઈ ગયો.

ફરીથી ત્રીજા પહોરે રાજાએ પૂછ્યું કે રોહક ! તું જાગે છે કે ઊંઘે છે ? રોહકે ઉત્તર આપ્યો કે હું જાગું છું અને ખીસકોલીના શરીરના જેવડું જ તેને પૂછડું હોય છે કે નહિ તે વિચારી રહ્યો છું. આનો નિર્ણય સાંભળવા માટે આતુર રાજાએ રોહકને જ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે તે બે સરખા જ હોય છે. આમ કહી રોહક પાછો સુઈ ગયો.

ચોથે પહોરે પહો ફાટતાં રાજા જાગ્યો. તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો, પરંતુ આખી રાતનો ઉજાગરો હોવાથી તે નિદ્રાધીન હતો એટલે જવાબ ન મળવાથી રાજાએ ગમ્મતની ખાતર ધીમેથી લીના કંબિકા (સોટી ?) લગાડી. રોહક જાગી ઊઠયો. રાજાએ કહ્યું કે અરે રોહક ! તું કેમ ઊંઘે છે ? રોહકે જવાબ વાળ્યો કે સાહેબ ! હું તો જાગું છું. રાજાએ કહ્યું કે જો તું જાગતો હતો તો જવાબ આપતાં તને કેમ વાર લાગી ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે દેવ ! હું બહુ ઊંડા વિચારમાં હતો. તેનો નિર્ણય કરવામાં મારું ચિત્ત પરોવાયેલું હતું. રાજાએ કહ્યું એવો તે શો પ્રશ્ન હતો ? રોહકે કહ્યું કે મહારાજ ! આપ કેટલા પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયા છો એ વિચારમાં હું પડયો હતો. આ સાંભળી રાજા શરમનો માર્યો જરા મૌન રહ્યો. થોડી વાર રહીને તે બોલ્યો કે આનો તેં શો નિર્ણય કર્યો છે ? રોહકે કહ્યું કે આપ પાંચ પુરૂષોથી ઉત્પન્ન થયા છો. રાજાએ પૂછ્યું કે તે કયા કયા ? ઉત્તર મળ્યો કે એક કુબેરથી, કેમકે તેના જેવી આપની દાન-શક્તિ છે, બીજા ચંડાળથી, કારણ કે તેની માફક આપ શત્રુઓ ઉપર કોપાયમાન થાઓ છો, ત્રીજા ધોબીથી, કેમકે જેમ ધોબી વસ્ત્ર નીચોવી નીચોવીને પાણી કાઢી નાખે છે તેમ આપ પારકા માણસોને નીચોવીને તેમનું ધન લઈ લો છો, ચોથા વીંછીથી, કેમકે ભર નિદ્રામાં એવા મારા જેવા બાળકને તમે નિર્દય વીંછીના ડંખની જેમ લીના કંબિકા મારી પીડા કરો છો, પાંચમા તમારા તાતથી, કારણ કે તમે તેમની માફક ન્યાયથી રાજ્ય પાળો છો. રાજા આ સાંભળી ઘણો અચંબો પામ્યો. પ્રાભાતિક કાર્ય કરી, જનનીને વંદન કરી તેને એકાન્તમાં રાજાએ પૂછ્યું કે હે માતા ! કહો, હું કેટલા પુરૂષોથી ઉત્પન્ન થયો છું ? માતા વિસ્મય પામી બોલી કે બેટા ! તું આ શું પૂછે છે ? તું તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ રોહકે કહેલો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. વિશેષમાં તેણે નિવેદન કર્યું કે રોહકની મતિ પ્રાયઃ ખોટી નથી માટે સત્ય કહેવા આપને મારી ભૂરિ ભૂરિ વિનતિ છે. રાજાનો આગ્રહ જોઈ તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હે પુત્ર ! જ્યારે તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે એક દહાડો હું નગર બહાર બગીચામાં કુબેર

(૨) નગરના ધૂર્ત, (૩) આંબાનું ઝાડ, (૪) શ્રેણિક રાજાની મુદ્રિકા, (૫) સરટ (એરડો), (૬) કાગડાની સંખ્યા, (૭) વિષ્ઠા, (૮) હાથીનું વજન, (૯) ભાંડ, (૧૦) લાખની ગોળી, (૧૧) થાભલો, (૧૨) ક્ષુદ્ર, (૧૩) માર્ગે મળેલી વ્યંતરી, (૧૪) પતિ, (૧૫) બે સ્ત્રીનો એક પુત્ર, (૧૬) મધુયુક્ત સિક્થ, (૧૭) મુદ્રિકા, (૧૮) સૂતર અને ઊનનું પટ, (૧૯) મુદ્રિકા, (૨૦) સિક્ષા, (૨૧) ભિક્ષુક, (૨૨) બાળકનું નિધાન, (૨૩) ધનુર્વિદ્યાની શિક્ષા, (૨૪) અર્થશાસ્ત્ર, (૨૫) સિદ્ધપુત્ર ઇત્યાદિ ઉદાહરણોનો **નન્દીસૂત્ર** (ગા૦ ૬૩–૬૫)માં ઉલ્લેખ છે ગ્રન્થ–ગૌરવના ભયથી આ બધા ઉદાહરણોનું સ્વરૂપ ન આલેખતાં ફક્ત **રોહક**નું જ આપવામાં આવ્યું છે, બાકીનાની માહિતી માટે આ આગમની **શ્રીમલયગિરિસૂરિ**કૃત ટીકા (પત્રાંક ૧૪૯–૧૫૯) જોવી

દુઃખે વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાર કરવામાં સમર્થ, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી તથા ઉભય લોકમાં ફલદાયિની એવી મતિને **'વૈનયિકી'** કહેવામાં આવે છે [1] આ સંબંધમાં **નન્દીસૂત્ર**માં (૧) [2]નિમિત્ત

દેવની પૂજા કરવા ગઇ હતી ત્યાં તેની મનોમોહક મૂર્તિ જોઇને મેં તેનો હાથથી સ્પર્શ કર્યો, આથી હું કામાતુર થઇ ગઇ અને મને તેની સાથે ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા થઇ ત્યાંથી પાછા આવતાં માર્ગમાં મેં એક સ્વરૂપવાન્ ચાંડાળને જોયો એટલે ત્યાં પણ તેવી ઇચ્છા થઇ આગળ ચાલતાં એક ધોબી મળ્યો તેને જોઇને પણ મને ભોગની વાંછા થઇ પછી મહેલમાં આવી ત્યારે તે દિને ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે લોટનો સુન્દર વીંછી કર્યો હતો તે હાથમાં લેતાં વળી આવી અભિલાષા થઇ આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા ગણાતા હોય તો તે તું જાણે બાકી પરમાર્થથી તો તારા પિતા એ જ તારા સત્ય પિતા છે આ સાંભળી રાજા રોહકની બુદ્ધિથી અતિશય આશ્ચર્યાન્વિત થયો અને તેથી તેણે તેને સર્વ પ્રધાનોમાં વડા પ્રધાનની પદવી આપી

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ૬૬ મી ગાથા—

' भरनित्थरणसमत्था तिवग्गसुत्तत्थगहियपेयाला ।
उभओ लोगफलवई 'विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ ६६ ॥ "

[भरनिस्तरणसमर्था त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतप्रमाणा ।
उभतो लोकफलवती विनयसमुत्था भवति बुद्धि ॥]

૨ કોઇક નગરમાં એક સિદ્ધપુત્ર રહેતો હતો તે પોતાના બે શિષ્યોને નિમિત્તશાસ્ત્ર શીખવતો હતો આમાંનો એક વિનીત શિષ્ય ગુરુનું બહુમાન કરવા પૂર્વક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો ગુરુ જે જે ભણાવે તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખી તેનું તે મનન કરતો હતો આમ કરતાં કોઇ શંકા ઉદ્ભવે તો ગુરુની પાસે આવી વિનયથી તેનો ખુલાસો મેળવતો હતો આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં તેની બુદ્ધિ બહુ સતેજ થઇ બીજો શિષ્ય આથી વિપરીત લક્ષણવાળો હતો તેને ઊંડી આલોચના કરવાની ટેવ ન હતી

એક દિવસ આ બંને શિષ્યો ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર કોઇ ગામ જવા નીકળ્યા માર્ગમાં જતાં મોટા પગલાં જોઇને વિનીત શિષ્યે અન્યને પૂછ્યું કે આ કોના પગલાં છે ? બીજા શિષ્યે વિશેષ વિચાર કર્યા વિના જવાબ દીધો કે હાથીનાં વિનયશાળીએ કહ્યું કે ના, એ હાથીનાં નથી, હાથિણીનાં છે વળી તે

જ્ઞાન, (૨) અર્થશાસ્ત્ર, (૩) લેખ, (૪) ગણિત, (૫) કૂવો, (૬) ઘોડો, (૭) ગધેડો, (૮) લક્ષણ, (૯) ગ્રન્થી, (૧૦) વૈદ્ય, (૧૧) રથિક, (૧૨) ગણિકા વગેરે ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે. તે પૈકી અત્ર પ્રથમનો જ વિચાર કરવામા આવ્યો છે બાકીના માટે ઉપર મુજબ ભલામણ છે

હાથિણી ડાબી આંખે કાણી છે તેના ઉપર બેસીને કોઇ રાણી ગયેલી છે વિશેષમા તે રાણી સૌભાગ્યવતી છે તેમજ ગર્ભવતી છે આજ કાલમા તેને પ્રસવ થશે અને તેને પુત્ર જન્મશે. આ સાભળી બીજો બોલ્યો કે તે આ હકીકત શાથી જાણી ? વિનયશાળીએ કહ્યુ કે જ્ઞાનનો સાક્ષાત્ પ્રત્યય છે, વાસ્તે આગળ ચાલો, સર્વ વાત પ્રકટ થશે પછી તેઓ જે નગરે જવા નીકળ્યા હતા તેની બહારના ભાગમા આવી પહોચ્યા ત્યા સરોવરની તીરે તરુમા હાથિણી તેમના જોવામા આવી તે ડાબી આખે કાણી હતી એમ તેમણે જાણ્યુ એટલામા કોઇ દાસીએ કોઇ વૃદ્ધ પુરુષને કહ્યુ કે રાજાને વધામણી આપો કે રાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે આ સાભળી વિનયશાળી શિષ્યે અન્યને કહ્યુ કે આ દાસીનુ વચન તે સાભળ્યુ ? મે કહી હતી તે વાત સાચી પડી કે નહિ ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે ભાઇ ! તારૂ જ્ઞાન સત્ય છે ત્યાર પછી સરોવરના તીરે હાથ પગ ધોઇને ત્યા વડના ઝાડ નીચે વિસામો લેવા બેઉ જણ બેઠા એવામા માથે જળથી ભરેલો ઘડો મૂકીને એક ડોશી જતી હતી તેની નજર તેમના ઉપર પડી આકાર ઉપરથી તેમને વિદ્વાન્ ધારી તેણે તેમને પૂછ્યુ કે મારો પુત્ર પરદેશ ગયો છે તે ક્યારે આવશે ? આ પ્રશ્ન પૂછતા વેત જ તેનો ઘડો ભૂમિ ઉપર પડી ગયો અને ભાગીને તેના ટુકડા થઇ ગયા આથી ઊડો વિચાર કર્યા વિના બોલનારા શિષ્યે કહ્યુ કે હે ડોશી ! તારો પુત્ર મરણ પામ્યો છે આ સાભળીને વિનયશાળીએ કહ્યુ કે અરે ભાઇ ! એમ ન બોલ, ખરી વાત તો એ છે કે આ બાઇનો છોકરો હમણા જ ઘેર આવ્યો છે આ સાભળીને તે વૃદ્ધા સેકડો આશીર્વાદ આપતી સ્વસ્થાનકે આવી પોતાના પુત્રને આવેલો જોઇ તે બહુ રાજી થઇ પછી પુત્રને પૂછીને વસ્ત્રોની એક જોડી અને કેટલાક રોકડા રૂપિયા લઇને તે વિનયશાળી પાસે આવી અને તેને તે આપ્યા આથી બીજો શિષ્ય ખિન્ન હૃદયે વિચારવા લાગ્યો કે મને ગુરુએ બરાબર ન ભણાવ્યો નહિ તો હુ આની જેમ મારૂ નિમિત્તજ્ઞાન સાચુ કેમ ન પડે ?

ગુરુનુ કાર્ય કરી આ બન્ને શિષ્યો પાછા પોતાને ગામ આવ્યા ગુરુના દર્શન થતા વિનયશાળીએ આનન્દાશ્રુ પૂર્વક હાથ જોડીને ગુરુના ચરણમા પ્રણામ કર્યો, જ્યારે બીજો તો પત્થરના થાભલાની જેમ અક્કડ ઊભો રહ્યો એથી ગુરુએ તેને પૂછ્યુ કે તુ મને કેમ વન્દન કરતો નથી ? એણે જવાબ આપ્યો કે જેને સારી રીતે ભણાવ્યો હોય તે પ્રણામ કરે ગુરૂએ કહ્યુ કે તુ એમ કેમ બોલે છે ? શુ મે તને પણ રૂડી રીતે ભણાવ્યો નથી ? ના, એમ કહી તેણે સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સભળાવ્યો આથી ગુરુએ પ્રથમ શિષ્યને પૂછ્યુ કે તારૂ જ્ઞાન સચોટ થવાનુ શુ કારણ છે ? તેણે કહ્યુ કે મે વિચારવાની ટેવ પાડી છે તેથી આ બાબતને લઇને મે મોટા પગના જોતા વિચાર કરવા માડ્યો કે આ પગલાં હાથીની જાતિના છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરતુ તે હાથીના કે હાથિણીના ? ત્યા લઘુ શકા કરવામા આવી હતી તે જોઇને હાથિણીના હોવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો વળી જમણી બાજુની વેલના પાદડા ખડિત હતા, જ્યારે ડાબી બાજુના પાદડા અખડિત હતા, એ જોઇ મને સમજાયુ કે હાથિણી ડાબી આખે કાણી હોવી જોઇએ વિશેષમા હાથિણી ઉપર સ્વાર થઇને કોઇ સામાન્ય માણસ મુસાફરી કરે નહિ, વાસ્તે આ રાજપરિવાર હોવો જોઇએ આ ઉપરાત થોડે આગે હાથિણી ઉપરથી ઉતરીને લઘુશકા કરવામા આવેલી મારી નજરે પડી તેથી આ મુસાફર રાજરાણી હશે એમ મે અનુમાન કર્યુ વળી ત્યા ઝાડ ઉપર રાતા વસ્ત્રના અશને જોઇ તે સૌભાગ્યવતી હોવી જોઇએ તેમજ ભૂમિ ઉપર હાથ ટેકવીને તે ઊભી થયેલી જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે એમ

આચાર્યના ઉપદેશથી જે પ્રાપ્ત થાય તે 'શિલ્પ' કહેવાય, અથવા તો જે નિત્ય વ્યાપારરૂપ હોય તે 'શિલ્પ' જાણવું સ્વત જે પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે 'કર્મ' કહેવાય અથવા તો કોઇ કોઇ દિવસે જે કરવામા આવે તે 'કર્મ' સમજવુ કર્મોના અભિનિવેશથી પરમાર્થનો બોધ કરાવનારી તથા કર્મના અભ્યાસ અને વિચારથી પલ્લવિત થયેલી અને કીર્તિરૂપ ફળને આપનારી અને તે તે જાતના કર્મો કરવામા નિપુણ એવી મતિને 'કાર્મિકી' મતિ સમજવી[1] આ સબધમા નન્દી૦ (ગા૦ ૬૮)મા (૧) સોની, (૨) [2]ખેડુત, (૩) વણકર, (૪) અવેરી, (૫) ઘી વેચનાર, (૬)

મને લાગ્યુ ઊભા થઇને ચાલતી વેળા પ્રથમ જમણો પગ ભાગથી મૂકેલો જોઇ તે પ્રસૂતિની પીડા ભોગવી રહી છે અને આજ કાલમા તેને પુત્ર આવશે એમ મે જાણ્યુ

એવી રીતે વૃદ્ધાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે જ વખતે ઘડો પડીને ભાગી ગયો, તેથી મે એમ વિચાર્યું કે જેમ ઘડો જ્યાથી ઉત્પન્ન થયો હતો ત્યા જ ફરી મળી ગયો તેવી રીતે આનો પુત્ર આને અત્યારે મળવો જ જોઇએ

આ પ્રમાણે વિનીત શિષ્યના કથનથી પ્રસન્ન થઇ ગુરુએ તેની પ્રશસા કરી અને બીજા શિષ્યને કહ્યુ કે ભાઇ! આમા દોષ તારો જ છે, કેમકે તુ જે શીખ્યો તેનુ તે મનન ન કર્યું એમા અમારો લેશ પણ દોષ નથી કેમકે અમારૂ કામ તો શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશ જ આપવાનુ છે, જ્યારે એનો પરામર્શ કરવો એ તમારૂ કામ છે આ દૃષ્ટાન્તમા વિનયશાળી શિષ્યની બુદ્ધિ 'વૈનયિકી' જાણવી

૧ સરખાવો નન્દીસૂત્રની નીચે મુજબની ૬૭ મી ગાથા—

" उवओगदिट्ठसारा कम्मपसगपरिघोलणविसाला ।
साहुक्कारफलवई कम्मसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ "

[उपयोगदृष्टसारा कर्मप्रसङ्गपरिघोलनविशाला ।
साधुकारफलवती कर्मसमुत्था भवति बुद्धि ॥]

૨ કોઇક ચોરે રાત્રે એક વણિકને ઘેર પદ્મના આકારવાળુ ખાતર પાડી ચોરી કરી સવારે કોઇ ન જાણે તેમ તે જ ઘર આગળ ગુપચુપ આવીને ખાતર સબધી સમાચાર જાણવા માટે એકઠા મળેલા લોકોની વાત સાભળવા લાગ્યો તેવામા એક ખેડુત ત્યા આવી ચડયો તે આ ખાતરને જોઇને બોલ્યો કે એમા શી નવાઇ છે? જેણે જેનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો હોય, તેના કાર્યમા કચાસ રહે શાની? ખેડુતનુ આ કથન સાભળીને ચોરને ઘણી રીસ ચડી આથી બીજા લોકોને તેણે પૂછ્યુ કે આ કોણ છે અને ક્યા રહે છે? તેનો પત્તો મેળવી ચોર ચાલતો થયો

એક દિવસે લાગ જોઇ તે છરી લઇને પેલો ખેડુત ખેતરમા કામ કરતો હતો ત્યા જઇ પહોચ્યો ત્યા જઇને તેણે ખેડુતને કહી સભળાવ્યુ કે તે દિવસે તે મારા ખાતરના વખાણ ન કર્યાં તેથી આજે તારુ હુ ખુન કરવા આવ્યો છુ ખેડુતે કહ્યુ કે તે વેળા મે સાચુ જ કહ્યુ હતુ કે જે કાર્ય કરવાનો જેને રોજનો મહાવરો હોય છે તેને હાથે તે સર્વોત્તમ થાય એમા શી અચબો? દાખલા તરીકે મારી જ કુશળતા જો આ મારા હાથમા મગના દાણા છે તે જો તુ કહે તો સઘળા અધો-મુખે (અવળા) પાડુ, કહે તો ઊર્ધ્વ-મુખે (ચત્તા) પાડુ અને કહે તો એક બાજુ પડખા પાડુ આ સાભળીને ચોરને આશ્ચર્ય થયુ અને તેણે કહ્યુ કે અધોમુખે પાડ એકને વસ્ત્ર પહોળુ કરી બધા દાણા કહ્યા પ્રમાણે પાડી બતાવ્યા આથી વિસ્મય પામેલા ચોરે તેની પ્રશસા કરી અને તેને મારી નાખવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અત્ર ખેડુત અને ચોર એ બંનેની બુદ્ધિ 'કાર્મિકી' જાણવી

શ્રાવક (૭) રથી, (૮) સુથાર, (૯) સુખડીઓ (આપૂપિક), (૧૦) કુંભાર અને (૧૧) ચિતારાના દૃષ્ટાન્તો નજરે પડે છે અત્ર બેહુનનુ જ ઉદાહરણ આપવામા આવ્યુ છે બાકીનાને માટે પૂર્વ મુજબ સમજવુ

લાબા કાળ પર્યંત પૂર્વાપર અર્થના આલોચનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મસ્વભાવરૂપ પરિણામથી ઉદ્ભવેલ મતિને 'પારિણામિકી' મતિ સમજવી આવી મતિવાળો પુરુષ સ્વાર્થાનુમાન અને હેતુ એ બેની જ મદદથી સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકે છે આવી મતિ (૧) **અભય-કુમાર**, (૨) કાષ્ઠ શેઠ, (૩) મોદકપ્રિય કુમાર, (૪) **પુષ્પવતી** દેવી, (૫) **ઉદિતોદય** રાજા, (૬) **નંદિષેણ** મુનિ, (૭) **ધનદત્ત**, (૮) [1]શ્રાવક, (૯) અમાત્ય (**વરધનુ**ના પિતા), (૧૦) મુનિ, (૧૧) **વરધનુ**, (૧૨) **ચાણક્ય**, (૧૩) **સ્થૂલભદ્ર**, (૧૪) **નન્દ**નો બાંધવ, (૧૫) **વજ્રસ્વામી**, (૧૬) ચરિત્ર, (૧૭) બનાવટી આમળા, (૧૮) મણિ, (૧૯) **ચણ્ડકૌશિક**, (૨૦) [2]ખડ્ગ અને (૨૧) ફલવાલકના દૃષ્ટાન્તોથી સમજી શકાય છે અત્ર તો ગ્રંથનુ કલેવર વધી જવાના ભયથી આ પૈકી શ્રાવકનુ દૃષ્ટાન્ત આપી સંતોષ માનવામા આવ્યો છે

વૈનયિકી મતિ અને શ્રુત-નિશ્રિતતા—

વૈનયિકી મતિ એ શ્રુતનિશ્રિત જણાય છે, છતા એને અશ્રુતનિશ્રિત તરીકે કેમ ઓળખાવી છે, એ હકીકત આપણે વિચારીશુ ત્રિવર્ગના માર્ગને ગ્રહણ કરનારી આ મતિમા શ્રુતનિશ્રિતપણુ એના લક્ષણથી જ સિદ્ધ થાય છે, છતા એને અને બાકીની ત્રણ પ્રકારની મતિઓને આગમમા અશ્રુતનિશ્રિત કહેલી છે તે એમા શ્રુતનિશ્રિતપણાની અલ્પતાને લક્ષ્યીને છે આ વાત ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિમા અને એવી રીતે અન્ય મતિત્રયીમા અવગ્રહાદિ માટે અવકાશ છે એનો વિચાર કરતા સમજાશે રોહકની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે મોકલેલ (અને ૨૨૦ મા પૃષ્ઠમા આપેલ) કૂકડાનુ દૃષ્ટાન્ત આપણે વિચારીએ બીજા કૂકડા સિવાય યુદ્ધ કરાવવા માટે આ કૂકડાને એનુ

---

૧ પર સ્ત્રીને બેન સમાન ગણવાનુ વ્રત લીધેલો એક શ્રાવક એક વેળા પોતાની પત્નીની સુન્દર રૂપવાળી સખીને જોઈને અતિશય કામાતુર બની ગયો તેની ચતુર પત્ની આ વાતથી ચેતી ગઈ તેણે વિચાર કર્યો કે આવા મલિન અધ્યવસાયમા જો મારા પતિનુ મરણ થાય, તો તે નરક-ગતિમા કે તિર્યગ્-ગતિમા ઉત્પન્ન થાય, તેથી આનો મારે કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ આમ વિચારી તેણે પોતાના પતિને કહ્યુ કે તમે આકુળ વ્યાકુળ ન થાઓ, હુ સધ્યા સમયે મારી સખીને આપ સમક્ષ તેડી લાવી આપની ઇચ્છા તૃપ્ત કરાવીશ સાઝ પડતા થોડુ ઘણુ અંધારુ થતા આ સ્ત્રીએ પોતે પોતાની સખીના વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેર્યા પછી તે છાનીમાની પોતાના પતિ પાસે આવી આ શ્રાવકે આને પોતાની સુદરીની સખી ધારીને તેની સાથે ભોગ ભોગવ્યા ભોગથી નિવૃત્ત થતા તેની કામ-વાસના દૂર થઈ ગઈ અને તેને ભાન આવ્યુ કે આવુ દુષ્કૃત્ય કરી મે પૂર્વે લીધેલા પર દારા-મહોદરસ્વરૂપ વ્રતને ખણ્ડિત કર્યું આથી તેને ઘણો પસ્તાવો થયો તે જોઈ તેની પત્નીએ તેને યથાર્થ વૃત્તાન્તથી વાકેફગાર કર્યો ત્યાર બાદ તે ગુરુ પાસે ગયો અને મનથી જે વ્રતનો ભંગ કર્યો હતો તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત લીધુ આ ઉદાહરણગત શ્રાવિકાની મતિ તે 'પારિણામિકી' જાણવી.

૨ ખડ્ગ એ એક જાતનુ પ્રાણી છે એના સંબંધમા નન્દીની ટીકાના ૧૬૭મા પત્રમા કહ્યુ છે કે—

'यस्य गच्छता द्वयोरपि पार्श्वयाश्चर्माणि लम्बन्ते स जीवविशेष 'खड्ग', स चाटव्या चतुष्पथे जनं मारयित्वा खादति।"

મતિચતુષ્કમા અવગ્રહાદિ માટે અવકાશ

પ્રતિબિબ દેખાડવુ જોઇએ આ પ્રમાણે સામાન્યથી તેણે જાણ્યુ તે 'અવગ્રહ' નામનો મતિનો પ્રથમ ભેદ થયો આ પછી તે એવો વિચાર કરે કે તળાવમાના જળમા પડેલુ પ્રતિબિબ ઠીક પડશે કે દર્પણમા પડેલુ ? આ પ્રકારનુ પ્રતિબિબ સબધી વિશેષ અન્વેષણ તે 'ઈહા' છે આવી ઈહા થયા પછી જળાદિમા પડેલુ પ્રતિબિબ પ્રતિક્ષણે અસ્થિર અને અસ્પષ્ટ હોવાથી શુદ્ધ કરાવવા માટે ઠીક નહિ પડે, કિન્તુ આદર્શમા પડેલુ પ્રતિબિબ સ્થિર અને સ્પષ્ટ હોવાથી તેનાથી બેડો પાર પડી શકશે એવો નિશ્ચય કરવો તે 'અપાય' છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિવિષયક બીજા ઉદાહરણો માટે ઘટાવી લેવુ

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન—

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન એ કેવુ જ્ઞાન છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ એક પ્રકારનુ સ્મરણ છે, એથી એને આભિનિબોધિક જ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે આ હકીકતની **આચારાગ** (અ૦ ૧, ઉ૦ ૧, સૂ૦ ૪)ની શ્રી**શીલાકાચાર્ય**કૃત ટીકાનો ૨૦ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે —

" जातिस्मरण त्वाभिनिबोधिकविशेषः "

જે વ્યક્તિને આ જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે તે તેમ થતા મૂર્ચ્છા પામે છે એમ [1]ચરિત્રો ઉપરથી જણાય છે, પરતુ એમ થવુ જ જોઇએ એવા નિયમસૂચક કોઇ ઉલ્લેખ મારા જોવામા આવ્યો નથી આ જ્ઞાનથી વિભૂષિત મનુષ્ય પૂર્વ ભવ વિષયક શરીરનો નાશ થયેલો હોવા છતા તે ભવની વાત સભારે છે આમા કઇ આશ્ચર્ય જેવુ નથી, કેમકે શુ વૃદ્ધાવસ્થામા વૃદ્ધ પોતાની બાલ્યાવસ્થાની વાતો યાદ કરી શકતો નથી ? અથવા તો શુ પરદેશ ગયેલી વ્યક્તિ સ્વદેશમા બનેલા બનાવો સભારી શકતી નથી ? વિશેષમા આ જ્ઞાનનુ પ્રાબલ્ય તો એટલુ બધુ છે કે એક બે ભવોની વાત નહિ, કિન્તુ નવ ભવો સુધીની હકીકત તેને તાજી થઇ જાય છે **શ્રીસમયસુન્દર** ઉપાધ્યાયે **વિચારશતક**મા કહ્યુ પણ છે કે—

"जातिस्मरणो मनुष्यो नव भवान् पश्यति, न त्वधिकान्, इदं च मतिज्ञानभेदः"

આ વાતને **રત્નસાર**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે —

" [2]पुव्वभवा सो पेच्छइ, एक दो तिन्नि जाव नवग वा ।
उवरिं तस्स अविसओ, सभावओ जाइसरणस्स ॥ "

---

૧ સમરાદિત્યકથા તરગવતી, જ્ઞાનપચમીકથા ઇત્યાદિમા જાતિસ્મરણ થતા તે વ્યક્તિ મૂર્ચ્છા પામે છે એમ જોવાય છે

૨ છાયા—

पूर्वभवान् स पश्यति एक द्वौ त्रीन् यावत् नवकान् वा ।
उपरि तस्य अविषय स्वभावतो जातिस्मरणस्य ॥

અર્થાત્ જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાન્ જીવ પાછલા એક, બે, ત્રણ એમ નવ ભવો સુધી દેખે આથી વધારે દેખવાનો તેનો સ્વભાવ નથી આચારાંગની ટીકા (પત્રાંક ૨૧)માં શ્રીશીલાંકાચાર્ય તો સંખ્યેય ભવો દેખે એમ કહે છે આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ —

" जातिस्मरणं तु नियमतः सङ्ख्येयानिति "

આ પ્રમાણે આપણે મતિજ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કર્યું, હવે શ્રુતજ્ઞાન પરત્વે વિચાર કરીશું

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ—

श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमप्रभवत्वे सति द्रव्यश्रुतानुसारिणी याऽऽत्मनस्तत्त्वार्थपरिच्छेदात्मिका परिणतिस्तद्रूपत्वं, श्रोत्र-मनोनिमित्तकत्वे सति श्रुतग्रन्थानुसारिबोधरूपत्वं वा, मतिज्ञानपूर्वकत्वे सत्याप्तोपदेशापेक्षया जायमानबोधरूपत्वं वा, वाच्यवाचकभावपुरस्कारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुभूतोपलब्धिविशेषरूपत्वं वा श्रुतज्ञानस्य लक्षणम्। (३७)

અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારો તથા દ્રવ્યશ્રુત (એટલે કે શબ્દ, લિપિ, લિંગ, ચેષ્ટા ઇત્યાદિક)ને અનુસરનારો અને પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનારો એવો આત્માનો પરિણામ તે 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવાય છે શ્રોત્ર અને નેત્રરૂપ નિમિત્તો વડે ઉત્પન્ન થતો એવો તથા શ્રુતગ્રન્થોને અનુસરનારો જે બોધ તે 'શ્રુતજ્ઞાન' સમજવું મતિજ્ઞાન થયા પછી ઉત્પન્ન થનારો તેમજ આપ્તના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખનારો એવો બોધ તે 'શ્રુતજ્ઞાન' જાણવું વાચ્ય-વાચક ભાવ દ્વારા, શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવનારા પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં કારણભૂત એવી ઉપલબ્ધિને પણ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે આ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનની અન્ય વ્યાખ્યા થઇ શકે છે જેમકે આત્મા જે શ્રવણ કરે છે, તે 'શ્રુત' છે એમ પણ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ આપી શકાય આથી પ્રથમ વ્યાખ્યા સાથે વિરોધ દેખાય છે, પરંતુ તે વિરોધાભાસ છે, વસ્તુતઃ વિરોધ નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવ શબ્દ સાંભળે છે, તેથી ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો શબ્દ એ શ્રુતરૂપ જ્ઞાન થયો અને એથી કરીને આત્માનો પરિણામ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ન ઠર્યો, કેમકે શબ્દ તો પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત છે, જ્યારે આત્મા તો અમૂર્ત છે, તેમજ વળી મૂર્ત પદાર્થ અમૂર્તરૂપે પરિણત પણ થઇ શકતો નથી આ પ્રકારે જે વિરોધ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું નિરાકરણ એ છે કે શબ્દ એ વાસ્તવિક શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે અને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી તે શબ્દને પણ 'શ્રુતજ્ઞાન' કહેલું છે અર્થાત્ શબ્દ એ 'દ્રવ્યશ્રુત' છે અને આત્માનો પરિણામ તે 'ભાવશ્રુત' છે આથી પ્રથમ વ્યાખ્યા ભાવશ્રુતને ઉદ્દેશીને આપેલી છે એમ સમજાય છે

કર્ણ અને મન તો મતિજ્ઞાનના પણ [1]નિમિત્તો હોવાથી, એ સાધનો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા

૧ આ નિમિત્તોનો અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનમાં અભાવ છે, કેમકે તે ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા રાખતા નથી

બોધને શ્રુતજ્ઞાન એવુ નામ કેમ આપ્યુ એવી શકા ઉપસ્થિત થાય છે આનુ સમાધાન એ છે કે બન્ને જ્ઞાનમા કર્ણ અને મન નિમિત્તો છે એ વાત સાચી છે, પરતુ શ્રુતજ્ઞાનમા એ વિશેષતા છે કે તે શ્રુતગ્રન્થાનુસારિ છે આ પ્રમાણે બીજી વ્યાખ્યા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત બતાવે છે વળી એ ઉપરથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યુ કે શબ્દજનિત અર્થબોધથી અતિરિક્ત એવો જે ઇન્દ્રિયાર્થ-સબધ-જન્ય બોધ તે 'મતિજ્ઞાન' છે વળી

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા અતર

મતિજ્ઞાન [1]વર્તમાન પદાર્થ વિષયક છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનના તો ત્રણે કાળના પદાર્થો વિષય થઇ શકે તેમ છે વળી, શ્રુતજ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન એવા અનેક સૂક્ષ્મ અર્થો ઉપર પ્રકાશ નાખનાર હોવાથી વિશુદ્ધ છે આ જ્ઞાનના સામર્થ્યને લઇને છદ્મસ્થને પણ 'શ્રુતકેવલી' કહેવામા આવે છે જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી, નિગોદના જીવને પણ સર્વ પર્યાય પ્રમાણ [2]અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ આવરણ રહિત છે અર્થાત્ અનાદિ સસારમા જ્યા ત્યા પરિભ્રમણ કરનાર જીવને પણ પારિણામિક મતિજ્ઞાન રહેલુ છે અર્થાત્ આ અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન શાશ્વત છે, પરતુ શ્રુતજ્ઞાન કઇ શાશ્વત નથી કેમકે તે તો મતિપૂર્વક આપ્તના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખનાર છે [3] શ્રુતજ્ઞાન તો લબ્ધિ દ્વારા પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે કે જે લબ્ધિવિશેષનો મતિજ્ઞાનમા સભવ નથી

શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ શબ્દજનિત અર્થ બોધ કરવામા આવે તો વાધો નથી, કેમકે તે અતિ વ્યાપ્તિ આદિ દોષોથી રહિત છે કર્ણેન્દ્રિય સબધી શબ્દના અવગ્રહાદિ શબ્દવિષયક છે, પરતુ તે શાબ્દ બોધ-શબ્દજનિત અર્થ-બોધરૂપ નથી આથી કરીને કર્ણેન્દ્રિયને લગતા અવગ્રહાદિકનો શ્રુતજ્ઞાનમા સમાવેશ ન કરતા, તેને પણ મતિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે વિચારણા સ્વરૂપી ઈહા આન્તરિક શબ્દોલ્લેખનુ સ્થાન છે, તો પણ તે શાબ્દ બોધરૂપ નહિ હોવાથી તેને શ્રુત જ્ઞાન કહી શકાય નહિ ઉધરસ, ખોખારો, હસ્તચેષ્ટા ઇત્યાદિ શબ્દ નથી, છતા પણ તેનાથી થતા બોધને શાબ્દબોધ સમજવો, કારણ કે તેમા સકેતસ્મરણની પ્રધાનતા રહેલી છે આ વાતની પુષ્ટિમા જુઓ **પ્રમાણનય**૦ના ચોથા પરિચ્છેદનુ નીચે મુજબનુ ૧૧ મુ સૂત્ર —

"स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धनं शब्दः"

અર્થાત્ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય વડે થતા અર્થ-બોધનુ કારણ તે 'શબ્દ' છે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી યોગ્યતા નામની શક્તિને 'સામર્થ્ય' કહેવામા આવે છે 'સમય' કહો કે 'સકેત' કહો તે એક જ છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે શબ્દથી જે અર્થનો બોધ થાય છે, તેમા સ્વાભાવિક શક્તિ અને સકેત એ બે કારણો છે અમુક શબ્દનો અમુક સકેત-જનિત અર્થ છે એમ જાણ્યા પછી, તે શબ્દનો અર્થ ઝટ માલૂમ પડે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સકેત-સ્મરણથી થતો બોધ શાબ્દ બોધ જ છે પુસ્તકના પઠનમા કર્ણેન્દ્રિયનુ કઇ કામ

૧ જુઓ પૃ૦ ૫૮ ૨ જુઓ વિશેષા૦ની ગા૦ ૪૯૬-૫૦૦

૩ વસ્તુ-સ્થિતિનો ઊડો વિચાર કરતા શ્રુતજ્ઞાન પણ એક જાતનુ મતિજ્ઞાન છે એમ કહી શકાય **સમ્મતિતર્ક**ના સમગ્ર જ્ઞાન-કાણ્ડના બહુ સુન્દર અને પરિષ્કૃત સક્ષેપરૂપ **જ્ઞાનબિન્દુ**મા ઉપાધ્યાયજીએ આ વાત ચર્ચી છે આગળ ઉપર એ સબધમા ઊહાપોહ કરવામા આવનાર છે

નથી, કેમકે તે કાર્ય તો નેત્રેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે છતા પણ પુસ્તક-પઠનથી થતુ જ્ઞાન સજ્ઞા-અક્ષરો રૂપ સકેત દ્વારા થતુ હોવાથી તેને શ્રુતજ્ઞાન સમજવુ

વળી શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન જ છે, નહિ કે શ્રુતજ્ઞાન, કારણ કે તે કઇ શબ્દ-જનિત અર્થ-બોધ નથી કોઇક બાળકને તેના ગુરુ પાઠ શીખવતા કહે કે આ ઘોડો કહેવાય, આ બળદ કહેવાય એ પ્રમાણે શીખવ્યા પછી, જ્યારે બાળક ઘોડાને જોઇને તે ઘોડો છે એમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તે જ્ઞાન પૂર્વકાળમા પ્રાપ્ત થયેલા શબ્દબોધના સસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અને તે જે સમયે જ્ઞાન થયુ તે સમયે શબ્દ બોધરૂપ નહિ હોવાથી, તે જ્ઞાન ' મતિજ્ઞાન કહેવાય છે

મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન—

ઉપર્યુક્ત હકીકત નિવેદન કરવાનુ કારણ એ જ હતુ કે મતિજ્ઞાન પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે એ વાત ધ્યાનમા ઉતરે આપણ જોઇ ગયા તેમ શબ્દ-શ્રવણ, અક્ષરોનુ દર્શન, હસ્તાદિક ચેષ્ટાનુ અવલોકન ઇત્યાદિ થયા પછી જ સકેત જ્ઞાન દ્વારા જ શબ્દ બોધ થાય છે અને અત એવ શબ્દબોધ થાય તે પહેલા, શબ્દાદિવિષયક અને કર્ણેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા અવગ્રહાદિક જ્ઞાનો હોય છે આ ઉપરથી શ્રુતજ્ઞાનની પૂર્વે મતિજ્ઞાન થાય છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે વળી [1]આગમમા પણ **" मइपुव्वग सुत्त "** મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહ્યુ છે, કિન્તુ શ્રુતપૂવક મતિ છે એવુ વચન નથી વિશેષમા પુનરાવર્તન કરતી વેળા વિચારીને મતિ વડે જ શ્રુતનુ પૂરણ કરાય છે તેમજ તેનાથી જ તે પુષ્ટ કરાય છે વળી મતિ દ્વારા જ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે અને મતિ વડે જ તે બીજાને અપાય છે-ઉપદેશાય છે વિશેષમા ગ્રહણ કરેલુ શ્રુત પુનરાવર્તન કે ચિતન દ્વારા મતિજ્ઞાનને લઇને જ સ્થિર થાય છે વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચારણા, ધારણા ઇત્યાદિ વિના શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણાદિ અર્થોની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી અને આ વિચારણા મતિજ્ઞાનરૂપ જ છે આથી સમજાય છે કે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન એ એનુ કાર્ય છે

મતિ અને શ્રુતમા કારણકાર્યતા

અત્ર એ ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે બીજાના શબ્દ સાભળીને જે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે અલબત શબ્દરૂપ દ્રવ્ય-શ્રુત માત્રથી જ થાય છે એની ના પાડી શકાય તેમ નથી ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે કે ભાવશ્રુતપૂર્વક મતિ નથી એટલે દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય છે, એ કથન દૂષિત નથી વિશેષમા ભાવશ્રુત પછી મતિ ઉત્પન્ન ન જ થાય એમ પણ નહિ કેમકે ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિજ્ઞાન થતુ નથી, બાકી ક્રમશ તો તે થાય છે જો એમ ન થતુ હોય તો મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનો જ ઉપયોગ રહે અને વસ્તુસ્થિતિ તો તેમ નથી

---

1 પ્રથમ કર્મગ્રન્થની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના સાતમા પત્રમા શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ કથે છે તેમ નન્દી અધ્યયનની ચૂર્ણિમા કહ્યુ છે કે—

" तेसु वि य मइपुव्वय सुय ति किचा पुव्व मइनाण कय, तप्पिट्ठओ सुय ति। "
[तयोरपि च मतिपूर्वक श्रुतमिति कृत्वा पूर्वं मतिज्ञान कृत, तत्पृष्ठत श्रुतज्ञानमिति]

એમા કહેવુ જ શુ ? સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો દાખલા તરીકે સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વ(સુવર્ણ)વિશેષરૂપ કકણ, મુદ્રિકા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એથી કકણાદિ આના કાર્યરૂપ ગણાય છે, કિન્તુ સુવર્ણ કકણાદિથી થતુ નથી એથી સુવર્ણ એના કાર્યરૂપ કહેવાતુ નથી, કેમકે તે તો અન્ય કારણોથી થાય છે, જ્યારે કકણાદિરૂપ સુવર્ણ–વિશેષનો ઉપરમ થાય ત્યારે તે સુવર્ણરૂપે પરિણમે છે એવી જ રીતે સામાન્ય મતિ વડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે, માટે શ્રુતોપયોગ મતિનુ કાર્ય કહેવાય છે, કિન્તુ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગથી ઉત્પન્ન થયુ નથી એથી મતિને શ્રુતનુ કાર્ય કહેવામા આવતુ નથી, કેમકે મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અન્ય કારણોને આભારી છે વિશેષમા જ્યારે મતિજ્ઞાનના વિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગનો ઉપરમ થાય છે ત્યારે અનુક્રમે આવેલ મતિજ્ઞાનને નિવારી શકાય નહિ

શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો—

' શ્રુત ' ની વ્યુત્પત્તિ કરતા ક્ષમાશ્રમણ **શ્રીજિનભદ્રગણિ** પોતાનો નીચે મુજબનો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે —

तं तेण तओ तम्मि व सुणेइ सो वा सुय तेणं "

—વિશેષાવશ્યક ગા૦ ૮૧

અર્થાત્ આત્મા વડે શબ્દ સભળાય છે, વાસ્તે આત્મા એ ' શ્રુત ' છે ક્ષયોપશમ શ્રુત–જ્ઞાનનો હેતુ છે અને તેથી અથવા તે હોવાથી સભળાય માટે આ ક્ષયોપશમ ' શ્રુત ' છે શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનુ કારણ હોવાથી તે પણ ઉપચારથી ' શ્રુત ' કહેવાય આથી સમજી શકાય છે કે શ્રુત–જ્ઞાનના અનેક પ્રકારો પડે છે જેમકે [1]પ્રત્યેક અક્ષર અને તેના સયોગોની જેટલી સખ્યા છે તેટલા અર્થાત્ અનન્ત શ્રુતના પ્રકારો છે જુઓ **વિશેષા૦**ની ૪૪૫ મી ગાથા

શ્રુતના ૧૪ પ્રકારો—

સામાન્ય રીતે વિચારતા શ્રુતના [2]ચૌદ પ્રકારો પણ સભવે છે જેમકે (૧) અક્ષર–શ્રુત,

---

૧ દાખલા તરીકે અકારના ૧૮ પ્રકાર છે અકારના સાનુનાસિક અને અનનુનાસિક એમ બે ભેદો છે વળી આ દરેકના હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે આ પ્રત્યેકના (દાખલા તરીકે સાનુનાસિક હ્રસ્વ અકારના) ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે

૨ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત પ્રથમ કર્મ–ગ્રન્થની જે સાતમી ગાથામા શ્રુત–જ્ઞાનના વીસ ભેદો પણ બતાવ્યા છે તે, નીચે મુજબ છે —

" **पज्जय अक्खर पय संघाया पडिवत्ति तह य अणुओगो ।**
पाहुडपाहुड पाहुड वत्थू पुव्वा य समासा ॥ "

અર્થાત્ (૧) પર્યાય–શ્રુત, (૨) અક્ષર–શ્રુત (૩) પદ–શ્રુત (૪) સઘાત–શ્રુત (૫) પ્રતિપત્તિ–શ્રુત, (૬) અનુયોગ–શ્રુત (૭) પ્રાભૃત પ્રાભૃત–શ્રુત (૮) પ્રાભૃત–શ્રુત, (૯) વસ્તુ–શ્રુત અને (૧૦) પૂર્વ–શ્રુત તેમજ એ દરેકને સમાસ જોડવાથી ઉત્પન્ન થતા બીજા દશ શ્રુતો જેમકે પર્યાય–સમાસ–શ્રુત, અક્ષર–સમાસ–શ્રુત ઇત્યાદિ આ બધાનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ ૨૭૫મા પૃષ્ઠમા વિચારમા આવનાર છે

(૨) અનક્ષર-શ્રુત, (૩) સંજ્ઞિ-શ્રુત, (૪) અસંજ્ઞિ-શ્રુત, (૫) સમ્યક્-શ્રુત, (૬) મિથ્યા-શ્રુત, (૭) સાદિ-શ્રુત, (૮) અનાદિ-શ્રુત (૯) સપર્યવસિત-શ્રુત, (૧૦) અપર્યવસિત-શ્રુત, (૧૧) ગમિક-શ્રુત, (૧૨) અગમિક-શ્રુત, (૧૩) અંગપ્રવિષ્ટ-શ્રુત અને (૧૪) અંગબાહ્ય-શ્રુત આ ચૌદ પ્રકારોનુ આપણે યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ વિચારીશુ તેમા અક્ષર-શ્રુતના સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લબ્ધ્યક્ષર એમ ત્રણ ભેદો છે [1]૧૮ પ્રકારના [2]લિપિ-અક્ષરના આકાર જાણવા તે 'સંજ્ઞાક્ષર-શ્રુત' છે અકારથી હકાર સુધીના અક્ષરોનો મુખેથી ઉચ્ચાર કરવો તે 'વ્યંજનાક્ષર-શ્રુત' છે [3]મતલબ કે જે વર્ણ બોલવામા ઉપયોગી છે તે 'વ્યંજનાક્ષર' કહેવાય છે અક્ષરની પ્રાપ્તિ તે 'લબ્ધિ' છે અને એ ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળુ શ્રુતગ્રન્થાનુસારી વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ) પણ છે આ તેમજ શ્રુતજ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયોપશમ એ બન્ને 'લબ્ધ્યક્ષર' કહેવાય છે આ પ્રમાણે **વિશેષા**૦ની ૪૬૬ મી ગાથામા કહ્યુ છે પ્રથમ કર્મ-ગ્રન્થની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૧૧ મા પત્રમા કહ્યુ છે તેમ શબ્દ સાંભળવો, રૂપ જોવુ ઇત્યાદિથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તેની સાથે સાથે જે અક્ષરોનુ જ્ઞાન થાય છે તેને 'લબ્ધ્યક્ષર' કહેવામા આવે છે

લબ્ધ્યક્ષર કોઇને ઇન્દ્રિય અને મન વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે તો કોઇને લિંગ વડે તેમ થાય છે વિશેષમા જેમ અસંજ્ઞીમા આહારાદિ સંજ્ઞા દ્વારા ચૈતન્ય સ્વાભાવિક જણાય છે તેમ લબ્ધ્યક્ષરાત્મક બોધજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરંતુ આ જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળાઓ પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના ચૈતન્યની જેમ તેને જાણી શકતા નથી વિશેષમા સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષરના લાભની જેમ લબ્ધ્યક્ષર પરોપદેશજન્ય નથી

અનક્ષર-શ્રુત—

સંકેતસૂચક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસની ક્રિયા કરવી, થુંકવુ, ઉધરસ ખાવી, છીંક ખાવી, બગાસુ ખાવુ, ખોખારો કરવો, સુંઘવુ, ચપટી વગાડવી, સીત્કાર કરવો એ અનક્ષર-શ્રુત છે અલબત આ દ્રવ્ય-શ્રુત છે આદ્ય કર્મગ્રન્થ (ગા૦ ૬)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામા અભિપ્રાયદ્યોતક માથુ હલાવવુ વગેરેને પણ અનક્ષર-શ્રુત તરીકે ઓળખાવેલ છે, પરંતુ, 'સંભળાય તે શ્રુત' એ વ્યાખ્યા અત્ર નહિ ઘટી શકતી હોવાથી ભાષ્યકાર તેનો સ્વીકાર કરતા નથી

સંજ્ઞિ-શ્રુત અને અસંજ્ઞિ-શ્રુત—

'જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય' એવો સામાન્ય અર્થ ન કરતા જેને મનોવિજ્ઞાન

---

૧ લખવાના કામમા આવતી આ જુદી જુદી લિપિઓનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ **શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની** પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-સંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગગત **સરસ્વતીભક્તામર**ના પ્રાથમિક પદ્યોના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૫-૭)મા આપવામા આવ્યુ

૨-૩ આ બે શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ હોવાથી તે 'શ્રુત' કહેવાય છે અર્થાત્ આ બે 'દ્રવ્ય-શ્રુત' છે, જ્યારે લબ્ધ્યક્ષર 'ભાવ-શ્રુત' છે

રૂપ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય–જેને મન હોય એના શ્રુતને ‘ સંજ્ઞિ-શ્રુત ’ કહેવામા આવે છે,[1] જ્યારે જે જીવોને મન નથી તે અસંજ્ઞી છે અને તેનુ જ્ઞાન અસંજ્ઞિ-શ્રુત ’ છે અત્ર નિર્દિષ્ટ સંજ્ઞાના ત્રણ પ્રકારો પડે છે —(૧) દીર્ઘકાલિકી, (૨) હેતુવાદોપદેશિકી અને (૩) દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી શુ થઇ ગયુ, શુ થાય છે અને શુ થશે, અમુક કામ મે કર્યું, અમુક હુ કરૂ છુ અને અમુક કામ કરીશ એ પ્રમાણે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યતનુ જ્ઞાન-ચિન્તન જે દ્વારા થાય તેને ‘ દીર્ઘકાલિકી ’ યાને ‘ કાલિકી ’ સંજ્ઞા કહેવામા આવે છે આ સંજ્ઞાના અધિકારી ગર્ભજ તિર્યંચ અને મનુષ્ય તેમજ દેવ અને નારક છે

પોતાના શરીરને પાળવાને અર્થે ઇષ્ટ વસ્તુમા પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુથી નિવૃત્તિ કરવામા ઉપયોગી અને પ્રાય વર્તમાનકાલિક સંજ્ઞા તે ‘ હેતુવાદોપદેશિકી ’ છે આ સંજ્ઞા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયને હોય છે પૂર્વોક્ત સંજ્ઞાની અપેક્ષાએ આ ઉતરતી છે

દૃષ્ટિવાદોપદેશ-સંજ્ઞા વડે [2]ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમા વર્તનારા સમ્યગ્દૃષ્ટિની સંજ્ઞા તે અર્થાત્ ચૌદ પૂર્વધરની સંજ્ઞા તે ‘ દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી ’ છે આ [3]સર્વોત્તમ સંજ્ઞા છે

સમ્યક્-શ્રુત તથા મિથ્યા-શ્રુત—

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોનુ શ્રુત ‘ સમ્યક્-શ્રુત ’ છે, જ્યારે મિથ્યા દૃષ્ટિ જીવોનુ શ્રુત ‘ મિથ્યા-શ્રુત ’ છે અંગપ્રવિષ્ટ તેમજ અંગબાહ્ય શ્રુત સ્વામીની અપેક્ષા વિના સ્વાભાવિક ‘ સમ્યક્-શ્રુત,’ છે, જ્યારે **મહાભારત** વગેરે લૌકિક શ્રુત ‘ મિથ્યા-શ્રુત ’ છે સ્વામીનો વિચાર કરતા તો સમ્યગ્દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ **મહાભારતાદિ** લૌકિક શ્રુત પણ સમ્યક્-શ્રુત જાણવુ એવી રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ **આચારાદિ** અંગગત શ્રુત પણ મિથ્યા-શ્રુત

---

૧ **પ્રજ્ઞાપનાદિ**સૂત્રમા કહ્યુ છે તેમ આહારાદિ દશ સંજ્ઞાઓ તો એકેન્દ્રિય જીવોને પણ છે, પરંતુ અત્ર તેનો અધિકાર નથી અત્રે તો પંચેન્દ્રિય જીવો અને તેમા પણ જેને મન હોય તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે

૨ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો આત્યન્તિક અન્ત આવતા ઉદ્ભવતુ જ્ઞાન ‘ક્ષાયિક’ કહેવાય છે આવુ જ્ઞાન કેવલીને હોય છે આ કેવળજ્ઞાનીઓને-જિનેશ્વરોને સંજ્ઞી કહેવાય તેમ નથી કેમકે અતીત અર્થનુ સ્મરણ અને અનાગત અર્થનુ ચિન્તન તે ‘ સંજ્ઞા ’ કહેવાય છે આવી સંજ્ઞા સર્વદા સર્વ અર્થને જાણનારાને ન સંભવે એ દેખીતી વાત છે આથી તો ક્ષાયિક જ્ઞાનીને બદલે ‘ક્ષાયોપશમિક’નો અત્ર નિર્દેશ કર્યો છે

૩ આ શ્રેષ્ઠ હોવા છતા એને પ્રથમ પંક્તિમા મૂકવામા આવી નથી અર્થાત્ વિશુદ્ધતા-અનુસારી ક્રમ પૂર્વક સંજ્ઞાઓ દર્શાવવામા આવી નથી, તેનુ કારણ એ છે કે સમગ્ર વ્યવહાર કાલિકી સંજ્ઞા વડે જ થાય છે અને એથી કરીને તો એને આદ્ય સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

જાણવુ[1] આનુ કારણ એ છે કે યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના બોધ અનુસાર શ્રુતની યોજના સમ્યગ્દષ્ટિ જ કરી શકે છે, જ્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિ તો એથી વિપરીત યોજના કરે છે

સાદિ શ્રુત અને અનાદિ શ્રુત—

જે શ્રુતનો પ્રારભ (આદિ) છે તે ' સાદિ શ્રુત ' છે અને જેનો નથી તે ' અનાદિ શ્રુત ' છે

સપર્યવસિત શ્રુત અને અપર્યવસિત શ્રુત—

જે શ્રુતનો અત છે તે ' સપર્યવસિત શ્રુત ' છે અને જેનો નથી તે ' અપર્યવસિત શ્રુત ' છે ' સપર્યવસિત ' કહો કે ' સાન્ત ' કહો તે એક જ છે એવી રીતે ' અપર્યવસિત ' અને ' અનન્ત ' એકાર્થક છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે [2]દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો પચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ–અનન્ત છે, કિન્તુ પર્યાયાસ્તિક નય અનુસાર જીવના ગતિ વગેરે પર્યાયોની જેમ શ્રુત સાદિ–સાન્ત છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો જીવ–દ્રવ્યોએ શ્રુત ભણ્યુ છે, ભણે છે અને ભણશે એટલે શ્રુતનો કદાપિ નાશ નથી, માટે તેથી અભિન્ન પર્યાયભૂત શ્રુત પણ અનાદિ–અનન્ત છે, કેમકે સર્વથા અવિદ્યમાન વસ્તુ કદાપિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી (નહિ તો રેતીમાથી પણ તેલ ઉત્પન્ન થવુ જોઇએ) તેમજ વિદ્યમાન વસ્તુનો સર્વથા નાશ પણ થતો નથી જ (નહિ તો સર્વશૂન્યતાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય)

પર્યાયાસ્તિક નય પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનવાળાને નિરતર જુદા જુદા દ્રવ્યાદિ સબધી ઉપયોગો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે વળી શ્રુત તેમનાથી કઇ ભિન્ન નથી, કેમકે તેના કાર્યભૂત જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ અન્ય સ્થળે જણાતો નથી[3]

આ તો નયની અપેક્ષાએ વિચાર કર્યો એવી રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ વિચાર કરી શકાય જેમકે એક જીવ–દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભ થાય ત્યારે

---

૧ વિશેષા૦મા કહ્યુ પણ છે કે—

' अगा-ऽणगपविट्ठ सम्मसुय लोइय तु मिच्छसुय ।
आसज्ज उ सामित्त लोइय-लोउत्तरे भयणा ॥ ५२७ ॥ "

[अङ्गानङ्गप्रविष्ट सम्यक्श्रुत लौकिक तु मिथ्याश्रुतम् ।
आसाद्य तु स्वामित्व लौकिक-लोकोत्तरयो भजना ॥]

૨ જુઓ નય–મીમાસાનુ પ્રકરણ

૩ કોઇ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ કાળ–ધર્મ પામી દેવલોકમા ઉત્પન્ન થાય તો ત્યા મનુષ્ય–ભવમા ભણેલુ બધુ શ્રુત તેને યાદ રહેતુ નથી, પરતુ કલ્પ–ચૂર્ણિકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે ૧૧ અગ જેટલુ અને કોટયાચાર્ય (શ્રીશીલાકાચાર્ય)ના મત મુજબ અર્ધસૂત્ર માત્ર તેને સાભરે છે

આદિ અને જ્યારે તેનો [1]નાશ થાય ત્યારે અન્ત એટલે કે આ રીતે વિચારતા શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે સાદિ-અનન્ત એ પ્રકાર ફક્ત કહેવા રૂપ છે, કેમકે એ ક્યાએ સભવતો નથી ભવ્ય જીવનુ શ્રુત તેના ભવ્યત્વની પેઠે અનાદિ-સાન્ત છે, જ્યારે અભવ્યનુ શ્રુત તેના જીવત્વ કે અભવ્યત્વની જેમ અનાદિ-અનન્ત છે વિવિધ જીવરૂપ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ શ્રુત અનાદિ-અનન્ત છે

ક્ષેત્રથી એક જીવ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમા સમ્યક્-શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે, કેમકે એ ક્ષેત્રમા પ્રથમ તીર્થંકરના વખતમા દ્વાદશાગીરૂપ શ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને છેલ્લા (ચોવીસમા) તીર્થંકરના તીર્થનો અત આવતા એનો નાશ થાય છે મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિવિધ જીવો સબધી શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે ત્યા સર્વદા તીર્થંકરનો સદ્ભાવ છે એટલે શ્રુતનો કદાપિ ઉચ્છેદ થતો નથી

કાળથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરાવતમા શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે, કેમકે બને કાળના ત્રીજા આરામા તેની ઉત્પત્તિ છે અને અનુક્રમે ચોથા અને પાચમા આરામા તેનો નાશ છે કાળથી મહાવિદેહને વિષે તો દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની જેમ તે અનાદિ-અનન્ત છે, કેમકે ત્યા ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલ-ચક્ર નથી, ત્યા તો સદા અવસર્પિણીના ચોથા આરા જેવો કાળ પ્રવર્તે છે

ભાવથી ગુરુ જણાવવા લાયક ભાવો જાણીને કહે એટલે એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ-સાન્ત છે ભાવથી ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ શ્રુત-જ્ઞાન નિરતર છે એટલે તે અનાદિ-અનન્ત ઠર્યું

ગમિક શ્રુત અને અગમિક શ્રુત—

જેમા ઘણા ભાગા અને ગણિતાદિ હોય અથવા જેમા કારણવશાત્ સમાન પાઠો ઘણા હોય તે 'ગમિક શ્રુત' કહેવાય છે પ્રાય [2]દૃષ્ટિવાદરૂપ બારમુ અગ આવુ છે ગાથા, શ્લોકાદિરૂપ અસમાન પાઠોવાળુ શ્રુત 'અગમિક' છે જેમકે પ્રાય [3]કાલિક શ્રુત

---

૧ શ્રુતનો નાશ થવામા મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ, ભવાતર-ગમન કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, ગ્લાન અવસ્થા, પ્રમાદ ઇત્યાદિ કારણો છે શ્રુત જોકે જીવનો સ્વભાવ હોવાથી જીવ જ છે, કિન્તુ જીવ કેવળ શ્રુત જ નથી એથી તો શ્રુતનો નાશ થતા ત શે જીવનો પણ નાશ થાય છે, પરતુ તે પર્યાયવિશિષ્ટ માત્ર અન્વયવાળા જીવનો નાશ થાય છે, નહિ કે સર્વથા પર્યાયાન્ત વિશિષ્ટ જીવનો

૨ આનુ બીજુ નામ 'ભૂતવાદ' છે સપૂર્ણ વિશેષથી વિભૂષિત સમગ્ર વસ્તુના સમુદાયનુ એમા પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે એટલે કે સપૂર્ણ વાઙ્મયનો એમા અતર્ભાવ થયેલો છે આ અપૂર્વ અગનુ ગ્રહણ કરવા મન્દમતિઓ-સ્ત્રીઓ અશક્ત છે આવા જીવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે આ સિવાયના ૧૧ અગોની રચના કરાય છે

૩ અગબાહ્ય શ્રુતનો આ એક પ્રકાર છે નન્દીસૂત્રની ટીકામા શ્રીમલયગિરિસૂરિ કહે છે તેમ અગબાહ્ય શ્રુતના બે ભેદો છે —(અ) સામાયિકાદિ છ પ્રકરનુ આવશ્યક અને (આ) એથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) આ વ્યતિરિક્તના (અ) કાલિક અને (આ) ઉત્કાલિક એમ બે પ્રકારો છે તેમા જે શ્રુત

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત અને અંગબાહ્ય શ્રુત—

આચારાંગ વગેરે [1]બાર અંગો કે જેના પ્રણેતા **ગૌતમસ્વામી** પ્રમુખ ગણધરો છે, તે 'અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત' કહેવાય છે, જ્યારે **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી** જેવા સ્થવિરોએ રચેલું શ્રુત (દાખલા તરીકે **આવશ્યક**-નિર્યુક્તિ) 'અંગબાહ્ય' (અનંગપ્રવિષ્ટ) છે અથવા ત્રણ વાર ગણધરના પૂછવાથી તીર્થંકરે કહેલ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપ ત્રિપદીથી થયેલું દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુત 'અંગપ્રવિષ્ટ' છે, જ્યારે પ્રશ્ન પૂછયા વિના અર્થ-પ્રતિપાદનરૂપે કહેવાયેલું આવશ્યકાદિ શ્રુત 'અંગબાહ્ય' શ્રુત છે અથવા સર્વે તીર્થંકરોના તીર્થમાં અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારૂં અને એથી કરીને નિયત તે 'અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત' છે, જ્યારે જે શ્રુતનો અન્યાન્ય તીર્થમાં સદ્ભાવ હોવો જ જોઇએ એમ નથી અર્થાત **તન્દુલવૈચારિકા**દિની જેમ જે શ્રુત અનિયત હોય તે 'અંગબાહ્ય શ્રુત' છે

આ પ્રમાણે આપણે શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ પ્રકારોનું સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચાર્યું પ્રસંગોપાત્ત ૨૩૦માં પૃષ્ઠમાં દર્શાવેલા એના વીસ પ્રકારોની સામાન્ય રૂપરેખા આલેખીએ

પર્યાય-શ્રુત—

પર્યાયનો અર્થ જ્ઞાનનો અંશ-વિભાગ થાય છે પ્રસ્તુતમાં ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયમાં લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને જે સર્વથા જઘન્ય શ્રુતમાત્રનો અંશ હોય છે, એનાથી અન્ય સમયમાં જેટલો જ્ઞાનનો અંશ વધે છે, તેને 'પર્યાય-શ્રુત' કહેવામાં આવે છે

પર્યાય-સમાસ-શ્રુત—

ઉપર્યુક્ત પર્યાય-શ્રુતનો સમુદાય 'પર્યાય-સમાસ-શ્રુત' કહેવાય છે

અક્ષર-શ્રુત—

અકાર આદિ લબ્ધ્યક્ષરો પૈકી ગમે તે અક્ષરને 'અક્ષર-શ્રુત' કહેવામાં આવે છે

અક્ષર-સમાસ-શ્રુત—

લબ્ધ્યક્ષરો પૈકી બેનો, ત્રણનો ઇત્યાદિનો સમૂહ 'અક્ષર-સમાસ-શ્રુત' છે

દિવસ અને રાતની પ્રથમ અને ચરમ (ચતુર્થ) પૌરષીમાં ભણાય તે 'કાલિક' કહેવાય છે (**कालेन निवृत्तं कालिकम्**) અને જે કાળનો સમય છોડીને સર્વ કાળ ભણાય તે 'ઉત્કાલિક' છે ઉત્તરાધ્યયન, દશાકલ્પ, વ્યવહાર, બૃહત્કલ્પ, નિશીથ, મહાનિશીથ, ઋષિભાષિત ગ્રન્થો, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, અંગચૂલિકા, વર્ગચૂલિકા, વિવાહચૂલિકા ઇત્યાદિ ગ્રન્થો 'કાલિક શ્રુત' છે દશવૈકાલિક વગેરે ઉત્કાલિકના પણ અનેક પ્રકારો છે જે જિનેશ્વરના જેટલા શિષ્યો મતિચતુષ્કથી મંડિત હોય તેટલા હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રન્થો તેઓ રચે (પ્રત્યેક બુદ્ધની સંખ્યા પણ આટલી જ છે **મહાવીર**સ્વામીના સમયમાં આવા ૧૪૦૦૦ અને **ઋષભ**દેવના સમયમાં ૮૪૦૦૦ ગ્રન્થો હતા આ સંબંધમાં જે મતાંતર છે, તેના જિજ્ઞાસુએ ઉપર્યુક્ત ટીકાનું ૨૦૮મું પત્ર જોવું)

1 આના નામો વગેરે માટે જુઓ **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા**નું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૨૨)

પદ-શ્રુત—

જોકે જેટલા અક્ષરના સમૂહથી પૂરો અર્થ થાય છે એને " अर्थपरिसमाप्तिः पदम् " મુજબ ' પદ ' કહેવાય છે, તોપણ અત્ર પદથી એ ૧૮૦૦૦ પદના પ્રમાણવાળા **આચારાંગનું** એક પદ સમજવું આવા પદનું જ્ઞાન તે ' પદ-શ્રુત ' છે

પદ-સમાસ-શ્રુત—

બે વગેરે પદોનો સમુદાય તે ' પદ-સમાસ-શ્રુત ' છે

સંઘાત-શ્રુત—

ગતિ વગેરે ચૌદ માર્ગણાઓ પૈકી ગમે તે એક માર્ગણાના એક દેશ (વિભાગ)નું જ્ઞાન તે ' સંઘાત-શ્રુત ' છે જેમકે દેવાદિ ચાર ગતિઓ પૈકી એક ગતિનું જ્ઞાન

સંઘાત-સમાસ-શ્રુત—

ઉક્ત માર્ગણાઓ પૈકી કોઈ એક માર્ગણાના બે, ત્રણ ઇત્યાદિ દેશોના સમૂહનું જ્ઞાન ' સંઘાત-સમાસ-શ્રુત ' છે

પ્રતિપત્તિ-શ્રુત—

ગતિ, ઇન્દ્રિય વગેરે દ્વારોમાંથી કોઇ એક દ્વાર દ્વારા સમસ્ત જીવોને જાણવા તે ' પ્રતિપત્તિ-શ્રુત ' છે

પ્રતિપત્તિ-સમાસ-શ્રુત—

આ દ્વારો પૈકી બે, ત્રણ ઇત્યાદિ દ્વારો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન તે 'પ્રતિપત્તિ-સમાસ શ્રુત' છે

અનુયોગ-શ્રુત—

" [1]संतपयपरूवणया, दव्वपमाणं च खेत्त-फुसणा य ।
कालो य अंतर भाग-भाव-अप्पा-बहुं चेव ॥ "

એ વિશેષા૦ની ૪૦૬ મી ગાથામાં વર્ણવેલા અનુયોગ-દ્વારો પૈકી ગમે તે એક દ્વારા સમગ્ર જીવાદિ પદાર્થોનો બોધ તે ' અનુયોગ-શ્રુત ' છે

અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત—

એક કરતાં અધિક અનુયોગ-દ્વાર દ્વારા બોધ તે ' અનુયોગ-સમાસ-શ્રુત ' છે

પ્રાભૃત-પ્રાભૃત-શ્રુત—

પ્રાભૃતગત અધિકાર-વિશેષને ' પ્રાભૃત-પ્રાભૃત ' કહેવામાં આવે છે આનું જ્ઞાન તે ' પ્રાભૃત-પ્રાભૃત-શ્રુત ' છે

---

૧ છાયા—

सत्पदप्ररूपणा द्रव्यप्रमाणं च क्षेत्रस्पर्शने च ।
कालश्चान्तरं भाग-भावा-ऽल्पबहुत्वं, चैव ॥

પ્રાભૃત-પ્રાભૃત-સમાસ-શ્રુત—

એકથી અધિક પ્રાભૃત-પ્રાભૃતનો બોધ તે ' પ્રાભૃત-પ્રાભૃત-સમાસ-શ્રુત ' છે

પ્રાભૃત-શ્રુત—

વસ્તુગત અધિકાર-વિશેષ ' પ્રાભૃત ' કહેવાય છે જેમ કેટલાક ઉદ્દેશો મળીને એક અધ્યયન થાય છે તેમ કેટલાક પ્રાભૃત-પ્રાભૃતનો સમૂહ તે ' પ્રાભૃત ' છે એનુ જ્ઞાન તે ' પ્રાભૃત-શ્રુત ' છે

પ્રાભૃત-સમાસ-શ્રુત—

બે, ત્રણ ઇત્યાદિ પ્રાભૃતોનો બોધ તે ' પ્રાભૃત-સમાસ-શ્રુત છે

વસ્તુ-શ્રુત—

પૂર્વગત અધિકાર-વિશેષને ' વસ્તુ ' કહેવામા આવે છે આનુ જ્ઞાન તે ' વસ્તુ-શ્રુત ' છે

વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત—

બે કે તે કરતા વધારે વસ્તુઓનુ જ્ઞાન તે વસ્તુ-સમાસ-શ્રુત ' છે

પૂર્વ-શ્રુત—

ઉત્પાદ વગેરે [1]પૂર્વો પૈકી એકનુ જ્ઞાન તે ' પૂર્વ-શ્રુત છે

પૂર્વ-સમાસ-શ્રુત—

એક કરતા અધિક પૂર્વોનો બોધ તે ' પૂર્વ-સમાસ-શ્રુત છે

આ પ્રમાણે આપણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનુ દિગ્દર્શન કર્યું અને તેમ કરીને પરોક્ષ પ્રમાણનુ યત્કિચિત્ સ્વરૂપ યથામતિ નિર્દેશ્યુ એટલે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનુ પ્રતિપાદન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે આથી સૌથી એના ભેદ-પ્રભેદોના સબધમા ગ્રન્થકારનુ કથન અવલોકીએ -

तच्च (प्रत्यक्ष) द्विविधम्—साव्यवहारिक-पारमार्थिकभेदात् । तत्र सांव्यवहारिकमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकमुक्तप्रायम् । पारमार्थिक तु त्रिविधम्—अवधि-मनःपर्याय-केवलभेदात् ।

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષના (૧) સાવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારો છે તેમા ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તવાળા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ વિષે ઘણુ ખરૂ કહેવાઇ ગયુ છે તેમા પારમાર્થિકના (૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને (૩) કેવલજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદો પડે છે અન્યત્ર કહ્યુ છે તેમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના (૧) વિકલ અને (૨) સકલ એમ બે પ્રકારો છે તેમા વળી

---

૧ એકદર પૂર્વો ચૌદ છે એના નામ વગેરે માટે જુઓ ' શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસગ્રહ 'નો પ્રથમ વિભાગ (પૃ૦ ૫૯-૬૨).

વિકલના (૧) અવધિજ્ઞાન અને (૨) મન:પર્યાયજ્ઞાન એ બે ભેદો છે, જ્યારે સકલ પ્રમાણ કહો કે કેવલજ્ઞાન કહો તે એક જ છે અને એના ભેદો નથી. આ પ્રત્યેકનો લક્ષણપૂર્વક વિચાર કરીએ.

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमादिहेतुसान्निध्ये सति आत्मनः साक्षाद् रूपिपदार्थपरिच्छेदकरूपत्वम्, आत्मनो रूपिपदार्थमात्रसाक्षात्कारकरण व्यापारविशेषरूपत्वं वाऽवधिज्ञानस्य लक्षणम्। (३८)

અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ હેતુઓના સદ્ભાવમાં આત્માને જે રૂપી પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર બોધ થાય છે તે બોધને 'અવધિજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે. અથવા કેવળ રૂપી પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સાધનભૂત આત્માનો વ્યાપાર-વિશેષ 'અવધિજ્ઞાન' છે.

અવધિજ્ઞાનનો શબ્દાર્થ—

"अव-अधोऽधो विस्तृतं वस्तु धीयते-परिच्छिद्यतेऽनेनेत्यवधिः। यद्वा अवधिः-मर्यादा रूपिष्वेव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा, तदुपलक्षितं ज्ञान-मप्यवधिः, [1]अवधिश्च तज्ज्ञानं च अवधिज्ञानम्।"

અર્થાત્ 'અવ' એટલે 'નીચે', નીચે વિસ્તાર પામેલ વસ્તુનો પરિચ્છેદ તે અવધિ. અથવા 'અવધિ' એટલે મર્યાદા, રૂપી જ પદાર્થોને વિષે પરિચ્છેદકપણે પ્રવૃત્તિરૂપ આ અવધિ છે. એ સંબંધી જ્ઞાન તે 'અવધિજ્ઞાન' છે.

અવધિજ્ઞાનના પ્રકારો—

ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના [2]અસંખ્ય ભેદો પડે છે, જ્યારે દ્રવ્ય અને ભાવનો વિચાર કરતાં તેના [3]અનન્ત પ્રકારો સંભવે છે. આમ છતાં (૧) ભવ-પ્રત્યય અને (૨) ગુણ-પ્રત્યય એમ બે પ્રકારોમાં આનો સમાવેશ કરી શકાય છે. જેમ પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવામાં પક્ષી તરીકેનો જન્મ કારણરૂપ છે તેમ દેવોને અને નારકીઓને દેવ અને નારકી તરીકે ઉત્પન્ન થવાથી, આ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ભવ કારણ હોવાથી, તેમનું અવધિજ્ઞાન 'ભવ-પ્રત્યય' કહેવાય છે. મનુષ્યો તથા તિર્યંચોને તો તપ વગેરેના પરિણામથી ઉદ્

---

૧ આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનાદિનો સમાસ-વિગ્રહ થાય છે. જેમકે मतिश्च सा ज्ञानं च मतिज्ञानम्, श्रुतं च तद् ज्ञानं च श्रुतज्ञानम्, मनःपर्यायश्च स ज्ञानं च मनःपर्यायज्ञानम्, केवलं च तद् ज्ञानं च केवलज्ञानम्.

૨-૩ આ વાત આગળ ઉપર સમજાવવામાં આવનાર છે.

ભવતા અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે આથી કરીને આને ક્ષયોપશમના નિમિત્તવાળુ એટલે કે 'ગુણ-પ્રત્યય' કહેવામા આવે છે અત્ર એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે અવધિજ્ઞાન તો ક્ષાયોપશમિક ભાવમા છે અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમા છે એટલે આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી નારકાદિ જન્મ અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ હોઇ શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે ખરી રીતે ભવ પ્રત્યય જ્ઞાન પણ ગુણ-પ્રત્યય જ છે, કારણ કે ક્ષયોપશમ વિના આ જ્ઞાન થઇ શકે નહિ વિશેષમા નારક કે દેવ તરીકે ઉત્પત્તિ થતા વેત જ યથાયોગ્ય ક્ષયોપશમ થાય છે જ-હોય છે જ

ગુણ-પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના છ પ્રકારો—

ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના (૧) અનુગામિક, (૨) અનનુગામિક, (૩) વર્ધમાન, (૪) હીયમાન, (૫) પ્રતિપાતિ અને (૬) અપ્રતિપાતિ એવા છ પ્રકારો પડે છે

અનુગામિકની વ્યાખ્યા—

જેમ દેશાતર જતા મનુષ્યની સાથે તેની આખ પણ જાય છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થયુ હોય ત્યાથી [1]અન્યત્ર પણ જીવને અનુસરે તે જ્ઞાન 'અનુગામિક' (સાથે જનારૂ) અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે આવુ જ અવધિજ્ઞાન નારક અને દેવોને હોય છે

અનનુગામિકનુ સ્વરૂપ—

જેમ દીવો જે ક્ષેત્રમા સ્થળમા રહ્યો હોય ત્યા જ પ્રકાશ પાડે અને અન્ય ક્ષેત્રમા પ્રકાશ ન પાડે તેમ જે અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થયુ હોય ત્યા જ બોધ કરાવે, પરતુ અન્ય ક્ષેત્રમા જતા તે બોધ ન કરાવે તેને 'અનનુગામિક' (નહિ સાથે જનારૂ) જ્ઞાન જાણવુ [2]

વર્ધમાનની વ્યાખ્યા—

જે જ્ઞાન અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા વિષય ઉપર પ્રકાશ નાખતુ નાખતુ વધીને અલોકાકાશમા લોકાકાશ જેવડા અસખ્યાત ગોળાઓને પ્રકાશવાને સમર્થ થાય તેને 'વર્ધમાન' (વધતુ જતુ) સમજવુ જેમ અગ્નિમા બળતણ નાખવામા આવે તેમ તે વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય, એવી રીતે પરિણામની વિશુદ્ધિમા વધારો થતા આ જ્ઞાન પણ વધતુ જાય છે

---

૧ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમા રહીને જેટના યોજન સુધી ક્ષેત્રો જાણી શકે તેટલા યોજન સુધી અન્યત્ર જતા છતા જાણી શકે એ એનો ફલિતાર્થ છે

૨ નિક્ષેપાદની ૭૧૬ મી ગાથામા સૂચવ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાન અનુગામિક અને અનનુગામિક એમ ઉભયસ્વરૂપી અથવા મિશ્ર પણ હોય છે અર્થાત્ એક નેત્રવાળા પુરુષની જેમ જે અવધિજ્ઞાનનો કોઇક ભાગ અન્ય સ્થળે જનાર ના સાથે જાય છે અને કેટલાક ભાગ સાથે જતો નથી તે અવધિજ્ઞાન 'મિશ્ર' છે મનુષ્ય અને તિર્યંચોને આ (મિશ્ર) તેમજ અનુગામિક અને અનનુગામિક એમ ત્રણે જાતનુ અવધિજ્ઞાન સભવે છે

હીયમાનનુ લક્ષણ—

જે અવધિજ્ઞાન પ્રતિક્ષણ ઘટતુ જાય તે ' હીયમાન ' (ઓછુ થતુ) અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે

પ્રતિપાતિનુ સ્વરૂપ—

જે અવધિજ્ઞાન અ ગુલના અસખ્યેય ભાગથી માડીને તે સખ્યાત હજારો અને અસખ્યાત હજારો યોજન સુધી-છેક લોકાકાશ પય ત પણ પ્રકાશ પાડીને પાછુ પડે તે ' પ્રતિપાતિ ' (પડનારૂ) જ્ઞાન સમજવુ આવી રીતે પતન થવામા પ્રમાદ અથવા ભવાતર કારણરૂપ છે

અપ્રતિપાતિનો વિચાર—

જે જ્ઞાન અલોકાકાશના એક પ્રદેશને પણ જોઇ શકે છે, તેને ' અપ્રતિપાતિ ' (નહિ પડનારૂ) અવધિજ્ઞાન કહેવામા આવે છે આને 'પરમાવધિ' પણ કહેવામા આવે છે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અ તર્મુહૂર્તમા જ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે

હીયમાન અને પ્રતિપાતિનો ભેદ—

હીયમાન એટલે ધીરે ધીરે ઓછુ થવુ અને પ્રતિપાતિ એટલે ફુક મારતા દીવો જેમ એકદમ બુઝાઇ જાય તેમ એકદમ ઘટી જવુ-શમી જવુ અર્થાત્ હીયમાન ક્રમિક છે અને પ્રતિપાતિ અક્રમિક છે

પ્રકારાન્તરનો વિચાર

આ પ્રમાણે શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ નન્દીસૂત્રમા નિર્દેશે છે વાચકચક્રવર્તી શ્રીઉમાસ્વાતિએ તો તત્ત્વાર્થભાષ્ય (પૃ૦ ૯૮)મા પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એ બે ભેદોને બદલે ' અનવસ્થિત ' અને ' અવસ્થિત ' એવા બે પ્રકારો આપ્યા છે જે જ્ઞાનમા વધઘટ થાય તે 'અનવસ્થિત' છે આવુ જ્ઞાન જળના તરગોની માફક શમી જાય છે અને પાછુ ઉત્પન્ન થાય છે જે જ્ઞાન જેટલા ક્ષેત્રમા ઉત્પન્ન થયુ હોય તેટલા ક્ષેત્રમા કાયમ જ રહે-પડે નહિ અને ઉલટુ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યા સુધી રહે તે ' અવસ્થિત ' જ્ઞાન કહેવાય છે આથી તો આને ' અપ્રતિપાતિ ' તરીકે ગણી શકાય તેમ છે [1]

મન પર્યાયજ્ઞાનનુ લક્ષણ ગ્રન્થકાર એમ સૂચવે છે કે—

मनोरूपेण परिणतद्रव्याणां परिच्छेदकत्व सर्वतो भावेन मनोद्रव्यपरिच्छेदकत्व वा मन.पर्यायज्ञानस्य लक्षणम् । (३९)

---

૧ આ અવધિજ્ઞાનના સબધમા ઘણુ કહી શકાય તેમ છે, પરતુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી તેનો ઉલ્લેખ ન કરતા તેના જિજ્ઞાસુને વિશેષાવશ્યક (ગા૦ ૫૬૭-૮૦૮) જેવા ભલામણ છે

અર્થાત્ મનરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોના પરિચ્છેદ કરાવનારા જ્ઞાનને ' મન પર્યાય જ્ઞાન ' કહેવામા આવે છે [1]મન પર્યવ અને મન પર્યાય એ એકાર્થક છે આ વ્યાખ્યા સમજવામા જૈનોની મન વિષેની પ્રક્રિયા જાણવી આવશ્યક હોવાથી, તેમની માન્યતાનુસાર મનના ' દ્રવ્ય-મન ' અને 'ભાવ-મન' એવા જે બે પ્રકારો પડે છે તેના લક્ષણો વિચારીએ

મન પર્યાયનુ લક્ષણ

मनःपर्याप्तिनामकर्मोदये सति मनोयोग्यवर्गणादलिकानि गृहीत्वा जीवेन मनस्त्वेन परिणतानि यानि द्रव्याणि तद्रूपत्व द्रव्यमनसः, द्रव्यमनआलम्बनत्वे सति जीवस्य मननव्यापाररूपत्वं भावमनसश्च लक्षणम् । (४०-४१)

અર્થાત્ મન પર્યાપ્તિ-નામકર્મનો ઉદય થતા, મનરૂપે પરિણત થઇ શકે તેવા પુદ્ગલો લઇને જીવ તે પુદ્ગલોને મનરૂપે પરિણમાવે છે આ પ્રકારે મનરૂપે પરિણત થયેલા પુદ્ગલોને 'દ્રવ્ય મન' કહેવામા આવે છે આ દ્રવ્ય-મનનુ અવલબન કરીને જીવ મનનરૂપ વ્યાપાર કરી શકે છે આ મનન-વ્યાપારને ' ભાવ-મન ' કહેવામા આવે છે

દ્રવ્યમન અને ભાવમનના લક્ષણ

પ્રસ્તુતનો વિચાર કરતા જણાશે કે મન પર્યાયનાનના બે પ્રકારો છે -(૧) ઋજુમતિ અને (૨) વિપુલમતિ આ હકીકત તેમજ એના લક્ષણો ગ્રન્થકારના શબ્દમા નીચે મુજબ છે —

ઋજુમતિનુ લક્ષણ

तच्च मनःपर्यायज्ञान द्विविधम् , ऋजु-विपुलमतिमनःपर्याय भेदात् । तत्र सामान्याकाराध्यवसायनिबन्धनीभूतकतिपयपर्यायविशिष्टमनोद्रव्यपरिच्छेदकत्व - मृजुमतिमनःपर्यायस्य लक्षणम् । (४२)

વિપુલમતિનુ લક્ષણ

विशेषाकाराध्यवसायनिबन्धनीभूतप्रभूताप्रभूतविशेषविशिष्टमनो - द्रव्यपरिच्छेदकत्वं विपुलमतिमन.पर्यायस्य लक्षणम् । (४३)

---

૧ આનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નીચે મુજબ છે —

' परि-सर्वतो अयन अय परि अय पर्यय , मनसि मनसो वा पर्यय मन पर्यय । मनपर्ययश्च स ज्ञान च मन पर्ययज्ञानम् "

અત્ર ' અયન ' શબ્દનો અર્થ ગમન, વે ન સમજવો

અર્થાત્ સામાન્યાકાર અધ્યવસાયના કારણરૂપ અને મનરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યોનો થોડાક પર્યાયો સહિત સાક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે 'ઋજુમતિ મન પર્યાયજ્ઞાન' સમજવુ અને તે દ્રવ્યોનો ઘણા પર્યાયોની સાથે વિશિષ્ટાકારે સાક્ષાત્કાર કરાવનારો બોધ તે 'વિપુલમતિ મન પર્યાયજ્ઞાન' જાણવુ

ઋજુમતિના લક્ષણમા જે 'સામાન્યાકાર બોધ' કહ્યો છે તેથી એમ ન સમજવુ કે તે જ્ઞાન મટીને દર્શન થયુ, કેમકે ઋજુમતિ એક, બે અથવા ત્રણ વિશેષોને ગ્રહણ કરે છે, સર્વથા વિશિષ્ટ બોધનો ત્યા અભાવ નથી 'સામાન્ય' શબ્દ અત્ર થોડા પર્યાયવાચી છે, નહિ કે દર્શન વાચી એ વાત ધ્યાનમા રાખવી

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ વચ્ચે તફાવત—

ઋજુમતિ મનરૂપે પરિણમેલ દ્રવ્યોનો અલ્પ પર્યાયો સહિત બોધ છે, જ્યારે વિપુલમતિ ઘણા પર્યાયો પૂર્વકનો પરિચ્છેદ છે જેમકે કોઇ મનુષ્ય ઘટનો વિચાર કરતો હોય, તો ઋજુમતિ એટલુ કહી શકે કે તે ઘટનો વિચાર કરે છે, જ્યારે વિપુલમતિ તો તે અમુક વર્ણના, અમુક વસ્તુના, અમુક માપના ઇ યાદિ વિશિષ્ટ પ્રકારના ઘટનો વિચાર કરે છે એમ કહી શકે વળી વિપુલમતિ ઋજુમતિ કરતા વધારે શુદ્ધ છે વિશેષમા ઋજુમતિ-જ્ઞાન તો કેવલજ્ઞાન થાય ત્યા સુધી ટકી રહે એવો નિયમ નથી આથી ઉલટુ, વિપુલમતિ-જ્ઞાન તો કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી રહે છે

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાનમા રહેલી વિશિષ્ટતા—

અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાન બન્ને અતીન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ છે, તથા રૂપી દ્રવ્ય ઉપર પ્રકાશ પાડનારા છે તેમજ [1]અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રિકાલવિષયી છે અવધિજ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર મન પર્યાયના કરતા વિશાળ છે, કેમકે સમસ્ત લોકનો બોધ અવધિજ્ઞાન કરાવવા સમર્થ છે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાનનુ ક્ષેત્ર તો મનુષ્યક્ષેત્ર—[2]અઢી દ્વીપ છે વળી સર્વ રૂપી પદાર્થોનો પરિચ્છેદ અવધિ જ્ઞાન દ્વારા થઇ શકે, પરતુ આ વાત મન પર્યાયથી બને તેમ નથી, કેમકે તે તો મનરૂપે પરિણત થયેલા જ રૂપી પદાર્થોનુ જ્ઞાન કરાવી શકે તેમ છે અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી ગમે તે જીવ થઇ શકે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાન તો અપ્રમાદી મુનિઓને જ થાય છે વળી મન પર્યાય અવધિ કરતા વધારે વિશુદ્ધ છે તેમજ તેનો વિષય પણ વિશેષ સૂક્ષ્મ છે **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર** અને તેમના અનુયાયિઓનુ માનવુ તો એવુ છે કે મન પર્યાયજ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાનનો એક પ્રકાર છે [3]

કેવલજ્ઞાન પરત્વે ઉલ્લેખ કરીએ તે પૂર્વે મન પર્યાયજ્ઞાનના સબધમા એક વાત કહેવાની રહી જાય છે તે એ છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની જેમ દ્રવ્ય-મનને પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે છે, તેમ ભાવ-મનને તે જોઇ શકતો નથી અર્થાત્ મનરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યોને પ્રત્યક્ષ જોવાનો તેનો અધિકાર છે, કિન્તુ

---

૧ અવધિજ્ઞાની અતીત (પમાર થઇ ગયેલી) સખ્યાતીત (અસખ્યેય) ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના પદાર્થો જાણી શકે છે, જ્યારે મન પર્યાયજ્ઞાની પલ્યોપમના અસખ્યેય ભાગ જેટલા અતીત કાલ-વિષયક પદાર્થ જાણી શકે છે

૨ જમ્બૂદ્વીપ, ધાતકીદ્વીપ અને પુષ્કરદ્વીપનો અર્ધ વિભાગ

૩ આ હકીકત માટે જુઓ પૃ૦ ૨૫૬

અધ્યવસાયાત્મક–મનનવ્યાપારરૂપ ભાવ–મનને તે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે નહિ, કારણ કે ભાવ–મન જ્ઞાનરૂપ છે અને તે અરૂપી છે અરૂપી–અમૂર્ત્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર બોધ તો કેવલજ્ઞાનીઓને જ હોઇ શકે

કેવલજ્ઞાનનુ લક્ષણ વિચારતા ગ્રન્થકાર કથે છે કે—

सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारित्व केवलज्ञानस्य लक्षणम्, सकलवस्तुस्तोमपरिच्छेदकत्व वा । (४४)

અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્ય અને તેના સમસ્ત પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર તે 'કેવલજ્ઞાન' છે ક્ષેત્ર, કાળ વગેરે કોઇ પણ જાતની અવધિથી આ જ્ઞાન બાધિત નથી આ જ્ઞાન ત્રણે કાળના પદાર્થોનો બોધ કરાવે છે એવો વિશ્વમા એક પણ પદાર્થ નથી કે જેના ઉપર આ જ્ઞાન પ્રકાશ ન પાડી શકે અર્થાત્ આ જ્ઞાન લોકાલોકપ્રકાશક છે આ જ્ઞાન અનુત્તમ (સર્વોત્તમ), અન્તિમ, અનન્ય, અનુપમ, અન્યની અપેક્ષા વિનાનુ, અનન્ત, અપ્રતિપાતી, વિમળ, અખિલ આવરણોથી મુક્ત અને શાશ્વત છે[1]

કેવલજ્ઞાનીની સિદ્ધિ—

મીમાસકાદિક દર્શનકારો સર્વજ્ઞને માનતા નથી જૈન શાસ્ત્રો તેમની માન્યતા અનુચિત હોવાનુ સિદ્ધ કરવા માટે નીચે મુજબ ઊહાપોહ કરે છે —

આપણે જગત્મા જોઇએ છીએ કે કોઇ મનુષ્ય અતિશય બુદ્ધિશાળી તો કોઇક અલ્પ બુદ્ધિમાન્, કોઇક વિદ્વાન્ તો કોઇ મૂર્ખ હોય છે એ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન જાતની બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો નજરે પડે છે અર્થાત્ જ્ઞાનની તરતમતા રહેલી છે આ ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જેમ નાના મોટા પદાર્થોમા રહેલી પહોળાઇ, વધતા વધતા આકાશમા વિશ્રાન્તિ લે છે અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઇનો અત આકાશમા આવે છે–આકાશમા સપૂર્ણ પહોળાઇ રહેલી છે, તેમ જ્ઞાનની માત્રા પણ વૃદ્ધિ પામતી જતી કોઇ વ્યક્તિમા સપૂર્ણ વિશ્રામ લેતી હોવી જોઇએ અર્થાત્ જે વ્યક્તિમા પરિપૂર્ણ જ્ઞાન–કેવલજ્ઞાન હોય, તેને જ 'સર્વજ્ઞ' કહેવામા આવે છે

આ સર્વજ્ઞ–સિદ્ધિના સમર્થનમા એમ પણ નિવેદન કરવામા આવે છે કે ચદ્રગ્રહણાદિક ભૂત–ભવિષ્યત્કાલિક જ્ઞાનોનો જગત્મા ક્યાથી પ્રચાર થયો, એ જ્ઞાનોનો મૂળ પ્રકાશક કોણ છે એ પ્રશ્ન વિચારતા તે આદિ પ્રકાશકને સર્વજ્ઞ માનવો પડે છે વળી જે જે વસ્તુ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, તે તે વસ્તુ કોઇને પણ પ્રત્યક્ષ હોવી જોઇએ આ હકીકત, ધૂમના દર્શન દ્વારા અનુમાન પ્રમાણથી નિશ્ચિત થતો અગ્નિ કોઇને પણ પ્રત્યક્ષ હોય જ છે એથી સત્ય ઠરે છે તો પછી પ્રસ્તુતમા પણ સ્વર્ગ, નરક, કર્મ, પરમાણુ, લોકાલોક ઇત્યાદિ જ્ઞાનના વિષયો જે આપણને અનુમાનગમ્ય છે, તે કોઇને પણ પ્રત્યક્ષ હોવા જ જોઇએ આ યુક્તિથી પણ સર્વજ્ઞનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે[2]

---

૧ આ વિશેષણોની સાર્થકતા માટે જુઓ ઋષભ૦નુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૬૮)

૨ આ સબધમા જુઓ ચતુર્વિંશતિકાનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૫૮–૧૫૯) તેમજ શ્રીયાકિનીમહત્તરાસૂનુ આચાર્યવર્ય શ્રીહરિભદ્રકૃત સર્વજ્ઞસિદ્ધિપ્રકરણ.

કેવલજ્ઞાનના પ્રકારો—

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ઉદ્દેશીને તો કેવલજ્ઞાનના પ્રકારો પડી શકે તેમ નથી, પરંતુ સ્વામિત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા એના ભેદ-પ્રભેદો મળે છે નન્દી૦ના ૧૯મા આદિ સૂત્રો પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના(૧) [1]ભવસ્થનુ કેવલજ્ઞાન અને (૨) સિદ્ધનુ કેવલજ્ઞાન એમ બે ભેદો છે વળી ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના યોગ આશ્રીને [2]સયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાન અને [3]અયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાન એમ બે ભેદો પડે છે વળી આ પૈકી પ્રથમ ભેદના [4]પ્રથમ-સમય-સયોગિ૦ અને [5]અપ્રથમ-સમય-સયોગિ૦ અથવા [6]ચરમ-સમય-સયોગિ૦ અને [7]અચરમ-સમય-સયોગિ૦ એવા અવાંતર ભેદો છે એવી રીતે અયોગિ-ભવસ્થ-કેવલજ્ઞાનના પણ પ્રથમ-સમયાયોગિ૦ અને [8] અપ્રથમ-સમયાયોગિ૦ અથવા [9]ચરમ-સમયાયોગિ૦ અને [10]અચરમ-સમયાયોગિ૦ એમ બે ભેદો છે આ પ્રમાણે સિદ્ધ-કેવલજ્ઞાનના અનન્તર-સિદ્ધ૦ અને પરંપર-સિદ્ધ૦ એમ બે પ્રકારો પડે છે જેમા સમય વડે વ્યવધાન (અંતર) નથી તે અનન્તર છે સિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયમા વર્તનારના કેવલજ્ઞાનને અનન્તર-સિદ્ધ૦ કહેવામા આવે છે વિવક્ષિત સમયમા સિદ્ધ થયેલાની અપેક્ષાએ એની પછીના સમયમા જે સિદ્ધ થયા હોય તે પર ગણાય, એનાથી પછી સિદ્ધ થાય તે વળી વિશેષ પર ગણાય આ પ્રમાણે વિવક્ષિત સિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયથી પ્રાક્ દ્વિતીયાદિ સમયોને વિષે છેક અનન્ત અતીત અદ્ધા (કાળ) સુધી વર્તનારા સિદ્ધો 'પરંપર-સિદ્ધ' કહેવાય છે એમનુ કેવલજ્ઞાન 'પરંપર-સિદ્ધ૦' જાણવુ આ પ્રત્યેકના ભેદ-પ્રભેદો છે, પરંતુ તે તો [11]અનંતર-સિદ્ધ તેમજ પરંપર-સિદ્ધના સ્વરૂપો સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્ય વગેરે અનુયોગ-દ્વાર દ્વારા ક્ષેત્રાદિ ૫૬૯ દ્વારોને વિષે **સિદ્ધપ્રાભૃત**મા જેમ વિચારવામા આવ્યા છે અને જેનુ દિગ્દર્શન **શ્રીમલયગિરિસૂરિ**એ **નન્દીસૂત્ર**ની વૃત્તિમા ૧૧૩મા પત્રથી કરાવ્યુ છે તેનુ સ્થૂલ અવલોકન અંતિમ ઉલ્લાસમા આપણે કરીશુ ત્યારે ઘટાવી લેવાશે અત્ર તો ઉપર્યુક્ત ભેદોની સંકલના નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે—

---

૧ ભવથી મનુષ્ય-ભવ જ સમજવો, કેમકે અન્યત્ર આની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે

૨-૩ જેને માનસિક વાચિક અને કાયિક યોગો-વ્યાપારો છે તે સયોગી કહેવાય છે એનાથી વિપરીત વ્યક્તિને 'અયોગી' કહેવામા આવે છે આ વ્યક્તિ શૈલેશી અવસ્થાને વરેલી હોય છે

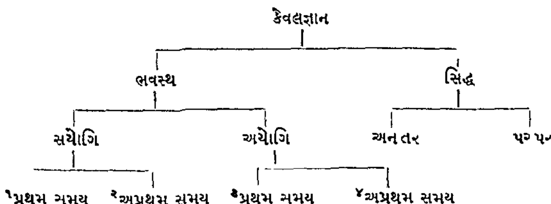
૪-૫ 'પ્રથમ સમય'થી કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમય સમજવો આ સમય પછીનો સમય તે 'અપ્રથમ સમય' સમજવો

૫-૬ સયોગિ-દશાનો અન્તિમ સમય તે 'ચરમ સમય' અને એ સિવાયનો એની પૂર્વેના છેક કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધીના સર્વ સમયો 'અચરમ સમય' છે

૭-૮ અયોગિત્વની ઉત્પત્તિનો સમય એટલે કે શૈલેશી અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો આદ્ય સમય તે 'પ્રથમ' સમય છે આ સિવાયના સર્વ સમયો અપ્રથમ છે અને તેમા છેક શૈલેશી અવસ્થાના અંતિમ સમયનો પણ સમાવેશ થાય છે

૯-૧૦ 'ચરમ સમય' એટલે શૈલેશી અવસ્થાનો અન્તિમ સમય સમજવો એ સિવાયના એની પૂર્વેના સર્વે સમયો-છેક આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો સમય તે અચરમ જાણવા

૧૧ આના તીર્થ-સિદ્ધ વગેરે ૫૬૯ ભેદો અંતિમ ઉલ્લાસમા વિચારવામા આવનાર છે

કેવલજ્ઞાનીની વાણી—

જેમને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે કેવલીઓ–જિનેશ્વરો–તીર્થકરો મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત, અભિલાપ્ય તેમજ અનભિલાપ્ય પદાર્થો કેવલજ્ઞાન વડે જ (નહિ કે શ્રુત–જ્ઞાન વડે) જાણીને, તેમાંથી ગ્રાહકની અનુવૃત્તિ અનુસાર અભિલાપ્ય અર્થો કહે છે જેમ તેઓ ગણધરદેવોને ઉત્પાદાદિ ત્રિપદી કહે છે તેમ અન્ય જીવોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે- પ્રરૂપણા કરવા લાયક અર્થનો બોધ કરાવે છે

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે તેઓ અનભિલાપ્ય ભાવોનો નિર્દેશ કરતા નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ અભિલાપ્ય ભાવોમાંથી પણ તેઓ સર્વ અર્થો કહેતા નથી, કેમકે અભિલાપ્ય અર્થો અનંત છે અને આયુષ્ય પરિમિત છે, એટલે એના અનન્ત ભાગ જેટલા પ્રરૂપણીય પદાર્થો ઉપર જ તેઓ દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે[5]

કેવલી કેવલજ્ઞાન વડે જ જાણે છે એમ જે કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનું

૧–૪ પ્રથમને સ્થાને ચરમનો પ્રયોગ કરતાં ભેદાન્તર સ્ફુરે છે
૫ આના સમર્થનાર્થે વિચારો વિશેષા૦ની નિમ્ન–લિખિત ગાથા —

" पण्णवणिज्जा भावा अणंतभागो उ अणभिलप्पाणं ।
पण्णवणिज्जाणं पुण अणंतभागो सुयनिबद्धो ॥ १४१ ॥ "
[प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्तु अनभिलाप्यानाम् ।
प्रज्ञापनीयानां पुनरनन्तभागः श्रुतनिबद्धः ॥]

અર્થાત્ પ્રજ્ઞાપનીય (અભિલાપ્ય) ભાવો અનભિલાપ્ય ભાવોના અનંતમા ભાગે છે અને તેમાં વળી પ્રજ્ઞાપનીય ભાવોનો અનંતમો ભાગ જ શ્રુતમાં યોજાયેલો છે જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે એ બધા શ્રુતમાં યોજી શકાતા હોત, તો તેને જાણનારાઓનું જ્ઞાન સમાન કહેવાત કહેવાની મતલબ એ છે કે જો કે બધાએ ચૌદ પૂર્વધરો ચૌદ પૂર્વગત અક્ષર–લાભ વડે સમાન છે, અર્થાત્ અક્ષર–શ્રુતની અપેક્ષાએ બધા ચૌ પૂર્વધરો સરખા છે, છતાં શ્રુત–વિશેષથી—ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તેઓ હીનાધિક છે આથી કરીને તો ચૌદ પૂર્વધરોને ષટ્–સ્થાન–પતિત કહ્યા છે એટલે કે કોઇ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાપ્ય વસ્તુને જાણે છે, તેમનાથી બીજાઓ ઓછું ઓછું જાણે છે જે સૌથી ઓછા અભિલાપ્ય ભાવોને જાણે છે, તે જઘન્ય ચૌ પૂર્વધર છે

જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક છે એથી જેમ સર્વથા શુદ્ધ પટમા થોડી શુદ્ધિ છે એમ કહેવુ યોગ્ય નથી તેમ કેવલજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવુ વ્યાજબી નથી આથી કરીને કેવલજ્ઞાન વડે જણાયેલા અર્થને વ્યક્ત કરનારા શબ્દોનો સમૂહ કેવલજ્ઞાની પ્રભુને ભાષા-પર્યાપ્તિ વગેરે નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી વચન-યોગ જ છે, નહિ કે શ્રુત આ શબ્દો શ્રોતૃ વર્ગને ભાવ-શ્રુતનુ કારણ હોવાથી તેમને માટે તે દ્રવ્ય-શ્રુત છે છદ્મસ્થ ગણધરાદિનુ શ્રુત-ગ્રન્થાનુસારી જ્ઞાન જ કેવલીના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવ શ્રુત છે, પરતુ કેવલીનુ જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમનુ જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, જ્યારે ભાવ શ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે વળી કેવલીના શબ્દો બોલાતી વખતે શ્રુતરૂપ નથી, પરતુ એ સાભળનારાઓને શ્રવણ બાદ ભાવ-શ્રુતનુ કારણ બને છે, એથી ઉપચારથી એને દ્રવ્ય-શ્રુત કહેવામા આવે છે અથવા કેવલી સબધી વચન-યોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવ શ્રુતનુ કારણ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે

જ્ઞાનોનો સહભાવ—

એક જીવને એકી વખતે કેટલા જ્ઞાન હોઇ શકે તે પ્રશ્ન વિષે હવે ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે એક જ જીવને વિષે એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનો એકી વખતે હોઇ શકે જે જીવને સ્વભાવથી જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયુ હોય તેને શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના પણ ફક્ત મતિજ્ઞાન હોય છે આ પ્રકારનુ કથન જ્યા મતિજ્ઞાન હોય ત્યા શ્રુતજ્ઞાન હોવુ જ જોઇએ એવો નિયમ નથી એ [1]માન્યતાનુસાર સમજવાનુ છે પરતુ જો એમ માનવામા આવે કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એક બીજા વિના રહી શકતા નથી—સાહચર્યરૂપ સબધથી બદ્ધ છે તો પછી કોઇ પણ જીવને ફક્ત એક જ પ્રકારનુ જ્ઞાન સભવી શકે નહિ એમ મનાય અર્થાત્ છદ્મસ્થને ઓછામા ઓછા મતિ અને શ્રુત એમ બે જ્ઞાનો હોવા જ જોઇએ અહીં એ પણ પ્રશ્ન વિચારવો આવશ્યક છે કે કેવલીને પાચ જ્ઞાનનો સહભાવ છે કે કેમ ? આમા બે મત છે કેટલાકોનુ માનવુ એમ છે કે કેવલજ્ઞાન થતા છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો સભવતા નથી અર્થાત્ કેવલીને ફક્ત એક જ જ્ઞાન-કેવલજ્ઞાન હોય છે આ મત પ્રમાણે એક જ પ્રકારના જ્ઞાનવાળો જીવ પણ હોઇ શકે, કેમકે તે જીવ તેમની માન્યતા પ્રમાણે કેવલી છે પરતુ જો બીજો મત અગીકાર કરવામા આવે અર્થાત્ જેમ સૂર્યના ઉદય દરમ્યાન પણ ચદ્ર, તારા, નક્ષત્ર હોય છે, જોકે તેનો પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી, તેમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અન્ય જ્ઞાનો સભવી શકે છે, તો તે મત પ્રમાણે એવો કોઇ પણ જીવ નથી કે જેને એકલુ કેવલજ્ઞાન હોય

કોઇ પણ જીવને બે જ્ઞાન હોય તો તે મતિ અને શ્રુત હોવા જોઇએ એવી રીતે કોઇને ત્રણ હોય તો તે મતિ, શ્રુત અને અવધિ અથવા મતિ, શ્રુત અને મનપર્યાય હોઇ શકે જો કોઇ પણ જીવને ચાર જ્ઞાન હોય તો તેને કેવલજ્ઞાન સિવાયના બીજા બધા જ્ઞાનો હોવા જોઇએ કોઇ પણ જીવને પાચે જ્ઞાનો હોઇ શકે કે કેમ તે વાત તો આપણે ઉપર જોઇ ગયા એટલે એ સબધમા કઇ વિશેષ કહેવાનુ રહેતુ નથી આ વિષયની સમાપ્તિ કરીએ તે પૂર્વે એક વાત લક્ષ્યમા રાખવાની

[1] જુઓ આ ગ્રન્થકારે નિર્દેશેલુ શ્રુતજ્ઞાનનું ત્રીજુ લક્ષણ તેમજ તેનુ વિવરણ (પૃ૦ ૨૨૭-૨૨૯)

એ છે કે એકી વખતે બે, ત્રણ કે ચાર જાતના જ્ઞાનનો સહભાવ કહ્યો તેથી એમ ન સમજવું કે એક જ સમયમાં એક કરતાં વધારે પ્રકારના જ્ઞાન વિષે ઉપયોગ હોઈ શકે

આ પ્રમાણે ઉપયોગના સ્વરૂપ દ્વારા પ્રમાણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે અજ્ઞાનનું–અપ્રામાણિક જ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ આનો ઉપક્રમ કરતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

पूर्वोक्त उपयोगो द्विविध., साकार-निराकारभेदात्। तत्र साकारः सविकल्परूपः, निराकारो निर्विकल्परूप.। साकारश्चाष्टविधः, पूर्वोक्त-ज्ञानपञ्चका-ऽज्ञानत्रयभेदात्। तत्र ज्ञानपञ्चक प्रतिपादितम्। अथाज्ञान प्रतिपाद्यते—

આપણે પર મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ ઉપયોગના (૧) સાકાર અને (૨) નિરાકાર એમ બે પ્રકાર છે તેમા સાકાર અર્થાત્ સવિકલ્પક ઉપયોગના આઠ પ્રકારો છે–પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન તેમા પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન સબંધી તો આપણે વિચાર કર્યો એટલે અજ્ઞાન પરત્વે વિચાર કરીશું

અજ્ઞાનનો અર્થ અને તેના પ્રકારો—

कुत्सित ज्ञानमज्ञानम्, मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमित्यर्थः। तच्च त्रिविधम्–मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गज्ञानभेदात्।

અર્થાત્ ગ્રન્થકાર સૂચવે છે તેમ ' અજ્ઞાન ' એટલે ' કુત્સિત જ્ઞાન ' એટલે કે મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે ' અજ્ઞાન ' જાણવું આ અજ્ઞાનના (૧) મતિ–અજ્ઞાન, (૨) શ્રુત–અજ્ઞાન અને (૩) વિભંગજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદો છે

જેમ નીચ માણસની સોબત કરવાથી ઉત્તમ માણસ પણ નીચ ગણાય છે અને કુસંગથી બટ્ટો લાગે છે તેમ જ્ઞાન પણ મિથ્યાત્વના યોગથી ' અજ્ઞાન ' કહેવાય છે શું એ સુવિદિત હકીકત નથી કે—

" गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
सुस्वादुतोयाः प्रवहन्ति नद्यः, समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥ "

અર્થાત્ ગુણના જાણકારોને વિષે ગુણ ગુણરૂપે પરિણમે છે, જ્યારે નિર્ગુણ (દૂષિત)ની સંગતિથી તે દોષરૂપ બને છે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ જળવાળી નદીઓ વહે છે, પરંતુ સમુદ્રનો સમાગમ થતા તેનું જળ પીવા લાયક રહેતું નથી

મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્ચ્છિત જીવો સર્વજ્ઞદૃષ્ટ યથાસ્થિત વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા નથી

નિર્ણય-સમયે એટલે ઉપયોગ-કાલમા પણ તેમને અનત પર્યાયવાળી વસ્તુનો બોધ નથી એટલુ જ નહિ, પરતુ તેઓ અમુક પર્યાય સિવાયના અન્ય પર્યાયોનો અપલાપ કરે છે એથી તો એમના નિશ્ચય અને સશય અજ્ઞાનરૂપ જ છે સમ્યક્ત્વરૂપ અમૃતનુ પાન કરનારા જીવોના તો સશય અને અનધ્યવસાય પણ જ્ઞાનરૂપ છે, કેમકે સશયથી જિજ્ઞાસા થાય છે અને તે દ્વારા સત્ય વસ્તુનો વિશેષ પરિચય થાય છે તથા વળી આગમના અભિપ્રાય પ્રમાણે સશયાદિ અજ્ઞાનનુ કારણ નથી, કિન્તુ મિથ્યાદૃષ્ટિનો સબધ તેમા હેતુરૂપ છે

વિશેષમા મિથ્યાદૃષ્ટિનુ અજ્ઞાન સામાન્ય નથી, કિન્તુ તે અતિશય ભયકર છે, કષ્ટકારી છે, કેમકે તેમનુ કહેવાતુ જ્ઞાન પણ ભવ-ભ્રમણનુ કારણ છે [1]ઉન્મત્તની પેઠે તેમને ઉપલબ્ધિ થાય છે તેમનામા સત-અસતનો વિવેક પણ નથી વળી આવા મિથ્યાત્વીઓને સર્વજ્ઞભાષિત યથાવસ્થિત પદાર્થોમા કેવળ સશય કે અનધ્યવસાય છે એમ નહિ, કિન્તુ સર્વત્ર મિથ્યાભિનિવેશ હોવાથી તેમને તેમા વિપર્યય જ-વિપરીત અધ્યવસાય જ છે જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પદાર્થને સ્યાદ્વાદ-દૃષ્ટિથી જુએ છે-અનેકાન્તવાદપુરસ્સર સમજે છે, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ કરતો નથી એ તો એકાન્તવાદનુ અનુચિત અવલબન લે છે મિથ્યાદૃષ્ટિને એટલી તો અક્કલ હોય છે કે ઘોડો તે ગધેડો નથી, તેમ ગધેડો તે ઘોડો પણ નથી પરતુ કુદેવમા દેવની બુદ્ધિ, સુદેવમા કુદેવની બુદ્ધિ એમ ગુરૂ અને ધર્મ પરત્વે પણ વિપરીત બુદ્ધિ રાખવાથી તે મનુષ્ય અજ્ઞાની-મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેને મતિ-અજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાન કહેવામા આવે છે

વિભગજ્ઞાન—

'ભગ' એટલે 'વિકલ્પ' વિરૂદ્ધ વિકલ્પો જેમા હોય, તે 'વિભગજ્ઞાન' કહેવાય છે અથવા અવધિજ્ઞાનનો જે વિપર્યય-વિપરીત ભેદ તે 'વિભગજ્ઞાન' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞાનના આઠ પ્રકારો જોયા આ ઉપરથી એમ ન સમજવુ કે જ્ઞાનના આઠ જ પ્રકાર છે, કેમકે જેટલે અશે અને જે પ્રકારના જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેટલે અશે અને તે પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય આ પ્રમાણે વિચારતા તો જ્ઞાનના અનત પ્રકારો પડી શકે તેમ છે છતા પણ એ બધા પ્રકારોનો પાચ જ્ઞાનમા (અજ્ઞાનની જુદી વિવક્ષા ન કરીએ તો) અતર્ભાવ થઇ શકે છે અત એવ સામાન્ય રીતે જ્ઞાનના પાચ પ્રકાર બતાવવામા આવ્યા છે

જ્ઞાનના અનત પ્રકારો

જ્ઞાનો સબધી દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિચાર—

મતિજ્ઞાન સામાન્યથી સર્વ દ્રવ્યો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને વિશેષત દેશાદિક ભેદોનો

---

1 સરખાવો તત્ત્વાર્થા૰ (અ૰ ૧)નુ નિમ્ન-લિખિત ૩૩ મુ સૂત્ર—
' सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् '
વિશેષ માટે જુઓ તેની ટીકા (પૃ૰ ૧૧૩-૧૧૪)

પણ બોધ કરાવે છે ક્ષેત્રથી તેનો વિષય લોકાલોક છે અર્થાત્ લોક અને અલોકમા રહેલ પદાર્થોને મતિજ્ઞાની જોઇ શકે છે કાળથી તે અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એટલે ત્રૈકાલિક છે તથા ભાવથી [1]ઔદયિકાદિ પાચે ભાવ વિષયક છે

શાસ્ત્રના બળથી શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્ય, સમગ્ર ક્ષેત્ર, સમસ્ત કાળ અને બધા ભાવોને સામાન્ય રૂપે જાણે છે **વિશેષા૦**ની ૪૯૩ મી ગાથામા સૂચવ્યા મુજબ જોકે શ્રુતજ્ઞાન કેવળ સ્વ પર્યાયથી કે પર પર્યાયથી કેવલજ્ઞાનની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી, તોપણ સ્વ અને પર અર્થાત્ ઉભય પર્યાયો વડે વસ્તુને જાણવામા તે તેનાથી ઉતરે તેમ નથી, તેના સમાન જ છે પરતુ વિશેષતા એ છે કે શ્રુત પરોક્ષ છે, જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એથી તો શ્રુતના વિશિષ્ટ જ્ઞાનીને 'શ્રુતકેવલી' કહેવામા આવે છે અને એમણે [2]મધુકરી-વૃત્તિ પૂર્વક આણેલા ભોજનને સર્વજ્ઞો પણ સ્વીકાર છે

અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી જઘન્યપણે ભાષા અને તૈજસના રૂપી પદાર્થોને અને વધારેમા વધારે તો સમસ્ત સૂક્ષ્મ અને બાદર રૂપી દ્રવ્યોને વિશેષાકારથી જાણે છે અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્રથી જઘન્યપણે અગુલના અસખ્યાતમા ભાગને જાણે છે અને વધારેમા વધારે તો અલોકાકાશમા લોકાકાશ જેવડા અસખ્યાત ગોળાઓને જાણી શકે છે * કાળથી અવધિજ્ઞાની ઓછામા ઓછા આવલિના અસખ્યાતમા ભાગને અને ઉત્કૃષ્ટપણે અસખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી જાણી શકે ભાવથી અનત પર્યાયો જાણી શકે, પરતુ દરેક દ્રવ્યના અનત પર્યાયોને તે જાણી શકે નહિ

---

૧ આ સબધમા આ ઉલ્લાસમા આગળ ઉપર વિચાર કરવામા આવનાર છે

૨ જેમ મધુકર અન્યાન્ય પુષ્પોમાથી મકરન્દ ચૂસી લે છે અર્થાત્ એક જ ફૂલનો સમગ્ર રસ ચૂસી તેને નીરસ બનાવવાનુ-તેને બગાડવાનુ કાર્ય ભમરો કરતો નથી, તેમ જિનની આજ્ઞામા રહેલા મુનિવરો એક જ ગૃહસ્થને ત્યાથી યથેષ્ટ આહાર ન લેતા જુદે જુદે સ્થળેથી ભોજન ગ્રહણ કરે છે કે જેથી અમુક એક ગૃહસ્થને તેઓ બોજારૂપ ન થઇ પડે, તેને ત્યા પાછળ જમતા તેને અડચણ ન પડે કે તેને માટે ફરીથી રસોઇ તૈયાર કરવી પડે **અત્રિસ્મૃતિ** પણ આ સબધમા કહે છે કે—

> 'चरेद् माधुकरीं वृत्ति-मपि म्लेच्छकुलादपि ।
> एकान्नं नैव भुञ्जीत, बृहस्पतिसमादपि ॥ "

અર્થાત્ મ્લેચ્છ કુળમાથી પણ માધુકરી વૃત્તિએ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી, કિન્તુ એકના ઘરથી-ભલે પછી તે બૃહસ્પતિના સમાન કેમ ન હોય તેવાને ત્યાથી પણ સપૂર્ણ ભોજન લેવુ નહિ

માધુકરી વૃત્તિનો 'ગોચરી' પર્યાયવાચક શબ્દ છે ગાય જેમ ભૂમિ ઉપર ઉગેલુ ઘાસ ઉપર ઉપરથી ચરી ખાય છે, કિન્તુ તેનો સમૂળ નાશ કરતી નથી તેમ એક ગૃહસ્થને અપ્રીતિ કે સકોચ ઉપજાવ્યા વિના તેને ત્યા ખૂટી ન પડે તેવી રીતે થોડુક ભોજન તેને ઘેરથી લે અને એવી રીતે સમગ્ર ભિક્ષા અન્યાન્ય ગૃહસ્થોને ઘેર ફરી ફરીને મેળવે

* અલોકમા આકાશ સિવાય કોઇ અન્ય પદાર્થ નથી વળી આકાશ તો અરૂપી છે એટલે આ જ્ઞાનનુ સામર્થ્ય સૂચવવા આ અસત્કલ્પના કરવામા આવી છે એમ સહેલાઇથી સમજાય છે

ઋજુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમા એટલે કે અઢી દ્વીપમા રહેલા સંજ્ઞી પર્યાપ્ત જીવોએ મનરૂપે પરિણમાવેલા અનન્ત પ્રદેશવાળા અનંત સ્કંધોને જુએ છે તિર્યગ્-લોકના મધ્ય ભાગથી નીચે રત્નપ્રભા નરકમા એક હજાર યોજન સુધીનુ, ઊંચાઈમા જ્યોતિશ્ચક્રના ઉપરના તલ સુધીનુ અને તિર્યગ્ બે સમુદ્ર અને અઢી દ્વીપ સુધીનુ તેનુ ક્ષેત્ર છે કાળથી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા અતીત અને અનાગત કાળના મનોગત ભાવોને તે જાણે છે ભાવથી સર્વ પદાર્થોના અનંતમા ભાગમા રહેલા અનંત પર્યાયોને તે જાણે છે

વિપુલમતિ દ્રવ્યથી ઋજુમતિએ જોયેલા પદાર્થોને વધારે સ્પુટરૂપે તેમજ વિશેષ પર્યાય યુક્ત જુએ છે વિપુલમતિનુ ક્ષેત્ર પણ ઋજુમતિના કરતા પહોળાઇ, લંબાઇ અને જાડાઇમા અઢી આગળ વધારે છે કાળની બાબતમા બન્નેનુ જ્ઞાન સરખુ છે, જ્યારે ભાવમા વિપુલમતિ વધારે સ્પષ્ટ જુએ છે

કેવલજ્ઞાની દ્રવ્યથી રૂપી તેમજ અરૂપી એમ સમસ્ત પદાર્થોને, ક્ષેત્રથી સર્વ ક્ષેત્રને, કાળથી ત્રણ કાળના પદાર્થોને તથા ભાવથી દ્રવ્યના સર્વ પર્યાયોને એક સમયમા જાણે છે

વિવિધ જ્ઞાનીઓની સંખ્યા—

મનઃપર્યાયજ્ઞાનીની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે અવધિજ્ઞાનીઓ એથી અસંખ્ય ગુણા છે તેના કરતા મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાનીઓ અધિક છે આ બંને જ્ઞાનીઓની સંખ્યા સરખી છે આ સંખ્યા કરતા અસંખ્ય ગુણા વિભંગજ્ઞાની છે તેનાથી અનંત ગુણા કેવલીઓ છે અને તેથી અનંત ગુણા અને પરસ્પર તુલ્ય એવા મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુત-અજ્ઞાની છે

પાંચ જ્ઞાનોનો ક્રમ અને પરસ્પર સમાનતા—

આપણે જોઇ ગયા તેમ જૈન શાસ્ત્રોમા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ ક્રમપૂર્વક પાચ જ્ઞાનોનુ પ્રતિપાદન કરેલુ છે તો આ પ્રમાણે ક્રમ રાખવામા કોઇ વિશિષ્ટ હેતુ છે કે નહિ એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે આનો ઉત્તર એ છે કે આ ક્રમ સકારણ છે મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાનોમા (૧) સ્વામી, (૨) કાળ, (૩) કારણ, (૪) વિષય અને (૫) પરોક્ષતા એમ પાચ દૃષ્ટિએ સમાનતા છે અર્થાત

મતિ અને શ્રુતની સમાનતા

આ બે જ્ઞાનોના સ્વામી એક જ છે, કેમકે સિદ્ધાન્તમા કહ્યા મુજબ જ્યા મતિજ્ઞાન હોય ત્યા શ્રુતજ્ઞાન હોય છે જ અને જ્યા શ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યા મતિજ્ઞાન હોય છે જ[1] અનેક જીવોની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાન સદા હોય છે અને એક જીવ આશ્રીને ૬૬ સાગરોપમથી કંઇક અધિક કાળ પર્યંત હોય છે એટલે કે એક જીવ તેમજ અનેક જીવની

---

૧ આ રહ્યા તે મુદ્રાલેખ—

" जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाण, जत्थ सुयनाण तत्थ मइनाण '

[यत्र मतिज्ञानं तत्र श्रुतज्ञान यत्र श्रुतज्ञान तत्र मतिज्ञानम]

અપેક્ષાએ કાળની દૃષ્ટિએ આ બે જ્ઞાન તુલ્ય છે વળી ક્ષયોપશમ, ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ કારણ પણ ઉભય જ્ઞાનમા સમાન છે આ બને જ્ઞાનો સર્વ દ્રવ્યાદિ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી એ બેનો વિષય એક છે અર્થાત્ વિષયની દૃષ્ટિએ તે બેમા સમાનતા રહેલી છે આ બંને જ્ઞાનો ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ પર નિમિત્તથી ઉદ્ભવતા હોવાથી પરોક્ષ છે એટલે કે પરોક્ષતાની દૃષ્ટિએ આ બેમા તુલ્યતા છે આ પ્રમાણે આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર સમાન હોવાથી તેનો ઉપન્યાસ સાથે જ થાય એ ન્યાય્ય છે, પરતુ એથી આ બેને પાચ જ્ઞાનોમા આદ્ય પદ મળી જતુ નથી તે માટેની તેમની લાયકાત તો એ છે કે અત્યાર સુધી એવો કોઇ આત્મા થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ કે જે આ બે જ્ઞાનો પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વે સ્પષ્ટ જ્ઞાનરૂપ અવધિ આદિ મેળવવા પામ્યો હોય, પામે છે અથવા પામવાનો છે આથી એ ફલિત થાય છે કે પાચે જ્ઞાનોમા મતિ અને શ્રુતને આદ્ય સ્થાન આપવુ યોગ્ય છે પરતુ એ બેમા મતિજ્ઞાનને કેમ પ્રથમ પદ આપ્યુ તે જાણવુ બાકી રહે છે આનો ઉત્તર શાસ્ત્રકારો એક તો એમ આપે છે કે તીર્થંકર-ગણધરોના કથન મુજબ મતિજ્ઞાનપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે, કેમકે અવગ્રહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થયા વિના શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી બીજો ઉત્તર એ છે કે શ્રુતજ્ઞાન પણ મતિજ્ઞાનની જેમ ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તોથી જ ઉદ્ભવે છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાન તે એક પ્રકારનુ મતિજ્ઞાન જ છે—તે મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદ જ છે[1] આથી કરીને મૂળ પ્રથમ અને તેની વિશિષ્ટતા પછી હોય તે ન્યાય અનુસાર મૂળરૂપ મતિજ્ઞાન પ્રથમ અને તેના વિશિષ્ટ પ્રકારરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પછી એ ક્રમ સયુક્તિક જણાય છે

મતિ અને શ્રુતનુ અવધિ સાથે સાધર્મ્ય—

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની સાથે અવધિજ્ઞાનની (૧) કાળ, (૨) વિપર્યય, (૩) સ્વામિત્વ અને (૪) લાભની દૃષ્ટિએ સમાનતા-સાધર્મ્ય છે જેમકે અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તેમજ એક જીવની અપેક્ષાએ આદ્ય બે જ્ઞાનોનો જેટલો સ્થિતિ-કાલ છે, તેટલો જ અવધિજ્ઞાનનો છે, એટલે આથી કાલ-દૃષ્ટિએ સાધર્મ્ય સિદ્ધ થયુ મિથ્યાત્વનો ઉદય થતા, પૂર્વે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને લઇને મતિ અને શ્રુત એ જ્ઞાનરૂપે ગણાયા હોય તે પણ અજ્ઞાનરૂપ ગણાય, અર્થાત્ તેનો વિપર્યય થાય છે,એ વાત અવધિજ્ઞાનના વિપર્યયરૂપ વિભગજ્ઞાનને પણ લાગુ પડે છે આથી આ ત્રણ જ્ઞાનોમા વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે મતિ અને શ્રુતનો સ્વામી જ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી બને છે એટલે આ ત્રણમા સ્વામિત્વથી પણ સધર્મતા છે વળી આ ત્રણે જ્ઞાનનો લાભ પણ સાથે થાય છે દાખલા તરીકે મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિભગજ્ઞાનવાળા સુરાદિને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતા ત્રણે અજ્ઞાનો જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે આથી આ જ્ઞાનોમા લાભથી પણ સાધર્મ્ય છે આ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનનુ તેની પૂર્વના જ્ઞાનો સાથે સાધર્મ્ય હોવાથી તેનો તેમના પછી નિર્દેશ કરવો તે સ્થાને છે

અવધિજ્ઞાન અને મનપર્યવજ્ઞાનમા સામ્ય—

અવધિજ્ઞાન અને મનપર્યવ જ્ઞાનમા (૧) છદ્મસ્થતા, (૨) વિષય અને (૩) ભાવ એ દૃષ્ટિઓએ સમાનતા છે જેમકે અવધિજ્ઞાન જેમ છદ્મસ્થને થાય છે, તેમ મનપર્યવ પણ તેને જ થાય

---

૧ જુઓ પૃ૦ ૨૫૪-૨૫૬

છે, સર્વજ્ઞને થતુ નથી આ બને જ્ઞાનો પુદ્ગલો ઉપર જ પ્રકાશ પાડનારા હોવાથી વિષયની અપેક્ષાએ પણ એ બેમા તુલ્યપણુ ક્હેલુ છે ઉભય જ્ઞાનો ક્ષયોપશમ ભાવમા વર્તતા હોવાથી ભાવની દૃષ્ટિએ પણ તે બેમા સમાનતા ક્હેલી છે આ પ્રમાણેની આ બે જ્ઞાનોની સમાનતા ધ્યાનમા લેતા સમાન ધર્મનો સાથે સમન્વય કરવો સમુચિત સમજાય છે

મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનની સમાનતા—

જેમ મન પર્યવજ્ઞાનના અધિકારી અપ્રમત્ત મુનિરાજ છે, તેમ કેવલજ્ઞાન પણ અપ્રમત્ત મુનિવર્યને જ થાય છે એટલે કે અધિકારિત્વ સ્વામિત્વની દૃષ્ટિએ આ બેમા સમાનતા છે એથી કેવલજ્ઞાનનો મન પર્યવ પછી ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તે ન્યાય્ય છે આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનને અતિમ પદ મળે છે બીજા બધા જ્ઞાનોના અતમા જ કેવલજ્ઞાનનો લાભ થાય છે, તેથી તેને અન્તમા સ્થાન આપ્યુ તે સ્થાને છે વિશેષમા આ જ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્ય તેમજ તેના પર્યાયો ઉપર પ્રકાશ પાડનાર હોવાથી તે સમગ્ર જ્ઞાનોમા ઉચ્ચ છે, શ્રેષ્ઠ છે, એથી એનો અન્તમા ઉલ્લેખ કર્યો તે વ્યાજબી છે

મતિજ્ઞાનાદિમા ભિન્નતા—

ઉપર્યુક્ત નિરૂપણથી કોઇને એમ શકા થાય કે મતિજ્ઞાનાદિમા પરસ્પર સમાનતા છે એટલે જ્ઞાનના પાચ પ્રકારો ન માનતા તેને એકજ જાતનુ માનવુ જોઇએ, તો આનુ સમાધાન એ છે કે કોઇ બે પદાર્થોમા અમુક ધર્મોની સમાનતા જણાય, તેથી શુ તેને એક જ માનવા એ વ્યાજબી છે? એમ જ હોય તો આ બ્રહ્માણ્ડમા એવી કઇ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે અમુક અશમા—અમુક ધર્મો વડે સમાનતા નહિ ધરાવતી હોય? આમ છતા વિશ્વની સમગ્ર વસ્તુઓને એકરૂપ જ ન માનતા તેને વિવિધ ગણવામા આવે છે તેમ પ્રસ્તુતમા સમજવુ આ વાતની પુષ્ટિ અર્થે એ નિવેદન કરવુ જરૂરી જણાય છે કે જેમ ઘટાકાશ, પટાકાશ, વગેરેમા સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, અર્થક્રિયાકારિત્વ ઇત્યાદિ ધર્મો સમાન છે, છતા લક્ષણાદિ ભેદથી તેમા ભિન્નતા સ્વીકારવામા આવે છે, તેમ અત્રે મતિજ્ઞાનાદિમા લક્ષણ, કાર્ય આદિથી ભિન્નતા માનવી ન્યાયસગત છે

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમા તફાવત—

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એક બીજાથી પૃથક્ છે—એ બેમાં ભેદ છે એ વાતને પ્રથમ તો એ બેના લક્ષણો જ કહી આપે છે, જેમકે "**मन्यते योग्योऽर्थोऽनयेति मति**" એ મતિ જ્ઞાનનુ લક્ષણ છે, જ્યારે "**श्रवण श्रुतमित्यादि**" શ્રુતજ્ઞાનનુ લક્ષણ છે વળી મતિજ્ઞાન શ્રુતનુ કારણ છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન એનુ કાર્ય છે આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતમા વલ્ક (છાલ) અને શુબ (દોરડા)ની પેઠે કારણ-કાર્ય-ભાવ હોવાથી તે બે ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે વિશેષમા ઇન્દ્રિયોના વિભાગથી પણ આ બેમા અતર છે [1]પૂર્વમા કહ્યુ છે કે—

[1] આદ્ય કર્મગ્રન્થની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના સાતમા પત્રમા '**इय पूर्वगतगाथा**' એમ નિવેદન કરવામા આવ્યુ છે તેમજ વિશેષા૦ની આ ૧૨૭ મી ગાથાનુ વિવરણ કરતા શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય પણ એવો જ નિર્દેશ કર્યો છે

" सोइदिओवलद्धी, होइ सुय सेसय तु मइनाण ।
मुत्तूण दव्वसुय अक्खरलभो न सेसेसु ॥ "

અર્થાત્ [૨]શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ (જ) તે શ્રુત છે, જ્યારે નેત્ર વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે[૩] દ્રવ્ય-શ્રુત સિવાય શેષ ઇન્દ્રિયોમા અક્ષરનો લાભ તે પણ શ્રુત છે[૪] વળી મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદો પડે છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ કે વીસ છે એ દૃષ્ટિએ પણ એ બેમા ભિન્નતા રહેલી છે વિશેષમા મતિ-જ્ઞાન પોતાના ઉપર જ પ્રકાશ પાડી શકે છે, અર્થાત્ તે અન્ય જ્ઞાનોનુ નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો સ્વપરપ્રકાશક છે એટલે કે તે પોતાના સ્વરૂપનુ તેમજ મતિજ્ઞાનાદિનુ પ્રરૂપણ કરવા સમર્થ છે એ વાત પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે

વળી મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને સાક્ષર એમ ઉભયસ્વરૂપી છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન તો સાક્ષર જ છે, કેમકે અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે અને ઇહાદિરૂપ મતિજ્ઞાન સાક્ષર છે કહેવાની મતલબ એ છે કે જેનો નિર્દેશ ન થઇ શકે એવા સામાન્યમાત્ર પ્રતિભાસરૂપે અવગ્રહ હોવાથી

---

૧ છાયા—

श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्भवति श्रुत शेषक तु मतिज्ञानम् ।
मुक्त्वा द्रव्यश्रुतमक्षरलाभो न शेषेषु ॥

૨ આ સમાસનો વિગ્રહ ત્રણ પ્રકારે થાય છે (અ) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, (આ) શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ, (ઇ) શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે જેની ઉપલબ્ધિ થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ આ પૈકી પ્રથમના બે વિગ્રહમા શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દોલ્લેખ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત સૂચવાય છે, જ્યારે ત્રીજા વિગ્રહમા ઉપયોગ રહિત બોલનારાને દ્રવ્ય-શ્રુત અને ઉપયોગ પૂર્વક બોલનારાને દ્રવ્ય-શ્રુત તેમજ ભાવ-શ્રુત એમ બને પ્રકારના શ્રુત સૂચવાયા

૩ અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જેમ મુનિવર્ય શ્રીમદ્ **મગલવિજય** ઉપાધ્યાય જ છે એ વાક્યથી મગલવિજય નામની વ્યક્તિમા ઉપાધ્યાયપનાના અસબધનો વ્યવચ્છેદ કરવામા આવ્યો છે, નહિ કે એમના સિવાય કોઇ પણ ઉપાધ્યાય પદથી અલકૃત નથી, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિવાળુ જ-શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળુ જ છે, કિન્તુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે એમ નહિ કેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુતજ્ઞાન હોય તેમજ મતિજ્ઞાન પણ હોય અવગ્રહ, ઈહા, અપાય વગેરે રૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે, જ્યારે શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે એથી એ સ્ફુટ થાય છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને છોડીને નેત્ર વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે જ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ, કિન્તુ અવગ્રહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે વિશેષમા પુસ્તકાદિમા લખેલુ હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે આ તો શબ્દની પેઠે ભાવ-શ્રુતનુ કારણ હોવાથી દ્રવ્ય-શ્રુત જ છે વળી અક્ષરનો લાભ થાય તેટલા ઉપરથી જ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઈહા અને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાનમા પણ થાય છે, તેથી શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરનો લાભ તે 'શ્રુતજ્ઞાન' જાણવુ તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે એમ નહિ, પરતુ આ ઉપરાત બાકીની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમા પરોપદેશથી જિન વાક્યાનુસારી ઉપલબ્ધિ અક્ષર-લાભ થાય તે પણ 'શ્રુતજ્ઞાન' છે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોમા અક્ષરલાભ સિવાયનુ અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિ રૂપ જે જ્ઞાન તે 'મતિજ્ઞાન' છે

તે અનક્ષરાત્મક છે, જ્યારે ઈહાદિ તો પરામર્શાદિ સ્વરૂપવાળા હોવાથી તે અક્ષરાત્મક છે, અને અક્ષર વિના શબ્દાર્થના પર્યાલોચનની ઉપપત્તિ નહિ હોવાને લીધે શ્રુત તો સાક્ષર જ છે[1]

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવમાં ભિન્નતા—

મનઃપર્યવજ્ઞાન મુનિરાજને જ હોઇ શકે છે એથી આ બે જ્ઞાનોમાં સ્વામિત્વની અપેક્ષાએ ભેદ જણાય છે વળી ત્રણ જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિને મતિ અને શ્રુત ઉપરાંત આ બેમાંથી ગમે તે એક હોય એ હકીકત પણ આની ભિન્નતા સૂચવે છે આ ઉપરાંત મનોવર્ગણારૂપે પરિણમેલા જ દ્રવ્યો મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય બને છે, જ્યારે સમગ્ર રૂપી પદાર્થો-અન્યાન્ય વર્ગણાઓ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે એ પણ આ બેના અંતરમાં વધારો કરે છે

પૂર્વાચાર્યોએ એક એક વસ્તુને અન્યાન્ય દૃષ્ટિથી ચર્ચી છે—એકના એક પદાર્થનો વિચાર જુદા જુદા નય અનુસાર કર્યો છે, એથી કેટલીક વાર વિરૂદ્ધ અભિપ્રાયો જોઇને બાલ-જીવો ભડકી ઊઠે છે, પરંતુ જેમણે નયોનો અભ્યાસ યથેષ્ટ રીતે કર્યો છે તેમને માટે તો આ માર્ગ જરા પણ ભયાનક નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેમને તો આ ઊહાપોહ આનંદજનક થઇ પડે છે બાલ-જીવો અને પ્રૌઢ જ્ઞાનીઓ વચ્ચે ભેદ પડે છે તેનું કારણ એ છે કે અમુક વસ્તુનું શું રહસ્ય છે એ સમજવું વિચારકની દૃષ્ટિને અધીન છે જેવો વિચારક હોય તેવું તત્ત્વ તે ગ્રહણ કરી શકે તેમજ તેનો નિર્દેશ કરવાની રીતિ પણ અધિકારીના ઉપર આધાર રાખે છે પ્રસ્તુતમાં સૌથી પ્રથમ આપણે શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે નહિ એ જટિલ પ્રશ્ન સંબંધી ઊહાપોહ કરીશું તો સમજાશે કે બાલ-જીવો શ્રુતને મતિથી ભિન્ન ગણે તેમાં અડચણ નથી, જ્યારે બુદ્ધિશાળીઓ તેને અભિન્ન માને તેમાં કોઇ દોષ નથી

મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાનનો અંતર્ભાવ—

મતિજ્ઞાન વડે જ શ્રુતજ્ઞાનના કાર્યની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, તો પછી શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી પૃથક્ (અલગ) માનવાની કલ્પના કરવી તે વ્યર્થ છે—ગેરવ્યાજબી છે એથી જ કરીને તો શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય જ્ઞાનના ઉત્તર કાળમાં જ્યારે વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય, ત્યારે તેને લઇને મતિજ્ઞાનના અપાયરૂપ અંશની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, અવગ્રહની પૃથક્ કલ્પનારૂપ ગૌરવ-દોષ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી, કેમકે શબ્દનું સામાન્ય જ્ઞાન જ ત્યાં અવગ્રહરૂપ છે એટલે કે અવગ્રહની અલગ કલ્પનાનો ત્યાં અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ? આ સંબંધમાં જો કોઇ એમ દલીલ કરે કે શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં અશબ્દથી ઉત્પન્ન થતું (અશાબ્દ) જ્ઞાન કે તેની સામગ્રી ખચ્ચિત નિયમેન [2]પ્રતિબંધક હોવાથી આ કથન દૂષિત છે, તો તે પાયા વિનાની દલીલ છે આનું

---

૧ આદ્ય કર્મગ્રન્થની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના સાતમા પત્રમાં કહ્યું છે કે—

' अवग्रहज्ञानमनक्षरं तस्यानिर्देश्यसामान्यमात्रप्रतिभासात्मकतया निर्विकल्पत्वात्, ईहादिज्ञानं तु साक्षरं, तस्य परामर्शादिरूपतयाऽवश्यं वर्णानुविद्धत्वात् "

૨ વિઘ્ન, આવરણ.

કારણ એ છે કે અશાબ્દ જ્ઞાનમા પ્રતિબદ્ધતા હોવાથી [1]પ્રતિયોગીની કોટિમા શબ્દમૂલક મતિજ્ઞાનનો પણ પ્રવેશ થઇ શકે છ, એટલા માટે શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન ગણવુ તે યોગ્ય નથી આમ છતા પણ જો આ બે જ્ઞાનોને ભિન્ન જ ગણવામા આવે તો શ્રુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના ઉચ્છેદનો દુર્ઘટ પ્રસગ પ્રાપ્ત થવાનો વળી શબ્દ-જ્ઞાનરૂપ શ્રુતને અવગ્રહાદિ ક્રમવાળા મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાનો કદાગ્રહ કરવામા આવે તો અનુમાન સ્મરણ, તર્ક, પ્રત્યભિજ્ઞાન વગેરેને પણ મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાનો અતિપ્રસગ ઉપસ્થિત થશે અને પાચ જ્ઞાનોને બદલે નવ કે એથી અધિક જ્ઞાનોની કલ્પના કરવી પડશે કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ શ્રુતજ્ઞાનમા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષતાનો અભાવ છે, તેમ અનુમાનાદિમા પણ છે તો પછી શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવુ અને અનુમાનાદિને મતિથી ભિન્ન ન માનવા એ કયાનો ન્યાય ? આ સબધમા એ પ્રશ્ન કરવો નિરર્થક છે કે અવગ્રહ વગેરે ભેદોને જ સૂત્રમા સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો તરીકે ઓળખાવ્યા છે અને અનુમાન, સ્મરણ, તર્ક વગેરે પરોક્ષ મતિજ્ઞાનસ્વરૂપી સિદ્ધ છે, એથી કરીને જ્ઞાનાન્તરની કલ્પના માટે સ્થાન જ કયા છે ? આ પ્રશ્નને નિરર્થક કહેવાનુ કારણ એ છે કે જેમા અવગ્રહ વગેરે ભેદો માલુમ પડે તેને મતિજ્ઞાન કહેવાનુ સ્વીકારવામા આવે, તો શબ્દ-જ્ઞાનમા પણ અવગ્રહાદિનો સભવ હોવાથી તેને પણ પરોક્ષ મતિજ્ઞાન તરીકે માનવુ જોઇએ અને ન માનીએ તો આ તો [2]અર્ધજરતી ન્યાયનુ સેવન કર્યું ગણાય

શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવુ જોઇએ એ સબધી દલીલોમા જો એમ ઉમેરો કરવામા આવે કે મતિ વડે હુ જાણુ છુ, અને શબ્દ સાભળીને જાણુ છુ એ પ્રકારના અનુભવ જ આ બે જ્ઞાનોની ભિન્નતાનું કારણ છે તો તે અસ્થાને છે કારણ કે અનુમાનથી હુ જાણુ છુ, યાદ કરીને હુ જાણુ છુ, તર્કથી હુ જાણુ છુ ઇત્યાદિ અનુભવો જગત્-પ્રસિદ્ધ છે, તો અનુમાન વગેરે જ્ઞાનોને પૃથક્ જ્ઞાનાન્તરરૂપે કેમ ન માનવા જોઇએ ? આનો ઉત્તર એમ આપવો કે અનુમિતિત્વ, સ્મૃતિત્વ વગેરે મા તો મતિજ્ઞાન બરાબર વ્યાપ્ત છે, એથી ત્યા તેને અલગ જ્ઞાન તરીકે સ્વીકારવાની જરૂર નથી, તો તે લૂલો બચાવ છે કેમકે શુ શબ્દ-જ્ઞાનમા પણ મતિજ્ઞાનપણુ વ્યાપ્ત નથી ? [illegible] ઓતપ્રોત છે જ અને એથી કરીને તો શબ્દજ્ઞાનને-શ્રુતોપયોગને મતિજ્ઞાનથી-[illegible] પૃથક્ માનવા તૈયાર થવુ તે શુ ઉચિત ગણાય ખરૂ ?

હુ મતિજ્ઞાન વડે જાણતો નથી એવી પ્રતીતિ પોતે જ જ્યારે [illegible] મતિજ્ઞાનરૂપે સ્વીકારવામા બાધક છે તો પછી શ્રુતને મતિ તરીકે કેમ જ ઓળખાવાય [illegible]

---

૧ ' પ્રતિયોગી 'નો વિપર્યાય ' અનુયોગી ' છે આનો અર્થ એ છે કે [illegible] ' પ્રતિયોગી ' કહેવાય અને જેને વિષે અભાવ હોય તે ' અનુયોગી ' [illegible] નાસ્તિ ' એમા ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ' ઘટ ' છે અને અનુયોગી ' [illegible] ' [illegible] પ્રતિયોગી છે

૨ 'અર્ધ' એટલે અડધી' અને 'જરતી એટલે વૃદ્ધા અર્થાત્ [illegible] અડધી ઘરડી કહેવી તે આ ન્યાયનુ કાર્ય છે આવુ કથન ઉપહાસને [illegible] નારીને યુવતિ કહેવામા આવે છે કે ક્યા તો વૃદ્ધા મ મોક્ષમા [illegible] અડધી કામી એવા શબ્દોથી વ્યવહાર થતો નથી

યાદ રાખવું કે અનુમાન વડે હું જાણુતો નથી, સ્મરણ દ્વારા હું જાણુતો નથી એવી પ્રતીતિઓ સ્વયં અનુમાનાદિને મતિજ્ઞાનરૂપે માનવામાં બાધકતા ઉપસ્થિત કરે છે તો અનુમાનાદિને જ્ઞાનાન્તરરૂપે કેમ ન માનવા ?

નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વરૂપ કાર્યો ભિન્ન હોવાથી તેના કારણરૂપ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પણ પૃથક્ હોવા જોઇએ એ કથન પણ એક પ્રકારનું સાહસ છે, કેમકે 'નિસર્ગ'નો અર્થ સ્વભાવ જ કરવાનો છે આ વાતની ભગવાન્ **ઉમાસ્વાતિ** ટેકો આપે છે[1] આ ઉપરથી સમજાય છે કે 'નિસર્ગ' શબ્દ અત્ર સ્વભાવવાચી છે, એથી કરીને નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વમાં મતિજ્ઞાનની કારણતા અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વમાં શ્રુતજ્ઞાનની કારણતાની વાત અપ્રાસંગિક છે વિશેષમાં જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રમાં શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનથી ભિન્ન ગણાવ્યું છે તે તો [2]બ્રાહ્મણ-વશિષ્ઠ ન્યાયને યાને [3]ગોબલીવર્દ ન્યાયને અવલંબીને છે, એ વાત ભૂલવા જેવી નથી આ ઊહાપોહનો નિષ્કર્ષ આપણે મહાવાદી **શ્રીસિદ્ધસેન**ના નિમ્ન-લિખિત ઉદ્ગાર દ્વારા સૂચવીશું —

" वैयर्थ्यातिप्रसङ्गाभ्यां न मत्यभ्यधिकं श्रुतमिति "

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનની એકતા—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ શ્રુતજ્ઞાન એ એક જાતનું મતિજ્ઞાન છે એમ કુશાગ્ર બુદ્ધિશાળીઓ વિચારી શકે છે એવી રીતે તેઓ મનઃપર્યાયજ્ઞાનને પણ અવધિજ્ઞાનના એક પ્રકાર તરીકે ઓળખાવી શકે છે આ પ્રમાણેની ઘટના થઇ શકે એવું અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ **જ્ઞાનબિન્દુ**ના ૧૪૩મા પત્રમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે

"अवधिज्ञानं रूपिसमव्याप्यविषयताशालिज्ञानवृत्ति ज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्"

આ લક્ષણ ધ્યાનમાં આવે તે માટે પ્રથમ સમવ્યાપ્તતા એટલે શું તે જાણવું જોઇએ જ્યાં જ્યાં સચેતનત્વ છે ત્યાં ત્યાં પ્રાણાદિમત્ત્વ છે, અને જ્યાં જ્યાં પ્રાણાદિમત્ત્વ છે ત્યાં ત્યાં સચેતનત્વ છે અર્થાત્ સચેતનત્વ અને પ્રાણાદિમત્ત્વનાં ક્ષેત્ર સરખાં છે, એ બેમાંથી કોઇનું ક્ષેત્ર અન્યથી ન્યૂનાધિક નથી આનું નામ સમવ્યાપ્યતા છે જે બેનાં ક્ષેત્રો વિષમ હોય તે બે વચ્ચે વિષમ

સમવ્યાપ્યતા

૧ આ શ્લો પ્રશમરતિગત તે ઉલ્લેખ —

" शिक्षागमोपदेश-श्रवणान्येकार्थिकान्यधिगमस्य ।
एकार्थः परिणामो भवति निसर्गः स्वभावश्चेति ॥ २२३ ॥ "

૨-૩ બ્રાહ્મણ કહેવાથી વસિષ્ઠ પણ બ્રાહ્મણ હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ થઇ જ જાય છે, છતાં બાકી જીવોના બોધ માટે બ્રાહ્મણને બોલાવો અને વસિષ્ઠને બોલાવો એમ કહેવાય છે એવી રીતે 'ગો' કહેવાથી બલીવર્દ (બળદ)નો પણ નિર્દેશ થઇ જાય છે, છતાં વિશેષ સ્પષ્ટતાની ખાતર—બાળ જીવોની મુઝવણ ટાળવાને માટે ભિન્નતાસૂચક કથન કરાય છે આ કથનો અનુક્રમે બ્રાહ્મણ-વસિષ્ઠ અને ગો-બલીવર્દ નામના ન્યાય અનુસાર છે આ બે ન્યાયોમાં અર્થની દૃષ્ટિએ સમાનતા છે

વ્યાપ્યતા છે જેમકે ધૂમ અને અગ્નિ આ બેના ક્ષેત્રો નાના મોટા હોવાથી અત્ર વિષમ વ્યાપ્યતા છે પ્રસ્તુતમા જ્યા જ્યા રૂપી સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનની વિષયતા છે, ત્યા ત્યા અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે, અને જ્યા જ્યા અવધિજ્ઞાનની વિષયતા છે ત્યા ત્યા રૂપી સાક્ષાત્કાર જ્ઞાનની વિષયતા છે આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે રૂપી સાક્ષાત્કાર વિષયતામા અને અવધિજ્ઞાનની વિષયતામા સમવ્યાપ્યતા છે આવી સમવ્યાપ્યતાથી વિભૂષિત જ્ઞાનમા રહેલી જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યજાતિથી અલકૃત જ્ઞાન તે 'અવધિજ્ઞાન' છે જાતિમા 'જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય' એવુ વિશેષણ ન આપવામા આવે તો એકલી જ્ઞાનત્વ જાતિને લઇને મતિજ્ઞાન વગેરેને પણ તે લક્ષણ લાગુ પડતુ હોવાથી ' અતિવ્યાપ્તિ ' નામનો દોષ ઉદ્ભવે છે. આના નિવારણાર્થે ' જ્ઞાનત્વવ્યાપ્ય ' વિશેષણની આવશ્યક્તા છે

અત્ર એમ શકા ઊઠાવવી કે સયમપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન અને મન પર્યાયજ્ઞાન -સાધારણજાતિ વિશેષને લઇને મન પર્યાયજ્ઞાનમા આ લક્ષણ જતુ હોવાથી 'અતિવ્યાપ્તિ' રૂપ આપત્તિ ઉપસ્થિત થાય છે, તો તે અસ્થાને છે કેમકે અવધિજ્ઞાન વિશેષને જ મન પર્યાયજ્ઞાનરૂપે સ્વીકારી આ લક્ષણ બાધવામા આવ્યુ છે એટલે આ લક્ષણ લક્ષ્યમા જ રહે છે, અલક્ષ્યમા તે ગયુ નથી, તો પછી અત્ર અતિવ્યાપ્તિ છે એમ કહેવાય જ કેમ? જે લક્ષણ લક્ષ્ય તેમજ અલક્ષ્ય ઉભયને લાગુ પડતુ હોય ત્યા આ આપત્તિની સભાવના છે જેમકે શીંગડાવાળુ જનાવર તે ગાય કહેવાય એ લક્ષણ ભેસ, ઘેટા વગેરેમા પણ જતુ હોવાથી અત્ર અતિવ્યાપ્તિ છે

વિશેષમા કુશાગ્ર તાર્કિકોનુ કહેવુ એ છે કે બાહ્ય પદાર્થના આકારનુ અનુમાન કરાવનારૂ અને મનરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યનુ અર્થાત્ મનોવર્ગણાને ગ્રહણ કરનારૂ જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનવિશેષ જ છે આનુ કારણ એ છે કે અપ્રમત્ત સયમ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનમા રહેલી જન્યતાવચ્છેદકત્વ-રૂપ જાતિને પણ અવધિજ્ઞાનની વ્યાપ્યજાતિ તરીકે સ્વીકારવામા કશો વાધો નથી [1]

આ પ્રમાણેના તર્કો સામે ટકી ન શકવાથી આને ઉત્સૂત્ર કહેવા કોઇ તૈયાર થાય તો તે ભીંત ભૂલે છે એમ કહેવુ પડશે કારણ કે શુ નયોને ધ્યાનમા લેતા ચાર પ્રકારવાળી ભાષાને પણ દ્વિવિધ નથી કહેવાતી? કહેવાની મતલબ એ છે કે **પ્રજ્ઞાપના**, દશવૈકાલિક વગેરે સૂત્રોમા સત્યા, મૃષા સત્યામૃષા (મિશ્ર) અને અસત્યામૃષા એમ [2]ચાર પ્રકારે ભાષાનો જોરશોરથી નિર્દેશ કરેલો છે, છતા નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ સત્યા અને મૃષા એમ ભાષાના બે ભેદો માનવામા કશી હાનિ નથી

આવી રીતે વ્યવહાર -નયને લક્ષ્યમા રાખીને [3]પરિણામના (૧) ગુરુ, (૨) લઘુ, (૩) ગુરુ

---

૧ આ રહી જ્ઞાનબિન્દુના ૧૪૪ મા પત્ર-ગત પક્તિ—

" नव्यास्तु बाह्यार्थाकारानुमापकमनोद्रव्याकारग्राहकं ज्ञानमवधिविशेष एव, अप्रमत्तसंयमविशेषजन्यतावच्छेदकजातेरवधित्वव्याप्यताया एव (कल्पनात) कल्पनाधर्मीति न्यायात् । "

૨ આ સબધમા આગળ ઉપર વિચાર કરવામા આવનાર છે

૩ જુઓ દ્વિતીય ઉલ્લાસનુ વિવેચન

લઘુ અને (૪) અગુરુલઘુ એમ જે ચાર પ્રકારો શાસ્ત્રમા દર્શાવેલા છે, તેનો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે વિચાર કરતા ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ એમ બે પ્રકારના જ પરિણામ માની શકાય છે

વિશેષમા મન્દ મતિશાળીને અનુમાન કરવામા પાચ અવયવોની અપેક્ષા રહે છે, કિન્તુ પ્રતિભાશાળીને તો બે અવયવો પણ પર્યાપ્ત છે એ કયો સમીક્ષક નહિ સ્વીકારે ? શુ આને ઉત્સૂત્ર કહેવાનુ કોઇ સાહસ ખેડી શકે કે ? નહિ જ તો પ્રસ્તુતમા પણ નય-દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા મતિ અને શ્રુતની તેમજ અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાનોની એકતા સ્વીકારવી એમા ઉત્સૂત્રની ગધ સરખી પણ જણાતી નથી, જોકે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓને ઉદ્દેશીને એકતાને સ્થાને ભિન્નતાનુ કથન કરવુ તે અયોગ્ય નથી

જ્ઞાનનુ માહાત્મ્ય—

આપણે આ પ્રમાણે જ્ઞાન સબધી વિવેચન કર્યું એ ઉપરથી એની મહત્તા ધ્યાનમા આવી હશે છતા જ્ઞાનનુ ગૌરવ સ્ફુટ કરવાના ઇરાદાથી તેમજ એનો મહિમા ગાવાની અભિલાષાથી એ સબધમા ઉમેરો કરવા મન લલચાય છે મરણસમાધિ ([1]મરણસમાહી) નામના દશમા પ્રકીર્ણકમા જ્ઞાનનો મહિમા વર્ણવેલો છે તેમાથી વાનગીરૂપે અત્ર થોડુક પીરસીશુ

" जं अन्नाणी कम्म खवेइ बहुआहिं वासकोडीहिं ।
त नाणी तिहिं गुत्तो खवेइ ऊसासमित्तेण ॥ १३५ ॥ "

" नाणेण वज्जणिज्ज वज्जिज्जइ किज्जई य करणिज्ज ।
नाणी जाणइ करण कज्जमकज्ज च वज्जेउ ॥ १३७ ॥ "

" नाणेण सव्वभावा णज्जती सव्वजीवलोअम्मि ।
तम्हा नाण कुसलेण सिक्खियव्वं पयत्तेण ॥ १४० ॥ "

---

[1] આનુ અપર નામ ' મરણવિભત્તિ ' છે, એમ આ પ્રકીર્ણકની નિમ્ન-લિખિત અતિમ ગાથા ઉપરથી જાણી શકાય છે—

" इमाओ अट्ठ सुयाओ भावा उ गहियम्मि लेस अत्थाओ ।
मरणविभत्ती रइय बिय नाम मरणसमाहिं च ॥ ६६३ ॥ "
[इमेभ्योऽष्टभ्य श्रुतेभ्यो भावान् तु गृहीते लेशमर्थत ।
मरणविभक्ती रचिता द्वितीय नाम मरणसमाधिश्च ॥]

૨-૩-૪ છાયા—
यदज्ञानी कर्म क्षपयति बहुकाभिवर्षकोटीभि ।
तत् ज्ञानी त्रिभिर्गुप्त क्षपयति उच्छ्वासमात्रेण ॥
ज्ञानेन वर्जनीय वर्ज्यते क्रियते च करणीयम् ।
ज्ञानी जानाति करण कार्यमकार्यं च वर्जयित्वा ॥
ज्ञानेन सर्वभावा ज्ञाय ते सर्वजीवलोके ।
तस्मात् ज्ञान कुशलेन शिक्षयितव्य प्रयत्नेन ॥

અર્થાત્ જે કર્મ અજ્ઞાની પુષ્કળ કરોડો વર્ષે ખપાવી શકે, તે કર્મને ત્રણ ગુપ્તિથી અલંકૃત જ્ઞાની ઉચ્છ્વાસ-માત્રમાં ખપાવી શકે જ્ઞાન વડે હેયનો ત્યાગ કરાય છે અને કરવા લાયક કાર્ય કરાય છે અકાર્યને વર્જીને જ્ઞાની કરણ અને કાર્યને (બરાબર) જાણે છે સમગ્ર જીવ-લોકમાના સર્વ ભાવો જ્ઞાનથી જણાય છે, વાસ્તે પ્રયત્નપૂર્વક કુશળ જને તેનુ શિક્ષણ લેવુ

જ્ઞાનનો પ્રભાવ પ્રદર્શિત કરતા એક કવિએ કહ્યુ છે કે—

" ज्ञानं कर्ममहीध्रभेदकुलिशं शमन्ति मोहापहं
ज्ञानं भूषणमङ्गिनां वरधन ज्ञान जगद्दीपनम् ।
एतत् तत्त्वमतत्त्वमेतदपर ज्ञानेन विज्ञायते
लोकालोकविलोकनैकपटवः स्युर्ज्ञानदानाज्जनाः ॥ "

અર્થાત્ જ્ઞાન એ કર્મરૂપ પહાડને ભેદનારૂ વજ્ર છે અને મોહને દૂર કરનાર તરીકે એના (બહુશ્રુતો) વખાણ કરે છે જ્ઞાન એ પ્રાણીઓનુ ઘરેણુ છે, એ ઉત્તમ દોલત છે, એ દુનિયાનો દીવો છે આ તત્ત્વ છે, આ અતત્ત્વ છે, એમ જ્ઞાનથી વિશેષત જણાય છે અને વળી એનુ દાન દેવાથી મનુષ્યો લોક અને અલોકનુ અવલોકન કરવામા અદ્વિતીય કુશળતા પામે છે

[1]જ્ઞાન-નિરૂપણ અને પ્રમાણ-વિચાર—

જૈન સાહિત્યમા જ્ઞાન નિરૂપણની બે પદ્ધતિઓ જોવાય છે (૧) આગમિક અને (૨) તાર્કિક આગમિક પદ્ધતિમા મતિ આદિરૂપે જ્ઞાનના પાચ પ્રકારો પાડી જ્ઞાનવૃત્તિનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તાર્કિક પદ્ધતિના બે પ્રકારો છે (૧) પ્રમાણના [2]પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદસૂચક અને (૨) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એ ચાર ભેદસૂચક

પ્રથમ પદ્ધતિને આગમિક કહેવાના બે કારણો છે એક તો જૈનેતર દર્શનમા નહિ વપરાયેલા એવા મતિ, શ્રુત આદિ જ્ઞાનવિશેષવાચી નામો વડે જ્ઞાનનુ નિરૂપણ અને બીજુ જૈન શ્રુતના ખાસ વિભાગરૂપ કર્મશાસ્ત્રમાની કર્મપ્રકૃતિઓના વર્ગીકરણમા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના વિભાગ તરીકે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ ઇત્યાદિ શબ્દોની યોજના, નહિ કે પ્રત્યક્ષાવરણ, પરોક્ષાવરણ, અનુમાનાવરણ કે ઉપમાનાવરણ જેવા શબ્દનો ઉલ્લેખ

---

૧ આ લેખ ન્યાયાવતારના ગૂર્જર વિવેચનના આધારે યોજાયેલો છે એટલે તેના કર્તા સાક્ષરવર્ય પ સુખલાલજીનો હુ ઋણી છુ

૨ ન્યાયાવતારમા શરૂઆતમા જોકે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે જ પ્રમાણોનો નિર્દેશ છે, છતા પરોક્ષના નિરૂપણમા અનુમાન અને આગમ એવા બે પ્રકારોનો ઉલ્લેખ હોવાથી એક રીતે તાર્કિકશિરોમણિ શ્રીસિદ્ધસેન પ્રમાણના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારો સ્વીકારે છે આવુ નિરૂપણ અન્ય કોઈ જૈન પ્રમાણશાસ્ત્રમા જણાતુ નથી ત્રણ પ્રકારો શ્રીઈશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યકારિકા અને શ્રીપતંજલિ મહર્ષિના યોગસૂત્રમા વર્ણવેલ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમનુ સ્મરણ કરાવે છે.

બીજી પદ્ધતિને તાર્કિક કહેવાના પણ બે કારણો છે એક તો તેમા યોજાયેલ પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન આદિ શબ્દોની ન્યાય, બૌદ્ધ આદિ અજૈન દર્શનોમાની સમાનતા–સાધારણતા અને બીજુ પ્રત્યક્ષ, પરોક્ષ આદિ સમગ્ર જ્ઞાનવૃત્તિનુ પૃથક્કરણ કરવામા રહેલી તર્કદૃષ્ટિની પ્રધાનતા

ગણધરદેવ **શ્રીસુધર્મ**પ્રણીત મૂળ આગમોથી માડીને ન્યાયાચાર્ય **શ્રીયશોવિજયગણિ**ની કૃતિ સુધીના જ્ઞાનનિરૂપણ પરત્વેના (કર્મગ્રન્થને બાદ કરતા) સમસ્ત શ્વેતાબર–દિગબર વાઙ્મયમા બને પદ્ધતિઓ સ્વીકારવામા આવી છે, પરતુ પ્રથમ પદ્ધતિ જ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે, કારણ કે જૈનતત્ત્વચિન્તનની ખાસ નિશિષ્ટતા અને ભિન્ન પ્રસ્થાનવાળા કર્મશાસ્ત્રમા એ જ આગમિક પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી છે આથી એમ ભાસે છે કે શ્રમણ ભગવાન્ **મહાવીર**ના સ્વતત્ર વિચારનુ વ્યક્તિત્વ આગમિક પદ્ધતિમા જ છે બીજી તાર્કિક પદ્ધતિ જોકે જૈન વાઙ્મયમા ઘણા જૂના કાળથી પ્રચાર પામેલી લાગે છે, પણ તે પ્રથમ પદ્ધતિની પછી જ અનુક્રમે દાર્શનિક સઘર્ષણ તેમજ તર્કશાસ્ત્રનુ પરિશીલન વધવાને લીધે યોગ્ય રીતે સ્થાન પામી હોય એમ જણાય છે

મૂળ અગો પૈકી ત્રીજા **સ્થાનાગ** નામના આગમમા તાર્કિક પદ્ધતિના બન્ને પ્રકારોનો નિર્દેશ છે **ભગવતી** નામના પાચમા અગમા ચાર ભેદવાળા બીજા પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ છે **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**એ **દશવૈકાલિક** (દ્રુમપુષ્પિકાખ્ય પ્રથમ અધ્યયન)ની સ્વકૃત નિર્યુક્તિમા ન્યાયપ્રસિદ્ધ પરાર્થાનુમાનનુ અતિવિસ્તૃત અને અતિસ્ફુટ વર્ણન જૈન દૃષ્ટિએ કર્યું છે એ ઉપરથી તાર્કિક પદ્ધતિને નિર્યુક્તિકારના પહેલા જૈન શાસ્ત્રમા સ્થાન મળ્યુ હશે તેમ છતા નિર્યુક્તિમા પણ, મૂળ અગોમા નજરે પડતી બન્ને પદ્ધતિનો સમન્વય કરાયેલો જણાતો નથી કાલક્રમે આ કાર્ય કરવા માટે વાચકવર્ય **શ્રીઉમાસ્વાતિ** બહાર પડે છે સમગ્ર આગમોનુ દોહન કરી સમસ્ત જૈન પદાર્થોને લોકપ્રિય દાર્શનિક સસ્કૃત સૂત્ર શૈલીમા સૌથી પ્રથમ ગૂથનાર આ સુનિશ્ચયચક્રવર્તી છે તેઓ **તત્ત્વાર્થાધિ૦**ના પ્રથમ અધ્યાયમા જ્ઞાનનિરૂપણના પ્રસગે આગમિક પદ્ધતિના ઉપર તાર્કિક પદ્ધતિ ઘટાવે છે જ્ઞાનના મતિ, શ્રુત ઇત્યાદિ પાચ ભેદો દર્શાવી તેને તાર્કિક પદ્ધતિના પ્રથમ પ્રકારમા ઘટાવતા તેઓશ્રી કહે છે કે પહેલા બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે, જ્યારે બાકીના ત્રણે પ્રત્યક્ષ છે[1] **તત્ત્વાર્થાધિ૦** (અ૦ ૧, સૂ૦ ૬)ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ૦ ૫૧)મા **"चतुर्विध-मित्येके"** કહી તેમણે ચાર પ્રમાણોનો સૂચન કર્યું છે તેમજ આગળ જતા **"नयवादान्तरेण"** (પૃ૦ ૫૧) એમ કહી તેમણે ચાર પ્રમાણો અપેક્ષાનુસાર–શબ્દનય ની અપેક્ષાએ જૈન દર્શનમા ઘટી શકે છે એમ પણ સૂચવ્યુ છે પરતુ પાચ જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઇત્યાદિ ચાર પ્રમાણોમા સૂત્ર કે ભાષ્ય દ્વારા ઘટાવવા પ્રયાસ કર્યો નથી કે જેવો પ્રયાસ પ્રથમ પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિ માટે તેમણે કર્યો છે

આનુ કારણ પ **સુખલાલજી** એમ જણાવે છે કે વાચકવર્યના મત પ્રમાણે પ્રથમ

1 વાચકશ્રીએ પ્રથમ પ્રકારની તાર્કિક પદ્ધતિ જૈન દર્શનને વધારે બધબેસતી છે એવી જે છાપ **તત્ત્વાર્થાધિ૦** દ્વારા મારી તેને જ દિગબર વિદ્વદ્વર્ય શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યે મજુર રાખી એમ તેમણે રચેલા **પ્રવચનસાર**ના પ્રથમ પ્રકરણથી જોઇ શકાય છે,

પ્રકારની જ તાર્કિક પદ્ધતિ જૈન દર્શનને વિશેષ અનુકૂળ છે, જ્યારે દ્વિતીય પદ્ધતિ આગમોમા નિર્દિષ્ટ હોવા છતા મૂળે એ દર્શનાતરની છે, જોકે અમુક અપેક્ષાએ એને જૈનદર્શનમા સ્થાન આપવામા હરકત નથી

આ પ્રમાણે સાકાર ઉપયોગ યાને જ્ઞાન વિષે યથામતિ ઊહાપોહ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. એટલે હવે નિરાકાર અર્થાત્ નિર્વિકલ્પક ઉપયોગ જે દર્શન તેના લક્ષણ તથા ભેદો તરફ નજર કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रविषयकावबोधरूपत्वं दर्शनस्य लक्षणम् । (४५)

અર્થાત્ પદાર્થો (વિષય) અને ઇન્દ્રિયો (વિષયી)નો સબધ થયા બાદ ઉત્પન્ન થતો અને સત્તામાત્રનો બોધ કરાવવાવાળો બોધ તે 'દર્શન' કહેવાય છે આ દર્શન પછી [1]અવગ્રહાદિક ઉદ્ભવે છે આ દર્શનના (૧) ચક્ષુર્દર્શન, (૨) અચક્ષુર્દર્શન, (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવલદર્શન એમ ચાર ભેદો છે એ વાત તેમજ આના લક્ષણોના સબધમા ગ્રન્થકારના શબ્દો એ છે કે—

तच्च दर्शन चतुष्प्रकारम्—चक्षु-रचक्षु-रवधि-केवलभेदात् । तत्र—चक्षुरिन्द्रियविषयकसामान्यावबोधरूपत्व चक्षुर्दर्शनस्य लक्षणम् । (४६)

અર્થાત્ નેત્ર-ઇન્દ્રિય દ્વારા જે સામાન્ય—નિરાકાર બોધ થાય તે 'ચક્ષુર્દર્શન' કહેવાય છે આ દર્શન ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય પ્રાણીઓને જ હોઇ શકે અર્થાત્ જેને નેત્ર હોય તે બધાને આ દર્શન હોય છે

અચક્ષુર્દર્શનનુ લક્ષણ—

चक्षुर्वर्जापरेन्द्रिय-मनोविषयकसामान्यावबोधरूपत्वमचक्षुर्दर्शनस्य लक्षणम् । (४७)

અર્થાત્ નેત્રેન્દ્રિય સિવાયની બાકીની ઇન્દ્રિયો તથા મન દ્વારા ઉત્પન્ન થતા સામાન્ય બોધને 'અચક્ષુર્દર્શન' જાણવુ આ દર્શન સર્વ જીવોને હોય છે

અવધિદર્શનનું લક્ષણ—

अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमादिवशाद् विशेषग्रहणवैमुख्येन रूपिद्रव्यविषयकसामान्यावबोधरूपत्वमवधिदर्शनस्य लक्षणम् । (४८)

---

૧ આ સબધમા પ્રમાણ નય તત્ત્વાલોક પણ કહે છે કે—

" ततो (दर्शनतो) ज्ञानमाद्य सत्तासामान्यादवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्राहकरूपत्वमवग्रहस्य लक्षणम् । "

અર્થાત્ અવધિદર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિકથી ઉત્પન્ન થતા તેમજ વિશેષને ગ્રહણ કરવામા વિમુખ એવા રૂપિ દ્રવ્ય વિષયક સામાન્ય બોધને 'અવધિદર્શન' કહેવામા આવે છે અવધિજ્ઞાની તેમજ વિભગજ્ઞાની આ દર્શનના અધિકારી છે કેટલાકો વિભગજ્ઞાનીને અવધિદર્શન હોય એમ સ્વીકારતા નથી

કેવલદર્શનનુ લક્ષણ—

केवलदर्शनावरणक्षयादिनिमित्तवशात् त्रैकालिकवस्तुविषयक-सामान्यावबोधरूपत्व केवलदर्शनस्य लक्षणम् । (४९)

અર્થાત્ કેવલદર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયાદિથી ઉદ્ભવતો એવો અને ત્રણે કાલના પદાર્થવિષયક સામાન્ય બોધ તે ' કેવલદર્શન ' કહેવાય છે આ દર્શનના અધિકારી કેવલીઓ છે **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરનુ** એમ માનવુ છે કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એમ બે પૃથક્ સભવતા નથી અર્થાત્ જે કેવલજ્ઞાન છે તે જ કેવલદર્શન છે

કેવલીઓને પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન થાય છે, જ્યારે અન્ય જીવોને તો પ્રથમ દર્શન અને ત્યાર બાદ જ્ઞાન થાય છે

દર્શનીઓની સખ્યા—

અવધિદર્શનવાળાની સખ્યા સૌથી ઓછી છે ચક્ષુર્દર્શનવાળાની સખ્યા આથી અસખ્ય ગુણી છે આનાથી અનત ગુણા કેવલદર્શનવાળા છે અને તેમાથી અનત ઢરતા પણ અધિક અચક્ષુર્દર્શનવાળા છે

મનઃપર્યાયદર્શનનો અભાવ—

અત્ર કોઈને શકા થાય કે મનપર્યાયદર્શન એમ પાચમુ દર્શન કેમ ન કહ્યુ ? તો એનુ સમાધાન એ છે કે મનપર્યાયનો વિષય જ્ઞાન જ છે, અને આ જ્ઞાન મનના પર્યાયોને જ વિવિક્ત રૂપે ગ્રહણ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે વળી અત્ર પર્યાયનો અર્થ વિશેષ કરવાનો છે, અને વિશેષના આલબનરૂપ તો જ્ઞાન છે નહિ કે દર્શન આથી મનપર્યાયદર્શન સભવી શકતુ નથી

આ સબધમા થોડોક ઊહાપોહ કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય **નન્દીસૂત્રના** ૧૮ મા સૂત્રના નિમ્ન-લિખિત—

" [1] दव्वओ ण उज्जुमइ अणते अणंतपएसिए खधे जाणइ पासइ "

---

૧ છાયા—

द्रव्यत ऋजुमतिरनन्तानन्तप्रदेशिकान् स्कन्धान् जानाति पश्यति ।

—ઉલ્લેખ ઉપરથી અર્થાત મન પર્યાયજ્ઞાન પટુ ક્ષયોપશમથી થતુ હોવાને લીધે તે જ્ઞાનરૂપ હોવા છતા જ્યારે અહીં ઋજુમતિ દ્રવ્યથી અનન્ત પ્રદેશી અનત સ્કધોને જાણે છે તેમજ જુએ છે એમ કહ્યુ છે તો તેને દર્શન હોવાનુ સૂચન થાય છે આ દર્શન મન પર્યાયદર્શન કેમ ન હોય એવી શકા ઉદ્ભવે છે આનુ સમાધાન એ છે કે શ્રુતજ્ઞાનીની પેઠે મન પર્યાયજ્ઞાની મન પર્યાયજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ બાદ ઉત્પન્ન થતા માનસ અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે એટલે કે મન પર્યાયજ્ઞાનીરૂપ એક જ પ્રમાતા મન પર્યાયજ્ઞાનથી મનોદ્રવ્યને સાક્ષાત્ જાણે છે અને તેને જ અચક્ષુર્દર્શનથી પરોક્ષપણે જુએ છે અત્ર કોઇ એવો તર્ક ઊઠાવે કે મતિ–શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી તે પરોક્ષાર્થવિષયક છે અને અચક્ષુર્દર્શન મતિજ્ઞાનનો એક પ્રકાર હોવાથી તે પરોક્ષાર્થ વિષયવાળુ છે, એટલે શ્રુતજ્ઞાનના વિષયભૂત મેરુ, સ્વર્ગ વગેરે પરોક્ષ પદાર્થમા અચક્ષુર્દર્શન ઉચિત છે, કેમકે અચક્ષુર્દર્શનને શ્રુતનુ આલબન હોવાથી તેની શ્રુતના વિષય સાથે સમાનતા છે, કિન્તુ અવધિ આદિ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ હોવાથી એટલે કે મન પર્યાયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષાર્થ વિષયવાળુ હોવાથી પરોક્ષ અર્થના વિષયવાળા અર્થાત્ ભિન્ન વિષયવાળા અચક્ષુર્દર્શનની મન પર્યાયજ્ઞાનને વિષે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ સ્વીકારાય ? તો આનો જવાબ એ છે કે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષથી જણાયેલ ઘટ વગેરે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ તે તે સબધી અચક્ષુર્દર્શનમા વિશેષ અનુગ્રાહક હોવાથી જો પરોક્ષ અર્થમા અચક્ષુર્દર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે તો પ્રત્યક્ષ અર્થમા તો તે વિશેષે કરીને સ્વીકારી શકાય તેમ છે આ પ્રમાણે અચક્ષુ-દર્શનને મન પર્યાયજ્ઞાનનુ અનુગ્રાહક માનવાથી આ જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામા કશો વિરોધ આવતો નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શન વડે પરોક્ષ અર્થને જુએ છે, છતા તેના પ્રત્યક્ષપણામા જેમ વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી, તેમ અત્ર પણ સમજી લેવુ

કેટલાક આચાર્યોનુ કહેવુ એમ છે કે મન પર્યાયજ્ઞાની મન પર્યાય જ્ઞાન વડે જાણે છે અને અવધિદર્શન વડે જુએ છે, પરતુ પૂજ્યપાદ ભાષ્યકારના અભિપ્રાય મુજબ તે યુક્ત નથી, કેમકે શાસ્ત્રમા મન પર્યાયજ્ઞાનીને અવધિદર્શન હોવુ જ જોઇએ એવો ઉલ્લેખ નથી

ઉલટુ **ભગવતી**ના આઠમા શતકના 'આશીવિષ' નામના દ્વિતીય ઉદ્દેશકમા કહ્યુ છે તેમ[1] મન પર્યાયજ્ઞાનીને ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શન એ બે અથવા આ ઉપરાત ત્રીજુ અવધિદર્શન હોવાનો નિર્દેશ છે વિશેષમા અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન વિના પણ મન પર્યાય જ્ઞાન સભવે છે એ ભૂલી જવા જેવુ નથી[2] આથી એટલે કે મન પર્યાયજ્ઞાનીને અવધિ હોવુ જ જોઇએ એવો નિયમ ન હોવાથી તે અવધિદર્શનથી જુએ છે એમ કેમ મનાય ? આ ઉપરથી એ પણ ફલિત થાય છે કે વિભગદર્શન એ અવધિદર્શન જ છે, પાચ દર્શન ન હોવાથી તેનો અવધિદર્શનમા સમાવેશ કરવામા આવે છે તેમ મન પર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનનો એક પ્રકાર છે–તેનો તેમા અતર્ભાવ થાય છે એ કથન અજ્ઞાનમૂલક છે–આગમવિરુદ્ધ છ મન પર્યાયજ્ઞાની મન પર્યાય-

---

૧ આ રહ્યા તે સુતાલેખ —

૨ ભગવતી (શ૦ ૮ ઉ૦ ૨, સૂ૦ ૩)મા કહ્યુ છે કે—

" जे तिन्नाणी ते आभिणिबोहियनाणी, सुयनाणी, ओहिनाणी; अहवा आभिणिबोहियनाणी, सुयनाणी, मणपज्जवनाणी । "

દર્શનથી જુએ છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે શાસ્ત્રમા ચક્ષુર્દર્શનાદિ ચાર પ્રકારો જ દર્શાવ્યા છે, મન પર્યાયદર્શનનો ઉલ્લેખ જ નથી

નન્દીસૂત્રના ઉપર્યુક્ત (પૃ૦ ૨૬૨) ઉલ્લેખ પરત્વે કેટલાક આચાર્યોનુ માનવુ એમ છે કે આ ઉલ્લેખ તો મન પર્યાયજ્ઞાનીને અવધિદર્શનનો સભવ છે એ લક્ષ્યીને કરવામા આવ્યો છે, એટલે કે જેને ચાર જ્ઞાન હોય તે અવધિદર્શનથી જુએ છે, પરન્તુ જેને મતિ, શ્રુત અને મન પર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનો હોય તે ફક્ત જાણે છે, જોતા નથી

પ્રજ્ઞાપનાના ત્રીસમા પદમા મન પર્યાયજ્ઞાનને સારી રીતે જોવા રૂપ સાકાર ઉપયોગ સ્વરૂપી [1]પશ્યત્તા કહી છે તે વડે મન પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ પણ કહેવામા આવે છે.

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન સબધી વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્ય—

આપણે પૃ ૫૨–૫૮ મા ઉપયોગ સબધી થોડોક નિર્દેશ કર્યો છે અત્ર એ સબધમા ખાસ કરીને **જ્ઞાનબિન્દુ**ના આધારે વિશેષ વિચાર કરવામા આવે છે સૌથી પ્રથમ તો એ ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક સમજાય છે કે શ્વેતાબર આચાર્યોમા ત્રણ પક્ષ છે (૧) ભગવાન્ **શ્રીજિનભદ્રગણિ** અને એમના અનુયાયીઓ–સૈદ્ધાન્તિકો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો ઉપયોગ ક્રમશ છે એમ માને છે, (૨) પ્રભુ **શ્રીમલ્લવાદી** અને એમના ભક્ત જનો યુગપત્ ઉપયોગની માન્યતા ધરાવે છે, (૩) જૈન નભોનભોમણિ [2]**શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર** અને એમને ચીલે ચાલનારા તાર્કિકો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને ભિન્ન ન ગણતા એક માને છે આ પ્રમાણે (૧) ક્રમિક ઉપયોગવાદી, (૨) યુગપદ્ ઉપયોગવાદી અને (૩) ઐકયવાદી એમ ત્રણ મતવ્યોથી શ્વેતાબર શાસન શોભી રહ્યુ છે બાલ-જીવોને એકાન્તવાદની જાળમાથી બચાવનાર આ મતવ્યોને શોભાસ્પદ કહેવા તેમા કશી અતિશયોક્તિ નથી આ મતવ્યોની ઇમારત ઋજુસૂત્ર, વ્યવહાર અને સગ્રહ નયરૂપ ઈંટોથી ચણાયેલી છે, એ વાત આપણે ૫૫ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ આથી આ સબધમા વિશિષ્ટ વિવેચન તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરવામા આવે છે પ્રથમ તો આ ત્રણ મતોના વિવરણમા સરલતા થાય તે માટે ક્રમિક, યુગપદ્ અને ઐક્ય એવી ત્રણ સજ્ઞાઓ યોજી યુગપદ્ અને ક્રમિક વાદની ચર્ચા રજુ કરીએ

---

१ જુઓ પૃ૦ ૫૮–૫૯

૨ નન્દીસૂત્રની વૃત્તિમા તાર્કિકમૌલિમૌલિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરને યુગપદ્ ઉપયોગવાદી તરીકે આલેખ્યા છે, પરન્તુ તે અભ્યુપગમવાદ અનુસાર સમજવુ, નહિ કે સ્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાય મુજબ કેમકે એમનો મત સમ્મતિતર્ક (કા૦ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે —

' मणपज्जवणाणतो णाणस्स य दरिसणस्स य विसेसो ।
केवलणाण पुण दसण ति णाण ति य समाण ॥ ३ ॥ "
[मन पर्यायज्ञानान्त ज्ञानस्य च दर्शनस्य च विशेष ।
केवलज्ञान पुनर्दर्शनमिति ज्ञानमिति च समानम ॥]

અર્થાત્ મન પર્યવજ્ઞાન સુધીના જ્ઞાનો આશ્રીને જ્ઞાન અને દર્શનમા વિશેષતા છે, પરન્તુ કેવલજ્ઞાન પરત્વે તો જ્ઞાન અને દર્શન સમાન છે-એમા કઇ ભેદભાવ નથી

યુગપદ્૦—જેમ સૂર્યના પ્રકાશ અને તાપનો એક કાળમા આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો પણ એક કાળમા આવિર્ભાવ થવો જોઇએ, કેમકે એનો સ્વભાવ એકી સાથે પ્રકટ થવાનો છે જ્યારે સપૂર્ણ સામગ્રી વિદ્યમાન હોય, ત્યારે સપૂર્ણ કાર્ય થવામા અડચણ હોઇ ખરી ?

ક્રમિક૦—સર્વજ્ઞ જે સમયમા જાણે છે તે સમયમા જોતા નથી અર્થાત્ પ્રથમ સમયમા તેમને જ્ઞાન-ઉપયોગ અને તે પછી બીજા સમયમા દર્શન-ઉપયોગ એમ ક્રમિક ઉપયોગ છે આગમ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]केवली ण भंते ! इम रयणप्पभ पुढविं आयारेहिं पमाणेहिं हेऊहिं सठाणेहिं परिवारेहिं ज समय जाणइ णो तं समय पासइ ? हता गोयमा ! "

કહેવાની મતલબ એ છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન્ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને સમાન, ઊચા અને નીચા આકારે, લાબા, ટુકા પરિમાણ, અનન્તાનન્ત પ્રદેશવાળા સ્કધરૂપ હેતુઓ, પરિમડલાદિ સંસ્થાનો અને ઘનોદધિવલયાદિ પરિવાર પૂર્વક જે સમયે કેવલજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગથી જાણે છે, તે સમયે જ શું કેવલ દર્શનરૂપ ઉપયોગથી તેને જુએ છે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે ના, કેમકે આના કારણ તરીકે તેમણે એમ નિર્દેશ કર્યો કે

" [2]सागारे से नाणे हवइ अणागारे दसणे[3] "

અર્થાત્ જ્ઞાન સાકાર હોય છે અને દર્શન નિરાકાર હોય છે વિશેષમા જેમ ચક્ષુદર્શનના ઉપયોગ-કાલમા શ્રોત્ર-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ જ્ઞાનોપયોગ-કાલમા દર્શનોપયોગ સભવતો નથી એમા સ્વભાવ જ કારણ છે એટલે કે વસ્તુ-સ્થિતિ જ એવી છે કે બે ઉપયોગો સભવતા નથી ઉભયસ્વરૂપી વિષયની સમીપ દશામા પણ કેવલજ્ઞાન તમામ વિશેષોનું જ ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે કેવલદર્શન સર્વ સામાન્યનુ ગ્રહણ કરે છે આ પ્રમાણેનો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો સ્વભાવ છે

યુગપદ્૦—આ કથન ઠીક નથી, કેમકે આમ માનવાથી તો તીર્થંકરની આશાતના થાય છે, કારણ કે પ્રત્યેક પદાર્થ ઉભયસ્વરૂપી યાને સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે તો પછી સામાન્યને છોડીને

---

१ છાયા—

केवली भदन्त ! इमा रत्नप्रभा पृथ्वीं आकारै प्रमाणै हेतुभि सस्थानै परिवारै यस्मिन् समये जानाति न तस्मिन् समये पश्यति ? हन्त गौतम !

२ છાયા—

साकार तद् ज्ञानम्, अनाकार दर्शनम् ।

૩ આના જેવુ સૂત્ર પ્રજ્ઞાપનાના ૩૦ મા પદમા ૫૩૧ મા પત્રમા છે આ ઉપરાત આને મળતો આવનો ભાવાર્થ ભગવતીના ૧૪ મા શતકના ૧૦ મા ઉદ્દેશકમા તેમજ એના ૧૮ મા શતકના ૮ મા ઉદ્દેશકમા નજરે પડે છે

કેવળ નિર્વિશેષનું જ કેવળજ્ઞાન ગ્રહણ કરે તેમજ વિશેષને મૂકીને કેવલ સામાન્યનું કેવળદર્શન ગ્રહણ કરે એ વાત કયો બુદ્ધિશાળી સ્વીકારી શકે ? કહેવાનો મતલબ એ છે કે સર્વથા સામાન્યથી રહિત કે વિશેષથી રહિત કોઈ વસ્તુ જ નથી,[1] એથી કરીને ક્રમિક વાદીનો પક્ષ સ્વીકારતા કેવલ જ્ઞાનીને જ્ઞાન કે દર્શન બેમાથી એકે સભવશે નહિ આના જેવી બીજી આપત્તિ કઈ હોઈ શકે ?

ક્રમિક૦—આ વાતમા શુ માલ છે ? કશો નહિ, કેમકે શુ સર્વજ્ઞ વિશેષને મુખ્યતયા જાણે અને સામાન્યને ગૌણરૂપે જોઈ શકે એ માન્યતા ન્યાય-સગત નથી કે ?

યુગપદ્૦—આપની યુક્તિના વખાણ કરવા બાકી વાળો, કેમકે એક વસ્તુને પ્રધાન અને ગૌણરૂપે વિલોકવી તે ક્ષયોપશમનાને અધીન છે કેવળીને તો ક્ષાયિક જ્ઞાન છે, માટે આપની માન્યતા આપને જ નુકસાનકારક હો વળી કેવળજ્ઞાનમા છદ્મસ્થ-જ્ઞાનની વિશેષતા સ્વીકારવા જતા તો બકરૂ કાઢતા ઊંટ પેસશે એ કહેવતના દૃષ્ટાતરૂપ બનશો, કેમકે આવી તો કેવળજ્ઞાનમા અવગ્રહાદિ માનવાનો દુર્ધર પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે.

વિશેષમા આપે જે ઉપર્યુક્ત સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે તે વ્યાજબી નથી એનો વાસ્તવિક અર્થ તો એ છે કે કેવળજ્ઞાન વડે સર્વજ્ઞ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને જે આકારો વગેરે સ્વરૂપે જાણે છે અર્થાત્ એના જેટલા ધર્મો છે તેટલા બરાબર—નહિ કે ન્યૂનાધિક—તેમને જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતનો બોધ કેવલદર્શનથી તેમને થતો નથી, કેમકે દર્શન સામાન્યસ્વરૂપી છે

ક્રમિક૦—આપ ભલે અમારી યુક્તની અવગણના કરો, પરન્તુ અમારી તો એ ચોકકસ માન્યતા છે કે એક કાળમા જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મરૂપ બે આવરણોનો ક્ષય થવા છતા ઉપયોગ તો ક્રમસર જ પ્રવર્તે છે અને તેમા સ્વભાવ જ હેતુ છે

યુગપદ્૦—ખૂબ કરી આ પ્રમાણે દરેક કાર્યમા સ્વભાવને જ કારણરૂપ સ્વીકારવાથી જો કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય તેમ છે તો પછી બીજા કારણો જે વિદ્વાનો માને છે તે તેમની અજ્ઞાનતા હશે નહિ વારૂ ?

ક્રમિક૦—જેવી રીતે મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનોના આવરણનો સમકાલે ક્ષયોપશમ થાય છે, પરન્તુ ઉપયોગ તો બનેનો ક્રમિક જ છે તેવી રીતે કેવળીને પણ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય એક કાળમા થયેલો હોવા છતા ઉપયોગ તો ક્રમસર જ પ્રવર્તે છે

યુગપદ્૦—શ્રુત-ઉપયોગમા મતિજ્ઞાન હેતુરૂપ હોવાથી તેમજ શાબ્દ જ્ઞાન વગેરેમા પ્રત્યક્ષાદિ સામગ્રીની પ્રતિબધકતા (વિઘ્નકારકતા) હોવાથી મતિ અને શ્રુતના ઉપયોગોને ક્રમિક માનવા તે ઠીક

---

1 શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત ન્યાયાવતાર (શ્લો ૨૯)ના શ્રીદેવભદ્રસૂરિકૃત ટિપ્પન (પૃ ૮૩) મા સાક્ષીરૂપે નીચે મુજબનું પદ્ય નજરે પડે છે —

" निर्विशेष न सामान्य, भवच्छशविषाणवत् ।
विशेषोऽपि च नैवास्ति सामान्येन विनाकृत ॥ "

છે, પરંતુ કેવલીના સંબંધમાં તો જ્ઞાન અને દર્શનના આવરણોનો સર્વથા ક્ષય થયેલો હોવાથી પરસ્પર કાર્ય–કારણરૂપ પ્રતિબદ્ધ–પ્રતિબંધક ભાવ વગેરે ન હોવાથી એક કાળમાં બંને ઉપયોગો માનવામાં કશી અડચણ નથી. આ વાતને સમ્મતિતર્કના જ્ઞાનકાંડની નિમ્ન–લિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે—

> " भण्णइ खीणावरणे जह मइणाणं जिणे ण संभवइ ।
> तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दंसणं नत्थि ॥ ६ ॥ "

અર્થાત્ ક્ષીણ આવરણવાળા જિનમાં જેવી રીતે અવગ્રહાદિ ચાર ભેદવાળું મતિજ્ઞાન સંભવતું નથી તેમ તેમનામાં જ્ઞાન–ઉપયોગના કાળથી અન્ય કાળમાં દર્શન–ઉપયોગ ઘટી શકતો નથી. ક્રમિક ઉપયોગતા મત્યાદિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનો સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. આ વાતને અનુમાન પણ ટેકો આપે છે કે કેવલદર્શન કેવલજ્ઞાનના સમાન કાળમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. બંનેની એક કાળમાં સામગ્રી સંપૂર્ણ હોવાથી તેના ફળરૂપ કાર્યો થવા જ જોઈએ એટલે કે ક્રમિક ઉપયોગને બદલે યુગપદ્ ઉપયોગ હોય એ જ સ્વાભાવિક છે. વિશેષમાં આથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારે યાદ રાખવું કે આગમ પણ આ મતવ્યની વિરુદ્ધ છે. પ્રજ્ઞાપનાના ૧૮ મા પદમાં ૩૮૯મા પત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

> " केवलणाणी ण पुच्छा, गोयमा ! सातिए अपज्जवसिते "

આથી કરીને તો શ્રીસિદ્ધસેન સમ્મતિતર્ક (કાં૰ ૨, ગા૰ ૭)માં કહે છે કે—

> " सुत्तम्मि चेव साई अपज्जवसियं ति केवलं वुत्तं ।
> सुत्तासायणभीरूहि तं च दट्ठव्वयं होइ ॥ "

અર્થાત્ સૂત્રમાં તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને સાદિ અપર્યવસિત એટલે કે પ્રારંભવાળા પરંતુ અંતરહિત કહ્યા છે. આથી ક્રમિક ઉપયોગ સ્વીકારના બીજા જ સમયમાં તેનું અવસાન થઈ જવાનું, જ્ઞાન–દર્શનની સાદિ–અનંતતાનો ઉપર પાણી ફરી વળવાનું, એ વાત ક્રમિક વાદીએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. એ વાદીને ફરીથી યાદ કરાવવામાં આવે છે કે અવિકલ સંપૂર્ણ સામગ્રીની સદ્ભાવ-દશામાં રૂપ, રસ વગેરેનો સમકાલે પ્રાદુર્ભાવ ફલાદિમાં જોવાય છે અને ત્યાં ક્રમિકતા માટે અવકાશ નથી, સૂર્યના સમકાલીન પ્રકાશ અને તાપમાં ક્રમિકતા માટે સ્થાન નથી અને ગાયની સાથે ઉગેલા શીંગડામાં પણ આ કલ્પના અશક્ય છે તેમ સમકાલીન કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન માટે સમજી લેવું. આથી ક્રમિક ઉપયોગવાદીએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કેવલજ્ઞાનના કાળમાં કેવલદર્શનનો

१-३ છાયા—

> भणति क्षीणावरणे यथा मतिज्ञानं जिने न सम्भवति ।
> तथा क्षीणावरणे विशेषतो दर्शनं नास्ति ॥
> केवलज्ञानिनो पृच्छा गौतम ! सादिकः अपर्यवसितः ।
> सूत्रे चैव सादि अपर्यवसितमिति केवलं प्रोक्तम् ।
> सूत्राशातनाभीरुभिः तद् च द्रष्टव्यं भवति ॥

અને કેવલદર્શનના કાળમા કેવલજ્ઞાનનો સદ્ભાવ માન્યા વિના છુટકો નથી એમ નહિ સ્વીકારવાથી તો બેમાથી એક પણ ઉપયોગ નહિ સભવે આ વાતને સન્મતિ૦ (કા૦ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પુષ્ટિ આપે છે —

" [1]सतम्मि केवले दसणम्मि णाणस्स सभवो णत्थि ।
केवलणाणम्मि य दसणस्स तम्हा सणिहणाइ ॥ ८ ॥ "

અર્થાત્ ક્રમિક વાદ સ્વીકારતા કેવલદર્શનના સમયે કેવલજ્ઞાનનો સભવ નથી અને કેવલજ્ઞાનના સમયે કેવલદર્શનનો સભવ નથી, એથી એ સાન્ત સિદ્ધ થાય છે

વળી, જ્યારે સર્વજ્ઞને સામાન્ય અને વિશેષ ઉપયોગના આવરણોને સર્વથા નાશ થયેલો આપ માનો છો તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પૈકી આપ પ્રથમ કોની ઉત્પત્તિ સ્વીકારો છો? એકના ઉત્પાદના સદ્ભાવમા બીજાનો ઉત્પાદ અનિવાર્ય છે કદાચ એકની સામગ્રી બીજાને પ્રતિબધક માનવા પ્રેરાશો તો બેમાથી એકનો પણ સદ્ભાવ રહેશે નહિ, બન્નેનો અભાવ માનવો પડશે

ક્રમિક૦—પ્રથમ કેવલજ્ઞાન અને પછી કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે એમ અમે બેધડક સ્વીકારીએ છીએ, કેમકે વિશેષા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા અમારા મતને ટેકો આપે છે —

" [2]सव्वाओ लद्धीओ ज सागारोवओगलाभाओ ।
तेणेह सिद्धलद्धी उप्पज्जइ तदुवउत्तस्स ॥ ३०८९ ॥ "

અર્થાત્ સાકાર ઉપયોગના લાભથી સમગ્ર લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અત્ર તે સાકાર ઉપયોગવાળાને સિદ્ધ-લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે

યુગપદ્૦—આપનુ આ કથન ગેરવ્યાજબી છે, કેમકે ઉપર્યુક્ત ગાથા તો લબ્ધિના સમકાલીન ઉત્પાદની સાક્ષી પૂરે છે, નહિ કે ક્રમિકની ક્રમિક ઉપયોગ પરત્વે તો એ ઉદાસીન છે વળી સર્વજ્ઞને કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ કેવલજ્ઞાનના અનતર સમયના થાય છે એ હકીકત એક ક્ષણ (સમય) ન્યૂનાધિક આયુષ્યવાળા કેવલીના સબધમા ક્રમિક ઉપયોગ-દ્વયની ધારાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થવા દે ?

ક્રમિક૦—જ્ઞાન ઉપયોગ સામાન્યમા દર્શન-ઉપયોગની હેતુતા અમે માનીએ છીએ, કેમકે નિર્વિકલ્પક સમાધિરૂપ છદ્મસ્થ-કાલમા તેનો અનુભવ થાય છે આથી પ્રથમ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ

૧-૨ છાયા—
सति केवलदर्शने ज्ञानस्य सम्भवो नास्ति ।
केवलज्ञाने च दर्शनस्य तस्मात् सनिधने (केवलज्ञानदर्शने) ॥
सर्वा लब्धयो यत् साकारोपयोगलाभात् ।
तेनेह सिद्धलब्धिरुत्पद्यते तदुपयुक्तस्य ॥

થઇ શકશે અને કેવલદર્શનમા કેવલજ્ઞાનની વિશિષ્ટ હેતુતા હોવાથી દ્વિતીય સમયમા કેવલદર્શનની ઉપપત્તિ માટે જરૂર અવકાશ રહેશે આ પ્રમાણે ક્રમિક સામગ્રીરૂપ ઉભય સપત્તિ વડે ક્રમિક ઉપયોગ-દ્વયની ધારાનો નિર્વાહ થવાનો અને એક ક્ષણ ન્યૂનાધિક આયુષ્યવાળાઓમા એક ક્ષણમા કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર નહિ કરવાથી પણ સર્વ જાતની ઉપપત્તિ સભવે છે તો શા માટે અમારે ક્રમિક ઉપયોગ વાદ ન માનવો ?

યુગપદ્૦—એક ક્ષણ ન્યૂનાધિક આયુષ્યવાળાઓમા એક ક્ષણમા કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહિ સ્વીકારવાનુ સાહસ તમે કરી શકો તેમ નથી, કેમકે **दंसणपुव्व नाणं** ઇત્યાદિ કથનથી વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે વળી તેવી હેતુતામા કોઇ પણ પ્રમાણ નથી, કારણ ક ઉત્પન્ન થયેલુ કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક હોવાથી તેનો નાશ કોઇ પણ રીતે સભવતો જ નથી તેમજ તેની અનુપપત્તિ માટે પણ અવકાશ નથી

આ પ્રમાણે ક્રમિક ઉપયોગ-વાદ પ્રમાણ-વિકલ જણાય છે એથી કરીને એક કાળમા બને ઉપયોગો સ્વીકારવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે એવી **શ્રીમલ્લવાદી** ઉદ્ઘોષણા કરે છે

ઐક્ય૦—ભગવાન્ **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર** ક્રમિક કે અક્રમિક ઉપયોગવાદને ન સ્વીકારતા ત્રીજો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે તેમનુ કહેવુ તો એ છે કે જે જ્ઞાન છે તે જ દર્શન છે જ્ઞાન-ઉપયોગથી દર્શન-ઉપયોગ પૃથક્ છે જ નહિ, કેમકે બને કારણની સામગ્રીના સદ્ભાવમા સમૂહના આલબન રૂપ ઉત્પાદ જ અન્યત્ર જણાય છે, માટે પૂર્વોક્ત અપરિહાર્ય ક્લેશમા પડવાની કશી જરૂર નથી વળી ઐક્યવાદરૂપ પક્ષમા જ કેવલીને સર્વજ્ઞ કહી શકાય તેમ છે, અન્ય પક્ષોમા તેમ કરવુ અશક્ય છે આ વાતનો તેઓ **સમતિતર્ક** (કા૦ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા પ્રઘોષ કરે છે —

> "[1] जइ सव्व सायार, जाणइ एक्कसमएण सव्वण्णू ।
> जुज्जइ सया वि एवं, अहवा सव्व ण याणाइ ॥ १० ॥"

અર્થાત્ જાતિ-વ્યક્તિ સહિત ધર્મવાળુ સાકાર જગત્ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે જો એક સમયમા કેવલી સર્વ સાકાર જગતને જાણે છે તો જ સમગ્ર કાળમા તેનુ સર્વજ્ઞપણુ સભવે છે અથવા મતિજ્ઞાનની જેમ તે સર્વને ન જાણે તો તેની સર્વજ્ઞતા ઘટી શકતી નથી સાથે સાથે એ ભૂલવા જેવુ નથી કે દર્શનમા તો સામાન્યનુ જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે, તે કઇ વિશેષ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે તેમ નથી. આથી કેવલદર્શનને કેવલજ્ઞાનથી ભિન્ન ન માનતા જે કેવલજ્ઞાન છે તે જ કેવલદર્શન છે એમ સ્વીકારવુ, કેમકે જ્ઞાનના પ્રકાશમા તમામ પ્રકાશોનો અન્તર્ભાવ થઇ જાય છે

વિશેષમા જ્ઞાન વ્યક્તસ્વરૂપી છે, જ્યારે દર્શન અવ્યક્તસ્વરૂપી છે, એથી ક્ષીણ આવરણ-

---

૧ છાયા—

यदि सर्वं साकारं जानाति एकसमयेन सर्वज्ञः ।
युज्यते सदाऽपि, एवमथवा सर्वं न जानाति ॥

પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન એ વાત છદ્મસ્થના ઉપયોગ પરત્વે સુવિદિત છે, કારણ કે પ્રથમ સામાન્યનો અનુભવ કરાય છે અને ત્યાર બાદ વિશેષનો અનુભવ થાય છે એવી રીતે કેવલીમા ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા ભેદો હોવા જોઇએ, હા, એટલી વિશેષતા જરૂર છે કે કેવલીમા પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દર્શન છે, કેમકે બધી લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગવાળાને જ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે કેવલીમા જ્ઞાનહેતુક દર્શન છે આ પ્રમાણે ક્રમિકવાદી કહેવા તત્પર હોય તો તે તેની અજ્ઞાનતા છે કેમકે "**जुगव दो नत्थि उवओगा**" એ કથન તો એક કાલમા બે ઉપયોગની ઉપપત્તિની ના પાડે છે, નહિ કે સમકાલમા તે બેના અવસ્થાનની ઉભય ઉપયોગની ધારણામા અન્તરાયરૂપ કોઇ સામગ્રી નહિ હોવાથી સહાવસ્થાનમા કશો દોષ નથી

વળી અવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાનને આપ દર્શન કહો છો અને અપાયરૂપ મતિજ્ઞાનને જેમ જ્ઞાન કહો છો તેમ કરવાથી તો મતિજ્ઞાન દર્શનરૂપ બનશે અને એ વાત તો યુક્તિ-વિરુદ્ધ છે અને વળી મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદોનો ઉચ્છેદ થશે તે વધારામા

અત્ર એ પણ ઉમેરવામા આવે છે કે યથાસ્થિત તત્ત્વનુ શ્રદ્ધાન પણ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ સમજવુ સમ્યગ્દર્શન પણ સમ્યગ્જ્ઞાનની એક પ્રકારની વ્યાપ્ય જાતિ હોવાથી આ સમજણમા કઇ આફત આવતી નથી

આ પ્રમાણે આપણે જ્ઞાન-દર્શનનુ દિગ્દર્શન કર્યું હવે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતાને સિદ્ધ કરનારા નયના માર્ગનુ અવલોકન કરીએ

નય-મીમાંસા

નયનો પ્રભાવ

નય એ તત્ત્વ-જ્ઞાનના ભડારને ઉઘાડનારી સુવર્ણની કુચી છે, વિકટમા વિકટ પ્રશ્નને સુન્દર અને સચોટ રીતે ઉકેલનારી બાગખડી છે, જગતના સમગ્ર વિચારોનુ અને વર્તનોનુ—સામાજિક કે વ્યક્તિગત બંધારણના પાયાનુ નિરીક્ષણ કરાવનારી દીપિકા છે, મતાતર-અહિષ્ણુતારૂપ વલ્લીને પોષનારી મેઘ વૃષ્ટિ છે અને અસંતોષ અને ગેરસમજનો બહિષ્કાર કરનારી ગર્જના છે આવા અનુપમ નયને જૈન દર્શનમા કેન્દ્ર સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

નયની વ્યાપકતા

એટલુ જ નહિ, કિન્તુ તેની સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારવામા આવી છે, એ વાત શુ વિશેષા૦ની નિમ્નલિખિત ગાથા ઉપરથી તરી નથી આવતી ?—

"नत्थि नएहिं विहूणं, सुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि ।
आसज्ज उ सोयारं, नए नयविसारओ बूआ ॥ २२७७ ॥"[1][2]

---

१ छाया—
नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किंचित् ।
आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥

૨ આ ગાથા ટાચણરૂપે અનુયોગદ્વારની શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પત્રાક ૨૭૦)મા નજરે પડે છે

અર્થાત્ જૈન દર્શનમા નય રહિત કોઇ સૂત્ર કે અર્થ નથી આથી કરીને નયવિશારદ (નયમા નિષ્ણાત ગુરુ) યોગ્ય શ્રોતા મળતા નયનુ વિવિધ પ્રકારે કથન કરે[1]

આ પ્રમાણેના ગૌરવવાળા નયના લક્ષણ પરત્વે પૂર્વ મુનિવર્યોનુ શુ કથન છે તે જોઇ લઇએ

નયના લક્ષણો—

(૧) **નયચક્રસાર**મા નય પરત્વે કહ્યુ છે કે—

" अनन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मोन्नयन ज्ञानं नयः "

અર્થાત્ અનતધર્માત્મક પદાર્થને વિષે (એટલે કે કોઇ પણ વસ્તુના અનત ધર્મો પૈકી) એક ધર્મનુ મુખ્યપણે ગ્રહણ તે ' નય ' છે

(૨) **ન્યાયાવતાર** (શ્લો૦ ૨૯)ની ટીકા (પૃ૦ ૭૩)મા **શ્રીસિદ્ધર્ષિ** નયની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ રજુ કરે છે —

" अनन्तधर्माध्यासित वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति-प्रापयति संवेदनमारोहयतीति नयः "

અર્થાત્ અનત ધર્મોથી વિશિષ્ટ વસ્તુને પોતાને અભિમત એવા એક ધર્મથી યુક્ત જે જણાવે છે તે ' નય ' છે

(૩) આ સબધમા **પ્રમાણનય૦** (પ૦૭, સૂ૦ ૧)નો મુદ્રાલેખ એ છે કે—

' नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः "

અર્થાત્ સિદ્ધાન્તમા કહેલા પ્રમાણ વડે વિષયરૂપ બનેલા (એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી નિશ્ચય કરાયેલા) અર્થના અશરૂપ અને ઇતર અંશો તરફ ઉદાસીનતા (એટલે કે નહિ તેનૂ ગ્રહણ કે નહિ તેનો નિષેધ) પૂર્વકનો અભિપ્રાય—વિશેષ તે ' નય ' છે[2]

---

૧ નયની મહત્તાને લક્ષ્યમા રાખીને તો અનેક વિબુધવરોએ નયના વિવરણના પ્રસગને જતો ન કરતા સાનન્દ વધાવી લીધો છે

૨ આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે નયરૂપે ગણાવા લાયક કોઇ પણ આશય—અભિપ્રાય—વિચાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઇ પણ પ્રમાણથી બાધિત ન જ હોવો જોઇએ અમુક વિચાર અભ્રાન્ત છે, અસદિગ્ધ છે, દોષરહિત છે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય ત્યાર પછી જ તે વિચાર નયસમિતિનો સભ્ય બની શકે છે વિશેષમા આ પ્રમાણે સભ્ય બનેલા વિચારે પોતાનાથી ભિન્ન કે વિરુદ્ધ વિચાર સાથે ઝપાઝપી કરવા કે યુદ્ધ ખેલવા તૈયાર થવુ નહિ પરતુ પોતાનુ કાર્ય કરતા તેના તરફ ઉદાસીનવૃત્તિ જાળવવી જોઇએ જો આ પ્રમાણે નહિ વર્તે તો નયસમિતિ તેને પોતાની સમિતિમાથી કાઢી મૂકે તેને ' નયાભાસ 'ની પદવી આપી તેને પોતાના નય સદાય મૂકી

(૪) પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૪૩)મા આ પરત્વે એ ઉલ્લેખ છે કે—

" अनेकधर्मकं वस्त्वनवधारणपूर्वकमेकेन नित्यत्वाद्यन्यतमेन धर्मेण प्रतिपाद्य स्वबुद्धिं नीयते–प्राप्यते येनाभिप्रायविशेषेण स ज्ञातुरभिप्रायविशेषो नयः "

અર્થાત્ અનેક ધર્મવાળી વસ્તુનુ અનવધારણ પૂર્વક નિત્યત્વ વગેરે અનત ધર્મો પૈકી કોઇ એક ધર્મ વડે પ્રતિપાદન કરી જે અભિપ્રાય–વિશેષ દ્વારા આ વસ્તુને પોતાની બુદ્ધિમા ઉતારાય છે તે જાણકારનો અભિપ્રાય–વિશેષ ' નય ' છે

(૫) અનુયોગદ્વારની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

" सर्वत्रानन्तधर्माध्यासिते वस्तुनि एकांशग्राहको बोधो नय. "

(૬) એક સ્થળે નયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ આપવામા આવ્યુ છે —

" नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्त्यैकस्मिन् स्वभावे वस्तुनयन नयः "

એટલે કે વસ્તુના વિવિધ સ્વભાવોને દૂર કરીને–તેની ઉપેક્ષા કરીને તેના કોઇ એક સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવુ તે ' નય ' છે

(૭) " ज्ञातुरभिप्रायः श्रुतविकल्पो वा नयः "

એ પ્રમાણે પણ નયનુ લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

(૮) એક ગ્રન્થકાર નયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

" प्रमाणप्रवृत्त्युत्तरकालभाविपरामर्शविशेषरूपत्वं नयस्य लक्षणम् "

અર્થાત્ પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ પછીના કાળમા એટલે કે પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુનો નિર્ણય થયા બાદ તેના પ્રત્યેક ધર્મનો વિશેષ રીતે વિચાર કરવો તે ' નય ' છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જે અધ્યવસાય–વિશેષ દ્વારા પરામર્શ કરાય છે તેનુ નામ ' નય ' છે[1]

(૯) તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૬૫)મા નયનુ લક્ષણ એમ આપવામા આવ્યુ છે કે—

" प्रमाणप्रकाशितोऽर्थविशेषप्ररूपको नय "

અર્થાત્ પ્રમાણ વડે પ્રકાશિત અર્થના પર્યાયોની પ્રરૂપણા કરનાર ' નય ' છે

---

૧ શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિ અને શ્રીહેમચન્દ્રગણિનુ નય પરત્વે શુ કથન છે તે જાણવા માટે જુઓ ઋષભપચાશિકાની ટીકા (પૃ૦ ૧૧૮–૧૧૯)

આ ઉપરથી શ્વેતામ્બર તેમજ દિગમ્બર મત પ્રમાણે નયનુ લક્ષણ સમજી શકાય છે, પરતુ ગ્રન્થકારનુ એ સબધમા કેવુ વલણ છે તે જાણવુ બાકી રહે છે એટલે એ જ દિશામા પ્રયાણ કરીશુ એમના શબ્દોમા નયનુ લક્ષણ એ છે કે—

अनन्तधर्मात्मकवस्तुनि धर्मान्तरौदासीन्यपूर्वकैकधर्मान्नायकाध्यवसायविशेषरूपत्वं, अनेकधर्मकदम्बकोपेतवस्तुनो धर्मान्तरौदासीन्यपूर्वकैकधर्मेणावधारणात्मकाध्यवसायविशेषरूपत्वम्, प्रकृतवस्त्वंशग्राहीतरांशाप्रतिक्षेप्यध्यवसायविशेषरूपत्वं वा नयस्य लक्षणम् । ( )

અર્થાત્ અનન્તધર્માત્મક વસ્તુમા રહેલા અનેક ધર્મોમાના, અન્ય ધર્મોનો નિષેધ કર્યા વિના અર્થાત્ તે ધર્મો તરફ ઉદાસીન રહીને કોઇ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવા રૂપ અધ્યવસાય તે '[1]નય' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કોઇ એક વસ્તુ સબધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ-અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી જે જુદા જુદા યથાર્થ અભિપ્રાયો બાધવામા આવે, તે બધા 'નય' કહેવાય છે જેમકે કોઇ એક પુરુષ સબધી જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તેને પિતા, પુત્ર, મામો, ભાણેજ, કાકો, ભત્રીજો ઇત્યાદિ વિવિધ રૂપે માનવો તે 'નય' છે તે પુરુષ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા છે, પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે અને વળી પોતાના ભાણેજ અને ભત્રીજાની અપેક્ષાએ મામો તથા કાકો છે એ પ્રમાણે બાકીના સગપણો પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજી શકાય છે કે એકના એક પુરુષમા પિતૃત્વ, પુત્રત્વ ઇત્યાદિ અનેક ધર્મો રહેલા છે અર્થાત્ દરેક વસ્તુ અનતધર્માત્મક છે

વસ્તુના અનત ધર્મો—

જૈન શાસ્ત્રમા અને પ્રસ્તુતમા નયના લક્ષણમા પદાર્થને અનતધર્માત્મક-અનત ધર્મવાળો કહ્યો છે આથી એક પદાર્થમા અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે ઘટે છે એ જાણવાની સહજ ઉત્કણ્ઠા થાય આની તૃપ્તિ માટે આપણે તર્કરહસ્યદીપિકા (પત્રાક ૮૫-૯૦)નો આશ્રય લઇશુ 'અનત' એટલે જેનો અત (છેડો) ન આવી શકે-જેની ગણના ન થઇ શકે તે, અર્થાત્ 'અપરિમિત' અને 'ધર્મ' એટલે સહભાવી કે ક્રમભાવી પર્યાય યાને સ્વભાવ આથી કરીને અનતધર્માત્મક કહો કે અનેકાન્તાત્મક કહો તે એક જ છે, કેમકે અનેકાન્તાત્મકનો અર્થ અનેક અશો-ધર્મો-સ્વરૂપોથી યુક્ત એમ થાય છે વસ્તુ માત્ર-ભલે પછી તે ચેતન હોય કે જડ અનતધર્માત્મક છે, કેમકે એનુ જ્ઞાન પ્રમાણ દ્વારા થઇ શકે છે આ સ્થળે અન્વય-દૃષ્ટાન્ત મળી શકે તેમ નથી, કેમકે કોઇ પણ વસ્તુ ચેતન કે જડ વસ્તુરૂપ પક્ષમા સમાઇ જાય છે એથી અત્ર વ્યતિરેકી ઉદાહરણ મળી શકે છે જેમકે જે વસ્તુ અનતધર્માત્મક નથી, તે પ્રમેય (પ્રમાણથી જાણી શકાય તેમ) નથી, દાખલા તરીકે આકાશકુસુમ આ અનુમાન સર્વથા દોષથી રહિત છે વળી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે

---

૧ નય, પ્રાપક, સાધક, નિર્વર્તક, નિર્ભાસક, ઉપલભક, વ્યજક એ બધા સમનાર્થક છે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ० ૧, સૂ० ૩૫)નુ ભાષ્ય (પૃ० ૧૨૦)

પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો એટલે કે કોઇ પણ એક વસ્તુમા અનન્ત ધર્મો કેવી રીતે ઘટી શકે છે તેનો ઉત્તર આપણે એક માત્ર સોનાના ઘડાના દૃષ્ટાન્તથી આપીએ આ વિવક્ષિત ઘડો પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ હૈયાતી ભોગવે છે-અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જ્યારે બીજાના દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ તેનુ અસ્તિત્વ નથી. સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ ઇત્યાદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ આ ઘડાનો વિચાર કરતા તેના સત્ત્વ વગેરે સ્વ પર્યાયો જ છે, કોઇ પર પર્યાય નથી અર્થાત્ આ ઘડો સર્વદા સત્ જ છે, કેમકે સત્ત્વાદિ ધર્મો વસ્તુ-માત્રમા હોવાથી એ ધર્મોની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ પરસ્પર સમાન છે, સજાતીય છે, વિજાતીય માટે તેમા અવકાશ નથી-એ ધર્મોમા પરની કલ્પના માટે સ્થાન નથી આ ઘડાનો આપણે વિશેષ વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે આ ઘડો પુદ્ગલના પરમાણુઓથી બનેલો છે, વાસ્તે એ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપે સત્ કહેવાય, પરન્તુ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાળ એ પૈકી કોઇ પણ રૂપે તો તે અસત્ કહેવાય અત્ર પૌદ્ગલિકપણુ એ આ ઘડાનો સ્વ પર્યાય છે અને એ પર્યાય ધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાયો વગેરે અનત પર પર્યાયોથી છૂટો (વ્યાવૃત્ત) છે એટલે કે ઘડાનો સ્વ પર્યાય એક છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયો અનત છે વળી ઘડો પૃથ્વીનો બનેલો હોવાથી તે રૂપે-પાર્થિવરૂપે સત્ છે, પરન્તુ જળ, અગ્નિ, વાયુ ઇત્યાદિ રૂપે અસત્ છે અહીં પણ પાર્થિવ રૂપ ઘડાનો સ્વ પર્યાય એક છે, જ્યારે તેના જલાદિરૂપ પર પર્યાયોની સખ્યા અનતની છે આ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ સ્વ-પર પર્યાયોની સખ્યા ઘટાવી લેવી આ પાર્થિવ ઘટ પણ ધાતુરૂપે સત્ છે, પરતુ માટી વગેરે રૂપે તો અસત્ છે ધાતુમા પણ તે સોનાનો બનેલો છે, નહિ કે ત્રાબુ, પિત્તળ, કે ચાદી વગેરે ધાતુનો, વાસ્તે તે સોનારૂપે સત્ છે, જ્યારે ત્રાબુ વગેરે રૂપે તે અસત્ છે સોનામા પણ એ ઘડેલા સોનાનો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, પરન્તુ ઘડયા વિનાના સોનારૂપે તે અસત્ છે ઘડેલા સોનારૂપે સત્ એવો આ ઘડો અમુક સોની (મોતીરામ કારીગર)ના હાથે તૈયાર થયેલો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે બીજા નરોત્તમ વગેરે કારીગરોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે વિશેષમા આ ઘડેલો ઘડો સાકડા મુખવાળો અને વચ્ચેથી પહોળા આકારનો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે મુગટ વગેરેના આકારરૂપે તે અસત્ છે ઉપર્યુક્ત જે આકારરૂપે આ ઘડો સત્ છે તે આકાર ગોળ છે એટલે તે ગોળાકારે સત્ હોઇ એ સિવાયના લાબા, ચોરસ ઇત્યાદિ આકારે અસત્ છે વળી એનો ગોળાકાર પણ પોતાના જ પરમાણુઓથી બનેલો હોવાથી તે દૃષ્ટિએ એ સત્ છે, પરતુ બીજા પરમાણુઓની અપેક્ષાએ તો એ અસત્ છે આ પ્રમાણે જે જે દૃષ્ટિએ એનું સત્ત્વ જોઇ શકાય છે તે તે દૃષ્ટિ તે એનો સ્વ પર્યાય છે, જ્યારે બાકીની દૃષ્ટિઓ-અપેક્ષાઓ એના પર પર્યાયો છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ફક્ત એક ઘડાના સ્વ પર્યાયો થોડા છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયો તો અનત છે

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ

ક્ષેત્રની વિવક્ષાએ સત્ત્વ—

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુ સત્ત્વ-અસત્ત્વ વિચારીએ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જોતા આ ઘડો ત્રિલોકવર્તી છે એટલે ત્રણે લોકમા વર્તવાપણુ એ ઘડાનો પોતાનો પર્યાય છે આ પર્યાયનો બીજો કોઇ પર પર્યાય હોતો નથી ત્રિલોકવર્તી આ ઘડો તિર્યક્-લોકમા હોવાથી એ રૂપે તે સત્ છે, પરતુ

અધોલોક કે ઊર્ધ્વ લોકમા તે નહિ હોવાથી તે રૂપે એ અસત્ છે તિર્યગ્-લોકમા પણ આ ઘડો જમ્બૂદ્વીપમા રહેલો હોવાથી આ દ્વીપની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે **ધાતકી** વગેરે અસખ્ય દ્વીપોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે તેમા પણ વળી એ **ભરતક્ષેત્ર**મા રહેલો હોવાથી એ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે, જ્યારે **ઐરાવતાદિ** ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે **ભરતક્ષેત્ર**મા પણ તે **મુબઇ**મા રહેલો હોવાથી આ નગરની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, જ્યારે **સુરત** વગેરેના અપેક્ષાએ તે અસત્ છે **મુબઇ**મા પણ તે **ઘેલાભાઇ**ના ઘરમા હોવાથી તે દૃષ્ટિએ સત્ છે, જ્યારે અન્યના ઘરમા રહેવાની અપેક્ષાએ તો તે અસત્ છે ઘરમા પણ તે ઘરના એક ભાગમા રહેલો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે ઘરના ઇતર ભાગોની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે તેમા પણ એ જેટલા આકાશ પ્રદેશને રોકે છે-અવગાહીને રહ્યો છે, તે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે બાકીના આકાશ-પ્રદેશને તે નહિ રોકતો હોવાથી તે રૂપે એ અસત્ છે એ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બીજી ઉચિત વિચારણા કરી લેવી અત્ર એ વાતનો નિર્દેશ કરીશુ કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ પર્યાયોની સખ્યા અલ્પ છે, જ્યારે તેના પર પર્યાયોની સખ્યા અસખ્ય છે, કેમકે લોકાકાશના-ક્ષેત્રના અસખ્ય પ્રદેશો છે અથવા મનુષ્ય-લોકમા રહેલો આ ઘડો બીજા સ્થાનમા રહેલા અનત દ્રવ્યોથી વ્યાવૃત્ત હોવાને લીધે તેના પર પર્યાયો અનત છે એવી રીતે **ઘેલાભાઇ**ના ઘરમા રહેલા ઘડા વિષે સમજી લેવુ

કાળની દૃષ્ટિએ સત્ત્વ—

હવે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાનો વિચાર કરીશુ આ ઘડો પોતાના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે એટલે કે તે હતો, છે અને હશે એથી કરીને તેને કોઇથી પણ વ્યાવૃત્ત ન ગણી શકાય પરતુ એ આ યુગનો હોવાથી એ રૂપે સત્ છે જ્યારે અન્ય અતીત કે અનાગત યુગોની વિવક્ષાએ તે અસત્ છે આ યુગમા પણ તે ચાલુ વર્ષનો હોવાથી તે રૂપે સત્ છે, જ્યારે ગયા અને આવતા વર્ષની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે વળી ચાલુ વર્ષમા પણ આ ઘડો વસત ઋતુમા બનેલો છે એટલે એ ઋતુની અપેક્ષાએ તે સત્ છે, જ્યારે અન્ય હેમતાદિની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે તેમા પણ એ નવીન (તાજો) છે, માટે નવીન રૂપે એ સત્ છે, જ્યારે પુરાણા (જૂના) તરીકે એ અસત્ છે એમા એ આજે બનેલો હોવાથી એ રૂપે સત્ છે, જ્યારે ગઇ કાળ વગરેની અપેક્ષાએ અસત્ છે તેમા પણ વર્તમાન ક્ષણમા તે વર્તતો હોવાથી એ ચાલુ પળની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે, જ્યારે અન્યની અપેક્ષાએ અવિદ્યમાન છે આ પ્રમાણે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ પર્યાયો અસખ્ય છે, કેમકે એક પદાર્થ અસખ્ય પળ સુધી ટકી શકે છે પરતુ જો અનત કાળ સુધી ટકી રહેવાની કલ્પના કરવામા આવે તો એના સ્વ પર્યાયોની સખ્યા અનતની થાય છે અને પર પર્યાયો તો અનત છે જ, કેમકે આ પર્યાયો તો ઉપર્યુક્ત સમય સિવાયના કાળમા વર્તતા અનત પદાર્થોમા હૈયાતી ધરાવે છે

ભાવની કલ્પનાથી સત્ત્વ—

હવે ભાવની અપેક્ષાએ ઘડાનુ સત્ત્વ તપાસીશુ ભાવથી તે પીળા વર્ણનો હોવાથી આ

વર્ણની અપેક્ષાએ સત્ત્વ

વર્ણની દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, પરતુ કાળા વગેરે રગની અપેક્ષાએ તે અસત્ છે. જોકે આ ઘડો પીળો છે, પરતુ અન્ય કોઇ પદાર્થની અપેક્ષાએ તે બમણો પીળો છે, અમુકની અપેક્ષાએ ત્રણ ગુણો, એમ

ઠેઠ અમુક અપેક્ષાએ તે અનંત ગુણો પીળો છે એવી રીતે આ ઘડામાં અમુક દ્રવ્ય કરતા બે ગુણી પીળાશ ઓછી છે, અમુક કરતા ત્રણ ગુણી ઓછી એમ ઠેઠ અમુક પદાર્થની પીળાશ કરતા અનેક ગુણી ઓછી છે આ પ્રમાણે પીળાશની જ દૃષ્ટિએ ઘડાના સ્વ પર્યાયોની સંખ્યા અનંતની જોઇ શકાય છે

જેમ પીળા રંગની અપેક્ષાએ એના પોતાના પર્યાયો અનંત થઇ શકે છે, તેમ કાળા વગેરે વર્ણની વિવક્ષા કરતા એના પર પર્યાયો અનંત હોવાની કલ્પના થઇ શકે છે એ પ્રમાણે છ જાતના રસ, બે પ્રકારની ગંધ, આઠ તરેહના સ્પર્શની દૃષ્ટિએ પણ ઘટાવી લેવુ

શબ્દની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

'ઘટ' એવો અર્થ જુદા જુદા દેશમા જુદા જુદા શબ્દથી દર્શાવાય છે એટલે 'ઘટ' અર્થ જણાવવા માટે વિવિધ ભાષાઓના ભેદને લીધે અનેક શબ્દોથી વ્યવહાર થાય છે આ શબ્દોની અપેક્ષાએ ઘટ સત્ છે અને એ બધા એના સ્વ પર્યાયો છે, જ્યારે જે શબ્દોથી 'ઘટ'નો ભાવ જણાવી શકાતો નથી તે શબ્દોની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે અને એ બધા એના પર પર્યાયો છે આ ઉભય પર્યાયો અનંત છે અથવા ઉપર આપણે જે જે ઘટના સ્વ ધર્મો અને પર ધર્મો દર્શાવ્યા છે, તે તે ધર્મોને જણાવનારા જેટલા શબ્દો છે તે એના સ્વ કે પર ધર્મની કોટિમા આવે છે

સંખ્યાની વિવક્ષાએ સત્ત્વ—

કોઇ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ઘડો પહેલો ગણાય, તેમ કોઇની દૃષ્ટિએ બીજો, એમ છેક અનંતમો પણ ગણી શકાય આ બધી સંખ્યાઓ ઘડાના સ્વ ધર્મો છે એટલે એ દૃષ્ટિએ તે સત્ છે, જ્યારે જે જે સંખ્યાથી એનો વ્યવહાર થઇ શકે તેમ નથી, તે એના પર ધર્મો છે અને એની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે આ બધા ધર્મોની સંખ્યા અનંત છે અન્ય રીતે પણ આનો વિચાર થઇ શકે છે જેમકે આ ઘડામા જેટલા પરમાણુઓ કે પર્યાદિ રહેલા છે, તે બધી સંખ્યા એના સ્વ ધર્મ છે અને એ સિવાયની સંખ્યાઓ પર ધર્મો છે એ પ્રકારે પણ સ્વ ધર્મોની અને પર ધર્મોની સંખ્યા અનંતની બને છે

સંયોગ-વિયોગની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

આજે અનંત કાળથી આ ઘડાના અનંત પદાર્થો સાથે સંયોગો-વિયોગો થયા છે એ બધા સ્વધર્મો હોવાથી એ દૃષ્ટિએ એ સત્ છે, જ્યારે જે અનંત પદાર્થો સાથે એના સંયોગો-વિયોગો થયા નથી, તે સંયોગો-વિયોગો એના પરધર્મ હોવાથી એની અપેક્ષાએ એ અસત્ છે

પરિમાણાદિની અપેક્ષાએ સત્ત્વ—

અમુક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આ ઘડો નાનો ગણાય તો અમુકની અપેક્ષાએ તે મોટો ગણાય એવી રીતે અન્યાન્ય અપેક્ષાએ તે લાંબો અને ટુંકો પણ ગણાય એ રીતે એનુ માપ અનંત પ્રકારનુ જોઇ શકાય છે આ બધા અનંત માપો (ઘડાના સ્વ ધર્મો) છે એટલે એ અપેક્ષાએ એ સત્ છે,

જ્યારે જે માપની અપેક્ષાએ એ અન્ય અન્ય દ્રવ્યથી જુદો પડે છે તે તે માપ એના પર ધર્મો છે અને એ દૃષ્ટિએ એ અસત્ છે આ પર ધર્મો પણ અનત છે વળી આ ઘડો કોઈ પદાર્થની છેક પાસે તો, કોઇકની ઓછો પાસે, તો કોઇકની એથી ઓછો પાસે છે, અથવા અમુક પદાર્થથી એ દૂર છે, એના કરતા અમુક પદાર્થથી વિશેષ દૂર છે, અથવા તો અમુક દ્રવ્યથી તે એક ગાઉ, તો અમુકથી બે ગાઉ ઇત્યાદિ અનત કથનો એ સબધમા થઇ શકે છે આ બધા કથનો સ્વધર્માત્મક હોવાથી એની અપેક્ષાએ ઘડો સત્ છે વિશેષમા આ ઘડો કોઇ પદાર્થની અપેક્ષાએ પૂર્વમા, તો કોઇકની અપેક્ષાએ પશ્ચિમમા, તો કોઇની અપક્ષાએ વાયવ્ય કોણમા, તો કોઇની અપેક્ષાએ ઈશાન કોણમા છે એ રીતે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ પણ ઘડાના સ્વ પર્યાયો અનેક છે કાળની અપેક્ષાએ ઘડાના સ્વ ધર્મોની અનત સખ્યા ઘટી શકે છે, કેમકે કાળના ક્ષણ, [1]લવ, ઘડી, દિવસ, મહિનો, વર્ષ ઇત્યાદિ ઘણા ભેદો છે અને એ ભેદોની અપેક્ષાએ ઘડો બીજા સર્વે દ્રવ્યોથી પર-અપર હોઇ શકે છે, માટે એના સ્વ ધર્મો અનત છે એમ કહેવુ ખોટુ નથી જ્ઞાનની વિવક્ષાથી પણ એના સ્વધર્મો અનત જણાય છે, કેમકે જીવો અનત છે અને એ સર્વે આ ઘડાને પોતપોતાના દૃષ્ટિ-કોણથી-મતિજ્ઞાનાદિથી જાણી રહ્યા છે કોઇને એનો સર્વથા સ્પષ્ટ બોધ છે, તો કોઇકને એથી ઓછો સ્પષ્ટ, તો કોઇકને અસ્પષ્ટ ઇત્યાદિ વળી આ ઘડો અનતાનત જાતના સુખ, દુ ખ, ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ, ગ્રહણ કરવાની મતિ, તટસ્થ (ઉદાસીન) રહેવાની વૃત્તિ, પુણ્ય, પાપ, કર્મનો બધ, કોઇ પ્રકારનો સસ્કાર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, મોહ, જમીન ઉપર આળોટવુ, પડવુ, વેગ વગેરેના કારણરૂપ કે અકારણરૂપ હોવાથી ઘટ અનત ધર્માત્મક ગણી શકાય તેમ છે વળી ક્રિયાની અપેક્ષાએ પણ ઘટના સ્વ તેમજ પર ધર્મો અનત છે, કેમકે ઊચે ફેકવુ, નીચે ફેકવુ, સકોચ કરવો, વિસ્તાર કરવો, ભમવુ, ઝરવુ, ખાલી થવુ, ભરાવુ, અન્ય સ્થાને લઇ જવુ, પાણી લાવવુ, પાણી ધરી રાખવુ ઇત્યાદિ અનત પ્રકારની ક્રિયાના કારણરૂપ ઘડો સભવે છે તેમજ જે પદાર્થો આ ક્રિયાઓના કારણરૂપ નથી, તેનાથી એ દૃષ્ટિએ આ ઘટ જુદો છે-એ રૂપે આ ઘટ અસત્ છે સામાન્યાદિની અપેક્ષાએ પણ ઘટ અનતધર્માત્મક છે જેમકે પૂર્વે નિવેદન કર્યા પ્રમાણે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળમા જે જે વસ્તુમાત્રના અનત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો દર્શાવ્યા છે તે પૈકી કોઇના એક પર્યાય સાથે, તો કોઇકના બે સાથે, તો કોઇકના ત્રણ એમ ઠેઠ કોઇના અનત પર્યાયો સાથે ઘડાની સમાનતા રહેલી છે આ સમાનતા અનત પ્રકારની છે એ દેખીતી વાત છે વિશેષ યાને વિલક્ષણતાની અપેક્ષાએ પણ એના સ્વધર્મો અનત છે, કેમકે કોઇ પદાર્થથી તે એક જ રીતે વિલક્ષણ-જુદો હોય, તો કોઇથી બે રીતે વિલક્ષણ, તો કોઇથી ત્રણ પ્રકારે તો કોઇથી અનત પ્રકારે વળી, અનત પદાર્થોની વિવક્ષાએ ઘડામા રહેલી સ્થૂલતા, કૃશતા, સમતા, વક્રતા, સૂક્ષ્મતા, આદરતા, તીવ્રતા, ચકચકાટ, સુદરતા, પહોળાઇ, ટુકાઈ, નીચતા, ઉચ્ચતા, વિશાળ મુખપણુ ઇત્યાદિ એક એક ગુણ અનત પ્રકારનો છે તેથી એ રીતે પણ ઘડામા અનત ધર્મો સભવે છે આ ઘડો આજ અનત કાળ થયા અનત

---

[1] અસખ્ય સમયો મળીને એક 'આવલિકા' થાય છે અ ય મ દમા મદીએ તો સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવના જઘન્ય આયુષ્યનો ૨૫૬ મો ભાગ તે 'આવલિકા છે ૪૪૪૬$\frac{2458}{3773}$ આવલિકા જેટલો કાળ તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે ૭ પ્રાણ જેટલો કાળ તે 'લવ' કહેવાય છે ૭૭ લવો જેટલો કાળ તે 'મદન' કહેવાય છે

પદાર્થો સાથે આધાર-આધેય સબધ ધરાવે છે, માટે એ અપેક્ષાએ પણ એના અનત સ્વધર્મો ગણાય તેમ છે વળી, સ્વ સ્વામીનો સબધ, જન્ય-જનકનો, નિમિત્ત-નૈમિત્તિકનો, છ [1]કારકનો, પ્રકાશ્ય-પ્રકાશકનો ઇત્યાદિ અસખ્ય સબધોની અપેક્ષાએ પણ એક એકના અનત ધર્મો ઘટે છે અહીં જે ઘટના અનતાનત સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો કહ્યા છે, તે બધાની ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા અનત કાળે અનતી વાર થયા છે, થાય છે અને થશે એ અપેક્ષાએ પણ ઘટના અનત ધર્મો સભવે છે આ પ્રમાણે પીળા રગથી માડીને તે આટલે સુધી ભાવની અપેક્ષાએ ઘટના અનત ધર્મોનુ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે

અત્યાર સુધી દ્રવ્ય વગેરેની અપેક્ષાએ ઘડાના જે સ્વધર્મો તેમજ પરધર્મો દર્શાવ્યા છે તે ઉભય ધર્મોનુ એકી સાથે કથન કરનાર એક પણ શબ્દ નથી, કેમકે શબ્દ તો ક્રમસર જ ધર્મોનો નિર્દેશ કરી શકે તેમ છે સૂર્ય-ચન્દ્રવાચી પુષ્પદત જેવો કોઇ સાકેતિક શબ્દ પણ યુગપત્-એકી સાથે આવુ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી, એટલે કે આ દૃષ્ટિએ ઘટમા અનત અવ્યક્ત સ્વધર્મો ઘટે છે વિશેષમા પૂર્વની જેમ કહી શકાય (વક્તવ્ય) એવા અનત ધર્મોથી અને

---

૧ (અ) કર્તા, (આ) કર્મ (કાર્ય), (ઇ) કરણ કે કારણ (ઈ) સપ્રદાન, (ઉ) અપાદાન અને (ઊ) આધાર એ છ 'કારકો કહેવાય છે એ છ કારકો જીવ-અજીવ સમસ્ત પદાર્થો સાથે સમવાય (કથચિત્ તાદાત્મ્ય) સબધે સાધક બાધક કે સાધ્ય રૂપે પ્રવર્તે છ આનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે એક ઉદાહરણ વિચારીશુ ઘટરૂપ કાર્યના છ કારકોનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે ઘડો બનાવનાર યાને કુભાર તે 'કર્તા' છે, ઘટ તે કાર્ય, માટી તે 'ઉપાદાન-કારણ અને ચક્ર દડ ઇત્યાદિ 'નિમિત્ત-કારણ માટીના પિડને નવા પર્યાયની પ્રાપ્તિ તે 'સપ્રદાન સ્થાસ વગેરે પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય-નાશ અર્થાત્ જુદાપણુ તે 'અપાદાન, અને ઘટાદિ પર્યાયનુ આધારપણું તે 'આધાર'

અનાદી આત્મા પરત્વે છ કારકનુ ચક્ર બાધકરૂપે કેવી રીતે પરિણમી રહ્યુ છે તેનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ એ છે કે સસારી આત્મા વિભાવ રાગાદિ જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્યરૂપ કર્મનો કર્તા છે તે રાગાદિની પરિણતિરૂપ ભાવ-કર્મે કરીને જ્ઞાનાવરણીયાદિ દ્રવ્ય-કર્મને ગ્રહણ કરવા રૂપ 'કાર્ય' કરે છે અશુદ્ધ વિભાવ પરિણામરૂપ ભાવાશ્રવ તે 'ઉપાદાન-કારણ' અને હિંસાદિ ૧૮ પાપસ્થાનકના સેવનરૂપ દ્રવ્યાશ્રવ તે 'નિમિત્ત-કારણ છે અશુદ્ધ ક્ષયોપશમની તથા દ્રવ્ય-કર્મની પ્રાપ્તિ તે સપ્રદાન છે સ્વધર્મનો અટકાવ, શુદ્ધ ક્ષયોપશમની હાનિ અને પરભાવનુ અનુસરણ એ અપાદાન છે અને અનતી અશુદ્ધ વિભાવના તથા જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મને રાખવા રૂપ શક્તિને વિષે જ ચેતનાની વિશ્રામતા અને સ્થિતિ તે 'આધાર છે

આ જ ષટ્કારક ચક્રને જ્યારે સાધક આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપના આવિર્ભાવો માટે ઉપયોગમા લે, ત્યારે તે બાધક મટી સાધક બને છે અને સિદ્ધ પરમાત્માઓને તો તે સાધ્યરૂપે પરિણમ્યુ છે સાધક જીવે એ પ્રમાણે પોતાના આત્માને સબોધવો કે હે ચેતન ! તુ પરભાવનો કર્તા, ભોક્તા કે ગ્રાહક નથી, પરતુ તુ તો ચિદાનન્દ સ્વરૂપનો ભોગી છે તારૂ કાર્ય તો અનત ગુણ પારિણામિક સ્વરૂપને ભોગવવાનુ છે, વાસ્તે વીતરાગની વાણીનુ યથાર્થ પાન કરી, અનાદિ વિભાવરૂપ વિષ નિવારી સ્વતત્ર સભારી સ્વપરનો વિવેક ધારી સહજાનદ પદ પ્રાપ્ત કરવુ એ જ તારૂ 'કાર્ય' છે, તુ 'તેનુ ઉપાદાન કારણ' છે તારી ગુણ-સપત્તિને તારા પ્રદેશે પ્રદેશે પ્રકટાવવા રૂપ દાનનો તુ 'સપ્રદાની' છે, માટે અનાદિ અશુદ્ધ પરિણામને ત્યજી દે અને તારી સત્તાનો આધાર એવો તુ આત્મરમણતા કેળવ

અન્ય પદાર્થોથી આ ઘડો જુદો હોવાથી આમા અવક્તવ્ય એવા અનત પરધર્મોનો પણ સમાવેશ થાય છે આ પ્રમાણે એક ઘડાનુ દૃષ્ટાન્ત આપી તેમા અનત ધર્મો રહેલા છે એમ જેમ સિદ્ધ કરી શકાયુ, તેમ પદાર્થ-માત્ર પરત્વે એટલે [1]જીવાદિ સંબધી દર્શાવી શકાય તેમ છે

પ્રાસગિક શકાઓ અને સમાધાનો—

ઉપર્યુક્ત વિવેચનના મીમાસકને કદાચ એવો પ્રશ્ન સ્ફુરે કે જે પર્યાયો ઘડાના પોતાના છે તે તેના સબધી ભલે કહેવાય, પરતુ જે પર પર્યાયો છે અને જે ઘડાથી અન્ય પદાર્થોમા રહેનાર છે, તે એના સબધી કેવી રીતે ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે સબધના બે પ્રકારો છે (૧) અસ્તિત્વ (વિદ્યમાનતા-હૈયાતી)રૂપે સબધ અને (૨) નાસ્તિત્વરૂપે સબધ જેમ ઘડાનો ઘડાના સ્વપર્યાય રૂપ સાથેનો સબધ અસ્તિત્વરૂપે છે, તેમ તેનો તેના બીજા પણ સ્વપર્યાયો સાથે અસ્તિત્વરૂપે સબધ છે, પરતુ જેમ આછના માટીરૂપ પર્યાય સાથે ઘડાનો નાસ્તિત્વરૂપે સબધ છે તેમ પરપર્યાયો ઘડામા નહિ રહેતા હોવાથી તેની સાથે પણ એનો નાસ્તિત્વરૂપે સબધ છે ફક્ત એ પરપર્યાયો ઘડામા રહેતા નથી વાસ્તે જ એનો સબધ નાસ્તિત્વરૂપ કહેવાય છે અને એ માટે જ તે પરપર્યાયો પણ કહેવાય છે

વળી, અહીં કોઇ એમ શકા ઉઠાવે કે જેમ ધન વિનાનો ગરીબ માણસ ધનવાન્ કહેવાતો નથી, તેમ જે પરપર્યાયો ઘડાના નથી, તેઓ ઘડાના શી રીતે કહેવાય ? આમ છતા પણ જો તેમ કહેવામા આવે એટલે કે જે વસ્તુ જેની ન હોય છતા તે તેની છે એમ માનવામા આવે તો શુ લોકના વ્યવહારનો ભગ થશે નહિ ? આનુ સમાધાન એ છે કે જેમ ધન અને ગરીબ વચ્ચે સબધ તો છે પણ તે નાસ્તિત્વરૂપ છે તેમ પરપર્યાયો અને ઘડા વચ્ચે સબધ તો છે, કિન્તુ તે નાસ્તિત્વરૂપ છે નાસ્તિત્વરૂપે સબધ હોવામા કોઇ જાતનો બાધ નથી, કેમકે આ ગરીબને ધન નથી અર્થાત્ ગરીબ અને ધન વચ્ચે નાસ્તિત્વરૂપ સબધ છે એવો શુ લોક વ્યવહાર નથી ? આથી એ ફલિત થાય છે કે ઘડા અને પરપર્યાયો વચ્ચે અસ્તિત્વરૂપ સબધ છે એ કથન જેમ ખોટુ છે, તેમ એ બે વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારનો-નાસ્તિત્વરૂપે પણ સબધ નથી એ કથન પણ અસત્ય જ છે

અત્ર કોઇ એવો તર્ક કરે કે નાસ્તિત્વ તો અભાવરૂપ-અસદ્રૂપ છે અને તે તુચ્છ છે તો એવા તુચ્છરૂપ સાથે કોઇનો કશો સબધ હોઇ શકે ? ન જ હોય, તો પછી પરપર્યાયો પણ તુચ્છ-રૂપ હોવાથી એની સાથે ઘડાનો સબધ શી રીતે માની શકાય ? કારણ કે જે કઇ તુચ્છરૂપ હોય તેમા કોઇ પણ જાતની શક્તિ હોતી નથી તો પછી સબધ-શક્તિ ક્યાથી હોય ? વળી, જો ઘડામા પરપર્યાયોનુ નાસ્તિત્વ છે, તો નાસ્તિત્વ સાથે ઘડાનો સબધ માનવો તે ઠીક છે, પરતુ પરપર્યાયો સાથે એનો સબધ કેમ મનાય ? જેમ કે ઘટનો પટાભાવ યાને પટના નાસ્તિત્વ સાથે સબધ છે એથી કરીને એનો ઘડાનો સબધ પટ સાથે પણ હોય એવુ જોવામા કે સાભળવામા

---

૧ પ્રસ્તુત વિષયમા વિશેષ વ્યવધાન થવાના ભયથી આ સબધમા આગળ ઉપર યથાસ્થાન વિચાર કરવાનો ઇરાદો રખાય છે

આવ્યુ નથી કહેવાની મતલબ એ છે કે અહીં જો પરપર્યાયોના નાસ્તિત્વ સાથે ઘડાનો સબધ હોવાથી પરપર્યાયો સાથે પણ ઘડાનો સબધ છે એમ માનવામા આવે તો ઘડાનો સબધ પટના નાસ્તિત્વ સાથે હોવાથી તેનો પટ સાથે પણ સબધ છે એવી લોકવિરૂદ્ધ માન્યતા સ્વીકારવી પડશે

આનો જવાબ એ છે કે નાસ્તિત્વનો અર્થ તે તે રૂપે નહિ હોવાપણુ એમ છે આ જાતનુ નાસ્તિત્વ એ વસ્તુનો ધર્મ છે અને એથી એ કાઇ સર્વથા તુચ્છરૂપ નથી એથી કરીને એનો ઘડા સાથે સબધ હોઇ શકે છે એનુ કારણ એ છે કે ઘટ પટરૂપે નથી એમ કહેવામા અર્થાત્ ઘડાની સત્તા જણાવવામા એ ઘડો કપડારૂપે નથી ઘડામા કપડારૂપે નાસ્તિત્વ છે, એ ભાવની પણ ખાસ જરૂર પડે છે પટમા જે જે ગુણો-ધર્મો-સ્વભાવો છે તે ઘટમા નથી-એ રૂપે ઘટ નથી એ તો ઘડાને રૂપે (સ્વરૂપે) જ છે એ હકીકતમા આ વાત સ્પષ્ટ જણાય એવી છે કે ઘડો પોતાનુ સ્વરૂપ જણાવતા કપડારૂપે પોતે નથી એ વિશેષણ-એ પરપર્યાયના નાસ્તિત્વની ખાસ અપેક્ષા રાખે છે એવી કરીને જે જે ગુણો કપડાના છે તે પણ ઘડાના ઉપયોગમા આવી જાય છે અને એ જ રીતે વિચાર કરતા સમજી શકાય છે કે કપડુ પણ ઘડા સાથે સબધ ધરાવી રહ્યુ છે, પછી ભલેને એ સબધ નાસ્તિત્વરૂપે હોય. ઘડો કપડારૂપે નથી એ વાત સુવિદિત હોવાથી કપડા અને ઘડા વચ્ચે નાસ્તિત્વ-રૂપ સબધ છે એ નિ સદેહાત્મક કથન છે શુ લોકો ઘડો, કપડુ વગેરે પદાર્થો પરસ્પર અભાવરૂપ છે એમ કહેતા નથી ? આ ઉપરથી સમજાય છે કે કપડા વગેરેના જે ગુણો કે ધર્મો છે, તે બધાનો ઉપયોગ એક અપેક્ષાએ ઘડાને માટે પણ થઇ શકે છે વળી એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે જેનો જેની સાથે સબધ હોય તે બધા તેના પર્યાયો કહી શકાય ઘડાનો ઘડાના રૂપ વગેરે સાથે સબધ છે માટે એ રૂપાદિ જેમ ઘડાના પર્યાયો કહી શકાય તેમ કપડાના ધર્મો કે ગુણોનો પણ સબધ કોઇ અપેક્ષાએ ઘડાની સાથે હોવાથી એ પણ ઘડાના પર્યાયો કહી જ શકાય[1] વળી, જો એ કપડા વગેરેના ગુણો કે ધર્મો ન હોત, તો ઘડાના પોતાના જ પર્યાયોને સ્વપર્યાયો તરીકે શી રીતે ઓળખાવાય ? કેમકે જ્યારે પોતાનુ અને પારકુ એમ બે પક્ષો હોય ત્યારે જ આવો વ્યવહાર થઇ શકે છે એટલે કે આ ગુણો ઘડાના પોતાના છે અને આ ગુણો પારકા છે આ વ્યવહારની અપેક્ષાએ પણ કપડા વગેરેના ગુણો ઘડાને ઉપયોગી થઇ પડે છે, માટે જ એ પર-ધર્મો પણ એ ઘડા સાથે સબધ ધરાવી શકે છે વળી એ પણ ભૂલવુ ન જોઇએ કે પદાર્થમાત્ર સ્વતત્ર સ્વભાવી છે, દરેકનો સ્વભાવ પ્રતિનિયત (મુકરર-અમુક) છે, વાસ્તે જ્યારે કોઇ પણ પદાર્થનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવુ હોય ત્યારે એ શુ છે એટલુ જ નહિ જાણતા એ શુ નથી તે પણ જાણવુ જોઇએ એટલે કે બીજા કયા કયા પદાર્થો છે અને તેના શા શા સ્વભાવો છે તેનો બોધ હોવો જોઇએ આ પ્રકારના જ્ઞાન વિના કોઇ પણ મનુષ્ય પદાર્થનુ વાસ્તવિક પૃથક્કરણ કરી શકે તેમ નથી તેમ તેના પ્રતિનિયત સ્વભાવથી પરિચિત થઇ શકતો નથી આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે એક ઘડાનુ વાસ્તવિક જ્ઞાન

---

૧ અત્ર એ સ્મરણમા રાખવુ ઉપયોગી સમજાય છે કે જે પર્યાયો જેમા અસ્તિત્વરૂપે સબદ્ધ હોય તે પર્યાયો તે વસ્તુના પોતાના ગણાય છે એટલે કે તે સ્વપર્યાયો છે અને જે પર્યાયો જેમા નાસ્તિત્વ રૂપે સબદ્ધ હોય તે તે વસ્તુના પરપર્યાયો છે આ પ્રમાણે જ સ્વ અને પર શબ્દો નિમિત્તનો ભેદ જ જણાવે છે, પરતુ સર્વથા સબધ કે અસબધ જણાવતા નથી કિંતુ ઘટમા પટના પર્યાયો નાસ્તિત્વ રૂપે સબદ્ધ છે એટલે વ્યાવૃત્તિરૂપે તેને ઘટના સ્વપર્યાયો ગણવા તે વિરોધાત્મક કથન નથી

મેળવવુ હોય તો તેનાથી અન્ય એવા અનેક પદાર્થો અને તેના સ્વભાવોનો બોધ મેળવવો આવશ્યક છે આથી કરીને તો જે કપડાના ગુણો કે ધર્મો છે, તે પણ કોઇ અપેક્ષાએ ઘડાના હોઇ શકે છે અને છે એ કથન નિર્વિવાદ જણાય છે ભાષ્યકાર **શ્રીજિનભદ્રગણિએ** પણ કહ્યુ છે કે—

" [1]जेसु अनाएसु तओ, न नज्जए नज्जए य नाएसु ।
किह तस्स ते न धम्मा, घडस्स रूवाइ धम्मव्व ? ॥ ४८५ ॥ "

અર્થાત્ જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણ્યાથી ન જણાય તે ઘડાના રૂપાદિ ધર્મોના પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

આ ઉપરથી એ પણ ફલિત થાય છે કે જે મનુષ્ય માત્ર એક જ પાદાર્થને એના બધા સ્વપર્યાયો અને (એવી અનંત ગુણા) પર પર્યાયો સહિત જાણે છે, તે જ મનુષ્ય બધુ જાણી શકે છે–સર્વજ્ઞ છે અને જે મનુષ્યો સ્વપર પર્યાયોને (કે જે જેટલા સર્વ દ્રવ્યોના પર્યાયો છે તેટલાને) જાણે છે તે એક પદાર્થને વાસ્તવિક રીતે જાણે છે આથી કરીને **આચારાંગસૂત્ર** (અ૦ ૩, ઉ૦ ૪, પૃ૦ ૧૧૭)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" [2]जे एगं जाणइ, से सव्वं जाणइ । जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ "[3]

અર્થાત્ જે એકને જાણે છે તે બધુ જાણે છે અને જે બધુ જાણે છે તે એકને જાણે છે

આ વિવેચન ઉપરથી પ્રત્યેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે એ કથન ટાઢા પહોરની ગપ નથી, પરંતુ યુક્તિ પૂર્વક સિદ્ધ થતી અને અત્ર જણાવ્યા પ્રમાણે થયેલી હકીકત છે એમ વિદ્વાન્ પાઠક જરૂર સ્વીકારશે એવી આશા રહે છે એટલે પ્રસ્તુત દિશામા વિહરવામા આવે છે

નયોની અનંતતા—

આપણે ૨૭૩મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ જ્યારે નય એ અભિપ્રાય-વિશેષ છે અર્થાત્ વસ્તુમા જેટલા ધર્મો રહેલા છે તે બધાને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો તેટલા નયો કહેવાય છે, તો પછી દરેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક હોવાથી શુ નયોની સખ્યા અનન્ત નહિ હોવી જોઇએ ? આ પ્રશ્નનો

---

૧ છાયા—

येषु अज्ञातेषु ततो न ज्ञायते ज्ञायते च ज्ञातेषु ।
कथ तस्य ते न धर्मा घटस्य रूपादिधर्मा इव ? ॥

૨ છાયા—

य एकं जानाति स सर्वं जानाति । य सर्वं जानाति स एकं जानाति ।

૩ આ ભાવાર્થ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

" एको भाव सर्वथा येन दृष्ट , सर्वे भावा सर्वथा तेन दृष्टा ।
सर्वे भावा सर्वथा येन दृष्टा, एको भाव सर्वथा तेन दृष्ट ॥ "

ઉત્તર એ છે કે ખરેખર નયની સખ્યા અનન્ત છે એ વાતને તાર્કિકચક્રચૂડામણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પણ સમ્મતિની ૧૪૪મી ગાથા દ્વારા સમર્થિત કરે છે, કેમકે તેમણે કહ્યુ છે કે—

" [1]जावइया वयणपहा, तावइया चेव हुंति नयवाया "
जावइया नयवाया, तावइया चेव परसमया ॥

અર્થાત્ જેટલા વચન-માર્ગો છે તેટલા નય-વાદ છે જ—નયાત્મક વચનો છે એવી જ રીતે જેટલા નય-વાદો છે એટલા જ પર સમયો—અન્યાન્ય દર્શનો છે

દુર્નય એટલે શુ?

નયના ભેદ-પ્રભેદનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે કે યથાર્થ અભિપ્રાયો નયો છે, પરતુ જો તેઓ પોતપોતાની મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કરે તો તે માનનીય નથી અર્થાત્ પોતપોતાના મતનુ મડન કરવા ઉપરાત અન્ય મતનો નિષેધ કરવા-તેનુ ખડન કરવા તત્પર થાય તો તે નય મટીને ' કુનય ' બને છે આથી કરીને તો નયના [2]લક્ષણમા ' અન્ય ધર્મો તરફ ઉદાસીન ' એ શબ્દો ઉપર ભાર મૂકવામા આવ્યો છે જોકે કુનય પણ વસ્તુ ઉપર પ્રકાશ નાખવામા નયથી ઉતરે તેમ નથી, તે છતા પણ તેને 'કુનય', 'દુર્નય' કે 'નયાભાસ' કહેવામા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે એ દ્વારા મળેલા જ્ઞાનને સર્વાશ માનવારૂપ ભૂલ કરવામા આવે છે અર્થાત્ તે બીજા યથાર્થ અભિપ્રાયો-નયોનો તિરસ્કાર-નિષેધ કરે છે અને તેમ કરીને એકાન્તિક બને છે

આ પ્રમાણે જે નયો પોતાના મર્યાદા-ક્ષેત્રની બહાર જઇ અન્યને ઉતારી પાડવા પ્રયાસ કરે એટલે કે એક બીજા સાથે સહકાર નહિ રાખતા પરસ્પર નિરપેક્ષ બને તેને ' દુર્નય 'નો ઇલ્કાબ મળે છે આ સબધમા પચાશતનુ નિમ્ન લિખિત પદ્ય પ્રકાશ પાડે છે —

" निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूय समासेदुषां
वस्तूनां नियतांशकल्पनपराः सप्त श्रुतासङ्गिनः ।
औदासीन्यपरायणास्तदपरे चांशे भवेयुर्नया—
श्चेदेकान्तकलङ्कपङ्ककलुषास्ते स्युस्तदा दुर्नयाः ॥ "

અર્થાત્ પ્રમાણનો વિષય થયેલ તેમજ સમગ્ર અંશોથી યુક્ત એવી વસ્તુઓના નિયમિત અશની કલ્પના કરવામા-અમુક અંશનો વિચાર કરવામા તત્પર તથા અન્ય અશો પ્રતિ ઉદાસીનતા રાખવામા પરાયણ તેમજ શ્રુતનો સગ કરનાર સાત નયો છે, પરન્તુ જો એકાન્તરૂપ કલકના કાદવથી તે નયો મલિન બને, તો તે (નય મટીને) 'દુર્નય' થાય

---

1 છાયા—
यावन्तो वचनपथास्तावन्तश्चैव भवन्ति नयवादाः ।
यावन्तो नयवादास्तावन्तश्चैव परसमयाः ॥

2 જુઓ પૃ ૨૭૪ તેમજ ૨૭૫

શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત સ્તુતિ-દ્વાત્રિંશિકાનુ નિમ્ન લિખિત પદ્ય પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

" अहो चित्रं चित्रं तव चरितमेतन्मुनिपते !
स्वकीयानामेषां विविधविषयव्याप्तिवशिनाम् ।
विपक्षापेक्षाणां कथयसि नयानां सुनयता
विपक्षक्षेप्तॄणां पुनरिह विभो ! दुष्टनयताम् ॥ "

અર્થાત્ હે મુનીશ્વર ! તારૂ આ ચરિત્ર અહો આશ્ચર્યકારી છે કેમકે હે પ્રભુ ! તુ વિવિધ વિષયની વ્યાપકતાને વશ થયેલા તેમજ વિપક્ષ (વિરૂદ્ધ પક્ષ)ની અપેક્ષા રાખનારા એવા આ (તારા) પોતાના નયોને તુ ' સુનય ' કહે છે, જ્યારે વિપક્ષનો તિરસ્કાર કરનારા નયોને તુ અને ' દુર્નય ' કહે છે[1] આ સબધમા શ્રીપદ્મસાગર ગણિકૃત સ્વોપજ્ઞ **નયપ્રકાશસ્તવવૃત્તિમાથી** થોડીક પક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ લેખાય

' दुर्नयवाक्य हेय, नयवाक्य चोपेक्ष्य, प्रमाणवाक्य तूपादेयम् " (पृ० ३) ;

અર્થાત સપ્તભગી-નયનુ નિરૂપણ વાક્ય દ્વારા થાય છે આ વાક્યના (૧) દુર્નય-વાક્ય, (૨) નય-વાક્ય અને (૩) પ્રમાણ-વાક્ય એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમા દુર્નય-વાક્ય ત્યાજ્ય છે, નય-વાક્ય ઉપેક્ષા કરવા લાયક છે અને પ્રમાણ-વાક્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે વિશેષમા પ્રમાણ-વાક્ય સકલાદેશાત્મક છે, નય-વાક્ય વિકલાદેશાત્મક છે, જ્યારે દુર્નય-વાક્ય તો નથી સકલાદેશાત્મક કે નથી વિકલાદેશાત્મક, એ તો હેય હોવાથી એનો બહિષ્કાર કરવામા આવે છે આ ભાવસૂચક પક્તિઓ નીચે મુજબ છે —

" इत्युक्तं सकलादेशस्वरूपम् ; अयं च प्रमाणवाक्यापरपर्याय एव । विकलादेशस्य सकलादेशवैपरीत्य तु नयवाक्यात्मकत्वेनैभिरेव कालादिभिरष्टभिः कृत्वा भेदप्राधान्यादेव । दुर्नयवाक्य तु न सकलादेशात्मकम् , नापि विकलादेशात्मकम् , किन्तु सर्वथा हेयत्वाद् बहिष्कृतमेव । " (पृ० ८)

આ ધ્યાનમા આવે તે માટે આપણે સકલાદેશ અને વિકલાદેશનુ સ્વરૂપ વિચારવુ જોઇએ, કિન્તુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી તેમ ન કરતા **ન્યાયકુસુમાજલિનુ** સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૮૧-૧૮૫, ૧૮૮-૧૯૨), **સપ્તભગીપ્રદીપ** (પૃ૦ ૩૩-૩૯) અને **પ્રમાણનય૦** (પ ૪, સૂ ૪૩-૪૭) જેવા ઉત્તરોત્તર વિશેષ જિજ્ઞાસાવાળાને ભલામણ કરવામા આવે છે અત્ર તો આ ત્રણ પ્રકારના વાક્યોના લક્ષણો વિચારવા બસ થશે

---

૧ સામાન્ય રીતે જે વિપક્ષ (શત્રુ)ની અપેક્ષા રાખે-તેનો આશ્રય લેકે આપે તે દુષ્ટ ગણાય છે, જ્યારે જે શત્રુ સાથે સબધ ન રાખે-તેને પોતાથી દૂર રાખે તે સજ્જન છે અત્ર એથી વિપરીત હકીકત છે અને એથી જ કરીને આ વાત આશ્ચર્યજનક હોવાનુ કવિરાજ સૂચવે છે

" प्रमाणवाक्य तु युगपत्सकलधर्मग्राहि वाक्यम् " (पृ० ६)।
" अपरधर्मग्रहोपेक्षकत्वे सत्येकधर्मग्राहि वाक्य नयवाक्यम् " (पृ० ५)।
" अपरधर्मापलापेनैकधर्मग्राहि वाक्य दुर्नयवाक्यम् " (पृ० ६)।

અર્થાત્ નયવાક્ય-ગર્ભિત પ્રમાણ-વાક્ય સમગ્ર ધર્મોનુ એક સાથે ગ્રહણ કરનારૂ વાક્ય છે, અન્ય ધર્મોના ગ્રહણને વિષે ઉપેક્ષા કરનારૂ અને એક ધર્મનુ ગ્રહણ કરનારૂ વાક્ય ' નય-વાક્ય ' છે, [1]અપ૦ ધર્મોનો અપલાપ કરવા પૂર્વક એક ધર્મનુ ગ્રહણ કરનારૂ વાક્ય ' દુર્નય-વાક્ય ' છે

પરમાર્હત કુમારપાલ નરેશ્વરના પ્રતિબોધક શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યકૃત અન્યયોગ૦નુ નિમ્નલિખિત પદ્ય શુ સૂચવે છે ?

" सदेव सत् स्यात् सदिति त्रिधाऽर्थो, मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।
यथार्थदर्शी तु नयप्रमाण-पथेन दुर्नीतिपथ त्वमास्य ॥ २८ ॥ "

અર્થાત્ દરેક વસ્તુ સદ્રૂપ જ છે એ કથન 'દુર્નીતિ' (દુર્નય) છે, વસ્તુ સત્ છે એ કથન 'નય' છે અને વસ્તુ કથચિત સત છે એ કથન ' પ્રમાણ ' છે આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર વસ્તુનો નિર્ણય થાય છે વાસ્તવિક વસ્તુનો નિરીક્ષક એવો તુ નય અને પ્રમાણના માર્ગ વડે દુર્નય-માર્ગને દૂર કર

આ વિવેચન ઉપરથી સુનય અને દુર્નય એટલે શુ તે ધ્યાનમા આવ્યુ હશે, પરતુ સાથે સાથે એટલુ ઉમેરવુ બાકી રહે છે કે દુર્નય, નય અને સુનય એવી ત્રણ કલ્પનાઓનો તો દિગબરો સ્વીકાર કરે છે, નહિ કે શ્વેતાબરો એમ શ્રીમલયગિરિસૂરિ નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ દ્વારા સૂચવે છે —

" नयो दुर्नयः सुनयश्चेति दैगम्बरा व्यवस्था, न त्वस्माकम् , नय-दुर्नययोरर्थाविशेषात् . "

પરતુ આ સૂચન ઉપર્યુક્ત ભાવાર્થથી વિરૂદ્ધ જતુ દેખાય છે, એટલે કે શ્વેતાબરાચાર્યો પણ ત્રણ કલ્પનાઓ સ્વીકારતા હોય એમ લાગે છે

સુનય અથવા જેને આપણે સામાન્ય રીતે નય તરીકે ઓળખાવીએ છીએ અને હવે પછી પણ કરીશુ તેનુ યથાર્થ સ્વરૂપ લક્ષ્યમા આવે તે માટે જેમ આપણે નયાભાસનો થોડે ઘણે અશે વિચાર કર્યો તેમ નયમા અને પ્રમાણમા શો તફાવત છે તે જાણવુ આવશ્યક છે એટલે એની પણ સ્થૂલ રૂપરેખા અવલોકીએ

---

૧ પ્રમાણ-વાક્યની જેમ નય-વાક્યનો વિષય નયો જ છે

પ્રમાણ અને નયમા તફાવત—

એ તો સુવિદિત હકીકત છે કે દરેક પ્રવૃત્તિમા નિર્ણાયક અને ગ્રાહક એમ બે પ્રકારની શક્તિની પ્રધાનતા છે નિર્ણાયક શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તરફ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે ગ્રાહક શક્તિ એ નિર્ણયોને ક્રમસર વ્યવહારરૂપ આપવામા પ્રવૃત્તિ કરે છે આ શક્તિઓને અનુક્રમે શાસ્ત્રકારોએ ' પ્રમાણ ' અને ' નય 'ની સજ્ઞા આપી છે અન્ય રીતે વિચારતા જોઇ શકાય છે કે ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ વિના ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન જ્યારે કોઇ વસ્તુ ઉપર યથાર્થ પ્રકાશ પાડે છે—તેનો સુનિશ્ચય કરાવે છે ત્યારે તે ' પ્રમાણ ' કહેવાય છે, જ્યારે પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દ દ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમા જે માનસિક વિચાર–ક્રિયા થાય તે 'નય' કહેવાય છે અર્થાત્ શબ્દમા ઉતારાતી કે ઉતારવા યોગ્ય જ્ઞાન–ક્રિયા તે 'નય' છે, જ્યારે તેનો પુરોગામી ચેતના–વ્યાપાર તે ' પ્રમાણ ' છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રમાણની પેઠે નય પણ જ્ઞાન છે એટલે કે પ્રમાણ અને નય એ બને જ્ઞાનના રૂપાતરો છે, છતા એ બેમા ભિન્નતા છે. જેમકે પ્રમાણ નિરપેક્ષ યાને સ્વતત્ર છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ યાને પરતત્ર છે, કેમકે પ્રમાણ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાનો બચાવ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાનુ રક્ષણ કરવા માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ–સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો આ પ્રમાણે પ્રમાણે કરેલા નિર્ણય ઉપર જીવે છે આ વાતનુ નયના લક્ષણો (જુઓ પૃ૦ ૨૭૩–૨૭૪) સમર્થન કરે છે

પ્રમાણ અને નય વચ્ચેની ભિન્નતા એ બેના વ્યુત્પત્તિ–અર્થ ઉપરથી પણ જોઇ શકાય છે જેમકે પ્ર+માન=જે જ્ઞાન વડે ' પ્ર ' એટલે અભ્રાન્તપણે વસ્તુનુ 'માન' એટલે પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે ' પ્રમાણ ' ની+અ=નય તેમા ' ની ' એટલે પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી વસ્તુને બીજાની અર્થાત શ્રોતાની મતિમા પહોચાડવાની ક્રિયા અને ' અ ' એટલે કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર

આ ઉપરાત પ્રમાણ અને નયમા એ તફાવત છે કે નય પ્રમાણના અશરૂપ છે, જ્યારે પ્રમાણ નયરૂપ અશોના સમૂહરૂપ છે એટલે કે તે અશી છે, કેમકે પ્રમાણ વ્યાપારમાથી જ નય વ્યાપારની ધારાઓ પ્રકટે છે વળી આ બેનો વિષય થનારી વસ્તુ જોકે એક જ છે, છતા તેના ભાનની રીત જુદી જુદી હોવાથી પ્રમાણ અને નયમા વિષય–ભેદ સ્પષ્ટ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ભાનમા અમુક વિશેષતાઓની મુખ્યતા હોવા છતા જ્યારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમાન થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય છે અને જ્યારે વસ્તુ ઉદ્દેશ્ય–વિધેયના વિભાગ પૂર્વક ભાસે ત્યારે તે નયનો વિષય છે આ વાત ધ્યાનમા આવે તે માટે આપણે એક ઉદાહરણ વિચારીશુ આપણી નજરે કોઇ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક કદ, અમુક રગ ઇત્યાદિ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓનુ પ્રાધાન્ય હોવા છતા અભિન્નરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ ચાક્ષુષ જ્ઞાનનો વિષય બને છે તે વખતે કાઇ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતા છુટી પડી ભાસતી નથી માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે આખો ઘોડો જ અખડિતપણે આખનો વિષય બને છે (આથી જ જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અનેકધર્માત્મક વિષય બને છે) એ જ પ્રમાણનો વિષય થવાની રીત છે પ્રમાણનો વિષય

બનેલ એ ઘોડાનુ જ્ઞાન બીજાને શબ્દ દ્વારા કરાવવુ હોય ત્યારે એ ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓને અન્ય વિશેષતાઓથી બુદ્ધિ દ્વારા-કલ્પના વડે છૂટી પાડી વકતા કહે કે એ ઘોડા અમુક આકારને છે, અમુક કદને છે, અમુક રગને છે ઇત્યાદિ આ વખતે વકતાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમા કે શ્રોતાની જ્ઞાન-ક્રિયામા ઘોડા ભાસમાન હોવા છતા તે ગૌણ પદ ભોગવે છે, જ્યારે તેની જુદી પાડી દર્શાવવામા આવેલી વિશેષતાઓ પ્રધાન પદ ભોગવે છે તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનને વિષય બનતો ઘોડા અમુક અશવિશિષ્ટ વિષય બને છે એ જ નયને વિષય થવાની રીત છે

આપણે ૨૮૪મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ જ્યારે નયોની સખ્યા અગણિત છે, તો તે કેવી રીતે સમજી શકાય એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે આનો ઉત્તર એ છે કે કુશાગ્ર બુદ્ધિશાળી જૈન મુનિવરોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને સક્ષિપ્ત પદ્ધતિએ બે, મધ્યમ પદ્ધતિએ સાત અને વિસ્તૃત પદ્ધતિએ (આ સાતેના સો સો ભેદો એટલે) ૭૦૦ નયોમા વિભક્ત કર્યા છે આ ત્રણ પદ્ધતિ પૈકી અત્ર પ્રથમના બેનો જ વિચાર કરીશુ, કેમકે મારા તેમજ મારા જેવા જિજ્ઞાસુના દુર્ભાગ્યે સાતસો પ્રકારે ઉપર પ્રકાશ પાડનાર **સપ્તશતાર નયચક્ર** અધ્યયન ગ્રન્થનો વિચ્છેદ થયો છે, જ્યારે નૈગમાદિ એક એક નયના બાર બાર ભેદોનુ ભાન કરાવનાર **દ્વાદશાર નયચક્ર** અમુદ્રિત દશામા હોય સર્વ જનને પ્રાપ્ય નથી

સક્ષિપ્ત વર્ગીકરણ—

અસખ્ય નયોને નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય એમ બે વર્ગોમા વહેચી શકાય છે અથવા તેને નિશ્ચય-નયના સાધનરૂપ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે વિભાગોમા વિભક્ત કરી શકાય છે આ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

" [1]णिच्छयववहारणया, मूलिमभेदा णयाण सव्वाणं ।
णिच्छयसाहणहेऊ, दव्वपज्जत्थिया मुणह ॥ "

આ ઉપરાત તેના જ્ઞાન-નય અને ક્રિયા-નય કે અર્થ-નય અને શબ્દ-નય એવા પણ બબ્બે વર્ગીકરણો થઇ શકે છે

નિશ્ચયનયાદિને પરામર્શ—

તાત્ત્વિક-પારમાર્થિક અર્થને ગ્રહણ કરનારો નય ' નિશ્ચય-નય ' યાને ' પારમાર્થિક ' નય છે, જ્યારે લૌકિક-વ્યાવહારિક અર્થને ગ્રહણ કરનારો નય ' વ્યવહાર-નય' છે દ્રવ્યને વિષય કરનાર નય તે 'દ્રવ્યાર્થિક-નય' છે, જ્યારે પર્યાય તરફ વિશેષ ધ્યાન આપનાર નય 'પર્યાયાર્થિક'

---

૧ છાયા—
निश्चयव्यवहारनयौ मूलभेदौ नयानां सर्वेषाम् ।
निश्चयसाधनहेतून् द्रव्यपर्यायार्थिकान् जानीध्वम् ॥

છે ¹ જ્ઞાનનુ ગૌરવ પ્રતિપાદન કરનારો નય તે ' જ્ઞાન–નય ' છે જ્યારે ક્રિયાની મહત્તા સિદ્ધ કરવા મથતો નય તે 'ક્રિયા–નય' છે વિશેષત અર્થ તરફ દષ્ટિ ફેંકનારો નય તે 'અર્થ–નય' છે, જ્યારે મુખ્યત્વે કરીને શબ્દ તરફ નજર કરનારો નય તે 'શબ્દ–નય' છે

૧ અત્ર કોઇને શકા થાય કે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકની પેઠે ગુણાર્થિક એવુ પણ વર્ગીકરણ થવુ જોઇએ, કેમકે જૈન શાસ્ત્રમા દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણ સજ્ઞાનો સાથે પ્રયોગ થયેલો જોવામા આવે છે (દાખલા તરીકે જુઓ અનુયોગનુ ૧૨૧મુ સૂત્ર), તો એનુ સમાધાન એ છે કે પર્યાયથી ગુણ અને પર્યાય એ ઉભય સમજવાના છે, કેમકે સહભાવી પર્યાયનુ નામ જ ગુણ છે વળી એ પ્રશ્ન પણ સભવે છે કે જ્યારે દ્રવ્યોને જ પર્યાયો છે તો પછી દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એવા બે ભેદ કેવી રીતે પડી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાયના સ્વરૂપની વિચારણામા કઇક વિશેષતા છે (પર્યાય પરિણામરૂપ છે જ્યારે દ્રવ્ય પરિણામિસ્વરૂપ છે) જેમકે રાહુનુ મસ્તક એમા કથચિત્ છઠ્ઠી વિભક્તિનો અભેદ છે વિશેષમા પર્યાય દ્રવ્યથી પણ સૂક્ષ્મ છે કેમકે એક દ્રવ્યમા અનત પર્યાયો રહેલા છે વળી દ્રવ્ય વધતા પર્યાય પણ વધે છે, કારણ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય આશ્રીને સખ્યેય કે અસખ્યેય અવધિનો પરિચ્છેદ છે, પરતુ પર્યાયની વૃદ્ધિ થતા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય પણ ખરી અને ન પણ થાય વિશેષા૦મા કહ્યુ પણ છે કે—

" भयणाए खेत्त–काला परिवड्ढतेसु दव्व–भावेसु ।
दव्वे वड्ढइ भावो भावे दव्व तु भयणिज्ज ॥ ६१९ ॥ "

[भजनया क्षेत्र–कालौ परिवर्धमानयोर्द्रव्य–भावयो ।
द्रव्ये वर्धते भावो भावे द्रव्य तु भजनीयम ॥]

વળી ક્ષેત્રથી પણ અનત ગુણ દ્રવ્ય છે આના સમર્થનાર્થે નિવેદન કરવાનુ કે—

" खित्तविसेसेहिं तो दव्वमणतगुणिय पवसेहिं ।
दव्वेहिं तो भावा सखगुणोऽसखगुणिओ वा ॥ "

[क्षेत्रविशेषैस्ततो द्रव्यमनन्तगुणित प्रदेश ।
द्रव्यैस्ततो भाव सख्येयगुणोऽसख्येयगुणितो वा ॥]

આથી વિસ્તૃત વિવેચન તો નન્દીની ટીકામા છે, કિન્તુ આટલાથી પણ દ્રવ્ય અને પર્યાય સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે એમ સમજાયુ હશે અને એથી કરીને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે ભેદો પાડવા તે સમુચિત છે એવી પ્રતીતિ થઇ હશે વિશેષમા એ પણ યાદ રાખવુ કે સ્વભાવથી ભિન્ન એવા દ્રવ્ય અને પર્યાયનો પરસ્પર મેળાપ થતો હોવા છતા એ પ્રત્યેક પોતપોતાનો પૃથકભાવ છોડતા નથી કહ્યુ પણ છે કે—

" अण्णोण्ण पविसता दिता ओगास अण्णमण्णस्स ।
मेलता वि अ णिच्च सगमगभाव न वि जहति ॥ "

[अन्योन्य प्रविशन्तो ददतोऽवकाश अन्योन्यस्य ।
मिलन्तोऽपि च नित्य स्वकस्वकभाव नापि जहति ॥]

કોઇ વળી એવી દલીલ કરે કે વસ્તુનુ વિચારવામા આવતુ કોઇ પણ સ્વરૂપ ક્યા તો સામાન્ય હશે કે ક્યા તો વિશેષ હશે એટલે સમગ્ર નયોના 'સામાન્યગ્રાહી અને ' વિશેષગ્રાહી એમ બે વિભાગો પાડવા જોઇએ તો આ પણ અસ્થાને છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયથી સામાન્ય અને વિશેષ અતિરિક્ત–ભિન્ન નથી એનુ કારણ એ છે કે આપણે ૧૮૧મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ સામાન્યના ઊર્ધ્વતા–સામાન્ય અને તિર્યક્–સામાન્ય એમ બે ભેદો છે આ પૈકી ઊર્ધ્વતા સામાન્ય તો દ્રવ્ય જ છે, જ્યારે તિર્યક્–સામાન્ય પ્રતિ વ્યક્તિ સમાન પરિણામરૂપ હોઇ વ્યજન–પર્યાય જ છે, કેમકે પ્રવચનમા સ્થૂળ, કાલાન્તરસ્થાયી શબ્દોના સકેત–વિષયને 'વ્યજન–પર્યાય' કહેલ છે વિશેષમા વિશેષ તો વિસદશતા વિવર્તલક્ષણી હોઇ પર્યાય જ છે

નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નયનો સમવતાર—

સમ્યગ્દર્શનરૂપ રથના બે [1]ચક્ર સમાન આ બે નયોની સ્થૂળ વ્યાખ્યા આપણે ઉપર જોઈ ગયા અત્ર આનો વિશેષ બોધ થાય તે માટે આન્તરિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા નિશ્ચય નય અને બાહ્ય તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા વ્યવહાર-નયનું સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયીનુ અસ્તિત્વ, સમ્યગ્દર્શનાદિની ઉત્પત્તિ, લિંગને વદન અને સમ્યક્દષ્ટિની વ્યાખ્યા સબંધી શુ કથન છે તેનુ દિગ્દર્શન કરીએ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ ત્રિપુટી એક બીજાથી વિછુટી રહી શકતી નથી, એમાથી એકનો પણ નાશ થતા બાકીનાના રામ રમી જાય છે અર્થાત્ આ પૈકી કોઈ એકનો સદ્ભાવ મળતો નથી જ્યા એકનો સદ્ભાવ જણાતો હોય, ત્યા બીજા બે હોવા જ જોઈએ એમ નિશ્ચય-નયનુ કથન છે [2] વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો સમ્યક્-ચારિત્રની ગેરહાજરીમા પણ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સભવી શકે છે આગમમા કહ્યુ પણ છે કે—

સમ્યગ્દર્શનાદિની હૈયાતી

" [3]निच्छयनयस्स चरणस्सुवघाए नाणदसणवहो वि।
ववहारस्स उ चरणे, हयम्मि भयणा उ सेसाण ॥ "

---

૧ આ ઉપમા અન્યની નથી એ વાત સકલ્સાગની શ્રીમુનિસુદર સૂરિએ રચેલા ઉપદેશરત્નાકરના ચતુર્થ (અતિમ) અશના સાતમા તરગના પ્રારભ (પત્રાક ૨૨૩)માના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો પૂરવાર કરી આપે છે —

" लहिऊण मोहजयसिरि-मिच्छह जइ सिद्धिपुरवरे गतु ।
अक्खयसुहमणुभविउ, ता घरदसणरह भयह ॥ १ ॥
सुअ-चरणवसहजुत्तो, आवस्सग-दाणमाइपत्थयणो ।
निच्छयववहारचक्को, दसणरहु नेइ जणु रिद्धि ॥ २ ॥ "

[लब्ध्वा मोहजयश्रियमिच्छत यदि सिद्धिपुरवर गन्तुम् ।
अक्षयसुखमनुभवितुं तर्हि वरदर्शनरथ भजध्व ॥
श्रुत-चरणवृषभयुक्त आवश्यक-दानादिपथ्यदन ।
निश्चय-व्यवहारचक्रो दर्शनरथो नयति जन ऋद्धिम ॥]

અર્થાત્ મોહના વિજયરૂપ લક્ષ્મી મેળવીને જો તમે ઉત્તમ સિદ્ધિ-પુરમા જવા તેમજ અક્ષય સુખનો અનુભવ કરવા ઇચ્છતા હો, તો દર્શનરૂપ શ્રેષ્ઠ રથને ભજો સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રરૂપ બળદોથી યુક્ત, (૭) આવશ્યક, દાન વગેરે રૂપ પાથેય (ભાથા)વાળો તથા નિશ્ચય અને વ્યવહાર (નય)રૂપ ચક્રવાળો દર્શન-રથ મનુષ્યને ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે

૨ જુઓ ઉપદેશરત્નાકરની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૨૨૭ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિઓ—
सम्यग्दर्शनस्य ज्ञानस्य चारित्रस्य चैकतरस्य नाशे शेषोभयस्यापि '

૩ છાયા—

निश्चयनयस्य (मते) चरणस्योपघाते ज्ञान-दर्शनवधोऽपि ।
व्यवहारस्य तु चरणे हते भजना तु शेषयो ॥

અર્થાત્ ચારિત્રનો ઉપઘાત થતા જ્ઞાન અને દર્શનનો પણ વધ થઇ જ જાય છે એમ નિશ્ચય-નય કહે છે,[1] જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે ચારિત્રનો નાશ થતા શેષનો નાશ થાય પણ ખરો ને નહિ પણ થાય [2]

સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સબંધમા નિશ્ચય-નયનુ કહેવુ એ છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને તે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે વ્યવહાર-નયનુ કથન એ છે કે જે એનાથી રહિત હોય તેને એ ઉત્પન્ન થાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો વ્યવહાર-નય પ્રમાણે મિથ્યાદષ્ટિ તેમજ અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનને પામે છે, તેઓ એના પ્રતિપદ્યમાનક છે, જ્યારે નિશ્ચય-નય અનુસાર સમ્યગ્દષ્ટિ અને જ્ઞાની સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાનના પ્રતિપદ્યમાનક છે વ્યવહાર-નયનુ માનવુ એ છે કે જે થયેલુ વિદ્યમાન (હૈયાત) હોય તે ફરીથી થતુ નથી અને કોઇથી કરાતુ પણ નથી દાખલા તરીકે પ્રથમ તૈયાર થયેલો ઘડો ફરી બીજી વાર કરાતો નથી આમ છતા જો કરાયેલુ ફરી કરાય તો ક્રિયા ચાલૂ જ રહેશે અને ક્રિયા બધ ન રહેવાથી કાર્ય પણ ચાલૂ જ રહેશે-તે કદાપિ પૂરૂ નહિ થાય આથી પ્રસ્તુતમા મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા પણ અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થશે. વિશેષમા કરેલુ પણ કરાય છે એમ સ્વીકારવામા ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામા ચક્ર-ભ્રમણ વગેરે ક્રિયા નિષ્ફળ જશે, કેમકે તે ક્રિયાનુ કાર્ય તો પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે વળી નિશ્ચય-નયે સ્વીકારેલા સત્કાર્યવાદમા પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે, કેમકે પહેલા માટીના પિડ વગેરે રૂપ અવસ્થામા ઘટાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે અને એ કાય તો કુભારના વ્યાપાર બાદ થતુ જણાય છે એટલે પૂર્વે નહિ થયેલુ વતુ જણાય છે આથી કરીને વિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ કથન યુક્તિ-સગત નથી આ ઉપરાત આ નયનુ કથન એ છે કે ક્રિયા-કાલ અને નિષ્ઠા (સમાપ્તિ)-કાલમા ભેદ છે, કેમકે ઉત્પન્ન થતા ઘટાદિ કાર્યનો ક્રિયા-કાલ અસખ્યેય સમયનો જણાય છે તેથી કરીને જે સમયે ઘટાદિ કાર્યનો આરભ થાય છે તે જ સમયે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ માટી લાવવી, ચાક ઉપર તેને મૂકવી તેના શિવક, સ્થાસ, કોશ વગેરે ક્રિયા થયા બાદ ઘણા કાળે ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાના પ્રથમ સમયે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થતુ હોય તો તે ત્યા જણાવુ જોઇએ, પણ તે વખતે તો તે ત્યા દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી દાખલા તરીકે ઘટરૂપ કાર્ય શિવક, સ્થાસક, કોશ, કુશૂલ વગેરેના સમયે જણાતુ નથી, કિન્તુ ઘટરૂપ કાર્યનો લાભ ક્રિયા-કાલ પૂર્ણ થયા બાદ એટલે ઘટને લગતી સર્વ ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિમા તે કાર્ય નજરે પડે છે આથી એ ફલિત થાય છે કે ક્રિયા-કાલના અતમા જ કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે, નહિ કે તે પૂર્વે

આ સબધમા નિશ્ચય-નયનો અભિપ્રાય એ છે કે નહિ થયેલુ કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશ-પુષ્પની જેમ થતું નથી જો આકાશ-પુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય પણ ઉત્પન્ન થતું હોય તો ગધેડાને શીંગડા પણ થવા જોઇએ, કારણ કે અભાવ તો આકાશ-પુષ્પમા અને આમા સમાન છે આથી કરેલુ કરાતુ નથી, એ વાત યુક્તિ-વિકલ જણાય છે વળી

---

૧ આનુ કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને દર્શનની, ચારિત્રના સાધનરૂપે જ તાત્ત્વિક સ્વરૂપતાથી અવસ્થિતિ છે, ચારિત્રના અભાવમા અર્થ-ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી પરમાર્થથી અસત્ત્વના ઉદ્ભવે છે

૨ આના એ હેતુ રહેલો છે કે કાર્યના અભાવમા પણ કારણ હોય છે જેમકે અકુરરૂપ કાર્યથી રહિત એવા બીજુ અગ્નિત્વ, ધૂમરૂપ કાર્યની વિમુખ દશામા પણ અગ્નિની હૈયાતી.

નિત્ય ક્રિયારૂપ દોષ સત્કાર્યવાદમાં છે એમ કહેવુ નિરર્થક છે, કેમકે શુ અસત્કાર્ય-વાદમા તે નથી કે ? અર્થાત્ અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે એમ માનનારે ક્રિયા ચાલૂ રહે છે-સદા ક્રિયા કર્યા જાઓ એ વાત સ્વીકારવી પડશે, અને તેમ થતા કોઇ પણ અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ વિશેષમા વિદ્યમાન કાર્યનુ કરવાપણુ તો કથચિત્ પર્યાય-વિશેષથી સભવે છે લોકમા પણ પર્યાય-વિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન આકાશાદિમા કરવાપણુ કહેવાય છે જેમકે અવકાશ કર, પીઠ કર ઇત્યાદિ અવિદ્યમાન કાર્યમા તો કોઇ પણ પ્રકારની કરણુતા સભવતી નથી

વળી પૂર્વે નહિ થયેલુ થતુ જોવાય છે એમ કહેવુ એ સાહસ છે, કેમકે તદનુસાર ગધેડાનુ શીંગડુ પણ પૂર્વે અવિદ્યમાન છે તો શુ તે ઉત્પન્ન થતુ જણાય છે કે ?

વિશેષમા ક્રિયા-કાલ લાબો છે એ કથન પણ ગેરસમજને આભારી છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ અનેક કાર્યોનો જેવા કે માટી ખોદવી, તેને એકઠી કરવી, ગુણોમા ભરવી, તે ગુણોને ગધેડાની પીઠ ઉપર મૂકવી, કુભારવાડો આવતા તેને પાછી ઉતારવી, માટીમા પાણી નાખવુ, તેને મસળીને તેનો પિડ કરવો, તે પિડ ચાક ઉપર મૂકવો, ચાક ફેરવવો-ભમાવવો, તેના શિવક, સ્થાસ, કોશ વગેરે આકારો બનાવવા એ બધા કાર્યોનો-ક્રિયા-કાલ લાબો જણાય તેમા છેલ્લી ક્રિયાના સમયે થનારા ઘટને શુ લાગે વળગે ?

વળી પ્રારભમા કાર્ય જણાતુ નથી એટલે કે માટી, ચક્ર, કુભાર વગેરે સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના પ્રથમ સમયે ઘટ કેમ જણાતો નથી એમ કહેવુ તે અજ્ઞાન છે, કારણ કે પ્રારભના પ્રથમ સમયે કઇ ઘડો આરભાયો નથી કે તે જણાય અન્ય કાર્યના આરભમા અન્ય કાર્ય ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે શુ પટરૂપ કાર્યના પ્રારભમા અન્ય કાર્યરૂપ ઘટ જણાય છે કે ? આથી શિવકાદિના કાળમા પણ ઘટ ન જણાય તે યુક્ત જ છે, કેમકે શિવકાદિ કઇ ઘટ નથી તેમજ ક્રિયાના અતમા કાર્ય જણાય તે પણ વ્યાજબી છે, કારણ કે અન્ત્ય સમયે આરભેલુ કાર્ય અન્ત્ય સમયે જણાય તેમા શી નવાઇ ? અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે સમય નિરશ હોવાથી-એ જઘન્ય કાળ હોવાથી-એના વિભાગ નહિ પડી શકતા હોવાથી ક્રિયા-સમયે કરાતુ કાર્ય કરાયેલુ જ છે[1] જે કરાયેલુ હોય તે વિદ્યમાન જ છે, માટે વિદ્યમાન જ કરાય છે, અવિદ્યમાન કરાતુ નથી

વળી [2]**જમાલિની** જેમ આ મતની અવગણના કરવામા આવે-જે સમયે કરાતુ હોય

---

૧ **ભગવતી** નામના ચતુર્થ અગ (શ૦ ૧ ઉ ૧)ના પ્રારભમા કહ્યુ પણ છે કે—

"ચલમાણે ચલિए, उदीरिज्जमाणे उदीरिए जाव णिज्जरिज्जमाणे णिज्जरिए

[चलत् चलितम् उदीर्यमाणमुदीर्णं यावत् निर्जीर्यमाणं निर्जीर्णम्]

૨ શ્વેતામ્બર સાહિત્ય મુજબ શ્રીવીરને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ ત્યાર પછી ચૌદ વર્ષે **શ્રાવસ્તિ** નગરીમા **જમાલિ** આચાર્ય બહુરત નિહ્નવ થયા એમના પછી બે વર્ષે **તિષ્યગુપ્ત** નામના નિહ્નવ થયા પ્રભુના નિર્વાણ બાદ બીજા છ નિહ્નવો થયા આ પૈકી અન્તિમ-આઠમા નિહ્નવ તરીકે બોટિક (દિગબર)નો નિર્દેશ કરવામા આવે છે આ બધાના મન્તવ્યો તેનો નિરાસ વગેરે હકીકત **વિશેષા૦** (ગા૦ ૨૩૦૪-૨૬૨૦)મા નજરે પડે છે નિહ્નવ-વાદની મનનીય ચર્ચાના દર્શન તો **ઉત્તરાધ્યયન** (અ૦ ૩)ની વાદિવેતાલ શ્રીશાન્તિસૂરિકૃત 'શિષ્યહિતા' નામની વૃત્તિ (પત્રાક ૧૫૩-૧૮૦)મા થાય છે

તે જ સમયે કરેલુ ન માનીએ અને નહિ કરાયેલુ વર્તમાન સમયે જો કરાતુ માનીએ તો તે વર્તમાન સમય વીત્યા બાદ કેવી રીતે કરાય ? કેમકે તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિદ્યમાન જ છે અને અનાગત કાળ પણ અનુત્પન્ન હોવાથી અવિદ્યમાન છે તેથી અતીત અને અનાગત કાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય ? ન જ થાય એ દેખીતુ છે

વિશેષમા સર્વ ક્રિયા–સમય ક્રિયમાણ (કાર્ય કરવાનો) કાળ છે આ દરમ્યાન ક્રિયમાણ વસ્તુ (કાર્ય) નથી, કિન્તુ ક્રિયા બધ થયા પછીનો જે તરતનો સમય તે સમય કૃતકાલ (કાર્ય–કાલ) છે એમ માનનાર વ્યવહાર–નયના ભક્તને એમ પણ પૂછી શકાય કે તમારાથી ક્રિયા વડે કાર્ય કરાય છે કે ક્રિયા વિના ? જો ક્રિયાથી કાર્ય કરાય છે તો પછી ક્રિયા અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે કેમ માની શકાય ? ખેરના લાકડામા છેદનની ક્રિયા અને ખાખરમા તેના કાર્યભુત છેદ થાય છે એટલે કે ખેર છેદતા ખાખર છેદાય છે એમ કહેવુ શુ શોભાસ્પદ છે ? વળી ક્રિયા–કાલે કાર્ય થતુ નથી, પરતુ પછીથી થાય છે એ કથનથી તો નિર્ભાગિણી ક્રિયા સર્વ અનર્થનુ મૂળ ઠરે છે, કેમકે જ્યા સુધી ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યા સુધી કાર્ય ઉત્પન્ન જ થઇ શકતુ નથી–ઉત્પન્ન થતા કાર્યમા ક્રિયા વિઘ્નભૂત બને છે આના બચાવ તરીકે એવી દલીલ કરવી કે ક્રિયા જ કાર્ય કરે છે, કિન્તુ ક્રિયાના ઉપરમ થયા બાદ કાર્યની ઉત્પત્તિ છે, તો તે નિરર્થક છે, કેમકે કાર્યનો ક્રિયા સાથે એવો શો વિરોધ છે કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે છતા ક્રિયા–કાલમા કાર્ય ઉત્પન્ન ન થતા ત્યાર બાદ થાય છે ? વળી ક્રિયાની સમાપ્તિ થયા પછી થનારૂ કાર્ય ક્રિયાના આરભ વિના કેમ થતુ નથી ? શુ ક્રિયાનો અનારભ અને ઉપરમ અર્થથી એક નથી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાનો અભાવ ક્રિયાના આરભની પૂર્વે તેમજ તેના ઉપરમમા એમ ઉભય સ્થળે સમાન છે એટલે ક્રિયાના આરભની પૂર્વે પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થવુ જોઇએ

ક્રિયા વિના કાર્ય થાય એ પક્ષ સ્વીકારવો તે મૂર્ખતા છે કેમકે એમ માનવાથી તો ઘટાદિ કાર્યો કારણભૂત ક્રિયા વિના થવા જોઇએ વળી સ્વાધ્યાયાદિ સત્ક્રિયા જે સાધુજનો સિદ્ધિ માટે સાધે છે તે સર્વ નિરર્થક થશે, કારણ કે ક્રિયા વિના જ સર્વ થાય છે કિન્તુ તેના ઉપરમ બાદ નહિ એ વાત યુક્તિ–સગત જણાય છે ક્રિયા–કાલ અને નિષ્ઠા–કાલમા કઇ ભેદ નથી જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારી આરભેલી ક્રિયા ઉત્તર કાળમા પણ થતી હોય તો અનવસ્થા દોષ ઉદ્ભવે પણ એમ નથી, કેમકે કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે પણ નથી તેમ પછી પણ નથી, પરતુ તે સમકાલે જ છે, તેનો તો જે સમયે આરભ થાય છે તે જ સમયમા તેની પૂર્ણાહુતિ પણ થાય છે પ્રતિસમય અન્યાન્ય કાર્ય થાય છે આ બધાની પરપરાથી વિમુખ રહી અમુક કાર્યની ઇચ્છા વાળી વ્યક્તિ તે કાર્યમા સાધનરૂપ પરતુ તદ્રૂપ નહિ એવી જુદી જુદી ક્રિયાને પણ તેની ક્રિયા તરીકે ગણે છે એથી જ ક્રિયા–કાલ દીર્ઘ જણાય છે, બાકી વસ્તુત પ્રત્યેક કાર્ય અને તેની ક્રિયા સમકાલીન છે એટલુ જ નહિ પરતુ તે એકસમયી છે

વન્દનયોગ્ય લિગ—

વ્યવહાર–નય પ્રમાણે દ્રવ્ય–લિગ વન્દનીય છે, જ્યારે નિશ્ચય–નય પ્રમાણે ભાવ–લિગ

"[1]जावतो वयणपहा तावतो वा नया वि सद्दाओ ।
ते चेव परसमया सम्मत्त समुदिया सव्वे ॥ २२६५ ॥ "

અર્થાત્ જેટલા વચનના માર્ગો-પ્રકારો છે, તેટલા એકાંતવાચી શબ્દાત્મક નયો પર સમય-અજૈન દર્શનો છે, જ્યારે અનેકાંતવાચી 'સ્યાદ્' પદથી લાંછિત તે સર્વે નયો એકત્રિત થતા સમ્યક્ત્વ-યથાર્થ દર્શન છે

અત્ર કોઇને શંકા થાય કે પરસ્પર વિરોધી નયો એકત્રિત થતા સમ્યક્ત્વ કેમ સંભવે ? શું તેઓ જૈન દર્શનરૂપ કિલ્લાને તોડી પાડવા નહિ પ્રયાસ કરે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીવિનયવિજય ગણિના શબ્દોમાં (નયકર્ણિકામાં) એ છે કે—

' सर्वे नया अपि विरोधभृतो मिथस्ते
सम्भूय साधुसमय भगवन् ! भजन्ते ।
भूपा इव प्रतिभटा भुवि सार्वभौम—
पादाम्बुज प्रधनयुक्तिपराजिता द्राक् ॥ २२ ॥ "[2]

અર્થાત્ જેમ માંહોમાંહે પ્રતિસ્પર્ધી એવા નૃપો (આ) પૃથ્વી ઉપર (ચક્રવર્તીને હાથે) યુદ્ધ-રચનામાં હાર ખાઇ જતા સત્વર ચક્રવર્તીના ચરણ-કમલને ભજે છે તેમ હે પ્રભુ ! પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા એવા પણ એ નયો એકઠા મળીને આપના સુન્દર સિદ્ધાન્તને ભજે છે

આ ઉપરથી વાચક-વર્ગને ' નય ' એટલે શું તેમજ તેના કેટલા પ્રકારો છે તે વિષે થોડો ઘણો ખ્યાલ આવ્યો હશે, પરંતુ નયના દ્રવ્યાર્થિકાદિ વર્ગીકરણ પૈકી પ્રત્યેકનું જે લક્ષણ ગ્રન્થકાર આપ્યું છે તેનો સ્વાદ લેવો બાકી રહી જાય છે એટલે એ દિશામાં પ્રયાણ કરીશું

---

૧ છાયા—

यावन्तो वचनपथास्तावन्तो वा नया अपि शब्दत ।
ते चैव परसमया सम्यक्त्व समुदिता सर्वे ॥

૨ સરખાવો

વિ૦ભા૦ની નિમ્ન-લિખિત ૨૨૬૭ મી ગાથા —

" सव्व समेंति सम्म चेगवसाओ नया विरुद्धा वि ।
भिच्चववहारिणो इव राओदासीणवसवत्तो ॥ '

[सर्वे समेयन्ति सम्यक्त्व चैकवशतो नया विरुद्धा अपि ।
भृत्य-व्यवहारिण इव राजोदासीनवशवर्ती ॥]

નયોના અનેક પ્રકારે જે બબ્બે વર્ગીકરણો પડી શકે છે, તે પૈકી ગ્રન્થકારે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બેનો જ નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે —

स च द्वेधा–द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकभेदात् ।

આ બેના લક્ષણો અનુક્રમે એમ બાંધવામા આવ્યા છે કે—

प्राधान्येन द्रव्यमात्रग्राह्यध्यवसायविशेषरूपत्वं द्रव्यार्थिकस्य દ્રવ્યાર્થિકનુ લક્ષણ **लक्षणम् । (५१)**

उत्पाद-विनाशादिपर्यायमात्रग्राह्यध्यवसायविशेषरूपत्वं पर्यायार्थिकस्य लक्षणम् । (५२) પર્યાયાર્થિકનુ લક્ષણ

અર્થાત્ મુખ્યત્વે કરીને દ્રવ્યમાત્રનુ ગ્રહણ કરનાર અધ્યવસાય–વિશેષ તે "[1]દ્રવ્યાર્થિક નય" છે, જ્યારે ઉત્પત્તિ, વિનાશ ઇત્યાદિ પર્યાયમાત્રનુ ગ્રહણ કરનાર અધ્યવસાય–વિશેષ તે [2]પર્યાયાર્થિક નય છે

આ બેના ભેદોનો નિર્દેશ કરતા ગ્રન્થકાર કથે છે કે—

तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रेधा–नैगम सङ्ग्रह-व्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकश्चतुर्धा–ऋजुसूत्र-शब्द-समभिरूढै-वम्भूतभेदात् ।

એટલે કે દ્રવ્યાર્થિક નયના (૧) નૈગમ, (૨) સગ્રહ અને (૩) વ્યવહાર એમ ત્રણ

૧–૨ આ બેનુ સ્વરૂપ વિશેષત ધ્યાનમા આવે તે માટે પરિણામની વ્યાખ્યા માટે પ્રથમ દ્રવ્યાર્થિક નયનુ શુ કહેવુ છે તે સ્થાનાગની ટીકના ૪૭૮ મા પત્રમા ટાચણરૂપે આપેલા નિમ્ન-લિખિત શ્લોક દ્વારા જોઇએ —

" परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥ "

અર્થાત્ પરિણામ એ કઇ સર્વથા અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિ કે વ્યવસ્થા નથી વળી તદન વિનાશ એ પણ પરિણામ નથી આ વ્યાખ્યા તેના જાણકારોને ઇષ્ટ છે પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે એનુ સ્વરૂપ અનન્તર શ્લોક રજુ કરે છે —

" सत्पर्यायेण नाशः प्रादुर्भावोऽसता च पर्ययतः ।
द्रव्याणां परिणामः प्रोक्तः खलु पर्ययनयस्य ॥

અર્થાત્ સત્ પર્યાયરૂપે નાશ અને અસત્ પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિ તે પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ખરેખર દ્રવ્યનો પરિણામ કહેવાય છે

ભેદો છે, જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયના (૧) ઋજુસૂત્ર, (૨) શબ્દ, (૩) સમભિરૂઢ અને (૪) એવભૂત એમ ચાર પ્રકારો છે

દ્રવ્યાર્થિકાદિ નયોના પેટાવિભાગ પરત્વે મત-ભેદ—

ઋજુસૂત્ર નયને દ્રવ્યાર્થિક ગણવો કે પર્યાયાર્થિક એ સબધમા સૈદ્ધાન્તિકો અને તાર્કિકો વચ્ચે મત-ભેદ છે, જોકે અત્ર દર્શાવેલ ગ્રન્થકારનો વિચાર તો તાર્કિકોની પદ્ધતિને અનુસરે છે સૈદ્ધાન્તિકો તો ઋજુસૂત્રનો પણ દ્રવ્યાર્થિક નય તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે એથી કરીને સૈદ્ધાન્તિકોની માન્યતા મુજબ નૈગમથી ઋજુસૂત્ર સુધીના ચાર નયો દ્રવ્યાર્થિક છે, જ્યારે શબ્દાદિ બાકીના નયો પર્યાયાર્થિક છે આ વાત **નયોપદેશ**ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા ઝળકી ઊઠે છે —

" तार्किकाणा त्रयो भेदा, आद्या द्रव्यार्थिनो मताः ।
सैद्धान्तिकाना चत्वारः, पर्यायार्थगताः परे ॥ १८ ॥ "

દિગબર સમ્પ્રદાય તરફ નજર કરીશુ તો શ્રીવિદ્યાનન્દસ્વામીનો મત પણ તાર્કિકોના મતને મળતો આવતો જણાશે, કેમકે **તત્ત્વાર્થશ્લોક૦** (પૃ૦ ૨૬૮)મા તેઓ કહે છે કે—

" सङ्क्षेपाद् द्वौ विशेषेण, द्रव्य-पर्यायगोचरौ ।
द्रव्यार्थो व्यवहारान्तः, पर्यायार्थस्ततोऽपरः ॥ ३ ॥ "

અર્થ-નયાદિ પરત્વે એકતા—

આ ઉપરથી કોઈને એ સહજ જિજ્ઞાસા થાય કે શુ અર્થ-નય અને શબ્દ-નયના સબધમા પણ મત-ભેદ છે તો આનુ સમાધાન એ છે કે આ બાબતમા તો સૈદ્ધાન્તિક અને તાર્કિકો એકમત છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ શ્વેતાબર અને દિગબર સપ્રદાયોનુ પણ ઐક્ય જોવાય છે કેમકે **તત્ત્વાર્થશ્લોક૦** (પૃ૦ ૨૭૪)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" तत्रर्जुसूत्रपर्यन्ता-श्चत्वारोऽर्थनया मताः ।
त्रय शब्दनयाः शेषाः, शब्दवाच्यार्थगोचरा ॥ "

અર્થાત્ નૈગમથી માડીને ઋજુસૂત્ર સુધીના ચાર નયો ' અર્થ-નય ' ગણાય છે, જ્યારે શબ્દ અને વાચ્યાર્થ વિષયક એવા બાકીના ત્રણ નયો ' શબ્દ-નય ' મનાય છે દ્રવ્યાર્થિકાદિના નૈગમાદિ પ્રકારોના લક્ષણો વિચારીએ તે પૂર્વે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોના જે દશ દશ ભેદો જૈન શાસ્ત્રમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને જેનો નિર્દેશ ગ્રન્થકારે કર્યો નથી, તેનુ આપણે દિગ્દર્શન કરી લઈએ

દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ પ્રકારો—

શ્રીભોજસાગરકૃત **દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા** અનુસાર એના નામો તથા સ્થૂલ સ્વરૂપ આપણે વિચારીએ તેમા સૌથી પ્રથમ દ્રવ્યના લક્ષણો આપણે

દ્રવ્યના લક્ષણો

૧૫૦ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ તે ઉપરાત એ સબધમા જે જુદી જુદી રીતે ઉલ્લેખ થઇ શકે છે તેની નોધ લેવી અત્ર આવ

સ્પષ્ટ છે જે ' સત્ ' હોય તે ' દ્રવ્ય ' કહેવાય છે તેમા " उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सत् " એવુ ' [1]સત્ ' નુ લક્ષણ तत्त्वार्थाधि० (અ૦ ૫, સૂ૦ ૨૯)મા છે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતાથી જે યુક્ત હોય તે ' દ્રવ્ય ' છે આ અધ્યાયના ૩૭ મા સૂત્રમા " **गुण-पर्यायवद् द्रव्य** " એમ પણ કહ્યુ છે એટલે કે ગુણ અને પર્યાયોથી જે યુક્ત હોય તે ' દ્રવ્ય ' છે અથવા ગુણના આશ્રયને ' દ્રવ્ય ' કહેવામા આવે છે એમ ઉત્તરાધ્યયનના નિમ્ન-લિખિત સૂત્રથી જણાય છે —

" [2]**गुणाणं आसओ दव्व** " (અ ૨૮, ગા ૬)

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ વિચારી આપણે કર્મોપાધિનિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય નામના પ્રથમ પ્રકારનુ અવલોકન કરીએ સંસારી જીવોને પણ સિદ્ધ કહેવા એ આ નયનુ કર્તવ્ય છે કેમકે આ નય કર્મની ઉપાધિની દરકાર કરતો નથી આથી નિગોદના જીવો પણ સિદ્ધ છે એમ એ કહે છે [3]

અકર્મોપાધિ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય

સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

પ્રથમ પ્રકારમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એ ત્રણેની મુખ્યતા રહેલી છે, પરતુ આ પ્રકારમા ફક્ત ધ્રુવતાની મુખ્યતા છે, જ્યારે ઉત્પાદ અને વ્યયની ગૌણતા છે જેમકે પર્યાય પ્રતિક્ષણ પરિણામી છે,[4] પરતુ ત્રણે કાળમા સત્તા અવિચળ છે આથી આ નય દ્રવ્યને નિત્ય ગણે છે

---

૧ ' सीदति-स्वकीयान् गुणपर्यायान् व्याप्नोतीति सत् ' એ પ્રમાણેનુ 'सत्'નુ લક્ષણ દ્રવ્યાનુયોગ૦ (પૃ૦ ૬૬)મા છે

૨ છાયા—

गुणानामाश्रयो द्रव्यम् ।

૩ સરખાવો દ્રવ્યસગ્રહની નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

" मग्गणगुणठाणेहि य चउदसहि हवंति तह असुद्धणया ।
विण्णेया संसारी सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ १३ ॥ '

[मार्गणागुणस्थानैश्च चतुर्दशभिर्भवन्ति तथाऽशुद्धनयात् ।
विज्ञेया ससारिण सर्वे शुद्धा खलु शुद्धनयात् ॥]

અર્થાત્ ૧૪ માર્ગણા અને ૧૪ ગુણસ્થાનકોએ કરીને અશુદ્ધ નય થાય છે સર્વ સસારી શુદ્ધ નય અનુસાર શુદ્ધ જાણવા

૪ કહ્યુ પણ છે કે—

" अनादिनिधने द्रव्ये, स्वपर्याया प्रतिक्षणम् ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति, जलकल्लोलवज्जले ॥ '

અર્થાત્ અનાદિ-અનન્ત દ્રવ્યમા તેના પર્યાયો પ્રતિક્ષણ જળમા તરંગોની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ પામે છે

આત્માને આ નય નિત્ય માને છે, દેવાદિ પર્યાયથી ઉદ્ભવતી આત્માની અનિત્યતા તરફ એ ઉદાસીન છે

ભેદકલ્પનાનિરપેક્ષ (અભિન્ન) શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

દ્રવ્ય જે જે ભિન્ન ધર્મથી યુક્ત છે, તેમાથી અભિન્ન ધર્મોની મુખ્યતા અને ભિન્ન ધર્મોની ગૌણતા આ નય સ્વીકારે છે એટલે કે ગુણ-પર્યાયથી યુક્ત તે 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે, એ વ્યાખ્યામા ગુણ અને પર્યાયો દ્રવ્યથી ભિન્ન છે તોપણ ગુણ અને પર્યાયોને દ્રવ્યથી ભિન્ન ન ગણતા જે દ્રવ્ય છે તે જ ગુણ છે, જે દ્રવ્ય છે તે જ પર્યાય છે એમ આ નય પ્રતિપાદન કરે છે

કર્મોપાધિમાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

જે વખતે જે દ્રવ્ય જે ભાવમા પરિણમેલુ હોય તે વખતે તે દ્રવ્યને તન્મય માનવુ એ આ નયનુ કાર્ય છે અર્થાત્ આ નય ઉપાધિ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપે છે જેમકે ક્રોધ, મોહાદિ કર્મોના ઉદય સમયે આત્મા ક્રોધાદિમય હોવાથી—તે રૂપે પરિણમેલો હોવાથી તેને ક્રોધી, મુગ્ધ એમ કહેવો, લોખડનો ગોળો અગ્નિમા તપી રહેલો હોય, ત્યારે તેને લોખડ ન કહેતા અગ્નિરૂપ કહેવો આ નયને લઇને તો **ભગવતીસૂત્ર** (શ૦ ૧૨, ઉ૦ ૧૦, સૂ૦ ૪૬૭)મા તેમજ **પ્રશમરતિ** (શ્લો ૨૦૦—૨૦૧)મા [1]આઠ પ્રકારના આત્મા ગણાવ્યા છે

---

૧ આ આઠે પ્રકારનુ વર્ણન શ્રીઅભયદેવસૂરિએ ભગવતીની ટીકાના (૫૮૯ મા પત્રમા) નીચે મુજબના સાક્ષીભૂત પદ્યો દ્વારા સૂચવ્યુ છે —

' द्रव्यात्मा सर्वजीवाना, ज्ञेय सकषायिणा कषायात्मा ।
योग सयोगिना पुन-र्योग सर्वजीवानाम् ॥ १ ॥
ज्ञान सम्यग्दृष्टे-र्दर्शनमथ भवति सर्वजीवानाम् ॥
चारित्र विरताना तु, सर्वससारिणा वीर्यम ॥ २ ॥'

અર્થાત્ (૧) દ્રવ્યાત્મા સર્વ જીવોને (૨) કષાયાત્મા સકષાયીને—કષાયના ઉદયવર્તી જીવોને, (૩) યોગાત્મા સયોગી જીવોને, (૪) ઉપયોગાત્મા સર્વ જીવોને, (૫) જ્ઞાનાત્મા સમ્યગ્દષ્ટિને, (૬) દર્શનાત્મા સર્વ જીવોને, (૭) ચારિત્રાત્મા વિરતિશાળી જીવોને અને (૮) વીર્યાત્મા સર્વ જીવોને હોય છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે ગુણ-પર્યાયના પાત્રરૂપ જેનો કદાપિ વિનાશ નથી—જે ત્રણે કાળમા સ્થિર (ધ્રુવ) છે, તે ' દ્રવ્ય-આત્મા ' કહેવાય છે આ સર્વ જીવોને છે આત્મા અનાદિ કાળથી કષાય-મોહનીયથી લિપ્ત છે એ કર્મના ઉદયથી આત્મા ક્રોધી વગેરે બને છે આથી દશમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો ' કષાય આત્મા ' કહેવાય છે, (૧૧ મે ગુણસ્થાનકે કષાયની સત્તા રહેલી છે, પરતુ તેના ઉદય માટે ત્યા અવકાશ નથી) જ્યા સુધી માનસિક, વાચિક અને કાયિક યોગ પ્રવર્તે, ત્યાં સુધી જીવ ' યોગાત્મા ' કહેવાય આથી કરીને તેરમા ગુણસ્થાનક સુધીના સર્વ જીવો ' યોગાત્મા ' છે દરેક જીવને થોડુ ઘણુ પણ જ્ઞાન છે, પરતુ જ્યા સુધી તે સમ્યક્ત્વ પામે નહિ ત્યા સુધી તે અજ્ઞાન ગણાય છે આથી સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ ' જ્ઞાનાત્મા ' કહેવાય એટલે કે ચોથાથી તે ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવો ' જ્ઞાનાત્મા ' છે (અહીં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયની વિવક્ષા નથી) સામાન્ય ઉપયોગરૂપ દર્શન દરેક જીવને હોય છે એટલે સમગ્ર જીવો ' દર્શનાત્મા ' છે સિદ્ધ પણ ' દર્શન-આત્મા

ઉત્પાદ–વ્યય–સાપેક્ષ સત્તાગ્રાહક અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એમ ત્રણેથી યુક્ત છે, માટે આમા આ નય કોઈને મુખ્ય કે ગૌણ ન ગણતા આ સર્વેને સમાન ગણે છે એક સમયે જે જે હૈયાત છે, તે બધાએ મુખ્ય છે એવો આ નયનો મત છે એથી કરીને તો દ્રવ્યને ઉત્પાદાદિત્રયાત્મક માને છે જેમકે કટક વગેરેનો ઉત્પાદ–સમય તે જ કેયૂર વગેરેનો વિનાશ–સમય છે અને આ સમયમા સુવર્ણની ત્રિકાલ–અબાધિત સત્તા તો છે જ એથી ઉત્પાદાદિ સર્વને આ એક સરખુ સ્થાન આપે છે

ભેદ–કલ્પના–સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નય વસ્તુત અભિન્ન ગુણ અને ગુણીમા ભેદ માને છે જેમકે આ ભિક્ષુકનુ પાત્ર છે એ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રયોગવાળા વાક્યમા ભિક્ષુક અને પાત્ર ભિન્ન છે તેમ જ્ઞાનાદિ આત્માના ગુણ છે એ વ્યપદેશમા છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ હોવાથી આત્મા અને જ્ઞાન જુદા છે આ નય ગુણ અને ગુણીમા કલ્પિત ભેદ માને છે, નહિ કે સ્વાભાવિક

[1]અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ એક સ્વભાવવાળો નય છે આ નય દ્રવ્યને ગુણસ્વભાવી, પર્યાયસ્વભાવી એમ જુદા જુદા સ્વભાવવાળુ ન માનતા ગુણ અને પર્યાય પણ સ્વભાવ છે એ દૃષ્ટિએ તેને અભિન્ન ગણી દ્રવ્યને એક સ્વભાવવાળુ માને છે જેની હૈયાતીમા જે હોય તે ' અન્વય ' છે જેમકે અમુક કમ્બુગ્રીવાદિ આકાર હોય તો ઘડો હોય અને ઘડો હોય તો અમુક કમ્બુગ્રીવાદિ હોય, આવો જે પરસ્પર સબધ તે ' અન્વય ' છે અહીં દ્રવ્ય પરત્વે ગુણ–પર્યાયરૂપ સ્વભાવ હોય તો જ દ્રવ્ય કહેવાય અને દ્રવ્ય હોય તો ગુણ–પર્યાયરૂપ સ્વભાવ હોય જ આ પ્રમાણેનો જે પરસ્પર અવિનાભાવી સબધ કહેવો તે 'અન્વય દ્રવ્યાર્થિક નય' છે આ કારણથી તો દ્રવ્યનુ જ્ઞાન થતા આ અર્થ–બોધથી એના ગુણ અને પર્યાયોનુ પણ જ્ઞાન થાય છે

છે સાકાર અને નિરાકાર ઉપયોગ દરેક જીવને હોય છે, વાસ્તે સમસ્ત જીવો ' ઉપયોગ–આત્મા ' છે ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ અને ક્ષયથી ઉદ્ભવતા ચારિત્રથી યુક્ત આત્મા ' ચારિત્ર–આત્મા ' કહેવાય પાચમા ગુણસ્થાનથી તે તેરમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને આ ઇલ્કાબ ઘટે છે સિદ્ધો ' ચારિત્ર–આત્મા ' ન કહેવાય વીર્ય એ આત્માનો ગુણ છે તે સર્વ જીવોમા ક્ષાયોપશમિક કે ક્ષાયિક ભાવે દરેક સસારી જીવમા ઓછે વત્તે અશે છે જ આથી સર્વ સસારી જીવો ' વીર્ય–આત્મા ' કહેવાય આ ઉપાધિથી મુક્ત જીવો મુક્ત છે

આ આઠ પ્રકારે કઇ સર્વ જીવોના વિભાગો નથી એ તો અપેક્ષાનુસાર–અવસ્થા પ્રમાણેના ભેદો છે એથી કરીને તો સિદ્ધ જીવોનો કષાય–આત્મા, યોગ–આત્મા વીર્ય–આત્મા અને ચારિત્ર–આત્મા તરીકે નિર્દેશ થઇ શકતો નથી

૧ નયપ્રદીપના ૯૯ મા પત્રમા દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ પ્રકારો સૂચવ્યા છે, પરન્તુ તેમા આ પ્રમાણેનો ક્રમ નથી સા તો આને આદ્ય સ્થાન આપેલુ છે

સ્વદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નયનુ એ કથન છે કે પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો જે બોધ કરાવે તે ‘ દ્રવ્ય ’ છે, એટલે કે દ્રવ્ય સ્વદ્રવ્યાદિ-ચતુષ્ટયનો બોધ કરાવનાર છે

પરદ્રવ્યાદિ ગ્રાહક દ્રવ્યાર્થિક નય—

જેમ ઘટાદિ સ્વ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે, તેમ તે પર દ્રવ્યાદિની વિવક્ષાએ અસત્ છે આ નયનુ એમ કહેવુ છે કે દરેક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યના અસત્ ભાવનો બોધક છે આથી દરેક દ્રવ્ય પર દ્રવ્યના અસત્ ભાવવાળુ છે

પરમભાવગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નય—

આ નય પદાર્થના પરમ-શ્રેષ્ઠ-અસાધારણ ગુણને પ્રધાનતા આપે છે જેમકે આત્મામા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વગેરે અનેક ગુણો છે, છતા અન્ય દ્રવ્યોથી એનો ભેદ જણાવવા માટે જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી—એના સર્વ સ્વભાવોમા જ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી આત્મા જ્ઞાનવાન્ છે એમ એ કહે છે, નહિ કે દર્શનવાન્ અથવા ચારિત્રવાન્ ઇત્યાદિ

આ પ્રમાણેના દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ ભેદો અને તેનુ સ્વરૂપ દિગબર મતાનુયાયી **શ્રીદેવસેનકૃત નયચક્ર**મા વર્ણવેલ છે, પરતુ આથી દ્રવ્યાર્થિક નયના દશ જ ભેદો છે એમ ન સમજવુ આ તો ઉપલક્ષણ-માત્ર છે અર્થાત્ કોઇએ એમ કહ્યુ કે દહીંનુ કાગડાથી રક્ષણ કરવુ એથી એમ ન સમજવુ કે બિલાડી કે કૂતરાથી તેનો વિનાશ થવા દેવો કહેવાની મતલબ એ છે કે અત્ર જેમ બિલાડી, કૂતરા વગેરે ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાના છે તેમ આ દશ પ્રકારો ઉપરાત અન્ય પ્રકારો છે એ ધ્યાનમા રાખવુ આ સબધમા **દ્રવ્યાનુયોગ૦** (અ૦ ૮)મા કહ્યુ પણ છે કે—

“ **दश भेदादिकाश्चात्र, सन्ति युक्तोपलक्षणाः ।**
न चेदन्तर्भवेत् कुत्र, परेशार्थनयो वद ॥ २० ॥ ”

વિશેષમા જેમ કર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષા રાખનાર જીવ-ભાવને ગ્રહણ કરાવવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિક નયનો એક પ્રકાર ગણ્યો છે તેમ જીવના સયોગની અપેક્ષા રાખનારા પુદ્ગલ-ભાવને ગ્રહણ કરાવનાર નયનો પણ નિર્દેશ કરવો જોઇએ આ પ્રમાણે જો જીવ-સયોગ-સાપેક્ષ પુદ્ગલભાવ ગ્રાહક નયને પૃથક્ સ્વીકારવામા આવે તો એવી રીતે નયોની સખ્યા વધતી જ જાય વળી પ્રસ્થક વગેરેના ઉદાહરણો દ્વારા નૈગમાદિ નયોના અશુદ્ધ, અશુદ્ધતર, અશુદ્ધતમ શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ એવા જે ભેદો **અનુયોગ૦**મા સૂચવ્યા છે તેનો સમાવેશ થાય તે માટે પણ ઉપર્યુક્ત દશ ભેદો ઉપલક્ષણ-માત્ર છે એમ સ્વીકારવુ સમુચિત છે અશુદ્ધ વગેરેના અન્તર્ભાવ માટે-સગ્રહાર્થે અમે ઉપચાર કર્યો છે અને એ ઉપચાર ઉપનયો બને છે એમ કહેવાનુ સાહસ કરશો નહિ, કેમકે આ ઉપનયો નથી, પરતુ નયો છે એમ **અનુયોગ૦** સ્પષ્ટ રીતે નિવેદન કરે છે **વિશેષમા** એ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી છે કે ઉપનય કઇ નવીન વસ્તુ નથી, કેમકે એનો

વ્યવહાર નયમા સમાવેશ થાય છે એ વાતને તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ૦ ૧, સૂ૦ ૩૫)મા આપેલા નીચે મુજબના વ્યવહાર નયના લક્ષણથી પુષ્ટિ મળે છે

" समुदायव्यक्त्याकृतिसत्तासञ्ज्ञादिनिश्चयापेक्षम् ।
लोकोपचारनियत व्यवहार विस्तृत विद्यात् ॥ ३ ॥ "

વિશેષમા નયના ભેદોને જો ઉપનયો માનવામા આવે તો પ્રમાણના ભેદોને ઉપપ્રમાણની સજ્ઞા આપવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે, અર્થાત્ " स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाण " એ લક્ષણવાળા અને [1]જીવના વિશિષ્ટ ગુણ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના એક દેશ તરીકે જે મતિજ્ઞાનાદિ છે અને વળી આ મતિજ્ઞાનના એક દેશરૂપ જે અવગ્રહાદિ છ તેને ઉપપ્રમાણ કહેવા પડશે

[2]પર્યાયાર્થિક નયના ૭ પ્રકારો

(૧) અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

આ નયના ઉદાહરણ તરીકે **મેરુ** પર્વત, **રત્નપ્રભા** વગેરે પૃથ્વીઓનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ છે કેમકે આના પુદ્‌ગલોમા અન્યોન્ય સક્રમ થયો અને થાય છે, પરતુ તેનુ સસ્થાન શાશ્વત રહ્યુ છે અને રહેશે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે **મેરુ** પર્વત પુદ્‌ગલ-સ્કધરૂપ હોવાથી પુદ્‌ગલના સ્વભાવ અનુસાર પ્રતિસમય એના પરમાણુઓમા પરિવર્તન થાય છે–કેટલાક ખરે છે અને કેટલાક મળે છે, પરતુ સ્કધ તો જેવો ને તેવો જ કાયમ રહે છે આ દૃષ્ટાતમાનો **મેરુ** પર્વત પુદ્‌ગલનો પર્યાય છે અને તે કેવળ પુદ્‌ગલનો જ બનેલો છે, વાસ્તે એ [3]શુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે વળી **મેરુ** પર્વતરૂપ દ્રવ્ય અનાદિ કાળથી છે–શાશ્વત છે આથી એને અનાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાય કહી શકાય છે

(૨) સાદિ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

જેમ દેવ, માનવ વગેરે જીવના પર્યાયો છે, તેમ સિદ્ધ પણ જીવનો પર્યાય છે સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતા આ પર્યાય ઉદ્‌ભવે છે એટલે એની આદિ છે આનો કદી નાશ થનાર નથી એટલે એ નિત્ય છે વળી આ પર્યાય જીવનો જ બનેલો છે, એમા કોઇ અન્ય પદાર્થનુ મિશ્રણ નથી, એથી એ શુદ્ધ છે આ પ્રમાણે જીવનો સિદ્ધરૂપ પર્યાય સાદિ, નિત્ય અને શુદ્ધ ઠર્યો

---

૧ સરખાવો દ્રવ્યાનુયોગ૦ (પૃ૦ ૨૦૭)ગત નિમ્ન-લિખિત પદ્ય —

" ज्ञान हि जीवस्य गुणो विशेषो, ज्ञान भवाम्भोधितरणे सुपोत ।
ज्ञान हि मिथ्यात्वतमोविनाशे, भानु कृशानु पृथुकर्मकक्षे ॥ ८ ॥ "

૨ નયપ્રદીપના ૯૯મા પત્રમા પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ આપી છે —

" पर्येति—उत्पादम्-उत्पत्ति विपत्ति च प्राप्नोतीति पर्याय । "

૩ સસારી જીવ આત્મા અને પુદ્‌ગલરૂપ કર્મનો પર્યાય છે અર્થાત્ બેનો યોગ થતા આ પર્યાય ઉદ્‌ભવે છે, વાસ્તે એ અશુદ્ધ પર્યાય છે એ ઉપરથી પણ શુદ્ધ પર્યાયનો અર્થ સમજાશે.

(૩) ઉત્પાદ-વ્યય ગ્રાહક અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે એટલે કે તે અનિત્ય છે આ પર્યાયોની મુખ્યતાએ વસ્તુને વસ્તુરૂપ કહેવી તે આ નયનું કાર્ય છે અન્ય વિજાતીય પર્યાયના સંયોગનો અભાવ હોવાથી તે શુદ્ધ પર્યાય કહેવાય છે

(૪) સત્તાસાપેક્ષ નિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

દરેક પદાર્થ પ્રત્યેક સમયમા ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થિરતા (સત્તા) એ ત્રણે લક્ષણ વાળો છે આ વાક્યમા પદાર્થની મૂળ સત્તાનો નિર્દેશ છે, પરંતુ પર્યાયનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ ન બતાવ્યુ, કેમકે તે તો સત્તાના ઉલ્લેખના અભાવમા ઘટે છે આથી આ પર્યાય અશુદ્ધ છે

(૫) કર્મોપાધિનિરપેક્ષ નિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

સંસારી જીવનો પર્યાય સિદ્ધના જેવો છે આ કથન આ નયને આભારી છે, કેમકે અત્ર સંસારી જીવમા કર્મરૂપ ઉપાધિ હોવા છતા તેની વિવક્ષા નહિ કરતા જ્ઞાન, દર્શન જેવા શુદ્ધ અને નિત્ય પર્યાયની વિવક્ષા કરવામા આવી છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ લીલા લાકડાને સળગાવતા ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે તે અગ્નિની ઉપાધિ છે, તેમ સંસારી જીવને લાગેલા કર્મો પણ ઉપાધિરૂપ છે, તે કઇ આત્માના ગુણરૂપ નથી

(૬) કર્મોપાધિસાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય—

ઉપર્યુક્ત પ્રકારમા ઉપાધિની વિવક્ષા કરવામા આવી નથી, પરંતુ અત્ર એથી વિપરીત હકીકત છે આ નય અનુસાર કહી શકાય છે કે સંસારી જીવોને જન્મ-મરણરૂપ વ્યાધિ છે અત્ર જન્મ-મરણ કર્મરૂપ ઉપાધિની અપેક્ષાએ છે અર્થાત્ આ પર્યાય કર્મરૂપ સંયોગને આભારી છે એટલે આ વર્તમાન પર્યાય અનિત્ય છ અને કર્મના સંયોગને લીધે એ અશુદ્ધ પણ છે

શ્રીદેવસેનના મત પ્રમાણે નવ નયો—

નયચક્રમા તેના કર્તા **શ્રીદેવસેન** નૈગમાદિક સાત નયોનો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયોમા અન્તર્ભાવ ન કરતા તેને ભિન્નરૂપે માને છે અર્થાત્ એમના મત પ્રમાણે નયોની સંખ્યા નવની છે (વિશેષમા તેઓ સદ્ભૂત વ્યવહાર, અસદ્ભૂત વ્યવહાર અને ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર એમ ત્રણ ઉપનયો માને છે) આ સંબધમા **દ્રવ્યાનુયોગ**૦ (અ ૮)ના ઉપાન્ત્ય પદ્યમા નીચે મુજબના ઉદ્ગારો કાઢે છે —

" इत्यागनेकविषयाश्च नयान् विहाय
सक्षिप्य ताश्च वचसाऽप्यधिकान् विधाय।
बालावबोधनकृते किल देवसेन-
स्तत्मपञ्चनमचोकरदासशून्यम् ॥ २६ ॥ "

અર્થાત અનેક વિષયવાળા નિશ્ચય અને વ્યવહાર સ્વરૂપી નયોને પડતા મૂકી, આ બે

નયોનો ઉપચાર પદથી સંકોચ કરી અને વળી વચનાંતરથી અધિક નયોની રચના કરી બાલજીવોને છેતરવાને માટે **દેવસેને** વીતરાગ માર્ગથી વિમુખ પ્રપંચ આદર્યો એટલે કે **શ્રીભોજસાગર** તો આ અધિક કલ્પનાને સર્વજ્ઞ મતથી વિરુદ્ધ ગણાતા હોય એમ જણાય છે, જોકે આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં તો તેમણે એમ નિવેદન કર્યું છે કે—

" यद्यपीहार्थभेदो न तस्याऽस्माकमपि स्फुटम् ।
तथाप्युत्क्रमशैल्याऽसौ दह्यते चान्तरात्मना ॥ ९ ॥"

અર્થાત્ જોકે અમારો અને એના (**શ્રીદેવસેન**ના) કથનમાં અર્થની દૃષ્ટિએ ભિન્નતા નથી તોપણ અર્થની સમાનતા અને શબ્દની અસમાનતારૂપ ઉત્ક્રમ શૈલીથી–વિપરીત પરિભાષાથી અંતરમાં વિના કારણ સંતપ્ત છે. વિશેષમાં તેઓ આ અધ્યાયના ૧૧ મા અને ૧૨ મા શ્લોકો દ્વારા એમ પણ પ્રશ્નો ઉઠાવે છે કે પર્યાયાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિક નયોને જ્યારે **શ્રીદેવસેન** નૈગમાદિ સાત નયોથી ભિન્ન માની નયોની સંખ્યા નવની બતાવે છે તો સામાન્ય અને વિશેષના પર્યાયરૂપ અર્પિત અને અનર્પિત એ ભેદોને સ્વીકારી નયો અગ્યાર છે એવી કેમ પ્રરૂપણા કરતા નથી ? શું સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયમાં અર્પિત અને અનર્પિતનો અંતર્ભાવ કરતા હોવાથી તેઓ તેને જુદા માનતા નથી ? એમ હોય તો નૈગમાદિ ચાર નયોમાં દ્રવ્યાર્થિકનો અને બાકીનામાં પર્યાયાર્થિકનો સમાવેશ કરવામાં તેમને શો વાંધો છે ? જેનો અંતર્ભાવ થતો હોય તેનો વિના કારણ પૃથક્ ઉલ્લેખ તે પિષ્ટપેષણ ન કહેવાય કે ?

[1]ઉપનયોનું દિગ્દર્શન—

નયની સમીપમાં રહેનારને ' ઉપનય ' કહેવામાં આવે છે. આની સંખ્યા ત્રણની છે. તેમાં પ્રથમનું નામ સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. જે પર્યાય સત્ હોય તે ' સદ્ભૂત ' અને જે દ્વારા વ્યવહાર કરાય તે ' વ્યવહાર ' કહેવાય. આ બે શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરતા ' સદ્ભૂતવ્યવહાર ' શબ્દ બને છે. આ સદ્ભૂત વ્યવહારવાળો ઉપનય ધર્મ અને ધર્મીમાં ભિન્નતા સ્વીકારે છે અને એની શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાને અવલંબીને એના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ બે પ્રકારો પાડે છે. સદ્ભૂત એક દ્રવ્ય જ છે, એમાં ભિન્ન દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા નથી. વ્યવહારમાં તો ભિન્ન દ્રવ્યના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે. આ સંસારમાં કેવલજ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. જે કેવલજ્ઞાન છે તે આત્માનો શુદ્ધ ગુણ છે. વાસ્તે આ [2]શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનું ઉદાહરણ છે [3] એવી રીતે આ લોકમાં મતિ-

---

૧ આ વિષય દ્રવ્યાનુયોગ૦ ને આધારે યોજવામાં આવ્યો છે.

૨ નય-પ્રદીપના ૧૦૨મા પત્રમાં આનું લક્ષણ એમ સૂચવાયું છે કે—

" शुद्धगुणगुणिनोः शुद्धपर्यायद्रव्ययोर्भेदकथनं शुद्धसद्भूतव्यवहारः । "

૩ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાં આ બેને અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહાર અને ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારના ઉદાહરણો તરીકે ઓળખાવેલ છે. વિશેષમાં આ બે પ્રકારના સદ્ભૂત વ્યવહારના લક્ષણો ત્યાં અનુક્રમે નીચે મુજબ આપ્યાં છે —

જ્ઞાનાદિ આત્માના ગુણરૂપ છે એ અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનુ ઉદાહરણ છે,* કેમકે મતિજ્ઞાન એ આત્માનો અશુદ્ધ ગુણ છે, એ આવરણવિશિષ્ટ છે

(૧) [1]ગુણ-ગુણી, (૨) [2]પર્યાય-પર્યાયી (દ્રવ્ય), (૩) [3]સ્વભાવ-સ્વભાવી, (૪) [4]કારક-કારકી, (૫) [5]ક્રિયા-ક્રિયાવાન્, (૬) સજ્ઞા-સજ્ઞી, (૭) જાતિ-વ્યક્તિ, (૮) નિત્ય દ્રવ્ય-વિશેષ એ બધા એક દ્રવ્યાનુગત ભેદો છે[6] આ સબધમા **નય-પ્રદીપ**ના ૧૦૨મા પત્રમા ઉલ્લેખ્યુ છે કે—

" गुणगुणिनोर्द्रव्य पर्याययोः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो, स्वभावतद्वतोः कारक-तद्वतोर्भेदाद् भेदकः सद्भूतव्यवहारः "

દ્રવ્યાદિના ઉપચારથી પર દ્રવ્યના પરિણામના સસર્ગથી ઉત્પન્ન થનારો ઉપનય ' અસદ્ભૂત વ્યવહાર ' છે[7] જેમકે શુદ્ધ સ્ફટિક મણિ જેવો જીવ છે આ કર્મનો પચવર્ણાદિ રૌદ્ર પરિણામ છે આ પરિણામનો સબધ જીવ-પ્રદેશોની સાથે કર્મ-પ્રદેશોના સસર્ગરૂપ છે આ દ્વિતીય પ્રકારના ઉપનયના નવ ભેદો પડે છે અને તે નીચે મુજબના નવ જાતના ઉપચારોને આભારી છે —

(૧) દ્રવ્યમા દ્રવ્યનો, (૨) ગુણમા ગુણનો, (૩) પર્યાયમા પર્યાયનો, (૪) દ્રવ્યમા ગુણનો, (૫) દ્રવ્યમા પર્યાયનો, (૬) ગુણમા દ્રવ્યનો, (૭) ગુણમા પર્યાયનો, (૮) પર્યાયમા દ્રવ્યનો અને (૯) પર્યાયમા ગુણનો

આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વિચારીએ (૧) જીવ પુદ્ગલરૂપ છે અત્ર જીવ દ્રવ્ય છે તેમજ પુદ્ગલ પણ દ્રવ્ય છે ઉપચારથી અસદ્ભૂત વ્યવહારથી (નહિ કે પરમાર્થથી) જીવને પુદ્ગલ માનવામા આવે છે અત્ર ક્ષીર-નીરનો ન્યાય ઘટાવવો એટલે કે દૂધમા જળ મળતા તે દૂધ ગણાય

' निरुपाधिगुणगुणिनोर्भेदकोऽनुपचरितसद्भूतव्यवहार '
' सोपाधिगुणगुणिनोर्भेदविषय उपचरितसद्भूतव्यवहार '

૧ રૂપ વગેરે ગુણો અને ઘટ ગુણી

૨ વીટી, કદોરો વગેરે પર્યાય અને સોનુ એ પર્યાયી (જેમા પર્યાય રહે છે તે)

૩ જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ અને એનો ધારક જીવ સ્વભાવી

૪ ચક્ર દડ વગેરે કરક અને કુભાર એ કારકી (કારકવાન્)

૫ લખવા વગેરેની ક્રિયા અને લેખક ક્રિયાવાન્

૬ આ ગુણ-ગુણી ઇત્યાદિ ઉપનયના અર્થો જાણવા વિશેષમા અવિનાશી અવસ્થામા અવયવ વગેરે યથાક્રમ અવયવી આદિના આશ્રયે રહે છે પરતુ વિનાશી અવસ્થામા તો અનાશ્રિતપણે રહે છે

૭ આ સબધમા દ્રવ્યાનુયોગ૦ (પૃ ૧૦૦)મા કહ્યુ છે કે—

" असद्भूतव्यवहारो द्रव्यादेरुपचारत ।
परपरिणतिश्लेष-जन्यो भेदो नवात्मक ॥ "

છે અને દૂધ તરીકે એ મિશ્રણને ઓળખાવતા જળને પણ દૂધની સંજ્ઞા મળી જાય છે તેમ પુદ્ગલ સાથે જીવનો સબંધ થતા જીવને પુદ્ગલરૂપે ઓળખાવાય છે

(૨) રૂપાદિ ગુણમા ગુણનો આરોપ જેમકે ભાવ-લેશ્યામા દ્રવ્ય-લેશ્યાનો ઉપચાર ભાવ-લેશ્યા એ આત્માનો અરૂપી ગુણ છે અને કૃષ્ણ, નીલ વગેરે પુદ્ગલના ગુણો છે આ ભાવ-લેશ્યાને કૃષ્ણ, નીલ ઇત્યાદિ રૂપે જે ઓળખાવવામા આવે છે, તે પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્રવ્ય-લેશ્યારૂપ ગુણનો ઉપચાર છે

(૩) આત્મ-દ્રવ્યના મનુષ્યાદિ પર્યાયોની સમાન હાથી ઘોડા વગરે પર્યાય-સઘ છે.

(૪) હુ ગૌર (ગોરો) છુ આમા હુ એ આત્મ-દ્રવ્ય છે અને ગોરો એ પુદ્ગલનો ગુણ છે એટલે કે અત્ર દ્રવ્યમા ગુણનો આરોપ છે

(૫) હુ દેહધારી છુ દેહસહિત હોવુ એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે

(૬) આ જે ગૌર જણાય છે તે આત્મા છે એટલે કે ગૌરતારૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ગુણના ઉપર આત્મ-દ્રવ્યનો આરોપ છે

(૭) દેહ આત્મા છે દેહરૂપ પુદ્ગલના પર્યાય પરત્વે અપૌદ્ગલિક-પુદ્ગલભિન્ન આત્મ-દ્રવ્યનો ઉપચાર છે

(૮) મતિજ્ઞાન શરીર છે અહીં મતિજ્ઞાનરૂપ આત્માના ગુણ પરત્વે શરીરરૂપ પુદ્ગલના પર્યાયનો આરોપ છે

(૯) શરીર મતિજ્ઞાન છે

અસદ્ભૂત વ્યવહારના ત્રણ પ્રકારો—

અસદ્ભૂત વ્યવહારના સ્વજાતિ, વિજાતિ અને ઉભય જાતિ આશ્રીને ત્રણ ભેદ છે. પરમાણુ બહુ પ્રદેશથી યુક્ત છે એ પ્રથમ પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે જોકે પરમાણુ નિરવયવ છે એટલે એને પ્રદેશો સભવતા નથી, છતા પણ પરમાણુની બહુ પ્રદેશોની સમગ-સિદ્ધ જાતિ છે જેમકે બે પરમાણુઓનો સ્કધ, ત્રણનો સ્કધ ઇત્યાદિ આ વાતને લક્ષ્યમા રાખીને આવો વ્યવહાર થઇ શકે છે

મતિજ્ઞાન મૂર્તિશાળી છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાન મૂર્ત (આકારથી યુક્ત) છે એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે મતિજ્ઞાન મૂર્ત વિષયક લોક, મનસ્કાર વગેરેથી ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી મતિજ્ઞાનને મૂર્ત કહ્યું છે વાસ્તવિક રીતે તો મતિજ્ઞાન આત્માનો ગુણ હોવાથી એ અપૌદ્ગલિક છે અપૌદ્ગલિક મતિજ્ઞાનમા મૂર્તિમાન્ પુદ્ગલ-ગુણનો ઉપચાર છે અને આ ઉપચાર ચેતન ધર્મથી વિજાતીય એવા પુદ્ગલ-ગુણ પરત્વે છે

મતિજ્ઞાન જીવ અને અજીવ વિષયક છે એ તૃતીય પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે અહીં જીવ તો

મતિજ્ઞાનની સ્વજાતિ છે, કેમકે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપી છે અજીવ એ મતિજ્ઞાનની વિજાતિ છે જેકે આ ઘટ છે એવુ જ્ઞાન મતિજ્ઞાનાદિનો વિષય છે, છતા પણ તે વિજાતિ છે, કેમકે એમા ચેતન અને જડનો વિષય–વિષયીભાવ નામનો ઉપચરિત સબધ છે

એક ઉપચાર દ્વારા બીજા ઉપચારનુ વિધાન કરનારો ઉપનય ' ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર 'ના નામથી ઓળખાય છે અને એ પૂર્વોક્ત ત્રિવિધ ઉપનયનો ત્રીજો પ્રકાર છે આના નિજ જાતિ અને પર જાતિની અપેક્ષાએ બે ભેદો છે હુ પુત્રાદિ છુ એ પ્રથમ ભેદસૂચક ઉદાહરણ છે અહીં હુ એ આત્માનો સ્વપર્યાય છે અને પુત્રાદિ એ પરપર્યાય છે હુ પુત્રાદિ છુ એ સબધ–કલ્પના છે વળી આ પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર બધા મારા છે એ કથનમા 'મારા' એ ઉપચારજનિત ઉપચાર છે એટલે કે પોતાના વીર્યના પરિણામરૂપ પુત્ર હોવાથી તે સ્વ આત્માનો એક ભેદ છે આ પ્રમાણે પુત્રાદિ–ભેદ-વિશિષ્ટ હોવા છતા તેમા પરપણારૂપ હેતુથી અભિન્નતારૂપ સબધનો આરોપ કરવામા આવ્યો છે પુત્રાદિ નિજ શરીરના પર્યાયરૂપ હોવાથી સ્વજાતિ છે

હું વસ્ત્ર વગેરે છુ અને વસ્ત્ર વગેરે મારા છે એ બીજા પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે અત્ર હુ એ સબધીવાચક છે અને વસ્ત્ર વગેરે સબધવાચક છે વસ્ત્ર વગેરે મારા છે એમા વસ્ત્ર વગેરે પુદ્ગલના પર્યાય છે વસ્ત્રાદિ ભોજ્ય છે, જ્યારે આત્મા ભોગ કરવાવાળો છે

એવ તો ઉપરના કીડા–સ્થાન વગેરે હુ છુ અને એ મારા છે આ સ્વજાતિ–વિજાતિ–ઉપચરિત–અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે

નૈગમનાં લક્ષણો—

देशसमग्रग्राह्यध्यवसायविशेषरूपत्वम्, सामान्य-विशेषोभयाभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्वम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्घटपटादिवस्तूनां पृथक्पृथक्करणनिमित्तावबोधानुसारिवचनविशेषरूपत्वम्, लोकार्थनिबोधविषयकुशलाध्यवसायविशेषरूपत्वम्, सङ्कल्पयोनिरूपत्वम्, विचित्रपरिच्छेदकत्व वा नैगमस्य लक्षणम् । (५२)

અર્થાત્ દેશગ્રાહી તેમજ સમગ્રગ્રાહી અધ્યવસાયનુ નામ ' નૈગમ ' છે અથવા સામાન્ય અને વિશેષ એ ઉભયનો સ્વીકાર કરવામા તત્પર અધ્યવસાય તે ' નૈગમ ' છે અથવા પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો દ્વારા ઘટ, પટ ઇત્યાદિ પદાર્થોને પૃથક્ પૃથક્ કરવામા નિમિત્તરૂપ જ્ઞાનને અનુસરનારૂ વચન ' નૈગમ ' કહેવાય છે અથવા લોકાર્થના બોધક (જીવાદિ) વિષયોને વિષે કુશળ અધ્યવસાય

---

૧ સરખાવો નયપ્રદીપના ૧૦૧મા પત્રમાનો નિમ્ન–લિખિત ઉલ્લેખ —

" *णिगमो–विकल्प, तत्र भवो णैगम* "

તે ' નૈગમ ' છે સંકલ્પની ઉત્પત્તિરૂપ નય તે ' નૈગમ ' છે અથવા વિચિત્ર જ્ઞાનગ્રાહી નય તે ' નૈગમ ' છે

આ સંબંધમા આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે ઉપર્યુક્ત લક્ષણોના સમર્થનાર્થે **વિશેષા૦** ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ જોઈ લઈએ —

" [1]णेगाइं माणाइं सामन्नोभयविसेसनाणाइं ।
जे तेहिं मिणइ ता 'णेगमो' णओ णेगमाणो त्ति ॥२१८६॥
लोगत्थनिबोहा वा निगमा तेसु कुसलो भवो वाऽय ।
अहवा ज नेगमओऽणेगपहा णेगमो ' तेणं ॥ २१८७ ॥ "

કહેવાની મતલબ એ છે કે[2] સત્તારૂપ સામાન્ય, ગોત્વ, વૃક્ષત્વ, અશ્વત્વ ઇત્યાદિ (સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપી)[3] અપાન્તરાલ સામાન્ય તેમજ નિત્ય દ્રવ્યમા રહેલ અત્ય સ્વરૂપ વાળા વ્યાવૃત્તિ આકાર બુદ્ધિના કારણરૂપ [4]વિશેષો[5] (કે જે પણ અપેક્ષાનુસાર સામાન્ય છે) તેને ગ્રહણ કરનારા અનેક જ્ઞાનો વડે જે વસ્તુને સ્વીકારે છે તે ' નૈગમ ' નય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે નૈગમ નય એકજ્ઞાનગ્રાહી નથી, પરતુ અનેકજ્ઞાનગ્રાહી છે-વિચિત્ર પરિચ્છેદક છે વળી લોકમા રહેલા પદાર્થોને જાણવાની અનેક રીતિઓ છે આ બધામા કુશળ નય તે ' નૈગમ ' નય છે આથી એ ફલિત થાય છે કે વસ્તુનો બોધ થવા માટે જે એક જ પ્રકારના માર્ગનુ અવલબન ન કરતા વિવિધ માર્ગોનુ ગ્રહણ કરે છે, જેના બોધપ્રદ માર્ગો-ગમો અનેકવિધ છે તે ' નૈગમ ' છે આ ઉપરથી ' નૈગમ 'ની નીચે મુજબની વ્યુત્પત્તિ સાર્થક ઠરે છે —

" नैके गमा–बोधमार्गा यस्यासौ नैगमः, पृषोदरादित्वात् निरुक्तविधिना च ककारलोपः । "

---

૧ છાયા—

नैकानि मानानि सामान्योभय विशेष ज्ञानानि ।
य तैर्मिनोति ततो नैगमो नयो नैकमान इति ।
लोकार्थ निबोधा वा निगमा तेषु कुशलो भवो वाऽयम् ।
अथवा यत् नैगमतोऽनेकपथा नैगमस्तेन ॥

૨-૪ આ નગમનયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા સૂચક છે આનો પ્રથમ પ્રકાર નિર્વિકલ્પ મહા-સત્તા નામનો છે તે કેવળ સામાન્યવાદી હોવાથી અશુદ્ધ છે, ગોત્વ, વૃક્ષત્વાદિ બીજો પ્રકાર સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપી હોવાથી શુદ્ધાશુદ્ધ છે અને વિશેષવાદી ત્રીજો પ્રકાર શુદ્ધ છે આ પ્રકારોની ક્રમશ વિશુદ્ધતા વસતિ, પ્રસ્થક અને ગામના ઉદાહરણો વિશેષ સ્પષ્ટ સમજાશે. જુઓ પૃ૦ ૨૧૨-૨૧૩

૫ સમાન આકાર ગુણ અને ક્રિયાવાળા તથા એક દેશમાથી મળતા અને આવેલા એવા પરમાણુઓમા આ પરમાણુ આનાથી ભિન્ન છે એવા પ્રકારની જે યોગીઓની બુદ્ધિ થાય છે તે કારણ ' અન્ત્ય વિશેષ ' ના નામથી ઓળખાય છે

અર્થાત્ 'ગમ' એટલે 'માર્ગ' જેનો એક જાતનો માર્ગ-બોધમાર્ગ નથી અર્થાત જે વસ્તુને અનેક રીતે માને છે તે ' નૈગમ ' કહેવાય છે નૈગમ વસ્તુને બહુ જ વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકે છે એટલે કે વસ્તુગત સર્વ પ્રકારના સામાન્ય અને સમગ્ર જાતના વિશેષ ધર્મો વચ્ચે ખાસ કરીને પૃથક્તા જોતો નથી અર્થાત્ સામાન્ય ધર્મને વિશેષ ધર્મોથી જુદા પાડતો નથી દાખલા તરીકે, કેરી એમ કહેવાથી આ ફળમા રહેલા ખાસ-વિશેષ ધર્મોનુ આપણને ભાન થાય છે એટલુ જ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત અન્ય ફળોમા પણ જે કેરીગત ધર્મો-સામાન્ય ધર્મો છે તેનો પણ બોધ થાય છે અર્થાત્ નૈગમ નય સામાન્ય અને વિશેષ એમ બન્ને ધર્મોનો બોધ કરાવે છે નૈયાયિક અને

નૈગમાભાસ

વૈશેષિક દર્શનકારો નૈગમ નયને અનુસરે છે ખરા, પરંતુ આ નૈગમ નય તેમના હાથમા જતા તે દુર્નય થઈ જાય છે [1]નૈગમાભાસ બને છે, કેમકે તેઓ એકાન્તત તે નયને માને છે નૈયાયિકો પણ એ વાત તો કબૂલ કરે છે કે દરેક વસ્તુમા સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય ધર્મો રહેલા છે, પરંતુ સામાન્યમાથી વિશેષ અને વિશેષમાથી સામાન્ય ધર્મ ઉપજાવી શકાય તેમ નથી એમ તેઓ કહે છે આથી તેમની માન્યતા જૈન માન્યતાથી જુદી પડે છે અને તેમ હોવાનુ કારણ આપણે જોઈએ છીએ તેમ એ છે કે તેઓ સામાન્ય અને વિશેષને સર્વથા ભિન્ન માને છે, જ્યારે જૈનો તો તેને સાપેક્ષ માને છે જૈનોનુ કહેવુ તો એમ છે કે સામાન્ય તે જ વિશેષરૂપ અને વિશેષ તે જ સામાન્યરૂપ બની શકે છે

નૈગમના ત્રણ પ્રકારો—

(૧) ધર્મદ્વય ગોચર, (૨) ધર્મિદ્વયગોચર અને (૩) ધર્મધર્મિગોચર એમ નૈગમના ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમા પ્રથમ પ્રકારનુ કહેવુ એ છે કે એક

ધર્મદ્વયગોચર

ગુણથી બીજા ગુણને પૃથક્ માનવો જેમકે "**सच्चैतन्यमात्मनि**" અર્થાત્ આત્મામા સત્ ચૈતન્ય ધર્મો છે આમા [2]ચૈતન્યથી સત્તાને પૃથક્ માનવામા આવી છે ચૈતન્ય વિશેષ ધર્મ છે, સત્તા સામાન્ય ધર્મ છે [2]

ધર્મિદ્વયગોચર—

દ્વિતીય પ્રકાર બે વસ્તુ વચ્ચે ભિન્નતા જુએ છે જેમકે "**वस्तुपर्यायवद् द्रव्यम्**"

---

૧ નયપ્રદીપના ૧૦૧મા પત્રમા આનુ લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યુ છે—

" **धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिर्नैगमाभास** "

અર્થાત્ ધર્મ-ગુણની, દ્રવ્ય-દ્રવ્યની અને દ્રવ્ય-પર્યાયની ઐકાન્તિક પૃથક્તા સ્વીકારનારો અધ્યવસાય ' નૈગમાભાસ ' કહેવાય છે

૨ ધર્મથી વ્યંજનપર્યાય સમજવાનો છે, જ્યારે ધર્મીથી દ્રવ્ય સમજવાનુ છે ચૈતન્યરૂપ વ્યંજન-પર્યાય વિશેષ્ય હોવાથી તેની વિવક્ષા મુખ્ય છે, જ્યારે સત્ વિશેષણ હોવાથી તે ગૌણ છે

એટલે કે વસ્તુ અને પર્યાય યુકત દ્રવ્ય છે અહિયા વસ્તુ અને તેના પર્યાયને ભિન્ન ગણવામા આવ્યા છે [1]

ધર્મધર્મિગોચર—

તૃતીય પ્રકાર ગુણ અને ગુણી વચ્ચે ભિન્નભાવ સ્વીકારે છે **"क्षणमेकं सुखी विषयासक्तो जीवः"** અર્થાત્ વિષયાસક્ત જીવ એક ક્ષણ વાર સુખી છે સુખી મનુષ્ય અને સુખ એ બે વચ્ચે ભિન્નતા બતાવવામા આવી છે [2]

નૈગમના પ્રકારાન્તરો—

નૈગમના (૧) ભૂત નૈગમ, (૨) વર્તમાન નૈગમ અને (૩) ભવિષ્યદ્ નૈગમ એમ પણ ત્રણ ભેદો પડે છે

ભૂત નૈગમ

થઇ ગયેલી વસ્તુને વર્તમાન તરીકે સ્વીકારવી, તે 'ભૂત નૈગમ' છે **મહાવીર** પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા તે આજ દીવાળીનો દિવસ છે આ દૃષ્ટાન્તમા **મહાવીર**ના નિર્વાણ–કલ્યાણકની અતીત દીપમાલિકાનો આજની દીવાળીમા ઉપચાર કરવામા આવ્યો છે એટલે કે ભૂતનો વર્તમાનમા ઉપચાર છે

વર્તમાન નૈગમ—

જે ક્રિયા વર્તમાનમા શરૂ થઇ નથી છતા તેનો વર્તમાનરૂપે વ્યવહાર કરવો તે 'વર્તમાન નૈગમ' છે અર્થાત્ આમા અનાગત–ભવિષ્યત્ કાળનો વર્તમાનમા ઉપચાર છે જેમકે આજે **પદ્મનાભ** પ્રભુના નિર્વાણનો દિવસ છે હજી **પદ્મનાભ**નુ નિર્વાણ થતા તો ઘણા વર્ષોની વાર છે છતા તે નિર્વાણ આજે છે એમ જે કહેવુ તે 'વર્તમાન નૈગમ' જાણવો

ભવિષ્યદ્ નૈગમ—

થનારી વસ્તુને થઇ કહેવી તે ભવિષ્યદ્ નૈગમ છે અર્થાત્ અત્ર ભવિષ્યત્ કાળનો ભૂતકાળમા ઉપચાર સમજવો જેમકે ચોખા રધાઇ ન ગયા હોય તો પણ તે રધાઇ ગયા એમ કહેવુ તે આ નયનુ કાર્ય છે

સામાન્ય અને વિશેષ સબધી જૈન માન્યતા—

આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ જૈનો સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર [3]સાપેક્ષ માને છે

---

૧ દ્રવ્યરૂપ ધર્મી વિશેષ્ય છે એટલી એની અત્ર મુખ્યતા છે, જ્યારે વસ્તુરૂપ ધર્મી વિશેષણરૂપ હોવાથી તેની ગૌણતા છે

૨ વિષયાસક્ત જીવ એ વિશેષ્ય છે અને સુખરૂપ પર્યાય એ વિશેષણ છે એટલે પ્રથમની પ્રધાનતા અને દ્વિતીયની ગૌણતા સમજી શકાય છે

૩ પરસ્પર નિરપેક્ષ માનવાથી સામાન્યને વિશેષપણુ અને વિશેષને સામાન્યપણુ પ્રાપ્ત થાય

એટલુ જ નહિ કિન્તુ તેની વ્યાખ્યામા પણ ફરક રહેલો છે જેમકે ગાય વગેરે પદાર્થની ખરી, ખાધ, પૂછડુ, શીંગડા વગેરે જે સમાન પર્યાય છે તે ' સામાન્ય ' છે, નહિ કે નિત્ય, નિરવયવ, અક્રિય, સર્વગતાદિ ધર્મયુક્ત હોય તે ' સામાન્ય ' છે વળી આ ગાય વગેરે પદાર્થના કાળાશ ધોળાશ ઇત્યાદિ અસમાન (વિસદૃશ) પર્યાય તે વિશેષ છે વિશેષમા આ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પર્યાયો પદાર્થથી એકાન્તત ભિન્ન કે અભિન્ન નથી, પદાર્થથી તે કથચિત્ અભિન્ન છે અને પરરૂપાદિ વડે કથચિત્ ભિન્ન છે [1]

અજૈન માન્યતા પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષના લક્ષણો સ્વીકારતા નીચે મુજબ દોષો ઉદ્ભવે છે એમ **ભાષ્યકાર**નુ કહેવુ છે જુઓ **વિશેષા૦** (ગા૦ ૨૧૯૩-૨૨૦૨) આનો સાર એ છે કે આ ગાય છે, આ ગાય છે ઇત્યાદિ સામાન્ય જ્ઞાન અને સામાન્ય વચન તે સામાન્ય હેતુ પૂર્વક છે અને પરમાણુમા આ પરમાણુ આનાથી પૃથક્ છે એવુ વિશેષ-જ્ઞાન અને વચન વિશેષહેતુક છે એવી જો માન્યતા સ્વીકારવામા આવે તો ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થોમા આ સામાન્ય છે, આ સામાન્ય છે એવા જ્ઞાન અને વચનની તેમજ વિશેષ પદાર્થોમા આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે એવા જ્ઞાન અને વચનની પ્રવૃત્તિમા શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે સામાન્ય-વિશેષથી આની પ્રવૃત્તિ છે એમ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે સામાન્યમા બીજુ સામાન્ય ન હોય **(निःसामान्यानि सामान्यानि)** અને વિશેષમા બીજો વિશેષ ન હોય આથી જો આ ભૂલ-ભરેલી માન્યતાને ન ફેરવતા એમ કહેવામા આવે કે અન્ય સામાન્ય સિવાય વિષયભૂત જે ગોત્વાદિ સામાન્ય પદાર્થ છે તેનાથી સામાન્ય જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે તેમજ અન્ય વિશેષની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેના તે જ વિશેષથી વિશેષ જ્ઞાન અને વચન પ્રવર્તે છે તો તે સામાન્યજ્ઞાન, સામાન્ય-વચન, વિશેષજ્ઞાન અને વિશેષવચન એ બધા પરનિમિત્તક ગણાશે, કિન્તુ એકાન્ત સામાન્ય-વિશેષ નિમિત્તક નહિ ગણાય

નૈગમ નયની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા—

આ સબધમા જૈન શાસ્ત્રોમા (૧) વસતિ, (૨) પ્રસ્થક અને (૩) ગ્રામ એ ત્રણ ઉદાહરણો આપવામા આવે છે તે પૈકી પ્રથમ ઉદાહરણ તમે ક્યા રહો છે। એ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કરે છે આનો ઉત્તર એમ અપાય કે હુ લોકમા રહુ છુ વળી પ્રશ્ન સ્ફુરે કે લોકમા ક્યા ? આનો જવાબ એમ અપાય કે તિર્યગ્-લોકમા આ પ્રમાણેની પ્રશ્નોત્તરાવલી નીચે મુજબ સભવે છે —

વસતિનુ ઉદાહરણ

છે જેમકે પરમાણુઓમા રહેના અન્ત્ય વિશેષને ઉદ્દેશીને આ વિશેષ છે, આ વિશેષ છે એવુ કથન અ ન્યની સાથે સામાન્ય જ્ઞા અને સામાન્ય વચનનો હેતુ છે એથી કરીને વિશેષ પણ સામાન્ય કહેવાશે, પરતુ વિશેષમા સામાન્ય નથી હોતુ તેનુ શુ ? વળી સત્તારૂપ સામાન્ય પણ ગોત્વાદિકથી બુદ્ધિ અને વચનમા ભિન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તે પણ વિશેષ ઠર્યુ

[1] સરખાવો **વિશેષા૦** ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

" तम्हा वत्थूण चिय जो सरिसो पज्जओ स सामन्न ।
जो विसरिसो विसेसो स मओऽणत्थंतर तत्तो ॥ "

[तस्माद् वस्तूना खलु य सदृश पर्याय स सामान्यम् ।
यो विसदृशो विशेष स मतोऽनर्थान्तर तस्मात् ॥]

તિર્યગ્-લોકમા ક્યા? મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા ક્યા? જબૂદ્વીપમા ત્યા ક્યા? ભરત ક્ષેત્રમા ભરતક્ષેત્રમા ક્યા? મુબઈ ઇલાકામા મુબઈ ઇલાકામા ક્યા? મુબઈમા મુબઈમા ક્યા? ભૂલેશ્વરમા ભૂલેશ્વરમા ક્યા? ભગતવાડીમા ભગતવાડીમા ક્યા? નવી ચાલીમા નવી ચાલીમા ક્યા? ત્રીજે માળે ત્રીજે માળે ક્યા? ૪૩ મા અકવાળી કોટડીમા ત્યા ક્યા? આકાશ-પ્રદેશોમા ક્યા આકાશ-પ્રદેશોમા? જ્યા આત્મા છે ત્યા આ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા સૂચક પ્રકારો છે અને તે નૈગમ નયને માન્ય છે

પ્રસ્થકનુ ઉદાહરણ—

અનાજ માપવાને માટે લાકડાનુ બનાવેલુ પાત્ર 'પ્રસ્થક' કહેવાય છે આવુ પાત્ર બનાવવા માટે કોઇ સુથાર જગલમા લાકડુ કાપતો હોય અને તેને પૂછવામા આવે કે ભાઇ! તમે શુ કરો છો? તો એના પ્રત્યુત્તરમા તે કહે કે પ્રસ્થક કાપુ છુ આ લાકડુ કાપીને તેને ખાધે ચડાવીને તે ઘર ભણી જતો હોય એવામા કોઇ તેને પૂછે કે તમારી ખાધે શુ છે તો તે કહેશે કે પ્રસ્થક આ પ્રમાણે આ લાકડાને ચીરતા, ઘડતા, છોલતા, સુવાળુ કરતા 'માન' તૈયાર થતા અનાજ તે માપતો હોય તે વેળા પણ-આ સઘળી અવસ્થાઓમા તે આને 'પ્રસ્થક' તરીકે ઓળખાવે છે આ પ્રકારના તેના કથનો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતાથી અકિત નૈગમ નયને અનુસરે છે

ગ્રામનુ ઉદાહરણ—

સીમા પર્યંતની જમીન તે ગામ, અથવા પ્રજાથી યુકત ઘર-બગીચા-વાવ-મદિર વગેરે રૂપ જે કિલ્લા સુધીનો ભાગ તે ગામ, અથવા કેવળ પ્રજાનો સમુદાય તે ગામ, અથવા કોઇ મુખ્ય પુરુષ તે ગામ આ નૈગમ નય અનુસારની કલ્પનાઓ છે

સગ્રહનુ લક્ષણ—

सामान्यवस्तुसत्तासङ्ग्राहकाध्यवसायविशेषरूपत्वम् , नैगमाद्युपगतार्थसङ्ग्रहप्रवणत्वे सति अध्यवसायविशेषरूपत्व वा सङ्ग्रहस्य लक्षणम् ।" (५४)

અર્થાત્ સામાન્યરૂપ જે વસ્તુની સત્તા છે, તેને ગ્રહણ કરવામા તત્પર એવા અધ્યવસાય-વિશેષને 'સગ્રહ' કહેવામા આવે છે અથવા તો નૈગમાદિક નયો દ્વારા જાણેલા અર્થનો સગ્રહ કરવામા કુશળ એવો અધ્યવસાય પણ 'સગ્રહ' કહેવાય છે

આ લક્ષણગત 'સગ્રહ-પ્રવણત્વ' એટલે શુ તે વિચારીએ તે પૂર્વે સગ્રહના લક્ષણ પરત્વે વિશેષાવશ્યકમાનો નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ જોઇ લઇએ —

"[1]सगहण सगिण्हइ सगिज्झते व तेण ज भेया ।
तो सगहो त्ति सगहियपिंडियत्थ वओ जस्स " ॥२२०३॥

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે સમગ્ર પદાર્થોને એકત્રિત કરવા તે ' સગ્રહ ' છે, અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુઓને જે એકઠી કરે છે તે ' સગ્રહ ' છે, અથવા જેથી સમસ્ત ભેદો સામાન્યરૂપે એકઠા કરાય તે ' સગ્રહ ' છે, અથવા સગૃહીત પિડિત અર્થવાળુ જેનુ વચન હોય તે ' સગ્રહ ' છે

સગૃહીત અને પિણ્ડિતના અર્થો—

ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સમજવા માટે સગૃહીત અને પિણ્ડિત એટલે શુ તે જાણવુ જોઇએ આ સબધમા **વિશેષા०** ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ પ્રકાશ પાડે છે —

"[2]सगहियमागहिय सपिंडियमेगजाइमाणीय ।
सगहियमणुगमो वा वइरेगो 'पिंडिय' भणिय ।२२०४॥
अहव महासामन्न सगहियपिंडियत्थमियरति ।
सव्वविसेसानन्न सामन्न सव्वहा भणिय ॥२२०५॥ "

અર્થાત્ સામાન્યને અભિમુખ ગ્રહણ કરાયેલુ હોય તે ' સગૃહીત ' છે અને એક જાતિને પ્રાપ્ત થયેલુ તે ' પિણ્ડિત ' છે (આવા પ્રકારનુ સગૃહીત-પિણ્ડિત અર્થવાળુ વચન તે સગ્રહ નય છે) અથવા સમસ્ત વ્યક્તિઓમા અનુગત સામાન્યનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે ' સગૃહીત ' છે અને એથી વ્યતિરેક-પરપણાનો નિરાસ કરનાર એવા વિશેષનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે ' પિણ્ડિત ' છે (આથી અનુગમ-વ્યતિરેકવાળુ વચન તે સગ્રહ નય છે) અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે ' સગૃહીત ' છે અને ગોત્વ, ગજત્વ ઇત્યાદિ અવાતર સામાન્ય તે ' પિણ્ડિત ' છે (આથી પરસામાન્ય અને અપર સામાન્ય અર્થવાળુ વચન તે સગ્રહ નય છે) અથવા જેનાથી સર્વ વિશેષો ભિન્ન નથી એવુ સર્વ રીતે સામાન્ય વચન અભિધેયપણે સગ્રહ નયનુ કથન છે

સગ્રહપ્રવણત્વનો અર્થ—

આ સબધમા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

---

1 છાયા —

सद्ग्रहण सङ्गृह्णाति सङ्गृह्यन्ते वा तेन यद् भेदा ।
तस्मात् सङ्ग्रह इति सङ्गृहीतपिण्डितार्थं वचो यस्य ॥

2 છાયા—

सङ्गृहीतमागृहीत सम्पिण्डितमेकजातिमानीतम ।
सङ्गृहीतमनुगमो वा व्यतिरेक पिण्डित भणितम ॥
अथवा महासामान्य सङ्गृहीतपिण्डितार्थमितरदिति ।
सर्वविशेषानन्य सामान्य सर्वथा भणितम ॥

सङ्ग्रहप्रवणत्वं नाम तन्निपतबुद्धिव्यपदेशजनकत्वम्, सङ्गृहीत-पिण्डितार्थाभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्वं वा। (५५)

तत्र सङ्गृहीतं सामान्याभिमुखग्रहणगृहीतं महासामान्यं वा; पिण्डितं विवक्षितैकजात्युपरागेण प्रतिपिपादयिषितं सामान्यविशेषरूप-त्वं वेत्यर्थः।

અર્થાત્ 'સંગ્રહપ્રવણતા'થી તેને વિષે મુકરર બુદ્ધિનો ઉત્પાદ અથવા તો સંગૃહીત પિણ્ડિત અર્થને સ્વીકારવામાં તત્પર અધ્યવસાયવિશેષ સમજવો. તેમાં 'સંગૃહીત' એટલે સામાન્યને અભિમુખ ગ્રહણથી ગ્રહણ કરાયેલું તે અથવા મહાસામાન્ય, અને 'પિણ્ડિત' એટલે અપેક્ષિત એક જાતિના આવરણ પૂર્વકનું પ્રતિપાદન અથવા સામાન્ય અને વિશેષરૂપતા.

સંગ્રહનય વિશેષ ધર્મોની આકાંક્ષા છોડી દઈને સામાન્યરૂપે વિશ્વને જુએ છે. સામાન્ય પ્રકારે વસ્તુઓને એકત્રિત કરી આ નય કથન કરે છે. જેમકે બધા શરીરોમાં એક જ આત્મા છે. પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રત્યેક શરીરમાં આત્મા જૂદો હોવા છતાં તે આત્માઓમાં સમાનતા રહેલી હોવાથી તે સમાનતાને ઉદ્દેશીને આ કથન કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્ય અને અદ્વૈતવાદીઓના હાથમાં આ નય જતાં તે દુર્નય બને છે.

સંગ્રહ નયના બે ભેદો—

આ નયના (૧) સામાન્ય-સંગ્રહ અને (૨) વિશેષ-સંગ્રહ એમ બે ભેદો પડે છે એટલું જ નહિ, કિન્તુ (૧) પર-સંગ્રહ અને (૨) અપર-સંગ્રહ એમ પણ એના બે પ્રકારો પડે છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો અવિરોધી છે—પરસ્પર વિરોધ રહિત છે એ સામાન્ય-સંગ્રહનું ઉદાહરણ છે (આ કથન યુક્તિસંગત છે, કેમકે એક દ્રવ્યના સદ્ભાવમાં છએ દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે) સર્વે જીવો પરસ્પર વિરોધરહિત છે એ વિશેષ-સંગ્રહનું દૃષ્ટાન્ત છે (આ કથન પણ સયુક્તિક છે, કારણ કે જોકે સંસારી અને મુક્ત એમ જીવના બે મુખ્ય ભેદો અને સંસારીના દેવ, નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એમ ચાર ભેદો, તેમાં વળી તિર્યંચના ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ પાંચ ભેદો હોવાથી જીવો સભેદ છે—ભિન્ન છે, છતાં સમગ્ર જીવોમાં ચૈતન્ય હોવાથી—સર્વે જીવો ચાર ભાવ-પ્રાણોને ધારણ કરતા હોવાથી તેઓ પરસ્પર અવિરોધી છે)

સામાન્ય-સંગ્રહાદિના ઉદાહરણો

આથી એ ફલિત થાય છે કે સમસ્ત વિશેષોથી રહિત અને સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ ઇત્યાદિને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા સામાન્ય-માત્રને ગ્રહણ કરનારો પરામર્શ સંગ્રહ છે. તેવી રીતે એકીસાથી પિણ્ડીભૂત વિશેષ રાશિને ગ્રહણ કરનારો અર્થાત્ પોતાની જાતિથી જે દૃષ્ટ તથા ઇષ્ટ છે એ દ્વારા સંપૂર્ણ વિશેષોને એક રૂપથી ગ્રહણ કરનારો પરામર્શ સંગ્રહ છે. આના પરસંગ્રહાદિ ભેદોનો—

" [1]सगहणं संगिण्हइ संगिज्झते व तेण ज भेया ।
तो सगहो त्ति संगहियपिंडियत्थ वओ जस्स " ॥२२०३॥

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે સમગ્ર પદાર્થોને એકત્રિત કરવા તે ' સંગ્રહ ' છે, અથવા સામાન્યરૂપે સર્વ વસ્તુઓને જે એકઠી કરે છે તે ' સંગ્રહ ' છે, અથવા જેથી સમસ્ત ભેદો સામાન્યરૂપે એકઠા કરાય તે ' સંગ્રહ ' છે, અથવા સંગૃહીત પિંડિત અર્થવાળુ જેનુ વચન હોય તે ' સંગ્રહ ' છે

સંગૃહીત અને પિણ્ડિતના અર્થો—

ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સમજવા માટે સંગૃહીત અને પિણ્ડિત એટલે શુ તે જાણવુ જોઇએ આ સબધમા **વિશેષા૦** ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ પ્રકાશ પાડે છે —

" [2]संगहियमागहिय संपिंडियमेगजाइमाणीय ।
संगहियमणुगमो वा वइरेगो 'पिंडिय' भणिय ।२२०४॥
अहव महासामन्न संगहियपिंडियत्थमियरति ।
सव्वविसेसानन्न सामन्नं सव्वहा भणिय ॥२२०५॥ "

અર્થાત્ સામાન્યને અભિમુખ ગ્રહણ કરાયેલુ હોય તે ' સંગૃહીત ' છે અને એક જાતિને પ્રાપ્ત થયેલુ તે ' પિણ્ડિત ' છે (આવા પ્રકારનુ સંગૃહીત-પિણ્ડિત અર્થવાળુ વચન તે સંગ્રહ નય છે) અથવા સમસ્ત વ્યક્તિઓમા અનુગત સામાન્યનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે ' સંગૃહીત ' છે અને એથી વ્યતિરેક-પરપણાનો નિગમ કરનાર એવા વિશેષનુ પ્રતિપાદન કરવુ તે ' પિણ્ડિત ' છે (આથી અનુગમ-વ્યતિરેકવાળુ વચન તે સંગ્રહ નય છે) અથવા સત્તારૂપ મહાસામાન્ય તે ' સંગૃહીત ' છે અને ગોત્વ, ગજત્વ ઇત્યાદિ અવાતર સામાન્ય તે ' પિણ્ડિત ' છે (આથી પરસામાન્ય અને અપર સામાન્ય અર્થવાળુ વચન તે સંગ્રહ નય છે) અથવા જેનાથી સર્વ વિશેષો ભિન્ન નથી એવુ સર્વ રીતે સામાન્ય વચન અભિધેયપણે સંગ્રહ નયનુ કથન છે

સંગ્રહપ્રવણત્વનો અર્થ—

આ સબધમા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

---

1 છાયા—

सङ्ग्रहण सङ्गृह्णाति सङ्गृह्यन्ते वा तेन यद् भेदा ।
तस्मात् सङ्ग्रह इति सङ्गृहीतपिण्डितार्थ वचो यस्य ॥

2 છાયા—

सङ्गृहीतमागृहीत सम्पिण्डितमेकजातिमानीतम ।
सङ्गृहीतमनुगमो वा व्यतिरेक पिण्डित भणितम ॥
अथवा महासामान्य सङ्गृहीतपिण्डितार्थमितरदिति ।
सर्वविशेषानन्य सामान्य सर्वथा भणितम ॥

सङ्ग्रहप्रवणत्व नाम तन्नियतबुद्धिव्यपदेशजनकत्वम्, सङ्गृहीत-पिण्डितार्थाभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्व वा । (५५)

तत्र सङ्गृहीत सामान्याभिमुखग्रहणगृहीत महासामान्य वा; पिण्डितं विवक्षितैकजात्युपरागेण प्रतिपिपादयिषितं सामान्यविशेषरूपत्व वेत्यर्थः ।

અર્થાત્ 'સગ્રહપ્રવણતા'થી તેને વિષે મુકરર બુદ્ધિનો ઉત્પાદ અથવા તો સગૃહીત પિણ્ડિત અર્થને સ્વીકારમા તત્પર અધ્યવસાયવિશેષ સમજવો તેમા 'સગૃહીત' એટલે સામાન્યને અભિમુખ ગ્રહણથી ગ્રહણ કરાયેલુ તે અથવા મહાસામાન્ય, અને 'પિણ્ડિત' એટલે અપેક્ષિત એક જાતિના આવરણ પૂર્વકનુ પ્રતિપાદન અથવા સામાન્ય અને વિશેષરૂપતા

સગ્રહનય વિશેષ ધર્મોની આકાક્ષા છોડી દઈને સામાન્યરૂપે વિશ્વને જુએ છે સામાન્ય પ્રકારે વસ્તુઓને એકત્રિત કરી આ નય કથન કરે છે જેમકે બધા શરીરોમા એક જ આત્મા છે પરતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રત્યેક શરીરમા આત્મા જૂદો હોવા છતા તે આત્માઓમા સમાનતા રહેલી હોવાથી તે સમાનતાને ઉદ્દેશીને આ કથન કરવામા આવ્યુ છે સાખ્ય અને અદ્વૈતવાદીઓના હાથમા આ નય જતા તે દુર્નય બને છે

સગ્રહ નયના બે ભેદો—

સામાન્ય-સગ્રહાદિના ઉદાહરણો

આ નયના (૧) સામાન્ય-સગ્રહ અને (૨) વિશેષ-સગ્રહ એમ બે ભેદો પડે છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ (૧) પર-સગ્રહ અને (૨) અપર-સગ્રહ એમ પણ એના બે પ્રકારો પડે છે તેમા ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો અવિરોધી છે—પરસ્પર વિરોધ રહિત છે એ સામાન્ય-સગ્રહનુ ઉદાહરણ છે (આ કથન યુક્તિસગત છે, કેમકે એક દ્રવ્યના સદ્ભાવમા છએ દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે) સર્વે જીવો પરસ્પર વિરોધરહિત છે એ વિશેષ-સંગ્રહનુ દૃષ્ટાન્ત છે (આ કથન પણ સયુક્તિક છે, કારણ કે જોકે સસારી અને મુક્ત એમ જીવના બે મુખ્ય ભેદો અને સસારીના દેવ, નારક, તિર્યંચ અને મનુષ્ય એમ ચાર ભેદો, તેમા વળી તિર્યંચના ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ પાચ ભેદો હોવાથી જીવો સભેદ છે—ભિન્ન છે, છતા સમસ્ત જીવોમા ચૈતન્ય હોવાથી—સર્વે જીવો ચાર ભાવ-પ્રાણોને ધારણ કરતા હોવાથી તેઓ પરસ્પર અવિરોધી છે)

આથી એ ફલિત થાય છે કે સમસ્ત વિશેષોથી રહિત અને સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ ઇત્યાદિને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા સામાન્ય-માત્રને ગ્રહણ કરનારો પરામર્શ સગ્રહ છે તેવી રીતે એકીભાવથી પિણ્ડીભૂત વિશેષ રાશિને ગ્રહણ કરનારો અર્થાત્ પોતાની જાતિથી જે દૃષ્ટ તથા ઇષ્ટ છે એ દ્વારા સપૂર્ણ વિશેષોને એક રૂપથી ગ્રહણ કરનારો પરામર્શ સગ્રહ છે આના પરસગ્રહાદિ ભેદોનો

વિચાર કરીશું તો જણાશે કે અશેષ વિશેષોને વિષે ઉદાસીનતા રાખનાર અને સત્તામાત્રને શુદ્ધ દ્રવ્ય માનનાર નય 'પરસંગ્રહ' કહેવાય છે[1] આનુ ઉદાહરણ 'સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ એક છે' એ છે સમસ્ત સંસારમા સત્પણું એક જ છે, એમા કઇ વિશેષતા નથી એટલે સદ્રૂપતાની અપેક્ષાએ અખિલ વિશ્વ એક છે એમ કહેવુ ખોટુ નથી

પરસંગ્રહનુ સ્વરૂપ વિશેષ ધ્યાનમા આવે તે માટે પરસંગ્રહાભાસ એટલે શુ તેમજ તેનુ ઉદાહરણ વિચારીએ

સત્તાદ્વૈતનો સ્વીકાર કરનાર અને સમગ્ર વિશેષોનો નિરાસ કરનાર 'પરસંગ્રહાભાસ' કહેવાય છે[2] 'સત્તા એ જ તત્ત્વ છે, એનાથી પૃથગ્ભૂત વિશેષોનુ દર્શન નહિ થતુ હોવાથી', એ આનુ ઉદાહરણ છે આ દુર્નયનુ સેવન અદ્વૈતવાદીઓએ કર્યું છે એમ જૈનોનુ કહેવુ છે

અપરસંગ્રહનુ લક્ષણ અને તેના ઉદાહરણો—

દ્રવ્યત્વાદિ અવાન્તર સામાન્યોને માનનાર પરંતુ તેના ભેદોને વિષે ગજનિમીલિકાનો આધાર લેનાર અર્થાત્ આખ મીંચામણા કરનાર 'અપરસંગ્રહ' છે[3] 'ધર્માસ્તિકાયાદિ છએ દ્રવ્યો એક છે, દ્રવ્યત્વમા અભેદ હોવાથી' એ આનુ ઉદાહરણ છે અહીં દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્ય જ્ઞાનથી અભેદરૂપે છએ દ્રવ્યોનુ એકતાનુ સંગ્રહણ થયેલુ છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિની વિશેષતાઓ તરફ આખમીંચામણા કરવામા આવ્યા છે આ સબંધમા ચૈતન્ય અને અચૈતન્યના પર્યાયોમા એકતા છે, એવુ બીજુ ઉદાહરણ રજુ કરી શકાય[4] ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન અને એનાથી વિપરીત તે અચૈતન્ય આ બેની વિશેષ વિવક્ષા ન કરતા દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપે એ બેમા અભેદ-બુદ્ધિ સંભવે છે

અપરસંગ્રહાભાસ—

દ્રવ્યત્વાદિની પ્રતિજ્ઞા કરનાર પરંતુ તેના વિશેષોનો અપલાપ કરનાર જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે, ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્ય નથી એવી નિહનવતાને સેવનાર 'અપરસંગ્રહાભાસ' કહેવાય છે[5]

---

૧ સરખાવો નયપ્રદીપના ૧૦૧મા પત્રગત ઉપાધ્યાયજીનુ કથન —
"अशेषविशेषौदासीन्य भजमान शुद्धद्रव्य सन्मात्रमभिमन्यमान परसग्रह"
આ જ પંક્તિ દ્રવ્યાનુયોગ૦મા ૮૯ મા પાનામા પણ નજરે પડે છે

૨ નયપ્રદીપ (પત્ર ૧૦૨)મા એનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —
'सत्ताद्वैत स्वीकुर्वाण सकलविशेषान् निराचक्षाणस्तदाभास ।'

૩ અપરસંગ્રહના લક્ષણ પરત્વે એ ઉલ્લેખ છે કે—
"द्रव्यत्वादीनि अवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकामवलम्बमान पुनरपरसङ्ग्रह ।'

૪ કહ્યુ છે કે—
"चैतन्यमनुभूति स्यात्, सत्क्रियारूपमेव च ।
क्रिया मनोवच कायैरन्विता वर्तते ध्रुवम् ॥"

૫ નયપ્રદીપ (પત્ર ૧૦૨)મા કહ્યુ છે કે—
'द्रव्यत्वादिक प्रतिजानान तद्विशेषान् निह्नुवानस्तदाभास ।'

વ્યવહારનુ લક્ષણ—

सङ्ग्रहगृहीतवस्तुनो भेदान्तरेण विभजनपराध्यवसायविशेषरूपत्वम्, लौकिकव्यवहारोपयिकाध्यवसायविशेषरूपत्व वा व्यवहारस्य लक्षणम्। (५६)

અર્થાત્ સગ્રહ નય દ્વારા ગ્રહણ કરેલી વસ્તુનો ભેદ દ્વારા વિભાગ પાડવામા તત્પર એવા અધ્યવસાયને ' વ્યવહાર નય ' કહેવામા આવે છે લોકમા તેમજ વ્યવહારમા ઉપયોગી એવો અધ્યવસાય પણ 'વ્યવહાર' કહેવાય છે પર્વત બળે છે, રસ્તો આવે છે ઇત્યાદિ ઉપચારોનો આ નયમા અતર્ભાવ થાય છે લોક-વ્યવહાર તરફ આ નયનુ વલણ છે આ નય ખાસ કરીને વિશેષ ધર્મોનુ જ અવલોકન કરે છે ચાર્વાકો આ નય પ્રમાણે વર્તન કરે છે, પરતુ તેઓ બીજા નયોનો નિરાસ કરે છે તેથી તેમનો નય નયાભાસ બને છે

વ્યવહારના ભેદો—

સગ્રહ નયનો જે ભેદક વિષય છે તેના દર્શકને ' વ્યવહાર ' કહેવામા આવતો હોવાથી આ નયના પણ સગ્રહની જેમ બે પ્રકારો પડે છે (૧) સામાન્ય સગ્રહભેદક વ્યવહાર અને (૨) વિશેષ સગ્રહભેદક વ્યવહાર તેમા જીવ અને અજીવ દ્રવ્ય છે એ પ્રથમ પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે,[૧] જ્યારે જીવ સસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારના છે, એ દ્વિતીય પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે[૨]

વ્યવહારાભાસનુ લક્ષણ—

" यः पुनरपारमार्थिकं द्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति स व्यवहाराभासः[३] "

અર્થાત્ જે અવાસ્તવિક રીતે દ્રવ્ય અને પર્યાયના વિભાગો પાડે છે તે વ્યવહારાભાસ છે જેમકે ચાર્વાક દર્શન

---

૧ અહીં ચેતનસ્વરૂપી જીવ અને અચેતનસ્વરૂપી અજીવ એ બે સગ્રહ સામાન્યના વિષય હોવાથી એ બેને દ્રવ્ય એવી એક જ સજ્ઞા આપવામા આવી છે આ વાત યુક્તિવિકલ નથી, કેમકે દ્રવે છે, તે તે પર્યાયોમા જાય છે એવો જે ત્રણે કાળમા અનુગામી પદાર્થનો અશ છે, તે સર્વત્ર અનુગત હોવાથી 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે જીવ દ્રવ્ય પણ દેવ, માનવ, સિદ્ધ એના પયાયોને પ્રાપ્ત કરે છે, પરતુ ચેતન જીવરૂપતા સમગ્ર પયાયોમા અનુગત છે એવી રીતે અજીવ મૃત્તિકા, સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય પણ ઘટ, કુડળ ઇત્યાદિ પર્યાયોમા પ્રાપ્ત થાય છે, કિન્તુ મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ અશ સર્વત્ર અનુગત છે એથી દ્રવ્ય એવુ પદ જીવ અને અજીવ ઉભયવાચક છે

૨ ચેતનતારૂપ ધર્મથી યુક્ત જીવો અનત છે એનો સસારી અને સિદ્ધ એ વિશેષ વ્યવહાર છે દ્રવ્ય-સામાન્યમા જે વિશેષ દ્રવ્ય જીવ છે, એ જીવ સામાન્ય દ્રવ્યમા સસારિત્વ અને સિદ્ધત્વ એ વિશેષ વ્યવહાર છે

૩ જુઓ નયપ્રદીપનુ ૧૦૨ મુ પત્ર

આ ઉપરથી નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. આ ત્રણ નયો પરત્વે એટલું ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે નૈગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો અશુદ્ધ દ્રવ્યાનુભવિક હોવાને લીધે અશુદ્ધ છે, જ્યારે સંગ્રહ નય શુદ્ધ દ્રવ્યવાદી હોવાથી શુદ્ધ છે. નૈગમ અને વ્યવહારની અશુદ્ધતા તથા સંગ્રહની શુદ્ધતા **અનુયોગદ્વાર**ની વૃત્તિગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

" नैगमव्यवहाररूपोऽशुद्ध , कथम् ? यतो नैगम व्यवहारौ अनन्तद्व्यणुकाद्यनेकव्यक्त्यात्मक कृष्णाद्यनेकगुणाधार त्रिकालविषय चाविशुद्ध द्रव्यमिच्छत., सङ्ग्रहश्च परमाण्वादिसामान्यादेक तिरोभूतगुणकलापमविद्यमानपूर्वापरविभाग नित्य सामान्यमेव द्रव्यमिच्छत्येव, तच्च किलानेकताभ्युपगमकलङ्केनाकलङ्कितत्वात् शुद्ध, तत शुद्धद्रव्याभ्युपगमपरत्वात् शुद्धमेवायमिति "

અર્થાત્ નૈગમ અને વ્યવહાર અનંત દ્વ્યણુકાદિ અનેક વ્યક્તિમય, કૃષ્ણ વગેરે અનેક ગુણોના આધારભૂત, ત્રિકાલવિષયી અને અશુદ્ધ દ્રવ્યની અભિલાષા રાખે છે, જ્યારે સંગ્રહ તો પરમાણુ ઇત્યાદિ સામાન્યમાંથી એક જેનો ગુણ-સમૂહ તિરોભાવને પામ્યો છે એવા, પૂર્વ અને અપર વિભાગો જેમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી એવા, નિત્ય, સામાન્ય જ દ્રવ્યને ઇચ્છે છે. આ દ્રવ્ય અનેકતાના અંગીકારરૂપ કલંકથી અકલંકિત હોવાને લીધે શુદ્ધ છે અને આવા શુદ્ધ દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવામાં સંગ્રહ નય તત્પર હોવાથી એ શુદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્યાર્થિક નયના નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ ત્રણે પ્રકારો વિચાર્યા. હવે પર્યાયાર્થિક નયના [1]ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ ચાર ભેદોનો વિચાર કરીશું.

ઋજુસૂત્રનું લક્ષણ—

प्रत्युत्पन्नग्राह्यध्यवसायविशेषरूपत्वमृजुसूत्रस्य लक्षणम् । (५७)

---

૧ આનું બીજું નામ 'ઋજુશ્રુત' પણ છે. આ હકીકત તેમજ આ નયના લક્ષણ ઉપર **વિશેષા૦**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પણ પ્રકાશ પાડે છે —

" उज्जु रजु सुय नाणमुज्जुसुयस्स सोऽयमुज्जुसुओ ।
सुत्तयइ वा जमुज्जु वत्थु तेणुज्जुसुत्तो त्ति॥ २२२ ॥ "

[ऋजु श्रुत ज्ञान ऋजुश्रुतस्य सोऽयमृजुश्रुत ।
सूत्रयति वा यदृजु वस्तु तेन ऋजुसूत्र इति ॥]

અર્થાત્ ઋજુ એટલે અવક્ર (સરળ) અને શ્રુત એટલે બોધ. આથી જેનો સરળ બોધ હોય તે 'ઋજુશ્રુત' કહેવાય છે. જે વસ્તુને સરળ રીતે કથે છે તે 'ઋજુસૂત્ર' છે.

પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી અધ્યવસાય 'ઋજુસૂત્ર' નય કહેવાય છે અર્થાત્ આ લક્ષણ સમજાય તે માટે પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહિત્વ એટલે શુ તે જાણવુ તેનો નિર્દેશ કરતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

अतीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्योपगन्तृत्वं वर्तमानकालिकात्मीयवस्त्वभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्वं वा प्रत्युत्पन्नग्राहित्वम्। (५८)

અર્થાત્ અતીત અને અનાગત એ બે કાળ સાથે સબધ નહિ ધરાવનાર અર્થાત્ વર્તમાનકાલિક આત્મીય વસ્તુને ગ્રહણ કરવામા તત્પર એવા અધ્યવસાયને 'પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી' કહેવામા આવે છે આ નય વર્તમાનકાલિક પદાર્થના પર્યાયને મુખ્યત ગવેષે છે બૌદ્ધે સ્વીકારેલો નય ' ઋજુસૂત્ર નયાભાસ ' છે, કેમકે તેમની માન્યતાનુસાર સદાસ્થાયી દ્રવ્ય કોઇ છે જ નહિ

ઋજુસૂત્રના બે ભેદો—

ઋજુસૂત્રના (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) સ્થૂલ એમ બે પ્રકારો પડે છે તેમા સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્ર ક્ષણિક–એકસમયી પર્યાયને માને છે, જ્યારે સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર વર્તમાન મનુષ્યાદિ પર્યાયોને સ્વીકારે છે, કિન્તુ અતીત કે અનાગત નારકાદિ પર્યાયોને માનતો નથી વ્યવહાર નય તો ત્રિકાલવર્તી પર્યાયોનો ગ્રાહક છે એટલે એની સાથે આ સ્થૂલ ઋજુસૂત્રની સકરતાનો પ્રસગ ખડો થતો નથી, કેમકે ભૂત અને ભવિષ્યત્‌રૂપ કુટિલતાના દોષથી ઋજુ (સરળ) કેવળ વર્તમાન ક્ષણસ્થાયી પર્યાય માત્રને ગ્રહણ કરવાનો જે નયનો મુખ્ય ઇરાદો છે તે 'ઋજુસૂત્ર' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે નૈગમાદિ ચાર પ્રકારના અર્થ–નયોનો વિચાર કર્યો એટલે શબ્દાદિ ત્રણ પ્રકારના શબ્દ–નય તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ

શબ્દનુ લક્ષણ—

शब्दवाच्यार्थपरिग्रहप्राधान्येऽपि लिङ्ग-वचन-कालभेदेन भिन्नार्थग्राह्यध्यवसायविशेषरूपत्वम्, भावमात्राभिधानप्रयोजकाध्यवसायविशेषरूपत्वं वा शब्दस्य लक्षणम्। (५९)

અર્થાત્ શબ્દમાથી નીકળતા અર્થને મુખ્યત્વે કરીને ગ્રહણ કરનારો અને લિગ, વચન અને કાળના ભેદથી શબ્દને ભિન્ન માનનારો અધ્યવસાય ' શબ્દ–નય ' કહેવાય છે અથવા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપમાથી[1] ફક્ત છેલ્લા અર્થાત્ ભાવ–નિક્ષેપને જ કહેવામા નિમિત્તીભૂત અધ્યવસાય તે ' શબ્દ–નય ' છે ઋજુસૂત્ર ચારે નિક્ષેપને ગ્રહણ કરે છે ઋજુસૂત્રની માફક આ નયને પણ વર્તમાનકાલિક ધર્મ જ ઇષ્ટ છે આ શબ્દ–નયની પૂર્વેના નૈગમાદિ ચાર નયોમા પહેલા ત્રણ નિક્ષેપનુ પ્રાધાન્ય છે જીવ, આત્મા, પ્રાણી એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે એમ આ નય કહે છે અર્થાત્ આ નય પર્યાયોની ભિન્નતાને ધ્યાનમા લેતો નથી કેટલાક

વૈયાકરણીયો આ નયનુ એકાન્તત સેવન કરે છે અને એથી એ નય તેમના હાથમા જતા શબ્દાભાસ બને છે

ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ નયમા અતર—

ઋજુસૂત્ર પ્રત્યુત્પન્ન અવિશેષિત ઘટને સામાન્યથી માને છે, જ્યારે શબ્દ નય તો તે જ ઘટને વિશેષિત માને છે એટલે કે આ બેમા એ તફાવત છે કે ઋજુસૂત્ર નય ભિન્ન ભિન્ન લિગ કે વચનવાળી વસ્તુને વિશેષતારહિત માને છે, જ્યારે શબ્દ નયની માન્યતા એથી જુદી છે આ વાત ધ્યાનમા આવે તે માટે **નયપ્રદીપ**ના ૧૦૩ મા પૃષ્ઠ તરફ નજર કરીશુ ત્યા શબ્દ–નયનુ નીચે મુજબ લક્ષણ આપેલુ છે —

"काल-कारक-लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषो-पसर्गभेदेनार्थ पर्यायमात्रं प्रतीयते स शब्दनयः"

અર્થાત્ કાળ, કારક, લિગ, સખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગના ભેદથી પર્યાય માત્ર રૂપ અર્થનો જે બોધ થાય છે તે 'શબ્દ–નય' છે

કાલ–ભેદ—

સુમેરુ હતો, અને હશે અહીં કાળની ત્રિવિધતારૂપ ભિન્નતાને લઇને સુમેરુમા પણ શબ્દ–નય ભેદ માને છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ તેમા જે અભિન્નતા રહી છે તેની એ ઉપેક્ષા રાખે છે

કારક–ભેદ—

તે કુભ કરે છે, તેનાથી કુભ કરાય છે એ કારક–ભેદનુ ઉદાહરણ છે

લિગ–ભેદ—

'તટ' એ નરજાતિ, 'તટી' એ નારીજાતિ અને 'તટ' એ નાન્યતરજાતિના રૂપ છે આ ત્રણ જાતિઓમા–લિગોમા શબ્દના સ્વરૂપનો ભેદ હોવાથી અર્થમા પણ ભિન્નતા છે એમ શબ્દ–નયનુ કથન છે

સખ્યા–ભેદ—

'દારા' અને કલત્ર એ બંને એકાર્થવાચી શબ્દો છે, છતા પ્રથમ બહુવચનમા છે અને દ્વિતીય એકવચનમા છે અન્ય ઉદાહરણ તરીકે આપ અને જલનો ઉલ્લેખ થઇ શકે

પુરુષ–ભેદ—

एहि, मन्ये, रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पिता, એ આનુ ઉદાહરણ છે **"प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच"** એ સૂત્રથી આ પુરુષ–વ્યવસ્થા પ્રહાસ જ છે

ઉપસર્ગ ભેદ—

આના ઉદાહરણ તરીકે **संतिष्ठते, अवतिष्ठते**નો ઉલ્લેખ કરાય છે

શબ્દ-નયનો ઋજુસૂત્ર પ્રત્યે આક્ષેપ—

ઋજુસૂત્રને શબ્દ-નય પૂછે કે ભાઇ સાહેબ ! જ્યારે તમે કાળમા ભિન્નતાને લઈને પદાર્થમા ભેદ ભાવ માનો છો, તો લિંગ, વચન ઇત્યાદિના ભેદથી પદાર્થમા ભિન્નતા થાય છે એ વાત કેમ સ્વીકારતા નથી ? આવી રીતે પ્રશ્ન પૂછનાર શબ્દ-નય પ્રતિ એનાથી વિશુદ્ધ એવો સમભિરૂઢ નય કટાક્ષ કરે છે કે હે દોઢડાહ્યા ! શબ્દમા ફરક પડતા અર્થમા ભિન્નતા આવે છે, એ વાત તો સાચી છે ને ? તો પછી લિંગાદિમા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતા અર્થમા ભેદ પડયો છે એમ કબૂલ કરનારા તમે શબ્દમા ભેદ પડતા અર્થમા પણ ભિન્નતા ઉદ્ભવે છે, એ વાત કેમ સ્વીકારતા નથી ? આ પ્રશ્ન ઉપરથી સમભિરૂઢના સ્વરૂપની કંઇક ઝાખી થઇ હશે છતા તેનુ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે માટે આપણે એનુ લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દોમા જોઇ લઇએ

શબ્દ-નય પ્રતિ સમભિરૂઢની વક્રોક્તિ

व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नानां घट-कुट-कुम्भादिपर्यायवाच्यार्थानां भेदाभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्वम्, भावमात्राभिधानप्रयोजकत्वे सति पर्यायशब्दान्तरासङ्क्रमणाभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्वम्, सञ्ज्ञाभेदनियतार्थभेदाभ्युपगमपराध्यवसायविशेषरूपत्वं वा समभिरूढस्य लक्षणम् । (६०)

અર્થાત્ [1]ઘટ, [2]કુટ, [3]કુમ્ભ વગેરે[4] પર્યાયોની વ્યુત્પત્તિમા ફરક હોવાને લીધે એ પર્યાયોનો અર્થ પણ ભિન્ન છે એમ સ્વીકારવામા તત્પર એવા અધ્યવસાય-વિશેષને ' સમભિરૂઢ ' કહેવામા આવે છે અથવા ભાવમાત્રને ગ્રહણ કરનારો હોવા છતા બીજા પર્યાયવાચક શબ્દોના સંક્રમણને નહિ અંગીકાર કરનારો એવો અધ્યવસાય ' સમભિરૂઢ ' કહેવાય છે અથવા સંજ્ઞા નામનો ભેદ પડતા તેનો નિયત અર્થ પણ બદલાય છે એમ માનવામા તત્પર અધ્યવસાય તે ' સમભિરૂઢ ' સમજવો

---

૧ વિશિષ્ટ ચેષ્ટાવાળો પદાર્થ તે ' ઘટ ' છે

૨ કુટિલતાના યોગવાળો પદાર્થ તે ' કુટ ' છે

૩ કુત્સિતપણે પૂર્ણ હોય તે ' કુમ્ભ ' છે

૪ ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરંદર એવુ અન્ય દૃષ્ટાન્ત પણ આપી શકાય **इन्दनादिन्द्रः, शकनाच्छक्र, पूर्दारणात् पुरन्दर** એ પ્રમાણે આની વ્યુત્પત્તિઓ છે

શબ્દ અને અર્થ વચ્ચે નિયત સબંધ માનનારાઓ આ નયને અનુસરે છે જે જે ઘટ વગેરે સંજ્ઞા છે તે તે સંજ્ઞાને જ આ સમભિરૂઢ અનુસરે છે, કેમકે તે સંજ્ઞાન્તરથી વિમુખ છે, અને તે જ સંજ્ઞા યથાર્થ છે આનું કારણ એ છે કે ઘટાદિ સંજ્ઞા કુટાદિરૂપ સંજ્ઞાન્તરના અર્થમાં વિમુખ હોવાથી 'ઘટ' શબ્દથી જે અર્થ વાચ્ય છે, તે અર્થ કુટ, કુંભ વગેરે શબ્દથી વાચ્ય નથી જો ઘટાદિ વસ્તુનો કુટાદિ વસ્તુમાં સંક્રમ થાય તો સંકરાદિ દોષો ઉદ્ભવે જેમકે ઘટાદિ અર્થમાં પટાદિ અર્થનો પણ સંક્રમ થતાં આ ઘટ છે કે પટાદિ વસ્તુ છે એવો સંશય થાય અથવા ઘટાદિમાં પટાદિનો નિશ્ચય થવાથી વિપર્યય થાય અથવા પટાદિકમાં ઘટાદિનો નિશ્ચય થવાથી ઘટ-પટાદિ અર્થની ભિન્નતા ઊડી જઇ તેની એકતા થઇ જાય અને મેચકમણિની પેઠે ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થોની સંકીર્ણતા થાય

સમભિરૂઢની માન્યતા એવી છે કે ઘટ, કુટ, કુંભ, કળશ વગેરે શબ્દો પટ, સ્તંભ ઇત્યાદિની જેમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિ-નિમિત્તવાળા હોવાથી તે ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વાચક શબ્દના ભેદથી ઘટ, પટ, સ્તંભ વગેરે શબ્દોથી વાચ્ય ઘટાદિ પદાર્થો ભિન્ન છે તેમ ઘટ, કુટ વગેરેમાં વાચક શબ્દોનો ભેદ છે, માટે કુટ, કુંભ, કળશને ઘટથી અભિન્ન ન ગણી શકાય, કેમકે એક અર્થમાં અનેક શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોઇ શકે નહિ ઘટ, કુટ ઇત્યાદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોનો ભેદ માનવો જોઇએ, કેમકે શું શબ્દ-નય ધ્વનિના ભેદને લીધે તો લિંગ, વચન ઇત્યાદિને લઇને ભિન્ન એવા ઘટાદિ શબ્દોથી વાચ્ય અર્થોમાં ભેદ નથી માનતો કે ?

સમાસો પરત્વે સમભિરૂઢની માન્યતા—

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય આ પાંચેના દેશ-પ્રદેશની કલ્પનામાં આ નય ષષ્ઠી તત્પુરૂષસમાસ માનતો નથી, પરંતુ કર્મધારય માને છે કોઇકનો દ્વંદ્વ સમાસ ઘટે છે, પરંતુ રાજાનો પુરુષ તે રાજપુરુષ એવો ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ આ નયને માન્ય નથી

એવંભૂતનું લક્ષણ—

व्यञ्जनार्थविशेषान्वेषणपराध्यवसायविशेषरूपत्वम्, विशेषेण शब्दवाच्यार्थक्रियाग्राह्यध्यवसायविशेषरूपत्व, व्युत्पत्त्यर्थान्वयनियतार्थबोधकत्वाभ्युपगन्तृत्व वैवम्भूतस्य लक्षणम् । (६१)

અર્થાત્ શબ્દના અર્થવિશેષને શોધવામાં તત્પર અધ્યવસાય 'એવંભૂત' કહેવાય છે ખાસ કરીને, શબ્દથી ઉદ્ભવતા અર્થ પ્રમાણે ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જ તે વસ્તુનો તે શબ્દથી વ્યવહાર થઇ શકે એમ સ્વીકારનાર અધ્યવસાયને 'એવંભૂત' કહેવામાં આવે છે જેમકે ગોશબ્દથી જે ગાય ગમનક્રિયા કરતી હોય તે જ ગાયનો વ્યવહાર થઇ શકે, નહિ કે બીજી સૂતેલી કે બેઠેલી ગાયનો, એમ આ નય માને છે

નૈગમ નયાદિની ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધતા—

પ્રસ્થક પરત્વે નૈગમ નયનુ શુ કથન છે તે આપણે ૩૧૩ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ છતા સગ્રહાદિ નયોના કથનો અત્ર તપાસતી વેળા તેનો સવિસ્તર વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય ૫

પ્રસ્થકનુ ઉદાહરણ—

મગધ દેશમા પ્રસિદ્ધ એવા એક પ્રકારના ધાન્યના માપને ' પ્રસ્થક ' કહેવામા આવે છે. આ પ્રસ્થકને માટે લાકડુ કાપવા કોઇ પુરુષ કુહાડો લઇને જગલમા જતો હોય ત્યારે તેને કોઇ પૂછે કે તમે ક્યા જાઓ છો તો અવિશુદ્ધ નૈગમ નય પ્રમાણે તે એમ કહે કે હુ પ્રસ્થક માટે જાઉ છુ ખરી રીતે એના ગમનનુ કારણ પ્રસ્થક માટે લાકડુ મેળવવાનુ છે, નહિ કે પ્રસ્થક, છતા કારણમા કાર્યનો ઉપચાર થતો હોવાથી તેમજ વ્યવહાર એવા પ્રકારનો હોવાથી તે આમ કહી શકે છે પછી તે જગલમા જઇને પ્રસ્થક બનાવવા માટે ઝાડને છેદતો હોય તેવામા તેને કોઈ પૂછે કે તમે શુ છેદો છો તો એ પહેલા કરતા વિશેષ શુદ્ધ એવા નૈગમ નયને અનુસરીને કહી શકે કે પ્રસ્થક છેદુ છુ અહીં પણ પૂર્વની જેમ કારણમા કાર્યના ઉપચાર અને વ્યવહારનો વિચાર કરી લેવો અત્ર કાષ્ઠના પ્રસ્થક પ્રતિના કારણ-ભાવની આસન્નતા હોવાથી વિશુદ્ધતા જાણવી એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિપૂર્વકના નૈગમ નયના કથનો ૩૧૩ મા પૃષ્ઠમા સૂચવ્યા મુજબ સમજી લેવા આખરે એ માણસ પ્રસ્થક નામનુ માપ બનાવી રહે ત્યા સુધી નૈગમ નય પ્રવર્તે છે વ્યવહાર નયને પણ પૂર્વોક્ત કથન માન્ય છે અર્થાત્ વ્યવહાર નય પણ નૈગમ નયે આપેલો અભિપ્રાય આપે છે આ બે નયો અવિશુદ્ધ હોવાથી પ્રસ્થકના કારણને તેઓ પ્રસ્થક તરીકે ઓળખાવે છે, કેમકે તેમને પોતાના કાયના અકારણ-કાલમા અનિષ્પન્ન પ્રસ્થક પણ ઇષ્ટ છે સગ્રહ નય તો ધાન્યથી પૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત એવા પ્રસ્થકને પ્રસ્થક તરીકે માને છે, અનિષ્પન્ન પ્રસ્થક માને તો અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસગ ખડો થાય એમ એનુ કહેવુ છે

ઋજુસૂત્ર નય પ્રમાણે નિષ્પન્નસ્વરૂપી અને અર્થ-ક્રિયાના કારણરૂપ પ્રસ્થક તે પ્રસ્થક છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ તેના વડે મપાતુ ધાન્ય વગેરેને પણ તે પ્રસ્થક ગણે છે

શબ્દાદિ નયો ભાવપ્રધાન હોવાથી ભાવપ્રસ્થકની જ અભિલાષા રાખે છે પ્રસ્થક પરત્વેનો ઉપયોગ તે ભાવ છે એટલે તે ઉપયોગને તેમજ તેના ઉપયોગવાળાને તેઓ પ્રસ્થક ગણે છે

વસતિનુ ઉદાહરણ—

વસતિ એટલે આધારતા ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ એવા નૈગમના કથનો પ્રમાણે લોક, તિર્યગ્લોક, જબૂદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, દક્ષિણાર્ધ, મુબઇ ઇલાકો, મુબઇ શહેર, ભૂલેશ્વર, ભગતવાડી, નવી ચાલી, તેની એક કોટડી સુધી સમજવુ અતિવિશુદ્ધ નૈગમ નય પ્રમાણે જે ઘરમા વિઓવચન્દ્ર રાજ વસે છે તેને વસતિ કહેવામા આવે છે આધારતા એ કઇ આધારસ્વરૂપી કે સયોગસ્વરૂપી નથી બને રીતે ગૃહના ખૂણાની જેમ લોકમા પણ એક ક્ષેત્રતા હોવાને લીધે તેની વિશેષતા નથી, તેથી અહીં વિશુદ્ધિની તરતમતા શી ? અત્ર પ્રસ્થક ન્યાયની જેમ ગૌણ અને મુખ્ય વિષયક વિશેષ-નથી.

આ પ્રમાણેનુ કથન ગત્ય છે વિબોધના સંયોગરૂપ પર્યાયરૂપે પરિણમેલ ગૃહ-કોણરૂપ ક્ષેત્ર અખંડ ક્ષેત્રથી ધર્મની ભિન્નતાને લઇને પૃથક્ કરાયેલુ છે ક્રમસર ગુરુ, ગુરુતર વિષયમા અભેદ ઉપચારથી તેની વિશુદ્ધિમા અપકર્ષ થવાનો સભવ છે અન્યથા લોકમા હુ વસુ છુ એ અન્વયની જ ઉપપત્તિ થઇ શકે તેમ નથી સમગ્ર લોકમા કઇ વિબોધનો નિવાસ નથી વળી ઉપચાર વિના સમસ્ત લોકરૂપે રૂઢ લોક-પદથી પ્રાપ્ત દેશની ઉપસ્થિતિ પણ નથી

સગ્રહનય તો સસ્તારક ઉપર આરૂઢ થયેલાને જ વસે છે એમ માને છે કેમકે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અન્ય તેનો વાસાર્થ ઘટતો જ નથી વળી આ નય નૈગમની જેમ ઉપચારને આશ્રય આપતો નથી એથી કરીને મૃગમા આઠ વાદળના સયોગવાળુ છે એ કથનમા પણ એના મત પ્રમાણે મૂળથી અભિન્ન એવુ આઠ વાદળના સયોગવાળુ છે એ અર્થ કરવાનો છે

ઋજુસૂત્ર નય તો જે આકાશ-પ્રદેશનો અવગાહીને વિબોધ રહેલો છે તેને જ વસતિ તરીકે સ્વીકારે છે અર્થાત્ જે વિબોધની અવગાહના છે તે આકાશ-ખડમા જ તે રહે છે, એમ માને છે સસ્તારકમા તેની વસતિનો સ્વીકાર કરવાથી તો ગૃહ-કોણાદિમા પણ તેની વસતિ સ્વીકારવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે સસ્તારકથી અવચ્છિન્ન આકાશ-પ્રદેશોમા તો સસ્તારકનુ જ અવગાહન છે, નહિ કે વિબોધનુ, એટલે ત્યા પણ વસતિ એમ ન કહી શકાય સસ્તારકમા, ગૃહ-કોણમા ઇત્યાદિ સ્થળે જે વિબોધની વસતિ છે એવો જે વ્યવહાર કરવામા આવે છે તે પ્રત્યાસત્તિ હોવાને લઇને ભ્રાન્ત છે વિવક્ષિત આકાશ-પ્રદેશોમા પણ વર્તમાન સમયમા જ વિબોધની વસતિ છે, નહિ કે અતીત અથવા અનાગત સમયોમા, કેમકે આ સમયોનુ અસ્તિત્વ જ ક્યા છે ? પ્રતિસમય ચળ ઉપકરણતાને લીધે આકાશ-પ્રદેશ માત્રની અવગાહનાનો સભવ હોવાથી શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવભૂત નયો તો પોતાના આત્મામા જ વસતિ માને છે અન્યત્ર અન્યની વસતિનો સભવ નથી, કેમકે સબધનો અભાવ છે તેમજ અસબદ્ધનો આધાર-આધેય ભાવ માનવાનો અતિપ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે [1]

પ્રદેશ પરત્વે નયોનુ કથન—

નૈગમ નય પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, જીવ અને (પુદ્ગલ દ્રવ્યના નિચયરૂપ) સ્કધો તેમજ આ પાચેના બે કે તેથી અધિક પ્રદેશોના બનેલા દેશના એમ છના પ્રદેશો છે

---

૧ આ સબધમા અનુયોગદ્વારના સૂ. ૧૪૫ ની વૃત્તિમા શ્રીમલયગિરિસૂરિ કહે છે કે અન્યનો અન્યત્ર વૃત્તિનો અયોગ હોવાથી સર્વે સ્વસ્વરૂપમા વસે છે એમ ન માનીએ તો અન્યત્ર વર્તનાર અન્ય સર્વથી ત્યા વસે છે કે દેશથી એવા બે પ્રશ્નો ઊઠે છે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ તો તેના આધાર વ્યતિરેકી સ્વકીય રૂપથી અપ્રતિભાસનનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે જેમકે સસ્તારકાદિ આધારનુ સ્વરૂપ સર્વથી ત્યા રહેલુ છે, કિંતુ તેના વ્યતિરેકથી તે ઉપલબ્ધ નથી એ પ્રમાણે દેવદત્તાદિ પણ સર્વથી ત્યા આધીયમાન હોય તદ્વ્યતિરેકરૂપે ઉપલબ્ધ નથી બીજો પક્ષ મજૂર કરીએ તો વળી પૂર્વની જેમ બે પ્રશ્નો સભવે છે સર્વથી માનતા દેશીને દેશરૂપ આપત્તિ અને દેશથી માનતા વળી બે પ્રશ્નો સભવે આમ થતા અનવસ્થારૂપ દૂષણ ઉદ્ભવે એટલે સર્વે પોતપોતાના સ્વભાવમા જ વસે છે એમ માનવુ સારૂ છે

સંગ્રહ નયનું કથન એ છે કે છના પ્રદેશો કહેવા તે યુક્ત નથી પાંચના પ્રદેશો છે એમ કહેવું જોઇએ, કેમકે દેશના પ્રદેશ એ કથન અસંગત છે વ્યવહારમાં પણ જેમ કોઇ કહે કે મારા નોકરે ગધેડો ખરીદ્યો તો તે નોકર મારો હોવાથી એ ગધેડો પણ મારો છે એવી રીતે અહીં પણ દેશનો દ્રવ્ય સાથે સંબંધ હોવાથી દેશના પ્રદેશ તે દ્રવ્યના પ્રદેશ ગણાય અત્ર એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આ પાંચ દ્રવ્યો છે અને એના પ્રદેશો છે એ કથન અવિશુદ્ધ સંગ્રહ નયનું જાણવું કેમકે અવાન્તર દ્રવ્યમાં તે સામાન્યાદિનો સ્વીકાર કરે છે વિશુદ્ધ સંગ્રહ નય તો દ્રવ્યની બહુલતા કે પ્રદેશની કલ્પના એ બેમાંથી એકને પણ ઇચ્છતો નથી કેમકે સર્વની જ, વસ્તુના સામાન્યપણે અંગીકાર થયેલો હોવાથી એકતા છે

પાંચના પ્રદેશો છે એ કથન વ્યવહાર નય સ્વીકારવા ના પાડે છે જેમ કોઇ પાંચ પુરુષોનું સાધારણ હિરણ્યાદિ હોય છે, તેમ જો ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યોનો કોઇ સાધારણ પ્રદેશ હોત તો આમ કહી શકાય પરંતુ દ્રવ્યે દ્રવ્યે પ્રદેશની ભિન્નતા હોવાથી આ કથન કરી શકાય તેમ નથી તેથી કરીને પાંચ પ્રકારના પ્રદેશ છે એમ કહેવું જોઇએ, કેમકે દ્રવ્ય-લક્ષણરૂપ આશ્રયની પંચવિધતા છે

ઋજુસૂત્ર આમ કહેનાર વ્યવહારને પણ અવકાશ આપતો નથી જો પંચવિધ પ્રદેશ છે એમ કહેવાય તો ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યનો પ્રદેશ પંચવિધ સમજવાની ભૂલ થાય ધર્મના પ્રદેશ હોય ઈત્યાદિ પાંચ વિભાગોથી પ્રદેશની ભજના છે એમ કહેવું જોઇએ

આ પ્રમાણે વદનારા ઋજુસૂત્રને શબ્દ નય કથે છે કે પ્રદેશને ભાજ્ય કહેવાથી તો ધર્મા-સ્તિકાયનો પ્રદેશ કદાચિત્ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ થાય અને અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ધર્માસ્તિ કાયનો પ્રદેશ થાય, કેમક આ પ્રમાણેની ભજનાથી નિયતતા ઊડી જાય છે એથી કરીને ધર્માત્મક પ્રદેશ છે ઇત્યાદિ કહેવું જોઇએ અત્ર કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આ પ્રદેશ સકળ ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત હોઈ ધર્માત્મક કહેવાય છે કે જેમ સકળ જીવાસ્તિકાયના એક દેશરૂપ એક જીવ દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્ત હોઇ તેનો પ્રદેશ જીવાત્મક કહેવાય છે તેમ એક દેશથી અવ્યતિરિક્ત હોઇ તેમ કહેવાય છે ?

"**से पएसे धम्मे**" અર્થાત્ તે પ્રદેશ ધર્મ છે એટલે કે સકલ ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત છે જીવાસ્તિકાયને વિષે પરસ્પર ભિન્ન જ અનંત જીવ દ્રવ્યો છે એથી કરીને જે એક જીવ-દ્રવ્યનો પ્રદેશ છે તે સમસ્ત જીવાસ્તિકાયના એક દેશની વૃત્તિ જ હોઇ જીવાત્મક કહેવાય છે અત્ર તો ધર્માસ્તિકાય એક જ દ્રવ્ય છે તેથી સકલ ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત જ હોઇ તેનો પ્રદેશ ધર્માત્મક કહેવાય છે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય માટે પણ એમ જ યોજના કરી લેવી જીવાસ્તિકાયને વિષે તો "**जीवे पएसे से पएसे नोजीवे**" અર્થાત્ જીવ પ્રદેશ છે એટલે જીવાસ્તિકાયાત્મક પ્રદેશ છે તે પ્રદેશનો જીવ છે 'નો' શબ્દ અત્ર દેશવાચી હોવાથી સકલ જીવાસ્તિકાયના એક દેશની વૃત્તિ એવો અર્થ થાય છે આ પ્રમાણે સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશ તેનો સ્કંધ છે, કેમકે સ્કંધ-દ્રવ્યોની અનંતતા છે

આના સબંધમાં સમભિરૂઢનું કહેવું એ છે કે ધર્મ પ્રદેશ છે તે પ્રદેશ ધર્મ છે એ કથન સયુક્તિક નથી એનું કારણ એ છે કે અત્ર બે સમાસો થાય છે —(૧) તત્પુરુષ અને (૨) કર્મધારય જો 'ધર્મ'શબ્દથી સપ્તમી સમજીએ તો સપ્તમી તત્પુરૂષ અને પ્રથમા સમજીએ તો કર્મધારય થાય છે અત્ર એ શંકા ઊઠાવવી અસ્થાને છે કે અત્ર બે વાક્યોની સંભાવના છે તેને બદલે બે સમાસોની વાત કહી તે અસંગત છે, કેમકે સમાસગર્ભ વાક્યોમાં સમાસનો ઉપચાર કરાયો છે અથવા અલુક્ સમાસની અત્ર વિવક્ષા છે આ પ્રમાણે અત્ર બે સમાસો માટે સ્થાન હોવાથી કયા સમાસવાળું કથન છે તે સમજાતું નથી તત્પુરૂષ સમાસ પૂર્વકનું કથન છે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એમાં એ દોષ ઉદ્ભવે છે કે ધર્મને વિષે પ્રદેશ છે એમાં ભેદની આપત્તિ છે, જેમકે કુંડામાં બોર વળી પ્રદેશ અને દેશી એ બે જુદા જણાતા નથી વળી અભેદમાં પણ સપ્તમીનો પ્રયોગ જોવાય છે, જેમકે ઘટમાં રૂપ આ પ્રમાણે બંને પ્રકારો નજરે પડતા હોવાથી સંશયરૂપ દોષ આવે છે જો કર્મધારય સમાસ સ્વીકારવામાં આવે તો વિશેષતાપૂર્વક કથન કરવું જોઇએ કે **धर्मश्च स प्रदेशश्च** એટલે સમાનાધિકરણ કર્મધારય થાય

અત્ર વળી એ પ્રશ્ન સંભવે છે કે આ પ્રદેશ સમગ્ર ધર્માસ્તિકાયથી અવ્યતિરિક્ત હોઇ સમાનાધિકરણરૂપે તેનો નિર્દેશ કરાય છે કે એક દેશવૃત્તિ હોઇ કરીને તેમ થાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એકદેશવૃત્તિથી નહિ બાકીનું કથન પહેલાની જેમ ઘટાવી લેવું

આ સંબંધમાં એવંભૂતનું કથન એ છે કે પ્રદેશાદિરૂપે ધર્માસ્તિકાયાદિકને વસ્તુરૂપે સ્વીકારવી યોગ્ય નથી કેમકે દેશ અને પ્રદેશ જેવી કોઇ ચીજ નથી, કેમકે અખંડ વસ્તુ જ ઉપયોગમાં આવે છે વળી પ્રદેશ અને પ્રદેશી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન હોય તો તેવી ઉપલબ્ધિ કેમ થતી નથી ? જો અભિન્ન કહેશો તો ધર્મ અને પ્રદેશ એક બીજાના પર્યાયરૂપ ઠરશે, કેમકે બંનેનો વિષય એક જ છે વળી એકી સાથે બે પર્યાયોનું ઉચ્ચારણ નિરર્થક છે

ક્રોધાદિના સંબંધમાં નયોના અભિપ્રાયો—

વિશેષા૦ ની ૨૯૬૯ મી ગાથાથી માંડીને તે ૨૯૭૭ મી સુધીમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ પૈકી કોનો રાગ તરીકે અને કોનો દ્વેષ તરીકે કયો નય નિર્દેશ કરે છે તેનો જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેના આધારે કહીશું કે અપ્રીતિરૂપ જાતિવાળા ક્રોધ અને માનને [1]સંગ્રહનય દ્વેષ કહે છે, જ્યારે પ્રીતિરૂપ જાતિવાળા માયા અને લોભને એ રાગ કહે છે

કંઇક અભિલાષાપૂર્વક પરને ઠગનારી માયાનો પ્રયોગ થાય છે અને આ અભિલાષ તો પ્રીતિસ્વરૂપી છે એટલે એથી માયા પણ રાગ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે રાગ એ પ્રીતિસ્વરૂપી છે, જ્યારે દ્વેષ અપ્રીતિરૂપ છે આ રાગદ્વેષ ક્રોધાદિથી અત્યંત ભિન્ન નથી, પરંતુ તેનો અભિપ્રાયો અનુસાર અંતર્ભાવ થાય છે ક્રોધ તો અપ્રીતિસ્વરૂપી છે એ વાતની કોને પ્રતીતિ નથી ? વળી માન પણ પારકાના ગુણોને સહન નહિ કરી શકનારો હોવાથી અપ્રીતિરૂપ છે, આ પ્રમાણે ક્રોધ અને માન અપ્રેમાત્મક હોવાથી તે દ્વેષ છે લોભ અભિષ્વંગસ્વરૂપી હોવાથી પ્રીતિરૂપે સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એ રાગ છે

૧ નૈગમ નયનો સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં સમાવેશ થતો હોવાથી એના અભિપ્રાયની જરૂર નથી

વ્યવહાર નય ક્રોધ, માન અને માયા એ ત્રણેને દ્વેષરૂપ માને છે, કેમકે માયા બીજાને ઠગવામા કામ લાગે છે એટલે એ પણ ક્રોધ અને માનની પેઠે પરોપઘાતનુ કારણ છ ન્યાયથી દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવામા જે મૂર્છાત્મક લોભ થાય છે તે પરનો ઉપઘાતક નહિ હોવાથી રાગ છે, જ્યારે અન્યાયથી ઉપાર્જન કરવામા માયાદિ કષાયનો સભવ હોવાથી તે જ લોભ દ્વેષરૂપ છે, એમ વ્યવહાર નયનુ માનવુ છ

ઋજુસત્રનો એ અભિપ્રાય છે કે ક્રોધ તો નિયમેન અપ્રીત્યાત્મક છે, પરોપઘાતક છે એટલે એને તો દ્વેષ તરીકે ગણવો તે બરાબર છે માન, માયા અને લોભના સબધમા એકાન્ત નિશ્ચય નથી, કેમકે ઉપયોગ–કાલ અનુસાર તેની ગણના રાગ કે દ્વેષ તરીકે થાય છે જેમકે સ્વગુણોમા બહુમાનરૂપે જ્યારે માન પ્રવર્તતો હોય તે સમયે માન રાગ છે, પરન્તુ પરના ગુણમા દ્વેષ ઉપયોગ રૂપે જ્યારે માન વિચરતો હોય ત્યારે તેની મત્સરતાને લઇને તે દ્વેષ ગણાવવા યોગ્ય છે એવી રીતે પરના ઉપઘાત માટે યોજવામા આવતા માયા અને લોભ દ્વેષ છે, અન્યથા તે રાગરૂપ છે, એટલે કે સ્વ શરીર, ધન, સ્વજન વગેરેમા મૂર્છાત્મક કાળે તે રાગરૂપ છે અને મૂર્છાત્મક આસક્તિ કહો કે રાગ કહો તે એક જ છે વિશેષમા ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાન એક સમયગ્રાહી હોવાથી એક સમયમા બે ઉપયોગો માટે અવકાશ નથી આથી જ્યારે પ્રીતિરૂપ ઉપયોગ હોય ત્યારે અપ્રીતિરૂપ ઉપયોગ માટે સભાવના નથી અને જ્યારે અપ્રીતિરૂપ ઉપયોગ પ્રવર્તતો હોય ત્યારે પ્રીતિરૂપ ઉપયોગ માટે સ્થાન નથી આથી એ ફલિત થાય છે કે પ્રીતિરૂપ ઉપયોગ–કાલે માન, માયા અને લોભને રાગ ગણવા તે યુક્ત છે, જ્યારે અપ્રીતિરૂપ ઉપયોગ–કાલે તેમને દ્વેષ ગણવા તે ન્યાયસગત છે

શબ્દાદિ નયત્રિકની એ માન્યતા છે કે કષાયો ચાર નહિ પણ બે જ છે, કેમકે માન અને માયાનો ક્રોધ અને લોભમા ખુશીથી અતર્ભાવ થઇ શકે છે જેમકે માન અને માયામા જે પરને ઉપઘાત કરવારૂપ અધ્યવસાયો છે તે અપ્રીતિરૂપ હોવાથી ક્રોધ છે, જ્યારે જે પોતાના ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે ઉપયોગમા આવે છે તે મૂર્છાત્મક હોવાથી લોભરૂપ છે આથી એ નિચોડ નીકળે છે કે ક્રોધની તો દ્વેષ તરીકે ગણના કરવી, જ્યારે માન, માયા અને લોભમા જે મૂર્છાત્મક અનુરજન અથવા જે મૂર્છાત્મક ઉપયોગ છે તે રાગ છે અને આ ત્રણમા જે અપ્રીત્યાત્મક ઉપયોગ છે તે દ્વેષ છે આ સમગ્ર કથનનો સાર નીચે મુજબ તારવી શકાય છે —

નય	ક્રોધ	માન	માયા	લોભ
સગ્રહ	દ્વેષ	દ્વેષ	રાગ	રાગ
વ્યવહાર	દ્વેષ	દ્વેષ	દ્વેષ	રાગ–દ્વેષ
ઋજુસૂત્ર	દ્વેષ	દ્વે રાગ	દ્વે રાગ	દ્વે રાગ
શબ્દ	દ્વેષ			દ્વે રાગ
સમભિરૂઢ	,,			,,
એવભૂત	,,			,,

જ્ઞાનો પરત્વે નયોનુ મન્તવ્ય—

શબ્દાલાપરૂપ નામ-જ્ઞાન, સિદ્ધચક્ર વગેરેમા સ્થાપેલુ સ્થાપના-જ્ઞાન, ઉપયોગ વિનાનુ ભણતર એ દ્રવ્ય-જ્ઞાન અને ઉપયોગનો પરિણામ એ ભાવ-જ્ઞાન એમ જે જ્ઞાનના ચાર પ્રકારો પડે છે તેના સબધમા નાતે નયોનુ શુ કથન છે તે પરત્વે **ઉપદેશપ્રાસાદ**નુ ૩૦૬ મુ વ્યાખ્યાન (૧૦૬ મુ પત્ર) પ્રકાશ પાડે છે

નૈગમ નય પ્રમાણે ભાષાદિનો સ્કધ જ્ઞાન છે સગ્રહ નય અનુસાર અભેદ ઉપચારને લઈને સર્વે જીવો જ્ઞાન છે વ્યવહાર નયની માન્યતા મુજબ પુસ્તકાદિ જ્ઞાન છે ઋજુસૂત્રના મત પ્રમાણે તેના પરિણામનો સકલ્પ તે જ્ઞાન છે અથવા જ્ઞાનના હેતુરૂપ વીર્ય, આત્મા, ક્ષયોપશમરૂપ બનેલી જ્ઞાનના વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ અને વર્તમાન બોધ-યથાર્થ તેમજ અયથાર્થરૂપ ઉભય જ્ઞાન એ અનુક્રમે આ ચાર નયોની માન્યતા મુજબ જ્ઞાનનો અર્થ છે શબ્દ નય પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક યથાર્થ બોધરૂપ, કારણ અને કાર્ય વડે સાપેક્ષ સ્વપરપ્રકાશક અને સ્યાદ્વાદથી યુક્ત જ્ઞાન છે સમભિરૂઢ નય અનુસાર સમસ્ત જ્ઞાનના વચનના પર્યાયની શક્તિની પ્રવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન છે એવભૂત નય પ્રમાણે વસ્તુત કેવળજ્ઞાન જ્ઞાન છે

ઉત્તરોત્તર નયોની અલ્પ વિષયકતા—

સત્તા માત્રરૂપ વિષયવાળા સગ્રહ નયથી નૈગમ નયનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે, કેમકે ભાવ તેમજ અભાવ એ બને એના વિષયો છે સદ્ભૂત વસ્તુ (ભાવરૂપ વિશેષ)નો પ્રકાશ કરનારા વ્યવહાર નયથી સગ્રહનુ ક્ષેત્ર મોટુ છે, કારણ કે સગ્રહ સમગ્ર સદ્વિશેષ સમૂહને જણાવે છે વર્તમાન વિષયનુ અવલબન કરનારા ઋજુસૂત્રથી ત્રિકાલિક પદાર્થોનુ અવલબન કરનારા વ્યવહારનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે કાલાદિ ભેદોથી ભિન્ન અર્થોનો ઉપદેશ કરનારા શબ્દથી તેના વિપરીત વેદક અર્થાત્ કાલાદિરૂપથી અર્થને ભિન્ન નહિ માનનારા ઋજુસૂત્ર નયનુ ક્ષેત્ર અધિક વિસ્તારવાળુ છે કેવળ કાલાદિ ભેદોએ કરીને જ શબ્દનુ ક્ષેત્ર ઋજુસૂત્ર કરતા નાનુ છે એમ નહિ, કિન્તુ સત્સ્વરૂપાદિથી અર્પિત (યુક્ત) એવા ઘટના કથચિત્ ઘટ છે, કથચિત્ ઘટ નથી એ પ્રકારના ભગો પૂર્વક ભાવ-ઘટનો ઋજુસૂત્ર સ્વીકાર કરે છે એ પણ ઋજુસૂત્ર નયના ક્ષેત્રની અધિકતાનુ એક કારણ છે જોકે આ પ્રમાણે સપૂર્ણ સાત ભગોથી યુક્ત વસ્તુને તો સ્યાદ્વાદીઓ જ કહે છે તોપણ ઋજુસૂત્રે કહેલા આ પ્રમાણેના સ્વીકારની અપેક્ષાએ અન્ય ભગથી વિશિષ્ટ બોધ થાય છે એમ માનવામા કશી અડચણ નથી શબ્દના પર્યાયોને વિષે અર્થનો ભેદ ઇચ્છનારા સમભિરૂઢથી શબ્દનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે, કેમકે તે સમભિરૂઢના વિષયોનો અનુયાયી છે પ્રત્યેક ક્રિયામા ભિન્ન ભિન્ન અર્થને જાણનારા એવભૂતથી સમભિરૂઢનુ ક્ષેત્ર મોટુ છે, કેમકે એ એવભૂતે સ્વીકારેલા અર્થથી અન્યથા અર્થનુ પ્રતિપાદન કરે છે (જુઓ **જૈનતર્કપરિભાષા**નુ ૧૨૮ મુ પત્ર)

નયોનો સમવતાર—

નૈગમાદિ નય પૂર્વક 'દૃષ્ટિવાદ' નામના બારમા અગમા સમસ્ત વસ્તુઓની પ્રરૂપણા છે, પરતુ હાલમા મૌઢનયિક એવુ [1]કાલિક શ્રુત હોવાથી તેમા નયોનો સમવતાર થતો નથી

[1] કાલ-ગ્રહણાદિ વિધિ વડે ભણાતુ અગિયાર અગરૂપ સમગ્ર શ્રુત 'કાલિક શ્રુત' કહેવાય છે

મહાબુદ્ધિશાળી છેલ્લા દશ પૂર્વધર શ્રીઆર્યવૈરસૂરિ જ સુધી કાલિક શ્રુતનો અનુયોગ પૃથક્ ન હતો, કેમકે તે સમય પર્યન્ત તો શ્રોતા અને વક્તા સતેજ બુદ્ધિવાળા હતા વિશેષમા આ સમય સુધી દરેક સૂત્રમા [1]ચરણકરણાનુયોગ, [2]ધર્મકથાનુયોગ, [3]ગણિતાનુયોગ અને [4]દ્રવ્યાનુયોગ એ ચારે અનુયોગ વિસ્તાર સહિત વર્ણવાતા હતા જુઓ શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત **પઉમાભ**૦ ગાથાનુ [5]વિવરણ

આ પછી શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિએ જ્ઞાનબળથી ભવિષ્યમા માનવીઓ [6]મતિ, [7]મેધા, [8]ધારણા વગેરેમા અસમર્થ થશે એમ જાણી આ જીવો ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી કાલિકાદિ શ્રુતના વિભાગે અનુયોગો અને [9]નયો પણ જુદા કર્યા–તેને [10]ગોપવ્યા આથી પૃથગ્ ભાગના એકેક સૂત્રે એકેક અનુયોગ બતાવાય છે, બાકીના ત્રણ બતાવાતા નથી એટલે ત્યા નયોના સમવતારની ભજના છે એમ સમજવુ

૧–૪ આચારાંગ વગેરે કાલિક શ્રુતને પ્રથમ ' ચરણકરણાનુયોગ ' કહે છે ઋષિભાષિત, ઉત્તરાધ્યયન વગેરેમા મોટે ભાગે નમિ, કપિલ પ્રમુખ મહર્ષિઓની ધર્મ–કથાઓ છે, એથી આને બીજો ' ધર્મકથાનુયોગ ' ગણવામા આવે છે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ વગેરેમા સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરેની ગતિ ઇત્યાદિ સબધી ગણિત પ્રધાન પદ ભોગવે છે, તેથી તેને ' ગણિતાનુયોગ ' કહેવામા આવે છે સમગ્ર દૃષ્ટિવાદમા પૂર્વ પક્ષ, ઉત્તર પક્ષ વડે જીવાદિ દ્રવ્યનુ પ્રતિપાદન છે, એથી કરીને તેમ જ એમા સોનુ, રૂપુ, મણિ, મોતી વગેરે દ્રવ્યોની સિદ્ધિ વર્ણવેલી છે, વાસ્તે એ ' દ્રવ્યાનુયોગ 'ના નામથી ઓળખાય છે

૫ આ વિવરણ મે સપાદન કરેલ અને શ્રેષ્ઠિ દે લા. જૈ પુ સસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અષ્ટલક્ષાર્થી વગેરે અનેકાર્થી સાહિત્યમા છપાયેલુ છે જુઓ પૃ ૧૨૭–૧૩૩

૬–૮ આના અનુક્રમે અવબોધ–શક્તિ, પાઠ–શક્તિ અને અવધારણ–શક્તિ એ અર્થ છે

૯ નયોની વ્યાખ્યા અતિશય ગૂઢ અર્થવાળી છે તે સુખેથી ગ્રહણ કરી શકાય તે માટે તેને અલગ કર્યા બીજુ અપરિણામી, અતિપરિણામી અને પરિણામી એવા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યોના અનુગ્રહાર્થે નયોનો જુદો વિભાગ કરવામા આવ્યો છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ અલ્પ બુદ્ધિવાળા છે, જેઓ અગીતાર્થ છે અને જેઓ જિન–વચનનુ રહસ્ય સમજ્યા નથી એવા શિષ્યોને ' અપરિણામી ' કહેવામા આવે છે આવા શિષ્યો, માત્ર જ્ઞાન જ કલ્યાણકારી છે અથવા તો કેવળ ક્રિયા કલ્યાણકારી છે એમ મિથ્યાત્વ ભાવને પામે જેઓ અતિવ્યાપ્તિ ઇત્યાદિ વડે જિન–વચનમા અપવાદ–દૃષ્ટિવાળા હોય તેમને ' અતિપરિણામી ' જાણવા આવા શિષ્યો અમુક નયના આધારે કરેલા કથનને જ પ્રમાણ તરીકે ગણી લે જેઓ જૈન સિદ્ધાન્ત સારી રીતે સમજ્યા હોય તેઓ ' પરિણામી ' કહેવાય છે તેઓ કદી પૂર્વ ગણાવેલા બે પ્રકારના શિષ્યોની જેમ મિથ્યાત્વી બને એવો સભવ નથી, પરંતુ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતી વેળા દર્શાવેલા સૂક્ષ્મ–અતિ સૂક્ષ્મ ભેદો તેઓ ગ્રહણ કરવા સમર્થ નથી આ વાતને લક્ષ્યમા રાખીને નયોનો વિભાગ કર્યો છે

૧૦ જોકે આ પ્રમાણે શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિએ અનુયોગો અને નયો ગોપવ્યા તેનો અપલાપ કર્યો, છતા તેમનો જમાલિ પ્રમુખની જેમ નિહ્નવ તરીકે ઉલ્લેખ ન થઇ શકે, કેમકે તેમણે અનુયોગો અને નયોનો અભાવ કહ્યો નથી તેમજ મિથ્યાત્વ-ભાવથી પણ તેનુ ગોપન કર્યું નથી, કિન્તુ પ્રવચનના હિતાર્થે જ તેમણે તેમ કર્યુ છે

નિક્ષેપનો નયમા સમાવેશ—

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપ પૈકી પ્રથમના ત્રણ જ દ્રવ્યાર્થિક નયને અભિમત છે, જ્યારે ભાવ એ જ નિક્ષેપ પર્યાયાર્થિક નયને અભિમત છે દ્રવ્યાર્થિક નયના સગ્રહ અને વ્યવહાર એમ બે ભેદો છે, કેમકે સામાન્યગ્રાહી અને વિશેષગ્રાહી એમ બે પ્રકારના નૈગમનો અનુક્રમે સગ્રહ અને વ્યવહારમા અતર્ભાવ થાય છે એ સુવિદિત હકીકત છે પર્યાયાર્થિક નયના ઋજુસૂત્રાદિ ચાર ભેદો છે એવો **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર**નો મત છે, જ્યારે પૂજ્યપાદ **શ્રીજિનભદ્રગણિ** ક્ષમાશ્રમણના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દાદિ ત્રણ ભેદો છે આ વાતનુ **વિશેષા**૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થન કરે છે —

" [1]नामाइतियं दव्वट्ठियस्स भावो य पज्जवणयस्स ।
संगहववहारा पढमगस्स सेसा य इयरस्स ॥ ७५ ॥ "

નમસ્કાર-નિક્ષેપનો વિચાર કરતી વેળાએ તો **વિશેષા**૦ ની ૨૮૪૭ મી ગાથાના નિમ્નલિખિત—

" [1]भाव चिय सद्दणया सेसा इच्छंति सव्वणिक्खेवे "

—પૂર્વાર્ધ દ્વારા સૂચવાયુ છે કે શબ્દાદિ ત્રણ નયો શુદ્ધપણાને લઇને ભાવને જ ઇચ્છે છે, જ્યારે ઋજુસૂત્રાદિ ચારે નયો અવિશુદ્ધતાને લીધે ચારે નિક્ષેપને ઇચ્છે છે આથી એ સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ૭૫ મી ગાથામા **શ્રીસિદ્ધસેન** સૂરિવરના મત પ્રમાણે ઋજુસૂત્રનો પર્યાયાસ્તિક નય તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે, જ્યારે આ ગાથા દ્વારા તો ભાષ્યકાર પોતાનો મત જાહેર કરે છે ઋજુસૂત્ર નામ અને ભાવ એ બે નિક્ષેપને જ ઇચ્છે છે એમ મતાતર છે, પણ તે યુક્ત નથી, કેમકે ઋજુસૂત્ર દ્રવ્યને માને છે, પરતુ તે દ્રવ્યને જુદુ ઇચ્છતો નથી એવી **અનુયોગ**૦ના ૧૪ મા સૂત્રમા નિમ્ન-લિખિત પક્તિ દ્વારા ઉદ્ઘોષણા છે —

" [2]उज्जुसुअस्स एगो अणुवउत्तो आगमओ एगं दव्वावस्सयं पुहत्तं नेच्छइ त्ति "

અર્થાત્ ઋજુસૂત્ર નયના મત પ્રમાણે ઉપયોગશૂન્ય એવા ઘણા હોય તોપણ સગ્રહ નયની માફક ઋજુસૂત્રના મતે પણ એક જ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋજુસૂત્ર ઘણા અનુપયોગી વકતાઓમા પણ જુદાપણું ઇચ્છતો નથી વળી આ નય સ્થાપના-નિક્ષેપને પણ માને છે, કેમકે પિડ અવસ્થામા કડુ, કદોરો ઇત્યાદિ આકારથી રહિત સુવર્ણાદિ દ્રવ્યને, થનારા કુડલાદિ પર્યાયરૂપ વસ્તુના રૂપે જ્યારે આ નય માને છે તો વિશિષ્ટ ઇન્દ્રાદિ કથનના હેતુભૂત ઇદ્રાદિ

૧-૨ છાયા—
नामादित्रिक द्रव्यास्तिकस्य भावश्च पर्यवनयस्य ।
सङ्ग्रह-व्यवहारौ प्रथमकस्य शेषाश्च इतरस्य ॥
भावमेव शब्दनया शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान् ।
ऋजुसूत्रस्य एकोऽनुपयुक्त आगमत एक द्रव्यावश्यक पृथक्त्व नेच्छति इति ।

આકાર યુક્ત સ્થાપનાને તે કેમ ન માને ? કેમકે દેખેલી વસ્તુને આમ નથી એમ ન કહેવાય મતલબ કે જે નય અનાકાર એવા દ્રવ્યને ભાવહેતુક માનીને સ્વીકારે, તે નય સાકાર સ્થાપનાને ન માને એમ બને જ નહિ વળી ઇન્દ્રાદિ સંજ્ઞામાત્રરૂપ, તેના અર્થથી રહિત, ઇન્દ્રાદિ શબ્દથી વ્યવહાર કરાતા નામને ઇચ્છનારો આ નય ભાવ-કારણતાની અવિશેષતા હોવાથી નામ અને સ્થાપનાને કેમ ન ઇચ્છે ? તેનો સ્વીકાર કરવો એ જ ન્યાય્ય છે, કેમકે ઇન્દ્રની મૂર્તિરૂપ દ્રવ્યથી વિશિષ્ટ તદાકાર રૂપ અને સ્થાપનાનો ઇન્દ્રના પર્યાયરૂપ ભાવને વિષે તાદાત્મ્ય-સંબંધ રહેલો છે વળી ત્યા વાચ્ય-વાચકરૂપ સંબંધથી સંબદ્ધ એ પ્રકારની નામની અપેક્ષાથી અત્યંત સમીપ કારણતા રહેલી છે

કેટલાકનુ કહેવુ એમ છે કે સંગ્રહ નય સ્થાપના સિવાયના ત્રણ નિક્ષેપને ઇચ્છે છે, પરંતુ તે ઠીક નથી, કેમકે એ તો સ્વીકારવુ જ પડશે કે સંગ્રહિક, અસંગ્રહિક, અનર્પિત ભેદવાળો કે પરિપૂર્ણ નૈગમ સ્થાપનાને ઇચ્છે છે, કારણ કે સંગ્રહ અને વ્યવહારનુ અન્યત્ર દ્રવ્યાર્થિકમા સ્થાપનાના સ્વીકારરૂપે સૂચન છે

તેમા પ્રથમ ઉલ્લેખમા સંગ્રહને વિષે સ્થાપનાના સ્વીકારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, કેમકે સંગ્રહ નયના મતની સંગ્રહિક નૈગમ નયના મતથી અવિશેષતા છે બીજા ઉલ્લેખમા વ્યવહારને વિષે સ્થાપના સ્વીકારવી પડશે, કેમકે અસંગ્રહિક નૈગમ નયના મતની વ્યવહાર નયના મતથી ભિન્નતા નથી ત્રીજા ઉલ્લેખમા નિરપેક્ષ સંગ્રહ અને વ્યવહારને વિષે સ્થાપનાનો અસ્વીકાર હોવા છતા એ બેનુ મિલન સંપૂર્ણ નૈગમરૂપ હોવાથી સ્થાપનાનો અસ્વીકાર કરવો પરવડે તેમ નથી, કેમકે વિભાગમા નહિ રહેલા એવા નૈગમથી પ્રત્યેક પ્રતિ એક એક ભાગનુ ગ્રહણ થાય છે

વળી સંગ્રહ અને વ્યવહારનો નૈગમમા અંતર્ભાવ થતો હોવાથી સ્થાપનાને સ્વીકારવા રૂપ તેના મતનો પણ અંતર્ભાવ થઇ જ જાય છે કેમકે ઉભય ધર્મ સ્વરૂપી વિષયનો પ્રત્યેકને વિષે અપ્રવેશ હોવા છતા સ્થાપનારૂપ એક ધર્મનો પ્રવેશ સયુક્તિક છે

સ્થાપનાનો સામાન્ય કે તદ્વિશેષરૂપે સ્વીકાર કરવા માત્રથી સંગ્રહ અને વ્યવહારના ભેદો ઘટી શકશે તે ભૂલવુ નહિ

જીવનુ અન્ય લક્ષણ—

ઉપયોગવાન્ પદાર્થને જીવ કહેવામા આવે છે તે વાત તો આપણે ૨૬ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા આ ઉપરાંત જીવનુ બીજુ લક્ષણ પણ આપી શકાય તેમ છે આ સંબંધમા ગ્રન્થકાર કથે છે કે—

औपशमिकादिभावपञ्चकान्यतमयुक्तत्वं जीवस्य लक्षणम्। (६२)

અર્થાત્ ઔપશમિકાદિ પાચ [1]ભાવોમાથી કોઇ પણ ભાવથી યુક્ત પદાર્થને ' જીવ ' કહેવામા

૧ ' ભાવ ' એટલે શુ તે સમજાય તે માટે ષડશીતિ નામના ચોથા કર્મગ્રન્થ (ગા ૬૪)-ની શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિની નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજુ કરવામા આવે છે —

આવે છે આ લક્ષણ ખરી રીતે જોતા યથાર્થ નથી, તે અતિવ્યાપ્તિ દોષથી ગ્રસ્ત છે, કેમકે ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવો તો અજીવમા પણ રહેલા છે પરતુ એ વાત સત્ય છે કે જીવમા પાચે ભાવો મળવી શકે છે, જ્યારે અજીવના સબધમા તો ઔદયિક અને પારિણામિક એ બે જ ભાવો અસ્તિત્વ ધરાવે છે

આ સબધમા ગ્રન્થકારનુ સવિનય ધ્યાન ખેચતા તેમણે જે ખુલાસો કર્યો હતો તે નીચે મુજબ તેમના શબ્દોમા રજુ કરવામા આવે છે —

" ઔદયિક ભાવના ગતિ, કષાય વિગેરે જે ભેદો ગણાવવામા આવે છે તે ભેદો પુદ્ગલોમા બીલકુલ ઘટી શકતા નથી, કારણ કે ગતિ, કષાય વગેરેનો ઉદય તો જીવોને જ હોય છે વળી ભવ્યપણુ, અભવ્યપણુ, જીવપણુ એ ભેદો પણ જીવમા જ ઘટી શકવાના, અજીવમા નહિ પ્રકારાતરથી, ઉપલક્ષણથી અથવા વ્યુત્પત્તિથી પારિણામિકનો અર્થ રૂપાન્ત કરવામા આવે અને તે અર્થ ભલે પુદ્ગલોને પણ લાગૂ પડે, પરતુ સૂત્રકાર (શ્રીઉમાસ્વાતિ)ના બતાવવા પ્રમાણે તો આ ભેદો જીવને જ લાગૂ પડી શકતા હોવાથી તેને [1]અતત્સ્થ લક્ષણની ગણનામા લેવામા કોઇ પણ જાતનો વાધો નથી અને આવી રીતે વિચાર ન કરતા સ્થળ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામા આવે તો ઔપશમિક વગેરે ભાવો પણ જીવમા ઘટી શકવાના નહિ, કારણ કે ઔપશમિક અવસ્થા પણ કર્મજન્ય છ અને કર્મ તો પૌદ્ગલિક છે, માટે તેની પણ શા માટે જીવના સ્વતત્ત્વની કોટીમા ગણના કરવી ? "

પાચ ભાવોના નામો—

ઉપર્યુક્ત પાચ ભાવોના નામો અનુક્રમે (૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયિક, (૩) ક્ષાયોપશમિક, (૪) ઔદયિક અને (૫) પારિણામિક છે

" विशिष्टहेतुभि स्वतो वा जीवाना तत्तद्रूपतया भवनानि भव त्येभिरुपशमादिभि पर्यायैरिति वा भावा

અર્થાત્ વિશિષ્ટ કારણોને લઇને અથવા પોતાની મેળે જીવોનુ તે તે રૂપે થવુ તે અથવા ઉપશમ વગેરે પર્યાયોથી જે થાય છે તે ' ભાવો ' કહેવાય છે

૧ સામાન્ય રીતે લક્ષણો બે પ્રકારના હોય છે—(અ) તત્સ્થ લક્ષણ અને (આ) અતત્સ્થ લક્ષણ જે લક્ષણ લક્ષ્યને વિષે સ્વરૂપભૂત હોઇ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરે તે ' તત્સ્થ લક્ષણ ' કહેવાય છે જેમકે ઉપયોગવાન્ તે જીવ કહેવાય, ઉષ્ણ સ્પર્શવાન્ પુદ્ગલ અગ્નિ કહેવાય ઇત્યાદિ આ લક્ષણો જીવાદિમા રહીને જ અન્યની વ્યાવૃત્તિ કરાવે છે જે લક્ષણ લક્ષ્યમા કાયમ ન રહેતા છતા પણ લક્ષ્યનો પરિચય કરાવે અને સાથે સાથે બીજાની વ્યાવૃત્તિ પણ કરાવે તે ' અતત્સ્થ લક્ષણ ' કહેવાય છે જેમકે દેવદત્ત દડવાળો છે, જટાવાળો તપસ્વી છે ઇત્યાદિ આ લક્ષણો જીવને વિષે ઉપયોગની જેમ કાયમને માટે રહેતા નથી, પરતુ લક્ષ્યરૂપ દેવદત્ત અને તપસ્વીનો બોધ કરાવતા ઉપરાત અનક્ષયુક્ત ચૈત્ર વગેરેની વ્યાવૃત્તિ પણ રૂડી રીતે કરાવે છે

ઔપશમિક ભાવનુ લક્ષણ—

मोहनीयकर्मोपशमप्रभवत्वम्, उदीर्णस्य क्षये सति अनुदीर्णस्य च उपशमे सति विपाक-प्रदेशवेदनरूपद्विविधस्याप्युदयस्य विष्कम्भेण निर्वृत्तिरूपत्वं वौपशमिकस्य लक्षणम्। (६३)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મનો ઉપશમ થવાથી-તેને રોકી રાખવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ 'ઔપશમિક' ભાવ કહેવાય છે જે મોહનીય કર્મ ઉદયમા આવ્યુ હોય તેનો ક્ષય થયા બાદ અને જે મોહનીય કર્મ ઉદયમા નહિ આવ્યુ હોય તેને રોકી નાખ્યા પછી ઉત્પન્ન થતો અને વિપાકવેદન તથા પ્રદેશવેદન એમ બે પ્રકારના (મોહનીય કર્મના) ઉદયનો સર્વથા અટકાવ કરનારો ભાવ 'ઔપશમિક' ભાવ કહેવાય છે પ્રદેશ અને વિપાકથી જે કર્મનો ઉદય થાય છે તેનુ વિષ્કમ્ભણુ પણ ઔપશમિક ભાવ કહેવાય છે [1]

ક્ષાયિક ભાવનુ લક્ષણ—

ज्ञानावरणादिकर्मक्षयप्रभवत्वं क्षायिकस्य लक्षणम्। (६४)

અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે કર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ તે 'ક્ષાયિક' કહેવાય છે. કર્મોનો આત્યતિક ઉચ્છેદ તે 'ક્ષય' છે એને પણ 'ક્ષાયિક' ભાવ કહેવામા આવે છે [2]

ક્ષાયોપશમિક (મિશ્ર) ભાવનુ લક્ષણ—

सर्वघातिस्पर्धकानामुदीर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्य चोपशमे सति देशघातिस्पर्धकानामुदयरूपत्वम्, प्रदेशोदये सत्यपि अनुभाग समुद्दिश्य उदीर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्य च विष्कम्भितोदयरूपत्वं वा क्षायोपशमिकस्य लक्षणम्। (६५)

१—સરખાવો લોકપ્રકાશગત ભાવ-લોકના નિમ્ન-લિખિત પદ્યા —

" यः प्रदेशविपाकाभ्यां, कर्मणामुदयोऽस्य यत्।
विष्कम्भणं स एवौप-शमिकस्तेन वा कृतः ॥ ७ ॥
क्षयः स्यात् कर्मणामात्य-न्तिकोच्छेदः स एव यः।
अथवा तेन निर्वृत्तो, यः स 'क्षायिक' इष्यते ॥ ८ ॥ "

તત્ત્વાર્થાધિ૦ની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત વૃત્તિ (પૃ ૧૩૮)માની નિમ્ન-લિખિત પક્તિઓનો નિર્દેશ કરવો અનાવશ્યક નહિ ગણાય —

" तत्रोपशमनमुपशमः—कर्मणोऽनुदयलक्षणावस्था भस्मपटलावच्छन्नाग्निवत्, स प्रयोजनमस्येत्यौपशमिकस्तेन वा निर्वृत्त। तथा तदत्यन्तात्ययात् स क्षयः, स प्रयोजनमस्य तेन वा निर्वृत्त इति क्षायिक।"

અર્થાત્ [1]સર્વઘાતિ સ્પર્ધકોમાના જે સ્પર્ધકો ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો ક્ષય કર્યા પછી અને જે ઉદયમા ન આવ્યા હોય તેને ઉપશમાવી દઇને-સત્તામા રાખી મૂક્યા બાદ [2]દેશ ઘાતિ સ્પર્ધકનો ઉદય થતા જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે ' ક્ષાયોપશમિક ' ભાવ કહેવાય છે પ્રદેશ (વેદનરૂપ) ઉદયની આવિર્ભૂત દશામા અર્થાત્ અમુક કર્મોનો પ્રદેશ-ઉદય થતા, વિપાક(વેદનરૂપ) ઉદય દરમ્યાન જે સ્પર્ધકો ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો નાશ કરવાથી અને જે ઉદયમા નહિ આવ્યા હોય તેને રોકી રાખવાથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે ' ક્ષાયોપશમિક ' ભાવ છે

આ લક્ષણ સમજાય તેટલા માટે પ્રથમ સ્પર્ધકનુ સ્વરૂપ જાણવુ જરૂરી છે, પરન્તુ તે સબધમા ગ્રન્થકાર સ્વય ૩૪૪મા પૃષ્ઠમા પ્રકાશ પાડે છે

ઔદયિક ભાવનુ લક્ષણ—

कर्मणां विपाकेनानुभवरूपत्वम् , कर्मविपाकाविर्भावप्रयोजन-रूपत्वं वौदयिकस्य लक्षणम् । (६६)

અર્થાત્ કર્મના વિપાકથી જે અનુભવ કરવો તે ' ઔદયિક ' ભાવ છે અથવા કર્મવિપાકનો આવિર્ભાવ કરવામા એટલે કે કર્મને વિપાકદશામા લાવવામા જે ભાવ કારણભૂત હોય તેને ' ઔદયિક ' ભાવ સમજવો કર્મ-વિપાકના આવિર્ભાવથી ઉત્પન્ન થતા ભાવને પણ ' ઔદયિક ' કહેવામા આવે છે [5]

પારિણામિક ભાવનુ લક્ષણ—

जीवादीना स्वरूपानुभव प्रति प्रह्वीभावरूपत्व पारिणामिकस्य लक्षणम् । (६७)

અર્થાત્ જીવાદિ પદાર્થોના સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવામા જે ભાવ અભિમુખ હોય તેને ' પારિણામિક ' ભાવ જાણવો પૂર્વોક્ત ભાવોની જેમ અત્ર પ્રયોજન કે નિર્વૃત્ત શબ્દનો પ્રયોગ

૧-૨ આત્માના મૂળ ગુણોના ઘાતક સ્પર્ધકોને ' સર્વઘાતિ સ્પર્ધકો કહેવામા આવે છે, જ્યારે દેશવિરતિ (ગૃહસ્થ-ધર્મ 'ના ગુણોના ઘાતક સ્પર્ધકોને ' દેશઘાતિ ' સ્પર્ધકો કહેવામા આવે છે

૩ સરખાવો ભાવ-લોકપ્રકાશનુ નિમ્ન-લિખિત પદ્ય—

" य कर्मणा विपाकेना-नुभव स्यादयो भवेत् ।
स एवौदयिको भावो, निर्वृत्तस्तेन वा तथा ॥ १६ ॥ '

૪-૫ તત્ત્વાર્થાધિ ની શ્રીસિદ્ધસેનગણિની વૃત્તિ (પૃ ૧૩૯)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ આ હકીકતનુ સમર્થન કરે છે—

" कर्मविपाकाविर्भाव उदय तत्प्रयोजनस्तन्निर्वृत्तो वा औदयिको भाव । '

થઇ શકે નહિ અર્થાત્ જેનુ પરિણામ પ્રયોજન છે તે પારિણામિક અથવા પરિણામથી નિર્વૃત્ત તે પારિણામિક એમ કહેવાય તેમ નથી, કારણ કે એમ કરવા જતા તો જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વને સાદિ માનવાનો અનુચિત પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે [1]પરિણામને પ્રયોજન માનવાથી પૂર્વ અવસ્થામા જીવ હતો નહિ એમ માનવુ પડે એવી રીતે નિવૃત્ત પક્ષમા પણ દોષ ઉદ્ભવે [2] આથી પારિણામિકમા રાક્ષસાદિની જેમ સ્વાર્થિક પ્રત્યય સમજવો એમ ભાવ-લોક-પ્રકાશનુ કથન છે, જ્યારે અનુયોગદ્વારની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિના ૧૧૪ મા પત્રમા તો

" परिणमन–तेन तेन रूपेण वस्तुना भवन परिणामः, स एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः "

એવો ઉલ્લેખ છે

પાચ ભાવોની ઉત્પત્તિ—

પાચ ભાવો પૈકી પ્રથમના ત્રણ ભાવો કર્મના ઘાતથી ઉદ્ભવે છે એ ધ્યાનમા રાખવુ કે કર્મનો ઘાત સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે સર્વથી ઘાત પોતાના વીર્યની અપેક્ષાને અધીન છે, જ્યારે દેશથી ઘાત તે સકર્મ આત્માના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે જેમ દારૂના મદથી ગીત, નૃત્ય, હાસ્ય વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેમ ચોથો ભાવ પોતે ઉપાર્જન કરેલા કર્મના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે જ્યારે પાચમો ભાવ તો નિર્નિમિત્તક છે

આ પાચ ભાવો ઉપરાત કેટલાક વેદક નામનો છઠ્ઠો ભાવ પણ માને છે તેનુ લક્ષણ ગ્રન્થકાર એમ આપે છે કે—

अनन्तानुबन्धिमिथ्यात्वमिश्रपुञ्जानां क्षये सति सम्यक्त्वपुञ्ज क्षयकरणचरमसमये चरमपुद्गलवेदनरूपत्व वेदकस्य लक्षणम् । (६८)

અર્થાત્ અનન્તાનુબન્ધી કષાય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીયના પુજનો નાશ થયા પછી સમ્યક્ત્વ-મોહનીયના પુજના ક્ષયરૂપ કાર્યના અન્તિમ સમયમા આ પુજમાથી તે સમયે બાકી રહેલા ચરમ પુદ્ગલનો જે વેદનરૂપ અનુભાવ થાય તે ' વેદક ' ભાવ છે કેટલાક આનો ક્ષાયોપશમિક ભાવમા જ અતર્ભાવ કરે છે

સાન્નિપાતિક ભાવ—

કેટલાક ગ્રન્થકારો વેદકને બદલે સાન્નિપાતિક ભાવને છઠ્ઠા તરીકે ગણાવે છે એનુ લક્ષણ દર્શાવતા શ્રીમલયગિરિસૂરિ અનુયોગ૦ ની વૃત્તિના ૧૨૨ મા પત્રમા કહે છે કે—

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થાધિ૦ની બૃહદ્ વૃત્તિ (ભા ૧ પૃ ૧૪૦)

૨ સરખાવો ભાવલોકપ્રકાશનો નીચે મુજબનો શ્લોક —

" परिणामेन निर्वृत्त, इति वात्र न सम्भवेत् ।
अस्या निरुक्तौ सादित्व, जीवत्वादे प्रसज्यते ॥ १८ ॥ "

"एषामेवौदयिकादि भावानां द्व्यादिमेलापकः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिक."

અર્થાત્ આ ઔદયિકાદિ ભાવો પૈકી બે, ત્રણ ઇત્યાદિ ભાવોના એકત્ર મેળાપને-સંયોગને '[1]સન્નિપાત' કહેવામાં આવે છે એ અથવા એનાથી ઉદ્ભવતો ભાવ 'સાન્નિપાતિક' કહેવાય છે **જૈનતત્ત્વપ્રદીપ**ના કર્તાએ આ ભાવનો નિર્દેશ કર્યો નથી તેનું કારણ એમ સમજાય છે કે તેઓ મુખ્ય ભાવો તરફ જ લક્ષ્ય આપે છે, એથી તેમણે આ સાંયોગિક ભાવની ઉપેક્ષા કરી છે, પરંતુ આપણે તો પ્રસંગોપાત્ત એનું દિગ્દર્શન કરી લઇએ

સાન્નિપાતિક ભાવના પ્રકારો—

ઔપશમિકથી માંડીને પારિણામિક સુધીના પાંચ ભાવો પૈકી બબ્બે બબ્બે, ત્રણ ત્રણ, ચાર ચાર, અને પાંચે સાથે લેતાં અનુક્રમે [2]દશ, [3]દશ, [4]પાંચ અને એક એટલે કે કુલે ૨૬ ભેદો થાય છે આ પૈકી કેવળ ૯ ભેદો જીવોમાં અવિરુદ્ધ રીતે સંભવે છે, બાકીના વીસ ભેદો તો પ્રરૂપણા પૂરતા જ છે[5] અર્થાત્ દ્વિકસંયોગજન્ય દશ ભેદો પૈકી [6]ક્ષાયિક-પારિણામિક નામનો એક ભેદ, ત્રિકસંયોગજન્ય દશ ભેદોમાંથી [7]ક્ષાયિક-ઔદયિક-પારિણામિક અને [8]ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક-પારિણામિક એ બે ભેદો, ચતુષ્કસંયોગજન્ય ચાર ભેદોમાંથી [9]ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક-ઔદયિક તેમજ [10]ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક-પારિણામિક-ઔદયિક એ બે ભેદો

---

૧ " समिति सङ्गतरूपतया, नीति नियतं पतनं-गमनमेकत्र यतनं सन्निपातः "
—ષડશીતિ (પત્ર ૧૫૭)

૨-૪ આના સ્પષ્ટ નામ માટે જુઓ ભાવ-લોક-પ્રકાશના ૫૬માંથી ૬૧માં સુધીના પદ્યો

૫ આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થ(અ૦ની મદદ વૃત્તિ (પૃ ૧૩૭)માં જે નીચે મુજબ લખ્યું છે તેનો આશય સમજાતો નથી એમ શ્રીવિનયવિજય ભાવ-લોકપ્રકાશના ૮૪ મા પદ્યની વ્યાખ્યામાં સૂચવે છે —

" तत्रैकादशविरोधित्वादसम्भवतस्त्यक्ताः विकल्पाः पञ्चदशावाप्ताः प्रशमरतौ सम्भविनः, 'षड्भ्य सान्निपातिक इत्यन्य पञ्चदशभेद इति (प्रशम० प० १९७) वचनात् '

૬ સિદ્ધાના જ્ઞાન, દર્શનાદિ ક્ષાયિક છે અને તેમનું જીવત્વ પારિણામિક છે એટલે આ દ્વિક સંયોગજન્ય ભેદ સિદ્ધો જ પરત્વે ઘટે છે

૭ સવજ્ઞોને વિષે ક્ષાયિક જ્ઞાનાદિ ઔદયિક મનુષ્ય-ગતિ અને પારિણામિક જીવત્વાદિ સંભવે છે

૮ ગતિ આશ્રીને આના ચાર ભેદો પડે છે જેમકે નરક-ગતિ પરત્વે ક્ષાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો ઔદયિકી નરક-ગતિ અને પારિણામિક જીવત્વાદિ

૯ આ ચારે ગતિમાં સંભવે છે એટલે એના ચાર પ્રકારો પડે છે જેમાં નરક-ગતિ આશ્રીને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો, પારિણામિક જીવત્વાદિ અને ઔદયિકી નરક-ગતિ

૧૦ આના પણ ગતિ-ચતુષ્ટય આશ્રીને ચાર પ્રકારો પડે છે. જેમકે નરક-ગતિને લક્ષ્યમાં લેતાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો, પારિણામિક જીવત્વ અને ઔદયિકી નરક-ગતિ

અને પચકસયોગજન્ય [1]એક ભેદ એટલે એકદર છ [2]ભેદો સભવે છે

ભાવોનો ક્રમ—

અનુયોગદ્વાર (સૂ ૧૨૬)મા ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણામિક અને સાન્નિપાતિક એવો ક્રમ નજરે પડે છે, જ્યારે **કર્મગ્રથ** વગેરેમા તો ૩૩૨ મા પૃષ્ઠમા નિર્દેશેલ ક્રમ દેખાય છે, પરતુ એ લાઘવને લઈને–કાળ, સ્વામી વગેરેની તરતમતાને આભારી છે એમ **ભાવ–લોકપ્રકાશ**ના ૨૪મા પદ્યના વિવેચનમા સૂચવાયુ છે ઔપશમિક ભાવ અલ્પકાલિક (આતર્મૌહૂર્તિક) અને અલ્પસ્વામિક છે, વાસ્તે એનુ પ્રથમ નિરૂપણ કરવામા આવે છે

ક્ષાયિક ભાવ અનેક ભેદવાળો, દીર્ઘ કાળવાળો અને અનેક સ્વામીવાળો હોવાથી ઔપશમિક પછી એને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

જે કારણથી ક્ષાયોપશમિક ભાવનો ક્ષાયિક પછી નિર્દેશ કરાયો છે તે જ કારણોથી ઔદયિકનો ક્ષાયોપશમિક પછી ઉલ્લેખ કરાયો છે ભૂરિ કર્મના યોગને લીધે તેમજ સ્વામીની સાધર્મતાને લઇને ક્ષાયોપશમિક પછી ઔદયિકને સ્થાન અપાય છે પૂર્વના ચાર ભાવોથી અત્યત ભિન્ન હોવાને લીધે તેમજ વિષયની વિશાળતા હોવાને લીધે ઔદયિક ભાવ પછી પારિણામિકનો નિર્દેશ કરાય છે

ઔપશમિકાદિ ભાવોના અવાતર પ્રકારો—

હવે ઉપર્યુક્ત ઔપશમિકાદિ પાચ ભાવોના અનુક્રમે બે, નવ, અઢાર, એકવીસ અને ત્રણ અર્થાત્ એકદરે પ૩ ભેદોનો વિચાર કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ ઔપશમિક ભાવના જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્ર એમ બે ભેદો પડે છે તેનુ લક્ષણ પૂર્વક સ્વરૂપ વિચારીએ

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનુ લક્ષણ—

मिथ्यात्वानन्तानुबन्धिकर्मणां प्रदेशविपाकोदयविष्कम्भरूपत्वमौपशमिकसम्यक्त्वस्य लक्षणम् । (६९)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ(મોહનીય) અને અનન્તાનુબધી કર્મો (કષાયો)ના પ્રદેશ–ઉદય તેમજ વિપાક–ઉદયને રોકી રાખનારા ભાવને ' ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ' જાણવુ

---

૧ ઉપશમ–શ્રેણિમા રહેલા મનુષ્યોમા જ આ ભેદ સભવે છે કેમકે જે ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્ય ઉપશમ–શ્રેણિ પામે છે તેને ઔપશમિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ઇન્દ્રિયો ઔદયિકી મનુષ્ય–ગતિ અને પારિણામિક જીવત્વ અને ભવ્યત્વ હોય છે

૨ આ છના અવાતર ભેદો પદર છે જેમકે દ્વિકસયોગજ એક, ત્રિકસયોગજ બે ભેદો પૈકી પ્રથમનો એક અને દ્વિતીયના ચાર, ચતુષ્કસયોગજ બને ભેદોના ચાર, ચાર એટલે કે આઠ અને પચકસયોગજ એક ૧+૧+૪+૪+૮+૧ મળીને પદર થાય છે

નારકાદિને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ—

નરકના જીવોને તેમનો જન્મ થયા પછી અતર્મુહૂર્ત કાળ વીત્યા બાદ આ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઇ શકે પૂર્વ ભવોનુ સ્મરણ, દેવતારૂપી મિત્રોનુ આગમન અને તેણે આપેલો ઉપદેશ, તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ એ પહેલી ત્રણ નરક સુધીના જીવોને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થવામા બાહ્ય કારણો છે, જ્યારે આ ત્રણ કારણોમાના મધ્યમ સિવાયના બે કારણો બાકીની ચાર નરકોના જીવ આશ્રી સમજી લેવા

તિર્યચોના સબધમા આવુ સમ્યક્ત્વ જન્મ પછી ચારથી આઠ દિવસ સુધીમા સભવી શકે છે અને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને તીર્થંકરની મૂર્તિનુ દર્શન એ આ સમ્યક્ત્વ મેળવવાના બાહ્ય સાધનો છે

મનુષ્યો જન્મ્યા પછી આઠ વર્ષે આવુ સમ્યક્ત્વ મેળવી શકે અને તેના કારણો તિર્યચના સબધમા બતવવામા આવ્યા તે જ છે

નરકના જીવોની માફક દેવતાઓને પણ તેમના જન્મ પછી અતર્મુહૂર્ત કાળ વીત્યા બાદ આ સમ્યક્ત્વ સભવી શકે છે એના સબધમા આ સમ્યક્ત્વ થવાના કારણોમા ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણો ઉપરાત દેવતાની દિવ્ય શક્તિનુ દર્શન પણ એક કારણ છે આ વાત બારમા દેવલોક સુધી જ ઘટે છે, ગ્રૈવેયકવાસી દેવતાઓના સબધમા તો સ્મરણ અને ઉપદેશ એ બે જ કારણો છે

અત્ર જે ઔપશમિક ભાવનો પ્રથમ ભેદ દર્શાવાયો છે તેમા ગ્રથિ ભેદવાથી ઉત્પન્ન થતા તેમજ ઉપશમ શ્રેણિમા આરૂઢ થયેલાને ઉદ્ભવતા એ બને પ્રકારના ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ માટે અવકાશ છે

ઔપશમિક ચારિત્રનુ લક્ષણ—

चारित्रमोहनीयोपशमप्रभवत्वं औपशमिकचारित्रस्य लक्षणम् ।
(७०)

અર્થાત્ ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ ' ઔપશમિક ચારિત્ર ' છે

ક્ષાયિક ભાવના નવ ભેદો—

ક્ષાયિક ભાવના (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) ચારિત્ર, (૩) જ્ઞાન, (૪) દર્શન, (૫) દાન, (૬) લાભ, (૭) ભોગ, (૮) ઉપભોગ અને (૯) વીર્ય એમ નવ ભેદો છે તેના અનુક્રમે લક્ષણો પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—

सप्तकक्षयप्रभवत्वं क्षायिकसम्यक्त्वस्य लक्षणम् । (७१)

અર્થાત્ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયો અને ત્રણ પ્રકારના દર્શન-મોહનીય (સમ્યક્ત્વ, [1]સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ અને મિથ્યાત્વ) એ સાતેના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ 'ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે

ક્ષાયિક ચારિત્ર—

चारित्रमोहनीयक्षयप्रभवत्वं क्षायिकचारित्रस्य लक्षणम् । (७२)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો સર્વાંશે ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ 'ક્ષાયિક ચારિત્ર' છે આને 'યથાખ્યાત ચારિત્ર' કહેવામા આવે છે

ક્ષાયિક જ્ઞાન—

सकलज्ञेयग्राहित्वे सति समस्तज्ञानावरणक्षयप्रभवत्वं क्षायिकज्ञानस्य लक्षणम् । (७३)

અર્થાત સમસ્ત જાણવા લાયક ([2]જ્ઞેય) પદાર્થોને ગ્રહણ કરનાર તેમજ સકળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા ભાવને '[3]ક્ષાયિક જ્ઞાન' કહેવામા આવે છે આનુ બીજુ નામ 'કેવલજ્ઞાન' છે

ક્ષાયિક દર્શન—

सकलदर्शनावरणक्षयप्रभवत्वं क्षायिकदर्शनस्य लक्षणम् । (७४)

અર્થાત્ સમસ્ત દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થતા જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'ક્ષાયિક દર્શન' છે આનુ અપર નામ 'કેવલદર્શન' છે

---

૧ ખોટી અને ખરી શ્રદ્ધાનું મિશ્રણ તે 'સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વ' છે

૨ આનો અર્થ એમ ન કરવો કે દુનિયામા બીજા પદાર્થો હૈયાત છે, પરંતુ તે જાણવા લાયક નથી પરંતુ જે જે પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વાને 'જ્ઞેય' સંજ્ઞા લાગુ પડે છે

૩ ક્ષાયિક જ્ઞાન તે જ કેવલજ્ઞાન છે, કેમકે એ જ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે જ પ્રકટે છે એ પ્રમાણે ક્ષાયિક દર્શન સારૂ સમજી લેવુ

ક્ષાયિક દાન—

एकस्मादपि तृणाग्रात् त्रिभुवनविस्मयजनक यदर्थिनो यथेप्सित-प्रदातृत्व (न जातुचित् प्रतिहन्तृत्व) तत् क्षायिकदानस्य लक्षणम् । (७५)

અર્થાત્ એક જ તૃણ (તણખલા)ના અગ્ર માત્રથી ત્રિભુવનને વિસ્મય પમાડે તેવી રીતે યાચકને સતોષ પમાડવાની શક્તિ તે ' ક્ષાયિક દાન ' છે

ક્ષાયિક લાભ—

अशेपलाभान्तरायक्षयाद्चिन्त्यमाहात्म्यविभूत्याविर्भावकत्व क्षायिकलाभस्य लक्षणम् । (७६)

અર્થાત્ લાભાન્તરાય કર્મનુ સપૂર્ણત નિકન્દન થતા જે અચિન્ત્ય માહાત્મ્ય-વિભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના આવિર્ભાવને ' ક્ષાયિક લાભ ' જાણવો

ક્ષાયિક ભોગ—

समस्तभोगान्तरायक्षयप्रभवत्वे सति यथेष्टसुखानुभावरूपत्व क्षायिकभोगस्य लक्षणम् । (७७)

અર્થાત સમસ્ત ભોગાન્તરાય કર્મનો ક્ષય થવાથી જે યથેષ્ટ સુખનો અનુભવ થાય તે ' ક્ષાયિક ભોગ ' છે આ ક્ષાયિક ભોગ તીર્થકરના સબધમા પુષ્પવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ [1]પ્રાતિહાર્યના કારણભૂત છે

ક્ષાયિક ઉપભોગ—

उपभोगान्तरायक्षयप्रभवत्वे सति विषयसम्पदि सत्या तथोत्तर-गुणप्रकर्षात् तदनुभवरूपत्व क्षायिकोपभोगस्य लक्षणम्, उपभोगान्तराय-क्षयप्रभवत्वे सति च्छत्रचामरादिप्रातिहार्यादीनां पुन. पुनरुपभुज्यमानत्व वा । (७८)

અર્થાત્ ઉપભોગાન્તરાય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર અને વિષય-સપત્તિની વિદ્યમાન દશામા પણ ઉત્તર ગુણના પ્રકર્ષથી લોકોત્તર સપત્તિનો જે ઉપભોગરૂપ અનુભવ થાય તે 'ક્ષાયિક ઉપભોગ'

[1] જુઓ ન્યાયકુસુમાજલિ (પૃ ૬૭)

કહેવાય છે અથવા ઉપભોગાન્તરાય કર્મનો ક્ષય થતા છત્ર, ચામર, સિંહાસન ઇત્યાદિ પ્રાતિહાર્યનો ફરી ફરીને જે ઉપભોગ કરાય તે ' ક્ષાયિક ઉપભોગ ' છે

ભોગ અને ઉપભોગમા તફાવત—

જેનુ એક જ વાર સેવન થઇ શકે—જે એક જ વાર ભોગવાઇ શકે તે 'ભોગ' કહેવાય છે, જેમકે ભાત વગેરે અન્ન, પુષ્પની માળા, તામ્બૂલ, વિલેપના, ઉદ્વર્તન, ધૂપ, સ્નાન, પાનાદિ ફરી ફરીને જેનુ સેવન થઇ શકે—જેનો ભોગ ભોગવી શકાય તે ' ઉપભોગ ' છે જેમકે વસ્ત્ર, અલંકાર, ગૃહ, ગાડી, વાડી, લાડી, શયન, આસન, ઇત્યાદિ આ વાતના સમર્થનાર્થે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૧૫૭ મા પત્રગત નીચે મુજબનો શ્લોક ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે —

" सकृदेव भुज्यते यः, स भोगोऽन्नस्रगादिकः ।
पुनः पुनः पुनर्भोग्य, उपभोगोऽङ्गनादिकः ॥ ५ ॥ "

ક્ષાયિક વીર્ય—

वीर्यान्तरायक्षयप्रभवाप्रतिहतशक्तिविशेषरूपत्वं क्षायिकवीर्यस्य लक्षणम् । (७९)

અર્થાત્ વીર્યાન્તરાય કર્મના નાશથી ઉદ્ભવતી અપ્રતિહત શક્તિ તે ' ક્ષાયિક વીર્ય ' છે

ક્ષાયિક દાનાદિ પાચના અન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ ગ્રન્થકાર દર્શાવે છે —

दानान्तरायात्यन्तक्षयप्रभवत्वं क्षायिकदानस्य लक्षणम् । (८०)

ક્ષાયિક **लाभान्तरायात्यन्तक्षयप्रभवत्वं क्षायिकलाभस्य लक्षणम् । (८१)**

દાનાદિના **भोगान्तरायात्यन्तक्षयप्रभवत्वं क्षायिकभोगस्य लक्षणम् । (८२)**

અન્ય **उपभोगान्तरायात्यन्तक्षयप्रभवत्वं क्षायिकोपभोगस्य लक्षणम् (८३)**

લક્ષણો **वीर्यान्तरायात्यन्तक्षयप्रभवत्वं क्षायिकवीर्यस्य लक्षणम् । (८४)**

અર્થાત્ દાનાન્તરાય કર્મના આત્યન્તિક ક્ષયથી ઉદ્ભવતો ભાવ તે ' ક્ષાયિક દાન ' છે લાભાન્તરાય કર્મના સર્વથા વિનાશથી પ્રકટ થતો ભાવ તે ' ક્ષાયિક લાભ ' છે ભોગાન્તરાય કર્મના સંપૂર્ણ સંહારથી જે ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે તે ' ક્ષાયિક ભોગ ' છે ઉપભોગાન્તરાય કર્મનો સર્વાંગે ક્ષય થતા જે ભાવ ઉદ્ભવે છે તે ' ક્ષાયિક ઉપભોગ ' કહેવાય છે વીર્યાન્તરાય કર્મનો સર્વાંગે નાશ થતા જે ભાવ પ્રકટે છે તે ' ક્ષાયિક વીર્ય ' કહેવાય છે

ક્ષાયોપશમિક ભાવના ૧૮ ભેદો—

હવે ક્ષાયોપશમિક ભાવના ૧૮ ભેદોનો અધિકાર કહેવામા આવે છે મતિ આદિ ચાર પ્રકારના જ્ઞાનો, ત્રણ અજ્ઞાનો, ચક્ષુર્દર્શનાદિ ત્રણ દર્શનો, દાનાદિ પાચ લબ્ધિ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર અને દેશવિરતિ એ ૧૮ ભેદો છે

મતિ વગેરે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન—

मतिज्ञानावरणादिक्षयोपशमप्रभवत्व क्षायोपशमिकज्ञानस्य लक्षणम् । (८५)

અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય અને મન પર્યયજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા ભાવો-જ્ઞાનો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન ' કહેવાય છે

મતિ-અજ્ઞાનાદિ—

कुत्सितज्ञानरूपत्व तादृशाज्ञानस्य लक्षणम् । (८६)

અર્થાત્ જ્ઞાનથી વિપરીત તે અજ્ઞાન જેમકે મતિજ્ઞાનથી વિપરીત તે મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત જ્ઞાનથી ઉલટુ તે શ્રુત-અજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનથી ઉધુ તે વિભગજ્ઞાન આ ત્રણે અજ્ઞાન કહેવાય છે

ચક્ષુર્દર્શનાદિ ક્ષાયોપશમિક દર્શન—

दर्शनावरणक्षयोपशमजन्यत्व क्षायोपशमिकदर्शनस्य लक्षणम् । (८७)

અર્થાત્ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા ભાવને ' ક્ષાયોપશમિક દર્શન ' જાણવુ ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન અને અવધિદર્શન એ ત્રણ ક્ષાયોપશમિક દર્શન છે, જ્યારે કેવલદર્શન તે ક્ષાયિક દર્શન છે

દાનાદિ ક્ષાયોપશમિક લબ્ધિ—

अन्तरायकर्मक्षयोपशमजन्यत्व क्षायोपशमिकदानादिलब्धेर्लक्षणम् । (८८)

અર્થાત અન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો ભાવ ' ક્ષાયોપશમિક લબ્ધિ ' કહેવાય છે તે પાચ છે -(૧) દાન, (૨) લાભ, (૩) ભોગ, (૪) ઉપભોગ અને (૫) વીર્ય

લબ્ધિ પરત્વે શકા—

પૂર્વે દાનાદિ પાચ લબ્ધિઓને ક્ષાયિક ગણાવી અને અત્ર ફરીથી તેને ક્ષાયોપશમિક ગણાવી તે શુ યુક્ત છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી અને ક્ષયોપશમથી એમ બને રીતે લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમા પૂર્વોક્ત અન્તરાય કર્મના ક્ષયજન્ય છે, જ્યારે અત્રોક્ત ક્ષયોપશમજન્ય છે વિશેષમા ક્ષાયિક લબ્ધિઓ સર્વજ્ઞોને જ હોય છે, જ્યારે ક્ષાયોપશમિક લબ્ધિઓ છદ્મસ્થોને જ હોય છે

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ—

अनन्तानुबन्धि-मिथ्यात्वयोः सर्वघातिस्पर्धकानामुदीर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्योपशमे च देशघातिनामुदये च सति जात यत् तत्त्वार्थश्रद्धानं तद्रूपत्वम् , उदीर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्य चोपशमे सति अशुद्धपुञ्जस्य प्रदेशोदये सति शुद्धस्य तस्य विपाकोदयरूपत्व वा क्षायोपशमिकसम्यक्त्वस्य लक्षणम् । (८९)

અર્થાત્ અનન્તાનુબધી કષાય અને મિથ્યાત્વ એ બનેના સર્વઘાતી સ્પર્ધકોમાના જે સ્પર્ધકો ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો ક્ષય કરીને અને ઉદયમા ન આવ્યા હોય તેનો ઉપશમ કરીને દેશઘાતી સ્પર્ધકના ઉદય દરમ્યાન પદાર્થને વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રદ્ધાને ' ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ' કહેવામા આવે છે અનન્તાનુબધી કષાય અને મિથ્યાત્વ–મોહનીયમાથી જે ઉદયમા આવેલા તેના ક્ષય પછી અને ઉદયમા ન આવેલાના ઉપશમ થયા પછી અશુદ્ધ (મિથ્યાત્વ) પુજના પ્રદેશ–ઉદય દરમ્યાન શુદ્ધ પુજના વિપાક ઉદયને ' ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ' કહેવામા આવે છે

ક્ષાયોપશમિક ચારિત્રનુ લક્ષણ—

द्वादशकषायाणामुदीर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्योपशमे च सञ्ज्वलननोकषाययोर्यथासम्भवमुदये च सति सावद्ययोगेभ्यः सर्वथा निवृत्तिपरिणामरूपत्व क्षायोपशमिकचारित्रस्य लक्षणम् , अथवा अन्तरायसर्वघातिस्पर्धकानामुदीर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्योपशमे च देशघातिस्पर्धकानामुदये च सति सर्वविरतिपरिणामरूपत्व तत् । (९०)

બાર કષાયમાથી અર્થાત્ અનતાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાની એવા ત્રણ પ્રકારના ચારે કષાયમાથી જે કોઇ કષાય ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો નાશ કર્યા પછી અને જે

ઉદયમા ન આવ્યા હોય તેને અટકાવી રાખીને, સજ્વલન કષાય તેમજ નવ નોકષાય એમાના કોઇનો પણ યથાયોગ્ય ઉદય રહેતે છતે સાવદ્ય યોગોમાથી સર્વથા નિવૃત્ત રહેવા રૂપ જે પરિણામ તે ' ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર ' જાણવુ અથવા અન્તરાયના સર્વઘાતી સ્પર્ધકોમાથી જે ઉદયમા આવ્યા હોય તેને ખપાવી દઇને અને ઉદયમા ન આવ્યા હોય તેનો ઉપશમ કર્યા પછી દેશઘાતી સ્પર્ધકો માથી કોઇ પણ ઉદયમા હોવા છતા પણ સાવદ્ય યોગોથી સર્વથા નિવૃત્ત રહેવા રૂપ પરિણામને પણ ' ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર ' કહેવામા આવે છે

દેશવિરતિનુ લક્ષણ—

कषायाष्टकसर्वघातिस्पर्धकानामुदोर्णस्य क्षयेऽनुदीर्णस्योपशमे च प्रत्याख्यानादिदेशघातिना यथासम्भवमुदय च सति देशतो विरति-लक्षणपरिणामरूपत्व देशविरतिचारित्रस्य लक्षणम् । (९१)

અર્થાત્ અનન્તાનુબન્ધી અને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ કષાયરૂપ આઠ કષાયોના સર્વઘાતી સ્પર્ધક માથી જે સ્પર્ધકો ઉદયમા આવ્યા હોય તેનો નાશ કરીને અને જે સ્પર્ધકો ઉદયમા ન આવ્યા હોય તેને રોકી રાખીને પ્રત્યાખ્યાનાદિક દેશઘાતી સ્પર્ધકોમાના કોઇ પણ ઉદયમા આવ્યા હોય તે દશામા દેશથી વિરતિરૂપ પરિણામ થાય છે તે પરિણામ ' દેશવિરતિ ' અથવા ' ગૃહસ્થધર્મ' કહેવાય છે

સ્પર્ધકનુ લક્ષણ—

अविभागपरिच्छन्नकर्मप्रदेशानुभागप्रचयश्रेणिक्रमहानिवृद्धिरूपत्व स्पर्धकस्य लक्षणम् । (९२)

અર્થાત જેના એકથી બે વિભાગ ન થઇ શકે એવા કર્મ-પ્રદેશોમાના રસના સમુદાયની વૃદ્ધિ અને કર્મ પ્રદેશોની સખ્યામા ઘટાડો જે કર્મ-સ્કધમા થાય તે સ્કધને ક્ષાયોપશમિક ભાવના લક્ષણમા નિર્દેશેલ ' સ્પર્ધક ' જાણવુ આ લક્ષણનુ રહસ્ય સમજી શકાય તેટલા માટે સ્પર્ધકનો સક્ષેપત વિચાર કરવામા આવે છે

સ્પર્ધકનુ સ્વરૂપ—

ધારો કે આત્માએ એક સમયમા એક [1]કર્મ-સ્કધને ગ્રહણ કર્યો આ કર્મ-સ્કધમા ઓછાવત્તી રસવાળા અનેક પરમાણુઓ (પ્રદેશો) રહેલા છે આમા જે પરમાણુ આપણને-અલ્પ જ્ઞાનીને ઓછામા ઓછો રસ યુક્ત લાગે તે પરમાણુના રસમા પણ પરમ યોગી તરતમતા

[1] આવા કર્મસ્કધોમાથી અનેક સ્પર્ધકો બની શકે છે એવી કરીને સ્પર્ધકથી કર્મસ્કધનો એક વિભાગ સમજવો

જુએ છે જો તે પોતાની મતિ અનુસાર તેના અનેક ભેદો પાડે, તો તે રસાશો સર્વ જીવોના કરતાં અનન્ત ગુણા થાય આ પ્રમાણે કલ્પેલા વિભાગોમાથી જે જે પરમાણુઓમા પરમ યોગીની બુદ્ધિ અનુસાર ઓછામા ઓછો રસ હોય તેવા સમાન જાતિના પરમાણુનો એક સમુદાય તે પ્રથમ વર્ગણા સમજવી આ પ્રથમ વર્ગણાના દરેક પરમાણુમા જેટલો રસ છે તેનાથી એક અશે વધારે રસ જે પરમાણુઓમા હોય તેનો જો સમુદાય કરવામા આવે, તો તે સમુદાયને બીજી વર્ગણા જાણવી આ પ્રમાણે એક એક રસાશ વધતો હોય એવા પરમાણુના સમુદાયો (વર્ગણાઓ) એટલા બનાવવા કે જેથી કરીને એ સમુદાયોની-વર્ગણાઓની સખ્યા અભવ્યની સખ્યા કરતા અનત ગુણી અને સિદ્ધોની સખ્યાના અનન્તમે ભાગે થાય આ પ્રમાણે બનાવેલી વર્ગણાઓના સમુદાયને '[1]સ્પર્ધક ' કહેવામા આવે છે

અત્ર એ વાત ધ્યાનમા રાખવી કે બીજી વર્ગણાઓની અપેક્ષાએ પ્રથમ વર્ગણામા પરમાણુની સખ્યા વિશેષ છે, પરન્તુ તેના દરેક પરમાણુમા રસ તો થોડો છે વિશેષમા બીજી વર્ગણાના સમસ્ત રસ કરતા પ્રથમ વર્ગણાગત રસ ઓછો છે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વર્ગણા પૂર્વ પૂર્વ વર્ગણાની અપેક્ષાએ પરમાણુની સખ્યામા ઉતરતી છે, પરતુ તદ્‌ગત રસમા ચઢિયાતી છે છેલ્લી વર્ગણાના દરેક પરમાણુમા પ્રથમ વર્ગણાના પરમાણુ કરતા અનન્ત ગુણો રસ રહેલો છે

ઉપર સૂચવ્યા મુજબ પ્રથમ સ્પર્ધક બનતા ઉત્તરોત્તર એક એક અશથી વધતો રસ મળે તેમ નથી, કિન્તુ સર્વ જીવોથી અનતગુણા રસાશ અધિક રસ મળે છે એટલે તેવા રસવાળા પરમાણુથી પ્રથમની માફક વિચાર કરતા બીજો સ્પર્ધક બને છે એવી રીતે ત્રીજાથી માંડીને છેક અનત સ્પર્ધકો સુધી સમજી લેવુ

ક્ષાયોપશમિક ભાવ તેમજ તેના ભેદોના લક્ષણો વિચારતા સ્પર્ધકનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો હતો તેથી આ સબધમા થોડુક વિવેચન ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે

પ્રત્યેક કર્મના અનતાનત રસ-સ્પર્ધકો હોય છે તેમા કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ, અનતાનુબધી, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાન એવા ત્રિવિધ ચારે કષાયો, મિથ્યાત્વ અને નિદ્રા એ વીસ સર્વઘાતી પ્રકૃતિના સર્વે રસ-સ્પર્ધકો સર્વઘાતિ જ હોય છે બાકીની ૨૫ ઘાતિપ્રકૃતિ અને દેશઘાતીના જે રસ-સ્પર્ધકો ચતુસ્થાનીય તેમજ ત્રિસ્થાનીય છે તે પણ સર્વઘાતિ જ છે આ પૈકી દ્વિસ્થાનીય સ્પર્ધકોમાથી કેટલાક સર્વઘાતિ અને કેટલાક દેશઘાતિ છે. જે એકસ્થાનીય રસસ્પર્ધકો છે તે તો દેશઘાતિ જ છે તેમા મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મન પર્યવજ્ઞાનાવરણ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિ દર્શનાવરણ, સજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, પાચ અતરાય, અને પુવેદ એ સત્તર પ્રકૃતિના એક, બે, ત્રણ, અને ચાર સ્થાનવાળા રસો બધ આશ્રીને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે શ્રેણિની પ્રતિપત્તિ પૂર્વે આ પ્રકૃતિઓના એકસ્થાનીય, દ્વિસ્થાનીય, ત્રિસ્થાનીય કે ચતુસ્થાનીય રસનો બધ થાય છે શ્રેણિની પ્રતિપત્તિને વિષે તો અનિવૃત્તિ બાદર-અદ્ધાના સખ્યેય ભાગો વ્યતીત થયા પછી

---

[1] " स्पर्धत इवोत्तरोत्तरवृद्धया वर्गणाऽस्मिन्निति स्पर्धकम " એ સ્પર્ધકની વ્યુત્પત્તિ-અર્થ આથી ચરિતાર્થ થાય છે

અત્યત વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને લઇને શુભપણુ હોવાથી આ પ્રકૃતિઓનો એકસ્થાનીય રસનો બધ છે બાકીની શુભ અથવા અશુભ પ્રકૃતિઓ બધ આશ્રીને દ્વિસ્થાનીયથી માડીને ચતુસ્થાનીય રસવાળી મળે છે, પરતુ એકસ્થાનીય રસવાળી તો મળતી નથી જ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સત્તર પ્રકૃતિઓને છોડીને હાસ્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓનો એકસ્થાનીય રસ બાધવા યોગ્ય શુદ્ધિ અપૂર્વ કરણ, પ્રમત્તાપ્રમત્તને હોતી જ નથી અનિવૃત્તિ બાદર-અદ્ધાના સખ્યેય ભાગ પછી એકસ્થાનીય રસના બધને યોગ્ય અને પરમ પ્રકર્ષને પામેલી શુદ્ધિ જ્યારે થાય છે, ત્યારે તેનો બધ થતો નથી.

વળી જેમ શ્રેણિના આરોહણને વિષે અનિવૃત્તિ બાદર-અદ્ધાના સખ્યેય ભાગો ગયા પછી અત્યત વિશુદ્ધિને લીધે મતિજ્ઞાનાવરણાદિનો એકસ્થાનીય રસનો બધ નથી, તેમ ક્ષપક-શ્રેણિના આરોહણને વિષે ચરમ, દ્વિચરમ આદિ સમયોમા વર્તતા સૂક્ષ્મસપરાયની અતિશય વિશુદ્ધતાને લઇને કેવલદ્વિક (કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન)ને સભવતા બન્ધનો એકસ્થાનીન રસ બધ કેમ નહિ એવી શકા ન કરવી, કેમકે સ્વલ્પ પણ કેવલદ્વિકનો રસ સર્વઘાતી છે, અને સર્વઘાતીઓના જઘન્ય પદને વિષે પણ દ્વિસ્થાનીય રસનો જ સભવ છે શુભ પ્રકૃતિઓની પણ અત્યન્ત શુદ્ધિમા વર્તનાર ચતુસ્થાનીય જ રસ બાધે છે, તેનાથી મન્દ, મન્દતર વિશુદ્ધિમા તો ત્રિસ્થાનીય કે દ્વિસ્થાનીય અને સક્લેશાદ્ધામા વર્તનાર તો શુભ પ્રકૃતિઓ જ બાધે નહિ, તો તેને વિષે તદ્‌ગત રસના સ્થાનકની ચિતા શા માટે કરવી ?

અતિસક્લિષ્ટ મિથ્યાદષ્ટિને વિષે નરકગતિ પ્રાયોગ્ય વૈક્રિય, તૈજસ વગેરે જે શુભ પ્રકૃતિઓ બધ પામે છે તેનો પણ તે પ્રકારના સ્વભાવને લઇને જઘન્યથી પણ દ્વિસ્થાનીય જ રસ બધાય છે, નહિ કે એકસ્થાનીય. અત્ર કોઇ પ્રશ્ન કરે કે સક્લેશના ઉત્કર્ષથી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માત્ર થાય છે, તો જે અધ્યવસાયો વડે શુભ પ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે તે જ અધ્યવસાયો વડે એકસ્થાનીય રસ કેમ ન થાય ? તો આનો ઉત્તર એ છે કે અત્ર પ્રથમ સ્થિતિથી માડીને સમયની વૃદ્ધિ વડે અસખ્યેય સ્થિતિ-વિશેષો થાય છે અને વળી એકેક સ્થિતિમા અસખ્યેય રસ-સ્પર્ધક-સઘાત છે, તેથી કરીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બધાતા પ્રત્યેક સ્થિતિ-વિશેષમાના અસખ્યેય જે રસ-સ્પર્ધક-સઘાત-વિશેષો છે, તે બધા દ્વિસ્થાનીય રસના જ સભવે છે, નહિ કે એકસ્થાનીય, શુભ પ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બધને વિષે પણ એકસ્થાનીય રસનો બધ નથી[1]

આ પ્રમાણેની વસ્તુ-સ્થિતિ હોવાથી, જ્યારે દેશઘાતિ એવા અવધિજ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકો વિશુદ્ધ અધ્યવસાયને લઇને દેશઘાતિરૂપે પરિણત થતા નાશ પામે

---

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

" उक्कोसठिई अज्झवसाणेहिं एगठाणिओ होइ ।
सुभिआण त न ज ठिइ असखगुणिआ उ अणुभागा ॥ "

[उत्कृष्टस्थिति अध्यवसायै एकस्थानिका भवति ।
शुभिकानां तद् न यत् स्थिति असङ्ख्यगुणिकास्तु अनुभागा ॥]

છે, વળી દેશઘાતિ એવા રસ-સ્પર્ધકોને વિષે જે અતિસ્નિગ્ધ હોય તેનો રસ ઓછો થાય છે, તેમજ તદન્તર્ગત કેટલાક રસ-સ્પર્ધકો કે જેનો ઉદયાવલિમા પ્રવેશ થયો છે તેનો ક્ષય થાય છે, અને બાકીનાનો વિપાકોદયના વિષ્કમ્ભરૂપ ઉપશમ થાય છે, ત્યારે આત્મામા અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન, ચક્ષુદર્શન ઇત્યાદિ ક્ષાયોપશમિક ગુણો પ્રકટે છે કહ્યુ પણ છે કે—

" १णिहएसु सव्वघाइरसेसु फड्डेसु देशघाईणं ।
जीवस्स गुणा जायंति ओहिमणचक्खुमाईआ ॥"

અર્થાત્ નાશ થતા એટલે દેશઘાતિરૂપે પરિણત થતા અવધિજ્ઞાનાવરણાદિના કેટલાક દેશઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉપશમથી અને કેટલાક દેશઘાતિ રસ સ્પર્ધકોના ઉદયથી ક્ષયોપશમથી અનુવિદ્ધ ઔદયિક ભાવ પ્રવર્તે છે એથી કરીને જ ઉદય પામતા અશના ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિથી વર્ધમાન અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે વળી જ્યારે અવધિજ્ઞાનાવરણાદિના સર્વઘાતિ રસ સ્પર્ધકો વિપાક-ઉદયને પામે છે ત્યારે તદ્વિષય ઔદયિક ભાવ કેવળ પ્રવર્તે છે કેવળ અવધિજ્ઞાનાવરણીયના સર્વ-ઘાતિ રસ સ્પર્ધકોના કોઇક વાર દેશઘાતિપણાને લીધે, કોઇક વાર વિશિષ્ટ ગુણની પ્રતિપત્તિથી અને કોઇક વાર એના વિના પણ પરિણામ થાય છે, કેમકે અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય અને ગુણ-પ્રત્યય એ બે ભેદ સુપ્રસિદ્ધ છે મન પર્યાયજ્ઞાનાવરણીયનો પરિણામ તો વિશિષ્ટ સયમ અપ્રમાદ વગેરેની પ્રતિપત્તિને વિષે જ છે, કેમકે તથાવિધસ્વભાવીઓના જ બધન કાલમા તેનુ બધન છે વળી ચક્ષુર્દર્શનાવરણાદિનો પણ પરિણામ તે તે ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ આદિ યોગ્ય સામગ્રી વડે છે મતિ-જ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શન અને અતરાય એ પ્રકૃતિઓમા તો સદાએ દેશઘાતી એવા જ રસ સ્પર્ધકોનો ઉદય છે, નહિ કે સર્વઘાતિઓનો તેથી કરીને સર્વદા જ તે પ્રકૃતિઓના ઔદયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે ભાવો સમિશ્ર મળે છે, નહિ કે ફક્ત ઔદયિક આ પ્રમાણે પચસગ્રહની મૂળ ટીકામા કહ્યુ છે આ સગત ત્યારે બને છે કે જ્યારે એમ સ્વીકારાય કે જે અધ્યવસાય વડે આ પ્રકૃતિઓના સર્વઘાતિ રસ સ્પર્ધકો છે તે અધ્યવસાય વડે દેશઘાતિ કરી શકાય છે આમ ન માનીએ તો બન્ધની સમીપ લવાયેલા એવા મતિજ્ઞાનાવરણાદિ દેશઘાતિ રસ સ્પર્ધકોનો સભવ અનિવૃત્તિ બાદર-અદ્ધાના સખ્યેય ભાગો જતા રહ્યા પછી જ હોવાથી તેની પહેલા મતિજ્ઞાનાદિના અભાવનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે આ પ્રમાણે અભાવ થતા તેના બળથી લભ્ય તદવસ્થાનો લાભ ઘટી શકશે નહિ એમ અન્યોન્યાશ્રયના આપાતથી મતિજ્ઞાનાદિનો મૂળથી અભાવનો પ્રસગ ખડો થશે એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન, શ્રુત-જ્ઞાન, અચક્ષુર્દર્શન ઇત્યાદિનો ક્ષાયોપશમિકરૂપે ઉલ્લેખ કરવાથી સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ઉદયને વિષે તેના લાભનો અભાવ હોવાથી અને દેશઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોનો પૂર્વે બધ નહિ હોવાથી, માત્ર અધ્યવસાયથી સર્વઘાતિનુ દેશઘાતિરૂપ પરિણમનનો અસ્વીકાર થતા સર્વે જીવોને તેનો લાભ

---

૧ છાયા—

निहतेषु सर्वघातिरसेषु स्पर्धकेषु देशघातिनाम् ।
जीवस्य गुणा जायन्तेऽवधिमनश्चक्षुरादिका ॥

મળશે નહિ એમ સમજવું. અત્ર કોઇ એમ પ્રશ્ન કરે કે જો જે અધ્યવસાયથી એ છે તે અધ્યવસાયથી ઉક્ત સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોનો દેશઘાતિપણે પરિણામ થાય છે તો પૂર્વ અવસ્થામાં તેના બંધને વિષે શું પ્રયોજન છે તો તેને એમ પૂછવામાં આવે છે કે શું પ્રયોજનની ક્ષતિની ભીતિને લઇને સામગ્રી કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી નથી એમ તમે કહેવા માગો છો ? જો એમ હોય તો પ્રયોજન પૂર્ણ હોવા છતાં મજબૂત દંડ વડે પ્રેરાયેલું ચક્ર ફરશે નહિ, તેથી કરીને પ્રકૃતમાં હેતુના મમુહાયથી જ સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના બંધના ઉપાયરૂપ અધ્યવસાય વડે તેના બંધને વિષે, તેમજ તે તે અધ્યવસાયથી સર્વદા તેના દેશઘાતિ પરિણામને વિષે પણ બાધકનો અભાવ છે, તેથી કરીને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના વિપાક-ઉદયમાં પણ ક્ષયોપશમની અવિરૂદ્ધતા છે મોહનીય કર્મની તો મિથ્યાત્વ, અનન્તાનુબંધી કષાય વગેરે પ્રકૃતિના પ્રદેશ-ઉદયમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ અવિરુદ્ધ છે, નહિ કે વિપાક-ઉદયમાં, કેમકે તે પ્રકૃતિઓની સર્વઘાતિપણાને લઇને તેના રસ-સ્પર્ધકને તથાવિધ અધ્યવસાય દ્વારા પણ દેશઘાતિરૂપે પરિણમાવવું અશક્ય છે રસના દેશઘાતિરૂપે પરિણામમાં તાદાત્મ્યથી દેશઘાતિની પ્રકૃતિના હેતુત્વની કલ્પના છે તે પ્રકૃતિઓમાં વિપાક-ઉદયના વિષ્કંભની કલ્પના તો સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકોના ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વગેરે લાબ્ધને કહેનારા સિદ્ધાન્તના બળથી ક્ષયોપશમની અન્યથા અનુપપત્તિને લીધે જ તથાવિધ અધ્યવસાયથી સમજવી. કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણના વિપાક-ઉદયના વિષ્કંભ માટેની અયોગ્યતામાં સ્વભાવ જ શરણ છે એમ પ્રાચો કહે છે હેતુના અભાવથી જ તેનો અભાવ છે તેના હેતુપણાથી અધ્યવસાયની કલ્પના કરતી વેળા તેના ક્ષયના હેતુત્વની કલ્પના તો યુક્ત છે, તેથી મિથ્યાત્વાદિ પ્રકૃતિના વિપાક-ઉદયને વિષે ક્ષયોપશમનો સંભવ નથી, કિન્તુ તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે છે વળી સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો પણ સર્વસ્વનો નાશ કરનારા ગુણવાળા છે એથી કરીને તેના પ્રદેશ-ઉદયને વિષે પણ ક્ષયોપશમનો સંભવ કેવી રીતે છે એમ ન કહેવું, કેમકે તે સર્વઘાતિ રસ-સ્પર્ધકના પ્રદેશો કે જેનો અધ્યવસાય-વિશેષ વડે જરાક મન્દ અનુભાવવાળા બનાવેલા વિરલ વેદ્યમાન દેશઘાતિ સ્પર્ધકોને વિષે આન્તરિક પ્રવેશ થયો છે તેનામાં યથાસ્થિત સ્વબળને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય નથી મિથ્યાત્વ આદિ બાર કષાયોથી રહિત અવશિષ્ટ મોહનીય પ્રકૃતિઓના પ્રદેશ-ઉદયમાં કે વિપાક-ઉદયમાં ક્ષયોપશમ અવિરુદ્ધ છે, કેમકે એ પ્રકૃતિઓ દેશઘાતિની છે તેમાં સર્વઘાતિરસના દેશઘાતિરૂપ પરિણામને વિષે ચારિત્રને અનુગત અધ્યવસાય-વિશેષને કારણરૂપ સમજવું કિન્તુ તે પ્રકૃતિઓ અધ્રુવ ઉદયવાળી છે, એથી કરીને તેના વિપાક-ઉદયના અભાવમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવનો આવિર્ભાવ થતાં, પ્રદેશોદયવાળી તે હોવા છતાં તે જરા પણ દેશઘાતિની નથી વિપાક-ઉદય પ્રવર્તતો હોય ત્યારે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવના સંભવને વિષે જરાક મલિનતા કરનારી હોવાને લીધે તે પ્રકૃતિઓ દેશઘાતિની બને છે આ પ્રમાણે ક્ષયોપશમની પ્રક્રિયા ટુંકાણમાં દર્શાવી છે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તો **કર્મપ્રકૃતિની મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય** કૃત ટીકા જોવી.

ઔદયિકના ૨૧ ભેદો—

આત્માની એક પ્રકારની કલુષિતતારૂપ ઔદયિક ભાવના એકવીસ પ્રકારો છે—૪ ગતિ, ૪ કષાય, ૩ લિંગ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અસિદ્ધપણું, અનિયતપણું અને ૬ લેશ્યા આના અનુક્રમે લક્ષણો નિર્દેશતા ગ્રંથકાર કથે છે કે—

गतिनामकर्मोदयाद् विवक्षितभवाद् भवान्तरगमनयोग्यत्वं गते-र्लक्षणम् । (९३)

અર્થાત્ ગતિનામ-કર્મના ઉદયને લીધે અમુક ભવથી ભવાન્તરમા જવાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તેને ' ગતિ કહેવામા આવે છે

કષાયનુ લક્ષણુ—

चारित्रमोहोदयात् कलुषितभावरूपत्वं कषायस्य लक्षणम् । (९४)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા કલુષિત ભાવને ' કષાય ' કહેવામા આવે છે

લિગનુ લક્ષણુ—

वेदोदयजन्यत्वे सति मैथुनेच्छारूपत्वं लिङ्गस्य लक्षणम् । (९५)

અર્થાત્ વેદ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી સસાર-સેવનની ઈચ્છાને ' લિગ ' સમજવુ

મિથ્યાદર્શનનુ લક્ષણુ—

अतत्त्वे तत्त्वबुद्धिरूपत्वं मिथ्यादर्शनस्य लक्षणम् । (९६)

અર્થાત્ અતત્ત્વમા તત્ત્વની બુદ્ધિ કરવી તે ' મિથ્યાદર્શન ' કહેવાય છે

અજ્ઞાનનુ લક્ષણુ—

मिथ्यात्वमोहोदये सति अतत्त्वज्ञानरूपत्वमज्ञानस्य लक्षणम् । (९७)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે ઉત્પન્ન થતા અતત્ત્વ-જ્ઞાનને ' અજ્ઞાન ' સંબો-ધવામા આવે છે

અસિદ્ધનુ લક્ષણુ—

कर्मोदयप्रभवत्वमसिद्धस्य लक्षणम् । (९८)

અર્થાત્ કર્મના ઉદયને ' અસિદ્ધપણુ ' કહેવામા આવે છે

અસયતનુ લક્ષણુ—

अप्रत्याख्यानावरणीयादिकषायोदये सति सावद्ययोगाद् विरत-भावरूपत्वमसंयतस्य लक्षणम् । (९९)

અર્થાત્ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય વિગેરે કષાયના ઉદય દરમ્યાન ઉત્પન્ન થતા અને સાવદ્ય યોગથ નિવૃત્ત નહિ થનારા ભાવને ' અસયતત્વ ' કહેવામા આવે છે,

[1]લેશ્યા-વિવરણ

લેશ્યાનુ લક્ષણ—

मनोयोगपरिणामजन्यत्व लेश्याया लक्षणम् , कृष्णादिद्रव्य साचिव्याद् आत्मनः परिणामविशेषरूपत्व वा । (१००)

અર્થાત્ માનસિક વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતા પરિણામ-અધ્યવસાયને 'લેશ્યા' કહેવામા આવે છે અથવ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કૃષ્ણાદિ [3]દ્રવ્યના સબધથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પરિણામ-વિશેષ ને ' લેશ્યા ' જાણવી

લેશ્યાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

" लिश्यते-श्लिष्यते आत्मा कर्मणा सहानयेति लेश्या "

અર્થાત્ જે દ્વારા આત્મા સાથે કર્મનો આશ્લેષ થાય છે તે લેશ્યા એવી વ્યુત્પત્તિવાળી લેશ્યાના કૃષ્ણ નીલ, કાપોત, તેજસ્,-પદ્મ અને શુક્લ એમ છ ભેદો છે હવે પ્રથમ તો વિશુદ્ધિની તરતમતાને લક્ષ્યમા રાખીને પાડવામા આવતા લેશ્યાના છ ભેદોના અનુક્રમે લક્ષણો વિચારવામા આવે છે

---

૧ દિગબરીય સાહિત્ય પૈકી ગોમ્મટસારના જીવકાણ્ડ (ગા ૪૮૮-૫૫૫)મા આ વિષયને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

૨ સરખાવો શ્રીચન્દ્રર્ષિ મહત્તરસૂરિકૃત પચસગ્રહની શ્રીમલયગિરિસૂરિએ રચેલી વૃત્તિના ૬ઠ્ઠામા પદ્યગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ—

" कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मन शुभाशुभरूप परिणामविशेष । उक्त च—

' कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यात्, परिणामो य आत्मन ।
स्फटिकस्येव तत्राय, ' लेश्या ' शब्द प्रवर्तते ॥ "

આવશ્યકની શ્રીહારિભદ્રીય વૃત્તિના ૬૪૫ મા પત્રમા પ્રમાણરૂપે નિર્દેશેલુ તેમજ ઉત્તરા ધ્યયનની શ્રીશાન્તિસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૫૬ મા પત્રમા અવતરણરૂપે આપેલુ આ જ પદ્ય લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા ૨૮૪ મા શ્લોકરૂપે નજરે પડે છે

૩ આ કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યો યોગાન્તર્ગત સમજવા, કેમકે એનો યોગની સાથે અન્વય તેમજ વ્યતિરેક રૂપે સબધ છે જેમકે જ્યા સુધી યોગ છે ત્યા સુધી લેશ્યા છે યોગના અભાવમા અયોગી અવસ્થામા લેશ્યા હોતી નથી.

કૃષ્ણ લેશ્યાનુ લક્ષણ—

कृष्णद्रव्यसाचिव्याद् फलादनेच्छया मूलाद् वृक्षोन्मूलनपरिणाम-तुल्यपरिणामरूपत्व कृष्णलेश्याया लक्षणम् । (१०१)

અર્થાત્ કોઇ પુરુષ ફળ ખાવાની ઇચ્છાથી મૂળથી તે ફળદ્રુપ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવા જેવો સકલ્પ કરે તેવો પરિણામ આત્મામા કૃષ્ણ દ્રવ્યના સબધને—સાન્નિધ્યને લઇને થાય તો તેને ' કૃષ્ણ લેશ્યા ' જાણવી

નીલ લેશ્યાનુ લક્ષણ—

नीलद्रव्यसाचिव्यात् फलादनेच्छया महाशाखापातनपरिणाम-तुल्यपरिणामरूपत्व नीललेश्याया लक्षणम् । (१०२)

અર્થાત્ ફળ ખાવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને ફળદાયી વૃક્ષની મહાશાખાને પાડી નાખવારૂપ જે ભાવના નીલ દ્રવ્યના સમાગમને લઇને થાય તેને ' નીલ લેશ્યા ' જાણવી

કાપોત લેશ્યાનુ લક્ષણ—

कापोतवर्णद्रव्यसाचिव्यात् फलादनेच्छया प्रशाखापातनपरिणाम-तुल्यपरिणामरूपत्व कापोतलेश्याया लक्षणम् । (१०३)

અર્થાત્ કોઇ વ્યક્તિને ફળ ખાવાની અભિલાષા થતા તેને ફળદાયી વૃક્ષની પ્રશાખા—ડાખલી કાપી નાખવાનો વિચાર થાય તેના જેવો આત્મામા કાપોત વર્ણવાળા દ્રવ્યના સબધથી ઉત્પન્ન થતો પરિણામ ' કાપોત લેશ્યા ' કહેવાય છે

તેજોલેશ્યાનુ લક્ષણ—

रक्तवर्णद्रव्यसाचिव्यात् फलादनेच्छया गुच्छसन्दोहच्छेदनपरि-णामतुल्यपरिणामरूपत्वं तेजोलेश्याया लक्षणम् । (१०४)

અર્થાત્ ફળનુ ભક્ષણ કરવાની વાછા થતા તે ફળદાયી વૃક્ષના ગુચ્છોના સમૂહનુ છેદન કરવા રૂપ વિચારને મળતો આવતો અને રક્ત વર્ણવાળા દ્રવ્યના સસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા પરિણામને 'તેજોલેશ્યા' કહેવામા આવે છે

પદ્મલેશ્યાનુ લક્ષણ—

पीतवर्णद्रव्यसाचिव्यात् फलादनेच्छया फलोच्छेदनपरिणामतुल्य-परिणामरूपत्वं पद्मलेश्याया लक्षणम् । (१०५)

અર્થાત્ ફળનો આહાર કરવાની ઇચ્છા થતા ફળોને તોડવા જેવો આત્મામા પીત વર્ણના દ્રવ્યના સબંધથી ઉત્પન્ન થતો પરિણામ ' પદ્મલેશ્યા ' જાણવી

શુક્લ લેશ્યાનુ લક્ષણ—

शुक्लवर्णद्रव्यसाचिव्यात् फलादनेच्छया पतितफलग्रहणपरिणाम-तुल्यपरिणामरूपत्व शुक्ललेश्याया लक्षणम् । (१०६)

અર્થાત્ ફળોને ખાવાની ઇચ્છા થવાથી જમીન પર પડેલા ફળોને ગ્રહણ કરવા જેવો, આત્મામા શુક્લ વર્ણવાળા દ્રવ્યના સબધને લીધે ઉત્પન્ન થતો પરિણામ તે ' શુક્લ લેશ્યા ' જાણવી.

લેશ્યા પરત્વે દૃષ્ટાતો—

આ લેશ્યાના સ્વરૂપ વિષે વધારે વિચાર કરવામા આવે તે પૂર્વે સિદ્ધાન્તમા જે બે દૃષ્ટાતો સૂચવાયા છે અને જેમાના એકનુ કૃષ્ણ લેશ્યાદિના લક્ષણોમા નિર્દેશ કરાયો છે તેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે

કોઇક છ મનુષ્યો માર્ગમા ભૂલા પડવાથી મોટી અટવીમા જઇ ચડયા ત્યા તેમને ભૂખ લાગવાથી ચારે બાજુ તેઓ ખાદ્ય પદાર્થની તપાસ કરવા લાગ્યા આમ તેમ ફરતા પવનથી ઝૂલતા એવા પલ્લવો વડે વટેમાર્ગુને જાણે બોલાવતુ ન હોય તેમ એક ફળદ્રુપ જમ્બુવૃક્ષ તેમની નજરે પડયુ તે જોઇને તેમાથી એક પુરુષ બોલ્યો કે જો આ વૃક્ષને મૂળમાથી ઉખેડી નાખવામા આવે તો આપણને સુખેથી ઇષ્ટ ભોજન મળે આ સાભળીને બીજો બોલી ઊઠ્યો કે આવા મોટા ઝાડનો સમૂળ નાશ કરવાની શી જરૂર છે ? તેની મોટી ડાળીઓ કાપી નાખવાથી આપણુ કામ સરી શકે તેમ છે એટલે ત્રીજાએ કહ્યુ કે મોટી ડાળીઓને ઉગતા તો પાછી કેટલી બધી વાર લાગશે વાસ્તે નાની નાની ડાળીઓ કે જે ફળોથી ભરેલી છે તે જ પાડીએ આ પ્રમાણેની વાતચિત સાભળીને ચોથો બોલ્યો કે ડાળીઓ પાડવાની કઇ જરૂર નથી, આપણે ગુચ્છાઓના સમૂહને તોડીએ એટલે તેમા ઉગેલા ફળો ખાવાથી આપણને તૃપ્તિ મળશે ત્યારે પાચમો બોલ્યો કે આપણને ગુચ્છાઓની આવશ્યકતા નથી, પરતુ ફળોની જરૂર હોવાથી તેને જ તોડીએ. એટલે છઠ્ઠો બોલી ઊઠ્યો કે આ પ્રમાણે કાર્ય કરીને ખાલી ફોકટ ઝાડનો નાશ કરવાની હુ તો જરૂર દેખતો નથી આ પૃથ્વી પર પડેલા ફળો ખાવાથી આપણી ભૂખ મટી જશે. આ છ માણસોના પરિણામો તે અનુક્રમે કૃષ્ણાદિ લેશ્યા છે

આ સબધમા બીજુ દૃષ્ટાન્ત એ છે કે—

એક દિવસ ક્રૂર કર્મ કરવામા આનદ માનનારા છ ચોરો એક ગામ લૂટવાને જતા હતા તેઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા તેમાથી એક ચોરે કહ્યુ કે આજે આપણી નજરે જે પ્રાણી પડે તેને મારવો, પછી ભલે તે બેપગો હોય કે ચોપગો હોય એ સાભળીને બીજાએ કહ્યુ કે ચોપગા જનાવરોએ આપણુ શુ બગાડયુ છે કે તેને મારવા ?

આપણને તો મનુષ્યો સાથે વિરોધ હોવાથી તેમનો નાશ કરવો ત્યારે ત્રીજાએ પોતાનો અભિપ્રાય એમ દર્શાવ્યો કે સ્ત્રીહત્યા એ એક ઘોર પાપ છે, વાસ્તે ફક્ત પુરુષોને જ મારવા પછી ત્રણેએ ચોથાને પૂછ્યુ કે તારો આ બાબતમા શો મત છે ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે બિચારા હથિયાર વિનાના પુરુષોને મારવાની શુ જરૂર છે, માટે શસ્ત્રધારી પુરુષોનો જ સહાર કરવો અત્યાર સુધી પાચમો મહામહેનતે શાતિ જાળવી રાખ્યો હતો તેનાથી હવે રહેવાયુ નહિ એટલે તેણે કહ્યુ કે નાસતા એવા શસ્ત્રધારી પુરુષોને મારવાથી આપણને કશો ફાયદો નથી, વાસ્તે તેમાથી જે સામા યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય તેમને જ મારવા આમ કહી રહ્યા બાદ તેણે છઠ્ઠાનો મત પૂછ્યો તેણે તો સાફ કહ્યુ કે હુ તમારામાના કોઇના પણ મતને મળતો થતો નથી એક તો પર દ્રવ્યનુ હરણ કરવુ–ચોરી કરવી એ જ મહાપાતક છે તો પછી પ્રાણિ–હત્યાનુ પાતક માથે વહોરી લેવાથી આપણી શી ગતિ થશે ? આપણે કયે ભવે છૂટીશુ ? વાસ્તે આપણે તો ધન જ લેવુ આ પ્રમાણે છએ ચોરોએ જે પોતપોતાના વિચારો રજુ કર્યા તે છ પ્રકારની કૃષ્ણાદિ લેશ્યા જાણવી

કયા જીવને કઇ કઇ લેશ્યાઓ હોઇ શકે ?—

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને તેમજ ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને (દેવ અને દેવીઓને) કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને તેજસ્ એમ ચાર લેશ્યાઓ સભવે છે, જ્યારે તેજસ્કાય, વાયુકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, સમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ પચેન્દ્રિય તેમજ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને તથા [2]નારકીઓને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એમ ત્રણ જ લેશ્યાઓ સભવે

---

૧ આ દૃષ્ટાન્ત ગોમ્મટસારના જીવકાણ્ડની ૫૦૬મી અને ૫૦૭મી ગાથાઓમા પણ જોવાય છે–

૨ સરખાવો—

" किण्हा नीला काऊ तेऊ लेसा य भवणवतरिया ।
जोइससोहम्मीसाण तेउलेसा मुणेयव्वा ॥ १ ॥
कप्पे सणकुमारे माहिंदे चेव बमलोए य ।
एएसु पम्हलेसा तेण पर सुक्कलेसा उ ॥ २ ॥
पुढवी आउ वणस्सइ बायरपत्तेय लेस चत्तारि ।
गब्भयतिरियनरेसु छल्लेसा तिन्नि सेसाण ॥ ३ ॥ "

[कृष्णा नीला कापोती तैजसी लेश्या च भवनव्यन्तराणाम् ।
ज्योतिष्कसौधर्मेशाना तेजोलेश्याका ज्ञातव्या ॥ १ ॥
कल्पे सानत्कुमारे माहेन्द्रे चैव ब्रह्मलोके च ।
एतेषु पद्मलेश्या तत पर शुक्ललेश्या तु ॥ २ ॥
पृथ्व्यब्वनस्पतिबादरप्रत्येकाना लेश्या चतस्र ।
गर्भजतिर्यङ्नरेषु षड् लेश्या शेषाणा तिस्र ॥ ३ ॥]

નારકી સબધી નીચેની ગાથા—

' काउय दोसु तईयाए म मिया नीलिया चउत्थीए ।
पचमियाए मिस्सा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ "

[कापोती द्वयोस्तृतीयस्या मिश्रा नीला चतुर्थ्याम् ।
पञ्चम्या मिश्रा कृष्णा तत परमकृष्णा ॥]

છે ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોના સબધમા છએ લેશ્યાઓ સભવી શકે છે જ્યોતિષ્ક દેવ અને દેવીઓને તેમજ સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકવાસી જીવોને તેમજ તમામ વૈમાનિક દેવીઓને તેજોલેશ્યા છે સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, અને બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોને પદ્મલેશ્યા અને ત્યાર પછીના બાકીના બધા દેવોને ફક્ત શુક્લ લેશ્યા જ છે

લેશ્યા પરત્વે અલ્પ–બહુત્વ—

શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવો સૌથી થોડા છે, કેમકે કેટલાક પચેન્દ્રિય તિર્યંચમા, મનુષ્યોમા તેમજ લાન્તકાદિ દેવોમા તેનો સદ્ભાવ છે પદ્મલેશ્યાવાળા જીવો આથી સખ્યેય ગુણા છે, કેમકે આવા જીવોમા કેટલાક પચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્યો અને પ્રથમના ત્રણ કલ્પના દેવોનો સમાવેશ થાય છે અત્ર કોઈને શકા થાય કે આ હકીકત તો વ્યાજબી લાગતી નથી, કારણ કે લાન્તકાદિ દેવો કરતા તો સાનત્કુમારાદિ ત્રણ કલ્પવાસી દેવોની સખ્યા અસખ્યાત ગુણી છે આનુ સમાધાન એ છે કે શુક્લ લેશ્યાવાળા પચેન્દ્રિય તિર્યચ જીવોની જઘન્ય સખ્યા વિચારીએ તોપણ તે જીવોની સખ્યા અસખ્યાત સનત્કુમારાદિ ત્રણ કલ્પવાસી દેવો કરતા અસખ્યાત ગુણી છે આ વાતને ધ્યાનમા લઈને પદ્મલેશ્યાવાળા જીવોની સખ્યા વિચારવામા આવે તો પછી ઉપલી હકીકત અસ્થાને લાગશે નહિ પદ્મલેશ્યાવાળા જીવો કરતા તેજોલેશ્યાવાળા જીવો અસખ્ય ગુણા છે, કેમકે તેજોલેશ્યા તો બાદર પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિ, સખ્યેય ગુણા પચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો, ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઐશાન દેવોમા સભવે છે આથી અનન્ત ગુણા જીવો (સિદ્ધના જીવો) અલેશ્ય–લેશ્યારહિત છે આથી કાપોતલેશ્યાવાળા પ્રાણીઓ અનત ગુણા છે, કેમકે સિદ્ધના કરતા વનસ્પતિકાયના જીવો અનન્ત ગુણા છે આથી નીલલેશ્યાવાળા જીવો અધિક છે અને તેના કરતા વળી કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવોની સખ્યા વિશેષ છે

લેશ્યાઓના વર્ણાદિનુ સ્વરૂપ—

લેશ્યાઓના વર્ણાદિકનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ ધ્યાનમા રાખવુ અગત્યનુ છે કે લેશ્યાના 'દ્રવ્ય–લેશ્યા' અને 'ભાવ–લેશ્યા' એમ બે ભેદો પડી શકે છે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાને યોગ્ય જે દ્રવ્ય તેને 'દ્રવ્ય–લેશ્યા' સમજવી અને આવા દ્રવ્યના સાન્નિધ્યથી આત્મામા ઉત્પન્ન થતા ભાવને–પરિણામને 'ભાવ–લેશ્યા' જાણવી આ વર્ણાદિનો વિચાર દ્રવ્ય–લેશ્યાને જ આશ્રીને ઘટી શકે છે તેમા કૃષ્ણ લેશ્યાનો વર્ણ વર્ષા ઋતુના મેઘ, અજન, ખજન, કાજલ, ગવલ (ભેસનુ શીંગડુ), અરિષ્ઠક, કોકિલા (કોયલ), ભ્રમર, ભ્રમરાવલી, ગજકલભ (હાથીનુ બચ્ચુ), કૃષ્ણ કેશર, કૃષ્ણ અશોક ઇત્યાદિના રગને મળતો આવે છે નીલ લેશ્યાનો વર્ણ ભૃગ, ભૃગના પીંછા, ચાસ, ચાસના પીંછા, પોપટ, પોપટના પીંછા, શ્યામ વનરાજી, કબૂતર તથા મોરની ગર્દન, બલદેવના વસ્ત્ર, નીલ કમલ, નીલ અશોક ઇત્યાદિના રગજેવો છે કાપોત લેશ્યાનો વર્ણ ખદિ ના ઝાડનો સાર, અતસીના તેમજ વૃન્તાકના ફૂલ ઇત્યાદિને મળતો આવે છે તેજોલેશ્યાનો વર્ણ તો માણિક્ય, ઉગતો સૂર્ય, સધ્યા, પરવાળાના અકુરા ઇત્યાદિના લાલ રગ કરતા ચડે તેમ છે સુવર્ણ, ચપો ઇત્યાદિ

વસ્તુના રંગની સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેવો પદ્મલેશ્યાનો વર્ણ છે શંખ, ચન્દ્ર, ગાયનું દૂધ, દહીં, સમુદ્રફીણ ઇત્યાદિના રંગ કરતા પણ વધારે શ્વેત વર્ણવાળી શુક્લ લેશ્યા છે

કૃષ્ણ લેશ્યાનો રસ કડવી તુંબડી, લીંબડાના ફળો, લીંબડાની છાલ, ઇત્યાદિના રસને પણ હઠાવી દે તેમ છે નીલ લેશ્યા રસમા તો પીપર, આદુ, મરચા, ગજપીપર ઇત્યાદિને જીતવાને સમર્થ છે કાપોત લેશ્યાનો રસ કાચા બીજોરા, કોઠ, બોર, ફણસ ઇત્યાદિના રસ કરતા ચડે તેમ છે પાકી કેરીના રસ જેવો રસ તેજોલેશ્યાનો છે પદ્મલેશ્યાનો રસ તો દ્રાક્ષ (દરાખ), ખજુર, મહુડા વગેરેના આસવો તેમજ ચન્દ્રપ્રભાદિ મદિરાને પણ હરાવી દે તેમ છે શુક્લ લેશ્યા સાકર, ગોળ, ખાંડ, શેરડી ઇત્યાદિને મધુરતામા તો બાજુએ મૂકી દે છે

પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ અતિદુર્ગંધવાળી—મરેલી ગાયના મુડદા કરતા પણ ખરાબ વાસવાળી છે, જ્યારે બાકીની છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ અતિસુગંધવાળી છે

વળી પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓનો સ્પર્શ ઠંડો અને લુખો છે તેમજ તેઓ સંક્લિષ્ટ હોઇ કરીને દુર્ગતિ આપનારી છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓનો સ્પર્શ ઊનો અને ચિકણો છે તેમજ તેઓ અસંક્લિષ્ટ હોઇ સુગતિ દેનારી છે વળી વિશેષમા પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ અપ્રશસ્ત અને મલિન છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ પ્રશસ્ત અને નિર્મળ છે

લેશ્યાઓની સ્થિતિ—

પ્રત્યેક લેશ્યાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિઓ છે તેમા પ્રત્યેકની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૩૩ સાગરોપમ ઉપરાંત [1]બે અંતર્મુહૂર્ત, દશ સાગરોપમ ઉપરાંત એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ, ત્રણ સાગરોપમ ઉપરાંત એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ, બે સાગરોપમ ઉપરાંત પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ, દશ સાગરોપમ ઉપરાંત બે અંતર્મુહૂર્ત અને તેત્રીસ સાગરોપમ ઉપરાંત બે અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે

લેશ્યાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ—

પહેલી લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાતમી નરકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને અનુલક્ષીને બતાવાય છે ધૂમપ્રભાના પ્રથમ પ્રતરગત નરકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યને લક્ષીને બીજીની અને એ પ્રમાણે શૈલાના પ્રથમ પ્રતરમા વસતા નારકના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આશ્રીને ત્રીજીની, ઈશાન દેવલોકવાસી સુરના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય વિચારતા ચોથીની, બ્રહ્મલોકના દેવના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યને લક્ષ્યમાં રાખતા પાચમીની અને અનુત્તર સુરના પરમ આયુષ્યને અવલબીને છઠ્ઠીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દર્શાવાય છે

---

૧ એક અંતર્મુહૂર્ત પૂર્વના ભવ સંબધીનુ જાણવુ અને બીજુ આગળના ભવ સંબધીનુ સમજવુ

નારકાદિની લેશ્યાઓની સ્થિતિ—

નારક, સુર, મનુષ્ય અને તિર્યંચો પરત્વે આનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે કાપોતી લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની પ્રથમ નરક 'ઘમા'ના પ્રથમ પ્રસ્તરના નારકના આયુષ્યની અપેક્ષાએ સમજવી, જ્યારે ત્રણ સાગરોપમ ઉપરાંત પલ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગ જેટલી પરમ સ્થિતિ તૃતીય નરક 'શૈલા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર આશ્રીને જાણવી કાપોતીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે નીલાની લઘુ સ્થિતિ સમજવી અને તે 'શૈલા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર સંબંધી છે નીલાની પરમ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ ઉપરાંત પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે અને તે નરક 'રિષ્ટા'ના પ્રથમ પ્રસ્તર આશ્રીને છે નીલાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી કૃષ્ણ લેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ છે કૃષ્ણ લેશ્યાની ૩૩ સાગરોપમ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નરક 'માઘવતી'ની પરમ સ્થિતિ આશ્રીને છે

ભવનપતિ અને વ્યંતરો આશ્રીને કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓની સ્થિતિ (કેમકે વૈમાનિક અને જ્યોતિષ્કમાં એનો સંભવ નથી) એ છે કે કૃષ્ણ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષોની છે, જ્યારે પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં એક સમય ઉમેરતા જે સ્થિતિ આવે તે તેમની નીલ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, પરંતુ તે કૃષ્ણ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિથી અધિક છે નીલ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતા કાપોતી લેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ એક સમય જેટલી વધારે છે આ લેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ (ગુરુ) સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકવાસીઓમાં તેજોલેશ્યા અને ત્યાર પછી બ્રહ્મલોક સુધી પદ્મલેશ્યાનો અને લાંતક પછીના દેવલોકમાં શુક્લ લેશ્યાનો સદ્ભાવ છે ભવનપતિ અને વ્યંતરો આશ્રીને તેજોલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે ભવનપતિ પરત્વે તેજોલેશ્યાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમથી કંઇક અધિક છે, જ્યારે વ્યંતરોની પલ્યોપમની છે જ્યોતિષ્કોની તેજોલેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમના આઠમા ભાગ જેટલી છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમ ઉપરાંત લાખ વર્ષોની છે વૈમાનિકોને લક્ષ્યીને તેજોલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ ઉપરાંત પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે આમા એક સમય ઉમેરીએ તો પદ્મલેશ્યાની લઘુ સ્થિતિ થાય, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો દશ સાગરોપમની છે આમા એક સમય ઉમેરતા શુક્લ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ ઉદ્ભવે છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો ૩૩ સાગરોપમની છે મનુષ્યો આશ્રીને શુક્લ લેશ્યાનો વિચાર બાજુએ રાખતા તિર્યંચો અને મનુષ્યોમાં જે જે લેશ્યાઓ છે તે બધી અંતર્મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિવાળી છે મનુષ્યની શુક્લ લેશ્યાની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરોડ પૂર્વ વર્ષોમાં નવ વર્ષ જેટલી ઓછી કે લગભગ નવ વર્ષ જેટલી ઓછી અથવા કરોડ પૂર્વ વર્ષો ઉપરાંત આઠ વર્ષથી કંઇક અધિક કહેવાય છે[1]

---

૧ સ્થાનાંગની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિના ૪૦૮ મા પત્રમાં કહ્યું છે કે કષાયનો પરિણામ હોય ત્યારે લેશ્યાનો પરિણામ છે નહિ કે લેશ્યાનો પરિણામ હોય ત્યારે કષાયનો પરિણામ હોય છે, કેમકે

લેશ્યાઓનુ પરાવર્તન—

દેવ અને નારકોની લેશ્યાને વિષે વૈડૂર્યનુ ઉદાહરણ અને તિર્યંચ અને મનુષ્યોની લેશ્યા પરત્વે રાતા વસ્ત્રનુ ઉદાહરણ ઘટાવી લેવુ જેમ વિવિધ સૂત્રના પ્રયોગથી વૈડૂર્ય મણિ અથવા જપા વગેરે પુષ્પના સાન્નિધ્યથી દર્પણો વિવિધ વર્ણોને ધારણ કરવા છતા પોતાના સ્વરૂપને ત્યજતા નથી તેમ ભવના અન્ત સુધી અવસ્થિત રહેનારી દેવ અને નારકોની લેશ્યાઓ દ્રવ્યાતરના ઉપધાનથી વિવિધ આકારને પામે છે, કિન્તુ સર્વથી પોતાના સ્વરૂપનો તે ત્યાગ કરતી નથી આથી કરીને તો ભાવના પરાવર્તનથી નારકો અને દેવોને છએ લેશ્યાઓ હોવાનુ પૂર્વ સૂરિઓએ કહ્યુ છે આ રહ્યુ તે કથન —

"[1]सुरनारयाण ताओ दव्वलेसा अवट्ठिया भणिया ।
भावपरावत्तीए पुण एसुं हुंति छल्लेसा ॥ "

વિશેષમા આવી પરિસ્થિતિને લઇને તો કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા નારકોને પણ તેજોલેશ્યાદિના સંભવવાળા સમ્યક્ત્વનો લાભ થાય છે તેમજ શ્રીવીર પરમાત્માને ઉપસર્ગ કરનાર **સગમ** કે જેને તેની વૈમાનિક ગતિ જોતા તેજોલેશ્યા હોવી જોઇએ તેનામા કૃષ્ણ લેશ્યાદિથી ઉત્પન્ન થનારા **વીર**ના ઉપસર્ગનુ કાર્ય નજરે પડે છે રાગથી આક્ષિપ્ત પટની જેમ તિર્યંચ અને માનવોની લેશ્યાઓમા સ્વસ્વરૂપના સર્વાંશી ત્યાગ પૂર્વક પરાવર્તન થાય છે અને આથી કરીને તો તિર્યંચોની અને માનવોની લેશ્યાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અતર્મુહૂર્તની જણાય છે

લેશ્યાઓના પરિણામ—

મોટે ભાગે આ લેશ્યાઓનો પરિણામ ત્રણ પ્રકારનો, નવ જાતનો, સત્તાવીસ તરેહનો એમ ત્રણ ત્રણ ગુણો છે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારનો, પ્રત્યેકના પોતાના સ્થાનની તરતમતા આશ્રીને નવ જાતનો અને તેના ત્રણ ત્રણ ભેદો કરતા જતા અન્ય ભેદવાળો

લેશ્યા-પરિણામના પ્રથમ કે અતિમ ક્ષણમા કોઇ પણ જીવનુ મરણ થતુ નથી, પરતુ છેલ્લુ અતર્મુહૂર્ત બાકી રહેલ હોય ત્યારે, અથવા પ્રથમ અતર્મુહૂર્ત પસાર થઇ ગયા બાદ મરણ થાય છે તેમા વળી અતિમ અતર્મુહૂર્ત અવશિષ્ટ રહેલ હોય ત્યારે દેવો અને નારકીનુ અને પ્રથમ અતર્મુહૂર્ત વ્યતીત થઇ ગયા બાદ મનુષ્ય અને તિર્યંચનુ મરણ થાય છે

જેના કષાયો ક્ષીણ થઇ ગયા છે તેવા માનવને પણ કિચિન્યૂન પૂર્વ કોટિ જેટલી સ્થિતિવાળી શુકલ લેશ્યાની પરિણતિ હોય છે કહ્યુ પણ છે કે—

' मुहुत्तद्धं तु जहन्ना उक्कोसा होइ पुव्वकोडीओ ।
नवहिं वरिसेहिं ऊणा नायव्वा सुक्कलेस्साए ॥ "
[मुहूर्तार्धं तु जघन्या उत्कृष्टा भवति पूर्वकोट्य ।
नवभिर्वर्षैरूना ज्ञातव्या शुक्ललेश्यायाः ।]

१ छाया—
सुरनारकाणां ता द्रव्यलेश्या अवस्थिता भणिता ।
भावपरावृत्त्या पुनरेषु भवन्ति षड् लेश्या ॥

લેશ્યાની ઉત્પત્તિ—

જેઓ કષાયના નિષ્પન્દને લેશ્યા માને છે તેમના મત પ્રમાણે કષાય નામના મોહના ઉદયથી આ લેશ્યા ઉત્પન્ન થાય છે

જેમનુ માનવુ એ છે કે આઠ કર્મોના પરિણામરૂપ લેશ્યાઓ છે, તેમના મતમા અસિદ્ધત્વની જેમ, આઠ કર્મના ઉદયથી આની ઉત્પત્તિ છે

જેઓ લેશ્યાને યોગનો પરિણામ માને છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે ત્રણ યોગના જનક કર્મના ઉદયથી એ ઉત્પન્ન થયેલી છે

લેશ્યા શી વસ્તુ છે ?—

આપણે ૩૫૪મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ લેશ્યાના દ્રવ્ય-લેશ્યા અને ભાવ-લેશ્યા એવા બે પ્રકારો પડે છે તેમા દ્રવ્ય-લેશ્યાના સ્વરૂપ પરત્વે મુખ્યત્વે કરીને ચાર મત-ભેદો નજરે પડે છે (૧) કર્મ-વર્ગણાથી બનેલ, (૨) કર્મ-નિષ્યન્દ, (૩) યોગ-પરિણામ અને (૪) યોગાન્તર્ગત દ્રવ્ય

(૧) **ઉત્તરાધ્યયન**ના ૩૪ મા લેશ્યા-અધ્યયનના ટીકાકાર વાદિવેતાલ **શ્રીશાન્તિસૂરિ** મતાતર દર્શાવતા ૬૫૧ મા પત્રમા કહે છે કે—

" अन्ये त्वाहुः—' कार्मणशरीरवत् पृथगेव कर्माष्टकात् कर्मवर्गणानिष्पन्नानि कर्मलेश्याद्रव्याणीति ' । "

અર્થાત્ કેટલાક એમ કહે છે કે લેશ્યા-દ્રવ્યો કર્મવર્ગણાના બનેલા છે અને જેમ કાર્મણ શરીર આઠ કર્મોથી ભિન્ન છે તેમ એ પણ આઠ કર્મોથી ભિન્ન છે

(૨) કર્મ-નિષ્યન્દરૂપ અર્થાત્ બધાતા કર્મના પ્રવાહરૂપ લેશ્યા-દ્રવ્ય છે એ વાત ૬૫૦ મા પત્રમા નીચે મુજબના શબ્દો દ્વારા દર્શાવાઇ છે –

" गुरवस्तु व्याचक्षते-' कर्मनिस्पन्दो लेश्या ' । "

અર્થાત્ ગુરુઓ તો એમ કથે છે કે લેશ્યા એ કર્મનો નિષ્યન્દ છે, કેમકે લેશ્યાઓ કર્મની સ્થિતિના કારણો છે **પ્રશમરતિ**મા કહ્યું પણ છે કે—

" ताः कृष्णनीलकापोततैजसीपद्मशुक्लनामानः ।
श्लेष इव वर्णबन्धस्य कर्मबन्धस्थितिविधात्र्यः ॥ ३८ ॥ "

એટલે કે તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુક્લ નામની લેશ્યાઓ વર્ણના બધના-દૃઢીકરણના આશ્લેષની પેઠે કર્મ-બધની સ્થિતિનુ વિધાન કરનારી છે

આ મત પરત્વે શ્રી**વિનયવિજય** ઉપાધ્યાય **લોકપ્રકાશ** (સ ૩, શ્લો ૯૨-૯૭) દ્વારા કથે છે કે લેશ્યાને કર્મનો નિસ્યન્દ માનવો તે ઠીક નથી, કેમકે એમ માનવાથી તો તે કયા

કર્મનો નિસ્યન્દ છે એ સવાલ ઊભો થાય છે જો યથાયોગ આઠે કર્મોના નિસ્યન્દરૂપ આને માનીએ તો ચાર કર્મોવાળા અયોગીમા પણ આનો સભવ માનવો પડે જ્યારે અયોગીઓ પરત્વે ઘાતિ-કર્મના ક્ષયથી તેમને લેશ્યાઓ માની નથી તો તે અયોગિ-કેવલીઓને પણ નહિ સભવે વળી, યોગનુ પરિણામપણુ માનતા લેશ્યાઓની કારણતા પ્રદેશ-બધ આશ્રીને છે, કિન્તુ કર્મની સ્થિતિ આશ્રીને નથી, કેમકે કહ્યુ પણ છે કે—

"[1]जोगा पयडिपएसं ठिइअणुभागं कसायओ कुणइ "

અર્થાત્ યોગો પ્રકૃતિ-પ્રદેશબધ કરે છે જ્યારે કષાયો સ્થિતિ-અનુભાગબધ કરે છે

આ પ્રમાણેની શકાના સમાધાનાર્થે કહેવાનુ કે કોઈએ પણ લેશ્યાઓ કર્મ-સ્થિતિનુ કારણ છે એવો સ્વીકાર કર્યો નથી, કેમકે કષાયોને જ કર્મ-સ્થિતિના કારણો કહેલા છે [2] વિશેષ મા કષાઓમા અન્તર્ગત થઇ લેશ્યાઓ કષાયોની પુષ્ટિ કરનાર હોવાથી તત્સ્વરૂપ જ હોઇ અનુભાગ પ્રતિ કારણો છે આથી કરીને ક્વચિત્ લેશ્યાઓને અનુભાગની કારણતારૂપ કહેવામા આવે છે તે તેમજ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત શતક ગ્રથમા કષાયોને અનુભાગના કારણરૂપ કહેવામા આવે છે તે બંને વાત ઘટે છે, કેમકે કષાયના ઉદયને પુષ્ટ કરનારી લેશ્યાઓ પણ ઉપચારથી કષાયરૂપ છે

આ સબધમા વાદિવેતાલ શ્રીશાતિસૂરિનુ કથન એ છે કે લેશ્યાને યોગના પરિણામરૂપ માનવાથી પ્રકૃતિપ્રદેશબધની હેતુતા જ સભવે અને કર્મની સ્થિતિની કારણતા ન સભવે, પરતુ લેશ્યાને કર્મના નિસ્યન્દરૂપ માનવાથી તો કર્મની સ્થિતિની કારણતા જરૂર સભવે, કેમકે જ્યા સુધી કષાયોનો ઉદય હોય છે ત્યા સુધી નિસ્યન્દનો સદ્ભાવ હોવાથી કર્મ-સ્થિતિની હેતુતા પણ યુક્તિસગત છે એથી કરીને જ ઉપશાન્ત-મોહ અને ક્ષીણ-મોહમા કર્મ-બન્ધનો સદ્ભાવ હોવા છતા સ્થિતિનો સભવ નથી કહ્યુ પણ છે કે—

" [3]त पढमसमये बद्धं बीयसमये वेइय तत्तियसमये निज्जिण्णं "

અર્થાત્ પહેલા સમયમા તે બાધ્યુ, બીજામા વેદ્યુ અને ત્રીજામા તેની નિર્જરા કરી

જો કર્મના નિસ્યન્દરૂપ લેશ્યા માનીએ તો સમુચ્છિન્નક્રિય શુક્લ ધ્યાન ધ્યાનારના ચાર

---

૧ છાયા—

योगा प्रकृतिप्रदेश स्थित्यनुभाग कषायका कुर्वन्ति ।

૨ સરખાવો પ્રશમરતિનુ નિમ્ન-લિખિત પદ્ય —

' तत्र प्रदेशबन्धो योगात् तदनुभवन कषायवशात् ।
स्थितिपाकविशेषस्तस्य भवति लेश्याविशेषेण । ३७ ॥ '

અર્થાત્ તે ચાર પ્રકારના બધને વિષે પ્રદેશ-બધ યોગથી થાય છે તે પ્રદેશબદ્ધ કર્મનો અનુભાવ (વિપાક) કષાયથી થાય છે સ્થિતિ-વિશેષ તેમજ પાક-વિશેષ લેશ્યા-વિશેષથી થાય છે

૩ છાયા—

तत् प्रथमसमये बद्ध द्वितीयसमये वेदित तृतीयसमये निर्जीर्णम् ।

કર્મોના સદ્ભાવને વિષે તેના નિસ્યદનો સભવ હોવાથી લેશ્યાનો સદ્ભાવ કેમ નહિ એ પ્રશ્ન ઊઠે છે એમ જો હોય તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે નિસ્યદયુક્ત હોય તેને નિષ્યદ હોવો જોઇએ એવો નિયમ નથી, કેમકે કદાચિત્ નિસ્યદયુક્ત વસ્તુઓમા પણ તથાવિધ અવસ્થામા તેનો અભાવ જોવાય છે વળી અયોગીને યોગના પરિણામનો અભાવ હોવાથી લેશ્યાના પરિણામનો અભાવ છે એથી લેશ્યા એ એમનો પરિણામ જ છે એમ કહેવુ ઠીક નથી, કેમકે સૂર્યાદિના અભાવમા રશ્મિ વગેરે હોતા નથી વળી તે તદ્રૂપ જ નથી કારણ કે કહ્યુ પણ છે કે—

“ यच्च चन्द्रप्रभाद्यत्र, ज्ञात तज्ज्ञातमात्रकम् ।
प्रभा पुद्गलरूपा यत्, तद् धर्मो नोपपद्यते ॥ ”

અર્થાત્ જે ચન્દ્રપ્રભા વગેરે પુદ્ગલ-દ્રવ્યો છે તે અહી કેવળ દૃષ્ટાતરૂપ છે પ્રભા પુદ્ગલ-દ્રવ્ય રૂપ છે, પરતુ તે ધર્મરૂપ નથી તેથી ધર્મની ઉપપત્તિ નથી અર્થાત્ ધર્મના પ્રકરણમા દ્રવ્યનુ ઉદાહરણ આપવુ ઉચિત નથી

(૪) લેશ્યાઓ એ યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યો છે, કેમકે સયોગીપણાની સાથે લેશ્યાઓનો અન્વય-વ્યતિરેક સબધ છે, કેમકે યોગ હોય ત્યારે લેશ્યા હોય છે અને યોગ ન હોય ત્યારે લેશ્યા હોતી નથી આથી એ યોગરૂપ નિમિત્તવાળી લેશ્યા સિદ્ધ થાય છે, કિન્તુ તે યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યરૂપ છે કે યોગનિમિત્તક કર્મદ્રવ્યરૂપ છે એ જાણવુ બાકી રહે છે યોગનિમિત્તક કર્મદ્રવ્યરૂપ તો મનાય તેમ નથી, કેમકે યોગનિમિત્તક કર્મદ્રવ્યરૂપ હોય તો કયા તો તે ઘાતિકર્મદ્રવ્યરૂપ હોય કે અઘાતિકર્મ-દ્રવ્યરૂપ હોય તેમા સયોગિકેવલીને વિષે ઘાતિકર્મનો અભાવ હોવા છતા લેશ્યા સભવે છે એટલે પ્રથમ પક્ષ ઊડી જાય છે તેમજ અયોગિકેવલીમા અઘાતિકર્મનો સદ્ભાવ હોવા છતા લેશ્યાનો અભાવ છે એટલે બીજો પક્ષ ઊડી જાય છે આથી એ યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ થાય છે જ્યા સુધી કષાયો છે ત્યા સુધી તેમનુ અસ્તિત્વ છે અને તેઓ એના ઉદયને પોષે છે બીજા યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યોમા પણ કષાયના ઉદયથી ગોચર એવુ ઉપબૃહણનુ સામર્થ્ય જોવાય છે જેમકે યોગાન્તર્ગત પિત્ત દ્રવ્યનુ ક્રોધના ઉદયને ઉદ્દીપ્ત કરવાપણુ છે ક્રોધી અતિશય પિત્તવાળો હોય કર્મના ઉદયોને વિષે બાહ્ય દ્રવ્યોમા પણ એ પ્રમાણે સામર્થ્ય જોવાય છે તો યોગાન્તર્ગત દ્રવ્યોમા એવુ સામર્થ્ય કેમ ન હોય ? જ્ઞાનાવરણ અને નિદ્રારૂપ દર્શનાવરણના ઉદયને વિષે મદિરા અને દહીં વગેરે તેમજ તેના ક્ષયોપશમને વિષે બ્રાહ્મી તેમજ વચા (વજ) કારણરૂપ છે આ પ્રમાણે કષાયને ઉદ્દીપ્ત કરનારી લેશ્યા હોવા છતા કષાયોની સાથે તેની એકરૂપતા નથી, કારણ કે અકષાયોને વિષે લેશ્યાના અભાવનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે

લેશ્યાને કર્મ-નિષ્યદ માનવી એ ઠીક નથી એમ દર્શાવતા **પ્રજ્ઞાપના**ના ૧૭મા લેશ્યાપદની ટીકામા **શ્રીમલયગિરિસૂરિ** કહે છે કે કર્મ-નિષ્યદ એટલે શુ કર્મકલ્ક કે કર્મસાર ? કર્મકલ્ક એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે તેની અસારતાને લઇને ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગરૂપ બન્ધના હેતુતાની અનુપપત્તિનો પ્રસગ આવે છે કલ્ક અસાર હોય છે અને અસાર હોય તે ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગ-બધનો હેતુ કેવી રીતે થાય ? અને લેશ્યા તો ઉત્કૃષ્ટ અનુભાગ-બધના પણ કારણો છે જો કર્મનિષ્યદ

એટલે કર્મનો સાર એમ કહેવામા આવે તો કયા કર્મનો સાર સમજવો એવો પ્રશ્ન સ્ફુરે છે યથાયોગ આઠે કર્મોનો એ સાર છે એમ તો કહેવાય તેમ નથી, કેમકે શાસ્ત્રમા આઠે કર્મોના અનુક્રમે વિપાકો દર્શાવ્યા છે, કિન્તુ કોઈ પણ કર્મના વિપાકરૂપે લેશ્યાનો ઉલ્લેખ નથી આથી કર્મસારરૂપ પક્ષ અમે કેવી રીતે સ્વીકારીએ તેવી કરીને પૂર્વોક્ત એટલે યોગવર્ગણા-અન્તગત સ્વતત્ર દ્રવ્યરૂપ લેશ્યા છે એ પક્ષ ઉત્તમ હોવાથી તે અગીકાર કરવા લાયક છે અને વળી શ્રીહરિભદ્રસૂરિ પ્રમુખ વિબુધવરોએ એનો સ્વીકાર કર્યો છે આ પ્રમાણે શ્રીમલયગિરિસૂરિનુ મતવ્ય છે શ્રીવિનયવિજય પણ આગમના દોહનરૂપ લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૨૮૫) દ્વારા આ મતને ગ્રાહ્ય ગણતા હોય એમ જણાય છે વાદિવેતાલ શ્રીશાતિસૂરિ તો કયો મત શ્રેયસ્કર છે એનો ઉલ્લેખ ન કરતા, નિષ્કર્ષરૂપે એટલુ જ કહે છે કે—

" तत्त्व पुनः केवलिनो विदन्ति "

ભાવ-લેશ્યાના ભેદો—

ભાવ-લેશ્યા સકલેશ અને યોગને અનુગત આત્માના પરિણામ-વિશેષરૂપ છે આના વિશુદ્ધ અને અવિશુદ્ધ એમ બે પ્રકારો છે અકલુષિત દ્રવ્યના સપર્કથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પરિણામને ' વિશુદ્ધ લેશ્યા ' જાણવી આના પણ બે ભેદ છે -(૧) કષાયોના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થતી અને (૨) કષાયોના ક્ષયથી ઉદ્ભવતી એકાન્ત વિશુદ્ધિને લઈને આમ કહેવાય છે, અન્યથા ક્ષાયોપશમિકી પણ શુકલ તેમજ તેજસ અને પદ્મરૂપ વિશુદ્ધ લેશ્યા સભવે છે અવિશુદ્ધ ભાવ -લેશ્યાના રાગવિષયક અને દ્વેષવિષયક એમ બે ભેદો છે આમા કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાનો સમાવેશ સમજવો

સકલેશના મન્દતમ, મન્દતર, મન્દ, તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ વગેરે અનેક પ્રકાર હોવાથી વસ્તુત ભાવ લેશ્યાના અસખ્યાત પ્રકારો પડે છે, છતા સક્ષેપથી શાસ્ત્રમા એના છ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે કે જેના સ્વરૂપ માટે આપણે બે જાતના ઉદાહરણો ૩૫૨ મા અને ૩૫૩ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા

લેશ્યા-દ્રવ્યના જે ઉપર્યુક્ત મતો દર્શાવ્યા છે તે સર્વ અનુસાર તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી ભાવ-લેશ્યાનો સદ્ભાવ સમજવો આ હકીકત ગોમ્મટસારના જીવ-કાડની પણ નિમ્ન -લિખિત ગાથામા નજરે પડે છે —

" [1]अयदो त्ति छ लेस्साओ, सुहतियलेस्सा हु देसविरदतिये।
तत्तो सुक्का लेस्सा, अजोगिठाण अलेस्सं तु ॥ ९३१ ॥"

---

१ छाया—

अ'स यत इति षड लेश्या शुभत्रिकलेश्या हि देशविरतत्रिके ।
तत शुक्ला लेश्या अयोगिस्थानमलेश्य तु ॥

તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ ૨, સૂ ૬)ની **સર્વાર્થસિદ્ધિ** નામની દિગબરીય ટીકામા તેમજ **ગોમ્મટસાર**મા અન્ય સ્થળમા કષાયના ઉદયથી રજિત એવી યોગ-પ્રવૃત્તિને ભાવ-લેશ્યા કહી છે[1] આ કથન અનુસાર તો દશમા ગુણસ્થાન પર્યંત લેશ્યાનો સદ્ભાવ સમજાય, કિન્તુ અપેક્ષા પૂર્વકનુ આ કથન હોવાથી પૂર્વોક્ત કથન સાથે આને વિરોધ આવતો નથી, કેમકે પૂર્વકથનમા કેવળ પ્રકૃતિ-પ્રદેશ-બન્ધના નિમિત્તરૂપ પરિણામને લેશ્યારૂપે ગણવામા આવ્યો છે, જ્યારે આ કથનમા સ્થિતિ-અનુભાગ વગેરે ચારે જાતના બધોના નિમિત્તભૂત પરિણામને લેશ્યા ગણવામા આવેલ છે[2]

દર્શનાતરોમા લેશ્યા-સદૃશ વિચારો—

મહર્ષિ શ્રીપતજલિકૃત **યોગદર્શન**ના ચતુર્થ પાદના નિમ્ન-લિખિત—

" कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ "

—સૂત્રમા જીવોના ભાવોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લક્ષ્યમા રાખીને તેના ચાર વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે ટીકાકાર જણાવે છે કે એ તો સુવિદિત વાત છે કે સમુદાયરૂપે કર્મ ચતુષ્પાદ્ છે —(૧) કૃષ્ણ, (૨) શુક્લ-કૃષ્ણ, (૩) શુક્લ અને (૪) અશુક્લ-અકૃષ્ણ તેમા કૃષ્ણ કર્મ દુષ્ટોમા હોય છે શુક્લ-કૃષ્ણ કર્મ એ પ્રાપ્તિના બાહ્ય સાધનોથી લભ્ય છે આ વિભાગગત કર્મની latent-depositનો સગ્રહ અન્યને ઇજા કે લાભ કરવાથી થાય છે જેઓ પવિત્ર ગ્રંથો વાચે છે અને ધ્યાન ધરે છે તેમને શુક્લ કર્મ હોય છે, કેમકે આ કર્મનો મુખ્ય ઇન્દ્રિય સાથે જ સબધ છે, વળી બાહ્ય સાધનો ઉપર એ આધાર રાખતું નથી તેમજ બીજાને ઇજા કરવાથી એ ઉત્પન્ન થતુ નથી અશુક્લ-અકૃષ્ણ કર્મના અધિકારીઓ સન્યાસીઓ જ છે કે જેમના અતરાયો નાશ પામ્યા છે અને જેમનુ શરીર પણ ચરમ છે યોગીઓને-સન્યાસીઓને જ અશુક્લ કર્મ હોય છે તેનુ કારણ એ છે કે એમણે સારા ફળને પણ સન્યસ્ત કરેલા છે તેમજ તેમને એમાનુ કશુ નથી એથી તેમને અકૃષ્ણ કર્મ છે બાકી બધા જીવોમા અવશિષ્ટ ત્રણ કર્મોનો સભવ છે

મહાભારત (૧૨, ૨૮૬)મા જીવના વર્ણના ૭ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે પણ નોધ કરવા લાયક હકીકત છે

જેમ જીવોના આતરિક ભાવોની મલિનતા અને વિશુદ્ધતાની તરતમતાને લઇને જૈન

---

૧ " भावलेश्या कषायोदयरञ्जिता योगप्रवृत्तिरिति कृत्वा औदयिकीत्युच्यते "

૨ સરખાવો જીવ-કાડની નીચે મુજબની ગાથા —

" जोगपउत्ती लेस्सा, कसायउदयाणुरंजिया होइ ।
तत्तो दोण्ण कज्जं, बंधचउक्कं समुद्दिट्ठं ॥ ४८९ ॥ '
[योगप्रवृत्तिर्लेश्या कषायोदयानुरञ्जिता भवति ।
ततो द्वयो कार्यं बन्धचतुष्कं समुद्दिष्टम् ॥]

દર્શનમા છ લેશ્યાઓ દર્શાવવામા આવી છે તેમ મંખલી ગોમાલપુત્રના મતમા એના જેવા છ વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે આ વિભાગો કર્મની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લક્ષ્યમા રાખી કૃષ્ણ, નીલ વગેરે છ વર્ણોને આધારે યોજાયા છે એનુ વર્ણન **દીઘનિકાય-સામઞ્ઞફલસુત્ત**માથી નીચે મુજબ મળી આવે છે —

કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, પીત, શુક્લ અને અતિશુક્લ એવી છ જાતિઓનો તેમા નિર્દેશ છે કૃષ્ણ જાતિ (કણ્હાભિજાતિ) તરીકે ઘેટાના ઘાતકો, વાઘરીઓ, શિકારીઓ, માછીઓ, ચોરો, ચોર-ઘાતકો, દરોગાઓ તેમજ દુષ્ટ કાર્ય કરનારા બીજા જનોનો પણ નિર્દેશ છે નીલાભિજાતિમા ભિક્ખુ (બૌદ્ધ સાધુઓ ?)નો અ તર્ભાવ થાય છે આ ભિક્ખુઓ પોતાની ચાર જરૂરિયાતોમા કાટા ખોસીને ખાય છે અર્થાત્ તે કટક-વૃત્તિક છે લોહિતાભિજાતિથી જૈન સાધુ-ઓનો-નિગ્ગંથોનો નિર્દેશ કરાય છે **ગોશાલક** આ સાધુઓને એક વસ્ત્રધારી તરીકે ઓળખાવે છે પૂર્વોક્ત બે જાતિ કરતા આ સાધુઓ શુક્લ છે-ઉચુ સ્થાન ભોગવે છે એના કરતા પણ અચે-લકના-**ગોશાલક**ના ભક્ત જનોનો-શ્રાવકોનો ઊંચો દરજ્જો છે અને તેનો હાલિદ્રાભિજાતિમા અ તર્ભાવ થાય છે શુક્લાભિજાતિમા **ગોશાલક**ના સાધુઓનો-આજીવિક ભિક્ષુઓનો સમાવેશ થાય છે એ પૂર્વોક્ત ચારે જાતિઓ કરતા ઉચ્ચ છે નન્દ, વચ્છ, કિસ, સ કિચ્છ અને મખ્ખલિ-ગોસાલ સૌથી છેલ્લી પર તુ બધાથી શ્રેષ્ઠ, ઉચ્ચમા ઉચ્ચ એવી અતિશુક્લાભિજાતિના છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે **ગોશાલક** તેમજ એના મુખ્ય શિષ્યો સૌથી ઉચ્ચ કોટિના-અતિશુક્લાભિજાતિના છે ભિક્ખુઓ, નિગ્ગ થો અને આજીવિકો અનુક્રમે નીલ, લોહિત અને શુક્લ અભિજાતિના છે, જ્યારે બાકી બધા મનુષ્યો કયા તો સારા યાને નરસા છે એટલે કે જેઓ **ગોશાલક**ની આજ્ઞામા વર્તે છે તેઓ હલિદ્રાભિજાતિના છે અને જેઓ એની આજ્ઞાની અવગણના કરનારા છે તેઓ કૃષ્ણાભિજાતિના છે

આ ઉપરથી એક વખતે બૌદ્ધ, જૈન અને આજીવિક સાધુઓનુ જબરૂ જોર હોય એમ જણાય છે તેઓ અગ્રગણ્ય ગણાતા હોય એમ લાગે છે દિલ્હીના અશોકના સ્ત ભ ઉપરનો નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે

" [1]बाभणेसु आजीविकेसु निग्गथेसु "

આ પ્રમાણે આપણે લેશ્યા સ બ ધી થોડો ઘણો ઊહાપોહ કર્યો છે આ પ્રકરણને વિશેષ ન લ બાવતા હવે નિમ્ન લિખિત પ ક્તિની નોધ લઇ વિરમીશુ

[2]" जल्लेसे मरइ तल्लेसे उववज्जई "

અર્થાત્ જે લેશ્યામા જીવ મરણ પામે છે તે લેશ્યા સહિત તે ઉત્પન્ન થાય છે

---

૧ જુઓ Corpus Inscription Indicarum Plate XX ની ચોથી અને પાચમી લીટીઓ

૨ છાયા—यल्लेश्यो म्रियते तल्लेश्य उपपद्यते ।

પારિણામિક ભાવના ત્રણ ભેદો—

કર્મના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી નહિ ઉદ્ભવતા, કિન્તુ અનાદિસિદ્ધ આત્મ દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ સિદ્ધ એવા પારિણામિ- ભાવના (૧) જીવત્વ, (૨) ભવ્યત્વ અને (૩) અભવ્યત્વ એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમા જીવના લક્ષણો તો આપણે ૨૬ મા તેમજ ૩૩૧ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ આથી અત્ર બાકીના એના લક્ષણોનો નિર્દેશ જોઇ લઇએ

ભવ્યનુ લક્ષણ—

सिद्धिगमनयोग्यत्व भव्यस्य लक्षणम् । (१०७)

અર્થાત્ મોક્ષે જવાની યોગ્યતા જે જીવમા હોય તે ' [1]ભવ્ય ' કહેવાય છે

અભવ્યનુ લક્ષણ—

सिद्धिगमनायोग्यत्वमभव्यस्य लक्षणम् । (१०८)

અર્થાત્ મોક્ષે જવાની જે જીવમા લાયકાત નથી તે ' [2]અભવ્ય ' કહેવાય છે

પારિણામિક ભેદોની સખ્યા પરત્વે વિચાર—

પારિણામિકના ત્રણ જ ભેદો છે એમ નહિ, કિન્તુ એથી અધિક છે આ વાત તો આ ગ્રન્થકાર પણ નિમ્ન-લિખિત પક્તિ દ્વારા નિર્દેશે છે —

" एतद्व्यतिरिक्ता अन्येऽपि बहवस्तस्य भेदा सन्ति, तेऽपि सूत्र्यादिग्रन्थाद् विलोकनीया, विस्तरभयादत्र नोक्ता "

અર્થાત્ આ ઉપરાત બીજા પણ એના ભેદો છે, પરતુ વિસ્તારના ભયથી તેનો નામોલ્લેખ અત્ર કરવામા આવ્યો નથી જેને એ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે તત્ત્વાર્થ-વૃત્તિ વગેરે ગ્રન્થો જોવા

અત્ર એ ઉમેરવુ પડશે કે ખરી રીતે વિચારતા ગ્રથ-ગૌરવના ભયની ખાતર જ નહિ, કિન્તુ પારિણામિકના અન્ય ભેદો જીવના અસાધારણ ભાવરૂપ નહિ હોવાથી પરન્તુ એ તો અજીવમા પણ સભવતા હોવાથી એનો અત્ર નિર્દેશ ન કરાય તો તે યુક્તિ-સગત વાત છે છતા જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ માટે આપણે તો એટલુજ ઉમેરીશુ કે અસ્તિત્વ' અન્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, ગુણવત્ત્વ,

---

૧-૨ આ બે સબધી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૪-૬)

અસર્વગતત્વ, અનાદિકર્મસંતાનબદ્ધત્વ, પ્રદેશવત્ત્વ, અરૂપત્વ, નિત્યત્વ એમ અનેક ભેદો પારિણામિક ભાવના છે અસ્તિત્વ એ ભાવોનો સત્તાસ્વરૂપી મૌલિક ધર્મ છે જેમ

અસ્તિત્વાદિની રૂપરેખા

કે આત્મામા જ્ઞાનાદિની સત્તા આ પ્રમાણેનો સત્તારૂપ ધર્મ પરમાણુઓમા પણ છે અન્યત્વ એટલે એક બીજાથી જુદાપણુ જેમ-કે શરીરનુ આત્માથી, એક પરમાણુનુ બીજાથી વગેરે કર્તૃત્વ એટલે યોગના પ્રયોગના સામર્થ્યથી ઉદ્‌ભવતી શુભ,અશુભ કર્મોની રચના પોતાના પ્રદેશમા રહેલા શુભાશુભ કર્મની કર્તૃતાથી ભોક્તૃત્વ તો સ્વત સિદ્ધ થાય છે સૂર્યકાત મણિનો સૂર્યના કિરણો સાથે સગમ થતા અગ્નિ પ્રકટે છે તેમજ ચદ્રકાત મણિનો ચદ્રના કિરણો સાથે સયોગ થતા તે દ્રવે છે આ અજીવ પદાર્થ આશ્રીને કર્તૃત્વ સમજવુ ગોળ,મદિરા વગેરેને વિષે ભોક્તૃત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે જેમકે આને ગોળ ખાધો ક્રોધાદિ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોએ કરીને જીવમા ગુણવત્ત્વ છે પરમાણુઓમા પણ એક વર્ણતા વગેરેને લઈને આ ગુણ છે ચામડી સુધીના દેહમા સસારી આત્મા રહેલો છે એથી એમા અસર્વગતત્વ છે મુક્ત આત્મા પોતાના પૂર્વ ભવના દેહથી ત્રીજે ભાગે હીન અવગાહનાવાળો હોવાથી તેમા પણ અસર્વગતત્વ છે પરમાણુમા પણ એ પ્રમાણે અસર્વગતત્વ ઘટાવી લેવુ જેની આદિ નથી એવા કર્મની સતતિથી વીંટલાયેલો સસારી જીવ સસારમા રખડે છે એથી એમા અનાદિકર્મસન્તાનબદ્ધત્વ છે કાર્મણ શરીર પણ અનાદિ કર્મના પ્રવાહથી યુક્ત છે એટલે એમા પણ આ ભાવ રહેલો છે લોકાકાશના પ્રદેશના પરિમાણ જેટલા આત્મા તેમજ ધર્માસ્તિકાયાદિ છે એટલે તેમા પ્રદેશવત્ત્વ છે આત્મા તેમજ આકાશ રૂપરહિત છે એટલે એમા અરૂપત્વ છે જ્ઞાનાદિના સદ્‌ભાવથી આત્મા નિત્ય છે એથી એમા તેમજ દ્રવ્યરૂપે આકાશાદિ નિત્ય છે એથી એમા નિત્યત્વ રહેલુ છે

આ પ્રમાણે આપણે ભાવનુ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એ નોધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔપશમિકથી માડીને તે પારિણામિક સુધીના ભાવો આત્માનુ સ્વરૂપ છે એટલે કે સસારી અથવા સિદ્ધ કોઈ પણ આત્મા હોય તો એના સર્વ પર્યાયો આ પાચ ભાવોમાથી કોઈને કોઈ ભાવ-વાળા જરૂર હોવાના અજીવમા ઉક્ત પાચ ભાવવાળા [1]પર્યાયોનો સભવ નથી તેથી એ પાચે અજીવનુ સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી અને એથી તો ગ્રન્થકારે જીવનુ જે અન્ય લક્ષણ દર્શાવ્યુ છે તે યથાર્થ હોવાનો તેમણે ખુલાસો કર્યો છે

ઉપરના પાચે ભાવો એકી વખત બધા જીવોમા હોય છે એમ માનવુ ભૂલભરેલુ છે મુક્ત જીવોમા ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે જ ભાવો હોય છે, જ્યારે સસારી જીવોમા કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા તો કોઈ પાચ ભાવવાળા હોય છે, કિન્તુ બે ભાવવાળો કોઈ સસારી જીવ નથી

આત્માના સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દર્શનની ઈતર દર્શનોથી વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવાનુ કાર્ય આ ભાવ-પ્રકરણ કરે છે, કેમકે આપણે ૩૩ મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ નૈયાયિક, સાખ્ય અને વેદાત દર્શનો

---

૧ જે પર્યાયો ઔદયિક ભાવવાળા છે તે 'વૈભાવિક' છે અને બાકીના ચારે ભાવવાળા પર્યાયો 'સ્વાભાવિક' છે

આત્માને [1]ફૂટસ્થ નિત્ય માને છે અર્થાત્ એમા તેઓ કોઇ પણ જાતનો પરિણામ સ્વીકારતા નથી જ્ઞાન, સુખ, દુ ખ વગેરે પરિણામો પુરુષના નહિ, પ-તુ પ્રકૃતિના છે એવી સાખ્યોની માન્યતા છે વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનો જોકે જ્ઞાનાદિને આત્માના ગુણ તરીકે માને છે છતા આત્માને તો તેઓ એકાત નિત્ય-અપરિણામી ગણે છે નવીન મીમાસકોનો મત વૈશેષિક અને નૈયાયિકોને મળતો આવે છે બૌદ્ધ દર્શન આત્માને એકાત ક્ષણિક અર્થાત્ [2]નિરન્વય પરિણામોના સમૂહરૂપે સ્વીકારે છે જૈન દર્શનની તો માન્યતા એ છે કે જેમ જડ પદાર્થોમા ફૂટસ્થ નિત્યતા કે એકાત ક્ષણિકતા નથી, કિન્તુ [3]પરિણામી નિત્યતા છે તેમ આત્મા પણ [4]પરિણામી નિત્ય છે એથી કરીને તો જ્ઞાન, સુખ વગેરે પર્યાયો આત્માના જ સમજવા જોઇએ આત્માના બધા પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી, કિન્તુ અન્ય અન્ય અવસ્થાઓમા મળી આવે છે પર્યાયોની આ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ 'ભાવ' કહેવાય છે અને આત્માના પર્યાયો વધારેમા વધારે પાચ ભાવવાળા હોવાથી તે પાચનો જૈન શાસ્ત્રકારોએ નિર્દેશ કર્યો છે

હવે જીવોના ભેદ-પ્રભેદોનો વિચાર કરવામા આવે છે તેનો નિર્દેશ કરતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે—

स च जीवो द्वेधा, मुक्त-ससारिभेदात्

અર્થાત્ જીવના બે પ્રકાર છે -(૧) મુક્ત અને (૨) સસારી [5] તેમા મુક્તનુ લક્ષણ એ છે કે—

---

૧ હથોડાના ગમે તેટલા ઘા પડે છતા જેમ એરણ સ્થિર રહે છે-તેમા કશુ પરિવર્તન થતુ નથી તેમ દેશ, કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થવા છતા જે વસ્તુમા જરા પણ ફેરફાર ન થાય તેને ફૂટસ્થ નિત્ય ' કહેવામા આવે છે

૨ જુદી જુદી ક્ષણોમા સુખ, દુ ખ ઓછુવત્તુ ભિન્ન વિષયનુ જ્ઞાન આદિ જે પરિણામો અનુભવાય છે તે પરિણામો માત્ર માનવા અને તે બધા વચ્ચે અખડ સૂત્રરૂપ કોઇ સ્થિર તત્ત્વનુ ન હોવુ તે જ ' નિરન્વય પરિણામોનો પ્રવાહ ' છે જુઓ પ સુખલાલજીકૃત તત્ત્વાર્થનુ વિવેચન (પૃ ૮૯)

૩ મૂળ વસ્તુ ત્રણે કાળમા સ્થિર રહ્યા છતા દેશ, કાળ વગેરે નિમિત્ત પ્રમાણે તેમા ફેરફાર થવો તે ' પરિણામી નિત્યતા ' છે

૪ આત્માને પણ પરિણામી માનવો એ જૈન દર્શનની વિશિષ્ટતા છે બાકી પરમાણુ વગેરેમા પરિણામ-વાદ તો વૈશેષિકો, સાખ્યો વગેરે સ્વીકારે છે

૫ આ હકીકત ૬૧મા પૃષ્ઠમા **स च जीवो द्वेधा-ससारि सिद्धभेदात्** રૂપે નિર્દેશાઇ ગઇ છે અહી તેનો ફરીથી ઉલ્લેખ પ્રકરણના ઉત્થાન નિમિત્તક હોય એમ સમજાય છે વિશેષમા પૂર્વેના નિર્દેશમા ' સસારી નો 'સિદ્ધ' કરતા પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે તે તત્ત્વાર્થનુ અનુકરણરૂપ છે અને એથી કરીને તત્ત્વાર્થરાજની નિમ્ન લિખિત—

" ससारिग्रहणमादौ बहुविकल्पत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च स्वसवेद्यत्वाच्च '

—પક્તિ તેને પણ લાગુ પડે છે અર્થાત્ ગતિ વગેરે જેટલા વિકલ્પો સસારીના છે એટલા સિદ્ધના નથી તે સૂચવવા માટે, સસારી એ સિદ્ધની પૂર્વાવસ્થા છે તે દર્શાવવા વાસ્તે તેમજ ગતિ વગેરે પરિણામોનો અનુભવ થ । હોવાથી સસારી સ્વસવેદ્ય છે જ્યારે સિદ્ધ અત્યત પરોક્ષ હોવાથી અનુભવ ગમ્ય નથી એટલે તેઓ સ્વસવેદ્ય નથી એ જણાવવા માટે 'સસારિ પદ પહેલુ રાખવામા આવ્યુ છે

सर्वकर्मविनिर्मुक्तत्व मुक्तत्वस्य लक्षणम् । (१०९)

અર્થાત્ સર્વ કર્મથી રહિત જીવને ' મુક્ત ' કહેવામા આવે છે સસારીનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

मिथ्यात्वादिनिमित्तोपार्जितकर्मवशादात्मनो भवान्तरप्राप्तिरूपत्वं ससारित्वस्य लक्षणम् । (११०)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વાદિક નિમિત્ત દ્વારા ઉપાર્જિત કરેલા કર્મને લીધે જે જીવને ભવાન્તરમા જવુ પડે તેને ' સસારી ' કહેવામા આવે છે પ્રકાગતરથી એના ભેદો પાડતા ગ્રથકાર કથે છે કે—

ससारी जीवो द्विविधः—समनस्कः, अमनस्कश्च । तत्र पूर्वोक्तमनोलक्षणयुक्तः समनस्कः, तद्रहितोऽमनस्कः ।

અર્થાત્ સસારી જીવના બે ભેદો થઇ શકે છે જેમકે ¹સમનસ્ક અને અમનસ્ક તેમા પૂર્વે (૨૪૧ મા પૃષ્ઠમા) દર્શાવી ગયા તેવા લક્ષણથી યુક્ત મનવાળો જીવ તે 'સમનસ્ક' ગણાય અને તેવુ મન ન હોય તે જીવ 'અમનસ્ક' ગણાય

સમગ્ર જીવોનો—સસારી તેમજ સિદ્ધનો સમનસ્ક કે અમનસ્કની કોટિમા અતર્ભાવ થઇ શકતો નથી એ દર્શાવવા ' સસારી ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે વિશેષમા સમસ્ત જીવોના આ બે ભેદો છે એમ માનવા કોઈ **તત્ત્વાર્થ**નો ઉપલક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનાર પ્રેરાય તો તે યુક્તિ તેમજ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે મુક્ત જીવો અમનસ્ક છે એ વાત સાચી છે, પરતુ સર્વે સસારી જીવો કઇ સમનસ્ક જ કે અમનસ્કજ નથી, તે પૈકી કેટલાક જીવો અમનસ્ક છે, જ્યારે કેટલાક જીવો સમનસ્ક છે આથી જ્યારે પ્રથમ જીવોના સસારી અને મુક્ત એવા બે ભેદો દર્શાવ્યા બાદ સમનસ્ક અને અમનસ્કનો વિભાગ સમગ્ર જીવોને અનુલક્ષીને સૂચવવામા આવે તો સામાન્ય રીતે બધા સસારી જીવોને સમનસ્ક અને બધા મુક્ત જીવોને અમનસ્ક સમજી લેવાય અને તેમ કરવુ તો ઉચિત નથી જ વળી **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૫૯), **તત્ત્વાર્થરાજ**૦ (પૃ ૮૭) તેમજ **તત્ત્વાર્થશ્લોક**૦ (પૃ ૩૨૩) આ બે ભેદો સસારીના જ છે એમ દલીલ પૂર્વક ઉદ્ઘોષણા કરે છે જેમકે બૃહદ્વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે સૂત્રકાર શ્રીઉમાસ્વાતિએ **"समनस्कामनस्का"** (અ ૨, સૂ ૧૧) એવુ સૂત્ર સમાસરૂપે નિર્દેશ્યુ છે, વાસ્તે તે સસારીઓને જ આશ્રીને છે, નહિ કે મુક્તને જો મુક્તોને પણ એ લાગુ પડતુ હોત તો સમાસરૂપે તેનો નિર્દેશ ન કરતા **'समनस्का अमनस्काश्च'** એવો પૃથક્ ઉલ્લેખ તેઓ કરત કે જેવો ઉલ્લેખ પૂર્વના **"ससारिणो मुक्ताश्च"** (અ ૨, સૂ ૧૦) સૂત્રમા

અત્ર જે 'મુક્ત' પદ પ્રથમ સૂચવાયુ છે તેમા ઇચ્છા સિવાય કોઇ હેતુ જણાતો નથી સમાસમા અલ્પ અક્ષરવાળુ પદ પૂર્વે મૂકવુ જોઇએ એ નિયમથી શુ આમ કરાયુ હશે ?

૧ પ્રથમ સમનસ્કનો નિર્દેશ કરવાનુ કારણ અભ્યર્હિતત્વ છે કેમકે ત્યા સમગ્ર કરશે ઠ

તેમણે કર્યો છે વિશકલીભૂત (પૃથક્ રૂપે) ઉલ્લેખ ન કરતા જે સહતરૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી તે પૂર્વોક્ત ભેદો પૈકી ગમે તે એકના જ વિશેષણ રૂપ સમજવુ ઉચિત છે આ બે ભેદો મુક્તોને વિષે તો સભવી શકતા નથી એટલે તે સસારીના જ માનવા યુક્તિસગત છે ' **समारिणस्त्रस स्थावरा**, "(અ ૨, સૂ ૧૨) આ સૂત્રમા ' **ससारिण** 'નો પૂર્વ સૂત્ર સાથે કેટલાક સબધ યોજે છે વળી કોઇક તો **संसारिणः, त्रसस्थावरा', समनस्कामनस्काः** એમ ત્રણ સૂત્રો અને તે પણ આ પ્રમાણેના ક્રમપૂર્વક નિર્દેશે છે, પરતુ તે સમુચિત જણાતુ નથી

આ સબધમા **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૮૭)નુ કથન એ છે કે યથાસખ્ય પ્રસગ આશ્રીને જો આ બે ભેદો સમગ્ર જીવોના છે એમ માનવામા આવે તો સર્વ સસારી જીવોને સમનસ્ક માનવા પડે અને એમ તો માની શકાય તેમ નથી વળી અત્ર પૃથક્ યોજના કરી છે, એથી પણ એ ભેદો સસારીને ઉદ્દેશીને હોવાનુ સમજાય છે, નહિ તો **ससारिणो मुक्ताश्च समनस्कामनस्काः** એવુ એક અખડ સૂત્ર સૂત્રકાર યોજત અને તેમ નથી કર્યું એટલે ઇચ્છાનુસાર સબધ છે

દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનના લક્ષણો સબધી શાસ્ત્રોક્ત પાઠ—

૨૬૧ મા પૃષ્ઠમા આપણે દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનના જે લક્ષણો જોઇ ગયા છીએ તેનુ **નન્દી**-અધ્યયનની ચૂર્ણિની નિમ્ન-લિખિત પક્તિઓ સમર્થન કરે છે —

"[1] मणपज्जत्तिनामकम्मोदयतो जोग्गे मणोदव्वे घेत्तु मणत्तेण परिणामिया दव्वा दव्वमणो भन्नइ ।"

"[2] जीवो पुण मणपरिणामकिरियावतो भावमणो । किं भणिय होइ ?। मणदव्वालबणो जीवस्स मणणवावारो भावमणो भणइ ।"

અર્થાત મન પર્યાપ્તિનામકર્મના ઉદયથી યોગ્ય મનો-દ્રવ્યને ગ્રહણ કરીને મનરૂપે પરિણમાવેલા દ્રવ્યો 'દ્રવ્ય-મન' કહેવાય છે અને જીવનો ક્રિયાવત મન-પરિણામ તે 'ભાવ-મન' છે કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવનો મન-દ્રવ્યના આલબનરૂપ મનન-વ્યાપાર તે 'ભાવ-મન' છે આલબન કહેવાનુ કારણ એ છે કે જેમ પગ અને ચાલવાની શક્તિ હોવા છતા બહુ ઘરડો માણસ લાકડીના ટેકા વિના ચાલી શકતો નથી તેમ ભાવ-મન હોવા છતા જીવ દ્રવ્ય-મન સિવાય સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતો નથી આ કારણથી દ્રવ્ય-મનની મુખ્યતા માની એના ભાવ અને અભાવની અપેક્ષાએ સમનસ્ક અને અમનસ્ક એવા બે ભેદો કર્યા છે

૧-૨ છાયા—

मन पर्याप्तिनामकर्मोदयाद् योग्यानि मनोद्रव्याणि गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणामितानि द्रव्याणि द्रव्यमनो भवति । जीवः पुनर्मन परिणामक्रियावान् भावमन । किं भणित भवति ? । मनोद्रव्यालम्बनो जीवस्य मननव्यापारो भावमना भण्यते ।

બૃહદ્‌વૃત્તિમા કહ્યું છે તેમ જે જીવો દ્રવ્ય–મન અને ભાવ–મન એમ બ નેથી યુક્ત હોય તેઓ ' સમનસ્ક ' છે, જ્યારે જે જીવો કેવળ ભાવ–મનથી યુક્ત હોય–મન પર્યાપ્તિકરણથી નિરપેક્ષ ઉપયોગ માત્રથી યુક્ત હોય તેઓ ' અમનસ્ક ' છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે અમનસ્ક જીવોને દ્રવ્ય–મન નથી, જ્યારે સમનસ્ક જીવોને દ્રવ્ય–મન તો છે જ એટલે કે સમનસ્ક અને અમનસ્ક એ બે ભેદો દ્રવ્ય–મનની અપેક્ષાએ પાડવામા આવ્યા છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે અસ જ્ઞીની જેમ દ્રવ્ય–મન વિના ભાવ–મન ન હોય પરન્તુ જિનેશ્વરની જેમ ભાવ–મન વિના દ્રવ્ય–મન હોય એવો [1]**લોકપ્રકાશ** (સ ૩)મા તેમજ **પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત** [2]વૃત્તિના પત્રમા ઉલ્લેખ છે આથી એ ફલિત થાય છે કે કેટલાક સ સારી જીવોને કેવળ દ્રવ્ય–મન છે, જેમકે જિનેશ્વરને, કેટલાકને કેવળ ભાવ–મન છે, જેમકે એકેન્દ્રિયથી માંડીને અસ જ્ઞી પ ચેન્દ્રિયના જીવોને, અને કેટલાકને દ્રવ્ય–મન અને ભાવ–મન બ ને છે આથી બૃહદ્ વૃત્તિના કથનને લક્ષ્યમા લેતા એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જિનેશ્વર જેવાને શુ સમનસ્ક ગણવા ?

પૃથ્વીકાયથી માંડીને તે ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોને મન હોતુ જ નથી–તેઓ દ્રવ્ય–મનથી રહિત છે પ ચેન્દ્રિયોમા પણ બધાને દ્રવ્ય–મન નથી એના દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એવા ચાર વિભાગો પૈકી પહેલા બે વિભાગોમા તો બધાને મન હોય છે, જ્યારે છેલ્લા બે વર્ગો પૈકી ફક્ત જેઓ ગર્ભજ છે તેમને જ મન હોય છે આથી એ તાત્પર્ય નીકળે છે કે ગર્ભજ તિર્યંચો, ગર્ભજ મનુષ્યો, નારકો અને દેવોને જ દ્રવ્ય–મન હોય છે, બાકીના જીવોને દ્રવ્ય–મન હોતુ નથી

અત્ર કોઇ શ કા કરે કે કૃમિ વગેરેને પણ સૂક્ષ્મ મન હોય છે અને એ વાતને **જ્ઞાન–બિન્દુનો** ૧૪૪ મા પત્રગત ઉલ્લેખ ટેકો આપે છે, પરન્તુ એ ધ્યાનમા રાખવુ કે એક કોડી જેટલુ ધન હોવાથી ધનિક કે એક ગાય હોવાથી ગોવાળીઓ કહેવાય નહિ તેમ સૂક્ષ્મ મન હોવાથી સમનસ્ક ન ગણાય એમ એ જ [3]ઉલ્લેખ સ પૂર્ણ વિચારતા જોવાય છે આથી એ ફલિત થાય છે કે અત્ર કૃમિ વગેરેને જે મન હોય છે તેથી તેઓ ઇષ્ટ વસ્તુ તરફ પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વસ્તુથી નિવૃત્તિ કરે છે, પરન્તુ તેમની તે ક્રિયા કેવળ

---

૧ " द्रव्यचित्त विना भाव-चित्त न स्यादसञ्ज्ञिवत् ।
विनाऽपि भावचित्त तु, द्रव्यतो जिनवद् भवेत् ॥ ५७७ ॥"

२ " भावमनो विनाऽपि च द्रव्यमनो भवति, यथा भवस्थकेवलिन ।"

૩ આ રહ્યો તે સ પૂર્ણ ઉલ્લેખ —

" यदि च सकलस्वविकल्पपरिणतद्रव्यमात्रग्राह्यभेदात् तद्ग्राहकं ज्ञानमतिरिक्तमिष्यते निर्देष्टव्यस्तदा द्वीन्द्रियादीनामपीष्टानिष्टप्रवृत्तिदर्शनात् तद्ग्राहकसूक्ष्मसङ्कल्पजननपरिणतद्रव्यविषयमपि मन पर्यायज्ञानमभ्युपगन्तव्य स्यात्, चेष्टाहेतोरेव मनसस्तद्ग्राह्यत्वात् । न च तेन द्वीन्द्रियाणा समनस्कत्वापत्ति, कपर्दिकासत्तया धनित्वस्येव, एकया गवा गोमत्त्वस्येव, सूक्ष्मेण मनसा समनस्कत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् । "

દેહ-યાત્રાને જ ઉપયોગી છે અહિયા તો પુષ્ટ મનની વિવક્ષા છે કે નિમિત્ત મળતા જેનાથી દેહ-યાત્રા ઉપરાંત બીજો પણ વિચાર થઇ શકે જેનાથી પૂર્વ જન્મનુ સ્મરણ સુદ્ધા થઇ શકે એટલી વિચારની યોગ્યતા કે જેને શાસ્ત્રકારો 'સપ્રધારણ સજ્ઞા'ના નામથી ઓળખાવે છે તે જેનામા હોય તે સમનસ્ક યાને મનવાળા જાણવા

सञ्ज्ञिनः समनस्काः એવા તત્ત્વાર્થાધિ૦ (અ ૨)ના ૨૫ મા સૂત્રમા પણ 'સજ્ઞા' શબ્દથી આ સજ્ઞાનુ, નહિ કે આહારાદિ સામાન્ય સજ્ઞાનુ સૂચન છે

સપ્રધારણ સજ્ઞા એ કાર્ય છે અને મન એનુ કારણ છે, વાસ્તે અમુક જીવ મનવાળો છે કે મન વગરનો તે તેનામા આ સજ્ઞા છે કે નહિ તેના ઉપર આધાર રાખે છે

ससारिणो द्विप्रकाराः, त्रस स्थावरभेदात् ।

અર્થાત્ સસારી જીવોના 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' એમ બે ભેદો છે તેમા **ત્રસ અને સ્થાવરનાં લક્ષણો** નીચે મુજબ છે—

त्रसनामकर्मोदयजन्यसम्प्राप्तवृत्तिविशेषरूपत्व त्रसस्य लक्षणम् । (१११)

स्थावरनामकर्मोदयजन्यसम्प्राप्तवृत्तिविशेषरूपत्व स्थावरस्य लक्षणम् । (११२)

અર્થાત્ ત્રસ-નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો '[૧]ત્રસ' અને સ્થાવર-નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો '[૪]સ્થાવર' જાણવા

---

૧ ત્રસોનુ લિંગ સ્પષ્ટ હોવાથી તેનુ સુખેથી ગ્રહણ થઇ શકે છે એ દર્શાવવા માટે 'ત્રસ'ને સ્થાવરની પૂર્વે સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૮૮)મા આ સબધમા કહ્યુ છે કે—

"**त्रसग्रहणमादावल्पाच्तरत्वादभ्यर्हितत्वाच्च**"

અર્થાત્ ત્રસ શબ્દમા સ્થાવર કરતા ઓછા અક્ષરો હોવાથી તેમજ વિશેષ ઉપયોગયુક્ત હોવાથી એને પહેલુ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

૨ આ ભેદોથી એમ ન સમજવુ કે બધા ત્રસ જીવો સમનસ્ક છે, જ્યારે બધા સ્થાવર જીવો અમનસ્ક છે અલબત્ત પૃથ્વીકાયથી તે વનસ્પતિકાય સુધીના જીવો કે જેને 'સ્થાવર' નામ-કર્મનો ઉદય છે તે બધા તો અમનસ્ક છે જ, પરતુ બાકીના જીવો પૈકી કેટલાક સમનસ્ક છે, જ્યારે કેટલાક અમનસ્ક છે

૩-૪ **તત્ત્વાર્થાધિ૦**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૫૮)મા કહ્યુ છે કે—

"**परिस्पष्टसुखदु खेच्छाद्विपादिलिङ्गास्त्रसनामकर्मोदयात् त्रसा, अपरिस्फुट-सुखादिलिङ्गा स्थावरनामकर्मोदयात् स्थावरा ।**"

આથી સમજાય છે કે ત્રસ અને સ્થાવરોની પિછાન કરવાનુ સાધન એ છે કે ત્રસ જીવોમા દુખને છોડી દેવાની અને સુખને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, જ્યારે સ્થાવરમા તેવી પ્રવૃત્તિ અસ્પષ્ટ જણાય છે

ત્રસ જીવોના બે ભેદો—

ત્રસ જીવોના વળી બે ભેદ છે -(૧) ગતિત્રસ અને (૨) લબ્ધિત્રસ ગ્રન્થકારના શબ્દોમા કહીએ તો—

त्रसा द्विविधाः, गतित्रस-लब्धित्रसभेदात् ।[1]

સ્વતત્ર ગતિવાળા જીવોને 'ગતિત્રસ' અને સુખ-દુ ખની ઇચ્છાથી ગતિ કરનારા જીવોને 'લબ્ધિત્રસ' કહેવામા આવે છે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરતા ગતિ-ત્રસના [2]તેજસ્કાય અને વાયુકાય એમ બે પ્રકારો પડે છે અને લબ્ધિ-ત્રસના (૧) દ્વીન્દ્રિય, (૨) ત્રીન્દ્રિય, (૩) ચતુરિન્દ્રિય અને (૪) પચેન્દ્રિય એમ ચાર ભેદ પડે છે, જ્યારે સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એમ ત્રણ ભેદો પડે છે [3] આ હકીકત ગ્રન્થકાર નિમ્ન-લિખિત શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે —

गतित्रसा अपि द्वेधा, [4]तेजो-वायुभेदात् । लब्धित्रसाश्चतुर्विधाः, द्वि-त्रि-चतुः-पञ्चेन्द्रियभेदात् । स्थावरास्त्रिविधाः, पृथ्व्य-ऽब्-वनस्पतिभेदात्[5]।

સ્થાવર અને ત્રસની વ્યાખ્યામા મતાતરો—

કયા જીવોને સ્થાવર અને કયા જીવોને ત્રસ ગણવા એ બાબત મતભેદ જોવામા આવે છે **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** વગેરે ઉપર પ્રમાણે સમજુતી આપે છે, જ્યારે કેટલાક પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય અર્થાત્ એકેન્દ્રિય જીવોને 'સ્થાવર' અને બેથી પાચ ઇન્દ્રિયોવાળા

---

૧ 'ત્રસ'નુ લક્ષણ ઉપર મુજબ સૂચવ્યા પછી આ પ્રમાણેના ત્રસના બે ભેદો પાડવા શુ ઉચિત છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે આનો ઉત્તર એ છે કે એ વાત સાચી છે કે 'ગતિ-ત્રસ'થી સૂચવવામા આવનારા તેજસ્કાય અને વાયુ-કાય ત્રસના પૂર્વોક્ત લક્ષણ પ્રમાણે તો ત્રસ નહિ, કિન્તુ સ્થાવર જ છે, પરતુ દ્વીન્દ્રિયાદિ ત્રસની સાથે તેજસ્કાય અને વાયુકાયનુ ગતિની અપેક્ષાએ સાદૃશ્ય જોઇ તેમને ગતિ-ત્રસ કહેલા છે એટલે આ કેવળ ઉપચારથી જ ત્રસ છે

૨-૩ જે જીવનુ શરીર તેજસ્ અર્થાત્ અગ્નિ હોય તે 'તેજસ્કાય' જીવ કહેવાય છે એ પ્રમાણે જે જીવનુ શરીર પૃથ્વી હોય તે 'પૃથ્વીકાય' જીવ જાણવા આ પ્રમાણે અપ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય શબ્દો ઘટાવી લેવા

૪ "**यत्राग्निस्तत्र वायु** " અર્થાત્ જ્યા અગ્નિ હોય ત્યા વાયુ હોય છે એ પ્રમાણેના **પચસગ્રહ**ની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૧૬મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે આથી અગ્નિ અને વાયુનુ સાહચર્ય સિદ્ધ થાય છે એટલે એ બેનો સાથે નિર્દેશ કરાય છે તેમા વળી અગ્નિ વાયુ કરતા સ્થૂળ છે તેથી તેને વાયુ કરતા પૂર્વે સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે

૫ આ ભેદો ત્રસ અને સ્થાવરના પૂર્વોક્ત લક્ષણો વિચારતા ઘટી શકતા નથી, કિન્તુ "**स्थानशीला स्थावरा**", '**त्रसेरुद्वेजनक्रियस्य त्रस्यन्तीति त्रसा**" એવા સ્થાવરના અને ત્રસના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ આશ્રીને ઘટે છે

જીવોને ' ત્રસ ' ગણે છે આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે એ વિબુધો ત્રસ શબ્દથી ' લબ્ધિત્રસ ' જ સમજે છે જો આપણે ' સ્થાવર ' શબ્દથી તેનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એ કરીએ કે—

"उष्णाद्यभितापेऽपि तत्स्थानपरिहारासमर्थाः सन्तस्तिष्ठन्तीत्येवशीलाः स्थावराः"

અર્થાત ગરમી આદિથી પરિતાપ પામવા છતા પણ તે સ્થાન છોડીને અન્યત્ર જવામા અસમર્થ હોવાથી ત્યા જ રહે છે તે ' સ્થાવર ' કહેવાય તો તેજસ્કાય અને વાયુકાયને આપણે ' સ્થાવર ' સજ્ઞા આપી શકીએ નહિ પરતુ સ્થાવરનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ન કરતા તેને પારિભાષિક શબ્દ તરીકે ગણીએ અર્થાત્ સ્થાવરનો અર્થ 'સ્થાવર નામ કર્મ'ના ઉદયવાળા જીવો એમ કરીએ તો પછી પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ [1]પાચેને ' સ્થાવર ' કહેવામા વાધો નથી કિન્તુ સાથે સાથે એ ધ્યાનમા રાખવુ કે એમ કરતી વખતે ત્રસ શબ્દને પણ પારિભાષિક શબ્દ ગણવો પડશે એટલે કે 'ત્રસ-નામ કર્મ'ના ઉદયવાળા જીવો તે ત્રસ એમ સમજવુ પડશે

જ્યારે ' સ્થાવર ' શબ્દથી તેનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ સમજવામા આવે, ત્યારે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય જીવોને જ સ્થાવર કહી શકાય અને બાકીના બધા જીવો ' ત્રસ ' ગણી શકાય આમ થતા ' ત્રસ ' શબ્દથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય જીવો તેમજ બે ઇન્દ્રિયથી માડીને પાચ ઇન્દ્રિય યુક્ત જીવો સમજવા અને 'ત્રસ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ એ કરવો કે—

" त्रसन्ति–अभिसन्धिपूर्वकमनभिसन्धिपूर्वकं वा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् चलन्तीति त्रसा "

---

૧ આ પાચ સ્થાવરોનો આ પ્રમાણેનો ક્રમ રાખવામા શો હેતુ છે એ દર્શાવતા तत्त्वार्थराज० પૃ ૮૮) જોતા સમજાય છે કે પૃથ્વી હોય તો જળનુ કુભ વગેરે દ્વારા, અગ્નિનુ શરાવ વગેરેથી અને વાયુનુ ચર્મઘટ વગેરેથી સુખપૂર્વક ગ્રહણ થઇ શકે છે આ માટે સૌથી પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી વિમાન, ભવન, પ્રસ્તર ઇત્યાદિ પરિણામને ભજનારી હોવાથી પૃથ્વી સ્થૂલ મૂર્તિ છે સ્નપન વગેરે ક્રિયામા જળનો ઉપકાર છે પાક, શોષ, પ્રકાશ એ તેજનો ઉપકાર છે, ખેદ અને સ્વેદને દૂર કરવા રૂપ વાયુનો ઉપકાર છે અશન, આચ્છાદન, વસન વગેરે વનસ્પતિના ઉપકારના ફળો છે પરતુ જળ વગેરેના ઉપકાર પણ પૃથ્વીની વિદ્યમાન દશામા જ સભવે છે, એટલે આ બધાના ઉપર પણ પૃથ્વીનો ઉપકાર છે અને એથી કરીને પણ એને આદ્ય સ્થાન આપવુ ઉચિત સમજાય છે પૃથ્વી એ જળનો આધાર છે અને જળ એ આધેય છે એથી કરીને તેમજ પૃથ્વીનો વિનાશ કરનાર હોવાથી અગ્નિ જે પૃથ્વીનો વિરોધી છે તેનુ વ્યવધાન કરવાનુ કામ પણ જળ કરે છે એથી પણ એને પૃથ્વી પછી સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે પૃથ્વી અને જળનો અગ્નિ પરિપાક હેતુ હોવાથી એને ત્રીજુ સ્થાન અપાય છે વાયુ અગ્નિનો ઉપકારક હોવાથી એને અગ્નિ પછી સ્થાન અપાય છે વનસ્પતિના પ્રાદુર્ભાવને વિષે પૃથ્વી વગેરે નિમિત્તતાને પામે છે વળી પૃથ્વી વગેરેના કરતા વનસ્પતિ અનતગુણી છે એથી પણ એને અંતિમ સ્થાન અપાયુ છે

અર્થાત્ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ગતિ-ત્રસ અને લબ્ધિ-ત્રસ એમ ત્રસ જીવોના બે ભેદ પડે છે સ્થાનાગ નામના ત્રીજા અગના ઉપાગરૂપ જીવાજીવાભિગમમા તો ત્રસના ત્રસ અને ઔદારિક ત્રસ એમ બે ભેદો પાડેલા છે 'ત્રસ' શબ્દથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય અને 'ઔદારિક ત્રસ'થી દ્વીન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય પર્યંતના જીવો સમજાવવામા આવ્યા છે

ગતિ-ત્રસ અને લબ્ધિ-ત્રસ પરત્વે મતાતર—

આ પ્રમાણે આપણે સ્થાવર અને ત્રસ સબધી મત-ભેદ જોયા વિશેષમા ગતિ-ત્રસ અને લબ્ધિ-ત્રસ પરત્વે પણ મત-ભેદ છે આચારાગની [1]નિર્યુક્તિમા ગતિ-ત્રસ અને લબ્ધિ-ત્રસનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કરવામા આવ્યો નથી, પરતુ એથી વિપરીત હકીકત છે ત્યા 'ગતિત્રસ' શબ્દથી દ્વીન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના જીવો સમજાવવામા આવ્યા છે અને લબ્ધિ-ત્રસથી તેજસ્કાય અને વાયુકાય સમજાવવામા આવ્યા છે અર્થાત્ જેને આપણે અહીં લબ્ધિ-ત્રસ કહ્યા છે તેને એ નિર્યુક્તિમા 'ગતિ-ત્રસ' ગણાવ્યા છે અને જેને આપણે અત્ર 'ગતિ-ત્રસ' કહ્યા છે તેને એ સૂત્રમા 'લબ્ધિ-ત્રસ' એવુ નામ આપ્યુ છે આ મત-ભેદનુ કારણ પણ ગતિ અને ત્રસ શબ્દોનો કયો અર્થ કરવો તે હોવુ જોઇએ એમ લાગે છે

સ્થાવરના ભેદોના ક્રમની સકારણતા—

ગ્રન્થકારે સ્થાવરના પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એવા ત્રણ પ્રકારો પાડયા છે તેમા પૃથ્વીકાયને આદ્ય સ્થાન અને વનસ્પતિ-કાયને અતિમ સ્થાન કેમ આપવામા આવ્યુ છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર જીવાજીવાભિગમ (સૂ ૧૦)ની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિના નવમા પત્રમાથી એમ મળી આવે છે કે પૃથ્વી એ સર્વ ભૂતનો આધાર છે વાસ્તે [2]પૃથ્વીકાયિકનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે ત્યાર પછી તેને વિષે પ્રતિષ્ઠિત એવા [3]અપ્કાયિકનો ઉલ્લેખ કરવો તે વ્યાજબી છે અને જ્યા જળ હોય ત્યા વનસ્પતિ હોય એ [4]સૈદ્ધાન્તિક વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે અપ્કાયિક પછી વનસ્પતિ-કાયિકનો નિર્દેશ કરવો એ સુસગત હોવાથી તેનો અપ્કાય પછી એટલે અતમા ઉલ્લેખ કરાયો છે

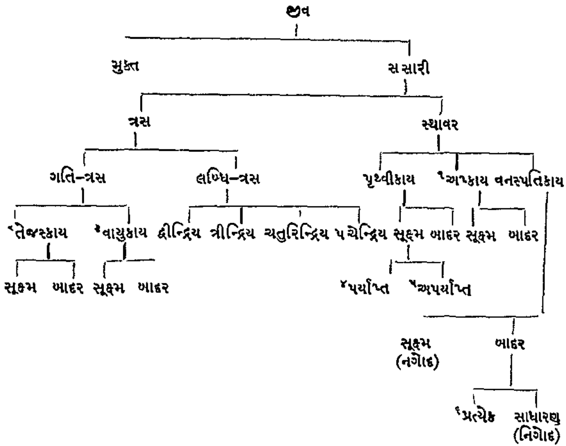
૧ આ રહ્યો તે ઉલ્લેખ —

" दुविहा खलु तसजीवा लद्धितसा चेव गइतसा चेव ।
लद्धीय तेउवाऊ तेणऽहिगारो इह नत्थि ॥ १५३ ॥ "
[द्विविधा खलु त्रसजीवा लब्धित्रसाश्चैव गतित्रसाश्चैव ।
लब्ध्या तेजोवायू तेनाधिकार इह नास्ति ॥]

૨ પૃથ્વી-કાય કહો કે પૃથ્વીકાયિક કહો તે એક જ છે કેમકે કહ્યું પણ છે કે—
" पृथ्वीकाया एव पृथ्वीकायिका, आर्षत्वात् स्वार्थे इकप्रत्यय "।

૩ આ પ્રમાણે અપ્કાયિક અને વનસ્પતિ-કાયિક માટે પણ સમજી લેવુ

૪ " जत्थ जल तत्थ वण " [यत्र जल तत्र वनम्]

આ કોઠામા લબ્ધિ–ત્રસના સ્થાવર અને ગતિ–ત્રસની પેઠે સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે ભેદો પાડ્યા નથી તેનુ કારણ એ છે કે એ જીવો બાદર જ છે અત્ર કોઇ શકા કરે દ્વીન્દ્રયાદિ જીવો એવા સૂક્ષ્મ પણ છે કે જે સૂક્ષ્મદર્શક યત્ર દ્વારા જોઇ શકાય છે અને કેટલાક તો એથી પણ વિશેષ સૂક્ષ્મ હોવાનો સભવ છે તો આને બાદર કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે લોક–વ્યવહારથી જે સૂક્ષ્મ હોય તેને સૂક્ષ્મ કહેવા એમ જૈન શાસ્ત્રનુ માનવુ નથી એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો વાસ્તવિક રીતે જે જીવો સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળા છે તેને જ 'સૂક્ષ્મ' કહેવામા આવે છે વળી આ સૂક્ષ્મ જીવોની એ પણ વિશિષ્ટતા જણાય છે કે એવા અનેક જીવોના શરીરો એકત્રિત–

૧–૩ આ ત્રણના પણ સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે ભેદો પડે છે એ વાત શાસ્ત્રસિદ્ધ છે 'હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' એ ગ્રથના લેખક શ્રીયુત નર્મદાશકર દેવશકર મહેતાથી એ ના ધ્યાન બહાર આ વાત રહી ગયેલી જણાય છે એથી તો એ ગ્રથના પૂર્વાર્ધ પૃ ૨૦૨)મા એનો નિર્દેશ કરાયો નથી. એ પ્રમાણે ફક્ત ત્રસ (લબ્ધિ–ત્રસ)ના જ તેમણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો પાડ્યા છે તે પણ તેમની ભૂલ છે

૪–૫ આવા ભેદો બાદર પૃથ્વીકાય તેમજ અપ્કાયાદિક સસારી જીવના પણ સમજી લેવા

૬ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તો બાદરરૂપ જ છે જ્યારે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય કે જેને સૂક્ષ્મ નિગોદ તેમજ સૂક્ષ્મ અનતકાય પણ કહેવામા આવે છે તે સાધારણ જ છે

પિંડિત થવા છતા તેઓ દષ્ટિગોચર થતા નથી, જ્યારે દ્વીન્દ્રિયાદિકની બાબત એથી વિપરીત છે અર્થાત્ તેના દેહો એકઠા મળતા તેઓ નયન-ગોચર બને છે

પૃથ્વીકાયના ભેદ-પ્રભેદો—

પૃથ્વીકાયના સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અને બાદર પૃથ્વીકાય એમ બે ભેદો પડે છે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય સમસ્ત લોકવર્તી છે, જ્યારે બાદર પૃથ્વીકાય તો અમુક જ સ્થળમા-ભાગમા છે (અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે આ સૂક્ષ્મત્વ, બાદરત્વ આપેક્ષિક નથી, કિન્તુ કર્મોદયજનિત છે) આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયના [1]પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદો પડે છે

બાદર પૃથ્વીકાયના શ્લક્ષ્ણ અને ખર એમ બે ભેદો છે શ્લક્ષ્ણ કહેતા ચૂર્ણિત લોષ્ઠના જેવી મૃદુ પૃથ્વી સમજવી આવી પૃથ્વી જેનુ શરીર છે તેને 'શ્લક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાય' જીવો જાણવા ખર કહેતા કઠિન એવી પૃથ્વી જેનુ શરીર છે તેને 'ખર બાદર પૃથ્વીકાય' સમજવા

શ્લક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયના ભેદો—

આ શ્લક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયના વળી સાત ભેદો છે—(૧) કૃષ્ણ મૃત્તિકા (કાળી માટી), (૨) નીલ મૃત્તિકા (ભૂરી માટી), (૩) લોહિત મૃત્તિકા (રાતી માટી), (૪) હારિદ્ર મૃત્તિકા (પીળી માટી), (૫) શુક્લ મૃત્તિકા (સફેદ માટી), (૬) પાણ્ડુ મૃત્તિકા (અમુક દેશમા ઉત્પન્ન થતી ધૂળરૂપ માટી) અને (૭) પનક-મૃત્તિકા (નદી પ્રમુખમા પૂર આવ્યા પછી તેને કાંઠે જે શ્લક્ષ્ણ, મૃદુ એવો કાદવ રહી જાય છે તે)

ખર બાદર પૃથ્વીકાયના પ્રકારો—

ખર બાદર પૃથ્વીકાયના મુખ્યત્વે કરીને ચાલીસ ભેદો છે જેમકે, (૧) શુદ્ધ પૃથ્વી, (૨) શર્કરા, (૩) વાલુકા (રેતી), (૪) ઉપલ (પાષાણ, પત્થર), (૫) શિલા (દેવકુલપીઠાદિક બનાવવામા ઉપયોગી પત્થર), (૬) લવણ (મીઠુ), (૭) ઊષ (ખારી જમીન), (૮) લોખંડ, (૯) તાબુ, (૧૦) કલાઇ (ત્રપુ), (૧૧) સીસુ, (૧૨) રૂપુ, (૧૩) સોનુ, (૧૪) વજ્ર (હીરો), (૧૫) હરિતાલ, (૧૬) હિંગલોક, (૧૭) મનશિલા (મનશીળ), (૧૮) પારો, (૧૯) અંજન (આખમા આજવાનો સુરમો, ઇત્યાદિ), (૨૦) પરવાલા, (૨૧) અબરખ (અભ્રપટલ), (૨૨) અભ્રમિશ્રિત વાલુકા, (૨૩) ગોમેધક, (૨૪) રુચક, (૨૫) અંક, (૨૬) સ્ફટિક, (૨૭) લોહિતાક્ષ, (૨૮) મરકત, (૨૯) મસારગલ્લ, (૩૦) ભુજમોચક, (૩૧) ઇન્દ્રનીલ, (૩૨) ચન્દન, (૩૩) ગૈરિક (ગેરૂ),

---

૧ આહારાદિ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા તેમજ પરિણમાવવા રૂપ જે આત્માની શક્તિ તે 'પર્યાપ્તિ' કહેવાય છે પર્યાપ્તિ ૭ છે, પરતુ દરેક જીવને છએ ૭ હોવી જોઇએ એવો નિયમ નથી પરતુ કયા જીવને કેટલી હોવી જોઇએ એ બાબતનો નિયમ છે આથી જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ હોવાનુ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે તેટલી પર્યાપ્તિ તે પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ તે 'પર્યાપ્ત' કહેવાય, નહિ કરે ત્યા સુધી તે 'અપર્યાપ્ત' કહેવાય.

(૩૪) હંસગર્ભ, (૩૫) પુલક, (૩૬) સૌગન્ધિક, (૩૭) ચન્દ્રકાન્ત, (૩૮) વૈડૂર્ય, (૩૯) જલકાન્ત અને (૪૦) સૂર્યકાન્ત

આ સમસ્ત પ્રકારના બાદર પૃથ્વીકાયિકના પણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદો પડે છે

અપ્કાયના અવાતર ભેદો—

અપ્કાયના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બે ભેદો છે અને આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા અવાતર ભેદો છે આ પૈકી બાદર અપ્કાયના ઓસ, હિમ, કરા, ધુમસ, [1]હરતનુ-જળ, [2]શુદ્ધ જળ, શીતળ જળ, [3]ઉષ્ણ જળ, ખારૂ જળ, ખાટુ જળ, [4]લવણ-ઉદક, [5]વારુણ-ઉદક, [6]ક્ષીર-ઉદક, [7]ક્ષોદ-ઉદક, [8]રસ-ઉદક, [9]ઘનોદધિ ઇત્યાદિ અનેક ભેદો છે

તેજસ્કાયના ભેદો—

તેજસ્કાયના પણ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય અને બાદર તેજસ્કાય એમ બે ભેદો પડે છે, અને વળી એ બન્નેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદો છે તે પૈકી બાદર તેજસ્કાયના ઉલ્કા, તણખા, જ્વાળા, અગારા, અલાત (કોલસા)નો અગ્નિ, શુદ્ધ અગ્નિ, વીજળી, સૂર્યકાન્તાદિથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, અરણિ આદિ કાષ્ઠ ઘસવાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ, વજ્રનો અગ્નિ વગેરે ભેદો છે

વાયુકાયના પ્રભેદો—

વાયુકાયના સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને બાદર વાયુકાય એમ બે પ્રકારો છે આ પ્રત્યેકના વળી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો છે તેમા બાદર વાયુકાયના દશે દિશાના વાયુઓ, [10]ઉદ્ભ્રામક, [11]ઉત્કલિક, [12]મંડલિક, [13]ગુંજાવાયુ, [14]ઝંઝાવાત, [15]સંવર્તક, [16]ઘનવાત, [17]શુદ્ધ વાત ઇત્યાદિ પ્રભેદો છે

વનસ્પતિકાયના ભેદ-પ્રભેદો—

વનસ્પતિ-કાયના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે ભેદો પડે છે આ બંનેના વળી પર્યાપ્ત અને

---

૧ પૃથ્વીને ભેદીને તૃણના અગ્ર ભાગ વગેરે ઉપર રહેનારૂ પાણી ૨ અંતરિક્ષથી પડેલું અથવા નદી વગેરેનું જળ. ૩ સ્વભાવથી ઊના પાણીના કુંડો વગેરેનું જળ જેમકે ભગવતી (શ ૨, ઉ ૫, સૂ. ૧૧૩)ના ૧૪૧મા પત્રમા ઉલ્લેખ કરાયેલા સ્થળનું જળ. ૪-૮ લવણ, વારુણ, ક્ષીર, ઇક્ષુરસ અને પુષ્કરવર સમુદ્રના જળો અનુક્રમે સમજવા ૯ રત્નપ્રભા વગેરે સાત પૃથ્વીના આધારરૂપ જાડુ જળ

૧૦ અનવસ્થિત રીતે વાતો વાયુ ૧૧ જેમ સમુદ્રમા કલ્લોલો થાય છે તેમ જે વાયુના મોજાઓ રેતીમા સ્પષ્ટ જણાય તે પવન ૧૨ મૂળમાથી જે ગોળ ફરતો વાતો હોય તે વાયુ ૧૩ અવાજ કરતો-સુસવાટ કરતો વાયુ ૧૪ મેઘની વૃષ્ટિ સહિત વાતો હોય તે અથવા આકરો વાયુ ૧૫ તણખલા વગેરેને ઉપાડી ઉડાવનારો વાયુ ૧૬ રત્નપ્રભા વગેરે સાત પૃથ્વીઓ પૈકી પ્રત્યેકની નીચે રહેલો ઘન પરિણામવાળો અને ઘનોદધિના આધારભૂત વાયુ ૧૭ શીતળ, સુખકારી અને મંદ મંદ વાતો પવન

અપર્યાપ્ત એવા ભેદો છે બાદર વનસ્પતિકાયના પ્રત્યેક અને સાધારણ એવા બે ભેદો છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય તો સાધારણ જ છે એક શરીરમા એક એક જીવ અલગ અલગ હોય તે 'પ્રત્યેક' શરીર કહેવાય છે, જ્યારે જેમા અનત જીવો હોય તે 'સાધારણ' શરીર કહેવાય છે

પ્રત્યેક બાદર વનસ્પતિકાયના બાર ભેદો છે—(૧) આમ્ર વગેરે [1]વૃક્ષો, (૨) વેગણ વગેરે ગુચ્છો, (૩) નવમાલિકા, જાઇ વગેરે ગુલ્મો, (૪) ચપકાદિ [2]લતાઓ, (૫) તુંબડી, દરાખ પ્રમુખની [3]વેલ, (૬) શેરડી વગેરે પર્વો, (૭) દૂર્વા, દર્ભ વગેરે ઘાસ, (૮) સોપારી, ખજૂર વગેરે [4]વલય, (૯) તદુલીયક વગેરે [5]હરિતકી, (૧૦) [6]ચોવીસ પ્રકારના

---

૧ અમુક વૃક્ષના ફળમા એક બી છે કે વધારે એ વિચારતા વૃક્ષના એકબીજયુક્ત ફળવાળા અને અનેકબીજયુક્ત ફળવાળા એમ બે પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે જાબુ, લીંબડો, આબો એ પ્રથમ પ્રકારના ઝાડો છે, જ્યારે કોઠ, દાડમ, ફણસ વગેરે બીજી જાતના ઝાડો છે

ભગવતી નામના પાચમા અગમા સૂચવ્યા મુજબ વૃક્ષોના ત્રણ ભેદો પણ પડે છે જેમકે શૃગવેરની પેઠે અનત જીવોવાળા ઝાડો, કોઠ, આમાની માફક અસખ્ય જીવોવાળા ઝાડો, અને તાડ, તમાલ વગેરેની જેમ સખ્યાત જીવવાળા ઝાડો

વૃક્ષનુ મૂળ ભૂમિ સાથે સબદ્ધ હોય છે, કદ એને આશ્રીને રહેલો છે, થડ કદ આશ્રીને રહેલ છે એમ બી સુધીના સર્વે અવયવો એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે

૨ લતા એટલે શુ તે નિમ્ન-લિખિત પક્તિ ઉપરથી જણાય છે—

" येषां स्कन्धप्रदेशे विवक्षितोर्ध्वशाखाव्यतिरेकेण अन्यत् शाखान्तर तथाविधं परिस्थूर न निर्गच्छतीति ते लता "

—જીવાજીવા૦ની વૃત્તિનુ ૨૬ મુ પત્ર

અર્થાત્ જેના થડના પ્રદેશને વિષે વિવક્ષિત ઊંચી ડાળી છોડીને તેવી બીજી ડાળી નીકળતી નથી તે ' લતા ' કહેવાય છે

૩ જીવાજીવા૦ (સૂ ૨૦) પ્રમાણે મુખ્યત્વે કરીને લતાઓ આઠ છે અને વેલો ચાર છે, જ્યારે એના અવાતર ભેદો અનુક્રમે આઠસો અને ચારસો છે, પરતુ તેના નામો કોઇ પણ જૈન ગ્રથમા હજી સુધી મારા જોવામા આવ્યા નથી

૪ જેની છાલ વલયના આકારની હોય છે તેને ' વલય ' કહેવામા આવે છે

૫ હરિતકી કહો કે લીલોતરી કહો તે એક જ છે અને એના (અ) જળમા ઉત્પન્ન થતી, (આ) સ્થળમા ઉત્પન્ન થતી અને (ઇ) ઉભયત્ર ઉત્પન્ન થતી એમ ત્રણ પ્રકારો છે

૬ એના નામો **પ્રવચનસારોદ્ધાર** (દ્વા ૧૫૬)ની નીચે મુજબની ગાથામા મળી આવે છે—

" धन्नाइं चउवीसं जव गोहुम सालि वीहि सट्ठीअ ।
कोद्दव अणुया कगू रालय तिल मुग्ग मासा य ॥ १००४ ॥
अयसि हरिमथ तिउडग निप्फाव सिलिंद रायमासा य ।
इक्खू मसूर तुवरी कुलत्थ तह धन्नय कलाया ॥ १००५ ॥ "

ધાન્ય, (૧૧) કમળ વગેરે જલરુહ અને (૧૨) ભૂમિસ્ફોટ વગેરે કુહણ[1]

સાધારણ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના લક્ષણો—

સાધારણ વનસ્પતિકાય કહો, અનંતકાય કહો કે [2]સૂક્ષ્મ નિગોદ કહો તે એક જ છે જે વનસ્પતિકાય જીવોની આહાર-નિહાર, ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ, શરીર-નિષ્પત્તિ અને વ્યુત્ક્રાન્તિ રૂપ ક્રિયાઓ એકી સાથે-સમકાલે થાય છે તે જીવો ' સાધારણ-વનસ્પતિકાય ' કહેવાય છે આનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે (૧) મૂળ, (૨) કંદ, (૩) થડ, (૪) છાલ, (૫) શાખા, (૬) પ્રવાલ, (૭) પત્ર, (૮) ફૂલ, (૯) ફળ અને (૧૦) [3]બીજ એ દશ સ્થાનનો જે જીવ આશ્રીને સમાન ભંગ થાય તે ' સાધારણ ' વનસ્પતિકાય કહેવાય છે **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ** (સ ૫, શ્લો ૧૬)મા કહ્યું પણ છે કે—

" मूलादिदशकस्येह, यस्य भङ्गः समो भवेत् ।
अनन्तजीवं तद् ज्ञेयं, मूलादिदशके खलु ॥ "

[धान्यानि चतुर्विंशति यथा गोधूमा शालयो व्रीहय षष्टिका ।
कोद्रवा अणुका कङ्गु रालका तिला मुद्रा माषाश्च ॥
अतसी हरिमन्थास्त्रिपुटिका निष्पावा शिलिन्दा राजमाषाश्च ।
इक्षवो मसूरास्तुवर्य कुलत्थास्तथा धान्यक कलाया ॥]

અર્થાત્ જવ, ઘઉં, શાલિ, વ્રીહિ, સાઠી ચોખા, કોદરા, અણુક (મણિયણા), કાંગ, રાલક, તલ, મગ, અડદ, અનસી, કાળા ચણા, ત્રિપુટક, વાલ, મઠ, ચોળા, ઇક્ષુ (બરટિકા), મસૂર, તુવેર, કળથી, ધાણા અને ગોળ વટાણા એ ચોવીસ ધાન્યો છે

૧ આ બાર ભેદોને બદલે સંક્ષેપથી આના ૭ પ્રકારો પણ પડે છે આ વાતને **આચારાંગની** નિર્યુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પ્રકાશિત કરે છે —

" अग्गबीया मूलबीया खंधबीया चेव पोरबीया य ।
बीयरुहा समुच्छिम समासओ वणसइजीवा ॥ १३० ॥ "

[अग्रबीजा मूलबीजा स्कन्धबीजाश्चैव पर्वबीजाश्च ।
बीजरुहा सम्मूर्च्छिमा समासतो वनस्पतिजीवा ॥]

અર્થાત્ કોરંટક વગેરે અગ્ર બીજવાળી (અર્થાત્ અગ્ર ભાગ ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે એવી), કેળ, કમળ વગેરે મૂળમા બીજવાળી (એટલે કે મૂળમાથી ઉત્પન્ન થતી), શલ્લકી વગેરે થડમા બીજવાળી, શેરડી વગેરે પર્વમા બીજવાળી, શાલિ વગેરે બીજરુહ, તેમજ પદ્મિની, શૃંગાટક (સીંગોડા), સેવાલ, તૃણ વગેરે સમ્મૂર્ચ્છિમ એમ ૭ પ્રકારની વનસ્પતિ છે આ હકીકત **અભિધાનચિન્તામણિ** (કા ૪, શ્લો. ૨૬૬-૨૬૭)મા પણ નજરે પડે છે

૨ આના સ્થૂળ સ્વરૂપ માટે જુઓ **ઋષભપંચાશિકા**નું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૦૧-૧૦૨)

૩ બીજના યોનિ-ભૂત અને અયોનિ-ભૂત એવા બે ભેદો વગેરેનું સ્વરૂપ **દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ** (સ ૫)મા ૪૯મા પદ્યથી શરૂ થાય છે.

તેમા સમ-ભગનુ લક્ષણ **વનસ્પતિસપ્તતિ**મા નીચે મુજબ દર્શાવાયુ છે —

" [1]खडिआइचुन्ननिप्फाइयाट वत्तीइ जारिसो भंगो ।
सव्वत्थ समसरूवो केआरतरीइतुल्लो वा ॥
इत्थ पुण विसेसोऽय समभंगा हुंति जे सयाकालं ।
ते चिय अणतकाया न पुणो जे कोमलत्तेणं ॥ "

અર્થાત્ ખડી વગેરેના ચૂર્ણથી બનાવેલી વાટને ભાગવાથી અથવા કયારાના તર ભાગતા જે ભગ થાય તે 'સમભગ' છે અત્ર એ વિશેષતા છે કે જે સવદા સમાન ભગવાળા છે તે જ અનતકાય છે, નહિ કે જે કોમલતાને લઇને એવા છે તે

મૂળ વગેરે દશ સ્થાનો પૈકી પ્રત્યેકમા જુદા જુદા જીવો હોય તે 'પ્રત્યેક' વનસ્પતિકાય કહેવાય છે **દ્રવ્ય-લોક-પ્રકાશ**(સ ૫)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" यत्र मूलादिदशके, प्रत्यङ्गं जन्तवः पृथक् ।
प्रत्येकनामकर्माढ्या–स्तत् प्रत्येकमिहोच्यते ॥ ९३ ॥ "

જે જીવ મૂળરૂપે પરિણમે છે તે જ જીવ પ્રથમ પત્રરૂપે પરિણમે છે, કિશલય વગેરે કંઇ મૂળ જીવના પરિણામના આવિર્ભાવરૂપ નથી ઉગતો એવો પહેલો અકૂરો સાધારણ વનસ્પતિકાય છે, પરતુ યથાયોગ વધતો તે પ્રત્યેક પણ હોય કહ્યુ પણ છે કે—

"[2]जो वि य मूले जीवो सो वि य पत्ते पढमयाए त्ति ।
सव्वो वि किसलओ खलु उग्गममाणो अणंतओ भणिओ ॥"

કહેવાની મતલબ એ છે કે બીજનો જીવ અથવા કોઇ અન્ય જીવ, બીજમા મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થઇને વિકસિત અવસ્થા કરે છે ત્યાર બાદ અનન્તરભાવી કિસલય-અવસ્થાને અનતકાય જીવો જ ઉત્પન્ન કરે છે પછી એમનુ આયુષ્ય પૂર્ણ થતા તે જીવો નાશ પામે છે ત્યારે એ જ જીવ-બીજનો જીવ અનત કાયિકોના દેહને પોતાના પ્રાથમિક અગરૂપે ગ્રહણ કરી પ્રથમ પત્ર થાય ત્યા સુધી તેની વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે

૧-૨ છાયા—

खटिकादिचूर्णनिष्पादितायाः वर्त्या यादृशो भङ्गः ।
सर्वत्र समस्वरूपो केदारतरीकतुल्यो वा ॥
अत्र पुनर्विशेषोऽयं समभङ्गा भवन्ति ये सदाकालम् ।
ते एव अनन्तकाया न पुनर्ये कोमलत्वेन ॥

योऽपि च मूले जीवः सोऽपि च पत्रे प्रथमतया इति ।
सर्वोऽपि किशलयः खलु उद्गच्छन् अनन्तको भणितः ॥

આચારાંગના વૃત્તિકાર પ્રથમ પત્રનો અર્થ પૃથ્વી, જળ અને કાળની અપેક્ષાવાળી બીજની વિકસિત અવસ્થા એમ કરે છે, કેમકે એ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવોનુ સ્થાન અને તેની સખ્યા—

સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અપ્કાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ કાય એ પાચે સમગ્ર લોકમા સર્વત્ર છે અર્થાત્ ચૌદ રજ્જુપ્રમાણક લોકમા એવુ કોઇ સ્થાન નથી કે જ્યા આ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો ન હોય

આખા લોકમા રહેલા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયથી માડીને તે સૂક્ષ્મ વાયુ-કાય સુધીના જીવોની સખ્યા અસખ્યાતની છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયની સખ્યા અનતની છે

વિસ્તારથી કહીએ તો સર્વથી ઓછા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય છે એનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અપ્કાય અને સૂક્ષ્મ વાયુકાય અનુક્રમે અધિક અધિક છે નિગોદના જીવો સૂક્ષ્મ વાયુકાય કરતા અસખ્ય ગુણા છે, કેમકે ગોળે ગોળ તેઓ અસખ્ય છે વળી આ કરતા પણ અનત ગુણા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયના જીવો છે

વનસ્પતિની સચેતનતા—

આ શીર્ષક જોઇને કોઇ પ્રશ્ન કરે કે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય અને વાયુ-કાયને વિષે જીવ છે એ સિદ્ધ કર્યા વિના એકાએક વનસ્પતિની સચેતનતાનો કેમ વિચાર કરાય છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે વનસ્પતિનુ જીવત્વ સિદ્ધ કરવા માટે જે યુક્તિઓ રજુ કરવામા આવનાર છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાઓને-બાલ જીવોને પણ ઝટ ગળે ઉતરે તેવી છે, જ્યારે પૃથ્વીકાયાદિ પરત્વેની યુક્તિઓ એટલી સુગમ નથી એટલે કે જે યુક્તિઓ દ્વારા વનસ્પતિમા સચેતનત્વ સિદ્ધ કરાશે તે અનુસાર પૃથ્વીકાયાદિની સજીવતા હોવાની પ્રતીતિ સહેલાઇથી થઇ રહેશે એ હેતુથી પ્રથમ વનસ્પતિ આશ્રીને વિચાર કરવામા આવે છે આ સબધમા **આચારાગ** (અ ૧, ઉ ૫, સૂ ૪૬), **તર્કરહસ્ય દીપિકા** (પત્ર ૬૨-૬૫), **લોકપ્રકાશ** (સ ૫, શ્લો ૩૨-૪૫) વગેરે ગ્રંથો પ્રકાશ પાડે છે ત્યા કહ્યુ છે કે ઝાડના મૂળમા જળનુ સિચન કરવાથી એના ફળ વગેરેમા રસ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, વાસ્તે વનસ્પતિમા ઉચ્છ્વાસનો સદ્ભાવ છે, કેમકે એનો અભાવ હોય તો રસ ઊચે પ્રસરે નહિ દાખલા તરીકે આપણામા-મનુષ્યોમા ઉચ્છ્વાસને લીધે જ રસનો પ્રસાર થાય છે, જ્યારે મૃતક વગેરેમા ઉચ્છ્વાસનો અભાવ હોવાથી ત્યા રસનો સચાર થતો નથી આ પ્રમાણે અન્વય અને વ્યતિરેકથી, રસનો પ્રસાર વનસ્પતિમા ઉચ્છ્વાસ સિદ્ધ કરે છે, કેમકે વ્યાપક વિના વ્યાપ્ય હોતુ નથી વળી ઉચ્છ્વાસ એ આત્માનો ધર્મ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે અને ધર્મ ધર્મી વિના સભવતો નથી એટલે વનસ્પતિ સચેતન હોવાનુ સિદ્ધ થાય છે

જેમ મનુષ્યના દેહમા ઉત્પત્તિ-ધર્મ છે તેમ વનસ્પતિના શરીરમા પણ છે આથી વનસ્પતિ સચેતન છે વિશેષમા જેમ મનુષ્યનુ શરીર બાલરૂપે, કુમારરૂપે, યુવકરૂપે અને વૃદ્ધરૂપે દેખાય છે અને તેમ હોવાથી તે સ્પષ્ટપણે ચેતનાવાળુ મનાય છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ એ ચારે અવસ્થાઓ અનુભવે છે જેમકે કેતકનુ ઝાડ વળી જેમ મનુષ્યનો દેહ નિરતર જુદી જુદી

દશાઓને અનુભવતા વધે છે તેમ અંકૂર, કિશલય, શાખા ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ વડે સૂચવાય છે તેમ ઝાડ પણ વધે છે આથી પણ એનામા જીવ છે વળી વૃક્ષોને સંકોચ, વિકાસ વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ છે એથી એનામા સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે વનસ્પતિમા અન્ય જીવોની જેમ આહારાદિ દશે સંજ્ઞાઓ છે એ વાત આગળ ઉપર વિચારવામા આવનાર છે અત્ર એ વાતનો જ નિર્દેશ કરવો પ્રસ્તુત સમજાય છે કે જેમ મનુષ્યના શરીરમા જ્ઞાનનો સંબંધ છે તેમ વનસ્પતિના શરીરમા પણ જ્ઞાનનો સંબંધ છે જેમકે ખીજડો, વથુલો, અગથિયો, આમલી, કડી વગેરે વનસ્પતિઓ સૂઇને જાગે છે, માટે જ એમા જ્ઞાનનુ અસ્તિત્વ અનુમનાય છે વડ, પીપળો અને લીંબડો ઇત્યાદિ ઝાડોના અંકૂરાઓ વર્ષા ઋતુના મેઘની ગર્જનાથી અને શીતળ વાયુના સ્પર્શથી ઉગી નીકળે છે એટલે કે એ વનસ્પતિઓમા શબ્દ પારખવાની અને સ્પર્શને ઓળખવાની શક્તિ પણ રહેલી છે વળી જ્યારે પગમા ઝાંઝરવાળી મદોન્મત્ત સ્ત્રી પોતાના કોમળ ચરણોથી અશોક વૃક્ષને પ્રહાર કરે છે-તેને લાત મારે છે ત્યારે જ તેને પાદડા અને ફૂલો આવે છે જ્યારે કોઇ જુવાન લલના ફણસના ઝાડને આલિંગન દે છે ત્યારે તેને વિષે ફૂલો અને પાદડા ઉગે છે જ્યારે બકુલના ઝાડ ઉપર ખુશબોદાર દારૂનો કોગળો કરવામા આવે છે ત્યારે તેને વિષે પુષ્પો અને પત્રોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તિલકના ઝાડ પ્રત્યે કટાક્ષ પૂર્વક દૃષ્ટિ ફેંકવાથી તે પાદડા અને ફૂલોથી વિભૂષિત બને છે વિશેષમા પાચમા સ્વરના ઉદ્ગારથી શિરીષના અને વિરહકના ફૂલો ખરી પડે છે વળી સૂર્ય-કમલો સવારે, ઘોષાતકીના પુષ્પો સાજે અને ચંદ્ર-કમલો ચંદ્રના ઉદય થયા બાદ ખીલે છે લજામણી વગેરેના રોપાઓ હાથ અડકતા જ સંકોચ પામી જાય છે વળી અમુક વનસ્પતિ અમુક ઋતુમા જ ફળ આપે છે આ બધી વિશેષતાઓ વનસ્પતિમા જ્ઞાન હોવા વિના સંભવતી નથી અને જ્ઞાનનુ અસ્તિત્વ એટલે ચૈતન્યની હૈયાતી, અત એવ વનસ્પતિની સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે વળી જેમ આખા શરીરની ચામડી ઉતારતા ગધેડો મરી જાય છે તેમ સમગ્ર છાલ ઉતારતા ઝાડ મરી જાય છે આ ઉપરાત જેમ માનવ-શરીર છેદાતા સૂકાઇ જાય છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ પલ્લવો, પુષ્પો છેદાતા સૂકાઇ જતો જોવાય છે આ યુક્તિથી પણ વનસ્પતિનુ સજીવત્વ અનુમનાય છે વિશેષમા જેમ મનુષ્યોને દોહદ થાય છે તેમ વનસ્પતિને પણ ઇચ્છારૂપ દોહદ થાય છે, કેમકે તેમનો દોહદ પૂર્ણ થતા તેઓ ફળે છે, નહિ તો તેઓ સૂકાઇ જાય છે વિશેષમા જેમ મનુષ્ય-દેહ અશાશ્વત છે-વિનશ્વર છે તેમ વનસ્પતિનો દેહ પણ છે, કારણ કે એનુ દશ હજાર વર્ષનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે આ ઉપરાત જેમ માનવોમા તરતમતા છે તેમ વૃક્ષોમા પણ છે જેમકે એરંડા જેવા કેટલાક ઝાડો નીચ છે, જ્યારે આંબા જેવા ઝાડો ઊંચ છે, કેટલાક કાટાવાળા છે તો કેટલાક કોમળ છે, કેટલાક કુટિલ છે તો કેટલાક સરળ છે, કેટલાક કદે નાના છે તો કેટલાક ઊંચા છે, કેટલાકના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ આનંદજનક છે તો કેટલાકના એથી ઉલટા છે, કેટલાક વિષ જેવા છે તો કેટલાક અમૃત જેવા છે, કેટલાક ઉકરડામા ઉગે છે, તો કેટલાક સુંદર ઉદ્યાનમા ઉગે છે, કેટલાક દીર્ઘ આયુષ્યવાળા છે તો કેટલાક શસ્ત્રનો પ્રહાર થતા સત્વર મરણને શરણ થાય છે આ પ્રમાણેની વિવિધતા કર્મોના સદ્ભાવ વિના સંભવતી નથી જેમકે ઘડારૂપ કાર્યનો કર્તા કુંભાર છે તેમ આ કર્મો કાર્યરૂપ હોવાથી તેનો કોઇ કર્તા હોવો જોઇએ આથી વનસ્પતિ સચેતન હોવાનુ સ્પષ્ટપણે અનુમાન થાય છે વળી મનુષ્યોને રોગ થાય છે અને તે યોગ્ય દવા કરવાથી મટે

છે તેવી હકીકત વનસ્પતિને પણ લાગુ પડે છે[1], વાસ્તે તે સચેતન છે જેમ માનવને ઇષ્ટ સંયોગથી આનંદ અને અનિષ્ટ વાતાવરણથી ગ્લાનિ થાય છે તેમ ઇષ્ટ આહારાદિ મળતા વનસ્પતિ પ્રફુલ્લિત બને છે, જ્યારે અનિષ્ટ આહારાદિ મળતા તે કરમાવા લાગે છે વળી જેમ આપણને આઘાત–પ્રત્યાઘાત થાય છે તેમ એને પણ થાય છે આથી પણ વનસ્પતિની સચેતનતા સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણેની યુક્તિ–પ્રયુક્તિઓ જૈન શાસ્ત્રોમા રજુ કરવામા આવી છે વનસ્પતિમા આપણી જેમ લાગણીઓનો સદ્‌ભાવ છે એ વાત પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી આપવાનુ આદ્ય અને આદરણીય માન તો આ ભારત–ભૂમિના ભૂષણરૂપ, જગદ્‌–વિખ્યાત સર પ્રોફેસ૰ **જગદીશચદ્ર બોઝને** ઘટે છે આ સબધમા **ચિન્મયજગત્** (વ ૭, અ ૧, પૃ ૧૭–૧૯)માનો " વનસ્પતિ અને પ્રાણી " એ લેખ પણ મનન કરવા જેવો છે એટલુ ઉમેરી આપણે હવે પૃથ્વી–કાયાદિની સચેતનતાના સબધમા જૈન શાસ્ત્રો જે યુક્તિઓનો નિર્દેશ કરે છે તે વિચારીએ

પૃથ્વીકાયનુ સજીવત્વ—

અર્શો માસના અકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે એ એની સજીવપણાની નિશાની છે તેમ મીઠુ, પરવાળા, પત્થર વગેરે રૂપ પૃથ્વી પોતાના જેવા બીજા અકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી છે, વાસ્તે તે પણ સચેતન છે અત્ર કોઇ એમ શકા ઊઠાવે કે પરવાળા વગેરે તો કઠણ છે, વાસ્તે એને સજીવ માની ન શકાય તો એ અસ્થાને છે, કેમકે શુ માનવ–શરીરમા રહેના હાડકા વગેરે કઠણ હોવા છતા સજીવ નથી કે ? અથવા તો એનુ સમાધાન એ છે કે જેમ પશુના દેહમા રહેલા શીંગડા, સાસ્ના વગેરે જીવવાળા છે તેમ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ બધા જીવ–શરીરો છે, કારણ કે એ બને એક સરખી રીતે છેદાય છે, ભેદાય છે, ભોગવાય છે, ફેકાય છે, સુઘાય છે, ચખાય છે અને સ્પર્શાય છે સમગ્ર સસારમા જે કાઇ પુદ્‌ગલ–દ્રવ્ય છે તે સર્વે કોઇ ને કાઇ જીવના શરીરો છે, એથી કરીને પૃથ્વીને જીવ–શરીર કહેવામા કશો વાધો નથી પૃથ્વીમા છેદાવાપણુ વગેરે ધર્મો દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી તેનો અપલાપ કરી શકાય તેમ નથી, વાસ્તે એ જ ધર્મો વડે એની સચેતનતા સાબીત થાય છે

જેમ આપણા હાથ, પગ વગેરેનો સઘાત સચેતન છે તેમ શસ્ત્ર વડે નહિ હણાયેલી

---

૧ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો મનુષ્યના શરીરને રોગો થતા જેમ પીળાશ, પેટનુ વધી જવુ, સોજો ચડવો, પાતળાપણુ, આગળા વગેરેનુ વાકાપણુ તેમજ ખરી જવાપણુ થઇ જાય છે તેમ વનસ્પતિના શરીરને પણ એ જાતના રોગો થતા ફૂલ, ફળ પાદડા છાલ વગેરેમા એ જ પ્રકારના વિકારો થઇ જાય છે એ બધાનો રગ બદલાઇ જાય છે એ બધા ખરી પડે છે અને વખતે વખતે એમાથી પાણી પણ ઝરે છે વળી જેમ દવા ખાવાથી માનવનો દેહ નીરોગી બને છે એના ગુમડા વગેરે રૂઝાઇ જાય છે તેમ વનસ્પતિના દેહને પણ ઔષધનું સિચન કે એનો લેપ કરવાથી તે જ જાતનો ફાયદો થાય છે વિશેષમા જેમ મનુષ્યનુ શરીર રસાયન વગેરેના સેવનથી બળ અને કાતિથી વિભૂષિત બને છે તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ આકાશમાથી પડતા જળ વગેરેના સિચનથી વિશેષ રસવાળુ બને છે ખાસ વનસ્પતિઓને માટે એક **વૃક્ષાયુર્વેદ** લખાયેલો છે

સઘાતરૂપ પૃથ્વી વગેરે સજીવ છે, જ્યારે જેમ શસ્ત્ર વડે હણાયેલા–શરીરથી જુદા પડી ગયેલા આપણા હાથ, પગ નિર્જીવ છે–અચેતન છે તેમ શસ્ત્રથી હણાયેલી પૃથ્વી વગેરે નિર્જીવ છે

અપ્કાયનુ સચેતનત્વ—

જેમ હાથીના દેહના મૂળ કારણરૂપ પ્રવાહી કલલ સચેતન છે તેમ શસ્ત્રથી નહિ હણાયેલુ જળ પણ સચેતન છે અત્ર પ્રસ્રવણ (મૂત્ર)નુ ઉદાહરણ આપી હેતુને વ્યભિચારી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ તો શસ્ત્રથી આઘાત પામેલ છે વળી જેમ ઇંડામા રહેલો પ્રવાહી રસ સચેતન છે તેમ પ્રવાહી જળ પણ સજીવ છે વિશેષમા જળરૂપ હોવાથી હિમ વગેરે કોઇ કોઇ સ્થળે બીજા જળની જેમ સજીવ છે અપ્કાયની સજીવતાના સબધમા એ પણ દલીલ કરાય છે કે જેમ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતુ દેડકુ સજીવ છે તેમ કવચિત્ જમીન ખોદતા ખોદતા સ્વાભાવિક રીતે નીકળતુ જળ સજીવ છે અથવા જેમ કેટલીક વાર વાદળના વિકારમા પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલુ અને પડતુ માછલુ સચેતન છે તેમ આકાશમા રહેલુ પાણી પણ સચેતન છે વિશેષમા જેમ મનુષ્ય–દેહનો ઠંડો સ્પર્શ જીવ–હેતુક છે તેમ જળમા જણાતો ઠંડો સ્પર્શ પણ જીવહેતુક છે આવી અનેક દલીલો વડે પૃથ્વીની પેઠે જળની સજીવતા ઘટાવી લેવી

તેજસ્કાયની સજીવતા—

જેમ રાત્રે આગીઓ કીડો (ખદ્યોત) પોતાના શરીર–પરિણામથી પ્રકાશ આપે છે અને એ પ્રકાશ જીવ–શક્તિનુ પ્રત્યક્ષ ફળ છે તેમ અગારા વગેરેમા રહેલો પ્રકાશ પણ જીવના સયોગથી જ થયેલો છે વળી જેમ મનુષ્યના શરીરે આવેલો તાવ જીવ–સયોગી મનાય છે તેમ અગારા વગેરેમા રહેલો તાપ પણ જીવ–સયોગી જ માનવો અયુક્ત નથી અત્ર એ ખ્યાલમા રાખવુ કે સૂર્ય વગેરેનો પ્રકાશ પણ જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવ–સયોગી જ છે, માટે એ વિષે પણ કશો વાધો નડે તેમ નથી

વિશેષમા જેમ આહાર લેવાના પ્રમાણ અનુસાર મનુષ્યના દેહમા વધઘટ થાય છે તેમજ અને તેજ હેતુથી પ્રકાશમા પણ વધઘટ થતી હોવાથી એ પ્રકાશને પણ મનુષ્યના દેહની પેઠે જીવ–સયોગી માનવો જોઇએ આ પ્રકારની અનેક યુક્તિઓ વડે અગ્નિમા જીવ હોવાની સાબીતી રજુ કરી શકાય તેમ છે

વાયુકાયની સાત્મકતા—

જેમ કોઇ ચમત્કારિક શક્તિને લીધે દેવનો દેહ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી પરતુ તે સચેતન છે અને વિદ્યા, મત્ર, અજન વગેરેના પ્રભાવથી કોઇ સિદ્ધ મનુષ્યનુ શરીર નજરે જણાતુ નથી છતા તે સજીવ છે એ જ પ્રમાણે વાયુનુ શરીર નજરે જણાતુ નથી તોપણ એ દેવ અને સિદ્ધના દેહની જેમ સચેતન છે જેમ પરમાણુ અત્યત સૂક્ષ્મ હોવાથી નજરે પડતો નથી અને બળેલો

પત્થરનો ટુકડો ઊનો લાગે છે, પરંતુ તેમાં અગ્નિ દેખાતો નથી તેવી જ રીતે વાયુમાં રહેલું રૂપ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આપણી નજરે જણાતું નથી

જેમ ગાય, અશ્વ વગેરે પશુઓ પોતાની જ મેળે એટલે કે કોઇની પણ પ્રેરણા વિના વાંકા વાંકા અને ગમે તે તરફ અનિયમિતપણે ચાલે છે તેમ વાયુ પણ પોતાની જ મેળે વાંકો વાંકો અને ગમે તે તરફ અનિયમિત રીતે વાતો હોવાથી ગાય, અશ્વ વગેરેની જેમ જીવ-સંયોગી છે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ [1]અનુશ્રેણિ હોવાથી પરમાણુ પણ વાંકો વાંકો ગતિ કરે છે, પરંતુ તે તો નિયમિત રીતે જ એવી ગતિ કરતા હોવાથી એ વાત કાંઇ વાયુને લગતી હકીકતમાં ખલેલ પહોંચાડી શકે તેમ નથી એ પ્રકારે શસ્ત્રથી કોઇ પ્રકારના આઘાતને નહિ પામેલો વાયુ સચેતન છે એમ સમજી લેવું

આ પ્રમાણે આપણે પૃથ્વીકાયાદિ ની સચેતનતા સિદ્ધ કરનારી વિવિધ યુક્તિઓ વિચારી આ સમર્થનો ટુંકામાં પરંતુ તલસ્પર્શી ઉલ્લેખ દશવૈકાલિકની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૧૩૯ મા પત્રમાની નીચે મુજબની પંક્તિઓમાં મળી આવે છે —

" सात्मका विद्रुमलवणोपलादयः पृथिवीविकाराः, समानजातीयाङ्कुरोत्पत्त्युपलम्भात्, देवदत्तमांसाङ्कुरवत् । "

" सात्मकं जलं, भूमिखातस्वाभाविकसम्भवात्, दर्दुरवत् । "

" सात्मकोऽग्निः, आहारेण वृद्धिदर्शनात्, बालकवत् । "

" सात्मकः पवनः, अपरप्रेरिततिर्य[क्]गनियमितदिग्गमनात्, गोवत् ।"

" सचेतनास्तरवः, सर्वत्वगपहरणे मरणात्, गर्दभवत् । "

લબ્ધિત્રસોના ચારે ભેદો ઇન્દ્રિય-મીમાંસાની સંખ્યાને અધીન છે એટલે હવે આપણે ઇન્દ્રિયના લક્ષણનો વિચાર કરીએ

ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ—

इन्द्रियाश्रयनिर्माणाङ्गोपाङ्गनामकर्मोदयेन जनिता याऽऽत्मनो लब्धिस्तद्रूपत्वमिन्द्रियस्य लक्षणम्, आत्मलिङ्गत्वं वा । (११३)

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયના આશ્રયભૂત એવા નિર્માણ-નામકર્મ અને અંગોપાંગ-નામ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતી આત્માની લબ્ધિને 'ઇન્દ્રિય' કહેવામાં આવે છે ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ આત્માનું

---

1 આ વાત આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે

[1]લિંગ એમ પણ આપી શકાય છે ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને તેમાંની દરેક ઇન્દ્રિયના '[2]દ્રવ્યેન્દ્રિય' અને 'ભાવેન્દ્રિય' એમ બે પ્રકારો છે તેમાં વળી 'નિર્વૃત્તિ' અને 'ઉપકરણ' એ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અને 'લબ્ધિ' અને 'ઉપયોગ' એ ભાવેન્દ્રિયના અનુક્રમે બબ્બે ભેદો છે તેમાં નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ એ છે કે—

निर्माणाङ्गोपाङ्गनामकर्मनिमित्तकत्वे सति कर्मविशेषसंस्कृतकर्णशष्कुल्यादिस्वरूपशरीरप्रदेशरूपत्वं निर्वृत्तीन्द्रियस्य लक्षणम्। (११४)

અર્થાત્ નિર્માણ-નામ-કર્મ અને અંગોપાંગ-નામ-કર્મરૂપ નિમિત્તવાળા તથા કર્મવિશેષથી સંસ્કારિત થયેલ કર્ણશષ્કુલિ (orfice of the ear) આદિ શરીરના પ્રદેશ-વિશેષને 'નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય' જાણવી નિર્વૃત્તિ એટલે આકૃતિ આ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના પણ આભ્યન્તર અને બાહ્ય એમ બે ભેદો છે તેમાં આભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

---

૧ "'इदु समृद्धौ' इन्दति-लोकोत्तरसमृद्धिमान् भवतीति इन्द्र-आत्मा, तस्य लिङ्गमितीन्द्रियम् "

અર્થાત્ 'ઇન્દ્રિય' શબ્દ 'ઇન્દ્' ધાતુ પરથી બનેલો છે અને એનો અર્થ 'લોકોત્તર સમૃદ્ધિમાન્' થાય છે જે લોકોત્તર સમૃદ્ધિમાન્ હોય તે 'ઇન્દ્ર' અર્થાત્ 'આત્મા કહેવાય છે આથી ઇન્દ્રનું લિંગ તે 'ઇન્દ્રિય' છે એટલે કે આત્માનું ઇન્દ્રિય લિંગ છે એવો અર્થ સિદ્ધ થયો આ હકીકતની નિશેપા૦ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે —

" इंदो जीवो सव्वोवलद्धिभोगपरमेसरत्तणओ ।
सोत्ताइभेयमिंदियमिह तल्लिंगाइभावाओ ॥ २९९३ ॥ "

[इन्द्रो जीव सर्वोपलब्धिभोगपरमैश्वर्यत्वात् ।
श्रोत्रादिभेदमिन्द्रियमिह तल्लिङ्गादिभावात् ॥]

કહેવાની મતલબ એ છે કે આવરણનો અભાવ થતાં જીવ સર્વ વસ્તુને જાણે છે અર્થાત્ તેને સર્વ ઉપલબ્ધિરૂપ ઐશ્વર્યનો યોગ છે વળી વિવિધ ભાવોમાં ભમતાં તેને અનેકવિધ ઉપભોગ થાય છે આથી સમજાય છે કે સર્વ ઉપલબ્ધિ અને સર્વ ઉપભોગના પરમૈશ્વર્યને લઇને જીવ 'ઇન્દ્ર' કહેવાય છે આથી એ ઇન્દ્રનું લિંગ તે 'ઇન્દ્રિય' કહેવાય ઇન્દ્ર વડે દેખાયેલ કે સર્જાયેલ વસ્તુ તે પણ 'ઇન્દ્રિય' કહેવાય આ ઇન્દ્રિયના કાન વગેરે પાંચ ભેદો છે

૨ એકેન્દ્રિયાદિક વ્યવહારનું કારણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, નહિ કે ભાવેન્દ્રિય એમ ન હોય તો બકુલનું ઝાડ કે જેણે મનુષ્યની માફક સર્વ ઉપલબ્ધિ છે તેને પંચેન્દ્રિય ગણવું પડે અર્થાત્ તે એકેન્દ્રિય કહેવું નહિ અત્ર એ ઉમેરીશું કે સર્વ જીવો લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય વડે પંચેન્દ્રિય છે, દ્રવ્યેન્દ્રિયની સંખ્યા અનુસાર એકેન્દ્રિયાદિ છે અને તીર્થંકરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એટલે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય આશ્રીને સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય છે

[1]प्रतिनियतचक्षुरादिसंस्थानेनावस्थितानां शुद्धात्मप्रदेशानां या वृत्तिस्तद्रूपत्वमाभ्यन्तरनिर्वृत्तेर्लक्षणम् । (११५)

અર્થાત્ નેત્ર વગેરે ચોક્કસ સંસ્થાનમા રહેલા શુદ્ધ આત્માના પ્રદેશોના આકાર-વિશેષને ' આભ્યન્તર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ' સમજવી

હવે બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ વિચારવામા આવે છે તે એ છે કે—

[2]तेष्वेवात्मप्रदेशेषु वर्धकीस्थानीयपुद्गलविपाकिनिर्माणनामकर्मणा रचितत्वे सति इन्द्रियव्यपदेशभाग् यः प्रतिनियतसंस्थानवान् कर्णशष्कुल्याद्याकारविशेषस्तद्रूपत्वं बाह्यनिर्वृत्तेर्लक्षणम् । (११६)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત આત્મ-પ્રદેશોમા રહેલ, સુતાર તુલ્ય અને પુદ્ગલમા રહીને ફળ આપવાવાળા એવા નિર્માણ-નામ-કર્મથી રચાયેલો ' ઇન્દ્રિય ' એવા નામથી વાચ્ય તથા વિશેષરૂપે મુકરર કરેલા સંસ્થાનવાળો એવો જે કર્ણશષ્કુલિ આદિ આકાર-વિશેષ તે ' બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ' છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરના ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાતી પુદ્ગલ-સ્કંધોની વિશિષ્ટ રચના તે બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે મનુષ્ય, અશ્વ ઇત્યાદિની અપેક્ષાએ આ વિવિધ પ્રકારની છે અર્થાત્ એનો આકાર સર્વ જીવો આશ્રીને એક સરખો નથી,[3] જ્યારે અભ્યંતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય તો પ્રતિનિયત આકારરૂપ હોવાથી સર્વ જીવોની તે સમાન છે-તેમા વિવિધતા નથી

ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ ગ્રંથકારના શબ્દમા એ છે કે—

द्विरूपाया अपि निर्वृत्तेर्यत् कर्तृकोपकारस्तद्रूपत्वम्, खड्गस्थानीयाया बाह्यनिर्वृत्तेर्या तद्धारासमानस्वच्छतरपुद्गलात्मिका आन्तरनिर्वृत्ति

૧-૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૮૦)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ—

" उत्सेधाङ्गुलासंख्येयभागप्रमितानां विशुद्धानामात्मप्रदेशानां प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनाव[मानाव]स्थितानां वृत्तिराभ्यन्तरा निर्वृत्ति । '

' तेष्वात्मप्रदेशेष्विन्द्रियव्यपदेशभाक् य प्रतिनियतसंस्थानो नामकर्मोदयापादितावस्थाविशेष पुद्गलप्रचय स बाह्या निर्वृत्ति । '

૩ દાખલા તરીકે મનુષ્યની કર્ણેન્દ્રિયની બાહ્ય આકૃતિ (કાન) બે ચક્ષુઓની બાજુમા આવેલી છે આ કાનો લંબગોળ અને ઊંચા નીચા ભાગથી યુક્ત છીપ જેવા છે, જ્યારે ઘોડાની કર્ણેન્દ્રિયની બાહ્ય આકૃતિ નીચેથી પહોળી અને ઉપરથી ઘટતી જતી અણીદાર છેડાવાળી અને વળી ગયેલા પડવાળી નેત્રની બાજુ ઉપર રહેલી છે

स्तस्याः शक्तिविशेषरूपत्वम्, निर्वर्तितस्यानुग्रहानुपघाताभ्यामुपकार-कारित्व वा उपकरणेन्द्रियस्य लक्षणम्। (११७)

અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યતરરૂપ બન્ને પ્રકારની નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય ઉપર ઉપકાર કરનારી ઇન્દ્રિય 'ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય' કહેવાય છે અથવા આનુ લક્ષણ એ પણ છે કે ખડ્ગના સમાન બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની જેવી અને વિશેષે કરીને સ્વચ્છ પુદ્ગલરૂપ એવી આભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો શક્તિવિશેષ તે 'ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય' છે અથવા નિર્માણ વગેરે નામ-કર્મ વડે રચાયેલી નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના ઉપર અનુગ્રહ અને ઉપઘાતથી રક્ષણરૂપ ઉપકાર કરનારી ઇન્દ્રિય 'ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય' છે[1] આના પણ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની પેઠે બાહ્ય અને આભ્યતર એવા બે ભેદો છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે ગ્રથકારે ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયના લક્ષણો સૂચવતા [2]**પ્રજ્ઞાપના**-વૃત્તિ અને [3]**આચારાગ**-વૃત્તિના આભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય પરત્વે પરસ્પર વિરોધી લક્ષણોને માન્ય રાખ્યા છે, જોકે આભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ તો **આચારાગ**-વૃત્તિ અનુસાર આપ્યુ છે કેમકે આભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય એ અતિશય નિર્મળ પુદ્ગલરૂપ છે એ અભિપ્રાય **પ્રજ્ઞાપના**ના વૃત્તિકારનો છે, જ્યારે એ ઇન્દ્રિય શુદ્ધ આત્મ-પ્રદેશરૂપ છે એ વાત **આચારાગ**-વૃત્તિ સાથે (તેમજ **તત્ત્વાર્થ**રાજ૦ સાથે) મળતી આવે છે

---

૧ ઇન્દ્રિયને વિષય ગ્રહણ કરવામા ઉપકાર કરનાર શક્તિ-વિશેષ તે 'ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય' છે, જેમકે શ્રોત્રેન્દ્રિયની શ્રવણ-શક્તિ અને રસનેન્દ્રિયની આસ્વાદન-શક્તિ એ પ્રમાણે **નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** (પૃ ૬૦)મા સૂચવાયુ છે

૨ " उपकरण खड्गस्थानीयाया बाह्यनिर्वृत्तेर्या खड्गधारासमाना स्वच्छतर-पुद्गलसमूहात्मिका अभ्यन्तरा निर्वृत्ति तस्या शक्तिविशेष ॥ "

—પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિનુ ૨૯૩ મુ પત્ર

૩ " निवर्त्यते इति निर्वृत्ति । केन निवर्त्यते ? कर्मणा । तत्र उत्सेधाङ्गुला-सङ्ख्येयभागप्रमिताना शुद्धानामात्मप्रदेशाना प्रतिनियतचक्षुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थिताना या वृत्ति (सा) अभ्यन्तरा निर्वृत्ति । तेष्वेवात्मप्रदेशेषु इन्द्रियव्यपदेशभाग्‌षु प्रतिनियतसंस्थानो निर्माणनाम्ना पुद्गलविपाकिना वर्द्धकीसंस्थानीयेनारचित कर्णशष्कुल्यादिविशेष अङ्गोपाङ्गनाम्ना च निष्पादित इति बाह्या निर्वृत्ति । तस्या एव निर्वृत्ते द्विरूपाया येनोपकार क्रियते तदुपकरणम् । तच्च इन्द्रियकार्यं समर्थ, सत्यामपि निर्वृतौ अनुपहताया मसूराकृतिरूपाया निर्वृत्तौ तस्योपघातात् न पश्यति । तदपि निर्वृत्तिवद् द्विधा । "

આ પ્રમાણેનો આચારાગ (અ ૨, ઉ ૧, સૂ ૬૩)ની શ્રી**શીલાક**સૂરિકૃત વૃત્તિના ૧૦૪ મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે, જ્યારે નહિ જેવા ફેરફારવાળો પાઠ લોકપ્રકાશ (સ ૩)ના ૪૭૬મા શ્લોક પછી સાક્ષિરૂપે આલેખાયેલો નજરે પડે છે

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્યેન્દ્રિયના [1]ભેદોના લક્ષણાદિ વિચાર્યા હવે ભાવેન્દ્રિયના લબ્ધિ અને ઉપયોગરૂપ બે પ્રકારો પૈકી પ્રથમ પ્રકારનુ એટલે કે લબ્ધિ-ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ ગ્રથકારના શબ્દોમા જોઈ લઈએ —

[2]श्रोत्रादिविषयक यज्ज्ञानं तदावरणीयकर्मणा य. क्षयोपशमविशेषस्तद्रूपत्व, गतिजात्यादिनामकर्मनिमित्तकत्वे सति तदावरणीयकर्मक्षयोपशमजनितत्वम् , [3]यन्निमित्तादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्ति प्रति व्यापार करोति तद्रूपत्व वा लब्धीन्द्रियस्य लक्षणम् । (११८)

અર્થાત્ કર્ણાદિ- ઇન્દ્રિયોનો જે શબ્દાદિ [4]વિષય છે તે સબધીના જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયોપશમ-વિશેષ તે ' લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય ' કહેવાય છે ગતિ, જાતિ ઇત્યાદિ નામ-કર્મો જેના કારણરૂપ છે એવો, તે તે ઇન્દ્રિયવિષયક જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મનો ક્ષયોપશમ ' લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય ' કહેવાય છે આની ત્રીજી પણ વ્યાખ્યા થઇ શકે છે, જેમકે જે સાધન દ્વારા આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયને રચવાનો વ્યાપાર કરે છે તે સાધનને ' લબ્ધિ ' કહેવામા આવે છે

ઉપયોગ-ઇન્દ્રિયનુ લક્ષણ એ છે કે—

[5]स्वस्वलब्ध्यनुसारेण विषयेषु य आत्मनो व्यापारविशेषस्तद्रूपत्वमुपयोगेन्द्रियस्य लक्षणम् । (११९)

અર્થાત્ પોતપોતાની ક્ષયોપશમરૂપ લબ્ધિ અનુસાર એટલે કે જે ઇન્દ્રિયની જે લબ્ધિ હોય તે પ્રમાણે વિષયોને વિષે થતો આત્માનો વ્યાપાર તે ' ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના જે ભેદોનો આપણે વિચાર કર્યો તેનો સકલનાત્મક બોધ થાય તે માટે આ હકીકત નીચે મુજબ કોષ્ઠક દ્વારા રજુ કરીએ —

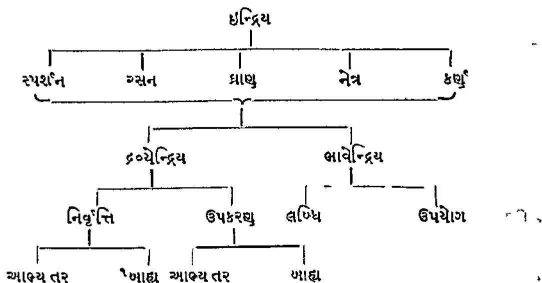
૧ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયના બે ભેદોના લક્ષણો ગ્રથકારે નિર્દેશ્યા નથી તેમજ કોઇ ગ્રથમા પણ તે મારા જોવામા આવ્યા નથી

૨, ૫ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિના ૨૯૩ મા પત્રગત ઉલ્લેખ—

" लब्धि श्रोत्रेन्द्रियादिविषय सर्वात्मप्रदेशाना तदावरणक्षयोपशम, उपयोग स्वस्वविषये लब्ध्यनुसारेणात्मनो व्यापार । "

૩ "लब्धिर्ज्ञानदर्शनावरणीयक्षयोपशमरूपा यत् सन्निधानादात्मा द्रव्येन्द्रियनिर्वृत्ति प्रति व्याप्रियते तन्निमित्त आत्मनो मनसाभिव्याददर्थग्रहण प्रति व्यापार उपयोग । "
—આચારાગ વૃત્તિનુ ૧૦૫ મુ પત્ર.

૪ સ્પર્શ, રસ, ગ ધ, રૂપ અને શબ્દ એ સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ નેત્ર અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના અનુક્રમે વિષયો જાણવા

આ કોઠામાના સર્વ ભેદોના ઉદાહરણો કોઇ સ્થળે જોવામા આવતા નથી જે કઇ નજરે પડે છે તે એ છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિય આશ્રીને કર્ણપટિકા (કાનપાપડી) એ બાહ્ય નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે, જ્યારે નેત્રેન્દ્રિય આશ્રીને આખનો ડોળો તેવો ગણાય છે આખના પોપચા એ નેત્રેન્દ્રિય વિષયક બાહ્ય-ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય છે, જ્યારે આખનુ કૃષ્ણ શ્વેત મડળ એ આભ્યંતર-ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય છે

આ પ્રમાણે આપણે ઇન્દ્રિયના જે ભેદ-પ્રભેદનો વિચાર કર્યો, તેનો સારાશ તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના વિવેચન (પૃ ૧૦૫)મા નીચે મુજબ મળી આવે છે —

પાચે ઇન્દ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ રૂપે બબ્બે ભેદ થાય છે પુદ્ગલમય જડ ઇન્દ્રિય દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, અને આત્મિક પરિણામરૂપ ઇન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિય છે

દ્રવ્યેન્દ્રિય નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એમ બે પ્રકારની છે શરીરના ઉપર દેખાતી ઇન્દ્રિયોની આકૃતિઓ જે પુદ્ગલ-સ્કધોની વિશિષ્ટ રચનાઓ છે તે નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય છે અને નિવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયની બહાર અને અદરની પૌદ્ગલિક શક્તિ કે જેના વિના નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય જ્ઞાન પેદા કરવાને અસમર્થ છે તે ઉપકરણેન્દ્રિય છે[2]

---

૧ સ્પર્શન ઇન્દ્રિય વિષયક દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એવા બે ભેદો પૈકી પ્રથમના, બીજી ઇન્દ્રિયોની પેઠે આભ્યતર અને બાહ્ય એવા બે ભેદો નથી, એટલે કે ફક્ત આભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિય છે, કિન્તુ બાહ્ય-નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી આથી સ્પર્શનેન્દ્રિયના પાચ અવાતર ભેદો અને બાકીની ચારે ઇન્દ્રિયોના છ છ અવાતર ભેદો વિચારતા ઇન્દ્રિયના કુલ ૨૯ પ્રકારો પડે છે

૨ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય અને આભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય વચ્ચે શક્તિ અને શક્તિમાન્ જેવો સબધ છે એટલે એ અપેક્ષાએ એ બને એક જ છે, કિન્તુ આભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો સદ્ભાવ હોવા છતા જ્યારે ઉપકરણ-ઇન્દ્રિય દ્રવ્યાદિ વડે પરાઘાત પામે છે ત્યારે વિષયનુ જ્ઞાન થતુ નથી એ દૃષ્ટિએ એ ભિન્ન છે

ભાવેન્દ્રિય પણ લબ્ધિ અને ઉપયોગ રૂપે બે પ્રકારની છે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિનો ક્ષયોપશમ જે એક પ્રકારનો આત્મિક પરિણામ છે તે લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય છે, અને લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણ એ ત્રણેના મળવાથી જે રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થાય છે તે ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય છે[1] ઉપયોગ-ઇન્દ્રિય મતિજ્ઞાન તથા ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન આદિ રૂપ છે

મતિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ જેને ભાવેન્દ્રિય કહેલ છે તે અરૂપી-અમૂર્ત પદાર્થને જાણી શકતો નથી, રૂપી પદાર્થોને જાણે છે ખરો, પરંતુ એના બધા ગુણ-પર્યાયોને જાણી શકતો નથી, ફક્ત સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે

લબ્ધિ-ઇન્દ્રિયાદિનો પ્રાપ્તિ-ક્રમ—

લબ્ધિ-ઇન્દ્રિય હોય ત્યારે જ નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગ હોઇ શકે છે એવી રીતે નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપકરણ અને ઉપયોગ સંભવે છે, અને ઉપકરણ પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉપયોગનો સંભવ છે આથી એ ફલિત થાય છે કે લબ્ધિ વિના નિર્વૃત્તિ હોતી નથી, નિર્વૃત્તિ વિના ઉપકરણની હૈયાતી નથી, અને ઉપકરણની ગેરહાજરીમાં ઉપયોગ નથી વળી આથી એ પણ સૂચવાય છે કે પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયે છતે જ ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, પરંતુ એવો નિયમ નથી કે ઉત્તર ઉત્તર ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થયે છતે જ પૂર્વ પૂર્વ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ થાય આ સ્વકપોલકલ્પિત નિવેદન નથી, કિન્તુ તે **આચારાંગની** વૃત્તિના ૧૦૪મા પત્રમાં શ્રીશીલાંકસૂરિએ નિમ્ન-લિખિત શબ્દો દ્વારા દર્શાવેલ હકીકતનો સારાંશ છે —

" सत्यां लब्धौ निर्वृत्त्युपकरणोपयोगाः, सत्यां च निर्वृत्तौ उपकरणोपयोगौ, सत्युपकरण उपयोग इति । "

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને તેનાં નામો દર્શાવતા ગ્રંથકાર કહે છે કે—

तानि चेन्द्रियाणि पञ्चधा, स्पर्शन-रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्रभेदात् ।

અર્થાત્ ([2]દ્રવ્ય-) ઇન્દ્રિયો પાંચ છે ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ચામડી એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો આધાર છે—એનું સ્થાન છે, નહિ કે એ પોતે સ્પર્શનેન્દ્રિય છે એ પ્રમાણે જીભ વગેરે માટે પણ સમજવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ

---

૧ ખરી રીતે જોતાં ઉપયોગ એ લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ ત્રણનું સમષ્ટિનું કાર્ય છે, પરંતુ અત્ર કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને તેમજ શબ્દાર્થનો સંભવ હોવાથી એને પણ 'ઇન્દ્રિય' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે આ વાત તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૧)માં નીચે મુજબના શબ્દોમાં મળી આવે છે —

" उपयोगस्य फलत्वादिन्द्रियव्यपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न, कारणधर्मस्य कार्यानुवृत्तेः शब्दार्थसम्भवाच्च । "

૨ પ્રજ્ઞાપના નામના ચોથા ઉપાંગના પંદરમા પદ(સૂ ૨૦૧)માં સૂચવ્યા મુજબ દ્રવ્યેન્દ્રિયો આઠ છે બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરાં, એક જીભ અને એક ત્વચા

તો સમગ્ર શરીરમા ઉપરના તેમજ અદરના ભાગમા આભ્યતર–નિર્વૃત્તિ–સ્પર્શનેન્દ્રિયના આત્મ-પ્રદેશો વ્યાપી રહેલા છે અથવા ચામડીના બહારના તેમજ અદરના ભાગમા અભ્યતર–નિર્વૃત્તિ-સ્પર્શનેન્દ્રિયના પરમાણુઓ છે આ ઇન્દ્રિય અબરખના પડના જેવી છે ત્વચાની બહારનુ અને અદરનુ પડ જુદુ નથી મુખની અદર જે જીભ દેખાય છે તેના ઉપર અને નીચેના ભાગમા રસનેન્દ્રિયના પરમાણુઓનુ એક જ પડ પથરાઈ રહેલુ છે એ પડ વડે જીભ ઉપર મૂકેલા ખારા, ખાટા પદાર્થનો અનુભવ થાય છે, નહિ કે દેખાતી જીભ વડે એવી રીતે દેખાતી નાકની પોલાણમા ઉપરના ભાગમા ઘ્રાણેન્દ્રિયની જે અભ્યતર આકૃતિ છે તે જ ગધરૂપ વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે નેત્રમા કીકીની અન્દર નેત્રેન્દ્રિયની જે સૂક્ષ્મ અભ્યતર આકૃતિ રહેલી છે તે રૂપનુ ગ્રહણ કરી શકે છે, નહિ કે આખની કીકી કર્ણપર્પટિકાના પોલાણમા કર્ણેન્દ્રિયની જે સૂક્ષ્મ અભ્યતર આકૃતિ છે તે શબ્દનુ ગ્રહણ કરી શકે છે, નહિ કે કાનપાપડી

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સ્થાનરૂપ બાહ્ય–નિર્વૃત્તિ–ઇન્દ્રિયો છે, જ્યારે વિષયને ગ્રહણ કરવાનુ કાર્ય કરનારી આભ્યતર–નિર્વૃત્તિ–ઇન્દ્રિયો કરે છે અને અત્ર તેનો જ ઉલ્લેખ કરાયો છે અથવા એમ પણ કહી શકાય કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના લબ્ધિ, નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને ઉપયોગરૂપ ચાર ચાર પ્રકારોની સમષ્ટિ એ જ સ્પર્શનાદિ એક એક પૂર્ણ ઇન્દ્રિય છે એ સમષ્ટિમા જેટલી ખામી તેટલી જ ઇન્દ્રિયની અપૂર્ણતા સમજવી

ઇન્દ્રિયોના ક્રમની સકારણતા—

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, નેત્ર અને શ્રોત્ર એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ ગોઠવવામા એ હેતુ સમાયેલો છે કે સમસ્ત (સસારી) જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય છે (આથી જોઈ શકાય કે જેને સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય તે સસારી જીવ જાણવો) અર્થાત્ એ ઇન્દ્રિય સર્વ જીવ વિષયક છે એથી ક્રમશ દરેક ઇન્દ્રિયનુ [1]ક્ષેત્ર ઓછુ થતુ જાય છે વળી આ ક્રમ ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ સૂચવે છે

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાચે એકેન્દ્રિય જાણવા, કેમકે તેમને એક જ સ્પર્શનરૂપ ઇન્દ્રિય છે કૃમિ, શખ, જળો ઇત્યાદિ દ્વીન્દ્રિય છે તેમને

---

૧ અત્ર ' ક્ષેત્ર ' શબ્દથી શુ સમજવુ તેનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે એટલો ઉલ્લેખ કરીશુ કે સમસ્ત વિશ્વમા કર્ણેન્દ્રિયની સખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે પચેન્દ્રિય જીવો થોડા જ છે એનાથી નેત્રેન્દ્રિયની સખ્યા અધિક પરતુ બમણાથી કઇક ઓછી છે ઘ્રાણેન્દ્રિય એથી વિશેષ અધિક છે રસનેન્દ્રિય એથી પણ અધિક છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની સખ્યા તો અનત ગુણી છે, કેમકે સાધારણ વનસ્પતિ અનત છે જો ક્ષેત્રનો અર્થ ઇન્દ્રિયથી અવગાહાયેલા આકાશ-પ્રદેશો સમજવામા આવે તો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૧)મા સૂચવાયુ છે તેમ સૌથી ઓછા પ્રદેશો નેત્રના છે, એનાથી સખ્યેય ગુણા કાનના છે, એનાથી અધિક નાકના છે, જીભના પ્રદેશો અસખ્યેય ગુણા છે અને ત્વચાના અનત ગુણા છે આ ઉપરથી કોઇ એમ કહે કે આ હિસાબે તો કાનનો અતમા નિર્દેશ ન કરતા આખનો નિર્દેશ કરવો જોઇએ તો એક રીતે એ વાત સત્ય છે, પરતુ કાન સૌથી વધારે ઉપકારી હોવાથી તેનો અતમા ઉલ્લેખ કરાયો છે

સ્પર્શન અને રસન એમ બે ઇન્દ્રિયો છે કીડી, કુન્થુ, માકડ, કાનખજૂરા પ્રમુખ જીવોને આ બે ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત ઘ્રાણેન્દ્રિય હોવાથી તેઓ ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે ભમરા, માખી, વીંછી, મચ્છર ઇત્યાદિકને આ ત્રણ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત નેત્રરૂપ ચોથી ઇન્દ્રિય હોય છે અને તેથી તેમને ચતુરિન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે મત્સ્ય, ઉરગ, પક્ષી, પશુ, નારકી, દેવતા અને મનુષ્યો પચેન્દ્રિય છે, કેમકે તેમને કર્ણ પર્યંતની પાચે ઇન્દ્રિય છે

ઇન્દ્રિયોની સખ્યા—

સાખ્ય દર્શન પ્રમાણે તો ઇન્દ્રિયની સખ્યા પાચ નથી એ દર્શનમા તો હાથ, પગ વગેરેનો પણ ઇન્દ્રિય તરીકે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે આથી ઇન્દ્રિયની સખ્યા પાચ ગણવી કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે એનુ સમાધાન એ છે કે એ દર્શનમા પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો પાચ જ અને તે પણ સ્પર્શનાદિ માનેલ છે હાથ, પગ વગેરેને તો તેઓ ' કર્મેન્દ્રિય 'ના નામથી સંબોધે છે કે જેનાથી જીવન-યાત્રાને ઉપયોગી આહાર, નિહાર, વિહાર ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ થઇ શકે છે વિશેષમા જ્ઞાનનો જે હેતુ હોય-જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઇ શકે તેને જ ' ઇન્દ્રિય ' કહી શકાય, નહિ કે ચેષ્ટા-વિશેષના નિમિત્તને આ પ્રમાણે અર્થાત્ જેનાથી મુખ્યતયા જીવન-યાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન થઇ શકે તે જ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ઇન્દ્રિય ગણી જૈન દર્શનમા ઇન્દ્રિયની સખ્યા પાચની બતાવાઇ છે, બાકી ચેષ્ટા-વિશેષના નિમિત્તને ઇન્દ્રિય ગણતા તેની સખ્યાનો કોઇ નિયમ રહેશે નહિ, કેમકે જેટલી ચેષ્ટા તેટલા નિમિત્તો અને પછી તેટલી ઇન્દ્રિયો

આભ્યતર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયોના સસ્થાનો—

આપણે ૩૮૯ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ આભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયનો આકાર સર્વત્ર એક સરખો છે અને એમ હોવાને લીધે તો એના સસ્થાનોનો નિશ્ચય કરી શકાય છે આથી હવે આપણે દરેક આભ્યન્તર-નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિયનો આકાર વિચારીએ [1]સ્પર્શનેન્દ્રિય (ચામડી)નો આકાર જુદા જુદા જીવ આશ્રીને વિવિધ પ્રકારનો છે[2], કેમકે જે જીવનુ જેવુ શરીર હોય તેવા આકારની તે છે રસનેન્દ્રિય (જીભ)નો આકાર અસ્રા, ખરપડા (ક્ષુરપ્ર) જેવો છે ઘ્રાણેન્દ્રિય

---

૧ કેવળ બહારની ચામડી જ સ્પર્શનેન્દ્રિય નથી, કિન્તુ શરીરની અદરની પોલાણની આસપાસની ચામડી પણ સ્પર્શનેન્દ્રિય કહેવાય છે એ જ ઇન્દ્રિય શરીરવ્યાપી છે આથી કરીને તો અર્થાત્ શરીર-પ્રદેશની અદર સર્વત્ર સ્પર્શનેન્દ્રિય હોવાથી શીતળ જળ પીતી વેળા અદર શીતળ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે આ વાતનુ પ્રજ્ઞાપનાના મૂળ ટીકાકારના નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ વડે સમર્થન થાય છે —

" सर्वप्रदेशपर्यन्तवर्तित्वात् तनोऽभ्यन्तरेऽपि शुषिरस्योपरि स्पर्शेन्द्रियस्य भावादुपपद्यतेऽन्तरपि शीतस्पर्शवेदनानुभव ।'

૨ દરેક જીવની સ્પર્શનેન્દ્રિયનો બાહ્ય અને અભ્યન્તર આકાર સરખો છે એમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યુ છે આના સમર્થનમા એમ કહી શકાય કે જો તેમ ન હોય અર્થાત્ બાહ્ય અને આભ્યન્તર આકાર જુદો હોય તો તો સ્પર્શનેન્દ્રિયને અમુક ચોક્કસ આકારવાળી બતાવી શકાય આ સબધમા દ્રવ્ય-લોક પ્રકાશના ૩૬ મા પત્રમા એ ગ્રથના સશોધક આગમોદ્ધારક શ્રીસાગરાનદસૂરિએ નીચે મુજબનુ ટિપ્પણ રજુ કર્યું છે —

" अङ्गुलासङ्ख्येयभागमानत्वेन सर्वत्यग(त)त्वेन च भेदस्यालक्ष्यत्वमिति । "

(નાક)નો આકાર અતિમુક્તક પુષ્પને તેમજ કાહલ (વાદિત્ર-વિશેષ)ને મળતો આવે છે નેત્રેન્દ્રિય (આખ)ની આકૃતિ મસૂર નામના ધાન્ય સરખી છે શ્રોત્રેન્દ્રિય (કાન)ની આકૃતિ કદમ્બના પુષ્પ જેવા માસના ગોળા સમાન છે

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો આકાર પ્રતિનિયત હોવાથી એને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની વ્યાવૃત્તિના સાધનરૂપ ગણી ગ્રથકાર સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોના લક્ષણો "નીચે" મુજબ આપે છે —

त्रिविधाकृतिरूपत्व स्पर्शनेन्द्रियस्य लक्षणम् । (१२०)

क्षुरप्रसमानसन्निवेशरूपत्व रसनाया लक्षणम् । (१२१)

अतिमुक्तकपुष्पसमानाकृतिरूपत्व घ्राणेन्द्रियस्य लक्षणम् । (१२२)

मसूरधान्यसमानाकृतिरूपत्व चक्षुरिन्द्रियस्य लक्षणम् । (१२३)

कदम्बपुष्पाभमांसगोलकरूपत्व श्रोत्रेन्द्रियस्य लक्षणम् । (१२४)

આ લક્ષણોનો અર્થ પૂર્વોક્ત વિવેચનમા આવી જતો હોવાથી તે અત્ર આપવામા આવતો નથી

ઇન્દ્રિયોના વિષયો—

સ્પર્શ, રસ, ગધ, વર્ણ અને શબ્દ એ અનુક્રમે સ્પર્શનેન્દ્રિયાદના વિષયો છે આ વિષયો એક બીજાથી સર્વથા ભિન્ન નથી તેમજ મૂળ દ્રવ્યરૂપ પણ નથી, પરતુ એક જ દ્રવ્યના—તત્ત્વના જુદા જુદા અશો—પર્યાયો છે આ વિષયોનુ સ્થાન અલગ નથી, પરતુ તે બધા તેના અશીના સર્વ વિભાગોમા એક સાથે રહે છે, કેમકે એ બધા એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાયો છે એનો વિભાગ કેવળ બુદ્ધિ દ્વારા કરી શકાય છે કે જે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે પ્રત્યેક ભૌતિક—પૌદ્ગલિક દ્રવ્યમા સ્પર્શાદિ સમગ્ર પર્યાયો છે, પરતુ તેમાથી જેટલા ઉત્કટ હોય તેટલાનો બોધ ઇન્દ્રિયને થાય છે જેટલા અનુત્કટ અવસ્થામા હોય છે તે ઇન્દ્રિય—ગ્રાહ્ય થતા નથી, પરતુ તેથી તેનુ અસ્તિત્વ જ નથી એમ ન જ કહેવાય વળી આ સ્પર્શાદિની ઉત્કટતા, અનુત્કટતાનો વિચાર ઇન્દ્રિયની પટુતા—તેની ગ્રહણ—શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, કેમકે એક જાતના પ્રાણીઓમા પણ ઇન્દ્રિયોની પટુતાની વિવિધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે વિશેષના ઇન્દ્રિય ગમે તેટલી પટુ હોય તોપણ તે પોતાના ગ્રાહ્ય વિષય સિવાયના અન્ય વિષયોનો બોધ કરવા સમર્થ નથી આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પાચે ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષયો નિરનિરાળા છે—અસકીર્ણ છે—પૃથક પૃથક છે

સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય પૌદ્ગલિક પદાર્થમા રહેલા સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, શીત, ઉષ્ણ, મૃદુ, કર્કશ, ગુરુ અને લઘુ એ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ જાણવા પૂરતો છે ઉત્કૃષ્ટથી નવ [1] યોજન દૂર રહેલા પદાર્થોના તેમાથી નીકળેલા કેટલાક પુદ્ગલો આવી સ્પર્શનેન્દ્રિયને અડકે છે, તેથી આટલે બધે છેટે રહેલા પદાર્થોના સ્પર્શનો તે બોધ કરાવી શકે છે [2] એથી વિશેષ દૂર રહેના પદાર્થોમાથી નીકળી આવેલા સ્પર્શ-યુક્ત પુદ્ગલો સ્વભાવે અયોગ્ય હોય-તેની સ્પર્શતા અત્યત અનુત્કટ બની જતી હોવાથી તે સ્પર્શનેન્દ્રિયને ગ્રાહ્ય થતા નથી જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા છેટેથી આવેલા વિષયનો એ બોધ કરાવે છે

રસનેન્દ્રિયનો વિષય પદાર્થોમા રહેલા તીખા, કડવા, મીઠા, ખાટા અને તૂરા એ પાચ જાતના રસો જાણવાનો છે એ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયની જેમ ઉત્કૃષ્ટત નવ યોજન દૂર રહેલા અને જઘન્યત અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા દૂર રહેલા પદાર્થના રસનો બોધ કરાવી શકે છે

ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય સુગધ અને દુર્ગંધ જાણવાનો છે વિષય-ગ્રહણ માટેના એના ક્ષેત્રની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મર્યાદા સ્પર્શનેન્દ્રિયના જેટલી છે

નેત્રેન્દ્રિયનો વિષય કાળુ, લીલુ, પીળુ, રાતું અને ધોળુ એમ પાચ તરેહનુ રૂપ (વર્ણ) છે એ દ્વારા વધારેમા વધારે લાખ યોજન દૂર રહેલા પદાર્થને જોઇ શકાય છે આ તો નિસ્તેજ પદાર્થ આશ્રીને સમજવુ, બાકી ચદ્ર, સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો ૨૧ લાખથી પણ કઇક અધિક અતરે હોય તોપણ તેના રૂપનો આ ઇન્દ્રિય દ્વારા બોધ થાય છે [3] જઘન્યત એ અગુલના સખ્યાતમા (નહિ

---

૧ અત્ર દર્શાવવામા આવતુ વિષયના ક્ષેત્રનુ માપ આત્માગુલ અનુસાર સમજવુ પ્રમાણાગુલથી તેનુ માપ ગણવુ જોઇએ એમ સ્વીકારતા તો હાલને સમયે તે બહુ મોટુ થઇ પડે ઉત્સેધાગુલથી માપતા પણ વાધો આવે છે જેમકે ઉત્સેધાગુલ વડે માપતા નવ યોજન પહોળી અને બાર યોજન લાબી એવી નગરીમા એક સ્થળે વગાડેલી ભભા સર્વ સ્થળોના લોકો શી રીતે સાભળી શકે ? આથી કોઇ એમ પ્રશ્ન કરે કે અનેક લાખ યોજન જેવડા દેવ-વિમાનમા ઘટાનો નાદ સુઘોષ સર્વત્ર સાભળે છે એ હકીકત તો પ્રમાણાગુલ, આત્માગુલ કે ઉત્સેધાગુલ કોઇ પણ રીતે માપતા બધબેસતી આવતી નથી તેનુ શુ ? આનો ઉત્તર બીજા ઉપાગની ટીકામા એમ સૂચવાયો છે કે—

મેઘના સમુદાયના ધ્વનિની જેમ ગભીર અને મધુર શબ્દવાળી તેમજ એક યોજનના પરિમડળવાળી ' સુસ્વરા ' નામની ઘટા ત્રણ વખત વગાડતા ' સૂર્યાભ ' નામના વિમાનમા રહેલા મહેલોના શિખરો ઉપર પડેલી શબ્દ-વર્ગણાઓના પુદ્ગલોમાથી ઉછળી રહેલા લક્ષગદ્ પ્રતિધ્વનિઓથી —પડછદાઓથી એ વિમાન પૂરાઇ જાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે ઘટાને બહુ જ જોસથી વગાડીએ તો એમાથી જે શબ્દ-પુદ્ગલો નીકળે એના પ્રતિધ્વનિથી સર્વ દિશાઓમા અને વિદિશાઓમા પણ એ અનેક લક્ષ યોજનના માનવાળુ વિમાન દિવ્ય પ્રમાણ વડે બહેર બની જાય છે

૨ સ્નિગ્ધાદિ સ્પર્શો તો પ્રાપ્ત પદાર્થના જ અનુભવી શકાય એમ સમજાય છે

૩ એક લાખ યોજનનુ પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુ આશ્રીને છે, નહિ કે પ્રકાશક આશ્રીને આથી તો ૪૬૨૦૦ ૨૧/૬૦ યોજન દૂરથી સૂર્યને કર્ક સક્રાન્તિમા અહીંના મનુષ્યો જુએ છે ભ્યારે ઉત્કૃષ્ટ દિવસે 'પુષ્કરવર' દ્વીપના પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યો ૨૧૩૪૫૩૭ યોજનને અતરે ઉદય અને અસ્ત પામતા સૂર્યને જોઇ શકે છે જુઓ વિશેષા૦ની ગા ૩૪૫, ૩૪૭

કે ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્રિયોની પેઠે અસખ્યાતમા ભાગ) જેટલે દૂર રહેલા પદાર્થના રૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે એ કરતા વધારે સમીપ રહેલો પદાર્થ આ ઇન્દ્રિય દ્વારા જોઇ શકાતો નથી દાખલા તરીકે અત્યત નજીક રહેલી આખની કીકીનો કે એને વિષે જ રહેલા અજન કે મેલનો એ દ્વારા બોધ થતો નથી

કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય [1]સચિત્ત, [2]અચિત્ત અને [3]મિશ્ર એમ ત્રિવિધ શબ્દ છે[4] વધારેમા વધારે બાર યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દને અને ઓછામા ઓછા અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલે દૂર રહેલા શબ્દને એ ગ્રહણ કરી શકે છે

કઇ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે ?—

[5]જૈન દર્શન પ્રમાણે નેત્ર સિવાયની ચારે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે એને પ્રાપ્ત અર્થનુ જાણપણુ છે-એ ગ્રાહ્ય વિષયો સાથે સયુક્ત થઇને જ એને ગ્રહણ કરે છે એ ચાર મદક્રમિક જ્ઞાનધારાનુ કારણ છે, વાસ્તે એ ચારને જ વ્યજનાવગ્રહ છે નેત્ર અને મન સયોગ વિના જ કેવળ યોગ્ય સનિધાનથી અથવા યોગ્યતાના બળથી પોતપોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોને જાણે છે આથી એ બંને અપ્રાપ્યકારી ગણાય છે અને એ બંને પટુક્રમિક જ્ઞાનધારાનુ કારણ છે

સ્પૃષ્ટ અને બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ પદાર્થોનુ ગ્રહણ—

આ હકીકત સ્પષ્ટપણે સમજાય તે માટે અત્ર થોડુક વિવેચન ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે જેમ લગડા માણસને ચાલવા માટે જેમ લાકડીની અપેક્ષા રહે છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી આત્માનુ ચૈતન્ય આવૃત થયેલુ હોવાથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામા ઇન્દ્રિયો અને મનની મદદની જરૂર પડે છે બધી ઇન્દ્રિયો અને મનનો સ્વભાવ એક સરખો નથી સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઘ્રાણેન્દ્રિય એ ત્રણની શક્તિ કર્ણેન્દ્રિયની શક્તિ કરતા મદ છે એટલે આ ચારે પ્રાપ્યકારી હોવા છતા—પ્રાપ્ય અર્થને ગ્રહણ કરવાની લાયકાત ચારેમા હોવા છતા કર્ણેન્દ્રિય [6]સ્પૃષ્ટ પદાર્થનુ ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે સ્પર્શનાદિ ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ

---

૧ સજીવ પદાર્થમાથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે ' સચિત્ત ' છે જેમકે જીવે બોલેલો શબ્દ

૨ નિર્જીવ વસ્તુમાથી પ્રકટ થતો શબ્દ તે અચિત્ત છે જેમકે એક ઘડા સાથે બીજો ઘડો અથડાતા ઉત્પન્ન થતો શબ્દ

૩ જીવના પ્રયત્નથી નિર્જીવ પદાર્થમા ઉદ્ભવતો શબ્દ તે મિશ્ર છે જેમકે મોઢેથી વગાડાતી વાસળીનો

૪ પ્રસગવશાત્ આપણે પાચે ઇન્દ્રિયોના કુલે ૨૩ વિષયો જોઇ લીવા જેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિયના ૮ સ્પર્શ, રસનેન્દ્રિયના ૫ રસ, ઘ્રાણેન્દ્રિયના ૨ ગધ, નેત્રેન્દ્રિયના ૫ વર્ણ અને શ્રોત્રેન્દ્રિયના ૩ શબ્દ

૫ બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે નેત્ર અને કર્ણ સિવાયની ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે, જ્યારે નૈયાયિક, વૈશેષિક, મીમાસક અને સાખ્ય દર્શનોમા બધી ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી માની છે

૬ આત્મ-પ્રદેશરૂપ થઇ ગયેલુ દ્રવ્ય ' બદ્ધ ' કહેવાય છે અને શરીર ઉપર રજની જેમ ચોટેલુ તે ' સ્પૃષ્ટ ' કહેવાય છે

પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે આથી તો કહેવાય છે કે શબ્દ સંભળાય એ સ્પર્શ થયેથી, રૂપ દેખાય એ 'વગર સ્પર્શે' અને સ્પર્શ, રસ અને ગંધનો અનુભવ થાય તે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટતાને લીધે

સ્પર્શનાદિ ત્રણ ઇન્દ્રિયો બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ પદાર્થને અને કર્ણેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, એવો જે આ ચાર ઇન્દ્રિયો પરત્વે ભેદ જણાય છે તેનુ કારણ એ છે કે એક તો કર્ણેન્દ્રિયની શક્તિ સ્પર્શનાદિથી અધિક છે તેમજ સ્પર્શ, ગંધ અને રસ વિષયક પદાર્થો શબ્દાત્મક પદાર્થો કરતા ઓછા છે, બાદર છે અને અભાવુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પર્શાદિ દ્રવ્ય-સમૂહની અપેક્ષાએ શબ્દ-સમૂહ બહુ સૂક્ષ્મ છે અને એ શબ્દ-સમૂહ આસન્ન શબ્દ-યોગ્ય દ્રવ્યને અભિવાસિત કરે છે વાસ્તે એ નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયમા દાખલ થઇ ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયને માત્ર સ્પર્શીને પણ સત્વર સ્વગોચર જ્ઞાન પેદા કરે છે

જ્ઞાન-ધારાના ક્રમો—

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે બધી ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ એક સરખો નથી એથી કરીને તો એના દ્વારા થતી જ્ઞાન-ધારાના પ્રાદુર્ભાવના ક્રમમા પણ ભિન્નતા રહેલી છે એટલે કે એ ક્રમના મંદ અને પટુ એવા બે વિભાગો પડી શકે છે ગ્રાહ્ય વિષયની સાથે તે તે વિષયની ગ્રાહક ઉપકરણ-ઇન્દ્રિયનો સંયોગ કે જે 'વ્યંજન' કહેવાય છે તે થતા જ મંદ ક્રમમા જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે શરૂઆતમા જ્ઞાનની માત્રા એટલી બધી ઓછી હોય છે કે એથી 'આ કંઇક છે' એવો સામાન્ય બોધ પણ થતો નથી[1], પરંતુ જેમ જેમ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ પુષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની માત્રા વધતી જાય છે અને વખત જતા જ્ઞાન-માત્રા એટલી બધી પુષ્ટ બને છે કે એનાથી 'આ કંઇક છે' એવો વિષયનો સામાન્ય બોધ યાને અર્થાવગ્રહ થાય છે આ અર્થાવગ્રહ વ્યંજનાવગ્રહનો એક છેલ્લો પુષ્ટ અંશ જ છે[2], કેમકે એમા વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગની અપેક્ષા રહેલી છે અર્થાવગ્રહ થયા બાદ એ દ્વારા સામાન્યરૂપે જાણેલા વિષયને વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છા (ઈહા), વિશેષનો નિર્ણય (અપાય), એ નિર્ણયની ધારા (ધારણા), એ ધારાથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર અને એ સંસ્કારથી ઉદ્ભવતી સ્મૃતિ એ બધો જ્ઞાન-વ્યાપાર થાય છે, પરંતુ આ ઈહાદિ જ્ઞાન-વ્યાપારમા વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગની અનિવાર્ય અપેક્ષા નથી જ

---

૧ નેત્રેન્દ્રિય પણ સ્પૃષ્ટ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે એમ માનવુ યુક્તિ-યુક્ત નથી કેમકે નહિ તો અગ્નિને જોતા જ આંખ બળી જવી જોઇએ અને કાચના વાસણમા રહેલું જળ તે પાત્રને ભેદીને બહાર આવી નેત્રમા તેનો પ્રવેશ થઇ જવો જોઇએ, એ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રો દર્શાવે છે

૨ આથી તો એ અવ્યક્તતમ, અવ્યક્તતર અને અવ્યક્ત જ્ઞાન કહેવાય છે,

૩ આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતા એકને વ્યંજનાવગ્રહ અને બીજાને અર્થાવગ્રહ કહેવામા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનાંશથી ઉત્પન્ન થતા વિષયનો બોધ જ્ઞાતાના ધ્યાનમાં આવી શકે છે, જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહ નામનો દીર્ઘ જ્ઞાન-વ્યાપાર ઉત્તરોત્તર થતા છતા પણ તે એટલો અલ્પ હોય છે કે એનાથી અર્થાવગ્રહ જેટલો પણ બોધ થતો નથી

વળી પટુ ક્રમમા પણ ઉપકરણ–ઇન્દ્રિય અને વિષયના સયોગની અપેક્ષા નથી એટલે કે આ ક્રમમા ઇન્દ્રિય સાથે ગ્રાહ્ય વિષયનો સયોગ થયા વિના જ જ્ઞાન–ધારાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એનો આદ્ય અશ અર્થાવગ્રહ છે અને અતિમ અશ સ્મૃતિરૂપ ધારણા છે, જ્યારે ઈહાદિ જ્ઞાન–વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ મદ ક્રમની માફક છે

વ્યજનાવગ્રહને અગે **નદીસૂત્ર**મા શરાવ (શકોરૂ)નુ ઉદાહરણ આપેલુ છે તે આપણે અત્ર વિચારીએ એટલે મદ ક્રમની જ્ઞાન–ધારાના આવિર્ભાવ માટે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સયોગની અપેક્ષા રહેલી છે એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાય

ભટ્ઠીમાથી તરતના બહાર કાઢેલા અને એકદમ રૂક્ષ એવા શરાવ ઉપર જળનુ ટીપુ નાખ્યુ હોય તો તેને શરાવ તરત જ શોષી લે છે અને વળી તે પણ એટલે સુધી કે તેનુ નામ–નિશાન સુદ્ધા જણાતુ નથી આ પછી પણ એક એક કરી નાખેલા અનેક જળના ટીપાઓને એ શરાવ શોષી લે છે, પરતુ આગળ જતા એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તે શોષવાનુ કાર્ય કરી શકતુ નથી અને એ શરાવ પાણીથી ભીંજાયેલુ આપણી નજરે પડે છે આ પૂર્વે પણ એનામા ભીનાશ હતી, પરતુ જ્યારે જળનુ પ્રમાણ વધ્યુ અને શરાવની શોષવાની શક્તિ ઓછી થઇ ગઇ ત્યારે ભીનાશ દૃષ્ટિગોચર થઇ અને અદર નહિ શોષાયેલુ જળ એના ઉપરના તળમા એકઠુ થઇ નજરે પડયુ

એવી જ રીતે કોઇ ઊઘતા માણસને ઘાટો પાડવામા આવે તો થોડાક સમય સુધી તો તે બૂમો નકામી જતી જણાય છે, પરતુ જ્યારે પૌદ્ગલિક શબ્દો પૂરતા પ્રમાણમા કાને પડે છે એટલે તે જાગૃત થવા માડે છે અને એ શબ્દોને સામાન્યરૂપે જાણ્યા બાદ તેની વિશેષતાઓને તે જાણવા પ્રયાસ કરે છે આ ક્રમ જાગતા મનુષ્યને પણ લાગૂ પડે છે, પરતુ તે એટલી શીઘ્રતા-વાળો છે કે સાધારણ લોકોના તે ખ્યાલમા આવતો નથી

પટુક્રમિક જ્ઞાન–ધારા માટે દર્પણનુ દૃષ્ટાન્ત રજુ કરાય દર્પણ સામે કોઇ પદાર્થ આવે કે તરત જ એનુ પ્રતિબિબ પડી જાય છે અને તે દેખાય છે આને માટે દર્પણની સાથે પ્રતિબિબિત વસ્તુના સાક્ષાત્ સયોગની જરૂર રહેતી નથી, ફક્ત પ્રતિબિબને ગ્રહણ કરનારા દર્પણ અને પ્રતિબિબિત થનારી વસ્તુનુ યોગ્ય સ્થળમા સન્નિધાન આવશ્યક છે આ રીતે આખની સામે કોઇ રગીન વસ્તુ આવી કે યોગ્ય સન્નિધાન હોય તો તે તરત જ દેખાય છે, પરતુ તે માટે નેત્ર અને વસ્તુના સયોગની જરૂર નથી કે જેવી રીતે કાન અને શબ્દનો સયોગ અપેક્ષિત છે

આ ઉપરથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા કેવી રીતે જ્ઞાન થાય છે તે આપણે જોયુ અત્ર એ ખ્યાલમા રાખવુ કે એક સામટા સો પત્રો વીંધી નાખવાનુ અભિમાન એ કેવળ ભ્રાન્તિ છે તેમ એકી સાથે પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનુ ગ્રહણ થાય છે એમ માનવુ ભૂલભરેલુ છે સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષે મનનો શીઘ્ર યોગ થતો હોવાથી આવી ભ્રાન્તિ થાય છે

દર્પણાદિનુ દર્શન—

દર્પણને જોનારો મનુષ્ય દર્પણને જુએ છે, પોતાના દેહને જુએ છે કે પ્રતિબિબ (પડછાયા)ને જુએ છે ? આનો ઉત્તર **પ્રજ્ઞાપના** (પૃ ૧૫, સૂ ૧૯૭)મા એમ સૂચવાયો છે કે મનુષ્ય દર્પણને તો જુએ છે જ અને વળી પ્રતિબિબને પણ જુએ છે, કિન્તુ પોતાના દેહને તે જોતો નથી, કેમકે તે તો પોતાના આત્માને વિષે રહેલો છે તરવાર, મણિ, દૂધ, પાણી, તેલ વગેરેને જોનારના સબધમા પણ આ પ્રમાણેની હકીકત સમજવી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે પ્રતિબિબ એ છાયા-પુદ્ગલાત્મક છે સર્વ ઐન્દ્રયિક પદાર્થ રશ્મિ યાને છાયા-પુદ્ગલની પેઠે સ્થૂળ છે તેમજ વધઘટના સ્વભાવવાળો છે સર્વ સ્થૂળ વસ્તુઓની છાયા પડે છે વચ્ચે કોઇ પદાર્થ આવી જાય ત્યારે તેમજ વસ્તુ સ્વય અતિશય દૂર હોય તો દર્પણમા તેનુ પ્રતિબિબ પડતુ નથી આથી છાયા-પુદ્ગલોનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે છાયા-પુદ્ગલો સામગ્રી અનુસાર પરિણમે છે અભાસ્વર પદાર્થને વિષે દિવસે પડેલી છાયા શ્યામ હોય છે, જ્યારે રાત્રે કૃષ્ણ હોય છે ભાસ્વર પદાર્થને વિષે તો તે પોતાના દેહના વર્ણવાળી હોય છે[1]

ઇન્દ્રિયોનુ પરિમાણ—

પાચે ઇન્દ્રિયોની જાડાઇ એક અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, જ્યારે એની લબાઇ-પહોળાઇ તો એક સરખી નથી એટલે કે પાચ ઇન્દ્રિયો પૈકી કર્ણ, નેત્ર અને નાકની લબાઇ-પહોળાઇ એક અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, જીભની લબાઇ-પહોળાઇ અગુલ-પૃથક્ત્વ જેટલી અર્થાત્ બેથી નવ અગુલ જેટલી છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પોતાના દેહ જેટલી લબાઇ-પહોળાઇ છે જેમ શરીરનુ માન ઉત્સેધાગુલથી સમજવાનુ છે તેમ સ્પર્શનેન્દ્રિયની લબાઇ-પહોળાઈનુ માપ પણ એ વડે સમજવુ, જ્યારે બાકીની ચારની લબાઇ-પહોળાઈનુ માપ આત્માગુલથી જાણવુ, સર્વ ઇન્દ્રિયોની જાડાઇ તો ઉત્સેધાગુલથી માપવાની છે

આ ઉપરથી ઇન્દ્રિયોની લબાઇ-પહોળાઇ માપતી વેળા જે માપમા તફાવત બતાવ્યો છે તેનુ શુ કારણ છે એવો સહજ પ્રશ્ન થાય એનો ઉત્તર એ છે કે દાખલા તરીકે જીભનુ માપ ઉત્સેધાગુલથી કાઢવામા આવે તો ત્રણ ગાઉના મનુષ્યોને અને છ ગાઉના હાથીઓને વિષય-જ્ઞાન થાય નહિ, કેમકે પોતપોતાના દેહના પ્રમાણમા જીભ હોય છે અને ઉત્સેધાગુલથી તેનુ માપ સમજતા તો તેની પહોળાઇ અતિશય અલ્પ-હજારમે ભાગે આવે

ઇન્દ્રિયોના પરમાણુ વગેરેની સખ્યા—

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય અનત પરમાણુઓની બનેલી છે અને એ દરેકની અવગાહના અસખ્ય આકાશ-પ્રદેશ જેટલી છે, જોકે તેમા ન્યૂનાધિકતા છે આ હકીકત તેમજ પૂર્વે વિચારેલી કેટલીક બાબતો નિમ્ન-લિખિત કોષ્ઠક દ્વારા રજુ કરવામા આવે છે —

---

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

" सामा उ दिया छाया अभासुरगता निसिं तु कालाभा ।
सा चेव भासुरगया सदेहवण्णा मुणेयव्वा ॥ १ ॥ '
[श्यामा तु दिवा छायाऽभासुरगता निशि तु कालाभा ।
सा चेव भासुरगता स्वदेहवर्णा ज्ञातव्या ॥]

ઇન્દ્રિયોના નવ દ્વાર સંબંધી યંત્ર

ઇન્દ્રિયનું નામ	જાડાઇ	વિસ્તાર	પ્રાપ્યકારી કે અપ્રાપ્યકારી ?	જઘન્યથી કેટલે દૂરથી વિષય ગ્રહણ કરે ?	ઉત્કૃષ્ટથી કેટલે દૂરથી વિષય ગ્રહણ કરે ?	કેવો વિષય ગ્રહે ?	અવગાહનાનું અલ્પ-બહુત્વ	કેટલા પ્રદેશની અવગાહના ?	દ્રવ્યેન્દ્રિયની સંખ્યા
સ્પર્શન	ઉત્સેધાંગુલનો અસંખ્યેય ભાગ	સ્વદેહપ્રમાણ	પ્રાપ્યકારી	આત્માંગુલનો અસંખ્યેય ભાગ	નવ યોજન (આત્માંગુલથી)	બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ	રસનાથી સંખ્યેય ગુણ	રસનાથી અસંખ્ય ગુણ	૧
રસન	,,	આત્માંગુલ-પૃથક્ત્વ	,,	,,	,,	,,	ઘ્રાણથી અસંખ્ય ગુણ	ઘ્રાણથી અસંખ્ય ગુણ	,,
ઘ્રાણ	,,	આત્માંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ	,,	,,	,,	,,	શ્રોત્રથી સંખ્યેય ગુણ	શ્રોત્રથી અસંખ્ય ગુણ	૨
નેત્ર	,,	,,	અપ્રાપ્યકારી	આત્માંગુલનો સંખ્યેય ભાગ	એક લાખ યોજનથી અધિક (આત્માંગુલથી)	અસ્પૃષ્ટ	સર્વથી ઓછી અવગાહના	સર્વથી ઓછા પ્રદેશ	,,
કર્ણ	,,	,,	પ્રાપ્યકારી	આત્માંગુલનો અસંખ્યેય ભાગ	બાર યોજન (આત્માંગુલથી)	સ્પૃષ્ટ	નેત્રથી સંખ્યેય ગુણ	નેત્રથી સંખ્યેય ગુણ	,,

[1]મન એટલે શુ ?

જૈન દર્શનમા મનને ' નોઇન્દ્રિય ' કે ' [2]અનિન્દ્રિય ' શબ્દથી સબોધવામા આવે છે, આનુ કારણ એ છે કે એ પણ સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિની પેઠે જ્ઞાનનુ સાધન છે અને એથી કરીને એ પણ ઇન્દ્રિય ગણાય, કિન્તુ રૂપાદિ વિષયોમા પ્રવૃત્ત થવા માટે તેને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો આધાર લેવો પડે છે આ પરાધીનતાને લઇને એને ઇન્દ્રિય જેવુ એ અર્થવાચક ' નોઇન્દ્રિય ' અથવા ' અનિન્દ્રિય ' નામ આપવામા આવે છે [3] આપણે મનના દ્રવ્ય-મન અને ભાવ-મનરૂપ બે ભેદો તેમજ તેના લક્ષણો ૨૬૧ મા તેમજ ૩૯૭ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ એમા અત્ર એટલો ઉમેરો કરવો આવશ્યક સમજાય છે કે **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૫૭)મા મન પર્યાપ્તિરૂપ કરણના પુદ્ગલો કે જે આત્માના સર્વ પ્રદેશોમા વર્તનારા છે તેને પણ અપેક્ષાએ ' દ્રવ્ય-મન ' કહ્યા છે અયોગીને દ્રવ્ય-મન હોવાનુ જે કહેવાય છે તે મનોવર્ગણારૂપ નહિ, પરતુ મન પર્યાપ્તિરૂપ સભવે છે

મનનુ સ્થાન—

શ્વેતાબરો મનનુ સ્થાન સપૂર્ણ શરીર માને છે, જ્યારે દિગબરો (દ્રવ્ય-) મનને આઠ પાખડીવાળા કમળના જેવા આકારવાળા હૃદયમા રહેલુ માને છે આ સબધમા શ્વેતાબરોની દલીલ એ છે કે શરીરના જુદા જુદા સ્થાનોમા રહેનારી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાતા સમસ્ત વિષયોમા મનની ગતિ થાયછે, વાસ્તે તે શરીરમા સર્વત્ર વર્તમાન છે એમ માન્યા વિના આ હકીકત સભવતી નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો સમગ્ર બાહ્ય-આભ્યતર શરીર વ્યાપી સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સર્વ પ્રદેશે સ્પર્શ-જ્ઞાન થાય છે, એથી કરીને નૈયાયિકોની જેમ મનને અણુરૂપ માનવુ કે દિગબરોની પેઠે તેને નિયત દેશસ્થ માનવુ ઉચિત નથી, કિન્તુ તેને આત્માના સર્વ પ્રદેશો વ્યાપી માનવુ

---

૧ જોકે ઇન્દ્રિયનું પ્રકરણ પૂર્ણ થઇ ગયુ છે છતા મન ઇન્દ્રિય જેવુ હોવાથી, વળી નેત્રેન્દ્રિય સાથે અપ્રાપ્યકારિત્વની બાબતમા એ મળતુ આવતુ હોવાથી તેમજ હવે પછીના ' સજ્ઞા ' પ્રકરણનો મન સાથે સબધ હોવાથી એ વિષે અત્ર થોડો ઘણો ઊહાપોહ કરવામા આવે છે

૨ ' અનિન્દ્રિય 'નો બીજો અર્થ 'ઇન્દ્રિયથી રહિત અર્થાત્ 'સિદ્ધ એમ પણ થાય છે, પરતુ તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે

૩ આ સબધમા **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૯૦)મા એમ કહ્યુ છે કે—

' यथा चक्षुरादीनि प्रतिनियतदेशावस्थानानि न तथा मन इत्यनीन्द्रियं तत् "

અર્થાત્ જેમ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના સ્થાનો મુકરર છે તેમ મનનુ સ્થાન મુકરર નથી, વાસ્તે તે 'અનિન્દ્રિય' કહેવાય છે **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૭૨)મા તો એવો ઉલ્લેખ છે કે—

" अनिन्द्रियं मनोऽभिधीयते रूपग्रहणादावस्वतन्त्रत्वादसम्पूर्णत्वादनुदरकन्यावत्, इन्द्रियकार्याकरणाद् वाऽपुत्रव्यपदेशवत्

અર્થાત્ રૂપના ગ્રહણ વગેરેમા મન પરાધીનતા ભોગવતુ હોવાથી તેમજ અનુદરા કન્યાની જેમ તે અસપૂર્ણ હોવાથી તે ' અનિન્દ્રિય ' કહેવાય છે અથવા પુત્ર હોવા છતા જેનો પુત્ર પુત્ર તરીકેની ફરજ બજાવતો નથી તે અપુત્ર કહેવાય છે તેમ ઇન્દ્રિયનુ કાર્ય નહિ કરી શકતુ હોવાથી મન ' અનિન્દ્રિય ' કહેવાય છે

સમુચિત છે કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ તો આત્માના સર્વ પ્રદેશોમા સભવે છે એથી કરીને અમુક ભાગમા રહેલા મનથી તે કાર્ય સભવતુ નથી, વાસ્તે તેનુ નેત્રાદિની જેમ અમુક ખાસ સ્થાન ન માનતા તેને સર્વવ્યાપી માનવુ ઉચિત સમજાય છે

મનનો વિષય—

મનનો વિષય શો છે એ હકીકત ઉપર **તત્ત્વાર્થ** (અ ૨)નુ નિમ્ન-લિખિત બાવીસમુ સૂત્ર પ્રકાશ પાડે છે —

" श्रुतमनिन्द्रियस्य "

અર્થાત્ અનિન્દ્રિયનો—મનનો વિષય શ્રુત છે અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે મનથી મતિ અને શ્રુત એમ બંને જ્ઞાનો થાય છે, પરંતુ મતિ કરતા શ્રુતની મુખ્યતા હોવાથી અત્ર એનો નિર્દેશ કરાયો છે વસ્તુ-સ્થિતિ એવી છે કે સ્પર્શનાદિ પાચ ઇન્દ્રિયોથી ફક્ત મતિજ્ઞાન થાય છે વળી એ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો કેવળ મૂર્ત પદાર્થોના ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને તે પણ અંશત , જ્યારે જ્ઞાનના આતરિક સાધનરૂપ અને એથી કરીને 'અંત કરણ'ના નામથી પણ ઓળખાતુ તેમજ નેત્રની પેઠે અપ્રાપ્ય-કારી એવુ મન મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત એમ ઉભય જાતના પદાર્થો ઉપર અને તે પણ તેના અનેક પર્યાયો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે[1] આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિની જેમ મનનો વિષય મર્યાદિત નથી મનનુ કાર્ય વિચાર કરવાનુ છે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા તેમજ નહિ કરાયેલા વિષયોના વિકાસ-યોગ્યતા પ્રમાણે તે વિચાર કરી શકે છે આ વિચાર એ જ શ્રુત છે આથી તો ઉપર કહ્યુ છે કે અનિન્દ્રિયનો વિષય શ્રુત છે

મન દ્વારા પહેલવહેલુ જે સામાન્યરૂપે વસ્તુનુ ગ્રહણ થાય છે અને જેમા શબ્દ-અર્થના સબંધનો, આગળ પાછળના અનુસંધાનનો અને વિકલ્પરૂપ વિશેષતાનો અભાવ છે તે 'મતિ જ્ઞાન' છે એની પછી ઉત્પન્ન થનારો અને ઉપર્યુક્ત વિશેષતાથી અંકિત વિચાર-પ્રવાહ તે 'શ્રુતજ્ઞાન' છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે મન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન-વ્યાપારની ધારામા પ્રાથ-મિક અલ્પ અંશ મતિજ્ઞાન છે અને પછીનો અધિક અંશ શ્રુત-જ્ઞાન છે આ પ્રમાણે મન જોકે બંને પ્રકારના જ્ઞાનનુ સાધન છે છતા તેમા સ્પષ્ટ અને વિશેષગ્રાહી એવા શ્રુત-જ્ઞાનની મુખ્યતાને લક્ષ્યીને મનના વિષય તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરાયો છે

ખરી રીતે વિચારતા એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સર્વે જીવો, પચેન્દ્રિય પકી સમૂર્છિમ જીવોની પેઠે અસંજ્ઞી જ છે, પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરી પચેન્દ્રિય પરત્વે જ ગ્રંથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે —

---

૧ મનને કઇ અગમ્ય નથી, કેમકે જ્યા મન જાય છે ત્યા આત્મા પણ જાય છે આત્મા મન સાથે જાય છે, મન ઇન્દ્રિય સાથે જાય છે અને ઇન્દ્રિય પોતાના વિષય સાથે જાય છે, પરંતુ આ ક્રમ અતિશય શીઘ્ર છે

पञ्चेन्द्रिया द्विधा, सञ्ज्य-ऽसञ्ज्ञिभेदात्

અર્થાત્ પંચેન્દ્રિયના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એમ બે ભેદો પડે છે. આ સમજવાને સારૂ 'સંજ્ઞી' એટલે શું તે જાણવાની જરૂર રહે છે.

સંજ્ઞીનું લક્ષણ—

सुदीर्घातीतार्थस्मरणशीलत्वे सति 'कथं नु नाम कर्तव्यम्' इत्यागाम्यर्थचिन्तनप्रयोजकत्वं सञ्ज्ञिनो लक्षणम् । (१२५)

અર્થાત્ ઘણા લાંબા સમય ઉપર બનેલી વાતને યાદ કરી રાખવાની શક્તિ તેમજ હવે શું કરવું એ પ્રકારની ભવિષ્યના અર્થ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિ જે જીવને હોય તે 'સંજ્ઞી' કહેવાય છે (આનું બીજું નામ સમનસ્ક છે). આવી શક્તિરહિત જે જીવ હોય તે 'અસંજ્ઞી' કહેવાય છે (એને જ 'અમનસ્ક' પણ કહેવામાં આવે છે).

સંજ્ઞાનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ—

" संज्ञायते-सम्यक् परिच्छिद्यते पूर्वोपलब्धो वर्तमानो भावी च पदार्थो यया सा सञ्ज्ञा "

અર્થાત્ પૂર્વોપલબ્ધ (અતીત), વર્તમાન તેમજ ભાવી (અનાગત) પદાર્થ વિષે જે દ્વારા રૂડી રીતે જ્ઞાન (પરિચ્છેદ) થાય તે 'સંજ્ઞા' જાણવી. 'સંજ્ઞા' એટલે 'વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ'.

સંજ્ઞી કોણ, અસંજ્ઞી કોણ ?—

પ્રથમ તો સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી અને નોસંજ્ઞી નોઅસંજ્ઞી (નહિ સંજ્ઞી કે નહિ અસંજ્ઞી) એમ જીવોના ત્રણ ભાગા પડે છે. તેમાં કયા જીવમાં કેટલા ઘટે છે તેનું દિગ્દર્શન કરીએ.

નારકો સંજ્ઞી કે અસંજ્ઞી હોઇ શકે. જે નારકો સંજ્ઞીમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય (પૂર્વ ભવમાં સંજ્ઞી હોય) તે સંજ્ઞી જાણવા, બાકીના અસંજ્ઞી સમજવા. એમાં નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી એ ત્રીજો ભાગો ઘટી શકતો નથી, કેમકે તેઓ તે ભવમાં કેવલજ્ઞાની થઇ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી. એ જ પ્રમાણે અસુરકુમારાદિ દશ પ્રકારના ભવનપતિ તેમજ વ્યંતરો વિષે સમજવું. મનુષ્યોમાં ત્રણે ભાગા ઘટે છે, કેમકે જે ગર્ભજ મનુષ્ય છે તે સંજ્ઞી છે, જે સંમૂર્ચ્છિમ છે તે અસંજ્ઞી છે અને જે કેવલી છે તે નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી છે (કારણ કે જોકે તેઓ મનોદ્રવ્યની સાથે સંબંધમાં આવે છે, છતાં તે દ્વારા કંઇ તેમને ત્રિકાલિક પદાર્થનો બોધ થતો નથી, પરંતુ સકલ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય થયેલો હોવાથી તેમને પોતાના આત્મા દ્વારા પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અર્થાત્ ભાવ મનનો અભાવ હોવાથી તેઓ સંજ્ઞી કહી શકાય નહિ તેમજ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેઓ અસંજ્ઞી પણ કહેવાય તેમ નથી, તેથી તેમને નોસંજ્ઞી

નોઅસંજ્ઞી કહેવા તે જ ઇષ્ટ–શ્રેયસ્કર છે) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં જે સંમૂર્ચ્છિમ હોય તે અસંજ્ઞી અને જે ગર્ભજ હોય તે સંજ્ઞી જાણવા તેઓ નોસંજ્ઞી–નોઅસંજ્ઞી હોઇ શકે નહિ જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો તો સંજ્ઞીજ છે, એ સિવાયના બે ભાગાઓ તેમના સંબંધમાં ઘટતા નથી કેમકે અસંજ્ઞીમાંથી તેમની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી તેમજ તેઓ તેના તે ભવમાં કેવલી પણ બની શકે તેમ નથી એકેન્દ્રિય અસંજ્ઞી જ છે, કેમકે તેમનામાં પ્રાય સર્વથા મનોવૃત્તિનો અભાવ છે દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં કે જેમને 'વિકલેન્દ્રિય' કહેવામાં આવે છે તેમનામાં વિશિષ્ટ મનો-વૃત્તિનો અભાવ હોવાથી તેઓ પણ અસંજ્ઞી જ છે ટુંકમાં આનો સાર એ છે કે સર્વે સંમૂર્ચ્છિમ જીવો અસંજ્ઞી જ છે (અને એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સર્વે જીવો તો સંમૂર્ચ્છિમ જ છે), કેવલી સિવાયના જે ગર્ભજ છે તે સંજ્ઞી છે, જે ઉપપાતજ છે તે સંજ્ઞી અથવા અસંજ્ઞી છે, જ્યારે સિદ્ધિના જીવો તો નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી જ છે આ જ વાત **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૩૧૫)ની નીચેની ગાથા ઉપરથી પણ જોઇ શકાય છે —

" नेरइयतिरियमणुया य वणयरगसुराइ सण्णीऽसण्णी य ।
विगलिंदिया असण्णी जोतिसवेमाणिया सण्णी ॥ "

[नैरयिकतिर्यक्(पञ्चेन्द्रिय)मनुष्याश्च वनचर(व्यन्तर)असुरादयः संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च ।

विकलेन्द्रियाः (द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः) असंज्ञिनः ज्योतिष्कवैमानिकाः संज्ञिनः ॥]

સંજ્ઞાના દીર્ઘકાલિકી વગેરે ત્રણ પ્રકારો—

'સંજ્ઞા' શબ્દનો જે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તે પ્રમાણે તેના પ્રકારો પાડી શકાય આવી રીતે વિચાર કરતાં સંજ્ઞાના (૧) દીર્ઘકાલિકી, (૨) હેતુવાદિકી અને (૩) દૃષ્ટિવાદિકી એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે આપણે જે સંજ્ઞીનું લક્ષણ ૪૦૨મા પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા તેમાં જે સંજ્ઞાનો વિચાર કર્યો છે તે 'દીર્ઘકાલિકી' સંજ્ઞા જાણવી, કેમકે એ સંજ્ઞા દ્વારા જીવ ઘણા લાંબા કાળના અતીત થઇ ગયેલા પદાર્થને યાદ કરે છે તથા હવે શું કરવું એમ ભવિષ્યકાળના અર્થનું ચિંતન કરે છે આ સંજ્ઞા દેવો, નારકો અને ગર્ભજ જીવોને હોય છે જે સંજ્ઞા દ્વારા પ્રાણી ઇષ્ટ–અનિષ્ટનો વિચાર કરી ઇષ્ટ અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને અનિષ્ટ અર્થથી નિવૃત્ત થાય તે સંજ્ઞા 'હેતુવાદિકી' જાણવી આ સંજ્ઞા દ્વારા જીવ તડકા–છાયડાનો આશ્રય લે છે અર્થાત્ જ્યારે સૂર્યના પ્રખર તાપથી જીવ તપ્ત થાય છે, ત્યારે તે છાયડામાં જવા વિચાર કરે છે અને જ્યારે સખ્ત ઠંડીથી ઠરી જાય છે, ત્યારે ઉષ્ણતા મેળવવા તડકે જાય છે અથવા અગ્નિનો આશ્રય લે છે આવી સંજ્ઞા દ્વીન્દ્રિયથી માંડીને સમસ્ત સંમૂર્ચ્છિમ જીવોને હોય છે ત્રીજી સંજ્ઞા દૃષ્ટિવાદનો ઉપદેશ દેનારી છે અને તે છદ્મસ્થ સમ્યગ્ દૃષ્ટિઓને જ હોય છે વળી તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે

સંજ્ઞાના બે ભેદો—

સંજ્ઞાના જ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા અને અનુભવરૂપ સંજ્ઞા એમ બે ભેદો પણ પડે છે તેમાં જ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞાના [1]પાંચ (એક એક જ્ઞાનરૂપી એક એક સંજ્ઞા) અને અનુભવરૂપ સંજ્ઞાના ચાર પ્રકારો છે આ અનુભવરૂપ ચાર સંજ્ઞા કે જે પ્રાણીમાત્રને હોય છે તે બીજી કોઇ નહિ પણ (૧) આહારસંજ્ઞા, (૨) ભય સંજ્ઞા, (૩) મૈથુન સંજ્ઞા તથા (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા જાણવી [2] આહાર સંજ્ઞા ક્ષુધાવેદનીયથી ઉત્પન્ન થયેલી અને બાકીની ત્રણ સંજ્ઞાઓ મોહનીયથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણવી [3] પ્રાણીને ક્ષુધારૂપ વેદનાને લઇને આહાર કરવાની અભિલાષા થાય તે 'આહાર સંજ્ઞા' કહેવાય છે ભય ત્રાસરૂપ જે અનુભવાય તે 'ભય સંજ્ઞા' જાણવી વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી જે વિષય સેવનરૂપ ઇચ્છા છે તે 'મૈથુન સંજ્ઞા' જાણવી લોભના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી સંજ્ઞા 'પરિગ્રહ સંજ્ઞા' છે આ સંજ્ઞાઓ એકેન્દ્રિયને અનાભોગરૂપ તેમજ અવ્યક્ત છે

નારકો વગેરેમાં મૈથુનાદિ સંજ્ઞાવાળાની સંખ્યા—

નારક જીવોમાં મૈથુન સંજ્ઞાવાળા જીવો સૌથી ઓછા છે એથી આહાર, પરિગ્રહ અને ભય સંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે એક એકથી સંખ્યાત ગુણા છે તિર્યંચોમાં પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા જીવો સર્વથી અલ્પ છે એથી મૈથુન, ભય અને આહાર સંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણા છે મનુષ્યોમાં ભય સંજ્ઞાવાળાની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે એથી આહાર, પરિગ્રહ અને મૈથુન સંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે પૂર્વાપર સંખ્યાતગુણા છે દેવોમાં આહાર સંજ્ઞાવાળા સૌથી ઓછા છે એથી ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ સંજ્ઞાવાળા અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાતગુણા છે

ભગવતી (શ ૭, ઉ ૮, સૂ ૨૯૬)માં તો સર્વ જીવોને દશ સંજ્ઞા ગણાવેલી છે **પ્રવચનસારોદ્ધાર**માં પણ કહ્યુ છે કે—

" [4]आहारभयपरिग्गहमेहुण तह कोहमाणमाया य ।
लोभोहलोग सण्णा दसऽभेया सव्वजीवाणं ॥ ९२४ ॥ "

---

૧ કેવલજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા ક્ષાયિકી છે, જ્યારે બાકીની મતિજ્ઞાનાદિરૂપ સંજ્ઞા ક્ષાયોપશમિકી છે

૨ સ્થાનાંગ (સ્થા ૪, ઉ ૪, સૂ ૩૫૬ મા પણ કહ્યુ છે કે—

" चत्तारि सण्णाओ पण्णत्ते-आहारसण्णा, भयसण्णा, मेहुणसण्णा, परिग्गहसण्णा । [चतुर संज्ञा प्रज्ञप्ता —आहारसंज्ञा, भयसंज्ञा मैथुनसंज्ञा, परिग्रहसंज्ञा ।]

૩ જીવાજીવાભિગમની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિમાં તો ચારે સંજ્ઞા મોહનીયના ઉદયથી ઉદ્ભવે છે એમ કહ્યુ છે

૪ છાયા

आहारभयपरिग्रहमैथुनानि तथा क्रोधमानमायाश्च ।
लोभौघलोका सञ्ज्ञा दश अथवा सर्वजीवानाम् ॥

અર્થાત્ (૧) આહાર, (૨) ભય, (૩) પરિગ્રહ, (૪) મૈથુન, (૫) ક્રોધ, (૬) માન, (૭) માયા, (૮) લોભ, (૯) લોક અને (૧૦) ઓઘ એ દશે દશ સંજ્ઞાઓ સર્વ જીવોને હોય છે આ બધી સંજ્ઞાઓ એકેન્દ્રિયને પણ હોય છે આ વાત વૃક્ષના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે એ દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે —

વૃક્ષોને જળનો આહાર હોય છે, તેઓ ભયથી સંકોચ પામી જાય છે તેમજ વળી વેલડીઓ તેમને પોતાના તંતુઓ વડે વીંટે છે આથી તેમને અનુક્રમે આહાર, ભય અને પરિગ્રહરૂપ ત્રણ સંજ્ઞાઓ છે એમ જોઇ શકાય છે સ્ત્રીના આલિંગનથી કુરુબક વૃક્ષ ફળે છે, આથી તેને [1]મૈથુન સંજ્ઞા હોવાનું અનુમાન થઇ શકે છે કોકનદનો કંદ ક્રોધથી હુંકાર શબ્દ કરે છે, રુદતી નામની વેલ માને કરીને ઝરે છે, માયાને લીધે વેલ પોતાના ફળોને ઢાંકે છે અને બિલ્વપલાસ નામનું ઝાડ લોભે કરીને નિધાન ઉપર પોતાના મૂળીઆ સ્થાપે છે આ ઉપરથી વૃક્ષને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ બીજી ચાર સંજ્ઞાઓ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે રાત્રિએ કમલો સંકોચાઇ જાય છે અને વેલડીઓ માર્ગ શોધવાને વૃક્ષ ઉપર ચડે છે એમાં લોક અને ઓઘ સંજ્ઞા કારણભૂત સમજાય છે [2]

---

૧ શૃંગારતિલકમાં પણ કહ્યું છે કે—

" सुभग ! कुरुबकस्त्वं नो किमालिङ्गनोत्क
किमु मुखमदिरेच्छु केसरो नो हृदिस्थ ?।
त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघात
प्रियमिति परिहासात् पेशलं काचिदूचे ॥ "

અર્થાત્ કોઇ લલના પોતાના પતિનો પરિહાસ કરતાં કોમળ વચનો દ્વારા કહે છે કે હે સૌભાગ્યશાળી ! તું તો મારૂં કુરુબક ઝાડ છે છતાં કેમ આલિંગન કરવાને ઉત્સુક નથી ? તું મારા હૃદયમાં રહેલું કેસરનું ઝાડ છે, છતાં તું મારી મુખ-મદિરાની કેમ અભિલાષા રાખતો નથી ? તું નક્કી અશોક વૃક્ષ છે, આથી હું તને પાદપ્રહાર કરૂં તે યુક્ત (જ) છે

૨ સરખાવો—

रुक्खाण जलाहारो सकोअणिआ भएण सकुइयं ।
निअततुएहिं वेढइ वल्ली रुक्खे परिग्गहेण ॥
इत्थिपरिरंभणेण कुरुबगतरुणो फलंति मेहुणे(ण्णे) ।
तह कोअनदस्स कंदं हुंकारं मुअइ कोहेण ॥
माणे झरइ रुअंती छायइ वल्ली फलाइं मायाए ।
लोभे बिल्लपलासा खिवंति मूले निहाणुवरिं ॥
रयणीए सकोओ कमलाणं होइ लोगसण्णाए ।
ओहे चइत्तु मग्गं चडंति रुक्खेसु वल्लीओ ॥

[वृक्षाणां जलाहार सङ्कोचनिका भयेन सङ्कुचितम् ।
निजतन्तुभिर्वेष्टयति वल्ली वृक्षान् परिग्रहेण ॥
स्त्रीपरिरम्भनेन कुरुबकतरवः फलन्ति मैथुने ।
तथा कोकनदस्य कन्दो हुङ्कारान् मुञ्चति क्रोधेन ॥

પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના ૨૭૩ મા પત્રમા તો એમ લખ્યુ છે કે—

" तथा मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमात् शब्दाद्यर्थगोचरा सामान्यावबोधक्रिया ओघसञ्ज्ञा, तद्विशेषावबोधक्रिया लोकसञ्ज्ञा "

અર્થાત્ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ વગેરે અર્થને ગોચર અને સામાન્ય એવી બોધ ક્રિયારૂપ 'ઓઘસજ્ઞા' છે, જ્યારે તે સબધી વિશેષ જ્ઞાનક્રિયારૂપ 'લોક સજ્ઞા' છે આથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે દર્શન ઉપયોગરૂપ 'ઓઘસજ્ઞા' છે જ્યારે જ્ઞાન ઉપયોગરૂપ 'લોકસજ્ઞા' છે આવો જ અભિપ્રાય **સ્થાનાગ** (સ્થા ૧૦, ઉ ૩ સૂ ૭૫૩)ના ટીકાકાર શ્રી–**અભયદેવસૂરિ**નો છે,[1] પરતુ **આચારાગ** (અ ૧, ઉ ૧)ના ટીકાકારનો મત તો એ છે કે—

" ओघसञ्ज्ञा तु अव्यक्तोपयोगरूपा वल्लीवितानारोहणादिलिङ्गा, लोकसञ्ज्ञा स्वच्छन्दघटितविकल्परूपा [2]लौकिकाचरिता, यथा–न सन्त्यनपत्यस्य लोकाः, श्वानो यक्षा, विप्रा देवाः, काकाः पितामहा, बर्हिणा पक्षवातेन गर्भ इत्यादिकाः"

—**આચારાગ**ની વૃત્તિના ૧૨–૧૩ પત્રો

અર્થાત્ વલ્લીના સમૂહનો આરોહણાદિરૂપ અવ્યક્ત ઉપયોગ તે 'ઓઘસજ્ઞા' છે, અને સ્વચ્છદથી કરેલા વિકલ્પરૂપ લોકોપચારવાળી 'લોકસજ્ઞા' છે, જેમકે અપુત્રની (શુભ) ગતિ નથી, કૂતરાઓ યક્ષરૂપ છે, બ્રાહ્મણો દેવરૂપ છે, કાગડાઓ પિતામહરૂપ છે અને મોરોને પાંખના ફડફડાટથી ઉત્પન્ન થતા વાયુ વડે ગર્ભ રહે છે ઇત્યાદિ

આચારાગમા તો ઉપર્યુક્ત દશ સજ્ઞા ઉપરાત (૧) મોહ, (૨) ધર્મ, (૩) સુખ, (૪) દુ ખ, (૫) જુગુપ્સા અને (૬) શોક એમ વળી બીજી પણ છ સજ્ઞાઓ કહી છે

પુનર્જન્મદ્યોતક ઉલ્લેખો—

પુનર્જન્મ માનનારાને અતરાલગતિ પરત્વે જે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેનો હવે ગ્રથકાર ઉત્તર સૂચવે છે, પરતુ તે દિશામા આપણે પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે પુનર્જન્મને વિષે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચારકોની શી માન્યતા છે તેનુ વિહગમ દૃષ્ટિએ અવલોકન કરી લઇએ

मानो क्षरति रुदन्ती छादयति वल्ली फलानि मायया ।
लोभे बिल्वपलाशा क्षिपन्ति मूले निधानोपरि ॥
रजन्यां सङ्कोच कमलाना भवति लोकसञ्ज्ञया ।
ओघे चटितुं मार्गं चटन्ति वृक्षेषु वल्लय ॥]

૧ " ओघसञ्ज्ञा दर्शनोपयोग, लोकसञ्ज्ञा ज्ञानोपयोग "

—સ્થાનાગ–વૃત્તિનુ ૫૦૫ મુ પત્ર

૨ 'लोकोपचरिता' એવો પાઠ–ભેદ છે જુઓ દ્રવ્યલોકપ્રકાશનુ ૩૫ મુ પત્ર

હિંદુ ધર્મીઓ—સનાતન ધર્મીઓ—વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે દર્શનના અનુયાયીઓ પુનર્જન્મ માને છે તત્ત્વજ્ઞાનની ખાણરૂપ એટલું જ નહિ કિન્તુ તેના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ અને વળી એથી કરીને તો સમસ્ત દુનિયાના ગુરુના પણ ગુરુ તરીકે પકાયેલી અને પકાતી આપણી આ માતૃભૂમિમા વસતા પ્રત્યેક હિંદુને આત્માની અમરતા વિષે સંદેહ નથી એમ કહેવામા આવે તો તે અતિશયોક્તિ નથી ચંદ્રમૌલી ઝુપડીમા વસનાર કણબીની રગેરગમા પણ પુનર્જન્મની માન્યતાના અણુઓ રહેલા છે અત્યારે હિંદુસ્થાનમા રહેતી મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તિ જેવી કેટલીક પ્રજા પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને માનતી ન હોય તો એ જુદી વાત છે

પુનર્જન્મવાદનો આવિર્ભાવ 'ભારત'વર્ષમાં થયો છે અને તેનો પ્રચાર 'ગ્રીસ' વગેરે પાશ્ચાત્ય દેશોમા પાછળથી થયો છે એમ ઇતિહાસજ્ઞોએ દાખલા દલીલોથી પૂરવાર કરી આપ્યુ છે આ સિદ્ધાન્તનો પ્રાદુર્ભાવ કયા ઋષિવરને હાથે પ્રથમ થયો તેનો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપવા જેટલા સાધનો નથી, પરંતુ આર્ય દર્શનોના ઉપલબ્ધ સાહિત્ય તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે આ સિદ્ધાન્ત વૈદિક કાળથી તો પ્રચલિત છે જ દાખલા તરીકે [1]યજુર્વેદમા એનુ સૂચન થયેલુ છે [2]ઐતરેયોપનિષદ્, [3]કઠોપનિષદ્ વગેરે તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે [4]ભગવદ્ગીતા, [5]મનુ

---

૧ સરખાવો યજુર્વેદ (૧૨)ના નિમ્નલિખિત ૩૬મા અને ૩૮મા સૂક્ત—

" अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुन ॥ "
प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । संसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासद ॥"

૨ સરખાવો ઐતરેય-ઉપનિષદ્ (અ ૫)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ —

" सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्य कर्मभ्य प्रतिधीयतेऽथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगत प्रैति स इत प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीय जन्म ॥ ४ ॥ "

૩ સરખાવો કઠ-ઉપનિષદ્ના દ્વિતીય અધ્યાયગત પાચમી વલ્લીનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ—

' हन्त त इद प्रवक्ष्यामि, गुह्य ब्रह्म सनातनम् ।
यथा च मरण प्राप्य आत्मा भवति गौतम ! ॥ ६ ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते, शरीरत्वाय देहिन ।
स्थाणुमन्येऽनुसयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥ "

૪ વિચારો ભગવદ્ગીતા (અ ૨)નો નીચે મુજબનો સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક—

" वासासि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा न्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ "

૫ જુઓ મનુસ્મૃતિ (અ ૧)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો—

" येषा तु यादृश कर्म, भूतानामिह कीर्तितम ।
तत तथा वोऽभिधास्यामि, क्रमयोग च जन्मनि ॥ ४१ ॥ "
यदाऽणुमात्रिको भूत्वा बीज स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति ससृष्ट-स्तदा मूर्ति विमुञ्चति ॥ ५६ ॥ "

સ્મૃતિ, [1]મહાભારત, [2]માર્કંડેય પુરાણ વગેરેમા ઠામ ઠામ પુનર્જન્મની વાતો મળી આવે છે આ આર્ય ભૂમિમા આ સિદ્ધાન્ત કેટલો બધો આદરણીય થઇ પડચો હતો તેનો ખ્યાલ [3]રઘુવંશ વગેરે કાવ્યો જોવાથી પણ આવશે વિશેષમા આ સબધમા

---

१ સરખાવો મહાભારતના વનપર્વના ૧૮૩મા અધ્યાયના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો —

' आयुषोऽन्ते प्रहायेद, क्षीणप्राय कलेवरम् ।
सम्भवत्येव युगपद् योनौ नास्त्यन्तरा भव ॥ ७८ ॥
तत्रास्य स्वकृतं कर्म च्छायेवानुगत सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा, दु खार्हो वाऽथ जायते ॥ ७९ ॥ '

२ વિચારો માર્કંડેય પુરાણના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો —

" शत्रुमित्रकलत्राणा वियोग सङ्गमस्तथा ।
मातरो विविधा दृष्टा, पितरो विविधास्तथा ॥
अनुभूतानि सौख्यानि दु खानि च सहस्रश ।
बान्धवा बहव प्राप्ता पितरस्तु पृथग्विधा ॥
भृत्यता दासता चैव गतोऽस्मि बहुशो नृणाम्।
स्वामित्वमीश्वरत्वं च दरिद्रत्व तथागत ॥
पितृमातृसुहृद्भ्रातृ-कलत्रादिकृतेन च ।
तुष्ट मकृत् तथा दैन्य-मश्रु धौताननो गत ॥
एव ससारचक्रेऽस्मिन् भ्रमता तात ! सङ्कटे ।
ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसम्प्राप्तिकारकम् ॥ "

३ કવિકુલકિરીટ કાલિદાસ રઘુવંશ (સ ૭)મા કહે છે કે—

" रतिस्मरौ नूनमिमावभूता, राज्ञा सहस्रेषु तथाहि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव, मनो हि ज मान्तरसङ्गतिज्ञम ॥ १८ ॥

આ કાવ્યના ચૌદમા સર્ગનુ નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ પુનર્જન્મ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે —

" साऽह तप सूर्यनिविष्टदृष्टि-रूर्ध्व प्रसूतश्चरित यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि, त्वमेव भर्ता न च विप्रयोग ॥ ६६ ॥ "

મહાકવિ ભારવિ કિરાતાર્જુનીયના ૧૧મા સર્ગના નિમ્ન-લિખિત પદ્ય દ્વારા પુનર્જન્મનુ સૂચન કરે છે —

" अविज्ञातं पृथासूनु , स्नेहेन परितप्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि, बलात् प्रह्लादते मन ॥ ८ ॥ "

કવિરાજ માઘ શિશુપાલવધ (સ ૧)મા પુનર્જન્મસૂચક એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે—

" बलावलेपादधुनाऽपि पूर्ववत्, प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सतीव योषित्प्रकृति सुनिश्चला, पुमासमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥ '

કવિવર હર્ષદેવે નાગાનદ નાટક ( )મા પુનર્જન્મદ્યોતક નિમ્ન લિખિત પદ્ય ગૂથ્યુ છે —

' सरभसा पन्नगमद्य पुण्य मयाऽर्जितं यत् स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममैव भूयात्, परोपकाराय शरीरलाभ ॥ '

[1]પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન તેમજ આધુનિક વિચારકો પૈકી કેટલાક પુનર્જન્મ માને છે એ પણ નોધવા જેવી હકીકત છે

---

૧ ઇસ્વીય છઠ્ઠી શતાબ્દી પૂર્વે ભારતવર્ષમા આવી આ દેશ પાસેથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાત સ્વીકારી ગયેલા **પાઇથેગોરાસ** (Pythagoras) પુનર્જન્મને transmigration of soul થી નિર્દેશે છે આ સબધમા એમના ઉદ્ગાર એ છે કે—

" All things are but altered, nothing dies,
And here and there the unbodied spirit flies,
By Time and force or sickness disposed
And lodges where it lights in man or beast "

અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થમા પરિવર્તન થાય છે, કિન્તુ કોઇનો પણ (સર્વાશે) નાશ થતો નથી વળી કાળ, બળ કે માદગીને લઇને અશરીરી બનેલ આત્મા અહીં તહીં વિહરે છે અને મનુષ્ય કે પશુ તરીકે પછી અવતરે છે આ માન્યતાને કવીશ્વર **શેક્સપીઅરે** (Shakespeare) "Merchant of Venice' નામના નાટકમા ગૂથી છે

પ્રાચીન દાર્શનિકોના શિરતાજ **પ્લેટો** (Plato) પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરે છે, કેમકે તેમણે કહ્યુ છે કે—

" The soul always weaves her garment anew "

અર્થાત્ આત્મા સદા પોતાને માટે નવા નવા વસ્ત્રો વણે છે આવો ભાવ **ભગવદ્ગીતા** (અ ૨) ના બાવીસમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમા નજરે પડે છે જુઓ પૃ ૪૦૭

વળી આ તત્ત્વવેત્તાના એ પણ ઉદ્ગાર છે કે—

" The soul has a natural strength which will hold out and be borne many times "

અર્થાત્ આત્માની એક એવી નૈસર્ગિક શક્તિ છે કે જે ટકી રહેશે તેમજ જે વારવાર ધારણ કરાશે

અર્વાચીન વિચારકોમા **શોપનહોર** (Schopenhauer) કે જેઓ ઉપનિષદોના ચાહક છે તેઓ કથે છે કે—

" I have also remarked that it is at once obvious to every one who hears of it (rebirth) for the first time "

અર્થાત્ મે એ પણ નિવેદન કર્યું છે કે જે કોઇ પહેલી વાર પુનર્જન્મ વિષે સાભળે છે તેને તે એકદમ સ્પષ્ટ દેખાય છે

પુનર્જન્મ પરત્વે **હ્યુમ** (Hume)નુ કથન એ છે કે—

" Metempsychosis is the only theory of the soul to which Philosophy can hearken, since what is incorruptible must be ungenerable "

અર્થાત્ પુનર્જન્મ એ જ એક એવો આત્મ-સિદ્ધાત છે કે જેને તત્ત્વજ્ઞાન સાભળી શકે, કારણ કે જે અક્ષય હોય તે જ અનુત્પાદ્ય હોય.

આ પ્રમાણે આપણે આ ભારત તેમજ ગ્રીસ વગેરે દેશોના વિચારકોના, પુનર્જન્મનુ સમર્થન કરનારા ઉલ્લેખો જોયા હવે એની પ્રતીતિ કરાવનારી–પુનર્જન્મને સિદ્ધ કરનારી કેટલીક યુક્તિઓનુ દિ દર્શન કરી લઇએ —

શ્રીગૌતમ મહર્ષિ પ્રણીત ન્યાયસૂત્ર (૩–૧–૧૯)મા કહ્યુ છે કે—

"ऊर्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठते । कुत ? । पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्ते । "

અર્થાત્ દેહના નાશ પછી પણ આત્મા ઊંચે રહે છે શાથી ? પૂર્વ (જન્મ)ના અભ્યાસના સ્મરણના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા (બાળક)મા હર્ષ, ભય અને શોક ની પ્રતિપત્તિ હોવાથી (આત્મા મરણ પછી પણ રહે છે અર્થાત્ તે નિત્ય છે)

આ સૂત્રના ભાષ્યકાર મહામુનિ વાત્સ્યાયન કહે છે કે—

" जातः खल्वय कुमारकोऽस्मिन् जन्मनि अगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान्, ते च स्मृत्यनुबन्धात् उत्पद्यन्ते, नान्यथा; स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति, पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति, नान्यथा, इति सिद्ध्यत्येतत्–अवतिष्ठतेऽयमूर्ध्वं शरीरभेदादिति । "

અર્થાત્ (તરતનો) જન્મેલો આ કુમાર કે જેણે આ જન્મમા હર્ષ, ભય અને શોકના કારણોનો અનુભવ કર્યો નથી તેને વિષે પણ પ્રત્યક્ષપણે હર્ષ, ભય અને શોક જણાય છે [1] આ હર્ષ, ભય અને શોક સ્મરણના યોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, નહિ કે અન્યથા વળી સ્મરણનો અનુબધ પૂર્વ (જન્મ)ના અભ્યાસ વિના હોતો નથી વિશેષમા આ પૂર્વ અભ્યાસ પૂર્વ જન્મનુ અસ્તિત્વ હોય તો જ સભવે છે, નહિ કે અન્યથા આથી કરીને એ સિદ્ધ થાય છે કે ભૌતિક દેહના વિનાશ પછી પણ આત્મા રહે છે

આ ઉપરાત વધારે ખૂબીદાર અને ખાત્રીલાયક પ્રમાણ ન્યાયસૂત્ર (૩–૧–૨૨)મા નીચે મુજબ મળી આવે છે —

" प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् "[2]

---

૧ હાથ, આખ વગેરેની હલનચલની ક્રિયાથી મો વડે સીસોટી વગાડી માતા જ્યારે બાળકને બોલાવે છે ત્યારે તે હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થાય છે અને જ્યારે માતા તેનાથી દૂર જાય છે ત્યારે તે રુવા માડે છે

૨ "पुनरुत्पत्ति प्रेत्यभाव —ન્યાયસૂત્ર (૧–૧–૧૯)

૩ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ અને સાથે સાથે સગગ અગ્રગ્ય અને આત્માની અનાદિતાની પણ સિદ્ધિ " वीतरागजन्मादर्शनात् " એ ન્યાયસૂત્ર (૩–૧–૨૫) અને તેનુ ભાષ્ય જોવાથી જણાશે

અર્થાત્ પૂર્વે કરેલા આહારના અભ્યાસથી જન્મતા (બાળકને) સ્તન-પાનની ઇચ્છા થતી હોવાથી (પુનર્જન્મ સિદ્ધ થાય છે) કહેવાની મતલબ એ છે કે બાળકનો જન્મ થતા કોઈના પણ શીખવ્યા વિના તે સ્તન પાન કરે છે આમા કોઈ પણ નિમિત્ત હોય તો તે તેના પૂર્વ જન્મનો અભ્યાસ છે જો તેમ ન હોય તો આ જન્મમા તો ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરવુ જોઈએ, માતાના સ્તનને અમુક રીતે ચૂસવાથી દૂધ મળશે ઇ યાદિ જ્ઞાન કોઇ પણ શાળામાથી તે લે ત્યાર પછી તેની તે દિશામા પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી તો નથી જ એટલે જ પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થાય છે

જેઓ પુનર્જન્મ માનતા નથી તેમને ઉદ્દેશીને એક સ્થળે કહેવામા આવ્યુ છે કે–તેમના તરતના જન્મેલા નાજુક બાળકોને પણ ભય અને શોક સતાવે છે તેનુ શુ કારણ ? પૂર્વ જન્મ તો તેઓ માનતા નથી કે પૂર્વ ભવના પાપ કર્મનુ આ ફળ છે એમ તેઓ કહી શકે વળી તેમના બચ્ચાઓને ગર્ભવાસ પણ ન હોવો જોઇએ, કેમકે ત્યા તો અતિશય દુ ખ છે એટલે કે તેમના બાળકો આકાશમાથી અદ્ધર અવતરવા જોઇએ જે મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તિઓ પુનર્જન્મને સ્વીકારતા નથી તેમના મત મુજબ પેગબર હજરત મહમદ અને ઈશ્વર પુત્ર જીસસ ક્રાઇસ્ટ માતાના ગર્ભમાથી પ્રકટ થયા તે એક અપવાદ જ હોવો જોઇએ, છતા તેઓ આવા અપવાદને ચાલૂ રાખે તે કેવી નવાઈ !! શુ તેમણે પોતાના બાળકો માટે જન્મ ધારણ કરવાની નવી યુક્તિ નહિ શોધવી જોઇએ કે ?

અતમા પુનર્જન્મને નહિ માનનારાએ એ પણ ખ્યાલમા રાખવુ જોઇએ કે દેહના પરમાણુઓમા પ્રતિસમય પરિવર્તન થયા કરે છે અરે વૈજ્ઞાનિકો કહે છે તેમ તો સાત વર્ષમા દેહના સર્વ અવયવો નવા થઇ જાય છે આ પ્રમાણે સાત વર્ષમા પ્રત્યેક પરમાણુમા વિચ્યુતિરૂપ પરિવર્તન થઇ દેહના અવયવોમા નૂતન પરમાણુનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને તેમ છતા દેહી–એ દેહમા વસનારા આત્માનુ અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે આથી શુ એ ફલિત થતુ નથી કે દર સાત સાત વર્ષે દેહના અવયવોમા સર્વાગીણ પરિવર્તન થવા છતા જ્યારે આત્માના અસ્તિત્વને અડચણ આવતી નથી તો પછી [1]મૃત્યુરૂપ દેહના પરિવર્તનથી આત્માનુ અસ્તિત્વ સદાને માટે ઊડી જાય છે એમ માનવુ એ મૂર્ખાઇ છે ?

આ પ્રમાણે આપણે પુનર્જન્મ પરત્વે થોડોક વિચાર કરી લીધો છે એટલે હવે એને સ્વીકારનાર દર્શન સામે કયા કયા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તેની ટુકમા નોધ કરી તેના ઉત્તરોનુ પણ દિગ્દર્શન કરવુ પ્રસ્તુત જણાય છે, પરતુ તેમ કરવા પૂર્વે જીવના સગરણ પરત્વેનુ ગ્રથકારનુ નીચે મુજબનુ કથન જોઇ લઇએ —

---

૧ મૃત્યુનો અર્થ કઇ આત્માનો ઉચ્છેદ નથી, પરતુ જેમ આપને કોઇ ઘરમા બહુ રહેતા હોઇએ અને તે ઘર કારણવશાત્ ખાલી કરી અન્યત્ર રહેવા જઇએ તેમ એક દેહ જીર્ણ શીર્ણ થતા તેમા વસનાર આત્મા પ્રસગાનુસાર અન્ય દેહમા પ્રવેશ કરે એ જ મૃત્યુનો અર્થ છે એટલે કે પૂર્વ દેહની સાથેનો આત્માનો વિયોગ એ 'મૃત્યુ' છે

जीवानां संसरण द्वेधा, देशान्तर-भावान्तरप्राप्तिभेदात् ।

અર્થાત્ જીવોનું સંસરણ દેશાન્તર-પ્રાપ્તિરૂપ અને ભાવાંતર-પ્રાપ્તિરૂપ એમ બે પ્રકારનું છે તેમાં દેશાંતર-પ્રાપ્તિનું લક્ષણ એ છે કે—

ये जीवाः पूर्वशरीरपरित्यागपूर्वक देशान्तरं गत्वा जन्मान्तर प्राप्नुवन्ति तेषां देशान्तरप्राप्तिरूप संसरणम् । (१२६)

અર્થાત્ જે જીવો પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરી અન્ય દેશમાં જઈ જન્મે છે તેમનું સંસરણ 'દેશાન્તર-પ્રાપ્તિ'રૂપ છે ભાવાંતર-પ્રાપ્તિરૂપ સંસરણનું લક્ષણ તો એ છે કે—

ये पुनर्मृताः सन्त स्वशरीर एव कृम्यादिभावेनोत्पद्यन्ते तेषां भावान्तरप્રાप्तिरूप संसरणम् । (१२७)

અર્થાત્ જે જીવો મરીને પોતાના (એના એ જ) દેહમાં કરમીયા વગેરે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેમનું સંસરણ 'ભાવાન્તર-પ્રાપ્તિ' રૂપ છે આથી એ નિચોડ નીકળ્યો કે જે જીવો મરણ પામીને તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન ન થતાં અન્યત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે દેશાંતર-પ્રાપ્તિરૂપ સંસરણ છે અને એના અધિકારી તો [1]સંમૂર્ચ્છિમ, ગર્ભજ કે ઔપપાતિક ગમે તે હોય, જ્યારે ભાવાંતર-સંક્રમણનો અર્થ મરીને તેના તે શરીરમાં ઉત્પન્ન થવું એ છે એટલે એના અધિકારીઓ સંમૂર્ચ્છિમ જ હોય એમ સમજાય છે

પુનર્જન્મનો સ્વીકાર કરનારા સમગ્ર દર્શનોની સામે, ભલે ને પછી તે દેહવ્યાપી આત્મવાદી જૈન દર્શન હો કે સર્વવ્યાપી આત્મવાદી વેદાન્તાદિ દર્શન હો-અંતરાલગતિ વિષયક નિમ્નલિખિત પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે —

(૧) જન્માંતર માટે (તેમજ મોક્ષ માટે પણ) જ્યારે જીવ ગતિ કરે છે ત્યારે તેને સ્થૂળ દેહ નહિ હોવાથી તે કેવી રીતે પ્રયત્ન કરે છે ?

(૨) ગતિશીલ પદાર્થ કયા નિયમથી ગતિ કરે છે ?

(૩) ગતિ-ક્રિયાના કેટલા અને કયા કયા પ્રકારો છે અને જીવો કઈ કઈ ગતિ-ક્રિયાના અધિકારી છે ?

(૪) અંતરાલગતિનું જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કાલમાન કેટલું કેટલું છે અને તે કયા નિયમ અનુસાર છે ?

---

૧ આની માહિતી માટે જુઓ ૧૩૭ મું લક્ષણ

(૫) અંતરાલગતિ દરમ્યાન જીવ આહાર કરે છે કે નહિ ? અને જો ન કરતો હોય તો ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે કેટલા વખત સુધી તે અનાહારક રહે છે ? અને આ કાલ-માન કયા નિયમ મુજબ છે ?

અંતરાલગતિની દ્વિવિધતા—

અંતરાલગતિ બે પ્રકારની છે (૧) ઋજુ અને (૨) વક્ર આ હકીકત નીચેના શબ્દો દ્વારા ગ્રંથકાર દર્શાવે છે —

जीवस्य गतिर्द्वेधा, ऋजु–वक्रभेदात् ।

તેમાં ઋજુગતિનું લક્ષણ એ છે કે—

एकसामायिकगतिमत्त्वमृजुगतेर्लक्षणम् । (१२८)

અર્થાત્ જે ગતિ કરવામાં એક સમય લાગે તેને ' ઋજુ ગતિ ' સમજવી જો ઉત્પત્તિ દેશ સમશ્રેણિવાળો હોય તો જીવ ત્યાં ઋજુ ગતિ વડે એક સમયમાં જ જાય છે વળી તે જ ભવમાં સિદ્ધ થનાર અર્થાત્ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહનો સદાને માટે ત્યાગ કરી મુક્તિએ જ જનાર જીવની મોક્ષ-ગમન વખતની ગતિ ઋજુ જ છે એટલે કે તે જીવને વક્ર ગતિ નથી આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે સંસારી જીવોને અર્થાત્ સંસારમાં જન્મ મરણની પીડાથી બાધિત જીવોને ઋજુ અને વક્ર એ બેમાંથી ગમે તે પ્રકારની ગતિ હોઇ શકે છે અને એ ગતિ [1]દેશ, [2]કાળ [3]વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે આ હકીકત ગ્રંથકાર નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

तद्भवसिध्यमानस्य जीवस्य ऋज्वी एव गतिः, अन्येषां तु देश-कालादिकमपेक्ष्य भजना ।

હવે વક્ર ગતિનું લક્ષણ વિચારીશું તો જણાશે કે—

देहान्तरोपादानाय परभव प्रति प्रस्थितानां जन्तूनां कुटिलगमन-रूपत्वम् , शरीरान्तरनिमित्तभूतभवान्तरवक्रगमनरूपत्व वा वक्रगते-र्लक्षणम् । (१२९)

અર્થાત્ અન્ય શરીરને ગ્રહણ કરવાને માટે પરભવ તરફ જવાને નીકળેલા જીવોની કુટિલ ગતિને અથવા અન્ય શરીર માટે કારણરૂપ એવા ભવાંતરને ઉદ્દેશીને કરાતું વક્ર ગમન તે 'વક્ર ગતિ' સમજવી વક્ર ગતિને 'વિગ્રહ-ગતિ' પણ કહેવામાં આવે છે અને આ વાસ્તવિક છે, કેમકે 'વિગ્રહ'

૧–૩ દેશ'થી ઉત્પત્તિસ્થાન અને 'કાળ'થી ભવાંતર-સંક્રમણરૂપ સમય કાલ સમજાય છે, પરંતુ 'વગેરે'થી શું સમજવું તે જાણવું બાકી રહે છે

એટલે [1]વક્રતા યાને વાંક ઉપર્યુક્ત વિવેચનમાથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યુ કે જે ગતિ કરવામા એક જ સમય લાગે તે 'ઋજુ ગતિ' અને એક કરતા [2]વધુ સમય લાગે તે 'વક્ર ગતિ' જાણવી આ વક્ર ગતિ ચાર પ્રકારની છે –(૧) એકવિગ્રહા, (૨) દ્વિવિગ્રહા, (૩) ત્રિવિગ્રહા અને (૪) ચતુર્વિંગ્રહા, અર્થાત્ એકવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવને બે સમય લાગે છે, દ્વિવિગ્રહા ગતિ કરનારને ત્રણ સમય, ત્રિવિગ્રહા ગતિવાળાને ચાર અને ચતુર્વિંગ્રહા ગતિયુક્ત પ્રાણીને પાચ સમયે લાગે છે આ પ્રમાણેની હકીકત **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ**ને આધારે લખવામા આવી છે **તત્ત્વાર્થ**-ભાષ્ય (પૃ ૧૮૬)મા તો લખ્યુ છે કે ગતિ ચાર જ પ્રકારની છે-(૧) અવિગ્રહા અર્થાત્ એક સમયવાળી, (૨) એકવિગ્રહા અર્થાત્ બે સમયવાળી, (૩) દ્વિવિગ્રહા અર્થાત્ ત્રણ સમયવાળી અને (૪) ત્રિવિગ્રહા અર્થાત્ ચાર સમયવાળી પ્રતિઘાત તેમજ વિગ્રહના નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી આ કરતા વધારે સમયવાળી ગતિ સભવી શકતી નથી

હવે પ્રસ્તુત વિષયનો વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે એ નોધી લઇએ કે સસારી જીવોને તો ઋજુ અને વક્ર એ બેમાથી ગમે તે એક ગતિ હોઇ શકે છે કિન્તુ તેમા પણ એ ધ્યાનમા રાખવુ કે ચાર પ્રકારની વિગ્રહ-ગતિ પરત્વે એવો નિયમ છે કે જે ત્રસ જીવ મરીને પણ ત્રસ તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તે જીવની બે વિગ્રહ પર્યન્ત જ વક્રગતિ જાણવી અર્થાત્ તેને ઋજુ, એકવિગ્રહા અને દ્વિવિગ્રહા એ ત્રણમાથી ગમે તે એક ગતિ હોઇ શકે, પરતુ ત્રિવિગ્રહા કે ચતુર્વિંગ્રહા ગતિ હોઇ શકે નહિ, જ્યારે જે સ્થાવર જીવ મરીને સ્થાવર તરીકે ઉત્પન્ન થનાર હોય તેને ઉપર્યુક્ત પાચ પ્રકારની ગતિમાની કોઇ પણ ગતિ હોઇ શકે

પ્રસ્તુતમા ધારો કે આપણી પાસે એક પેટી છે આ પેટીને છ બાજુઓ છે તેમા એક ઉપલી, એક નીચલી અને ચાર આજુબાજુની ઉપની બાજુ કખગઘ છે અને નીચની બાજુ ચછ જઝ છે એ પ્રમાણે બીજી ચાર બાજુઓ પણ ઘટાવી લેવી

હવે જીવ એક ભવથી અન્ય ભવ કરવામા સમશ્રેણિ જ ગમન કર છે, નહિ કે વિશ્રેણિ દાખલા તરીકે ક થી નીકળેલો જીવ ખ, ઘ, અથવા ચ પર આવે તો તે સમશ્રેણિ ઋજુ ગતિ થઇ તે જ પ્રમાણે ખ થી નીકળેલો ક,ગ,છ, ગ થી નીકળેલ ખ,ઘ,જ, ઘ થી નીકળેલ ગ,ક,ઝ, ચ થી નીકળેલ ક,છ,ઝ, છ થી નીકળેલ ખ,ચ,જ, જ થી નીકળેલ ગ,છ,ઝ, અને ઝ થી નીકળેલ ઘ,ચ,જ પર જાય તો તે પણ સમશ્રેણિ ઋજુ ગતિ સમજવી આ સિવાયની અર્થાત્ ક થી નીકળેલો જીવ ખ,ઘ અથવા ચ સિવાય અન્યત્ર જાય તો તે ગતિ વક્રગતિ જાણવી (એ પ્રમાણે ખ,ઘ વગેરેથી નીકળનાર જીવોના સમ્બન્ધમા સમજવુ) અને એમ ગમન કરવામા એક સમય કરતા વધુ સમય જોઇએ આથી સુતરા જોઇ શકાય છે કે આ ગમન ઋજુ ગતિ અનુસાર હોઇ શકે નહિ હવે ધારો કે ક થી નીકળેલો જીવ ગ જવા માગે છે તો તે ક થી સડસડાટ કરતો ગ જઇ શકે નહિ અને

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃ ૧૮૨)—

' विग्रहो वक्रितमवग्रह श्रेण्यन्तरसङ्क्रान्तिरित्यनर्थान्तरम् । "

૨ વધારેમા વધારે પાચ સમયવાળી ગતિ છે

તેથી જ કરીને તેને એક કરતા વધુ સમય લાગે અર્થાત પ્રથમ તે ક થી ખ અથવા ક થી ઘ જાય અને પછી ખ થી અથવા ઘ થી ગ જાય આ પ્રમાણે તેને બે સમય લાગે આ વાતને અન્ય શબ્દમા કહીએ તો એમ કહી શકાય કે એક જીવ ઊર્ધ્વ લોકની પૂર્વ દિશામાથી ચ્યવીને—નીકળીને અધોલોકની પશ્ચિમ દિશામા જવા નીકળ્યો છે તો તે પ્રથમ તો એક સમયમા સમશ્રેણિ પ્રમાણે ગમન કરી નીચે જાય છે અને ત્યાર બાદ બીજા સમયમા સ્વસ્થાને પહોચી જાય છે આ ગતિ એકવિગ્રહા દ્વિસામાયિકા અર્થાત એક વક્રવાળી બે સમયની વક્ર ગતિ જાણવી હવે આપણે દ્વિવિગ્રહા ત્રિસામયિકા ગતિનો વિચાર કરીએ

ધારો કે એક જીવ ક થી નીકળી જ જાય છે તો તેને ત્રણ સમય લાગશે જેમકે તે ક થી ખ, ખ થી ગ અને ગ થી જ જાય, અથવા ક થી ખ, ખ થી છ અને છ થી જ જાય, અથવા ક થી ઘ, ઘ થી ગ, ગ થી જ, અથવા ક થી ઘ, ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ, અથવા ક થી ચ, ચ થી છ, છ થી જ, અથવા ક થી ચ, ચ થી ઝ અથવા ઝ થી જ જાય આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે આ ત્રણ સમયવાળી ગતિ છે અત્ર ધ્યાનમા રાખવુ કે જીવ ક થી અન્યત્ર ગયા સિવાય જ જઇ શકતો નથી તેમજ ક થી ખ, ખ થી ગ અને ગ થી જ જવાને બદલે ગ થી ઘ અને ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ જાય એમ બને નહિ કેમકે જેમ બને તેમ ઓછા સમયમા ગમન થવુ જોઇએ અને તેને સારૂ સૌથી ટુકો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે અને તે ઉપર બતાવ્યો તે જ છે નહિ કે ક થી ખ, ખ થી ગ, ગ થી ઘ, ઘ થી ઝ અને ઝ થી જ આની આ વાત અન્ય રૂપે વિચારીએ જેમકે એક જીવ ઊર્ધ્વ દેશના અગ્નિકોણમાથી નીકળી અધોદેશના વાયવ્યકોણમા જાય છે પ્રથમ તો તે એક સમયમા નીચે ઉતરે, ત્યાર બાદ બીજા સમયમા પશ્ચિમ દિશામા અને ત્રીજા સમયમા વાયવ્યકોણમા જાય ત્રસ જીવોની આથી વધુ સમયવાળી અથવા વધુ વિગ્રહવાળી ગતિ સભવી શકે નહિ પરતુ સ્થાવર જીવોની ગતિ આવી અથવા આથી વધારે સમય યા વિગ્રહવાળી હોઇ શકે અર્થાત તેની ગતિ એકવિગ્રહા, દ્વિવિગ્રહા, ત્રિવિગ્રહા અથવા ચતુર્વિગ્રહા એટલે કે બે સમયવાળી, ત્રણ સમયવાળી, ચાર સમયવાળી અને પાચ સમયવાળી પણ હોય છે ચાર સમયવાળી ગતિનો વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે એક સમયમા જીવ [1]ત્રસનાડીની બહારના અધોલોકમાની વિદિશામાથી દિશામા જાય છે, બીજા સમયમા ત્રસનાડીમા પ્રવેશ કરે છે,ત્રીજા સમયમા ઊંચે જાય છે અને ચોથા સમયમા ફરીને ત્રસનાડીમાથી નીકળીને પોતાના દિશાવિષયક સ્થાને જાય છે આ વાત વિદિશામાથી દિશામા જનારને ઉદ્દેશી કહેલી છે પરતુ દિશામાથી વિદિશામા જનારો જીવ પ્રથમ સમયમા નાડીમા પ્રવેશ કરે છે, બીજે સમયે ઊંચે જાય છે, ત્રીજે સમયે નીચે અને ચોથે સમયે બહાર વિદિશામા જાય છે વળી જો વિદિશામાથી નીકળી વિદિશામા જવુ હોય તો પાચ સમય લાગે જેમકે પ્રથમ સમયમા વિદિશામાથી દિશામા જાય, બીજે સમયે નાડીમા જાય, ત્રીજે સમયે ઊંચે જાય, ચોથે સમયે નાડીમાથી નીકળે અને પાચમે સમયે વિદિશામા જાય

દિગબરીય માન્યતા—

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૬) ઉપરથી જોવાય છે તેમ ત્રણ વિગ્રહથી અધિક વિગ્રહવાળી

૧ આનુ સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારાશે

ગતિ નથી વિશેષમા એના ૬૭ મા પાનામા સૂચવ્યુ છે તેમ અવિગ્રહા યાને ઋજુથી માંડીને તે ત્રિવિગ્રહા ગતિની અનુક્રમે ઇષુ ગતિ, પાણિ મુક્તા, લાગલિકા અને ગોમૂત્રિકા એવી અન્ય આખ્યો ક્ત મ ણ્ણા છે આ પ્રત્યેકનો અર્થ સમજાવતા ત્યા કહ્યુ છે કે—

" इषुगतिरिवेषुगतिः । क उपमार्थः ? । यथेषोर्गतिरालक्ष्यदेशादृज्वी, तथा ससारिणा सिध्यता च जीवाना ऋज्वी गतिरेकसमयी । पाणिमुक्तेव पाणिमुक्ता । क उपमार्थः ? । यथा पाणिना तिर्यक् प्रक्षिप्तस्य द्रव्यस्य गतिरेक विग्रहा, तथा संसारिणामेकविग्रहा गतिः पाणिमुक्ता द्वैसमयिकी । लाङ्गलमिव लाङ्गलिका । क उपमार्थः ? । यथा लाङ्गल द्विवक्रिन, तथा द्विविग्रहा गतिर्लाङ्गलिका त्रैसमयिकी । गोमूत्रिकेव गोमूत्रिका । क उपमार्थः ? । यथा गोमूत्रिका बहुवक्रा, तथा त्रिविग्रहा गतिर्गोमूत्रिका चातुःसमयिकी । "

અર્થાત્ ધનુષ્યના વેગથી પ્રેરાયેલા બાણુની ગતિ જેમ લક્ષ્ય દેશ સુધી સીધી છે તેમ પૂર્વ શરીર-જનિત વેગથી માત્ર પ્રેરિત એવી સસારીની તેમજ મુક્તિએ જતા જીવોની ગતિ સીધી છે અને તે એક સમયની છે જેમ હાથથી તીર્ચ્છો ફેંકાયેલા પદાર્થની ગતિમા એક વાક હોય છે–તેમા એક વાર સરળ રેખાનો ભ ગ થાય છે તેમ કેટલાક સસારીઓની એવી ગતિ હોવાથી તે એક વિગ્રહા છે અને તે બે સમયની છે જેમ પૂછડામા બે વાક હોય છે અર્થાત તેમા બે વાર સરળ રેખાનો ભગ થાય છે તેમ જે ગતિમા બે વાક હોય તે દ્વિવિગ્રહા યાને લાગલિકા છે અને તે ત્રણ સમયની છે જેમ ગોમૂત્રિકામા ઘણા વાક હોય છે તેમ ત્રિવિગ્રહા ગતિ કે જેમા સરળ રેખાનો ત્રણ વાર ભગ થાય છે તે ગોમૂત્રિકા છે અને તે ચાર સમયની છે

જીવની એવી કોઇ પણ ગતિ નથી કે જેમા ત્રણથી વધારે વાક આવતા હોય, કેમકે જીવનુ નવુ ઉત્પત્તિ–ક્ષેત્ર ગમે તેટલુ વિશ્રેણિમા હોય–વક્ર રેખાએ રહેલુ હોય તો પણ તે ત્રણ વાકમા તો અવશ્ય જ પ્રાપ્ત થઇ જાય છે પુદ્ગલની લોકાત પર્યંતની ગતિ ઋજુ જ છે, જ્યારે બીજી ગતિ ઋજુ હોય કે વક્ર પણ હોય તેમજ વળી તેમા કેટલા વાક હોવા જોઇએ તેનો કશો નિયમ નથી, કેમકે એનો આધાર પ્રેરક નિમિત્ત ઉપર રહેલો છે

ગતિ માટે પ્રયત્ન—

જેમ મોક્ષે જતા જીવની ગતિ ઊર્ધ્વ સમશ્રેણિ પૂર્વક જ છે, નહિ કે જરા પણ આઘી પાછી અર્થાત તેના સબધમા એક સરખો નિયમ છે તેવો સસારી જીવોને–પુનર્જન્મ માટે પ્રયાણ કરતા જીવો આશ્રીને નથી, કેમકે જે સ્થાનમા ઉત્પન્ન થવાનુ છે તે સ્થાન નક્કી કરવામા પૂર્વકૃત કર્મનો હાથ છે આથી કરીને તે સ્થાન સમશ્રેણિએ–પૂર્વ સ્થાનની બીલકુલ સરળ રેખામા હોય કે વિશ્રેણિએ–વક્ર રેખામા પણ હોય આથી સમજાય છે કે વાક વળતી વેળા તો જીવને ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો હોવો જોઇએ.

આ સબધમા વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે ઋજુ ગતિએ સ્થાનાતરે જતા જીવને-પછી તે સ્થાનાતર મુક્તિ પણ કયા ન હો-નવો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી કેમકે જ્યારે તે પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને તે પૂર્વ શરીરજનિત વેગ મળે છે અને એ વેગની જ મદદથી-અન્ય નવીન પ્રયત્ન કર્યા વિના ધનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણની પેઠે સીધો જ નવા સ્થાને તે જઇ પહોચે છે વિગ્રહવાળી ગતિ દરમ્યાન તો જીવને નવીન પ્રયત્ન કરવો પડે છે, કેમકે પૂર્વ શરીરજન્ય પ્રયત્ન તો જીવને જ્યાથી વળવુ પડે તેમ છે ત્યા સુધી જ કામ લાગે છે વળવાનુ સ્થળ આવી લાગતા તેનો તે પ્રયત્ન મદ પડી જાય છે એટલે પુનર્જન્મના પથે સચરેલા જીવની સાથે તેના ભાથારૂપ જે સૂક્ષ્મ શરીર હોય છે તે દ્વારા તે પ્રયત્ન કરી આગળ વધે છે પારિભાષિક શબ્દમા આ સૂક્ષ્મ શરીરને 'કાર્મણ' અને તજ્જન્ય પ્રયત્નને 'કાર્મણ યોગ' કહેવામા આવે છે વક્ર ગતિએ જતા જીવને સૂક્ષ્મ શરીર જ હોય છે, તેને સ્થૂળ દેહ હોતો નથી એટલે વચનયોગ અને મનોયોગનો તેને વિષે અભાવ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો વક્ર ગતિ દરમ્યાન જીવને કાર્મણ શરીર સાથે જ સમ્બન્ધ છે અને આ સિવાયના બાકીના ચાર શરીરોના, વચનના અને મનના વ્યાપાર (યોગ) સાથે તેને જરા પણ સમ્બન્ધ નથી, અર્થાત્ આ ગતિ દરમ્યાન જીવને એકલુ કાર્મણ શરીર જ છે, મુક્તિ તરફ પ્રયાણ કરનાર જીવને તો એક પણ શરીર હોતું નથી એટલે તેને કાર્મણ શરીર ન જ હોય એ તો દેખીતી વાત છે, કેમકે આઠે કર્મનો ક્ષય કરવાથી તો તે આટલી હદ સુધી પહોચે છે જે સસારી જીવો ઋજુ ગતિ કરે છે તે જીવોને આ ગતિ દરમ્યાન કાર્મણ શરીર તો હોય જ એ સ્વાભાવિક છે, નહિ તો તેઓ સસારી કહેવાય જ કેમ ?

કાર્મણ એટલે શુ અને તેનુ શુ લક્ષણ છે એ વાત ગ્રથકાર નીચેના શબ્દો દ્વારા દર્શાવે છે —

कर्मकृतम्, कर्मणो विकारः, कर्मणा समूहो वा कार्मणम्। साक्षात् सुखदुःखाद्युपभोगरहितत्वं कार्मणस्य लक्षणम्। (१३०)

અર્થાત્ કર્મનુ કાર્ય, કર્મનો વિકાર કે કર્મનો સમૂહ તે 'કાર્મણ' છે સાક્ષાત્ સુખ, દુ ખ વગેરેના ઉપભોગથી રહિત એવુ શરીર 'કાર્મણ' કહેવાય છે

જીવ અને પુદ્ગલની સ્વાભાવિક ગતિ આકાશ-પ્રદેશની [1]શ્રેણિ પ્રમાણે થાય છે એટલે કે તેની સ્વાભાવિક ગતિ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, નીચે અને ઉપર એ છ દિશાઓમાની ગમે તે દિશાની સમાનાન્તર હોય છે-આકાશના પ્રદેશો જેવી રીતે પૂર્વાદિ દિશામા ગોઠવાયેલા છે તદનુસાર-અનુશ્રેણિ પૂર્વક તેનુ સ્વાભાવિક ગમન હોય છે અર્થાત્ તેની સ્વાભાવિક ગતિ વિશ્રેણિ પ્રમાણે થતી નથી, પરતુ કોઇ પ્રાતિઘાતક નિમિત્ત મળતા-બાહ્ય ઉપાધિથી ગ્રસ્ત થતા તેની વાકી ગતિ પણ થાય છે આ હકીકત તેમજ અનુશ્રેણિનુ લક્ષણ ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

---

૧ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯)મા કહ્યુ છે કે—

" आकाशप्रदेशपक्ति श्रेणि । "

जीवाना गतिरनुश्रेणिर्भवति, न विश्रेणिः। तत्राकाशप्रदेशानुश्रेणिरूपेण जीव-पुद्गलाना या गतिस्तद्रूपत्वमनुश्रेणिगतेर्लक्षणम्, आकाशप्रदेशपङ्क्त्यनुसारेण गमनरूपत्व वा। (१३१)

અનાહારિતાનુ કાલ-માન—

જે જીવ મોક્ષે જવા નીકળ્યો છે તેને ઉદ્દેશીને તો અતરાલગતિ દરમ્યાન આહારનો પ્રશ્ન જ નથી, કેમકે આહારનો અર્થ સ્થૂળ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલનુ ગ્રહણ એ છે અને મુચ્યમાન જીવને તો સૂક્ષ્મ શરીર જ નથી તો પછી સ્થૂળ શરીરની તો વાત જ શી ? જન્માતર માટે પ્રસ્થાન કરતા જીવને લક્ષ્યીને આહારનો પ્રશ્ન સભવે છે, કેમકે અતરાલગતિમા પણ તેને સૂક્ષ્મ કાર્મણ શરીર છે જ[1] વિશેષમા એવા જીવને પૂર્વ આયુષ્ય પૂરૂ થતાની સાથે જ નવીન આયુષ્ય, [2]ગતિ-નામ-કર્મ અને [3]આનુપૂર્વી-નામ-કર્મનો યથાસભવ ઉદય થઇ જાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે પુનર્જન્મ માટે પ્રયાણ કરતા દરેકે દરેક જીવને આહાર હોય છે એમ નથી, કેટલાકને અતરાલગતિના સમય દરમ્યાન આહાર હોય છે પણ ખરો અને કેટલાકને નથી પણ હોતો[4] લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા કહ્યુ છે કે—

" आहारका. स्युः छद्मस्थाः, सर्वे वक्रगतिं विना।
त्रिचतु:समयान्ता स्यात्, तत्रानाहारिताऽपि च ॥ ७६ ॥ "

અર્થાત્ વક્ર ગતિને છોડીને એટલે વક્ર ગતિવાળા સસારી જીવો સિવાયના સર્વે છદ્મસ્થો આહારક હોય છે તેમા પણ અર્થાત્ વક્ર ગતિ દરમ્યાન વળી અનાહારિતા ત્રણ કે ચાર સમય સુધીની હોય જીવસમાસમા જે નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે તે આ પ્રમાણે સભવતી અનાહારિતાને ધ્યાનમા લઇને કરાયો હોય એમ સમજાય છે —

---

૧ આથી કરીને અતરાલગતિ દરમ્યાન સસારી જીવને કાર્મણ શરીરથી ઉદ્ભવતુ આત્મપ્રદેશનુ કપન યાને 'કાર્મણ યોગ પણ અવશ્ય હોય છે જ જ્યારે યોગ છે ત્યારે કર્મ-પુદ્ગલનુ ગ્રહણ પણ છે જ, કેમકે યોગ જ કર્મ-વર્ગણાના આકર્ષણનુ કારણ છે વરસાદ પડતો હોય તે વખતે ફેંકેલુ સતપ્ત બાણ જલ-બિન્દુઓનુ ગ્રહણ કરતુ અને તેમને શોષતુ ચાલ્યુ જાય છે તેવી જ રીતે અતરાલ ગતિ વખતે કાર્મણ યોગથી ચચળ જીવ કર્મ-વર્ગણાનુ જરૂર ગ્રહણ કરે છે અને એ વર્ગણાને પોતાની સાથે મેળવતો જન્મ-સ્થાનમા જાય છે

૨-૩ જુઓ ચતુર્થ ઉલ્લાસ

૪ ઔદારિકાદિ શરીરના પોષક આહારરૂપ સ્થૂલ પુદ્ગલોના ગ્રહણનો અભાવ છે, કિંતુ કર્મ-પુદ્ગલના ગ્રહણનુ કાર્ય તો ચાલુ જ હોય છે

"[1]विग्गहगइमावन्ना केवलिणो समुहया अजोगी य ।
सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ ८२ ॥"

અર્થાત્ વિગ્રહ-ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો, [2]સમુદ્ઘાત કરતા કેવલજ્ઞાનીઓ, ([3]શૈલેષી અવસ્થામા વર્તનારા) અયોગી (કેવલીઓ) અને સિદ્ધો અનાહારક છે, જ્યારે બાકી બધી અવસ્થામા વર્તનારા જીવો આહારક છે

જો ઉત્પત્તિ-પ્રદેશ સમશ્રેણિએ રહેલો હોય તો પ્રાણી ઋજુ ગતિ વડે ત્યા એક સમયમા જ જાય છે અને તે જ સમયમા તે નવીન જન્મ સબધી આયુષ્ય અને આહાર ભોગવે છે[4] નિશ્ચય-નય તેમજ વ્યવહાર-નય ઉભયને આ વાત માન્ય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે ઋજુ ગતિવાળા જીવો જે સમયે પૂર્વ શરીરનો [5]ત્યાગ કરે છે તે જ સમયે નૂતન જન્મ-પ્રદેશે

---

૧ છાયા—

विग्रहगतिमापन्ना केवलिन समवहता अयोगिनश्च ।
सिद्धाश्च अनाहारा शेषा आहारका ज्ञेया ॥

૨-૩ આ બેનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારાશે

૪ કહ્યુ પણ છે કે—

"उज्जुगइपढमसमए परभवियं आउयं तहाऽऽहारो ।
वक्काइबीअसमए परभविआउं उदयमेइ ॥"

[ऋजुगतिप्रथमसमये परभविकमायुष्यं तथाऽऽहार ।
वक्रादिद्वितीयसमये परभविकायुरुदयमेति ॥]

અર્થાત્ ઋજુ ગતિના પહેલા સમયમા પરભવનુ આયુષ્ય અને આહાર ઉદયમા આવે છે, જ્યારે વક્રાદિ ગતિના બીજા સમયમા પરભવનુ આયુષ્ય ઉદયમા આવે છે આ કથન વ્યવહાર-નય અનુસાર સમજવુ, કેમકે પૂર્વ ભવના ચરમ સમયને, વક્ર ગતિના પરિણામની અભિમુખતાને લઇને, કેટલાક વ્યવહારથી વક્ર ગતિનો પ્રથમ સમય ગણે છે, એથી કરીને એમના મત મુજબ ભવાતરના પ્રથમ સમયમા એટલે કે વક્ર ગતિના બીજા સમયમા પરભવનુ આયુષ્ય ઉદયમા આવે છે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે વિચારતા તો પ્રાણી અતિમ સમયમા ગતિની સમુખ હોય છે તોપણ પૂર્વ ભવ સબધી સઘાત (ગ્રહણ) અને પરિશાટ (ત્યાગ) સત્તામા હોવાથી આ સમય પૂર્વ ભવનો સભવે, નહિ કે ગતિનો, કેમકે પૂર્વ ભવના શરીરનો સર્વાશે ત્યાગ તો આગામી ભવના આદ્ય ક્ષણમા જ થાય છે આ વાતને "परभवपढमे साडो" [परभवप्रथमे शाट] એવો આગમનો પાઠ પણ સમર્થિત કરે છે આ જ સમયમા તે આયુષ્યની સાથે ગતિ પણ ઉદયમા આવે છે તેથી પરભવનુ આયુષ્ય પણ આદ્ય સમયમા ઉદયમા આવે છે

૫ 'ત્યાગ'ને 'પરિશાટ' પણ કહેવામા આવે છે અને એ ઔદારિકાદિ શરીરોના ત્રણ કરણો પૈકી એક છે, કેમકે સઘાત તેમજ સઘાત અને પરિશાટનો સમુદય એ બાકીના બે કરણો છે આ સબધમા આપણે તપાવેલી તેલની તાવી (લોઢી)મા નાખેલા પૂડલા (અપૂપક)નુ ઉદાહરણ વિચારીએ પ્રથમ સમયમા આ પૂડલો સર્વથા તેલ ગ્રહણ કરે છે પણ તેનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાર બાદ તે થોડુક તેલ પીએ છે-ગ્રહણ કરે છે અને વળી થોડુક તજે છે એવી જ રીતે પ્રાણી ઉત્પન્ન થતા

જઈ પહોચે છે તેમા સમયાતર થતો નથી એથી 'કરીને ઋજુ ગતિવાળા સસારી જીવો આહારક જ છે, તેમને માટે અનાહારિતા નથી જ, કેમકે ઋજુ ગતિનો સમય એટલે કયા તો ત્યાગ કરેલા પૂર્વ ભવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે કે કયા તો નવીન ઉત્પત્તિ–સ્થાનના ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે

વિગ્રહ–ગતિમા અનાહારિતાનુ કાલ–માન—

હવે વિગ્રહ–ગતિ દરમ્યાન જીવ કેટલા સમય પર્યંત આહારક યા અનાહારક હોય છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ આ વાત પ્રથમ તો નિશ્ચય–નય પ્રમાણે તપાસીએ નિશ્ચય–નય પ્રમાણે એકવિગ્રહા ગતિ કરનારો જીવ એક સમય અનાહારક, દ્વિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ બે સમય અનાહારક, ત્રિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ત્રણ સમય અનાહારક અને ચતુર્વિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ચાર સમય અનાહારક હોય છે, કેમકે આ સર્વ ગતિઓમા જીવ છેલ્લા સમયમા આહાર કરે છે, અર્થાત્ પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે આહાર કરે છે આનુ કારણ એ છે કે નિશ્ચય–નય પ્રમાણે તો ભાવિ(થનારા) ભવના પૂર્વ સમયમા પૂર્વ શરીરની સાથે સબધ નહિ હોવાથી તેમજ થનાર શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી વ્યવહાર–નય પ્રમાણે તો એકવિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન એક પણ સમય અનાહારક નથી અર્થાત્ બન્ને સમય આહારક છે દ્વિવિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન એક સમય અનાહારક સમજવો, જ્યારે ત્રિવિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન બે સમય અનાહારક અને ચતુર્વિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન ત્રણ સમય અનાહારક જાણવા.[1] આનુ કારણ એ છે કે વ્યવહાર–નયની અપેક્ષાએ તો વક્ર ગતિમા જીવ પહેલા અને છેલ્લા એમ બન્ને સમયોમા આહારક થાય છે, બાકીના–વચલા સમયોમા જ અનાહારક છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પહેલા સમયમા તે શરીરને છોડે છે

પ્રથમ સમયમા ઉત્પત્તિ–દેશમા રહેલા પુદ્ગલોનુ સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાર બાદ બીજા સમયથી માડીને તે ભવ પર્યંત ગ્રહણ અને ત્યાગ એ બને કાર્યો કરે છે અર્થાત્ સઘાત પરિશાટન ચાલુ હોય છે પછીથી આયુષ્ય સમાપ્ત થતા ભાવિ આયુષ્યના આદ્ય સમયમા પરિશાટન જ થાય છે અર્થાત્ પૂર્વ શરીરના પુદ્ગલોનો ત્યાગ જ થાય છે, નહિ કે ગ્રહણ

અત્ર એ નોધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને વિષે ત્રણે કરણો છે બાકીના બે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોમા સદા સઘાત–પરિશાટરૂપ એક જ કરણ છે, કેમકે એ બને અનાદિ હોવાથી એમનો કેવળ સઘાત હોતો નથી અને કેવળ પરિશાટ તો મોક્ષગામીઓ પરત્વે જ સભવે છે

1 કહ્યુ પણ છે કે—

' इग–दु–ति–चउ–वक्कासु दुगाइसमयेसु परभवाहारो ।
दुगवक्काइसु समया इग–दो–तिन्नि उ अणाहारा ॥ "
[एक–द्वि–त्रि चतुर्वक्रासु द्विकादिसमयेषु परभवाहार ।
द्विवक्रादिषु समया एकद्वित्रयस्तु अनाहारा ॥]

અર્થાત્ એક વક્ર (વિગ્રહ) વાળી, બે વક્રવાળી, ત્રણ વક્રવાળી અને ચાર વક્રવાળી ગતિ ઓમા અનુક્રમે બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા સમયમા પરભવનો આહાર હોય છે દ્વિવક્રા વગેરે ગતિઓમા અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ સમયો અનાહારક છે

અને એ જ સમયમા તે શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને જીવના યોગને લીધે [1]લોમ–આહારે કરીને ગ્રહણ કરે છે અને આવી રીતે ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોનુ જે ગ્રહણ કરવુ તે આહાર હોવાથી જીવ પ્રથમ સમયમા આહારક ગણાય છે [2] વળી છેલ્લા સમયમા તો તે ઉત્પત્તિ–દેશમા આવી પડે છે અને તે વખતે તે ભવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો તે યથાસભવ આહાર કરે છે આથી જોઇ શકાય છે કે એકવિગ્રહા અર્થાત્ બે સમયવાળી ગતિમાના બન્ને સમયો આહારક છે, તેમા તો એક પણ સમય અનાહારક નથી

નિશ્ચય–નય અને વ્યવહાર–નય પ્રમાણે આમ ભિન્નતા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે નિશ્ચય–નય એમ માને છે કે જ્યારે એક મનુષ્ય એક કાર્યમા અત્યન્ત વ્યગ્ર હોય ત્યારે તે બીજુ કાર્ય કરી શકતો નથી આથી પ્રસ્તુતમા જ્યારે જીવ શરીરને છોડવા રૂપ વ્યાપારમા લીન થઇ ગયો હોય, તે સમયે આ શરીરની સાથે નવા પુદ્ગલોનો સબધ કરાવવા રૂપ અર્થાત્ જેને અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આહાર કરવા રૂપ કાર્ય તે કેવી રીતે કરી શકે ? એટલે કે તે સમયમા તે અનાહારક છે વ્યવહાર–નયની માન્યતા એ છે કે જેને જે કાર્ય કરવાનુ હોય તે તો તે ગમે તે પ્રકારે જરૂર કરે જ આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જે સમયમા તે શરીરને છોડવા રૂપ કાર્ય કરી રહ્યો હોય તે જ સમયમા તે અન્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ પણ કરે છે અર્થાત્ આહાર કરે છે, કેમકે જે પુદ્ગલોને પોતે શરીરથી અલગ કરવા માગે છે તેને તેમ કરવામા પ્રથમ તેનો તેને શરીર સાથે સબધ કરાવવો પડે છે જ (કારણ કે અલગ કરવાની આ જ રીતિ છે) અને આનુ બીજુ નામ ‘ આહાર ’ છે

આ વિવેચનનો સાર સહેલાઇથી સમજી શકાય તેટલા માટે નીચે મુજબ કોઠો આપવામા આવે છે

ગતિ	કાલ–માન	નિશ્ચય નય પ્રમાણે અનાહાર સમય	વ્યવહાર નય પ્રમાણે અનાહાર સમય
ઋજુ	૧ સમય	૦	૦
એકવિગ્રહા	૨ ,,	૧	૦
દ્વિવિગ્રહા	૩ ,,	૨	૧
ત્રિવિગ્રહા	૪ ,,	૩	૨
ચતુર્વિગ્રહા	૫ ,,	૪	૩

આહાર–મીમાસા

પુનર્જન્મ માટેની અંતરાલગતિ દરમ્યાન આહાર સભવે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારી જોયો, પરતુ આહારનુ લક્ષણ ગ્રથકારના શબ્દમા જાણવુ બાકી છે એટલે તે જોઇ લઇએ

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ ૪૨૨

૨ દ્વિવિગ્રહાદિ ગતિમા પણ સર્વત્ર આ જ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે આહાર જાણવો

જઈ પહોચે છે તેમા સમયાતર થતો નથી એથી ¹કરીને ઋજુ ગતિવાળા સસારી જીવો આહારક જ છે, તેમને માટે અનાહારિતા નથી જ, કેમકે ઋજુ ગતિનો સમય એટલે કયા તો ત્યાગ કરેલા પૂર્વ ભવના શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે કે કયા તો નવીન ઉત્પત્તિ-સ્થાનના ગ્રહણ કરેલા આહારનો સમય છે

વિગ્રહ-ગતિમા અનાહારિતાનુ કાલ-માન—

હવે વિગ્રહ-ગતિ દરમ્યાન જીવ કેટલા સમય પર્યંત આહારક યા અનાહારક હોય છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ આ વાત પ્રથમ તો નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તપાસીએ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે એકવિગ્રહા ગતિ કરનારો જીવ એક સમય અનાહારક, દ્વિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ બે સમય અનાહારક, ત્રિવિગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ત્રણ સમય અનાહારક અને ચતુર્વિંગ્રહા ગતિ કરનાર જીવ ચાર સમય અનાહારક હોય છે, કેમકે આ સર્વ ગતિઓમા જીવ છેલ્લા સમયમા આહાર કરે છે, અર્થાત્ પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે આહાર કરે છે આનુ કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો ભાવિ(થનારા) ભવના પૂર્વ સમયમા પૂર્વ શરીરની સાથે સબધ નહિ હોવાથી તેમજ થનાર શરીરની અપ્રાપ્તિને લીધે આહાર હોતો નથી વ્યવહાર-નય પ્રમાણે તો એકવિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન એક પણ સમય અનાહારક નથી અર્થાત્ બન્ને સમય આહારક છે દ્વિવિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન એક સમય અનાહારક સમજવો, જ્યારે ત્રિવિગ્રહા ગતિ દરમ્યાન બે સમય અનાહારક અને ચતુર્વિંગ્રહા ગતિ દરમ્યાન ત્રણ સમય અનાહારક જાણવા ¹ આનુ કારણ એ છે કે વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો વક્ર ગતિમા જીવ પહેલા અને છેલ્લા એમ બન્ને સમયોમા આહારક થાય છે, બાકીના-વચલા સમયોમા જ અનાહારક છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પહેલા સમયમા તે શરીરને છોડે છે

પ્રથમ સમયમા ઉત્પત્તિ-દેશમા રહેલા પુદ્ગલોનુ સર્વથા ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાર બાદ બીજા સમયથી માડીને તે ભવ પર્યંત ગ્રહણ અને ત્યાગ એ બને કાર્યો કરે છે અર્થાત્ સઘાત પરિશાટન ચાલુ હોય છે પછીથી આયુષ્ય સમાપ્ત થતા ભાવિ આયુષ્યના આદ્ય સમયમા પરિશાટન જ થાય છે અર્થાત્ પૂર્વ શરીરના પુદ્ગલોનો ત્યાગ જ થાય છે, નહિ કે ગ્રહણ

અત્ર એ નોધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને વિષે ત્રણે કરણો છે બાકીના બે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોમા સદા સઘાત-પરિશાટરૂપ એક જ કરણ છે, કેમકે એ બને અનાદિ હોવાથી એમનો કેવળ સઘાત હોતો નથી અને કેવળ પરિશાટ તો મોક્ષગામીઓ પરત્વે જ સભવે છે

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

' इग-दु-ति-चउ-वक्कासु दुगाइसमयेसु परभवाहारो ।
दुगवक्काइसु समया इग-दो-तिन्नि उ अणाहारा ॥ "
[एक-द्वि-त्रि चतुर्वक्रासु द्विकादिसमयेषु परभवाहार ।
द्विवक्रादिषु समया एकद्वित्रयस्तु अनाहारा ॥]

અર્થાત્ એક વક્ર (વિગ્રહ) વાળી, બે વક્રવાળી, ત્રણ વક્રવાળી અને ચાર વક્રવાળી ગતિઓમા અનુક્રમે બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાચમા સમયમા પરભવનો આહાર હોય છે દ્વિવક્રા વગેરે ગતિઓમા અનુક્રમે એક, બે અને ત્રણ સમયો અનાહારક છે

અને એ જ સમયમા તે શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને જીવના યોગને લીધે [1]લોમ-આહારે કરીને ગ્રહણ કરે છે અને આવી રીતે ઔદારિકાદિ પુદ્ગલોનુ જે ગ્રહણ કરવુ તે આહાર હોવાથી જીવ પ્રથમ સમયમા આહારક ગણાય છે [2] વળી છેલ્લા સમયમા તો તે ઉત્પત્તિ-દેશમા આવી પડે છે અને તે વખતે તે ભવને યોગ્ય એવા પરમાણુઓનો તે યથાસભવ આહાર કરે છે આથી જોઇ શકાય છે કે એકવિગ્રહા અર્થાત્ બે સમયવાળી ગતિમાના બન્ને સમયો આહારક છે, તેમા તો એક પણ સમય અનાહારક નથી

નિશ્ચય-નય અને વ્યવહાર-નય પ્રમાણે આમ ભિન્નતા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે નિશ્ચય-નય એમ માને છે કે જ્યારે એક મનુષ્ય એક કાર્યમા અત્યન્ત વ્યગ્ર હોય ત્યારે તે બીજુ કાર્ય કરી શકતો નથી આથી પ્રસ્તુતમા જ્યારે જીવ શરીરને છોડવા રૂપ વ્યાપારમા લીન થઇ ગયો હોય, તે સમયે આ શરીરની સાથે નવા પુદ્ગલોનો સબધ કરાવવા રૂપ અર્થાત્ જેને અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આહાર કરવા રૂપ કાર્ય તે કેવી રીતે કરી શકે ? એટલે કે તે સમયમા તે અનાહારક છે વ્યવહાર-નયની માન્યતા એ છે કે જેને જે કાર્ય કરવાનુ હોય તે તો તે ગમે તે પ્રકારે જરૂર કરે જ આથી એ ભાવ નીકળ્યો કે જે સમયમા તે શરીરને છોડવા રૂપ કાર્ય કરી રહ્યો હોય તે જ સમયમા તે અન્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ પણ કરે છે અર્થાત્ આહાર કરે છે, કેમકે જે પુદ્ગલોને પોતે શરીરથી અલગ કરવા માગે છે તેને તેમ કરવામા પ્રથમ તેનો તેને શરીર સાથે સબધ કરાવવો પડે છે જ (કારણ કે અલગ કરવાની આ જ રીતિ છે) અને આનુ બીજુ નામ ' આહાર ' છે

આ વિવેચનનો સાર સહેલાઇથી સમજી શકાય તેટલા માટે નીચે મુજબ કોઠો આપવામા આવે છે

ગતિ	કાલ-માન	નિશ્ચય નય પ્રમાણે અનાહાર સમય	વ્યવહાર નય પ્રમાણે અનાહાર સમય
ઋજુ	૧ સમય	૦	૦
એકવિગ્રહા	૨ ,,	૧	૦
દ્વિવિગ્રહા	૩ ,,	૨	૧
ત્રિવિગ્રહા	૪ ,,	૩	૨
ચતુર્વિગ્રહા	૫ ,,	૪	૩

આહાર-મીમાસા

પુનર્જન્મ માટેની અતરાલગતિ દરમ્યાન આહાર સભવે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારી જેયો, પરતુ આહારનુ લક્ષણ ગ્રથકારના શબ્દમા જાણવુ બાકી છે એટલે તે જોઇ લઇએ

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ ૪૨૨

૨ દ્વિવિગ્રહાદિ ગતિમા પણ સર્વત્ર આ જ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે આહાર જાણવો

આહારનુ લક્ષણ—

[1]औदारिकादिपुद्गलानामादानरूपत्वमाहारस्य लक्षणम् । (१३२)

અર્થાત્ ઔદારિક વગેરે પુદ્‌ગલોનુ ગ્રહણ તે ‘ આહાર ’ છે આ આહારના (૧) ઓજસ્, (૨) લોમ અને (૩) કવલ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે એ હકીકત ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

स चाहारस्त्रिविधः, ओजो-लोम-कावलिकभेदात् ।

આ ભેદો સમજાય તે માટે આપણે ત્રણેના લક્ષણો જાણવા જોઇએ તેમા ઓજસ્-આહારનુ લક્ષણ એ છે કે—

तैजसकार्मणयोगेनौदारिकादिशरीरयोग्यपुद्गलानामादानरूपत्व-मोजआहारस्य लक्षणम् । (१३३)

અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોના યોગથી ઔદારિકાદિક શરીરોને યોગ્ય એવા પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરવા તે ‘ ઓજસ્–આહાર ’ છે

લોમ–આહારનુ લક્ષણ—

त्वगिन्द्रियादिद्वारा शरीरोपष्टम्भकपुद्गलानादानरूपत्व लोमाहारस्य लक्षणम् । (१३४)

અર્થાત્ સ્પર્શનેન્દ્રિય [2]આદિ દ્વારા શરીરને પુષ્ટ કરનારા પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરવા તે ‘ લોમ–આહાર ’ કહેવાય છે

કવલ–આહારનુ લક્ષણ—

मुखे कवलनिक्षेपरूपत्वं कावलिकाहारस्य लक्षणम् । (१३५)

૧ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૭)મા આહારનુ લક્ષણ નીચે મુજબ આપેલ છે—

“ त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलग्रहणमाहारः ”

અર્થાત્ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો તો સસારના ઉચ્છેદ પર્યંત પોતાને યોગ્ય પુદ્‌ગલોનો ઉપચય કરતા હોવાથી એ સિવાયના ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ શરીરોને તેમજ આહારની અભિલાષા વગેરેના કારણરૂપ છ પર્યાપ્તિને યોગ્ય પુદ્‌ગલનુ ગ્રહણ તે ‘ આહાર ’ છે

૨ ‘ આદિ ’ શબ્દની સાર્થકતા શી રીતે છે તે જાણવુ બાકી રહે છે જોકે આ પ્રમાણે ‘ આદિ ’ નો પ્રયોગ તો લોકપ્રકાશ (સ. ૩, શ્લો. ૧૧૨૩)મા પણ છે

અર્થાત્ મુખમા ભોજન વગેરેના કોળીઆ મૂકીએ તે 'કવલ-આહાર' જાણવો શાસ્ત્રમા આનુ નામ 'પ્રક્ષેપ'-આહાર સૂચવાયુ છે[1]

એક દેહને છોડીને ઋજુ યા વક્ર ગતિ દ્વારા ઉત્પત્તિ-સ્થાને જઇ પ્રથમ સમયે તૈજસ અને કાર્મણ યોગ વડે મનુષ્ય કે તિર્યંચ તરીકે જન્મ લેનાર જીવ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય અને દેવ અથવા નારક તરીકે જન્મનાર જીવ વૈક્રિય શરીર યોગ્ય પુદ્ગલો અવિરહિતપણે ગ્રહણ કરે છે-એનો આહાર કરે છે ત્યારબાદ દ્વિતીયાદિ સમયમા શરીરનો પ્રારંભ થવાથી ઔદારિક કે વૈક્રિયથી યુક્ત એવા તૈજસ અને કાર્મણ યોગો વડે-મિશ્ર યોગો દ્વારા શરીરની નિષ્પત્તિ જ્યા સુધી ન થાય ત્યા સુધી (અર્થાત્ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી જ) સ્વશરીર યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા કરે છે[2] આ પ્રમાણેનુ પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ તે 'ઓજસ્' આહાર જાણવો[3] 'ઓજસ્' શબ્દના ત્રણ અર્થો થાય છે (૧) દેહને યોગ્ય પુદ્ગલો અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-દેશમાના આહાર-યોગ્ય પુદ્ગલો, (૨) તૈજસ કાય અને (૩) તૈજસ કાયકૃત આહાર. આ વાત લોકપ્રકાશ (સ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોક ઉપરથી જણાય છે —

" स सर्वोऽप्योज आहार, ओजो देहार्हपुद्गलाः ।
ओजो वा तैजसः काय-स्तद्रूपस्तेन वा कृतः ॥ ११२९ ॥ "

---

१ જુઓ પૃ ૪૨૪ ૨ સૂત્રકૃતાગ-નિર્યુક્તિમા કહ્યું પણ છે કે—

" जोएण (तेएण ?) कम्मएण आहारेई अणंतरं जीवो ।
तेण परं मीसेणं जाव सरीरस्स निप्फत्ती ॥ १७७ ॥ "

[योगेन (तैजसेन ?) कर्मणेन आहारयति अनन्तरं जीव ।
तेन परं मिश्रेण यावत् शरीरस्य निष्पत्ति ॥]

૩ આ હકીકત શ્રીશીલાંકસૂરિને માન્ય છે, પરંતુ એ સંબધમા મતાન્તર પણ છે એ વાત તેમણે રચેલી સૂત્રકૃતાગની વૃત્તિના ૩૪૭મા પત્રમાની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે —

" तैजसेन कार्मणेन च शरीरेणौदारिकादिकादिशरीरानिष्पत्तेर्मिश्रेण च य आहारः स सर्वोऽप्योजा(ज आ)हार इति । केचिद् व्याचक्षते-औदारिकादिशरीर-पर्याप्त्या पर्याप्तकोऽपीन्द्रियप्राणापानभाषामनःपर्याप्तिभिरपर्याप्तकः शरीरेणाहारयन् ओजा(ज आ)हार इति गृह्यते, तदुत्तरकालं तु त्वचा-स्पर्श(र्शने)न्द्रियेण च आहार स लोमाहार इति । "

અર્થાત્ તૈજસ તેમજ કાર્મણ શરીર વડે ઔદારિક વગેરે શરીરની નિષ્પત્તિ સુધી મિશ્ર યોગ વડે જે આહાર કરાય છે તે બધો 'ઓજસ' આહાર છે કેટલાક એમ કહે છે કે ઔદારિકાદિ શરીર-પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત કિન્તુ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ, પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ, ભાષા-પર્યાપ્તિ તેમજ મન-પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્ત એવો જીવ શરીર દ્વારા જે આહાર કરે છે, તે 'ઓજસ-આહાર' છે ત્યાર બાદ ત્વચા વડે-સ્પર્શનેન્દ્રિય દ્વારા કરાતો આહાર 'લોમ-આહાર' છે

એની રીતે લોમ (રૂવાટી) વડે કરાતો આહાર તે ' લોમ-આહાર ' છે, જ્યારે કવલના પ્રક્ષેપ પૂર્વકનો આહાર તે ' કવલ (પ્રક્ષેપ)-આહાર ' છે

કયા જીવને કયો આહાર હોય છે ?—

સર્વે અપર્યાપ્ત જીવો ઓજસ્ આહારી જાણવા પર્યાપ્ત જીવોના સબંધમા ફક્ત લોમ-આહાર અને કવલ (પ્રક્ષેપ-) આહાર સભવી શકે છે તેમા એકેન્દ્રિય, દેવ અને નારકને કવલ-આહાર નથી, કેમકે એકેન્દ્રિય જીવોને મોઢુ નથી તો પછી આવો આહાર તેમને સભવે જ ક્યાથી ? વળી નારકો અને દેવતાઓ તો વૈક્રિય શરીરધારી હોવાથી તેમજ તેમના સ્વભાવને લઇને તેમને કવલ-આહાર સભવતો નથી આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જીવોને લોમ-આહાર જ છે બાકીના જીવોને લોમ-આહાર અને કવલ-આહાર બન્ને છે વિશેષમા એ ધ્યાનમા રાખવુ કે ' મનોભક્ષણ 'રૂપ આહાર તો સર્વ દેવતાઓને જ છે[1] મન વડે પોતાના

---

૧ સરખાવો સૂત્રકૃતાગની નિર્યુક્તિની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ —

" सरीरेणोयाहारो तयाय फासेण लोमआहारो ।
पक्खेवाहारो पुण कावलिओ होइ नायव्वो ॥ १७१ ॥ "
[शरीरेणौजआहार त्वचा स्पर्शेन लोमाहार ।
प्रक्षेपाहार पुन कावलिको भवति ज्ञातव्य ॥]
" ओयाहारा जीवा सव्वे अपज्जत्तगा मुणेयव्वा ।
पज्जत्तगा य लोमे पक्खेवे होइ (होंति) नायव्वा ॥ १७२ ॥ "
[ओजआहारा जीवा सर्वेऽपर्याप्तका ज्ञातव्या ।
पर्याप्ताश्च लोम्नि प्रक्षेपे भवन्ति ज्ञातव्या ॥]
" एगिंदियदेवाण नेरइयाण च नत्थि पक्खेवो ।
सेसाण पक्खेवो ससारत्थाण जीवाण ॥ १७३ ॥
[एकेन्द्रियदेवाना नैरयिकाणा च नास्ति प्रक्षेप ।
शेषाणा प्रक्षेप ससारस्थाना जीवानाम् ॥]
તેમજ " लोमाहारा एगिंदिया उ नेरइयसुरगणा चेव ।
सेसाण आहारो लोमे पक्खेवओ चेव ॥
[लोमाहारा एकेन्द्रियास्तु नैरयिकसुरगणाश्चैव ।
शेषाणामाहारो लोम्नि प्रक्षेपतश्चैव ॥]
" ओयाहारा मणभक्खिणो य सव्वे वि सुरगणा होंति ।
सेसा हवंति जीवा लोमे पक्खेवओ चेव ॥ "
[ओजआहारा मनोभक्षिणश्च सर्वेऽपि सुरगणा भवन्ति ।
शेषा भवन्ति जीवा लोम्नि प्रक्षेपतश्चैव ॥]

ઉપર્યુક્ત ૧૭૩ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરતા શ્રીશીલાકસૂરિએ મતાતર દર્શાવતા કહ્યું છે કે જીભ વડે જે સ્થૂળ આહાર શરીરમા નખાય છે તે ' પ્રક્ષેપ-આહાર છે જે નાક, આખ અને કાન વડે ઉપલબ્ધ છે અને જે ધાતુરૂપે પરિણમે છે તે ' ઓજસ્-આહાર ' છે અને જે કેવળ સ્પર્શનેન્દ્રિય દ્વારા ઉપલબ્ધ છે અને જે ધાતુરૂપે જાય છે તે ' લોમ-આહાર ' છે

શરીરને પુષ્ટ કરે એવા જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાથી તૃપ્તિ પૂર્વક પરમ સતોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ કરવુ તે ' મનોભક્ષણ ' આહાર જાણવો [1]

આભોગિક અને અનાભોગિક આહાર—

આ વિવિધ પ્રકારના આહારોમા કયો આહાર આભોગિક યાને આભોગ-નિવર્ત્તિત છે અને કયો અનાભોગિક યાને અનાભોગ-નિવર્ત્તિત છે તેનો વિચાર કરીએ ' [2]આભોગ-નિવર્ત્તિત ' એટલે મારે આહાર કરવો છે એવી ઇચ્છા પૂર્વક બનાવેલ, એથી વિપરીત તે ' અનાભોગ-નિવર્ત્તિત ' જાણવો

વર્ષા ઋતુમા વધારે વખત લઘુશકા માટે જવુ પડે છે તો તેમા પ્રચુરતર મૂત્રાદિરૂપ અભિવ્યગ્ય (માલૂમ પડતા) પુદ્ગલરૂપ જે આહાર છે તે ' અનાભોગ-નિવર્ત્તિત ' જાણવો દેવો સિવાય બાકીના જીવોનો ઓજસ્-આહાર અનાભોગ-નિવર્ત્તિત છે સર્વે જીવોનો લોમ-આહાર અનાભોગ-નિવર્ત્તિત છે પરતુ એટલુ ધ્યાનમા રાખવુ કે નારકોના સબધમા તે આભોગ-નિવર્ત્તિત પણ હોઇ શકે કવલ-આહાર તેમજ મનોભક્ષણરૂપ આહાર તો આભોગ-નિવર્ત્તિત જ છે આ પ્રમાણેની હકીકત **પ્રજ્ઞાપનાની** **શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત** વૃત્તિના ૫૧૧ મા પત્રમા આપેલી છે, જ્યારે **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ** (સ ૩, શ્લો ૧૧૨૯)મા તો એમ કહ્યુ છે કે ઓજસ્-આહાર અનાભોગ-નિવર્ત્તિત જ હોય છે અને લોમ-આહાર તો આભોગ-નિવર્ત્તિત પણ છે તેમા વળી એકેન્દ્રિયનો લોમ-આહાર અનાભોગ-નિવર્ત્તિત જ છે, કેમકે **સગ્રહણીની** વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે અતિશય થોડી અને અપટુ એવી મનોદ્રવ્યની લબ્ધિવાળા એકેન્દ્રિયોને આભોગનુ મદપણુ હોવાથી તેમનો આહાર વસ્તુગતે અનાભોગથી જ નિપજેલો જાણવો

પ્રાણી અનાભોગ-નિવર્ત્તિત આહાર અનુસમય અવિરહિતપણે જીવે ત્યા સુધી કરે છે આભોગ-નિવર્ત્તિત આહાર પરત્વે આવો નિયમ નથી

આહારના સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારો—

આહારના [3]સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર (સચિત્ત-અચિત્ત) એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે આમા દેવતા અને નારકો જે આહાર કરે છે તે અચિત્ત જ છે, કેમકે [4]વૈક્રિય શરીરને પુષ્ટિ આપે એવા જ પુદ્ગલો તેઓ ગ્રહણ કરે છે, અને એ પુદ્ગલો તો અચિત્ત જ સભવે છે બાકીના જીવો કે જેમને ઔદારિક શરીર છે તેમને આ ત્રણ પ્રકારના આહારમાથી ગમે તે આહાર સભવી શકે છે

આહાર માટેની દિશા—

કયો જીવ કેટલી દિશામાનો આહાર કરે છે તે વિચારીએ જોકે એકદર રીતે દિશાઓ

---

૧ સરખાવો **પ્રજ્ઞાપના**-વૃત્તિના ૫૧૦મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

" मनोभक्षणलक्षणो ह्याहार स उच्यते ये तथाविधशक्तिवशात् मनसा स्वशरीर-पुष्टिजनका पुद्गला अभ्यवह्रियन्ते यदभ्यवहरणानन्तर तृप्तिपूर्व परमसन्तोष उपजायते । "

૨ આભોગ, આલોચન, અભિસન્ધિ એ બધા સમાનાર્થક છે

૩ આના અર્થ માટે જુઓ પૃ ૪૪૨   ૪ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ ૪૪૬

તો પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ ૭ છે, છતા પણ કેટલીક દિશામા લોકાકાશનો અભાવ હોવાથી અને ત્યા અલોકાકાશ આવેલુ હોવાથી ત્યાથી-તે દિશામાથી આહાર હોઇ જ કેમ શકે ? કારણ કે અલોકાકાશમા તો પુદ્‌ગલનો અભાવ છે. અલોકાકાશના સદ્‌ભાવને લઇને આહાર-દ્રવ્યોની જે સ્ખલના થાય છે તેને ' વ્યાઘાત ' કહેવામા આવે છે કોઇ પણ પ્રકારનો વ્યાઘાત ન થાય તો છએ દિશાનો આહાર હોય અને વ્યાઘાત થાય તો ત્રણ, ચાર કે પાચ દિશાનો આહાર હોય

જે એકેન્દ્રિય જીવ અધોલોકના સૌથી નીચેના અગ્નિકોણના નિષ્કુટમા રહેલો હોય તે જીવની નીચે પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશામા અલોકાકાશ આવેલુ હોવાથી તે જીવને ત્રણ જ દિશાનો આહાર સભવે છે એ પ્રમાણેનો આહાર પાચે જાતના સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયો તેમજ [1]બાદર વાયુકાય જીવોને હોઇ શકે

જે એકેન્દ્રિય જીવ અધોલોકમા પશ્ચિમ દિશામા રહેલો હોય તેને નીચેની તેમજ દક્ષિણ દિશામા વ્યાઘાત પહોચે અર્થાત્ તેને આ સિવાયની ચારે દિશાનો આહાર હોઇ શકે છે

જે એકેન્દ્રિય જીવ બીજી નરક આદિના પ્રસ્તર (પાથડા)માની ઊર્ધ્વ અને પશ્ચિમ દિશાને અનુસરીને રહેલો હોય તેને ફક્ત દક્ષિણ દિશામાથી જ આહાર મળી શકે નહિ, નીચેથી તો મળી શકે આથી તેને પાચ દિશાનો આહાર સભવે છે જે જીવ ત્રસનાડીમા રહેલો હોય તેને તો છએ છ દિશાનો આહાર હોઇ શકે આથી જોઇ શકાય છે કે ઓછામા ઓછો ત્રણ દિશાનો આહાર તો જીવને છે જ અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે ત્રણ કરતા ઓછી દિશાનો આહાર ન હોવાનુ શુ કારણ તો આનુ સમાધાન એ છે કે લોકાકાશનુ સ્વરૂપ જ એવુ છે કે તેનો કોઇ પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યા ત્રણ દિશાથી ઓછી દિશાની પ્રાપ્તિ થાય

દ્રવ્યાદિ અપેક્ષા પૂર્વક આહાર-વિવરણ—

દ્રવ્યથી આહાર અનન્ત પ્રદેશાત્મક હોય છે, કેમકે સખ્યાત કે અસખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કધો જીવને ગ્રહણ કરવા લાયક નથી-તે તેને ગ્રહણ કરી શકતો નથી ક્ષેત્રથી આ આહાર અસખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો છે કાલથી તે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ [2]સ્થિતિવાળો છે ભાવથી તે આહાર વર્ણ અને રસે કરીને પાચ પાચ જાતનો, ગધે કરીને બે જાતનો અને સ્પર્શે કરીને આઠ પ્રકારનો છે

---

૧ ઉપર્યુક્ત નિષ્કુટમા બાદર વાયુકાય જીવો હોય છે કિન્તુ બાકીના બાદર એકેન્દ્રિય હોતા નથી એ વાત ભગવતી (શ૦ ૩૪ ઉ૦ ૧ સૂ૦ ૮૫૧)ની વૃત્તિના ૯૬૧ મ પત્રગતની નિમ્ન-લિખિત પક્તિ પરથી જોઇ શકાય છે—

' इह च लोकचरमे ते बादरा पृथिवीकायिका-ऽप्कायिक-तेजो-वनस्पतयो न सन्ति, सूक्ष्मास्तु पञ्चापि सन्ति, बादरवायुकायिकाश्चेति ।

૨ ' आहारयोग्यस्कन्धपरिणामत्वेनावस्थान स्थिति ।

અર્થાત્ આહારને યોગ્ય અનેના સ્કધો તદ્રૂપે ત્યા સુધી રહે તે કાળ ' સ્થિતિ કહે છે

આત્માના પ્રદેશો જે ક્ષેત્રોમા રહેલા હોય તેની બહાર રહેલા પુદ્ગલોનો પણ આત્માના પ્રદેશો સાથે સ્પર્શ તો ઘટી શકે છે તો આથી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આત્માના પ્રદેશો જે ક્ષેત્રમા હોય તે જ ક્ષેત્રમા રહેલા આહાર-પુદ્ગલને જીવ ગ્રહણ કરે છે કે તે ક્ષેત્રમા નહિ રહેલાને પણ તે ગ્રહણ કરે છે ? આના જવાબમા સમજવુ કે આત્મ-પ્રદેશોને અવગાહીને જ રહેલા પુદ્ગલોનો જીવ આહાર કરે છે વળી આ પુદ્ગલો પણ અતર રહિત-વ્યવધાન રહિત અવગાહીને રહેલા હોવા જોઇએ, પરપરાએ અવગાહી રહેલા પુદ્ગલો ચાલે તેમ નથી વિશેષમા આવા પુદ્ગલોનો પણ તે [1]આનુપૂર્વી પૂર્વક જ આહાર કરે છે હવે અનાહારનુ લક્ષણ ગ્રથકારે જે નીચે મુજબ રજુ કર્યું છે તેની નોધ લઇ આપણે આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશુ

तादृशाहाराभावरूपत्वमनाहारस्य लक्षणम् । (१३६)

અર્થાત્ ઓજસ્, લોમ અને કાવલિક એ ત્રણે જાતના આહારનો અભાવ તે ' અનાહાર ' છે

જન્મની આલોચના

પૂર્વ ભવનો સ્થૂલ દેહ છોડયા પછી અતરાલગતિ દ્વારા કેવળ કાર્મણ શરીરની સાથે ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રમા આવીને નવીન ભવને યોગ્ય સ્થૂલ દેહને અનુકૂળ પુદ્ગલોનુ પહેલું પરિણમન કરવુ તે ' જન્મ ' કહેવાય છે

જન્મના ત્રણ પ્રકારો—

પૂર્વ ભવ સમાપ્ત થતા સસારી જીવ પોતાના કર્મો અનુસાર નવીન ભવ ધારણ કરે છે અર્થાત્ તે નવો જન્મ લે છે આથી કરીને બધા જીવોના જન્મો એક સરખા નહિ હોવાથી (૧) સમૂર્ચ્છન, (૨) ગર્ભ અને (૩) ઉપપાતથી એમ એના ત્રણ ભેદો પડે છે[2] આ વાત ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

सम्मूर्च्छिमगर्भोपपातभेदात् जन्म त्रेधा ।

તેમા સમૂર્ચ્છિમનુ લક્ષણ એ છે કે—

गर्भसामग्री विना समुद्भूतरूपत्व सम्मूर्च्छिमस्य लक्षणम्, लोकत्रये यथायोग देहावयवविरचनरूपत्व वा । (१३७)

---

૧ જે જેમ રહેના હોય તેમ તેનો આહાર કરવો અર્થાત્ એક શ્રેણિમા જે પુદ્ગલો હોય તેનો એક પછી એક એમ અનુક્રમ વાર, અમુકને છોડીને બીજાનુ ગ્રહણ ન કરવા પૂર્વક આહાર કરવો તે ' આનુપૂર્વી પૂર્વક ' આહાર છે

૨ આશ્રયનુ ગ્રહણ આશ્રીને ત્રણ ભેદો સમજવા

અર્થાત્ ગર્ભની સામગ્રી વિનાની ઉત્પત્તિ તે ' સમૂચ્છિંમ ' જન્મ કહેવાય છે અથવા ત્રૈલોક્યમા યોગ્યતા અનુસાર દેહના અવયવોની રચનાને પણ ' સમૂચ્છિંમ ' જન્મ કહેવામા આવે છે [1]

शुक्रशोणितसम्मिलनाधारप्रदेशवत्त्व गर्भस्य लक्षणम्। (१३८)

અર્થાત્ શુક્ર અને શોણિતના સમેલનના આધારરૂપ પ્રદેશ ' ગર્ભ ' કહેવાય છે [2] આ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થનાર જીવ 'ગર્ભજ' કહેવાય છે

क्षेत्रप्राप्तिमात्रनिमित्तक यज्जन्म तद्रूपत्वमुपपातजन्मनो लक्षणम्, गर्भसम्मूर्च्छिमप्रकारराहित्येन जायमानत्व वा। (१३९)

અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિનુ કારણ ફક્ત ક્ષેત્ર જ છે તે 'ઉપપાત' જન્મ કહેવાય છે અથવા ગર્ભ અને સમૂચ્છિંમ સિવાયનો જન્મ તે ' ઉપપાત ' જન્મ છે

સમૂર્ચ્છનાદિ જન્મોનુ સ્પષ્ટીકરણ—

ગ્રંથકારે જન્મનુ લક્ષણ શુ છે તે દર્શાવ્યુ નથી તેમજ વળી સમૂચ્છિંમ-જન્મનુ એક લક્ષણ જે નિર્દેશ્યુ છે તે ગર્ભ જન્મનુ લક્ષણ સમજ્યા બાદ સમજાય તેવુ છે વિશેષમા ઉપપાત-જન્મના બે લક્ષણો પૈકી બીજુ લક્ષણ સમૂચ્છન જન્મ એટલે શુ તે જાણ્યા પછી સમજાય તેવુ છે આવી પરિસ્થિતિમા સમૂર્ચ્છન-જન્મ અને ઉપપાત-જન્મ વિષે સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે આપણે તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૮૯-૧૯૦)નુ અવલબન લઇએ [3]ત્યા કહ્યુ છે તેમ

---

૧ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૮)મા ' સમૂર્ચ્છન ' એટલે શુ તે સમજાવતા કહ્યુ છે કે—

" त्रिषु लोकेषूर्ध्वमधस्तिर्यक् च देहस्य समन्ततो मूर्छनम्-अवयवप्रकल्पनम् "

અર્થાત્ ઊર્ધ્વ-લોક, અધો-લોક અને તિર્યગ્-લોક એમ ત્રિવિધ લોકને વિષે બધી બાજુથી દેહના અવયવની રચના તે ' સમર્છન ' છે

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૮)નો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

" यत्र शुक्रशोणितयोर्गरण-मिश्रण भवति स गर्भ "

અર્થાત્ જે સ્થાનમા શુક્ર અને શોણિતનું મિશ્રણ થાય છે તે ' ગર્ભ ' કહેવાય છે અથવા ત્યા કહ્યુ છે તેમ—

" मात्रोपभुक्तस्याहारस्यात्मसात्करणाद् गरणाद् गर्भ "

એટલે કે માતાએ ખાધેલ આહારને આત્મસાત્ કરનાર-તેને મિશ્રિત કરનાર ' ગર્ભ ' છે

૩ મૂળ પક્તિઓ નીચે મુજબ છે —

' जन्म च शरीरद्वयसम्बन्धित्वेनात्मनो य परिणाम, अतस्तत सम्मूर्च्छन-जन्म उत्पत्तिस्थानवर्तिपुद्गलजालमनुपमृघ न प्रादुरस्ति, किण्वाद्युपमर्दनात् सुराजन्मवत्, पिष्टकिण्वोदकादीनामुपमर्दनात् सुराया जन्म दृष्टम्, तथा बाह्यपुद्गलानामाध्यात्मिकानां

શરીર-પુદ્ગલના મળધરૂપે આત્માનો જે પરિણામ છે તે 'જન્મ' કહેવાય છે એથી કરીને પિષ્ટ કિણ્વ, જળ વગેરેના ઉપમર્દન વિના જેમ સુરાનો જન્મ થતો નથી તેમ ઉત્પત્તિ સ્થાનમા રહેલા પુદ્ગલના સમૂહનુ ઉપમર્દન કર્યા વિના સમ્મૂર્ચ્છન જન્મનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી આથી એ ફલિત થાય છે કે બાહ્ય તેમજ આધ્યાત્મિક પુદ્ગલોના ઉપમર્દનથી જે જન્મ થાય છે તે 'સમ્મૂર્ચ્છન' કહેવાય છે લાકડાની છાલ, પાકા ફળો વગેરેને વિષે ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જીવો તે જ લાકડુ, ફળ વગેરેમા રહેલા પુદ્ગલોને પોતાના શરીરરૂપે પરિણમાવે તે બાહ્ય પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જન્મ જાણવો એવી રીતે જીવતી ગાય વગેરેના દેહમા ઉપજતા કૃમિ વગેરે જીવો એ જીવતી ગાય વગેરેના શરીરના અવયવોને ગ્રહણ કરી તેને પોતાના દેહ તરીકે પરિણમાવે તે આધ્યાત્મિક પુદ્ગલના ઉપમર્દનરૂપ જન્મ સમજવો

ગર્ભ જન્મ—

સ્ત્રીની યોનિમા એકદમ અવતરીને જીવ શુક્ર અને શોણિતનુ, માતાએ કરેલા આહારના રસની પુષ્ટિરૂપે જે ગ્રહણ કરે છે તે 'ગર્ભજન્મ' કહેવાય છે

ઉપપાત-જન્મ—

પ્રચ્છદ પટ (ચાદર)ની ઉપર રહેલા અને દેવ દૃષ્યની નીચે રહેલા અર્થાત્ એ બેના વચગાળામા રહેલા પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરરૂપે પરિણમાવવા તે દેવવિષયક ઉપપાત જન્મ છે[1] અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે પ્રચ્છદ પટ કે દેવ દૃષ્યના પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવામા આવતા નથી તેમજ અત્ર શુક્રાદિ પુદ્ગલોનુ પણ ગ્રહણ નથી, કિન્તુ આ ઔપપાતિક જન્મમા પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ જ નિમિત્ત કારણ છે એવી રીતે નારકોની યોનિ નરકની વજ્રમય ભીતને વિષે રહેલ, અતિશય સકીર્ણ મુખવાળુ નિષ્કુટ (ગોખ) છે અત્ર વૈક્રિય શરીરના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને સ્થળની સકીર્ણતાને લઈને કચડાતા નારકો વજ્રમય નરકતલમા જળમા ફેંકેલા પત્થરની પેઠે મહાવેગથી પડે છે

લોપમર્દનાદ્ યજ્જન્મ ભવતિ તત્ સમ્મૂર્ચ્છનજન્મ વ્યપદિશ્યતે, બાહ્યપુદ્ગલોપમર્દનલક્ષણ તાવદ્ યથા કૃમ્યાદીના કાષ્ઠાદિષુ, કાષ્ઠત્વક્ફલાદિષુ જીવા કૃમ્યાદય સમુપજાયમાના તાનેવ કાષ્ઠફલત્વગ્વર્તિન પુદ્ગલાન્ શરીરીકુર્વન્ત ઉપજાયન્તે, તથા જીવદ્ગવાદિશરીરેષુ કૃમ્યાદય પ્રાદુર્ષ્યન્તસ્તાનેવ જીવદ્ગવાદિશરીરાવયવાનાદાય સ્વશરીરતયા પરિણતિમાપાદયન્તીત્યાધ્યાત્મિકપુદ્ગલોપમર્દનલક્ષણમેતજ્જન્મ, પ્રત્યક્ષ ચૈતત્, પ્રાયસ્તત્ર ગર્તાદ્યુપલબ્ધે ।'

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

" દેવસયણિજ્જસિ દેવદૂસતરિએ અગુલાસખેજ્જઇભાગમેત્તાએ સરીરોગાહણાએ ઉવવજ્જઇ ।"

[દેવશયનીયે દેવદૂષ્યાન્તરિતે અઙ્ગુલાસઙ્ખ્યેયભાગમાત્રયા શરીરાવગાહનયા ઉપપદ્યતે ।]

આ ઉપરથી સમૂર્ચ્છનાદિ ત્રણ પ્રકારના જન્મમા શી વિશેષતા છે તે ધ્યાનમા આવી હશે છતા મદમતિને પણ તે સમજાય તે માટે એટલુ નિવેદન ઉમેરીશુ કે સ્ત્રી-પુરુષના સયોગ સિવાય જ ઉત્પત્તિ સ્થાનમા રહેલા ઔદારિક પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવા તે 'સમૂર્ચ્છન-જન્મ' છે, સ્ત્રીપુરુષના સયોગથી ઉદ્ભવેલા શુક્ર અને રક્તના પુદ્ગલોને ઔદારિક શરીરરૂપે પરિણમાવવા તે 'ગર્ભ-જન્મ' છે, અને સ્ત્રી-પુરુષના સબધ સિવાય ઉત્પત્તિ-સ્થાનમા રહેલા વૈક્રિય પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરરૂપે પરિણમાવવા તે 'ઉપપાત જન્મ' છે આથી સમજાય છે કે ગર્ભ જન્મમા સ્ત્રી પુરુષના સયોગની અપેક્ષા રહેલી છે, જ્યારે બાકીના બે જન્મમા તેની અપેક્ષા નથી જ વિશેષમા સમૂર્ચ્છન અને ઉપપાત એ બને જન્મમા જોકે આ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષના સયોગની જરા પણ અપેક્ષા નથી અને એ દૃષ્ટિએ એ બેમા સમાનતા છે, છતા સમૂર્ચ્છનમા ઔદારિક પુદ્ગલોનુ અને ઉપપાતમા વૈક્રિય પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ છે એ હકીકતથી પણ એ બેની ભિન્નતા સમજાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે સમૂર્ચ્છન એ એક જ સામાન્યત જન્મ છે, ગર્ભ અને ઉપપાત તો એના વિશિષ્ટ સ્વરૂપો છે[1]

સમૂચ્છિમ મનુષ્યોના ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રો—

એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો સમૂચ્છિમ છે એટલુ જ નહિ, પરતુ પચેન્દ્રિયના ચાર ભેદો પૈકી મનુષ્ય અને તિર્યચોમા પણ કેટલાક સમૂચ્છિમ છે અર્થાત્ મનુષ્ય અને તિર્યચોના ગર્ભજ અને સમૂચ્છિમ એવા બે પ્રકારો છે તેમા સમૂચ્છિમ મનુષ્યો [2]૫૬ અતરદ્વીપમા, ૧૫ [3]કર્મભૂમિમા અને ૩૦ અકર્મભૂમિમા એમ ૧૦૧ પ્રકારના ક્ષેત્રો ઉપરાત (૧) વિષ્ટામા, (૨) મૂત્રમા, (૩) શ્લેષ્મમા (૪) કફમા, (૫) વમનમા, (૬) પિત્તમા, (૭) લોહીમા, (૮) શુક્રમા, (૯) મૃત કલેવરમા, (૧૦) પરૂમા (૧૧) સ્ત્રી પુરુષના સયોગમા, (૧૨) વીર્યસ્રાવમા (૧૩) શહેરની મોરીમા તેમજ (૧૪) સર્વ અપવિત્ર સ્થળોમા તે ઉત્પન્ન થાય છે

સમૂર્ચ્છનાદિ ક્રમનો હેતુ—

સમૂર્ચ્છન જન્ય શરીર અત્યત સ્થૂળ હોવાથી તેનો પ્રારભમા ઉલ્લેખ કરાયો છે ગર્ભજ શરીર વૈક્રિય શરીર કરતા વિશેષ સ્થૂળ છે એટલે ગર્ભને ઉપપાત કરતા પ્રથમ સ્થાન અપાયુ છે વળી ગર્ભજ અને ઔપપાતિક કરતા સમૂર્ચ્છનજ જીવો અલ્પ આયુષ્યવાળા છે, એથી કરીને એનો શરૂઆતમા નિર્દેશ કરાયો છે વિશેષમા ગર્ભ જન્મ અને ઉપપાત જન્મના કાર્ય અને

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ૰ ૧૯૦)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ—

"*अपरे वर्णयन्ति-सम्मूर्च्छनमेवैक सामान्यतो जन्म तद्धि गर्भोपपाताभ्या विशेष्यत इति ।*"

૨ આના નામો માટે જુઓ શ્રીવિજયલબ્ધિસૂરિકૃત વૈરાગ્યરસમજરીનું સારું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૨૭૧)

૩ જુઓ ૧૭૨ મુ લક્ષણ

કારણો પરોક્ષ છે, જ્યારે સમૂર્છન જન્મનુ કારણ માતાદિ પ્રત્યક્ષ છે અને તેનુ કાર્ય જે શરીર છે તે પણ ઉભય લોકમા પ્રત્યક્ષ છે, વાસ્તે સમૂર્ચ્છનનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ કરાયો છે ગર્ભ જન્મની નિષ્પત્તિ સમૂર્છન જન્મથી કાલ-પ્રકર્ષે થાય છે આથી કરીને સમૂર્ચ્છન પછી ગર્ભનો નિર્દેશ કરાય તે યોગ્ય છે સમૂર્છનજ અને ગર્ભજ કરતા ઉપપાતજનુ આયુષ્ય વિશેષ હોવાથી ઔપપાતિકનો અતમા નિર્દેશ કરાય તે સમુચિત છે

આ પ્રમાણે **તત્ત્વાર્થરાજ** (પૃ ૯૮)મા સૂચવાયુ છે, જ્યારે **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૯૦)મા એવો નિર્દેશ છે કે પ્રત્યક્ષ તેમજ બહુ સ્વામીવાળુ હોવાથી સમૂર્ચ્છનનો પ્રાથમિક ઉલ્લેખ કરાયો છે, પ્રત્યક્ષ ઔદારિક શરીર સાથેના સાધર્મ્યને લઇને ત્યાર બાદ ગર્ભનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, અને સ્વામીના વૈધર્મ્યને લક્ષ્યીને ઉપપાતનો ત્યાર પછી ઉલ્લેખ કરાયો છે

યોનિ-પર્યાલોચન

જન્મને માટે ઠોઇક સ્થાન તો હોવુ જ જોઇએ પૂર્વ ભવના શરીરનો નાશ થયા બાદ જે સ્થાનમા પહેલ વહેલા સ્થળ દેહરૂપે પરિણમાવવા માટે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો કાર્મણ શરીરની સાથે તપાવેલા લોઢામા જળની જેમ સમાઇ જાય છે તે સ્થાન 'યોનિ' કહેવાય છે [1] આથી સમજાય છે કે યોનિ એ આધાર છે અને જન્મ એ આધેય છે [2]

યોનિનુ લક્ષણ ગ્રથકારના શબ્દમા એ છે કે—

तजसकार्मणशरीरवन्तो जन्तव औदारिकादिशरीरयोग्यस्कन्धसमुदायेन यत्र स्थाने युज्यन्ते तादृक्स्थानरूपत्व योनेर्लक्षणम् । (१४०)

અર્થાત તૈજસ અને કાર્મણ શરીરવાળા જીવો જે સ્થાનમા ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય એવા સ્કધો સાથે જોડાય છે, તે સ્થાનને ' યોનિ ' કહેવામા આવે છે આ જ વાત **શ્રીમલયગિરિ** સૂરિએ **પ્રજ્ઞાપના**ના નવમા પદની ટીકામા (૨૨૫મા પત્રમા) કરેલા નીચેના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પરથી પણ જોઇ શકાય છે —

" 'यु मिश्रणे' युवन्ति–तैजमकार्मणशरीरवन्त. सन्त औदारिकादिशरीरप्रायोग्यपुद्गलस्कन्धसमुदायेन मिश्रीभवन्त्यस्यामिति योनिः–उत्पत्तिस्थानम्, औणादिको निप्रत्ययः । "

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૯૧)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ —

' अयमात्मा पूर्वभवशरीरनाशे तदनु शरीरान्तरप्राप्तिस्थाने यान् पुद्गलान् शरीरार्थमादत्ते तान् कार्मणेन सह मिश्रयति तप्ताय पिण्डाम्भोग्रहणवच्छरीरनिर्वृत्त्यर्थ बाह्यपुद्गलान् यस्मिन् स्थाने तत् स्थान योनि । '

૨ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૯૯)મા કહ્યુ પણ છે કે –

" योनिजन्मनोरविशेष इति चेत् न, आधाराधेयभेदात् विशेषोपपत्ति । "

આ યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —(૧) સંવૃત, (૨) વિવૃત અને (૩) મિશ્ર. તેમા સંવૃત યોનિનાં લક્ષણો એ છે કે—

दिव्यशय्यादिवद् वस्त्राद्यावृतस्थानरूपत्व, जन्तूत्पत्त्याधारवत्त्वे सति अनुपलक्ष्यमाणस्थानविशेषरूपत्व वा संवृतयोनेर्लक्षणम् । (१४१)

અર્થાત્ દિવ્ય શય્યા વગેરેની માફક વસ્ત્રાદિકથી ઢંકાયેલા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ' સંવૃત યોનિ ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જીવના ઉત્પત્તિના આધારભૂત એવા તેમજ અદૃશ્ય (સ્પષ્ટ રીતે ન જણાતા) સ્થાનને 'સંવૃત યોનિ' કહેવામા આવે છે

વિવૃત યોનિનુ લક્ષણ—

जन्तूत्पत्त्याधारवत्त्वे सति स्पष्टमुपलक्ष्यमाणस्थानविशेषरूपत्व विवृतयोनेर्लक्षणम् । (१४२)

અર્થાત્ જીવની ઉત્પત્તિના આધારભૂત તેમજ (જલાશયાદિની પેઠે) સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા એવા સ્થાન વિશેષને 'વિવૃત યોનિ' જાણવી.

સંવૃત વિવૃત યોનિનુ લક્ષણ—

बहिर्दृश्यमप्यदृश्यमध्यं जन्तूत्पत्तिस्थान मिश्रयोनेर्लक्षणम् । (१४३)

અર્થાત (સ્રીના ગર્ભાશયની પેઠે) જેનો બહારનો ભાગ દેખાતો હોય પરતુ અંદરનો ભાગ ગૂઢ હોય એવા જીવના ઉત્પત્તિ-સ્થાનને ' સંવૃત વિવૃત ' એટલે કે ' મિશ્ર ' યોનિ જાણવી જેમકે ગર્ભજ તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ મિશ્ર છે, કેમકે જે સ્રી ગર્ભવતી હોય તેનો ગર્ભ દેખાતો નથી, છતા તેના ઉદરાદિની વૃદ્ધિ દ્વારા તેનુ અનુમાન થઇ શકે છે

યોનિની અન્ય રીતે ત્રિવિધતા—

સચિત્ત, અચિત્ત અને સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) એમ પણ યોનિના ત્રણ ભેદો પડી શકે છે તેમા [1]સચિત્ત યોનિનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

---

૧ આનો અર્થ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (૧ ૮૯)મા નીચે મુજબ સમજાવ્યો છે —

" आत्मन -चैतन्यस्य परिणामविशेषश्चित्त, तेन सह वर्तत इति सचित्त "
અર્થાત્ આત્માનો એટલે ચૈતન્યનો પરિણામ-વિશેષ તે ' ચિત્ત ' છે, તેની સાથ વર્તનારા ' સચિત્ત ' કહેવાય છે

जीवप्रदेशैः सहान्योन्यानुगमस्वीकृतजीवद्देहादिरूप यज्जन्तूत्पत्तिस्थान तत् सचित्तयोनेर्लक्षणम्, जीवप्रदेशैः सह सम्बन्धरूपत्व वा । (१४४)

અર્થાત્ જીવના પ્રદેશોની સાથે એકમેક થઇ ગયેલો એવા જીવતા જીવનો દેહાદિક ભાગ કે જ્યા જતુઓ ઉત્પન્ન થઇ શકે તેને ' સચિત્ત યોનિ ' કહેવામા આવે છે અથવા જીવના પ્રદેશો સાથે સબધ ધરાવનારી યોનિ ' સચિત્ત ' કહેવાય છે દાખલા તરીકે જીવતી ગાયના શરીરમા ઉત્પન્ન થતા કૃમિ વગેરે જીવોની સચિત્ત યોનિ છે

અચિત્ત યોનિનું લક્ષણ—

शुष्ककाष्ठादिरूपं यज्जन्तूत्पत्तिस्थान तत्, सर्वथा सजीवप्रदेशसम्बन्धरहितत्वं वाऽचित्तयोनेर्लक्षणम् । (१४५)

અર્થાત્ જીવના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ સૂકુ લાકડુ વગેરે ' અચિત્ત યોનિ ' કહેવાય છે અથવા જીવના સબધથી સર્વથા રહિત એવા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને 'અચિત્ત યોનિ' જાણવી

સચિત્તાચિત્ત યોનિનુ લક્ષણ—

उभयस्वभावरूपत्व मिश्रयोनेर्लक्षणम् । (१४६)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ઉભય સ્વભાવવાળી યોનિને ' સચિત્તાચિત્ત ' જાણવી

બીજી રીતે પણ આ સબધમા વિચાર કરી શકાય તેમ છે જેમકે ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચોની યોનિમા શુક્ર અને શોણિતના પુદ્ગલો હોય છે આમાથી જે પુદ્ગલો આત્મસાત્ કરાયેલા છે–આત્મ પ્રદેશો સાથે સબદ્ધ છે તે સચિત્ત સમજવા, બાકીના અચિત્ત જાણવા, અથવા શુક્ર એ અચિત્ત છે અને શોણિત એ સચિત્ત છે તેમા જ્યારે સચિત્ત અને અચિત્ત પુદ્ગલોનુ મિશ્રણ થાય ત્યારે તે સચિત્તાચિત્ત યાને મિશ્ર કહેવાય છે

સ્પર્શની અપેક્ષાએ યોનિની ત્રિવિધતા—

વળી સ્પર્શની અપેક્ષાએ પણ યોનિના ત્રણ પ્રકારો પડે છે જેમકે જે શીત સ્પર્શવાળી યોનિ હોય તે 'શીત' યોનિ, ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી યોનિ હોય તે 'ઉષ્ણ' યોનિ અને શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળી યોનિ તે 'શીતોષ્ણ' કહેતા 'મિશ્ર' જાણવી આ હકીકત ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે—

शीतस्पर्शवत्त्वे सति जन्तूत्पत्तिस्थानरूपत्व शीतयोनेर्लक्षणम्।(१४७)

उष्णस्पर्शवत्त्वे सति जन्तूत्पत्तिस्थानरूपत्वमुष्णयोनेर्लक्षणम्।(१४८)

शीतोष्णपरिणामवत्त्वे सति जन्तूत्पत्तिस्थानरूपत्व मिश्रयोने र्लक्षणम् । (१४९)

સવૃતાદિ યોનિના અધિકારી—

ચારે પ્રકારના દેવતા, નારકી અને એકેન્દ્રિય જીવોની યોનિ સવૃત છે દ્વીન્દ્રિયથી માડીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના પ્રાણીઓની (વિકલેન્દ્રિયોની) તેમજ સમૂચ્છિ'મ તિર્ય'ચ પ'ચેન્દ્રિય અને સમૂચ્છિ'મ મનુષ્યોની યોનિ વિવૃત હોય છે, કેમકે તેમના જલાશયાદિરૂપ ઉત્પત્તિ-સ્થાન સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે ગર્ભજ તિર્ય'ચ પ'ચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોની યોનિ સવૃત-વિવૃત છે, કેમકે ગર્ભનુ સ્વરૂપ સવૃતવિવૃત છે

સવૃતાદિ યોનિવાળા જીવોનુ અલ્પબહુત્વ—

સવૃત વિવૃત યોનિવાળા જીવો સૌથી થોડા છે તેથી અસખ્યેય ગુણા વિવૃત યોનિવાળા છે એથી અનન્ત ગુણા અયોનિ (સિદ્ધ) છે અને એથી પણ અનન્ત ગુણા સવૃત યોનિવાળા છે (કેમકે વનસ્પતિની સવૃત યોનિ છે અને તેની સખ્યા અનતની છે)

અચિત્તાદિક યોનિના અધિકારી—

નૈરયિકોના ઉપપાત-ક્ષેત્રો કોઇ પણ જીવથી પરિગૃહીત નથી તેથી તેમની યોનિ[1] અચિત્ત છે અત્ર કોઇને શકા ઉત્પન્ન થાય કે જ્યારે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સર્વ લોકને વ્યાપીને રહેલા છે, ત્યારે આ વાત કેમ સભવી શકે ? આનુ સમાધાન એ છે કે જોકે તે જીવો લોકવ્યાપી છે, છતા તેમના પ્રદેશોની સાથે ઉપપાત ક્ષેત્રોના પુદ્ગલો અન્યોન્યાનુગમ સબધથી સબદ્ધ-એકમેક થઇ ગયા નથી તેથી આ હકીકત ઘટી શકે છે આ પ્રમાણે અસુરકુમારાદિ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોની યોનિ પણ અચિત્ત છે એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમજ સમૂચ્છિ'મ તિર્ય'ચ પ'ચેન્દ્રિય અને સમૂચ્છિ'મ મનુષ્યોની અર્થાત્ સર્વે સમૂચ્છિ'મ જીવોની યોનિ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર[2] એમ ત્રણે પ્રકારની સભવે છે ગર્ભજ તિર્ય'ચ પ'ચેન્દ્રિય

---

૧ સરખાવો સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૧૨૨ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણ —

" एगिंदियनेरइया संवुडजोणी हवंति देवा य ।
विगलिंदियाण विगडा संवुडवियडा य गब्भम्मि ॥ "

[एकेन्द्रियनैरयिकाः संवृतयोनयो भवन्ति देवाश्च ।
विकलेन्द्रियाणां (योनिः) विवृता संवृतविवृता च गर्भे (जातानाम्) ॥]

૨ સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૨૨ મા પત્રમા ટાચણરૂપે કહ્યુ પણ છે કે—

अचित्ता खलु जोणी नेरइयाण तहेव देवाण ।
मीसा य गब्भवसही तिविहा जोणी य सेसाण ॥ "

[अचित्ता खलु योनिर्नैरयिकाणां तथैव देवानाम् ।
मिश्रा च गर्भवसतीनां त्रिविधा योनिश्च शेषाणाम् ॥]

અને ગર્ભજ મનુષ્યોની યોનિ તો મિશ્ર જ છે, કેમકે જે સ્થાનમા તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યા શુક્ર-શોણિતાદિ અચિત્ત પુદ્ગલો છે [1]

અચિત્તાદિ યોનિકનુ અલ્પબહુત્વ—

સૌથી ઓછા જીવ સચિત્તાચિત્ત યોનિવાળા છે, એથી અસખ્યેય ગુણા અચિત્ત યોનિવાળા છે, એથી અનન્તગુણા અયોનિક છે, અને તેથી પણ અનન્તગુણા સચિત્ત યોનિવાળા છે (કેમકે નિગોદના જીવોની સચિત્ત યોનિ છે)

શીતાદિ યોનિના અધિકારી—

નરકના જીવોની (નૈરયિકોની) યોનિ શીત કે ઉષ્ણ હોય છે, પરતુ તે શીતોષ્ણ હોતી નથી 'રત્નપ્રભા', 'શર્કરાપ્રભા' અને 'વાલુકાપ્રભા' એ ત્રણ પૃથ્વીઓમા જે નૈરયિકોના ઉપપાત ક્ષેત્રો છે તે બધા શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણત છે,જ્યારે એ સિવાયના બાકીના બધા ક્ષેત્રો તો ઉષ્ણ-સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણમેલા છે આથી ત્યા રહેલા શીત યોનિવાળા નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે છે પકપ્રભા'માના ઉપપાત ક્ષેત્રોમાના ઘણાખરા ક્ષેત્રો તો શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામે પરિણમેલા છે, જ્યારે થોડા જ ક્ષેત્રો વિપરીત પરિણામવાળા છે જે પ્રસ્તટોમા (પાથડાઓમા)—જે નરકાવાસમા શીત સ્પર્શરૂપ પરિણામવાળા ઉપપાત ક્ષેત્રો છે ત્યા અર્થાત તે પ્રસ્તટોમા બાકીના બધા ઉષ્ણ સ્પર્શથી યુક્ત છે એ જ પ્રમાણે જે નરકાવાસોમા ઉપપાત ક્ષેત્ર ઉષ્ણ સ્પર્શી છે ત્યા બાકીના બધા ક્ષેત્રો શીત સ્પર્શી છે આથી 'પકપ્રભા' મા વસનારા શીત યોનિવાળા નૈરયિકો ઉષ્ણ વેદના અનુભવે છે, જ્યારે ઉષ્ણ યોનિવાળા અલ્પસખ્યાબદ્ધ નૈરયિકો શીત વેદના ભોગવે છે આથી ઉલટી હકીકત 'ધૂમપ્રભા' સબધી જાણી લેવી 'તમ પ્રભા' અને 'તમસ્તમ પ્રભા' મા તો સર્વ ઉપપાત ક્ષેત્રો ઉષ્ણસ્પર્શી છે, જ્યારે એ સિવાયના બાકીના બધા ક્ષેત્રો શીતસ્પર્શી છે આથી કરીને એ બે છેલ્લી પૃથ્વીગત ઉષ્ણ યોનિવાળા નૈરયિકો શીત વેદના ભોગવે છે

ભવનવાસી, ગર્ભજ તિર્યચ પચેન્દ્રિય, ગર્ભજ મનુષ્ય, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકના ઉપપાત-ક્ષેત્રો શીતોષ્ણ સ્પર્શવાળા હોવાથી તેમની યોનિ શીતોષ્ણ જ છે તે એકાતે શીત કે એકાતે ઉષ્ણ નથી દિગબર મત પ્રમાણે-**તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૧૦૦) અનુસાર કેટલાક દેવોની યોનિ શીત અને કેટલાકની ઉષ્ણ છે [2]પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય,

---

૧ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિના ૨૨૬ મા પત્રમા કહ્યુ છે કે—

" गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणा गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणा (च) यत्रोत्पत्तिस्तत्राचित्ता अपि शुक्रशोणितादिपुद्गला सन्तीति मिश्रा तेषा योनि ।'

૨ અપ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો એવો પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમા ઉલ્લેખ છે, પરતુ તે ચિન્ત્ય છે 'તેજસ્કાય સિવાયના ' એમ જોઇએ કેમકે આગળ જતા વૃત્તિકાર પોતે તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણ છે એમ કહે છે વિશેષમા સ્થાનાગની વૃત્તિના ૧૨૨મા પત્રમા નીચે મુજબની ગાથા નજરે પડે છે—

ચતુરિન્દ્રિય, સમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય તેમજ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રો ત્રણે સ્પર્શોવાળા હોવાથી તેમની યોનિ પણ ત્રણે પ્રકારની સભવે છે તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણ જ છે

શીતાદિ યોનિવાળા જીવોનુ અલ્પબહુત્વ—

શીતોષ્ણ યોનિવાળા જીવોની સખ્યા સૌથી ઓછી છે, તેથી અસખ્યેય ગુણા ઉષ્ણ યોનિ વાળા છે, એનાથી અનન્ત ગુણા અયોનિક છે, અને તેનાથી અનન્ત ગુણા શીત યોનિવાળા છે (કેમકે સમસ્ત અનન્તકાયની આ યોનિ છે)

હવે કયા જીવને કઇ યોનિ હોય છે તે કોષ્ઠક દ્વારા રજુ કરીએ તે પૂર્વે મનુષ્યની સ્ત્રીની યોનિના આકાર પરત્વે કૂર્મોન્નત, વંશીપત્ર અને શખાવર્ત એમ જે ત્રણ ભેદો પડે છે તેના સ્વરૂપનુ દિશાવલોકન કરી લઇએ

જે યોનિ કાચબાની પીઠની જેમ ઊચી હોય તે ' કૂર્મોન્નત યોનિ ' કહેવાય છે આવી યોનિમા ઉત્તમ નરો ઉત્પન્ન થાય છે વાસના સયુક્ત બે પત્રો જેવા આકારવાળી યોનિ તે ' વંશી પત્ર યોનિ ' સમજવી શખમા જેવા આવર્ત (ચકરડા) હોય છે તેવા આવર્તવાળી યોનિ ' શખાવર્ત યોનિ ' જાણવી આ યોનિ તો નક્કી ગર્ભવિનાશક છે

સ્ત્રીરત્ન સાધારણ રીતે ચક્રવર્તીને પરણે છે એની શખાવર્ત યોનિ છે આ યોનિ ગર્ભવર્જિત છે અર્થાત્ તે દ્વારા સતાન ઉત્પન્ન થાય નહિ[1], કેમકે અત્યત પ્રબળ કામાગ્નિને લઇને તે યોનિમાના ગર્ભો નાશ પામે છે[2] અરિહત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ તથા બલદેવની (અર્થાત્ [3]૬૩ શલાકાપુરુષોમાના પ્રતિવાસુદેવ સિવાયની) માતાઓની યોનિ કૂર્મોન્નત જાણવી બાકીની સર્વ સ્ત્રીઓની યોનિ વંશીપત્ર છે

" सीओसिणजोणीया सव्वे देवा य गब्भवक्कंती ।
उसिणा य तेउकाए दुह णिरए तिविह सेसाण ॥
[शीतोष्णयोनिकाः सर्वे देवाश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकाः ।
उष्णा च तेजस्काये द्विधा निरये त्रिविधा शेषाणाम् ॥]

આથી એમ પણ સમજાય છે કે અપ્કાયની યોનિ પણ ત્રણે જાતની છે એટલે કે તે કેવળ શીત નથી કે જેવી માન્યતા નૈયાયિકોની હોવાનુ કહેવાય છે

૧ અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે બહુ જીવો તેમજ જીવસબદ્ધ પુદ્ગલો આ યોનિમા આવે છે, ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, સામાન્યત તેમજ વિશેષત વૃદ્ધિ પણ પામે છે, પરતુ અહીથી તેમની નિષ્પત્તિ થતી નથી જુઓ **પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિનુ** ૨૨૮ મુ પત્ર

૨ ' કુરુમતિ એ નામથી પ્રખ્યાત સ્ત્રી-રત્નના હાથના સ્પર્શથી લોઢાનુ પૂતળુ પણ દ્રવી ગયુ એવો શાસ્ત્રમા ઉલ્લેખ છે

૩ ૨૪ અરિહતો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ, ૯ બળદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ એમ ૬૩ ની સખ્યા સમજવી

માનવી મહિલાની યોનિ—

સ્ત્રીઓની નાભિની નીચે બે નાડીઓ હોય છે આ નાડીનો આકાર વિકસ્વર પુષ્પમાલા જેવો છે એની નીચે અધોમુખે રહેલી કોશ (ડોડા)ના આકાર જેવી યોનિ છે આ યોનિની બહાર આમ્ર-મજરી (આંબાની મોર) જેવી માંસ-મજરીઓ હોય છે ઋતુકાલમા તે માંસમજરીઓમાથી શોણિત ઝરે છે આમાથી શોણિતના કેટલાક બિન્દુઓ કોશાકાર યોનિમા દાખલ થઇ ત્યા રહે છે પાછલથી વીર્ય સાથે મિશ્રિત થએલા તે બિન્દુઓનો આહાર કરતો થકો જીવ ત્યા ઉત્પન્ન થાય છે આ શુક્ર અને શોણિતના પુદ્‌ગલોમાથી જે પુદ્‌ગલોને યોનિએ નિજ રૂપ કર્યા છે, તે સચિત્ત યા મિશ્ર છે, અને એથી વિપરીત છે તે અચિત્ત છે કેટલાકોનુ એમ પણ માનવું છે કે શોણિત સચિત્ત છે, શુક્ર અચિત્ત છે અને એ બે ભેગા થાય તે મિશ્ર છે તત્ત્વાર્થ (અ ૨ સૂ- ૩૩)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૯૨)મા દર્શાવેલા મતાતર પ્રમાણે તો શોણિત અને શુક્ર બન્ને અચિત્ત છે, જ્યારે યોનિના પ્રદેશો સચિત્ત છે [1]

૪૩૬મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલ કોષ્ઠક નીચે મુજબ છે —

યોનિ	જીવ	યોનિ	જીવ
સવૃત સચિત્ત ઉષ્ણ	એકેન્દ્રિય	વિવૃત સચિત્ત ઉષ્ણ	વિકલેન્દ્રિય અને અગર્ભજ પચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય
,, ,, શીત	તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિય	,, ,, શીત	,,
,, ,, શીતોષ્ણ	,, ,, ,,	,, ,, શીતોષ્ણ	,,
,, અચિત્ત ઉષ્ણ	એકેન્દ્રિય અને નારક	,, અચિત્ત ઉષ્ણ	,,
,, ,, શીત	તેજસ્કાય સિવાયના ,,	,, ,, શીત	,,
,, ,, શીતોષ્ણ	દેવો અને તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો	,, ,, શીતોષ્ણ	,,
,, સચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	પાચે એકેન્દ્રિયો	,, સચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	,,
,, ,, શીત	તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયો	,, ,, શીત	,,
,, ,, શીતોષ્ણ	,,	વિવૃત ,, શીતોષ્ણ	,,

૧ આ મત તત્ત્વાર્થરાજ૦નો પણ છે એમ એના ૧૦૦મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિથી સમજાય છે —

' गर्भजा ये जीवास्ते मिश्रयोनयो वेदितव्यास्तेषा हि मातुरुदरे शुक्रशोणित-मचित्त, तदात्मना चित्तवता मिश्रम् "

યોનિ	જીવ
સંવૃતવિવૃત સચિત્ત ઉષ્ણ	કોઇ નહિ
,, ,, શીત	,,
,, ,, શીતોષ્ણ	,,
,, અચિત્ત ઉષ્ણ	,,
,, ,, શીત	,,

યોનિ	જીવ
સંવૃતવિવૃત અચિત્ત શીતોષ્ણ	કોઇ નહિ
,, સચિત્તાચિત્ત ઉષ્ણ	,,
,, ,, શીત	,,
,, ,, શીતોષ્ણ	ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યો

અંડજાદિ આઠ યોનિ સંગ્રહો—

સ્થાનાગ (અ ૭, ઉ ૩, સૂ ૫૪૩)મા સૂચવ્યા મુજબ યોનિઓની સાત પ્રકારે વહેંચણી થઇ શકે છે જેમકે (૧) અંડજ, (૨) પોતજ, (૩) જરાયુજ, (૪) રસજ, (૫) સંસ્વેદજ, (૬) સંમૂર્ચ્છિમ અને (૭) ઉદ્ભિજ્જ એ અંગના આઠમા અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકમા તો આની વહેંચણી આઠ પ્રકારે થાય છે એમ કહ્યુ છે અને તેમા આ સાત ઉપરાંત ઉપપાતજનો વિભાગ ઉમેરેલો જોવાય છે આ આઠે વિભાગોનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ વિચારીશુ તો જણાશે કે જે ઇંડામાથી પેદા થાય તે 'અંડજ' કહેવાય છે, કેમકે અંડનો અર્થ 'ઇંડુ' છે સાપ, ઘો, કૃકલાશ (કાકિંડો ?), ગરોળી, મગર, કાચબો, શિશુમારાદિ મત્સ્ય તેમજ ચકલી, કબુતર, હંસ, ચાષ, પોપટ, ગીધ, બાજ, પારેવો, કાગડો, મોર, ટિટોડી, બગલુ અને બલાકા ઇત્યાદિ લોમપક્ષીઓ અંડજ છે પોત એટલે વસ્ત્ર, તેની જેમ ઉત્પન્ન થતા જીવો 'પોતજ' કહેવાય છે અથવા તો પોત એટલે વહાણ, તેમાથી ઉત્પન્ન થતા જીવો 'પોતજ' ગણાય છે[1] આ જીવો ખુલ્લા અંગે પેદા થાય છે, તેમનો પ્રસવ શુદ્ધ છે, તેઓ જરાયુથી લપેટાઇને કે ઇંડામાથી પેદા થતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે હાથી, સસલુ, ઉંદર, [2]મેના (સારિકા), નોળીઓ, શલ્લક, [3]શ્વાવિદ્લાપક તેમજ જલુકા, વલ્ગુલિ, ભારંડ, પક્ષિવિરાલ વગેરે ચર્મપક્ષીઓનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે જે જરાયુમા પેદા થાય-જરાયુમા રહેલા હોય-જે જરાયુથી વીંટલાયેલા હોય તે 'જરાયુજ' કહેવાય છે તેમા જરાયુ એ એક જાતનુ જાળ જેવુ આવરણ છે કે જે માસ અને લોહીથી ભરેલુ હોય છે અને જેમા પેદા થનારૂ બચ્ચુ લપેટાઇ રહેલુ હોય છે આને લોકો 'ઓર' કહે છે આવી રીતે જન્મનારા તરીકે આપણા જેવા મનુષ્ય, ગાય, ભેસ, બકરી, ઘેટુ, ઘોડો, ગધેડો ઊંટ, મૃગ, ચમર (એક જાતનુ

૧ સરખાવો સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૩૮૫મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ —

" पोत-वस्त्र तद्वज्जाता पोतादिव वा-बोहित्थाज्जाता "

૨ તત્ત્વાર્થરાજ૦(પૃ. ૧૦૧)મા મેના અને પોપટ બંનેને અંડજ ગણ્યા છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમા મેનાને પોતજ અને પોપટને અંડજ ગણેલ છે

૩ ' શ્વાવિધ્ 'નો અર્થ તો ' શાહુડી ' થાય છે અને ' લાપક ' ને બદલે લાવક હોય તો તેનો અર્થ ' ખિસકોલી ' થાય છે

હરણ), લુડ (ડુક્કર), ગવય, સિહ, વાઘ, રીંછ, ચિત્તો, કૂતરો, શિયાળ, બિલાડી વગેરે પ્રાણીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય છે આ સબધમા જુઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૨, સૂ ૩૪)નુ ભાષ્ય (પૃ ૧૯૩)

છાશ, દહીં, કાજી, તીમન વગેરેને વિષે વાસુ-કૃમિના જેવા આકારવાળા અત્યત સૂક્ષ્મ જે જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તે 'રસજ' કહેવાય છે 'સસ્વેદ' એટલે 'પરસેવો' એથી ઉત્પન્ન થતા જીવો 'સસ્વેદજ' છે જેમકે માકડ, જુ સમૂર્ચ્છનથી બનેલા તે 'સમૂર્છિમ' છે ઉદાહરણ તરીકે કૃમિ, કીડી, માખી વગેરે ઉદ્ભિદ્ એટલે ભૂમિને ભેદવુ આથી કરીને ભૂમિને ભેદીને ઉત્પન્ન થતા જીવો 'ઉદ્ભિજ્જ' કહેવાય છે દષ્ટાત તરીકે પતગીઉ, ખજન વગેરે[1]

યોનિની ગણત્રી—

જીવોની સખ્યા અનતની છે એટલે એના ઉત્પત્તિ-સ્થાનો યાને યોનિઓ પણ અનત હોવી જોઇએ એમ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે જીવોના સામાન્ય આધારરૂપ લોક પણ અસખ્ય પ્રદેશાત્મક જ છે તેમજ વળી વિશેષ આધારરૂપ એવા નરકના નિષ્કુટો, દેવ-શય્યા તેમજ પ્રત્યેક અને સાધારણ જતુના શરીરો પણ અસખ્ય જ છે આથી કરીને જીવો અનત હોવા છતા યોનિઓ અનત કેમ હોઇ શકે ? આથી કોઇ એમ કહે કે ભલે યોનિઓની સખ્યા અનતની ન હો, કિન્તુ તે અસખ્ય હોવી જોઇએ તો તે વાત પણ શાસ્ત્રસમત નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિ અનુસાર વર્ણાદિની સમાનતાને લક્ષ્યમા લઇને ઘણી યોનિઓને પણ એક જ ગણવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે વિચારતા અનત જીવોની યોનિઓની સખ્યા ૮૪ લાખની જ ઠરે છે આ કથન પણ વિસ્તારની દષ્ટિએ સમજવુ, બાકી અન્ય અપેક્ષા પ્રમાણે વિચાર કરતા સક્ષેપથી પૂર્વોક્ત સવૃતાદિ નવ ભેદો થાય છે

આથી એ લક્ષ્યમા રાખવુ કે ૮૪ લાખ તો યોનિની સખ્યા છે, નહિ કે સસારી જીવોની એવી જ રીતે એ વાત પણ ધ્યાનમા લેવા જેવી છે કે એવો કઇ નિયમ નથી કે એક યોનિમા એક જ જીવ ઉત્પન્ન થાય આથી તો જૈન શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે એક જ યોનિમા અનેક કુલો હોય છે. જેમકે છાણરૂપ યોનિમા કૃમિ-કુલ, કીટ-કુલ, વૃશ્ચિક-કુલ એમ અનેક કુલો છે એટલે કે છાણમાથી કૃમિ, કીટ, વીંછી એમ અનેક જીવો જન્મે છે અથવા તો છાણમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓના રાતા વગેરે વર્ણો આશ્રીને અનેક જાતના કુલો છે આથી તો યોનિ અને કુલનો ભેદ દર્શાવતા **પ્રવચનસારોદ્ધાર**ની વૃત્તિના ૨૮૭મા પત્રમા કહ્યુ છે કે—

"योनिर्जीवानामुत्पत्तिस्थानं, यथा वृश्चिकादेर्गोमयादि, कुलानि तु योनिप्रभवाणि"

અર્થાત્ 'યોનિ' એટલે જીવોનુ ઉત્પત્તિ-સ્થાન, જેમકે વીંછી વગેરેનુ છાણ વગેરે અને કુલ એટલે યોનિમાં ઉત્પન્ન થતુ

---

૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે 'ઉદ્ભિજ્જ'નો અર્થ અત્ર 'વનસ્પતિ' નથી

યોનિ અને કુલકોટિની સંખ્યા—

જેમ યોનિની એકંદર સંખ્યા ૮૪ લાખની છે તેમ કુલ-કોટિની સંખ્યા એક કરોડ અને સાડીસત્તાણુ લાખની છે આ હકીકત પૃથ્વીકાયાદિ આશ્રીને નીચે મુજબ છે —

જીવ	યોનિની સંખ્યા	કુલ-કોટિની સંખ્યા
પૃથ્વીકાય	૭ લાખ	૧૨ લાખ
અપ્કાય	,, ,,	૭ ,,
તેજસ્કાય	,, ,,	૩ ,,
વાયુકાય	,, ,,	૭ ,,
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સાધારણ વનસ્પતિકાય	૧૦ ,, ૧૪ ,,	[1] { ૨૮ ,,
દ્વીન્દ્રિય	૨ ,,	૭ ,,
ત્રીન્દ્રિય	૨ ,,	૮ ,,
ચતુરિન્દ્રિય	૨ ,,	૯ ,,
તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	૪ ,	[2] { જલચર ૧૨॥ ,, પક્ષી (ખેચર) ૧૨ ,, ચોપગા પશુ(સ્થલચર)૧૦,, ઉર પરિસર્પ ૧૦ ,, ભુજપરિસર્પ ૯ ,,
મનુષ્ય	૧૪ ,,	૧૨ ,,
નારક	૪ ,,	૨૫ ,,
દેવ	૪ ,,	૨૬ ,,
કુલે	[3] ૮૪ ,,	૧૯૭॥ ,,

૧-૨ જેમ બંને જાતની વનસ્પતિકાયની યોનિની સંખ્યા જુદી જુદી મળે છે તેમ કુલ કોટિની સંખ્યા મળતી નથી. એવી જ રીતે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના પાંચે પ્રકારોની કુલ કોટિની સંખ્યાનો જેમ પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે તેમ એ પાંચે પ્રકારોની યોનિની સંખ્યાનો જુદો જુદો નિર્દેશ જોવામાં આવતો નથી

૩ દિગંબર મત પ્રમાણે યોનિની કુલે સંખ્યા ૮૪ લાખની જ છે વળી પૃથ્વીકાયાદિની યોનિની

યોનિઓની શુભ અશુભતા—

આ પ્રમાણે યોનિનુ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે **આચારાગ** વૃત્તિમા મળી આવતી વિશેષતા નોધી લઇએ તે એ છે કે ૮૪ લાખ શીતાદિ યોનિઓમા કેટલીક શુભ છે અને કેટલીક અશુભ છે જેમકે અસખ્યાત આયુષ્યવાળા મનુષ્યોની, સખ્યાતાદિ આયુષ્યવાળા ચક્રવર્તીઓની અને તીર્થંકર–નામ ગોત્રવાળાની શુભ યોનિ જાણવી તેમા પણ વળી જાતિ સપન્નની શુભ યોનિ અને બીજાની અશુભ જાણવી દેવો પૈકી [1]કિલ્બિષાદિની અશુભ અને બાકીનાની શુભ જાણવી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમા અશ્વ-રત્નની અને ગજ રત્નની શુભ અને બાકીનાઓની અશુભ જાણવી ઉત્તમ વર્ણવાળા રત્ન વગેરે એકેન્દ્રિયોનો શુભ યોનિ સમજવી

સાથે સાથે એ પણ ઉમેરી લઇએ કે દેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર (ચક્રવર્તી), ધર્મેન્દ્ર (તીર્થંકર) અને અનગાર સિવાયના જીવો અનત વાર સસારમા રઝળે છે

ગર્ભ જન્માદિના સ્વામી—

જન્મનો વિચાર કરતી વેળા સાથે સાથે આપણે જન્મ માટેના વિશિષ્ટ સ્થાનો યાને યોનિઓ સબધી દિગ્દર્શન કર્યું પરતુ કયા જન્મના કોણ સ્વામી છે તે વાત જાણવી રહી ગઇ છે એટલે એ વિષેની હકીકત આપણે નીચે મુજબ નોધી લઇએ –

દેવો અને નારકોને ઉપપાત જન્મ હોય છે, પાચે જાતના એકેન્દ્રિયોને, ત્રણે વિકલેન્દ્રિયોને અને અગર્ભજ પચેન્દ્રિય એવા તિર્યંચોને તેમજ મનુષ્યોને સમૂર્ચ્છન જન્મ હોય છે, અને બાકીના તિર્યંચ પચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને ગર્ભ–જન્મ હોય છે તેમા ગર્ભ–જન્મના (૧) જરાયુજ, (૨) અડજ અને (૩) પોતજ એમ ત્રણ પ્રકારો છે આ વાત ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

गर्भजन्म त्रेधा, जराय्व–ऽण्ड–पोतजभेदात् ।

આ હકીકત પૂરેપૂરી લક્ષ્યમા આવે તે માટે આપણે ગર્ભજના ત્રણ પ્રકારોના લક્ષણો ગ્રથકારના શબ્દોમા અવલોકીએ

સખ્યા પણ પ્રાય ઉપર મુજબ જ છે ફેર એટલા પૂરતો છે કે સાધારણ વનસ્પતિકાયની ચૌદ લાખ યોનિ ન ગણાવતા ત્યા નિત્ય નિગોદની સાત લાખ અને અનિત્ય નિગોદની સાત લાખ યોનિઓ ગણાવાય છે જે જીવો ત્રસ-ભાવને યોગ્ય થયા નથી, છે નહિ તેમજ થશે નહિ તેઓ ' નિત્ય નિગોદ ' કહેવાય છે, જ્યારે જે જીવો ત્રસ-ભાવને પ્રાપ્ત થઇ ચૂક્યા છે અથવા થશે તેઓ ' અનિત્ય નિગોદ ' કહેવાય છે વનસ્પતિ–કાયની જે દશ લાખ યોનિઓ ગણાવી છે તે નિત્ય નિગોદ તેમજ અનિત્ય નિગોદ સિવાયનાની ગણાવી છે એટલે આ હકીકત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સાથે મળી રહે છે આ સબધમા **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૧૦૦)મા નિમ્ન-લિખિત અવતરણ નજરે પડે છે —

" णिच्चिदरधा दु सत्त य तरु दस वियलिंदियेसु छच्चेव ।
सुरणिरयतिरिय चउरो चोद्दस मणुव सदसहस्सा ॥ "
[नित्येतरधातु सप्त च तरौ दश विकलेन्द्रियेषु षडेव ।
सुरनिरयतिर्यक्षु चत्वारि चतुर्दश मनुजे शतसहस्राणि ॥]

૧ જુઓ ૧૮૭મુ લક્ષણ.

જરાયુજનુ લક્ષણ—

જાલવત્ प्राणिपरिवरणरूपत्वे सति विततमांसशोणितरूपत्व जरायोर्लक्षणम् । (१५०) तत्र जातत्व जरायुजस्य लक्षणम् । (१५१)

અર્થાત્ જીવની ચારે તરફ જાળની માફક આવરણરૂપે પથરાયેલા માસ અને શોણિતને ' જરાયુ ' કહેવામા આવે છે અને એમા ઉત્પન્ન થનાર જીવો ' જરાયુજ ' કહેવાય છે

અણ્ડજનુ લક્ષણ—

नखत्वक्सदृशोपात्तकाठिन्ये सति शुक्रशोणितपरिवरणरूप यद् मण्डल तद्रूपत्वमण्डस्य लक्षणम् । (१५२) तत्र जातत्व चाण्डजस्य लक्षणम् । (१५३)

અર્થાત્ શુક્ર અને શોણિતનુ બનેલુ અને નખ અને ચામડી જેવુ કઠિન એવુ જીવની આસપાસનુ મણ્ડળ 'અણ્ડ' (ઇંડુ) કહેવાય છે અને એ અણ્ડમા ઉત્પન્ન થનાર જીવ 'અણ્ડજ' કહેવાય છે

પોતજનુ લક્ષણ—

पोते जातत्व पोतजस्य लक्षणम् । (१५४)

અર્થાત્ પોતમા ઉત્પન્ન થાય તે 'પોતજ' જાણવા

'પોતજ' શબ્દની યથાર્થતા—

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૦૧)મા એમ કહ્યુ છે કે 'પોતજ' એ પાઠ અયુક્ત છે, કેમકે અર્થ-ભેદનો અભાવ છે, કારણ કે પોતમા કોઇ ઉત્પન્ન થતુ નથી આના ઉત્તર તરીકે એમ કહેવુ કે આત્મા પોતજ છે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે પોતરૂપે પરિણમેલા આત્માને જ 'પોત' કહેવામાં આવે છે એટલે 'પોત' એવો કોઇ આત્માથી પૃથક પદાર્થ નથી આ હકીકત સમજાય તે માટે પોતનુ લક્ષણ આ ગ્રથમા જે નીચે મુજબ આપ્યુ છે તે વિચારીએ –

" किञ्चित् परिवरणमन्तरेण परिपूर्णावयवो योनिनिर्गतमात्र एव परिस्पन्दसामर्थ्योपलक्षित पोतः । "

૧–૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૦૦–૧૦૧)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિઓ —
'यज्जालवत् प्राणिपरिवरण विततमांसशोणित तज्जरायुरित्युच्यते ।
यत्र खलु नखत्वक्सदृशमुपात्तकाठिन्य शुक्रशोणितपरिवरण मण्डल तदण्डमित्याख्यायते । "

અર્થાત્ કોઇ પણ જાતના આવરણ વિનાનો, પરિપૂર્ણ અવયવવાળો, યોનિમાંથી નીકળતાની સાથે જ પરિસ્પંદની શક્તિવાળો જીવ 'પોત' કહેવાય છે

આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૯૩)માં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે—

"पोता एव जाता इति पोतजाः-शुद्धप्रसवा, न जराय्वादिना वेष्टिता इति यावत्। अत्र च 'अन्येष्वपि दृश्यन्ते' इति वचनात् डः, अपरे त्वेत-च्छब्दव्युत्पत्तिभीत्या 'जराय्वण्डजपोतानां गर्भः' इत्यभिधीयते सूत्रमाहित-नैपुण्यास्तत् सर्वथा त एवावयन्ति सूरिविरचितन्यासमन्यथा कर्तुम्, वयं तु भक्तासरणमेव कुर्मः।"

ઉપપાતના બે પ્રકાર છે—(૧) દેવોપપાત અને (૨) નારકોપપાત તેમાં દેવોપપાતનું લક્ષણ વિચારીએ

देवदूष्यान्तरितदेवशयनीये जायमानत्वं देवोपपातस्य लक्षणम्। (१५५)

અર્થાત્ દિવ્ય વસ્ત્રથી આચ્છાદિત એવી દેવ-શય્યામાં ઉત્પન્ન થનાર જીવોનો જન્મ 'દેવોપપાત' જાણવો

નારકોપપાતનું લક્ષણ તો એ છે કે—

संवृतगवाक्षकल्पत्वेन स्थितेषु नारकोत्पत्तिस्थानरूपनिष्कुटेषु जायमानत्वं नारकोपपातस्य लक्षणम्। (१५६)

અર્થાત્ ગુપ્ત ગોખલાના આકાર જેવા અને નારકના ઉત્પત્તિ-સ્થાનરૂપ એવા નિષ્કુટમાં ઉત્પન્ન થતા જીવોનો જન્મ 'નારકોપપાત' કહેવાય છે

દેવ વગેરેનો જન્મ—

દેવતા મરીને તરત જ દેવ યા નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય નહિ તેમજ નારક પણ મરીને દેવ યા નરકગતિમાં જાય નહિ મનુષ્ય અને તિર્યંચ મરીને ચાર ગતિમાંની ગમે તે ગતિમાં જઇ શકે પણ અહિં આ એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે લાગલાગટ મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય તરીકે સાતથી વધારે વાર ઉત્પન્ન થઇ શકે નહિ વિશેષમાં આવો બનાવ બનવો એ અતિદુર્લભ વાત છે, કેમકે એક વાર મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થવું એ પણ કંઇ બાળકનો ખેલ નથી વળી પાછા મનુષ્ય તરીકે જન્મ મેળવવો એ તો મહાપુણ્યના ઉદયની અપેક્ષા રાખે છે વિશેષમાં સર્વ જન્મમાં મનુષ્ય-જન્મ ઉત્તમ કહ્યો છે, કેમકે એ જ જન્મ દ્વારા મુક્તિ મળી શકે છે મનુષ્ય-જન્મની દુર્લભતા

બતાવવા શાસ્ત્રમા [1]દશ દષ્ટાતો આપવામા આવે છે તે વિષે વિચાર કરવાથી મનુષ્ય-જન્મ સાર્થક કરવાની પ્રેરણા મળે છે મુક્ત જીવો ફરીથી સસારમા જન્મ લે નહિ એમ જૈન શાસ્ત્રનું માનવુ છે આ વાતનુ સમર્થન આપણે અતિમ ભાગમા કરીશુ આ પ્રસગે તો એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે નિમ્ન લિખિત મતવ્યો સાથે જૈન શાસ્ત્ર સમત નથી —

" यदा यदा हि धर्मस्य, ग्लानिर्भवति भारत ! ।
अभ्युत्थानाय धर्मस्य, तदाऽऽत्मान सृजाम्यहम् ॥ "
—ભગવદ્‌ગીતા (અ ૪, શ્લો ૭)

તેમજ " ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्तारः परम पदम् ।
गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ "

શરીર-નિરૂપણ

શરીરના પાચ પ્રકારો—

જન્મ એ [2]શરીરનોજ પ્રારભ હોવાથી એના પછી શરીરનુ વર્ણન કરવામા આવે છે શરીરધારી જીવો અનત છે અને એ પ્રત્યેકનુ શરીર ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે વ્યક્તિગત શરીરનો વિચાર કરતા તેની સખ્યા અનતની થાય છે, પરતુ કાર્ય કારણ વગેરેની સમાનતાને લક્ષ્યમા રાખીને સક્ષેપથી જૈન શાસ્ત્રમા શરીર પાચ પ્રકારના ગણાવ્યા છે —(૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ [3] આ પાચ શરીરોના સ્વરૂપો સમજાય તે માટે પ્રથમ તો આપણે તેના ગ્રથકારે રજુ કરેલા લક્ષણો વિચારીએ.

ઔદારિક શરીરનું લક્ષણ—

उदारै सर्वोत्कृष्टपुद्गलैर्जायमानत्वम्, औदारिकशरीरप्रायोग्य-वर्गणाभिर्जायमानत्वम्, सर्वशरीरापेक्षया स्वभावतस्तुङ्गस्वरूपत्वं वौदारिकशरीरस्य लक्षणम् । (१५७)

અર્થાત્ ઉદાર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ પુદ્‌ગલોનુ બનેલુ શરીર તે 'આદારિક' કહેવાય છે અથવા ઔદારિક

---

૧ જુઓ વૈરાગ્યરસમજરીનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૨–૧૫)

૨ " शीर्यते इति शरीरम् ' એ પ્રમાણેની ' શરીર ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે આથી કરીને કોઇ એમ કહે કે ઘટ, પટ વગેરેમા પણ વિશીર્ણતા રહેલી છે તો તે પણ 'શરીર' કહેવાશે તો તે કથન યુક્તિ-સગત નથી, કેમકે શરીર–નામ–કર્મના ઉદયનો તેમા અભાવ છે

૩ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૨, સૂ ૩૬)—
" औदारिक वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजस-कार्मणानि शरीराणि '

તેમજ પ્રજ્ઞાપનાનુ ૧૦૬ મુ સૂત્ર—
' पंच सरीरा पण्णत्ता, तजहा-ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए । '
[पञ्च शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-औदारिकं वैकुर्विकं आहारकं तैजसं कार्मणम् ।]

શરીરને યોગ્ય એવી વર્ગણાથી બનેલુ શરીર તે 'ઔદારિક' છે અથવા બધા શરીરોની અપેક્ષાએ સ્વાભાવિક રીતે ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળુ શરીર તે 'ઔદારિક' છે

ઔદારિક શબ્દ 'ઉદાર' ઉપરથી બનેલો છે તેનો અર્થ ' પ્રધાન ' યાને ' મુખ્ય ' થાય છે આ પ્રધાનતા પૂજ્ય તીર્થંકર તેમજ ગણધરદેવના દેહની કાંતિને આશ્રીને રહેલી છે, કેમકે તેમના દેહની કાંતિ જેવી કાંતિ તો 'અનુત્તર' વિમાનના દેવોની પણ નથી [1] વળી આ શરીર સર્વોત્તમ છે, કેમકે એ શરીર દ્વારા જ મુક્તિ મેળવી શકાય તેમ છે આ ઉપરાંત બીજા બધા શરીરો કરતા એનુ માન વધારે (એક હજાર યોજન કરતા કંઇક વિશેષ) હોવાથી એને 'ઔદારિક' કહેવામા આવે છે (અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે બીજા બધા શરીરો પૈકી વૈક્રિય શરીરથી ઔપપાતિક સહજ વૈક્રિય સમજવુ કે જેનુ માપ તો ૫૦૦ ધનુષ્યોનુ છે, કેમકે નહિ તો ઉત્તર વૈક્રિય શરીરનુ માન તો લક્ષ યોજન હોઇ શકે છે) વળી સ્વલ્પ પ્રદેશોનુ બનેલુ હોવાથી તે ઘન નથી–વિરલ પ્રદેશી છે–' ઉરલ ' છે આથી કરીને તેમજ ભેડની માફક બૃહત્ હોવાથી પણ આ શરીર 'ઔદારિક' કહેવાય છે વળી માસ, હાડકા વગેરેથી બનેલુ હોવાથી આ શરીર 'ઓરાલ' કહેવાય છે અને તેથી કરીને તે 'ઔદારિક' કહેવાય છે નીચે લખેલી ગાથાઓ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે –

" [2]तत्थोदारमुराल उरल ओरालमेव विण्णेयं ।
ओरालियं ति पढम पडुच तित्थेसरसरीरं ॥

---

૧ આવશ્યક–નિર્યુક્તિમા કહ્યુ પણ છે કે—

" सव्वसुरा जइ रूव अगुट्ठपमाणय विउव्वेज्जा ।
जिणपायगुट्ठ पइ ण सोहए त जहिंगालो ॥ ५६९ ॥ "

[सर्वसुरा यदि रूपमङ्गुष्ठप्रमाणक विकुर्वीरन् ।
जिनपादाङ्गुष्ठ प्रति न शोभते तद् यथाऽङ्गार ॥]

અર્થાત્ દેવો દિવ્ય શક્તિ વડે અગુઠા જેવડુ રૂપ વિકુર્વે તો તે અગારાની પેઠે જિનેશ્વરના અગુઠા આગળ શોભે નહિ

" गणहरआहार(ग)अणुत्तरा (य) जाव वणचक्किवासुबला ।
मडलिया ता हीणा छट्ठाणगया भवे सेसा ॥ ५७० ॥ "

[गणधराऽऽहार(का)ऽनुत्तरा (च) यावत् वन(चर)चक्रिवासु(देव)बला ।
मण्डलिका तावत् हीना षट्स्थानगता भवे शेषा ॥]

અર્થાત્ તીર્થંકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ, ગ્રૈવેયકવાસી દેવ, દેવલોકવાસી દેવ, ભવનપતિ, વ્યતર દેવો, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ અને મડલિક રાજાઓ એકેકથી અનત ગુણ હીન રૂપવાળા છે અને બાકીના ૭ સ્થાનગત છે અર્થાત્ તેઓ અનત ભાગ, અસખ્ય ભાગ કે અસખ્યેય ભાગ હીન અથવા સખ્ય ગુણા, અસખ્ય ગુણા કે અનત ગુણા હીન છે

૨ છાયા—

तत्रोदारमुरालमुरलमोरालमेव विज्ञेयम ।
ओरालिकमिति प्रथम प्रतीत्य तीर्थेश्वरशरीरम् ॥

[1]भण्णइ य तहोरालं वित्थरवंतं वणस्सइं पप्प ।
पगईए नत्थि अण्णं एद्दहमित्तं विसालं ति ॥
उरलं थेवपएसोवचियं ति महल्लगं जहा भिण्डं ।
मंसट्ठिण्हारुबद्धं ओरालं समयपरिभासा ॥ "

ટુંકમા કહીએ તો ઔદારિક શરીર એવુ છે કે જેની ઉત્પત્તિ બાદ તેમા વધ ઘટ અને પરિણમન સભવે છે એટલુ જ નહિ, કિન્તુ એના ગ્રહણ, ભેદન, છેદન અને દહન પણ થઇ શકે તેમ છે

વૈક્રિય શરીરનુ લક્ષણ—

अणुत्व-महत्त्व-सूक्ष्मत्व-स्थूलत्वादिविविधक्रियाकरणसमर्थरूपत्वम्, वैक्रियप्रायोग्यवर्गणाभिर्जायमानत्वं वा वैक्रियस्य लक्षणम् । (१५८) तच्चौपपातिकलब्धिनिमित्तकत्वान्यतररूपत्वम् ।

અર્થાત્ જે શરીર નાનુ, મોટુ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ એમ વિવિધ પ્રકારનુ કરી શકાય તે 'વૈક્રિય' જાણવુ અથવા વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય એવી વર્ગણાઓથી બનેલુ શરીર 'વૈક્રિય' છે આ (પ્રથમ લક્ષણગત) વૈક્રિય શરીર ઔપપાતિક લબ્ધિથી ઉદ્ભવતા વૈક્રિય શરીરથી અન્ય છે ઉત્તર વૈક્રિય શરીર [2]સમુદ્ઘાતથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે સ્વાભાવિક વૈક્રિય તેવુ નથી પરતુ ઉત્તર વૈક્રિયના પુદ્ગલોના જેવી જાતના પુદ્ગલોથી તે બનતુ હોવાથી એને ઉપચારથી ' વૈક્રિય ' કહેવાય અથવા ઔદારિક શરીરથી વિલક્ષણ ક્રિયાવાળુ શરીર તે 'વૈક્રિય' એમ પણ વૈક્રિયની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી એ વૈક્રિય કહેવાય જુઓ **જીવસમાસ**ની વૃત્તિ (પૃ ૩૭)

કહેવાની મતલબ એ છે કે નાનાનુ મોટુ, મોટાનુ નાનુ, એકનુ અનેક, અનેકનુ એક, દૃશ્યનુ અદૃશ્ય, અદૃશ્યનુ દૃશ્ય, ખેચરનુ ભૂચર, ભૂચરનુ ખેચર, સ્થલચરનુ જલચર, જલચરનુ સ્થલચર, અપ્રતિઘાતીનુ પ્રતિઘાતી, પ્રતિઘાતીનુ અપ્રતિઘાતી એવી [3]વિક્રિયા (વિવિધ-વિશિષ્ટ ક્રિયા) કરવામા સમર્થ શરીર તે 'વૈક્રિય' જાણવુ

---

૧ છાયા—
भण्यते च तथौरालं विस्तारवन्तं वनस्पतिं प्राप्य ॥
प्रकृत्या नास्त्यन्यमेतावन्मात्रं विशालमिति ।
उरलं स्तोकप्रदेशोपचितमिति महत्कं यथा भेण्डम् ।
मांस-ऽस्थि-स्नायुबद्धमौरालं समयपरिभाषा ॥

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ ૪૫૨

૩ વિક્રિયાનો અર્થ ' વિનાશ ' પણ થાય છે પરતુ વિનાશ તો ઔદારિકાદિ પાચે શરીરો પરત્વે સભવે છે, કેમકે વારવાર ઉપચય અપચય તેમજ ઉચ્છેદનો એ શરીરોમા સભવ છે આથી કરીને વૈક્રિય શરીરની વ્યાખ્યા કરતા ' વિક્રિયા ' શબ્દનો આ અર્થ ન કરતા વિવિધ ક્રિયા એ અર્થ કરવો પ્રસ્તુત છે તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૦૭)મા વિક્રિયાનો આ અર્થ સૂચવ્યા બાદ એવો ઉલ્લેખ

આહારક શરીરનું લક્ષણ—

सूक्ष्मपदार्थसंशयव्यवच्छेदादिकारणपूर्वकं श्रुतकेवलिना कृतत्वे सति विशुद्धतरपुद्गलघटनात्मकत्वम्, शुभपरिणामवत्त्वे विशुद्धद्रव्योपचितत्वे च सति अव्याघातरूपत्वमाहारकशरीरस्य लक्षणम् । (१५९)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે સંશય ઉત્પન્ન થવાથી તેનું નિરાકરણ મેળવવા માટે [2]શ્રુત કેવલીએ વિશેષતઃ વિશુદ્ધ પુદ્ગલોનું બનાવેલું શરીર '[3]આહારક' સમજવું અથવા શુભ પરિણામવાળું, વિશુદ્ધ દ્રવ્યોથી બનેલું તેમજ [4]અવ્યાઘાતી એવું શરીર 'આહારક' કહેવાય છે.

તૈજસ શરીરનું લક્ષણ—

[5]उष्णतालिङ्गत्वे सति भुक्ताहारपरिणमनतेजोलेश्यादिसाधनसमर्थ-

કરવામાં આવ્યો છે કે વિવિધ ક્રિયારૂપ વિક્રિયાના (અ) એકત્વ-વિક્રિયા અને (આ) પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા એવા બે ભેદો છે. તેમાં 'એકત્વ-વિક્રિયા'થી પોતાના શરીરની અપૃથક્ રૂપે સિંહ, વાઘ, હંસ વગેરે જાતની વિક્રિયા જાણવી, જ્યારે 'પૃથક્ત્વ-વિક્રિયા'થી પોતાના શરીરથી પૃથક્રૂપ પ્રાસાદ, મંડપ ઇત્યાદિ વિક્રિયા સમજવી. ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક તેમજ કલ્પવાસી દેવોમાં બંને પ્રકારની વિક્રિયા છે. સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના વૈમાનિકોને વિષે પ્રશસ્તરૂપ એકત્વ વિક્રિયા જ છે. નારકોના સંબંધમાં ત્રિશૂળ, ચક્ર, તરવાર, મુદ્ગર, કુહાડી વગેરે અનેક આયુધો એ એકત્વ વિક્રિયા છે, નહિ કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા, સાતમી નરકમાં મહાગોકીટ પ્રમાણ લાલ કુંથુરૂપ એકત્વ વિક્રિયા છે, કિન્તુ અનેક પ્રહરણરૂપ વિક્રિયા કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા નથી. મોર વગેરે તિર્યંચોના કુમારાદિ ભાવ પ્રતિવિશિષ્ટ એકત્વ વિક્રિયા છે, નહિ કે પૃથક્ત્વ વિક્રિયા. મનુષ્યોનું તપ, વિદ્યા વડે પ્રધાનત્વ હોવાથી તેમને વિષે પ્રતિવિશિષ્ટ એકત્વ પૃથક્ત્વ વિક્રિયા છે.

૧ જીવાભિગમની વૃત્તિના ૧૪ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

" कज्जंमि समुप्पन्ने सुयकेवलिणा विसिट्ठलद्धीए ।
जं एत्थ आहरिज्जइ भणंति 'आहारगं' तं तु ॥ "
[कार्ये समुत्पन्ने श्रुतकेवलिना विशिष्टलब्ध्या ।
यदत्राह्रियते भणन्त्याहारकं तत् तु ॥]

અર્થાત્ કોઇ કાર્ય આવી પડતાં શ્રુતકેવલી વિશિષ્ટ લબ્ધિ વડે જે શરીર અત્ર રચે છે તે 'આહારક' કહેવાય છે.

૨ ચૌદ પૂર્વના જાણકાર.

૩ " आह्रियते-निर्वर्त्यते इति आहारकम् " એવી આહારકની વ્યુત્પત્તિ છે.

૪ આ શરીર કોઇથી રોકાતું નથી તેમજ તે કોઇને રોકતું નથી.

૫ સરખાવો જીવાભિગમની વૃત્તિના ૧૪ મા પત્રગત અવતરણ —

" सव्वस्स उम्हसिद्धं रसाइआहारपाकजणगं च ।
तेयगलद्धिनिमित्तं च 'तेयगं' होइ नायव्वं ॥ "

रूपत्वम्, तैजसशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्जायमानत्व वा तैजसशरीरस्य लक्षणम् । (१६०)

અર્થાત્ ઉષ્ણતારૂપ ચિહ્નવાળુ, ખાધેલા આહારને પચાવનારૂ તેમજ તેજોલેશ્યાદિ મૂકવામા કારણભૂત એવા શરીરને ¹'તૈજસ' જાણવુ અથવા તો તૈજસ શરીરને યોગ્ય વર્ગણાના દ્રવ્યોથી બનેલુ શરીર 'તૈજસ' કહેવાય છે

કાર્મણ શરીરનુ લક્ષણ—

कर्मपरिपाकत आत्मप्रदेशैः सहान्योन्यानुगताः सन्तो ये पुद्गलाः शरीरतया परिणमन्ति तद्रूपत्वम्, कार्मणशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्जायमानत्वम्, इन्द्रियनिमित्तकशब्दाद्युपलब्धिविषयकोपभोगजननाभावरूपत्व वा कार्मणशरीरस्य लक्षणम् । (१६१)

અર્થાત્ કર્મના પરિપાકને લઇને આત્માના પ્રદેશોની સાથે એકમેક કરાયેલા પુદ્ગલોનુ બનેલુ શરીર 'કાર્મણ' જાણવુ અથવા કાર્મણ શરીરને યોગ્ય વર્ગણાના દ્રવ્યોથી બનેલુ શરીર 'કાર્મણ' છે અથવા ઇન્દ્રિયરૂપ નિમિત્ત દ્વારા થતી શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિ વિષયક ઉપભોગથી રહિત એવુ શરીર 'કાર્મણ' છે

શરીરોની પૃથક્તા—

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને અગોપાગ હોય છે—ઇન્દ્રિયો અને અવયવો હોય છે, જ્યારે કાર્મણ અને તૈજસ શરીરો અગોપાગથી રહિત છે એ ઉપરથી આ શરીરોની ભિન્નતા જોઇ શકાય છે વિશેષમા પાચે શરીરો પોતપોતાને યોગ્ય એવી વર્ગણાથી બનેલા છે એટલે કે દરેકની વર્ગણા જુદી જુદી છે એથી પણ એ પાચેની પૃથક્તા સમજાય છે

[सर्वस्य ऊष्मसिद्ध रसाद्याहारपाकजनकं च ।
तैजसलब्धिनिमित्त च तैजसं भवति ज्ञातव्यम्॥]

અર્થાત્ સર્વને ઉષ્ણતા વડે સિદ્ધ, રસાદિ આહારને પચાવવાવાળુ અને તેજોલબ્ધિના નિમિત્તભૂત શરીર તે 'તૈજસ' જાણવુ

૧ આની પ્રભા શખના જેવી શ્વેત હોય છે વિશેષમા આના નિસરણાત્મક અને અનિસરણાત્મક એમ બે ભેદો છે તેમા ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોની અદર રહેનારૂ અને દીપ્તિના કારણરૂપ એવુ તૈજસ શરીર અનિસરણાત્મક છે જ્યારે જીવના પ્રદેશોની સાથે સપર્કવાળુ અને બહાર નીકળીને બાળવાના પદાર્થને બાળીને પાછુ આવનારૂ એવુ ઉગ્ર ચારિત્રવાળા અત્યત ક્રોધાતુર મુનિનુ તૈજસ શરીર નિસરણાત્મક છે જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૦૮)

કાર્મણ શરીરની ઔદારિકાદિથી ભિન્નતા—

૪૧૭મા પૃષ્ઠમા ગ્રંથકારે કાર્મણ શરીરનુ [1]લક્ષણ સૂચવતા કહ્યુ છે કે કર્મોનુ કાર્ય કે કર્મનો સમૂહ એ 'કાર્મણ' કહેવાય છે આથી કરીને ઔદારિકાદિ શરીરો પણ કર્મનુ કાર્ય હોવાથી તેઓ પણ ' કાર્મણ ' કહેવાય અને તેમ થતા પાચ ભેદો ઘટી શકશે નહિ એવી શકા ઉદ્ભવે. આનુ સમાધાન એ છે કે ઔદારિકાદિ શરીરો માટે પ્રતિનિયત કર્મો છે એટલે તેઓ કાર્મણ શરીરથી પૃથક્ છે વળી માટીના બનેલા ઘડાઓ, શકોરા વગેરેમા જોકે મૃત્પિંડરૂપ કારણની અવિશેષતા છે છતા સજ્ઞા, સ્વલક્ષણતા વગેરેના ભેદોથી તે જેમ જુદા જુદા છે તેમ ઔદારિકાદિ શરીરોમા કર્મજન્યતારૂપ કારણની અવિશેષતા હોવા છતા સજ્ઞાદિ ભેદને લઇને તેમનામા ભિન્નતા છે વળી કાર્મણ શરીરની પ્રણાલિકા વડે ઔદારિકાદિની નિષ્પત્તિ છે એટલે એથી કરીને કાર્ય-કારણરૂપ ભેદને લીધે સર્વ શરીરો કાર્મણ કહેવાય નહિ વિશેષમા જેમ વૈસ્રસિક (સ્વાભાવિક) પરિણામથી ભીંજાયેલા ગોળમા ચોટેલી ધૂળ રહે છે તેમ કર્મને વિષે ઔદારિકાદિનુ વૈસ્રસિક ઉપચયથી અવસ્થાન છે એટલે પણ ઔદારિકાદિની કાર્મણથી ભિન્નતા છે

કાર્મણની સનિમિત્તતા—

જેનુ કશુ નિમિત્ત હોતુ નથી તે ગધેડાને શીંગડાની જેમ અસત્ છે આ પ્રમાણે કાર્મણ શરીર નિમિત્ત રહિત હોવાથી તે અસત્ છે એમ જો કહેવામા આવે તો તે વ્યાજબી નથી, કારણ કે જેવી રીતે દીપક પોતે જ પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડતો હોવાથી પ્રકાશ્ય તેમજ પ્રકાશક છે તેવી રીતે કાર્મણ પોતે પોતાનુ નિમિત્ત પણ છે અને નિમિત્તી પણ છે વળી કાર્મણ નિમિત્ત રહિત છે એ કથન અસત્ય છે, કારણ કે મિથ્યાત્વાદિ તેના કારણો છે વિશેષમા જે અનિમિત્તક હોય તેનો નાશ પણ ન થાય એ યુક્તિથી કાર્મણને અહેતુક ગણીને તેનો નાશ ન થતા મોક્ષના પ્રસગનો અભાવ છે એમ કહેવાનુ પણ હવે સાહસ થઇ શકશે નહિ આ પ્રમાણે પાસો સવળો ન પડતો જોઇ કાર્મણ શરીરનુ અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનાર એમ દલીલ કરે કે એમા શરીરના વિશરણરૂપ ધર્મનો અભાવ છે, વાસ્તે તે શરીર નથી તો તેમા કઇ દમ નથી, કેમકે એમા પ્રતિસમય વધઘટ થતી રહે છે એટલે તેમા વિશરણતા છે જ

કાર્મણ શરીરનો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ કરવો જોઇએ, કેમકે ઔદારિકાદિનુ તે અધિષ્ઠાનરૂપ છે એવી દલીલની સામે એ દલીલ છે કે તે અનુમેયરૂપ છે, વાસ્તે તેનો આદ્ય નિર્દેશ કરવો

---

૧ સરખાવો—

" कम्मविगारो कम्मणमट्ठविहविचित्तकम्मनिप्फन्न ।
सव्वेसि सरीराण कारणभूत मुणेयव्व ॥ "
[कर्मविकार कार्मणमष्टविधविचित्रकर्मनिष्पन्नम् ।
सर्वेषा शरीराणा कारणभूत ज्ञातव्यम् ॥]

અર્થાત્ કર્મનો વિકાર તે ' કાર્મણ ' છે, આઠ જાતના વિચિત્ર કર્મોથી બનેલુ અને સમસ્ત શરીરોના કારણરૂપ એને જાણવુ

વાસ્તવિક નથી જેમ ઘટાદિ કાર્યની ઉપલબ્ધિથી પરમાણુનુ અનુમાન કરાય છે તેમ ઔદારિકા ની ઉપલબ્ધિથી કાર્મણનુ અનુમાન થાય છે, કેમકે કાર્યનુ લિંગ કારણ છે વિશેષમાં આ જેનુ કાર્ય મૂર્ત હોય તેનુ કારણ પણ મૂર્ત હોવુ જોઇએ એ નિયમ અનુસાર કાર્મણની મૂર્ત પણ સિદ્ધ થાય છે

શરીરો સબધી કારણ-વિશેષ—

ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુદ્ગલોનુ બનેલુ છે, જ્યારે બાકીના ચારે શરીરો અનુક્રમે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોના બનેલા છે અર્થાત્ ઔદારિક શરીર કરતા વૈક્રિય શરીર સૂક્ષ્મ, તેના કરતા આહારક સૂક્ષ્મ, આહારક કરતા તૈજસ અને તૈજસ કરતા કાર્મણ શરીર સૂક્ષ્મ છે[1] આથી ઔદારિ શરીર બધા શરીરોમા સૌથી વધારે સ્થૂલ અને કાર્મણ શરીર સૌથી વધારે સૂક્ષ્મ છે એમ નિચો નીકળ્યો ઔદારિક શરીર સ્થૂલ પુદ્ગલોનુ બનેલુ છે, તેથી તો આપણે એ શરીરને આખ વ જોઇ શકીએ છીએ બાકીના શરીરો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આપણને અદૃશ્ય છે આ કારણને લીધે જીવ ઉત્પન્ન થતો તેમજ મૃત્યુ પામતો પણ દેખાતો નથી, કેમકે જોકે તે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોથી આવૃત છે તોપણ તે શરીરો અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે તેને જોઇ શકતા નથી

અત્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દોથી શુ સમજવુ એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર એ છે કે રચનાની શિથિલતા તે 'સ્થૂલતા' છે, જ્યારે એની સઘનતા તે 'સૂક્ષ્મતા' છે એટલે આ કઇ પરિમાણસૂચક શબ્દો નથી શિથિલતા અને સઘનતાનો આધાર પૌદ્ગલિક પરિણામ ઉપર રહેલો છે જેમકે લોખડના પિંડમા બહુ પ્રદેશ હોવા છતા તેનુ પરિમાણ અલ્પ છે, જ્યારે રૂના ઢગલામા અલ્પ પ્રદેશ હોવા છતા તેનુ પરિમાણ વધારે છે—તે વધારે જગ્યા રોકે છે આથી સમજાય છે કે પરિમાણમા અલ્પ હોવા છતા પણ જ્યારે પુદ્ગલો શિથિલરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે 'સ્થૂલ' કહેવાય છે; અને પરિમાણમા બહુ હોવા છતા જ્યારે તેઓ સઘનરૂપે પરિણમે છે—ઉત્તરોત્તર ગાઢ થતા જાય છે ત્યારે તેઓ 'સૂક્ષ્મ' કહેવાય છે દાખલા તરીકે સરખા પરિમાણ વાળા ભેડ (ભિંડા)ના અને હાથીના દાતનો આપણે વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે ભિંડાના દાતની રચના શિથિલ છે, જ્યારે હાથીના દાતની રચના એનાથી ગાઢ છે આથી પરિમાણ સમાન હોવા છતા ભિંડાના દાતની અપેક્ષાએ હાથીના દાતનુ પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય અધિક છે

વિશેષમા અત્ર એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શબ્દો આપેક્ષિક (relative) છે એટલે કે ઔદારિક શરીરથી વૈક્રિય શરીર સૂક્ષ્મ છે, પરન્તુ આહારક શરીરની અપેક્ષાએ તો તે સ્થૂલ છે આ રીતે આહારક શરીર પૂર્વવર્તી શરીરની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ હોવા છતા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે

શરીરોના પ્રદેશોની સખ્યા—

ઔદારિક શરીરના[2] પ્રદેશો કરતા અસખ્ય ગુણા પ્રદેશો વૈક્રિય શરીરના છે, વૈક્રિય

---

૧ આ કારણથી તો ઔદારિકને પ્રથમ સ્થાન, વૈક્રિયને ત્યાર બાદ ઇત્યાદિ ક્રમ યોજાયો છે

૨ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૯૮)મા પ્રદેશનો અર્થ સૂચવતા કહ્યુ છે કે—

શરીરના પ્રદેશોથી અસખ્ય ગુણા આહારક શરીરના પ્રદેશો છે, તૈજસ શરીરના પ્રદેશો આહારક શરીરના પ્રદેશો કરતા અનત ગુણા છે, અને કાર્મણ શરીરના તો વળી એનાથી એટલે તૈજસ શરીરના પ્રદેશોથી પણ અનત ગુણા છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ઉત્તરોત્તર શરીરનુ આરભક દ્રવ્ય પૂર્વ પૂર્વ શરીર કરતા પરિમાણમા અધિક છે, છતા પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને ઉત્તરોત્તર શરીર પૂર્વ પૂર્વ શરીર કરતા નિબિડ, નિબિડતર યાને સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર બનતુ જાય છે પરમાણુઓથી બનેલા જે સ્કધોથી શરીરની રચના થાય છે તે જ સ્કધો શરીરના આરભક દ્રવ્ય છે જ્યા સુધી એક એક પરમાણુ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે ત્યા સુધી એનાથી શરીરનુ નિર્માણ થતુ નથી, કિન્તુ જ્યારે અનત પરમાણુઓ એકત્રિત થઈ પરમાણુ-પુજ યાને સ્કધ બને છે ત્યારે તેનાથી શરીર બને છે ઔદારિક શરીરના આરભક સ્કધોથી વૈક્રિય શરીરના આરભક અસખ્યાત ગુણ છે અર્થાત્ ઔદારિક શરીરના તેમજ વૈક્રિય શરીરના આરભક સ્કધો અનત પરમાણુઓના બનેલા છે છતા પણ અનત સખ્યા અનત પ્રકારની હોવાથી વૈક્રિય શરીરના સ્કધગત પરમાણુઓની અનત સખ્યા ઔદારિક શરીરના સ્કધગત પરમાણુઓની અનત સખ્યાથી અસખ્યાત ગુણી છે આ પ્રમાણે બાકીના શરીરો પરત્વે વિચારી લેવુ

શરીરોના પ્રમાણ —

આહારક સિવાયના સર્વે શરીરોનુ જઘન્ય પ્રમાણ અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલુ છે, જ્યારે આહારકનુ જઘન્ય પ્રમાણ એક હાથમા કઈક ઓછુ છે [1]

ઔદારિક શરીરનુ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ યાને આ દેહની વધારેમા વધારે ઊચાઈ એક હજાર યોજન કરતા કઈક વિશેષ છે [2] એ પ્રમાણે કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીરનુ પ્રમાણ એક લાખ યોજન ઉપરાત ચાર આગળ છે [3] આહારક શરીર એક હાથનુ હોય છે કેવલી ભગવાનના તૈજસ અને કાર્મણ

" प्रवृद्धो देश प्रदेश अनन्ताणुकस्कन्ध प्रदेशोऽत्राभिधीयते "

સર્વાર્થસિદ્ધિમા તો એનો અર્થ 'પરમાણુ' કર્યો છે, કિન્તુ એ અર્થ વાસ્તવિક નથી એમ બૃહદ્વૃત્તિકાર નિમ્ન લિખિત શબ્દો દ્વારા સૂચવે છે —

' न पुन प्रदेशा परमाणवो गृह्यन्ते, अर्थासम्भवात् । "

૧ સમવાયાગમા કહ્યુ પણ છે કે—

" आहारगसरीरस्स जहन्नेण देसूणा रयणी, उक्कोसेण पडिपुण्णा रयणी "

[आहारकशरीरस्य जघन्येन देशोना रत्नि, उत्कृष्टेन परिपूर्णा रत्नि]

૨ આ હકીકત પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાય આશ્રીને સમજવી ' સ્વયભૂરમણ ' સમુદ્રના મત્સ્ય આશ્રીને પણ આ વાત ઘટે છે એમ જીવસમાસની વૃત્તિ (પૃ ૩૬) ઉપરથી જણાય છે

૩ આ વાત ગર્ભજ મનુષ્યકૃત વૈક્રિય શરીરની અપેક્ષાએ જાણવી વિચારો શ્રીવિષ્ણુકુમારનુ ચરિત્ર

શરીરો તેઓ ¹સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે લોકાકાશ જેવડા મોટા હોય છે તે વખતે એની ઊંચાઇ

---

૧ કયા કેવલીઓ સમુદ્ઘાત કરે અને તે કેવી રીતે કરે એનો વિચાર અંતિમ ઉલ્લાસમા કરીશુ અહીં તો એટલુ જ નિવેદન કરીશુ કે ' સમુદ્ઘાત 'મા એકીભાવવાચી **સમ્**, પ્રાબલ્ય વાચી **उत्** અને ગતિ તથા સહારવાચક **घात** શબ્દો છે આત્મ-પ્રદેશોને બહાર કાઢવા એ અર્થ ગતિ-પક્ષનો સમજવો, જ્યારે કર્મ-પુદ્ગલોનો વિનાશ કરવો-તેનુ પરિશાટન કરવુ એ સહાર-પક્ષનો અર્થ જાણવો કાલાતરે ભોગવવાના હોય એવા કર્મ-પુદ્ગલોને પણ તરત બળ વાપરીને-ઉદીરણા વડે આકર્ષીને ખપાવી નાખવા એ સમુદિત અર્થ છે ભાવાર્થથી તો સમુદ્ઘાત એટલે ગતિપરિણામવિશેષ સમજવો સમુદ્ઘાતના એકદર જે સાત પ્રકારો છે તેમા કેવલિ-સમુદ્ઘાત છેલ્લો છે એની પૂર્વેના ૭ છદ્મસ્થો આશ્રીને છે આ છના નામો અનુક્રમે (૧) વેદના-જન્ય, (૨) કષાય-જન્ય, (૩) મારણાન્તિક (મરણરૂપ અતવાળો), (૪) વૈક્રિય, (૫) આહારક અને (૬) તૈજસ છે આ છ અતર્મુહૂર્ત જેટલા કાળના છે, જ્યારે કેવલિ-સમુદ્ઘાત આઠ સમયનો છે આ છ પૈકી છેવટના ચાર સમુદ્ઘાતો સાથે તો પ્રસ્તુત પ્રકરણને સબધ છે જ એટલે એનો તો વિચાર કરવો જ જોઇએ સાથે સાથે બાકીના બેનુ પણ સ્થૂલ અવલોકન કરી લેવુ સર્વથા અપ્રાસગિક નહિ લેખાય એમ માની છએની નીચે મુજબ આછી રૂપરેખા આલેખવામા આવે છે —

(૧) વેદનાથી વ્યાકુળ બનેલો આત્મા અનત પરમાણુઓ વડે વીંટાયેલા એવા પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢી, ખભા વગેરેના અતરોને તેમજ મુખ વગેરે પોકળ ભાગોને તે વડે પૂરીને, લબાઇ અને પહોળાઇથી પોતાના દેહ જેટલા ક્ષેત્રને અવગાહી-વ્યાપી અતર્મુહૂર્ત સુધી રહે અને એ દરમ્યાન અસાત-વેદનીય કર્મના પુરાતન ઘણા અશોનુ શાતન કરે-ખેરવી નાખે આનુ નામ ' વેદના સમુદ્ઘાત ' છે

(૨) એવી રીતે કષાયથી આકુળ વ્યાકુળ બનેલો જીવ પોતાના પ્રદેશોથી મુખ વગેરે છિદ્રોને પૂરે અને તેને પૂર્વની પેઠે વિક્ષેપીને પોતાના દેહ જેટલા લાબા પહોળા ક્ષેત્રમા વ્યાપી કષાય-મોહનીય કર્મના ઘણા અશોનુ શાટન કરે અને સાથે સાથે હેતુ પૂર્વક અન્ય અનેક અશોનુ ગ્રહણ કરે (કેમકે, નહિ તો મોક્ષ-પ્રાપ્તિનો પ્રસગ આવી જાય) આનુ નામ ' કષાય-સમુદ્ઘાત ' છે

(૩) અતર્મુહૂર્ત જેટલુ આયુષ્ય બાકી રહ્યુ હોય ત્યારે મરણાતથી દુખી થતો જીવ મુખાદિ છિદ્રોને પોતાના આત્મ-પ્રદેશો વડે પૂરે અને જાડાઇ અને પહોળાઇમા પોતાના શરીર જેટના અને લબાઇમા જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા અને ઉત્કૃષ્ટથી એક દિશામા ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી અસખ્યાત યોજન જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપી અતર્મુહૂર્તમા મૃત્યુ પામે આ પ્રમાણે મરણ-સમુદ્ઘાતને પામેલો જીવ આયુષ્ય-કર્મના ઘણા પુદ્ગલોનુ શાતન કરે, પરતુ નવા ન ગ્રહણ કરે અત્ર એ વિશેષના છે કે કોઇક જીવ એક જ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત વડે નરકાદિમા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યા આહાર કરે છે તેમજ શરીર પણ બાધે છે, જ્યારે કોઇક જીવ સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થઇ સ્વશરીરમા આવી ફરીથી સમુદ્ઘાત કરી ત્યા ઉત્પન્ન થાય છે આ સબધમા જુઓ **ભગવતી** (શ ૬, ઉ ૬, સૂ ૨૪૫)

(૪) વૈક્રિય-સમુદ્ઘાતને પામેલો વૈક્રિય શક્તિવાળો જીવ કર્મથી આવૃત એવા આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢી, જાડાઇ અને પહોળાઇમા પોતાના દેહ જેટલો અને લબાઇમા સખ્યાત યોજન જેટલો તેનો દડ બનાવી પૂર્વે ઉપાર્જિત વૈક્રિય-શરીર-નામ-કર્મના અશોનુ શાતન કરતો વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય એવા સ્કધોનો સમુદ્ઘાત કરે છે આનુ નામ ' વૈક્રિય-સમુદ્ઘાત છે ઉત્તર વૈક્રિય રૂપ ધારણ કરવાની જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ સમુદ્ઘાત કરાય છે

લોકાકાશના જેટલી એટલે [1]ચૌદ રજ્જુની હોય છે

શરીરોની અવગાહના—

આહારક શરીરની અવગાહનાના પ્રદેશો સૌથી ઓછા છે એનાથી સખ્ય ગુણા પ્રદેશોમા ઉત્કૃષ્ટ ઔદારિક શરીર અવગાહીને રહે છે એ પ્રદેશો કરતા સખ્ય ગુણા પ્રદેશોમા ઉત્કૃષ્ટ વૈક્રિય શરીર અવગાહીને રહે છે અર્હત્ પ્રભુ સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તેના બન્ને શરીરો લોકાકાશના તમામ પ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે અન્ય જીવોના સબધમા તો મરણ–સમુદ્ઘાતના સમયે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો ઉત્પત્તિ–સ્થાન સુધી લાબા હોય છે, બાકીના સમયે તો પોતપોતાના શરીર

(૫) તૈજસ-સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલો અને તેજોલેશ્યારૂપ શક્તિવાળો જીવ વૈક્રિયની પેઠે કર્મથી વીંટાયેલા એવા પોતાના આત્મ-પ્રદેશોને શરીરથી બહાર કાઢીને તેનો સ્વશરીરના જેટલો જાડો તેમજ પહોળો તથા સખ્ય યોજન લાબો દડ બનાવી પૂર્વે બાધેલા તૈજસ અશોનુ શાતન કરી અને અન્ય યોગ્ય અશોને ગ્રહણ કરી તેજોલેશ્યા મૂકે આનુ નામ ' તૈજસ-સમુદ્ઘાત ' છે

(૬) ચૌદ પૂર્વધારી આહારક લબ્ધિવાળા મુનિ આત્મ-પ્રદેશો વડે પોતાના શરીરના જેટલો જાડો અને પહોળો તેમજ સખ્ય યોજન લાબો દડ બનાવી પુરાતન આહારક-પુદ્ગલોને ખેરવતા અને અન્ય યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરતા આહારક શરીર બનાવે આ ' આહારક–સમુદ્ઘાત ' કહેવાય છે

વેદનાદિ સાત સમુદ્ઘાતોમા અનુક્રમે અસાતવેદનીય-કર્મ, ચારિત્રમોહનીય-કર્મ, આયુષ્ય-કર્મ, વૈક્રિય-શરીર-નામ-કર્મ, તૈજસ-શરીર-નામ-કર્મ, આહારક-શરીર-નામ-કર્મ અને વેદનીય, નામ તથા ગોત્ર એ ત્રિવિધ કર્મ, પ્રધાન પદ ભોગવે છે નારકોને વિષે તેજોલબ્ધિ, આહારક-લબ્ધિ અને સર્વજ્ઞતાનો અભાવ હોવાથી તેમને પ્રથમના ચાર, અસુરકુમારાદિ દશે ભવનપતિઓને પહેલા પાચ, વાયુકાય સિવાયના એકેન્દ્રિય તેમજ વિકલેન્દ્રિયને પ્રાથમિક ત્રણ, વાયુકાયિકને આદ્ય ચાર, પચેન્દ્રિય તિર્યચ પકી કેટલાકને તેજોલબ્ધિ હોવાથી પ્રાથમિક પાચ, મનુષ્યોને સાતે સાત અને વ્યતર, જ્યોતિષ્ક તેમજ વૈમાનિકને પાચ સમુદ્ઘાતો સભવે છે

એક જીવ આશ્રીને વેદનાદિ ચાર સમુદ્ઘાતો અનત વાર, આહારક-સમુદ્ઘાત તો વધારેમા વધારે ચાર વાર (અને ચોથી વાર આહારક શરીર રચનાર તે જ ભવમા મોક્ષે જાય) અને કેવલિ-સમુદ્ઘાત એક જ વાર હોય છે

૧ આખના પલકારામા એક લાખ યોજન જનારા દેવ ૭ મહિનામા જેટલુ અતર કાપે તેને ' રજ્જુ ' કહેવામા આવે છે આ વાતની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

' जोयणलक्खपमाण निमेसमित्तेण जाइ ज देवो ।
छम्मासेण य गमण एग 'रज्जु' जिणा विंति ॥ '
[योजनलक्षप्रमाण निमेषमात्रेण गच्छति यद् देव ।
षण्मासेन च गमनमेका रज्जु जिना वदन्ति ॥]

એક હજાર ભારના માપવાળા ખૂબ તપેલા લોખડના ગોળાને પરાક્રમી દેવ જોરથી નીચે ફેકે તો તે ગોળો ઘસાતો ઘસાતો ચડ ગતિએ આવતો આવતો ૭ માસ, ૭ દિન, ૭ પ્રહર અને ૭ ઘડીમા જેટલુ અતર કાપે તે અતરને 'રજ્જુ' કહેવામા આવે છે એમ રત્નસચયની ગાથાઓ ઉપરથી જણાય છે

(ઔદારિક કે વૈક્રિય) જેવડા હોય છે વળી મરણાતિક સમુદ્ઘાતને પામેલા જીવોની કાર્મણ શરીરની અવગાહના એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓના તૈજસ શરીર જેવડી હોય છે કેમકે આ બે શરીરો સહચારી છે મરણાત-સમુદ્ઘાત વખતે સર્વે જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના પોતપોતાના દેહના જેટલી જાડી અને પહોળી હોય છે

એકેન્દ્રિયની અવગાહના

મરણાતિક સમુદ્ઘાત વખતે એકેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહનાની લબાઇમા ફેર છે, કેમકે તે ઓછામા ઓછી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી અને વધારેમા વધારે લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની છે, કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિનો આ પ્રમાણે સભવ છે આ અપેક્ષા પ્રમાણે વિચારતા સામાન્યપણે જીવોની તૈજસ અવગાહના લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની કહી શકાય છે

વિકલેન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના—

વિકલેન્દ્રિય જીવોના તૈજસ શરીરની અવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે તિર્યગ-લોકાત સુધીની છે, કેમકે વિકલેન્દ્રિયનો સભવ [1]તિર્યગ્-લોકમા જ છે સાથે સાથે એ વાત પણ ધ્યાનમા લઇએ કે અધો-લોકમા અધોલોકના ગામોની વાવો વગેરેમા તેમજ ઊર્ધ્વ-લોકમા "[2]પાડુક" વનની વાવ વગેરેમા વિકલેન્દ્રિયનો સભવ છે તો ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અધોગ્રામ અને 'પાડુક' વનથી લોકાત સુધીની કહી શકાય તેમ છે

નારકોની તૈજસ અવગાહના—

નારકોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યપણે એક હજાર યોજનથી કઇક અધિક છે 'લવણ' સમુદ્રની ચારે દિશામા ચાર [3]પાતાલકલશ છે એ કળશો પૃથ્વીમા એક લાખ યોજન અવગાહીને

---

૧ સ્વસ્થાન આશ્રીને સમજવો

૨ જેનાથી કોઇ દ્વીપ કે સમુદ્ર વીંટાયેલો નથી એવો 'જબૂ' દ્વીપ જેમ સર્વ દ્વીપો અને સમુદ્રોની મધ્યમા છે તેમ એની વચ્ચોવચ્ચ એક લાખ યોજન જેટલો ઊચો 'મેરુ' પર્વત આવેલો છે ત્રણ કાડવાળો આ પર્વત ત્રણે લોકમા અવગાહીને રહેલો છે અને એ એક એકથી ઊચા એવા ભદ્રશાળ, નદન, સૌમનસ અને પાડુક એ નામના ચાર વનોથી ઘેરાયેલો છે 'પાડુક' વન સૌથી ઊચુ છે અને તે 'મેરુ' પર્વતની ટોચ ઉપર આવેલુ છે એનો આકાર વલય જેવો છે 'મેરુ' પર્વતના મૂળમા વલય-પરિક્ષેપી જે 'ભદ્રશાલ' વન છે ત્યાથી ૫૦૦ યોજન ઊચે બીજુ તેવા આકારનુ 'નદન' વન છે ત્યાથી ૬૨૫૦૦ યોજન ઊચે ચડીએ એટલે ગોળાકાર 'સૌમનસ' વન આવે છે ત્યાથી ૩૬૦૦૦ યોજન ઊચે ચડતા 'પડુક' વન આવે છે આ વનમા તીર્થકરોનો સ્નાત્ર-મહોત્સવ કરાય છે

૩ 'મેરુ' પર્વતની પ્રત્યેક દિશામા ૯૫૦૦૦ યોજન જેટલા 'લવણ' સમુદ્રને અવગાહીને એકેક 'પાતાલ-કલશ' છે એનો આકાર અલિજર જેવે-મોટા કુભ જેવો છે પૂર્વ, દક્ષિણ પશ્ચિમ અને ઉત્તરમા આવેલા પાતાલ-કલશાના નામો અનુક્રમે વડવામુખ કે વલયમુખ કેયૂપ કેયૂર કે કેતુક, યૂપ અને ઈશ્વર છે,

રહેલા છે તેમની વજ્રમય ઠિક્કરિકા–ઠીંકરી (કુડચ) એક હજાર યોજન પ્રમાણક છે. આથી કરીને નિશ્ચળ રહેલા એ કળશોમા (તેમજ લઘુ કળશોમા) એકદમ નીચલા ત્રીજા ભાગમા કેવળ વાયુ છે, વચલા ત્રીજા ભાગમા જળ અને વાયુ બે છે અને ઉપરના ત્રીજા ભાગમા કેવળ જળ છે [1]સીમન્તક વગેરે નરકમા રહેલો કોઇક નારક પાતાલકલશની સમીપમા રહીને મરણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરે તો એ પાતાલકલશના કુડચને ભેદીને એ કલશના વચલા કે નીચલા ત્રીજા ભાગમા માછલા તરીકે ઉત્પન્ન થાય, કેમકે એથી આગળ તિર્યંચ કે મનુષ્યનો સભવ નથી અને નરક મરીને તિર્યંચ કે મનુષ્ય સિવાયની ગતિમા જન્મે તેમ નથી જ

નારકોની તૈજસ અવગાહના ઉત્કૃષ્ટપણે નીચે છેક સાતમી નરક સુધી છે, કેમકે એમનો પોતાના સ્થાનને વિષે રહેવાનો સભવ છે, તિર્યગ્ દિશામા છેક [2]'સ્વયભૂરમણ' સમુદ્ર સુધી છે, કારણ કે ત્યા નારકોની મત્સ્યરૂપે ઉત્પત્તિનો સભવ છે, અને ઊચે છેક 'પાડુક,' વનના જળાશય સુધી છે, કેમકે એથી ઊચે મનુષ્ય કે તિર્યંચનો સભવ નથી

પચેન્દ્રિય તિર્યંચની તૈજસ અવગાહના—

પચેન્દ્રિયની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી વિકલેન્દ્રિયની સમાન જાણવી

જ્યારે આના અધિષ્ઠાયક દેવોના ક્રમવાર કાલ, મહાકાલ, વેલબ અને પ્રભજન એ નામો છે પ્રત્યેક પાતાલકલશ મળમા તેમજ મુખમા દશ હજાર યોજન વિસ્તીર્ણ (વિષ્કભવાળો) છે, જ્યારે મધ્યમા એક લાખ યોજન વિસ્તીર્ણ છે આ પ્રમાણેના ચાર પાતાલ-કલશોના અતરોમા બીજા નાના પાતાલ-કલશો છે તેની કુલે સખ્યા ૭૮૮૪ છે, કેમકે પ્રત્યેક પાતાલ-કલશના પરિવારરૂપે ૧૯૭૧ લઘુ પાતાલકલશો છે આ પ્રત્યેકના મળનો, મધ્યનો અને મુખનો વિષ્કભ અનુક્રમે સો, હજાર ને સો યોજન છે, જ્યારે તેની ભૂમિમા અવગાહના હજાર યોજનની છે અને તેની ઠિક્કરિકા દશ યોજનની છે જગતના તથાવિધ સ્વભાવને લઇને એકી વખતે મુકરર કરેલા વખતે દિવસમા બે વાર જ મોટા નાના બધા કલશોમા સૌથી નીચલા તેમજ તેની ઉપરના ત્રિભાગમા બહુ મોટા, ઊર્ધ્વ ગમનશીલ તેમજ પ્રબળ શક્તિવાળા વાયુકાય જીવો ઉત્પત્તિને અભિમુખ થાય છે અને ત્યાર બાદ ક્ષણમા સમ્મૂર્છિમરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે પછીથી તે ચલિત થઇ પરસ્પર અથડાય છે, ક્ષોભ પામે છે અને ઊંચે આમ તેમ પથરાય છે આમ થવાથી બીજા વાયુઓને તેમજ જળને આઘાત પહોચે છે અને તેથી જળ ઊંચે ઉછળે છે આ પ્રમાણે નીચલા અને મધ્ય ત્રિભાગમા રહેલા વાયુઓ ક્ષોભ પામતા તેઓ ઊપેના જળને બહાર કાઢે છે અને તેથી 'લવણ' સમુદ્રમા વૃદ્ધિ થાય છે પરતુ વાયુઓ શાન્ત થતા ફરીથી પાછુ તે જળ તેના સ્થાનમા આવી રહે છે એટલે પાછી હાનિ થાય છે આ પ્રમાણે 'લવણ સમુદ્રમા વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે ચૌદસ, આઠમ, અમાસ અને પૂનમને દિવસે એમા ખાસ વિશેષતા જણાય છે

૧ 'રત્નપ્રભા' નામની પૃથ્વીમા આવેલો આ નરકાવાસ છે

૨ આપણે જે લોકમા વસીએ છીએ એ તિર્યગ્-લોકમા આવેલા સમુદ્રામા આ છે લ્લામ છેલ્લો અને સૌથી મોટો સમુદ્ર છે એના પછી જેમ કોઇ સમુદ્ર નથી તેમ કોઇ દ્વીપ પણ નથી

મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના—

મનુષ્યની તૈજસ અવગાહના જઘન્યત અગુલના અસખ્યેય ભાગ જેટલી છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે [1]મનુષ્ય-ક્ષેત્રથી લોકાત સુધીની છે

દેવોની તૈજસ અવગાહના—

ભવનપતિ, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક અને પહેલા બે ' સૌધર્મ ' અને ' ઈશાન ' દેવલોકના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે, કેમકે રત્નના આભૂષણો વગેરેમા મમત્વની બુદ્ધિથી તેને વિષે પૃથ્વીકાયાદિરૂપે તેમના જન્મનો સભવ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તેમની તૈજસ અવગાહના નીચે છેક ત્રીજા નરકના પૃથ્વી-તલ સુધીની જાણવી,કેમકે ત્યા ગયેલામાના કેટલાકનુ ત્યા મરણ થવાનો સભવ છે, તિયગ્ દિશામા છેક ' સ્વયભૂરમણ 'ના અતિમ છેડાની વેદિકા સુધી જાણવી, અને ઊચે છેક [2]" ઈષત્પ્રાગ્ભારા ' પૃથ્વીના ઉપરના તળિયા સુધીની જાણવી આ પ્રમાણે કહેવાનુ કારણ એ છે કે એટલે સુધી જ પૃથ્વીકાયાદિની ઉત્પત્તિનો સભવ છે

ત્રીજા ' સનત્કુમાર 'થી તે ' સહસ્રાર ' દેવલોકવાસી દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે કેમકે સનત્કુમારાદિ દેવો નક્કી ગર્ભજ મનુષ્ય કે ગર્ભજ તિર્યંચ તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે તેમની એકેન્દ્રિયાદિરૂપે ઉત્પત્તિનો સભવ જ નથી આથી આ દેવો પૈકી કોઈ મદરાચલ (' મેરુ ' પર્વત) ઉપરની વાવ વગેરેમા જલ-ક્રીડા કરવા ગયેલો ત્યા આયુષ્યના ક્ષયથી પોતાથી અત્યત નજદીક પ્રદેશમા મત્સ્યપણે ઉત્પન્ન થાય આ પ્રમાણે જઘન્ય અવગાહના સભવે છે અથવા તો કોઈક સનત્કુમારાદિ દેવ પૂર્વ સબધવાળી મનુષ્યના ભવમા ભોગવેલી મહિલાને વિષે મોહ પામી એના અવાચ્ય પ્રદેશમા પોતાનો અવાચ્ય અશને નાખી તેને આલિગન કરતા મૃત્યુ પામી એ સ્ત્રીના જ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થાય તો એની પણ આટલી જઘન્ય અવગાહના સભવે છે

' સનત્કુમાર 'થી તે ' સહસ્રાર ' સુધીના દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નીચે છેક ' પાતાલકલશ ' ના વચલા ત્રીજા ભાગ સુધી હોય, કેમકે ત્યા મત્સ્યાદિનો સભવ છે, તિયગ્ દિશામા છેક ' સ્વયભૂરમણ ' સમુદ્રના છેડા સુધી હોય અને ઊંચે છેક 'અચ્યુત' નામના બારમા દેવલોક સુધી હોય, કેમકે કોઈક સનત્કુમારાદિ દેવ 'અચ્યુત' દેવલોકમા વસતા કોઈ મિત્ર-દેવની નિશ્રાથી ત્યા જાય અને ત્યા મરણ પામે

૧ ' પુષ્કર દ્વીપમા એની બરાબર મધ્યમા શહેરના કિલ્લાની જેમ ગોળાકારે માનુષોત્તર ' પર્વત આવેલો છે આ પર્વત મનુષ્ય લોકને ઘેરીને ઉભો છે આની પૂર્વનો સમગ્ર ભાગ અર્થાત ' જબૂદ્વીપ ધાતકી ' દ્વીપ અને પુષ્કર' દ્વીપનો અડધો ભાગ એટલે અઢી દ્વીપ એ મનુષ્ય-ક્ષેત્ર' ગણાય છે, કેમકે એટલા ભાગમા જ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિનો સભવ છે

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ અતિમ ઉલ્લાસ

'આનત'થી તે 'અચ્યુત' સુધીના દેવલોકના દેવોની જઘન્ય તૈજસ અવગાહના એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે 'આનત' વગેરે દેવલોકના દેવો તો મનુષ્ય તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય તરીકેની ઉત્પત્તિ તો મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ સંભવે છે એટલે આ હકીકત કેવી રીતે સંગત થાય છે? આનો ઉત્તર એ છે કે મનુષ્યે ભોગવેલી પોતાની પૂર્વ ભવની વલ્લભાને અવધિજ્ઞાનથી જાણીને તેના તરફના પ્રેમથી ખેંચાઇને તે તેની સમીપ આવી તેની સાથે વિષય-ભોગ કરતા મરણ પામી તેના જ ગર્ભમા ઉત્પન્ન થાય[1]

આનતાદિના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નીચે અધોગ્રામ સુધી હોય છે, તિર્યગ્ દિશામા મનુષ્ય-ક્ષેત્ર પર્યંત જ હોય છે, અને ઊંચે 'અચ્યુત' દેવલોક સુધી હોય છે, કેમકે એ દેવલોકમા રહેતા મિત્રની નિશ્રાથી ત્યા ગયેલાનુ ત્યા મરણ સંભવે છે 'અચ્યુત' દેવલોકના દેવોની ઊર્ધ્વ અવગાહના પોતાના વિમાનના શિખર પર્યંત હોય છે, કેમકે સ્વચ્છંદપણે ત્યાં ગયેલા કેટલાકનુ ત્યા મરણ સંભવે છે

'ગ્રૈવેયક' અને 'અનુત્તર' વિમાનના દેવોની તૈજસ અવગાહના જઘન્યથી પોતાના સ્થાનથી તે વિદ્યાધરોની શ્રેણિ સુધી છે, કેમકે વિદ્યાધરોની શ્રેણિથી આગળ મનુષ્યોનો સંભવ નથી અને ગ્રૈવેયકાદિના દેવો અહીં આવે તે અસંભવિત વાત છે એ દેવોની ઉત્કૃષ્ટ તૈજસ અવગાહના નીચે અધોગ્રામ સુધી, તિર્યગ દિશામા મનુષ્ય-ક્ષેત્ર સુધી[2] અને ઊંચે પોતાના સ્થાન સુધી છે

શરીરોની સ્થિતિ—

ઔદારિક શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે વૈભાવિક યાને કૃત્રિમ વૈક્રિયની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે (જેમકે કેટલાક બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાયની), જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પરત્વે મતાંતરો છે જેમકે [3]**જીવાભિગમ** પ્રમાણે [4]કૃત્રિમ વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ નારક પરત્વે અંતર્મુહૂર્તની, તિર્યંચ

૧ આનતાદિ દેવલોકના દેવો ફક્ત મન વડે જ વિષય સેવનાર હોય છે તેઓ દેવીઓનો પણ કાય-સ્પર્શ કરતા નથી અને વળી તેમનો કામ ક્ષીણ છે છતા તેમની જે આ પ્રકારે વિડંબના થાય છે તેથી કામદેવની દુર્જયતા સિદ્ધ થાય છે સાથે સાથે 'વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિ' એ વાક્ય પણ ચરિતાર્થ થતુ જણાય છે તેમજ કર્મની વિચિત્રતા પણ જોવાય છે

૨ વિદ્યાધરો સ્ત્રી સહિત 'નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી આવે છે તેમજ કામથી વિહ્વળ બની ત્યા વિષય-સેવન પણ કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર ગર્ભમા મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી

૩ સરખાવો—

" अंतमुहुत्त नरएसु होइ चत्तारि तिरियमणुएसु ।
देवेसु अद्धमासो उक्कोस विउव्वणाकालो ॥ "
[अन्तर्मुहूर्त्तं नरकेषु भवति चत्वारि तिर्यङ्मनुष्येषु ।
देवेषु अर्धमास उत्कृष्टो विकुर्वणाकाल ॥]

૪ આ ઉપરથી કયા કયા શરીરો કૃત્રિમ છે અને કયા જન્મસિદ્ધ છે એવો સહજ પ્રશ્ન

અને મનુષ્ય પરત્વે આઠ અંતર્મુહૂર્તની અને દેવેની એક પખવાડીઆની છે ભગવતીમા તો વાયુની, સંજ્ઞી તિર્યંચની તેમજ સંજ્ઞી મનુષ્યોની પણ કૃત્રિમ વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની કહી છે [1]સૂત્રકૃતાંગ (અ ૫, ઉ ૨)મા કહ્યુ છે તેમ આ નરકોમા અંતરિક્ષને વિષે રહેલો, મહાદુઃખદાયક, એક શિલાનો ઘડેલો, લાંબો, વૈક્રિય તેમજ પરમાધામિકે વિકુર્વેલો એવો એક પર્વત છે તેની ઉપર હાથ ટેકવીને ચઢતા નારકોને સહસ્ર મુહૂર્ત સુધી હણવામા અને સંતાપવામા આવે છે અત્ર પરમાધાર્મિકે વિકુર્વેલા આ પર્વતની અર્ધ મામથી અધિક સ્થિતિ કહી છે એટલે આમા ખરી વાત શુ છે તે તો કેવલી જાણે

આહારકની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ ઉભય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની સ્થિતિ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે ભવ્ય જનોને સિદ્ધિ મળતા એ બેનો અભાવ હોવાથી તેમને ઉદ્દેશીને એ સાંત છે, જ્યારે અભવ્યો આશ્રીને બેઉ અનંત છે આ જઘન્ય સ્થિતિ સમજો કે ઉત્કૃષ્ટ સમજો તે એક જ છે

શરીરોનુ અલ્પ-બહુત્વ—

આહારક શરીરોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે એનો ક્વચિત્ જ સંભવ છે વળી જ્યારે એ હોય છે ત્યારે જઘન્યથી તે એક કે બે હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી નવ હજાર હોય છે વૈક્રિય શરીરોની સંખ્યા આહારકથી અસંખ્ય ગુણી છે, કેમકે એ શરીરના સ્વામીઓ અસંખ્ય છે વળી ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા આથી પણ અસંખ્ય ગુણી છે [2] અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે

ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર એ છે કે કાર્મણ અને તૈજસ શરીર તો નથી જન્મસિદ્ધ કે નથી કૃત્રિમ એટલે કે તે જન્મની પછી પણ થાય છે અને છતા અનાદિ સંબદ્ધ છે આહારક શરીર તો કૃત્રિમ જ છે એ દેખીતી વાત છે અને એની ઉત્પત્તિ આહારક-લબ્ધિને આભારી છે વૈક્રિય શરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ એમ બે જાતનુ છે જન્મસિદ્ધ વૈક્રિય શરીર ઉપપાત-જન્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા એવા દેવો અને નારકોને જ હોય છે કૃત્રિમ વૈક્રિય શરીરનુ કારણ લબ્ધિ છે આ લબ્ધિ પણ બે પ્રકારની છે એક તપથી પ્રાપ્ત અને બીજી જન્મથી સિદ્ધ તેમા તપોજન્ય લબ્ધિ કેટલાક જ ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચને જ સંભવે છે બીજા પ્રકારની લબ્ધિ કેટલાક બાદર વાયુકાય જીવોને વિષે સંભવે છે ઔદારિક શરીર જન્મસિદ્ધ છે અને એ શરીરના અધિકારી ગર્ભ તેમજ સંમૂર્ચ્છન-જન્મથી પેદા થતા મનુષ્યો અને તિર્યંચો છે અહીં લબ્ધિજન્યનો અર્થ ઉત્પત્તિ સમજવો, નહિ કે પ્રયોગ વૈક્રિય અને આહારકની જેમ તૈજસનો ઉત્પત્તિ લબ્ધિથી નથી બાકી એનો પ્રયોગ લબ્ધિથી શક્ય છે અને એ અપેક્ષાએ બંને એ કૃત્રિમ કહેવાય એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ?

૧ " वेताऽपि नाम महाभितावे, एगायए पव्वयमंतलिक्खे ।
हम्मति तत्था बहुकूरकम्मा, परं सहस्साण मुहुत्तयाणं ।१०॥ "-ઉપજાતિ

[वैक्रियो नाम महाभितापे एकायते पर्वतेऽन्तरिक्षे ।
हन्यन्ते तत्र बहुक्रूरकर्माणः परं सहस्राणां मुहूर्तानाम् ॥]

૨ અત્ર જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એવા બે ભેદો પાડવાની જરૂર નથી, કેમકે અસંખ્યાતના અસંખ્યાત પ્રકારો છે આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ ઘટાવી લેવુ

જોકે એના સ્વામીઓની સખ્યા અનતની છે, કેમકે એના સ્વામીઓમા સાધારણ વનસ્પતિકાયનો કે જેઓ શરીરે શરીરે અનત છે તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે છતા તેમના શરીરો તો અસખ્યાત જ છે ઔદારિક શરીરોની સખ્યાથી અનત ગુણા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો છે આ બનેની સખ્યા સરખી છે, કેમકે દરેક સસારીને એ બને હોય છે

શરીરનો વિરહ-કાલ—

એક જીવ આશ્રીને ઔદારિક શરીરનો જઘન્યથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે ૩૩ સાગરોપમ ઉપરાત એક અતર્મુહૂર્તનો છે [1]વૈક્રિય શરીરનુ જઘન્યથી આતરૂ અતર્મુહૂર્તનુ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે વનસ્પતિની [2]કાય-સ્થિતિ જેટલુ એટલે કે આવલિકાના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલુ છે આહારકનુ જઘન્ય અતર અતર્મુહૂર્તનુ છે, જ્યારે એનુ ઉત્કૃષ્ટ અતર અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલુ છે, કેમકે ચારિત્રની ફરીથી પ્રાપ્તિ થવામા ઉત્કૃષ્ટથી આટલો વિલબ સભવે છે કાર્મણ અને તૈજસ શરીરોના સબધમા અતર નથી અનેક જીવો આશ્રીને આહારક સિવાયના ચાર શરીરો પરત્વે વિરહ-કાલ ન હોય, આહારક શરીરને ઉદ્દેશીને જઘન્યથી વિરહ-કાલ એક સમયનો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી તે છ મહિનાનો છે,[3] જોકે **જીવસમાસ** પ્રમાણે તો તે વર્ષ-પૃથક્ત્વનો છે

કયા શરીરો અપ્રતિઘાતક છે ?—

તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની ગતિ અસ્ખલિત છે એટલે કે તેઓ લોકના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી વગર અટકાયતે (અપ્રતિઘાતપણે) જઇ શકે છે ગમે તેવી વસ્તુમાથી પણ તેઓ પસાર થઇ જઇ શકે છે આખા લોકમા કોઇ પણ સ્થળે તેઓ પ્રતિઘાત પામતા નથી વજ્ર જેવી કઠિન વસ્તુમા પણ એ પ્રવેશ કરી શકે છે મૂર્ત વસ્તુનો મૂર્ત વસ્તુથી પ્રતિઘાત થાય છે, પરતુ આ નિયમ સ્થૂળ પદાર્થો આશ્રીને છે સૂક્ષ્મ વસ્તુ પ્રતિઘાત પામ્યા વિના જ દરેક સ્થાને પ્રવેશ કરી શકે છે એ વાત લોહ-પિડમા થતા અગ્નિના પ્રવેશથી સુવિદિત છે આથી અત્યત સૂક્ષ્મ એવા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની સમસ્ત લોકમા અસ્ખલિત ગતિ હોય તો તેમા શી નવાઇ છે ? વૈક્રિય અને આહારક શરીરો પણ કેટલેક અશે અપ્રતિઘાતક કહી શકાય, કેમકે ત્રસ-

---

૧ કોઇ ચારિત્રી વૈક્રિય શરીર કરી સ્થિતિના ક્ષયને લીધે અતમુહૂર્ત જીવી અવિગ્રહરૂપે અનુત્તર વિમાનમા ઉત્પન્ન થાય એ આશ્રીને આ કથન છે

૨ એકના એક કાયમા મૃત્યુ પામીને ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થતા જેટલો સમય જાય તે ' કાય-સ્થિતિ ' કહેવાય છે

૩ સરખાવો—

' आहारगाइ लोए छम्मासा जा न होंति वि कयाई ।
उक्कोसेण नियमा एक्कं समयं जहन्नेण ॥ "

[आहारकाणि लोके षण्मासान् यावन्न भवन्त्यपि कदाचित् ।
उत्कर्षेण नियमादेकं समयं जघन्येन ॥]

નાડી સુધીમા તેને રોકનાર કોઇ નથી, ફક્ત ત્રસ-નાડીની બહાર તેઓ જઈ શકે નહિ આ પ્રમાણે તેમની ગતિ સર્વત્ર અસ્ખલિત નહિ હોવાથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર (અ ૨, [1]સૂ ૪૧)મા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનો જ અપ્રતિઘાતક તરીકે ઉલ્લેખ છે

શરીરના પ્રયોજનો—

ધર્મ-અધર્મનુ ઉપાર્જન, સુખ-દુ ખનો અનુભવ તથા કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ એ ઔદારિક શરીરના પ્રયોજન છે એક રૂપ કે અનેક રૂપ ધારણ કરવા, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ આકૃતિ ધારણ કરવી, આકાશ-ગમન કરવુ, સઘને સહાયતા કરવી[2] ઇત્યાદિ કાર્યો વૈક્રિય શરીર દ્વારા થઇ શકે છે સૂક્ષ્મ અર્થ પરત્વે ઉપસ્થિત થયેલ સદેહનુ નિરાકરણ, જિનેશ્વરની ઋદ્ધિનુ અવલોકન ઇત્યાદિક કાર્ય કરવામા આહારક શરીરનો ખપ પડે છે એ આ પ્રમાણેના પ્રશસ્ત ઉદ્દેશથી બનાવાતુ હોવાથી નિરવદ્ય છે શાપ દેવો, અનુગ્રહ કરવો, ભોજનને પચાવવુ ઇત્યાદિ કાર્યો [3]તેજના વિકારરૂપ કે તેજોમય એવા તૈજસ શરીર પર આધાર રાખે છે સર્વ શરીરોના કારણરૂપ કાર્મણ શરીર અન્ય ભવમા ગમન કરવામા કામ લાગે છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે શરીરનુ મુખ્ય પ્રયોજન ઉપભોગ છે અને તે કોઇને કોઇ રીતે પાચે શરીરો પરત્વે સભવે છે આથી કોઇ શકા કરે કે આ કથન તો તત્ત્વાર્થ (અ ૨) ના "**निरुपभोगमन्त्यम्**" એ ૪૫ મા સૂત્રથી વિરુદ્ધ જાય છે, તો તે સમજફેરને આભારી છે સામાન્ય રીતે 'ઉપભોગ'નો અર્થ એ છે કે કર્ણેન્દ્રિયાદિ દ્વારા શુભ, અશુભ શબ્દ વગેરે વિષયોનુ ગ્રહણ કરી સુખ-દુ ખનો અનુભવ કરવો, હાથ, પગ વગેરે અવયવો દ્વારા દાનાદિ શુભ કર્મનો કે હિંસાદિ અશુભ કર્મનો બધ કરવો, બાધેલા શુભ કે અશુભ કર્મોના ફળોનો સારો કે માઠો અનુભવ કરવો તેમજ શુભ અનુષ્ઠાન દ્વારા કર્મની નિર્જરા કરવી એ છે ટુકમા કહીએ તો સુખ-દુ ખને ભોગવવા, કર્મ બાધવા, કર્મ ભોગવવા અને તેની નિર્જરા કરવી એ ઉપભોગ છે આ ઉપભોગ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર પરત્વે સહેલાઇથી ઘટે છે, કેમકે તેઓ ઇન્દ્રિય અને અવયવોથી યુક્ત છે તૈજસ શરીર ઇન્દ્રિય અને અવયવથી રહિત હોવાથી એના સબધમા આવો ઉપભોગ ઘટતો નથી છતા એને નિરુપભોગ કહેવામા આવતુ નથી તેનુ કારણ એ છે કે એ શરીરનો પાચન-શકિત અને અનુગ્રહ વગેરે કાર્યોમા ઉપયોગ થાય છે અને તેમ થતા એ દ્વારા સુખ-દુ ખનો અનુભવ, કર્મનો બધ વગેરે થાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સાક્ષાત્ તૈજસ શરીર પરત્વે ઔદારિકાદિ શરીરને લાગુ પડતા ઉપભોગો નથી, પરતુ એવા ઉપભોગોનુ તૈજસ શરીર કારણ હોવાથી ઔપચારિક રીતે તેને સોપભોગ કહ્યુ છે આવી બારીકાઇથી વિચારી શુ તો સમજાશે કે કાર્મણ શરીર એ સવ શરીરોનુ મૂળ છે એટલે અન્ય શરીરોના ઉપભોગ તે એના જ ગણી શકાય અને તેમ થતા એને પણ સોપભોગ કહી શકાય આથી સમજાયુ હશે

---

૧ " अप्रतिघाते " ।

૨ જુઓ શ્રીવિષ્ણુકુમારનુ ચરિત્ર

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૨, સૂ ૪૯)નું ભાષ્ય (પૃ ૨૧૪)

કે અન્ય શરીરની સહાયતા વિના કાર્મણ શરીર દ્વારા સાક્ષાત્ રીતે ઔદારિકાદિ શરીરથી સાધ્ય ઉપભોગ સંભવતા નથી એથી જ એને નિરુપભોગ કહ્યું છે, બાકી પરંપરાથી ઉપભોગોનું એ સાધન છે એની કોણ ના પાડી શકે તેમ છે ? આથી એ ફલિત થાય છે કે સાક્ષાત્ કાર્મણ શરીર દ્વારા સુખ-દુઃખ ભોગવાય નહિ, કર્મ બંધાય નહિ, કર્મ ભોગવાય નહિ અને કર્મ નિર્જરે પણ નહિ આ હકીકત ૧૩૦ મા લક્ષણ દ્વારા ૪૧૭ મા પૃષ્ઠમાં સૂચવાઇ ગઇ છે

આ સંબંધમાં **તત્ત્વાર્થ**રાજ૦ (પૃ ૧૦૬)માં કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિય દ્વારા શબ્દાદિની ઉપલબ્ધિ તે 'ઉપભોગ' છે અને આવો ઉપભોગ કાર્મણ શરીરને સંભવતો નથી તેથી તે 'નિરુપભોગ' કહેવાય છે વિગ્રહ-ગતિ દરમ્યાન ઇન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ હોવા છતાં, દ્રવ્યેન્દ્રિયની નિર્વૃત્તિનો અભાવ હોવાથી શબ્દાદિ વિષયના અનુભવનો અભાવ થતાં કાર્મણ 'નિરુપભોગ' કહેવાય છે તૈજસ શરીર યોગ-રૂપ નિમિત્તવાળું પણ નથી એટલે ઉપભોગનો વિચાર કરતી વેળા એનો ખ્યાલ રાખવો અપ્રસ્તુત છે

તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૯૫)માં કહ્યું છે કે જ્યારે ઉત્તર ગુણની પ્રતીતિવાળી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે રોષરૂપ વિષથી ધમધમાયમાન થયેલો પ્રાણી **ગોશાલક**ની માફક શત્રુ, ગ્રામ ઇત્યાદિને બાળીને ભસ્મ કરવા માટે તેજોલેશ્યાનો ઉપયોગ કરે છે અને જો તે પ્રસન્ન થયો હોય તો શીતલેશ્યાનો ઉપયોગ કરે છે આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે તેજોલેશ્યાથી નિગ્રહ અને શીતલેશ્યાથી અનુગ્રહ કરી શકાય છે

શરીરોના અધિકારી—

સર્વે તિર્યંચ અને સમગ્ર મનુષ્યોનું (ગર્ભજ તેમજ સંમૂર્ચ્છનજ જીવોનું) શરીર ઔદારિક છે દેવો અને નારકોનું (ઉપપાત-જન્મ ધારીઓનું) શરીર વૈક્રિય છે આહારક શરીરના અધિકારી ચૌદ પૂર્વધારી સાધુઓ જ છે વળી તેઓ પણ એક ભવમાં વધારેમાં વધારે બે વાર એ રચી શકે [1]તૈજસ અને કાર્મણ શરીરના અધિકારી તો સમસ્ત સંસારી જીવો છે

વૈક્રિય શરીરના સંબંધમાં સમજવું કે દેવો અને નારકોને જન્મથી જે શરીર હોય છે તે સ્વાભાવિક જાણવું તે સિવાયનું તીર્થંકરના [2]કલ્યાણકાદિ પ્રસંગે બનાવેલું [3]ઉત્તર વૈક્રિય શરીર

---

૧ સરખાવો **પ્રવચનસારોદ્ધાર**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

" चत्तारि य वाराओ चउदसपुव्वी करेइ आहार ।
संसारम्मि वसंतो एगभवे दोन्नि वाराओ ॥ १५८७ ॥ "

[चतुरश्च वाराश्चतुर्दशपूर्वी करोत्याहार(रकम) ।
संसारे वसन्नेकभवे द्वौ वारौ ॥]

૨ આની માહિતી માટે જુઓ **સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા** (પૃ ૩૦-૩૩)

૩ ' ગ્રૈવેયક ' અને ' અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોને ઉત્તર વૈક્રિય શરીર હોતું નથી, કેમકે તેમને એવું શરીર બનાવવાનું કશું કારણ પડતું નથી

વૈભાવિક જાણવુ દેવ અને નારક સિવાયના અન્ય જીવો જો તથાવિધ લબ્ધિશાળી હોય તો તેમને પણ વૈક્રિય શરીર સભવી શકે છે આવુ શરીર [1]કેટલાક બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાય જીવોને હોય છે વળી સજ્ઞી તિર્યંચ તેમજ પચેન્દ્રિય પણ એવુ શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તપ કરીને જે પ્રાણીઓએ લબ્ધિ ઉપાર્જન કરી હોય, તે પ્રાણીઓ તૈજસ શરીર દ્વારા તેજોલેશ્યાનુ તેમજ શીતલેશ્યાનુ કામ કાઢી શકે છે [2]

શરીરોનો વિષય (ગતિ)—

ઔદારિક [3]શરીરની ઉત્કૃષ્ટ તિર્યંગ્ ગતિ '[4]રુચક 'ગિરિ સુધી છે આ હકીકત [5]જઘાચારણ મુનિ આશ્રીને જાણવી, [6]વિદ્યાચારણ તેમજ ખેચરો (વિદ્યાધરો)ને આશ્રીને તો ઉત્કૃષ્ટ

---

૧ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિના ૪૧૬ મા પત્રગત નિમ્ન–લિખિત અવતરણ —

' तिण्ह ताव रासीण वेउव्वियलद्धी चेव नत्थि बायरपज्जत्ताण पि सखेज्जइ-भागमेत्ताण । "

[त्रयाणा तावद् राशीना वैक्रियलब्धिरेव नास्ति बादरपर्याप्ताना सङ्ख्यात भागमात्राणाम ।]

અર્થાત્ અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય, પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય એ ત્રણને વૈક્રિય લબ્ધિ નથી તેમજ વળી ફક્ત સખ્યાત ભાગવાળા પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયને પણ નથી, એ સિવાયના પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયને જ એ લબ્ધિ છે

૨ જુઓ 'શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસગ્રહનો પ્રથમ વિભાગ (પૃ ૭૭–૭૮)

૩ અત્ર શરીરથી શરીરધારી સમજવા

૪ એ તેરમા ' રુચક ' દ્વીપમા આવેલો પર્વત છે

૫ અતિશય સહિત જવા આવવાની જે શક્તિ તે ' ચારણ–લબ્ધિ ' કહેવાય છે આવી લબ્ધિશાળી વ્યક્તિઓના (૧) જઘાચારણ અને (૨) વિદ્યાચારણ એવા બે વર્ગો પડે છે કરોળિયાની જાળના તાતણાથી બનાવેલ પુટક–તતુઓ (લુતા–તતુ ની મદદથી કે સૂર્યના કિરણોની સહાયતાથી બને જઘાએ આકાશ–માર્ગે જે ચાલી શકે તે જઘાચારણ ' કહેવાય છે અતિશય પૂર્વક નિરતર અટ્ઠમની તપશ્ચર્યા કરવાથી આ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે આવી લબ્ધિથી યુક્ત જઘાચારણ મુનિ એક પગલે અહીંથી તેરમા ' રુચક દ્વીપે જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્યાથી પાછા ફરતા બીજા પગલે આઠમા ' નદીશ્વર ' દ્વીપે આવી ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી ત્યાથી ત્રીજે પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે આ તિર્યગ્–ગમન આશ્રી સમજવુ ઊર્ધ્વ દિશા આશ્રીને તો જઘાચારણ અહીંથી એક પગલે ' પાડુક ' વનમા જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્યાથી પાછા ફરતા બીજે પગલે નદન વનમા આવી, ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્રીજે પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે

૬ કોઈ વિવક્ષિત આગમરૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરનાર ' વિદ્યાચારણ ' કહેવાય છે આવી શક્તિ મેળવવા માટે યથાવિધિ અતિશય પૂર્વક નિરતર છઠ્ઠની તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતા છે આવી લબ્ધિથી યુક્ત વિદ્યાચારણ મુનિ એક ડગલે ' માનુષોત્તર ' પર્વત ઉપર જઈને ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરે, ત્યાથી બીજે પગલે 'નદીશ્વર' દ્વીપે જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરે અને ત્યાથી ત્રીજે પગલે જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે આ તિર્યગ્–ગમન સમજવુ ઊર્ધ્વ–ગમન માટે તો એમ કહેવાય છે કે પહેલે પગલે તેઓ 'નદન વન જાય અને ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી બીજે પગલે 'પાડુક વન

તિર્યક્ ગતિ ¹'નન્દીશ્વર' દ્વીપ સુધીની સમજવી ત્રણેમાંથી ગમે તેનુ ઉત્કૃષ્ટ ઊર્ધ્વ ગમન તો પાડુક વન સુધી જ બતાવવામા આવે છે વૈક્રિય શરીરની ગતિ ²અસખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર પર્યંત સમજવી આહારક શરીરની ગતિ '³મહાવિદેહ' ક્ષેત્ર સુધી જાણવી તૈજસ અને કાર્મણની ગતિ તો લોક પર્યંત જાણવી, કેમકે આ શરીરો તો ભવાતરમા પણ પ્રાણીની સાથેને સાથે જાય છે

તૈજસ શરીરની અનાદિતા પરત્વે મત-ભેદ—

તત્ત્વાર્થ (અ ૨, સૂ ૪૩)ના ભાષ્ય (પૃ ૨૦૦)મા **શ્રીઉમાસ્વાતિ** નિર્દેશે છે તેમ કેટલાક આચાર્યો નયવાદની અપેક્ષાએ એમ કહે છે કે એકલુ કાર્મણ શરીર જ આત્મા સાથે અનાદિ સબધવાળુ છે તૈજસ શરીર તો લબ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે અને આ લબ્ધિ કઈ સૌ કોઈને હોતી નથી, કિન્તુ કોઇકને જ હોય છે આ સબધમા **શ્રીસિદ્ધસેન**ગણિકૃત ભાષ્યાનુ સારિણી ટીકા (પૃ ૨૦૨–૨૦૨) જોવાથી વિશેષ પ્રકાશ પડે તેમ છે ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી અહીં તો એના સારાશરૂપે એટલુ જ નિવેદન કરવુ બસ થશે કે ઋજુસૂત્ર નયને અવલબીને

મા જઈ ત્યાના ચૈત્યોને વદન કરી, ત્રીજે પગલે ત્યાથી પાછા ફરી જ્યાથી ગયા હોય ત્યા પાછા આવે આ હકીકત **પ્રજ્ઞાપના**ની વૃત્તિના ૪૨૫ મા પત્રમા અવતરણરૂપે આપેલી ગાથાઓના આધારે રજુ કરી છે

૧ લોકના અધો-લોક, મધ્યમ-લોક અને ઊર્ધ્વ-લોક એવા ત્રણ વિભાગો છે (આની આકૃતિ, ઊચાઇ વગેરેના વર્ણન માટે જુઓ **ઋષભ-પચાશિકા**ના સ્પષ્ટીકરણનુ પાચમુ પાનુ) તે પૈકી મધ્યમ-લોક કે જેને 'તિર્યગ્-લોક' પણ કહેવામા આવે છે તેમા અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો છે આ બધા દ્વીપો અને સમુદ્રોની વચ્ચોવચ્ચ 'જબૂદ્વીપ આવેલો છે આને જો આપણે ઘટીના પડની ઉપમા આપીએ તો એને ચારે બાજુએ વીંટીને રહેલા 'લવણ' સમુદ્રને ઘટીના થાળાની ઉપમા અપાય આ સમુદ્ર ધાતકી' ખડથી વેષ્ટિત છે એ 'ધાતકી' ખડ 'કાલોદધિ થી, 'કાલોદધિ 'પુષ્કર'થી, અને 'પુષ્કર' 'પુષ્કરોદ' સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે આ સમુદ્ર પછી અનુક્રમે 'વરુણવર' દ્વીપ, 'વરુણોદ' સમુદ્ર, 'ક્ષીરવર' દ્વીપ, 'ક્ષીરોદ' સમુદ્ર, 'ઘૃતવર દ્વીપ, 'ઘૃતોદ' સમુદ્ર, 'ઇક્ષુવર' દ્વીપ અને 'ઇક્ષૂદ સમુદ્ર છે 'ઇક્ષૂદ' સમુદ્ર પછી 'નન્દીશ્વર' દ્વીપ છે એટલે એ આઠમો છે આના પછી 'નન્દીશ્વરોદ' છે આના પછી જે નામનો દ્વીપ છે તે જ નામનો સમુદ્ર છે અને વિશેષમા છેલ્લા 'સ્વયભૂરમણ સમુદ્રને છોડીને બાકી બધા સમુદ્રોના પાણીનો સ્વાદ શેરડીના રસ જેવો છે

નન્દીશ્વરોદ બાદ અરુણવર, અરણાવાસ, કુડલવર, શખવર અને રુચકવર એ પ્રમાણેના દ્વીપો તે તે નામના સમુદ્રથી વેષ્ટિત છે આ પ્રમાણે **અનુયોગદ્વાર**ની ચૂર્ણિ (પૃ ૩૫)મા કહ્યુ છે એટલે એ પ્રમાણે 'રુચકવર દ્વીપ તેરમો છે, **અનુયોગદ્વાર** (સ ૧૦૩) પ્રમાણે તો તે અગ્યારમો છે

૨ 'રુચકવર' દ્વીપ સુધીના નામો તો આપણે જોયા, કિન્તુ દ્વીપો અને સમુદ્રો અસખ્યાત હોવાથી તે સર્વેના નામનો ઉલ્લેખ અશક્ય છે એટલે એ પૈકી કેટલાકના જ નામો સૂચવાય છે જેમકે 'રુચકવર' દ્વીપ પછી અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો મૂકયા બાદ 'ભુજગવર' દ્વીપ આવે છે એના પછી પણ અસખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો મૂક્યા બાદ 'કુશવર દ્વીપના દર્શન થાય છે ત્યાર બાદ એવી રીતે વિચારતા 'ક્રૌચવર' દ્વીપ આવે છે અને ત્યાર બાદ છેક અતમા 'સ્વયભૂરમણ' દ્વીપ છે

૩ જુઓ **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા**નુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૩૬)

મતાંતર ઉદ્ભવતો હોય એમ જણાય છે વળી આવી માન્યતાવાળાનું એ કથન છે કે લબ્ધિ વિના પણ આહારને પચાવવાની જે શક્તિ જોવાય છે તે કાર્મણ શરીરને લીધે જ છે, કેમકે શરીર કર્મને લીધે ઉષ્ણ છે વળી કાર્મણ શરીરમા અનેક શક્તિઓ રહેલી છે અને એથી કરીને એ વિશ્વકર્માનું અનુકરણ કરે છે આ પ્રમાણે કાર્મણ શરીર તૈજસ શરીરનું કામ બજાવે છે તો એ અપેક્ષાએ કાર્મણ શરીરને ' તૈજસ ' પણ કહેવામા આવે તોપણ તેમા કશો વાધો આવતો નથી.

શરીરો અને આત્માનો સબધ—

તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો આત્માના જાણે પરમ શત્રુ હોય (છે જ) તેમ તેનો પીછો છોડતા નથી, કેમકે એ શરીરો આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી સબધ ધરાવે છે અત્ર કોઇને એવી શકા ઊઠે કે જ્યારે આ શરીરો આત્મા સાથે અનાદિ કાળથી સયુક્ત છે તો પછી એ શરીરોનો સર્વથા નાશ કેમ થઇ શકે અને જ્યારે તેનો નાશ ન થાય તો પછી મુક્તિની તો વાત જ શી ? આના સમાધાનમા સમજવુ કે કોઇ પણ કર્મ-વ્યક્તિ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી સયુક્ત નથી, કેમકે આત્મા સાથે પ્રતિક્ષણે નવા નવા કર્મ બધાતા જાય છે અને જુના જુના ખરતા જાય છે પરતુ પૃથક્ પૃથક્ કર્મના સયોગોનો પ્રવાહ આત્મા સાથે અનાદિ કાળથી સબધ ધરાવે છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ અમુક ઝાડ અમુક બીજમાથી ઉત્પન્ન થયુ, તે બીજ વળી અમુક ઝાડમાથી ઉત્પન્ન થયુ, તે અમુક ઝાડ વળી અમુક બીજમાથી ઉત્પન્ન થયુ એમ વિચારતા અર્થાત્ કાર્ય-કારણરૂપ સબધની સામાન્ય વિવક્ષા કરતા બીજ અને ઝાડ વચ્ચે અનાદિ સબધ છે, કિન્તુ આ બીજમાથી ઝાડ થયુ, આ ઝાડનુ તે બી હતુ એમ વિશેષ અપેક્ષાએ વિચારતા એ બેનો સબધ સાદિ છે, તેમ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનો ફરી ફરીને થનારા નિમિત્ત અને નૈમિત્તિકની સતતિની અપેક્ષાએ અનાદિ સબધ છે, જ્યારે વિશેષ અપેક્ષાએ સાદિ સબધ છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે સાદિ કે અનાદિ સબધ એકાતથી નથી કોઇ પણ જીવનો કાર્મણ શરીર સાથે એકાતથી સાદિ સબધ નથી, કેમકે આત્યતિક શુદ્ધિથી વિભૂષિત આત્માને અભિનવ શરીર સાથે કારણ વિના સબધ હોઇ શકે જ નહિ વળી એકાતથી સાદિ સબધ થયો એ સ્વીકારતા મુક્ત જીવોને પણ એકાએક શરીર પ્રાપ્ત થાય અને તેમ થતા તેમના મુક્તત્વ ઉપર પાણી ફરી વળે વળી તૈજસ અને કાર્મણનો એકાતથી અનાદિ સબધ પણ નથી, કેમકે જો તેમ હોય તો તેનો કદાપિ નાશ ન થાય જેમકે આકાશ એકાતે અનાદિ છે તો તેનો નાશ નથી આથી એ ફલિત થાય છે કે જે ભાવાત્મક પદાર્થ વ્યક્તિરૂપે અનાદિ હોય તેનો જ નાશ થતો નથી, જેમકે પરમાણુનો

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આત્માની સાથે દરેક કર્મ-વ્યક્તિનો સબધ આદિમાન્ છે કોઇ કર્મવ્યક્તિ આત્માની સાથે સર્વદા સ્થાયી રહેતી નથી જ્યારે આમ બાબત છે, ત્યારે પ્રબળ શુક્લ ધ્યાન દ્વારા કર્મનો સમૂળ નાશ થાય એ માનવામા વાધો રહે છે ખરો ?

ઔદારિક અને વૈક્રિય શરીરની સાથે તો આત્મા તે જ ભવમા સબધ છોડી દે છે આહારકનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અતર્મુહૂર્તનો છે એટલે એ તો એક ભવ સુધી પણ આત્મા સાથે સબધ રાખતુ નથી આથી કરીને પ્રવાહરૂપે આત્મા સાથે અનાદિ સબધ જાળવનારા તો તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો જ છે

એકી વખતે કયા જીવને કેટલા શરીર હોઇ શકે ?—

મુક્તાવસ્થામા જીવને કોઇ પણ કાળે એક પણ શરીર નથી તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ(પૃ ૨૦૩)મા સૂચવાયુ છે તેમ કેટલાક આચાર્યનો એવો પણ મત છે કે અતરાલગતિ દરમ્યાન કેવળ કાર્મણ શરીર હોય છે, કેમકે તૈજસ શરીર લબ્ધિ-જન્ય છે અને એ લબ્ધિનુ પણ મરણ થતા મરણ થાય છે તેમના આ મત પ્રમાણે એમ કહી શકાય કે સસારી જીવને ઓછામા ઓછુ એક શરીર હોઇ શકે અને તે પણ જ્યારે તે સસારી જીવ ઋજુ ગતિ કે વક્ર ગતિદ્વારા ભવાતર કરતો હોય ત્યારે સમજવુ [1]સાધારણ માન્યતા અનુસાર તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનુ સસારી જીવ સાથે અનાદિ સાહચર્ય વિચારતા ભવાતર દરમ્યાન સસારી જીવને આ બે જ શરીરો હોય છે આ સિવાયની અવસ્થા દરમ્યાન શરીર-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ મનુષ્ય અને તિર્યંચને તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક એ ત્રણ શરીરો હોય છે, જ્યારે દેવો અને નારકોને તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય એ ત્રણ શરીરો હોય છે પરતુ અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે શ્રુતકેવલી પ્રમુખ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને વર્તનારા મુનીશ્વરોને તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક શરીર ઉપરાત આહારક શરીર પણ હોય છે અર્થાત્ એકદરે તેમને ચાર શરીરો સભવી શકે છે વળી યથાયોગ્ય લબ્ધિશાળી જીવ (દેવતા અને નારક સિવાયના)ને તૈજસ, કાર્મણ અને ઔદારિક એ ત્રણ ઉપરાત ચોથુ વૈક્રિય શરીર હોઇ શકે [2] આ ઉપરથી સાર એ નીકળ્યો કે કોઇ પણ કાળે કોઇ પણ જીવને વૈક્રિય તેમજ આહારક એ બે શરીરો એક સાથે સભવી શકતા નથી [3] અને તેમ હોવાથી કોઇ પણ સમયે કોઇ પણ જીવને પાચે પાચ શરીરો હોઇ શકે નહિ, અર્થાત્ વધારેમા વધારે ચાર શરીરો (અને

---

૧ સરખાવો પ્રજ્ઞાપના (પ ૨૧)નુ નિમ્ન-લિખિત ૨૭૬ મુ સૂત્ર —

" जस्स तेयगसरीर तस्स कम्मगसरीर णियमा अत्थि, जस्स वि कम्मगसरीर तस्स वि तेयगसरीर णियमा अत्थि ।'

[यस्य तैजसशरीर तस्य कमक(कार्मण)शरीर नियमादस्ति, यस्यापि कार्मण-शरीर तस्यापि तैजसशरीर नियमादस्ति ।]

૨ જેમ ત્રણ શરીરો શરીર-પર્યાપ્તિ બાદ સભવે છે તેમ ચાર શરીરો છએ પર્યાપ્તિથી પર્યાપ્ત થયા બાદ સભવે છે

૩ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાના ૨૭૬ મા સૂત્રગત નિમ્નલિખિત પક્તિ —

' जस्स वेउव्वियसरीर तस्स आहारगसरीर नत्थि, जस्स वि आहारगसरीर तस्स वि वेउव्वियसरीर नत्थि ।'

[यस्य वैकुर्विकशरीर तस्याहारकशरीर नास्ति, यस्याप्याहारकशरीर तस्यापि वैकुर्विकशरीरं नास्ति ।]

તે પણ તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને વૈક્રિય અથવા તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને આહારક) જાણવા,

આથી એ સાર નીકળે છે કે તૈજસને અનાદિ સબધવાળુ માનતા (૧) તૈજસ–કાર્મણ, (૨) તૈજસ–કાર્મણ–ઔદારિક, (૩) તૈજસ–કાર્મણ–વૈક્રિય, (૪) તૈજસ–કાર્મણ–ઔદારિક–વૈક્રિય અને (૫) તૈજસ–કાર્મણ–ઔદારિક–આહારક એમ પાચ વિકલ્પો છે, જ્યારે મતાતર પ્રમાણે (૧) કાર્મણ, (૨) કાર્મણ–ઔદારિક, (૩) કાર્મણ–વૈક્રિય, (૪) કાર્મણ–ઔદારિક–વૈક્રિય, (૫) કાર્મણ–ઔદારિક–આહારક, (૬) કાર્મણ–તૈજસ–ઔદારિક–વૈક્રિય અને (૭) કાર્મણ–તૈજસ–ઔદારિક–આહારક એમ સાત વિકલ્પો છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે વૈક્રિય અને આહારક લબ્ધિનો પ્રયોગ સમકાલે સભવતો નથી, કેમકે વૈક્રિય–લબ્ધિના પ્રયોગના સમયે અને લબ્ધિથી શરીર બનાવી લીધા પછી પણ નિયમથી પ્રમત્ત દશા હોય છે આહારક શરીરના સબધમા આવી હકીકત નથી, કેમકે એનો પ્રયોગ તો પ્રમત્ત દશામા હોય છે, કિન્તુ એ શરીરની નિષ્પત્તિ બાદ શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સભવ હોવાથી અપ્રમત્ત દશા પ્રવર્તે છે[1] આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે પાચે શરીરો એકી સાથે હોતા નથી એ કથન આવિર્ભાવની અપેક્ષાએ છે, બાકી શક્તિરૂપે તો એ પાચે હોઈ શકે છે, કેમકે આહારક લબ્ધિવાળા મુનિવરને વૈક્રિય લબ્ધિ પણ સભવે છે

વિશેષમા જેમ એક જ પ્રદીપનો પ્રકાશ એક સાથે અનેક પદાર્થો ઉપર પડે છે તેમ એક જ જીવના પ્રદેશો અનેક શરીરોની સાથે અખડિતપણે સબદ્ધ હોઇ શકે છે આથી તો એક જ સમયમા એક જીવને ત્રણ કે ચાર શરીરો સાથે સબધ ઘટી શકે છે

આહારક શરીરનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ—

આહારક શરીર સબધી ટુકમા હકીકત જોકે ૪૪૭મા પૃષ્ઠમા આપવામા આવી છે, છતા એ શરીરનુ સ્વરૂપ લગાર વિશેષત જોઇ જઇએ આહારક શરીરના અધિકારી સાધુ જ છે શાસ્ત્રોના અવગાહન દ્વારા જેમણે આમર્ષ ઔષધાદિકની ઋદ્ધિ સપાદન કરી છે તેઓ અથવા જેમણે 'આહારક'–લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તેઓ કે ચારણ મુનિઓ અથવા મનપર્યવજ્ઞાનીઓ આહારક શરીર કરી શકે છે લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા કહ્યુ પણ છે કે—

> " श्रुताचगाहादामर्षौ–षध्याद्यृद्धिः करोत्यद ।
> नोज्ञानी चारणो चो–त्पन्नाहारकलब्धिकः ॥१००॥ "

---

१ तत्त्वार्थनी बृहद्वृत्ति (पृ २०४)मा कह्यु पण छे के—

'सयत करोति वैक्रिय नियमत एव प्रमत्तस्तदा भवति, उत्तरकाल च तां लब्धिमुपजीवन् आहारकस्यापि प्रमत्तो निष्पादक निष्पत्त्युत्तरकाल तु नियमत एवा प्रमत्तो भवतीत्यस्मात् स्वामिविशेषाद् वक्ष्यमाणान्न लब्धिद्वयमेकस्यैकदेति आहारक-लब्धिमुपजीवन्नपि शुभाध्यवसायत्वादप्रमत्त इति । '

આકાશ અને સ્ફટિકના જેવા શુદ્ધ પુદ્ગલોના બનેલા અને અનુત્તર વિમાનના દેવોથી પણ [1]અધિક કાંતિવાળા આ શરીરનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે અતિગૂઢ તેમજ અતીન્દ્રિય વિષયમા જ્યારે યોગીશ્વરોને સર્વજ્ઞ ભગવાન્ પાસેથી ખુલાસો મેળવવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે અથવા તો તીર્થંકરની અપૂર્વ ઋદ્ધિ જોવાનુ કુતૂહળ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અથવા અન્ય કોઇ કારણસર તેઓ વિચિત્ર પ્રકારના દિવ્ય પરમાણુ-પુંજનુ પૂતળુ બનાવે છે આ પૂતળુ ' આહારક શરીર ' કહેવાય છે એ શરીર એક હાથ જેટલુ ઊંચુ હોય છે આ શરીર દ્વારા તેઓ સર્વજ્ઞ દેવ પાસે પહોચી પોતાની શંકાનુ સમાધાન મેળવે છે આ બધુ કાર્ય વિજળીના કરતા પણ વિશેષ ઝડપથી કરી લેવામા આવે છે આ શરીર દ્વારા તીર્થંકરને જોતા જ સદેહનુ નિવારણ થઇ જાય છે અને કાર્ય પૂરૂ થતા એ શરીર પાછુ જે સ્થળમા ઔદારિક શરીરને બાધા ન પહોચે એવી રીતે ન્યાસની જેમ રાખ્યુ હોય ત્યા આવે છે પછી યોગીશ્વર માગી લાવેલા ઉપકરણની જેમ આહારક શરીરને ત્યજી દઇને આત્મ-પ્રદેશોનો ઉપસહાર કરી જલદી ઔદારિક શરીરમા દાખલ થઇ જાય છે [2]

જોકે ઔદારિકાદિ શરીરના બદ્ધ અને મુક્ત એવા ભેદ પાડી તેની સખ્યાનો વિવિધ જીવ આશ્રીને વિચાર કરી શકાય તેમ છે, પરતુ ગ્રથનુ કલેવર વધી જવાના ભયથી તે અત્ર ન આપતા **અનુયોગદ્વાર (સૂ ૧૪૨)** જોવા તેમજ તેના ટુક સાર માટે અત્યારે મારે હાથે સપાદન થતા ન્યાયાભોનિધિ પજાબકેસરી શ્રીવિજયાનદસૂરિકૃત **નવતત્ત્વસગ્રહ** (પૃ ૭-૮) જોવા ભલામણ છે એટલે આ પ્રમાણે શરીરો સબધી આપણે જે ઊહાપોહ કર્યો છે તેનો સાર નિમ્ન-સૂચિત કોઠા દ્વારા રજુ કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશુ

---

૧ જુઓ પૃ ૪૪૫.

૨ જીવાભિગમની વૃત્તિમા ટાચણરૂપે કહ્યુ છે કે—

" पाणिदयरिद्धिदसणसुहुमपयत्थावगाहहेउ वा ।
सससयवोच्छेयत्थ गमण जिणपायमूलम्मि ॥

[प्राणिदयाऋद्धिदर्शनसूक्ष्मपदार्थावगाहहेतवे वा ।
सशयव्युच्छेदार्थं गमन जिनपादमूले ॥]

અર્થાત્ જીવદયા, (તીર્થંકરની) ઋદ્ધિનુ દર્શન, સૂક્ષ્મ પદાર્થની સમજણ કે સશયનુ નિરાકરણ જેવા પ્રસગે જિનેશ્વર પાસે જવામા આહારક શરીરનો ઉપયોગ થાય છે પ્રવચનસારોદ્ધારમા આ ગાથા થોડાક ફેરફાર સાથે નજરે પડે છે જુઓ ૨૭૩ મુ દ્વાર

૩ સરખાવો પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના ૪૪૫ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ —

' परिनिष्ठितप्रयोजन पुनरागत्य तमेव देश यत्र प्राग् गच्छतौदारिकमनाबाध बुद्ध्या न्यासवन्निक्षिप्त स्वप्रदेशजालावबद्ध तदवस्थमास्ते, ततो याचितोपकरणवद् विमुच्याहारकमुपसहृत्यात्मप्रदेशजाल द्रागौदारिकमेवानुप्रविशति । '

કારણાદિકૃત ૧૨ વિશેષતા પૂર્વક શરીરોનુ યંત્ર

શરીરનુ નામ	કારણકૃત વિશેષ (પુદ્ગલ-પરિણામ)	પ્રદેશ (એક સ્કંધમા)	સ્વામી	વિષય (ગતિ)	પ્રયોજન	ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના (ઊંચાઈ)	કેટલા આકાશ-પ્રદેશમા ?	સ્થિતિ	અલ્પ-બહુત્વ	અંતર (અનેક જીવ આશ્રીને)	ઉત્કૃષ્ટ અંતર (એક જીવ આશ્રીને)
ઔદારિક	અત્યંત સ્થૂળ પુદ્ગલો	અભવ્યથી અનંત ગુણા, સિદ્ધથી અનંતમે ભાગ	સર્વ તિર્યંચ અને સર્વ મનુષ્ય	ઊંચે-પંડુક વન સુધી તિર્યક્-રુચક પર્વત સુધી	ધર્મ-અધર્મનુ ઉપાર્જન, મોક્ષની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ	એક હજાર યોજનથી કંઇક અધિક	આહારકથી સંખ્યાત ગુણા	જઘન્ય-અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ-૩ પલ્યોપમ	વૈક્રિયથી અસંખ્ય ગુણ	૦	૩૩ સાગરોપમ ઉપરાંત અંતર્મુહૂર્ત
વૈક્રિય	ઔદારિકથી સૂક્ષ્મ, આહારક કરતા સ્થૂળ	ઔદારિકથી અસંખ્ય ગુણા	સર્વે દેવો, સર્વે નારકો, કેટલાક બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાય, ગર્ભજ તિર્યંચ, ગર્ભજ મનુષ્ય	અસંખ્ય દ્વીપો અને સમુદ્રો સુધી	એક, અનેક રૂપો, આકાશગમન, સંઘની સહાયતા વગેરે	એક લાખ યોજન ઉપરાંત ચાર આગળ	ઔદારિકથી સંખ્ય ગુણા	મૂળ વૈક્રિય જઘ૰ દશ હજાર વર્ષ ઉ૰ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્તર વૈક્રિય જઘ૰ અંતર્મુહૂર્ત ઉ૰ અર્ધમાસ	અસંખ્ય	૦	આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત
આહારક	વૈક્રિયથી સૂક્ષ્મ, તૈજસથી સ્થૂળ	વૈક્રિયથી અસંખ્ય ગુણા	કેટલાક પૂર્વધારી મનુષ્યો	મહાવિદેહ સુધી	સૂક્ષ્મ સંશયનુ નિવારણ ઇત્યાદિ	એક હાથ	અસંખ્ય	જઘ૰ તેમજ ઉ૰ અંતર્મુહૂર્ત	૯૦૦૦ કોઇક વાર	જઘ૰ એક સમય ઉ૰ છ માસ	અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્ત
તૈજસ	આહારકથી સૂક્ષ્મ, કાર્મણથી સ્થૂળ	આહારકથી અનંત ગુણા	સર્વ સંસારી જીવો	લોકના એક છેડાથી બીજા સુધી (પરભવ જતા)	શાપ, અનુગ્રહ, પાચન	સંપૂર્ણ લોકાકાશ (ચૌદ રજ્જુની ઊંચાઇ)	વૈક્રિયથી અસંખ્ય ગુણા	ભવ્યને અનાદિ સાંત અભવ્યને અનાદિ-અનંત	અનંત	૦	૦
કાર્મણ	તૈજસથી સૂક્ષ્મ, [illegible]	તૈજસથી અનંત [illegible]	"	"	ભવાંતરમા ગતિ	"	"	"	"	૦	૦

આ પ્રમાણે આપણે શરીર વિષેનુ વિવેચન જોયુ હવે લિગ સ બધી વિચાર કરીએ.

લિગ-વિચાર

પુરુષ-લિગ, સ્ત્રી-લિગ અને નપુસક-લિગ એમ લિગના ત્રણ પ્રકારો છે આથી કરીને આ અપેક્ષાએ પણ જીવના ત્રણ ભેદો પડી શકે છે

પુરુષ-લિગનુ લક્ષણ—

[1]मेहन-खरता-दार्ढ्य-शौण्डीर्य-श्मश्रु-धृष्टतादिचिह्नवत्त्वं पुरुषलिङ्गस्य लक्षणम्। (१६२)

અર્થાત પુરુષ-ચિહ્ન, કઠોરતા, દઢતા, પરાક્રમ, દાઢી, ધૃષ્ટતા [2]ઇત્યાદિ ચિહ્નો પુરુષ-લિગસૂચક છે

સ્ત્રી-લિગનુ લક્ષણ—

[3]योनि-मृदुता-ऽस्थैर्य मुग्धता-स्तन-क्लीवतादिचिह्नवत्त्वं स्त्रीलिङ्गस्य लक्षणम्। (१६३)

અર્થાત્ યોનિ, કોમળતા, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, સ્તન, કાયરતા [4]ઇત્યાદિ ચિહ્નો સ્ત્રી-લિંગના સૂચક જાણવા

નપુંસક-લિગનુ લક્ષણ—

[5]मोहानलसुदीप्तत्वे सति स्तन-श्मश्रु-केशादिभावाभावसमन्वितत्वं नपुसकलिङ्गस्य लक्षणम्। (१६४)

---

૧ સરખાવો સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્ર ગત નિમ્નલિખિત પદ્ય—
" मेहनं खरता दार्ढ्यं, शौण्डीर्यं श्मश्रु धृष्टता।
स्त्रीकामितेति लिङ्गानि, सप्त पुंस्त्वे प्रचक्षते ॥ "

૨ ' ઇત્યાદિ 'થી સ્ત્રીના સમાગમની અભિલાષા સમજવી.

૩ સરખાવો સ્થાનાગ-વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમા આપેલુ નીચે મુજબનુ અવતરણ—
" योनिर्मृदुत्वमस्थैर्यं, मुग्धत्वं क्लीबता स्तनौ।
पुंस्कामितेति लिङ्गानि, सप्त स्त्रीत्वे प्रचक्षते ॥ "

૪ ' ઇત્યાદિ 'થી પુરુષના સમાગમની અભિલાષા જાણવી.

૫ સરખાવો સ્થાનાગની વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમાનુ નીચે મુજબનુ અવતરણ—
" स्तनादिश्मश्रुकेशादि-भावाभावसमन्वितम्।
नपुंसकं बुधाः प्राहु-र्मोहानलसुदीपितम् ॥ "

અર્થાત્ મોહાગ્નિથી પ્રદીપ્ત તેમજ સ્તનાદિથી યુક્ત હોય પરંતુ દાઢીના કેશ વગેરેથી રહિત વ્યક્તિને નપુંસક સમજવી

'વેદ' કહો કે 'જાતિ' કહો કે 'લિંગ' કહો એ બધું એકાર્થક જ છે, કેમકે વેદ, જાતિ ઇત્યાદિ લિંગનાં પર્યાયો છે આ લિંગ યાને વેદ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ઉભય સ્વરૂપી છે[1] તેમાં દ્રવ્ય-વેદનો અર્થ અમુક પૌદ્ગલિક આકૃતિ છે કે જે નામ-કર્મના ઉદયનું ફળ છે એવી રીતે ભાવ-વેદનો અર્થ માનસિક વિકાર છે કે જે મોહનીય કર્મના ઉદયનું ફળ છે દ્રવ્ય-વેદની સાથે સાધ્ય-સાધન અથવા પોષ્ય-પોષકનો સંબંધ ધરાવનાર ભાવ-વેદ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે જેમકે જેથી પુરુષને સ્ત્રીના સંસર્ગ સુખની ઇચ્છા થાય તે 'ભાવ-પુરુષ-વેદ', જેથી સ્ત્રીને પુરુષના સંસર્ગ-સુખની અભિલાષા થાય તે 'ભાવ-સ્ત્રી-વેદ', અને જેથી પુરુષ અને સ્ત્રી એ બંનેના સંસર્ગ-સુખની કામના થાય તે 'ભાવ-નપુંસક-વેદ' કહેવાય છે આ ત્રણ ભાવ-વેદો તૃણાગ્નિ, ગોમયાગ્નિ, નગર-દાહાગ્નિ સદૃશ જાણવા[2] કહેવાની મતલબ એ છે કે પુરુષ-વેદનો વિકાર સૌથી ઓછા વખત સુધી રહે છે, સ્ત્રી-વેદનો વિકાર એનાથી વિશેષ કાળ સુધી અને નપુંસક-વેદનો વિકાર એનાથી પણ વધારે સમય સુધી રહે છે કે જે વાત આ ત્રણ દૃષ્ટાંતોથી દર્શાવાય છે

જેમ ઘાસ જલદીથી સળગી શકે છે તેમ તે ઓલવાઇ પણ જલદી જાય છે તેવી રીતે પુરુષ-વેદનો વિકાર તેની વિશિષ્ટ શરીર-રચનાને લઇને સત્વર પ્રકટ થાય છે તેમજ સત્વર શાંત પડી જાય છે સ્ત્રી-વેદનો વિકાર છાણાના અગ્નિ જેવો (અને દિગંબર-મત પ્રમાણે અંગારા જેવો) છે કે જેની વિશિષ્ટ રચનાને લીધે તે જલદી પ્રકટ થતો દેખાતો નથી તેમજ જલદી શાંત પણ થતો જોવામાં આવતો નથી નપુંસક-વેદનો વિકાર નગર બળતું હોય તેના જેવો છે (દિગંબર-મત પ્રમાણે તપાવેલી ઇંટના જેવો છે) કે જે દાહ બહુ જ સમય પછી શાંત થાય છે

રત્નસંચયમાં નપુંસક યાને પંડકનાં નીચે મુજબ ૭ લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે—

' महिलासहावो सरवन्नभेओ, मोहो महंता महुया च वाणी ।
ससद्दय मुत्तमफेणयं च एयाणि छ पंडगलक्खणाणि ॥ १९७ ॥ "

[महिलास्वभावः स्वरवर्णभेदो मोहो महान् मधुरा च वाणी ।
सशब्दकं मूत्रमफेनकं च एतानि षट् पण्डकलक्षणानि ॥]

અર્થાત્ (૧) નારીના જેવો સ્વભાવ, (૨) સ્વર અને વર્ણમાં ભિન્નતા, (૩) અતિશય મોહ, (૪) મીઠી વાણી, (૫) શબ્દ સહિત મૂત્ર તથા (૬) ફીણ રહિત મૂત્ર એ નપુંસકનાં ૭ લક્ષણો છે

પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક એ ત્રણેનાં લક્ષણો માટે સ્થાનાંગની વૃત્તિના ૧૦૬મા પત્રમાં નીચે મુજબનું પદ્ય ઉદ્ધૃત કરાયેલું છે—

" स्तनकेशवती स्त्री स्याद्, रोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ '

૧ દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૫૮૫)માં આ ઉપરાંત વેષરૂપ પણ લિંગ ગણાવ્યું છે

૨ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૧૦)માં આ ત્રણને તૃણાગ્નિ, અંગાર અને ઇષ્ટિકાગ્નિની ઉપમા આપેલી છે

દેવો પુરુષ–વેદ અને સ્ત્રી–વેદ એમ બે જ વેદવાળા છે, એમને વિષે નપુસક–વેદ હોતો નથી, નારક અને સમૂર્ચ્છિમ નપુસક વેદી જ છે, જ્યારે બાકીના બધા જીવો ત્રણે વેદથી યુક્ત છે

આયુષ્ય–મીમાસા

જેના વડે જીવ વિવક્ષિત ભવમા અમુક કાળ પર્યંત ટકી શકે છે તે 'આયુષ્ય' કહેવાય, અથવા જેના વડે જીવ નક્કી પરભવમા જાય છે તે 'આયુષ્ય' કહેવાય અથવા વિવક્ષિત ભવમા જેટલા કાળ સુધી જીવ રહે તે 'આયુષ્ય' કહેવાય આયુષ્ય એ બીજુ કઇ નથી પણ આયુષ્ય–કર્મ છે એ પૌદ્ગલિક છે એટલે એ પુદ્ગલના સમૂહથી જીવ જીવે છે આથી કરીને આયુષ્યના (૧) દ્રવ્ય–આયુષ્ય અને (૨) કાલ–આયુષ્ય એમ બે ભેદો પડે છે જેમ તેલ વિના દીવો બળી શકતો નથી તેમ આયુષ્યના પુદ્ગલ વિના જીવ જીવી શકતો નથી આ આયુષ્ય–કર્મના પુદ્ગલો તે 'દ્રવ્ય–આયુષ્ય' છે દ્રવ્ય–આયુષ્યની સહાયતાથી જીવ જે અમુક કાળ સુધી જીવી શકે છે તે કાળને 'કાલ–આયુષ્ય' કહેવામા આવે છે પ્રજ્ઞાપનામા આને 'સ્થિતિ–આયુષ્ય' તરીકે ઓળખાવ્યું છે દ્રવ્ય–આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના કોઇ પણ જીવનુ કદી પણ મૃત્યુ થયું નથી અને થશે નહિ. આયુષ્યના જેટલા પરમાણુઓ જીવે બધન–કાલે ગ્રહણ કર્યા હોય તે પૈકી પ્રત્યેકનો વિપાક–અનુભવ થયા વિના જીવનુ મરણ થતુ નથી. આ સમગ્ર પુદ્ગલોનો ક્ષય કર્યા પછી જ જીવ અન્ય ગતિમા જઇ શકે છે એક પણ પરમાણુનો ક્ષય કરવો બાકી હોય ત્યા સુધી જીવને વિવક્ષિત ભવમા રહેવુ જ પડે છે કાલ–આયુષ્યની વાત આથી જુદી છે કાલ–આયુષ્યમા તો સેકડો વર્ષોની સ્થિતિ ઉપાર્જન કરી હોય છતા અતર્મુહૂર્તમા પણ મરણ નીપજે એમ બની શકે છે એટલે કે આ આયુષ્યમા તો અકાલ–મૃત્યુ માટે અવકાશ છે[1] અર્થાત અપવર્તના માટે સ્થાન છે આથી એ ફલિત થાય છે કે દ્રવ્ય–આયુષ્ય ફેરફારથી રહિત છે, જ્યારે કાલ–આયુષ્ય અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એમ ઉભય પ્રકારનુ છે

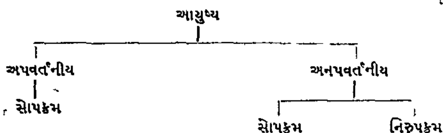
ભાવી જન્મના આયુષ્યનુ નિર્માણ વર્તમાન સમયમા થાય છે તે અપવર્તનીય કે અનપવર્તનીય છે તેનો આધાર પરિણામની તરતમતા ઉપર રહેલો છે આયુષ્ય બાધતી વેળા પરિણામ જો મદ હોય તો આયુષ્યનો બધ શિથિલ થાય છે આથી શસ્ત્રનો આઘાત વગેરે બાહ્ય નિમિત્ત મળતા બધ–કાલની કાલ–મર્યાદા ઘટે છે એટલે કે બધના સમયની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પહેલા જ તે શીઘ્ર ભોગવાઇ જાય છે–પોતાની નિયત કાલ–મર્યાદા સમાપ્ત થયા પૂર્વે જ અતર્મુહૂર્ત માત્રમા જ ભોગવાઇ જાય છે આ પ્રમાણે જેનો ભોગ–કાલ બધ–કાલની સ્થિતિની મર્યાદાથી ઓછો હોય તે 'અપવર્તનીય આયુષ્ય' કહેવાય છે એનાથી ઉલટુ જો આયુષ્ય બાધતી વેળા પરિણામ તીવ્ર હોય તો આયુષ્યનો ગાઢ બધ થાય છે એથી શસ્ત્રના આઘાત જેવા બાહ્ય નિમિત્તો મળવા છતા બધ–કાલની કાલ–મર્યાદા ઘટતી નથી એટલે બાધેલી આયુષ્ય–સ્થિતિ પૂર્ણ થયા બાદ જ જીવ

---

૧ લડાઇ, મરકી વગેરે ભયકર આફત સમયે કેટલીક વાર સશક્ત નવયુવાનોનુ અચાનક મરણ નીપજે છે, જ્યારે મરણોન્મુખ દશાએ પહોચેના ઘરડા જનો એ આપત્તિમા પણ જીવતા રહી જાય છે એ બનાવથી સહુ કોઇને અકાલ–મૃત્યુ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે આનો ઉત્તર હા અને ના એમ ઉભય પ્રકારે જૈન દર્શનમા મળી આવે છે

મરણ પામે છે આ પ્રમાણે જેનો ભોગ-કાલ બંધ-કાલની સ્થિતિની મર્યાદાનુ જરા પણ ઉલ્લંઘન કરતો નથી તે આયુષ્ય 'અનપવર્તનીય ' કહેવાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે શસ્ત્રનો આઘાત વગેરે નિમિત્તોનુ પ્રાપ્ત થવુ તે ' ઉપક્રમ ' છે, ભલે પછી એની અસર થાય કે નહિ આથી સમજાય છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય ઉપક્રમથી યુક્ત યાને સોપક્રમ જ છે, જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્ય સોપક્રમ પણ હોય અને નિરુપક્રમ પણ હોય અર્થાત એ આયુષ્યની સ્થિતિ-મર્યાદાને આઘાત પહોચાડે એવા બાહ્ય નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાયે ખરા ને ન પણ થાય, પરતુ આવા નિમિત્તો મળવા છતા અનપવર્તનીય આયુષ્ય નિયત કાલ-મર્યાદાની પહેલા પૂર્ણ થતુ નથી આથી એ સારાશ નીકળે છે કે અપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને શસ્ત્રાદિ કોઇને કોઇ નિમિત્ત મળી જ રહે છે કે જેને લઇને તેનુ અકાળ મૃત્યુ થાય છે, જ્યારે અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળાને ગમે તેવા પ્રબળ નિમિત્તોનુ સન્નિધાન હોય તોપણ તેનુ અકાળ મરણ થતુ જ નથી[1] આથી આયુષ્ય-ભેદની નીચે મુજબ સ્થાપના થઇ શકે છે —

આ પ્રમાણે બંનેના સ્વભાવમા ભેદ પડવાનુ કારણ આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ પરિણામની તરતમતા-અધ્યવસાયની તીવ્રતા-મદતા છે આ હકીકત પરત્વે તત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૨૧૯)મા કહ્યુ છે તેમ આયુષ્ય-બધ વખતે આયુષ્ય-બંધ યોગ્ય અધ્યવસાય અતિશય તીવ્ર હોય તો આયુષ્યના ગ્રહણ કરાયેલા પુદ્ગલો અમુક અમુક ભાગમા ઘણા એકત્રિત-પિડિત થઇ જવાથી એ આયુષ્યનો પુદ્ગલ-સમૂહ અભેદ્ય અર્થાત્ ભેદાય નહિ એવો બને છે, જ્યારે મદ અધ્યવસાય પૂર્વક ગ્રહણ કરાયેલા આયુષ્યના પુદ્ગલો છૂટા છવાયા વહેચાઇ જવાથી તે ભેદ્ય બને છે યાને એના ઉપર ઉપક્રમનુ જોર ચાલી શકે છે જેમકે અત્યત ગાઢ બની ઊભા રહેલા મનુષ્યોની હાર અભેદ્ય છે, જ્યારે શિથિલ રીતે ગોઠવાયેલા મનુષ્યોની હાર ભેદ્ય છે અથવા ખેડુત જે ત્રિફણીમાથી ખેતરમા ધાન્ય વાવે છે તેની નળીના છિદ્ર દ્વારા નાખેલા બીજો વડે ઉત્પન્ન થયેલુ ધાન્ય ખીચોખીચ હોવાથી તેમા પશુઓનો પ્રવેશ દુ શક્ય છે, જ્યારે છૂટા છવાયેલા વેરાયેલા બીથી ઉત્પન્ન થયેલુ ધાન્ય વિરલ હોવાથી તેમા પશુઓનો સહેલાઇથી પ્રવેશ થઇ શકે છે.

૧ સ્કધક આચાર્યના શિષ્યોને ઘાણીમા પીલી મારી નાખવામા આવ્યા હતા આ જોઇને કેટલાક એમના મરણને અપવર્તનીય ગણે, પરતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તેવી નથી કારણ કે ઉપક્રમ ફક્ત કષ્ટકારી નીવડે, કિન્તુ આયુષ્યની નિયત કાલ-મર્યાદાને જરા પણ આચ લગાડી શકે નહિ જ-એથી આયુષ્યનો અત ન જ આવે, આવ્યો એવો ભાસ થાય એ જુદી વાત છે.

શકા અને સમાધાન—

આપણે જોઇ ગયા તેમ દ્રવ્ય-આયુષ્યમા કશો ફેરફાર થતો નથી, કિન્તુ કાલ-આયુષ્યમાં અપવર્તના થાય છે એટલે આયુષ્ય-કર્મના પુદ્ગલોનુ વર્તન એક પ્રકારનુ અને તેની સ્થિતિનુ વર્તન અન્ય પ્રકારનુ જોવાય છે તો એનુ શુ કારણ છે એવી જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવે છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે આયુષ્યના સર્વ પુદ્ગલોનો ક્ષય થાય અને એની સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહી જાય એ કેમ બને ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ કોડિયામા પૂરેલુ તેલ દીવાની મોટી જ્યોતિ કરવાથી શીઘ્ર બળી જાય છે ત્યારે સર્વ તેલનો ક્ષય થયા છતા આ દીવો થોડો વખત જ બળ્યો એમ કહેવાય છે તેમ આયુષ્યના સર્વ પુદ્ગલો ક્ષય થવા છતા અમુક વ્યક્તિ બહુ ઓછો વખત જીવી-તે અકાલે મરણ પામી એવો વ્યપદેશ કરાય છે

ધારો કે આપણી પાસે એક ૨૫ હાથની લાબી દોરી છે આને એક છેડેથી સળગાવીએ તો તેને બળતા જેટલો વખત લાગે તેના કરતા તેનુ ગુચળુ કરી તેને સળગાવવામા આવે તો તેને બળી રહેતા ઓછો વખત લાગે એવી રીતે આયુષ્યના પુદ્ગલો પહેલા સમયે, બીજા સમયે, ત્રીજા સમયે જેમ ક્ષય પામતા જાય છે તે જ અનુક્રમ પ્રમાણે જો આ પુદ્ગલોનો ક્ષય ચાલૂ રહે તો માનો કે જે એક પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવી શકે તેમ છે, તેનો જીવન-દીપક એને બદલે થોડા વખત પછી આવો ક્રમ ન રહેતા પહેલા કરતા વધારેના વધારે પુદ્ગલોનો પ્રતિસમય ક્ષય ચાલુ રહેવાથી અંતર્મુહૂર્તમા પણ ઓલવઈ જાય આથી સપૂર્ણ સો વર્ષ પૂરા થયા પહેલા સો વર્ષ જીવનારનો દેહ પડ્યો એમ ખુશીથી કહી શકાય આથી તેના દ્રવ્ય આયુષ્યનો ક્ષય થઇ ગયો, પરતુ તેની સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહી ગયો એમ સુખેથી કહી શકાય

આ સબધમા એક બીજુ ઉદાહરણ વિચારીએ ધારો કે આપણી પાસે કાચી (બરાબર નહિ પકવેલી) ગોળી છે એમાથી પાણી ધીરે ધીરે ટપકી જાય છે ;-એવામા એક એક તેમા ફાટ પડી જાય તો જેટલા વખતમા પાણી ખલાસ થઇ જાય તેના કરતા આમ થવાથી પાણી શીઘ્ર વહી જાય એ દેખીતી વાત છે તેવી જ રીતે અપક્વ (શિથિલ બધવાળા) આયુષ્ય માટે સમજવુ

આ વિષય વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તે માટે હજી બીજા ઉદાહરણો વિચારીએ ધારો કે એક ઘાસની ગજી પડી છે તેમા એક બાજુએવી નાની સરખી ચીણગારી મૂકી તેને સળગાવીએ આથી તે ચીણગારી ઘાસને ક્રમે કરીને બાળતી બાળતી આખી ગજીને સ્વાહા કરી જશે, પરતુ તેમા વિલબ વધારે લાગશે એના કરતા એ ઘાસની ગજીને શિથિલ અને છુટીછવાઇ બનાવી ચારે બાજુથી તેને સળગાવવામા આવે તો તે એકદમ જલદી બળી જશે

કેટલીક વાર એમ બને છે કે એકનો એક દાખલો બે રીતે થઇ શકે છે તેમાની એક રીત લાબી અને બીજી ટુકી હોય છે આથી કુશળ ગણિતજ્ઞ જેટલી વખતમા એ દાખલો કરી શકે તેના કરતા મતિ-મદતાથી લાબી રીતે દાખલો કરનારને વધારે વાર લાગે એ સ્વાભાવિક છે

આવી જ રીતે ધારો કે આપણી પાસે સરખા ભીજવેલા બે ધોતીઆ છે આમાથી એકને

બરાબર ટૂંકુ કરીને સૂકવીએ અને બીજાને વાળેલુ ને વાળેલુ સૂકવીએ તો જણાશે કે છૂટુ કરેલુ ધોતીઉ જલદી સૂકાઇ જશે, જ્યારે વાળેલા ધોતીઆને સૂકાતા વાર લાગશે અત્ર બંને ધોતીઆમા જળનુ પરિમાણુ સમાન હોવા છતા તેમજ શોષણ-ક્રિયા પણ એક સરખી હોવા છતા ધોતીઆના સંકોચ અને વિસ્તારને લઇને એને સૂકાઇ જવામા વિલબ અને શીઘ્રતાને ફરક પડે છે એ જ રીતે સમાન પરિમાણુના-સરખા પુદ્ગલવાળા અનપવર્તનીય અને અપવર્તનીય આયુષ્યને ભોગવવામા ફક્ત વિલબ અને શીઘ્રતાને જ તફાવત છે

આથી એ વાત પણ સ્ફુટ થઇ હશે કે નિયત કાલમર્યાદાની પૂર્વે આયુષ્યનો ક્ષય થતો હોવા છતા કૃતનાશ, અકૃતાગમ અને નિષ્ફળતા એ દોષો માટે સ્થાન રહેતુ નથી, કેમકે જે આયુષ્ય-કર્મના પુદ્ગલો લાબા કાળે ભોગવી શકાય તેમ હતા તે જ એક સાથે ભોગવી લેવાય છે વિપાક-અનુભવ થયા વિના એનો કોઇ પણ ભાગ આત્મપ્રદેશથી છૂટતો નથી આથી કૃતકર્મનો નાશ કે બદ્ધ કર્મની નિષ્ફળતારૂપ દોષનુ અસ્તિત્વ વધ્યા-પુત્રના જેવુ છે વળી કર્મ અનુસાર મૃત્યુ પણ આવે છે જ, એથી કરીને અકૃત કર્મના આગમનના દોષને માટે પણ અવકાશ જ રહેતો નથી

આયુષ્ય વધારી શકાય કે ?—

અત્ર કોઇને એવી શકા થાય કે જેમ ઉપક્રમો દ્વારા અપવર્તનીય આયુષ્યવાળાની જીવન-દોરી ટુકી થઇ શકે છે તેમ શુ કોઇના આયુષ્યની સ્થિતિ વધી શકે ખરી ? વસ્તુ-સ્થિતિ એવી છે કે જ્યા સુધી આયુષ્યના પુદ્ગલો અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યા સુધી જ જીવ જીવી શકે છે એનો ક્ષય થઇ ગયા બાદ એક સમય પણ જીદગી લબાવવાને ચક્રવર્તી, સ્વર્ગના સમ્રાટ્ કે તીર્થંકર દેવ પણ સમર્થ નથી જ પરતુ હા, એમ બનવા જોગ છે કે કોઇ ઉપક્રમ લાગતા આયુષ્ય તૂટી જવાનો જે પ્રસગ આવી પડ્યો હોય તેમાથી બચી જવાય એવો ઉપાય યોજાતાં જીવ મરતો બચી ગયો એમ લૌકિક દૃષ્ટિએ કહી શકાય એટલે કે ઔષધાદિકના સેવનથી જીવે પોતાનુ આયુષ્ય વધાર્યું એમ વ્યવહારથી મનાય બાકી વાસ્તવિક રીતે તો તે વધારેલુ ન જ કહેવાય.

પ્રસ્તુત ગ્રથકારે આયુષ્યના અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે પ્રકારો પાડ્યા નથી, કિન્તુ સિદ્ધાન્ત તેમજ લોકપ્રકાશ વગેરે ગ્રથોના કર્તાઓની પેઠે તેમણે આયુષ્યના સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એ જ બે ભેદો પાડ્યા છે અને તેના લક્ષણો આપ્યા છે પરતુ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૨, સૂ ૫૨)મા સૂચવેલા અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એ બે ભેદોનો સોપક્રમ અને નિરુપક્રમની સાથે સબધ જોડી એ સૂત્રના વૃત્તિકાર શ્રીસિદ્ધસેનગણિવરે જે ખુલાસો કર્યો છે તેથી આ વિષયનો વિશેષત સ્પષ્ટ બોધ થાય છે એ વાતને લક્ષ્યમા લઇને અત્યાર સુધી આટલુ સ્પષ્ટીકરણરૂપે ઉમેરી હવે ગ્રથકારના કથન તરફ દૃષ્ટિપાત કરવામા આવે છે

આયુષ્યના બે પ્રકારો—

जीवानामायुर्द्वेधा, सोपक्रम-निरुपक्रमभेदात् ।

અર્થાત્ સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ આયુષ્યના બે પ્રકારો છે આથી આ અપેક્ષાએ પણ સસારી જીવના બે ભેદો પડી શકે છે

સોપક્રમ આયુષ્યનુ લક્ષણ—

आगमोक्ताध्यवसानाद्यायुःक्षयकारणैर्बहुकालेन भोग्यं यदायुरल्पकालेन भुज्यते तद्रूपत्वम्, बन्धकाले शक्यापवर्तनस्वरूपशिथिलबन्धनेन यदायुर्बद्ध तद्रूपत्व वा सोपक्रमायुर्लक्षणम् । (१६५)

અર્થાત્ ચિર કાળે ભોગવાય રહે તેમ હોય એવા જે આયુષ્યને શાસ્ત્રમા પ્રતિપાદન કરેલા અધ્યવસાયાદિક આયુષ્યના ક્ષયના કારણો દ્વારા અલ્પ કાળમા ભોગવી નાખવા જેવુ બનાવી શકાય તે ' સોપક્રમ આયુષ્ય ' કહેવાય છે અથવા તો બન્ધકાલમા જેનુ બધન દૂર કરી શકાય એવા શિથિલ બન્ધનથી બાધેલા આયુષ્યને ' સોપક્રમ ' જાણવુ આ હકીકત કેવળ અપવર્તનીય આયુષ્યને લાગુ પડતી હોવાથી સોપક્રમ આયુષ્યની એ પણ વ્યાખ્યા રજુ કરીશુ કે જે આયુષ્યના અત સમયે ઉપક્રમ વિદ્યમાન હોય તે ' સોપક્રમ ' છે

નિરુપક્રમ આયુષ્યનુ લક્ષણ—

यद् गाढनिकाचनेन बन्धकालेऽशक्यापवर्तनस्वरूपक्रमवेद्यफलकमायुर्बद्धं तद्रूपत्वं निरुपक्रमस्य लक्षणम् । (१६६)

અર્થાત્ જે ગાઢ નિકાચિત કર્મ દ્વારા બન્ધ કાલમા બાધેલુ હોય અને એથી કરીને જેનુ બન્ધન દૂર ન કરી શકાય અને જેનુ ફળ ક્રમે કરી ભોગવવુ પડે તેમ હોય તે 'નિરુપક્રમ આયુષ્ય' સમજવુ આ સબધમા એમ કહેવુ ઠીક જણાય છે કે જે આયુષ્યનો ક્ષય ઉપક્રમ વિના જ—ઉપક્રમની અવિદ્યમાન દશામા થાય છે તે 'નિરુપક્રમ' છે નિરુપક્રમ આયુષ્ય તો અનપવર્તનીય જ છે

ઉપક્રમોની સખ્યા વગેરે—

સોપક્રમ આયુષ્યના લક્ષણમા અધ્યવસાયાદિ ઉપક્રમો વિષે ઉલ્લેખ કરાયેલો હોવાથી એની સખ્યા વગેરેનુ સ્થળ અવલોકન કરી લેવુ પ્રાસગિક સમજાય છે એની સખ્યા તેમજ એના નામો દર્શાવતા આવશ્યક નિર્યુક્તિમા [1] છે કે—

" अज्झवसाण निमित्त आहारे वेयणा पराघाए ।
फासे आणापाणू सत्तविह [2] जिज्झए आउ ॥ ७२३ ॥ "

---

૧ છાયા—

अध्यवसाये निमित्ते (सति) आहारे वेदनाया पराघाते ।
स्पर्शे आनप्राणयो (निरोधे) सप्तविध क्षीयते आयु ॥

૨ બૃહત્-સગ્રહણી (ગા ૩૩૧)મા ' [illegible] ' [illegible]

અર્થાત્ (૧) અધ્યવસાય, (૨) નિમિત્ત, (૩) આહાર, (૪) વેદના, (૫) પરાઘાત, (૬) સ્પર્શ અને (૭) શ્વાસોચ્છ્વાસ એ સાત પ્રકારે આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે

અધ્યવસાય-ઉપક્રમના ત્રણ ભેદો—

અધ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના છે (૧) રાગ જન્ય, (૨) સ્નેહ જન્ય અને (૩) ભય જન્ય તેમા એક યુવતિ અતિશય રૂપવાન્ યુવકને જોઇ તેના ઉપર મોહિત થઇ ગઇ, પરન્તુ પેલો યુવક જ્યારે ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેના ઉપરના રાગથી તે ઝુરી ઝુરીને મરણ પામી[૧] આ રાગ જન્ય અધ્યવસાય-રૂપ ઉપક્રમ જાણવો

કોઇ સાર્થવાહ પરદેશથી પોતાને ઘેર આવવા નીકળ્યો એવામા તે ઘેર આવી પહોચ્યો તે પહેલા એના મિત્રોએ એની પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવા ખાતર એને ઘેર જઇ તેને ખબર આપી કે તારો પતિ ગુજરી ગયો છે આ સાભળી પતિના પ્રેમને વશ બનેલી તે પ્રમદાના પ્રાણ પરલોક સિધાવી ગયા સાર્થવાહ ઘેર આવ્યો ત્યારે પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્નીને મરેલી જાણી તેણે પણ સ્નેહને લીધે દેહ ત્યાગ કર્યો આ સ્નેહ જન્ય અધ્યવસાયરૂપ ઉપક્રમ છે

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પુત્ર **ગજસુકુમાલે** દીક્ષા ગ્રહણ કરી ત્યારે તેના સસરા **સોમિલ** બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રીને છતે ધણીએ રડાયલા જેવી જાણીને ક્રોધમા ને ક્રોધમા **ગજસુકુમાલ** મુનિવરના મસ્તક ઉપર ધગધગતા અગારા મૂક્યા અને તેનો પ્રાણ લીધો પરન્તુ જ્યારે નગરમા શ્રીકૃષ્ણને પ્રવેશ કરતા તેણે દીઠા ત્યારે ભયનો માર્યો તે પચત્વ પામ્યો આ ભય જન્ય અધ્યવસાયરૂપ ઉપક્રમ છે

નિમિત્ત ઉપક્રમ—

લાકડી, ચાબૂક, કોરડો, શસ્ત્ર વગેરેનો આઘાત કે વિષ પાનથી મરણ થાય તે નિમિત્ત ઉપક્રમજન્ય મરણ સમજવુ

આહાર ઉપક્રમ—

અતિશય અલ્પ કે એકદમ બહુ, બહુ ભારે કે છેક હલકુ, વિકારી કે અહિતકારી એવુ ભોજન કરવાથી જે મરણ થાય તે આહાર ઉપક્રમને આભારી છે

૧ આ કામની દશમી દશા છે ભગવતી (સૂ ૫૦૪)ની વૃત્તિમા કહ્યું પણ છે કે—

' चिंतेइ दट्ठुमिच्छइ दीहं नीससइ तह जरे दाहे ।
भत्तअरोयग मुच्छा उम्माय न याणई मरण ॥ '
[चिन्तयति द्रष्टुमिच्छति दीर्घं निःश्वसिति तथा ज्वरो दाहः ।
भक्तारोचकत्व मूर्च्छा उन्मादो न जानाति मरणम् ॥]

અર્થાત્ (૧) ચિંતન કરવુ (૨) જોવા ઇચ્છા રાખવી (૩) દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકવો (૪) તાવ આવવો, (૫) દાહ થવો (૬) ભોજનને ઉપર અરુચિ થવી, (૭) મૂર્ચ્છા આવવી (૮) ઉન્માદ થવો (૯) ભાન જતુ રહેવુ તેમજ (૧૦) મરણ થવુ એ કામની દશ દશાઓ છે

વેદના ઉપક્રમ—

શૂળ વગેરે અત્યત પીડાથી જે મરણ થાય તે વેદના-ઉપક્રમ જન્ય સમજવું.

પરાઘાત-ઉપક્રમ—

ઊંડી ખાઇમા, કૂવામા કે નદીમા પડી જવાથી થતુ મરણ પરાઘાત ઉપક્રમથી થયેલુ જાણવુ

સ્પર્શ-ઉપક્રમ—

સાપ, વીંછુ વગેરે ઝેરી જાનવરનો સ્પર્શ થતા-તેના કરડવાથી તેનું ઝેર ચઢી જે મરણ થાય તેમા સ્પર્શ ઉપક્રમનો હાથ ગણાય

આનપ્રાણ-ઉપક્રમ—

ઘણા [1]શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાથી કે તદ્દન રોકી રાખવાથી નીપજતુ મરણ આનપ્રાણ-ઉપક્રમને લઇને થયેલુ જાણવુ

ઉપર જે નિમિત્ત ઉપક્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તદ્દગત નિમિત્ત અનેક પ્રકારનું સભવે છે **આચારાગ**ની વૃત્તિના ૧૦૩ મા પત્રમા સાક્ષીરૂપે નોંધેલી નિમ્ન લિખિત **આવશ્યક નિર્યુક્તિ**ની ગાથાઓમા નીચે મુજબ તે ગણાવાયા છે —

" [2]दंड कस सत्थ रज्जू अग्गी उदगपडण विस वाला ।
सीउण्हं अरइ भय खुहा पिवासा य वाही य ॥ ७२५ ॥
मुत्तपुरीसनिरोहे जिण्णाजिण्णे य भोयणे बहुसो ।

१ કેટલાકની એવી માન્યતા હોય એમ જણાય છે, કે જીવ અમુક શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂરા કર્યા વિના મરતો નથી. આથી કરીને મરણ-સમયે જો વધારે શ્વાસોચ્છ્વાસ બાકી રહ્યા હોય અને વખત ઓછો હોય તો તે જલદી જલદી શ્વાસ લે છે અને તેમ કરી શ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રતિનિયત સખ્યા પૂરી કરે છે **કર્મપ્રકૃતિ** વગેરે ગ્રથોમા કહ્યુ છે કે અતિશય દુખીને શ્વાસોચ્છ્વાસ ઘણા હોય છે અને એની આયુષ્ય-કર્મની નિર્જરા પણ ઘણી હોય છે આ પ્રમાણેના કથનને અનુલક્ષીને ઉપર મુજબની માન્યતા ઉપસ્થિત થઇ હોય એમ ભાસે છે, બાકી એ માન્યતા શાસ્ત્રોક્ત જણાતી નથી કેમકે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો આયુષ્ય-કર્મના પુદ્દગલોની સખ્યા નક્કી થયેલી હોય છે, નહિ કે શ્વાસોચ્છ્વાસની વળી લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત જીવોના આયુષ્યનો અત શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપાર વિના થાય છે એટલે આયુષ્યની સાથે શ્વાસોચ્છ્વાસના વ્યાપારની વ્યાપ્તિ નથી બાકી જીવ જીવે ત્યા સુધી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા મૂકવાનો તે વ્યાપાર કરે છે એ વાતની તેમજ આ વ્યાપાર આયુષ્યની ઉદીરણામા હેતુરૂપ સભવે છે એ હકીકતની તો ભાગ્યે જ કોઇ ના પાડશે.

૨ છાયા—

दण्ड कशा शस्त्र रज्जुरग्निरुदकपतन विष व्याला ।
शीतोष्णमरतिर्भय क्षुधा पिपासा च व्याधिश्च ॥
मूत्रपुरीषनिरोधो जीर्णाऽजीर्णे च भोजने बहुश ।

घसण घोलण पीलण आउस्स उवक्कमा एते ॥ ७२६ ॥ "

અર્થાત્ લાકડી, ચાબૂક, શસ્ત્ર, દોરડું, આગ, પાણીમા પડવુ, ઝેર, સાપ, ઠંડી, ગરમી, અરતિ, બીક, ભૂખ, તરસ, રોગ, મૂત્ર અને વિષ્ઠાનુ રોકાણ, બહુશ જીર્ણ-અજીર્ણ ભોજન, ઘર્ષણ, ઘોલન અને પીલન એ આયુષ્યના ઉપક્રમો છે

આ ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાયુ હશે કે ઉપક્રમો એ પરજન્ય જ નથી, પરતુ તે સ્વજન્ય પણ સભવે છે

સોપક્રમાદિ આયુષ્યના અધિકારીઓ—

કયા જીવનુ આયુષ્ય સોપક્રમ હોય છે અને કયા જીવનુ આયુષ્ય નિરુપક્રમ હોય છે એનો ઉત્તર **આવશ્યકસૂત્ર**ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાના ૨૭૪ મા પત્રમા અવતરણરૂપે રજુ કરાયેલી અને **શ્રાવક-પ્રજ્ઞપ્તિ**મા મૂળરૂપે નિર્દેશાયલી નિમ્ન લિખિત ગાથાઓ પૂરો પાડે છે —

" देवा नेरइया वा असखवासाउया य तिरिमणुया ।
उत्तमपुरिसा य तहा चरिमसरीरा य निरुवकमा ॥ ७४ ॥
सेसा ससारत्था भइया [2]निरुवक्कमा व इतरे वा ।
सोवक्कमनिरुवक्कमभेदो भणियो समासेण ॥ ७५ ॥ "

અર્થાત્ દેવોનુ, નારકોનુ, અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચોનુ, [3]અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા માનવોનુ, ઉત્તમ પુરુષોનુ તેમજ [4]ચરમદેહનુ આયુષ્ય નિરુપક્રમ છે, જ્યારે બાકીના સસારી જીવોનુ આયુષ્ય સોપક્રમ પણ હોય અને નિરુપક્રમ પણ હોય આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી આયુષ્યના સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ બે ભેદોનુ કથન કરાય છે

घर्षण घोलन पीडनमायुष उपक्रमा एते ॥

१ छाया—

देवा नैरयिका वाऽसङ्ख्यवर्षायुषश्च तिर्यङ्मनुजा ।
उत्तमपुरुषाश्च तथा चरमशरीराश्च निरुपक्रमा ॥
शेषा ससारस्था भक्ता निरुपक्रमा वा इतरे वा ।
सोपक्रमनिरुपक्रमभेदा भणित समासेन ॥

२ श्रावकप्रज्ञप्तिमा ' सोवक्कमा व इयरे वा ' એવો પાઠ-ભેદ છે

૩ આવા મનુષ્યો યુગલિકો જ છે અને તેઓ ૧૫ કર્મ-ભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અતરદ્વીપ એમ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમા જ ગમે ત્યા ઉત્પન્ન થાય છે આ સિવાયના ક્ષેત્રોમા—અઢી દ્વીપની બહારના દ્વીપ-સમુદ્રમા તિર્યંચો જેમ સભવે છે તેમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થતા નથી

૪ ચરમ એટલે છેલ્લુ અને દેહ એટલે શરીર આથી ચરમદેહ એટલે છેલ્લા શરીરવાળા એટલે કે હવે પછી નહિ જન્મ ધારણ કરનારા, કિન્તુ આ વિવક્ષિત દેહનો ક્ષય થતા સીધા મોક્ષે જનારા જીવો. આ જીવો બીજા કોઇ નહિ પણ ઉત્તમ પુરુષોની જેમ મનુષ્યો જ છે

લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૯૭)મા ઉત્તમ પુરુષોને બદલે શલાકાપુરુષોનો ઉલ્લેખ છે અને તે પણ વળી ત્રેસઠે ત્રેસઠ હોય એમ સમજાય છે, કેમકે ત્યા કોઇ જાતનો વિશિષ્ટ નિર્દેશ નથી.

જે આયુષ્ય નિરુપક્રમ છે તે અનપવર્તનીય જ છે એ વાત આપણે ૪૭૫મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ એટલે નિરુપક્રમ આયુષ્યના જેઓ અધિકારી છે તેઓ અનપવર્તનીય આયુષ્યના જ અધિકારી છે, પરતુ અનપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ ઉભય પ્રકારનુ હોવાથી એના જે જે અધિકારી હોય તે તે બધા નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા જ છે એમ ન કહી શકાય છતા પણ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા કોણ છે તે પ્રશ્ન વિચારવો અસ્થાને નથી એટલે એના ઉત્તર માટે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૨)નુ અતિમ સૂત્ર-બાવનમુ સૂત્ર નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે —

" **औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः** "

અર્થાત્ ઔપપાતિક (દેવ અને નારક), ચરમશરીરી, [1]ઉત્તમ પુરુષ અને અસખ્યાત વર્ષ જીવનારા, એનુ આયુષ્ય અનપવર્તનીય (જ) છે આ સર્વ જીવોનુ આયુષ્ય નિરુપક્રમ હોવાનુ ૪૭૮મા પૃષ્ઠમા સૂચવાઇ ગયું છે આ સબધમા મતાતર જોવાય છે જેમકે **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૨૨૧)મા મતાતર દર્શાવતાં કહ્યુ છે તેમ કેટલાકનો એવો મત છે કે તીર્થંકરો અને દેવોનુ મરણ સોપક્રમ નથી, તે તો નિરુપક્રમ જ છે, જ્યારે બાકીનાનુ મરણ ઉભયથા સભવે છે આથી તો અસખ્યેય વર્ષ જીવીઓનુ પણ આયુષ્ય સોપક્રમ હોય એમ ફલિત થાય છે અને એ વાતને **કર્મપ્રકૃતિ**ના ઉદય અધિકારની [2]૧૯મી ગાથાની ટીકા પણ સમર્થિત કરે છે, કેમકે ત્યા સૂચવ્યા મુજબ અકર્મભૂમિમા જન્મેલા તિર્યંચો અને મનુષ્યોને વિષે ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળો જીવ ઉત્પન્ન થઇને તરત અત્યત અલ્પ અતર્મુહૂર્તના આયુષ્યને છોડીને બાકીના અતર્મુહૂર્ત જેટલા ઓછા ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યને સક્ષેપી લે છે

૧ ' ઉત્તમ ' શબ્દથી ભાષ્ય (પૃ ૨૨૦)મા તીર્થંકર ચક્રવર્તી અને અર્ધચક્રવર્તીનો નિર્દેશ કરાયો છે, બૃહત્ ટીકા (પૃ ૨૨૧)મા આ ઉપરાત ગણધર વગેરેનુ પણ સૂચન કરાયુ છે તેમજ ' અર્ધચક્રવર્તી 'ની વ્યાખ્યા કરતા વાસુદેવ અને બલદેવનો પણ નિર્દેશ કરાયો છે, અને **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૧૧૧)મા 'ઉત્તમ શબ્દથી ચક્રધર (ચક્રવર્તી) વગેરેનુ ગ્રહણ કરાયુ છે વિશેષમા ત્યા 'ચરમ' શબ્દનો 'ઉત્તમ 'ના વિશેષણરૂપે નિર્દેશ કરાયો છે, કેમકે નહિ તો એના મત મુજબ અત્ય ચક્રવર્તી **બ્રહ્મદત્ત**નુ તેમજ અત્ય વાસુદેવ કૃષ્ણનુ આયુષ્ય અપવર્તનીય હતુ, તે કથનને સૂત્ર સાથે આથી વાધો આવે બૃહત્ ટીકાકારનું કહેવુ તો એ છે કે સૂત્રમા ' ઉત્તમ ' શબ્દ છે કે નહિ તે સદિગ્ધ વાત છે, કેમકે એની વ્યાખ્યારૂપ ભાષ્યમા તેનો નિર્દેશ નથી જ્યારે પૂર્વે તો ' ઉત્તમ 'થી તીર્થંકરાદિ સૂચવાયા છે વળી જેઓ ચરમશરીરી હોય તેઓ તો ઉત્તમ પુરુષો છે જ, જોકે જેઓ ઉત્તમ પુરુષો છે તેઓ ચરમશરીરી હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય

૨ આ રહી તે ગાથા —

" अद्दाजोगुक्कोसे बंधित्ता भोगभूमिगेसु लहुं ।
सव्वप्पजीवियं वज्जइत्तु ओवट्टिया दोण्ह ॥ "
[अद्धायोगोत्कर्षे बद्ध्वा भोगभूमिकेषु लघु ।
सर्वाल्पजीवितं वर्जयित्वाऽपवर्तना द्वयो ॥]

તત્ત્વાર્થના ભાષ્યકારનો અભિપ્રાય તો એ છે કે ઔપપાતિક અને અસંખ્યેય વર્ષજીવી જીવો નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જ હોય છે, જ્યારે ચરમશરીરી સોપક્રમ અનપવર્તનીય અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે આ સિવાયના બધા માનવો અને તિર્યંચો સોપક્રમ અપવર્તનીય, સોપક્રમ અનપવર્તનીય અને નિરુપક્રમ અનપવર્તનીય આયુષ્યવાળા હોય છે અત્ર ભાષ્યકારે ઉત્તમ પુરુષોના આયુષ્ય વિષે કશો નિર્દેશ કર્યો નથી એ નવાઇ જેવું છે, બાકી તેમણે રચેલી મનાતી **શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિની** [1]૭૪ મી ગાથામા ઉત્તમ પુરુષનુ આયુષ્ય નિરુપક્રમ છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એના ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ 'ઉત્તમ પુરુષ'થી ચક્રવર્તી વગેરેનો અને 'ચરમશરીર'થી તીર્થંકરાદિનો નિર્દેશ કરે છે

આયુષ્ય-બંધ—

પહેલા, બીજા, ચોથા, પાચમા, છઠ્ઠા કે સાતમા ગુણસ્થાનક વર્તી જીવને આયુષ્યનો બધ છે એની આગળના ગુણસ્થાનમા જીવનો પરિણામ એટલો સ્થિર તેમજ શુદ્ધ હોય છે કે ત્યા આયુષ્યના બધ માટે અવકાશ નથી

દેવો, નારક તથા અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચો અને મનુષ્યો, છ માસનુ આયુષ્ય [2]અવશિષ્ટ રહેતા નિયમેન પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે એમ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૧૯)મા કહ્યુ છે **ભગવતી** (શ ૧૪, ઉ ૧, સૂ ૫૦૭)ની વૃત્તિના ૬૩૩ મા પત્રમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે તો વધારેમા વધારે છ માસ બાકી હોય ત્યારે અને ઓછામા ઓછો અતર્મુહૂર્ત જેટલો કાળ અવશિષ્ટ હોય ત્યારે નારકો પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે બાકીના જીવો પોતાના આયુષ્યનો ત્રીજો, નવમો કે સત્તાવીસમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે નિશ્ચયે પરભવનુ આયુષ્ય બાધે છે એકેન્દ્રિય સુધીના [3]જીવો તેમજ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા પચેન્દ્રિય જીવો નિયમેન ત્રીજો ભાગ બાકી રહેતા આયુષ્યનો બધ કરે છે, જ્યારે સોપક્રમ આયુષ્યવાળા પચેન્દ્રિયો માટે આવો નિયમ નથી. તેમને માટે સત્તાવીસમા ભાગ સુધી આયુષ્ય બધનો અવકાશ છે આ પ્રમાણેની હકીકત **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૧૯)મા છે શ્રી**શ્યામાચાર્ય**નો પણ આ જ મત છે, કેમકે તેમણે કહ્યુ છે કે—

---

૧ આ રહી એ ગાથા —

'देवा नेरइया वा असंखवासाउआ य तिरिमणुआ ।
उत्तमपुरिसा य तहा चरमसरीरा य निरुवकमा ॥"
[देवा नैरयिका वाऽसङ्ख्येयवर्षायुषश्च तिर्यङ्मनुजाः ।
उत्तमपुरुषाश्च तथा चरमशरीराश्च निरुपक्रमाः ॥]

૨ જેટલુ આયુષ્ય બાકી રહે પરભવનુ આયુષ્ય બધાય તેટના કાળને 'અબાધા-કાલ' કહેવામા આવે છે આ અબાધા-કાલ પૂરો થયા બાદ આયુષ્ય ઉદયમા આવે છે

૩ આ નિરુપક્રમ આયુષ્યવાળા છે એમ **નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** (પૃ ૯૬)મ ઉલ્લેખ છે

" ¹सिय तिभागे सिय तिभागतिभागे सिय तिभागतिभागतिभागे "

લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૮૮–૮૯) પ્રમાણે તો સોપક્રમ આયુષ્યવાળા સર્વે જીવો છેવટના અ તમુહૂર્તમા પણ આયુષ્યનો બધ કરે છે અને મતાન્તર પ્રમાણે તો સત્તાવીસમા ભાગથી પણ આગળ છેક છેલ્લા અ તર્મુહૂર્ત સુધી ત્રિભાગની કલ્પના કરાય છે

સ્થિતિની દ્વિવિધતા—

સ્થિતિ બે પ્રકારની છે —(૧) ભવ-સ્થિતિ અને (૨) કાય-સ્થિતિ તેમા ભવ-સ્થિતિ કહો કે આયુષ્ય કહો તે એક જ છે કાય-સ્થિતિ એટલે તોપૃથ્વી વગેરે છ કાયો પૈકી ગમે તે એક કાયમા ફરી ફરીથી લાગલાગટ ઉત્પન્ન થતા જેટલો સમય વ્યતીત થાય તે આ બનેનો વિવિધ જીવો આશ્રીને વિચાર કરી શકાય તેમ છે, પરતુ તેનો વિશિષ્ટ વિચાર કરી શકાય તે માટે નારક વગેરેના પેટાવિભાગો જાણવાની જરૂર છે એટલે તે વાત ગતિ–પ્રકરણમા વિચારીશુ

કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે ?—

આ પ્રમાણે આપણે આ પ્રથમ અધિકારમા પાચ ઇન્દ્રિયો, મન, શરીર અને આયુષ્ય સબધી યથાસાધન વિચાર કર્યો એટલે સસારી જીવના જે દશ પ્રાણો ગણાય છે તે પૈકી શ્વાસોચ્છ્વાસ અને વચન બળ એ બે વિષે જ વિશેષ વિચાર કરવો બાકી રહી જાય છે, પરતુ તે પ્રસગાનુસાર કરી લઇશુ અત્ર તો કયા જીવને કેટલા પ્રાણ હોય છે તેનુ દિગ્દર્શન નવતત્ત્વની નિમ્નલિખિત ગાથા દ્વારા કરી લઇએ

" ²पणिंदियत्तिवलूसा–साऊ दस पाण चउ छ सग अट्ठ ।
इगदुत्तिचउरिंदीणं, असन्निसन्नीण नव दस य ॥ ७ ॥ "

અર્થાત્ પાચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ (યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણો છે તે પૈકી એકેન્દ્રિયને સ્પર્શનેન્દ્રિય, કાય બલ, આયુષ્ય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણ, દ્વીન્દ્રિયને છ અર્થાત્ આ ઉપરાત રસનેન્દ્રિય અને વચન-બળ, ત્રીન્દ્રિયને આ ઉપરાત ઘ્રાણેન્દ્રિય એમ સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આ ઉપરાત નેત્રેન્દ્રિય એટલે કુલે આઠ, અસજ્ઞી પચેન્દ્રિયને આ ઉપરાત કર્ણેન્દ્રિય એટલે બધા મળીને નવ અને સજ્ઞી પચેન્દ્રિયને આ ઉપરાત મન હોવાથી દશ પ્રાણ છે

૧–૨ છાયા—

स्यात् त्रिभागे स्यात् त्रिभागत्रिभागे स्यात् त्रिभागत्रिभागत्रिभागे ।
पञ्चेन्द्रियत्रिबलोच्छ्वासायुषि दश प्राणा चत्वार षट् सप्ताष्टौ ।
एक द्वि त्रि चतुरिन्द्रियाणामसञ्ज्ञिसञ्ज्ञिना नव दश च ॥

ગતિ વિચાર

ગતિની અપેક્ષાએ જીવના ચાર ભેદો પડે છે તે ગતિઓ નરક ગતિ, તિર્યગ્ (તિર્યંચ)-ગતિ, મનુષ્ય ગતિ અને દેવ ગતિના નામથી ઓળખાય છે

નરક ગતિનુ લક્ષણ—

अशुभतराशुभतमलेश्यादिपरिणामवत्त्वे सति नरकगतिनामकर्मोदयरूपत्व नरकगतेर्लक्षणम् ।(१६७)

અર્થાત્ અશુભતર અથવા અશુભતમ લેશ્યાદિ પરિણામવાળા નરકગતિરૂપ નામ કર્મના ઉદયને ' નરકગતિ ' જાણવી

'નરક' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—

'નરક' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે રીતે તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૧૦)મા દર્શાવાઈ છે જેમકે

" शीतोष्णासद्वेद्योदयापादितवेदनया [1]नरान् कायन्ति-शब्दायन्त इति नरकाणि अथवा पापकृत प्राणिन आत्यन्तिक दुःख नृणन्ति-नयन्तीति नरकाणि "

અર્થાત્ શીત, ઉષ્ણ તેમજ અસાત વેદનીયના ઉદયથી આવી પડેલી પીડાથી મનુષ્યોને જે બૂમ પડાવે છે તે 'નરક' છે અથવા પાપી જીવો અતિશય દુ ખ પ્રતિ જ્યા જીવોને લઇ જાય છે તે 'નરક' છે એકદર જૈન દર્શન પ્રમાણે [2]સાત નરકો છે અને તેના ઘર્મા, વશા, શૈલા, અજના, રિષ્ટા, માઘવ્યા અને માઘવી એ પ્રમાણે અનુક્રમે નામો છે [3] આની સાથે સબધ ધરાવનારા જીવો 'નારક' કહેવાય છે નારકોની લેશ્યા પરત્વે આપણે ૩૫૩-૩૫૬ મા પૃષ્ઠમા વિચાર કરી ગયા છે નારકોને ક્ષેત્રજન્ય, પરસ્પરજન્ય અને પરમાધાર્મિકકૃત એમ ત્રણ પ્રકારની વેદના ભોગવવી પડે છે તેનુ સ્થૂળ સ્વરૂપ **શ્રીચતુર્વિંશતિજિના૦** (પૃ ૧૧૮-૧૧૯)મા આલેખાયેલુ છે આ ત્રિવિધ વેદના પૈકી પરમાધાર્મિકકૃત વેદનાનુ ગીર્વાણ ગિરામા વૃત્તબદ્ધ વર્ણન તેમજ તેનુ ભાષાતર **ઋષભપચાશિકા** (પૃ ૧૪૨-૧૪૫)મા અપાયેલુ છે વિશેષમા ત્યા નરકાવાસોની તેમજ રત્નપ્રભાદિ ભૂમિના પ્રસ્તરોની સખ્યા તથા નારકના દેહના માન વિષે પણ આછી રૂપરેખા દોરાયલી છે એટલે અહીં બધાની પુનરાવૃત્તિ ન કરતા આવશ્યક હકીકતોની નોધ કરવામા આવે છે સૌથી પ્રથમ

---

૧ " धर्मार्थकाममोक्षलक्षणानि कार्याणि नृणन्ति-नयन्तीति नरा । "

૨ વામન-પુરાણમા ૨૧ નરકોનો નિર્દેશ છે એના નામો માટે જુઓ શ્રીચતુર્વિંશતિ-જિનાનન્દસ્તુતિ (પૃ ૧૧૭-૧૧૮)

૩ આ નામો તત્ત્વાર્થ (અ ૩, સૂ ૧)ના ભાષ્ય (પૃ ૨૩૩) અનુસાર જાણવા જીવસમાસની બારમી ગાથા પ્રમાણે છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નામો મઘવતી અને માઘવતી છે એની ટીકામા છઠ્ઠીનુ નામ 'મઘા' પણ સૂચવાયુ છે

તો 'ઘર્મા' વગેરે નરકો જે ભૂમિમા આવેલ છે તેના અર્થાત્ એના ગોત્રોના રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, [1]તમ પ્રભા[2] અને [3]મહાતમ પ્રભા એમ અનુક્રમે નામો છે એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીએ આ [4]સાત ભૂમિઓનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વિચારીશુ તો જણાશે કે 'મેરુ' પર્વતની સમતલ ભૂમિની નીચેના નવસો યોજન પછીનો ભાગ કે જેનો આકાર ઊંધા કરેલા શકોરા જેવો એટલે નીચે નીચે વિસ્તીર્ણ એવો છે તેવા અધોલોકમા એ આવેલી છે આ સાતે ભૂમિઓ સમશ્રેણિમા આવેલી નથી, કિન્તુ તેઓ એક બીજાથી નીચે નીચે છે વળી આ પ્રત્યેક ભૂમિનો આયામ અને વિષ્કભ પણ એક સરખા નથી, પરંતુ નીચે નીચેની ભૂમિ પરત્વે તે અધિક અધિક છે એટલે કે પહેલી 'રત્નપ્રભા' નામની પૃથ્વીની લબાઇ અને પહોળાઇ કરતા બીજી 'શર્કરાપ્રભા' નામની પૃથ્વીની લબાઇ અને પહોળાઇ અધિક છે એમ છેક સાતમી 'મહાતમ પ્રભા' સુધી સમજી લેવુ આ હકીકત આ **સાતે ભૂમિના આયામ અને વિષ્કભના** નીચે મુજબના **પરિમાણ** ઉપરથી જણાઇ આવે છે —

'રત્નપ્રભા' આયામ અને વિષ્કભથી એક રજ્જુ જેટલી, 'શર્કરાપ્રભા' અઢી રજ્જુ, 'વાલુકાપ્રભા' ચાર રજ્જુ, 'પંકપ્રભા' પાચ રજ્જુ, 'ધૂમપ્રભા' છ રજ્જુ, 'તમ પ્રભા' સાડા છ રજ્જુ અને 'મહાતમાપ્રભા' સાત રજ્જુ જેટલી છે

સાત ભૂમિઓની જાડાઇ —

આ ભૂમિઓની જાડાઇ તો ક્રમશ ઘટતી જાય છે જેમકે પહેલી ભૂમિની જાડાઇ ૧૮૦૦૦૦ યોજન જેટલી, બીજીની ૧૩૨૦૦૦, ત્રીજીની ૧૨૮૦૦૦, ચોથીની ૧૨૦૦૦૦, પાચમીની ૧૧૮૦૦૦, છઠ્ઠીની ૧૧૬૦૦૦ અને સાતમીની ૧૦૮૦૦૦ યોજનના છે

આ પ્રમાણે ઉપર ઉપરની ભૂમિથી નીચે નીચેની ભૂમિનુ બાહલ્ય ઓછુ હોવા છતા એનો વિષ્કભ અને આયામ અધિક અધિક હોવાથી એનુ સંસ્થાન છત્રાતિચ્છત્રના જેવુ એટલે કે ઉત્તરોત્તર વિસ્તીર્ણ પૃથુતર છે

વિશેષમા આ સાત ભૂમિઓ એક બીજાને અડકીને રહેલી નથી, કિન્તુ એક બીજાની વચ્ચે વિશાળ અતર છે આ અતરમા ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનવાત અને મહાતમોભૂત આકાશ ક્રમવાર નીચે નીચે છે એટલે કે પહેલી નરક ભૂમિની નીચે ઘનોદધિ, એની નીચે ઘનવાત, ઘનવાતની

---

૧ 'તમસ્' નો અર્થ અધકાર થાય છે અને 'પ્રભા'નો અર્થ પ્રકાશ થાય છે આથી આવુ નામ યોગ્ય નથી એવી કોઇ શકા ઉઠાવે તો તે અસ્થાને છે, કેમકે અત્ર 'પ્રભા'નો અર્થ 'દીપ્તિ' નહિ, કિન્તુ પોતાનુ જ તેજ અથવા સ્વસ્વરૂપ એવો કરવાનો છે

૨–૩ કેટલાક આનો 'તમા અને 'તમસ્તમા એ નામથી પણ વ્યવહાર કરે છે જુઓ જીવ-સમાસની વૃત્તિ (પૃ ૧૩)

૪ આમા ઇષત્ પ્રાગ્ભારા' નામની પૃથ્વી ઉમેરતા સમગ્ર લોકની આઠ ભૂમિઓ થાય છે

નીચે [1]તનવાત અને તનવાતની નીચે આકાશ છે આ આકાશની પછી બીજી નરક ભૂમિ છે આ પ્રમાણે છેક સાતમી ભૂમિ સુધી બધી ભૂમિઓની નીચે આ ક્રમપૂર્વક ઘનોદધિ વગેરે રહેલા છે આ પ્રમાણે જે સાત ભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેકની નીચે જે ઘનોદધિ છે તેની જાડાઈ એક સરખી એટલે વીસ વીસ હજાર યોજન જેટલી છે પરન્તુ ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ સબધી આવી સ્થિતિ નથી અર્થાત્ જો કે સાત ઘનવાત અને સાત તનુવાતની જાડાઈ સામાન્યત અસખ્યાત યોજન પ્રમાણ છે છતા તે બધે સરખી નથી એટલે કે પ્રથમ ભૂમિની નીચેના ઘનવાત અને તનવાતની અસખ્ય યોજન જાડાઇથી બીજી ભૂમિની નીચેના ઘનવાત અને તનવાતની જાડાઈ અધિક છે એ પ્રમાણે બાકીની ભૂમિઓ માટે તેમજ આકાશ પરત્વે પણ સમજી લેવુ

રત્નપ્રભા વગેરે નામની સહેતુકતા—

પહેલી ભૂમિમા રત્નની અધિકતા હોવાથી એને ' રત્નપ્રભા ' કહેવામા આવે છે એ પ્રમાણે શર્કરા એટલે કાકરાની પ્રધાનતાને લક્ષ્યીને બીજીને ' શર્કરાપ્રભા ', વાલુકા એટલે રેતીની બહુલતાને લીધે ત્રીજીને ' વાલુકાપ્રભા ', પક એટલે કાદવની પ્રચુરતાથી ચોથીને ' પકપ્રભા ', ધૂમ એટલે ધૂમાડાની વિશેષતાથી પાચમીને ' ધૂમપ્રભા ' તમસ્ એટલે અધકારની મુખ્યતાને લઈને છઠ્ઠીને ' તમ પ્રભા ' અને મહાતમસ્ એટલે ઘોર અધકારની અધિકતાથી સાતમીને ' મહાતમ પ્રભા ' કહેવામા આવે છે

રત્નપ્રભાના ત્રણ કાડ—

રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાડ યાને વિભાગ છે પહેલા કાડમા રત્નની અધિકતા છે એમા સોળ જાતના રત્નો હોવાથી એ સોળ પ્રકારનો ગણાય છે એ સૌથી ઉપર છે અને એની જાડાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજનની છે એની નીચેના કાડમા કાદવની બહુલતા છે અને તેની જાડાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજનની છે આના આધારે પહેલો કાડ છે એની નીચેના ત્રીજા કાડમા પાણીની બહુલતા છે અને તેની જાડાઈ ૮૦,૦૦૦ યોજનની છે એના આધારે બીજો કાડ રહેલો છે આ ત્રણે કાડોની જાડાઈનો સરવાળો ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનનો આવે છે કે જેટલી ' રત્નપ્રભા ' ની જાડાઈ છે આ પછીની બાકીની એક પણ ભૂમિમા આવા કાડો નથી, કેમકે એમા શર્કરા, વાલુકા વગેરે છે જે જે પદાર્થો છે તે બધી જગ્યાએ સરખા છે

નરકાવાસોનુ સ્વરૂપ—

રત્નપ્રભામા આવેલા ' સીમતક ' નરકવાસથી માડીને તે મહાતમ પ્રભાગત "[2]અપ્રતિષ્ઠાન' નરકાવાસ સુધીના બધા નરકાવાસો છરાના જેવા વજ્રના તળિયાવાળા છે કિન્તુ એ બધાનો આકાર કઈ એક સરખો નથી કોઈકનો આકાર ગોળ, તો કોઈકનો ત્રિકોણ, તો વળી કોઈકનો ચતુષ્કોણ છે વળી કેટલાક હાડના જેવા તો કેટલાક લોઢાના ઘડા જેવા છે આ પ્રમાણે નરકાવાસોની આકૃતિમા ભિન્નતા છે

---

૧ તનવાતની જેમ તનોદધિ જેવો કોઈ પદાર્થ નથી
૨ જુઓ ઋષભપચાશિકા (પૃ ૧૪૧–૧૪૨)

પ્રસ્તરોની સખ્યા—

પ્રસ્તર (પ્રતર) જે માળવાળા ઘરના તળિયા જેવા છે તે દરેક ભૂમિમા છે તેમા પ્રથમ ભૂમિમા તેર પ્રસ્તરા છે અને ત્યાર પછીની દરેક ભૂમિમા બબ્બે ઓછા છે એટલે સાતમી ભૂમિમા એક જ પ્રસ્તર છે વળી આ પ્રત્યેક ભૂમિગત પ્રસ્તરોમા પણ અતર છે અર્થાત્ રત્નપ્રભાના તેર પ્રસ્તરો પૈકી પહેલા અને બીજા વચ્ચે અવકાશ યાને આતરૂ છે આ આતરામા કોઈ નારકનો નિવાસ નથી, પરતુ તેનુ નિવાસસ્થાન તો પ્રસ્તર જ છે કે જે દરેકની જાડાઇ ત્રણ ત્રણ હજાર યોજનની છે

નારકોના પરિણામ વગેરે—

સાતે ભૂમિઓમા વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ અનેક જાતના પૌદ્ગલિક પરિણામો ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક અશુભ છે એવી જ રીતે એ ભૂમિઓના શરીર પણ અશુભ નામકર્મના ઉદયથી અશુભ વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ અને સસ્થાનવાળા તેમજ અધિક અધિક અશુચિ અને બીભત્સ છે દુખથી છૂટવા માટે અને સુખ મેળવવા માટે નારકો વૈક્રિય લબ્ધિઓનો પ્રયોગ કરે છે, પરતુ તેમનો પાસો અવળો જ પડે છે અને તેથી તેઓ વિશેષ દુખી થાય છે આ પ્રમાણે નારકો નિરતર અશુભ પરિણામ, દેહ અને વિક્રિયાવાળા છે વિશેષમા એમની લેશ્યા પણ નિરતર અશુભ હોય છે અને એમની વેદના કમકમાટી ઉપજાવે તેવી ભયકર હોય છે

નરક-ગતિના અધિકારી—

અસજ્ઞી પ્રાણી મરીને પહેલી નરકમા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે, પરતુ એનાથી આગળની નરકમા ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી એવી રીતે [1]ભુજપરિસર્પ પહેલી બે નરક સુધી, પક્ષી ત્રણ સુધી, સિહ ચાર સુધી, [2]ઉરપરિસર્પ પાચ સુધી, સ્ત્રી છ સુધી, મત્સ્ય અને મનુષ્ય સાત સુધી ઉત્પન્ન થઇ શકે છે

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે તિર્યંચ અને મનુષ્ય જ નરકમા ઉત્પન્ન થઇ શકે છે દેવો તેમજ નારકો મરીને તરત જ ત્યા ઉત્પન્ન થતા નથી એ નિયમ આથી સચવાઈ રહે છે

આગતિ—

પહેલી ત્રણ નરકોમાના જીવો મનુષ્ય-જન્મ પામી તીર્થંકર-પદ પણ મેળવી શકે છે, ચાર નરકોના જીવો મનુષ્ય-જન્મ પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ-પદ પણ પામી શકે છે, પાચ નરકોના જીવો મનુષ્ય-ગતિ પામી સર્વવિરતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે છ નરકોના જીવો દેશવિરતિનો લાભ મેળવી શકે છે અને સાત નરકોના જીવો સમ્યક્ત્વનો લાભ લઇ શકે છે

નારકોનુ આયુષ્ય—

દરેક ગતિના જીવોની સ્થિતિ યાને આયુષ્ય-મર્યાદા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારની શાસ્ત્રમા બતાવવામા આવે છે તેમા સાત નારકોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૭, ૨૨ અને ૩૩ સાગરોપમની છે, જ્યારે પહેલી નારકની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે અને બીજીથી તે સાતમી ભૂમિઓમાના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ પૂર્વ પૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી

૧-૨ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ (પૃ ૪૮૬)

છે એટલે કે બીજીની જઘન્ય સ્થિતિ પહેલીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી એટલે એક સાગરોપમ જેટલી છે ઇત્યાદિ

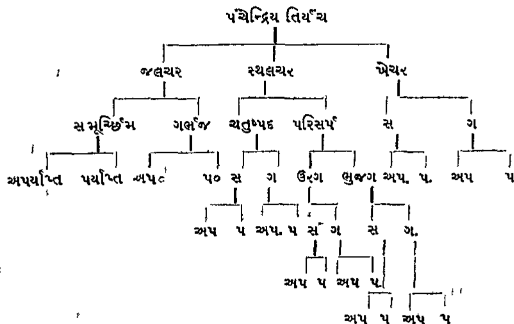
તિર્યગ્-ગતિનુ લક્ષણુ—

तिर्यग्गतिनामकर्मोदयरूपत्व तिर्यग्गतेर्लक्षणम् । (१६८)

અર્થાત્ તિર્યગ્-ગતિ-નામ-કર્મના ઉદયને 'તિર્યગ્-ગતિ' કહેવામા આવે છે

તિર્યંચ-વિચાર—

અત્ર તિર્યંચ શબ્દથી મનુષ્ય, દેવ અને નારક સિવાયના બધા સસારી જીવો સમજવાના છે[1] આથી કરીને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એના એકેન્દ્રિયાદિ પાચ ભેદો પડે છે. તેમા એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોનુ સ્વરૂપ આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છિયે અત્ર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના વિભાગો આશ્રીને વિચાર કરવો પ્રસ્તુત સમજાય છે આના (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર (પક્ષી) એમ ત્રણ વિભાગો છે તેમા જલચરના સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એવા બે પેટા વિભાગો છે તેમા વળી આ પ્રત્યેક પેટાવિભાગના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો છે સ્થલચરના ચતુષ્પદ (ચોપગા જાનવર) અને પરિસર્પ એમ બે ભેદો છે તેમા વળી પરિસર્પના ઉરગ (પેટે ચાલનારા) અને ભુજગ (હાથ વડે ચાલનારા) એમ બે અવાતર ભેદો છે આ પ્રમાણેના સ્થલચરના ચતુષ્પદાદિ પ્રકારોના તેમજ ખેચરના જલચરની જેમ ચાર ચાર ભેદો ઘટાવી લેવા આનો સારાશ નીચે મુજબ રજુ કરી શકાય —

[1] આમ હોવાથી નારક, માનવ અને દેવની પેઠે લોકને વિષે એવુ કોઇ ખાસ ક્ષેત્ર ન॥ એ તો સમગ્ર લોકના બધા ભાગમા છે

જલચરના અવાતર ભેદો—

જલચરાદિના સક્ષેપથી આ પ્રમાણે પ્રકારો પડે છે, જ્યારે વિસ્તારથી વિચારતા જલચરના (૧) મત્સ્ય, (૨) કચ્છપ (કાચબો), (૩) ગ્રાહ, (૪) મગર અને (૫) શિશુમાર એમ પાચ ભેદો પડે છે તેમા વળી મત્સ્યના અનેક પ્રકારો છે જેમકે તિમિ, તિમિગલ, [1]તદુલ-મત્સ્ય, રોહિત-મત્સ્ય વગેરે [2]કચ્છપના હાડકા અને માસની બહુલતાને ઉદ્દેશીને અસ્થિ કચ્છપ અને માસ કચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે ગ્રાહના (૧) દિલી, (૨) વેઢગ, (૩) મુદ્ધય (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર એમ પાચ પ્રકારો છે મગર બે જાતના છે –(૧) સૌડમગર અને (૨) મટ્ઠમગર શિશુમાર તો એક જ જાતના હોય છે

ચતુષ્પદાદિના પેટાવિભાગો—

ચતુષ્પદના (૧) [3]એક ખરીવાળા પગવાળા, (૨) [4]બે ખરીવાળા પગવાળા, (૩) [5]ગડી જેવા પગવાળા[6] અને (૪) [7]લાબા નખ(નહોર)વાળા પગવાળા એમ ચાર પ્રકારો છે એવી રીતે [8]ઉર પરિસર્પના પણ (૧) અહિ, (૨) અજગર, (૩) [9]આસાલિક અને (૪) મહોરગ એમ ચાર

---

૧ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ **ઋષભ-પચાશિકા** (પૃ ૧૩૯–૧૪૧)

૨ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૨૩) તેમજ **લોકપ્રકાશ** (સ ૬, શ્લો. ૬૫–૬૭)

૩ આ જીવોની ખરી ભિન્ન નથી–છૂટી નથી–એકત્ર સધાયેલી છે અને તેઓ વાગોળતા નથી **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૩૪)મા સૂચવ્યા મુજબ ઘોડો, ખચ્ચર, ગધેડો, કદલક, આવર્તક વગેરે ઉદાહરણરૂપે રજુ કરાય છે

૪ ઊટ, બળદ, ગવય રોઝ, બકરો, પાડો, મૃગ, સાબર, સૂઅર, મેઢુ, શરભ, ચમર, કુરગ, વગેરે આ જીવોની ખરીમા વચ્ચે ફાટ છે અને તેઓ વાગોળે છે

૫ **પ્રજ્ઞાપના**ની વૃત્તિ પ્રમાણે સોનીનુ એક જાતનુ ઉપકરણ, એરણ, જ્યારે **ઉત્તરાધ્યયન**ની વૃત્તિ પ્રમાણે પદ્મનુ બીજકોશ

૬ હાથી, ગેંડો વગેરે

૭ સિહ, વાઘ, તરસ, દીપડો, ચિત્તા, રીંછ, શિયાળ, બિલાડી, કૂતરો, શિકારી કૂતરો, સસલુ વગેરે

૮ સર્પોની વિવિધ જાતો વગેરે માટે જુઓ **ચિત્રમયજગત** (વ ૧૨, અ ૭)નો ‘ સર્પોનુ સામ્રાજ્ય ’ નામનો લેખ

૯ આ સમૂર્ચ્છિમ પ્રાણી છે– એ ગર્ભજ હોતુ જ નથી વળી એની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર હોતી નથી તેમા પણ વળી લવણોદધિ અને કાલોદધિમા એનો સભવ નથી વળી અકર્મભૂમિમા પણ એને માટે સ્થાન નથી એ તો કેવળ પદર કર્મ-ભૂમિઓમા અને યુગનિકોના સમયમા પાચ મહાવિદેહમા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ જેવા રાજાઓની સેનાના નાશ વખતે તેમજ નગર, ગામ, બેટ વગેરેના વિનાશ સમયે એની નીચે સમૂર્ચ્છનથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પત્તિ-સમયે એના શરીરની અવગાહના

છે એટલે કે બીજીની જઘન્ય સ્થિતિ પહેલીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જેટલી એટલે એક સાગરોપમ જેટલી છે ઇત્યાદિ

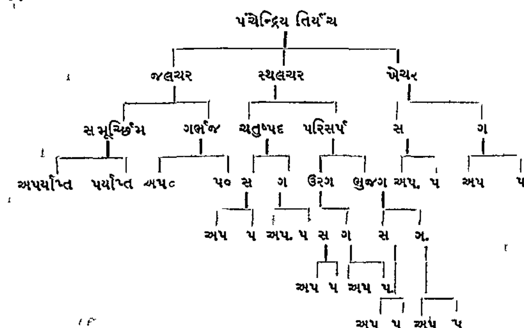
તિર્યગ્–ગતિનુ લક્ષણ—

तिर्यग्गतिनामकर्मोदयरूपत्व तिर्यग्गतेर्लक्षणम् । (१६८)

અર્થાત્ તિર્યગ્–ગતિ–નામ–કર્મના ઉદયને ' તિર્યગ્–ગતિ ' કહેવામા આવે છે

તિર્યંચ-વિચાર—

અત્ર તિર્યંચ શબ્દથી મનુષ્ય, દેવ અને નારક સિવાયના બધા સસારી જીવો સમજવાના છે[1] આથી કરીને ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એના એકેન્દ્રિયાદિ પાચ ભેદો પડે છે તેમા એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોનુ સ્વરૂપ આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા છિયે અત્ર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના વિભાગો આશ્રીને વિચાર કરવો પ્રસ્તુત સમજાય છે આના (૧) જલચર, (૨) સ્થલચર અને (૩) ખેચર (પક્ષી) એમ ત્રણ વિભાગો છે તેમા જલચરના સમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એવા બે પેટા વિભાગો છે તેમા વળી આ પ્રત્યેક પેટાવિભાગના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો છે સ્થલચરના ચતુષ્પદ (ચોપગા જાનવર) અને પરિસર્પ એમ બે ભેદો છે તેમા વળી પરિસર્પના ઉરગ (પેટે ચાલનારા) અને ભુજગ (હાથ વડે ચાલનારા) એમ બે અવાતર ભેદો છે આ પ્રમાણેના સ્થલચરના ચતુષ્પદાદિ પ્રકારોના તેમજ ખેચરના જલચરની જેમ ચાર ચાર ભેદો ઘટાવી લેવા આનો સારાશ નીચે મુજબ રજુ કરી શકાય —

૧ આમ હોવાથી નારક, માનવ અને દેવની પેઠે લોકને વિષે એનુ કોઇ ખાસ ક્ષેત્ર નથી એ તો સમગ્ર લોકના બધા ભાગમા છે

જલચરના અવાતર ભેદો—

જલચરાદિના સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે પ્રકારો પડે છે, જ્યારે વિસ્તારથી વિચારતા જલચરના (૧) મત્સ્ય, (૨) કચ્છપ (કાચબો), (૩) ગ્રાહ, (૪) મગર અને (૫) શિશુમાર એમ પાચ ભેદો પડે છે તેમા વળી મત્સ્યના અનેક પ્રકારો છે જેમકે તિમિ, તિમિગલ, [1]તદુલ-મત્સ્ય, રોહિત-મત્સ્ય વગેરે [2]કચ્છપના હાડકા અને માંસની બહુલતાને ઉદ્દેશીને અસ્થિ કચ્છપ અને માસ કચ્છપ એવા બે પ્રકારો છે ગ્રાહના (૧) દિલી, (૨) વેઢગ, (૩) મુદ્ધય (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર એમ પાચ પ્રકારો છે મગર બે જાતના છે -(૧) સૌંડમગર અને (૨) મટ્ટમગર શિશુમાર તો એક જ જાતના હોય છે

ચતુષ્પદાદિના પેટાવિભાગો—

ચતુષ્પદના (૧) [3]એક ખરીવાળા પગવાળા, (૨) [4]બે ખરીવાળા પગવાળા, (૩) [5]ગડી જેવા પગવાળા[6] અને (૪) [7]લાબા નખ(નહોર)વાળા પગવાળા એમ ચાર પ્રકારો છે એવી રીતે [8]ઉર પરિસર્પના પણ (૧) અહિ, (૨) અજગર, (૩) [9]આસાલિક અને (૪) મહોરગ એમ ચાર

---

૧ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ **ઋષભ-પચાશિકા** (પૃ ૧૩૯-૧૪૧)

૨ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **પ્રજ્ઞાપના** (સ ૨૩) તેમજ **લોકપ્રકાશ** (સ ૬, શ્લો. ૬૫-૬૭)

૩ આ જીવોની ખરી ભિન્ન નથી-છૂટી નથી-એકત્ર સધાયેલી છે અને તેઓ વાગોળતા નથી **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૩૪)મા સૂચવ્યા મુજબ ઘોડો, ખચ્ચર, ગધેડો, કદનક, આવર્તક વગેરે ઉદાહરણરૂપે રજુ કરાય છે

૪ ઊંટ, બળદ, ગવય રોઝ, મકરો, પાડો, મૃગ, સાબર, સૂઅર, મેઢું, શરભ, ચમર, કુરગ, વગેરે આ જીવોની ખરીમા વચ્ચે ફાટ છે અને તેઓ વાગોળે છે

૫ **પ્રજ્ઞાપના**ની વૃત્તિ પ્રમાણે સોનીનુ એક જાતનુ ઉપકરણ, એરણ, જ્યારે **ઉત્તરાધ્યયન**ની વૃત્તિ પ્રમાણે પદ્મનુ બીજકોશ

૬ હાથી, ગેંડો વગેરે

૭ સિંહ, વાઘ, તરસ, દીપડો, ચિત્તા, રીંછ, શિયાળ, બિલાડી, કૂતરો, શિકારી કૂતરો, સસલુ વગેરે

૮ સર્પોની વિવિધ જાતો વગેરે માટે જુઓ **ચિત્રમયજગત્** (વ ૧૨, અ ૭)નો ' સર્પોનુ સામ્રાજ્ય ' નામનો લેખ

૯ આ સમૂર્ચ્છિમ પ્રાણી છે- એ ગર્ભજ હોતુ જ નથી વળી એની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર હોતી નથી તેમા પણ વળી લવણોદધિ અને કાલોદધિમા એનો સભવ નથી. વળી અકર્મભૂમિમા પણ એને માટે સ્થાન નથી એ તો કેવળ પદર કર્મ-ભૂમિઓમા અને યુગલિકોના સમયમા પાચ મહાવિદેહમા ચક્રવર્તી, વાસુદેવ જેવા રાજાઓની સેનાના નાશ વખતે તેમજ નગર, ગામ, ખેટ વગેરેના વિનાશ સમયે એની નીચે સમૂર્ચ્છનથી ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પત્તિ-સમયે એના શરીરની અવગાહના

પ્રકારો છે તેમા વળી અહિના [1]દર્વીકર અને [2]મુકુલી એવા બે ભેદો છે અને આ પ્રત્યેકના [3]અનેક પેટા ભેદો છે અજગરના ભેદો નથી એવી રીતે આસાલિકના પણ નથી મહોરગના તો [4]અનેક પ્રકારો છે ભુજપરિસર્પના અનેક પ્રકારો છે જેમકે નોળિયો, [5]મગુસ, ઉદર, ગરોળી, છછુદર, સેરડો, ઘો, [6]પ્રતિલાદિકા, સેહ, સરલ, મરઠ, સાર, ખોર, છીરવિરાલિયા વગેરે

ફક્ત અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલી હોય છે, પરતુ વધતી વધતી તે છેક બાર યોજન જેવડી લાબી થાય છે એની જાડાઇ અને પહોળાઇ પણ તે પ્રમાણે વધે છે (આ પ્રમાણેના શરીરના ઉત્કર્ષને લઇને જીવસમાસમા એને દ્વીન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવેલ છે પરતુ તેની સત્યતા તો કેવલી જાણે) એ અજ્ઞાની છે, અસજ્ઞી છે અને મિથ્યાદષ્ટિ છે સાસ્વાદન-સમ્યક્ત્વી પણ નથી અતર્મુહૂર્તમા જ એ મરણ પામે છે અને એનુ જે સ્થળે મૃત્યુ થાય છે ત્યા એના શરીર જેવડો ખાડો પડી જાય છે આ ખાડો જાણે ક્ષુધાતુર રાક્ષસિની હોયની એમ એમા ચક્રવર્તી જેવાની સેના, નગર વગેરે સમાઇ જાય છે

૧ દર્વી એટલે ફેણ જેના દેહની આકૃતિ ફેણવાળી હોય તે ' દર્વીકર ' છે, જ્યારે જેની આકૃતિ ફેણ વિનાની હોય-ફેણ બનાવવાની શક્તિ વિનાનો તે ' મુકુલી ' છે

૨ દર્વીકરના આશીવિષ, દષ્ટિવિષ, ઉગ્રવિષ, ભોગવિષ ત્વગ્વિષ લાલાવિષ, ઉચ્છ્વાસવિષ, નિશ્વાસવિષ, કૃષ્ણ સર્પ, શ્વેત સર્પ, કાકોદર વગેરે ભેદો છે જેની દાઢમા ઝેર હોય તે ' આશીવિષ ' કહેવાય છે 'જબૂ' દ્વીપ જેવડા શરીરને ઝેરવાળુ બનાવવાની એનામા શક્તિ છે આ તો એનુ સામર્થ્ય દર્શાવે છે, બાકી આવડુ શરીર હોતુ નથી તેમજ કોઇ આશીવિષે આવી રીતે પોતાનુ જોર અજમાવ્યુ નથી તેમ કોઇ અજમાવશે પણ નહિ જેની દષ્ટિમા ઝેર હોય તે ' દષ્ટિવિષ ', જેનુ ઝેર ભયકર છે તે ' ઉગ્રવિષ ' જેના ભોગમા-શરીરમા ઝેર હોય તે ' ભોગવિષ જેની ત્વચામા-ચમડીમા ઝેર હોય તે ' ' ત્વગ્વિષ ' મુખમાથી પડતી લાળમા ઝેરવાળો તે ' લાલાવિષ ' જેના ઉચ્છ્વાસમા ઝેર હોય તે ' ઉચ્છ્વાસવિષ ' અને જેના નિશ્વાસમા ઝેર હોય તે ' નિશ્વાસવિષ. '

૩ મુકુલીના અનેક પ્રકારો પ્રજ્ઞાપના (સૂ ૩૫)થી જાણવા અત્ર તો ગોનસ 'નો ઉલ્લેખ કરવો બસ થશે

૪ કોઇ આગળ જેવડા, કોઇ બેથી નવ આગળ સુધીના, કોઇ વિતસ્તિ (વેત) અર્થાત્ બાર આગળ જેવડા, કોઇ રત્નિ (હાથ) જેવડા કોઇ કુક્ષિ જેવડા, કોઇ ધનુષ્ય જેવડા, કોઇ ગાઉ જેવડા, કોઇ યોજન જેવડા સો યોજન જેવડા અને છેક હજાર યોજન જેવડા પણ હોય છે અર્થાત્ એક આગળથી માંડીને તે હજાર યોજન સુધીના મહોરગ છે આ મહોરગની ઉત્પત્તિ મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા નથી. એની ઉત્પત્તિ જળમા નહિ કિન્તુ ભૂમિ (સ્થળ) ઉપર છે તેમ છતા તે સ્થળ ઉપર તેમજ જળમા ચાલી શકે છે

૫ આશ્ચર્ય જેવી વાત છે કે અગ્રેજીમા પણ એનુ એ જ મગૂઝ (mungoose) નામ છે એ એક જાતનો નોળિયો છે

૬ આ તેમજ આના પછીના શબ્દોનો ગુજરાતી અર્થ જાણવામા નથી, આ નમો પ્રજ્ઞાપના (સૂ. ૩૫) મા સૂચવાયા છે

ખેચરના ચાર ભેદો—

ખેચર (પક્ષી)ના ચાર પ્રકારો છે—(૧) [1]ચર્મપક્ષી, (૨) [2]લોમપક્ષી, (૩) [3]સમુદ્ગ પક્ષી અને (૪) [4]વિતતપક્ષી આમાના પહેલા બે પ્રકારના અનેક ભેદો છે, જ્યારે બાકીનાના ભેદો નથી તેમજ તેમનુ અસ્તિત્વ પણ મનુષ્યલોકમા નથી

તિર્યંચોની ભવ-સ્થિતિ—

પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ઓઘથી યાને સમુદાયની અપેક્ષાએ ૨૨૦૦૦ વર્ષની છે, જ્યારે મૃદુ પૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ ૧૦૦૦ વર્ષની, કુમાર-મૃત્તિકાની ૧૨૦૦૦ વર્ષની, રેતીરૂપ પૃથ્વીની ૧૪૦૦૦ વર્ષની, મનશિલાની ૧૬૦૦૦ વર્ષની, શર્કરા-પૃથ્વીની ૧૮૦૦૦ વર્ષની અને પત્થર જેવી ખર પૃથ્વીની ૨૨૦૦૦ વર્ષની છે અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુ-કાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિ-કાય અને સાધારણ વનસ્પતિ-કાયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અનુક્રમે ૭૦૦૦ વર્ષોની, ત્રણ અહોરાત્રની, ૩૦૦૦ વર્ષોની, ૧૦૦૦૦ વર્ષોની અને અંતર્મુહૂર્તની છે આ બધા એકેન્દ્રિયો બાદર સમજવા, કેમકે સર્વે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયોનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનુ જ છે

દ્વીન્દ્રિયની, ત્રીન્દ્રિયની અને ચતુરિન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ અનુક્રમે ૧૨ વર્ષ, ૪૯ દિવસ અને ૬ મહિના છે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના સમ્મૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ એવા બે ભેદો છે તે પૈકી સમ્મૂર્ચ્છિમ જલચર, ચતુષ્પદ, ઉરગ, ભુજગ અને ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ ભવ સ્થિતિ અનુક્રમે [5]પૂર્વ કોટિવર્ષ, ૮૪૦૦૦ વર્ષ, ૫૩૦૦૦ વર્ષ, ૪૨૦૦૦ વર્ષ અને ૭૨૦૦૦ વર્ષની છે, જ્યારે ગર્ભજ જલચર, ચતુષ્પદ, ઉરગ, ભુજગ અને ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ ભવ-સ્થિતિ પૂર્વ કોટિ વર્ષ, [6]ત્રણ પલ્યોપમ, પૂર્વ કોટિ વર્ષ, પૂર્વ કોટિ વર્ષ અને પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે સર્વે તિર્યંચ જીવોની જઘન્ય ભવ-સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્તની જ છે

શ્રીરત્નશેખરસૂરિ લઘુક્ષેત્રસમાસમા નિમ્ન-લિખિત ગાથા દ્વારા કેટલાક ચોપગા જનાવરોનુ આયુષ્ય સૂચવે છે —

---

૧ ચર્માત્મક પાંખવાળા તે ' ચર્મપક્ષી ' કહેવાય છે એના નામો **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ. ૩૬)મા તેમજ **લોકપ્રકાશ** (સ ૬, શ્લો ૧૦૩)મા છે જેમકે વલ્ગુલિ (વડવાગુળ, વાગળુ), ચામાચીડિયુ, ભારડ, સમુદ્ર-વાયસ (દરિયાનો કાગડો), પક્ષિવિરાલિક વગેરે

૨ રૂવાંટીવાળી પાંખવાળા પક્ષીઓ ' લોમપક્ષી ' કહેવાય છે એના પણ નામો **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૩૬)મા તેમજ **લોકપ્રકાશ** (સ ૬, શ્લો ૯૯-૧૦૨)મા છે જેમકે, કલહંસ, કબુતર, ઢંક, કંક, કુરર, ચક્રવાક, ચકોર, ક્રૌંચ, સારસ, કપિંજલ કૂકડો, તીતર, લાવરી, હારિત, કોયલ, ચાતક, ખંજન, ગીધ, સમડી ચકલો, બાજ સારિકા, શતપત્ર, ભરદ્વાજ, કુંભકાર, દુર્ગ ઘુવડ, દાત્યૂહ વગેરે તેમજ ૪૩/મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલા નામો

૩ ઉડતી વેળા પણ જેની પાંખો દાબડાની જેમ બીડાયેલી હોય છે તે ' સમુદ્ગપક્ષી ' કહેવાય છે

૪ ઉડતુ ન હોય ત્યારે સ્થિર બેઠું હોય ત્યારે પણ જેની પાંખ વિસ્તરેલી હોય-બીડાયેલી ન હોય તે ' વિતતપક્ષી ' છે

૫ આટલે સુધીના આયુષ્યવાળા સંખ્યાત -આયુષ્યવાળા ગણાય છે,

૬ આ યુગલિકની અપેક્ષાએ સમજવુ

"[1]मणुआउसमगयाई, हयाइ चउरंसजाइ अट्ठसा ।
गोमहिसुट्टखराई, पणंस साणाइ दसमंसा ॥ ९८ ॥
इच्चाइ तिरिच्छाण वि पायं सव्वारएसु सारित्थ ।
तइयारसेसि कुलगरनयजिणधम्माइउप्पत्ती ॥ ९९ ॥"

અર્થાત્ મનુષ્યના આયુષ્ય જેટલું આયુષ્ય હાથી, સિંહ, અષ્ટાપદ વગેરેનું હોય એનાથી ચોથે ભાગે ઘોડા વગેરેનું હોય બકરા, ઘેટા, શિયાળ વગેરેનું આઠમે ભાગે, ગાય, ભેંસ, હરણ, ઊંટ, ગધેડા વગેરેનું પાંચમે ભાગે અને કૂતરા વગેરેનું દશમે ભાગે આયુષ્ય છે આ પ્રમાણે તિર્યંચોના આયુષ્ય પ્રાય સર્વ આરાઓમાં સરખા હોય ત્રીજા આરાના અંતમાં [2]કુલકરોની નીતિ, જિન-ધર્મ, બાદર અગ્નિકાય વગેરે ઉત્પન્ન થાય

[3]પ્રાણીઓનું વર્તમાનકાલમાં આયુષ્ય—

આ પંચમ કાલમાં કેટલાક પ્રાણીઓ પ્રાય વધારેમાં વધારે કેટલા વર્ષ જીવે તે હકીકત નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે છે —

જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ	જીવ	વર્ષ
કાચબો	૧૦૦૦	હરણ	૨૪	સારસ	૬૦	સમડી	૫૦
હાથી	૧૨૦	ગધેડો	,,	ગરોળી	૧	વાગોલ	,,
સિંહ	૧૦૦	ગેંડો	૨૦	ઉંદર	૨	બપૈયા	૩૦
વાઘ	૬૪	કૂતરો	૧૬	ઘેટું	૧૬	સૂડો	૧૨
સુવર	૫૦	બકરી	,,	સમલું	૧૪	સર્પ	૧૨૦
ઘોડો	૪૦	શિયાળ	૧૩	ક્રૌંચ	૬૦	માછલું	૧૦૦૦
ગાય	૨૫	બિલાડી	૧૨	મરઘો	,,	ગરોળી	૧
બળદ	,,	હંસ	૧૦૦	બગલો	,,	વીંછી	૦॥
ભેંસ	,,	કાગડો	,,	ઘુવડ	૫૦	કાકીડો	૧
ઊંટ	,,	ગીધ	,,	ચીબરી	,,	જુકસારી	૦।

૧ છાયા—मनुष्यायु समगजादि हयादि चतुरंशोऽजादि अष्टमांश ।
गो-महिषी-उष्ट्रखरादि पञ्चमांश श्वादि दशमांश ॥
इत्यादि तिरश्चामपि प्राय सर्वारकेषु सदृशम् ।
तृतीयारशेषे कुलकरनयजिनधर्माद्युत्पत्ति ॥

૨ એના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઋષભ-પંચાશિકા (પૃ ૩૮-૩૯)

૩ જુઓ જૈનહિતોપદેશ ભા ૧ (પૃ ૧૧૧-૧૧૨)

તિર્યંચોની કાયસ્થિતિ—

સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોની કાય-સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની છે —(૧) અનાદિ અનંત, (૨) અનાદિ, સાંત અને (૩) સાદિ સાંત જે જીવો કદાપિ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી નીકળ્યા નથી અને, નીકળવાના પણ નથી તેમની કાય-સ્થિતિ અનાદિ અનંત છે એ અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલી, છે જેઓ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી હજી બહાર નીકળ્યા નથી પરંતુ ભવિષ્યમા નીકળનાર છે, તેમની સ્થિતિ અનાદિ સાંત છે આ સ્થિતિ પણ અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલી છે, કેમકે, અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદરૂપ અવસ્થામા એમનો જેટલો કાળ ગયો તે અનંત છે અને કેટલાકનો તો ભાવિ-કાલ પણ અનંત છે [1] વ્યવહાર-રાશિમા આવીને ફરીને જેઓ સૂક્ષ્મ નિગોદમા જાય છે, તેમની કાય-સ્થિતિ સાદિ સાંત છે એનુ માપ કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે ક્ષેત્રથી વિચારીએ તો લોકાકાશ જેવડા અસંખ્ય આકાશ-ખંડના પ્રદેશોમાંથી પ્રત્યેક સમયે એકેક પ્રદેશ લઇ લેતા જેટલા કાલ-ચક્રો વ્યતીત થાય તેટલી એની કાય-સ્થિતિ છે આ કાલ-ચક્રો અસંખ્ય છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે ક્ષેત્ર કાળ કરતા સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે અંગુલ પ્રમાણ આકાશ-શ્રેણિના આકાશ-પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્ય ઉત્સર્પિણીના ક્ષણો (સમયો) જેટલી થાય છે સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ અપ્કાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય અને સૂક્ષ્મ વાયુકાયની કાય-સ્થિતિ કાળથી તેમજ ક્ષેત્રથી એટલી જ અને ઓઘથી વિચારતા સૂક્ષ્મપણામા એટલો જ હોય પ્રસંગત એટલુ ઉમેરીશુ કે આવલિના અસંખ્યાતમા ભાગમા જેટલા સમયો છે તેટલા પુદ્ગલ-પરાવર્ત જેટલી ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ એકેન્દ્રિયપણામા, તિર્યંચપણામા, અસંજ્ઞીપણામા, વનસ્પતિપણામા અને નપુંસકપણામા છે

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એ પાંચ જાતના બાદર જીવોની તેમજ બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાય પૈકી દરેકની ઓઘથી ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે એક આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગમા જેટલા આકાશ-પ્રદેશો રહેલા છે તે પૈકી સમયે સમયે એકેક કાઢતા જેટલી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી થાય તેટલી બાદર વનસ્પતિની કાય-સ્થિતિ છે વળી સૂક્ષ્મત્વ કે બાદરત્વની વિવક્ષા કર્યા વિના જો નિગોદનો ઓઘથી કાય-સ્થિતિ વિચારવામા આવે તો તે અઢી પુદ્ગલ-પરાવર્તના છે. પૃથક્ પૃથક્ વિચારતા પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ ૧,૭૬,૦૦૦ વર્ષોની છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળો પૃથ્વીકાય જીવ વધારેમા વધારે આઠ ભવ સુધી ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા પૃથ્વીકાય તરીકે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રમાણે પર્યાપ્ત બાદર એવા અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનુક્રમે ૫૬,૦૦૦ વર્ષ, ૨૪ દિવસ, ૨૪,૦૦૦ વર્ષ અને ૮૦,૦૦૦ વર્ષની છે આ સર્વ જીવોનો લબ્ધિ-અપર્યાપ્તની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તેમની ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે —

પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ અનુક્રમે સંખ્યાત વર્ષોની, સંખ્યાત દિવસોની અને સંખ્યાત મહિનાઓની છે સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાય

૧ આ પ્રમાણે ભાવિ-કાલ અનંત હોવા છતા તેનો અંત આવે છે એ ઉપરથી આ અનંતનો સાંકેતિક અર્થ જાણવો બાકી રહે છે

સ્થિતિ સાત પૂર્વ કોટિ વર્ષની છે, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ યાને પૂર્વ કોટિ વર્ષના આયુષ્યવાળા સમૂર્ચ્છિમ જલચર તરીકે લાગલાગટ વધારેમા વધારે સાત વાર ઉત્પત્તિ સભવે છે આવો જલચર આઠમી વાર તિર્યંચ તરીકે ઉત્પન્ન થાય તો તે અસખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યંચ તરીકે જ જન્મે અને ત્યાથી મરીને દેવ જ થાય ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ ઉપરાત સાત પૂર્વ કોટિ વર્ષની છે જેમકે, સખ્યાત આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યંચોને વિષે એક પૂર્વ કોટિ વર્ષ સુધી જીવનારાનો સાત વાર લાગલાગટ જન્મ સભવે છે આઠમી વાર જો તે તેમા ઉત્પન્ન થાય તો તે અસખ્યાત આયુષ્યવાળો જ થાય અને એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોય અને તે મરીને દેવ-ગતિમા જ જાય

મનુષ્ય-ગતિનુ લક્ષણ—

मनुष्यगतिनामकर्मोदयरूपत्वं मनुष्यगतेर्लक्षणम् । (१६९)

અર્થાત મનુષ્ય-ગતિ-નામ-કર્મનો ઉદય ' મનુષ્ય-ગતિ ' કહેવાય છે

મનુષ્યના બે વિભાગો—

મનુષ્યના આર્ય અને મ્લેચ્છ એમ બે વિભાગો પડે છે, એ હકીકત ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

मनुष्या द्विविधाः, आर्य-म्लेच्छभेदात् ।

આર્ય અને મ્લેચ્છના લક્ષણો—

हिंसाऽसत्यादिहेयधर्माद् दूरीभवनशीलत्वमार्यस्य, तद्विपरीतस्वरूपत्वं तु म्लेच्छस्य लक्षणम् । (१७०–१७१)

અર્થાત્ હિંસા, અસત્ય ઇત્યાદિ હેય ધર્મથી દૂર રહેવાના સ્વભાવવાળાને '[1]આર્ય' સમજવા, જ્યારે એથી વિપરીત લક્ષણવાળાને 'મ્લેચ્છ' જાણવા

આર્યના ભેદ-પ્રભેદ—

આર્યનુ લક્ષણ આપણે વિચાર્યું એટલે હવે આર્યના **પ્રજ્ઞાપના** (પ ૧, સૂ. ૩૭)મા

---

૧ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ **પ્રજ્ઞાપના** (પ ૧, સૂ ૩૭)ની વૃત્તિના ૫૫મા પત્રમા નીચે મુજબ આપેલી છે —

" आराद्-हेयधर्मेभ्यो याता-प्राप्ता उपादेयधर्मैरित्यार्या ।"

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૪૨)મા તો તે નીચે મુજબ સૂચવાઇ છે —

गुणैर्गुणवद्भिर्वा अर्यन्ते-सेव्यन्ते इत्यार्या । '

બતાવેલા પ્રકારો તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે પ્રથમ તો આર્યના ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત અને અઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત એવા બે ભેદો પડે છે. તેમા વળી ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યના તીર્થંકર, [1]ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને ચારણ એમ છ પ્રકારો છે [2] અઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્યોના ક્ષેત્ર આર્ય, જાતિ આર્ય, કુલ-આર્ય, કર્મ-આર્ય, શિલ્પ આર્ય, જ્ઞાન આર્ય, ભાષા આર્ય, ચારિત્ર આર્ય અને દર્શન આર્ય એમ [3]નવ ભેદો પડે છે તેમા [4]આર્ય દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા 'ક્ષેત્ર આર્ય' કહેવાય છે પ્રશસ્ત [5]ઇભ્ય જાતિમા જન્મેલા 'જાતિ આર્ય' કહેવાય છે ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ઇક્ષ્વાકુ, જ્ઞાત અને કુરુ કુળમા જન્મેલા 'કુલ આર્ય' કહેવાય છે વસ્ત્ર, સુતર, કપાસ, માટીના વાસણ વગેરેનો વ્યાપાર કરનારા 'કર્મ-આર્ય' કહેવાય છે દરજી, સાળવી, છત્રી બનાવનાર, મશક બનાવવાવાળા (દૃતિકાર), કાષ્ઠપાદુકા (પાવડી) બનાવનાર, સાદડી બનાવનારા ઇત્યાદિ ' શિલ્પ-આર્ય ' કહેવાય છે જેઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે તેઓ 'ભાષા આર્ય' કહેવાય છે જ્ઞાનવાળા "[6]જ્ઞાન આર્ય", દર્શનવાળા "[7]દર્શનઆર્ય" અને ચારિત્રવાળા "[8]ચારિત્ર આર્ય" કહેવાય છે

ક્ષેત્ર-આર્યો કર્મભૂમિમા જ ઉત્પન્ન થાય છે આ કર્મભૂમિનુ લક્ષણ એ છે કે—

सम्यग्दर्शनादिरूपमोक्षमार्गज्ञातृत्वोपदेष्टृत्वादीनामुत्पत्तिस्थान-रूपत्व कर्मभूमेर्लक्षणम् । (१७२)

અર્થાત સમ્યગ્દર્શનાદિક મોક્ષ-માર્ગના જાણકાર તેમજ તેના ઉપદેશક પ્રમુખના ઉત્પત્તિસ્થાનને 'કર્મભૂમિ' કહેવામા આવે છે કૃષિ, મસી અને અસિનો જ્યા વ્યવહાર હોય તે 'કર્મભૂમિ' જાણવી અને બાકી બધી ભૂમિ 'અકર્મભૂમિ' સમજવી

---

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ ૨૦૯-૨૧૬)

૨ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૪૩)મા તો ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત આર્યના બુદ્ધિ, ક્રિયા, વિક્રિયા, તપ, બળ, ઔષધ, રસ અને ક્ષેત્ર આશ્રીને આઠ ભેદો પાડવામા આવ્યા છે આના વળી અવાતર ભેદો પણ ત્યા દર્શાવવામા આવ્યા છે

૩ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૪૨)મા આને બદલે પાચ ભેદો છે જેમકે ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કર્મ-આર્ય, ચારિત્ર-આર્ય અને દર્શન-આર્ય કર્મ-આર્યના જે મુખ્ય અને અવાતર ભેદો ત્યા દર્શાવાયા છે તે નોધવા જેવા છે, પરંતુ ગ્રથ-ગૌરવના ભયથી તે ત્યાથી જ જોઈ લેવા ભલામણ કરાય છે

૪ આની સખ્યા ' ભરત 'ક્ષેત્ર આશ્રીને ૨૫ાની છે એ દેશોમા જ તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવનો જન્મ થાય છે, માટે તો એ 'આર્ય'દેશ કહેવાય છે આ પ્રત્યેક દેશના તેમજ તેની રાજધાનીના નામ માટે જુઓ વૈરાગ્યરસ૦ (પૃ ૨૭૦)

૫ અબષ્ઠ, કલિદ, વૈદેહ, વેદગ, હરિત અને ચુચણ એમ છ જાતની ઇભ્ય જાતિઓ છે

૬ આભિનિબોધિક વગેરે પાચ જ્ઞાન આશ્રીને એના પાચ ભેદો પડે છે

૭ આના સરાગ દર્શન-આર્ય અને વીતરાગ દર્શન-આર્ય એ બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમા પ્રથમના નિસર્ગ-રુચિ, ઉપદેશ-રુચિ ઇત્યાદિ દશ ભેદો છે (જુઓ પૃ ૧૨૫-૧૨૬), જ્યારે બીજાના ઉપશાન્ત-કષાય અને ક્ષીણ-કષાય એવા બે મુખ્ય ભેદો છે વળી આ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે જુઓ પ્રજ્ઞાપના (પ ૧, સૂ ૩૭)

૮ સામાયિક વગેરે પાચ ચારિત્રો આશ્રીને એના પાચ મુખ્ય પ્રકારો પડે છે એ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો પણ છે જુઓ પ્રજ્ઞાપના (પ ૧, સૂ ૩૭)

કર્મભૂમિઓ અને અકર્મભૂમિઓની સંખ્યા—

જંબૂ, ધાતકી અને પુષ્કરાર્ધ એ અઢી દ્વીપમાના પાચ [1]ભરત, પાચ ઐરાવત, અને પાચ મહાવિદેહ એ ૫૬ર ક્ષેત્રો કર્મભૂમિમા ગણાય છે મહાવિદેહમા આવેલ [2]ઉત્તરકુરુ અને [3]દેવકુરુ તો અકર્મભૂમિ ગણાય છે, કેમકે એમા [4]હૈમવત વર્ષ, [5]હૈરણ્યવત વર્ષ, [6]હરિ વર્ષ, અને [7]રમ્યક વર્ષ એ ક્ષેત્રોની પેઠે યુગલ-ધર્મ હોવાને લીધે ચારિત્રનો કદાપિ સંભવ નથી આથી સમજાય છે કે પાચ ઉત્તરકુરુ, પાચ દેવકુરુ, પાચ હૈમવત, પાચ હરિ, પાચ રમ્યક અને પાચ હૈરણ્યવત એમ ત્રીસ અકર્મભૂમિઓ છે વળી ૫૬ [8]અંતરદ્વીપો પણ ભોગભૂમિ યાને અકર્મભૂમિ ગણાય છે કર્મભૂમિમા પણ [9] આર્ય-દેશોમા જેઓ રહે છે તેઓ જ 'આર્ય' કહેવાય છે એટલે કર્મભૂમિમાના બાકીના ભાગમા રહેનારા પણ અકર્મભૂમિના રહેવાસીની પેઠે 'મ્લેચ્છ' ગણાય છે

મનુષ્યોની સંખ્યા—

પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોની જઘન્ય સંખ્યા પાચમા વર્ગ અને છઠ્ઠા વર્ગના ગુણાકાર જેટલી છે એક વિવક્ષિત રાશિને તેનાથી જ ગુણતા જે ગુણાકાર આવે તે 'વર્ગ' કહેવાય છે એકનો વર્ગ એક જ આવે છે, તેમા કઇ વૃદ્ધિ થતી નથી, વાસ્તે જૈનદર્શનમા આને વર્ગ તરીકે ગણવામા આવતો નથી બેનો વર્ગ $૨^{૨}$ યાને ચાર થાય છે આ પહેલો વર્ગ છે એનો વર્ગ $૨^{૪}$ યાને સોળ તે બીજો વર્ગ છે એનો વર્ગ $૨^{૮}$ યાને ૨૫૬ તે ત્રીજો વર્ગ છે એનો વર્ગ યાને $૨^{૧૬}$ યાને ૬૫૫૩૬ તે ચોથો છે એનો વર્ગ $૨^{૩૨}$ યાને ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ તે પાચમો છે એનો વર્ગ $૨^{૬૪}$ યાને ૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૯-૫૫૧૬૧૬ તે છઠ્ઠો વર્ગ છે પાંચમા અને છઠ્ઠા વર્ગનો ગુણાકાર $૨^{૯૬}$ યાને ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬ આવે છે[10] અને આ પૂર્વોક્ત જઘન્ય સંખ્યા છે આ [11]૨૯ આંકડાની રકમ પૂર્વ અને પૂર્વાંગથી દર્શાવી શકાય અને તેમ થતા તે ૧૧ કોટાકોટિ, ૨૨ લાખકોટિ, ૮૪૦૦૦ કોટિ, ૮૦૦ કોટિ, ૧૦ કોટિ, ૮૧૯૫૩૫૬ એટલા પૂર્વ, ૨૧૭૦૭૦૭ પૂર્વાંગ અને

---

૧ આના છ ખડ વગેરેની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ–ચતુર્વિંશતિકા (પૃ ૧૯૮–૧૯૯)

૨–૩ આ બે ક્ષેત્રોમા સર્વદા અવસર્પિણીનો પ્રથમ આરો પ્રવર્તે છે એના સ્થૂળ સ્વરૂપ માટે જુઓ વૈરાગ્યરસ૦ (પૃ ૨૧૯)

૪–૫ આ બેમા સદા અવસર્પિણીના ત્રીજા આરા જેવો પ્રભાવ છે

૬–૭ આ બેમા સદૈવ અવસર્પિણીનો બીજો આરો પ્રવર્તે છે

૮ દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયના મહાવિદેહની જેમ આ અંતરદ્વીપોમા હમેશા ચોથો આરો વર્તે છે

૯ પ્રત્યેક ભરત અને પ્રત્યેક ઐરાવતમા ૨૫॥ આર્ય દેશો છે એટલે પાચે ભરત અને પાચે ઐરાવતનો વિચાર કરતા આર્ય-દેશોની સંખ્યા ૨૫૫ ની થાય છે વળી પ્રત્યેક મહાવિદેહના બત્રીસ બત્રીસ વિજયો પણ આર્ય-દેશ છે એટલે ૨૫૫ આર્ય-દેશો ઉપરાત ૧૬૦ વિજયોનો પણ આર્ય-દેશ તરીકે નિર્દેશ કરાય છે

૧૦ આથી સમજાય છે કે $૨^{૯૬}$ ને બેથી ૯૬ વાર ભાગી શકાય આથી તો આ સંખ્યાને ૯૬ છેદનકવાળી ગણવામા આવે છે સરખાવો અનુયોગદ્વાર (સૂ ૧૪૨)ગત " छण्णउइ छेअणगदायिरासी " ઉલ્લેખ

૧૧ $x = 2^{96}$ $\log x = 96 \log 2 = 96 \times .30103 = 28.89888$ the in- tegral part consists of 29 digits

૮૩૫૦૩૩૬ છે આ ૨૯ આકડાની સખ્યાને ત્રિયમલપદ અને ચતુર્યમલપદની વચમાની ગણી છે[1] તેમા બે બે વર્ગ 'યમલ પદ' કહેવાય છે છ વર્ગનો સમુદાય 'ત્રિયમલપદ' અને આઠ વર્ગનો સમુદાય 'ચતુર્યમલ' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો આઠ આઠ આકડાની સખ્યા તે યમલપદ, ૨૪ આકડાની સખ્યા તે ત્રિયમલપદ અને ૩૨ આકડાની સખ્યા તે ચતુર્યમલપદ છે. આથી જોઇ શકાય છે કે ૨૯ આકડાની સખ્યા ત્રિયમલપદથી વધારે અને ચતુર્યમલપદથી ઓછી છે, કેમકે તે છઠ્ઠા વર્ગ $૨^{૬૪}$ અને સાતમા વર્ગ $૨^{૧૨૮}$ ની વચ્ચે છે

સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોની જઘન્ય સખ્યા એક, બે કે ત્રણ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ તો અસખ્યાત છે સમૂર્ચ્છિમ તેમજ ગર્ભજ મનુષ્યોની મળીને ઉત્કૃષ્ટ સખ્યા કાળથી અસખ્યેય અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલી છે એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિરૂપ અગુલ જેટલા ક્ષેત્રમા જેટલા પ્રદેશો છે તેના [2]પ્રથમ વર્ગમૂલને તેના ત્રીજા વર્ગમૂલથી ગુણતા જે રાશિ આવે તેટલા ક્ષેત્ર-ખડોને એક સમયમા સમગ્ર મનુષ્યો મળીને અપહરી લે આટલી તેની ક્ષેત્રથી સખ્યા છે

'Nineteenth Century' (ઓગણીસમી સદી) એ નામના માસિકના ઇ સ ૧૯૨૪ ના માર્ચના અકમા ૩૩૫ મા પૃષ્ઠમા પૃથ્વીના જુદા જુદા વિભાગોનુ ક્ષેત્રફળ અને તેની જન-સખ્યા નીચે મુજબ આપેલા છે —

વિભાગ	ક્ષેત્ર ચોરસ માઇલ	અદાજ સખ્યા
ઓશિયાનિયા	૩૪, ૫૦, ૦૦૦	૮૦, ૦૦, ૦૦૦
યુરોપ	૩૭, ૫૦, ૦૦૦	૪૦, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
ધ્રુવ પ્રદેશ	૫૦, ૦૦, ૦૦૦	
દક્ષિણ અમેરિકા	૬૮, ૦૦, ૦૦૦	૩, ૮૦, ૦૦, ૦૦૦
ઉત્તર અમેરિકા	૮૦, ૦૦, ૦૦૦	૧૨, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
આફ્રિકા	૧, ૧૫, ૦૦, ૦૦૦	૧૮, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦
એશિયા	૧, ૭૦, ૦૦, ૦૦૦	૯૧, ૦૦, ૦૦, ૦૦૦

૧ અનુયોગ-દ્વાર (સૂ. ૧૪૨)મા કહ્યુ છે કે—

" जहण्णपदे मणुस्सा सखेज्जा सखेज्जाओ कोडीओ ।
तिजमलपयस्स उवरिं चउजमलपयस्स हेट्ठा ॥ "

[जघन्यपदे मनुष्या सख्येया संख्याताः कोटय ।
त्रियमलपदस्योपरि चतुर्यमलपदस्याध ॥]

૨ ધારો કે ૨૫૬ એ એક સખ્યા છે એનો પ્રથમ વર્ગમૂલ ૧૬ છે બીજો ૪ છે અને ત્રીજો ૨ છે તેમા પ્રથમ વર્ગમૂલ અને ત્રીજા વર્ગમૂલનો ગુણાકાર ૩૨ આવે છે તે પ્રમાણે અત્ર સમજવું

મનુષ્યોની સ્થિતિ-[1]

સમૂચ્છિંમ મનુષ્યોની તેમજ અપર્યાપ્ત યુગલિકોની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે [1]ગર્ભજ મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ [2]ત્રણ પલ્યોપમની અને જઘન્ય ભવસ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે ક્ષેત્રાદિ આશ્રીને વિચારતા મનુષ્યોનુ આયુષ્ય નીચે મુજબ છે—

મનુષ્ય	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
દેવકુરુવાસી પર્યાપ્ત	૩ પલ્યોપમથી [3]કંઇક ન્યૂન	૩ પલ્યોપમ
ઉત્તરકુરુ „ „	„	„ „
હરિ „ „	૨ પલ્યોપમથી કંઇક ન્યૂન	૨ „
રમ્યક „ „	„	„ „
હૈમવત „ „	૧ પલ્યોપમથી કંઇક ન્યૂન	૧ „
હૈરણ્યવત „ „	„	„ „
અંતરદ્વીપ „ „	પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી કંઇક ન્યૂન	પલ્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ
મહાવિદેહ „ „	અંતર્મુહૂર્ત	પૂર્વ કોટિ વર્ષ
ભરત „ „	,	[4]૩ પલ્યોપમ
ઐરાવત „ „	„	„ „

૧ મનુષ્યના ગર્ભની જઘન્ય ભવ-સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ તો બાર વર્ષની છે ('જેમકે સિદ્ધરાજની') ઉત્કૃષ્ટ કાય-સ્થિતિ ચોવીસ વર્ષની છે, કેમકે કોઇ મહાપાપી જીવ બાર વર્ષ ગર્ભમા રહી મરણ પામી ફરીથી ત્યાને ત્યા ગર્ભરૂપે બાર વર્ષ રહે, જ્યારે જઘન્ય તો અંતર્મુહૂર્તની છે ભગવતી (શ ૨, ઉ ૫)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" मणुस्सीगब्भे ण भंते ! मणुस्सीगब्भे त्ति कालओ केवच्चिर होइ ?। गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्त, उक्कोसेण बारस संवच्छराइ (सू १०१)। कायभवत्थे ण भंते ! कायभवत्थे त्ति कालओ केवच्चिर होइ ?। गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्त, उक्कोसेण चउव्वीस संवच्छराइं (सू १०२)। "

[मनुष्यगर्भो भदन्त ! मनुष्यगर्भ इति कालात् कियच्चिर भवति ?। गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण द्वादश संवत्सराणि। कायभवस्थो भदन्त ! कायभवस्थ इति कालात् कियच्चिरं भवति ?। गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण चतुर्विंशति संवत्सराणि ।]

૨ યુગલિકો આશ્રીને આ પ્રમાણે છે બાકીના ગર્ભજ મનુષ્યોની તો ઉત્કૃષ્ટ ભવસ્થિતિ પૂર્વ કોટિ વર્ષની જ છે ૩ પલ્યોપમનો અસંખ્યેય ભાગ. ૪ અવસર્પિણીના પહેલા બીજા આરરા આશ્રીને

દેવગતિનું લક્ષણ—

प्रायशः शुभतरादिलेश्यादिपरिणामवत्त्वे सति देवगतिनामकर्मोदयरूपत्वं देवगतेर्लक्षणम् । (१७३)

અર્થાત્ ઘણું કરીને તો શુભતરાદિક લેશ્યારૂપ પરિણામવાળો દેવગતિરૂપ નામકર્મનો ઉદય 'દેવગતિ' કહેવાય છે

દેવોના ચાર ભેદો—

નિકાય યાને ઉત્પત્તિ-સ્થાન આશ્રીને દેવના ચાર પ્રકાર પડે છે—(૧) [૧]ભવનપતિ, (૨) [૨]વ્યન્તર અથવા વાનમન્તર, (૩) [૩]જ્યોતિષ્ક અને (૪) [૪]વૈમાનિક

ભવનપતિનું લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये सति भवननिवासशीलत्वं भवनपतेर्लक्षणम् । (१७४)

અર્થાત્ જેમને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મનો ઉદય હોય તેમજ ભવનમાં રહેવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય તેઓ 'ભવનપતિ દેવ' સમજવા

વ્યન્તરનું લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये विविधप्रदेशेषु निवासशीलत्वे सति अनियतगतिप्रचाररूपत्व व्यन्तरस्य लक्षणम् । (१७५)

૧-૪ આ ચારની વ્યુત્પત્તિ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે—

" भवनेषु वसन्तीति भवनवासिन । "

" विविधमन्तर-भवननगरावासरूपोऽवकाशो येषा ते व्यन्तरा, अथवा विगत मन्तर-विशेषो मनुष्येभ्यो येषा ते व्यन्तरा, यद्वा विविधमन्तर-शैलान्तरं कन्दरान्तर वनान्तर वा आश्रयरूप येषा ते व्यन्तरा । वनानामन्तराणि वनान्तराणि, तेषु भवा वानमन्तरा । पृषोदरादित्वादुभयपदान्तरालवर्ती मागम । "

" द्योतयन्ति-प्रकाशयन्ति जगदिति ज्योतींषि-विमानानि, तेषु भवा ज्योतिष्का, यद्वा द्योतयन्ति-शिरोमुकुटोपगूहिभि प्रभामण्डलकल्पै सूर्यादिमण्डलै प्रकाशयन्तीति ज्योतिषो-देवा सूर्यादय, ज्योतिष एव ज्योतिष्का । "

' विविधं मान्यन्ते-उपभुज्यन्ते पुण्यवद्भिर्जीवैरिति विमानानि, तेषु भवा वैमानिका । "

અર્થાત્ જેમને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મ ઉદયમા આવ્યુ હોય તથા વિવિધ પ્રદેશમા વસવાના સ્વભાવને લઇને જેમની ગતિ અચોક્કસ હોય તેઓ ' વ્યન્તર ' કહેવાય છે

જ્યોતિષ્કનુ લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये सति प्रकाशस्वभावरूपत्व ज्योतिष्कस्य लक्षणम् । (१७६)

અર્થાત્ દેવગતિરૂપ નામકર્મનો જેમને વિષે ઉદય થયો હોય અને જેઓ પ્રકાશમય સ્વભાવવાળા હોય તેઓ ' જ્યોતિષ્ક ' જાણવા

વૈમાનિકનુ લક્ષણ—

विमाने भवनशीलत्वं वैमानिकस्य लक्षणम् । (१७७)

અર્થાત્ વિમાનમા ઉત્પન્ન થતા દેવો ' વૈમાનિક ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે દેવતાના ચાર પ્રકારો જોયા, પરતુ ભગવતી (શ ૧૨, ઉ ૯, સૂ ૪૬૧)મા તો દ્રવ્યદેવ, નરદેવ, ધર્મદેવ, દેવાધિદેવ અને ભાવદેવ એમ દેવના પાચ ભેદો બતાવવામા આવ્યા છે, પરતુ તેથી કશો વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે જે દેવપણે ઉત્પન્ન થનાર છે તે જીવ ' દ્રવ્ય-દેવ ' કહેવાય છે, ચક્રવર્તીને ' નરદેવ ' કહેવામા આવે છે, સાધુઓને ' ધર્મ-દેવ ' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે, તીર્થકરો દેવાધિદેવ કહેવાય છે, અને ઉપર્યુક્ત ભવનપતિ પ્રમુખ દેવતાઓ 'ભાવદેવ' કહેવાય છે અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા દેવના ચાર પ્રકારો તે ભાવદેવના જાણવા.

ભાવ-દેવોના ૩૫૬ ભેદો—

પ્રથમ તો આપણે ભાવ-દેવના ૩૫૬ અવાન્તર ભેદો વિચારીશુ તેમાં ભવનપતિના ૧૦, પરમાધાર્મિકના ૧૫, વ્યતરના ૧૦૫, જ્યોતિષ્કના ૧૦ અને વૈમાનિકના ૩૮ ભેદો મળીને ૧૭૮ ભેદો થાય છે આ બધા દેવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારો વિચારતા દેવતાના ૩૫૬ ભેદો પડે છે

ભવનપતિના પ્રકારો—

અસુર-કુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, સુપર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાત(વાયુ)કુમાર, સ્તનિત(મેઘ)કુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર એમ ભવનપતિના [1]દશ ભેદો જાણવા

૧ સરખાવો—
" भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमारा । '
—तत्त्वार्थाधि० (अ ४, सू १०)

અસુરકુમારમાં પરમ અધર્મને સેવનારા [1] પંદર પ્રકારના પરમાધાર્મિક દેવતાનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ અનેક જાતનું પાપ કરી મૃત્યુ પામી [2] અંડગોલિક તરીકે જન્મે છે

ભવનપતિઓના નિવાસ-સ્થાનો—

'જંબૂ' દ્વીપમા આવેલા 'સુમેરુ' પર્વતની નીચે એના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમા તિરછા અનેક કોટાકોટિ લક્ષ યોજન સુધી ભવનપતિઓ રહે છે અસુરકુમાર મોટે ભાગે આવાસોમા અને ક્વચિત્ ભવનોમા રહે છે, જ્યારે નાગકુમાર વગેરે તો મોટે ભાગે ભવનોમા જ

---

૧ (૧) અંબ, (૨) અંબરીષ, (૩) શબલ, (૪) શ્યામ, (૫) રૌદ્ર (૬) ઉપરૌદ્ર, (૭) અસિપત્ર, (૮) ધનુ, (૯) કુંભ, (૧૦) મહાકાળ, (૧૧) કાળ, (૧૨) વૈતરણી, (૧૩) વાલુક, (૧૪) મહાઘોષ અને (૧૫) ખરસ્વર એ ૧૫ પ્રકારો છે પહેલો પરમાધામિક નારકોને ઊંચે લઇને પછાડે છે બીજો ભઠ્ઠીમા પકાવી શકાય એવા એમના ટુકડા કરે છે ત્રીજો એમના આતરડા, હૃદય વગેરેને ભેદે છે ચોથો એમને કાપે છે પાચમો ભાલા વગેરેમા એમને પરોવે છે છઠ્ઠો એમના અગોપાગને ભાગે છે સાતમો તરવારના જેવા આકારવાળા પત્રોનુ વન (અસિવન) બનાવે છે આઠમો ધનુષ્યમાથી છોડેના અર્ધચન્દ્રાદિ બાણો વડે એમને વીંધે છે નવમો એમને કુંભાદિમા પકાવે છે દશમો એમના શ્લક્ષ્ણ માસના ખડોને ખાંડીને તેમને ખવડાવે છે અગ્યારમો એમને અગ્નિકુંડ વગેરેમા પકાવે છે બારમો ઉકળતા લોહી અને પરૂ વગેરેથી ભરેલી 'વૈતરણી' નદી રચે છે તેરમો 'કદંબ' પુષ્પના આકારનાળી રેતીમા એમને ભુંજે છે ચૌદમો ત્યાથી નાસી છૂટવાને પ્રયત્ન કરનારાને મોટેથી બૂમ મારીને રોકે છે પંદરમો વજ્રના કાંટાને લીધે ભયંકર એવા 'શાલ્મલી' વૃક્ષ ઉપર એમને ચડાવીને ખેચે છે

૨ 'સિંધુ' નદી 'લવણ' સમુદ્રને જ્યા મળે છે ત્યાથી દક્ષિણ દિશામા ૫૫ યોજને એક વેદિકા આવેલી છે તેમા ૧૨ા યોજનના પ્રમાણવાળી એક ભયંકર જગ્યા છે ત્યા આગળના સમુદ્રની ઊંડાઈ ૩ા યોજનની છે તેમજ ત્યા ૪૭ અતિશય અંધારી ગુફાઓ છે આ ગુફાઓમા પ્રથમ સંહનનવાળા, મહાપરાક્રમી તેમજ મદ્ય, માસ અને મહિલાના ભોગને વિષે લંપટ એવા જલચર મનુષ્યો રહે છે એમનો રંગ કાળો છે અને સ્પર્શ કઠણ છે તેમજ એમની દૃષ્ટિ ઘોર, ભયાનક છે એમની કાયા ૧૨ા હાથની છે અને એમનુ આયુષ્ય સંખ્યાત વર્ષનુ છે

આ ત્રાસદાયક સ્થળથી ૩૧ યોજન દૂર, સમુદ્રની વચ્ચે અનેક મનુષ્યોની વસ્તીવાળો 'રત્નદ્વીપ નામનો દ્વીપ છે અહીંના મનુષ્યો પાસે વજ્રની બનાવેલી ઘંટીઓ છે એ ઘંટીઓને તેઓ મદ્ય અને માસ વડે લીંપે છે તેમજ એ અનિષ્ટ વસ્તુઓ એમા નાખે પણ છે મદ્ય અને માસથી ભરેલા તૂંબડાઓના વહાણો ભરીને તેઓ પેલા જલચર મનુષ્યો પાસે જઇ તેમને લલચાવે છે તેઓ લોભના માર્યા તેમની પાછળ પાછળ આવે છે અને ક્રમે ક્રમે પેલી ઘંટીઓમા પડે છે અગ્નિમા પકાવેલા માસને તેમજ જુના મદ્યને તેઓ બે ત્રણ દિવસ સુખેથી ખાય એટલામા તો રત્નદ્વીપવાસીઓ શસ્ત્રબદ્ધ સુભટો સાથે આવી ઘંટીઓને ચાલતી કરી તેમને ચોતરફથી ઘેરી લે છે અતિદુસહ ઘંટીઓ એક વર્ષ પર્યંત ફેરવવામા આવે છે, પરંતુ પેલા જલચરોના હાડકાને જરા પણ નાશ આવતો નથી, કિન્તુ આ બાર મહિનામા ભયંકર દુખોને સહન કરતા તેઓ મરણ પામે છે ત્યાર બાદ રત્નો મેળવવાની ઇચ્છાવાળા રત્નદ્વીપવાસીઓ આ જલચરોના અંડગોલકોને ચમરીના પૂછડાના વાળથી ગુંથીને તેને બને કાનમાં લટકાવી સમુદ્રમા પ્રવેશ કરે છે આ અંડગોલકને લઇને 'કુલીરતનુ' મત્સ્ય વગેરે તેમને ઇજા કરી શકતા નથી આ પ્રમાણેની હકીકત મહાનિશીથના ચોથા અધ્યયનમા છે

વસે છે આવાસો મોટા મંડપ જેવા છે અને તે, 'રત્ન પ્રભા' નામના પૃથ્વી–પિંડમાથી ઊંચે અને નીચે એક એક હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના ૧,૭૮,૦૦૦ યોજન જેટલા મધ્ય ભાગમા દરેક સ્થળે છે ભવનો તો રત્નપ્રભામા નીચે ૯૦,૦૦૦ યોજન પરિમાણ ભાગમા જ છે આ ભવનો બહારથી ગોળ, અંદરથી ચતુરસ્ર અને તળિયે પુષ્કરકર્ણિકા જેવા છે

અસુરકુમારાદિનાં ચિહ્નો—

કુમારની માફક જોવામા મનોહર તેમજ સુકુમાર હોવાથી 'કુમાર' તરીકે ઓળખાતા ભવનપતિઓ મૃદુ, મધુર ગતિવાળા અને ક્રીડાશીલ છે દશે પ્રકારના ભવનપતિના ચિહ્ન વગેરે સ્વરૂપ–સંપત્તિ જન્મથી જ પોતપોતાની જાતિમા જુદી જુદી છે જેમકે અસુરકુમારને મુગટમા ચૂડામણિનુ ચિહ્ન હોય છે, નાગકુમારોને નાગનુ, વિદ્યુત્કુમારોને વજ્રનુ, સુપર્ણકુમારને ગરુડનુ, અગ્નિકુમારોને ઘડાનુ, [1]વાયુકુમારોને ઘોડાનુ, સ્તનિતકુમારોને [2]વર્ધમાનનુ, ઉદધિકુમારોને સિંહનુ અને દિક્કુમારોને હાથીનુ ચિહ્ન હોય છે જુઓ તત્ત્વાર્થનુ ભાષ્ય (પૃ ૨૮૨)

વ્યતરોના નિવાસ-સ્થાનો—

સમગ્ર વ્યતરો ઊર્ધ્વ–લોક, તિર્યગ્–લોક અને અધો–લોક એમ ત્રણે લોકમા ભવનો અને આવાસોમા વસે છે પોતાની મરજીથી કે બીજાની પ્રેરણાથી તેઓ વિવિધ સ્થળે જાય છે કેટલાક તો મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે વિવિધ જાતના પર્વતોમા, ગુફાઓમા તેમજ વનોના આતરાઓમા તેઓ વસે છે આથી તો તેઓ 'વ્યતર' કહેવાય છે

વ્યતરના ૧૦૫ ભેદો—

પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ અને ગંધર્વ એમ વ્યતરના મુખ્ય આઠ ભેદો છે [3] એના ચિહ્નો અનુક્રમે કદબ, સુલસ, વડ, ખટ્વાગ, અશોક, ચપક, નાગ અને તુબરુ છે [4]ખટ્વાગ સિવાયના બાકીના ચિહ્નો વૃક્ષ–જાતિના છે આ બધા ચિહ્નો એમના આભૂષણ વગેરેમા હોય છે પિશાચાદિના અવાતર ભેદો છે જેમકે સ્વભાવથી જ મનોહર રૂપવાળા,

---

૧ સગ્રહણી (ગા ૨૧)મા તો ઉદધિકુમારને ઘોડાનુ અને વાયુકુમારને તો મગરનું ચિહ્ન સૂચવેલ છે

૨ શરાવની જોડી

૩ સરખાવો—

" व्यन्तरा किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगान्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचा । "
तत्त्वार्थाधि० (અ ૪, સૂ ૧૧)

૪ જોગીઓ ખોપરીવાળો દડ રાખે છે તે

સૌમ્ય દર્શનવાળા, રત્નોના આભૂષણોથી શણગારેલ ડોક અને હાથવાળા પિશાચના [૧]૧૬, સૌમ્ય, મુખવાળા, ઉત્તમ રૂપવાળા, વિવિધ જાતના વિલેપનવાળા એવા ભૂતના [૨]૯, મસ્તક ઉપર મુગટ ધારણ કરનારા, ગભીર, રક્ત હોઠ, નખ, હાથ પગના તળિયા, તાલુ અને જીભવાળા, મનોહર દર્શન વાળા, માનોન્માન પ્રમાણવાળા દેહવાળા તેમજ વિવિધ પ્રકારના આભૂષણોથી વિભૂષિત એવા યક્ષના [૩]૧૩, લાલ અને લાંબા લટકતા હોઠવાળા, સુવર્ણના શૃંગારવાળા તેમજ ભયકર દર્શનવાળા એવા રાક્ષસોના [૪]૭, દેદીપ્યમાન મુગટવાળા તેમજ સુશોભિત મુખાકૃતિવાળા એવા કિન્નરોના [૫]૧૦, મનોહર મુખ અને હાથવાળા તથા વિચિત્ર પ્રકારની માળા અને વિવિધ વિલેપનવાળા એવા કિંપુરુષોના [૬]૧૦, મહાવેગવાળા, મોટા શરીરવાળા તથા વિવિધ જાતના અલંકારવાળા એવા મહોરગના [૭]૧૦, અને પ્રિય દર્શનવાળા, ઉત્તમ સ્વરવાળા, મસ્તકે મુગટ અને કંઠે હાર ધારણ કરનારા એવા ગાંધર્વોના [૮]૧૨ એમ બધા ભેદો મળીને વ્યંતરના ૮૭

---

૧ (૧) કૂષ્માંડ, (૨) પટક, (૩) જોષ, (૪) આહ્નિક, (૫) કાલક, (૬) ચોક્ષ, (૭) અચોક્ષ, (૮), મહાકાન, (૯) વનપિશાચ, (૧૦) તૂષ્ણિક, (૧૧) તાનપિશાચ, (૧૨) મુખરપિશાચ, (૧૩) દેહ, (૧૪) મહાવિદેહ, (૧૫) મહાદેહ અને (૧૬) અધસ્તારક એ ૧૬ ભેદો છે

તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સૂ ૧૨)ના ભાષ્ય(પૃ ૨૮૪)મા ' મહાદેહ 'નો ઉલ્લેખ નથી, ત્યા પદર જ ભેદો સૂચવાયા છે

૨ (૧) સુરૂપ, (૨) પ્રતિરૂપ, (૩) અતિરૂપ, (૪) ભૂતોત્તમ, (૫) સ્કન્દિક (સ્કન્દિકાક્ષ), (૬) મહાવેગ, (૭) મહાસ્કન્દિક, (૮) આકાશગ, અને (૯) પ્રતિચ્છન્ન એ ૯ ભેદો છે

૩ (૧) પૂર્ણભદ્ર, (૨) માણિભદ્ર, (૩) શ્વેતભદ્ર, (૪) હરિભદ્ર, (૫) સુમનોભદ્ર, (૬) વ્યતિપાતિકભદ્ર, (૭) સર્વતોભદ્ર, (૮) સુભદ્ર, (૯) યક્ષોત્તમ, (૧૦) રૂપયક્ષ, (૧૧) વનાહાર, (૧૨) વનાધિપતિ અને (૧૩) મનુષ્ય-યક્ષ એ ૧૩ ભેદો છે

૪ (૧) વિઘ્ન, (૨) ભીમ, (૩) મહાભીમ, (૪) રાક્ષસરાક્ષસ (૫) વિનાયક, (૬) બ્રહ્મરાક્ષસ અને (૭) જલરાક્ષસ એ ૭ ભેદો છે

૫ (૧) કિન્નર, (૨) રૂપશાળી, (૩) હૃદયગમ, (૪) રતિપ્રિય, (૫) રતિશ્રેષ્ઠ, (૬) કિંપુરુષ, (૭) મનોરમ, (૮) અનિન્દિત, (૯) કિંપુરુષોત્તમ અને (૧૦) કિન્નરોત્તમ એ ૧૦ ભેદ છે

૬ (૧) સત્પુરુષ, (૨) પુરુષોત્તમ, (૩) યશસ્વાન્, (૪) મરુદેવ (મહાદેવ), (૫) મરુત, (૬) મેરુપ્રભ, (૭) મહાપુરુષ, (૮) અતિપુરુષ, (૯) પુરુષ અને (૧૦) પુરુષવૃષભ એ ૧૦ ભેદો છે

૭ (૧) ભુજગ, (૨) ભોગશાળી, (૩) મહાકાય, (૪) અતિકાય (૫) ભાસ્વત, (૬) સ્કન્ધશાળી, (૭) મહેશ્વક્ષ, (૮) મેરુકાંત, (૯) મહાવેગ અને (૧૦) મનોરમ એ ૧૦ ભેદો છે

૮ (૧) હાહા, (૨) હૂહૂ, (૩) તુમ્બરવ (તુમ્બરુ), (૪) નારદ, (૫) ઋષિવાદિક (૬) ભૂતવાદિક, (૭) કાદમ્બ, (૮) મહાકાદમ્બ, (૯) રૈવત, (૧૦) વિશ્વાવસુ, (૧૧) ગીતરતિ અને (૧૨) ગીતયશ એમ ૧૨ ભેદો છે

ભેદો થાય છે આમા નીચે મુજબના ૧૮ ભેદો ઉમેરતા એના ૧૦૫ પ્રકારો થાય છે જેમકે **સ્થાનાગ** (સ્થા ૨, ઉ ૩)મા સૂચવેલા (૧) અપ્રજ્ઞપ્તિક, (૨) પચપ્રજ્ઞપ્તિક, (૩) ઋષિવાદિત, (૪) ભૂતવાદિત, (૫) કદિત, (૬) મહાકદિત, (૭) કૂષ્માંડ અને (૮) પતક (પતગ ?) એમ આઠ ભેદો છે [1] તેમા વળી પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા, સર્વદા પ્રમુદિત, ક્રીડા કરનાર, મૈથુન સેવનારા તેમજ સ્વચ્છદાચાર વધતો જતો હોવાથી તો [2]જૃભકના નામથી ઓળખાતા એવા પણ દેવો છે આના નીચે મુજબના દશ પ્રકારો છે અને તેઓ તિર્યગ્-લોકમા આવેલા [3]વિચિત્ર, ચિત્ર, યમક સમક, કાચન [4]વગેરે ઉપર વસે છે —

(૧) અન્નજૃભક, (૨) પાનજૃભક, (૩) વસ્ત્રજૃભક, (૪) વેશ્મજૃભક, (૫) શય્યાજૃભક, (૬) પુષ્પજૃંભક, (૭) ફલજૃભક, (૮) [5]પુષ્પફલજૃભક, (૯) વિદ્યાજૃભક અને (૧૦) [6]અવ્યક્તજૃભક

આમાના અન્નાદિ આઠ જૃભકો અન્ન વગેરેની હાનિ-વૃદ્ધિ કરનારા છે

(તિર્યગ્) જૃભક દેવોમા અનુગ્રહ કરવાની તેમજ શાપ દેવાની એમ ઉભય પ્રકારની શક્તિ છે તેઓ ક્રોધાતુર હોય તેવે વખતે જેને એમનુ દર્શન થાય તે અપકીર્તિ અને અનર્થનો ભાગી બને છે, પણ જ્યારે તેઓ ખુશ હોય ત્યારે તેમનુ દર્શન થાય તો **વૈરસ્વામી** મુનિ રાજને મળી હતી તેમ વિદ્યા અને કીર્તિ મળે જુઓ **ભગવતી** (શ ૧૪, ઉ ૮, સૂ ૫૩૩) નુ ૬૫૪ મુ પત્ર

---

૧ સરખાવો પ્રવચનસારોની નિમ્ન-લિખિત ગાથા —

" अणपन्निय पणपन्निय इसिवाइय भूयवाइए चेव ।
कदिय तह महकंदिय कोहंडे चेव पयगे य ॥ ११३१ ॥ "

[अप्रज्ञप्तिक पञ्चप्रज्ञप्तिक ऋषिवादितो भूतवादितश्चैव ।
क्रन्दितस्तथा महाक्रन्दित कूष्माण्डश्चैव पतङ्गश्च ॥]

૨ " जृम्भन्ते-स्वच्छन्दचारितया चेष्टन्त इति जृम्भका । "

૩ ' દેવકુરુ ' ક્ષેત્રમા ' શીતોદા ' નદીની બન્ને બાજુએ ' ચિત્રકૂટ અને ' વિચિત્રકૂટ ' નામના પર્વતો છે તેવી રીતે ' ઉત્તરકુરુ 'મા ' શીતા ' નદીની બન્ને બાજુએ ' યમક ' અને ' સમક ' નામના પર્વતો છે ' ઉત્તરકુરુ માની ' શીતા ' નદી સાથે સબધ ધરાવનારા નીલવત્ વગેરે પાચે હ્રદોના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તટ ઉપર દશ દશ ' કાચનગિરિ છે એટલે આમ એકદર સો કાંચનગિરિ થયા એવી રીતે ' શીતોદા નદી સાથે સબધ ધરાવનારા ' નિષધ વગેરે પાચ મહાહ્રદો આશ્રીને સો ' કાચનગિરિ છે

૪ વગેરેથી ૧૭૦ ક્ષેત્રો દીર્ઘ વિજયાર્ધ સમજવા

૫-૬ **ભગવતીની** વૃત્તિના ૬૫૪મા પત્રમા **શ્રીઅભયદેવસૂરિ** સૂચવે છે તેમ મન્ત્રજૃભક અને અધિપતિજૃભક એવા આ બેના નામાતરો નજરે પડે છે

જ્યોતિષ્કના દશ પ્રકારો—

સૂર્ય,[1] ચન્દ્ર, [2]ગ્રહ [3]નક્ષત્ર અને [4]પ્રકીર્ણક તારા એમ જ્યોતિષ્કના પાચ ભેદો છે[5] તેમા પણ [6]સ્થિર અને [7]ચર એવા દરેકના બે બે પ્રકારો ગણતા એકદર રીતે જ્યોતિષ્કના દશ પ્રકારો થાય છે જ્યોતિષ્–પ્રકાશમાન વિમાનમા સૂર્ય વગેરે રહે છે, તેથી તેઓ 'જ્યોતિષ્ક' કહેવાય છે એ બધાના મુગટોમા પ્રભામડળ જેવુ ઉજ્જવળ ચિહ્ન હોય છે, સૂર્યને સૂર્યમડળ જેવુ, ચદ્રને ચદ્રમડલ જેવુ ઇત્યાદિ

વૈમાનિક દેવોના પ્રકારો—

વૈમાનિક એ નામ કેવળ પારિભાષિક છે, કેમકે વિમાનથી ચાલતા એવા તો અન્ય નિકાયના દેવો પણ છે આ વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એવા [8]બે ભેદો પડે છે જે કલ્પમા રહે છે તે 'કલ્પોપપન્ન' છે અને જે કલ્પની બહાર છે તે 'કલ્પાતીત' છે કલ્પોપન્ન દેવોમા સેવ્ય–સેવક ભાવ છે, પરતુ કલ્પાતીતમા તેમ નથી, ત્યા તો બધા સ્વતત્ર છે તેઓ બધા ઇન્દ્ર જેવા હોવાથી 'અહમિન્દ્ર' કહેવાય છે કોઇક કારણસર મનુષ્ય–લોકમા જવાનુ થાય તો તે કામ કલ્પોપપન્નનુ જ છે, કલ્પાતીત તો પોતાના સ્થાનને છોડીને ક્યાય જતા નથી આ બધા વૈમાનિક એક સ્થાનમા વસતા નથી તેમજ તિરછા પણ નથી, કિન્તુ એક બીજાની ઉપર ઉપર રહે છે

---

૧ એક એક ચદ્રનો પરિવાર ૮૮ ગ્રહ, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૯૭૫ કોટાકોટિ તારાનો છે

૨–૩ ગ્રહ અને નક્ષત્રોના નામો માટે જુઓ શ્રીભક્તામર૦ કાવ્યસગ્રહ (ભા ૨)ના પૃ ૬૧–૬૨, ૭૨

૪ પ્રકીર્ણક તારા કહેવાની મતલબ એ છે કે બીજા કેટલાક તારાઓનુ ભ્રમણ નિયમિત નથી, કોઇક વાર તેઓ સૂર્ય, ચન્દ્રની નીચે તો કોઇક વેળા તેની ઉપર પણ ચાલ્યા જાય છે જ્યારે તેઓ સૂર્યની નીચે ચાલે છે ત્યારે તે સૂર્યની નીચેના દશ યોજન પ્રમાણવાળા જ્યોતિષ્ક–ક્ષેત્રમા ચાલે છે જ્યોતિષ્ક–ચક્રના ક્ષેત્રનો આરભ 'મેરુ'ના સમતલ ભૂમિભાગથી ૭૯૦ યોજનની ઊચાઇથી થાય છે તેની ઊચાઇ ૧૧૦ યોજનની છે તિર્યગ્ દિશામા તો તેનુ પરિમાણ અસખ્યાત દ્વીપ, સમુદ્ર પર્યતનુ છે

૫ સરખાવો—

"ज्योतिष्काः सूर्यचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ।"

—तत्त्वार्थाधि० (અ ૪, સૂ. ૧૨)

૬ મનુષ્ય–લોકની બહારના સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર છે, કેમકે એ વિમાન સ્વભાવથી એક જગ્યાએ જ કાયમ રહે છે, આમ તેમ ગતિ કરતા નથી આને લઇને તો એની લેશ્યા અને લક્ષ યોજન પ્રમાણક પ્રભા પણ એકરૂપે સ્થિર છે એટલે કે ત્યા રાહુ આદિની છાયા ન પડવાથી જ્યોતિષ્કોનો સ્વાભાવિક પીળો રગ જેવો ને તેવો કાયમ રહે છે વળી આ વિમાનો સ્થિર હોવાથી ત્યા ઉદય અને અસ્ત માટે પણ અવકાશ નથી

૭ 'માનુષોત્તર' પર્વત સુધી મનુષ્ય–લોક છે લોકમા આવેલા જ્યોતિષ્ક સદા ગતિશીળ છે એમનુ ભ્રમણ 'મેરુની' ચારે બાજુએ થાય છે જોકે લોક–મર્યાદાના સ્વભાવથી જ જ્યોતિષ્ક વિમાનો સર્વદા પોતાની મેળે જ ફરે છે છતા વિશિષ્ટ સમૃદ્ધિ પ્રકટ કરવાને અર્થે તેમજ આભિયોગ્ય નામ–કર્મના ઉદયથી ક્રીડાથી કેટલાક દેવો એ વિમાનોને ઉપાડીને ફરે છે

૮ સરખાવો— "कल्पोपपन्ना कल्पातीताश्च ।"

—तत्त्वार्थ (અ. ૪, સૂ ૧૭)

કલ્પોપપન્નના બાર પ્રકારો—

સૌધર્મ, ઐશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત એ બાર [1]દેવલોકોને લઇને કલ્પોપપન્નના બાર ભેદો પડે છે

કલ્પાતીત દેવોના પ્રકારો—

કલ્પાતીતના મુખ્ય બે ભેદ છે –(૧) ગ્રૈવેયકમા ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અનુત્તરમા ઉત્પન્ન થયેલા તેમા ગ્રૈવેયક [2]નવ છે અને અનુત્તર વિમાન [3]પાચ છે આ પ્રમાણે સપૂર્ણ ગણત્રી કરતા વૈમાનિક દેવોના ૧૦+૧૪=૨૬ ભેદો થાય છે આમાના પ્રથમના ચાર અનુત્તર વિમાનોમા ઉત્પન્ન થયેલા દેવો બે ભવ મનુષ્યના કરીને મોક્ષે જનારા અર્થાત્ દ્વિચરિમ છે, જ્યારે પાચમા અનુત્તરમા જન્મેલા દેવો એકાવતારી–એકચરિમ–ત્યાથી ચ્યવીને મનુષ્ય થઇને તે જ ભવમા મોક્ષે જનારા છે

વૈમાનિક દેવોના વિમાનોની સખ્યા—

પહેલા દેવલોકમા ૩૨ લાખ, બીજામા ૨૮ લાખ, ત્રીજામા ૧૨ લાખ, ચોથામા ૮ લાખ, પાચમામા ૪ લાખ, છઠ્ઠામા ૫૦ હજાર સાતમામા ૪૦ હજાર, આઠમામા ૬ હજાર, નવમા–દશમામા ૪૦૦ અને અગ્યારમા–બારમામા ૩૦૦ વિમાનો છે નવ ગ્રૈવેયકમા એકદર ૩૧૮ છે જેમકે સુદર્શન, સુપ્રબુદ્ધ અને મનોરમ એ ત્રણ ગ્રૈવેયકોમા કુલે ૧૧૧, સર્વભદ્ર, સુવિશાલ અને સુમન એ ત્રણમા એકદર ૧૦૭, અને સૌમનસ, પ્રીતિકર અને આદિત્ય એ ત્રણમા ૧૮૦ વિમાનો છે અનુત્તર વિમાનો પાચ છે આ પ્રમાણે સર્વ મળી કુલ ૮૪૯૭૦૨૩ વિમાનો છે [4]

---

૧ આ દેવલોકો યાને વિમાનો પૈકી પહેલા બે પચવર્ણી છે, બીજા બે કૃષ્ણ સિવાયના વર્ણવાળા, ત્યાર પછીના બે કૃષ્ણ અને નીલ સિવાયના ત્રણ વર્ણવાળા, ત્યાર બાદ બે પીળા અને શ્વેત રગના, અને ત્યાર પછીના બધા શ્વેત છે, આ સબધમા સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૪)ની વૃત્તિના ૮૫ મા પત્રમા બૃહત્સગ્રહણીની નીચે મુજબની ગાથા અવતરણરૂપે મળી આવે છે —

" सोहम्मे पचवन्ना एक्कगहाणी उ जा सहस्सारो ।
दो दो तुल्ला कप्पा तेण पर पुडरीयाणि ॥ १२२ ॥
[सौधर्मे पञ्चवर्णानि एकैकहानिस्तु यावत् सहस्रार ।
द्वौ द्वौ तुल्यौ कल्पौ तेन पर पुण्डरीकाणि ॥]

૨ અધસ્તન–અધસ્તન, અધસ્તન–મધ્યમ, અધસ્તન–ઉપરીતન, મધ્યમ–અધસ્તન, મધ્યમ–મધ્યમ, મધ્યમ–ઉપરીતન, ઉપરીતન–અધસ્તન, ઉપરીતન–મધ્યમ અને ઉપરીતન–ઉપરીતન એ નવ ગ્રૈવેયકના સ્થાનોના નામ જણાય છે, કેમકે એના નામો તો ' સુદર્શન ' વગેરે છે આ નવ સ્થાનને ગ્રૈવેયક કહેવાનુ કારણ એ છે કે તેઓ લોકરૂપ પુરુષની ગ્રીવા (ડોક)ને સ્થાને રહેલા છે અથવા તો ગ્રીવાના આભરણભૂત તેઓ છે

૩ સૌથી ઉત્તર–પ્રધાન હોવાથી અનુત્તરના નામથી ઓળખાતા આ પાચના નામો અનુક્રમે વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ છે

૪ આ દરેક વિમાનમા એક એક સિદ્ધાયતન યાને ચૈત્ય છે નવ ગ્રૈવેયક અને પાચ

સૌધર્માદિનુ સ્થાન—

જ્યોતિષ્-ચક્રની ઉપર અસખ્યાત યોજન ચઢયા બાદ ' મેરુ 'ના દક્ષિણ ભાગથી ઉપલક્ષિત આકાશ-પ્રદેશમા ' સૌધર્મ ' કલ્પ આવે છે એની ઉપર પરતુ એની ઉત્તર દિશામા ' ઐશાન ' કલ્પ છે ' સૌધર્મ 'થી અસખ્ય યોજન ઊચે સમશ્રેણિમા ' સાનત્કુમાર ' કલ્પ છે, જ્યારે ' ઐશાન 'ની બહુ ઊચે સમશ્રેણિમા ' માહેન્દ્ર ' કલ્પ છે. આ બેની વચ્ચે પરતુ એ બંનેથી ઊચે ' બ્રહ્મલોક ' કલ્પ છે એના ઉપર એક બીજાથી ઊચે ' લાતક ', ' મહાશુક્ર ' અને ' સહસ્રાર ' એ ત્રણ કલ્પો છે એની ઉપર ' સૌધર્મ ' અને ' ઐશાન 'ની માફક ' આનત ' અને ' પ્રાણત ' એમ બે કલ્પો છે એની ઉપર સમશ્રેણિમા ' સનત્કુમાર ' અને ' માહેન્દ્ર 'ની જેમ ' આરણ ' અને ' અચ્યુત ' કલ્પ છે

રજ્જુ અથવા [1]ખડુક પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો લોકના મધ્યથી ઉપર છ ખડુકના ઉપરના ભાગને વિષે એટલે લોકના મધ્યથી દોઢ રજ્જુ જેટલી ઊચાઇએ પ્રાથમિક બે કલ્પો છે વળી ત્યાથી ચાર ખડુક ઉપરના ભાગને વિષે એટલે લોકના મધ્યથી અઢી રજ્જુ ઊચે બીજા બે કલ્પો છે ત્યાથી છ ખડુકોમા બીજા 'બ્રહ્મલોક ' આદિ ચાર કલ્પો છે એટલે કે લોકના મધ્યથી ' સહસ્રાર ' ચાર રજ્જુ ઊચે છે ત્યાર બાદ ચાર ખડુકોને વિષે ' આનત 'થી ' અચ્યુત ' સુધીના ચાર કલ્પો છે એટલે કે લોકના મધ્યથી ' અચ્યુત ' પાચ રજ્જુની ઊચાઇએ છે.

આપણે વૈમાનિકના ૨૬ પ્રકારો જોયા તેમા જે ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિષિક અને નવ જાતના લોકાન્તિક ઉમેરતા એના ભેદની સખ્યા ૩૮ ની થાય છે તેનુ સ્વરૂપ હવે વિચારીશુ

કિલ્બિષિકના ત્રણ પ્રકારો—

પ્રથમ પ્રકારના દેવો ' સૌધર્મ ' અને ' ઐશાન ' કલ્પની અધ (નીચે), બીજા પ્રકારના ' સાનત્કુમાર ' અને ' માહેન્દ્ર ' કલ્પની નીચે અને [2]ત્રીજા પ્રકારના ' લાતક ' કલ્પની નીચે રહે છે આ ત્રણ પ્રકારના કિલ્બિષિકોના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યો અનુક્રમે ત્રણ પલ્યોપમ, ત્રણ સાગરોપમ અને તેર સાગરોપમ છે આ દેવો ચડાળ જેવા છે તેમને અસ્પૃશ્ય ગણવામા આવે છે અને અન્ય દેવો તેમનો તિરસ્કાર કરે છે

અનુત્તરોના ૩૨૩ વિમાનો સિવાયના દરેક વિમાનમા સભા-મણ્ડપ છે બાર દેવલોકના ૮૪૯૬૭૦૦ ચૈત્યોમા સભા-મણ્ડપના હિસાબે દરેકમા ૧૮૦ જિન-બિબ હોવાથી એકદર બાર દેવલોકમા ૧૫૨૯૪૦૬૦૦૦ જિન-બિબો છે નવ ગ્રૈવેયક અને પાચ અનુત્તરોના ૩૨૩ ચૈત્યોમા સભા-મણ્ડપો નહિ હોવાથી, દરેક ચૈત્યમા ૧૨૦ જિન-બિબો હોવાથી એકદર ૩૮૭૬૦ જિન-બિબ થાય છે. આ પ્રમાણે વૈમાનિકોમા ૧૫૨૯૪૪૭૬૦ જિન-બિબો છે

૧ ' ખડુક ' એટલે રજ્જુનો ચોથો ભાગ એની વિશેષ માહિતી આગળ ઉપર વિચારમા આવનાર લોકના સ્વરૂપમાથી મળશે

૨ શ્રીમહાવીરપ્રભુનો ભાણેજ (ભાણેય) તેમજ જમાઇ (જામાતૃ) એવો જમાલિ ત્રીજા પ્રકારના કિલ્બિષિક તરીકે ઉત્પન્ન થયો છે.

લોકાંતિકોનું સ્વરૂપ—

'બ્રહ્મલોક' નામના પાંચમા દેવલોકની ચારે દિશા, ચારે વિદિશા અને મધ્ય ભાગમાં વસવાને કારણે લોકાંતિકના [1]નવ પ્રકારો પડે છે જેમકે પૂર્વ-ઉત્તર (ઈશાન) ખૂણામાં **સારસ્વત**, પૂર્વમાં **આદિત્ય**, પૂર્વ-દક્ષિણ (અગ્નિ) ખૂણામાં **વહ્નિ**, દક્ષિણમાં **અરુણ**, દક્ષિણ-પશ્ચિમ (નૈઋત્ય) ખૂણામાં **ગર્દતોય**, પશ્ચિમમાં **તુષિત**, પશ્ચિમ-ઉત્તર (વાયવ્ય) ખૂણામાં **અવ્યાબાધ**, ઉત્તરમાં [2]**મરુત્** અને મધ્યમાં [3]**અરિષ્ટ** નામના લોકાંતિક દેવો રહે છે એમના વિમાનો આઠ [4]કૃષ્ણરાજી પૈકી બબ્બેના આંતરામાં તેમજ એ સર્વના મધ્યમાં આવેલા છે

આ દેવો વિષય-રતિથી વિમુખ છે તેથી તેમને 'દેવર્ષિ' કહેવામાં આવે છે તેમનામાં કોઇ કોઇથી મોટું નાનું નથી એટલે એ બધા સ્વતંત્ર છે એમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આઠ સાગરોપમનું છે જિનેશ્વરના નિષ્ક્રમણ-સમયે એટલે તેઓ ગૃહનો ત્યાગ કરી દીક્ષા અંગીકાર કરે તે વેળા એમની પાસે આવી '**बुज्झह, बुज्झह**' શબ્દ ઉચ્ચારી તેઓ પ્રતિબોધ કરવા રૂપ પોતાની ફરજ બજાવે છે

આ દેવો એકાવતારી છે અર્થાત્ અહીંથી ચ્યવીને મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઇ તેઓ મોક્ષે જાય છે આ પ્રમાણે શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિકૃત **વિચારસાર** (ગા ૧૨૩)માં ઉલ્લેખ છે, જ્યારે **પ્રવચનસારો૦** (ગા ૧૪૪૭)માં તેમજ [5]લબ્ધિસ્તોત્ર પ્રમાણે તેઓ સાતમે કે આઠમે ભવે મોક્ષે જાય છે આ દેવોની સંખ્યા ૨૪૪૫૫ અથવા મતાંતર પ્રમાણે ૨૨૬૩૭૭ ની દર્શાવાય છે[6]

ભવનપતિ વગેરેના ઇન્દ્રાદિ ભેદો—

આ પ્રમાણે આપણે ભવનપતિ પ્રમુખ દેવોના વિવિધ પ્રકારો જોયા હવે ભવનપતિ અને વૈમાનિક દેવોના અન્ય રીતે જે દશ દશ ભેદો પડે છે તેનો તેમજ વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કના જે આઠ આઠ ભેદો પડે છે તેનો વિચાર કરીએ ઉપર્યુક્ત દશ ભેદો બીજા કોઇ નહિ પણ નીચે મુજબ જાણવા —

---

૧ દિગંબર સંપ્રદાય પ્રમાણે આઠ લોકાન્તિકો છે ત્યાં 'મરુત્'નો ઉલ્લેખ નથી જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૮૩)

૨ આનું બીજું નામ 'આગ્નેય' છે જુઓ પ્રવચનસારો૦ની વૃત્તિનું ૪૨૧ મું પત્ર

૩ કેટલાક આને 'રિષ્ટ'ના નામથી ઓળખાવે છે

૪ આના નામો તથા સ્વરૂપ માટે જુઓ વૈરાગ્યરસ૦ (પૃ ૨૪૨-૨૪૩)

૫ આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

' सव्वट्ठचुआ चउक्कयआहारगुवसमगजिणगणहराई ।
निअमेण तब्भवसिवा सत्तट्ठभवेहिं लोगंती ॥ "

[सर्वार्थच्युताश्चतुष्कृताहारकोपशमकजिनगणधराद्य ।
नियमेन तद्भवशिवा सप्ताष्टभवैर्लोकान्तिका ॥]

૬ જુઓ શ્રીગજસાર મુનિવરકૃત દંડકપ્રકરણ (પૃ ૮)

(૧) ઇન્દ્ર, (૨) સામાનિક, (૩) ત્રાયસ્ત્રિંશ, (૪) પાર્ષદ્ય, (૫) આત્મરક્ષક, (૬) લોકપાલ, (૭) અનીક, (૮) પ્રકીર્ણક, (૯) આભિયોગિક અને (૧૦) કિલ્બિષિક આ દશે ભેદો ભવનપતિ અને વૈમાનિક દેવોના જાણવા, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કનાં તો લોકપાલ અને ત્રાયસ્ત્રિંશ સિવાયના બાકીના આઠ ભેદો જાણવા

ઇન્દ્રનુ લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये सत्याधिपत्यशालिरूपत्वमिन्द्रस्य लक्षणम् । (१७८)

અર્થાત્ જેને વિષે દેવગતિરૂપ નામકર્મ ઉદયમા આવ્યુ હોય અને જે દેવતાઓમા સ્વામિત્વ ભોગવતો હોય તેને 'ઇન્દ્ર' કહેવામા આવે છે

સામાનિકનુ લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदये सत्याधिपत्याभावे च सतीन्द्रसमानर्द्धिकत्वं सामानिकस्य लक्षणम् । (१७९)

અર્થાત્ જેને વિષે દેવગતિનામકર્મનો ઉદય હોય અને દેવોનો અધિપતિ નહિ હોવા છતા પણ જેની ઇન્દ્રના જેટલી ઋદ્ધિ હોય તે 'સામાનિક' કહેવાય છે

ત્રાયસ્ત્રિંશનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव मन्त्रि-पुरोहितस्थानाधिरूढत्वं त्रायस्त्रिंशस्य लक्षणम् । (१८०)

અર્થાત ઇન્દ્રના જ પ્રધાન કે પુરોહિતની પદવી જેને મળી હોય તે 'ત્રાયસ્ત્રિંશ' કહેવાય છે

પાર્ષદ્યનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव वयस्यस्थानीयत्वं पार्षद्यस्य लक्षणम् । (१८१)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના જ મિત્રને 'પાર્ષદ્ય' કહેવામા આવે છે

લોકપાલનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव आरक्षिकार्थचरस्थानाधिरूढत्वं लोकपालस्य लक्षणम् । (१८२)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના કોટવાલને–દેવલોકની રક્ષા કરવાને અર્થે ફરનાર દેવને 'લોકપાલ' કહેવામા આવે છે

આત્મરક્ષકનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव शिरोरक्षस्थानाधिरूढत्वमात्मरक्षकस्य लक्षणम् । (१८३)

અર્થાત્ ઇન્દ્રના મસ્તક વગેરે શરીરના ભાગોનુ રક્ષણ કરનાર દેવો 'આત્મરક્ષક' (અંગરક્ષક) કહેવાય છે

અનીકનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव सेनास्थानाधिरूढत्वमनीकस्य लक्षणम् । (१८४)

અર્થાત્ ઇન્દ્રની સેનાને 'અનીક' કહેવામા આવે છે

પ્રકીર્ણકનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव पौरजनस्थानाधिरूढत्व प्रकीर्णकस्य लक्षणम् । (१८५)

અર્થાત્ ઇન્દ્રની પ્રજાને-રૈયતને 'પ્રકીર્ણક' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે

આભિયોગ્યનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैव दासस्थानाधिरूढत्वमाभियोग्यस्य लक्षणम् । (१८६)

અર્થાત્ ઇન્દ્રનુ દાસત્વ કરનારા દેવો 'આભિયોગ્ય' (આભિયોગિક) કહેવાય છે

કિલ્બિષિકનુ લક્ષણ—

इन्द्रस्यैवान्त्यजस्थानाधिरूढत्वं किल्बिषिकस्य लक्षणम् । (१८७)

અર્થાત્ અન્ત્યજોના જેવુ કામ કરનારા ઇન્દ્રના દેવો 'કિલ્બિષિક' કહેવાય છે

ઇન્દ્રોની સખ્યા—

ભવનપતિના ૨૦, વ્યતરના ૧૬ અને વાનવ્યતરના ૧૬ એમ મળીને [૧]૩૨, જ્યોતિષ્કોના ૨ અને વૈમાનિકના (કલ્પોપપન્નના) ૧૦ ઇન્દ્રો એમ કુલ [૨]૬૪ ઇન્દ્રો છે

---

૧ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂ. ૭૩)માં સોળ જ કહ્યા છે પરતુ એની પ્રમેયરત્નમજુષા નામની વૃત્તિમા જે ખુલાસો આપ્યો છે તે નોધવાથી આ શકા દૂર થશે કાલાદિ ઇન્દ્રો મહર્દ્ધિક છે, જ્યારે અણપન્ની (અપ્રજ્ઞપ્તિક) વગેરેના ઇન્દ્રો અલ્પ ઋદ્ધિવાળા છે એટલે અહીં મુખ્યનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે બાકી વ્યતરના ઇન્દ્રોની સખ્યા બત્રીસની છે એ વાતને તો સ્થાનાગ (સ્થા ૨ ઉ ૩) પણ સમર્થિત કરે છે તેમ છતા જો બારીકાઇથી વિચારીશુ તો આવશ્યક નિર્યુક્તિ વગેરેમા પ્રતિવાસુદેવને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે ગણ્યા છે, જ્યારે સમવાયાગમા તેનો નિર્દેશ ન કરતા ૫૪ જ ઉત્તમ પુરુષો ગણાવ્યા છે

૨ આ તો શ્વેતામ્બર-સપ્રદાય પ્રમાણે વાત કરી દિગમ્બર સપ્રદાય પ્રમાણે તો ઇન્દ્રો સો છે જેમકે ભવનપતિના ૪૦, વ્યતરના ૩૨ જ્યોતિષ્કના ૨ વૈમાનિકના ૨૪, એક નર ઇન્દ્ર (ચક્રવર્તી) અને એક તિર્યચ ઇન્દ્ર (સિંહ)

આ સમસ્ત ઇન્દ્ર સમ્યક્ત્વશાલી છે અને તેઓ જિનેશ્વરોના પાચે કલ્યાણકોમા ભક્તિ પૂર્વક ભાગ લે છે આ ઇન્દ્રોનો નિકાય આશ્રીને વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે ભવનપતિ અને વ્યતર એ બે નિકાયોમા બે બે ઇન્દ્રો છે, જ્યારે બાકીના નિકાયોમા બે બે ઇન્દ્રો નથી આ સૂચિત કરવા **તત્ત્વાર્થ** (અ ૪, સૂ ૬)મા કહ્યુ છે કે—

"पूर्वयोर्द्वीन्द्राः" ।

ભવનપતિના દશે પ્રકારના દેવોમા તેમજ વ્યતર નિકાયના સોળે પ્રકારના દેવોમા બે બે ઇન્દ્ર છે જ્યોતિષ્કમા તો સૂર્ય અને ચન્દ્ર જ ઇન્દ્ર છે આ અસખ્યાત છે, એથી એ નિકાયમા ઇન્દ્રોની સખ્યા અસખ્યાતની છે, છતા જાતિની અપેક્ષાએ બેની ગણવામા આવે છે વૈમાનિક નિકાયમા તો પ્રાય પ્રત્યેક કલ્પમા એક એક ઇન્દ્ર છે

ઇન્દ્રોના નામો—

વિસ્તારથી વિચાર કરીશુ તો માલૂમ પડશે કે અસુરકુમારોમા **ચમર** અને **બલિ**, નાગકુમારોમા **ધરણ** અને **ભૂતાનદ**, વિદ્યુત્કુમારોમા **હરિ** અને **હરિસહ**, સુપર્ણકુમારોમા **વેણુદેવ** અને **વેણુદાલી**, અગ્નિકુમારોમા **અગ્નિશિખ** અને **અગ્નિમાણવ**, વાયુકુમારોમા **વેલબ** અને **પ્રભજન**, દ્વીપકુમારોમા **પૂર્ણ** અને [1]**વસિષ્ઠ**, સ્તનિતકુમારોમા [2]**સુઘોષ** અને **મહાઘોષ**, ઉદધિકુમારોમા **જલકાન્ત** અને **જલપ્રભ** અને દિક્કુમારોમા **અમિતગતિ** અને **અમિતવાહન**, વ્યતર નિકાય આશ્રીને કિન્નરોમા **કિન્નર** અને **કિંપુરુષ**, કિંપુરુષોમા **સત્પુરુષ** અને **મહાપુરુષ**, મહોરગમા **અતિકાય** અને **મહાકાય**, ગાધર્વોમા **ગીતરતિ** અને **ગીતયશ**, યક્ષોમા **પૂર્ણભદ્ર** અને **માણિભદ્ર**, રાક્ષસોમા **ભીમ** અને **મહાભીમ**, ભૂતોમા **પ્રતિરૂપ** અને [3]**અપ્રતિરૂપ** પિશાચોમા **કાળ** અને **મહાકાળ**, અપ્રજ્ઞપ્તિમા **સન્નિહિત** અને **સમાન**, પચપ્રજ્ઞપ્તિમા **ધાતા** અને **વિધાતા**, ઋષિવાદિતોમા **ઋષિ** અને **ઋષિપાલ**, ભૂતવાદિતોમા **ઈશ્વર** અને **મહેશ્વર**, કદિતમા **સુવત્સ** અને **વિશાલ**, મહાકદિતમા **હાસ** અને **હાસરતિ**, કુષ્માડમા **શ્વેત** અને **મહાશ્વેત** અને પતકમા **પતક** અને **પતકપતિ**, જ્યોતિષ્ક નિકાયમા સૂર્ય અને ચન્દ્ર, વૈમાનિક નિકાયમા સૌધર્મ કલ્પમા **શક્ર**, ઐશાનમા **ઈશાન**, સાનત્કુમારમા **સનત્કુમાર**, માહેન્દ્રમા **માહેન્દ્ર**, બ્રહ્મલોકમા **બ્રહ્મા**, લાતકમા **લાતક**, મહાશુક્રમા **મહાશુક્ર**, સહસ્રારમા **સહસ્રાર**, આનત અને પ્રાણત એ બે કલ્પનો **પ્રાણત** નામનો એક ઇન્દ્ર, આરણ અને અચ્યુત એ બે કલ્પોનો **અચ્યુત** નામનો એક ઇન્દ્ર

દેવ સબધી પ્રવીચાર-વિચાર—

'પ્રવીચાર' એટલે 'વિષય-સેવન' આ વિષય-સેવનના પાચ પ્રકારો પડે છે જેમકે કેટલાક દેવો કાયસેવી, કેટલાક સ્પર્શસેવી, કેટલાક રૂપસેવી, કેટલાક શબ્દસેવી અને કેટલાક મન સેવી છે અત્ર એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવુ કે દરેકે દરેક દેવ વિષયનુ સેવન કરતો નથી જેમકે નવ ગ્રૈવેયકના

---

૧ કેટલાક આને બદલે 'અવશિષ્ટ' નામ સૂચવે છે
૨-૩ સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૩)મા આને બદલે ઘોષ અને સુરૂપ છે

૫૬૨ પલ્યોપમ સુધીનુ છે તેઓ ' માહેન્દ્ર ' કલ્પવાસી દેવોને ભોગ્ય છે, જેમનુ આયુષ્ય ૫૬૨ પલ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને પચીસ પલ્યોપમ સુધીનુ છે તેઓ ' લાતક ' કલ્પવાસી દેવોને ભોગવવા યોગ્ય છે જેમનુ આયુષ્ય પચીસ પલ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને પાત્રીસ પલ્યોપમ સુધીનુ છે તેઓ 'સહસ્રાર' કલ્પવાસી દેવોને યોગ્ય છે, જેમનુ આયુષ્ય પાત્રીસ પલ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને પિસ્તાલીસ પલ્યોપમ સુધીનુ છે તેઓ પ્રાણત' કલ્પવાસી દેવોને ભોગ્ય છે, જેમનુ આયુષ્ય પિસ્તાલીસ પલ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને પચાવન પલ્યોપમ સુધીનુ છે તેઓ 'અચ્યુત' કલ્પવાસી દેવોને ભોગ્ય છે જે સૌધર્મવાસી દેવીઓની સ્થિતિ પલ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને સાત પલ્યોપમ સુધીની છે તેઓ 'સૌધર્મ' કલ્પવાસીઓના પરિગ્રહ-રૂપ છે ઐશાન કલ્પવાસી દેવીઓ પૈકી તો જેમની સ્થિતિ સાતિરેક પલ્યોપમ ઉપરાત એક સમયથી માડીને નવ પલ્યોપમ સુધીની છે તેઓ એ કલ્પવાસી દેવોના પરિગ્રહરૂપ છે

આ સબધમા **બૃહત્-સગ્રહણી** અને તેની ટીકા વિચારતા એ વિશેષતા જણાય છે કે સનત્કુમારાદિ દેવોને રતિની અભિલાષા થતા જે અપરિગૃહીત દેવીઓ 'સહસ્રાર' પય ત જાય છે તેમના ઉત્પત્તિ વિમાનો જુદા જ છે, તેમા દેવો ઉત્પન્ન થતા નથી આવા ઉત્પત્તિ વિમાનોની સખ્યા 'સૌધર્મ' અને ' ઐશાન ' આશ્રીને અનુક્રમે ૭ લાખ અને ચાર લાખની છે સૌધર્મવાસી દેવીઓ પૈકી જેમનુ આયુષ્ય બરાબર એક પલ્યોપમનુ છે તેઓ સૌધર્મવાસી જ દેવોના ઉપભોગને યોગ્ય છે એવી રીતે ઐશાનવાસી દેવીઓ પૈકી જેમનુ આયુષ્ય બરાબર સાતિરેક પલ્યોપમનુ છે તેઓ એ જ કલ્પના દેવોના ઉપભોગ માટે યોગ્ય છે વળી મન પ્રવીચાર માટે યોગ્ય દેવીઓ પોતાના સ્થાનમા રહીને જ એ વ્યવહારયોગ્ય બને છે

પ્રજ્ઞાપના (પ ૩૪) તરફ દષ્ટિપાત કરતા એ જાણવાનુ મળે છે કે કાય પ્રવીચારથી મનુષ્યની પેઠેનો પ્રવીચાર સમજવો સ્પર્શ પ્રવીચારથી વદન ચુબન, સ્તન મર્દન, હસ્ત, ઊરુ, જઘન ઇત્યાદિનો સસ્પર્શ જાણવો, રૂપ પ્રવીચારથી કામોદ્દીપક એવા રૂપનુ દર્શન એટલે કે સવિલાસ દષ્ટિ-વિક્ષેપ, અગ-ઉપાગનુ નિરીક્ષણ, અનુરાગ વ્યક્ત કરનારી ચેષ્ટાઓનુ અવલોકન જાણવા, શબ્દ-પ્રવીચારથી ઇચ્છિત દેવીના ગીત, હાસ્ય, વિકારમય ભાષણ, નૂપુર વગેરેનો ધ્વનિ વગેરેનુ શ્રવણ સમજવુ, મન પ્રવીચારથી માનસિક વિકારથી ઉત્તેજિત પરસ્પર ઊચા નીચા મનના સકલ્પ પૂર્વકનો પ્રવીચાર સમજવો

વિશેષમા સ્પર્શાદિ પ્રવીચાર માટે ઉપસ્થિત થતી દેવીઓ ઉદાર, શૃગારિત, મનોજ્ઞ, મનોહર અને મનોરમ એવુ ઉત્તર વૈક્રિયરૂપ ધારણ કરે છે જેમ માનવી સ્ત્રીને માનવી પુરુષ સાથે ભોગ ભોગવતા શુક્ર-પુદ્ગલના સક્રમણથી સુખ ઉપજે છે તેમ દેવીઓને પણ દેવોના શુક્ર-પુદ્ગલથી સુખ ઉપજે છે આ પુદ્ગલો વૈક્રિય શરીરાન્તર્ગત હોવાથી ગર્ભજનક નથી, કિન્તુ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી માડીને સ્પર્શનેન્દ્રિયરૂપે પરિણમે છે આ પરિણમન ઇષ્ટ, કાન્ત, મનોજ્ઞ, સ્પૃહણીય અને સુભગ છે સ્પર્શાદિ વિષયક પ્રવીચાર પરત્વેનુ શુક્રનુ સક્રમણ દિવ્ય પ્રભાવ પૂર્વક સમજવુ

ભગવતી (શ ૧૪, ઉ ૬)માથી બાર દેવલોકના ઇન્દ્રોના પ્રવીચાર વિષયક હકીકત મળે છે જેમકે **શક્રને** ' સુધર્મા ' સભા ભોગ-સ્થાન છે, છતા તે એક મોટા ચક્રના જેવુ સ્થાન વિકુર્વે

છે, કેમકે ' સુધર્મા ' સભામા ' માણવક ' સ્તભને વિષે ડાભડામા જિનેશ્વરના અસ્થિ છે અને તેની પાસે કાય-પ્રવીચાર કરવાથી આશાતના થાય. આ ચક્રવાળા સ્થાનની ઉપર બરાબર રમણીય ભૂમિભાગ અને એના બરાબર મધ્ય ભાગમા એક ભૂષણરૂપ સુદર પ્રાસાદ વિકુર્વાય છે આની ઉપરનો ભાગ પદ્મ અને લતાઓના ચિત્રામણથી સુશોભિત બનાવવામા આવે છે આ પ્રાસાદાવતસકના અંદરનો ભાગ પણ દર્શનીય હોય છે આને વિષે એક મણિપીઠિકા રચવામા આવે છે અને એના ઉપર દેવશય્યાની વિકુર્વણા થાય છે આ શય્યામા **શક્ર** પોતાની મહિષીઓ સાથે ભોગ ભોગવે છે આ પ્રમાણે **ઈશાન** ઇન્દ્ર માટે સમજી લેવુ **સનત્કુમારા**દિના સબધમાં મણિપીઠિકાની ઉપર શય્યાને બદલે એક મોટુ સિહાસન વિકુર્વાય છે અહીં આ ઇન્દ્રો સામાનિકાદિ પરિવાર સહિત ચક્રાકાર સ્થાનમા પ્રવેશ કરે છે અને પોતાના પરિવારના દેખતા પણ સ્પર્શાદિ ભોગ ભોગવે છે **શક્ર** અને **ઈશાન** ઇન્દ્રો પરિવાર સહિત આવા સ્થાનમા જતા નથી, કારણ કે તેઓ કાયસેવી છે અને પરિવાર સમક્ષ કાય-પ્રતિચારણ સેવવુ તે લજ્જાસ્પદ અને અનુચિત છે

દેવોનુ આયુષ્ય—

દેવો મરીને તરત જ ફરીથી દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી એટલે નારકની પેઠે એની પણ કાયસ્થિતિ અને ભવસ્થિતિ પૃથક્ પૃથક્ નથી ભવસ્થિતિ બે પ્રકારની છે —(૧) જઘન્ય અને (૨) ઉત્કૃષ્ટ કયા દેવ-દેવીને તે કેટલી કેટલી છે તે નીચે મુજબના કોઠા દ્વારા રજુ કરવામા આવે છે —

દેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
દક્ષિણાર્ધ અસુરેન્દ્ર ચમર	—	૧ સાગરોપમ
,, અસુર૦ દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	,,
,, ,, ,, દેવી	,,	૩ાા પલ્યોપમ
ઉત્તરાર્ધ અસુરેન્દ્ર બલિ	—	૧ સાગરો૦થી કઇક અધિક
,, અસુર૦ દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	,,
,, ,, દેવી	,,	૪ાા પલ્યો૦
દક્ષિણાર્ધ નાગ૦ વગેરેના નવ ઇન્દ્રો	—	૧ાા ,,
દ નાગ૦ વગેરે નવ જાતના દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧ાા ,,
,, ,, વગેરે નવ જાતની દેવી	,,	૦ાા ,,

દેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
ઉ નાગ૦ વગેરેના નવ ઇન્દ્રો	—	[1]૧।। પલ્યો૦
,, ,, વગેરે નવ જાતના દેવ	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૨ પલ્યો૦થી કંઇક ન્યૂન
,, ,, વગેરે નવ જાતની દેવી	,,	૧ પલ્યો૦ ,, ,,
વ્યંતર દેવ	,,	,, ,,
,, દેવી	,,	[2]૦।। ,,
ચન્દ્ર	—	૧ પલ્યો૦ ઉપરાંત એક લાખ વર્ષ
ચન્દ્રના પ્રજા-દેવ	૦।। પલ્યો૦	,,
સૂર્ય	—	૧ પલ્યો૦ ઉપરાંત ૧૦૦૦ વર્ષ
સૂર્યના પ્રજા-દેવ	૦।। પલ્યો૦	,,
ગ્રહના અધિપતિ	,,	૧ પલ્યો૦
ગ્રહ દેવ	,,	,, ,,
નક્ષત્ર અધિપતિ	,,	૦।। પલ્યો૦
નક્ષત્ર દેવ	,,	,, ,,
તારા અધિપતિ	પલ્યો૦નો આઠમો ભાગ	૦।। પલ્યો૦ સાધિક

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સૂ ૩૧)મા આ પ્રમાણે છે બૃહત્સંગ્રહણી (ગા ૫) પ્રમાણે તો એ પલ્યોપમથી કંઇક ઓછુ છે

૨ શ્રી, હ્રી, ધૃતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મીનુ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનુ છે એવુ કથન સાભળીને વ્યંતરીઓનુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમનુ કેટલાક સૂચવે છે, પરંતુ એ તેમની આગમની અનભિજ્ઞતા પ્રકટ કરે છે કારણ કે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રથી એ મંતવ્ય વિરુદ્ધ જાય છે વળી સંગ્રહણીની ટીકામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ સૂચવે છે તેમ શ્રી, હ્રી વગેરે દેવીઓ તો ' ભવનપતિ નિકાયની છે આ પ્રમાણે પ્રવચનસારો૦ની વૃત્તિના ૩૩૪ મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે

૩ શ્રીવિજયોદયસૂરિકૃત દંડકવિસ્તરાર્થ (પૃ ૧૧૦-૧૧૨)મા અને બદલે તેમજ હવે પછીના જ્યોતિષ્ક દેવોના સબંધમા ૧૦૦૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય સૂચવાયુ છે તે ભ્રાન્ત ઉલ્લેખ જણાય છે.

દેવ–વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
તારા દેવ	પલ્યો૦નો આઠમો ભાગ	૦। પલ્યો૦
સૂર્યની ઇન્દ્રાણી	૦। પલ્યો૦	સૂર્યથી અર્ધ
સૂર્યની પ્રજા–દેવી	,,	,,
ચન્દ્રની ઇન્દ્રાણી	,,	ચન્દ્રથી અર્ધ
ચન્દ્રની પ્રજા–દેવી	,,	,,
ગ્રહાધિપતિની દેવી	,	ગ્રહથી અર્ધ
ગ્રહની દેવી	,,	,,
નક્ષત્રાધિપતિની દેવી	,,	નક્ષત્રથી અર્ધ[1]
નક્ષત્રની દેવી	,,	,,
તારાધિપતિની દેવી	પલ્યો૦નો આઠમો ભાગ	તારાથી અર્ધ[2]
તારા દેવી	,,	,,
[3]અધ કિલ્બિષિક	૧ પલ્યોપમ	૩ પલ્યોપમ૦
શક્ર ઈન્દ્ર	—	૨ સાગરો૦
સૌધર્મવાસી દેવ	૧ પલ્યો૦	,,
સૌધર્મવાસીની પરિગૃહીતા દેવી	,, ,,	૭ પલ્યો૦
,, અપરિગૃહીતા ,,	,, ,,	૫૦ ,,
ઈશાન ઈન્દ્ર	—	૨ સાગરો૦થી અધિક

૧–૨ એથી કંઇક વિશેષ એમ પ્રવચનસારો૦ (ગા ૧૧૪૨) થી સમજાય છે

૩ ત્રણે જાતના કિલ્બિષિકના આયુષ્યનો સામાન્ય રૂપે નિર્દેશ બૃહત્સંગ્રહણી (ગા ૧૮૬)-મા છે અને તે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સાથે મળતો આવે છે જઘન્ય આયુષ્ય માટે દંડકવિસ્તરાર્થ-સિવાય કોઇ આધાર મળ્યો નથી

દેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
ઐશાનવાસી દેવ	૧ પલ્યો૦થી અધિક	૨ સાગરો૦થી અધિક
,, પરિ૦ દેવી	,, ,, ,,	૯ પલ્યો૦
,, અપરિ૦ ,,	,, ,, ,,	૫૫ ,,
મધ્યકિલ્બિષિક	૨ સાગરો૦	૩ સાગરો૦
સનત્કુમાર ઇન્દ્ર	—	૭ ,,
,, વાસી દેવ	૨ સાગરો૦	૭ ,,
[1]માહેન્દ્રવાસી ,,	,, થી અધિક	૭ સાગરો૦થી અધિક
બ્રહ્મલોકવાસી ,,	૭ સાગરો૦ ,,	૧૦ સાગરો૦
નવ લોકાંતિકવાસી,,	૮ ,,	૮ ,,
ઊર્ધ્વકિલ્બિષિક	૧૦ ,,	૧૩ ,,
લાંતકવાસી દેવ	૧૦ ,,	૧૪ ,,
મહાશુક્ર ,, ,,	૧૪ ,,	૧૭ ,,
સહસ્રાર ,, ,,	૧૭ ,,	૧૮ ,,
આનત ,, ,,	૧૮ ,,	[2]૧૯ ,,
પ્રાણત ,, ,,	[3]૧૯ ,,	૨૦ ,,
આરણ ,, ,,	૨૦ ,,	[4]૨૧ ,,
અચ્યુત ,, ,,	[5]૨૧ ,,	૨૨ ,,

૧ આ તેમજ એ પછીના આર કલ્પોના ઇન્દ્રોનું આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટ જ છે માહેન્દ્રનું સાત સાગરોપમથી અધિક છે

૨ ૩ તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સૂ ૩૭, ૪૨) પ્રમાણે અનુક્રમે ૨૦ અને ૧૮ સાગરોપમ છે, જ્યારે આ ઉલ્લેખ તો બૃહત્સંગ્રહણી (ગા ૧૨ ૧૯) અનુસાર જાણવો

૪-૫ તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સૂ ૩૭, ૪૨) પ્રમાણે ૨૨ અને ૨૦ સાગરોપમ છે, જ્યારે બૃહત્સંગ્રહણી ગા ૧૨, ૧૪)માં આમ ઉલ્લેખ છે

દેવ-વિશેષ	જઘન્ય આયુષ્ય	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
પહેલા ગ્રૈવેયકવાસી દેવ	૨૨ ,,	૨૩ ,,
બીજા ,, ,, ,,	૨૩ ,,	૨૪ ,,
ત્રીજા ,, ,, ,,	૨૪ ,,	૨૫ ,,
ચોથા ,, ,, ,	૨૫ ,,	૨૬ ,,
પાચમા ,, ,, ,,	૨૬ ,,	૨૭ ,,
છઠ્ઠા ,, ,, ,,	૨૭ ,,	૨૮ ,,
સાતમા ,, ,, ,,	૨૮ ,,	૨૯ ,,
આઠમા ,, ,, ,,	૨૯ ,,	૩૦ ,,
નવમા ,, ,, ,,	૩૦ ,,	૩૧ ,,
વિજયાદિ ચાર અનુત્તરવાસી દેવ	[1]૩૧ ,,	[2]૩૨,,
સર્વાર્થસિદ્ધવાસી ,,	—	૩૩ ,,

જીવ-સખ્યા-કુલક—

જુદી જુદી અપેક્ષાએ જીવના જુદા જુદા પ્રકારો પડે છે જેમકે ચેતનાત્મક પદાર્થની અપેક્ષાએ-ઉપયોગ આશ્રીને સર્વ જીવોનો એક જ વિભાગમા સમાવેશ થઇ જાય છે કર્મના બધન-મોચનની અપેક્ષાએ સમસ્ત જીવોના સસારી અને મુક્ત એવા બે વિભાગો પડે છે મુક્ત જીવોની વાત પડતી મૂકીને અત્ર સસારી જીવોના અવાતર ભેદો વિચારીશુ તો જણાશે કે ત્રસ અને સ્થાવર એમ સસારી જીવોના બે ભેદ પડે છે [3]વ્યવહારી અને અવ્યવહારી એમ પણ

૧-૨ સમવાયાગ પ્રમાણે જઘન્ય આયુષ્ય ૩૨ સાગરોપમ છે અને એ અગ, પ્રજ્ઞાપના, તત્ત્વાર્થ (અ ૪, સૂ ૪૨)નુ ભાષ્ય તથા સગ્રહણી પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે

૩ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાથી એક વાર પણ બહાર નીકળી જેઓ પૃથ્વીકાયાદિ વ્યવહારને પામ્યા છે તે 'વ્યવહારી' છે પછી ભલે કર્મની વિચિત્રતાને લઇને તેઓ પાછા સૂક્ષ્મ નિગોદમા ઉત્પન્ન થયા હોય કે થાય જેઓ અનાદિ સૂક્ષ્મ નિગોદમાથી કદી બહાર નીકળ્યા નથી એવા જીવો 'અ-વ્યવહારી' કહેવાય છે જેઓ જાતિભવ્ય છે તેઓ તો કદાપિ નીકળવાના પણ નથી આ જીવો આશ્રીને 'દરીજાતમૃત' ન્યાય એટલે કે ગુફામા જ જન્મ્યા અને ગુફામા જ મર્યા એ ન્યાય લાગુ પડે છે

[illegible]

[illegible] છે —

[illegible] ૧૦૧ [illegible] ૧૦૧ [illegible] મનુષ્યો કે જે પર્યાપ્ત [illegible] તેનો વિચાર કરતા મનુષ્યના ૩૦૩ તેમજ દેવના ૯૯ [illegible] પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો વિચારતાં ૧૯૮ ભેદો એમ બધા મળી [illegible] ભેદો થાય છે.

આ ઉપરથી [illegible] સમજી શકાશે કે વિવક્ષાનુસાર જીવના અનેક ભેદો પાડી શકાય તેમ છે, [illegible] જીવના અનન્ત પ્રકાર પડે છે એ વાત ભૂલવા જેવી નથી આ પ્રમાણે [illegible] જીવના વિવિધ પ્રકારો પડે છે ત્યારે તે સર્વનો ઉલ્લેખ પણ થઈ શકે નહિ.

વિવિધ પ્રકારના જીવોનાં સ્થાનો—

(૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોનું સ્થાન સમગ્ર લોકાકાશ છે (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોનું પણ એ જ સ્થાન છે (૩) બાદર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયનું સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. (૪) બાદર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયનું સ્થાન પણ એ જ છે (અ) પૃથ્વીકાયનું સ્થાન સાત નરકો, સિદ્ધશિલા, પાતાલકલશોની ઠીકરીઓ, ભવનપતિના ભવનો, નરકાવાસોની ભિત્તિઓ અને ભૂમિતલ, વિમાનો, પર્વતો, ભૂમિકૂટ, જગતીઓ, વેદિકાઓ, વિજયાદિ દ્વારો, આઠ કૃષ્ણરાજી, [illegible] છે. (આ) જલનું સ્થાન ઘનોદધિઓ, સમુદ્રો, પાતાલકલશોના ઉદર-ભાગો, ભવનો અને વિમાનોની વાવડીઓ, દ્રહ, નદી, સરોવર, કુવા, જલાશય વગેરે છે (ઇ) અગ્નિનું સ્થાન 'માનુષોત્તર' પર્વત સુધીના અઢી દ્વીપરૂપ મનુષ્ય-લોકમા છે, પરન્તુ યુગલિક ક્ષેત્રોમા બાદર અગ્નિ હોતો નથી. (ઈ) વાયુનું સ્થાન ઘનવાતો અને તનવાતો, પાતાલકલશોના ઉદર-ભાગો, ભવનો, [illegible] પોલાણ હોય ત્યા ત્યા તે છે (ઉ) વનસ્પતિનુ સ્થાન

૧ [illegible] 'ક્ષેત્ર' થી [illegible]-ગમનની યોગ્યતાવાળા જીવો સમજવા

૨ [illegible] જુઓ શ્રી ભક્તામર (પૃ ૩૮-૪૩)

[illegible] ભેદો જાણવા

એકેન્દ્રિયના દશ ભેદો થાય છે એની સાથે વેદની અપેક્ષાએ ત્રણ જાતના ત્રસો ગણતા જીવના તેર ભેદો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલા જીવના સાત ભેદોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ દરેકના બે બે ભેદો પાડતા અથવા ચૌદ ગુણસ્થાનક આશ્રીને જીવના ચૌદ પ્રકારો થાય છે વેદની અપેક્ષાએ મળતા નવ પ્રકારના પચેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, તથા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના પદર પ્રકારો થાય છે એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચો અર્થાત્ પાચ પ્રકારના તિર્યચો, મનુષ્ય, દેવતા અને નારકી એ પ્રમાણે જીવના જે આઠ પ્રકાર થાય છે એ દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો ગણતા જીવના સોળ વિભાગો પડે છે પાચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય અને વેદની દૃષ્ટિએ ગણાવેલા નવ પ્રકારના પચેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના સત્તર ભેદો થાય છે ઉપર ગણાવેલા નવ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદો પાડતા જીવના અઢાર પ્રકારો થાય છે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાદર એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એ પાચેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો ગણતા જે દશ ભેદો થાય છે તેની સાથે પચેન્દ્રિયના નવ ભેદો ગણતા જીવના ઓગણીસ ભેદો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલા દશ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો પાડતા એકદર જીવોના વીસ ભેદો થાય છે પાચ સૂક્ષ્મ અને પાચ બાદર એમ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય)ના દશ ભેદો થાય છે, આ દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણતા સ્થાવરના વીસ ભેદો થાય છે આમા ત્રસનો એક ભેદ ઉમેરતા જીવના એકવીસ ભેદો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલા જીવના અગ્યાર ભેદોમાના દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો ગણતા જીવના બાવીસ ભેદો થાય છે ૨૪ [1]દડક આશ્રીને જીવના ૨૪ ભેદો થાય છે જેમકે નારકોનો એક, ભવનપતિના દશ, પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના પાચ, વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ, તિર્યચ પચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ પ્રત્યેકનો એક એક પૃથ્વીકાયથી માડીને તે વાયુકાય સુધીના જીવોના તેમજ સાધારણ વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે બે ભેદો મળી દશ અને આમા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કે જે બાદર જ છે તેનો એક ભેદ ઉમેરતા એકેન્દ્રિયના અગ્યાર ભેદો થયા આમા વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદો અને પચેન્દ્રિયના સજ્ઞી અને અસજ્ઞી એવા બે ભેદો ઉમેરતા એકદર સોળ ભેદો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે બે ભેદો પાડતા એકદર બત્રીસ ભેદો થાય છે નારકના સાત ભેદો, ભવનપતિના દશ, વ્યતરના આઠ, જ્યોતિષ્કના પાચ, કલ્પોપપન્નના બાર, ગ્રૈવેયકના નવ અને અનુત્તરના પાચ એમ બધા મળીને વૈક્રિય શરીરધારીના ૫૬ ભેદોમા મનુષ્યનો અને તિર્યચનો એક એક ભેદ ઉમેરતા ૫૮ ભેદો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો પાડતા ૧૧૬ ભેદો થાય છે

૩૨ ભેદો આપણે ગણાવી ગયા તે પૈકી પર્યાપ્ત સજ્ઞી અને અપર્યાપ્ત સજ્ઞી એવા પચેન્દ્રિયના બે ભેદો બાદ કરીએ અને તેમા આ ૧૧૬ ભેદો ઉમેરીએ તો ૧૪૬ ભેદો થાય છે બે પ્રકારના સજ્ઞી બાદ કરવાનુ કારણ એ છે કે એ તો ૧૧૬ ભેદમા આવી જાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો એકેન્દ્રિયના ૧૧ ભેદો, વિકલેન્દ્રિયના ૩, પચેન્દ્રિય આશ્રીને અસજ્ઞી પચેન્દ્રિયનો એક અને સજ્ઞી

---

૧ આના અર્થ માટે જુઓ નવતત્ત્વસગ્રહ (પૃ ૫)

જીવોના બે પ્રકારો પડે છે વેદની અપેક્ષાએ જીવોના પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-વેદ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે ભવ્ય, અભવ્ય અને જાતિ-ભવ્ય એવા પણ સંસારી જીવના ત્રણ ભેદો છે[1] ગતિની અપેક્ષાએ નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર ભેદો પડે છે વળી પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, નપુંસક વેદ અને [2]અવેદ એમ પણ ચાર પ્રકારો છે ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ પાંચ ભેદો છે[3] કાયની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એમ છ ભેદો પડે છે[4] કૃષ્ણાદિ લેશ્યાની અપેક્ષાએ પણ છ ભેદો થાય છે[5] સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાદર એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય અને સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય એમ જીવના સાત ભેદો થાય છે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, બાદર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, બાદર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ જીવોના આઠ વિભાગો પડી શકે છે અથવા પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ આઠ પ્રકારો પડે છે અંડજાદિક ભેદોથી ત્રસ જીવોના [6]આઠ પ્રકાર પડે છે[7] તેમાં સ્થાવર ઉમેરતાં જીવોના નવ ભેદો થાય છે અથવા પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ જાતના વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એમ પણ જીવના નવ પ્રકારો થાય છે અથવા નારકો નપુંસક હોવાથી તેમનો એક ભેદ, તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં ત્રણે વેદ હોવાથી એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો અને દેવોના સ્ત્રી અને પુરુષરૂપે બે ભેદો મળતાં સંસારી જીવોના નવ પ્રકારો થાય છે પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ જાતના વિકલેન્દ્રિય અને સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એમ બે પ્રકારના પંચેન્દ્રિય મળીને જીવના દશ ભેદો થાય છે, જ્યારે પુરુષ-વેદી, સ્ત્રી-વેદી અને નપુંસક-વેદી એમ પંચેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદ ગણતાં જીવના અગ્યાર ભેદો થાય છે પૃથ્વીકાયાદિક છ કાયના જીવના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બબ્બે ભેદો પાડતાં જીવના બાર ભેદો પડે છે પાંચ પ્રકારના એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો વિચારતાં

---

૧ વિશ્વમાં અસ્રોત (નિર્જીવ) અને સસ્રોત (સજીવ) એમ બે પ્રકારના પદાર્થો છે તેમાં સસ્રોતના ઉત્સ્રોત (વૃક્ષાદિ), તિર્યક્ સ્રોત (પ્રાણી) અને અવાક્ સ્રોત એવા ત્રણ પેટાભેદો છે આ પ્રમાણે જીવના ત્રણ પ્રકારો **ચિન્મયજગત્** (વ ૮, અ ૧, પૃ ૨૪)માં સૂચવાયા છે

૨ જેનો વે૦ ઉપશમિત હોય કે ક્ષપિત હોય તે અવેદી આથી કરીને ' અવે 'થી અનિવૃત્તિ બાદરાદિ ભવસ્થ સમજવા આનો અર્થ સિદ્ધ પણ થાય છે અને તેમ કરતાં આ સમગ્ર જીવોના ચાર પ્રકાર સમજવા

૩ આમાં અનિન્દ્રિય અર્થાત્ સિદ્ધનો ઉમેરો કરતાં સર્વ જીવોના છ પ્રકારો પડે છે

૪ આમાં અકાય યાને સિદ્ધનો ઉમેરો કરતાં સમસ્ત જીવોના સાત ભેદો થાય છે

૫ આ ભેદોમાં અલેશ્ય એટલે સિદ્ધ ઉમેરતાં સર્વે જીવોના સાત વિભાગો થાય છે

૬ જુઓ પૃ ૪૩૮-૪૩૯

૭ આ પ્રમાણે **લોકપ્રકાશ** (સ ૪, શ્લો ૭)માં નિર્દેશ છે જ્યારે આ આઠ પ્રકારો સમગ્ર સંસારી જીવોના છે એમ **પ્રવચનસારોદ્ધાર**ની વૃત્તિના ૩૫૪ મા પત્રમાં ઉલ્લેખ છે આથી તો એ વૃત્તિકાર આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો સૂચવી જીવના સોળ ભેદો પાડે છે

એકેન્દ્રિયના દશ ભેદો થાય છે એની સાથે વેદની અપેક્ષાએ ત્રણ જાતના ત્રસો ગણતા જીવના તેર ભેદો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલા જીવના સાત ભેદોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ દરેકના બે બે ભેદો પાડતા અથવા ચૌદ ગુણસ્થાનક આશ્રીને જીવના ચૌદ પ્રકારો થાય છે વેદની અપેક્ષાએ મ ભવતા નવ પ્રકારના ૫ચેન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, તથા પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે પ્રકારના બાદર એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના ૫દર પ્રકારો થાય છે એકેન્દ્રિયથી ૫ચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચો અર્થાત્ પાચ પ્રકારના તિર્યચો, મનુષ્ય, દેવતા અને નારકી એ પ્રમાણે જીવના જે આઠ પ્રકાર થાય છે એ દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો ગણતા જીવના સોળ વિભાગો પડે છે પાચ પ્રકારના એકેન્દ્રિય, ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય અને વેદની દૃષ્ટિએ ગણાવેલા નવ પ્રકારના ૫ચેન્દ્રિય એમ મળીને જીવના સત્તર ભેદો થાય છે ઉપર ગણાવેલા નવ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે ભેદો પાડતા જીવના અઢાર પ્રકારો થાય છે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય, બાદર એકેન્દ્રિય અને ત્રણ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય એ પાચેના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો ગણતા જે દશ ભેદો થાય છે તેની સાથે ૫ચેન્દ્રિયના નવ ભેદો ગણતા જીવના ઓગણીસ ભેદો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલા દશ પ્રકારના જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો પાડતા એકદર જીવોના વીસ ભેદો થાય છે પાચ સૂક્ષ્મ અને પાચ બાદર એમ સ્થાવર (એકેન્દ્રિય)ના દશ ભેદો થાય છે, આ દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારે ગણતા સ્થાવરના વીસ ભેદો થાય છે આમા ત્રસનો એક ભેદ ઉમેરતા જીવના એકવીસ ભેદો થાય છે ૫૧૭ મા પૃષ્ઠમા સૂચવેલા જીવના અગ્યાર ભેદોમાના દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારે ગણતા જીવના બાવીસ ભેદો થાય છે ૨૪ [1]દડક આશ્રીને જીવના ૨૪ ભેદો થાય છે જેમકે નારકોનો એક, ભવનપતિના દશ, પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિયના પાચ, વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ, તિર્યચ ૫ચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વ્યતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ પ્રત્યેકનો એક એક પૃથ્વીકાયથી માડીને તે વાયુકાય સુધીના જીવોના તેમજ સાધારણ વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે બે ભેદો મળી દશ અને આમા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય કે જે બાદર જ છે તેનો એક ભેદ ઉમેરતા એકેન્દ્રિયના અગ્યાર ભેદો થયા આમા વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદો અને ૫ચેન્દ્રિયના સજ્ઞી અને અસજ્ઞી એવા બે ભેદો ઉમેરતા એકદર સોળ ભેદો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે બે ભેદો પાડતા એકદર બત્રીસ ભેદો થાય છે નારકના સાત ભેદો, ભવનપતિના દશ, વ્યતરના આઠ, જ્યોતિષ્કના પાચ, કલ્પોપપન્નના બાર, ગ્રૈવેયકના નવ અને અનુત્તરના પાચ એમ બધા મળીને વૈક્રિય શરીરધારીના ૫૬ ભેદોમા મનુષ્યનો અને તિર્યચનો એક એક ભેદ ઉમેરતા ૫૮ ભેદો થાય છે આ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે પ્રકારો પાડતા ૧૧૬ ભેદો થાય છે

૩૨ ભેદો આપણે ગણાવી ગયા તે પૈકી પર્યાપ્ત સજ્ઞી અને અપર્યાપ્ત સજ્ઞી એવા ૫ચેન્દ્રિયના બે ભેદો બાદ કરીએ અને તેમા આ ૧૧૬ ભેદો ઉમેરીએ તો ૧૪૬ ભેદો થાય છે બે પ્રકારના સજ્ઞી બાદ કરવાનુ કારણ એ છે કે એ તો ૧૧૬ ભેદમા આવી જાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો એકેન્દ્રિયના ૧૧ ભેદો, વિકલેન્દ્રિયના ૩, ૫ચેન્દ્રિય આશ્રીને અસજ્ઞી ૫ચેન્દ્રિયનો એક અને સજ્ઞી

૧ આના અર્થ માટે જુઓ **નવતત્ત્વસદર્ભ** (પૃ ૫)

પંચેન્દ્રિય પૈકી નારકના, ૭ દેવના ૪૯ અને મનુષ્ય અને તિર્યંચનો એક એક એમ મળી ૭૩ ભેદો થાય છે એ પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે વિભાગો વિચારતા ૧૪૬ ભેદો થાય છે આ પ્રમાણેના ૧૪૬ જાતના જીવોમા કેટલાક [1]ભવ્ય, [2]સગમ દેવ જેવા કેટલાક અભવ્ય, ગોશાલક જેવા કેટલાક [3]દૂરભવ્ય અને કેટલાક [4]આસન્નભવ્ય છે આ પ્રમાણે વિચારતા ૫૮૪ ભેદો થાય છે

સાધારણ રીતે **જીવોના ૫૬૩ ભેદો** ગણાવાય છે તે નીચે મુજબ છે —

એકેન્દ્રિયના ૧૧ ભેદો પૈકી પ્રત્યેકના તેમજ વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ ભેદો પૈકી દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો, પચેન્દ્રિય પૈકી સાતે નારકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ગણતા ચૌદ, તિર્યંચ પચેન્દ્રિયના જળચર, સ્થળચર, ખેચર, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ એમ પાચ વિભાગો પૈકી પ્રત્યેકના સમૂચ્છિંમ અને ગર્ભજ તેમજ એના વળી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ભેદો પાડતા ૨૦, ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અતરદ્વીપ એ ૧૦૧ ક્ષેત્રના સમૂચ્છિંમ મનુષ્યો કે જે અપર્યાપ્ત જ હોય છે તેમજ એ ૧૦૧ ક્ષેત્રના ગર્ભજ મનુષ્યો કે જે પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્ત એમ ઉભય પ્રકારના છે તેનો વિચાર કરતા મનુષ્યના ૩૦૩ તેમજ દેવના ૯૯ ભેદો પૈકી દરેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એમ બે બે ભેદો વિચારતા ૧૯૮ ભેદો એમ બધા મળી કુલ ૫૬૩ ભેદો થાય છે

આ ઉપરથી સમજી શકાયુ હશે કે વિવક્ષાનુસાર જીવના અનેક ભેદો પાડી શકાય તેમ છે, કેમકે વ્યક્તિ પ્રમાણે તો જીવના અનન્ત પ્રકાર પડે છે એ વાત ભૂલવા જેવી નથી આ પ્રમાણે જ્યારે જીવના વિવિધ પ્રકારો પડે છે ત્યારે તે સર્વનો ઉલ્લેખ પણ થઇ શકે નહિ

વિવિધ પ્રકારના જીવોના સ્થાનો—

(૧) સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોનુ સ્થાન સમગ્ર લોકાકાશ છે (૨) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોનુ પણ એ જ સ્થાન છે (૩) બાદર અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયનુ સ્થાન લોકનો અસખ્યાતમો ભાગ છે (૪) બાદર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયનુ સ્થાન પણ એ જ છે (અ) પૃથ્વીકાયનુ સ્થાન સાત નરકો, સિદ્ધશિલા, પાતાલકલશોની ઠીકરીઓ, ભવનપતિના ભવનો, નરકાવાસોની ભિત્તિઓ અને ભૂમિતલ, વિમાનો, પર્વતો, ભૂમિકૂટ, જગતીઓ, વેદિકાઓ, વિજયાદિ દ્વારો, આઠ કૃષ્ણરાજી, દ્વીપો વગેરે છે (આ) જળનુ સ્થાન ઘનોદધિઓ, સમુદ્રો, પાતાલકલશોના ઉદર-ભાગો, ભવનો અને વિમાનોની વાવડીઓ, દ્રહો, નદી, સરોવર, કુવા, જલાશય વગેરે છે (ઇ) અગ્નિનુ સ્થાન 'માનુષોત્તર' પર્વત સુધીના અઢી દ્વીપરૂપ મનુષ્ય-લોકમા છે, પરતુ યુગલિક ક્ષેત્રોમા બાદર અગ્નિ થતો નથી (ઈ) વાયુનુ સ્થાન ઘનવાતો અને તનવાતો, પાતાલકલશોના ઉદર-ભાગો, ભવનો, વિમાનો, નિષ્કુટ ઇત્યાદિ છે જ્યા જ્યા પોલાણ હોય ત્યા ત્યા તે છે (ઉ) વનસ્પતિનુ સ્થાન

૧ અત્ર 'ભવ્ય' થી સિદ્ધિ-ગમનની યોગ્યતાવાળા જીવો સમજવા
૨ આના વૃત્તાન્ત માટે જુઓ **વીર-ભક્તામર** (પૃ ૮૮-૯૩)
૩-૪ ભવ્યની વિશેષતા આશ્રીને આ બે ભેદો જાણવા

તિર્યગ્લોકમા, ભવનોના અને વિમાનોના વનો, બાગો વગેરે સ્થળો છે (૫-૧૦) છ પ્રકારના વિકલેન્દ્રિયનુ સ્થાન લોકનો અસખ્યાતમો ભાગ છે, ઊર્ધ્વ-લોકમા 'મેરુ' પર્વતના શિખર સુધી, અધોલોકમા 'અધોગ્રામ' સુધી અને તિર્યગ્-લોકમા સર્વત્ર જલાશયમા અને સ્થળમા એમની ઉત્પત્તિ છે (૧૧-૧૨) અસજ્ઞી પચેન્દ્રિયોનુ સ્થાન લોકનો અસખ્યાતમો ભાગ છે (અ) અસજ્ઞી તિર્યચ તિર્યગ્-લોકમા બધે સ્થળે અને ઊર્ધ્વ-લોકમા 'મેરુ' ના શિખર સુધી અને અધોલોકમા 'અધોગ્રામ' સુધી છે (આ) અસજ્ઞી મનુષ્ય મનુષ્ય-લોકમા જ્યા જ્યા મનુષ્યની વસ્તી હોય ત્યા ત્યા છે (૧૩-૧૪) સજ્ઞી પચેન્દ્રિયનુ સ્થાન લોકનો અસખ્યાતમો ભાગ છે (અ) દેવોનુ સ્થાન 'રત્નપ્રભા' પૃથ્વી, જ્યોતિષ્કના વિમાનો, સૌધર્માદિ કલ્પો તેમજ ક્વચિત્ તિર્યગ્-લોકનો પણ કોઇક ભાગ છે (આ) નારકોનુ સ્થાન રત્નપ્રભાદિ સાત પૃથ્વીઓ છે (ઇ) તિર્યચનુ સ્થાન અસજ્ઞી તિર્યચની જેમ છે (ઈ) મનુષ્યોનુ સ્થાન મનુષ્ય-ક્ષેત્ર છે

જીવ, પુદ્ગલ વગેરેનુ અલ્પબહુત્વ—

જીવોની સખ્યા સૌથી ઓછી છે એનાથી પુદ્ગલો અનત ગુણા છે, કેમકે પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક વગેરે પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય છે વળી સામાન્ય રીતે વિચારતા આ દ્રવ્યો ત્રણ જાતના છે -(૧) પ્રયોગ-પરિણત, (૨) મિશ્ર-પરિણત અને (૩) વિસ્રસા-પરિણત તેમા પ્રયોગ-પરિણત દ્રવ્યોની સખ્યા પણ જીવોના કરતા અનત ગુણી છે, કેમકે એક એક સસારી જીવ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના અનત પુદ્ગલ-સ્કધોથી આવૃત છે એથી કરીને પ્રયોગ-પરિણત દ્રવ્યોથી મિશ્ર-પરિણત અનત ગુણા છે અને વિસ્રસા-પરિણત એનાથી પણ અનત ગુણા છે એટલે પછી પુદ્ગલો જીવોથી અનત ગુણા છે એમ કહેવુ જરા એ ખોટુ નથી જ એનાથી અદ્ધા-સમયો અનંત ગુણા છે, કેમકે એક પરમાણુના પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સબધથી અનત ભાવ-સમય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રમાણે બાકીના પરમાણુઓ તેમજ દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કધો માટે સમજી લેવુ અનત સમયો પસાર થઇ ગયા અને અનત પસાર થઇ જશે એટલે પુદ્ગલોથી સમયો અનત ગુણા છે એ હકીકત નિર્વિવાદ ઠરે છે એનાથી સર્વ દ્રવ્યોની સખ્યા અધિક છે, કેમકે પૂર્વોક્ત સખ્યા તો કેવળ સમયોની હતી, જ્યારે આમા તો એ ઉપરાત સમસ્ત જીવ-દ્રવ્યો, સર્વ પુદ્ગલ-દ્રવ્યો તેમજ ધર્મ, અધર્મ અને આકાશરૂપ દ્રવ્યોનો પણ સમાવેશ કરાય છે એનાથી સર્વ પ્રદેશો અનત ગુણા છે, કેમકે એકલા અલોકાકાશરૂપ દ્રવ્યના પ્રદેશો બીજા દ્રવ્યોના પ્રદેશોથી અનત ગુણા છે એનાથી સમગ્ર પર્યાયો અનત ગુણા છે, કેમકે એકેક આકાશ-પ્રદેશમા અનત અગુરુલઘુ પર્યાયોનો સદ્ભાવ છે

પાચ ગતિ આશ્રીને જીવોનુ અલ્પબહુત્વ—

જીવોનુ અલ્પબહુત્વ વિવિધ દૃષ્ટિએ વિચારી શકાય છે તેમા પ્રવચનસારો૦ના ૨૬૩મા દ્વારમાથી એ હકીકત મળી આવે છે કે મનુષ્યોની સખ્યા સૌથી ઓછી છે, કેમકે તેમનુ પ્રમાણ સખ્યેય કોટી કોટી છે એના કરતા નારકો અસખ્યેય ગુણા છે, કારણ કે અગુલમાત્ર ક્ષેત્રના પ્રદેશોની રાશિના પહેલા વર્ગમૂળને એના ત્રીજા વર્ગમૂળે ગુણતા જેટલી પ્રદેશ-રાશિ થાય તેટલી ઘનીકૃત લોકની એક એક પ્રદેશવાળી શ્રેણિઓને વિષે જેટલા આકાશ-પ્રદેશો છે તેટલુ નારકોનુ

પ્રમાણ છે એનાથી દેવો અસખ્ય ગુણા છે, કેમકે વ્યતરો તેમજ જ્યોતિષ્કો એ બને પ્રતરના અસખ્યેય ભાગમા રહેલ શ્રેણિગત આકાશ-પ્રદેશની રાશિ જેટલા છે એનાથી સિદ્ધો અનત ગુણા છે, કેમકે કાળ અનત છે અને છ છ મહિને તો કોઇને કોઇ મોક્ષે જાય છે અને ત્યા જ રહે છે, કેમકે મુક્ત જીવોનુ પુનરાગમન નથી જ એનાથી તિર્યચો અનત ગુણા છે, કેમકે અનત કાળે પણ સિદ્ધની સખ્યા નિગોદના અનતમા ભાગ જેટલી છે, તેમા વળી તિર્યચ-ગતિમા તો અસખ્યેય નિગોદો છે અને વળી પ્રત્યેક નિગોદમા સિદ્ધના કરતા અનત ગુણા જીવની રાશિ છે

નૈરયિકાદિ આઠનુ અલ્પબહુત્વ—

સૌથી ઓછી સખ્યા માનવી સ્ત્રીઓની છે, કેમકે તેનુ પ્રમાણ સખ્યેય કોટી કોટી છે એના કરતા મનુષ્યો અસખ્ય ગુણા છે અહીં મનુષ્યોથી સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો પણ સમજવાના છે, કેમકે અત્ર વેદની અવિવક્ષા છે, અને સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોની સખ્યા અસખ્યની છે એનાથી નૈરયિકો (નારકો) અસખ્ય ગુણા છે, કેમકે મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ સખ્યા શ્રેણિના અસખ્યેય ભાગમા જેટલી પ્રદેશ-રાશિ હોય તેટલી છે, જ્યારે નારકોની તો પૂર્વે કહી ગયા તેટલી છે એનાથી તિર્યગ્-યોનિક સ્ત્રીઓ અસખ્ય ગુણી છે, કેમકે તેનુ પ્રમાણ પ્રતરના અસખ્યેય ભાગમા રહેલી અસખ્ય શ્રેણિમા જેટલી આકાશ-પ્રદેશની રાશિ છે તેટલુ છે એનાથી દેવો અસખ્ય ગુણા છે, કેમકે અસખ્ય ગુણા પ્રતરોના અસખ્યેય ભાગમાની અસખ્યેય શ્રેણિગત આકાશ-પ્રદેશની રાશિની સખ્યા જેટલુ તેનુ પરિમાણ છે એનાથી દેવીઓ સખ્યેય ગુણી છે, કેમકે તેઓ બત્રીસ ગુણી છે એનાથી સિદ્ધો અનત ગુણા છે અને તિર્યચો તો એનાથી પણ અનત ગુણા છે

કાયની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ—

ત્રસકાયની સખ્યા સૌથી અલ્પ છે, કેમકે દ્વીન્દ્રિયાદિક જ ત્રસ છે તેજસ્કાય એથી અસખ્યેય ગુણા છે, કેમકે તેનુ પ્રમાણ અસખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલુ છે એનાથી પૃથ્વીકાય અધિક છે, એનાથી અપ્કાય વિશેષ છે અને એનાથી પણ વાયુકાય વધારે છે એનાથી અકાયિક (સિદ્ધ) અનત ગુણા છે એનાથી વનસ્પતિ-કાયની સખ્યા અધિક છે, કેમકે તેનુ પ્રમાણ અનત લોકાકાશના પ્રદેશની રાશિ જેટલુ છે એનાથી સકાયની સખ્યા વધારે છે, કેમકે તેમા પૃથ્વીકાયિકાદિનો પણ સમાવેશ થાય છે

ઇન્દ્રિયની વિવક્ષાએ અલ્પબહુત્વ—

સૌથી ઓછા પચેન્દ્રિયો છે એનાથી ચતુરિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને દ્વીન્દ્રિય અનુક્રમે અધિક અધિક છે અનિન્દ્રિયો (સિદ્ધો) દ્વીન્દ્રિય કરતા અનત ગુણા છે એનાથી એકેન્દ્રિયની સખ્યા અનત ગુણી છે એનાથી સેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયવાળા) જીવોની સખ્યા વધારે છે

જીવોનુ ૯૮ બોલનુ મોટુ અલ્પ-બહુત્વ—

સમગ્ર જીવ આશ્રીને અલ્પ-બહુત્વનો વિચાર **પ્રજ્ઞાપના** (પ ૩, સૂ ૯૩) મા, પચસગ્રહની ૮૯ મી ગાથામા તેમજ **લોકપ્રકાશ** (સ ૧૦, શ્લો ૯૭-૧૨૪)મા કરવામા આવ્યો છે એના આધારે આનુ સ્વરૂપ અત્ર આલેખવામા આવે છે જેમકે

સૌથી અલ્પ સંખ્યા ગર્ભજ મનુષ્યોની છે એનાથી સંખ્ય ગુણી (સત્તાવીસ અધિક સત્તાવીસ ગુણી) ગર્ભજ માનવી મહિલાઓ છે અને એનાથી અનુક્રમે અસંખ્ય ગુણ પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાય અને અનુત્તર વિમાનના દેવો છે એનાથી અનુક્રમે સંખ્યાત ગુણા સંખ્યાત ગુણા ત્રણ ઊર્ધ્વ ગ્રૈવેયકના વાસી, ત્રણ મધ્યમગ્રૈવેયકના વાસી, ત્રણ અધોગ્રૈવેયકના વાસી, 'અચ્યુત' કલ્પના, 'આરણ' કલ્પના, 'પ્રાણત' કલ્પના અને 'આનત' કલ્પના એમ સાત જાતના દેવો છે 'આનત કલ્પના દેવોથી અનુક્રમે અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણા એવા ચૌદ પ્રકારના જીવો છે માઘ-વ્યાના નારકો, માઘવીના નારકો, સહસ્રારના દેવો, મહાશુક્રના દેવો, રિષ્ટાના નારકો, લાન્તકના દેવો, અંજનાના નારકો, બ્રહ્મલોકના દેવો, શૈલાના નારકો, માહેન્દ્રના દેવો, સાનત્કુમારના દેવો, વંશાના નારકો, સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અને ઐશાનના દેવો ઐશાનવાસી દેવોથી એ કલ્પની દેવીઓ સંખ્યાત ગુણી (બત્રીસ અધિક બત્રીસ ગુણી) છે અને એનાથી સંખ્ય ગુણા 'સૌધર્મ' કલ્પવાસી દેવો અને એનાથી સંખ્યાત ગુણી એ કલ્પની દેવીઓ છે આ દેવીઓથી અસંખ્યગુણા ભવનપતિના દેવો છે એનાથી સંખ્યેય (૩૨) ગુણી ભવનપતિની દેવીઓ છે એનાથી અસંખ્ય ગુણા ઘર્માના નારકો છે અને વળી એનાથી પણ અસંખ્ય ગુણા તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય નર-ખેચરો છે આનાથી અનુક્રમે સંખ્યાત સંખ્યાત ગુણા નીચે મુજબના તેર પ્રકારના જીવો છે —

(૧) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય નારી-ખેચર, (૨) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય નર-સ્થલચર, (૩) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય નારી-સ્થલચર, (૪) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય નર-જલચર, (૫) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય નારી-જલચર, (૬) વ્યંતર દેવ, (૭) વ્યંતર નિકાયની દેવીઓ, (૮) જ્યોતિષ્ક દેવો, (૯) જ્યોતિષ્ક નિકાયની દેવીઓ, (૧૦-૧૨) તિર્યંચ પંચેંદ્રિય એવા નપુંસક ખેચર, સ્થળચર અને જળચર તેમજ (૧૩) પર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય

આનાથી સંજ્ઞી તેમજ અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય અધિક છે અને એનાથી પણ અધિક પર્યાપ્ત દ્વીન્દ્રિય અને પર્યાપ્ત ત્રીન્દ્રિય છે આનાથી અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય અસંખ્ય ગુણા છે અને અપર્યાપ્ત એવા ચતુરિંદ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને દ્વીન્દ્રિય અનુક્રમે આથી વિશેષ વિશેષ અધિક છે આનાથી અસંખ્ય અસંખ્ય ગુણા નીચેના બાર પ્રકારના જીવો છે —

(૧) પર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિ, (૨) પર્યાપ્ત બાદર નિગોદ (સાધારણ વનસ્પતિ), (૩) પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય, (૪) પર્યાપ્ત બાદર અપ્કાય, (૫) પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાય, (૬) અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાય, (૭) અપર્યાપ્ત પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, (૮) અપર્યાપ્ત બાદર નિગોદ, (૯) અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય, (૧૦) અપર્યાપ્ત બાદર અપ્કાય, (૧૧) અપર્યાપ્ત બાદર વાયુ-કાય અને (૧૨) અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય

આનાથી અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય અનુક્રમે અધિક અધિક છે આનાથી સંખ્યાત ગુણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય છે એનાથી અનુક્રમે અધિક અધિક પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાય અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાય છે એનાથી અસંખ્ય ગુણા અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદ છે અને એનાથી સંખ્યાત ગુણા પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ નિગોદ છે એનાથી અનુક્રમે અનંત અનંત ગુણા અભવ્યો, પતિત સમ્યક્ત્વી,

સિદ્ધ અને પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાય છે આનાથી વળી ઓઘત બાદર પર્યાપ્ત વિશેષ અધિક છે અને એનાથી અસખ્ય ગુણા અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાય છે એનાથી અધિક અપર્યાપ્ત બાદર જીવો છે અને વળી એથી પણ સામાન્યત બાદર વિશેષ છે આનાથી પણ વળી અસખ્ય ગુણા સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે અને એનાથી પણ અધિક સામાન્યત સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવો છે એનાથી સખ્યાત ગુણા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વનસ્પતિકાય છે એનાથી અનુક્રમે અધિક અધિક નીચે મુજબ ચૌદ પ્રકારના જીવો છે —

(૧) સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત, (૨) સૂક્ષ્મ, (૩) ભવ્ય, (૪) નિગોદ, (૫) વનસ્પતિ, (૬) એકેન્દ્રિય, (૭) તિર્યંચ, (૮) મિથ્યાદૃષ્ટિ, (૯) અવિરતિ, (૧૦) કષાયી, (૧૧) છદ્મસ્થ, (૧૨) સયોગી, (૧૩) સસારી અને (૧૪) સમસ્ત જીવો

જીવોની ગતિ–આગતિ

દેવોની ગતિ—

સખ્યાત આયુષ્યવાળા એટલે કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા વધારમા વધારે કોટિ પૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા લબ્ધિ–પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય ગર્ભજ તિર્યચોમા તેમજ કર્મભૂમિમા જન્મેલા અને વધુમા વધુ કોટિ પૂર્વ વર્ષના આયુષ્યવાળા લબ્ધિ–પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોમા, સર્વત્ર ઉત્પન્ન થતા લબ્ધિપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય, લબ્ધિ–પર્યાપ્ત બાદર અપ્કાય અને લબ્ધિ–પર્યાપ્ત [1]બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમા એમ પાચ દડકોમા જ દેવોની ઉત્પત્તિ છે, કેમકે દેવો મરીને અપર્યાપ્ત થતા નથી તેમજ દેવ તરીકે કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી તેમજ વિકલેન્દ્રિયમા તેજસ્કાય કે વાયુકાયમા ઉત્પન્ન થતા નથી

અત્ર એ વિશેષતા છે કે ભવનપતિથી તે ‘ ઐશાન ’ કલ્પવાસી દેવો જ આ પાચ સ્થાનોમા ઉત્પન્ન થાય છે ‘ સનત્કુમાર’થી તે ‘ સહસ્રાર ’ સુધીના દેવો પૂર્વોક્ત ગર્ભજ તિર્યચ કે ગર્ભજ મનુષ્યમા જ ઉત્પન્ન થાય છે ‘ આનત’થી માડીને તે ‘ સર્વાર્થસિદ્ધ ’ મા વસનારા દેવો ફક્ત કર્મભૂમિમા સખ્યાત આયુષ્યવાળા પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યોમા જ જન્મે છે

દેવોમા આગતિ—

પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય તિર્યચ અને પર્યાપ્ત પચેન્દ્રિય મનુષ્ય જ ચારે પ્રકારના દેવોમા જાય આ વિશેષતા એ છે કે ૧૦ જાતના ભવનપતિ, ૧૫ પ્રકારના પરમ ધાર્મિક, ૧૬ જાતના વ્યતરો અને ૧૦ જાતના જૃભક એમ ૫૧ પ્રકારના દેવોમા ૧૦૧ પ્રકારના લબ્ધિ પર્યાપ્ત મનુષ્યો, યુગલિક ચતુષ્પદાદિ પાચ જાતના ગર્ભજ લબ્ધિ–પર્યાપ્ત તિર્યચો તેમજ પાચ જાતના સમૂર્છિમ

---

૧ આ સબધમા પણ કેટલીક વિશેષતા છે જેમ કે દેવ શાલિ વગેરે જાતના ધાન્યોના પુષ્પ, બીજ અને ફળમા ઉત્પન્ન થાય છે, કિન્તુ મૂલાદિ અનતકમા ઉત્પન્ન થતા નથી આવી વિશેષતાની માહિતી માટે જુઓ ભગવતી (શ ૨૧–૨૨)

લબ્ધિ-પર્યાપ્ત તિર્યંચ એટલા જ જીવો ઉપજે ૧૦ પ્રકારના જ્યોતિષ્ક તથા ' સૌધર્મ ' કલ્પમા અન્તર્દ્વીપ સિવાયના ૪૫ ક્ષેત્રોના મનુષ્યો અને પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્યંચોની એમ ૫૦ જાતના જીવોની ઉત્પત્તિ છે ' ઐશાન ' કલ્પમા આ પચાસમાથી પાચ હિમવત અને પાચ હૈરણ્યવત એ દશ ક્ષેત્રના યુગલિક મનુષ્ય અને યુગલિક તિર્યંચ સિવાયના ૪૦ પ્રકારના જીવો આવી ઉપજે છે ૫૬૨ કર્મભૂમિમાના સખ્યેય વર્ષજીવી પર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્યો, પાચ દેવકુરુ, અને પાચ ઉત્તર-કુરુ એ દશ ક્ષેત્રોના યુગલિક તિર્યંચ અને યુગલિક મનુષ્યો તથા સખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્યંચો એમ ત્રીસ પ્રકારના જીવો અધ કિલ્બિષિક તરીકે જન્મે સખ્યેય વર્ષજીવી તેમજ લબ્ધિ-પર્યાપ્ત એવા ૫૬૨ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો તેમજ આ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્યંચો એટલે કે આ પ્રમાણેના વીસ પ્રકારના જીવો ત્રીજાથી આઠમા કલ્પ સુધીમા ઉપજે પૂર્વોક્ત વિશેષણવાળા ૫૬૨ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો 'આનત'થી 'સર્વાર્થસિદ્ધ' સુધીના ૧૮ જાતના દેવલોકમા ઉપજે

નારકોની ગતિ—

નારકો મરીને લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત ન થાય રત્નપ્રભાદિ નરકના જીવો લબ્ધિ-પર્યાપ્ત સખ્યેય વર્ષજીવી ગર્ભજ ૫૬૨ કર્મભૂમિમાના મનુષ્યોમા તેમજ એ જ વિશેષણવાળા ગર્ભજ પાચ પ્રકારના તિર્યંચ પચેન્દ્રિયમા જાય અર્થાત્ આની વીસ પ્રકારની ગતિ છે

નરકમા આગતિ—

પર્યાપ્ત સખ્યેય આયુષ્યવાળા ગર્ભજ તિર્યંચો તેમજ એ જ વિશેષણવાળા ગર્ભજ મનુષ્યો સાતે નરકમા જાય આ પ્રમાણેની સામાન્યથી આગતિ છે વિશેષથી તો ૫૬૨ કર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો, પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્યંચો, પાચ જાતના સમૂર્છિમ જીવો એમ પચીસ પ્રકારના લબ્ધિ-પર્યાપ્ત પહેલી નરકમા જન્મે યુગલિક મનુષ્ય તેમજ યુગલિક તિર્યંચ નરકમા ન જન્મે, તેઓ તો દેવ તરીકે જ ઉપજે ૫૬૨ કર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો તેમજ પાચ જાતના ગર્ભજ તિર્યંચો એમ વીસ પ્રકારના જીવો બીજી નરકમા ઉત્પન્ન થાય ૫૬૨ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તેમજ ભુજપરિસર્પ સિવાયના ચાર જાતના ગર્ભજ તિર્યંચ એમ ૧૯ પ્રકારના લબ્ધિપર્યાપ્ત જીવો ત્રીજી નરકમા જન્મે ૫૬૨ કર્મભૂમિમા જન્મેલા તેમજ ગર્ભજ જલચર, ગર્ભજ સ્થલચર અને ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ એ ૧૮ જાતના જીવો ચોથી નરકમા જન્મે ૫૬૨ કર્મભૂમિમા જન્મેલા મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ જલચર અને ગર્ભજ સ્થલચર એ સત્તર પ્રકારના જીવો પાચમી નરકમા ઉત્પન્ન થાય ૫૬૨ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ જલચર એમ સોળ પ્રકારના જીવો છઠ્ઠી નરકમા જન્મે ૫૬૨ કર્મભૂમિમા ઉત્પન્ન થયેલા માનવ પુરુષો અને ગર્ભજ જલચર એમ સોળ પ્રકારના જીવો સાતમી નરકમા જન્મે

તિર્યંચની ગતિ-આગતિ—

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને વનસ્પતિકાય એ જીવો પૃથ્વીકાયથી તે ચતુરિન્દ્રિય સુધીના તેમજ ગર્ભજ તિર્યંચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય એમ દશ સ્થાનોમા જાય આ જીવો કર્મભૂમિમા

જન્મેલા ત્રીસ જાતના મનુષ્યો, ૧૦૧ જાતના સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યમા અને પૃથ્વી વગેરે નવ પદમા યાને ૪૮ જાતના તિર્યંચોમા એમ ૧૭૯ જાતના જીવો પૈકી જન્મે પરતુ યુગલિક તરીકે જન્મે નહિ તેજસ્કાય અને વાયુકાયની ગતિ મનુષ્ય-ગતિ સિવાય ઉપર્યુક્ત ૪૮ પ્રકારના તિર્યંચોમા છે

૪૮ પ્રકારના તિર્યંચો, ૧૦૧ જાતના સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્ત એમ ૩૦ જાતના મનુષ્યો, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યતર, ૧૦ જૃભક, ૧૦ જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઐશાનવાસી દેવો તેમજ અધ કિલ્બિષિક એ પ્રમાણેના ૨૪૩ પ્રકારના જીવો લબ્ધિ-પર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમા આવી ઉપજે અપર્યાપ્ત એવા પૃથ્વીકાય, અપ્કાય પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તેમજ સર્વ સાધારણ વનસ્પતિકાયમા તો ૪૮ તિર્યંચો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો ઉપજે પૃથ્વીકાયાદિ ૧૦ પદોમાથી નીકળી જીવો તેજસ્કાય અને વાયુકાયમા ઉપજે ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્ય અને ૪૮ તિર્યંચ એ ૧૭૯ જાતના જીવ તેજસ્કાય અને વાયુકાયમા આવી શકે છે, પણ યુગલિકો આવતા નથી

વિકલેન્દ્રિયની ગતિ તેમજ આગતિ પૃથ્વીકાય વગેરે ત્રણ દડકની પેઠે ૧૭૯ જીવ ભેદની જાણવી

ગર્ભજ તિર્યંચોની ગતિ અને આગતિ સર્વ જીવ-સ્થાનોમા છે પરતુ વિશેષતા એ છે કે પર્યાપ્ત ગર્ભજ જલચર આનતાદિ ૧૮ દેવલોક સિવાયના ૫૨૭ જીવ સ્થાનોમા જન્મે, પર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ આ ૧૮ દેવલોક તેમજ છઠ્ઠી અને સાતમી નરક સિવાયના ૫૨૩ જીવ સ્થાનમા જન્મે, ગર્ભજ પર્યાપ્ત ચતુષ્પદ પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ પાચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી નરક સિવાયના સ્થાનમા એટલે ૫૨૧ જીવ સ્થાનમા ઉપજે, ગર્ભજ પર્યાપ્ત ખેચર પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ ચોથીથી તે સાતમી સુધીની ચાર નરકો સિવાયના એટલે કે ૫૧૯ જીવ સ્થાનમા જન્મે, ગર્ભજ પર્યાપ્ત ભુજપરિસર્પ પૂર્વોક્ત ૧૮ દેવલોક તેમજ ત્રીજીથી સાતમી સુધીની નરકો સિવાયના ૫૧૭ જીવ સ્થાનમા જન્મે, સમૂર્ચ્છિમ પાચ જાતના તિર્યંચ પચેન્દ્રિયો જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક સિવાયના ૫૧ દેવો તરીકે, ૫૬ અતરદ્વીપમા, પ્રથમ નરકમા, કર્મભૂમિજ ૩૦ જાતના મનુષ્યોમા, ૧૦૧ પ્રકારના સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમા તેમજ ૪૮ જાતના તિર્યંચોમા પર્યાપ્તપણે તેમજ અપર્યાપ્તપણે ઉપજે, ૧૦ અપર્યાપ્ત તિર્યંચ પચેન્દ્રિયો કર્મભૂમિજ ૩૦ જાતના મનુષ્યો, ૧૦૧ જાતના સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અને ૪૮ પ્રકારના તિર્યંચોમા ઉપજે

પાચ જાતના પર્યાપ્ત ગર્ભજ તિર્યંચમા ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો, ૪૮ તિર્યંચ, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ ભવનપતિ, ૧ વ્યતર, ૧૦ જૃભક, ૧૦ જ્યોતિષ્ક, ૩ કિલ્બિષિક, ૯ લોકાતિક, ૮ કલ્પ અને ૭ નરકના જીવો આવી જન્મે

પાચ જાતના અપર્યાપ્ત ગર્ભજ તિર્યંચમા ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૪૮ તિર્યંચો આવી ઉપજે

૧૦ સમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ પચેન્દ્રિયમા ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય, કર્મભૂમિજ ૩૦ મનુષ્યો અને ૪૮ તિર્યંચો આવી ઉપજે

મનુષ્યની ગતિ—

ગર્ભજ પર્યાપ્ત ૫૬૨ કર્મભૂમિજ મનુષ્યો ૫૬૩ ભેદો પૈકી કોઇ પણ જાતના જીવ તરીકે જન્મે. પર્યાપ્ત ૩૦ અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય, ૧૦ ભવનપતિ, ૧૬ વ્યંતર, ૧૫ પરમાધાર્મિક, ૧૦ જૃંભક, ૧૦ જ્યોતિષ્ક, અધ કિલ્બિષિક, સૌધર્મ અને ઐશાન એ ૯૪ પ્રકારે જન્મે પર્યાપ્ત ૫૬ અંતરદ્વીપજ મનુષ્ય ૫૧ જાતના દેવો પૈકી જન્મે અપર્યાપ્ત ગર્ભજ મનુષ્ય તેમજ અપર્યાપ્ત સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય—૧૦૧ ક્ષેત્રોના અપર્યાપ્ત મનુષ્યો ૪૮ તિર્યંચ, ૩૦ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય અને ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમા ઉપજે

મનુષ્યમા આગતિ—

૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય, અગ્નિકાય અને વાયુકાય સિવાયના સૂક્ષ્મ તેમજ બાદર એકેન્દ્રિય, ત્રણે જાતના વિકલેન્દ્રિયો, સર્વ પ્રકારના તિર્યંચ પચેન્દ્રિયો, ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો, ૯૯ જાતના દેવ અને પહેલી છ નરકના જીવો ૫૬૨ કર્મભૂમિજ ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય તરીકે જન્મે ૧૫ કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને પાચ જાતના ગર્ભજ પર્યાપ્ત તિર્યંચ ૩૦ અકર્મભૂમિજ માનવ તરીકે જન્મે ૧૫ કર્મભૂમિજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય અને ૧૦ પર્યાપ્ત તિર્યંચ પચેન્દ્રિય ૫૬ અતરદ્વીપમા માનવ તરીકે ઉપજે ૧૦૧ સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય, તેજસ્કાય અને વાયુકાય સિવાયના બધા તિર્યંચો અને ૧૫ કર્મભૂમિજ મનુષ્ય બાકી ॥ સર્વ મનુષ્યોમા ઉપજે

इति १प. पम प पस् वीत्युपाधियुक्त-शास्त्रविशारद-जैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्म-सूरीश्वरचरणारविन्दभृङ्गायमाणेन न्यायतीर्थ-न्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तकश्री मङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य जीवाधिकारवर्णननामा प्रथम उल्लासोऽनु-वादादिपूर्वक समाप्त ॥

1 Associated member of the Asiatic Society of Bengal,

આપણે નવમા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ પદાર્થના જીવ અને અજીવ એવા બે મુખ્ય વિભાગો છે તેમા જીવનુ સ્વરૂપ કહેવાઇ ગયુ એટલે હવે અજીવનુ સ્વરૂપ વિચારવામા આવે છે તેમા સૌથી પ્રથમ તેનુ લક્ષણ જોઈ લઇએ

અજીવનુ લક્ષણ—

उपयोगाभाववत्त्वमजीवस्य लक्षणम् । (१९२)

અર્થાત્ ઉપયોગ યાને ચેતનથી રહિત પદાર્થને ' અજીવ ' કહેવામા આવે છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ જીવનુ વિરોધી ભાવાત્મક તત્ત્વ છે, કેવળ અભાવાત્મક નથી અને એનો અર્થ अ+जीव જે જીવ નહિ તે અજીવ એવો થાય છે જેમા મૂળથી જ જાણપણુ હોતુ નથી, જેનો પુનર્જન્મ હોતો નથી, જે પાપ, પુણ્ય કે કોઇ પ્રકારના કર્મને કરતો નથી અને તેના ફળને પણ ભોગવતો નથી એવો જે જડરૂપ ભાવ છે તેનુ નામ ' અજીવ ' છે આ અજીવ પદાર્થના અરૂપી અને રૂપી એમ બે વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે તેમા અરૂપીના ધર્માસ્તિકાય (ધર્મ), અધર્માસ્તિકાય (અધર્મ), આકાશાસ્તિકાય (આકાશ) અને કાલ એમ ચાર પેટાવિભાગો છે, જ્યારે રૂપીનો પુદ્‌ગલાસ્તિકાય (પુદ્‌ગલ) એમ એક જ વિભાગ છે આ પ્રમાણે બધા મળીને પાચ અજીવ પદાર્થો છે અને એમા જીવરૂપી પદાર્થ ઉમેરતા એકદર જગત્‌મા છ પદાર્થો યાને દ્રવ્યો છે

અજીવના પેટાવિભાગો

ધર્માસ્તિકાયાદિનો ક્રમ—

અરૂપીના ચાર પેટાવિભાગોમા ધર્માસ્તિકાયને પ્રથમ સ્થાન, અધર્માસ્તિકાયને દ્વિતીય સ્થાન ઇત્યાદિ ક્રમ રાખવામા એ હેતુ સમાયેલો છે કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બન્ને લોક અને અલોકરૂપ વ્યવસ્થાના કારણભૂત હોવાથી તેમનો પ્રથમ નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તેમા પણ વળી ધર્માસ્તિકાયને પ્રથમ સ્થાન આપવાનુ કારણ એ છે કે તે માગલિક છે ત્યાર બાદ તેના પ્રતિપક્ષીને સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે લોક અને અલોક બન્નેને વ્યાપીને રહેલા આકાશાસ્તિકાયનુ અને ત્યાર પછી સમય, ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ વ્યવસ્થાના હેતુભૂત કાલનુ દિગ્દર્શન કરાવવામા આવ્યુ છે તે ન્યાય્ય છે

ધર્માસ્તિકાયાદિના સમાસ વગેરે પરત્વે વિચાર—

'ધર્માસ્તિકાય' શબ્દ ધર્મ, અસ્તિ અને કાય એ ત્રણ શબ્દોનો બનેલો છે તેમા **जीवानां पुद्गलानां च स्वभावत एव गतिपरिणामपरिणतानां तत्स्वभावधारणात् पोषणाद् धर्मः** " અર્થાત્ સ્વભાવથી જ ગતિરૂપ પરિણામે પરિણત થયેલ જીવો અને પુદ્‌ગલોના ગતિરૂપ સ્વભાવને જે ધારણ કરે છે–પોષે છે તે 'ધર્મ' કહેવાય છે **अस्तयः-प्रदेशाः, तेषां काय** -

सङ्घातः अस्तिकायः-प्रदेशसङ्घातः અર્થાત 'અસ્તિ' એટલે 'પ્રદેશ' અને 'કાય' એટલે 'સંઘાત' યાને 'સમૂહ' આથી 'અસ્તિકાય' એટલે [1]'પ્રદેશોનો સંઘાત' **धर्मश्चासावस्तिकायश्च धर्मास्तिकायः** આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે ધર્માસ્તિકાય એ 'કર્મધારય' સમાસ છે અને એનો અર્થ ધર્મરૂપ પ્રદેશોનો સંઘાત એમ થાય છે.

આથી કરીને સમગ્ર એવા ધર્માસ્તિકાયને અવયવી દ્રવ્ય સમજવું, કેમકે અવયવી એ અવયવોના તથાવિધ સંઘાતનો પરિણામ-વિશેષ જ છે, નહિ કે અવયવોથી પૃથક્ કોઇ અન્ય પદાર્થ છે દાખલા તરીકે તંતુઓ જ આતાન અને વિતાનરૂપ સંઘાત-પરિણામને પ્રાપ્ત થતાં 'પટ' કહેવાય છે, એનાથી અતિરિક્ત કોઇ પટ નામનો પદાર્થ નથી. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે—

> " तन्त्वादिव्यतिरेकेण, न पटाद्युपलम्भनम् ।
> तन्त्वादयो विशिष्टा हि, पटादिव्यपदेशिनः ॥ "

ધર્માસ્તિકાયના પ્રતિપક્ષીને 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવામાં આવે છે " **जीवानां पुद्गलानां च स्वभावत एव स्थितिपरिणामपरिणतानां तत्परिणामोपष्टम्भकोऽधर्मः** " અર્થાત્ સ્થિતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો અને પુદ્ગલોના સ્થિતિરૂપ પરિણામમાં તેમને જે મદદ કરે છે તે 'અધર્મ' છે **अधर्मश्चासावस्तिकायश्च अधर्मास्तिकायः** એટલે આ પણ 'કર્મધારય' સમાસ છે

आ-समन्तात् सर्वाण्यपि द्रव्याणि काशन्ते-दीप्यन्तेऽत्र व्यवस्थितानीत्याकाशम्,[2] **अस्तयः प्रदेशास्तेषां कायोऽस्तिकायः, आकाशं च तदस्तिकायश्चाकाशास्तिकायः** અર્થાત્ 'આકાશ' શબ્દનો અર્થ એ છે કે જ્યાં સર્વે દ્રવ્યો દીપી રહ્યાં છે-આવી રહ્યાં છે તે 'આકાશ' કહેવાય છે અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સંઘાત આકાશરૂપ પ્રદેશોનો[3] સંઘાત તે 'આકાશાસ્તિકાય' જાણવો

पुद्गलश्चासावस्तिकायश्च पुद्गलास्तिकायः એ ઉપરથી પુદ્ગલાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાયાદિની પેઠે 'કર્મધારય' સમાસ છે એમ સમજાય છે

---

૧ સ્થાનાંગની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિના ૧૯૬ મા પત્રમાં અસ્તિકાયનો અર્થ નીચે મુજબ આપેલો છે —

" अस्तीत्ययं त्रिकालवचनो निपातः, अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति चेति भावना, अतोऽस्ति च ते प्रदेशानां कायाश्च-राशय इति, अस्तिशब्देन प्रदेशाः क्वचिदुच्यन्ते, ततश्च तेषां वा काया अस्तिकायाः । "

૨ આ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ જીવાજીવાભિગમની વૃત્તિના પાંચમા પત્રના આધારે સૂચવાયો છે

૩ પંચલિંગીની શ્રીજિનપતિસૂરિકૃત ટીકાના ૯૦ મા પત્રમાં એની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચવાઇ છે —

" आकाशन्ते-दीप्यन्ते यस्मिन् द्रव्याणीत्याकाशम् । "

હવે પાચ પ્રકારના અજીવ તત્ત્વનો ગ્રથકારે નિર્દેશેલા લક્ષણ પૂર્વક વિશેષત વિચાર કરીએ તે પૂર્વે ' પદાર્થ ' એટલે શુ અર્થાત્ પદાર્થનુ સામાન્ય લક્ષણ શુ છે તે જોઇ લઇએ.

પદાર્થનુ લક્ષણ—

[1]उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्तत्व पदार्थस्य लक्षणम् । (१९३)

અર્થાત્ દરેક [2]પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે ધર્મોથી યુક્ત છે—તદાત્મક છે એવો કોઇ પણ પદાર્થ આ પૃથ્વી ઉપર નથી કે જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી વિશિષ્ટ ન હોય કહેવાની મતલબ એ છે કે જે આ ત્રણ ધર્મથી રહિત હોય તે પદાર્થ જ નથી મુક્ત આત્મામા પણ આ વાત ઘટી શકે છે, કેમકે તેને પણ જ્ઞાતૃ-સ્વભાવે નવા નવા જ્ઞેયમા પરિણમવાપણું દરેક સમયે રહેલુ છે

પ્રત્યેક પદાર્થમા બે અશ છે તે પૈકી એક અશ એવો છે કે જે ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એ ત્રણે કાળમા શાશ્વત છે, જ્યારે બીજો અશ સદા અશાશ્વત છે શાશ્વત અશને ઉદ્દેશીને પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્રૌવ્યાત્મક યાને સ્થિર કહેવાય છે, જ્યારે આશાશ્વત અશને લક્ષીને તે ઉત્પાદ-વ્યયાત્મક યાને અસ્થિર કહેવાય છે આ બંને અશો ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વિનાનુ કથન એક તરફી છે, જ્યારે બને અંશોની બાજુએ દૃષ્ટિ આપવાથી પદાર્થનો પૂર્ણ અને વાસ્તવિક બોધ થાય છે

ઉપર્યુક્ત લક્ષણ પૂરેપૂરૂ સમજાય તે માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનુ સ્વરૂપ સમજી લેવુ આવશ્યક હોવાથી તે દિશામા પ્રયાણ કરાય છે

ઉત્પાદનુ લક્ષણ—

स्वजातित्वापरित्यागपूर्वकपरिणामान्तरप्राप्तिरूपत्वमुत्पादस्य लक्षणम् । (१९४)

અર્થાત્ સ્વજાતિનો—મૂળ દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કર્યા વિના પદાર્થ જે અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે તે પરિણામાન્તર ' ઉત્પાદ ' કહેવાય છે આ ઉત્પાદના બે પ્રકાર છે— સ્વનિમિત્તક અને પરનિમિત્તક

વ્યયનુ લક્ષણ—

स्वजातित्वापरित्यागपूर्वकपूर्वपरिणामविगमरूपत्व व्ययस्य लक्षणम् । (१९५)

---

૧ સરખાવો—

" उत्पाद-व्यय-ध्रौव्ययुक्त सत् "
—तत्त्वार्थ (अ ५, सू २९)

૨ પદાર્થ, દ્રવ્ય, સત્ એ બધા એકાર્થક છે.

અર્થાત્ સ્વજાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના-મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહેવા પૂર્વક જે પૂર્વ પરિણામનો નાશ થાય છે તે 'વ્યય' કહેવાય છે ।આ વ્યયના બે પ્રકાર છે-સ્વનિમિત્તક અને પરનિમિત્તક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલમા જે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિણામો થાય છે તે સ્વનિમિત્તક છે, જ્યારે કર્મનો પરિપાક એ પરનિમિત્તક છે.

ધ્રૌવ્યનુ લક્ષણ—

स्वजातिस्वरूपेण व्ययोत्पादाभावरूपत्वम्, स्वजातिस्वरूपेणानुगतरूपत्व वा ध्रौव्यस्य लक्षणम् । (१९६)

અર્થાત્ સ્વજાતિરૂપથી જેમા ઉત્પાદ અને વ્યયનો અભાવ હોય તેને 'ધ્રૌવ્ય' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દમા કહીએ તો સ્વજાતિરૂપે જેનો સબધ બરાબર સચવાઇ રહેતો હોય તે 'ધ્રૌવ્ય' સમજવુ.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યની સ્પષ્ટ સમજ માટે ઉદાહરણ દ્વારા એનો વિચાર કરીએ. ધારો કે આપણી પાસે એક સોનાનો કદોરો છે આ કદોરો ભાગીને આપણે કઠી બનાવી આ પ્રમાણે જ્યારે કદોરો ભાગીને કઠી બનાવી ત્યારે કદોરારૂપ અવસ્થા બદલાઇ ગઇ, પરતુ મૂળ દ્રવ્યરૂપ સોનુ જેવુ ને તેવુ જ રહ્યુ છે અર્થાત્ કદોરાનુ સપૂર્ણ સુવર્ણ કઠીમા મોજુદ છે આમા સોનુ પોતે સ્વજાતિ જે સોનાપણુ તેનો ત્યાગ કર્યા સિવાય અર્થાત્ પોતાના મૂળ દ્રવ્યરૂપ અન્વયીનો પરિત્યાગ કર્યા વિના કદોરાના આકારરૂપ એક પરિણામનો ત્યાગ કરીને કઠીના આકારરૂપ પરિણામાન્તરને પ્રાપ્ત થયુ તે 'ઉત્પાદ' સમજવો, કઠી ઉત્પન્ન થતા સુવર્ણત્વનો ત્યાગ કર્યા સિવાય પૂર્વ પરિણામરૂપ કદોરાનો જે નાશ થયો તે 'વ્યય' સમજવો, અને કદોરો ભાગીને કઠી બનાવી તોપણ સુવર્ણરૂપ દ્રવ્ય તો અન્વયિરૂપે વિદ્યમાન છે અર્થાત્ અન્વયિરૂપે તેનો નાશ થયો નહિ અને થશે પણ નહિ, આનુ નામ 'ધ્રૌવ્ય' સમજવુ

જૈન દૃષ્ટિએ પદાર્થનુ સ્વરૂપ—

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે પદાર્થ યાને સતના સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દર્શનની વિશિષ્ટ માન્યતા છે, કેમકે એ દર્શન પ્રમાણે કોઇ પણ પદાર્થ ફક્ત સમગ્ર ફૂટસ્થ નિત્ય કે કેવળ નિરન્વય વિનાશી નથી તેમજ એનો અમુક ભાગ ફૂટસ્થ નિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામી નિત્ય અથવા કોઇ ભાગ તો માત્ર નિત્ય અને કોઇ ભાગ કેવળ અનિત્ય હોય એમ પણ સભવતુ નથી એના મત પ્રમાણે તો દરેકે દરેક પદાર્થ-ભલે પછી તે ચેતન હોય કે જડ, મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત, સ્થૂલ હો કે સૂક્ષ્મ-ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એમ ત્રિસ્વરૂપી છે આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સાખ્ય દર્શનની પેઠે કેવળ જડ પ્રકૃતિને પરિણામી નિત્ય ન સ્વીકારતા જૈન દર્શન આગળ વધે છે અને તે ચેતનને પણ પરિણામી નિત્ય માને છે અને આ એની અનેક વિશિષ્ટતાઓ પૈકી એક છે

આ સબધમા તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચક પ સુખલાલજી કહે છે કે—

"બધા તત્ત્વોમા વ્યાપકરૂપે પરિણામિ–નિત્યત્વવાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતા કોઇ એવુ તત્ત્વ અનુભવમા નથી આવતુ કે જે ફક્ત અપરિણામી હોય, અથવા માત્ર પરિણામરૂપ હોય બાહ્ય, આભ્યતર બધી વસ્તુઓ પરિણામી નિત્ય માલૂમ પડે છે, જો બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક મ ત્ર હોય તો પ્રત્યેક ક્ષણમા નવી નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થવા તથા નષ્ટ થવાને લીધે તેમજ એનો કોઈ સ્થાયી આધાર ન હોવાને લીધે એ ક્ષણિક પરિણામપરપરામા સજાતીયતાનો અનુભવ ક્યારે પણ ન થાય, અર્થાત પહેલા કોઇ વાર જોયેલી વસ્તુને ફરીથી જોતા જ 'આ તે જ વસ્તુ છે' એવુ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તે કોઇ પણ રીતે ન થાય, કેમકે પ્રત્યભિજ્ઞાનને માટે જેમ એની વિષયભૂત વસ્તુનુ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે તેમજ દ્રષ્ટા આત્માનુ પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે એ રીતે જડ અથવા ચેતન તત્ત્વ માત્ર જો નિર્વિકાર હોય તો એ બને તત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ જગતમા ક્ષણક્ષણમા દેખા દેતી વિવિધતા ક્યારે પણ ઉત્પન્ન ન થાય એથી જ પરિણામી નિત્યત્વવાદને જૈન દર્શન યુક્તિસગત માને છે" જુઓ પૃ ૨૪૨–૨૪૩

આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સમસ્ત દ્રવ્યો પોતપોતાની જાતિમા સ્થિર રહેતા છતા પણ નિમિત્ત અનુસાર તેમા ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિવર્તન થયા કરે છે એથી જ કરીને પ્રત્યેક પદાર્થમા મૂળ જાતિદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રૌવ્ય અને પરિણામની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ અને વ્યય એ બને સુઘટિત થવામા કોઇ જાતના વિરોધ માટે સ્થાન રહેતુ નથી

આ સમગ્ર વિવેચનમાથી સારાશ એ નીકળે છે કે સપૂર્ણ સત પદાર્થને–બ્રહ્મને કેવળ ધ્રુવ–નિત્ય જ માનનાર વેદાન્ત–ઔપનિષદ શાકર મતથી, સત્ પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક–કેવળ ઉત્પાદ વિનાશ શીલ સ્વીકારનાર બૌદ્ધ દર્શનથી, પુરુષરૂપ સતને કેવળ ધ્રુવ–કૂટસ્થ નિત્ય અને પ્રકૃતિરૂપ સતને પરિણામી નિત્ય એમ નિત્યાનિત્ય માનનારી સાખ્ય દૃષ્ટિથી તેમ જ અનેક સત્ પદાર્થોમાથી પરમાણુ કાળ, આત્મા વગેરેને કૂટસ્થ નિત્ય અને ઘટ, પટ, વસ્ત્ર, વિભૂષણ વગેરેને ઉત્પાદવ્યય શીલ–નિત્ય માનનાર વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શનથી જૈન દર્શન જૂદુ પડે છે, કેમકે એની માન્યતા અનુસાર પોતપોતાની જાતિને ન છોડવી એ જ બધા પદાર્થોનુ ધ્રૌવ્ય છે અને પ્રત્યેક સમયમા જુદા જુદા પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થવુ કે વિનાશ પામવો એ એનો ઉત્પાદવ્યય છે આ ધ્રૌવ્ય અને ઉત્પાદ વ્યયનુ ચક્ર દ્રવ્યમાત્રમા સદા ત્રિકાલાબાધિતપણે પ્રવર્તે છે આ ચક્રના પજામાથી કોઇ છટક્યુ નથી, છટકતુ નથી અને છટકશે પણ નહિ

અને એ વાતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો આવશ્યક સમજાય છે કે જે વસ્તુ કોઇ પણ કાળમા, કોઇ પણ સ્થળમા કે કોઇ પણ રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોય અર્થાત્ જે વાઝણીના પુત્રની પેઠે સર્વથા અસત હોય તેમા પાછળથી હૈયાતી ધરાવવાની યોગ્યતા એટલે સદ્રૂપતા આવી શકતી નથી એવી વસ્તુમા પણ હૈયાતી ધરાવવાની લાયકાત આવી શકતી હોય તો સસલાના શિગડા પણ કોઇ વખત હૈયાતી ધરાવવાને યોગ્ય થવા જોઇએ, આકાશ–કુસુમમાથી પણ કોઇ વખતે સુગધ આવવી જોઈએ તેમજ વાઝણીના પુત્રનો પણ લગ્ન મહોત્સવ થવો જોઈએ, પરતુ એમ થતુ કોઇના જોવામા કે જાણવામા નથી એટલે એ અનુભવથી વિરુદ્ધ વાત છે

વિશેષમા અહીં જે ઉત્પત્તિ વગેરે વિષે ઊહાપોહ કરાય છે તે કોઇ પણ વસ્તુમા પાછળથી

આવતા નથી, એ તો વસ્તુના ધર્મ જ છે–વસ્તુની સાથે જ સદા રહેનારા છે–વસ્તુથી કોઇ સર્વથા જુદા જુદા નથી એટલે કે ધર્મી અને ધર્મ વચ્ચે ભેદાભેદ છે[1]

આથી કરીને જે ઉત્પાદ વગેરે ધર્મો છે તે શું પહેલા અસત્ રહેતા પદાર્થના છે કે સત્ પદાર્થના છે એ પ્રશ્નને માટે સ્થાન રહેતુ નથી તેમજ ' જે વસ્તુમા હૈયાત રહેવાનો ધર્મ રહેલો જ છે તે વસ્તુમા ફરીથી ઉત્પત્તિ વગેરેની કલ્પના કરવી અનુચિત છે, કેમકે એમ કરતા તો અનવસ્થા ઉદ્ભવે છે ' એવા દૂષણુ માટે પણુ અત્ર અવકાશ નથી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે કોઇ પણુ પદાર્થ પોતાનુ પોતાપણુ ગુમાવતો નથી અને એમા નવુ પોતાપણુ આવતુ નથી અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કોઇ પણુ પદાર્થના ઉત્પાદ કે વિનાશ થઇ શકતા નથી કદાપિ મૂળ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી, માટે જે પરિવર્તન થાય છે તે આકાર પરત્વે જ છે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ કેવળ આકાર-વિશેષના જ છે, નહિ કે મૂળ વસ્તુના આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ, ધ્રૌવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણે ધર્મો સ્વભાવ સિદ્ધ છે કોઇ પણુ પદાર્થનો આત્યતિક નાશ થતો નથી પદાર્થના કોઇ આકાર વિશેષનો નાશ થતા એમ ન જ કહી શકાય કે તે પદાર્થનો સર્વાગે નાશ થયો છે આ નાશનો અર્થ એટલો જ છે કે પૂર્વ આકાર-વિશેષનો ત્યાગ થયો અને નૂતન આકાર વિશેષની ઉત્પત્તિ થઇ આથી એ વાત ખાસ લક્ષ્યમા રાખવા જેવી છે કે કોઇ પણુ પદાર્થ સર્વથા નવીન ઉત્પન્ન થતો નથી કે સર્વથા નષ્ટ થતો નથી મૂળ દ્રવ્ય તો આકાર વિશેષની ઉત્પત્તિના સમયમા તેમજ એના વિનાશ કાલમા પણુ સ્થિર છે–વિદ્યમાન છે

દ્રવ્યની નિત્યતા અને પર્યાયની અનિત્યતા—

ઉત્પાદ અને વ્યયને પર્યાયના નામથી અને ધ્રૌવ્યને દ્રવ્યના નામથી જૈન દર્શનમા સબોધવામા આવ્યા છે એટલે વસ્તુને–પદાર્થને દ્રવ્ય પર્યાયાત્મક કહેવામા આવે છે 'દ્રવ્ય' સ્વરૂપ સદા નિત્ય અને 'પર્યાય' સ્વરૂપ સદા અનિત્ય છે આકાર એ પર્યાય છે એટલે એ અનિત્ય છે આથી દ્રવ્યરૂપે પદાર્થની નિત્યતા અને આકારરૂપે પદાર્થની અનિત્યતા સ્પષ્ટ થાય છે આ હકીકતને મહર્ષિ **પતજલિ મહાભાષ્યના** પશપશાહ્નિકમા નિમ્ન લિખિત શબ્દ દ્વારા સમર્થન કરે છે—

" द्रव्य नित्यमाकृतिरनित्या । सुवर्णं कदाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो

---

૧ ધર્મ અને ધર્મી એ બે વચ્ચે કોઇક અપેક્ષાએ ભિન્નતા છે તો કોઇક અપેક્ષાએ અભિન્નતા છે જો એ વચ્ચે સર્વથા જુદાઇ કે સર્વથા એકપણુ માનવામા આવે તો એ બનેનો ધર્મધર્મિરૂપ ભાવ જ ઘટી શકશે નહિ જો ધર્મને ધર્મીથી તદ્દન પૃથક્ માનવામા આવે તો એટલે કે દાખલા તરીકે આત્મા અને જ્ઞાન એ બેને ઘટ અને પટની પેઠે સર્વથા ભિન્ન માનીએ તો જ્ઞાનનો ધર્મી આત્મા જ છે, કિન્તુ ઘટ કે પટ નથી એમ કહી શકાશે નહિ અર્થાત્ અમુક ધર્મનો અમુક જ ધર્મી છે એ વ્યવહારનો અને વ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ થશે વળી આ બેને સર્વથા અભિન્ન માનવા એ પણુ યુક્તિ-સગત નથી, કેમકે એથી તો ધર્મનો ધ્વસ થતા ધર્મીના પણુ રામ રમી જવાના, એટલે કે પ્રસ્તુતમા ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ ધર્મની અનિત્યતા–અસત્તા વિચારતા ધર્મીનુ–મૂળ દ્રવ્યનુ અસ્તિત્વ જ ઊડી જવાનુ

भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः। पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्य पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते।"

અર્થાત્ દ્રવ્ય-મૂળ પદાર્થ શાશ્વત છે, જ્યારે આકૃતિ-આકારરૂપ પર્યાય અશાશ્વત છે આકારથી યુક્ત સુવર્ણ કદાચિત્ પિંડરૂપ બને છે આ પિંડરૂપ આકારનુ ઉપમર્દન (નાશ) કરીને રુચક (મહોર) બનાવાય છે રુચકના આકારનો વિધ્વસ કરી કડા બનાવાય છે કડારૂપ આકારનો નાશ કરી સ્વસ્તિક (સાથીઓ) બનાવાય છે વળી એને ગાળીને ફરી સુવર્ણનો પિંડ બનાવાય છે અને વળી એના આકાર વિશેષનુ ઉપમર્દન કરી ખદિરના અગારા સરખા કુંડળો બનાવાય છે આથી ફલિત થાય છે કે આકૃતિમા તો ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયા કરે છે, કિન્તુ તેમ છતા પણ-આકૃતિઓનો સહાર થવા છતા પણ દ્રવ્ય તો તેનુ તે જ છે, આકૃતિનો વિનાશ થવા છતા દ્રવ્યના અસ્તિત્વને જરાએ આચ આવતી નથી

આ સબધમા મીમાસક દર્શનના પ્રકાડ પડિત પાર્થસારમિશ્ર શાસ્ત્રદીપિકામા કહે છે કે—

" अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोऽपायो वा, घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेवागमापायौ। आह च—

' आविर्भावतिरोभाव-धर्मकेष्वनुयायि यत्।
तद् धर्मी तत्र च ज्ञान, प्राग् धर्मग्रहणाद् भवेत्॥'

तथा च—यादृशमस्माभिरभिहित द्रव्य तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते, न स्वरूपम्।"

અર્થાત્ મૃત્તિકાદિરૂપ દ્રવ્યનો કદાપિ ઉત્પાદ કે નાશ થતો નથી, કિન્તુ એના રૂપ, આકાર વગેરેના ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યુ પણ છે કે ઉત્પાદ અને નાશરૂપ ધર્મોને વિષે જે અન્વયિરૂપથી ઉપલબ્ધ છે જે અનુસ્યૂત છે તે ધર્મી છે જેમકે કાળા, રાતા વગેરે રૂપોને વિષે તેમજ પિંડ, કપાલ વગેરે આકારોને વિષે અનુસ્યૂત એવુ મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય ધર્મી છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્તિકા પિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ તેમજ કૃષ્ણ વર્ણનો વિનાશ અને રક્ત વર્ણની ઉત્પત્તિ થવા છતા મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યનો બરાબર અનુભવ થાય છે જે મૃત્તિકા પિંડરૂપ આકારમા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તે મૃત્તિકાના પિંડનો નાશ થતા તે મૃત્તિકા ઘટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ, એટલે મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય તો આબાદ જળવાઈ રહ્યુ વળી ધર્મના ગ્રહણની પૂર્વે જે સબધી જ્ઞાન થાય તે ધર્મી છે જેમકે આછા અધારામા રૂપાદિના ગ્રહણની પૂર્વે જ જે ઘટરૂપ દ્રવ્યનુ ગ્રહણ થાય છે તે ધર્મી છે વિશેષમા આ સબધમા એક પ્રાચીન વિદ્વાનનુ કથન એ છે કે

દ્રવ્યના સ્વરૂપમા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતી નથી, કિન્તુ તેના ગુણોમા જ ભેદ ઉદ્ભવે છે[1]

પ્રસ્તુત પ્રસગને સમર્થિત કરનારી હકીકત મહર્ષિ શ્રીપતજલિકૃત **યોગદર્શન** (વિભૂતિપાદ સૂ ૧૧)ના શ્રીવ્યાસદેવપ્રણીત ભાષ્યમાની નિમ્ન લિખિત પકિતમા મળી આવે છે —

" **तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति, न द्रव्यान्यथात्व; यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति, न सुवर्णान्यथात्वमिति ।** "

અર્થાત્ જેમ રુચક, સ્વસ્તિકાદિ અનેક જાતના આકારોને ધારણ કરવા છતા પણ સુવર્ણ-પિડ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરતો નથી એટલે કે રુચકાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારો ઉપસ્થિત થવા છતા સુવર્ણ અસુવર્ણ બની જતુ નથી, કિન્તુ એનો આકાર વિશેષ જ અન્યાન્ય સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મીમા રહેવાવાળા ધર્મોનો જ અન્યથા ભાવ થાય છે એટલે કે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપી પરિવર્તન થાય છે, નહિ કે ધર્મીરૂપ દ્રવ્યનો

પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મો—

આ પ્રમાણે ધર્મોના ઉત્પાદ અને વિનાશ અને ધર્મીના ધ્રૌવ્યને લક્ષીને પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ, ધ્રૌવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી અનુસ્યૂત છે એમ કહેવામા કશો વાધો રહે છે કે ? નહિ જ એવા ઉત્તરની આશા રહેવા છતા આ વાતને વિશેષત સ્ફુટ કરવા માટે બે ત્રણ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશુ સૌથી પ્રથમ તો મધ્યસ્થભાવના અપૂર્વ પ્રદીપક બહુશ્રુત શ્રીહરિભદ્ર સૂરીશ્વરકૃત **શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય** (સ્ત ૭)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકની નોધ લઇએ —

" [2]**घटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पत्तिस्थितिष्वलम् ।**
शोकप्रमोदमाध्यस्थ्य, जनो याति सहेतुकम् ॥२॥ "

આ પદ્યનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે ધારો કે ત્રણ મનુષ્યો સોનીની દુકાને ગયા તેમાથી એકને સુવર્ણના ઘડાનો ખપ હતો, બીજાને સુવર્ણનો મુગટ જોઇતો હતો અને ત્રીજાને કેવળ સોનુ જોઇતુ હતુ આ ત્રણે જણા દુકાને પહોચ્યા ત્યારે સોની સુવર્ણના ઘડાને ભાગીને મુગટ બનાવતો હતો આ જોઇને સુવર્ણના ઘટના અભિલાષીને શોક થયો, જેને મુગટની આવશ્યકતા હતી તેને આનદ થયો અને જેને સુવર્ણનો ખપ હતો તેને હર્ષ કે શોક એ બેમાથી એકે

૧ આ વિવેચન શાસ્ત્રદીપિકાની શ્રીસુદર્શનાચાર્યકૃત ટીકાના, પ હસરાજપ્રણીત ' દર્શન ઔર અનેકાન્તવાદ 'ના ૧૧ મા પૃષ્ઠમા આપેના અવતરણને આભારી છે

૨ સરખાવો ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના ૯૧ મા પત્રગત અવતરણ —

" प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते
पुत्र प्रीतिमुवाह कामपि नृप शिश्राय मध्यस्थताम् ।
पूर्वाकारपरिक्षयस्तदपराकारोदयस्तद् द्वया-
धारश्चैक इति स्थित त्रयमय तत्त्व तथाप्रत्ययात् ॥ "

भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचका' क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिका' क्रियन्ते । पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः । पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः । आकृतिरन्या चान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते । ”

અર્થાત્ દ્રવ્ય–મૂળ પદાર્થ શાશ્વત છે, જ્યારે આકૃતિ–આકારરૂપ પર્યાય અશાશ્વત છે આકારથી યુક્ત સુવર્ણ કદાચિત્ પિંડરૂપ બને છે આ પિંડરૂપ આકારનું ઉપમર્દન (નાશ) કરીને રુચક (મહોર) બનાવાય છે રુચકના આકારનો વિધ્વંસ કરી કડા બનાવાય છે કડારૂપ આકારનો નાશ કરી સ્વસ્તિક (સાથીઓ) બનાવાય છે વળી એને ગાળીને ફરી સુવર્ણનો પિંડ બનાવાય છે અને વળી એના આકાર વિશેષનું ઉપમર્દન કરી ખદિરના અંગારા સરખા કુંડળો બનાવાય છે આથી ફલિત થાય છે કે આકૃતિમાં તો ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયા કરે છે, કિન્તુ તેમ છતાં પણ– આકૃતિઓનો સંહાર થવા છતાં પણ દ્રવ્ય તો તેનું તે જ છે, આકૃતિનો વિનાશ થવા છતાં દ્રવ્યના અસ્તિત્વને જરાએ આંચ આવતી નથી

આ સંબંધમાં મીમાંસક દર્શનના પ્રકાંડ પંડિત **પાર્થસારમિશ્ર શાસ્ત્રદીપિકામાં** કહે છે કે—

‘ अतो न द्रव्यस्य कदाचिदागमोऽपायो वा, घटपटगवाश्वशुक्लरक्ताद्यवस्थानामेवागमापायौ । आह च—

‘ आविर्भावतिरोभाव–धर्मकेष्वनुयायि यत् ।
तद् धर्मी तत्र च ज्ञानं, प्राग् धर्मग्रहणाद् भवेत् ॥ ’

तथा च—यादृशमस्माभिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते, न स्वरूपम् । ”

અર્થાત્ મૃત્તિકાદિરૂપ દ્રવ્યનો કદાપિ ઉત્પાદ કે નાશ થતો નથી, કિન્તુ એના રૂપ, આકાર વગેરેના ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે આચાર્ય **કુમારિલ ભટ્ટે** કહ્યું પણ છે કે ઉત્પાદ અને નાશરૂપ ધર્મોને વિષે જે અન્વયિરૂપથી ઉપલબ્ધ છે જે અનુસ્યૂત છે તે ધર્મી છે જેમકે કાળા, રાતા વગેરે રૂપોને વિષે તેમજ પિંડ, કપાલ વગેરે આકારોને વિષે અનુસ્યૂત એવું મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય ધર્મી છે કહેવાની મતલબ એ છે કે મૃત્તિકા પિંડનો નાશ અને ઘટની ઉત્પત્તિ તેમજ કૃષ્ણ વર્ણનો વિનાશ અને રક્ત વર્ણની ઉત્પત્તિ થવા છતાં મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્યનો બરાબર અનુભવ થાય છે જે મૃત્તિકા પિંડરૂપ આકારમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી તે મૃત્તિકાના પિંડનો નાશ થતાં તે મૃત્તિકા ઘટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ, એટલે મૃત્તિકારૂપ દ્રવ્ય તો આબાદ જળવાઈ રહ્યું વળી ધર્મના ગ્રહણની પૂર્વે જે સંબંધી જ્ઞાન થાય તે ધર્મી છે જેમકે આછા અંધારામાં રૂપાદિના ગ્રહણની પૂર્વે જ જે ઘટરૂપ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે તે ધર્મી છે વિશેષમાં આ સંબંધમાં એક પ્રાચીન વિદ્વાનનું કથન એ છે કે

દ્રવ્યના સ્વરૂપમા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થતી નથી, કિન્તુ તેના ગુણોમા જ ભેદ ઉદ્ભવે છે[1]

પ્રસ્તુત પ્રસગને સમર્થિત કરનારી હકીકત મહર્ષિ શ્રીપતજલિકૃત **યોગદર્શન** (વિભૂતિપાદ સૂ ૧૧)ના શ્રીવ્યાસદેવપ્રણીત ભાષ્યમાની નિમ્ન લિખિત પક્તિમા મળી આવે છે —

" **तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाऽध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति, न द्रव्यान्यथात्वं; यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथाक्रियमाणस्य भावान्यथात्वं भवति, न सुवर्णान्यथात्वमिति ।** "

અર્થાત્ જેમ રુચક, સ્વસ્તિકાદિ અનેક જાતના આકારોને ધારણ કરવા છતા પણ સુવર્ણપિડ પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરતો નથી એટલે કે રુચકાદિ ભિન્ન ભિન્ન આકારો ઉપસ્થિત થવા છતા સુવર્ણ અસુવર્ણ બની જતુ નથી, કિન્તુ એનો આકાર વિશેષ જ અન્યાન્ય સ્વરૂપોને ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મીમા રહેવાવાળા ધર્મોનો જ અન્યથા ભાવ થાય છે એટલે કે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપી પરિવર્તન થાય છે, નહિ કે ધર્મીરૂપ દ્રવ્યનો

પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદાદિ ત્રણ ધર્મો—

આ પ્રમાણે ધર્મોના ઉત્પાદ અને વિનાશ અને ધર્મીના ધ્રૌવ્યને લક્ષ્યીને પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ, ધ્રૌવ્ય અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી અનુસ્યૂત છે એમ કહેવામા કશો વાધો રહે છે કે ? નહિ જ એવા ઉત્તરની આશા રહેવા છતા આ વાતને વિશેષત સ્ફુટ કરવા માટે બે ત્રણ બાબતોનો ઉલ્લેખ કરીશુ સૌથી પ્રથમ તો મધ્યસ્થભાવના અપૂર્વ પ્રદીપક બહુશ્રુત **શ્રીહરિભદ્ર સૂરીશ્વર**કૃત **શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય** (સ્ત ૭)ના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકની નોધ લઇએ —

" [2]**घटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पत्तिस्थितिष्वलम् ।**
शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं, जनो याति सहेतुकम् ॥२॥ "

આ પદ્યનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે ધારો કે ત્રણ મનુષ્યો સોનીની દુકાને ગયા તેમાથી એકને સુવર્ણના ઘડાનો ખપ હતો, બીજાને સુવર્ણનો મુગટ જોઇતો હતો અને ત્રીજાને કેવળ સોનુ જોઇતુ હતુ આ ત્રણે જણા દુકાને પહોચ્યા ત્યારે સોની સુવર્ણના ઘડાને ભાગીને મુગટ બનાવતો હતો આ જોઇને સુવર્ણના ઘટના અભિલાષીને શોક થયો, જેને મુગટની આવશ્યકતા હતી તેને આનદ થયો અને જેને સુવર્ણનો ખપ હતો તેને હર્ષ કે શોક એ બેમાથી એકે

---

૧ આ વિવેચન શાસ્ત્રદીપિકાની શ્રીસુદર્શનાચાર્યકૃત ટીકાના, ૫ હસરાજપ્રણીત ' દર્શન ઔર અનેકાન્તવાદ 'ના ૧૨ મા પૃષ્ઠમા આપેલા અવતરણને આભારી છે

૨ સરખાવો ષડ્દર્શનસમુચ્ચયના ૯૧ મા પત્રગત અવતરણ —

" प्रध्वस्ते कलशे शुशोच तनया मौलौ समुत्पादिते
पुत्र प्रीतिमुवाह कामपि नृप शिश्राय मध्यस्थताम् ।
पूर्वाकारपरिक्षयस्तदपराकारोदयस्तद् द्वया-
धारस्यैक इति स्थित त्रयमय तत्त्व तथाप्रत्ययात् ॥ "

ન થયો-તે તો મધ્યસ્થ-ભાવમા રહ્યો આ પ્રમાણે ત્રણેને જુદા જુદા ભાવો ઉત્પન્ન થયા એ જ હકીકત શુ બતાવી આપતી નથી કે પ્રત્યેક પદાર્થ ઉત્પા", વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી અનુગત છે ? અત્ર એ ખ્યાલમા રાખવુ કે ઉત્પાદ અને વ્યય એ બને સમકાલીન છે જો એમ ન હોય તો અર્થાત્ ઘટના વિ ાશ-કાલમા મુકટની ઉત્પત્તિ ન સ્વીકારાય તો ઘટાર્થીને શોક અને મુકુટાર્થીને હર્ષનો સભવ દુર્ઘટ છે એવી જ રીતે ઘટ, મુકટ વગેરે પર્યાયોથી જો સુવર્ણ-દ્રવ્ય અતિરિક્ત ન હોય તો સુવર્ણાર્થીમા મધ્યસ્થ-ભાવ સભવે જ કેવી રીતે ? આથી જ્યારે આ પ્રમાણેના ત્રણ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો ઉત્પાદાદિ ધર્મત્રયાત્મક પ્રત્યેક વસ્તુ છે એમ માનવુ યુક્તિસગત, વ્યવહારસિદ્ધ, અનુભવ-સમત અને પ્રમાણ અનુરૂપ જણાય છે

આ પ્રમાણે આપણે જૈન દૃષ્ટિ કેવી યુક્તિપૂર્વક ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુકત પ્રત્યેક પદાર્થને માને છે તે જોયુ સાથે સાથે મીમાસક દર્શનના પારગામી **કુમારિલ ભટ્ટ** પણ આ હકીકતને ઉપર્યુક્ત જ યુકિત દ્વારા સમર્થિત કરે છે તે જાણીને કોને આનદ નહિ થાય ? **મીમાસાશ્લોકવાર્તિક**મા તેઓ કહે છે કે—

" [1]वर्धमानकभङ्गे च, रुचकः क्रियते यदा ।
तदा पूर्वार्थिनः शोकः, प्रीतिश्चाप्युत्तरार्थिनः ॥२१॥

हेमार्थिनस्तु माध्यस्थ्य, तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ।
नोत्पाद-स्थिति-भङ्गाना-मभावे स्यान्न मतित्रयम् ॥२२॥

न नाशेन विना शोको, नोत्पादेन विना सुखम् ।
स्थित्या विना न माध्यस्थ्यं, तेन सामान्यनित्यता ॥२३॥"

આ સબધમા બીજુ ઉદાહરણ **શાસ્ત્રવાર્તા**૦(સ્ત ૭)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા સૂચવાયુ છે —

" [2]पयोव्रतो न दध्यत्ति, न पयोऽत्ति दधिव्रत ।
अगोरसव्रतो नोभे, तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ॥३॥ "

---

૧ વર્ધમાનને ભાગીને જ્યારે રુચક બનાવાય છે ત્યારે વર્ધમાનના અર્થીને શોક અને રુચકના અભિલાષીને હર્ષ થાય છે સુવર્ણના ખપવાળાને તો મધ્યસ્થ-ભાવ રહે છે તેથી પદાર્થ ત્રણ ધર્મોથી યુક્ત છે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય) અને વિનાશના અભાવમા તો ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ ન હોય નાશ વિના શોક નહિ, ઉત્પત્તિ વિના સુખ નહિ અને સ્થિતિ વિના મધ્યસ્થતા નહિ તેથી કરીને સામાન્ય નિત્યતા છે

૨ પ્રકાણ્ડ પાણ્ડિત્ય અને અપૂર્વ પ્રતિભાથી વિભૂષિત શ્રીયશોવિજય અધ્યાત્મોપનિષદ્મા કહે છે કે—

" उत्पन्न दधिभावेन, नष्ट दुग्धतया पय ।
गोरसत्वात् स्थिर जानन्, स्याद्वादद्विट् जनोऽपि क ? ॥४४॥

કહેવાની મતલબ એ છે કે દૂધમાંથી બનેલું દહીં સર્વથા દૂધથી ભિન્ન નથી, એ કોઇ નવીન જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઇ નથી, કેમકે દહીં એ તો દૂધનો એક પ્રકારનો પરિણામ છે વળી દૂધરૂપે નાશ પામી દહીંરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ પણ દૂધની જેમ 'ગોરસ' કહેવાય છે એટલે કે 'ગોરસ' એ દૂધ અને દહીં ઉભયની સંજ્ઞા છે આથી કરીને એ વાત વ્યાજબી છે કે જેણે દૂધનો ત્યાગ કર્યો હોય તે દહીં ખાઇ શકે અને દહીંનો જેણે ત્યાગ કર્યો હોય તે દૂધ પી શકે, પરંતુ જેણે ગોરસનો ત્યાગ કર્યો હોય તે દહીં કે દૂધ બેમાંથી એકેનું સેવન ન જ કરી શકે આ વ્યાવહારિક નિયમથી દૂધરૂપ નાશ, દહીંરૂપ ઉત્પત્તિ અને ગોરસરૂપ ધ્રૌવ્ય એમ ત્રણ ધર્મોથી વિશિષ્ટ પદાર્થ પ્રતીત થાય છે એટલે જૈન દર્શનમાં 'ત્રિપદી'ના નામથી ઓળખાતા નિમ્ન-લિખિત મનનીય મુદ્રાલેખનું સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે —

" [1]उपज्जेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा "

આ પ્રમાણે આ હકીકતને જૈન તેમજ અજૈન દૃષ્ટિથી તપાસ્યા બાદ સુજ્ઞ પાઠક વસ્તુને ત્રયાત્મક માનવા ખચાશે નહિ તેમ છતા હજી કોઇ પ્રાચીન પ્રમાણની આવશ્યકતા બાકી રહેતી હોય તો નિરુક્તકાર શ્રીયાસ્ક મુનિના ઉદ્ગારોની નીચે મુજબ નોંધ લઇએ —

" **षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः—(१) जायते, (२) अस्ति, (३) विपरिणमते, (४) वर्धते, (५) अपक्षीयते, (६) विनश्यतीति। जायत इति पूर्वभावस्य आदिमाचष्टे। अस्तीति उत्पन्नस्यावधारणम्। विपरिणमते इति अप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारः। वर्धते इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं सांयोगिकानां वाऽर्थानाम्। अपक्षीयते इति अनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम्। विनश्यतीति अपरभावस्यादिमाचष्टे।** "

અર્થાત્ **વાર્ષ્યાયણિ** આચાર્ય પદાર્થોના ૭ વિકારોનો—પરિણામોનો નિર્દેશ કરે છે.—(૧) **जायते** એ પદ પૂર્વ ભાવનો—ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થનો પ્રારંભ સૂચવે છે (૨) **अस्ति** એ પદ ઉત્પન્ન થયેલાની સ્થિતિ દર્શાવે છે (૩) **विपरिणमते** એ પદથી વસ્તુમાં અન્ય વિકાર ઉત્પન્ન થવા છતાં તેનો નાશ થતો નથી એ સૂચન કરાયું છે (૪) **वर्धते** એ પદથી અનેક પદાર્થોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી વૃદ્ધિ સૂચવાઇ છે (૫) **अपक्षीयते** એ પદથી એથી વિપરીત હકીકતનું પ્રતિપાદન કરાયું છે (૬) **विनश्यति** એ પદથી અપર ભાવ—ભાવાંતર—રૂપાંતરની શરૂઆત દર્શાવાઇ છે

આ પ્રમાણેની વસ્તુ–સ્થિતિનું વિલોકન કરવા છતા જે હઠપૂર્વક પદાર્થને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય સ્વરૂપી માનવા તૈયાર નથી જ તે વ્યક્તિને એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે ઘડાનો જ્યારે

---

૧ છાયા—

उत्पद्यते वा विगम्यते वा ध्रौव्यते वा ।

મુદ્ગર વગેરે સહારાત્મક સામગ્રી દ્વારા વિનાશ થાય છે ત્યારે શુ તે ઘડો તેના પોતાના એક ભાગે કરીને નાશ પામે છે કે સમગ્રપણે એટલે તે સર્વથા નષ્ટ થાય છે ? જો આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય કે એ ઘડો પોતાના એક ભાગે નાશ પામે છે તો તે કથન સમુચિત નથી, કેમકે જો ઘડો એક ભાગે નાશ પામતો હોય તો ઘડો ફૂટી જતા તે આખાનો જ વિનાશ ન થવો જોઇએ, પરતુ જ્યારે ઘડો ફૂટે છે ત્યારે કોઇ પણ પ્રામાણિક મનુષ્ય એમ કદાપિ કહેતો નથી કે ઘડાનો એક ભાગ નાશ પામ્યો સૌ કોઇ એમ જ કહે છે કે આખા ઘડાનો નાશ થયો આથી પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા જગત્-પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો અપલાપ કરવાનુ કલક વહોરવુ પડશે

હવે જો એમ કહેવામા આવે કે ઘડો ફૂટતા તેનો સર્વાંશે નાશ થાય તો તે ફૂટી જતા ઠીબ અને માટી જે નજરે પડે છે તે ન રહેવી જોઇએ, પરતુ ઘડો ફૂટતા ઠીબ અને માટી રહે છે એ અનુભવ-સિદ્ધ હકીકત છે એટલે આ પક્ષ પણ દૂષિત છે આથી એમ માન્યા વિના છૂટકો જ નથી કે ઘડો ઘડારૂપે નાશ પામે છે, ઠીબરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને માટીરૂપે સ્થિર રહે છે

આ વ્યક્તિને આપણે એ પણ પૂછીશુ કે જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શુ તે એક ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે કે સર્વાંશે ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી તો જગત્-પ્રસિદ્ધ ઉક્તિનો અનાદર કરવાનો પ્રસગ ખડો થાય છે, કેમકે એવુ તો કોઇ કહેતુ નથી કે એ ઘડો એના એક ભાગે ઉત્પન્ન થયો છે, લોક વ્યવહાર તો એવો જ છે કે ઘડો પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન થયો છે આથી જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવા તૈયાર થતા હો તો તે પણ ધૂમાડાના બાચકા ભરવા જેવુ છે, કેમકે જો ઘડાની સર્વ પ્રકારે નવીન ઉત્પત્તિ થઇ હોય તો તેમા માટીની પ્રતીતિ ન જ થવી જોઇએ અને થાય છે એ તો જગજાહેર વાત છે આથી સાચી હકીકત તો એ છે કે જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઘટરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, માટીના પિંડરૂપે નાશ પામે છે અને માટીરૂપે સ્થિર રહે છે

આમ છતા જે જાતનો અનુભવ સારા જગતને થતો હોય તે જાતનુ પદાર્થનુ સ્વરૂપ ન માનવામા આવે તો વસ્તુની વ્યવસ્થા માટે સ્થાન જ નહિ રહે, માટે જેવો અનુભવ થાય છે તેવુ જ વસ્તુનુ સ્વરૂપ માનવુ એ ન્યાયપુરસ્સર છે વિશેષમા એમ માનવાથી જ એ પણ વ્યવસ્થા ઘટી શકશે કે જે વસ્તુ નાશ પામેલી છે તે જ કોઇ અપેક્ષાએ નાશ પામે છે અને નાશ પામશે, જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી છે તે જ કોઇ અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થાય છે અને થશે તેમજ જે વસ્તુ સ્થિર રહેલી છે તે જ કોઇ અપેક્ષાએ સ્થિર રહે છે અને રહેશે જે કોઇ પ્રકારે નાશ પામ્યુ છે તે જ કોઇ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયુ છે અને સ્થિર રહ્યુ છે, જે કોઇ પ્રકારે નાશ પામે છે તે જ કોઇ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થિર રહે છે અને જે કોઇ પ્રકારે નાશ પામશે તે જ કોઇ પ્રકારે ઉત્પન્ન થશે અને સ્થિર રહેશે આ પ્રમાણે પદાર્થ માત્ર અદર અને બહાર બધેથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ એ ત્રણ ધર્મોથી ઓતપ્રોત છે આ પ્રમાણે વસ્તુમાત્ર ધર્મત્રયાત્મક છે અને એ એમ છે વાસ્તે તો તે હૈયાતી ધરાવવાની લાયકાત ધરાવી શકે છે જે જે પદાર્થ એ ત્રણ ધર્મોથી રહિત છે તેનામા શશશૃગની પેઠે કદાપિ હૈયાતી ધરાવવાની લાયકાત હોઇ શકતી નથી, હોતી નથી અને હોશે નહિ અર્થાત્ આ ત્રણ ધર્મોની હાજરી જ વસ્તુની સદ્રૂપતાનુ મુખ્ય લક્ષણ છે વળી જે પદાર્થ આ ત્રણ ધર્મોથી વિશિષ્ટ છે તે જ પદાથ સત્ત્વ, જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ ઇત્યાદિ અનત ધર્મોથી યુક્ત

હોઇ શકે છે તેમજ જે પદાર્થમા આવા અનત ધર્મો ન હોય તેનામા આ ત્રણ ધર્મો પણ નથી જ અને એથી તે કેવળ અભાવાત્મક જ છે અર્થાત્ તે આકાશ-કુસુમ જેવો છે.

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનો પરસ્પર સબધ—

ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે વાના પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ પ્રશ્ન અત્ર વિચારવામા આવે છે જો ત્રણે સર્વથા એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ કહેવામા આવે તો એક જ પદાર્થમા એ ત્રણેની ઉપપત્તિ શકય નથી આથી જો એ ત્રણને સર્વથા અભિન્ન માનવામા આવે તો ત્રણ વાના એવી સજ્ઞા નિરર્થક ઠરે એટલે આવી અનુચિત માન્યતા ન ધરાવતા જૈન દર્શન એ ત્રણેને કથચિત્ ભિન્ન અને કથચિત્ અભિન્ન માને છે જેમ એક જ ઘડામા રહેનાર રૂપ, રસ, ગધ અને સ્પર્શ પરસ્પર ભિન્ન છે તેમ એક જ પદાર્થમા રહેનારા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય પરસ્પર પૃથક્ છે, કેમકે એ ત્રણેના સ્વરૂપો એક બીજાથી જુદા છે જેમકે ઉત્પાદ એટલે અસ્તિત્વ ધારણ કરવુ, ધ્રૌવ્ય એટલે કાયમ રહેવુ અને વ્યય એટલે અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરવો આ ઉપરથી એમ માનવા તૈયાર ન થવુ કે ઉત્પાદાદિ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ તેમને એક બીજાની ગરજ નથી વસ્તુ-સ્થિતિ એ છે કે એ ત્રણેના સ્વરૂપો-લક્ષણો પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન છે, છતા એ ત્રણે એક બીજા વિના જીવી શકતા નથી ધ્રૌવ્ય અને વ્યય વિના ઉત્પાદ રહી શકતો નથી, ધ્રૌવ્ય અને ઉત્પાદ વિના એકલો વ્યય ટકી શકતો નથી, અને ઉત્પાદ અને વ્યય વિના ધ્રૌવ્ય ટકી શકતો નથી એટલે કે એ ત્રણે પરસ્પર સાપેક્ષ હોઇ એક પદાર્થમા રહે છે એથી કરીને તો કોઈ પણ પદાર્થને એક સાથે આ ત્રણ ધર્મોથી યુક્ત કહેવામા હરકત આવતી નથી

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી યુક્ત હોવા છતા સ્થિતિશીલ છે, તેમજ સ્થિતિથી યુક્ત હોવા છતા ઉત્પાદશીલ તેમજ વ્યયશીલ છે આથી કરીને પ્રત્યેક પદાર્થમા આ ત્રણે ધર્મો અબાધિતરૂપે પોતપોતાની સત્તાનો અનુભવ કરાવે છે, એ પૈકી એકનો પણ અપલાપ કરવો તે અન્યાય છે જો ઉત્પત્તિનો અપલાપ કરવામા આવે તો વિનાશનો કોઇ અર્થ જ નથી આથી ઉત્પત્તિ સ્વીકારતા વિનાશ પણ સ્વીકારવો જ પડે અને એ બે સ્વીકારતા એના આધારરૂપ સ્થિતિ પણ માન્યા વિના ચાલે નહિ

આ પ્રમાણે જૈન તેમજ અજૈન દૃષ્ટિને માન્ય પદાર્થના વ્યાપક સ્વરૂપના યથામતિ ઊહાપોહની પૂર્ણાહુતિ કરી ધર્માસ્તિકાયાદિના ગ્રથકારે સૂચવેલા લક્ષણોનો નિર્દેશ કરવામા આવે છે

ધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

[1]स्वभावतः सञ्चरतां जीव-पुद्गलाना गमनागमनादिचेष्टासु भावा-

---

૧ ભગવતી (શ ૧૩, ઉ ૪, સૂ ૪૮૧)માં કહ્યુ છે કે—

" धम्मत्थिकाएण भंते ! जीवाण किं पवत्तति ? । गोयमा ! धम्मत्थिकाएणं जीवाण आगमणगमणभासुम्मेसमणजोगावयजोगाकायजोगा जे यावन्ने तहप्पगारा चला भावा सव्वे ते धम्मत्थिकाए पवत्तंति, गइलक्खणे ण धम्मत्थिकाए ।

मनोवचःकाययोगादिषु मीनाना पानीयमिव यदापेक्षितकारण तद्रूपत्वम् , गतिरूपेण परिणताना जीव-पुद्गलाना गतौ यदापेक्षितकारण तद्रूपत्व वा धर्मास्तिकायस्य लक्षणम् । (१९७)

અર્થાત માછલાઓને ગતિ કરવામા જેમ પાણી મદદ કરે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે ગતિ કરનાર જીવો અને પુદ્‌ગલોની ગમન-આગમન વગેરે ચેષ્ટામા તેમજ ભાષા, મન, વચન અને કાયના વ્યાપાર વગેરેમા મદદ કરનારા અપેક્ષા-કારણરૂપ પદાર્થને 'ધર્માસ્તિકાય' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે અથવા ગતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જીવ અને પુદ્‌ગલોની ગતિને વિષે આપેક્ષિત કારણરૂપ જે પદાર્થ છે તે 'ધર્માસ્તિકાય' કહેવાય છે

અધર્માસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

[1]स्वभावतः स्थितिमता जीव-पुद्गलाना पान्थाना छायास्थलमिव शयन निषदन-स्थानालम्बनादिषु यत् साधारणनिमित्त तद्रूपत्वम्, स्थितिरूपेण परिणताना जीव-पुद्गलाना यदापेक्षितकारण तद्रूपत्वं वाऽधर्मास्तिकायस्य लक्षणम् । (१९८)

અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે સ્થિતિ કરનારા જીવ અને પુદ્‌ગલોને સૂવા, બેસવા, સ્થિર રહેવા તથા આલબનાદિક કાર્યોમા, મુસાફરોને વિશ્રામ લેવામા જેમ છાયા મદદ કરે છે, તેમ મદદ કરનારા-સાધારણ કારણરૂપ પદાર્થને 'અધર્માસ્તિકાય' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સ્થિતિરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરેલા જીવ અને પુદ્‌ગલોની સ્થિરતાને વિષે જે આપેક્ષિત કારણરૂપ છે તે ' અધર્માસ્તિકાય ' કહેવાય છે

[धर्मास्तिकायेन भदन्त ! जीवाना किं प्रवर्तते ? । गौतम ! धर्मास्तिकायेन जीवानामागमनगमनभाषोन्मेषमनोयोगवचोयोगकाययोगा ये चाप्यन्ये तथाप्रकाराश्चला भावा सर्वे ते धर्मास्तिकाये प्रवर्तन्ते, गतिलक्षणो धर्मास्तिकाय ।]

१ 'अहम्मत्थिकाएण जीवाण किं पवत्तति ? । गोयमा ! अहम्मत्थिकाएण जीवाण ठाणनिसीयणतुयट्टण मणस्स य एगत्तीभावकरणता जे यावन्ने तहप्पगारा थिरा भावा सव्वे ते अहम्मत्थिकाए पवत्तति, ठाणलक्खणे ण अहम्मत्थिकाए ।'

—ભગ૦ સૂ ૪૮૧

[अधर्मास्तिकायेन जीवाना किं प्रवर्तते ? । गौतम ! अधर्मास्तिकायेन जीवाना स्थाननिषीदनत्वग्वर्तनानि मनसश्च एकत्वीभावकरणता ये चान्ये तत्प्रकारा स्थिरा भावा सर्वे तेऽधर्मास्तिकाये प्रवर्तन्ते, स्थानलक्षणोऽधर्मास्तिकाय ।]

આકાશાસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

[1]अवगाहमानानां पदार्थानामवकाशे शर्करा-वह्न्योर्दुग्धाऽयो-गोलकवद् हेतुताधारत्वमाकाशस्य लक્ષणम् । (१९९)

અર્થાત જેમ દૂધ સાકરને અને લોખંડનો ગોળો અગ્નિને અવકાશ આપે છે, તેમ અવગાહનાની અપેક્ષા રાખનારા પદાર્થોને અવકાશ આપવામા કારણભૂત પદાર્થ ' આકાશાસ્તિકાય ' કહેવાય છે

પુદ્ગલાસ્તિકાયનુ લક્ષણ—

[2]ग्रहण-धारणादिपरिणामवत्त्वे सति रूपादिमत्त्व रूपादिसस्थान-परिणामरूपत्व वा पुद्गलास्तिकायस्य लक्षणम् । (२००)

અર્થાત ગ્રહણ, ધારણ ઇત્યાદિ પરિણામથી યુક્ત અને રૂપી એવો પદાર્થ ' પુદ્ગલાસ્તિકાય ' જાણવો. અથવા રૂપ વગેરે સંસ્થાનના પરિણામવાળો પદાર્થ ' પુદ્ગલાસ્તિકાય ' કહેવાય છે

---

૧ સરખાવો ભગ૦ સૂ ૪૮૧—

" आगासत्थिकाएण भंते ! जीवाण अजीवाण य किं पवत्तति ? । गोयमा ! आगासत्थिकाए ण जीवदव्वाण य अजीवदव्वाण य भायणभूए ।

पगेण वि से पुन्ने दोहि वि पुन्ने सय पि मायज्जा ।
कोडिसएण वि पुन्ने, कोडिसहस्स पि मायज्जा ॥ १ ॥

अवगाहणालक्खणे ण आगासत्थिकाए ॥ "

[*आकाशास्तिकायेन भदन्त ! जीवानामजीवाना च किं प्रवर्तते ? । गौतम !* आकाशास्तिकायो जीवद्रव्याणामजीवद्रव्याणा च भाजनभूत –एकेनाप्यसौ पूर्णो द्वाभ्यामपि पूर्णे शतमपि मायात । कोटिशतेनापि पूर्णे कोटिसहस्रमपि मायात् , अवगाहनालक्षण आकाशास्तिकाय ।]

૨ સરખાવો ભગવતી (સૂ. ૪૮૧)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

' पोग्गलत्थिकाए ण पुच्छा, गोयमा ! पोग्गलत्थिकाएण जीवाण ओरालिय-वेउव्विय-आहारए तेया-कम्मए सोइंदिय-चक्खिदिय-घाणिदिय-जिब्भिदिय-फासिंदिय-मणजोग-वयजोग-कायजोग-आणापाणूण च गहण पवत्तति, गहणलक्खण ण पोग्गलत्थिकाए । "

[पुद्गलास्तिकाये पृच्छा, गौतम ! पुद्गलास्तिकायेन जीवानामौदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजस-कार्मणानां श्रोत्रेन्द्रिय-चक्षुरिन्द्रिय-घ्राणेन्द्रिय-जिह्वेन्द्रिय-स्पर्शनेन्द्रिय-मनोयोग-वचोयोग-काययोगानामानानां च ग्रहण प्रवर्तते, ग्रहणलक्षण पुद्गलास्तिकाय ।]

કાલનું લક્ષણ—

विशिष्टमर्यादावच्छिन्नोर्ध्वाधोऽर्धतृतीयद्वीपाभ्यन्तरवर्तिनां स्वत एव परिणमतां जीवादिद्रव्याणां यदपेक्षाकारणं तद्रूपत्वं कालस्य लक्षणम् । (२०१)

અર્થાત્ જેમ બગલાના પ્રસવમાં મેઘ-ગર્જના અપેક્ષા-કારણ છે, તેમ વિશિષ્ટ મર્યાદાથી યુક્ત અઢી દ્વીપમાં વસનારા તેમજ પોતાની મેળે જ પરિણત થનારા જીવાદિક દ્રવ્યોના પરિણમનમાં જે નિમિત્તરૂપ પદાર્થ છે તે 'કાલ' કહેવાય છે.

કારણની ત્રિવિધતા—

આ પ્રમાણે આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિકના લક્ષણો જોયાં, પરંતુ તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવે તે માટે પ્રથમ તો કારણના (૧) [1]પરિણામી, (૨) નિમિત્ત અને (૩) નિર્વર્તક એમ જે ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેનું દિગ્દર્શન કરી લઈએ. આ માટે ઘડાનું ઉદાહરણ વિચારીએ. માટી એ ઘડાનું પરિણામી-કારણ છે, કેમકે માટી પોતે જ ઘડાના આકારમાં પરિણમે છે-પલટાઈ જાય છે. લાકડાનો ટુકડો, ચાકડો વગેરે ઘડાના નિમિત્ત-કારણો છે, કેમકે એ નિમિત્ત સિવાય ઘડો બનાવી શકાતો નથી. કુંભાર એ ઘડાનું નિર્વર્તક-કારણ છે, કારણ કે એ ઘડાનો બનાવનાર છે. વિશેષમાં નિમિત્ત-કારણના બે ભાગ છે —(૧) નિમિત્ત-કારણ અને (૨) અપેક્ષા-કારણ. જે સાધનોમાં પ્રાયોગિકી અને વૈસ્રસિકી (સ્વાભાવિક) એમ બંને જાતની ક્રિયાઓ થતી હોય તે 'નિમિત્ત-કારણ' કહેવાય છે, જ્યારે જેમાં કેવળ વૈસ્રસિકી જ ક્રિયા થતી હોય તે 'અપેક્ષા-કારણ' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો નિમિત્ત-કારણોમાં જે સાધારણ નિમિત્તો છે તેનું નામ 'અપેક્ષા-કારણ' છે.

પ્રસ્તુતમાં જીવની અને પુદ્ગલની ગતિમાં તેનો ગતિરૂપ પરિણામ એ પરિણામી-કારણ છે. જીવ અને પુદ્ગલો ગતિના સંચાલક હોવાથી તેઓ જાતે નિર્વર્તક-કારણ છે. માર્ગ વગેરે સામાન્ય નિમિત્ત-કારણ છે અને ધર્માસ્તિકાય ગતિના પરિણામને પુષ્ટ કરનાર હોવાથી એ અસાધારણ નિમિત્ત-કારણ છે યાને અપેક્ષા-કારણ છે. એવી રીતે જીવની અને પુદ્ગલની સ્થિતિમાં તેનો સ્થિતિરૂપ પરિણામ એ પરિણામી-કારણ છે, જીવ અને પુદ્ગલો તેના નિર્વર્તક કારણરૂપ છે અને અધર્માસ્તિકાય તેનું અપેક્ષા-કારણ છે.

ગતિ અને સ્થિતિ સંબંધી અપેક્ષા-કારણની તપાસ—

જૈન દર્શન સિવાય અન્ય કોઈ દર્શનમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એવા બે પદાર્થો સ્વીકારાયા નથી, તો પછી આવા વિચિત્ર પદાર્થો માનવા તે શું યુક્તિ-વિકલ હકીકત

---

૧ આને 'ઉપાદાન' પણ કહેવામાં આવે છે.

નથી ? વિશેષમા જીવ અને પુદ્ગલ એ પોતે જ ગતિ અને સ્થિતિના પરિણામિ-કારણો છે, તો પછી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની શી જરૂર છે ? કેમકે તેના કાર્યો તો અન્યથા સિદ્ધ છે આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા નેત્ર વગેરે સહકારી-કારણો છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિની ઉત્પત્તિ જોકે પરિણામિ-કારણરૂપ એવા જીવ અને પુદ્ગલોને જ આભારી છે, તોપણ સહકારીરૂપે તેમા આ બે પદાર્થોની અપેક્ષા રહેલી છે આ ઉત્તરના સબધમા એ પ્રશ્ન ઊઠાવાય છે કે જો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની સહકારિતાની દૃષ્ટિએ ગરજ રહેતી હોય તો શુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ કે આકાશની કલ્પના કરવાથી એ કામ નહિ સરે ? આનો ઉત્તર **પચલિગી**ની [1]ટીકાના ૯૧મા પત્રમા એમ અપાયો છે કે પૃથ્વી વગેરેના અભાવમા પણ આકાશને વિષે પક્ષીઓ વગેરેની ગતિ અને સ્થિતિ જોવાય છે એટલે પૃથ્વી વગેરેની તો સહકારિતા સ્વીકારાય તેમ નથી આના બચાવમા એમ કહેવુ કે આકાશમા સ્થૂળ પૃથ્વી

---

૧ આ રહ્યો એ મૂલ-પાઠ —

" ननु यदि जीव-पुद्गलेभ्य एव गतिस्थिती भवतस्तदा कृत धर्माधर्माभ्या, तत्कार्यस्यान्यथासिद्धे इति चेत् तन्न जीव-पुद्गलेभ्य परिणामिकारणेभ्या गतिस्थित्योरुत्पादेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ चक्षुरादेरिव ताभ्या सहकारितया धर्माधर्मास्तिकाययोरप्यपेक्षणात् । न च क्षिति-जल-तेजसा तत्र सहकारित्व वाच्य, क्षित्याद्यभावेऽपि वियति पक्षिणा पवनोद्भूततूलादीना च गतिस्थित्योरुपलम्भात् । ननु वियति स्थूलक्षित्याद्यभावेऽपि सूक्ष्मक्षित्यादिसम्भवात् तदपेक्षयैव तत्र पक्ष्यादीना गति स्थिती भविष्यत इति चेत् न, एव तर्हि सूक्ष्मक्षित्यादीना तत्र गतिस्थित्योरभावप्रसङ्ग, तदीयगतिस्थित्योस्तत्रापेक्षाकारणान्तराभावात, अत एव न वायोरप्यपेक्षाकारणता तस्याप्यपेक्षाकारणान्तराभावेन गति स्थित्योरभावप्रसङ्गात् तस्माद् ययोर्न गत्या स्थिति स्थित्या च न गतिस्तन्निमित्ते जीव पुद्गलाना गति-स्थिती, न च धर्माधर्मास्तिकायाभ्याम् यत्नादृश क्षित्यादिपु कश्चिदप्यस्ति ॥ ननूक्तस्वरूपाभावात क्षित्यादीना मा भूत् कारणत्व, तथाप्याकाशस्य तद् भविष्यति इति चेत् न लोकालोकविभागाभावप्रसङ्गात , यत्र हि जीव-पुद्गलाना गति-स्थिती स्त स लोक इतरस्तु अलोक इति लोकालोकव्यवस्था, आकाशनिमित्तत्वे तु गति-स्थित्योरलोकेऽपि तद्भावप्रसङ्गेन लोकत्वप्राप्त्याऽलोकवार्ता ऽप्युच्छिद्येत, अत एव पुण्य-पापयोरपि न तदपेक्षाकारणत्व स्वदेहव्यापकात्मगतत्वेन नियतदेशस्थयोरपि पुण्यपापयो पुद्गलाना गतिस्थितिकारणत्वेऽनवद्धत्वाविशेषात् , तत्सहितस्यैव तेषा लोक इवालोकेऽपि गतिस्थितिप्रसङ्गात् , तथा चालोकस्यापि लोकत्वमापद्येत, मुक्तात्मना च पुण्यपापाभावेन इत कर्मक्षयेन मुक्तौ गच्छता गतेस्तत्र स्थितेश्चाभावप्रसङ्गात् , नाप्यालोक तमसोस्तदपेक्षाकारणत्वम, अह्नि तमोऽभावेऽपि रजन्या चालोकाभावेऽपि गतिस्थितिदर्शनात , न च यदभावेऽपि यद् भवति तत् तस्य कार्यं नाम, तस्मात् क्षित्यादीनामपेक्षाकारणत्वाभावाद् व्यापकयोर्धर्माधर्मास्तिकाययोरेव जीव-पुद्गलगतिस्थिती, प्रति अपेक्षाकारणत्वमिति स्थितम । न चैव सति सर्वदा जीवादीना गतिस्थितिप्रसङ्ग इति वाच्य, सदा सान्निध्येऽप्येतयो स्वय गतिस्थितिपरिणताना मेव जीवादीना गतिस्थित्युपष्टम्भकत्वात , तथा च प्रयोग -जीवपुद्गलाना गति साधारणबाह्यनिमित्तापेक्षा गतित्वात , एकसरोजलाश्रिताना प्रभूतमत्स्यादीना गतिवत् । '

વગેરેનો અભાવ છે, કિન્તુ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરે વિદ્યમાન છે એટલે એની અપેક્ષાએ જ પક્ષી વગેરેની ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે તો તે વ્યાજબી નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી વગેરેની ત્યા ગતિ સ્થિતિના અભાવનો પ્રસગ ખડો થાય છે, કારણ કે તેમની ગતિ અને સ્થિતિમા અન્ય અપેક્ષા-કારણનો અભાવ છે આ કારણથી વાયુને પણ અપેક્ષા-કારણરૂપે સ્વીકારાય તેમ નથી, કેમકે તેનુ પણ કોઇ અન્ય અપેક્ષા-કારણ નહિ હોવાથી તેની ગતિ અને સ્થિતિનો અભાવ માનવો પડશે આથી કરીને જેની ગયા પછી સ્થિતિ નથી અને જે સ્થિર હોઇ ગતિશીલ નથી તે જ જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિના નિમિત્ત-કારણો છે અને આવા પદાર્થો તો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સિવાય અન્ય કોઇ નથી પૃથ્વી વગેરેનુ ઉપર સૂચવ્યા મુજબનુ સ્વરૂપ નહિ હોવાથી તે અપેક્ષા-કારણરૂપે ન સ્વીકારાય તો ભલે, કિ તુ આકાશ તો અપેક્ષા-કારણરૂપે મનાય એ દલીલ પણ પાયા વિનાની છે, કેમકે આમ માનવાથી તો લોક અને અલોક જેવા વિભાગોનુ અસ્તિત્વ ઊડી જશે જ્યા જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિ અને સ્થિતિ સભવે છે તે 'લોક' છે અને બાકીનો વિભાગ 'અલોક' છે એવી લોક અને અલોકની વ્યવસ્થા છે આકાશને નિમિત્ત માનવાથી તો અલોકમા પણ ગતિ અને સ્થિતિનો સદ્ભાવ હોવાથી તે પણ લોક જ ગણાશે એટલે અલોકનુ નામ નિશાન પણ નહિ રહે હવે જો પુણ્ય અને પાપને અપેક્ષા-કારણરૂપે સૂચવવામા આવે તો તે સૂચના પણ અસ્થાને છે, કેમકે એ બે તો સ્વદેહવ્યાપી અને આત્મગત હોવાથી અમુક ભાગમા રહેનારા છે અને તેમ છતા જો તે ગતિ અને સ્થિતિમા અપેક્ષા-કારણરૂપ ગણાય તો લોક અને અલોક જેવી વ્યવસ્થા ઉપર પાણી ફરી વળે વળી મુક્ત જીવોમા પુણ્ય અને પાપનો અભાવ હોવાથી કર્મનો ક્ષય થતા તેઓ અહીંથી મુક્તિએ જઇ શકશે નહિ તેમજ ત્યા સ્થિતિ પણ કરી શકશે નહિ વિશેષમા પ્રકાશ કે અધકારને પણ અપેક્ષા-કારણરૂપે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે દિવસના અધકારનો અભાવ હોવા છતા અને રાત્રે પ્રકાશનો અભાવ હોવા છતા ગતિ અને સ્થિતિ સભવે છે અમુકનો અભાવ હોવા છતા જ્યારે કોઇ એક વસ્તુ ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે તે વસ્તુ તેનુ કાર્ય ન જ ગણાય એ દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત છે આથી સાર એ નીકળે છે કે પૃથ્વીથી માંડીને તે અધકાર પર્યંત કોઇ પણ અપેક્ષા-કારણરૂપ નથી, એ માટે તો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય જ પ્રતિનિયત છે આથી એમ માનવાની ભૂલ ન કરવી કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનુ સર્વદા સાન્નિધ્ય હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલોને માટે સદાને વાસ્તે ગતિ અને સ્થિતિ નિર્માણ થયા છે, કેમકે ગતિરૂપ કે સ્થિતિરૂપ પરિણામને પામેલા જીવ અને પુદ્ગલના તે પરિણામને કેવળ આ તો સહાયકારી છે દાખલા તરીકે એક સરોવરમા અનેક માછલાઓ વસતા હોય તેમાથી કોઇ એકને ગતિ કરવી હોય તો તેને જળની અપેક્ષા રહે છે, પરન્તુ એ જળનુ સદા સાન્નિધ્ય હોવાથી અન્ય માછલાઓની મરજી નહિ હોવા છતા તેમને ગતિ કરવી પડે જ એમ તો નથી જ

આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવ અને પુદ્ગલોને પાછળથી ધક્કો મારીને કે તેમને આગળથી ખેંચીને ગતિ-ક્રિયા કરાવવાનુ કાર્ય ધર્માસ્તિકાયનુ નથી જ ગતિ-ક્રિયા માટે જીવ અને પુદ્ગલ પોતે જ સમર્થ છે આ તો જેમ પક્ષીને ઉડવામા વાયુ અને નેત્રને જોવામા પ્રકાશ અપેક્ષારૂપ કારણરૂપ છે તેમ ગતિ-ક્રિયામા અપેક્ષાકારણરૂપ છે

અવગાહ આપનાર દ્રવ્ય—

અવગાહ આપનારૂ દ્રવ્ય આકાશ જ છે એટલે કે પ્રતિનિયત આકારવાળા એવા જીવાદિ દ્રવ્યરૂપ અવગાહકોનો એ અવગાહ્યને વિષે સદ્ભાવ છે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય લોક–વ્યાપી હોવાને લીધે લોક–સસ્થાનરૂપે તેમની આકૃતિ પ્રતિનિયત હોવાથી તેઓ અવગાહક છે, નહિ કે અવગાહ્ય આકાશ અનત છે એટલે એનો કોઇ મુકરર આકાર નથી, વાસ્તે તે અવગાહ્ય જ છે આથી કરીને જે એક સાથે જીવાદિ દ્રવ્યોની અવગાહરૂપ ક્રિયામા સાધારણ નિમિત્ત–કારણ છે તે આકાશ છે પૃથ્વી વગેરે અવગાહ આપનારા પદાર્થો હોવા છતા આકાશને તે કામ સોપવુ તે અનુચિત છે એમ કહેવુ વ્યાજબી નથી, કારણ કે પૃથ્વી વગેરેના અભાવમા પણ પક્ષી, દેવ વગેરેની આકાશમા અવગાહના જોવાય છે પવનને પણ અવગાહ્ય કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે અતિપ્રબળ હોઇ જીવાદિ દ્રવ્યોના અવગાહમા પ્રતિબધક છે જેમકે, જ્યારે જોસભેર પવન ફૂકાતો હોય છે ત્યારે હાથીઓની પણ ગતિ સ્ખલિત થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા તૃણાદિકની તો વાત જ શી કરવી ? જે પ્રતિબધક હોય તે અવગાહનુ નિમિત્ત થઇ શકે નહિ એટલે પવન પ્રતિબધક હોવાથી તે અવગાહનુ નિમિત્ત બની શકતો નથી આ કામ પ્રકાશ, અધકાર, પુણ્ય કે પાપથી પણ સભવતું નથી, કેમકે પૃથ્વી વગેરેની પેઠે તેઓ અવ્યાપક હોવાથી તેઓ તો અવગાહક છે, નહિ કે અવગાહ્ય આથી કરીને અવગાહના કાર્યમા તેઓ નિમિત્તરૂપ નથી વળી ભીંત જેવા પ્રતિબધકોનો અભાવ અવગાહનુ નિમિત્ત છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે કેવળ અભાવરૂપ પદાર્થમા કોઇ પણ જાતની શક્તિ નહિ હોવાથી તેનામા અવગાહ આપવાની પણ શક્તિ નથી જ આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અવગાહ આપવાનુ સામર્થ્ય તો આકાશમા જ રહેલુ છે આ સબધમા ન્યાયાનુસાર પ્રયોગ નીચે મુજબ છે —

" जीवादिद्रव्याणा युगपदवगाहः साधारणबाह्यनिमित्तापेक्ष', युगपदवगाहत्वात्, एकसरोवर्तिमत्स्यादीनामवगाहवत् । "

અસ્તિકાયોની સખ્યા—

જે પદાર્થ કેવળ એક પ્રદેશરૂપ કે એક અવયવરૂપ ન હોઇ સમૂહરૂપ છે તે ' અસ્તિકાય ' કહેવાય છે આ વ્યાખ્યા અનુસાર અસ્તિકાય પાચ છે –(૧) જીવાસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) આકાશાસ્તિકાય અને (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય કેટલીક વાર અસ્તિકાય શબ્દનો પ્રયોગ કરવામા આવતો નથી એટલે તે સમયે આ પાચનો [1]જીવ, ધર્મ, અધર્મ, [2]આકાશ

૧ જીવ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ચાર તો પ્રદેશપ્રચયરૂપ છે, જ્યારે પુદ્ગલ અવયવરૂપ તેમજ અવયવપ્રચયરૂપ છે

૨ આકાશ અને પુદ્ગલ એ બે પદાર્થો તો વૈશેષિક, ન્યાય, સાખ્ય વગેરે દર્શનને પણ માન્ય છે જીવાસ્તિકાયને ' જીવ ' સજ્ઞાથી અને આકાશાસ્તિકાયને ' આકાશ 'ના નામથી અન્ય દર્શનકારો ઓળખે છે

અને [1]પુદ્ગલ એ સંજ્ઞાથી વ્યવહાર કરાય છે [2] કાલને કાલાસ્તિકાય તરીકે ન ઓળખાવવાનું કંઈ આ કારણ નથી, કેમકે સૌથી પ્રથમ તો કાલ એ વાસ્તવિક દ્રવ્ય છે કે નહિ તે સબંધમા મત-ભેદ છે અને વળી જેઓ એને વાસ્તવિક દ્રવ્ય ગણે છે-તત્ત્વરૂપ માને છે તેઓ પણ એને કેવળ એક પ્રદેશાત્મક માને છે, કિન્તુ પ્રદેશના સમૂહરૂપ માનતા નથી એટલે કાલ એ ખરેખર દ્રવ્ય હોય તોપણ તેની કદાપિ અસ્તિકાય તરીકે ગણના થઇ શકે તેમ નથી

જીવાસ્તિકાયાદિ પરત્વે ગેરસમજ—

અદ્વૈત મતના સ્તંભરૂપ [3]શ્રીશંકરાચાર્યે જીવાસ્તિકાયના સ્વરૂપ સમજવામા થાપ ખાધી છે એમ બ્રહ્મસૂત્ર (૨-૨-૩૪) ઉપર રચેલા તેમના ભાષ્યની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ કહી આપે છે —

" अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विकसेयुरिति । "

અર્થાત્ જીવ અનન્ત અવયવવાળો છે એના તે જ અવયવો અલ્પ શરીરમા સંકોચાઇ જાય છે અને મોટા શરીરમા વિકાસ પામે છે

" જીવના પ્રદેશો અસખ્યાત છે " એવો જૈન ગ્રંથોમા સ્પષ્ટરૂપે ઉલ્લેખ હોવા છતા જીવના અનન્ત અવયવો છે આવું પ્રતિપાદન શ્રીશંકરાચાર્યે કેમ કર્યું હશે તે સમજાતું નથી, કેમકે જીવનું આવું સ્વરૂપ કોઇ પણ જૈન ગ્રંથમા દૃષ્ટિગોચર થતું નથી

દર્શનશાસ્ત્રોના માર્મિક વિદ્વાન્ ગણાતા [4]શ્રીવાચસ્પતિમિશ્ર શાંકર-ભાષ્યની પોતે

---

૧ પુદ્ગલ કે પુદ્ગલાસ્તિકાય એ જૈન દર્શનનો જ પારિભાષિક શબ્દ છે અન્ય દર્શનોમા એને બદલે પ્રકૃતિ, પરમાણુ વગેરે શબ્દો જોવાય છે

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૫)ના નિમ્ન-લિખિત આદ્ય અને દ્વિતીય સૂત્રો —

" अजीवकाया धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गला । द्रव्याणि जीवाश्च । "

૩ વૈદિક ધર્મરૂપ દીપકની જ્યોતિ ઝાંખી પડી જવા આવી હતી એટલું જ નહિ પણ નિર્વાણ-દશાને વરવાની તૈયારીમા હતી તેવી સ્થિતિમાથી તેને બચાવી લઇ તેને સતેજ કરનારા મહાપુરુષ તરીકે એમનું નામ સુપ્રખ્યાત છે એમને હાથે વૈદિક ધર્મની આશાતીત પ્રગતિ થઇ એમણે પ્રસ્થાનત્રયીરૂપ ઉપનિષદ્, ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્યો રચ્યા છે ઇતિહાસજ્ઞોની બહુમતિ પ્રમાણે એમનો જીવન-કાલ ઇ સ ૭૮૮ થી ઇ સ. ૮૨૦ ની લગભગનો છે

૪ એમને નૃગ નૃપતિના સમકાલીન માનવામા આવે છે અર્થાત્ તેઓ વિક્રમની નવમી શતાબ્દીમા વિદ્યમાન હતા એઓ જાતના મૈથિલ બ્રાહ્મણ હતા ભારતીય વૈદિક સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને શોભામા એમને હાથે વધારો થયો છે કેમકે એમણે શાંકર-ભાષ્ય ઉપર **ભામતી** નામની ટીકા, સાંખ્યકારિકાની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની વ્યાખ્યા યોગ-ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વવિશારદી વ્યાખ્યા, શ્રીમાન્ ઉદ્દ્યોતકારે રચેલા ન્યાયવાર્તિક ઉપર તાત્પર્યટીકા, શ્રીયુત મંડનમિશ્રકૃત વિધિવિવેકની ન્યાયકણિકા નામની ટીકા, શ્રીકુમારિલભટ્ટના વિચારોને સ્પર્શ કરનાર તત્ત્વબિન્દુ ન્યાયસૂચી વગેરે અનેક અમૂલ્ય ગ્રંથો રચ્યા છે.

રચેલી [1]ભામતી નામની ટીકામા નીચે મુજબનો ભ્રાન્તિમૂલક ઉલ્લેખ કરે છે એ ખેદજનક હકીકત છે —

" जीवास्तिकायस्त्रिधा-बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । पुद्गलास्तिकायः षोढा-पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावर जङ्गम चेति । "

અર્થાત્ જીવાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રકારો છે –(૧) બદ્ધ, (૨) મુક્ત અને (૩) નિત્ય-સિદ્ધ પુદ્ગલાસ્તિ કાયના છ ભેદો છે –પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો તેમજ સ્થાવર અને જગમ.

શાકર-ભાષ્ય ઉપર ન્યાયનિર્ણય નામની ટીકા રચનારા [2]શ્રીઆનદગિરિ એ ટીકામા નીચે મુજબનો અવાસ્તવિક ઉલ્લેખ કરે છે એ શોચનીય બીના છે —

" जीवास्तिकायस्त्रेधा-बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । तत्रार्हन् मुनिर्नित्यसिद्धः इतरे केचित् साधनैर्मुक्ताः अन्ये बद्धा इति भेदः । पुद्गलास्तिकायः षोढा-पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावर जङ्गम चेति । "

અર્થાત જીવાસ્તિકાયના બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્યસિદ્ધ એમ ત્રણ ભેદો છે તેમા અર્હન્ મુનિ એ નિત્યસિદ્ધ છે, જ્યારે બાકીના જીવો પૈકી કેટલાક સાધનોથી મુક્ત છે અને કેટલાક બધાયેલા છે પુદ્ગલાસ્તિકાયના છ પ્રકારો છે પૃથ્વી વગેરે ચાર ભૂતો તેમજ સ્થાવર અને જગમ

શ્રીઆનદગિરિના સમકાલીન ગણાતા શ્રીગોવિદાનદસ્વામી શાકર-ભાષ્યની સ્વનિર્મિત રત્નપ્રભા નામની ટીકામા આ ભૂલને દૃઢ કરે છે, કેમકે તેમણે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" जीवास्तिकायस्त्रिविध –कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धोऽर्हन्मुख्यः, केचित् साम्प्रतिकमुक्ताः, केचिद् बद्धा इति । पुद्गलास्तिकायः षोढा पृथ्व्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावर जङ्गम चेति । "[3]

---

૧ ' હિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ' એ ગ્રથના ઉત્તરાર્ધના ૨૧૬ મા પૃષ્ઠમા આ સબધમા કહ્યુ છે કે—

" બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાકરભાષ્ય ઉપર જૂનામા જૂનુ અવિચ્છિન્ન પ્રસ્થાન ભામતીથી શરૂ થાય છે નૃગ રાજાના સમયમા થયેના મૈથિલ પડિત વાચસ્પતિમિશ્રે (૯૭૬) શાકરભાષ્ય ઉપર પોતાની પત્નીએ કરેલી સેવાની સ્મૃતિરૂપે તેના નામની ભામતી સજ્ઞાવાળી ટીકા લખી છે આ ટીકા ઘણી અપૂર્વ ભાવને પ્રકટ કરનારી અને ભાષ્યના સમાન ચમત્કૃતિવાળી છે ભામતીની ભૂમિ ઉપર અમલાનદે (૧૨૪૭-૧૨૬૦) " કલ્પતરુ " ઉગાડ્યો છે અને તે કલ્પતરુનો પરિમલ અપ્પય દીક્ષિતે (૧૫૨૦-૧૫૯૩) પ્રસરાવ્યો છે "

૨ ભગવદ્ગીતા ઉપર એમણે ટીકા રચી છે અને તે આનદગિરિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે વિક્રમની ચૌદમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ એમનો સમય ગણાય છે

૩ આનો અર્થ પ્રાય ઉપર મુજબ છે

સાર્વદેશિક પ્રતિભાશાળી **વાચસ્પતિમિશ્ર**ના પ્રકાંડ પાણ્ડિત્ય તરફના પક્ષપાતને લઈને **ન્યાયનિર્ણય** અને **રત્નપ્રભા**મા ભૂલો ઉતરી આવી હશે એમ કદાચ મનાય, કિન્તુ જેમની વિવિધ દર્શનોમા અવ્યાહત ગતિ છે એવા **શ્રીવાચસ્પતિમિશ્ર** તેમજ ' જગદ્ગુરુ ' ના બિરુદ ધારી [1]**શ્રીશંકરસ્વામી** જેવા ધુરંધર વિદ્વાનને હાથે પણ પૂર્વોક્ત હાસ્યાસ્પદ ઉલ્લેખો કેમ થયા હશે તે કળાતુ નથી આશ્ચર્યાતીત વાત તો એ જણાય છે કે આ સાધન-સંપન્ન યુગમા પણ-જ્યારે જૈન દર્શનના મૌલિક ગ્રંથો મુદ્રિત દશામા ઉપલબ્ધ થાય છે ત્યારે પણ અને તે પણ વળી તેનુ અવલોકન કર્યા બાદ એ દર્શનની રૂપરેખા આલેખનાર સાક્ષર તરીકે પંકાતા શ્રીયુત **નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા** બી એ, ' હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ' એ નામની તેમની કૃતિના પૂર્વાર્ધના ૧૦૫ મા પૃષ્ઠમા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે —

" કાલને બાતલ કરી શેષ રહેલા દિગ્વ્યાપી એટલે નાના મોટા થાય તેવા છે ' કાય વિનાના દ્રવ્યોને **અસ્તિકાય** એવુ નામ આપવામા આવે છે અસ્તિકાય એટલે વસ્તુ છે **(अस्ति)** એવો જેના સંબધમા નિર્દેશ થાય અને જે પ્રદેશ રોકનારા (**काय**) હોય તે અસ્તિકાય એટલે પદાર્થ કહીએ તો ચાલે પુદ્ગલ અમૂર્ત, બાકીના દ્રવ્યો મૂર્ત છે એટલે સ્થૂલ આકૃતિવાળા છે "[2]

જ્યારે ભારતીય વિદ્વાનો આ પ્રમાણે ભીંત ભૂલતા હોય એમ લાગે ત્યારે પાશ્ચાત્ય પંડિ

---

૧ જૈન દર્શનની સમાલોચના કરતા તેમનાથી આ જ એક ભૂલ થઇ હોય તો દર્શનાતરીય સિદ્ધાન્તના વિષયમા ભ્રમ થવો છદ્મસ્થ પુરુષ આશ્રીને સાહજિક હોવાથી તે ક્ષંતવ્ય ગણાય કિન્તુ જૈન દર્શનના મૂળ પાયારૂપ એટલુ જ નહિ પણ તેના પર્યાય તરીકે ગણાતા એવા અનેકાંતવાદનો પ્રતિવાદ યાને એનુ ખંડન પણ એના વાસ્તવિક સ્વરૂપને અનુરૂપ નથી એ ખરેખર વધારે પડતી હકીકત છે અનેકાંતવાદનુ જે સ્વરૂપ જૈન દર્શનને અભિમત નથી એવુ એક કાલ્પનિક સ્વરૂપ ઊભુ કરી તેનુ ખંડન કરવાથી શો લાભ ?

અનેકાંતવાદ જેવા સર્વમાન્ય ગણાવા લાયક સિદ્ધાંતની અવહીલના કરનારાઓ પૈકી **બાદરાયણ** સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખનારા, પૂર્ણ અભેદવાદી **શ્રીશંકરાચાર્ય**ના માયાવાદનુ ખંડન કરનારા તરીકે પ્રથમ ગણાતા અનિર્વચનીય વાદનો પ્રતિવાદ કરનારા, પૂર્ણતયા ભેદાભેદવાદના અનુયાયી અને વિક્રમની દશમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમા વિદ્યમાન **શ્રીભાસ્કરાચાર્ય**નુ તેમજ વિશિષ્ટાદ્વૈતના પ્રધાન આચાર્ય, પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર વિશદ ભાષ્ય લખનારા અને ઇ સ ૧૦૧૭ થી લગભગ ઇ સ ૧૧૩૭ સુધીના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા **શ્રીરામાનુજસ્વામી**નુ પણ નામ નજરે પડે છે એનુ શુ કારણ હશે તેની ગવેષણા કરવા બહુશ્રુતોને મારી સાદર વિજ્ઞપ્તિ છે

૨ આ તો જૈન દર્શન પરત્વેની તેમની અનભિજ્ઞતાનો એક નમૂનો છે આવા વિશેષ નમૂનાઓનો ઉલ્લેખ કરવાનુ આ સ્થળ નથી આકાશ, લોકાકાશ, અલોકાકાશ વગેરેનુ જે ચિત્ર તેમણે આલેખ્યુ છે તે જોતા કોઇ પણ સહૃદય તટસ્થ સાક્ષરનુ દિલ દુભાયા વિના રહેશે નહિ પ્રસ્તુતમા આપણે એટલુ જ ઇચ્છીશુ કે ' ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ' તરફથી બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે ' જૈન દર્શન ' સંબધી સમગ્ર લેખનુ યોગ્ય પરિમાર્જન થાય તેવો પ્રબંધ કરવા તેના સંચાલકો કૃપા કરે અને ' હિં૦ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ 'મા જે પ્રશંસાપાત્ર ઉજ્જવળ વિભાગો છે તેને કલંકિત કરનારા આ ભાગની મલિનતા દૂર કરે

તેની સ્ખલના વિષે નિર્દેશ કરી આવા ભ્રાન્ત વિચારો વિષે વિશેષ ઉલ્લેખ અને તેની સમાલોચના ન કરતા તેના ઉપર હાલ તુરત તો પડદો પાડી આગળ વધવુ ઉચિત સમજાય છે

કાળને સ્વતન્ત્ર પદાર્થ ન ગણતા તેને આ ગ્રન્થકાર ઔપચારિક ગણે છે એટલે એક દર મૂળ પદાર્થોની સખ્યા પાચની છે આ પાચેના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મનુ નિરૂપણ કરવાથી એમની વચ્ચે રહેલી સમાનતા અને અસમાનતા નજરે પડે અર્થાત્ એમનુ પરસ્પરનુ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય સ્પષ્ટ થાય એથી એ દિશામા પ્રયાણ કરીએ. પાચે દ્રવ્યો છે એ અપેક્ષાએ જ એમનામા સાધર્મ્ય છે એમ નહિ, કિન્તુ એ પાચે નિત્ય અને અવસ્થિત (સ્થિર) પણ છે એ દૃષ્ટિએ પણ એમનામા સમાનતા છે તેમા નિત્યનુ લક્ષણ ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

परिणामान्तरापत्तौ सत्यामप्यन्वयिनोऽंशादप्रच्युतरूपत्वं नित्यत्वस्य लक्षणम् । (२०२)

અર્થાત્ અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત થવા છતા પણ જેના અન્વયી (મૂળ) અશનો વિનાશ ન થાય તે 'નિત્ય' કહેવાય છે[1] અવસ્થિતનુ લક્ષણ એમ સૂચવાયુ છે કે—

[2]कदाचिदपि पञ्चभूतार्थत्वं न व्यभिचरतीत्येवंरूपत्वमवस्थितस्य लक्षणम् । (२०३)

અર્થાત્ પાચની સખ્યા કે ભૂતાર્થત્વની સાથે જેનો કદાપિ વ્યભિચાર થતો નથી તે 'અવસ્થિત' કહેવાય છે ભૂતાર્થત્વ એટલે સ્વતત્ત્વ અથવા અસખ્યેય પ્રદેશ તેમજ અનાદિ પરિણામનો સ્વભાવ એવો અર્થ કરવો[3]

જૈન દર્શન કોઇ પણ પદાર્થને કૂટસ્થ નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય માનતું નથી, એથી કરીને તો પદાર્થને નિત્ય ઉપરાન્ત અવસ્થિત એવુ વિશેષણ અપાય છે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો એ 'નિત્યત્વ' છે, જ્યારે પારકાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવુ એ 'અવસ્થિતત્વ' છે અન્ય શબ્દોમા

૧ આપણે ૩૪ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૩૦)મા નિત્યનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" तद्भावाव्ययं नित्यम् । "

અર્થાત્ જે એના ભાવથી-પોતાની જાતિથી ચ્યુત ન થાય તે 'નિત્ય' છે

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૫, સૂ ૩)ના ભાષ્ય (પૃ ૩૨૨)નત ઉલ્લેખ —

" अवस्थितानि च, न हि कदाचित् पञ्चत्वं भूतार्थत्वं च व्यभिचरन्ति ।"

૩ સરખાવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૨૩)ગત નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ —

"अन्यो यावदवस्थिताया सन्ख्यामपि धर्मादीनि न व्यभिचरन्ति-भूतार्थत्वं वैशेषिक लक्षणमतिवर्तन्ते । अथवाऽसङ्ख्येयप्रदेशानादिपरिणामस्वभावता वा भूतार्थता मूर्तताऽमूर्तता चेति । "

કહીએ તો પોતપોતાના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વરૂપથી કદાપિ ચ્યુત ન થવુ એ 'નિત્યત્વ' છે, જ્યારે પોતપોતાના સ્વરૂપમા કાયમ રહેવા છતા પણ બીજાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થવુ એ 'અવસ્થિતત્વ' છે દાખલા તરીકે જીવરૂપ તત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્ય સ્વરૂપને તેમજ ચેતનાત્મક વિશેષ સ્વરૂપને કદાપિ ત્યજી દેતુ નથી એ એનુ નિત્યત્વ છે, જ્યારે ઉક્ત સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ અજીવ તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી એ એનુ અવસ્થિતત્વ છે એવી રીતે ધર્મ-તત્ત્વના સબધમા એ પોતાના દ્રવ્યાત્મક અસ્તિત્વાદિરૂપ સામાન્ય સ્વરૂપથી કે ગતિનિમિત્તતારૂપ વિશેષ સ્વરૂપથી કદાપિ ચ્યુત થતુ નથી એ એનુ નિત્યત્વ છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય મટીને તે બાકીના કોઇ દ્રવ્યરૂપે પરિણમતુ નથી એ એનુ અવસ્થિતત્વ છે એ પ્રમાણે અન્ય તત્ત્વો માટે સમજી લેવુ આથી જોઇ શકાય છે તેમ અવસ્થિતત્વથી એ ફલિત થાય છે કે દ્રવ્યોની સખ્યામા ન્યૂનાધિકતા માટે અવકાશ નથી, જગત્ સદા પચાસ્તિકાયાત્મક જ છે તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૯૭) પ્રમાણે તો પ્રત્યેક પદાર્થના પ્રદેશની સખ્યા પ્રતિનિયત રહે છે તેનુ પણ આ દ્વારા સૂચન થાય છે

દ્રવ્યોને નિત્ય કહીને વિશ્વની શાશ્વતતા સૂચવી છે અને અવસ્થિત કહીને એમના પરસ્પર સકર–મિશ્રણ માટે અવકાશ નથી એ સૂચિત કર્યું છે અર્થાત્ બધા દ્રવ્યો પરિવર્તનશીલ હોવા છતા પણ પોતપોતાના સ્વરૂપમા સ્થિત છે અને એક સાથે રહેતા છતા પણ એક બીજાના સ્વભાવથી–લક્ષણથી અસ્પૃષ્ટ રહે છે એથી કરીને તો આ વિશ્વ અનાદિ અનત પણ છે અને તેના મૂળ તત્ત્વોની સખ્યામા કદાપિ ફેર પડતો નથી

જેમ નિત્યત્વ અને અવસ્થિતત્વ એ બે ગુણો હરેક દ્રવ્યમા સમાન છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પરસ્પર સાધર્મ્ય છે તેમ આ પ્રત્યેક પૃથક્ હોવાથી કોઇ વ્યાવર્તક ધર્મ પણ હોવો જોઇએ–કોઇ વૈધર્મ્યસૂચક ગુણ હોવો જોઇએ એમ અનુમાન કરાય તો તે સાચુ છે, કેમકે પુદ્ગલનુ બાકીના દ્રવ્યોથી વૈધર્મ્ય સૂચવનાર ગુણ રૂપિત્વ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો પુદ્ગલ એ રૂપી દ્રવ્ય છે, જ્યારે બીજા બધા અરૂપી છે અત્ર અરૂપિત્વથી કઇ સ્વરૂપનો નિષેધ સૂચવવામા આવતો નથી, કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોને સ્વરૂપ તો અવશ્ય છે જ તેમ છતા જો તેઓ સ્વરૂપથી રહિત છે એમ માનવામા આવે તો તે શશશૃગની માફક કેવળ અભાવાત્મક જ દ્રવ્યો ઠરે આથી કરીને અહીં અરૂપિત્વથી રૂપ યાને મૂર્તિનો નિષેધ કરાયો છે એટલે કે પુદ્ગલ મૂર્ત છે, જ્યારે બાકીના દ્રવ્યો અમૂર્ત છે મૂર્તિથી રૂપ વગેરે સસ્થાન–પરિણામ સમજવો અથવા તો રૂપ, રસ, ગધ અને સ્પર્શનો સમુદાય જાણવો નેત્રેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરાતો ગુણ રૂપ છે રૂપનુ રસ વગેરે સાથે સાહચર્ય છે એટલે રૂપ, મૂર્તિ કે મૂર્તત્વનો અર્થ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ગુણ થાય છે પુદ્ગલોના ગુણો ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય છે, વાસ્તે પુદ્ગલ મૂર્ત છે–રૂપી છે એ સિવાયનુ બીજુ કોઇ દ્રવ્ય કે તેનો કોઇ પણ ગુણ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી, વાસ્તે તે અમૂર્ત યાને અરૂપી છે અત્ર પરમાણુ વગેરેના દૃષ્ટાતથી વ્યભિચાર આવતો નથી, કેમકે જોકે પરમાણુ વગેરે અતિસૂક્ષ્મ અનેક દ્રવ્યો અને તેના ગુણો ઇન્દ્રિય ગોચર થતા નથી, છતા પણ તેમની વિશિષ્ટ પરિણમનરૂપ અવસ્થામા તેઓ જરૂર જ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે એટલે તે અતીન્દ્રિય હોવા છતા પણ રૂપી અથવા મૂર્ત જ છે અથવા તો વસ્તુત પરમાણુ પણ રૂપાદિથી યુક્ત જ છે, જોકે આપણા જેવા છદ્મસ્થને તેનો સાક્ષાત્કાર શક્ય નથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકા

શાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યોમા તો સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ પણ રૂપનો અસભવ છે વળી તે કોઇ પણ અવસ્થામા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બને તેમ નથી જ[1] આથી કરીને એને 'અરૂપી' એવી સજ્ઞા અપાય છે

અત્ર એ ઉમેરીશુ કે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી એના ગુણો તેમજ પર્યાયો ' ગુરુલઘુ ' કહેવાય છે, જ્યારે બાકીના દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી એના ગુણો અને પર્યાયો ' અગુરુલઘુ ' કહેવાય છે

જીવ અને પુદ્ગલ એ બને વ્યક્તિરૂપે અનેક છે તેમજ તે ક્રિયાશીલ પણ છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે તેમજ તે નિષ્ક્રિય છે એટલે કે એકવ્યક્તિત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વ એ બે ધર્મો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયનુ સાધર્મ્ય સૂચવે છે અને જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાયનુ વૈધર્મ્ય સૂચવે છે

અત્ર નિષ્ક્રિયત્વથી ક્રિયા-માત્રનો નિષેધ સમજવાનો નથી, કિન્તુ કેવળ ગતિ ક્રિયાનો બહિષ્કાર સમજવાનો છે, કેમકે પ્રત્યેક પદાર્થમા ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પર્યાય-પરિણમન તો જૈન દૃષ્ટિને સમત છે આ સબધમા ગ્રથકારનુ શુ કહેવુ છે તે ધ્યાનમા આવે તે માટે તેમણે નીચે મુજબ સૂચવેલા ક્રિયાવત્ત્વ અને નિષ્ક્રિયત્વના લક્ષણો જોઇ લઇએ —

कर्मबन्धनिबन्धनचेष्टाविशेषरूपत्वम्, निमित्तद्वयापेक्षत्वे सति द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतुभूतपर्यायविशेषरूपत्वं वा क्रियावत्त्वस्य लक्षणम्। तदभाववत्त्व निष्क्रियत्वस्य लक्षणम्। (२०४–२०५)

અર્થાત્ કર્મના બધના કારણરૂપ એવી ચેષ્ટા તે ' ક્રિયા ' છે અથવા બે નિમિત્તો મળતા દ્રવ્યનો દેશાતરની પ્રાપ્તિમા કારણરૂપ જે પર્યાય ઉદ્ભવે છે તે ' ક્રિયા ' છે આવી ક્રિયાનો જેમા અભાવ હોય તે 'નિષ્ક્રિય' કહેવાય છે

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ જીવ અને પુદ્ગલો સિવાયના ત્રણ દ્રવ્યો એક એક વ્યક્તિરૂપ છે, જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલની સખ્યા તો વ્યક્તિરૂપે અનતની છે આ વાતને અનુલક્ષીને ગ્રથકાર કથે છે કે—

द्रव्य द्वेधा—अद्रव्य द्रव्यम्, अनेकद्रव्यं द्रव्य च। यस्य समानजातीयद्रव्यान्तर नास्ति तदद्रव्यं द्रव्यमुच्यते। यस्य समानजातीयद्रव्यान्तरं समस्ति तदनेकद्रव्यं द्रव्यं कथ्यते, यथा जीव-पुद्गलौ।

અર્થાત્ દ્રવ્યના અદ્રવ્યરૂપ અને અનેકદ્રવ્યરૂપ એમ બે પ્રકારે પડે છે તેમા જે દ્રવ્યનુ સમાન

૧ અતીન્દ્રિય પરમાણુ અને અતીન્દ્રિય ધર્માસ્તિકાયાદિ વચ્ચે આ તફાવત છે,

જાતિવાળુ અન્ય દ્રવ્ય ન હોય તે ' અદ્રવ્ય દ્રવ્ય ' કહેવાય છે, જેમકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ, જ્યારે જેનુ સમાન જાતિવાળુ અન્ય દ્રવ્ય હોય તે 'અનેકદ્રવ્ય દ્રવ્ય' કહેવાય છે, જેમકે જીવ અને પુદ્ગલ

દ્રવ્યનું અન્ય લક્ષણ—

દ્રવ્ય કહો કે પદાર્થ કહો તે એક જ છે અને એનુ લક્ષણ આ ઉલ્લાસના પ્રારભમા ૫૩૦મા પૃષ્ઠમા સૂચવાઇ ગયુ છે, છતા અત્ર દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરતી વેળા તેનુ અન્ય લક્ષણ પણ સભવે છે એ વાત ધ્યાનમા આવવાથી ગ્રથકાર તેનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે —

गुणपर्यायवत्त्व द्रव्यस्य लक्षणम् । (२०६)

અર્થાત જે ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તે 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે આ લક્ષણ યથાથ સનજવ માટે ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણો તેઓ નીચે મુજબ સૂચવે છે —

सहभावित्व गुणस्य लक्षणम् । (२०७)
क्रमभावित्व पर्यायस्य लक्षणम् । (२०८)

અર્થાત જેની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યની સાથે જ છે, તે ' ગુણ ' કહેવાય છે, જ્યારે જેની ઉત્પત્તિ ક્રમ અનુસાર છે તે 'પર્યાય' કહેવાય છે

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનુ સ્વરૂપ—

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પરિણમનશીલ હોવાથી પ્રતિસમય નિમિત્ત અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરિણમે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યમા પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે તે 'ગુણ' કહેવાય છે, અને એ શક્તિ દ્વારા જે પરિણામ ઉત્પન્ન કરાય છે તે 'પર્યાય' કહેવાય છે એટલે કે ગુણ એ કારણ છે અને પર્યાય એ કાર્ય છે દરેક દ્રવ્યમા શક્તિરૂપ અનત ગુણો રહેલા છે આ ગુણો વસ્તુત મૂળ દ્રવ્યથી તેમ જ એક બીજાથી અવિભાજ્ય છે-અભિન્ન છે પ્રત્યેક ગુણરૂપ શક્તિના જુદા જુદા સમયમા થતા ત્રૈકાલિક પર્યાયોની સખ્યા અનતની છે દ્રવ્યના તેમજ એનો અશરૂપ શક્તિઓના ઉત્પાદ અને વ્યય નહિ થતા હોવાથી તે નિત્ય યાને અનાદિ-અનત છે, કિન્તુ બધા પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતા હોવાથી તે વ્યક્તિની અપેક્ષાએ અનિત્ય યાને સાદિ સાત છે, જોકે પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો તે પણ અનાદિ અનત છે વિશેષમા કારણભૂત એક શક્તિ દ્વારા દ્રવ્યમા થતો ત્રૈકાલિક પર્યાય-પ્રવાહ સજાતીય છે દ્રવ્યમા અનત અનત શક્તિઓથી તજ્જન્ય પર્યાય-પ્રવાહ પણ અનત જ એકી સાથે ચાલૂ રહે છે ભિન્ન ભિન્ન શક્તિજન્ય વિજાતીય પર્યાયો એક સમયમા એક દ્રવ્યમા મળી આવે છે ખરા, કિન્તુ એક શક્તિજન્ય ભિન્ન ભિન્ન સમયભાવી પર્યાયો એક દ્રવ્યમા એક સમયમા હોતા નથી

આત્મા દ્રવ્ય છે, કેમકે એનામા ચૈતન્ય વગેરે અનત ગુણો છે, જ્યારે જ્ઞાન, દર્શનરૂપ

વિવિધ ઉપયોગ વગેરે એના અનત પર્યાયો છે એવી રીતે પુદ્ગલ પણ દ્રવ્ય છે, કેમકે એનામા રૂપ વગેરે અનત ગુણો છે અને નીલ, પીત વગેરે વિવિધ વર્ણ વગેરે અનત પર્યાયો છે જેમ આત્મા ચૈતન્યરૂપ શક્તિ દ્વારા ઉપયોગરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પુદ્ગલ રૂપ–શક્તિ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન નીલ, પીત વગેરે પરિણામોને ભજે છે વળી જેમ ચૈતન્ય–શક્તિ આત્મ–દ્રવ્યથી અને આત્મગત અન્ય શક્તિઓથી પૃથક્ થઇ શકતી નથી તેમ રૂપ શક્તિ પુદ્ગલ–દ્રવ્યથી અને તદ્ગત અન્ય શક્તિઓથી અલગ થઇ શકતી નથી જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી વિવિધ ઉપયોગોના ત્રૈકાલિક પ્રવાહના કારણરૂપ એક ચૈતન્ય-શક્તિ છે અને એ શક્તિના કાર્યરૂપ પર્યાય પ્રવાહ ઉપયોગાત્મક છે એવી રીતે પુદ્ગલોમા પણ કારણભૂત એક રૂપ–શક્તિ છે અને નીલ, પીત આદિ વિવિધ વર્ણ પર્યાયનો પ્રવાહ તે એનુ કાર્ય છે આત્મામા ઉપયોગાત્મક પર્યાય પ્રવાહની પેઠે સુખ દુ ખના વેદનરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ, પ્રવૃત્તિરૂપ પર્યાય-પ્રવાહ વગેરે અનત પર્યાય પ્રવાહ એક સાથે ચાલૂ રહે છે આથી એમા ચૈતન્યની માફક,તેને સજાતીય પર્યાય–પ્રવાહની કારણભૂત આનદ, વીર્ય વગેરે એક એક શક્તિ માનવાથી અનત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે એવી રીતે પુદ્ગલમા રૂપના પર્યાયના પ્રવાહની જેમ રસ, ગ ધ, સ્પર્શ વગેરેના અનત પર્યાયોના પ્રવાહો સદા ચાલૂ રહે છે આથી પ્રત્યેક સજાતીય પ્રવાહની કારણભૂત એક એક શક્તિ માનવાથી પુદ્ગલમા રૂપ-શક્તિની જેમ રસ, ગ ધ,સ્પર્શ વગેરે અનત શક્તિઓ સિદ્ધ થાય છે આત્મામા ચૈતન્ય, આનદ, વીર્ય વગેરે શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમા ઉદ્ભવે છે, પરતુ એક ચૈતન્ય-શક્તિના, આનદ શક્તિના કે વીર્ય શક્તિના વિવિધ ઉપયોગ પર્યાયો, વિવિધ વેદના પર્યાયો કે વિવિધ પરાક્રમ પર્યાયો એક સમયમા ઉદ્ભવતા નથી, કેમકે પ્રત્યેક શક્તિનો એક સમયમા તો એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે આ પ્રમાણે પુદ્ગલમા પણ રૂપ, રસ, ગ ધ, સ્પર્શ વગેરે શક્તિઓના ભિન્ન ભિન્ન વિવિધ પર્યાયો એક સમયમા ઉદ્ભવે છે, કિન્તુ દાખલા તરીકે એક રૂપ શક્તિના નીનાદિ વિવિધ પર્યાયો કે એક રસ શક્તિના કટુ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો એક સમયમા થતા નથી જેમ આત્મા અને પુદ્ગલ એ બને દ્રવ્યો નિત્ય છે તેમ એની ચૈતન્યાદિ અને રૂપાદિ શક્તિઓ પણ નિત્ય છે, પરતુ ચૈતન્યજન્ય ઉપયોગ પર્યાય અને રૂપજન્ય નીલાદિ પર્યાય નિત્ય નથી, કિન્તુ તે સદા ઉત્પાદ અને વિનાશશીલ હોવાથી વ્યક્તિશ અનિત્ય છે, જોકે ઉપયોગ પર્યાય પ્રવાહ અને રૂપ પર્યાય પ્રવાહ તો ત્રૈકાલિક હોવાથી નિત્ય છે

અનત ગુણોનો અખડ સમૂહ તે જ દ્રવ્ય છે તેમ છતા આત્માના ચૈતન્ય, આનદ, વીર્ય વગેરે પરિમિત ગુણોની જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થો કલ્પના કરી શકે છે, બધા ગુણો તેમની કલ્પના ગમ્ય નથી એવી રીતે પુદ્ગલના પણ રૂપ, રસ વગેરે કેટલાક જ–પારમિત જ ગુણો કલ્પ નામા આવે છે, નહિ કે બધા આનુ કારણ એ છે કે આત્મા અથવા પુદ્ગલ દ્રવ્યના સમસ્ત પ્રકારના પર્યાય પ્રવાહો વિશિષ્ટ જ્ઞાન વિના જાણી શકાય તેમ નથી જે જે પર્યાય પ્રવાહ સાધારણ બુદ્ધિ વડે જ્ઞેય છે, તેના તેના કારણરૂપ ગુણનો વ્યવહાર કરાય છે આથી એ ગુણો વિકલ્પ્ય છે આત્માના ચૈતન્ય, ચારિત્ર, આનદ, વીર્ય વગેરે વિકલ્પ્ય અને પુદ્ગલના રૂપાદિ વિકલ્પ્ય ગુણો વિચાર અને વાણીમા અવતરી શકે છે, બાકીના બધા અવિકલ્પ્ય છે અને તે તો કેવળ કેવલિ-ગમ્ય છે

ત્રૈકાલિક અનત પર્યાયો અને તેમના એક એક પ્રવાહના કારણરૂપ એક એક શક્તિ (ગુણ) એવી અનત શક્તિઓનો સમૂહ દ્રવ્ય છે એ કથન ભેદસાપેક્ષ સમજવુ અભેદ દૃષ્ટિએ વિચારતા તો પર્યાય પોતપોતાના કારણરૂપ ગુણસ્વરૂપી છે અને ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપી છે આથી કરીને દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયાત્મક જ કહેવાય કોઇ પણ દ્રવ્યમા જેટલા ગુણો હોય તે બધા તેની જ માલીકીના હોય તેમ નથી અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્યમા કેટલાક સાધારણ એટલે બીજા બધા દ્રવ્યોમા હોય તેવા અને કેટલાક અસાધારણ અર્થાત્ તેના સિવાયના દ્રવ્યોમા ન હોય તેવા ગુણો હોય છે આનો નિર્દેશ કરીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે આટલે સુધીનુ દ્રવ્યનુ સ્વરૂપ **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** (અ ૫, સૂ ૩૭)ના વિવેચનને આભારી છે

દ્રવ્યોના સામાન્ય ગુણો—

(૧) [1]અસ્તિત્વ, (૨) [2]વસ્તુત્વ, (૩)[3] દ્રવ્યત્વ, (૪)[4] પ્રમેયત્વ, (૫) [5]અગુરુલઘુત્વ, (૬) પ્રદેશત્વ, (૭) [6]ચેતનત્વ, (૮) અચેતનત્વ, (૯) મૂર્તત્વ અને (૧૦) અમૂર્તત્વ એ દશ ગુણો પૈકી આઠ આઠ ગુણો પ્રત્યેક દ્રવ્યમા હોય છે, કેમકે કયા તો કોઇ પણ દ્રવ્ય ચેતન હોઇ શકે કે જડ તેમજ તે મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત એટલે આ પ્રમાણેના બે ગુણો ઉપરાત તેમા અસ્તિત્વાદિ છ ગુણો રહેલા છે

દ્રવ્યોના વિશેષ ગુણો—

(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) સુખ, (૪) વીર્ય, (૫) સ્પર્શ, (૬) રસ, (૭) ગધ, (૮) વર્ણ, (૯) ગતિહેતુત્વ, (૧૦) સ્થિતિહેતુત્વ, (૧૧) અવગાહનહેતુત્વ, (૧૨) [7]વર્તનાહેતુત્વ, (૧૩) [8]ચેતનત્વ, (૧૪) અચેતનત્વ, (૧૫) મૂર્તત્વ અને (૧૬) અમૂર્તત્વ એ દ્રવ્યોના સોળ વિશેષ ગુણો છે આ પૈકી જીવમા પહેલા ચાર તેમજ ૧૩ મા અને ૧૬ મા એ અકવાળા બે એમ એકદર છ ગુણો છે, પુદ્ગલમા પાચમાથી આઠમા સુધીના તેમજ ચૌદમા અને પદરમા એમ કુલે છ ગુણો છે, ધર્માસ્તિકાયમા ૯, ૧૪ અને ૧૬ એ અકવાળા ત્રણ ગુણો છે, અધર્માસ્તિકાયમા ૧૦, ૧૪ અને ૧૬ એ અકવાળા ત્રણ, આકાશાસ્તિકાયમા ૧૧, ૧૪ અને ૧૬ એ અકવાળા ત્રણ, અને કાળમા ૧૨, ૧૪ અને ૧૬ એ અકવાળા ત્રણ ગુણો છે

દ્રવ્યોના સામાન્ય અને વિશેષ [9]સ્વભાવો—

(૧) [10]અસ્તિત્વ, (૨) [11]નાસ્તિત્વ, (૩) નિત્યત્વ, (૪) અનિત્યત્વ, (૫) [12]એકત્વ,

---

૧ સદ્ભુતતાનો વ્યવહાર ૨ સામાન્ય-વિશેષાત્મકતા, જાતિ-વ્યક્તિપણુ ૩ પોતાના પર્યાયને પ્રાપ્ત થવુ તે દ્રવ્ય છે અને આ એનો ભાવ છે ૪ પ્રમાણના વિષયરૂપ હોવુ તે ૫ સૂક્ષ્મ, વચનથી અગોચર, કેવલિ-ગમ્ય અને આજ્ઞાગ્રાહ્ય એવો આ ગુણ છે ૬ આ અનુભવરૂપ છે અને સક્રિયારૂપ છે, ક્રિયા નકી મન, વચન અને કાયામા અન્વિત થઇ વર્તે છે ૭ જુઓ પૃ ૫૭૬

૮ ચેતનત્વાદિ ચાર ગુણોને તો ઉપર સામાન્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, છતા એનો અત્ર વિશેષ તરીકે ઉલ્લેખ કરવો તે શુ વ્યાજબી છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સ્વજાતિની અપેક્ષાએ આ ગુણો સામાન્ય છે, જ્યારે વિજાતિની દૃષ્ટિએ તો એ વિશેષ છે

૯ સ્વભાવનો ગુણ અને પર્યાયોમા અતર્ભાવ થયેલો સમજવો, નહિ તો દ્રવ્યના લક્ષણમા તેનો પૃથક્ ઉલ્લેખ થાત ૧૦ સ્વભાવથી ૧૧ પરભાવથી ૧૨ વિવિધ ધર્મોનો આધાર હોવાથી એક સ્વભાવતા

(૬) [1]અનેકત્વ, (૭) [2]ભેદત્વ, (૮) [3]અભેદત્વ, (૯) [4]ભવ્યત્વ, (૧૦) [5]અભવ્યત્વ અને (૧૧) [6]પરમત્વ એ અગ્યાર સામાન્ય સ્વભાવો છે, જ્યારે (૧) ચેતનત્વ, (૨) અચેતનત્વ, (૩) મૂર્તત્વ, (૪) અમૂર્તત્વ, (૫) એકપ્રદેશત્વ, (૬) અનેકપ્રદેશત્વ, (૭) વિભાવત્વ, (૮) શુદ્ધત્વ, (૯) અશુદ્ધત્વ અને (૧૦) ઉપચરિતત્વ એ દશ વિશેષ સ્વભાવો છે

ગુણ અને સ્વભાવમા તફાવત—

અત્ર સ્વભાવ તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકી કોઇક તો ગુણ તરીકે પણ ગણાવેલ છે એટલે એ બે વચ્ચે સર્વથા તફાવત હોય એમ તો જણાતુ નથી, પરતુ જેનો ગુણ તેમજ સ્વભાવ તરીકે એટલે કે ઉભય કોટિમા ઉલ્લેખ થયો નથી, તે તરફ દૃષ્ટિ ફેકતા આ બેમા કઇક અતર હોય એમ ભાસે છે આ ઉપરથી ફલિત થતા અનુમાન પરત્વે એટલુ જ નિવેદન કરવાનુ કે સ્વભાવ ગુણ અને પર્યાયથી પૃથક્ નથી, એનો આ બેમા અતર્ભાવ થાય છે, પરતુ વિશેષતા એ છે કે ગુણ ગુણીમા જ છે–ગુણમા રહેતો નથી, જ્યારે સ્વભાવ ગુણ અને ગુણી એ બનેમા રહે છે, કેમકે ગુણ કે ગુણીની જે પરિણતિ છે તે જ 'સ્વભાવ' છે

જીવાદિના સ્વભાવોની સખ્યા—

ઉપર્યુક્ત સ્વભાવો પૈકી જીવ, ધર્માસ્તિકાય ઇત્યાદિના કેટલા કેટલા સ્વભાવો છે તે નિમ્ન-લિખિત પદ્ય ઉપરથી જોઇ શકાય છે —

" एकविंशतिर्भावाः स्यु-र्जीव-पुद्गलयोर्मताः ।
धर्मादीनां षोडश स्युः, काले पञ्चदश स्मृताः ॥ "

અર્થાત્ જીવ અને પુદ્ગલ એ પ્રત્યેકના એકવીસ એકવીસ સ્વભાવો છે, જ્યારે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના સોળ સોળ અને કાળના પદર સ્વભાવો છે એટલે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણમા ચેતનત્વ, મૂર્તત્વ, વિભાવત્વ, [7]અશુદ્ધત્વ અને ઉપચરિતત્વ એ પાચ સ્વભાવો નથી જ્યારે કાળમા આ પાચ ઉપરાત બહુપ્રદેશત્વ પણ નથી

પુદ્ગલાદિના પ્રદેશોની સખ્યાનો નિર્દેશ કરીએ તે પૂર્વે એના સ્કધાદિ વિભાગોનુ અવલોકન કરી લઇએ તેમા '**સ્કધ**' **શબ્દનો અર્થ** ધ્યાનમા આવે તે માટે **પ્રજ્ઞાપના**ની વૃત્તિમા જે નિમ્ન-લિખિત વ્યુત્પત્તિ આપી છે તે વિચારીએ —

" स्कन्दन्ति–शुष्यन्ति पुद्गलविचटनेन धीयन्ते च–पुष्यन्ति पुद्गलचटनेनेति स्कन्धाः "

---

૧ જેમ સહભાવી સ્વભાવોનો એકરૂપે આધાર (સમાનાધિકરણતા) તે એકસ્વભાવ છે તેમ એકમા અનેક સ્વભાવોનો સદ્ભાવ તે અનેકસ્વભાવતા છે જેમકે મૃત્તિકાના સ્થાસ વગેરે અનેક દ્રવ્ય-પ્રવાહ છે ૨ સજ્ઞા, સખ્યા વગેરેના ભેદથી ગુણ, ગુણી, પર્યાય, પર્યાયીનો ભેદ ૩ અભેદ વૃત્તિ જે લક્ષણ છે તે અભેદ ભાવના છે ૪ અનેક કાર્ય કારણ શક્તિ જે અવસ્થિત દ્રવ્ય છે તેનો આવિર્ભાવ ૫ ત્રણે કાળમા પર દ્રવ્યો સાથે મળેલુ હોવા છતા પર સ્વરૂપાકાર ન બનવુ તે ૬ જે દ્રવ્યમા જે પારિણામિક ભાવ પ્રધાન છે તે પરમભાવ સ્વભાવ છે, જેમકે જ્ઞાનસ્વરૂપી આત્મા

૭ 'દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસ'મા શુદ્ધત્વનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રત્યન્તરમા એકપ્રદેશત્વનો નિર્દેશ છે

અર્થાત્ પુદ્‌ગલના વિઘટનથી–વિખેરાઇ જવાથી જે સૂકાઇ જાય છે અને પુદ્‌ગલના ઘટનથી–ભરાવાથી જે પોષાય છે તે 'સ્કંધ' કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે પુદ્‌ગલ સિવાય અન્ય દ્રવ્યોના સ્કંધો હોઇ શકે નહિ આથી તો [1]મહાપુરુષોએ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોમા 'સ્કંધ' નો વ્યવહાર સ્વીકાર્યો નથી પરન્તુ જે કેટલાક માને છે તે અપેક્ષા અનુસાર સમજવો જેમકે **નવતત્ત્વની નીચે મુજબની—**

" [2]धम्मा–ऽधम्मा–ऽऽगासा, तियतियभेया तहेव अद्धा य।
खंधा देस पएसा, परमाणु अजीव चउदसहा ॥ ८ ॥ "

—શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત આઠમી ગાથાની [3]વૃત્તિમા ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કંધોનો નિર્દેશ છે જેમકે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ પ્રત્યેકના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારો છે, એમા કાળનો એક ભેદ અને પુદ્‌ગલાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર ભેદો ઉમેરતા અજીવના ચૌદ ભેદો થાય છે ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણાત્મક સમગ્ર લોકને વ્યાપીને રહેલો વજ્રાકાર એવો જે ધર્માસ્તિકાય છે તે 'ધર્માસ્તિકાય–સ્કંધ' જાણવો ચૌદ રજ્જુ જેવડા સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરી રહેલો અને વજ્રના આકારવાળો જે અધર્માસ્તિકાય છે તે 'અધર્માસ્તિકાય–સ્કંધ' સમજવો અનંત યોજન પ્રમાણનો આકાશનો જે ગોળો છે તે 'આકાશાસ્તિકાય– સ્કંધ' જાણવો [4]

ધર્માસ્તિકાય અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી જોકે એનો વિભાગ જુદો પડી શકતો નથી તોપણ તેના કલ્પિત વિભાગને 'દેશ' સંજ્ઞા આપી શકાય જેમ આકાશ અખંડ દ્રવ્ય હોવા છતા ઘટાકાશ, પટાકાશ ઇત્યાદિ ખંડ–આકાશનો વ્યવહાર કરાય છે તેમ ધર્માસ્તિકાય પરત્વે ઘટધર્માસ્તિકાય, પટધર્માસ્તિકાય એવો વ્યપદેશ સભવે છે એટલે કે ઘટધર્માસ્તિકાયાદિ ધર્માસ્તિકાયના દેશો છે દેશ, ખંડ અને વિભાગ એ એકાર્થક છે અને સ્કંધની અપેક્ષાએ તે જ સ્કંધનો તેનાથી ન્યૂન વિભાગ તે 'દેશ' છે આથી કરીને સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાયની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશથી ન્યૂન ધર્માસ્તિ-

---

૧ વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૨૫)ના "अणवः स्कन्धाश्च" એ સૂત્ર દ્વારા પુદ્‌ગલના અણુ અને સ્કંધ એવા બે ભેદો પાડે છે, નહિ કે ધર્માસ્તિકાયાદિના

૨ છાયા—

धर्मा–ऽधर्मा–ऽऽकाशास्त्रिकत्रिकभेदास्तथैवाद्धा च ।
स्कन्धा देशा प्रदेशाः परमाणवोऽजीवश्चतुर्दशधा ॥

૩ જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૯) વળી અવલોકો દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૨, શ્લો૦ ૫૦)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ—

"नवतत्त्वावचूरौ तु चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके सकलोऽपि यो धर्मास्तिकाय स सर्व स्कन्ध कथ्यते।"

૪ નાનામા નાના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેવડા જીવથી માંડીને તે મોટામા મોટા ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણક લોક જેવડા જીવો 'જીવાસ્તિકાય-સ્કંધો' જાણવા

કાય, બે પ્રદેશથી ન્યૂન ધર્માસ્તિકાય એમ છેક બે પ્રદેશવાળા ધર્માસ્તિકાય સુધીના અસખ્ય વિભાગો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય એટલે કે [1]પ્રતિબદ્ધ દેશની (જુઓ પૃ ૫૫૮) અપેક્ષાએ 'ધર્માસ્તિકાય–દેશ' એવી સજ્ઞા સભવે છે આ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય માટે તેમજ જીવાસ્તિકાય માટે પણ સમજી લેવુ આકાશાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશો હોવાથી એના અસખ્યને બદલે અનત વિભાગો બુદ્ધિથી કલ્પી શકાય તેમા એક પ્રદેશથી ન્યૂન એવા આકાશાસ્તિકાયથી માડીને દ્વિપ્રદેશી આકાશાસ્તિકાયસુધીના બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલા સર્વ વિભાગો ' આકાશાસ્તિકાય–દેશ ' કહેવાય

નવતત્ત્વના શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત ભાષ્યમા દેશનુ સ્વરૂપ દર્શાવતા કહ્યુ છે કે—

" [1]लोगद्दव्वं ज त, नेय धम्मत्थिकायसन्नाए ।
देसो पुण तस्सेव, य विवक्खया होइ अद्धाई ॥३१॥ "

અર્થાત્ (માછલાઓને જેમ જળ અપેક્ષાકારણરૂપ છે તેમ ગતિ–પરિણામની સમુખ રહેલા જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિમા કારણરૂપ, અસખ્ય પ્રદેશવાળા તેમજ) લોકને વ્યાપીને રહેલા એવા દ્રવ્યને ' ધર્માસ્તિકાય ' જાણવુ એ દ્રવ્યની જ અપેક્ષા આશ્રીને કરાયેલા અડધા વગેરે વિભાગો તે ' દેશ ' છે જેના કોઇ પણ હિસાબે ભાગ ન થઇ શકે એવો એટલે કે નિર્વિભાગ તેમજ મૂળ દ્રવ્ય સાથે સલગ્ન એવો જે દ્રવ્યનો અશ તે 'પ્રદેશ' કહેવાય છે 'પ્રદેશ' એટલે પ્રકૃષ્ટ દેશ યાને ઉત્કૃષ્ટ વિભાગ પ્રદેશ કરતા કોઈ પણ નાનો વિભાગ કદાપિ હોઈ શકે નહિ અર્થાત્ છેલ્લામા છેલ્લો–અતિમ વિભાગ તે 'પ્રદેશ' છે ધર્માસ્તિકાયાદિનો એવો બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પેલો વિભાગ તે તેનો ' પ્રદેશ ' સમજવો

આ પ્રમાણે આપણે ધર્માસ્તિકાયથી માડીને તે આકાશાસ્તિકાય સુધીના ત્રણે દ્રવ્યોના ત્રણ ત્રણ ભેદો વિચાર્યા આપણે ૫૪૬મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ કાળ એ પ્રદેશના સમુદાયરૂપ નથી, મતાતર પ્રમાણે તો એ દ્રવ્ય જ નથી, એ તો પાચ દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ છે એટલે કે ઔપચારિક દ્રવ્ય છે તો પછી એને વિષે સ્કધ અને દેશની કલ્પના સભવતી જ નથી. હવે પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કધાદિ ચાર ભેદો વિષે ઊહાપોહ કરીશુ તેમા એ વાત તો સુવિદિત છે કે કોઇ પણ પદાર્થનો આખો ભાગ કે જે અનેક અણુ મળીને થયો હોય તે તે પદાર્થનો ' સ્કધ ' છે અનેક અણુ મળીને એમ કહેવાથી પરમાણુને સ્કધ કહેવાનો અનુચિત પ્રસગ ઊભો થતો અટકી જાય છે અખડિત મોદક, અખડ મૌક્તિક એ સ્કધો છે આથી આકાશના એક પ્રદેશથી માડીને તે તેના અસખ્ય પ્રદેશ–સપૂર્ણ આકાશ જેવડી અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી યાવત્ અનતપ્રદેશી પુદ્ગલ–વિભાગો ' પુદ્ગલ–સ્કધ ' કહેવાય છે

---

૧ છાયા—

लोकद्रव्य यत् तत् ज्ञेय धर्मास्तिकायसञ्ज्ञया ।
देशः पुनस्तस्यैव च विवक्षया भवत्यर्धादि ॥

પુદ્ગલના સબધમા એ વિશેષતા નોધવા જેવી છે કે પુદ્ગલનો પ્રથમ આખો ભાગ કલ્પેલો હોય તેમાથી કેટલોક ભાગ છૂટો પડી ગયો તો તેને પણ 'સ્કધ' કહેવાય જેમ આખુ ઝાડ એ 'સ્કધ' કહેવાય છે તેમ એના મૂળિયા, પાદડા, થડ વગેરેને પણ 'સ્કધ' કહી શકાય વળી આ થડરૂપ સ્કધમાથી થાભલો બનાવવામા આવે તો તે પણ 'સ્કધ' કહેવાય એવી રીતે કોઈ પહાડમાથી છૂટી પડેલી મોટી શિલા જ 'સ્કધ' કહેવાય એમ નથી, કિન્તુ તેના કટકારૂપ પત્થરો પણ 'સ્કધ' કહી શકાય આ પ્રમાણે પુદ્ગલને વિષે તો અમુક કલ્પેલા સ્કધમાથી છૂટા પડેલા અથવા તો તેની સાથે સબધ જાળવી રહેલા એવા દ્વિપ્રદેશાત્મક સુધીના વિભાગો 'સ્કધ' નામ ધારણ કરી શકે તેમ છે, કેમકે પુદ્ગલ આશ્રીને સ્કધ અને દેશરૂપ સજ્ઞાઓ પરસ્પર અપેક્ષિત હોવાથી અનિયમિત છે સબદ્ધ હોય ત્યા સુધી અમુક કલ્પિત ભાગને દેશ માનવો સમુચિત છે

આપણે ૫૫૬મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કધો પ્રતિબદ્ધ દેશવાળા અને અપ્રતિબદ્ધ દેશવાળા એમ ઉભય સ્વરૂપી છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો જેમ એક મોદકમાથી અમુક ભાગ કાઢી લઈએ તો અવશિષ્ટ ભાગ સપૂર્ણ મોદકની અપેક્ષાએ 'દેશ' કહેવાય તેમ કોઈ મોતી ખડિત થયુ હોય તો તેનો બાકીનો ભાગ સપૂર્ણ મૂળ મોતીની અપેક્ષાએ 'દેશ' ગણાય ત્રીજા ઉદાહરણ તરીકે પત્થરનો વિચાર કરીએ તો તે ભાગતા તેનો તુટેલો ભાગ પ્રથમના અખડિત પત્થરની અપેક્ષાએ 'દેશ' તરીકે ઓળખાવાય આ પ્રમાણે તુટવાથી બનેલો દેશ તે 'અપ્રતિબદ્ધ દેશ' કહેવાય, જ્યારે સ્કધમાનો કોઈ પણ ભાગ ખડિત થયા વિના બુદ્ધિ દ્વારા તેનો પોણો વિભાગ, અડધો વિભાગ ઇત્યાદિ જે વિભાગો કલ્પાય તે વિભાગો 'પ્રતિબદ્ધ દેશ' કહેવાય[1] આ દેશરૂપ સજ્ઞા એક પ્રદેશ ન્યૂન એવા અનતપ્રદેશીથી માડીને તે છેક દ્વિપ્રદેશી વિભાગને લાગૂ પડી શકે તેમજ એ સજ્ઞા અનતપ્રદેશી સપૂર્ણ સ્કધથી માડીને તે છેક ત્રિપ્રદેશી સ્કધ સુધીના સર્વ સ્કધો પરત્વે ઘટી શકે અલબત્ત દ્વિપ્રદેશી સ્કધ આશ્રીને આવી સજ્ઞા સભવે નહિ એ દેખીતી વાત છે, કેમકે એ સ્કધનો વિભાગ કરવા જતા બને વિભાગો છૂટા ન પડતા સલગ્ન રહે અને તેની બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પના કરાય તો તે 'પ્રદેશ' કહેવાય, પરતુ આવા વિભાગને 'દેશ' તો ન જ કહેવાય, કેમકે દેશના અવિભાજ્ય ભાગને તો 'પ્રદેશ' કહેવામા આવે છે, અને આને જો દેશ કહીએ તો પ્રદેશના પ્રદેશ નહિ હોવાથી 'પ્રદેશ' સજ્ઞાનો લોપ થાય મૂળ દ્રવ્યથી પ્રદેશ જેટલો જે વિભાગ છુટો પડે તેને 'પ્રદેશ' તરીકે ન ઓળખાવતા 'પરમાણુ' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે પુદ્ગલાસ્તિકાય સિવાયના કોઈ પણ અસ્તિકાયના પ્રદેશ મૂળ દ્રવ્યથી કોઈ પણ ઉપાયે જુદા પાડી શકાય તેમ નથી એટલે 'પરમાણુ' એવી સજ્ઞા માટે પુદ્ગલનો જ જન્મસિદ્ધ હક છે, એ તો એને માટે જ પ્રતિનિયત કરેલી (reserved) વસ્તુ છે

આ પ્રમાણે પુદ્ગલ અને બીજા દ્રવ્યો વચ્ચે તફાવત હોવાનુ કારણ એ છે કે પુદ્ગલ રૂપી છે—મૂર્ત છે, જ્યારે બાકીના દ્રવ્યો અરૂપી છે—અમૂર્ત છે, અને અમૂર્તનો સ્વભાવ કદાપિ ખડિત ન થવુ કિન્તુ સદૈવ … એ છે પુદ્ગલરૂપ દ્રવ્ય મૂર્ત છે અને મૂર્તના ખડ પણ જોઈ શકે છે, કારણ કે … થવાની અને વિશ્લેષ દ્વારા જુદા થવાનુ બળ મૂર્ત દ્રવ્યોમા

… નવત …

(૪ ૧૧૪)મા કરી છે

નજરે પડે છે આ તફાવતને લઇને પુદ્ગલ સ્કધના નાના મોટા બધા અશોને 'અવયવ' કહેવામા આવે છે, અવયવનો અર્થ જુદો થતો અશ એવો થાય છે

અત્ર કોઇ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે પરમાણુના વિભાગ થઇ શકતા નથી એથી કરીને તે અમૂર્ત દ્રવ્ય કહેવાય તો તે અસબદ્ધ પ્રલાપ છે, કેમકે તે પુદ્ગલરૂપ હોવાથી-રૂપી હોવાથી તે 'મૂર્ત' જ છે, જોકે પરમાણુનુ પરિમાણુ સૌથી નાનામા નાનુ હોવાથી એના વિભાગ માટે અવકાશ રહેતો નથી, એ જાતે જ સ્વભાવથી કેવળ અવિભાજ્ય અશ છે

વિશેષમા એ ધ્યાનમા રાખવુ કે દ્રવ્ય વ્યક્તિરૂપે જ પરમાણુના વિભાગ પડતા નથી, બાકી પર્યાયરૂપે તો તેના જરૂર વિભાગો પડે છે-એને પર્યાયરૂપ અશો છે જ, કેમકે એક જ પરમાણુ વ્યક્તિમા રૂપ, રસ, ગધ વગેરે અનેક પર્યાય છે અને તે બધા એ દ્રવ્યના ભાવરૂપ અશો જ છે એથી કરીને એક પરમાણુ-વ્યક્તિનો દ્રવ્ય-પરમાણુ એક જ હોવા છતા એના ભાવ પરમાણુઓ (પર્યાયો) તો અનેક છે જ

આ પ્રમાણે આપણે અજીવના ચૌદ પ્રકારો જોયા હવે કયા દ્રવ્યના કેટલા પ્રદેશ છે ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ કરી, જીવના પ્રદેશોના સકોચ અને વિકાસ પરત્વે ગ્રથકાર જે ઉલ્લેખ કરે છે તેની નોધ લઇશુ

જીવાસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોની સખ્યા—

પ્રદેશ એ એવો સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અશ છે કે એના બીજા અશોની કલ્પના કરવા સર્વજ્ઞ પણ સમર્થ નથી આથી તો આ 'નિરશ અશ' કહેવાય છે પાચ અસ્તિકાયો પૈકી પ્રત્યેકના આવા નિરશ અશોની યાને પ્રદેશોની સખ્યા એક સરખી નથી, પરતુ ભિન્ન ભિન્ન છે જેમકે જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પ્રત્યેકના પ્રદેશોની સખ્યા અસખ્યાતની છે, જ્યારે આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશોની સખ્યા અનતની અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશોની સખ્યા સખ્યાતની, અસખ્યાતની, અનતની અને અનતાનતની પણ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વ્યક્તિરૂપે એક એક જ છે એ બને દ્રવ્યો એક એવા અખડ સ્કધરૂપ છે કે જેના અસખ્યાત અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મતમ અશોની કેવળ બુદ્ધિ દ્વારા કલ્પના કરાય છે, પરતુ એ પૈકી એક પણ આવો અશ મૂળ દ્રવ્યથી જુદો પડી શકે તેમ નથી જીવાસ્તિકાય તો વ્યક્તિરૂપે એક નહિ પણ અનત છે પ્રત્યેક જીવ-વ્યક્તિ એક અખડ વસ્તુ છે અને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયની પેઠે એના અસખ્યાત પ્રદેશો છે આકાશાસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ વ્યક્તિરૂપે એક જ છે એ બીજા બધા દ્રવ્યોથી મોટો છે એના જેવડો પણ કોઇ અન્ય પદાર્થ નથી એ એવડો મોટો સ્કધ છે કે એના પ્રદેશોની સખ્યા અનતની છે પુદ્ગલાસ્તિકાય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ વ્યક્તિ રૂપે એક જ નથી એવી તો અનેક ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ હોવાથી એ સર્વના પરિમાણુમા તફાવત છે આ પ્રમાણેની પુદ્ગલ-સ્કધોની અનિયતતા હોવાથી અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયાદિની પેઠે તે નિયતરૂપ નહિ હોવાથી કોઇ પુદ્ગલ-સ્કધ

બે પ્રદેશનો, તો કોઇ ત્રણનો એમ કોઇ સખ્યાત પ્રદેશનો, વળી કોઇક અસખ્યાત પ્રદેશનો, કોઇક અનત પ્રદેશનો અને કોઇક તો અનતાનત પ્રદેશનો પણ હોય છે અનતાનત પરમાણુઓનો બનેલો અને અન્ય પુદ્ગલ-સ્કધોની અપેક્ષાએ સૌથી મોટો એવો પુદ્ગલ-સ્કધ ' અચિત્ત મહાસ્કધ ' કહેવાય છે અને એના જ પ્રદેશોની સખ્યા અનતાનતની છે

દ્રવ્યોના સ્થિતિ-ક્ષેત્રો—

જગત્ પચાસ્તિકાયરૂપ છે આથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે આ પાચ અસ્તિકાયોનો કોઇ આધાર યાને સ્થિતિ-ક્ષેત્ર છે કે નહિ ? જો હોય તો તે આ પાચેથી ભિન્ન છે કે આ પાચમા કોઇ એક દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યોના આધારરૂપ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે આકાશ એ આધારરૂપ છે અને બાકીના દ્રવ્યો આધેયરૂપ છે વિશેષમા આધેયરૂપ ચાર દ્રવ્યો પણ સપૂર્ણ આકાશમા રહેતા નથી તેઓ તો આકાશના અમુક પરિમિત વિભાગમા જ રહે છે આવા જે વિભાગમા તેઓ રહેલા છે તે વિભાગને ' લોકાકાશ ' કહેવામા આવે છે લોકનો અર્થ જ પાચ અસ્તિકાય છે, જોકે ઘણી વાર એથી કેવળ જીવોનો સમૂહ સમજવામા આવે છે [1]લોકાકાશની બહાર ચારે તરફ કેવળ અનત આકાશ વિદ્યમાન છે એમા આકાશ સિવાય અન્ય કોઇ પદાર્થનુ અસ્તિત્વ નથી તેમજ કોઇ અન્ય પદાર્થના ગમન કે સ્થિતિ માટે સ્થાન નથી આવા આકાશના વિભાગને 'અલોકાકાશ' કહેવામા આવે છે અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જેમ મનુષ્ય-ક્ષેત્રને બાકીના ક્ષેત્રોથી વિભક્ત કરનાર ' માનુષોત્તર ' પર્વત છે તેમ લોકાકાશને અલોકાકાશથી વિભક્ત કરનાર કોઇ પહાડ, કોટ કે દિવાલ નથી, કિન્તુ આ બે વિભાગોની કલ્પના બુદ્ધિને આભારી છે-ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોના સબધથી છે જ્યા એ બે દ્રવ્યોનુ અને અત એવ જીવ અને પુદ્ગલનુ પણ અસ્તિત્વ નથી તે આકાશ ' અલોક ' છે અને બાકીનો ' લોક ' છે

જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણ દ્રવ્યોની પેઠે જોકે પુદ્ગલનુ સ્થિતિ-ક્ષેત્ર લોકાકાશ જ છે, તો પણ પુદ્ગલના પરિમાણની વિવિધતા આશ્રીને તેનુ સ્થિતિ-ક્ષેત્ર એકરૂપ નથી, કિન્તુ જુદી જુદી જાતનુ છે એટલે કોઇ પુદ્ગલ લોકાકાશના એક પ્રદેશમા, તો કોઇ બેમા છે તો કોઇ છેક સપૂર્ણ લોકાકાશના અસખ્ય પ્રદેશોમા પણ રહે છે અનતાનત પરમાણુવાળો અચિત્ત સ્કધ પણ લોકાકાશના અસખ્યાત પ્રદેશોમા રહેલો છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પુદ્ગલોના આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સખ્યા આધેયરૂપ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુઓની સખ્યાથી ન્યૂન કે બરાબર હોઇ શકે છે, પરન્તુ તેથી અધિક તો હોતી નથી જ એથી કરીને એક પરમાણુ એક સરખા આકાશ-પ્રદેશમા રહે છે દ્વયણુક યાને બે પરમાણુનો બનેલો પુદ્ગલ બે પ્રદેશોમા તેમજ એક પ્રદેશમા પણ રહી શકે છે એવી રીતે ત્ર્યણુક સ્કધો ત્રણથી માડીને એક પ્રદેશ સુધીમા રહી શકે છે એ પ્રમાણે ચતુરણુકથી સખ્યાતાણુક સ્કધો માટે ઘટાવી લેવુ અસખ્યાતાણુક સ્કધ એક પ્રદેશથી માડીને તે વધારેમા વધારે પોતાની બરાબરના અસખ્યાત સખ્યાવાળા પ્રદેશોમા રહી શકે છે અનંતાણુક તેમજ અનતાનતાણુક સ્કધો પણ એકથી લઇને અધિકમા અધિક અસખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમા રહી શકે છે એટલે કે પ્રત્યેક અસખ્યાતા-

૧ જુઓ દશવૈકાલિકસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિનુ ૮૩મુ પત્ર

ણુક માટે અસખ્ય જ પ્રદેશ હોવા જોઇએ એવો નિયમ નથી વળી અનંતાણુક કે અનંતાનંતાણુક માટે તો અનંત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની જરૂર નથી જ એની સ્થિતિ માટે વધારેમા વધારે લોકાકાશના અસખ્યાત પ્રદેશો પર્યાપ્ત છે આ પ્રમાણે અનતાનંત મૂર્ત પુદ્ગલ લોકાકાશમા સમાઇ જાય છે તેનુ કારણ તેની સૂક્ષ્મરૂપે પરિણમવાની શક્તિ છે જ્યારે આ શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે અનતાનંત પરમાણુ અને અનતાનંત સ્કધ ત્યા સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે જેમકે એક જ સ્થાનમા હજાર દીવાઓનો પ્રકાશ પરસ્પર વ્યાઘાત પામ્યા વિના સમાઇ જાય છે [1] પુદ્ગલ-દ્રવ્ય મૂર્ત હોવા છતા જ્યારે સૂક્ષ્મત્વ-પરિણામરૂપ અવસ્થા ભોગવતુ હોય છે ત્યારે તે કોઇને વ્યાઘાતરૂપ નીવડતું નથી તેમજ તેને પણ કોઇ વ્યાઘાત પમાડી શકતુ નથી એ તો જ્યારે પુદ્ગલ સ્થલ ભાવમા પરિણત હોય છે ત્યારે જ વ્યાઘાત માટે અવકાશ રહે છે

આ પ્રમાણે આપણે જીવ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો માટેના આધાર-ક્ષેત્ર વિષે યથામતિ વિચાર કર્યો છે એટલે હવે જીવ વિષે પણ વિચાર કરી લઇએ સૌથી પ્રથમ તો એ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે (૧) જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર જીવનુ પરિમાણ આકાશની જેમ સર્વવ્યાપક નથી કે પરમાણુની પેઠે અણુ જેવડુ પણ નથી એટલે કે તે મધ્યમ છે, અને (૨) જીવની સખ્યા એક નહિ પણ અનંતની છે આ પ્રમાણે જ્યારે મધ્યમ પરિમાણવાળા જીવો છે એટલુ જ નહિ, પણ જ્યારે શરીરાવચ્છિન્ન જીવોના પરિમાણમા ન્યૂનાધિકતા છે તો પછી તેમના આધારભૂત ક્ષેત્રોના પરિમાણમા પણ ન્યૂનાધિકતા હોય એ દેખીતી વાત છે, અલબત્ત, સમગ્ર જીવ-રાશિની અપેક્ષાએ તો જીવ-દ્રવ્યનુ સ્થિતિ-ક્ષેત્ર સપૂર્ણ લોકાકાશ જ છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક જીવ-દ્રવ્યનુ આધાર-ક્ષેત્ર નાનામા નાનુ અને મોટામા મોટુ કેટલું હોઇ શકે છે ? જૈન શાસ્ત્ર આનો ઉત્તર એ આપે છે કે એક જીવનુ સ્થિતિ-ક્ષેત્ર નાનામા નાનુ અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડુ અને મોટામા મોટુ તે સપૂર્ણ લોકાકાશ જેવડુ હોઇ શકે છે મોટામા મોટુ ક્ષેત્ર તો કેવલિ-સમુદ્ઘાત આશ્રીને જ છે એ વાત આપણે ૪૫૨મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ

આ ઉપરથી એ વાત ફલિત થાય છે કે જીવ-દ્રવ્યનુ નાનામા નાનુ સ્થિતિ-ક્ષેત્ર અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડા લોકાકાશના ખડ જેટલુ છે કે જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસખ્યાતમો જ ભાગ છે જે જીવનુ આવડુ ક્ષેત્ર છે તેનુ જ કાલાતરે અથવા એ જ સમયમા કે અન્ય કોઇ જીવનુ આધાર-ક્ષેત્ર આથી બમણુ, ત્રણ ગણુ કે વધતા વધતા ક્યારેક અસખ્યાત ગણુ પરતુ લોકાકાશના તો સખ્યાતમા ભાવ જેવડુ હોય છે, કેવલિ-સમુદ્ઘાત આશ્રીને તો સમગ્ર લોકાકાશ જેટલુ હોય છે

જૈન દર્શનનુ મતવ્ય એ છે કે પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોની સખ્યા અસખ્યાતની છે આ અસખ્યાતના જુદા જુદા અસખ્યાત પ્રકારો અત્ર ન સમજતા તે સર્વ જીવો આશ્રીને પ્રદેશોની સખ્યા એક સરખી જ સમજવાની છે અર્થાત્ પ્રદેશની સખ્યાની અપેક્ષાએ તો બધા જીવો સરખા જ છે

૧ આ સબધમા ભગવતી (શ ૧૩, ઉ ૪, સૂ ૪૮૧)ની વૃત્તિના ૬૦૮મા અને ૬૦૯મા પત્રમા એમ પણ કહ્યુ છે કે ઔષધીના મહિમાથી એક કર્ષ પ્રમાણ પારામા સો કર્ષ જેટનુ સોનુ સમાય છે અને તેમ છતા એનુ વજન એક કર્ષથી વધારે થતુ નથી વળી ઔષધીના સામર્થ્યથી પારાને તેમ સોનાને છૂટા પાડતા સો કર્ષ જેટલુ સોનુ અને એક કર્ષ જેટલો પારો મળી રહે છે આ હકીકત આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કેવી રીતે સગત થઇ શકે તે વિચારવા જેવ છે

આત્મ-પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાત હોવાથી તે આંકડાથી ન દર્શાવી શકાય, કિન્તુ પલ્યોપમાદિની પેઠે તો તેનું સ્વરૂપ આલેખી શકાય તેમજ વળી જે અસંખ્યાતના મુખ્ય [1]નવ પ્રકારો છે તે પૈકી તેનો અમુક પ્રકાર છે કે અમુક બે પ્રકારોની વચ્ચે તેનો સમાવેશ થાય છે એવો તો જરૂર નિર્દેશ કરી જ શકાય તેમ છે તો તે વિષે આવો કશો ઉલ્લેખ છે કે? જો ન હોય તો સમગ્ર જીવો તુલ્ય પ્રદેશવાળા છે એમ માનતા ખંચાવું પડશે એટલે કે પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે એટલા પૂરતી જ સમાનતા હોય, પરંતુ અસંખ્યાતની વિવિધતા આશ્રીને તેમાં વિવિધતા ઉપસ્થિત થતી હોય એવું સૂચન થશે વિશેષમાં કીડીના આત્મ-પ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્યાતની છે તેમજ કુંજરના અને વળી કેવલિ-સમુદ્ઘાત વેળા આશ્રીને કેવલીના આત્મ-પ્રદેશોની સંખ્યા પણ અસંખ્યાતની છે આથી એ શંકા પણ ઉદ્ભવે કે જો સમુદ્ઘાત-અવસ્થા દરમ્યાન કેવલજ્ઞાનીના આત્મ-પ્રદેશોની સંખ્યા કીડીના આત્મ-પ્રદેશોની સંખ્યાની બરાબર જ હોય તો પ્રદેશોનું પરિમાણ અનિયત ઠરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ ' પ્રદેશ ' એવો વ્યવહાર અસત્ય નહિ તો ઔપચારિક જરૂર જ જણાય છે, કેમકે કેવલીના એક એક પ્રદેશના કીડીના એક એક પ્રદેશ જેવડા તો કેટલાએ અંશો કલ્પી શકાય

---

૧ સંખ્યાના એકંદર ત્રણ વિભાગો છે -(અ) સંખ્યાત, (આ) અસંખ્યાત અને (ઇ) અનંત તેમાં સંખ્યાતના (અ) જઘન્ય, (આ) મધ્યમ અને (ઇ) ઉત્કૃષ્ટ (સરખાવો આધુનિક ગણિતની ' Alef-zero ' નામની સંજ્ઞા) એ ત્રણ, અસંખ્યાતના (અ) પરિત્ત, (આ) યુક્ત અને (ઇ) અસંખ્યાત એ ત્રણ, અને અનંતના (અ) પરિત્ત, (આ) યુક્ત અને (ઇ) અનંત એ ત્રણ પેટા-વિભાગો છે વળી અસંખ્યાત અને અનંતના પ્રત્યેક પેટાવિભાગના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો છે આથી સંખ્યાના કુલે ૨૧ ભેદો પડે છે આ પૈકી સર્વ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાઓ પ્રતિનિયત હોવાથી એક એક પ્રકારની જ છે, પરંતુ મધ્યમ સંખ્યાઓ તેવી નથી મધ્યમ સંખ્યાતના સંખ્યાત, મધ્યમ અસંખ્યાતના અસંખ્યાત અને મધ્યમ અનંતના અનંત ભેદો છે નવ પ્રકારના અસંખ્યાતના નામો નીચે મુજબ છે —

(૧) જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત, (૨) મધ્યમ પરિત્ત અસં૦, (૩) ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસં૦, (૪) જઘન્ય યુક્ત અસં૦ (૫) મધ્યમ યુક્ત અસં૦, (૬) ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસં૦, (૭), જઘન્ય અસંખ્યાત અસં૦, (૮) મધ્યમ અસં૦ અસં૦, અને (૯) ઉત્કૃષ્ટ અસં૦ અસં૦

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે પ્રાચીન ગ્રીકોની પેઠે (see History of Mathematics by Smith vol II p 26) જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે એકની સંખ્યાની ગણના જ નથી એકને માટે ' રૂપ ' સંજ્ઞા વપરાય છે આ વાત શ્વેતામ્બર તેમજ દિગમ્બર ઉભયને માન્ય છે જુઓ ચોથો કર્મગ્રંથ (ગા ૭૮) તેમજ ગોમ્મટ૦નો જીવકાંડ (ગા ૧૦૮ અને ૧૧૦) તથા પ્રવચનસારના જ્ઞેયાધિકાર, (ગા ૭૪) ની ટીકા બે એ 'જઘન્ય સંખ્યાત' છે ત્રણથી માંડીને તે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતથી એક ન્યૂન સુધીની સર્વ સંખ્યાઓ ' મધ્યમ સંખ્યાત ' કહેવાય છે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતમાં એક ઉમેરવાથી જે સંખ્યા આવે તે 'જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત' કહેવાય છે આ તેમજ અસંખ્યાતના બીજા પ્રકારો ધ્યાનમાં આવે તે માટે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ, પરંતુ હાલ તુરત તો તેનો વિચાર કરવો માંડી વાળી અને પરિશિષ્ટમાં તેની રૂપરેખા આલેખવાની આશા રાખી અત્ર વિરમવામાં આવે છે એના જિજ્ઞાસુને અનુયોગદ્વાર (સૂ ૧૪૬), ચોથો કર્મગ્રંથ (ગા ૭૧-૮૬) તેમજ લોકપ્રકાશ (સ ૧) જોવા ભલામણ છે વિશેષમાં The Jaina Gem Dictionary (જૈન રત્નકોષ) નામના પુસ્તક (પૃ ૧૪૦-૧૪૧)માં આ હકીકત અંગ્રેજીમાં રજુ કરાયેલી છે તે પણ વિચારવા જેવી છે

વળી સિદ્ધોની અવગાહના એક સરખી નથી અર્થાત્ એક હાથ અને આઠ આગળથી માંડીને તે ૩૩૩ ધનુષ્ય, ૧ હાથ અને આઠ આગળ જેટલી તેમા તરતમતા રહેલી છે એ ઉપરથી એમ શકા ઉદ્ભવે કે પ્રત્યેક સિદ્ધના આત્મ-પ્રદેશોની સખ્યા તુલ્ય માનવા જતા તો પ્રદેશનુ પરિમાણ અનિયત જણાય છે અને જો તેને નિયત માનવુ હોય તો પુદ્ગલના પ્રદેશોના આધાર-ક્ષેત્ર માટે જેવી વિચિત્રતા સ્વીકારાઇ છે તેવી અત્ર સ્વીકારવી પડશે-અર્થાત્ કોઇ જીવનો એક આત્મ-પ્રદેશ એક આકાશ-પ્રદેશમા સ્થિત છે તો કોઇક તો બે આકાશ-પ્રદેશમા અને કોઇક તો વળી ત્રણ એમ વધતા વધતા અસખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોમા

આ પ્રમાણેની શકાઓનો સર્વાશે સવિસ્તર ઉત્તર આપવાનુ અત્ર શકય નથી એટલે હુ ટમા તેનુ સમાધાન સૂચવીશુ કોઇ પણ જીવના પ્રદેશોની સખ્યા લોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો જેટલી જ અસખ્યાત હોવાથી પ્રતિનિયત છે એટલે એ સખ્યામા વધ ઘટ સભવતી જ નથી અત્ર અસખ્યાતના નવ પ્રકારોમાથી કયો પ્રકાર સમજવો તે વિષે કોઇ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાતો નથી ચોથા કર્મગ્રન્થની ગા ૮૧-૮૩ વિચારતા તે નવમુ અસખ્યાત તો નથી જ, પરતુ એનાથી કોઇ ઉતરતુ અસખ્યાત હોવાનુ સૂચન થાય છે હવે પ્રદેશના પરિમાણનો વિચાર કરવો રહ્યો તેમા પ્રદેશનુ લક્ષણ પરમાણુની સર્વ સૂક્ષ્મ આપેક્ષિક અવગાહના છે એમ **તત્ત્વાર્થ**-ભાષ્ય (પૃ ૩૨૯)મા સૂચવાયુ છે સસારી જીવના કાર્મણ યોગને લઇને પ્રદેશોની અવગાહનામા ફરક પડે છે સિદ્ધના જીવોની પ્રદેશોની અવગાહનાનો આધાર તો પૂર્વ ભવના માનુષિક શરીરની અવગાહના ઉપર રહેલો છે એટલે કે એની અવગાહના એનાથી ત્રીજે ભાગે હીન હોય છે, કેમકે મનુષ્ય-શરીરમા ત્રીજે ભાગે પોલાણ છે એને યોગનો નિરોધ કરી મુક્તિએ જતી વેળા આત્મ-પ્રદેશો દ્વારા પૂરી દેવામા આવે છે આનાથી પ્રદેશોની ઓછી અવગાહના કરવાનુ સામર્થ્ય અનત વીર્યશાળી કેવલીમા પણ નથી એટલે આ અવગાહનાથી ઓછી અવગાહના સિદ્ધ દશામા હોય જ નહિ આનાથી વિશેષ અવગાહના કરવા માટે કોઇ પ્રયોજન નથી એટલે આ અવગાહના કાયમ રહે છે આથી સમજાય છે કે સિદ્ધની અવગાહના પૂર્વ પૂર્વ શરીરની અવગાહનાથી ⅔ હોવાથી સર્વ સિદ્ધોની અવગાહના એક સરખી સભવતી નથી

આપણે ૫૬૦ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ પુદ્ગલના પ્રદેશની સખ્યા જેટલી જ એના આધાર-ક્ષેત્રના પ્રદેશની સખ્યા હોવી જ જોઇએ એવો નિયમ નથી ઉત્કૃષ્ટ અનતાનત પરમાણુઓની કે એનો બનેલો સ્કધની અવગાહના એક પ્રદેશ જેટલી પણ સભવે છે આ પ્રમાણે વિચારતાં તો જીવના અવગાહના-ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સખ્યામા વધઘટ થતા જીવના પ્રદેશોની સખ્યા કાયમ ન રહી શકે એમ કહેવાય તેમ જણાતુ નથી

વિશેષમા જીવ વસ્તુત તો અમૂર્ત જ છે, પરતુ કર્મના સબધની દૃષ્ટિએ તે મૂર્ત છે એટલે કે પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોની સખ્યા તુલ્ય હોવા છતા કર્મરૂપ ઉપાધિ આશ્રીને તેની અવગાહનામા ભિન્નતા ઉપસ્થિત થાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો તુલ્ય પ્રદેશવાળા એક જીવ-દ્રવ્યના પરિમાણમા કાલ-ભેદથી જે ન્યૂનાધિકતા જણાય છે અથવા જુદા જુદા જીવ-દ્રવ્યોના પરિમાણોમા એક જ સમયમા જે ન્યૂનાધિકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનુ કારણ અનાદિ કાળથી જીવની સાથે લાગેલા અને અનત અણુ-પ્રચયરૂપ કર્મનો સબધ જ છે કર્મનો ઉદય સદા એક

સરખો રહેતો નથી એટલે એના સબંધથી ઔદારિકાદિ જે અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કર્મ અનુસાર નાના મોટા હોય છે

ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો પણ જીવની જેમ અમૂર્ત છે, છતા જેમ જીવની અવગાહનાના પરિમાણમા પરિવર્તન થાય છે તેમ આ દ્રવ્યોમા થતુ નથી તેનુ કારણ સ્વભાવ-ભેદ જ સભવે છે જીવ-દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે કાર્મણ યોગ મુજબ નિમિત્તાનુસાર તેના પરિમાણમા વધ-ઘટ થાય છે જેમ ખુલ્લી જગ્યામા રાખેલા પ્રદીપના પ્રકાશનુ ક્ષેત્ર અમુક પરિમાણનુ હોય છે, પરતુ જ્યારે એને એક ઓરડીમા રાખવામા આવે ત્યારે તેનો પ્રકાશ એ ઓરડી પૂરતો જ બની જાય છે અને વળી જો એને એક હાંડીમા રાખીએ તો તેટલા ક્ષેત્રમા એનો પ્રકાશ ફેલાઇ રહે છે તેમ જીવ-દ્રવ્ય પણ સંકોચ-વિકાસશીલ છે એટલે શરીર અનુસાર એના પરિમાણમા સકોચ-વિકાસ થાય છે

જીવના પ્રદેશોના સકોચ અને વિકાસની મર્યાદા—

આપણે ૫૬૧મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ તેમ જીવના પ્રદેશો સંકોચાતા તે અગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડો નાનો બની રહે છે એથી નાનો તે થતો નથી અર્થાત્ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અસખ્યાતમા ભાગથી નાના વિભાગમા એટલે કે આકાશના એક પ્રદેશ ઉપર કે બે, ત્રણ, ચાર એમ થોડા જ પ્રદેશો ઉપર તે સમાઇ શકતો નથી,[1] એવી જ રીતે કેવલિ-સમુદ્ઘાત વેળા સપૂર્ણ વિકાસ દરમ્યાન તે સપૂર્ણ લોકાકાશને વ્યાપી રહે છે, પરતુ એથી વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રને તે અવગાહી શકતો નથી આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ સકારણ છે, કેમકે સંકોચની મર્યાદા કાર્મણ શરીર ઉપર આધાર રાખે છે અને કોઇ પણ કાર્મણ શરીર અગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી નાનું સભવતુ જ નથી, એથી કરીને જીવના પ્રદેશોનુ સંકોચ-કાર્ય આથી આગળ વધી શકતુ નથી—આનાથી વિશેષ નાનો જીવ બને એમ થઇ શકતુ નથી વિકાસની મર્યાદા માટે બે કારણો સમજાય છે એક તો ગતિ વિના વિકાસનો કશો અર્થ જ નથી, અર્થાત્ કાર્મણ શરીરરૂપ ઉપાદાનજન્ય ગતિ વિના વિકાસ થઇ શકતો નથી, વિકાસ એ ગતિનુ કાર્ય છે અને ગતિ ધર્માસ્તિકાયરૂપ આપેક્ષિત કારણની અપેક્ષા રાખે છે વાસ્તે લોકાકાશની બહાર કે જ્યા ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે ત્યા વિકાસ માટે સ્થાન નથી આથી વિકાસનુ ક્ષેત્ર લોકાકાશ જેવડુ જ હોઇ શકે છે, એથી વધારે તો નહિ જ વળી પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોની સખ્યા લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલી જ છે એટલે વધારેમા વધારે વિકસિત દશામા જીવનો પ્રત્યેક પ્રદેશ આકાશના એક પ્રદેશને વ્યાપીને રહે છે, નહિ કે બે અથવા અધિકને

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ જીવના પ્રદેશોનો સકોચ અને વિકાસ થતો હોવાથી તો હાથીના શરીરમા રહેલો જીવ કર્મવશાત્ જ્યારે કીડા તરીકે જન્મે છે ત્યારે તે એવડા નાના શરીરમા સમાઇ જાય છે, અને કીડાના શરીરમા રહેલો જીવ કર્મવશાત્ જ્યારે કુજર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે એવડા મોટા શરીરમા ફેલાઇ જાય છે આ પ્રમાણે સંકોચ અને વિકાસ પોતપોતાનુ કાર્ય કરે છે એના લક્ષણો પરત્વે ગ્રથકારનુ શુ કહેવુ છે તે જોઇ લઇએ તેમા **પ્રદેશ સહારનુ લક્ષણ** તેઓ એમ નિર્દેશે છે કે—

૧ સમાન્ય રીતે જીવ ઓછામા ઓછા અસખ્યાત આકાશ-પ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે, એથી ઓછા પ્રદેશ ઉપર તે રહી શકતો નથી, પરતુ એક આકાશ-પ્રદેશ ઉપર નિગોદનો એક જીવ જ નહિ પણ અનત જીવો સપૂર્ણત રહી શકે છે

कार्मणशरीरनिमित्तवशाद् गृहीतसूक्ष्मनामकर्मानुवर्तनरूपत्वम्, कर्मवशाद् गृहीतसूक्ष्मनामकर्मानुसरणरूपत्वं वा प्रदेशसंहारस्य लक्षणम् । (२०९)

અર્થાત્ કાર્મણ શરીરરૂપ નિમિત્તને લઈને ગ્રહણ કરાયેલા સૂક્ષ્મ-નામ-કર્મ પ્રમાણેનું વર્તન 'પ્રદેશ-સંહાર' કહેવાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મને વશ થઈ ગ્રહણ કરાયેલા સૂક્ષ્મ-નામ-કર્મને અનુસરવું તે 'પ્રદેશ-સંહાર' છે. પ્રદેશ-સંહાર કહો કે પ્રદેશોનો સંકોચ કહો તે એક જ છે. પ્રથમના દેહ કરતાં નાના દેહમાં સમગ્ર આત્મ-પ્રદેશોનું અવગાહન એ આનો અર્થ છે.

પ્રદેશ-વિસર્ગનું લક્ષણ—

कार्मणशरीरनिमित्ताद् बादरनामकर्मानुसरणरूपत्वं प्रदेशविसर्गस्य लक्षणम् । (२१०)

અર્થાત્ કાર્મણ શરીરરૂપ નિમિત્તને લઇને બાદર-નામ-કર્મને અનુસરવું તે 'પ્રદેશ-વિસર્ગ' કહેવાય છે. આનો અર્થ પ્રદેશોનો વિકાસ છે એટલે કે પ્રથમના શરીર કરતાં મોટા શરીરને વ્યાપીને સમગ્ર આત્મ-પ્રદેશોનું અવગાહન તે પ્રદેશોનો 'વિકાસ' છે.

આ સંબંધમાં આચારાંગની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે—

" [1]सकुचियविकसियत्तं एसो जीवस्स होइ जीवगुणो ।
पूरेइ हंदि लोगं बहुप्पएसत्तणगुणेण ॥ १७१ ॥ "

અર્થાત્ સયોગિવીર્ય સદ્દ્રવ્યને લઈને પ્રદેશના સંહાર અને વિસર્ગ દ્વારા આધારવશાત્ પ્રદીપની પેઠે જીવ સંકોચાય છે અને વિકાસ પામે છે. આ પ્રમાણેના સંકોચ અને વિકાસ એ જીવના આત્મરૂપ ગુણ છે. કેવલિ-સમુદ્ઘાત આશ્રીને તો તે બહુ (લોકાકાશના જેટલા) પ્રદેશવાળો હોવાથી સમગ્ર લોક વ્યાપી થઇ શકે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જીવના પ્રદેશ સંબંધી પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે તિષ્યગુપ્ત નામના બીજા અને [2]ષડુલૂક રોહગુપ્ત નામના છઠ્ઠા નિહ્નવના વક્તવ્યનું અને તેની મીમાંસાનું દિગ્દર્શન કરી લઇએ.

તિષ્યગુપ્તનું મંતવ્ય—

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પછી સોળ વર્ષે 'ઋષભપુર'માં યાને 'રાજગૃહ' નગરમાં જીવ-પ્રાદેશિક દૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. ચૌદપૂર્વધર શ્રીમાન્ વસુ નામના આચાર્યના તિષ્યગુપ્ત શિષ્યને એક દિવસ 'આત્મ-પ્રવાદ' નામના પૂર્વમાંના નિમ્ન-લિખિત-આલાપકના અર્થ વિષે વિપ્રતિપત્તિ થઈ —

---

૧ છાયા—सङ्कुचितविकसितत्वमेष जीवस्य भवति जीवगुणः ।
पूरयति हन्त लोकं बहुप्रदेशत्वगुणेन ॥

૨ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવાથી તેમજ એના ગોત્રનું નામ 'ઉલૂક' હોવાથી એ ષડુલૂક કહેવાય છે.

"[1]एगे भंते ! जीवपएसे जीवे त्ति वत्तव्व सिया ? नो इणट्ठे समट्ठे। एवं दो, तिन्नि, जाव दस, सखेज्जा, असंखेज्जा भंते ! जीवपएसा जीव त्ति वत्तव्व सिया ? नो इणट्टे समट्ठे । एगपएसूणे वि ण जीवे नो जीवे त्ति वत्तव्व सिया । से केणं अट्ठेण ? जम्हाण कसिणे पडिपुन्ने लोगागासपएसतुल्ले जीवे जीवे त्ति वत्तव्व सिया । से तेण अट्ठेण ।"

અર્થાત હે ભગવન્ ! જીવના એક પ્રદેશને જીવ કહેવાય ? ના, એ અર્થ યોગ્ય નથી ત્યારે શુ જીવના બે, ત્રણ યાવત દશ, સખ્યાત, અસખ્યાત પ્રદેશોને જીવ કહેવાય ? ના, એ અર્થ પણ વ્યાજબી નથી જીવના સર્વ પ્રદેશોમાથી ફક્ત એક પ્રદેશ ઓછો હોય તો પણ તે જીવ કહેવાય નહિ, કેમકે સપૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા જીવના પ્રદેશ હોય તો જ જીવ કહેવાય

મિથ્યાત્વના ઉદયથી તિષ્યગુપ્ત આનો ખરો અર્થ સમજી ન શકયો તે એમ સમજ્યો કે એક, બે યાવત એક પ્રદેશ ન્યૂન હોય તો પણ જીવ ન કહેવાય, વાસ્તે જે છેલ્લા પ્રદેશ વડે જીવ પૂર્ણ થાય છે તે પ્રદેશ જ જીવ છે, તે સિવાયના પ્રદેશો જીવ નથી

ગુરુએ આ અનુચિત માન્યતાનુ નિરસન કરવા કહ્યુ કે હે તિષ્યગુપ્ત ! જ્યારે તુ જીવના પ્રથમ પ્રદેશને જીવ માનતો નથી તો તારાથી અન્તિમ પ્રદેશને પણ જીવ ન કહેવાય, કેમકે એ પ્રદેશ પણ બીજા પ્રથમાદિ પ્રદેશોના જેવા જ પરિણામવાળો છે વળી અન્તિમ પ્રદેશ અસખ્યાત પ્રદેશની સખ્યાને પૂર્ણ કરે છે, પરતુ આદ્ય પ્રદેશ તેમ કરતો નથી એવી વિશેષતા માટે સ્થાન નથી, કેમકે દરેક પ્રદેશ વિવક્ષિત સખ્યાની પૂર્તિ કરે છે તેમ છતા અન્તિમ પ્રદેશને જીવ માનવામા આવે તો પછી પ્રત્યેક પ્રદેશને જીવ માનવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય અને એથી દરેક જીવમા અસખ્યેય જીવાત્માઓ માનવા પડે, અથવા જેમ તારી સમજ પ્રમાણે અન્તિમ સિવાયના પ્રદેશોમા જીવનો અભાવ છે તેમ અન્તિમ પ્રદેશ કે જે પરિણામાદિની અપેક્ષાએ બાકીના પ્રદેશો સાથે મળતો છે તેમા પણ જીવનો અભાવ માનવો પડશે એટલે કોઇ પણ પ્રદેશમા જીવત્વ મનાશે જ નહિ આથી સજીવ જીવ નિર્જીવ ગણાશે

વળી અન્તિમ પ્રદેશ સિવાયના અન્ય પ્રદેશોમા જીવ દેશથી છે, જ્યારે અન્તિમ પ્રદેશમા તે સર્વથી છે–સપૂર્ણ જીવ છે એમ પણ કહેવાય તેમ નથી, કેમકે પ્રથમાદિ પ્રદેશો જેવો જ અન્તિમ પ્રદેશ હોવાથી તેમા પણ દેશથી જ જીવ ઘટી શકશે વિશેષમા અતિમ પ્રદેશમા સપૂર્ણ જીવ માનતા પ્રત્યેક પ્રદેશમા તેમ માનવુ પડશે આ ઉપરાત આલાપકમા અન્તિમ સિવાયના પ્રદેશોમા જીવનો નિષેધ છે એમ તુ માને છે તે અસ્થાને છે, કેમકે અન્તિમ પ્રદેશ પણ એક જ હોવાથી એમા પણ જીવનો નિષેધ કરાયો જ છે વળી જો તુ આગમને પ્રમાણરૂપ ગણતો હોય તો સર્વે સપૂર્ણ જીવના પ્રદેશોને જ ત્યા જીવરૂપ ગણ્યા છે એ વાત ભૂલી ન જા એક તતુ પટનો ઉપકારી છે–તેના વિના પટ સપૂર્ણ ન કહેવાય, પરતુ તેમ છતા તે એક તતુ જેમ સપૂર્ણ પટ

---

૧ છાયા—एको भदन्त ! जीवप्रदेशो जीव इति वक्तव्य स्यात् ? नो अयमर्थ समर्थ । एवं द्वौ त्रयो यावद् दश सङ्ख्येया असङ्ख्येया भदन्त ! जीवप्रदेशा जीव इति वक्तव्य स्यात् ? नो अयमर्थ समर्थ । एकप्रदेशोनोऽपि जीवो नो जीव इति वक्तव्यं स्यात् । अथ केनार्थेन ? यत कृत्स्न परिपूर्णो लोकाकाशप्रदेशतुल्यो जीवो जीव इति वक्तव्यं स्यात् । अथ तेनार्थेन ।

ન કહેવાય, કિન્તુ સર્વે સમુદિત તતુઓ જ પટ કહેવાય તેમ જીવનો એક પ્રદેશ તે જીવ ન કહેવાય, પરતુ તેના સર્વે સમુદિત પ્રદેશો જ જીવ કહેવાય

વિશેષમા જો તુ 'એવભૂત' નય પ્રમાણે વિચાર કરવા માગતો હોય તો એ નય અનુસાર દેશ કે પ્રદેશ વસ્તુથી ભિન્ન નથી એટલે દેશ કે પ્રદેશ વસ્તુરૂપ જ નથી એથી કરીને તું સપૂર્ણ પ્રદેશાત્મક જીવ માન વળી ગામ બળ્યુ ઇત્યાદિ ન્યાયે એક દેશને પણ સમગ્ર વસ્તુના ઉપચારથી સપૂર્ણ તુ માનતો હોય તો એ પ્રમાણે અન્તિમ સિવાયના બાકીના પ્રદેશોમા પણ ઉપચારથી જીવ સ્વીકાર અથવા એવો ઉપચાર પણ કઇક ન્યૂન પ્રદેશોમા થાય, કિન્તુ માત્ર અન્તિમ પ્રદેશમા જ જીવ છે એવો ઉપચાર ન થાય જેમ થોડાક તતુઓથી ન્યૂન પટમા પટનો ઉપચાર કરાય છે પણ એક જ તતુમા તેવો ઉપચાર કરાતો નથી તેમ અત્ર સમજવુ

આ પ્રમાણે ગુરુએ શિષ્યને ઘણુ ઘણુ સમજાવ્યુ, પરતુ તે બોધ ન પામ્યો ત્યારે તેને ગચ્છ બહાર કરવામા આવ્યો તે વિહાર કરતો કરતો એક દિવસ ' આમલકલ્પા ' નગરીએ જઇ પહોચ્યો ત્યા **મિત્રશ્રી** નામના શ્રાવકના હાથે તે પ્રતિબોધ પામ્યો

પ્રસગ એમ બન્યો કે **તિષ્યગુપ્ત** આ શ્રાવકને ત્યા ભિક્ષાર્થે ગયો ત્યા, ભોજ્ય ભોજન, પાન, વ્યજન, વસ્ત્ર દરેકનો સમૂહ આગળ ધરી તેમાથી એક એક અવયવ **તિષ્યગુપ્તને** તેણે આપ્યો આથી **તિષ્યગુપ્તે** કહ્યુ કે શુ તુ અમારી મશ્કરી કરે છે? **મિત્રશ્રીએ** જવાબ આપ્યો કે આપનો મત એવો છે કે અન્ત્ય અવયવ જ અવયવી છે, એટલે જો આપનો સિદ્ધાન્ત સાચો છે તો આ મશ્કરી કેમ કહેવાય અને જો તે અસત્ય હોય તો પછી કહેવુ જ શુ ?

આ ઉપરથી પ્રતિબોધ પામતા **તિષ્યગુપ્તે** શ્રાવકની ક્ષમા યાચી અને તેમ થતા શ્રાવકે સપૂર્ણ ભોજ્ય ભોજન આપી તેમનો ભક્તિપૂર્વક સત્કાર કર્યો પછીથી આ મુનિરાજ પોતાના ગુરુદેવ પાસે ગયા અને તેમની આજ્ઞા પાળવા લાગ્યા

રોહગુપ્તની નિહ્નવતા—

શ્રીમહાવીરના નિર્વાણ બાદ ૫૪૪ વર્ષે ' અતરજીકા ' નગરીમા ત્રૈરાશિક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ આ નગરીમા **બલશ્રી** નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યા ' ભૂતગૃહ ' નામનુ ચૈત્ય હતુ ત્યા **શ્રીગુપ્ત** આચાર્યના શિષ્ય **રોહગુપ્તે પોટ્ટશાલ** પરિવ્રાજકની ઘોષણાનો પ્રતિષેધ કર્યો અને તેને વાદમા હરાવ્યો તેણે પરિવ્રાજકને કેવી રીતે પરાસ્ત કર્યો તેનુ પોતાના ગુરુ આગળ નિવેદન કરતા કહ્યુ કે પરિવ્રાજકે જીવ અને અજીવ એવી બે રાશિ ગ્રહણ કરી એટલે મે ' નોજીવ ' એવી ત્રીજી રાશિ ગ્રહણ કરી ગિરોલી વગેરેના છેદાયેલા પુછડા વગેરેના દૃષ્ટાતથી એ પક્ષનુ ખડન કર્યું આ સાભળીને ગુરુએ કહ્યુ કે તે પરિવ્રાજકને હરાવ્યો એ ઠીક કર્યું, પરતુ એને હરાવ્યા પછી સભા સમક્ષ તારે એમ કહેવુ જોઇતું હતુ કે આ ત્રીજી રાશિ અમારા જૈન મત અનુસાર નથી, એ તો અપસિદ્ધાન્ત છે અને પરિવ્રાજકનો પરાભવ કરવા માટે જ મે એની પ્રરૂપણા કરી હતી વાસ્તે તુ ફરીથી ત્યા જા અને લોકોને જણાવ કે આ તો અપસિદ્ધાન્ત છે **રોહગુપ્તે** તેમ કરવા ના પાડી અને ઉલટો ગુરુ સાથે તે નીચે મુજબ વાદવિવાદ કરવા લાગ્યો —

'નો' શબ્દનો પ્રયોગ દેશનો નિષેધ કરવા માટે થાય છે, કિન્તુ સર્વનો નિષેધ કરવા માટે થતો નથી, એથી કરીને નોજીવ એટલે જીવનો એક દેશ સમજવો, કિન્તુ જીવનો સર્વથા અભાવ સમજવો નહિ આથી ગિરોલીનુ પૂછડુ, મનુષ્યના છેદાયેલ હાથ વગેરે અવયવો ઇત્યાદિ જીવ અને અજીવથી વિલક્ષણ છે એટલે કે એ અવયવો જીવના વિભાગરૂપ હોવાથી તે જીવ તો કહેવાય જ નહિ તેમ તે છૂટા પડયા પછી ઉછળતા હોવાથી અજીવ પણ ન જ કહેવાય આ પ્રમાણે તે જીવ અને અજીવથી વિલક્ષણ લક્ષણવાળા હોવાથી નોજીવ જ કહી શકાય

વળી પ્રજ્ઞાપના વગેરેમાં અરૂપી અજીવના ધર્માસ્તિકાયાદિ જે દશ ભેદો ગણાવ્યા છે તેમા ધર્માદિના દેશને પૃથક્ વસ્તુ તરીકે ગણાવેલ છે જો એમ ન હોય તો દશ ભેદો ઘટી શકે નહિ અત્ર ધર્માદિના દેશ મૂળ દ્રવ્યથી વસ્તુત અભિન્ન હોવા છતા પણ જ્યારે અત્ર ભિન્ન ગણાવાયા છે તો ગિરોલીનુ પૂછડુ વગેરે છેદાઇને પૃથક્ થયેલ હોવાથી તેની ભિન્ન તરીકે ગણના કરવી જ જોઇએ તદનુસાર એ અવયવ નોજીવ જ કહેવાય વિશેષમા સમભિરૂઢ નય પણ જીવના પ્રદેશને નોજીવ જ કહે છે આ વાતની અનુયોગદ્વાર (સૂ ૧૪૫)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ સાક્ષી પૂરે છે —

" [1]जइ कम्मधारएण भणसि तो एव भणाहि–जीवे य से पएसे य से सपएसे नोजीवे । "

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે જેમ ઘરનો એક દેશ ' નોઘર ' કહેવાય છે તેમ જીવના પ્રદેશરૂપ એક દેશ ' નોજીવ ' છે અને આ હકીકતને તો આગમ પણ સમર્થિત કરે છે

આ પ્રમાણેના રોહગુપ્તના પક્ષનો પ્રતિકાર કરતા ગુરુએ કહ્યુ કે જ્યારે તું આગમને પ્રમાણરૂપ ગણે છે તો કોઇ પણ આગમમા—સૂત્રમા નોજીવ એવી ત્રીજી રાશિ ગણાવી જ નથી, સર્વત્ર જીવ અને અજીવ એવી બે જ રાશિ ગણાવી છે જેમકે સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૪, સૂ ૯૫)મા કહ્યુ છે કે—

" [2]दो रासी पन्नत्ता, तजहा–जीवरासी चेव अजीवरासी चेव "

અર્થાત્ બે રાશિ કહેલી છે જેમકે જીવ અને અજીવ અનુયોગદ્વાર (સૂ) પણ આનું સમર્થન કરે છે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" [3]कइविहा ण भते । दव्वा पन्नत्ता ? । गोयमा ! दुविहा पन्नत्ता, तजहा–जीवदव्वा य अजीवदव्वा य "

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! દ્રવ્ય કેટલા કહેલા છે ? હે ગૌતમ ! દ્રવ્યો બે જાતના કહેલા છે જેમકે જીવ-દ્રવ્યો અને અજીવ-દ્રવ્યો ઉત્તરાધ્યાનસૂત્ર (અ ૩૬, ગા ૨) પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" [4]जीवा चेव अजीवा य एस लोए वियाहिए ।"

વિશેષમા ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ જે ગણાવાય છે તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન નથી, કિન્તુ કેવળ વિવક્ષા અનુસાર જ તે દેશને ભિન્ન કલ્પેલા છે ગિરોળી વગેરેનુ પૂછડુ કે મનુષ્યમા અવયવો છેદાઇ જુદા પડયા હોય તો તે અવયવો જીવ જ છે, નહિ કે નોજીવ, કેમકે મૂળ શરીર અને એ અવયવોની વચ્ચે જીવના પ્રદેશોનો સબધ છે આ સ્વકપોલકલ્પિત કથન નથી, પરતુ ભગવતી (શ ૮, ઉ ૩, સૂ ૩૨૫)મા આવો સ્પષ્ટ [5]પાઠ છે વળી જેમ પ્રદીપની રશ્મિઓ ભીંત

૧-૪ છાયા—यदि कर्मधारयेण भणसि तत एवं भण-जीवश्च स प्रदेशश्च तस्य

જેવા મૂર્ત પદાર્થના સંયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, કિન્તુ તે આકાશમાં પ્રસરેલી હોય તો તે ગ્રાહ્ય થતી નથી તેમ ભાષા, ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ જીવના લક્ષણો વડે જીવ શરીરમાં જણાય છે, કિન્તુ અંતરાલમાં તેના લક્ષણો કે તે જણાતા નથી વિશેષમાં દેહ રહિત એવા મુક્ત આત્માને, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને તેમજ કાર્મણ યોગવાળા જીવને, જ્ઞાનાતિશયધારી આત્મા સિવાય અન્ય કોઇ જીવ જોઇ શકતો નથી આ ઉપરાંત ભવાંતરાલવર્તી જીવની પેઠે અંતરાલવર્તી જીવ-પ્રદેશોને અગ્નિ, શસ્ત્ર વગેરે વ્યાઘાત પહોંચાડી શકતા નથી વળી જેમ આકાશ અમૂર્ત, અકૃત, ઘડાની ઠીબ વગેરેના જેવા વિકાર રહિત અને વિનાશ-કારણોથી પર હોવાથી એનો વિનાશ થતો નથી તેમ જીવના ટુકડે ટુકડા થઇ નાશ થતો નથી.

હે **રોહગુપ્ત !** જો જીવના પ્રદેશનો શસ્ત્રાદિ વડે નાશ માનવામાં આવે તો કોઇ વખત જીવનો પણ સર્વાંશે વિનાશ થાય, કેમકે જેનો એક અંશ નાશ પામે છે તે ઘટાદિની પેઠે અનુક્રમે સર્વાંશે નાશ પામે છે, વાસ્તે આ માન્યતા ઉચિત નથી જૈન મત પ્રમાણે વિદ્યમાન જીવાદિનો સર્વથા નાશ અને અવિદ્યમાન ખપુષ્પાદિનો સર્વથા ઉત્પાદ સંભવતો જ નથી આથી તો **ભગવતી** (શ ૫, ઉ ૮, સૂ. ૨૨૨)માં કહ્યું છે કે—

हत्थेण वा पाएण अंगुलियाए वा सलागाए वा कट्ठेण वा कलिंचेण वा आमुसमाणे वा संमुसमाणे वा आलिहमाणे वा विलिहमाणे वा अन्नयरेण वा तिक्खेण सत्थजाएण आच्छिंदमाणे वा विच्छिंदमाणे वा अगणिकाएण वा समोडहमाणे तेसिं जीवपएसाणं किंचि आबाहं वा विबाहं वा उप्पायइ छविच्छेदं वा करेइ ? । णो तिणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ । "

[अथ भदन्त ! कूर्मः कूर्मावलिका गोधा गोधावलिका वृषभो वृषभावलिका मनुष्यो मनुष्यावलिका महिषो महिषावलिका एतेषां द्विधा वा त्रिधा वा सङ्ख्येयधाऽपि छिन्नानां यान्यन्तराणि तान्यपि तैर्जीवप्रदेशैः स्पृष्टानि । हन्त स्पृष्टानि । पुरुषो भदन्त ! तान्यन्तराणि हस्तेन वा पादेन वाऽङ्गुलिकया वा शलाकया वा काष्ठेन वा क्षुद्रकाष्ठेन वा आमृशन् वा संमृशन् वा आलिखन् वा विलिखन् वाऽन्यतरेण वा तीक्ष्णेन शस्त्रजातेन आच्छिन्दन् वा विच्छिन्दन् वाऽग्निकायेन वा समुपदहन् तेषां जीवप्रदेशानां किञ्चिद् आबाधां वा व्याबाधां वोत्पादयति छविच्छेदं वा करोति ? । न सोऽर्थः समर्थः, न खलु तत्र शस्त्रं सङ्क्रामति ।]

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! કાચબો, કાચબાની શ્રેણી, ગોધા (ઘો), ગોધાની શ્રેણિ, મનુષ્ય, મનુષ્યની શ્રેણિ, મહિષ (પાડો), મહિષની શ્રેણિ-એ બધાના બે, ત્રણ કે સંખ્યાતા ખંડ કર્યા હોય તો તેમની વચ્ચેનો ભાગ શું જીવ-પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શાયેલો) હોય ? હે ગૌતમ ! હા, સ્પૃષ્ટ હોય હે ભગવન્ ! કોઇ પુરુષ (તે કાચબા વગેરેના ખંડોના) વચ્ચેના ભાગને હાથથી, પગથી, આંગળીથી, સળીથી, લાકડાથી અને નાના લાકડાથી સ્પર્શ કરતો, વિશેષ સ્પર્શ કરતો, તેનું થોડું વિશેષ આકર્ષણ કરતો અથવા તેને કોઇ પણ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના સમુદાયથી છેદતો, વિશેષ છેદતો, અગ્નિ વડે બાળતો, તે જીવ-પ્રદેશોને અલ્પ કે અધિક પીડા ઉત્પન્ન કરે કે તેના કોઇ અવયવોનું છેદન કરે ? હે ગૌતમ ! એ અર્થ યથાર્થ નથી, કેમકે જીવ-પ્રદેશો ઉપર શસ્ત્ર અસર કરતું નથી

વળી **પ્રજ્ઞાપના** વગેરેમા અરૂપી અજીવના ધર્માસ્તિકાયાદિ જે દશ ભેદો ગણાવ્યા છે તેમા ધર્માદિના દેશને પૃથક્ વસ્તુ તરીકે ગણાવેલ છે જો એમ ન હોય તો દશ ભેદો ઘટી શકે નહિ અત્ર ધર્માદિના દેશ મૂળ દ્રવ્યથી વસ્તુત અભિન્ન હોવા છતા પણ જ્યારે અત્ર ભિન્ન ગણાવાયા છે તો ગિરોલીનુ પૂછડુ વગેરે છેદાઇને પૃથક્ થયેલ હોવાથી તેની ભિન્ન તરીકે ગણના કરવી જ જોઇએ તદનુસાર એ અવયવ નોજીવ જ કહેવાય વિશેષમા સમભિરૂઢ નય પણ જીવના પ્રદેશને નોજીવ જ કહે છે આ વાતની **અનુયોગદ્વાર** (સૂ ૧૪૫)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ સાક્ષી પૂરે છે —

" [1]जइ कम्मधारएण भणसि तो एव भणाहि–जीवे य से पएसे य से सपएसे नोजीवे । "

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે જેમ ઘરનો એક દેશ ' નોઘર ' કહેવાય છે તેમ જીવના પ્રદેશરૂપ એક દેશ ' નોજીવ ' છે અને આ હકીકતને તો આગમ પણ સમર્થિત કરે છે

આ પ્રમાણેના **રોહગુપ્ત**ના પક્ષનો પ્રતિકાર કરતા ગુરુએ કહ્યુ કે જ્યારે તુ આગમને પ્રમાણરૂપ ગણે છે તો કોઇ પણ આગમમા—સૂત્રમા નોજીવ એવી ત્રીજી રાશિ ગણાવી જ નથી, સર્વત્ર જીવ અને અજીવ એવી બે જ રાશિ ગણાવી છે જેમકે **સ્થાનાગ** (સ્થા ૨, ઉ ૪, સૂ ૯૫)મા કહ્યુ છે કે—

" [2]दो रासी पन्नत्ता, तजहा–जीवरासी चेव अजीवरासी चेव "

અર્થાત્ બે રાશિ કહેલી છે જેમકે જીવ અને અજીવ **અનુયોગદ્વાર** (સૂ) પણ આનુ સમર્થન કરે છે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" [3]कइविहा ण भते ! दव्वा पन्नत्ता ? । गोयमा ! दुविहा पन्नत्ता, तजहा–जीवदव्वा य अजीवदव्वा य "

અર્થાત હે ભગવન્ ! દ્રવ્ય કેટલા કહેલા છે ? **હે ગૌતમ !** દ્રવ્યો બે જાતના કહેલા છે. જેમકે જીવ-દ્રવ્યો અને અજીવ-દ્રવ્યો **ઉત્તરાધ્યાનસૂત્ર** (અ ૩૬, ગા ૨) પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" [4]जीवा चेव अजीवा य एस लोए वियाहिए । "

વિશેષમા ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશ જે ગણાવાય છે તે દેશ તેમનાથી ભિન્ન નથી; કિન્તુ કેવળ વિવક્ષા અનુસાર જ તે દેશને ભિન્ન કલ્પેલા છે ગિરોળી વગેરેનુ પૂછડુ કે મનુષ્યના અવયવો છેદાઇ જુદા પડયા હોય તો તે અવયવો જીવ જ છે, નહિ કે નોજીવ, કેમકે મૂળ શરીર અને એ અવયવોની વચ્ચે જીવના પ્રદેશોનો સબધ છે આ સ્વકપોલકલ્પિત કથન નથી, પરતુ **ભગવતી** (શ ૮, ઉ ૩, સૂ ૩૨૫)મા આવો સ્પષ્ટ [5]પાઠ છે વળી જેમ પ્રદીપની રશ્મિઓ ભીંત

૧-૪ છાયા—यदि कर्मधारयेण भणसि तत एव भण–जीवश्च स प्रदेशश्च तस्य स्वप्रदेशो नोजीव । द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ, तद्यथा–जीवराशिश्चैवाजीवराशिश्चैव । कतिविधानि भदन्त ! द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा–जीवद्रव्याणि चाजीवद्रव्याणि च । जीवाश्चैवाजीवाश्च एष लोको व्याख्यात ।

૫ આ રહ્યો એ પાઠ —

" अह भंते ! कुम्मे कुम्मावलिया गोहे गोहावलिया गोणे गोणावलिया मणुस्से मणुस्सावलिया महिसे महिसावलिया एएसि ण दुहा वा तिहा वा संखेज्जहा वि छिन्नाण जे अंतरा ते वि ण तेहिं जीवपएसेहिं फुडा ? । हंता फुडा । पुरिसे ण भंते ! ते अंतरे

જેવા મૂત પદાર્થના સયોગથી ગ્રાહ્ય થાય છે, કિન્તુ તે આકાશમા પ્રસરેલી હોય તો તે ગ્રાહ્ય થતી નથી તેમ ભાષા, ઉચ્છ્વાસાદિરૂપ જીવના લક્ષણો વડે જીવ શરીરમા જણાય છે, કિન્તુ અતરાલમા તેના લક્ષણો કે તે જણાતા નથી વિશેષમા દેહ રહિત એવા મુક્ત આત્માને, સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને તેમજ કાર્મણ યોગવાળા જીવને, જ્ઞાનાતિશયધારી આત્મા સિવાય અન્ય કોઇ જીવ જોઇ શકતો નથી આ ઉપરાત ભવાતરાલવર્તી જીવની પેઠે અતરાલવર્તી જીવ-પ્રદેશોને અગ્નિ, શસ્ત્ર વગેરે વ્યાઘાત પહોચાડી શકતા નથી વળી જેમ આકાશ અમૂર્ત, અકૃત, ઘડાની ઠીબ વગેરેના જેવા વિકાર રહિત અને વિનાશ-કારણોથી પર હોવાથી એનો વિનાશ થતો નથી તેમ જીવના ટુકડે ટુકડા થઇ નાશ થતો નથી

હે રોહગુપ્ત ! જો જીવના પ્રદેશનો શસ્ત્રાદિ વડે નાશ માનવામા આવે તો કોઇ વખત જીવનો પણ સર્વાંશે વિનાશ થાય, કેમકે જેનો એક અશ નાશ પામે છે તે ઘટાદિની પેઠે અનુક્રમે સર્વાંશે નાશ પામે છે, વાસ્તે આ માન્યતા ઉચિત નથી જૈન મત પ્રમાણે વિદ્યમાન જીવાદિનો સર્વથા નાશ અને અવિદ્યમાન ખપુષ્પાદિનો સર્વથા ઉત્પાદ સભવતો જ નથી આથી તો **ભગવતી** (શ ૫, ઉ ૮, સૂ ૨૨૨)મા કહ્યું છે કે—

हत्थेण वा पादेण अंगुलियाए वा सलागाए वा कट्ठेण वा कलिंचेण वा आमुसमाणे वा समुसमाणे वा आलिहमाणे वा विलिहमाणे वा अन्नयरेण वा तिक्खेण सत्थजायेण आच्छिदमाणे वा विच्छिदमाणे वा अगणिकाएण वा समोडहमाणे तेसिं जीवपएसाणं किंचि आबाहं वा विबाहं वा उप्पायइ छविच्छेदं वा करेइ ? । णो तिणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ । "

[अथ भदन्त ! कूर्मः कूर्मावलिका गोधा गोधावलिका वृषभो वृषभावलिका मनुष्यो मनुष्यावलिका महिषो महिषावलिका एतेषां द्विधा वा त्रिधा वा सङ्ख्येयधाऽपि छिन्नानां यान्यन्तराणि तान्यपि तैर्जीवप्रदेशैः स्पृष्टानि । हन्त स्पृष्टानि । पुरुषो भदन्त ! तान्यन्तराणि हस्तेन वा पादेन वाऽङ्गुलिकया वा शलाकया वा काष्ठेन वा क्षुद्रकाष्ठेन वा आमृशन् वा समृशन् वा आलिखन् वा विलिखन् वाऽन्यतरेण वा तीक्ष्णेन शस्त्रजातेन आच्छिन्दन् वा विच्छिन्दन् वाऽग्निकायेन वा समुपदहन् तेषां जीवप्रदेशानां किञ्चिद् आबाधां वा व्याबाधां वोत्पादयति छविच्छेदं वा करोति ? । न सोऽर्थः समर्थः, न खलु तत्र शस्त्रं सङ्क्राम्यति ।]

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! કાચબો, કાચબાની શ્રેણી, ગોધા (ઘો), ગોધાની શ્રેણિ, મનુષ્ય, મનુષ્યની શ્રેણિ, મહિષ (પાડો), મહિષની શ્રેણિ-એ બધાના બે, ત્રણ કે સખ્યાના ખડ કર્યા હોય તો તેમની વચ્ચેનો ભાગ શુ જીવ-પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શાયેલો) હોય ? હે ગૌતમ ! હા, સ્પૃષ્ટ હોય હે ભગવન્ ! કોઇ પુરુષ (તે કાચબા વગેરેના ખડોના) વચ્ચેના ભાગને હાથથી, પગથી, આગળીથી, સળીથી, લાકડાથી અને નાના લાકડાથી સ્પર્શ કરતો, વિશેષ સ્પર્શ કરતો, તેનુ થોડુ વિશેષ આકર્ષણ કરતો અથવા તેને કોઇ પણ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના સમુદાયથી છેદતો, વિશેષ છેદતો, અગ્નિ વડે બાળતો, તે જીવ-પ્રદેશોને અલ્પ કે અધિક પીડા ઉત્પન્ન કરે કે તેના કોઇ અવયવોનુ છેદન કરે ? હે ગૌતમ ! એ અર્થ યથાર્થ નથી, કેમકે જીવ-પ્રદેશો ઉપર શસ્ત્ર અસર કરતુ નથી

"[1]जीवा णं भंते ! किं वड्ढति, हायति, अवट्ठिया ? । गोयमा ! नो वड्ढति, नो हायंति, अवट्ठिया ।"

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! જીવો વધે છે, ઘટે છે કે જેટલા છે એટલાને એટલા જ રહે છે ? ગૌતમ ! જીવો નથી વધતા કે નથી ઘટતા, કિન્તુ જેટલા છે એટલાને એટલા જ કાયમ રહે છે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવાથી પ્રદેશનો નાશ માનવો તે જિન-મતનો તિરસ્કાર કરવા બરાબર છે વળી જીવનો નાશ માનતા તો મોક્ષનો અભાવ સિદ્ધ થવાનો, કેમકે જીવનો જ જ્યારે અભાવ થાય ત્યારે મુક્તિ કોની થાય ? તેમજ મોક્ષનો અભાવ થતા દીક્ષા વગેરે નિરર્થક ઠરે તેમજ અનુક્રમે સમગ્ર જીવોનો વિનાશ થતા સસારની શૂન્યતા થાય, તેમજ શુભાશુભ કર્મો ભોગવનાર કોઈ ન રહેતો હોવાથી કૃતનાશ દોષ લાગે, વાસ્તે જીવનો ખડશ નાશ માનવો એ અયોગ્ય વાત છે

વિશેષમા ગિરોલી વગેરેના શરીરથી જુદા પડેલા જે પુચ્છાદિ વિભાગનો નાશ થતો જણાય છે તે વિભાગ ઔદારિક શરીરનો છે, નહિ કે જીવનો, કેમકે જીવ તો અમૂર્ત છે એટલે એના કોઈ પણ રીતે વિભાગ પડે નહિ વળી જેમ કોઈ પુદ્ગલ-સ્કધમા અન્ય પુદ્ગલ-સ્કધનો અશ આવીને મળે છે અને તેમાનો કોઇક ખડ છૂટો પડી અન્યત્ર પણ જાય છે તેમ એક જીવમા બીજા જીવનો અશ આવીને મળે અને તેનો કોઇ અશ છૂટો પડી જાય અર્થાત્ એ પ્રમાણે જીવને સઘાત-ભેદ ધર્મવાળો માનીએ તો તેના અશનો નાશ થતા સઘાત-સબધ થવાથી તેનો સર્વથા વિનાશ નહિ થાય એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી એનુ કારણ એ છે કે એમ કરવાથી તો સર્વ જીવોને પરસ્પર સાકર્યથી સુખાદિ ગુણની સકરતા પ્રાપ્ત થશે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો જ્યારે એક જીવનો શુભાશુભ કર્મથી યુક્ત એવો અશ અન્ય જીવની સાથે જોડાય ત્યારે તેના સુખાદિ ગુણ અન્યને પ્રાપ્ત થાય અને અન્ય જીવનો અશ તેની સાથે સબદ્ધ થાય ત્યારે તે અન્યના સુખાદિ ગુણ એને પ્રાપ્ત થાય આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને પરસ્પર સુખાદિનુ સાકર્ય થાય અને તેથી કરીને કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ બે દોષો ઉદ્ભવે, વાસ્તે જીવને પુદ્ગલ-ની પેઠે સઘાત-ભેદ ધર્મવાળો માની શકાય તેમ નથી આ પ્રમાણે આ માન્યતાને દોષગ્રસ્ત જાણી હે રોહગુપ્ત ! જો તુ એમ કહેવા ઇચ્છતો હોય કે જેમ ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન એવા તેના દેશને 'નોધર્માસ્તિકાય' કહેવામા આવે છે તેમ જીવથી અભિન્ન એવા જીવના દેશને 'નોજીવ' કહેવાય તો તે વાત વ્યાજબી નથી કેમકે એમ માનવાથી જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશને 'નોજીવ' માનવો પડશે અને એથી એક જ જીવમા અસખ્યાત નોજીવ થશે અને જીવનો તો સર્વથા અભાવ થશે આ હકીકત અજીવને પણ લાગૂ પડશે જેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિ, દ્વ્યણુક સ્કધ અને ઘટાદિ અજીવોમા દરેક અજીવનો એક દેશ હોવાથી તે તે પ્રદેશ 'નોઅજીવ' કહેવાશે આવી રીતે પરમાણુ પણ પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ અજીવના દેશરૂપ હોવાથી તે પણ 'નોઅજીવ' કહેવાશે આથી સર્વત્ર અજીવનો અભાવ થશે અને તેની જગ્યાએ 'નોઅજીવ' પ્રાપ્ત થશે આવી પરિ

---

૧ છાયા—

जीवा भदन्त ! किं वर्धन्ते हीयन्तेऽवस्थिता ? गौतम ! नो वर्धन्ते नो हीयन्तेऽवस्थिता ।

સ્થિતિમા તે જે રાજસભામા જીવ, અજીવ અને નોજીવ એવી ત્રણ રાશિઓ સિદ્ધ કરી બતાવી તેને બદલે નોજીવ અને નોઅજીવ એમ બે રાશિઓ માનવાનો વારો આવશે

વળી હુ પૂર્વે કહી ગયો તેમ પુચ્છાદિ અવયવો છેદાવા છતા પણ તેમા જીવના સ્ફુરણાદિ લક્ષણો જણાતા હોવાથી તે જીવ છે, પરતુ નોજીવ નથી, છતા તુ કદાગ્રહી બની એમ કહેતો હોય કે એ જીવના અવયવો છે વાસ્તે એ ' નોજીવ ' જ કહેવાય તો એ ન્યાય અનુસાર અજીવના દેશને પણ 'નોજીવ' માનવો પડશે અને તેમ થતા ત્રણ રાશિને બદલે જીવ, અજીવ, નોજીવ અને નોઅજીવ એવી ચાર રાશિઓ તારે સ્વીકારવી પડશે વિશેષમા અજીવ-સ્કધથી જૂદો પડેલો દેશ જાતિ અને લિંગથી અજીવના સમાન છે, વાસ્તે તે અજીવ જ કહેવાય, નહિ કે નોઅજીવ એવી તારી દલીલ નિરર્થક છે; કેમકે જો એમ જ હોય તો જીવના દેશમા જીવના લિંગોની સમાનતા હોવાથી તેને જીવ જ કહેવાય, નહિ કે ' નોજીવ ', છતા તુ જો આને ' નોજીવ ' કહે તો અજીવના દેશને તારે ' નોઅજીવ ' કહેવા પડશે અને એમ થતા ત્રણને બદલે ચાર રાશિઓ માનવી પડશે

હવે સમભિરૂઢ નય જીવના પ્રદેશને 'નોજીવ' કહે છે એમ તુ કહી રહ્યો છે તેનો ખુલાસો પણ સાભળ સમભિરૂઢ જીવના દેશને ' નોજીવ ' માનતો નથી, પરતુ એ તો ' સમાનાધિકરણ ' સમાસ સ્વીકારે છે જેમ નીલ કમલમા નીલ એ વિશેષણ અને કમલ એ વિશેષ્ય વચ્ચે અભેદતા છે તેમ જીવ અને પ્રદેશ વિશેષણ અને વિશેષ્યના અભેદ પૂર્વક છે આથી કરીને ગિરોલીથી છૂટુ પડેલુ તેનુ પૂછડુ 'નોજીવ' ન કહેવાય, કેમકે તેમા રહેલા જીવના પ્રદેશો તો જીવથી ભિન્ન નથી વળી નોજીવ માનવા છતા સમભિરૂઢને જીવ અને અજીવ ઉપરાત-નોજીવ ત્રીજી રાશિરૂપે સમત નથી વળી નૈગમાદિ નયો પણ આવી અધિક રાશિ ઇચ્છતા નથી અથવા માની લઈએ કે તારા કહેવા મુજબ સમભિરૂઢ જીવના દેશને નોજીવ માનતો હોય તોપણ તે કેવળ એક નયની માન્યતા હોવાથી મિથ્યાત્વ છે, કેમકે જે સર્વનયાત્મક વચન છે તે જ સમ્યક્ત્વ છે તેથી જો તુ સર્વનયાત્મક જિન-મતનો અગીકાર કરતો હોય, તો જીવ અને અજીવ એવી બે જ રાશિનો સ્વીકાર કર

આ પ્રમાણે આચાર્યે રોહગુપ્તને ઘણુ ઘણુ એકાતમા સમજાવ્યુ, પરતુ જ્યારે તેણે પોતાના મિથ્યાભિનિવેશને તિલાજલિ ન જ આપી ત્યારે અન્ય જનો એના ભ્રમાત્મક વચનોથી ઉંધે માર્ગે ન દોરાય તે માટે રાજસભામા જઇ એની સાથે છ મહિના સુધી વાદવિવાદ કરી ગુરુએ એને નિરુત્તર કર્યો

ધર્માસ્તિકાયાદિનુ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ—

ધર્માસ્તિકાયાદિકનુ સ્વરૂપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ગુણ એ પાચ પ્રકારે હવે વિચારવામા આવે છે તેમા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય એક દ્રવ્યરૂપ છે, લોકાકાશ પર્યંતનુ એનુ ક્ષેત્ર છે,[1]

---

1 કહ્યુ પણ છે કે—

" धर्माधर्मविभुत्वात् सर्वत्र च जीवपुद्गलविचारात् ।
नालोकः कश्चित् स्यान्न च सम्मतमेतदार्याणाम् ॥
तस्माद् धर्माधर्मावयगाढौ व्याप्य लोकखं सर्वम् ।
एवं हि परिच्छिन्नः सिद्धयति लोकस्तद्विभुत्वात् ॥ "

કાલથી એ શાશ્વત છે–અનાદિ અનંત છે, ભાવે કરીને વર્ણ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી રહિત છે, આકૃતિથી એ વજ્રાકાર છે અને ગતિમા સહાયક થવુ એ એનો ધર્મ છે–ગુણ છે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને આકૃતિની બાબતમા તો ધર્માસ્તિકાયનો જોડીદાર છે, પરંતુ ધર્મમા તે એનાથી જુદો પડે છે, કેમકે સ્થિતિ કરવામા સાહાય્ય કરવી એ એનો ધર્મ છે આકાશ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના અસ્તિત્વ–નાસ્તિત્વની અપેક્ષાએ લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ એ બે પ્રકારનુ છે આકાશ ક્ષેત્રથી લોકાલોક પ્રમાણવાળુ હોવાથી અનંત છે, પરંતુ લોકાકાશની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ક્ષેત્રવાળુ છે કાલની વિવિક્ષા વડે તે શાશ્વત છે ભાવથી એ રૂપાદિકથી રહિત છે અવગાહના–પદાર્થને અવકાશ આપવો એ એનો ધર્મ છે લોકાકાશનો આકાર સુપ્રતિષ્ઠિત સરખો છે, જ્યારે અલોકાકાશનો આકાર પોકળ ગોળા જેવો છે, કેમકે એમા લોકાકાશ જેટલી તેમા પોલાણ છે જુઓ **ભગવતી** (શ ૧૧, ઉ ૧૦, સૂ ૪૨૦) તેમજ **લોકપ્રકાશ** (સ ૨, શ્લો ૨૬)

જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યથી અનંત છે એક જીવ આશ્રીને જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલુ અને ઉત્કૃષ્ટથી સમગ્ર લોકાકાશ જેવડુ એનુ ક્ષેત્ર છે સમગ્ર જીવ આશ્રીને એનુ ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ છે કાલથી એ શાશ્વત છે ભાવથી વર્ણાદિ રહિત, ગુણથી જ્ઞાનદર્શનાદિ સહિત અને આકૃતિથી દેહાકાર અથવા કેવલિ–સમુદ્ઘાતની અપેક્ષા એ લોક જેવો છે

પુદ્ગલની દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ વિવક્ષા કરીએ તો તે અનંત દ્રવ્યાત્મક છે, કેમકે આ સંસારમા અનેક પુદ્ગલો છે આ પુદ્ગલોનો લોકાકાશમા જ સદ્ભાવ હોવાથી તેનુ લોકાકાશ જેટલુ ક્ષેત્ર છે કાલથી તે શાશ્વત છે ભાવની અપેક્ષાએ તે વર્ણાદિકથી–રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શથી યુક્ત છે ગુણથી તે ગ્રહણરૂપ ગુણથી યુક્ત છે, કેમકે છ દ્રવ્યોમા કોઇનુ પણ ગ્રહણ થઇ શકાતુ હોય તો તે પુદ્ગલનુ જ છે અથવા પૂરણ–ગલન એ એનો સ્વભાવ છે [2]આકૃતિથી તે દીર્ઘ, ત્રિકોણ, ચતુરસ, વર્તુલ અને પરિમંડળ જેવો છે અર્થાત એની આકૃતિઓ વિવિધ જાતની છે

કાલ દ્રવ્યથી એક, ક્ષેત્રથી અઢી દ્વીપ પ્રમાણ, કાલથી અનાદિ અનંત, ભાવથી વર્ણાદિથી રહિત, ગુણથી વર્તનાદિ લક્ષણથી લક્ષિત અને આકૃતિથી અવક્તવ્ય છે, કેમકે એ ઔપચારિક દ્રવ્ય હોવાથી એનો અમુક આકાર છે એમ કહી શકાય તેમ નથી

અર્થાત્ જો ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય વિભુ–સર્વવ્યાપક હોય તો જીવ અને પુદ્ગલોનો સર્વત્ર સંચાર થાય અને તેમ થતા અલોક જેવું કંઇ રહે નહિ અને એ હકીકત તો આર્હતોને ઇષ્ટ નથી, તેથી સમસ્ત લોકાકાશને વ્યાપ્ત કરીને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય રહેલા છે અને આ પ્રમાણે આ બંને દ્રવ્યો અવિભુ હોવાથી લોક સિદ્ધ થાય છે

૧ આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

" अलोए णं भंते ! किंसठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! झुसिरगोलसंठिए पन्नत्ते । "
[अलोको भदन्त ! किंसंस्थानः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! शुषिरगोलसंस्थानः प्रज्ञप्तः ।]

૨ આકૃતિનુ બીજુ નામ ' સંસ્થાન ' છે એના પાંચ પ્રકારોનુ સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમા આગળ ઉપર વિચારાશે

જીવાદિથી થતો ઉપકાર—

જીવ એક એકના ઉપર સ્વામી, સેવક ઇત્યાદિરૂપે ઉપકાર કરે છે, પરંતુ અજીવ ઉપર એ કશો ઉપકાર કરતો નથી તે કોઇ પણ અજીવ-દ્રવ્યના કામમા આવતો નથી, જ્યારે પાચે અજીવ દ્રવ્યો જીવના ઉપયોગમા આવે છે એટલે તેઓ તો જીવના ઉપકારી છે

ધર્માસ્તિકાય જીવ અને પુદ્ગલોના ઉપર તેમને ગતિ કરવામા સહાયક બની ઉપકાર કરે છે, જ્યારે અધર્માસ્તિકાય તેમને સ્થિતિ કરવામા મદદગાર બની ઉપકાર કરે છે

આકાશ જીવ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલોને અવગાહના દ્વારા ઉપકૃત કરે છે

પુદ્ગલ એ પોતાના પરિણામરૂપ શરીર, ભાષા, મન, પ્રાણ, અપાન, સુખ, દુખ, જીવન અને મરણ દ્વારા જીવ ઉપર ઉપકાર કરે છે

કાલ એ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ દ્વારા જીવાદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે

આ ઉપરથી આપણે પ્રત્યેક દ્રવ્યનુ શુ શુ કાર્ય છે તે જાણી શકીએ છીએ જેમકે જગત્મા ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ એવા જીવ અને અજીવ એવા જે બે જ પદાર્થો છે તેની ગતિ અને સ્થિતિમા અનુક્રમે નિમિત્ત થવુ એ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનુ કાર્ય છે ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારેને પોતાનામા સ્થાન આપવુ—અવકાશ આપવામા નિમિત્ત થવુ એ આકાશનુ કાર્ય છે (જ્યારે અવકાશ મેળવવો એ ધર્માદિનુ કાર્ય છે) શરીર, વાણી વગેરે અનેક પૌદ્ગલિક કાર્યો પૈકી કેટલાક એવા છે કે જે દ્વારા જીવના ઉપર અનુગ્રહ થાય છે કે તેનો નિગ્રહ થાય છે જોકે વર્તના વગેરે કાર્યો યથાસભવ ધર્માસ્તિકાયાદિના છે, છતા પણ એ સવમા નિમિત્ત થવાનુ કાર્ય કાલનુ છે એટલે વર્તનાદિનુ કાલના ઉપકાર તરીકે અત્ર સૂચન કરાયુ છે

આ પ્રમાણે જ્યારે પ્રત્યેક દ્રવ્યનુ કાર્ય પ્રતિનિયત અને વિશિષ્ટ છે તો તે તે કાર્ય દ્વારા પણ તે તે દ્રવ્યનુ લક્ષણ દર્શાવી શકાય છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, સૂ ૧૭-૨૨)મા આ માર્ગ ગ્રહણ કરાયો છે, એ હકીકત એના નીચે મુજબના સૂત્રો કહી આપે છે —

" गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः । आकाशस्यावगाहः । शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् । सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च । परस्परोपग्रहो जीवानाम् । वर्त्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य । "

હજી આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પરત્વે વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે પુદ્ગલાદિના કાર્યોનુ સ્વરૂપ જોઇ લઇએ તેમા શરીર અને મન સબધી ઘણુ ખરૂ કહેવાઇ ગયુ છે અહીં તો ફક્ત એટલો નિર્દેશ કરીશુ કે ઔદારિકાદિ બધા શરીરો પુદ્ગલના બનેલા છે કાર્મણ શરીર અતીન્દ્રિય છે તોપણ જેમ જલાદિના સબધથી ધાન્યાદિનો પાક તૈયાર થાય છે તેમ ઔદારિકાદિ મૂર્ત દ્રવ્યના સબધથી કાર્મણ શરીર સુખ-દુખાદિ વિપાક આપે છે એટલે એ પણ પૌદ્ગલિક જ છે.

લબ્ધિરૂપ તેમજ ઉપયોગરૂપ ભાવ–મન પુદ્ગલના ઉપર આધાર રાખતુ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે જ્ઞાનાવરણ તેમજ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી તથા વળી અગોપાગ–નામ–કર્મના ઉદય થી મનોવર્ગણાના જે સ્કધો ગુણ અને દોષનો વિવેક, સ્મરણ ઇત્યાદિ કાર્યમા અભિમુખ એવા આત્માના સામર્થ્યના ઉત્તેજક બને છે–આત્માને મદદ કરે છે તે 'દ્રવ્ય–મન' છે

ભાષાના બે પ્રકારો છે —(૧) ભાવ–ભાષા અને (૨) દ્રવ્ય–ભાષા વીર્યાન્તરાય, મતિ જ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તેમજ અગોપાગ–નામ–કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ તે 'ભાવ–ભાષા' છે પુદ્ગલની અપેક્ષા રાખતી હોવાથી એ પૌદ્ગલિક છે ભાવ–ભાષા રૂપ શક્તિથી અલકૃત આત્મા દ્વારા પ્રેરિત થઇને વચનરૂપે પરિણમતા ભાષા–વર્ગણાના સ્કધો ' દ્રવ્ય–ભાષા ' છે આ બે ભાષા પૈકી દ્રવ્ય–ભાષાનુ લક્ષણ ગ્રથકાર નીચે મુજબ દર્શાવે છે —

भाषात्वेनापादितभाषाऽर्हद्रव्यसन्ततिरूपत्वं भाषाया लक्षणम् । (२११)

અર્થાત્ ભાષારૂપે પરિણત થયેલા અને ભાષાને યોગ્ય એવા દ્રવ્યના સમૂહને ' ભાષા ' કહેવામા આવે છે

ભાષા અને ભાષા–યોગમા ભિન્નતા છે એ વાત સમજાય તે માટે ભાષા–યોગનુ લક્ષણ ગ્રથકાર નીચે મુજબ આપે છે —

भाषाप्रवर्तकत्वे सति जन्तुप्रयत्नविशेषरूपत्वं भाषायोगस्य लक्षणम् । (२१२)

અર્થાત્ ભાષાની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા જીવના વ્યાપારને ' ભાષા–યોગ ' જાણવો

પ્રાણનુ લક્ષણ—

कौष्ठ्यप्रभवोच्छ्वासलक्षणो यो वायुस्तद्रूपत्वं प્राणस्य लक्षणम् । (२१३)

અર્થાત્ કોઠામાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉચ્છ્વાસરૂપ વાયુને ' પ્રાણ ' કહેવામા આવે છે પ્રાણ એટલે શુ તે પૂરેપૂરૂ સમજાય તે માટે ઉચ્છ્વાસ એટલે શુ તે જોઇ લઇએ

ઉચ્છ્વાસનુ લક્ષણ—

उच्छ्वासत्वेनापादिता या द्रव्यसन्ततिस्तस्याः पुनर्व्यापारकरणशीलत्वमुच्छ्वासस्य लक्षणम् । (२१४)

અર્થાત્ ઉચ્છ્વાસરૂપે પરિણત થયેલા દ્રવ્યના સમૂહ દ્વારા જે શ્વાસ લેવા રૂપ વ્યાપાર કરવામા આવે છે તે ' ઉચ્છ્વાસ ' કહેવાય છે

અપાનનુ લક્ષણુ—

अन्तःक्रियमाणो यो बाह्यवायुस्तस्य पुनर्निःश्वासरूपत्वमपानस्य लक्षणम् । (२१५)

અર્થાત્ જે અંદર લઇ જવાયેલો બહારનો વાયુ નિઃશ્વાસરૂપે પાછો કઢાય છે તે વાયુ ' અપાન ' કહેવાય છે

ભાષા અને મનની પેઠે પ્રાણ અને અપાનનો વ્યાઘાત અને અભિભવ થાય છે આથી શરીરની જેમ આ ચારે પૌદ્ગલિક છે

સુખનુ લક્ષણુ—

सातवेदनीयोदयादात्मनः प्रसन्नतानुरूपत्व सुखस्य लक्षणम् । (२१६)

અર્થાત્ સાતવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના પ્રસન્નતારૂપ પરિણામને ' સુખ ' કહેવામા આવે છે અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે આ કઇ વાસ્તવિક–મુક્તિના સુખનુ લક્ષણ નથી, પરંતુ આ તો ઔપચારિક–સાંસારિક સુખની વ્યાખ્યા છે અત્ર સાતવેદનીય કર્મ એ અતરંગ કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરે બાહ્ય કારણ છે

દુઃખનુ લક્ષણુ—

असातवेदनीयोदयादात्मनः सङ्क्लेशरूपत्व दुःखस्य लक्षणम् । (२१७)

અર્થાત્ અસાતવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા આત્માના સંક્લેશરૂપ પરિણામને ' દુઃખ ' સંબોધવામા આવે છે અત્ર અસાતવેદનીય એ અતરંગ કારણ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ બાહ્ય કારણ છે

જીવિતનુ લક્ષણુ—

आयुर्नामकर्मोदयात् प्राणस्याव्युपरमरूपत्व जीवितस्य लक्षणम् । (२१८)

અર્થાત્ આયુષ્ય–નામકર્મના ઉદયથી (દેહધારી) આત્માની સાથે જે પ્રાણનો (અને અપાનનો) સંબંધ ચાલૂ રહે છે તે સંબંધ ' જીવિત ' તરીકે ઓળખાય છે

મરણનુ લક્ષણુ—

आयुर्नामकर्मोच्छेदात् प्राणस्य व्युपरमरूपत्वं मरणस्य लक्षणम् । (२१९)

जीवपरिणामप्रयुक्तशरीराहारवर्णगन्धरससंस्थानविषयकत्वं प्रयोगगतेर्लक्षणम् । (२२३)

અર્થાત્ જીવના પરિણામથી પ્રેરિત એવા શરીર, આહાર, વર્ણ, ગધ, રસ અને સસ્થાન (આકૃતિ) દ્વારા કરાતી ગતિ તે ' પ્રયોગ-ગતિ ' જાણવી અર્થાત્ પરના પ્રયત્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ તે ' પ્રયોગ-ગતિ ' છે

વિસ્રસા-ગતિનુ લક્ષણ—

अभ्रेन्द्रधनुःपरिवेषादिरूपविचित्रसस्थानविषयकत्व विस्रसागतेर्लक्षणम् । (२२४)

અર્થાત્ વાદળા, ઇન્દ્ર-ધનુષ્ય આદિકની વિચિત્ર આકૃતિ સાથે સબધ ધરાવનારી ગતિ તે ' વિસ્રસા-ગતિ ' જાણવી અર્થાત્ સ્વભાવે ઉત્પન્ન થયેલી ગતિ તે ' વિસ્રસા-ગતિ ' છે

મિશ્ર-ગતિનુ લક્ષણ—

प्रयोगविस्रसाभ्या जीवप्रयोगसहचरिताचेतनद्रव्यपरिणामकुम्भस्तम्भादिविषयकत्वं मिश्रगतेर्लक्षणम् । (२२५)

અર્થાત્ પ્રયોગ અને વિસ્રસા એ ઉભય દ્વારા જીવના વ્યાપારની સહાયતાથી અથવા સ્વભાવથી અચેતન દ્રવ્યના પરિણામરૂપ જે કુમ્ભ, સ્તમ્ભ વગેરે પરત્વેની ગતિ છે તે 'મિશ્ર-ગતિ' જાણવી

ગતિનુ દિગ્દર્શન—

ગતિ કહો કે ગમન કહો કે પ્રાપ્તિ કહો તે એક જ છે આના દેશાતર અને પર્યાયાતર આશ્રીને બે ભેદો છે જેમકે હુ મુબઇથી સુરત ગયો એ દેશાતરવિષયક ગતિ છે, જ્યારે મને ક્રોધ ચડ્યો એ પર્યાયાતરવિષયક ગતિ છે આ લૌકિક ઉદાહરણો થયા આ સબધમા લોકોત્તર ઉદાહરણો અનુક્રમે એ છે કે પરમાણુ એક સમયમા લોકના એક છેડાથી બીજે છેડે જાય છે, અને આત્મા વિવિધ અધ્યવસાયો પ્રાપ્ત કરે છે ગતિ-શબ્દનો પ્રયોગ કેટલી રીતે થાય છે તેના ઉત્તર તરીકે (૧) પ્રયોગ-ગતિ, (૨) તત-ગતિ, (૩) બધન-છેદન-ગતિ, (૪) ઉપપાત-ગતિ અને (૫) વિહાયો-ગતિ એમ ગતિના પાચ ભેદો પ્રજ્ઞાપના (૫ ૧૬)ના ૨૦૫મા સૂત્રમા બતાવાયા છે તેમા [1]પદર પ્રકારના પ્રયોગ વડે મન વગેરેના પુદ્ગલોની ગતિ તે ' પ્રયોગ-ગતિ ' જાણવી આ દેશાતર પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ સમજવી, કેમકે જીવ વડે વ્યાપાર કરા

૧ સત્ય, અસત્ય, સત્યમૃષા અને અસત્યામૃષા એ ચાર જાતના મનના અને એ ચાર જાતના વચનના પ્રયોગો એમ આઠ વ્યાપારો અને ઔદારિક, ઔદારિક-મિશ્ર, વૈક્રિય, વૈક્રિય-મિશ્ર, આહારક, આહારક-મિશ્ર અને કાર્મણ એમ કાયના સાત પ્રયોગો એમ કુલે પદર છે

ચેલા સત્ય મન વગેરે પુદ્ગલોનુ યથાયોગ અલ્પ કે બહુ દેશાતરગમન થાય છે. ' તત ' એટલે 'વિસ્તીર્ણ' જે ગ્રામ કે સન્નિવેશ જવા માટે કોઈ એક વ્યક્તિ નીકળી હોય તે જ્યા સુધી ત્યા ન પહોચે ત્યા સુધીની વચમાની માર્ગમા એકેક પગલુ માડવા (પાદન્યાસ) પૂર્વકની તેની ગતિ 'તત-ગતિ' છે આ પણ દેશાતર પ્રાપ્તિરૂપ છે એટલુ જ નહિ કિન્તુ એનો પ્રયોગ-ગતિમા અતર્ભાવ પણ થઈ શકે છે, કેમકે પાદ-ન્યાસ એ શરીરજન્ય પ્રયોગ છે બધનના છેદનથી ઉદ્ભવતી ગતિ તે 'બધન-છેદન-ગતિ' જાણવી જીવે ત્યજી દીધેલા શરીર આશ્રીને અથવા તો શરીરથી વિચ્યુત થયેલા જીવ આશ્રીને આ સમજવી, કિન્તુ કોશના સબધના વિચ્છેદથી જે એરડાના બીજની ગતિ થાય છે તે ન સમજવી, કેમકે તે તો વિહાયોગતિનો એક ભેદ છે 'ઉપપાત' એટલે 'પ્રાદુર્ભાવ' ક્ષેત્ર, ભવ અને નોભવની અપેક્ષાએ એના ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમા ક્ષેત્રથી આકાશ સમજવુ કે જ્યા નારકાદિ જીવો, સિદ્ધો તેમજ પુ ગલો રહે છે ભવ એટલે કર્મજન્ય સસાર સમજવો નોભવથી કર્મના સયોગથી રહિત પદાર્થ એટલે સિદ્ધ કે પુદ્ગલ સમજવા આકાશ દ્વારા ગતિ તે 'વિહાયો-ગતિ' છે એના ઉપાધિની અપેક્ષાએ સત્તર પ્રકારો પડે છે એના નામ અને સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે —

(૧) સ્પૃશદ્-ગતિ એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને સ્પર્શ કરતો-એની સાથે સબધના અનુભવ કરતો ગતિ કરે તે 'સ્પૃશદ્-ગતિ' છે આનાથી વિપરીત ગતિ તે (૨) ' અસ્પૃશદ્-ગતિ ' કહેવાય છે આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિમા ઉલ્લેખ છે સ્થાનાગ-વૃત્તિ પ્રમાણે તો પ્રયત્ન વિશેષ દ્વારા ક્ષેત્ર પ્રદેશોના સ્પર્શ પૂર્વકની ગતિ તે સ્પૃશદ્ ગતિ' છે, જ્યારે એથી વિપરીત તે ' અસ્પૃશદ્-ગતિ ' છે આવી ગતિ દરમ્યાન એક પરમાણુ પરસ્પર સબધનો અનુભવ કર્યા વિના ગતિ કરે છે એક સમયમા લોકના એક છેડાથી બીજે છેડે જનારા પરમાણુની ગતિ આવી છે (૩) ઉપ-સપદ્યમાન ગતિ અન્યનો આશ્રય લઈને કરાતી ગતિનુ આ નામ છે દાખલા તરીકે ધન સાર્થ વાહના અવલબન પૂર્વકનો શ્રીધર્મઘોષસૂરિનો વિહાર,[1] આનાથી વિપરીત લક્ષણવાળી ગતિ (૪) 'અનુપસપદ્યમાન' કહેવાય છે (૫) પુદ્ગલ-ગતિ એક સમયમા ચૌદ રાજલોક સુધી જે પુદ્ગલની ગતિ થાય છે તે 'પુદ્ગલ-ગતિ' છે (૬) મડુક-ગતિ દેડકાની માફક કૂદતા કૂદતા જવુ તે 'મડુક-ગતિ' છે (૭) નાવ-ગતિ મોટી નદીઓમા વહાણ જેમ ચાલે છે તેમ ગતિ કરવી તે 'નાવ-ગતિ' છે (૮) નય-ગતિ નૈગમાદિ સાત નયોની પોતપોતાના મતની પુષ્ટિ અથવા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા સર્વ નયો દ્વારા પ્રમાણથી અબાધિત વસ્તુની વ્યવસ્થા તે 'નય-ગતિ' છે (૯) છાયા-ગતિ ઘોડા, હાથી, નર, કિન્નર, મહોરગ, ગધર્વ, વૃષભ, રથ, છત્ર વગેરેની છાયાને અનુસરીને કે તેના આધાર-પૂર્વક ગમન કરવું તે 'છાયા-ગતિ' છે (૧૦) છાયાનુપાત-ગતિ છાયા-પડછાયો પુરુષને અનુસરે છે, નહિ કે પુરુષ તેને એટલે કે છાયાની આવી ગતિ તે ' છાયાનુપાત-ગતિ ' છે (૧૧) લેશ્યા-ગતિ તિર્યચાદિ જીવોની નીલાદિ લેશ્યાના દ્રવ્યો મળતા કૃષ્ણાદિ લેશ્યાનુ તદ્રૂપ પરિણમન તે ' લેશ્યા-ગતિ ' છે (૧૧) લેશ્યાનુપાત ગતિ જે લેશ્યાના દ્રવ્યોના ગ્રહણ પૂર્વક જીવ મરે છે, તે જ લેશ્યા સહિત તે ઉત્પન્ન થાય છે [2] આ પ્રમાણે લેશ્યાના અનુસરણ

---

૧ જુઓ શ્રીઅમરચન્દ્રસૂરિકૃત પદ્માનદ મહાકાવ્ય (સ ૨, શ્લો ૧૭-૨૯૨)ની મદીય આવૃત્તિ (પૃ ૧૫-૩૯)

૨ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાના ૧૦૫ મા સૂત્રગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

" जल्लेसाइं दव्वाइं परियाइत्ता कालं करेइ तल्लेसेसु उववज्जति । "

[यल्लेश्यानि द्रव्याणि पर्यादाय (जीव) कालं करोति तल्लेश्येषूपपद्यते ।]

પૂર્વકની ગતિ તે 'લેશ્યાનુપાત' જાણવી (૧૦) ઉદ્દિશ્ય પ્રવિભક્ત ગતિ. અમુક આચાર્યાદિને ઉદ્દેશીને તેની પાસે જવુ તે આ ગતિ છે (૧૪) ચતુઃપુરુષપ્રવિભક્ત ગતિ (૧૫) વક્ર-ગતિ. વાંકી ગતિનુ આ નામ છે એના ચાર પ્રકાર છે —(અ) ઘટ્ટનતા, (આ) સ્તભનતા, (ઇ) શ્લેષણતા અને (ઈ) પતનતા ખજ-લગડા કે ખોડાતા ચાલવુ તે પ્રથમ પ્રકાર છે ડોક વગેરે અક્કડ રાખીને ચાલવુ તે બીજો પ્રકાર છે ઊરુ વગેરેનો જાનુ સાથે સબધ થાય તેવી રીતે ચાલવુ તે ત્રીજો પ્રકાર છે ચાલતાં ચાલતા પડી જવાય તે ચોથો પ્રકાર છે આ ચારે પ્રકારની ગતિઓ જીવની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અને અનિષ્ટ હોવાથી એને 'વક્રગતિ' કહેવામા આવે છે (૧૬) પક-ગતિ. કાદવમા કે ઊડા જળમા કોઇકનો ટેકો લઇ ગમન કરવુ તે 'પક-ગતિ' છે બધનથી મુક્ત થતા જે ગતિ થાય તે (૧૭) 'બધનવિમોચન-ગતિ' છે દાખલા તરીકે અત્યત પાકી ગયેલી કેરી વગેરેનુ એના બધનથી મુક્ત થઇ વિસસા દ્વારા-નિર્વ્યાઘાતપણે નીચે પડી જવુ તે આવી ગતિ જાણવી

પરત્વનુ લક્ષણ—

पूर्वभावित्व परत्वस्य लक्षणम् । (२२६)

અર્થાત્ પૂર્વે થવાપણુ તે 'પરત્વ' કહેવાય છે

અપરત્વનું લક્ષણ—

पश्चाद्भावित्वमपरत्वस्य लक्षणम् । (२२७)

અર્થાત્ પાછળથી થવાપણુ તે 'અપરત્વ' કહેવાય છે

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જે પરત્વાપરત્વને કાળના પર્યાયરૂપે અને અત એવ જીવાદિના ઉપકારક તરીકે ગણાવવામા આવે છે તે પ્રશસાકૃત કે ક્ષેત્રકૃત નહિ પરન્તુ કાલકૃત છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પરત્વાપરત્વના ત્રણ પ્રકાર છે —(૧) પ્રશસાકૃત, (૨) ક્ષેત્રકૃત અને (૩) કાલકૃત તેમા આર્હત ધર્મ પર છે-ઉત્તમ છે, જ્યારે વામ માગ અપર છે-હીન છે-અધમ છે, એ પ્રશસાકૃત પરત્વાપરત્વ છે એક જ દિશામા રહેલા બે પદાર્થો આશ્રીને જે દૂર હોય તેને પર કહેવો અને પાસે હોય તેને અપર કહેવો એ ક્ષેત્રકૃત પરત્વાપરત્વ છે જ્યેષ્ઠત્વ અને કનિષ્ઠત્વ સૂચક પરત્વાપરત્વ એ કાલકૃત છે એટલે કે સોળ વર્ષની સ્થિતિવાળાની અપેક્ષાએ એથી અધિક સ્થિતિવાળુ (દાખલા તરીકે સો વર્ષ જેટલુ જુનુ) દ્રવ્ય પર છે, જ્યારે સો વર્ષની અપેક્ષાએ સોળ વર્ષની સ્થિતિવાળુ દ્રવ્ય અપર છે જુઓ તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય (પૃ ૩૫૩)

આ પ્રમાણે આપણે અજીવ પદાર્થો દ્વારા જીવ ઉપર જે જે ઉપકાર થાય છે તેનુ દિગ્દર્શન કર્યુ સાથે સાથે એ ઉપકારોના લક્ષણો પૂર્વક તેનુ સ્વરૂપ પણ વિચાર્યુ કાલનો પણ વર્તનાદિ દ્વારા જીવ ઉપર ઉપકાર થાય છે તેની પણ નોધ લીધી આથી કાલ સબધી જૈન તેમજ અજૈન દૃષ્ટિએ વિશેષ ઊહાપોહ કરવો પ્રાસગિક સમજાય છે તેમા પ્રથમ તો જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર

કાલના નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિક એવા બે ભેદો પડે છે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાયો તે 'નૈશ્ચયિક કાલ' છે, જ્યારે જ્યોતિષ્-ચક્રના પરિભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતો અને સમય, આવલિ, મુહૂર્ત વગેરે દ્વારા નિર્દેશાતો કાલ 'વ્યાવહારિક' છે. વળી નૈશ્ચયિક કાલ તો લોક અને અલોક ઉભયત્ર વ્યાપ્ત છે, જ્યારે વ્યાવહારિક કાલ તો કેવળ અઢી દ્વીપમા જ છે અથવા વર્તમાન એક સમય એ ઋજુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ 'નૈશ્ચયિક કાલ' છે, કેમકે કેવળ વર્તમાન સમય વિદ્યમાન છે, જ્યારે ભૂતકાલ નષ્ટ થઇ ગયેલ હોવાથી અને ભવિષ્યકાલ તો હજી ઉત્પન્ન થયેલો નહિ હોવાથી એ બંનેના સમયો અવિદ્યમાન છે આ અવિદ્યમાન સમયો 'વ્યાવહારિક કાલ' છે આ હકીકત કાલ-લોકપ્રકાશમા જબૂદ્વીપ૦ના વૃત્તિકારના અભિપ્રાય તરીકે નીચે મુજબ દર્શાવાઇ છે —

" वर्तमानः पुनर्वर्त–मानैकसमयात्मक ।
असौ नैश्चयिक सर्वो–ऽप्यन्यस्तु व्यावहारिक ॥ १९६ ॥ "

શ્વેતાબર મત પ્રમાણે વસ્તુત તો કાલ એ દ્રવ્ય જ નથી, કિન્તુ જીવાદિ દ્રવ્યોમા વર્તનાદિ પર્યાય સાધારણ રીતે હોવાથી ઉપચારથી કાલ એ પર્યાયોમા ઉપકારક ગણાતો હોવાથી એને દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે એટલે કે એ ઔપચારિક દ્રવ્ય છે અત્ર કોઇને શકા થાય કે જ્યારે નૈશ્ચયિક કાલ દ્રવ્યોના વર્તનાદિ પર્યાયરૂપ છે અને તેમ હોવાથી તે જીવના પણ પર્યાયરૂપ છે તો પર્યાય અને પર્યાયીની અભિન્ન વ્યાખ્યા કરી એને જીવ ગણવો જોઇએ, જ્યારે એને તો આપણે અત્યાર સુધી અજીવ તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છીએ તે શુ યોગ્ય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે વર્તનાદિ પર્યાયો એ જીવ તેમજ અજીવ એમ ઉભય આશ્રીને હોવાથી નૈશ્ચયિક કાલ જીવરૂપ પણ અને અજીવરૂપ પણ છે, કિન્તુ જીવ દ્રવ્ય કરતા અજીવ દ્રવ્યોની સખ્યા અનત ગુણી હોવાથી[1] બહુલતાને લક્ષ્યમા રાખીને કાલનો સામાન્યત અજીવ તરીકે નિર્દેશ કરાય છે. આ હકીકતને નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થિત કરે છે—

" [2]किमय भंते ! कालोत्ति पवुचइ ? । गोयमा ! जीवा चेव अजीवा चेव। "

વ્યાવહારિક કાલનુ સ્વરૂપ—

વ્યાવહારિક કાલથી શુ સમજવુ તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નવતત્ત્વની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા કરાયો છે —

" [3]समयावली मुहुत्ता, दीहा पक्खा य मास वरिसा य ।
भणिओ पलिया सागर, उस्सप्पिणिसप्पिणी कालो ॥ १३ ॥ "

---

૧ જુઓ પૃ ૫૨૧

૨–૩ છાયા—

किमयं भदन्त ! काल इति प्रोच्यते ? । गौतम ! जीवाश्चैवाजीवाश्चैव ।
समय आवलिका मुहूर्ता दिवसा पक्षा च मासा वर्षाणि च ।
भणित पल्या सागरा उत्सर्पिण्यवसर्पिणी काल ॥

અર્થાત્ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિવસ, પખવાડિયુ, મહિનો, વર્ષ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી (તેમજ કાલ-ચક્ર) એ સર્વ વ્યાવહારિક કાલ છે સમય પરત્વે તો પરમા પૃષ્ઠમા આપણે વિચાર કરી ગયા છીએ છતા અહીં એના સબધમા એટલુ ઉમેરીશુ કે કોઇ સશક્ત યુવક પોતાના સપૂર્ણ સામર્થ્ય વડે ભાલાની તીવ્ર અણી વડે કમળના સો પત્રોને ભેદે તો ઉપલક દૃષ્ટિએ એમ લાગે કે એક સામટા બધા પત્રો તેણે વીંધ્યા, પરતુ વાસ્તવિક રીતે એક પત્રને ભેદીને ભાલાની અણી દ્વારા બીજુ પત્ર તે ભેદે તેટલામા અસખ્યાત સમયો પસાર થઇ જાય છે આ સબધમા બીજુ જીર્ણ વસ્ત્રનુ ઉદાહરણ આપી શકાય છે જેમકે એક તદ્દન જીર્ણ શીર્ણ વસ્ત્રને ફાડતી વેળા તે ઝટ ફાટી ગયુ એવી સામાન્ય માન્યતા છે, પરતુ ખરી રીતે તો એકેક તાતણાને તૂટતા અસખ્યાત સમયો વીતી જાય છે વિશેષ શુ કહેવુ ? આખનો એક પલકારો થાય એટલામા પણ અસખ્યાત સમયો પસાર થઇ જાય છે વળી સર્વજ્ઞો સમયના સ્વરૂપના જાણકાર હોવા છતા તેનો નિર્દેશ કરવા અસમર્થ છે, કેમકે આટલો વખત તે સમય કહેવાય એટલુ તેઓ કહે તેટલામા પણ અસખ્ય સમયો પસાર થઇ જાય આ ઉપરથી સમય કેટલો સૂક્ષ્મતમ છે તે સમજાયુ હશે

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ અનુસાર જે સમયની વ્યાખ્યા **તત્ત્વાર્થ** (અ ૪, સૂ ૧૫)ના ભાષ્ય (પૃ ૨૯૨)મા નીચે મુજબ મળી આવે છે તે મનનીય છે —

"परमसूक्ष्मक्रियस्य सर्वजघन्यगतिपरिणतस्य परमाणोः स्वावगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकालः समय इत्युच्यते परमदुरधिगमोऽनिर्देश्य ।"

અસખ્ય સમયો મળીને એક આવલિકા થાય છે ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬ આવલિકા મળીને એક ચન્દ્ર-મુહૂર્ત થાય છે આથી મુહૂર્તના સબધમા એ વાતનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રસ્તુત સમજાય છે કે એના બે પ્રકારો છે-(૧) ચન્દ્ર મુહૂર્ત અને (૨) સૂર્ય-મુહૂર્ત આ પ્રમાણે મુહૂર્તના બે પ્રકારો પડે તેમા આશ્ચર્ય જેવુ કશુ નથી, કેમકે વ્યાવહારિક કાલની ગણના સૂર્ય અને ચન્દ્રની ગતિને આભારી છે ૧૩૬ ચન્દ્ર-મુહૂર્ત મળીને એક સૂર્ય-મુહૂર્ત થાય છે અને ૩૦ ચન્દ્ર-મુહૂર્ત મળીને એક સૂર્યદિવસ થાય છે આ ત્રીસ મુહૂર્તોના જુદા જુદા નામો છે અને સૂર્યોદયથી માડીને તે નીચે મુજબ છે —

(૧) રુદ્ર, (૨) શ્રેયસ્, (૩) મિત્ર, (૪) વાયુ, (૫) સુપીત, (૬) અભિચન્દ્ર, (૭) માહેન્દ્ર, (૮) બલવાન્, (૯) પક્ષ્મ, (૧૦) બહુસત્યક, (૧૧) ઐશાન, (૧૨) તષ્ઠ, (૧૩) ભાવિતાત્મન્, (૧૪) વૈશ્રવણ, (૧૫) વારુણ, (૧૬) આનદ, (૧૭) વિજય, (૧૮) વિશ્વસેનક, (૧૯) પ્રાજાપત્ય, (૨૦) ઉપશમ, (૨૧) ગધર્વ, (૨૨) અગ્નિવૈશ્યક, (૨૩) શતવૃષભ, (૨૪) આતપવાન્, (૨૫) અમમ, (૨૬) અરુણવાન્, (૨૭) ભૌમ, (૨૮) ઋષભ, (૨૯) સર્વાર્થ અને (૩૦) રાક્ષસ

સૂર્યમુહૂર્તનો વ્યવહાર જગતમા પ્રચલિત નથી લૌકિક તેમજ લોકોત્તર ગણનામા પણ પ્રચલિત વ્યવહાર તો ચન્દ્રમુહૂર્તનો જ છે મુહૂર્તની પેઠે દિવસના પણ બે પ્રકાર છે-(૧) સૂર્ય-દિવસ અને (૨) ચન્દ્ર-દિવસ સૂર્ય-દિવસનુ બીજુ નામ 'અહોરાત્ર' છે અને તે

૩૦ ચદ્રમુહૂર્ત યાને ૬૦ ઘડી જેટલો છે ચદ્ર-દિવસનુ બીજુ 'નામ ' તિથિ ' છે અને તે ૨૯$\frac{૩૨}{૬૨}$ ચદ્રમુહૂર્ત જેટલી છે તિથિનો આધાર ચદ્રના ક્ષય અને એની વૃદ્ધિ ઉપર રહેલો છે અમુક સ્થાનમા સૂર્યનુ પ્રથમ દર્શન તે ' ઉદય ' છે અને તેનુ અદર્શન તે ' અસ્ત ' છે સૂર્યના ઉદયથી તે અસ્ત સુધીની તેની ક્રિયાથી દિવસનો વ્યવહાર કરાય છે, જ્યારે એના અસ્તથી તે ઉદય સુધીની ક્રિયાથી રાત્રિનો વ્યવહાર કરાય છે દિન-રાત્રિનો ત્રીસમો ભાગ તે મુહૂર્ત છે અને પદર દિન-રાત્રિ એ ' પક્ષ ' યાને ' પખવાડીયુ ' કહેવાય છે એક પખવાડિયામા સૂર્ય સબધી ૧૫ દિન અને ૧૫ રાત્રિ આવે છે તેમા **પદર દિનના નામો જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂ ૧૫૨)**મા નીચે મુજબ આપેલા છે —

(૧) પૂર્વાગ, (૨) સિદ્ધમનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોધર, (૬) [1]સર્વકામસમૃદ્ધ, (૭) ઇન્દ્રમૂર્ધાભિષિક્ત, (૮) સૌમનસ, (૯) ધનજય, (૧૦) અર્થસિદ્ધ, (૧૧) અભિજાત, (૧૨) અત્યશન, (૧૩) શતજય, (૧૪) [2]અગ્નિવેશ્મ અને (૧૫) ઉપશમ

જેમ આ ચતુષ્પ્રહરાત્મક દિનના વિવિધ નામો છે તેમ ચતુષ્પ્રહરાત્મક **પદર રાત્રિના નામો** નીચે મુજબ છે—

(૧) ઉત્તમા, (૨) સુનક્ષત્રા, (૩) એલાપત્યા, (૪) યશોધરા, (૫) [3]સૌમનસા, (૬) શ્રીસભૂતા, (૭) વિજયા, (૮) વૈજયતી, (૯) જયતી, (૧૦) અપરાજિતા, (૧૧) ઇચ્છા, (૧૨) સમાહારા, (૧૩) તેજા, (૧૪) અતિતેજા અને (૧૫) દેવાનદા દેવાનદાનુ બીજુ નામ ' નિરતિ ' પણ છે

આ પ્રમાણે આપણે સૂર્ય-દિન અને સૂર્ય-રાત્રિના નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો હવે દિન-તિથિ અને રાત્રિ-તિથિના નામો જોઇ લઇએ તેમા **દિન-તિથિના નામો** નીચે મુજબ છે —

(૧) નદા, (૨) ભદ્રા, (૩) જયા, (૪) [4]તુચ્છા અને પૂર્ણા

રાત્રિ-તિથિના નામો અનુક્રમે (૧) ઉગ્રવતી, (૨) ભોગવતી, (૩) યશોમતી, (૪) સર્વસિદ્ધા અને (૫) શુભનામા છે

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન કરે કે દિન તિથિ અને રાત્રિ તિથિની સખ્યા તો પદર પદરની છે છતા અત્ર પાચ પાચ નામો જ કેમ આપ્યા ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એકમને દિવસે જે તિથિ છે એ જ નામવાળી તિથિ છઠને દિવસે તેમજ અગ્યારસને દિવસે પણ છે એટલે કે એકના એક નામવાળી તિથિ પખવાડિયામા ત્રણ ત્રણ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો એકમ, છઠ અને અગ્યારસને દિવસે દિન તિથિ 'નદા' અને રાત્રિ તિથિ 'ઉગ્રવતી' જાણવી એ પ્રમાણે પાચ પાચ દિવસને અતરે તેની તે તિથિ સમજવી

૧-૩ જ્યોતિષ્કરડકની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૦ મા પત્રમા આને બદલે ' સર્વકર્મસમૃદ્ધ ', ' અગ્નિવૈશ્ય ' અને ' સૌમનસી ' એ નામ છે

૪ આનુ બીજુ નામ ' રિક્તા ' પણ છે

૫૬ર અહોરાત્રનુ એક 'સૂર્ય–પક્ષ' કહેવાય છે, જ્યારે ૫૬ર તિથિઓનુ એક 'ચંદ્ર–પક્ષ' કહેવાય છે, પરતુ લોક–વ્યવહાર પ્રમાણે પખવાડિયાથી ચદ્ર–પક્ષ સમજવામા આવે છે [1]બહુલ પક્ષ અને [2]શુક્લ પક્ષ એમ બે પક્ષો છે

પાચ પ્રકારના મહિના—

બે પક્ષ મળીને એક માસ યાને મહિનો થાય છે અને તેના પાચ પ્રકારો છે —(૧) ૩૦ અહોરાત્રનો એક સાવનમાસ, ઋતુમાસ યાને કર્મમાસ, (૨) ૩૦ાા અહોરાત્રનો એક સૂર્યમાસ, (૩) ૨૯$\frac{૩૨}{૬૨}$ અહોરાત્રનો યાને ૩૦ તિથિનો એક ચાદ્રમાસ, (૪) ૨૭$\frac{૨૧}{૬૭}$ અહોરાત્રનો એક નક્ષત્ર-માસ, અને (૫) ૩૧$\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$ અહોરાત્રનો એક અભિવર્ધિતમાસ લોક–વ્યવહારમા ચાદ્ર–માસ પ્રચલિત છે છ સૂર્યમાસનુ યાને ૧૮૩ અહોરાત્રનુ એક 'સૂર્યાયન' થાય છે તે દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એમ બે જાતનુ છે ૧૩$\frac{૪૪}{૬૭}$ અહોરાત્રનુ એક 'ચદ્રાયન' થાય છે, પરતુ લોકમા સૂર્યાયન વિશેષ પ્રચલિત છે બાર માસનુ એક વર્ષ થાય છે આના નામો લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારના છે તેમા શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વયુજ (આશ્વિન), કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ એ લૌકિક નામો છે, જ્યારે અભિનદિત, [3]પ્રતિષ્ઠિત, વિજય, પ્રીતિવર્ધન, શ્રેયાન્, શિવ, શિશિર, [4]હિમવાન્, વસત, કુસુમસભવ, નિદાઘ અને વનવિરોહ એ અનુક્રમે શ્રાવણાદિના લોકોત્તર નામો છે જુઓ **જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂ ૧૫૨)**

વર્ષના પાચ પ્રકારો—

જેમ માસના પાચ પ્રકારો પડે છે તેમ પ્રત્યેક માસથી બાર ગુણા એવા વર્ષના પાચ પ્રકારો છે —(૧) ૩૬૦ અહોરાત્રનુ એક સાવનવર્ષ, ઋતુવર્ષ યાને કર્મવર્ષ (૨) ૩૬૬ અહોરાત્રનુ એક સૌરવર્ષ, (૩) ૩૫૪$\frac{૧૨}{૬૨}$ અહોરાત્રનુ એક ચાદ્રવર્ષ, (૪) ૩૨૧$\frac{૫૧}{૬૭}$ અહોરાત્રનુ એક નક્ષત્રવર્ષ, અને (૫) ૩૮૩$\frac{૪૪}{૬૨}$ અહોરાત્રનુ એક અભિવર્ધિત વર્ષ અભિવર્ધિત વર્ષમા તેર ચાદ્ર–માસ આવે છે

પાચ વર્ષ–ચાદ્ર, ચાદ્ર, અભિવર્ધિત, ચાદ્ર અને અભિવર્ધિત નામવાળા એમ પાચ સવત્સરો મળીને એક 'યુગ' થાય છે બધા મળીને આના ૧૮૩૦ અહોરાત્ર એટલે પાચ સૌરવર્ષ થાય છે વીસ યુગ મળીને એક વર્ષશત, દશ વર્ષશત મળીને એક વર્ષસહસ્ર અને સો વર્ષસહસ્ર મળીને એક લાખ વર્ષ થાય છે

---

૧ અધકારની બહુલતા હોવાથી આ નામ સાર્થક છે લોકમા આને 'કૃષ્ણ પક્ષ કહેવામા આવે છે

૨ જ્યોત્સ્નાથી ધવલિત હોવાથી આ નામ ચરિતાર્થ થાય છે

૩–૪ *જ્યોતિષ્કરડકની ટીકાના ૫૯ મા પત્રમા પ્રતિષ્ઠ અને હેમવાન્ એવા નામો સૂચવ્યા* છે, જ્યારે ઉપર આપેલા નામો જબૂદ્વીપ૦ની શ્રીશાન્તિચન્દ્રકૃત વૃત્તિ અનુસાર છે

જૈનશાસ્ત્રમા સામાન્ય ગણિતની પેઠે [1]૧૮ અંક સુધીની જ સંખ્યાના નામો નથી, પરંતુ [2]૧૯૪ અથવા મતાંતર પ્રમાણે [3]૨૫૦ અંક સુધીની સંખ્યાઓના નામો છે તે નામ અનુસાર

---

૧ એકમ, દશક, સો, હજાર દશ હજાર, લાખ, દશ લાખ, કરોડ, દશ કરોડ, અબજ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ, અંત્ય, મધ્ય અને પરાર્ધ એ એના નામો છે

૨ આ સંખ્યામા ૫૪ આંકડા અને ૧૪૦ મીંડા છે ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૩૦૧૦૨૪૧૧૫-૭૯૭૩૫૬૯૯૭૫૬૯૬૮૯૬૨૧૮૯૬૬૮૪૮૦૮૦૧૮૩૨૯૬ એ ૫૪ આંકડા પછી ૧૪૦ મીંડા મૂકીએ એટલે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, સ્થાનાંગ (સ્થા ૨, ઉ ૪ સૂ ૯૫), માથુર વાચનાને અનુસરનાર **અનુયોગદ્વાર** (સૂ. ૧૩૭) ઇત્યાદિ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકાનું આ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે

૩ આ સંખ્યામા ૭૦ અંક અને ૧૮૦ શૂન્ય છે ૧૮૭૫૫૧૭૯૫૫૦૧૧૨૫૯૫૪૧૯૦૦૯૬૯૯૮૧૩૪૩૯૭૭૦૭૯૭૪૬૫૪૯૪૨૬૧૯૭૭૭૭૪૭૬૫૭૨૫૭૩૪૫૭૧૮૬૮૧૬ એ ૭૦ અંકડા પછી ૧૮૦ મીંડા મૂકીએ એટલે જ્યોતિષ્કરંડક પ્રમાણેનું શીર્ષપ્રહેલિકાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે

૩ આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

" पुव्वाण सयसहस्स [पुव्व] चुलसीइगुण भवे लयगमिह कमेण) ।
तेसिं पि सयसहस्स चुलसीइगुण लया होइ ॥ ६४ ॥
[पूर्वाणां शतसहस्र चतुरशीतिगुण भवति लताङ्गमिह ।
तेषामपि शतसहस्र चतुरशीतिगुण लता भवति ॥]
तत्तो महालयाण चुलसीइ चेव सयसहस्साणि ।
नलिणग नाम भवे एत्तो वोच्छ समासेण ॥ ६५ ॥
[ततो महालताना चतुरशीतिरेव शतसहस्राणि ।
नलिनाङ्ग नाम भवति इतो वक्ष्ये समासेन ॥]
नलिण महानलिणंग हवइ महानलिणमेव नायव्व ।
पउमंग तह पउम तत्तो य महापउमअंगं ॥ ६६ ॥
[नलिन महानलिनाङ्ग भवति महानलिनमेव ज्ञातव्यम ।
पद्माङ्ग तथा पद्म ततश्च महापद्माङ्गम ॥]
हवइ महापउम चिय तत्तो कमलंगमेव नायव्व ।
कमल च महाकमलंगमेव परतो महाकमल ॥ ६७ ॥
[भवति महापद्ममेव तत कमलाङ्गमेव ज्ञातव्यम ।
कमल च महाकमलाङ्गमेव परतो महाकमलम् ।]
कुमुयंग तह कुमुय तत्तो य तहा महाकुमुयअंग ।
तत्तो परतो य महाकुमुय तुडियंग बोद्धव्व ॥ ६८ ॥
[कुमुदाङ्ग तथा कुमुद ततश्च तथा महाकुमुदाङ्गम् ।
तत परतश्च महाकुमुद त्रुटिताङ्ग बोद्धव्यम् ॥]
तुडिय महातुडियंग महतुडिय अडडंगमडड पर ।
परतो य महाडडअंग तत्तो य महाअडडमेव ॥ ६९ ॥
[त्रुटित महात्रुटिताङ्ग महात्रुटित अडडाङ्गमडड परम् ।
परतश्च महाडडाङ्ग ततश्च महाडडमेव ॥]

વર્ષોની સખ્યાના નામો સૂચવાતા હોવાથી આપણે એનો ઉલ્લેખ કરીશુ એમા ૮૪ લાખને 'પૂર્વાંગ' સજ્ઞા અપાયેલી છે એવી રીતે ૮૪ લાખ પૂર્વાંગને 'પૂર્વ' કહેવામા આવે છે ૮૪ લાખ પૂર્વને 'ત્રુટિતાગ' નામ આપવામા આવે છે અને આટલા વર્ષોનુ આયુષ્ય આ અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવનુ હતુ એવો જૈન શાસ્ત્રમા ઉલ્લેખ છે ૮૪ લાખ ત્રુટિતાગ મળીને એક 'ત્રુટિત' થાય છે એ પ્રમાણે નીચે મુજબની સખ્યા એક એકથી ૮૪ લાખ ગુણી છે —

ત્રુટિત, અડડાગ, અડડ, અવવાગ, અવવ, હૂહુકાગ, હૂહુક, ઉત્પલાગ, ઉત્પલ, પદ્માગ, પદ્મ, નલિનાગ, નલિન, અર્થનિપૂરાગ, અર્થનિપૂર, અયુતાગ, અયુત, નયુતાગ, નયુત, પ્રયુતાગ, પ્રયુત, ચૂલિકાગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાગ, અને શીર્ષપ્રહેલિકા

આ પ્રમાણેના નામો **જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ** (સૂ ૧૮)મા આપેલા છે પૂર્વધર વાચક્ય પ્રાચીનતર આચાર્યકૃત **જ્યોતિષ્કરડક** પ્રમાણે તો પૂર્વ, લતાગ, લતા, મહાલતાગ, મહાલતા, નલિનાગ, નલિન, મહાનલિનાગ, મહાનલિન, પદ્માગ, પદ્મ, મહાપદ્માગ, મહાપદ્મ, કમલાગ, કમલ, મહાકમલાગ, મહાકમલ, કુમુદાગ, કુમુદ, મહાકુમુદાગ, મહાકુમુદ, ત્રુટિતાગ, ત્રુટિત, મહાત્રુટિતાગ, મહાત્રુટિત, અડડાગ, અડડ, મહાઅડડાગ, મહાઅડડ, ઊહાગ, ઊહ, મહાઊહાગ, મહાઊહ, શીર્ષપ્રહેલિકાગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા એવા નામો છે

જબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ઉપાધ્યાય શ્રીશાન્તિચન્દ્રગણિકૃત **રત્નમજૂષા** નામની વૃત્તિના ૯૨મા પત્રમા કહ્યુ છે તેમ શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના વર્ષો જેટલા કાલ-માનથી, કેટલાક રત્નપ્રભાગત નારકોનુ, ભવનપતિઓનુ, વ્યતરોનુ તેમજ સુષમદુ ષમ આરામા સભવતા નરોનુ અને તિર્યચોનુ આયુષ્ય મપાય છે આનાથી પણ અધિક કાળ કે જેનુ સ્વરૂપ સર્ષપ-ચતુષ્પટ્યની પ્રરૂપણાથી સૂચવાય છે તે પણ સખ્યેય કાળ છે, કિન્તુ અનતિશાયીઓ એનો વ્યવહાર કરી શકે તેમ ન હોવાથી તે કહ્યુ નથી[1] શીર્ષપ્રહેલિકાથી અધિક કાળ ઉપમા દ્વારા દર્શાવાયો છે, જ્યારે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીનો કાળ ગણિતગોચર આયુષ્ય-સ્થિતિ સબધી છે

ऊहग पि य ऊह हवइ महहं च ऊहग तत्तो ।
महाऊह हवइ हु सीसपहेलिया होइ नायव्वा ॥ ७० ॥

[ऊहाङ्गमपि च ऊह भवति महत च ऊहक तत ।
महोहं भवति तु शीर्षप्रहेलिका भवति ज्ञातव्या ॥]

एत्थ सयसहस्साणि चुलसीइ चेव होइ गुणकारो ।
एक्केक्कमि उ ठाणे अह सखा होइ कालमि ॥ ७१ ॥'

[अत्र शतसहस्राणि चतुरशीत्या चैव भवति गुणकार ।
एकैकस्मिंस्तु स्थानेऽथ सख्या भवति काले ॥]

૧ આવો ભાવાર્થ સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૪ સૂ ૯૫)ની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિના ૮૭મા પત્રમા પણ નજરે પડે છે.

કાલના અતીત, વર્તમાન અને અનાગત એ પ્રમાણે જેમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમ એના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એવા પણ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમા સંખ્યાત કાલનુ સ્વરૂપ આપણે જોયુ જે કાળની ગણના થઇ શકે તેમ નથી, કિન્તુ જે ઉપમા દ્વારા દર્શાવી શકાય છે તે અસંખ્યેય કાલ છે એના પલ્યોપમ, સાગરોપમ વગેરે ભેદો છે એના સ્વરૂપો તો આપણે ૭૮માથી ૮૨ સુધીના પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ અનંત કાલનો અર્થ એ છે કે તે અસંખ્યાત કરતા અધિક છે અને વળી સમગ્ર કાલ આશ્રીને વિચારીએ તો જેનો અંત આવતો નથી તે અનંત કાલ છે

વ્યાવહારિક કાળના વિભાગોની સંકલના નીચે મુજબ રજુ કરી શકાય તેમ છે —

નિર્વિભાજ્ય કાલ	=	૧ સમય
૯ સમય	=	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત
[1]જઘન્ય યુક્ત અસંખ્ય સમયો	=	૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકા	=	૧ ક્ષુલ્લક ભવ
૨૨૨૩ ૧૨૨૯/૩૭૭૩ આવલિકા	=	૧ ઉચ્છ્વાસ અથવા ૧ નિશ્વાસ
૨ ઉચ્છ્વાસ	=	૧ [2]પ્રાણ
૧૭ ૧૩૯૫/૩૭૭૩ ભવ	=	,, ,,
૭ પ્રાણ	=	૧ સ્તોક
૭ સ્તોક	=	૧ લવ
૩૮॥ લવ	=	૧ ઘડી (નાલિકા)
૨ ઘડી	=	૧ ચંદ્રમુહૂર્ત
૭૭ લવ	=	,, ,,
૬૫,૫૩૬ ક્ષુલ્લક ભવ	=	,, ,,
૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા	=	,, ,,
૩૭૭૩ પ્રાણ	=	,, ,,
૨ ઘડીમા એક સમય ઓછો	=	૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત

---

૧ જુઓ ષડશીતિ નામનો ચોથો કર્મગ્રંથ (ગા ૭૮) અથવા કાલ-લોકપ્રકાશ (શ્લો ૨૧૦)

૨ સ્થાનાંગ (સ્થા ૨, ઉ ૪, સૂ ૯૫)મા તેમજ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂ ૧૮)મા આ સંબંધમા કહ્યુ છે કે—

" हट्ठस्स अणवगल्लस्स, णिरुवकिट्ठस्स जंतुणो ।
एग ऊसासनीसासे, एस 'पाणु' त्ति वुच्चइ ॥ "

[हृष्टस्यानवग्लानस्य निरुपक्लिष्टस्य जन्तुनः ।
एक उच्छ्वास(युत)नि श्वास एष 'प्राण' इत्युच्यते ॥]

અર્થાત્ હૃષ્ટ-વિષાદથી રહિત, ઘડપણથી મુક્ત, ક્ષુધાદિ વડે અકૃષ્ટ-દુર્બળ નહિ એવા પ્રાણીના એક ઉચ્છ્વાસ અને એક નિશ્વાસ મળીને જેટલો કાળ થાય તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે -

૩॥ ચંદ્રમુહૂર્ત	=	૧ પ્રહર
૭॥ ઘડી	=	,, ,,
૧૩૩/૪ ચંદ્રમુહૂર્ત	=	૧ સૂર્યમુહૂર્ત
૩૦ (ચંદ્ર)મુહૂર્ત	=	૧ અહોરાત્ર
૮ પ્રહર	=	,, ,,
૧૫ અહોરાત્ર	=	૧ પક્ષ
૨ પક્ષ	=	૧ માસ
૨ માસ	=	૧ ઋતુ
૬ માસ	=	૧ અયન
૩ ઋતુ	=	,, ,,
૨ અયન	=	૧ વર્ષ
[1]૬ ઋતુ	=	,, ,,
૫ સૌરવર્ષ	=	૧ યુગ
૮૪ લાખ વર્ષ	=	૧ પૂર્વાંગ
૮૪ લાખ પૂર્વાંગ	=	૧ પૂર્વ
અસંખ્ય વર્ષ	=	૧ પલ્યોપમ
૧૦ કોટાકોટિ પલ્યોપમ	=	૧ સાગરોપમ
૧૦ ,, સાગરોપમ	=	૧ ઉત્સર્પિણી અથવા ૧ અવસર્પિણી
૨૦ ,, ,,	=	૧ કાલ-ચક્ર
૧ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી	=	,, ,,
અનંત કાલ-ચક્ર	=	૧ પુદ્ગલ-પરાવર્ત

આ પ્રમાણે આપણે જૈન દૃષ્ટિએ વ્યાવહારિક કાલનું સ્વરૂપ જોયું અને તેમાં ૮૪ ની સંખ્યાની પ્રધાનતા અવલોકી ભારતીય વૈદિક કાલ-ગણનામાં તો સામાન્ય રીતે ૬ અને ૬૦ એ બે અંકો વધારે મહત્ત્વના છે આની પ્રતીતિ થાય તે માટે નીચે મુજબનું કોષ્ટક અવલોકીએ —

૬૦ પળ	=	૧ ઘડી	૬ ઋતુ	=	૧ વર્ષ
૬૦ ઘડી	=	૧ અહોરાત્ર	૬૦ વર્ષ	=	૧ સંવત્સર-ચક્ર
૬૦ અહોરાત્ર	=	૧ ઋતુ	૬ સંવત્સર-ચક્ર	=	૧ દિવ્ય વર્ષ = ૩૬૦ માનવ વર્ષ

---

૧ પ્રાવૃટ્, વર્ષા, શરદ્, હેમન્ત, વસન્ત અને ગ્રીષ્મ એમ ૬ ઋતુઓ છે જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું પણ છે કે —

" पाउस वासारत्तो सरओ हेमंत वसंत गिम्हा य ।
एए खलु छप्पि उऊ जिणवरदिट्ठा मए सिट्ठा ॥२६५॥ "

[प्रावृड् वर्षारात्रः शरद् हेमन्तो वसन्तो ग्रीष्मश्च ।
एते खलु षडपि ऋतवो जिनवरदृष्टा मया शिष्टाः ॥]

	દિવ્ય વર્ષ		દિવ્ય વર્ષ સંધ્યા		દિવ્ય વર્ષ સંધ્યાંશ		દિવ્ય વર્ષ		માનવ વર્ષ
[1]સત્ય યુગ =	૪૦૦૦	+	૪૦૦	+	૪૦૦	=	૪૮૦૦	=	૧૭૨૮૦૦૦
[2]ત્રેતા ,, =	૩૦૦૦	+	૩૦૦	+	૩૦૦	=	૩૬૦૦	=	૧૨૯૬૦૦૦
[3]દ્વાપર ,, =	૨૦૦૦	+	૨૦૦	+	૨૦૦	=	૨૪૦૦	=	૮૬૪૦૦૦
[4]કલિ ,, =	૧૦૦૦	+	૧૦૦	+	૧૦૦	=	૧૨૦૦	=	૪૩૨૦૦૦

ચાર યુગ = [5]૪૩૨૦૦૦૦ માનવ વર્ષ = ૧૨૦૦૦ દિવ્ય વર્ષ = ૧ દિવ્ય યુગ (મહાયુગ)

૧૦૦૦ દિવ્ય યુગ = ૧ બ્રહ્મદિન અથવા ૧ બ્રહ્મરાત્રિ

= ૪૩૨૦૦૦૦૦૦૦ માનવ વર્ષ

[6]૭૧ દિવ્ય યુગો (ચતુર્યુગી) = ૧ મન્વતર

[7]૧૪ [8]સંધિસહ [9]મન્વતર = ૧ બ્રહ્મદિન અથવા ૧ કલ્પ.

૧-૪ સરખાવો મનુસ્મૃતિ (અ ૧)ના નિમ્નલિખિત પદ્યો —

" चत्वार्याहुः सहस्राणि, वर्षाणां तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या, सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥६९॥
इतरेषु ससन्ध्येषु, ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्तन्ते, सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥
यदेतत् परिसङ्ख्यात-मादावेव चतुर्युगम् ।
एतद् द्वादशसाहस्रं, देवानां युगमुच्यते ॥ ७१ ॥
दैविकानां युगानां तु, सहस्रपरिसङ्ख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं, तावती रात्रिरेव च ॥ ७२ ॥ "

૫ આથી કરીને એક પૂર્વ વર્ષમાં ૧, ૧૩, ૩૩, ૩૩૩ એવી ચારે યુગની પૂર્ણ પગવૃત્તિઓ થવા ઉપરાંત ચારે યુગના એકત્રિત કાલનો ત્રીજો ભાગ વ્યતીત થાય છે

૬-૭ સરખાવો સૂર્યસિદ્ધાંત (અ ૧)ના નીચે મુજબના શ્લોકો —

" युगानां सप्ततिः सैका, 'मन्वन्तर'मिहोच्यते ।
कृताब्दसङ्ख्या तस्यान्ते, 'सन्धि' प्रोक्तो जलप्लवः ॥१८॥
ससन्धयस्ते मनवः, कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश ।
कृतप्रमाणः कल्पादौ, सन्धिः पञ्चदश स्मृतः ॥१९॥
इत्थं युगसहस्रेण, भूतसंहारकारकः ।
कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं, शर्वरी तस्य तावती ॥२०॥ "

૮ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર ચરણો છે દરેક યુગને એક 'યુગચરણ' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એ ચારે એકત્રિત થતા જેટલા વર્ષો થાય છે એટલા કાળને 'મહાયુગ' કહેવામાં આવે છે પ્રત્યેક યુગ ચરણનો આગમો ભાગ 'સંધિ' કહેવાય છે

૯ સ્વાયંભૂ, સ્વારોચિષ્, ઉત્તમ તામસ, રૈવત, ચાક્ષુષ, વૈવસ્વત, સાવર્ણિ, દક્ષ સાવર્ણિ, બ્રહ્મ સાવર્ણિ, ધર્મ સાવર્ણિ, રુદ્ર સાવર્ણિ, રૌચ્ય સાવર્ણિ અને ભૌતિક સાવર્ણિ એ ૧૪ મન્વતરો છે

કાલનુ પ્રકરણ આપણે આ પ્રમાણે પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે પં સુખલાલ સઘવીના 'ભારતીય દર્શનોની કાળતત્ત્વ સબધી માન્યતા'[1] નામના લેખમાથી મનનીય પક્તિઓ ઉદ્ધૃત કરવી આવશ્યક સમજાય છે, કેમકે આ લેખ દ્વારા કાળના સબધમા આર્યોના વિચાર પ્રાચીન સમયમા કેવા હતા અને તેમા વખત જતા કેવુ અને કેટલુ પરિવર્તન થયુ તે જાણી શકાય તેમ છે આ વિચાર્યા બાદ જૈન માન્યતાઓના સમન્વયનો પણ થોડો ઘણો ઊહાપોહ કરીશુ

એક જ ક્ષેત્ર કે દેશની અદર જુદે જુદે વખતે તેમજ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા એક જ વખતે ઋતુ–ભેદ અને કાર્ય–ભેદ દેખાય છે આ દેખાતા પ્રાકૃતિક સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એ બધા પરિવર્તનો માત્ર તાપ–ક્રમની ન્યૂનાધિકતા અને વાતાવરણની–હવાપાણીની ભિન્નતા ઉપર જ અવલબેલા નથી, પણ તેનુ કઇ ખાસ કારણ હોવુ જોઇએ એનુ કારણ માન્યા સિવાય પ્રાચીન કાળના લોકોની બુદ્ધિ પરિવર્તનોનો ખુલાસો કરી શકતી નહિ અને તેથી જ જૂના જમાનામા કાલ–તત્ત્વ ઉપર વિચાર થવા લાગ્યો એમ આ લેખક મહાશય જણાવે છે

ભારતીય દર્શનના (૧) વૈદિક, (૨) બૌદ્ધ અને (૩) જૈન એમ ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય છે તેમા વૈદિક સાહિત્યનો મૂળ આધાર વેદો અને ઉપનિષદો છે વેદો અને ઉપનિષદોમા તત્ત્વ–વિચારણાના છૂટા છવાયા બીજ છે, પરતુ તેમા એ વિચારણાઓએ સ્પષ્ટ, ક્રમબદ્ધ અને સયુક્તિક દર્શનોનુ રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, તેથી જ કાલ–તત્ત્વને લગતી ચોક્કસ માન્યતાઓ આમાથી મળતી નથી[2] આ માટે દર્શન–કાળ તરફ વળવુ જોઇએ અને દાર્શનિક સાહિત્ય તપાસવુ જોઇએ વૈદિક દર્શનના સ્થૂલ રીતે છ વિભાગો પાડવામા આવે છે–(૧) વૈશેષિક, (૨) ન્યાય, (૩) સાખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વ મીમાસા અને (૬) ઉત્તર મીમાસા કાલ–તત્ત્વની માન્યતાને સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ છ દર્શનોને બે વર્ગોમા વહેચવા જરૂરી જણાય છે પ્રથમ વર્ગમા વૈશેષિક, ન્યાય અને પૂર્વ મીમાસા[3] અને બીજા વર્ગમા બાકીના

---

૧ આ લેખ **પુરાતત્ત્વ** (વ ૧, અ ૧ પૃ ૧૮–૨૪)મા છપાયેલો છે

૨ 'કાલ' શબ્દના પ્રયોગ માટે **ઉપનિષદ્ વાક્ય કોશ** જોવાથી **કૌશીતકિ, છાદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, મૈત્રિ** વગેરે ઉપનિષદોમા અનેક સ્થળે પ્રસગે પ્રસગે 'કાલ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો જણાશે, પરતુ એ પ્રસગો વાચનાર અને વિચારનાર આ મતને મળતા થશે

૩ **પૂર્વ મીમાસા** દર્શન કર્મકાડ વિષયક વૈદિક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા અને ઉપપત્તિ કરતુ હોવાથી તે જ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તરમીમાસા (વેદાતદર્શન)નો માર્ગ સરલ કરે છે એ રીતે કરીને તો એ એનું પૂર્વાગ અને નિકટવર્તી દર્શન ગણાય છે બાકી પ્રમેયની બાબતમા તો એ બે વચ્ચે ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલુ અતર છે જેમકે પૂર્વમીમાસા આત્માનુ અનેકત્વ સ્વીકારે છે, પરમાણુ વગેરે જડ દ્રવ્યોને સ્વતત્ર માને છે, મોક્ષમા નૈયાયિકોની પેઠે બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો નાશ અને આનદનો અભાવ માને છે, ત્યારે ઉત્તરમીમાસા પ્રધાનપણે એક જ આત્મા અગર બ્રહ્મને વાસ્તવિક સ્વીકારી, તે સિવાયના સમસ્ત પ્રમેયોને માયિક ગણે છે અને મોક્ષમા અખડ આનદ માને છે

પૂર્વ મીમાસા પ્રમેયોની બાબતમા **વૈશેષિક અને ન્યાય** દર્શનને જ પ્રધાનપણે અનુસરે છે દાખલા તરીકે તપાસો તેની ઇન્દ્રિય સબધી માન્યતા જુઓ આ સબધમા **જૈમિનિસૂત્ર** (અ ૧, પા ૧, અધિ ૪, સૂ ૪)ની **શાસ્ત્રદીપિકાનુ** ૩૫ મુ પૃષ્ઠ

ત્રણ[1] એટલે સાખ્ય, યોગ અને ઉત્તર મીમાસાનો સમાવેશ કરાય છે પહેલા વર્ગને સ્વતત્ર કાલવાદી અને બીજાને અસ્વતત્રકાલવાદી તરીકે ઓળખાવીશુ

વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા શ્રી**કણાદ** ઋષિએ કાલ-તત્ત્વ સબધી [2]ચાર સૂત્રો રચ્યા છે તેમા પ્રથમ સૂત્રમા કાલ-તત્ત્વને સ્વતત્ર સ્થાપિત કરવા તેમણે કેટલાક લિગો વર્ણવ્યા છે તેઓ કહે છે કે અમુક વ્યક્તિથી અમુક વ્યક્તિ જ્યેષ્ઠ છે અગર કનિષ્ઠ છે તેવી પ્રતીતિનુ મુખ્ય કારણ તેમજ વિવિધ કાર્યોમા થતી યૌગપદ્ય, ચિર અને ક્ષિપ્ર પ્રતીતિનુ મુખ્ય કારણ કોઇ સ્વતત્ર તત્ત્વ હોવુ જોઇએ આ સ્વતત્ર તત્ત્વ તે 'કાલ' છે પછીના ત્રણ સૂત્રોમા કાલ-તત્ત્વને દ્રવ્ય, નિત્ય, એક અને સકળ કાર્યોના નિમિત્ત તરીકે ઓળખાવવામા આવ્યુ છે

ન્યાય દર્શનના પ્રણેતા શ્રી**ગૌતમ** ઋષિએ કણાદ ઋષિની પેઠે પોતાના **પ ચાધ્યાયી** સૂત્રમા કોઇ પણ સ્થળે કાલ-તત્ત્વને સિદ્ધ કરવા કે તેનુ સ્વરૂપ દર્શાવવા કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેનુ કારણ એ છે કે એ ઋષિ પોતાના દર્શનમા પ્રધાનપણે પ્રમાણની જ ચર્ચા કરે છે અને પ્રમેયની બાબતમા વૈશેષિક દર્શનને અનુસરે છે, અ ૨, આ ૧, [3]સૂ ૨૩ મા દિશા અને કાલને નિમિત્ત-કારણરૂપે વર્ણવી કાલ-તત્ત્વ પરત્વે પોતે વૈશેષિક માન્યતાને મળતા છે એમ તેમણે સૂચન કર્યું છે **પૂર્વ મીમાસા**ના પ્રણેતા શ્રી**જૈમિનિ** ઋષિએ પોતાના સૂત્રોમા કાલ-તત્ત્વ પરત્વે કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એનુ કારણ એ છે કે તેમનુ પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય કર્મકાડ સબધી વૈદિક મત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનુ છે છતા **પૂર્વ મીમાસા**ના પ્રામાણિક અને સમર્થ વ્યાખ્યાકાર **પાર્થસાર્થિ મિશ્રની શાસ્ત્રદીપિકા** ઉપરની ટીકા નામે **યુક્તિસ્નેહપ્રપૂરણી સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા**મા પ **રામકૃષ્ણે** કાલ-તત્ત્વને અગે મીમાસક મત દર્શાવતા વૈશેષિક દર્શનની જ માન્યતાનો સ્વીકાર કર્યો છે ફક્ત તેઓ એ દર્શનથી એટલી જ બાબતમા જુદા પડે છે કે વૈશેષિકો કાલને પરોક્ષ માને છે, જ્યારે મીમાસકો તેને પ્રત્યક્ષ માને છે

સાખ્ય દર્શનમા સ્વતત્ર અને મૂળ તત્ત્વો તરીકે કેવળ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો જ નિર્દેશ છે આકાશ, દિશા અને મન પણ એ દર્શનમા પ્રકૃતિના વિકારો મનાયા છે એથી કરીને એ

---

૧ બીજા વર્ગમા સાખ્ય સાથે યોગને રાખવાનુ કારણ એ છે કે યોગ દર્શન સાખ્ય દર્શનના જ પ્રમેયો સ્વીકારે છે, તે બને વચ્ચે જે ભેદ છે તે કેવળ ઉપાસના અને જ્ઞાનની ગૌણ-પ્રધાનતા પરત્વે છે ઉત્તર મીમાસા જો કે સાખ્ય દર્શનથી આત્મા વગેરે પ્રમેયની બાબતમા તદ્દન જુદુ પડે છે, છતા કાલની માન્યતામા તો બને એક છે

૨ આ રહ્યા એ વૈશેષિક દર્શન (અધ્યાય ૨, આહ્નિક ૨)ના ચાર સૂત્રો —

'अपरस्मिन्नपर युगपच्चिर क्षिप्रमिति काललिङ्गानि । ६ । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते । ७ । तत्त्व भावेन । ८ । नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति । ९ ।'

૩ ચૌખમ્બા સિરિઝ (પૃ ૨૫૪)મા આ રહ્યુ એ સૂત્ર —

"दिग्देशकालाकाशेष्वप्येव प्रसङ्ग ।"

દર્શનમા ' કાલ ' નામનુ કોઇ સ્વતત્ર તત્ત્વ નથી એ દર્શન અનુસાર કાલ એ એક પ્રાકૃતિક પરિણમન માત્ર છે પ્રકૃતિ નિત્ય છતા પરિણમનશીલ છે આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જડ જગત્ પ્રકૃતિનો વિકાર માત્ર છે વિકાર અને પરિણામની પરપરા ઉપરથી જ વિશ્વગત સર્વ કાલસાધ્ય વ્યવહારોની ઉપપત્તિ સાખ્ય દર્શન કરી લે છે[1] એ હકીકત સાખ્ય દર્શનના મૂળ સૂત્રમાથી જ તરી આવે છે

યોગદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ શ્રીપતજલિએ પોતાના સૂત્રોમા કાલ—તત્ત્વના સ્વરૂપ પરત્વે સ્વલ્પ પણ સૂચન કર્યું નથી, કિન્તુ એ દર્શનના પ્રામાણિક ભાષ્યકાર શ્રીવ્યાસ ઋષિએ ત્રીજા પાદના ભાવનમા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા કાલ-તત્ત્વનુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આલેખ્યુ છે અને તે બરાબર યોગદર્શનમાન્ય સાખ્ય દર્શનના પ્રમેયોને બધબેસતુ છે તેઓ કહે છે કે મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ વગેરે લૌકિક કાલ-વ્યવહારો બુદ્ધિકૃત નાના મોટા વિભાગો ઉપર અવલબેલા છે ક્ષણ એ વાસ્તવિક છે, પણ તે મૂળ તત્ત્વરૂપે નહિ, માત્ર કોઇ પણ મૂળ તત્ત્વના પરિણામરૂપે તે સત્ય છે જે પરિણામનો બુદ્ધિથી પણ બીજો વિભાગ ન થઇ શકે તેવા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિણામનુ નામ 'ક્ષણ' છે એ વાતને સ્પષ્ટ કરતા તેઓ કથે છે કે એક પરમાણુને પોતાનુ પ્રથમ ક્ષેત્ર છોડી બીજુ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવામા જેટલો વખત વીતે છે તે જ વખતનુ અર્થાત પરમાણુને પરિમાણુ-દેશનો અતિક્રમ કરવામા પસાર થતા વખતનુ નામ 'ક્ષણ' છે આ રીતે જોતા ક્ષણ એ માત્ર ક્રિયાના અવિભાજ્ય અશનો સકેત છે યોગ દર્શનમા સાખ્ય દર્શનને સમત જડ પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ ક્રિયાશીલ મનાયેલુ છે તેની ક્રિયાશીલતા સ્વાભાવિક હોઇ તેને ક્રિયા કરવામા અન્ય તત્ત્વની અપેક્ષા નથી. તેથી યોગ દર્શન કે સાખ્ય દર્શન ક્રિયાના નિમિત્ત-કારણ તરીકે વૈશેષિક દર્શનની પેઠે કાલ-તત્ત્વને પ્રકૃતિથી ભિન્ન-સ્વતત્ર સ્વીકારતુ નથી, એ બાબત બરાબર સાબીત થાય છે

ઉત્તર મીમાસા વેદાત દર્શન યા ઔપનિષદ દર્શનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એના પ્રણેતા મહર્ષિ શ્રીબાદરાયણે કોઇ પણ સૂત્રમા કાલ-તત્ત્વ પરત્વે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પણ એ દર્શનના મુખ્ય વ્યાખ્યાકાર શકરાચાર્યે માત્ર બ્રહ્મને જ મૂળ અને સ્વતત્ર તત્ત્વ સ્વીકારી અન્ય સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ જડ જગતને માયિક અગર તો અવિદ્યાજનિત સાબીત કરેલ છે તેથી જ શાકર વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત સક્ષેપમા એટલો જ છે કે " ब्रह्म सत्य जगत मिथ्या " આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કેવળ કાલ જ નહિ, પણ આકાશ, પરમાણુએ તત્ત્વોની સ્વતત્રતા માટે પણ સ્થાન નથી જોકે વેદાત દર્શનના[2] અન્ય વ્યાખ્યાકારો જેવા કે રામાનુજાચાર્ય, નિબાર્કાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય,

---

૧ ' दिक्कालावाकाशादिभ्य "—સાખ્ય પ્રવચન (અ ૨ સૂ ૧૨)

૨ આ સબધમા જુઓ હિદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (ઉત્તરાર્ધ, પૃ ૧૯૭) રા રા નારાયણ શાસ્ત્રીના અગ્રેજીમા લખાયેલા લેખના ચિત્રમયજગત્ (વ ૬, અ ૧, પૃ ૩૬)મા આપેલા અનુવાદ ઉપરથી તો નીચે મુજબની હકીકત ફલિત થાય છે —

સમય			
ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠો સૈકો	અદ્વૈત	શકરાચાર્યકૃત	શારીરિક ભાષ્ય
જ મ ઇ સ પૂર્વે ૫૦૯	વિશિષ્ટાદ્વૈત	વિજ્ઞાનમિશ્રકૃત	બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય
ઇ સ નો આઠમો સૈકો	,,	શ્રીકઠ શિવાચાર્યકૃત	,,-શિવની પ્રધાનતા

અને વલ્લભાચાર્ય આત્માનુ સ્વરૂપ, જગતની સત્યતા કે અસત્યતા ઇત્યાદિ કેટલીક મુદ્દાની બાબતોમા શાકર સિદ્ધાન્તથી જુદા પડે છે તોપણુ કાલ-તત્ત્વ સ્વતત્ર નથી એ બાબતમા તો તેઓ બધા એકમત છે.

બૌદ્ધ દર્શનનુ સાહિત્ય વિશેષ જોવામા આવ્યુ નથી જે કઇ થોડુક જોવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી અત્યારે એટલુ જ કહી શકાય કે બૌદ્ધ મતમા કાલને સ્વતત્ર તત્ત્વ માનવામા આવેલ નથી

જૈન દર્શનમા સ્વતત્ર કાલ-તત્ત્વની માન્યતા અને અસ્વતત્ર કાલ-તત્ત્વની માન્યતા એમ ઉભય સ્વીકારાઇ છે જોકે વખત જતા જૈન સાહિત્ય ભારતવર્ષના દરેક ભાગમા ફેલાયુ અને પુષ્ટ થતુ ગયુ તોપણુ તેના ઉત્થાનના બીજ તો પરમાત્મા મહાવીરના શાસનની અપેક્ષાએ 'પૂર્વ' દેશમાના 'મગધ' પ્રદેશમા જ રોપાયેલા સભવે છે ઉપર્યુક્ત વૈદિક છ દર્શનકારોના સૂત્રકારો પણુ મોટે ભાગે 'મગધ'ની સમીપના 'મિથિલા' દેશમા જ થયેલા જૈન દર્શન અને વૈદિક દર્શનોની ક્ષેત્ર વિષયક જ સમાનતા છે એટલુ જ નહિ કિન્તુ કાલ પરત્વે પણુ તેમજ છે તેમની સમાન કાલીનતા પણુ નિશ્ચિત છે આ સમાન ક્ષેત્રતા અને સમાન કાલીનતાનો પ્રભાવ જૈન સાહિત્યમા ઉપલબ્ધ થતા કાલ-તત્ત્વ સબધી પૂર્વોક્ત બને પક્ષોથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

શ્વેતાબર પ્રાચીન સાહિત્યમા **ભગવતી** (શ ૨૫, ઉ ૪, સૂ ૭૩૪), **ઉત્તરાધ્યયન** (અ ૨૮, ગા ૭-૮), **જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના** (પ ૧, સૂ ૩) વગેરે આગમોમા કાલ પરત્વે ઉપર્યુક્ત બને પક્ષોનો ઉલ્લેખ છે દિગબર પ્રાચીન સાહિત્યમા **પ્રવચનસાર** (અ ૨, ગા ૪૬-૪૭)મા સ્વતત્ર કાલ-તત્ત્વનો એક માત્ર પક્ષ છે શ્વેતાબર મધ્યકાલીન સાહિત્યમા **વિશેષાવશ્યક** ભાષ્ય (ગા ૯૨૬ તેમજ ૨૦૬૮), **ધર્મસગ્રહણી** (ગા ૩૨), **તત્ત્વાર્થ** (અ. ૫, સૂ ૩૮-૩૯)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૪૨૯-૪૩૫) વગેરેમા ઉક્ત બને પક્ષોનો નિર્દેશ છે દિગબર મધ્યકાલીન સાહિત્યમા **સર્વાર્થસિદ્ધિ, તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૪૩-૨૪૪)

ઇ સ નો ૧૧ મો સૈકો જન્મ ઇ સ. ૧૦૧૭	વિશિષ્ટાદ્વૈત	રામાનુજાચાર્યકૃત	બ્રહ્મસૂત્ર-વિષ્ણુની પ્રધાનતા
	મધ્યવર્તી ધોરણનુ દ્વૈત	બલદેવાચાર્યકૃત	,, (ગોવિદભાષ્ય)
		શ્રીભાસ્કરાચાર્યકૃત	
ઇ સ. નો ૧૧ મો સૈકો જન્મ ઇ સ ૧૦૭૨		શ્રીપતિકૃત	,, -શિવની પ્રધાનતા
ઇ સ નો ૧૨ મો સૈકો	,,	શ્રીમધ્વાચાર્યકૃત (દ્વૈતભાષ્ય) -વિષ્ણુની ,,	
જન્મ ઇ સ ૧૧૧૯	શુદ્ધાદ્વૈત	શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત (અણુભાષ્ય)	
	દ્વૈતાદ્વૈત	શ્રીનિબાર્કાચાર્યકૃત	(વેદાન્તપારિજાતસૌરભ)
		શ્રીશુકભગવત્ પાદાચાર્ય	(શુકભાષ્ય, સર્વ વેદાત મીમાસા ભાષ્ય અથવા ભાગવત ધર્મ)

અને તત્ત્વાર્થશ્લોક૦ (પૃ ૪૩૯-૪૪૦) એમ તત્ત્વાર્થની ત્રણ ટીકાઓ, [1]ગોમ્મટસાર વગેરે ગ્રથોમા સ્વતત્ર કાલવાચી એક જ પક્ષ જણાય છે શ્વેતાબર અર્વાચીન સાહિત્યમા [2]દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ (ઢાલ દશમી), [3]યુક્તિપ્રબોધ (પૃ ૧૮૭-૧૯૯), લોકપ્રકાશ વગેરેમા ઉક્ત બને પક્ષો પોષાયેલા છે

વૈદિક દર્શનમા સ્વીકારેલ કાલ સબધી પૂર્વોક્ત બને પક્ષો જૈન દર્શનમા છે એટલા પૂરતી એ બને દર્શનોમા સમાનતા હોવા છતા સ્વરૂપની બાબતમા જૈન દર્શન વૈદિક દર્શનથી તદ્દન જુદુ પડે છે વૈદિક સ્વતત્ર કાલપક્ષ જ્યારે કાલને એક, વ્યાપક અને નિત્ય માને છે, ત્યારે જૈન સ્વતત્ર કાલ-પક્ષમા ચાર જુદી જુદી માન્યતાઓ છે પહેલી માન્યતા કાલને અણુમાત્ર અને એક સ્વીકારે છે બીજી માન્યતા મુજબ કાલ એક તત્ત્વ છે, પરતુ તે અણુમાત્ર ન હોઇ મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણ છે ત્રીજી માન્યતા અનુસાર કાલ-તત્વ એક છે ખરૂ, પણ તે અણુમાત્ર કે મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણ ન હોઇ લોકવ્યાપી છે [4] ચોથી માન્યતા પ્રમાણે કાલ-તત્વ એક નહિ પણ અસખ્ય છે અને તે બધાયે પરમાણુ માત્ર છે આ છેલ્લી માન્યતા એકલા દિગબર સપ્રદાયમા છે, જ્યારે બાકીની પહેલી ત્રણ શ્વેતાબર સપ્રદાયમા નજરે પડે છે

વૈદિક અસ્વતત્ર કાલપક્ષ પ્રધાનપણે પ્રકૃતિના પરિણામને અગર વેદાતની દૃષ્ટિએ માયિક વિલાસને કે બ્રહ્મવિવર્તને ' કાલ ' કહે છે, જ્યારે જૈન અસ્વતત્ર કાલપક્ષ ચેતન અને અચેતન એ બંનેના પરિણમનને ' કાલ ' કહે છે સાખ્ય અને યોગ દર્શનો ચેતન તત્ત્વને કૂટસ્થ નિત્ય માનતા હોવાથી તેમના મત પ્રમાણે કેવળ પ્રકૃતિ જ પરિણામી છે અને તેથી જ તેમના મત પ્રમાણે પ્રાકૃતિક પરિણામ જ ' કાલ ' છે વેદાત દૃષ્ટિ અનુસાર જગત્ માયિક અગર બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ છે તેથી એ દૃષ્ટિએ કાલ એ એક માયાવિલાસ અગર તો બ્રહ્મવિવર્ત છે જૈન દર્શન ચેતન અને અચેતન બંનેને વાસ્તવિક અને પરિણામી માનતુ હોવાથી એના મત પ્રમાણે તો ચેતન અને અચેતન બંનેનો પર્યાય-પ્રવાહ ' કાલ ' મનાય છે

---

૧ જુઓ જીવ-કાણ્ડ (ગા ૫૬૮-૫૮૦, ૫૮૬-૫૯૦)

૨ અસાધારણ નૈયાયિક ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયની આ અપૂર્વ કૃતિ છે આની ભાષા ગૂજરાતી છે અને તે સાદા રાસારૂપે રચાયેલી છે, છતા તેમા દ્રવ્યાનુયોગ અને ન્યાયનો ગહન વિષય ઠાસી ઠાસીને ભરેલો છે આની ઉપયોગિતા જોઇને તો શ્રીભોજસાગરે આના ભાષાતર તરીકે ગીર્વાણ ગિરામા દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા રચેલી છે આ બને ગ્રથો મુદ્રિત છે

૩ મોગલ સમ્રાટ્ અકબરના સમકાલીન શ્રીહીરવિજય સૂરીશ્વરના સતાનીય પ્રકાણ્ડ પણ્ડિત શ્રીકૃપાવિજયના શિષ્યરત્ન ઉપાધ્યાય શ્રીમેઘવિજયની આ કૃતિ છે પ્રધાનપણે એ વાણારસીય દિગબર મતના ખણ્ડનરૂપ છે એમા દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસની પેઠે શ્વેતાબર અને દિગબર એ બને સપ્રદાયોની કાલ સબધી સમગ્ર માન્યતાઓ વિચારપૂર્વક વર્ણવાયેલી છે (બંનેના કર્તાઓ સમકાલીન છે) આ ગ્રથ ' શ્રીઋષભદેવજી કેસરીમલજી શ્વેતાબર સસ્થા (રતલામ) તરફથી હમણા ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે ૪ જુઓ પૃ ૬૦૮

કાલ સબધી જૈન માન્યતાઓનો સમન્વય—

શ્વેતામ્બર અને દિગબર સપ્રદાયો વચ્ચે જે કેટલીક હકીકતો પરત્વે મતભેદ છે તેમા કાળનો પણ સમાવેશ થાય છે આ સબધમા યુક્તિપ્રબોધની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ (પૃ ૧૯૭–૧૯૮) વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે એટલે પ્રસ્તુતમા તેનો સારાશ અત્ર રજુ કરવો આવશ્યક જણાય છે અદ્ધા કહો કે કાળ કહો તે એક જ છે, તેના બે પ્રકારો છે —(૧) [1]પર્યાયરૂપ અને (૨) દ્રવ્યરૂપ તેમા પ્રથમ પ્રકાર પાચ અસ્તિકાયોનો વર્તનારૂપ પરિણામ જ છે, કિન્તુ તે અન્ય દ્રવ્ય નથી આ હકીકત **વિશેષા૦**મા નીચે મુજબ નિર્દેશાઇ છે —

" [2]**ज वत्तणाइरूवो कालो दव्वाण चेव पज्जाओ ।**
तो तक्करणविणासे कीरइ कालोवयारो उ ॥ ९२६ ॥ "

અર્થાત જે વર્તનાદિરૂપ કાલ છે તે દ્રવ્યનો પર્યાય છે–પરિણામ છે તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમા કાલના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે

અન્ય દ્રવ્યમા રહેલા પર્યાયને કાલ કહેવાથી દ્રવ્યનો લોપ થશે એમ કોઇ કહે તો તે ઠીક નથી, કેમકે વર્તનારૂપ કાર્યને વિષે કાલ–દ્રવ્યરૂપ કારણનો ઉપચાર છે [3]**ગોમ્મટસાર**ની વૃત્તિમા પણ એમ જ ઉલ્લેખ છે

---

૧ પચાસ્તિકાયમા કહ્યુ છે કે—

" कालो परिणामभवो परिणामो दव्वकालसंभूदो ।
दोण्हं एस सहावो कालो खणभगुरो णियदो ॥ १०७ ॥
कालो त्ति य ववदेसो सब्भावपरूवगो हवदि णिच्चो ।
उप्पणप्पद्धसी अवरो दीहंतरट्ठाई ॥ १०८ ॥
एदे कालागासा धम्माधम्मा य पुग्गला जीवा ।
लब्भति दव्वसण्ण कालस्स दु णत्थि कायत्तं ॥ १०९ ॥ "
[काल परिणामभव परिणामो द्रव्यकालसम्भूत ।
द्वयोरेष स्वभाव काल क्षणभङ्गुरो नियत ॥
काल इति च व्यपदेश सद्भावप्ररूपको भवति नित्य ।
उत्पन्नप्रध्वसी अपरो दीर्घान्तरस्थायी ॥
एते कालाकाशे धर्माधर्मौ च पुद्गला जीवा ।
लभन्ते द्रव्यसज्ञा कालस्य तु नास्ति कायत्वम् ॥]

૨ છાયા—

यो वर्तनादिरूप कालो द्रव्याणामेव पर्याय ।
तस्मात् तत्करणविनाशे क्रियते कालोपचारस्तु ॥

૩ 'શ્રીઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા' (રતલામ) તરફથી ઈ સ ૧૯૨૮મા પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રીયુક્તિપ્રબોધમા આને બદલે સર્વત્ર ગોમટ્ટસાર એવો ઉલ્લેખ છે તે તેમજ ત્યા સૂચવેલ ગાથાના અંકો પણ ચિન્ત્ય જણાય છે આથી અહીં મે શ્રીયુત જગમન્દરલાલ જૈનીની આવૃત્તિ અનુસાર આ ગ્રંથના નામનો અને ગાથાઓના અંકોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેમજ ગાથાઓ પણ એ મુજબ જ આપી છે

બીજા પ્રકારનો અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપ કાલ અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર આશ્રીને છે વળી તે અનત સમયરૂપ છે સૂર્યની ક્રિયાથી તે વ્યક્ત થાય છે અને વર્તનાદિ અન્ય દ્રવ્યના પરિણામની અપેક્ષાથી રહિત છે વિશેષા૦ની નિમ્ન લિખિત ગાથા આનુ સમર્થન કરે છે—

" [1]सूरकिरियाविसिट्ठो गोदोहाइकिरियासु निरवेक्खो।
अद्धाकालो भन्नइ समयक्खेत्तम्मि समयाई ॥ २०३२ ॥ "[2]

અર્થાત્ સૂર્યની ક્રિયાથી વિશિષ્ટ યાને અનુભવાતો, ગોદોહ વગેરે ક્રિયાઓની અપેક્ષાથી રહિત અને સમય-ક્ષેત્રમા જે સમયાદિરૂપ છે તેને ' અદ્ધા-કાલ ' કહેવામા આવે છે આ જ અર્થ ગોમ્મટ૦ની નીચેની ગાથામા જોવાય છે —

" [3]ववहारो पुण कालो माणुसखेत्तम्हि जाणिदव्वो दु ।
जोइसियाणं चारे ववहारो खलु समाणो त्ति ॥ ५७७ ॥ "[4]

વતમાન કાલ ખરેખર એક સમયનો છે સમગ્ર જીવ-રાશિથી તેમજ સમસ્ત પુદ્ગલ રાશિથી અનત ગુણો કાલ છે એ કથન મુખ્ય કાલના સદ્ભાવનુ પ્રરૂપક છે તે મુખ્ય કાલ નિત્ય છે જ્યારે બીજો વ્યાવહારિક કાલ ઉત્પાદ અને વિનાશશીલ છે આથી કરીને દ્રવ્ય કાલનો વ્યવહાર મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ છે જ્યોતિષ્કોની ગતિને વિષે નિયમિતપણુ અને ઘટિકા વગેરે માનથી એ યુક્ત છે આ કથન [5]શ્વેતાબર સપ્રદાય અનુસાર જાણુવુ

---

૧ ' चन्द्रसूर्यादिक्रियाविशिष्टोऽर्द्धतृतीयद्वीपद्विसमुद्रान्तवर्ती अद्धाकाल समयादिलक्षणः " એવો ઉલ્લેખ આવશ્યક-વૃત્તિમા છે

૨-૩ છાયા—

सूर्यक्रियाविशिष्टो गोदोहादिक्रियासु निरपेक्ष ।
अद्धाकालो भण्यते समयक्षेत्रे समयादि ॥
व्यवहार पुन कालो मानुषक्षेत्रे ज्ञातव्यस्तु ।
ज्योतिष्काणां चारे व्यवहार खलु समान इति ॥

૪ ગોમ્મટ૦મા કહ્યુ છે કે—

' ववहारो य वियप्पो भेदो तह पज्जओ त्ति एयट्ठो ।
ववहारअवट्ठाणट्ठिदी हु ववहारकालो दु ॥ ५७२ ॥ '
[व्यवहारश्च विकल्पो भेदस्तथा पर्याय इति एकार्थ ।
व्यवहारावस्थानस्थितिर्हि व्यवहारकालस्तु ॥]

૫ આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૬૩૧મી અને વિશેષા૦ની ૨૦૩૧મી ગાથામા કહ્યુ છે કે—

" चेयणमचेयणस्स य दव्वस्स ठिई उ जा चउविगप्पा ।
सो होइ दव्वकालो अहवा दवियं तु तं चेव ॥ '
[चेतनस्याचतनस्य च द्रव्यस्य स्थितिस्तु या चतुर्विकल्पा ।
सा भवति द्रव्यकालोऽथवा द्रव्य तु तदेव ॥]

આ જ હકીકત વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થના પાચમા અધ્યાયમા [1]સૂ ૩૮–૪૦ દ્વારા અને ચોથા અધ્યાયમા [2]સૂ ૧૪–૧૫ દ્વારા દર્શાવી છે આથી કરીને જ 'ભરત'ક્ષેત્ર અને **ભરત** ચક્રવર્તીની જેમ પરસ્પરની અપેક્ષાને લઇને ક્ષેત્ર અને કાલ એ બંનેનુ 'સમય' એવુ નામ સમુચિત છે અત્ર એવી શકા ઉઠાવવી કે સમય પર્યાયરૂપ હોવાથી કાલને 'દ્રવ્ય સમય' એવુ નામ આપી ન શકાય તો તે અસ્થાને છે, કેમકે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એમ ઉભય સપ્રદાયોને આ હકીકત તો ઇષ્ટ છે જેમકે **તત્ત્વદીપિકા** નામની **પ્રવચનસાર**ના જ્ઞેયતત્ત્વાધિકારની [3]૪૭ મી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ ૧૯૬)મા શ્રીઅમૃતચન્દ્રે કહ્યુ છે કે—

" अनुत्पन्नाविध्वस्तो द्रव्यसमयः, उत्पन्नप्रध्वंसी पर्यायसमयः "

અર્થાત્ દ્રવ્ય સમય ઉત્પાદ અને વિનાશથી મુક્ત છે, જ્યારે પર્યાય સમય એ એથી યુક્ત છે

[4]૫૮૯ મી તેમજ [5]૫૮૫ મી ગોમ્મટ૦ની ગાથામા કાલાણુને દ્રવ્યરૂપે કેમ કહ્યા નથી એ પ્રશ્ન સાચો છે, કેમકે 'કાલાણુ' શબ્દથી પણ 'દ્રવ્ય સમય' સૂચવાય છે **ભગવતી** (શ ૨૦, ઉ ૫, [6]સૂ ૬૭૦)ની વૃત્તિના ૭૮૮ મા પત્રમા કાલ પરમાણુને 'સમય' કહ્યો છે મતાતરીયોએ

આની વ્યાખ્યામા સૂચવ્યા મુજબ આનો અર્થ એમ છે કે દેવાદિ ચેતન અને સ્કધાદિ અચેતન દ્રવ્યો વગેરેની જે સાદિ સાન્ત વગેરે ચાર વિકલ્પોવાળી સ્થિતિ છે તેનુ નામ 'દ્રવ્ય–કાલ' છે, કેમકે તે સ્થિતિ દ્રવ્યનો પર્યાય છે, અથવા પર્યાય અને પર્યાયથી અભેદ વિવક્ષા કરીએ તો સચેતન અચેતન દ્રવ્ય એ જ કાલ છે આ પ્રમાણે કાલ બે પ્રકારનો છે

૧–૨ આ રહ્યા એ સૂત્રો —

" गुणपर्यायवद् द्रव्यम । ३८ । कालश्च । ३९ । सोऽनन्तसमय । ४० । "

" मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके । १४ । तत्कृत कालविभाग । १५ । "

૩ જુઓ પૃ ૫૦૦

૪ ગાથા —

" लोगागासपदेसे एक्केक जे ट्ठिया हु एक्केक्का ।
रयणाण रासी इव ते कालाणू मुणेयव्वा ॥ ५८९ ॥ "
[लोकाकाशप्रदेशे एकैकस्मिन् ये स्थिता खलु एकैके ।
रत्नाना राशिरिव ते कालाणवो ज्ञातव्या ॥]

૫ " पोग्गलदव्वाण पुण एयपदेसादि होंति भजणिज्जा ।
एक्केक्को दु पदेसो कालाणूण धुवो होदि ॥ ५८५ ॥ "
[पुद्गलद्रव्याणा पुनरेकप्रदेशादयो भवन्ति भजनीया ।
एकैकस्तु प्रदेश कालाणूना ध्रुवो भवति]

૬ આ સૂત્ર તેમજ તેના અર્થ દ્વારા પરમાણુ પર વિશિષ્ટ પ્રકાશ પડે તેમ હોવાથી તે સમગ્ર અત્ર નીચે મુજબ આપવામા આવે છે —

" कइविहे भंते ! परमाणु पन्नत्ता ? गोयमा ! चउव्विहे परमाणु प० त०–दव्वपरमाणु खेत्तपरमाणु कालपरमाणु भावपरमाणु । दव्वपरमाणु ण भंते ! कइविहे प० ? गोयमा ! चउव्विहे प० त०–अच्छेज्जे अभेज्जे अडज्झे अगेज्झे । खेत्तपरमाणू ण भंते ! कइ० ? गो० ! चउव्विहे प० त०–अणद्धे अमज्झे अपदेसे अविभाइमे । कालपरमाणू पुच्छा, गो० ! चउ० प० त० अवन्ने अगंधे अरसे अफासे । भावपरमाणु ण

જે કાલ પરમાણુની સખ્યા અસખ્યાતની માની છે તે ઠીક નથી, કેમકે તેથી દ્રવ્યત્વનો વ્યાઘાત થાય છે, કેમકે જે જે દ્રવ્ય છે તે કયા તો એક છે કે કયા તો અનત છે આ જ હકીકત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ ૨૮)મા નીચે મુજબ નિર્દેશાઇ છે —

" [1]धम्मो अहम्मो आगासं, दव्वमि एक्कमाहिय ।
अणंताणि य दव्वाणि, कालो पोग्गल जतवो ॥ ८ ॥ "

અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ એ એકેક દ્રવ્ય ગણાવાયુ છે, જ્યારે કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યની સખ્યા અનતની છે

પ્રત્યેક આકાશ–પ્રદેશમા એકેક કાલાણુ સ્વીકારનાર દિગબરને ઉદ્દેશીને કહેવામા આવે છે કે એમ માનવાથી દ્રવ્યોની પેઠે એનો પણ [2]તિર્યક્ પ્રચય માનવો પડશે અને તે વાત તો ઇષ્ટ નથી, કેમકે એથી તો ગોમ્મટ૦ની નિમ્ન–લિખિત ગાથા સાથે વિરોધ આવે છે —

भते ! क्इ० ! गा० ! चड० प० तं०-वन्नमते गधमते रसमते फासमते । सेव भते, २ त्ति जाव विहरति । "

આનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાણુના (અ) દ્રવ્ય પરમાણુ (આ ક્ષેત્ર પરમાણુ, (ઇ) કાલ પરમાણુ અને (ઈ) ભાવ પરમાણુ એમ ચાર પ્રકારો છે તેમા દ્રવ્યરૂપ પરમાણુ તે 'દ્રવ્ય પરમાણુ' કહેવાય છે અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની વિવક્ષા નથી, પરતુ કેવળ દ્રવ્યત્વની વિવક્ષા છે 'ક્ષેત્ર પરમાણુ'થી 'આકાશ પ્રદેશ' સમજવો 'કાલ પરમાણુ'થી 'સમય' સમજવો. 'ભાવ પરમાણુ' એટલે 'પરમાણુ' જ અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની પ્રધાનતા જાણવી

દ્રવ્ય પરમાણુના સ્વભાવ આશ્રીને ચાર ભેદો છે —(અ) અચ્છેદ્ય, (આ) અભેદ્ય (ઇ) અદાહ્ય અને (ઈ) અગ્રાહ્ય શસ્ત્ર વગેરેથી જેમ લતાનુ છેદન થાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનુ છેદન નહિ થતુ હોવાથી તે 'અચ્છેદ્ય' છે સોય વડે જેમ ચામડુ ભેદી શકાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનુ ભેદન નહિ થતુ હોવાથી તે 'અભેદ્ય ઇ દ્રવ્ય પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે અગ્નિ દ્વારા બાળી શકાતો નહિ હોવાથી તે 'અદાહ્ય' છે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે હાથ વગેરે વડે તેનુ ગ્રહણ નહિ થઇ શકે તેમ હોવાથી તે 'અગ્રાહ્ય' છે

ક્ષેત્ર પરમાણુના પણ ચાર પ્રકારો છે —(અ) અનર્દ્ધ, (આ) અમધ્ય, (ઇ) અપ્રદેશ અને (ઈ) અવિભાગિમ. સમાન સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અનર્દ્ધ', વિષમ સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અમધ્ય, અવયવનો અભાવ હોવાથી નિરશ હોઇ કરીને 'અપ્રદેશ અને અવિભાગથી નિવૃત્ત હોઇ કરીને 'અવિભાગિમ અર્થાત્ એકરૂપ અથવા એના વિભાગ નહિ થઇ શકતા હોવાથી 'અવિભાગિમ' કહેવાય છે

કાલ પરમાણુના પણ ચાર પ્રકાર છે —(અ) અવર્ણ યાને રૂપ રહિત, (આ) અગધ યાને ગધ વિનાનો, (ઇ) અરસ યાને રસથી વિમુખ અને (ઈ) અસ્પર્શ યાને સ્પર્શ વગરનો

ભાવપરમાણુના (અ) વર્ણવાન્, (આ) રસવાન્ (ઇ) ગધવાન્ અને (ઈ) સ્પર્શવાન્ એમ ચાર પ્રકારો છે

૧ છાયા—

धर्मोऽधर्म आकाश द्रव्यमेकैकमाख्यातम् ।
अनन्तानि च द्रव्याणि काल पुद्गला जन्तव ॥

૨ જે દ્રવ્યના ઘણા પ્રદેશો હોય તેમાં આ સભવે છે અર્થાત્ પ્રદેશોના સમૂહનુ નામ 'તિર્યક્–પ્રચય ' છે એવી રીતે અનેક સમયોનુ નામ ઊર્ધ્વતા પ્રચય ' છે જુઓ પ્રવચનસારના જ્ઞેયતત્ત્વાધિકારની ૪૯મી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ ૧૯૯–૨૦૦

" [1]दव्व छक्कमकाल पचत्थीकायसण्णिद होदि ।
काले पदेसपचयो जम्हा णत्थि त्ति णिद्दिट्ठं ॥ ६२० ॥ "

અર્થાત્ કાલ દ્રવ્યને વિષે પ્રદેશનો પ્રચય નથી પ્રદેશ પ્રચય નહિ હોવાથી તિર્યક્-પ્રચય નથી એમ કહેશો નહિ, કેમકે એથી તો [2]પુદ્ગલના સબધમા પણ તેનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે પ્રદેશમાત્રપણું એ અપ્રદેશ છે એવુ લક્ષણ ત્યા પણ લાગુ પડે છે વળી પુદ્ગલનુ દ્રવ્યથી અપ્રદેશત્વ છે, કિન્તુ પર્યાયથી અનેકપ્રદેશત્વ છે, જ્યારે કાલની બાબતમા તેમ નથી એ કથન યુક્તિ સગત નથી, કેમકે પ્રસગનુ કરણ અર્થાત્ સાધન બીજુ છે એનુ કારણ એ છે કે ધૂમાડાના અભાવને લઇને પર્વત અગ્નિ રહિત હોવાના પ્રસગને વિષે ધર્મના અભાવમા ધર્મીના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે અર્થાત્ કોઇ એક પુરુષ ધૂમાડાના અભાવ દ્વારા પર્વતને વિષે અગ્નિનો અભાવ સિદ્ધ કરવાના પ્રસગમા કોઇક ધર્મ ત્યા ન હોય એટલે અગ્નિ પણ ત્યા નથી એવુ કથન રજુ કરે તો તે જેમ યુક્તિ-સગત ન ગણાય તેમ પ્રસ્તુતમા તિર્યક્-પ્રચયના પ્રસગને વિષે સમજવુ આથી તિર્યક્ પ્રચયના પ્રસગ પરત્વે આટલુ કથન બસ થશે વળી આ સમય દ્રવ્યોની અનતતાને લઇને પણ તુલ્ય નથી, કેમકે એની અનતતા તો અતીત અને અનાગતની અપેક્ષા અનુસાર છે ઉત્તર૨૦ (અ)માં કહ્યું પણ છે કે—

" एमेव सतइ पप्प [एवमेव सन्तति प्राप्य] । "

---

૧ ૭૫ા— द्रव्यषट्कमकाल पञ्चास्तिकायसज्ञित भवति ।
काले प्रदेशप्रचयो यस्मान्नास्तीति निर्दिष्टम ॥

૨ ભાવના-સગ્રહ(પૃ)મા કહ્યુ છે કે કાલના (અ) પરમાર્થ કાલ અને (આ) વ્યવહાર કાલ એમ બે ભેદો છે તેમા પ્રથમ ભેદથી કાલ પરમાણુઓ સમજવા કે જેઓ પરસ્પર પ્રતિબધથી રહિત છે, એકેક આકાશ પ્રદેશને વિષે એકેકની વૃત્તિ દ્વારા સમગ્ર લોકવ્યાપી છે અને મુખ્ય તેમજ ઔપચારિક પ્રદેશની કલ્પનાનો અભાવ હોવાથી નિરવયવ છે તેમા ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર દ્રવ્યોને વિષે તેમજ પુદ્ગલ-સ્કધોને વિષે મુખ્ય પ્રદેશ-કલ્પના છે, જ્યારે પ્રચય-શક્તિના સબધને લઇને પરમાણુઓને વિષે ઉપચાર-કલ્પના છે કાલ પરમાણુઓને વિષે તો બેમાથી એકનો પણ સભવ નથી વળી આ કાલ પરમાણુઓને વિષે વિનાશના હેતુનો અભાવ હોવાથી તેઓ નિત્ય છે, પરિણામ ૭ દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ વર્તનનો હેતુ હોવાથી અનિત્ય છે રૂપનો અભાવ હોવાથી અમૂર્ત છે જીવના પ્રદેશની જેમ, અન્ય પ્રદેશમા સક્રમણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી નિષ્ક્રિય છે આ પ્રમાણેનુ પરમાર્થ કાલનુ સ્વરૂપ છે વર્તના દ્વારા મુખ્ય કાલે કાલ એવો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, પરિણામાદિ લક્ષણોથી યુક્ત, કોઇક અપેક્ષાએ કોઇક સ્થળે પરિચ્છિન્ન, અપરિચ્છિન્ન એવા મુખ્ય કાલ ॥ પરિચ્છેદમા કારણરૂપ તેમજ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ એમ ત્રણ જાતનો જે પરિચાયક હોય તે 'વ્યવહાર-કાલ' છે જેમ વૃક્ષોની પક્તિને અનુસરનાર નલિનચદ્રને આશ્રીને એમ કહી શકાય છે કે એ અમુક વૃક્ષ પાસે આવ્યો, અમુક વૃક્ષ પાસે આવે છે અને અમુક વૃક્ષ પાસે આવશે તેમ કાલ પરમાણુઓને અનુસરતા દ્રવ્યો વર્તમાન પર્યાયોનો અનુભવ કરતા હોય ત્યારે તેને ઉદ્દેશીને પણ ભૂતાદિ ત્રિવિધ વ્યવહાર સભવે છે અહીં એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જોકે પુદ્ગલ પરમાણુ પ્રદેશ માત્ર હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ મેલનરૂપ શક્તિને લઇને તે અનેકપ્રદેશી છે કાલમા તો પરસ્પર મળવારૂપ શક્તિનો અભાવ હોવાથી એ તો અપ્રદેશી જ છે, એમા તો પુદ્ગલની પેઠે ઔપચારિક સપ્રદેશતા પણ નથી,

જે કાલ પરમાણુની સખ્યા અસખ્યાતની માની છે તે ઠીક નથી, કેમકે તેથી દ્રવ્યત્વનો વ્યાઘાત થાય છે, કેમકે જે જે દ્રવ્ય છે તે કયા તો એક છે કે કયા તો અનત છે આ જ હકીકત ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ ૨૮)મા નીચે મુજબ નિર્દેશાઇ છે —

" [1]धम्मो अहम्मो आगास, दव्वमि एक्कमाहिय ।
अणंताणि य दव्वाणि, कालो पोग्गल जतवो ॥ ८ ॥ "

અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ એ એકેક દ્રવ્ય ગણાવાયુ છે, જ્યારે કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પ્રત્યેક દ્રવ્યની સખ્યા અનતની છે

પ્રત્યેક આકાશ-પ્રદેશમા એકેક કાલાણુ સ્વીકારનાર દિગબરને ઉદ્દેશીને કહેવામા આવે છે કે એમ માનવાથી દ્રવ્યોની પેઠે એનો પણ [2]તિર્યક્ પ્રચય માનવો પડશે અને તે વાત તો ઇષ્ટ નથી, કેમકે એથી તો ગોમટ્ટની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાથે વિરોધ આવે છે —

भते ! कइ० ? गा० ' चउ० प० तं०-वन्नमते गधमते रसमते फासमते । सेव भते २ त्ति जाव विहरति । "

આનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાણુના (અ) દ્રવ્ય પરમાણુ, (આ ક્ષેત્ર પરમાણુ, (ઇ) કાલ પરમાણુ અને (ઈ) ભાવ પરમાણુ એમ ચાર પ્રકારો છે તેમા દ્રવ્યરૂપ પરમાણુ તે 'દ્રવ્ય પરમાણુ કહેવાય છે અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની વિવક્ષા નથી, પરન્તુ કેવળ દ્રવ્યત્વની વિવક્ષા છે 'ક્ષેત્ર પરમાણુ'થી 'આકાશ પ્રદેશ' સમજવો 'કાલ પરમાણુ'થી 'સમય સમજવો. 'ભાવ પરમાણુ' એટલે 'પરમાણુ જ અત્ર વર્ણાદિ ભાવોની પ્રધાનતા જાણવી

દ્રવ્ય પરમાણુના સ્વભાવ આશ્રીને ચાર ભેદો છે —(અ) અચ્છેદ્ય, (આ) અભેદ્ય (ઇ) અદાહ્ય અને (ઈ) અગ્રાહ્ય શસ્ત્ર વગેરેથી જેમ લતાનુ છેદન થાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનુ છેદન નહિ થતુ હોવાથી તે 'અચ્છેદ્ય' છે સોય વડે જેમ ચામડુ ભેદી શકાય છે તેમ દ્રવ્ય પરમાણુનુ ભેદન નહિ થતુ હોવાથી તે 'અભેદ્ય' ઇ દ્રવ્ય પરમાણુ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે અગ્નિ દ્વારા બાળી શકાતો નહિ હોવાથી તે 'અદાહ્ય' છે સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે હાથ વગેરે વડે તેનું ગ્રહણ નહિ થઇ શકે તેમ હોવાથી તે 'અગ્રાહ્ય' છે

ક્ષેત્ર પરમાણુના પણ ચાર પ્રકારો છે —(અ) અનર્દ્ધ, (આ) અમધ્ય, (ઇ) અપ્રદેશ અને (ઈ) અવિભાગિમ. સમાન સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અનર્દ્ધ', વિષમ સખ્યાવાળા અવયવોનો અભાવ હોવાથી 'અમધ્ય', અવયવનો અભાવ હોવાથી નિરશ હોઇ કરીને 'અપ્રદેશ' અને અવિભાગથી નિવૃત્ત હોઇ કરીને 'અવિભાગિમ' અર્થાત્ એકરૂપ અથવા એના વિભાગ નહિ થઇ શકતા હોવાથી 'અવિભાગિમ કહેવાય છે

કાલ પરમાણુના પણ ચાર પ્રકાર છે —(અ) અવર્ણ યાને રૂપ રહિત (આ) અગધ યાને ગધ વિનાનો, (ઇ) અરસ યાને રસથી વિમુખ અને (ઈ) અસ્પર્શ યાને સ્પર્શ વગરનો

ભાવપરમાણુના (અ) વર્ણવાન્, (આ) રસવાન્, (ઇ) ગધવાન્ અને (ઈ) સ્પર્શવાન્ એમ ચાર પ્રકારો છે

૧ છાયા—

धर्मोऽधर्म आकाशं द्रव्यमेकैकमाख्यातम् ।
अनन्तानि च द्रव्याणि काल पुद्गला जन्तव ॥

૨ જે દ્રવ્યના ઘણા પ્રદેશો હોય તેમા આ સભવે છે અર્થાત્ પ્રદેશોના સમૂહનુ નામ 'તિર્યક્-પ્રચય' છે એવી રીતે અનેક સમયોનુ નામ 'ઊર્ધ્વતા પ્રચય' છે જુઓ પ્રવચનસારના જ્ઞેયતત્ત્વાધિકારની ૪૯મી ગાથાની વૃત્તિ (પૃ ૧૯૬-૨૦૦

" [1]दव्व छक्कमकालं पचत्थीकायसण्णिद होदि ।
काले पदेसपचयो जम्हा णत्थि त्ति णिद्दिट्ठं ॥ ६२० ॥ "

અર્થાત્ કાલ-દ્રવ્યને વિષે પ્રદેશનો પ્રચય નથી પ્રદેશ-પ્રચય નહિ હોવાથી તિર્યક્-પ્રચય નથી એમ કહેશો નહિ, કેમકે એથી તો [2]પુદ્ગલના સબધમા પણ તેનો અભાવ માનવો પડશે, કારણ કે પ્રદેશમાત્રપણું એ અપ્રદેશ છે એવુ લક્ષણ ત્યા પણ લાગુ પડે છે વળી પુદ્ગલનુ દ્રવ્યથી અપ્રદેશત્વ છે, કિન્તુ પર્યાયથી અનેકપ્રદેશત્વ છે, જ્યારે કાલની બાબતમા તેમ નથી એ કથન યુક્તિ સગત નથી, કેમકે પ્રસગનુ કરણ અર્થાત્ સાધન બીજુ છે એનુ કારણ એ છે કે ધૂમાડાના અભાવને લઇને પર્વત અગ્નિ રહિત હોવાના પ્રસગને વિષે ધર્મના અભાવમા ધર્મીના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે અર્થાત્ કોઇ એક પુરુષ ધૂમાડાના અભાવ દ્વારા પર્વતને વિષે અગ્નિનો અભાવ સિદ્ધ કરવાના પ્રસગમા કોઇક ધર્મ ત્યા ન હોય એટલે અગ્નિ પણ ત્યા નથી એવુ કથન રજુ કરે તો તે જેમ યુક્તિ-સગત ન ગણાય તેમ પ્રસ્તુતમા તિર્યક્-પ્રચયના પ્રસ-ગને વિષે સમજવુ આથી તિર્યક્ પ્રચયના પ્રસગ પરત્વે આટલું કથન બસ થશે વળી આ સમય દ્રવ્યોની અનતતાને લઇને પણ તુલ્ય નથી, કેમકે એની અનતતા તો અતીત અને અનાગતની અપેક્ષા અનુસાર છે ઉત્તરા૦ (અ)મા કહ્યું પણ છે કે—

" एमेव सतइ पप्प [एवमेव सन्तर्ति प्राप्य] । "

---

૧ છાયા— द्रव्यषट्कमकाल पञ्चास्तिकायसञ्ज्ञित भवति ।
काले प्रदेशप्रचयो यस्मान्नास्तीति निर्दिष्टम् ॥

૨ ભાવના-સગ્રહ(૫)મા કહ્યુ છે કે કાલના (અ) પરમાર્થ કાલ અને (આ) વ્યવહાર કાલ એમ બે ભેદો છે તેમા પ્રથમ ભેદથી કાલ પરમાણુઓ સમજવા કે જેઓ પરસ્પર પ્રતિબધથી રહિત છે, એકેક આકાશ પ્રદેશને વિષે એકેકની વૃત્તિ દ્વારા સમગ્ર લોકવ્યાપી છે અને મુખ્ય તેમજ ઔપચારિક પ્રદેશની કલ્પનાને અભાવ હોવાથી નિરવયવ છે તેમા ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર દ્રવ્યોને વિષે તેમજ પુદ્ગલ-સ્કધોને વિષે મુખ્ય પ્રદેશ-કલ્પના છે, જ્યારે પ્રચય-શક્તિના સબધને લઇને પરમાણુઓને વિષે ઉપચાર-કલ્પના છે કાલ પરમાણુઓને વિષે તો બેમાથી એકનો પણ સભવ નથી વળી આ કાલ પરમાણુઓને વિષે વિના-શના હેતુનો અભાવ હોવાથી તેઓ નિત્ય છે, પરિણામ છ દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ વર્તનનો હેતુ હોવાથી અનિત્ય છે રૂપનો અભાવ હોવાથી અમૂર્ત છે જીવના પ્રદેશની જેમ, અન્ય પ્રદેશમા સક્રમણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી નિષ્ક્રિય છે આ પ્રમાણેનુ પરમાર્થ કાલનુ સ્વરૂપ છે વર્તના દ્વારા મુખ્ય કાલે કાલ એવો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કર્યો છે, પરિણામાદિ લક્ષણોથી યુક્ત, કોઇક અપેક્ષાએ કોઇક સ્થળે પરિચ્છિન્ન, અપરિચ્છિન્ન એવા મુખ્ય કાલ॥ પરિચ્છેદમા કારણરૂપ તેમજ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ એમ ત્રણ જાતનો જે પરિ ચાયક હોય તે 'વ્યવહાર-કાલ' છે જેમ વૃક્ષોની પક્તિને અનુસરનાર નલિનચદ્રને આશ્રીને એમ કહી શ-કાય છે કે એ અમુક વૃક્ષ પાસે આવ્યો, અમુક વૃક્ષ પાસે આવે છે અને અમુક વૃક્ષ પાસે આવશે તેમ કાલ પરમાણુઓને અનુસરતા દ્રવ્યો વર્તમાન પર્યાયોનો અનુભવ કરતા હોય ત્યારે તેને ઉદ્દેશીને પણ ભૂતાદિ ત્રિવિધ વ્યવહાર સભવે છે અહીં એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જોકે પુદ્ગલ પરમાણુ પ્રદેશ માત્ર હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ મેલનરૂપ શક્તિને લઇને તે અનેકપ્રદેશી છે કાલમા તો પરસ્પર મળવારૂપ શક્તિનો અભાવ હોવાથી એ તો અપ્રદેશી જ છે, એમા તો પુદ્ગલની પેઠે ઔપચારિક સપ્રદેશતા પણ નથી,

આની વૃત્તિમા વાદિવેતાલ શ્રીશાતિસૂરિએ પણ કહ્યું છે કે કાલની અનતતા અતીત અને અનાગતની અપેક્ષાએ છે **ભગવતી**(શ ૧૩, ઉ ૪, સૂ ૪૮૨)ની વૃત્તિના ૬૧૦મા પત્રમા **શ્રીઅભય દેવસૂરિ** પણ આ જ વાતના સમર્થનરૂપે કહે છે કે ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ જો કાલ સમયોથી સ્પૃષ્ટ (સ્પર્શ કરાયેલો) હોય તો તે કાલ સમયો ખચ્ચિત અનત છે, કેમકે કાલ સમયો અનાદિ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે મદ ગતિએ એક આકાશ-પ્રદેશથી અન્ય પ્રદેશે જતા પરમાણુના અતિક્રમણના [1]પરિણામ સાથે સમાન જે કાલવિશેષ છે તે કાલ પદાર્થના સૂક્ષ્મ વર્તનરૂપ જે છે તે 'સમય' કહેવાય છે તે પર્યાય જ છે, કેમકે તે ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ તેનો નાશ પણ થાય છે વળી આ પર્યાય કઇ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવનો પર્યાય નથી, કેમકે તેનાથી તો આ વિલક્ષણ છે આથી કરીને જેનો એ પર્યાય છે તે અન્વયી કાલ 'દ્રવ્ય-સમય' કહેવાય છે આ દ્રવ્ય-સમય નિરતર અન્યાન્ય સમયના પર્યાયોની ઉત્પત્તિરૂપ છે વિશેષમા એ ધ્યાનમા રાખવુ કે અત્ર પુદ્ગલની પેઠે અનતતા ઇષ્ટ નથી કે જેથી તિર્યક્-પ્રચય સભવે અર્થાત્ જીવાદિ પાચ દ્રવ્યોમા તો બહુ પ્રદેશો હોવાથી અને તે પ્રદેશો પરસ્પર મિલનશીલ હોવાથી તેમા તો તિર્યક્-પ્રચય છે, પરતુ કાલના સબધમા તેમ ન હોવાથી એને અગે તિર્યક્-પ્રચયનો સભવ નથી આવી રીતે સમયથી વિશિષ્ટ વૃત્તિના પ્રચયરૂપ ઊર્ધ્વ-પ્રચયનો પ્રસગ પણ સમજી લેવો, કેમકે સમયની વિશિષ્ટતાની આપત્તિ છે અને એ આપત્તિ ઇષ્ટ નથી, કેમકે એના નિશ્ચયથી બાકીના દ્રવ્યોનો પણ નિશ્ચય થાય છે આ વાતની **પ્રવચનસાર**(અ ૨, ગા ૪૨)ની [2]વૃત્તિ (પૃ ૧૯૦) સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ છે કે બાકીના બધા દ્રવ્યોના દરેક પર્યાયમા સમય-પરિવર્તનની કારણતા કાલ-દ્રવ્યના વર્તના નામના ગુણને આભારી છે અને સમય વિશિષ્ટ વૃત્તિમા તો કારણાતર દ્વારા સાધ્યપણુ હોવાથી પોતાની મેળેજ બીજા ધર્માદિ પાચ દ્રવ્યોમા પરિવર્તનની કારણતાનો અસભવ હોવાથી કાલ પારિશેષ્ય અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે એથી કરીને કાલ પરત્વે કાલાણુનો સ્વીકાર કરવા જતા તો સમયની વિશિષ્ટતાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે બાકીના દ્રવ્યની પેઠે પ્રત્યેક સમયમા સમયપર્યાયધારિપણુ છે શ્વેતામ્બર માન્યતા પ્રમાણે તો આ દોષ માટે પણ અવકાશ નથી, કેમકે સમય-પ્રચયતારૂપ જ કાલની ઊર્ધ્વ-પ્રચયતા છે બાકીના આકાશ વગેરે દ્રવ્યોમા સમયની અપેક્ષાએ અર્થાન્તરતા હોવાથી સમયથી વિશિષ્ટ વૃત્તિના પ્રચયરૂપ ઊર્ધ્વ-પ્રચય હોય જેમ દીપકના પ્રકાશપણામા પરપ્રકાશ યુક્તતા રહેલી છે તેમ કાલ પોતે સમયમય હોવાથી એને અગે સમય-વિશિષ્ટતા સભવતી નથી તેમ છતા જો એમ નહિ સ્વીકારવામા આવે તો અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે ઊર્ધ્વ-પ્રચય તો ત્રણ કોટિને સ્પર્શતો હોવાથી એમા સાશતા છે

---

૧ પ્રવચનસારના જ્ઞેયતત્ત્વાધિકારમા કહ્યુ પણ છે કે—

" वदिवददो त देस तस्सम समओ तदो परो पुव्वो ।
जो अत्थो सो कालो समओ उप्पण्णपद्धंसी ॥ ४७ ॥ "
[व्यतिपततस्त देश तस्सम समयस्तत पर पूर्व ।
योऽर्थं स काल समय उत्पन्नप्रध्वंसी ॥]

૨ " अशेषशेषद्रव्याणा प्रतिपर्याय समयवृत्तिहेतुत्वं, कारणान्तरसाध्यत्वात्, समयविशिष्टाया वृत्तेः स्वतस्तेषामसम्भवात् कालमधिगमयति । "

અને એ આશતાને લઇને દ્રવ્ય-વૃત્તાથી સર્વ દ્રવ્યોમા એ અનિવારિત છે આવી પરિસ્થિતિ
લીધે એની પણ પ્રવાહ-રૂપતાએ કરીને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ કોટિ વિષ
રૂપ હોવાથી નિત્ય આત્મ-લાભરૂપ ઊર્ધ્વ-પ્રચય સભવતો કોનાથી રોકાય તેમ છે ?

કાલનો વર્તનારૂપ પરિણામ પોતાની મેળે જ સભવે છે, નહિ કે અન્ય દ્રવ્યથી પુદ્ગલ
દિના ઉપર અવગાહ દ્વારા જેમ આકાશનો ઉપકાર છે તેમ પોતાના ઉપર પણ પોતાનો છે, કેમ
સર્વ પદાર્થના આધારરૂપ હોવાથી એનો પોતાનો પણ અવગાહ અન્યને વિષે નથી, કેમકે ઉપાધ્યા
શ્રીગગેશકૃત ચિન્તામણિ ન્યાયશાસ્ત્રમા પણ વૃત્તિનો નિષેધ છે એવી રીતે આ કાલનો પ
વર્તનારૂપ પરિણામ સ્વત જ છે, કેમકે પર દ્રવ્યોનો એ ઉપકારક છે આ વાતને **ગોમ્મટસ**
નિમ્ન-લિખિત ગાથા તેમજ તેની વૃત્તિ સમર્થિત કરે છે —

" [1]वत्तणहेदू कालो वत्तणगुणमविय दव्वणिचयेसु ।
कालाधारेणेव य वट्टंति हु सव्वदव्वाणि ॥ ५६७ ॥ "

સ્વપર્યાયની નિર્વૃત્તિ પ્રતિ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તન કરતા એવા ધર્માદિ દ્રવ્યોમા બાહ
ઉપગ્રહનો અભાવ હોવાથી તદ્વૃત્તિના અસભવને લીધે તેના પ્રવર્તનનો જ્ઞાપક કાળ છે એ રી
વર્તના એ કાલનો ઉપકાર છે એમ સમજવુ અત્ર **णिच्** નો અર્થ એ છે કે જે દ્રવ્ય-પર્યાય પ્રવર્
છે તેનો વર્તયિતા કાલ છે આથી કરીને કાલ ક્રિયાથી યુક્ત છે એમ માનવાનો પ્રસગ ખડો થતે
નથી, કેમકે શિષ્ય ભણે છે અને ઉપાધ્યાય ભણાવે છે ઇત્યાદિની પેઠે તેના નિમિત્ત માત્રને વિષે પણ
હેતુતા અને કર્તૃતા દેખાય છે તો પછી કેવી રીતે તેનો નિશ્ચય કરાય છે ? સમયાદિથી ઉપલક્ષ્ય ક
ક્રિયાવિશેષ છે તેનો સમય અર્થાત્ સમય વગેરેની ક્રિયા દ્વારા નિષ્પાદ્ય જે પાકાદિ તેને વિષે કાલ
એવો જેનો આરોપ કરાય છે તે મુખ્ય કાલનુ અસ્તિત્વ સૂચવે છે, કેમકે ગૌણ એ મુખ્યની
અપેક્ષા રાખે છે કાલરૂપ આધારવાળા જ સર્વ દ્રવ્યો છે અર્થાત્ પોતપોતાના પર્યાયો દ્વારા તેઓ
પરિણમે છે આથી કરીને કાલની જ પરિણામ ક્રિયા તેમજ એના પરત્વાપરત્વરૂપ ઉપકારો
ગણાવાય છે વળી ત્યા જ ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિ દ્રવ્યોના અગુરુલઘુ ગુણોના છ સ્થાનપતિત
વૃદ્ધિ અને હાનિરૂપ પરિણામને વિષે મુખ્ય કાલ જ કારણરૂપ છે

પરિણામી બીજા કાલને સ્વકાલનો હેતુ માનવાથી અનવસ્થારૂપ દૂષણ ઉદ્ભવશે તેમજ
વળી પોતાની જ કારણતાને વિષે બીજા દ્રવ્યોને વિષે પણ હેતુતા સ્વીકારવા જતા તો કાલ-દ્રવ્યમ
અનર્થતાની આપત્તિ આવશે એ પ્રમાણે કહેવુ ઠીક નથી એનુ કારણ એ છે કે જેમ અધર્માસ્તિ
કાયની બીજાની સ્થિતિમા હેતુતા માનવા ઉપરાત તેની પોતાની સ્થિરતામા પણ તેને હેતુ માનવામ
કશી અડચણ નથી તેમજ વળી જેમ દીપક સ્વપરપ્રકાશક હોવાથી તે સ્વપ્રકાશમા પણ પોતે
કારણરૂપ છે એટલુ જ નહિ પણ પર વસ્તુ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડવામા કારણરૂપ છે તેમ પ્રસ્તુતમ
કાલ પણ પોતાની અને અન્યની પ્રવૃત્તિમા કારણરૂપ હોવાથી એને સ્વપર પ્રવર્તક તરીકે

1 છાયા—

वर्तनाहेतु कालो वर्तनागुणमवेहि द्रव्यनिचयेषु ।
कालाधारेणैव च वर्तन्ते खलु सर्वद्रव्याणि ॥

સ્વીકારવામા કશો વાધો નથી આ વાત ભાવનાસગ્રહમા સ્પષ્ટપણે સમજાવાઇ છે વળી આદિ-પુરાણમા પણ કહ્યુ છે કે—

"[1]वर्तनालक्षणः कालो, वर्तना स्वपराश्रया ।
यथास्व गुणपर्यायैः, परिणेतृत्वयोजना ॥"

અર્થાત્ કાળ એ વર્તનાસ્વરૂપી છે અને વર્તના એ સ્વપરનો આશ્રય કરવાવાળો પર્યાય છે યથાયોગ ગુણો અને પર્યાયો દ્વારા પરિણતિમા હેતુપણાની યોજના વિચારી લેવી

કાલ બીજાના પરિણામમા હેતુરૂપ ન હોવાથી કાલમા દ્રવ્યપણુ પણ કેવી રીતે આવી શકવાનુ ? કેમકે જે ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે એવા દ્રવ્યના લક્ષણમા પણ નવ નવા પર્યાયોની આવશ્યકતા સ્વીકારેલી હોવાથી પરિણામરૂપ પર્યાયો સિવાય દ્રવ્યપણ પણ વન્ધ્યાપુત્ર સમાન થઇ પડવાનુ કદાચ કહેશો કે નવ નવા પર્યાયો તો અમે પણ જરૂર માનીએ છીએ તો પછી તેવી માન્યતામા અન્ય હેતુને શોધવો પડશે, માટે આપની માન્યતા ઉચિત નથી "गुणपर्यायवद् द्रव्यं" એવુ જે દ્રવ્યનુ લક્ષણ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૩૭)મા બાધવામા આવ્યુ છે તે પણ કાલને અગે સમજવાનુ નથી, કેમકે જો તે લક્ષણ કાલમા પણ ઘટાવવાનું હોત તો कालश्च એવુ ભિન્ન સૂત્ર રચવાની શી જરૂર હતી ? વાસ્તે ઉપર્યુક્ત લક્ષણ કાલ સિવાયના બીજા દ્રવ્યો આશ્રીને જાણવું અથવા તો આ લક્ષણ તમામ દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને હોવાથી ભલે કાલને માટે પણ હો, કેમકે બીજા દ્રવ્યોમા વર્તના–હેતુતારૂપ ગુણ દ્વારા ધારાપ્રવાહી ગુણપર્યાયવત્તાનો કાલમા સ્વીકાર થઇ શકે તેમ છે, કારણ કે અન્યાન્ય સમયાદિ પર્યાયો વડે તેનો તેવો સ્વભાવ છે એ ધ્યાનમા રાખવુ કે સમયાદિ પર્યાય મુખ્ય દ્રવ્ય સમયરૂપ કાલ–દ્રવ્યથી જુદો પણ નથી તેમ એકરૂપ પણ નથી, પરતુ તે ભેદાભેદસ્વરૂપી છે જે સમય નવ નવા પર્યાયરૂપ છે તે જ સમય તેના ઉત્તરવર્તી પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમા વર્તના કારણરૂપે જે સમય છે તેની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે અને તે પણ ઉત્તર સમય ત્રીજા સમયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપ છે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને પર્યાયમા સમાનાધિકરણતા હોવાથી એનુ ભેદાભેદ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે આ સબધમા ઘટનુ ઉદાહરણ વિચારીશુ તો જણાશે કે ઘટરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ માટીમા દ્રવ્યપણુ છે અને એ માટીમા પણ પાર્થિવ પરમાણુ વગેરેની અપેક્ષાએ પર્યાયપણુ છે કહ્યુ પણ છે કે—

"[2]द्रव्य पर्यायवियुतं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।
क कदा केन किंरूपा, दृष्टा मानेन केन वा ? ॥"

---

૧ આ સબધમા વિચારો આદિપુરાણ(૫ ૩)નુ નિમ્ન–લિખિત પદ —

"स्वतो विवर्तमानाना, सोऽर्थानां प्रवर्तक ।
यथास्व गुणपर्यायै , अतोऽनान्योन्यसम्प्लव ॥ ६ ॥"

અર્થાત્ પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ કરતા એવા પદાર્થોનો, કાલ યથાયોગ્ય ગુણ પર્યાય દ્વારા પ્રવર્તક છે એથી કરીને પરસ્પર એનો સપ્લવ થતો નથી

૨ આ પદ્યનું મૂળ સ્થળ જાણવામા નથી બાકી એની પ્રાચીનતા તો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૭૮)મા અવતરણરૂપે એ નજરે પડતુ હોવાથી સમજી શકાય છે

અર્થાત્ દ્રવ્ય પર્યાયોથી રહિત છે અને પર્યાયો દ્રવ્યોથી મુક્ત છે એ બેમાંનો કોઇ પણ સ્થળે કા
કાળમા કોઇ સ્વરૂપવાળા કોઈ પણ પ્રમાણથી કોઇએ પણ જોઇ છે ખરો ?

કાલનો પરમ નિકૃષ્ટ અર્થાત્ બારીકમા બારીક યાને સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ વિભાગ કે જે 'સમય કહેવાય છે, તેમા પણ દ્રવ્યપણુ બરાબર રહેલુ છે આથી કરીને તો " **अणंताणि य दव्वाणि** (જુઓ પૃ ૫૯૮) ઇત્યાદિ આગમોક્ત ઉલ્લેખ સયુક્તિક ઠરે છે "**उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत्** એ લક્ષણ પણ સમયાદિ પર્યાયોની પક્તિઓને વિષે ઉત્પાદ અને વિનાશ તો સ્પષ્ટ સભવત હોવાથી તેમજ કાલમા ધ્રુવતા હોવાથી બરાબર ઘટે છે જેમકે જે પુરુષ પૂર્વ સમયમા કાર્યન અપેક્ષા રાખે છે તે તેના નાશરૂપ ઉત્તર સમયની ઉત્પત્તિ જોવાથી શોકાતુર બને છે, જ્યારે બીજે પુરુષ કે જે ઉત્તર સમયના ઉત્પાદને માટે આતુર છે તે તેનો ઉત્પાદ જોઇ ખુશી થાય છે, અ જે પુરુષને કાલ–સામાન્યની યાને ફક્ત કાલની જ જરૂર છે તે તેને વિષે મધ્યસ્થતા અનુભ છે આથી કાલમા ઉત્પાદાદિ ત્રિપુટી બરાબર સિદ્ધ થાય છે

આથી કરીને તો સમયાદિ પર્યાયોનુ અન્વયી દ્રવ્ય એક જ પ્રતીત થાય છે અને એ તે અપસિદ્ધાન્ત છે, કેમકે હમણા જ આપણે ઉપર સિદ્ધ કરી ગયા તેમ આગમમા કાલમા અન દ્રવ્યતા સ્વીકારાએલી છે એવી જો કોઇ શકા ઉઠાવે તો તે અસ્થાને છે, કેમકે [1]સમય–પર્યાયમ મુખ્યતાને લીધે દ્રવ્ય–સજ્ઞા માનવામા અર્થાત્ સમયને કાલ–દ્રવ્ય માનવામા કોઇ જાતનો વાધો નથી આથી જ પરમાર્થ–કાલને ગૌણરૂપે અને વ્યવહાર–કાલને મુખ્યરૂપે "[2]**समयावली मुहुत्ता०** એ પ્રમાણેનુ આગમિક કથન ઓળખાવી રહ્યુ છે વળી લોકમા પણ જન્મેલા બાળકને ઉદ્દેશી તેને જન્મ્યાને આજે મહિનો થયો એવુ કહેવાય છે, નહિ કે કાળ થયો છે એમ કહેવાય છે

---

૧ ભાવના–સગ્રહમા કહ્યુ પણ છે કે—

" परमार्थकाले भूतादिव्यवहारे गौणो व्यवहारकाले तु मुख्य, किमत्र बहुना केन ? परमार्थकालेन कारणभूतेन षड् द्रव्याणि परावर्तन्ते कार्यरूपाणि, तेषा द्रव्याण परिच्छेदका समयादय द्रव्यस्यैक पर्याय एक समयो द्वित्रिचतु सङ्ख्येयासङ्ख्येया नन्तपर्यायकलापा द्वित्रिचतु सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तसमया । "

વિશેષમા પ્રવચનસારના જ્ઞેયતત્ત્વાધિકારની નિમ્ન લિખિત—

" समओ दु अप्पदेसो पदेसमेत्तस्स दव्वजादस्स ।
वदिवददो सो वट्टदि पदेसमागासदव्वस्स ॥ ४६ ॥ "
[समयस्त्वप्रदेश प्रदेशमात्रस्य द्रव्यजातस्य ।
व्यतिपतत स वर्तते प्रदेशमाकाशद्रव्यस्य ॥]

—ગાથની વ્યાખ્યામા કહ્યુ છે તેમ સમય કાલ–દ્રવ્ય છે વળી એ અપ્રદેશ છે, કેમકે એ કેવ પ્રદેશરૂપ છે વળી જોકે કાલાણુઓ અસખ્યાત છે તોપણ પુદ્ગલ–પરમાણુઓની પેઠે પરસ્પર મળ રૂપ શક્તિનો તેનામા અભાવ છે, તેથી તેનામા અપ્રદેશતા છે એ કાલાણુ પ્રદેશ માત્રરૂપ પુદ્ગલ પરમાણુના સમયરૂપ પર્યાયને પ્રકટ કરે છે

૨ જુઓ પૃ ૫૮૧ આ ગાથા થોડાક ફેરફાર સાથે વિશેષ૦મા ૨૦૩૬મી ગાથારૂપે નજ પડે છે

વિશેષમાં સર્વથા એકતા માનવાથી પણ અપસિદ્ધાન્તતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે ઉત્ત૦ની વૃત્તિમાંનો " कालमद्दनागतञ्ज " એ ઉલ્લેખમાં તેમજ તત્ત્વાર્થમાંના कालश्च એ ઉલ્લેખમાં એકવચનનો પ્રયોગ પણ ઉપર્યુક્ત માન્યતાથી જ સંગત થાય છે. નહિ તો જેમ 'जीवाश्च' "रूपिणः पुद्गलाः" આવા પ્રકારના બે સૂત્રો (ત્રીજા અને ચોથા) જેમ પાંચમા અધ્યાયમાં વાચકવર્યે યોજ્યા છે તેમ તેઓ કાળ આશ્રીને પણ બહુવચનનો પ્રયોગ કરત અને તેમ તો તેમણે કર્યું નથી એ વાત તો શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ ઉભય સંપ્રદાયો સ્વીકારે છે. વળી નિષ્ક્રિયતાથી પણ એકતા સિદ્ધ થાય છે જ. આ વાતનું ભાવના-સંગ્રહનો નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે :—

' द्रव्यैकत्वं जीवादिष्वन्यतमद्रव्ये, क्षेत्रैकत्वं परमाण्ववगाढप्रदेशः, कालैकत्वं अभेदसमयः, भावैकत्वं मोक्षमार्गः '

અર્થાત્ દ્રવ્યની એકતાથી જીવાદિ કોઈ એક દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની એકતાથી પરમાણુ દ્વારા અવગાહન કરાયેલો પ્રદેશ, કાલની એકતાથી અભેદ સમય અને ભાવની એકતાથી મોક્ષ-માર્ગ સમજવો.

વિશેષમાં તે અનંત સમય પ્રવાહરૂપ છે, કેમકે એ વિશેષણ છે, નહિ કે વિશેષ્ય. આમ માનવા જતાં દેશ, પ્રદેશનો સંભવ હોવાથી કાલમાં અસ્તિકાયતા સ્વીકારવી પડશે એવો ભય રાખવાની જરૂર નથી, કેમકે દ્રવ્ય-સમયોનો એક બીજા સાથે સંગમ થતો નથી. તેમજ તેમની એકતા સંતતિ જ દ્વારા છે. આ જ હકીકત ચોથા કર્મગ્રંથ(ગા. ૬૯)ની વૃત્તિના ૧૫૬ મા પત્રમાં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ નીચે મુજબ દર્શાવે છે :—

" कालस्य वस्तुतः [1]समयरूपस्य निर्विभागत्वात् न देशप्रदेशसम्भवः, अत एवास्तिकायत्वाभावो बोध्यः "

અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે સમયરૂપ કાલના વિભાગો નહિ પડતા હોવાથી તેને વિષે દેશ, પ્રદેશનો સંભવ નથી. એ જ કારણથી તેમાં અસ્તિકાયતાનો અભાવ સમજવો. જોકે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ કાલની ત્રિવિધતા છે તોપણ અતીતનો નાશ થયેલો હોવાને લઈને અને અનાગત ઉત્પન્ન નહિ થયેલું હોવાથી વાર્તમાનિક સમયનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આ વાતનો નિર્દેશ અનુયોગદ્વાર (સૂ.)ની વૃત્તિમાં પણ નીચે મુજબ નજરે પડે છે :—

" अद्धा-कालस्तद्रूपः समयोऽद्धासमयो निर्विभागत्वाच्चास्य न देशप्रदेशसम्भवः, आवलिकादयस्तु व्यवहारार्थमेव कल्पिताः, तत्त्वतः पूर्वसमयनिरोधेनैवोत्तरसमयसद्भावेन समुदयसमित्या असम्भवात् "

---

૧ આ સંબંધમાં જુઓ પૃ. ૫૮૨. ભાવના-સંગ્રહમાં સમયનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે—
' जघन्यगतिपरिणतस्य परमाणो स्वावगाढाकाशप्रदेशव्यतिक्रमकालः परमनिरुद्धो निर्विभागः समयः । '

અર્થાત્ અદ્ધા એટલે કાલ તે સ્વરૂપી જે સમય તે ' અદ્ધા-સમય ' કહેવાય એટલે સમયનુ નામ જ કાલ સમજવુ એમા નિર્વિભાજતા હોવાથી એને વિષે દેશ, પ્રદેશનો સભવ નથી આવલિકા વગેરેની કલ્પના તો વ્યવહારને જ અર્થે છે, કિ તુ વસ્તુગત્યા વિચાર કરીએ તો પૂર્વ સમયના નિરોધથી અને ઉત્તર સમયના સદ્ભાવથી સમેલનરૂપ મિલનનો જ અભાવ છે એટલે વાર્તમાનિક સમયરૂપ કાલ સિવાય બીજો કયો બાકી રહ્યો ? વળી કાલાણુને દ્રવ્ય માનનારાના મતમા પણ [1]રત્નની રાશિની ઉપમા દ્વારા તે સ્વરૂપતાને લઇને આ જ વાત ફલિત થાય છે આ પ્રમાણે અનેક તે એક છે અને એક તે અનેક છે, એવો સ્યાદ્વાદનો સુદર સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થાય છે આગમનો " [2]**धम्मो अहम्मो आगासं** " ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ પણ આ વાતને પુરવાર કરે છે, કેમકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો એકેક છે, એ કથન પરસ્પરના સ્પર્શ યાને સબધનુ અને એથી અન્યનો પરસ્પર સ્પર્શ ન થવો એવુ આ સૂચન કરે છે અત્ર પરમ્પરથી ત્રણે દ્રવ્યો સમજવા એ ત્રણનો તો પરસ્પર સ્પર્શ બરાબર છે જ, કેમકે જ્યા એક આકાશ-પ્રદેશ છે ત્યા જ ધર્માસ્તિકાયનો તેમજ વળી અધર્માસ્તિકાયનો પણ એકેક પ્રદેશ રહેલો છે, પરતુ એથી અન્ય એવો જે કાલ તેનો આ ત્રણ સાથે સ્પર્શ સભવતો નથી હવે જો કાલાણુ પણ હોત તો આ ત્રણની જેમ તેના પણ સ્પર્શનો સૂત્રમા જરૂર નિર્દેશ કરાત, પરતુ ઉલટુ તેના અસ્પર્શનો ઉલ્લેખ છે એથી કરીને કાલાણુ દ્રવ્યરૂપ નથી એ સિદ્ધ થાય છે આથી પુદ્ગલપરમાણુની પેઠે પ્રદેશરૂપે એમા અનતતાની કલ્પના ન કરવી, કેમકે દ્રવ્યોના સ્વભાવમા ભિન્નતાને લઇને ભિન્નતા સ્વીકારાયેલી છે જો સ્વભાવમા ભેદ હોવા છતા એકતા માનવા જઇશુ તો સમસ્ત જગત એક જ દ્રવ્યરૂપ છે એમ કહેવા તૈયાર થવુ પડશે વાસ્તે વેલાસ્વરૂપી કાલ ગુણ અને પર્યાય દ્વારા સાંખ્ય સમજવો અને એ જ કાલ-દ્રવ્ય સમય-ક્ષેત્રમા છે, નહિ કે અન્યત્ર, કેમકે સમય-ક્ષેત્રમા જ સમય, આવલિકા વગેરેનો વ્યવહાર કરાય છે કહ્યુ પણ છે કે—

" **समयावलिकापक्ष-मासर्त्वयनसञ्ज्ञिकः ।**
नृलोक एव कालस्य, वृत्तिर्नान्यत्र कुत्रचित् ॥ "

અર્થાત્ સમય, આવલિકા, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન એ સજ્ઞાવાળા કાલનુ અસ્તિત્વ મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ છે, એની બહાર કોઇ પણ સ્થળે નથી જ એ મનુષ્ય-ક્ષેત્રની બહાર તો પાચ અસ્તિકાયોના પર્યાયરૂપ પારિણામિક કાલ જ સમજવો, એ જ કાલને 'કાલાણુ' કહેવામા આવે છે આથી કરીને બીજી કોઇ વસ્તુનુ નામ કાલાણુ ન સમજવુ, કેમકે લોકાકાશમા અસખ્ય પ્રદેશો હોવાથી કાલાણુની સખ્યા પણ અસખ્યાતની જ સમુચિત રીતે માની શકાય તેમ છે કિન્તુ કાલાણુને કાલ-દ્રવ્ય માનવાની ભૂલ કરવી નહિ

આ પ્રમાણે કાલાણુને સ્વતત્ર કાલ-દ્રવ્ય તરીકે નહિ સ્વીકારવાથી લોકમા રહેલા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પરિણામની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થશે એવો પ્રશ્ન

૧ જુઓ પૃ ૫૯૭　　૨ જુઓ પૃ ૫૯૮

ઊઠાવવો નિરર્થક છે, કેમકે [1]ચક્રકીલિકા ન્યાયથી તત્ત્વાર્થશ્લોક૦(પૃ ૪૪૪)મા દર્શાવેલ અલોકાકાશના પરિણામની માફક સમય-ક્ષેત્રના મધ્યમા રહેલા કાલ-દ્રવ્ય વડે પણ એનાથી બાહ્ય વસ્તુનો પરિણામ ઘટી શકે છે જેમકે દેવોમા કેટલાક એકેક પખવાડિયે ઉચ્છ્વાસ લે છે અને હજાર હજાર વર્ષે આહાર લે છે એ [2]કથનને લઇને ત્યા પણ વ્યવહાર-કાલ પરિચ્છેદક છે એ વાત સાચી, પરતુ આથી ત્યા કોઇક વ્યવહાર-કાલ છે એમ ન માનવુ, કેમકે દેવ-લોકમા વ્યવહાર-કાલ નથી એમ તો શ્વેતાબરો અને દિગબરો બંને માને છે જ આ ઉદાહરણની પેઠે સમય-ક્ષેત્રમા રહેલા કાલ-દ્રવ્ય દ્વારા સર્વત્ર કાલ-પર્યાય પરિણામને પામે છે આથી વળી એ પણ સિદ્ધ થયુ કે યોગશાસ્ત્રમાના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો કાલાણુને દ્રવ્યરૂપે પૂરવાર કરે છે એ માન્યતા અનુચિત છે —

" लोकाकाशप्रदेशस्था, भिन्नाः कालाणवस्तु ये ।
भावाना परिवर्ताय, 'मुख्यः कालः' स उच्यते ॥ ८५ ॥

ज्योतिःशास्त्रे यस्य मान-मुच्यते समयादिकम् ।
स 'व्यावहारिक. कालः', कालवेदिभिरामतः ॥ ८६ ॥

नवजीर्णादिभेदेन, यदमी भुवनोदरे ।
पदार्थाः परिवर्तन्ते, तत् कालस्यैव चेष्टितम् ॥ ८७ ॥

वर्तमाना अतीतत्वं, भाविनो वर्तमानताम् ।
पदार्थाः प्रतिपद्यन्ते, कालक्रीडाविडम्बिताः ॥ ८८ ॥ "

અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશોમા રહેલા જે કાલાણુઓ ભિન્ન છે અને પદાર્થોના પરિવર્તનમા જે ઉપયોગી છે તે કાલાણુઓને ' મુખ્ય કાલ ' કહેવામા આવે છે જેનુ માન જ્યોતિષ્ શાસ્ત્રમા સમયાદિરૂપે નિર્દેશાયુ છે તે ' વ્યાવહારિક કાળ ' છે એમ કાલના જાણકારોનો મત છે નવીન, જીર્ણ ઇત્યાદિ ભેદ દ્વારા જે આ પદાર્થો લોકમા પરિવર્તનશીલ બને છે તે કાલની જ ચેષ્ટા જાણવી જે વર્તમાનકાલિક છે તે અતીતપણાને પામે છે અને જે ભાવિકાલિક છે તે વર્તમાનપણાને પામે છે એ પ્રમાણેના જે પદાર્થમા પરિણામો થાય છે તે કાલની ક્રીડા સમજવી

આ શ્લોકોમાના ૮૫મા શ્લોકમા જે કાલાણુઓનુ પરસ્પર ભિન્નરૂપે પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ છે તે કાલાણુઓ પર્યાયરૂપ સમજવાના છે, એટલે કે એથી પર્યાયરૂપ કાલ સમજવાનો છે, નહિ કે દ્રવ્યરૂપ, કેમકે દ્રવ્યસ્વરૂપી કાલને તો અનત સમયરૂપ એવુ વિશેષણ આપવામા

---

૧ જેમ ચક્રમા રહેલી ખીલી આરામા નહિ હોવા છતા પણ આરાની સાથે સબધ રાખે છે તેમ અત્ર સમજવુ

૨ ' दुवाना पक्खेहिं ऊसासो वाससहस्सेहिं आहारो । ''
[देवाना पक्षैरुच्छ्वास , वाससहस्रैराहार]

આવેલ છે અને આગમમા પણ અનત દ્રવ્યરૂપે તેનો ઉલ્લેખ પણ છે જો અનત સમયોથી દ્રવ્ય-સમયો માનવામા આવે તો બાધ આવે છે, એટલે એ વાત યુક્ત નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો કાલાણુઓને દ્રવ્યરૂપ માનવામા તો તેની સખ્યા અસખ્યાતની ફલિત થાય છે અને એ વાત તો દિગબરોને પણ માન્ય છે તો પછી તેને દ્રવ્યરૂપ માનવામા **सोऽनन्तसमयः** એ કથન કેવી રીતે બધબેસતુ થશે તે વિચારણીય છે કદાચ એમ કહેવામા આવે કે **આદિપુરાણ-**(પ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત—

" **भवायुःकायकर्मादि-स्थितिसङ्कलनात्मकः ।**
सोऽनन्तसमयस्तस्य, परिवर्तोऽप्यनन्तधा ॥ १३ ॥ "

—પદ્ય અનુસાર અનત સમયત્વથી અમે અનત સમયપર્યાયત્વ માનીએ છીએ તો એ વાત ઠીક નથી, કેમકે જ્યારે તમામ દ્રવ્યોમા અનત પર્યાયતા તો છે જ, તો પછી કાલને એવુ વિશેષણ આપવુ નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે વાસ્તે લોકાકાશના પ્રદેશોમા તેમજ પુદ્ગલ-પરમાણુઓમા જે સમયવિશેષતા છે તે જ કાલાણુ છે, નહિ કે કોઇ બીજુ દ્રવ્ય આ પ્રમાણે માનવાથી ૮૫મા શ્લોકમા " **मुख्य काल स उच्यते** " એમ જે કહ્યુ છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે એવી શકા જો કોઇ ઊઠાવે તો તેનુ સમાધાન એ છે કે આ ઠેકાણે કાલથી કાલ-દ્રવ્ય સમજવાનુ નથી, કિન્તુ આથી બીજો કોઇ સૂક્ષ્મ પર્યાય નથી એ વાત લક્ષ્યમા રાખવાની છે તેમજ આથી 'મુખ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ પર્યાયની અપેક્ષાએ છે, નહિ કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એ હકીકત પણ ધ્યાનમા રાખવાની છે આ વાતને **ગોમ્મટ૦** ([1]ગા ૫૮૯) પણ ટેકો આપે છે, કેમકે તે કાલાણુઓ છે એમ ત્યા કહ્યુ છે, નહિ કે દ્રવ્યો [1] આથી જ તો **પ્રવચનસાર** (અ ૨, [2]ગા ૪૬)મા તેમજ તેની વૃત્તિમા કાલનો એકવચનમા પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે

આ પ્રમાણેના વિવેચનથી કોઇ એમ કહેવા તૈયાર થાય કે સમય-ક્ષેત્રમા પણ એમ જ હો, ત્યા દ્રવ્યની કલ્પનાની શી જરૂર છે તો તે અસ્થાને છે, કેમકે ઉભય સપ્રદાયના પ્રવચનોમા છ દ્રવ્યો અગીકાર કરેલા છે હવે કોઇ નીચે મુજબનો પૂર્વ પક્ષ રજુ કરે તો તે પણ અરણ્ય-રુદન જેવો નિરર્થક છે —

પૂર્વ પક્ષ—કાલ દ્રવ્યનો અભાવ માનવાથી સમય-પર્યાયની વિશેષતા અન્ય દ્રવ્યોને વિષે નિષ્કારણ થશે વળી કેવળ સતતિરૂપે અન્વયી એવા કાલ-દ્રવ્યના સાધનમા પણ તે નિર્હેતુક જ રહેશે, કેમકે સમયોનો પરસ્પર સગમ થતો નથી આ ઉપરાત જીવમા પણ દ્રવ્યપણુ આવી જ રીતે માનો, કેમકે સ્વય વિશકલિત (છુટા પડી ગયેલ) જ્ઞાન-ક્ષણોમા જ દ્રવ્યતા છે અને એમ સ્વીકારવાથી બૌદ્ધ મત અગીકાર થઇ જશે

આ પૂર્વ પક્ષ પાયા વિનાનો છે એમ નીચેના ઉત્તર પક્ષ દ્વારા દર્શાવાય છે —

---

૧ જુઓ પૃ ૫૯૭
૨ જુઓ પૃ ૬૦૩

આ પ્રમાણે વિચારતા તો પ્રદેશોથી અતિરિક્ત એવા આકાશનો પણ અર્થક્રિયાકારિતાને લઈને અનુપલભ થવાનો અને તેમ થતા ત્યા પણ એકતાનો સબધ કોઇ પણ રીતે બધબેસતો નહિ થાય વળી **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫)નુ “ **आ आकाशादेकद्रव्याणि** ” એ પાચમુ સૂત્ર તેમજ **ઉત્ત રા૦** (અ ૨૮, ગા ૮)ની સાથે પણ વિરોધ ઊભો થશે તેથી કરીને દ્રવ્યના સ્વભાવના ભેદને લઈને જ ભિન્નતા માનવાનો સંતોષ પકડવો તે ઇષ્ટ છે અને એથી કરીને નાહકની ખોટી ખોટી કલ્પનાઓ કરવાથી શો ફાયદો ? વિશેષમા જાતિ વગેરેની માફક સતતિનો દ્રવ્ય-સમયોથી કથચિત્ અભેદ છે વળી વસ્તુપણાનો સ્વીકાર કરાતો હોવાથી કોઈ પણ જાતની અડચણ આવતી નથી તેમજ વળી બૌદ્ધ મત અગીકાર કરવાનો પ્રસગ પણ ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે વસ્તુરૂપ સતતિ અક્ષણિક છે-ક્ષણિક નથી આથી કરીને જ કાલ-દ્રવ્યમા સતતિ માત્ર દ્વારા એકતાનો સ્વીકાર કરવાના આશયથી તથા વસ્તુત વિશકલિત દ્રવ્ય-સમયોની અનતતા હોવાને લીધે બને વાત સિદ્ધ થાય છે આ વાત **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, સૂ ૧-૨) દ્વારા દર્શાવેલી છે ઉપર્યુક્ત **તત્ત્વાર્થ**ના સૂત્રમા કાલ-દ્રવ્યનુ અચેતનની ગણનારૂપ દ્રવ્યોમા ગ્રહણ કરવામા આવ્યુ જ નથી તેમજ વળી “ **कालश्च** ” એ સૂત્ર દ્વારા અનુબધ પણ બરાબર છે આ પ્રમાણેની જે બે બાબતો વાચક વર્યે સૂચવી છે તે **આદિપુરાણ**(૫ ૩)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા નજરે પડે છે —

“ सोऽस्ति कायेष्वसम्पाता–न्नास्तीत्येके विमन्वते ।
षड्द्रव्येपूपदिष्टत्वाद्, युक्तियोगाच तद्गतिः ॥ ६ ॥ ”

અર્થાત્ અસ્તિકાયોમા તેની ગણના નહિ હોવાથી તે (કાલ) નથી એમ કેટલાક માને છે છ દ્રવ્યોમા તેનુ સૂચન કરાયેલુ હોવાથી તેમજ તે વાત યુક્તિસગત હોવાથી એ છે પણ ખરો

હવે એ શકા રજૂ કરવામા આવે છે કે કાલાણુને દ્રવ્યરૂપ નહિ માનવાથી તો બીજા દ્રવ્યોની માફક કાલમા લોક પર્યંત વ્યાપ્તપણુ નહિ ઘટી શકે આ વાત અમને ઇષ્ટ છે એમ શ્વેતાબરોથી કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે કાલનુ લોકવ્યાપિત્વ શ્વેતાબર ગ્રથોમા પ્રસિદ્ધ છે દાખલા તરીકે વિચારો **ઉત્તરા૦** (અ)ની ગાથા તેમજ **લોકનાલદ્વાત્રિંશિકા**ની નિમ્ન લિખિત ગાથા —

“ [1]वइसाहठाणठियपय–कडित्थकरयुगनरागिई लोगो ।
उप्पत्तिनासधुअगुण–धम्माइ छदव्वपडिपुन्नो ॥ २ ॥ ”

વળી જે વર્તનાથી આ (કાલ) સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે તે વર્તના પણ પદાર્થોની ત્યા જ છે વાસ્તે કાલનો નિષેધ કેમ કરાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે કાલ સર્વત્ર છે એ વાત ખરી છે, પરતુ ક્ષણિક, સમયરૂપ પર્યાયવાળો અને દ્રવ્ય-સમયના પ્રવાહરૂપ એવો જે અદ્ધા કાલ છે તેનો

---

૧ છાયા—
वैशाखस्थानस्थितपदकटिस्थकरयुगनराकृतिर्लोक ।
उत्पत्तिनाशध्रुवगुणधर्मादिषड्द्रव्यप्रतिपूर्ण ॥ २ ॥

જ અમે નિષેધ કરીએ છીએ, બાકી દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ આયુષ્ય-કાલ તેમજ દ્રવ્ય-કાલના પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થતો ઉપક્રમ-કાલ તો બધા લોકમા છે એમ અમે જરૂર કબૂલ કરીએ છીએ વિશેષમા સમય-ક્ષેત્રમા જેમ અદ્ધાકાલ છે તેમ એની બહાર પણ એ હોત તો ઋતુ વગેરે વિભાગો હોવા જોઈએ, કેમકે એ એનુ કાર્ય છે કદાચ કહેશો કે ઉત્તરા૦ની વૃત્તિની નિમ્ન લિખિત—

"[1]यदमी शीतवातातपादयो भुवनभोग्या भवन्ति तदवश्यममीषां नैयत्येन हेतुना केनापि भवितव्यं, स च कालः"

—પંક્તિ દ્વારા સમય-ક્ષેત્રની બહાર પણ ઋતુ વગેરે વિભાગોનો નિર્દેશ કરાયો છે તો તે કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે 'ભુવનભોગ્ય'નો અર્થ ભુવનને ભોગવવા લાયક એવો છે એથી કરીને સમય-ક્ષેત્રની બહારનો ભાગ થોડોક જ આવી જાય છે ? વળી કેવળ યોગ્યતાથી પણ જો કાર્ય-સિદ્ધિ માનવામા આવે તો અનેક દોષો ઉદ્ભવે એ વાત કયા સાક્ષરોને સમજાવવી પડે તેમ છે ? વિશેષમા ત્યા ઋતુ વગેરેનો નિષેધ છે એ વાતની શ્રીરત્નશેખરસૂરિકૃત **ક્ષેત્રસમાસ**ની નીચે મુજબની પંક્તિ સાક્ષી પૂરે છે —

"नद्यो ह्रदा घना बादराग्निर्जिनाद्युत्तमपुरुषा नरजन्ममृती कालो मुहूर्त-प्रहर-दिन-रात्रि-वर्षादिकः आदिशब्दात् चन्द्र-सूर्यपरिवेषादयो मनुष्यक्षेत्रं मुक्त्वा परतो न भवन्ति"

અર્થાત્ નદીઓ, હ્રદો, મેઘો, બાદર અગ્નિ, જિન પ્રમુખ ઉત્તમ પુરુષો, મનુષ્યનો જન્મ કે તેમનુ મરણ, મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ, રાત્રિ, વર્ષ વગેરે કાળ તેમજ ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરેનો [2]પરિવેષ ઇત્યાદિ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છોડીને અન્યત્ર નથી

વળી વ્યવહાર-કાલ તો મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા જ છે એ વાત બન્ને સંપ્રદાયોને માન્ય છે અને વ્યવહાર નિશ્ચયથી સર્વથા ભિન્ન હોઈ શકે નહિ, કેમકે બાદર પર્યાયો વ્યવહારના વિષયરૂપ છે એથી ભિન્ન દ્રવ્યને નિશ્ચયનુ અવલંબન છે તથા વળી નિશ્ચય અને વ્યવહારમા તેમજ તેના વિષયોમા ભેદાભેદ માનવો તે પ્રામાણિક છે આથી એ ફલિત થાય છે કે જેનો જ્યા વ્યવહાર છે ત્યા જ તેનો નિશ્ચય પણ છે એવો નિયમ હોવાથી વ્યવહાર-કાલની માફક નિશ્ચય-કાલ પણ સમય-ક્ષેત્રમા જ જાણવો કદાચ કોઇ એમ પ્રશ્ન કરે કે જેમ નિશ્ચય-કાલ સમય-ક્ષેત્રની બહાર પણ છે તેમ વ્યવહાર-કાલ કેમ ન હોય તો એ અસ્થાને છે, કારણ કે સમય-ક્ષેત્રની બહાર દ્રવ્યરૂપે તો કાલ છે જ નહિ, કિન્તુ જે છે તે પર્યાયરૂપે છે વળી ઉત્તરા૦નુ ઉપર્યુક્ત વાક્ય પણ દ્રવ્ય-કાલનુ સૂચન કરતુ નથી પર્યાય-કાલનુ એ અવગમન હેતુ હોય તો તેમા અમને કશી હાનિ નથી આથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યુ કે સમય-ક્ષેત્રમા વ્યાવહારિક દ્રવ્ય-કાલ સમજવો અને એની બહાર

---

૧ આ શીતળ વાયુ, આતપ વગેરે ભુવનને ભોગવવા લાયક પદાર્થો છે તો તેમનુ કોઇ પ્રતિનિયત કારણ હોવુ જોઇએ અને તે કાલ છે–એ સિવાય અન્ય કોઇ હોઇ શકે નહિ ૨ જુઓ પૃ ૬૩૫

વસ્તુના પર્યાયરૂપ કાલ સમજવો વિશેષમા વ્યવહાર-કાલની પેઠે નિશ્ચય-કાલ પણ સમય-ક્ષેત્રમા જ છે એમ દ્વાત્રિંશિકા કહી રહી છે ગામમા બ્રાહ્મણો વગેરે ચાર વર્ણો વસે છે એની માફક અત્ર ઉપચાર જ સમજવો, કેમકે બ્રાહ્મણો કઈ આખા ગામને વ્યાપ્ત કરીને રહેતા નથી, આનુ પ્રયોજન તો સાથે રહેવા પૂરતુ જ છે તેમ છતા જો આમ નહિ માનવામા આવે તો દિગબર મતમા પણ વિરોધ આવશે, કેમકે પચાસ્તિકાયમા કહ્યુ છે કે—

" [1]समवाओ पचण्ण समओ त्ति जिणुत्तमेहिं पण्णत्तं ।
सो चेव हवइ लोओ तत्तो अमिओ अलोओ ख ॥ "

અર્થાત્ પાચ અસ્તિકાયોનો સમુદાય તે 'સમય' છે એવી જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપણા કરી છે એ જ લોક છે અને એથી અમિત (અગણિત) અલોકરૂપ આકાશ છે

અત્ર પાચ અસ્તિકાયોનુ [2]અન્યયોગવ્યવચ્છેદરૂપ ફલ આ ગાથા દ્વારા ધ્વનિત થતુ હોવાથી છઠ્ઠા કાલરૂપ દ્રવ્યનો તો નિષેધ જ થવાનો આના બચાવમા જો એમ કહેવાય કે સ્થાનાતરથી નિર્ણય કરવો તો અહીં પણ એ ન્યાય લાગુ પડે છે અથવા તો સમય-ક્ષેત્રની બહાર રહેલ વસ્તુના પરિણામરૂપ સ્થિતિ-કાલમા 'ચકકીલિકા' ન્યાયથી અહંગ રહેલ અદ્ધા-કાલ નિમિત્તરૂપ છે, અર્થાત્ અદ્ધાકાલ છે નિમિત્ત જેમા એવો 'બહુવ્રીહિ' સમાસનો આશ્રય લેવાથી કશી અડચણ નહિ આવે એથી એ કાલમા લોકવ્યાપિતા હો, કેમકે સાક્ષાત્ રૂપે કાલ-દ્રવ્ય સમય-ક્ષેત્રનુ અતિક્રમણ કરે છે એમ માનવા જતા તો સમય-ક્ષેત્ર અને અસમય-ક્ષેત્ર એવી વ્યવસ્થા જ ઘટી શકશે નહિ કે જે વાત સ્પષ્ટ રીતે પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમા નિર્દેશાયેલી છે

આપણે ૫૫૫મા પૃષ્ઠથી તે ૫૫૯મા પૃષ્ઠ સુધીમા ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કધાદિ પરત્વે વિચાર કરી ગયા એ પ્રસગે પુદ્ગલના પણ સ્કધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ વિષે થોડોક ઊહાપોહ કર્યો અત્ર પુદ્ગલના સ્કધાદિનો લક્ષણ પૂર્વક વિચાર કરવાનો છે તો તેનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ ખ્યાલ આવી શકે તે માટે આપણે ધર્માદિના સ્કધ ઇત્યાદિની સખ્યા વગેરેની હકીકત નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા રજુ કરી આગળ વધીશુ —

---

१ છાયા—

समवाय पञ्चाना समय इति जिनोत्तमै प्रज्ञप्तम् ।
स एव भवति लोकस्ततोऽमितोऽलोक खम् ॥

૨ एव શબ્દ ત્રણ પ્રકારે અવધારણ અર્થને દર્શાવે છે — (અ) અયોગવ્યવચ્છેદક, (આ) અન્યયોગવ્યવચ્છેદક અને (ઇ) અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદ આ ત્રણ પ્રકારોને અનુક્રમે વિશેષણ, વિશેષ્ય અને ક્રિયા સાથે સબધ છે આ ત્રણેને લગતો વિશેષ વિચાર અત્ર ન કરતા દ્વિતીય પ્રકારને ઉદ્દેશીને થોડુક કથન કરીશુ વિશેષાર્થીને સપ્તભગીપ્રદીપ (પૃ ૪૫-૪૭) જોવા ભલામણ છે અન્ય યોગ-વિશેષ્યથી ભિન્ન જે પદાર્થ હોય તેની સાથે તાદાત્મ્ય ધારણ કરવું એ અન્યયોગ વ્યવચ્છેદનું કાર્ય છે દાખલા તરીકે " पार्थ एव धनुर्धर " અર્થાત્ અર્જુન જ ધનુર્ધર છે, એમાં 'અર્જુન' એ 'વિશેષ્ય' છે અને એનાથી ભિન્ન જે દુર્યોધન વગેરે છે તેની સાથે ધનુર્ધરતાના તાદાત્મ્યને एव દૂર કરે છે અર્થાત્ અર્જુનમા જ ધનુર્ધરતા છે, બીજામા છે જ નહિ આ પ્રમાણે एव શબ્દે બીજામા રહેલા ધનુર્ધરતાના યોગને દૂર કર્યો

અસ્તિકાય	સ્કંધોની સંખ્યા	દેશની સંખ્યા	પ્રદેશની સંખ્યા	પરમાણુની સંખ્યા
જીવાસ્તિકાય	અનંત (જીવો અનંત હોવાથી)	એક જીવ આશ્રીને (પોતના પ્રદેશની સંખ્યાથી બે ન્યૂન) અસંખ્ય સર્વ જીવ આશ્રીને અનંત	એક જીવ આશ્રીને અસંખ્ય સર્વ જીવ મળીને અનંત	૦
ધર્માસ્તિકાય	એક	અસંખ્ય (પોતાના પ્રદેશની સંખ્યાથી બે ન્યૂન)	અસંખ્ય	૦
અધર્માસ્તિકાય	,,	,,	,,	૦
આકાશાસ્તિકાય	,,	અનંત (પોતાના પ્રદેશની સંખ્યાથી બે ન્યૂન)	અનંત	૦
પુદ્ગલાસ્તિકાય	અનંત (પુદ્ગલો અનંત હોવાથી)	એક સ્કંધ આશ્રીને અનંત સર્વ સ્કંધો આશ્રીને અનંતાનંત	અનંતાનંત	અનંતાનંત

પુદ્ગલ-સ્કંધનું લક્ષણ—

प्रायो ग्रहणदानादिव्यापारसमर्थरूपत्वं स्कन्धस्य लक्षणम्, अथवा वर्णादिमत्त्वबद्धत्वयोः सतो. सूक्ष्मबादरपरिणामपरिणतिरूपत्वम् । (२२८)

અર્થાત્ પ્રાયઃ જે ગ્રહણ લેવા આપવાનું કાર્ય કરી શકાય તે 'સ્કંધ' જાણવો અથવા જે વર્ણાદિથી યુક્ત અને બદ્ધ હોઇ કરીને પણ સૂક્ષ્મ કે બાદર પરિણામરૂપ પરિણતિથી યુક્ત હોય તેને 'સ્કંધ' જાણવો આ પ્રમાણેના સ્કંધના લક્ષણ પરથી જોઇ શકાય છે કે સ્કંધના પરિણામ અનુસાર બે પ્રકારો પડતા હોવા જોઇએ અને વસ્તુ-સ્થિતિ પણ તેમજ છે એટલે કે સ્કંધના સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બે ભેદો છે તેમાં સૂક્ષ્મ સ્કંધનું લક્ષણ ગ્રંથકાર એમ જણાવે છે કે—

चतुःस्पर्शादिमत्त्वे सति सूक्ष्मपरिणामपरिणतिरूपत्वं सूक्ष्मस्कन्धस्य लक्षणम् । (२२९)

અર્થાત્ [1]ચાર સ્પર્શ વગેરેથી યુક્ત તેમજ સૂક્ષ્મ પરિણામને પામેલો એવો સ્કંધ 'સૂક્ષ્મ સ્કંધ' કહેવાય છે

બાદર સ્કંધનું લક્ષણ એ છે કે—

अष्टस्पर्शादिमत्त्वे सति बादरपरिणामपरिणतिरूपत्वं बादरस्कन्धस्य लक्षणम् । (२३०)

અર્થાત્ [2]આઠે આઠ સ્પર્શો વગેરેથી યુક્ત તેમજ બાદર પરિણામને પામેલો એવો સ્કંધ 'બાદર સ્કંધ' કહેવાય છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ સ્કંધ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય નથી, જ્યારે બાદર સ્કંધ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય છે વળી આ બંને લક્ષણો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં સ્પર્શ ઉપરાંત પ્રત્યેક પ્રકારનો સ્કંધ રસ, ગંધ અને વર્ણથી પણ યુક્ત છે એ વાત 'આદિ' થી સૂચવાઇ હોય એમ સમજાય છે અને તેમ જ કરવું યુક્ત છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે તો દરેક પુદ્ગલ-પછી તે સ્કંધરૂપ હોય, દેશરૂપ હોય, પ્રદેશરૂપ હોય કે પરમાણુરૂપ હોય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી યુક્ત છે જ આ હકીકતનું તત્ત્વાર્થ (અ ૫)નું નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે —

" स्पर्श-रस गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलाः । २३ । "

આથી કરીને એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સંબંધમાં જૈન દર્શન વૈશેષિક દર્શનથી જુદું પડે છે, કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં તો પૃથ્વી વગેરે મૂર્ત દ્રવ્યોને-પુદ્ગલોને સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ [illegible] યાં યુક્ત મ [illegible] ર્થાત્ પૃથ્વીને સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોથી યુક્ત, પાણીને ગંધ [illegible] ણોથી યુક્ત [illegible] એટલે સ્પર્શ અને વર્ણથી યુક્ત અને વાયુને તો કેવ [illegible] માનેલ [illegible] દર્શન મનને પણ ચતુર્ગુણાત્મક માનતું નથી [illegible] પાણી, [illegible] એ બધા પુદ્ગલરૂપે સમાન છે એટલે એ પ્ર [illegible] છે

વિશે [illegible] ની [illegible] જીવ અને [illegible]

બીજાના પર્યા [illegible] ન [illegible] અધમા [illegible] છે

તે વાત જૈન દ [illegible] ર્ય (

આગમમાં નિ [illegible]

"

[1]ભગવતી (શ ૨૦, ઉ ૨, સૂ ૬૬૪)મા તો 'પુદ્ગલ' શબ્દનો જીવના પર્યાય તરીકે ઉલ્લેખ કરાયેલો જોવાય છે આ સબધમા એના ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિ કહે છે કે—

૧ આ રહ્યુ એ સૂત્ર —

" धम्मत्थिकायस्स ण भते ! केवइया अभिवयणा पन्नत्ता ? । गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प०, तजहा-धम्मेइ वा धम्मत्थिकायेति वा पाणाइवायवेरमणाइ वा मुसावायवेरमणेति वा जाव परिग्गहवेरमणेति वा कोहविवेगेति वा जाव मिच्छादसण सल्लविवेगेति वा ईरियासमितीति वा भासासमिए एसणासमिए आयाणभडमत्तनिक्खेवण० उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाणपारिट्ठावणियासमितीति वा मणगुत्तीति वा वइगुत्तीति वा कायगुत्तीति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते धम्मत्थिकायस्स अभिवयणा। अधम्मत्थिकायस्स ण भते ! केवतिया अभिवयणा प० ? । गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प०, तजहा-अधम्मेति वा अधम्मत्थिकाएति वा पाणाइवाएति वा जाव मिच्छादसणसल्लेति वा ईरियाअस्समितीति वा जाव उच्चारपासवणजावपारिट्ठावणियाअस्समितीति वा मणअगुत्तीति वा वइअगुत्तीति वा कायअगुत्तीति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते अधम्मत्थिकायस्स अभिवयणा । आगासत्थिकायस्स ण पुच्छा, गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प० त० आगासेति वा आगासत्थिकायेति वा गगणेति वा नभेति वा समेति वा विसमेति वा खहेति वा विहेति वा वीयीति वा विवरेति वा अबरेति वा अबरसेत्ति वा छिद्दति वा झुसिरेति मग्गेति वा विमुहेति वा अद्देति वा वियद्देति वा आधारेति वा भायणेति वा अतरिक्खेति वा सामेति वा उवासतरेइ वा फलिहेइ वा अगमेइ वा अणतेति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते आगासत्थिकायस्स अभिवयणा । जीवत्थिकायस्स ण भते ! केवतिया अभिवयणा प० ? गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प०, त०-जीवेति वा जीवत्थिकायेति वा भूएति वा सत्तेति वा विन्नूति वा चेयाति वा जेयाति वा आयाति वा रगणाति वा हिंडुएति वा पोग्गलेति वा माणवेति वा कत्ताति वा विकत्ताति वा जएति वा जतुति वा जोणिति वा सयभूति वा ससरीरीति वा नायएति वा अतरप्पाति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते जाव अभिवयणा । पोग्गलत्थिकायस्स ण भते ! पुच्छा गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प० त०-पोग्गलेति वा पोग्गलत्थिकायेति वा परमाणुपोग्गलेति वा दुपएसिएति वा तिपएसिएति वा जाव असखेज्जपएसिएति वा अणतपएसिएति वा जे याव० सव्वे ते पोग्गलत्थिकायस्स अभिवयणा । सेव भते ! २ त्ति ॥ "

આનો ભાવાર્થ એ છે કે હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાયના કેટલા અભિવચનો (પર્યાયો) જણાવેલા છે ? હે ગૌતમ ! (એના) અનેક અભિવચનો જણાવેલા છે જેમકે ધર્મ, ધર્માસ્તિકાય, પ્રાણાતિપાતવિરમણ (અહિંસા), મૃષાવાદવિરમણ (સત્ય), એ પ્રમાણે યાવત્ પરિગ્રહવિરમણ (અપરિગ્રહ), ક્રોધ-વિવેક યાવત મિથ્યાદર્શનશલ્યવિવેક, ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનભાડમાત્રનિક્ષેપણાસમિતિ, ઉચ્ચારપ્રસ્રવણશ્લેષ્મપરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ, મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ તેમજ અન્ય પણ જે તથાવિધ (ચારિત્રધર્મવાચી) છે તે બધ ધર્માસ્તિકાયના અભિવચનો છે

એવી રીતે અધર્માસ્તિકાયના અભિવચનો તરીકે અધર્મ, અધર્માસ્તિકાય પ્રાણાતિપાત યાવત્ મિથ્યાદર્શનશલ્ય, ઈર્યા-અસમિતિ યાવત્ ઉચ્ચારપ્રસ્રવણ૦પરિષ્ઠાપનિકા-અસમિતિ, મન-અગુપ્તિ વચન-અગુપ્તિ અને કાય-અગુપ્તિનો નિર્દેશ છે

આકાશાસ્તિકાયના અભિવચનો તરીકે આકાશ, આકાશાસ્તિકાય ગગન, નભસ્, (નીચા અને

चतु:स्पर्शादिमत्त्वे सति सूक्ष्मपरिणामपरिणतिरूपत्वं सूक्ष्मस्कन्धस्य लक्षणम् । (२२९)

અર્થાત્ [1]ચાર સ્પર્શ વગેરેથી યુક્ત તેમજ સૂક્ષ્મ પરિણામને પામેલો એવો સ્કંધ 'સૂક્ષ્મ સ્કંધ' કહેવાય છે

બાદર સ્કંધનું લક્ષણ એ છે કે—

अष्टस्पर्शादिमत्त्वे सति बादरपरिणामपरिणतिरूपत्वं बादरस्कन्धस्य लक्षणम् । (२३०)

અર્થાત્ [2]આઠે આઠ સ્પર્શો વગેરેથી યુક્ત તેમજ બાદર પરિણામને પામેલો એવો સ્કંધ 'બાદર સ્કંધ' કહેવાય છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ સ્કંધ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય નથી, જ્યારે બાદર સ્કંધ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય છે વળી આ બંને લક્ષણો તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં સ્પર્શ ઉપરાંત પ્રત્યેક પ્રકારનો સ્કંધ રસ, ગંધ અને વર્ણથી પણ યુક્ત છે એ વાત 'આદિ' થી સૂચવાઇ હોય એમ સમજાય છે અને તેમ જ કરવું યુક્ત છે, કેમકે જૈન દર્શન પ્રમાણે તો દરેક પુદ્ગલ-પછી તે સ્કંધરૂપ હોય, દેશરૂપ હોય, પ્રદેશરૂપ હોય કે પરમાણુરૂપ હોય-સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી યુક્ત છે જ આ હકીકતનું તત્ત્વાર્થ (અ ૫)નું નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર સમર્થન કરે છે —

" स्पर्श-रस-गन्ध-वर्णवन्तः पुद्गलाः । २३ । "

આથી કરીને એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સંબંધમાં જૈન દર્શન વૈશેષિક દર્શનથી જુદું પડે છે, કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં તો પૃથ્વી વગેરે મૂર્ત દ્રવ્યોને-પુદ્ગલોને સમાનરૂપે સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર ગુણોથી યુક્ત માન્યા નથી અર્થાત્ પૃથ્વીને સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોથી યુક્ત, પાણીને ગંધ સિવાયના ત્રણ ગુણોથી યુક્ત, તેજને દ્વિગુણ એટલે સ્પર્શ અને વર્ણથી યુક્ત અને વાયુને તો કેવળ સ્પર્શ ગુણવાળો માનેલ છે વળી વૈશેષિક દર્શન મનને પણ ચતુર્ગુણાત્મક માનતું નથી જૈન દૃષ્ટિ અનુસાર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, મન એ બધા પુદ્ગલરૂપે સમાન છે એટલે એ પ્રત્યેક સ્પર્શાદિ ચાર ગુણોથી યુક્ત છે

વિશેષમાં એ હકીકત પણ નોંધવા જેવી છે કે જૈન દર્શનમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ એક બીજાના પર્યાયરૂપ નથી અર્થાત્ જેમ બૌદ્ધ દર્શનમાં પુદ્ગલનો જીવ અર્થમાં વ્યવહાર કરાય છે તે વાત જૈન દૃષ્ટિને સંમત નથી આવી ઉદ્ઘોષણા શ્રીઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૨૩)ના ભાષ્યમાં નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ દ્વારા કરે છે —

" पुद्गलानिति च तन्त्रान्तरीया जीवान् परिभाषन्ते । "

૧-૨ આ સંબંધમાં જુઓ પૃ ૬૧૫-૬૧૬

[1]ભગવતી (શ ૨૦, ઉ ૨, સૂ ૬૬૪)માં તો 'પુદ્ગલ' શબ્દનો જીવના પર્યાય તરીકે ઉલ્લેખ કરાયેલો જોવાય છે આ સંબંધમાં એના ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિ કહે છે કે—

---

૧ આ રહ્યું એ સૂત્ર —

" धम्मत्थिकायस्स णं भंते ! केवइया अभिवयणा पन्नत्ता ? । गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प०, तंजहा-धम्मेइ वा धम्मत्थिकायेति वा पाणाइवायवेरमणाइ वा मुसावायवेरमणेति वा जाव परिग्गहवेरमणेति वा कोहविवेगेति वा जाव मिच्छादंसण सल्लविवेगेति वा ईरियासमितीति वा भासासमिए एसणासमिए आयाणभंडमत्तनिक्खेवण० उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाणपारिट्ठावणियासमितीति वा मणगुत्तीति वा वइगुत्तीति वा कायगुत्तीति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते धम्मत्थिकायस्स अभिवयणा। अधम्मत्थिकायस्स णं भंते ! केवतिया अभिवयणा प० ? । गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प०, तंजहा-अधम्मेति वा अधम्मत्थिकाएति वा पाणाइवाएति वा जाव मिच्छादंसणसल्लेति वा ईरियाअस्समितीति वा जाव उच्चारपासवणजावपारिट्ठावणियाअस्समितीति वा मणअगुत्तीति वा वइअगुत्तीति वा कायअगुत्तीति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते अधम्मत्थिकायस्स अभिवयणा । आगासत्थिकायस्स णं पुच्छा, गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प० तं० आगासेति वा आगासत्थिकायेति वा गगणेति वा नभेति वा समेति वा विसमेति वा खहेति वा विहेति वा वीयीति वा विवरेति वा अंबरेति वा अंबरसेत्ति वा छिड्डेति वा झुसिरेति वा मग्गेति वा विमुहेति वा अद्देति वा वियद्देति वा आधारेति वा भायणेति वा अंतरिक्खेति वा सामेति वा उवासंतरेइ वा फलिहेइ वा अगमेइ व अणंतेति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्व ते आगासत्थिकायस्स अभिवयणा । जीवत्थिकायस्स णं भंते ! केवतिया अभिवयणा प० ? गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प०, तं०-जीवेति वा जीवत्थिकायेति वा भूएति वा सत्तेति वा विन्नूति वा चेयाति वा जेयाति वा आयाति वा रंगणाति वा हिंडुएति वा पोग्गलेति वा माणवेति वा कत्ताति वा विकत्ताति वा जएति वा जंतुति वा जोणिति वा सयंभूति वा ससरीरीति वा नायएति वा अंतरप्पाति वा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते जाव अभिवयणा । पोग्गलत्थिकायस्स णं भंते ! पुच्छा गोयमा ! अणेगा अभिवयणा प० तं०-पोग्गलेति वा पोग्गलत्थिकायेति वा परमाणुपोग्गलेति वा दुपएसिएति वा तिपएसिएति वा जाव असंखेज्जपएसिएति वा अणंतपएसिएति वा जे याव० सव्वे ते पोग्गलत्थिकायस्स अभिवयणा । सेवं भंते ! २ त्ति ॥ "

આનો ભાવાર્થ એ છે કે હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાયના કેટલા અભિવચનો (પર્યાયો) જણાવેલા છે ? હે ગૌતમ ! (એના) અનેક અભિવચનો જણાવેલા છે જેમકે ધર્મ, ધર્માસ્તિકાય, પ્રાણાતિપાતવિરમણ (અહિંસા), મૃષાવાદવિરમણ (સત્ય), એ પ્રમાણે યાવત્ પરિગ્રહવિરમણ (અપરિગ્રહ), ક્રોધ-વિવેક યાવત્ મિથ્યાદર્શનશલ્યવિવેક, ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનભાંડમાત્રનિક્ષેપણાસમિતિ, ઉચ્ચારપ્રસ્રવણશ્લેષ્મપરિષ્ઠાપનિકાસમિતિ, મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ તેમજ અન્ય પણ જે તથાવિધ (યાવિન્નમાંવાચી) છે તે બધા ધર્માસ્તિકાયના અભિવચનો છે

એવી રીતે અધર્માસ્તિકાયના અભિવચનો તરીકે અધર્મ, અધર્માસ્તિકાય પ્રાણાતિપાત યાવત્ મિથ્યાદર્શનશલ્ય, ઈર્યા-અસમિતિ યાવત્ ઉચ્ચારપ્રસ્રવણપરિષ્ઠાપનિકા-અસમિતિ, મન-અગુપ્તિ વચન-અગુપ્તિ અને કાય-અગુપ્તિનો નિર્દેશ છે

આકાશાસ્તિકાયના અભિવચનો તરીકે આકાશ, આકાશાસ્તિકાય ગગન, નભસ્, (નીચા અને

" पूरणाद् गलनाच्च शरीरादीना पुद्गलः "

અર્થાત્ શરીરાદિના પૂરણ અને ગલન થતા હોવાથી જીવ ' પુદ્ગલ ' કહેવાય છે આ પ્રમાણે જ્યારે જૈન દૃષ્ટિએ બ બેસતો અર્થ ટીકાકાર સૂચવે છે તો પછી શુ એ દૃષ્ટિને માન્ય ન રાખતા વાચકવર્ય આ સ્થળનુ પણ બૌદ્ધ દૃષ્ટિએ જ અવલોકન કરતા હશે કે કેમ એ જાણવુ બાકી રહે છે [1]

ઊંચાનો અભાવ હોવાથી) સમ, (દુર્ગમ હોવાથી) વિષમ (ભૂમિ ખોદવાથી કે તેનો ત્યાગ કરવાથી ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી) ખહ, વિહાયમ અથવા (જેને વિષે કાર્ય કરાય છે તે) વિહ, (વિવિક્ત સ્વભાવશીલ હોવાથી) વીચિ વિવર, (માતાની જેમ જનનશીલ હોવાથી અમ્બા એટલે જગ, તેનુ દાન કરતુ હોવાથી) અમ્બર અમ્બરસ, છિદ્ર શુષિર માર્ગ, (મુખ વગેરેનો અભાવ હોવાથી) વિમુખ, (જેનાથી જવાય છે તે) અર્દ અથવા (જેનાથી અતિક્રમણ કરાય છે તે) અટ, વ્યર્દ અથવા વ્યટ્ટ, આધાર વ્યોમન્, ભાજન, અતરીક્ષ, (શ્યામ વર્ણવાળુ હોવાથી) શ્યામ, (અવકાશરૂપ અતરાવાળુ હોવાથી) અવકાશાન્તર, (સ્ફટિક જેવુ નિર્મળ હોવાથી) સ્ફટિક, (ગમન-ક્રિયાથી રહિત હોવાથી) અગમ અને (અત રહિત હોવાથી) અનતનો ઉલ્લેખ છે

આવી રીત જીવાસ્તિકાયના સબધમા જીવ, જીવાસ્તિકાય, ભૂત, સત્ત્વ, વિજ્ઞ, (પુદ્ગલોનો ચય-સગ્રહ કરનાર હોવાથી) ચેતૃ અથવા ચેતવિતૃ, (કર્મ-શત્રુને જીતનાર હોવાથી) જેતૃ, આત્મન્, (રાગથી યુક્ત હોવાથી) રગણ, (ગમનશીલ હોવાથી) હિડુક, પુદ્ગલ, માનવ (નવીન નહિ અર્થાત્ પુરાણો), કર્તૃ, વિકર્તૃ અથવા વિકર્તયિતૃ, (અતિશય ગમનવાળો હોવાથી) જગત્ જતુ, (અન્યનો ઉત્પાદક હોવાથી) યોનિ, સ્વયભૂ, સશરીરિન્, (કર્મનો) નાયક અને અતરાત્મન્ એવા પર્યાયવાચી શબ્દો છે

પુદ્ગલાસ્તિકાયના પુદ્ગલ, પુદ્ગલાસ્તિકાય, પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક યાવત્ અસખ્યેયપ્રદેશિક, અનતપ્રદેશિક ઇત્યાદિ અભિવચનો છે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિભાગ માત્ર જ ન આપતા સપૂર્ણ સૂત્ર તેમજ તેનો અર્થ આપવાનુ એક કારણ તો એ છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિને બદલે ધર્માદિનો પ્રયોગ થઇ શકે છે એવો જે ઉલ્લેખ આપણે ૫૪૫મા અને ૫૪૬મા પૃષ્ઠમા કરી ગયા છીએ તેને ટેકો મળે છે બીજુ કારણ એ છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો જાણવાના મળે છે ત્રીજુ કારણ ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો સબધી વ્યાકરણતીર્થ પ બહેચરદાસે જૈનદર્શનના અનુવાદ (પૃ ૮૨ તેમજ ૮૫)મા જે નીચે મુજબના ટિપ્પણો આપ્યા છે તે વિચારવાની તક મળે છે કે જેનો ઉપયોગ આ ઉલ્લાસમા આગળ ઉપર કરવા વિચાર છે

" આ ઉપરના ઉલ્લેખમા સ્પષ્ટ પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય અને પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-અહિસા વગેરેની સમપર્યાયતા જણાવી છે અને તેથી જ સૂત્રકારનો આશય, ધર્માસ્તિકાય અને અહિસા વિગેરેનો સરખો ભાવ જણાવવાનો હોય-તે પણ કળાઇ આવે છે અર્થાત્ જ્યારે આ સૂત્રમા ધર્માસ્તિકાય વિષે આવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ત્યારે આ સૂત્ર, બીજા સૂત્ર અને બીજા ગ્રથોમા ધર્માસ્તિકાય વિષે એક જડ દ્રવ્ય હોવાની વ્યાખ્યા પણ ઠેકઠેકાણે મળ્યા કરે છે એથી એ બે વ્યાખ્યામા કઇ વ્યાખ્યા રીતસરની અને અવિકૃત છે એ હકીકત તો બહુશ્રુતોને ખોળી છે ' પૃ ૮૫ મા આપેલુ ટિપ્પણ લગભગ શબ્દશ આવુ જ છે, ફેર માત્ર એ છે કે ધર્માસ્તિકાયને બદલે અધર્માસ્તિકાયનો અને પ્રાણાતિપાત-વિરમણ-અહિસાને બદલે પ્રાણાતિપાત-હિસાનો ઉલ્લેખ છે

૧ આ સબધમા પ્રસ્તુત ગ્રથકાર શ્રીમગલવિજયનુ કથન નીચે મુજબ છે —

" પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ન લેતા અત્ર વ્યુત્પત્તિનિમિત્તરૂપ અર્થનુ અવલબન જ પૂર્વોક્ત ઉલ્લેખમા સમજવુ એમ કરવાથી કોઇ પણ જાતની અડચણ નથી ભગવાન્ ઉમાસ્વાતિએ તો પ્રવૃત્તિનિમિત્તરૂપ અર્થને લઇને તેનુ નિરાકરણ કરેલુ છે એટલે કોઇ પણ અસગત વાત છે જ નહિ "

આના ઉત્તરની વિશેષજ્ઞોની પાસેથી આશા રાખતા આપણે હાલ તુરત તો પ્રસ્તુતનો વિચાર કરીએ જ્યા જ્યા સ્પર્શ હોય છે ત્યા ત્યા રસ, ગધ અને રૂપ (વર્ણ) પણ હોય છે એ પ્રમાણેનુ ચારેનુ સાહચર્ય હોવાથી સૂક્ષ્મ સ્કધ અને બાદર સ્કધના લક્ષણોમા 'સ્પર્શાદિ'થી કરાતુ સૂચન તો સમજાયુ, પરતુ સૂક્ષ્મ સ્કધમા ચાર સ્પર્શો અને બાદર સ્કધમા આઠ હોય છે તે કયા કયા તે જાણવુ બાકી રહે છે ૩૯૪મા પૃષ્ઠમા સ્પર્શના આઠ પ્રકારોની અને સાથે સાથે રસના પાચ, ગધના બે અને વર્ણના પાચની જે નોધ લીધી છે તે પાછી સ્મરણ-પટ ઉપર લાવી મૂકીશુ તો જણાશે કે સ્પર્શના ચિકાસવાળો (સ્નિગ્ધ), લૂખો (રૂક્ષ), ઠડો (શીત), ઊનો (ઉષ્ણ), નરમ (મૃદુ), ખડબચડો (કર્કશ), ભારે (ગુરુ) અને હલકો (લઘુ) એમ આઠ પ્રકારો છે આ પૈકી પ્રથમના ચાર સ્પર્શો સૂક્ષ્મ સ્કધમા (અને પરમાણુઓમા પણ) હોય છે, જ્યારે આઠે આઠ સ્પર્શો તો ફક્ત બાદર સ્કધમા જ હોય છે

આ આઠે સ્પર્શમા બબ્બેના ચાર યુગલો એક એકના પ્રતિસ્પર્ધી છે, જેમકે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, શીત અને ઉષ્ણ ઇત્યાદિ આથી એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પરમાણુમા તેમજ સૂક્ષ્મ સ્કધમા જે ચાર સ્પર્શો કહ્યા છે તે કેવી રીતે સભવે છે તેમજ વળી બાદર સ્કધમા તો આઠે સ્પર્શનો સદ્ભાવ સૂચવાય છે તે પણ કેવી રીતે ઘટે છે, કેમકે પરસ્પર વિરોધીઓનો સાથે નિવાસ કેમ હોઇ શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પરમાણુમા એક સમયમા તો સ્નિગ્ધ અને શીત, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ રૂક્ષ અને શીત કે રૂક્ષ અને ઉષ્ણ એમ બે જ સ્પર્શો હોય છે (તથા વળી એક સમયમા ગમે તે એક રસ, એક વર્ણ અને એક ગધ હોય છે[1]) તેમ સ્પર્શની બાબતમા સૂક્ષ્મ સ્કધ માટે સમજી લેવુ, બાદર સ્કધ માટે તો એથી જુદી હકીકત છે સત્તાની અપેક્ષાએ તો બાદર સ્કધમા આઠે સ્પર્શો છે, બાકી પ્રકટતાની દૃષ્ટિએ તો ચાર જ હોઇ શકે છે, કેમકે બે બે વિરોધીના એક એક યુગલ એવા ચાર યુગલોમાથી ગમે તે એક એક હોય અર્થાત્ એના સોળ વિકલ્પો સભવે છે જેમકે (૧) સ્નિગ્ધ, શીત, મૃદુ, ગુરુ, (૨) સ્નિગ્ધ, શીત, મૃદુ, લઘુ, (૩) સ્નિગ્ધ, શીત, કર્કશ, ગુરુ, (૪) સ્નિગ્ધ, શીત, કર્કશ, લઘુ, (૫) રૂક્ષ, શીત, મૃદુ, ગુરુ, (૬) રૂક્ષ, શીત, મૃદુ, લઘુ, (૭) રૂક્ષ, શીત, કર્કશ, ગુરુ, (૮) રૂક્ષ, શીત, કર્કશ, લઘુ, (૯) સ્નિગ્ધ,

---

૧ ભગવતી (શ ૨૦, ઉ ૪, સૂ ૬૬૭)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" परमाणुपोग्गले ण भते ! कतिवन्ने कतिगधे कतिरसे कतिफासे पन्नत्ते ? गोयमा ! एगवन्ने एगगधे एगरसे दुफासे पन्नत्ते । " [परमाणुपुद्गलो भदन्त ! कतिवर्ण कतिगन्ध कतिरस कतिस्पर्श प्रज्ञप्त ? गौतम ! एकवर्ण एकगन्ध एकरसो द्विस्पर्शः प्रज्ञप्त ।]

આ કથન આવિર્ભાવ (પ્રકટતા)ની દૃષ્ટિએ સમજવુ, બાકી તિરોભાવ (પ્રચ્છન્નતા)ની અપેક્ષાએ તો પરમાણુમા પાચે વર્ણ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો એક પરમાણુમા પ્રકટપણે પાચ વર્ણો પૈકી ગમે તે એક જ વર્ણ હોય, જ્યારે સત્તારૂપે તો પાચે હોય દાખલા તરીકે કોઇ કાળા રગનો પરમાણુ હોય તે પલટાઇને બાકીના વર્ણોમાથી અન્ય કોઇ વર્ણ રૂપે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રમાણે એક પરમાણુમા પાચે વર્ણ અનુક્રમે પલટાઇ પલટાઇને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને પામે છે વળી

ઉષ્ણ, મૃદુ, ગુરુ, (૧૦) સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મૃદુ, લઘુ, (૧૧) સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કર્કશ, ગુરુ, (૧૨) સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કર્કશ, લઘુ, (૧૩) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, મૃદુ, ગુરુ, (૧૪) રૂક્ષ, ઉષ્ણ મૃદુ, લઘુ (૧૫) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કર્કશ, ગુરુ, અને (૧૬) રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કર્કશ, લઘુ

આ પ્રમાણે આપણે સૂક્ષ્મ સ્કધ અને બાદર સ્કધમા સ્પર્શની દૃષ્ટિએ જે ભેદ છે તેનો વિચાર કર્યો વર્ણ, રસ અને ગધની અપેક્ષાએ તો તેમા કશો ભેદ નથી, કેમકે વર્ણાદિના સમગ્ર પ્રકારો આ બને પ્રકારના સ્કધોમા તો સભવે છે એટલુ જ નહિ પણ એ હકીકત પરમાણુને પણ લાગૂ પડે છે

દેશાદિની સખ્યા—

આપણે તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૨૫)ના " **अणव स्कन्धाश्च** " એ સૂત્ર તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે સૂત્રકારને પુદ્ગલના અણુ અને સ્કધ એવા બે જ વિભાગો વિવક્ષિત છે એટલે કે અબદ્ધ–અસમુદાયરૂપ અને બદ્ધ–સમુદાયરૂપ એમ પુદ્ગલના તેઓ બે જ વિભાગો પાડે છે[1] આ ગ્રથકાર (**શ્રીમગલવિજય**) તો પુદ્ગલના આ બે વિભાગો ઉપરાત દેશ અને પ્રદેશ એટલે કે એકદર ચાર વિભાગો પાડે છે, જોકે તેમ કરવામા તેમને પૂર્વ મહર્ષિઓનો ટેકો છે વિવક્ષાની ભિન્નતાને લઇને આ પ્રમાણે પુદ્ગલના પ્રકારોની સખ્યા ભિન્ન જણાય છે તેમા દ્વયણુક યાને દ્વિપ્રદેશી સ્કધ આશ્રીને તો ૫૫૮મા પૃષ્ઠમા સૂચવ્યા મુજબ દેશ એવી સજ્ઞા ઘટી શકશે નહિ બાકી ત્ર્યણુક સ્કધના એક વિભાગરૂપ જો તે હોય તો તે અપેક્ષાએ એ દેશ છે એટલે કે ત્ર્યણુક સ્કધનો એ દેશ છે ચતુરણુક સ્કધ આશ્રીને ત્ર્યણુક અને દ્વયણુક એવા બે દેશો છે એમ પચાણુક સ્કધ આશ્રીને દેશની સખ્યા ત્રણની છે એવી રીતે દશાણુક સ્કધના આઠ દેશો છે અને અનતાણુક સ્કધ આશ્રીને અનતમા બે ઓછા એટલા દેશો છે કોઇ પણ સ્કધના પ્રદેશ અને પરમાણુની સખ્યા સરખી છે અને તે જેટલા પરમાણુઓનો સ્કધ હોય તેના જેટલી છે એટલે કે દ્વયણુક સ્કધમા બે પ્રદેશ અને બે પરમાણુઓ, ત્ર્યણુકમા ત્રણ પ્રદેશ અને ત્રણ પરમાણુઓ અને અનતાણુક સ્કધમા અનત પ્રદેશ અને અનત પરમાણુઓ છે આથી સમજાય છે કે સ્કધ એક હોવા છતા તેના પરમાણુની સખ્યા એથી અધિક છે

હવે આ ઉપરાત [2]**સ્કધ અને પરમાણુમા તફાવત** કઇ કઇ બાબતમા છે તે નોંધી લઇશુ પરમાણુ એ પુદ્ગલનો નિર્વિભાજ્ય વિભાગ છે, એનાથી નાનો ભાગ સભવતો નથી, એના આદિ, મધ્ય અને અત એ પોતેજ છે સ્કધ તો એથી મોટો છે અને એના વિભાગો પડી શકે છે પરમાણુ અબદ્ધ છે, જ્યારે સ્કધ બદ્ધ સમુદાયરૂપ છે પરમાણુને પ્રદેશ નથી, કેમકે તે જાતે જ એક પ્રદેશરૂપ છે, જ્યારે

---

૧ આનુ કારણ સમજાવતા જૈન તર્કના સ્વયભૂ સમ્રાટ્ શ્રીયશોવિજયકૃત ન્યાયાલોકની સાક્ષરરત્ન શ્રીવિજયનેમિસૂરિકૃત ' તત્ત્વપ્રભા વિવૃતિમા કહ્યું છે કે—

" देशप्रदेशयोस्तु स्कन्धसम्बद्धस्य एव तत्त्व, असम्बद्धस्य तु स एव देश पृथक्त्वस्य व्यपदेशमश्नुवते, प्रदेशश्चाणुव्यपदेशम् । '

૨ આ પ્રશ્ન વિચારવાથી પરમાણુ અને સૂક્ષ્મ સ્કધમા રહેલી ભિન્નતા સમજાશે

સ્કંધને તો બેથી માંડીને તે અનંત સુધીની સંખ્યાવાળા પ્રદેશો છે[1] વાસ્તવિક રીતે પરમાણુ એ જ પુદ્‌ગલ છે, જ્યારે સ્કંધ તો વ્યવહારથી-ઉપચારથી પુદ્‌ગલ કહેવાય છે[2] પરમાણુ કારણરૂપ જ છે, જ્યારે સ્કંધ કાર્ય અને કારણ એમ ઉભયસ્વરૂપી છે[3] આથી કરીને તો પરમાણુ 'અન્ત્ય દ્રવ્ય' કહેવાય છે અને એ નિત્ય છે[4] પરમાણુની ઉત્પત્તિ ભેદ દ્વારા જ છે, કેમકે એ કોઇ દ્રવ્યનું કાર્ય નહિ હોવાથી એની ઉત્પત્તિમાં કોઇ બે દ્રવ્યના સંઘાતનો સંભવ જ નથી, જ્યારે સ્કંધની ઉત્પત્તિ સંઘાત, ભેદ કે ઉભય દ્વારા એમ ત્રણ રીતે સંભવે છે

પરમાણુ અતીન્દ્રિય જ છે, જ્યારે સ્કંધ અતીન્દ્રિય તેમજ ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય પણ છે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો પરમાણુ અચાક્ષુષ જ છે, જ્યારે સ્કંધ તો અચાક્ષુષ અને ચાક્ષુષ એમ ઉભય પ્રકારનો છે વળી અન્ત્ય [5]સૂક્ષ્મત્વ પરમાણુમાં જ ઘટે છે, જ્યારે આપેક્ષિક સૂક્ષ્મત્વ અને બાદરત્વ

---

૧ પ્રશમરતિમાં શ્રીઉમાસ્વાતિએ કહ્યું પણ છે કે—

" द्व्यादिप्रदेशवन्तो यावदनन्तप्रदेशकाः स्कन्धाः ।
परमाणुरप्रदेशो वर्णादिगुणेषु भजनीयः ॥ २०८ ॥ "

અર્થાત્ બે પ્રદેશોથી માંડીને તે અનંત પ્રદેશો સુધીના સ્કંધો છે પરમાણુ દ્રવ્ય-અવયવોની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત છે, પરંતુ વર્ણાદિ ગુણોની-અવયવોની દૃષ્ટિએ સપ્રદેશ છે જુઓ **પ્રશમરતિની** ટીકાનું ૧૭ મું પત્ર (જૈ. ધ. પ્ર. સ.)

૨ ૭ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્‌ગલ એ બે દ્રવ્યો જ વિભાવસ્વભાવી છે જીવના દેવત્વ, નરત્વાદિ સ્વભાવો જેમ વૈભાવિક છે તેમ સ્કંધ, દેશ એ પુદ્‌ગલના સ્વભાવો વૈભાવિક છે-એ પરમાણુના વિકારરૂપ છે જુઓ **નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** (પૃ. ૧૧૬)

૩ સ્કંધ પોતાના કારણ-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાર્યરૂપ છે અને પોતાના કાર્ય-દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કારણ-રૂપ છે જેમકે દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધો એ પરમાણુ વગેરેનું કાર્ય છે અને ત્રિપ્રદેશાદિનું કારણ પણ છે

૪ કહ્યું પણ છે કે—

" कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।
एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ "

૫ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નહિ પણ અનંત પરમાણુઓ ભેગા મળે તોપણ તે દૃષ્ટિગોચર ન થાય, કિન્તુ જ્યારે તેઓ બાદર પરિણામને ભજે ત્યારે જ તેમનો બનેલો સ્કંધ દૃષ્ટિગોચર થાય એટલે કે પરમાણુઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અનેક સૂક્ષ્મપરિણામી સ્કંધો એકઠા મળે-સમગ્ર લોકાકાશ જેવડું એ બધાનું કદ બને તોપણ જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ પરિણામને બદલે બાદર પરિણામને તેઓ ન ભજે ત્યાં સુધી તેઓ પણ અચાક્ષુષ જ છે

પરમાણુઓ પરમાણુ-અવસ્થામાં તો ન સૂક્ષ્મપરિણામી છે કે ન બાદરપરિણામી જ્યારે સ્કંધમાં તો બંને પરિણામો સંભવે છે અને એ વાત તો સૂક્ષ્મ સ્કંધ અને બાદર સ્કંધના લક્ષણોથી સૂચનાય પણ છે જુઓ પૃ. ૬૧૨

તેમજ અત્ય બાદરત્વ એ સ્કધમા જ સભવે છે[1] પરમાણુનુ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થઈ જ શકતુ નથી એનુ જ્ઞાન તો આગમ કે અનુમાન ગમ્ય જ છે પરમાણુનુ અનુમાન કાર્યહેતુથી માનવામા આવે છે જે જે પૌદ્ગલિક કાર્ય નજરે પડે છે તે તે સકારણ હોય છે એ રીતે જે અતિમ અદશ્ય કાર્ય હોય છે તેનુ પણ કારણ હોવુ જોઇએ તે કારણ બીજુ કોઈ નહિ પણ પરમાણુ છે આથી એને ' અતિમ કારણ ' પણ કહેવામા આવે છે

વિશેષમા સ્પર્શ, રસ, ગધ અને વર્ણ એ ચાર ધર્મો-પર્યાયો જેમ પરમાણુમા છે તેમ સ્કધમા પણ છે, પરતુ શબ્દ, બધ આદિ પર્યાયો તો સ્કધમા જ છે

સૂક્ષ્મ સ્કધ અને બાદર સ્કધમા કેવળ સત્તારૂપે સ્પર્શની સખ્યામા જ ભેદ છે એમ નહિ, પરતુ પરિણામની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે એ પરિણામોથી અત્ર બીજા કોઇ નહિ પણ સૂક્ષ્મત્વ અને બાદરત્વ સમજવાના છે આ પરિણામરૂપ ભેદની મુખ્યતા તો સૂક્ષ્મ સ્કધ અને બાદર સ્કધ એવા સ્કધના બે નામો જ કહી આપે છે વિશેષમા અત્ર ધ્યાનમા રાખવુ કે પ્રદેશોની સખ્યાની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ સ્કધ અને બાદર સ્કધ એમ સ્કધના બે ભેદો પાડી શકાય તેમ નથી, કેમકે આ પ્રત્યેક પ્રકારના સ્કધમા બેથી માડીને તે અનત જેટલા પ્રદેશો સભવે છે એટલે કે એમ પણ બને કે અનત પ્રદેશવાળો સ્કધ સૂક્ષ્મ પણ હોય, જ્યારે એથી બહુ જ થોડા પ્રદેશવાળો સ્કધ પણ બાદર હોય

ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક વર્ગણામા આઠ સ્પર્શો હોય છે એટલે એ તો બાદર સ્કધો છે એનાથી આગળની તૈજસાદિ વર્ગણાઓમા શીતાદિ ચાર જ સ્પર્શો છે અને તેઓ સૂક્ષ્મપરિણામી છે એટલે કે તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન (શ્વાસોચ્છ્વાસ), મન અને કાર્મણ એ સૂક્ષ્મ સ્કધો છે[2]

---

૧ દ્વયણુકાદિ મધ્યવર્તી સ્કધોનુ સૂક્ષ્મત્વ તેમજ સ્થૂલત્વ આપેક્ષિક છે, કેમકે પરમાણુની અપેક્ષાએ તેઓ સ્થૂલ છે, જ્યારે એનાથી મોટા સ્કધોની અપેક્ષાએ તેઓ સૂક્ષ્મ છે અત્ય બાદરત્વ અચિત્ત મહાસ્કધમા જ સભવે છે, કેમકે એનાથી કોઇ મોટો પૌદ્ગલિક સ્કધ નથી જુઓ ૨૩૮ મુ લક્ષણ

૨ કર્મપ્રકૃતિ (ગા ૧૮-૨૦)ની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૩)મા કહ્યું પણ છે કે—

' तत्रौदारिकशरीरप्रायोग्या वर्गणा अनन्तानन्तपरमाण्वात्मका पञ्चवर्णा द्विगन्धा पञ्चरसा अष्टस्पर्शाश्च । एव वैक्रिया ऽऽहारकशरीरप्रायोग्या अपि वर्गणा द्रष्टव्या । तैजसशरीरप्रायोग्या वर्गणा पञ्चवर्णा द्विगन्धा पञ्चरसाश्चतु स्पर्शा । तत्र मृदुलघुरूपौ द्वौ स्पर्शावस्थितौ, अन्यौ तु द्वौ स्पर्शौ स्निग्धोष्णौ स्निग्धशीतौ रूक्षोष्णौ रूक्षशीतौ वा । एव भाषा प्राणापान मन कर्मप्रायोग्या अपि वर्गणा द्रष्टव्या ।

[1]અચિત્ત મહાસ્કંધનુ સ્વરૂપ—

આ સ્કંધ સૌથી મોટામા મોટી અવગાહનાવાળો થાય છે, કેમકે તે સમગ્ર લોકાકાશને વ્યાપીને એક સમય રહે છે આમ છતા પણ તે અચાક્ષુષ છે [2] આ લોકપ્રમાણ વનાગે અચિત્ત મહાસ્કંધ આઠ સમયની સ્થિતિવાળો છે [3] અર્થાત્ પુદ્ગલોના સ્વાભાવિક પરિણામથી, નહિ કે જીવના પ્રયોગ વડે ઉત્પન્ન થતો અચિત્ત મહાસ્કંધનો [4]સમુદ્ઘાત કેવલિ સમુદ્ઘાતની પેઠે આઠ સમયમા સમાપ્ત થાય છે [5] કેવલિ-સમુદ્ઘાતની જેમ પહેલે સમયે દડ, બીજે સમયે કપાટ, ત્રીજે મથાન, ચોથે મથાનના

---

૧ કેવલિ-સમુદ્ઘાતમા જીવથી અધિષ્ઠિત અનતાનત કર્મ પુદ્ગલમય સ્કધ હોય છે આ પણ ' મહાસ્કધ ' કહેવાય છે, પરતુ તે જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચિત્ત ગણાય છે માટી આ સચિત્ત મહાસ્કધ અને અચિત્ત મહાસ્કધ બને ચોથા સમયમા સપૂર્ણ લોક પ્રમાણ ક્ષેત્રમા વ્યાપી જાય છે તેમજ એ બનેના સમુદ્ઘાતની સ્થિતિ પણ આઠ સમયની છે વળી પાચ વર્ણ, બે ગધ, પાચ રસ અને ચાર સ્પર્શ એ મૌળ ગુણરૂપ અનુભાગ પણ બનમા સમાન છે આ પ્રમાણે આ બને મહાસ્કધોમા ક્ષેત્ર, કાલ અને અનુભાગ એ ત્રણે દષ્ટિએ સમાનતા છે અસમાનતા કેવળ સચિત્ત-અચિત્તની અપેક્ષાએ છે

૨ પ્રવચનસારો૦ (ગા ૧૩૦૧)ની વૃત્તિમા ' સ્કધ ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતા કહ્યુ પણ છે કે –

' तत्र स्कन्दन्ति-शुष्यन्ति धीयन्ते च-पुष्यन्ति विघटनेन-सङ्घातेन चेति स्कन्धा -अनन्तानन्तपरमाणुप्रचयरूपा मासचक्षुर्ग्राह्या कुम्भ स्तम्भादय , तदग्राह्या अचित्त-महास्कन्धादयोऽपि । "

૩ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત નવતત્ત્વ પ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથામા કહ્યુ પણ છે કે—

" अचित्तमहाखधो लोगसमाणो य अट्ठसामइओ ।
पोग्गल णेगाग रो सखाणसट्ठिई सेसा ॥ १९ ॥ "

[अचित्तमहास्कन्धो लोकसमानश्चाष्टसामयिक ।
पुद्गलोऽनेकाकार सङ्ख्यामदृष्टस्थिति शेष ॥]

૪ સમુદ્ઘાતના બે પ્રકારો છે—(૧) જીવ સબધી અને (૨) અજીવ સબધી પ્રથમના સાત પ્રકારો છે જુઓ પૃ ૪૫૨-૪૫૩ આ વાત દડક પ્રકરણમા નીચે મુજબ દર્શાવાય છે—

" सखित्तयरा उ इमा सरीरमोगाहणा य सघयणा ।
सन्नासठाणकसायलेसिंदियदुसमुद्घाया ॥ ३ ॥ "

[सक्षिप्ततरा त्वियम् शरीरमवगाहना च सहननानि ।
सञ्ज्ञासस्थानकषायलेश्येन्द्रियद्विसमुद्घाता ॥]

૫ દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૩)મા કહ્યુ પણ છે કે—

" योऽप्यचित्तमहास्कन्ध , समुद्घातोऽस्त्यजीवज ।
अष्टसामयिक सोऽपि ज्ञेय सतमवत् सदा ॥ २६७ ॥
पुद्गलाना परीणामाद् विस्रसारयात् स जायते ।
अष्टभि समयैर्जात-समाप्ता जिनमरुत्वत् ॥ २६८ ॥ "

અંતરની પૂર્તિ કરી લોકવ્યાપી થવુ, પાચમે અંતરનુ સહરણ, છઠ્ઠે મથાનનુ સહરણ, સાતમે કપાટનુ સહરણ અને આઠમે દડનુ સહરણ કરી સ્વભાવસ્થ અંગુલના અસખ્યાતમા ભાગ જેવડી અવગાહનાવાળો થાય

આ અચિત્ત મહાસ્કધમા પરાઘાતરૂપ સ્વભાવ નથી જો એ હોત તો પરાઘાત સ્વભાવવાળા ભાષા દ્રવ્યની પેઠે એ ત્રણ સમયમા લોકવ્યાપી બનત

કેટલાકો આ અચિત્ત મહાસ્કધને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો માને છે, પરતુ તે યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અચિત્ત મહાસ્કધનુ પરસ્પર પોતાની વર્ગણાઓ સાથે અવગાહના અને સ્થિતિ એ બે દૃષ્ટિએ સરખાપણુ છે તેમજ તેમા ચાર જાતના સ્પર્શો છે **પ્રજ્ઞાપના** (૫ ૫) મા કહ્યુ છે કે—

"[1]उक्कोसोगाहणाए वि एव चेव ? नवर ठिइए वि तुल्ल"

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો તો અચિત્ત મહાસ્કધ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કધનુ અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ અસખ્યેય ભાગ, સખ્યેય ભાગ, સખ્યેય ગુણ, અસખ્યેય ગુણ એમ ચાર જાતનુ સ્થાન-પતન છે તેમજ તેમા આઠે આઠ સ્પર્શો છે આ સબધમા **પ્રજ્ઞાપના**ના પાચમા 'પર્યાય' નામના પદમા કહ્યુ પણ છે કે—

"[2]उक्कोसपएसियाण भंते ! केवइया पज्जवा पण्णत्ता ? । गोयमा ! अणंता ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एव वुचइ ? । गोयमा ! उक्कोसपएसिए उक्कोसपएसियस्स दव्वट्ठयाए तुल्ले, पएसट्ठायाए वि तुल्ले, ओगाहणट्ठाए चउट्ठाणवडिए, वण्णाइअट्ठफासेहि य छट्ठाणवडिए"

અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા (સ્કધો)ના કેટના પર્યાયો હે ભગવન્ ! કહેલા છે ? **ગૌતમ !** અનત કહેલા છે હે ભગવન્ ! એમ કેવી રીતે કહેવાય છે ? હે **ગૌતમ !** ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો સ્કધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રાદેશિક સાથે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને પર્યાયની દૃષ્ટિએ તુલ્ય છે, અવગાહનાની વિવક્ષાએ ચતુઃસ્થાનપતિત છે અને વર્ણ વગેરે આઠ સ્પર્શો દ્વારા ષટ્સ્થાનપતિત છે આ ઉપરથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો અચિત્ત મહાસ્કધ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળાથી અત્યત વિલક્ષણ હોય એમ જણાય છે એથી કરીને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા મહાસ્કધો અન્ય હોવાનુ ફલિત થાય છે ભગવાન્ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ પણ કહે છે કે—

---

૧ उत्कृष्टावगाहनयाऽपि एवमेव ? नवर स्थित्याऽपि तुल्यम् ।

૨ છાયા—

उत्कृष्टप्रदेशिकाना भदन्त ! कतिपया पर्यवा प्रज्ञप्ता ? । गौतम ! अनन्ता ॥ अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? । गौतम ! उत्कृष्टप्रदेश उत्कृष्टप्रदेशिकस्य द्रव्यार्थतया तुल्य, प्रदेशार्थतयाऽपि तुल्य, अवगाहनार्थतया चतु स्थानपतित, वर्णाद्यष्टस्पर्शैश्च षट्स्थानपतित ।

" अयमेव सर्वोत्कृष्टप्रदेश इति केचिद् व्याचक्षते, न चैतदुपपत्तिक्षमम् "

હવે અચિત્ત મહાસ્કન્ધવર્ગણાનો થોડોક વિચાર કરી લઇ આ વિષય પડતો મૂકીશુ અચિત્ત મહાસ્કન્ધવર્ગણાથી એ પુદ્ગલ-સ્કન્ધો સમજવાના છે કે જેમણે વિસ્રસા-પરિણામને લઇને ટક, કૂટ, પર્વત ઇત્યાદિનો આશ્રય લીધો છે તેમજ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ વગેરે જેમના અનેક ભેદો પડે છે શતકબૃહચ્ચૂર્ણિમા કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]महखंधवग्गणा टककूडतहपव्वयाइठाणेसु ।
जे पोग्गला समस्सिया महखंधा ते उ वुच्चति ॥ "

તેમા જઘન્ય અચિત્ત મહાસ્કધ વર્ગણા એટલે ચોથી [2]ધ્રુવ શૂન્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાની ઉપરની એક પરમાણુ જેટલા અધિક પરમાણુવાળો સ્કધ સમજવો એ પરમાણુ જેટલી અધિક સખ્યાવાળા પરમાણુવાળો સ્કધ તે બીજી વર્ગણા સમજવી આ પ્રમાણે એકેક અધિક પરમાણુ દ્વારા અધિક સ્કધરૂપ વર્ગણા ત્યા સુધી વિચારવી કે છેવટે ઉત્કૃષ્ટ અચિત્ત મહાસ્કધવર્ગણા આવે જઘન્ય વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા અસખ્યેય ગુણી અધિક છે અત્ર ગુણકાર પલ્યોપમના અસખ્યેય ભાગ જેટલો જાણવો જે વખતે ત્રસકાયોની પ્રચુરતા હોય છે તે વખતે તથાવિધ સ્વભાવને લઇને આ મહાસ્કધવર્ગણાઓની સખ્યા ઓછી હોય છે, અને જ્યારે ત્રસકાયોની અલ્પતા હોય છે ત્યારે આ વર્ગણાની સખ્યા પુષ્કળ હોય છે એ વાતનો નિર્દેશ કરતા [3]શતકબૃહચ્ચૂર્ણિમા કહ્યુ પણ છે કે—

" [4]तत्थ तसकायरासी जम्मि य कालम्मि होंति बहुगो य ।
महखंधवग्गणाओ तम्मि य काले भवे थोवा ॥
जम्मि पुण होइ काले रासी तसकाइयाण थोवो उ ।
महखंधवग्गणाओ तहिं काले होंति बहुगाओ । "

---

१ छाया—

महास्कन्धवर्गणा टङ्ककूटतथापर्वतादिस्थानेषु ।
ये पुद्गला समाश्रिता महास्कन्धास्ते तूच्यन्ते ॥

२ આનુ સ્વરૂપ આગળ ઉપર આ ઉલ્લાસમા વિચારવામા આવનાર ' વર્ગણા ' પ્રકરણમાથી જોઇ લેવુ

૩ જુઓ કર્મપ્રકૃતિની ટીકાનુ ૧૫મુ પત્ર

૪ છાયા —

तत्र त्रसकायराशिर्यस्मिश्च काले भवति बहुकश्च ।
महास्कन्धवर्गणास्तस्मिंश्च काले भवेयु स्तोका ॥
यस्मिन् पुनर्भवति काले राशिस्त्रसकायिकाना स्तोकस्तु ।
महास्कन्धवर्गणास्तस्मिन् काले भवन्ति बहुका ॥

પુદ્‌ગલના લક્ષણાત્મક પરિણામો—

શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્દ્યોત, પ્રભા, છાયા અને આતપ એ દ્વારા પુદ્‌ગલો ઓળખાય છે અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ પુદ્‌ગલોના લક્ષણો છે, એમ નવતત્ત્વના નિમ્નલિખિત પદ્ય ઉપરથી જણાય છે —

" [1]सद्दंधयारउज्जोअ-पभाछायातवेहि आ।
वण्ण गंध रसा फासा, पुग्गलाणं तु लक्खणं ॥ ११ ॥"

વિશેષમાં આ દશને પુદ્‌ગલના પરિણામો તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે એમ **નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહ** (ભા ૨)ના ૧૭મા પૃષ્ઠગત અવચૂરિની નિમ્નલિખિત પંક્તિ ઉપરથી સમજાય છે —

" शब्दान्धकारोद्द्योतप्रभाच्छायाऽऽतपवर्णगन्धरसस्पर्शा एते पुद्गलपरिणामा पुद्गललक्षणं चेति भाव ।"

દ્રવ્યલોકપ્રકાશ (સ ૧૧, શ્લો ૨૨-૨૩)માં તો (૧) બંધન (સંઘ), (૨) ગતિ, (૩) સંસ્થાન, (૪) ભેદ, (૫) વર્ણ, (૬) ગંધ, (૭) રસ, (૮) સ્પર્શ, (૯) અગુરુલઘુ અને (૧૦) શબ્દ એમ [2]દસ પરિણામો ગણાવાયા છે

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે પુદ્‌ગલના દસ પરિણામોથી અમુક જ પરિણામો સમજવાના છે એમ નથી, પરંતુ એના અનેક પરિણામો પૈકી જુદી જુદી વિવક્ષાએ અમુક સંખ્યામાં પરિણામો ગણાવાય છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, સૂ ૨૩-૨૪)ની બૃહત્ ટીકા (પૃ ૩૫૬) તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે પુદ્‌ગલોના સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર જ ધર્મો નથી, કિન્તુ શબ્દ, બંધ, સૌક્ષ્મ્ય, સ્થૌલ્ય, સંસ્થાન, ભેદ, અંધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્દ્યોત એમ બીજા દસ ધર્મો પણ

૧ છાયા—

शब्दान्धकारोद्द्योतप्रभाच्छायाऽऽतपैश्च ।
वर्णो गन्धो रस स्पर्श पुद्गलाना तु लक्षणम् ॥

૨ " पुद्गलाना दशविध, परिणामोऽथ कथ्यते ।
बन्धनाख्यो गतिनामा, संस्थानाख्यस्तथा पर ॥ २२ ॥
भेदाख्य परिणाम स्यात्, वर्णगंधरसाभिधा ।
स्पर्शोऽगुरुलघु शब्द, परिणामा दशेत्यमी ॥ २३ ॥ "

૩ પુદ્‌ગલની પેઠે જીવના પણ દસ પરિણામો છે એમ **પ્રજ્ઞાપના**ના પરિણામ-પદ ઉપરથી જણાય છે (૧) ગતિ, (૨) ઇન્દ્રિય, (૩) કષાય (૪) લેશ્યા (૫) યોગ, (૬) ઉપયોગ, (૭) જ્ઞાન (૮) દર્શન, (૯) ચારિત્ર અને (૧૦) વેદ એ જીવના દસ પરિણામો છે આ ગતિ-પરિણામ વગેરે પ્રાયોગિક કેન્કમરૂપ ઉપાધિથી જન્ય છે, કિન્તુ સ્વાભાવિક નથી

છે આ શબ્દાદિ ધર્મોને પુદ્ગલના પરિણામ તરીકે ઓળખાવેલા છે આ ઉપરથી પરિણામોના નામો અને સખ્યાનો નિર્દેશ પ્રયોજકની વિવક્ષાને અધીન છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે પ્રસ્તુતમા ગ્રથકાર તો શબ્દ, બધ, સૌક્ષ્મ્ય, સ્થૌલ્ય, સસ્થાન, ભેદ, અધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્દ્યોત એમ દસ પ્રકારનો સ્કધ છે એમ સૂચવે છે આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

स च स्कन्धो दशधा, शब्द-बन्ध सौक्ष्म्य स्थौल्य-सस्थान-भेद-तमश्-छाया ऽऽतपो द्योतभेदात् ।

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો શબ્દાદિ દસને સ્કધના ધર્મ તરીકે આ ગ્રથકાર સ્વીકારે છે આથી એ પ્રશ્ન સ્ફુરે છે કે શુ આ વાત ઉચિત છે, કેમકે આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ એ તો પુદ્ગલના ધર્મો છે એટલે કે પરમાણુ અને સ્કધ બંનેના હોય એમ નથી લાગતુ ? આનો ઉત્તર નકારમા છે આ વાત **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫)મા ૨૩મા અને ૨૪મા સૂત્ર એમ બે જૂદા રચવાના કારણથી સ્પષ્ટ થાય છે વિશેષમા આ વાતને **તત્ત્વાર્થરાજ૦** ટેકો આપે છે, કેમકે ત્યા ૨૩૪મા પૃષ્ઠમા કહ્યુ છે કે—

" स्पर्शादयः परमाणूना स्कन्धानां च भवन्ति, शब्दादयस्तु स्कन्धानामेव व्यक्तिरूपेण भवन्ति । सौक्ष्म्यवर्जा इत्येतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं पृथग् योगकरणम् । सौक्ष्म्य तु अन्त्यमणुष्वेव, आपेक्षिक स्कन्धेषु । यद्येव सौक्ष्म्यग्रहण पूर्वसूत्र एव कर्तव्यम् ? इह कारण स्थौल्यप्रतिपक्षप्रतिपत्त्यर्थम् "

અર્થાત્ સ્પર્શ, રસ, ગધ અને વર્ણ એ પરિણામો તો પરમાણુ તેમજ સ્કધ એમ ઉભયના હોય છે, જ્યારે શબ્દાદિ તો વ્યક્તિરૂપે ફક્ત સ્કધોને જ હોય છે સૌક્ષ્મ્ય સિવાયના પરિણામોની આ વિશેષતા સૂચવવા માટે બે સૂત્રો જુદા રચાયા છે અત્ય સૌક્ષ્મ્ય પરમાણુઓને જ વિષે હોય છે, જ્યારે આપેક્ષિક સૌક્ષ્મ્ય સ્કધોને જ વિષે હોય છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એમ હોય તો પછી પૂર્વ (૨૩મા) સૂત્રમા જ સૌક્ષ્મ્યનો ઉલ્લેખ કરવો જોઇતો હતો ને ? આનો ઉત્તર એ છે કે સ્થૌલ્ય એ સૌક્ષ્મ્યનો પ્રતિપક્ષી છે એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરવા માટે આ પ્રમાણે યોજના કરવામા આવી છે [1]

---

૧ સૂત્રોની પૃથક્ રચના માટે **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૩૫)મા એ પણ કારણ દર્શાવવામા આવ્યુ છે કે આથી સ્પર્શાદિ વગેરેની એકજાતીય પરિણામનુ સૂચન કરાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો દાખલા તરીકે કઠિન સ્પર્શ તે મૃદુ લઘુ, ગુરુ ઇત્યાદિ સ્પર્શરૂપે ન પરિણમતા બમણા ત્રણ ગુણા, ચાર ગુણા યાવત્ અનત ગુણા કઠિન સ્પર્શરૂપે પરિણમે છે એ પ્રમાણે મૃદુ વગેરે સ્પર્શો માટે સમજવુ આવી રીતે કોઇ તિક્ત રસ હોય તો તે પોતાની આ તિક્તત્વ જાતિનો કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી એટલે કે એની તિક્તતાનુ પ્રમાણ જોઇએ તો અનત ગુણ કે અનતમે ભાગે થાય, પરતુ એ મધુરાદિ રસરૂપે તો ન જ પરિણમે એ જ પ્રમાણે ગધ અને વર્ણ માટે સમજવુ આગળ જતા યા એમ પણ નિર્દેશાયુ છે કે જ્યારે સયોગદશામા કઠિન સ્પર્શ મૃદુરૂપે પરિણમતો જણાય છે ત્યારે પણ તે પોતાની કઠિન સ્પર્શરૂપ જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના મૃદુ સ્પર્શરૂપે જ વિનાશ અને ઉત્પાદ અનુભવતો પરિણમે છે

ભેદો પ્રયોગજ શબ્દના છે એમ એની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૬૦)મા ઉલ્લેખ છે[1] એટલે કે ત્યાં સૂચવ્યા મુજબ ભાષા-વર્ગણાના પુદ્ગલોના એક પ્રકારના વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ શબ્દના નિમિત્ત અનુસાર વિવિધ ભેદો પડે છે તેમા પ્રયોગજ અને વૈસસિક એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમા જીવના પ્રયત્નથી ઉદ્ભવતા શબ્દને 'પ્રયોગજ' સમજવો, જ્યારે જે સ્વાભાવિક રીતે જીવના કે કોઇના પણ પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થતા શબ્દને ' વૈસસિક ' જાણવો વાદળાઓની ગર્જના વગેરે વૈસસિક છે પ્રયોગજ શબ્દો પૈકી 'તત' એ ચામડાથી મઢેલા મૃદગ, પટહ વગેરે વાદ્યોનો શબ્દ છે 'વિતત' એ તારવાળા વીણા, સારગી, ત્રિસરિકા વગેરેનો ધ્વનિ છે કાસાના પાત્ર, કાષ્ઠ, શલાકાદિથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે 'ઘન' છે જેમકે ઘ ટ, ઝાલર વગેરેનો શબ્દ ફૂક મારીને વગાડાતા વાસળી, શ ખ, બસી વગેરે વાદ્યોનો શબ્દ તે 'શુષિર' છે કરવત, લાકડી વગેરેના સઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દ ' સઘર્ષ ' કહેવાય છે મનુષ્ય વગેરેની વ્યક્ત અને પશુ પખી વગેરેની અવ્યકત બોલીઓ તે 'ભાષા' છે

શબ્દના ત્રણ ભેદો—

અવાજ, નાદ, ધ્વનિ એ બધા શબ્દના પર્યાયો છે આ શબ્દના (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તેમા જીવથી મુખ દ્વારા ઉચ્ચારાતો શબ્દ તે ' સચિત્ત શબ્દ ' છે બે પત્થરો અફળાતા જે અવાજ થાય છે તે ' અચિત્ત શબ્દ ' છે જીવના પ્રયાસથી મૃદગાદિકમાથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તે ' મિશ્ર શબ્દ ' છે અહીં મિશ્ર ભેદ વ્યવહાર માત્રથી જાણવો

આ ઉપરાત શબ્દના શુભ અને અશુભ એવા અથવા વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એમ વિવક્ષા અનુસાર ભેદો પડી શકે છે કર્ણને પ્રિય શબ્દ તે ' શુભ ' સમજવો, જ્યારે કર્ણને કટુ જણાય તે ' અશુભ ' શબ્દ જાણવો મનુષ્ય, પોપટ વગેરેનો શબ્દ તે ' વ્યક્ત ' ગણવો, જ્યારે દ્વીન્દ્રિયાદિથી

---

૧ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૩૦-૨૩૧) પ્રમાણે શબ્દના ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એવા બે મુખ્ય પ્રકારો છે તેમા ભાષાત્મક શબ્દના અક્ષરીકૃત (વર્ણાત્મક) અને અનક્ષરીકૃત (અવર્ણાત્મક) એવા બે પ્રકારો છે તેમા અક્ષરીકૃત શબ્દ શાસ્ત્રનો અભિવ્યજક છે અને સસ્કૃત તેમજ એથી વિપરીત ભેદને લઇને આર્ય અને મ્લેચ્છના વ્યવહારનુ કારણ છે અનક્ષરીકૃત શબ્દ દ્વીન્દ્રિયાદિના અતિશય જ્ઞાન-સ્વરૂપના પ્રતિપાદનમા હેતુરૂપ છે આ સર્વ શબ્દ પ્રાયોગિક (પ્રયોગજ) છે અભાષાત્મક શબ્દના પ્રાયોગિક અને વૈસસિક એમ બે ભેદો છે, તેમા મેઘજન્ય શબ્દ વૈસસિક છે, જ્યારે પ્રયોગજના તત, વિતત, ઘન અને સૌષિર એમ ચાર પ્રકારો છે તેમા ચામડાથી આચ્છાદિત એવા પુષ્કર, ભેરી, દર્દુર (એક જાતનુ વાદિત્ર) વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ તે 'તત' છે તારની બનેલી વીણા, સુઘોષા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ તે 'વિતત' છે તાલ, ઘટ વગેરેના અભિઘાતથી ઉદ્ભવતો શબ્દ તે ઘન' છે વશ, શખ વગેરે નિમિત્તરૂપ શબ્દ તે 'સૌષિર' છે આથી જોઇ શકાય છે કે તત્ત્વાર્થના ભાષ્યમા જે સઘર્ષરૂપ શબ્દનો એક પ્રકાર ગણાવ્યો છે તેનો અત્ર પૃથક્ ઉલ્લેખ નથી તેમજ તેનો શેમા અતર્ભાવ થઇ શકે તેમ છે તે પણ સૂચવાયુ નથી એથી શુ એમ માનવુ કે એ ભેદ તત્ત્વાર્થરાજ૦ ના કર્તાને માન્ય નથી ?

પચેન્દ્રિય તિર્યંચ પર્યંતના જીવો પૈકી જેનો જેનો શબ્દ સ્પષ્ટ અક્ષરાત્મક ન હોય તેને 'અવ્યક્ત' માનવો

શબ્દની ઉત્પત્તિ—

આઠ સ્પર્શવાળા અને અત એવ બાદર પરિણામવાળા એવા પુદ્ગલ-સ્કધો એ શબ્દોનુ ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, જોકે શબ્દ પોતે તો ચાર સ્પર્શવાળો અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો પુદ્ગલ-સ્કધ છે આઠ સ્પર્શવાળા અને બાદર પરિણામવાળા પુદ્ગલ-સ્કધમાથી જીવના યથાયોગ્ય પ્રયત્ન વડે અથવા સ્વાભાવિક રીતે—એ સ્કધમા કોઇ વિકાર થવાથી એ સ્કધમા રહેલા ભાષા-વર્ગણાને યોગ્ય એવા પુદ્ગલો શબ્દરૂપે પરિણમે છે અને આ ભાષા વર્ગણા ચતુ સ્પર્શી છે વિશેષમા શબ્દની ઉત્પત્તિ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણે દેહ દ્વારા જીવ કરે છે, પરતુ તૈજસ કે કાર્મણાદિ કોઇ પણ સ્કધમાથી એની ઉત્પત્તિ સભવતી નથી વળી પત્થરાદિ અજીવ દ્રવ્યોમાથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે અજીવ દ્રવ્યો પણ નિર્જીવ ઔદારિક દેહ જ જાણવા

કોણ કેવો શબ્દ સાભળે છે ?—

શબ્દ-દ્રવ્યથી આખો લોક વ્યાપ્ત છે વક્તાએ વચન-યોગથી શબ્દરૂપે છોડેલો દ્રવ્ય-સમૂહ તે 'ભાષા' છે અથવા જે બોલાય તે 'ભાષા' છે ભાષાસમશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા કોઇ વક્તાનો અથવા અન્ય ભેરી વગેરેનો જે શબ્દ સાભળે છે તે 'મિશ્ર શબ્દ' છે અને વિદિશામા રહેલો શ્રોતા કે જે 'વિશ્રેણિ' પણ કહેવાય છે તે મૂળ શબ્દ-દ્રવ્ય વડે વાસિત બીજા દ્રવ્યો માત્રને સાભળે છે, પણ મૂળ શબ્દ-દ્રવ્યોને સાભળી શકતો નથી શ્રેણિ એટલે આકાશ-પ્રદેશની પક્તિ આ પક્તિઓ લોકના મધ્યમા બોલનારાની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે એમ છ એ દિશાઓમા હોય છે ભાષાની સરખી દિશાએ જ આકાશ-પ્રદેશની પક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે 'ભાષાસમશ્રેણિ' કહેવાય છે

વક્તાએ છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યો અને એ શબ્દ દ્રવ્યો વડે ભાવિત યાને વાસિત થયેલા વચ્ચેનાં બીજા શબ્દ-દ્રવ્યો એ બને મળીને 'મિશ્ર શબ્દ' કહેવાય છે એવા મિશ્ર શબ્દોને સમશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા સાભળે છે, પરતુ કેવળ વાસક શબ્દોને અર્થાત વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યોને કે કેવળ વાસ્ય શબ્દોને અર્થાત્ મૂળ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલા એવા વચ્ચેના શબ્દ-દ્રવ્યોને તે સાભળી શકતો નથી વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્યોથી કે ભેરી વગેરેના શબ્દ-દ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ-યોગ્ય પુદ્ગલોમા શબ્દરૂપે પરિણમેલા જે શબ્દ-વર્ગણાના પુદ્ગલ-દ્રવ્યો છે તે 'વાસિત શબ્દ' કહેવાય છે આવા વાસિત શબ્દોને જ વિશ્રેણિમા રહેલો શ્રોતા સાભળે છે, પરતુ વક્તાએ છોડેલા શબ્દ-દ્રવ્ય તે સાભળતો નથી, કેમકે તે દ્રવ્યો તો શ્રેણિ અનુસાર ગતિ કરતા હોવાથી વિશ્રેણિમા-વિદિશામા જતા નથી વળી એ શબ્દ-દ્રવ્યોને વિશ્રેણિમા ગમન કરવા માટે ભીંત વગેરેનો પ્રતિઘાત પણ નિમિત્તરૂપ બની શકતો નથી, કેમકે એવો પ્રતિઘાત ઢેફા વગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામા જવામા નિમિત્તભૂત બની શકે છે, પરતુ શબ્દ-દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ

કહેવાની મતલબ એ છે કે વક્તાએ છોડેલા શબ્દ દ્રવ્યોની તો શ્રેણિ અનુસાર ગતિ થાય છે વળી એ શબ્દ-દ્રવ્યોનો પ્રતિઘાત થતો નથી—એને સ્ખલના પહોચતી નથી, કેમકે શબ્દ-દ્રવ્યો એટલા બધા સૂક્ષ્મ છે કે ભીંત વગેરે તેના પ્રતિઘાતક બની શકે તેમ નથી વિશેષમા શબ્દ જે સમયમા નીકળે છે ત્યાર પછીના સમયમા એ શબ્દ દ્રવ્યમા શ્રવણ-જનક શક્તિ રહેતી નથી અર્થાત્ શબ્દો નીકળે ત્યાર પછીના સમયોમા શબ્દરૂપે—ભાષા-પરિણામરૂપે રહેતા નથી, કેમકે ભાષ્યમાણુ હોય તે જ ભાષા છે, ભાષા-સમય પછીની કે પહેલાની ભાષા તે ભાષા નથી જોકે ચાર સમયે લોક ભાષા વડે પૂર્ણ થાય છે તોપણ તેમા એ દ્વિતીયાદિ સમયોમા ભાષા દ્રવ્ય વડે વાસિત થયેલા દ્રવ્યોને જ ભાષાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણેના કારણોને લીધે વક્તાએ મૂકેલા શબ્દ-દ્રવ્યોને વિદિશામા રહેલો શ્રોતા સાભળતો નથી, પરંતુ એ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલા બીજા શબ્દ-દ્રવ્યોને જ સાભળે છે

જ્યારે વક્તાએ છોડેલા ભાષા-દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે (સર્વ) દિશામા જ (લોકાત પર્યંત) જાય છે, અને એક સમય પછી તો ભાષાપણે તેઓ રહેતા પણ નથી તો એ શબ્દ-દ્રવ્યો વડે વાસિત થયેલા શબ્દ-દ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામા જાય છે એમ થયુ આથી કરીને દિશામા અને વિદિશામા રહેલા શ્રોતાઓને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સભળાવો જોઈએ અને તેમ ન થતા એકી સાથે જ શબ્દ સભળાય છે તો તેનુ શુ કારણ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે વસ્તુત શ્રેણિ અને વિશ્રેણિમા રહેલા શ્રોતાઓને જુદા જુદા સમયમા જ શબ્દ સભળાય છે, પરતુ સમય અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી આ ભેદ કળાતો નથી

ભાષા-દ્રવ્યના ગ્રહણ અને વિસર્જન પરત્વે યોગ-વિચાર—

કયા યોગ દ્વારા ભાષા-દ્રવ્યના ગ્રહણ તેમજ વિસર્જન થાય છે અને તે કેવી રીતે થાય છે તેનો હવે વિચાર કરવામા આવે છે યોગનો અર્થ વ્યાપાર છે એના અપર નામો કર્મ અને ક્રિયા છે આ યોગના (૧) કાયિક, (૨) વાચિક અને (૩) માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમા કાય-યોગ વડે સર્વે બોલનારાઓ શબ્દ-દ્રવ્યનુ ગ્રહણ કરે છે અને વચન-યોગ વડે તેનુ વિસર્જન કરે છે શરીરના ઔદારિક વગેરે પાચ પ્રકારો હોવાથી કાય-યોગના પણ પાચ પ્રકારો પડે છે, પરતુ તેમા અત્ર કાયયોગથી ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક એ ત્રણ જ સમજવાના છે, કે જે દ્વારા વચન-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે આ ત્રણનો જ અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનુ કારણ એ છે કે ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમા જ જીવના પ્રદેશો હોય છે, બાકીના તૈજસ અને કાર્મણ એ બે શરીરોમા આત્મ-પ્રદેશો નથી, જોકે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો આત્મ-પ્રદેશોમા હોય છે [1]

---

૧ આથી કરીને ભિક્ષુનુ પાત્ર ઇત્યાદિની જેમ જીવ અને તેના પ્રદેશનો ભેદ ન સમજવો એટલે કે જેમ ભિક્ષુથી ભિક્ષુનુ પાત્ર ભિન્ન છે તેમ આત્મા કઇ આત્મ-પ્રદેશોથી ભિન્ન નથી વળી આ ઉપરથી આત્મા પ્રદેશ રહિત છે એમ માનનારાઓના મતનુ પણ નિરસન થયુ સમજવુ જેમકે પગના તળિયા સાથે સબધ ધરાવનારા આત્મ-પ્રદેશો મસ્તક સાથે સબધ ધરાવનારા આત્મ-પ્રદેશોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન માનીએ તો જીવ સપ્રદેશી કહેવાશે-ભિન્ન ભિન્ન જીવો એક શરીરમા માનવા પડશે અને જો અભિન્ન માનીશુ તો શરીરના સર્વ અવયવો એકરૂપ હેવા જોઇએ, કેમકે આત્મ પ્રદેશો અભિન્ન હોવાથી તેઓ બધા મળી જવા જોઇએ

જુઓ વિશેષા૦ (ગા ૩૭૪)ની વૃત્તિ ઔદારિકાદિ શરીરગત જીવ-પ્રદેશો વડે બોલવાનો અભિપ્રાય ઇત્યાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થતા ભાષા-દ્રવ્યનો સમૂહ ગ્રહણ કરાય છે અને તે વડે વક્તા બોલે છે, પરન્તુ અપર્યાપ્ત દશામા કે બોલવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે કોઇ બોલતુ નથી

વચન-યોગનુ સ્વરૂપ—

હવે વચન-યોગનો વિચાર કરવો રહ્યો આ સબધમા બે વિકલ્પો સ્ફુરે છે -(૧) વક્તાએ મૂકેલ ભાષા-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ વાચા તે 'વચન-યોગ' છે કે (૨) એ ભાષા-દ્રવ્યના સમૂહને મૂકવામા કારણભૂત કાયાનો વ્યાપાર તે 'વચન-યોગ' છે? યોગનો અર્થ તો શરીર અને જીવનો વ્યાપાર થાય છે અને ભાષા કઇ જીવના વ્યાપારરૂપ નથી એ તો રસ, ગધ વગેરેની પેઠે પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે, જ્યારે જીવના વ્યાપારરૂપ યોગ તો પુદ્ગલના પરિણામરૂપ નથી વળી ભાષા વડે કઇ પણ મૂકાતુ નથી, બલ્કે એ જાતે મૂકાય છે જે કર્મ હોય તે કરણ ન થાય અહીં ભાષા મૂકાય છે, વાસ્તે ભાષા જ કર્મ છે, તેથી કરીને ભાષાને વચનયોગ તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી જો બીજા વિકલ્પથી કાયાના વ્યાપારને વચનયોગ કહીશુ તો કાય-યોગ વડે શબ્દ મૂકાય છે એમ કહેવુ જોઇએ, નહિ કે વચન-યોગ વડે

બીજા વિકલ્પનુ સમાધાન એ છે કે કાયાના વ્યાપાર-વિશેષો જ મનોયોગ અને વચન-યોગ છે, પરન્તુ કાયાના સામાન્ય વ્યાપારો તે મનોયોગ અને વચન-યોગ નથી, કેમકે દેહધારી જીવને કોઇ પણ અવસ્થામા કાય-યોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થાઓમા તેનો સદ્ભાવ જ છે, કેવળ અશરીરી સિદ્ધોને જ કાય-યોગ નથી માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાય-યોગ જ છે

જો આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગ જ મનોયોગ અને વચનયોગ છે તો પછી એ મનો-યોગ અને વચન-યોગની કથા શા માટે કરી? આનો ઉત્તર એ છે કે જોકે સર્વ સ્થલોમા કાય-યોગ અનુગત છે તોપણ જે યોગવડે મનો-દ્રવ્યનુ ગ્રહણ થાય છે તે 'મનો-યોગ' અને જેના વડે વચન-દ્રવ્યનુ ગ્રહણ કરાય છે તે 'વચન-યોગ' કહેવાય છે તેમા જે કાય-યોગવડે વચન મૂકાય છે તે 'વચન-યોગ' છે અને જે કાય-યોગવડે મનો-દ્રવ્યનો ચિન્તનમા ઉપયોગ કરાય છે-મનન કરાય છે તે 'મનો-યોગ' છે આ પ્રમાણે એક કાય-યોગ જ ઉપાધિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે, બાકી વસ્તુગત્યા તો સર્વત્ર કાય-યોગ જ છે કાય-યોગ વડે જ તે તે વચન અને મનને યોગ્ય પુદ્ગલ-દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાતા હોવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસની પેઠે મનો-યોગ અને વચન-યોગ પણ કાય-યોગ જ છે

યોગોની સખ્યા—

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે સર્વત્ર કાય-યોગપણુ સમાન હોવા છતા જેમ મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જુદા ગણ્યા છે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસને પણ કાય-યોગથી જુદો ગણી

તેને ચોથા યોગ તરીકે શા સારૂ ન સ્વીકારવો જોઇએ ? શ્વાસોચ્છ્વાસની મુખ્યતાએ શ્વાસોચ્છ્વાસ મૂકવામા પણ જીવનો વ્યાપાર સ્વતત્ર છે તો તેને પણ જુદો યોગ કેમ ન માનવો ? વળી જો એ માન્યતા અયોગ્ય જ હોય તો મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જુદા ગણી તેમને માટે યોગ એવી સજ્ઞા શા સારૂ રાખવી ? એટલે કે સર્વત્ર કાય-યોગ સમાન હોવાથી કયા તો એક કાય-યોગ જ માનવો કે કયા તો ઉપાધિના ભેદથી ચાર યોગો માનવા આનો ઉત્તર એ છે કે લૌકિક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે જ મનો-યોગ અને વચન-યોગને કાય-યોગથી જુદા ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસને જુદો ગણ્યો નથી વળી જેમ વચન-યોગ અને મનો-યોગના ફળો કાય-યોગથી જુદા જણાય છે અર્થાત્ સ્વાધ્યાય કરવો, બીજાને પ્રતીતિ કરાવવી વગેરે વાણીનુ ફળ છે તેમજ ધર્મ-ધ્યાન, ચિન્તન વગેરે મનનુ ફળ છે, તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસનુ ફળ કાય-યોગથી જુદુ જણાતુ નથી તેથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાય-યોગમા અન્તર્ભાવ કરાય છે આ જીવે છે એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ ફળ જોકે શ્વાસોચ્છ્વાસનુ છે, પરતુ જો એટલા ઉપરથી એને જુદો યોગ ગણીએ તો દોડવુ, વળગવુ વગેરે વ્યાપાર પણ ભિન્ન ગણાય અને તેથી તે તે ક્રિયાઓને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે વાસ્તે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અગભૂત અને અન્યને પ્રતીતિ કરાવવાના ફળરૂપ મનો-યોગ અને વચન-યોગ હોવાથી એ બેને કાય-યોગથી ભિન્ન ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસને તેમ ગણ્યો નથી અથવા તો મનો-યોગ અને વચન-યોગ બને સ્વતત્ર છે કાય-યોગ વડે ગ્રહણ કરેલા વચન-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારિ-કારણ દ્વારા શબ્દ બોલવા માટે જે જીવનો વ્યાપાર છે તે ' વચન-યોગ ' કહેવાય છે, અને કાય-યોગ વડે ગ્રહણ કરેલા મનો-દ્રવ્યના સમૂહરૂપ સહકારિ-કારણ દ્વારા વસ્તુના ચિન્તન માટે જે જીવનો વ્યાપાર છે તે ' મનો-યોગ ' કહેવાય છે આ લક્ષણોમા જોકે શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તન કરતી વેળાએ કાયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેનો અહીં નિર્દેશ કરવામા આવ્યો નથી, પરતુ વચન-દ્રવ્ય અને મનો-દ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચન-યોગ અને મનો-યોગ એ બને સ્વતત્ર છે એમ જાણવુ, પરતુ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ છે એમ ન સમજવુ

ભાષા-દ્રવ્યના ગ્રહણ અને વિસર્જનના સમય સબધી મત-ભેદ—

જેમ એક ગામથી બીજુ ગામ અન્તર રહિત હોવા છતા ' ગ્રામાન્તર ' કહેવાય છે અથવા એક પુરુષથી બીજો પુરુષ પણ અન્તર રહિત હોવા છતા ' પુરુષાન્તર ' કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત હોવા છતા ' સમયાન્તર ' કહેવાય છે અત્ર સમયાન્તરથી આ પ્રમાણે સમજવાનુ છે પ્રત્યેક સમયાતરે ભાષાના પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ કરાય છે અને તેનુ વિસર્જન થાય છે કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે એકેક સમયના અતરે ગ્રહણ અને વિસર્જન થાય છે શ્રીજિનભદ્રગણિ આ માન્યતાને અયોગ્ય ગણે છે અને તે માટે કારણ દર્શાવતા કહે છે કે આમ માનવાથી તો વિચ્છિન્ન આવલીરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ અતરે અતરે છૂટી પડેલી રત્નાવલીની માફક શબ્દ અને તેનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય વળી અતરે અતરે ગ્રહણ કરવાના સમયોમા સર્વને સભળાય નહિ વિશેષમા નીચે મુજબના **પ્રજ્ઞાપના** (પ ૧૧) ના " **अणुसमयविरहिय निरतर गिण्हइ** " એ સૂત્ર સાથે વિરોધ આવે અર્થાત્ દરેક

સમયે અવિરહિતપણે નિરંતર ગ્રહણ કરે છે આથી કરીને દરેક સમયે નિસર્ગ (વિસર્જન)નું પ્રતિપાદન થયેલું સમજવું, કેમકે ગ્રહણ કરેલાનો બીજા સમયમાં અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઇએ

અત્ર એ પ્રશ્ન સંભવે છે કે **પ્રજ્ઞાપના** (પ ૧૧)ના નિમ્ન-લિખિત—

" संतरं निसिरइ, नो निरंतरं निसिरइ, एगेणं समयेण गिण्हइ, एगेणं समयेण निसिरइ "

સૂત્રનો ભાવાર્થ ' સાન્તર મૂકે છે, નિરન્તર મૂકતો નથી, એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે મૂકે છે ' એ પ્રમાણેનો વિચારતાં અન્તર સહિત મૂકવાનું આગમોક્ત જણાય છે તેનું કેમ ? આનો ઉત્તર એ છે કે આ સૂત્રનો અર્થ વિષયના વિભાગ પૂર્વક સમજવાનો છે અર્થાત્ ત્યાં જે અંતર સહિત મૂકવાનું કહ્યું છે તે ભાષા-દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, કેમકે પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલું ભાષા-દ્રવ્ય પ્રથમ સમયમાં ન જ નીકળે, પરંતુ બીજા સમયમાં નીકળે છે એવી રીતે બીજા સમયમાં ગ્રહણ કરેલ ભાષા-દ્રવ્યનું ત્રીજા સમયમાં વિસર્જન થાય છે આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ અંતર સહિત છે, કેમકે નહિ ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ સંભવતો નથી, પરંતુ સમયની અપેક્ષાએ નિરંતર છે કારણ કે દ્વિતીયાદિ સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ.

આ ઉપરથી કોઇ એમ કરવા તૈયાર થાય કે જેમ ત્યાગ ગ્રહણની અપેક્ષાએ અંતર સહિત છે તેમ ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અંતર સહિત જ હોવું જોઇએ તો એ કથન સમુચિત નથી, કેમકે ગ્રહણ સ્વતંત્ર છે, જ્યારે ત્યાગ તો પરતંત્ર છે, કેમકે ત્યાગ ગ્રહણને અધીન છે-ગ્રહણ કર્યા પછી ત્યાગ થાય છે, પણ ત્યાગ કર્યા સિવાય ગ્રહણ ન થાય એવો નિયમ નથી, કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે આ પ્રમાણે ગ્રહણ સ્વાધીન છે અને ત્યાગ પરાધીન છે, તેથી **" संतरं निसिरइ "** નો અર્થ બરાબર સંગત થાય છે **" नो निरंतरं निसिरइ "** થી એ સૂચવાય છે કે નિરંતર ત્યાગ થાય નહિ તેમજ ગ્રહણ અને ત્યાગ એ બંને યુગપત્ સંભવતા નથી પરંતુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને ઉત્તર સમયે ત્યાગ થાય છે **" एगेणं समयेण गिण्हइ, एगेणं समयेण निसिरइ "** નો ભાવાર્થ એ છે કે પ્રથમ સમયે ગ્રહણ જ થાય છે, ત્યાગ થતો નથી, દ્વિતીયાદિ સમયથી આરંભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ થાય છે એટલે કે પહેલા સમયે કેવળ ગ્રહણ, છેલ્લા સમયે કેવળ ત્યાગ અને વચલા સમયોમાં ગ્રહણ અને ત્યાગ બંને થાય છે, કેમકે એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ છે, નહિ કે બે (કે તેથી વધારે) ક્રિયાઓનો

ભાષા-દ્રવ્ય વડે સંપૂર્ણ લોકની વ્યાપ્તિ માટેનું કાલ-માન—

પ્રયત્નની તીવ્રતા અને મંદતા પ્રમાણે ભાષાને લોકમાં વ્યાપ્ત થવામાં વખત લાગે છે

કે તે અભિન્ન ભાષા દ્રવ્યો મૂકે છે, જ્યારે કોઇ નીરોગી તીવ્ર પ્રયત્નવાળો વકતા ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રયત્ન વડે ભાષા–દ્રવ્યને ભેદીને–તેના સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને મૂકે છે અભિન્ન ભાષા–દ્રવ્યો અસખ્યાત [1]અવગાહના વર્ગણા પર્યંત જઇને ભેદાય છે અને સખ્યાત યોજન ગયા પછી એ દ્રવ્યોમાથી ભાષા–પરિણામ નાશ પામે છે એથી આ દ્રવ્યો લોકાંતને સ્પર્શી શકતા નથી ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અનતગુણી વૃદ્ધિ પામીને લોકાતને સ્પર્શે છે–છએ દિશાઓમા લોકાંત પર્યંત જાય છે અને પરાઘાત દ્વારા વાસના–વિશેષથી જે દ્રવ્યમા ભાષા–પરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવી ભાષા વડે અવશિષ્ટ સપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે

આ ઉપરથી એ હકીકત પણ ફલિત થાય છે કે મન્દ પ્રયત્નવાળા વકતાએ મૂકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસખ્યાતમા ભાગે જ હોય છે, કેમકે દડાદિના ક્રમપૂર્વક એ દ્રવ્યો વડે લોક પૂરાતો નથી લોક પૂરવાને માટે તો મહાતીવ્ર પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેલી છે ભલે પછી તે કાર્ય ત્રણ સમયમા થાય, ચાર સમયમા કે પાચ સમયમા થાય

કેટલાકોનુ કહેવુ એમ છે કે ત્રણ સમયમા સમગ્ર લોક ભાષા દ્રવ્યથી પૂરાય છે જેમકે લોકના મધ્ય ભાગમા રહેલા કોઇ મહાપ્રયત્નવાન્ વક્તાએ મૂકેલા ભાષા–દ્રવ્યો પ્રથમ સમયમા જ છએ દિશામા જાય છે–છ દડરૂપ થઇ રહે છે, કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોની ગતિ શ્રેણિને અનુસાર હોય છે છએ દિશામા ગયેલા દડરૂપ દ્રવ્યો બીજા સમયમા ચારે દિશામા શ્રેણિ અનુસાર વાસિત દ્રવ્યોથી ફેલાઇને છ મથાનરૂપ થાય છે આ દડ અને મથાન જોકે લબાઇમા તો લોકાંતસ્પર્શી હોય છે તોપણ વક્તાના મુખમાથી નીકળેલ હોવાથી જાડાઇમા ચાર અગુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે આ પ્રમાણે એ લોકના અસખ્યાતમા ભાગે જ છે એથી એમ બેધડક કહી શકાય છે કે ચૌદ રજ્જુ જેટલા ઊંચા લોકના અસખ્યાતમા ભાગે પહેલા અને બીજા સમયે લોક–વ્યાપિની ભાષાનો અસખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે પરતુ એથી વિશેષ હોતો નથી, ત્રીજા સમયે મથાનના આતરા પૂરાવાથી સર્વ લોક ભાષા-દ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે

'સ્વયભૂરમણ' સમુદ્રના છેલ્લા છેડાવાળા લોકાન્તથી એટલે કે અલોકની અત્યત નજીક રહીને બોલનારના અથવા 'ત્રસ–નાડીની' [2]બહાર ચાર દિશામાથી કોઇ પણ દિશામા રહીને બોલનારાના ભાષા–દ્રવ્યથી ચાર સમયમા સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે જેમકે 'સ્વયભૂરમણ' સમુદ્રના પશ્ચિમતટ આગળના લોકાન્તમા રહીને અથવા 'ત્રસનાડી'ની બહાર પશ્ચિમ દિશામા રહીને બોલનારાના ભાષા–દ્રવ્યો પ્રથમ સમયમા ચાર અગુલાદિ જાડાઇવાળો અને એક રજ્જુ લાબા દડરૂપ થઇ તિર્છો 'સ્વયભૂરમણ' સમુદ્રના પૂર્વ તટવર્તી લોકાન્ત સુધી જાય છે ત્યાર

૧ એકેક ભાષા–દ્રવ્યના જે સ્કધ છે તેના આધારરૂપ એવો અસખ્યેય પ્રદેશવાળો ક્ષેત્ર–વિભાગ તે 'અવગાહના' કહેવાય છે અને આવી અવગાહનાનો સમૂહ 'અવગાહના–વર્ગણા' કહેવાય છે એટલે કે અનત ભાષા–દ્રવ્યના સ્કધોના આધારભૂત ક્ષેત્રવિશેષરૂપ અવગાહનાઓનો સમુદાય તે 'અવગાહના–વર્ગણા' છે

૨ ત્રસ–નાડીની બહાર ત્રસ જ ન હોવાથી ત્યા કોણ બોલે એવી શકા જરૂર અત્ર ઉદ્ભવે, પરતુ એના નિરસનાર્થે સૂચવવાનુ કે એ તો આ પ્રમાણે વિશેષા૦ (ગા૦ ૩૮૫)ની વૃત્તિમા ઉલ્લેખ છે અને બીજુ આ કલ્પનાની દૃષ્ટિએ ઘટી શકે તેમ લાગે છે

બાદ બીજા સમયમા આ દડમાથી ઉપર નીચે ચૌદ રજ્જુ લાબો અને પૂર્વ પશ્ચિમ તિરછો એક રજ્જુની પહોળાઇવાળો પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોનો દડ થાય છે અને લોકના મધ્યમા રહી બોલનારાના ભાષા-દ્રવ્યોના દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામા પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યના ચાર અગુલાદિ જેટલા જાડા અને એક રજ્જુ પહોળા એવા બે દડો નીકળીને 'સ્વયભૂરમણ' સમુદ્રના દક્ષિણ ઉત્તરવર્તી લોકાન્ત સુધી જાય છે આમ હોવાથી ચાર અગુલાદિ જાડુ અને એક રજ્જુ જેટલુ પહોળુ એવુ સર્વત્ર લોકના મધ્યમા ગોળ [1]છત્વર થાય છે આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીજા સમયે ઊચે નીચે રહેલા દડમાથી ચારે દિશામા ફેલાયેલો પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્યોનો સમુદાય મથાનરૂપે પરિણમે છે અને લોકના મધ્યમા રહેલા, દરેક બાજુએ એક રજ્જુ જેટલા ફેલાયેલા છત્વરથી ઉપર નીચે ફેલાયેલો વાસિત દ્રવ્યનો સમૂહ સમગ્ર ત્રસ-નાડીને પૂરી દે છે. આમ થતા ઉપર નીચે રહેલ દડ અને મથાન ભાવે સપૂર્ણ ત્રસ-નાડી પૂરાય છે આટલુ ક્ષેત્ર એ લોકનો સખ્યાતમો ભાગ છે અને તેથી કરીને ચાર સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયમા લોકના સખ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપિની ભાષાનો પણ સખ્યાતમો ભાગ હોય છે એમ ફલિત થાય છે ચોથા સમયમા મથાનના આતરા પૂરાતા ભાષા-દ્રવ્ય સર્વ લોકમા વ્યાપે છે

ત્રસ-નાડીની બહાર કોઇ પણ વિદિશામા રહીને બોલનારાના ભાષા-દ્રવ્યથી સપૂર્ણ લોક પૂરાતા પાચ સમય વ્યતીત થાય પ્રથમ સમયમા વિદિશામાથી નીકળેલા ભાષા-દ્રવ્યો લોક-નાડી યાને ત્રસ-નાડીની બહાર દિશાઓમા આવે, અને બીજા સમયમા [2]લોક-નાડીમા પ્રવેશ કરે બાકીના ત્રણ સમયને લગતી હકીકત ચાર સમયની વ્યાપ્તિ અનુસાર ઘટાવી લેવી.

ત્રીજા સમયમા લોકના સખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સખ્યાતમો ભાગ હોય છે, કેમકે આ પાચ સમયની વ્યાપ્તિમા દડ-સમયથી તેનો અસખ્યેય ભાગ હોવાપણુ કહેલુ છે ચોથા સમયમા લોકના સખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સખ્યાતમો ભાગ હોય છે અને પાચમા સમયમા તો મથાનના આતરાઓ પૂરાતા ભાષા-દ્રવ્ય સર્વ લોકમા વ્યાપી જાય છે

નિર્યુક્તિકારના કથનની સગતિ—

આ પ્રમાણે ભાષા-દ્રવ્ય દ્વારા લોક-વ્યાપ્તિનો વિચાર પૂર્ણ થયેલો ગણીએ તે પૂર્વે એ સબધમા કેટલીક શકાઓ અને તેના સમાધાનો રજુ કરવા આવશ્યક સમજાય છે નિર્યુક્તિમા માત્ર ચાર સમયે જ સમગ્ર લોક ભાષા-દ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ કહ્યુ છે, જ્યારે આપણે તો ત્રણ અને પાચ સમયોની પણ વાત કરી ગયા તો શુ તે અનુચિત નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ ત્રાજવાની દાડીને વચમાથી પકડતા તેના આદ્ય અને અન્તિમ બને છેડાનુ ગ્રહણ થઇ જાય છે તેમ પ્રસ્તુતમા પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યનુ ગ્રહણ કરવાથી એના આદ્યવર્તી ત્રણ સમયનુ અને અતવર્તી પાચ સમયનુ પણ ગ્રહણ નિર્યુક્તિકારે કર્યુ જ છે એમ સમજવુ,[3]

---

૧ વિશેષા૦ની ટીકાના ૨૨૩મા પત્રમા આ નામ વપરાયો છે, પરતુ તેનો અર્થ ધ્યાનમા આવતો નથી

૨ આનુ બીજુ નામ 'ત્રસ નાડી' છે

૩ ચાર સમયનો વિગ્રહ હોવા છતા ભગવતીના 'મહાબધ' ઉદ્દેશકમા ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે એ હકીકત અત્ર ઉદાહરણરૂપે વિચારી લેવી

કેમકે સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે કોઇ વાર સૂત્રમાં આંશિક ગ્રહણ હોય છે અને કોઇ વાર સપૂર્ણ, વળી કોઇ વેળા કારણવશાત્ ક્રમ રહિત સૂત્રોની યોજના હોય છે તો કોઇક વેળા ક્રમ સહિત

ચાર સમયની લોક વ્યાપ્તિના સબધમા મતાતર—

ચાર સમયની લોક-વ્યાપ્તિ વિષે એવો મતાતર છે કે કેવલિ-સમુદ્દ્ઘાતના ક્રમથી એટલે કે પહેલા સમયમા દડ, બીજામા કપાટ, ત્રીજામા મથાન અને ચોથા સમયમા સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય છે શબ્દ-દ્રવ્ય માટે આ અયુક્ત છે એમ જ ભાષ્યકર્તા ભાષ્યકાર કથે છે કે આમ માનવાથી તો સર્વ દિશાઓમા મિશ્ર શબ્દ સભળાય નહિ, કારણ કે કેવલિ-સમુદ્દ્ઘાતમા પ્રથમ સમયે ઊચે અને નીચે દડ થાય છે આવો દડ ભાષા-દ્રવ્ય પરત્વે માનતા ઊચે અને નીચે જ મિશ્ર શબ્દ સભળાય, કિન્તુ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચાર દિશાઓમા ન સભળાય, કેમકે એ દિશાઓમા, વિદિશાની માફક વક્તાએ મૂકેલ દ્રવ્યો જતા નથી, કિન્તુ પરાઘાતથી વાસિત દ્રવ્ય જ સભળાય છે આથી ભાષાસમશ્રેણિથી જે શબ્દ સભળાય તે મિશ્ર હોય એ કથન સાથે વિરોધ આવે છે આમ છતા પણ વિવાદની ખાતર આ વાત સ્વીકારી લઇએ તોપણ એથી ચાર સમયમા લોક-વ્યાપ્તિ ન થતા ત્રણ સમયમા થાય છે એમ સ્વીકારવુ પડશે, કેમકે ભાષા-દ્રવ્યમાં વાસનારૂપ સ્વભાવ હોવાથી તે દડ ઉપર નીચે જતા સામાન્યથી ચારે દિશામા શબ્દયોગ્ય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળા કરે છે અને ત્યાર પછી બીજે સમયે મથાન કરીને ત્રીજા સમયમા અતર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે

કેવલિ-સમુદ્દ્ઘાત કરનારા સર્વજ્ઞો તો ભવોપગ્રાહી યાને અઘાતી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથી જ બીજા સમયે મથાનને બદલે કપાટ કરે છે આ કેવલિ-સમુદ્દ્ઘાતમા આત્મ-પ્રદેશો જ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે, પરતુ તેમા કોઇનો પરાઘાત કે વાસના નથી એથી જ બીજા સમયે મથાન ન થતા કપાટ જ થાય છે વળી કેવલિ-સમુદ્ઘાત એ તો જીવનો વ્યાપાર છે અચિત્ત મહાસ્કધ જીવના વ્યાપારનુ પરિણામ નથી તોપણ તેને ઉદ્દેશીને બીજે સમયે જે કપાટનો ઉલ્લેખ કરાય છે તેનુ કારણ એ છે કે એ દ્રવ્યોમા ભાષા-દ્રવ્યોની પેઠે પરાઘાતરૂપ સ્વભાવ નથી[1] એટલે અન્ય દ્રવ્યોમા સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરવાને તેઓ સમર્થ નથી, પરતુ પોતાના પુદ્ગલો વડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે જો એમા પરાઘાતરૂપ સ્વભાવ હોત તો આ અચિત્ત મહાસ્કધ પણ ત્રણ સમયોમા (નહિ કે ચાર સમયોમા) લોકને પૂર્ણ કરત

કેટલાકની એવી માન્યતા છે કે ભાષા-દ્રવ્યોનો પ્રથમ સમયમા ઊર્ધ્વ દિશામા દડ થાય છે, બીજા સમયમા ત્યા જ મથાન થાય છે અને અધોદિશામા દડ થાય છે, ત્રીજા સમયમા ઊર્ધ્વ દિશાના મથાનના અતર પૂરે છે અને અધોદિશામા મથાન થાય છે અને પછી ચોથા સમયમા અધોદિશાના મથાનના અતરો પૂરાતા સમસ્ત લોક ભાષા-દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત બને છે આવી હકીકત આગમમા કોઇ પણ સ્થળે જોવા જાણવામા નથી એટલે એ આગમવિરુદ્ધ જણાય છે વળી એ

---

૧ આ કારણથી જ અચિત્ત મહાસ્કધની અને શબ્દ-પુદ્ગલોની ત્રિસામયિક વ્યાપ્તિમા વિષમતા રહેલી છે

યુક્તિ-રહિત પણ છે, કેમકે શ્રેણિ અનુસાર ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલો શું એક જ દિશામા ગતિ કરે ? વક્તાના મુખ, તાલુ વગેરેના પ્રયત્નથી આ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવુ નિરર્થક છે, કારણ કે કોઇ વેળા વક્તા વિશ્રેણિ સમુખ રહીને વિશ્રેણિ તરફ ભાષાના પુદ્ગલોને પ્રેરે તો તેથી વિદિશામા પણ એ પુદ્ગલો જાય વળી એમ થતા પટહ વગેરેના શબ્દ-પુદ્ગલો માટે ચાર સમયનો નિયમ પણ સચવાઇ નહિ રહે, કેમકે એવા પુદ્ગલો વક્તાના પ્રયત્નથી નિરપેક્ષ હોવાથી ગમે તેમ ગતિ કરે આ પ્રમાણેની હકીકત વિશેષા૦ (ગા ૩૮૫) તેમજ તેની વૃત્તિને આધારે અત્ર આપવામા આવી છે

શબ્દનુ પૌદ્ગલિકત્વ—

શબ્દ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરિણામ છે એનો આ પરિણામ એની મૂર્તતાને આભારી છે મૂર્ત્ત શબ્દના બે અર્થો થાય છે -(૧) અસર્વગત પરિમાણથી સહિત અને (૨) રૂપાદિથી યુક્ત આપણે અત્ર મૂર્ત્ત શબ્દથી રૂપાદિથી યુક્ત સમજવાનુ છે અર્થાત્ આપણે એમ સાબીત કરીશુ કે શબ્દ મૂર્ત્ત છે

જેમ પીંપળ વિગેરે વસ્તુઓ દ્રવ્યાન્તરના વૈકારિક સયોગથી વિકૃત માલુમ પડે છે, તેમ શબ્દ પણ કઠ, મસ્તક, જીભ, દાત, તાળવુ, હોઠ ઇત્યાદિ દ્રવ્યાન્તરના વિકારથી વિકૃત થતો દેખાય છે, તેથી શબ્દ પણ પીંપળની માફક મૂર્ત્ત સિદ્ધ થાય છે વળી જ્યારે ઢોલ, નગારા, તબલા, તાસા વગેરે વગાડવામા આવે છે ત્યારે નીચેની ભૂમિમા કપ થાય છે આનુ કારણ બીજુ કઇ જ નહિ, પરતુ શબ્દમા રહેલી મૂર્ત્તતા છે વિશેષ શખ વગેરેના પ્રચડ શબ્દો કાનને બહેરા કરી શકે છે આવુ સામર્થ્ય અમૂર્ત આકાશમા નથી વળી ફેંક્યા પછી કોઇક સ્થળે અથડાતા જેમ પત્થર પાછો પડે છે તેમ શબ્દ પણ પાછો પડે છે એટલે એ મૂર્ત છે અર્થાત્ જેમ પર્વત સાથે અથડાયેલો પત્થર અભિઘાત-પ્રતિઘાતને પામે છે, તેમ શબ્દ પણ અભિઘાત-પ્રતિઘાતને પામતો હોવાથી પત્થરના માફક એ મૂર્ત્ત હોવો જોઇએ વિશેષમા શબ્દનો પડઘો પણ પડે છે

વળી શબ્દ આતપ (તડકા)ની પેઠે જ્યા ત્યા જઇ શકે છે અગરના ધૂપની પેઠે એ ફેલાઇ જઇ શકે છે તણખલા અને પાદડાની જેમ વાયુ એને પ્રેરણા કરી શકે છે દીવાની જેમ એ સર્વ દિશામા પ્રસરી જાય તેવો છે તેમજ જેમ સૂર્યની હાજરીમા તારાઓનો પ્રકાશ દબાઇ જાય છે તેમ બીજા મોટા શબ્દો આગળ નાના શબ્દો દબાઇ જાય છે આવો શબ્દ એ પુદ્ગલનો પરિણામ છે એમ ફલિત થાય છે અને શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે અને આકાશનુ એ જ લિગ (નિશાની) છે એવી વૈશેષિક દર્શનની માન્યતા અસગત ઠરે છે

શબ્દમા રૂપાદિનુ અસ્તિત્વ—

શબ્દ એ પુદ્ગલ છે એમ આપણે સિદ્ધ કરી ગયા તો શબ્દમા રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ ચારે હોવા જોઇએ શખના કટકામા જેમ રૂપ માલૂમ પડે છે, તેમ શબ્દ જો રૂપી હોય તો તેમા રૂપ દેખાવુ જોઇએ અને તે દેખાતુ તો નથી, વાસ્તે તે રૂપી નથી એવી શકા ઉઠે

નથી તોપણુ આપણે તેને અભાવ માનતા નથી તે તે જ પ્રમાણે શબ્દની બાબતમા સમજવામા વાધા જેવુ દેખાતુ નથી વળી પરમાણુમા રૂપાદિ ગુણોનો સદ્ભાવ હોવા છતા પણુ તેમા રૂપ જેવામા આવતુ નથી તેથી તેને અભાવ હોવો જોઇએ એમ માનવુ જેમ ન્યાયવિરુદ્ધ છે, તેવી જ રીતે શબ્દમા સૂક્ષ્મતા હોવાને લીધે તેનામા રૂપ દૃષ્ટિગોચર ન થાય તો તેનામા રૂપનો અભાવ છે એમ માનવુ ભૂલ ભરેલુ છે

શબ્દના સ્વરૂપ સબધી વિવિધ માન્યતાઓ—

કેટલાક શબ્દને પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નો વિકાર માને છે, પરતુ તે સમુચિત નથી, કેમકે પ્રધાનનુ અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ નથી કારણુ કે આ સબધમા તેમણે માનેલ આગમ સિવાય અન્ય કોઇ પ્રમાણુ નથી અને એ આગમ તો વિવાદગ્રસ્ત છે છતા પણુ " **तुष्यतु दुर्जनः** " એ ન્યાય અનુસાર સમાધાનાન્તર સૂચવવામા આવે છે જેમકે જ્યારે પ્રધાન નિત્ય, નિરવયવ અને નિષ્ક્રિય છે તો પછી અનિત્યાદિ સ્વરૂપે એનુ પરિણુમન કેમ સભવે ? અત્ર કોઇ આના બચાવ તરીકે એમ કહે કે પ્રધાનના વિકારરૂપ વિજ્ઞાન સક્રિય જેવાય છે અને જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તેનો અપલાપ શકય નથી તો આ કથન પરત્વે એટલુ જ નિવેદન કરવાનુ બાકી રહે છે કે વિજ્ઞાન પ્રકૃતિનો ધર્મ જ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી–એ વિજ્ઞાન કઇ પ્રધાનના વિકારરૂપ નથી વળી સત્ત્વ પ્રધાનપણે જ્ઞાનરૂપે પરિણુમતુ નથી, કેમકે તે જડ વસ્તુના ગુણુરૂપ છે, જેમકે અધકાર બાકી એ સક્રિય છે એ વાત સાચી છે વળી ચૈતન્ય અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કથચિત્ અભેદ માનવામા આવે તો કઇ હરકત જેવુ નથી, કેમકે **चेतयते जानीते बुध्यते** ઇત્યાદિ પ્રયોગ પણુ નજરે પડે છે એટલે તેમણે કહેલી ઉપલી હકીકત યુક્તિ-યુક્ત નથી વિશેષમા આ ચૈતન્ય આત્માનો વિજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ છે વળી મૂર્તિ વગેરે ધર્મોથી રહિત હોવાને લીધે મુક્ત આત્માની પેઠે અન્યે કલ્પેલા આત્મા અને અત કરણોની પ્રતિબિબના ઉદયની કારણુતા પણુ સભવી શકતી નથી[1]

શબ્દ સબધી વૈશેષિક મત અને તેનુ નિરસન—

વૈશેષિક મત પ્રમાણે શબ્દ, સખ્યા, પરિમાણુ, પૃથક્ત્વ, સયોગ અને વિભાગ એ ગુણો છે અને તેમા પણુ વળી શબ્દ એ ખાસ આકાશનો ગુણુ છે, કેમક શબ્દમા એકદ્રવ્ય વત્તા છે એક આશ્રય દ્રવ્ય વડે દ્રવ્યવત્તા તે 'એકદ્રવ્યવત્તા' કહેવાય છે અથવા તો એક દ્રવ્ય જેનો આશ્રય છે તે ' એકદ્રવ્યવત્ ' કહેવાય છે અને તેનો ભાવ ' એકદ્રવ્યવત્તા ' છે આ પ્રમાણેની શબ્દમા એકદ્રવ્યવત્તા હોવાથી એ દ્રવ્ય નથી વળી એ અચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ હોવાથી અર્થાત્ એ આખ વડે જેઇ શકાતો ન હોવાથી એ કર્મ (ક્રિયા) પણુ નથી આથી કરીને એ ગુણુ છે, કેમકે વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે કોઇ પણુ વસ્તુનો સમાવેશ દ્રવ્ય, ગુણુ કે કર્મમા થવો જ જોઇએ વળી આ શબ્દ નિત્ય નથી પણુ ક્ષણિક છે, કેમકે પહેલા ઊચે ઉચ્ચારણુ કરાય છે, સત્ત્વની હૈયાતીમા લિગનો અભાવ છે, કારણુ-સામગ્રીની પહેલા સ્વરૂપનો લાભ હતો નહિ પરતુ પછીથી સ્વરૂપનો લાભ થાય છે તેમજ શબ્દના અભિવ્યજક વસ્તુનો પણુ અભાવ છે એનુ કારણુ એ છે કે અભિવ્યજક હોય ત્યારે કારણુજ ય વિકાર ન થાય, કેમકે પ્રદીપાદિ દિવ્ય મણિ વગેરે સ્વરૂપી વ્યજકની સનિધિમા ઘટના પરિમાણુનુ અનુવિધાન અર્થાત્ કાર્ય જેવામા આવતુ નથી અભિ

1 જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૪૦-૩૪૧)

વ્યંજકનો ભેદ હોવા છતા પણ તેટલો જ ઘટક છે શબ્દને વિષે તો અલ્પ, મધ્ય વગેરે ભેદ જોવાય છે જેમકે ભેરી વગેરેના સયોગથી શબ્દની નિષ્પત્તિનો, વેણુ, પર્વ વિભાગથી તેમજ શબ્દથી પણ શબ્દની નિષ્પત્તિનો કલ્લોલોની શ્રેણિની પેઠે સભવ છે, વાસ્તે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોનો પણ આ કઇ ગુણ નથી, કેમકે અકારણ ગુણનુ પૂર્વપણુ હોવાથી જેમ શુચિ (શ્વેત) શખમા કારણ ગુણ પૂર્વ ધવલ રૂપ જોવાય છે અને તે નાશ પામતા પણ તે પ્રકારનુ રૂપ કકડાઓમા જણાય છે તેમ ભેરી વગેરેના શબ્દો ભેરી વગેરેનો વિનાશ થતા તેના અવયવોને વિષે જણાતા નથી તેથી કરીને શબ્દ એ કારણ ગુણ પૂર્વક નથી વળી જો સ્પર્શવાળા પદાર્થનો ગુણ શબ્દ હોય તો જ્યા સુધી તે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યો છે ત્યા સુધી રૂપ વગેરેની માફક તે પણ હોવો જોઇએ, પરતુ તે ઉપલબ્ધ થતો નથી, તેથી કરીને અયાવત્ દ્રવ્યભાવિતાને લઇને શબ્દ એ પૃથ્વી વગેરેનો ગુણ નથી આશ્રય સિવાય અન્ય સ્થળમા ઉપલબ્ધિ હોવાને લીધે શબ્દ એ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો ગુણ નથી શખ અને વદનનો સયોગ જ્યા છે ત્યાથી અન્ય દિશામા રહેના શ્રોતાઓને શબ્દ ઉપલબ્ધ થાય છે રૂપ જેવા સ્પર્શવદ્ ગુણો તો આશ્રયથી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી, વાસ્તે શબ્દ એ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યોનો ગુણ નથી વળી બાહ્ય ઇન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો હોવાથી એ આત્મા, મન, દિશા કે કાલનો પણ ગુણ નથી એટલે કે પારિશેષ્ય અનુમાનથી એ આકાશનો ગુણ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ અનુપલભ્યમાન આકાશનુ એ લિંગ છે

આ પ્રમાણેનો વૈશેષિકનો પૂર્વ પક્ષ કેવળ તેની વાચાલતાના પ્રદર્શનરૂપ છે, તેમા કશુ તત્ત્વ નથી એમ જૈનો માને છે, કેમકે શબ્દ મૂર્ત છે એ વાત તો યુક્તિઓ દ્વારા આપણે જોઇ ગયા છીએ આથી મૂર્ત શબ્દ એ અમૂર્ત આકાશનો ગુણ કેવી રીતે ઘટી શકે? કેમકે રૂપ વગેરે આકાશના ગુણો છે એવો વ્યવહાર કોઇ પણ રીતે શોભાસ્પદ નથી, કિન્તુ પુદ્‌ગલોનો જ તેવા પ્રકારનો પરિણામ શબ્દ નામથી ઓળખાવાય છે એટલે એકદ્રવ્યવત્ત્વનો અભાવ છે પરિણામ અને પરિણામીને અભિન્ન માનતા શબ્દ દ્રવ્યરૂપ બને છે અને બેને ભિન્ન માનતા શબ્દ ગુણરૂપ ઠરે છે આથી કરીને એકાન્તિક અનિત્યતાનો પક્ષ ઊડી જાય છે, કેમકે સમગ્ર પદાર્થો દ્રવ્ય અને પર્યાય એમ ઉભય સ્વરૂપવાળા છે આ પ્રમાણે વિચારતા તો શબ્દ એ કોઇક રૂપે આકાશનો પણ ગુણ મનાય એમ જો કહેવાય તો વિવક્ષા અનુસાર તેમ માનવામા અનેકાંતવાદીને કશી અડચણ નથી દ્રવ્યના કેવળ પરિણામરૂપ હોવાથી કર્મની અચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષતા પણ અસિદ્ધ છે જો કોઇક પ્રકારે શબ્દને ક્ષણિક ગણવામા આવે તો તો સિદ્ધસાધ્યતા છે બધી રીતે શબ્દને ક્ષણિક સ્વીકારીએ તો દૃષ્ટાંતનો અભાવ છે વળી એનુ સત્ત્વ પણ કોઇક પુદ્‌ગલરૂપાદિ આકારથી છે એટલે સત્ત્વને વિષે લિંગનો અભાવ છે એ હકીકત અસબદ્ધ છે કારણરૂપ સામગ્રી વડે અન્ય આકારનુ અવસ્થાન થાય છે એથી ઊભા રહેલા, બેઠેલા કે સૂતેલા પુરુષની પેઠે અભૂત આત્મલાભ અસિદ્ધ છે અર્થાત્ સર્વથા અસત્ સ્વરૂપમા આત્મ-લાભનો પ્રાયે અસભવ જાણવો શબ્દના પર્યાયરૂપ એનો આવિર્ભાવ છે એમ કહેવુ નિરર્થક છે, કેમકે એ તો આપણે કેટલીએ વાર કહી ગયા છીએ કે વસ્તુ કેવળ પર્યાયરૂપ નથી, પરતુ દ્રવ્ય તેમજ પર્યાય એમ બને સ્વરૂપવાળી છે વળી અભિવ્યક્તિને અગે જે દૂષણો ઉદ્‌ભવે છે તે એકાત પક્ષમા સભવે છે, નહિ કે નિત્યાનિત્યરૂપ અનેકાન્ત પક્ષમા દડ વગેરે સાધનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભેરી વગેરે પુદ્‌ગલો શબ્દ, રૂપ વગેરેથી યુક્ત હોવા છતા પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે

વગેરેની માફક તેમજ ગધના પરમાણુને વિષે અવ્યવસ્થિત રૂપની પેઠે જાણવી સર્વદા એ શબ્દ નામના પર્યાયનો પ્રાદુર્ભાવ હોતો નથી, કેમકે પિત્તાદિના પ્રકોપની પેઠે એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષા રાખે છે ભેરી વગેરે આશ્રય દ્વારા નિસરતા સ્કધો શબ્દ પર્યાયનો ત્યાગ કર્યા વિનાના હોઇ અન્ય દિશામા રહેલા શ્રોતાઓને પણ ગ્રાહ્ય બને છે તેમા નવાઇ જેવુ નથી પોતાનો ઘાત થતો હોવાથી શબ્દ-પરિણામ અન્યત્ર જણાતો નથી કિન્તુ તથાવિધ આકારવાળા પરમાણુઓને વિષે જ તેની અવસ્થિતિ છે વળી આધ્યાત્મિક શબ્દ તો કાય યોગ વડે ગ્રહણ કરાયેલા શબ્દ-વર્ગણાને યોગ્ય એવો સ્કધનો જે પરિણામ તે વચન યોગ છે અને વળી તે પણ પ્રયોગ દ્વારા ફેંકાયેલો રૂપાદિવાળો પુદ્ગલ સઘાત જ છે, જ્યારે બાહ્ય શબ્દ તો અનેક પ્રકારનો છે અને તેની ઉત્પત્તિ સઘર્ષ વગેરેને આભારી છે

વળી શબ્દને નિત્ય માનનારા વૈશેષિક જો એમ કહે કે શબ્દત્વની પેઠે શબ્દ નિત્ય છે, કેમકે તેમા શ્રાવણતા રહેલી છે અને કૃતકત્વ તો અનિત્યત્વની સાથે વ્યાપ્ત છે, માટે વિરુદ્ધાવ્યભિચારિત્વ બરાબર છે તો એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે નિત્ય તેમજ અનિત્ય એમ બને સ્વભાવવાળા સર્વ પદાર્થો છે એમ માનનારાને કશો વાધો નથી વળી અનેકાન્તવાદીના મતમા નિત્યતા અને અનિત્યતા આશ્રીને વિરોધ નથી, કેમકે ત્યા વિરોધનુ સ્વરૂપ ઘટતુ જ નથી વિશેષમા વિરોધ બે જાતનો છે —(૧) વધ્યઘાતકસ્વરૂપી અને (૨) અસહાવસ્થાનરૂપી તેમા સાપ અને નોળિયો, અગ્નિ અને જળ ઇત્યાદિનો એક કાલમા સયોગ થતા દ્વિત્વની પેઠે અનેક આશ્રયરૂપ હોવાથી જે વિરોધ થાય છે તે પ્રથમ પ્રકારનો છે સયોગ થયા વિના જળ અગ્નિને શાત કરી શકતુ નથી છતા જો તેમ માનીએ તો ત્રૈલોક્યમા અગ્નિના અભાવનો પ્રસગ ખડો થશે સયોગરૂપે ક્ષણ માત્ર અવસ્થિતિ હોવાથી પાછળથી એકના કરતા બીજામા બળ વિશેષ હોય છે આ પ્રમાણેની નિત્યતા અને અનિત્યતાની એક ક્ષણને માટે પણ એકને વિષે વૃત્તિ છે એમ અનેકાતવાદીઓ સ્વીકારતા નથી વાસ્તે વધ્યઘાતકરૂપ વિરોધ માટે અવકાશ નથી અસહાવસ્થાનરૂપ વિરોધ પણ નથી ઠડા અને ઉનાનો ફળને વિષે અને વૃન્તના સયોગ અને વિભાગનો કેરીને વિષે શ્યામતા અને પીતતાનો એક વસ્તુમા એકકાલીન વૃત્તિ નથી, કિન્તુ એકનુ પૂર્વ અસ્તિત્વ છે, જ્યારે બીજાનો ઉત્પન્ન થવારૂપ સ્વભાવ છે એટલે એ ઉત્પન્ન થઇ પૂર્વનો અવરોધ કરે છે દાખલા તરીકે કેરીની પીળાશ એની કાળાશનો વિરોધ કરે છે આવી હકીકત નિત્યતા અને અનિત્યતાને લાગુ પડતી નથી, કેમકે પૂર્વકાલીન નિત્યતાનો ઉત્પન્ન થતી અનિત્યતા વડે નાશ કરાય છે એમ માનવા જતા તો નિત્યતા જેવી ચીજ રહેશે જ નહિ, કેમકે તેમા અધ્રુવતા આવતી હોવાથી તે અધ્રુવ છે વળી પ્રતિબધ્ય પ્રતિબધકરૂપ વિરોધ માટે પણ અનેકાન્તવાદમા સ્થાન નથી, કેમકે એક આત્મ-દ્રવ્યમા એકી વખતે ધર્મ અને અધર્મ બને સભવે છે આમા એકની ગૌણતા અને બીજાની પ્રધાનતા માનવા અનેકાતવાદી તૈયાર છે, કેમકે દ્રવ્ય અને પર્યાયમા એક બીજાની ગૌણતા અને પ્રધાનતા રહેલી જ છે વળી વૈશેષિકને પણ કાલમા અને દ્રવ્યમા ધર્મ અને અધર્મ સ્વીકારવા જ પડે તેમ છે, નહિ તો પ્રતિબન્ધ્ય પ્રતિબધક ભાવ જ નહિ સભવે આથી નિત્યતા અને અનિત્યતા વચ્ચે વિરોધ હોય તો તે કેવળ વાણી પૂરતો છે વળી વિશેષ (વ્યક્તિ) સામાન્યથી અત્યન્ત ભિન્ન છે એવો જૈન મત નથી એથી કરીને નાદની વૃદ્ધિ પર છે એ કથનનુ નિરસન થાય છે નાદ મોટો,

ન્ય અને નાનો છે, મહિ કે શબ્દ એવું જે શબરે કહ્યું છે તે ઠીક નથી, કેમકે શબ્દમાં જ તેવા પ્રકારની યોગ્યતા રહેલી છે તીવ્ર, મંદ, મંદ પ્રયત્નની ભિન્નતાને લઇને મહાન્ શબ્દ અલ્પ અને અલ્પ પણ બને છે. એથી કરીને સમાનાધિકરણતારૂપે શબ્દનો જ વ્યવહાર કરાય છે શબ્દ સિવાય અન્ય કોઇ વસ્તુ શ્રોત્રને ગ્રાહ્ય નથી નાદ એ શબ્દનો ધર્મ છે એમ કહેવા જતા તો એ નાદને શબ્દથી ભિન્ન કે અભિન્ન સ્વીકારવો પડશે અને એ બેમાથી એક પણ પક્ષ દૂષણથી મુક્ત નથી જેઓ શબ્દને પ્રધાન (પ્રકૃતિ)નો પરિણામ માને છે તેમણે પણ શબ્દ સામાન્ય અને વિશેષથી યુક્ત તેમજ મૂર્ત સ્વીકારવો પડશે, નહિ તો તેનો કરેલો વ્યવહાર ઉડી જશે વળી જેઓ શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયરૂપ તેમજ ઉપાત્ત અને અનુપાત્ત એ બને મહાભૂત હેતુવાળા કહે છે તેઓ પણ એને કેવળ વિશેષરૂપ માની શકે તેમ નથી, કેમકે કારણ વિનાના વિશેષો આકાશ કુસુમની સુગંધીની માફક પોતાના સ્વરૂપને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને એકાંત ક્ષણિકતા તો દૃષ્ટાંતનો અભાવ હોવાથી અત્યંત દુર્લભ સમજવી આથી એ વાત સિદ્ધ થઇ કે વિશિષ્ટ પરિણામ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ શબ્દ પુદ્ગલ-દ્રવ્યરૂપ જ છે

શબ્દનુ લક્ષણ—

" [1]विवक्षावशादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रधानगुणभावतया सामान्यविशेषतोऽर्थस्याभिधायकप्रत्यर्थनियतसङ्गतवर्णादिविभागवद्ध्वनिरूपत्वं शब्दस्य लक्षणम् । (२३१)

અર્થાત્ વિવક્ષાને લઇને અન્વય વ્યતિરેક દ્વારા પ્રધાન અને ગૌણ એમ બંને ભાવથી સામાન્ય અને વિશેષ યુક્ત અર્થને કહેવાવાળો અને દરેક અર્થના પ્રતિપાદનમા નિયમિત રૂપે સગત એવો વર્ણાદિક [2]વિભાગવાળો ધ્વનિ ' શબ્દ ' કહેવાય છે

અનાદિ વૃદ્ધ પરંપરાના સંકેતની પ્રસિદ્ધિને લઇને દરેક અર્થ પ્રતિનિયત છે પરસ્પરની અપેક્ષાથી પોતાના અભિધેયની એકાર્થકારિતાને લઇને સગતતા છે કે જે હકીકત શિબિકા ઉપાડનારાને લાગુ પડે છે

ધ્વનિ જ શબ્દ છે-શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે એમ ન માનતા સ્ફોટ તેમ છે એમ શાલાતુરીય મત અનુસાર વૈયાકરણ માને છે ધ્વનિનો ઉચ્ચાર થતા તે ખરેખર સ્ફોટનો અભિવ્યંજક બને છે અને એથી અભિવ્યક્તથી અર્થની પ્રતીતિ થાય છે પરતુ આ માન્યતા ઠીક નથી, કેમકે તેમા અનિત્યતારૂપ આપત્તિ આવે છે, કેમકે મૂલ [3]કીલ-જળની પેઠે સ્ફોટની અભિવ્યંજ્યમાનતા છે તેમજ પ્રદીપાદિની જેમ અર્થની પ્રતીતિની હેતુતા છે પ્રદીપાદિની નિત્યતા માનતા તો દૃષ્ટા-

---

૧ આ લક્ષણ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ ૨૪)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૫૭)ની નિમ્ન-લિખિત પંક્તિને સમ્પૂર્ણ મળતુ આવે છે એટલે એના ઉપરથી જ યોજાયેલું જણાય છે —

" विवक्षावशादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रधानगुणभावतया सामान्यविशेषवतोऽर्थस्याभिधायकः प्रत्यर्थनियतसङ्गतवर्णादिविभागवान् ध्वनिरेव शब्दः । '

૨ વર્ણ પદ, વાક્ય એ બધા વિભાગો છે

૩ થાભલો, ફાચડ, જવાના, કાણી ઇત્યાદિ એના વિવિધ અર્થો છે

નસનો અભાવ ઉપસ્થિત થાય છે વળી ધ્વનિઓ સ્ફોટને વ્યક્ત કરતા નથી, કેમકે ગંધની જેમ તેઓ અચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષતાવાળા છે એથી કરીને ધ્વનિરૂપ શબ્દ સ્મૃતિનુ કારણ છે સમસ્ત શબ્દો પૂર્વ વ્યુત્પન્ન સંકેતને અધીન હોવાથી અર્થનુ પ્રત્યાયન છે ત્યાર બાદ પૂર્વ ઉપલબ્ધ અર્થના અનુસ્મરણથી શબ્દ-વિજ્ઞાન સ્માર્ત છે વિશેષમા શબ્દાર્થ કઇ અન્ય અપોહ માત્ર નથી, કેમકે વિધિની અપેક્ષાથી રહિત એવા વ્યતિરેકની અત્ર અપ્રસિદ્ધિ છે તેમજ વ્યતિરેકથી રહિતની અનુપલબ્ધિ છે પરસ્પર સાપેક્ષ એવા અન્વય અને વ્યતિરેક વડે સર્વત્ર અર્થનુ જાણવા પણુ હોવાથી વ્યતિરેકની જ પ્રધાનતા છે એમ કહેવુ વ્યાજબી નથી આ વાત શ્રીદત્તક ભિક્ષુકે નીચે મુજબ સૂચવી છે —

" अर्थान्तरापोह् हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते । "

અર્થાત્ જેમ વૃક્ષ શબ્દ અવૃક્ષ શબ્દની નિવૃત્તિ સ્વ અર્થમા કરતો વૃક્ષરૂપ પોતાના અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ જેમ કહેવાય છે તેમ નિવૃત્તિવિશિષ્ટ વસ્તુ તે શબ્દાર્થ છે, નહિ કે નિવૃત્તિ માત્ર નિવૃત્તિ માત્ર વસ્તુ તો અનુપલક્ષણીય છે, કેમકે ગધેડાના શીંગડાની તીક્ષ્ણતાદિના વર્ણનની પેઠે તે અવસ્તુરૂપ છે અત્ર પૂર્વે વિધિથી ઘટનુ ગ્રહણ કરી પછીથી અન્ય અપોહ કરે છે એમ નથી વળી અન્ય અપોહ કર્યા બાદ ઘટને ટાળવાના ભેદ પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે એમ પણ નથી ક્રમસર ગ્રહણને વિષે તો અત્યંત હ્રસ્વતાને તેમજ ક્ષણિકતાને લીધે સર્વ ભાવોને વિષે ધ્વનિને વિષે તેમજ જ્ઞાનને વિષે બે વ્યાપારોનુ અનુસ્થાન યુક્ત નથી જો આ વાત સંતાનથી સંગત બને છે એમ કહેવામા આવે તો તે અયુક્ત છે, કેમકે સંતાન અવસ્તુરૂપ છે એ પ્રમાણે તો ઘટનુ ગ્રહણ અને અન્ય અપોહ એ બંને સમકાલે સિદ્ધ થાય છે દાખલા તરીકે સૂર્યના સ્વભાવને લઇને સૂર્યનો ઉદય થતા અંધકારનો નાશ અને સ્વરૂપનુ પ્રકાશન થાય છે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવાથી અભિધેય સામાન્ય તેમજ વિશેષ છે એ વાત ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ અન્ય અપોહ શબ્દાર્થવાદીને સ્વીકારવી પડશે અન્વય અને વ્યતિરેકની સમાનકક્ષતાને લઇને વિધેય પણ પ્રધાન જ હો, કેમકે બે સાથે ગ્રહણ કરાયેલા ધવ અને ખદિરની પેઠે એ અર્થોને વિષે એકની ગૌણતાની કલ્પના અસમુચિત છે અન્વયની પ્રધાનતા સ્વીકારતા પ્રયત્નાનતરીયકના અવ્યાપ્ત સપક્ષતાવાળી હોઇ અનિત્યતા જણાવે છે કહ્યુ પણ છે કે વ્યાપ્ત સપક્ષ જણાવે છે, નહિ કે અવ્યાપ્ત સપક્ષ એટલુ તો કહેવુ જ પડશે કે અન્વયથી નિરપેક્ષ વ્યતિરેક અર્થ જણાવતો નથી તેમજ વળી વ્યતિરેકથી નિરપેક્ષ અન્વય પણ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરવા અસમર્થ છે

પરસ્પર સાપેક્ષતાને વિષે શિબિકા ઉપાડનારાની પેઠે સર્વત્ર પ્રધાનતા છે અથવા કદાચિત્ વિવક્ષા અનુસાર એકની બીજાની ગૌણતા અને પ્રધાનતાની કલ્પના કરાય છે [1]દ્વાદશશતિકા આ વાતને સમર્થિત કરે છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ પણ છે કે જે કઇ કહેવાયુ હોય તે શુ અપ્રાસંગિકનો અર્થ છે કે પ્રતિષેધ ? એ તો કેવળ પ્રતિષેધ છે, કિન્તુ એ વસ્તુનો કોઇક ભોગાર્થાન્તરની નિવૃત્તિ દ્વારા લોકમા જણાય છે [1] જેમકે શીંગડા હોવાથી તે અશ્વ નથી વળી વિશેષ અર્થથી આક્ષિપ્ત નથી, કેમકે તેનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરાય છે જેમ સામાન્ય કહેવાય છે તેમ વિશેષ પણ કહેવાય

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૭)

છે. એથી અત્ર ઉભયને મુખ્ય કહેવુ આથી કરીને અભિધેય સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપી છે

બન્ધના ભેદ-પ્રભેદો—

પરસ્પર આશ્લેષરૂપ બન્ધના સબધમા **ભગવતી** (શ ૮, ઉ ૯) સુદર પ્રકાશ પાડે છે. એના આધારે અત્ર થોડોક ઊહાપોહ કરીશુ સૌથી પ્રથમ તો એ વાત નોંધી લઇએ કે બન્ધના વૈસ્રસિક અને પ્રાયોગિક એ બે મુખ્ય ભેદો છે જીવ અને શરીરનો સબધ, લાકડી અને લાખનો સબંધ વગેરે જે સબધોમા પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેલી છે તે સર્વ સબધો 'પ્રાયોગિક બન્ધ' કહેવાય છે, જ્યારે વિજળી, વાદળા, મેઘધનુષ્ય ઇત્યાદિની રચના કે જેમા પ્રયત્નની અપેક્ષા નથી, કિન્તુ જે સ્વભાવજન્ય છે તે 'વૈસ્રસિક બન્ધ' છે ટુકમા કહીએ તો જીવના પ્રયોગથી કરાતો બન્ધ તે 'પ્રાયોગિક' છે, જ્યારે સ્વભાવસપન્ન બન્ધ તે 'વૈસ્રસિક' છે તેમા વિસ્રસા-બન્ધના સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારો છે તેમા વળી સાદિ વૈસ્રસિક બન્ધના (૧) બન્ધન-પ્રત્યય, (૨) ભાજન-પ્રત્યય અને (૩) પરિણામ-પ્રત્યય એમ ત્રણ અવાતર ભેદો છે સ્નિગ્ધત્વાદિ ગુણરૂપ નિમિત્ત દ્વારા દ્વિપ્રદેશિકથી માડીને તે અનતપ્રદેશિક પરમાણુઓનો જે બન્ધ થાય છે તે 'બન્ધન-પ્રત્યયિક' જાણવો અર્થાત્ દ્વયણુકાદિ સ્કધોનો વિષમ સ્નિગ્ધતા વડે, વિષમ રૂક્ષતા વડે અને વિષમ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષતા વડે બધન-પ્રત્યયિક સાદિ વૈસ્રસિક બન્ધ થાય છે[1] આ બન્ધ જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી રહે છે

ભાજન એટલે આધાર અને પ્રત્યય એટલે નિમિત્ત, આથી આધારરૂપ નિમિત્ત દ્વારા થતો બન્ધ 'ભાજન-પ્રત્યયિક' જાણવો એક ભાજનમા રહેલી જુની મદિરા જે સ્ત્યાન (ઘટ્ટ) બને છે તેમ જ જુના ગોળનો અને જુના ચોખાનો જે પિડ થાય છે તે 'ભાજનપ્રત્યયિક બન્ધ' છે આ બન્ધ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય કાલ સુધી રહે છે

પરિણામ એટલે રૂપાતર પરિણામરૂપ નિમિત્ત દ્વારા જે બન્ધ થાય તે 'પરિણામ-પ્રત્યયિક' જાણવો વાદળાઓ, [2]અભ્રવૃક્ષો, [3]સધ્યા, [4]ગાધર્વનગરો,

---

૧ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પૃ ૬૭૪-૬૭૭

૨ વાદળાના ઝાડ જેવા ઘાટને 'અભ્રવૃક્ષ' કે 'મેઘતરુ' કહેવામા આવે છે એ વૃક્ષ નીલ છે અને એનો અગ્ર ભાગ દહીંના જેવો છે એ સૂર્યને ઢાકનારો અને આકાશની વચ્ચે હોય છે જુઓ **બૃહત્સહિતા** (પૃ ૪૩૨)

૩ અડધા આથમેલા અને અડધા ઉગેલા સૂર્યને લીધે જ્યા સુધી આકાશ અસ્પષ્ટ રહે છે, તેટલો વખત 'સધ્યા' કહેવાય છે દિવસ અને રાત્રિની સધિ (સાધા ,ના ભાગને 'સધ્યા' કહેવામા આવે છે અને એ જ્યોતિ (તારાઓ) દેખાતા પૂરી થાય છે. જુઓ બૃહત્સહિતા (પૃ ૪૨૬) **અનુયોગદ્વાર** (સૂ ૧૨૬)ની મલધારીય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૧૨૧મા પત્રમા શ્યામ, નીલ વગેરે રગની વાદળાની પરિણતિ તે 'સધ્યા' છે એમ કહ્યુ છે અને તે અત્ર પ્રાસગિક છે

૪ વાદળાં ઉપર પડતા સૂર્યના કિરણોને લીધે આકાશમા થતો નગરનો દેખાવ 'ગાધર્વનગર' કહેવાય છે એ ધોળુ, લાલ, પીળુ અને કાળુ હોય છે-અનેક રગનુ અને આકારવાળુ એ હોય છે તેમજ વળી પતાકા, ધજા અને તોરણોથી વિભૂષિત હોય છે જુઓ **બૃહત્સહિતા** (પૃ ૪૭૮)

ાતો, [2]દિગ્દાહો, ગર્જારવો, વિજળીઓ, ધૂળની વૃષ્ટિઓ, [3]યૂપો, [4]યક્ષાદીપ્તો (યક્ષાદીપ્તક), ા, [5]મહિકા, [7]રજનો ઉદ્ઘાત, ચન્દ્રગ્રહણો, સૂર્યગ્રહણો, ચન્દ્ર-[8]પરિવેષો, સૂર્ય-પરિવેષો, દ્રો, [10]પ્રતિસૂર્યો, ઇન્દ્રધનુષ્ય, [11]ઉદકમત્સ્ય, [12]કપિહસિત અને [13]અમોઘોનો ામ-પ્રત્યયિક' બન્ધ છે આ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ મહિના પર્યન્ત રહે છે

(૧) ધર્માસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્રસા-બન્ધ, (૨) અધર્માસ્તિકાયનો અ અનાદિ વિસ્રસા-બન્ધ અને (૩) આકાશાસ્તિકાયનો અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્રસા-બન્ધ નાદિ વિસ્રસા-બન્ધના ત્રણ પ્રકારો છે.

ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોનો પરસ્પર જે અનાદિ વિસ્રસા-બન્ધ છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે ણે જાતના બન્ધો [14]દેશ-બન્ધ છે, કિન્તુ સર્વ-બન્ધ નથી ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો પરસ્પરના

---

૧ સ્વર્ગના સુખોને ભોગવીને પડતા આત્માઓના રૂપો ' ઉલ્કા ' કહેવાય છે તેના ધિષ્ણ્ય, અશનિ, વિદ્યુત્ અને તારા એમ પાચ પ્રકારો છે જુઓ બૃહત્સંહિતા (પૃ ૪૫૫) આ ા જૈન દર્શનને માન્ય નથી અનુયોગની વૃત્તિમાં આકાશમાંથી પડતા સમૂર્ચ્છિમ અગ્નિ તરીકે ઓળખાવેલ છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે ૨ ભડકા જેવી દિશાઓનુ નામ ' દિગ્દાહ ' છે તે પીળો ો રાજાને ભયરૂપ, અગ્નિના રંગનો હોય તો દેશના નાશરૂપ, એમ એના રંગો પ્રમાણે એના જુદાં ફળો છે જુઓ બૃ સ (પૃ ૪૧૯) અન્ય દિશામા મૂળમા છેદાયેલી અગ્નિની જ્વાળાથી 'વ્યાપ્ત શ એમ અનુ૦મા કહ્યુ છે ૩ સન્ધ્યા છેદાવરણ એટલે યૂપ એવો અર્થ આવશ્યકમા પણ છે અનુ૦ વૃત્તિકાર કહે છે ૪ આકાશમા દેખાતા અગ્નિ-પિશાચો ૫ લૂખી તેમજ છરીઠના ાના જેવી અભ્રની રચના ૬ સ્નિગ્ધ તથા ઘન એવી મેઘની રચના એ ચીકણી અને હોવાથી તો જમીન ઉપર પડતા સાં ધામ વગેરે રૂપે જણાય છે ૭ રજસ્વલા દિશા એટલે ધૂળથી ા દિશા ૮ થોડાક વાદળાવાળા આકાશમા પ્રતિબિમ્બ પામેલા સૂર્ય અને ચન્દ્રના કિરણો વાયુ મડળરૂપે પરિણમી જે અનેક વર્ણ અને વિવિધ આકારને ધારણ કરે છે તે 'પરિવેષ' કહેવાય છે ા બૃ સ (પૃ ૪૬૬) ૯ ઉત્પાત વગેરે સૂચવનાર બીજો ચન્દ્ર એ પ્રમાણે પ્રતિસૂર્ય માટે પણ જવુ ૧ કેટલીક વાર સૂર્યના ઉદયથી માંડીને તે એક પ્રહર પર્યન્ત સૂર્યની આસપાસ થોડા ા જામેલા હોય છે, ત્યારે તે વાદળાનુ કુંડાળુ સૂર્યના કિરણોને લઇને બીજા સૂર્ય જેવુ દેખાય છે ુ નામ ' પ્રતિસૂર્ય ' છે આવો પ્રતિસૂર્ય સૂર્યના અસ્ત સમયે પણ જોવાય છે જુઓ બૃ સ ૪૮૦) ૧૧ માછલાના જેવા આકારનો મેઘ ' ઉદકમત્સ્ય ' કહેવાય છે જુઓ બૃ સ (પૃ ૪૨૯) ુ૦ વૃત્તિ પ્રમાણે તો ઇન્દ્રધનુષ્યના ખંડોનુ નામ ' ઉદક-મત્સ્ય ' છે ૧૩ સૂર્યના જે કિરણો ાશમાં બધે પસરી ગયેલા હોય છે તથા વળી રાતા, સફેદ (ભીના) અને અખંડ તેમજ સ્નિગ્ધ હોય તે ' અમોઘ ' કહેવાય છે એ કિરણો વૃષ્ટિના સૂચક છે જુઓ બૃ સ (પૃ ૪૨૯) આ પ્રમાણેના ેખો વારાહીસંહિતા કે બૃહત્સંહિતામા છે એમ ભગવતીના પ બેચરદાસકૃત અનુવાદ ખ ૨, પૃ ૧૧૧-૧૧૨)મા સૂચવાયેલ છે

૧૪ " देशबन्धो यथा सङ्कलिकाकटिकानाम्, सर्वेण सर्वात्मना बन्धः सर्वबन्धो यथा क्षीरनीरयोः "

ર્થાત્ સાંકળના અને કડીનો બંધ તે ' દેશ-બંધ ' છે જ્યારે દૂધ અને જળની જેમ સર્વાંશે ધ તે ' સર્વ-બંધ ' છે

ઈ પૂર્વક રહેલા હોવાથી તેમનો દેશ-બન્ધ જ છે, નહિ કે સર્વ-બન્ધ તેમ છતા જો સર્વ-
માનવામા આવે તો એક પ્રદેશમા બીજા પ્રદેશોનો અતર્ભાવ થાય અને તેમ થતા ધર્માસ્તિ
ાક પ્રદેશરૂપ થાય આ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય માટે પણ સમજી લેવુ
ોના અન્યોન્ય અનાદિ વિસ્રસા-બન્ધો સર્વકાલીન છે-સમગ્ર કાલ સુધી રહે છે-શાશ્વત છે

ગિક બન્ધના પ્રકારો—

આપણે ૬૪૧મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ જીવના પ્રદેશોનો કે ઔદારિકાદિ દેહના પુદ્ગલ
જે બન્ધ થાય છે તે 'પ્રાયોગિક' છે આના ત્રણ પ્રકારો છે—(૧) અનાદિ અપર્યવસિત
ત), (૨) સાદિ અપર્યવસિત અને (૩) સાદિ સપર્યવસિત (સાન્ત) તેમા
ખ્યાત પ્રદેશવાળા જીવના જે આઠ મધ્ય પ્રદેશો છે-'રુચક' પ્રદેશો છે તેનો
દે અપર્યવસિત બન્ધ છે, કેમકે જ્યારે જીવ કેવલિ-સમુદ્ઘાતના સમયે લોકને વ્યાપીને
ત્યારે પણ તે તેવી જ સ્થિતિમા રહે છે, બીજા પ્રદેશોમા તો વિપરિવર્તન થતુ હોવાથી
બંધ અનાદિ અપર્યવસિત નથી, કિન્તુ સાદિ સપર્યવસિત છે તેની સ્થાપના આ
પ્રદેશોની ઉપર બીજા ચાર પ્રદેશો આવેલા છે એ પ્રકારની છે એ પ્રમાણે સમુદાયથી આઠ પ્રદે-
બન્ધ કહેલો છે તે આઠ પ્રદેશોમા પણ કોઇ પણ એક પ્રદેશનો તેની પાસે રહેલા બે પ્રદેશો
ઉપર કે નીચે રહેલા એક પ્રદેશ સાથે એમ ત્રણ ત્રણ પ્રદેશો સાથે અનાદિ અપર્યવસિત બન્ધ
ટલે કે કોઇ ઉપરના પ્રતરનો એક પ્રદેશ વિવક્ષિત હોય તો તેની પાસેના બે પ્રદેશ સિવાયનો
પ્રદેશ તેમજ તેની નીચેનો એક પ્રદેશ છોડીને બાકીના નીચેના પ્રતરના બે પ્રદેશો વ્યવહિત
ી તેનો સબધ સભવતો નથી એ પ્રમાણે નીચેના પ્રતરના પ્રદેશો માટે સમજી લેવુ આ
ૂર્ણિકારની વ્યાખ્યા છે ટીકાકારની વ્યાખ્યા તો દુર્બોધ્ય હોવાથી અત્ર તેનો પરિહાર
છે એમ **શ્રીઅભયદેવસૂરિ ભગવતી**ની વૃત્તિના ૩૮૮મા પત્રમા કથે છે આઠ મધ્ય પ્રદે
છોડીને બાકીના પ્રદેશોનો બન્ધ સાદિ છે, કેમકે તેમા પરિવર્તન થાય છે આ પ્રમાણે પ્રથમ
(ભાગો) સમજવો, અનાદિ સપર્યવસિત એવો બીજો ભગ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી,
અનાદિ સબદ્ધ આઠ જીવ-પ્રદેશોમા પરિવર્તનનો અવકાશ નહિ હોવાથી બન્ધની સપર્યવ
ની ઉપપત્તિ શકય નથી હવે ત્રીજા સાદિ અપર્યવસિત ભગને વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે
ના જીવ-પ્રદેશોનો બન્ધ આ પ્રકારનો છે, કેમકે શૈલેશી અવસ્થામા સ્થાપિત કરેલા પ્રદેશો,
પણામાં પણ તેવાને તેવા જ રહે છે ચોથા ભગરૂપ સાદિ સપર્યવસિત બન્ધના ચાર
છે-(૧) આલાપન-બન્ધ, (૨) આલીન-બન્ધ, (૩) શરીર-બન્ધ અને (૪) શરીરપ્રયોગ-બન્ધ
ાપન' એટલે દોરડુ વગેરે દોરડા વગેરે વડે થતો તૃણાદિનો બન્ધ તે 'આલાપન બધ' છે
ત ઘાસના, લાકડાના, પાદડાના, પલાલના અને વેલાના ભારાઓનો આલાપન-બન્ધ છે
નેતરની વેલ, છાલ, વાધરી, દોરડા, વેલ, કુશ અને ડાભ આદિથી આલાપન-બન્ધ થાય છે
બન્ધનો જઘન્ય કાલ અતર્મુહૂર્તનો અને ઉત્કૃષ્ટ સખ્યાત કાલનો છે

એક પદાર્થનો બીજા પદાર્થની સાથે લાખ વગેરે દ્વારા જે બન્ધ થાય છે તે 'આલીન-
' છે આ આલીન-બન્ધના ચાર ભેદો છે—(૧) શ્લેષણા-બન્ધ, (૨) ઉચ્ચય-બન્ધ, (૩)
ચ્ચય-બન્ધ અને (૪) સહનન-બન્ધ શિખરોનો, કુટ્ટિમોનો (ફરસબધીઓનો), સ્તભોનો,

પ્રાસાદોનો, કાષ્ઠોનો, ચામડાનો, ઘડાઓનો, કપડાઓનો અને સાદડીઓનો ચૂના વડે, માટી વડે, કાદવ વડે, શ્લેષ (વજ્રલેપ) વડે, લાખ વડે, મીણ વગેરે શ્લેષદ્ર દ્રવ્યો વડે થતો બન્ધ 'શ્લેષણા-બન્ધ' છે આ બન્ધ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાલ સુધીનો છે

ઘાસ, લાકડા, પાંદડા, તુષ, ભુસુ, છાણ, કચરો, રાખ વગેરેના ઢગલાનો જે ઊંચો બન્ધ થાય છે તે 'ઉચ્ચય-બન્ધ' છે આ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાલ પર્યંત હોય છે

કુવા, તળાવ, નદી, દ્રહ, વાવ, પુષ્કરિણી, દીર્ઘિકા, [1]ગુંજાલિકા, સરોવરો, સરોવરોની શ્રેણિ, મોટા સરોવરોની હાર, બિલની પંક્તિ, દેવકુલ, સભા, પરબ, સ્તૂપ, ખાઇઓ, પરિઘો, કિલ્લાઓ, કાંગરાઓ, [2]ચરિકો, દરવાજા, ગોપુર તોરણ, પ્રાસાદ, ઘર, શરણ, લેણ (ગૃહ-વિશેષ), હાટો, શીંગોડા જેવા આકારના માર્ગો, ત્રિકમાર્ગ, ચતુષ્કમાર્ગ, ચત્વરમાર્ગ, ચતુર્મુખમાર્ગ, રાજમાર્ગ વગેરેનો ચુના, કચરા અને શ્લેષ (વજ્રલેપ)ના સમુદાય વડે જે બન્ધ થાય છે તે '[3]સમુચ્ચય-બન્ધ' છે આની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઉચ્ચય-બન્ધ જેટલી છે

સંહનન બન્ધના બે ઉપભેદો છે-(૧) દેશ-સંહનન અને (૨) સર્વ-સંહનન કોઇ વસ્તુના દેશથી-અંશથી કોઇ વસ્તુના દેશનો-અંશનો પરસ્પર સંબંધરૂપ બન્ધ તે 'દેશસંહનન બન્ધ' છે, જ્યારે સર્વાત્મ સંબંધરૂપ બન્ધ તે 'સર્વસંહનન-બન્ધ' છે ગાડાના અંગોનુ એકત્ર બન્ધન તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે દૂધમા જળનો બંધ તે દ્વિતીય પ્રકાર છે વિસ્તારથી કહીએ તો ગાડા, રથ, યાન (નાની ગાડી), [4]યુગ્ય, હાથીની અંબાડી, [5]અઙ્ઢપલાણુ, શિબિકા અને [6]સ્યન્દમાની તેમજ લોઢી, લોઢાના કડાયા, કડછા, આસન, શયન, સ્તંભ, માટીના વાસણો, પાત્ર, વિવિધ ઉપકરણો ઇત્યાદિ પદાર્થોનો જે સંબંધ થાય છે તે 'દેશસંહનન-બન્ધ' છે આ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત કાલ સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાત કાલ સુધી રહે છે

સમુદ્ઘાત કરતી વેળા વિસ્તારેલા અને સંકોચી દીધેલા જીવ-પ્રદેશોના સંબંધથી તૈજસાદિ શરીરના પ્રદેશોનો જે સંબંધ છે તે 'શરીર-બન્ધ' છે કેટલાક આને બદલે 'શરીરિ-બન્ધ'નો નિર્દેશ કરે છે અને તેનુ લક્ષણ એમ સૂચવે છે કે સમુદ્ઘાત કરવામા વિક્ષિપ્ત જીવ-પ્રદેશોના સંકોચને વિષે જે બન્ધ છે તે 'શરીરિ-બન્ધ' છે શરીર-બંધના (૧) પૂર્વપ્રયોગપ્રત્યયિક અને (૨) પ્રત્યુત્પન્ન પ્રયોગપ્રત્યયિક એમ બે પ્રકારો છે વેદના, કષાયાદિ [7]સમુદ્ઘાતરૂપ જીવના વ્યાપારરૂપ નિમિત્તને લઇને થયેલો જીવ-પ્રદેશોનો એટલે કે તદાશ્રિત તૈજસ કાર્મણ શરીરના પ્રદેશોનો બન્ધ તે પ્રથમ પ્રકાર છે વર્તમાન કેવલિ-સમુદ્ઘાતરૂપ જીવના વ્યાપારથી થયેલો તૈજસ કાર્મણ શરીરનો બન્ધ

---

૧ વક્ર સારિણી કે ગોળ પુષ્કરિણી   ૨ કિલ્લાની કે નગરની વચમાનો રસ્તો

૩ " सहत-उच्चयापेक्षया विशिष्टतर उच्चय समुच्चय, स एव बन्ध समुच्चय बन्ध ।

૪ 'ગોલ' દેશમાં પ્રસિદ્ધ બે હાથ પ્રમાણ વેદિકાથી યુક્ત જંપાન

૫ પુરુષ પ્રમાણ જંપાન-વિશેષ જંપાન એટલે સુખાસન એક જાતની શિબિકા

૬ એક જાતનુ વાહન   ૭ શરીરની બહાર જીવના પ્રદેશોનો પ્રક્ષેપ

પ્રકા૰ છે અર્થાત્ કેવલિ–સમુદ્ઘાત વડે સમુદ્ઘાત કરતા અને એ સમુદ્ઘાતથી પાછા યે મથાનમા વર્તતા કેવલજ્ઞાની અનગારના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનો જે બન્ધ તીય પ્રકાર છે સમુદ્ઘાતથી નિવૃત્ત થતી વેળા કેવલીના જીવ–પ્રદેશો સંઘાતને પામે છે દેશોને અનુસરીને તૈજસાદિ શરીરના પ્રદેશોનો પણ બન્ધ થાય છે

રીર-બન્ધને સ્થાને જેઓ શરીરિ-બન્ધ માને છે તેમના મત પ્રમાણે પણ આના પૂર્વ- અને પ્રત્યુત્પન્નપ્રયોગજ એમ બે પ્રકારો છે તેમા શરીરથી બહાર પ્રક્ષેપેલા તૈજસ ણના પરમાણુઓ અન્ય સમુદ્ઘાતને વિષે ફરીથી સંકોચાય ત્યારે જે બંધ થાય તે પહેલો બીજા પ્રકારની વ્યાખ્યા તૈજસ કાર્મણના આશ્રયરૂપ હોવાથી તૈજસ કાર્મણ'શરીરિ-મધ એમ અર્થ કરવો

ત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે આત્મ પ્રદેશનો વિસ્તાર થતા તૈજસ અને કાર્મણ પણ વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે આત્મ-પ્રદેશોનો સહાર (સંકોચ) થતા એ બે પણ સઘાત (સંકોચ) થાય છે જુઓ **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ** (સ ૧૧, શ્લો ૪૨) શરીર-ન્ધના પાચ શરીરો આશ્રીને પાચ પ્રકારો છે વળી તેમા ઔદારિક–શરીર–પ્રયોગ-રેના અવાતર ભેદો પણ છે, પરતુ ગ્રન્થ ગૌરવના ભયથી તે અત્ર ન આપતા **ભગવતી** (ઉ ૯, સૂ ૩૪૮ ઉપર) જોવા વિશેષાર્થીને ભલામણ છે

રાજ૰ પ્રમાણે બન્ધના પ્રકારો—

ત્ત્વાર્થરાજ૰ (પૃ ૨૩૨–૨૩૩) તરફ નજર કરતાં જણાય છે કે એ ગ્રંથમાં પણ અને પ્રાયોગિક એમ બન્ધના બે જ પ્રકારો સૂચવાયા છે વળી ત્યા વૈસસિક બન્ધના ને અનાદિ એવા બે અવાતર પ્રકારો પણ નિર્દેશાયા છે સ્નિગ્ધ રૂક્ષ ગુણરૂપ નિમિત્તવાળો ત, ઉલ્કા, જલધારા વગેરે વિષયક બન્ધ તે સાદિ 'વૈસસિક બન્ધ' છે અનાદિ વૈસસિક વ પ્રકારો છે જેમકે ધર્માસ્તિકાયબન્ધ, ધર્માસ્તિકાયદેશબન્ધ, ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશબન્ધ ધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય પરત્વે આવા ત્રણ ત્રણ ભેદો સમગ્ર પદાર્થ ધર્મા- કહેવાય એનો અડધો ભાગ દેશ કહેવાય અને અર્ધાર્ધ (ચતુર્થાંશ) પ્રદેશ કહેવાય વ્યાખ્યા છે તે વિચારણીય જણાય છે કાલના પરમાણુઓને વિષે પણ નિરતર પરસ્પર ા અભાવ હોવાથી એનો બન્ધ પણ અનાદિ છે જીવના પ્રદેશો સહાર અને વિસર્પણશીલ ા તેમનો પરસ્પર વિયોગ ન થતો હોવાથી તેમનો બન્ધ અનાદિ છે ધર્મ, અધર્મ, કાલ કાશને વિષે પરસ્પર વિયોગનો અભાવ હોવાથી એ બધાના બન્ધો પણ અનાદિ છે. વિવિધ પણ ઇતર દ્રવ્યોની સાથેનો બન્ધ સમાન્ય રીતે વિચારતા અનાદિ છે. પુદ્ગલ–દ્રવ્યો ાસ્કંધાદિનો બન્ધ પણ સામાન્યત અનાદિ છે

પુરુષના કાયિક, વાચિક અને માનસિક સયોગને 'પ્રયોગ' કહેવામા આવે છે. પ્રયોગરૂપ વાળો બન્ધ 'પ્રાયોગિક' છે એના અજીવવિષયક અને જીવાજીવવિષયક એમ બે

જાણવો જેમકે લાકડી અને લાખનો સંબંધ. જીવાજીવવિષયક પ્રાયોગિક બન્ધના પ્રથમ તો [1]કર્મબંધ અને [2]નોકર્મબંધ એમ બે પ્રકારો પડે છે જીવ યથાયોગ્ય કર્મ બનાવવામાં કામ લાગે એવા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે અને તે પુદ્ગલોનો જે બંધ થાય છે, તે 'કર્મ-બંધ' જાણવો નોકર્મબંધ ઔદારિકાદિ વિષયક છે કર્મબંધ આઠ જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકારનો છે.

નોકર્મબંધના તો આલપન, આલેપન, સંશ્લેષ, શરીર અને શરીરિ એમ પાંચ પ્રકારો છે રથ, શકટ ઇત્યાદિકને માંકળ, દોરડા વગેરેથી બાંધવા તે 'આલપન-બન્ધ' જાણવો ભીંત, પ્રાસાદ વગેરેનો માટીના પિંડ, ઇંટ વગેરે દ્વારા થતો બન્ધ તે 'આલેપન-બંધ' જાણવો લાખ અને લાકડાંનો બન્ધ 'સંશ્લેષ-બન્ધ' છે શરીર-બંધના ઔદારિકાદિ પાંચ પ્રકારો છે અને એના અવાંતર પ્રકારો ૫૬૨ છે શરીરિ-બંધના અનાદિ અને સાદિ એમ બે ભેદો છે તેમાં રુચકના પેઠે રહેલા જીવના આઠ મધ્ય પ્રદેશોનો અનાદિ બંધ છે, જ્યારે બાકીના પ્રદેશોનો સાદિ છે, કેમકે કર્મ નિમિત્તને લઈને તે સંહરણ અને વિસર્પણશીલ છે

આ પ્રમાણે બંધના સંબંધમાં આપણે **ભગવતી** તેમજ **તત્ત્વાર્થરાજ**૦નાં કથનો જોયાં હવે આ પરત્વે આ ગ્રંથકારનું શું કથન છે તે અવલોકીએ તેઓ પરસ્પર આશ્લેષરૂપ બન્ધના ત્રણ પ્રકારો પાડે છે —(૧) પ્રાયોગિક, (૨) વૈસ્રસિક અને (૩) મિશ્ર

પ્રાયોગિક બન્ધનું લક્ષણ—

जीवव्यापारघटितत्वे सति शरीरादिविषयकपरस्पराश्लेषरूपत्वं प्रयोगबन्धस्य लक्षणम् । (२३२)

અર્થાત્ જીવના પ્રયત્નરૂપ નિમિત્તથી બનેલા શરીર વગેરેના બન્ધને 'પ્રાયોગિક' કહેવામાં આવે છે એટલે કે આ બન્ધમાં પ્રયત્નની અપેક્ષા રહેલી છે

વૈસ્રસિક બંધના બે ભેદો—

વૈસ્રસિક બન્ધના સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારો છે તેમાં **સાદિ વૈસ્રસિક** બન્ધનું લક્ષણ એ છે કે—

---

[1]-[2] કર્મ અને નોકર્મ વચ્ચેનો ભેદ બતાવતાં તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૩૩)માં કહ્યું છે કે—

"आत्मपरिणामेन योगभावलक्षणेन क्रियत इति कर्म, तदात्मनो ऽस्वतन्त्रीकरणे मूलकारणम् । तदुदयापादितः पुद्गलपरिणाम आत्मनः सुखदुःखबलाधानहेतुः, औदारिकशरीरादि ईषत् कर्म नोकर्मेत्युच्यते ।"

અર્થાત્ યોગના ભાવરૂપ આત્માના પરિણામ દ્વારા જે કરાય છે તે 'કર્મ' છે તે જીવોને પરતંત્ર કરવામાં મૂળ હેતુરૂપ છે તેના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતો પૌદ્ગલિક પરિણામ જીવને સુખ દુઃખ, બળ વગેરેના આધાનમાં કારણભૂત છે ઔદારિક શરીર વગેરે થોડું કર્મ નોકર્મ કહેવાય છે

"विद्युत्-उल्काग्नि-अभ्र-इन्द्रधनुरादिविषयकविषमगुणविशेषपरिणतपरिणामप्रभवस्कन्धपरिणामरूपत्वं सादिविस्रसाबन्धस्य लक्षणम् । (२३३)

અર્થાત્ વીજળી, ઉલ્કાપાતનો અગ્નિ, મેઘ, મેઘધનુષ્ય, વગેરે પદાર્થ વિષયક, તથા વિષમ ગુણની વિશેષતાથી પરિણત થયેલા એવા પરિણામવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલ જે સ્કંધરૂપ પરિણામ તે ' સાદિ વૈસ્રસિક બન્ધ ' જાણવો

અનાદિ વૈસ્રસિક બન્ધનુ લક્ષણ—

धर्म-ऽधर्मा-ऽऽकाश-विमान-मेरुप्रमुखविषयकत्वमनादिविस्रसाबन्धस्य लक्षणम् । (२३४)

અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, વિમાન, મેરુ ઇત્યાદિ પદાર્થ વિષયક બન્ધ ' અનાદિ વૈસ્રસિક બન્ધ ' જાણવો

મિશ્ર બન્ધનુ લક્ષણ—

"प्रयोगविस्रसाभ्यां जीवप्रयोगसहचरिताचेतनद्रव्यपरिणतस्तम्भकुम्भादिविषयकविषमगुणविशेषपरिणतपरिणामप्रभवस्कन्धपरिणामरूपत्वं मिश्रबन्धस्य लक्षणम् । (२३५)

અર્થાત પ્રયોગ અને વિસ્રસા એ ઉભય દ્વારા, જીવના વ્યાપારની મદદથી અચેતન દ્રવ્યરૂપે પરિણમેલા સ્તમ્ભ, કુમ્ભ વગેરે દ્રવ્યો સાથે સબંધ ધરાવતો અને વિષમ ગુણવિશેષથી પરિણત થયેલો એવો જે સ્કધરૂપ પરિણામ તે ' મિશ્ર બન્ધ ' જાણવો આ પ્રમાણે આપણે સામાન્યત ત્રણે પ્રકારના બધના લક્ષણો જોયા તેમાથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે વૈસ્રસિક બન્ધમા સ્વભાવ જ કારણ છે, પ્રાયોગિક બન્ધમા જીવનો પ્રયત્ન જ કારણરૂપ છે અને મિશ્ર બધમા ઉપર્યુક્ત બન્ને હેતુભૂત છે, વળી ઇન્દ્રધનુષ્ય વાદળા વગેરે વૈસ્રસિક બન્ધના વિષયો છે (અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ઇન્દ્રધનુષ્યાદિકના બધો વૈસ્રસિક બન્ધો જાણવા), ઔદારિકાદિક શરીરો, જતુ, કાષ્ઠ ઇત્યાદિક પ્રાયોગિક બધના વિષયો છે, અને સ્તમ્ભ, કુમ્ભ, પટ વગેરે મિશ્ર બધના વિષયો છે, "

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારે **ભગવતી** કે **તત્ત્વાર્થરાજ૦** પ્રમાણે બન્ધના બે ભેદો ન પાડતા ત્રણ ભેદો દર્શાવ્યા છે, અને તેમ કરીને તેઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, સૂ, ૨૪)ના ભાષ્ય (પૃ૦ ૩૬૦)ને અનુસર્યા છે અને વળી એ ત્રણે ભેદોના લક્ષણો **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૬૦) મુજબ પ્રાય અક્ષરશઃ યોજ્યાં છે

સૌક્ષ્મ્ય એટલે સૂક્ષ્મતા એના અન્ત્ય અને આપેક્ષિક એમ બે પ્રકારો છે તેમા અન્ત્ય સૌક્ષ્મ્યનુ લક્ષણ એ છે કે—

परमाणुविषयकत्वमन्त्यसौक्ष्म्यस्य लक्षणम् । (२३६)

અર્થાત્ પરમાણુની સૂક્ષ્મતા તે 'અન્ત્ય સૂક્ષ્મતા' જાણવી. એટલે કે જે સૂક્ષ્મતાથી સૂક્ષ્મતાનો અન્ત આવી જાય છે-જેના કરતા વધારે સૂક્ષ્મતા હોઈ શકે નહિ તે સૂક્ષ્મતા 'અન્ત્ય સૂક્ષ્મતા' કહેવાય છે

આપેક્ષિક સૌક્ષ્મ્યનુ લક્ષણ—

द्व्यणुकादिस्कन्धपरिणामापेक्षकत्वमापेक्षिकसौक्ष्म्यस्य लक્ષणम् । (२३७)

અર્થાત્ દ્વયણુકાદિ સ્કધના પરિણામની અપેક્ષા રાખનારી સૂક્ષ્મતા 'આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા' જાણવી અર્થાત્ લીંબુ કરતા બોર નાનુ છે, બોર કરતા ચણો નાનો છે, ચણા કરતા રાઈ નાની છે આ પ્રમાણેની સૂક્ષ્મતા તે 'આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા' કહેવાય છે

સૌક્ષ્મ્યની માફક સ્થૌલ્ય (સ્થૂલતા)ના પણ અન્ત્ય અને આપેક્ષિક એમ બે પ્રકારો છે તેમા અન્ત્ય સ્થૌલ્યનુ લક્ષણ એ છે કે—

अचित्तमहास्कन्धपरिणामरूपत्वमन्त्यस्थौल्यस्य लक्षणम् । (२३८)

અર્થાત્ અચિત્ત મહાસ્કધ વિષયક એટલે કે અચિત્ત મહાસ્કધમા રહેલી સ્થૂલતા તે 'અન્ત્ય સ્થૂલતા' જાણવી. અચિત્ત મહાસ્કધથી કોઈ પણ વસ્તુ વધારે સ્થૂલ નથી, એ સૌથી વિશેષ સ્થૂલ છે આ પ્રમાણે સૌથી સૂક્ષ્મ વસ્તુ પરમાણુ છે, જ્યારે સૌથી સ્થૂલ વસ્તુ અચિત્ત મહાસ્કન્ધ છે, બાકી બીજી વસ્તુઓ તો અપેક્ષા અપેક્ષા પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ કહી શકાય જેમકે બોર એ સૂક્ષ્મ પણ છે તેમ સ્થૂલ પણ છે, પરતુ એ વાત જુદી જુદી અપેક્ષાએ, નહિ કે એક જ અપેક્ષાએ સમજે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો બોર એ રાઈથી મોટુ (સ્થૂલ) છે, જ્યારે એ લીંબુથી નાનુ (સૂક્ષ્મ) છે બોર રાઈથી મોટુ છે એ આપેક્ષિક સ્થૂલતાનુ દૃષ્ટાત છે, જ્યારે એ લીંબુથી નાનુ છે એ આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતાનુ ઉદાહરણ છે આ ઉપરથી આપેક્ષિક સ્થૂલતાનુ સ્વરૂપ સમજાયુ તો હશે, છતા તેનુ નીચે મુજબનુ લક્ષણ જોઈ લઈએ —

चणक-बदरी-फला-ऽऽमलका-ऽऽम्रादिविषयकत्वमापेक्षिकस्थौल्यस्य लक्षणम् । (२३९)

અર્થાત્ ચણા કરતા બોર મોટુ છે, બોર કરતા આમળુ મોટુ છે, આમળા કરતા કેરી મોટી છે આ પ્રમાણેની સ્થૂલતા તે ' આપેક્ષિક સ્થૂલતા ' જાણવી

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જે સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા બંને એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા અનુસાર પણ ઘટી શકે નહિ તે 'અન્ત્ય' છે, અને જે અપેક્ષા-ભેદને લઇને ઘટી શકે તે 'આપેક્ષિક' છે વળી જેમા આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા રહેલી છે તેમા આપેક્ષિક સ્થૂલતા પણ રહેલી જ છે જેમકે બોર આમલાની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ છે, પરન્તુ ચણાની અપેક્ષાએ તો સ્થૂલ છે આ પ્રમાણે જોકે એક જ વસ્તુમા આપેક્ષિક સ્થૂલતા અને આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા એ બે વિરુદ્ધ પર્યાયો હોઇ શકે છે, તોપણ અન્ત્ય સૂક્ષ્મતા અને અન્ત્ય સ્થૂલતા એ બંને એક જ વસ્તુમા કોઇ પણ રીતે સભવતી જ નથી

[1]સસ્થાનનુ લક્ષણ—

दीर्घह्रस्वाद्याकृतिविशेषरूपत्वं संस्थानस्य लक्षणम् । (२४०)

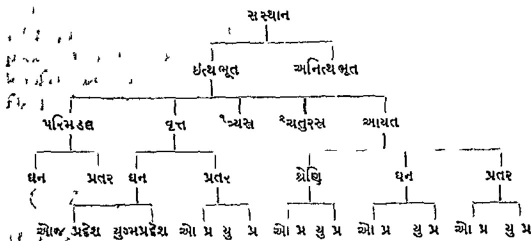
અર્થાત્ લાબી, ટુકી ઇત્યાદિ આકૃતિઓને ' સસ્થાન ' કહેવામા આવે છે આ સસ્થાનના (૧) ઇત્થભૂત અને (૨) અનિત્થભૂત એમ બે પ્રકારો છે તેમા ઇત્થભૂત સંસ્થાન્ એટલે અમુક નિયમિત આકાર સમજવો અને અનિત્થભૂત સસ્થાન એટલે મેઘાદિના જેવો અનિયત આકાર જાણવો અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે આકારનુ કોઇ નિયતરૂપે નિરૂપણ થઇ શકે—જેની અન્ય કોઇની સાથે તુલના કરી શકાય તે ઇત્થભૂત સસ્થાન છે, જ્યારે એનાથી વિપરીત લક્ષણવાળું સસ્થાન તે અનિત્થભૂત છે તેમા ઇત્થભૂત સસ્થાનના પાચ પ્રકારો છે —(૧) [2]પરિમંડલ, (૨) [3]વૃત્ત, (૩) ત્ર્યસ્ર (ત્રિકોણ), (૪) ચતુરસ્ર (ચતુષ્કોણ) અને (૫) આયત (દીર્ઘ) આ પાચે સસ્થાનોને અનુક્રમે વલય, કુભારના ચક્ર, શીગોડા (શૃગાટક), કુમ્ભિકા અને દડ સાથે સરખાવવામા આવે છે પરિમડલાદિ પ્રથમના ચાર સસ્થાનોના પ્રતર અને ઘન એમ બબ્બે ભેદો પડે છે, જ્યારે છેલ્લાના અર્થાત્ પાચમા 'આયત' સસ્થાનના શ્રેણિ, પ્રતર અને ઘન એમ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમા ઘન એટલે દીર્ઘતા, વિષ્કભ અને બાહલ્યથી યુક્ત, પ્રતર એટલે બાહલ્યથી રહિત અર્થાત્ દીર્ઘતા અને વિષ્કભથી યુક્ત, અને શ્રેણિ એટલે વિષ્કભ અને બાહલ્યથી રહિત પરંતુ દીર્ઘતાથી યુક્ત વળી 'પરિમડલ' સિવાયના બાકીના બીજા બધા સસ્થાનોના [4]ઓજ પ્રદેશ અને [5]યુગ્મપ્રદેશ

૧ આ સસ્થાનને શરીરના ૭ પ્રકારના સસ્થાનો સાથે કશો સબધ નથી, કેમકે અત્ર અજીવ પરિગૃહીતનો અધિકાર છે

૨–૩ પરમાણુઓનો સમૂહ કેવળ બહારના ભાગમા મડળની પેઠે રહેતો હોય, પરન્તુ વચમા ચૂડીની પેઠે પોલાણુ હોય તે 'પરિમડલ-સસ્થાન' છે, જ્યારે જેનો વચનો ભાગ પણ કુભારના ચાકની જેમ ભરેલો હોય અને જે ગોળાકાર હોય તે 'વૃત્ત-સસ્થાન' છે

૪–૫ ઓજસ્ એટલે એકી અર્થાત્ જેને બે વડે ન ભાગી શકાય તેવી સખ્યા અને યુગ્મ એટલે બેકી અથવા બે વડે ભાગી શકાય તેવી સખ્યા એટલે કે વિષમ અને સમ સખ્યાના આ અન્ય નામો છે

એમ બે પ્રકારો પડે છે, જ્યારે પરિમંડળ કેવળ યુગ્મપ્રદેશી છે આ પ્રમાણે એકંદર રીતે પરિમંડલના બે ભેદો, વૃત્ત, ત્ર્યસ્ર અને ચતુરસ્ર એ દરેકના ચાર ચાર, અને આયતના છ એમ સંસ્થાનોના વીસ ભેદો પડે છે, આ દરેકનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ વિચારવામાં આવે છે —

(૧) પ્રતર પરિમંડલ સંસ્થાન—

આ યુગ્મપ્રદેશી પ્રતર પરિમણ્ડલ સંસ્થાન વીસ પરમાણુનું બનેલું છે અને તે પૈકી દરેક પરમાણુ એક એક આકાશ પ્રદેશ રોકીને રહેલ હોવાથી આ સંસ્થાન એકંદર વીસ આકાશ-પ્રદેશ અવગાહીને રહે છે જેમકે ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર પરમાણુઓ અને ચારે વિદિશાઓમાં એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે [3]

(૨) ઘન પરિમંડલ સંસ્થાન—

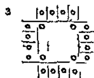
આ સંસ્થાન ચાલીસ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે ચાલીસ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલું છે ઉપર્યુક્ત વીસ પરમાણુઓની ઉપર એવા બીજા વીસ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે

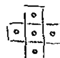
(૩) ઓજ પ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન પાંચ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે પાંચ પ્રદેશોને રોકીને રહેલ છે જેમકે એક પરમાણુ મધ્યમાં સ્થાપવાથી અને પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓમાંની દરેક દિશામાં આની આસપાસ એક એક મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે [4]

---

[1] ૧-૨ વૃત્તની જેમ આ બેના પણ ભેદો અને ઉપભેદો સમજી લેવા

૩

૪

(૪) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન બાર પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તેની બાર પ્રદેશની અવગાહના છે જેમકે ચાર આકાશ-પ્રદેશોમા 'રુચક'-પ્રદેશ સરખા આકારવાળા ચાર પરમાણુઓ અંતર વિના સ્થાપ્યાં બાદ તેમના પરિક્ષેપ પૂર્વક ચારે દિશાઓમા બબ્બે પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે[1]

(૫) ઓજ પ્રદેશ ઘન વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન સાત પરમાણુનું બનેલું છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો રોકીને રહેલું છે જેમકે ઓજ પ્રદેશ પ્રતર વૃત્ત સંસ્થાનમાના પાંચ પરમાણુઓની મધ્યમાના એક પરમાણુની ઉપર તેમજ નીચે એક એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે

(૬) યુગ્મપ્રદેશ ઘન વૃત્ત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન બત્રીસ પરમાણુઓનું બનેલું છે તેમજ એ એટલા જ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલું છે જેમકે યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર વૃત્તમાના બાર પરમાણુઓની ઉપર બીજા બાર પરમાણુઓ સ્થાપવા અને તેના મધ્યના ચાર પરમાણુઓ ઉપર ચાર પરમાણુઓ મૂકવા અને પ્રથમના બાર પરમાણુઓના મધ્યના ચાર પરમાણુઓની નીચે ચાર પરમાણુઓ ગોઠવવા એમ કરવાથી આ સંસ્થાન બને છે

(૭) ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન ત્રણ પરમાણુઓનું બનેલું છે અને તે ત્રણ પ્રદેશ વ્યાપીને રહેલ છે જેમકે બે પરમાણુઓને શ્રેણિ-બદ્ધ ગોઠવી તેમાના એકની નીચે એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે[2]

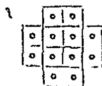
(૮) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન—

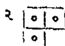
આ સંસ્થાન છ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન છે અને તે છ પ્રદેશો રોકીને રહે છે જેમકે પ્રથમ તો શ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપી તેમાના પ્રથમના બે પરમાણુઓમાના પહેલાની નીચે બે પરમાણુઓ અને બીજાની નીચે એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સંસ્થાન બને છે[3]

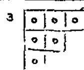
(૯) ઓજ પ્રદેશ ઘન ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન—

આ પાત્રીસ પરમાણુઓનું બને છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો રોકે છે જેમકે શ્રેણિબદ્ધ

૧

૨

૩

પાચ પરમાણુઓ મૂકયા બાદ એની નીચે અનુક્રમે ચાર, ત્રણ બે અને એક પરમાણુ મૂકીને પદર પરમાણુઓનો પાચ પક્તિનો પ્રતર બનાવવો આ પ્રતરની દરેક પક્તિમાના છેવટના પરમાણુઓ સિવાયના દરેક પરમાણુ ઉપર એક એક પરમાણુ સ્થાપી દશ પરમાણુઓનો પ્રતર રચવો આ પ્રતરના ઉપર એવી રીતે છ પરમાણુઓનો અને તેના ઉપર ત્રણ પરમાણુઓનો અને વળી તેના ઉપર એક પરમાણુનો પ્રતર બનાવવો આમ કરવાથી આ સસ્થાન બને છે [1]

(૧૦) યુગ્મપ્રદેશ ઘન ત્ર્યસ્ર સસ્થાન—

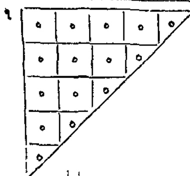
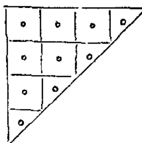
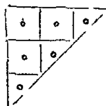
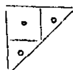
આ સસ્થાનમા ચાર પરમાણુઓ છે અને તે ચાર પ્રદેશ આશ્રીને રહેલ છે જેમકે ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ત્ર્યસ્રના ત્રણ પરમાણુઓમાના ગમે તે એક પરમાણુ ઉપર એક પરમાણુ મૂકવાથી આ સસ્થાન બને છે

(૧૧) ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્ર સસ્થાન—

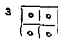
આ નવ પરમાણુઓનુ બને છે અને તે નવ પ્રદેશો રોકે છે જેમકે શ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પરમાણુઓની એક પક્તિ બનાવી તેની નીચે એવી બે પક્તિઓ બનાવવાથી આ સસ્થાન બને છે [2]

(૧૨) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્ર સસ્થાન—

આમા ચાર પરમાણુઓ છે અને તે ચાર પ્રદેશ વ્યાપીને રહેલ છે જેમકે બબ્બે પરમાણુઓવાળી બે પંક્તિઓ એકની નીચે એક એમ ' રુચક 'ના આકારે સ્થાપવી [3]

૧

૨

૩

(૧૩) ઓજ પ્રદેશ ઘન ચતુરસ્ર સંસ્થાન—

આ સંસ્થાન સત્તાવીસ પરમાણુઓનુ બને છે અને એની એટલા જ પ્રદેશોની અવગાહના છે પૂર્વોક્ત ઓજ પ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્રના નવ પરમાણુઓમા દરેકની ઉપર તેમજ દરેકની નીચે એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે

(૧૪) યુગ્મપ્રદેશ ઘન ચતુરસ્ર સંસ્થાન—

આ સંસ્થાનમા આઠ પ્રદેશો રોકીને રહેલા આઠ પરમાણુઓ છે યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર ચતુરસ્રના ચારે પરમાણુઓની ઉપર એક એક પરમાણુ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે

(૧૫) ઓજ પ્રદેશ શ્રેણિ આયત સંસ્થાન—

આમા ત્રણ પરમાણુઓ ત્રણ પ્રદેશો આશ્રીને રહેલા છે શ્રેણિબદ્ધ ત્રણ પરમાણુઓ સ્થાપવાથી આ સંસ્થાન બને છે [૧]

(૧૬) યુગ્મપ્રદેશ શ્રેણિ આયત સંસ્થાન—

આમા બે પ્રદેશોને અંતર વિના આશ્રીને રહેલા બે પરમાણુઓ છે [૨]

(૧૭) ઓજ પ્રદેશ પ્રતર આયત સંસ્થાન—

આ પંદર પ્રદેશનો અવગાહનાથી યુક્ત પંદર પરમાણુઓનુ બનેલુ છે જેમકે, પાચ પાંચ પરમાણુઓની એક એવી ત્રણ પંક્તિઓ ગોઠવવાથી આ સંસ્થાન બને છે [૩]

(૧૮) યુગ્મપ્રદેશ પ્રતર આયત સંસ્થાન—

છ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા છ પરમાણુઓનુ આ સંસ્થાન છે જેમકે ત્રણ પરમાણુઓથી યુક્ત એક પંક્તિની નીચે એક પંક્તિ ગોઠવવી [૪]

(૧૯) ઓજ પ્રદેશ ઘન આયત સંસ્થાન—

આ સંસ્થાનમા પીસ્તાલીસ પરમાણુઓ છે અને એ એટલા જ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલા છે જેમકે ઓજ પ્રદેશ પ્રતર આયતના પંદર પરમાણુઓના દરેકની ઉપર તેમજ નીચે એક એક પરમાણુ ગોઠવવો

(૨૦) યુગ્મપ્રદેશ ઘન આયત સંસ્થાન—

બાર પ્રદેશો આશ્રીને રહેલા બાર પરમાણુઓનુ આ સંસ્થાન બનેલુ છે જેમકે યુગ્મપ્રદેશ

૧

०	०	०

૨

०	०

૩

०	०	०	०	०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

૪

०	०	०
०	०	०

[illegible] દરેક ઉપર એક એક પરમાણુ ગોઠવવાથી આ આકાર

[illegible] (સ ૧૧)માં અવતરણ

[illegible] સંબંધમાં દ્રવ્યલોકપ્રકાશ

[illegible] નીચેની ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે —

[illegible] તંસે ચઉરંસ આયત ચેવ ।
[illegible] ઓજપણ્ણે ય જુમ્મે ય ॥
[illegible] સત્તગ વત્તીસગ ચ વટ્ટમ્મિ ।
[illegible] મા ચત્તારિ ય હોંતિ તંસમ્મિ ॥
[illegible] સત્તાવીસા ય અટ્ઠ ચઉરંસે ।
[illegible] ય આયત હોંતિ ।
[illegible] ચેવ ય આયયમ્મિ સઠાણે ।
[illegible] પરિમંડલે ય સંઠાણે ॥ ”

[illegible] સંસ્થાન [illegible] તર પ્રકારો જોયા અત્ર જે
[illegible] દર્શાવ્યું છે તે જ [illegible] થી, ઉત્કૃષ્ટ તો અનંત
[illegible] સંસ્થાનો [illegible] આકાશ [illegible] છે
[illegible] સંસ્થાનો [illegible] પાચ
[illegible] સંસ્થાન [illegible] તેમ [illegible] તેવુ
[illegible] કહેવાય છે એક [illegible] થાન [illegible] છતાં
[illegible] ભિન્ન ભિન્ન અંશોને

[illegible] લક્ષણ—

“ પુદ્ગલદ્રવ્યપરિણામ [illegible]

[illegible]

અર્થાત્ એકત્વ વિષયક દ્રવ્યના વિશ્લેષરૂપ પરિણામ-વિશેષને 'ભેદ' કહેવામા આવે છે આ ભેદના પાચ પ્રકારો છે—(૧) ઔત્કારિક, (૨) ચૌર્ણિક, (૩) ખડ, (૪) પ્રતર અને (૫) અનુતટ લાકડા વગેરેને ફાડવા, વ્હેરવા, પત્થર ચીરવા તે 'ઔત્કારિક ભેદ' જાણવો ઘઉ વગેરેને દળીને લોટ બનાવવો-કણ કણરૂપે તેનુ ચૂર્ણ કરવુ તે 'ચૌર્ણિક ભેદ' છે ઘડા વગેરે ફોડીને કટકા કરવા તે 'ખડ-ભેદ' સમજવો અબરખ (અભ્રપટલ), ભોજપત્ર વગેરેના પડ કાઢવા તે 'પ્રતર-ભેદ' છે વાસ, શેરડી વગેરેની છાલ ઉતારવી તે 'અનુતટ-ભેદ' છે

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૩૩) પ્રમાણે ભેદના છ ભેદ છે —(૧) ઉત્કર, (૨) ચૂર્ણ, (૩) ખણ્ડ, (૪) ચૂર્ણિકા, (૫) પ્રતર તથા (૬) અણુચટન આ બે મતાતરમા ફેર એટલો છે કે જેને આપણે ઉપર ઔત્કારિક અને ચૌર્ણિક તરીકે ઓળખાવી ગયા તેને 'ઉત્કર' અને 'ચૂર્ણ' તરીકે અત્ર ઓળખાવવામા આવે છે એટલે એ તો કેવળ સજ્ઞામા ભેદ છે ચોખા, દાળ વગેરેને છડવા (ખાડીને છોડા ઉખેડવા) તે 'ચૂર્ણિકાભેદ' છે તપાવેલા લોઢાના ગોળા ઉપર હથોડા મારીને તેમાથી તણખા કાઢવા તે 'અનુચટનભેદ' છે

પ્રજ્ઞાપના (પ ૧૧, સૂ ૧૭૦)મા તેમજ **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ** (સ ૧૧, શ્લો ૧૦૭-૧૦૮)-મા ભેદના ખડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિકા અને [1]ઉત્કરિકા એમ પાચ નામો દર્શાવવામા આવ્યા છે આમા કેવળ શાબ્દિક દૃષ્ટિએ ભિન્નતા જોવાય છે કેમકે એ પાચેનુ સ્વરૂપ આલેખતા ત્યા કહ્યુ છે કે લોઢાના, કલઇના (ત્રપુના), તાબાના, સીસાના, રૂપાના અને સોનાના કટકાઓનો જે ખડે ખડે ભેદ તે 'ખડ-ભેદ' છે વાસડાઓનો, નેતરોનો, [2]નલોનો, કેળના થડોનો અને અબરખોનો જે પ્રતરે પ્રતરે ભેદ તે 'પ્રતર-ભેદ' છે તલના મગના, અડદના, પીપરના, મરીના અને સુઠના ચૂર્ણ (લોટ)નો જે ભેદ તે 'ચૂર્ણિકા-ભેદ' છે કૂવાઓનો, તળાવોનો, દ્રહોનો, વાવોનો, પુષ્કરિણીઓનો, વાકી કે સીધી નદીઓનો, પહાડી નદીઓનો, સરોવરોનો, સરોવરની હારોનો અને નીકોવાળી સરોવરની હારોનો જે ભેદ તે 'અનુતટિકા-ભેદ' છે [3]મૂષોનો, [4]મડૂસોનો, તલની શિગોનો, અડદની શિગોનો અને એરડાના બીજોનો જે ફૂટીને ભેદ થાય છે તે 'ઉત્કરિકા-ભેદ' છે [5]

---

૧ શ્રુતકેવલીને એક ઘડામાથી હજાર ઘડા ઇત્યાદિ કરી દેખાડવામા આ ભેદ જ કામ લાગે છે જુઓ **ભગવતી** (શ ૫, ઉ ૫, સૂ ૨૦૦) ૨ અદરથી પોલુ અને બાણના જેવા આકારવાળુ ઘાસ ૩ અર્થ ધ્યાનમા આવતો નથી એક જાતનુ અનાજ હશે ૪ એક જાતનુ અનાજ

૫ આ સમગ્ર વાત સક્ષેપથી રજુ કરતા શ્રી**મલયગિરિસૂરિ** ૨૬૭ મા પત્રમા કહે છે કે લોઢાના ટુકડાની પેઠે જે ભેદ છે તે 'ખડ' ભેદ, ભોજપત્રના ભેદની પેઠે જે ભેદ છે તે 'પ્રતર' ભેદ, પડેલા લોટની પેઠે જે વેરાઇ જાય તે 'ચૂર્ણિકા' ભેદ, શેરડીની છાલની પેઠે જે ભેદ છે તે 'અનુતટિકા' ભેદ અને સ્નત્યાઘપૈવત્ અર્થાત્ એચવાના (?) પેઠે જે ભેદ છે તે 'ઉત્કરિકા' ભેદ છે આ સબધમા વિચારો **તત્ત્વપ્રભાના** ૨૦૦મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ —

" खंडेहिं खंडभेदं पयरब्भेयं जहब्भपडलस्स ।
चुण्णं चुण्णियभेयं अणुतडियं घसवक्कलिय ॥ "
[खण्डे खण्डभेदं प्रतरभेदं यथाऽभ्रपटलस्य ।
चूर्णं चूर्णिकभेदमनुतटितं घशवल्कलितम् ॥]

પ્રતર આયતના છ પરમાણુઓમાના હરેક ઉપર એક એક પરમાણુ ગોઠવવાથી આ આકાર થાય છે

ઉપર્યુક્ત સસ્થાન પરત્વે ની બાબતોના સબધમા **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ** (સ ૧૧)મા અવતરણ રૂપે આપેલી **ઉત્તરાધ્યયન**-નિર્યુક્તિની નીચેની ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે —

"[1]परिमडले य वट्टे तंसे चउरंस आयए चेव ।
घणपयर पढमवज्ज ओजपएसे य जुम्मे य ॥
पचग बारसग खलु सत्तग बत्तीसग च वट्टम्मि ।
तिय छक्कग पणतीसा चत्तारि य होंति तंसम्मि ॥
नव चेव तहा चउरो सत्तावीसा य अट्ठ चउरंसे ।
तिग दुग पन्नरसेव य छच्चेव य आयए होंति ॥
पणयाला बारसग तह चेव य आययम्मि संठाणे ।
वीसा चत्तालीसा परिमडले य संठाणे ॥ "

આ પ્રમાણે આપણે પાચ પ્રકારના ઇત્થભૂત સસ્થાનના અવાતર પ્રકારો જોયા અત્ર જે સસ્થાનો આશ્રીને પરમાણુઓની સખ્યા દર્શાવાઇ છે તે જઘન્ય સમજવી, ઉત્કૃષ્ટ તો અનત પરમાણુઓ હોય અને એ વડે બનેલા સસ્થાનોની અવગાહના અસખ્ય આકાશ-પ્રદેશોની છે વળી બીજા મધ્યમ પરમાણુવાળા સસ્થાનો પણ છે **ભગવતી**મા કહ્યુ છે તેમ પરિમડલાદિ પાચ સસ્થાનોમાના બે કે તે કરતા અધિક સસ્થાનો મળીને અનિત્થભૂત સસ્થાન થાય છે અને તેવુ સસ્થાન સિદ્ધોનુ હોવાનુ કહેવાય છે જોકે એક જ પદાર્થમા બે સસ્થાનો સભવતા નથી છતા કઢછી વગેરેની પેઠે ભિન્ન ભિન્ન અશોને લઇને તેમ સભવે

ભેદનુ લક્ષણ—

[2]एकत्वद्रव्यपरिणामविश्लेषरूपत्वं भेदस्य लक्षणम् । (२४१)

---

૧ છાયા—

परिमण्डल च वृत्त त्र्यस्र चतुरस्रमायत चैव ।
घनप्रतरौ प्रथमवर्जेषु ओज प्रदेशानि युग्मानि च ॥
पञ्चक द्वादशक खलु सप्तक द्वात्रिंशक च वृत्ते ।
त्रिक षट्क पञ्चत्रिंशत् चत्वारश्च भवन्ति त्र्यस्रे ॥
नव चैव तथा चत्वार सप्तविंशतिश्चाष्टौ चतुरस्रे ।
त्रिक द्विक पञ्चदशैव च षट् चैवायते भवन्ति ।
पञ्चचत्वारिंशत् द्वादशक तथा चैव चायते सस्थाने ।
विंशतिश्चत्वारिंशत् परिमण्डले च सस्थाने ॥

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૬૨)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ —

—" एकत्वद्रव्यपरिणतिविश्लेषो भेद ।

અર્થાત્ એકત્વ વિષયક દ્રવ્યના વિશ્લેષરૂપ પરિણામ-વિશેષને 'ભેદ' કહેવામા આવે છે આ ભેદના પાચ પ્રકારો છે—(૧) ઔત્કારિક, (૨) ચૌર્ણિક, (૩) ખડ, (૪) પ્રતર અને (૫) અનુતટ લાકડા વગેરેને ફાડવા, વ્હેરવા, પત્થર ચીરવા તે 'ઔત્કારિક ભેદ' જાણવો ઘઉ વગેરેને દળીને લોટ બનાવવો-કણ કણરૂપે તેનુ ચૂર્ણ કરવુ તે 'ચૌર્ણિક ભેદ' છે ઘડા વગેરે ફોડીને કટકા કરવા તે 'ખડ-ભેદ' સમજવો અબરખ (અભ્રપટલ), ભોજપત્ર વગેરેના પડ કાઢવા તે 'પ્રતર-ભેદ' છે વાસ, શેરડી વગેરેની છાલ ઉતારવી તે 'અનુતટ-ભેદ' છે

તત્ત્વાર્થગજ૦ (પૃ ૨૩૩) પ્રમાણે ભેદના છ ભેદ છે —(૧) ઉત્કર, (૨) ચૂર્ણ, (૩) ખણ્ડ, (૪) ચૂર્ણિકા, (૫) પ્રતર તથા (૬) અનુચટન આ બે મતાતરમા ફેર એટલો છે કે જેને આપણે ઉપર ઔત્કારિક અને ચૌર્ણિક તરીકે ઓળખાવી ગયા તેને 'ઉત્કર' અને 'ચૂર્ણ' તરીકે અત્ર ઓળખાવવામા આવે છે એટલે એ તો કેવળ સજ્ઞામા ભેદ છે ચોખા, દાળ વગેરેને છડવા (ખાડીને છોડા ઉખેડવા) તે 'ચૂર્ણિકાભેદ' છે તપાવેલા લોઢાના ગોળા ઉપર હથોડા મારીને તેમાથી તણખા કાઢવા તે 'અનુચટનભેદ' છે

પ્રજ્ઞાપના (પ ૧૧, સૂ ૧૭૦)મા તેમજ **દ્રવ્યલોકપ્રકાશ** (સ ૧૧, શ્લો ૧૦૭-૧૦૮) મા ભેદના ખડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિકા અને [1]ઉત્કરિકા એમ પાચ નામો દર્શાવવામા આવ્યા છે આમા કેવળ શાબ્દિક દૃષ્ટિએ ભિન્નતા જોવાય છે, કેમકે એ પાચેનુ સ્વરૂપ આલેખતા ત્યા કહ્યુ છે કે લોઢાના, કલઇના (ત્રપુના), તાબાના, સીસાના, રૂપાના અને સોનાના કટકાઓનો જે ખડે ખડે ભેદ તે 'ખડ-ભેદ' છે વાસડાઓનો, નેતરોનો, [2]નલોનો, કેળના થડોનો અને અબરખોનો જે પ્રતરે પ્રતરે ભેદ તે 'પ્રતર-ભેદ' છે તલના મગના, અડદના, પીપરના, મરીના અને સુઠના ચૂર્ણ (લોટ)નો જે ભેદ તે 'ચૂર્ણિકા-ભેદ' છે કૂવાઓનો, તળાવોનો, દ્રહોનો, વાવોનો, પુષ્કરિણીઓનો, વાકી કે સીધી નદીઓનો, પહાડી નદીઓનો, સરોવરોનો, સરોવરની હારોનો અને નીકોવાળી સરોવરની હારોનો જે ભેદ તે 'અનુતટિકા-ભેદ' છે [3]મૂષોનો, [4]મડૂસોનો, તલની શિગોનો, અડદની શિગોનો અને એરડાના બીજોનો જે ફૂટીને ભેદ થાય છે તે 'ઉત્કરિકા-ભેદ' છે [5]

---

૧ શ્રુતકેવલીને એક ઘડામાથી હજાર ઘડા ઇત્યાદિ કરી દેખાડવામા આ ભેદ જ કામ લાગે છે જુઓ **ભગવતી** (શ ૫, ઉ ૫, સૂ ૨૦૦) ૨ અદરથી પોલુ અને વાસના જેવા આકારવાળુ ઘાસ ૩ અર્થ ધ્યાનમા આવતો નથી એક જાતનુ અનાજ હશે ૪ એક જાતનુ અનાજ

૫ આ સમગ્ર વાત સક્ષેપથી રજુ કરતા શ્રીમલયગિરિસૂરિ ૨૬૭ મા પત્રમા કહે છે કે લોઢાના ટુકડાની પેઠે જે ભેદ તે 'ખડ' ભેદ, ભોજપત્રના ભેદની પેઠે જે ભેદ તે 'પ્રતર' ભેદ, પડેલા લોટની પેઠે જે વેરાઇ જાય તે 'ચૂર્ણિકા' ભેદ, શેરડીની છાલની પેઠે જે ભેદ તે 'અનુતટિકા' ભેદ અને **ઐરણ્ડબીજવત્** અર્થાત્ એરડાની (?) પેઠે જે ભેદ તે 'ઉત્કરિકા' ભેદ છે આ સબધમા વિચારો **તત્ત્વપ્રભાના** ૨૦૦મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ —

" खडेहि खडभेद पयरब्भेय जहब्भपडलस्स ।
चुण्ण चुण्णियभेय अणुतडिय वसवक्कलिय ॥ "
[खण्डै खण्डभेद प्रतरभेद यथाऽभ्रपटलस्य ।
चूर्णं चूर्णिकभेदमनुतटित वशवल्कलितम् ॥]

ભાષાના પુદ્ગલોનો પાંચ પ્રકારનો ભેદ—

પ્રજ્ઞાપનાના ૧૧મા પદ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાય છે કે ભાષાના પુદ્ગલો (૧) ખંડ, (૨) પ્રતર, (૩) ચૂર્ણિકા, (૪) અનુતટિકા અને (૫) ઉત્કરિકા એમ પાંચ રીતે ભેદાય છે લોખંડના ખંડની જેમ ભાષાના ખંડ હોય એ પ્રથમ પ્રકાર છે અબરખના પુદ્ગલની પેઠે ભાષા બોલ્યા પછી ભેદાય તે બીજો પ્રકાર છે ઘઉંના લોટની જેમ ભાષા બોલ્યા બાદ ભેદાય તે ત્રીજો પ્રકાર છે સરોવરની શ્રેણિની જેમ શ્રેણિ થઇને ભાષા ભેદાય તે ચોથો પ્રકાર છે મગ અડદની ફળી સૂકાતાં તેમાંથી જેમ દાણા ઉછળે છે તેમ ભાષા ભેદાય તે પાંચમો પ્રકાર છે

આ પાંચ પ્રકારના ભેદોનું અલ્પબહુત્વ એવું દર્શાવવામાં આવે છે કે ખંડ-ભેદ ૫ અનંત ગુણો, પ્રતર ૪ અનંત ગુણો, ચૂર્ણ ૩ અનંત ગુણો, અનુતટિત ૨ અનંત ગુણો અને ઉત્કરિકા સૌથી થોડા છે

અંધકારનું લક્ષણ—

दृष्टिप्रतिघातकारित्वे सति पुद्गलपरिणामरूपत्वं तमसो लक्षणम् । (२४२)

અર્થાત્ જોવામાં હરકત કરનારો પુદ્ગલનો પરિણામ તે 'અંધકાર' છે આ લક્ષણ ઉપરથી એમ જોઇ શકાય છે કે અંધકાર પુદ્ગલ છે ત્યારે શું એને [1]કેટલાક લોકો પદાર્થ જ ગણતા નથી અને તેજનો અભાવ ગણે છે તે ખોટું છે? હા એ ખોટું છે અને તેની સાબિતી નીચે મુજબ છે એમ જૈન ગ્રંથો સૂચવે છે અંધકાર શ્યામ અને શીત છે અર્થાત્ તે રૂપવાન્ તેમજ સ્પર્શવાન્ છે આપણે પૂર્વે જોઇ ગયા તેમ જે જે સ્પર્શવાન્ હોય તેમજ જે જે રૂપવાન્ હોય તે પદાર્થ પુદ્ગલ છે આ ન્યાયથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અંધકાર રૂપી તેમજ સ્પર્શથી યુક્ત હોવાથી તે દ્રવ્ય છે વળી નેત્રની સાથે અંધકારનો સંયોગ થતો હોવાથી પણ તે દ્રવ્ય ઠરે છે આ ઉપરાંત એ દેખીતી વાત છે કે કોઇ પણ વસ્તુ કોઇ પણ સ્થળે છે કે નહિ તે જાણવું હોય તો પ્રકાશની જરૂર પડે છે દાખલા તરીકે અત્ર કુંભનો અભાવ છે કે નહિ એ વિષે માહિતી મેળવવામાં પ્રકાશનો ખપ પડે છે, કેમકે ઘરમાં અંધારૂં હોય તો વસ્તુ હોય તોપણ જાણી શકાય નહિ પ્રકાશ હોય તો જ છાતી ઠોકીને કહી શકાય કે તે વસ્તુ ઘરમાં છે કે નહિ આ પ્રમાણે જ્યારે અંધકારને તેજનો અભાવ માનવામાં આવે, તો એ અભાવને પણ જોવાને પ્રકાશની જરૂર પડવી જોઇએ અને હકીકત તો એથી ઉલટી છે, કારણ કે પ્રકાશના અભાવમાં જ—અજવાળાની ગેરહાજરીમાં જ અંધકારના દર્શન થઇ શકે છે આ ઉપરથી

" दुदुमि(सुदसि?)समारोहे भेये उक्करिया य उक्केर ।
थीससपयोगमीसगसघायविओगविहिगमो ॥ "
[समारोहे भेदे उत्करिका च उत्करम् ।
विस्रसाप्रयोगमिश्रकसङ्घातवियोगविधिगम ॥]

[1] કેટલાકથી નૈયાયિકો સમજવા

સમજી શકાય છે કે અધકાર એ તેજનો અભાવ નથી, પરંતુ એ દ્રવ્ય છે–પુદ્ગલ છે આ પ્રસગે એમ ધ્યાન ખેચવુ નિરર્થક નહિ ગણાય કે દીપકાદિકની સામગ્રી મળતા અધકારના પુદ્ગલો પ્રકાશરૂપે પરિણમે છે અને તે સામગ્રીનો અભાવ થતા પાછા અધકારરૂપ બની જાય છે

છાયાનુ લક્ષણ—

प्रकाशावरणनिमित्तकत्वे सति पुद्गलपरिणामरूपत्वं छायाया लक्षणम्। (२४३)

અર્થાત્ પ્રકાશના આવરણમા નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલના પરિણામને ‘ છાયા ’ કહેવામા આવે છે એટલે કે પ્રકાશ આવૃત થતા છાયા ઉદ્ભવે છે આ છાયાના બે પ્રકારો છે જેમકે દર્પણ વગેરે સ્વચ્છ વસ્તુઓમા મુખના વર્ણ, આકાર જેવાને તેવા દેખાય છે તે એક વર્ણાદિવિકાર પરિણામરૂપ છાયા છે, જ્યારે પૃથ્વી વગેરે અસ્વચ્છ વસ્તુઓ ઉપર જે કેવળ પડછાયો પડે છે તે બીજી પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયા છે આ બને છાયા પ્રતિબિમ્બરૂપ તો છે જ, પરંતુ પ્રથમમા આકારાદિનો જેવો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે તેવો બીજામા થતો નથી એ વિશેષતા છે આ છાયાના તદ્વર્ણાદિ વિકારને લીધે અને પ્રતિબિમ્બ માત્ર ગ્રહણને લીધે બે ભેદો પડે છે

દર્પણ વગેરેમા મુખાદિકનુ જે પ્રતિબિમ્બ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે છાયા–પુદ્ગલનો પરિણામ છે, નહિ કે એ ભ્રમ છે, કેમકે ભ્રમ તો જ્ઞાનાતર–બાહ્ય છે અર્થાત્ અજ્ઞાન–જન્ય છે અને આ તો તેમ નથી તે ઉપરાત, રોગરહિત ચક્ષુવાળા સર્વેને કઇ એકી વખતે ભ્રમ સભવતો નથી અને સર્વ કોઇ પ્રતિબિમ્બ જુએ છે આથી પ્રતિબિમ્બ એ ભ્રમ છે એમ માનવુ એ જ ભ્રમ છે અર્થાત્ છાયા એ પુદ્ગલ સિદ્ધ થાય છે વળી સર્વ પુદ્ગલ–દ્રવ્યોના છાયા–પુદ્ગલો તો પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે

સર્વ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોની માફક કિરણો ચય–અપચય (વધઘટ) ધર્મવાળા છે અને તેઓ છાયા–પુદ્ગલોની શ્રેણિરૂપ છે યથાવિધ સામગ્રી મળતા છાયા–પુદ્ગલો વિચિત્ર પરિણામી બને છે જેમકે, આતપ આદિકથી યુક્ત અને અભાસ્વર વસ્તુઓની સાથે કિરણોનો સબધ થતા તેમનો આકાર તે અભાસ્વર વસ્તુઓના જેવો થાય છે અને તેમનો વર્ણ શ્યામ બને છે દાખલા તરીકે આપણે તડકો (આતપ), ચાદરણી (જ્યોત્સ્ના) કે દીવાનુ અજવાળુ જ્યા હોય એવે સ્થળે ઊભા રહીએ તો (અભાસ્વર એવી) પૃથ્વી ઉપર આપણા જેવો અને શ્યામ વર્ણનો આકાર પડે છે આનુ નામ પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયા છે આ તો આપણે અભાસ્વર દ્રવ્યની સાથે સબધ ધરાવનાર પ્રતિબિમ્બ (છાયા)નો વિચાર કર્યો પરંતુ જો આપણે આપણુ મુખ ખડ્ગ (તરવાર), આદર્શ (દર્પણ) ઇત્યાદિ ભાસ્વર (તેજસ્વી) પદાર્થોમા જોઇએ તો મુખ (મૂળ વસ્તુ)ના જેવા વર્ણ અને આકારવાળો પ્રતિબિમ્બ (છાયા) પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે

આતપનુ લક્ષણ—

तापस्वेदादिनिमित्तकत्वे सति उष्णस्पर्शादिरूपत्वमातपस्य लक्षणम् । (२४४)

અર્થાત્ તાપ, પરસેવો (સ્વેદ) વગેરેના કારણભૂત તેમજ ઉષ્ણ સ્પર્શથી યુક્ત પુદ્ગલ ' આતપ ' કહેવાય છે

ઉદ્દ્યોતનુ લક્ષણ—

चन्द्रकान्तखद्योतादिविषयकत्वे सति मूर्तद्रव्यविकाररूपत्वमुद्द्योतस्य लक्षणम् । (२४५)

અર્થાત્ [1]ચન્દ્રકાન્ત, ખદ્યોત (આગિયો કીડો) ઇત્યાદિ વિષયક મૂર્ત દ્રવ્યના વિકારને ' ઉદ્દ્યોત ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ચન્દ્રકાન્ત, ખદ્યોત વગેરેના પ્રકાશને ' ઉદ્દ્યોત ' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે

આ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે સૂર્ય વગેરેનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે ' આતપ ' છે, જ્યારે ચદ્ર વગેરેનો શીતળ પ્રકાશ તે ' ઉદ્દ્યોત ' છે

૬૨૨મા પૃષ્ઠમા આપણે પુદ્ગલના દશ પરિણામોનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે પૈકી વર્ણાદિ વિષે અને ખાસ કરીને અગુરુલઘુ પરત્વે કથન કરવુ બાકી છે અટલે એનુ દિગ્દર્શન કરી લઇએ

રૂપના સાધારણ રીતે બે અર્થો થાય છે -(૧) આકાર અને (૨) વર્ણ અત્ર રૂપનો અર્થ

---

૧ ચદ્રકાન્ત એ એક જાતનુ રત્ન છે અને ચદ્રનો ઉદય થતા તે દ્રવે છે **વારાહી સહિતા-બૃહત્ સહિતા**(અ ૭૯)માંના નિમ્ન-નિખિત—

" वज्रे-न्द्रनील-मरकत-कर्केतर-पद्मराग-रुधिराख्याः ।
वैदूर्य-पुलक-विमलक-राजमणि-स्फटिक-शशिकान्ताः ॥ ४ ॥
सौगन्धिक-गोमेदक-शङ्ख-महानील-पुष्परागाख्याः ।
ब्रह्ममणि-ज्योतीरस-सस्यक-मुक्ता-प्रवालानि ॥ ५ ॥ "

—પદ્યમા આ મણિનુ નામ નજરે પડે છે

જીવાજીવાભિગમ(સટીક)ના ૨૪૪મા પત્રમા રત્નોની જુદી જુદી જાતોનો નિર્દેશ છે, પરતુ તેમા આનો ઉલ્લેખ ાથી બાકી **પ્રજ્ઞાપના**(પ ૧)ના ૧૫મા સૂત્રમા જે રત્નોના પ્રકારો ગણાવ્યા છે તેમા તો 'ચદ્રપ્રભ તરીકે આનો નિર્દેશ જોવાય છે પ્રજ્ઞાપનામા જણાવેલા મણિઓના નામોમા કેટલાક તો રત્નોના નામ જોવાય છે એથી એમ સમજાય છે કે મણિ અને રત્ન એ બે જુદા જુદા પદાર્થો નથી અમરકોશના દ્વિતીય કાણ્ડના ૧૩ મા શ્લોકમા કહ્યુ પણ છે કે " रत्नं मणि '

'વર્ણ' સમજવાનો છે અને તેના પાચ અવાન્તર ભેદો છે કાજલના જેવો કાળો (કૃષ્ણ), ગળીના જેવો ભૂરો (નીલ), હિંગળોકના જેવો લાલ (અરુણ), સોનાના જેવો પીળો (પીત) અથવા હળદરના જેવો પીળો અને શખના જેવો સફેદ (શ્વેત) આ પ્રમાણે જૈન દર્શન પ્રમાણે વર્ણના પાચ મુખ્ય ભેદો છે આ કૃષ્ણાદિ વર્ણો પૈકી પ્રત્યેકના અનત પ્રકારો છે જેમકે એક અશ કૃષ્ણ, બે અશ કૃષ્ણ એમ અનત અશ કૃષ્ણ આ કૃષ્ણાદિ વર્ણોમાથી કોઇ પણ વર્ણ પરમાણુ–પુદ્ગલનો ગુણ છે, પરંતુ કૃષ્ણાદિ વર્ણ પોતે ભેદની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ નથી, વાસ્તે વર્ણ એ પુદ્ગલનુ ગુણરૂપ લક્ષણ છે

સ્વાભાવિક પરમાણુઓ પાચે વર્ણોથી યુક્ત છે એટલે કે સત્તાથી એમા પાચે વર્ણો રહેલા છે, જ્યારે પ્રકટપણે તો કૃષ્ણાદિ પૈકી ગમે તે એક વર્ણ છે જે પરમાણુ કૃષ્ણ વર્ણવાળો હોય તેનો કૃષ્ણ વર્ણ બદલાઇને રક્તાદિ અન્ય વર્ણ થવામા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય સમયો પસાર થઇ જાય છે આ પ્રમાણે પરમાણુમા પાચે વર્ણો બદલાતા રહે છે એટલે કે કોઇ વખત કોઇ અમુક વર્ણનો આવિર્ભાવ હોય અને બાકી બીજાનો તિરોભાવ હોય તો કોઇ વેળા બીજા જ વર્ણનો આવિર્ભાવ હોય અને બાકીનાનો તિરોભાવ હોય

અતિશયજ્ઞાનીઓ પરમાણુમા પાચે વર્ણો જોઇ શકે છે આ પરમાણુઓથી બનેલા સ્કધોમા જો અમુક એક વર્ણની મુખ્યતા હોય તો વ્યવહારથી તે તે વર્ણવાળો કહેવાય છે, પરંતુ મોરના પીછાની જેમ જો તેમા અનેક વર્ણોની પ્રધાનતા દૃષ્ટિગોચર થતી હોય તો તે ચિત્ર વર્ણવાળો કહેવાય છે નિશ્ચય–દૃષ્ટિએ તો અનતપ્રદેશી સ્કધો પાચે વર્ણવાળા છે તેમજ સ્વાભાવિક પુદ્ગલોમા પણ પાચ જ વર્ણ છે બાકીના વર્ણો તો સાન્નિપાતિક જાણવા અર્થાત્ તેમની ઉત્પત્તિ એક બીજાની ઓછાવત્તા પ્રમાણમા મેળવણીને આભારી છે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો લાલ, પીળો અને વાદળી એ ત્રણને જ મુખ્ય વર્ણો (Colours) ગણે છે એમની માન્યતા મુજબ તો લાલ અને પીળાના મિશ્રણરૂપ નારગી, પીળા અને વાદળીના મિશ્રણરૂપ લીલો અને વાદળી અને રાતાના મિશ્રણરૂપ જાબુડો તેમજ આ ત્રણ રગોના મિશ્રણરૂપ કાળો રગ છે વળી આ ત્રણ સાન્નિપાતિક રગો, કાળો રગ તેમજ ત્રણ મૂળ રગો એ બધા (સાતે) મળીને સફેદ રગ થાય છે આ પ્રમાણેની સફેદ રગની ઉત્પત્તિની માન્યતા સાથે જૈન દર્શન સમત થતુ નથી

વર્ણોનો પરિણામ—

એક ગુણા શ્વેત વર્ણનો અધિક ગુણા કૃષ્ણ વર્ણ સાથે સયોગ થતા શ્વેત વર્ણ કૃષ્ણરૂપે પરિણમે છે એક ગુણા કૃષ્ણ વર્ણનો અધિક ગુણા શ્વેત વર્ણ સાથે સબધ થતા કૃષ્ણ વર્ણ શ્વેત રૂપે પરિણમે છે એક ગુણા શ્વેત વર્ણનો એક ગુણા કૃષ્ણ વર્ણ સાથે સયોગ થતા કાપોત વર્ણરૂપ પરિણામ ઉદ્ભવે છે એ પ્રમાણે પાચ વર્ણો નિરનિરાળા હોય તો તેના પાચ ($^5C_1$) ભેદો છે બબ્બેનુ મિશ્રણ થતા દશ ($^5C_2$) તેમજ ત્રણુ ત્રણનુ મિશ્રણ થતા પણ દશ ($^5C_3$) પ્રકારો પડે

છે ચારના મિશ્રણથી પાચ ($^5C_4$) અને પાચેના મિશ્રણથી એક ($^5C_5$) ભેદ પડે છે આ પ્રમાણે બધા મળીને ૩૧ (2^5-1) ભગ થાય છે [1]

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનુ સ્વરૂપ—

રૂપ (વર્ણ) નેત્રગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી, [2]જળ અને અગ્નિ એ ત્રણને જ વિષે છે તેમા પાણીના પરમાણુઓને વિષેનુ તેમજ અગ્નિના પરમાણુઓને વિષેનુ રૂપ નિત્ય છે, જ્યારે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષેનુ રૂપ અનિત્ય છે, કેમકે અગ્નિના સ યોગથી એ નાશ પામે છે સર્વ કાર્યોને વિષે કારણરૂપ પૂર્વક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે દ્વયણુકાદિ કાર્યો ઉત્પન્ન થયા બાદ તેમા રૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે આશ્રય રહિત એવા કાર્યરૂપની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે તેમજ કાર્યરૂપ વિનાશનો આશ્રયરૂપ વિનાશ જ હેતુ છે કાર્ય–દ્રવ્યનો નાશ પહેલા થાય છે અને ત્યાર પછી રૂપનો નાશ થાય છે શીઘ્ર ભાવને લઇને ક્રમના ગ્રહણ માટે અવકાશ નથી

કાચા ઘડાનો અગ્નિ સાથે સ યોગ થવાથી ઘડાનો આરભ કરવાવાળા પરમાણુઓમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી આ ક્રિયા દ્વારા ઘડાનો વિભાગ થાય છે અને પછી સ યોગનો નાશ થાય છે એ સ યોગનો સ પૂર્ણ વિનાશ થઇ રહ્યા પછી જ્યારે સ્વતત્ર પરમાણુ રહે છે ત્યારે પરમાણુમા અગ્નિના સ યોગથી ઉદ્ભવતી ઉષ્ણતાને લઇને શ્યામ રૂપ વગેરે નાશ પામે છે અને એથી વિલક્ષણ એવા લાલ રૂપ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે પછીથી ભોગી લોકોના અદૃષ્ટની અપેક્ષાથી

---

૧ આ હકીકતને પૂર્વાચાર્યકૃત નીચે મુજબની ગાથાઓ સમર્થિત કરે છે —

“ जइ कालगमेगगुण सुक्किलय पि य हविज्ज बहुयगुण ।
परिणामिज्जइ काल सुक्केण गुणाहियगुणण ॥ १ ॥
जइ सुक्किलमेगगुण कालगदव्य तु बहुगुणं जइ य ।
परिणामिज्जइ काल सुक्कण (? सुक्क कालेण) गुणाहियगुणेण ॥ २ ॥
जइ सुक्क एगगुण कालगदव्व पि एक्कगुणमेव ।
कावोय परिणाम तुल्लगुणत्तेण सभवइ ॥ ३ ॥
एय पच वि वण्णा सजोएण तु वण्णपरिणामो ।
एक्कत्तीस भगा सव्वे वि य त मुणेयव्वा ॥ ४ ॥ ”

[यदि कालकमेकगुण शुक्लमपि च भवद् बहुगुणम् ।
परिणमयेत काल शुक्लेन गुणाधिकगुणेन ॥
यदि शुक्लमेकगुण कालकद्रव्य तु बहुगुण यदि च ।
परिणमयेत शुक्ल कालेन गुणाधिकगुणेन ॥
यदि शुक्लमेकगुण कालकद्रव्यमपि एकगुणमेव ।
कापोत परिणामस्तुल्यगुणेन सम्भवति ॥
एष पञ्चापि वर्णा सयोगन तु वर्णपरिणाम ।
एकत्रिंशद् भङ्गा सर्वेऽपि च ते ज्ञातव्या ॥]

૨ અર્વાચીન રસાયણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે જળ રગ વિનાનુ (colourless) છે

ઉત્પન્ન થયેલા પાકજન્ય પરમાણુમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર બાદ પરસ્પર સયોગ થવાથી દ્વયણુકાદિના ક્રમથી ઘટાદિરૂપ કાર્ય–દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે સર્વત્ર રૂપાદિનુ પરાવર્તન સમજી લેવુ એમ વૈશેષિક દર્શન નિર્દેશે છે

રસનુ સ્વરૂપ—

જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયરૂપ રસના પણ રૂપની જેમ પાચ પ્રકારો છે-(૧) મરચા વગેરેની માફક તીખો (તિક્ત), (૨) નાગર (સુઠ)ની માફક કડવો (કટુ), (૩) કાચા કોઠની માફક તુરો (કષાયિત), (૪) આબળાની માફક ખાટો (અમ્લ) અને (૫) સાકરની માફક મીઠો (મધુર)[૧] આ ઉપરાત અન્ય દર્શનકારો લવણ નામનો છઠ્ઠો રસ પણ માને છે, પરતુ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવ્યા મુજબ કેટલાકો આનો મધુર રસમા અતર્ભાવ કરે છે, અર્થાત્ મધુર રસના પેટામા એ આવી જાય છે એમ કહે છે, જ્યારે કેટલાકો પાચ રસના મિશ્રણરૂપ આને ગણે છે

કેટલાક ગ્રથોમા તિક્તનો અર્થ કડવો અને કટુનો અર્થ તીખો સૂચવાયેલો નજરે પડે છે વિશેષમા મારવાડમા ઘણે સ્થળે કડવા પદાર્થને તીખો અને તીખા પદાર્થને કડવો કહેવાનો વ્યવહાર છે એમ કહેવાય છે

રસ સબધી વૈશેષિક માન્યતા—

પૃથ્વી અને જળ સિવાય અન્યત્ર રસ નથી આ રસ જિહ્વા–ગ્રાહ્ય છે અને તે જીવન સબધી પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્યતા વગેરેમા નિમિત્તરૂપ છે વિશેષમા પૃથ્વીમા ખાટો, કડવો, તીખો, ખારો અને મધુર એમ પાચે જાતનો રસ છે, પરતુ પાણીમા એકલો મધુર રસ છે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષે રહેલો રસ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણીના પરમાણુગત રસ નિત્ય છે

ગન્ધનુ સ્વરૂપ—

ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયરૂપ ગન્ધના બે પ્રકારો છે -(૧) ચદન, અત્તર વગેરેની જેમ સુગધી અને (૨) લસણ, કાદા વગેરેની જેમ દુર્ગધી કેટલાક સાધારણ એવો ગન્ધનો ત્રીજો પ્રકાર માને છે, પરતુ તે ઠીક નથી એમ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬) સૂચવે છે વૈશેષિક દર્શન પણ ગધના આ જ બે પ્રકારો માને છે, પરતુ એને સમગ્ર પુદ્ગલોના ગુણરૂપે ન સ્વીકારતા કેવળ તેઓ એને પૃથ્વીનો ગુણ માને છે, અને તે પણ વળી અનિત્ય

સ્પર્શનુ સ્વરૂપ—

સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયરૂપ સ્પર્શના આઠ પ્રકારો છે –(૧) અગ્નિની માફક ઊનો

૧ શ્લેષ્મને શાત કરનાર, શ્લેષ્મનો ભેદ કરવામા કુશળ, ખાવાની રુચિને અટકાવનાર, આ-શ્રવણને ભીંજવનાર અને આનદને વધારનાર એ પ્રમાણે પાચ રસોના ગુણો અનુક્રમે **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવાયા છે

છે ચારના મિશ્રણથી પાચ ($^5C_4$) અને પાચેના મિશ્રણથી એક ($^5C_5$) ભેદ પડે છે આ પ્રમાણે બધા મળીને ૩૧ ($^5_{2-1}$) ભગ થાય છે [1]

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે રૂપનુ સ્વરૂપ—

રૂપ (વર્ણ) નેત્રગ્રાહ્ય છે અને પૃથ્વી, [2]જળ અને અગ્નિ એ ત્રણને જ વિષે છે તેમા પાણીના પરમાણુઓને વિષેનુ તેમજ અગ્નિના પરમાણુઓને વિષેનુ રૂપ નિત્ય છે, જ્યારે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષેનુ રૂપ અનિત્ય છે, કેમકે અગ્નિના સયોગથી એ નાશ પામે છે સર્વ કાર્યોને વિષે કારણરૂપ પૂર્વક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે દ્વયણુકાદિ કાર્યો ઉત્પન્ન થયા બાદ તેમા રૂપની ઉત્પત્તિ થાય છે, કેમકે આશ્રય રહિત એવા કાર્યરૂપની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે તેમજ કાર્યરૂપ વિનાશનો આશ્રયરૂપ વિનાશ જ હેતુ છે કાર્ય–દ્રવ્યનો નાશ પહેલા થાય છે અને ત્યાર પછી રૂપનો નાશ થાય છે શીઘ્ર ભાવને લઇને ક્રમના ગ્રહણ માટે અવકાશ નથી

કાચા ઘડાનો અગ્નિ સાથે સયોગ થવાથી ઘડાનો આરભ કરવાવાળા પરમાણુઓમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાર પછી આ ક્રિયા દ્વારા ઘડાનો વિભાગ થાય છે અને પછી સયોગનો નાશ થાય છે એ સયોગનો સપૂર્ણ વિનાશ થઇ રહ્યા પછી જ્યારે સ્વતત્ર પરમાણુ રહે છે ત્યારે પરમાણુમા અગ્નિના સયોગથી ઉદ્ભવતી ઉષ્ણતાને લઇને શ્યામ રૂપ વગેરે નાશ પામે છે અને એથી વિલક્ષણ એવા લાલ રૂપ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે પછીથી ભોગી લોકોના અદૃષ્ટની અપેક્ષાથી

---

૧ આ હકીકતને પૂર્વાચાર્યકૃત નીચે મુજબની ગાથાઓ સમર્થિત કરે છે —

" जइ कालगमेगगुण सुक्किलय पि य हविज्ज बहुयगुण ।
परिणामिज्जइ काल सुक्केण गुणाहियगुणेण ॥ १ ॥
जइ सुक्किलमेगगुण कालगदव्व तु बहुगुण जइ य ।
परिणामिज्जइ काल सुक्केण (? सुक्क कालेण) गुणाहियगुणेण ॥ २ ॥
जइ सुक्क एगगुण कालगदव्व पि एक्कगुणमेव ।
कावोय परिणाम तुल्लगुणत्तेण सभवइ ॥ ३ ॥
एव पच वि वण्णा सजोएण तु वण्णपरिणामो ।
एक्कत्तीस भंगा सव्व वि य ते मुणेयव्वा । ४ ॥ "

[यदि कालकमेकगुण शुक्लमपि च भवेद् बहुगुणम् ।
परिणमयेत काल शुक्लेन गुणाधिकगुणेन ॥
यदि शुक्लमेकगुण कालकद्रव्य तु बहुगुण यदि च ।
परिणमयेत शुक्ल कालेन गुणाधिकगुणेन ॥
यदि शुक्लमेकगुण कालकद्रव्यमपि एकगुणमेव ।
कापोत परिणामस्तुल्यगुणेन सम्भवति ॥
एव पञ्चापि वर्णा सयोगेन तु वर्णपरिणाम ।
पञ्चत्रिंशद् भङ्गा सर्वेऽपि च ते ज्ञातव्या ॥]

૨ આધુનિક રસાયણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે જળ રગ વિનાનુ (colourless) છે

ઉત્પન્ન થયેલા પાકજન્ય પરમાણુમા ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર બાદ પરસ્પર સયોગ થવાથી દ્વયણુકાદિના ક્રમથી ઘટાદિરૂપ કાર્ય–દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે આ પ્રમાણે સર્વત્ર રૂપાદિનુ પરાવર્તન સમજી લેવુ એમ વૈશેષિક દર્શન નિર્દેશે છે

રસનુ સ્વરૂપ—

જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયરૂપ રસના પણ રૂપની જેમ પાચ પ્રકારો છે -(૧) મરચા વગેરેની માફક તીખો (તિક્ત), (૨) નાગર (સુઠ)ની માફક કડવો (કટુ), (૩) કાચા કોઠની માફક તુરો (કષાયિત), (૪) આબળાની માફક ખાટો (અમ્લ) અને (૫) સાકરની માફક મીઠો (મધુર)[1] આ ઉપરાત અન્ય દર્શનકારો લવણ નામનો છઠ્ઠો રસ પણ માને છે, પરતુ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવ્યા મુજબ કેટલાકો આનો મધુર રસમા અતર્ભાવ કરે છે, અર્થાત્ મધુર રસના પેટામા એ આવી જાય છે એમ કહે છે, જ્યારે કેટલાકો પાચ રસના મિશ્રણરૂપ આને ગણે છે

કેટલાક ગ્રથોમા તિક્તનો અર્થ કડવો અને કટુનો અર્થ તીખો સૂચવાયેલો નજરે પડે છે વિશેષમા મારવાડમા ઘણે સ્થળે કડવા પદાર્થને તીખો અને તીખા પદાર્થને કડવો કહેવાનો વ્યવહાર છે એમ કહેવાય છે

રસ સબધી વૈશેષિક માન્યતા—

પૃથ્વી અને જળ સિવાય અન્યત્ર રસ નથી આ રસ જિહ્વા-ગ્રાહ્ય છે અને તે જીવન સબધી પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્યતા વગેરેમા નિમિત્તરૂપ છે વિશેષમા પૃથ્વીમા ખાટો, કડવો, તીખો, ખારો અને મધુર એમ પાચે જાતનો રસ છે, પરતુ પાણીમા એકલો મધુર રસ છે પૃથ્વીના પરમાણુઓને વિષે રહેલો રસ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણીના પરમાણુગત રસ નિત્ય છે

ગન્ધનુ સ્વરૂપ—

ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયરૂપ ગન્ધના બે પ્રકારો છે –(૧) ચદન, અત્તર વગેરેની જેમ સુગધી અને (૨) લસણ, કાદા વગેરેની જેમ દુર્ગધી કેટલાક સાધારણ એવો ગન્ધનો ત્રીજો પ્રકાર માને છે, પરતુ તે ઠીક નથી એમ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬) સૂચવે છે વૈશેષિક દર્શન પણ ગધના આ જ બે પ્રકારો માને છે, પરતુ એને સમગ્ર પુદ્‌ગલોના ગુણરૂપે ન સ્વીકારતા કેવળ તેઓ એને પૃથ્વીના ગુણ માને છે, અને તે પણ વળી અનિત્ય

સ્પર્શનુ સ્વરૂપ—

સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયરૂપ સ્પર્શના આઠ પ્રકારો છે –(૧) અગ્નિની માફક ઊનો

---

૧ શ્લેષ્મને શાત કરનાર, શ્લેષ્મનો ભેદ કરવામા કુશળ, ખાવાની રુચિને અટકાવનાર, આ શ્રમણને ભીંજવનાર અને આનદને વધારનાર એ પ્રમાણે પાચ રસોના ગુણો અનુક્રમે **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫૬)મા સૂચવાયા છે

([1]ઉષ્ણ), (૨) મૃણાલ (કમળની નાળ), બરફ ઇત્યાદિની માફક થડો ([2]શીત), (૩) હંસરુત–મોરના પીંછાના જેવો કોમળ ([3]મૃદુ), (૪) પત્થરની માફક કઠિન, કઠોર યાને કર્કશ ([4]ખર), (૫) ઘીની માફક ચિકણો ([5]સ્નિગ્ધ), (૬) રાખની માફક લૂખો ([6]રૂક્ષ), (૭) વજ્રની માફક ભારી ([7]ગુરુ) અને આકડાના રૂનો માફક હલકો ([8]લઘુ) આ ઉપરથી એ વાત સુસ્પષ્ટ થાય છે કે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા એ બને સ્પર્શવિશેષો છે

નિકૃષ્ટ (જઘન્ય) સ્નિગ્ધત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વની વચ્ચે તેમજ જઘન્ય રૂક્ષત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂક્ષત્વની વચમા અનતાનત અશોનો તફાવત છે દાખલા તરીકે પાણી કરતા બકરીના દૂધમા વિશેષ સ્નિગ્ધતા (ચીકાસ) છે એના કરતા ગાયનુ દૂધ વધારે સ્નિગ્ધ છે, વળી એનાથી ભેંસનુ અને ભેંસના કરતા ઉંટડીનુ એમ ઉત્તરોત્તર અધિક સ્નિગ્ધતા રહેલી છે, જ્યારે પૂર્વ પૂર્વનો વિચાર કરતા અધિક રૂક્ષતા રહેલી છે એવી રીતે ધૂળ કરતા તુષના કણિયા વધારે રૂક્ષ છે અને એનાથી કાકરા વળી વધારે રૂક્ષ છે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર રૂક્ષતાની અધિકતા છે, જ્યારે પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુમા સ્નિગ્ધતાની અધિકતા છે

આપણે ૬૧૭મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ તેમ પરમાણુમા જોકે પ્રકટપણે એક જ વર્ણ, એક જ રસ અને એક જ ગન્ધ હોય છે તોપણ સ્પર્શ તો બે હોય છે આ કથનને **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, સૂ ૨૩)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૫) તેમજ એના ભાષ્ય (પૃ ૩૬૫)ગત અવતરણ પણ સમર્થિત કરે છે, પરન્તુ **બૃહત્ શતક**મા તો લઘુ અને મૃદુ સ્પર્શ અવસ્થિત માન્યા છે–પરાવૃત્તિ પામ્યા વિના રહેનારા સ્વીકાર્યા છે આથી પરમાણુમા એક સમયમા બે જ નહિ પણ ચાર સ્પર્શો પ્રકટપણે હોય અને યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ છ હોય એવો અન્ય મત જોવાય છે, પરતુ આ માન્યતાને પહેલાના જેટલો ટેકો હોય એમ જણાતુ નથી

સ્પર્શ સબધી વૈશેષિક દૃષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ અને [9]અનુષ્ણાશીત એમ ત્રણ પ્રકારો છે ત્વચા–ઇન્દ્રિયથી એનુ પ્રત્યક્ષ ભાન થાય છે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ આ ચાર દ્રવ્ય સ્પર્શવાળા છે કઠિન, કોમળ એ કઇ સ્પર્શરૂપ નથી, પરતુ સયોગવિશેષ છે પૃથ્વીના પરમાણુગત સ્પર્શ અનિત્ય છે, જ્યારે પાણી, અગ્નિ અને વાયુના પરમાણુઓ વિષેનો સ્પર્શ તો નિત્ય છે

અગુરુલઘુનુ સ્વરૂપ—

૨૫૮ મા પૃષ્ઠમા પરિણામના ચાર પ્રકાર સૂચવ્યા હતા તે પૈકી આ એક છે સ્પર્શ, રસ, ગધ અને વર્ણની પેઠે આના અવાતર ભેદો નથી, કેમકે કહ્યુ પણ છે કે—

---

૧ મૃદુતા અને પાક કરનાર ૨ વિશ નાશકારી અને સ્તભનશીલ ૩ ઉન્નતિ સ્વરૂપી ૪ નમનશીલ નહ તે ૫ સયોગ થતા સયોગીઓના બધનુ કારણ ૬ એવી રીતે અબન્ધનુ કારણ ૭ અધોગમનના કારણરૂપ ૮ પ્રાય ઊર્ધ્વ–ગમન અને તિર્યગ્ ગમનના હેતુરૂપ ૯ નહિ શીત કે નહિ ઉષ્ણ

" [1]अगुरुलहुपरिणामे णं भंते कइविहे पण्णत्ते ? गोयमा ! एगागारे पण्णत्ते "

અર્થાત્ અગુરુલઘુ પરિણામના કેટલા પ્રકારો કહ્યા છે ? ગૌતમ ! એક જ પ્રકાર કહ્યો છે આવો પરિણામ પરમાણુઓથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ અનંતપ્રદેશિકને વિષે જાણવો આ પરિણામની વ્યવસ્થા એવી છે કે જે દ્રવ્ય ઊર્ધ્વગમનશીલ હોઇ ગુરુ નથી તેમજ અધોગમનશીલ હોઇ લઘુ નથી તે અગુરુલઘુ છે જેમકે અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાષા-દ્રવ્ય આનાથી વિપરીત પરિણામ તે 'ગુરુલઘુ' કહેવાય છે ૨૫૮ મા પૃષ્ઠમા આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો આ પ્રમાણેના બે જ પ્રકારો છે, જ્યારે વ્યવહાર-નય પ્રમાણે લઘુ, ગુરુ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ એમ ચાર પ્રકારો છે દીપક, ધુમાડો વગેરે લઘુ (હલકો) છે, પત્થર ગુરુ (ભારી) છે, વાયુ ગુરુલઘુ છે અને આકાશ, પરમાણુ વગેરે અગુરુલઘુ છે જે લઘુ હોય તે ઊર્ધ્વ-ગમન કરે છે, જે ગુરુ હોય તે અધો-ગમન કરે છે, જે ગુરુલઘુ હોય તે તિર્યગ્-ગમન કરે છે અને જે અગુરુલઘુ હોય તે ઊંચે, નીચે, કે તિર્યગ્ દિશામા ગમન ન કરે અથવા તો એ સર્વ દિશામા ગતિ કરે છે જુઓ **વિશેષા૦** (ગા ૬૫૯-૬૬૦)ની વૃત્તિ

જે દ્રવ્ય ઊંચે અથવા તિર્યગ્ દિશામા ફેંકાવા છતા સ્વભાવથી જ અધોદિશામા ગમન કરે તે ઢેફું વગેરે ગુરુ દ્રવ્ય ગણાય છે એવી રીતે અન્યત્ર ઘટાવી લેવુ

નિશ્ચય-નય પ્રમાણે તો કોઇ પણ દ્રવ્ય સર્વથા ગુરુ નથી કે સર્વથા લઘુ નથી, કેમકે ઢેફું વગેરે ગુરુ સ્વભાવવાળુ છે તોપણ પર પ્રયોગથી તેની ઊર્ધ્વ ગતિ સંભવે છે એટલે એ એકાન્તે ગુરુ સ્વભાવવાળુ ન ગણી શકાય એવી રીતે બાષ્પ વગેરે લઘુસ્વભાવશીલ છે, પરંતુ હસ્તના તાડનાદિ વડે તે અધોગામી બને છે, વાસ્તે તે એકાન્તે લઘુ નથી આ લોકમા જે કોઇ સ્થૂળ વસ્તુ છે તે સર્વ ગુરુલઘુ છે, જ્યારે બાકીના બધા દ્રવ્યો અગુરુલઘુ છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો અષ્ટસ્પર્શી બાદર એવુ રૂપી દ્રવ્ય જ (પુદ્ગલ) ગુરુલઘુ હોય છે, અને સૂક્ષ્મ, ચતુઃસ્પર્શી પુદ્ગલો તથા અમૂર્ત આકાશાદિક દ્રવ્યો અગુરુલઘુ હોય છે વિશેષમા ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ દ્રવ્યો (પુદ્ગલો) ગુરુલઘુ છે, જ્યારે ઉચ્છ્વાસ, કાર્મણ દ્રવ્ય, મન અને ભાષા એ પુદ્ગલ-દ્રવ્યો અગુરુલઘુ છે [2]

---

૧ છાયા—

अगुरुलघुपरिणामो भदन्त ! कतिविध प्रज्ञप्त ? गौतम ! एकाकार प्रज्ञप्त ।

૨ આ પ્રમાણેનુ વિવેચન નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખોને આભારી છે —

' गुरुय लहुय उभय नोभयमिति वावहारियनयस्स ।
दव्व लेट्ठु दीवो वाऊ वोम जहासख ॥ ६५९ ॥ "

[गुरुक लघुकमुभय नोभयमिति व्यावहारिक नयस्य ।
द्रव्य लेष्टु दीपो वायुर्व्योम यथासङ्ख्यम ॥]

' निच्छयओ सव्वगुरु सव्वलहु वा न विज्जए दव्व ।
बायरमिह गुरुलहुय अगुरुलहु सेसय दव्व ॥ ६६० ॥ '

વ્યવહાર-નયવાદીનો આક્ષેપ અને તેનુ સમાધાન—

વ્યવહાર નયવાદીનુ મન્તવ્ય આપણે ૬૬૩મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ એ છે કે દ્રવ્યના લઘુ આદિ ચાર પ્રકારો છે, એટલે કે એકાન્તે કોઇ પણ પદાર્થ લઘુ કે ગુરુ નથી એવુ નિશ્ચય-નયવાદીનુ કથન એને માન્ય નથી આથી એ નિશ્ચયવાદીને એમ પૂછવા પ્રેરાય છે કે જ્યારે આપના મત મુજબ એકાન્તે ગુરુ કે એકાન્તે લઘુ કોઇ દ્રવ્ય નથી જ તો જીવનુ ઊર્ધ્વ ગમન અને પુદ્ગલનુ અધો ગમન શાથી થાય છે ? લઘુકર્મી જીવોનુ 'સૌધર્મ' દેવલોકાદિમા ઊર્ધ્વ-ગમન અને ગુરુકર્મીનુ સાતમી નરકાદિમા અધોગમન તેમજ પુદ્ગલોનુ પણ પ્રાય [1]અધો લોકાન્તથી ઊર્ધ્વ-લોકાન્ત સુધીનુ અને ઊર્ધ્વ-લોકાન્તથી અધો-લોકાન્ત સુધીનુ ગમન કયા સિદ્ધાન્તોથી અજાણ્યુ છે ? શુ આ અધો-ગમન અને ઊર્ધ્વ-ગમન પદાર્થોમાની ગુરુતા અને લઘુતા સિદ્ધ કરતા નથી ?

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે લોહગોલકાદિના અધો-ગમનમા ગુરુતા કારણ છે, દીપ કલિકાદિના ઊર્ધ્વ-ગમનમા લઘુતા કારણ છે, પવનાદિના તિર્યગ્-ગમનમા ગુરુ-લઘુતા કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થાનમા અગુરુલઘુતા કારણ છે, કેમકે 'આનત' વગેરે દેવવિમાનો આકાશ-પ્રતિષ્ઠિત છે, વાસ્તે નિશ્ચય-નયવાદીએ લઘુ આદિ ચારે પ્રકારની વસ્તુ માનવી જોઇએ

આ સબધમા નિશ્ચય-નયવાદીનો બચાવ એ છે કે અધો-ગમનાદિમા લઘુતાદિ કારણરૂપ નથી, કેમકે ગતિપરિણામ, સ્થિતિપરિણામ તેમજ વીર્ય વડે તેનો અતિક્રમ થાય છે સ્ફુટ શબ્દોમા કહીએ તો અતિશય લઘુ પરમાણુઓનુ ઊર્ધ્વ-ગમન ન થતા અધો-ગમન થાય છે ત્યારે તેમા અધોગતિરૂપ પરિણામની વિશેષતા કારણરૂપ છે એવી રીતે અતિશય ગુરુ (સ્થૂલ) ધૂમ્રાદિનુ

[निश्चयात् सर्वगुरु सर्वलघु वा न विद्यते द्रव्यम् ।
बादरमिह गुरुलघुकमगुरुलघु शेषम् द्रव्यम् ॥]
" ओरालिय-वेउव्विय-आहारग-तेय गुरुलहू दव्वा ।
कम्मग-मण-भासाई एयाइं अगुरुलहुयाइं ॥ ६५८ ॥
[औदारिक-वैक्रिया-ऽऽहारक-तैजसानि गुरुलघूनि द्रव्याणि ।
कार्मण-मनो-भाषादीनि एतान्यगुरुलघुकानि ॥]

આ પ્રમાણેની ગાથાઓ વિશેષા૦મા નજરે પડે છે ભગવતીની વૃત્તિમા નીચે મુજબની પણ બે ગાથાઓ જોવાય છે —

' निच्छयओ सव्वगुरु स व्वलहु वा न विज्जए दव्व ।
ववहारओ उ जुज्जइ बायरखंधेसु नन्नेसु ॥
अगुरुलहु चउफासा अरूविदव्वा य होंति नायव्वा ।
सेसा उ अट्ठफासा गुरुलहुआ निच्छयनयस्स ॥ "
[निश्चयात् सर्वं गुरु सर्वं लघु वा न विद्यते द्रव्यम् ।
व्यवहारात् तु युज्यते बादरस्कन्धेषु नान्येषु ॥
अगुरुलघूनि चतुःस्पर्शानि अरूपिद्रव्याणि च भवन्ति ज्ञातव्यानि ।
शेषाणि तु अष्टस्पर्शानि गुरुलघुकानि निश्चयनयस्य ॥]

અધો-ગમન ન થતા ઊર્ધ્વ-ગમન થાય છે ત્યારે તેમા ઊર્ધ્વગતિરૂપ પરિણામની વિશેષતા હેતુભૂત છે આ પ્રમાણે પ્રબળ અધોગતિરૂપ પરિણામથી પરમાણુગત લઘુતાનો અને પ્રબળ ઊર્ધ્વગતિરૂપ પરિણામથી ધૂમ્રાદિગત ગુરુતાનો અતિક્રમ થાય છે

પ્રબળ સ્થિતિરૂપ પરિણામ વડે પણ આવો અતિક્રમ થાય છે 'આનત' વગેરે વિમાનો, 'સિદ્ધિશિલા' વગેરે અતિશય ગુરુ પદાર્થોનુ અધોગમન થતુ નથી, એથી અધોગમનમા ગુરુતા કારણરૂપ છે એ કથન ઉપર પાણી ફરી વળે છે, અને પ્રબળ સ્થિતિ પરિણામ જ તેમની ગુરુતાનુ અતિક્રમણ કરી સ્થિરતામા કારણરૂપ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે વળી અતિશય સૂક્ષ્મ શરીર વાળો મહાવીર્યવાળો દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી શકે છે તે પણ શુ બતાવે છે ? એ જ કે જો ગુરુતા અધોગતિનુ કારણ હોય તો એ પર્વત પોતાની ગુરુતાથી મહાવીર્યશાળી દેવને દબાવી નીચે જ ચાલ્યો જાય વળી હસ્ત-તાડનથી લઘુ બાષ્પાદિની ઊર્ધ્વ-ગતિમા વિપર્યય થાય છે એ પણ વીર્યને આભારી છે આથી એ ફલિત થાય છે કે ઊર્ધ્વ-ગતિમા લઘુતા કે અધો-ગતિમા ગુરુતા એકાતે કારણરૂપ નથી, કેમકે જેમ અધિક વીર્ય ભારી અને હલકા પદાર્થની ગતિમા વિપર્યાસ કરે છે તેમ અધિક ગતિ અને સ્થિતિના પરિણામ પણ ગુરુતા અને લઘુતાનુ ઉલ્લઘન કરે છે આવી પરિસ્થિતિમા કયો સુજ્ઞ જન અધોગતિ આદિની સિદ્ધિ માટે ગુરુતાદિ ચાર પ્રકારો માનવાનો કદાગ્રહ રાખે ? યુક્તિમ ગત વા . તો એ છે કે સર્વ સ્થૂલ વસ્તુઓ ગુરુલઘુ છે, જ્યારે બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરુલઘુ છે

પુદ્ગલના ૫૩૦ ભેદો—

આપણે વિચારી ગયા તેમ પુદ્ગલના પાચ વર્ણ, પાચ રસ, બે ગધ, આઠ સ્પર્શ અને પાચ સસ્થાન છે ધારો કે એક કાળા વર્ણનો પુદ્ગલ લીધો જો તે સુગધી હોય તો તેને અન્ય પ્રકારની જેવી જોઇએ તેવી સામગ્રી મળતા તે દુર્ગધી બની શકે એ પ્રમાણે તેના રસ, સ્પર્શ અને સસ્થાનમા પણ ફેરફાર થઇ શકે તે દેખીતી વાત છે આ પ્રમાણે કાળા વર્ણના પુદ્ગલના ૫ રસ, ૨ ગધ, ૮ સ્પર્શ અને ૫ સસ્થાન આશ્રીને વીસ (૫+૨+૮+૫=૨૦) ભેદો પડે છે એ પ્રમાણે બીજા દરેક વર્ણવાળા પુદ્ગલના સબધમા સમજવુ અર્થાત પાચે વર્ણોના ૧૦૦ ભેદો થયા એ પ્રમાણે પાચે રસોના તેમજ પાચે સસ્થાનોના સો સો ભેદો થાય છે એવી રીતે એક સુગધી પુદ્ગલનો વિચાર કરતા જણાશે કે તેના ૫ વર્ણ, ૫ રસ, ૮ સ્પર્શ અને ૫ સસ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રેવીસ (૨૩) ભેદો પડે છે અર્થાત બને ગધના ૪૬ ભેદો થયા એક શીત સ્પર્શ વાળા પુદ્ગલના સબધમા વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે એના ૫ વર્ણ, ૫ રસ, ૨ ગધ અને ૬ સ્પર્શ (કેમકે શીત સ્પર્શને ગ્રહણ કરેલ હોવાથી તેમા ઉષ્ણ સ્પર્શનો અભાવ છે) અને ૫ સસ્થાન આશ્રીને ત્રેવીસ (૨૩) ભેદો પડે છે અર્થાત બધા સ્પર્શોના મળીને ૧૮૪ ભેદો પડે છે આમ એકદર ૧૦૦+૧૦૦+૧૦૦+૪૬+૧૮૪=૫૩૦ ભેદો પડે છે

આ ભેદો 'પરિસ્થૂલ' ન્યાય આશ્રીને કહેલા છે બાકી તો તારતમ્યનો વિચાર કરતા અનન્ત ભેદો પડી શકે છે

આ સબધમા બે વાત તરફ ખાસ ખ્યાલ આપવાની જરૂર છે તેમાની એક તો એ છે કે જ્યારે અમુક સ્પર્શવાળા પુદ્ગલના ભેદોનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે અને તેથી વિપરીત સિવાયના બાકીના છ એ સ્પર્શોનો ભાગામા ઉમેરો કર્યો આ પ્રમાણે અમુક વર્ણ યુક્ત, રસ યુક્ત, ગધ યુક્ત કે સસ્થાન યુક્ત પુદ્ગલના સબધમા વિચાર ન કર્યો અર્થાત્ તેના ભાગાઓ ઉમેરવામા આવ્યા નહિ તેમા કઇ કારણ હોવુ જોઇએ તે એ છે કે જેકે બાદર સ્કધમા એકી વખતે સર્વે વર્ણો, રસો, અને ગન્ધો છે અને એથી તેમાથી અમુકનો વિચાર કરતી વેળા બાકીનાની અપેક્ષાએ ભાગા ઘટી શકે તેમ છે છતા તે જ બાદર સ્કધોમા વ્યવહાર–દષ્ટિએ એક જ વર્ણ માનવામા આવે છે અર્થાત્ બાકીના વર્ણો પ્રતિપક્ષી–વિરોધી ગણાય છે એ જ પ્રમાણે રસ અને ગન્ધના સબધમા સમજી લેવુ સસ્થાન તો એકી વખતે એક જ હોય છે એટલે એ પરત્વે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી સ્પર્શના સબધમા તો લોકમા પણ તેનાથી એક જ સ્પર્શને પ્રતિપક્ષી ગણી બાકીનાને તેમ ગણ્યા નથી જેમકે શીતનો પ્રતિપક્ષી ઉષ્ણ જ, નહિ કે કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ

બીજી વાત એ છે કે આ ૫૩૦ ભેદો પુનરુક્તિથી મુક્ત નથી, કેમકે ધારો કે એક કૃષ્ણ વર્ણી પુદ્ગલનો વિચાર કરતી વેળા તેના વીસ ભેદો પાડયા અને તેમાનો એક ભેદ એવો થયો કે તે પુદ્ગલ ખાટા રસનો, દુર્ગંધ વાળો, ઉષ્ણ સ્પર્શ યુક્ત અને પરિમડલ સસ્થાનવાળો છે આનો આ ભેદ રસ, ગધ, સ્પર્શ કે સસ્થાનની અપેક્ષાએ ભેદ પાડતા ફરીથી ગણવામા આવ્યો છે

અજીવના ૫૬૦ ભેદો—

પુદ્ગલના ઉપર્યુક્ત ૫૩૦ ભેદોમા ધર્માસ્તિકાયના સ્કધ, દેશ અને પ્રદેશ એ ત્રણ ભેદો તેમજ અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ એવા ત્રણ ત્રણ ભેદો તેમજ કાલનો એક ભેદ એમ દશ પ્રકારના અરૂપી અજીવના ભેદો તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ગુણની અપેક્ષાએ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ પ્રત્યેકના પાચ પાચ પ્રકારો એટલે એકદર વીસ પ્રકારો પૂર્વોક્ત ૫૩૦+૧૦ મા ઉમેરતા અજીવના કુલે ૫૬૦ ભેદો થાય છે

બૌદ્ધ દર્શન અને સ્કધો—

આર્યભૂમિરૂપ એક જ સ્થળમા ઉદ્ભવેલ વિવિધ દાર્શનિક સાહિત્યોમા અમુક શબ્દોનુ સામ્ય નજરે પડે એ સ્વાભાવિક હકીકત છે દાખલા તરીકે ' પુદ્ગલ ' શબ્દ બૌદ્ધ દર્શન આનો 'જીવ' અર્થમા પ્રયોગ કરે છે, જ્યારે જૈન દર્શન એને અચેતન પદાર્થ તરીકે સ્વીકારે છે[1] આવો એક અન્ય શબ્દ ' સ્કધ ' છે જૈન દર્શનનુ આ સબધમા શુ કહેવુ છે તે આપણે જોઇ લીધુ

---

૧ ભગવતી (શ ૮ ઉ ૧૦, સૂ ૩૬૧)મા કહ્યુ છે કે જીવ પુદ્ગલી પણ છે અને પુદ્ગલ પણ છે જેમ કોઇ પુરુષ છત્ર વડે છત્રી દડ વડે દડી, ઘટ વડે ઘટી, પટ વડે પટી અને કર વડે કરી કહેવાય છે તેમ જીવ પણ શ્રોત્રાદિ પાચ ઇન્દ્રિયો આશ્રીને ' પુદ્ગલી કહેવાય છે, જ્યારે જીવને આશ્રીને 'પુદ્ગલ' કહેવાય છે સિદ્ધો પુદ્ગલી નથી પરતુ પુદ્ગલ છે વળી આ આગમની વૃત્તિના ૪૭૪મા પત્રમા " पुद्गल इति सञ्ज्ञा जीवस्य ततस्तद्योगात् पुद्गल इति ' એવો ઉલ્લેખ પણ છે આથી શુ ' પુદ્ગલ ' શબ્દનો જીવ અર્થ જૈન દષ્ટિને પણ સમ્મત હોય એમ નથી ભાસતુ ?

અત્ર બૌદ્ધ દર્શનના વક્તવ્ય તરફ ઉડતી નજર ફેંકીશુ એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે ગમન કરવાના સ્વભાવવાળા અથવા વિવક્ષિત ભવથી અન્ય ભવ પ્રતિ ગમનશીલ એવો સચેતન કે પરમાણુ-પરિચયરૂપ અચેતન પદાર્થ 'સ્કધ' કહેવાય છે[1] આ સ્કધ દુ ખના કારણરૂપ હોવાથી કારણમા કાર્યનો ઉપચાર માની એને દુ ખરૂપ ગણવામા આવે છે આ સ્કધોના (૧) વિજ્ઞાન-સ્કધ, (૨) વેદના-સ્કધ, (૩) સજ્ઞા-સ્કધ (૪) સસ્કાર-સ્કધ અને (૫) રૂપ-સ્કધ એમ પાચ ભેદો છે તેમા બાળક કે મૂગા મનુષ્યના જેવુ પ્રાથમિક આલોચનાત્મક જ્ઞાન—નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન તે 'વિજ્ઞાન-સ્કધ' કહેવાય છે પૂર્વે કરેલા કર્મને લઇને દુ ખ, સુખ કે ઉભયરૂપે વેદનાનો અનુભવ તે 'વેદના-સ્કધ' કહેવાય છે જેમા નામ, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરેની કલ્પના થઇ શકે એવુ સવિકલ્પ જ્ઞાન તે 'સજ્ઞા-સ્કધ' કહેવાય છે પુણ્ય, પાપ વગેરે ધર્મ-સમુદાય તે "સસ્કાર-સ્કધ" કહેવાય છે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ ધાતુ તેમજ રૂપ, રસ, ગધ, સ્પર્શ અને શબ્દ ઇત્યાદિ 'રૂપ-સ્કધ' કહેવાય છે

પુદ્ગલના સ્કધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એવા જે [3]ચાર ભેદોનો ૫૫૭ મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે પૈકી કેવળ સ્કધનુ લક્ષણ તેમજ તેનુ સ્વરૂપ આપણે આટલે સુધી વિચાર્યું હવે **દેશનુ** લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દમા નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે —

પૂર્વોક્તસ્કન્ધસ્યૈકવિભાગકલ્પનારૂપત્વં દેશસ્ય લક્ષણમ્ । (૨૪૬)

---

૧ **તર્કરહસ્યદીપિકા**ના ર્શમા પૃષ્ઠમા કહ્યુ પણ છે કે—

'**સસરન્તિ સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તર ભવાદ્ ભવાન્તર વા ગચ્છન્તીત્યેવંશીલા સસારિણ, સ્કન્ધા, સચેતના અચેતના વા પરમાણુપ્રચયવિશેષા ।**"

૨ સસ્કાર જાગૃત થતા પૂર્વે અનુભવેલ વિષયનુ સ્મરણ થાય છે

૩ આ ચારેનુ સ્વરૂપ શ્રીદેવગુપ્તસૂરિકૃત **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ના શ્રીઅભયદેવસૂરિએ રચેલા ભાષ્યમા નીચે મુજબ આલેખાયુ છે —

" दुपदेसाइ अणत-प्पपसियता उ पोग्गला खधा ।
तेसिं चिय सविभागा, भागा देस त्ति नायव्वा ॥ ३५ ॥
ते चेव निव्विभागा, होंति पपस त्ति पुग्गला जे उ ।
खध परिणामरहिया, ते परमाणु त्ति निद्दिट्ठा ॥ ३६ ॥"

[द्विप्रदेशाद्यनन्तप्रदेशिकान्तास्तु पुद्गला स्कन्धा ।
तेषामेव सविभागा भागा देश इति ज्ञातव्या ॥
ते एव निर्विभागा भवन्ति प्रदेश इति पुद्गला ये तु ।
स्कन्धपरिणामरहितास्ते परमाणुरिति निर्दिष्टा ॥]

અર્થાત્ દ્વિપ્રદેશિકથી તે અનતપ્રદેશિક સુધીના પુદ્ગલો 'સ્કધ' છે તેના સવિભાગ ભાગો તે 'દેશ' જાણવા એનો નિર્વિભાગ ભાગરૂપ પુદ્ગલ તે 'પ્રદેશ' જે સ્કધ પરિણામથી રહિત તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે

વિશેષમા આ ચારેની સખ્યા અનત અનતની છે પરમાણુ સ્કધનો આરભક છે, સ્કધના કારણરૂપ છે અને એ સ્કધથી અબદ્ધ છે પ્રદેશ તો સ્કધનો નિર્વિભાગ પ્રતિબદ્ધ અશ છે

અર્થાત્ [1]પૂર્વે કહેલા (સ્વરૂપવાળા) સ્કધનો જ કલ્પના દ્વારા સૂચવાતો વિભાગ ' દેશ ' કહેવાય છે જે સ્કધ પરત્વે દેશની કલ્પના થઇ શકે તેના પ્રદેશની સખ્યા ઓછામા ઓછી ત્રણની હોવા જોઇએ એ વાતનો અત્ર [2]ફરીથી ઇસારો કરી આપણે **પ્રદેશનુ** લક્ષણ ગ્રન્થકારના શબ્દમા નીચે મુજબ નોધી લઇશુ —

उपर्युक्तदेशसम्बन्धकत्वे सति अविभागभागविशयकल्पनारूपत्व प्रदेशस्य लक्षणम् । (२४७)

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત દેશની સાથે સબધ ધરાવનારો અને જેના એક પણ વિભાગની કલ્પના પણ થઇ શકે નહિ એવા પુદ્ગલને ' પ્રદેશ ' કહેવામા આવે છે

પ્રદેશ અને પરમાણુમા દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ ફેર નથી, પરતુ એ બે વચ્ચે તો અવસ્થા-ભેદ છે અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્યની સાથે સયુક્ત પ્રદેશ જ તેનાથી વિખૂટો પડતા ' પરમાણુ 'ના નામથી ઓળખાય છે આથી તો ગ્રન્થકાર **પરમાણુનુ** લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

वर्णादिमत्त्वे सति परस्परासयुक्तप्रदेशमात्ररूपत्व परमाणोर्लक्षणम् । (२४८)

અર્થાત્ વર્ણ વગેરેથી યુક્ત પરતુ પરસ્પર સલગ્ન નહિ એવા પ્રદેશ જેવડા દ્રવ્યને ' પરમાણુ ' કહેવામા આવે છે

પરમાણુ એ સ્કધનો સૌથી નાનામા નાનો વિભાગ છે એનાથી નાનો વિભાગ કલ્પનાનો પણ વિષય બની શકતો નથી આ વાતને લક્ષ્યમા રાખીને **પરમાણુનુ લક્ષણાતર** નીચે મુજબ ગ્રન્થકાર તરફથી સૂચવાય છે —

वर्णादिमत्त्वे सति सकलभेदपर्यन्तवर्तित्व परमाणोर्लक्षणम् । (२४९)

અર્થાત્ વર્ણાદિથી યુક્ત હોઇ કરીને જે દ્રવ્ય સમગ્ર વિભાગોની સીમારૂપ છે તે ' પરમાણુ ' કહેવાય છે અર્થાત્ જેનો કોઇ પણ રીતે વિભાગ થઇ શકે જ નહી તે પરમાણુ કહેવાય છે એ નાનામા નાનુ કદ છે

આ લક્ષણમા તેમજ એની પૂર્વેના લક્ષણમા **वर्णादिमत्त्वे सति** કહીને પુદ્ગલને જ પરમાણુ હોય છે—એ સિવાયના અન્ય કોઇ પણ દ્રવ્યને પરમાણુનો સભવ નથી એ વાતનુ સૂચન કરાયુ છે

---

[1] જુઓ પૃ ૬૬૧

[2] પૃ ૫૫૮ મા પૃષ્ઠમા એ હકીકત નિર્દેશાઇ ગઇ છે

સ્કંધ અને પરમાણુની ઉત્પત્તિ—

સ્કંધ અને પરમાણુમા કઇ કઇ બાબતમા ભિન્નતા છે એનો આપણે ૬૧૬ મા પૃષ્ઠથી ૬૧૮ મા સુધીના વિચાર કરી ગયા છીએ અહીં ઉત્પત્તિના કારણની દષ્ટિએ એનો વિચાર કરવામા આવે છે આ સબધમા ગ્રન્થકારનુ કહેવુ એ છે કે—

स्कन्धस्योत्पत्तिनिमित भेदसङ्घातादयो भवन्ति, परमाणुनिमित्तं तु भेद एव ।[1]

અર્થાત્ સ્કધની ઉત્પત્તિમા ભેદ, સઘાત વગેરે કારણરૂપ છે, જ્યારે પરમાણુની ઉત્પત્તિમા ફકત ભેદ જ કારણરૂપ છે અત્ર ' વગેરેથી ' ભેદ અને સઘાત એ બંને સમજવાના છે

કહેવાની મતલબ એ છે સ્કધ યાને અવયવી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારે સભવે છે કોઇ સ્કધ કેવળ સઘાતથી–એકતારૂપ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે કોઇ કેવળ ભેદથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઇક ભેદ અને સઘાત એ બંને નિમિત્ત દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે વિશકલિત અવસ્થામા રહેલા અર્થાત્ છૂટા છૂટા રહેલા બે પરમાણુઓના મળવાથી જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ બને છે ત્યારે એ સ્કધ 'સઘાત–જન્ય' કહેવાય છે એવી રીતે ત્રણ, ચાર, સખ્યાત, અસખ્યાત, અનત અને છેક અનતાનત પરમાણુઓના મળવાથી જે [2]ત્રિપ્રદેશિક, ચતુષ્પ્રદેશિક, સખ્યાતપ્રદેશિક, અસખ્યાત-પ્રદેશિક, અનતપ્રદેશિક અને અનતાનતપ્રદેશિક સ્કધો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધાએ ' સઘાત-જન્ય ' જાણવા કોઇક પર્વતને ભેદીને તેના નાના નાના પત્થરો બનાવવામા આવે તો આ પત્થરરૂપ સ્કધો ' ભેદ–જન્ય ' સમજવ અર્થાત્ કોઇક મોટા સ્કધના તૂટવાથી જે નાના નાના સ્કધો બને છે તે સર્વ ' ભેદ–જન્ય ' છે એ પણ અનતાનત–પ્રદેશાત્મક સ્કધથી માડીને તે દ્વિપ્રદેશાત્મક સુધી સભવી શકે છે કોઇ સ્કધ ભેદાતા ઉત્પન્ન થતો વિભાગ જો અન્ય કોઇ દ્રવ્ય સાથે મળે–પછી ભલે તે દ્રવ્ય પરમાણુરૂપ હોય કે સ્કધરૂપ હોય અને તેથી જે નવો સ્કધ બને તે 'ભેદ–સઘાત–જન્ય' ગણાય છે આવા સ્કધો પણ દ્વિપ્રદેશાત્મકથી તે અનતાનતપ્રદેશાત્મક સુધીના સભવે છે ભેદ–સઘાત–જન્ય દ્વિપ્રદેશાત્મક સ્કધ કેવી રીતે બને છે તેનો વિચાર કરતા સમજાય છે કે કોઇ બે પ્રદેશવાળો કે એથી વધારે પ્રદેશવાળો સ્કધ તૂટતા તેમાથી એક પરમાણુ અલગ પડી જાય અને તે બીજા વિશકલિત પરમાણુ સાથે મળે અને તેમ થતા દ્વિપ્રદેશી સ્કધ બને

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધથી માડીને તે [3]અનતાનતપ્રદેશિક

---

૧ આ હકીકત तत्त्वार्थ (અ ૫)મા નીચે મુજબ દર્શાવાઇ છે —

" सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते । २६ । " ' भेदादणु । २७ । "

૨ સઘાતજન્ય ત્રિપ્રદેશિક સ્કધની ઉત્પત્તિ બે રીતે છે —(અ) વિશકલિત અવસ્થાગત ત્રણ પરમાણુઓના મળવાથી તે બને અથવા તો (આ) દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ અને એક પરમાણુ મળીને એ બને એ પ્રમાણે અધિક પ્રદેશવાળા સ્કધો માટે સમજી લેવુ

૩ સૌથી મોટામા મોટો અનતાનતપ્રદેશી સ્કધ ભેદજન્ય હોઇ શકે નહિ, કેમકે એનાથી

સુધીના સમગ્ર સ્કંધોની ઉત્પત્તિ ત્રિવિધ સંભવે છે પરંતુ એથી ગમે તે કોઇ એક સ્કંધ ત્રણે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયો જ છે એમ સર્વથા કહેવાય નહિ દાખલા તરીકે [1]ચાક્ષુષ સ્કંધ કેવળ ભેદ-સંઘાત-જન્ય જ છે [2] પરમાણુ એ કોઇ પણ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી એટલે એની ઉત્પત્તિમાં સંઘાત માટે અવકાશ જ નથી, એથી એ તો ભેદ-જન્ય જ સંભવે છે પરમાણુ કોઇનું કાર્ય નથી એ દૃષ્ટિએ જ એની નિત્યતા છે, પરંતુ જે એની ઉત્પત્તિ અત્ર દર્શાવી છે એ દૃષ્ટિએ-પર્યાયની દૃષ્ટિએ એ અનિત્ય છે કોઇક વેળા સ્કંધના અવયવોરૂપ બની સામુદાયિક-સંબદ્ધ અવસ્થામાં પરમાણુઓનું રહેવું અને કોઇક વાર સ્કંધથી જુદા પડી વિશકલિત અવસ્થામાં રહેવું એ પરમાણુઓની અવસ્થા-વિશેષો છે-એ એના પર્યાયો છે પરમાણુની વિશકલિત જ અવસ્થા સ્કંધના ભેદથી ઉદ્ભવે છે એટલે પરમાણુની ઉત્પત્તિ કહેવાનો આશય એટલા જ પૂરતો છે કે વિશકલિત અવસ્થાવાળો પરમાણુ ભેદનું કાર્ય છે, નહિ કે શુદ્ધ પરમાણુ

આ વિવેચન ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે પરમાણુના બે પ્રકાર છે એક સ્વાભાવિક શુદ્ધ પરમાણુ અને બીજો ભેદજન્ય પરમાણુ તેમાં પ્રથમના તેમજ દ્વિતીય પ્રકારના પરમાણુનો સામાન્ય રૂપે લક્ષણોમાં અંતર્ભાવ થઇ ગયો છે અત્ર **ભેદજન્ય પરમાણુનું પૃથક્ લક્ષણ** ગ્રંથકારના શબ્દમાં ઉલ્લેખીશું —

[3]स्नेहसौक्ष्म्यापगमे स्थितिक्षये च सति द्रव्यान्तरेण भेदे स्वभाव गत्या द्व्यणुकस्कन्धभेदेनोपजायमानत्वं भेदजन्याणोर्लक्षणम् । (२५०)

અર્થાત્ સ્નિગ્ધતા (ચિકાશ) અને રૂક્ષતા (લુખાસ)નો નાશ થતાં અને સ્થિતિનો ક્ષય થતાં અન્ય દ્રવ્ય વડે ભેદાતા સ્વાભાવિક ગતિ દ્વારા દ્વ્યણુક સ્કંધના ભેદ પૂર્વક ઉત્પન્ન થતું દ્રવ્ય ' ભેદજન્ય અણુ ' કહેવાય છે

સ્કંધના બે ભેદો—

સ્કંધની ઉત્પત્તિના કારણો આશ્રીને જેમ સ્કંધના ત્રણ ભેદો પડે છે તેમ અન્ય વિવક્ષા અનુસાર-દૃષ્ટિગોચરતાની દૃષ્ટિએ તેના ચાક્ષુષ અને અચાક્ષુષ એવા બે પ્રકારો પડે છે ચાક્ષુષ એટલે નેત્રથી ગ્રાહ્ય-જોઇ શકાય એવો અને અચાક્ષુષ એટલે નેત્રથી અગ્રાહ્ય-જોઇ શકાય નહિ એવો **ચાક્ષુષ સ્કંધ અને અચાક્ષુષ સ્કંધના લક્ષણો** જે ગ્રંથકારે સૂચવ્યા છે તે જોઇ લઇએ એટલે એના સ્વરૂપો આપણા ધ્યાનમાં આવે

કોઇ મોટો સ્કંધ નથી કે જેના તૂટવાથી એ બને, પરંતુ આવો કોઇ સ્કંધ હોય એવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવ્યો નથી સમાન કોટિના બીજા સ્કંધો હોય એવું તો સમજાય છે જુઓ પૃ

1 આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પૃ ૬૫૧

2 સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૫)નું નિમ્ન-લિખિત ૨૮ મું સૂત્ર —

' भेद-सङ्घाताभ्यां चाक्षुषाः । '

3 સરખાવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૭૧)

[1]स्वत एव परिणतिविशेषरूपत्वे सति बादरत्वे च सति चाक्षुषपरिणामभाक्त्वे च सति भेदसङ्घाताभ्यां समुपजायमानत्वं चाक्षुषस्कन्धस्य लक्षणम्; अथवा भेदे सति अन्यसङ्घातान्तरसंयोगे सति सूक्ष्मपरिणामोपरमत्वे च सति स्थूलतया जायमानत्वम्। (२५१)

पूर्वोक्ताद् विपरीतरूपत्वमचाक्षुषस्य लक्षणम्। (२५२)

અર્થાત્ પોતાની મેળે જ પરિણામ-વિશેષને પામેલો, બાદર, ચાક્ષુષ પરિણામથી યુક્ત અને ભેદ તેમજ સંઘાત એ ઉભય નિમિત્ત દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો સ્કંધ ' ચાક્ષુષ સ્કંધ ' કહેવાય છે અથવા (કોઇ મોટા સ્કંધથી) ભિન્ન થઇ અને અન્ય સ્કંધની સાથે સંબદ્ધ થઇ સૂક્ષ્મ પરિણામના નાશ પૂર્વક સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થતો સ્કંધ ' ચાક્ષુષ ' છે આનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો સ્કંધ ' અચાક્ષુષ ' છે

ભેદ અને સંઘાત એ ઉભય નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્કંધો ચાક્ષુષ જ હોય એવો નિયમ નથી, કેમકે એ ઉભય નિમિત્ત દ્વારા અચાક્ષુષ સ્કંધની પણ ઉત્પત્તિ સંભવે છે આથી કરીને **स्वत एव चाक्षुषपरिणामभाक्त्वे च सति** એ પંક્તિનો લક્ષણમાં સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે વળી એ પણ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે કે અનંત પરમાણુઓ મળવાથી જે સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય તે ચાક્ષુષ જ હોય એમ નથી એ ચાક્ષુષત્વ તો બાદર પરિણામ વિના સંભવતું નથી

ભેદ શબ્દના બે અર્થો થઇ શકે છે -(૧) સ્કંધનું ભેદાવું એટલે કે એમાંથી અણુઓનું અલગ થવું, અને (૨) પૂર્વ પરિણામનો વિનાશ થઇ બીજા પરિણામનું ઉત્પન્ન થવું પ્રથમ અર્થને ધ્યાનમાં રાખી આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે જે સ્કંધ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અચાક્ષુષ હતો તે નિમિત્તવશાત્ સૂક્ષ્મ પરિણામનો ત્યાગ કરીને બાદર (સ્થૂલ) પરિણામથી યુક્ત બનવાથી ચાક્ષુષ થઇ શકે છે આમ થવામાં ભેદ અને સંઘાત બંને કારણોની અપેક્ષા રહેલી છે જ્યારે કોઇ સ્કંધમાં સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ પૂર્વક સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે કેટલાક પરમાણુઓ એ સ્કંધમાંથી છૂટા પડી જાય છે અને કેટલાક નવા પરમાણુઓ આવી મળી જાય છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ થઇ જે સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં સંઘાત એટલે પરમાણુઓનું આવી મળવું એ જ કારણ નથી, એવી જ રીતે કેવળ ભેદ એટલે કે પરમાણુઓનું છૂટા પડી જવું એ જ કારણ નથી, પરંતુ આ બંને-સંઘાત તેમજ ભેદ અપેક્ષિત છે બાદરત્વરૂપ પરિણામ વિના કોઇ પણ સ્કંધ ચાક્ષુષ બની શકતો જ નથી એથી અત્ર ભેદ અને સંઘાત એ ઉભયથી ચાક્ષુષ સ્કંધ બને છે એમ કહ્યું છે

---

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૭૨)

ભેદના બીજા અર્થ પ્રમાણે વિચાર કરતા જણાય છે કે જ્યારે કોઇ સ્કંધ નેત્રથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવા બાદર પરિણામને ભજે છે ત્યારે તે અચાક્ષુષ મટી ચાક્ષુષ બને છે આ પ્રમાણેના પરિવર્તનમા સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ આવશ્યક છે અને એ પરિણામને વળી વિશિષ્ટ સઘાતની-અનત અણુની અપેક્ષા રહેલી છે કેવળ સૂક્ષ્મત્વરૂપ પરિણામની નિવૃત્તિ પૂર્વક નવીન સ્થૂલત્વરૂપ પરિણામ દ્વારા અચાક્ષુષ સ્કધ ચાક્ષુષ બની શકતો નથી અને કેવળ વિશિષ્ટ પરમાણુઓની અનત સખ્યા પણ એ કામ કરી શકતી નથી, કિન્તુ ભેદરૂપ પરિણામ અને પૂર્વોક્ત સખ્યારૂપ સઘાત એ બને નિમિત્ત મળતા અચાક્ષુષ સ્કધ ચાક્ષુષ બને છે

આ પ્રમાણે ચાક્ષુષ સ્કધની ઉત્પત્તિમા ભેદ અને સઘાત એ બને કારણરૂપ છે, કિન્તુ કેવળ ભેદ કે કેવળ સઘાત કારણરૂપ નથી, જ્યારે અચાક્ષુષ સ્કધની ઉત્પત્તિ તો ત્રણે રીતે સભવે છે-(૧) કેવળ ભેદથી, (૨) કેવળ સઘાતથી અને (૩) ભેદ અને સઘાત ઉભયથી આ ઉપરથી [1]પણ ચાક્ષુષ અને અચાક્ષુષ સ્કધ વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકાય છે

ચાક્ષુષ સ્કધગત 'ચાક્ષુષ' પદથી જોકે ચક્ષુર્ગ્રાહ્યતાનો જ બોધ થાય છે તોપણ અત્ર આ પદથી ઐન્દ્રિયક અર્થ એટલે કે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય એવો લાક્ષણિક બોધ પણ અપેક્ષિત છે[2] આથી એ વાત ફલિત થાય છે કે સ્કધોના ઐન્દ્રિયક અને અતીન્દ્રિય એવા બે પ્રકારો છે તેમા સમગ્ર અતીન્દ્રિય સ્કધોના ઐન્દ્રિયક સ્કધો બનવામા ભેદ અને સઘાત એ બને હેતુઓ રહેલા છે પુદ્ગલના પરિણામો વિવિધ પ્રકારના છે એની આ પ્રમાણેની અમર્યાદિત વિચિત્રતાને લઇને જેમ અતીન્દ્રિય સ્કધ ભેદ અને સઘાત એ બે નિમિત્તો મળતા ઐન્દ્રિયક બને છે તેમ યોગ્ય નિમિત્ત મળતા ઐન્દ્રિયક સ્કધ અતીન્દ્રિયરૂપે પણ પરિણમે છે, એટલુ જ નહિ પણ પરિણામની વિચિત્રતાને લીધે તો અધિક ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરાતો સ્કધ અલ્પ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવો પણ બને છે દાખલા તરીકે હિંગ, મીઠુ જેવા પદાર્થો-સ્કધો સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને નેત્ર એ ચારે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય છે, પરતુ તે પાણીમા મળી જતા ફક્ત રસન અને ઘ્રાણ એ બે જ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે

આ ગ્રથકાર મોટે ભાગે તત્ત્વાર્થની રચનાને અનુસરે છે એટલે અત્ર અપ્રાસગિક જણાતી એવી હકીકત તેઓ રજુ કરે છે એ બીજી કોઇ નહિ પણ એ તત્ત્વાર્થ (અ ૫ સૂ ૨૯-૩૧) ના ભાવાર્થરૂપ છે જેમકે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાથી જે યુક્ત હોય તે પદાર્થ કહેવાય છે એવા પદાર્થના લક્ષણનો આપણે ૫૩૦ મા પૃષ્ઠમા નિર્દેશ કરી ગયા છીએ વળી આ લક્ષણગત ઉત્પાદાદિના લક્ષણોનો પણ આપણે ૫૩૦ મા અને ૫૩૧ મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ અથવા ધ્રૌવ્યનુ લક્ષણ તો નિત્યત્વ લક્ષણના કથનથી કહેવાઇ જ ગયુ છે[3] વળી ઉત્પાદ અને વ્યયના લક્ષણોની લોકોને પ્રતીતિ હોવાથી તેમજ તેને વિષે સામાન્ય નિર્દેશ પણ ૫૩૫ મા પૃષ્ઠમા

---

૧ બીજી રીતે પણ બને સ્કધોમા તફાવત છે જેમકે અચાક્ષુષ સ્કધમા સૂક્ષ્મ પરિણામ છે, જ્યારે ચાક્ષુષમા બાદર પરિણામ છે પ્રથમ પ્રકારનો સ્કધ ચક્ષુરગ્રાહ્ય છે, જ્યારે બીજો ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય છે

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૭૩) ૩ જુઓ પૃ ૫૪૯

થઇ ગયેલો હોવાથી વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને ઉદ્દેશીને એટલુ કથન કરીશુ કે અર્પિત અને અનર્પિત દ્વારા પણ ઉત્પાદાદિનો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે તેમા અર્પિત અને અનર્પિતના લક્ષણો દર્શાવતા ગ્રન્થકાર કથે છે કે—

अनेकधर्मात्मकवस्तुनो विवक्षितेन केनचिद् धर्मेण प्रापितप्राधान्यरूपत्वमर्पितस्य लक्षणम् । अथवा किञ्चिद्वस्तुविशिष्टाभिधानार्पितत्वे सति सद्व्यवहारसाधकत्वम् । अथवा शब्दपरिप्रापितव्यवहाररूपत्वम् । मुख्यव्यवहाररूपत्वं वा (२५३)

पूर्वोक्तलक्षणाद् विपरीतरूपत्वमनर्पितस्य लक्षणम् । अथवा गौणव्यवहाररूपत्वम् । (२५४)

અર્થાત્ અનેક ધર્મોવાળી વસ્તુને કોઇક વિવક્ષિત ધર્મ દ્વારા જે પ્રધાનતા પ્રાપ્ત થાય તે ' અર્પિત ' કહેવાય છે અથવા કોઇક વસ્તુને વિશિષ્ટ નામ અપાતા તે શુદ્ધ વ્યવહારના સાધનરૂપ બને છે આનુ નામ પણ 'અર્પિત' છે અથવા શબ્દ દ્વારા જે વ્યવહાર યોગ્ય થાય છે તે કિંવા મુખ્ય વ્યવહાર તે ' અર્પિત ' કહેવાય છે આનાથી વિપરીત લક્ષણથી યુક્ત તે ' અનર્પિત ' છે એટલે કે ગૌણ વ્યવહાર તે ' અનર્પિત ' કહેવાય છે

પ્રત્યેક પદાર્થ અનેકધર્માત્મક છે, કારણ કે અર્પિત એટલે અર્પણા યાને અપેક્ષાથી એક જાતનુ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે અનર્પિત એટલે અનર્પણા એટલે અન્ય અપેક્ષાએ એથી વિરુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે પરસ્પર વિરુદ્ધ પરતુ પ્રમાણસિદ્ધ–અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા સત્ત્વ, અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ વગેરે ધર્મોનો સમન્વય જીવાદિ સમગ્ર વસ્તુઓમા અબાધિત છે, વાસ્તે પ્રત્યેક પદાર્થને અનેકધર્માત્મક માનવામા આવે છે

પ્રત્યેક પદાર્થનો અનેક રીતે વ્યવહાર કરાય છે, કેમકે અર્પણાથી યાને પ્રધાન ભાવે અને અનર્પણાથી યાને અપ્રધાન (ગૌણ) ભાવે વ્યવહારની ઉપપત્તિ (સિદ્ધિ) થાય છે

અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા અનેક ધર્મો એકી સાથે પ્રત્યેક પદાર્થમા વિદ્યમાન હોવા છતા પ્રયોજન અનુસાર ક્યારેક એકની તો ક્યારેક બીજાની–વિરુદ્ધ ધર્મની પણ વિવક્ષા હોય છે આથી જ્યારે જે ધર્મ વિવક્ષિત હોય ત્યારે તે પ્રધાન ગણાય છે અને બીજા ગૌણ ગણાય છે આ હકીકત સમજાય તે માટે આપણે જે કર્મનો કર્તા છે તે જ એના ફળનો ભોક્તા છે એ કથન તપાસીએ આ કર્મની અને તેનાથી ઉદ્ભવતા ફળની સમાનાધિકરણતા બતાવવી હોય તે વેળા આત્મામા દ્રવ્ય–દૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવો નિત્યત્વરૂપ ધર્મ અપેક્ષિત છે એ સમયે પર્યાય–દૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવો એનો અનિત્યત્વ ધર્મ અપેક્ષિત નથી એટલે અત્ર નિત્યત્વરૂપ ધર્મ પ્રધાન છે, જ્યારે અનિત્યત્વરૂપ ધર્મ અપ્રધાન છે કર્તૃત્વ–કાલની આત્માની જે અવસ્થા છે એ જ અવસ્થા ભોક્તૃત્વ–કાલમા નથી આ પ્રમાણેનો કર્મ અને ફળના સમયનો અવસ્થા–ભેદ જ્યારે દર્શાવવો હોય

ત્યારે પર્યાય-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ એવા અનિત્યત્વરૂપ ધર્મ વિવક્ષિત છે, કિન્તુ દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વરૂપ ધર્મ અપેક્ષિત નથી એટલે કે અત્ર અનિત્યત્વના પ્રતિપાદનનુ પ્રાધાન્ય છે, જ્યારે નિત્યત્વના પ્રતિપાદનની ગૌણતા રહેલી છે આ પ્રમાણે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાના કારણે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે જ્યારે આ બંને ધર્મોની વિવક્ષા એકી સાથે થાય છે ત્યારે બંને ધર્મોનુ સમકાલે પ્રતિપાદન થઈ શકે એવો કોઈ શબ્દ નહિ હોવાથી એ દૃષ્ટિએ આત્મા ' અવક્તવ્ય ' કહેવાય છે વિવક્ષા, અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાને લઈને ઉપર દર્શાવેલ (૧) આત્માનુ નિત્યત્વ, (૨) આત્માનુ અનિત્યત્વ અને (૩) આત્માનુ અવક્તવ્યત્વ એ ત્રણ વાક્ય-રચનાઓ પકી પરસ્પર બબ્બેના અને ત્રણેના મિશ્રણથી (૧) નિત્ય-અનિત્યત્વ, (૨) નિત્ય-અવક્તવ્યત્વ, (૩) અનિત્ય-અવક્તવ્યત્વ અને (૪) નિત્ય-અનિત્ય-અવક્તવ્યત્વ એવી બીજી ચાર વાક્ય-રચનાઓ ઉદ્ભવે છે આ પ્રમાણેની કુલે સાત વાક્ય-રચનાઓના સમુદાયને ' સપ્તભગી ' કહેવામા આવે છે આમા પ્રથમના ત્રણ વાક્યો અને ખાસ કરીને પ્રાથમિક બે તો મૂળરૂપ છે

જેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વને લઈને વિવક્ષા અનુસાર કોઈ એક વસ્તુમા ઉપર્યુક્ત સપ્તભગી ઘટાવી શકાય છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ પરતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા એવા બીજા સત્ત્વ-અસત્ત્વ, એકત્વ-અનેકત્વ, વાચ્યત્વ-અવાચ્યત્વ વગેરે ધર્મ-યુગ્મોને લઈને અન્યાન્ય સપ્તભગીઓ ઘટાવી શકાય તેમ છે આથી જ કરીને એક જ વસ્તુ-પ્રત્યેક પદાર્થ અનેકધર્માત્મક ગણાય છે તેમજ અનેક પ્રકારના વ્યવહારનો વિષય પણ મનાય છે

પૌદ્ગલિક બન્ધ—

પુદ્ગલોના પર્યાય-વિશેષરૂપ જે દશ પરિણામોનો આપણે ૬૨૨મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે બન્ધ પણ એક જાતનો પૌદ્ગલિક પરિણામ છે આ બન્ધના વૈસ્રસિક અને પ્રાયોગિક એવા બે ભેદોનો અને વળી તેમા પ્રથમના બન્ધનપ્રત્યયાદિ ત્રણ ઉપભેદોનો પણ ૬૪૧ મા પૃષ્ઠમા નિર્દેશ કરતી વેળાએ આગળ ઉપર બન્ધપ્રત્યય સબધી વિશેષ વિચાર કરવાનુ સૂચવ્યુ હતુ તો એ વિષય અત્ર હાથ ધરવામા આવે છે

સયોગ અને બન્ધ વચ્ચે તફાવત—

સયોગ અને બધ વચ્ચે શો તફાવત છે એ આ પ્રસ્તુત વિષયને અગે જાણવુ આવશ્યક હોવાથી એ પરત્વે પ્રકાશ પાડનારી તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૩૬૮)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ અવતરણરૂપે અત્ર રજુ કરવામા આવે છે —

" નૈરન્તર્યેણાવયવપ્રાપ્તિમાત્ર સયોગઃ, બન્ધ પુનરન્યોન્યાઙ્ગાઙ્ગિભાવપરિણામ ॥ "

અર્થાત્ છૂટા છવાયેલા રહેલા અવયવોનુ અતર વિનાનુ અવસ્થાન (જેમકે તલપાપડીમા તલોનો) તે ' સયોગ ' છે, જ્યારે અવયવોનુ પરસ્પર અવયવ-અવયવિરૂપે પરિણમન-એકત્વરૂપ પરિણામ-અભેદ વૃત્તિરૂપે અવસ્થાન તે ' બન્ધ ' છે આથી સમજી શકાય છે કે દ્વ્યણુકાદિ સ્કધોની

ઉત્પત્તિમા પરમાણુઓના પારસ્પરિક સયોગ ઉપરાત એ પરમાણુઓમા વિશિષ્ટ સ્નિગ્ધતા, રૂક્ષતારૂપ ગુણનુ અસ્તિત્વ અપેક્ષિત છે વળી બે જ પરમાણુઓનો બન્ધ સભવે છે એમ નહિ, પરન્તુ અનેક–અનતાનત પરમાણુઓનો પણ બન્ધ શકય છે સ્કધ અને પરમાણુનો પણ બન્ધ થાય છે અવયવોનો બન્ધ એવો સામાન્ય નિર્દેશ કરીશુ જેથી ઉપર્યુક્ત બધી જાતના અવયવોનો અતર્ભાવ થઇ શકે

બન્ધની દ્વિવિધતા—

બન્ધ કહો કે શ્લેષ કહો તે એક જ છે અને તેના સદૃશ અને વિસદૃશ એમ બે પ્રકારો છે તેમા સ્નિગ્ધ અવયવનો સ્નિગ્ધ અવયવ સાથેનો બન્ધ અને એવી રીતે રૂક્ષ અવયવનો રૂક્ષ અવયવ સાથેનો બન્ધ તે 'સદૃશ બન્ધ' કહેવાય છે, જ્યારે સ્નિગ્ધ અવયવોનો રૂક્ષ અવયવ સાથેનો શ્લેષ તે 'વિસદૃશ બન્ધ' કહેવાય છે

પરસ્પર નહિ મળેલા એવા પરમાણુઓનો બન્ધ કેવી રીતે થાય છે તે વિચારવામા આવે છે પરમાણુઓમા કયા તો ચિકાસ (સ્નિગ્ધતા) અને કયા તો લુખાસ (રૂક્ષતા) રહેલી હોય છે [1]જઘન્ય ગુણવાળા–અશવાળા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓનો બધ થઇ શકતો નથી અર્થાત્ એક ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો એક ગુણી રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બધ થતો નથી વળી, એક ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો એક ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે, બે ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો બે ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે, ત્રણ ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ત્રણ ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે એમ અનત ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો અનન્ત ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુની સાથે બધ થઇ શકતો નથી એ પ્રમાણે રૂક્ષતાવાળા પરમાણુઓના સબધમા પણ સમજી લેવુ

ઉપર્યુક્ત વિવેચનનો સાર એ છે કે એક પરમાણુ જેટલે અશે સ્નિગ્ધ હોય તેટલે જ અશે બીજો પરમાણુ સ્નિગ્ધ હોય તો બધ થઇ શકે નહિ તેમજ એક પરમાણુ જેટલે અશે રૂક્ષ હોય તેટલે જ અશે જો બીજો પરમાણુ પણ રૂક્ષ હોય તોપણ તેઓનો બધ સભવતો નથી, કેમકે બન્ને સરખી શક્તિવાળા હોવાથી પરસ્પર પરિણતિ થઇ શકે નહિ આ વાતને તો લૌકિક ન્યાય પણ ટેકો આપે છે, કારણ કે એ તો સુસ્પષ્ટ વાત છે કે જ્યારે સરખા સામર્થ્યવાળા બે મલ્લો લડતા હોય ત્યારે એ બેમાથી કોઇ કોઇને હરાવી શકે નહિ અર્થાત હાર–જીતનુ પરિણામ ત્યારે આવી શકે નહિ પરતુ એક પરમાણુ જેટલે અશે સ્નિગ્ધ હોય એટલે જ અશે બીજો પરમાણુ રૂક્ષ હોય તો એ પરમાણુઓનો બધ થઇ શકે છે વળી બે અશવાળા રૂક્ષ પરમાણુનો બે અશવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ સાથે બધ સભવે છે એટલે કે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓનો બધ થવામા સમાન અશતા વચ્ચે આવતી નથી

આ ઉપરાત વળી, બને પરમાણુ રૂક્ષ હોય તેવા અથવા બને પરમાણુ સ્નિગ્ધ હોય તેવા

---

૧ જેમ શરીરના અવયવોને વિષે જઘન નિકૃષ્ટ છે તેમ અન્ય જે નિકૃષ્ટ હોય તે 'જઘન્ય' કહેવાય છે અથવા જઘનને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો નિકૃષ્ટ ગણાય છે તેમ અન્ય જે નિકૃષ્ટ હોય તે 'જઘન્ય' કહેવાય છે જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૪૧) તેમજ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૪૨૧)

પરમાણુઓમા જો બે અથવા અધિક અશનો ફેર હોય તો તે બંનેનો બધ ઘટી શકે છે અન્ય શબ્દમા કહીએ તો બે ગુણી સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ચાર ગુણી કે તેથી વધારે સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ જોડે બધ થઇ શકે છે એ પ્રમાણે રૂક્ષ પરમાણુઓના સબધમા વિચારી લેવુ

આ સમગ્ર વિવેચન નીચે મુજબના **તત્ત્વાર્થસૂત્ર** (અ ૫)ના સૂ. ૩૩-૩૫ સબધી સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય અને તેની બૃહદ્ વૃત્તિને અનુસરે છે

" न जघन्यगुणानाम् । गुणसाम्ये सदृशानाम् । द्व्यधिकादिगुणाना तु । "

વળી બૃહદ્ વૃત્તિકાર ૪૨૫મા પૃષ્ઠમા સૂચવે છે તેમ આ હકીકત આચાર્ય **શ્રીઆર્ય-શ્યામકૃત પ્રજ્ઞાપનાના** તેરમા પદગત નિમ્ન-લિખિત ગાથા સાથે સગત થાય છે —

" [1]णिद्धस्स णिद्धेण दुयाहिएण, लुक्खस्स लुक्खेण दुयाहिएण ।
णिद्धस्स लुक्खेण उवेइ बधो, जहण्णवज्जो विसमो समो वा ॥ "

આ ગાથાના પૂર્વાર્ધમા ૩૪ મા અને ૩૫ મા સૂત્રનો ભાવાર્થ આવી જાય છે અને ઉત્તરાર્ધમા ૩૩ મા સૂત્રનો તેમજ એની પૂર્વેનુ " **स्निग्धरूक्षत्वाद् बन्धः** " એ ૩૨મા સૂત્રના ભાવાર્થનો સમાવેશ થઇ જાય છે

અત્ર આશ્ચર્યજનક ઘટના તો એ છે કે ઉપર્યુક્ત ત્રણે સૂત્રો તેમજ ભાષા-દૃષ્ટિએ જરૂરી એવા સામાન્ય પરિવર્તન પૂર્વકની **પ્રજ્ઞાપનાની** ગાથાને [2]દિગબર પરપરા સ્વીકારે છે એટલે કે સૂત્ર-પાઠમા અક્ષરશ સામ્ય હોવા છતા શ્વેતાબર અને દિગબર સપ્રદાયોમા અર્થ-ભેદ છે ખાસ કરીને એ ત્રણ બાબતોને અંગે છે -(૧) જઘન્ય ગુણ પરમાણુ એક સખ્યાવાળો હોય ત્યારે બધ થાય કે નહિ, (૨) પાત્રીસમા સૂત્રગત ' આદિ ' પદથી ત્રણ, ચાર ઇત્યાદિ સખ્યા સમજવી કે નહિ, અને (૩) આ સૂત્રનુ બધ-વિધાન કેવળ સદૃશ અવયવોને લાગુ છે કે નહિ

બૃહદ્ વૃત્તિ પ્રમાણે બંને પરમાણુઓ જો જઘન્ય ગુણવાળા હોય તો જ તેનો બધ થતો નથી, પરતુ એક જઘન્ય ગુણવાળો હોય અને બીજો મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્યેતર ગુણવાળો હોય તો વિસદૃશ બધ તો સભવે જ છે, પરતુ સદૃશ બધ માટે બે અશની અધિકતા જોઇએ

સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે બધી દિગબરીય ટીકાઓ પ્રમાણે તો બંને પરમાણુઓ જઘન્ય ગુણવાળા હોય તો તેનો બધ ન થાય એટલુ જ નહિ, પણ બેમાથી એક પણ જઘન્ય ગુણવાળો હોય તો બધ સભવે નહિ, પછી ભલેને બીજો બે અશ તો શુ પણ અનત અશ જેટલી અધિક સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાથી યુક્ત હોય

---

૧ છાયા—
" स्निग्धस्य स्निग्धेन द्विकाधिकेन रूक्षस्य रूक्षेण द्विकाधिकेन ।
स्निग्धस्य रूक्षेणोपैति बन्धो जघन्यवर्जो विषम समो वा ॥
૨ ' णिद्धस्स णिद्धेण दुराहियेण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहियेण ।
णिद्धस्स लुक्खेण उवेदि बधो जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ '

(૨) બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે **"द्व्यधिकादिगुणानां तु"** એ સૂત્રમાંના 'આદિ' પદથી ત્રણ, ચાર ઇત્યાદિ સંખ્યા પણ સમજવાની છે આથી જ એ વૃત્તિમાં કોઇ એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુમાં સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાના અંશ બે, ત્રણ કે ચારથી માંડીને અનંત સુધી અધિક હોય તોપણ બંધ માનવામાં આવ્યો છે, અલબત્ત ફક્ત એક અંશ અધિક હોય તો બંધ મનાયો નથી

દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓ મુજબ તો ફક્ત બે અંશની અધિકતા હોય તો જ બંધ માનવામાં આવ્યો છે એટલે કે દાખલા તરીકે બે અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુનો ચાર અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે જ બંધ સંભવે છે નહિ કે પાંચ, છ કે તેથી વધારે અંશ હોય તોપણ

(૩) બૃહદ્વૃત્તિ પ્રમાણે બે, ત્રણ ઇત્યાદિ અંશો અધિક હોય તોપણ જે બંધનું વિધાન છે તે સદૃશ અવયવોમાં—સ્નિગ્ધ સ્નિગ્ધમાં કે રૂક્ષ રૂક્ષમાં જ લાગુ પડે છે દિગંબરીય વ્યાખ્યાઓ અનુસાર તો એ વિધાન અસદૃશ અવયવોના બંધને પણ લાગુ પડે છે અર્થાત્ બે ગુણા સ્નિગ્ધ પરમાણુનો ચાર ગુણા જ રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ સંભવે છે, નહિ કે પાંચ, છ કે તેથી અધિક ગુણા રૂક્ષ પરમાણુ સાથે આ પ્રમાણે અર્થ–ભેદને લઇને ઉપસ્થિત થતી હકીકતો નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા દર્શાવીશું કે જેથી આ વિવેચન બરાબર ધ્યાનમાં આવે

શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત વૃત્તિ પ્રમાણે બન્ધ

પરમાણુના અંશો	સદૃશ	વિસદૃશ	પરમાણુના અંશો	સદૃશ	વિસદૃશ
૧ [1]જઘન્ય + જઘન્ય	નથી	નથી	૫ જઘન્યેતર + [3]સમજઘન્યેતર	નથી	છે
૨ ,, + [2]એકાધિક	,,	છે	૬ ,, + એકાધિક ,,	,,	,,
૩ ,, + દ્વ્યધિક	છે	,,	૭ ,, + દ્વ્યધિક ,,	છે	,,
૪ ,, + ત્ર્યાદિ અધિક	,,	,,	૮ ,, + ત્ર્યાદિ અધિક ,,	,,	,,

૧ તરતમતાવાળી સ્નિગ્ધતા તેમજ રૂક્ષતારૂપ પરિણામોમાં જે પરિણામ સૌથી ઓછામાં ઓછો એટલે કે અવિભાજ્ય અંશવાળો હોય તે 'જઘન્ય અંશ' કહેવાય છે આ સિવાયના બાકીના બધા અંશો 'જઘન્યેતર' જાણવા આથી જઘન્યેતરમાં મધ્યમ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એ બંને પ્રકારના અંશોનો અંતર્ભાવ થાય છે જે પરિણામ સૌથી અધિક હોય તે 'ઉત્કૃષ્ટ' જાણવો, જ્યારે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચમાંના બધા પરિણામો 'મધ્યમ' જાણવા એક અંશને 'જઘન્ય', મોટામાં મોટા અનંતાનંતને 'ઉત્કૃષ્ટ' અને બેથી માંડીને તે મોટામાં મોટા અનંતાનંતથી એક ન્યૂન એ અંશોને 'મધ્યમ' સમજવા

૨ જઘન્ય અંશ એટલે એક અંશ આથી 'એકાધિક'થી એનાથી એક અંશ વધારે એટલે બે અંશો જાણવા 'દ્વ્યધિક'થી ત્રણ અને ત્ર્યાદિ અધિકથી ચાર, પાંચ એમ સમજવા

૩ બંને તરફના અંશોની સમાન સંખ્યા તે 'સમ' છે આથી જ્યારે 'જઘન્યેતર'થી બે અંશો વિવક્ષિત હોય ત્યારે સમજઘન્યેતરનો અર્થ બે અંશ છે, એકાધિક જઘન્યેતરનો અર્થ ત્રણ અંશો છે, દ્વ્યધિક જઘન્યેતરનો અર્થ ચાર અંશો છે અને ત્ર્યાદિ જઘન્યેતરનો અર્થ પાંચ, છ, એમ છેક અનંતાનંત સુધીના અંશો છે

સર્વાર્થસિદ્ધિ વગેરે અનુસાર બન્ધ

પરમાણુના ગુણો (અંશો)	સદૃશ	વિસદૃશ	પરમાણુના ગુણો (અંશો)	સદૃશ	વિસદૃશ
૧ જઘન્ય + જઘન્ય	નથી	નથી	૫ જઘન્યેતર + સમજઘન્યેતર	નથી	નથી
૨ ,, + એકાધિક	,,	,,	૬ ,, + એકાધિક ,,	,,	,,
૩ ,, + દ્વયધિક	,,	,,	૭ ,, + દ્વયધિક ,,	છે	છે
૪ ,, + ત્ર્યાદિ અધિક	,,	,,	૮ + ત્ર્યાદિ અધિક ,,	નથી	નથી

સ્પર્શાદિ પરિણામોની વ્યવસ્થા—

બન્ધ એ પરિણામ-વિશેષ છે એ સ્નિગ્ધ અવયવને વિષે રૂક્ષરૂપ અન્ય પરિણામથી આપાદ્ય છે એથી કરીને એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે પરમાણુઓમાં જે સ્પર્શાદિ પરિણામો છે તેમજ સ્કન્ધોને વિષે જે શબ્દાદિ પરિણામો છે તે શું નિત્ય છે-સર્વદા વ્યવસ્થિત છે કે અવ્યવસ્થિત છે એટલે કે એનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી તે નાશ પામે છે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમાણુઓ એકત્રિત થઇ દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કન્ધરૂપે અથવા તો પરિમંડલાદિ સંસ્થાનરૂપે પરિણમે છે આથી જો પરમાણુગત સ્પર્શાદિ પરિણામો અને સ્કન્ધ વિષયક શબ્દાદિ પરિણામો વ્યવસ્થિત હોય તો તેની વ્યવસ્થિતતાને લઇને એ પરિણામોનો સર્વદા ઉત્પાદ કે વિનાશ ન હોઇ શકે, અને એ ઉત્પાદ અને વિનાશ વિના સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પરમાણુઓના પરિણામનો અભાવ હોવાથી કેવી રીતે દ્વયણુકાદિ સ્કન્ધો બની શકે ? અથવા સ્કન્ધોને વિષે સ્પર્શાદિ કે શબ્દાદિ પરિણામોમાંથી એકની જ નિત્યતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો બાકીના પરિણામોની નિત્યતાનો અભાવ થશે આથી કરીને જો પરિણામોને અનિયત માનવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ છે અર્થાત્ આપેક્ષિક દૃષ્ટિએ નિત્યત્વ માનવામાં આવે તો કંઇ અડચણ નથી અને એથી બધી ઉપપત્તિ થઇ શકે છે પૂર્વ પરિણામના ત્યાગ પૂર્વક ઉત્તર પરિણામ સ્વીકારતા અન્ય સ્પર્શાદિ તેમજ અન્ય સ્પર્શાદિ શબ્દાદિ ક્ષેત્ર, કાલ, દ્રવ્ય અને ભાવના પરિણામવિશેષ બને આથી સમજાય છે કે વસ્તુ યથાપરિણામી છે

તેનો તે જ પરમાણુ દ્રવ્યત્વાદિ જાતિરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના અન્ય સ્પર્શાદિરૂપ ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે એવી રીતે એનો એ જ સ્કન્ધ દ્રવ્યત્વાદિ જાતિરૂપ સ્વભાવને ત્યજી દીધા વગર અન્ય શબ્દાદિ ગુણને પામે છે સ્પર્શાદિ સામાન્યનો ત્યાગ કર્યા વગર પરમાણુઓ સ્પર્શાદિ-વિશેષને ભજે છે આથી કરીને પરમાણુઓના સ્પર્શોમાં અવસ્થિતતા રહેલી છે પોતાની શક્તિની પટુતાને ભજનારા [1]પરિણામકો જેવા કે મરચું, મીઠું, હીંગ વગેરે ઉકાળેલી છાશ વગેરે પરિ-

[1] અન્યને પોતાના સમાન બનાવે તે ' પરિણામક ' કહેવાય છે અથવા પરિણમનને યોગ્ય પદાર્થના અંશો મધ્યાને પોતાના અંશની મધ્યમાં પરિણમાવે તે પરિણામક ' છે

ણમનશીલ વસ્તુને પોતાના જેવી બનાવે છે અહીં, ગોળ વગેરે પદાર્થો પરિણમનરૂપ શક્તિના સ્વભાવને લઇને પરસ્પર પરિણામના કારણરૂપ છે પૂર્વ પદાર્થોની એક તરફથી પરિણમન-શક્તિ પટુતાની અતિશયતાને આભારી છે આ પ્રમાણે પરિણામને લઇને સ્પર્શાદિ તેમજ શબ્દાદિ ગુણો અનવસ્થિત છે

બન્ધના સમયે પરિણતિ—

સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા અંશની સમાનતા હોય તેવા સ્થળમા સદશ બધ તો થતો જ નથી, વિસદશ થાય છે એટલે કે દાખલા તરીકે બે અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા અવયવોનો બે અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા અવયવ સાથે બધ શક્ય નથી, પરંતુ બે અંશ રૂક્ષતાવાળા અવયવ સાથે બધ થાય છે આ બધ થાય ત્યારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે કોઇક વેળા સ્નિગ્ધતા જ રૂક્ષતાને પોતાના રૂપે-સ્નિગ્ધતારૂપે બદલી નાખે છે અને કોઇક વાર રૂક્ષતા જ સ્નિગ્ધતાને નિજ રૂપે અર્થાત્ રૂક્ષતારૂપે પરિણમાવે છે આ પ્રમાણેની હકીકત આ ગ્રંથકાર સૂચવે છે અને તે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫)ના નિમ્ન-લિખિત ૩૬મા સૂત્રને અનુસરતી છે —

" बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ । "

દિગંબરીય વૃત્તિઓમા આને બદલે નીચે મુજબનો પાઠ છે —

" बन्धेऽधिकौ पारिणामिकौ । "

દિગંબર માન્યતા એ છે કે સમાંશ સ્થલમા સદશ બધ જ શક્ય નથી એમ નહિ, પરંતુ વિસદશ માટે પણ અવકાશ નથી, કેમકે એક સમ વિજાતીય બીજા સમને પોતાના સ્વરૂપમા બદલી નાખે એ વાત ઇષ્ટ નથી, ફક્ત અધિક-બે અંશ જેટલી અધિકતાથી યુક્ત પોતાના સ્વરૂપમા હીનને ફેરવી નાખે એટલુ જ ઇષ્ટ છે

શ્વેતાંબર માન્યતા પ્રમાણે બે અંશ જેટલી જ અધિકતા એમ નહિ, પરંતુ એથી વધારે અધિકતા હોય તોપણ સદશ તેમજ વિસદશ ઉભય પ્રકારના બધો સભવે છે અને અધિક અંશ હીન (અલ્પ) અંશને પોતાના સ્વરૂપમા બદલી નાખે છે જેમકે પાચ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુને પોતાના સ્વરૂપમા બદલી નાખે છે એટલે કે ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધતા પણ પાચ અંશ સ્નિગ્ધતાના સબંધથી પાચ અંશરૂપે પરિણમે છે આ સબંધમા કસ્તૂરીના અંશથી વ્યાપ્ત એવા વિલેપનનુ ઉદાહરણ વિચારી લેવુ.

આ તો સદશ બધની વાત થઇ હવે વિસદશ બધની વાત કરીએ પાચ અંશે સ્નિગ્ધ પરમાણુનો ત્રણ અંશે રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બધ થતા, એક તો એ રૂક્ષતાને સ્નિગ્ધતારૂપે પરિણમાવે છે એટલુ જ નહિ પણ તેના અંશો પોતાના જેટલા બનાવે છે એટલે કે ત્રણ અંશ જેટલી રૂક્ષતા પાચ અંશ પ્રમાણક સ્નિગ્ધતાના સમર્ગથી પાચ અંશ જેટલી સ્નિગ્ધતારૂપે પરિણમે છે

ગુણનુ સ્વરૂપ—

આપણે ૫૫૨ મા પૃષ્ઠમા સહભાવી પર્યાય તરીકેનુ ગુણનુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે અને તેમ કરવામા તેઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, [1]સૂ. ૪૦)ને અનુસરે છે —

[2]द्रव्याश्रयत्वे सति निर्गुणत्वं गुणस्य लक्षणम् । (२५५)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો ([3]સદા) આશ્રય કરનાર તેમજ [4]નિર્ગુણ (ગુણથી રહિત) છે તે ' ગુણ ' કહેવાય છે સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય)રૂપ અંશ તે 'દ્રવ્ય' છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો સદા આશ્રય રૂપ છે તે ' ગુણ ' છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનુ કારણ તે ' દ્રવ્ય ' કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુક્લાદિ ગુણોને વિષે બીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ' નિર્ગુણ ' કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ભેદાભેદ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઇ તેનુ સપ્રમાણ કથન કરવુ પડશે કે ?

જ્યારે જીવાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લઇને ગુણોનુ ભિન્ન સ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરંતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનુ પૃથક્‌રૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યંત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ ક્યા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્‌રૂપે નથી એમ કહેવુ જોઇએ. જ્યારે દ્રવ્ય શ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સબધી વૈશેષિક દૃષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । "

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતા જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે **ઉત્તરાધ્યયન** (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

---

૧ " **द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा ।** "

૨ આથી ગુણ એ ' આધેય ' ગણાય છે અને દ્રવ્ય ' આધાર ' ગણાય છે

૩ આ શબ્દ જ ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પણ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ બે વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે, જ્યારે પર્યાય ઉત્પાદશીલ અને વિનાશશીલ હોવાથી દ્રવ્યમા સદા રહેતો નથી

૪ ગુણોમા વળી બીજા ગુણો માનવા જતા અનવસ્થારૂપ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે સ । દ્રવ્યનિષ્ઠ શક્તિરૂપ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આવ્યા છે

" [1]गुणाणमासओ दव्वं, एगदव्वसिया गुणा ।
लक्खण पज्जवाण तु, उभओ अस्सिया भवे ॥ ६ ॥ "

—ગાથામા 'એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે' એટલુ જ કહ્યુ છે **તત્ત્વાર્થ**મા આ ઉપરાત શ્રીકણાદે સૂચવેલ ગુણના લક્ષણમાનો 'નિર્ગુણ' એ એક અશ વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો શ્રીકણાદે નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમા જોવાય છે, કેમકે એમણે રચેલા **વૈશેષિક દર્શન** (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् "

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળુ, ગુણવાળુ અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે 'દ્રવ્ય' છે આથી જોઇ શકાય છે કે શ્રીકણાદે સૂચવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમા ગુણ ઉપરાત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને સ્થાન આપવામા આવેલ છે **તત્ત્વાર્થ** તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે તેમા **ઉત્તરાધ્યયન**મા સૂચિત 'ગુણ'પદને સ્થાન આપવા ઉપરાત વૈશેષિક સૂત્રગત 'ક્રિયા' શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો સુપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ યોજી દ્રવ્યનુ લક્ષણ "**गुणपर्यायवद् द्रव्यम्**" એવુ બાધવામા આવ્યુ છે કે જેને આ ગ્રથકાર સ્વશૈલી અનુસાર વધાવી લે છે

આ પ્રમાણે ગુણ પરત્વે થોડુક વિવેચન કર્યુ હવે ગ્રન્થકાર પરિણામને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પરિણામ એ બંને પર્યાય-વિશેષો હોવાથી પર્યાયોને લક્ષ્યીને ૫૫૨ મા વગેરે પૃષ્ઠમા જે કઇ કહેવામા આવ્યુ છે તેમા નીચે મુજબ થોડોક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ

પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકની **તત્ત્વપ્રભા** નામની વિવૃતિના ૨૦૩ મા પત્રમા પર્યાયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયેલુ છે —

" [2]पर्येत्युत्पत्तिं विपत्तिं चाप्नोति पर्यवति वा व्याप्नोति समस्तमपि द्रव्यमिति पर्यायः पर्यवो वा "

---

૧ છાયા—

गुणानामाश्रयो द्रव्यमेकद्रव्याश्रिता गुणा ।
लक्षण पर्यवाणा तु उभयोराश्रिता भवेयु ॥

૨ સરખાવો નયપ્રદીપના ૯૯મા પત્રગત નિમ્ન લિખિત પક્તિ—

" पर्येति उत्पादमुत्पत्तिं विपत्तिं च प्राप्नोतीति पर्याय । "

ગુણનું સ્વરૂપ—

આપણે ૫૫૨ મા પૃષ્ઠમા સહભાવી પર્યાય તરીકેનુ ગુણનુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે અને તેમ કરવામા તેઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, [1]સૂ. ૪૦)ને અનુસરે છે —

[2]द्रव्याश्रयत्वे सति निर्गुणत्व गुणस्य लक्षणम् । (२५५)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો ([3]સદા) આશ્રય કરનાર તેમજ [4]નિર્ગુણ (ગુણથી રહિત) છે તે ' ગુણ ' કહેવાય છે સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય)રૂપ અશ તે 'દ્રવ્ય' છે અને જે પરિણામ–વિશેષોનો સદા આશ્રય રૂપ છે તે ' ગુણ ' છે એટલે કે પરિણામ–વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનુ કારણ તે ' દ્રવ્ય ' કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુક્લાદિ ગુણોને વિષે બીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ' નિર્ગુણ ' કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ભેદાભેદ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઇ તેનુ સપ્રમાણ કથન કરવુ પડશે કે ?

જ્યારે જીવાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લઇને ગુણોનુ ભિન્નસ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનુ પૃથક્રૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ ક્યા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્રૂપે નથી એમ કહેવુ જોઇએ. જ્યારે દ્રવ્ય શ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સબધી વૈશેષિક દૃષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧–૧–૧૬) પ્રમાણે ગુણનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । "

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતા જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે **ઉત્તરાધ્યયન** (અ ૨)ની નિમ્ન–લિખિત—

---

૧ " द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा । "

૨ આથી ગુણ એ ' આધેય ગણાય છે અને દ્રવ્ય આધાર ' ગણાય છે

૩ આ શબ્દ જ ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પણ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ બે વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે જ્યારે પર્યાય ઉત્પાદશીલ અને વિનાશ શીલ હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતો નથી

૪ ગુણોમાં વળી બીજા ગુણો માનવા જતા અનવસ્થારૂપ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે સદા વ્યનિષ્ઠ શક્તિરૂપ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આવ્યા છે

" [1]गुणाणमासओ दव्वं, एगदव्वसिया गुणा ।
लक्खण पज्जवाण तु, उभओ अस्सिया भवे ॥ ६ ॥ "

—ગાથામા 'એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે' એટલુ જ કહ્યુ છે **તત્ત્વાર્થ**મા આ ઉપરાત **શ્રીકણાદે** સૂચવેલ ગુણના લક્ષણમાનો 'નિર્ગુણ' એ એક અશ વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો **શ્રીકણાદે** નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમા જોવાય છે, કેમકે એમણે રચેલા **વૈશેષિક દર્શન** (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् "

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળુ, ગુણવાળુ અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે 'દ્રવ્ય' છે આથી જોઇ શકાય છે કે **શ્રીકણાદે** સૂચવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમા ગુણ ઉપરાત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને સ્થાન આપવામા આવેલ છે **તત્ત્વાર્થ** તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે તેમા **ઉત્તરાધ્યયન**મા સૂચિત 'ગુણ'પદને સ્થાન આપવા ઉપરાત વૈશેષિક સૂત્રગત 'ક્રિયા' શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો સુપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ યોજી દ્રવ્યનુ લક્ષણ " **गुणपर्यायवद् द्रव्यम्** " એવુ સાધવામા આવ્યુ છે કે જેને આ ગ્રન્થકાર સ્વશૈલી અનુસાર વર્ણાવી લે છે

આ પ્રમાણે ગુણ પરત્વે થોડુક વિવેચન કર્યુ હવે ગ્રન્થકાર પરિણામને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પરિણામ એ બને પર્યાય-વિશેષો હોવાથી પર્યાયોને લક્ષ્યીને ૫૫૨ મા વગેરે પૃષ્ઠમા જે કઇ કહેવામા આવ્યુ છે તેમા નીચે મુજબ થોડાક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ

પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકની **તત્ત્વપ્રભા** નામની વિવૃતિના ૨૦૩ મા પત્રમા પર્યાયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયેલુ છે —

" [2]**पर्येत्युत्पत्तिं विपत्तिं चाप्नोति पर्यवैति वा व्याप्नोति समस्तमपि द्रव्यमिति पर्यायः पर्यवो वा** "

---

૧ છાયા—

गुणानामाश्रयो द्रव्यमेकद्रव्याश्रया गुणा ।
लक्षण पर्यवाणा तु उभयोराश्रिता भवेयु ॥

૨ સરખાવો નયપ્રદીપના ૯૯મા પત્રગત નિમ્ન લિખિત પક્તિ —

" पर्येति उत्पादमुत्पत्तिं विपत्तिं च प्राप्नोतीति पर्याय । "

ગુણનું સ્વરૂપ—

આપણે ૫૫૨ મા પૃષ્ઠમા સહભાવી પર્યાય તરીકેનુ ગુણનુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે અને તેમ કરવામા તેઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૫, [1]સૂ. ૪૦)ને અનુસરે છે —

[2]द्रव्याश्रयत्वे सति निर्गुणत्व गुणस्य लक्षणम् । (२५५)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો ([3]સદા) આશ્રય કરનાર તેમજ [4]નિર્ગુણ (ગુણથી રહિત) છે તે ' ગુણ ' કહેવાય છે સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય)રૂપ અ શ તે 'દ્રવ્ય' છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો સદા આશ્રય રૂપ છે તે ' ગુણ ' છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનુ કારણ તે ' દ્રવ્ય ' કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુક્લાદિ ગુણોને વિષે બીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ' નિર્ગુણ ' કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ભેદાભેદ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઇ તેનુ સપ્રમાણ કથન કરવુ પડશે કે ?

જ્યારે જીવાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લઇને ગુણોનુ ભિન્ન સ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનુ પૃથક્રૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ ક્યા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્રૂપે નથી એમ કહેવુ જોઇએ. જ્યારે દ્રવ્ય શ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સબધી વૈશેષિક દૃષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" द्रव्याश्रय्यगुणवान् सयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । "

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતા જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે **ઉત્તરાધ્યયન** (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

---

૧ " द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा । "

૨ આથી ગુણ એ ' આધેય ' ગણાય છે અને દ્રવ્ય ' આધાર ગણાય છે

૩ આ શબ્દ જ ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પણ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ બે વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે, જ્યારે પર્યાય ઉત્પાદશીલ અને વિનાશશીલ હોવાથી દ્રવ્યમા સદા રહેતો નથી

૪ ગુણોમાં વળી બીજા ગુણો માનવા જતાં અનવસ્થારૂપ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે, વાસ્તે સદા અનિષ્ટ શક્તિરૂપ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આવ્યા છે

" [1]गुणाणमासओ दव्वं, एगदव्वस्सिया गुणा ।
लक्खण पज्जवाण तु, उभओ अस्सिया भवे ॥ ६ ॥ "

—ગાથામા 'એક દ્રવ્યને આશ્રિત છે તે ગુણ છે' એટલુ જ કહ્યુ છે **તત્ત્વાર્થ**મા આ ઉપરાત શ્રીકણાદે સૂચવેલ ગુણના લક્ષણમાનો 'નિર્ગુણ' એ એક અશ વધારે છે, જ્યારે સૌથી વધારે ઉમેરો શ્રીકણાદે નિર્દેશેલા ગુણના લક્ષણમા જોવાય છે, કેમકે એમણે રચેલા **વૈશેષિક દર્શન** (૧-૧-૫) પ્રમાણે એ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् "

અર્થાત્ જે ક્રિયાવાળુ, ગુણવાળુ અને સમવાયિકારણરૂપ હોય તે 'દ્રવ્ય' છે આથા જોઇ શકાય છે કે શ્રીકણાદે સૂચવેલા દ્રવ્યના લક્ષણમા ગુણ ઉપરાત ક્રિયા અને સમવાયિકારણતાને સ્થાન આપવામા આવેલ છે **તત્ત્વાર્થ** તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે તેમા **ઉત્તરાધ્યયન**મા સૂચિત 'ગુણ'પદને સ્થાન આપવા ઉપરાત વૈશેષિક સૂત્રગત 'ક્રિયા' શબ્દની જગ્યાએ જૈન દર્શનનો સુપ્રસિદ્ધ પર્યાય શબ્દ યોજી દ્રવ્યનુ લક્ષણ **" गुणपर्यायवद् द्रव्यम् "** એવુ સાધવામા આવ્યુ છે કે જેને આ ગ્રથકાર સ્વશૈલી અનુસાર વધાવી લે છે

આ પ્રમાણે ગુણ પરત્વે થોડુક વિવેચન કર્યુ હવે ગ્રન્થકાર પરિણામને ઉદ્દેશીને કથન કરે છે તો ગુણ તેમજ પરિણામ એ બને પર્યાય-વિશેષો હોવાથી પર્યાયોને લક્ષ્યીને ૫૫ર મા વગેરે પૃષ્ઠમા જે કઇ કહેવામા આવ્યુ છે તેમા નીચે મુજબ થોડોક ઉમેરો કરી આપણે આગળ વધીએ

પર્યાયની વ્યુત્પત્તિ—

ન્યાયાલોકની **તત્ત્વપ્રભા** નામની વિવૃતિના ૨૦૩ મા પત્રમા પર્યાયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ અપાયેલુ છે —

" [2]पर्येत्युत्पत्तिं विपत्तिं चाप्नोति पर्यवति वा व्याप्नोति समस्तमपि द्रव्यमिति पर्यायः पर्यवो वा "

---

૧ છાયા—

गुणानामाश्रयो द्रव्यमेकद्रव्याश्रया गुणा ।
लक्षण पर्यायाणा तु उभयाश्रिता भवेयु ॥

૨ સરખાવો નયપ્રદીપના ૯૯મા પત્રગત નિમ્ન લિખિત પક્તિ—

" पर्येति उत्पादमुत्पत्तिं विपत्तिं च प्राप्नोतीति पर्याय । '

ગુણનુ સ્વરૂપ—

આપણે ૫૫૨ મા પૃષ્ઠમા સહભાવી પર્યાય તરીકેનુ ગુણનુ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ અત્ર સ્વરૂપાત્મક લક્ષણ ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે અને તેમ કરવામા તેઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૫, [1]સૂ, ૪૦)ને અનુસરે છે —

[2]द्रव्याश्रयत्वे सति निर्गुणत्व गुणस्य लक्षणम् । (२५५)

અર્થાત્ જે દ્રવ્યનો ([3]સદા) આશ્રય કરનાર તેમજ [4]નિર્ગુણ (ગુણથી રહિત) છે તે ' ગુણ ' કહેવાય છે સ્થિતિ (ધ્રૌવ્ય)રૂપ અશ તે 'દ્રવ્ય' છે અને જે પરિણામ-વિશેષોનો સદા આશ્રય રૂપ છે તે ' ગુણ ' છે એટલે કે પરિણામ-વિશેષરૂપ ગુણોના પરિણમનનુ કારણ તે ' દ્રવ્ય ' કહેવાય છે જ્ઞાનાદિ તેમજ શુક્લાદિ ગુણોને વિષે બીજા ગુણો નથી, એથી આ ગુણો ' નિર્ગુણ ' કહેવાય છે દ્રવ્યથી અવ્યતિરિક્તપણે આ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે વળી જૈન દર્શન પ્રમાણે દરેક વસ્તુ ભેદાભેદ સ્વરૂપી છે એટલે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે સર્વથા ભેદ નથી તે વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ હોઇ તેનુ સપ્રમાણ કથન કરવુ પડશે કે ?

જ્યારે જીવાદિ દ્રવ્ય જ જ્ઞાનાદિરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તાદાત્મ્યને લઇને ગુણોનુ ભિન્નસ્વરૂપ નથી જ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ તો દ્રવ્યથી ગુણ અનન્યતમ છે, પરતુ પર્યાયાર્થિક નય પ્રમાણે ગુણનુ પૃથક્‌રૂપે અસ્તિત્વ છે, કેમકે તેમા પર્યાયની પ્રધાનતા રહેલી છે, તો પછી વિદ્યમાન ગુણોને નિર્ગુણ કેમ કહી શકાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અત્યત શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય પ્રમાણે તો ગુણો જ નથી તો પછી એની અનન્યતમતા માટે અવકાશ જ કયા રહ્યો ? આ ઉત્તર ઠીક નથી, કેમકે ગુણો નથી એમ નહિ કહેતા, દ્રવ્યથી તે પૃથક્‌રૂપે નથી એમ કહેવુ જોઇએ. જ્યારે દ્રવ્ય શ્વેતરૂપે પરિણમે છે ત્યારે તે કૃષ્ણરૂપે નથી એથી ગુણની નિર્ગુણતા સ્પષ્ટ જણાય છે

ગુણ અને દ્રવ્યના સ્વરૂપ સબધી વૈશેષિક દૃષ્ટિ—

વૈશેષિક દર્શન (૧-૧-૧૬) પ્રમાણે ગુણનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

" **द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ।** "

અર્થાત્ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલ, નિર્ગુણ તેમજ સયોગ અને વિભાગમા અપેક્ષા રહિત હોવા છતા જે કારણ ન થાય તે ગુણ છે **ઉત્તરાધ્યયન** (અ ૨)ની નિમ્ન-લિખિત—

---

૧ " द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा । "

૨ આથી ગુણ એ ' આધેય ' ગણાય છે અને દ્રવ્ય ' આધાર ' ગણાય છે

૩ આ શબ્દ જ ગુણ અને પર્યાયની ભિન્નતાનો પ્રતિપાદક છે કેમકે પર્યાયો પણ ગુણોની પેઠે દ્રવ્યનો જ આશ્રય કરનારા છે તેમજ વળી નિર્ગુણ પણ છે એ બે વચ્ચે ફેર એટલો જ છે કે ગુણ નિત્ય હોવાથી એ હમેશા દ્રવ્યને આશ્રિત છે, જ્યારે પર્યાય ઉત્પાદશીલ અને વિનાશશીલ હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતો નથી

૪ ગુણોમાં વળી બીજા ગુણો માનવા જતા અનવસ્થારૂપ દોષ ઉપસ્થિત થાય છે વાસ્તે સદા વ્યક્તિ શક્તિરૂપ તેમજ પર્યાયના જનકરૂપ ગુણોને નિર્ગુણ માનવામા આવ્યા છે

કારિતાથી લક્ષિત પર્યાય તે 'વ્યંજન-પર્યાય' છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વર્તમાન કાલવર્તી પર્યાય તે 'અર્થ-પર્યાય' છે આથી નીચે મુજબનું—

"भूतत्वभविष्यत्त्वसंस्पर्शरहितशुद्धवर्तमानकालत्वावच्छिन्नं वस्तुस्वरूपमर्थपर्यायः"

—લક્ષણ ચરિતાર્થ થાય છે વિશેષમાં [1]એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, સંસ્થાન, સંયોગ, વિભાગ, નવત્વ, પુરાણત્વ ઇત્યાદિ પર્યાય-વિશેષ જ જાણવા કહ્યું પણ છે કે—

" एगत्तं च पुहत्तं च, संखा संठाणमेव य ।
संजोगो य विभागो य, पज्जवाण तु लक्खणं ॥ "

વ્યંજન-પર્યાયના ચાર પ્રકારો—

વ્યંજન-પર્યાયના સ્વભાવ અને વિભાવ તેમજ દ્રવ્ય અને ગુણની દૃષ્ટિએ (૧) સ્વભાવ-દ્રવ્ય-વ્યંજન-પર્યાય, (૨) સ્વભાવ-ગુણ-વ્યંજન-પર્યાય, (૩) વિભાવ-દ્રવ્ય-વ્યંજન-પર્યાય અને (૪) વિભાવ-ગુણ-વ્યંજન-પર્યાય એમ ચાર પ્રકારો પડે છે જીવ આશ્રીને આ ચારે પ્રકારો વિચારીશું તો ચરમ શરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન એવા શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક સિદ્ધ ભગવાન્ એ પ્રથમ પ્રકારનું દૃષ્ટાંત છે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યરૂપ અનંત ચતુષ્ટય એ દ્વિતીય પ્રકારનું ઉદાહરણ છે એવી રીતે યતિ પ્રમુખ ત્રીજા પ્રકારનું અને મતિ વગેરે ચોથાનું ઉદાહરણ છે પુદ્ગલના સંબંધમાં અવિભાગી પુદ્ગલ-પરમાણુઓ, વર્ણ, ગંધ અને રસના પ્રકારો પૈકી એક એક તેમજ અવિરોધી એવા બે સ્પર્શો, દ્વયણુકાદિ અને રસ, રસાંતર, ગંધ, ગંધાંતર વગેરે અનુક્રમે ચાર જાતના ઉદાહરણો છે [2]

પરિણામનું સ્વરૂપ—

જુદા જુદા દર્શન પ્રમાણે પરિણામની વ્યાખ્યા જુદી જુદી છે જેમકે બૌદ્ધ દર્શન એ વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી-નિરન્વય વિનાશી માનતું હોવાથી એના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ ઉત્પન્ન થઇ સર્વાંશે નાશ પામવો એ છે એટલે કે નાશ થયા બાદ તત્ત્વનો એક અંશ પણ કાયમ ન રહે એવો થાય છે

નૈયાયિક વગેરે ભેદવાદી દર્શનો કે જેમાં ગુણ અને દ્રવ્યની એકાંત ભિન્નતા સ્વીકારવામાં આવી છે તેમની માન્યતા મુજબ સર્વથા અવિકૃત દ્રવ્યમાં ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું અને એ ગુણોનો નાશ થવો એવો પરિણામનો અર્થ છે

જૈન દર્શન ભેદાભેદવાદી હોવાથી પરિણામોના ઉપર્યુક્ત અર્થથી નિરાળો જ અર્થ

---

૧ અહીં એકત્વથી સંખ્યાથી વ્યતિરિક્ત એવી સામાન્ય પરિણતિ સમજવી જેમકે ભિન્ન ભિન્ન પરમાણુઓમાં આ એક ઘટ છે એવી પ્રતીતિ ૨ જુઓ નયપ્રદીપનું ૯૯ મું પૃ

અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિને તેમજ વિપત્તિ (વિનાશ)ને પામે છે[1] અથવા જે સમગ્ર દ્રવ્યને વ્યાપ્ત કરે છે તે ' પર્યાય ' યાને ' પર્યવ ' કહેવાય છે તેમાં ક્રમભાવી પર્યાયને પર્યાય એવી જે સંજ્ઞા અપાય છે તેને ઉદ્દેશીને પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ છે, જ્યારે બીજી વ્યુત્પત્તિ સહભાવી તેમજ ક્રમભાવી એમ ઉભય પ્રકારના પર્યાયને એટલે ગુણને તેમજ પર્યાયને એમ બન્નેને લાગુ પડે છે સહભાવી પર્યાય યાને ગુણનું સ્વરૂપ તો આપણે યથાસાધન [2]પૂર્વે વિચારી ગયા છીએ આથી ક્રમભાવી પર્યાય પરત્વે અત્ર થોડોક વિચાર કરીશું સૌથી પ્રથમ તો એ વાત નોંધીશું કે આ પર્યાયના દ્રવ્ય-પર્યાય અને ગુણ-પર્યાય એવા બે પ્રકારો છે આ વાતના સમર્થનાર્થે વાદિવેતાલ શ્રીશાન્તિસૂરિએ નિર્દેશેલી પર્યાય (પર્યવ)ની નીચે મુજબની વ્યુત્પત્તિ રજુ કરીશું —

" परि-सर्वतो द्रव्येषु गुणेषु सर्वेष्ववन्ति-गच्छन्तीति पर्यवाः "

મનુષ્યત્વ, સ્કન્ધત્વ ઇત્યાદિ દ્રવ્ય-પર્યાયના ઉદાહરણો છે, જ્યારે બુદ્ધિ, નીલાદિ વર્ણ ગુણ-પર્યાયના ઉદાહરણો છે

પર્યાયના બાર ભેદો—

પર્યાયનો ગુણના વિકારરૂપે પણ નિર્દેશ કરી શકાય તેમ છે વિશેષમાં પર્યાયોના સ્વાભાવિક અને એથી વિપરીત લક્ષણાત્મક વૈભાવિક એમ બે પ્રકારો છે જીવ-દ્રવ્ય આશ્રીને વિચારતાં નર, નારક ઇત્યાદિ ચાર ગતિરૂપ અથવા ૮૪ લાખ જીવ-યોનિરૂપ પર્યાયો વૈભાવિક છે,[3] જ્યારે અગુરુલઘુત્વાદિ પર્યાયો સ્વાભાવિક છે વળી આ પ્રત્યેકના અનંત, અસંખ્યાત અને સંખ્યાત ભાગ ગુણ-વૃદ્ધિ વડે ત્રણ તેમજ અનંત, અસંખ્યાત અને સંખ્યાત ભાગ ગુણ-હાનિ વડે ત્રણ એમ છ છ પ્રકારો પડે છે એટલે કે પર્યાયના બાર ભેદો પડે છે

વ્યંજન-પર્યાય અને અર્થ-પર્યાય—

સ્વભાવ અને વિભાવની અપેક્ષાએ પર્યાયોના જેમ બે પ્રકારો પડે છે તેમ વ્યંજન અને અર્થની દૃષ્ટિએ પણ એના બે પ્રકારો સંભવે છે તેમાં સ્થૂલ તેમજ કાલાન્તરસ્થાયી એવો શબ્દોનો સંકેતવિષયક પર્યાય તે 'વ્યંજનપર્યાય' છે આથી જોઇ શકાય છે કે 'તિર્યક્-સામાન્ય વ્યંજન-પર્યાય જ છે કેટલાકોનો વ્યંજન પરત્વે એવો મત છે કે વ્યંજનનો યાને વ્યક્તિનો અર્થ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના કારણરૂપ અને જળ લાવવા વગેરે અર્થક્રિયાકારિત્વ છે આવા પ્રકારની અર્થક્રિયા

---

૧ આથી નીચે મુજબનું પદ્ય ચરિતાર્થ થાય છે—
" अनादिनिधने द्रव्ये, स्वपर्याया प्रतिक्षणम् ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति जलकल्लोलवज्जले ॥

૨ જુઓ ૫૫૨માથી શરૂ થતા પૃષ્ઠો

૩ જુઓ નયપ્રદીપનુ ૯૮મું પત્ર

૪ " प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणति " એવું આનું લક્ષણ છે

કારિતાથી લક્ષિત પર્યાય તે 'વ્યંજન-પર્યાય' છે, જ્યારે સૂક્ષ્મ વર્તમાન કાલવર્તી પર્યાય તે 'અર્થ-પર્યાય' છે આથી નીચે મુજબનુ—

" भूतत्वभविष्यत्त्वसंस्पर्शरहितशुद्धवर्तमानकालत्वावच्छिन्नं वस्तुस्वरूप-मर्थपर्यायः "

—લક્ષણ ચરિતાર્થ થાય છે વિશેષમા [1]એકત્વ, પૃથક્ત્વ, સખ્યા, સસ્થાન, સયોગ, વિભાગ, નવત્વ, પુરાણત્વ ઇત્યાદિ પર્યાય-વિશેષ જ જાણવા કહ્યુ પણ છે કે—

" एगत्त च पुहत्त च, संखा सठाणमेव य ।
संजोगो य विभागो य, पज्जवाण तु लक्खण ॥ "

વ્યજન-પર્યાયના ચાર પ્રકારો—

વ્યજન-પર્યાયના સ્વભાવ અને વિભાવ તેમજ દ્રવ્ય અને ગુણની દૃષ્ટિએ (૧) સ્વભાવ-દ્રવ્ય-વ્યજન-પર્યાય, (૨) સ્વભાવ-ગુણ-વ્યજન-પર્યાય, (૩) વિભાવ-દ્રવ્ય-વ્યજન-પર્યાય અને (૪) વિભાવ-ગુણ-વ્યજન-પર્યાય એમ ચાર પ્રકારો પડે છે જીવ આશ્રીને આ ચારે પ્રકારો વિચારીશુ તો ચરમ શરીરથી કિચિત્ ન્યૂન એવા શુદ્ધ અસખ્ય પ્રદેશાત્મક સિદ્ધ ભગવાન્ એ પ્રથમ પ્રકારનુ દૃષ્ટાત છે અનત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત સુખ અને અનત વીર્યરૂપ અનત ચતુષ્ટય એ દ્વિતીય પ્રકારનુ ઉદાહરણ છે એવી રીતે યતિ પ્રમુખ ત્રીજા પ્રકારનુ અને મતિ વગેરે ચોથાનુ ઉદાહરણ છે પુદ્ગલના સબધમા અવિભાગી પુદ્ગલ-પરમાણુઓ, વર્ણ, ગધ અને રસના પ્રકારો પૈકી એક એક તેમજ અવિરોધી એવા બે સ્પર્શો, દ્વયણુકાદિ અને રસ, રસાતર, ગધ, ગધાતર વગેરે અનુક્રમે ચાર જાતના ઉદાહરણો છે [2]

પરિણામનુ સ્વરૂપ—

જુદા જુદા દર્શન પ્રમાણે પરિણામની વ્યાખ્યા જુદી જુદી છે જેમકે બૌદ્ધ દર્શન એ વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી-નિરન્વય વિનાશી માનતુ હોવાથી એના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ ઉત્પન્ન થઇ સર્વાશે નાશ પામવો એ છે એટલે કે નાશ થયા બાદ તત્ત્વનો એક અશ પણ કાયમ ન રહે એવો થાય છે

નૈયાયિક વગેરે ભેદવાદી દર્શનો કે જેમા ગુણ અને દ્રવ્યની એકાત ભિન્નતા સ્વીકારવામા આવી છે તેમની માન્યતા મુજબ સર્વથા અવિકૃત દ્રવ્યમા ગુણોનુ ઉત્પન્ન થવુ અને એ ગુણોનો નાશ થવો એવો પરિણામનો અર્થ છે

જૈન દર્શન ભેદાભેદવાદી હોવાથી પરિણામોના ઉપર્યુક્ત અર્થથી નિરાળો જ અર્થ

---

૧ અહીં એકત્વથી સખ્યાથી અતિરિક્ત એની સામાન્ય પરિણતિ સમજવી જેમકે ભિન ભિન્ન પરમાણુઓમા આ એક ઘટ છે એવી પ્રતીતિ ૨ જુઓ નયપ્રદીપનુ ૯૯ મુ પત્ર

એ માન્ય રાખે તે સ્વાભાવિક છે. એ દર્શનને સૂત્રરૂપે સંસ્કૃતમા ગૂથનાર તરીકે આદ્ય ગણાતા ભગવાન્ ઉમાસ્વાતિ એનો અર્થ નીચે મુજબ સૂચવે છેઃ—

" तद्भावः परिणामः । " (અ ૫, સૂ ૪૧)

અર્થાત્ ' તે થવુ ' એટલે કે પોતાના રૂપમા સ્થિર રહી ઉત્પન્ન થવુ તેમજ નાશ પામવો એનુ નામ ' પરિણામ ' છે આ દર્શન પ્રમાણે કોઇ પણ દ્રવ્ય કે ગુણ સર્વથા અવિકૃત રહી શકે નહિ અત્ર વિકૃતનો અર્થ એ છે કે અન્યાન્ય અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવી, પરન્તુ તેમ છતા પોતાની મૂળ જાતિને કાયમ રાખવી–પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ત્યાગ થવા ન દેવો આથી એ વાત ધ્યાનમા આવી હશે કે દ્રવ્ય હોય કે ગુણ હોય એ પ્રત્યેક પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના જ પ્રતિસમય નિમિત્ત અનુસાર જુદી જુદી અવસ્થાઓને ભજે છે આ પ્રમાણેની અન્યાન્ય અવસ્થાઓ તે દ્રવ્ય અને ગુણના ' પરિણામો ' કહેવાય છે

જીવ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ કે દાનવરૂપે ઉત્પન્ન થાય, કિન્તુ એ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત થતો હોવા છતા પણ તેનામા જીવત્વ તેવુ ને તેવુ જ કાયમ રહે છે આથી મનુષ્યત્વ, પશુત્વ એ જીવના પરિણામો કહેવાય છે એવી રીતે જીવના અનન્ય ગુણરૂપ ચૈતન્ય જ્ઞાનરૂપ સાકાર ઉપયોગ રૂપે હોય કે દર્શનરૂપ નિરાકાર ઉપયોગરૂપે હોય, પટ વિષયક જ્ઞાન હોય કે ઘટવિષયક જ્ઞાન હોય, પરન્તુ એ બધા ઉપયોગોમા ચૈતન્ય આબાદ જળવાઇ રહે છે, એથી એ ઉપયોગો ચૈતન્યના પરિણામો ગણાય છે પુદ્ગલ દ્વ્યણુકરૂપ હોય કે ત્ર્યણુક વગેરે રૂપે હોય, પરન્તુ એ અવસ્થાઓ દરમ્યાન એનુ પુદ્ગલત્વ સર્વથા કાયમ રહે છે, વાસ્તે દ્વ્યણુકાદિ અવસ્થાઓ એ પુદ્ગલના પરિણામ ગણાય છે એવી રીતે પુદ્ગલ ધોળાશ ત્યજીને કાળાશ વગેરેને ધારણ કરે, પરન્તુ એ રૂપાતરો દરમ્યાન એનુ વર્ણત્વ કાયમ રહે છે–કોઇને કોઇ વર્ણરૂપે તો તે અખડિત રહે છે, વાસ્તે ધોળાશ, કાળાશ ઇત્યાદિ અવસ્થાઓ એ વર્ણ (રૂપ)ના પરિણામો છે

આ પ્રમાણે પરિણામના સ્વરૂપની પીઠિકા રજુ કરી હવે ગ્રથકારના શબ્દમા એ પરિણામનુ લક્ષણ નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે કે જેથી એ સમજવામા વિશેષ પરિશ્રમ ન પડે —

जीवादिपदार्थानामवस्थान्तरापत्तिरूपत्व परिणामस्य लक्षणम्, [1]स्वभाव स्वतत्त्वरूप वा । (२५६)

અર્થાત્ જીવાદિક પદાર્થોની અવસ્થામા ફેરફાર થવો એટલે કે એ પદાર્થોનુ રૂપાતર થવુ તે ' પરિણામ ' કહેવાય છે આથી સમજાય છે કે પરિણામ એ અન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ છે પરિણામ, સ્વભાવ, સ્વતત્ત્વ એ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (૬ ૪૩૭)ગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિ—
' धर्मादीनां द्रव्याणां यथोक्तानां च गुणानां स्वभावः स्वतत्त्वं परिणामः । "

સાદિ અને અનાદિ પરિણામ—

પરિણામના સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારો છે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ અને કાલનો પરિણામ જીવ-ભવ્યત્વાદિની પેઠે અનાદિ છે જેમ સંસાર અનાદિ છે તેમ ધર્માદિ દ્રવ્યનો પરિણામ પણ અનાદિ છે કેમકે ધર્માદિ દ્રવ્યો વિનાનો લોક કદાપિ હતો જ નહિ આ પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ ચાર અનાદિ પારિણામિક ભાવને વિષે જાણવા પુદ્ગલ-દ્રવ્ય તો ઔદયિક તેમજ પારિણામિક એ બે ભાવને વિષે જાણવું તેમા પરમાણુ એ અનાદિ પારિણામિક ભાવ છે, જ્યારે દ્વ્યણુકાદિ, અભ્ર, ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરે સાદિ પારિણામિક ભાવ છે, અને [1]મેરુ વગેરે શાશ્વત પદાર્થો તો અનાદિ પારિણામિક છે પરમાણુઓનો વર્ણ રસ ઇત્યાદિ પારિણામિક ભાવ છે, સ્કંધોનો તો દ્વ્યણુકાદિના સંઘાતરૂપ પરિણામ ઔદયિક ભાવ છે [2] જીવ તો છ એ ભાવમા વર્તે છે [3] તેમા યોગ અને ઉપયોગ એ બે એના પારિણામિક ભાવો છે **યોગનુ લક્ષણ એ છે કે—**

पुद्गलसम्बन्धादात्मनो वीर्यविशेषरूपत्वं योगस्य लक्षणम् । (२५७)

અર્થાત્ પુદ્ગલના સંબંધને લઇને આત્મામા જે શક્તિ-વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તે 'યોગ' કહેવાય છે

---

૧ 'મેરુ' જેવા શાશ્વત પર્વતો, શાશ્વત મંદિરો તેમજ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ સ્કંધના દેખાવથી-આકારથી નિત્ય છે, પણ પુદ્ગલ-દ્રવ્યરૂપે અનિત્ય છે, કેમકે એ શાશ્વત સ્કંધોમાંથી પ્રતિસમય અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓ ખરી પડે છે-જુદા પડી જાય છે અને વળી અનંત નવા પુદ્ગલ-પરમાણુઓ આવી મળે છે

૨ સર્વે અજીવ પદાર્થો પારિણામિક ભાવમા વર્તે છે એટલું જ નહિ, પણ અનન્ત પરમાણુ-વાળા સ્કંધો તો ઔદયિક ભાવમા પણ વર્તે છે શરીર-નામ-કર્મના ઉદયથી જનિત ઔદારિકાદિ શરીરરૂપે ઔદારિકાદિના સ્કંધોનો જ ઉદય છે उदय एव औदयिकः એવો અર્થ કરીએ ત્યારે તો કર્મ-સ્કંધરૂપ અજીવોને વિષે ઔદયિક ભાવ થાય છે જેમકે ક્રોધના ઉદયમા કર્મ-સ્કંધોનો ઉદય છે આ પ્રમાણે વિચારતા તો કર્મ-સ્કંધ આશ્રિત ઔપશમિકાદિ ભાવો પણ અજીવોને વિષે સંભવે છે, પરંતુ તે અત્ર વિવક્ષિત નથી આથી કરીને જ કેટલાક અજીવોનો પારિણામિક જ ભાવ સ્વીકારાય છે જુઓ **કર્મપ્રકૃતિનુ** ૧૫૮ મુ પત્ર

૩ સરખાવો **પ્રશમરતિની** નિમ્ન-લિખિત ગાથા અને તેની ટીકાગત ઉલ્લેખ—

" भावो धर्माधर्माम्बरकाला पारिणामिके ज्ञेया ।
उदयपरिणामिरूपं तु सर्वभावानुगा जीवा ॥ २०९ ॥

टीका—अनादिपारिणामिकभावे धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-कालद्रव्याणि चत्वारि वर्तन्ते जीवभव्यत्वादिवत् । पुद्गलद्रव्यं पुनरौदयिके भावे भवति पारिणामिके च । परमाणु परमाणुरिति अनादिपारिणामिको भाव । आदिमत्पारिणामिकस्तु द्व्यणुकादिरभ्रेन्द्रधनुरादिश्च । वर्णरसादिपारिणामिकस्तु परमाणूनां स्कन्धानां चौदयिको भाव द्व्यणुकादिसंहतिपरिणामश्चेति । "

આ પ્રમાણે આપણે પરિણામનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે તત્ત્વાર્થ (અ ૫ [1]સૂ ૪૨-૪૪)-ના ભાવને અનુસરીને આ ગ્રંથકાર કરેલા નિમ્ન-લિખિત—

स च परिणामो द्वेधा, अनादिसादिभेदात् । तत्र रूपिषु आदिमान्; धर्मादिद्रव्येषु अनादिमान् ।

—ઉલ્લેખનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો આવશ્યક સમજાય છે જેના કાળની પૂર્વ કોટિનો અભાવ છે અને એથી કરીને તો સર્વજ્ઞ પણ જેની અમુક સમયથી શરૂઆત થઇ છે એમ ન કહી શકે[2] તે 'અનાદિ' કહેવાય છે જેના કાળની પૂર્વ કોટિ છે અર્થાત્ જેને શરૂ થયાને 'આજે અમુક વખત થયો એમ કહી શકાય તે 'સાદિ' યાને 'આદિમાન્' છે આ પ્રમાણેના અનાદિ અને આદિમાન્‌ના અર્થો અત્યારે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે જો આ જ અર્થો પ્રસ્તુતમા વિવક્ષિત હોય તો તત્ત્વાર્થનું કથન [3]સુસંગત થતુ નથી, કેમકે હર કોઇ પદાર્થ રૂપી કે અરૂપી—વસ્તુત બધા દ્રવ્યોમા અનાદિ અને આદિમાન્ એવા બને જાતના પરિણામો રહેલા છે પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આદિમાન્ પરિણામ પ્રત્યેક પદાર્થમા બરાબર ઘટાવી શકાય છે

પ્રત્યેક દ્રવ્યમા દ્વિવિધ પરિણામોનો સભવ—

પ્રત્યેક દ્રવ્યમા કેટલાક પરિણામો અનાદિ અને કેટલાક આદિમાન્ છે એ વાતનુ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૪૩૮-૪૩૯) સમર્થન કરે છે જેમકે ધર્માસ્તિકાયની અસખ્યેય પ્રદેશવત્તા, લોકાકાશવ્યાપિતા, અમૂર્તતા, ગતિ કરનારની ગતિના અપેક્ષાકારણરૂપે અગુરુલઘુતા ઇત્યાદિ એના અનાદિ પરિણામો છે

અધર્માસ્તિકાયમા પણ આ બધા પરિણામો છે પરતુ એની અગુરુલઘુતા સ્થિતિશીલની સ્થિતિના અપેક્ષાકારણરૂપે છે જીવમા પણ આ પરિણામો છે, પરતુ તે અપેક્ષાકારણથી રહિત જાણવા વળી એ ઉપરાત જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અભવ્યત્વ ઇત્યાદિ પણ અનાદિ પરિણામો છે અનત પ્રદેશતા, અમૂર્તતા, અગુરુલઘુતા, અવગાહનશીલને અવગાહન આપવુ ઇત્યાદિ આકાશના અનાદિ પરિણામો છે, કાળના વર્તનાદિ પરિણામો અનાદિ છે પુદ્ગલમા દ્રવ્યત્વ, મૂર્તત્વ, સત્ત્વ વગેરે અનાદિ પરિણામો છે

પોતાની ઇચ્છાથી ગતિ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલી વ્યક્તિને ગતિ કરવામા ધર્માસ્તિકાય સહાયતા કરે છે આ ઉપગ્રાહકત્વરૂપ ધર્મનો પર્યાય (પરિણામ) પૂર્વે હતો નહિ, કેમકે ઉપર્યુક્ત

---

१ " अनादिरादिमांश्च । रूपिष्वादिमान् । योगोपयोगौ जीवेषु । "

૨ અમુક વસ્તુની અનતકાળથી શરૂઆત થઇ છે એમ કહેવાથી એ વસ્તુ સાદિ ઠરતી નથી કેમકે આ તો રૂપાતરથી અનાદિત્વનુ જ સૂચન છે

૩ આ સબધમા આ ગ્રન્થકાર સૂચવે છે કે 'તત્ત્વાર્થનો ઉલ્લેખ વ્યાવહારિક પ્રસગને અનુસરતો સમજવાનો છે બાકી વસ્તુત દરેકમા પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો બને પરિણામો રહેલા જ છે, માટે જરા પણ અસગતતાની સભાવના જ નથી

વ્યક્તિમા તે સમયમા ગતિના પરિણામનો અભાવ હતો, પરન્તુ એ વ્યક્તિમા ગતિ-પરિણામ ઉદ્ભવતા ધર્માસ્તિકાયમા એ વ્યક્તિ પરત્વેનુ ઉપગ્રાહકત્વ ઉત્પન્ન થયુ, એટલે એ પરિણામ આદિમાન્ ઠર્યો વળી ગતિ-પરિણામથી પરિણત થયેલી વ્યક્તિના ગતિપરિણામનો અત આવતા ઉપગ્રાહકત્વનો પણ અત આવી જાય છે આ પ્રમાણે આ પરિણામના ઉત્પાદ અને વિનાશ થતા હોવાથી એ આદિમાન્ છે

એવી રીતે અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિરૂપ પરિણામને પામેલાને સ્થિતિ કરવામા ઉપગ્રહરૂપે પરિણમે છે, એથી એનો પણ આ પરિણામ આદિમાન્ છે આકાશ અવગાહનાશીલને અવગાહના આપવારૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે એનો આ પરિણામ આદિમાન્ છે કાલ વૃત્ત (ભૂત), વર્તમાન ઇત્યાદિ પરિણામથી આદિમાન્ છે બે પરમાણુઓ વિસ્રસા દ્વારા દ્વયણુક સ્કધનો પ્રારભ કરે છે ત્યારે દ્વયણુક સ્કધરૂપ પરિણામ આદિમાન્ છે આ પ્રમાણે પ્રાયોગિક તેમજ વૈસ્રસિક પરિણામો વિષે ઘટાવી લેવુ આથી [1]બૃહદ્ વૃત્તિકાર ૪૩૯ મા પૃષ્ઠમા સૂચવે છે તેમ જેઓ રૂપી પદાર્થોમા જ આદિમાન્ પરિણામ હોય છે એમ માને છે અને અમૂર્ત એવા ધર્માદિમા હોતો નથી એવો આગ્રહ રાખે છે તેઓ ભીંત ભૂલે છે, કેમકે આવા કદાગ્રહીઓના પક્ષમા અરૂપી દ્રવ્યના પર્યાયના આશ્રયના વ્યવહારના લોપને લઇને ઉત્પાદાદિ લક્ષણનો અયોગ હોવાથી પરિણામનો અભાવ છે અને અપરિણામિતાને લીધે ધર્માદિના સ્વભાવનો નિર્ધાર થઇ શકશે નહિ, કેમકે તેઓ જાતે ઉત્પાદ અને વ્યયરૂપ પરિણામથી રહિત છે

આ વિવેચન ઉપરથી એ વાત સુજ્ઞ પાઠકને જરૂર નિસદિગ્ધપણે સમજાઇ હશે કે દરેક દ્રવ્યમા ઉભય પરિણામો રહેલા છે આમ છતા સૂત્રકાર આવા સદિગ્ધ સૂત્રો રચે અને ભાષ્ય દ્વારા તે સદિગ્ધતાને નિરસન કરવાનો પ્રયાસ પણ ન કરે તેમજ દિગબરીય વૃત્તિઓમા આ ત્રણ સૂત્રોને સૂત્રરૂપે સ્થાન જ ન અપાય પરતુ એની પૂર્વેના સૂત્રોમા અત્ર સૂચવેલુ ઉપર મુજબનુ વિવેચન રજુ કરાય એ હકીકત શુ અર્થસૂચક નથી કે? સૂક્ષ્મદર્શી, સગ્રાહક અને વિદ્યાવારિધિ **શ્રીઉમાસ્વાતિ** પરિણામનો આશ્રય-વિભાગ દર્શાવવામા ત્રુટિ આવવા દે એ વાત જ મનાય તેવી નથી એથી એવી કલ્પના કરાય છે કે અનાદિ અને આદિમાન્થી **શ્રીઉમાસ્વાતિને** આજે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ એવા આ શબ્દોના અર્થો જ વિવક્ષિત નહિ હોય બનવા જોગ છે કે એમણે જે અર્થો અપેક્ષિત છે તે બૃહદ્વૃત્તિકારના સમય પૂર્વે જ ભૂલાઇ ગયા હોય પ્રત્યેક શબ્દનો એકનો એક અર્થ સદા રહેતો નથી દાખલા તરીકે [2]પાખડના અર્થમા પૂર્વ કાલમા અધર્મતાની ગધ પણ ન હતી, જ્યારે અત્યારે એ શબ્દ ઢોગી, દભી સન્યાસીને માટે યોજાય છે આવી પરિસ્થિતિમા અનાદિ અને આદિમાન્ના આગમ-પ્રમાણ-ગ્રાહ્ય એવા અને પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્ય એવા અર્થો વિવક્ષિત હશે એમ **તત્ત્વાર્થસૂત્ર**ના વિવેચક સૂચવે છે તેમનુ કહેવુ એમ છે કે "ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ અરૂપી દ્રવ્યોનો પોતાનો પરિણામ અનાદિ એટલે આગમ-પ્રમાણ-ગ્રાહ્ય છે અને પુદ્ગલનો પરિણામ આદિમાન્ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે તથા અરૂપી

---

૧ શ્રીસિદ્ધસેનગણિ ૨ જુઓ અનુયોગદ્વાર (સૂ ૮૫)

હોવા છતા પણ જીવના યોગ-ઉપયોગરૂપ પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્ય છે અર્થાત્ એના શેષ પરિણામ આગમગ્રાહ્ય છે

આ સબધમા મારૂ નમ્ર મતવ્ય એ છે કે જૈન દર્શનમા આગમ-ગ્રાહ્ય અને તર્ક-ગ્રાહ્ય એમ બે જાતના પદાર્થો સ્વીકારાયા છે તે વાત અત્ર વિવક્ષિત છે પ્રત્યક્ષ-ગ્રાહ્યથી વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતા સ્વીકારીએ તો એનો અર્થ તર્કગ્રાહ્યતા કરી શકાય વિશેષમા આગમગ્રાહ્ય પદાર્થો કેવળ આગમ-ગ્રાહ્ય જ છે એમ નથી, કેમકે ત્યા પણ કેટલેક અશે યુક્તિઓ માટે અવકાશ છે જ કહ્યુ પણ છે કે "[1]**जुत्तीए अविरुद्धो सयागमो**" અર્થાત્ શુદ્ધ શાસ્ત્રને યુક્તિથી સાથે વિરોધ નથી વિશેષમા **પચલિંગી**ની બૃહદ્ વૃત્તિના ૯૨મા પત્રમા અવતરણરૂપે એ પણ ઉમેરાયુ છે કે—

"आगमश्चोपपत्तिश्च, सम्पूर्णं दृष्टिकारणम् ।
अतीन्द्रियाणामर्थानां, सद्भावप्रतिपत्तये ॥"

ગ્રન્થકારે અનાદિ અને આદિમાન્ પરિણામો પૈકી એકેનુ લક્ષણ દર્શાવ્યુ નથી એટલે તેમને અનાદિ અને [2]આદિમાન્ના સુપ્રસિદ્ધ અર્થો જ વિવક્ષિત હોવા જોઇએ એમ સમજાય છે

દ્વિતીય ઉલ્લાસ ગ્રન્થકારના વક્તવ્યના અનુવાદની દૃષ્ટિએ આથી પૂર્ણ થાય છે, પરતુ અત્યાર સુધીમા કરેલી [3]પ્રતિજ્ઞાના નિર્વાહ માટે તેમજ સૂક્ષ્મ અને ગહન વિષયના અભિલાષીની જિજ્ઞાસા થોડી ઘણી તૃપ્ત થાય તે માટે અજીવ પદાર્થોને અગે કેટલુક વિવેચન પરિશિષ્ટરૂપે ઉમેરી તૃતીય ઉલ્લાસમા પ્રવેશ કરીશુ સૌથી પ્રથમ પુદ્ગલાસ્તિકાય સબધી વિચાર કરીશુ

'પુદ્ગલ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ—

પુદ્ગલ શબ્દ **પૂર્** અને **ગલ્** ધાતુના સયોગથી બન્યો છે આની નિષ્પત્તિ દર્શાવતા **તત્ત્વાર્થરાજ**૦ (પૃ ૧૯૦)મા આવા સયોગના ઉદાહરણ તરીકે '[4]**शवशायन श्मशान**' એવી પક્તિ રજુ કરવામા આવી છે **પૂર્**નો અર્થ પૂરણ કરવું-મળવુ એવો થાય છે, જ્યારે

---

૧ છાયા—

युक्त्याऽविरुद्ध सदागम ।

૨ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૪૩૯)મા આની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ દર્શાવાઇ છે—

'जन्मादिविनाशान्तविशेषसस्पृष्ट स्वरूपसामान्यविशेषधर्माधिकारी तद्भाव लक्षण परिणाम आदिमान् भवति ।"

૩ દાખના તરીકે વિચારો ૬૨૧ મા પૃષ્ઠમા ધ્રુવ-વર્ગણાના સ્વરૂપનો 'વર્ગણા પ્રકરણમાં નિર્દેશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા

"शवाना शयन श्मशान, पृषोदरादित्वात् આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ અભિધાન ચિન્તામણિની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૩૯૪મા પૃષ્ઠમા છે

૪ 'शवानां शयन श्मशान पृषोदरादित्वात' આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ અભિધાન ચિન્તામણિની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૩૯૪મા પૃષ્ઠમા છે

गल् નો અર્થ ગળવુ-ખરી પડવું-જુદા પડવું એવો થાય છે આથી તો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્‌વૃત્તિ (પૃ ૩૧૬)મા સૂચવાયુ છે કે—

" पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः संहन्यमानत्वाद् विसहतिमत्त्वाच्च "

આથી પૂરણ અને ગલન સ્વભાવવાળા દ્રવ્યો 'પુદ્‌ગલ' કહેવાય છે એમ ફલિત થાય છે

પરમાણુમા પૂરણ અને ગલન ક્રિયાનો અભાવ છે, કેમકે તે અવયવથી રહિત છે એટલે એને 'પુદ્‌ગલ' કેમ કહેવાય એવો કોઇ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો એ પરત્વે તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૯૦)મા એવો ઉત્તર આપવામા આવ્યો છે કે ગુણની અપેક્ષાએ અર્થાત્ રૂપ, રસ, ગધ અને સ્પર્શરૂપ ગુણોની માત્રામા વધઘટ થતી હોવાથી પૂરણ અને ગલનરૂપ ક્રિયા પરમાણુમા બરાબર ઘટી શકે છે, એથી પરમાણુને પુદ્‌ગલ કહેવામા કશો વાધો નથી આ ઉપરાત ત્યા એમ ઉમેરાયુ છે કે પરમાણુમા પુદ્‌ગલની સજ્ઞાનો વ્યવહાર ઔપચારિક છે[1]

પુદ્‌ગલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બીજી રીતે પણ મળવે છે એ દર્શાવતા બૃહદ્‌વૃત્તિ (પૃ ૩૧૬)-મા નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ કરાયો છેઃ—

" पुरुष वा गिलन्ति पुरुषेण वा गीर्यन्ते इति पुद्गलाः, मिथ्यादर्शनादि-हेतुवर्तिन पुमांसं बध्नन्ति वेष्टयन्तीति गिरणार्थः, इतरत्रादानार्थो गिरति', पुरुषेणादीयन्ते कषाययोगभाजा कर्मतयेति पुद्गलाः "

અર્થાત્ જે પુરુષને ગળે છે અથવા જે પુરુષથી ગળાય છે તે 'પુદ્‌ગલ' છે મિથ્યાદર્શન વગેરે હેતુઓથી યુક્ત જીવને બાધવા-વીંટવા એવો 'ગિરણ' શબ્દનો અર્થ છે અન્ય સ્થળમા એનો ગ્રહણ એવો અર્થ કરવામા આવ્યો છે ત્યા કષાયરૂપ યોગથી યુક્ત પુરુષ દ્વારા કર્મરૂપે જે ગ્રહણ કરાય છે તે 'પુદ્‌ગલ' છે એમ સમજવુ. આ સબધમા તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૯૦)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

" [2]पुमांसो-जीवाः तैः शरीराहारविषयकरणापकरणादिभावेन गिर्यन्त इति पुद्गलाः. "

પચલિંગીની બૃહદ્‌વૃત્તિના ૯૩ મા પત્રમા પુદ્‌ગલની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સૂચવાઇ છે –

" पूर्यन्ते-अपरापरपरमाण्वादिसङ्घटनेन स्थौल्यपरिणाममापाद्यन्ते तद्विघटनेन च गलन्ति-ह्रसन्तीति निरुक्तविधिना पुद्गलाः "

---

१ " गुण उपचारात् कल्पन पूरणगलनयो भावितत्वात् भूतग्राम शक्त्यपेक्षया परमाणुषु पुद्गलत्वोपचार । "

૨ આ વ્યુત્પત્તિ પરમાણુને લાગુ કેમ પાડવી તે માટે ગુણની અપેક્ષા કે ઉપચારનો આશ્રય લેવો

અર્થાત્ અન્યાન્ય પરમાણુ વગેરેના સઘટનથી-સશ્લેષથી જે સ્થૂલ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે અને એ પરમાણુ વગેરેના વિશ્લેષથી જેનો હ્રાસ થાય છે તે 'પુદ્ગલ' છે આ વ્યાખ્યાનો પણ ઉપલક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તો પરમાણુને પુદ્ગલ સજ્ઞા ઘટી શકતી નથી, પરતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા એમ જરૂર કહી શકાય કે પરમાણુને પણ બીજા પરમાણુ કે સ્કધની સાથે મળવાનુ કે તેનાથી જુદા પડવાનુ હોવાથી ' પુદ્ગલ ' સજ્ઞા પરમાણુ પરત્વે સાર્થ ઠરે છે

નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (પૃ ૧૨૨-૧૨૩) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા સમજાય છે કે ત્યા તો પરમાણુ એ જ વાસ્તવિક પુદ્ગલ છે અને સ્કધ, દેશ અને પ્રદેશ તો એના વિકારરૂપ છે એટલે સ્કધાદિને વિષે 'પુદ્ગલ' સજ્ઞા ઔપચારિક છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે આવી હકીકત અન્યત્ર જોવામા નહિ આવેલ હોવાથી એ શબ્દશ નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

" તથા પૂરણ (પૂરાવુ-મળવુ) અને ગલન (ગળવુ-ઝરવુ-વિખરવુ-છૂટા પડવુ) ધર્મ યુક્ત જે પદાર્થ તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહેવાય અહિ પરમાણુ એ જ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે એ પરમાણુનો સ્કધરૂપે મળવા યોગ્ય, અને સ્કધથી વિખરવા-છૂટા પડવારૂપ ધર્મ હોવાથી પરમાણુ તે પુદ્ગલ કહેવાય છે દરેક પરમાણુ મળવા અને વિખરવાના ધર્મવાળો છે પરમાણુઓ જ્યારે પરસ્પર મળે છે ત્યારે સ્કધ બને છે, અને છૂટા પડે છે ત્યારે પુન પરમાણુ જ રહે છે એ પ્રમાણે પરમાણુઓ વારવાર દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી, યાવત્ અનતપ્રદેશી સ્કધરૂપે પરિણમે છે (મળે છે), અને તે સ્કધોથી છૂટા પણ પડે છે ત્યા કોઇ પણ એક પરમાણુ જઘન્યથી ૧ સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય સમય સુધી પરમાણુરૂપે છૂટો રહે છે, તદનતર અવશ્ય સ્કધરૂપ પરિણમે છે એ પરમાણુનો જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ કાળ કહ્યો પુન એ પરમાણુ જ્યારે સ્કધમા લાગે છે ત્યારે " પ્રદેશ " એવી સજ્ઞાથી ઓળખાય છે પુન પરમાણુઓથી બનેલા સ્કધ-પ્રદેશ-અને પ્રદેશરૂપ વિકારો પણ પુદ્ગલ જ કહેવાય છે "

આ અવતરણ ઉપરથી એ વાત તો સમર્થિત થાય છે કે પૂરણ ગલનરૂપ સ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે પરમાણુમા છે અને એથી એનો પુદ્ગલ તરીકે બેધડક વ્યવહાર કરી શકાય તેમ છે એટલે કે એ માટે ઉપચારાદિનો વિચાર કરવો આવશ્યક નથી

' પુદ્ગલ ' શબ્દની નિષ્પત્તિ—

' પુદ્ગલ ' શબ્દ **પૂર્** અને **ગલ્** એ બે ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે તેમા **પૂર્** એ [1]દિવાદિ આત્મનેપદી, [2]ક્ર્યાદિ પરસ્મૈપદી અને [3]ચુરાદિ ઉભયપદી છે પૂરણ કરવુ, તૃપ્ત કરવુ એ એના અર્થો છે એ પ્રમાણે **ગલ્** એ [4]ભ્વાદિ પરસ્મૈપદી અને [5]ચુરાદિ આત્મનેપદી છે ગળવુ, ઝરવુ, ખરવુ, પડવુ, વિખરાવુ ઇત્યાદિ એના અર્થો છે

પુદ્ગલ શબ્દની નિષ્પત્તિ બે રીતે સભવે છે —(૧) ઉણાદિ ગણથી અને (૨) પૃષોદરાદિથી તેમા પ્રથમ પ્રકાર પરત્વે આ ગ્રથકાર નીચે મુજબ પ્રકાશ પાડે છે —

" पूर्यते-सङ्गतीक्रियते विसङ्हतीक्रियते वा पूर्णीक्रियते सम्मीलयते यस्मादिति पुर् औणादिककृतप्रत्यये सति डीत्वात् डिलोपे पुद्, गलयते गाल्यते वा-

१-५ જુઓ **સારસ્વત આદર્શ** (ધાતુ-સખ્યા ૧૩૪૨-૧૩૪૪ અને ૫૦૦-૫૦૧)

जीर्यते विचरयते-पृथग् भूयते पृथक् क्रियते वा यस्मादिति गलः 'भावोकर्त्रोः' (सिद्ध० ५-३-१८) इति घञ् कृते पुद्गलशब्दसिद्धिः."

પુદ્ગલનુ લક્ષણુ—

આપણે પુદ્ગલનુ લક્ષણુ ૫૪૧ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ તોપણ એ સંબધમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડતુ લક્ષણ શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત ગાથા પૂરૂ પાડે છે—

" उवचयअवचयआयाण-मोक्खरसगववन्नमाईयं ।
छायायवतममाईण, लक्खणं पुग्गलाण तु ॥ १६ ॥"

[उपचयापचयादानमोक्षरसगन्धवर्णादिकम् ।
छायाऽऽतपतमआदीनां लक्षण पुद्गलाना तु ॥]

'પુદ્ગલ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સૂચવતા ગિગ્નુનો અર્થ ગ્રહણુ એવો નિર્દેશ કરાયો છે તેમજ એના આ ગ્રન્થકારે બાંધેલા લક્ષણમા ' ગ્રહણુ ' શબ્દ અગ્રસ્થાને છે તે જોતા તેમજ પુદ્ગલ જ દ્રવ્ય એવુ છે કે જેનુ ગ્રહણુ થઇ શકે છે તે વિચારતા ગ્રહણરૂપ ગુણથી યુક્ત પદાર્થ તે 'પુદ્ગલ' છે એમ પુદ્ગલનુ લક્ષણુ યોજી શકાય અને ન્યાયાલોકના ૧૯૭મા પત્રમા તો એ હકીકત " ग्रहणगुण पुद्गलद्रव्यम् " એવા ઉલ્લેખ પૂર્વક રજુ કરાઇ છે, અન્યત્ર પણુ " गुणओ गहणगुणे " એવો પાઠ મળી આવે છે વળી ખુદ આગમમા—ભગવતી (શ ૧૩, ઉ ૪)ના ૪૮૧ મા સૂત્રમા " [1]गहणलक्खणेण पोग्गलत्थिकाए " એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે

પુદ્ગલના દ્રવ્ય-અપ્રદેશાદિ અને દ્રવ્ય-સપ્રદેશાદિ ભેદો અને તેનુ અલ્પબહુત્વ—

અપ્રદેશ પુદ્ગલ કહો કે પરમાણુ કહો તે એક જ છે આના તેમજ એનાથી વિપરીત સપ્રદેશ પુદ્ગલના પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ આશ્રીને ચાર ચાર ભેદો છે પ્રાય જે પરમાણુઓ પરસ્પર સલગ્ન નથી તે ' દ્રવ્યથી અપ્રદેશ ' કહેવાય છે જેઓ આકાશના એક એક પ્રદેશમા અવગાહીને રહેલા છે અને પોતાના ક્ષેત્રનો જેમણે ત્યાગ કર્યો નથી તેઓ ' ક્ષેત્રથી અપ્રદેશ ' કહેવાય છે જ્યારે જ્યારે પોતાના ક્ષેત્રને છોડીને અન્યત્ર ક્ષેત્રમા પુદ્ગલો (પરમાણુઓ) સચરે છે અને પ્રત્યેક સ્થાનમા એક સમયની સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તેઓ ' કાલથી અપ્રદેશ ' કહેવાય છે જે પરમાણુઓ વર્ણથી એક ગુણુ શ્યામતા વગેરે, ગન્ધથી એક ગુણુ સુવાસિતતા વગેરે, રસથી એક ગુણુ તિક્તતા વગેરે, સ્પર્શથી એક ગુણુ રૂક્ષતા અને એક ગુણુ ઉષ્ણતા વગેરેથી વિશિષ્ટ હોય છે તેઓ ' ભાવથી અપ્રદેશ ' છે આ પ્રમાણેના અપ્રદેશ પુદ્ગલોથી વિપરીત પુદ્ગલો તે ' સપ્રદેશ પુદ્ગલો ' છે જેમકે બે કે તેથી અધિક પરમાણુઓ પરસ્પર મળેલા હોય તો તે પદાર્થ તે ' દ્રવ્યથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે જે દ્વયણુકાદિ સ્કધો આકાશના બે, ત્રણ

૧ છાયા— ग्रहणलक्षण पुद्गलास्तिकाय ।

ઇત્યાદિ પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા છે તેઓ ' ક્ષેત્રથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે જેમની સ્થિતિ બે સમયથી માંડીને તે અસંખ્યાત સમય સુધીની છે તેઓ ' કાલથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે જેમનો વર્ણ વગેરે દ્વિગુણથી માંડીને તે અનંત ગુણ પર્યંત છે તે બધા ' ભાવથી સપ્રદેશ પુદ્ગલ ' છે

ભાવ-અપ્રદેશ પુદ્ગલોની સંખ્યા સૌથી ઓછી છે એનાથી કાલ-અપ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્ય ગુણી છે એનાથી અસંખ્ય ગુણી દ્રવ્ય-અપ્રદેશની છે અને એનાથી પણ અસંખ્ય ગુણી ક્ષેત્ર-અપ્રદેશની છે એનાથી ક્ષેત્ર-સપ્રદેશની સંખ્યા અસંખ્ય ગુણી છે એનાથી દ્રવ્ય-સપ્રદેશની સંખ્યા અધિક છે એનાથી કાલ-સપ્રદેશની સંખ્યા વધારે છે અને વળી એનાથી પણ ભાવ-સપ્રદેશ પુદ્ગલની સંખ્યા અધિક છે જુઓ **વિચારપંચાશિકા** (ગા ૪૬-૪૮)

અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિકનો વિચાર—

સમસ્ત દ્રવ્યોને અપૌદ્ગલિક અને પૌદ્ગલિક એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય તેમ છે તેમાં અપૌદ્ગલિકના (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશ, (૪) જીવ, (૫) કાલ, (૬) [1]ક્ષાયિક, (૭) સાસ્વાદન અને (૮) ઔપશમિક એમ આઠ ઉપભેદો છે, જ્યારે પૌદ્ગલિકના (૧) [2]ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ, (૫) ધ્વનિ (શબ્દ), (૬) મન, (૭) ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ, (૮) કાર્મણ શરીર, (૯) કર્મ, (૧૦) છાયા, (૧૧) અંધકાર, (૧૨) અનંત વર્ગણા, (૧૩) આતપ, (૧૪) [3]મિશ્ર સ્કંધ, (૧૫) અચિત્ત મહાસ્કંધ, (૧૬) વેદક સમ્યક્ત્વ, (૧૭) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અને (૧૮) ઉદ્દ્યોત એમ અઢાર ઉપભેદો છે [4]

---

૧ આ તેમજ આ પછીના બે ઉપભેદો સમ્યક્ત્વના પ્રકારો જાણવા

૨ આ તેમજ એની પછીના ત્રણે ઉપભેદો શરીરના પ્રકારો સમજવા

૩ સ્કંધના નામ-સ્કંધ, સ્થાપના-સ્કંધ, દ્રવ્ય-સ્કંધ અને ભાવ-સ્કંધ એવા ચાર પ્રકારો પડે છે ' સ્કંધ ' પદમાં ઉપયોગ રહિત એવો વક્તા આગમથી દ્રવ્ય-સ્કંધ છે નોઆગમથી દ્રવ્ય સ્કંધના જ્ઞશરીર-દ્રવ્યસ્કંધ ભવ્યશરીર દ્રવ્યસ્કંધ અને તદુભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમાં વળી જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવા ત્રણ ભેદો છે દ્વિપદાદિ, દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અગ્ર દેશાદિ એ આના અનુક્રમે ઉદાહરણો છે સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહીએ તો બે પગવાળા જીવો જેમકે મનુષ્ય, પોપટ, મેના વગેરે ' દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ ' છે દાડમ, આમ્ર, બાજોરા વગેરે ' અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ ' છે ગાય, ભેંસ વગેરે ચાર પગવાળા પશુઓ 'ચતુષ્પદ સચિત્ત દ્રવ્ય-સ્કંધ' છે બે પ્રદેશોથી માંડીને તે અનંત પ્રદેશો સુધીના સ્કંધો તે 'અચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધો છે હાથી ઘોડા, રથ, પાયદળ, તરવાર, ભાલા વગેરેના સમુદાયરૂપ સૈન્યનો આગનો પાછળનો કે મધ્યનો ભાગ તે મિશ્ર દ્રવ્ય-સ્કંધ છે ગામ, નગર વગેરે પણ મિશ્ર દ્રવ્ય-સ્કંધ છે આ પ્રમાણેનું વિવેચન **વિશેષા૦** (ગા ૮૯૫-૮૯૬)માં તેમજ તેની વૃત્તિમાં છે તેમાં જે મિશ્ર દ્રવ્ય-સ્કંધનું સ્વરૂપ આપેલું છે તે અત્ર મિશ્રસ્કંધથી વિવક્ષિત હોય એમ જણાતું નથી અહીં તો અચિત્ત મહાસ્કંધ પૂર્વેનો મિશ્રસ્કંધ વિવક્ષિત છે કે જેનું સ્વરૂપ ' વર્ગણાનું સ્વરૂપ ' એ શીર્ષક હેઠળ ૭૧૭ મા પૃષ્ઠમાં વિચારવામાં આવનાર છે

૪ આ વિવેચન શ્રીવિજયવિમલગણિકૃત **વિચારપંચાશિકા**ની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓને આભારી છે —

પુદ્ગલોની ચલન-ક્રિયા—

દરેક પુદ્ગલમા કપવુ વગેરે ધર્મો શાશ્વત નથી, પરતુ કાદાચિત્ક છે અર્થાત્ કોઇ કોઇ વેળા જ તેનો ઉદય હોય છે પરમાણુ–પુદ્ગલ કદાચ કંપે, વિશેષ કંપે યાવત્ પરિણમે અને કદાચ ન કંપે યાવત્ ન પરિણમે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ બે ભાગવાળો છે, માટે એ બે પ્રદેશવાળા સ્કધ પરત્વે ત્રણ વિકલ્પો છે –(૧) કદાચ કપવુ, (૨) કદાચ ન કપવુ અને (૩) કદાચ એક ભાગ વડે કપવુ અને એક ભાગ વડે ન કપવુ એવી રીતે ત્રિપ્રદેશિક સ્કધના સબધમા પાચ વિકલ્પો છે જેમકે (૧) કદાચ કંપે, (૨) કદાચ ન કંપે, (૩) કદાચ એક ભાગ કંપે અને એક ભાગ ન કંપે, (૪) કદાચ એક ભાગ કંપે અને બે ભાગો ન કંપે અને (૫) કદાચ બે ભાગો કંપે અને એક ભાગ ન કંપે ચાર પ્રદેશવાળા સ્કધમા છ વિકલ્પો છે તેમા પાચ વિકલ્પો ઉપર મુજબના જાણવા અને બે ભાગનુ કંપન અને બે ભાગનુ અકપન એ છઠ્ઠો વિકલ્પ જાણવો એ પ્રમાણે પાચ પ્રદેશવાળા સ્કધથી માડીને તે અનત પ્રદેશવાળા સ્કધ સુધીના દરેક સ્કધ માટેના વિકલ્પો વિચારી લેવા

પરમાણુ વગેરેમાં શસ્ત્ર-પ્રવેશાદિ—

પરમાણુ–પુદ્ગલ તરવારની ધારનો અથવા અસ્તરા (ક્ષુર)ની ધારનો આશ્રય કરે–અવગાહીને રહે, પરતુ એ ધાર ઉપર રહેવા છતા એ [1]છેદાય કે [2]ભેદાય નહિ, કેમકે એના પર શસ્ત્ર ચાલી શકે નહિ–એમા શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે નહિ; અર્થાત્ જો શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે તો પછી એ પરમાણુ જ ન કહેવાય વળી અગ્નિકાયની વચમા પ્રવેશ કરવા છતા પરમાણુ બળે નહિ "[3]પુષ્કરસવર્ત" નામના મહામેઘની વચ્ચોવચ્ચ પ્રવેશ કરવા છતા એ ભીનો ન થાય આ હકીકત દ્વિપ્રદેશિક સ્કધથી માડીને તે અસખ્યપ્રદેશિક સુધીના સ્કધોને લાગુ પડે છે, કેમકે એ બધાનો પરિણામ સૂક્ષ્મ છે અનત પ્રદેશવાળા સ્કધો પૈકી કેટલાકનો પરિણામ સૂક્ષ્મ હોય છે અને કેટલાકનો બાદર હોય છે તેમા જેનો પરિણામ બાદર છે તેમા શસ્ત્ર પ્રવેશ કરી શકે એટલે તરવારે

" धम्माधम्मागासा, जीवा कालो य खायग चेव ।
सासायण उवसमिय, अपुग्गलाइ तु पयाइ ॥ २८ ॥
ओरालिय वेउव्विय, आहारग तेयस झुणी (य) मणो ।
उस्सास निस्सास कम्मण कम्माणि छाय तमो ॥ २९ ॥
वग्गण अनत मायव, मिस्सक्खधो अचित्तमहक्खधो ।
वेयग खाओवसम, उज्जोय पुग्गल सुए भणिय ॥ ३० ॥ "

[धर्माधर्माकाशा जीवा कालश्च क्षायकमेव ।
सास्वादनमौपशमिकमपौद्गलिकानि त्वेतानि ॥
औदारिक वैक्रियमाहारक तैजस ध्वनि (च) मन ।
उच्छ्वासो नि श्वास कार्मण कर्माणि छाया तम ॥
वर्गणानन्तकमातपो मिश्रस्कन्धोऽचित्तमहास्कन्ध ।
वेदक क्षायोपशममुद्योत पुद्गल श्रुते भणित ॥]

१ બે કટકા થાય २ ચીરા જેવુ પડે ३ પુષ્કરાવર્ત

વગેરેની ધારનો આશ્રય લેતા તેના બે કટકા થાય, તેમા ચીરા પડે વળી અગ્નિ તેને બાળી શકે, મોટો મેઘ તેને ભીંજવી શકે, 'ગગા' જેવી મહાનદીના પ્રવાહમા તે આવતા પ્રતિસ્ખલન પામે અને ઉદકાવર્ત યા જલબિંદુ પ્રત્યે પ્રવેશ કરતા ત્યા તે નાશ પામે જુઓ **ભગવતી** (શ ૫, ઉ ૭, સૂ ૨૧૪)

પરમાણુ વગેરેના વિભાગો—

પરમાણુ-પુદ્ગલ અર્ધ રહિત, મધ્ય રહિત અને પ્રદેશ રહિત છે એટલે કે એ [1]સાર્ધ નથી, [2]સમધ્ય નથી કે [3]સપ્રદેશ નથી બે પ્રદેશવાળો સ્કધ સાર્ધ છે અને સપ્રદેશ છે, પરતુ સમધ્ય નથી ત્રણ પ્રદેશવાળો સ્કધ સમધ્ય છે અને સપ્રદેશ છે, પરતુ સાર્ધ નથી ચાર, છ, આઠ એમ બેકી સખ્યાવાળા પ્રદેશોથી યુક્ત સ્કધો માટે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ અનુસાર જાણી લેવુ એટલે કે તેઓ અનર્ધ નથી, સમધ્ય નથી અને અપ્રદેશ નથી પાચ, સાત, નવ એમ એકી સખ્યાવાળા પ્રદેશોથી યુક્ત સ્કધો ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કધને આ બાબતમા અનુસરે છે અર્થાત્ તેઓ અનર્ધ છે, પણ અમધ્ય નથી તેમજ અપ્રદેશ નથી સખ્યેય પ્રદેશવાળો સ્કધ કદાચ સાર્ધ હોય, અમધ્ય હોય અને સપ્રદેશ હોય, અને કદાચ અનર્ધ હોય, સમધ્ય હોય અને સપ્રદેશ હોય આ પ્રમાણેની હકીકત અસખ્યેય પ્રદેશવાળા તેમજ અનત પ્રદેશવાળા સ્કધને પણ લાગુ પડે છે

પરમાણુ વગેરેની પરસ્પર સ્પર્શના—

(૧) એક ભાગ (દેશ) વડે બીજા એક ભાગને, (૨) એક ભાગ વડે બીજા અનેક ભાગોને, (૩) એક ભાગ વડે આખા ભાગને, (૪) અનેક ભાગો વડે એક ભાગને, (૫) અનેક ભાગો વડે અનેક ભાગોને, (૬) અનેક ભાગો વડે આખા ભાગને, (૭) આખા વડે એક ભાગને, (૮) આખા વડે અનેક ભાગને, (૯) આખા વડે આખાને એમ સ્પર્શનાના [4]નવ વિકલ્પો છે તેમા છેલ્લો-નવમો એ એક જ વિકલ્પ પરમાણુને લાગુ પડે છે, કેમકે એ ભાગ રહિત છે અને એથી બાકીના વિકલ્પોનો એમા અસભવ છે

એક પરમાણુ બીજા પરમાણુને નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શે છે તેથી બે પરમાણુઓની એકતા થઇ જશે અને તેની એકતા થવાથી જુદા જુદા પરમાણુઓના યોગથી ઘટ વગેરે સ્કધો

૧-૨ જે સ્કધના પ્રદેશો સમ સખ્યાવાળા-બેકી સખ્યાવાળા હોય તે 'અર્ધ સહિત' યાને 'સાર્ધ' કહેવાય છે જે સ્કધના પ્રદેશોની સખ્યા વિષમ હોય-એકી હોય તે 'સમધ્ય' યાને 'મધ્ય સહિત' કહેવાય છે એટલે કે જે સ્કધ સમ પ્રદેશવાળો હોય તે સાર્ધ છે અને અમધ્ય યાને મધ્ય રહિત છે, જ્યારે વિષમ પ્રદેશવાળો સ્કધ સમધ્ય છે અને અનર્ધ યાને અર્ધ ભાગથી રહિત છે

૪ સસ્કૃતમાં તે નીચે મુજબ દર્શાવાય —

(૧) देशेन देशम्, (२) देशेन देशान्, (३) देशेन सर्वम्, (४) देशैः देशम्, (५) देशैः देशान्, (६) देशैः सर्वम्, (७) सर्वेण देशम्, (८) सर्वेण देशान्, (९) सर्वेण सर्वम् ।

બને છે તે નહિ બને એવી શકા ઉઠાવવી નિરર્થક છે, કેમકે નવમા વિકલ્પનો અર્થ એવો નથી કે બે પરમાણુઓ પરસ્પર મળી જાય છે, પરતુ એનો અર્થ તો એ છે કે બે પરમાણુઓ એક બીજાનો સ્પર્શ પોતે સમસ્ત સ્વાત્મ વડે કરે છે, કેમકે પરમાણુમા અર્ધ વગેરે વિભાગ નથી એટલે પરમાણુઓ અર્ધ વગેરે ભાગ વડે સ્પર્શી શકતા નથી વળી બંને પરમાણુઓના સ્વરૂપમા જુદાઇ હોવાથી તે બેની એકતા થતી નથી એટલે ઘટાદિ પદાર્થના અભાવની આપત્તિ માટે અવકાશ રહેતો નથી

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધને સ્પર્શતા પરમાણુના સબધમા સાતમા અને નવમા એ બે વિકલ્પો માટે સ્થાન છે એટલે કે સર્વ વડે એક ભાગને સ્પર્શે અથવા તો સર્વ વડે સર્વને સ્પર્શે જેમકે જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ આકાશના બે પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલો હોય ત્યારે પરમાણુ તે સ્કધના દેશને સર્વ વડે અર્થાત્ પોતાના સમસ્ત આત્મા વડે સ્પર્શે છે, કેમકે પરમાણુનો વિષય તે સ્કધના દેશનો જ છે અર્થાત્ આકાશના બે પ્રદેશમા રહેલા સ્કધના દેશને જ પરમાણુ સ્પર્શી શકે છે, કારણ કે પરમાણુની અવગાહના એક જ પ્રદેશની છે જો દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ સૂક્ષ્મતાને લઇને આકાશના એક પ્રદેશને અવગાહીને રહેલો હોય તો પરમાણુ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે તે સ્કધના સમસ્ત આત્માને સ્પર્શે છે

ત્રિપ્રદેશિક સ્કધને સ્પર્શતા પરમાણુના સબધમા છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો ઘટે છે તેમા જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમા રહેલો હોય ત્યારે પરમાણુ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે એ સ્કધના એક દેશને સ્પર્શે છે જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કધના બે પ્રદેશો એક આકાશ-પ્રદેશમા સ્થિત હોય અને બાકીનો પ્રદેશ બીજા એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો હોય ત્યારે તો એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલા બે પરમાણુઓને સ્પર્શવાનુ સામર્થ્ય એક પરમાણુમા હોવાથી પોતાના બધા વડે એ બે દેશોને સ્પર્શે છે[1] જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ આકાશના એક જ પ્રદેશમા સ્થિત હોય ત્યારે પરમાણુ તે સમગ્રને પોતાના સમસ્ત આત્મા વડે સ્પર્શે છે આ પ્રમાણેની હકીકત ચાર પ્રદેશવાળા, પાચ પ્રદેશવાળા એમ છેક અનત પ્રદેશવાળા સ્કધના સબધમા ઘટાવી લેવી

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ પરમાણુને કેવી રીતે સ્પર્શે છે એનો હવે વિચાર કરીશુ જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ આકાશના બે પ્રદેશોમા રહેલો હોય ત્યારે પોતાના એક દેશ વડે પરમાણુના સમગ્ર આત્માને સ્પર્શે છે એટલે કે એક ભાગ વડે સર્વને સ્પર્શે છે એટલે ત્રીજો વિકલ્પ ઘટે છે જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ એક જ આકાશ પ્રદેશમા રહેલો હોય ત્યારે એ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે પરમાણુના સમગ્ર આત્માને સ્પર્શે છે એટલે કે નવમો વિકલ્પ ઉપસ્થિત થાય છે

---

૧. આ વિકલ્પ એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલા દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ પરત્વે પણ સભવે છે એમ કહેવાય નહિ, કેમકે ત્યા દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ પોતે જ અવયવી છે પણ એ કોઇનો અશ કે દેશ નથી. એટલે પરમાણુ બધા વડે આ સ્કધના બે દેશોને અડકે છે એમ કહેવાય જ કેમ ? ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ પરત્વે આમ કહેવાય છે તેનુ કારણ એ છે કે ત્રણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ એનો સ્પર્શ થતા એક પ્રદેશ બાકી રહે છે અર્થાત્ તેના જે બે પરમાણુઓ એક આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલા છે તે બંને, જુદા આકાશ-પ્રદેશમાં રહેલ તેના એક પરમાણુના બે અશો છે-બે દેશો છે અને એક પરમાણુ એ બે દેશોને સ્પર્શે છે

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ અન્ય દ્વિપ્રદેશિક સ્કધને પહેલા, ત્રીજા, સાતમા કે નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શી શકે જ્યારે બને દ્વિપ્રદેશિક સ્કધો પૈકી પ્રત્યેક બબ્બે આકાશ–પ્રદેશોમા રહેલ હોય ત્યારે પરસ્પર એક ભાગ વડે એક ભાગને સ્પર્શે છે એટલે કે અહીં પ્રથમ વિકલ્પ છે જ્યારે એક દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ એક આકાશ–પ્રદેશમા રહેલો હોય અને બીજો દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ બે આકાશ–પ્રદેશોમા રહેલો હોય ત્યારે દ્વિતીય સ્કધનો એક દેશ પ્રથમ સ્કધના સર્વ ભાગોને સ્પર્શી શકે છે એટલે એક દેશથી સર્વને સ્પર્શે છે એવો ત્રીજો વિકલ્પ સભવે છે તેમજ સર્વ વડે દેશને સ્પર્શે છે એવો સાતમો વિકલ્પ પણ લાગુ પડે છે, કેમકે એક આકાશ–પ્રદેશમા રહેલો દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ પોતાના સમગ્ર આત્મા વડે અન્ય દ્વિપ્રદેશિક સ્કધના એક દેશને સ્પર્શે છે જ્યારે બને દ્વિપ્રદેશિક સ્કધો એકેક જ આકાશ–પ્રદેશમા રહેલા હોય ત્યારે નવમો વિકલ્પ ઉદ્ભવે છે

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ ત્રિપ્રદેશિક સ્કધને પ્રથમના ત્રણ તેમજ છેવટના ત્રણ એમ કુલે છ વિકલ્પો-પૂર્વક સ્પર્શી શકે છે આ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશવાળા, પાચ પ્રદેશવાળા, યાવત્ અનત પ્રદેશવાળા સ્કધોને દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ આ છ વિકલ્પો મુજબ સ્પર્શી શકે છે

ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ પરમાણુને ત્રીજા, છઠ્ઠા અને નવમા વિકલ્પ મુજબ સ્પર્શે, દ્વિપ્રદેશિકને પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમા અને નવમા વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શે, ત્રિપ્રદેશિકને નવે વિકલ્પો મુજબ સ્પર્શે; ચતુપ્રદેશિકને, પચપ્રદેશિકને, યાવત્ અનતપ્રદેશિકને પણ નવે વિકલ્પો અનુસાર સ્પર્શે

ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કધથી માડીને તે અનતપ્રદેશિક સ્કધ સુધીના કોઈ પણ સ્કધના પરમાણુ વગેરે સાથેના સ્પર્શ માટેના વિકલ્પો આ ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ મુજબ જાણવા

પરમાણુ વગેરેની સસ્થિતિ —

પરમાણુની તેમજ દ્વિપ્રદેશિક સ્કધથી માડીને તે અનતપ્રદેશિક સ્કધની પણ જઘન્ય સસ્થિતિ એક સમય સુધીની છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ સસ્થિતિ અસખ્ય કાળની છે

એક આકાશ–પ્રદેશમા રહેલુ પુદ્ગલ–દ્રવ્ય જ્યા હોય ત્યા અથવા અન્ય સ્થાનમા જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસખ્યેય ભાગ સુધી સકપ રહે એ પ્રમાણે યાવત્ આકાશના અસખ્યેય પ્રદેશોમા સ્થિત પુદ્ગલ માટે પણ જાણવુ

એક આકાશ–પ્રદેશમા અવગાહેલ પુદ્ગલ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્યેય કાળ સુધી નિષ્કપ રહે એ પ્રમાણે છેક અસખ્યેયપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ માટે પણ જાણવુ

પુદ્ગલ એક ગુણો કાળો જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્યેય કાળ સુધી રહે. એ પ્રમાણે યાવત્ અનત ગુણા કાળા પુદ્ગલ માટે જાણવુ એ પ્રમાણે બાકીના વર્ણ, ગધ, રસ અને સ્પર્શ યાવત્ અનત ગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલ માટે જાણવુ એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પરિણામને ભજેલા તેમજ બાદર પરિણામને ભજેલા પુદ્ગલ માટે જાણવુ એ પ્રમાણે અશબ્દ–પરિણત પુદ્ગલ માટે

પણ જાણવુ શબ્દ-પરિણત પુદ્ગલ તો જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસખ્યેય ભાગ સુધી રહે

પરમાણુ-પુદ્ગલાદિ અને અતરકાલ—

જે પુદ્ગલ પરમાણુરૂપે છે તેને પરમાણુપણુ ત્યજી દઇ સ્કધાદિરૂપે પરિણમી પાછુ પરમાણુપણુ પ્રાપ્ત કરવામા ઓછામા ઓછો એક સમય અને વધારેમા વધારે અસખ્યેય કાળ લાગે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જ્યારે પરમાણુનુ પરમાણુપણુ ચાલ્યુ જાય ત્યારથી માડીને ફરી વાર પરમાણુપણે તેનુ પરિણમન થાય ત્યા સુધી ભૂતપૂર્વ પરમાણુને જે અપરમાણુપણે રહેવુ પડે છે તેમા વધારેમા વધારે અસખ્યાત કાળનુ આતરૂ છે અર્થાત પ્રથમ પરમાણુરૂપ અવસ્થા અને બીજી, ભાવિની પરમાણુરૂપ અવસ્થા એ બેની વચ્ચેનો જે કાળ છે તે 'સ્કધ-સંબધ-કાલ' કહેવાય છે અને તે ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્યાત છે

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધને બાકીના સ્કધરૂપે પરિણમવાનો કાળ અને પરમાણુરૂપે થવાનો કાળ તે અતરકાળ છે એ જઘન્યથી એક સમયનો છે, ઉત્કૃષ્ટથી તો તે અનત છે, કેમકે બાકીના સર્વ સ્કધો અનત છે અને એ પ્રત્યેક સ્કધની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસખ્યેય કાળની છે એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશિકાદિક સ્કધો માટે સમજી લેવુ

એક આકાશ-પ્રદેશમા રહેલો સકપ પુદ્ગલ કપતો અટકે અને ફરીથી કપવા માડે તેટલામા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અસખ્ય કાળ વ્યતીત થાય એ પ્રમાણે યાવત્ અસખ્યપ્રદેશસ્થિત સ્કધો માટે પણ સમજી લેવુ

એક આકાશ-પ્રદેશમા સ્થિત નિષ્કપ પુદ્ગલ પોતાની નિષ્કપતાને ત્યજી સકપતા ધારણ કરી ફરીથી નિષ્કપતા પ્રાપ્ત કરે તેટલામા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાનો અસખ્યેય ભાગ લાગે આ હકીકત છેક અસખ્ય પ્રદેશોમા સ્થિત પુદ્ગલોને પણ લાગુ પડે છે જે નિષ્કપનો કાળ છે તે સકપનો અતરકાલ છે, એથી કરીને સકપનો ઉત્કૃષ્ટ અતરકાલ અસખ્યાત સમયોનો કહેવાય છે વળી જે સકપનો કાળ છે તે નિષ્કપનો અતરકાલ છે, એટલા માટે તો નિષ્કપનો ઉત્કૃષ્ટ અતરકાલ આવલિકાના અસખ્યાતમે ભાગે છે

[1]વર્ણ, ગધ, રસ, સ્પર્શ, સૂક્ષ્મ પરિણત અને બાદર પરિણત પુદ્ગલનો જે સ્થિતિ-કાલ છે તે જ એનો અતરકાલ છે, કેમકે જે એકની અવસ્થિતિ છે તે બીજાનુ અતર છે અને તેનુ ઉત્કૃષ્ટ માન અસખ્યેય કાળનુ છે

જે પુદ્ગલ શબ્દરૂપે પરિણમેલ હોય તેને ત્યજી ફરીથી શબ્દરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કર-

૧ એક ગુણ કાળત્વ (એક ગુણી કાળાશ) વગેરેનુ અતર એક ગુણી કળાશ વગેરેના કાળના જેટલુ જ છે, પરતુ દ્વિગુણ કાલત્વાદિની અનતતાને લઇને અતરકાલ અનત નથી એમ વચન-પ્રામાણ્યને લઇને ધ્યાનમા રાખવુ.

થામા તેને ઓછામા ઓછો એક સમય લાગે અને વધારેમા વધારે અસખ્ય કાળ જોઇએ અશબ્દ-પરિણત પુદ્ગલને પોતાના અશબ્દ-પરિણતત્વરૂપ સ્વભાવ મૂકી પાછો તે જ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરતા જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાનો અસખ્યેય ભાગ જેટલો કાળ લાગે

દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરે—

દ્રવ્ય એટલે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય, સ્થાન એટલે એનો પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશિક વગેરે રૂપે ભેદ, આયુસ્ એટલે સ્થિતિ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરમાણુ વગેરે ભેદની સ્થિતિ તે ' દ્રવ્ય-સ્થાનાયુ ' છે, અથવા દ્રવ્યનુ અણુત્વાદિ ભાવે જે અવસ્થાન તે ' દ્રવ્ય-સ્થાનાયુ ' છે પુદ્ગલોના અવગાહનાથી રચેલા ક્ષેત્રના એટલે આકાશના ભેદ ની સ્થિતિ અથવા એક પ્રદેશાદિ ક્ષેત્રમા પુદ્ગલોનુ જે અવસ્થાન તે ' ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ ' છે એ પ્રમાણે અવગાહના-સ્થાનાયુ અને [1]ભાવ-સ્થાનાયુ ઘટાવી લેવા

અવગાહના અને ક્ષેત્રમા તફાવત—

અત્ર જે ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ અને અવગાહના-સ્થાનાયુ એમ બે ભેદો દર્શાવ્યા છે તેનુ કારણ એ છે કે અવગાહના અને ક્ષેત્રમા તફાવત છે અમુક માપવાળા સ્થાનમા પુદ્ગલોનુ જે અવગાહીપણુ-રહેવાપણુ-વ્યાપવાપણુ તે ' અવગાહના ' કહેવાય છે પુદ્ગલોથી જે વ્યાપ્ત હોય તે ' ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે વિવક્ષિત ક્ષેત્રથી અન્ય કોઇ ક્ષેત્રમા પણ પુદ્ગલોનુ તે ક્ષેત્રના માપ પ્રમાણે રહેવુ તે ' અવગાહના ' કહેવાય અર્થાત્ પુદ્ગલોનો પોતાના આધાર સ્થળ સમાન જે એક પ્રકારનો આકાર છે તે અવગાહના છે અને પુદ્ગલો જેમા રહે તે ' ક્ષેત્ર ' છે

દ્રવ્યસ્થાનાયુ વગેરેનુ અલ્પબહુત્વ—

ક્ષેત્રસ્થાનાયુ સર્વથી અલ્પ છે એનાથી અવગાહનાસ્થાનાયુ, દ્રવ્યસ્થાનાયુ અને ભાવસ્થાનાયુ ઉત્તરોત્તર અસખ્ય ગુણ છે આનુ કારણ નીચે મુજબ છે —

ક્ષેત્ર અમૂર્ત છે અને એથી જ એમા પુદ્ગલોના વિશિષ્ટ બધના કારણરૂપ ચીકાશ વગેરે નથી આથી કરીને પુદ્ગલો એક જ ક્ષેત્રમા લાબા વખત સુધી રહેતા નથી આ કારણથી ક્ષેત્ર-સ્થાનાયુ સર્વથી થોડુ છે

એક ક્ષેત્રથી અન્ય ક્ષેત્રમા ગયેલા પુદ્ગલનુ પણ તેનુ તે જ માન ચિર કાલ પર્યંત રહે છે અને વળી જે અવગાહનાનો નાશ થાય તો ક્ષેત્રની ભિન્નતા સ્પષ્ટ છે

પુદ્ગલોનો ક્ષેત્રાવસ્થાન-કાલ અર્થાત્ અમુક ક્ષેત્રમા નિયત રીતે રહેવાનો કાળ અવગાહના અને નિષ્ક્રિયતાથી અવબદ્ધ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પુદ્ગલની જ્યારે કોઇ પણ અમુક જાતની અવગાહના હોય અને વળી તે પુદ્ગલ પોતે નિષ્ક્રિય હોય અર્થાત્ હલન-ચલનથી રહિત હોય

---

૧ પુદ્ગલોના શ્યામતા વગેરે જે ધર્મો છે તે અત્ર ' ભાવ ' શબ્દથી દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ત્યારે જ પુદ્ગલોનુ ક્ષેત્રાવસ્થાન નિયત હોય છે, અન્યથા એનુ ક્ષેત્રાવસ્થાન સંભવતુ નથી આ પ્રમાણે જ્યારે પુદ્ગલોનુ ક્ષેત્રાવસ્થાન અવગાહના અને નિષ્ક્રિયતાને અધીન છે ત્યારે અવગાહના માટે એથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત્ અવગાહના ક્ષેત્રમાત્રમા નિયત નથી–અવગાહના–કાલ ક્ષેત્રાવસ્થાનકાલ માત્રથી સબદ્ધ નથી, કારણ કે ક્ષેત્રાદ્ધાના અભાવમા પણ અવગાહના હોય છે આથી કરીને ક્ષેત્રાદ્ધા કરતા અવગાહનાદ્ધા અસખ્ય ગુણુ છે

સકોચથી અથવા વિકોચથી (વિકાસથી) અર્થાત સકડાઇ જવાથી કે ફેલાઇ જવાથી અવગાહના ઉપરત થાય છે–તે નિવૃત્ત થાય છે, પરતુ જેટલા પુદ્ગલો પહેલા હતા એટલા બધા જ પુદ્ગલોનુ લાબા વખત સુધી અવસ્થાન સભવે છે એટલે કે અવગાહનાની ભલે નિવૃત્તિ થાય, પરતુ એથી કઇ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી, પરતુ જ્યારે દ્રવ્યની અમુક પ્રકારની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે અવગાહનાની નિવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે વિશેષમા પુદ્ગલોના સઘાત વડે કે તેના ભેદ વડે તે પુદ્ગલોનો જે સ્કધ પહેલાના જેવી અવગાહનાવાળો નહિ, પરતુ સક્ષિપ્ત–સ્તોક–અલ્પ અવગાહનાવાળો થાય છે તે સ્કધમા તેમ થયા બાદ દ્રવ્ય–અન્યથાત્વ ઉપસ્થિત થાય છે એટલે કે પૂર્વે જે સ્થિતિમા તે દ્રવ્ય હતુ તે સ્થિતિએ તે સ્કધમા દ્રવ્યનુ રહેવુ થતુ નથી અને તેમ થવાથી તે દ્રવ્યોની અવગાહનાનો ચોક્કસ નાશ થાય છે કદાચ કોઇ એમ કહે કે સઘાતથી તો પુદ્ગલોનો સ્કધ સક્ષિપ્ત થતો નથી તો તેમ નથી, પણ સઘાત થયા બાદ પુદ્ગલોનો સૂક્ષ્મતર પરિણામ થાય છે સઘાતથી પુદ્ગલોનો સ્કધ ટુકો થતા અવગાહનાનો નાશ થાય છે, કેમકે સકોચ અને વિકોચ સિવાયની સ્થિતિમા અવગાહનાદ્ધા દ્રવ્યમા સબદ્ધ છે એટલે જ્યારે દ્રવ્ય સકોચથી અને વિકોચથી મુક્ત હોય ત્યારે તેમા અવગાહના સબદ્ધ છે, પરતુ જ્યારે સકોચ અને વિકોચ હોય ત્યારે દ્રવ્યમા અવગાહના સબદ્ધ હોતી નથી અર્થાત વૃક્ષત્વમા ખદિરત્વ રહે છે તેમ સંકોચ અને વિકોચના અભાવમા દ્રવ્યમા અવગાહના રહે છે, પરતુ તેની વિદ્યમાન દશામા દ્રવ્યમા અવગાહના રહેતી નથી આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અને અવગાહનાની સહચરિતા અનિયત છે, પરતુ દ્રવ્ય સકોચ અને વિકોચ માત્રમા સબદ્ધ નથી એટલે સકોચ કે વિકોચ હોય કે ન હોય તોપણ દ્રવ્ય તો કાયમ જ રહે છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યમા અનિયતપણે અવગાહના સબદ્ધ છે દ્રવ્યના સબધમા એથી ઉલટુ છે અર્થાત જેમ ખદિરપણામા વૃક્ષપણુ સબદ્ધ છે તેમ સકોચ અને વિકોચ દ્વારા અવગાહનાનો નાશ થયા બાદ પણ દ્રવ્યની નિર્વૃત્તિ થતી નથી આથી જ દ્રવ્યસ્થાનાયુ અવગાહનાસ્થાનાયુ કરતા અધિક છે

દ્રવ્યાદ્ધા સદા સઘાત–બધની અને ભેદ–બધની પાછળ ચાલનારી છે અને ગુણાદ્ધા કઇ સઘાતાદ્ધા અને ભેદાદ્ધા માત્રમા સબદ્ધ નથી અર્થાત સઘાત અને ભેદરૂપ બે ધર્મો દ્વારા થતા સબધને દ્રવ્યાદ્ધા અનુસરે છે, કેમકે એ દ્રવ્યાદ્ધા સઘાતાદિ ન હોય ત્યારે જ હોય છે અને સઘાતાદિ હોય ત્યારે તે હોતી નથી ગુણાદ્ધા માત્ર સઘાત અને ભેદના કાળમા સબદ્ધ નથી, કારણ કે સઘાતાદિ વિદ્યમાન હોય તોપણ ગુણોનુ અનુવર્તન થાય છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેમ સાફ કરેલા પટમા શ્વેતાદિ ગુણો છે તેમ સઘાતાદિ દ્વારા દ્રવ્યનો ઉપરમ થાય તોપણ પર્યાયોની સત્તા રહે–ગુણોનુ અવસ્થાન રહે અને જો સર્વ ગુણોનો

ઉપરમ થાય તો તે દ્રવ્ય રહેતું નથી અને અવગાહના પણ અનુવર્તતી નથી આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પર્યાયોનુ અવસ્થાન ચિરકાલ સુધીનુ છે, જ્યારે દ્રવ્યનુ અવસ્થાન અચિર કાલ સુધીનુ છે વળી દ્રવ્યમા ગુણોની બહુલતા હોવાથી સર્વ ગુણોનો નાશ થતો નથી અને તેનુ અન્યત્વ થાય છે તોપણ ઘણા ગુણોની સ્થિતિ રહે છે આથી કરીને ભાવસ્થાનાયુ દ્રવ્યસ્થાનાયુ કરતા વિશેષ છે એમ ફલિત થાય છે[1]

---

૧ આ સમગ્ર વિવેચન ભગવતી (શ ૫, ઉ ૭, સૂ ૨૧૮)ની વૃત્તિમાના ૨૩૬ મા પત્રગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણોને આધારે મે યોજ્યુ છે આ અવતરણરૂપ ૫૬૨ ગાથાઓને શ્રીરત્નસિહસૂરિ પરમાણુખણ્ડષટ્ત્રિંશિકા તરીકે ઓળખાવે છે

" खेत्तोगाहणदव्वेभावट्ठाणाउअप्पबहुयत्ते ।
थोवा असखगुणिया तिन्नि य सेसा कह नेया ? ॥ "

[क्षेत्रावगाहनद्रव्यभावस्थानायुरल्पबहुकत्वे ।
स्तोका असङ्ख्यगुणितास्तिस्रश्च शेषा कथ ज्ञेया ? ॥]

" खेत्तामुत्तत्ताओ तेण सम बधपच्चयाभावा ।
तो पोग्गलाण थोवो खेत्तावट्ठाणकालो ओ ॥ "

[क्षेत्रामूर्तत्वात् तेन सम बन्धप्रत्ययाभावात् ।
तत पुद्गलाना स्तोक क्षेत्रावस्थानकालस्तु ॥]

" अण्णक्खेत्तगयस्स वि त चिय माण चिर पि सभवइ (सधरइ) ।
ओगाहणानासे पुण खेत्तण्णत्त फुड होइ ॥ "

[अन्यक्षेत्रगतस्यापि तदेव मान चिरमपि सम्भवति (सन्धरति) ।
अवगाहनानाशे पुन क्षेत्रान्यत्व स्फुट भवति ॥]

' ओगाहणावबद्धा खेत्तद्धा अकिरियाऽववद्धा य ।
न उ ओगाहणकालो खेत्तद्धामेत्तसबद्धो ॥ '

[अवगाहनावबद्धा क्षेत्राद्धाऽक्रियाऽवबद्धा च ।
न तु अवगाहनाकाल क्षेत्राद्धामात्रसम्बद्ध ॥]

" जम्हा तत्थऽण्णत्थ य स चिय ओगाहणा भवे खेत्ते ।
तम्हा खेत्तद्धाओऽवगाहणद्धा असखगुणा ॥

[यस्मात् तत्रान्यत्र च सा एवावगाहना भवेत् क्षेत्रे ।
तस्मात् क्षेत्राद्धातोऽवगाहनाद्धाऽसङ्ख्यगुणा ॥]

" सकोय विकोयण व उवरमियाएऽवगाहणाए वि ।
तत्तियमेत्ताण चिय चिर पि दव्वाणऽवत्थाण ॥ ",

[सङ्कोचेन विकोचेन वा उपरतायामवगाहनायामपि ।
तावन्मात्राणामेव चिरमपि द्रव्याणामवस्थानम् ॥]

' सघायभेयओ वा दव्वोवरमे पुणाइ सखित्ते ।
नियमा तद्दव्वोगाहणाए नासो न सदेहो ॥ '

[सङ्घातभेदतो वा द्रव्योपरमे पुन मक्षिते ।
नियमात् तद्द्रव्यावगाहनाया नाशो न सन्देहः ॥]

" ओगाहद्धा दव्वे सकोयविकोयओ य अवबद्धा ।
न उ दव्व सकोयणविकोयणमित्तेण सबद्ध ॥ "

[अवगाहनाद्धा द्रव्ये सङ्कोचविकोचतश्चावबद्धा ।
न तु द्रव्य सङ्कोचनविकोचनमात्रेण सम्बद्धम् ॥]

" जम्हा तत्थऽण्णत्थ व दव्व ओगाहणाए त चेव ।
दव्वद्धाऽसखगुणा तम्हा ओगाहणद्धाओ ॥ "

[यस्मात् तत्रान्यत्र वा द्रव्यमवगाहनाया तथैव ।
द्रव्याद्धाऽसङ्ख्यगुणा तस्मादवगाहनाद्धात ॥]

" सघायभेयओ वा दव्वोवरमे वि पज्जवा सति ।
त कसिणगुणविरामे पुणाइ दव्व न ओगाहो ॥ "

[सङ्घातभेदतो वा द्रव्योपरमेऽपि पर्यवा सन्ति ।
तत् कृत्स्नगुणविरामे पुनर्द्रव्य न अवगाह ॥]

" सघायभेयबधाणुवत्तिणी निच्चमेव दव्वद्धा ।
न उ गुणकालो सघायभेयमेत्तद्धसबद्धो ॥ "

[सङ्घातभेदबन्धानुवर्तिनी नित्यमेव द्रव्याद्धा ।
न तु गुणकाल सङ्घातभेदमात्राद्धसम्बद्ध ॥]

" जम्हा तत्थऽण्णत्थ य दव्वे खेत्तावगाहणासु च ।
ते चेव पज्जवा संति तो तदद्धा असखगुणा ॥ "

[यस्मात् तत्रान्यत्र च द्रव्ये क्षेत्रावगाहनासु च ।
त एव पर्यवा सन्ति ततस्तदद्धाऽसङ्ख्यगुणा ॥]

" आह अणेगतोऽय दव्वोवरमे गुणाणऽवत्थाण ।
गुणविप्परिणामम्मि य दव्वविसेसो य णेगतो ॥ "

[आह अनेकान्तोऽय द्रव्योपरमे गुणानामवस्थानम् ।
गुणविपरिणामे च द्रव्यविशेषश्च नैकान्त ॥]

" विप्परिणयम्मि दव्व कम्मि गुणपरिणई भवे जुगव ।
कम्मि वि पुण तदवत्थे वि होइ गुणा परिणामी (? गुणविप्परीणामो)॥",

[विपरिणते द्रव्ये कस्मिन् गुणपरिणतिर्भवेद् युगपत् ।
कस्मिन्नपि पुनस्तदवस्थेऽपि भवति गुणा परिणामिन (गुणविपरिणाम)॥]

" भण्णइ सच्च किं पुण गुणबाहुल्ला न सव्वगुणनासो ।
दव्वस्स तदण्णत्ते वि बहुतराणं गुणाण ठिई ॥ "

[भण्यते सत्य किं पुनर्गुणबाहुल्यात् न सर्वगुणनाश ।
द्रव्यस्य तदन्यत्वेऽपि बहुतराणां गुणाना स्थिति ॥]

૧પરમાણુની સ્પર્શના સબંધે સૌગતોની શંકા—

આપણે ૧૫૯મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ પરમાણુની અવગાહના એક આકાશ-પ્રદેશની છે, જ્યારે તેની સ્પર્શના સાત પ્રદેશોની છે, કેમકે છ દિશામા રહેલા છ પ્રદેશોને તેમજ જે આકાશ-પ્રદેશને એ પરમાણુ રોકીને રહેલો છે તે એમ એ સાત પ્રદેશોને સ્પર્શે છે આ સબંધમા સૌગતોનુ કહેવુ એ છે કે જો પરમાણુને વિષે છ દિશાની સ્પર્શના સ્વીકારવામા આવે તો તેની એકતા નષ્ટ થાય છે, કેમકે અત્ર એ બે પ્રશ્નો ઉભવે છે કે શુ જે સ્વરૂપ પૂર્વક પરમાણુ પૂર્વ વગેરે કોઇ દિશા સાથે સબદ્ધ છે તે જ સ્વરૂપ પૂર્વક શુ તે પશ્ચિમ વગેરે અન્ય કોઇ દિશા સાથે સબદ્ધ છે કે અન્ય સ્વરૂપ પૂર્વક ? જો આ બને દિશાઓની સ્પર્શના એક જ સ્વરૂપ પૂર્વક સ્વીકારીએ તો આ પૂર્વ દિશા સાથેનો સબધ છે, આ પશ્ચિમ દિશા સાથેનો સબધ છે એવા વિભાગો ઘટી શકશે નહિ, કેમકે સર્વત્ર સ્વરૂપની એકતા છે આ પ્રમાણે વિભાગોનો અભાવ થતા છ દિશાની સાથેના સબધની વાત હવામા ઊડી જશે

બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવાથી અર્થાત્ જે સ્વરૂપથી પરમાણુનો પૂર્વ દિશા સાથે સબધ છે તે સ્વરૂપથી નહિ પરતુ અન્ય સ્વરૂપ પૂર્વક એનો પશ્ચિમ વગેરે દિશા સાથે સબધ છે એમ માનવાથી પરમાણુ છ સ્વરૂપવાળો ગણાશે અને તેમ થતા એકતાના ચૂરેચૂરા થઇ જશે, કેમકે કહ્યુ પણ છે કે—

" दिग्भागभेदो यस्यास्ति, तस्यैकत्व न युज्यते "

આ સૌગત વાદનુ પ્રતિવિધાન એ છે કે અત્ર પરમાણુ-દ્રવ્ય આદિ, મધ્ય, અન્ત્ય ઇત્યાદિ વિભાગોથી રહિત, નિરશ અને એક સ્વરૂપી માનવામા આવ્યુ છે, એથી ૨સાશ વસ્તુઓને લાગુ પડનારા પૂર્વોક્ત બે વિકલ્પો માટે અત્ર અવકાશ નથી વિશેષમા કદાપિ વિજ્ઞાન સન્તાનને વિષે વિવક્ષિત કોઇ વિજ્ઞાનરૂપ ક્ષણ પોતાના જનકરૂપ પૂર્વ ક્ષણનુ કાર્ય છે અને સ્વજન્ય ઉત્તર ક્ષણનુ કારણ છે એવી જે સૌગતોની માન્યતા છે તે સબધમા એ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય તેમ છે કે જે સ્વરૂપથી એ પૂર્વ ક્ષણનુ કાર્ય છે તે જ સ્વરૂપથી એ ઉત્તર ક્ષણનુ કારણ છે કે અન્ય સ્વરૂપથી ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતા તો જેમ પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ કાર્ય છે તેમ ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ પણ એ કાર્ય જ મનાશે અથવા તો જેમ ઉત્તર ક્ષણની અપેક્ષાએ એ કારણ છે તેમ પૂર્વ ક્ષણની અપેક્ષાએ પણ એ કારણ ગણાશે, કેમકે એનુ સ્વરૂપ અભિન્ન છે-એક જ છે બીજો પક્ષ સ્વીકારવા જતા એની સાશતા માનવાનો દુર્ધર પ્રસગ ઉપસ્થિત થશે આના બચાવમા સૌગત એમ કહે કે નિરશ એવો વિજ્ઞાનરૂપ ક્ષણ અકાર્યરૂપ તેમજ અકારણરૂપ છે અને જેવો જેવો એનો વ્યાપાર છે તેવો તેવો એનો વ્યપદેશ કરાય છે, કિન્તુ તેના સ્વરૂપમા અનેકતા નથી તો આવો ઉત્તર પરમાણુ આશ્રીને પણ આપી શકાય તેમ છે જેમકે પરમાણુ દ્રવ્યરૂપે નિરશ જ છે અને તે

૧ જુઓ અનુયોગદ્વારની શ્રીમલધારીય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૬૨ મા અને ૬૩ મા પત્રો. ૨ વિભાગોથી યુક્ત

પ્રકારનો અચિન્ત્ય પરિણામવાળો હોવાથી, છ દિશાઓની સાથે નિરંતરપણે રહેલો હોવાને લીધે તેનો સ્પર્શક કહેવાય છે, નહિ કે અંશોથી એની કોઇ સ્પર્શના છે[1]

દ્વયણુકાદિક સ્કંધોની નિષ્પત્તિ તથા અવયવો અને અવયવીનો ભેદાભેદ—

દ્વયણુકથી માંડીને અનંતાણુક સુધીના સ્કંધો છે આ સ્કંધોની નિષ્પત્તિ પારિણામિક કારણરૂપ પરમાણુને આભારી છે વિશેષમાં એ સ્કંધો વિશિષ્ટ પરિણામથી પરિણત છે અને સાવયવ છે પરમાણુઓ જ દ્વયણુકાદિ ક્રમ દ્વારા સ્કંધરૂપે પરિણમે છે, પરંતુ પરમાણુઓથી અલગ ઉત્પન્ન થઇને દ્વયણુકાદિ સ્કંધો 'સમવાય' સંબંધથી પરમાણુઓમાં જોડાતા નથી એથી કરીને તો જૈનો અવયવોથી અવયવીને અત્યંત ભિન્ન માનતા નથી, કિન્તુ કથંચિત ભિન્ન માને છે, કેમકે એકાન્ત-ભેદ માનવા જતાં અવયવ અને અવયવી એવો વ્યવહાર જ કોઇ રીતે થઇ શકશે નહિ આ સંબંધમાં નીચે મુજબની યુક્તિઓ રજુ કરવામાં આવે છે

એકાન્ત-ભેદવાદીને પૂછવામાં આવે છે કે એકાન્ત-ભેદમાં અવયવી અને અવયવ એવો વ્યપદેશ કયા સંબંધથી માનો છો? તાદાત્મ્યથી કે તદુત્પત્તિથી? તેમાં તાદાત્મ્ય માટે તો અવકાશ નથી, કેમકે એ તો વસ્તુના સ્વરૂપથી ન્યારૂં જ નથી, તો આવા સર્વથા એકાન્ત-ભેદમાં તેનું સ્થાન જ ક્યાંથી સંભવે? હવે રહ્યો તદુત્પત્તિ નામનો સંબંધ એ પણ અત્ર ઘટી શકતો નથી એ તો ત્યારે જ ઘટી શકે કે જ્યારે અવયવીથી અવયવોની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવતી હોય

અવયવીથી અવયવો ભલે ઉત્પન્ન ન થાઓ, કિન્તુ સંબંધ બેમાં રહેવાવાળો હોવાથી અવયવીના અવયવો એમ જેવી રીતે વ્યવહાર કરાય છે તેમ અવયવોનો અવયવી એવો વ્યવહાર પણ થાય અને એ વ્યવહારને લઇને અવયવોથી અવયવીની ઉત્પત્તિમાં તદુત્પત્તિરૂપ સંબંધ ઘટી શકશે એમ કહેવું નિરર્થક છે, કેમકે એથી તો અગ્નિથી જેમ ધૂમાડો પૃથક્ જણાય છે તેમ અવયવોથી અવયવીની પૃથક્ ઉપલબ્ધિ માનવાનો પ્રસંગ ખડો થાય છે, માટે તદુત્પત્તિરૂપ સંબંધ પણ અવયવી અને અવયવો એવા વ્યવહારમાં નિમિત્ત બની શકે તેમ નથી કદાચ કહેશો કે સંયોગને લઇને એવો વ્યવહાર થાય છે તો તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે અવયવો અને અવયવીના વ્યવહારમાં સંયોગ તો નપુંસક જેવો છે, છતાં તેમ માનવાની હઠ કરશો તો યાદ કરાવવું પડશે કે કુંડામાં બોર એવા સ્થળમાં સંયોગ કામ કરી શકે છે કે જ્યાં જુદાપણું હોય, પરંતુ અવયવોથી અવયવીની જ્યાં કદાપિ પૃથક્ ઉપલબ્ધિ જ નથી ત્યાં સંયોગ કેવી રીતે માની શકાશે? આના ઉત્તર તરીકે કદાચ કહેશો કે એવા વ્યવહારમાં 'સમવાય' કારણરૂપ છે તો તે વાત પણ ઠીક નથી, કેમકે તેમાં અનેક વિકટ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે જેમકે સમવાય એટલે શું અયુત સિદ્ધમાં આશ્રય-આશ્રયીરૂપ ભાવ? જો એમ માનશો તો અમે તમને પૂછીશું કે અયુત સિદ્ધિ શી ચીજ છે? શું એ અયુત સિદ્ધિ અવયવ-અવયવીની સિદ્ધિરૂપ છે, નિષ્પત્તિરૂપ છે કે પ્રતીતિરૂપ છે? વળી "**अयुतयो.**" એવા દ્વિવચનવાળા પ્રયોગમાં અયુત શી વસ્તુ છે? એ બે સંબંધીઓમાં અભિન્ન દેશ અને અભિન્ન કાલમાં રહેવાપણારૂપ છે કે એકમાં અભિન્ન દેશ કાલમાં રહેવાપણારૂપ છે? અયુતના અર્થ સંબંધી પ્રથમ વિકલ્પ તો

૧ આ સંબંધમાં વિચારો પૃ ૭૦૭-૭૦૮

અનાદરણીય છે, કેમકે તંતુઓમાં પરની અપેક્ષાએ પૃથક્ દેશપણું હોવાથી, અવયવોની પૂર્વે જ પટની નિષ્પત્તિ હોવાને લીધે પાછળથી તંતુઓથી એ નિષ્પન્ન થયું એમ કેમ કહેવાય ? કેમકે એની નિષ્પત્તિ તો પહેલાં થઇ ચૂકી, હવે કોની બાકી રહી ? બીજો પક્ષ પણ ગ્રાહ્ય નથી, કેમકે પટથી અલગ અને પાછળથી તંતુઓની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તેમજ પટમાં તંતુઓથી અપૃથગ્ દેશપણાને લઇને પહેલાં ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી પટ નજરે પડયા પછી જ આ પટમાં તંતુઓ છે એવી પ્રતીતિનો ઉદય થવાનો કદાચ એમ માનશો કે અપૃથગ્ દેશ કાલવાળા બેમાંથી એકનું નામ ' અયુત ' છે અને એની સિદ્ધિ, નિષ્પત્તિ કે પ્રતીતિ થાય છે તો તે માન્યતા પણ ઠીક નથી એનું કારણ એ છે કે તેમાં પણ અવયવરૂપ તંતુઓની નિષ્પત્તિથી કે પ્રતીતિથી પટથી જુદી જ પૂર્વોક્ત ન્યાય વડે સામાન્ય પુરુષોએ માનેલી હોવાથી કોઇ એક પટમાં તંતુથી અયુતસિદ્ધિનો સંબંધ છે એમ કહેવું જોઇએ અને એમ માનવામાં તો એકને લઇને આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપ સમવાય એવું નામ કેમ જ અપાય ? આવી રીતે વિચાર કરતાં ચારે વિકલ્પો પૈકી એક પણ દ્વારા અયુત સિદ્ધિ ઇત્યાદિ દ્વારા લક્ષણની જ જ્યારે અનુપપત્તિ છે તો લક્ષ્યરૂપ સમવાયની તો ઉપપત્તિ ક્યાંથી જ સંભવે ?

પટપણાને પ્રાપ્ત થયેલા તંતુઓ પટથી અપૃથક્ છે અને એ તંતુઓને અમે ' અયુત સિદ્ધ ' કહીએ છીએ અર્થાત્ વિશિષ્ટ પરિણામને પામેલ પટની તંતુઓ અયુત સિદ્ધ છે અને તંતુઓથી પટ અયુત સિદ્ધ છે, માટે લક્ષણની ઉપપત્તિ બરાબર છે અને તેમ થતાં લક્ષ્યની પણ ઉપપત્તિ થાય છે તો એ કથન પણ અસંગત છે, કારણ કે આવા પ્રકારનું અયુત સિદ્ધત્વ તંતુ અને પટના અભેદ વિના ઘટી શકે જ નહિ વળી આથી તો એ પણ સિદ્ધ થયું કે તંતુ અને પટનો અભેદ છે, કેમકે તંતુઓનો પરિણામ વિશેષ જ પટ છે એવું સામાન્યાધિકરણ્ય સંગત થાય છે એ હકીકત જૈનોને તો કથંચિત્ અભીષ્ટ છે તોપણ બે સર્વથા અભિન્ન પદાર્થોનો આશ્રય-આશ્રયિરૂપ ભાવ જ સંભવતો નથી

કહેવાની મતલબ એ છે કે આપે માનેલો આશ્રય-આશ્રયિરૂપ ભાવ જ ઘટતો નથી, કેમકે સર્વથા ભેદવાદીના મત પ્રમાણે તો બંને જ્યાં સર્વથા જુદા હોય ત્યાં જ આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપ અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ ઘટી શકે, નહિ કે અન્યત્ર, અર્થાત્ અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ આશ્રય-આશ્રયિભાવરૂપે જે બાંધવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા અભેદમાં કેમ ઘટી શકે, કેમકે તે તો બેમાં રહેનારૂ છે, માટે આથી કરીને પણ અયુત સિદ્ધિનું લક્ષણ સિદ્ધ થશે નહિ

એવો પણ બચાવ થઇ શકે તેમ નથી કે પટ તંતુઓ સિવાય બીજા કોઇ આશ્રયનું અવલંબન લેતો ન હોવાથી અપૃથક્ આશ્રય-આશ્રિતતારૂપ અયુત સિદ્ધિ માનવામાં અમને કશી અડચણ નથી, કેમકે સમવાયરૂપ સંબંધ દ્વારા, ભિન્ન એવા તંતુ અને પટનો પરસ્પર સંશ્લેષ સિદ્ધ કરવાનો તો આપનો પ્રયત્ન છે અને એ સંશ્લેષ તો તે સંબંધથી પૂર્વે પણ અયુત સિદ્ધ ઇત્યાદિ જણાય છે તેમજ વળી સ્વરસસંશ્લિષ્ટ એવા અવયવ અને અવયવીનો સંશ્લેષ કરવાના બહાના હેઠળ વિશ્લેષ કરનાર સમવાયથી શો લાભ ? તે છતાં જો આમ માનશો તો ઇતરેતર

આશ્રયરૂપ આપત્તિ ખડી થશે જેમકે તે બે અયુત સિદ્ધ વચ્ચે સમવાયરૂપ સબધ છે અને એ સબધને લઇને અયુત સિદ્ધિ છે

આ તતુઓમા પટ છે એવી અબાધિત જે પ્રતીતિ તે જેમા નિમિત્ત છે એવા સબધથી જ્યારે સમવાયની પ્રતીતિ મનાય છે તો પછી તે સમવાય કેમ ન માનવો ? વળી કુડામા દહીંની જેમ એવા ઉદાહરણ પૂર્વક અનુમાન પ્રમાણ પણ સમવાયને સિદ્ધ કરે છે આ પ્રમાણેનુ કથન અસગત છે, કેમકે અત્ર સબધથી શુ સયોગ માનો છો કે સમવાય ? તેના સયોગ તો અવયવ-અવયવિભાવમા કોઇને પણ અભીષ્ટ નથી જ, કમકે એ તો દ્રવ્ય દ્રવ્યમા ઘટી શકે હવે રહ્યો સમવાય તેમા તો દૃષ્ટાન્તનો જ અભાવ હોવાથી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે બની શકે ? અને વ્યાપ્તિ વિના અનુમાન ક્યાથી સભવે ? અને એના અભાવમા પ્રમાણ શૂન્ય સમવાયને કયો સમીક્ષક સ્વીકારે ?

જેમ એકાન્ત-અભેદ ઘટી શકતો નથી તેમ એકાન્ત-ભેદ પણ ઘટી શકતો નથી એ વાતનો હવે ઉલ્લેખ કરીશુ અવયવ અને અવયવીને સર્વથા ભિન્ન માનવામા વર્તમાન અવયવી, પુષ્પની માલામા દોરાની જેમ એક ભાગ વડે રહે છે કે વાસણમા રાખેલ આમ્રફલની માફક તે સમસ્તપણે રહે છે ? આ પ્રમાણે બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેમા પ્રથમ પક્ષ તો માની શકાય તેમ છે જ નહિ, કેમકે અવયવો સિવાય અન્ય કોઇ પણ એક દેશ છે જ નહિ વળી અવયવોમા એક ભાગથી વર્તવામા બીજા બાકી રહેલા વિભાગો કયા અવયવોમા રહે છે તેનો ઉત્તર આપી શકાશે નહિ, વાસ્તે આ પક્ષ ગ્રાહ્ય નથી સર્વરૂપ વડે એક જ અવયવમા અવયવી રહે છે એ પક્ષ પણ માન્ય થઇ શકે તેમ નથી, કેમકે એમ માનવામા તો બીજા અવયવો તો અવયવીના અવકાશ વિનાના રહેવાના, વાસ્તે આવી વિચિત્ર માન્યતા કોણ સ્વીકારે ? એક દેશ અને સર્વરૂપ એ બે સિવાય અન્ય કોઇ પ્રકાર નથી તો પછી અવયવોમા અવયવીના રહેવા વિષે વાત જ શી કરવી ?

કદાચ કહેશો કે પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓના સબધ દ્વારા બીજા પરમાણુઓ સાથે સબધ ધરાવતા એક પરમાણુની એક ભાગ યા સર્વરૂપ સિવાય પણ જેમ વૃત્તિ માનવામા આવે છે તેમ અવયવોમા અવયવીની વૃત્તિ પણ માની શકાય, તો એ કથન પણ યુક્તિ-વિકલ છે, કેમકે નિરવયવ પુદ્ગલરૂપ પરમાણુનો બીજામા વૃત્તિ હોવાનો જ અસભવ છે આવી પરિસ્થિતિમા પરમાણુનુ ઉદાહરણ રજુ કરી ઇષ્ટ સિદ્ધિને માટે પ્રયાસ કરવો તે બહેરા આગળ ગીત ગાવા બરાબર, આધળાને દર્પણ દેખાડવા સમાન કે અરણ્યમા રુદન તુલ્ય નિરર્થક છે આ હકીકત યુક્તિ દ્વારા પુષ્ટ કરવામા આવે છે જેમકે અવયવોથી યુક્ત કુડા અને બોરના કે તતુઓ અને પટના આધાર-આધેય ભાવના વ્યવસ્થાપક સયોગ કે સમવાયને આપ વૃત્તિ કહો છો, પરતુ સમવાય જેવો કોઇ પદાર્થ જ નથી અને સયોગ માનવો તો ઉચિત નથી, કેમકે પરમાણુના બીજા પરમાણુની સાથે નીચેના અને ઉપરના સબધને લઇને સયોગમા આધારપણુ બનવુ કઠિન છે એનુ કારણ એ છે કે ભારે હોવાથી નીચે પડતા બોરાનુ કુડુ આધાર છે એમ કહી શકાય અને એ બોરા આધેય છે એમ કહી શકાય, પરતુ નીચે રહેલો અગુરુલઘુ ગુણવાળો પરમાણુ ઉપર રહેલા અગુરુલઘુ ગુણવાળા પરમાણુને 'કુડબદર' ન્યાયથી સ્થિતિ આપી શકતુ નથી તો

પછી એકમા આધારતા અને બીજામા આધેયતા કયાથી સભવે ? એ તો કેવળ ગુરુત્વ ગુણુમા જ સભવી શકે આવી પરિસ્થિતિમા અસત્ય દ્દષ્ટાત રજુ કરી અવયવોમા અવયવીની વૃત્તિ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરવો તે શુ શોભાસ્પદ છે ?

વળી પરમાણુઓની સ્થિતિનો તો કોઇ પણુ પ્રતિબધક નથી એની સ્થિતિ તો સ્વભાવ–સિદ્ધ છે હા, એ વાત સાચી છે કે પરમાણુનો પરસ્પર સસ્પર્શ હોવાથી તેનો સયોગ થાય છે, પરતુ આધાર–આધેયરૂપ સબધ તો તેમા સ્વપ્ને પણુ ઘટતો નથી

એકાન્ત ભેદ પૂર્વક અવયવોમાથી અવયવીની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવા જતા કરડિયામા રહેલા તતુમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પટને તોલતા નીચા નમવુ ઇત્યાદિ વિશેષ દ્વારા, આરભક તન્તુના ગુરુત્વથી એના ગુરુત્વની અધિક પ્રતીતિ થાય, કેમકે કારણુની ગુરુતા કરતા કાર્યની ગુરુતા અધિક માનવામા આવે છે કાર્યમા અ ય ગુરુત્વ નથી એમ તો કહી શકાય તેમ નથી, કારણુ કે તેમ કરવાથી તો કારણુના ગુણો પૂર્વક કાર્યમાના ગુણો છે એ માન્યતાનો લોપ થાય છે પટ વગેરેને વિષે લાગેલ ધૂળની રજના સમૂહના ગુરુત્વની પેઠે કાયનુ ગુરુત્વ હોવા છતા તે અલ્પ હોવાથી તેની પ્રતીતિ થતી નથી એમ પણુ કહેવાનો અવસર નથી, કેમકે ધૂળની રજના સમુદાયની ગુરુતાની અલ્પતારૂપે પણુ અપ્રતીતિની ઉપપત્તિ છે અવયવોની અપેક્ષાએ અવયવીની અતિમહત્તા હોવાથી તેનુ ગુરુપણુ કોણુ નિવારી શકે તેમ છે ? એથી તો જે અવયવીમા રજની બહુલતા છે તે અવયવીને તોલતા તેના ગુરુત્વમાની અધિકતા પ્રતીત થાય છે તેથી કરીને આ પ્રમાણે અવયવોથી અવયવીની કથચિત્ અભેદતા સિદ્ધ થાય છે વળી એ વાતને નીચે મુજબનુ [1]અનુમાન પ્રમાણુ પણુ ટેકો આપે છે —

અવયવોથી અવયવી કથચિત્ અભિન્ન છે કેમકે [2]દ્રવ્યત્વ હોવા છતા પૃથક્ આશ્રયની અનાશ્રિતતા રહેલી છે જે જેથી ભિન્ન ન હોય તેમા દ્રવ્યપણુ રહેવા છતા તે બીજા આશ્રયને વિષે આશ્રિત ન હોય જેમકે ઘડાથી કપડુ

વળી એકાન્તથી અભેદ પણુ નથી, કેમકે એકસ્થૂલતારૂપે એનો પ્રતિભાસ થાય છે, પ્રાવરણુ, ઢાંકીને દૂર કરવી વગેરે ક્રિયાઓ કરાય છે, એક ભાગના આકર્ષણુ અને ધારણુથી સમસ્તનુ આકર્ષણુ અને ધારણુ જોવાય છે, તતુઓ પટમા છે એવો વળી વ્યવહાર કરાય છે, તેમજ આ તતુઓથી પટ બનશે ઇત્યાદિ કાર્ય–કારણુભાવરૂપ વ્યવહારને લઇને પણુ અવયવોથી અવયવીની કથચિત્ ભિન્નતા રહેલી છે આ પ્રમાણે જૈનો અવયવી અને અવયવો વચ્ચે કથચિત્ અભેદ અને કથચિત્ ભેદ માને છે

---

१ " अवयवेभ्योऽवयवी कथञ्चिदभिन्न , द्रव्यत्वे सति पृथगाश्रयानाश्रितत्वात् । य पुनर्यस्माद् भिन्नो नासौ द्रव्यत्वे सति पृथगाश्रयानाश्रित । यथा घटात पट इति व्यतिरेकी । "

૨ દ્રવ્યત્વ હોવા છતા એમ કહીને પરવાદીએ અવયવાદિથી એકા ત ભેદરૂપે સ્વીકારેલા અને પૃથક્ આશ્રયથી અનાશ્રિત એવા જાતિ, ગુણુ ક્રિયા વગેરે દ્વારા વ્યભિચારનો ખરો થતો પ્રસગ ઊભો થવા દીધો નથી.

અત્ર એમ ઠહાપણુ ડોળવા તૈયાર થશો નહિ કે ભેદ અને અભેદ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તે બને એક જ સ્થળમા કેવી રીતે ઘટી શકે, કેમકે જે વાત પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય ત્યા પ્રશ્નને માટે અવકાશ જ કયા રહ્યો ? વળી એ પણુ કેમ ભૂલી જાઓ છો કે આપે પણ ધર્મીમા સર્વ અભ્રાન્ત છે અને પ્રકારમા યાને ધર્મમા તો વિપર્યય છે એવા કથનથી એક જ વિપર્યય-જ્ઞાનમા ભ્રાન્તતા અને અભ્રાન્તતારૂપ બે વિરુદ્ધ ધર્મોનો યોગ માન્યો છે ? અત એવ અવયવોથી ભેદને લઇને અવયવીમા એકતા અને અભેદને લઇને અનેકતા પણ જરૂર ઘટી શકવાની એકાતથી એકતા માનવામા તો સ્થૂલ પદાર્થમા ગ્રહણ, અગ્રહણ, કપ, અકપ, રાગ, અરાગ, આવરણ, અનાવરણ ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ ધર્મોનો સસર્ગ થવાથી અવયવીમા ભિન્નતાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થવાનો તેમ છતા પણ અભેદ માનશો તો સમગ્ર વિશ્વની એકતા સ્વીકારવાની આપત્તિ આવી પડશે વળી એકત્વ અને અનેકત્વથી સલગ્ન અવયવીને વિષે વિરુદ્ધ ધર્મના આરોપનો સભવ નથી, અવયવોથી અભેદને લઇને પ્રત્યેક અવયવરૂપપણા વડે અનેકતામા અને ભેદને લઇને એકપરિણામ-વિશેષતાને લઇને એકમા કેટલાક અવયવોના દર્શનથી ક તેના કપનથી, સમગ્ર અવયવોના અદર્શન વડે અને અકપન વડે તેના ગ્રહણ-અગ્રહણની તેમજ કપન-અકપનની ઉપપત્તિ બરાબર થવાની એવી રીતે રાગ-અરાગ ઇત્યાદિની પણ અનેકત્વ-એકત્વથી અવિરુદ્ધતા સમજી લેવી

ગ્રહણ-અગ્રહણ ઇત્યાદિનો અવિરોધ પ્રતિપાદન કરવા માટે જે એકત્વ અને અનેકત્વની વ્યવસ્થા કરાયેલી છે તે બેમા પણ પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તેનો એકત્ર સમાવેશ નહિ થઇ શકે એવી શકા અસ્થાને છે, કેમકે આ હકીકત પ્રમાણપુરસ્સર છે જેમકે વિવાદના સ્થાનરૂપ સ્કધ અનેક પણ છે, કેમકે તે અવયવોથી અભિન્ન છે જે એક હોય તે અવયવોથી ભિન્ન હોય જેમકે તે જ એક સ્થૂલ પરિણામવાળો પટ આ અનુમાનમા હેતુની અસિદ્ધિ કે દૃષ્ટાતની સાધ્યવિકલતા પણ નથી, કેમકે અવયવોને આશ્રીને ભેદ-અભેદ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલ છે

અત્ર કોઇ એવી દલીલ કરે કે આ અવયવ અને અવયવીને લગતો તમામ ઊહાપોહ પરમાણુની સિદ્ધિ વિના આકાશ-કુસુમના સમાન છે તો તેના નિરસનાર્થે પરમાણુની સિદ્ધિનો પ્રસગ હાથ ધરવામા આવે છે તેના પ્રથમ પૂર્વ પક્ષ નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

અનેક દિશાઓમા વર્તતા એવા બીજા પરમાણુઓની સાથે સયુક્ત એવો જ પરમાણુ અન્ય સાથે એક દેશથી જોડાય છે કે સપૂર્ણ રૂપથી ? પરમાણુમા દેશપણુ જ નથી એટલે પ્રથમ વિકલ્પ માટે સ્થાન નથી, અને તેમ છતા તેમા દેશપણુ માનવામા આવે તો તે પરમાણુ જ ન કહેવાય દ્વિતીય વિકલ્પ પણ અનાદરણીય છે, કેમકે બીજા પરમાણુઓની સાથે તેના સયોગનો પ્રસગ રહેતો નથી, કેમકે જયા એકમા જ સયોગ સમાપ્ત થયો ત્યા બીજાની સાથે તે કેવી રીતે સયુક્ત ગણાય ? અત એવ પરમાણુ ખરેખર વિદ્યમાન પદાર્થ હોય તો છ દિશામા વર્તતા પરમાણુઓની સાથે તેનો સયોગ હોય, કેમકે છ દિશામા વર્તવાવાળા દ્રવ્યો સાથે ઘટ વગેરે સયુક્ત થયેલા જોવાય છે જે આ ઘટાદિની પેઠે પરમાણુને છ દિશામા રહેલા અન્ય પરમાણુઓ સાથે સયુક્ત માનવામા આવે તો તેમા [1]ષડ્શતા આવવાની અને આવી ષડશતા ઉપસ્થિત

1 છ વિભાગ હોવાપણુ

થતા પરમાણુ જેવી ચીજ જ રહેવાની નહિ અને એ પ્રમાણે પરમાણુનો અભાવ થતા અવયવ અને અવયવીની ચર્ચા નકામી માથાકૂટ સમાન થઇ પડવાની ઉત્તર પક્ષ તરીકે હવે પરમાણુના નિરાકાર છના યોગનુ સમાધાન ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે જેમકે પ્રથમ તો અમે આપને પૂછીએ છીએ કે ' એક કાળમા છની સાથેનો યોગ ' એથી આપ શુ કહેવા ઇચ્છો છો ? શુ એથી છ પરમાણુઓની મધ્યમા રહેલા પરમાણુની સાથેનુ સમાનદેશત્વ સૂચવો છો કે યુગપત્ સબધ સૂચવો છો ? અને તે યુગપત્ સબધનો અર્થ સયોગ કરો છો કે સમવાય ? યુગપત્ પટ્-યોગથી સમાનદેશતા સૂચવતા હો તો તે કઇ બહુ મોટી બાબત નથી, કેમકે સૂક્ષ્મ પરિણામ-વાળા પરમાણુની છની સાથે તો શુ પણ છસોની સાથે અરે કરોડોની સાથે સમાનદેશતા સ્વીકારવામા અમને (જૈનોને) જરા પણ અડચણ નથી કદાચ કહેશો કે મૂર્તોમા સમાનદેશપણુ માનવુ એ વિરોધાત્મક કથન છે તો તે વાત પણ ઠીક નથી, કેમકે ખૂણારૂપ આકાશ-પ્રદેશમા ઘણા દીવાઓની પ્રભા અને પવનો વગેરે સ્થૂલ અવયવીઓની સમાનદેશતા તેમજ તપાવેલા લોખડના પિડ વગેરેમા લોખડ અને તેજની સમાનદેશતા જોવાય છે એટલે પરમાણુના સબધમા સમાનદેશતા માનવામા કશો વાધો નથી આથી કદાચ એમ કહેવા તત્પર થશો કે એથી તો પરમાણુમા છ અશતાની આપત્તિ આવવાની તો એ કથન સમુચિત નથી, કેમકે છએની સમાનદેશતાને લઇને મધ્ય પરમાણુની સાથે છ દિશાના સયોગનો જ અભાવ છે

હવે બીજો પક્ષ પણ ગ્રાહ્ય નથી, કેમકે સયોગવાદીઓને પદાર્થોનો અશદ્વારક સયોગ ઇષ્ટ નથી, પરતુ તેમને સ્વરૂપ દ્વારક સયોગ માન્ય છે છતા પણ અશ દ્વારા સયોગ માનવા જશો તો નિરશ એવા આકાશાદિકમા તેના અભાવની આપત્તિ આવવાની એથી કરીને જેમ આકાશાદિનો સ્વરૂપથી સયોગ છે તેમ એક પરમાણુનો બીજા પરમાણુઓનો સ્વરૂપથી સયોગ માનવામા કશી અડચણ જણાતી નથી

ત્રીજો પક્ષ તો વિચારવાની જરૂર જ નથી, કેમકે એ પક્ષ તો વાદી કે પ્રતિવાદી બેમાથી એકેને માન્ય નથી[1]

પરમાણુઓનુ મિલન અને સ્કંધોનો ભેદ—

બે પરમાણુઓ એકરૂપે એકઠા થઇ શકે અને તેમ થતા તેનો દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ થાય જો

---

1 આ પ્રમાણેનુ આ સમગ્ર વિવરણ પચલિંગીની બૃહદ્ વૃત્તિ અનુસાર અત્ર આલેખ્યુ કે દ્વાદ્વૈતવાદના નિરસન માટે અને પુદ્ગલની સિદ્ધિ અર્થે જે ઊહાપોહ ત્યા કરવામા આવ્યો છે તેનો આ એક ભાગ છે અવશિષ્ટ ભાગના સારાશના જિજ્ઞાસુને વૈરાગ્યરસમજરીનુ મારુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૩૮૦-૩૮૩) જોવા ભલામણ છે તે વિવરણ તેમજ આ એ બને પ્રસ્તુત ગ્રથકારની કૃપાનુ ફળ છે કેમકે મારી વિનતિ અનુસાર આવશ્યક વિભાગનો તેમણે અનુવાદ લખી મોકલ્યો હતો કે જે મે મારી શૈલીમા અત્ર રજુ કર્યો છે

એનો ભેદ થાય તો તેના બે વિભાગો થાય-એક તરફ એક પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે અને બીજી તરફ બીજો પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે[૧]

ત્રણ પરમાણુ-પુદ્ગલો એકરૂપે એકઠા થઇ શકે અને તેમ થતા તેનો ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ થાય જો એનો ભેદ થાય તો તેના બે કે ત્રણ વિભાગો થાય જો બે વિભાગ થાય તો એક તરફ એક પરમાણુ-પુદ્ગલ અને બીજી તરફ એક દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ રહે[૨] જો ત્રણ વિભાગો થાય તો તે ત્રણ પૃથક્ પૃથક્ પરમાણુ-પુદ્ગલ રહે[૩]

ચાર પરમાણુ-પુદ્ગલો એકરૂપે એકઠા થઇ શકે અને તેમ થતા તેનો ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કધ થાય એનો જો ભેદ થાય તો તેના બે, ત્રણ કે ચાર વિભાગો થાય જો બે વિભાગો થાય તો એક તરફ એક પરમાણુ અને બીજી તરફ ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ,[૪] અથવા તો બે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધો રહે[૫] જો ત્રણ વિભાગો થાય તો એક તરફ બે છૂટા છૂટા પરમાણુઓ અને એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ રહે[૬] જો ચાર ભાગ થાય તો જુદા જુદા ચાર પરમાણુ રહે[૭]

આ પ્રમાણે પાચ પરમાણુ એકઠા થતા પચપ્રદેશિક સ્કધ થાય જો તેનો ભેદ થાય તો તેના બે, ત્રણ, ચાર કે પાચ વિભાગો થાય જો તેના બે વિભાગો થાય તો એક બાજુ એક પરમાણુ અને બીજી બાજુ ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કધ રહે, અથવા એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ અને એક તરફ ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ થાય જો તેના ત્રણ વિભાગો થાય તો એક તરફ બે છૂટા છૂટા પરમાણુઓ અને એક તરફ ત્રિપ્રદેશિક સ્કધ થાય અથવા એક તરફ એક પરમાણુ અને એક તરફ જુદા જુદા બે દ્વિપ્રદેશિક સ્કધો થાય જો તેના ચાર વિભાગ થાય તો એક તરફ જુદા જુદા ત્રણ પરમાણુઓ અને એક તરફ દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ થાય જો તેના પાચ વિભાગો થાય તો જુદા જુદા પાચ પરમાણુઓ થાય

એ પ્રમાણે છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સખ્યાત, અસખ્યાત અને અનત પરમાણુઓ માટે પણ ઘટાવી લેવુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી એ સમસ્ત હકીકત અત્ર સ્ફુટ રૂપે રજુ કેરવામા આવતી નથી, પરતુ તેના જિજ્ઞાસુને **ભગવતી** (શ ૧૨, ઉ ૪, સૂ ૪૪૫) જોવા ભલામણ છે

પરમાણુ-પુદ્ગલની શાશ્વતતા, અશાશ્વતતા, ચરમતા અને અચરમતા—

દ્રવ્ય-અર્થરૂપે પરમાણુ-પુદ્ગલ શાશ્વત છે, જ્યારે વર્ણ-પર્યાયાદિ રૂપે એ અશાશ્વત છે એટલે કે પરમાણુ-પુદ્ગલ કથંચિત્ શાશ્વત છે અને કથચિત્ અશાશ્વત છે

વળી પરમાણુ-પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમ નથી પણ અચરમ છે ક્ષેત્રાદેશથી તે કદાચિત ચરમ છે અને કદાચિત અચરમ છે કાલાદેશથી તે કદાચ ચરમ છે અને કદાચ અચરમ છે ભાવાદેશથી તે કથચિત્ ચરમ છે અને કથચિત્ અચરમ છે સ્પષ્ટ શબ્દમા કહીએ તો જો

---

૧ □ □　　૨ □ □　　૩ □ □ □　　૪ □ □
૫ □ □　　૬ □ □ □　　૭ □ □ □ □

પરમાણુ વિવક્ષિત પરિણામથી રહિત થઇને ફરીથી તે પરિણામને પામશે નહિ તે પરમાણુ તે પરિણામની અપેક્ષાએ ' ચરમ ' કહેવાય છે, જ્યારે જે પરમાણુ ફરીથી તે પરિણામને પામશે તે અપેક્ષાએ એ ' અચરમ ' કહેવાય છે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો પરમાણુ અચરમ જ છે, પરંતુ ચરમ નથી જ, કેમકે દ્રવ્યથી-પરમાણુ-પરિણામથી રહિત થયેલો પરમાણુ સઘાત-પરિણામને પ્રાપ્ત કરી કાલાતરે ફરીથી પરમાણુ-પરિણામને જરૂર જ પામશે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિચારતા એમ કહી શકાય કે જે ક્ષેત્રમા કેવલજ્ઞાનીએ કેવલિ સમુદ્ઘાત કર્યો છે અને ત્યા જે પરમાણુ રહ્યો છે તે સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા કેવલજ્ઞાનીના સબધરૂપ વિશિષ્ટતાવાળો પરમાણુ કોઇ પણ સમયે તે ક્ષેત્રનો આશ્રય નહિ કરે એટલે આ દૃષ્ટિએ તે ચરમ છે વિશેષણ રહિત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પરમાણુ ફરીથી તે ક્ષેત્રમા અવગાઢ થશે, વાસ્તે એ અપેક્ષાએ એ અચરમ છે કાલની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ક્ષેત્રની પેઠે પરમાણુ કથચિત્ ચરમ અને કથચિત્ અચરમ છે જેમકે જે પૂર્વાહ્ણાદિ કાલને વિષે જે કેવલજ્ઞાનીએ સમુદ્ઘાત કર્યો તે કાલને વિષે જે પરમાણુ રહેલો છે તે પરમાણુ તે કેવલિ સમુદ્ઘાતથી વિશિષ્ટ તે કાલને કદાપિ પ્રાપ્ત નહિ કરે, કેમકે તે કેવલી મોક્ષે જવાથી ફરીથી સમુદ્ઘાત કરવાના નથી, વાસ્તે આ દૃષ્ટિએ પરમાણુ કાલથી ચરમ છે, બાકી વિશેષણ રહિત કાલની અપેક્ષાએ તો એ અચરમ છે ભાવથી પરમાણુ કદાચિત ચરમ અને કદાચિત્ અચરમ છે જેમકે કેવલિ સમુદ્ઘાતના સમયે જે પરમાણુ જે વર્ણાદિ ભાવ-વિશેષને પ્રાપ્ત થયો હતો તે પરમાણુ તે વિવક્ષિત કેવલિ-સમુદ્ઘાત વિશિષ્ટ વર્ણાદિ પરિણામની અપેક્ષાએ ચરમ છે, કેમકે કેવલીનો મોક્ષ થવાથી તે પરમાણુ ફરીથી તે વિશિષ્ટ પરિણામ પામે તેવો સભવ જ નથી આ પ્રમાણેની હકીકત અત્ર **ભગવતી** (શ ૧૪, ઉ ૪, સૂ ૫૧૨-૫૧૩)ની ચૂર્ણિના આધારે આપેલી છે

પુદ્‌ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશ પરત્વે આઠ પ્રશ્નો—

પુદ્‌ગલાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ (પરમાણુ) શુ [1]દ્રવ્ય છે, [2]દ્રવ્યદેશ છે, દ્રવ્યો છે, દ્રવ્ય-દેશો છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યદેશ છે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યદેશો છે, દ્રવ્યો અને દ્રવ્યદેશ છે કે દ્રવ્યો અને દ્રવ્યદેશો છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ કથચિત દ્રવ્ય છે અર્થાત જ્યારે અન્ય દ્રવ્યથી તે અસબદ્ધ હોય ત્યારે તે દ્રવ્ય છે જ્યારે તેનો અન્ય દ્રવ્ય સાથે સબધ હોય ત્યારે તે દ્રવ્યદેશ છે બાકીના વિકલ્પોનો એને વિષે અભાવ છે, કેમકે પરમાણુ એક હોવાથી એને આશ્રીને બહુત્વ તેમજ દ્વિક-સયોગ માટે અવકાશ નથી

પુદ્‌ગલાસ્તિકાયના બે પ્રદેશોના સબધમા આ આઠ વિકલ્પો પૈકી પહેલા પાચ જ ઘટે છે જેમકે જ્યારે એ બે પરમાણુઓ દ્વિપ્રદેશિક સ્કધરૂપે પરિણમેલ હોય ત્યારે તે દ્રવ્ય છે જ્યારે દ્વયણુક સ્કધપણાને પામેલા જ તે બે પરમાણુઓ દ્રવ્યાન્તર સાથે સબધ ધરાવે છે ત્યારે તે દ્રવ્ય-દેશ છે જ્યારે તે બન્ને પરમાણુઓ જુદા જુદા હોય ત્યારે ત્રીજો વિકલ્પ ઘટે છે વળી જ્યારે દ્વયણુક સ્કધપણાને પામ્યા વિના દ્રવ્યાન્તર સાથે તેઓ સબધ ધરાવે છે ત્યારે ચોથો વિકલ્પ

---

૧ ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત તે દ્રવ્ય જુઓ **ભગવતી** (શ ૮, ઉ ૧૦, સૂ ૩૫૭)ની વૃત્તિ
૨ દ્રવ્યનો અવયવ.

ઘટે છે જ્યારે બે પરમાણુઓ પૈકી એક જુદો હોય અને બીજો અન્ય દ્રવ્ય સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે પાચમો વિકલ્પ ઘટે છે

પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશો આશ્રીને પહેલા સાત વિકલ્પો સભવે છે, પરતુ આઠમો સભવતો નથી જ્યારે એ ત્રણે ત્રિપ્રદેશિક સ્કધરૂપે પરિણમેલ હોય ત્યારે પ્રથમ વિકલ્પ, ત્રિપ્રદેશિક સ્કધરૂપે પરિણત થઇ દ્રવ્યાન્તર સાથે તે સબદ્ધ હોય ત્યારે બીજો, વળી જ્યારે એ ત્રણે છૂટા છૂટા હોય અથવા તો તે ત્રણ પૈકી બે દ્વ્યણુકરૂપે પરિણમેલ હોય અને એક છુટો હોય ત્યારે ત્રીજો, જ્યારે એ ત્રણે સ્કધભાવને ન પ્રાપ્ત થયેલા હોઇ દ્રવ્યાન્તર સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે અથવા તો તે પૈકી બે દ્વ્યણુકરૂપે પરિણમેલ હોય અને એક છુટો હોઇ દ્રવ્યાન્તર સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે ચોથો, જ્યારે તે ત્રણ પૈકી બે દ્વ્યણુકરૂપે પરિણમેલ હોઇ છૂટો હોય અને એક છૂટો પરમાણુ દ્રવ્યાન્તર સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે અથવા તો એક પરમાણુરૂપે પૃથક્ હોય અને બાકીના બે દ્વ્યણુકરૂપે પરિણમેલ હોઇ દ્રવ્યાન્તર સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે પાચમો, જ્યારે ત્રણ પરમાણુઓ પૈકી એક કેવળ છૂટો હોય અને બે દ્વ્યણુકરૂપે ન હોય પરતુ દ્રવ્યાન્તર સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે છઠ્ઠો, ત્રણ પૈકી જ્યારે બે છૂટા છૂટા હોય અને બાકીનો એક દ્રવ્યાન્તર સાથે સબદ્ધ હોય ત્યારે સાતમો એમ પ્રાથમિક સાત વિકલ્પો સભવે છે આઠમા વિકલ્પ માટે અવકાશ નથી, કેમકે ત્રણ પ્રદેશો પૈકી બે અલગ હોય અને તે દ્રવ્યો તરીકે ગણાય ત્યારે અવશિષ્ટ એક જ પરમાણુ રહે વાથી દ્રવ્યદેશ માટે સ્થાન છે, પરતુ તે એક જ હોવાથી દ્રવ્યદેશો માટે સ્થાન નથી આમ છતા બે દ્રવ્યદેશો માટે જ્યારે સ્થાન મેળવાય છે, ત્યારે બાકી એક જ પરમાણુ રહેતો હોવાથી દ્રવ્યો માટે અવકાશ રહેતો નથી એટલે દ્રવ્યો તેમજ દ્રવ્યદેશો એ આઠમો વિકલ્પ ત્રણ પરમાણુઓ આશ્રીને કોઇ પણ રીતે સભવી શકતો નથી અલબત્ત એ ચાર કે તેથી વધારે પરમાણુઓના સબધમા જરૂર સભવે છે એટલે કે ચાર કે તેથી અધિક પરમાણુઓ આશ્રીને આઠે આઠ વિકલ્પો ઘટી શકે છે

પરમાણુની સત્તા ઇત્યાદિ—

એક પરમાણુ કથચિત આત્મા છે–સત છે–વિદ્યમાન છે અને કથચિત એ અનાત્મા છે–અસત છે–અવિદ્યમાન છે, કેમકે પરમાણુ એ પોતાના આદેશથી અર્થાત્ સ્વરૂપથી વિદ્યમાન છે, જ્યારે પરના આદેશથી–પરરૂપે એ અવિદ્યમાન છે વળી એ પોતાના તેમજ પરના આદેશની દૃષ્ટિએ, નહિ કે અન્ય કોઇ દૃષ્ટિએ એ અવક્તવ્ય છે

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ પરત્વે છ ભાગા—

દ્વિપ્રદેશિક સ્કધને વિષે એ સ્કધ (૧) કથચિત્ આત્મા છે, (૨) કથચિત્ નોઆત્મા છે, (૩) કથચિત્ અવક્તવ્ય છે, (૪) કથચિત્ આત્મા છે અને કથચિત નોઆત્મા પણ છે, (૫) કથચિત્ આત્મા છે અને કથચિત્ અવક્તવ્ય પણ છે, અને (૬) કથચિત્નો આત્મા છે અને કથચિત્ અવક્તવ્ય પણ છે એમ છ ભાગાઓ ઘટી શકે છે આમા પ્રથમના ત્રણ ભાગા સકળ સ્કધની અપેક્ષાએ થાય છે, જ્યારે બાકીના ત્રણ ભાગા દેશની અપેક્ષાએ છે દ્વિપ્રદેશિક

સ્કંધ હેવાથી તેના એક દેશની સ્વપર્યાય વડે સદ્રૂપે વિવક્ષા કરીએ અને બીજા દેશની પર પર્યાય વડે અસદ્રૂપે વિવક્ષા કરીએ તો એ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ કથંચિત્ આત્મારૂપે અને કથંચિત્ અનાત્મારૂપે હોય અર્થાત એક દેશની અપેક્ષાએ સદ્ભાવ–પર્યાયની વિવક્ષાથી એ વિદ્યમાન છે અને બીજા એક દેશની અપેક્ષાએ અસદ્ભાવ–પર્યાયની વિવક્ષાથી એ સાથે સાથે અવિદ્યમાન પણ છે જો એક દેશની સ્વ પર્યાય વડે સદ્રૂપે વિવક્ષા કરીએ અને બીજા દેશની સદ્ અને અસદ્ એ ઉભયરૂપે વિવક્ષા કરીએ તો એ આત્મરૂપ અને અવક્તવ્ય કહેવાય જો એ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધના એક દેશની પર પર્યાય વડે અસદ્રૂપે વિવક્ષા કરીએ અને બાકીના એક દેશની સદ્ અને અસદ્ એ ઉભયરૂપે વિવક્ષા કરીએ તો તે નોઆત્મા અને અવક્તવ્ય કહેવાય કથંચિત આત્મા, નોઆત્મા અને અવક્તવ્ય એ પ્રમાણેના સાતમો ભાગો અત્ર સંભવતો નથી, કેમકે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધના બે જ અંશો છે હા, ત્રિપ્રદેશિકાદિ સ્કંધો આશ્રીને એ ભાગો જરૂર સંભવે છે એટલે આ સાતે ભાગા માટે અવકાશ છે

ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આશ્રીને કુલ તેર ભાગા થાય છે તેમા પૂર્વ કહેલા સાત ભાગામાથી પ્રથમના ત્રણ સકળ સ્કંધની અપેક્ષાએ થાય છે અને પછીના બીજા ત્રણ ભાગાના એકવચન અને બહુવચનના ભેદથી ત્રણ ત્રણ વિકલ્પો થાય છે અને સાતમો ભાગો એક જ પ્રકારનો છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો એના તેર ભાગાઓ નીચે મુજબ છે —

ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ (૧) પોતાના આદેશથી આત્મા છે, (૨) પરના આદેશથી નો આત્મા છે, (૩) ઉભયના આદેશથી–આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૪) એક દેશના આદેશથી–સદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ અને એક અન્ય દેશના આદેશથી–અસદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મા અને નોઆત્મારૂપ છે, (૫) એક દેશના આદેશથી સદ્ભાવ–પર્યાયની વિવક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી અસદ્ભાવ–પર્યાયની વિવક્ષાએ એ આત્મા અને નોઆત્માઓરૂપ છે (એકવચન અને બહુવચન), (૬) દેશોના આદેશથી સદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ અને બાકીના દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્માઓ તથા નો-આત્મારૂપ છે (બહુવચન અને એકવચન), (૭) દેશના આદેશથી સદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવ એ ઉભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ આત્મા છે તથા આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૮) દેશના આદેશથી સદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી ઉભય પર્યાયની વિવક્ષાએ એ આત્મા તથા આત્માઓ અને નોઆત્માઓ એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્યો છે, (૯) દેશોના આદેશથી સદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ અને બાકીના દેશના આદેશથી તેના ઉભય પર્યાયની વિવક્ષાએ આત્માઓ તથા આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે, (૧૦) દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ–પર્યાયની વિવક્ષાએ અને બાકીના દેશના આદેશથી ઉભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ નોઆત્મા તથા આત્મા અને નોઆત્મારૂપે અવક્તવ્ય છે, (૧૧) દેશના આદેશથી અસદ્ભાવ પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશોના આદેશથી તદુભય પર્યાયની અપેક્ષાએ એ નોઆત્મા તેમજ આત્માઓ તથા નોઆત્માઓ એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્યો છે, (૧૨) દેશોના આદેશથી અસદ્ભાવ–પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી તદુભય પર્યાયની વિવક્ષાએ નોઆત્માઓ તેમજ આત્મા અને નોઆત્મા એ

ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે અને (૧૩) દેશના આદેશથી સદ્‌ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ, દેશના આદેશથી અસદ્‌ભાવ-પર્યાયની અપેક્ષાએ અને દેશના આદેશથી તદુભય પર્યાયની વિવક્ષાએ એ કથંચિત્ આત્મા, નોઆત્મા તેમજ આત્મા અને નોઆત્મા એ ઉભયરૂપે અવક્તવ્ય છે

ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કન્ધને વિષે પણ ત્રિપ્રદેશિકની માફક જાણવું, પરંતુ ત્યાં તેર નહિ પણ **ઓગણીસ ભાગાઓ** થાય છે તેમાં પ્રથમના ત્રણ ભાગાઓ સકળ સ્કન્ધની અપેક્ષાએ થાય છે, જ્યારે બાકીના ચાર ભાગાના પ્રત્યેકે ચાર ચાર વિકલ્પો થાય છે એ પ્રમાણે **પંચપ્રદેશિક સ્કન્ધને વિષે બાવીસ ભાગાઓ** થાય છે તેમાં પ્રથમના ત્રણ ભાગા સકલાદેશરૂપ છે-સકલ સ્કન્ધની અપેક્ષાએ થાય છે, ત્યાર પછીના ત્રણ ભાગાના પ્રત્યેકે ચાર ચાર વિકલ્પ થાય છે અને સાતમા ભાગાના [1]સાત વિકલ્પો થાય છે ત્રિકસંયોગના મૂળ આઠ ભાગા થાય તેમાં અહીં પ્રથમના સાત ભાગા ગ્રહણ કરવા કેમકે છેલ્લા ભાગાનો અત્ર સંભવ નથી એ ષટ્‌પ્રદેશાદિકને વિષે સંભવે છે આથી કરીને તો **ષટ્‌પ્રદેશાદિકથી** માંડીને તે છેક અનંતપ્રદેશિક સ્કન્ધ સુધીના સ્કન્ધો પરત્વે તેવીસ તેવીસ ભાગાઓ થાય છે

[2]વર્ગણાનું સ્વરૂપ—

સજાતીય વસ્તુઓનો સમુદાય તે 'વર્ગણા' કહેવાય છે સમૂહ, વર્ગ, રાશિ એ બધા એના પર્યાયો છે પ્રસ્તુતમાં આપણે પુદ્‌ગલને ઉદ્દેશીને આનો વિચાર કરવાનો છે એટલે સજાતીય પુદ્‌ગલ-પરમાણુના સમુદાયરૂપ વર્ગણાની દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એ ચાર દૃષ્ટિપૂર્વક વ્યવસ્થા શી છે તે જોઈ લઈએ પુદ્‌ગલાસ્તિકાયનો યથાર્થ બોધ થઈ શકે માટે આ પ્રમાણેના વર્ગણાનો વિભાગ યોજવામાં આવ્યો છે આ સંબંધમાં **વિશેષા૦** (ગા ૬૩૨)માં સૂચવેલ દૃષ્ટાન્ત અને ઉપનયનું આપણે દિગ્દર્શન કરીશું

આ 'ભરત' ક્ષેત્રમાં 'મગધ' દેશમાં કૂચિકર્ણ નામનો ગૃહપતિ વસતો હતો એ ઘણી ગાયોનો સ્વામી હતો આથી હજાર, દશ હજાર વગેરે સંખ્યાનો એક એક સમુદાય ઠેરવી તે તે સમુદાય જુદા જુદા ગોવાળને પાળવા માટે તેણે આપ્યો હતો કોઈ કોઈ વાર આ બધી ગાયો ભેગી મળી જતી ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ ઓળખી શકવાથી ગોવાળો માહોમાંહે લડતા હતા તેમનો કજીઓ પતાવવા માટે કૂચિકર્ણે રંગોમાંથી કાળી, ધોળી રાતી, કાબરી એમ જુદા જુદા રંગની ગાયોનું એક એક ટોળું એક એક ગોવાળને સોંપ્યું

આનો ઉપનય એ છે કે તીર્થંકર એ ગાયોના સમૂહના સ્વામીરૂપ છે, એના શિષ્યો તે ગોવાળ સમાન છે, અને પુદ્‌ગલાસ્તિકાય તે ગાયોના સમૂહ તુલ્ય છે.

લોકાકાશના સમગ્ર પ્રદેશોમાં રહેલા એક એક છટા પરમાણુઓનો સમુદાય તે પહેલી

---

૧ એના સ્પષ્ટ નિર્દેશ માટે જુઓ **ભગવતી** (શ ૧૨, ઉ ૧૦, સૂ ૪૬૯)

૨ આના કેટલાક પ્રકારોનો નામોલ્લેખ આપણે ૮૩મા પૃષ્ઠમાં કરી ગયા છીએ.

'[1]પરમાણુ-વર્ગણા ' છે સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશોમા રહેલા બે બે પ્રદેશવાળા સ્કધોનો સમૂહ તે બીજી વર્ગણા છે એ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કધોનો સમૂહ તે ત્રીજી વર્ગણા છે અને ચતુષ્પ્રદેશી સ્કધોનો સમુદાય તે ચોથી વર્ગણા છે આ પ્રમાણે એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સખ્યાત પ્રદેશી સ્કધોની સખ્યાતના સખ્યાત પ્રકાર હોવાથી સખ્યાત વર્ગણાઓ છે ત્યાર બાદ એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વક અસખ્યાતપ્રદેશી સ્કધોની [2]અસખ્યાત વર્ગણાઓ છે[3] અને ત્યાર બાદ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વક અનતપ્રદેશી સ્કધોની અનત વર્ગણાઓ છે કે જે ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે એ વર્ગણાઓ જોઇએ તે કરતા ઓછા દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમજ તેનો પરિણામ જોઇએ તેટલો સૂક્ષ્મ નથી આ વર્ગણાઓ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટ પરિણામરૂપે પરિણમેલી એવી અનતપ્રદેશી સ્કધોની અનત વર્ગણાઓ છે કે જે ઔદારિક શરીરને ગ્રાહ્ય છે એટલે કે ઔદારિક શરીરની રચનામા આ વર્ગણાઓ ઉપયોગી છે

અભવ્યથી અનત ગુણા અને સિદ્ધના અનતમા ભાગ જેટલા પરમાણુઓના સમુદાયરૂપ જે વર્ગણા ઔદારિક શરીરને નિષ્પન્ન કરવા માટે ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય છે તે ' જઘન્ય વર્ગણા ' કહેવાય એનાથી એક પરમાણુ અધિક હોય એવા સ્કધરૂપ બીજી ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા જાણવી બે પરમાણુ અધિક હોય એવા સ્કધરૂપ ત્રીજી ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા સમજવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુ અધિક સ્કધરૂપ વર્ગણાઓ વિચારતા છેલ્લે ઔદારિક શરીરને નિષ્પન્ન કરવા માટે યોગ્ય એવી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા થાય જઘન્ય વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા વિશેષ અધિક છે આ વિશેષતા પણ ઔદારિક પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણાના અનતમા ભાગ જેટલી છે

ઔદારિક શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક પરમાણુ અધિક સ્કધરૂપ વર્ગણા 'ઔદારિક અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા' જાણવી તેથી એક પરમાણુ અધિક સ્કધરૂપ બીજી અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા સમજવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુ અધિક સ્કધરૂપ વર્ગણાઓ ત્યાં સુધી કહેવી કે જ્યા સુધી ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા થાય જઘન્ય અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી

---

૧ વર્ગણા શબ્દ સમુદાયવાચક છે એથી કરીને એકેક પરમાણુને વિષે જે 'વર્ગણા' શબ્દ કહ્યો છે તે અનેક પર્યાયના આરોપની અપેક્ષાએ સમજવું અર્થાત્ પરમાણુસ્વત એક હોવાથી એનામા સમુદાયિત્વનો અભાવ છે માટે સમુદાયવાચક વર્ગણા શબ્દનો પરમાણુ સાથે પ્રયોગ કરવો અનુચિત છે એવી શકા ઉઠાવનારનુ એમ સમાધાન કરવામા આવે છે કે પરમાણુમાં અનેક પ્રયોગોનો સપાત છે-એમાં અનેક પર્યાયોનો આવિર્ભાવ થઇ શકે તેવી યોગ્યતાનો સદ્ભાવ છે વાસ્તે 'વર્ગણા' શબ્દ પરમાણુ સાથે સયુક્ત કરી ' પરમાણુ-વર્ગણા કહી શકાય વિશેષમા આ હકીકતને મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજય 'वर्गणायोग्यत्वमादाय એવા ઉલ્લેખ પૂર્વક સમર્થિત કરે છે શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ તો એક જ પરમાણુને પરમાણુ-વર્ગણા કહેતા નથી કિન્તુ સર્વ પરમાણુના સમુદાયમા 'વર્ગણા' શબ્દ કહે છે એટલે ત્યા તો આ પ્રશ્ન માટે અવકાશ જ રહેતો નથી

૨ તજ્જાતીયરૂપ વર્ગણા અસખ્ય નથી પરતુ અનત છે

૩ આ બધી વર્ગણાઓ અલ્પ પરમાણુવાળી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી જીવને ગ્રહણ કરવા લાયક નથી

ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા અનત ગુણી અને એ ગુણાકાર અભવ્યથી અનત ગુણ અથવા સિદ્ધથી અનતમા ભાગ પ્રમાણ જાણવો

આ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ પૂર્વકની પરતુ ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનત વર્ગણાઓ છે આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ-દ્રવ્યોની બનેલી હોવાથી તેમજ વધારે પડતા સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને ગ્રહણ કરવા લાયક નથી વળી આ વર્ગણા વૈક્રિય શરીરને પણ અયોગ્ય છે, કેમકે તેની દષ્ટિએ એ થોડા પરમાણુ-દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમ જ એનો પરિણામ જોઇએ તેટલો સૂક્ષ્મ ન હોઇ ઓછો છે એટલે કે સ્થૂલ છે આ વર્ગણા ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપ હોવાથી એ ' ઔદારિકને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ' કહેવાય છે

ઔદારિક શરીરને ઉદ્દેશીને ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુ-વાળા સ્કધરૂપ જે વર્ગણા તે વૈક્રિય શરીરની નિષ્પત્તિને યોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા જાણવી બે અધિક પરમાણુવાળા સ્કધરૂપ વર્ગણા તે વૈક્રિય શરીર પ્રાયોગ્ય બીજી વર્ગણા જાણવી એ પ્રમાણે વિચારતા છેવટે વૈક્રિય શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા થાય આથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધરૂપ ' વૈક્રિય અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા ' જાણવી બે પરમાણુ જેટલી અધિકતાવાળા સ્કધરૂપ બીજી અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા જાણવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધરૂપ વર્ગણાઓ વિચારતા છેવટે ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા આવે છે

આ બધી વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીરને તેમજ આહારક શરીરને પણ અયોગ્ય છે, કેમકે વૈક્રિય શરીરને માટે જોઇએ તેના કરતા એમા વધારે પરમાણુઓ છે અને પરિણામની વિશેષ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે, જ્યારે આહારક શરીર આશ્રીને એમા ઓછા પરમાણુઓ છે તેમજ તેનો પરિણામ પણ જોઇએ તેટલો સૂક્ષ્મ નથી

વૈક્રિય શરીર સબધી ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કધરૂપ જે વર્ગણા તે ' આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા ' જાણવી. ઔદારિકાદિની પેઠે આહારક શરીર પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા ઘટાવી લેવી ત્યાર બાદ એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધરૂપ જે વર્ગણા છે તે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા જાણવી એકેક પરમાણુની અધિકતાનો વિચાર કરતા આખરે અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા આવે છે

ચૂર્ણિકારના મત પ્રમાણે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગ-ણાની વચમા અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય વર્ગણાઓ નથી ક્ષમાશ્રમણ શ્રીજિનભદ્રગણિ તો છે એમ સ્વીકારે છે અને એ હકીકત ઉપર મુજબ આપણે વિચારી લીધી

આહારક શરીરને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધરૂપ જે વર્ગણા છે તે તૈજસ શરીર પ્રાયોગ્ય જઘન્ય વર્ગણા છે વિશેષમા ઉપર મુજબ તૈજસ શરીર ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા તેમજ તૈજસ શરીરને અગ્રહણ

પ્રાયોગ્ય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણાઓ ઘટાવી લેવી આ પ્રમાણે ભાષા, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને મન વર્ગણાઓને એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય યોગ્ય અને અયોગ્ય એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની અનતી વર્ગણાઓ સમજી લેવી મન સબધી ઉત્કૃષ્ટ અગ્રહણ વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કધોરૂપ જઘન્ય કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા જાણવી જીવો જે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોને જ્ઞાનાવરણાદિરૂપે પરિણમાવે છે તે કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા છે ઉત્કૃષ્ટ કર્મ પ્રાયોગ્ય વર્ગણા ઉપર મુજબ સમજી લેવી એના પછી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધોરૂપ જઘન્ય ધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણા છે ઉત્કૃષ્ટ ધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણા પહેલાની જેમ વિચારી લેવી આ બધી ધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણાઓ લોકમા સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે, આ વર્ગણાઓ પૈકી કાઇ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઇક નાશ પણ પામે છે, પરતુ કોઇ પણ કાળે આ લોક આ વર્ગણાઓથી રહિત સભવતો જ નથી, એથી એનુ આ નામ સાર્થક થાય છે[1] વિશેષમા આ વર્ગણાઓ તેમજ હવે પછી વિચારવામા આવનારી અધ્રુવાદિ સર્વ વર્ગણાઓ જીવ વડે અગ્રહણ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિશય બહુ દ્રવ્યોની બનેલી છે તેમજ તેનો પરિણામ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ છે, એથી કોઇ પણ જીવ એને ઔદારિકાદિ ભાવે કદાપિ ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી આથી એનુ અચિત્તપણુ પણ ચરિતાર્થ થાય છે

ધ્રુવ વર્ગણા પછી અધ્રુવ, શૂન્યાતર અને અશૂન્યાતર એવી અનત વર્ગણાઓ છે ત્યાર બાદ ચાર ધ્રુવાનતર અને ચાર શરીર-વર્ગણા છે તેમજ તે ઉપર મિશ્રવર્ગણા અને અચિત્ત મહા સ્કધ છે

ઉત્કૃષ્ટ ધ્રુવ અચિત્ત વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કધોરૂપ જઘન્ય અધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્યવર્ગણા છે એની ઉત્કૃષ્ટ વર્ગણા પહેલાની માફક ઘટાવી લેવી આ બધી અધ્રુવ વર્ગણાઓ તથાવિધ પૌદ્ગલિક પરિણામની વિચિત્રતાને લઈને કવચિત લોકમા ન હોય એમ પણ બને છે એથી તે ' અધ્રુવ ' કહેવાય છે[2]

અધ્રુવ વર્ગણા પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનતી શૂન્યાતર વર્ગણાઓ છે એ વર્ગણાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી સદા હોતી નથી, કોઇક વાર એ વર્ગણાઓમા વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ તૂટી જાય છે એટલે કે નિરતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી આ વર્ગણાઓ મળતી નથી; એથી તો એ ' શૂન્યાતર વર્ગણાઓ ' કહેવાય છે એના પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અશૂન્યાતર વર્ગણાઓ છે એ વર્ગણાઓ તો લોકમા નિરતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી ઉપલબ્ધ થાય છે, એમા કદાપિ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી, એથી

---

૧ ઔદારિકથી માડીને મન સુધીની બધી વર્ગણાઓ પણ સર્વદા લોકમા વિદ્યમાન છે એથી એ પણ ધ્રુવ વર્ગણા કહેવાય છે

૨ કર્મપ્રકૃતિ પ્રમાણે આને ' સાન્તર નિરન્તરા ' પણ કહેવામાં આવે છે કેમકે આ વર્ગણાઓમા એકોત્તર વૃદ્ધિ પામતિમા [illegible] કોઇ કાળે વૃદ્ધિ આવી જાય છે, તેથી વર્ગણાગત એકો[illegible] [illegible] [illegible] એમ એ વર્ગણાઓ સાતરપણે પ્રાપ્ત થાય છે

તો એનુ નામ સાર્થક છે આ અશૂન્યાતર વર્ગણાઓ પછી સર્વકાલભાવિની અને એકોત્તર-વૃદ્ધિવાળી એવી ચાર ધ્રુવાનતર વર્ગણાઓ છે પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી ધ્રુવાનતર વર્ગણાઓ પૈકી પ્રત્યેકની સખ્યા અનતની છે ધ્રુવ વર્ગણાઓ જે પહેલા કહેવાઇ ગઇ છે તેનાથી આ વર્ગણાઓ જુદી છે, કેમકે આ વિશેષ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી તેમજ અધિક દ્રવ્યથી બનેલી છે[1]

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનતર વર્ગણાની ઉપર દરેકને એકેકે પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી અનંત વર્ગણાત્મક ચાર શરીર–વર્ગણા છે આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની યોગ્યતાની સમ્મુખ હોવાથી અથવા તો મિશ્ર સ્કધ અને અચિત્ત મહાસ્કંધની મૂર્તિની યોગ્યતાને સમ્મુખ હોવાથી એ 'શરીર–વર્ગણા' કહેવાય છે અનતાનત પરમાણુ-ઓથી બનેલો, કઇક સૂક્ષ્મ પરિણામને અને કઇક બાદર પરિણામને સમ્મુખ થયેલો સ્કધ તે 'મિશ્ર સ્કધ' કહેવાય છે આ સબધમા **વિશેષા૦** મા કહ્યુ પણ છે કે—

**" [2]खंधदुगदेहजोग्गत्तणेण वा देहवग्गणाउ त्ति ।
सुहुमो दरगयबायरपरिणामो मीसयक्खंधो ॥ ६४२ ॥ "**

કર્મપ્રકૃતિ તરફ નજર કરતા સમજાય છે કે ઉત્કૃષ્ટ અધ્રુવ અચિત્ત દ્રવ્ય-વર્ગણાથી એક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધરૂપ 'જઘન્ય પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' જાણવી એ પ્રમાણે એકેક પરમાણુની અધિકતા વિચારતા 'ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' પ્રાપ્ત થાય છે જે વર્ગણાઓ કોઇ પણ કાળે લોકમા ઉપલબ્ધ ન હોય, પરંતુ ઉપરની વર્ગણાઓની બહુલતા જણાવવા વાસ્તે જ જેની પ્રરૂપણા કરાય છે તે 'ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' કહેવાય છે ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણાથી એક અધિક પરમાણુવાળા સ્કધરૂપ વર્ગણા તે 'જઘન્ય [3]પ્રત્યેક શરીરિ દ્રવ્ય–વર્ગણા' જાણવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રત્યેક શરીરિ–દ્રવ્ય વર્ગણા પછી એક પરમાણુ અધિક સ્કધરૂપ 'જઘન્ય દ્વિતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા' છે ઉત્કૃષ્ટ દ્વિતીય ધ્રુવ-શૂન્ય પછીની વર્ગણા તે 'જઘન્ય બાદર નિગોદ

---

૧ આ ચારે ધ્રુવાનતર વર્ગણાઓ જ્યારે એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે તો એના ચારે ભેદો શાથી પડે છે ? આનો ઉત્તર સૂચવાય છે કે એ ચાર વર્ગણાઓમા જ નિરતર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે અને અતરાળમા તે વૃદ્ધિ તૂટી જાય છે ત્યારે જ જુદી વર્ગણાનો આરભ થાય છે અથવા વૃદ્ધિ ન તૂટે તોપણ કઇક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરભમા કારણ છે

૨ છાયા—

" स्कन्धद्विकदेहयोग्यत्वेन वा देहवर्गणा इति ।
सूक्ष्मो दरगतबादरपरिणामो मिश्रस्कन्ध ॥ "

૩ પ્રત્યેક શરીરી જીવોના યથાસભવ ઔદારિકાદિ શરીર–નામ-કર્મને વિષે પ્રત્યેકમા વિસ્રસા–પરિણામથી એકઠા થયેલા જે સર્વ જીવથી અનત ગુણા પુદ્ગલો તે 'પ્રત્યેક-શરીરિ દ્રવ્ય–વર્ગણા' કહેવાય છે.

[1]વર્ગણા' જાણવી એવી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બાદર નિગોદ વર્ગણા પછી જઘન્ય તૃતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા, ઉત્કૃષ્ટ તૃતીય ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા પછી જઘન્ય સૂક્ષ્મ નિગોદ વર્ગણા, ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ નિગોદ વર્ગણા પછી જઘન્ય ચતુર્થ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણા અને ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્થ ધ્રુવ શૂન્ય વર્ગણાથી અનતર જઘન્ય [2]મહાસ્કધ વર્ગણા છે જઘન્ય મહાસ્કધ વર્ગણાથી ઉત્કૃષ્ટ મહાસ્કધ વર્ગણા અસખ્ય ગુણી છે

વર્ગણાના સ્વરૂપ-કથનમા ભિન્નતા—

વર્ગણાની પ્રરૂપણામા ભિન્નતા પણ જોવાય છે જેમકે પરમાણુથી માડીને તે અનતપ્રદેશિક સ્કધ સુધીની અનત વર્ગણાઓ ઔદારિક દેહને અગ્રહણ પ્રાયોગ્ય છે તદનતર એકેક પરમાણુની અધિકતાવાળા સ્કધોરૂપ અનત વર્ગણાઓ એને ગ્રહણ યોગ્ય છે તદનતર અનત વર્ગણાઓ એને અયોગ્ય છે તદનતર વર્ગણાઓ વૈક્રિય શરીરને અયોગ્ય છે ઇત્યાદિ આથી જીવને ગ્રહણ પ્રાયોગ્ય આઠ વર્ગણાઓને ત્રણ ત્રણ રૂપે વિચારતા ૨૪ વર્ગણાઓ થાય છે અત્ર બે ગ્રહણ વર્ગણાના મધ્યમા વસ્તુત એક જ અગ્રહણ વર્ગણા છે, પરતુ એનો જે અર્ધ ભાગ જે દેહાદિની સમીપમા હોય તે દેહાદિના નામની વિવક્ષાએ એક જ અગ્રહણ વર્ગણાને બે નામથી અત્ર પ્રરૂપી છે

આ પ્રમાણે આપણે દ્રવ્ય-વર્ગણાઓનો વિચાર કર્યો હવે **ક્ષેત્રાદિ-વર્ગણાનુ સ્વરૂપ** વિચારીએ ક્ષેત્ર-વર્ગણાનો ક્રમ દ્રવ્ય-વર્ગણાથી વિપરીત છે એટલે કે એકેક પરમાણુ અને દ્વય ણુકાદિથી માડીને અનતાણુક સ્કધો સુધીના જે સ્કધો એક આકાશ-પ્રદેશને અવગાહી રહેલા છે તે સર્વની પહેલી વર્ગણા જાણવી દ્વયણુકાદિકથી અનતાણુક સુધીના જે સ્કધો બે આકાશ-

---

૧ બાદર નિગોદ જીવોના ઔદારિક તૈજસ અને કાર્મણ એ ત્રણ નામ-કર્મને વિષે પ્રત્યેકે સર્વ જીવથી અનત ગુણા જે પુદ્ગલો વૈસ્રસિક પરિણામ વડે એકત્રિત થાય છે (એટલે નિગોદ-જીવના ત્રણ શરીરને આશ્રીને રહે છે પરતુ નિગોદ-જીવ તેને ગ્રહણ કરતો નથી) તે 'બાદર નિગોદ-વર્ગણા' કહેવાય

કેટલાક બાદર નિગોદ જીવોને જોકે અ૫ કાળ સુધી વૈક્રિય અને આહારક શરીરરૂપ નામ-કર્મ પણ સભવે છે તોપણ પ્રથમ સમયથી જ તે બે નામ-કર્મની ઉદ્વલના (સક્રમણ-કરણવિશેષ) થતી હોવાથી અત્યત અસાર છે માટે અત્ર એ બે દેહરૂપ નામ-કર્મની વિવક્ષા કરી નથી સ્ફુટ શબ્દોમા કહીએ તો જે જીવો પ્રથમ વૈક્રિયનામ-કર્મનો બધ કરીને મરણ પામી બાદર સાધારણ વનસ્પતિપણે તરીકે ઉત્પન્ન થાય તે જીવોને બાદર નિગોદરૂપ ભવમા પણ વૈક્રિય-નામ-કર્મની સત્તા હોય વળી જે અપ્રમત્ત મુનિએ અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને આહારક-નામ-કર્મનો બધ કર્યો હોય અને ફરી પ્રમાદને વશ થઈ, સાતમા અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનકથી પડી યાવત્ પ્રથમ ગુણસ્થાને આવી કાળ કરીને બાદર નિગોદમા ઉત્પન્ન થાય તો બાદર નિગોદ જીવમા પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામા તેને આહારક કર્મની સત્તા સભવે

આહારક સપ્તકની ઉદ્વલના ખરી રીતે જેના અવિરતિપણાના પ્રથમ સમયથી હોય છે, પરતુ ઉદ્વલના-કાલ પલ્યોપમના અસખ્યાતમા ભાગ જેટલો હોવાથી બાદર નિગોદમા પણ ભવ પ્રથમ સમયથી ઉદ્વલના પ્રતિપન્ન ભાવની અપેક્ષા હોય છે

૨ જે પુદ્ગલો ટક (ક્ષુદ્ર ગિરિ) કૂટ (શિખર), પર્વત (મહાગિરિ) ઇત્યાદિને આશ્રીને રહેલા છે તે 'મહાસ્કધો' કહેવાય છે

પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલા હોય તેની બીજી વર્ગણા એમ એકેક આકાશ-પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સખ્યાત પ્રદેશને અવગાહીને રહેલા સ્કધોની સખ્યાત અને અસખ્યાત પ્રદેશોને અવગાહીને રહેલાની અસખ્યાત વર્ગણા જાણવી આની પછીની અસખ્ય પ્રદેશની અવગાહનાવાળી વર્ગણાઓ કર્મ ગ્રહણને યોગ્ય છે એમ જૈન દર્શન નિર્દેશે છે ત્યાર પછી અલ્પ પરમાણુઓથી બનેલી સ્થૂલ પરિણામી અને બહુ આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહેલી એકેક આકાશ-પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય એવી અસખ્ય વર્ગણાઓ છે તદનતર એ જ પ્રમાણે એકેક આકાશ-પ્રદેશના અવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અગ્રહણ યોગ્ય એવી પણ અસખ્ય વર્ગણાઓ છે પછી મનને યોગ્ય એવી વર્ગણાઓ પણ અસખ્ય છે વળી ત્યાર બાદ એટલી જ વર્ગણા એને અગ્રહણ યોગ્ય છે એ પ્રમાણે શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા, તૈજસ, આહારક, વૈક્રિય અને ઔદારિક વર્ગણાઓના અગ્રહણયોગ્ય, ગ્રહણયોગ્ય, અને અગ્રહણયોગ્ય એવા દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ (દ્રવ્ય-વર્ગણાથી વિપરીતપણે) ક્ષેત્રથી જાણવા

કાલ-વર્ગણાનુ સ્વરૂપ—

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તે સર્વની એક વર્ગણા જાણવી એ રીતે એકેક સમયની વૃદ્ધિએ સખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોની સખ્યાતી વર્ગણાઓ છે અને અસખ્યાત સ્થિતિવાળાની અસખ્યાત વર્ગણાઓ છે એક સમયથી માડીને તે અસખ્યાત સમયની સ્થિતિ ઉપરાત અધિક સ્થિતિ પુદ્ગલોની-કોઇ પણ પુદ્ગલની છે જ નહિ

ભાવ-વર્ગણાઓનુ સ્વરૂપ—

એકગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા જે પરમાણુ અને સ્કધો હોય તે સર્વની એક વર્ગણા, એ પ્રમાણે દ્વિગુણ કૃષ્ણ વર્ણવાળા પરમાણુ વગેરેની બીજી વર્ગણા, ત્રિગુણ કૃષ્ણ વર્ણવાળાની ત્રીજી, એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સખ્યાત ગુણા કૃષ્ણ વર્ણવાળાની સખ્યાત વર્ગણા, અસખ્યાત ગુણા કૃષ્ણ વર્ણવાળાની અસખ્યાત અને અનત ગુણા કૃષ્ણ વર્ણવાળાની અનત વર્ગણા છે આ પ્રમાણે બાકીના ચાર વર્ણો આશ્રીને તેમજ બે પ્રકારની ગધ, પાચ પ્રકારના રસ અને આઠ જાતના સ્પર્શો, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદો પરત્વે દરેક ભેદની ઉપર મુજબ વર્ગણાઓ ઘટાવવી.

ગુરુલઘુ પર્યાયવાળી અને સ્થૂલ પરિણામથી યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અગુરુ લઘુ પર્યાયવાળી અને સૂક્ષ્મ પરિણામથી યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા એમ બે જ વર્ગણાઓ છે, કેમકે ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ પર્યાયોના બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે જ વર્ગો છે

આ પ્રમાણે ભાગ-વર્ગણાદિથી સમગ્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયનુ ગ્રહણ કરાય છે

ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો—

૬૧૪ મા પૃષ્ઠમા આપણે ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયોનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તેમજ

૫ બેચરદાસે ઉઠાવેલી શકા પણ ત્યા રજુ કરી છે અત્ર એ શકા સબધી ઊહાપોહ કરવામા આવે છે તેમાં સૌથી પ્રથમ તો પ્રસ્તુત ગ્રથકાર (શ્રી મગલવિજય)નુ નીચે મુજબનુ કથન નોધી લઈએ —

" આ સ્થળે ધર્માસ્તિકાય વગેરેના જે પર્યાયો બતાવવામા આવ્યા છે તેથી ધર્માસ્તિકાયાદિના [1]રૂઢિ-અર્થ ન સમજવા પર્યાયોના મુખ્ય બે ભેદ છે એક અર્થપર્યાય અને બીજો વ્યજનપર્યાય અત્ર 'ધર્માસ્તિકાય' શબ્દમા પડેલો જે 'ધર્મ' શબ્દ તેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થને લઈને 'ધર્મ' શબ્દના પ્રાણાતિપાતવિરતિ વગેરે અનેક પર્યાયો સમજવા આમ કરવાથી કોઈ પણ જાતની ભ્રમિત જીવોને આપત્તિ માટે અવકાશ રહેશે નહિ

કોઈ કોઈ ઠેકાણે ધર્માસ્તિકાયને બદલે ધર્મનો પ્રયોગ પણ જોવામા આવે છે તે પદના એક દેશ (ભાગ)મા પદના ઉપચારને આભારી છે જેમકે 'સત્યભામા'ના બદલામા 'સત્યા'નો અથવા 'ભામા'નો પ્રયોગ કરાય છે

જો કેવળ વ્યુત્પત્તિ અર્થ જ માનવામા આવે તો 'ગો' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ગમન ક્રિયાવાળો થતો હોવાથી મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક અને દેવ એ તમામનો 'ગો' શબ્દથી વ્યવહાર કરવો પડશે, કારણ કે સર્વ ગમન-ક્રિયા કરે છે, અને બેઠેલી, સૂતેલી વગેરે અવસ્થાવાળી ગાયમા પણ ગાયનો વ્યવહાર નહિ થઈ શકે, માટે રૂઢિ-અર્થ, યૌગિક અર્થ વગેરે અર્થો પણ માનવા જોઈએ

વિશેષમા આ ઠેકાણે સૂત્રકારનો આશય ધર્માસ્તિકાયાદિથી તેની વ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળા પર્યાયોનો જેટલો સચય થાય તેટલો બતાવવા પૂરતો જ છે, નહિ કે પ્રવૃત્તિનિમિત્તને લઈને

---

૧ ટુકમા યૌગિક અને રૂઢ એમ શબ્દો બે પ્રકારના છે તેમા કુભાર, ધોબી વગેરે યૌગિક શબ્દો છે, જ્યારે ગાય ઘોડો વગેરે રૂઢ શબ્દો છે ઘડા વગેરે તૈયાર કરે તે 'કુભાર', અને પૈસા લઈને કપડા ધુવે તે 'ધોબી' અહીં ઘડા વગેરે તૈયાર કરવાની અને ધોવાની ક્રિયા એ જ કુભાર અને ધોબી શબ્દની વ્યુત્પત્તિનુ નિમિત્ત છે અર્થાત્ એ શબ્દો એવી ક્રિયાને લીધે જ સાધિત થયા છે અને તેથી જ એ ક્રિયા એવા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનુ નિમિત્ત કહેવાય. સસ્કૃત શબ્દો લઈને વિચાર કરવો હોય તો કુભકાર રજક વગેરે શબ્દોમા ઘટ-નિર્માણરૂપ વસ્ત્ર પ્રક્ષાલનરૂપ ઇત્યાદિ ક્રિયાને વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત સમજવુ જોઈએ કહેવાની મતલબ એ છે કે યૌગિક શબ્દોમા વ્યુત્પત્તિનુ નિમિત્ત એ જ તેની પ્રવૃત્તિનુ નિમિત્ત છે અર્થાત્ યૌગિક શબ્દો આશ્રીને વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત અને પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત ભિન્ન ભિન્ન નથી રૂઢ શબ્દોની વાત એથી ન્યારી છે એવા શબ્દો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યવહારમા આવતા નથી, પરતુ રૂઢિ પ્રમાણે તેનો અર્થ થાય છે ગાય ઘોડો વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ખાસ થતી નથી અને કદાચ કોઈ કરે તોપણ તેનો વ્યવહાર તો છેવટે વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નહિ, પરતુ રૂઢિ પ્રમાણે જ થતો જોવાય છે અમુક અમુક જાતની આકૃતિ, જાતિ એ જ ગાય ઘોડો વગેરે રૂઢ શબ્દોના વ્યવહારનુ નિમિત્ત છે, તેથી તે તે આકૃતિ કે જાતિ એવા શબ્દોનુ વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત કહેવાય છે

વિશેષમા યૌગિક શબ્દ વિશેષણરૂપ હોય ત્યા વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્તવાળો અર્થ ભાવ-નિક્ષેપ જાણવો અને રૂઢ શબ્દ જાતિનામરૂપ હોય ત્યા પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળો અર્થ ભાવ-નિક્ષેપ સમજવો

અત્ર પર્યાયો બતાવવામા પ્રવૃત્તિ છે અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાયના પર્યાયોની ગણનામા ધર્માસ્તિકાયનો જે એક દેશ ધર્મ છે તેનુ વ્યુત્પત્તિ-નિમિત્ત લઇને જ ધર્મની સાથે અહિસાદિ પર્યાયોની ગણના સમજવી એ વાત પૂરેપૂરી ખ્યાલમા રાખવા જેવી છે કે જ્યારે દરેક શબ્દનુ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન હોય છે, ત્યારે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત તો તેથી અવશ્ય જુદુ હોય છે આ બેને એક માની પ્રવૃતિ કરનાર મનુષ્ય " स्वयं नष्टा परान् नाशयति " એ વાક્યને ચરિતાર્થ કરી આપે છે વળી અત્ર કેટલાક પર્યાયો ધર્માસ્તિકાયનો એકદેશીય જે 'ધર્મ' શબ્દ છે તેને ઉદ્દેશીને સમજવા, કેમકે 'ધર્મ' શબ્દના એ બધા અર્થોમા ઘણાખરા અર્થો લાગુ પડે છે, માટે 'ધર્મ' શબ્દને લઇને જ સમજવા, નહિ કે ધર્માસ્તિકાયને લઇને એવી રીતે અધર્માસ્તિકાય વગેરે માટે પણ જાણી લેવુ "

આ કથનની વાસ્તવિકતા તપાસવાનુ કાર્ય વિશેષજ્ઞો માટે રહેવા દઇ હુ તો અત્ર મારો નમ્ર અભિપ્રાય રજુ કરીશ અત્ર 'अभिवयण' શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે તે ખાસ ધ્યાન ખેચે છે, કેમકે અનર્થાન્તરવાચી શબ્દો ગણાવતી વેળા પર્યાય શબ્દરૂપ સસ્કૃત રૂપાતરવાળો 'पज्जाय' શબ્દ વપરાયેલો ઘણે સ્થળે નજરે પડે છે 'अभिवयण' શબ્દનો અન્યત્ર પ્રયોગ કરવામા આવ્યો હોય એવુ એકે સ્થળ જોવામા કે જાણવામા નથી, વાસ્તે એ શબ્દનો પર્યાય જેવો સામાન્ય અર્થ ન હોવો જોઇએ એવો તર્ક સ્ફુરે છે

બીજુ, આ સબધી વિચાર કરતા એમ પણ ભાસે છે કે સૂત્રકારનો આશય કેવળ જૈન પર્યાયો જ સૂચવવાનો નથી પરતુ અન્યાન્ય દર્શનકારો એનો જે કોઇ શબ્દથી વ્યવહાર કરતા હોય તેની પણ નોધ લેવાનો જણાય છે દાખલા તરીકે આકાશાસ્તિકાયનો શ્યામ એવો પર્યાય શુ બતાવે છે ? ટીકાકાર કાળા વર્ણવાળુ આકાશ હોવાથી તે શ્યામ કહેવાય એવો ખુલાસો રજુ કરે છે, પરતુ આકાશ એ અરૂપી હોવાથી તેને શ્યામવર્ણો જૈન દૃષ્ટિએ કહેવાય જ કેમ ? આથી એ પણ સભાવના થાય છે કે જીવના પર્યાય તરીકે જે 'પુદ્ગલ' શબ્દની નોધ લેવામા આવી છે તે બૌદ્ધ દર્શનકારની માન્યતા સૂચવવા પૂરતી છે અર્થાત્ બૌદ્ધો જીવનો 'પુદ્ગલ' શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે એ દર્શાવવા માટે છે, જોકે નવીન કર્મોની પૂરકતા અને પુરાતન કર્મોના ગલનરૂપ વિનાશકતા સસારી આત્મામાં ઘટતી હોવાથી એને 'પુદ્ગલ' કહેવામા જૈન દૃષ્ટિ સમત છે[1] વળી ૬૬૬ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તે દૃષ્ટિએ પણ સસારી જીવના પર્યાય તરીકે પુદ્ગલનો નિર્દેશ થઇ શકે તેમ છે

---

૧ વાચકવર્યે પુદ્ગલ' શબ્દનો અર્થ તન્ત્રાન્તરીયો જીવ સૂચવે છે એમ જે કહ્યુ છે તે સબધમા પ્રસ્તુત ગ્રથકારનુ એક ટિપ્પણ આપણે ૬૧૪ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ હમણા તેમણે એ પરત્વે નીચે મુજબનો વધારો સૂચવ્યો છે —

" આ ઠેકાણે ખાલી યૌગિક પર્યાયોનો, યોગરૂઢનો કે રૂઢનો નિર્દેશ નથી, માટે કોઇ પણ જાતની શકાનો અવકાશ નથી, કેમકે વાચકવર્ય તો જીવનુ લક્ષણ ઉપયોગ બતાવેલ છે, નહિ કે યૌગિક પર્યાય. તેનો પારિભાષિક જીવ પર્યાયવાચી પુદ્ગલ શબ્દ ન હોઇ શકે એને લઇને તન્ત્રાન્તરીય એવો ઉલ્લેખ છે "

પરમાણુનું પ્રતિઘાતિત્વ—

પરમાણુને પર્વત, પાણી કે અગ્નિ પ્રતિઘાત કરી શકે નહિ એટલે કે એ દૃષ્ટિએ એ અપ્રતિઘાતી છે, પરંતુ એ ત્રણ પ્રકારે પ્રતિઘાતી પણ છે જેમકે (૧) વિમાત્ર સ્નિગ્ધતા–રૂક્ષતા વડે પરમાણુનો અન્ય પરમાણુઓ સાથે સંબંધ થતો હોવાથી એ ' બંધનપરિણામિ–પ્રતિઘાતી ' કહી શકાય (૨) અલોકમાં ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ હોવાથી લોકાન્તથી આગળ ધર્માસ્તિકાયનો પરમાણુ ઉપર ઉપકાર નહિ હોવાથી પરમાણુ લોકાન્તમાં જઈને હણાય છે–અથડાય છે એટલે કે એ ' ઉપકારાભાવ–પ્રતિઘાતી ' છે (૩) વિસ્રસા પરિણામ પૂર્વક વેગથી ગતિ કરતા પરમાણુને વેગવાળી ગતિ વડે સામો આવતો બીજો પરમાણુ અટકાવે છે આથી કરીને પરમાણુ ' વેગ–પ્રતિઘાતી ' પણ કહી શકાય છે [1]

આ પ્રમાણે એક જ પરમાણુમાં પ્રતિઘાતિત્વ અને અપ્રતિઘાતિત્વરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મોનું યુગલ રહેલું છે, છતાં સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો પરમાણુ અપ્રતિઘાતી જ કહેવાય જેમ શબ્દાદિ પુદ્ગલો સામાન્ય રીતે અપ્રતિઘાતી હોવા છતાં વાયુ ઇત્યાદિ વડે તેમાં પ્રતિઘાત સંભવે છે તેમ અપ્રતિઘાતી પરમાણુમાં પણ ઉપર સૂચવી ગયા તેમ ત્રણ રીતે પ્રતિઘાત સંભવે છે આથી સાર એ નીકળે છે કે જે દ્રવ્યો અપ્રતિઘાતી ગણાવામાં આવ્યાં છે તે સર્વથા અપ્રતિઘાતી જ છે એમ નહિ, પરંતુ અમુક અમુક અપેક્ષાએ વિચારતાં તે પ્રતિઘાતી પણ કહી શકાય તેમ છે

[2]છ દ્રવ્યોની નિત્યતા અને અનિત્યતા—

ધર્માસ્તિકાય અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને ગતિસહાયક એ ચાર ગુણ વડે તેમજ સ્કંધરૂપ પર્યાય વડે એમ પાંચ પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ અને અગુરુલઘુ એ ત્રણ પર્યાય વડે અનિત્ય છે અધર્માસ્તિકાય અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને સ્થિતિસહાયક એ ચાર ગુણ વડે તેમજ સ્કંધરૂપ પર્યાય વડે એમ પાંચ રીતે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ અને અગુરુલઘુ એ ત્રણ પર્યાયો વડે અનિત્ય છે આકાશાસ્તિકાય અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને અવગાહસહાયક એ ચાર ગુણો અને સ્કંધરૂપ પર્યાય એમ પાંચ પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે દેશ, પ્રદેશ તથા અગુરુલઘુ એ ત્રણ પર્યાયો વડે અનિત્ય છે પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી અચેતન, સક્રિય અને પૂર્ણ ગલન મિલન વિખરણ એમ ચાર પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ દૃષ્ટિએ એ અનિત્ય છે કાલ અરૂપી, અચેતન, અક્રિય અને વર્તનાદિ લક્ષણ એ ચાર ગુણો વડે નિત્ય છે, જ્યારે અતીત, વર્તમાન, અનાગત અને અગુરુલઘુ એ ચાર પર્યાયો વડે અનિત્ય છે જીવાસ્તિકાય જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વીર્ય એ ચાર ગુણ અને અરૂપી, અવગાહ અને અવ્યાબાધ એ ત્રણ પર્યાયો એમ સાત પ્રકારે નિત્ય છે, જ્યારે એક અગુરુલઘુ પર્યાય વડે એ અનિત્ય છે

---

૧ આ હકીકત તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સૂ, ૨૬ ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ૦ ૩૬૮)ના આધારે આપવામાં આવી છે

૨ જુઓ અધ્યાત્મસાર પ્રશ્નોત્તર (પૃ ૧૮૭–૧૮૮)

આ તો નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ વાત થઇ સર્વદા એક જ અવસ્થામા રહેનાર શાશ્વત પદાર્થ નિત્ય અને વિનાશી પદાર્થ અનિત્ય કહેવાય એ રીતે વિચારીએ તો જીવ-દ્રવ્ય અનિત્ય છે, કેમકે મનુષ્યત્વાદિ કોઇ પણ એક અવસ્થામા કાયમ નહિ રહેતા એ મનુષ્ય મટીને દેવ થાય, દેવ મટીને તિર્યંચ થાય, તિર્યંચ મટીને નારક થાય એમ એની વિવિધ અવસ્થાઓ સભવે છે જે પદાર્થ નિત્ય હોય તે અનાદિ અનતમે ભાગે હોય સિદ્ધપણુ સાદિ અનતમે ભાગે હોવાથી અનિત્ય છે[1]

પુદ્ગલ-દ્રવ્ય પણ અનિત્ય છે, કેમકે પરમાણુરૂપ મટીને તે સ્કધરૂપે પરિણમે છે તે શ્યામ વર્ણને છોડીને પીત વર્ણને ભજે છે આ પ્રમાણે તેમા અનેક પરિવર્તનો થયા કરે છે શાશ્વત મદિરો, શાશ્વત પ્રતિમાઓ અને શાશ્વત 'મેરુ' વગેરે પદાર્થો પણ સ્કધ અથવા આકારરૂપે શાશ્વત છે, બાકી તો તે અશાશ્વત છે અર્થાત્ એ પદાર્થો સ્કધના દેખાવથી નિત્ય છે, પરતુ એ સ્કધો જે પુદ્ગલ-દ્રવ્યોના બનેલા છે તે પુદ્ગલ-દ્રવ્યો નિત્ય નથી, કેમકે એ શાશ્વત સ્કધોમાથી પણ પ્રતિસમય અનત પુદ્ગલ-પરમાણુઓ ખરી પડે છે અને વળી અનેક નવા આવી મળે છે કે જેથી એનુ સ્કધત્વ અને આકાર જેવા ને તેવા રહે છે[2] ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ એ ચાર દ્રવ્યો તો નિત્ય છે, કેમકે એમા પૂર્વોક્ત વિનશ્વર સ્વભાવનો અભાવ છે

ધર્માસ્તિકાયાદિનુ અસ્તિત્વ—

જીવ રૂપ વિનાનો છે પરતુ એનો ઉપયોગરૂપ ગુણ પ્રત્યક્ષપણે જણાતો હોવાથી એનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા વાધો આવતો નથી, પરતુ અચેતન એવા ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સર્વથા અરૂપી હોવાથી એની સત્તા શી રીતે સ્વીકારાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જે ચીજ પ્રત્યક્ષપણે ન દેખી શકાય એવી હોય એ ન જ હોય એવો કઇ નિયમ નથી, કેમકે આ વિશ્વમા અનુપલબ્ધિના બે પ્રકાર છે અર્થાત્ પદાર્થોનુ ન દેખાવુ બે જાતનુ છે એક તો પદાર્થ તદ્દન ન હોવાથી ન દેખાય અને બીજુ પદાર્થ વિદ્યમાન હોવા છતા ન દેખાય પદાર્થ સદ્રૂપ હોવા છતા ન દેખાય તેના નીચે મુજબ આઠ કારણો છે –

[3]આખ્યમસતિ અને અનુપલબ્ધિના આઠ કારણો

(૧) કોઇ પણ પદાર્થ ઘણે દૂર હોય તે તો દેખાતો નથી જેમકે કોઇ મુસાફર ચાલતો ચાલતો બહુ દૂર ચાલ્યો જાય તો તે જોવામા ન આવે આથી આપણાથી એમ કઇ કહેવાય કે એની હયાતી જ નથી ? એવી રીતે સમુદ્રનો સામો કિનારો બહુ દૂર હોવાથી ન દેખાય એટલે શુ એ નથી એમ કહેવાય ? આ બે ઉદાહરણો દેશાતિદૂરતાના છે કાલાતિદૂરતાના ઉદાહરણ તરીકે આપણા થઇ ગયેલા પૂર્વજોની અનુપલબ્ધિનો વિચાર કરી શકાય એવી રીતે સ્વાભાવાતિદૂરતાના દષ્ટાત તરીકે આપણે પિશાચ વગેરેને જોઇ શકતા નથી એનો નિર્દેશ થઇ શકે

---

૧ સિદ્ધપણુ અનાદિ કાળનુ નથી, કેમકે વ્યક્તિ આશ્રીને તેની આદિ છે, જોકે તેનો અત નથી

૨ જુઓ પૃ ૬૮૫.

૩ આ રહ્યો ઉલ્લેખ —

' अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद् व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च । '

(૨) જે વસ્તુ ઘણી પાસે હોય તે પણ જોઇ શકાતી નથી જેમકે આખમા આજેલ અજન.

(૩) ઇન્દ્રિયો નષ્ટ થયેલી હોવાથી વસ્તુ હૈયાત હોવા છતા તે જાણી કે જોઇ શકાતી નથી જેમકે અધ જનો રૂપ રગ જોઇ શકતા નથી અને બહેરા અવાજ સાભળી શકતા નથી

(૪) મન અસ્થિર હોય તો તેથી પણ વિદ્યમાન વસ્તુનો બોધ થતો નથી જેમકે કોઇ ધનુર્ધર બાણુ ચલાવવામા વ્યગ્ર હોય અને એની પાસે થઈને એક મોટુ સરઘસ પસાર થઇ જાય છતા તેને ખબર ન પડે તો શુ તેથી સરઘસનુ અસ્તિત્વ જ ઉડી ગયેલુ ગણાય? અથવા તો પાંગળ મનુષ્યો ઘણી વસ્તુઓ જાણી શકતા નથી તો શુ તેથી એ વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ મનાય ?

(૫) જે વસ્તુ અત્યત ઝીણી હોય-એકદમ બારીક હોય તે પણ જોઇ શકાતી નથી જેમકે બાફના ત્રસરેણુઓ, પરમાણુઓ, દ્વયણુકો, નિગોદો વગેરે પણ આથી કઇ આ વસ્તુઓની સત્તા જ ન માનવાની કોઇ ભૂલ કરે ?

(૬) કોઇ વસ્તુ વચ્ચે આવતા હૈયાતી ધરાવતી વસ્તુ દેખાતી નથી જેમકે ભીંત આડે આવતા તેની પાછળ રહેલા પદાર્થો જોઇ શકાતા નથી વળી કેટલીક વાર મતિમદતાને લઇને આપણે કેટલીક સ્પષ્ટ વાત પણ જાણી શકતા નથી, પરતુ એથી એ વાત જ નથી એમ ન કહેવાય એવી રીતે આપણા કાન, આપણી ડોક અને પીઠ, આપણુ માથુ તેમજ ચદ્રનો બીજો ભાગ એ બધુ કોઇક કારણસર આપણે જોઇ શકતા નથી, પરતુ એથી કઇ તેના અસ્તિત્વ ઉપર પાણી ફરી વળતું નથી વળી અગાધ સમુદ્રનુ પાણી કેટલુ ઊડુ છે તેનુ માપ સામાન્ય માનવથી ન કાઢી શકાય તો શુ એથી એનુ માપ જ નથી એમ શુ કહેવાય? એ પ્રમાણે કોઇ વસ્તુ આપણે યાદ ન આવતી હોય તો તેથી કરીને શુ તે વસ્તુની સત્ત ઉડી જાય છે ?

(૭) વધારે તેજવાળા પદાર્થની હાજરીમા ઓછા તેજવાળા પદાર્થો જોઇ શકાતા નથી જેમકે સૂર્યની હાજરીમા તારાઓ અને ગ્રહો નજરે પડતા નથી, પરતુ એથી કઇ તેઓ હૈયાત જ નથી એમ કોણુ કહે? વળી પદાર્થો હોવા છતા યોગ્ય અધારાને લઇને દેખાય નહિ, પરતુ શુ તેથી તેનુ અસ્તિત્વ નષ્ટ થાય છે ?

(૮) કેટલીક વાર સરખાપણાને લઈને વસ્તુ જુદી તારવી શકાતી નથી જેમકે મગના ઢગલામા મગની મુઠ્ઠી નાખ્યા બાદ અને તલના ઢગલામા તલની મુઠ્ઠી નાખ્યા પછી એ નાખેલી જ મુઠ્ઠી આપણે જુદી પાડી શકતા નથી, પરતુ એ ઉપરથી મુઠ્ઠી નાખી જ નથી એમ કઇ મનાય ? વળી, પાણીમા મીઠુ કે સાકર નાખ્યા પછી ત તેમા ભળી જાય છે એથી આપણે એ મીઠાને કે સાકરને પાછા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તેથી એમ કયો સુજ્ઞ માને કે પાણીમા મીઠુ કે સાકર નાખેલ જ નથી ?

આ પ્રમાણે હૈયાતી ધરાવતી વસ્તુ પણ ઉપર્યુક્ત આઠ કારણો પૈકી કોઇકને લીધે દેખાતી નથી, તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો પણ વિદ્યમાન હોવા છતા તથાવિધ સ્વભાવને લઇને આપણી દૃષ્ટિએ પડતા નથી એમ માનવુ ઉચિત ગણાય, નહિ કે તેની સત્તાનો અભાવ માનવો સમુચિત લેખાય

વળી આ ધર્માસ્તિકાયાદિ પદાર્થો છદ્મસ્થને દૃષ્ટિગોચર નથી કિન્તુ સર્વજ્ઞોને તો તે છે જ આથી પણ એનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારવુ જોઇએ વિશેષમા પરમાણુ દૃષ્ટિગોચર નથી, કિન્તુ તે દ્વારા બનેલી વસ્તુઓને લઇને એની સત્તા સ્વીકારાય છે તેમ [1]ધર્માસ્તિકાયની ગતિશીલ પદાર્થને ગમન કરવામા સહાયક બનવુ, [2]અધર્માસ્તિકાયની સ્થિતિશીલ પદાર્થને સ્થિતિ કરવામા સહાયતા કરવી અને [3]આકાશની અવગાહના આપવી ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓ થતી હોવાથી તેનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારવામા જૈન દૃષ્ટિએ કશો બાધ જણાતો નથી

દિશાઓનુ સ્વરૂપ—

ભગવતી (શ ૧૦, ઉ ૧, સૂ ૩૯૪)મા દિશાઓનુ સ્વરૂપ નીચે મુજબ સૂચવાયુ છે –

પૂર્વ દિશા એ જીવરૂપ છે, કેમકે ત્યા એકેન્દ્રિયાદિ જીવો રહેલા છે અને એ અજીવરૂપ પણ છે, કારણ કે ત્યા ધર્માસ્તિકાયાદિના દેશરૂપ અજીવ પદાર્થો પણ રહેલા છે આ પ્રમાણે પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એ ત્રણ દિશાઓ માટે તેમજ ઊર્ધ્વ–દિશા તેમજ અધો–દિશા માટે પણ સમજી લેવુ

---

૧ પક્ષીને ઉડવામા આકાશ, નેત્રને બાહ્ય વસ્તુ દેખવામા સૂર્યાદિનો પ્રકાશ, ખેતી કરવામા ખેડુતને વરસાદ, ભિક્ષુકને સ્થિરતા કરવામા મારા સદ્ભાવનો, બેસી જવાની ઇચ્છાવાળાને જમીન અને સસારનો ત્યાગ કરતા પુરુષને ત્યાગમા સદુપદેશ જેમ નિમિત્તરૂપ છે તેમ ધર્માસ્તિકાય ગતિના પરિણામવાળા જડ કે ચેતનને ગતિ કરવામા નિમિત્તરૂપ છે–અપેક્ષાકારણ છે વળી ભાષા, ઉચ્છ્વાસ, મન વગેરે પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ ધર્માસ્તિકાય વિના ગતિના અભાવે ન થઇ શકે, માટે જીવની ભાષા, ઉચ્છ્વાસ વિવિધ યોગ ઇત્યાદિરૂપ ચળ ક્રિયાઓમા ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે

૨ જેમ માછલાને સ્થિર થવામા દ્વીપ અને ઉડતા પક્ષીને સ્થિર થવામા ઝાડ, જમીન કે પર્વતનુ શિખર ઉપકારી છે તેમ બેસવામા, ઊભા રહેવામા, આલમ્બનમા–કોઇ વસ્તુને ધરી રાખવામા, ચિત્તની સ્થિરતામા ઇત્યાદિ સ્થિર કાર્યોમા અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે

૩ આકાશ વસ્તુમાત્રને અવકાશ આપવામાં નિમિત્તરૂપ છે અને એનુ સ્વરૂપ પણ અવકાશ કે અવગાહ છે અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઉઠાવે કે જ્યારે અવગાહરૂપ ગુણ જેમ આકાશમા છે તેમ પુદ્ગલાદિમા પણ છે તો પછી અવગાહ એ કેવળ આકાશનો જ ગુણ કેમ કહેવાય ? જેમ બે આંગળીઓનો સયોગ એ બને આગળીઓનો ધર્મ છે તેમ અવગાહરૂપ ગુણ આકાશમા તેમજ પુદ્ગલાદિમા પણ હોવાથી એ કેવળ આકાશનો ગુણ ન ગણાય આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે જોકે અવગાહરૂપ ગુણ આકાશમાં તેમજ પુદ્ગલાદિમા છે તોપણ આકાશમા અવગાહ મળી શકતો હોવાથી આકાશ પ્રધાન છે અને પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો તો આકાશમા અવગાહ મેળવતા હોવાથી તે અપ્રધાન છે–ગૌણ છે, માટે આ સ્થળે પ્રધાન એવા આકાશના અવગાહ ધર્મને જ લક્ષ્યમા રાખીને આકાશને જ અવગાહમાં ઉપકારી ગણવામા આવ્યુ છે જુઓ **તર્કરહસ્યદીપિકાનુ ૬૯ મુ પત્ર.**

(૧) પૂર્વ, પૂર્વ-દક્ષિણ (અગ્નિ કોણ), (૩) દક્ષિણ, (૪) દક્ષિણ-પશ્ચિમ, (નૈઋત કોણ), (૫) પશ્ચિમ, (૬) પશ્ચિમ-ઉત્તર (વાયવ્ય કોણ), (૭) ઉત્તર, (૮) ઉત્તર-પૂર્વ (ઈશાન કોણ), (૯) ઊર્ધ્વ અને (૧૦) અધોદિશા એમ દિશાઓના દશ પ્રકારો છે આ દશના ઐન્દ્રી, આગ્નેયી, યામ્યા, નૈઋતી, વારુણી, વાયવ્યા, સોમ્યા, ઐશાની, વિમલા અને તમા એ અનુક્રમે નામો છે આ સર્વ નામો ગુણનિષ્પન્ન છે જેમકે જે દિશાનો સ્વામી ઇન્દ્ર છે તે ' ઐન્દ્રી દિશા ' કહેવાય છે એ પ્રમાણે અગ્નિ, યમ નૈઋતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ અને ઈશાન દેવો જેના સ્વામી છે તે 'આગ્નેયી' વગેરે કહેવાય છે ઊર્ધ્વ-દિશા પ્રકાશથી યુક્ત હોવાથી એને ' વિમલા ' કહેવામા આવે છે અને અધો-દિશા અધકારથી યુક્ત હોવાથી એને ' તમા ' કહેવામા આવે છે

દિશાઓનો આકાર ગાડીની ઊધ જેવો છે અર્થાત ગાડીનો ઉટરો ઊચો કરી ગાડીને ઊધી રાખવાથી જે આકાર જોવામા આવે તેનો આનો આકાર છે, જ્યારે વિદિશાઓનો મુક્તાવલી જેવો છે અને ઊર્ધ્વ-દિશા અને અધો-દિશાનો તો રુચક જેવો છે [૧]

ઐન્દ્રી દિશા જીવરૂપ, જીવના દેશરૂપ, જીવના પ્રદેશરૂપ, અજીવરૂપ, અજીવના દેશરૂપ અને અજીવના પ્રદેશરૂપ છે તેમા જે જીવો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય પર્યંતના તેમજ અનિન્દ્રિય (સિદ્ધ) છે તેમા જે જીવના દેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના દેશો છે યાવત્ અનિન્દ્રિયના દેશો છે તેમા જે જીવ-પ્રદેશો છે તે પણ અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના પ્રદેશો છે યાવત્ અનિન્દ્રિય જીવના પ્રદેશો છે

વળી જે અજીવો છે તે બે પ્રકારના કહ્યા છે રૂપિ-અજીવ અને અરૂપિ-અજીવ. તેમા પ્રથમના (૧) સ્કધ, (૨) સ્કધ-દેશ, (૩) સ્કધ-પ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ-પુદ્ગલ એમ ચાર પ્રકારો છે અરૂપિ-અજીવના સાત પ્રકારો કહ્યા છે —(૧) [૨]નોધર્માસ્તિકાયરૂપ ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૨) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો, (૩) નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો, (૫) નોઆકાશાસ્તિકાયરૂપ આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૬) આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો અને (૭) અદ્ધાસમય

આગ્નેયી દિશા જીવરૂપ નથી, કેમકે દરેક વિદિશાનો વ્યાસ એક પ્રદેશરૂપ છે અને એક પ્રદેશમા જીવનો સમાવેશ થતો નથી, કેમકે તેની અવગાહના અસખ્યપ્રદેશાત્મક છે આ આગ્નેયી દિશા નોજીવરૂપ જીવના દેશ અને જીવના પ્રદેશરૂપ છે, અજીવરૂપ છે, અજીવના દેશ

---

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

' सगडुद्धिसठियाओ महादिसाओ हवंति चत्तारि ।
मुत्तावलीय चउरो दो चेव य होंति रुयगनिभे ॥ '
[शकटोर्ध्वसस्थिता महादिशो भवन्ति चतस्रः ।
मुक्तावलीव चतस्रो द्वे एव च भवतो रुचकनिभे ॥]

૨ પ્રાચી દિશા અખડ ધર્માસ્તિકાયરૂપ નથી, પરતુ તેના દેશ અને અસખ્યાત પ્રદેશરૂપ છે, વાસ્તે તે નોધર્માસ્તિકાયરૂપ છે આ પ્રમાણે નોઅધર્માસ્તિકાયરૂપ ઇત્યાદિ સમજી લેવુ

રૂપ છે અને અજીવના પ્રદેશરૂપ પણ છે તેમા જે જીવના દેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિય જીવના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયનો દેશ છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને દ્વીન્દ્રિયના દેશો છે અથવા એકેન્દ્રિયોના દેશો અને ત્રીન્દ્રિયનો દેશ છે ઇત્યાદિ અત્ર ત્રણ વિકલ્પો જાણવા એ પ્રમાણે છેક અનિન્દ્રિય સુધી ત્રણ વિકલ્પો જાણવા તેમા જે જીવના પ્રદેશો છે તે અવશ્ય એકેન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે, અથવા એકેન્દ્રિયોના પ્રદેશો અને દ્વીન્દ્રિયોના પ્રદેશો છે એ પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રથમ ભાગા સિવાય બે ભાગા જાણવા આ પ્રમાણે છેક અનિન્દ્રિય સુધી જાણવુ હવે જે અજીવો છે તે રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારના છે અને તેમા પ્રથમના સ્કધાદિ ચાર અને દ્વિતીયના નોધર્માસ્તિકાયાદિ સાત પ્રકારો છે વિદિશાઓમા જીવો નથી, માટે સર્વત્ર દેશ વિષયક વિકલ્પ જાણવો

ઐન્દ્રી દિશા માટે કહ્યુ તે સર્વ કથન યામ્યા, વારુણી અને સૌમ્યા માટે પણ જાણવુ વળી જે હકીકત આગ્નેયી દિશા પરત્વે કહી તે સપૂર્ણ હકીકત નૈઋતી, વાયવ્ય તથા ઐશાની માટે પણ જાણી લેવી વિમલા દિશામા જેમ આગ્નેયીમા જીવો કહ્યા તેમ જીવો અને ઐન્દ્રીમા અજીવો કહ્યા તેમ અજીવો જાણવા એ પ્રમાણે તમા દિશાને વિષે પણ જાણવુ પરતુ એને ઉદ્દેશીને એ વિશેષતા છે કે ત્યા અરૂપિ-અજીવો છ પ્રકારના છે, કારણ કે ત્યા અદ્ધાસમય નથી [1]

દશ દિશાઓના ઉદ્‌ગમ-સ્થાનાદિ—

ભગવતી (શ ૧૩, ઉ ૪, સૂ ૪૭૯-૪૮૦)મા દશે દિશાઓને ઉદ્દેશીને આ સિવાયની બીજી કેટલીક હકીકતો નોધેલી છે જેમકે 'જબૂદ્વીપમાના 'મેરુ' પર્વતના બરોબર મધ્ય ભાગને વિષે 'રત્નપ્રભા' પૃથ્વીના રત્નકાડના ઉપરના અને નીચેના ક્ષુદ્ર (સર્વ કરતા લઘુ) એવા બે પ્રતરો છે એને વિષે તિર્યગ્‌લોકના મધ્ય ભાગરૂપ આઠ પ્રદેશનો રુચક રહેલો છે કે જ્યાથી ઐન્દ્રી વગેરે દિશાઓ નીકળે છે

ઐન્દ્રી દિશાને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબના સાત પ્રશ્નો વિચારી શકાય છે —

(૧) એ દિશાની આદિમા શુ છે ? (૨) એ ક્યાથી નીકળે છે ? (૩) એની આદિમા કેટલા પ્રદેશો છે ? (૪) કેટલા પ્રદેશોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે ? (૫) તે કેટલા પ્રદેશની છે ? (૬) એનો અત ક્યા છે ? (૭) તે કેવા આકારની છે ? આનો અનુક્રમે ઉત્તર એ છે કે ઐન્દ્રી દિશાની આદિમા 'રુચક' છે, એ 'રુચક'થી નીકળે છે, એની આદિમા બે પ્રદેશો

---

૧ સમયનો વ્યવહાર ગતિમાન્ સૂર્યના પ્રકાશ ઉપર અવલંબિત છે એ ગતિમાન્ સૂર્યનો પ્રકાશ તમાને વિષે નથી, માટે ત્યા અદ્ધાસમય નથી વળી જોકે વિમલાને વિષે પણ ગતિમાન્ સૂર્યનો પ્રકાશ નહિ હોવાને લીધે સમયના વ્યવહારનો સભવ નથી તોપણ 'મેરુ' પર્વતના સ્ફટિક-કાડને વિષે ગતિમાન્ સૂર્યના પ્રકાશનો સક્રમ થતો હોવાથી ત્યા સમય-વ્યવહાર થઇ શકે છે

છે, બે બે પ્રદેશની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે,[1] લોકને આશ્રીને તે અસખ્યાત પ્રદેશવાળી છે અને અલોકને આશ્રીને તે અનત પ્રદેશવાળી છે, લોકને આશ્રીને આદિ અને અતથી યુક્ત છે અને અલોકને આશ્રીને સાદિ અને અનત છે, લોકને આશ્રીને એ મુરજ-મૃદગના આકારની છે અને અલોકને આશ્રીને ગાડાની ઉધના આકારની છે

આગ્નેયી દિશા આશ્રીને વિચારતા ત્યા એમ કહેવાયુ છે કે એની આદિમા રુચક છે, એ રુચકથી નીકળે છે, એની આદિમા એક પ્રદેશ છે, એ એક પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે, લોકને આશ્રીને તે અસખ્ય પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને એ આદિ અનત પ્રદેશવાળી છે લોકને આશ્રીને એ આદિ તેમજ અતથી યુક્ત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને તે સાદિ અને અનત છે એને તૂટી ગયેલી મોતીની માળાના આકારની કહેલી છે

યામ્યા, વગેરે દિશાઓ ઐન્દ્રી દિશાની પેઠે જાણવી, અને નૈઋતી વગેરે વિદિશાઓ આગ્નેયીની પેઠે જાણવી

'વિમલા' દિશાની આદિમા રુચક છે એ રુચકથી નીકળે છે તેની આદિમા ચાર પ્રદેશો છે તે બે પ્રદેશના વિસ્તારવાળી છે તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી રહિત છે એ લોકને આશ્રીને અસખ્યાત પ્રદેશવાળી છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને અનતપ્રદેશાત્મક છે વળી એ લોકને આશ્રીને આદિ અને અત સહિત છે, જ્યારે અલોકને આશ્રીને એ સાદિ અને અનત છે એને રુચકના આકારે કહેલી છે 'તમા' દિશા માટે આ 'વિમલા' દિશા પ્રમાણે સમજી લેવુ,

દિશાઓની આકાશ દ્વારા ઉપપત્તિ—

આ પ્રમાણે આપણે દિશાઓનુ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે એક વાત નોધી લઇએ કે પૂર્વ, પશ્ચિમ ઇત્યાદિ વ્યવહાર જે દિશારૂપી દ્રવ્યનુ કાર્ય મનાય છે તેની ઉપપત્તિ આકાશ દ્વારા થઇ શકતી હોવાથી જૈન દર્શન વૈશેષિક દર્શનની પેઠે દિશાને આકાશથી સ્વતત્ર દ્રવ્યરૂપે સ્વીકારતુ નથી

અસ્તિકાય-નિષદનાદિ—

કોઇ કૂટાગાર શાલા હોય તેને અદર અને બહારથી લીંપી હોય, ચારે તરફથી ઢાંકેલી હોય અને તેના બારણા બધ કરી તે શાલાના બરાબર મધ્ય ભાગમા જઘન્યથી એક, બે, ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર દીવાઓ સળગાવે, તો તે દીવાઓનુ તેજ પરસ્પર મળીને, પરસ્પર સ્પર્શ કરીને યાવત્ એક બીજા સાથે એકરૂપ થઇને રહે જેમ કોઇ પણ પુરુષ તે દીવાઓના તેજમા (શિખાઓમા) બેસવાને, સૂવાને, ઊભો રહેવાને, નીચે બેસવાને અને આળોટવાને શક્તિમાન્ ન થાય, પરતુ અનત જીવો ત્યા અવગાઢ-રહેલા હોય છે તેમ 'ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્ત

૧ ગોસ્તનાકાર અર્થાત્ ગાયના આચળના જેવા આકારવાળા આઠ રુચક પ્રદેશથી 'વિજય' દરવાજા તરફ જ્યાં 'ભરત'ક્ષેત્રનો સૂર્ય ઉગે છે તે તરફ બે બે પ્રદેશે વધતી પૂર્વ દિશા નીકળેલી છે

કાય અને આકાશાસ્તિકાયને વિષે કોઇ પણ પુરુષ બેસવાને, સુવાને, ઊભો રહેવાને, નીચે બેસવાને કે આળોટવાને સમર્થ નથી, પરતુ એ સ્થાને તો અનત જીવો અવગાઢ-રહેલા છે[1] પુદ્ગલાસ્તિકાય પરત્વે આથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત એ રૂપી અજીવકાયમા બેસવાને સુવાને યાવત્ આળોટવાને કોઇ પણ શકિતમાન્ છે[2]

લોકાકાશમા રહેલા જીવ-પ્રદેશો—

લોકના એક આકાશ-પ્રદેશમા જે એકેન્દ્રિય જીવોથી માંડીને તે પચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના પ્રદેશો તેમજ અનિન્દ્રિયના પ્રદેશો છે તે શુ પરસ્પર બદ્ધ છે, અન્યોન્ય સ્પૃષ્ટ છે યાવત્ અન્યોન્ય સબદ્ધ છે ? વળી શુ તે બધા પરસ્પર એક બીજાને કાંઇ પણ આબાધા (પીડા) કે વ્યાબાધા (વિશેષ પીડા) ઉત્પન્ન કરે તેમજ અવયવનો છેદ કરે ? આનો ઉત્તર **ભગવતી** (શ ૧૧, ઉ ૧૦, ૪૨૨)મા આપના નિર્દેશાયુ છે કે એ અર્થ યથાર્થ નથી જેમ શૃગારના આકાર સહિત સુદર વેષવાળી અને સગીતાદિને વિષે પ્રવીણતાવાળી કોઇ એક નર્તકી હોય અને તે સેકડો મનુષ્યોથી ભરેલા રગસ્થાનમા [3]બત્રીસ પ્રકારના નાટકો પૈકી કોઇ એક પ્રકારનુ નાટ્ય દેખાડે તો તે પ્રેક્ષકો અનિમેષ દૃષ્ટિથી ચોતરફ જુએ એ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ ચારે બાજુથી તેના વિષે પડેલી હોય તોપણ તેથી તે નર્તકીને કાઇ પણ બાધા કે વ્યાબાધા ઉત્પન્ન ન થાય તેમજ તેના અવયવનો છેદ ન થાય તેમજ વળી તે નર્તકી તે પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિઓને કાઇ પણ બાધા કે વ્યાબાધા ઉત્પન્ન ન કરે તેમજ તેના અવયવોનો છેદ ન કરે તે પ્રમાણે જીવના પ્રદેશો માટે સમજી લેવુ

એક આકાશ પ્રદેશમા જીવ-પ્રદેશાદિની સખ્યાનુ અલ્પબહુત્વ—

લોકના એક આકાશ-પ્રદેશમા અનત જીવોની અવગાહના હોવાથી એકેક આકાશ-પ્રદેશમા અનત જીવ-પ્રદેશો છે લોકમા સૂક્ષ્મ અનત જીવાત્મક નિગોદો, પૃથ્વી વગેરે સર્વ જીવ અસખ્યેય સમાન છે[4] તેના એકેક આકાશ-પ્રદેશમા અનત જીવ-પ્રદેશો છે તેમા [5]જઘન્ય પદે રહેલા જીવ-પ્રદેશો સૌથી થોડા છે, તેના કરતા સર્વ જીવો અસખ્યાત ગુણા છે, અને તેના કરતા પણ [6]ઉત્કૃષ્ટ પદે રહેલા જીવો વિશેષત અધિક છે જુઓ **ભગવતી** (શ ૧૧, ઉ ૧૦, સૂ૦ ૪૨૩)

---

૧ જુઓ **ભગવતી** (શ ૧૩, ઉ ૪, સ ૪૮૫) ૨ જુઓ **ભગવતી** (શ ૭, ઉ ૧૦, સૂ ૩૦૫)

૩ જુઓ **રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર**ના પર મગી તે ૫૪ મા પર્યંતના પત્રો

૪ જુઓ **ભગવતી** (સૂ. ૪૨૩)ની વૃત્તિનુ ૫૨૭ મુ પ૧

૫-૬ આના સ્વરૂપ માટે વિચારો નિમ્ન-લિખિત ગાથા—

" तत्थ पुण जहन्नपय लोगंतो जत्थ फासणा तिदिसिं ।
छद्दिसिमुक्कासपयं समत्तलोगम्मि णण्णत्थ ॥ "

[तत्र पुनर्जघन्यपद लोकान्तो यत्र (गोलके) स्पर्शना त्रिषु दिक्षु ।
षट्सु दिक्षु उत्कृष्टपद समस्तलोके नान्यत्र ॥]

અર્થાત્ જઘન્ય પદ લોકાતમા છે કે જ્યા ગોલકને વિષે નિગોદ-દેશોથી ત્રણ જ દિશામા સ્પર્શના હોય

[1]ધર્માસ્તિકાયાદિની એક એક પ્રદેશની સ્પર્શના—

ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશની જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે આ જઘન્ય પદ લોકાન્તના નિષ્કૂટ આશ્રીને છે-લોકના અંતમા આવેલા કોણને વિષે હોય છે તે ભૂમિની નજીક ઓરડાના ખૂણાની પેઠે જાણવુ [2] ત્યાં રહેલા ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ એક ઉપરના અને એની પાસેના ધર્માસ્તિકાયના બે પ્રદેશો વડે સ્પૃષ્ટ છે ઉત્કૃષ્ટથી તો ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ ઉપરના, નીચેના અને ચારે દિશામા રહેલા એમ ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશની જઘન્ય પદે અધર્માસ્તિકાયના ચાર પ્રદેશો સાથે અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત સાથે સ્પર્શના છે, કેમકે જઘન્ય વિવક્ષામા એક ઉપર રહેલા, બે બાજુએ રહેલા અને એક તો ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશના સ્થાનમા જ રહેલા એમ ચાર અધર્માસ્તિકાય-પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશની સ્પર્શના છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે છ દિશામાના છ અને ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશમા રહેલા એક એમ એકદર અધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ સ્પૃષ્ટ છે લોકાન્તમા પણ અલોકાકાશના પ્રદેશો વિદ્યમાન હોવાથી આકાશાસ્તિકાયના સાત પ્રદેશો સાથે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશનો સ્પર્શ છે અનંત જીવોના અનંત પ્રદેશો એક ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશની બાજુમા તેમજ ત્રણ દિશા વગેરેમા વિદ્યમાન હોવાથી ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ જીવાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે એ પ્રમાણે પુદ્ગલાસ્તિકાયના પણ અનંત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે અદ્ધાસમય તો સમયક્ષેત્રમા જ છે એટલે ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ કદાચિત્ એનાથી સ્પૃષ્ટ હોય અને કદાચિત્ ન પણ હોય જ્યારે એ સ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે તે અનંત અદ્ધાસમયોથી સ્પૃષ્ટ હોય, કેમકે અદ્ધાસમયો અનાદિ છે અથવા તો વર્તમાન સમયથી સલગ્ન અનંત દ્રવ્યો તે ' અનંત સમય ' કહેવાય છે

અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ જઘન્ય પદે ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે વળી અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ જઘન્ય પદે ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ પદે છ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે આકાશાસ્તિકાયના, જીવાસ્તિકાયના અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની તેમજ અદ્ધાસમય સાથેની અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશની સ્પર્શનાની પેઠે સમજી લેવી.

આકાશાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી [3]કદાચિત્ સ્પૃષ્ટ હોય અને [4]ક્વચિત ન પણ હોય જ્યારે એ સ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે એ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના એક, બે, ત્રણ કે

શકે છે, કેમકે બાકીની દિશાઓ અલોકથી આવૃત છે વળી એ સ્પર્શના ખડગોલકને વિષે જ હોય છે વિશેષમા જે ગોલકને વિષે છએ દિશામાં નિગો-દેશોથી સ્પર્શના હોય છે ત્યા ઉત્કૃષ્ટ પદ છે તે સમસ્ત પરિપૂર્ણ ગોલકમા હોય છે, નહિ કે અન્યત્ર અર્થાત્ ખડગોલકમા હોતી નથી વળી સંપૂર્ણ ગોલક લોક મધ્યમાં જ હોય છે

૧ આ લેખ ભગવતી (શ ૧૩, ઉ ૪, સૂ ૪૮૨-૪૮૩)ના આધારે યોજાયો છે

૨

૩ લોક આશ્રીને સ્પૃષ્ટ ૪ અલોક આશ્રીને અસ્પૃષ્ટ, કેમકે અલોકમા ધર્માસ્તિકાયનો અભાવ છે

ચાર પ્રદેશથી અને ઉત્કૃષ્ટ પદે સાત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય લોકના અન્તમા રહેલા ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશ વડે અલોકાકાશના અગ્ર ભાગમા વર્તતો પ્રદેશ સ્પૃષ્ટ હોય અને વક્રગત આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના બે પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય વળી જે અલોકાકાશના પ્રદેશની આગળ (અગ્ર ભાગમા) નીચે તેમજ ઉપર ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે તે ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે [1] લોકાન્તના ખૂણામા રહેલો જે [2]આકાશ-પ્રદેશ છે તે તેને વિષે અવગાહીને રહેલા (તદાશ્રિત) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી તેમજ ઉપરના કે નીચેનાથી સ્પૃષ્ટ છે તેમજ બે દિશામા રહેલા એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયના ચાર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય વળી જે આકાશનો પ્રદેશ નીચે, ઉપર બે દિશામા રહેલા તેમજ એને વિષે જ અવગાહીને રહેલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય તે આકાશ-પ્રદેશની ધર્માસ્તિકાયના પાચ પ્રદેશોની સાથે સ્પર્શના છે એ પ્રમાણે જે આકાશ- પ્રદેશ ઉપર, નીચે, ત્રણ દિશામા રહેલા તેમજ એને વિષે અવગાહીને રહેલા ધર્માસ્તિકાયથી સ્પૃષ્ટ છે તે આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે જેની ત્રણ દિશાને બદલે જેની ચારે દિશામા ધર્માસ્તિકાય હોય તેવો ઉપર્યુક્ત આકાશ-પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે

આકાશાસ્તિકાયના એક પ્રદેશની અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના સાથે સર્વથા મળતી આવે છે એટલે તે પ્રમાણે ઘટાવી લેવુ અર્થાત્ જ્યા જ્યા ધર્માસ્તિકાય શબ્દ વાપર્યો છે ત્યા ત્યા અધર્માસ્તિકાયનો પ્રયોગ કરવો

લોકાકાશમા રહેલો આકાશ-પ્રદેશ કે અલોકાકાશમા રહેલો આકાશ-પ્રદેશ હોય તે છ દિશામા રહેલા છ આકાશ-પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે

આકાશાસ્તિકાયનો અમુક પ્રદેશ જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય જો એ લોકાકાશનો પ્રદેશ હોય તો તે જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે અને જો એ અલોકાકાશનો પ્રદેશ હોય તો ત્યા જીવ નહિ હોવાથી તે જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ નથી એ પ્રમાણે જ આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશની પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશ સાથેની તેમજ અદ્ધાસમય સાથેની સ્પર્શના સમજી લેવી

જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયના તેમજ અધર્માસ્તિકાયના ઓછામા ઓછા [3]ચાર ચાર પ્રદેશોથી અને વધારેમા વધારે સાત સાત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે. જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ આકાશાસ્તિકાયના સાત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે જીવાસ્તિકાયનો એક એક પ્રદેશ એક એક આકાશ-પ્રદેશને વિષે કેવલિ-સમુદ્ઘાત સમયે જ હોય છે અન્ય સાંસારિક અવસ્થા દરમ્યાન તો

૩ લોકાન્તના ખૂણાને આશ્રીને કેમકે એક ઉપરનો કે નીચેનો, બે દિશામા રહેલા અને એક તે જ પ્રદેશને અવગાહીને રહેલ એમ ચાર

જીવના એક કરતા વધારે પ્રદેશો અને કેટલીક વાર તો અસખ્ય પ્રદેશો એક જ આકાશ–પ્રદેશ અવગાહીને રહે છે

જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો, પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશો તેમજ અદ્ધાસમયોની સાથેની એની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયની પેઠે સમજી લેવી

પુદ્ગલાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ કેટલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો વડે સ્પર્શાયેલો હોય ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો ઉત્તર જીવાસ્તિકાયના એક પ્રદેશ પરત્વે ઉપર કહ્યુ તેમ ઘટાવી લેવો લોકાન્તમા દ્વિપ્રદેશિક સ્કધ આકાશના એક પ્રદેશને અવગાહીને રહેલો છે તોપણ "प्रतिद्रव्यावगाह प्रदेशः" અર્થાત્ તે પ્રદેશને પ્રતિદ્રવ્યની અવગાહના હોય છે એ નય પ્રમાણે અવગાહનાનો પ્રદેશ એક છતા પણ તેને ભિન્ન માનવાથી એ સ્કધ બેથી સ્પૃષ્ટ છે વળી એની ઉપર કે નીચે જે પ્રદેશ છે તે પણ ઉપર મુજબના નયના મતથી બે પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ છે, અને પાસેના બે અણુઓ એક એકનો સ્પર્શ કરે છે આ પ્રમાણે દ્વ્યણુક સ્કધ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે જો ઉપર પ્રમાણેના નયને ન સ્વીકારીએ તો દ્વ્યણુકની જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના ચાર પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે આ પ્રમાણે ચૂર્ણિકારનુ કહેવુ છે વૃત્તિકારનુ કથન તો એ છે કે અત્ર જે બે બિન્દુઓ છે તેને બે પરમાણુઓ જાણવા તેમા આ તરફનો પરમાણુ આ તરફના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી અને પેલી તરફનો પરમાણુ પેલી તરફ રહેલા ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોય એ પ્રમાણે બે પ્રદેશો તથા વળી જે બે પ્રદેશોમા બે પરમાણુઓની સ્થાપના કરવામા આવી છે તેની આગળના બે પ્રદેશોથી તે સ્પૃષ્ટ હોય એમ એકદર ચાર થયા અને બે તો અવગાઢ હોવાથી સ્પૃષ્ટ જ છે–એ અવગાઢ પ્રદેશની સ્પર્શના હોય એટલે કુલે છ પ્રદેશની સ્પર્શના હોય[1] દ્વ્યણુક સ્કધ ઉત્કૃષ્ટ પદે ધર્માસ્તિકાયના બાર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય છે બે પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા હોવાથી બે પ્રદેશ, બે ઉપરના, બે નીચેના, બે બે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુના અને દક્ષિણ અને ઉત્તર બાજુનો એકેક મળીને કુલ બાર પ્રદેશની સ્પર્શના સમજવી[2] દ્વ્યણુક સ્કધની અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની સ્પર્શના ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથેની એની સ્પર્શના મુજબ છે

દ્વ્યણુક સ્કધની આકાશાસ્તિકાયના બાર પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના હોય છે અત્ર જઘન્ય પદ માટે અવકાશ નથી, કેમકે લોકાતમા પણ આકાશ–પ્રદેશો રહેલા છે દ્વ્યણુક સ્કધ (તેમજ ત્ર્યણુકાદિ સ્કધો પણ) જીવાસ્તિકાયના તેમજ પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે આ સ્કધ સમય-ક્ષેત્રની બહાર હોય તે અદ્ધા સમયોથી સ્પૃષ્ટ નથી, અને જો સમય–ક્ષેત્રમા હોય તો તે અનત અદ્ધાસમયોથી સ્પૃષ્ટ છે

ત્ર્યણુક સ્કધ જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના તેમજ અધર્માસ્તિકાયના આઠ આઠ પ્રદેશોથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટ પદે સત્તર સત્તર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશને એક પ્રદેશનો અવગાહ હોવા છતા પૂર્વોક્ત નય પ્રમાણે અવગાઢ ત્રણ પ્રદેશ ઉપરનો કે નીચેનો તે ત્રણ ત્રણ

૧

૨ આમા ઉત્તર અને દક્ષિણનો એકેક મેળવતાં બાર થાય છે

પ્રદેશ અને બાજુના બે એ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયના આઠ પ્રદેશની સ્પર્શના થઇ આકાશાસ્તિકાય આશ્રીને તો ઉત્કૃષ્ટ પદ છે, કેમકે તે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે એટલે ત્ર્યણુક આકાશાસ્તિકાયના સત્તર પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ હોય

ચતુરણુક, પચાણુક, ષડણુક, સપ્તાણુક, અષ્ટાણુક, નવાણુક અને દશાણુક સ્કધોના સબધમા ધર્માસ્તિકાયના જઘન્યથી પ્રદેશો અનુક્રમે ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૨૦ અને ૨૨ છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨, ૨૭, ૩૨, ૩૭, ૪૨, ૪૭, અને ૫૨ છે અત્ર એ નિયમ છે કે જઘન્ય પદમા વિવક્ષિત પરમાણુના સખ્યાથી બમણા અને બે અધિક એટલા સ્પર્શક પ્રદેશો છે અર્થાત્ એટલા પ્રદેશોની સ્પર્શના હોય છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદમા વિવક્ષિત પરમાણુની સખ્યાથી પાચ ગુણા અને બે અધિક સ્પર્શક પ્રદેશો છે દાખલા તરીકે દશાણુક આશ્રીને જઘન્ય પદે ૧૦×૨+૨=૨૨ સ્પર્શક પ્રદેશો છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે ૧૦×૫+૨=૫૨ છે

સખ્યાતાણુક સ્કધનો જઘન્ય પદે ધર્માસ્તિકાયના બમણા સખ્યાત વત્તા બે પ્રદેશો સાથે અને અધર્માસ્તિકાયના પણ એટલા જ પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદે પાચ ગુણા વત્તા બે એટલા ધર્માસ્તિકાયના, અધર્માસ્તિકાયના તેમજ આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે જીવાસ્તિકાયના અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત અનત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ હોય અદ્ધાસમયથી એ કદાચ સ્પૃષ્ટ હોય અને કદાચ ન હોય, જો હોય તો તે અનત સમયો વડે સ્પર્શ કરાયેલો હોય અસખ્યાતાણુક માટે સખ્યાતને બદલે સર્વત્ર અસખ્યાત સમજી લેવુ અનતાણુક માટે પણ ઉપર મુજબ વિચારી લેવુ અત્ર વિશેષતા એ છે કે જેમ જઘન્ય પદને વિષે ઉપરના કે નીચેના અવગાહ-પ્રદેશ ઔપચારિક છે તેમ ઉત્કૃષ્ટ પદને વિષે પણ જાણવુ, કેમકે અવગાહથી નિરુપચરિત અનત આકાશ-પ્રદેશો હોતા નથી પણ અસખ્યાત હોય છે, કારણ કે લોક પણ અસખ્યાત-પ્રદેશાત્મક જ છે

અદ્ધાસમયની ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે અત્ર અદ્ધાસમયથી વર્તમાન સમયથી વિશિષ્ટ સમય-ક્ષેત્રમા રહેલો પરમાણુ સમજવો, અન્યથા અદ્ધાસમયની ધર્માસ્તિકાદિના સાત પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના નહિ સભવે વળી અત્ર જઘન્ય પદ નથી, કેમકે અદ્ધાસમય મનુષ્ય-ક્ષેત્રમા રહેલો છે, અને જઘન્ય પદ માટે લોકાત આશ્રીને જ સ્થાન છે અને લોકાન્તને વિષે કાળ નથી અદ્ધાસમયથી વિશિષ્ટ પરમાણુ-દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય જે પ્રદેશમા અવગાહીને રહેલ છે ત્યા જ અવગાહીને રહેલુ છે, જ્યારે બાકીના તેની છ દિશામા ધર્માસ્તિકાયના છ પ્રદેશો રહેલા છે એટલે કરીને એની ધર્માસ્તિકાયના સાત પ્રદેશો સાથે સ્પર્શના છે એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના પણ સાત સાત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે જીવાસ્તિકાયના તો અનત પ્રદેશો સાથે એની સ્પર્શના છે, કેમકે એક પ્રદેશે પણ તેઓ અનત છે વળી એક અદ્ધાસમય પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશોથી તેમજ અનત અદ્ધાસમયોથી સ્પૃષ્ટ છે અદ્ધાસમયથી વિશિષ્ટ અણુ-દ્રવ્ય એ અત્ર અદ્ધાસમય છે તે એક અદ્ધાસમય પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે કેમકે એક દ્રવ્યના સ્થાનમા તેમજ બાજુમા અનત પુદ્ગલોનો સદ્ભાવ છે વળી એ અદ્ધાસમય અનત અદ્ધાસમયોથી સ્પૃષ્ટ છે, કારણ કે અદ્ધાસમયથી વિશિષ્ટ એવા અનત અણુ-દ્રવ્યો પણ અત્ર અદ્ધાસમય તરીકે વિવક્ષિત છે અને એ અણુદ્રવ્યોનો એ અદ્ધાસમયના સ્થાનમા

તેમજ તેની બાજુમા પણ સદ્‌ભાવ છે આ સમગ્ર વિવેચન ધ્યાનમા આવે તે માટે એ સર્વ હકીકત નીચે મુજબ કોઠા દ્વારા રજુ કરવામા આવે છે —

	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુદ્ગલ	અદ્ધાસમય
ધર્મનો પ્રદેશ	[1]૩,૬[2]	૪,૭	૭	અનત	અનત	૦ કે અનત
અધર્મનો પ્રદેશ	૪,૭	૩,૬	૭	”	”	૦ કે ”
લોકાકાશનો પ્રદેશ	[3]૧-૬, ૭	૧-૬ ૭	૬	”	”	૦ કે ”
અલોકાકાશનો પ્રદેશ	૦	૦	૬	૦	૦	૦
જીવનો પ્રદેશ	૪,૭	૪,૭	૭	અનત	અનત	૦ કે અનત
પુદ્ગલનો એક પ્રદેશ	૪,૭	૪,૭	૭	”	”	”
પુદ્ગલના બે પ્રદેશો	૬,૧૨	૬,૧૨	૧૨	”	”	”
પુદ્ગલના ત્રણ પ્રદેશો	૮,૧૭	૮,૧૭	૧૭	”	”	”
પુદ્ગલના સખ્યાત પ્રદેશો	સખ્યાત×૨+૨ સખ્યાત×૫+૨	સખ્યાત×૨+૨ સખ્યાત×૫+૨	સખ્યાત×૫+૨	”	”	”
પુદ્ગલના અસખ્યાત પ્રદેશો	અસ૦ ×૨+૨ અસ૦ ×૫+૨	અસ૦ ×૨+૨ અસ૦ ×૫+૨	અસ૦ ×૫+૨	”	”	”
પુદ્ગલના અનત પ્રદેશો	અસ૦ ×૨+૨ અસ૦ ×૫+૨	અસ૦ ×૨+૨ અસ૦ ×૫+૨	અસ૦ ×૫+૨	”	”	”
અદ્ધાસમય	૭	૭	૭	”	”	અનત

૧ જઘન્ય પદે ૨ ઉત્કૃષ્ટ પદે. ૩ જુઓ ભગવતી-વૃત્તિનુ ૬૧૬ મુ પત્ર.

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યની સ્પર્શના—

સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક પણ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ નથી, કેમકે સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય આશ્રીને આ વાત વિચારાય છે અને એ સમગ્ર ધર્માસ્તિકાયથી અતિરિક્ત ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશનો અભાવ છે

આ સપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાયના અસખ્ય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોનુ સ્થાન ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશોના સ્થાનથી અનતર–અતર રહિત છે વળી આ ધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાયના અસખ્ય પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે ધર્માસ્તિકાયનુ પ્રમાણ અસખ્યપ્રદેશાત્મક લોકાકાશ છે જીવ અને પુદ્ગલના તો અનત પ્રદેશોથી એ સ્પૃષ્ટ છે, કેમકે તેને વ્યાપીને ધર્માસ્તિકાય રહેલો છે તેમજ જીવ અને પુદ્ગલો અનત છે ધર્માસ્તિકાય અદ્ધા સમયથી કદાચ સ્પૃષ્ટ પણ હોય અને કદાચ અસ્પૃષ્ટ પણ હોય જો એ સ્પૃષ્ટ હોય તો તે અનત સમયોથી સ્પૃષ્ટ હોય એ પ્રમાણે અધર્મ માટે ઘટાવી લેવુ આકાશના સબધમા એ ધ્યાનમા રાખવુ કે એનો અમુક ભાગ ધર્માસ્તિકાયાદિના પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ પણ છે અને અમુક ભાગ અસ્પૃષ્ટ પણ છે તેમા એનો જે ભાગ સ્પૃષ્ટ છે તે ધર્મ અને અધર્મના અસખ્ય પ્રદેશોથી અને જીવાદિના અનત પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે આ હકીકત વિશેષ ન લબાવતા એનો નિષ્કર્ષ નીચે મુજબના કોઠા દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે —

સપૂર્ણ દ્રવ્ય	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	જીવ	પુદ્ગલ	અદ્ધાસમય
ધર્માસ્તિકાય	૦	અસખ્ય પ્રદેશો	અસખ્ય પ્રદેશો	અનત પ્રદેશો	અનત પ્રદેશો	અનત
અધર્માસ્તિકાય	અસખ્ય પ્રદેશો	૦	”	”	”	”
આકાશાસ્તિકાય સ્પૃષ્ટ	”	અસખ્ય પ્રદેશો	૦	”	”	”
જીવાસ્તિકાય	”	”	અસખ્ય પ્રદેશો	૦	”	”
પુદ્ગલાસ્તિકાય	”	”	”	અનત પ્રદેશો	૦	”
અદ્ધાસમય	”	”	”	”	અનત પ્રદેશો	૦[૧]

૧ નિરુપચરિત અદ્ધાસમય એક જ છે અતીતનો નાશ થયેલો હોવાથી અને અનાગત ઉત્પન્ન નહિ થયેલ હોવાથી તેનો અભાવ છે, એથી કરીને એની અન્ય સમય સાથે સ્પર્શના નથી

ધર્માસ્તિકાયાદિની અવગાહના—

જ્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય-રહેલો હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો બીજો એકે પ્રદેશ અવગાઢ નથી, પરતુ અધર્માસ્તિકાયનો એક, આકાશાસ્તિકાયનો એક, જીવાસ્તિકાયના અનત અને પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશો અવગાઢ હોય છે અદ્ધાસમયો અત્ર કદાચ અવગાઢ હોય, અને કદાચિત્ અવગાઢ ન હોય, જો અવગાઢ હોય તો અનત અદ્ધાસમયો અવગાઢ હોય

જ્યા અધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય, જ્યારે અધર્માસ્તિકાયનો તો એક પણ નહિ બાકી બધુ ધર્માસ્તિકાયની પેઠે જાણવુ

જ્યા આકાશાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ કદાચ અવગાઢ હોય અને કદાચ ન હોય, જો હોય તો એક હોય એ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય માટે સમજવુ આકાશાસ્તિકાયનો ત્યા એકે પ્રદેશ ન હોય જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો ત્યા કદાચ અવગાઢ હોય અને કદાચ અવગાઢ ન હોય જો હોય તો અનત હોય એ પ્રમાણે અદ્ધાસમય પર્યંત ઘટાવી લેવુ

જ્યા જીવાસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય ત્યા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણેનો એકેક પ્રદેશ અવગાઢ હોય વળી પુદ્ગલના અનત પ્રદેશો અને અનત અદ્ધાસમયો ત્યા અવગાઢ હોય આ હકીકત પુદ્ગલાસ્તિકાયના એક પ્રદેશના અવગાઢ-દ્વારને પણ લાગુ પડે છે જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના બે પ્રદેશો અવગાઢ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો કદાચ એક પ્રદેશ અવગાઢ હોય અને કદાચ બે હોય, કેમકે જો એ પુદ્ગલાસ્તિકાયના બે પ્રદેશો એક આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહે તો તેને વિષે એક ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ અવગાહીને રહે, અને જો તે બે આકાશ-પ્રદેશને અવગાહીને રહે તો ત્યા બે ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો રહે આ પ્રમાણે અધર્મ અને આકાશ માટે પણ સમજી લેવુ જીવ, પુદ્ગલ અને અદ્ધાસમય સબધે જેમ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશની વક્તવ્યતામા કહ્યું છે તેમ પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશની વક્તવ્યતા વિષે જાણવુ

જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના ત્રણ પ્રદેશો અવગાહીને રહેલા હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયના કદાચ એક, કદાચ બે અને કદાચ ત્રણ પ્રદેશ અવગાઢ હોય એ હકીકત અધર્મ અને આકાશને પણ લાગુ પડે છે જીવાદિ આશ્રીને તો બે પુદ્ગલ-પ્રદેશો માટે જે ઉપર કહ્યું તે અહીં પણ ઘટે છે એ પ્રમાણે જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના સખ્યાત પ્રદેશો અવગાઢ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો કદાચ એક પ્રદેશ, કદાચ બે, યાવત્ કદાચ સખ્યાત પ્રદેશો અવગાઢ હોય પુદ્ગલાસ્તિકાયના અસખ્યાત પ્રદેશો અવગાઢ હોય ત્યા ધર્મના કદાચિત્ એક, કદાચિત્ બે એમ છેક અસખ્યાત પ્રદેશો અવગાઢ હોય. જ્યા પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનત પ્રદેશો અવગાઢ હોય ત્યા પણ ધર્મના કદાચ એક, કદાચ બે, એમ છેક અસખ્યાત પ્રદેશ અવગાઢ હોય જ્યા એક અદ્ધા-સમય અવગાઢ હોય ત્યા ધર્મ, અધર્મ, અને આકાશ એ પ્રત્યેકનો એકેક પ્રદેશ અને જીવ તથા પુદ્ગલ એ દરેકના અનત અનત પ્રદેશ અવગાઢ હોય વળી અદ્ધાસમયો પણ અનતની સખ્યામા અવગાઢ હોય

આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાશ નીચે મુજબ કોષ્ઠક દ્વારા રજુ કરવામા આવે છે —

	ધર્મ–પ્રદેશ	અધર્મ–પ્રદેશ	આકાશ–પ્રદેશ	જીવ–પ્રદેશ	પુદ્ગલ પ્રદેશ	અદ્ધા–સમય
ધર્મનો ૧ પ્રદેશ	૦	૧	૧	અનત	અનત	૦ કે અનત
અધર્મનો ૧ પ્રદેશ	૧	૦	૧	,,	,,	૦ કે અનત
આકાશનો ૧ પ્રદેશ	૦,૧	૦,૧	૦	૦, અનત	૦,અનત	૦, અનત
જીવનો ૧ પ્રદેશ	૧	૧	૧	અનત	અનત	૦, અનત
પુદ્ગલનો ૧ પ્રદેશ	૧	૧	૧	,,	,,	૦, અનત
પુદ્ગલના બે પ્રદેશ	૧,૨	૧,૨	૧,૨	,,	,,	૦, અનત
પુદ્ગલના સખ્યાત પ્ર	૧,૨, સખ્યાત	૧,૨, સખ્યાત	૧,૨, સખ્યાત	,,	,,	૦, અનત
પુદ્ગલના અસખ્યાત પ્ર	૧,૨, અસખ્યાત	૧,૨ અસખ્યાત	૧,૨, અસખ્યાત	,,	,,	૦, અનત
પુદ્ગલના અનત પ્ર	,,	,,	,,	,,	,,	૦, અનત
અદ્ધાસમય	૧	૧	૧	,,	,,	અનત

જ્યા એક સમગ્ર ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અવગાઢ હોય ત્યા ધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ રહેલો ન હોય, બાકી અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલ એ પ્રત્યેકના તો અનુક્રમે અસખ્યાત, અસખ્યાત, અનત અને અનત પ્રદેશો અવગાઢ હોય વિશેષમા અનત અદ્ધાસમયો પણ અવગાઢ હોય

જ્યા એક અખડ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અવગાઢ હોય ત્યા અધર્માસ્તિકાયનો એક પ્રદેશ ન હોય, બાકી બધુ ઉપર મુજબ સમજવુ આકાશાદિના સબધમા ધર્મની પેઠે જાણવુ તથા સ્વસ્થાનકે એકે પ્રદેશ ન હોય, પરસ્થાનકે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ આશ્રીને અસખ્યાત પ્રદેશો જાણવા, જ્યારે જીવ, પુદ્ગલ અને અદ્ધાસમય આશ્રીને અનત જાણવા આના સારા માટે ૭૩૫ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપેલુ કોષ્ઠક કામમા લઇ શકાય, ફક્ત આકાશાસ્તિકાય સ્પૃષ્ટ એમ લખ્યુ છે તેમાથી સ્પૃષ્ટ શબ્દ કાઢી નાખી વિચારવુ જોઇએ.

તૃતીય ઉલ્લાસ—'આસ્રવ' અધિકાર

— અત્યાર સુધી આપણે જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વિચાર્યું હવે [1]આસ્રવ નામના ત્રીજા તત્ત્વ વિષે આ પ્રકરણમા ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે

આસ્રવનો અર્થ—

જેમ કોઇ સરોવરમા નાળા દ્વારા ચોખ્ખુ કે ગદુ પાણી દાખલ થાય છે તેમ જીવમા સારા કે નઠારા કર્મ દાખલ થાય છે અર્થાત્ જીવ એ સરોવર છે, પાચ ઇન્દ્રિયો વગેરે એના નાળા છે અને કર્મ એ પાણી છ આપણે જે શુભ કે અશુભ કર્મ કરીએ તે કર્મરૂપ જળ ઇન્દ્રિયાદિ નાળા દ્વારા જીવમા દાખલ થાય છે સારા કર્મના આસ્રવથી પુણ્ય બધાય અને નઠારા કર્મના આસ્રવથી પાપ બધાય

આસ્રવ અને સવરમા ભેદ—

આસ્રવ એટલે ગરનાળુ અને સવર એટલે ઢાકણુ આથી જૈન દર્શનમા કર્મનુ ઉપાર્જન કરવાના કારણોને-જે દ્વારા જીવને વિષે કર્મ દાખલ થાય તેને 'આસ્રવ' કહેવામા આવે છે, જ્યારે તેને આવતા અટકાવનારા કારણો ને 'સવર' કહેવામા આવે છે આસ્રવ એ કર્મના બધનો હેતુ છે એટલે કે એનાથી કર્મ બધાય છે, જ્યારે સવરથી કર્મનો બધ થતો અટકી જાય છે જેમ સરોવરમા ગરનાળા વડે જળ દાખલ થાય છે અને જે દ્વારા જળનો પ્રવેશ થાય તેમ હોય તે દ્વારો બધ કરવામા આવે તો સરોવરમા જળ ભરાતુ અટકી જાય છે તેમ જીવને સરોવર ગણુતા તેમા આસ્રવોથી કર્મરૂપ જળ ભરાય છે અને સવરોથી કર્મરૂપ જળ તેમા ભરાતુ અટકી જાય છે આસ્રવ એ હેય તત્ત્વ છે, જ્યારે સવર ઉપાદેય છે, કેમકે આસ્રવ એ સસારનુ કારણ છે, જ્યારે સવર એ મોક્ષનુ કારણ છે એ ધ્યાનમા રાખવુ કે પુણ્ય અને સવરમા અતર છે, કેમકે પુણ્ય એ શુભ કર્મના બધનુ કારણ છે, જ્યારે સવરથી તો જીવના શુભ કે અશુભ કોઇ પણ જાતના કર્મનુ આગમન જ અટકી જાય છે તો પછી બધની તો વાત જ શી કરવી ?

આ ઉપરથી સમજાયુ હશે કે જીવને વિષે કર્મોનુ વહેવુ તે '[1]આસ્રવ' છે જેમ ગામનુ મેલુ જળ નાળામા થઇને તળાવમા વહે છે અને તે તળાવના નિર્મળ જળને મલિન કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો વગેરે નાળામા થઇને કર્મરૂપ જળ જીવરૂપ તળાવમા વહે છે અને એના અસલી સ્વરૂપને બગાડે છે વસ્ત્ર ભીનુ હોય અને ધૂળ ઉડતી હોય તો જેમ તે વસ્ત્ર ઉપર ચોટી જઇ એને મલિન કરે છે તેમ ક્રોધાદિ દુષ્ટ વૃત્તિઓથી રગાયેલા આત્મારૂપ વસ્ત્ર સાથે આ વૃત્તિઓ દ્વારા આવેલ કર્મરૂપ રજ ચોટી જાય છે અને તે એને વિકૃત બનાવે છે

---

૧ વહેવા અર્થવાળા સ્રુ ધાતુને आ ઉપસર્ગ લગાડી આ શબ્દ બનાવાય છે

આસ્રવનુ સ્વરૂપ વિશેષ ધ્યાનમા આવે તે માટે એક બીજુ ઉદાહરણ વિચારીએ નદીમા કે સમુદ્રમા વહાણ જતુ હોય અને તેમા એક છિદ્ર પડે તો તે દ્વારા પાણી તેમા દાખલ થાય અને એ છિદ્રને ઢાકવા માટે પ્રયત્ન ન થાય તો આગળ જતા વહાણ ડૂબી જાય એવી રીતે 'સસારરૂપ સાગર તરી જવા માટે નીકળેલી જીવ–નૌકામા વિષયાદિ છિદ્ર પડે તો એ વિષયાદિ છિદ્રો દ્વારા તેમા કર્મરૂપ જળ દાખલ થઈ જાય અને કાલાતરે એ જીવ–નૌકાને ડૂબાડી દે, પરતુ જો એ છિદ્રોનુ સવરરૂપ ઢાકણુ બનાવાય તો જીવ–નૌકા મહીસલામત પેલે પાર પહોચી જાય"

કર્માશયાદિ સાથે આસ્રવાદિનુ સતુલન—

મહર્ષિ શ્રીપતજલિકૃત યોગદર્શન તરફ નજર કરીશુ તો આ હકીકત સાથે સરખાવી શકાય એવુ કથન દ્વિતીય પાદના નિમ્નલિખિત સૂત્રો પૂરૂ પાડે છે એમ જણાશે —

" क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय । १२ । "

' सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । १३ । "

" ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । १४ । "

અર્થાત્ કર્મવાસનાનુ મૂળ [1]ક્લેશ છે અને તે આ જન્મ તેમજ આગામી જન્મમા ભોગવાય છે જ્યા સુધી આ મૂળરૂપ ક્લેશ હોય છે ત્યા સુધી તેના વિપાક તરીકે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગો છે આ જન્માદિ સુખકારક અને સતાપકારક છે, કેમકે તે અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપના ફળરૂપ છે.

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ક્લેશ દ્વારા [2]કર્માશય વિપક્વ થાય છે એટલે કે એ ફળે છે રાગ, દ્વેષાદિરૂપ ક્લેશ હોય તો મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયાઓ જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ [3]વિપાકોને પ્રગટ કરે છે જેના રાગાદિ ક્લેશો દગ્ધ થયા છે તેના કર્માશયો વિપાકને ઉત્પન્ન કરતા નથી

બૌદ્ધ દર્શનના 'આસવ' સબધી વિચાર—

બૌદ્ધ દર્શન પ્રમાણે કોઇ પણ વસ્તુ સ્થિર નહિ હોવા છતા સ્થિર વસ્તુનો સ્વીકાર કરવાનો

---

૧ અવિદ્યા ચિત્તરૂપ નદીને ડહોળનાર હોવાથી સાખ્યયોગ એને 'ક્લેશ' તરીકે ઓળખાવે છે

૨–૩ કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થનારા જે ધર્મ–અધર્મ ચિત્તમા અદૃષ્ટરૂપે રહે છે તેને 'કર્માશય' કહેવામા આવે છે આ આશય 'વાસનાપુરી' અથવા 'અપૂર્વ કોશ' પણ કહેવાય છે આ ધર્માધર્મરૂપ બીજકો લિગ શરીરને અમુક પ્રકારના સ્થૂળ આયતનમા જન્મ આપે છે એ સ્થૂળ આયતનથી અમુક વખત સુધીની સ્થિતિનુ નિર્માણ કરે છે એટલે આયુષ્ય રચે છે અને એ આયતનમાં આયુષ્યના અવધિ પર્યંત સુખ–દુઃખનો ભોગ અવિદ્યામા ગુચાયેલા જીવને કરાવે છે કર્માશયના બીજકો આ પ્રમાણે જે જાતિ વગેરે પરિણામો પ્રગટ કરે છે તે પરિણામોને 'વિપાક' કહેવામાં આવે છે

અનાદિ હોય ને 'અવિદ્યા' કહેવાય છે આ અવિદ્યાના જે નિમિત્તો પરિણામોના પ્રેરક બને છે તેને 'આસવ' કહેવામા આવે છે 'આસવ' એટલે મદ ઉત્પન્ન કરે એવો રસ આ આસવના (૧) કામ-આસવ, (૨) ભવ-આસવ, (૩) દૃષ્ટિ-આસવ અને (૪) અવિદ્યા-આસવ એમ ચાર પ્રકારો છે[૧] શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાની વાસના, ઇચ્છા કે રાગને 'કામાસવ' કહેવામા આવે છે પચસ્કધમા એટલે સચેતન દેહમા જીવવાની ઇચ્છાને 'ભવાસવ' કહેવામા આવે છે બૌદ્ધ દૃષ્ટિથી વિપરીત દૃષ્ટિ સેવવાના વેગને 'દૃષ્ટ્યાસવ' કહેવામા આવે છે અસ્થિર અથવા અનિત્ય પદાર્થ સમુદાયમા સ્થિરતા અથવા નિત્યતાની બુદ્ધિને 'અવિદ્યાસવ' કહેવામા આવે છે આસવો એ અવિદ્યાના સામાન્ય વિકારો છે, જ્યારે કલેશ એ વિશિષ્ટ વિકાર છે

બૌદ્ધ દર્શનગત આસવનુ આ સ્વરૂપ તેમજ જૈન દર્શનગત આસ્રવનુ ઉપર મુજબનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા લઇ પ્રો **યકોબી** એવો અભિપ્રાય જાહેર કરે છે કે આસ્રવનો મૂળ અર્થ જૈન દર્શનમા વિશેષત નજરે પડતો હોવાથી જૈન દર્શન બૌદ્ધ દર્શનથી પ્રાચીન છે[૨]

આ ઉલ્લાસની પીઠિકારૂપે આટલુ નિવેદન કરી આપણે પ્રસ્તુત ગ્રથકારના વક્તવ્યને અનુસરીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ તેમણે નિર્દેશેલુ આસ્રવનુ લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે —

कायवाङ्मनःकृतशुभाशुभकर्मागमनरूपत्वमास्रवस्य लक्षणम् ।
(२५८)

અર્થાત્ શરીર, વચન અને મન દ્વારા જે શુભ કે અશુભ કર્મો કરવામા આવે છે તે કર્મોના આગ

---

૧ સાખ્ય યોગમા અવિદ્યાનાં રાગ, દ્વેષ, અસ્મિતા અને અભિનિવેશરૂપ ચાર પર્વો ગણાવાયા છે તે આ સાથે કેટલેક અશે મળતા આવે છે

૨ ધર્મ અને નીતિના વિશ્વકોષ (Encyclopedia of Religion and Ethics)ના ૧૧ મા પુસ્તક (Volume)મા પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈન દર્શન (Jainism) નામના લેખ (પૃ ૪૭૨) મા આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને કહ્યુ છે કે—

"Now these terms (*asrava*, *samvara* and *nirjara*) are as old as Jainism For the Buddhists have borrowed from it the most significant term *asrava*, they use it in very much the same sense as the Jains but not in its literal meaning, since they do not regard the *karma* as subtle matter, and deny the existence of a soul into which the *karma* could have an influx' Thus the same argument serves to prove at the same time that the *karma* theory of the Jains is an original and integral part of their system and that Jainism is considerably older than the origin of Buddhism'

મનના હેતુને ‘ આસ્રવ ’ કહેવામા આવે છે [1]અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે વ્યાપારોથી—જે કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓથી કર્મનુ આગમન થાય તે વ્યાપારોને—પ્રવૃત્તિઓને ‘ આસ્રવ ’ કહેવામા આવે છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬, સૂ ૧-૨)મા પણ કહ્યુ છે કે—

“ कायवाङ्मनःकर्म योगः । स आस्रवः । ”

અર્થાત્ શરીર સબધી, વચન સબધી અને મન સબધી જે કર્મ (ક્રિયા, પ્રવર્તન, વ્યાપાર) તે ‘ યોગ ’ કહેવાય છે અને એ યોગ આસ્રવ—કર્મનો સબધ કરાવતો હોવાથી ‘ આસ્રવ ’ કહેવાય છે આ યોગના શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારો છે તેમા શુભ યોગ તે સુખાનુબન્ધી છે અને તે પુણ્યનો આસ્રવ છે—બધ-હેતુ છે, જ્યારે અશુભ યોગ દુ ખાનુબન્ધી છે અને તે પાપનો આસ્રવ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો [2]પ્રાણાતિપાતાદિક વિષયથી નિવૃત્ત અને [3]ધર્મધ્યાનાદિ કમા પ્રવૃત્ત એવા યોગને ‘ શુભ યોગ ’ અને પ્રાણાતિપાતાદિક વિષયમા પ્રવૃત્ત અને આર્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાનોનો આશ્રય લેનારા યોગને ‘ અશુભ યોગ ’ કહેવામા આવે છે

કર્મ અને યોગના લક્ષણો—

શરીર, વચન અને મન દ્વારા આત્માનો કર્મ સાથે યોગ યાને સબધ થાય છે તેમા કર્મનુ લક્ષણ તો સર્વ કર્મની ઉત્પત્તિમા કારણરૂપ **કાર્મણના લક્ષણથી** સમજાય છે અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉદ્ભવતા પર્યાય વડે આત્માનો સબધ તે ‘ યોગ ’ છે આ વાત ગ્રન્થકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

कर्मणो लक्षण तु सर्वकर्मप्ररोहकारणत्वं कार्मणस्य । (२५९)

योगस्य तु वीर्यान्तरायक्षयोपशमजनितेन पर्यायेणात्मनः सम्बन्धरूपत्व लक्षणम् । (२६०)

આ યોગ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ જાતનો છે તેમા **કાય-યોગનુ** લક્ષણ એ છે કે—

---

૧ કેટલાકો આસ્રવના ભાવાસ્રવ અને દ્રવ્યાસ્રવ એવા બે વિભાગો પાડે છે કર્મના આગમનમા કારણરૂપ એટલે કે કર્મનો આત્મામા પ્રવેશ થવામા હેતુભૂત આત્માના પરિણામને ‘ભાવાસ્રવ’ કહેવામા આવે છે, ત્યારે આ પરિણામ દ્વારા જે કર્મો આત્મામા પ્રવેશ કરે છે, તે કર્મો ‘દ્રવ્યાસ્રવ’ કહેવાય છે ભાવાસ્રવના મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એવા પાચ પેટાવિભાગો પાડવામા આવે છે

૨ પ્રાણાતિપાત એટલે હિંસા

૩ જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે—(અ) આર્ત (આ) રૌદ્ર, (ઇ) ધર્મ અને (ઈ) શુક્લ એ ધ્યાનો વિષે વિશેષ હકીકત સારુ જુઓ ૭ મો ઉલ્લાસ

गमनागमनादिक्रियाहेतुकत्वे सति कायात्मप्रदेशपरिणामरूपत्वं काययोगस्य लक्षणम् । (२६१)

અર્થાત્ જવુ, આવવુ ઇત્યાદિ ક્રિયા કરવામા કારણભૂત એવો શરીરધારી આત્માનો જે પરિણામ તે ‘ કાયયોગ ’ જાણવો તેમા કાયનુ લક્ષણ દર્શાવતા ગ્રથકાર કહે છે કે—

पुद्गलघटितत्वे सति आत्मनो निवासरूपत्वं कायस्य लक्षणम् । (२६२)

અર્થાત્ પુદ્ગલોનુ બનેલુ એવુ જીવનુ નિવાસ-સ્થાન તે ‘ કાય ’ કહેવાય છે

વાગ્યોગનુ લક્ષણ—

भाषायोग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामरूपत्वं वाग्योगस्य लक्षणम् । (२६३)

અર્થાત્ ભાષાને લાયક પુદ્ગલો કે જે આત્મ-પ્રદેશના પરિણામરૂપ છે તે ‘ વાગ્યોગ ’ કહેવાય છે

મનોયોગનુ લક્ષણ—

मननयोग्यपुद्गलात्मप्रदेशपरिणामरूपत्वं मनोयोगस्य लक्षणम् । (२६४)

અર્થાત્ મનન કરવામા સાધનભૂત એવા જે પુદ્ગલો આત્મ-પ્રદેશના પરિણામરૂપ છે તે ‘ મનોયોગ ’ કહેવાય છે

ત્રિવિધ યોગના લક્ષણો ધ્યાનમા આવે તે માટે એટલુ ઉમેરીશુ કે વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી તેમજ પુદ્ગલોના આલંબનથી થતો આત્મ-પ્રદેશોનો પરિસ્પન્દ યાને કંપનરૂપ વ્યાપાર તે ‘ યોગ ’ છે આના આલંબન અનુસાર કાયિક, વાચિક અને માનસિક યોગ એમ યોગના ત્રણ પ્રકારો પડે છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ઔદારિકાદિ શરીર-વર્ગણાના પુદ્ગલોના આલંબનથી જે યોગ પ્રવર્તે છે તે ‘ કાય-યોગ ’ યાને ‘ કાયિક યોગ ’ છે મતિજ્ઞાનાવરણ, અક્ષરશ્રુતાવરણ ઇત્યાદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી આંતરિક વાગ્લબ્ધિ ઉત્પન્ન થતા વચન-વર્ગણાના આલંબનથી ભાષાપરિણામ તરફ અભિમુખ એવો જે આત્મ પ્રદેશનો પરિસ્પન્દ થાય છે તે ‘ વાગ્યોગ ’ યાને ‘ વાચિક યોગ ’ છે નોઇન્દ્રિય મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ આંતરિક મનોલબ્ધિ ઉત્પન્ન થતા મનોવર્ગણાના આલંબનથી મન પરિણામ તરફ અભિમુખ એવો જે આત્મપ્રદેશનો પરિસ્પન્દ થાય છે તે ‘ મનોયોગ ’ યાને ‘ માનસિક યોગ ’ છે

૧ સિદ્ધના આત્મ-પ્રદેશો નિષ્કંપ છે અર્થાત્ યોગ રહિત છે એટલે આસ્રવ અને એથી કરીને બંધ માટે પણ ત્યા અવકાશ નથી

જેમ જલાશયમા જળ વહેવડાવનારા નાળા વગેરેના મૂળ અથવા દ્વાર આસ્રવ-વહનનુ નિમિત્ત થવાથી 'આસ્રવ' કહેવાય છે તેમ યોગ જ જીવરૂપ સરોવરમા થતા કર્મ-વર્ગણાના આસ્રવણનુ નિમિત્ત હોવાથી અર્થાત્ યોગ દ્વારા જ આત્મામા કર્મવર્ગણાનુ આસ્રવણ યાને કર્મરૂપ સબધ થતો હોવાથી તે યોગ ' આસ્રવ ' કહેવાય છે

આસ્રવના વિભાગો અને પેટાવિભાગો—

આસ્રવ (ભાવાસ્રવ)ના શુભ અને અશુભ એમ બે મુખ્ય ભેદો પડે છે આ પ્રત્યેકના કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમા **માનસિક શુભ આસ્રવનુ** લક્ષણ એ છે કે—

मैत्र्यादिवासनावासितमनःकृतशुभकर्मागमनरूपत्व मानसिकशुभास्रवस्य लक्षणम् । (२६५)

અર્થાત્ [1]મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓથી ભાવિત થયેલા મન દ્વારા જે શુભ કર્મોનુ આગમન થાય તેને ' માનસિક શુભ આસ્રવ ' કહેવામા આવે છે

માનસિક અશુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

कषायविषयाक्रान्तमनःकृताशुभकर्मागमनरूपत्व मानसिकाशुभास्रवस्य लक्षणम् । (२६६)

અર્થાત્ [2]કષાયના વિષયોથી કલુષિત થયેલા મન દ્વારા જે અશુભ કર્મોનુ આગમન થાય છે તેને ' માનસિક અશુભ આસ્રવ ' જાણવો

વાચિક શુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

सम्यग्ज्ञानाश्रितवचःकृतशुभकर्मागमनरूपत्व शुभवाचिकास्रवस्य लक्षणम् । (२६७)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનને આશ્રીને બોલાયેલા વચનો દ્વારા જે શુભ કર્મોનુ આગમન થાય તેને ' વાચિક શુભ આસ્રવ જાણવો

---

૧ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ છે આ ચારેનુ સ્વરૂપ આ ઉલ્લાસમા આગળ ઉપર વિચારવામા આવનાર છે

૨ " कष्यन्ते-हिंस्यन्ते परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कष-ससार, तमयन्ते-गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कषाया "

અર્થાત્ જેમા પ્રાણીઓ પરસ્પર હિંસા કરે-દુઃખી થાય તે ' કષ ' યાને 'સસાર' જે દ્વારા કષની પ્રાપ્તિ થાય તે ' કષાય ', કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે,

વાચિક અશુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

मिथ्याज्ञानविषयकवचःकृताशुभकर्मागमनरूपत्व वाचिकाशुभास्रवस्य लक्षणम् । (२६८)

અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન વિષયક વચનો દ્વારા જે અશુભ કર્મોનુ આગમન થાય તેને, ' વાચિક અશુભ આસ્રવ ' જાણવો

કાયિક શુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

सुगुप्तशरीरे सति शरीरिकृतशुभचेष्टाविशेषात् शुभकर्मागमनरूपत्व कायिकशुभास्रवस्य लक्षणम् । (२६९)

અર્થાત્ શુભ વ્યાપારોમા જોડેલા શરીર દ્વારા પ્રાણીથી કરાતી શુભ ચેષ્ટાઓથી જે શુભ કર્મોનુ આગમન થાય તે ' કાયિક શુભ આસ્રવ ' કહેવાય છે

કાયિક અશુભ આસ્રવનુ લક્ષણ—

सततारम्भिजन्तुघातकशरीरिकृताशुभकर्मागमनरूपत्व कायिकाशुभास्रवस्य लक्षणम् । (२७०)

અર્થાત્ હમેશા આરભ-સમારભમા રચી પચી રહેનારા તેમજ પ્રાણીના ઘાતક એવા જીવે શરીર દ્વારા કરેલી જે ક્રિયા અશુભ કર્મોના આગમનરૂપ બને તે ' કાયિક અશુભ આસ્રવ સમજવો

અશુભ કર્મના કારણો—

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે [1]કષાય, વિષય, યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિ, મિથ્યાત્વ, આર્ત્ત ધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન ઇત્યાદિ અશુભ કર્મોના કારણો છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે યોગના પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારો પડે છે તેમા શુભ યોગનુ લક્ષણ એ છે કે—

---

૧ બધના કારણો તરીકે કષાય, યોગ પ્રમાદ, અવિરતિ અને મિથ્યાત્વ એ પાચનો ચોથા ઉલ્લાસમા ઉલ્લેખ થશે તેમજ એનુ વિસ્તૃત સ્પષ્ટીકરણ ત્યા વિચારાશે એ સબધમા અત્ર સક્ષેપમા તત્ત્વરહસ્ય દીપિકાના ૭૨ મા પત્ર અનુસાર એટલુ જ કહીશુ કે ક્રોધ માન માયા અને લોભ એ ચારેનો સગ કરવો એનુ નામ ' કષાય ' છે તન, વચન અને મનની પ્રવૃત્તિ કરવી એનુ નામ ' યોગ ' છે વિષયો સેવવા મદ્ય પીવુ વગેરેનુ નામ ' પ્રમાદ છે હિંસા વગેરે અશુભ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિઓથી ન અટકવુ એનુ નામ અવિરતિ ' છે કેવળ નામધારી, દેવ, ગુરુ અને ધર્મને સાચા દેવ સદ્ગુરુ અને સત્ય ધર્મરૂપે માનવા તેનુ નામ ' મિથ્યાત્વ ' છે

सुखानुबन्धिरूपत्वं शुभयोगस्य लक्षणम् । (२७१)

અર્થાત્ સુખનો અનુબંધ કરાવનારો વ્યાપાર ' શુભ યોગ ' કહેવાય છે

અશુભ યોગનું લક્ષણ—

दुःखानुबन्धिरूपत्वमशुभयोगस्य लक्षणम् । (२७२)

અર્થાત્ દુઃખના અનુબંધ કરાવનારી પ્રવૃત્તિ તે ' અશુભ યોગ ' છે આ બે પ્રકારના યોગોનાં અન્ય લક્ષણો પણ નીચે મુજબ નિર્દેશી શકાય તેમ છે —

प्राणातिपातादिविषयकनिवृत्तिशीलत्वे सति धर्मध्यानाद्याश्रयरूपत्व शुभयोगस्य लक्षणम् । (२७३)

प्राणातिपातादिविषयकप्रवृत्तिशीलत्वे सति आर्तरौद्रध्यानाश्रयरूपत्वमशुभयोगस्य लक्षणम् । (२७४)

અર્થાત્ હિંસા વગેરેને લગતી નિવૃત્તિરૂપ તેમજ ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનના આશ્રય રૂપ એવો વ્યાપાર તે ' શુભ યોગ ' છે, જ્યારે હિંસાદિકની પ્રવૃત્તિરૂપ અને આર્ત ધ્યાન તેમજ રૌદ્ર ધ્યાનના આશ્રયરૂપ એવો વ્યાપાર તે ' અશુભ યોગ ' છે

યોગોની શુભતા અને અશુભતાનો આધાર—

કાયયોગાદિ ત્રણે યોગો શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે તેમની આ શુભાશુભતાનો આધાર ભાવનાની શુભાશુભતા ઉપર રહેલો છે એટલે કે શુભ ભાવના પૂર્વક યાને શુભ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત યોગ શુભ છે અને અશુભ ભાવના પૂર્વક યાને અશુભ ઇરાદાથી પ્રવૃત્ત યોગ અશુભ છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્યની ઉપર અર્થાત્ કર્મબંધના શુભાશુભત્વ ઉપર યોગનું શુભાશુભત્વ આધાર રાખતું નથી, કેમકે એમ માનવા જતા તો બધા યોગો અશુભ જ કહેવાશે, કારણ કે આઠમા વગેરે ગુણસ્થાનકામા પણ અશુભ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના બંધનુ કારણ થાય છે

અશુભ કાયિક વગેરે છ યોગોના દૃષ્ટાંતો—

હિંસા, ચોરી, અબ્રહ્મ ઇત્યાદિ કાયિક વ્યાપાર અશુભ કાયયોગ છે, જ્યારે દયા, દાન, બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ કાયિક પ્રવૃત્તિઓ શુભ કાયયોગ છે અસત્ય વચન, સાવદ્ય ભાષણ, મિથ્યા-ભાષણ, કર્કશ વચન ઇત્યાદિ અશુભ વાગ્યોગ છે, જ્યારે નિરવદ્ય એવું સત્ય ભાષણ, મૃદુ તથા સભ્ય વચન ઇત્યાદિ શુભ વાગ્યોગ છે અન્ય જીવના અહિતનુ, વધનુ કે એવું અનિષ્ટ ચિંતન એ અશુભ મનોયોગ છે, જ્યારે અન્યનું ભલુ કરવાનો વિચાર, બીજાનો ઉત્કર્ષ થતો જોઇ પ્રસન્ન થવુ ઇત્યાદિ શુભ મનોયોગ છે

શુભાશુભ યોગોના કાર્યો—

૨૭૧મા અને ૨૭૨મા લક્ષણોમા શુભ યોગનું કાર્ય સુખનો અનુબંધ યાને પુણ્ય-પ્રકૃતિનો બંધ અને અશુભ યોગનુ કાર્ય દુ ખનો અનુબંધ યાને પાપ-પ્રકૃતિનો બંધ છે એમ જે સૂચવાયુ છે તે તત્ત્વાર્થ (અ૦ ૬)ના નિમ્નલિખિત ત્રીજા ચોથા સૂત્રને અનુસરે છે —

" शुभ पुण्यस्य । " " अशुभ पापस्य । "

પરંતુ અત્ર એ પ્રશ્ન જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે કે જે પ્રમાણે અશુભ યોગના સમયે પહેલા વગેરે ગુણસ્થાનકોની જ્ઞાનાવરણીયાદિ બધી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો અને પાપ-પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે તે જ પ્રમાણે શુભ યોગના સમયે પણ છઠ્ઠા વગેરે ગુણસ્થાનકોમા પુણ્ય, પાપ પ્રકૃતિઓનો યથાસંભવ બંધ હોય છે જ, તો પછી શુભયોગનો પુણ્ય-બંધના હેતુ તરીકે અને અશુભ યોગનો પાપ-બંધના હેતુ તરીકે અલગ અલગ નિર્દેશ કરવો કેવી રીતે વ્યાજબી ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે ૨૭૧મા અને ૨૭૨મા લક્ષણોમાનુ કથન અને ઉપર્યુક્ત સૂત્રગત વિધાન મુખ્યતા અને અનુભાગ-બંધની અપેક્ષાએ વિચારવાના છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો સંક્લેશની-કષાયની મંદતાના સમયે થતો યોગ શુભ અને સંક્લેશની તીવ્રતાના સમયે થતો યોગ અશુભ કહેવાય છે શુભ યોગની તીવ્રતાના સમયે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓના અનુભાગ (રસ)ની માત્રા અધિક અને પાપ-પ્રકૃતિઓના અનુભાગની માત્રા અલ્પ નિષ્પન્ન થાય છે, જ્યારે અશુભ યોગની તીવ્રતાના સમયે એથી વિપરીત હકીકત છે અર્થાત્ એ સમયે પાપ-પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ-બંધ અધિક અને પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો અનુભાગ બંધ અલ્પ હોય છે એમા શુભ યોગથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્ય-અનુભાગની જે અધિક માત્રા હોય છે તેની પ્રધાનતા સ્વીકારીને શુભ યોગનો પુણ્યના બંધકારણ તરીકે અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે એવી રીતે અશુભ યોગથી ઉદ્ભવતા પાપ-અનુભાગની જે અધિક માત્રા હોય છે તેની મુખ્યતા માનીને અશુભ યોગનો પાપના બંધકારણ તરીકે અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે અર્થાત્ લોકની માફક શાસ્ત્રમા પણ પ્રધાનતા પૂર્વક વ્યવહાર કરવાનો સુપ્રસિદ્ધ નિયમ હોવાથી[1] શુભ યોગજન્ય પાપાનુભાગની અલ્પ માત્રા અને અશુભયોગ જન્ય પુણ્યાનુભાગની અલ્પ માત્રાની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે

આસ્રવના પ્રકારાંતરથી ભેદો—

આસ્રવના [2]સાંપરાયિક અને [3]ઐર્યાપથિક એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે આ બે પ્રકારો

---

૧ " प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ' જેમકે હિંદમાં હિંદીઓની મુખ્યતા હોવાથી તેમનુ સંખ્યાબળ અન્ય અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ડચ વગેરે કરતાં અધિક હોવાથી આ હિંદ હિંદીનો દેશ ગણાય છે જોકે એમા અંગ્રેજ વગેરે બીજી કોમો પણ વસે છે

૨ ' સાંપરાયિક શબ્દ ' સંપરાય ઉપરથી બનેલો છે સંપરાયનો ' समन्तात् पराभव आत्मन सम्पराय અર્થાત્ ' આત્માનો ચારે બાજુથી પરાભવ ' એવો અર્થ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૪૮)માં સૂચવાયો છે

આસ્રવના સ્વામીની દ્વિવિધતાને આભારી છે સકષાય જીવોને સાંપરાયિક આસ્રવ હોય છે, જ્યારે અકષાયને ઈર્યાપથવિષયક યાને ઐર્યાપથિક હોય છે

પહેલાથી દશમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો સકષાય છે, જ્યારે અગ્યારમાથી તે ચૌદમા સુધીના અકષાય છે

સાંપરાયિક આસ્રવનુ લક્ષણ—

सकाषायिकत्रिविधयोगकृतकर्मागमनरूपत्वं साम्परायिकास्रवस्य लक्षणम् । अथवा ससारपरिभ्रान्तिकारणत्वे सति यथासम्भवं त्रिविध योगकृतकर्मागमनरूपत्वम् । (२७५)

અર્થાત્ કષાયથી યુક્ત જીવના ત્રણ પ્રકારના યોગથી ઉદ્ભવતા કર્મોના આગમનને ' સાંપરાયિક આસ્રવ ' જાણવો અન્ય શબ્દમા કહીએ તો સંસાર પરિભ્રમણના કારણરૂપ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રિવિધ યોગોમાના યથાયોગ્ય ઉત્પન્ન થતા કર્મોના આગમનને ' સાંપરાયિક આસ્રવ' સમજવો

ઐર્યાપથિક આસ્રવનુ લક્ષણ—

अकषायकृतत्वेद्विसमयस्थितिकत्वयोः सतोर्यथासम्भवं त्रिविधयोग-कृतकर्मागमनरूपत्वमैर्यापथिकस्य लक्षणम् । (२७६)

અર્થાત્ કષાય રહિત જીવે કરેલા અને બે સમયની સ્થિતિવાળા એવા, ત્રણ પ્રકારના યોગોમાથી યથાસંભવ યોગ દ્વારા ઉદ્ભવતા સાતવેદનીય કર્મના આગમનને ' ઐર્યાપથિક આસ્રવ ' કહેવામા આવે છે

સાંપરાયિક અને ઐર્યાપથિક કર્મ—

સાંપરાયિકાદિ કર્મના આસ્રવો કહેવાઇથી સમજાય તે માટે સાંપરાયિક કર્મ અને ઈર્યાપથ-કર્મનુ સ્વરૂપ દૃષ્ટાંત દ્વારા વિચારીશુ જેમ હવા થી ઉડેલી રજ ભીના ચામડા કે વસ્ત્ર ઉપર પડે તો તેની સાથે તે ચોટી જાય છે તેમ યોગ દ્વારા ખેચાયેલુ જે કર્મ કષાયના ઉદયના કારણને લઈને આત્માની સાથે સંબદ્ધ થઇને સ્થિતિ કરે છે તે કર્મ ' સાંપરાયિક ' છે આ કર્મ આત્માનો સંપરાય કરવામા અર્થાત્ તેનો પરાભવ કરવામા પોતાનુ બળ અજમાવે છે. કોરી ભીંતની ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની પેઠે યોગથી આકર્ષાયેલુ જે કર્મ કષાયના ઉદયનો અભાવ હોવાથી આત્માની સાથે સંસ્પૃષ્ટ થતા વેંત જ અલગ થઇ જાય છે તે ' ઈર્યાપથ-કર્મ ' છે આ કર્મને ઐર્યાપથિક કહેવાનુ કારણ એ છે કે એ કર્મ કષાય ન હોવાથી ફક્ત ઈર્યા યાને ગમનાગમનાદિરૂપ યોગ દ્વારા બંધાય છે

૧ જુઓ કર્મસ્તવ(ગા. ૧૨)ની ટીકા

કષાયની મંદતા અને તીવ્રતા અનુસાર સાંપરાયિક કર્મ ઓછી વત્તી સ્થિતિવાળું થાય છે અને યથાસંભવ શુભાશુભ વિપાકનું કારણ પણ બને છે, પરંતુ કષાયથી રહિત જીવ ત્રિવિધ યોગ દ્વારા જે ઐર્યાપથિક કર્મ બાંધે છે તે કષાયના અભાવને લઇને નથી વિપાકનું કારણ બનતું કે નથી બે સમયથી અધિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરતું આથી એ ફલિત થાય છે કે ત્રણે પ્રકારના યોગ સમાન હોવા છતાં પણ જો કષાયની ગેરહાજરી હોય તો ઉપાર્જિત કર્મમાં સ્થિતિ કે રસનો બંધ થતો નથી કેમકે સ્થિતિ અને રસ એ ઉભયનું બંધનું કારણ કષાય જ છે આથી મુમુક્ષુ જનોએ સંસારવૃક્ષની ખરેખરી જડરૂપ કષાયને જ ભસ્મીભૂત કરવા જોઇએ

આ સમગ્ર વિવેચનમાંથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે જે કાયાદિક વ્યાપાર કષાય યુક્ત બંધમાં કારણભૂત હોય તે વ્યાપાર સાંપરાયિક કર્મના આશ્રવો છે, જ્યારે જે કાયાદિક વ્યાપારો દ્વારા અકષાયી-કષાયરહિત બંધ થાય તે વ્યાપારો ઐર્યાપથિક કર્મના આશ્રવો છે

હવે **સાંપરાયિક આસ્રવના ભેદો** વિચારવામાં આવે છે તેમાં ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત અને ક્રિયા એમ તેના ચાર મૂળ ભેદો છે[1] આ દરેકના અનુક્રમે પાંચ, ચાર, પાંચ અને પચીસ ભેદો પડે છે, [2]અર્થાત્ તેના એકંદર ઓગણચાલીસ પ્રકારો થાય છે [3]ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ તો આપણે જોઇ ગયા છીએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય છે એનું વિશેષ સ્વરૂપ આગળ ઉપર વિચારવામાં આવનાર છે સમગ્ર કર્મોની જાળરૂપ હિંસાદિ અવ્રતો છે એ અવ્રતોને વિષે પ્રવૃત્તિ થતાં આસ્રવને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એનાથી નિવૃત્ત થતાં આસ્રવથી નિવૃત્તિ થાય છે આ હિંસાદિના લક્ષણો આ ઉલ્લાસમાં હવે પછી વિચારશે હાલ તુરત તો **ક્રિયાના પચ્ચીસ ભેદોના** નામો ગ્રન્થકારે એના આપેલા લક્ષણોના ક્રમ અનુસાર નીચે મુજબ જોઇ લઇએ —

(૧) સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા, (૨) મિથ્યાત્વ-ક્રિયા, (૩) સમાદાન-ક્રિયા, (૪) [4]ઐર્યાપથિકી-ક્રિયા, (૫) પ્રયોગ-ક્રિયા, (૬) પરિગ્રહ-ક્રિયા, (૭) માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયા, (૮)

૧ જોકે ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ, અવ્રત અને ક્રિયાનું બંધના કારણરૂપ યાને આસ્રવરૂપ થવાપણું રાગ-દ્વેષ ઉપર જ અવલંબી રહેલું છે અને એથી કરીને વાસ્તવિક રીતે રાગ-દ્વેષ અર્થાત્ કષાય જ સાંપરાયિક કર્મનું બંધ-કારણ છે, તોપણ કષાયથી અલગરૂપે ઇન્દ્રિય અવ્રત અને ક્રિયાનો જે સાંપરાયિક આસ્રવરૂપે અત્ર ઉલ્લેખ કરાયો છે તે કષાયજન્ય કઇ કઇ પ્રવૃત્તિ વ્યવહારમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, સંવરના અભિલાષીએ કઇ કઇ પ્રવૃત્તિને રોકવી જોઇએ અને તે માટે કોના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઇએ એનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે વાસ્તે કરાયેલો છે

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નું નિમ્ન-લિખિત સૂત્ર—

"इन्द्रियकषायाव्रतक्रिया पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ।"

૩ અત્ર ઇન્દ્રિયોથી એની રાગદ્વેષ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ સમજવી કેમકે કેવળ સ્વરૂપ માત્રથી કોઇ પણ ઇન્દ્રિય કર્મ-બંધનું કારણ થઇ શકતી નથી અને ઇન્દ્રિયોની રાગ દ્વેષથી રહિત પ્રવૃત્તિ પણ કર્મ-બંધનો હેતુ થઇ શકતી નથી

૪ જોકે આ ઐર્યાપથિકી ક્રિયા સાંપરાયિક કર્મનો આસ્રવ નથી તોપણ અન્ય બધી ક્રિયાઓ કષાય જન્ય હોવાને લીધે તેને સાંપરાયિક કર્માસ્રવ તરીકે ઓળખાવી છે તે બહુલતાની અપેક્ષાએ જાણવું અર્થાત્ પ્રાયઃ તેમ સમજવું

અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા, (૯) કાયિક-ક્રિયા, (૧૦) અધિકરણ-ક્રિયા, (૧૧) પ્રાદ્વેષિક-ક્રિયા, (૧૨) પારિતાપનિકી-ક્રિયા, (૧૩) પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા, (૧૪) દાર્ષ્ટિકી-ક્રિયા, (૧૫) સ્પર્શન, પ્રત્યયિક-ક્રિયા, (૧૬) પ્રતીત્ય-ક્રિયા, (૧૭) સામન્તોપનિપાતિકીક્રિયા, (૧૮) સ્વાહસ્તકી-ક્રિયા, (૧૯) નિસર્ગ-ક્રિયા, (૨૦) વિદારણ-ક્રિયા, (૨૧) આનયન-ક્રિયા, (૨૨) અનવકાંક્ષ-ક્રિયા, (૨૩) અનાભોગ-ક્રિયા, (૨૪) આરમ્ભિક ક્રિયા અને (૨૫) મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા[1]

આ પચીસ ક્રિયાઓનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે માટે પ્રત્યેકનુ લક્ષણ વિચારવામા આવે છે તેમા **સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનુ** લક્ષણ એ છે કે—

जिनसिद्धगुर्वादीनां पूजानमस्कारवस्त्रपात्रादिप्रदानरूपवैयावृत्त्या-भिव्यङ्ग्यत्वे सति सम्यक्त्वप्रवर्धनकत्वं सम्यक्त्वक्रियाया लक्षणम् । (२७७)

અર્થાત્ જિનેશ્વરની પૂજા, સિદ્ધને નમસ્કાર, ગુરુ પ્રમુખનુ વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે આપવારૂપ [2]વૈયાવૃત્ય ઇત્યાદિ ચિહ્નોથી સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડતી (અર્થાત્ દેવ, ગુરુ, ચૈત્ય અને શાસ્ત્રની પૂજાપ્રતિપત્તિરૂપ) અને સમ્યક્ત્વની પુષ્ટિ કરનારી એવી ક્રિયાને 'સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા' કહેવામા આવે છે આ ક્રિયા ચોથાથી ૧૦મા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવોને હોય છે

અત્ર સમ્યક્ત્વથી શુદ્ધ દર્શનમોહનીય (સમ્યક્ત્વ-મોહનીય)ના દલિકોનો અનુભવ સમજવો આ સમ્યક્ત્વ બીજુ કઈ નથી પણ એ પ્રશમ, [3]સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય એ લક્ષણોથી લક્ષિત (જાણી શકાય) એવી જીવાદિક પદાર્થ વિષયક શ્રદ્ધા છે જિનેશ્વરનુ પુષ્પ, ધૂપ, પ્રદીપ, ચામર, છત્રાદિક યોગ્ય સામગ્રી દ્વારા પૂજન, સિદ્ધને નમસ્કાર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, પાન, શય્યા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ આપવારૂપ તેમનુ વૈયાવૃત્ય એ ચિહ્નોથી સૂચિત અને વળી સમ્યક્ત્વરૂપ સદ્ભાવની પોષક, સાતવેદનીય બંધના હેતુભૂત તેમજ દેવાદિક ગતિમા પ્રાપ્તિના કારણરૂપ એવી સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા છે એમ **તત્ત્વાર્થ** (અ. ૬, સૂ ૬) ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૧) ઉપરથી જોઈ શકાય છે આથી વિપરીત ક્રિયાને 'મિથ્યાત્વ-ક્રિયા' જાણવી

મિથ્યાત્વ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

सम्यक्त्वक्रियाविपरीतप्रवृत्तिरूपत्वं मिथ्यात्वक्रियाया लक्षणम् । (२७८)

૧ આ ૨૫ ક્રિયાઓના નામો અમુક જ ક્રમાનુસાર હોવા જોઈએ એવો નિયમ હોય એમ જણાતુ નથી વિશેષમા આ ક્રમ શા આધારે ગ્રન્થકાર પસંદ કર્યો છે તે સમજાતુ નથી.

૨-૩ આનાં લક્ષણો આ ઉલ્લાસમા આગળ ઉપર આપવામા આવ્યાં છે

અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાથી ઉલટા પ્રકારની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા તે ' મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ' જા ણવી મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ કરનારી આ ક્રિયા ત્રીજા ગુણસ્થાનક સુધી સભવે છે મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના ઉદયથી સરાગ દેવ, અબ્રહ્મચારી ગુરુ, કુશાસ્ત્ર વગેરેની થતી સ્તુતિ, ઉપાસના એ ' મિથ્યાત્વ-ક્રિયા ' છે આના અભિગૃહીત, અનભિગૃહીત અને સદિગ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારો છે જેમકે [1]૩૬૩ પાખડીઓની ક્રિયા તે પ્રથમ પ્રકાર, કોઇ અમુકને દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા વિનાની પ્રાણીઓની ક્રિયા તે બીજો પ્રકાર અને જિન-પ્રવચનને વિષે એક અક્ષર જેટલો પણ સદેહ ધરાવનાર વ્યક્તિની ક્રિયા તે ત્રીજો પ્રકાર છે

સમાદાન-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

योगत्रयकृतपुद्गलादानरूपत्व समादानक्रियाया लक्षणम् । अथवा योगनिर्वृत्तिसमर्थपुद्गलग्रहणरूपत्वम् । (२७९)

અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના યોગ દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મ-પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયા તે ' સમાદાન-ક્રિયા ' જાણવી અથવા તો યોગને બનાવવામા સમર્થ એવા પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ કરવુ તે ' સમાદાન-ક્રિયા ' છે

આ લક્ષણ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૪૯)ની નિમ્નલિખિત—

" **वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति अङ्गोपाङ्गोपष्टम्भादात्मनः कायवाङ्मनोयोगनिर्वृत्तिसमर्थपुद्गलग्रहणं वा संयतस्य सतः अविरतिं प्रत्यभिमुखं समादानक्रिया** "

—પક્તિગત પ્રથમ વિકલ્પને અનુસરે છે એના દ્વિતીય વિકલ્પનો અર્થ એ છે કે ત્યાગી હોવા છતા અવિરતિ પ્રતિ અભિમુખ રહેવુ તે ' સમાદાન-ક્રિયા ' છે આ વિકલ્પમા સૂચવાયેલ સાવદ્યવૃત્તિ તરફનુ ઝુકવુ એ સમાદાન-ક્રિયા છે એવુ આ ક્રિયાનુ લક્ષણ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૧૨)મા નિર્દેશાયુ છે વિશેષમા ત્યા અન્યના મતરૂપે એમ પણ કહેવાયુ છે કે આ સમાદાન-ક્રિયા બે પ્રકારની છે જેનાથી વિષય ગ્રહણ કરાય તે ' સમાદાન ' એટલે ' ઇન્દ્રિય ', એ સબધી દેશ-ઉપઘાતક કે સર્વ-ઉપઘાતક વ્યાપાર તે ' સમાદાન-ક્રિયા ' છે[2] જેના વડે આઠે કર્મોનો સમુદાય બધાય તેવા પ્રકારનો ઇન્દ્રિયનો વ્યાપાર તે 'સામુદાયિકી ક્રિયા' છે સમાદાન-ક્રિયાને બદલે કેટલેક સ્થળે આ નામ સૂચવાયુ છે આ ક્રિયા ઇન્દ્રિય અનતવાળા જીવો સાથે સબધ ધરાવતી હોવાથી એ પ્રાયે પાચમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે

ઐર્યાપથિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

ईर्यापथकर्मकारणरूपत्वमैर्यापथिकीक्रियाया लक्षणम् । (२८०)

૧ આનુ સ્વરૂપ ચતુર્થ ઉલ્લાસમાં વિચારાશે
૨ જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યનુ ૩૧મુ પત્ર.

અર્થાત્ ઈર્યાપથ કર્મના કારણરૂપ ક્રિયાને ' ઐર્યાપથિકી ક્રિયા ' જાણવી

ઈર્યા એટલે ગમન-આગમન અને પથ એટલે માર્ગ ગમનાગનરૂપ કાયયોગ અને ઉપલક્ષણથી વચનયોગ અને મનોયોગ એ કર્મને આવવાનો માર્ગ છે આ સબંધી અકષાયિક પ્રવૃત્તિ તે ' ઐર્યાપથિકી ક્રિયા ' છે આ ક્રિયા બધાતી અને વેદાતી એમ બે પ્રકારની છે. તેમા પ્રથમ સમયે બધાતી અને બીજે સમયે વેદાતી છે વિશેષમા આ ક્રિયા અગ્યારમા, બારમા અને તેરમા ગુણસ્થાનકે રહેલા અકષાયી જીવને યોગમાત્રથી જ હોય છે આ યોગને લઈને બધાતુ સાત વેદનીય કર્મ મનોહર વર્ણ, રસ, ગધ અને સ્પર્શવાળુ પરતુ અત્યત રૂક્ષ હોય છે જેથી કરીને પ્રથમ સમયે એ બધાય છે અને બીજે જ સમયે એનુ વેદન થાય છે અર્થાત એ નિર્જરે છે આથી કરીને આ ઈર્યાપથ કર્મની સ્થિતિ માત્ર બે સમયની જ છે અત્ર એ ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે અકષાયી જીવને કેવળ સાતવેદનીય કર્મનો જ બધ હોય છે, એ સિવાય અન્ય કર્મના બધ માટે અવકાશ નથી

પ્રયોગ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

धावनवल्गनादिरूपकायव्यापारपरुषानृतादिरूपवाग्व्यापाराभिद्रोहादिरूपमनोव्यापारविषयकप्रवृत्तिरूपत्वं प्रयोगक्रियाया लक्षणम् । (२८१)

અર્થાત [1]ધાવન, [2]વલ્ગનાદિક કાયિક વ્યાપાર, કઠોર અને અસત્ય ભાષણ વગેરે જેવા વાચિક વ્યાપાર અને ઈર્ષ્યા, દ્રોહ, અભિમાન ઇત્યાદિરૂપ માનસિક વ્યાપાર તે ' પ્રયોગ-ક્રિયા ' જાણવી. અર્થાત ગમન, આગમન ઇત્યાદિ ચેષ્ટાને લગતી સકષાય પ્રવૃત્તિને ' પ્રયોગ-ક્રિયા ' સમજવી. આ ક્રિયા શુભાશુભ સાવદ્ય યોગવાળાને હોવાથી પાચમા ગુણસ્થાનક સુધી પ્રાયે હોય છે

પરિગ્રહ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

सचित्तादिद्रव्येषु ममेति ममत्वकरणरूपत्व परिग्रहक्रियाया लक्षणम् । (२८२)

અર્થાત્ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એવા દ્રવ્યોને વિષે ' આ મારૂ ' એ પ્રકારના મમત્વના કારણરૂપ ક્રિયા તે ' પરિગ્રહ-ક્રિયા ' જાણવી વિશેષમા ધન, ધાન્યાદિનુ ઉપાર્જન કરવામા અને તેનુ રક્ષણ કરવામા મૂર્છા રાખવી તે ' પરિગ્રહ-ક્રિયા ' છે આ ક્રિયા જીવ-પારિગ્રહિકી અને અજીવ-પારિગ્રહિકી એમ બે પ્રકારની છે તેમા ધાન્ય, ઢોર, દાસી વગેરે સચેતન પદાર્થોનો સગ્રહ કરવો તે પહેલો પ્રકાર છે, જ્યારે વસ્ત્ર, ભૂષણ વગેરે અચેતન પદાર્થોનો સગ્રહ કરવો તે બીજો પ્રકાર છે

---

૧ દોડવુ　　૨ વળગવુ

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જે ક્રિયા પરિગ્રહનો નાશ ન થવા માટે કરાય તે 'પારિગ્રહિકી' છે આ ક્રિયા પરિગ્રહના અત્યાગી જીવોને હોય છે એટલે એ પાચમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે

માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

दाम्भिकवृत्तितया मनोवाक्कायाना प्रवृत्तौ प्रेरकत्व मायाप्रत्ययिकक्रियाया लक्षणम् । (२८३)

અર્થાત્ દાભિક વૃત્તિ પૂર્વકની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રેરણારૂપ ક્રિયા તે 'માયાપ્રત્યયિક-ક્રિયા' છે

મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાન, દર્શનાદિના વિષયમા ઠગાઇ કરવી તે પણ 'માયા-ક્રિયા' છે છળ પ્રપચથી ઉદ્ભવતી આ ક્રિયાના બે પ્રકારો છે અદરથી દુષ્ટ ભાવ હોય, પરતુ બહારથી શુદ્ધતાનો ડોળ કરવો એ પ્રમાણે પોતાનો ભાવ વિપરીતપણે દેખાડવો તે 'આત્મભાવવચન-માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે અને એ પ્રથમ પ્રકાર છે જૂઠી સાક્ષી પૂરવી, ખોટો લેખ લખી આપવો ઇત્યાદિ ક્રિયા પરભાવવચન-માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા કહેવાય છે અને એ બીજો પ્રકાર છે **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૨૮૪)મા આ ક્રિયાને સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી જ કહી છે માયામોહનીય કર્મના ઉદયની અપેક્ષાએ તો એ નવમા ગુણસ્થાનક સુધી સભવે, પરતુ અત્ર માયાની પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા ગણાવી છે અને એવી પ્રવૃત્તિ તો સાતમા ગુણસ્થાનક સુધી જ સઘાદિકના કારણને લીધે **પ્રજ્ઞાપનામા** કહેલી છે આઠમા અને નવમા ગુણસ્થાનોમા માયા ઉદયરૂપે હોય, પરતુ પ્રવૃત્તિરૂપે ન હોય

અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

चारित्रमोहनीयोदये सति सावद्ययोगादिषु प्रवृत्तिरूपत्वमप्रत्याख्यानक्रियाया लक्षणम् । (२८४)

અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય કર્મ ઉદયમા આવતા સયમના વિઘાતક સાવદ્ય (પાપમય) આચરણોમા પ્રવૃત્તિ થવી તે 'અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા' જાણવી કહેવાની મતલબ એ છે કે હેય વસ્તુઓમા-અવિરતિમા પ્રવૃત્ત રહેવુ અર્થાત્ સયમઘાતી કર્મના પ્રભાવને લઇને પાપ-વ્યાપારથી નિવૃત્ત ન થવુ તે આ ક્રિયાનુ લક્ષણ છે એટલે કે આ ક્રિયામા સયમઘાતક કષાયાદિના પ્રત્યાખ્યાનનો અભાવ છે

જે પદાર્થના ઉપયોગનો જ્યા સુધી ત્યાગ કરાયો નથી ત્યા સુધી જે અત્યાગવૃત્તિ સબધી કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે 'અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા' છે આના બે પ્રકારો પડે છે—સજીવ પદાર્થોનો ત્યાગ ન કરવો તે 'જીવ-અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા'રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે અજીવ વસ્તુઓનો

ત્યાગ ન કરવો તે 'અજીવ-અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા'રૂપ દ્વિતીય પ્રકાર છે આ ક્રિયા અવિરતિ જીવોને જ હોય છે એટલે એ ચોથા ગુણસ્થાનક સુધી જ હોય છે

ગત ભવમા જે શરીરોનો ત્યાગ કર્યો હોય તેમજ જીવના ઘાતક એવા જે જે શસ્ત્રો તૈયાર કર્યા હોય તે તે કર્મનો આસ્રવ જીવને આ ભવમા પણ લાગુ પડે છે, વાસ્તે જૈન ધર્મના માર્ગે સચરનારે પૂર્વ ભવોમા તૈયાર કરેલાં સાધનો સબધી ઉપસ્થિત થતા આસ્રવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ વળી જે જે વસ્તુઓ સ્વપ્ને પણ ઉપભોગમા આવનાર ન હોય તેમજ જે સર્વથા અપ્રાપ્ય હોય તેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ, કેમકે જ્યા સુધી એવો ત્યાગ ન કરાય ત્યા સુધી તે સબધી કર્મબધ આત્માને નિરંતર વર્તી રહ્યો છે

કાયિક-ક્રિયાનું લક્ષણ—

कायचेष्टाविशेषरूपत्व कायिकक्रियाया लक्षणम् । (२८५)

અર્થાત્ કાયની ચેષ્ટા તે 'કાયિક-ક્રિયા' જાણવી દુષ્ટ ભાવથી પ્રયત્ન કરવો, કોઈ કામ વાસનાને માટે ઉદ્યમ કરવો તે 'કાયિકી ક્રિયા' છે આ બે પ્રકારની છે મિથ્યાદૃષ્ટિ તેમજ અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની ઉઠવુ, બેસવુ, ચાલવુ, સૂવુ, ઉચકવુ, મૂકવુ ઇત્યાદિક ક્રિયાઓ જે કર્મ-બધના કારણરૂપ હોઇ સાવદ્ય છે તે '[1]અનુપરત કાયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે અને એ અત્ર નિર્દેશેલ પ્રથમ પ્રકાર છે અશુભ યોગવાળા જીવોને ઇન્દ્રિયના ઇષ્ટ વિષયો મળતાં હર્ષ (રતિ) અને અનિષ્ટ વિષયો પ્રાપ્ત થતા શોક (અરતિ) થાય તે ઇન્દ્રિય સબધી ક્રિયા તેમજ અનિન્દ્રિય સબધી અર્થાત્ અશુભ મનના સકલ્પ દ્વારા મુક્તિ-માર્ગ તરફ દુર્વ્યવસ્થિત એવા પ્રમત્ત મુનિની કાયિક ક્રિયા એ બને 'દુષ્પ્રયુક્ત કાયિકી ક્રિયા' કહેવાય છે આ કાયિકી ક્રિયા કષાયના ઉદય વાળા સર્વ કાયયોગી જીવોને હોય એમા પહેલી જાતની કાયિકી ક્રિયા અવિરત સુધીના જીવોને એટલે કે ચોથા ગુણસ્થાન સુધી અને બીજી અનુપયોગી મુનિને પણ એટલે કે છટ્ઠા ગુણસ્થાન પર્યંત હોય **વિચારસાર** (?)મા તો આ ક્રિયા દશમા ગુણસ્થાનક સુધી કહેલી છે, પરતુ **સ્થાનાગ** અને **પ્રજ્ઞાપના**મા તો છટ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી કહેલી છે

અધિકરણ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

खड्गादिनिर्वर्तनरूपत्वमधिकरणक्रियाया लक्षणम् । (२८६)

અર્થાત્ તરવાર વગેરે શસ્ત્રો બનાવવા તે 'અધિકરણ-ક્રિયા' છે

જેથી આત્માનુ દુર્ગતિ પ્રતિ પ્રસ્થાન થાય-જેને લઈને આત્મા નરકાદિ ગતિનો અધિકારી બને તે 'અધિકરણ' કહેવાય છે જીવ-ઘાત થાય તેવુ આચરણ કે ખડ્ગાદિ શસ્ત્ર અધિકરણ છે પોતાનો દેહ પણ હિંસાનુ સાધન બની શકતો હોવાથી અધિકરણ છે આને

---

૧ અવિરત, વિરતિથી રહિત

લગતી ક્રિયા તે ' અધિકરણ-ક્રિયા ' છે આ ક્રિયા બાદર કષાયના ઉદયવાળા જીવને હોય એટલે નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય એના (૧) નિર્વર્તન-અધિકરણ-ક્રિયા અને (૨) સયોજન-અધિકરણ-ક્રિયા એમ બે ભેદો છે તેમા વળી મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણ એવા પ્રથમ પ્રકારના બે અવાતર પ્રકારો છે

ઔદારિકાદિ શરીરોનુ નિષ્પાદન (રચવુ) તે ' મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે હાથ, પગ વગેરે અવયવોનુ નિર્વર્તન તે ' ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે અથવા તરવાર, ભાલો વગેરે તૈયાર કરવા તે ' મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે, જ્યારે એવા શસ્ત્રોને ઉજ્જ્વળ કરવા, તીક્ષ્ણ બનાવવા, તેની ધાર કાઢવી અને તેમ કરી પાણી ચઢાવી હત્યા કરવા માટે તૈયાર કરવા તે ' ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે પહેલા તૈયાર કરેલા ધનુષ્ય વગેરે હથિયારોના અંગોને પરસ્પર જોડવા તે ' સયોજનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે.

પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

मात्सर्यकरण प्राद्वेपिकक्रियाया लक्षणम् । (२८७)

અર્થાત્ મત્સરતાના કારણરૂપ ક્રિયા તે ' પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા ' છે આનુ બીજુ નામ ' પ્રાદોષિકી ક્રિયા ' છે ક્રોધાદિના આવેશથી આ ક્રિયા ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય પ્રજ્ઞાપનામા ચારે કષાયોને રાગ-દ્વેષરૂપે ગણેલા છે તે અપેક્ષાએ ચારે કષાયોદયી જીવને પણ એ ક્રિયા સભવે છે આ ક્રિયાના બે ભેદો છે (૧) જીવ-પ્રાદ્વેષિકી અને (૨) અજીવ-પ્રાદ્વેષિકી તેમા પુત્ર પત્ની, પાડોસી વગેરે જીવો ઉપર દ્વેષ કરવા પૂર્વકની ક્રિયા તે પ્રથમ ભેદ છે, જ્યારે પોતાને પીડા કરતા એવા કાટા, પત્થર વગેરે અજીવ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ થાય તે બીજો ભેદ છે

પારિતાપનિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

दुःखोत्पादनरूपत्व पारितापिनिक्याः क्रियाया लक्षणम् । (२८८)

અર્થાત્ પોતાની જાતને કે પરને સતાવવા (પોતાને કે પારકાને) પીડા ઉત્પન્ન કરવી તે ' પારિતાપનિકી ક્રિયા ' જાણવી આ ક્રિયા બાદર કષાયના ઉદયવાળા જીવોને હોય એટલે કે નવમા ગુણસ્થાન સુધી હોય આ ક્રિયાના સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી અને પરહસ્ત-પારિતાપનિકી એમ બે ભેદો છે તેમા પુત્ર, પત્ની વગેરેનો વિયોગ થતા પોતાને હાથે માથુ ફોડવુ, છાતી કુટવી ઇત્યાદિ રૂપે અથવા બીજાના શરીરને તેમ પરિતાપ (સતાપ) ઉપજાવવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે આ ક્રિયા બીજાને હાથે કરાવતા તે બીજા પ્રકારની ગણાય આ સબધમા નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ૩૨મા પત્રમા એવુ કથન છે કે પુત્રાદિકના વિયોગથી દુ ખી થતો જીવ પોતાને કે પારકાને હાથે પોતાની છાતી કુટે, માથુ ફોડે તો તે ' સ્વપારિતાપનિકી ક્રિયા ' છે અને જો પુત્ર, શિષ્ય વગેરેને તાડન-તર્જન કરે તો તે ' પરપારિતાપનિકી ક્રિયા ' છે

પ્રાણાતિપાત-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

प्रमत्तयोगात् प्राणातिपातरूपत्वं प्राणातिपातक्रियाया लक्षणम् । (२८९)

અર્થાત્ પ્રમત્ત વ્યાપારને લઇને (અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવના) પ્રાણોનો નાશ કરવો તે 'પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા' છે આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે એટલે કે એ પાચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે વિશેષમા જીવનો ઘાત થાય તો જ આ ક્રિયા લાગે, નહિ તો નહિ આના પણ બે પ્રકારો છે પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને મરવુ, શસ્ત્રાદિ વડે આપઘાત કરવો, નદી વગેરેમા ડૂબી મરવુ, આગ લગાડી બળી મરવુ, પોતાને હાથે કે પારકાને હાથે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવા તે 'સ્વપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા' રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે મોહ, લોભ કે ક્રોધના આવેશથી પોતાને હાથે અન્યનુ ખૂન કરવુ કે પારકા પાસે ખૂન કરાવવુ તે 'પરપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા' રૂપ બીજો પ્રકાર છે આના બાહ્ય સ્વહિસા અને આભ્યતર સ્વહિસા એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે એમ પ્રસ્તુત ગ્રથકાર સૂચવે છે તેમા શસ્ત્રાદિ દ્વારા પોતાના બાહ્ય પ્રાણોનો પોતાને હાથે નાશ કરવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે મોહનીયાદિ કર્મો દ્વારા અતરાત્માને પ્રતિસમય સસાર સાથે બાધતા રહેવુ—તેને ગુરુકર્મી બનાવવો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે

દાર્ષ્ટિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

अश्वादिचित्रकर्मक्रियादर्शनार्थं गमनरूपत्वं दार्ष्टिक्याः क्रियाया लक्षणम् । (२९०)

અર્થાત્ ઘોડા વગેરે ચિત્ર કર્મને જોવા માટે જવુ તે 'દાર્ષ્ટિકી ક્રિયા' સમજવી રાગ પૂર્વક રૂપ જોવાની વૃત્તિ તે આ ક્રિયા છે સરાગ દૃષ્ટિથી સચેતન પદાર્થોને દેખતા જેમકે નૃપાદિનો નગરમા પ્રવેશ, મલ્લોનુ યુદ્ધ, સાઢમારી વગેરેનુ દર્શન કરતા જે ક્રિયા લાગે તે 'જીવ-દર્શનક્રિયા' છે, જ્યારે રાગાર્દ્ર ચિત્તથી દેવકુલ, સભા, પરબ, જલાશય વગેરે અજીવ પદાર્થો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવો એ 'અજીવ-દર્શનક્રિયા' છે આ ક્રિયા સકષાયી નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવોને હોય અર્થાત્ એ દશમા ગુણસ્થાન સુધી સભવે છે

સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનુ લક્ષણ—

रागादिना जीवादीनां स्पृशतो या क्रिया तत्करणरूपत्वं स्पर्शनप्रत्ययिकक्रियाया लक्षणम् । (२९१)

અર્થાત્ રાગાદિ પૂર્વક જીવાદિનો સ્પર્શ કરવો તે 'સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયા' છે, જ્યારે એ વિષે પૂછપરછ કરવી તે 'પૃષ્ટિકી ક્રિયા' છે આ પ્રમાણે અત્ર બે ક્રિયાઓ એકત્ર રજુ કરાય

લમતી ક્રિયા તે ' અધિકરણ-ક્રિયા ' છે આ ક્રિયા બાદર કષાયના ઉદયવાળા જીવને હોય એટલે નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય એના (૧) નિર્વર્તન-અધિકરણ-ક્રિયા અને (૨) સંયોજન-અધિકરણ-ક્રિયા એમ બે ભેદો છે તેમા વળી મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણ એવા પ્રથમ પ્રકારના બે અવાંતર પ્રકારો છે

ઔદારિકાદિ શરીરોનુ નિષ્પાદન (રચવુ) તે ' મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે હાથ, પગ વગેરે અવયવોનુ નિર્વર્તન તે ' ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે અથવા તરવાર, ભાલો વગેરે તૈયાર કરવા તે ' મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે, જ્યારે એવા શસ્ત્રોને ઉજ્જ્વળ કરવા, તીક્ષ્ણ બનાવવા, તેની ધાર કાઢવી અને તેમ કરી પાણી ચઢાવી હત્યા કરવા માટે તૈયાર કરવા તે ' ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે પહેલા તૈયાર કરેલા ધનુષ્ય વગેરે હથિયારોના અંગોને પરસ્પર જોડવા તે ' સંયોજનાધિકરણ-ક્રિયા ' છે

પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

मात्सर्यकरणं प्राद्वेषिकक्रियाया लक्षणम् । (२८७)

અર્થાત્ મત્સરતાના કારણરૂપ ક્રિયા તે ' પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા ' છે આનુ બીજુ નામ ' પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા ' છે ક્રોધાદિના આવેશથી આ ક્રિયા ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે એ નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય પ્રજ્ઞાપનામા ચારે કષાયોને રાગ-દ્વેષરૂપે ગણેલા છે તે અપેક્ષાએ ચારે કષાયોદયથી જીવને પણ એ ક્રિયા સભવે છે આ ક્રિયાના બે ભેદો છે (૧) જીવ-પ્રાદ્વેષિકી અને (૨) અજીવ-પ્રાદ્વેષિકી તેમા પુત્ર પત્ની, પાડોસી વગેરે જીવો ઉપર દ્વેષ કરવા પૂર્વકની ક્રિયા તે પ્રથમ ભેદ છે, જ્યારે પોતાને પીડા કરતા એવા કાંટા, પત્થર વગેરે અજીવ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ થાય તે બીજો ભેદ છે

પારિતાપનિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

दुःखोत्पादनरूपस्त्र पारितापिनिक्याः क्रियाया लक्षणम् । (२८८)

અર્થાત્ પોતાની જાતને કે પરને સતાવવા (પોતાને કે પારકાને) પીડા ઉત્પન્ન કરવી તે ' પારિતાપનિકી ક્રિયા ' જાણવી આ ક્રિયા બાદર કષાયના ઉદયવાળા જીવોને હોય એટલે કે નવમા ગુણસ્થાન સુધી હોય આ ક્રિયાના સ્વહસ્ત પારિતાપનિકી અને પરહસ્ત-પારિતાપનિકી એમ બે ભેદો છે તેમા પુત્ર, પત્ની વગેરેનો વિયોગ થતા પોતાને હાથે માથુ ફોડવુ, છાતી કુટવી ઇત્યાદિ રૂપે અથવા બીજાના શરીરને તેમ પરિતાપ (સતાપ) ઉપજાવવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે આ ક્રિયા બીજાને હાથે કરાવતા તે બીજા પ્રકારની ગણાય આ સબધમા નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ૩૨મા પત્રમા એવુ કથન છે કે પુત્રાદિકના વિયોગથી દુ ખી થતો જીવ પોતાને કે પારકાને હાથે પોતાની છાતી કુટે, માથુ ફોડે તો તે ' સ્વપારિતાપનિકી ક્રિયા ' છે અને જો પુત્ર, શિષ્ય વગેરેને તાડન-તર્જન કરે તો તે ' પરપારિતાપનિકી ક્રિયા ' છે.

પ્રાણાતિપાત-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

प्रमत्तयोगात् प्राणातिपातरूपत्व प्राणातिपातक्रियाया लक्षणम् । (२८९)

અર્થાત્ પ્રમત્ત વ્યાપારને લઇને (અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવના) પ્રાણોનો નાશ કરવો તે 'પ્રાણાતિપાત-ક્રિયા' છે આ ક્રિયા અવિરત જીવોને હોય છે એટલે કે એ પાચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે વિશેષમા જીવનો ઘાત થાય તો જ આ ક્રિયા લાગે, નહિ તો નહિ આના પણ બે પ્રકારો છે પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને મરવુ, શસ્ત્રાદિ વડે આપઘાત કરવો, નદી વગેરેમા ડૂબી મરવુ, આગ લગાડી બળી મરવુ, પોતાને હાથે કે પારકાને હાથે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવા તે 'સ્વપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા' રૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે મોહ, લોભ કે ક્રોધના આવેશથી પોતાને હાથે અન્યનુ ખૂન કરવુ કે પારકા પાસે ખૂન કરાવવુ તે 'પરપ્રાણાતિપાત-ક્રિયા' રૂપ બીજો પ્રકાર છે આના બાહ્ય સ્વહિસા અને આભ્યતર સ્વહિસા એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે એમ પ્રસ્તુત ગ્રથકાર સૂચવે છે તેમા શસ્ત્રાદિ દ્વારા પોતાના બાહ્ય પ્રાણોનો પોતાને હાથે નાશ કરવો તે પ્રથમ પ્રકાર છે, જ્યારે મોહનીયાદિ કર્મો દ્વારા અતરાત્માને પ્રતિસમય સસાર સાથે બાધતા રહેવુ—તેને ગુરુકર્મી બનાવવો તે દ્વિતીય પ્રકાર છે

દાર્ષ્ટિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

अश्वादिचित्रकर्मक्रियादर्शनार्थं गमनरूपत्व दार्ष्टिक्याः क्रियाया लक्षणम् । (२९०)

અર્થાત્ ઘોડા વગેરે ચિત્ર કર્મને જોવા માટે જવુ તે 'દાર્ષ્ટિકી ક્રિયા' સમજવી રાગ પૂર્વક રૂપ જોવાની વૃત્તિ તે આ ક્રિયા છે સરાગ દૃષ્ટિથી સચેતન પદાર્થોને દેખતા જેમકે નૃપાદિનો નગરમા પ્રવેશ, મલ્લોનુ યુદ્ધ, સાઢમારી વગેરેનુ દર્શન કરતા જે ક્રિયા લાગે તે 'જીવ-દર્શનક્રિયા' છે, જ્યારે રાગાર્દ્ર ચિત્તથી દેવકુલ, સભા, પરબ, જલાશય વગેરે અજીવ પદાર્થો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવો એ 'અજીવ-દર્શનક્રિયા' છે આ ક્રિયા સકષાયી નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવોને હોય અર્થાત્ એ દશમા ગુણસ્થાન સુધી સભવે છે

સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયાનુ લક્ષણ—

रागादिना जीवादीनां स्पृशतो या क्रिया तत्करणरूपत्वं स्पर्शनप्रत्ययिकक्रियाया लक्षणम् । (२९१)

અર્થાત્ રાગાદિ પૂર્વક જીવાદિનો સ્પર્શ કરવો તે 'સ્પર્શનપ્રત્યયિક ક્રિયા' છે, જ્યારે એ વિષે પૂછપરછ કરવી તે 'પૃષ્ટિકી ક્રિયા' છે આ પ્રમાણે અત્ર બે ક્રિયાઓ એકત્ર રજુ કરાય

છે તેનુ કારણ એ છે કે પુટ્ઠિયાના સ્પૃષ્ટિકા અને પૃષ્ટિકા એમ સસ્કૃતમા બે રૂપાતરો થાય છે અને તેનુ અત્ર સૂચન છે જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યનુ ૩૩ મુ પત્ર

આ સ્પર્શન-ક્રિયાના પણ બે પ્રકારો છે જેમકે સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુસકના અગનો રાગ, દ્વેષ અને મોહથી ગ્રસ્ત જીવને હાથે થતો સ્પર્શ તે 'જીવ-સ્પર્શન ક્રિયા' છે, જ્યારે મૃગના રોમ, વસ્ત્ર વગેરે અજીવ પદાર્થના રાગાદિ પૂર્વક સ્પર્શરૂપ ક્રિયા તે 'અજીવ-સ્પર્શન ક્રિયા' છે એ પ્રમાણે જીવ અને અજીવ સબધી સરાગ પૃચ્છના તે અનુક્રમે 'જીવ-પૃષ્ટિકી' અને 'અજીવ પૃષ્ટિકી' ક્રિયા છે આ ક્રિયા સરાગ જીવને હોવાથી એ દશમા ગુણસ્થાનક સુધી સભવે છે

પ્રતીત્ય-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

जीवादीनाश्रित्य या क्रिया तत्करणरूपत्व प्रतीत्यक्रियाया लक्षणम् । (२९२)

અર્થાત્ જીવ-અજીવ આશ્રીને કરાતી જે ક્રિયા કર્મના ઉપાદાનરૂપ છે તે 'પ્રતીત્ય-ક્રિયા' જાણવી.

અન્ય પ્રાણીના નિમિત્તથી રાગ-દ્વેષ થાય તે 'જીવ-પ્રાતિત્યકી' અને થાભલા સાથે માથુ અફળાતા, પાણાની ઠોકર વાગતા એમ અજીવ વિષયક નિમિત્ત મળતા જે રાગ દ્વેષ ઉદ્ભવે તે 'અજીવ-પ્રાતિત્યકી ક્રિયા' જાણવી આ પ્રમાણે આ ક્રિયાના બે ભેદો છે આને 'પ્રત્યય-ક્રિયા' પણ કહેવામા આવે છે

નવા પાપકારી અધિકરણોને ઉદ્દેશીને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર તે તૈયાર કરવા એ આનુ લક્ષણ છે એમ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૧૨) ઉપરથી જણાય છે નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યના ત્રીસમા પત્ર પ્રમાણે પૂર્વના પાપમા ઉપાદાન-કારણરૂપ અધિકરણને આશ્રીને ઉદ્ભવતી ક્રિયા તે 'પ્રાતિત્યકી' છે [1]

સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

हर्षवशादश्वरथादिक श्लाघयतो या क्रिया तत्करणरूपत्व सामन्तोपनिपातिक्या॰ क्रियाया लक्षणम् । (२९३)

અર્થાત્ હર્ષને વશ થઈને ઘોડા, રથ વગેરેની પ્રશસા કરવી તે 'સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા' છે

સમન્તાત્ એટલે ચારે બાજુથી અને ઉપનિપાત એટલે આવી મળવુ જે ક્રિયા દ્વારા ચારે બાજુથી લોકો આની સેવા થાય તે 'સામન્તોપનિપાતિકી ક્રિયા' છે આના પણ બે પ્રકારો છે કોઈ સારો ઘોડો, હાથી વગેરે લાવ્યો હોય અને તે જોવા માટે લોકો એકઠા મળે ત્યારે તેની પ્રશસા થતી સાભળી તેનો માલીક રાજી થાય અને કોઈ ખોડ ખાંપણ કાઢે તો ગુસ્સે થાય આ પ્રમાણે

1 " पाडुच्चिया य किरिया इति प्रतीत्य पूर्वपापोपदानकारणमाश्रित्य निष्पन्ना क्रिया, प्रातीत्यकी प्रत्ययक्रियेत्यथ । "

સચેતન પદાર્થ પરત્વે લોકોનુ ભેગુ મળવુ અને તે દ્વારા રાગ-દ્વેષની પુષ્ટિ થવી તે પ્રથમ પ્રકારની 'જીવસામન્તોપનિપાતિકી' નામની ક્રિયા છે એવી રીતે પ્રદર્શન વગેરે અજીવ પદાર્થો જોવા ભેગા થયેલા લોકને મુખે પ્રશસા કે નિન્દા સાભળી રાગી કે દ્વેષી બનવુ તે 'અજીવસામન્તોપનિપાતિકી' નામની બીજા પ્રકારની ક્રિયા છે મોટે ભાગે આવી ક્રિયારૂપ આસ્રવ કૌતુક દેખાડનાર, ખેલ તમાશા કરનારા જીવો પરત્વે સભવે છે એટલે કે આરભાદિના અત્યાગી જીવોને આ આસ્રવ હોય અર્થાત્ એ પાચમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૫૦) તેમજ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬, સૂ ૬)ની વૃત્તિ (પૃ ૧૦) પ્રમાણે સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ વગેરેને જવા આવવાની જગ્યા ઉપર મલ, મૂત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે 'સમતાનુપાતન-ક્રિયા' છે

પ્રમત્તસયતોના ભોજન, પાણી વગેરે આચ્છાદિત ન હોય ત્યારે સપાતિમ જતુઓના ચારે બાજુના ઉપનિપાતથી તે જતુઓનો નાશ થાય આ ક્રિયા 'સામતોપનિપાતિકી' કહેવાય છે એમ **સમયસાર**ની સ્વોપજ્ઞ ટીકાના ૧૦ મા પૃષ્ઠ ઉપરથી જણાય છે[1] વળી ઘી, તેલ વગેરેના વાસણો ઉઘાડા રાખવાથી તેમા ત્રસ જીવો આવીને પડે, એથી જે ક્રિયા લાગે તેનો પણ અત્ર સમાવેશ સમજવો

સ્વાહસ્તિકી ક્રિયાનુ લક્ષણ—

स्वहस्तगृहीतजीवादिना जीव मारयतो या क्रिया तत्करणरूपत्वं स्वाहस्तिक्याः क्रियाया लक्षणम् । (२९४)

અર્થાત પોતાને હાથે ગ્રહણ કરેલ જીવાદિ દ્વારા જીવને હણવા રૂપ ક્રિયા કરવી તે 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' છે

પોતાને હાથે જ જીવનો ઘાત કરવો વગેરે ક્રિયા તે 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' કહેવાય છે તેના બે પ્રકારો છે *સજીવ પદાર્થ* વડે પોતાને કે પારકાને હણવા તે જીવ-સ્વાહસ્તિકી અને પોતાના હાથમા રહેલા તરવાર વગેરે અજીવ પદાર્થ દ્વારા તેમ કરવુ તે અજીવ-સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા એમ બે પ્રકારો જાણવા તીતર જેવુ કોઇ જીવને પોતાના હાથમા રાખી તે દ્વારા બીજા જીવોને મરાવવા કે બિલાડી દ્વારા ઉદરને મરાવવો એનો પણ આ ક્રિયાના સમાવેશ થાય છે આ ક્રિયા પાચમા ગુણસ્થાન સુધી સભવે છે

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૫૦) પ્રમાણે તો જે ક્રિયા બીજાને કરવાની હોય તે પોતે કરી લેવી તેનુ નામ 'સ્વાહસ્તિકી ક્રિયા' છે આ વાતને **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૧૩) સમર્થિત કરે છે

---

૧ આ રહી એ ઉલ્લેખ—

" प्रमत्तसयताना भक्तपानादावनाच्छादिते सम्पातिमसत्त्वाना समन्तादुपनिपातेन वा । "

निसर्ग-क्रियानु लक्षण—

यन्त्रादिना जीवाजीवान् निसृजतो या क्रिया तत्करणरूपत्व नैसर्गिक्या॰ क्रियाया लक्षणम् । अथवा [1]पापादानादिना प्रवृत्तिविशेषा-भ्युपगमकरणरूपत्वम् । (२९५)

अर्थात् यत्र वगेरे द्वारा जीव अने अजीवने दूर करवा रूप क्रिया ते अथवा पापना ग्रहणु द्वारा जे प्रवृत्तिनो स्वीकार करवो ते 'नैसर्गिकी (नैसृष्टिकी) क्रिया' समजवी अर्थात् पापकारी प्रवृत्तिने माटे अनुमति आपवी ते आ 'निसर्ग-क्रिया' छे प्रथम लक्षणु अनुसारनी आ [2]नैस र्गिकी क्रियाना बे प्रकारो छे यत्र वगेरे द्वारा कुवाहिमाथी जळ काढवु ते जीव निसर्ग क्रियारूप प्रथम प्रकार छे, ज्यारे धनुष्यमाथी बाणु फेकवु, बदुकमाथी गोळी छोडवी इत्यादि अजीव-निसर्ग-क्रियारूप द्वितीय प्रकार छे अथवा सुपुत्र के सुशिष्यने काढी मूकवा ते प्रथम प्रकार छे, ज्यारे एषणीय (निर्दोष) आहाराहिनो त्याग करवो ते द्वितीय प्रकार छे आ क्रिया पाचमा गुणुस्थानक सुधी होय छे

विदारणु-क्रियानु लक्षणु—

अन्याचरितपापाना प्रकाशनरूपत्व विदारणक्रियाया लक्षणम् । (२९६)

अर्थात् अन्ये करेला पापोनो एटले के कुकर्मोनो प्रकाश करवो ते 'विहारणु-क्रिया' जाणुवी कहे वानी मतलब ए छे के कोइना अछता दूषणोनो प्रकाश करी तेनी प्रतिष्ठानो नाश करवो ते 'विदा रणु-क्रिया' छे जीव के अजीवनु विदारणु करवु ते पणु आ क्रियानु लक्षणु छे एटले ए दृष्टिए एना बे भेदो छे

आने बदले वैतारणिकी क्रियानो पणु केटलेक स्थळे उल्लेख छे वितारणु एटले ठगवु, छेतरवु ते कपट पूर्वक थती क्रिया ते 'वैतारणिकी क्रिया' छे एना बे भेदो छे जेमके जीव सद् गुणी होय तोपणु ठगवाना इरादाथी तेने दुर्गुणी कहेवो अथवा एनी कहेली वातमा मीठु मरचु भभरावीने वात करवी एटले साभळनारने ऊधी ज रीते समजाववो ते 'जीववैतारणिकी' क्रियारूप

---

१ सरखावो तत्त्वार्थराज॰'(पृ २५०)गत निम्न-लिखित पक्ति —

पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञान निसर्गक्रिया ।

घणा वखतथी प्रवर्तेला परपरागत पापकारी कार्यमा भावथी अनुमति आपवी ते 'नैसृष्टिकी' क्रिया छे एवो नवतत्त्वप्रकरणना भाष्यना नवमा पद्यमा उल्लेख छे

२ आनु अपर नाम 'नैसृष्टिकी' पणु छे निसर्जन एटले काढवु, फेकवु, त्याग करवो

પ્રથમ પ્રકાર છે અજીવ વસ્તુના જે ગુણ કે દોષ ન હોય તે છતા છેતરવાની બુદ્ધિએ તે કહેવા તે ' અજીવ-વૈતારણિકી ' ક્રિયારૂપ બીજો પ્રકાર છે. મર્મઘાતક વચનો ઉચ્ચારવા, ખોટુ કલંક ચઢાવવુ કે જેથી સામાનું હૃદય ભેદાય, ફાળ પડે એવી ખોટી ખબર આપવી, તરવારથી બે ભાગ કરવા ઇત્યાદિ કાર્યોથી આ ક્રિયા સબધી આસ્રવ લાગે આ ક્રિયા બાદર કષાયના ઉદયવાળાને હોય એટલે કે એ નવમા ગુણસ્થાન સુધી હોય

આનયન-ક્રિયાનુ લક્ષણુ—

आनयनं समुद्दिश्य स्वपरैः क्रियाकरणरूपत्वमानयनक्रियाया लक्षणम् । (२९७)

અર્થાત્ કોઇ વસ્તુ લાવવાના ઉદ્દેશથી પોતાની મેળે કે અન્ય દ્વારા તે માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ' આનયન-ક્રિયા ' છે.

મગાવેલી વસ્તુ સજીવ કે નિર્જીવ હોય તે પ્રમાણે ' જીવ-આનાયની ' કે ' અજીવ-આનયની 'ના નામથી આ ક્રિયા ઓળખાય છે એટલે આ પ્રમાણે એના બે પ્રકારો છે **નવતત્ત્વ-પ્રકરણ**ના ભાષ્યમા એના સ્વરૂપ પરત્વે કહ્યુ છે કે આ ક્રિયા જિનેશ્વરની આજ્ઞાના ઉલ્લઘન પૂર્વક પોતાની બુદ્ધિથી સજીવાદિ પદાર્થોને મગાવવાથી લાગે એ પાચમા ગુણસ્થાન સુધી હોય.

આ ક્રિયાને બદલે ' આજ્ઞાવ્યાપાદિકી ક્રિયા 'નો **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૫૦)મા ઉલ્લેખ છે ચારિત્રમોહના ઉદયથી નિયમો પાળી શકાય તેમ ન હોવાથી જિનપ્રણીત **શાસ્ત્રથી** વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે આ ક્રિયાનુ લક્ષણ છે

આ સબધમા એવું પણ કથન નજરે પડે છે કે જીવને આજ્ઞા કરતા 'જીવ-આજ્ઞાપનિકી ' અને અજીવને આજ્ઞા ફરમાવતા (જાદુગર જેવાને) ' અજીવ-આજ્ઞાપનિકી ' ક્રિયા સભવે

અનવકાક્ષ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

जिनोक्तकर्तव्यविधिषु प्रमादवशतोऽनादररूपत्वमनवकाङ्क्ष-क्रियाया लक्षणम् (२९८)

અર્થાત્ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા કાર્યોની વિધિમા (સ્વ પરના હિતને વિષે) પ્રમાદને વશ થઇ અનાદર કરવો તે ' અનવકાક્ષ-ક્રિયા ' જાણવી

ધૂર્તતાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો અનાદર કરવો એનો પણ આ ક્રિયામા સમાવેશ થાય છે એમ **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૫૦) ઉપરથી જણાય છે પોતાના કે પારકાના હિતની અપેક્ષા વિના આ લોક અને પરલોક એમ ઉભય લોક વિરુદ્ધ ચોરી, પરસ્ત્રીગમન ઇત્યાદિ આચરણો

કરવા તે સ્વ-અનવકાક્ષા અને પર-અનવકાક્ષા એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ છે એમા બાદર કષાયનો ઉદય નિમિત્તરૂપ હોવાથી એ નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે[1]

અનાભોગ-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

अदृष्ट्वाऽप्रमृज्य च भूमौ वस्त्रपात्राद्यादाननिक्षेपादिरूपत्वमनाभोगिकक्रियाया लक्षणम् । अथवा उपयोगराहित्येन क्रियाया प्रवृत्तिकरणरूपत्वम् । (२९९)

અર્થાત્ જોયા વિના અને ભૂમિનુ પ્રમાર્જન કર્યા વગર વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેને લેવા મૂકવારૂપ જે ક્રિયા કરવી તે ' અનાભોગિક ક્રિયા ' જાણવી અનવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સ્થળ ઉપર શરીર રાખવુ તે પણ આ ક્રિયાનુ એક અગ છે અથવા ઉપયોગ વગર ક્રિયા કરવી તે પણ 'અનાભોગિક ક્રિયા ' છે

અનાભોગ એટલે ઉપયોગ રહિતપણુ ઉપયોગ વિના પ્રમાર્જનાદિ કર્યા વિના વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિ લેવા મૂકવા તે 'અનાયુક્ત આદાન-ક્રિયા' છે, જ્યારે ઉપયોગ રહિતપણે પ્રમાર્જનાદિ કરી વસ્ત્રાદિની લે મૂક કરવી તે ' અનાયુક્ત પ્રમાર્જન ક્રિયા' છે આ ક્રિયા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી સકષાયી જીવને હોય છે એટલે એ દશમા ગુણસ્થાનક સુધી સભવે છે[2]

આરભિક-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

छेदन-भेदन-ताडन-तर्जनादिकर्मविषयकप्रवृत्तिकरणरूपत्वमारम्भिकक्रियाया लक्षणम् । (३००)

અર્થાત્ છેદન, ભેદન, તાડન, તર્જન ઇત્યાદિ ક્રિયા વિષયક પ્રવૃત્તિ તે ' આરમ્ભિક ક્રિયા ' જાણવી દાખલા તરીકે પૃથ્વીકાયાદિ જીવોનો ઉપઘાત કરનાર ખેતી આદિનો આરભ કરવો, ઘાસ વગેરે છેદવા ઇત્યાદિ ' આરભિક ક્રિયા ' છે

ભાગવા, ફોડવા અને ઘાત કરવામા પોતે જાતે રસ લેવો અને અન્યની તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોઈને રાજી થવુ તે 'આરભ-ક્રિયા' છે એમ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૫૭)માં સૂચવાયુ છે જીવની ઘાત કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ તે 'જીવ-આરભિકી' અને ચિત્ર વગેરેમા આલેખેલા જીવનો ઘાત કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ તે ' અજીવ-આરભિકી ક્રિયા ' છે

મિથ્યાદર્શન-ક્રિયાનુ લક્ષણ—

अर्हत्प्रवचनोक्तमार्गाद् विपरीतमार्गे सततप्रयाणपूर्वककुसाधुकुदेवाचरितक्रियाया अनुमोदनरूपत्व मिथ्यादर्शनक्रियाया लक्षणम् । (३०१)

૧-૨ ' આ વિચારણીય છે, કેમકે ગુણશ્રેણિમા પ્રમાદ હોતો નથી ' એમ પ્રસ્તુત ગ્રથકાર સૂચવે છે

અર્થાત્ જિન-પ્રવચનમા પ્રરૂપેલા માર્ગથી સદા વિપરીત રસ્તે જવું તેમજ કુમાધુ, કુદેવ વગેરેની ક્રિયાનું અનુમોદન કરવુ તે ' મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા ' જાણવી જિન-પ્રવચનથી વિપરીત શ્રદ્ધાન કરવુ, વિપરીત પ્રરૂપણા કરવી ઇત્યાદિનો આ ક્રિયામા સમાવેશ થાય છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે મિથ્યાત્વીને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા કે કરાવવામા રસ લેતી વ્યક્તિને તું ઠીક કરે છે ઇત્યાદિ કહી પ્રશ સાદિ દ્વારા તેને મિથ્યાત્વમા દૃઢ કરવી તે 'મિથ્યાદર્શન-ક્રિયા ' છે

અન્યત્ર આનુ સ્વરૂપ જુદુ જ જણાય છે જેમકે વિશ્વમા જે વસ્તુઓ જે સ્વરૂપે વિદ્યમાન હોય તેને તે સ્વરૂપે ન માનતા તેથી વિપરીત રૂપે માનવી તે ' મિથ્યાદર્શન-પ્રત્યયિકી ક્રિયા ' છે આના બે પ્રકારો છે જેમકે વિદ્યમાન પદાર્થોને સદ્રૂપે માને, પરતુ તેના કેટલાક ગુણ પર્યાયને વિપરીત રૂપે માને દાખલા તરીકે કેટલાક દાર્શનિકો આત્મા દેહવ્યાપી છે એમ માનવા છતા આત્મા અ ગુઠાની પર્વરેખા પ્રમાણ વ્યાપ્ત છે[1] અથવા કેવળ એક તદુલ જેવડો જ છે[2] એ પ્રમાણે ન્યૂન માને અને કેટલાક આત્મા સર્વવ્યાપી છે, પાચસે ધનુષ્ય જેટલો છે ઇત્યાદિ રૂપે અધિક માને તે ' ઊનાતિરિક્ત મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા ' છે જેઓ વિદ્યમાન પદાર્થનો સર્વથા નિષેધ કરે- જેમકે આત્મા છે જ નહિ એમ મૂળમા જ કુહાડો લગાવે તેની આ માન્યતા ' તદ્વ્યતિરિક્ત (તે બેથી જુદી) મિથ્યાદર્શન-પ્રત્યયકી ક્રિયા 'ના નામથી ઓળખાય છે આ ક્રિયા સમ્યક્ત્વ-મોહનીય સિવાય [3]દર્શન-પટ્કના ઉદયથી હોય, માટે આ ત્રીજા ગુણસ્થાન સુધી હોય

પચીસ ક્રિયાઓના નામોલ્લેખનો ક્રમ—

પ્રસ્તુત ગ્રન્થકારે પચીસ ક્રિયાઓના નામોનો નિર્દેશ કર્યો નથી, પરતુ તેમણે એક પછી એક ક્રિયાનુ લક્ષણ નિર્દેશ્યુ છે એ ઉપરથી ફલિત થતો ક્રમ આપણે ૭૪૮મા તેમજ ૭૪૯ના પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ આ ક્રમ કયા ગ્રન્થને આધારે યોજાયો છે તે સમજાતુ નથી **નવતત્ત્વપ્રકરણ** (ગા ૨૨-૨૪)મા તો નીચે મુજબનો ક્રમ જોવાય છે --

(૧) કાયિકી, (૨) આધિકરણિકી, (૩) પ્રાદ્વેષિકી, (૪) પારિતાપનિકી, (૫) પ્રાણાતિપાતિકી, (૬) આરભિકી, (૭) પારિગ્રહિકી, (૮) માયાપ્રત્યયિકી, (૯) મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિની, (૧૦) અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૧૧) દૃષ્ટિકી, (૧૨) સ્પૃષ્ટિકી (અથવા પૃષ્ટિકી), (૧૩) પ્રાતિત્યકી, (૧૪) સામતોપનિપાતિકી, (૧૫) નૈસૃષ્ટિકી (અથવા નૈશસ્ત્રિકી), (૧૬) સ્વાહસ્તિકી, (૧૭) આજ્ઞાપનિકી, (૧૮) વૈદારણિકી, (૧૯) અનાભોગિકી, (૨૦) અનવકાંક્ષા-પ્રત્યયિકી, (૨૧) પ્રાયોગિકી, (૨૨) સામુદાયિકી, (૨૩) [4]પ્રેમિકી, (૨૪) [5]દ્વેષિકી અને (૨૫) ઐર્યાપથિકી

૧-૨ આ કોની કોની માન્યતા છે તેનો નામોલ્લેખ મારા જોવામા આવ્યો નથી

૩ ચાર અનતાનુબધી કષાયો, મિથ્યાત્વ-મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય

૪-૫ આ બેને બદલે શ્રીગધહસ્તી મુનિરત્ને સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા અને મિથ્યાત્વ-ક્રિયાનો ઉલ્લેખ

આ પૈકી પહેલી આઠ ક્રિયાઓના નામ ૨૨ મી ગાથામા, ત્યારપછીની આઠના ૨૩ મીમા અને બાકીની નવના ૨૪ મીમા આપેલા છે

તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૬)ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ ૧૧) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે ત્યા પાચ પાચ ક્રિયાઓના પાચ પચકો છે જેમકે (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) મિથ્યાત્વ, (૩) પ્રયોગ, (૪) સમાદાન અને (૫) ઈર્યાપથ, (૬) કાય, (૭) અધિકરણ, (૮) પ્રદોષ, (૯) પરિતાપન અને (૧૦) પ્રાણાતિપાત, (૧૧) દર્શન, (૧૨) સ્પર્શન, (૧૩) પ્રત્યય, (૧૪) સમન્તાનુપાત અને (૧૫) અનાભોગ, (૧૬) સ્વહસ્ત, (૧૭) નિસર્ગ, (૧૮) વિદારણ, (૧૯) આનયન અને (૨૦) અનવકાક્ષા, (૨૧) આરભ, (૨૨) પરિગ્રહ, (૨૩) માયા, (૨૪) મિથ્યાદર્શન અને (૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન

પ્રજ્ઞાપનાના બાવીસમા પદમા **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ગત કાયિકીથી અપ્રત્યાખ્યાનિકી સુધી ની દશ જ ક્રિયાઓ પાચ પાચના [1]બે પચકો તરીકે ગણાવાયેલી છે **સ્થાનાગ**મા બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકમા-સાઠમા સૂત્રમા બબ્બે ક્રિયાઓના અગ્યાર યુગ્મોનો નિર્દેશ નીચે મુજબ છે —

(૧) કાયિકી અને આધિકરણિકી, (૨) પ્રાદ્વેષિકી અને પારિતાપનિકી, (૩) પ્રાણાતિપાતિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૪) આરભિકી અને પારિગ્રહિકી, (૫) માયાપ્રત્યયિકી અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૬) દૃષ્ટિકા અથવા દૃષ્ટિની અને પૃષ્ટિકા, પૃષ્ટિની, સ્પૃષ્ટિકા અથવા સ્પૃષ્ટિની, (૭) પ્રાતીત્યકી અને સામતોપનિપાતિકી, (૮) સ્વાહસ્તિકી અને નૈસૃષ્ટિકી, (૯) આજ્ઞાપનિકા અથવા આનયની અને વૈદારિણી, (૧૦) અનાભોગપ્રત્યયા અને અનવકાક્ષપ્રત્યયા, અને (૧૧) પ્રેમપ્રત્યયા અને દ્વેષપ્રત્યયા

આસ્રવના [2]૪૨ ભેદોનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન—

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આસ્રવના ઘણાખરા ભેદો ભિન્ન ન જણાતા એક સરખા જણાય છે જેમકે ઇન્દ્રિય-આસ્રવમા નેત્રેન્દ્રિય વિષયક દાર્ષ્ટિકી ક્રિયા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયાનો અતર્ભાવ થાય છે ચારે કષાયો પ્રેમિકી, દ્વૈષિકી, પ્રાદ્વેષિકી અને માયા-પ્રત્યયિકી ક્રિયાઓમા યથાયોગ્ય અતર્ગત થાય છે પાચે અવ્રતોનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરતા અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયામા અને વિશેષ વિચાર કરતા પ્રથમ હિસારૂપ અવ્રતનો પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયામા અને પાચમા અપરિગ્રહરૂપ અવ્રતનો પારિગ્રાહિકી ક્રિયામા સમાવેશ થઇ શકે છે ત્રણે યોગો પૈકી કાય-યોગ

કર્યો છે આ સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનો સ્વામી સામાન્ય રીતે સરાગ જીવ હોવાથી આને અત્ર 'પ્રેમિકી' અર્થાત્ ' પ્રેમપ્રત્યયા ' કહી છે એવી રીતે મિથ્યાત્વ-ક્રિયાના અભિગૃહીત, અભિનિવિષ્ટાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વામી હોવાથી એને અત્ર ' દ્વૈષિકી ' યાને ' દ્વેષ-પ્રત્યયા ' કહી છે આ પ્રમાણે **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ના ભાષ્યના ૩૧મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે

[1] ૨૭૮ મા સૂત્રમા પ્રથમ પચકનો અને ૨૮૪ મા સૂત્રમા દ્વિતીય પચકનો નિર્દેશ છે

[2] તત્ત્વાર્થમાં ૩૯ ભેદો સૂચવાયા છે, જ્યારે નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્ય (ગા ૭૮)માં ૪૨ સૂચવાયા છે

કાયિકી ક્રિયામા અને બાકીના બે યોગો પ્રાયોગિકી ક્રિયામા અતર્ગત થઇ શકે છે આ પ્રમાણેની હકીકત વળી કેટલીક ક્રિયાઓને પણ લાગુ પડે છે જેમકે પ્રાયોગિકી ક્રિયામા કાયિકીનો અતર્ભાવ થાય છે પ્રાદ્વેષિકી અને દ્વેષપ્રત્યયિકી એક જણાય છે આ પ્રમાણે સ્થૂલ અવલોકન અનુસાર તો આસ્રવ-તત્ત્વના ૪૨ ભેદો પરસ્પર ભિન્ન જણાતા નથી, પરતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા તેમા ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે જેમકે નેત્રેન્દ્રિયનો આસ્રવ ઇન્દ્રિયનિમિત્તક છે, જ્યારે દાર્ષ્ટિકી ક્રિયાનો આસ્રવ તે ક્રિયાનિમિત્તક છે ઇત્યાદિ જુઓ **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ના ભાષ્યનુ ઉપાધ્યાય શ્રી**યશોદેવ**કૃત વિવરણનુ ૩૬ મુ પત્ર

સ્થાનાગ (સ્થા ૨, ઉ ૧, સૂ ૬૦)મા સર્વ ક્રિયાઓને કર્મપુદ્ગલના ગ્રહણના કારણની મુખ્યતાને લક્ષ્યમા રાખીને અજીવ-ક્રિયાઓ કહી છે,[1] જ્યારે **વિચારસાર** (?)મા જીવના પરિણામની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ જીવ-ક્રિયાઓ કહી છે અને જીવની તત્ત્વશ્રદ્ધાન, મિથ્યાત્વ ભાવ, મિશ્રભાવ અને સમ્યક્ત્વભાવે પરિણતિ એ જીવ-ક્રિયા ગણાવાયેલી છે

ગતિ આશ્રીને આસ્રવના ભેદો—

નરક-ગતિમા ઐર્યાપથિકી ક્રિયા સિવાયના સર્વ એટલે ૪૧ ભેદો હોય છે ઐર્યાપથિકી ક્રિયા કેવળ યોગનિમિત્તક છે અને એ યોગ કષાયથી રહિત એવા અગ્યારમા ગુણસ્થાનથી યથાખ્યાત ચારિત્રના સદ્ભાવે હોય છે આવુ યથાખ્યાત ચારિત્ર નારકને હોય નહિ, માટે એને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા સબધી આસ્રવ પણ ન હોય અર્થાત્ નારકને પાચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને ચોવીસ ક્રિયા એમ એકતાલીસ આસ્રવ-ભેદો હોય તિર્યક્-ગતિમા તેમજ દેવ-ગતિમા પણ આ જ પ્રમાણે ૪૧ ભેદો હોય છે મનુષ્ય-ગતિમા બેતાલીસે બેતાલીસ હોય છે, કેમકે એ ગતિમા તો યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે, અન્ય ગતિમા એનો સભવ જ નથી

ઇન્દ્રિય આશ્રીને આસ્રવના ભેદો—

એકેન્દ્રિયમા ત્રીસ ભેદો સભવે છે દાર્ષ્ટિકી ક્રિયા નેત્રેન્દ્રિયવાળા જીવને હોય પ્રાતીત્યકી, આનયનિકી, સામતોપનિપાતિકી અને આજ્ઞાપ્રયોગિકી એ ચાર ક્રિયાઓ દીર્ઘકાલિકી સજ્ઞાવાળા વચનયોગીને હોય એકેન્દ્રિયમા નેત્ર-દર્શન અને વચન-યોગનો અભાવ છે એટલે આ પાચ ક્રિયાઓનો તેમા અભાવ છે વળી ઉપર્યુક્ત કારણ અનુસાર ઐર્યાપથિકી ક્રિયાનો પણ તેમા અભાવ છે ઇન્દ્રિય-આસ્રવમા કેવળ સ્પર્શનેન્દ્રિય સબધી જ આસ્રવ છે અને ત્રિવિધ યોગમા કેવળ કાયયોગ વિષયક જ આસ્રવ છે એટલે કે ઇન્દ્રિય-આસ્રવ ૧, કષાય-આસ્રવ ૪, યોગ-આસ્રવ ૧, અવ્રત-આસ્રવ ૫ અને ક્રિયા-આસ્રવ ૧૯ એમ કુલે ૩૦ આસ્રવો છે દ્વીન્દ્રિયમા આ ઉપરાત રસનેન્દ્રિય-આસ્રવ અને વચનયોગ-આસ્રવ એ બે વધારે હોય એટલે બધા મળીને ૩૨ આસ્રવો

---

૧ સ્થાનાગ (સૂ૦ ૬૦)ની ટીકાના ૪૦મા-૪૧મા પત્રમા કહ્યુ પણ છે કે—

" इह जीवव्यापारेऽप्यजीवप्रधानत्वविवक्षयाऽजीवक्रियेयमुक्ता, सा ह्यजीवस्य पुद्गलराशेः कर्मतापरिणतिरूपा जीवव्यापारस्याविवक्षणादजीवक्रियेति । "

આ પૈકી પહેલી આઠ ક્રિયાઓના નામ ૨૨ મી ગાથામા, ત્યારપછીની આઠના ૨૩ મીમા અને બાકીની નવના ૨૪ મીમા આપેલા છે

તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૬)ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય (પૃ ૧૧) તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા જણાય છે કે ત્યા પાચ પાચ ક્રિયાઓના પાચ પચકો છે જેમકે (૧) સમ્યક્ત્વ, (૨) મિથ્યાત્વ, (૩) પ્રયોગ, (૪) સમાદાન અને (૫) ઈર્યાપથ, (૬) કાય, (૭) અધિકરણ, (૮) પ્રદોષ, (૯) પરિતાપન અને (૧૦) પ્રાણાતિપાત, (૧૧) દર્શન, (૧૨) સ્પર્શન, (૧૩) પ્રત્યય, (૧૪) સમન્તાનુપાત અને (૧૫) અનાભોગ, (૧૬) સ્વહસ્ત, (૧૭) નિસર્ગ, (૧૮) વિદારણ, (૧૯) આનયન અને (૨૦) અનવકાક્ષા, (૨૧) આરભ, (૨૨) પરિગ્રહ, (૨૩) માયા, (૨૪) મિથ્યાદર્શન અને (૨૫) અપ્રત્યાખ્યાન

પ્રજ્ઞાપનાના બાવીસમા પદમા **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ગત કાયિકીથી અપ્રત્યાખ્યાનિકી સુધીની દશ જ ક્રિયાઓ પાચ પાચના [1]બે પચકો તરીકે ગણાવાયેલી છે **સ્થાનાગ**મા બીજા સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશકમા-સાઠમા સૂત્રમા બબ્બે ક્રિયાઓના અગ્યાર યુગ્મોનો નિર્દેશ નીચે મુજબ છે —

(૧) કાયિકી અને આધિકરણિકી, (૨) પ્રાદ્વેષિકી અને પારિતાપનિકી, (૩) પ્રાણાતિપાતિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી, (૪) આરભિકી અને પારિગ્રહિકી, (૫) માયાપ્રત્યયિકી અને મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયિકી, (૬) દૃષ્ટિકા અથવા દૃષ્ટિની અને પૃષ્ટિકા, પૃષ્ટિની, સ્પૃષ્ટિકા અથવા સ્પૃષ્ટિની, (૭) પ્રાતીત્યકી અને સામતોપનિપાતિકી, (૮) સ્વાહસ્તિકી અને નૈસૃષ્ટિકી, (૯) આજ્ઞાપનિકા અથવા આનયની અને વૈદારિણી, (૧૦) અનાભોગપ્રત્યયા અને અનવકાક્ષપ્રત્યયા, અને (૧૧) પ્રેમપ્રત્યયા અને દ્વેષપ્રત્યયા

આસ્રવના [2]૪૨ ભેદોનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન—

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આસ્રવના ઘણાખરા ભેદો ભિન્ન ન જણાતા એક સરખા જણાય છે જેમકે ઇન્દ્રિય-આસ્રવમા નેત્રેન્દ્રિય વિષયક દાર્ષ્ટિકી ક્રિયા અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક સ્પૃષ્ટિકી ક્રિયાનો અતર્ભાવ થાય છે ચારે કષાયો પ્રેમિકી, દ્વેષિકી, પ્રાદ્વેષિકી અને માયા-પ્રત્યયિકી ક્રિયાઓમા યથાયોગ્ય અતર્ગત થાય છે પાચે અવ્રતોનો સામાન્ય રીતે વિચાર કરતા અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયામા અને વિશેષ વિચાર કરતા પ્રથમ હિસારૂપ અવ્રતનો પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયામા અને પાચમા અપરિગ્રહરૂપ અવ્રતનો પારિગ્રાહિકી ક્રિયામા સમાવેશ થઇ શકે છે ત્રણે યોગો પૈકી કાય-યોગ

કર્યો છે આ સમ્યક્ત્વ-ક્રિયાનો સ્વામી સામાન્ય રીતે સરાગ જીવ હોવાથી આને અત્ર 'પ્રેમિકી' અર્થાત્ ' પ્રેમપ્રત્યયા ' કહી છે એવી રીતે મિથ્યાત્વ-ક્રિયાના અભિગૃહીત, અભિનિવિષ્ટાદિ મિથ્યાદષ્ટિ સ્વામી હોવાથી એને અત્ર ' દ્વેષિકી ' યાને ' દ્વેષ-પ્રત્યયા ' કહી છે આ પ્રમાણે **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ના ભાષ્યના ૩૧મા પત્રમા ઉલ્લેખ છે

૧ ૨૭૯ મા સૂત્રમા પ્રથમ પચકનો અને ૨૮૪ મા સૂત્રમા દ્વિતીય પચકનો નિર્દેશ છે

૨ **તત્ત્વાર્થ**મા ૩૯ ભેદો સૂચવાયા છે, જ્યારે **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ના ભાષ્ય (ગા ૭૮)મા ૪૨ સૂચવાયા છે

ક્રિયા ક્રિયામાં અને બાકીના બે યોગો પ્રયોગિકી ક્રિયામાં અંતર્ગત થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે [illegible] દર્શાવેલ બીજી કેટલીક ક્રિયાઓને પણ લાગુ પડે છે. જેમકે માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયામાં [illegible] અંતર્ભાવ થાય છે. પ્રાદ્વેષિકી અને દ્વેષપ્રત્યયિકી એક લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ [illegible] અનુસાર તો આસ્રવ-તત્ત્વના ૪૨ ભેદો પરસ્પર ભિન્ન ગણાતા નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ દ[illegible] વિચાર કરતાં તેમાં ભેદ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જેમકે પાંચ ઇન્દ્રિયોનો આસ્રવ ઇન્દ્રિયનિમિત્તક છે, [illegible] ક્રિયાનો આસ્રવ તે ક્રિયાનિમિત્તક છે ઇત્યાદિ. જુઓ નવતત્ત્વપ્રકરણના [illegible] ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયકૃત વિવરણ [illegible]

સ્થાનાંગ (સ્થા. ૨, ઉ. ૧, સૂ. ૬૦)માં સર્વ ક્રિયાઓને કર્મપુદ્ગલના [illegible] મુખ્યતાને લક્ષ્યમાં રાખીને અજીવ-ક્રિયાઓ કહી છે,[૧] જ્યારે [illegible] ( )માં જી[illegible] પરિણામની અપેક્ષાએ જીવ-ક્રિયાઓ કહી છે અને જીવની સમ્યક્ત્વ, મિથ્યા[illegible] ભાવ, મિથ્યાત્વ અને અપ્રત્યાખ્યાનને પરિણતિ તે જીવ-ક્રિયા ગણાવેલી છે.

ગતિ આશ્રીને આસ્રવના ભેદો—

નરક-ગતિમાં ઐર્યાપથિકી ક્રિયા સિવાયના સર્વ એટલે ૪૧ ભેદો હોય છે. ઐર્યાપથિકી ક્રિયા કેવળ યોગનિમિત્તક છે અને તે યોગ કષાયથી રહિત એવા અગ્યારમા ગુણસ્થાનથી [illegible] યથાખ્યાત ચારિત્રના પ્રભાવે હોય છે. આ યથાખ્યાત ચારિત્ર નારકને હોય નહિ, માટે તેને ઐર્યાપથિકી ક્રિયા સંબંધી આસ્રવ પણ ન હોય. અર્થાત્ નારકને પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય, પાંચ અવ્રત, ત્રણ યોગ અને ચોવીસ ક્રિયા એમ એકતાળીસ આસ્રવ-ભેદો હોય. તિર્યંચ-ગતિમાં તેમજ દેવ-ગતિમાં પણ આ જ પ્રમાણે ૪૧ ભેદો હોય છે. મનુષ્ય-ગતિમાં બેતાળીસે બેતાળીસ હોય, કેમકે એ ગતિમાં તો યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે, અન્ય ગતિમાં એનો સંભવ જ નથી.

ઇન્દ્રિય આશ્રીને આસ્રવના ભેદો—

એકેન્દ્રિયમાં ચાલીસ ભેદો સંભવે છે [illegible] ક્રિયા ઐર્યાપથિકી [illegible] સ્પર્શનેન્દ્રિય, [illegible] [illegible] દ્વીન્દ્રિયમાં [illegible] [illegible] ઐર્યાપથિકી ક્રિયા, પણ [illegible] [illegible] ઇન્દ્રિય-આસ્રવ [illegible] [illegible] [illegible] ઇન્દ્રિય-આસ્રવ ૧, કષાય-આસ્રવ ૪, [illegible] ૧, [illegible] [illegible] [illegible]

૧ સ્થાનાંગ ([illegible]) [illegible]

" [illegible] , [illegible]
[illegible]

છે ત્રીન્દ્રિયમાં આ ઉપરાંત ઘ્રાણેન્દ્રિય–આસ્રવ હોય એટલે એકંદર ૩૩ આસ્રવો છે ચતુરિન્દ્રિયમાં આ ૩૩ ઉપરાંત નેત્રેન્દ્રિય–આસ્રવ અને પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા એ બે વધારે આસ્રવો હોય અર્થાત્ કુલે ૩૫ છે પંચેન્દ્રિયમાં ગર્ભજ મનુષ્યને બધા (૪૨) આસ્રવો હોય

કાય આશ્રીને આસ્રવ-ભેદો—

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય હોવાથી એ પ્રત્યેકને ત્રીસ ત્રીસ આસ્રવો હોય ત્રસ-કાયમાં મનુષ્ય આશ્રીને બેતાલીસ હોય, જ્યારે બાકીના જીવોમાં યથાયોગ ઘટાવી લેવા

ઇન્દ્રિયો સંબંધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

ઇન્દ્રિયો પાંચ હોવાથી એ સંબંધી આસ્રવ પણ પાંચ હોય તે સ્વાભાવિક છે તેમાં શીતાદિ આઠ સ્પર્શો પૈકી પોતાને જે અનુકૂળ જણાય તેવા સ્પર્શવાળા પદાર્થને વિષે રાગી બને અર્થાત્ એથી રાજી થાય અને જે પ્રતિકૂળ જણાય તેને વિષે દ્વેષ ધારણ કરે એટલે કે એથી નારાજ થાય, એ પ્રમાણેની જીવની પ્રવૃત્તિ તે સ્પર્શનેન્દ્રિય વિષયક આસ્રવ છે આ આસ્રવ શુભ તેમજ અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે તેમાં જિનદેવના સ્નાત્ર વખતે, ગુરુ તેમજ ગ્લાનની વૈયાવૃત્ત્ય કરતાં કે ધર્મના ઉપકરણોનો સ્પર્શ થતાં આનંદ પામવો એ પ્રશસ્ત આસ્રવ છે, જ્યારે સ્ત્રી, પુત્રાદિના સંસારપોષક સ્પર્શથી રાજી થવું એ અપ્રશસ્ત આસ્રવ છે

અનુકૂળ રસવાળા પદાર્થને વિષે પ્રીતિ ધારણ કરવી અને પ્રતિકૂળ રસવાળા પદાર્થ ઉપર દ્વેષ ધારણ કરવો તે રસનેન્દ્રિય વિષયક આસ્રવ છે આના પણ શુભ અને અશુભ એમ બે ભેદો છે તેમાં [1]પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાય વાસ્તે, દેવ અને ગુરુની સ્તુતિ કરવા માટે કે ગુરુ વગેરેની ભક્તિના નિમિત્તથી અન્ન પાનની પરીક્ષા કરવા જીભનો ઉપયોગ કરવો તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે દેહ ટકાવી રાખવા માટે નહિ, પરંતુ લહેજતની ખાતર મનોહર રસવતી (ભોજન) જમવી તે અશુભ આસ્રવ છે

અત્તર જેવા સુગંધી પદાર્થો મળતાં રાજી થવું અને લસણ જેવા દુર્ગંધી પદાર્થ મળતાં નારાજ થવું એ ઘ્રાણેન્દ્રિય સંબંધી આસ્રવ છે આના પણ પૂર્વની જેમ બે ભેદો છે તેમાં પ્રભુની પૂજાની સામગ્રી જેવી કે ચંદન બરાસ, કસ્તૂરી, કુંકુમ, કુસુમ, અગુરુ ઇત્યાદિ પદાર્થોની સુગંધી રાજી થવું તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે માથામાં નાખવાના સુગંધી તેલો કે વિવિધ જાતનાં અત્તરો જેવા મસાન્વર્ધક પદાર્થો મળતાં ખુશી થવું તે અશુભ આસ્રવ છે.

મનોહર રંગ, રૂપ અને આકારવાળા પદાર્થોને જોઇને રાજી થવું અને એથી વિપરીત જાતના પદાર્થોને જોઇને નારાજ થવું તે નેત્રેન્દ્રિય સંબંધી આસ્રવ છે આના પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારો છે તેમાં જિનેશ્વરની પ્રતિમા, ગુરુ, સંઘ, શાસ્ત્રો, ધર્મસ્થાન ઇત્યાદિનું દર્શન તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે કામિનીનાં અંગોપાંગ, નાટક, ખેલ, તમાસા વગેરે જોવા તે અશુભ આસ્રવ છે

---

૧ વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ આનાં લક્ષણો માટે જુઓ ઉ નામ

કાનને પ્રિય એવા સચિત્તાદિ ત્રિવિધ શબ્દો સાભળીને રાગ ધારણ કરવો અને કં એવા શબ્દો કાને પડતા દ્વેષ ધારણ કરવો તે કર્ણેન્દ્રિય વિષયક આસ્રવ છે એના પણ બે પ્રક છે તેમા પ્રભુના ગુણગ્રામ, ગુરુનુ સંકીર્તન, ધર્મદેશનાનુ શ્રવણ ઇત્યાદિ પ્રશસ્ત કાર્યે શ્રવણેન્દ્રિયને જોડવી તે શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે વેશ્યાના ગાયનો, જલસા વગેરે સંસારની પુ કરનારા સાધનોમા કર્ણેન્દ્રિયને તલ્લીન બનાવવી તે અશુભ આસ્રવ છે

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે પાચ ઇન્દ્રિયના ત્રેવીસ વિષયોની અનુકૂળતા કે પ્ર કૂલતાને વશ ન થતા પુદ્ગલનો વિવિધ પ્રકારનો સ્વભાવ છે એવી ભાવના પૂર્વક તટસ્થતા કેળ અર્થાત્ ન તો રાગને અધીન થવુ કે ન તો દ્વેષને, કેમકે આમ કરવાથી જ ઇન્દ્રિયો સબ કર્મનુ આગમન થતુ અટકે અને કર્મનુ રોકાણ થઇ મુક્તિનો માર્ગ મોકળો થાય

કષાય સંબંધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

ક્રોધાદિ ચાર કષાયો પૈકી જે કષાય પ્રશસ્ત ભાવે વર્તતો હોય તે શુભ આસ્રવ છે, જ્ જે અપ્રશસ્ત ભાવે વર્તતો હોય તે અશુભ આસ્રવ છે, અને કોઇ પણ ભાવમા ન વર્તતો હોય સંવરનો ઉદય થાય છે દેવ, ગુરુ કે શાસનનો ઇરાદા પૂર્વક વિધ્વંસ કરનાર ઉપર ગુસ્સે થવુ કે દુર્વિનીત શિષ્યને સન્માર્ગે દોરવવાના શુભ હેતુથી તેના તરફ કોપ કરવો પડે તે પ્રશ ક્રોધ છે, જ્યારે સંસારવર્ધક પદાર્થનો નાશ કરનાર ઉપર ગુસ્સે થવુ, દાખલા તરીકે કોઇ ઉન્મ જતા અટકાવે એવા હિતૈષી ઉપર ગુસ્સો કરવો તે અપ્રશસ્ત ક્રોધ છે

પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મ વગેરેને માટે મગરૂરી રાખવી તે પ્રશસ્ત માન છે, જ્યારે નમન ક યોગ્ય જનોને ન નમવુ તે અપ્રશસ્ત માન છે

શિકારીથી મૃગનો જીવ બચાવવા તેનો અપલાપ કરવો, રોગીને કડવા ઔષધ પ વેળા તેને હિતબુદ્ધિથી છેતરવો, અનેક ઉપાય કરવા છતા દીક્ષાના સાચા અભિલાષીને તે કુટુંબ રોકી રાખે તો એ કુટુંબની જાળમાથી તેને છોડાવવા જે પ્રપંચ કરવો પડે તે વગેરે પ્રશ માયા છે,[1] જ્યારે ધન મેળવવાની ઇચ્છાથી ગ્રાહકને ઠગવા, કુટુંબની વૃદ્ધિ માટે કપટ એવ વગેરે અપ્રશસ્ત માયા છે

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વિનય, વૈયાવૃત્યાદિના ઉપકરણો વગેરે માટે જે લોભવૃત્તિ રાખ તે પ્રશસ્ત લોભ છે, જ્યારે ધન, ધાન્ય વગેરેને વિષે આસક્તિ રાખવી તે અપ્રશસ્ત લોભ છે

---

૧ પોતાની સેવા કરાવવાના ઇરાદાથી સાધુ ખટપટ કરીને કોઇને સંસારમાથી છોડાવી દ આપે તો તેમ કરનાર સાધુનો આસ્રવ અશુભ છે, જ્યારે છૂટનાર મુમુક્ષુ હોય તો તેનો આસ્રવ શુભ " सा विद्या या विमुक्तये ' અથવા જૈન દર્શન પ્રમાણે " ज्ञानस्य फलं विरति " મુદ્રાલેખને અનુલક્ષીને એમ કહી શકાય છે કે ભવિષ્યમા સારો સંસાર નિભાવનાર–ચલાવનાર થાય ઇરાદાથી પુત્રાદિને અપાતુ શિક્ષણ તે અશુભ આસ્રવ છે, જ્યારે એને કર્મ બોધ થાય તો એ દ્વારા એ સંસારની જાળથી છૂટો થઇ મોક્ષમાર્ગે સંચરે એવા હેતુથી એને અપાતુ શિક્ષણ અને પડે તો એના શુભ ઇરાદાથી કરવામા આવતા તેના તાડન, તર્જન ઇત્યાદિ શુભ આસ્રવ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઇ પણ કષાય પોતાની મલિન વાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે સેવાય અર્થાત્ એ સ્વાર્થ બુદ્ધિનુ કર્તવ્ય હોય તો તે અપ્રશસ્ત કષાય છે અને એથી અશુભ આસ્રવ ઉદ્ભવે છે, પરતુ જો એમા આત્મ-ધર્મની ઉન્નતિ એ પ્રેરક બળ હોય તો તે કષાય પ્રશસ્ત છે અને એ શુભ આસ્રવ છે આથી સમજાય છે કે સસારની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ એ લક્ષ્યબિન્દુ પૂર્વકનુ કષાયનુ સેવન તે અશુભ આસ્રવ છે, જ્યારે આત્મોન્નતિ, સત્ય ધર્મની પ્રભાવના ઇત્યાદિ લક્ષ્યથી કષાય સેવાય તો તે શુભ આસ્રવ છે

અત્ર એ ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે આ તો વસ્તુસ્થિતિનુ પ્રતિપાદન છે એથી કઇ પ્રશસ્ત કષાય સેવવાનો ઉપદેશ છે એમ ન સમજવુ, કેમકે મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો કેવળ અપ્રશસ્ત કષાયની જ નિવૃત્તિની નહિ, પરતુ પ્રશસ્ત કષાયની પણ નિવૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે સસારમા જેઓ અપ્રશસ્ત કષાયને સેવી રહ્યા છે તેમની દિશામા પલટો થાય તેટલા પૂરતુ આ સૂચન છે અમુક ગુણસ્થાનક સુધી નહિ પહોચેલા જીવો પ્રશસ્ત કષાયો નેવે તે કોઇક અશે નીભાવી લેવાય, પરતુ એ ટાળવા પડશે જ એટલુ તો તેમણે પણ સ્વીકારવુ જ જોઇએ અને તેમ કરવા માટે તેમણે કટિબદ્ધ થવુ જ જોઇએ

યોગ સબધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન એ માનસિક અશુભ યોગ છે, જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન એ માનસિક શુભ યોગ છે આ ચોર છે, આ ઓલપટ છે ઇત્યાદિ અપ્રશસ્ત વચન યાને અશુભ વાચિક યોગ છે, જ્યારે દેવ, ગુરુ વગેરેના ગુણોનો વર્ણવાદ એ પ્રશસ્ત વચન અર્થાત્ શુભ વાચિક યોગ છે ધર્મ-કાયમા શરીરને જોડવુ તે પ્રશસ્ત કાયયોગ છે, જ્યારે વિષય સેવવો, જુગાર ખેલવો ઇત્યાદિ અપ્રશસ્ત કાયયોગ છે

પ્રશસ્ત યોગ એ શુભ આસ્રવ છે, જ્યારે અપ્રશસ્ત યોગ એ અશુભ આસ્રવ છે, પરતુ એ સાંપરાયિક આસ્રવ કહેવાય તે માટે તેમા રાગ, દ્વેષ હોવા જોઇએ

અવ્રતો સબધી આસ્રવોની શુભાશુભતા—

શાસનદ્રોહી, મઘાદિકને નાહક સતાવનાર વગેરેને શિક્ષા કરવી પડે તે હિસારૂપ અવ્રતનો શુભ આસ્રવ છે,[1] જ્યારે પોતાને હેરાન કરનારનો સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી વિનાશ કરવો તે એ અવ્રતનો અશુભ આસ્રવ છે આ પ્રમાણે અસત્યાદિ પરત્વે ઘટાવી લેવુ

કર્મબધની વિશેષતાના કારણો—

આ પ્રમાણે આપણે સાપરાયિક આસ્રવના ભેદોનો વિચાર કર્યો હવે આ ઉપર્યુક્ત ભેદોમા તીવ્ર ભાવ, મદ ભાવ, જ્ઞાત ભાવ, અજ્ઞાત ભાવ, વીર્ય અને અધિકરણની તરતમતા આશ્રીને વિશેષતા રહેલી છે[2] તેનો ઉલ્લેખ કરીશુ, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય-વ્યાપાર, પ્રાણાતિપાત,

---

૧ વિચારો મુનિરત્ન શ્રીવિષ્ણુકુમારે કરેલી નમુચિને શિક્ષા

૨ જે જીવ-અજીવ પદાર્થ આશ્રીને આત્મા તીવ્રાદિક ભાવોમા-પરિણામોમા પ્રવર્તે છે તે જીવ-અજીવ પદાર્થો ને આત્માના અર્થાત્ તીવ્રાદિક ભાવે પરિણત થયેલ આત્માના સાંપરાયિક કર્મના કારણરૂપ થાય છે

સમ્યક્ત્વ-ક્રિયા ઇત્યાદિ આસ્રવ (બંધ-કારણ) સમાન હોય તોપણ તજ્જન્ય કર્મ-બંધમાં તીવ્ર ભાવાદિ દ્વારા વિશેષતા ઉદ્ભવે છે કહેવાની મતલબ એ છે કે એકની એક ક્રિયા બે મનુષ્યો કરે, પરંતુ તેમના તીવ્ર ભાવાદિકમાં જો ભિન્નતા હોય તો આસ્રવોમાં પણ ભિન્નતા આવે છે.

ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ તે તીવ્ર ભાવ, જઘન્ય પરિણામ તે મંદ ભાવ, ઉપયોગ પૂર્વક જાણી જોઇને પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા કરવી તે જ્ઞાત ભાવ, ઉપયોગ વગર-અજાણતાં પ્રાણાતિપાતાદિ ક્રિયા થાય તે અજ્ઞાત ભાવ, સ્વ પરાક્રમ તે વીર્ય અને શસ્ત્રાદિક અધિકરણ તે અધિકરણ

બાહ્ય દૃષ્ટિએ બંધ-કારણો સમાન હોવા છતાં પણ પરિણામની તીવ્રતા અને મંદતાને લઇને કર્મ-બંધ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો થાય છે[1]

આ સંબંધમાં આપણે એક દૃષ્ટાંત વિચારીએ બે પુરુષો એક જ મહિલા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી રહ્યા છે તેમાં એક દુર્જન છે અને બીજો સજ્જન છે આથી સજ્જન અને દુર્જનના કર્મ-બંધમાં ફરક પડે તે સ્વાભાવિક છે, કેમકે દુર્જન જે આસક્તિ પૂર્વક તેના તરફ જુએ છે તેવી મલિન આસક્તિ પૂર્વક સજ્જન જોતો નથી

જ્ઞાત અજ્ઞાત ભાવમાં પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સમાન હોવા છતાં કર્મ-બંધમાં ભિન્નતા ઉપસ્થિત થાય છે જેમકે એક મનુષ્ય હરણને હરણ સમજી બાણથી તેને વીંધી નાખે અને બીજો કોઇ મનુષ્ય નિર્જીવ પદાર્થ ઉપર બાણ તાકે અને ભૂલથી હરણ વીંધાઇ જાય તો આ બેમાં ભૂલથી હરણના પ્રાણ હરનારને જેવો કર્મ-બંધ થાય તેના કરતાં સમજ પૂર્વક-ખાસ ઇરાદાથી હરણને મારી નાખનારાનો કર્મબંધ ઉત્કટ થાય છે ન્યાય-મંદિરમાં પણ ખૂન સંબંધી ચૂકાદો આપતી વેળા ખાસ ઇરાદા પૂર્વક આમ કરવાથી સામાનો જીવ જશે એવું જાણવા છતાં જેણે ખૂન કર્યું હોય તેને જે શિક્ષા કરવામાં આવે છે તેના કરતાં એકના હાથમાંથી તરવાર પડી

---

૧ આથી તો કહેવાય છે કે ઉપયોગે ધર્મ, ક્રિયાએ કર્મ અને પરિણામે બંધ વિશેષમાં મૈત્રાયણી ઉપનિષદ્ના ચોથા પ્રપાઠકમાં કહ્યું પણ છે કે—

" मन एव मनुष्याणां, कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं, मुक्तये निर्विषयं स्मृतम् ॥११॥ "

વળી પરિણામની વિચિત્રતાને લઇને તો જે આસ્રવ છે તે પરિસ્રવ યાને નિર્જરાનું કારણ છે અને જે નિર્જરાનું કારણ છે તે આસ્રવ છે એમ શ્રુ॰ આચારાંગ જેવા અગ્રગણ્ય આગમ (અ ૪, ઉ ૨, સૂ ૧૩૦)માં નિમ્ન-લિખિત પંક્તિ દ્વારા સૂચવાયું છે —

" जे आसवा ते परिस्सवा, जे परिस्सवा ते आसवा जे अणासवा ते अपरिस्सवा, जे अपरिस्सवा ते अणासवा । "

[ये आस्रवास्ते परिस्रवा , ये परिस्रवास्ते आस्रवा येऽनास्रवास्तेऽपरिस्रवा , येऽपरिस्रवास्तेऽनास्रवा ।]

જાય અને એથી અન્ય મરી જાય તો આ પ્રમાણે જીવ-હત્યા કરનારને ઓછી શિક્ષા કરવામા આવે છે

વીર્ય યાને શક્તિ-વિશેષ પણ કર્મબધની ભિન્નતાનુ કારણ છે જેમકે જોરાવર વ્યક્તિ જેટલી સહેલાઇથી અને ઉત્સાહથી કાર્ય કરી શકે તેટલી સહેલાઇથી કે ઉત્સાહથી નિર્બળ વ્યક્તિ તે કાર્ય ન કરી શકે એ બનવા જોગ છે એટલે કે સેવા, દાન, ઉપવાસ ઇત્યાદિ શુભ કાર્ય અથવા હિંસા, ચોરી વગેરે અશુભ કાર્યો કરવામા સબળ કરતા નિર્બળનો શુભાશુભ કર્મ-બધ મદ હોય છે એવી જ રીતે અધિકરણ એટલે કે શસ્ત્રાદિની તીક્ષ્ણતા, ઉગ્રતાદિ અનુસાર કર્મ બધમા ફરક પડે છે જેની પાસે સામાને મારવા માટે નેતરની સોટી હોય તેને સામાને મારતા જેવો કર્મબધ થાય તેના કરતા જેની પાસે લોખડની ખોલી વાળી ડાગ હોય અને તેનાથી તે અન્યને મારે ત્યારે તેને જે કર્મ-બધ થાય તેની તીવ્રતા અધિક છે એ પ્રમાણે બદ્દક વગેરે શસ્ત્રો માટે સમજી લેવુ અર્થાત્ જેમ વીર્ય વધારે હોય અને શસ્ત્રની ઉગ્રતા અધિક હોય તેમ આવેશ વિશેષ હોય એમ સામાન્યત કહી શકાય

આ પ્રમાણે જોકે બાહ્ય આસ્રવોની સમાનતા હોવા છતા પણ કર્મ-બધમા જે અસમાનતા ઉપસ્થિત થાય છે, એના કારણરૂપે અત્ર અધિકરણ, વીર્ય ઇત્યાદિની વિશેષતાનો નિર્દેશ કરાયો છે, તોપણ કર્મબધની વિશેષતાનુ ખાસ કારણ કાષાયિક પરિણામની તીવ્રતા મદતા જ છે વિશેષમા જે સજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ, અજ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ અને વીર્યની વિશેષતાનો કર્મબધની તરતમતાના હેતુ તરીકે નિર્દેશ કરાયો છે તે કાષાયિક પરિણામની વિશેષતા દ્વારા જ જાણવો આ પ્રમાણે વિચારતા કર્મબધની વિશેષતામા શસ્ત્રરૂપ અધિકરણની વિશેષતાનુ જે નિમિત્તરૂપે કથન કરાયુ છે તે પણ કાષાયિક પરિણામની તીવ્રતા અને મદતા દ્વારા જ સમજવુ

અધિકરણોના ભેદો—

આપણે ૭૬૬મા તેમજ ૭૬૭મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ જે અધિકરણની વિશેષતાને લઇને કર્મબધમા વિચિત્રતા ઉદ્ભવે છે તે અધિકરણના બે ભેદો પડે છે —(૧) જીવ-અધિકરણ અને (૨) અજીવ-અધિકરણ આ બન્નેના દ્રવ્યાધિકરણ અને ભાવાધિકરણ એમ બબ્બે ભેદો છે તેમા દ્રવ્યાધિકરણના છેદનાદિક દશ અને ભાવાધિકરણના એકસો ને આઠ ભેદો છે આ સર્વનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે માટે કેટલુક વિવેચન ઉમેરવામા આવે છે

શુભ કે અશુભ ગમે તે પ્રકારનુ કાર્ય કરવામા જીવ અને અજીવ એ બંનેનો ખપ પડે છે એકલો જીવ કે એકલો અજીવ કાઇ પણ કરી શકે તેમ નથી આથી તો તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૮)મા કહ્યુ પણ છે કે[1] અધિકરણ જીવરૂપ તેમજ અજીવરૂપ છે અર્થાત જીવ અને અજીવ બને અધિકરણ અર્થાત્ કર્મ-બધના સાધન, ઉપકરણ કે શસ્ત્ર તરીકે ઓળખાવાય છે આ બને જાતના અધિકરણો પૈકી પ્રત્યેકના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે બે પ્રકારો પડે છે જીવરૂપ

૧ " अधिकरणं जीवाजीवा । "

વ્યક્તિ કે અજીવરૂપ પદાર્થ દ્રવ્યાધિકરણ છે, જ્યારે જીવગત કષાયાદિ પરિણામ તેમજ ચપ્પુ વગેરે અજીવ પદાર્થની તીક્ષ્ણતા (ધાર)રૂપ શક્તિ વગેરે ભાવાધિકરણ છે એટલે કે પરમાણુ ઇત્યાદિ મૂર્ત પદાર્થ દ્રવ્ય-અજીવાધિકરણ છે, જ્યારે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિઓમા સહાયક બનતુ મૂર્ત દ્રવ્ય જે જે અવસ્થામા વર્તમાન હોય છે તે બધુ ભાવ-અજીવાધિકરણ છે.

તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ. ૮)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ. ૧૬)મા સૂચવાયુ છે તેમ દ્રવ્યાધિકરણ છેદન, ભેદન, ત્રોટન, વિશસન, ઉદ્બન્ધન, યન્ત્ર-અભિઘાત ઇત્યાદિરૂપ છે

દ્રવ્ય-અધિકરણના હવે જે દશ ભેદો દર્શાવાય છે તેથી [1]દશ પ્રકારના શસ્ત્રો જાણવા તેના લક્ષણો વિચારીએ તેમા સૌથી પ્રથમ **છેદન-અધિકરણનુ** લક્ષણ જોઇશુ તો તે એ છે કે—

पाणिपादादीना परश्वादिना छेदनकरणरूपत्वं छेदनाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०२)

અર્થાત્ પરશુ (કુહાડી) વગેરે શસ્ત્ર વડે જીવોના હાથ, પગ ઇત્યાદિને કાપવા, છેદવા તે ‘ છેદન-અધિકરણ ’ છે.

દહન-અધિકરણનું લક્ષણ—

सचेतनाचेतनानां वह्निना दाहकरणरूपत्व दहनाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०३)

અર્થાત્ સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થોને અગ્નિ દ્વારા બાળવા તે ‘ દહન-અધિકરણ ’ છે.

મારણ-અધિકરણનુ લક્ષણ—

सचेतनानां विषादिप्रयोगेण मारणरूपत्व मारणाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०४)

અર્થાત્ વિષ વગેરેના પ્રયોગથી જીવોને મારવા ‘ તે ‘ મારણ-અધિકરણ ’ છે.

લવણ-અધિકરણનુ લક્ષણ—

लवणेन पृथ्वीकायादीनामुपघातकरणरूपत्व लवणाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०५)

અર્થાત્ લવણ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને ઉપઘાત કરવો તે ‘ લવણ-અધિકરણ ’ જાણવુ.

---

[1] આનો અત્ર આપેલો ક્રમ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૧૬-૧૭)ને અનુસરે છે

સ્નેહ-અધિકરણનું લક્ષણ—

घृततैलादिस्नेहेन पृथ्वीकायादीनामुपघातकरणं स्नेहाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०६)

અર્થાત્ ઘી, તેલ વગેરેની ચિકાસ દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને પીડા કરવી તે 'સ્નેહ-અધિકરણ' છે

ક્ષાર-અધિકરણનું લક્ષણ—

क्षारेण सकलत्वग्मांसाद्यपकर्तनरूपत्वं क्षाराधिकरणस्य लक्षणम् (३०७)

અર્થાત્ ખાર દ્વારા સમસ્ત ચામડી, માંસ વગેરેને કાપવાનું કામ કરવું તે ' ક્ષાર-અધિકરણ જાણવું

અમ્લ-અધિકરણનું લક્ષણ—

आरनालाद्यम्लेन पृथ्वीकायाद्युपघातकरणरूपत्वमम्लाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०८)

અર્થાત્ કાંજી, રાબ વગેરે જેવી ખાટી ચીજો દ્વારા પૃથ્વીકાયાદિને ઉપઘાત કરવો તે ' અમ્લ-અધિકરણ ' છે

અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણાદિના લક્ષણો—

अनुपयुक्तः सन् मनोवाक्कायादिना यां यां चेष्टां निर्वर्तयति तया तया कर्म बध्यत इत्येव रूपत्वमनुपयुक्तमनोवाक्कायाधिकरणस्य लक्षणम् । (३०९)

અર્થાત્ ઉપયોગ રાખ્યા વિના મન, વચન અને શરીર દ્વારા જે જે કાર્યો કરતાં કર્મ-બંધ થાય તેને તેને અનુક્રમે અનુપયુક્ત મનોઽધિકરણ, વાગધિકરણ અને કાયાધિકરણ જાણવાં

આ પ્રમાણે દ્રવ્યાધિકરણના દશ ભેદો જોયા [1] હવે ભાવાધિકરણ પરત્વે વિચાર કરવામાં

[1] તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૫૩)માં પણ પ્રાય આ જ દશ ભેદો છે, જોકે તેના ક્રમમાં ફરક છે કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

" तदुभयमधिकरणं दशप्रकारं विष-लवण-क्षार-मधुका-ऽम्ल-स्नेहा-ऽग्नि दुष्प्रयुक्तकाय-वाङ्-मनोयोगभेदात् । "

આવે છે તેમા ભાવાધિકરણમાના 'ભાવ' શબ્દનો અર્થ આત્માનો તીવ્રાદિક પરિણામ કરવો આ જીવરૂપ અધિકરણના સરભ, સમારભ અને આરભની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો, યોગ-ભેદથી એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો, વળી કૃત, કારિત અને અનુમતની અપેક્ષાએ એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો અને વળી એ ભેદો પૈકી દરેકના કષાયની વિવક્ષાએ ચાર પ્રકારો છે એટલે કે આના ૩×૩×૩×૪=૧૦૮ ભેદો પડે છે તેમા **સરભનુ** લક્ષણ નીચે મુજબ છે—

प्राणातिपातादिविषयसङ्कल्पावेशरूपत्वं संरम्भस्य लक्षणम् । (३१०)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિક પરત્વેના સકલ્પના આવેશને 'સરભ' જાણવો

સમારભનુ લક્ષણ—

प्राणातिपातादिविषयकसाधनसन्निपातजनितपरितापनादिरूपत्वं समारम्भस्य लक्षणम् । (३११)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિક સબધી પ્રવૃત્તિ કરવામા જે સાધનોની આવશ્યકતા હોય તેને એકત્રિત કરાતા જોઇને પરિતાપ પામવો તે 'સમારભ' કહેવાય છે

આરભનુ લક્ષણ—

प्राणातिपातादिरूपक्रियानिर्वृत्तिरूपत्वमारम्भस्य लक्षणम् । (३१२)

અર્થાત્ પ્રાણાતિપાતાદિરૂપ જે ક્રિયા કરવી તે 'આરભ' જાણવો

ઉપર્યુક્ત ત્રણે લક્ષણો **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬, સૂ ૯)ના ભાષ્ય (પૃ. ૧૯)ગત નીચે લખેલા શ્લોકમા આવી જાય છે —

" [1]संरम्भः सकषायः, परितापनया भवेत् समारम्भः ।
आरम्भः प्राणिवधः, त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥ [2]"

---

૧ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિમાં ૪૪૭ મા પત્રમા અવતરણરૂપે એના ટીકાકાર શ્રીમલયગિરિસૂરિએ કહ્યુ છે કે—

'सरंभो संकप्पो परितावकरो भवे समारंभो ।
आरंभो उद्दवओ सुद्धनयाण तु सव्वेसिं ॥ "
[संरम्भ सङ्कल्प परितापकरो भवेत् समारम्भ ।
आरम्भ उपद्रवक शुद्धनयानां तु सर्वेषा (मतम्) ॥]

૨ આનો અર્થ એ છે કે કષાયથી યુક્ત જે યોગ તે 'સરભ' છે, પરિતાપ થવાથી જે સરભ થાય તે 'સમારભ' છે, અને પ્રાણીઓનો વધ તે 'આરભ' છે. એમ ત્રણ પ્રકારનો યોગ જાણવો

આ ઉપરથી સમજાય છે કે કોઈ પણ કાર્યની નકલ્પાત્મક સૂક્ષ્મ અવસ્થાથી માંડીને તે તે કાર્યની પૂર્ણાહુતિ થાય ત્યાં સુધીમાં ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે જેમકે કષાયથી પ્રેરાઈને જીવની હિંસા વગેરે કાર્ય કરવા માટેના પ્રયત્નના આવેશરૂપ સંરંભ એ કાર્ય કરવા માટે સાધનોને એકત્રિત કરવારૂપ સમારંભ અને છેવટે પ્રકટ રૂપે તે કાર્યને કરવારૂપ આરંભ એમ ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે

આ સંરંભ, સમારંભ અને આરંભ એ ત્રણે અધિકરણોના મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગોની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે એટલે કુલે મન સંરંભ, વચનસંરંભ, કાયસંરંભ, મન સમારંભ, વચન-સમારંભ, કાય-સમારંભ, મન આરંભ, વચન-આરંભ અને કાય-આરંભ એમ નવ ભેદો થયા આ દરેકના વળી કરવું, કરાવવું અને [1]અનુમોદવું એમ ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડતાં સત્તાવીસ ભેદો થાય છે આ દરેકના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાય વડે કરીને ચાર ચાર ભેદો પાડતાં એકંદર ૧૦૮ ભેદો થાય છે જેમકે ક્રોધકૃત મન સંરંભ, માનકૃત મન સંરંભ, માયા કૃત મન સંરંભ અને લોભકૃત મન સંરંભ એ ચાર અને કારિત તથા અનુમતના ચાર ચાર ભેદો મળીને એકંદર મન સંરંભના બાર ભેદો થયા એ પ્રમાણે વચન-સંરંભ અને કાય-સંરંભના બાર બાર ભેદો પડે છે અર્થાત્ સંરંભના એકંદર છત્રીસ ભેદો પડે છે એવી રીતે સમારંભ અને આરંભના પણ છત્રીસ છત્રીસ ભેદો પડે છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ભાવાધિકરણના એકંદર ૧૦૮ ભેદો છે બધા મળીને આટલા જ ભેદો પડી શકે તેમ છે એમ માનવું ઇષ્ટ નથી, કેમકે આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તો વધારે ભેદો પડી શકે છે જેમકે ક્રોધાદિક ચારે કષાયોમાંના દરેકના આગળ ઉપર કહેવામાં આવનારા અનન્તાનુબન્ધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન એમ ચાર ચાર ભેદોની પૃથક્ પૃથક્ અપેક્ષા કરતાં ઉપર્યુક્ત ૧૦૮ ભેદોના ૪૩૨ ભેદો થાય છે અને તેના પણ વળી સ્વપ્રતિષ્ઠિત, અન્યપ્રતિષ્ઠિત, ઉભયપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત એમ ચાર ચાર ભેદો વિચારતાં એકંદર ૧૭૨૮ ભેદો પડે છે આ પ્રમાણે જીવાધિકરણનો દ્રવ્ય અને ભાવ એ બન્ને રૂપે વિચાર કર્યો હવે પ્રસંગાનુપ્રાપ્ત અજીવાધિકરણનો પણ બ ને દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે

અજીવાધિકરણના નિર્વર્તનાદિ ભેદો—

અજીવાધિકરણના ચાર મુખ્ય ભેદો છે —(૧) નિર્વર્તના, (૨) નિક્ષેપ, (૩) સંયોગ અને (૪) નિસર્ગ એમાં નિર્વર્તનાના અર્થાત્ રચનાના મૂલગુણનિર્વર્તના અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તના એવા બે ભેદો છે તેમાં વળી મૂલગુણનિર્વર્તનાના પાંચ પ્રકારના શરીરો, વચન, મન, પ્રાણ અને અપાન એ ભેદો છે અને ઉત્તરગુણનિર્વર્તનાના કાષ્ઠ, પુસ્ત, ચિત્રકર્મ ઇત્યાદિ ભેદો છે એ પ્રમાણે નિક્ષેપાદિકના પણ અવાન્તર ભેદો છે, પરન્તુ તેનું અવલોકન કરીએ તે પૂર્વે નિર્વર્તનાના ભેદોના સ્વરૂપ પરત્વે ગ્રન્થકારનું નિમ્ન-લિખિત કથન નોંધી લઈએ —

---

[1] તત્ત્વાર્થ (અ ૬ સૂ ૯)માં આને મને 'અનુમત' શબ્દ નજરે પડે છે એનો અર્થ સંમતિ દર્શાવવી એવો થાય છે

'औदारिकशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापितं[1] यदौदारिकसंस्थानं तत् प्रथमसमयादारभ्य मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति, कर्मबन्धनिमित्तत्वात् । तादृशौदारिकस्याङ्गोपाङ्गकर्णवेधावयवसस्थानादिक तु मूलापेक्षयोत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति । एवं वैक्रियशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापित यद् वैक्रियसस्थान तत् प्रथमसमयादारभ्य मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमात्मनो भवति, कर्मबन्धनिमित्तत्वात् । तस्यैवाङ्गोपाङ्गकेशनखदन्तादिकमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति मूलापेक्षया । आहारकशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापित यदाहारकसस्थान तत् प्रथमसमयादारभ्य मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति । तस्यैवाङ्गोपाङ्गादिकमुत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति मूलापेक्षया । शीतोष्णादिशक्तिभाजः शापानुग्रहकारिणः तैजसस्यापि तैजसशरीरप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापित यत् तैजसशरीरसस्थानं तत् प्रथमसमयादारभ्य मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति । एव कार्मणस्यापि ज्ञेयम् ।

वाङ्मनोवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापितं यद् वाङ्मनःसस्थानं तदपि मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण भवति, तथा प्राणापानप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापितोच्छ्वासनिःश्वासावपि मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणे भवतः ।

અર્થાત્ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય વર્ગણારૂપ દ્રવ્યોથી બનેલુ જે ઔદારિક સસ્થાન તે પ્રથમ સમયથી માડીને (તે તેની અવસ્થિતિ પર્યંત) મૂલગુણનિર્વર્તના–અધિકરણ છે, કેમકે તે કર્મબધનુ કારણ છે આ ઔદારિક શરીરના કર્ણવેધાદિ અવયવો–અગોપાગને મૂલગુણની અપેક્ષાએ ઉત્તરગુણનિવર્તના–અધિકરણ સમજવા એ પ્રમાણે વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય વર્ગણારૂપ દ્રવ્યોથી બનેલુ વૈક્રિય સસ્થાન પણ પ્રથમ સમયથી માડીને 'મૂલગુણનિર્વર્તના–અધિકરણ' કહેવાય છે, જ્યારે એ શરીરના કેશ, નખ, દાત વગેરે અગોપાગ મૂલગુણની અપેક્ષાએ 'ઉત્તરગુણનિર્વર્તના–અધિકરણ' કહેવાય છે એ પ્રમાણે આહારક શરીરને સારૂ સમજી લેવુ

શીતલેશ્યા, તેજોલેશ્યા મૂકવામા સાધનરૂપ (તથા ખાધેલા આહારને પચાવવામા કારણરૂપ) તેમજ શાપ અને અનુગ્રહરૂપ કાર્યમા ઉપયોગી એવા તૈજસ શરીરને યોગ્ય વર્ગણા–દ્રવ્યથી

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૨૧).

બનેલુ તૈજસ શરીરરૂપ સસ્થાન તે પ્રથમ સમયથી માડીને મૂલગુણનિર્વર્તના અધિકરણરૂપ થાય છે એ પ્રમાણે કાર્મણ શરીરના સબધમા ઘટાવી લેવુ આ બે શરીરોને અગોપાગ નહિ હોવાથી એ સબધમા ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ કહેવામા આવતા નથી

પોતપોતાને યોગ્ય એવી વર્ગણા-દ્રવ્યથી બનેના વાક્-સસ્થાન, મન સસ્થાન, પ્રાણ (ઉચ્છ્વાસ)સસ્થાન અને અપાન (નિશ્વાસ)સસ્થાન પણ મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણરૂપ થાય છે આ પરત્વે પણ તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોની પેઠે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ માટે અવકાશ નથી

આ પ્રમાણે મૂલગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ સબધી વિચાર કર્યો હવે ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણના ભેદો પૈકી કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનુ લક્ષણ વિચારીશુ -

कृत्रिमपुरुषादीनां निर्माणकरणरूपत्वं काष्ठकर्मरूपोत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणस्य लक्षणम् । (३१३)

અર્થાત્ લાકડાનો પુરુષ વગેરે બનાવવો તે ' કાષ્ઠકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણ ' કહેવાય છે

પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનુ લક્ષણ—

सूत्रचीवरादिना ग्रथितकृत्रिमपुत्रकादिनिर्माणकरणरूपत्वं पुस्तकर्मनिर्वर्तनाधिकरणस्य लक्षणम् । (३१४)

અર્થાત્ સૂતર વડે કે કપડા વડે કૃત્રિમ પુતળા ગુથીને બનાવવા તે ' પુસ્તકર્મરૂપ ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના-અધિકરણ ' કહેવાય છે

ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વર્તના-અધિકરણનુ લક્ષણ—

चित्रकर्मकरणरूपत्वं चित्रकर्मनिर्वर्तनाधिकरणस्य लक्षणम् । (३१५)

અર્થાત્ ચિત્રકર્મમા જે સાધનભૂત હોય 'તેને ચિત્રકર્મરૂપ ઉત્તરગુણનિર્વતના-અધિકરણ' જાણવુ એ પ્રમાણે લેપ્યકર્મ, પત્રોને છેદીને કાર્ય કરવુ, જલકર્મ, ભૂમિકર્મ, શસ્ત્રો બનાવવા ઇત્યાદિ કાર્યો વિષે પણ સમજી લેવુ આ પ્રમાણે નિર્વર્તનાના મુખ્ય બે ભેદો તેમજ તેના અવાતર ભેદોનો યથામતિ નિર્દેશ કરી એ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે આ સબધમા તત્ત્વાર્થના વિવેચન (પૃ ૨૭૮)ગત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ જોઇ લઇએ —

" પુદ્ગલદ્રવ્યની જે ઔદારિક આદિ શરીરરૂપ રચના અતરગ સાધન રૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમા ઉપયોગી થાય છે તે મૂલગુણનિર્વર્તના અને પુદ્ગલ-દ્રવ્યની લાકડી, પત્થર

આદિ રૂપે જે રચના બહિરંગ સાધનરૂપે જીવની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિમા ઉપયોગી થાય છે તે ઉત્તર-ગુણ નિર્વર્તના છે ”

નિક્ષેપાધિકરણના ભેદો—

અપ્રત્યવેક્ષિત, દુષ્પ્રમાર્જિત, દૈશિક અને અનાભોગિક એ ચાર નિક્ષેપાધિકરણના અવાન્તર ભેદો છે તેમા અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપાધિકરણનુ લક્ષણ એ છે કે—

अप्रत्यवेक्षितभूप्रदेशे निक्षेप्यवस्त्रादिवस्तुनो निक्षेपकरणरूपत्वमप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् । (३१६)

અર્થાત્ પ્રત્યવેક્ષણ કર્યા વગર એટલે કે બરાબર અવલોકન કર્યા વિના જ ભૂમિ-પ્રદેશમા મૂકવા લાયક વસ્ત્રાદિ વસ્તુને મૂકવી તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપ–અધિકરણ ’ કહેવાય છે અર્થાત્ જમીન ઉપર કે અન્ય કોઇ આધેય ઉપર બરાબર જોયા વિના વસ્તુ મૂકવી એ આનો અર્થ છે

દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપાધિકરણનુ લક્ષણ—

दुष्प्रमार्जितभूप्रदेशे निक्षेप्यवस्त्रादिवस्तुनो दुष्प्रमार्जितरजोहरणेनाप्रमार्जितेन वा निक्षेपकरणरूपत्वं दुष्प्रमार्जितनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् । (३१७)

અર્થાત્ રજોહરણથી ભૂમિનુ બરાબર અથવા બિલકુલ પ્રમાર્જન કર્યા વિના મૂકવા લાયક વસ્ત્ર વગેરે ચીજોને તેવા સ્થળમા મૂકવી તે ‘ દુષ્પ્રમાર્જિત નિક્ષેપ–અધિકરણ ’ કહેવાય છે એટલે કે આધેયનુ પ્રત્યવેક્ષણ કર્યું હોય, પરતુ સારી રીતે સાફસૂફ ન કર્યું હોય તેવા આધેય ઉપર કોઇ વસ્તુને મૂકવી તે આ અધિકરણનો અર્થ છે

દૈશિક નિક્ષેપાધિકરણનું લક્ષણ—

अप्रमार्जिते दुष्प्रमार्जिते वा देशे निक्षेप्यवस्तुनो निक्षेपकरणरूपत्वं देशनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् । तथा चैकतः सुप्रमार्जितमन्यतोऽप्रमार्जितं दुष्प्रमार्जितं वा सहसा शक्त्यभावाद् वा तत्र निक्षेपकरणं देशनिक्षेपाधिकरणम् । (३१८)

અર્થાત્ અપ્રમાર્જિત કે દુષ્પ્રમાર્જિત ભૂમિમા નિક્ષેપ્ય (મૂકવા લાયક) વસ્તુને મૂકવી તે ‘ દેશ–

૧ અન્ય સ્થળે દૈશિક ને બદલે ‘ સહસા ’ નામનો ભેદ આપ્યો છે.

નિક્ષેપ-અધિકરણ' કહેવાય છે આનો સાર એ છે કે એક બાજુએ સુંદર રીતે પ્રમાર્જિત અને બીજી બાજુથી અપ્રમાર્જિત અથવા તો જલદીથી યાને શક્તિના અભાવે કરીને જેમ તેમ સાફ કરેલ સ્થળમા વસ્તુ મૂકવી તે ' દેશ-નિક્ષેપ-અધિકરણ ' છે

નિક્ષેપાધિકરણનો આ પ્રકાર અન્યત્ર જોવામા આવતો નથી તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમા તેમજ તત્ત્વાર્થરાજ૦મા પણ આને બદલે સહસાનિક્ષેપાધિકરણનો ઉલ્લેખ છે આધેયનુ પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વગર જ ઉતાવળથી એના ઉપર એકદમ વસ્તુ મૂકવી એ એનો અર્થ છે

અનાભોગિક નિક્ષેપાધિકરણનુ લક્ષણ—

अनुपयोगपूर्वकप्रत्यवेक्षिते सुप्रमार्जिते वा देशे निक्षेप्यवस्तुनो निक्षेपकरणरूपत्वमनाभोगिकनिक्षेपाधिकरणस्य लक्षणम् । (३१९)

અર્થાત્ ઉપયોગ વિના જોયેલા અથવા સાફ કરેલા સ્થળમા મૂકવા લાયક ચીજને મૂકવી તે ' અનાભોગિક નિક્ષેપાધિકરણ ' જાણવુ

હવે **સંયોજનાધિકરણનો અધિકાર** કહેવામા આવે છે તેમા ' સંયોજન ' એટલે 'મિશ્રણ કરવુ' અર્થાત્ સંયોગ એ એનો અર્થ છે આ સંયોજનના બે ભેદ છે —(૧) ભક્તપાન-સંયોજનાધિકરણ અને (૨) ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ ભક્તપાન-સંયોજનાધિકરણ એટલે અન્ન, જળ વગેરે વસ્તુઓને એકત્રિત કરવી એ જ પ્રમાણે ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ એટલે કોઇ પણ કાર્ય કરવામા જે સાધનોની જરૂર હોય તેને એકઠા કરવા આ સબધમાં શ્રી **વિજયધર્મસૂરિકૃત ધર્મદેશના** (પૃ ૨૬૧)મા કહ્યુ છે કે " જેમ દૂધમા સાકર મેળવે છે તેમ ભોજનાદિ અન્ય વસ્તુમા અન્ય વસ્તુનો મેળાપ અધિક સ્વાદને માટે કરવો તે અન્નપાન-સંયોજનાધિકરણ ૨ તેમજ વસ્ત્રાદિકમા રગબેરગી કોર લગાવવાથી અથવા ચદરવાની માફક એક વસ્ત્રની સાથે બીજા વસ્ત્રનો સાંધો કરવાથી જે અધિક શોભા માલૂમ પડે તેમ દડ, પાત્રાદિકમા રગ લગાડવો તે ઉપકરણ-સંયોજનાધિકરણ છે "

નિસર્ગાધિકરણનુ સ્વરૂપ વિચારતા જણાશે કે એના મનો-નિસર્ગાધિકરણ, વાગ્-નિસર્ગાધિકરણ અને કાય-નિસર્ગાધિકરણ એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમા અત્ર ' નિસર્ગ ' શબ્દથી ઉત્સર્ગ, ત્યાગ સમજવો

મનોનિસર્ગાધિકરણનુ લક્ષણ—

मनस्त्वेन परिणतमनोवर्गणाद्रव्याणा चिन्तनादिद्वारा त्यागकरण-रूपत्व मनोनिसर्गाधिकरणस्य लक्षणम् । (३२०)

અર્થાત્ મનરૂપે પરિણમેલા મનોવર્ગણારૂપ દ્રવ્યોનો ચિંતનાદિક દ્વારા ત્યાગ કરવો તે ' મનો-નિસર્ગાધિકરણ ' છે

વાગ્-નિસર્ગાધિકરણનુ લક્ષણ—

भाषात्वेनापादितवचनवर्गणापुद्गलानामुपदेशादिभिस्त्यागकरणरूपत्वं वाग्निसर्गाधिकरणस्य लक्षणम् । (३२१)

અર્થાત ભાષારૂપે પરિણમેલ વચનવર્ગણાના પુદ્ગલોનો ઉપદેશાદિક વડે ત્યાગ કરવો તે 'વાગ્-નિસર્ગાધિકરણ' કહેવાય છે અત્ર ઉપદેશથી શાસ્ત્રનો ઉપદેશ ન સમજવો, કેમકે સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિનો અત્ર અધિકાર છે અને એ વાતની તત્ત્વાર્થ' (અ ૬, સ, ૧૦)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૨૨) સાક્ષી પૂરે છે

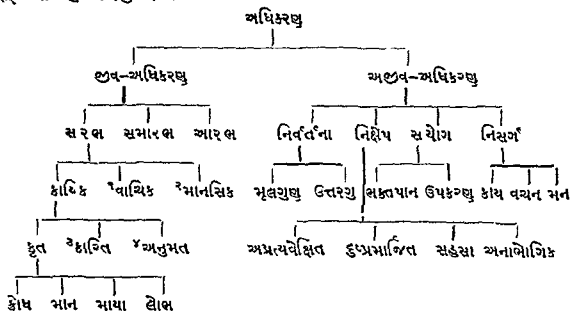
કાય-નિસર્ગાધિકરણનુ લક્ષણ—

शस्त्रपाटनाग्निजलप्रवेशोद्बन्धनविषप्रयोगादिभिः शरीरस्य त्यागकरणरूपत्वं कायनिसर्गाधिकरणस्य लक्षणम् । (३२२)

અર્થાત્ શસ્ત્ર વડે છેદન, અગ્નિપ્રવેશ, જલપ્રવેશ, ફાંસો ખાવો, ઝેર પીવુ ઇત્યાદિ પ્રયોગો દ્વારા શરીરને તજી દેવુ તે 'કાય-નિસર્ગાધિકરણ' કહેવાય છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમત્ત દશાથી શરીરને અયતના પૂર્વક છૂટુ મૂકવુ, વચનને નિયમમા ન રાખવા અને મનને વશ ન રાખવુ એ નિસર્ગાધિકરણના અનુક્રમે કાયિકાદિ ત્રણ પ્રકારો જાણવા

અધિકરણનો સમગ્ર વિષય સત્વર ખ્યાલમા આવે તે માટે એના ભેદ-ઉપભેદો વૃક્ષરૂપે નીચે મુજબ રજુ કરીએ —

૧-૨ કાયિકની પેઠે વાચિક અને માનસિકના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદો તેમજ એ પ્રત્યેકના કૃતની પેઠે ચાર ચાર ભેદો ઘટાવી લેવા

૩-૪ કૃતની માફક આના પણ ક્રોધાદિ ચાર ચાર પ્રકારો સમજી લેવા

હવે અન્ય વિષયનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે અહં બે બાબતો ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની જરૂર છે તે એ છે કે બાહ્ય વ્યાપારની અપેક્ષાએ મનો-નિસર્ગાધિકરણને અજીવાધિકરણ ત રીકે ગણાવવામા આવેલ છે અને એ જ પ્રમાણે શરીરાદિક વિષે સમજી લેવુ વળી જ્યારે આત્માના વ્યાપાર માત્રને જ જીવાધિકરણમા ગણવામા આવે ત્યારે તો મૂલગુણનિર્વર્તનાધિકરણમા શરીર વગેરેનો ખાલી આકાર જ ગણવો

સાપરાયિક [1]કર્મના જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકારો છે સાપરાયિક કર્મ એક છે, છતા તેના ફળમા તો અવશ્ય ભિન્નતા રહેલી છે આ વાત કેવી રીતે યથાર્થ છે એવો કોઈને સદેહ ઉત્પન્ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે આ શકાના સમાધાનાર્થે નીચે મુજબનુ ઉદાહરણ રજુ કરવામા આવે છે —

એક પ્રકારનો આહાર ખાવા છતા જ્યારે તે આહાર જઠર (પેટ)મા જાય છે ત્યારે તે જેમ રસ (મહાધાતુ), રુધિર (લોહી), માસ, મેદસ્ (ચરબી), મજ્જા (હાડકાંની ચરબી), અસ્થિ (હાડકા), શુક્ર (વીર્ય)[2] અને મલ (પુરીષ) એમ આઠ પ્રકારે પરિણમે છે તેવી જ રીતે એક પ્રયોગ દ્વારા અર્થાત્ સમુદાન-કરણ દ્વારા ગ્રહણ કરેલ કર્મ પણ આશ્રવ-ભેદસ્વરૂપી હોવાથી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ)ને પ્રાપ્ત કરીને આઠ પ્રકારે પરિણમે છે મૂળ [3]પ્રકૃતિઓ આઠ છે —

(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અતરાય[4]

હવે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિને આશ્રીને આસ્રવના જે ભેદો પડે છે તેનુ દિગ્દર્શન કરાવવામા આવે છે સાપરાયિક કર્મ આઠ પ્રકારનુ છે તો શુ સર્વ કર્મના આઠ જ આસ્રવો છે કે કઈક વિશેષતા રહેલી છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જોકે બધી કર્મપ્રકૃતિઓના બધકારણ સમાન્યરૂપે યોગ અને કષાય જ છે તોપણ પ્રકૃતિવિશેષને આશ્રીને આસ્રવમા ભિન્નતા ઉદ્ભવે છે આથી કરીને કષાયજન્ય અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાથી કઈ કઈ પ્રવૃત્તિ કયા કયા કર્મના બધનુ કારણ થઈ શકે છે એનો આપણે વિચાર કરીશુ તેમા **જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયના આસ્રવો** તરીકે પ્રદોષ, નિહ્નવ, માત્સર્ય, અન્તરાય, આસાદન અને ઉપઘાતનો ઉલ્લેખ [5]શાસ્ત્રમા કરવામા આવ્યો છે આ આસ્રવો દ્વારા આ બે કર્મો બધાય છે આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ સમજાય તે માટે એ દરેકનુ ક્રમશ લક્ષણ ગ્રથકારના શબ્દોમા જોઈ લઈએ

---

૧ ' क्रियते जीवन हेतुभिर्येन कारणेन तत ' कर्म ' भण्यते '
—પ્રથમ કર્મગ્રથની વૃત્તિનુ બીજુ પત્ર

૨ આ સાત ધાતુઓ છે આ ઉપરાંત કેટલાક રોમ, ત્વચા અને સ્નાયુને પણ ધાતુ ગણી એની સખ્યા દશની દર્શાવે છે

૩ કર્મોનો સ્વભાવ એ પ્રકૃતિનો અર્થ છે

૪ આ આઠે સબધી વિશેષ વિવેચન હવે પછી કરવામા આવશે

૫ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નુ નિમ્નલિખિત અગ્યારમુ સૂત્ર —

" तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयो " ।

પ્રદોષનુ લક્ષણુ—

ज्ञानिसाध्वादीनां ज्ञानसाधकपुस्तकादीनां च प्रत्यनीकत्वेनानिष्टाचरणरूपत्वं, ज्ञानज्ञानिविषयकान्तरिकाप्रीतिकरणरूपत्वं वा प्रदोषस्य लक्षणम् । (३२३)

અર્થાત્ જ્ઞાની એવા સાધુ પ્રમુખનો તેમજ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પુસ્તકાદિક પ્રત્યે વૈરભાવથી અનિષ્ટ આચરણુ કરવુ તે અથવા અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જ્ઞાન અને જ્ઞાની તરફ આતરિક અપ્રીતિ હોવી તે 'પ્રદોષ ' કહેવાય છે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જ્ઞાન, જ્ઞાની કે જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ-ભાવ રાખવો તે ' જ્ઞાન-પ્રદોષ ' છે, જ્યારે દર્શન, દર્શની કે દર્શનના સાધનો તરફ દ્વેષ-ભાવ રાખવો તે ' દર્શન-પ્રદોષ ' છે

નિહ્નવનુ લક્ષણુ—

" न मया तत्समीपेऽधीतमित्यपलापकरणरूपत्वं निह्नवस्य लक्षणम् । (३२४)

અર્થાત્ એકની પાસે અભ્યાસ કર્યા પછી હુ કયા તેની પાસે ભણ્યો છુ એવો અપલાપ કરવો તે 'નિહ્નવ ' કહેવાય છે ઓછા જ્ઞાનવાળા પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય છતા પોતાની પ્રશસા માટે મોટા વિદ્વાન્ પાસે ભણ્યો છે એમ જણાવવુ એ પણ નિહ્નવપણુ છે વિશેષમા કોઇ જ્ઞાનાભિલાષી તત્ત્વજ્ઞાન સબધી પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તેનો ઉત્તર આવડતો હોવા છતા હુ જાણુતો નથી એમ કહેવુ અથવા તો જ્ઞાનની સામગ્રી કોઇ માગે અને તે પાસે હોય છતા તે મારી પાસે નથી એમ કહેવુ તે પણ ' જ્ઞાન-નિહ્નવ ' છે એ પ્રમાણે ' દર્શન-નિહ્નવ ' માટે ઘટાવી લેવુ

માત્સર્યનુ લક્ષણુ—

दानार्हेऽपि ज्ञाने कुतश्चित् कारणादयोग्यापादनरूपत्वं मात्सर्यस्य लक्षणम् । (३२५)

અર્થાત્ કોઇ મનુષ્યને જ્ઞાન આપવુ એટલે કે તેને ભણાવવો યોગ્ય હોય છતા પણ કઇક બહાનુ કાઢીને તેને અયોગ્ય ઠહેરાવો તે ' માત્સર્ય ' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પોતે રૂડી રીતે અભ્યાસ કરી પાકુ જ્ઞાન મેળવ્યુ હોય કે જે અન્યને આપવા જેવુ હોય તેમ છતા તેનો કોઇ ગ્રાહક અધિકારી મળે ત્યારે પણ તેને ન આપવાની કલુષિત વૃત્તિ ધારણુ કરવી તે ' માત્સર્ય ' છે

અન્તરાયનુ લક્ષણ—

ज्ञानाध्ययनादीना व्यवच्छेदकरणरूपत्वमन्तरायस्य लक्षणम् । (३२६)

અર્થાત્ જ્ઞાનના અભ્યાસ વગેરેમા (કલુષિત ભાવે) ખલેલ પહોચાડવુ તે ' અન્તરાય ' છે

આસાદનનુ લક્ષણ—

मनोवाग्भ्यां ज्ञानस्य वर्जनरूपत्वमासादनस्य लक्षणम् । (३२७)

અર્થાત્ મન અને વચન દ્વારા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો તે 'આસાદન' છે તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ૦ ૨૫૬) પ્રમાણે તો કોઇ અન્યને જ્ઞાનનુ દાન કરી રહ્યો હોય ત્યારે વાણી અને શરીરથી તેનો નિષેધ કરવો એનુ નામ ' આસાદન ' છે આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

" वाक्कायाभ्यां ज्ञानवर्जनमासादनम्-कायेन वाचा च परप्रकाश-ज्ञानस्य वर्जनमासादन वेदितव्यम् । "

ઉપઘાતનુ લક્ષણ—

प्रशस्तज्ञानादीना दोषोद्भावनरूपत्वमुपघातस्य लक्षणम् । (३२८)

અર્થાત્ પ્રશસ્ત જ્ઞાન, જ્ઞાની વગેરેમા દોષો ન હોય છતા એ દોષો કાઢવા તે ' ઉપઘાત ' કહેવાય છે અર્થાત્ કોઇ વ્યક્તિ શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરી રહી હોય છતા પોતાની અવળી મતિને આગળ કરી તે વ્યક્તિમા કે તેની પ્રરૂપણામા અછતા દોષો પ્રકટ કરવા તે ' ઉપઘાત ' છે

આસાદન અને ઉપઘાતમા તફાવત—

આસાદન અને ઉપઘાતમા શો ફેર છે એ સબધમા તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૫૬) મા કહ્યુ છે કે છતે જ્ઞાને તેનો વિનય ન કરવો, બીજા ઉપર તેનો પ્રકાશ ન પાડવો, તેના ગુણોની પ્રશસા ન કરવી એ આસાદન ' છે, જ્યારે જ્ઞાનને જ અજ્ઞાન સમજીને તેનો નાશ કરવા કટિબદ્ધ થવુ એ ' ઉપઘાત ' છે

અત્ર એ સ્પુટ કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે ઉપર્યુક્ત પ્રદોષ, નિહ્નવ ઇત્યાદિનો જ્યારે જ્ઞાન, જ્ઞાની કે તેના સાધન સાથે સબધ હોય ત્યારે તેનો જ્ઞાન-પ્રદોષ, જ્ઞાન-નિહ્નવ ઇત્યાદિ રૂપે નિર્દેશ કરાય છે, પરતુ જ્યારે એ જ પ્રદોષાદિનો દર્શન યાને સામાન્ય બોધ, દર્શની અને તેના સાધન સાથે સબધ હોય ત્યારે તેનો દર્શન-પ્રદોષ, દર્શન-નિહ્નવ ઇત્યાદિ રૂપે નિર્દેશ થાય છે આથી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય એ બને કર્મોના જ્યારે આસવો એક જ છે તો પછી

આ બે કર્મોને જુદા ન ગણતા એક જ ગણવા જોઇએ એ કથન અસ્થાને છે એમ ફલિત થાય છે વિશેષમા **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૫૬)મા સૂચવાયા મુજબ આનુ કારણ એ પણ છે કે કઠ વગેરેના સયોગ–વિભાગની તુલ્યતા હોવાથી વચનના સાધક અને દૂષકમા ભેદ નહિ ઉદ્ભવતો હોઇ જ્યા ઉપદેશ કરાયો છે ત્યા અબાધકતાને લઇને વચનવિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે વળી એ બેને તુલ્ય માનવા છતા વચન સ્વપક્ષનુ જ સાધક છે, અને પરપક્ષનુ તો દૂષક જ છે એટલે સાધકતા અને દૂષકતારૂપ ધર્મોની એકતા સિદ્ધ થતી નથી વળી કારણોમા સમાનતા હોવા છતા તેના ફળોમા ભિન્નતા જોવાય છે જેમકે મૃત્તિકાદિરૂપ સમાન હેતુવાળા શરાવ, ઘટ વગેરેની ભિન્નતા આબાલગોપાલપ્રસિદ્ધ છે વળી આ બે કર્મોમા અભેદ માનવો એ આગમથી વિરુદ્ધ છે આ પ્રમાણે વચનવિરોધ, દૃષ્ટ વ્યાઘાત અને આગમવ્યાઘાતરૂપ દૂષણો બાધા ન કરે એટલા જ માટે કઇ આ બે કર્મો ભિન્ન માન્યા નથી, પરતુ એ બને આવરણો નષ્ટ થતા એકી સાથે સૂર્યમા પ્રતાપ અને પ્રકાશનુ સાહચર્ય જોવાય છે તેમ કેવલીને વિષે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનુ સાહચર્ય ઘટી શકે છે[1]

આ પ્રમાણે આપણે સાપરાયિક જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ કર્મો આશ્રીને વિચાર કર્યો હવે વેદનીય કર્મને ઉદ્દેશીને વિચાર કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ **અસાતવેદનીયના આસ્રવોનો** ઉલ્લેખ કરીશુ

દુ ખી થતો તેમજ શોક, તાપ, આક્રન્દન, વધ અને પરિદેવન કરનારો જીવ અસાતવેદનીય (અસદ્વેદ્ય) કર્મ બાધે છે અર્થાત્ સ્વ, પર કે ઉભયમા રહેલ દુ ખ, શોક, તાપ (પશ્ચાત્તાપ), આક્રન્દન, વધ (હિસા) અને પરિદેવન એ અસાતવેદનીય કર્મના આસવો છે આ હકીકત **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬)ના નિમ્નલિખિત બારમા સૂત્રમા ઝળકી ઊઠે છે —

"दु खशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य । "

આ બરાબર સમજાય માટે એ પ્રત્યેકનુ લક્ષણ ગ્રથકાર સૂચવે છે તેમા દુ ખનુ લક્ષણ એ છે કે—

[2]असातवेदनीयोदये सति द्रव्यान्तरोपनिपाताभिमतवियोगा-निष्टश्रवणादिभिरात्मनो यः पीडालक्षणः परिणामस्तद्रूपत्व दुःखस्य लक्षणम् । (३२९)

---

૧ છદ્મસ્થને વિષે તો અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણથી આવૃત વ્યક્તિને વિષે તો જ્ઞાન અને દર્શન સમકાલે સભવતા નથી ઉદાહરણ તરીકે જળની સાથે સમવેત અગ્નિને વિષે પ્રતાપ જ સભવે છે, નહિ કે પ્રકાશ, અને પ્રદીપને પ્રકાશ જ હોય છે, નહિ કે પ્રતાપ

૨ અહીંથી માંડીને તે પરિદેવન પર્યંતના લક્ષણો તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૧૩)ની બૃહદ્ વૃત્તિ(પૃ ૨૫)ના અશ શ અનુકરણરૂપ છે.

અર્થાત્ અસાતવેદનીય કર્મનો ઉદય થતાં અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી, ઇષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી કે માઠા સમાચાર સાંભળવાથી એવા પ્રસંગે આત્માને જે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે ' દુઃખ ' જાણવું. આમાં બાહ્ય કે આંતરિક ગમે તે નિમિત્ત હોઇ શકે.

શોકનું લક્ષણ—

अनुग्राहकस्नेहादिव्यवच्छेदे सति चित्तस्य वैक्लव्यरूपत्वं शोकस्य लक्षणम् । (३३०)

અર્થાત્ ઉપકાર કરનારા સ્નેહી વગેરેનો વિયોગ થતાં ચિત્તમાં જે વિકલતા ઉદ્ભવે છે તે ' શોક ' કહેવાય છે. અર્થાત્ હિતૈષીની સાથેનો સંબંધ તૂટી જતાં જે ખેદ થાય છે તે ' શોક ' છે.

તાપનું લક્ષણ—

परिभवादिनिमित्तकसञ्जाताविलान्तःकरणस्य तीव्रानुशयपरिणामरूपत्वं तापस्य लक्षणम् । (३३१)

અર્થાત્ અપમાનાદિક કારણને લીધે અન્તઃકરણમાં જે તીવ્ર સંતાપ થાય તે ' તાપ ' કહેવાય છે.

આક્રન્દનું લક્ષણ—

परितापजन्याश्रुनिपाताङ्गविकारविलापाभिव्यक्तकरणरूपत्वमाक्रन्दस्य लक्षणम् । (३३२)

અર્થાત્ પરિતાપને લઇને ઉદ્ભવેલ આંસુની ધારા, અંગમાં વિકાર, વિલાપ ઇત્યાદિ ચિહ્નોથી માલૂમ પડનારી વસ્તુ તે ' આક્રન્દ ' છે. ટુંકમાં કહીએ તો ગદ્ગદ સ્વરે આંસુ સારવા સાથે રડવું તે ' આક્રન્દન ' યાને ' આક્રન્દ ' છે.

વધનું લક્ષણ—

प्रमत्तयोगात् प्राणिप्राणवियोजनरूपत्वं वधस्य लक्षणम् । (३३३)

અર્થાત્ પ્રમત્ત યોગ દ્વારા એટલે કે બેદરકારીથી પ્રાણીના પ્રાણ લેવા તે ' વધ ' સમજવો.[1]

---

૧ સરખાવો વિદ્યામાર્તણ્ડ શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થ (અ ૭ સૂ ૮)ગત હિંસાનું લક્ષણ —

' प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा । '

પરિદેવનનુ લક્ષણ—

सङ्क्लेशप्रवणत्वस्वपरानुग्रहेच्छाप्रवणत्वे सति अनुकम्पाप्रायत्व परिदेवनस्य लक्षणम् । (३३४)

અર્થાત્ સ ક્લેશમા કુશલતા તેમજ સ્વ પરના ઉપર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છા પૂર્વકની અનુક પા ઉત્પન્ન કરે એવી વૃત્તિ તે 'પરિદેવન' છે વિયોગી પાત્રના ગુણો યાદ આવવાથી ઉત્પન્ન થતુ કરુણાજનક રુદન તે 'પરિદેવન' છે એમ અન્યત્ર સૂચવાયુ છે

આ પ્રમાણે [1]દુ ખાદિ પોતાને કરવા, પરમા ઉત્પન્ન કરવા અથવા બન્નેમા ઉત્પન્ન કરવા એ પ્રમાણેના અસાતવેદનીય કર્મના આસ્રવોનુ સ્વરૂપ આપણે જોયુ હવે **સાતવેદનીય કર્મના આસ્રવોનુ સ્વરૂપ** જોઇ લઇએ પરતુ તે પૂર્વે **વ્રતાદિ અસાતવેદનીયના બ ધક છે** એ ભ્રાન્તિ અને તેના નિરસનનો વિચાર **તત્ત્વાર્થરાજ**૦ (પૃ ૨૫૯–૨૬૦) અનુસાર કરી લઇએ કહેવાની મતલબ એ છે કે કોઇક એવી દલીલ કરે કે જ્યારે દુ ખ, શોક, તાપ વગેરે નિમિત્તો પોતાનામા કે અન્યમા ઉત્પન્ન કરવાથી તે અસાતવેદનીય કર્મના બ ધક થાય છે તો પછી લોચ, ઉપવાસ, વ્રત અને બીજા પણ એવા નિયમો દુ ખદાયી હોવાથી તે પણ અસાત-વેદનીયના બ ધક થશે એટલે એવી પરિસ્થિતિમા કયો સુજ્ઞ જન વ્રત, નિયમોનુ અનુષ્ઠાન કરવા તૈયાર થશે ? બલ્કે તે તેનો ત્યાગ કરવા જ શુ પ્રયત્ન નહિ કરે ?

આ પ્રશ્નાત્મક દલીલનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે પૂર્વોક્ત દુ ખાદિ સામાન્ય રીતે ઉદ્ભવે ત્યારે તે આસ્રવરૂપ નથી, કિન્તુ જ્યારે તે ક્રોધાદિ આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય, આત્માની કલુષિત વૃત્તિથી રગાયેલા હોય ત્યારે જ તે આસ્રવ બને છે સાચા ત્યાગી (સ ન્યાસી) કે તપસ્વી ગમે તેવા ઉગ્ર વ્રત કે કઠોર નિયમો પાળે તોપણુ તેને અસાતવેદનીય કર્મનો બ ધ થતો નથી તેના બે કારણો છે પહેલુ કારણ એ છે કે ખરા ત્યાગી કે તપસ્વી ગમે તેવુ કઠોર વ્રત પાળીને જે દુ ખ વહોરે છે તેમા ક્રોધ કે અન્ય તેવી મલિન, દુષ્ટ વૃત્તિ નિમિત્તરૂપ નથી, પરતુ તેમ કરવામા સદ્વૃત્તિ અને સદ્બુદ્ધિની પ્રેરણા જ કારણભૂત છે વળી કઠણ વ્રતો સ્વીકાર્યા બાદ ગમે તેવા વિકટ, દુ ખદ પ્રસ ગમા પણ તેમનામા ક્રોધાદિ કષાયો કે સ તાપ વગેરેનો સ ચાર થતો નથી, એથી કરીને એ પ્રસ ગો તેમને માટે બધક બનતા નથી બીજુ કારણ એ છે કે સાચા સ ન્યાસીઓને–ખરા તપસ્વીઓને કઠિણ વ્રતોનુ અને કઠોર નિયમોનુ પાલન કરવામા ઉલટો આન દ આવે છે, તેઓ વાસ્તવિક પ્રસન્નતા અનુભવે છે તેથી આ પ્રસ ગોમા તેમને માટે દુ ખ, શોક, સ તાપ વગેરેનો સ ભવ રહેતો નથી એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે એકને જે પ્રસ ગથી દુ ખ થાય તે જ પ્રસ ગથી અન્યને પણ દુ ખ જ થાય એવો તો કોઇ ત્રિકાલાબાધિત નિયમ નથી આથી કરીને

---

૧ અત્ર આદિથી શોક વગેરે પાચ નિમિત્તો જ ન સમજતા તાડન, તર્જન વગેરે પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે

સાચા ત્યાગીને વિષમ વ્રતાદિ પાળવામા ¹માનસિક રતિ હોવાથી એમને માટે એ વ્રતાદિ દુઃખરૂપ ન હોઇ સુખરૂપ જ છે અને અતએવ એ કઠોર વ્રતાદિ પણ તેમને માટે તો અસાતવેદનીય કર્મના બધક નથી જ

વિશેષમા જેમ કોઇ દયાળુ વૈદ્ય વાઢ કાપથી કોઇને દુઃખ અનુભવવામા નિમિત્તરૂપ બનવા છતા કરુણાની વૃત્તિથી પ્રેરાયેલો હોવાથી તે પાપનો ભાગી થતો નથી એટલુ જ નહિ, પણ કદાચ વાઢકાપ કરતા દરદી મરી પણ જાય તોપણ તેણે ખૂન કર્યું છે એવે તેના ઉપર આરોપ મૂકી શકાતો નથી તેમ સાસારિક દુઃખનો અત આણવાની અભિલાષાથી તેના ઉપાયોનો પ્રસન્નતા પૂર્વક ઉપયોગ કરનારા ત્યાગી પણ તેમની સદ્વૃત્તિને લીધે પાપબધક ગણાય નહિ

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય પાછો હાથ ધરીશુ એટલે કે **સાતવેદનીય કર્મના** કયા કયા **આસ્રવો** છે તેનો ઉત્તર વિચારીશુ

²ભૂત અને વ્રતી ઉપર અનુકપા રાખવી અર્થાત્ સર્વ જીવો ઉપર દયા રાખવી અને અણુવ્રતધારી તેમજ મહાવ્રતધારીઓની ભક્તિ કરવી, દાન દેવુ, સરાગ સયમ (રાગયુક્ત ચારિત્ર) ³વગેરે યોગ ઉપર ધ્યાન આપવુ, ક્ષાન્તિ (ક્ષમા) ધારણ કરવી અને શૌચનુ સેવન કરવુ એ બધા સાતવેદનીય કર્મના આસ્રવો છે અર્થાત એ દ્વારા સાતવેદનીય (સદ્વેદ્ય) કર્મ બધાય છે ⁴

---

૧ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૦)મા અવતરણરૂપે કહ્યુ છે કે—

" पुरे वने वा स्वजने जने वा प्र(प्रा)सादशृङ्गे द्रुमकोटरे वा ॥
प्रियाङ्गनाङ्केऽथ शिलातले वा, मनोरतिं सौख्यमुदाहरन्ति ॥ "

અર્થાત્ શહેર કે જગલ, સ્વજન કે પરજન, મહેલની અગાશી કે ઝાડની બખોલ, પ્રિયાના અક કે પત્થરની સપાટીને વિષેની મનોરતિને ' સુખ ' કહેવામા આવે છે

૨ આયુષ્ય કર્મના ઉદયમા વર્તતા વર્તનારા અને વર્તેલા એવા એકેન્દ્રિયથી માડીને પચેન્દ્રિય સુધીના જીવો ' ભૂત કહેવાય છે એટલે કે **ઉત્તરાધ્યયનની** વાદિવેતાલ **શ્રીશાન્તિસૂરિકૃત** વૃત્તિ (તૃતીય વિભાગ)ના ૫૮૪ મા પત્રમા નિમ્નલિખિત—

' प्राणा द्वित्रिचतुष्प्रोक्ता भूताश्च तरवः स्मृताः ।
जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा इतीरिताः ॥ "

—પદ્ય દ્વારા પ્રાણી, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ વચ્ચે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય આત્માઓ તે ' પ્રાણ કહેવાય છે, વૃક્ષો ' ભૂત ' કહેવાય છે, પચેન્દ્રિયો જીવ કહેવાય છે અને બાકી બધા આત્માઓ ' સત્ત્વ કહેવાય છે એવો જે ભેદ દર્શાવાયો છે તે અત્ર વિવક્ષિત નથી. અત્ર તો ' ભૂત ' શબ્દ જીવના પર્યાયરૂપે સમજવાનો છે એટલે કે એથી હરકોઇ સચેતન પદાર્થનો નિર્દેશ સમજવાનો છે

૩ ' વગેરે ' શબ્દ થી દેશવિરતિરૂપ ચારિત્ર, અકામનિર્જરા અને બાલતપ સમજવા

૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નુ નીચે મુજબનુ તેરમુ સૂત્ર—

" भूतव्रत्यनुकम्पा दानं सरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य । ".

વ્રતીનુ લક્ષણ—

व्रताभिसम्बन्धरूपत्व व्रतिनो लक्षणम्। (३३५)

અર્થાત્ વ્રતના સબધથી યુક્ત એટલે કે જેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હોય તે 'વ્રતી' કહેવાય છે

અનુકપાનુ લક્ષણ—

परपीडामात्मीयां कुर्वाणस्यानुग्रहार्द्रीकृतान्तःकरणस्य चानु-पश्चात् परकीयदुःखदर्शनानन्तर हृदयकम्पनरूपत्वमनुकम्पाया लक्षणम् । (३३६)

અર્થાત્ બીજાના દુખે દુખી થનાર અને તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે જેનુ હૃદય આર્દ્ર થયુ છે (પીગળ્યુ છે) એવાના અત કરણમા પારકાનુ દુખ જોયા બાદ જે કપન થાય છે તે 'અનુકપા' કહેવાય છે આ અનુકપા બે પ્રકારની છે –(૧) ભૂતવિષયક અને (૨) વ્રતિવિષયક હૃદયના કપનરૂપ જે દયાત્મક અનુકપા છે તે '[1]ભૂતવિષયક અનુકપા' સમજવી, જ્યારે ગુણીને વિષે ભક્તિરૂપ અનુકંપા તે '[2]વ્રતિવિષયક અનુકપા' જાણવી.

દયા અને ભક્તિમા તફાવત—

અત્રે 'અનુકપા' શબ્દ ભૂત તેમજ વ્રતી બંનેને ઉદ્દેશીને વપરાયો છે, પરતુ ભૂત આશ્રીને તેનો અર્થ દયા, કરુણા કરવાનો છે, જ્યારે વ્રતી આશ્રીને ભક્તિ કરવાનો છે જિન–આગમ, જિન–મંદિર, જિન–પ્રતિમા તેમજ એ ત્રણના ઉપાસક સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા આ સાત ભક્તિના ક્ષેત્રો છે, જ્યારે અનાથ, અશરણ, દીન વગેરે દયાના ક્ષેત્રો છે દયા માટે પાત્રાપાત્રતા જોવાની રહેતી નથી એ જોવી પણ ન જ જોઇએ, કેમકે એ જોવા જાય તો દયા માટે અવકાશ જ ન રહે ભક્તિની વાત એથી ન્યારી છે એમા પાત્રાપાત્રતા જરૂર જોવી જોઈએ. એટલે કે પાત્રની [3]પરીક્ષા અને હૃદયના બહુમાન પૂર્વક ભક્તિ થઇ શકે છે, જ્યારે દુખીના દુખને દૂર કરવાની ઇચ્છા પૂર્વક તેને અન્નાદિનુ દાન દેવુ તે 'દયા' છે

---

૧ પારકાના દુખને પોતાનુ માનવાથી જે લાગણી ઉત્પન્ન થાય તે આ 'અનુકપા' છે

૨ અલ્પાંશે વ્રતધારી હો કે સર્વાંશે વ્રતધારી હો, એના ઉપર વિશેષ પ્રકારે અનુકપા કરવી તે આનો અર્થ છે

૩ આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, દેશવિરતિ છે કે સર્વવિરતિ છે ? એના આચાર વિચાર કેવા છે ? એનામાં એવો કયો ગુણ છે કે જેથી એની ભક્તિ કરાય ? આ પ્રમાણેનો ઊહાપોહ એ પરીક્ષાનો અર્થ છે

દાનનુ લક્ષણુ—

[1]स्वपरानुग्रहार्थं स्वकीयस्य वस्तुनोऽतिसर्जनरूपत्वं दानस्य लक्षणम् । (३३७)

અર્થાત્ સ્વપરના ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એટલે કે તે અન્યને આપી દેવી તે 'દાન' કહેવાય છે

સરાગનુ લક્ષણુ—

[2]संज्वलनलोभादिकषायो रागः, तत्सहवर्तित्व सरागस्य लक्षणम् । (३३८)

અર્થાત્ સજ્વલન લોભાદિ કષાય તે 'રાગ' છે આ રાગ જેનામા હોય તે 'સરાગ' કહેવાય છે

સયમનુ લક્ષણુ—

पञ्चमहाव्रतयुक्तत्व सयमस्य लक्षणम् । (३३९)

અર્થાત્ અહિંસાદિ પાચ મહાવ્રતો તે 'સયમ' છે

सरागस्य सयमः सरागसयमः । मूलोत्तरगुणसम्पल्लाभादुभयभाज इति यावत् ।

અર્થાત્ સરાગ વ્યક્તિનો જે સયમ તે અથવા રાગથી યુક્ત સયમ તે 'સરાગ સયમ' કહેવાય છે મૂલ અને ઉત્તર ગુણોની સપત્તિના લાભથી જે યુક્ત હોય તે 'સયમી' છે

યોગનુ લક્ષણુ—

[3]निरवद्यक्रियानुष्ठानरूपत्व योगस्य लक्षणम् । (३४०)

અર્થાત્ પાપરહિત ક્રિયા કરવી તે 'યોગ' છે સરાગસયમાદિ સબધી યોગ તે સરાગસયમાદિ યોગ છે

---

૧ સરખાવો तत्त्वार्थराज० (પૃ ૨૬૦)ગત નિમ્નલિખિત પક્તિ—

" स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानम् । "

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૨૬)

૩ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૦)ની નીચે મુજબની પક્તિની આ છાયા છે—

" निरवद्यक्रियाविशेषानुष्ठान योग । "

કહેવાની મતલબ એ છે કે સસારવૃક્ષના મૂલરૂપ લોભને દૂર કરવા તત્પર બની સંયમ સ્વીકાર્યા બાદ પણ જો રાગના સસ્કારો ક્ષીણ ન થાય તો ત્યા સુધીનો સયમ તે 'સરાગ સયમ' છે થોડો સયમ સ્વીકારવો તે 'સયમાસયમ' છે આથી તો આને 'દેશવિરતિ' પણ કહેવામા આવે છે સ્વેચ્છાથી નહિ પરતુ પરતત્રપણે જે ભોગોનો ત્યાગ કરાય તે 'અકામ-નિર્જરા છે વાસ્તવિક જ્ઞાન વગર મિથ્યાદૃષ્ટિઓ અગ્નિપ્રવેશ, જલપતન, છાણનુ ભક્ષણ, અનશન વગેરે જે તપ કરે છે તે 'બાલતપ' છે જુઓ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૦) સરાગ સયમથી માડીને તે બાલતપ સુધીની સર્વ ક્રિયાઓનો અત્ર સરાગસયમાદિયોગરૂપે નિર્દેશ છે

ક્ષાન્તિનુ લક્ષણ—

[1]धर्मप्रणिधाने सति मनोवाक्कायैः क्रोधनिग्रहरूपत्वं, उदित-क्रोधस्य कथञ्चिद् वैफल्यापादनरूपत्वं, क्रोधोदयनिरोधरूपत्व वा क्षान्तेर्लक्षणम्। (३४१)

અર્થાત ધર્મધ્યાનમા લીન થઇને મન, વચન અને કાયા વડે ક્રોધનો નિગ્રહ કરવો એટલે કે ક્રોધને કાબુમા રાખવો તે 'ક્ષાન્તિ' યાને 'ક્ષમા' છે ઉદયમા આવેલા ક્રોધને કોઇક પ્રકારે વિફળ કરી નાખવો અર્થાત તેને વશ થઇ અનુચિત કાર્ય ન કરવુ તે 'ક્ષાન્તિ' છે આ સિવાય ક્રોધને ઉદયમા જ ન આવવા દેવો એનુ નામ પણ 'ક્ષાન્તિ' છે

શૌચનુ લક્ષણ—

लोभकषायरक्तात्मवाससः सन्तोषवारिणा विमलतापादनरूपत्व शौचस्य लक्षणम्। (३४२)

અર્થાત્ લોભરૂપ કષાયથી રગાયેલ આત્મારૂપ વસ્ત્રને સતોષરૂપ જળ વડે નિર્મળ કરવુ તે 'શૌચ' છે આ શૌચના દ્રવ્ય-શૌચ અને ભાવશૌચ એમ બે પ્રકાર પડે છે તેમા દ્રવ્ય-શૌચનુ લક્ષણ એ છે કે—

[2]स्नेहगन्धलेपोद्वर्तनापवर्तनप्रासुकजलादिना शरीरशुद्धिकरण-रूपत्वं द्रव्यशौचस्य लक्षणम्। (३४३)

---

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ ૧૩)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૬)

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિનો બીજો ભાગ (પૃ ૨૬)

અર્થાત્ તેલ, સુગંધી પ્રવાહી પદાર્થ, લેપ, [1]ઉદ્વર્તન, [2]અપવર્તન, નિર્જીવ (અચિત્ત) જળ ઇત્યાદિ વડે શરીરને શુદ્ધ કરવુ તે ' દ્રવ્ય-શૌચ ' છે

ભાવ-શૌચનું લક્ષણ—

[3]**अकुशलप्रवृत्तिनिरुद्धमनोवाक्कायस्य चरणतपोऽनुष्ठायिनश्च प्रायो निर्जराफलरूपत्व भावशौचस्य लक्षणम् । (३४४)**

અર્થાત્ અશુભ પ્રવૃત્તિથી મન, વચન અને કાયાને જે અલગ યાને મુક્ત રાખે છે અને જે ચારિત્ર, તપ ઇત્યાદિનુ પરિપાલન કરે છે તે વ્યક્તિના અનુષ્ઠાનો ' ભાવ-શૌચ ' જાણવા અને પ્રાય તેનુ ફળ નિર્જરા છે

સાતવેદનીયના ભૂતવ્રતિ-અનુકંપાદિ ઉપરાંત અન્ય આસ્રવો—

ઉપર્યુક્ત સાતવેદનીય કર્મના આસ્રવો ઉપરાત બીજા પણ આસ્રવો છે જેમકે [4]સયમાસયમ (દેશવિરતિ), બાલતપ, અકામનિર્જરા, ધર્મ ઉપર અનુરાગ, ધર્મનુ શ્રવણ, શીલ, વ્રત, પૌષધ, ઉપવાસ, તપસ્વી અને ગ્લાનનુ વૈયાવૃત્ત્ય, [5]માતાપિતાની ભક્તિ (સેવા), સિદ્ધોને નમસ્કાર, ચૈત્યોની પૂજા, શુભ પરિણામ ઇત્યાદિ

---

૧ શરીરને સાફ કરનાર સાબુ જેવુ દ્રવ્ય-વિશેષ એ ' ઉત્સાદન ' પણ કહેવાય છે

૨ દ્રવ્યવિશેષ

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિનો બીજો ભાગ (પૃ ૨૬)

૪ સયમાસયમ, બાલતપ ઇત્યાદિ શબ્દોની વ્યાખ્યા આ જ ઉલ્લાસમા આગળ ઉપર આપવામા આવે છે

૫ માતાપિતાની ભક્તિ એ ધર્મની યોગ્યતા મેળવવાનુ સાધન છે યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશના પચાસમાં પદ્યમાંનો " मातापित्रोश्च पूजक " એ ઉલ્લેખ આ વાતને સમર્થિત કરે છે વળી શ્રીયાકિનીમહત્તરાસૂનુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિવર્યકૃત ' પિતૃભક્તિ-અષ્ટક ' ખાસ મનનીય છે વિશેષમાં આ સબધમા મનુસ્મૃતિ (અ ૨)ના નિમ્ન-લિખિત પદ્યો પણ મનન કરવાં જેવાં છે

" तयोर्नित्य प्रिय कुर्याद्, आचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु, तप सर्वं समाप्यते ॥ २२८ ॥
तेषां त्रयाणा शुश्रूषा, ' परम तप ' उच्यते ।
न तैरभ्यननुज्ञातो, धर्ममन्य समाचरेत् ॥ २२९ ॥
त एव हि त्रयो लोका-स्त एव त्रय आश्रमा ।
त एव हि त्रयो वेदा-स्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नय ॥ २३० ॥

અર્થાત્ માતા, પિતા અને ધર્માચાર્યને પ્રિય થાય એવુ કાર્ય સદા કરવુ એ જ ત્રણની તુષ્ટિમાં સર્વ તપ સમાઇ જાય છે એ ત્રિપુટીની સેવા એ ' પરમ તપ ' કહેવાય છે એમની અનુજ્ઞા વિનાનો ધર્મ આચરવો નહિ એ જ ત્રણ (સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાલરૂપ) ત્રણ લોક છે, એ જ ત્રણ (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમરૂપ) ત્રણ આશ્રમો છે એ જ ત્રણ (ઋગ્, યજુસ્ અને સામરૂપ) ત્રણ વેદ છે અને એ જ ત્રણ (આહવનીય, ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણરૂપ) ત્રણ અગ્નિઓ છે

હવે મોહનીય કર્મના આસ્રવોનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય એમ બે ભેદો પડતા હોવાથી આ કર્મના આસ્રવોના પણ તથાવિધ બે પ્રકારો પડે છે તેમા **દર્શનમોહનીય કર્મના આસ્રવો** નીચે મુજબ છે —

કેવલજ્ઞાની, શ્રુત, સઘ, ધર્મ અને (ચાર પ્રકારના) દેવનો અવર્ણવાદ કરવો તે દર્શન-મોહનીય કર્મના આસ્રવો છે,[1] અર્થાત્ એ દ્વારા દર્શનમોહનીય કર્મ બધાય છે આ વાત પૂરેપૂરી સમજાય તેટલા માટે પ્રથમ અવર્ણવાદનુ લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે —

[3]रागद्वेषमोहाविशात् सद्भूते वस्तुनि दोषोद्भावनरूपत्वमवर्ण-वादस्य लक्षणम्। (३४५)

અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ અને [2]મોહને વશ થઈને સદ્‌ભૂત વસ્તુમા અસદ્‌ભૂત દોષ કાઢવા તે ' અવર્ણવાદ ' કહેવાય છે

કેવલીનુ લક્ષણ—

[4]सकलज्ञानावरणक्षयसमुद्भूतसमस्तज्ञेयविषयकाववोधरूपत्वे सति साक्षादर्थपरिच्छेदिचेतनापर्यायरूपत्व केवलस्य, तद्वत्त्वं च केवलिनो लक्षणम्। (३४६)

અર્થાત્ સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના સપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતો સકલ જ્ઞેય પદાર્થ વિષયક બોધ કે જે સાક્ષાત્ અર્થનો પરિચ્છેદ કરાવનાર ચેતનારૂપ પર્યાય છે તે ' કેવલજ્ઞાન ' કહેવાય છે,[5] અને જેને કેવલજ્ઞાન થયુ હોય તે ' કેવલી ' કહેવાય છે

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૬)નુ નીચે મુજબનુ ૧૪ મુ સૂત્ર —

" केवलिश्रुतसङ्घधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य । "

૨ રાગ અને દ્વેષમા જોકે મોહનો અતર્ભાવ થઈ જાય છે, તોપણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને તેની વિશેષતા દર્શાવવા માટે એનો અત્ર પૃથક્ ઉલ્લેખ કરાયો છે

૩-૪ જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ ૨૭)

૫ જોકે કેવલજ્ઞાનનુ લક્ષણ એક વાર પ્રથમ ઉલ્લાસ (પૃ. ૨૪૩)મા આવી ગયુ છે, છતા તેને તાજુ કરવાને અર્થે તેમજ ' કેવલી ' શબ્દ સમજાવતા તેની જરૂરીઆત જણાવાથી ફરીથી તેનો અત્ર ગ્રથકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ સમજાય છે

શ્રુતનું લક્ષણ—

तीर्थङ्करोपदिष्टत्वे सति बुद्धयतिशयवद्गणधरैरवधारितरूपत्वं श्रुतस्य-लक्षणम् । (३४७)

અર્થાત્ તીર્થંકરે ઉપદેશ દ્વારા પ્રકાશેલા અને અસાધારણ બુદ્ધિશાળી ગણધરોએ રચેલા[1] શાસ્ત્રોને 'શ્રુત' કહેવામાં આવે છે.

આ સૂત્રથી તો [3]અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતનો નિર્દેશ થયો. અવર્ણવાદ તો સમગ્ર શ્રુત આશ્રીને સંભવે છે એટલે [4]અંગબાહ્ય શ્રુત પણ અત્ર ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાનું છે. વળી હવે પછી રજૂ થતું ઉપાંગનું લક્ષણ પણ એ વાતનું સૂચન કરે છે.

અંગનું લક્ષણ—

तीर्थकरादिनामकर्मोदयवर्तितीर्थकरादिना प्रोक्तरूपत्वमङ्गाख्य-श्रुतस्य लक्षणम् । (३४८)

અર્થાત્ તીર્થંકર-નામકર્મનો જેમને વિષે ઉદય થયો હોય તેવા તીર્થંકરે, ગણધર-નામકર્મનો જેમને વિષે ઉદય થયો હોય એવા પ્રતિભાશાળી મહાનુભાવોએ જે શ્રુત પ્રકાશ્યું હોય તે 'અંગ' કહેવાય છે. (૧) આચાર, (૨) સૂત્રકૃત, (૩) સ્થાન, (૪) સમવાય, (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી), (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા, (૭) ઉપાસકદશા, (૮) અંતકૃદ્દશા, (૯) અનુત્તરૌપપાતિકદશા, (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (૧૧) વિપાકસૂત્ર અને (૧૨) દૃષ્ટિવાદ એ બાર અંગો છે.

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ. ૨૬૧)ગત શ્રુતનું લક્ષણ.

૨ આ વાતની પુષ્ટિમાં વિચારો આવશ્યક (સટીક)ના ૬૮ મા પત્રગત નીચેની ગાથા—

" अत्थं भासइ अरिहा सुत्तं गथंति गणहरा निउणं ।
सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तई ॥ ९२ ॥ "

[अर्थं भाषतेऽर्हन् सूत्रं ग्रथ्नन्ति गणधरा निपुणम् ।
शासनस्य हितार्थं ततः सूत्रं प्रवर्तते ॥]

અર્થાત્ તીર્થંકર અર્થ કહે છે અને ગણધરો શાસનના હિતને માટે નિપુણ સૂત્ર ગુંથે છે. ત્યાંથી સૂત્રની પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ થાય છે.

૩-૪ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ (પૃ. ૨૩૫).

ઉપાંગાદિનુ લક્ષણ—

[1]अङ्गार्थानुवादित्वमुपाङ्गादीनां लक्षणम् । (३४९)

અર્થાત્ અગના અર્થના અનુવાદરૂપ શ્રુત ઉપાગ [2]વગેરે નામથી ઓળખાય છે (૧) ઔપપાતિક, (૨) રાજપ્રશ્નીય, (૩) જીવાભિગમ, (૪) પ્રજ્ઞાપના, (૫) ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, (૬) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, (૭) જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, (૮) નિરયાવલિ, (૯) કલ્પાવતંસિકા, (૧૦) પુષ્પિકા, (૧૧) પુષ્પચૂલિકા અને (૧૨) વહ્નિદશા એ બાર ઉપાગો છે

સઘનું લક્ષણ—

साधुसाध्वीश्रावकश्राविकालक्षणचातुर्वर्ण्यरूपत्व सङ्घस्य लक्षणम् । (३५०)

અર્થાત્ સાધુ, સાધ્વી, [3]શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર વર્ણોના સમૂહને ' સઘ ' કહેવામા આવે છે [4]ચાતુર્વર્ણ્યના બે અર્થો છે -(૧) સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સવર અને તપરૂપ ચાર વર્ણોને-ગુણોને વિષે ઉદ્ભવેલુ તે, અને (૨) સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચાર ભેદોનો સમુદાય આ હકીકત તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ)ના ૨૭ મા પૃષ્ઠગત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખને આભારી છે —

" चत्वारो वर्णाः साधुसंयती(साध्वी)श्रावकश्राविकाख्याः । वर्ण्यन्ते इति वर्णा-भेदास्तेपु चतुर्षु वर्णेषु भवश्चातुर्वर्णः सङ्घो गणः । अथवा सम्यक्त्वज्ञानसंवरतपांसि चत्वारो वर्णा-गुणास्तद्भवश्चातुर्वर्णः, चतुर्णां वर्णानामय (वा) चातुर्वर्ण सङ्घः, न तु सुगतशिष्याणा भौतानां वा । "

શ્રીસઘનુ સ્વરૂપ અને તેનુ પૂજ્યત્વ—

શ્રીસઘનુ મનનીય સ્વરૂપ નદીસૂત્રની ઉપોદ્ઘાત (ગા ૪-૧૭)મા આલેખાયેલુ છે અને એનુ વિસ્તૃત વિવેચન શ્રીમલયગિરિસૂરિ જેવા ધુરધર ટીકાકારને હાથે થયેલુ છે આ પ્રસગે સઘને નગર, ચક્ર, રથ, પદ્મ, ચન્દ્ર, સૂર્ય અને મેરુની ઉપમાઓ-આપી સૂત્રકારે શ્રીમઘના આબેહુબ ગુણકીર્તનરૂપ વર્ણન રજુ કર્યું છે વળી શ્રીસઘનો પચીસમા તીર્થકર તરીકે નિર્દેશ કરાય છે, કેમકે એ તીર્થંકર સમાન છે એનુ અન્ય નામ તીર્થ પણ છે અને એ અતિપૂજનીય છે

---

૧ આ કથન તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ ૧૪)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૨૭) અનુસાર છે

૨ વગેરેથી પ્રકીર્ણકો, મૂલસૂત્રો, છેદસૂત્રો વગેરે સમજવા આ પૈકી કેટલાકના નામ માટે જુઓ પૃ ૭૯૪

૩ " शृणोत्यर्हद्वाक्यानीति श्रावक " અર્થાત્ અરિહતનાં વચનો જે સાભળે તે 'શ્રાવક' વિશેષ માહિતી માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમજરીનુ મારુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૩૦૨)

૪ તત્ત્વાર્થરાજ૰ (પૃ ૨૬૧) પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ રત્નની ભાવનામા તત્પર એવા ચાર પ્રકારના શ્રાવકો (સાધુ)ના સમુદાયને ' સઘ ' કહેવામા આવે છે

એ પૂજ્ય કોટિની વસ્તુ છે એમા બે મત નથી શ્રીતીર્થંકરદેવ પછી પૂજ્યતાની કોટિમા શ્રીસઘ મૂકાય છે શ્રીતીર્થંકરદેવની ગેરહાજરીમા શ્રીસઘ એ જ કલ્યાણરૂપ છે જિનેશ્વરની આજ્ઞાની આરાધના એ જ એનુ જીવન-સૂત્ર છે જે સમુદાય જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો ઇરાદા પૂર્વક ઉત્થાપક હોય, વિરાધક હોય, ઉચ્છેદક હોય તે શ્રીસઘ નહિ, પરતુ તે ' હાડકાનો માળો ' છે અને એનુ પૂજન તે પરમાત્માની આશાતનારૂપ છે એવી જ રીતે જે વ્યક્તિ-ભલે પછી તે ગીતાર્થ ગણાતા, મુનિ હોય, પરતુ જો તે સાચા સઘની મિથ્યાભિનિવેશથી અવગણના કરે તો તે વ્યક્તિમા, જૈનત્વ હોવાની પણ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષાએ તો શકા રહે છે[1] અને તેવાને કરાતુ નમન પણ ભવભ્રમણનુ કારણ છે

---

૧ શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ સબોધપ્રકરણના ગુરુ-અધિકારમાં કહ્યું પણ છે કે—

" अम्मापियसारिच्छो सिवघरथंभो य होइ जिणसंघो ।
जिणवरआणाबज्झो सप्पुव्व भयकरो सघो ॥ १२२ ॥
असघ सघ जे भणति रागेण अहव दोसेण ।
छेओ वामूहत्तं पच्छित्त जायए तेसिं ॥ १२३ ॥
काऊण सघसद्द अव्ववहार कुणति जे केइ ।
पप्फोडिअसउणिअडग व ते हुति निस्सारा ॥ १२४ ॥
तेसिं बहुमाण पुण भत्तीए दिंति असणवसणाइ ।
धम्मो त्ति नाऊणं गाथा पंति त्तिमं बाण ॥ १२५ ॥
सघसमागममिलिया जे समणा गारवेहिं कज्जाइं ।
साहिज्जेण करता सो सघाओ न सो सघो ॥ १२६ ॥
जे सहज्जे वट्टइ आणाभगे पवट्टमाणाण ।
मणवायकाएहिं समाणदोस तय विंति ॥ १२७ ॥
आणाभंग दट्ठुं मज्झत्था णु ट्ठवत्ति जे तुसिणा ।
अविहिअणुमोयणाए तेसिं विय होइ वयलोवो ॥ १२८ ॥"

[मातापितृसदृश शिवगृहस्तम्भश्च भवति जिनसङ्घ ।
जिनवराज्ञाबाह्य सर्प इव भयङ्कर सङ्घ ॥
असङ्घ सङ्घ ये भणन्ति रागेणाथवा दोषेण ।
छेदो व्यामूढत्य प्रायश्चित्त जायते तेषाम् ॥
कृत्वा सङ्घशब्दमव्यवहार कुर्वन्ति ये केचित ।
प्रस्फोटितशकुनिकाण्डकमिव ते भवन्ति नि सारा ॥
तेषां बहुमान पुनर्भक्त्या ददत्यशनवसनादि ।
धर्म इति ज्ञात्वा गाथा आयान्तीति मङ्खानाम् ।
सङ्घसमागममिलिता ये श्रमणा गारवेण कार्याणि ।
साहाय्येन कुर्वन्त स सङ्घातो न स सङ्घ ॥
य साहाय्ये वतते आज्ञाभङ्गे प्रवतमानानाम् ।
मनोवाक्कायैः समानदोष त ब्रुवन्ति ॥
आज्ञाभङ्ग दृष्ट्वा मध्यस्था नु तिष्ठन्ति ये तूष्णीका ।
अविध्यनुमोदनया तेषामपि भवति व्रतलोप ॥]

અત્ર એ ખાસ યાદ કરાવવુ ઘટે છે કે જિનશાસનમા માત્ર નામની જ પૂજા નથી, કિન્તુ ગુણની વિશિષ્ટતાની પૂજા છે એટલે કે જૈન શાસનમા ગુણીના જ નામ, સ્થાપના વગેરે પૂજનીય છે આથી તો શ્રીહરિભદ્રસૂરિવર કહે છે કે આજ્ઞામય ચાર હોય તોપણ તે પૂજ્ય સઘ છે ચાર લાખ હોય તો વાધો નથી એટલે વધારેમા વધારે ચાર જ જોઈએ એમ પણ નથી ચારનો તો ઓછામા ઓછી સખ્યા છે એટલે કે જિનાજ્ઞાધારક એક સાધુ, એક સાધ્વી, એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિકા હોય તો એ ચાર વ્યક્તિઓનો સમૂહ પણ વાસ્તવિક સઘ છે અને એ તીર્થંકરની પેઠે પૂજ્ય છે

ધર્મનુ લક્ષણ—

अभ्युदयापवर्गहेतुरूपत्वं धर्मस्य लक्षणम् । (३५१)

અર્થાત્ આત્માની ક્રમિક ઉન્નતિ પૂર્વકની મુક્તિના હેતુને ' ધર્મ ' કહેવામા આવે છે

દેવનુ લક્ષણ—

देवगतिनामकर्मोदयवर्तिरूपत्व देवस्य लक्षणम् । (३५२)

અર્થાત્ [1]દેવગતિરૂપ નામકર્મનો જેને વિષે ઉદય થયો હોય તે ' દેવ ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે કેવલી વગેરે શબ્દોના લક્ષણો જોયા આથી હવે આ પ્રત્યેકના અવર્ણવાદ પરત્વે વિચાર કરીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ કેવલિ-અવર્ણવાદનુ લક્ષણ અવલોકીએ —

कवलाहाराभावरूपत्व-दिगम्बरत्व-समवसरणभूम्यप्कायाद्यारम्भानुमोदित्व-दुष्करदुःखरूपमार्गोपदेशित्वादिकथनरूपत्व केवल्यवर्णवादस्य लक्षणम् । (३५३)

અર્થાત્ કેવલીઓ કાવલિક આહાર કરતા નથી, તેઓ નગ્ન ફરે છે, [2]સમવસરણમા રહેલા પૃથ્વીકાય, જલકાય વગેરે જીવોની વિરાધના (પીડા)ના અનુમોદક છે, દુષ્કર અને દુ ખરૂપ માર્ગના ઉપદેશક છે[3] ઇત્યાદિ પ્રકારનુ તેમને ઉદ્દેશીને કથન કરવુ તે ' કેવલિ-અવર્ણવાદ ' છે.

આ કથન તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ)ના ૨૭ મા પૃષ્ઠગત નિમ્ન-લિખિત પક્તિના ભાવાર્થરૂપ છે —

---

૧ આના લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૪૮૭

૨ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા (પૃ ૨૯૧-૨૯૯) તેમજ શ્રીઋષભપચાશિકા (પૃ ૨૫૩-૨૫૬)

૩ સર્વજ્ઞ હોવા છતા મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે સરલ ઉપાયો ન દર્શાવતા આચરી ન શકાય તેવા દુર્ગમ ઉપાયો શા માટે બનાવ્યા એવો પ્રશ્ન અવર્ણવાદ છે

" दिगम्बरत्वाद् विगतत्रपाः क्रमोपयोगभाजः समवसरणभूमावप्काय-भूम्यारम्भानुमोदिनः सर्वोपायनिपुणा अपि दुष्करदुरुपचारमार्गोपदर्शिन इत्याद्यवर्णोद्भासनम् । "

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૨)મા કેવલિ-અવર્ણવાદનુ સ્વરૂપ સમજાવતા કહ્યું છે કે—

" पिण्डाभ्यवहारजीविनः केवलदशानिर्हरणा अलावूपात्तपरिग्रहाः, कालभेदवृत्तज्ञानदर्शना. केवलिन इत्यादिवचन केवलिष्ववर्णवादः "

અર્થાત્ કેવલીઓ પિડરૂપ (કાવલિક) આહાર વડે જીવનારા છે, કેવલિ-અવસ્થામા નિહાર (મલમૂત્રનો ત્યાગ) કરે છે, તૂબડી (વગેરે) પરિગ્રહધારી છે, કાલ-ભેદ પૂર્વક જ્ઞાન અને દર્શનથી વિભૂષિત છે અર્થાત્ ક્રમિક ઉપયોગવાળા છે ઇત્યાદિ કથન કેવલિ-અવર્ણવાદ છે

કેવલીઓને કવલાહાર નથી એ દિગમ્બર માન્યતા છે આ કથન યુક્તિવિકલ તેમજ શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે એમ શ્વેતામ્બરો માને છે આ બાબતમા બન્ને પક્ષવાળા પોતપોતાના મન્તવ્યોને કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે તે વિચારવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય છતા તેનુ યથાયોગ્ય નિરૂપણ કરવા જતા પ્રસ્તુત શૃખલા ખડિત થવાનો ભય રહેતો હોવાથી એ સબધી પરિશિષ્ટરૂપે વિચાર કરવાનો ઇરાદો રાખી હાલ તુરત તો આગળ વધવામા આવે છે[1]

શ્રુત-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

मांसभक्षणमद्यपानादीनामनवद्याभिधानरूपत्व, अविदग्धप्राकृतभाषानिबद्धादिकथनद्वारा जनसमुदायेष्वप्रीत्युत्पादकत्वम्, केवलिकवलाहाराभावादिकथनरूपत्व वा श्रुतावर्णवादस्य लक्षणम् । (३५४)

અર્થાત માસનુ ભક્ષણ કરવુ, મદિરાનુ પાન કરવુ ઇત્યાદિ કાર્યો પાપજનક નથી એમ કહેવુ તે [2]શ્રુત-અવર્ણવાદ છે વળી જૈન શાસ્ત્રો અવિદગ્ધ-અસસ્કારી અશિષ્ટ જનોની

૧ આ કવલાહાર-વાદનુ વિવેચન સ્યાદ્વાદરત્નાકર (પરિ ૨, સૂ ૨૭)માં તેમજ તર્કરહસ્યદીપિકાના ૫૩મા અને ૫૪મા પત્રમાં નજરે પડે છે શ્રીયશોવિજયગણિકૃત અધ્યાત્મમતપરીક્ષામાં પણ એની વિસ્તૃત ચર્ચા છે વળી જૈન સાહિત્ય સશોધક (ખ ૨, અક ૩-૪)મા મુદ્રિત શ્રીશાકટાયનાચાર્યવિરચિત ' સ્ત્રીમુક્તિ-કેવલિભુક્તિ ' પ્રકરણમાં એ સબધે ચર્ચા છે

૨ શ્રુતથી અગપ્રવિષ્ટ અને અગબાહ્ય એવા જે બે ભેદ ૨૩૫ મા પૃષ્ઠમા સૂચવી ગયા છીએ તે તો જ્ઞાનને વ્યવસ્થિતરૂપે સગૃહીત કરવાવાળા શાસ્ત્રોના ભેદો જાણવા બાકી શાસ્ત્રો અનેક હતા, અનેક છે, અનેક બને છે અને અનેક બનશે એ બધા શ્રુતજ્ઞાનમા આવી જ જાય છે નવા બનેલાં અને બનતા શાસ્ત્રો શુદ્ધ બુદ્ધિ અને સમભાવ પૂર્વક રચાયેલાં હોવા જોઇએ વર્તમાન કાળમાં જેના ઉપર જૈન શાસનનો મુખ્ય આધાર છે એવા શાસ્ત્રોને ' આગમ ' કહેવામાં આવે છે અને તેની સખ્યા ૪૫ ની વિચારસાર (પૃ ૭૮)મા ગણાવાય છે જેમકે ૭૯૦મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલ ૧૨ અગો પૈકી દૃષ્ટિવાદ સિવાયનાં ૧૧ અગો ૧૨ ઉપાગો (જુઓ પૃ ૭૯૧) તથા વળી દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ, કલ્પ(સૂત્ર), નિશીથ,

[1]પ્રાકૃત ભાષામા રચાયેલા છે એમ કહી લોકમા તે શાસ્ત્ર ઉપર અપ્રીતિ કરાવવી[2] તેમજ કેવલજ્ઞાની કવલાહાર કરતા નથી એવુ કથન કરવુ તે પણ 'શ્રુત-અવર્ણવાદ' છે

અત્ર જે શ્રુત-અવર્ણવાદનુ સ્વરૂપ આલેખાયુ છે તેમાનો પ્રથમ વિકલ્પ **તત્ત્વાર્થ-રાજ૦**(પૃ ૨૬૨)ને અનુસરે છે, દ્વિતીય વિકલ્પ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૨૧)-ને અનુસરે છે, જ્યારે તૃતીય વિકલ્પ એ બેમાથી એકે ગ્રથના આધારે ન યોજતા ગ્રન્થકારે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર રજુ કરેલ હોય એમ જણાય છે આની પ્રતીતિ થાય તે માટે પ્રથમ **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૬૨)નુ કથન અને ત્યારબાદ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૨૧)નુ કથન અનુક્રમે નીચે મુજબ અત્ર ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે —

" [3]मांसमत्स्यभक्षणं मधुसुरापानं वेदनार्दितमैथुनोपसेवा रात्रिभोजन-मित्येवमाद्यनवद्यमित्यनुज्ञानं श्रुतेऽवर्णवादः । "

" [4]अविदग्धप्राकृतभाषानिबद्धं व्रतकायप्रायश्चित्तप्रमादोपदेशपुनरुक्तता-घट्टलं कुत्सितापवादप्रायमित्येवमाद्यवर्णोद्भासनं श्रुतज्ञानस्येति । "

દશાશ્રુત(સ્કધ), વ્યવહાર, ઉત્તરાધ્યયન, ઋષિભાષિત, દશવૈકાલિક, આવશ્યક, તદુલવૈચારિક, ચદ્રકવેધ્ય, ગણિવિદ્યા, નિર્યવિભક્તિ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન એ પ્રકીર્ણકો, તેમજ ગણધરવલય, દેવેન્દ્રનરેન્દ્ર(સ્તવ), મરણવિભક્તિ, ધ્યાનવિભક્તિ, પાક્ષિક સૂત્ર, નદીસૂત્ર, અનુયોગદ્વાર અને દેવેન્દ્રસ્તવ

આ આગમોનુ સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ શ્રીજિનપ્રભસૂરિકૃત સિદ્ધાન્તાગમસ્તવમા નજરે પડે છે

૧ જૈનોના અગો-ઉપાગો અર્ધમાગધી ભાષામા રચાયેલા છે કે નહિ એ બાબત મતભેદ છે.

૨ ઉપલક્ષણથી આ વાત, સામરીય પદ્ધતિથી અને વિદગ્ધભોગ્ય શબ્દોમા ગૂથાયેલા સસ્કૃત ગ્રથોને પણ લાગુ પાડી શકાય અર્થાત્ કોઇ ઉચ્ચ પ્રકારના સસ્કૃતમા લખાયેલા ગ્રથ વિષે એવો અભિપ્રાય આપવો કે આની શૈલી અતિક્લિષ્ટ છે, વાક્યરચના જટિલ છે ઇત્યાદિ તો તે અભિપ્રાય શ્રુતજ્ઞાનનો અવર્ણવાદ તરીકે ગણી શકાય બાકી વસ્તુસ્થિતિનુ અનાવેશ પૂર્વકનુ કથન એ અવર્ણવાદ નથી જ, એને તો સાચા અને શુદ્ધ નિરૂપણરૂપે વધાવી લેવુ જોઇએ

વિશેષમા કોઇ સુદર ગ્રથની (પછી તે ગુજરાતી ભાષામા હોય કે હિંદીમા, બગાળીમાં, કાનડીમા, ઉર્દૂમા કે અગ્રેજીમા હોય તેની) દ્વેષભાવથી કડવી સમાલોચના કરવી એ પણ શ્રુતજ્ઞાનનો અવર્ણવાદ જ છે

૩ માસ ખાવુ, માછલાંનુ ભક્ષણ કરવુ, મધનુ સેવન કરવુ, દારૂ પીવો, વેદનાથી વ્યાકુળ થતાં મૈથુન સેવવો કે રાત્રે ભોજન કરવુ એમાં પાપ નથી એવી અનુજ્ઞા તે શ્રુતજ્ઞાનનો અવર્ણવાદ છે

૪ અભણ લોકોની પ્રાકૃત ભાષામા શ્રુત રચાયેલુ છે, એમા વ્રત, કાય (?), પ્રાયશ્ચિત અને પ્રમાદના ઉપદેશની પુનરુક્તિના બહુલતા છે અર્થાત્ એ વિવિધ વ્રતો, નિયમો, પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરેના નકામાં અને કટાળા ભરેલા વર્ણનોથી ભરપૂર છે તેમજ વળી એ શ્રુત દુષ્ટ અપવાદોથી લગભગ ભરેલુ છે એમ કહેવુ એ શ્રુત-જ્ઞાનની નિદા છે

સઘ-અવર્ણવાદનું લક્ષણ—

पञ्चाग्निकष्टासहिष्णुत्व-गवाद्यपूजनादिरूपत्वं, [1]काकशुकशृगाल-सारमेयाना समुदायोऽपि सङ्घ इति कथनरूपत्व वा सङ्घावर्णवादस्य लक्षणम् । (३५५)

અર્થાત્ સઘ પચાગ્નિ કષ્ટ સહન કરી શકતો નથી, ગાય વગેરેની પૂજા કરતો નથી એવુ સઘને ઉદ્દેશીને કહેવુ તે અથવા કાગડાઓ, પોપટો, [1]શિયાળીઆઓ અને કૂતરાઓનો સમુદાય પણ 'સઘ' છે ઇત્યાદિ કથન કરવુ તે 'સઘ-અવર્ણવાદ' જાણવો

પચાગ્નિ કષ્ટ સહન કરવુ એ નિરર્થક છે એ હકીકત ૩૭૫ મા લક્ષણના વિવરણમા વિચારીશુ અત્ર તો ગોપૂજન અયુક્ત છે એમ જૈનો શા કારણથી માને છે તેનો ઉલ્લેખ કરીશુ અને ત્યાર બાદ સયમિ-સઘ-અવર્ણવાદ અને ગૃહસ્થ-સઘ-અવર્ણવાદના લક્ષણો વિચારીશુ

ગોપૂજનનુ નિરસન—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે ગાય વિષ્ઠા જેવી અપવિત્ર વસ્તુ પણ ખાઇ જાય છે, પોતાના પુત્ર બળદ સાથે પણ વ્યભિચાર સેવે છે અને કેટલીક વાર તો પોતાના શીંગડા વડે પ્રાણીઓને મારે પણ છે તો આવી ગાયની કોણ પૂજા કરે ? દૂધ દ્વારા ગાય જગત્ના ઉપર ઉપકાર કરે છે વાસ્તે તેનુ પૂજન કરવુ જોઇએ એમ જો દલીલ કરવામા આવે તો તેમા ખાસ વજન જેવુ નથી, કેમકે શુ ભેસનો પણ તેવો ઉપકાર નથી ? અને જ્યારે તેમ છે તો પછી ગાયને જ પૂજવી અને ભેસને નહિ એ કયાનો ન્યાય કહેવાય વારૂ ? વળી જો એમ કહેવામા આવે કે ગાય તો અનેક તીર્થંકરોનુ અને દેવોનુ સ્થાન છે તો એમ કહેનારા જવાબ આપશે કે તેઓ શા માટે ગાયનુ વેચાણ, દોહન અને પ્રહાર વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે કે કરાવે છે અથવા તેને અટકાવવાનો પ્રબધ નહિ કરી તેને અનુમોદન આપે છે ? આ પ્રમાણે **યોગશાસ્ત્ર** (પ્ર ૨, શ્લો ૭)ની વૃત્તિ (શ્લો [2]૧૪-૧૬)મા કહેવામા આવ્યુ છે એ જ ભાવાર્થ **ન્યાયકુસુમાજલિના** ચતુર્થ સ્તબક (શ્લો ૨૧-૨૩)મા નજરે પડે છે

---

૧ આ સામા યરૂપે સઘનો અવર્ણવાદ છે એમ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬, સૂ ૧૪)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૮) ઉપરથી જણાય છે

૨ " या पशुर्गूथमश्नाति, स्वपुत्रं च वृषस्यति ।
शृङ्गादिभिर्घ्नती जन्तून्, सा वन्द्याऽस्तु कथं नु गौ ? ॥ १४ ॥
पय प्रदानसामर्थ्याद् वन्द्या चेन्महिषी न किम् ? ।
विशेषो दृश्यते नास्या महिषीतो मनागपि ॥ १५ ॥
स्थानं तीर्थर्षिदेवानां, सर्वेषामपि गौर्यदि ।
विक्रीयते दुह्यते च, हन्यते च कथं तत ? ॥ १६ ॥ "

સયમિ-સઘ-અવર્ણવાદનુ લક્ષણ—

लोचादिकष्टकारिणो बाह्यशौचरहिता प्रागदत्तादानाद् भूयोऽपि दुःखिता भविष्यन्तीत्यादि कथनमपत्र सयमिसङ्घावर्णवादस्य लक्षणम्। (३५६)

અર્થાત્ જૈન સાધુઓ કષ્ટકારી લોચાદિ કરે છે, બાહ્ય શૌચ (એટલે દ્રવ્યસ્નાન)થી રહિત છે, પૂર્વે નહિ દાન દીધેલુ તે છતાએ અત્યારે અન્યની વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે, વાસ્તે આથી પણ વધારે દુખી થશે એ પ્રકારે [1]સયમીઓ (જૈન સાધુઓ)ને વિષે બોલવુ તે 'સયમિ-સઘ-અવર્ણવાદ' જાણવો

આ સબધમા તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૨૭)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

" साधवस्तावत् सचित्ताद्याभवद्व्यवहारपरायणा. परिपेलवबाह्यशौचाचारा जन्मान्तरकृतकर्मोदयजनितकेशोल्लुञ्चनातापनदुःखानुभविनः कलहकारिणोऽसहिष्णवः प्रागदत्तदाना भूयोऽपि दु'खिता एव भविष्यन्तीत्य वर्णोद्भावनम् "

અર્થાત જૈન સાધુઓ તો સચિત્તાદિથી ઉદ્ભવેલ વ્યવહારમા તત્પર હોય છે, બાહ્ય શૌચ-આચારથી વિમુખ રહે છે, પૂર્વ જન્મમા કરેલા અશુભ કર્મોના ઉદયથી તેમને કેશનો લોચ, આતાપના વગેરેનુ દુ ખ અનુભવવુ પડે છે, તેઓ કજીઆ કરનારા છે, તેમનામા સહનશીલતા નથી, તેમણે પૂર્વે દાન દીધુ નથી અને અત્યારે પણ તેઓ દેતા નથી એટલે ભવિષ્યમા તેઓ ફરીથી દુ ખી થશે ઇત્યાદિ સાધુ સબધી કથન તે 'સાધુ-અવર્ણવાદ' છે સાધ્વી-અવર્ણવાદ પણ આ જ પ્રમાણે છે

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૨)મા આ સબધમા નીચે મુજબનો નિર્દેશ જોવાય છે —

" एते श्रव(म ?)णाः शूद्राः अस्नानमलदिग्धाङ्गा अशुचयो दिगम्बरा निरपत्रपा इहैवेति दुःखमनुभवन्ति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादि वचन सद्वेऽवर्णवादः "

અર્થાત્ આ સાધુઓ શૂદ્ર છે, તેઓ સ્નાન કરતા નથી, તેમનો દેહ મેલથી લિપ્ત છે, તેઓ અપવિત્ર છે, તેઓ વસ્ત્રરહિત છે—નાગા છે, તેઓ અત્યત નિર્લજ્જ છે, (તેમના આવા આચરણોને લીધે) આ લોકમા જ તેઓ દુ ખ અનુભવે છે તો પરલોકમા તો ક્યાથી જ તેઓ સુખી થવાના છે ઇત્યાદિ કથન તે 'સઘ-અવર્ણવાદ' છે

---

૧ 'સયમી'થી સાધુ તેમજ સાધ્વી બન્ને સમજવા

દિગબર સપ્રદાયના સાધુઓ સર્વથા નગ્ન અવસ્થામા રહે છે, જ્યારે શ્વેતાબર સંપ્રદાયના સાધુઓ કામ જેટલા વસ્ત્રોથી દેહ ઢાકે છે ઉભય સપ્રદાયના સાધુઓ સ્નાન કરતા નથી તેમજ ધર્મલાભના દાન સિવાય અન્ય સાસારિક દાન દેતા નથી

ગૃહસ્થ-સઘ-અવર્ણવાદનુ લક્ષણ—

श्राद्धश्राविकानां न धर्मार्थं स्नानम् , न च द्विजातिभ्यो दानम्, न च गवां गेहे पूजनमित्यादिकथनरूपत्व गृहस्थसङ्घावर्णवादस्य लक्षणम् । (३५७)

અર્થાત્ શ્રાવક (શ્રાદ્ધ)) અને શ્રાવિકા ધર્મને અર્થે સ્નાન કરતા નથી, બ્રાહ્મણોને દાન આપતા નથી એટલે કે સ્નાન, દાન જેવી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિ આદરતા નથી, ઘેર ગાયોની પૂજા કરતા નથી [1] ઇત્યાદિ [2] ગૃહસ્થ વિષયક કથન તે ' ગૃહસ્થ-સઘ-અવર્ણવાદ ' છે

ધર્મ-અવર્ણવાદનુ લક્ષણ—

नास्त्येव धर्मः प्रत्यक्षप्रमाणाविषयत्वादित्यादिकथनरूपत्व, मनःपरिकल्पितगुणहीनादिकथनरूपत्व वा धर्मावर्णवादस्य लक्षणम् । (३५८)

અર્થાત્ ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નહિ હોવાથી એ દ્વારા એનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ નહિ થતુ હોવાથી તે છે જ નહિ એમ કહેવુ અથવા તો મરજી મુજબ તેના ગુણોની ઓછી કીંમત આકવી તે ' ધર્મ-અવર્ણવાદ ' છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો અહિસા જેવા મહાન્ ધર્મને વિષે એવા ઉદ્ગાર કાઢવા કે અહિંસાથી મનુષ્ય જાતિનુ અને આ ભારતભૂમિનુ અધ પતન થયુ છે,[3] તો તે 'ધર્મ-અવર્ણવાદ' છે વ્યાપારમા સાચુ બોલીએ તો કમાઇ રહ્યા એ પણ એનુ જ ઉદાહરણ છે

---

૧ ' ઇત્યાદિ'થી પ્રપા (પરબ) વગેરે તૈયાર કરાવવાનુ પરોપકારી કાર્ય જૈન ગૃહસ્થો કરતા નથી, તેઓ હરિકેશ જેવા ચાંડાલ છે, એમના ઘરના આગણેના દરવાજે ગાયનુ શીંગડુ દાટવુ જોઇએ એમ સમજવુ આ હકીકતને શ્રાવક-શ્રાવિકાના અવર્ણવાદ પરત્વેનો તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ. પૃ ૨૭)ગત નિમ્ન-લિખિત પાઠ સમર્થિત કરે છે —

" न स्नानं धर्मार्थमेषाम्, न च द्विजातिभ्यो दानम्, न प्रपादिकरणम् हरिकेशरूपा लक्ष्यते, गोशृङ्गमेषां गेहाङ्गणद्वारि निखायतामित्याद्यवर्णप्रकाशनम् । "

૨ ' ગૃહસ્થ 'થી શ્રાવક અને શ્રાવિકા ઉભય સમજવાં

૩ આના ભ્રાન્તિમૂલક અર્ધદગ્ધ વિચારોનુ નિરસન કરવાની હવે જરૂર રહેતી નથી, કેમકે મહાત્મા ગાધીએ દાનમા ઉપાડેલી અહિંસાત્મક લડત જ તેનો પૂરતો રદીઓ આપી શકે તેમ છે

ધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નહિ હોવાથી તે છે જ નહિ એવુ ચાર્વાકાદિનુ કથન છે તત્ત્વાર્થરાજ૰ (પૃ ૨૬૨)મા ધર્મ–અવર્ણવાદનુ સ્વરૂપ સમજાવતા એમ કહેવાયુ છે કે જિનેશ્વરે ઉપદેશેલો ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ નિર્ગુણ છે, તેના ઉપાસકો મરીને અસુર થાય છે એ પ્રમાણેની ઉદ્ઘોષણા તે 'ધર્મ–અવર્ણવાદ' છે

દેવ–અવર્ણવાદનુ લક્ષણ—

परस्परप्रवीचाराः खलु देवाः, पण्ढवदपरे बलवन्तोऽल्पबलवन्तं देवमभियुज्य मैथुन सेवन्ते इत्यादिकथनरूपत्व, शुक्रशोणितबल्युपहाराशिनो देवा इत्यादिकथनरूपत्व वा देवावर्णवादस्य लक्षणम् । (३५९)

અર્થાત્ દેવો પરસ્પર પ્રવીચાર કરે છે, જબરા દેવો સાંઢની માફક નબળા દેવોની સાથે જોરજુલમથી વિષય–સેવન કરે છે, એ પ્રકારનું કથન તેમજ તેઓ શુક્ર (વીર્ય), શોણિત (લોહી) અને બલિદાનાદિરૂપ ઉપહારના ભક્ષક છે [1]ઇત્યાદિ કથન તે 'દેવ–અવર્ણવાદ' છે

અવર્ણવાદનુ સ્વરૂપ વિશેષત ખ્યાલમા આવે તે માટે તેના પ્રતિસ્પર્ધિ વર્ણવાદનુ દિગ્દર્શન કરીએ સૌથી પ્રથમ **તીર્થકરનો વર્ણવાદ** વિચારીએ આ સબધમા **સ્થાનાગ** (સ્થા ૫, ઉ ૨)ની વૃત્તિના ૩૨૨ મા પત્રમા કહ્યુ છે કે—

---

૧ 'ઇત્યાદિ'થી દેવોના નેત્ર સ્તબ્ધ છે, ઇન્દ્ર અહલ્યાનો જાર છે, ઇન્દ્રને હજાર ભગ થયા હતા અને તેના દેહને છોલી નાંખવામાં આવ્યો હતો વગેરે સમજવુ આ કઇ મારા ઘરનુ કથન નથી, પણ એની તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૨૮)ગત નિમ્ન–લિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે —

" परस्परप्रवीचाराः खलु देवा पण्ढवत । अपरे बलवन्तोऽल्पबलं देवमभियुज्य मैथुनमासेवन्ते स्तब्धलोचनपुटास्तथाऽत्यन्तामद्भुतदोषप्रख्यापनशुक्रशोणितबल्युपहाराशिनो देवा । अहल्यायं जार इन्द्र कृतभगसहस्र छायैर्धर्षित इत्याद्यशिष्टव्यवहारावघोषण देवानामवर्णवाद "

વળી દેવો અહલ્યા વગેરેને વિષે આસક્ત છે, તેઓ મદિરા અને માંસનુ સેવન કરે છે એ પ્રમાણેનુ દેવ પરત્વે કથન તે તેનો અવર્ણવા૰ છે એમ તત્ત્વાર્થરાજ૰ (પૃ ૨૧૨)ની નિમ્ન–લિખિત પક્તિ કહી રહી છે

" सुरा मांस चोपसेवन्ते देवा अहल्यादिष्वासक्तचेतस इत्याद्याघोषण देवावर्णवाद ।"

" [1]जियरागदोसमोहा, सव्वन्नू तियसनाहकयपूया ।
अच्चतसच्चवयणा, सिवगइगमणा जयंति जिणा ॥ "

અર્થાત્ જેમણે રાગ, દ્વેષ અને મોહ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેઓ સર્વજ્ઞ છે, જેમની ઇન્દ્રોએ પૂજા કરી છે, જેમનુ વચન અત્યત સત્ય છે અને જેઓ શિવ-ગતિને પામનારા છે તે જિનો જયવતા વર્તે છે

ધર્મના વર્ણવાદ પરત્વે નિમ્ન-લિખિત ગાથા રજુ કરાય છે —

" [2]वत्थुपयासणसूरो अइसयरयणाण सायरो जयइ ।
सव्वजयजीववधुरवधू दुविहो वि जिणधम्मो ॥ "

અર્થાત્ (સમગ્ર) પદાર્થ ઉપર પ્રકાશ પાડવામા સૂર્યના સમાન, અતિશયરૂપ રત્નોનો સાગર અને સમગ્ર જગતના સર્વ જીવોનો સ્નેહી બાધવ એવો જૈન ધર્મ કે જે (સાધુ-ધર્મ અને ગૃહસ્થ-ધર્મ એમ) બે પ્રકારનો છે તે વિજયી વર્તે છે

આચાર્યના વર્ણવાદ ઉપર નીચેની ગાથા પ્રકાશ પાડે છે —

" [3]तेसिं नमो तेसिं नमो भावेण पुणो वि तेसि चेव नमो ।
अणुवकयपरहियरया जे नाणं देंति भव्वाणं ॥ "

અર્થાત્ ઉપકાર દ્વારા ઋણી નહિ કરાયેલા એવા અન્ય જીવોના (પણ) કલ્યાણને વિષે આસક્ત એવા જેઓ ભવ્યોને જ્ઞાન આપે છે તેમને ભાવ પૂર્વક નમસ્કાર હોજો, તેમને ફરી ફરીને પ્રણામ હોજો, તેમને વાર વાર વદન હોજો

સઘના વર્ણવાદ સબધી નિમ્ન-લિખિત ગાથા ઉદાહરણરૂપે અત્ર નિર્દેશવી બસ થશે —

૧-૩ છાયા—

जितरागद्वेषमोहा सर्वज्ञास्त्रिदशनाथकृतपूजा ।
अत्यन्तसत्यवचना शिवगतिगमना जयन्ति जिना ॥

वस्तुप्रकाशनसूर्योऽतिशयरत्नाना सागरो जयति ।
सर्वजगज्जीवब धुरब धुर्द्विविधोऽपि जिनधर्म ॥

तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमो भावेन पुनरपि तेभ्य एव नम ।
अनुपकृतपरहितरता ये ज्ञान ददति भव्येभ्य ॥

" [1]एयंमि पूइयंमि नत्थि तयं जं न पूइयं होइ ।
भुवणे वि पूअणिज्जो न गुणी संघाओ जं अन्नो ॥ "

અર્થાત્ જેનુ પૂજન થતા એવુ બીજુ કઇ પૂજનીય નથી કે જેનુ પૂજન કરવુ રહી જતુ હોય એટલે કે એનુ પૂજન થતા સર્વ કોઇ પૂજનીયની પૂજા થઇ જ જાય છે, કેમકે સઘ સિવાય અન્ય કોઇ ગુણી ત્રૈલોક્યમા વન્દ્ય નથી

દેવનો વર્ણવાદ ધ્યાનમા આવે તે માટે નીચેની ગાથા નોધી લઇએ —

" [2]देवाण अहो सील विसयविसमोहिया वि जिणभवणे ।
अच्छरसाहिं पि समं हासाई जेण न करिंति ॥ "

અર્થાત્ વિષયરૂપ ઝેરથી મોહ પામેલા હોવા છતા દેવો જિનભવનને વિષે અપ્સરાઓ સાથે હસવા વગેરેની ક્રિયા કરતા નથી, વાસ્તે એમનુ શીલ આશ્ચર્યકારક છે

કેવલી આદિના અવર્ણવાદ પરત્વે ઊહાપોહ—

જોકે આથી દર્શનમોહનીય કર્મના આસ્રવો સબધી કથન પૂર્ણ થાય છે તોપણ કેવલી આદિને અગે જે અવર્ણવાદોનો ઉભય સપ્રદાયોમા ઉલ્લેખ છે તેને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓનો ઊહાપોહ કરવો આવશ્યક સમજાય છે સૌથી પ્રથમ તો અવર્ણવાદનો અર્થ જ વિચારીશુ વર્ણનો અર્થ અત્ર શ્લાઘા છે, પ્રશસા છે આથી અવર્ણનો અર્થ 'નિન્દા' થાય છે. એથી કરીને અવર્ણવાદ એટલે કોઇને વિષે નિન્દાત્મક વચન ઉચ્ચારવુ એવો થાય છે અરિહતાદિકના અવર્ણવાદ પરત્વે સ્થાનાગ (સ્થા ૫, ઉ ૨, સૂ ૪૨૬)મા ઉલ્લેખ છે, પરતુ એનુ સ્વરૂપ એ મૂળ અગમા નથી તત્ત્વાર્થ તેમજ તેના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમા પણ આ જ પ્રકારની સ્થિતિ જોવાય છે આ ભાષ્યની પછીના શ્વેતાબરીય અને દિગબરીય સાહિત્યમા સાપ્રદાયિકત્વને સ્થાન છે એટલે કેવલજ્ઞાની પ્રમુખના અવર્ણવાદમા એક સપ્રદાયને તેનુ જે સ્વરૂપ ઇષ્ટ હોય તેથી વિપરીત સ્વરૂપનુ પ્રતિપાદન તે અવર્ણવાદ છે એમ એક બીજા માને છે અને મનાવવા પ્રયાસ કરે છે દાખલા તરીકે કેવલી ભોજન કરે એ વાક્ય શ્વેતાબર સપ્રદાય પ્રમાણે અવર્ણવાદ નથી, પરતુ વસ્તુસ્થિતિનુ પ્રદર્શન છે, જ્યારે દિગબર સપ્રદાય અનુસાર એ અવર્ણવાદ છે, કેમકે એમ કહેવાથી કેવલીનુ અપમાન થાય છે, તેમની આશાતના થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા બને જૈન સપ્રદાયો જેને અવર્ણવાદ ગણે એવુ સ્વરૂપ દર્શાવવા મે પ્રયાસ કર્યો છે

૧-૨ છાયા—

एतस्मिन् पूजिते नास्ति तत्क यन्न पूजित भवति ।
भुवनेऽपि पूजनीयो न गुणो सङ्घाद् यदन्य ॥
देवानामहो शील विषयविषमोहिता अपि जिनभवने ।
अप्सरोभिरपि सम येन हास्यादि न कुर्वन्ति ॥

વળી અત્ર એ પણ પ્રશ્ન વિચારીશુ કે જ્યારે શ્વેતાંબર અને દિગબર ઉભય સંપ્રદાયનો શ્રમણવર્ગ સ્નાન કરતો નથી તો જૈન સાધુઓ સ્નાન નથી કરતા એમ કહેવુ એમા શો અવર્ણવાદ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેઓ બાહ્ય શૌચના ચુસ્ત હિમાયતી હોય અને અધિકારીની મર્યાદા તેમજ આંતરિક શૌચની મહત્તાથી અજ્ઞાત હોય તેમની આગળ આ કથન કરવુ એ જૈન મુનિઓની ખોટી હાસી કરાવવા જેવુ છે, વાસ્તે એ દૃષ્ટિએ આ અવર્ણવાદ ગણાય વિશેષમા જૈન મુનિઓ સ્નાન નહિ કરતા હોવાથી તેમના શરીરમાથી ખરાબ વાસ મારે છે એમ કહી તેમને ગંદા ચીતરવા એ તો અવર્ણવાદ ખરો ને ? વસ્તુ જેવી હોય તેવી પ્રરૂપણા કરવી એની કોઇ ના પાડે તેમ નથી, પરંતુ તેમ કરવામા સત્યના નિરૂપણ સિવાય કોઇ પ્રકારનો સ્વાર્થ કે મલિન આશય ન હોવો જોઇએ, કેમકે સ્વાર્થાદિ સાધવા માટે ઉચ્ચારેલુ સત્ય વચન પણ અસત્ય જ છે એ ભૂલવુ ન જોઇએ

હવે **ચારિત્રમોહનીય કર્મના આસ્રવોનુ** પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા **ચારિત્રમોહનીયનુ** લક્ષણ એ છે કે—

कषायादिमोहनीयोदयजन्यातिसंक्लिष्टपरिणामरूपत्वं चारित्रमोहनीयस्य लक्षणम् । (३६०)

અર્થાત્ કષાય વગેરે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો સંક્લેશાત્મક પરિણામ તે ‘ ચારિત્રમોહનીય’ છે આ ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉદ્ભવતો જીવનો સંક્લિષ્ટ પરિણામ ચારિત્રમોહનીય બંધનો હેતુ છે[1] આ ચારિત્રમોહનીય કર્મના કષાયમોહનીય અને નોકષાયમોહનીય એમ બે પ્રકારો છે તેમા પોતે કષાય સેવવો કે અન્યમા તે પ્રકટાવવો અગર તો કષાયને વશ થઇ તુચ્છ પ્રવૃત્તિઓ કરવી તે કષાયમોહનીય કર્મના આસ્રવો છે નોકષાયમોહનીય કર્મના (૧) સ્ત્રીવેદ, (૨) પુરુષવેદ, (૩) નપુંસકવેદ, (૪) હાસ્ય, (૫) રતિ, (૬) અરતિ, (૭) શોક, (૮) ભય અને (૯) જુગુપ્સા એમ નવ ભેદો પડતા હોવાથી નોકષાયમોહનીય કર્મના આસ્રવોના પણ સ્ત્રીવેદ આસ્રવ, પુરુષવેદ–આસ્રવ એમ નવ પ્રકારો પડે છે ગ્રંથકાર આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા સૂચવે છે તેમા **સ્ત્રીવેદના આસ્રવનુ** લક્ષણ એવુ દર્શાવે છે કે—

शब्दादिविषयेषु गार्ध्येर्ष्यालुत्वानृतवादित्ववक्रतापरदाररतिप्रियतादिकरणरूपत्वं स्त्रीवेदास्रवस्य लक्षणम् । (३६१)

અર્થાત્ શબ્દાદિ વિષયોને વિષે અત્યંત આસક્તિ, ઈર્ષ્યાળુપણુ, અસત્ય બોલવુ, વક્રતા, પરસ્ત્રીને વિષે અનુચિત પ્રીતિ ઇત્યાદિ વૃત્તિઓ સ્ત્રીવેદના આસ્રવો છે આ કથન **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬,

---

૧ તત્ત્વાર્થ (અ. ૬, સૂ ૧૫)મા કહ્યુ પણ છે કે—

“ कषायोदयात् तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य । ”

સૂ ૧૫)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૨૮)ને અનુસરે છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૧૬૨) પ્રમાણે અત્યત ગુસ્સો, અતિશય અભિમાન, ઈર્ષ્યા, જૂઠુ બોલવુ, ખૂબ ઠગવાની વૃત્તિ, પ્રવૃદ્ધ રાગ, પરદારગમનને વિષે આદર અને ભામિનીના હાવ-ભાવ વિષે આસક્તિ એ સ્ત્રીવેદના આસ્રવો છે

આ પ્રમાણેના સ્ત્રીવેદાદિના આસ્રવો સેવવાથી સ્ત્રીવેદાદિરૂપ કર્મ બધાય છે

પુરુષવેદના આસ્રવનુ લક્ષણ—

मन्दक्रोधकषायादिना स्वदाररतिप्रियताऽवक्रताऽनीर्ष्यालुत्वसत्यवादित्वादिभवनरूपत्वं पुरुषवेदास्रवस्य लक्षणम्। (३६०)

અર્થાત્ મદ ક્રોધરૂપ કષાય વગેરે દ્વારા પોતાની પત્નીને વિષે સતોષ, સરલતા, ઈર્ષ્યાનો અભાવ, સત્ય બોલવુ ઇત્યાદિ પુરુષવેદના આસ્રવો છે

નપુસકવેદના આસ્રવનુ લક્ષણ—

तीव्रक्रोधादिना पशूनां वधनिर्लाञ्छनमुण्डनस्त्रीपुरुषविषयकानङ्गसेवनशीलव्रतगुणधारिविषयकमैथुनसेवनेच्छातीव्रविषयानुषङ्गितादिकरणरूपत्व नपुसकवेदास्रवस्य लक्षणम्। (३६१)

અર્થાત્ તીવ્ર ક્રોધ વગેરેને વશ થઈને, પશુઓનો વધ, [1]નિર્લાછન (નાક, કાન વગેરેનુ છેદન), તેમજ મુડન તથા સ્ત્રી અને પુરુષ સબધી કામ-સેવન, શીલવ્રતધારી અને ગુણી વ્યક્તિ સાથે વિષય-સેવનની ઇચ્છા, વિષયને વિષે અત્યત આસક્તિ વગેરે નપુસકવેદના આસ્રવો છે

હાસ્ય-મોહનીયના આસ્રવનુ લક્ષણ—

उत्प्रासनदीनाभिलापितृकन्दर्पोपहासनबहुप्रलापहासशीलतारूपत्व हास्यमोहनीयास्रवस्य लक्षणम्। (३६२)

અર્થાત (સત્ય ધર્મની) ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરવી, ગરીબ કે દીનની મજાક કરવી, કામવૃદ્ધિ વિષયક ઉપહાસ, બહુ બકબકાટ અને હસવાની ટેવ એ હાસ્યમોહનીય કર્મના આસ્રવો છે

રતિ-મોહનીયના આસ્રવનુ લક્ષણ—

विचित्रपरिक्रीडनबहुविधरमणपीडाभावप्रीतिजननादिकरणरूपत्व रतिमोहनीयास्रवस्य लक्षणम्। (३६३)

---

૧ આને બદલે ગુપ્ત ઇન્દ્રિયનુ વ્યપરોપણ એવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૩)માં નિર્દેશ છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે પરતત્રપણે અથવા તો અનુસરણની ખાતર જે અહિતકર પ્રવૃત્તિનો કે આહાર વગેરેનો ત્યાગ કર્યો તે 'અકામ નિર્જરા' છે આથી કર્મનુ પરિશાટન થાય છે, પરતુ તેમ થાઓ એવી અભિલાષા પૂર્વકની અને તે માટે યોજેલ ઉપાયના ફલરૂપ આ પ્રવૃત્તિ નથી અનાયાસે-સ્વાભાવિક રીતે-સ્થિતિનો પરિપાક થયેલો હોવાથી અનિષ્ટ કર્મોનુ જે પરિશાટન થાય તે 'અકામ નિર્જરા' છે, જ્યારે ઉપયોગ પૂર્વકનુ અભિલાષા અનુસાર કરવામા આવતુ કર્મનુ પરિશાટન તે 'સકામ નિર્જરા' છે

બાલતપનુ લક્ષણ—

लोकोत्तरनिरवद्यक्रियानुष्ठानरहितत्वे सति लौकिकाभिगतक्रियानुष्ठानयुक्तत्वम्, मिथ्यात्वसहचरितरागद्वेषादियुक्तस्य जनस्य धर्माय पञ्चाग्न्यादिसेवनादिकरणरूपत्व वा बालतपसो लक्षणम् । (३७५)

અર્થાત્ લોકોત્તર તેમજ પાપરહિત ક્રિયાઓ ન કરતા લૌકિક ક્રિયાઓ કરવી તે 'બાલ-તપ' છે અથવા મિથ્યાત્વની સાથે રહેલા રાગ, દ્વેષ ઇત્યાદિથી યુક્ત મનુષ્યના, ધર્મને માટે કરાતા પચાગ્નિ કષ્ટના સેવનાદિરૂપ કાર્યો 'બાલ-તપ' કહેવાય છે

આનો નિષ્કર્ષ એ છે કે મિથ્યાજ્ઞાનથી રગાયેલા આશયવાળા જીવો બાળકની પેઠે હિત અહિતના વિવેકથી વિમુખ હોય છે, વાસ્તે તેમને અત્ર 'બાલ' કહ્યા છે આવા જીવોની જલપ્રવેશ, અગ્નિપ્રવેશ, પર્વતના શિખર ઉપરથી પડી મરવુ, ઝપાપાત કરવો, વિષનુ ભક્ષણ ઇત્યાદિ દેહદમનરૂપ તપશ્ચર્યા તે 'બાલ-તપ' કહેવાય છે ટુકમા કહીએ તો બાલતપ એટલે અજ્ઞાન કષ્ટ

દેહદમન અને બૌદ્ધ દૃષ્ટિ—

આ પ્રસગે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રખર અભ્યાસી પ્રો **ધર્માનદ કોસબી**નુ વક્તવ્ય રજુ કરવુ અસ્થાને નહિ લેખાય, કેમકે એ ઉપરથી આ સબધમા તેમનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવાનુ મળી શકે છે તેમનુ વક્તવ્ય 'તપ' એવા શીર્ષક હેઠળ **સુઘોષા** માસિકના ખાસ અક (આશ્વિન વદ અમાવાસ્યા, ૧૯૮૪)મા પ્રસિદ્ધ થયેલુ છે એમાથી અત્ર પ્રસ્તુત પક્તિઓનો નીચે મુજબ ઉતારો કરવામા આવે છે —

" બૌદ્ધ ધર્મ એવા તપનો વિરોધ કરે છે કે જે તપ માત્ર શરીરને દડરૂપ હોય અને જે દ્વારા શારીરિક, વાચિક કે માનસિક સયમ ન સધાતો હોય તે તપ સર્વથા વૃથા છે તે તપને બૌદ્ધ શાસ્ત્રમા 'કાયદડ' કહેવામા આવેલ છે એવો કાયદડ તો મજુરો ઘણો કરે છે જેલમા પણ કેદીઓ ઘણો કરે છે મુસ્લીમ લોકો પણ એવુ જ તપ કરે છે રોમન કેથોલિક (Roman Catholic) લોકો તપ કરવાના દહાડામા માસાહાર નથી કરતા પણ માછલીનો

આહાર કરે છે એ લોકો એમ માને છે કે જે વસ્તુ જેથી પેદા થાય છે તે ખાવામા માસાહાર છે માછલી તો જલમા પેદા થાય છે માટે ખાવામા બાધ નથી. અને માછલી ખાવી હોય તો [1]પોપની ચીઠી મેળવી ખાય છે કારણ કે પોપના હાથમા સ્વર્ગના દરવાજાની કુચીઓ છે એમ તેઓ માને છે આ બધી કાયદદની વિડબના છે આ જ જાતનુ તપનુ વિડબન રશીયન ચર્ચ (Russian Church)મા પણ ચાલે છે ત્યા સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જનનેન્દ્રિયને પણ કાપી નાખે છે આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમા માત્ર કાયદદ જ ચાલી રહેલ છે

ટોલસ્ટોયે (Tolstoy) ખૂબ તપશ્ચર્યા કરી છે પણ એ તપશ્ચર્યા **ટોલસ્ટોયના** વાચિક અને માનસિક સયમના પોષણરૂપ હતી માટે જ આપણુને એ અનુકરણીય છે તપમા દેહનુ દહન તો રહેલુ જ છે પણ જે દહન સયમનુ પોષક હોય તે ઉપાદેય ગણાય છે અને એવા જ તપનુ બૌદ્ધ ધર્મમા સમર્થન છે **મહાવીરસ્વામી**નુ તપ પણ એમના પ્રજ્ઞા, મેધા, સ્મૃતિ, વીર્ય અને સજમનુ પોષક હતુ, એથી જ એ તપ પ્રખ્યાત થયેલુ છે ”

પચાગ્નિ કષ્ટનુ સ્વરૂપ—

(૧) અન્વાહાર્યપચન, (૨) ગાર્હપત્ય, (૩) આહવનીય, (૪) સભ્ય અને (૫) આવસથીય એ પાચ પવિત્ર અગ્નિ ગણાય છે આ પાચનો પ્રસ્તુતમા સબધ છે કે નહિ તે જાણવુ બાકી રહે છે લૌકિક દૃષ્ટિએ તો ચારે બાજુ લાકડા સળગાવી તેની ધુણી સહન કરવી તેમજ સૂર્યના પ્રખર તાપ વેઠવો એ ‘ પચાગ્નિ કષ્ટ ’ કહેવાય છે અને આ તપ સયમની પુષ્ટિમા અનુપયોગી હોવાથી એ બાલતપ ગણાય છે

શીલવ્રતનુ લક્ષણ—

देशतः सर्वथा वा ब्रह्मचर्यपालनरूपत्व, परदाराणां तु सर्वथा वर्जनरूपत्व शीलव्रतस्य लक्षणम् । (३७६)

અર્થાત્ અશથી કે સપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મચર્યનુ પાળવુ તે ‘ શીલવ્રત ’ છે એમા પરદારગમનનો તો સર્વથા નિષેધ જ છે એટલે કે વિષયસેવન માટે અવકાશ હોય તો તે સ્વદારસેવન પૂરતો જ છે અને તેનાથી પણ નિવૃત્ત થવાય તો વળી તેટલે અશે શીલવ્રતની વિશેષતા છે

આ પ્રમાણે આપણે દેવ–આયુષ્ય–કર્મના સરાગસયમાદિ આસ્રવો વિચાર્યા. આ ઉપરાત બીજા પણ આસવો છે એમ **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્ વૃત્તિ(દ્વિ. વિ પૃ ૩૩)ના નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ ઉપરથી જેવાય છે —

---

૧ Pope યાને ખ્રિસ્તિઓના વડા ધર્મગુરુ

" [1]कल्याणमित्रसम्पर्कधर्मश्रवणगौरवतपोभावनापात्रदानमरणप्रत्यासन्नवर्तिशीततपनलेश्यापरिणामाव्यक्तसामायिकाविराधितसम्यग्दर्शनादि च दैवायुष आस्रवा इति ।"

અત્ર જેમ સમ્યક્ત્વનો ઉલ્લેખ છે તેમ દિગમ્બરીય સમ્પ્રદાયમાં પણ છે, કેમકે " **सरागसंयम०** " એ સૂત્ર પછી " **सम्यक्त्वं च** " એવું જુદું સૂત્ર ઉમેરી ત્યાં એ વાતનો નિર્દેશ કરાયેલો છે એ સમ્પ્રદાય પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ એ થાય છે કે સમ્યક્ત્વ એ સૌધર્માદિ કલ્પવાસી દેવોના આયુષ્યનો આસવ છે **તત્ત્વાર્થ**ના ભાષ્યમાં એ વાત નથી, પરંતુ એની બૃહદ્ વૃત્તિમાં એનો ઉલ્લેખ છે કે જે આપણે હમણાં જ ઉપર જોઈ ગયા

નામ-કર્મના અશુભ અને શુભ એવા બે પ્રકારો છે આથી અશુભ નામ-કર્મના તેમજ શુભ નામ-કર્મના આસ્રવો જુદા જુદા હોય તેમજ એક બીજાથી વિપરીત હોય એ સ્વાભાવિક છે તેમાં યોગવક્રતા, વિસંવાદન ઇત્યાદિ **અશુભ નામ-કર્મના આસ્રવો**[2] છે અર્થાત્ એ દ્વારા અશુભ નામ-કર્મનો બંધ થાય છે

યોગવક્રતાનું લક્ષણ—

कायवाङ्मनोलक्षणयोगस्य कुटिलतया प्रवृत्तिरूपत्वं योगवक्रताया लक्षणम् । (३७७)

અર્થાત્ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારોની કુટિલતા તે 'યોગવક્રતા' છે કુટિલતા એટલે ચિંતવવું કંઇ, બોલવું કંઇ અને કરવું કંઇ તે અર્થાત્ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકરૂપતા નહિ તે

વિસંવાદનનું લક્ષણ—

अन्यथा प्रतिपादनरूपत्वं विसंवादनस्य लक्षणम् । (३७८)

અર્થાત્ જેવું જેનું સ્વરૂપ હોય તેનાથી વિપરીત રૂપે તેનું પ્રતિપાદન કરવું તે 'વિસંવાદન' છે બે સ્નેહીઓ વચ્ચે ભેદ પડાવવો તે પણ 'વિસંવાદન' કહેવાય છે

---

૧ આનો અર્થ એવો છે કે હિતકારી મિત્રની સોબત, ધર્મનું શ્રવણ અને તેનું ગૌરવ, (સાચી) તપશ્ચર્યા, (શુદ્ધ) ભાવના, પાત્રને વિષે દાન, મરણસમીપવર્તી શીતલેશ્યા અને તેજોલેશ્યાના પરિણામો, અવ્યક્ત સામાયિક, અવિરાધિત સમ્યક્ત્વ ઇત્યાદિ દેવ-આયુષ્ય-કર્મના આસવો છે

૨ તત્ત્વાર્થ (અ ૬, સૂ. ૨૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

" योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्न ।"

ચોગવક્તા અને વિસવાદન વચ્ચે ભેદ—

ચોગવક્તા અને વિસવાદનમા અધિકારી આશ્રીને તફાવત છે અર્થાત્ જેકે એ બંનેનુ સ્વરૂપ સમાન છે, છતા સ્વપર આશ્રીને તેમા ફરક પડે છે એટલે કે પોતાના સબધમા મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ જુદી પડતી હોય ત્યારે એ 'ચોગવક્તા' કહેવાય છે અને જો બીજાના વિષયમા તેમ થતુ હોય તો એ ' વિસવાદન ' કહેવાય છે જેમકે કોઇ ચોગ્ય માર્ગે સચરતો હોય તોપણુ તેને આડુ અવળુ સમજાવી ખોટે માર્ગે ચઢાવવો એ વિસવાદનનુ કાર્ય છે

શુભ નામ-કર્મના આસવો અશુભ નામ-કર્મના આસવોથી વિપરીત છે અર્થાત્ ચોગાર્જવ અને સવાદન એ શુભ નામ-કર્મના આસવો છે ચોગાર્જવ એટલે મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારોની સરલતા યાને ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિની એકરૂપતા સવાદન એટલે બે વચ્ચે ભેદ પડ્યો હોય તો તે દૂર કરી તે બે વચ્ચે એકતા ઉગવવી અથવા તો કોઇ ઊધે માર્ગે જતો હોય તેને સીધે માર્ગે દોરવવો

તીર્થંકર-નામ-કર્મના આસવો—

દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસપન્નતા, શીલવ્રત પરત્વે અનતિચાર, જ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ, સંવેગ, યથાશક્તિ ત્યાગ, યથાશક્તિ તપ, સમાધિ, વૈયાવૃત્ત્ય, અરિહત, આચાર્ય, બહુશ્રુત તેમજ શાસ્ત્રની ભક્તિ, આવશ્યકની અપરિહાણિ, માર્ગપ્રભાવના, પ્રવચનવત્સલતા ઇત્યાદિ તીર્થંકર-નામ-કર્મના આસવો છે[1] અર્થાત્ એ દ્વારા તીર્થંકરરૂપ નામ-કર્મ બધાય છે આ હકીકત પૂરેપૂરી ધ્યાનમા આવે તે માટે આ પ્રત્યેક બધહેતુનુ ગ્રથકાર લક્ષણ નિર્દેશે છે તેમા **દર્શનવિશુદ્ધિનુ લક્ષણ એ છે કે—**

जिनोक्ततत्त्वविषयकसम्यग्दर्शने निःशङ्कितत्वाद्यष्टाङ्गसेवनरूपत्वं दर्शनविशुद्धेर्लक्षणम् । (३७९)

અર્થાત્ જિનેશ્વરે પ્રકાશેલા તત્ત્વો સબધીની સાચી શ્રદ્ધાને વિષે શકારહિતપણુ ઇત્યાદિ આઠ અગોનુ સેવન તે ' દર્શનવિશુદ્ધિ ' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો વીતરાગે પ્રરૂપેલા તત્ત્વો ઉપર નિર્મળ અને સચોટ રુચિ તે ' દર્શનવિશુદ્ધિ ' છે

દર્શનવિશુદ્ધિના આઠ અગો યાને દર્શનના આઠ [2]આચારો—

(૧) નિઃશકિતત્વ, (૨) નિષ્કાક્ષત્વ, (૩) નિર્વિચિકિત્સા, (૪) અમૂઢદષ્ટિતા, (૫)

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નુ નિમ્ન-નિખિત ૨૩ મુ સૂત્ર—

' दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधिवैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्य । "

૨ ' आचार्यते-आसेव्यत इत्याचारः " અર્થાત્ જેનુ આચરણુ કરાય-જે સેવાય

ઉપબૃહણ, (૬) ¹સ્થિરીકરણ, (૭) વાત્સલ્ય અને (૮) પ્રભાવના ² તેમા નિ શકિતત્વ એટલે શંકા રહિતપણુ નિષ્કારણ એકાત ઉપકારી, રાગ, દ્વેષ અને મોહથી સર્વથા મુક્ત બનેલા તેમજ અનત જ્ઞાનના ધારક (સર્વજ્ઞ) એવા જિનેશ્વરે જે કહ્યુ છે એ સાચુ જ છે અને એમા શકા માટે અવકાશ નથી જ એવો દૃઢ વિશ્વાસ એ સમ્યગ્દર્શનનો નિ શકિત્વ નામનો પહેલો આચાર છે સમ્યક્ત્વમોહનીય કર્મની મુઝવણથી શકા થાય, પરતુ તે શંકા તત્ત્વને હૃદયમા ઉતારવા માટે થાય-વસ્તુને સમજવા વાસ્તે થાય, નહિ કે યથાર્થ તત્ત્વ પ્રત્યેની અશ્રદ્ધાથી, તો તેનો ખાસ વાધો નથી અર્થાત્ કેવલિગમ્ય અને આગમગમ્ય પદાર્થો ન સમજાય તો તેમા મારી મતિની મદતા છે એમ વિચારવુ, પરતુ જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલ તત્ત્વ વિષે શકાની નજરે ન જોવુ અર્થાત્ જિનેશ્વરે કહ્યુ એમાં તો ફેરફાર હોઇ શકે જ નહિ એવો અચળ વિશ્વાસ તે નિ શકિત્વ છે

શ્રીવીતરાગ દેવ દ્વારા પ્રરૂપિત મત સિવાયના મતની અભિલાષાનો અભાવ તે 'નિષ્કાક્ષત્વ' છે

જિનેશ્વરરૂપ દેવાધિદેવે ફરમાવેલા અનુષ્ઠાનોનુ ફળ મળશે કે નહિ એવા સદેહનો અભાવ તે 'નિર્વિચિકિત્સા' છે

મૂઢ એટલે મૂર્ખ અમૂઢ એટલે મૂર્ખ નહિ તે યાને ચતુર, વિચક્ષણ જેની દૃષ્ટિ કોઇ પણ સ્થળે મુઝાઇ કે ગભરાઇ ન જાય તે 'અમૂઢદૃષ્ટિ' એ ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનના ધારકે કહેલા વચનનો દીર્ઘ દૃષ્ટિએ વિચાર કરે અને તેને બરાબર સમજે

તે,' આચાર ' છે આ આચારના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો પડે છે તેમાં જ્ઞશરીર, ભવ્યશરીર અને તદ્વ્યતિરિક્તરૂપ દ્રવ્ય-આચારથી શુ સમજવુ તે સમજાવવા માટે આચારાગની ટીકાના પાચમા પત્રમા અવતરણરૂપે શ્રીશીલાકસૂરિ કહે છે કે—

" णामणधोवणवासणसिक्खावणसुकरणाविरोहीणि ।
दव्वाणि जाणि लोए दव्वायार वियाणाहि ॥ "

[नमनधावन(स्नापनक्षालन)वासनशिक्षणसुकारणाविरोधीनि ।
द्रव्याणि यानि लोके द्रव्याचार विजानीहि ॥]

અર્થાત્ નહાવુ, ધોવુ, વાસવુ અને શીખવુ એ સુકાર્યના અવિરોધી એવા જે દ્રવ્યો લોકમા છે તેને તુ દ્રવ્યાચાર' જાણ ભાવ-આચારના લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારો છે તેમા પાખડીઓ દ્વારા કરાતુ પચરાત્રાદિક અનુષ્ઠાન તે લૌકિક ભાવ-આચાર છે, જ્યારે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપ એ પાચ લોકોત્તર ભાવ-આચાર છે અત્ર લોકોત્તર દર્શન-આચારનો પ્રસંગ છે

૧ તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૬૫)મા આને બદલે ' સ્થિતિકરણ 'નો ઉલ્લેખ છે

૨ સરખાવો—

" निस्सकिय निक्कखिय निव्वितिगिच्छा अमूढदिट्ठी य ।
उववूहथिरीकरणे वच्छल्लपभावणे अट्ठ ॥ "

[नि शङ्कित निष्काक्षित निर्विचिकित्साऽमूढदृष्टिश्च ।
उपबृंहस्थिरीकरणे वात्सल्यप्रभावने अष्टौ ॥]

જૈન શાસનમા જે કોઈ ગુણવાન્ હોય, શુદ્ધ ગુણનો પૂજારી હોય, શુદ્ધ ગુણનો પ્રકાશક હોય તેની ખુલ્લે દિલે અને મુક્ત કઠે પ્રશસા કરવી તે દર્શનનો ' ઉપબૃહણ ' નામનો પાચમો આચાર છે

ગુણીની પ્રશસા કરવાથી ગુણીના ગુણમા વૃદ્ધિ થાય છે અને જગત્ ગુણને પામે છે. આ સ્થળે એ ઉમેરીશુ કે ગુણાભાસની પ્રશસા ન થાય, કેમકે એથી તો ઉન્માર્ગની પુષ્ટિ થાય અને તેમ થતા પરિણામે મિથ્યાત્વનુ જોર વધતા સમ્યક્ત્વને આઘાત પહોચે વળી, જે ગુણ પરિણામે સુદર ન હોય, પરતુ શરૂઆતમા જ તેવો જણાતો હોય અથવા જે અન્ય દર્શનીયમા હોય તેની પ્રશસા ન કરતા હૃદયમા તેની અનુમોદના કરવામા હરકત નથી એમ સૂચવાય છે

વીતરાગના શાસનને પામેલા પરતુ એ માર્ગથી પતિત કે શિથિલ થતા જીવને-પછી તે સ્વ હોય કે પર તેને સ્થિર કરવો તે ' સ્થિરીકરણ ' છે

પ્રભુના માર્ગમા રહેલા ધર્માત્મા પ્રત્યે ભક્તિ ભર્યો પ્રેમ યાને સાધર્મિક પ્રત્યેનો હૃદયનો ઉમળકો તે ' વાત્સલ્ય ' છે આ વાત્સલ્યમા કરુણા કે અનુકપા નથી, પરતુ ભક્તિ છે કરુણા તો હીન પાત્રમા હોય, સમાન કે ઉચ્ચ પાત્રને વિષે તો ભક્તિ હોય

પ્રત્યેક જીવ શ્રીજિનશાસન પ્રત્યે આકર્ષાય તેવી પ્રશસાપાત્ર પ્રવૃત્તિ તે ' પ્રભાવના ' છે.

વિનયસપન્નતાનુ લક્ષણ—

सम्यग्ज्ञानादौ तद्वत्सु चादरकरणरूपत्वे सति माननिवृत्तिकरणरूपत्वं विनयसम्पन्नताया लक्षणम् । (३८०)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિનો તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાની પ્રમુખનો અભિમાનના ત્યાગ કરવા પૂર્વકનો આદર સત્કાર તે ' વિનયસપન્નતા ' છે આ સમજાવતા ગ્રથકાર કહે છે કે—

विनीयते-अपनीयतेऽष्टप्रकारं कर्म येनासौ विनयः,-तेन सम्पन्नो विनयसम्पन्नः, तस्य भावो विनयसम्पन्नता ।

અર્થાત જે દ્વારા આઠ પ્રકારનુ કર્મ દૂર કરાય તે ' વિનય ' છે એ વિનયથી યુક્ત તે ' વિનયસપન્ન ' અને એનો ભાવ તે ' વિનયસપન્નતા '

વિનયના (૧) જ્ઞાનવિનય, (૨) દર્શનવિનય, (૩) ચારિત્રવિનય અને (૪) ઉપચારવિનય એમ ચાર પ્રકારો છે[1] વિનય વસ્તુત ગુણરૂપે તો એક જ છે, પરતુ વિષયની ભિન્નતાની દૃષ્ટિએ એના આ ચાર પ્રકાર પાડવામા આવ્યા છે

---

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૯, સૂ ૨૩)મા કહ્યુ પણ છે કે—
" ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः । "

જ્ઞાનવિનયનુ લક્ષણ—

कालाकालाध्ययनानध्ययनबहुमानोपधानादिकरणरूपत्वं ज्ञान-विनयस्य लक्षणम् । (३८१)

અર્થાત્ યોગ્ય કાળે ભણવુ, અયોગ્ય કાળે ન ભણવુ, જ્ઞાનનુ બહુમાન સાચવવુ અને ઉપધાનાદિ અનુષ્ઠાનો કરવા તે ' જ્ઞાન-વિનય ' કહેવાય છે અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવુ, તેનો અભ્યાસ ચાલૂ રાખવો તેમજ તેનુ વિસ્મરણ થવા ન દેવુ એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે

જ્ઞાનના આઠ આચાર—

(૧) કાલ, (૨) વિનય, (૩) બહુમાન, (૪) ઉપધાન (તપ), (૫) અનિહ્નવતા, (૬) વ્યજન, (૭) અર્થ તથા (૮) તદુભય અર્થાત્ વ્યજન અને અર્થ એ બે એમ આઠ જ્ઞાન-આચાર છે જૈન પ્રવચનમા જે કાલે-જે અવસરે જે ભણવાની આજ્ઞા હોય તે જ કાલે-તે જ અવસરે તે જ ભણવુ તે ' કાલ-આચાર ' છે જ્ઞાન અને જ્ઞાની પ્રત્યે વદનાદિ ઉચિત વ્યવહાર-રૂપ વિનય સાચવવો તે ' વિનય-આચાર ' છે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનુ નિરતર અતરગ પ્રેમ પૂર્વક સન્માન કરવુ તે 'બહુમાન-આચાર' છે જે જે સૂત્ર ભણતા જે તપ કરવાનુ હોય, જે યોગો વહન કરવાના હોય તે તે કરવા પૂર્વક જ્ઞાનની આરાધના કરવી તે ' ઉપધાન-આચાર ' છે જેમની પાસે પોતે ભણ્યો હોય કે ભણતો હોય તેમને ગુરુ તરીકે ઓળખાવવામા આચકો ખાવો નહિ-તેમનો અપલાપ ન કરવો તે ' અનિહ્નવતા-આચાર ' છે સૂત્ર, અક્ષર કે શબ્દનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો, તેનો શુદ્ધ પાઠ કરવો તે ' વ્યજન-આચાર ' છે સૂત્ર, શબ્દ કે અક્ષરનો શુદ્ધ અર્થ કરવો તે ' અર્થ-આચાર ' છે સૂત્ર અને શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવા તેમજ તેનો શુદ્ધ પાઠ કરવો અને એના અર્થ વિષે પણ તેમ કરવુ તે ' તદુભય-આચાર ' છે

દર્શન-વિનયનુ લક્ષણ—

निःशङ्कनिष्काङ्क्षादिभवनरूपत्वं दर्शनविनयस्य लक्षणम् । (३८२)

અર્થાત્ જિનમતને વિષે શકા રહિતપણુ, નિષ્કાક્ષા ઇત્યાદ ' દર્શન-વિનય ' કહેવાય છે એટલે કે તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવુ, તત્ત્વને અગે ઉપજતી શકાઓનુ સશોધન કરી નિ શકતા કેળવવી વગેરે કાર્ય ' દર્શનવિનય 'ના અગો છે

ચારિત્ર-વિનયનુ લક્ષણ—

समितिगुप्तिप्रधानाचरणरूपत्वं चारित्रविनयस्य लक्षणम् । (३८३)

અર્થાત્ જે આચરણમા [1]સમિતિ અને [1]ગુપ્તિની મુખ્યતા હોય તે આચરણ ' ચારિત્ર-વિનય ' કહેવાય છે

---

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ પાંચમો ઉલ્લાસ.

ઉપચાર-વિનયનુ લક્ષણુ—

अभ्युत्थानासनप्रदानाञ्जलयादिकरणरूपत्वमुपचारविनयस्य लक्षणम् । (३८४)

અર્થાત્ કોઇ પણુ સદ્‌ગુણુ વડે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેવી વ્યક્તિ આવે ત્યારે ઊભા થવુ, તેને આસન આપવુ, હાથ જોડી તેને વદન કરવુ વગેરે અનેક પ્રકારનો યોગ્ય વ્યવહાર સાચવવો તે ‘ ઉપચારવિનય ’ છે

શીલ સબધી અનતિચારનુ લક્ષણુ—

उत्सर्गापवादात्मकसर्वज्ञप्रणीतसिद्धान्तानुसारितया शीलव्रतविषयकानुष्ठानरूपत्व शीलविषयकानतिचारस्य लक्षणम् । (३८५)

અર્થાત્ ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એવા બને માર્ગોના નિરૂપણુ પૂર્વકના અને સર્વજ્ઞે રચેલા એવા સિદ્ધાન્તમા દર્શાવેલી વિધિ મુજબ શીલવ્રત પાળવુ તે શીલવ્રત સબધી અનતિચાર છે અત્ર શીલથી અહિંસાદિ મૂલ ગુણુરૂપ વ્રતો અને વ્રતો પાળવામા ઉપયોગી એવા અભિગ્રહ વગેરે નિયમો સમજવા આ બંનેના પાલનમા જરા પણુ પ્રમાદ ન સેવવો એ શીલવ્રત વિષયક અનતિચાર છે

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ—

ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય વિધિ અને અપવાદ એટલે સામાન્ય નિયમમા પરિવર્તન[1] દાખલા તરીકે **સ્થાનાગ** (સ્થા. ૫, ઉ ૨, સૂ ૪૨૨)મા કહ્યુ છે કે ‘ ગગા ’ જેવી મહાનદીઓ કે ‘સોનભદ્ર’ જેવા નદો બાહુ અને જ઼ઘા વડે તરી જવાનુ કે હોડીમા બેસીને તેને પેલે પાર જવાનુ સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટે ઉચિત નથી આ ઉત્સર્ગ–માર્ગ છે આ સબધમા અપવાદ–માર્ગ તરીકે એમ નિર્દેશાયુ છે કે રાજા તરફથી ઉપદ્રવનો ભય હોય કે દુર્ભિક્ષ ઇત્યાદિ કારણુ મળે તો તેમ કરવાથી સયમમા બાધા આવતી નથી

વિશેષમા પાચ સમિતિ એ અપવાદરૂપ છે, જ્યારે ત્રણુ ગુપ્તિ એ ઉત્સર્ગરૂપ છે એ હકીકત પણુ આપણે આગળ ઉપર **ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર** (અ ૨૪)ની ટીકાના ૫૧૪ મા પત્રના આધારે વિચારીશુ

---

૧ પ્રશમરતિ (ગા ૧૪૩) ની ટીકામા કહ્યુ છે કે—

“ निश्चयोऽवधिरपवाद । उत्सर्गो व्यवहारो विधि । ”

અર્થાત્ નિશ્ચય, અવધિ અને અપવાદ એ સમાનાર્થક છે, જ્યારે ઉત્સર્ગ, વ્યવહાર અને વિધિ એ સમાનાર્થક છે

જૈન દર્શન તરફ નજર કરીશુ તો જણાશે કે એ દર્શનમા અનેક પ્રકારના સૂત્રો છે તેમા વિધિ, ઉદ્યમ, વર્ણક, ભય, ઉત્સર્ગ, અપવાદ તથા ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ ઉભય વિષયક એમ છ પ્રકારના સૂત્રો મુખ્ય છે[1] પ્રસ્તુતમા છેલ્લા બે જ પ્રકાર આશ્રીને વિચાર કરીશુ તેમા અપવાદ-સૂત્રો મોટે ભાગે છેદગ્રથોમા છે એના ઉદાહરણ તરીકે નિમ્નલિખિત પદ્ય રજુ કરીશુ —

" [2]जया लभिज्जा निउण सहाय, गुणाहिय वा गुणओ सम वा ।
इक्को वि पावाइ विवज्जयतो, विहरिज्ज कामेसु असज्जमाणे ॥ "

અન્ય ઉદાહરણ માટે જુઓ **સ્થાનાગ-વૃત્તિનુ** ૩૧૫ મુ પત્ર

નીચે મુજબનુ પદ્ય ઉત્સર્ગ અને અપવાદ એ ઉભયાત્મક સૂત્રનુ દૃષ્ટાત પૂરૂ પાડે છે -

" [3]अट्टज्झाणाभावे, सम्म अहियासियव्वओ वाही ।
तब्भावम्मि उ विहिणा, पडियारपवत्तण नेय ॥ "

ઉત્સર્ગ એ સામાન્ય કથન છે, જ્યારે અપવાદ એ વિશેષ કથન છે[4] આથી જૈન દર્શનનો જાણકાર કેવળ ઉત્સર્ગનુ કે કેવળ અપવાદનુ અવલબન ન લે અર્થાત્ બેમાથી એકને જ પ્રમાણ રૂપે ન સ્વીકારે,[5] પરતુ બંનેને સરખુ વજન આપે **ઉપદેશપદ**મા કહ્યુ પણ છે કે—

---

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

' विहि उज्जम वन्नय भय उस्सग्गऽववाय तदुभयगयाइ ।
सुत्ताइ बहुविहाइ समए गभीरभावाइ ॥ '

[विधिरुद्यमो वर्णका भयमुत्सर्गोऽपवाद तदुभयगतानि ।
सूत्राणि बहुविधानि समये गम्भीरभावानि ॥]

૨-૩ છાયા—

यदा लभेत निपुण साहाय्यं गुणाधिक वा गुणत सम वा ।
एकोऽपि पापानि विवर्जयन् विहरेत् कामेषु असज्जन् ॥
आर्तध्यानाभावे सम्यक् अध्यासितव्यो व्याधि ।
तद्भावे तु विधिना प्रतिचारप्रवर्तन ज्ञेयम् ॥

૪ શ્રીઆત્માનદ ગ્રથરત્નમાલાના ત્રીસમા રત્ન તરીકે વિ સ ૧૯૭૦મા પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રીશાતિસૂરિસકલિત **ધર્મરત્નપ્રકરણ** (ગા ૫૨)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે—

' उत्सर्गे सामान्योक्तौ, अपवादे विशेषभणिते ।

૫ વિચારો **પ્રશમરતિ**ની નિમ્નલિખિત ગાથાઓ —

" यज्ज्ञानशीलतपसामुपग्रह निग्रह च दोषाणाम् ।
कल्पयति निश्चये यत् तत् कल्प्यमकल्प्यमवशेषम् ॥ १४३ ॥

" [1]उन्नयमवेक्ख इयरस्स पसिद्धी उन्नयस्स इयराओ ।
इय अन्नोन्नपसिद्धा उस्सग्गववाय दो तुल्ला ॥७८३॥ "

અર્થાત્ ઊંચા પર્વત વગેરેની અપેક્ષાએ નીચા પૃથ્વીતલ વગેરેની અને નીચા સ્થાનની અપેક્ષાએ ઊંચા સ્થળની પ્રસિદ્ધિ થાય છે એ દૃષ્ટાંતથી ઉત્સર્ગ અને અપવાદ સરખા બળવાળા ગણાય છે

ઉત્સર્ગ અને અપવાદનુ લક્ષણ ઉપદેશપદમા એમ સૂચવાયુ છે કે—

" [2]दव्वादिएहिं जुत्तस्सुस्सग्गो जदुचिय अणुट्ठाण ।
रहिअस्स तमववाओ उचिय चियरस्स न उ तस्स ॥ ७८४॥ "

અર્થાત્ શુદ્ધ અન્નપાનાદિની ગવેષણારૂપ અનુષ્ઠાન તે 'ઉત્સર્ગ' છે, જ્યારે દ્રવ્યાદિથી રહિત સાધુને પચકાદિ પરિહાણિથી તથાપ્રકારના અન્નપાનાદિ આસેવનારૂપ અનુષ્ઠાન તે 'અપવાદ' છે

વિશેષમા ઉપદેશપદમા કહ્યુ છે કે—

" [3]उस्सग्गववायाणं जहट्ठियसरूवजाणणे जत्तो ।
कायव्वो बुद्धिमया सुत्तणुसारेण णयणिउण ॥ ७८१ ॥ "

અર્થાત્ સામાન્યરૂપે જણાવેલ વિધિ 'ઉત્સર્ગ' કહેવાય છે અને વિશેષ વિધિ 'અપવાદ' ગણાય છે, તેથી ઉત્સર્ગ અને અપવાદના સત્ય સ્વરૂપને જાણવા માટે બુદ્ધિમાને નિશીથાદિ આગમોમા

यत् पुनरुपघातकर सम्यक्त्वज्ञानशीलयोगानाम् ।
तत् कल्प्यमप्यकल्प्य प्रवचनकुत्साकर यच्च ॥ १४४ ॥

किञ्चिच्छुद्ध कल्प्यमकल्प्य स्यादकल्प्यमपि कल्प्यम् ।
पिण्ड शय्या वस्त्र पात्र वा भेषजाद्य वा ॥ १४५ ॥

देश काल क्षेत्र पुरुषमवस्थामुप(पुरुषावस्थोप ?)योगशुद्धपरिणामान् ।
प्रसमीक्ष्य भवति कल्प्य नैकान्तात् कल्प्यते कल्प्यम् ॥ १४६ ॥ "

१-३ છાયા—

उन्नतमपेक्ष्येतरस्य प्रसिद्धिरुन्नतस्येतरस्मात् ।
इत्यन्योन्यप्रसिद्धौ उत्सर्गापवादौ द्वौ तुल्यौ ॥

द्रव्यादिकैर्युक्तस्योत्सर्गो यदुचितमनुष्ठानम् ।
रहितस्य तदपवाद उचित चेतरस्य न तु तस्य ॥

उत्सर्गापवादयोर्यथास्थितस्वरूपज्ञाने यत्न ।
कर्तव्यो बुद्धिमता सूत्रानुसारेण नयनिपुणम् ॥

જણાવેલ નૈગમાદિ નયવિચારના સારને જાણવા પ્રયત્ન કરવો વળી અનેકાન્તવાદાત્મક જૈન શાસનમા ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માટે પણ નીચે પ્રમાણે ષડ્ભગી કલ્પવામા આવેલ છે—

(૧) [1]ઉત્સર્ગ, (૨) અપવાદ, (૩) ઉત્સર્ગાપવાદ, (૪) અપવાદોત્સર્ગ, (૫) ઉત્સર્ગોત્સર્ગ અને (૬) અપવાદાપવાદ

[2]ઉત્સર્ગના દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિચારો નિમ્નલિખિત ગાથા—

" [3]जत्थ त्थीकरफरिसं करेंति अरिहा वि कारणे जाए।
त निच्छएण गोयमा ! जाणिज्जा मूलगुणहीणं ॥ "

અર્થાત્ જ્યા અરિહ ત પણ કારણ પ્રસ ગે સ્રીનો સ્પર્શ કરે તેને નિશ્ચે કરીને હે ગૌતમ ! મૂળ ગુણથી રહિત જાણવા આવી પરિસ્થિતિમા બીજાને માટે તો કહેવુ જ શુ ?

" [4]न वि किं चि अणुन्नाय पडिसिद्ध वा वि जिणवरिंदेहिं ।
मुत्तुं मेहुणभावं न तं विना रागदोसेहिं ॥ "

અર્થાત્ મૈથુન–કાર્ય રાગ અથવા દ્વેષ સિવાય બની શકતુ નથી, વાસ્તે પ્રભુએ મૈથુન–ભાવને છોડીને કઇ પણ આજ્ઞારૂપે કહ્યુ નથી તેમજ કોઇ વસ્તુનો નિષેધ પણ કર્યો નથી

અપવાદના ઉદાહરણ તરીકે ઓઘનિર્યુક્તિની નિમ્નલિખિત ગાથા રજુ કરીશુ—

" [5]सव्वत्थ संजमं संजमाओ अप्पाणमेव रक्खिज्जा ।
मुचइ अइवायाओ पुणो विसोही न याविरई ॥ ४६ ॥ "

અર્થાત્ સર્વત્ર સ યમનુ રક્ષણ કરવુ, સ યમથી પણ આત્માની રક્ષા કરવી, કારણ કે હિ સાદિ દોષથી તો મુક્ત થવાય છે અને તીવ્ર તપ વગેરેથી ફરીથી વિશુદ્ધિ થાય છે, પરતુ તે હિ સાદિ કાર્યથી " एकव्रतभङ्गे सर्वव्रतभङ्गः " આ વાક્ય પ્રમાણે અવિરતિપણુ પ્રાપ્ત થતુ નથી

---

૧ ઉત્સર્ગ–સૂત્ર એ પ્રમાણે છએ પ્રકારના સૂત્રોના ઉદાહરણો માટે જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર (ભા ૭, પૃ ૯૩૯–૯૪૦)

૨ ઉત્સર્ગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ માટે જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્ર (ભા ૨, પૃ ૧૧૬૬–૬૭)

૩–૫ છાયા—

यत्र स्त्रीकरस्पर्शं कुर्वन्त्यर्हन्तोऽपि कारणे जाते ।
तान् निश्चयेन गौतम ! जानीयात् मूलगुणहीनान् ।
नापि किञ्चिदनुज्ञात प्रतिषिद्ध वाऽपि जिनवरेन्द्रैः ।
मुक्त्वा मैथुनभावं न स विना रागद्वेषाभ्याम् ॥
सर्वत्र सयम सयमादात्मानमेव रक्षेत् ।
मुच्यतेऽतिपापा(ता)त् पुनर्विशुद्धिर्न चाविरति ॥

કલ્પચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે—

" [1]उस्सग्गे अववाय आयरमाणो विराहओ भणिओ ।
अववाए पुण पत्ते उस्सग्गनिसेवणे भयणा ॥ "

અર્થાત્ ઉત્સર્ગ–માર્ગમાં અપવાદનું આચરણ કરે તો વિરાધક ગણાય, પરંતુ અપવાદમાં ઉત્સર્ગની સેવનાની ભજના સમજવી

" [2]उस्सग्गे पत्ते उस्सग्गविही कायव्वो, अववाए पत्ते अववाय-विहिजयणा कायव्वा "

અર્થાત્ ઉત્સર્ગમાં ઉત્સર્ગ–વિધિ કરવો, પરંતુ અપવાદ પ્રાપ્ત થયે અપવાદ–વિધિની યતના કરવી આ પ્રમાણે ઉત્સર્ગમાં અપવાદ અને અપવાદમાં ઉત્સર્ગ સેવવાનું **મહાનિશીથ** સૂત્રમાં કહેલ છે

ઉત્સર્ગમાં ઉત્સર્ગ આશ્રીને **મહાનિશીથ**માં કહ્યું છે કે—

" [3]जं पुण गोयमा ! मेहुणं तं एगंतेण न नियउ न बाढ न तहा आऊ तेऊ समारंभं सव्वहा सव्वप्पयारेहिं सजए विवज्जिज्जा मुणी ॥ "

અર્થાત્ હે ગૌતમ ! મૈથુન એકાંતે નિયત નથી તેમજ અપ્કાય અને તેજસ્કાયના સમારંભનો સંયમી મુનિએ એનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ

અપવાદમાં અપવાદ માટે **સ્થાનાંગ**ના ૪૧૭ માં અને ૪૩૭ માં સૂત્રો જોવા એમાંથી પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી બીજી પણ વિશેષ માહિતિ મળે તેમ છે

આ ષડ્ભંગી અનુસાર કોઇ વખતે ભયંકર આપત્તિના પ્રસંગે સમય જાણનાર પુરુષ સ્ત્રીપ્રસંગ કરે તો માત્ર આલોચનાથી શુદ્ધ થાય છે, પરંતુ સ્ત્રીપ્રસંગ ન કરવા છતાં સ્ત્રીને જે સ્થાન આપે–વિષય લોલુપતાથી તેનું પ્રતિપાદન કરે તે અનંત–સંસારી સમજવો શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

" [4]इत्थीपसंग जइवि हु, कइयावि कुणंति भगवया ठाणेसु ।
सोहिंइ ताण सुद्धी, ठ(उ ?)विंति ते दीहसंसारी ॥ "

१–४ छाया—

उत्सर्गेऽपवादमाचरन् विराधको भणितः ।
अपवादे पुनः प्राप्ते उत्सर्गनिषेवणे भजना ॥

उत्सर्गे प्राप्ते उत्सर्गविधिः कार्यः, अपवादे प्राप्तेऽपवादविधियतना कर्तव्या ।

यत् पुनर्गौतम ! मैथुनं तदेकान्तेन न नियतं न बाढं न तथा अप्तेजःसमारम्भः सर्वथा सर्वप्रकारैः संयतो विवर्जयेद् मुनिः ।

स्त्रीप्रसङ्गं यद्यपि खलु कदाचित् कुर्वन्ति भगवता स्थानेषु ।
शुद्धया तेषां शुद्धिं स्था(उ ?)पयन्ति ते दीर्घसंसारिणः ॥

જ્ઞાનોપયોગનું લક્ષણ—

प्रतिक्षणं वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशैरभ्यसनकरण-रूपत्वमभीक्ष्ण ज्ञानोपयोगस्य लक्षणम् । (३८६)

અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ [1]વાચના, [2]પ્રચ્છના [3]અનુપ્રેક્ષા, [4]આમ્નાય અને [5]ધર્મના ઉપદેશ દ્વારા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો તે ' અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ ' જાણવો ટુંકમા કહીએ તો તાત્ત્વિક જ્ઞાનને વિષે સર્વદા જાગૃત રહેવુ તે ' અભીક્ષ્ણ જ્ઞાનોપયોગ ' છે

વાચના વગેરેનુ સ્વરૂપ—

વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ સ્વાધ્યાયના પાચ અંગો છે [6] જ્ઞાન મેળવવા માટે, તેને નિ શક, વિશદ અને પરિપક્વ બનાવવા વાસ્તે તેમજ તેના પ્રચાર અર્થે જે પ્રયાસ કરવો પડે છે તે બધાનો સ્વાધ્યાયમા સમાવેશ થાય છે આ સ્વાધ્યાયના અભ્યાસ શૈલીના ક્રમ અનુસાર વાચનાદિ પાચ ભેદો પાડવામા આવે છે તેમા શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ લેવો તે 'વાચના ' છે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે, શકા દૂર કરવા વાસ્તે કે વિશેષ પ્રતીતિ કરવાના ઇરાદાથી પ્રશ્ન પૂછવા તે ' પ્રચ્છના ' છે શબ્દ, પાઠ કે તેના અર્થનુ મનથી ચિતન કરવુ તે અનુપ્રેક્ષા ' છે શીખેલા પાઠના ઉચ્ચારનુ શુદ્ધિ પૂર્વક પુનરાવર્તન કરવુ તે ' આમ્નાય ' છે યાને ' પરાવર્તન ' છે પોતે જે વસ્તુ જાણી હોય તેનુ રહસ્ય અન્યને સમજાવવુ તે 'ધર્મોપદેશ' છે અથવા તો ધર્મનુ કથન કરવુ તે ' ધર્મોપદેશ ' છે

સંવેગનુ લક્ષણ—

जन्मजरामरणादिक्लेशरूपससारात् प्रतिक्षण भयपरिणामरूपत्व-मभीक्ष्ण सवेगस्य लक्षणम् । (३८७)

અર્થાત્ જન્મ, ઘડપણ, મરણ ઇત્યાદિ ક્લેશરૂપ સસારથી પ્રત્યેક ક્ષણે બીતા રહેવુ તે ' સંવેગ ' છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સાસારિક ભોગો કે જે શરૂઆતમા સુખદ જણાય છે, પરતુ જે પરિણામે દુ ખદ છે તેની લાલસા ન રાખતા તેનાથી ડરતા રહેવુ તે ' અભીક્ષ્ણ સવેગ ' છે

ત્યાગનુ લક્ષણ—

विधिपूर्वकसुपात्रदानरूपत्व त्यागस्य लक्षणम् । (३८८)

૧-૫ આ પાચેના લક્ષણો છટ્ઠા ઉલ્લાસમા આપવામાં આવ્યાં છે

૬ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૨૫)મા કહ્યુ છે કે—

" वाचनाप्रच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशा । "

અર્થાત્ વિધિ પૂર્વક સુપાત્રને દાન દેવુ તે ' ત્યાગ ' છે પ્રસ્તુતમા યથાશક્તિ ત્યાગનો અધિકાર છે એટલે તેનો અર્થ એ સમજવો કે જરા પણ શક્તિ ગોપવ્યા વગર સુપાત્રને વિષે આહાર-દાન, જ્ઞાન-દાન ઇત્યાદિ દાનો વિવેક પૂર્વક કરવા

તપનુ લક્ષણ—

कर्मतापनरूपत्व तपसो लक्षणम्। (३८९)

અર્થાત્ કર્મને તપાવવા તે ' તપ ' છે પ્રસ્તુતમા જરાએ સામર્થ્ય છૂપાવ્યા વિના વિવેક પૂર્વક દરેક જાતની સહનશીલતા કેળવવી તે ' યથાશક્તિ તપ ' છે

સમાધિનુ લક્ષણ—

सम्यग्ज्ञानादीनामाधारस्य साध्वादिरूपसङ्घस्योपद्रवाभावोत्पादनरूपत्व समाधेर्लक्षणम्। (३९०)

અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરેના આધારરૂપ સાધુ પ્રમુખ સઘનુ ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરવુ—તેઓ સ્વસ્થ રહે તેમ કરવુ તે ' સમાધિ ' છે

વૈયાવૃત્યનુ લક્ષણ—

साधूना प्रासुकाहारोपधिशय्याभेषजादिना विश्रामणकरण वैयावृत्त्यस्य लक्षणम्। (३९१)

અર્થાત્ અચિત્ત આહાર, ઉપકરણ, શય્યા, ઔષધ ઇત્યાદિ દ્વારા મુનિઓની સેવા કરવી તે ' (મુનિ-) વૈયાવૃત્ય ' છે કોઇ પણ ગુણવાન્ મુશ્કેલીમા આવી પડે ત્યારે તેની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો તે વૈયાવૃત્યનુ સામાન્ય લક્ષણ છે

પ્રસ્તુતમા સઘનુ સમાધિકરણ અને સાધુનુ વૈયાવૃત્યકરણ કે ઉભયનુ સમાધિકરણ અને વૈયાવૃત્યકરણ વિવક્ષિત છે

ભક્તિનુ લક્ષણ—

अर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनेषु यथासम्भवमाशयशुद्धिपूर्वकानुरागरूपत्व भक्तेर्लक्षणम्। (३९२)

અર્થાત્ તીર્થંકર, આચાર્ય, બહુશ્રુત અને શાસ્ત્રને વિષે સભવ અનુસાર [1]શુદ્ધ આશયથી અનુરાગ રાખવો તે ' તીર્થંકરાદિની ભક્તિ ' છે અત્યત વિશુદ્ધ ભાવથી [2]અભિગમન, વદન, પૂજન, ઉપાસના તથા વિધિ અને ક્રમ અનુસાર અધ્યયન અને શ્રવણ એ ભક્તિ છે

---

૧ સાચી નિષ્ઠા યાને દાનતથી   ૨ સામા લેવા જવુ.

આવશ્યકાપરિહાણિનું લક્ષણ—

सकलसावद्यविरतिरूपसामायिकाद्यावश्यकाना दिवसरात्राभ्यन्तरे अवश्यतया कर्तव्यानुष्ठानरूपत्व, षडावश्यकाना यथाकालकरणरूपत्व वा आवश्यकापरिहाणेर्लक्षणम् । (३९२)

અર્થાત્ સમગ્ર સાવદ્ય યોગોથી નિવૃત્તિરૂપ સામાયિકાદિ છ આવશ્યકોનુ દિવસે તેમજ રાત્રે અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવુ તે ' આવશ્યકાપરિહાણિ ' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો છ આવશ્યકો પૈકી જે આવશ્યકનો સમય હોય તે આવશ્યકનુ અનુષ્ઠાન ન છોડવુ તે ' આવશ્યકા-પરિહાણિ ' છે

આવશ્યકનો અર્થ અને તેના અધિકારી—

જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા લાયક છે તે ' આવશ્યક ક્રિયા ' કહેવાય છે આ ક્રિયા અધિકારીની ભિન્નતા આશ્રીને જુદી જુદી પણ હોઇ શકે દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય કાચન અને કામિનીને સર્વસ્વ માની લઇ તે મેળવવામા પોતાની શક્તિ ખરચવી આવશ્યક સમજે છે, જ્યારે અન્ય મનુષ્ય તેના સગથી બચવા માટે બુદ્ધિ અને બળનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક સમજે છે આથી કરીને આવશ્યક ક્રિયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે તેના અધિકારી કોણ એ પ્રશ્ન વિચારવો જરૂરી જણાય છે

સામાન્ય રીતે જીવોના બે વિભાગો પડી શકે છે—(૧) અન્તર્દષ્ટિ અને (૨) બહિર્દષ્ટિ જે નૈસર્ગિક અને અત એવ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ માટે વિચાર અને પ્રયત્ન કરે છે એટલે જેની દષ્ટિ આત્મામા રમી રહી છે અર્થાત્ જેની વૃત્તિ આધ્યાત્મિક છે તે 'અન્તર્દષ્ટિ' છે જે જીવ પૌદ્ગલિક ભોગ, ઉપભોગ માટે તનતોડ પ્રયાસ કરી રહ્યો છે અર્થાત્ જે જડ પુદ્ગલની શોધમા અને પ્રાપ્તિ અર્થે આત્માને ભૂલી ગયો છે તે 'બહિર્દષ્ટિ' છે પ્રસ્તુતમા આપણે અન્તર્દષ્ટિરૂપ અધિકારી આશ્રીને જ આવશ્યક ક્રિયાઓનો વિચાર કરવાનો છે આવો અધિકારી કોઇ પણ જડ વસ્તુના મોહમા ન સપડાતા તેનાથી બચવા પ્રયાસ કરે છે આમા ફલીભૂત થવા માટે તે જે ઉપયોગી ક્રિયાઓનો આશ્રય લે છે તે આવશ્યક ક્રિયાઓ છે અ તર્દષ્ટિ જીવ કુદરતી સુખ યાને આત્માનદનો અનુભ[illegible] પૂર્વે સમ્યક્ત્વ, ચૈતન્ય, ચારિત્ર ઇત્યાદિ ગુણો તેણે પ્ર[illegible]રવા જોઇએ આવા [illegible]ષ્ત જીવ જે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે તે તેના સમ્યક્ ત્વ[illegible] કરે છે આથી [illegible]ળે છે કે જે ક્રિયા સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોને ખીલ વવ[illegible]કરવા લાયક [illegible]ક ક્રિયા ' છે [illegible]ગ પૂર્વક કરવાની ક્રિ[illegible] આત્માના ગુ[illegible] કરનાર હોવાથ[illegible] તેનો ફેલાવો [illegible]ક ' કહેવાય

વિશેષા૦ (ગા ૮૭૨)મા સૂચવાયુ છે તેમ આવશ્યક, અવશ્યકરણીય, ધ્રુવ, નિગ્રહ, વિશોધિ, અધ્યયનષટ્ક, વર્ગ, ન્યાય, આરાધના, માર્ગ વગેરે સમાનાર્થક શબ્દો છે એટલે કે એ આવશ્યકના પર્યાયો છે વૈદિક દર્શનમા આવશ્યકનુ સ્થાન 'નિત્ય કર્મ' શબ્દે લીધેલુ જોવાય છે

આવશ્યકનુ મહત્ત્વ—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આત્મિક ગુણોના વિકાસમા સાધનભૂત ક્રિયા તે આવશ્યક છે એટલે મુમુક્ષુ જન એનો જરૂર જ સત્કાર કરે સપ્રદાય અનુસાર એના ભેદો સભવે છે એ હકીકત ધ્યાનમા લેતા જોઇ શકાય છે કે વૈદિક સપ્રદાય જેટલુ મહત્વ ' સધ્યા 'ને, પારસીઓ ' ખોર દેહ અવસ્તા ' ને, યુરોપીઅનો 'પ્રાર્થના' ને અને મુસલમાનો 'નમાઝ'ને આપે છે, તેટલુ મહત્ત્વ તો જરૂર જૈનો આવશ્યકને આપે છે જ, બલ્કે તેથી અધિક તેઓ આપે છે

આવશ્યક ક્રિયાના છ વિભાગો અને તેનુ સેવન—

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાઓના છ વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે —(૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વન્દન, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન શ્વેતાબર સપ્રદાય સાયકાલે, પ્રાતકાલે, પખવાડિયાને અતે, ચાતુર્માસને અતે અને વર્ષની આખરે અલગ કે સમુદાયમા પુરુષ-વર્ગ અને સ્ત્રી-વર્ગ એકત્રિત થઇ ક્રમાનુસાર જેમ છ એ આવશ્યક કરે છે તે પ્રકારે કરવાની પદ્ધતિ અને રૂઢિ દિગબર સપ્રદાયમા જણાતી નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો દિગબર સપ્રદાયમા મુનિપરપરા વિરલ અને વિચ્છિન્ન પ્રાય છે એટલે મુનિઓ માટેનુ આવશ્યકનુ વિધાન કેવળ શાસ્ત્રોમા છે, પરતુ વ્યવહારમા નથી વળી દિગબર શ્રાવકોમા પણ શ્વેતાબર શ્રાવકોની પેઠે આનુ સેવન જણાતુ નથી વિશેષમા દિગબર સમાજના બ્રહ્મચારી, પ્રતિમાધારી વગેરેમા પણ માત્ર સામાયિક-પાઠ કરવાનો પ્રચાર છે વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ પૂર્વક છએ આવશ્યક કરવાનો નિયમિત પ્રચાર તો માત્ર શ્વેતાબર સપ્રદાયમા જ જોવાય છે વળી એ પણ નિવેદન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે દિગબર સપ્રદાયમા દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાવત્સરિક એ પાચ પ્રકારના આવશ્યકવિધાનની પ્રસિદ્ધિ શ્વેતાબર જેવી નથી-ઉચ્છિન્નપ્રાય છે

છ આવશ્યકની પ્રણાલિકા—

આવશ્યક ક્રિયાની વિધિ ચૂર્ણિના કાળ કરતા પણ પ્રાચીન જણાય છે, કેમકે તેનો ઉલ્લેખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જેવા સુવિહિત અને પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યે પોતાની આવશ્યકવૃત્તિના ૭૯૦મા પત્રમા કર્યો છે મૂર્તિપૂજક શ્વેતાબર સપ્રદાયની સામાચારી સબધી 'આવશ્યક ક્રિયાના સૂત્રોનો તેમજ વિધિનો જે ઉલ્લેખ આ વૃત્તિમા છે તેમા કશો ફેરફાર કરવામા આવ્યો નથી અર્થાત્ 'સામાયિક' આવશ્યક એટલે પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાથી માડીને પ્રત્યાખ્યાનપર્યત છ એ આવશ્યકના સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ તેનો તે જ છે પ્રતિક્રમણની સ્થાપના પહેલા ચૈત્યવદન કરવાની અને પ્રત્યાખ્યાન પછી સ્તવન વગેરે બોલવાની જે પ્રથા મકારણ દાખલ કરવામા આવી છે તે ચાલુ છે અર્થાત્

મૂર્તિપૂજક શ્વેતાબર સપ્રદાયમા તો આવશ્યક સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ આજ સુધી પ્રાચીન પ્રમાણે જ ચાલ્યો આવે છે, જોકે સ્થાનકવાસી (અમૂર્તિપૂજક) શ્વેતાબર સપ્રદાયની વાત જુદી છે પ સુખલાલજી સૂચવે છે તેમ આ સ્થાનકવાસી સપ્રદાયમા કેટલા સૂત્રોમા કાપકૂપ કરવામા આવી છે તેમ તે ક્રિયાની પ્રાચીન વિધિમા પણ કાપકૂપ કરવામા આવી છે

સામાયિકાદિનું સ્વરૂપ—

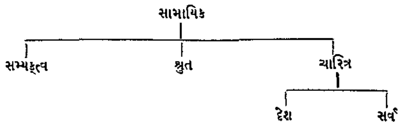
રાગદ્વેષને વશ ન થતા સમભાવમા રહેવુ અર્થાત્ મધ્યસ્થભાવ રાખવો એટલે કે અન્ય જીવોને પોતાના સમાન ગણવા તે ' સામાયિક ' છે જુઓ **આવશ્યક**-નિર્યુક્તિ ([1]ગા ૧૦૩૨) આ સામાયિકના (૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૨) શ્રુત-સામાયિક અને (૩) ચારિત્ર-સામાયિક એમ ત્રણ ભેદો છે, કેમકે સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચરિત્ર એ ત્રણ જ સમભાવમા સ્થિર રહેવામા સાધનરૂપ છે ચારિત્ર-સામાયિકના દેશ અને સર્વ એમ બે પ્રકારો છે [2] તેમા પ્રથમ પ્રકારનુ સામાયિક ગૃહસ્થોને હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારનુ સાધુઓને હોય છે જુઓ **આવશ્યક**-નિર્યુક્તિ ([3]ગા ૭૯૬) સમતા, સમ્યક્ત્વ, પ્રશસ્ત, શાન્તિ, સુવિહિત ઇત્યાદિ શબ્દો સામાયિક શબ્દના સમાન અર્થવાળા છે એટલે કે એ એના પર્યાયો છે જુઓ **આવશ્યક**-નિર્યુક્તિ ([4]ગા ૧૦૩૩)

---

१ ' आओवमाइ परदुक्खमकरण रागदोसमज्झत्थ ।
नाणाइतिग तस्साइ पोअण भावसामाई ॥ १०३२ ॥ "

[आत्मोपमया परदु खाकरण रागद्वेषमाध्यस्थ्यम् ।
ज्ञानादित्रिक तस्यात्मनि प्रोतन भावसामादौ ॥]

२

३ ' सामाइय च तिविह सम्मत्त सुय तहा चरित्त च ।
दुविह चेव चरित्त अगारमणगारिय चेव ॥ "—વિશેષા૰ ગા ૨૬૭૩

[सामायिक च त्रिविध सम्यक्त्व श्रुत तथा चारित्र च ।
द्विविधमेव चारित्रमागारिकमनागारिक चैव ॥]

४ " समया सम्मत्त पसत्थ सति सुविहिअ सुह अनिंद च ।
अदुगुछिअमगरिहिअ अणवज्जमिमे वि पगट्ठा ॥ १०३३ ॥ '

[समता सम्यक्त्व प्रशस्त शान्ति सुविहित सुखमनिन्दा च ।
अजुगुप्सितमगर्हितमनवद्यमिमेऽपि पर्यायार्था]

ચતુર્વિંશતિસ્તવ—

સર્વગુણસપન્ન આદર્શરૂપ ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવી તે 'ચતુર્વિંશતિ-સ્તવ' છે આના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદો છે પુષ્પાદિ સાત્ત્વિક સાધન દ્વારા તીર્થંકરોનુ પૂજન તે 'દ્રવ્યસ્તવ' છે (કે જેને પણ **પ્રશ્નવ્યાકરણ**મા સવરરૂપે ગણેલ છે), જ્યારે તેમના વાસ્તવિક ગુણોનુ ધ્યાન કે કીર્તન તે 'ભાવસ્તવ' છે[1] અધિકારિવિશેષે દ્રવ્યસ્તવ પણ ગૃહસ્થને ઘણો લાભ કરનાર છે એ હકીકત **આવશ્યક સટીક** (પૃ ૪૯૨-૪૯૩)મા વિસ્તાર પૂર્વક નિર્દેશાયેલી છે

વન્દન—

જે કાયિક, વાચિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા પૂજ્ય કે ગુરુજન પ્રતિ બહુમાન પ્રકટ કરી શકાય તે 'વન્દન' કહેવાય છે ચિતિ કર્મ, કૃતિ કર્મ, પૂજા કર્મ ઇત્યાદિ એના પર્યાયો છે જુઓ **આવશ્યક નિર્યુક્તિ** (ગા ૧૧૦૩)

વન્દનનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે વાસ્તે કેટલીક હકીકત જાણવી જોઇએ. જેમકે કોને વદન કરવુ યોગ્ય છે અર્થાત્ વન્દ્ય કોણ હોઇ શકે ? તેમના કેટલા પ્રકાર છે ? અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી કયા દોષો ઉદ્ભવે છે ? વન્દન કરતી વેળા કયા કયા દોષો દૂર કરવા જોઇએ ?

વન્દ્ય કોણ ?—

દ્રવ્ય અને ભાવ બને પ્રકારના ચારિત્રથી યુક્ત મુનિવર જ વન્દન કરવા લાયક છે[2] આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાચ પ્રકારના મુનિ વન્દ્ય છે[3] જે દ્રવ્ય-લિગ (બાહ્ય વેષ અને ક્રિયા) અને ભાવલિગ (આત્મ જાગૃતિ) પૈકી ગમે તે એકથી કે ઉભયથી રહિત છે તે અવન્દ્ય છે વન્દ્ય અને અવન્દ્યના સબધમા નીચે મુજબની સિક્કાની ચતુર્ભંગી સુપ્રસિદ્ધ છે[4]

જેમ ચાદી શુદ્ધ હોય પરતુ તેના ઉપર છાપ બરાબર ન હોય તો તે સિક્કો ચાલતો નથી

---

૧ " नामं ठवणा दविए भावे अ थयस्स होइ निक्खेवो ।
दव्वथओ पुप्फाइ संतगुणुक्कित्तणा भावे ॥ १९१ ॥ (भा०)
—આવશ્યક-વૃત્તિનુ ૪૯૨ મુ પત્ર.

[नाम स्थापना द्रव्य भावश्च स्तवस्य भवति निक्षेप ।
द्रव्यस्तव पुष्पादि सद्गुणोत्कीर्तनं भाव ॥]

૨-૪ અનુક્રમ વાર સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૧૧૦૬ મી, ૧૧૯૫ મી અને ૧૧૩૮ મી ગાથાઓ

તેમ જે ભાવલિંગથી યુક્ત હોય, પરંતુ દ્રવ્યલિંગથી રહિત હોય તેવા પ્રત્યેકબુદ્ધાદિકને વન્દન કરી શકાતું નથી જેમ ચાદી અશુદ્ધ હોય, કિન્તુ તેના ઉપરની છાપ બરાબર હોય તોપણ તે સિક્કો ચાલતો નથી તેમ દ્રવ્યલિંગથી યુક્ત હોય પરંતુ ભાવલિંગ ન હોય તો તેવા પાર્શ્વસ્થાદિ પાચ પ્રકારના કુસાધુઓને વન્દન કરવું ઉચિત નથી ચાદી અશુદ્ધ અને વળી છાપ પણ બરાબર ન હોય તો તે સિક્કો કશા કામમા આવતો નથી તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ એમ ઉભય લિંગોથી રહિત હોય તેવો સાધુ સર્વથા અવન્દ્ય છે ચાદી શુદ્ધ હોય અને સાથે સાથે એના ઉપરની છાપ પણ બરાબર હોય તો તે સિક્કો ગ્રાહ્ય છે તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવ લિંગ બંનેથી વિભૂષિત હોય તે જ ખરેખર વન્દ્ય છે

અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી શું ફળ ?—

અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી તેમ કરનારાને કર્મની નિર્જરા થતી નથી કે કીર્તિ પણ મળતી નથી, કિન્તુ એ વન્દન અસંયમાદિ દોષોના અનુમોદનરૂપ બનવાથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે[1] વળી અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી વન્દન કરનાર જ દૂષિત બને છે એમ નહિ, પરંતુ ગુણી પુરુષ દ્વારા પોતાને વન્દન કરાવવાથી અસંયમની વૃદ્ધિ દ્વારા અવન્દ્યનું પણ અધઃપતન થાય છે[2]

વન્દન સમયે ટાળવાના બત્રીસ દોષોનું અત્ર વર્ણન ન કરતા **આવશ્યક-નિર્યુક્તિ** (ગા ૧૨૦૭-૧૨૧૧) જોઈ લેવા ભલામણ છે

પ્રતિક્રમણ—

પ્રમાદ યાને અજાગૃત દશાને લીધે જીવ અશુભ યોગ (વ્યાપાર) કરે તો તેને ફરીથી શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરાવવો તે ' પ્રતિક્રમણ ' છે તેમજ અશુભ યોગને ત્યજીને ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમા વર્તવું એનું નામ પણ ' પ્રતિક્રમણ ' છે **આવશ્યક સૂત્ર**ના ૫૫૧ મા પત્રમા કહ્યું પણ છે કે—

" स्वस्थानाद् यत् परस्थान, प्रमादस्य वशाद् गतः ।
तत्रैव क्रमण भूय., ' प्रतिक्रमण 'मुच्यते ॥
प्रति प्रति वर्तन वा, शुभेषु योगेषु मोक्षफलदेषु ।
नि.शल्यस्य यतेर्यत् , तद्द्वा ज्ञेय 'प्रतिक्रमण'म् ॥ "

અર્થાત્ પ્રમાદને વશ થયેલો આત્મા પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાનને વિષે ગયો હોય તેને ત્યાથી પાછો ફેરવી પોતાના સ્થાનમા લાવવો તે ' પ્રતિક્રમણ ' કહેવાય છે શલ્યથી રહિત એવા મુનિનું મોક્ષરૂપ ફળ દેનારા શુભ યોગોને વિષે વારંવાર વર્તન તે પણ ' પ્રતિક્રમણ ' જાણવું.

૧-૨ અનુક્રમે સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૧૧૦૮ મી અને ૧૧૧૦ મી ગાથાઓ.

આવશ્યક-નિર્યુક્તિ ([1]ગા ૧૨૩૩)મા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિચરણ, પરિહરણ, વારણ, નિવૃત્તિ, નિન્દા, ગર્હા અને શોધિ એ પ્રતિક્રમણના પર્યાયાત્મક શબ્દો છે દરેક પર્યાયનો પરમાર્થ સમજાય તે માટે એકેક શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપર એક એક મનોરજક અને અસરકારક દષ્ટાત પણ એ નિર્યુક્તિ (ગા ૧૨૪૨)ની વ્યાખ્યામા આપેલુ છે [2]

પ્રતિક્રમણનો સામાન્ય અર્થ પાછા ફરવુ એટલે એક સ્થિતિમાથી ફરી મૂળ સ્થિતિમા આવવુ એટલો જ છે આથી અશુભ યોગનો ત્યાગ કરી શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરી ફરી અશુભ યોગમા આવવુ તે પણ ' પ્રતિક્રમણ ' કહી શકાય આ માટે તો **આવશ્યક**–વૃત્તિના પપર મા પત્રમા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિક્રમણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદો પડે છે પ્રસ્તુતમા પ્રશસ્ત પ્રતિક્રમણનો જ ઉલ્લેખ સમજવો, કેમકે અત્ર અન્તર્દષ્ટિનો જ અધિકાર ચાલે છે

પ્રતિક્રમણના પ્રકારો—

પ્રતિક્રમણના દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાચે ભેદો પ્રાચીન અને શાસ્ત્રસમત પણ છે, કેમકે ધર્મધુરધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ એનો નિર્દેશ **આવશ્યક**–નિર્યુક્તિ (ગા ૧૨૪૭)મા કરેલો છે વળી પ્રતિક્રમણના કાલ–ભેદની દષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો પણ કહ્યા છે (૧) ભૂતકાળમા લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી, (૨) સવરના સેવન દ્વારા વર્તમાનકાળના દોષથી બચવુ, અને (૩) પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યકાળના દોષોને રોકવા [3] વિશેષમા પ્રતિક્રમણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારો છે જે ક્રિયા લોકોને બતાવવા માટે કરવામા આવે તે ' દ્રવ્ય–પ્રતિક્રમણ ' છે વળી દોષનુ પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ તે તે દોષનુ વારવાર સેવન કરવુ તે પણ 'દ્રવ્ય–પ્રતિક્રમણ ' છે આ દ્રવ્ય–પ્રતિક્રમણ હેય છે, ઉપાદેય નથી, કેમકે દ્રવ્ય–પ્રતિક્રમણથી આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે ધૃષ્ટતા દ્વારા અનેક દોષોની પુષ્ટિ થાય છે [4]

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ એ ચારનુ પ્રતિક્રમણ તે વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ છે એટલે કે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવુ, અવિરતિ તજીને વિરતિ અગીકાર કરવી, કષાયને તિલાજલિ આપી ક્ષમાદિ ગુણો પ્રકટાવવા અને સસારવર્ધક વૃત્તિને ત્યજી દઈ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ આ ભાવ–પ્રતિક્રમણ છે અને એ જ ઉપાદેય છે

કાયોત્સર્ગ—

ધર્મ કે શુક્લ ધ્યાન માટે એકાગ્ર ચિત્ત કરી શરીર ઉપરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો તે 'કાયો

---

૧ " पडिकमण पडियरणा परिहरणा वारणा नियत्ती य ।
निंदा गरिहा सोही पडिकमण-अट्ठहा होइ ॥ १२३३ ॥ "
[प्रतिक्रमण प्रतिचरणा परिहरणा वारणा निवृत्तिश्च ।
निन्दा गर्हा शोधि प्रतिक्रमणमष्टधा भवति ॥]

૨ આ સબધમા જુઓ પ્રતિક્રમણગર્ભહેતુ

૩ જુઓ આવશ્યક–વૃત્તિનુ ૫૫૧ મુ પત્ર

૪ વિચારો કુભાર અને ક્ષુલ્લક સાધુ સબધી ઉદાહરણ

તેમ જે ભાવલિંગથી યુક્ત હોય, પરંતુ દ્રવ્યલિંગથી રહિત હોય તેવા પ્રત્યેકબુદ્ધાદિને વન્દન કરી શકાતું નથી જેમ ચાંદી અશુદ્ધ હોય, કિન્તુ તેના ઉપરની છાપ બરાબર હોય તોપણ તે સિક્કો ચાલતો નથી તેમ દ્રવ્યલિંગથી યુક્ત હોય પરંતુ ભાવલિંગ ન હોય તો તેવા પાર્શ્વસ્થાદિ પાંચ પ્રકારના કુસાધુઓને વન્દન કરવું ઉચિત નથી ચાંદી અશુદ્ધ અને વળી છાપ પણ બરાબર ન હોય તો તે સિક્કો કશા કામમાં આવતો નથી તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ એમ ઉભય લિંગોથી રહિત હોય તેવો સાધુ સર્વથા અવન્દ્ય છે ચાંદી શુદ્ધ હોય અને સાથે સાથે એના ઉપરની છાપ પણ બરાબર હોય તો તે સિક્કો ગ્રાહ્ય છે તેમ જે દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ બંનેથી વિભૂષિત હોય તે જ ખરેખર વન્દ્ય છે

અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી શું ફળ ?—

અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી તેમ કરનારાને કર્મની નિર્જરા થતી નથી કે કીર્તિ પણ મળતી નથી, કિન્તુ એ વન્દન અસંયમાદિ દોષોના અનુમોદનરૂપ બનવાથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે[1] વળી અવન્દ્યને વન્દન કરવાથી વન્દન કરનાર જ દૂષિત બને છે એમ નહિ, પરંતુ ગુણી પુરુષ દ્વારા પોતાને વન્દન કરાવવાથી અસંયમની વૃદ્ધિ દ્વારા અવન્દ્યનું પણ અધઃપતન થાય છે[2]

વન્દન સમયે ટાળવાના બત્રીસ દોષોનું અત્ર વર્ણન ન કરતા **આવશ્યક-નિર્યુક્તિ** (ગા ૧૨૦૭-૧૨૧૧) જોઇ લેવા ભલામણ છે

પ્રતિક્રમણ—

પ્રમાદ યાને અજાગૃત દશાને લીધે જીવ અશુભ યોગ (વ્યાપાર) કરે તો તેને ફરીથી શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરાવવો તે ' પ્રતિક્રમણ ' છે તેમજ અશુભ યોગને ત્યજીને ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમાં વર્તવું એનું નામ પણ ' પ્રતિક્રમણ ' છે **આવશ્યક સૂત્રના** ૫૫૧ મા પત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

" स्वस्थानाद् यत् परस्थान, प्रमादस्य वशाद् गतः ।
तत्रैव क्रमण भूय , ' प्रतिक्रमण 'मुच्यते ॥
प्रति प्रति वर्तन वा, शुभेषु योगेषु मोक्षफलदेषु ।
नि शल्यस्य यतेर्यत् , तद् वा ज्ञेयं 'प्रतिक्रमण'म् ॥ "

અર્થાત્ પ્રમાદને વશ થયેલો આત્મા પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાનને વિષે ગયો હોય તેને ત્યાંથી પાછો ફેરવી પોતાના સ્થાનમાં લાવવો તે ' પ્રતિક્રમણ ' કહેવાય છે શલ્યથી રહિત એવા મુનિનું મોક્ષરૂપ ફળ દેનારા શુભ યોગોને વિષે વારંવાર વર્તન તે પણ ' પ્રતિક્રમણ ' જાણવું

૧-૨ અનુક્રમે સરખાવો આવશ્યક-નિર્યુક્તિની ૧૧૦૮ મી અને ૧૧૧૦ મી ગાથાઓ.

આવશ્યક-નિર્યુક્તિ ([1]ગા ૧૨૩૩)મા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિચરણ, પરિહરણ, વારણ, નિવૃત્તિ, નિન્દા, ગર્હા અને શોધિ એ પ્રતિક્રમણના પર્યાયાત્મક શબ્દો છે દરેક પર્યાયનો પરમાર્થ સમજાય તે માટે એકેક શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપર એક એક મનોરજક અને અસરકારક દૃષ્ટાંત પણ એ નિર્યુક્તિ (ગા ૧૨૪૨)ની વ્યાખ્યામા આપેલું છે [2]

પ્રતિક્રમણનો સામાન્ય અર્થ પાછા ફરવુ એટલે એક સ્થિતિમાથી ફરી મૂળ સ્થિતિમાં આવવુ એટલો જ છે આથી અશુભ યોગનો ત્યાગ કરી શુભ યોગને પ્રાપ્ત કરી ફરી અશુભ યોગમા આવવુ તે પણ ' પ્રતિક્રમણ ' કહી શકાય આ માટે તો આવશ્યક-વૃત્તિના ૫૫૨ મા પત્રમા સૂચવ્યા મુજબ પ્રતિક્રમણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદો પડે છે પ્રસ્તુતમાં પ્રશસ્ત પ્રતિક્રમણનો જ ઉલ્લેખ સમજવો, કેમકે અત્ર અન્તર્દૃષ્ટિનો જ અધિકાર ચાલે છે

પ્રતિક્રમણના પ્રકારો—

પ્રતિક્રમણના દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાચે ભેદો પ્રાચીન અને શાસ્ત્રસમત પણ છે, કેમકે ધર્મધુરધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ એનો નિર્દેશ આવશ્યક-નિર્યુક્તિ (ગા ૧૨૪૭)મા કરેલો છે વળી પ્રતિક્રમણના કાલ-ભેદની દૃષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો પણ કહ્યા છે (૧) ભૂતકાળમા લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી, (૨) સવરના સેવન દ્વારા વર્તમાનકાળના દોષથી બચવુ, અને (૩) પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યકાળના દોષોને રોકવા [3] વિશેષમા પ્રતિક્રમણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારો છે જે ક્રિયા લોકોને બતાવવા માટે કરવામા આવે તે ' દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ ' છે વળી દોષનુ પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ તે તે દોષનુ વારવાર સેવન કરવુ તે પણ 'દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ ' છે આ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણું હેય છે, ઉપાદેય નથી, કેમકે દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણથી આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે ધૃષ્ટતા દ્વારા અનેક દોષોની પુષ્ટિ થાય છે [4]

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ એ ચારનુ પ્રતિક્રમણ તે વાસ્તવિક પ્રતિક્રમણ છે એટલે કે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવુ, અવિરતિ તજીને વિરતિ અગીકાર કરવી, કષાયને તિલાજલિ આપી ક્ષમાદિ ગુણો પ્રકટાવવા અને સસારવર્ધક વૃત્તિને ત્યજી દઇ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ આ ભાવ-પ્રતિક્રમણ છે અને એ જ ઉપાદેય છે

કાયોત્સર્ગ—

ધર્મ કે શુક્લ ધ્યાન માટે એકાગ્ર ચિત્ત કરી શરીર ઉપરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો તે 'કાયો-

---

૧ " पडिकमण पडियरणा परिहरणा वारणा नियत्ती य ।
निंदा गरिहा सोही पडिकमण अट्ठहा होइ ॥ १२३३ ॥ "
[प्रतिक्रमण प्रतिचरणा परिहरणा वारणा निवृत्तिश्च ।
निन्दा गर्हा शोधि प्रतिक्रमणमष्टधा भवति ॥]

૨ આ સબધમા જુઓ પ્રતિક્રમણગર્ભહેતુ

૩ જુઓ આવશ્યક-વૃત્તિનુ ૫૫૧ મુ પત્ર

૪ વિચારો કુભાર અને ક્ષુલ્લક સાધુ સબધી ઉદાહરણ

ત્સર્ગ ' છે[1] એની યથાર્થતામા વાધો ન આવે તે માટે ઘોટકાદિ[2] ૧૯ દોષો દૂર કરવા જોઇએ આ દોષોના નિવારણ પૂર્વકના કાયોત્સર્ગથી દેહ અને બુદ્ધિની જડતા દૂર થાય છે, કેમકે એ દ્વારા વાયુ વગેરે ધાતુઓની વિષમતા દૂર થઇ પરિણામે બુદ્ધિની મન્દતા હઠી જાય છે અને વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે વિશેષમા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ સયોગોમા સમભાવ રાખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનુ યાને સુખદુ ખતિતિક્ષા કેળવવાનુ આ ઉત્તમ સાધન છે વળી કાયોત્સર્ગ દ્વાન ભાવના અને ધ્યાનના અભ્યાસને પુષ્ટિ મળે છે તેમજ કાયોત્સર્ગ દરમ્યાન અતિચારનુ ચિતન રૂડી રીતે થઇ શકે છે આ પ્રમાણે કાયોત્સર્ગથી અનેક લાભો થતા હોવાથી એ મહત્ત્વની ક્રિયા છે

કાયોત્સર્ગની અદર લેવાતા એક શ્વાસોચ્છ્વાસનુ કાલપ્રમાણ ૩૨ અક્ષરના એક શ્લોકના એક ચરણના ઉચ્ચારના કાલપ્રમાણ જેટલુ છે

પ્રત્યાખ્યાન—

પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ ' ત્યાગ ' છે વસ્તુઓના બે પ્રકારો હોઇ આના પણ બે પ્રકારો છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુઓ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે જાતની છે તેમા ધાન્ય, ધન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપે છે, જ્યારે અજ્ઞાન, અસયમ, કષાય ઇત્યાદિ વૈભાવિક પરિણામરૂપ આન્તરિક વસ્તુઓ ભાવરૂપે છે ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ પણ

---

૧ જુઓ આવશ્યક–નિર્યુક્તિની ૧૫૪૬ મી ગાથા

૨ આવશ્યક–નિર્યુક્તિની ૧૫૪૬ મી અને ૧૫૪૭ મી ગાથામા ગણ્યા મુજબ તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ઘોટક દોષ–ઘોડાની જેમ વાકે પગે ઊભા રહેવુ (૨) લતા દોષ–પવનથી જેમ વેલ હાલે તેમ વારવાર કપવુ (૩) સ્તભ દોષ–થાભલાને કે ભીંતને અઢેલીને ઊભા રહેવુ (૪) માલ દોષ–ઉપરના માળે માથુ અડકાવી રહેવુ (૫) શબરી દોષ વસ્ત્રથી રહિત ભીલડી જેમ ગુહ્ય ભાગ ઉપર હાથ રાખે તેમ એ ભાગ ઉપર બે હાથ રાખવા (૬) વધૂ દોષ–નવપરિણીત વધૂની પેઠે નીચુ માથુ રાખવુ (૭) નિગડ દોષ–બેડી ઘાલનારાની માફક પગ પહોળા રાખવા અથવા બે પગની પાની મેળવવી. (૮) નબોત્તર દોષ–નાભિથી ઉપર અને નીચે જાનુ સુધી ચોલપટ્ટ (વસ્ત્ર) પહેરવુ (૯) સ્તન દોષ–સ્તનને ઢાકવામા આવે છે તેમ ડાસ વગેરેના ભયથી હૃદયને ચોલપટ્ટાદિ વડે ઢાકવુ (૧૦) ઉધિ દોષ–ગાડાની ઉધની પેઠે પગના બે અગુઠા મેળવીને પાછળી પાનીના ભાગ તરફ બન્ને પગ વિસ્તારવા. (૧૧) સયતિ દોષ–મહાસતીની પેઠે બંને ખભાને વસ્ત્રથી ઢાકવા. (૧૨) ખલિણ દોષ–ઘોડાના ચોકડાની પેઠે રજોહરણ વાંકુ રાખવુ (૧૩) વાયસ દોષ–કાગડાની પેઠે આખના ડોળા આમ તેમ ફેરવવા, નેત્રથી ચાળા કરવા. (૧૪) કપિત્થ દોષ–ભમરાની બીકથી કોઠની પેઠે વસ્ત્ર કરવુ એટલે કે પહેરવાના વસ્ત્રનો ગોટો કરી બે પગની વચ્ચે રાખવો, વસ્ત્ર સકેલી લેવુ (૧૫) શિરકપ દોષ–ખૂબ માથુ ધૂણાવવુ (૧૬) મૂક દોષ–મુગાની માફક હુ હુ કરવુ (૧૭) ભ્રમરાગુલી દોષ–નવકાર કે લોગસ્સ ગણવા માટે ભમર કે આગળી હલાવવી (૧૮) વારુણી દોષ–દારૂ પીધો હોય તેની જેમ બડબડવુ (૧૯) પ્રેક્ષાદોષ–કારણ વિના વાનરાની માફક આમ તેમ હોઠ હલાવવા

અજ્ઞાન વગેરે ભાવ-વસ્તુઓના ત્યાગ માટે ભાવ પૂર્વક કરવો જોઈએ, કેમકે જે દ્રવ્ય-ત્યાગ ભાવ-ત્યાગ પૂર્વક ભાવ-ત્યાગ માટે કરાતો નથી તે ત્યાગ આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ કે તેના વિકાસ માટે કામમા આવતો નથી

આવશ્યક-વૃત્તિના ૮૪૭ મા પત્રમા કહ્યુ છે તેમ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, વન્દન, અનુપાલન, અનુભાષણ અને ભાવ એ છએ શુદ્ધિઓથી યુક્ત પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ છે આવા પ્રત્યાખ્યાનથી આત્મિક ગુણોની પ્રાપ્તિ તેમજ વિકાસ થતો હોવાથી એને ' ગુણધારણ ' પણ કહેવામા આવે છે, કેમકે એ દ્વારા અનેક ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી આસ્રવનો નિરોધ થાય છે અને સવરનો ઉદય થાય છે સવરથી તૃષ્ણાનો સહાર થાય છે અને એ સહારથી અવર્ણનીય સમભાવ પ્રકટે છે કે જેના વડે ક્રમશ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે [1]

છ આવશ્યક ક્રિયાના સબધમા એના ક્રમની સ્વાભાવિકતા અને ઉપપત્તિ, એ ક્રિયાઓનુ નિશ્ચય-દૃષ્ટિએ અને વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ વગેરે ઘણુ કહી શકાય તેમ છે, પરતુ હાલ તુરત તો ગ્રન્થગૌરવના ભયથી એ પરત્વે ઊહાપોહ ન કરતા તેના જિજ્ઞાસુને પ **સુખલાલજી**એ રચેલ ' નવકાર મત્ર યા પચપરમેષ્ઠિ અને આવશ્યક પ્રતિક્રમણનુ રહસ્ય 'નામક નિબધ કે જે **સુઘોષા**ની ભેટરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે જોઇ લેવા ભલામણ છે

માર્ગપ્રભાવનાનુ લક્ષણ—

मानं परित्यज्य सम्यग्दर्शनादिमार्गस्य करणकारणोपदेशद्वारा प्रकाशनं मार्गप्रभावनाया लक्षणम् । (३९४)

અર્થાત્ અભિમાનનો ત્યાગ કરી સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષના માર્ગનુ આચરણ કરીને યા કરાવીને ઉપદેશ દ્વારા તેનો પ્રકાશ કરવો એટલે કે એ માર્ગને પોતે જીવનમા ઉતારો અને બીજાને તેનો ઉપદેશ આપી તેનો પ્રભાવ વધારવો તે ' માર્ગ-પ્રભાવના ' છે

પ્રવચનવાત્સલ્યનુ લક્ષણ—

अर्हच्छासनानुष्ठायिनां श्रुतधरबालवृद्धतपस्विशैक्षकग्लानादीनां संयमानुष्ठानश्रुताध्ययनाद्यर्थं वस्त्रपात्रभक्तपानादिप्रदानं, द्रव्यभावतः साधर्मिकस्नेहकरणरूपत्वं वा प्रवचनवात्सल्यस्य लक्षणम् । (३९५)

સ્તભદોષ અને કુડ્યદોષને તેમજ ભ્રમરદોષ અને અગુલીદોષને પણ જુદા ગણીએ તો કુલ ૨૧ દોષો થાય

આ દોષો પૈકી આઠમો નવમો અને અગ્યારમો એ ત્રણ દોષ મહાત્માની સાધ્વીને ન લાગે, કેમકે તેમનો દેહ તો વસ્ત્રથી આવૃત હોય જ આ ત્રણ દોષ ઉપરાત વધૂદોષ શ્રાવિકાને ન લાગે

આ દોષોની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ **ચેઇયવદણમહાભાસ** (ગા ૪૭૮-૪૯૬) અથવા શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત એની સજ્ઝાય

૧ જુઓ **આવશ્યક**-નિર્યુક્તિ (ગા ૧૫૯૪-૧૫૯૬)

અર્થાત્ જિનેશ્વરના શાસ્ત્રને અનુસરનારા શ્રુતધર, બાળ, વૃદ્ધ, તપસ્વી, શૈક્ષક (નવીન દીક્ષિત), ગ્લાન વગેરે મુનિઓને સયમ પાળવા માટે તેમજ શ્રુતનો અભ્યાસ કરવા માટે વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર, જળ વગેરે પૂરા પાડવા તે ' પ્રવચન-વાત્સલ્ય ' છે અથવા દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બન્ને પ્રકારે (જેમ ગાય વાછરડા ઉપર નિષ્કામ પ્રેમ રાખે છે તેમ) [1]સાધર્મિક ઉપર સ્નેહ રાખવો તે ' પ્રવચન-વાત્સલ્ય ' છે

આ પ્રમાણે આપણે તીર્થંકરનામકર્મના આસ્રવોનો વિચાર કર્યો એટલે કે શુભ કાર્ય કરવાથી તીર્થંકર થવાનો સુવર્ણ યોગ પ્રાપ્ત થાય તે આપણે અત્યાર સુધી વિચાર્યું આના સારાશરૂપે એક વાત નોધી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીએ

તીર્થંકર-નામ-કર્મની [2]અપૂર્વ ચાવી—

તીર્થંકરનામકર્મનો નિકાચિત બધ થાય તે માટે અનુપમ ભાવનાની જરૂર છે આ ભાવના તે કઈ તે દર્શાવતા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

" यो भावी भगवास्तीर्थकृत् स औपशमिकाद्यन्यतमसम्यक्त्वावासौ मत्यां सकलस्यापि ससारस्यादिमध्यावसानेष्वत्यन्तं नैर्गुण्यमवधार्य महाशयस्तथाभव्यत्वविशेषयोगत एवं चिन्तयति–अहो चित्रमेतत् यत् सत्यपि पारमेश्वरप्रवचने स्फुरत्तेजसि दुःखपरीतचेतसो जन्तव संसारगहने महामोहान्धकारविलुप्तसत्पथे मूढमनस्का उच्चैः परिभ्रमन्ति, तदहमेतान् अत ससारादनेन प्रवचनेन यथायोगमुत्तारयामीति । एवं च चिन्तयित्वा स महात्मा सदैव परार्थव्यसनी करुणादिगुणोपेतः प्रतिक्षण परार्थकरणप्रवर्धमानमहाशयो यथा यथा परेषामुपकारो भवति तथा तथा चेष्टते । तत इत्थ सत्त्वाना तत्कल्याणसम्पादनेनोपकार कुर्वस्तीर्थकरनाम समुपार्ज्य पर सत्त्वार्थसाधनं तीर्थकरत्वमाप्नोति । "

અર્થાત્ જે જીવ ભવિષ્યમા ભગવાન્ તીર્થંકર થનાર હોય છે તે મહાશય ઔપશમિકાદિ સમ્યક્ત્વો પૈકી ગમે તે એક સમ્યક્ત્વ પામીને તેમજ પ્રારભમા, મધ્યમા કે અતમા સમગ્ર સસારની અતિશય નિર્ગુણતા (અસારતા)નો નિશ્ચય કરીને તે પ્રકારના ભવ્યત્વના યોગથી એમ વિચાર કરે છે કે અહો આ એક આશ્ચર્ય છે કે પરમ ઈશ્વર (શ્રીજિનેશ્વર દેવાધિદેવ)-નુ સ્ફુરાયમાણ તેજવાળુ પ્રવચન વિદ્યમાન હોવા છતા દુ ખથી વ્યાપ્ત ચિત્તવાળા પ્રાણીઓ મહામોહરૂપ અધકારથી જેને વિષે સન્માર્ગ વિલુપ્ત થયો છે એવા ગહન સસારમા મનવાળા

---

૧ સમાન ધર્મ પાળનાર, જૈન-ધર્મી

૨ Master-key

બની અત્યંત ભમ્યા કરે છે તો હું એમને આ (જૈન) પ્રવચન દ્વારા યોગ્યતા મુજબ આ સંસારથી પાર ઉતારૂં એ પ્રમાણે ચિંતવીને એ સર્વદા પરાર્થવ્યસની, કરુણાદિ ગુણોથી વિભૂષિત તેમજ પ્રતિક્ષણ પરમાર્થ કરવાના વધતા મહાન્ આશયવાળા મહાત્મા જેવી જેવી રીતે અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર થાય તેવી તેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને એને લઈને આ પ્રમાણે કલ્યાણના સંપાદન દ્વારા પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરતા તેઓ તીર્થંકરનામ-કર્મનું રૂડી રીતે ઉપાર્જન કરી પ્રાણીઓના પરમાર્થના સાધનરૂપ તીર્થંકરપણાને પામે છે

અત્ર વર્ણવેલી આ ઉત્તમ [1]ભાવના તીર્થંકરનામકર્મને મેળવવાની અને તેને નિકાચિત કરવાની—વજ્ર જેવી મજબૂત કરવાની અનુપમ ચાવી છે

ગોત્ર-કર્મના નીચ અને ઉચ્ચ એવા બે પ્રકારો છે એટલે એના આસ્રવોના પણ બે ભેદો છે તેમાં આત્મપ્રશંસા, અસદ્‌ભૂત ગુણોની ઉદ્‌ભાવના વગેરે, પરનિન્દા, સદ્‌ભૂત ગુણોનું આચ્છાદન ઇત્યાદિ **નીચ ગોત્રકર્મના આસ્રવો** છે[2] અર્થાત્ એ દ્વારા જીવને નીચ ગોત્રકર્મનો બંધ થાય છે

આત્મ-પ્રશંસાનું લક્ષણ—

भूताभूतगुणानामात्मनैव प्रख्यापनरूपत्वमात्मप्रशंसाया लक्षणम्। (३९६)

અર્થાત્ પોતાનામાં ગુણો હોય કે ન હોય તોપણ પોતાનામાં તે ગુણો છે એવી જાતે બડાઈ હાંકવી તે 'આત્મપ્રશંસા' છે

અસદ્‌ગુણોદ્‌ભાવનનું લક્ષણ—

अभूतगुणोद्भावनरूपत्वमसद्गुणोद्भावनस्य लक्षणम्। (३९७)

અર્થાત્ જે ગુણો ન હોય તે ગુણો છે એમ કહેવું તે 'અસદ્‌ગુણોદ્‌ભાવન' છે

પર-નિંદાનું લક્ષણ—

गुणवतामपि परेषां गुणापह्नवनद्वारा अपलापकरणरूपत्वं, भूतानामभूतानां वा परकीयदोषाणामुद्भावनरूपत्वं वा परनिन्दाया लक्षणम्। (३९८)

---

1 આ ભાવનામાં સંસારની અસારતા તરવરી રહી છે તેમજ પરોપકારની ભાવનાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાનો એમાં સમાવેશ થાય છે વાસ્તવિક પરોપકાર એ એક એવી વસ્તુ છે કે એમાં આત્મિક ઉપકાર તો આવી જ જાય છે—પરના ઉપકારમાં પોતાના ઉપરનો ઉપકાર તો રહેલો જ છે

2 સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૬)નું નીચે મુજબનું ૨૪ મું સૂત્ર—

" परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य । "

અર્થાત્ ગુણી એવા અન્ય જનોના ગુણોનો અપહ્નવ દ્વારા અપલાપ કરવો તે 'નિન્દા' છે અથવા તો પારકામા દોષ હોય કે ન હોય તોપણ તેના દોષ ટાઢવા તે 'પારકાની નિન્દા' છે આથી એ ફલિત થાય છે કે સાચા કે ખોટા દોષોને દુર્બુદ્ધિથી પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'નિન્દા' છે, જ્યારે મોટા કે નાના ગુણોને પ્રકટ કરવાની વૃત્તિ તે 'પ્રશસા' છે

ગુણાચ્છાદનનુ લક્ષણ—

विद्यमानगुणाच्छादनरूपत्वं गुणाच्छादनस्य लक्षणम्। (३९९)

અર્થાત્ સદ્ભૂત ગુણોને ઢાકવા તે 'ગુણાચ્છાદન' છે એટલે કે બીજામા જે ગુણો હોય તેને ઢાકવા અને તે કહેવાનો અવસર હોય છતા દ્વેષથી તે ન કહેવા તે પરના સદ્ગુણોનુ આચ્છાદન છે

હવે આત્મપ્રશસાદિના લક્ષણોમા પ્રશસા, આચ્છાદન વગેરે જે શબ્દો યોજાયા છે તેના લક્ષણો વિચારવામાં આવે છે તેમા **પ્રશસાનુ લક્ષણ** એ છે કે—

गुणोद्भावनेच्छारूपत्वं प्रशसाया लक्षणम्। (४००)

અર્થાત્ ગુણોને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા તે 'પ્રશસા' છે

આચ્છાદનનુ લક્ષણ—

प्रतिबन्धहेतुसन्निधाने सति अनुद्भूतवृत्तितारूपत्वमाच्छादनस्य लक्षणम्। (४०१)

અર્થાત્ પ્રતિબન્ધકરૂપ નિમિત્ત હોય ત્યારે વસ્તુને પ્રકટ ન કરવી તેનુ 'આચ્છાદન' છે

ઉદ્ભાવનનુ લક્ષણ—

प्रतिबन्धकाभावे प्रकाशवृत्तितारूपत्वमुद्भावनस्य लक्षणम्। (४०२)

અર્થાત્ પ્રતિબધકના અભાવમા વસ્તુને પ્રકાશમા લાવવી તે 'ઉદ્ભાવન' છે

[1]પરપ્રશસા, [2]આત્મનિદા [3]વગેરે તેમજ પૂજ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે નમ્ર વૃત્તિ, [4]અનુત્સેક (નિરભિમાનપણુ) ઇત્યાદિ ઉચ્ચ **ગોત્રકર્મના આસ્રવો** છે અર્થાત્ એ દ્વારા જીવ ઉચ્ચ ગોત્રકર્મ બાધે છે

---

૧ બીજાના ગુણો જોવા.

૨ પોતાના દોષો જોવા

૩ વગેરેથી પોતાના દોષોને પ્રકટ કરવા રૂપ અસદ્ગુણોદ્ભાવન અને પોતાના વિદ્યમાન ગુણોને ઢાકવા રૂપ સ્વગુણાચ્છાદન સમજવાં.

૪ જ્ઞાન, વૈભવ વગેરેમા બીજાથી ચઢિયાતાપણુ હોવા છતાં તેને લીધે અભિમાન ન કરવુ તે 'અનુત્સેક' છે

નમ્ર વૃત્તિનુ લક્ષણ—

विनयप्रवणत्व नीचैर्वृत्तेर्लक्षणम् । (४०३)

અર્થાત્ વિનય કરવામા તત્પરતા એ ' નીચૈર્વૃત્તિ ' યાને ' નમ્ર વૃત્તિ ' છે

અનુત્સેકનુ લક્ષણ—

गर्वाभावकरणरूपत्वमनुत्सेकस्य लक्षणम् । (४०४)

અર્થાત્ અભિમાનનો અભાવ યાને નિરભિમાનતા તે ' અનુત્સેક ' છે, કેમકે ઉત્સેકનો અર્થ ' અભિમાન ' છે

ઉચ્ચ ગોત્રનુ લક્ષણ—

नीचैर्गोत्रलक्षणाभावत्वे सति विनयप्रवणतापूर्वकगर्वाभावादिकरणरूपत्वमुच्चैर्गोत्रस्य लक्षणम् । (४०५)

અર્થાત્ નીચ ગોત્રકર્મના લક્ષણનો જેમા સર્વથા અભાવ હોય અને સાથે સાથે વિનય સાચવવામા તત્પરતા પૂર્વક નિરભિમાનના કાર્યો કરાતા હોય તે ' ઉચ્ચ ગોત્રકર્મનુ ' લક્ષણ છે

અતરાયના આસ્રવો—

દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્યને વિષે વિઘ્ન નાખવુ તે અતરાયકર્મના આસ્રવો છે અર્થાત્ દાનાતરાય, લાભાતરાય ઇત્યાદિ દ્વારા જીવને અતરાયકર્મનો બધ થાય છે

અતરાયનુ લક્ષણ—

दानादीना विघ्नकरणरूपत्वमन्तरायस्य लक्षणम् । (४०६)

અર્થાત્ દાનાદિને વિષે ખલેલ પહોચાડવી તે ' અતરાય ' છે, એટલે કે કોઇને દાન કરતા, કોઇને કાઇ મેળવતા કે કોઇના ભોગ, ઉપભોગ વગેરેમા અડચણ કરવાની વૃત્તિ રાખવી તે 'અતરાય' છે

આસ્રવોની ઇયત્તા—

આ પ્રમાણે આપણે સાપરાયિક કર્મની દરેક મૂળ પ્રકૃતિના જે જુદા જુદા આસ્રવો ગણાવ્યા તે ઉપલક્ષણરૂપ સમજવા, કેમકે આ ઉપરાત પણ બીજા પ્રત્યેક પ્રકૃતિના આસ્રવો છે જેમકે આળસ, પ્રમાદ, મિથ્યોપદેશ વગેરે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે દર્શનાવરણીય કર્મના આસ્રવો છે, જોકે એ પૂર્વે ગણવાયા નથી એવી જ રીતે અશુભ પ્રયોગો વગેરે અસાતવેદનીય કર્મના આસ્રવ છે

[1]આસ્રવોના વિભાગનો હેતુ—

તત્ત્વાર્થને અનુસરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે પ્રત્યેક મૂળ પ્રકૃતિના જુદા જુદા આસ્રવો ગણાવ્યા છે આથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે દાખલા તરીકે શું જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાવેલ આસ્રવો કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ બંધક છે કે એ સિવાયના અન્ય કર્મના પણ તે બંધક છે ? જો એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બંધક હોય તો દરેક પ્રકૃતિના નિરનિરાળા આસ્રવો ગણાવવાનું કશું કારણ જણાતું નથી—એ વર્ણન બધું નકામું સમજાય છે, કેમકે ગમે તે એક કર્મપ્રકૃતિના જે આસ્રવો છે તે બીજી કર્મપ્રકૃતિના પણ આસ્રવો છે જ એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે કોઇ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો તે ફક્ત તે જ કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો છે, નહિ કે બીજીના, કેમકે એથી શાસ્ત્રીય બાધ ઉદ્ભવે છે શાસ્ત્રનો નિયમ એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્ય સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ સમકાલે થાય છે આ નિયમ મુજબ જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો બંધ થતો હોય તે વેળા પણ બીજી વેદનીયાદિ છ પ્રકૃતિનો પણ બંધ થાય છે, એમ માનવું પડે છે આસ્રવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિનો એક સમયે હોય અને બંધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય એટલે અમુક આસ્રવો અમુક કર્મપ્રકૃતિના જ બંધક છે એવો પક્ષ શાસ્ત્રીય નિયમથી બાધિત થાય છે આથી પ્રકૃતિ દીઠ આસ્રવોનો વિભાગ પાડવાનો શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન જરૂર ઉદ્ભવે છે

આનો ઉત્તર એ છે કે અહીં જે આસ્રવોનો વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે અનુભાગ-બંધને ઉદ્દેશીને યાને રસ-બંધને આશ્રીને સમજવાનો છે અર્થાત્ કોઇ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવના સેવનના વખતે તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાંત અન્ય પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે આ શાસ્ત્રીય નિયમ કેવળ પ્રદેશબંધને જ ઉદ્દેશીને સમજવાનો છે, નહિ કે અનુભાગબંધને ઉદ્દેશીને કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આસ્રવોનો વિચાર એ પ્રદેશબંધની અપેક્ષાએ નથી, કિન્તુ અનુભાગ-બંધની અપેક્ષાએ છે એથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબંધ માનવાને લીધે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અબાધિત રહે છે તેમજ પ્રકૃતિ વાર ગણાવેલ આસ્રવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબંધમાં જ નિમિત્ત હોવાથી અત્ર દર્શાવેલ આસ્રવોનો વિભાગ પણ અબાધિત રહે છે—સપ્રયોજન ઠરે છે

જોકે આ પ્રમાણેના ઉત્તરથી શાસ્ત્રીય નિયમની સફલતા અને પ્રસ્તુત આસ્રવોના વિભાગની મહત્તા જળવાઇ રહે છે, તેમ છતાં એટલી વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે અનુભાગબંધને આશ્રીને આસ્રવના વિભાગની જે સકારણતા સિદ્ધ ઠરાઇ છે તે પણ મુખ્ય-પણાની અપેક્ષાએ સમજવું એટલે કે જ્ઞાનપ્રદોષાદિ આસ્રવોના સેવનના વખતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અનુભાગનો બંધ મુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બંધાતી અન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો બંધ ગૌણપણે થાય છે એમ તો માનવું મુશ્કેલ છે કે એક સમયે એક જ કર્મ-પ્રકૃતિના અનુભાગનો બંધ થાય છે અને બીજી પ્રકૃતિના અનુભાગનો બંધ થતો જ નથી, કેમકે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબંધ યોગ દ્વારા સંભવે છે તે જ સમયે કષાય દ્વારા તેટલી

1 જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્રનું વિવેચન (પૃ ૨૯૪-૨૯૬)

પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબંધ પણ સંભવે છે તેથી મુખ્યપણે અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ આસ્રવના વિભાગનું સમર્થન જણાય છે એ સિવાય અન્ય કોઈ રીતે સમર્થન સંભવતું હોય તો વિદ્વાન્ પાઠક તે જણાવી મને ઉપકૃત કરશે

૭૮૪મા પૃષ્ઠમા સાતવેદનીય કર્મના આસ્રવનું પ્રતિપાદન કરતી વેળા ભૂતવિષયક અનુકંપા અને વ્રતીને વિષે અનુકંપા એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તો વ્રત એટલે શું, વ્રતીનું સ્વરૂપ શું છે ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે વ્રતના વિરોધી અવ્રતના સ્વરૂપનું પ્રથમ અત્ર નિરૂપણ કરીશું કે જેથી વ્રત અને વ્રતીનું સ્વરૂપ વિશેષત સમજાય

હિંસા, અસત્ય, સ્તેય (ચોરી), અબ્રહ્મ અને મૂર્છા (પરિગ્રહ) એ અવ્રતો છે અને એને આચરનાર પ્રાણી ચારિત્રમોહનીય કર્મ બાંધે છે

સૌથી પ્રથમ આપણે **હિંસાનુ સ્વરૂપ** વિચારીશું તો જણાશે કે ' હિંસા ' શબ્દ 'હનન' અર્થવાળા **हिंसि** ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે આથી કોઈ પ્રાણીને હણવો, મારવો એવો હિંસાનો અર્થ થાય છે ભારતીય ઋષિ-મુનિઓએ હિંસાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે—

" **प्राणवियोगप्रयोजनव्यापारः** " અથવા " **प्राणिदुःखसाधनव्यापारो हिंसा ।** "

અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે ' હિંસા ' છે અથવા પ્રાણીને દુ ખ દેવા માટે જે પ્રયત્ન યાને ક્રિયા કરાય તે 'હિંસા' છે પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર હિંસાનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

कषायादिप्रमादपरिणतात्मना कायादिकरणव्यापारपूर्वकप्राणव्यपरोपणरूपत्व, प्रमत्तकर्तृकयोगमाश्रित्य प्राणव्यपरोपणरूपत्वं, [1]प्रमादयुक्तयोगमाश्रित्य प्राणव्यपरोपणरूपत्व, द्वेषबुद्ध्याऽन्यस्य दुःखोत्पादनरूपत्व वा हिंसाया लक्षणम् । (१०७)

અર્થાત્ કષાય વગેરે પ્રમાદરૂપે પરિણમેલ આત્મા દ્વારા શરીરાદિ કરણની પ્રવૃત્તિ વડે થતો પ્રાણનો નાશ તે ' હિંસા ' છે અથવા પ્રમત્ત કર્તાના યોગને આશ્રીને થતો પ્રાણનો નાશ તે ' હિંસા '

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નું નિમ્નલિખિત સૂત્ર—

" प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपण हिंसा । ८ । "

[1]આસ્રવોના વિભાગનો હેતુ—

તત્ત્વાર્થને અનુસરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે પ્રત્યેક મૂળ પ્રકૃતિના જુદા જુદા આસ્રવો ગણાવ્યા છે આથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે દાખલા તરીકે શુ જ્ઞાનપ્રદોષાદિ ગણાવેલ આસ્રવો કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જ બધક છે કે એ સિવાયના અન્ય કર્મના પણ તે બધક છે ? જો એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવો અન્ય કર્મપ્રકૃતિના પણ બધક હોય તો દરેક પ્રકૃતિના નિર નિરાળા આસ્રવો ગણાવવાનુ કશુ કારણ જણાતું નથી—એ વર્ણન બધુ નકામુ સમજાય છે, કેમકે ગમે તે એક કર્મપ્રકૃતિના જે આસ્રવો છે તે બીજી કર્મપ્રકૃતિના પણ આસ્રવો છે જ એમ તો કહી શકાય તેમ નથી કે કોઇ એક કર્મપ્રકૃતિના ગણાવેલ આસ્રવો તે ફક્ત તે જ કર્મ-પ્રકૃતિના આસ્રવો છે, નહિ કે બીજીના, કેમકે એથી શાસ્ત્રીય બાધ ઉદ્ભવે છે શાસ્ત્રનો નિયમ એવો છે કે સામાન્ય રીતે આયુષ્ય સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ સમકાલે થાય છે આ નિયમ મુજબ જ્યારે જ્ઞાનાવરણીયનો બધ થતો હોય તે વેળા પણ બીજી વેદનીયાદિ છ પ્રકૃતિનો પણ બધ થાય છે, એમ માનવુ પડે છે આસ્રવ તો એક એક કર્મપ્રકૃતિનો એક સમયે હોય અને બંધ તો તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાત બીજી પણ અવિરોધી કર્મપ્રકૃતિઓનો તે વખતે થાય એટલે અમુક આસ્રવો અમુક કર્મપ્રકૃતિના જ બધક છે એવો પક્ષ શાસ્ત્રીય નિયમથી બાધિત થાય છે આથી પ્રકૃતિ દીઠ આસ્રવોનો વિભાગ પાડવાનો શો હેતુ છે એવો પ્રશ્ન જરૂર ઉદ્ભવે છે

આનો ઉત્તર એ છે કે અહી જે આસ્રવોનો વિભાગ દર્શાવવામા આવ્યો છે તે અનુભાગ-બધને ઉદ્દેશીને યાને રસ-બધને આશ્રીને સમજવાનો છે અર્થાત્ કોઇ પણ એક કર્મપ્રકૃતિના આસ્રવના સેવનના વખતે તે કર્મપ્રકૃતિ ઉપરાત અન્ય પણ કર્મપ્રકૃતિઓનો બધ થાય છે આ શાસ્ત્રીય નિયમ કેવળ પ્રદેશબધને જ ઉદ્દેશીને સમજવાનો છે, નહિ કે અનુભાગબધને ઉદ્દેશીને કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે આસ્રવોનો વિચાર એ પ્રદેશબધની અપેક્ષાએ નથી, કિન્તુ અનુભાગ-બધની અપેક્ષાએ છે એથી એક સાથે અનેક કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબધ માનવાને લીધે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રીય નિયમ અબાધિત રહે છે તેમજ પ્રકૃતિ વાર ગણાવેલ આસ્રવો, માત્ર તે તે કર્મપ્રકૃતિના અનુભાગબધમા જ નિમિત્ત હોવાથી અત્ર દર્શાવેલ આસ્રવોનો વિભાગ પણ અબાધિત રહે છે—સપ્રયોજન ઠરે છે

જોકે આ પ્રમાણેના ઉત્તરથી શાસ્ત્રીય નિયમની સફલતા અને પ્રસ્તુત આસ્રવોના વિભાગની સહેતુતા જળવાઇ રહે છે, તેમ છતા એટલી વિશેષતા ધ્યાનમા રાખવી ઘટે છે કે અનુભાગબધને આશ્રીને આસ્રવના વિભાગની જે સકારણતા સિદ્ધ કરાઇ છે તે પણ મુખ્ય-પણાની અપેક્ષાએ સમજવુ એટલે કે જ્ઞાનપ્રદોષાદિ આસ્રવોના સેવનના વખતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અનુભાગનો બધ મુખ્યપણે થાય છે અને તે વખતે બધાતી અન્ય કર્મપ્રકૃતિઓના અનુ-ભાગનો બધ ગૌણપણે થાય છે એમ તો માનવુ મુશ્કેલ છે કે એક સમયે એક જ કર્મ-પ્રકૃતિના અનુભાગનો બંધ થાય છે અને બીજી પ્રકૃતિના અનુભાગનો બધ થતો જ નથી, કેમકે જે સમયે જેટલી કર્મપ્રકૃતિઓનો પ્રદેશબધ યોગ દ્વારા સભવે છે તે જ સમયે કષાય દ્વારા તેટલી

1 જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્રનુ વિવેચન (પૃ ૨૯૪-૨૯૬)

પ્રકૃતિઓનો અનુભાગબંધ પણ સંભવે છે તેથી મુખ્યપણે અનુભાગબંધની અપેક્ષાએ આસ્રવના વિભાગનું સમર્થન જણાય છે એ સિવાય અન્ય કોઈ રીતે સમર્થન સંભવતું હોય તો વિદ્વાન્ પાઠક તે જણાવી મને ઉપકૃત કરશે

૭૮૪મા પૃષ્ઠમાં સાતવેદનીય કર્મના આસ્રવનું પ્રતિપાદન કરતી વેળા ભૂતવિષયક અનુકંપા અને વ્રતીને વિષે અનુકંપા એવો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તો વ્રત એટલે શું, વ્રતીનું સ્વરૂપ શું છે ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે વ્રતના વિરોધી અવ્રતના સ્વરૂપનું પ્રથમ અત્ર નિરૂપણ કરીશું કે જેથી વ્રત અને વ્રતીનું સ્વરૂપ વિશેષત સમજાય

હિંસા, અસત્ય, સ્તેય (ચોરી), અબ્રહ્મ અને મૂર્છા (પરિગ્રહ) એ અવ્રતો છે અને એને આચરનાર પ્રાણી ચારિત્રમોહનીય કર્મ બાંધે છે

સૌથી પ્રથમ આપણે **હિંસાનું સ્વરૂપ** વિચારીશું તો જણાશે કે ' હિંસા ' શબ્દ 'હનન' અર્થવાળા **हिंसि** ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે આથી કોઇ પ્રાણીને હણવો, મારવો એવો હિંસાનો અર્થ થાય છે ભારતીય ઋષિ–મુનિઓએ હિંસાની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે—

" प्राणवियोगप्रयोजनव्यापारः " અથવા " प्राणिदुःखसाधनव्यापारो हिंसा । "

અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે ' હિંસા ' છે અથવા પ્રાણીને દુ ખ દેવા માટે જે પ્રયત્ન યાને ક્રિયા કરાય તે 'હિંસા' છે પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર હિંસાનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

कषायादिप्रमादपरिणतात्मना कायादिकरणव्यापारपूर्वकप्राणव्यपरोपणरूपत्व, प्रमत्तकर्तृकयोगमाश्रित्य प्राणव्यपरोपणरूपत्वं, [1]प्रमादयुक्तयोगमाश्रित्य प्राणव्यपरोपणरूपत्व, द्वेषबुद्ध्याऽन्यस्य दुःखोत्पादनरूपत्व वा हिंसाया लक्षणम् । (४०७)

અર્થાત કષાય વગેરે પ્રમાદરૂપે પરિણમેલ આત્મા દ્વારા શરીરાદિ કરણની પ્રવૃત્તિ વડે થતો પ્રાણનો નાશ તે ' હિંસા ' છે અથવા પ્રમત્ત કર્તાના યોગને આશ્રીને થતો પ્રાણનો નાશ તે ' હિંસા '

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નું નિમ્નલિખિત સૂત્ર —

" प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा । ८ । "

છે અથવા પ્રમાદથી યુક્ત એવા યોગને અવલંબીને થતો પ્રાણનો નાશ તે ' હિંસા ' છે અથવા તો દ્વેષ-બુદ્ધિથી અન્યને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું તે ' હિંસા ' છે [1]

હિંસાના વિવિધ પ્રકારો—

હિંસાના [2]દ્રવ્ય-હિંસા અને [3]ભાવ-હિંસા અર્થાત્ વ્યાવહારિક હિંસા અને નૈશ્ચયિક હિંસા એવા બે પ્રકારો છે વિશેષમાં પ્રત્યેકના સ્વ અને પર એમ બે બે ભેદો છે વળી હેતુહિંસા, સ્વરૂપહિંસા અને અનુબંધહિંસા એમ એના ત્રણ પ્રકારો પણ પડે છે

સર્વજ્ઞે પ્રતિપાદન કરેલી ધાર્મિક ક્રિયા કરતાં સ્વાભાવિક રીતે થઈ જતી હિંસા તે 'સ્વરૂપ-હિંસા' છે સ્વાર્થ-બુદ્ધિથી કરવામાં આવતી હિંસા તે 'હેતુ-હિંસા ' છે અને એ રસ પૂર્વક કરાય તો તે 'અનુબંધ-હિંસા' છે આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરીએ તે પૂર્વે દ્રવ્યહિંસા અને ભાવ-હિંસાના સ્વરૂપ વિષે ઊહાપોહ કરીશું, કેમકે હિંસાના સ્વરૂપ ઉપર ઝાંખો અને અસ્પષ્ટ પ્રકાશ પડવાને બદલે આથી ઝગઝગતો અને સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે

પ્રાણોનો નાશ અને હિંસાનો પરસ્પર સંબંધ—

પોતાના કે પારકાના પ્રાણનો નાશ યાને પોતે પોતાના પ્રાણ ગુમાવવા કે અન્ય કોઈનો જીવ લેવો એટલા પૂરતું જ કાર્ય હિંસા નથી, કેમકે જ્યારે દુઃખ દેવાનો ભાવ હોય તો જ એવું કાર્ય હિંસા ગણાય કહેવાની મતલબ એ છે કે કોરી (કેવળ) દ્રવ્ય-હિંસા હિંસા કહેવાય નહિ વિશેષમાં કેવળ પ્રાણવિયોગને હિંસા તો શું પણ દ્રવ્ય-હિંસા પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે પ્રાણવિયોગ એ સ્વતઃ દ્રવ્ય-હિંસા નથી, પરંતુ એ દુઃખરૂપ દ્રવ્ય-હિંસાનું કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી એ દ્રવ્ય-હિંસા કહેવાય છે તત્त्वार्थराज० (પૃ ૨૭૫)ની નિમ્નલિખિત પંક્તિઓમાંથી આ ધ્વનિ નીકળે છે —

" स्यान्मतं प्राणेभ्योऽन्य आत्मा, अतः प्राणवियोगे न आत्मनः किञ्चिद् भवतीत्यधर्माभावः स्यात् इति, तन्न, किं कारणम् ? तद् दुःखोत्पादकत्वात्, प्राणव्यपरोपणे हि सति तत्सम्बन्धिनो जीवस्य दुःखमुत्पद्यते इत्यधर्मसिद्धिः "

અર્થાત્ આત્મા તો પ્રાણથી પૃથક્ છે એથી કરીને પ્રાણોનો વિયોગ થવા છતાં પણ આત્માને કશું

---

૧ હિંસાના લક્ષણ ઉપર નિમ્નલિખિત પદ્ય પ્રકાશ પાડે છે —

" पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिश्वासमथान्यदायुः ।
प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता-स्तेषां वियोजीकरणं तु ' हिंसा ' ॥ "

૨-૩ ભાવ-હિંસાની સાધક એવી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ અથવા દ્રવ્ય-પ્રાણોનો વિનાશ તે ' દ્રવ્ય-હિંસા ' છે જ્યારે એવાં નિમિત્તો દ્વારા રાગાદિક ઉત્પન્ન થાય અને તેથી ભાવ-પ્રાણોનો જે નાશ કરાય તે ' ભાવ-હિંસા ' છે

(નુકસાન) થતુ નથી, વાસ્તે એ પ્રાણુવિયોગ અધર્મ ન ગણાય આ દલીલનો ઉત્તર એ છે કે આ કથન યુક્તિયુક્ત નથી, કેમકે પ્રાણુવિયોગ થતા આત્માને દુ ખ થાય છે, તેથી અધર્મ યાને પાપ સિદ્ધ થાય છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે દ્રવ્ય–હિ સા દુ ખરૂપ છે અને પ્રાણુવિયોગ એ દુ ખનુ સાધન છે, એથી એ પણુ ' દ્રવ્ય–હિ સા ' કહેવાય છે આ દ્રવ્ય–હિ સા પણુ ભાવ–હિ સા વિના ' હિ સા ' ગણાય નહિ

હિ સાના લક્ષણુની મીમાસા—

પ્રસ્તુતમા હિ સાના લક્ષણુની પૂર્તિ બે અ શોથી થયેલી છે એક અ શ તો ' પ્રમત્ત યોગ ' છે યાને મદિરાપાન, વિષયાસક્તિ, વિકથા, નિદ્રા, કષાય ઇત્યાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણુમેલ આત્માના કાયિક, વાચિક અને માનસિક વ્યાપારો છે, અને બીજો અ શ પ્રાણુવ્યપરોપણુ છે યાને પ્રાણુનો વિયોગ અર્થાત્ વિનાશ છે આ પ્રમાણેના બે અ શોમા પ્રથમ અ શ કારણુરૂપે છે, જ્યારે બીજો અ શ કાર્યરૂપે છે એથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે પ્રાણુવધ પ્રમત્ત યોગને લીધે જ થાય તે જ ' હિ સા ' છે

કોઇને દુ ખ દેવુ કે કોઇના પ્રાણુ લેવા એનુ નામ ' હિ સા છે એવી સુપ્રસિદ્ધ અને સૌ કોઇ સમજી શકે તેવી હિ સાની વ્યાખ્યા ન કરતા તેમા પ્રમત્ત યોગરૂપ જે અ શ ઉમેરવામા આવ્યો છે તે સકારણુ છે, અને તે નીચે મુજબના ત્રણુ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પૂરો પાડે છે —

(૧) અહિ સાના પક્ષપાતીઓ પણુ જીવન તો ધારણુ કરે છે અને એ જીવન એ કોઇને કોઇ પ્રકારની હિ સા વિના નીભી શકે તેમ નહિ હોવાથી તેમના તરફથી પણુ હિ સા થાય છે તો શુ એ હિ સા દોષરૂપ નથી ?

(૨) જ્યા સુધી અહિ સાના હિમાયતીઓ ભૂલ અને અજ્ઞાન જેવી સામાન્ય માનુષી વૃત્તિઓને અધીન છે ત્યા સુધી તેમનાથી પણુ ભૂલથી કે અજાણુપણે કોઇના પ્રાણુનો નાશ થવાનો સ ભવ છે શુ આવો પ્રાણુનાશ હિ સાદોષ તરીકે ગણાય કે ?

(૩) કેટલીક વાર અહિ સક વૃત્તિવાળા મનુષ્યો કોઇને બચાવવા કે તેને સુખી કરવાના ઇરાદાથી પ્રયત્ન કરે છે અને પરિણામ એથી વિપરીત આવે છે એટલે કે સામાના રામ રમી જાય છે તો આવી પરિસ્થિતિમા એ પ્રાણુનાશની હિ સાદોષમા ગણુત્રી થાય ખરી ?

આના ઉત્તર તરીકે સૌથી પ્રથમ તો એ જ નિવેદન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે કોઇ પણુ પ્રકારની કાયિકાદિ પ્રવૃત્તિ દ્વારા કોઇના પ્રાણુનો નાશ થાય કે તેને દુ ખ ઉપજે એટલે તે હિ સા દોષરૂપજ છે એમ ન કહી શકાય, કેમકે આ પ્રાણુનાશ કે દુ ખપ્રદાનની પાછળ કેવી મનોદશા રહેલી છે, કેવી ભાવના પોષાયેલી છે તે તપાસીને જ તેવી હિ સાના [1]દોષપણા કે

---

૧ યશસ્તિલક (ઉ ૫ ૩૩૫) મા કહ્યુ પણુ છે કે—

" सा क्रिया काऽपि नास्तीह, यस्यां हिंसा न विद्यते ।
विशिष्यते पर भावा-चत्र मुख्यानुपङ्गिकौ ॥

[1]અદોષપણાનો નિર્ણય કરી શકાય અર્થાત્ રાગદ્વેષથી ઉદ્ભવતી કલુષિત વૃત્તિ કે બેદરકારી યાને પ્રમાદ જેવી અશુભ, અનિષ્ટ અને ક્ષુદ્ર ભાવનાથી જ જે પ્રાણનાશ થાય, કે જે દુઃખ દેવાય તે જ હિંસા દોષરૂપ છે, જ્યારે આવી ભાવના વિના થયેલ પ્રાણનાશ કે દુઃખપ્રદાન એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિંસા ગણાવા છતા દોષરૂપ ગણાય તેમ નથી[2] આ રીતે હિંસા અને અહિંસાની વ્યાખ્યામા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા દોષરૂપ હિંસાનો ફક્ત પ્રાણનાશ એટલો જ અર્થ ન કરતા પ્રમત્ત યોગ એ મહત્ત્વનો અને ખાસ આવશ્યક અંશ એમા ઉમેરાવો જોઈએ અને થયુ પણ તેમજ છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે

આ ઉપરથી કદાચ કોઈ એવા પ્રશ્નો ઉઠાવે કે પ્રમત્ત યોગ વિના જ પ્રાણનાશ થાય તો શુ તે હિંસા કહેવાય કે નહિ ? અને પ્રમત્ત યોગ હોવા છતા જો પ્રાણનાશ ન થવા પામ્યો હોય તો તે હિંસા ગણાય કે નહિ ? વળી જો આ બન્ને હિંસા ગણાય તો તે હિંસા પ્રમત્ત યોગથી ઉદ્ભવેલ પ્રાણનાશરૂપ હિંસાની કોટિમા આવે કે નહિ ?

આનો ઉત્તર એ છે કે કેવળ પ્રાણનાશ સ્થૂલ હોઈ દૃશ્ય હિંસા તો છે જ અને કેવળ પ્રમત્ત યોગ એ સૂક્ષ્મ હોઈ અદૃશ્ય જેવો છે આ પ્રમાણે આ બન્નેમા દૃશ્યતા અને અદૃશ્યતાનો ભેદ હોવા ઉપરાત બીજો એક મહત્ત્વનો તફાવત છે કે જેના ઉપર હિંસાનુ દોષપણું અને તેનુ અદોષપણુ અવલબિત છે પ્રાણનાશ એ દેખીતી રીતે હિંસા હોવા છતા તે દોષ જ છે એવો ઐકાન્તિક નિયમ નથી, કેમકે એનુ દોષપણુ પરાધીન છે હિંસાનુ દોષપણુ હિંસકની મલિન વૃત્તિને અધીન છે જો આ વૃત્તિ યાને ભાવના મલિન હોય તો તેને લીધે થયેલો પ્રાણનાશ દોષ છે જ, અને જો ભાવના તેવી ન હોય તો એ પ્રાણનાશ દોષ નથી જ આથી કરીને તો શાસ્ત્રકારોએ આવી હિંસાને ‘ દ્રવ્ય–હિંસા ’ અથવા ‘ વ્યાવહારિક હિંસા ’ કહી છે પ્રમત્ત

अघ्नन्नपि भवेत् पापो, निघ्नन्नपि न पापभाक् ।
अभिध्यानविशेषेण, यथा धीवरकर्षकौ ॥ ”

અર્થાત્ આ જગતમા એવી એકે ક્રિયા નથી કે જે હિંસાથી મુક્ત હોય, પરતુ અહીં મુખ્ય અને આનુષગિક (ગૌણ) ભાવોની વિશેષતાથી તફાવત પડે છે એટલે હિંસા અને અહિંસાની વ્યવસ્થા આ ભાવો ઉપર નિર્ભર છે એક મનુષ્ય બીજાના પ્રાણનો ઘાત ન કરવા છતા પણ હિંસાના પરિણામને વશ થયેલો હોવાથી પાપી છે–હિંસક છે, જ્યારે બીજો અન્યના પ્રાણનો વિનાશક હોવા છતા હિંસાના પરિણામથી અલિપ્ત હોઈ પાપનો ભાગી નથી–અહિંસક છે દાખલા તરીકે માછી જ્યારે માછલા પકડવા માટે જાળને હાથમા લઈને જતો હોય છે ત્યારે તેના પરિણામ હિંસક હોવાથી તે સમયમા તે બાહ્ય હિંસાનો ભાગી ન હોવા છતાં હિંસાના પરિણામની મુખ્યતાને લઈને હિંસક છે જ્યારે ખેડુત ખેતર ખેડવામા અને ખેતી સબધી અન્ય આરભોમા પ્રવૃત્ત હોઈ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિંસક હોવા છતા અનેક જીવોના પ્રાણ લેવાની તેની ભાવના નહિ હોવાથી એ વ્યવહારથી અહિંસક છે આથી એ પણ ફલિત થાય છે કે ગૃહસ્થો જીવનનિર્વાહ માટે ખેતી કરે તો તે નિભાવી લેવાય તેમ છે અર્થાત્ જોકે તેમા હિંસા રહેલી છે, પરતુ એનો નિર્વાહ એ સિવાય અશક્ય પ્રાય હોવાથી લૌકિક વ્યવહારમાં તે હિંસાનો ભાગી ઠરતો નથી

૧–૨ જેથી હૃદય કોમળ મટી કઠોર બને અને સ્થૂલ જીવનની તૃષ્ણા વધે તે હિંસાનુ દોષ પણુ છે અને જેથી હૃદયની કઠોરતા ઘટી કોમળતા વધે, સહજ પ્રેમભાવ પ્રકટે અને આતરિક જીવનમા જરા પણ ખલેલ ન પહોંચે તે હિંસાનુ અદોષપણુ છે

યોગરૂપ જે સૂક્ષ્મ ભાવના છે તે જાતે જ દોષ રૂપ હોઇ તેનુ દોષપણુ સ્વાધીન છે અર્થાત્ તેના દોષપણાનો આધાર સ્થૂલ પ્રાણુનાશ કે બીજી કોઇ વસ્તુ નથી સ્થૂલ પ્રાણુનાશ ન પણ થયો હોય કે કોઇને દુખ ન પણ દેવાયુ હોય, બલ્કે ઉલટુ તેમ કરવા જતા સામાનુ જીવન લબાયુ હોય કે તેના સુખમા વધારો થયો હોય તોપણુ જો તેની પાછળની ભાવના કલુષિત હોય તો તે એકાન્ત દોષ જ ગણાવાની, એથી ફરીને આવી ભાવનાને શાસ્ત્રકારોએ 'ભાવ-હિસા' યાને 'નિશ્ચય-હિસા' કહી છે આથી સમજાય છે કે દ્રવ્ય-હિસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનુ દોષપણુ બાધિત છે, જ્યારે ભાવ-હિસાનો અર્થ એટલો જ છે કે તેનુ દોષપણુ ત્રિકાલ-અબાધિત છે આટલા વિવેચન પછી એ ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર રહે છે કે ભલે સ્થૂલ દૃષ્ટિ ન જોઇ શકે પરતુ તાત્ત્વિક રીતે પ્રમત્તયોગ જ પ્રમત્તયોગજનિત પ્રાણુનાશની કોટિમા આવતી હિસા છે કેવળ પ્રાણુનાશને તો આ કોટિમા સ્થાન મળે તેમ નથી[1]

આ સબધમા ઉપાધ્યાય **શ્રીયશોવિજય ધર્મપરીક્ષા** નામના પોતે રચેલા ગ્રથમા કહે છે તે જોઇ લઇએ તેઓ એવો નિર્દેશ કરે છે કે જેઓ એમ માને છે કે જે કેવલજ્ઞાનીના હાથે યોગને લીધે ક્યારે પણ જીવવધ થઇ જાય તેને અમે કેવલજ્ઞાની ન માનીએ તેઓ અસત્યભાષી છે, કેમકે યોગવાળા મનુષ્યને હિસાનો સભવ અનિવાર્ય છે અને એવી હિસા અશક્ય પરિહારની કોટિની ગણાય છે હિસાનો સર્વાશે ત્યાગ તો તે જ કરી શકે કે જેણે પોતાના મન, વચન અને તનની તમામ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવી દીધી હોય અને આવો મનુષ્ય શરીરધારીની દશામા હોઇ શકે જ નહિ એટલે ઉપર સુજબની માન્યતા ધરાવનારના કહે- પ્રમાણે તો સસારમા જીવતા એવા પવિત્રમા પવિત્ર શરીરધારી માટે પણ 'અહિસક' શ હોય, વ્યવહાર ન જ થઇ શકે અર્થાત્ તેરમા ગુણુસ્થાન સુધી યોગોનુ અસ્તિત્વ છે એટલે ઉપર૨ દુર્લક્ષ્ય માન્યતા પ્રમાણે ત્યા પણ હિસા રહેવાની પરતુ આ માન્યતા વ્યાજબી નથી, કેમકે સુખ હોય વ્યાખ્યામા પ્રાણુવ્યપરોપણ કરતા પ્રમત્ત યોગ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે એટલે કે પ્રમત્ત ટએ અન્ય કનો જે પ્રાણુવધ તેનુ જ નામ ખરેખરી હિસા છે આથી એ હકીકત પણ સ્ફુટ હારના જીવનો જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન પવિત્ર છે તે મનુષ્યો અહિસા ધર્મના પાલક એ કથન જ્ઞાનીઓને માન્ય છે

) જેવી વાત છે તો

જો ઉપર કહ્યા મુજબ પ્રમત્ત યોગ એ જ હિસાના દોષપણાનુ મૂળ

---

૧ પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાયમાં કહ્યુ પણ છે કે— પરિણામ છે એ જ ખરે-

" अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसे-રિણુઘાતની પ્રવૃત્તિ હોય પણ

तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षे- જ્યા સુધી જેનામા અશુભ

युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यावेशमन्त-જરૂર જ હિસક છે, પછી ભલે તે

नहि भवति जातु हिंसा प्राणव्यप- હોય અર્થાત્ બાહ્ય દૃષ્ટિએ હિસા

અર્થાત્ રાગાદિના પ્રાદુર્ભાવનો અભાવ તે 'અહિસા' જ - પણ જો આ કાર્યની પાછળ પેલી અશુભ જ છે એ જૈન સિદ્ધાન્તનો સારાંશ છે ઉપયોગ પૂર્વક અ થી હિસક ન કહી શકાય આ ઉપરથી અને તેનાથી પ્રાણુનો નાશ થઇ જાય તો તે હિસા નામક શબ્દોનો પ્રયોગ તે તે મનુષ્યના શુભ

અને અશુભ પરિણામ ઉપર જ અવલંબિત છે, નહિ કે એ મનુષ્યની બાહ્ય પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખે છે

પ્ર૦ ત્યારે શુ એમ સમજવુ કે દેખીતો જીવનો ઘાત એ હિંસા નથી જ ?

ઉ૦ નહિ એમ કેમ મનાય ? જો જીવઘાતનો પ્રયોજક–નિષ્પાદક–સાધક અશુભ પરિણામ જ હોય તો તે ત્રિકાલે પણ હિંસા જ છે, અને જો જીવઘાતનો પ્રયોજક એ અશુભ પરિણામ ન જ હોય તો તે કદાપિ હિંસા ન જ ગણાય, મનાય કે કહેવાય આ હકીકત ખાસ ગણધર, તીર્થંકરને પણ સંમત છે

પ્ર૦ જ્યા જીવઘાતની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યા વળી શુભ પરિણામ સંભવે જ કેમ ? જીવઘાતકની પ્રવૃત્તિ જ એ એક એવા પ્રકારનુ ઝેર છે કે જેની સાથે શુભ પરિણામ રહી જ નહિ શકે; વાસ્તે આ હકીકત ઉદાહરણ આપી આપ સમજાવો તો જ ગળે ઉતરે

ઉ૦ આ સબંધમા અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે જેમકે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે જે જે વિષયો આપણા જેવા અશુભ કે અશુદ્ધ દૃષ્ટિવાળા જીવોને માટે વિષયવાસનાના પોષક ગણાય છે તેના તે જ શબ્દાદિ વિષયો શુભ કે શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળા સતો માટે–અરિહંત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુજનો માટે તેવા નથી જ ગણાતા અર્થાત્ એક મનુષ્ય શબ્દાદિ વિષયોને સેવતો હોય કે અરકે ન પણ સેવતો હોય તોપણ પોતાની અશુભ દૃષ્ટિને લઇને તે વિષયી બને છે તેમજ વિષયી કહેવાય છે, જ્યારે બીજો પુરુષ તેના તે શબ્દાદિ વિષયોને સેવતો હોવા છતા પણ માત્ર તેની શુભ દૃષ્ટિને લીધે વિષયી નથી બનતો તેમજ વિષયી નથી કહેવાતો. એવી જ રીતે એક મનુષ્ય પરના જીવનનો નાશ કરતો હોય કે તેમ ન પણ કરતો હોય પરંતુ તેની અશુભ ભાવનાને લઇને તે સંહારક જ–હિંસક જ મનાય છે, જ્યારે બીજો મનુષ્ય પરના પ્રાણનો સંહાર કરતો હોય તોપણ તેની શુભ વૃત્તિને લીધે અસંહારક–અહિંસકજ ગણાય છે આ પ્રમાણે જીવઘાતની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે શુભ પરિણામની ધારા પણ વહેતી હોય છે, પરંતુ એ યાદ રાખવુ જોઇએ કે આવી સ્થિતિ સમસ્ત પ્રાણીમા હોતી નથી એ તો આપણે ૮૪૧મા પૃષ્ઠમા જે નિશાનીઓ દર્શાવી ગયા છીએ તે બધી જેમા મળી આવે તેમા જ સંભવે છે અર્થાત આવી વ્યક્તિઓ વિરલ છે અને તેથી જ આપણા તેમને અહોનિશ અગણિત વાર વંદન હોજો

આ પ્રમાણે આપણે વિશેષા૦ (ગા ૧૭૬૩–૬૮)નો સારાશ વિચાર્યો હવે શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરના કથનનો સાર રજુ કરીએ હિંસાનો પ્રતિપક્ષ તે ' અહિંસા ' અર્થાત્ અહિંસા એટલે જીવના અતિપાતનો અભાવ હિંસાનુ સ્વરૂપ તો આપણે જોઇ ગયા તેમ પ્રમત્ત યોગ પૂર્વકનુ પ્રાણવ્યપરોપણ છે [1] જે પ્રાણવ્યપરોપણ પ્રમાદ, વિષય અને કષાય પૂર્વકનુ હોય છે તેનુ જ

---

૧ આ પરત્વે તત્ત્વાર્થ (અ ૭)ના આઠમા સૂત્રની વ્યાખ્યા એમ પણ વિચારાય કે પ્રમાદ એટલે કામ, ક્રોધાદિ વિકાર, પ્રાણ એટલે આત્માના વિવેક વગેરે સ્વાભાવિક ગુણો અને વ્યપરોપણ એટલે ઘાત, અર્થાત્ ક્રોધાદિ વિકારોના યોગથી આત્માના વિવેકાદિ ગુણોનો ઘાત તે ' હિંસા ' છે.

નામ ' હિંસા ' છે[૧] સામાન્ય રીતે વિચારતા હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા એમ બે મુખ્ય ભેદો પડે છે દ્રવ્ય-હિંસા એટલે માત્ર પ્રાણોનુ વ્યપરોપણ, અને ભાવ-હિંસા એટલે અશુભ પરિણામ પાત્રના ભેદને લઇને હિંસાના ચાર પ્રકારો પડે છે જેમકે (૧) કોઇ પાત્રમા દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા બને હોય છે, (૨) કોઇમા કેવળ દ્રવ્યહિંસા હોય છે એટલે ભાવહિંસા હોતી નથી, (૩) કોઇમાં માત્ર ભાવહિંસા હોય છે અર્થાત્ દ્રવ્યહિંસા હોતી નથી, અને (૪) જેમા દ્રવ્યહિંસા પણ ન હોય અને ભાવહિંસા પણ ન હોય એવુ પાત્ર આ ચોથો ભંગ શરીરધારી જીવ આશ્રીને શૂન્ય છે, કેમકે એવુ તો એક પણ શરીરધારી પાત્ર નથી આ ચારેના ઉદાહરણો નીચે મુજબ છે —

(૧) દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાનો સહભાવ—

એક શિકારીની વૃત્તિ મૃગને મારવાની છે અને બાણ ફેંકીને તે તેને મારી પણ નાખે છે. આ સ્થળે ઉભય પ્રકારની હિંસા રહેલી છે અન્ય દૃષ્ટાત તરીકે પોતાના મહાપાપના ઉદયને લીધે કસાઇઓ અત્યત મલિન અધ્યવસાય દ્વારા ગાય, ભેંસ વગેરેની કતલ કરે છે ત્યારે તેમના અશુભ પરિણામને લઇને આ દ્રવ્યહિંસાની સાથે સાથે ભાવહિંસાના પણ તેઓ ભાગી બને છે, કેમકે તેમનામા ક્રૂર પરિણામરૂપ ભાવહિંસા છે અને ગાય વગેરેના પ્રાણના નાશરૂપ દ્રવ્યહિંસા છે

(૨) માત્ર દ્રવ્યહિંસા—

હાલતા ચાલતા, ખાતા પીતા, સૂતા બેસતા કે એવી કોઇ અન્ય ક્રિયા કરતા સત જનો દ્વારા જે અન્ય પ્રાણીનો ઘાત થાય તેમા માત્ર દ્રવ્યહિંસા જ છે, પરતુ ભાવહિંસા નથી જ, કેમકે તેમની વૃત્તિ શુભ છે આ સબધમા અન્ય ગ્રથોમા પણ સૂચવાયુ છે કે સાવધાન સતની ચાલવા વગેરે ક્રિયાથી કોઇ જીવજતુ મરી જાય તોપણ તેમની શુભ વૃત્તિને લઇને આ પ્રાણઘાતથી તેમને સૂક્ષ્મ પણ બધ થતો નથી, કારણ કે એ સત અપ્રમાદી છે અને બધ વા હિંસા તો પ્રમાદીને જ લાગે છે[૨] આ સતો તે બીજા કોઇ નહિ પણ ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને આરૂઢ થયેલા કેવલજ્ઞાનીઓ છે

---

૧ કહ્યું પણ છે કે—

" शरीरी म्रियता मा वा, ध्रुव हिंसा प्रमादिन ।
सा प्राणव्यपरोपेऽपि, प्रमादरहितस्य न ॥ "

૨ દશવૈકાલિકની ટીકાના ૨૪ મા પત્રમા અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે—

" उच्चालियमि पाए इरियासमिअस्स सकमट्ठाए ।
वावज्जेज्ज कुलिंगी मरिज्ज त जोगमासज्ज ॥
न य तस्स तण्णिमित्तो बधो सुहुमो वि देसिओ समए ।
जम्हा सो अपमत्तो सा य पमाओ त्ति निद्दिट्ठा ॥ "

[उच्चालिते पादे ईर्यासमितेन सङ्क्रमणार्थम् ।
व्यापद्येत कुलिङ्गी म्रियेत त योगमासाद्य ॥

જેમણે મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કર્યો છે તેવા કેવલી મહાત્માઓની હાલવા ચાલવાની, પગ ઉપાડવા મૂકવાની ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન, એમને હાથે કાયયોગની ચપલતાને લીધે કબુતર, કુકડા, તીતર કે બટેરના બચ્ચાના પ્રાણનો વિનાશ થઇ જાય અથવા તો અનિમેષ દશાના અભાવને લઇને સ્વાભાવિક રીતે આખ મીંચાય ઉઘડે તેવી તેમની પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન તેમના દ્વારા અન્ય જીવોને આઘાત પહોચે તો એથી તેઓ દ્રવ્યહિંસાના ભાગી બને છે, પરતુ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયેલો હોવાથી અશુભ પરિણામનો-પ્રમાદનો તેમનામા સર્વથા અભાવ હોવાથી અને શુભ પરિણામનો તેમનામા પૂરેપૂરો સદ્ભાવ હોવાથી તેમને વિષે ભાવહિંસા માટે સ્થાન જ રહેતુ નથી તેમના શુભ અધ્યવસાયને લઇને ઈર્યાપથિક કર્મ સિવાયના બીજા કોઇ કર્મનો બધ તેમને સભવતો જ નથી, કેમકે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય જેવા નિમિત્તોનો નાશ કર્યા બાદ તો તેઓ આ ઉચ્ચ દશાને પામ્યા છે એટલે આવા અશુભ નિમિત્તોથી જે સાપરાયિક કર્મનો બધ સભવે છે તે નિમિત્તોને જ તેમણે જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા છે આવી પરિસ્થિતિમા તેમને વિષે દ્રવ્ય-હિંસા જ સભવે, નહિ કે ભાવહિંસા, એ સ્વાભાવિક હકીકત છે

આ સબધમા પ્રસ્તુત ગ્રથકારનુ એ સૂચન છે કે જ્યારે ખરી રીતે [1]હિંસાનુ લક્ષણ જ આવા સ્થળમા ચરિતાર્થ થતુ નથી તો પછી એને દ્રવ્યહિંસા એવુ પણ નામ કેમ જ અપાય? કેમકે કેવલી પરમાત્માઓમા નથી સભવ પ્રમાદનો કે પ્રમાદજ ય યોગોનો જેઓ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમા વર્તતા હોય તેમને આરભિક અને માયાપ્રત્યયિક એ બને ક્રિયાઓ સભવે છે, પરતુ જે વખતે તેઓ ઈર્યાસમિતિ પૂર્વક ઉપયોગ રાખીને ગમનાગમન કરતા હોય અને તેવા સમયમા તેમને હાથે તેમના યોગ દ્વારા કોઇ જીવની વિરાધના થઇ જાય તોપણ તે દ્રવ્યહિંસા સમજવી, કેમકે તે વખતે એ મહાત્મા જાણી જોઇને પ્રમાદ સેવતા નથી, તેમજ એમના અધ્યવસાય પણ આવે સમયે સક્લિષ્ટ હોતા નથી વિશેષમા સાતમાથી અગ્યારમા ગુણસ્થાને વર્તતા અપ્રમત્ત અવસ્થાવાળા મહાનુભાવોને વિષે કેવળ દ્રવ્યહિંસાનો સભવ છે એમ એક દષ્ટિએ કહી શકાય આ મહાત્માઓને

न च तस्य तन्निमित्तो बन्ध सूक्ष्मोऽपि देशित समये ।
यत सोऽप्रमत्त सा च प्रमाद इति निर्दिष्टा ॥]

યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧ શ્લો ૩૬)ની સ્વોપજ્ઞ ટીકામા પણ કહ્યુ છે કે કોઇ જીવ જીવે કે મરે પણ જે મનુષ્ય અયતાચાર, અસયમી અને અશુભ વૃત્તિવાળો છે તેને તો હિંસા લાગે જ છે, જ્યારે જે મનુષ્ય યતનાશીલ છે તેને માત્ર હિંસા દ્વારા કશો બધ થતો નથી શ્રીયશોવિજયકૃત ધર્મપરીક્ષા (સ્વોપજ્ઞ વિવરણ)માથી પણ આવી જ મતલબનો સૂર નીકળે છે, કેમકે એના ૧૮૫ મા પૃષ્ઠમાં કહ્યુ છે કે—

"य पुनर्विरत प्राणातिपातादिनिवृत्त स जानानोऽपि 'सदोषमिदम्' इत्यवबुध्यमानोऽपि गीतार्थतया द्रव्यक्षेत्राद्यागाढेषु प्रलम्बादिग्रहणेन हिंसा करोति, यद्वा न जानाति परमप्रमत्तो विकथादिप्रमादरहित उपयुक्त सन् यत् कदाचित प्राण्युपघात करोति तत्राप्यध्यात्मसमा चित्तप्रणिधानतुल्या निर्जरा सञ्जायते"

અર્થાત્ જે મનુષ્ય વિરત છે—સયમશીલ છે તે આ પ્રવૃત્તિ સદોષ છે એમ જાણતો હોય છતા તેવી સદોષ પ્રવૃત્તિને આચરે તો પણ તેને નિર્જરા થાય છે પણ બધ થતો નથી વળી જે મનુષ્ય અપ્રમાદી છે એટલે જેની વૃત્તિ પ્રમાદ વિષય કષાય અને વિકથાથી વિમુખ છે તેવો મનુષ્ય યતનાશીલ છતાં વગર જાણ્યે, અજાણતા કોઇ જાનનો પ્રાણનાશ કરે તો તેને નિર્જરા હોય છે, પરતુ બધ હોતો નથી

વિષે માયાપ્રત્યયિક ક્રિયા રહેલી છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ તેઓ કેવળ શાસનની હીલના થતી અટકાવવા માટે કરે તો તેમના અધ્યવસાય સંક્લિષ્ટ નહિ હોવાથી તેમના હાથે થતી હિંસા પણ દ્રવ્યહિંસા જ છે એ વાત સાચી છે કે તેમણે કષાયોનો સર્વાંશે ક્ષય કર્યો નથી એટલે તેમને ઈર્યાપથિક કર્મબંધ સંભવતો નથી, પરંતુ તેમના કષાયો અતિમંદ હોવાથી–તેમના અધ્યવસાય તીવ્ર રસવાળા તેમજ સંક્લિષ્ટ ન હોવાથી તેમનો સાંપરાયિક કર્મબંધ પણ તદ્દન મંદ રસવાળો છે અને અતિશય સંક્લિષ્ટ પરિણામથી મુક્ત છે એટલે કે તે નહિ જેવો સાંપરાયિક કર્મબંધ છે

ભગવતી (શ ૧, ઉ ૩, સૂ[૧] ૩૭) ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જેમણે પોતાના આત્માને શુભ ભાવનાથી વાસિત કર્યો છે અર્થાત્ જેઓ સંપૂર્ણ રીતે અપ્રમત્ત અવસ્થામાં છે, જેમને વિષે પ્રમાદનો કદાપિ સંચાર થવાનો સંભવ નથી તેઓ યુગમાત્ર દૃષ્ટિ જોઇને ચાલ્યા જતા હોય તેવામાં તેમના પગ નીચે કુકડા, કબૂતર, તીતર, બટેર જેવાનું બચ્ચું ઉડતા ઉડતા અકસ્માત્ આવી ચડે અને તે આવા યોગીશ્વરની કાયગતિની ચપલતાને લઇને મરી જાય તો તેવે સમયે આ યોગીશ્વરને કેવળ યોગ જ નિમિત્ત હોવાથી ઈર્યાપથિક જ કર્મ લાગે, નહિ કે સાંપરાયિક, કેમકે જેમના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સર્વથા ઉચ્છેદ થયો છે તેમને ઈર્યાપથિક જ કર્મ સંભવે છે

પ્ર ક્ષીણમોહ કેવલીને તો સર્વદા ઉપયોગ હોવાથી યુગમાત્ર દૃષ્ટિપૂર્વક જોઇને ચાલવું એ હકીકત તેમના સંબંધમાં કેવી રીતે ઘટી શકે? માટે શું એ કોઇ અન્યને લાગુ પડતી હોવી ન જોઇએ?

ઉ રાત્રિક પ્રતિક્રમણમાં ખામણા (ક્ષમાપના) વખતે 'અબ્ભુટ્ઠિઆ' સૂત્રમાં **'भत्ते पाणे'** વગેરે પાઠની માફક તમામ સાધુઓના ગમનાગમનમાં આવા પ્રકારની ઈર્યાસમિતિની શૈલી દર્શાવેલી હોવાથી અત્ર પણ તે શૈલી ખંડિત ન થાય તેટલા પૂરતો આ નિર્દેશ છે બાકી વસ્તુગત્યા યુગમાત્ર દૃષ્ટિ એમ કહેવાની કશી જરૂર જણાતી નથી

(૩) માત્ર ભાવહિંસા—

કોઇ માણસ આછા અંધારામાં વળેલું દોરડું જોઈ તે તેને સર્પ સમજે અને એને મારવા

---

૧ " अणगारस्स णं भंते ! भावियप्पणो पुरओ जुगमायाए पेहाए-रीयं रीयमाणस्स पायस्स अहे कुक्कुडपोए वा वट्टपोए वा कुलिंगच्छाए वा परियावज्जेज्जा तस्स णं इरियावहिआ, न संपराइआ, जस्स णं कोहमाणमायालोभा सव्वस्था वुच्छिन्ना तस्स णं ईरियावहिआ हवइ त्ति । "

[अनगारस्य भदन्त ! भावितात्मनः पुरतो युगमात्रया प्रेक्ष्यमाणस्य गच्छतः पादस्याधः कुर्कुटपोतो वा वर्तकपोतो वा कुलिङ्गपोतो वा पर्यापद्येत (म्रियेत) तस्यैर्यापथिकी न साम्परायिकी, यस्य क्रोधमानमायालोभाः सर्वथा व्युच्छिन्नास्तस्यैर्यापथिकी भवतीति ।]

પ્રેરાય તેમજ એ દોરડાના કટકે કટકા કરી નાખે તો આમા બહારના પ્રાણોનો ઘાત નથી, છતા એની અશુભ વૃત્તિને લીધે એ ભાવહિંસા ગણાય જ

વિશેષમા આ સબધમા આપણે [1]તદુલ મત્સ્યનુ ઉદાહરણ વિચારીશુ આ મત્સ્ય ચોખાના દાણા જેવડો હોય છે અને મહામચ્છના પાપણમા તે ઉત્પન્ન થાય છે મહામચ્છ કેટલાક માછલા ગળી જાય છે અને તેની સાથે થોડુક પાણી તેના મુખમા દાખલ થઇ જાય છે આ પાણીને તે બહાર કાઢે છે ત્યારે તેના દાતોને વિષે પોલાણ હોવાથી તેમાથી પાણી સાથે ગળી જવાયેલા કેટલાક નાના નાના માછલા પણ નીકળી જાય છે આ જોઇને આ તદુલ મત્સ્ય એવી રૌદ્ર ભાવના ભાવે છે કે જો હુ મહામચ્છ હોઉ તો એકે માછલાને આવી રીતે નીકળી જવા ન દઉં, પરતુ બધાને સ્વાહા કરી જાઉ આવો તેનો નઠારુ અધ્યવસાય તે જ ભાવહિંસા છે અને તેની ઉગ્રતાને લીધે તો એ મરીને સાતમી નરકે સિધાવે છે [2]

જોકે આ તદુલમત્સ્ય કોઇને મારતો નથી અર્થાત્ એને હાથે કોઇના પ્રાણને આઘાત પહોચતો નથી, છતા એની રૌદ્ર ભાવના એ ભાવહિંસા ગણાય છે અને તે તીવ્ર સાપરાયિક કર્મના બધનુ કારણ બને છે

(૪) દ્રવ્યહિંસા તેમજ ભાવહિંસાનો અભાવ—

આનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્યથી પણ હિંસા નહિ અને ભાવથી પણ હિંસા નહિ આવી સ્થિતિ શરીરધારી પ્રાણીઓ માટે અશક્ય છે **દશવૈકાલિકની** ટીકાના ૨૪ મા પત્રગત નિમ્ન લિખિત પક્તિ આની સાક્ષી પૂરે છે —

" चरमभङ्गस्तु शून्य इति । "

આ સબધમા એ ઉમેરવુ પડશે કે શ્રીયશોવિજયકૃત **ધર્મપરીક્ષા** (પૃ ૨૦૯)મા એવો [3]ઉલ્લેખ છે ખરો કે જે સાધુ-સતના મન, વચન અને કાયની શુદ્ધિ હોય તે ભાવથી પણ હિંસા કરતો નથી તેમજ દ્રવ્યથી પણ હિંસા કરતો નથી, પરતુ આ કથન શુદ્ધિની પ્રધાનતાને અનુલક્ષીને હોવુ જોઇએ એમ ભાસે છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે દ્રવ્યથી પણ અહિંસક એવા તો ચૌદમા ગુણસ્થાને આરૂઢ થયેલા, સર્વસવરરૂપ અને શૈલેશી અવસ્થાને વરેલા જીવન્મુક્ત પરમાત્માઓ છે તેમજ પરમુક્ત અશરીરી સિદ્ધ પરમાત્માઓ છે

હિંસાના આ ચારે ભગોની સ્થૂલ વ્યાખ્યા ટુકમા એમ રજુ કરાય કે અપ્રમત્ત યોગ દ્વારા થતો પ્રાણનો વિયોગ તે 'દ્રવ્યહિંસા', પ્રમત્ત યોગ દ્વારા થતો પ્રાણનો વિયોગ તે દ્રવ્ય-ભાવ-હિંસા,

---

૧ જુઓ ઋષભપચાશિકાનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૩૯-૧૪૧)
૨ જુઓ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત હિંસાષ્ટકના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનુ પાંચમુ પત્ર
૩ " न द्रव्यतो न भावतो मनोवाक्कायशुद्धस्य साधो । "

અવસ્થા દરમ્યાન તીવ્ર રૌદ્ર ધ્યાન દ્વારા અન્ય જીવને દુ ખી કરવાનો કે તેને મારવાનો કેવળ ર કરવો પરંતુ તેને અમલમા ન મૂકવો તે ભાવહિંસા અને સર્વસંવરરૂપ અવસ્થા તે સર્વથા સા છે

ાના સંકલ્પી આદિ ચાર પ્રકારો—

દિગંબર સપ્રદાય મુજબ (૧) સંકલ્પી, (૨) આરંભી, (૩) ઉદ્યોગી અને (૪) વિરોધી હિંસાના ચાર પ્રકારો છે તેમા નિરપરાધીનો હાથે કરીને ઇરાદાપૂર્વક જાણી બૂઝીને પ્રાણ કે તેને દુ ખ દેવુ તે 'સંકલ્પી હિંસા' છે જેમકે કસાઇને હાથે થતો પશુવધ રસોઇ કર , આવવા જવામા વગેરે ક્રિયાઓમા ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવા છતા જે હિંસા થાય છે ારંભી હિંસા' છે વ્યાપારાદિ કાર્યોમા જે હિંસા થાય છે તે 'ઉદ્યોગી હિંસા' છે દાખલા ; અનાજનો વ્યાપારી એમ ઇચ્છતો નથી કે અનાજમા કીડા પડે અને મરે, છતાં તે સાવધ ે તોપણ તેમા કીડા પડે છે અને મરે છે એટલે કે એને ઉદ્દેશીને આ હિંસા 'ઉદ્યોગી હિંસા' ાત્મરક્ષા યાને આત્મીય રક્ષાને વાસ્તે જે હિંસા કરાય તે ' વિરોધી હિંસા ' છે

ગૃહસ્થ માટે સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ શક્ય નથી તે કેવળ ત્રસ જીવોની હિંસાનો કરી શકે તેમ છે વળી તેમા પણ ત્રસ જીવો આશ્રીને ઉપર્યુક્ત ચાર પ્રકારની હિંસામાથી વળ સંકલ્પી હિંસાનો ત્યાગી બની શકે તેમ છે ખેતી, લડાઇ વગેરેમા થતી હિંસા તે ્પી હિંસા નથી એથી કરીને અહિંસારૂપ અણુવ્રતધારી એ કાર્ય કરી શકે આ વ્રતનુ પ પાલન બીજી પ્રતિમામા કરાય છે અને ખેતી વગેરેનો ત્યાગ આઠમી પ્રતિમામા કરાય છે દિગંબર માન્યતા છે દરેક જૈન ગૃહસ્થ કઇ પ્રતિમમય આઠમી પ્રતિમામા હોતો નથી એ જે ખેતીનુ કામ છોડી દીધુ છે તે તેના જૈનત્વને આભારી નથી, કિન્તુ તે તેમની વ્યાપારી ને અધીન છે એમ સૂચવાય છે દક્ષિણ પ્રાતમા જૈનોનો કેટલોક ભાગ તો હજી ખેતી વડે નનિર્વાહ કરે છે

ગૃહસ્થાશ્રમમા સંભવતી હિંસાના બે વિભાગો પણ પાડી શકાય છે જેમકે આરંભજન્ય અનારંભજન્ય તેમા આરંભજન્ય હિંસાથી ખાડવુ, દળવુ, રસોઇ કરવી વગેરે ગૃહિકર્મોના ાન તેમજ આજીવિકાર્થે દ્રવ્યનુ ઉપાર્જન સમજવા આ હિંસાનો ત્યાગ ગૃહસ્થજીવનની એ પ્રાય અશક્ય છે[૧] અનારંભજન્ય હિંસા ગૃહસ્થોને યોગ્ય એવા આરંભને છોડીને ના માનસિક, વાચિક અને કાયિક સંકલ્પ દ્વારા થનાર ત્રસ જીવોના ઘાત સાથે સંબંધ ો છે આનુ બીજુ નામ ' સંકલ્પી હિંસા ' છે

---

૧ શ્રીઅમિતગતિએ ઉપાસકાચારમા કહ્યુ પણ છે કે—

' हिंसा द्वेधा प्रोक्ताऽऽरम्भानारम्भजत्वतो दक्षैः ।
गृहवासतो निवृत्तो द्वेधाऽपि त्रायते तां च ॥
गृहवाससेवनरतो मन्दकषायप्रवर्तितारम्भः ।
आरम्भजां स हिंसां शक्नोति न रक्षितुं नियमात् ॥ "

હિંસાના ફળની વિચિત્રતા—

કેટલીક વાર હિંસા દેખાવમા થોડી હોવા છતા તેના ફળની બહુલતા જોવાય છે, જ્યારે કેટલીક વાર હિંસા ઘણી થઇ હોય અને તેનુ વિપાકરૂપ ફળ અલ્પ અનુભવાય છે[1] કોઇક વેળા હિંસાનુ તરત જ ફળ ભોગવવુ પડે છે અને કોઇ વાર તે ઘણા લાબા કાળે ભોગવવુ પડે છે કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે હિંસા એકાદ વ્યક્તિ કરે છે અને ફળ અનેક ભોગવે છે, જ્યારે કેટલીક વાર હિંસા અનેક વ્યક્તિ કરે છે અને ફળ એક જણ ભોગવે છે આ હકીકતને હિંસાની વિવિધતા અને વિચિત્રતા સાથે સબધ હોવાથી એને વિષે પણ અત્ર થોડાક ઊહાપોહ કરીશુ

અલ્પ અભિનિવેશને વશ થઇ, પ્રમાદને અધીન બની **જમાલિ** જેવા નિહ્નવોએ ભાવ પ્રાણના ત્યાગરૂપ અલ્પ હિંસા સેવી, પરતુ દીર્ઘસસારપરિભ્રમણરૂપ ઘણા દુખનો તેમને અનુભવ કરાવવાવાળી તે નીવડી આ પ્રથમ પ્રકાર છે અનેક મનુષ્યોનો સહાર કરનાર **દૃઢપ્રહારી** જેવાને તેમની હિંસાનુ ફળ કેવળ લોકનિદા અને અલ્પ તાડન તર્જન જેટલુ જ મળ્યુ આ દ્વિતીય પ્રકાર છે આ ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે એવો કઇ નિયમ નથી કે ઘણા જીવોને મારવા રૂપ હિંસાનુ ફળ તીવ્ર નરકાદિ દુખ જ છે વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે પ્રમાદજનિત તીવ્ર અને દુષ્ટ અધ્યવસાય પૂર્વક જે હિંસા કરાઇ હોય તે પ્રાય નરકાદિના અસહ્ય દુખનો અનુભવ કરાવે છે

રૌદ્ર ધ્યાનને અનુકૂળ એવા કઠોર હૃદય પૂર્વક અતિશય સક્લિષ્ટ અધ્યવસાયને સેવીને અનેક ત્રસ જીવોના પ્રાણત્યાગરૂપ જે હિંસા કરાય છે તેનુ ફળ કેટલીક વાર તો આ લોકમા પણ તરત જ ભોગવવુ પડે છે દાખલા તરીકે છ ખડ સાધવાની ઇચ્છાવાળા **કોણિક** નરેશ્વરને નરકરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ પૂર્વે આ લોકમા જ વણમોતે મરવુ પડ્યુ

વર્તમાન કાળમા કરેલી હિંસા કોઇક વેળા વર્તમાન કાળમા પણ ફળ આપે છે જેમકે જે વખતે **સુન્દે** ઉપસુન્દને માર્યો તે વખતે **ઉપસુન્દે સુન્દને** માર્યો વળી કાલાતરમા પણ હિંસાનુ ફળ ભોગવાય છે

હિંસા એક જણ કરે છે અને તેનુ ફળ ઘણા ભોગવે છે એમ પણ બને છે ઉદાહરણ તરીકે **પાલક** મત્રીએ **સ્કદક** મુનીશ્વરના ૫૦૦ શિષ્યોને ઘાણીમા પીલીને મારી નાખ્યા અને તેના દારુણ વિપાકનો-તેના ભયકર ફળનો આખો દેશ ભાગી બન્યો વિશેષમા **સાબ, પ્રદ્યુમ્ન** વગેરે યાદવોએ **દ્વૈપાયન** ઋષિને હેરાન કર્યા અને તેનુ કટુ ફળ **દ્વારિકાની** સમગ્ર પ્રજાને ચાખવુ પડ્યુ

---

૧ સરખાવો—

" कोडाकोडीगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा "
[कोटाकोटिगुणो वा भवेद् विपाको बहुतरो वा]

ઘણા જીવો હિંસા કરે અને ફળ એકને ભોગવવું પડે એવું પણ કદાચિત્ બને છે જેમકે અપરાધ લોકો કરે અને તેનું ફળ તેના નાયકને ભોગવવું પડે

વળી કેટલીક વાર એક વાર કરેલી હિંસાનું ફળ એક જ વાર ભોગવવું પડે છે અને કોઈક વેળા ઘણીયે વાર જેમકે શ્રીમહાવીર સ્વામીએ ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં શય્યાપાલકના કાનમાં સીસું તપાવીને રેડાવ્યું હતું તેનું ફળ એ શય્યાપાલક અનેક ભવો કરી જ્યારે ગોવાળીઓ થયો ત્યારે પ્રભુને ઉદયમાં આવ્યું અર્થાત્ તેમને આ ફળ ઘણા લાંબા વખતે અને તે પણ વળી એક જ વાર ભોગવવું પડયું

વિશેષમાં હિંસાનું ફળ ન પણ ભોગવવું પડે અર્થાત્ એથી કર્મબંધ ન પણ થાય જેમકે શ્રીવિષ્ણુકુમાર જેવાએ શાસનની રક્ષા માટે નમુચિના પ્રાણ લીધા છતાં એ હિંસા તેમને કર્મબંધનું કારણ ન બનતાં નિર્જરાનું કારણ બની [1]

હસ્તિતાપસવાદ—

સૂત્રકૃતાંગમાં જે વિવિધ વાદો ઉપલબ્ધ થાય છે તે પૈકી હસ્તિતાપસવાદનું સ્વરૂપ અત્ર આલેખવું પ્રાસંગિક સમજાય છે આ આગમના ૪૦૩ મા પત્રમાં આ સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે દયા પાલવા માટે કેટલાક આ પ્રમાણે કહે છે કે બાકી બધા જીવોની દયા પળાય એ માટે વર્ષે વર્ષે એક એક મોટા હાથીને બાણ વડે મારીને અમે અમારો નિર્વાહ કરીએ છીએ આ જાતની હિંસા કરનારાને [2]નિર્યુક્તિકાર અને [3]ટીકાકાર ' હસ્તિતાપસ 'ના નામથી ઓળખાવે છે આ મતનું નિરસન આગળ ઉપર વિચારીશું

---

૧ આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ આચાર્ય શ્રીઅમૃતચંદ્ર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે—

" अविधायापि हि हिंसा हिंसाफलभाजनं भवत्येकः ।
कृत्वाऽप्यपरो हिंसां हिंसाफलभाजनं न स्यात् ॥
एकस्याल्पा हिंसा ददाति काले फलमनल्पम् ।
अन्यस्य महाहिंसा स्वल्पफला भवति परिपाके ॥
कस्यापि दिशति हिंसा हिंसाफलमेकमेव फलकाले ।
अन्यस्य सैव हिंसा दिशत्यहिंसाफलं विपुलम् ॥
हिंसाफलमपरस्य तु ददात्यहिंसा तु परिणामे ।
इतरस्य पुनर्हिंसा दिशत्यहिंसाफलं नान्यत् ॥
अवबुध्य हिंस्य-हिंसक-हिंसा-हिंसाफलानि तत्त्वेन ।
नित्यमवगूहमानैर्निजशक्त्या त्यज्यतां हिंसा ॥ "

અત્ર આ બધા પદ્યોનો અર્થ ન લખતાં કેવળ છેલ્લાનો જ લખીશું, કેમકે બાકીનાનો અર્થ લગભગ ઉપર આવી ગયો છે અંતિમ પદ્યનો અર્થ એ છે કે જેની હિંસા કરાય છે તે ' હિંસ્ય ' ગણાય છે આ હિંસ્ય કોણ છે, હિંસા કરનાર કોણ છે, હિંસાનું શું સ્વરૂપ છે, હિંસાનાં ફળો કેવાં છે એનો વાસ્તવિક બોધ મેળવીને સદા યથાશક્તિ હિંસાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

૨ જુઓ સૂત્રકૃતાંગનું ૩૮૬ મું પત્ર

૩ જુઓ સૂત્રકૃતાંગનું ૪૦૪ મું પત્ર

અસત્યનું લક્ષણ—

कषायादिप्रमादपरिणतात्मना सद्भूतनिह्नवासद्भूतोद्भावनरूपत्व, प्रमत्तयोगमाश्रित्य सद्भावप्रतिषेधरूपत्वे सति असद्भावोद्भावनरूपत्व वाऽसत्यस्य लक्षणम् । (४०८)

અર્થાત્ કષાયાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણમેલો આત્મા સદ્ભૂત વસ્તુનો અપલાપ કરે કે અસદ્ભૂત વસ્તુનુ ઉદ્ભાવન યાને પ્રકાશન કરે તો તે 'અસત્ય' છે અથવા પ્રમત્ત યોગના આલંબન પૂર્વક સદ્ભાવનો નિષેધ કરી અસદ્ભાવનુ ઉદ્ભાવન કરવુ તે 'અસત્ય' છે

જીવ નથી, પરલોક નથી એ પ્રમાણેનુ પ્રતિપાદન તે 'સદ્ભાવનો અપલાપ' કહેવાય છે આ આત્મા શ્યામાતદુલ જેવડો છે[1] અથવા તો અગુઠાના પેરવા (પર્વ) જેટલો છે એવા[2] કથન તે 'અસદ્ભાવનુ ઉદ્ભાવન' છે શાસ્ત્રમા જેનો નિષેધ કરાયો હોય એવા વચનના અનુષ્ઠાનરૂપ ગર્હાનો પણ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે સદ્ભૂત પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવનારૂ અર્થાત્ સત્ય એવુ વચન પણ જો હિંસાથી યુક્ત હોય તો તે અસત્ય જ છે આ કારણને લીધે હિંસાથી બચવા માટે મૃષાવાદનો (તેમજ અસ્તેયાદિનો) ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે[3]

સ્તેય (ચોરી)નુ લક્ષણ—

परपरिगृहीतधनधान्यादीनामाक्रान्त्या चौर्यादिलक्षणशास्त्रप्रति-

---

૧ આ કથન કર્યાનુ છે તે ખ્યાલમાં આવતુ નથી

૨ " अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो अङ्गुष्ठ च समाश्रित " એવો ઉલ્લેખ મહાનારાયણ ઉપનિષદ્ના ૧૬ મા ખડના ત્રીજા શ્લોકમાં છે

૩ સરખાવો સ્થાનાગ (સૂ ૨૩૫)ની શ્રીઅભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિગત નિમ્ન-લિખિત અવતરણ —

" एक्कं चिय एत्थ वय निद्दिट्ठ जिणवरेहिं सव्वेहिं ।
पाणाइवायविरमणमवसेसा तस्स रक्खट्ठा ॥ "

[एकमेवात्र व्रत निर्दिष्टं जिनवरै सर्वे ।
प्राणातिपातविरमणमवशेषाणि तस्य रक्षार्थानि ॥]

અર્થાત્ સર્વે જિનેશ્વરોએ પ્રાણાતિપાતવિરમણ (અહિંસા)રૂપ એક જ વ્રતનો નિર્દેશ કર્યો છે બાકીનાં (સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહરૂપ) વ્રતો તો એની રક્ષા માટે છે અર્થદીપિકાના ૪૦ મા પત્રમાં અવતરણરૂપે અપાયેલુ નિમ્ન-લિખિત પદ્ય પણ અત્ર નોધી લઇશુ —

" धन्नाण रक्खट्ठा कीरंति वईओ जह तहेवेत्थ ।
पढमवयरक्खणट्ठा कीरंति वयाइ सेसाइं ॥ "

[धान्यानां रक्षणार्थां कुर्वन्ति वृत्तयो यथा तथैवात्र ।
प्रथमव्रतरक्षणार्थं कुर्वन्ति व्रतानि शेषाणि ॥]

पिद्धनिषेधाचरणेन वा ग्रहणरूपत्वम्, कषायादिप्रमादकलुषितबुद्ध्या परकीयादत्ततृणादिरूपद्रव्यजातस्यादानरूपत्वं वा स्तेयस्य लक्षणम्। (४०९)

અર્થાત્ અન્યની માલીકીના ધન, ધાન્ય ઇત્યાદિનુ આક્રમણ દ્વારા ગ્રહણ કરવુ તે 'સ્તેય' યાને 'ચોરી' છે. અથવા ચોરી વગેરે જેવા શાસ્ત્રમા નિષેધ કરાયેલા આચરણથી અન્યના ધન, ધાન્યાદિનુ ગ્રહણ કરવુ તે 'ચોરી' છે અથવા કષાયાદિ પ્રમાદને લીધે બુદ્ધિ કલુષિત થવાથી પારકાના તૃણ (જેવા બીનકીંમતી) વગેરે પદાર્થોનુ તેના આપ્યા વિના–તેના માલીકની રજા વિના ગ્રહણ કરવુ તે 'ચોરી' છે આને શાસ્ત્રકારો [1]'અદત્તાદાન'ના નામથી ઓળખાવે છે. એટલે કે અણદીધુ લેવુ તે 'ચોરી' છે [2]

અદત્તાદાનના ચાર પ્રકારો—

(૧) સ્વામિ–અદત્ત, (૨) જીવ–અદત્ત, (૩) તીર્થંકર–અદત્ત અને (૪) ગુરુ–અદત્ત એમ અદત્તના ચાર પ્રકારો છે જે વસ્તુનો જે સ્વામી હોય–માલીક હોય તેની પરવાનગી વિના તે વસ્તુ લેવી તે 'સ્વામિ–અદત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ તે 'સ્વામિ–અદત્ત' છે જેમકે સોનુ વગેરે જીવે રાજીખુશીથી નહિ આપેલી વસ્તુ સ્વીકારવી તે 'જીવ–અદત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ 'જીવ–અદત્ત' છે જેમકે સચિત્ત ફળ વગેરે, કેમકે તે ફલાદિના જીવે પોતાના પ્રાણ તેને આપ્યા નથી. તીર્થંકરે નિષેધ કરેલી વસ્તુનુ ગ્રહણ તે 'તીર્થંકર–અદત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ 'તીર્થંકર–અદત્ત' છે જેમકે આધાકર્માદિ આહારનો તીર્થંકરે નિષેધ કર્યો છે તો એનુ ગ્રહણ કરનાર સાધુ તીર્થંકર–અદત્તાદાનનો ભાગી છે એવી રીતે અપ્રાસુક, અનંતકાય, અભક્ષ્ય પદાર્થો તે ગૃહસ્થ આશ્રીને તીર્થંકર–અદત્ત છે ગુરુએ જે વસ્તુ લેવા માટે આજ્ઞા ન આપી હોય તે વસ્તુ લેવી તે 'ગુરુ–અદત્તાદાન' છે અને તે વસ્તુ 'ગુરુ–અદત્ત' છે ભોજ્યાદિ પદાર્થ સર્વથા શુદ્ધ હોય, પરંતુ ગુરુની અનુજ્ઞા વિના જો તે ગ્રહણ કરાય તો તે 'ગુરુ–અદત્ત' છે [3]

અબ્રહ્મનુ લક્ષણ—

कषायादिप्रमादपरिणतात्मनो मोहोदये सति चेतनाचेतनस्रोतसोरासेवनरूपत्वं, मोहोदयजनितरागपरिणामवशात् परस्परं स्वयमेव

---

૧ અદત્ત એટલે નહિ આપેલુ, અને આદાન એટલે ગ્રહણ

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નુ નિમ્નલિખિત દશમુ સૂત્ર—

" अदत्तादानं स्तेयम् । "

૩ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૭૦ મુ પત્ર

वाऽऽश्लेषजनितसुखमुपलभमानयोः स्त्रीपुंसोर्विलक्षणसंयोगविशेषरूपत्वं वा, उदितवेदयोः स्त्रीपुंसोः परस्परं स्वयमेव वा विलक्षणसंयोगपूर्वकशरीराश्लेषे सति रागपरिणामरूपत्वं वाऽब्रह्मणो लक्षणम् । (४१०)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદય દરમ્યાન કષાયાદિ પ્રમાદરૂપે પરિણમેલ આત્મા સજીવ અને નિર્જીવ સ્રોતમ્નું સેવન કરે તે 'અબ્રહ્મ' છે અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગરૂપ પરિણામને લીધે પરસ્પર આલિંગન કરવાથી કે પોતાની મેળે ગુહ્ય અવયવના સ્પર્શથી સુખ પામનારા સ્ત્રી અને પુરુષના વિલક્ષણ સંયોગને 'અબ્રહ્મ' કહેવામાં આવે છે અથવા વેદનીય કર્મના ઉદયવાળા સ્ત્રી અને પુરુષનો પરસ્પર અથવા તો પોતાની મેળે વિલક્ષણ સંયોગ દ્વારા શરીરનો આશ્લેષ થતાં જે રાગરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય તે 'અબ્રહ્મ' કહેવાય છે

પરિગ્રહનું લક્ષણ—

[1]सचित्ताचित्तमिश्रद्रव्येषु ममत्वलक्षणतृष्णारूपत्वं, प्रमत्तयोगमाश्रित्य बाह्याभ्यन्तरद्रव्येषु [2]ममेति ममत्वभावलक्षणमूर्च्छारूपत्वं, प्रमत्तयोगानुवृत्तिसामर्थ्याद् बाह्याभ्यन्तरतृष्णारूपत्वं, बाह्याभ्यन्तरद्रव्यस्यार्जनरक्षणसंस्कारादिव्यापारविषयकतृष्णारूपत्वं वा परिग्रहस्य लक्षणम् । (४११)

અર્થાત્ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) એવા ત્રણ પ્રકારના દ્રવ્યોને વિષે મમતારૂપ તૃષ્ણા તે 'પરિગ્રહ' છે અથવા પ્રમત્ત યોગને લીધે બાહ્ય અને આભ્યંતર દ્રવ્યોને વિષે મારાપણારૂપ મૂર્ચ્છા રાખવી તે 'પરિગ્રહ' છે અથવા પ્રમત્ત યોગની અનુવૃત્તિના બળથી બાહ્ય અને આભ્યંતર દ્રવ્યના ઉપાર્જન, રક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે જાતની પ્રવૃત્તિ સંબંધીની તૃષ્ણા તે 'પરિગ્રહ' છે

તૃષ્ણા—

જેમ ઈર્ષ્યા અશાંતિને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તૃષ્ણા પણ અશાંતિની ઉત્પાદક છે, એટલું જ

---

૧ मम એ 'મૃત્યુ' છે અને निर्मम એ 'શાશ્વત બ્રહ્મ' છે આ પ્રમાણેનો ભગવદ્‌ગીતાનો સંદેશ હિંદુ ધર્મનું કેન્દ્ર છે એની ધરી ઉપર સઘળા આચાર વિચાર ઘૂમે છે

૨ તત્ત્વાર્થ (અ. ૭)માં બારમા સૂત્રરૂપે કહ્યું છે કે—

" मूर्च्छा परिग्रह । "

નહિ પણ સાથે સાથે એ અશાતિની વૃદ્ધિ પણ કરે છે તૃષ્ણા ઉપર યોગ્ય અકુશ ન રખાય તો એના યોગે જરૂરીઆતો વધતી જાય અને પરિણામે અશાતિની જ્વાળા ચોમેર ફેલાઇ જાય એટલે કે નિરકુશ ઇચ્છાઓને અધીન બનનારી વ્યક્તિ પોતાના જીવનની આદરણીય અને અનુપમ શાતિનો ઇરાદા પૂર્વક નાશ કરે છે અસતોષની ભાવના એની અશાતિની ચિતાને સળગતી જ રાખે છે અને એમા એનુ સર્વસ્વ હોમાય છે અને પરિણામે એના દુખનો પાર રહેતો નથી જીવનને શાતિમય અને સુખદ બનાવવા માટે તૃષ્ણાના વેગને રોકવો જોઇએ અને તેમ કદાચ શરૂઆતમા ન બને તો એ વેગની દિશા તો જરૂર ફેરવવી જ જોઇએ એમ ન થાય અને કેવળ તૃષ્ણારૂપ નદીના પૂરમા જ તણાવાનુ ચાલૂ રહે તો પોતાના આત્માની અધોગતિ માટે જરાએ શકા રહેતી નથી, એટલુ જ નહિ પણ જગતને એ પ્રવૃત્તિ ત્રાસદાયક નીવડે છે અને એથી જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણની અનુપમ ભાવના તો પ્રકટયા પહેલા જ મરી જાય છે

પરિગ્રહના પ્રકારો—

પરિગ્રહણ કરાય તે 'પરિગ્રહ' છે એના ૬, ૯ અને ૬૪ એમ જુદી જુદી અપેક્ષા અનુસાર પ્રકારો પડે છે જુઓ **દશવૈકાલિક**ની નિર્યુક્તિ ([1]ગા ૨૪૯) આની [2]૨૫૦ મી ગાથા મુજબ ગૃહસ્થના અર્થરૂપ પરિગ્રહના (૧) ધાન્ય, (૨) રત્ન, (૩) સ્થાવર, (૪) દ્વિપદ, (૫) ચતુષ્પદ અને (૬) ધાતુ એમ છ પ્રકારો છે અર્થાત્ ત્યા અર્થ-પરિગ્રહ સામાન્યપણે છ પ્રકારનો કહેવાયેલો છે એના અવાતર ભેદો વિચારતા એના ૬૪ પ્રકારો પડે છે જેમકે ધાન્યના ચોવીસ પ્રકાર, રત્નના ચોવીસ પ્રકાર, સ્થાવરના ત્રણ, દ્વિપદના બે, ચતુષ્પદના દશ અને ધાતુનો એક (૨૪+૨૪+૩+૨+૧૦+૧=૬૪)

આ પૈકી ધાન્યના ચોવીસ પ્રકારો તો આપણે ૩૭૭ મા તેમજ ૩૭૮ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા છીએ ત્યા આપેલી ગાથાઓ **દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિ**ની ૨૫૨ મી અને ૨૫૩ મી ગાથા સાથે પ્રાય અક્ષરશ મળતી આવે છે, અને તે આ નિર્યુક્તિમાથી ઉદ્ધૃત કરેલી જણાય છે

ચોવીસ પ્રકારના રત્નોના નામ **દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિ** ([3]ગા ૨૫૪-૨૫૫)મા નીચે મુજબ આપેલા છે —

---

૧ "धम्मो पसुवइट्ठो अत्थस्स चउव्विहो उ निक्खेवो ।
ओहेण छव्विहऽत्थो चउसट्ठिविहो विभागेण ॥ "

[धर्मं एष उपदिष्टोऽर्थस्य चतुर्विधस्तु निक्षेप ।
ओघेन षड्विधोऽर्थश्चतु षष्टिविधो विभागेन (विशेषेण) ॥]

२ "धन्नाणि रयण थावर दुपय चउप्पय तहेव कुविअं च ।
ओहेण छव्विहऽत्थो एसो धीरेहिं पन्नत्तो ॥ "

[धान्यानि रत्न स्थावरं द्विपद चतुष्पदं तथैव कुप्य च ।
ओघेन षड्विधोऽर्थ एष धीरै प्रज्ञप्त ॥]

३ "रयणाणि चउव्वीसं सुवण्णतउतंबरययलोहाइं ।
सीसगहिरण्णपासाणवइरमणिमोत्तिअपवाल ॥ २५४ ॥

(૧) સોનુ, (૨) કલાઇ, (૩) તાબુ, (૪) રૂપુ, (૫) લોઢુ, (૬) સીસુ, (૭) હિરણ્ય (રૂપિયા વગેરે), (૮) પાષાણ (વિજાતીય રત્ન), (૯) વજ્ર (હીરા), (૧૦) મણિ (જાતિવત રત્ન), (૧૧) મોતી, (૧૨) પરવાલા, (૧૩) શખ, (૧૪) તિનિશ (એક જાતનુ ઝાડ), (૧૫) અગુરુ, (૧૬) ચદન, (૧૭) વસ્ત્ર, (૧૮) ઊનના વસ્ત્રો, (૧૯) કાષ્ઠ (શ્રીપર્ણ્યાદિના ફળ વગેરે), (૨૦) ચર્મ (સિહ વગેરેનુ ચામડુ), (૨૧) હાથી વગેરેના દાત, (૨૨) ચમરી વગેરેના વાળ (કેશ), (૨૩) ગધ અને (૨૪) પિપલી વગેરે દ્રવ્યૌષધ

સ્થાવરના (૧) ભૂમિ યાને [1]ક્ષેત્ર, (૨) [2]ગૃહ અને (૩) [3]વૃક્ષોનો સમૂહ એમ ત્રણ પ્રકારો છે દ્વિપદના (૧) ચક્રારબદ્ધ અને (૨) માનુષ એમ બે પ્રકારો છે તેમા પ્રથમ પ્રકારથી ગાડી વગેરે સમજવુ, જ્યારે દ્વિતીય પ્રકારથી દાસ, દાસી વગેરે સમજવા

ચતુષ્પદના (૧) ગાય, (૨) ભેસ, (૩) ઊંટડી, (૪) બકરી, (૫) ઘેટી, (૬) [4]અશ્વ, (૭) અશ્વતર (ખચ્ચર), (૮) [5]ઘોડા, (૯) ગધેડા અને (૧૦) હાથી એમ દશ ભેદો છે

તાબાનો કળશ વગેરે વ્યક્તિરૂપે અનેક પ્રકારનુ કુપ્ય છે, પરતુ તેને અત્ર એક જ ગણેલ છે

सखो तिणिसागुरुचदणाणि वत्थामिलाणि कट्ठाणि ।
तह चम्मदतवाला गधा दव्वोसहाइ च ॥ २९९ ॥ "

[रत्नानि चतुर्विंशति सुवर्ण-त्रपु-ताम्र-रजत-लोहानि ।
सीसक-हिरण्य-पाषाण-वज्र-मणि-मौक्तिक-प्रवालानि ॥
शङ्खश्च तिनिशा-ऽगुरु-च दनानि वस्त्रा-ऽमिलानि काष्ठानि ।
तथा चर्म-द त-वाला गन्धा द्रव्यौषधानि च ॥]

૧ આના (અ) સેતુ (આ) કેતુ અને (ઇ) સેતુકેતુ એમ ત્રણ પ્રકારો છે અરઘટ્ટાદિ દ્વારા જે ક્ષેત્રમા જળ પૂરુ પાડવામા આવે તે ' સેતુ-ક્ષેત્ર ', મેઘની વૃષ્ટિથી જ્યા પાક થાય તે ' કેતુ-ક્ષેત્ર ' અને બને જાતના જળોથી જ્યાં પાક થાય તે ' સેતુ-કેતુ-ક્ષેત્ર ' કહેવાય છે

૨ આના (અ) ખાત (આ) ઉચ્છ્રિત અને (ઇ) ઉભયસ્વરૂપી એમ ત્રણ ભેદો છે ભોંયરા વગેરે ' ખાત ', પ્રાસા૰ વગેરે ઉચ્છ્રિત અને ભોંયરાની ઉપરનાં ગૃહ વગેરે ' ખાત-ઉચ્છ્રિત ' જાણવાં

૩ નાળિયેર વગેરેની વાડીઓ

૪ વાલ્હીક વગેરે દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા જાતિવત

૫ અજાતિવત

પરિગ્રહના નવ પ્રકાર—

(૧) [1]ધન, (૨) ધાન્ય, (૩) [2]ક્ષેત્ર, (૪) [3]વાસ્તુ, (૫) રૂપુ, (૬) સોનુ, (૭) કુપ્ય, (૮) દ્વિપદ અને (૯) ચતુષ્પદ એમ પરિગ્રહના નવ પ્રકારો પણ સૂચવાયા છે, કેમકે ઉપરના ૬૪ પ્રકારોનો આમા અતર્ભાવ થાય છે અને એથી તો **શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્ર** ('વદિત્તુ' સૂત્ર)ની [4]૧૮મી ગાથામા પરિગ્રહપરિમાણના નવ અતિચારો ગણાવ્યા છે. અત્ર કુપ્યથી રૂપુ અને સોનુ એ બે ધાતુઓ સિવાયની કાસુ, લોઢુ, તાબુ, કલાઇ અને સીસુ એ ધાતુઓ તેમજ માટીના વાસણો, કાષ્ઠ, હળ, ગાડા, શસ્ત્ર, તથા માચો, માચી વગેરે ગૃહોપસ્કર (રાચરચીલુ) સમજવા દ્વિપદથી દાસ, દાસી, હસ, મોર, મરઘો, પોપટ, સારિકા, ચકોર, કબૂતર વગેરે સમજવા

પરિગ્રહ-પરિમાણ વ્રતની સાર્થકતા—

ઘરમા સો રૂપિયાના પણ ફાફા હોય અને આ વ્રત લેતી વેળા લાખ રૂપિયાનો નિયમ લેવાય એટલે પછી એટલા મેળવવા માટે ઇચ્છાની વૃદ્ધિ થતી રહેવાનો સભવ છે તો પછી આ વ્રત લેવાથી શો લાભ? આનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ સસારી જીવોને ઇચ્છાની વૃદ્ધિ તો સદા પહેલેથી છે જ આ સબધમા નમિ રાજર્ષિનુ નિમ્નલિખિત કથન સાક્ષી પૂરે છે—

"[5]सुवण्णरुप्पस्स य पव्वया भवे, सिआ हु केलाससमा असंखया ।
नरस्स लुद्धस्स न तेहि किंचि, इच्छा हु आगाससमा अणंतिआ ॥"

અર્થાત્ ખરેખર સોનાના તથા રૂપાના કૈલાસ જેવડા અસખ્ય પહાડો હોય તોપણ લોભી જનને તેથી કાઇ તૃપ્તિ થતી નથી, કેમકે ઇચ્છા નક્કી આકાશ જેટલી અનત છે આથી કરીને અપરિમિત ઇચ્છાને પરિમિત બનાવવી તે લાભકારક છે, કેમકે જેણે આ પરિગ્રહપરિમાણરૂપ વ્રત લીધુ નથી તેની ઇચ્છાની કઇ સીમા નથી એટલે તેની ઇચ્છાની વૃદ્ધિની ગતિ અપ્રતિહત અને અસ્ખલિત છે, જ્યારે આ વ્રતને ગ્રહણ કરેલાની ઇચ્છાની તો અવધિ છે, તેની વૃદ્ધિ મર્યાદિત બની છે, કારણ અધિક ઇચ્છા માટેનુ દ્વાર તેને માટે તો બધ છે આ પ્રમાણે વ્રતીની ઇચ્છાનો વેગ અટકવાથી તે સતોષી જીવન ગાળી સુખી બને છે આવી પરિસ્થિતિમા પણ આ વ્રતને અસાર્થક કોઇ ગણે-ખરો ?

---

૧ આના ચાર પ્રકાર છે જેમકે ગણી શકાય તે 'ગણિમ' સોપારી, નાળિયેર વગેરે તોળી શકાય તે 'ધરિમ', ગોળ, ઘી વગેરે માપી શકાય તે 'મેય' કાપડ, જમીન વગેરે પરીક્ષા કરવા લાયક હોય તે 'પારિચ્છેદ્ય', માણેક, મોતી વગેરે

૨ ધાન્ય ઉગાવવાનુ સ્થળ

૩ ઘર, ગામ વગેરે

૪ "धणधन्न खित्तवत्थू रुप्पसुवन्ने अ कुविअपरिमाणे ।
दुपए चउप्पयम्मी पडिक्कमे देसिअं सव्वं ॥"
[धनधान्ययोः क्षेत्रवास्तुनोः रूप्यसुवर्णयोश्च कुप्यपरिमाणे ।
द्विपदचतुष्पदयोः प्रतिक्रमामि दैवसिकं सर्वम् ॥]

૫ છાયા—
सुवर्णरौप्ययोश्च पर्वता भवेयुः स्यात् खलु कैलाससमा असङ्ख्येयाः ।
नरस्य लुब्धस्य न तैः किञ्चित् इच्छा खलु आकाशसमाऽनन्तिका ॥

एनं मारयामीति सङ्कल्पविषयकहिंसायाः परित्यागरूपत्वं देशतः प्राणातिपातविरतेर्लक्षणम् ।(४१३)

અર્થાત્ આને હું મારૂં એ પ્રકારના ઇરાદા પૂર્વક (નિરપરાધી નિરપેક્ષ જીવની) જે હિંસા થાય તે હિંસાનો ત્યાગ કરવો તે 'પ્રાણાતિપાતવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે

અહિંસા અને અનેકાન્ત—

પ્રાણાતિપાતવિરતિ કહો, પ્રાણાતિપાતવિરમણ કહો કે અહિંસા કહો તે એક જ છે આ અહિંસાના યથોચિત પાલન માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિની આવશ્યકતા રહેલી છે જે મનુષ્ય અહિંસાનુ પાલન કરવા તૈયાર હોય તેની દૃષ્ટિ, તેના આચાર-વિચાર વગેરેનુ અનેકાન્ત કેન્દ્ર હોવું જોઇએ. એની ધરી ઉપર તેની વિચારસરણી ઇત્યાદિ ઘુમે તો જ લાભ છે આ અપેક્ષાએ અહિંસા અને અનેકાન્તને એક બીજાના પર્યાય ગણી શકાય, કેમકે અનેકાન્તનો અર્થ એ છે કે આપણાથી ભિન્ન વિચાર, ભિન્ન આચાર, ભિન્ન દૃષ્ટિ કે અન્ય કોઇ વિષય પરત્વે ભિન્નતા અન્ય સત્યશોધકમા નજરે પડતા જરા પણ ગુસ્સે ન થતા તેની સાથે સમભાવ રાખવો તેના તરફ પણ પ્રેમપૂર્વક વર્તન કરવું એટલે કે અહિંસાત્મક લાગણી રાખવી [1] આ સંસારમા રંગની, જાતિની, સપ્રદાયની, ગચ્છની, વિધિવિધાનની ઇત્યાદિ જેટલી જાતની ભિન્નતા છે તે સર્વ ભિન્નતાઓનો સમન્વય કરવાને માટે-તેને એકતારૂપ સૂત્રમા ગુથવાને માટે અનેકાન્ત દૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ છે અનેકાન્તાત્મક વિચારથી સર્વત્ર પ્રેમનો સચાર થાય છે, મૈત્રી, પ્રમોદ કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર દિવ્ય અને આત્માર્થીને ખાસ ઉપયોગી ભાવનાઓની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેમ થતા ઉત્તરોત્તર ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થતા નિજ (પોતાનુ) અને જિનનુ તાદાત્મ્ય પ્રકટે છે

અહિંસાની ચતુર્ભંગી—

અહિંસાનુ લક્ષણ **દશવૈકાલિક**ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિના ૨૪મા પત્રમા સૂચવાયુ છે કે—

"अप्रमत्ततया शुभयोगपूर्वकं प्राणाव्यपरोपणम्"

અર્થાત અપ્રમત્તપણે શુભ યોગ પૂર્વક દશ પ્રાણોનો અનુચ્છેદ યાને બચાવ તે 'અહિંસા' છે આ અહિંસાના ચાર ભંગો છે -(૧) દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી, (૨) દ્રવ્યથી પરંતુ ભાવથી નહિ, (૩) દ્રવ્યથી નહિ પરંતુ ભાવથી અને (૪) દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ

---

૧ જનતાના હૃદયના અમૃતરૂપ, સમાજની સંજીવિની ઔષધીરૂપ અને યોગીઓની પરમ વિભૂતિરૂપ એવા પ્રેમની બે બાજુ છે -(અ) અહિંસા અને (૨) અનુકંપા એની બીજી બાજુ સેવાની જનની છે

અહિંસાના પ્રકારો—

ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પૈકી સ્થાવરની યતના પૂર્વક કેવળ નિરપેક્ષ અને નિરપરાધી ત્રસ જીવોને સંકલ્પ પૂર્વક નહિ મારવાના પરિણામવિશેષને 'દેશથી પ્રાણાતિપાતવિરમણ' યાને ' સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરતિ ' કહેવામા આવે છે એટલે કે આ દેશથી અહિંસા છે, જ્યારે સર્વ પ્રકારે-સંપૂર્ણતયા અહિંસાનુ પાલન તે ' સર્વ અહિંસા ' છે અર્થાત્ કોઇક અંશમા અહિંસાનુ પાલન તે ' દેશ-અહિંસા ' છે, જ્યારે તેનુ સર્વાંશે પાલન તે ' સર્વ અહિંસા ' છે

અહિંસાના સ્થૂલ અહિંસા અને સૂક્ષ્મ અહિંસા, સ્વરૂપ-અહિંસા અને પરમાર્થ-અહિંસા, દ્રવ્ય-અહિંસા અને ભાવ-અહિંસા એમ વિવિધ રીતે બે બે પ્રકારો પડે છે તેમા કોઇ જીવનો સર્વાંશે જાન ન લેવો તે ' સ્થૂલ અહિંસા ' છે, જ્યારે જીવને કોઇ પણ રીતે ક્લેશ ન પહોચાડવો તે ' સૂક્ષ્મ અહિંસા ' છે કોઇ પણ જીવને આપણા શરીર દ્વારા હાનિ ન પહોચાડવી તે ' દ્રવ્ય-અહિંસા ' છે, જ્યારે સમગ્ર જીવોના હિતની ભાવના ભાવવી તે ' ભાવ-અહિંસા ' છે આ હકીકત સ્વરૂપ-અહિંસા અને પરમાર્થ-અહિંસાને પણ લાગુ પડે છે

અહિંસાની અન્યાન્ય વ્યાખ્યાઓ—

પાતંજલ યોગસૂત્ર (પા ૨, સૂ ૩૦)ના ભાષ્યકાર શ્રીવ્યાસે અહિંસાનું લક્ષણ નીચે મુજબ નિર્દેશ્યુ છે —

" तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः "

અર્થાત્ બધી રીતે, બધા સમયોમા બધા (તમામ) જીવોની સાથે અદ્રોહપણે વર્તાવ કરવો યાને પ્રેમભાવ રાખવો તે ' અહિંસા ' છે ઈશ્વરગીતાનુ નિમ્નલિખિત પદ્ય આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે —

" कर्मणा मनसा वाचा, सर्वभूतेषु सर्वदा ।
अक्लेशजननं प्रोक्ता, 'अहिंसा' परमर्षिभिः ॥ "

અર્થાત્ સદા શરીરથી, મનથી અને વચનથી સર્વ જીવોને વિષે અપીડાત્મક ભાવ રાખવો એટલે કે કોઇ પણ જીવને કદાપિ તનથી, મનથી કે વચનથી ક્લેશ ન પહોચાડવો-દુઃખ ન દેવુ તેને મહર્ષિઓએ ' અહિંસા ' કહી છે

અહિંસાની આવશ્યકતા—

આ સંસારમા કોઇ જીવ દુઃખને ચહાતો નથી, સૌ કોઇ સુખની ઇચ્છા ધરાવે છે તો જેમ જે દુઃખ આપણને અનિષ્ટ છે તેમ તે અન્યને પણ હોવુ જ જોઇએ, અને એથી જ અન્યને દુઃખી કરવાનો આપણને તલ માત્ર અધિકાર નથી જ આ હકીકત શ્રીહેમચન્દ્ર સૂરીશ્વર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે:—

"[1]आत्मवत् सर्वभूतेषु, सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
चिन्तयन्नात्मनोऽनिष्टां, हिंसामन्यस्य नाचरेत् ॥"

અર્થાત્ જેમ આપણા આત્માને સુખ પ્રિય છે અને દુ ખ અપ્રિય છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓને છે, એથી કરીને જેમ આપણને માટે હિંસા અનિષ્ટ સમજાય છે તેમ અન્યને પણ તે અનિષ્ટ છે એમ વિચારીને અન્યની હિંસા ન કરવી આ જ વાત શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરે સ્વમુખે (આચારાગમા લોકવિજયમા) નીચે મુજબ પ્રકાશી છે —

"[2]सव्वे पाणा पियाउया, सुहसाया, दुहपडिकूला, अप्पियवहा, पियजीविणो, जीविउकामा, सव्वेसिं जीवियं पियं ।"

અર્થાત્ સર્વ જીવોને આયુષ્ય પ્રિય છે, કોઇ મરવાને ચહાતુ નથી, સર્વે સુખના અભિલાષી છે, બધાને દુઃખ પ્રતિકૂળ છે, વધ સર્વને અપ્રિય છે, જીવન સર્વને પ્રિય છે, સર્વ જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને સર્વને જીવન વહાલુ છે, વાસ્તે કોઇ પણ જીવને મારવો કે કષ્ટ દેવુ ન જોઈએ

અહિંસાનુ આચરણ શા માટે આવશ્યક છે તેનો ઉત્તર આના કરતા વધારે સચોટ અને સતોષકારક સમગ્ર બ્રહ્માડમા મળે તેમ છે ?

[3]ગૃહસ્થની સવા વસા દયા—

જીવોના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારો પડતા હોવાથી પ્રાણિવધના પણ બે પ્રકારો પડે છે તેમા અત્ર સ્થૂળથી 'દ્વીન્દ્રિયાદિ' જાણવા અને સૂક્ષ્મથી પૃથ્વીકાયાદિ પાચ બાદર એકેન્દ્રિય જાણવા, નહિ કે સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળા એકેન્દ્રિયો, કેમકે એવા એકેન્દ્રિયો તો સર્વ લોકમા વ્યાપ્ત છે અને તેઓ તો પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે જ મરે છે એટલે તેમના વધ માટે અવકાશ નથી[4] સાધુઓ બને પ્રકારના વધથી નિવૃત્ત હોવાથી તેમની જીવદયા વીસ વિશ્વા (વસા)ની છે ગૃહસ્થો કેવળ સ્થૂળ પ્રાણિ-વધથી નિવૃત્ત છે, કેમકે પૃથ્વી, જળ વગેરેને વિષે નિરતર આરભજન્ય પ્રવૃત્તિમા તેઓ મગ્ન રહે છે એટલે સૂક્ષ્મ પ્રાણિવધથી તેઓ નિવૃત્ત

---

૧ સરખાવો સ્મૃતિગત નિમ્નલિખિત પદ્ય —

"प्राणा यथाऽऽत्मनोऽभीष्टा, भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूताना, दया कुर्वीत मानव ॥ ॥"

અર્થાત્ પ્રાણ જેમ પોતાને વહાના છે તેમ ભૂતમાત્રને પણ છે વાસ્તે મનુષ્યે પોતાનો દાખલો લઇ ભૂતોની યાને સમગ્ર જીવોની દયા કરવી જોઇએ

૨ છાયા—

सर्वे प्राणा प्रियायुष सुखसाता दुःखप्रतिकूला अप्रियवधा प्रियजीविनो जीवितुकामा, सर्वेषा जीवित प्रियम् ।

૩ જે મનુષ્ય અહિસાનુ સપૂર્ણ પાલન ન કરતા કોઇક અશે જ પાલન કરે છે તેનો ગૃહસ્થ, શ્રાવક, ઉપાસક, અણુવ્રતી કે દેશવ્રતી તરીકે નિર્દેશ કરાય છે

૪ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૩૮ મુ પત્ર

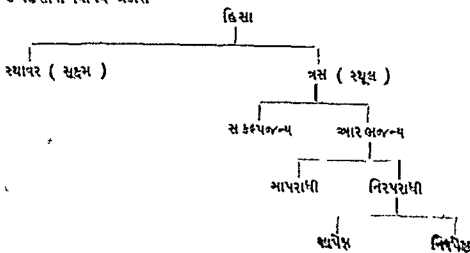
રહી શકતા નથી આથી તેમની દયા સાધુઓથી અડધી એટલે દશ વસાની ગણાય અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ત્રસ અને સ્થાવર એ બન્નેની દયા ન પાળી શકતા ગૃહસ્થ કેવળ ત્રસની જ પાળી શકે તેમ છે એટલે વીસ વિશ્વામાથી અડધો અડધ દયાના તેઓ ભાગી છે સ્થૂલ યાને ત્રસ જીવનો વધ પણ સંકલ્પજન્ય અને આરંભજન્ય એમ બે પ્રકારનો છે તેમા સંકલ્પ પૂર્વક જાણી જોઇને આને હણુ એવા મનના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી હિંસાથી ગૃહસ્થ નિવૃત્ત થઇ શકે છે, આરંભજન્ય હિંસાથી તે બચી શકતો નથી, કેમકે શરીર અને કુટુંબના નિર્વાહ માટે તેને ખેતી કરવા જેવા આરંભમય કાર્યો પણ કરવા પડે છે અને એવા કાર્ય કરતા દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોનો તેને હાથે નાશ થાય છે આથી પાચ વસા જેટલી જીવદયા એને માટે રહી સંકલ્પજન્ય હિંસા પણ અપરાધી અને નહિ અપરાધી આશ્રીને બે પ્રકારની છે તેમા નિરપરાધીની હિંસા કરવાથી ગૃહસ્થ નિવૃત્ત છે, નહિ કે અપરાધીનો[1] આથી એની જીવદયા અઢી વસા જેટલી સંભવે નિરપરાધીનો વધ પણ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ એમ બે પ્રકારનો છે તેમા નિરપેક્ષથી એ બચી શકે, નહિ કે સાપેક્ષથી, કેમકે નિરપરાધી એવા બળદ, પાડા વગેરે [2]વાહનોને વિષે તેમજ ભણવામા આળસુ એવા પુત્રાદિને વિષે તેને સાપેક્ષ વધ, બંધાદિ સેવવા પડે છે આથી એ સવા વસા જેટલી જ દયા પાળી શકે છે[3] અર્થાત્ સંકલ્પપૂર્વક યાને જાણી જોઇને નિરપરાધી નિરપેક્ષ ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવા-

---

૧ ઘરમા ચોર ચોરી કરવા પેઠો હોય તો તેને ઇરાદા પૂર્વક મારી હઠાવવો પડે, હિંસક જનાવરો ફાડી ખાવા આવે તો તેને મારવા પડે, કૂતરૂ કરડવા આવ્યુ હોય તો તેને લાકડી મારી પાછુ હઠાવવુ પડે, કોઇ બદમાસ સ્ત્રીની લાજ લૂટવા તૈયાર થયો હોય તો તેને હાથ દેખાડવો પડે અને રાજાના સૈન્યમા નોકરી હોય તો તેની આજ્ઞા થતા હિંસા કરવી પડે આ પ્રમાણે ગૃહસ્થ સાપરાધી સ્થૂલ હિંસાથી મુક્ત થઇ શકતો નથી

૨ બળદ વગેરે ઉપર આપણે બોજો મૂકીએ છીએ અને તેઓ બરાબર ન ચાલે તો તેમણે આપણુ કશુ બગાડ્યુ ન હોવા છતા-તેઓ નિરપરાધી હોવા છતા આપણા સ્વાર્થની ખાતર આપણે તેને મારીએ છીએ. એવી રીતે આપણા શરીરનો કોઇ ભાગ સડી ગયો હોય-તેમા કીડા પડ્યા હોય અને તે દૂર કરવા આપણે દવા લગાડીએ ત્યારે કર્મવશાત્ એના સડેલા ભાગમા ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓએ આપણો કશો અપરાધ ન કરેલો હોવા છતા એ દવાથી તેમનો નાશ થવામા આપણે કારણભૂત બનીએ છીએ

૩ હિંસાના વિવિધ પ્રકારો—

રૂપ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વ્રતના તેઓ અધિકારી છે આથી એમ ન સમજવાનુ કે તેણે વિશેષ દયા પાળવા પ્રયત્ન જ ન કરવો એ તો જ્યા સુધી તેણે સંસારના સર્વ પ્રકારના મોહ અને પ્રલોભનનો સર્વથા ત્યાગ કરવા જેટલી આત્મશક્તિ ખીલવી નથી ત્યા સુધી તે કેટલી દયા પાળી શકે તેનુ આ નિરૂપણ છે[1] ગૃહ–વ્યવહાર ચલાવતી વેળાએ પણ એની મનોવૃત્તિ તો અહિંસાના વિશેષ પાલન તરફ જ રહેવી જોઇએ જેટલે અંશે બને તેટલે અંશે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા તેણે તત્પર બનવુ જોઇએ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર તો કોઇ પણ જીવના તાડન, તર્જન, છેદન, ભેદન, આક્રોશન વગેરે ક્લેશકારી વ્યવહારથી તેણે અલિપ્ત રહેવુ જ જોઇએ હા, કુટુંબ, સમાજ, દેશ કે ધર્મના રક્ષણ માટે કદાચ સ્થૂળ હિંસા કરવી પડે તો એથી એના સ્થૂળ વ્રતને હાનિ પહોચતી નથી અર્થાત્ ગૃહસ્થને જે સ્થૂળ હિંસાની છુટ મળેલી છે તે પોતાના સ્વાર્થની કે વિષયતૃષ્ણાની પૂર્તિ માટે નથી જ, પરંતુ એ પરાર્થક છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈનત્વ સ્વીકારવાથી ગૃહસ્થ રાષ્ટ્રના કામનો રહેતો નથી અને તે ભારભૂત બને છે એ માન્યતા પાયા વિનાની છે, કેમકે એવુ કોઇ હિતકર રાષ્ટ્રનિમિત્તક કાર્ય નથી કે જે અણુવ્રતધારી ગૃહસ્થ ન કરી શકે તીર્થંકરોનુ જીવન જન્મથી જ આદર્શ જીવન છે, તોપણ **શ્રીશાન્તિનાથ, કુંથુનાથ** અને **અરનાથે** તો યુદ્ધ કરીને છ ખંડો ઉપર વિજય મેળવ્યો તેમજ વળી **શ્રીનેમિનાથે** પણ યુદ્ધમા ભાગ લીધો પ્રથમ ચક્રવર્તી **ભરત** કે જેમનુ વૈરાગ્યવાસિત જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે તેણે દિગંબરો માને છે તેમ પ્રાણદંડ જેવી ઘાતક વ્યવસ્થા પણ દાખલ કરી હતી[2]

અહિંસાનુ ગૌરવ—

આ 'ભારત'ભૂમિના બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ વગેરે સર્વ ધર્મોએ અહિંસાદેવીની આરાધનાને ઉચ્ચ

---

૧ એ વાત નિસંદિગ્ધ છે કે આત્માને શાશ્વત આનંદ મળે તે માટે સંસારના સર્વ બંધનોથી તે મુક્ત થવો જ જોઇએ અને એ માટે અહિંસાનુ સર્વાંગીય પાલન પરમ આવશ્યક છે છતા પણ દરેક પ્રાણીનુ તેટલુ ગજુ નહિ હોવાથી પોતપોતાની યોગ્યતા અને શક્તિ અનુસાર તેણે દયા પાળવા પ્રયત્નશીલ થવુ જ જોઇએ એ આ કથનનો નિષ્કર્ષ છે એથી તો શાસ્ત્રકારોએ અધિકારી અનુસાર અહિંસાના પ્રકારોનુ વર્ણન કર્યું છે

૨ દીન, હીન અને શુભ આશયવાળા ઉપર પ્રહાર કરવો તે જેમ હિંસા છે તેમ દેશના શત્રુ સામે બાથ બીડવામાં પાછી પાની કરવી તે પણ ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ હિંસા છે–અન્યાય છે વળી અન્યાયનો પ્રતિરોધ કરવો જ જોઇએ કેમકે એ ગૃહસ્થનુ જીવનસૂત્ર છે જો અન્યાયને અટકાવવામા ન આવે તો ધર્મ, કર્મ, સમાજ અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા બગડી જાય વળી આવો પ્રતિરોધ થાય તો જ દુર્બળોના ઉપર ગુજરતો સિતમ ઓછો કરી શકાય અને એ દ્વારા કથંચિત્ તેમને અભયદાન આપી શકાય કે જે દુર્બળોના આત્મવિકાસ અને ઉત્થાનનુ અંગ બને આથી એ ધ્યાનમા રાખવુ કે અધિકારની લોલુપતા, અવિવેક, મનોવિનોદ કે ઉચ્છૃંખલતાને અધીન થઇ દુર્બળોને સતાવવા એ પાપ છે–હિંસા છે–અન્યાય છે બાકી શુભ ભાવ પૂર્વક કોઇ જીવને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેના ઉપર અનુચિત જુલમ ગુજારનારને હાથ બતાવવામાં ગૃહસ્થતા કલંકિત થતી નથી, પરંતુ ઉલટી તે વધારે ઝળકી ઊઠે છે નિરર્થક–સ્વાર્થમૂલક વધનો ગૃહસ્થને સાફ સાફ નિષેધ છે એ આ નિરૂપણનો સારાંશ છે અર્થાત ગૃહસ્થે જેમ અને તેમ જીવહિંસાના ત્યાગ માટે પૂરતો ઉપયોગ રાખવો પ્રમાદને દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરવો બળતણ, છાણા વગેરે જોઇ ખંખેરીને વાપરવાં, દશ ઠેકાણે ચંદરવા બાંધવા, પાણી ગાળીને વાપરવુ ઇત્યાદિ

સ્થાન આપ્યુ છે,[1] કેમકે અહિંસાનુ સર્વાંશે પાલન એ આત્માની સપૂર્ણ અને [2]સાચી ઉત્ક્રાન્તિ છે આથી તો સર્વ ઋષિ, મુનિ, મહત, સાધુ, સત, સન્યાસીએ અહિંસાનુ મહત્ત્વ અને ઉપાદેયત્વ સ્વીકારી તેની તારીફ કરી છે તોપણ એ કહેવુ પડશે કે આ મહનીય અને ઉપાદેય તત્ત્વને જેવુ સૂક્ષ્મ, [3]ગહન, વિશાળ અને આચરણીય જૈન ધર્મે બતાવ્યુ છે તેવુ અન્યત્ર બતાવેલ નથી જૈન દર્શન અનુસાર અહિંસા એ ખાસ મહત્ત્વની ચીજ છે એ એનો ઉત્તમ અને અટલ સિદ્ધાન્ત છે એ એનુ લાક્ષણિક અગ છે[4] એ જૈનોનુ જીવનસૂત્ર છે એમા પુરુષત્વની પરાકાષ્ઠા છે આવી પરિસ્થિતિમા જૈન ધર્મના પ્રવર્તકોએ જો એને ચરમ સીમા સુધી પહોચાડી દીધેલ હોય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આવુ ઉચ્ચ કોટિનુ સ્વરૂપ કેવળ વાણીના વિલાસરૂપ નથી રહ્યુ, પરતુ એ પ્રવર્તકોએ—એ જગત્પૂજ્ય મહાત્માઓએ તેવુ આચરણ કર્યું છે અને તેમ કરીને વિશ્વની સામે એક અદ્ભુત અને અનુકરણીય આદર્શ પૂરો પાડચો છે અહિંસા વિના સત્યની શોધ અસભવિત છે અહિંસાનુ માહાત્મ્ય ઓર જ છે આથી અત્ર એટલુ જ ઉમેરીશુ કે આ દયાળુ દેવીની સમ્યગ આરાધનાથી કહેવુ પડશે કે જ્યારે આત્મા પરમાત્મા બની શકે તેમ છે તો પછી પરરાજ્યની ગુલામીથી—અન્ય રાષ્ટ્રીય પરતત્રતાથી છુટવામા આ રામબાણ ઇલાજ નીવડે જ એમ કહેવામા અને માનવામા કોને જરાએ સકોચ સભવે ? વળી અહિંસાત્મક વાતાવરણ નૈસર્ગિક વૈરને મહાત કરવામા પણ પાછુ પડે તેમ નથી **યોગદર્શન**મા કહ્યુ પણ છે કે—

---

૧ જે જન્મે છે તે મરે છે અથવા કોઇ અન્ય પ્રાણી એને મારી નાખે છે કે પ્રકૃતિ એની જીવનલીલા સકેલી લે છે એક પ્રાણી જગની દશામા બીજા પ્રાણીનુ ખૂન કરવાથી પણ ડરતો નથી આવી સ્થિતિને લીધે "जीवो जीवस्य जीवनम्" અર્થાત્ એક જીવ અન્ય જીવના જીવનનો આધાર છે એ વાક્ય રચાયુ હોય એમ જણાય છે બધાં પ્રાણીઓમા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એનામા માનસિક અને શારીરિક એમ ઉભય પ્રકારનુ બળ છે આથી જો ઉપરના વાક્યનો દુરુપયોગ કરવા ધારે તો મનુષ્ય સૌથી વધારે કરી શકે એ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર એવી પણ હિંસા આચરે કે જે અનિવાર્ય કે આવશ્યક ન હોય એટલુ જ નહિ, પરતુ પ્રાણિસમાજ અને માનવસમાજની શાતિને પણ બાધક નીવડે. આવી હિંસા આત્મિક ઉન્નતિમા વિઘ્નરૂપ બને એમાં તો કહેવુ જ શુ ? આવા વિચારથી પ્રત્યેક ધર્મમા વધતા ઓછા અશમા હિંસાના ત્યાગનો અને અહિંસાની આરાધનાનો ઉપદેશ અપાયેલો જેવાય છે આ પ્રમાણે સર્વધર્મમાન્ય અહિંસાને માટે "**अहिंसा परमो धर्मः**" એવો મુદ્રાલેખ યોજાયો છે તે સ્વાભાવિક જ છે

૨ અન્યને ઠગીને મેળવાતુ સ્વાતત્ર્ય કે સ્વરાજ્ય એ સાચી સાત્ત્વિક સત્તા નથી, પણ માયિક આસુરી છે આવી સમજણથી તો હિંદુસ્થાન એ રાક્ષસી મહત્ત્વાકાક્ષાનુ બલિદાન બન્યુ નથી

૩ અહિંસાનો માર્ગ જેટલો સીધો છે એટલો જ સાંકડો છે બજાણિયા જે દોરી ઉપર એક નજર રાખી ચાલી શકે છે તેના કરતા પણ અહિંસાની દોરી પાતળી છે, જ્યા અસાવધાનતા જરા પણ આવી કે અધપતન અવશ્ય થાય

૪ મુનિપુરદર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ કહ્યુ પણ છે કે—

"**स्याद्वादो वर्तते यस्मिन्, पक्षपातो न विद्यते ।**
नास्त्यन्यपीडनं किञ्चिद्-'जैनधर्मः' स उच्यते ॥"

અર્થાત્ જ્યાં સ્યાદ્વાદ (વિજયી) વર્તી રહ્યો છે, જ્યાં પક્ષપાતનો અભાવ છે અને જેને વિષે અન્યને જરા પણ દુ:ખ દેવા માટે સ્થાન નથી તે 'જૈન ધર્મ' કહેવાય છે

" अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ २-३५ ॥"

કહેવાની મતલબ એ છે કે જે મનુષ્ય અહિંસાનું સર્વાંગે અને વાસ્તવિક રીતે પાલન કરે તો તેની આગળ ઝેરી વાતાવરણ ખાડ ખાય છે અર્થાત્ તે પોતાની આસપાસના વાતાવરણ ઉપર એવી અને એટલી બધી ઉમદા અસર કરે છે કે સાપ અને એવા બીજા ઝેરી જીવો પણ તેને હેરાન કરતા નથી-બ-કે કરી શકતા નથી એમ કહેવાય છે કે આસાઇના સેંટ ફ્રાન્સિસ (St Francis)ને આવો અનુભવ થયો હતો જો આપણે આપણો પ્રેમ આપણા કહેવાતા શત્રુ ઉપર એવી રીતે ઢાળીશું કે તેના સંસ્કાર ઉપર તેની સ્થાયી અસર પડે તો તે પણ આપણને ચહાવા લાગશે દુંકમા અહિંસાની અંતિમ અને અતિશય આદરણીય ભૂમિકાએ આરૂઢ થયેલા મહાનુભાવના ચરણમા સમગ્ર જગત્ આળોટે છે, જોકે તેમની તો તેવી ભાવના કદાપિ હોતી જ નથી અને હોય તો તે મહાત્મા શાના ? અંતમા આના ગૌરવને અંગે એટલું જ નિવેદન કરીશું કે ઐહિક અને પારલૌકિક સર્વ દુઃખોને મટાડવામા અને સાચા અને સનાતન સુખ અર્પવામા ચિંતામણિ, કામધેનુ, કલ્પલતા વગેરેનો સમુદાય એની આગળ પાણી ભરે છે

અહિંસાનુ વ્યાપકત્વ—

કેટલાક ધર્મોમા અહિંસા-તત્ત્વ કેવળ કાયિક છે, જ્યારે [1]જૈન ધર્મ એથી આગળ વધે છે અને તે પણ એટલે સુધી કે એની અહિંસા વાચિક અને માનસિક જ ન રહેતા આત્મિક બની જાય છે વળી કેટલાક ધર્મમા અહિંસા મનુષ્ય પર્યંત અને કવચિત્ પશુ, પખી પર્યંત જ ઉપદેશાયેલી છે, જ્યારે જૈન દર્શનમા અહિંસાની સીમા જ નથી, એનું ક્ષેત્ર સમગ્ર સચરાચર જીવજાતિ છે જૈન અહિંસા તો વિશ્વની પેઠે અમર્યાદિત જ છે-અનંત છે અને આકાશની માફક સમગ્રપદાર્થવ્યાપિની છે

જૈન અહિંસા પરત્વે ગેરસમજ—

જૈન અહિંસાના યથાર્થ સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ જનોએ એના મંબધમા અનેક આક્ષેપો રજુ કર્યા છે કોઇક એને અવ્યવહાર્ય કહે છે, કોઇક એને અનાચરણીય માને છે, કોઇ એને આત્મ-ઘાતિની ગણે છે, કોઇ એને રાષ્ટ્રનાશિની તરીકે ઓળખાવે છે, કોઇ એને દેશની પરાધીનતાના પ્રેરક બળ તરીકે ઉલ્લેખે છે અને કોઇ એને પ્રજાને નિઃસત્વ અને નિર્વીર્ય બનાવનારૂ સાધન માને છે; પરંતુ નિષ્પક્ષપાતી વિચારકને જરૂર જણાશે કે અહિંસાનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની તસ્દી ન લેવાયાથી-તેનો પૂર્ણ પરિચય ન મેળવાયાથી જ આવા ભ્રાન્ત વિચારોનો જન્મ થયો છે

દેશભક્ત પંજાબકેસરી સ્વર્ગસ્થ લાલા લજપતરાય જેવા જૈન અહિંસાનુ સ્વરૂપ સમજી શકયા નહિ એ ખેદનો વિષય છે મહાત્મા ગાંધીને તેનો મચોટ ઉત્તર આપવો પડયો

---

૧ આ ધર્મમાં અન્યે કરેલી હિંસાના અનુમોદનનો પણ નિષેધ છે અર્થાત્ પોતે હિંસા કરવી નહિ, અન્ય પાસે કરાવવી નહિ તેમજ કોઇએ કરેલી હિંસા અનુમોદવી પણ નહિ, એ એનો મુદ્રાલેખ છે

થોડા વખત ઉપર પૌર્વાત્ય સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી અને જૈન દર્શન તથા જૈન મુનિઓથી પણ કેટલેક અંશે તો પરિચિત એવા જી કે નરીમાન પણ આનુ સ્વરૂપ સમજી શકયા નહિ એમ એમણે ગાધીજી ઉપર લખેલ લેખ કહી રહ્યો છે આવી પરિસ્થિતિમા સામાન્ય મનુષ્ય એનુ સ્વરૂપ સમજવામા થાપ ખાય તો તેનો દોષ ક્ષતવ્ય જ લેખાય, છતા આ પ્રમાણે ભ્રાન્ત વિચારોનુ વાતાવરણ જામતુ જાય તેવે સમયે એ સબધમા થોડોક ઊહાપોહ કર્યા વિના કેમ ચાલે ?

એ વાત સાચી છે કે જૈન અહિસાની કોઇ મર્યાદા નથી અને એનુ પાલન અતિ દુષ્કર છે, છતા એથી એમ માનવાનુ કારણ નથી કે જો કોઇ અહિસા પાળવા માગે તો તેને જીવનક્રિયા સમેટી લેવી પડે અને નિશ્ચેષ્ટ બનવુ પડે, અર્થાત્ જીવનવ્યવહાર અને અહિસાનુ પાલન એ કઇ પરસ્પર વિરુદ્ધ હકીકતો નથી કે જેથી અહિસાનુ પાલન એટલે આત્મઘાત કરવાની નોબત સમજવી ઉચિત ગણાય

આ સબધમા સ્પષ્ટીકરણરૂપે એટલુ ઉમેરીશુ કે એ વાત તો સૌ કોઇ સ્વીકારશે કે અહિસાના પ્રવર્તકોએ એનુ આચરણ સર્વાંગે પોતાના જીવનમા ઉતાર્યું હતુ વળી પૂર્ણરૂપે અહિસા પાળવા છતા તેઓ ઘણા વર્ષો જીવતા રહ્યા હતા તેમજ આ દિવ્ય આદર્શથી તેમણે વિશ્વને વિભૂષિત કર્યું હતુ વિશેષમા આ આદર્શને અત્યાર સુધીમા અનેક મહાનુભાવોએ ઝીલ્યો છે અને તેમ છતા તેમને માટે આત્મઘાત કરવાનો પ્રસગ જ ઉપસ્થિત થયો નથી આથી એ વાત નિર્વિવાદ જણાય છે કે જૈની અહિસા અવ્યવહાર્ય પણ નથી તેમ આત્મઘાતક પણ નથી કે એના પાલન અર્થે આત્મઘાત અનિવાર્ય છે એમ છતા પોતાનો કક્કો નહિ છોડનારી વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને અત્ર એટલુ જ કહીશુ કે મહાત્મા ગાધીએ પ્રરૂપેલ અસહકારને રાષ્ટ્રનાશક અને નિષ્ફળ દર્શાવનાર ફૂટેલ ઢોલ જેટલી પણ તેના કદાગ્રહની કિમત નથી, કેમકે અનુભવ અને આચરણથી એ વાત નિસદિગ્ધપણે સિદ્ધ થઇ ગઇ છે કે અહિસાત્મક અસહકારની યોજના, નથી અવ્યવહાર્ય કે નથી રાષ્ટ્રનાશક, અલબત્ત, એ ખરૂ છે કે જે સ્વાર્થને જતો કરવા ન ઇચ્છતો હોય તેને માટે તો અસહકાર તેમજ અહિસાનું પાલન એ બને વાતો અવ્યવહાર્ય છે પરતુ એ ભૂલવુ ન જોઇએ કે સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યા વિના અને દેખીતા સુખને જલાજલિ આપ્યા વિના રાષ્ટ્રનો કે આત્માનો ઉદ્ધાર અશકય જ છે જેમ રાષ્ટ્રને સ્વતત્ર અને સુખી બનાવવા માટે સર્વસ્વનુ અર્પણ આવશ્યક છે, પૂરેપૂરા ભોગની જરૂર છે તેમ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી આત્માને મુક્ત કરી તેને સપૂર્ણ સુખી બનાવવા માટે પણ સર્વ પૌદ્ગલિક સુખોને જતા કરવા જ જોઇએ આથી એ ફલિત થાય છે કે જૈની અહિસા કોઇ પણ રીતે અવ્યવહાર્ય કે આત્મઘાતક નથી જ, બાકી સ્વાર્થપરાયણ અને મોજશોખમા મસ્ત બનેલા જીવો એથી વિપરીત માન્યતા ધરાવે તે જુદી વાત છે એવી તેમની માન્યતા તેમને જ મુબારક હો

હવે જૈની અહિસા ઉપરનો બીજો આરોપ તપાસીએ યાને જૈન અહિસાથી ભારત પરાધીન બન્યુ છે અને એની પ્રજા નિર્વીર્ય બની છે એ આરોપની તથ્યાતથ્યતા વિચારીએ આવો આરોપ મૂકનારા એમ કહે છે કે અહિસાના પ્રચારથી લોકોમા શૌર્ય જતુ રહ્યુ, કેમકે હિસા

કરવાથી પાપ લાગે છે એવી બીકથી લોકોએ માંસાહાર છોડયો અને એથી કરીને માંસના ભક્ષણથી ઉદ્ભવતુ શારીરિક બળ અને માનસિક શૌર્ય તેમણે ગુમાવ્યુ વળી આ અહિંસાનો પ્રચાર થવાથી લોકોમાંથી યુદ્ધની ભાવના નષ્ટ થતી ગઇ અને એથી પરદેશી ટોળાઓ સામે ટક્કર ઝીલવાનુ તેમણે માંડી વાળ્યું, અને તેમ કરીને એવા વિદેશી અને વિધર્મી જનોના ગુલામો બનવાનો માર્ગ તેમણે મોકળો કર્યો

આના પ્રત્યુત્તર તરીકે નિવેદન કરવાનુ કે સમુચિત સમીક્ષક આ કલ્પનાઓને નિતાત યુક્તિવિકલ અને સત્યથી વિમુખ મા યા વિના નહિ રહે, કેમકે આ કલ્પનાઓનુ મૂળ અજ્ઞાનતા અને અનુભવશૂન્યતા છે જેઓ આવી કલ્પનાઓ કરે છે તેઓ **ભારત**ના ઇતિહાસથી અનભિજ્ઞ છે એમ જણાય છે તેમજ વળી તેઓ માનવસમાજની પરિસ્થિતિથી પણ અપરિચિત છે એમ સમજાય છે **ભારતની** પરતત્રતાનુ કારણ અહિંસા નથી જ, કિન્તુ અકર્મણ્યતા, અજ્ઞાતતા, અસહિષ્ણુતા અને અદેખાઇ છે અને એ સર્વનુ મૂળ હિંસા છે એ વધારામા **ભારત**નો પ્રાચીન ઇતિહાસ પોકારી રહ્યો છે કે જ્યા સુધી 'અહિંસા' દેવીના પૂજારીઓ મોજુદ હતા, જ્યા સુધી અહિંસાપ્રધાન ધર્મોની ચડતી રહી ત્યા સુધી પ્રજામા શૌર્ય, શાતિ, સુખ અને સતોષની ન્યૂનતા ન હતી અહિંસા ધર્મના મહાન્ પ્રચારક મૌર્ય સમ્રાટ **અશોક** અને **ચદ્રગુપ્ત**ના સમયમા શુ **ભારત**નો દેહ પરતત્રતારૂપ જજીરથી જકડાયેલો હતો કે ? અહિંસા ધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી તરીકે કદબ, પલ્લવ અને ચાલુક્ય વશના રાજાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે શુ એમના રાજ્ય દરમ્યાન કોઇ પરચક્રે **ભારત**ને સતાવ્યાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ? અહિંસાના અનુગામી ચક્રવર્તી સમ્રાટ શ્રીહર્ષ હતા શુ એમના સમયમા **ભારત**ના સ્વતત્રતાને કોઇએ કચડી હતી એમ કહેવાય તેમ છે કે ? શું દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વશના નરેન્દ્ર **અમોઘવર્ષ**ની અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય વશના ભૂપાલ **કુમારપાલ**ની અહિંસાની આરાધનાથી દેશની સ્વતત્રતાને આઘાત પહોચ્યો હતો કે ? ઇતિહાસનો અખડ અભ્યાસ તો દાડી પીટી રહ્યો છે કે ભારતવર્ષીય આ નરેશ્વરોના રાજ્ય-સમયમા **ભારત** દેશ અભ્યુદયના શિખર ઉપર હતો કહેવુ પડશે કે જ્યા સુધી **ભારત**મા જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મનુ જોર રહ્યું, જ્યા સુધી એ ધર્મોને રાષ્ટ્રીય ધર્મ ગણાવાનુ માન મળતું રહ્યું ત્યા સુધી **ભારત**મા શાતિ અને સપત્તિ પૂર્ણતયા વિરાજતી હતી વિશેષમા અહિંસાના પરમ ઉપાસક રાજાઓએ અનેક યુદ્ધો ખેલ્યા, અનેક શત્રુઓને પરાજિત કર્યા તેમજ અનેક દુષ્ટ જનોને દડયા શુ આવી સ્થિતિમા પણ અહિંસાની ઉપાસનાને દેશની પરાધીનતાનુ અને નિઃસત્ત્વતાનુ મૂળ કહેવુ એ સજ્જનોને શોભે ? જેઓ **ગુજરાત** અને **રજપુતાના**ના યથાર્થ ઇતિહાસથી સુપરિચિત છે તેઓ તો જાણે છે જ કે દેશને સ્વતત્ર, સમુન્નત અને સુરક્ષિત રાખવામા જૈનોએ કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો છે જે વખતે **ગુજરાત**નો રાજ્યકારભાર જૈનોના હાથમા હતો, જે સમયે મહામાત્ય, મત્રી, સેનાપતિ અને કોષાધ્યક્ષ વગેરે મોટા મોટા હોદ્દાઓ ઉપર જૈનો હતા તે વખતે **ગુજરાત**નુ ઐશ્વર્ય અનુપમ હતું **ગુજરાત**ના ઇતિહાસમા દડનાયક **વિમલશાહ**, મહામાત્ય **ઉદયન** અને **બાહડ**, મત્રી **મુંજાલ**, પ્રધાન **શાતુ**, **વસ્તુપાલ**, **તેજપાલ**, **આભૂલ** અને **જગડુ**નુ જેવુ સ્થાન છે તેવુ બીજા કેટલાનુ છે ? ખરેકે સમગ્ર ભારતના ઇતિહાસમા અહિંસા ધર્મના પરમ ઉપાસકોના જેવા પરાક્રમીની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે કે ?

જે દેશોમા અહિંસાનુ નામ નિશાન પણ નથી, જ્યા માંસના અવિચ્છિન્ન આહાર વિના

અન્ય આહાર નથી, જ્યા હિંસારૂપ સેતાનનુ સામ્રાજ્ય છે અને હતુ તે શુ સ્વતંત્રતા, મત્ત્વ-શીલતા વગેરેના ઉદાહરણરૂપ છે કે ? રોમન સામ્રાજ્યની પડતીનુ કારણ શુ ? તુર્ક પ્રજાનુ અધઃપતન શાથી થયુ હતુ ? આયર્લૅન્ડને કેટલા એ વર્ષો પર્યંત પરાધીનતાની બેડી પહેરી રાખવી પડી હતી તેનુ મૂળ શુ ? મુગલ સામ્રાજ્યના સંચાલકોએ ક્યારે હિંસારૂપ રાક્ષસીથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે જેથી તેમનો નામશેષ થવાનો વારો આવ્યો ? આથી શુ એમ માનવાને પૂરતુ કારણ નથી મળતુ કે દેશની રાજનૈતિક ઉન્નતિ અને અવનતિનો આધાર હિંસા અને અહિંસાની ઉપર અવલંબિત નથી, પરંતુ રાજકર્તાઓની કાર્યદક્ષતા અને કર્તવ્યપરાયણતાને અધીન છે ? હા, એટલુ જરૂર જ ઉમેરવુ પડશે કે પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિ અને અવનતિના પાયા અહિંસા અને હિંસા છે અહિંસાની ભાવનાથી પ્રજામા સાત્ત્વિક વૃત્તિનો વિકાસ થાય છે અને જ્યા સાત્ત્વિક વૃત્તિ વિકસે છે ત્યા સત્ત્વ નિવસે છે. વળી સત્ત્વશાળી પ્રજાનુ જ જીવન શ્રેષ્ઠ અને આદરણીય ગણાય છે, જ્યારે સત્ત્વહીન પ્રજાનુ જીવન કનિષ્ઠ અને અનાદરણીય મનાય છે જે સત્ત્વથી વિમુખ છે તે પ્રજામા વાસ્તવિક સંપત્તિ અને સ્વતંત્રતાની આશા આકાશપુષ્પના સમાન છે આથી એ ફલિત થાય છે કે પ્રજાની નૈતિક ઉન્નતિમા અહિંસાનો અગ્રગણ્ય અને અજબ ફાળો છે નૈતિક ઉન્નતિની સામે ભૌતિક ઉન્નતિ કોઇ હિસાબમા નથી આ મુદ્રાલેખને અનુસરીને ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ પ્રજાને નીતિમય જીવન ગાળવાનો વિશેષત ઉપદેશ આપ્યો છે યુરોપીય પ્રજાએ નૈતિક ઉન્નતિ કરતા ભૌતિક પ્રગતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યુ અને હજી આપે છે અને એથી તેના કટુ ફળ પોતે ચાખ્યા છે અને અન્યને ચખાડયા છે તેમજ હજી ચાખે છે અને ચખાડે છે સમગ્ર વિશ્વમા સાચી શાતિ અને વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવા માટે મનુષ્યનુ જીવન નીતિમય હોવુ જ જોઇએ અને તેમ થાય તે માટે અહિંસા જેવા મહાતત્ત્વને યથાર્થ રીતે સમજી તેનુ આચરણ થવુ જ જોઇએ

અહિંસા એ શક્તિ, શાન્તિ, શૌચ, ક્ષમા, દયા, પ્રેમ, સહિષ્ણુતા, નિર્લોભતા વગેરે અનેક સદ્‌ગુણોની જનની છે એના આચરણથી મનુષ્યના હૃદયમા પવિત્રતાનો સંચાર થાય છે, વૈર વિરોધની ભાવનાનો વિનાશ થાય છે અને વિશ્વબંધુતાનો વિકાસ થાય છે જે પ્રજામા એ ભાવ વિકસે છે અને વિકસે છે તેના ઐક્યનુ સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે અને "સંપ ત્યા જંપ" એ કહેવત અનુસાર તે પ્રજા અભ્યુદય અને સ્વાતંત્ર્યની પરાકાષ્ઠાએ પહોચે છે આવી પરિસ્થિતિમા અહિંસા એ દેશની અવનતિનુ કારણ છે એમ કહેવા કયો બુદ્ધિશાળી હામ ભીડશે ? બલ્કે તે પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરી એમ કહેવા શુ નહિ લલચાય કે અહિંસા એ દેશની સાચી ઉન્નતિનુ અજોડ અને અમોઘ સાધન છે ? મહાવીર જેવા પરમાત્માઓ યોગ્ય, સુખી, ઉદાત્ત અને પરમ શુદ્ધ જીવનનુ યથેષ્ટ અને સંપૂર્ણ રહસ્ય મેળવી જ શક્યા હતા જો આપણે આ વિશ્વોપકારક ઉપદેશકોને પથે ચાલતા શીખીશુ અને એ ન બને તોપણ અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરે સાત્ત્વિક ગુણોના પ્રભાવમા આપણા પૂર્વજોની જે અચળ શ્રદ્ધા હતી અને જે આપણે અત્યારે ઘણી ખરી ગુમાવી દીધી છે તે પણ કેળવીશુ, તો એ આપણો દેશ ફરીથી દેવોનુ નિવાસસ્થાન બનશે જ એમા જરા પણ સદેહ નથી

અહિંસાના પાલન માટે પૂર્ણ અવકાશ—

આપણે ૮૩૬ માથી ૮૩૯ મા સુધીના પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ હિંસાના દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસા એમ બે પ્રકારો છે તેમા દ્રવ્યહિંસાનો ભાવહિંસા સાથે સબંધ હોવાથી-એ એના ફળરૂપ હોવાથી એને ' હિંસા ' ગણી છે, પરંતુ એથી એમ માનવાનુ કારણ નથી કે દ્રવ્યહિંસા થાય ત્યારે ભાવહિંસા થયેલી જ હોય આ પ્રમાણે જો દ્રવ્યહિંસાથી ભાવહિંસાનુ અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર ન હોત તો જૈન દર્શન પ્રમાણે કોઇ પણ અહિંસક બની જ ન શકત અને વળી નિમ્ન લિખિત પદ્યગત શંકાના સમાધાન માટે પણ સ્થાન રહેત નહિ —

" [1]जले जन्तु' स्थले जन्तु-राकाशे जन्तुरेव च ।
जन्तुमालाकुले लोके, कथं भिक्षुरहिंसकः ? ॥ "

અર્થાત્ [2]જળમા જંતુ છે, [3]સ્થળમા જંતુ છે, આકાશમા પણ જંતુ છે, આ પ્રમાણે જ્યારે સમગ્ર લોક જંતુઓની શ્રેણિથી વ્યાપ્ત છે તો ભિક્ષુ (મુનિ) અહિંસક કેવી રીતે હોઇ શકે ?

આ શંકાનુ સમાધાન નીચે મુજબનુ પદ્ય પૂરૂં પાડે છે:—

" सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यन्ते, प्राणिनः स्थूलमूर्त्तय' ।
ये शक्यास्ते विवर्ज्यन्ते, का हिंसा संयतात्मनः ? ॥ "

અર્થાત સૂક્ષ્મ જીવો (કે જે અદૃશ્ય હોય છે તે)ને પીડા કરાતી નથી વળી સ્થૂળ (બાદર) જીવોમા જેની રક્ષા કરી શકાય તેમ છે તેની રક્ષા કરાય છે તો આ પ્રમાણે વર્તનારા સંયમી આત્માને કેવી રીતે હિંસા લાગે ? આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જે આત્મા હિંસા કરવાનો

---

૧ આને બદલે નીચે મુજબનો શ્લોક પણ નજરે પડે છે —

' जले जीवा स्थले जीवा, जीवा पर्वतमस्तके ।
ज्वालामालाकुले जीवा सर्वं जीवमयं जगत् ॥ "

૨-૩ એ ભાગ્યે જ યાદ કરાવવુ પડશે કે જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે મનુષ્ય પશુ, પક્ષી, કીડી, મંકોડા ઉપરાંત પૃથ્વી, જળ અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમા પણ જીવ છે માટીના ઢેફામાં કીડી વગેરે જીવજંતુઓ હોય છે તે ઉપરાંત માટીનુ ઢેફુ જાતે પૃથ્વીકાયિક જીવોના શરીરનુ પિંડ છે એવી રીતે જળના બિંદુમા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર દ્વારા જે જંતુઓ જોવાય છે તે ત્રસ જીવો ઉપરાંત એ જળ સ્વયં જલકાયિક જીવોના શરીરનુ પિંડ છે એ પ્રમાણે અગ્નિકાયાદિ માટે સમજી લેવુ આવુ વિવેચન પારસી ધર્મના **અવસ્તા** પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે જેમ જૈનોમા પ્રતિક્રમણનો નિર્દેશ છે તેમ પારસીઓમા 'પ્રાયશ્ચિત્ત-ક્રિયાનો ઉલેખ છે એની વિધિમાં એવો નિર્દેશ છે કે ધાતુ-ઉપધાતુનો મે જે દુર્વ્યવહાર (અપરાધ) કર્યો હોય તેનો હુ પશ્ચાત્તાપ કરૂં છુ જમીનનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનો હુ પશ્ચાત્તાપ કરૂ છુ પાણી અથવા પાણીના અન્ય પ્રકારોનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનુ હુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરૂ છુ વૃક્ષ કે વૃક્ષના અન્ય ભેદોનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનુ હુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરૂ છુ મહતાબ, આફતાબ સળગતો અગ્નિ વગેરેનો મે જે અપરાધ કર્યો હોય તેનુ હુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરૂ છુ

ભાવ રાખતો નથી, કિન્તુ જીવોના રક્ષણ માટે તત્પર છે તેનાથી કદાચ દ્રવ્યહિંસા થઇ જાય તો પણ તે હિંસક ગણાતો નથી આથી તો કહ્યુ પણ છે કે—

" वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते ॥

અર્થાત્ પ્રાણોનો વિયોગ કરવા છતા હિંસાના પાપનો તે ભાગી બનતો નથી હિંસાનુ પાપ તો ત્યારે જ લાગે કે જ્યારે તે યત્ના પૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય નિમ્નલિખિત પદ્ય આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે —

" [1]मरदु व जियदु व जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।
पयदस्स णत्थि बंधो हिंसामेत्तेण समिदस्स ॥ "

અર્થાત્ અયત્નાચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારને હાથે જીવ ચાહે મરે કે જીવે, તોપણ તેને જરૂર જ હિંસાનુ પાપ લાગે છે, જ્યારે જે યત્નાચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તેને હાથે તેમ છતા પ્રાણીનો વધ થઇ જાય તોપણ તેને પાપ લાગતુ નથી, પાપનો બધ થતો નથી આ સબધમા શ્રી **આશાધરકૃત સાગરધર્મામૃતનુ** નિમ્નલિખિત પદ્ય રજુ કરવુ ઉચિત સમજાય છે —

" विष्वग् जीविते लोके, क्व चरन् कोऽप्यमोक्ष्यत ? ।
भावैकसाधनौ बन्ध-मोक्षौ चेन्नाभविष्यताम् ॥ "

અર્થાત્ જ્યારે લોક જીવોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે ત્યારે જો બધ અને મોક્ષનો આધાર કેવળ ભાવ ઉપર અવલબિત ન હોત તો કોણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકત ?

આ પ્રમાણે જ્યારે જૈની અહિંસા ભાવ ઉપર નિર્ભર છે તો પછી તેને અવ્યવહાર્ય કહેવાનુ કોઇ સુજ્ઞ સાહસ કરે કે ? અને કદાચ તેમ કરે તો તે સુજ્ઞ કહેવાય ખરો ?

અહિંસાનું સ્વરૂપ—

આ ઉપરથી સમજાયુ હશે કે નકારાત્મક સ્વરૂપમા અહિંસાનો શબ્દાર્થ ' મારવું નહિ ' એવો થાય છે, પરતુ તેમા ઘણો અગાધ અર્થ સમાયેલો છે. નકારાત્મક સ્વરૂપમા એનો વિશાળ અર્થ કોઇ પણ જીવને મનથી પણ હાનિ પહોચાડવી નહિ એવો થાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો કુવિચાર માત્ર હિંસા છે અને તેનાથી મુક્ત રહેવુ તે ' અહિંસા ' છે જે પોતાને આપણો શત્રુ માનતો હોય તેને વિષે પણ અનુદાર વિચાર ન ધરાવવો એ અહિંસાના પાલનનુ એક અગ છે અહિંસાના ઉપાસકને શત્રુ હોઇ શકે જ નહિ તેથી ' જેને આપણે શત્રુ માનતા હોય ' એવો પ્રયોગ ન કરતાં ઉપર મુજબ વાક્યની રચના કરવામા આવી છે અહિંસાનુ ભાવાત્મક રૂપ જ આ વાત સ્પષ્ટ કરી રહ્યુ છે કે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને અનહદ ઔદાર્ય એ એનુ સ્વરૂપ છે આથી શત્રુ ઉપર

---

૧ આ પદ્ય કઇક ફેરફાર સાથે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૪૪ પત્રમા અવતરણરૂપે રજુ કરાયેલુ છે એની છાયા નીચે મુજબ છે —

म्रियतु वा जीवतु वा जीवोऽयताचारस्य निश्चयेन हिंसा ।
प्रयतस्य नास्ति बन्धो हिंसामात्रेण समेतस्य ॥

પણ પ્રેમ–ભાવ રાખવાની દીક્ષા આ અહિંસા દેવી આપી રહી છે અન્યાય કરનારના શરીરને પણ નુકસાન પહોચાડવાની વાતને સર્વાંગીય અહિંસા ના પાડે છે એ તો હસ્તે મુખે અન્યાય સહન કરી જવાનો જ ઉપદેશ આપે છે ટુકમા કોઇ પણ સજીવ વસ્તુ તરફ વેર–ભાવ ન હોવો એ શુદ્ધ અહિંસા છે

સમસ્ત પ્રાણીનુ કલ્યાણ વાછવુ એ એનુ સક્રિય રૂપ છે ક્રિયાત્મક અહિંસામા સત્ય અને નિર્ભયતાનો અવશ્ય સમાવેશ થઇ જાય છે તેમજ એમા સ્વમાનનુ કદી પણ લીલામ થતુ નથી મનુષ્ય પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિને છેતરી શકતો નથી વળી તે તેનાથી બીતો નથી કે તે તેને બીવ ડાવતો નથી, કેમકે અભયદાન એ તો અહિંસા સમ્રાજ્ઞીના રગેરગમા વહે છે જે પોતે ભયભીત છે તે અન્યને અભયદાન આપી શકતો નથી, માટે નિર્ભયતા એ અહિંસાની એક બાજુ છે અર્થાત્ અહિંસાનુ પાલન અને ભીરુતા એ બે સાથે રહી શકતા નથી[1] અહિંસાના પાલન અર્થે વિશિષ્ટ અને અત્યત શૌર્યની આવશ્યક્તા રહેલી છે સૈનિકનુ શૌર્ય પણ આ શૌર્ય આગળ પાણી ભરે છે ઇગ્લૅન્ડના એક જાણીતા બહાદુર સેનાપતિ અને ધર્મનિષ્ઠ ગૉર્ડન (Gordon)ના પૂતળાના હાથમા માત્ર લાકડી જ આપવામા આવી છે, કિન્તુ જે સૈનિકને રક્ષણ માટે એક લાકડીની પણ જરૂર જણાય તેટલે અશે તેની સૈનિકતામાં ન્યૂનતા છે સાચો સૈનિક મૃત્યુને પણ વધાવી લે છે, તેનાથી તે જરાએ ડરતો નથી મહાત્મા ગાધી તો ત્યા સુધી કથે છે કે "જે મરણની ભીતિથી ખરો કે ખોટો ભય આવતા નાસી જાય છે, છતા જે હ્રદયથી એમ ઇચ્છે છે કે બીજો કોઇ પુરુષ જ ડરાવનાર પુરુષનો નાશ કરી ભયને દૂર કરે તે જૈન ધર્મના પ્રચારક **મહાવીરનો કે બુદ્ધનો કે વેદનો અનુયાયી હોઇ ન શકે"** જુઓ **ગાધીશિક્ષણ** (ભા ૨, પૃ ૨૯)

ક્ષમા, અક્રોધ, અમાન, અભયતા, સહનશીલતા એ અહિંસાના નૈસર્ગિક આભૂષણો છે ખુદ સત્યાગ્રહનો પાયો અહિંસા ધર્મ છે આનુ પાલન કરનારને એ યાદ રાખવુ ઘટે છે કે જેના પ્રતિ અહિંસક વૃત્તિ રખાય તે પણ તેવી જ વૃત્તિ તત્કાલ રાખશે એમ નથી જેમ જેમ પાલ નમા પૂર્ણતા આવતી જાય તેમ તેમ તેમ બનવા પૂરતો સભવ છે આવી પરિસ્થિતિમા અહિંસા ધર્મની અવગણના કરવાનુ કે તેને મર્યાદિત કરવાનુ સૂચવનારની બુદ્ધિને કેવુ વિશેષણ આપવુ તે પાઠક સ્વય વિચારી લેશે

વળી એ સ્પષ્ટ કરવુ અસ્થાને નહિ લેખાય કે અહિંસાદેવીના સ્વરૂપમા ક્યાયે વેર વાળવાની વૃત્તિને સ્થાન જ નથી[2] એ તો અપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવાનો દિવ્ય મન્ત્ર

---

૧ અહિંસાની બે બાજુ છે પોતે કોઇની હિંસા કરવી નહિ તે એક બાજુ અને નિર્બળ–અસહાયનુ રક્ષણ કરવુ અને અન્યાય–અધર્મની સામે થવુ તે બીજી બાજુ વિશેષમા અહિંસાના ખરા પાલકમા અનેકવિધ દુખ સહન કરવાનુ સામર્થ્ય હોવુ જોઇએ

૨ વેર વાળવુ એ તો સ્વચ્છદ છે એમા સયમનો ઘાત થાય છે, અને સયમ વિના અહિંસા નથી વળી વેર એ એક જાતનો જંગલી ન્યાય છે વેર લેવામા માણસ પોતાના દુશ્મન સાથે સરખો થઇ જાય છે, જ્યારે તેને જતો કરવાથી તે તેનાથી ઊચી કક્ષાને પ્રાપ્ત કરે છે વિશેષમા જે માણસ સામા ઉપર મનમા વેર રાખે છે તે પોતાના ઘા વગર રૂઝાયેલા–તાજા અને પરથી ખરડાયેલા રાખે છે જ્યારે જે ક્ષમા ધારણ કરે છે–અહિંસાનુ પાલન કરે છે તેના ઘા રૂઝાઇ જાય છે અને સૌ સારા સાજા થાય છે

આપણા કાનમા ફૂકી રહી છે વિશેષમા વૈરભાવથી કરેલી સજા સહન કરવા પડેલ દુ ખની અપેક્ષાએ કદાચ ઠીક હોય તોપણ તે તેવી સજા કરનાર ઉપર જ પાછી વળે છે હાથના કર્યા હૈયે વાગે છે અન્યાયનુ ઔષધ કદી એ અન્યાય હોઈ શકે જ નહિ અન્યાયથી અન્યાયનુ કોયડુ ન ઉકેલાતા તે વધુ ગુચવાય છે "જૈસે-કો તૈસા" ના કહેવાતા ન્યાયમા એવી ગર્ભિત માન્યતા રહેલી છે કે સામેનો માણસ, આપણામા પણ તેના જેવુ કરવાની શક્તિ અને ઇચ્છા છે એમ માને છે ત્યારે આપણુને અન્યાય કરતા ડરે છે અને તેથી અટકે છે કેટલીક વાર આમ બને છે ખરૂ, પરન્તુ સરવાળે ન્યાયનુ દેવાળુ નીકળે છે, કેમકે [1]આખની સામે આખ અને હાતની સામે હાત એ પુરાતન કાળથી ચાલતો આવેલો પ્રયોગ અત્યાર સુધીમા અસખ્ય મનુષ્યોએ અજમાવી જોયો છે, છતા હજી સુધી અન્યાય થતો અટક્યો નથી, એટલુ જ નહિ પણ પશ્ચિમના દૂર દેશી લેખકો પણ કહી રહ્યા છે તેમ યુરોપ આશ્ચર્યજનક શોધો અને સાક્ષરતામા ઘણું આગળ વધેલુ હોવા છતા ત્યાના લોકોમા વૈરભાવ, હિસા અને અન્યાય ઓછા થયા નથી

દુ ઃખમા આપણે પ્રહાર સામે પ્રહાર કરીએ તો આપણું વર્તન અહિસા-ધર્મને ભ્રષ્ટ કરનારૂ ઠરે, એટલુ જ નહિ પણ આપણા મિત્રની કે કહેવાતા શત્રુની અનુચિત પ્રવૃત્તિ ઉપર પણ રોષ કરીએ તો તેટલે દરજ્જે આપણે આપણા અહિસાધર્મના પાલનમા પાછા પડીએ આથી એ યાદ રાખવુ કે અહિસાના સપૂર્ણ હિમાયતીએ અને આરાધકે તો પોતાના કે પારકાના કાર્યથી કે પછી દૈવિક શક્તિથી પણ શત્રુને હાનિ પહોચાડવાનો, તેને રજાડવાનો કે તેનો કાટો કાઢવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરવો, નહિ તો તેનુ વ્રત ખડિત ગણાયા વિના નહિ જ રહે બાઇબલ (Bible)ના નિમ્નલિખિત વાક્યમાથી પણ એ જ દિવ્ય ધ્વનિ નીકળી રહ્યો છે —

'Ye have hear that it hath been said, An eye for an eye and a tooth for a tooth,

But I say unto you, That ye resist not evil but whosoever shall smite thee on thy right cheek, turn to him the other also"—St Matthew, ch V, 38-39

આથી સારાશ એ નીકળે છે કે સર્વથા અહિસા પાળવાનો દાવો કરનાર પોતાનુ અહિત કરનાર ઉપર પણ ગુસ્સે પણ ન થઇ શકે, તેનુ બૂરૂ પણ ન ચિતવી શકે તો તેને ગાળ કેમ દઇ શકે કે તેના સામુ હાથ તો શાનો જ ઉપાડી શકે? એણે તો સમભાવે બધુ સહન જ કરવુ જોઇએ

'[2]સસારમોચક' મત અને તેનુ નિરસન—

સસારમોચક મતનુ સ્વરૂપ એ છે કે જેનુ પરિણામ સુદર હોય તેની શરૂઆત અપ્રિય હોય તોપણ તે પ્રમાણે અન્ય સાથે વર્તવુ જોઇએ દાખલા તરીકે ઔષધ ખાતી વેળા કદાચ તે કડવુ લાગે, પરન્તુ તેથી પરિણામે રોગનો નાશ થતો હોવાથી જેમ રોગીને ઔષધ આપવુ

---

૧ સરખાવો Exodus (ch -12 25) ગત નિમ્નલિખિત વાક્ય—
"An eye for an eye and a tooth for a tooth"

૨ જુઓ નદીસૂત્રની શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૩-૧૫)

ઉચિત છે તેમ દુ ખી થતા જીવોને તેમના દુ ખથી મુક્ત કરવા માટે તેમની હત્યા કરવી તે સ્થાને છે[1] સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો કૃમિ, કીટ, પતગ, મચ્છર, ચકલી, કોઢીઆ, અત્યત દરિદ્ર, આધળા, પાગળા ઇત્યાદિ પ્રકારના દુ ખી પ્રાણીઓ પાપકર્મના ઉદયથી સસાર-સાગરમા ડૂબેલાં રહે છે, વાસ્તે તેમના પાપનો નાશ કરવા માટે અને તેમ કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પરોપકાર કરવામા અદ્વિતીય એવા જનોએ તેમને જરૂર જ મારી નાખવા, કેમકે તેમનો સહાર કરાતી વેળા તેમને ઘણુ જ દુ ખ થાય છે અને એ તીવ્ર વેદનાના અભિભવને લઇને તેઓ પૂર્વે બાધેલા પાપકર્મની વારવાર ઉદીરણા કરી કરીને તેને હઠાવી કાઢે છે અત્ર કોઇ પૂછે કે શા આધારે એમ કહેવાય કે તેમનો સહાર થતી વેળા તીવ્ર વેદનાના અનુભવ દ્વારા તેઓ પાપ કર્મની ઉદીરણા કરી તેનો પ્રતિક્ષેપ કરે છે ? ઉલટુ એમ ન કહેવાય કે એવા સમયે તેઓ આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાઇને પહેલા કરતા પણ વિશેષત પાપકર્મનો બધ કરે છે ? આનો ઉત્તર સસારમોચકપથી એમ આપે છે કે જૈન દર્શન જે નરકનુ સ્વરૂપ આલેખે છે તે વિચારી જુઓ કહેવાની મતલબ એ છે નારકો નિરતર પરમાધાર્મિક દેવોને હાથે તાડન, છેદન, ઉત્કર્તન, શૂળીને વિષે આરોપણ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના આઘાતને સહન કરતી વેળા તેમજ આ દેવોની ગેરહાજરીમા પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલ તીવ્ર વેદનાને અનુભવતા અને રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાતા છતા પૂર્વે બાધેલ કર્મનો ક્ષય કરે છે જ અને નહિ કે એથી અધિક પાપ કર્મ બાધે છે, કેમકે નારક માટે નારકના આયુષ્યના બધનો સભવ નથી, કારણ કે નારક મરીને નારક તરીકે ઉત્પન્ન થઇ શકે જ નહિ વળી જેમની હત્યા કરાય છે તેઓ તે વેળા રૌદ્ર ધ્યાન ધરે છે, એથી તો તેમના પૂર્વકૃત ઘણા પાપોનો ક્ષય થઇ જાય છે, કેમકે તે સમયે તેમનો પરિણામ તીવ્ર સકલેશરૂપ હોય છે વિશેષમા જ્યારે તેમને વિષે તીવ્ર સકલેશનો અભાવ હોય છે ત્યારે પરમાધાર્મિક દેવો પણ તેમના કર્મનો ક્ષય કરવા સમર્થ થતા નથી, તેથી રૌદ્રાદિ ધ્યાન ઉત્પન્ન કરાવનારા ઘાતકો હણાતા પ્રાણીઓના ઉપકારી જ છે આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમા જેઓ દુ ખી જીવોનો નાશ કરવામા ઉપેક્ષા સેવે છે કે અન્યને તેમ કરતા નિષેધે છે તેઓ મહા-પાપી છે જેઓ પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા પુણ્યકર્મના ઉદયથી સુખ ભોગવી રહ્યા છે તેમને ન મારી નાખવા જોઇએ, કેમકે તેમ કરવાથી તેમને સુખનો વિયોગ થાય અને તે અપકાર છે, કારણ કે અન્યના કલ્યાણને વિષે તત્પર જનો પરનો અપકાર થાય તેવો સરભ સેવે નહિ

આ પ્રમાણેનુ સસારમોચક મત છે આનુ નિરસન હવે વિચારીએ પરોપકાર તેનુ નામ છે કે જે આત્માનો ઉપકારી હોય અન્યોન્ય હત્યા કરવાથી પોતાના ઉપર શુ ઉપકાર થાય છે તે હે સસારમોચક ! તુ કહીશ ? શુ એથી પુણ્યકર્મનો બધ થાય છે કે પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે ? પ્રથમ પક્ષ તો સભવતો નથી, કેમકે એથી તો અન્યને અતરાય થાય છે જેમકે જો એ જીવોને મારી નાખવામા ન આવે તો તે જીવો અન્ય દુ ખી જીવોને મારીને તારા મત પ્રમાણે પુણ્યનુ ઉપાર્જન કરે અને તુ મારી નાખે એટલે પરનો વધ કરી તેમને જે પુણ્ય મળનાર હોય તેમા એ હત્યા પુણ્યના ઉપાર્જનને વિષે અતરાયરૂપ બને છે વળી પુણ્યના ઉપાર્જનમા અતરાય

૧ મહાત્મા ગાધીને હાથે જે વાછડાની હત્યા થઇ હતી અને એથી નવજીવન વગેરેમાં જે ' વાછડા પ્રકરણ ' જન્મ પામ્યુ હતુ તેનો વિચાર કરતાં મહાત્માજી અભ્રાન્ત હતા એમ માનવા મારી અ૫ મતિ ના પાડે છે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ અહિસાનુ સપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજ્યા ન હતા.

કરનાર પુણ્ય ઉપાર્જન કરતો નથી એ તો દેખીતી વાત છે વિશેષમા હે સંસારમોચક ! હત્યા પુણ્યના ઉપાર્જનમા અ તગયરૂપ ઠરતી હોવાથી એનુ પરિણામ સુ દર છે એમ પણ તુ જે કહે છે તે અનુચિત ઠરે છે

હવે જો કર્મક્ષયરૂપ બીજો પક્ષ તુ ગ્રહણ કરતો હોય તો તે પણ વ્યાજબી નથી, કેમકે હે સ સારમોચક ! શુ તે કર્મ મકારણ છે કે નિષ્કારણ છે જો સકારણ હોય તો શુ અજ્ઞાન તેનુ કારણ છે, અહિ સાથી તે ઉદ્ભવે છે કે તે હત્યાથી ઉદ્ભવે છે ? કર્મ અજ્ઞાનહેતુક છે એમ તો મનાય તેમ નથી, કેમકે અજ્ઞાનરૂપ હેતુકતાને વિષે હિ સાથી નિવૃત્ત થવાનો સ ભવ નથી શુ તુ એ નથી જાણતો કે જે દોષ જે નિમિત્તથી ઉદ્ભવતો હોય તે દોષ તે નિમિત્તના પ્રતિપક્ષની જ આરાધનાથી દૂર થાય છે ? જેમકે બરફથી ઉદ્ભવતી ઠડીનો પ્રતિકાર અગ્નિથી શકય છે પ્રસ્તુતમા અહિ સા એ અજ્ઞાનના પ્રતિપક્ષરૂપ છે તો પછી અજ્ઞાનહેતુક કર્મની નિવૃત્તિ હિ સાથી કેવી રીતે થાય ?

જો તુ કર્મને અહિ સાજન્ય માનવા રૂપ બીજો વિકલ્પ સ્વીકારીશ તો તેથી પણ તારો દહાડો વળવાનો નથી, કેમકે એમ માનવાથી તો મુક્ત જીવોને અ ગે પણ કર્મના બ ધનો પ્રસ ગ ખડો થશે, કારણ કે તેઓ અહિ સક છે હવે જો કર્મને હિ સાજન્ય ગણવા તૈયાર થઇશ તો તેની હિ સાથી જ નિવૃત્તિ કેવી રીતે સ ભવે ? શુ તુ એ ભૂલી જાય છે કે જેની જેનાથી ઉત્પત્તિ હોય તેનાથી જ તેની નિવૃત્તિ શકય નથી ? દાખલા તરીકે અજીર્ણને લઇને ઉત્પન્ન થયેલ રોગ મટાડવામા અજીર્ણ સાધનરૂપ નથી જ તેથી અમે કહીએ છીએ કે જીવનો ઘાત કરીને ઉત્પન્ન કરાવેલ કર્મની નિવૃત્તિ માટે અહિ સાનુ સેવન એ રામબાણ ઔષધ છે [1]

આથી જો કર્મ અહેતુક છે એમ હવે કહેવા તુ તૈયાર થતો હોય તો તે પણ નિરર્થક છે, કેમકે અહેતુક વસ્તુ ખરવિષાણની જેમ હોતી જ નથી, તો એવુ અહેતુક કર્મ કે જેનુ અસ્તિત્વ જ નથી તેને દૂર કરવા માટે જીવહત્યા કરવાનો પ્રયાસ તારે શા સારૂ કરવો જોઇએ ? જો તુ એમ કહેવા ઇચ્છતો હોય કે આકાશની જેમ અહેતુક વસ્તુ પણ છે તો જેમ આકાશનો નાશ અશકય છે તેમ તેના જેવા કર્મનો પણ નાશ અશકય છે એટલે એને માટે અફળ પ્રયાસ કોણ કરે ? અર્થાત્ પ્રાણિવધ કરવો ઇષ્ટ નથી

વિશેષમા હે સ સારમોચક ! જે તે પૂર્વે એમ કહ્યુ કે પૂર્વ ભવમા ઉત્પન્ન કરેલ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી જેઓ સુખ અનુભવતા હોય તેમને ન મારવા જોઈએ તે કથન પણ તારા મત

---

૧ કહ્યું પણ છે કે—

" तम्हा पाणिवहोवज्जियस्स कम्मस्स खवणहेऊओ ।
वहविरई कायव्वा सयरूव त्ति नियमेण ॥

[तस्मात् प्राणिवधोपार्जितस्य कर्मण क्षपणहेतो ।
वधविरति कर्तव्या मयरूपेति नियमेन ॥]

પ્રમાણે વ્યાજબી ન ગણાય, કેમકે પુણ્ય અને પાપના ક્ષયથી મુક્તિ મળે છે તેથી જેમ અન્યના પાપનો નાશ કરવા માટે તું તેની હત્યા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ તેના પુણ્યનો નાશ કરવા માટે પણ તારે પ્રવૃત્ત થવુ જોઇએ અને તું તો તેમ કરવા ના પાડે છે પાપનુ ફળ દુખનો અનુભવ છે તેથી મારી નાખવાથી દુખ ઉત્પન્ન થાય એટલે પાપનો ક્ષય શકય છે, પરતુ પુણ્યનુ ફળ સુખનો અનુભવ છે તો દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનો ક્ષય કેવી રીતે સભવે ? તેમા સુખનો અનુભવ કરાવવા રૂપ ફળવાળા કર્મનો ક્ષય સુખના અનુભવની ઉત્પત્તિથી જ શકય છે એવો જો બચાવ કરવા તું લલચાતો હોય તો તે ધૂમાડાના બાચકા ભરવા જેવુ છે એનુ કારણ એ છે કે જે પુણ્ય દેવગતિમા ભોગવવાનુ હતું તે મનુષ્યાદિ ભવનો અત આણવાથી ઉલટુ સમીપ આવે છે અને એ પ્રમાણે પ્રત્યાસન્ન બનેલુ પુણ્ય થોડા કાળમા ભોગવાઇ જાય તેવુ બને છે, તેથી કરીને આ પ્રમાણે પુણ્યના ક્ષયનો પણ સભવ હોવાથી હત્યા કરવાથી પુણ્યનો ક્ષય કેમ ન માનવો ? કદાચ તુ એમ કહીશ કે હત્યા કર્યા પછી વિશિષ્ટ દેવભવમા વેદવામા આવનાર પુણ્યનો ઉદય સદિગ્ધ છે, કેમકે કોઇને ત્યા પાપનો ઉદય પણ સભવે છે, તેથી પુણ્યનો અનુભવ કરનારાની હત્યા કરવી ઉચિત નથી, આવી પરિસ્થિતિમા અન્યત્ર નિશ્ચય કેમ કરાય ? ત્યા પણ સદેહ કેમ નહિ ? શુ એમ ન કહેવાય કે તે ગણાવેલ દુખથી પીડાતો હોય તેવાને પણ મારવાથી તો તેને નરકના દુખનો અનુભવ કરવો પડશે, જ્યારે તેને જો નહિ મારી નાખવામા આવે તો કદાચ અનેક જીવોને મારીને તે પુણ્ય ઉપાર્જિત કરી વિશિષ્ટ દેવાદિ ભવનો ભાગી બને, વાસ્તે દુખીઓનો પણ નાશ કરવો તે તારે માટે યુક્ત નથી જ્યારે આમ બાબત છે ત્યારે હત્યા કરવાનુ પરિણામ સુદર આવશે કે નહિ એવો સદેહ રહેવાથી હેતુ સદિગ્ધ અને અનૈકાન્તિક પણ ઠરે છે

વળી તે જે જૈન દર્શનમાના નારકના સ્વરૂપનુ દૃષ્ટાત રજુ કરવાની હામ ભીડી તે પણ તારી અનભિજ્ઞતા પૂરવાર કરી આપે છે, કેમકે એ દર્શન પ્રમાણે આ હકીકત નીચે મુજબ છે —

પરમાધાર્મિક દેવોએ ઉત્પન કરેલ કે પરસ્પર ઉત્પન્ન કરેલ દુખોથી પીડાતા નારકોને અતિશય વેદના થતી હોવાથી તેઓ સમુગ્ધ બની જાય છે અને એથી પરત્ર અત્યત સક્લેશ નથી જેમકે આ દુનિયામા પણ જે મનુષ્યોને લાકડી વગેરેના સખત ફટકા વાગ્યા હોય અને તેની અત્યત વેદનાથી તેઓ વ્યાકુળ બન્યા હોય ત્યારે તેમની સમૂઢ દશામા પરત્ર અત્યત સક્લેશ જોવાતો નથી આથી કરીને તથાવિધ તીવ સક્લેશના અભાવને લઇને નારકોને વિષે નૂતન અને પુષ્કળ પાપના ઉપચય માટે અવકાશ રહેતો નથી આ સાભળીને હે સમાર-મોચક ! તુ જો એવા નિર્ણય ઉપર આવતો હોય કે સમોહ મહાન્ ઉપકારી છે, કેમકે સમોહને વશ થવાથી અન્યત્ર અત્યત સક્લેશ માટે સ્થાન રહેતુ નથી અને તીવ્ર વેદનાને લીધે પૂર્વે બાધેલા પાપનો ક્ષય થાય છે, તેમજ વળી સમોહ ક્રૂર વ્યાપારથી ઉદ્ભવે છે તેથી હિસક મહાન્ ઉપકારી છે તો તે તારી બુદ્ધિનુ પ્રકટ લીલામ છે, કેમકે હિસકો પારકાને પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમને વિષે કિલષ્ટ કર્મના બધનો સભવ છે વળી પાપના કારણરૂપ પરના પીડન સિવાય અન્ય કોઇ કારણ હોય એમ અમને લાગતુ નથી અને જો હોય તો મુક્ત જીવોને પણ પાપનો

બંધ લાગુ પડશે, કેમકે તેઓ અહિંસક છે વાસ્તે હે ભાઈ! તું સમજુ થઈને પણ શા માટે મનથી પણ અન્યને મારવાની ભાવના ભાવે છે?

હાથી જેવાના નાશથી જીવન—

જ્યારે આ જગત્‌મા એક જીવ બીજા જીવનું જીવન છે અર્થાત્ કોઈ નહિ ને કોઈ જીવને માર્યા વિના તો આહાર અસંભવિત છે અને આહાર વિના જીવન અશક્ય છે તો નાના નાના પ્રાણીઓને ન મારતા હાથી જેવા એક મોટા પ્રાણીને મારીએ તો શો બાધ એ પ્રશ્ન હવે વિચારીશુ અર્થાત્ આ પ્રમાણેના 'હસ્તિતાપસ-વાદ' કે જેને વિષે આપણે ૮૪૯મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તેના નિરસનનું અત્ર અવલોકન કરીએ શરૂઆતમા જ એ નિવેદન કરીશુ કે હાથીને મારવાથી અન્ય જીવોને નહિ મારવા જેટલો પાપબંધ અટકી જશે એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે, કેમકે હાથીના માસમા પ્રતિક્ષણ જીવોત્પત્તિ થતી રહેશે અને એ માસ જેટલો વખત સિલ્લકમા રહેશે ત્યા સુધી નવા નવા જીવો ઉત્પન્ન થતા રહેશે અને તેનો નાશ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ એ માસના ઉપર જીવનારને હાથે થશે અને તેના પાપનો ભાગી તે બનશે, વાસ્તે આ તો ઓલામાથી નીકળીને ચૂલામા પડવા જેવુ કૃત્ય છે

જેમ રકના કરતા રાજાનુ પુણ્ય વિશેષ છે તેમ રકના કરતાં રાજાનુ મરણ વિશેષ શોચનીય છે વળી કોઈ રકનુ ખૂન કરે અને કોઈ રાજાનુ ખૂન કરે તો પહેલા કરતા બીજો વિશેષ અપરાધી ગણાય અર્થાત્ જેમ જેમ પુણ્યપ્રકૃતિની તરતમતા રહેલી હોય છે તેમ તેમ તે પુણ્યશાળી જીવોને મારવામા પાપની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ રહેલી છે આ પ્રમાણે વિચારતા સમજાશે કે એકેન્દ્રિય જીવો કરતા પુણ્યપ્રકૃતિમા દ્વીન્દ્રિય આગળ વધેલા છે તો તેના નાશમા વિશેષ પાપ રહેલું છે એ પ્રમાણે ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય માટે સમજી લેવુ એટલે કે પચેન્દ્રિયનો વધ એ સૌથી વધારે પાપજનક છે આથી કરીને પુણ્યશાળી પચેન્દ્રિયને મારી મહાપાપના ભાગી બનતા અટકવુ એ સમુચિત કાર્ય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેમ પુણ્યની વૃદ્ધિને લઈને સામગ્રીઓ વધતી મળે છે તેમ તેનો વિનાશ વિશેષ પાપનો હેતુ છે વળી ભાવની કલુષતા પણ એમા વધારે રહેલી છે કોઈ ઝાડની છાલ ઉતારાય અને કોઈ પચેન્દ્રિયની ચામડી ઉતારાય આ બેમા ભાવની ભિન્નતા નથી રહેલી કે? આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે હાથી જેવા પ્રાણીનો નાશ યુક્ત નથી વળી જેમ બને તેમ અલ્પ આરંભથી ચલાવી લેવાની કોણ ના પાડે છે?

દેશથી મૃષાવાદવિરતિનું લક્ષણ—

कूटसाक्षिदानादिरूपस्थूलमृषावादपरित्यागरूपत्वं देशतो मृषावादविरतेर्लक्षणम् । (४१४)

અર્થાત્ ખોટી સાક્ષી પૂરવી ઇત્યાદિ સ્થૂળ અસત્યનો ત્યાગ કરવો તે 'મૃષાવાદવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે

અસત્યનું [1]સ્વરૂપ

અસત્યનું સ્વરૂપ સહેલાઈથી સમજાય તે માટે શ્રીઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૯)મા જે અસત્યની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ રજુ કરી છે તે નોંધી લઈએ —

" असदभिधानमनृतम् । "

અર્થાત્ અસત્ કહેવું તે અનૃત છે યાને અસત્ય છે આનો સંકુચિત અર્થ ન કરતા વિશાળ અર્થ કરીશું તો જણાશે કે અસત્ ચિંતન અને અસત્ આચરણનો પણ આમા સમાવેશ થાય છે જેમ હિંસાની વ્યાખ્યામાં પ્રમત્ત યોગ પદ છે તેમ અસત્ય, અદત્તાદાન, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહની વ્યાખ્યામાં પણ પ્રમત્ત યોગ એ પદનું અનુવર્તન સમજી લેવું અબ્રહ્મના સંબંધમા આ અનુવર્તન હોવા છતા તેનો ઉપયોગ કરાતો નથી, કેમકે અત્ર પ્રમત્તનું ગ્રહણ નિરર્થક છે જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્ વૃત્તિ (દ્વિ વિ પૃ ૭૮-૭૯)

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે અત્ર 'અસત' શબ્દના ત્રણ અર્થો ગ્રાહ્ય છે (૧) જે પદાર્થ હૈયાત હોય તેની હૈયાતીનો સર્વથા ઇન્કાર કરવો, (૨) પદાર્થના અસ્તિત્વનો તદ્દન નિષેધ ન કરતા તેનું જે સ્વરૂપ હોય તેનાથી તેને જુદા સ્વરૂપ વાળુ દર્શાવવુ તે, અને (૩) જે સત્ય છતા પરને દુ ખ ઉત્પન્ન કરે એવા દુર્ભાવવાળું ગર્હિત

ઉદાહરણ દ્વારા આ વાત સ્પષ્ટ કરીશું પાસે પૈસા હોય છતા લેણદાર માગે ત્યારે મારી પાસે કંઈ નથી એમ કહેવુ એ પ્રથમ પ્રકારનું અસત છે પૈસા હોવાની હા પાડવી, પરંતુ લેણદાર તે ન મેળવી શકે તેવી ચાલાકી વાપરવી તે બીજો પ્રકાર છે અભણ કે અણસમજુને હલકો પાડવાની વૃત્તિથી તેને તેવો કહેવો તે ત્રીજો પ્રકાર છે

અજાણતા અતિશયોક્તિ થઈ જાય, પોતાની મોટાઈના બણગા ફૂંકાઈ જાય કે પોતે કોઈ સારૂં કાર્ય કર્યું હોય તેના વર્ણનમા રસ આવી જાય તો એ બધામા અસત્યની છાયા છે એટલે એ શુદ્ધ સત્ય નથી જ જેમ તાડીના ઝાડ નીચે બેસીને દૂધ પીનાર લોકમા તાડી પીનાર ગણાય, કેમકે તેમા શંકા માટે સ્થાન રહેલું છે તેમ અસત્યની છાયાવાળા સત્ય વિષે સમજવું અથવા તો *જેમ દૂધમા કચરો પડે તો તે દૂધ મેલું ગણાય તેમ નિર્દોષ વચનો સાથે અસત્ય ભળે* તો તો તેનું મૂલ્ય ઘટે સર્વથા અસત્ય બોલનારનું મૂલ્ય તો ખોટા સિક્કા જેટલું પણ નથી

દેશથી સ્તેયવિરતિનું લક્ષણ—

परकीयपरिलघुतृणकाष्ठादिद्रव्याणां पतितविस्मृतादिरूपाणामनादानरूपत्वं देशतः स्तेयविरतेर्लक्षणम् । (४१५)

---

[1] જેમ અહિંસારૂપ અણુવ્રતનું સ્વરૂપ આલેખતા સાથે સાથે અહિંસારૂપ મહાવ્રતનું પણ આલેખાયું તેમ અત્ર પણ સમજવુ

અર્થાત્ બીજાની તણખલા કે લાકડા જેવી તદ્દન હલકી કિંમતની ચીજો પણ રસ્તામા પડી ગઇ હોય કે કોઇ ભૂલી ગયેલ હોય તો તે પણ ન લેવી તે 'સ્તેયવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે આ વ્રતમાથી અપરિગ્રહરૂપ વ્રત ઉદ્ભવે છે, કેમકે અપરિગ્રહમા ન જોઇતી વસ્તુનો કેવળ સંગ્રહ છે, જ્યારે આ અસ્તેય વ્રતમા એના ઉપયોગનો સમાવેશ થાય છે આથી અસ્તેય વ્રતના ઉપાસકોએ નીચેની બે બાબતો તરફ પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવુ જોઇએ —

(૧) કોઇ પણ વસ્તુ મેળવવા માટે તીવ્ર લાલસા ન રાખવી

(૨) જ્યાં સુધી લાલચુપણું દૂર ન થાય ત્યા સુધી પોતાની લાલચની વસ્તુ પોતે જ ન્યાયને માર્ગે મેળવવી અને તેવી બીજાની વસ્તુ હોય તો તે તેની પરવાનગી વિના લેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરવો

દેશથી અબ્રહ્મવિરતિનુ લક્ષણ—

स्वदारसन्तोषपूर्वकं परदाराणां विधवा-सधवा-वेश्या-कन्या-लक्षणानां सर्वथा वर्जनरूपत्वं देशतोऽब्रह्मविरतेर्लक्षणम् । (४१६)

અર્થાત્ પોતાની પત્નીને વિષે સંતોષ રાખવો[1] પરંતુ સર્વે [2]પરસ્ત્રીનો–પછી તે વિધવા હો, સધવા હો, [3]વેશ્યા હો કે કન્યા હો, તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે 'અબ્રહ્મવિરમણરૂપ દેશવિરતિ' છે

[4]બ્રહ્મચર્યનુ દિગ્દર્શન—

બ્રહ્મચર્યનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે માટે એના પ્રતિપક્ષી તેમજ મોતની મુલાકાત કરાવનાર

---

૧ આ પણ આંશિક બ્રહ્મચર્ય છે, કેમકે "जाकी एक नारी वह सदा ब्रह्मचारी" એ કહેવત આનુ સમર્થન કરે છે

૨ परा चासौ स्त्री च परस्त्री અર્થાત્ પોતાની પત્ની તરીકેના સબંધ વગરની સ્ત્રી અથવા परस्य स्त्री परस्त्री અર્થાત્ બીજાની સ્ત્રી. આ પ્રમાણે પરસ્ત્રીના બે અર્થો થતા હોવાથી 'પરસ્ત્રી'થી કુમારિકા, બીજાની સ્ત્રી તેમજ વેશ્યા એ ત્રણેનુ ગ્રહણ શક્ય છે

૩ પરસ્ત્રીનો સંગ કરવા કરતા હજાર વાર આપઘાત કરવો આવકારદાયક છે તેમાં પણ આનો સંગ કરવા વિચાર સરખો પણ કરવો તે જીવતા સાપ સાથે રમવા બરાબર છે કહ્યુ પણ છે કે—

"दर्शनात् हरते चित्तं, स्पर्शनाद् हरते बलम् ।
मैथुनात् हरते वीर्यं, वेश्या साक्षाद्धि राक्षसी ॥"

અર્થાત્ વેશ્યાનુ દર્શન ચિત્ત હરે છે, એના સ્પર્શથી બળ હરાય છે, એના સંગથી વીર્ય હરાય છે, કારણ કે વેશ્યા એ સાક્ષાત્ રાક્ષસી છે વળી એનો પ્રેમ સ્થાયી નથી, એ પુરુષને ચહાતી નથી, કિન્તુ પૈસાને ચહાય છે નિમ્નલિખિત વાક્ય એની સાક્ષી પૂરે છે —

"Prostitutes love money but not men"

૪ આની આછી રૂપરેખા માટે જુઓ વૈરાગ્યરસમંજરીનુ મારુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૧૯૩–૧૯૬)

અબ્રહ્મનુ દિગ્દર્શન કરવુ આવશ્યક સમજાય છે અબ્રહ્મ કહો કે મૈથુન કહો તે એક જ છે મૈથુન એટલે મિથુનની પ્રવૃત્તિ, અને મિથુન એટલે સામાન્ય રીતે પુરુષ અને પ્રમદાનુ યુગલ અહીં આનાથી વિસ્તૃત અર્થ કરવાની જરૂર છે યુગલ એટલે કેવળ પુરુષ અને પ્રમદાનુ જ જોડુ નહિ, કિન્તુ વનિતા વનિતાનુ, પુરુષ પુરુષનુ અને તે પણ સજાતીય કે વિજાતીય એટલે પશુ, પક્ષી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન જાતિનુ પણ સમજવુ આવા યુગલમા કામવિકાર ઉત્પન્ન થતા તેનાથી થતી માનસિક, વાચિક કે કાયિક પ્રવૃત્તિ તે ' મૈથુન ' યાને ' અબ્રહ્મ ' છે આ સબધમા સૂક્ષ્મ વિચાર કરીશુ તો સમજાશે કે જ્યા યુગલ ન હોય, પરતુ કેવળ સ્ત્રી કે પુરુષ જાતિની એકલી એક જ વ્યક્તિ હોય અને જો તે વ્યક્તિ કામરાગના આવેશને વશ બની જડ વસ્તુના આલબનથી કે પોતાના હસ્તાદિ અવયવોની મદદથી અશુદ્ધ આચરણ કરે તો તે પણ ' મૈથુન ' જ છે અર્થાત્ કામરાગથી ઉદ્ભવતી કોઇ પણ ચેષ્ટા તે ' મૈથુન ' છે આને 'અબ્રહ્મ' કહેવાનુ કારણ છે કે એના સેવનથી સદ્ગુણોના વિકાસ અટકી જાય છે, એટલુ જ નહિ પણ સદ્ગુણોના હ્રાસ થવા સાથે દોષોને પુષ્ટિ મળે છે, કેમકે બ્રહ્મનો ફલિતાર્થ એ છે કે એના પાલન અને અનુસરણથી સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય

અહિસાનુ પૂર્ણ પાલન બ્રહ્મચર્ય વિના અશક્ય છે બ્રહ્મચર્યનો અર્થ જનનેન્દ્રિય પરત્વે સયમ એટલો જ નથી ઇન્દ્રિય માત્રને તેના વિકારોથી રોકવાનો સક્રિય નિશ્ચય એ એનો વિશાળ અર્થ છે ટુકમા કહીએ તો ત્રેવીસે પ્રકારના વિષયો પૈકી કોઇને પણ વિષે આસક્તિ નહિ રાખવી એ એનો ફલિતાર્થ છે આ પ્રયત્નમા ફલીભૂત થવાય તે માટે પ્રથમ સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબુ મેળવવો જોઇએ યાને જીભના સ્વાદને વશ ન થવુ, પરતુ દેહ ટકાવવાને જ અર્થે આહાર લેવો અને તે પણ બને તેટલે અશે નીરસ અને કઇક [1]ઓછો, માદક પદાર્થોનો તો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો, કેમકે એથી વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે

જે કાનથી વિલાસની વાતો સાભળે, આખથી વિકારજનક વસ્તુ જુવે, જીભથી વિકારોત્તેજક વસ્તુના સ્વાદ ચાખે, હાથથી વિકારપોષક વસ્તુનો સ્પર્શ કરે અને જનનેન્દ્રિયના વિકારનો નિરોધ કરવા મથે તેને અગ્નિમા હાથ નાખ્યા પછી નહિ દાઝવાના પ્રયાસ કરનારની કોટિમા મૂકી શકાય મનને વશ કરવુ બહુ મુશ્કેલ છે, અથા પ્રથમ શરીરને હાથમા રાખવુ એ કબજે થતા માનસિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાબુ મેળવવો સહેલો થઇ પડશે, વાસ્તે જ કાયિક કુચેષ્ટાના નિરોધને સ્થૂલ દૃષ્ટિએ ' [2]બ્રહ્મચર્ય ' ગણ્યુ છે

ભોગવિલાસમા મગ્ન રહેનારાને સત્ય જડયાનો અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયાનો એકે દાખલો આ ભૂમડળનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ પૂરો પાડી શકે તેમ નથી તો શા સારૂ ભોગવિ-

1 બ્રહ્મચારીએ જેમ બને તેમ અલ્પાહારી બનવુ, મિતાહારી તો તે હોવો જ જોઇએ

2 " બ્રહ્મણિ ચરણમિતિ બ્રહ્મચર્યમ્ ' અર્થાત્ બ્રહ્મ યાને આત્માને વિષે વિચરવુ–રમવુ એ ' બ્રહ્મચર્ય ' છે આટની હદ સુધી પહોચવાને માટે વીર્યનિરોધની પ્રથમ જરૂર છે, વાસ્તે આ દૃષ્ટિએ વીર્યનિરોધને પણ–કાયિક કુચેષ્ટાના નિરોધને સુદ્ધાં બ્રહ્મચર્ય ' એવુ નામ અપાય છે

લાસની ખાતર શરીરના [1]રાજારૂપ વીર્યને ગુમાવવુ અને તેમ કરી શરીરને તેના રસકસથી વિમુક્ત કરવુ ?[2] આને બદલે એ જ વીર્યનો ઉપયોગ ઈશ્વરની ઉપાસના કે આત્મરમણતા માટે કરાય તો આ ભવફેરો પણ સફળ થઇ જાય વિશેષના જે પૂર્ણ બ્રહ્મચારી છે તેને માટે આ દુનિયામા કશુ જ અસાધ્ય નથી[3] તો પછી બ્રહ્મચર્ય પાળનારને [4]શારીરિક અને માનસિક શક્તિ મળે એ કહેવાની જરૂર ખરી ? આત્માની ઉન્નતિ કરનાર પ્રવૃત્તિને છોડીને જે તેની અવનતિ કરનાર પ્રવૃત્તિને સેવે છે તે વ્યભિચારી છે, કેમકે આત્મરમણતા સિવાયની અન્ય સૌ કોઇ પ્રવૃત્તિ પ્રાય વ્યભિચાર જ છે

આરોગ્યની અનન્ય ચાવીરૂપ બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા વર્ણવતા મહાત્મા ગાંધી કથે છે કે—

"[5]બ્રહ્મચર્ય અવસ્થા તે છેલ્લી સન્યસ્ત અવસ્થા જેવી જ છે આ તદ્દન વાસ્તવિક છે સત્યનુ પાલન, બ્રહ્મચર્યનુ પાલન એ સામાન્ય ધર્મો છે ગૃહસ્થોને માટે પણ બ્રહ્મચર્યનુ પાલન એ ધર્મ છે આ ધર્મ કેવળ સન્યાસીને માટે નથી, સદ્‌ગૃહસ્થોને માટે છે આ સાદા નિયમો ન પાળતો હોય તે સદ્‌ગૃહસ્થ જ નથી આ સસારમા, હિંદુ સસારમા તેમજ મુસલમાન સંસારમા, જો આપણે યોગ્ય રીતે રહેવુ હોય, સ્વતત્રપણે રહેવુ હોય, કોઇના ગુલામ ન થવુ હોય તો આ આપણુ સૌથી પહેલુ કર્તવ્ય છે બ્રહ્મચર્યનુ પાલન નહિ કરનાર વ્યક્તિ મનુષ્ય મટે છે પશુ તો સ્વભાવે બ્રહ્મચર્યનુ પાલન કરે છે તેને સ્વાદ નથી, તેને ઇન્દ્રિયોનો વિલાસ નથી. પશુ મર્યાદિત રહે છે, એટલે બ્રહ્મચર્યનુ પાલન નહિ કરનારને ઘણી વેળા પશુની ઉપમા આપવામા આવે છે એમા પશુનુ અપમાન રહેલુ છે ”

---

૧ ડૉ મેલવીલ કીથ (Keith) M D લખે છે કે—

" The seed is marrow to the bones, food for your brain, oil for your joints and sweetness to your breath "

૨ જેમ શેરડીને કોલુમા પીલવાથી તેનો રસ બહાર નીકળી જતા માત્ર તેના કૂચા જ બાકી રહી જાય છે તેમ શરીરરૂપ શેરડીમાંથી વીર્યરૂપ રસ નીકળી જતાં શરીર શેરડીના કૂચાની જેમ નીરસ બની જાય છે અથવા તો દહીંમાથી ઘી નીકળી જતાં પાછળ છાશરૂપ પાણી જ રહે છે તેમ શરીરરૂપ દહીંમાથી ઘી રૂપ વીર્ય નીકળી જતાં પાછળ છાશરૂપે પાણી જ રહે છે જુઓ અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક (પૃ ૩૯૦)

વિશેષમા એક રતિભાર રતિને માટે એક મણથી વિશેષ બળ પળમાં ગુમાવાય એના જેવી બીજી કોઇ મૂર્ખતા હશે કે ?

૩ ' શીલનો મહિમા ' એ શીર્ષક હેઠળ વૈરાગ્યરસમજરી (ગુ ૪, શ્લો. ૧૧૬)ના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૭૨–૧૭૪)માં બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ મે વર્ણવ્યો છે તે ત્યાથી જોઇ લેવો

૪ યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદના ૩૮ મા સૂત્રમાં કહ્યુ છે કે—

" ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभ । "

૫ જુઓ ગાંધીશિક્ષણ (ભા. ૨, પૃ ૪૭–૪૮)

વિશેષમા લગ્ન એ પણ કેવળ વિષયસુખ ભોગવવા માટે યોજાયેલ નથી ફક્ત વૈષયિક સુખ ભોગવવા માટે જે પરણે છે તે પશુ કરતા પણ હીન છે. કેવળ પ્રજાની ઉત્પત્તિની ખાતર સેવાતુ મૈથુન લૌકિક દૃષ્ટિએ કથંચિત્ સહ્ય છે

અતમા એ ઉમેરવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે હીરાને મેળવતા પૃથ્વીના આતરડામા હજારો મજુરોને ગોધાઇ રહેવુ પડે છે અને ત્યાર પછી પણ પર્વત જેટલી કાકરીઓમાથી એક મુઠ્ઠી જેટલા હીરા હાથ આવે છે તો બ્રહ્મચર્ય પાળનારા હીરાને શોધવાને સારૂ કેટલો પ્રયત્ન કરવો પડે તેનો જવાબ ત્રિરાશી માડીને વિચારી લેવો આ ઉપરથી જણાશે કે બ્રહ્મચારીઓ વિરલ છે અને એથી જ હુ આ વિરલ વિભૂતિઓને પૂર્ણ ભાવથી અનેકશ વદન કરૂ છુ

સ્વદારસતોષ—

પરસ્રીના ત્યાગ પૂર્વક પોતાની પત્નીથી સતુષ્ટ રહેવુ એ જો કે આનો સામાન્ય અર્થ છે, છતા તેનો વિશિષ્ટ અર્થ એ છે કે સ્વસ્ત્રીમા પણ અત્યત આસક્તિ રાખવા પૂર્વકનુ તેનુ સેવન ગૃહસ્થધર્મને કલકરૂપ છે સ્વસ્રી સાથે પણ મર્યાદા પૂર્વક વ્યવહાર કરવો જોઇએ અર્થાત્ તે રજસ્વલા, [1]સગર્ભા કે રોગગ્રસ્ત હોય ત્યારે પણ તેના તરફ ધસવુ અને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેના ઉપર બળાત્કાર ગુજારવો એ ગૃહસ્થોચિત બ્રહ્મચર્યના શિખર ઉપરથી ગબડી પડવા બરાબર છે

વળી ગૃહસ્થે [2]ઋતુકાળમા સ્રીનો સમાગમ કરવો, ત્યારબાદ નહિ તેમા પણ એકાદશી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, પચમી વગેરે તિથિઓએ તો ખાસ કરીને વિષયસેવનથી વેગળા રહેવુ વિશેષમા ઓછામા ઓછુ એક દિવસનુ તો આતરૂ રાખવુ જ જોઇએ જેઓ દિવસે પણ વિષયસેવનથી વિમુખ રહી શકતા નથી તેઓ ખરેખર પોતાની જાતના કટ્ટર દુશ્મન છે જેઓ એક જ રાતમા એકથી વિશેષ વાર સ્વપત્ની સાથે પણ વિષયસેવનમા પ્રવર્તે છે તેવા માનવ-પિશાચો માટે ક્યા સુધી દિલગીરી દર્શાવી શકાય ?

ટુકમા ગૃહસ્થે વિષય સેવનની પ્રવૃત્તિને બહુ જ નિયમિત બનાવવી કે જેથી વીર્ય પુષ્ટ થાય અને તેના ફળ તરીકે ઉદ્ભવતુ સતાન તેજસ્વી, બુદ્ધિશાળી અને મજબુત બને તેમજ દુનિયા ઉપર ભારરૂપ નિર્માલ્ય પ્રજા વધતી અટકે

---

૧ જે દિવસથી ગર્ભ રહે તે દિવસથી માડીને સતાનોત્પત્તિ થાય અને તે સતાન સ્તનપાન છોડીને ખોરાક ખાવાની શરૂઆત કરે ત્યાં સુધી પુરુષે બ્રહ્મચર્ય પાળવુ જ જોઇએ

૨ ઋતુસ્રાવના દિવસથી સોળ રાત્રિ પર્યંતના સમયને ' ઋતુકાળ ' કહેવામા આવે છે તેમાં પ્રથમ ત્રણ દિવસ તો વિષયસેવન માટે સર્વથા વર્જનીય છે એ દિવસોમાં પણ બ્રહ્મચર્ય નહિ પાળનારના દુષ્કૃત્ય જેવુ એક નિન્દ્ય કૃત્ય નથી.

દેશથી પરિગ્રહવિરતિનું લક્ષણ—

धनधान्यादिकद्रव्याणां परिमाणकरणं देशतः परिग्रहविरते-र्लक्षणम् । (४१७)

અર્થાત પૈસા ટકો, અનાજ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનુ પરિમાણ કરવુ—અમુક સખ્યા પર્યંત જ તેનુ ગ્રહણ કરવુ તે ' પરિગ્રહવિરમણરૂપ દેશવિરતિ ' છે પરિગ્રહ એટલે મૂર્છા યાને આસક્તિ વસ્તુ નાની કે મોટી હોય, કિમતી હોય કે નજીવી હોય, જડ હોય કે ચેતન હોય, બાહ્ય હોય કે અભ્યતર હોય, તેમા આસક્ત થઇ જવુ અને વિવેકને ઠોકરે મારીને તેની પાછળ તણાઇ જવું તે ' પરિગ્રહ ' છે સત્યશોધક તેમ અહિસક પરિગ્રહધારી ન બને તે તો ખપ જેટલી જ વસ્તુ રાખે, નાહકનો સચય ન કરે વળી ખરા સુધારાનુ લક્ષણ પણ એ જ છે કે જેમ બને તેમ સાદુ જીવન ગાળવુ ખરી સભ્યતાના અભિલાષીએ પરિગ્રહનો ઘટાડો કરવો જોઇએ એ સાચી વાત છે કે અભ્યાસથી માણસ પોતાની હાજતોમા ઘટાડો કરી શકે છે જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો કરાય તેમ તેમ સુખ, સતોષ અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે વિશેષમા કેવળ કાયિક જ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવાનો નથી, પરતુ વાચિક અને માનસિક પરિગ્રહ પણ ત્યાજ્ય જ છે જે વિચાર આપણને ઇશ્વરથી વિમુખ રાખે અને સન્માર્ગે જતા વિઘ્નરૂપ બને તે [1]અજ્ઞાન છે અને તેને મગજમા સ્થાન આપવુ તે પણ ' પરિગ્રહ ' છે

સર્વવિરતિનુ લક્ષણ—

हिंसाऽसत्यस्तेयाब्रह्मपरिग्रहलक्षणाना पञ्चानामाश्रवाणां सर्वथा वर्जन सर्वविरतेर्लक्षणम् । (४१८)

અર્થાત્ હિસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહ એ પાચ આશ્રવોનો સર્વથા ત્યાગ તે ' સર્વ-વિરતિ ' છે આ પાચ આશ્રવોના સર્વથા ત્યાગને [2]અહિસા વગેરે પાચ મહાવ્રતો પણ કહેવામા આવે છે અર્થાત્ અહિસાની સર્વાંશે વિરતિ તે અહિસારૂપ મહાવ્રત છે ઇત્યાદિ આ પાચ

---

૧ અજ્ઞાનના સ્વરૂપ પરત્વે ભગવદ્ગીતા (અ ૧૩)નુ કહેવુ એ છે કે—

" अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त-मज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥ "

૨ અહિસા વિષે યથામતિ ઊહાપોહ આપણે પૃ ૮૫૭–૮૭૫ મા કરી ગયા છીએ એટલે અત્ર એટલુ જ ઉમેરીશુ કે ન્યાયકુસુમાંજલિ (સ્ત ૪, પૃ ૨૩૨–૨૩૫)માં આની સ્થૂળ રૂપરેખા અગ્રેજી ભાષામાં મે આલેખી છે વિશેષમાં દરેક ધર્મ કે સપ્રદાય અહિસા યાને દયાની તારીફ કરે છે, પરતુ નિર્મળ દયાના સ્વરૂપથી કોણ સારી અને સાચી રીતે પરિચિત છે તેનુ દિગ્દર્શન કરાવવા શ્રીવીર-સ્તુતિ (પૃ ૨૪૬–૨૪૭)મા મે પ્રયાસ કર્યો છે

મહાવ્રતો સ્થિર રહે તે માટે એ પ્રત્યેકની પાચ પાચ ભાવનાઓ ભાવવાની છે તેમા **અહિંસારૂપ પ્રથમ મહાવ્રતની પાચ ભાવનાઓ નીચે મુજબ છે—**

(૧) ઈર્યાસમિતિ, (૨) મનોગુપ્તિ, (૩) એષણાસમિતિ, (૪) આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ અને (૫) આલોકિતપાનભોજન

ભાવનાનુ તાત્પર્ય—

આ પ્રત્યેકનુ લક્ષણ વિચારીએ તે પૂર્વે ભાવનાનુ સામાન્ય સ્વરૂપ સમજી લઇએ કોઇ પણ વ્રત લીધુ એટલે બેડો પાર થઇ ગયો કે તેનુ યથેષ્ટ ફળ મળી જ ગયુ એમ નથી, પરતુ ખરી હકીકત તો એ છે કે એના પરિપાલન માટે ખાસ કાળજી રાખવી જોઇએ એ વ્રતથી ભ્રષ્ટ ન થવાય તે માટે વ્રતને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓ સેવાવી જોઇએ, તેમ થાય તો જ ગ્રહણ કરેલુ વ્રત જીવનમા ઊડુ ઉતરે અને તેનુ યથેષ્ટ અને પરિપૂર્ણ ફળ મળે આ પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિ કે જે વ્રતને ટકાવી રાખવામા ઉપયોગી નીવડે તેમ છે તેને અત્ર ' ભાવના ' કહેવામા આવી છે આની સ્થૂળ દૃષ્ટિએ ગણત્રી કરી પ્રત્યેક મહાવ્રતની પાચ પાચ ભાવનાઓ છે એમ અત્ર નિર્દેશાયુ છે આ ભાવનાઓ અનુસાર બરાબર વર્તન કરવામા આવે તો ઉત્તમ ઔષધ જેમ ગુણકારી નીવડે છે તેમ જરૂર અહિંસાદિ મહાવ્રતોનુ ગ્રહણ તેની આ ભાવનાઓ પૂર્વક પાલન કરનારને તો સુદર, સર્વાગીય અને સુમનોજ્ઞ [1]ફળ આપ્યા વિના રહે તેમ નથી જ

ઈર્યા-સમિતિનુ લક્ષણ—

लोकातिवाहिते सूर्यांशुचुम्बिते मार्गे जन्तुरक्षणार्थमालोक्य सम्यग्गमनलक्षणप्रवृत्तिरूपत्वमीर्यासमितेर्लक्षणम् । (४१९)

અર્થાત્ જે માર્ગે થઇને લોકોની આવ જા થતી હોય અને જેના ઉપર સૂર્યના કિરણો પડતા હોય તેવા માર્ગમા જતુના રક્ષણાર્થે જોઇ જોઇને રૂડી રીતે ગમન કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ સેવવી તે ' ઈર્યાસમિતિ ' છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપરને પીડા ન થાય તેવી રીતે યતના પૂર્વક ગતિ કરવી તે ' ઈર્યાસમિતિ ' છે સમ્યક્ પ્રવૃત્તિરૂપ સમિતિના (૧) ઈર્યાસમિતિ, (૨) ભાષાસમિતિ, (૩) એષણાસમિતિ, (૪) આદાનનિક્ષેપણસમિતિ અને (૫) ઉત્સર્ગસમિતિ

---

૧ પાતજલ યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદમાં આનો નિર્દેશ છે દાખલા તરીકે જુઓ પૃ ૮૭૯ અત્ર એ વાત શ્રીયશોવિજયગણિના શબ્દોમા રજુ કરવામા આવે છે —

" वैरत्यागोऽहिंसाफलं तस्य, फलं चाकृतक्रमण ।
रत्नोपस्थानमस्तेये-लाभो जन्तुरनुस्मृति ॥ "

—૨૧ મી દ્વાત્રિંશિકા

એમ પાચ પ્રકારો છે [1] આ પ્રત્યેકનુ લક્ષણ તેમજ તેનુ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તો પાચમા ઉલ્લાસમા વિચારીશુ

કાયાદિક વ્યાપારનુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પૂર્વક નિયમન તે 'ગુપ્તિ' છે એના (૧) મનોગુપ્તિ, (૨) વચનગુપ્તિ અને (૩) કાયગુપ્તિ એવા ત્રણ ભેદો છે આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ લક્ષણ પૂર્વક પાચમા ઉલ્લાસમા વિચારાશે, અત્ર તો કેવળ **મનોગુપ્તિનુ લક્ષણ** રજુ કરાય છે —

आर्तरौद्रध्यानप्रचारनिरोधपूर्वकधर्मध्यानादिप्रचाररूपत्वं, समस्तकल्पनाजालविमुक्तिरूपत्वे सति समत्वप्रतिष्ठापूर्वकात्मरमणतारूप वा मनोगुप्तेर्लक्षणम् । (४२०)

અર્થાત્ આર્ત ધ્યાન અને રૌદ્ર ધ્યાન એ બે દુર્ધ્યાનોનો નિરોધ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનોને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી તે 'મનોગુપ્તિ' છે અથવા સમગ્ર કલ્પનાની જાળનો ત્યાગ કરી આત્મમદિરમા સમતાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા પૂર્વક આત્મામા રમણ કરવુ તે 'મનોગુપ્તિ' છે અર્થાત્ કે મનને અશુભ ધ્યાનમા ન જોડતા તેને શુભ ધ્યાને લગાડવુ તે 'મનોગુપ્તિ' છે

એષણા-સમિતિનુ લક્ષણ—

द्विचत्वारिंशद्भिक्षादोषवर्जनपूर्वकान्नपानादीनां गवेषणरूपत्वमेषणासमितेर्लक्षणम् । (४२१)

અર્થાત્ ભિક્ષાના ૪૨ દોષના ત્યાગ પૂર્વક શુદ્ધ આહાર, પાણીની ગવેષણા કરવી તે 'એષણા-સમિતિ' છે એટલે કે અન્નપાનનુ ગવેષણ, તેનુ ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે જાતની એષણામા દોષ ન આવે તે માટે સાવધાનતા રાખવી તે 'એષણા-સમિતિ' છે

ભિક્ષાના ૪૨ દોષો—

વિચારસાર (પૃ ૭૨-૭૩)મા ભિક્ષા સબધી ૪૨ દોષોનુ વર્ણન છે તેમા સોળ ઉદ્ગમ-દોષો છે, સોળ ઉત્પાત-દોષો છે, અને દશ એષણા-દોષો છે (૧) આધાકર્મ, (૨) ઔદ્દેશિક, (૩) પૂતિકર્મ, (૪) મિશ્ર જાત, (૫) સ્થાપના, (૬) પ્રાભૃતિકા, (૭) પ્રાદુષ્ક-

---

[1] તત્ત્વાર્થ (અ ૯, સૂ ૪)મા કહ્યુ છે તેમ "*सम्यग्योगनिग्रहो गुप्ति*" અર્થાત્ યોગોનો પ્રશસ્ત નિગ્રહ તે 'ગુપ્તિ' છે આ ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે ગુપ્તિમા દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ પ્રધાન પદ ભોગવે છે, જ્યારે સમિતિમા શુભ પ્રવૃત્તિઓનુ સેવન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે

રણ, (૮) ક્રીત, (૯) પ્રામિત્ય, (૧૦) પરિવર્તિત, (૧૧) અભ્યાહૃત, (૧૨) ઉદ્ભિન્ન, (૧૩) માલાપહૃત, (૧૪) આચ્છિદ્ય, (૧૫) અનિસૃષ્ટ અને (૧૬) અધ્યવપૂરક, એ સોળ પિણ્ડ-ઉદ્ગમ-દોષો છે

સોળ ઉત્પાત-દોષો—

(૧) ધાત્રી, (૨) દૂતી, (૩) નિમિત્ત, (૪) આજીવ, (૫) વનીપક, (૬) ચિકિત્સા, (૭) ક્રોધ, (૮) માન, (૯) માયા, (૧૦) લોભ, (૧૧) પહેલાનો અને પછીનો સસ્તવ, (૧૨) વિદ્યા, (૧૩) મત્ર, (૧૪) ચૂર્ણ, (૧૫) યોગ અને (૧૬) મૂલ કર્મ એ એ ઉત્પાત વિષયક સોળ દોષો છે

દશ એષણા-દોષો—

(૧) શકિત, (૨) મ્રક્ષિત, (૩) નિક્ષિપ્ત, (૪) પિહિત, (૫) સહૃત, (૬) દાયક, (૭) ઉન્મિશ્ર, (૮) અપરિણત, (૯) લિપ્ત અને (૧૦) છર્દિત એ દશ એષણા સબધી દોષો છે

ભિક્ષા સબધી ૪૨ દોષોનુ સ્પષ્ટીકરણ—

ઉદ્ગમ એટલે ઉત્પત્તિ, આહારની ઉત્પત્તિ સબધી જે દોષો છે તે ' ઉદ્ગમ-દોષ ' કહેવાય છે શરૂઆતથી શુદ્ધ આહાર હોય છતા ધાત્રી વગેરેને લઇને જે દોષો ઉત્પન્ન કરાય તે ' ઉત્પાત-દોષ ' જાણવા આહાર વહોરવા (લેવા) જતા શકિત વગેરે દોષોની તપાસ કરતા જે દોષ જણાય તે ' એષણા-દોષ ' છે

૧૬ ઉદ્ગમ-દોષોની રૂપરેખા—

(૧) આધાકર્મ—અમુક સાધુ માટે મારે આ ભક્તાદિ રાધવુ છે એમ સાધુને ઉદ્દેશીને જે રસોઇ કરવામા આવે તે

(૨) ઔદ્દેશિક—પ્રથમ પોતાને માટે અથવા તો સ્વજનાદિને અગે તૈયાર કરેલ ઓદન, મોદકાદિને ફરીથી અમુક સાધુ સાધ્વીને આપવાના ઇરાદાથી રાધવામા આવે તે આ દોષના અનેક પ્રકાર છે જેમકે આટલા માણસોની રસોઇ કરવી છે એમ વિચારી પાછળથી આટલો ભાત આપવા કરવા માટે વધારે નાખુ એમ ચિતવી નાખે તે ઓઘ-ઔદ્દેશિક અને વિવાહ વગેરે પ્રસગે વધેલામાથી આપવા માટે વિભાગ કરવો તે વિભાગ-ઔદ્દેશિક આ વિભાગૌદ્દેશિક પણ ઉદ્દિષ્ટ, કૃત અને કર્મ એમ ત્રણ ભેદથી વિભક્ત થાય છે તેમા પોતાને માટે તૈયાર કરેલ અશનાદિકમાથી દાન કરવા માટે જે જુદુ કાઢવુ તે ' ઉદ્દિષ્ટ ', જે વધેલા ચોખા વગેરેને સસ્કૃત કરી કરબારૂપે બનાવવુ તે ' કૃત ', અને જે વિવાહ વગેરે પ્રસગે વધેલા લાડવા વગેરેને ભિક્ષાચરોને આપવા માટે ફરીથી ગોળ ઘી નાખી રાધવામા આવે તે ' કર્મ ' વળી આ ત્રણેના પણ

ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, આદેશ અને સમાદેશ એમ ચાર ચાર ભેદ પડે છે[1] જે કોઇ સન્યાસી કે ગૃહસ્થ ભિક્ષાચર આવશે તેને આપીશુ એમ કલ્પવુ તે 'ઉદ્દેશ', માત્ર વેષધારીઓને આપીશુ એમ ચિતવવુ તે 'સમુદ્દેશ', શાક્ય વગેરેને આપીશુ એમ ધારી ભોજન બનાવવુ તે 'આદેશ', અને ખાસ જૈન સાધુઓને જ આપીશુ એવા ઇરાદાથી તૈયાર કરાવવુ તે 'સમાદેશ' છે કહ્યુ પણ છે કે—

" [2]जावंतियमुद्देसं पासडीणं भवे समुद्देसं ।
समणाणं आएसं निग्गंथाणं समाएसं ॥ "

(૩) પૂતિકર્મ—આહાર તો શુદ્ધ હોય છતા અપવિત્ર આધાકર્માદિ આહારના અવયવના સ્પર્શથી તેને વિકૃત કરવો તે

(૪) મિશ્ર જાત—કુટુબ તથા સાધુ પ્રમુખને ઉદ્દેશી એકત્ર જે પાક કરાય તે

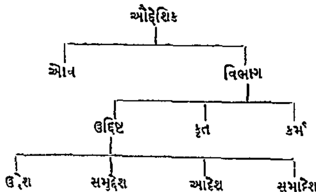
(૫) સ્થાપના—સાધુઓને આપવાની બુદ્ધિથી જે વસ્તુ કેટલાક સમય સુધી જુદા ઠેકાણે સ્થાપન કરાય તે

(૬) પ્રાભૃતિકા—જેમ કોઇ ઇષ્ટ જનને ભેટણુ અપાય છે તેમ બહુમાનપૂર્વક જે સાધુઓને આપવુ તે એ પ્રાભૃતિકાના પણ બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે ભેદો થાય છે જેમા મોટો આરભ હોય તે 'બાદર' છે અને જેમા થોડો આરભ હોય તે 'સૂક્ષ્મ' છે આ દરેકના પણ ઉત્ષ્વષ્કણ અને અવષ્વષ્કણ એમ બે બે વિકલ્પો થાય છે પોતાને ઘેર આવેલા લગ્નાદિ પ્રસગે સાધુઓને તેમાથી વહોરાવી શકાય એવા ઇરાદાથી મુહૂર્તાદિ નજીક કઢાવી પોતાના પ્રસગ પહેલા આરભ કરાવવો તે 'અવષ્વષ્કણ' છે, જ્યારે એવા જે ઇરાદાથી મુહૂર્ત લબાવવુ તે 'ઉત્ષ્વષ્કણ' છે

(૭) પ્રાદુષ્કરણ—દીવા વગેરે કરીને અથવા ભીંત વગેરે પાડીને કે બારી મૂકીને અધારૂ દૂર કરી અજવાળુ કરવુ કે જેથી સાધુ આહાર લઇ શકે તે

---

૧ આ સમગ્ર હકીકતની સકલના નીચે મુજબ છે —

૨ છાયા—

यावत्कमुद्देशं पाखण्डिना भवेत् समुद्देशम् ।
श्रमणानामादेशं निर्ग्रन्थाना समादेशम् ॥

(૮) ક્રીત—વેચાતુ લઇ આપવુ તે આના ચાર પ્રકારો છે —(૧) આત્મદ્રવ્યક્રીત, (૨) આત્મભાવક્રીત, (૩) પરદ્રવ્યક્રીત અને (૪) પરભાવક્રીત પોતાના પૈસાથી ખરીદેલ, પોતાને માટે વેચાતુ લીધેલ, પારકાના પૈસાથી વેચાતુ લીધેલ અને બીજાને માટે ખરીદેલ એ એના અનુક્રમે અર્થો છે

(૯) પ્રામિત્ય—તને પાછુ આપીશુ એમ કહી કોઇની પાસેથી ઉધાર લઇને આપવુ તે

(૧૦) પરાવર્તન—સાધુઓને વહોરાવવાના ઇરાદાથી ખરાબ વસ્તુ બીજાને આપી તેને બદલે સુગધી ઘી વગેરે સારી વસ્તુ લેવી તે

(૧૧) અભ્યાહૃત—સાધુઓને આપવાના ઇરાદાથી તેમની સામે લાવેલ આહારાદિ એના પણ પ્રચ્છન્ન, પ્રકટ, સ્વગ્રામવિષય, પરગ્રામવિષય એમ અનેક ભેદો થાય છે સાધુ ન જાણે તે રીતે લાવવુ તે ' પ્રચ્છન્ન ', દેખીતી રીતે લાવવુ તે ' પ્રકટ ', જે ગામમા સાધુ હોય તે જ ગામમાથી લાવવુ તે ' સ્વગ્રામવિષય ' અને બીજા ગામથી લાવવુ તે 'પરગ્રામવિષય' આ સિવાય ક્ષેત્રવિષય, ગૃહવિષય, આચીર્ણ, અનાચીર્ણ તેમજ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ પણ ભેદો પડે છે

(૧૨) ઉદ્ભિન્ન—મીણ, છાણુ યા લાખ વગેરેથી બરાબર બધ કરેલ-મુદ્રિત કરેલ વાસણની મુદ્રાને ઉખેડીને તેમજ બારણા વગેરે ઉઘાડીને સાધુના નિમિત્તે આહાર વગેરે વસ્તુ લાવવી તે

(૧૩) માલાપહૃત—જે શીંકા વગેરે ઉપરથી ચીજો ઉતારતા પગ લપસવાનો ભય રહેતો હોય ત્યાથી ઉતારી આપવુ તે અત્ર ' માલા ' શબ્દથી ' ઉચ્ચ પ્રદેશ ' સમજવો એના પણ ચાર ભેદ થાય છે જેમકે (૧) ઊર્ધ્વમાલાપહૃત, (૨) અધોમાલાપહૃત, (૩) ઉભયમાલાપહૃત અને (૪) તિર્યક્માલાપહૃત અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે દાદર કે નિસરણી કે પગથીઆ વગેરે ચઢવાને જે યોગ્ય હોય તે સ્થાનથી લાવેલ વસ્તુ માલાપહૃત ગણાય નહી વિશેષમા આ ભેદોના જઘન્યાદિ ઉપભેદો સંભવે છે

(૧૪) આચ્છિદ્ય—પુત્રો યા નોકર વગેરે પાસેથી તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઝુટવી લઇને સાધુને આપવુ તે

(૧૫) અનિસૃષ્ટ—વસ્તુના માલીકે રજા નહી આપી હોય તે આના પણ (૧) સાધારણ-નિસૃષ્ટ, (૨) ચેલ્લકા-નિસૃષ્ટ અને (૩) જહ્કા-નિસૃષ્ટ એમ ત્રણ ભેદ છે તેમા બહુ જનની સામાન્ય વસ્તુ આજ્ઞા વગર આપવી તે ' સાધારણ-નિસૃષ્ટ ', માલીકે નોકરોને કે ખેતર વગેરેમા કામ કરતા માણસોને આપી દીધેલ-મોકલાવેલ ભક્તાદિ તેમની અનુજ્ઞા સિવાય આપવા તે ' ચેલ્લકા-નિસૃષ્ટ ', અને હાથીની આજ્ઞા સિવાય મહાવત જે આપે તે ' જહ્કા-નિસૃષ્ટ ' છે

(૧૬) અધ્યવપૂરક—પ્રથમ પોતાના અગે અને પછી કાપટિકાદિને ઉદ્દેશીને ઉમેરેલા ભક્તાદિમા ફરીથી સાધુઓને આવેલા જાણી તેમના માટે તદુલાદિ ઉમેરવા તે

૧૬ ઉત્પાત-દોષોનુ સ્વરૂપ —

(૧) ધાત્રી—બાળકને ધવડાવનાર, રમાડનાર ધાવમાતાને યોગ્ય કાર્ય કરી કરાવીને જે ભક્તાદિ મેળવાય તે

(૨) દૂતી—પરસ્પર સદેશ કહીને જે પિડ ઉપાર્જન કરાય તે

(૩) [1]નિમિત્ત—અતીત, અનાગત, શુભ, અશુભ નિમિત્ત કહી મેળવેલો પિડ

(૪) આજીવ—ભિક્ષા લેવા જતા પોતાના તથા જેને ઘેર ગયા હોય તેના જાતિ, કુલ, ગણ, કર્મ તેમજ શિલ્પ વગેરેનો પ્રકાશ કરી જે આહારાદિ મેળવાય તે

(૫) વનીપક—ભિક્ષા આપનાર ગૃહસ્થ જેનો ભક્ત હોય તેનો પોતે પણ ભક્ત હોવાનો દેખાવ કરી જે આહારાદિ મેળવાય તે

(૬) ચિકિત્સા—દવા દારૂ બતાવીને જે મેળવાય તે

(૭) ક્રોધ—સાધુના ક્રોધથી મારણ, ઉચ્ચાટન, શાપ વગેરેથી ડરીને કે તેની વિદ્યાનો પ્રભાવ, તેનુ સહસ્રયોધિપણુ તેમજ રાજકુલમા વલ્લભપણુ જાણી જે ભક્તાદિ અપાય તે

(૮) માન—જો હુ સાધુઓને એવી વસ્તુઓ લાવી ખવડાવીશ તો મને તેઓ લબ્ધિધારી જાણશે એમ માન પૂર્વક લાવવુ તે

(૯) માયા—કોઇ સાધુ વિદ્યાથી રૂપ બદલી કપટથી જે મેળવે તે

(૧૦) લોભ—સિહકેશરીયા વગેરે મોદકનો લોભ કરી મેળવાય તે

(૧૧) પૂર્વપશ્ચાત્સસ્તવ—દાતાના માતા, પિતા, સાસુ, સસરા વગેરેની આપ્યા પહેલા કે પછી સ્તુતિ કરવા પૂર્વક મેળવાય તે

(૧૨) વિદ્યા—વિદ્યાના પ્રયોગથી ચમત્કાર દેખાડી આહાર મેળવવો તે

(૧૩) મત્ર—મત્રના પ્રયોગથી જે પિડ મેળવાય તે

(૧૪) ચૂર્ણ—આખમા અજન વગેરે કરીને અદશ્ય બની આહાર મેળવવો તે

(૧૫) યોગ—પગે લેપ કરી જે પિડ મેળવાય તે

(૧૬) મૂલ કર્મ—ગર્ભસ્તભન, ગર્ભાધાન, અક્ષતયોનિત્વકરણ, ક્ષતયોનિત્વકરણ વગેરે સસારવૃદ્ધિના મૂળરૂપ કર્મ કરી જે પિડ મેળવાય તે

૧૦ એષણા-દોષોનુ વિવરણ—

(૧) શકિત—આધાકર્માદિ દોષ હોવાની જે આહારમા શકા પડતી હોય તે

(૨) મ્રક્ષિત—પૃથ્વી વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી લિપટાયેલ પદાર્થ, હાથ, કે પાત્ર હોય તે

(૩) નિક્ષિપ્ત—સચિત્ત વસ્તુ ઉપર મૂકેલ હોય તે

(૪) પિહિત—સચિત્ત વસ્તુથી ઢાકેલ-હેઠલ આહાર અને ઉપર સચિત્ત હોય તે

(૫) સહૃત—જે ન આપવા જેવી વસ્તુ હોય તે દૂર ફેકી દઇને અપાય તે

1 સરખાવો મનુસ્મૃતિ (અ. ૬, શ્લો. ૫૦)

(૬) દાયક—વૃદ્ધ, અશક્ત, નપુસક, કપારીવાળા, તાવવાળા, આધળા, બાલક, દારૂડીયા, ઉન્મત્ત, હાથ કપાયેલા, પગ કપાયેલા, બધનમા પડેલા, પાદુકા પહેરેલા એવા દાતા પાસેથી કે ખાડતી, દળતી, ભરડતી, કાતતી, રૂને લોઢતી, પીંજતી, પીલતી, દહીં મથતી, ખાતી, ગર્ભવતી, નાના બચ્ચાવાળી, છકાયની વિરાધના કરતી અને કષ્ટ યુક્ત એવી દાત્રી પાસેથી જે આહાર લેવાય તે ' દાયક-દુષ્ટ ' કહેવાય

(૭) ઉન્મિશ્ર—સચિત્ત વસ્તુમા મેળવેલી વસ્તુ હોય તે

(૮) અપરિણત—પ્રાસુક-નિર્જીવ નહી થયેલી વસ્તુ હોય તે

(૯) લિપ્ત—હાથ, પાત્ર યાને ભાજનને જેનો લેપ થાય એવી દૂધ, દહીં વગેરે વસ્તુ નહી લેવી, પરતુ વાલ, ચણા વગેરે જેનો લેપ નહી થાય તેવી વસ્તુ ગ્રહણ કરવી. આ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે

શક્તિના અભાવે અથવા નિરતર સ્વાધ્યાયાદિમા જોડાયેલ હોવાને લીધે લેપકારી વસ્તુ પણ ગ્રહણ કરવી કલ્પે છે એવે વખતે દાતાનો હાથ લેપ રહિત હોય અને પાત્ર લેપથી યુક્ત હોય, દાતાનો હાથ લેપથી યુક્ત હોય અને પાત્ર શુષ્ક હોય ઇત્યાદિ જે અષ્ટભગી થાય છે તેનો વિચાર કરી યોગ્ય હોય તે ગ્રહણ કરે

(૧૦) છર્દિત—સચિત્ત, અચિત્ત તેમજ મિશ્રમા નાખેલ વસ્તુ પણ સાધુને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી

દેશ, કાળ, પુરુષ, અવસ્થા, ઉપયોગશુદ્ધિ અને પરિણામને સારી રીતે જોઇને કોઇ વસ્તુ કલ્પે છે, અન્યથા કોઇ વસ્તુ એકાતથી કલ્પતી નથી

ટુકમા જે જ્ઞાન, શીલ અને તપને નક્કી સહાય કરે તેમજ અજ્ઞાનાદિ દોષને દૂર કરે તે ' કલ્પ્ય ' અને તેથી વિપરીત બીજુ બધુ ' અકલ્પ્ય ' સમજવુ વળી જે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન અને શીલ વગેરે ચારિત્રની પ્રવૃત્તિને ઉપઘાત કરે તે તથા શાસનની લઘુતા કરે તે કલ્પ્ય છતા પણ અકલ્પ્ય છે

આહાર, શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઔષધાદિ કોઇ વસ્તુ શુદ્ધ અને કલ્પ્ય હોય તોપણ અકલ્પ્ય થાય અને અકલ્પ્ય હોય તે કલ્પ્ય પણ થાય, માટે શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર વગેરે જે કઇ કલ્પ્યાકલ્પ્ય કહ્યુ છે તે કાળ, ક્ષેત્ર, પ્રમાણ, પથ્ય, દ્રવ્ય, આત્મબળ વગેરેનો બરાબર વિચાર કરી તે સર્વ ચારિત્રદેહની રક્ષાનિમિત્તે મુનિ વાપરે છે, તેથી કલ્પ્યાકલ્પ્ય વિધિને જાણનાર, ગીતાર્થનિશ્રિત અને વિનયશીલ મુનિ દોષથી મલિન લોકમા પણ લેપ રહિત વર્તે છે જેમ કાદવમા રહેલુ કમળ કાદવથી લેપાતુ નથી તેમ ધર્મોપકરણ વડે શરીરને ધારણ કરનાર સાધુ પણ અધર્મથી લેપાતો નથી

આદાનનિક્ષેપણ-સમિતિનુ લક્ષણ—

औधिकौपग्राहिकोपधेरादाननिक्षेपयोरागमानुसारेण प्रत्यवेक्षण-प्रमार्जनलक्षणसम्यक्प्रवृत्तिरूपत्वमादाननिक्षेपणसमितेर्लक्षणम्।(४२२)

અર્થાત્ ઔધિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપકરણોને લેતી મૂકતી વેળા આગમમા બતાવેલી વિધિ અનુસાર અવલોકન અને પ્રમાર્જન રૂપ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી—અવલોકન અને પ્રમાર્જન દ્વારા યતના રાખવી તે ' આદાન–નિક્ષેપણ–સમિતિ ' છે

ઔધિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપકરણોનુ સ્વરૂપ—

સાધુ તથા સાધ્વીઓ સયમના નિર્વાહાર્થે જે શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઉપકરણોનુ ગ્રહણ કરે તે ' ઉપધિ ' કહેવાય છે એ ઉપધિના (૧) ઉપધિ, (૨) ઉપગ્રહ, (૩) સગ્રહ, (૪) પ્રગ્રહ, (૫) અવગ્રહ, (૬) ભડક, (૭) ઉપકરણ અને (૮) કરણ એવા આઠ પર્યાયો ઓઘ-નિર્યુક્તિ(ગા ૬૬૬)મા જણાવવામા આવેલા છે

ઔધિક ઉપધિ અને ઔપગ્રાહિક ઉપધિ એમ ઉપધિના બે ભેદો પડે છે જે સર્વદા ધારણ કરવામા આવે તે ' ઔધિક ' કહેવાય છે, જ્યારે જે કારણપ્રસગે સયમના નિર્વાહને માટે ગ્રહણ કરાય તે 'ઔપગ્રાહિક' કહેવાય છે આ દરેકના પણ ગણના અને પ્રમાણથી બે બે ભેદ પડે છે તેમા એક, બે વગેરે એવી જેની ગણત્રી થઇ શકે તે ' ગણના–ઉપધિ ' કહેવાય છે, જ્યારે એક હાથ લાબુ, બે હાથ લાબુ એમ જે માપી શકાય તે ' પ્રમાણ–ઉપધિ ' કહેવાય છે

ઔધિક ઉપધિ સ્થવિરકલ્પી સાધુ, સાધ્વી અને જિનકલ્પી સાધુના આચારને અગે ઓછા વત્તા પ્રમાણમા હોય છે કોને કેટલી હોય તે ઓઘનિર્યુક્તિની નીચેની ગાથા કહી રહી છે —

" [1]जिणा बारसरूवाइ, थेरा चउद्दसरूविणो ।
अज्जाणं पन्नवीस तु, अओ उड्ढं उवग्गहो ॥६७१॥ "

અર્થાત્ જિનકલ્પીને ૧૨, સ્થવિરકલ્પીને ૧૪ અને આર્યાઓને ૨૫ ઉપધિ હોય છે આ ઉપરાત સયમના નિર્વાહ માટે જે કઇ ઉપકરણો હોય તે ઔપગ્રાહિક જાણવા દડક, યષ્ટિકા અને દ્વિયષ્ટિકા આ સર્વને માટે ઔપગ્રાહિક છે, જ્યારે ચર્મકૃતિછણ્ડિકા, ચર્મકોષ, ચર્મચ્છેદ, ચર્મચ્છેદનક, અસ્રો, ચિલિમિલી (મચ્છરદાની) વગેરે સર્વ વસ્તુઓ ગુરુને માટે જ ઔપગ્રાહિક છે સસ્તારક (સથારો), [2]ઉત્તરપટ્ટક વગેરે પણ ઔપગ્રાહિક છે ઉપલક્ષણથી બીજી પણ જે વસ્તુઓ કારણપ્રસગે લેવી પડે તે સર્વ પણ ઔપગ્રાહિક સમજી લેવી.

હવે પ્રથમ જિનકલ્પિકને ઉદ્દેશીને ઔધિક ઉપધિના નામ વિચારીશુ તેમા પ્રથમ ગણનાથી તે નીચે પ્રમાણે છે –(૧) [3]પાત્રક, (૨) પાત્રબધન (ઝોળી), (૩) પાત્રકેસરિકા (નાની પૂજણી), (૪) પટલક (પડલા), (૫) રજસ્રાણ, (૬) ગુચ્છક, (૭) [4]પાત્રકસ્થાપન, (૮–૧૦) કલ્પ (ત્રણ પ્રચ્છાદક), (૧૧) રજોહરણ અને (૧૨) મુખવસ્ત્રિકા

૧ છાયા—
जिना द्वादश रूपाणि (धारयन्ति) स्थविराश्चतुर्दशरूपिण ।
आर्याणा पञ्चविंशतिस्तु अत ऊर्ध्वमुपग्रह ॥

૨ સથારાના ઉપર આ પાથરવામાં આવે છે એથી ષટ્પદિકાનુ રક્ષણ થાય છે, કેમકે એ ન હોય તો કબલમય સસ્તારક અને શરીરના સઘર્ષણથી ષટ્પદિકાની વિરાધના થાય

૩ આનુ બીજુ નામ ' પતદ્ગ્રહ ' છે કેમકે ગૃહસ્થના હાથમાથી પડતી અશનાદિ વસ્તુ એ દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે

૪ ભોજન કરતી વેળા જે કપડા ઉપર પાત્રો રાખવામાં આવે છે તે

સ્થવિરકલ્પિકને અંગે ઉપરોક્ત બારમા માત્રક અને ચોલપટ્ટક એ બે વધારે ઉમેરવા એટલે તેમને કુલે ચૌદ ઉપકરણ હોય

સાધ્વીના ૨૫ ઉપકરણ—

જિનકલ્પિકના ઉપર કહેલા બાર ઉપરાંત (૧) માત્રક, (૨) કમઠક, (૩) અવગ્રહાનંતક, (૪) પટ્ટક, (૫) અર્ધોરુક, (૬) ચલનિકા, (૭) અભ્યન્તરનિવસની, (૮) બહિર્નિવસની, (૯) કચુક, (૧૦) ઉપકક્ષિકા, (૧૧) વૈકક્ષિકા, (૧૨) સઘાટિકા અને (૧૩) સ્કધકરણી એમ એકદર સાધ્વીઓને પચીસ ઉપધિ હોય છે

જિનકલ્પિક સાધુ, સ્થવિરકલ્પિક સાધુ અને આર્યા યાને સાધ્વી આ ત્રણેના ઉપકરણો પણ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારના સભવે છે જિનકલ્પિકને ઉત્કૃષ્ટ ૪ ઉપધિ, મધ્યમ ૪ અને જઘન્ય ૪ હોય છે, સ્થવિરકલ્પિક સાધુને ૪ જઘન્ય, ૬ મધ્યમ અને ૪ ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ હોય છે, અને આર્યાઓને જઘન્ય ૪, મધ્યમ ૧૩ અને ઉત્કૃષ્ટ ૮ ઉપધિ હોય છે[1]

દરેક ઉપકરણનુ પ્રમાણ—

(૧) **પાત્રક**—ત્રણ વેંત અને ચાર આગલની પરિધિવાળુ અને એક વેંત જેટલા ચાડાવાળુ અર્થાત્ પહોળુ તેમજ આહાર પાણી લાવવા માટે ઉપયોગી એવુ લાકડાનુ, માટીનુ કે તુંબડીનુ પાત્રક રાખવુ દાળ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થથી યુક્ત ઓદનાદિ ખાતા સાધુ-સાધ્વીને ક્ષુધા શાંત કરવામા સહાયક નીવડે તેટલા પ્રમાણનુ પાત્ર મધ્યમ ગણાય છે આથી હીન તે જઘન્ય જાણવુ અને વિશેષ તે ઉત્કૃષ્ટ સમજવુ અન્ય રીતે વિચારતા ઉનાળામા બે ચાર ગાઉથી આવેલા સાધુની, જે પાત્ર ચાર આગળ ઊનથી ભરેલુ હોવા છતા એટલે એટલુ ઊણુ હોવા છતા તૃષા શમાવી શકે તે 'મધ્યમ પાત્ર' ગણાય છે આથી હીન તે જઘન્ય અને વિશેષ તે ઉત્કૃષ્ટ સમજવુ દરેક સાધુએ તો પોતના પ્રમાણના જ પાત્રકો રાખવા, પરતુ જે વૈયાવૃત્ત્ય કરનાર (દરેકની ગોચરી લાવનાર) હોય તે યાચેલ, આચાર્યે આપેલ નદીપાત્ર (મોટુ પાતરૂ) રાખે કે જેથી અટવી ઉતરતા કે દુષ્કાલમા ઉપરોધ થતા કામ લાગે

(૨) પાત્રબધન—જેને ગાંઠો વાળતા ખૂણા ચોરસ થાય તેવી રીતે પાત્ર (ભાજન)ના દઢ પ્રમાણે એ હોઇ શકે ગાઠના છેડા બન્ને બાજુ ચાર ચાર આગળ રહે તેવુ આ હોવુ જોઇએ

(૩) પાત્રકેશરિકા, (૪) ગુચ્છક અને (૫) પાત્રસ્થાપન—આ ત્રણેનુ માપ એક વેંતને ચાર આગળ હોય છે વિશેષમા પાત્રકસ્થાપન અને ગુચ્છક એ બે ઊનના હોય છે

(૬) પટલક—ત્રણ પડો એકઠા કરતા જેમાથી સૂર્યના કિરણો દેખાય નહી તેવા ઘટ, સૂતરાઉ વસ્ત્રના, મજબૂત તેમજ સુવાળા બનાવવા તે પણ ઉનાળામા ત્રણ, શિયાલામા ચાર

1 આ સબધમા વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ઓઘનિર્યુક્તિ (ગા. ૬૭૨-૬૭૩, ૬૭૮),

અને ચોમાસામા પાચ એમ ઓછા વત્તા રાખવા અઢી હાથની લબાઇ અને છત્રીશ આગળ યાને દોઢ હાથની પહોળાઇ એ તેનુ પ્રમાણ જાણવુ અન્ય શબ્દમા કહીએ તો ગોચરી જતી વેળા જેટલા પ્રમાણના પગલથી પાત્રકોનુ તેમજ શરીરનુ ખભા સુધીનુ આચ્છાદન થાય તેટલુ આનુ માપ સમજવુ

(૭) રજસ્ત્રાણ—પાત્રકના માપ જેટલુ એનુ માપ જાણવુ

(૮) કલ્પ—ઓઢતા ખભા ઉપર રહી શકે તેટલા પ્રમાણનુ એટલે કે સાઢા ત્રણ હાથ લાબુ અને અઢી હાથ વિસ્તારવાળુ આ હોય છે બધા મળીને બે સૂતરના અને એક ઊનનુ, એમ ત્રણ કલ્પ હોય છે

(૯) રજોહરણ—આનુ બીજુ નામ ' ધર્મધ્વજ ' છે આ બત્રીસ આગળ લાંબુ હોય છે, તેમા ૨૪ આગળની દાડી અને ૮ આગળની દશીઓ સમજવી અથવા આ બે નાનાં મોટા હોય તોપણ એકદર રીતે રજોહરણ ૩૨ આગળનુ હોવુ જોઇએ

(૧૦) મુખવસ્ત્રિકા—એક વેત અને ચાર આગળની અથવા મુખ પ્રમાણની કે જેનાથી (કાજો વગેરે કાઢતા) ગળાની પાછળની બાજુએ ગાઠ વાળી શકાય

(૧૧) માત્રક (તરપણી)—દાળ, ભાત વગેરેથી ભરેલ એવુ પાત્ર કે જેમા રહેલો આહાર બે ગાઉથી આવેલા સાધુ એક જ સ્થાને ખાઇ શકે

(૧૨) ચોલપટ્ટક—યુવાન સાધુઓને ૪ હાથ પ્રમાણનો અને વૃદ્ધોને બે હાથ પ્રમાણનો

(૧૩) સસ્તારક અને (૧૪) ઉત્તરપટ્ટક—આ બન્ને અઢ્ઢાવીસ આગળ પહોળા અને અઢી હાથ લાબા હોય છે

આર્યાનાં ઉપકરણોનુ પ્રમાણ—

શરીરના નીચેના ભાગના છ ઉપકરણો અને ઉપરના ભાગના પાચમાંના ઘણાખરાનુ માપ તો દરેકના શરીરના કદ પ્રમાણે સમજવુ સઘાટિકા ચાર હોય છે તેમા એક બે હાથ પહોળી, બે ત્રણ હાથ પહોળી અને એક ચાર હાથ પહોળી હોય છે તે પૈકી બે હાથવાળી ઉપાશ્રયમા હોય ત્યારે ઓઢવા માટે કામમા લેવી, ત્રણ હાથવાળીનો ગોચરી વગેરે જતા આવતા ઉપયોગ કરવો, અને ચાર હાથવાળી કારણપ્રસગે સ્નાન કરતા તથા સમવસરણ (વ્યાખ્યાન આદિ)મા બેસવા જતા પહેરવાના ઉપયોગમા લેવી એમ શાસ્ત્ર ફરમાવે છે

સ્કધકરણી—ચોરસ, ચાર હાથ લાબી, ચાર પડ કરી ખભે નાખી શકાય તે મુજબની જાણવી

ઉપધિ રાખવાનુ પ્રયોજન—

(૧) પાત્રક—ભોજન કરનાર સાધુ પાત્ર રહિત હોવાથી ષટ્કાયની વિરાધના કરે, તેથી તેના રક્ષણાર્થે તેમજ બાળ, વૃદ્ધ, ગ્લાન વગેરેની ભક્તિ કરવા માટે તેઓ પાત્રક રાખે

(૨) પાત્રબધ - પાત્રના રક્ષણાર્થે

(૩) પાત્રસ્થાપનક— રજ (ધૂળ) વગેરેથી રક્ષણ કરવા માટે

(૪) ગુચ્છક—પાત્ર ઉપર બાધવા સારૂ

(૫) પાત્રકેશરિકા (પાત્રકમુખવસ્ત્રિકા યાને ચિલમિલિકા)—પાત્રનુ પ્રમાર્જન કરવા માટે પાત્રમા એ રાખવી અત્યારે આ ' ચરવલી ' તરીકે ઓળખાવાય છે

(૬) પાત્રસ્થગનક (પડલા)—પાત્ર ઉઘાડા રહેતા પુષ્પાદિ સચિત્ત વસ્તુ, રેતી, પક્ષીઓની અઘાર, સચિત્ત પૃથ્વીકાય વગેરે પાત્રમા પડે તેના રક્ષણ માટે

(૭) [1]રજસ્ત્રાણ—પાત્રના રક્ષણ માટે, વૃષ્ટિના જળથી રક્ષણ કરવા માટે

(૮) પ્રચ્છાદક–ટાઢ, તાપ નિવારણાર્થે, ગ્લાનાદિના રક્ષણ માટે

(૯) રજોહરણ યાને ઓઘો—પ્રમાર્જન માટે, સૂક્ષ્મ બાદર જીવોની રક્ષા માટે તેમજ જૈનની નિશાની તરીકે

(૧૦) મુખવસ્ત્રિકા—સપાતિમ રેણુ, તેમજ સપાતિમ જતુ બોલતા કે કાજો વગેરે કાઢતા મુખમા પ્રવેશ થવા ન પામે તેટલા માટે તેમજ સૂત્રાદિ વાચતા શુકથી તેની આશાતના ન થાય તે વાસ્તે

(૧૧) નદીપાત્ર (મોટુ પાતરૂ)—આચાર્યાદિના વૈયાવૃત્ત્યાર્થે

(૧૨) ચોલપટ્ટક—વિકૃત ઇન્દ્રિય ન દેખાય તે માટે, વા (પવન) લાગવાથી શૂન્યોન થઇ જાય તે માટે, લજ્જાલુ હોય તેના સકોચના નિવારણાર્થે સ્થૂલ લિગ જોઇ કોઇ હાસી વગેરે કરે તેનાથી બચવા માટે, સુદર સ્ત્રી જોવાથી લિગનો ઉદય થાય, અથવા સાધુના સુદર લિગને જોઇ કોઇ સ્ત્રીને વેદોદય થાય તો તેના રક્ષણ માટે

(૧૩) [2]સસ્તારક—શયનના સમયે બિછાવવા માટે

(૧૪) સાધ્વીઓનુ દરેક ઉપકરણ મોટે ભાગે શીલના રક્ષણાર્થે હોય છે

અત્ર જણાવેલા સર્વ ઉપકરણોમાથી જે જે ઉપકરણ ધારણ કરવાથી જ્ઞાનાદિની પુષ્ટિ થાય તે જ 'ઉપકરણ' છે, બાકીના તો પ્રતિસેવન કરાતા (વગર કારણે ધારણ કરાતા) યતના વગરના સાધુને અધિકરણરૂપ બને છે ઓઘનિર્યુક્તિમા કહ્યુ પણ છે કે—

" [3]ज जुज्जइ उवकरणे, उवगरण त सि होइ उवगरण ।
अतिरेग अहिगरणं अजतो अजय परिहरतो ॥ ७४१ ॥ "

આલોકિતપાનભોજનનુ લક્ષણ—

पात्रमध्ये गृहीतशुद्धपिण्डस्य चक्षुरादिना प्रत्यवेक्षणीयत्वे सति पुन साम्पातिकजीवरक्षणार्थं प्रतिश्रयमागत्य दिवा प्रकाशवत्प्रदेशे

---

૧ ઝગનાને મેનો થતો અટકાવવા માટે જેમ અસ્તર વપરાય છે તેમ પાત્રોનુ ધૂળથી રક્ષણ કરવા માટે આ કામમા આવે છે

૨ આના અભાવમાં શુદ્ધ ભૂમિ ઉપર સૂતારા સાધુને હાથે પણ પૃથ્વીકાયાદિનો ઉપમર્દ થવાનો સભવ રહે છે તેમજ નાહક શરીરે ધૂળ લાગે છે

૩ છાયા—

यद् युज्यते उपकरणे उपकरण तद् भवति उपकरणम् ।
अतिरेकमधिकरणमयतमानस्य अजय परिहरत ॥

स्थित्वा सुप्रत्यवेक्षणपूर्वकं पानान्नलक्षणप्रवृत्तिरूपत्वमालोकितपान-भोजनस्य लक्षणम् । (४२३)

અર્થાત્ નેત્ર [1]વગેરે દ્વારા બરાબર જોઇને પાત્રમા શુદ્ધ પિંડનુ ગ્રહણ કર્યા બાદ ઉપાશ્રયે આવીને પ્રકાશવાળા સ્થળમા પાત્રને મૂકીને સાપાતિક જીવોના રક્ષણાર્થે સારી રીતે તેનુ ફરીથી અવલોકન કરવા પૂર્વક [2]દિવસ છતા લાવેલી વસ્તુ પીવી કે ખાવી તે ‘ આલોકિતપાનભોજન ’ છે એટલે કે એક તો ખાવા પીવાની વસ્તુ બગબર જોઇ વિચારીને લેવી અને વળી લીધા પછી પણ બરાબર જોઇ તપાસીને જ તે દિવસે ખાવી કે પીવી તે ‘ આલોકિતપાનભોજન ’ કહેવાય છે

સત્યનુ ગૌરવ—

મહાભારત વગેરેમા સત્યનુ ગૌરવ વર્ણવાયુ છે જેમકે સો કુવા ખોદાવવા કરતા એક વાવ ખોદાવવી વધારે સારી છે સો વાવો ખોદાવવા કરતા એક યજ્ઞ ચઢે છે સો યજ્ઞ કરતા એક પુત્ર શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્ર કરતા પણ સત્ય શ્રેષ્ઠ છે, [3]કેમકે સત્ય એ બ્રહ્મ (વેદ) છે અને તપ છે જે સત્ય છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે પ્રકાશ છે, જે પ્રકાશ છે તે સુખ છે, જે જૂઠ છે તે અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તે અધકાર છે, જે અધકાર છે તે દુખ છે વિશેષમા સત્ય એ જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પાયો છે, વાસ્તે જેઓ સત્ય બોલે છે તેમના ચરણના રજથી આ પૃથ્વીતલ પાવન થાય છે સત્ય એ સુખનો ઝરો છે, જ્યારે અસત્ય એ અજ્ઞાન અને દુખનો ખાડો છે સત્ય એ સીધો અને તેજસ્વી માર્ગ છે, જ્યારે અસત્ય એ અધારી ગલી છે પ્રમત્ત યોગનો ત્યાગ, મન, વચન અને કાયાની એકરૂપતા અને દુષ્ટ ભાવનાનો અનવકાશ એ સત્યના આભૂષણો છે

વળી શુદ્ધ સત્ય અખડ છે, સર્વવ્યાપક છે અને અવર્ણનીય આનદનુ ધામ છે મન, વચન અને શરીરથી જે સત્ય જ સેવે છે તે સર્વજ્ઞ બને છે અને મુક્તિમહિલા તેના કઠમા વરમાળ આરોપે છે જેનુ જીવન સત્યમય છે તે શુદ્ધ સ્ફટિક રત્ન સમાન છે, તેની આગળ એક ઘડી ભર પણ અસત્ય ટકી શકતુ નથી સત્યવક્તાના વચનમા એટલુ બધુ બળ હોય છે કે તેની અસર સાભળનારના ઉપર પ્રાય થયા વિના રહેતી નથી સત્યનો જય જ છે સત્ય સ્વયપ્રકાશ છે અને સ્વયસિદ્ધ છે સત્ય એ અહિંસાદિ દેવીઓનુ ક્રીડાસ્થાન છે સત્ય કે જે [4]પાચ યમો પૈકી એક છે એના ગૌરવની રેખા મારા જેવો પામર વિશેષ શુ આલેખે એટલે સત્યવક્તાઓને સાદર પ્રણામ કરી આટલેથી વિરમવામા આવે છે.

---

૧ ‘ વગેરે ’થી સ્પર્શનેન્દ્રિય સમજવી એમ ગ્રથકાર સૂચવે છે

૨ આથી ફલિત થતા રાત્રિભોજનવિરમણ વિષે આગળ ઉપર વિચાર કરાશે

૩ જુઓ ડૉ સુકથનકરે સપાદન કરેલ આવૃત્તિ (આદિ પર્વ, અ ૬૯, શ્લો ૨૧)

૪ શ્રીપતજલિકૃત યોગસૂત્રના દ્વિતીય પાદના ૩૦ મા સૂત્રમા કહ્યુ છે કે—

“ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा । ”

સત્યરૂપ મહાવ્રતની પાચ ભાવનાઓ—

(૧) [1]આલોચિત ભાષણ, (૨ ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાન, (૩) લોભ-પ્રત્યાખ્યાન, (૪) ભય-પ્રત્યાખ્યાન અને (૫) હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાન એ સત્યરૂપ દ્વિતીય મહાવ્રતની પાચ ભાવનાઓ છે

આલોચિત ભાષણનુ લક્ષણ—

असद्भूतार्थप्रतिपादननिरोधपूर्वकप्राणिप्राणानुपघातकारि वचनरूपत्वं, सम्यगालोचनपूर्वकवचनलक्षणप्रवृत्तिरूपत्वं वा आलोचितभाषणस्य लक्षणम् । (४२४)

અર્થાત્ અસદ્ભૂત (અવિદ્યમાન) પદાર્થના પ્રતિપાદનને અટકાવનારૂ અને પ્રાણીઓના પ્રાણને હાનિ ન પહોચાડનારૂ એવુ વચન ઉચ્ચારવુ તે ' આલોચિત ભાષણ ' છે ટુકામા કહીએ તો સારી રીતે વિચાર કર્યા પછી બોલવુ તે ' આલોચિત ભાષણ ' છે

ક્રોધ-પ્રત્યાખ્યાનનુ લક્ષણ—

मोहनीयकर्मोदयनिष्पन्नाप्रीतिलक्षणद्वेषपूर्वकवचननिरोधरूपत्वं क्रोधनिश्रितवचनप્रत्याख्यानस्य लक्षणम् । (४२५)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે ઉદ્ભવેલ અપ્રીતિરૂપ દ્વેષ પૂર્વક વચનો ન બોલવા તે ' ક્રોધનિશ્રિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન ' છે ક્રોધના આવેશમા જૂઠુ બોલાઇ જવાનો પૂરેપૂરો સભવ છે, વાસ્તે એ અવસ્થા દરમ્યાન મૌન સેવવુ એટલે સત્ય વ્રતનુ પરિપાલન સુગમ થઇ પડે એ આનુ તાત્પર્ય છે

લોભ-પ્રત્યાખ્યાનનુ લક્ષણ—

समस्तव्यसनैकराजिरूपमोहनीयकर्मोदयाविर्भूतरागपरिणामोदये सति विचित्रप्रकारेच्छाविषयकवचननिरोधरूपत्वं, रागमोहनीयपरिणामोदये सति वितथभाषी भवतीति सत्यमनुपालयतो जीवस्य वितथाकारवचनलक्षणपरिणामपरित्यागरूपत्वं वा लोभनिश्रितवचनप्रत्याख्यानस्य लक्षणम् । (४२६)

---

[1] તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ. ૩)ના ભાષ્ય (પૃ ૪૫)માં આને બદલે ' અનુવીચિભાષણ ' નો નિર્દેશ છે

અર્થાત્ સર્વ આપત્તિની અદ્વિતીય શ્રેણિરૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલા રાગરૂપ પરિણામના ઉદય દરમ્યાન વિચિત્ર જાતની ઇચ્છા થતા જે વચનો ઉચ્ચારાય તેનો નિરોધ કરવો તે અથવા તો રાગરૂપ મોહનીય પરિણામના ઉદયમા જીવ અસત્ય બોલવા પ્રેરાય છે, વાસ્તે એવે સમયે સત્ય વ્રત પાળનારો જીવ જે અસત્યના તેમજ બીજાને ઠગવાના પરિણામનો ત્યાગ કરે છે તે ' લોભનિશ્રિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન ' છે

ભય-પ્રત્યાખ્યાનનુ લક્ષણ—

ऐहिकामुष्मिकादिभेदभिन्नसप्तविधभयमोहनीयोदये सति अनृतभाषणं सुलभ भवति, ततस्तत्प्रत्याख्यानरूपत्व भयनिश्रितवचनप्रत्याख्यानस्य लक्षणम् । (४२७)

અર્થાત્ આ લોક સબધી, પરલોક સબધી એમ [1]સાત જાતના ભયરૂપ મોહનીય કર્મ ઉદયમા આવતા જૂઠુ બોલવાનુ મન થાય છે, માટે તેનો નિરોધ કરવો તે ' ભયનિશ્રિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન ' છે

હાસ્ય-પ્રત્યાખ્યાનનુ લક્ષણ—

हास्यमोहोदये सति परिहसन् परेण सार्धमलीकमपि ब्रूयादिति तत्प्रत्याख्यानरूपत्व हास्यनिश्रितवचनप्रत्याख्यानस्य लक्षणम् । (४२८)

અર્થાત્ હાસ્યરૂપ મોહનીય કર્મના ઉદયમા હસતા હસતા અન્યની સાથે અસત્ય ભાષણ થઇ જાય, વાસ્તે તેનો ત્યાગ કરવો તે ' હાસ્યનિશ્રિત વચનનુ પ્રત્યાખ્યાન ' છે

આ સમગ્ર વિવેચનમાથી સાર એ નીકળે છે કે ક્રોધ, લોભ કે ભયને વશ થતા કે મશ્કરી કરતા પ્રાય અસત્ય બોલાય છે, વાસ્તે સત્ય વ્રતના અભિલાષીએ ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો તે શ્રેયસ્કર છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ અસત્યની ઇમારતના પાયા છે,[2] વાસ્તે એ પાયાને જ મજબૂત થવા ન દેવા કે જેથી સત્ય વ્રતને આઘાત પહોચે

અસ્તેય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) [3]આલોચિતાવગ્રહ-યાચન, (૨) અભીક્ષ્ણાવગ્રહ-યાચન, (૩) આટલું એ

---

૧ ઇહલોક-ભય, પરલોક-ભય, આદાન ભય, અકસ્માદ્-ભય, આજીવિકા-ભય, મરણ-ભય અને અપકીર્તિ-ભય

૨ કહ્યુ પણ છે કે—

रागाद् वा द्वेषाद् वा मोहाद् वा वाक्यमुच्यते ह्यनृतम् ।
यस्य तु नैते दोषास्तस्यानृतकारण किं स्यात् ? ॥ ”

૩ तत्त्वार्थ (અ ૭, સૂ ૩)ના ભાષ્ય (પૃ ૪૬)મા આને બદલે અનુવીચ્યવ ગ્રહયાચનનો ઉલ્લેખ છે

પ્રમાણેના અવગ્રહનુ અવધારણ, (૪) સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહનુ યાચન અને (૫) જ્ઞાપિતપાન ભોજન એ ત્રીજા મહાવ્રતની [1]પાચ ભાવના છે બરાબર વિચાર કરીને જ વાપરવા માટે અવગ્રહની અર્થાત્ સ્થાનની માગણી કરવી તે પ્રથમ ભાવના છે [2]દેવેન્દ્ર, રાજા, ગૃહપતિ, શય્યાતર, જેની જગ્યા માગી લીધી હોય તે સાધર્મિક એમ અનેક પ્રકારના સ્વામીઓ સભવે છે તેમાથી જે સ્વામી પાસેથી જે સાધન માગવુ વધારે ઉચિત જણાય તેની પાસેથી તે માગવું એક વાર આપ્યા બાદ તે સ્થાનના માલીકે તે સ્થાન પાછુ લીધુ હોય તોપણ રોગાદિક કારણને લઇને ખાસ જરૂર જણાય તો તે સ્થાન માટે તેના માલીક પાસે તેને ક્લેશ ન થાય તેવી રીતે તેની વારવાર માગણી કરવી તે બીજી ભાવના છે માલીક પાસેથી માગતી વેળા જ અવગ્રહનુ પરિમાણ નક્કી કરવુ તે ત્રીજી ભાવના છે પોતાના કરતા પહેલા બીજા સમાન ધર્મવાળાએ અર્થાત્ અન્ય સાધર્મિકે કોઇ સ્થાન માગી લીધુ હોય અને પોતાને તે સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસગ આવી પડે તો તે સાધર્મિક પાસેથી જ તે સ્થાનની માગણી કરવી તે ચોથી ભાવના છે વિધિ પૂર્વક અન્ન, પાન મેળવી ગુરુને બતાવી તેમની પરવાનગી મેળવ્યા પછી જ તેનો ઉપયોગ કરવો તે પાચમી ભાવના છે

બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ—

(૧) સ્ત્રી, પશુ અને નપુસકથી સસક્ત શયન અને આસનનુ વર્જન, (૨) રાગયુક્ત સ્ત્રીકથા-વર્જન, (૩) મનોહરેન્દ્રિયાલોક-વર્જન, (૪) પૂર્વકૃતરતાનુસ્મરણ-વર્જન અને (૫) પ્રણીતરસભોજન-વર્જન એ ચોથા મહાવ્રતની પાચ ભાવનાઓ છે તેમા પ્રથમ ભાવનાનું લક્ષણ એ છે કે—

स्त्रीपशुपण्डकससक्तवेश्मनि शय्यासनादिवर्जनरूपत्व प्रथमभावनाया लक्षणम् । (४२९)

અર્થાત્ સ્ત્રી, પશુ કે નપુસક દ્વારા સેવાયેલા ઘરમા સૂવા, બેસવા વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ ભાવના છે કહેવાની મતલબ એ છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર પુરુષે કે પ્રમદાએ પોતાનાથી વિજાતીય વ્યક્તિ દ્વારા સેવાયેલા શયન કે આસનનો ત્યાગ કરવો તે પ્રથમ ભાવના છે બ્રહ્મચારી પુરુષે સ્ત્રી સાથે અને બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીએ પુરુષ સાથે રાગ પૂર્વક કામોદ્દીપક વાતો ન કરવી તે બીજી ભાવના છે બ્રહ્મચારીએ પોતાથી વિજાતીય વ્યક્તિના કામવર્ધક અવયવો ન જોવા તે ત્રીજી ભાવના છે બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યા પૂર્વે જે કામક્રીડા કરી હોય તે યાદ ન કરવી તે ચોથી ભાવના છે કામને સતેજ કરનારા રસવાળા ખાનપાનનો ત્યાગ કરવો તે પાચમી ભાવના છે

---

૧ આના લક્ષણો ગ્રથકારે રજુ કર્યા નથી, પરતુ તેનો ભાવાર્થ સમજાવ્યો છે

૨ આ પૈકી પૂર્વ પૂર્વ બાધ્ય છે અને ઉત્તર ઉત્તર બાધક છે એમ વિચારી જે તેનો માલીક હોય તેની પાસેથી જ તે અવગ્રહ યાને મુકામ માટે યાચના કરવી

અપરિગ્રહરૂપ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓનુ સમુચ્ચયાત્મક લક્ષણ—

पञ्चेन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां मनोज्ञानां प्राप्तौ गार्ध्य-स्य वर्जने सति अमनोज्ञानां तेषां प्राप्तौ द्वेषवर्जनरूपत्वमाकिञ्चन्य-लक्षणपञ्चमव्रतभावनाया लक्षणम् । (४३०)

અર્થાત્ પાચ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શ, રસ, ગધ, વર્ણ અને શબ્દની અનુકૂળ સામગ્રી મળતા તેમા આસક્તિ ન રાખવી તેમજ પ્રતિકૂળ મળતા તેને વિષે દ્વેષ ન ધારણ કરવો અર્થાત્ રાગ પેદા કરે તેવા સ્પર્શ, રસ, ગધ, વર્ણ અને શબ્દમા ન લલચાવુ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે એવા સ્પર્શાદિમા ગુસ્સો ન કરવો તે આકિચન્યરૂપ પાચમા મહાવ્રતની અનુક્રમે મનોજ્ઞામનોજ્ઞસ્પર્શસમભાવ, મનોજ્ઞામનોજ્ઞરસસમભાવ ઇત્યાદિ પાચ ભાવનાઓ છે

સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રમાણે [1]અહિંસાદિની પાચ પાચ ભાવનાઓ—

સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૦૧)મા, આ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના ૮૮૨ મા પૃષ્ઠમા ગણાવેલી અહિંસાની પાચ ભાવનાઓ પૈકી એષણાસમિતિને બદલે વચનગુપ્તિનો નિર્દેશ છે સત્યની પાચ ભાવનાઓ તો એની એ જ છે (૧) શૂન્ય ગૃહ, પર્વતની ગુફા, વૃક્ષના કોટર વગેરેમા રહેવુ તે શૂન્યાગારાવાસ, (૨) પારકાએ તજેલા ગૃહમા નિવાસ તે વિમોચિતાવાસ, (૩) અન્યનો ઉપરોધ કરવો તે પરોપરોધાકરણ, (૪) ભિક્ષાની શુદ્ધિ અને (૫) આ મારૂ છે તથા આ તારૂ છે એ પ્રમાણેનો સાધર્મિક સાથે અવિસવાદ તે સદ્ધર્માવિસવાદ એમ અસ્તેય વ્રતની પાચ ભાવનાઓ છે આપણે ૮૯૬ મા પૃષ્ઠમા ચોથા મહાવ્રતની જે ભાવનાઓ ગણાવી ગયા છીએ તેમાની પહેલી ભાવનાને બદલે સર્વાર્થસિદ્ધિમા પોતાના શરીરના સસ્કારના ત્યાગરૂપ ભાવનાનો ઉલ્લેખ છે પાચમા વ્રતની ભાવનાઓ તો આપણે આ પૃષ્ઠમા દર્શાવી ગયા તે જ છે

અહિંસાદિની પુષ્ટિરૂપ અન્ય ભાવનાઓનો પ્રસ્તાવ—

અહિંસાદિ વ્રતોનુ પાલન કરવામા કઇ ખલેલ ન પહોચે તે માટે જેમ એ પ્રત્યેક વ્રતની

---

૧ સર્વાર્થસિદ્ધિમા આ ભાવનાઓ શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત સૂત્રરૂપે દર્શાવાઈ છે, જ્યારે શ્વેતા-મ્બરીય મંતવ્ય પ્રમાણે એ સૂત્રો શ્રીઉમાસ્વાતિના રચેલા નથી, પરંતુ શ્રીપૂજ્યપાદે કે અન્ય કોઇ દિગમ્બર મુનિવરે યોજેલા જણાય છે એ સૂત્રો નીચે મુજબ છે —

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पञ्च । ४ ।
क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पञ्च । ५ ।
शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसद्धर्माविसंवादाः पञ्च । ६ ।
स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहराङ्गनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पञ्च । ७ ।
मनोज्ञामनोज्ञेन्द्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पञ्च । ८ । ”

પાચ પાચ ભાવનાઓ ઉપયોગી છે તેમ બીજી પણ એવી કેટલીક ભાવનાઓ છે એમ તત્ત્વાર્થ[1] (અ ૭, સૂ ૪-૭) ઉપરથી જણાય છે આનો અત્ર ક્રમશ વિચાર કરવામા આવે છે જે વસ્તુનો આપણે ત્યાગ કરવો ઉચિત સમજીએ તે વસ્તુ હાનિકારક હોવી જોઇએ, નહિ તો તેનો ત્યાગ કરવાથી શો લાભ ? વળી જેનો ત્યાગ કરાય તેના દોષોનુ ખરૂ દર્શન થવાથી જ તે ત્યાગ ટકી શકે આથી કરીને અહિંસાદિ વ્રતોની સ્થિરતા માટે હિંસાદિમા શા શા દોષો રહ્યા છે તેનુ નિરીક્ષણ કરવુ જોઇએ આ દોષદર્શન બે રીતે સભવે છે એક તો આ લોક આશ્રીને અને બીજુ પરલોક આશ્રીને હિંસા વગેરે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ આચરવાથી જે ઐહિક આપત્તિઓના વાદળા પોતાના ઉપર કે અન્યના ઉપર ચઢી આવે છે તેનો સદા ખ્યાલ રાખવો તે ઐહિક દોષદર્શનરૂપ પ્રથમ પ્રકાર છે વળી હિંસાદિથી જે પારલૌકિક અનિષ્ટતાના અકુરો ફૂટી નીકળે છે તેનુ નિરતર ભાન રાખવુ તે પારલૌકિક દોષદર્શનરૂપ બીજો પ્રકાર છે આ બને જાતના સસ્કારોની પુષ્ટિ કરવાથી અહિંસાદિ વ્રતોનુ પાલન વિશેષત દૃઢ બને છે, વાસ્તે એ સસ્કારોનો અત્ર ભાવના રૂપે નિર્દેશ કરાયો છે

હિંસાના ફળો—

પ્રત્યેક વ્રતને અગે કેવી ભાવના ભાવવી હિતકર છે તે વાત તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૪)ના ભાષ્યમા સુદર રીતે દર્શાવાયી છે તેના આધારે પ્રસ્તુત ગ્રથકાર કહે છે કે હિંસા કરનારને ચોવીસે કલાક ઉદ્વેગ રહે છે વળી તે સર્વદા વેર બાધવામા રોકાયેલો રહેવાથી તેને આ લોકમા જ વધ, બધન વગેરે સકટો ભોગવવા પડે છે વળી પરલોકમા અશુભ દેહ અને અશુભ અગોપાગની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ તે નિન્દનીય ગતિનો ભાજન બને છે આથી હિંસા ન કરવી તે શ્રેયસ્કર છે

અસત્યના ફળો—

જૂઠુ બોલનારાનો કોઇ વિશ્વાસ કરતો નથી, વળી આ દુનિયામા જ તે જીભનુ છેદન વગેરે કષ્ટનો ભાગી બને છે પરલોકમા અશુભ અગોપાગ અને દુર્ગતિનો તે ભાજન બને છે, માટે અસત્યનો ત્યાગ કરવો તેમા કલ્યાણ રહેલુ છે

સ્તેયના ફળો—

પારકાના દ્રવ્યનુ હરણ કરનાર ઉપર કોઇને ભરોસો રહેતો નથી ચોરી કરતા પકડાતા અભિઘાત, વધ અને બધન તથા હાથ, પગ, કાન અને નાકના છેદન અને ભેદન તેમજ તેની સઘળી માલમિલ્કતનુ હરણ ઇત્યાદિ આફતો તેને આ લોકમા વેઠવી પડે છે વળી પરલોકમા

1 " हिंसादिष्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनम् । दुःखमेव वा । मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु । जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् । '

તેને અશુભ અ ગોપાગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેની દુર્ગતિ થાય છે આથી કરીને અદત્તાદાનથી વિરમવુ એ ઉત્તમ છે

અબ્રહ્મચર્યનાં ફળો—

અબ્રહ્મચારીનુ ચિત્ત વિભ્રમથી ઉદ્‌ભ્રાન્ત રહે છે પ્રકીર્ણ ઇન્દ્રિયવાળા મદોન્મત્ત હાથીની જેમ તે નિરકુશ ફરે છે અને મોહના આવેશમા કાર્ય–અકાર્યનુ ભાન ભૂલી જાય છે અને તેમ થતા, એવુ એકે અશુભ કાર્ય નથી કે જે તે કરતો નથી પરસ્ત્રીનુ સેવન કરવાથી આ લોકમા એ સ્ત્રીના સગા સબધી સાથે તેને વેર બધાય છે વળી લિગનુ છેદન, બધન, દ્રવ્યનુ હરણ ઇત્યાદિ કષ્ટો સજા તરીકે તેને ભોગવવા પડે છે પરલોકમા તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તે અશુભ અ ગોપાગનો અને નિન્દ્ય ગતિનો ભાગી થાય છે આથી કરીને બ્રહ્મચર્ય પાળવુ એ શ્રેયસ્કર છે

પરિગ્રહના ફળો—

જેમ એક પક્ષી હાથમા માસની પેશી લઇને જતો હોય અને તે માસાહારી અન્ય પક્ષીની નજરે પડે તો તે અન્ય પક્ષી પેલાની પાસેથી માસની પેશી ખૂચવી લે તેમ પરિગ્રહધારી પુરુષના દ્રવ્યને ચોર વગેરે હરી લે છે વળી પરિગ્રહમા આસક્ત વ્યક્તિને ધન કમાવવામા, તેનુ રક્ષણ કરવામા તેમજ તે ખર્ચવામા અતિશય ત્રાસ વેઠવો પડે છે વિશેષમા જેમ અગ્નિ બળતણથી કદી તૃપ્ત થતો નથી તેમ પરિગ્રહની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી પણ તેને સતોષ મળતો નથી, તેના લોભનો થોભ રહેતો નથી આ પ્રમાણે તે અસતુષ્ટ રહેતો હોવાથી તેને કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક રહેતો નથી વળી લોકો એને લોભીઓ કહી નિન્દે છે પરલોકમા તે અશુભ અ ગોપાગવાળો જન્મે છે તેમજ એને અશુભ ગતિ મળે છે આવા કારણને લીધે મહાક્લેશકારી પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો તે કલ્યાણકારી માર્ગ છે

આ પ્રમાણેની મહાવ્રતો પરત્વેની ભાવના ઉપરાત હિસાદિ દુખરૂપ જ છે, એમા સુખનો છાટો પણ નથી એવી પ્રતિપક્ષીય ભાવના પણ ભાવવી જોઇએ, કેમકે હેય પ્રવૃત્તિઓમા દુખના દર્શનરૂપ ભાવના કેળવાઇ હોય તો જ એનો ત્યાગ વિશેષ ટકે, વાસ્તે હિસાદિ દોષોને દુખરૂપ જ માનવાની વૃત્તિ કેળવવાનો શાસ્ત્રકાર ઉપદેશ આપે છે તેમા દુખથી એ સમજવાનુ છે કે અનિષ્ટ સયોગ એ એનુ નિમિત્ત છે, શારીરિક અને માનસિક પીડા એ એનુ સ્વરૂપ છે અને આપત્તિ એ જ એનો અત છે આવુ દુખ કોઇ પણ જીવને પ્રિય નથી, કેમકે તે વધ, બધન, છેદન ઇત્યાદિના હેતુરૂપ છે આથી એ ફલિત થાય છે કે હિસાદિ દુખરૂપ જ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ અન્ન પ્રાણનુ કારણ હોઇ તેને 'પ્રાણ' કહેવામા આવે છે તેમ દુખના કારણરૂપ હિસાદિને વિષે તે દુખ જ છે એવો ઉપચાર કરાય છે અથવા પ્રાણનુ કારણ અન્નપાન છે અને એ જેમ અન્નપાનનુ કારણ ધન છે, વાસ્તે ધનને 'પ્રાણ' કહેવામા આવે છે તેમ હિસાદિ અસાતવેદનીય કર્મનુ કારણ છે, અને અસાત વેદનીય કર્મ દુખનુ કારણ છે, એથી કરીને દુખના કારણના કારણરૂપ હિસાદિને ઉપચારથી 'દુખ' કહી શકાય છે

જેમ વધની પીડા મને અપ્રિય છે તેમ એ સર્વ જીવોને પણ અપ્રિય છે, વાસ્તે હિંસા કરવી નહિ જેમ કડવા વચનો, અસત્ય આક્ષેપો ઇત્યાદિ સાભળતા મને ખેદ થાય છે તેમ અન્ય જીવોને પણ થાય જ, વાસ્તે જૂઠુ બોલવુ નહિ વળી જેમ મને ઇષ્ટ દ્રવ્યનો વિયોગ દુ ખદાયી છે તેમ અન્યને પણ છે, માટે કોઇની ચીજ લઇ લેવી નહિ જેમ મારી પત્નીનો પરાભવ થતો જોઇ મારો આત્મા કકળી ઊઠે તેમ બીજાને પણ તેની પત્નીની એવી દશા થતી જોઇ દુ ખ થાય જ, વાસ્તે પરસ્ત્રીગમન ત્યાજ્ય છે જેમ મને પરિગ્રહની અપ્રાપ્તિ, તે પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેનો વિનાશ વગેરે સાલે તેમ અન્યને પણ તે દુ ખદાયી છે, વાસ્તે પરિગ્રહવિરમણ ઉત્તમ છે આ પ્રમાણે હિંસાદિને વિષે દુ ખનુ ચિન્તન કરવુ અત્ર કોઇ એમ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે કોમલાંગીના મનોહર અવયવોનો સ્પર્શ સુખકારી છે, છતા અહીં તેને દુઃખરૂપે કેમ ગણાવ્યો છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એ વેદનાના પ્રતીકારરૂપ છે જેમ એક ગુમડુ થયુ હોય અને તે ફૂટી જાય ત્યારે હાશ કહી સુખ અનુભવાય છે તેમ આ છે, પરન્તુ તેમા વાસ્તવિક સુખ નથી એમ મહર્ષિઓ ફરમાવે છે.

વળી ઉપર્યુક્ત અહિંસાદિ મહાવ્રતોમા સ્થિરતા સંપાદન કરવાને માટે **મૈત્રી વગેરે ચાર** ભાવનાઓ પણ ભાવવી જોઇએ અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય યાને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓ કોઇ પણ સદ્ગુણ કેળવવામા અત્યંત સહાયક હોવાથી અત્ર અહિંસાદિ મહાવ્રતોની સ્થિરતા સંપાદન કરવામા તે ખાસ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે એમ કહેવુ તે અતિશયોક્તિ ગણાય ખરી કે? આ ચાર ભાવનાઓનો વિષય અમુક અંશે જુદો જુદો છે એટલા માટે તે તે વિષયમા એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ યથેષ્ટ પરિણામ આવે, વાસ્તે એ ભાવનાઓ સાથે એનો વિષય પણ જુદો જુદો દર્શાવાય છે

મૈત્રી-ભાવનાનુ લક્ષણ—

कृतकारितानुमतिविशिष्टयोगैरन्येषां बाधानुत्पत्तिविषयकचिन्तनरूपत्व, [1]केनापि पाप न कर्तव्य, कोऽपि दु खी मा भवतु, सर्वेषा च मुक्तिर्भवतु इत्याकारचिन्तनरूपत्व वा मैत्रीभावनाया लक्षणम् । (४३१)

અર્થાત્ કોઇ પણ જીવને હુ પીડા કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ અને કોઇ વ્યક્તિ પીડા કરતી હોય તો હુ તેની અનુમોદના કરીશ નહિ એ પ્રકારનુ ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' જાણવી અથવા તો કોઇ પણ પાપ ન કરો, કોઇ પણ જીવ દુ ખી ન થાઓ, સર્વ જીવોને મુક્તિ મળો એ પ્રમાણેનુ ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' સમજવી

મૈત્રીનો વિષય પ્રાણિ-માત્ર છે એટલે કે આ ભાવનાનો વિષય સમગ્ર પ્રાણિ-ગણ છે એ સર્વ જીવને આશ્રીને કેળવી હોય તો જ દરેક જીવ પ્રતિ અહિંસક, સત્યવાદી ઇત્યાદિ તરીકે

---

૧ જુઓ પૃ ૬૦૬

વર્તી શકાય ટુકમા કહીએ તો મૈત્રી એટલે પરમા પોતાપણાની બુદ્ધિ આથી જ તો પોતાની પેઠે પરને દુખી ન કરવાની ઇચ્છા કે વૃત્તિ એ એનુ ખાસ લક્ષણ છે આવી સ્થિતિમા કોઇ ઉપર વેરભાવ રહેતો નથી તેમજ અપરાધની ક્ષમા કરવાની ભાવના ઉદ્ભવે છે વળી આનાથી સમગ્ર બ્રહ્માડ સાથે ખરેખરો સુહૃદ્ભાવ કેળવાય છે

જેટલા જીવો જગત્મા છે એ બધા પ્રત્યે નિષ્કામભાવે-કોઇ પણ જાતના સ્વાર્થની આકાક્ષા વિના-કેવળ પરમાર્થ વૃત્તિથી-ઉપકારનો બદલો મેળવવાની પણ ઇચ્છા રાખ્યા વગરની જે પ્રીતિ તે ‘ મૈત્રી ’ છે આ ભાવના ભાવતી વેળા સ્વ કે પરનો, મિત્ર કે દુશ્મનનો, ઉત્તમ કે અધમનો, મોટા કે નાનાનો કે એવો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ રાખવાનો નથી વળી અપકાર કરનારનુ પણ ભલુ ચિતવવાનુ છે કટ્ટા શત્રુનુ પણ ભૂડુ ચિન્તવા માટે અત્ર અવકાશ નથી જાન લેવા આવેલા શત્રુનુ પણ શુભ થાઓ એવી અખડિત ભાવના ભાવવી એમા આની સાર્થકતા સમાયેલી છે આવી જ ભાવનાથી ઓતપ્રોત બનેલો ભવ્ય જીવ એવી ઉદ્ઘોષણા કરી શકે કે—

“ [1]खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ती मे सव्वभूएसु, वेर मज्झ न केणइ ॥ ”

—વદિત્તુ સૂત્ર ગા. ૪૯

અર્થાત્ હુ સર્વ જીવોને ખમાવુ છુ-તેમના અપરાધને માફ કરૂ છુ સમગ્ર જીવો મારા અપરાધને માફ કરો (એવી મારી તેમને વિનતિ છે) મારે સર્વ જીવો સાથે મિત્રતા છે, મારે કોઇની પણ સાથે દુશ્મનાવટ નથી

આવી અનુપમ મૈત્રી-ભાવનાથી વાસિત બનેલો જીવ જગત્મા એવો ઢઢેરો પીટાવી શકે કે—

“ शिवमस्तु सर्वजगत., परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाश, सर्वत्र सुखी भवतु लोक. ॥ ”

—બૃહચ્છાન્તિસ્તવ

અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વનુ કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓના સમૂહો એટલે કે સર્વ જીવો પરના કલ્યાણના રાગી બનો, (દુનિયાના તમામ) દોષો નાશ પામો અને સર્વત્ર લોક સુખી હો

હાલમા આ ભાવનાનુ દર્શન દુર્લભ છે અત્યારે તો પોતાના ક્ષણિક લાભને માટે બીજાને ગમે તેવુ નુકમાન કરતા પણ કેટલાક મનુષ્યો અચકાતા નથી સ્વાર્થ આધળો છે એ વાત સાચી છે, પરતુ પોતાનો અલ્પ સ્વાર્થ સાધવા જતા આસપાસનાને બલ્કે સમગ્ર વિશ્વને એથી કેવુ અને

---

૧ છાયા—
क्षमयामि सर्वजीवान् सर्वे जीवा क्षामयन्तु मे (दुष्कृतम) ।
मैत्री मे सर्वभूतेषु वैर मम न केनचित ॥

જેમ વધ કે પીડા મને અપ્રિય છે તેમ એ સર્વ જીવોને પણ અપ્રિય છે, વાસ્તે હિંસા કરવી નહિ જેમ કડવા વચનો, અસત્ય આક્ષેપો ઇત્યાદિ સાંભળતાં મને ખેદ થાય છે તેમ અન્ય જીવોને પણ થાય જ, વાસ્તે જૂઠું બોલવું નહિ વળી જેમ મને ઇષ્ટ દ્રવ્યનો વિયોગ દુઃખદાયી છે તેમ અન્યને પણ છે, માટે કોઇની ચીજ લઇ લેવી નહિ જેમ મારી પત્નીનો પગલાવ થતો જોઇ મારો આત્મા કકળી ઊઠે તેમ બીજાને પણ તેની પત્નીની એવી દશા થતી જોઇ દુઃખ થાય જ, વાસ્તે પરસ્રીગમન ત્યાજ્ય છે જેમ મને પરિગ્રહની અપ્રાપ્તિ, તે પ્રાપ્ત થયા પછીનો તેનો વિનાશ વગેરે સાલે તેમ અન્યને પણ તે દુઃખદાયી છે, વાસ્તે પરિગ્રહવિરમણ ઉત્તમ છે આ પ્રમાણે હિંસાદિને વિષે દુઃખનું ચિન્તન કરવું અત્ર કોઇ એમ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે કામલાગીના મનોહર અવયવોનો સ્પર્શ સુખકારી છે, છતાં અહીં તેને દુઃખરૂપે કેમ ગણાવ્યો છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એ વેદનાના પ્રતીકારરૂપ છે જેમ એક ગુમડું થયું હોય અને તે ફૂટી જાય ત્યારે હાશ કહી સુખ અનુભવાય છે તેમ આ છે, પરંતુ તેમાં વાસ્તવિક સુખ નથી એમ મહર્ષિઓ ફરમાવે છે

વળી ઉપર્યુક્ત અહિંસાદિ મહાવ્રતોમાં સ્થિરતા સંપાદન કરવાને માટે મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓ પણ ભાવવી જોઇએ અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય યાને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓ કોઇ પણ સદ્‌ગુણ કેળવવામાં અત્યંત સહાયક હોવાથી અત્ર અહિંસાદિ મહાવ્રતોની સ્થિરતા સંપાદન કરવામાં તે ખાસ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે એમ કહેવું તે અતિશયોક્તિ ગણાય ખરી કે? આ ચાર ભાવનાઓનો વિષય અમુક અંશે જુદો જુદો છે એટલા માટે તે તે વિષયમાં એ ભાવનાઓ કેળવાય તો જ યથેષ્ટ પરિણામ આવે, વાસ્તે એ ભાવનાઓ સાથે એનો વિષય પણ જુદો જુદો દર્શાવાય છે

મૈત્રી-ભાવનાનું લક્ષણ—

कृतकारितानुमतिविशिष्टयोगैरन्येषां बाधानुत्पत्तिविषयकचिन्तन-रूपत्वं, 'केनापि पापं न कर्तव्यं, कोऽपि दुःखी मा भवतु, सर्वेषां च मुक्तिर्भवतु इत्याकारचिन्तनरूपत्वं वा मैत्रीभावनाया लक्षणम् । (૪૩૧)

અર્થાત્ કોઇ પણ જીવને હું પીડા કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ અને કોઇ વ્યક્તિ પીડા કરતી હોય તો હું તેની અનુમોદના કરીશ નહિ એ પ્રકારનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' જાણવી અથવા તો કોઇ પણ પાપ ન કરો, કોઇ પણ જીવ દુઃખી ન થાઓ, સર્વ જીવોને મુક્તિ મળો એ પ્રમાણેનું ચિન્તન તે 'મૈત્રી-ભાવના' સમજવી

મૈત્રીનો વિષય પ્રાણિ-માત્ર છે એટલે કે આ ભાવનાનો વિષય સમગ્ર પ્રાણિ-ગણ છે એ સર્વ જીવને આશ્રીને કેળવી હોય તો જ દરેક જીવ પ્રતિ અહિંસક, સત્યવાદી ઇત્યાદિ તરીકે

૧ જુઓ પૃ ૯૦૬

વર્તી શકાય દુ ઃખમા કહીએ તો મૈત્રી એટલે પરમા પોતાપણાની બુદ્ધિ આથી જ તો પોતાની પેઠે પરને દુ ખી ન કરવાની ઇચ્છા કે વૃત્તિ એ એનુ ખાસ લક્ષણ છે આવી સ્થિતિમા કોઇ ઉપર વેરભાવ રહેતો નથી તેમજ અપરાધની ક્ષમા કરવાની ભાવના ઉદ્ભવે છે વળી આનાથી સમગ્ર બ્રહ્માડ સાથે ખરેખરો સુહૃદ્ભાવ કેળવાય છે

જેટલા જીવો જગત્મા છે એ બધા પ્રત્યે નિષ્કામભાવે–કોઇ પણ જાતના સ્વાર્થની આકાક્ષા વિના–કેવળ પરમાર્થ વૃત્તિથી–ઉપકારનો બદલો મેળવવાની પણ ઇચ્છા રાખ્યા વગરની જે પ્રીતિ તે ' મૈત્રી ' છે આ ભાવના ભાવતી વેળા સ્વ કે પરનો, મિત્ર કે દુશ્મનનો, ઉત્તમ કે અધમનો, મોટા કે નાનાનો કે એવો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ રાખવાનો નથી વળી અપકાર કરનારાનુ પણ ભલુ ચિતવવાનુ છે કટ્ટા શત્રુનુ પણ ભૂડુ ચિન્તવા માટે અત્ર અવકાશ નથી જાન લેવા આવેલા શત્રુનુ પણ શુભ થાઓ એવી અખડિત ભાવના ભાવવી એમા આની સાર્થકતા સમાયેલી છે આવી જ ભાવનાથી ઓતપ્રોત બનેલો ભવ્ય જીવ એવી ઉદ્ઘોષણા કરી શકે કે—

" [1]खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ती मे सव्वभूएसु, वेर मज्झ न केणइ ॥ "

—વદિત્તુ સૂત્ર ગા. ૪૯

અર્થાત્ હુ સર્વ જીવોને ખમાવુ છુ–તેમના અપરાધને માફ કરૂ છુ સમગ્ર જીવો મારા અપરાધને માફ કરો (એવી મારી તેમને વિનતિ છે) મારે સર્વ જીવો સાથે મિત્રતા છે, મારે કોઇની પણ સાથે દુશ્મનાવટ નથી

આવી અનુપમ મૈત્રી-ભાવનાથી વાસિત બનેલો જીવ જગત્મા એવો ઢઢેરો પીટાવી શકે કે—

" शिवमस्तु सर्वजगतः, परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ "

—બૃહચ્છાન્તિસ્તવ

અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વનુ કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓના સમૂહો એટલે કે સર્વ જીવો પરના કલ્યાણના રાગી બનો, (દુનિયાના તમામ) દોષો નાશ પામો અને સર્વત્ર લોક સુખી હો.

હાલમા આ ભાવનાનુ દર્શન દુર્લભ છે અત્યારે તો પોતાના ક્ષણિક લાભને માટે બીજાને ગમે તેવુ નુકસાન કરતા પણ કેટલાક મનુષ્યો અચકાતા નથી સ્વાર્થ આધળો છે એ વાત સાચી છે, પરતુ પોતાનો અલ્પ સ્વાર્થ સાધવા જતા આસપાસનાને બલ્કે સમગ્ર વિશ્વને એથી કેવુ અને

૧ છાયા—
क्षमयामि सर्वजीवान् सर्वे जीवाः क्षमयन्तु मे (दुष्कृतम्) ।
मैत्री मे सर्वभूतेषु वैरं मम न केनचित् ॥

કેટલું નુકસાન પહોંચે છે તેમજ એ કાર્યથી પોતાને આગળ ઉપર કેવા દુઃખદાયી પરિણામો ભોગવવા પડશે તેનો તલમાત્ર વિચાર તો તેણે કરવો જોઈએ. તેમ થતાં જેટલો બને તેટલો સ્વાર્થાંધતાનો ત્યાગ થવાથી જગતના સર્વ જીવોને સુખી જોવાની તેનામાં ઉત્કંઠા પ્રકટશે. બીજા જીવો આપણા મિત્રો છે તો પછી તેમના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે એવી સદ્‌ભાવના જાગૃત થશે અને એ ભાવરૂપ જળથી દ્વેષરૂપ અગ્નિ ઉપશાંત થઈ જશે [1]અને વળી સર્વ જીવો તરફ સમભાવ પ્રકટ થશે તેમજ એ સમભાવ વૃદ્ધિ પામતાં મુક્તિના દ્વાર આપોઆપ એને માટે ખુલ્લાં થઈ જશે [2]

પ્રમોદ-ભાવનાનું લક્ષણ—

सम्यग्ज्ञानतपोऽधिकसाधुजनेषु परात्मोभयकृतपूजाजनितसर्वेन्द्रियाभिव्यक्तमनःप्रहर्षलक्षणप्रमोदरूपत्वं, सम्यग्ज्ञानादिगुणाधिकसाधुजनेषु प्रसन्नमुखादितयाऽभिव्यज्यमानान्तरिकभक्तिरागरूपत्वं वा प्रमोद-भावनाया लक्षणम् । (४३२)

અર્થાત્ આપણા કરતાં શુદ્ધ જ્ઞાન અને તપમાં અધિક એવા સાધુજનોનો અન્યે, પોતે કે ઉભયે કરેલો સત્કાર જોઈને સર્વ ઇન્દ્રિય દ્વારા મનમાં હર્ષરૂપ આહ્‌લાદ ધારણ કરવો તે 'પ્રમોદ-ભાવના' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં ચઢિયાતા એવા સાધુજનોને વિષે પ્રસન્ન મુખાદિ દ્વારા આન્તરિક ભક્તિરાગ રાખવો તે 'પ્રમોદ-ભાવના' છે. અર્થાત્ પ્રમોદ-ભાવના એટલે પોતાનાથી જે જે અધિક ગુણી હોય તે સર્વને વિષે કોઈ પણ ભેદભાવ વિનાની હાર્દિક પ્રસન્નતા યાને તેનો યોગ્ય સત્કાર. કોઈના પણ ગુણ જોઈને આનંદ પામવો-દુશ્મનના પણ ગુણ જોઈને રાજી થવું એ આ ભાવનાનું હાર્દ છે.

---

૧ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય(સ્ત૰ ૧)માં કહ્યું પણ છે કે—

मैत्र्यादि भावयतो नित्यं शुभो भावः प्रजायते ।
ततो भावात् शाङ्ग तो-द्वेषाग्निरुपशाम्यति ॥ ८ ॥

૨ સંબોધસિત્તરીમાં કહ્યું પણ છે કે—

'सेयंबरो य आसंबरो य, बुद्धो अहव अन्नो वा ।
समभावभावियप्पा लहई मुक्खं न संदेहो ॥ २ ॥'

[श्वेताम्बरो वाऽऽशाम्बरो वा बुद्धोऽथवाऽन्यो वा ।
समभावभावितात्मा लभते मोक्षं न सन्देहः ॥]

અર્થાત્ શ્વેતાંબર હો કે દિગંબર હો, બુદ્ધ(નો અનુયાયી) હો કે અન્ય કોઈ (સંપ્રદાયી) હો પરંતુ જો તેનો આત્મા સમભાવથી ભાવિત છે-જો તેના આત્મામાં સમભાવ વિરાજે છે તો તેને મોક્ષ મળનાર જ છે એમાં જરા પણ શંકા નથી.

જ્યા જગતનુ ભલુ જોવાની જ બુદ્ધિ નથી ત્યા આ ભાવનાની હૈયાતી જ સભવતી નથી અન્યને ઘણી વાર પોતાનાથી ચઢિયાતો જોઇને ક્ષુદ્ર જનને [1]અદેખાઇ ઉત્પન્ન થાય છે આવી અધમ વૃત્તિનો જ્યા સુધી નાશ ન થાય ત્યા સુધી અહિંસાદિ ટકી શકે જ નહિ તેમજ ગુણના પક્ષપાતી બની શકાય જ નહિ, વાસ્તે અદેખાઇનો લોપ કરવા માટે આત્મ-ક્ષેત્રમા પ્રમોદ-ભાવના રોપવી જોઇએ આ ભાવનાનો વિષય સમસ્ત જગત્ નથી, કિન્તુ અધિક ગુણવાન્ જ છે, કેમકે તેના પ્રત્યે જ [2]અસૂયા, ઇર્ષ્યા, મત્સર વગેરે દુર્વૃત્તિઓ થવાનો સભવ છે

પ્રમોદ ભાવનાનો પ્રભાવ જેવો તેવો નથી એ કેળવાય તો ધારેલુ કામ પાર પડે જ જેમકે અમુક વ્યક્તિ જ્ઞાન, સુખ, કે કળામા આપણા કરતા વધારે આગળ વધેલ હોય, વધારે પ્રવીણ હોય તો તેને જોતા આપણા ઉત્સાહમા વધારો થાય છે, કેમકે કાળા માથાનો માનવી શુ ન કરી શકે એ કહેવત તેને વિષે ચરિતાર્થ થતી જોવાય છે આ પ્રમાણે એના દ્વારા આપણો ઉત્સાહ વધે એટલે અશે આપણે એના ઋણી ગણાઇએ આવી પરિસ્થિતિમા એ ઉપકારકની ઇર્ષ્યા કરાય તો માણસાઇ રહી જ કયા ? ખરી રીતે તો જે પદે એ આરૂઢ થયેલ હોય તે પદ પ્રાપ્ત કરવાની આપણામા આપણે વૃત્તિ કેળવવી જોઇએ, જે માર્ગે તે ચઢયો હોય તેનુ અવલબન લેવુ જોઇએ અને તેમ કરી તેના સમાન થવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ, નહિ કે કોઇ પણ રીતે તેને ઉતારી પાડવા માટે અદેખાઇ કે દ્વેષનો આશ્રય લેવો જોઇએ, કેમકે એથી તો સામાનુ અધ પતન થાય કે ન પણ થાય, પરતુ આવી મલિન વૃત્તિને વશ થનારનુ તો થાય જ, કારણ કે આ વૃત્તિઓ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનની પોષક હોઇ કર્મબધનુ કારણ બને છે અને દુર્ગતિને આમત્રણ આપે છે આથી સાર એ નીકળે છે કે જેને માણસ તરીકે ખપવુ હોય તેને તો બીજાને ઉચ્ચ પદે વિભૂષિત થયેલો જોઇ આનદ જ માનવો ઘટે

કારુણ્ય-ભાવનાનુ લક્ષણુ—

क्लिश्यमानेषु अनुग्रहात्मकपरिणामरूपत्वं कारुण्यभावनाया लक्षणम् । (४३३)

અર્થાત્ ક્લેશ પામતા એટલે કે દુ ખી થતા જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો પરિણામ તે ' કારુણ્ય ભાવના ' છે કોઇને પીડાતો જોઇ હૃદયમા દયા ન જાગે તો અહિંસાદિ વ્રતો ટકી જ ન શકે,

---

૧ આ આત્મિક શાતિનો સહાર કરનાર એક અસાધારણ શસ્ત્ર છે જે જીવ પારકાનુ સુખ જોવાની તાકાત ધરાવતો નથી તેને શાતિ ક્યાથી મળે ? વિચાર કરીશુ તો સમજાશે કે જગતમા ચાલી રહેલા ઉપદ્રવોની જડ ' ઇર્ષ્યા ' છે બીજાને સુખી જોઇ જે બળે તેની અશાતિની હદ ક્યાં રહી ? બીજાની શાતિ જોઇને મુઝાતો જીવ શાતિ ન જ મેળવી શકે જે જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા અને તેમા સ્થિર રહેવા પ્રયાસ કરે તો તેને સ્વત શાતિ મળી જાય કેમકે શાતિ એ કઇ ખરીદવી પડે કે ઓઝીની લાવવી પડે તેવી વસ્તુ નથી એ માટે કોઇને પૂજવુ પડે તેમ પણ નથી, એ તો પોતાની પાસે જ છે એનો અખૂટ ખજાનો આત્મામા મોજુદ જ છે

૨ પારકાના ગુણોને સ્થાને દોષો દેખાડવા તે ' અસૂયા ', છે, જ્યારે પારકાના ગુણો સહન ન કરવા તે ' ઇર્ષ્યા ' છે

વાસ્તે આ ભાવના એ વ્રતોના સંરક્ષણ માટે–એની સ્થિરતા માટે આવશ્યક છે એનો વિષય માત્ર દુઃખી જીવો છે, કેમકે અનુગ્રહ કે સહાયતાની અપેક્ષા અનાથ, દુઃખી કે દીનને જ ર્હે છે [1]

આથી એ સૂચિત થાય છે કે આપણાથી ગુણમા, જ્ઞાનમા, સદ્વર્તનમા કે અન્ય કોઈ ઉચ્ચ કોટિની અભીષ્ટ અને આદરણીય વૃત્તિમા કોઈ ઉતરતુ હોય તો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવુ એમા આપણી શોભા નથી

જેઓ દુર્વ્યસની છે અને જેઓ દુરાચારી છે તેઓ નીતિની દૃષ્ટિએ લગડા છે, વાસ્તે જેમ લગડા કૂતરા વગેરે જનાવરોને જોઇને આપણે તેનો તિરસ્કાર કે તેની નિંદા ન કરતા તેના તરફ દયાની નજરે જોઇએ છીએ તેમ દુર્વ્યસની વગેરે જનો તરફ પણ આપણે દયાની દૃષ્ટિએ દેખવુ જોઇએ બને તો તેને સુધારવા પ્રયાસ કરવો જોઇએ, કેમકે સર્વજ્ઞ સિવાય કોણ દોષથી સર્વથા મુક્ત છે ? આપણામા પણ કયા દોષ નથી ? વાસ્તે દૂષિત જન તરફ તિરસ્કાર કરવો ઘટતો હોય તો તે આપણી જાત ઉપર જ કયા નહિ ? વિશેષમા જ્યા અન્યનુ દુઃખ કે અજ્ઞાન દૂર કરવાનુ અશક્ય હોય ત્યા મધુર અને શાત વચન તો યોજવા જ [2]

માધ્યસ્થ્ય–ભાવનાનુ લક્ષણ—

क्रूरकर्मलक्षणाविनीतेषूदासीनतालक्षणात्मपरिणामरूपत्वं माध्यस्थ्यस्य लक्षणम् । (४३४)

અર્થાત્ ઘાતકી કાર્યો કરનારા તેમજ વિનય રહિત એવા જીવો પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ રાખવો તે ' માધ્યસ્થ્ય–ભાવના ' છે દરેક સ્થળે અને દરેક વખતે કેવળ પ્રવૃત્ત્યાત્મક ભાવનાઓ જ સાર્થક થતી નથી, કેટલીક વાર તો તટસ્થતા ધારણ કરવાથી જ અહિંસાદિ વ્રતો નીભી શકે તેમ હોય છે, એટલે કે તટસ્થતા કહો કે ઉપેક્ષા કહો કે માધ્યસ્થ્ય કહો એ જ અહિંસાદિ વ્રતોના રક્ષણ માટે કેટલીક વાર આવશ્યક અને ઉપયોગી થઇ પડે છે જ્યારે તદ્દન જડ સસ્કારના અને કોઇ પણ સદ્વસ્તુ ગ્રહણ કરવા માટે સર્વથા નાલાયક પાત્ર મળે તો તેને સુધારવા ભલે મિત્રભાવે પ્રયત્ન કરવો, સુધરે તો ઠીક, પ્રયત્ન કર્યા છતા નિર્ગુણી, દુર્ગુણી કે ગુણહીન પાત્ર ન જ સુધરે તો તેનુ નસીબ એમ વિચારી તેના તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખવી, પરંતુ ક્રોધ ન કરવો

---

૧ આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે પ્રમોદ તેમજ કારુણ્ય એ પણ મૈત્રીની પેઠે એક પ્રકારનો પ્રેમ છે અર્થાત્ મોક્ષ મેળવવામા સાધનભૂત પ્રેમના વિષય આશ્રીને ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય (૧) ઉચ્ચ જીવ તરફ પ્રેમ, (૨) સમાન જીવ પ્રતિ પ્રેમ અને (૩) ઉતરતી પંક્તિના જીવ પ્રતિ પ્રેમ તેમા પ્રથમ પ્રકારનો પ્રેમ તે ' પ્રમોદ ' કહી શકાય એવી રીતે તૃતીય પ્રકારનો પ્રેમ તે ' કારુણ્ય ' ગણી શકાય દ્વિતીય પ્રકારના પ્રેમને શુ નામ આપવુ તે વિચારણીય છે, કેમકે તેનો વિષય મૈત્રીના જેટલો વ્યાપક નથી કે માધ્યસ્થ્યના જેટલો સંકુચિત નથી.

૨ દુનિયા જેટલી ગરીબાઇથી દુઃખી છે તેના કરતા પ્રેમભર્યાં વચનના અભાવથી તે વિશેષ દુઃખી છે,

કે દુર્ધ્યાન ન સેવવુ પ્રથમથી જ સમજાતુ હોય કે તેને સુધારવાના પ્રયાસનુ ફળ મોટા મીંડા જેવું જ આવનાર છે તો તેને સુધારવાનો વિચાર જ માંડી વાળી તેના તરફ તટસ્થતા કેળવવી, કેમકે જગતના તમામ જીવોને સુધારવાનો આપણે ઇજારો લીધો નથી, એટલુ જ નહિ પણ તેમ કરવા આપણે તો શુ, ખુદ તીર્થંકરો પણ સમર્થ નથી [1]અભવ્યને ભવ્ય બનાવવો એ જેમ અશક્ય કાર્ય છે તેમ તેવા કાર્યમા સફલતા ન જ મળે, પરતુ તેથી કઇ તેવી ભાવના ભાવનાર વ્યક્તિની ભાવનાનુ સાફલ્ય નષ્ટ થતુ નથી એ ધ્યાનમા રાખવુ આથી સમજાય છે કે વિચારભેદ કે સાંપ્રદાયિક માન્યતા પરત્વે અઘટિત કદાગ્રહ જોઇને પણ આપણે ઉશ્કેરાઇ ન જવુ આપણી ફરજ તો તેવા ઉન્માર્ગીને પણ મિત્ર-ભાવથી દલીલો પૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવા પૂરતી જ છે, નહિ કે તેની ઝાટકણી કાઢવી કે તેની નિન્દા કરવી આ માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનો વિષય અયોગ્ય-અવિનીત પાત્રો જ છે એ કહેવાની હવે જરૂર રહેતી નથી

મૈત્રી વગેરે ભાવનાઓનો પ્રભાવ—

આ ચાર ભાવનાઓથી રગાયેલો એક રક જે આત્મિક આનદની ઝાંખી કરી શકે તે મોટા શહેનશાહને કે છ ખડના માલીક ચક્રવર્તીને પણ દુર્લભ છે એવુ આનુ માહાત્મ્ય છે વિશેષમા આ ભાવનાઓ ધર્મધ્યાનને પુષ્ટ કરવામા રસાયનની ગરજ સારે છે આ સબધમા યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમા કહ્યુ પણ છે કે—

> " मैत्रीप्रमोदकारुण्य-माध्यस्थ्यानि नियोजयेत् ।
> धर्मध्यानमुपस्कर्तुं, तद्धि तस्य रसायनम् ॥ ११७ ॥ "

આ પ્રકાશના [2]૧૨૨મા પદ્યમા તો ત્યા સુધી સૂચવાયુ છે કે આ ભાવનાઓ વડે આત્માને ભાવિત કરનાર મહામતિ વિશુદ્ધ ધ્યાનની ત્રુટેલી સતતિનુ આ દ્વારા અનુસધાન કરી શકે છે—તેને સજીવન બનાવી શકે છે

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના સબધી બહુશ્રુતોનુ વક્તવ્ય—

મૈત્રી વગેરે ચારે ભાવનાઓનો પ્રાથમિક ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમા તત્ત્વાર્થ (અ ૭, [3]સૂ ૬)માં નજરે પડે છે એનાથી પ્રાચીન કોઇ ગ્રથમા એ વિષે ઉલ્લેખ મારા જોવામા આવ્યો નથી ત્યારબાદ યાકિનીમહત્તરાસૂનુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિવરે ધર્મબિન્દુ (અ ૩)ના ૫૩ મા પદ્યમા એની નોધ લીધી છે ત્યા કહ્યુ છે કે—

---

૧ સરખાવો શ્રીભર્તૃહરિકૃત નીતિશતકનુ નિમ્નલિખિત પદ્ય—

> " अज्ञ सुखमाराध्य , सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञ ।
> ज्ञानलवदुर्विदग्ध, ब्रह्माऽपि नर न रञ्जयति ॥ ३ ॥ "

२ " आत्मान भावयन्नाभि-र्भावनाभिर्महामति ।
त्रुटितामपि सधत्ते, विशुद्धध्यानसततिम् ॥ १२२ ॥ "

३ " मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यानि सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु । "

" तथा सत्त्वादिषु मैत्र्यादियोग इतीति । "

આનું વિવરણ કરતા એ પત્રમા વિવરણકાર શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિ કથે છે કે—

" परहितचिन्ता मैत्री, परदु:खनाशिनी तथा करुणा ।
परसुखतुष्टिर्मुदिता, परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥ "

અર્થાત્ પરના કલ્યાણનું ચિન્તન તે ' મૈત્રી ', પરના દુ ખનો વિનાશ કરનારી ભાવના તે ' કરુણા ', પરના સુખથી સતોષ તે ' મુદિતા ' અને પરના દોષો તરફ લક્ષ્ય ન આપવુ તે ' ઉપેક્ષા ' છે

આ ઉપરથી મૈત્રી વગેરે ચારેનું લક્ષણ સમજાયું હશે આથી તેના ભેદો ઉપર પ્રકાશ પાડનારા નિમ્નલિખિત પદ્યો રજુ કરાય છે —

" उपकारिस्वजनेतरसामान्यगता चतुर्विधा मैत्री ।
मोहासुखसंवेगाऽन्यहितयुता चैव करुणा तु ॥
सुखमात्रे सद्धेतावनुबन्धयुते परे च मुदिता तु ।
करुणा तु बन्धनिर्वेदतत्त्वसारा ह्युपेक्षेति ॥ "

અર્થાત્ ઉપકારી, અનુપકારી, સ્વજન અને પરજન સબધી એમ સામાન્ય રીતે મૈત્રી ચાર પ્રકારની છે કરુણા એ મોહ, અસુખ, સંવેગ અને અન્યના કલ્યાણથી યુક્ત છે. કેવળ સુખી અને શુભ હેતુવાળા અર્થાત્ ઉત્તમ સામગ્રીવાળા તેમજ અનુબન્ધથી યુક્ત એવા પરને વિષે ભક્તિ-રાગરૂપ કરુણા તે મુદિતા યાને પ્રમોદ છે, જ્યારે ઉપેક્ષા તો બન્ધ અને નિર્વેદ તત્ત્વના સારરૂપ છે

આ ચાર ભાવનાઓના વિષયનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય વિશિષ્ટ દ્યોતન કરે છે —

"[1]भजस्व मैत्रीं जगदङ्गिराशिषु, प्रमोदमात्मन् ! गुणिषु त्वशेषतः ।
भवार्त्तिदीनेषु कृपारसं सदा-ऽप्युदासवृत्तिं खलु निर्गुणेष्वपि ॥"

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિએ યોગશાસ્ત્રમા આ ભાવનાઓના સ્વરૂપના નિરૂપણાર્થે ચતુર્થ પ્રકાશમા આપેલા નિમ્નલિખિત પદ્યો મનનીય હોઈ કઠસ્થ કરવા લાયક છે—

" [2]मा कार्षीत् कोऽपि पापानि, मा च भूत् कोऽपि दुःखितः ।
मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ ११८ ॥

---

१ તત્ત્વાર્થ (અ. ७, સ ६) જે દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે તેનુ આ પ્રતિબિમ્બ જણાય છે
२ સરખાવો—

" सर्वेऽत्र सुखिन सन्तु, सर्वे सन्तु निरामया ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दु:खमाप्नुयात् ॥ "

अपास्ताशेषदोषाणां, वस्तुतत्त्वावलोकिनाम् ।
गुणेषु पक्षपातो यः, स 'प्रमोदः' प्रकीर्तितः ॥ ११९ ॥

दीनेष्वार्त्तेषु भीतेषु, याचमानेषु जीवितम् ।
प्रतीकारपरा बुद्धि', 'कारुण्य'मभिधीयते ॥ १२० ॥

क्रूरकर्मसु निःशङ्कं, देवतागुरुनिन्दिषु ।
आत्मशंसिषु योपेक्षा, तन्' माध्यस्थ्य 'मुदीरितम् ॥१२१॥"

અર્થાત્ કોઇ પણ જીવ પાપ ન કરો, કોઇ પણ પ્રાણી દુ ખી ન થાઓ, આ જગત્ (ના સર્વ જીવો રાગ, દ્વેષથી) મુક્ત થાઓ આ પ્રકારની બુદ્ધિ તે 'મૈત્રી' કહેવાય છે જેમનામાંથી હિંસાદિ સમગ્ર દોષો દૂર થયા છે અને જેઓ વસ્તુના સ્વરૂપને જોનારા છે તે મહાપુરુષોના શમ, દમ, ગાભીર્ય, ધૈર્ય વગેરે ઉત્તમ ગુણોને વિષે ગુણપણાનો જે [1]પક્ષપાત તે 'પ્રમોદ' કહેવાય છે દીન, દુ ખી, ભયભીત તેમજ (મૃત્યુના મુખમા સપડાયેલા હોઇ) જીવનની યાચના કરતા જીવોને તે તે દુ ખમાથી મુક્ત કરવા માટે યોગ્ય ઉપદેશ દ્વારા કે સયોગ અનુસાર અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, આશ્રય, ઔષધ વગેરેની સહાયતા દ્વારા સુખી કરવાની બુદ્ધિ તે 'કારુણ્ય' કહેવાય છે ગમ્યાગમ્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય, કર્તવ્યાકર્તવ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી વિમુખ અને એથી કરીને તો ક્રૂર કર્મો કરનારા, નિ શકપણે સુદેવ અને સુગુરુની નિન્દા કરનારા અને પોતે દૂષિત હોવા છતા પોતાની બડાઇ હાકનારા જીવો ધર્મદેશના માટે-શીખામણ માટે અયોગ્ય જણાતા તેમના ઉપર ગુસ્સે ન થતા તેમની ઉપેક્ષા કરવી તે 'માધ્યસ્થ્ય' કહેવાય છે

મૈત્ર્યાદિ ભાવના અને રામાયણ—

યોગવાસિષ્ઠ રામાયણમા શ્રીવસિષ્ઠ મહર્ષિ એવો નિર્દેશ કરે છે કે—

" बन्धो हि वासनाबन्धो, मोक्षः स्याद् वासनाक्षयः ।
वासनास्त्व परित्यज्य, मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥
मानसीर्वासनाः पूर्वं, त्यक्त्वा विषयवासनाः ।
मैत्र्यादिभावनानाम्नी-र्गृहाणामलवासनाः ॥
ता अप्यन्त. परित्यज्य, ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
अन्तःशान्ततमस्नेहो, भव चिन्मात्रवासनः ॥
तामप्यन्तः परित्यज्य, मनोबुद्धिसमन्विताम् ।
शेषे स्थिरसमाधानो, येन त्यजसि त त्यज ॥ ",

---

१ વિનય, વદન, સ્તુતિ, વૈયાવૃત્ય ઇત્યાદિ દ્વારા આ પક્ષપાત વ્યક્ત કરાય છે

અર્થાત્ વાસનાથી થયેલો બંધ તે "બંધ" છે, જ્યારે વાસનાનો વિનાશ તે 'મોક્ષ' છે તુ વાસનાનો ત્યાગ કર અને એ ત્યાગમા સાધનરૂપ જે મોક્ષની અભિલાષા છે તેને પણ ત્યજી દે પ્રથમ [1]વિષય-વાસનાનો ત્યાગ કર અને ત્યાર બાદ [2]માનસ વાસના ત્યજ આ પ્રમાણે આ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી મૈત્ર્યાદિ ભાવના નામની નિર્મળ વાસનાઓને તુ ગ્રહણ કર વળી એ નિર્મળ ભાવનાઓનો પણ અ તરમાથી ત્યાગ કરી અને બહારથી તો એ ભાવના પૂર્વક વ્યવહાર કાયમ રાખી આસક્તિ રહિત બની [3]ચિન્માત્રવાસનાવાળો થા વિશેષમા એટલેથી જ ન અટકતા એને પણ અ તરમાથી ત્યજી દઇને એક પગલુ આગળ વધ. એમ વધતા પરમાત્મારૂપી જે અવશેષ-પર વસ્તુ છે તે આવી ઊભી રહેશે અને એની સમતામા સ્થિર થઇ જવુ એ પરમ અવસ્થા છે એ દશા પ્રાપ્ત થતા એ દશા માટેનુ સાધન નિરર્થક થવાથી તેનો ત્યાગ કર. તેમ કરવા માં ખાસ પ્રયાસની જરૂર નથી, કેમકે પરમ દશા પ્રાપ્ત થતા તે આપોઆપ ખરી પડશે

આ ઉપદેશ ઉપરથી સાધન-ક્રમ નીચે મુજબ તારવી શકાય છે —

(૧) બાહ્ય મલિન વાસનાનો ત્યાગ, (૨) આન્તરિક મલિન વાસનાનો ત્યાગ (૩) નિર્મળ વાસનારૂપ મૈત્ર્યાદિનુ ગ્રહણ, (૪) સદ્વિચાર અને વિવેકરૂપ જ્ઞાનદશામા એનો લય, અને (૫) વિવેક-જ્ઞાનનો પરમાત્મના સાક્ષાત્કારમા એટલે ' સમ ' અને શેષ (પર પદાર્થના વિજ્ઞાનમા લય યાને સ્થિર સમાધિ

આ પાચ ભૂમિકાઓ પૈકી પ્રસ્તુતમા આપણે મધ્ય યાને ત્રીજી ભૂમિકા સાથે સબંધ આની એક બાજુએ બાહ્ય અને આનતરિક વૈરાગ્ય છે, જ્યારે બીજી બાજુએ અપર અને પર જ્ઞા રહેલા છે આ પ્રમાણે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનુ ગ્રહણ એ સર્વનુ નાભિસ્થાન છે અને [4]દેહલી-દીપક-ન્યા પ્રમાણે એ બને તરફ પ્રકાશ પાડે છે એક તરફ આ ત્રીજી ભૂમિકા વૈરાગ્યને રમણીય, શા અને સાર્થક બનાવે છે, જ્યારે બીજી તરફ એ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને સુલભ અને સસુ કરી આપે છે

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓ અને યોગદર્શન—

શ્રીપતજલિ મહર્ષિએ આ મૈત્રી વગેરે ભાવનાનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન યોગદર્શન પ્રથમ પાદના નિમ્નલિખિત ૩૩ મા સૂત્ર દ્વારા રજુ કર્યું છે —

૧-૨ લોક કે શરીરની વાસના તે ' વિષય-વાસના ' છે, જ્યારે દભ, દર્પ વગેરે અ સપત્તિ તે ' માનસ-વાસના ' છે અથવા તો શબ્દાદિ વિષયોના ભોગકાલમા ઉત્પન્ન થતા સસ્કાર ' વિષય-વાસના ' છે, જ્યારે એ વિષયો પ્રતિ કામનાના કાલમાં ઉદ્ભવતા સસ્કાર તે ' માનસ-વાસ છે વિષય-વાસના સ્થૂલ અને બાહ્ય છે, જ્યારે માનસ-વાસના સૂક્ષ્મ અને આંતરિક છે

૩ " ચિન્માત્ર-વાસના એટલે મન-શુદ્ધિ ચૈતન્યના વિચાર વિવેક ઇત્યાદિ જ્ઞાનાત્મક વ્યા જે વડે અમુક કાર્ય ઉચિત છે, અમુક નથી એવી વિવેક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા મૈત્ર્યાદિ ભાવ આચાર અ ધ પ્રેરણા, અ ધ આવેશ (blind impulses) મટી જ્ઞાનસ્વરૂપ (rational sight) બને છે '– પ્રો આનદશકર બાપુભાઇ ધ્રુવકૃત ' આપણો ધર્મ ' (પૃ. ૨૧૪)

૪ ઉમરા ઉપર મૂકેલા દીવાની પેઠે

" मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् "

અર્થાત [1]સુખ, દુ ખ, પુણ્ય, અને અપુણ્ય (પાપ) વિષયક, એવી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ક્રમે કરીને ભાવના ભાવવાથી [2]ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે[3]-નિર્મળ આનંદ મળે છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો સુખી જીવોમા આ સર્વ સુખો તે મારા જ છે એ પ્રકારની મૈત્રી ભાવના ઉદ્ભવતા રાગની [4]નિવૃત્તિ થાય છે અને રાગની નિવૃત્તિ થઇ એટલે વર્ષા ઋતુ ગયા પછી શરદ્ ઋતુની નદી જેમ નિર્મળ થાય છે તેમ ચિત્ત નિર્મળ થાય છે[5] વળી દુ ખનો અનુભવ થતા અને થયા બાદ આવુ દુ ખ મને કદી ન હોજો એવી દુઃખવિષયક જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનુ નામ 'દ્વેષ' છે, કારણ કે શ્રીપતંજલિ સૂચવે છે કે "दुःखानुशयी द्वेषः" જ્યા સુધી દુશ્મન, વાઘ વગેરે છે ત્યા સુધી દુ ખને સર્વાંશે દૂર કરવુ અશક્ય છે જે કારણથી દુ ખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વનો નાશ થવો શક્ય નથી, તેથી એ દ્વેષ સદા હૃદયને બાળે છે પરંતુ મારી માફક અન્યને પણ દુ ખ ન થાઓ એ પ્રકારે દુ ખી જીવો પ્રતિ જો કરુણાની ભાવના રખાય તો વૈર્યાદિ દ્વેષની [6]નિવૃત્તિ થાય અને તેમ થતા ચિત્ત પ્રસન્ન થાય આ

---

૧ સુખી, દુ ખી એમ ન કહેતાં સુખ, દુ ખ એવો જે અત્ર ઉલ્લેખ કરાયો છે તે પદાર્થની મહત્તા સૂચવવા ઉપરાંત વ્યક્તિની ગૌણતા દર્શાવવા માટે છે

૨ ચિત્તપ્રસાદથી આનંદ તેમજ એના કારણરૂપ નિર્મળતા એ ઉભય અત્ર વિવક્ષિત છે, કેમકે પ્રસાદના નિર્મળતા અને આનંદ એ બને અર્થો સંસ્કૃતમાં સ્વીકારાયેલા છે આ ચિત્તપ્રસાદ જે સાધે તે ' યોગી ' છે

૩ આના સ્પષ્ટીકરણ તરીકે શ્રીવ્યાસ ભાષ્યરૂપે નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે —

" तत्र सर्वप्राणिषु सुखसम्भोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत्, दुःखितेषु करुणां, पुण्यात्मकेषु मुदितां, अपुण्यशीलेषूपेक्षाम् । "

અર્થાત્ સુખ અને સભોગને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ જીવોને વિષે મૈત્રી નામની ભાવના, દુ ખીઓને વિષે કરુણા, પુણ્યશાળીઓને વિષે મુદિતા અને પાપીઓને આશ્રીને ઉપેક્ષા ભાવના રાખવી

૪ મૈત્રી ભાવનાથી અસૂયા, ઈર્ષ્યા વગેરે દોષોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે મૈત્રીને લીધે પારકાનુ સુખ પણ પોતાનુ જ થઇ રહે છે તો એવી પરિસ્થિતિમા અસૂયાદિનો સભવ જ શો ?

૫ આનુ કારણ એ છે કે ચિત્તને મલિન કરનારા જે ચાર પદાર્થો છે તેમા રાગ તે એક છે, દ્વેષ, પુણ્ય અને પાપ એ બાકીના ત્રણ છે

૬ અન્ય દુ ખી છે, હુ કેવો સુખી છુ એવા ભાવમાથી ઉદ્ભવતા અહકારની પણ કરુણા ભાવનાથી નિવૃત્તિ થાય છે અત્ર અહકારથી શુ સમજવુ તે સબધમાં ભગવદ્ગીતા (અ ૧૬) ગત નિમ્નલિખિત શ્લોક રજુ કરીશુ —

" ईश्वरोऽहमहं भोगी, सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । "

પ્રમાણે જે રાગ દ્વેષથી ચિત્ત મલિન બને છે એ બંનેને સ્થાને અનુક્રમે મૈત્રી અને કરુણાનુ સ્થાપન કરવાથી નિર્મળતા અને આનંદ મળે છે

જો મનુષ્ય પુણ્યશાળી જીવો પ્રતિ મુદિતા ભાવના રાખે અર્થાત્ એમના તરફ, પ્રીતિ રાખે, એમના કૃત્યોથી પ્રસન્ન થાય અને એ કૃત્યોની અનુમોદના કરે તો એ મુદિતા ભાવનાને લઈને પોતે પુણ્ય કાર્યમા પ્રવર્તે એવી રીતે જો એ પાપી પ્રતિ ઉપેક્ષા ભાવના રાખે અર્થાત્ એવા જીવ તરફ ઉદાસીન રહે અને તેના કાર્ય તરફ અરુચિ ધારણ કરે, તો એ જાતે પાપથી નિવૃત્તિ પામે અને આ રીતે પુણ્યમા ખામી ન આવવાથી અને પાપથી નિવૃત્તિ મળતી હોવાથી પશ્ચાત્તાપનું કારણ રહેતુ નથી અને આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપના અભાવને લીધે ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે

મૈત્ર્યાદિ ભાવના અને બૌદ્ધ દર્શન—

મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવનાઓને બૌદ્ધ દર્શનમા 'બ્રહ્મવિહાર' નામ આપવામા આવ્યુ છે અને ત્યા એનુ મહત્ત્વ પુષ્કળ ગવાયુ છે શ્રીબુદ્ધઘોષકૃત **વિસુદ્ધિ-મગ્ગ**ના નવમા પરિચ્છેદનુ નામ જ 'બ્રહ્મવિહાર-નિદ્દેશ' રાખવામા આવ્યુ છે, Pali Text Society નામની સસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિમા પહેલી 'મેત્તા' ભાવના પરત્વે વિસ્તૃત વિવેચન છે,[1] જ્યારે બાકીની કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ખા એ ત્રણ ભાવનાનુ ત્યા સક્ષિપ્ત વર્ણન છે[2] પ્રથમ મૈત્રી ભાવના કેળવાય તો જ ત્યાર બાદ કરુણા માટે સ્થાન રહે, એમ ઉત્તરોત્તર ભાવનાઓ માટે સમજવાનુ છે આલકારિક શબ્દોમા કહીએ તો આ ચારે ભાવનાઓ એ ઉચ્ચતમ ધ્યાન માટેના ચાર પગથિયા છે એનુ સ્વરૂપ બહુધા જૈન દર્શનગત ચાર ભાવનાઓને મળતું આવે છે ગ્રથગૌરવના ભયથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાતો નથી

અહિંસાદિ મહાવ્રતોના સ્થિરીકરણ માટે આપણે ઉપર મુજબ જે ભાવનાઓ વિચારી ગયા તે ઉપરાત જગતના અને દેહના સ્વભાવરૂપ બે ભાવનાઓ પણ આવશ્યક છે એટલે કે અહિંસાદિ ટકી રહે તે માટે સંવેગ અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે એના વિના અહિંસાદિ વ્રતોનો સભવ જ નથી સંવેગનુ બીજ જગતનો સ્વભાવ છે અર્થાત્ જગતનો સ્વભાવ વિચારતા સંવેગ ઉદ્ભવે છે એવી રીતે શરીરના સ્વભાવનુ નિરીક્ષણ કરવાથી વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે

અર્થાત્ હુ રાજા છુ, શેઠ છુ, મારે અનેક સારા સારા ભોગવવા લાયક પદાર્થો છે, હુ ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોચી ચૂકયો છુ, હુ પરાક્રમી છુ, હુ સુખી છુ, હુ ધનિક છુ, હુ કુલીન છુ અને મારા સમાન બીજુ કોણ છે ?

સરખાવો આ વિવિધ પ્રકારના ગર્વો સાથે જૈન દૃષ્ટિ પૂર્વકના અભિમાનના આઠ પ્રકારો.

૧ જુઓ પૃ ૨૯૫-૩૧૪

૨ અનુક્રમે જુઓ પૃ ૩૧૪-૩૧૫ ૩૧૬, અને ૩૧૭

જગતના સ્વભાવનુ લક્ષણ—

उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं जगत्, प्रियवियोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्भाग्यदौर्मनस्यबन्धनाभियोगासमाधिदुःखसंवेदनरूपत्व, चतसृषु गतिषु जीवा नानाविध दुःख भुक्त्वा भुक्त्वा परिभ्राम्यन्ति, न च किञ्चिन्नियतमस्ति, जलबुद्बुदोपमं च जीवित, विद्युत्प्रकाशवच्चला विभूतिः इत्यादिचिन्तनरूपत्वं वा जगत्स्वभावस्य लक्षणम् । (४३९)

અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી જગત યુક્ત છે આ જગત્મા પ્રિય વસ્તુઓના વિયોગનો અને ઇષ્ટ વસ્તુઓની અપ્રાપ્તિનો તેમજ દરિદ્રતા, દુર્ભાગ્ય, દુષ્ટ મન, બંધન, નોકરી ચાકરી, અસમાધિ અને દુખનો અનુભવ કરવો પડે છે ચારે ગતિમા જીવો વિવિધ પ્રકારના દુખો ભોગવતા ભોગવતા સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે વળી આ જગત્મા કોઇ પણ પદાર્થ નિયતરૂપે નથી અર્થાત્ આ આને માટે જ છે એવો નિયમ નથી જીવન જળના પરપોટા જેવુ છે, અને વૈભવ વીજળીના ચમકારાની પેઠે ચચળ છે આ પ્રમાણેનુ ચિન્તન તે જગત-સ્વભાવરૂપ ભાવના છે ટુંકમાં કહીએ તો પ્રાણિમાત્રને ઓછુ વત્તુ દુખ ભોગવવુ પડે છે, જીવન તદ્દન વિનશ્વર છે, કોઇ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી એ પ્રમાણેના જગતના સ્વભાવના ચિતનથી સંસાર પ્રત્યેનો મોહ દૂર થઇ તેનાથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ સંવેગ છે એનુ નિમ્ન-લિખિત લક્ષણ પણ એ જ કહી આપે છે—

संसारभीरुत्वादिचिन्तनरूपत्वं संवेगस्य लक्षणम् । (४४०)

અર્થાત્ સંસારથી ડરતો રહેવુ વગેરે ' સંવેગ ' છે

કાયસ્વભાવનુ લક્ષણ—

अनित्यत्वाशुचित्वपूतिगन्धित्वनिःसारतादिचिन्तनरूपत्वं कायस्वभावस्य लक्षणम् । (४४१)

અર્થાત્ અનિત્યતા, અપવિત્રતા, દુર્ગંધ, અસારતા ઇત્યાદિ કાયાના સ્વભાવો છે શરીરના અસ્થિરત્વ, અશુચિત્વ, અને અસારપણાના સ્વભાવનુ ચિન્તન એ બાહ્ય અભ્યંતર વિષયોની અનાસક્તિનુ ઉદ્દગમસ્થાન છે અર્થાત્ એ ચિન્તનમાંથી વૈરાગ્ય જન્મે છે

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થરાજ૦ (૫ ૨૭૪)

૨ આ સ્થળે ' આદિ ' શબ્દ પ્રકારવાચી નથી, કિન્તુ મર્યાદાવાચી છે એમ ગ્રંથકાર સૂચવે છે.

વૈરાગ્યનુ લક્ષણ—

सांसारिकविषयवैमुख्यलब्धकषायोपशमस्य, बाह्याभ्यन्तरोपधिषु अनभिष्वङ्गरूपत्वं, सांसारिकभोगविषयकमूर्च्छारहितत्वं वा वैराग्यस्य लक्षणम् । (४४२)

અર્થાત સાંસારિક વિષયોને વિષે વિમુખતા ધારણ કરીને કષાયોને શાન્ત કરી બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર ઉપધિ (ઉપકરણો)ને વિષે આસક્તિનો ત્યાગ કરવો તે ' વૈરાગ્ય ' છે અથવા સાંસારિક ભોગો ભોગવવાની મૂર્છાનો અભાવ તે પણ ' વૈરાગ્ય ' છે

આ પ્રમાણે મહાવ્રતો તેમજ તેના પરિપાલનમાં ઉપયોગી એવી ભાવનાઓનો અધિકાર આપણે વિચાર્યો હવે વ્રતધારીનુ લક્ષણ વિચારીએ, પરંતુ તે પૂર્વે સ્થાનાંગના [1]૨૬૬મા સૂત્રમા નિર્દેશેલ ચાતુર્યામ તેમજ રાત્રિભોજનવિરમણ વ્રત વિષે થોડુંક વિવેચન કરી લઇએ

ચાતુર્યામનુ સ્વરૂપ—

પ્રાણિવધથી નિવૃત્તિ, જુઠું બોલવામાથી નિવૃત્તિ, અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ અને પરિગ્રહથી નિવૃત્તિ યાને સર્વવિરતિરૂપ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ ચારનો ' ચાતુર્યામ '

---

૧ આ રહ્યુ એ સૂત્ર—

' भरहेरवएसु णं वासेसु पुरिमपच्छिमवज्जा मज्झिमगा बावीसं अरहंता भगवंता चाउज्जामं धम्मं पण्णवेंति, तंजहा-सव्वातो पाणातिवायाओ वेरमणं, एवं (सव्वातो) मुसावायाओ वेरमणं, सव्वातो अदिन्नादाणाओ वेरमणं, सव्वाओ बहिद्धादाणा [परिग्गहा]ओ वेरमणं १, सव्वेसु णं महाविदेहेसु अरहंता भगवंतो चाउज्जामं धम्मं पण्णवयंति, तं०-सव्वातो पाणातिवायाओ वेरमणं, जाव सव्वातो बहिद्धादाणाओ वेरमणं । "

[भरतैरावतेषु वर्षेषु पूर्वपश्चिमवर्जा मध्यमका द्वाविंशतिरर्हन्तो भगवन्तश्चातुर्यामं धर्मं प्रज्ञापयन्ति, तद्यथा-सर्वात् प्राणातिपाताद् विरमणं, एवं (सर्वात्) मृषावादाद् विरमणं सर्वादत्तादानाद् विरमणं, सर्वाद् बहिर्द्धादानात् विरमणं १, सर्वेषु महाविदेहेषु अर्हन्तो भगवन्तश्चातुर्यामं धर्मं प्रज्ञापयन्ति, तद्यथा-सर्वात् प्राणातिपाताद् विरमणं यावत् सर्वाद् बहिर्द्धादानाद् विरमणम् ।]

આ ઉપરથી એ વાત પણ ફલિત થાય છે કે સર્વ મહાવિદેહને વિષે તીર્થંકરો ચાર યામ રૂપ જ ધર્મ પ્રકાશે છે વળી તેમાં ચોથા યામ તરીકે બહિદ્ધાદાનવિરમણ છે આ પરિભાષા ખાસ નોંધવા જેવી છે આ સબંધમાં ટીકાકાર કહે છે કે—

' बहिर्द्धा-मैथुनं परिग्रहविशेष आदानं च-परिग्रहस्तयोर्द्वन्द्वैकत्वमथवा आदीयत इत्यादानं-परिग्राह्यं वस्तु तच्च धर्मोपकरणमपि भवतीत्यत आह-बहिस्ताद्-धर्मोपकरणाद् बहिर्यदिति । '

તરીકે ઉલ્લેખ કરાય છે શ્રીપાર્શ્વનાથે આ ચારનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. કાલાંતરે અપરિગ્રહનો અર્થ કેવળ કોઇ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો એવો થવા લાગ્યો, કિન્તુ કોઇ કોઇ વેળા સ્ત્રીસંગ કરવાને હરકત નથી એવું કેટલાક ઢબી પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા આથી શ્રીમહાવીરસ્વામીએ મૈથુનવિરતિરૂપ પાંચમા વ્રતને ચાર યમો સાથે જોડી દીધું આથી ચાતુર્યામને બદલે એ સમયથી પાંચ મહાવ્રતનું પ્રરૂપણ થવા લાગ્યું ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ ૨૩)માં કહ્યું પણ છે કે—

" [1]चाउज्जामो अ जो धम्मो, जो इमो पंचसिक्खिओ ।
देसिओ वद्धमाणेणं, पासेण य महामुणी ! ॥ १२ ॥ "

અર્થાત્ હે મહામુનિ ! પાર્શ્વે જે ચાતુર્યામરૂપ ધર્મ કહ્યો છે તે જ વર્ધમાને પંચશિક્ષારૂપે ઉપદેશ્યો છે

દીઘનિકાયના સામઞ્ઞફલસુત્તમાં આ ચાતુર્યામરૂપ ધર્મને ચાતુર્યામ-[2]સંવરવાદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને એના પ્રરૂપક તરીકે શ્રીમહાવીરનું નામ આપ્યું છે, પરંતુ એ ભૂલ છે એમ જૈન ગ્રન્થો જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ચાતુર્યામના સંબંધમાં કેટલાક એમ સૂચવે છે કે શ્રીપાર્શ્વનાથના વખતમાં ચાર મહાવ્રતો હતાં તેને બદલે શ્રીમહાવીરે પાંચ કરી પરિવર્તન કર્યું, તો શું તે વિરુદ્ધ પ્રરૂપણારૂપ ઉચ્છૃંખલતા ન ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે જૈન શાસનમાં પરિવર્તન માટે પૂર્ણ અવકાશ છે, પરંતુ તે પરિવર્તન અયોગ્ય ન હોવું જોઇએ જે વાત જ્ઞાનીએ નિષેધેલી હોય, તેની પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ તે પરિવર્તન ન હોવું જોઇએ, બાકી સુયોગ્ય પરિવર્તન માટે તો જૈન શાસન વિખ્યાત છે જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ જોઇને વર્તવાની આજ્ઞા એ વાતનું સમર્થન કરી રહી છે પ્રસ્તુતમાં ભગવાન્ મહાવીરે જોયું કે હવેના જીવોની પામરતા વધતી જાય છે, અને વાત વાતમાં છટકવાની તેઓ બારી શોધતા ફરે છે પહેલા ચાર યમમાં ચોથું પરિગ્રહવિરતિરૂપ વ્રત હતું. એનો અર્થ કરવામાં એ વખતના [3]ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ જનો ભૂલતા ન હતા. તેઓ સમજતા હતા કે જો

---

૧ છાયા—

चातुर्यामश्च यो धर्मो योऽयं पञ्चशिक्षित ।
देशितो वर्धमानेन पार्श्वेन च महामुने ! ॥

૨ અહિંસાદિ પાંચ યમોને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ' સંવર ' તરીકે ઓળખાવેલ છે

૩ સ્થાનાંગ-વૃત્તિના ૨૦૧મા પત્રમાં ઉત્તરા૦ (અ ૨૩)ની નિમ્નલિખિત ગાથા જે અવતરણરૂપે આપી છે તે અત્ર રજુ કરીશું —

" पुरिमा उज्जुजड्डा उ, वक्कजड्डा य पच्छिमा ।
मज्झिमा उज्जुपन्ना उ, तेण धम्मे दुहा कए ॥ २६ ॥
पुरिमाणं दुव्विसोज्झो उ, चरिमाणं दुरणुपालए ।
कप्पो मज्झिमगाणं तु, सुविसुज्झो सुपालए ॥ २७ ॥ "

પરિગ્રહ એ પાપ છે–એ અસયમનો પોષક છે તો સ્ત્રીના સગમાં પણ પાપ છે જ, કેમકે દુનિયાના બધા બાહ્ય પરિગ્રહમાં મહિલા તો મહાપરિગ્રહરૂપ જ છે આવો સીધો અર્થ ન કરતા જ્યારે જડ અને વક્ર જીવો સ્ત્રીસગ માટેની છૂટ છે એવો અર્થ કરવા તૈયાર થયા ત્યારે ચોથુ મૈથુન-વિરમણરૂપ વ્રત ઉમેરી તેમને ચારના પાચ વ્રતો કરવા પડ્યા. ટુકમા અધમ જનોને હાથે ચોથા યમના અર્થનો દુરુપયોગ થતો અટકાવવા શ્રીમહાવીર પ્રભુએ બધન મજબૂત કર્યુ, અર્થાત્ સમુચિત પરિવર્તન કર્યું એટલે આ કઇ ઉચ્છૃખનતા નથી જ આત્મા અસયમી મટી સયમી બને એવાં અનેક બધન કોઇ કરવા માગે એમા જિનાજ્ઞા બાધિત થતી નથી તો એ કાર્ય કરનાર ઉચ્છૃખલ ગણાય જ કેવી રીતે ? વિશેષમા શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરે જે ચાર યમને બદલે પાચ મહાવ્રતની પ્રરૂપણા કરી તેવી પ્રરૂપણા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ કાળની અપેક્ષાએ પણ પ્રથમ અને અદ્વિતીય નથી જ, કેમકે દરેક અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણીમા પ્રથમ અને ચરમ તીર્થપતિના શાસનમા પાચ મહાવ્રતો જ પ્રરૂપાય છે, જ્યારે બાકીના બાવીસ તીર્થપતિના શાસનમા ચાર યમનો જ નિર્દેશ કરાય છે આથી શ્રીપાર્શ્વનાથે પહેલી વાર આમ કર્યું, એમ પણ નથી વળી મહાવિદેહમા તો સર્વદા ચાર યમની જ પ્રરૂપણા છે

અજૈન દર્શન અને પાચ મહાવ્રતો—

શ્રીપતજલિકૃત યોગદર્શનમા ' મહાવ્રત ' શબ્દ નજરે પડે છે એટલુ જ નહિ પણ તેનું નીચે મુજબનું મનનીય લક્ષણ પણ મળી આવે છે —

" जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ २-३१ ॥ "

અર્થાત્ જાતિ, દેશ, કાલ અને સમયથી પ્રતિબદ્ધ એવા યાને પગ એટલે કે જાતિ વગેરે શૃખલાથી અપ્રતિબદ્ધ તેમજ સાર્વભૌમ એવા યમો તે ' મહાવ્રત ' છે સ્પષ્ટ શબ્દમા કહીએ તો માછીઓ માછલાની જ હિસા કરે છે, નહિ કે અન્યની, આવી જે અહિસા તે 'જાતિ-અવચ્છિન્ન' છે કોઈ એમ વિચાર રાખે કે તીર્થસ્થલમા હુ હિસા કરીશ નહિ તે ' દેશ-અવચ્છિન્ન ' અહિસા છે ચતુર્દશી જેવી પુણ્ય તિથિએ હુ હિસા કરીશ નહિ એવી અહિસા તે ' કાલ-અવ-

---

[पूर्वे ऋजुजडास्तु वक्रजडाश्च पाश्चात्या ।
मध्यमा ऋजुप्रज्ञास्तु तेन धर्मो द्विधा कृत ॥
पूर्वाणा दुर्विशोध्यस्तु चरमाणा दुरनुपालक ।
कल्पो मध्यमगाना तु सुविशोध्य सुपालकश्च ॥]

અર્થાત્ પહેલા તીર્થંકરના શિષ્યો ઋજુ અને જડ હોય છે, છેલ્લાના વક્ર અને જડ હોય છે, અને વચલા બાવીસ તીર્થંકરોના શિષ્યો ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ હોય છે આથી ચાતુર્યામ અને પચ મહાવ્રત એમ બે પ્રકારનો ધર્મ કહેવાય છે, જોકે વસ્તુત મૈથુનનો પરિગ્રહમા અતર્ભાવ થતો હોવાથી ધર્મની દ્વિવિધતા આગમની દૃષ્ટિએ તો નથી જ વળી પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના શિષ્યોને એમ કહેવામા આવે કે તત્ત્વથી જ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઇએ તો તેઓ તે સમજવાને કે તે પ્રમાણે વર્તવાને સમર્થ નથી, જ્યારે બાકીના તીર્થંકરોના શિષ્યો તે સમજવાને તેમજ વર્તવાને સમર્થ છે

વિછન્ન' છે હુ દેવ નિમિત્તે, બ્રાહ્મણની ખાતર હિંસા કરીશ, બાકી નહિ એવી જે અહિંસા તે 'સમય-અવચ્છિન્ન' છે ટુકમા સર્વ સ્થળોમા, સર્વ સમયોમા, સર્વ વિષય પરત્વે, સર્વથા અહિંસાદિનુ પાલન તે 'મહાવ્રત' છે એકદર અહિંસાદિ મહાવ્રતો પાચ છે કે જેને યોગ-દર્શન 'યમ' શબ્દથી ઓળખાવે છે ત્યાં કહ્યુ છે કે—

" अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ २-३० ॥ "

આ પાચ [1]યમોનુ વર્ણન મહાભારત વગેરેમા પણ મળી આવે છે, પરતુ તેની વિશિષ્ટ માહિતી યોગદર્શનમા છે એની પરિપૂર્ણતા તો ખાસ કરીને દશવૈકાલિક (અ ૪) વગેરે જૈન ગ્રંથોમા જ નજરે પડે છે

આ પાચ યમોને બદલે બૌદ્ધ દર્શનમા પાચ [2]સીલ (શીલ)નો નિર્દેશ કરાયો છે જેમકે (૧) પ્રાણાતિપાત ન કરવો યાને હિંસા ન કરવી, (૨) અદત્તાદાન ન સેવવુ યાને ચોરી ન કરવી, (૩) મૃષાવાદ યાને અસત્યનો ત્યાગ કરવો, (૪) મદ્યપાન ન કરવુ અને (૫) બ્રહ્મચર્ય પાળવુ આ પાચમા નીચે મુજબના ત્રણ ઉમેરી 'અષ્ટાગ શીલ'નો ઉપદેશ કરાય છે —

(૧) રાત્રિએ ભોજન ન કરવુ, (૨) પુષ્પના હાર, ચન્દન વગેરે સુગધી પદાર્થોનુ સેવન ન કરવુ અને (૩) જમીન ઉપર કેવળ સાદડી પાથરીને સુવુ.

આ છેલ્લા ત્રણ શીલ ગૃહસ્થો માટે આવશ્યક નથી, એ તો સદા સામણેર યાને દીક્ષા ગ્રહણ કરનારાઓને અને ભિક્ષુઓને પાળવા માટે છે, છતા એટલુ યાદ રાખવુ કે [3]ઉપોસથ, ઉપવસથ યાને ઉપવાસના દિનોમા એટલે અઠવાડિયામાં એક વાર ગૃહસ્થે પણ આઠે શીલ પાળવા જોઇએ. આ આઠ શીલ ઉપરાત ભિક્ષુઓએ નિમ્નલિખિત બીજા બે શીલો પણ પાળવા જોઇએ —

(૧) નૃત્ય, વાદિત્ર વગેરેથી વિરમવુ અને (૨) સુવર્ણ વગેરે ધાતુનો પરિગ્રહ ન રાખવો આ પ્રમાણેના એકદર દશે શીલો ભિક્ષુઓએ ખાસ પાળવાના છે

પ્રસગોપાત્ત [4]દશ શિક્ષાની ટુકમા નોધ લેવી અનુચિત નહિ ગણાય તે નીચે પ્રમાણે છે —

---

૧ આ પૈકી સત્યનુ ગૌરવ શાતિપર્વ (અ ૧૬૦, શ્લો. ૧-૨૬)માં ગવાયુ છે

૨ આની વિશિષ્ટ માહિતી માટે જુઓ 'વિસુદ્ધિમગ્ગ'ગત 'સીલનિદ્દેશ' (પૃ ૬-૫૮).

૩ સરખાવો પૌષધવ્રતનુ સ્વરૂપ

૪ " अनुजानामि भिक्खवे सामणेरान दस सिक्खापदानि तेसु च सामणेरेहि सिक्खितु-पाणातिपाता वेरमणी, अदिन्नादाना वेरमणी, अब्रह्मचरिया वेरमणी, मुसावादा वेरमणी, सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना वेरमणी, विकालभोजना वेरमणी, नच्चगीतवादितविसूकदस्सना वेरमणी, मालागन्धविलेपनधारणमण्डनविभूसनट्ठाना वेरमणी, उच्चासयनमहासयना वेरमणी, जातरूपरजतपटिग्गहणा वेरमणी; अनुजानामि भिक्खवे सामणेरानं इमानि दस सिक्खापदानि, इमेसु च सामणेरेहि सिक्खितुं । "

(૧) પ્રાણાતિપાત-વિરમણ, (૨) અદત્તાદાન-વિરમણ, (૩) અબ્રહ્મચર્ય-વિરમણ, (૪) મૃષાવાદ-વિરમણ, (૫) સુરા-મૈરેય-મદ્ય-પ્રમાદ-વિરમણ, (૬) વિકાલભોજન-વિરમણ, (૭) નૃત્ય-ગીત-વાદિત્ર-વિરમણ, (૮) માલા-ગન્ધ-વિલેપન-ધારણ-મંડન-વિભૂષણ-વિરમણ, (૯) ઉચ્ચશયન-મહાશયન-વિરમણ, અને (૧૦) જાતરૂપ (સુવર્ણ)-રજત (રૂપ્ય)-પરિગ્રહ-વિરમણ અન્યત્ર આ સંબંધમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ જોવાય છે—

(૧) પ્રાણાતિપાત કરવો નહિ, (૨) અદત્તાદાનનું સેવન કરવું નહિ, (૩) બ્રહ્મચર્ય પાળવું (ગૃહસ્થે પોતાની પત્નીથી સંતોષ માનવો), (૪) મૃષાવાદ ન સેવવો, (૫) પૈશુન્ય યાને ચાડીકું, નિંદાનું સેવન ન કરવું, (૬) ઔદ્ધત્ય યાને અપમાન ન કરવું, (૭) વૃથા પ્રલાપ ન કરવો અર્થાત્ ફોગટનો બકવાટ ન કરવો, (૮) લોભ ન કરવો, (૯) દ્વેષ ન રાખવો અને (૧૦) વિચિકિત્સા ન સેવવી યાને પરમાર્થ પરત્વે સંશયાત્મક નજરે ન જોવું

રાત્રિભોજન-વિરમણ—

અહિંસારૂપ પ્રાથમિક અને અસાધારણ મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ પૈકી ' આલોકિત પાનભોજન ' નામની ભાવનાથી રાત્રિભોજનવિરમણનું જે સૂચન થાય છે તે સંબંધી અત્ર કેટલોક ઊહાપોહ કરવામાં આવે છે

રાત્રિભોજનવિરમણ એ અહિંસા-વ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતા અનેક વ્રતો પૈકી એક છે, એટલે કે મૂળ વ્રતમાંથી નિષ્પન્ન થતું એ એક આવશ્યક વ્રત છે આથી મૂળ વ્રતનો નિર્દેશ કરતી વેળા તેનો ઉલ્લેખ કરાયો નથી તે સમુચિત છે, કેમકે એવા તો બીજા ઘણા એ વ્રતો છે અને હોય કે જેનું ઉદ્ગમ-સ્થાન કોઇ નહિ ને કોઇ મૂળ વ્રત હોય અને જે વળી આવશ્યક પણ હોય, પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે આવા વ્રતોનો પૃથક્ ઉલ્લેખ ન કરાય તો તેથી તે વ્રતોનું અસ્તિત્વ ઊડી જતું નથી કે તેનું ગૌરવ ભર્યું સ્થાન નષ્ટ થતું નથી એનું અસ્તિત્વ તો મૂળ વ્રતના વ્યાપક સ્વરૂપમાં આવી જ જાય છે

જૈન દર્શનમાં રાત્રિભોજનવિરમણ એ પ્રાચીન કાળથી જુદા વ્રત તરીકે નિર્દેશાયેલું છે દશવૈકાલિક (અ ૪)ના નિમ્નલિખિત આઠમા સૂત્રમાં કહ્યું પણ છે કે—

" [1]अहावरे छट्ठे भंते ! वए राईभोयणाओ वेरमणं "

અર્થાત્ હે ભદન્ત ! [2]છઠ્ઠા વ્રતને વિષે રાત્રિભોજનથી વિરમણનો અધિકાર છે અર્થાત્ રાત્રિને વિષે, [3]અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારના આહાર પૈકી કોઇ પણ જાતનો આહાર હું જીવન પર્યંત લઇશ નહિ, કોઇને એવો આહાર કરાવીશ નહિ કે કોઇ કરતો હશે તો તેની અનુમોદના કરીશ નહિ એવી મુનિરાજ પ્રતિજ્ઞા લે છે

---

૧ છાયા—

अथापरस्मिन् षष्ठे भदन्त ! व्रते रात्रिभोजनाद् विरमणम् ।

૨ કેટલાક દિગંબર ગ્રંથોમાં આનો છઠ્ઠા અણુવ્રત તરીકે ઉલ્લેખ છે

૩ આના અર્થ વગેરે માટે જુઓ પૃ. ૬૨૫

રાત્રિભોજનના વિવિધ પ્રકારો—

રાત્રિભોજનના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચાર અપેક્ષાએ ચાર ભેદો પડે છે તેમા અશનાદિ એ દ્રવ્યથી, અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર યાને મનુષ્યલોક એ ક્ષેત્રથી, રાત્રિ વગેરે એ કાળથી અને રાગ–દ્વેષ એ ભાવથી ભેદ સમજવા વળી આ રાત્રિભોજનના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ ચાર ભેદો પડે છે જેમકે (૧) રાત્રિએ આહાર ગ્રહણ કરવો તેમજ રાત્રે જ તેનો ઉપયોગ કરવો, (૨) રાત્રિએ આહાર ગ્રહણ કરી દિવસે તેનો ઉપયોગ કરવો, (૩) દિવસે આહાર લાવી રાત્રે ખાવો, અને (૪) દિવસે આહાર લાવી દિવસે ખાવો આમા છેલ્લા ભેદ સિવાયના બાકીના ત્યાજ્ય સમજવા

વળી રાત્રિભોજનને અંગે નીચે મુજબની ચતુર્ભંગી પણ સભવે છે આ ચતુર્ભંગી સનિધિના પરિભોગ આશ્રીને છે જેમકે સૂર્ય ઉગીને આથમી ગયો હોય ત્યારે અથવા આથમ્યા પછી ઉગ્યો ન હોય ત્યારે અર્થાત્ રાત્રિને વિષે, રાગ અને દ્વેષથી રહિતપણે કારણવશાત્ કોઇ ભોજન કરે તો તે દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન સમજવુ, પરતુ ભાવથી નહિ હુ રાત્રે જમુ એવી અભિલાષાવાળો ભોજન ન જ મળવાથી રાત્રે ન જમે તો દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન નથી, કિન્તુ એ ભાવથી છે જો એવાને ભોજન મળે અને તે જમે તો એ રાત્રિભોજન દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ ઉભયથી છે દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ એવો ચોથો ભગ શૂન્ય છે, કેમકે ભોજન કહેવાય તે માટે કયા તો તે દ્રવ્યથી કે ભાવથી હોવુ જ જોઇએ, બેમાથી એકે રીતે ન હોય તે ભોજન જ ન કહેવાય એટલે આ ભગ શૂન્ય છે પ્રથમ તીર્થંકરના તીર્થમા ઋજુ અને જડ તેમજ ચરમ તીર્થંકરના તીર્થમા વક્ર અને જડ જનો હોવાથી તેમની અપેક્ષાએ પાચ મહાવ્રતના ઉપર આ રાત્રિભોજનવિરમણનો નિર્દેશ કરાય છે અને તેમ કરવાનો હેતુ એ છે કે એ મૂળ ગુણરૂપે ગણવાનુ છે બાકીના તીર્થંકરોના તીર્થમા ઋજુ અને પ્રજ્ઞ જનો હોવાથી તેમની અપેક્ષાએ આ વ્રતને ઉત્તર ગુણ તરીકે વર્ણવવામા આવે છે

અધારામા આહાર પાણી બરાબર ન જોઇ શકાવાથી જીવ જતુનો નાશ થાય તે માટે તેમજ દીવો કરવા જતા તેમાથી થતા વિવિધ આરભોને લઇને જૈન દર્શનમા રાત્રિભોજનવિરમણ વ્રત યોજાયુ હોય તો એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જ્યા અધારૂ પણ ન હોય અને દીવામાથી નિષ્પન્ન થતા આરભ માટે પણ અવકાશ ન હોય અર્થાત્ [1]વિજળીના દીવા વગેરેની જ્યા સગવડ હોય તો રાત્રિભોજન કરવામા વાધો ખરો ?

આનો ઉત્તર એમ સૂચવાય છે કે જે દેશમા ઉષ્ણતાની પ્રધાનતા હોય અને જ્યા પ્રાચીન ઢબના દીવા વગેરેની સગવડ હોય ત્યા દેખાતી સ્પષ્ટ હિસાની દૃષ્ટિએ જ રાત્રિભોજનને દિવસ ભોજન કરતા વિશેષ હિસાવાળુ ગણ્યુ છે વિવાદની ખાતર આ વાત સ્વીકારવા ઉપરાત એમ પણ માની લઇએ કે કોઇ ખાસ પરિસ્થિતિમા દિવસ કરતા રાત્રિએ ભોજન કરવામા વિશેષ હિસાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થતો હોય તોપણ એકદર સામુદાયિક દૃષ્ટિએ અને ખાસ કરીને ત્યાગી જીવનને અનુલક્ષીને તો કહેવુ જ પડશે કે રાત્રિભોજન કરતા દિવસભોજન વધારે લાભદાયક અને પ્રશસાપાત્ર છે, બલ્કે રાત્રિભોજન હાનિકારક જ છે

૧ આ દીવાની આસપાસ અનેક સૂક્ષ્મ જતુઓ એકત્રિત થાય છે એ હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે વળી આના પ્રકાશથી કુથુ વગેરે સૂક્ષ્મ જીવોનો બચાવ થવો મુશ્કેલ છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સૂર્યનો પ્રકાશ ચન્દ્ર, વિજળી વગેરેના કરતા ચઢિયાતો છે વળી એ જેટલો અખડ અને સાર્વત્રિક છે તેવો અન્ય નથી આથી કરીને જ્યા સૂર્યપ્રકાશ તેમજ ઇતર પ્રકાશ પણ લભ્ય હોય ત્યા સૂર્યપ્રકાશ જ પસદ કરવા લાયક છે એટલે કે રાત્રિભોજનનો નિષેધ કરી દિવસભોજન કરવુ ઉચિત છે

વળી ત્યાગધર્મનુ મૂળ સતોષ છે એ દૃષ્ટિએ વિચારતા સમજાય છે કે દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે ભોજનની પ્રવૃત્તિ પણ સકેલી લેવાય તો સારૂ એથી સતોષવૃત્તિ કેળવાવા ઉપરાત રાત્રિએ જઠરને વિશ્રાન્તિ મળે, વળી નિદ્રા પણ સારી આવે તેમજ બ્રહ્મચર્યનુ પાલન સુગમ થઈ પડે અને આરોગ્યની પુષ્ટિ થાય એ વધારામા

આજ દિન સુધીના [1]મહાનુભાવોનો-દિવ્ય સતોનો જીવન-ઇતિહાસ તપાસતા પણ જણાય છે કે જાગતી કુશળ બુદ્ધિ દિવસભોજન જ પસદ કરે છે

બૌદ્ધ દર્શનમા ભિક્ખુઓને માટે વિકાલભોજનની મનાઇ છે[2] અર્થાત્ તેમને ઉદ્દેશીને કેવળ રાત્રિભોજનવિરમણ જ નહિ, પરતુ બપોર પછીથી પણ આહાર લેવાનો નિષેધ કરાયો છે આનુ કારણ એમ સમજાય છે કે વધારે મોડા આહાર લેવાથી માણસમા આળસ ભરાય છે, તે નિદ્રાધીન બને છે અને તેથી ઈશ્વર-ચિન્તન માટે—આત્મિક ધ્યાન માટે તેને અવકાશ રહેતો નથી અર્થાત્ સમુચિત ધ્યાન ધરવાનુ પ્રશસનીય કાર્ય રાત્રિભોજનથી પડતુ મૂકાય છે

મનુસ્મૃતિ (અ ૬, [3]શ્લો ૫૫)મા યતિને ઉદ્દેશીને એક જ વખત માધુકરી માટે અનુજ્ઞા અપાયેલી છે એથી ફલિત થાય છે કે તેમને માટે રાત્રિભોજનનો નિષેધ છે

આ ઉપરથી એ વાત તારવી શકાય છે કે કેવળ જૈન દર્શનમા જ રાત્રિભોજનનો નિષેધ ગૃહસ્થોને ઉદ્દેશીને પણ-શ્રાવકોને અનુલક્ષીને પણ કરાયેલો છે ઇતર દર્શનોમા એ નિયમ કેવળ ભિક્ષુઓ અને યતિઓને જ માટે યોજાયેલો છે વળી સૂર્ય ઉગ્યા પછી પણ બે ઘડી સુધી અને એના અસ્તને બે ઘડી બાકી હોય તોપણ ભોજન ન કરવુ એ વધારે ઇષ્ટ છે એમ આ જૈન દર્શનનુ માનવુ છે કહ્યુ પણ છે કે—

" अह्नो मुखेऽवसाने च, यो द्वे द्वे घटिके त्यजन् ।
निशाभोजनदोषज्ञो-ऽश्नात्यसौ पुण्यभाजनम् ॥ "

---

૧ દાખલા તરીકે મહાત્મા ગાન્ધી તા ૧૭-૨-૩૧ની તેમની હિદના વાઇસરૉય લૉર્ડ ઇરવિન સાથેની અતિગભીર અને મહત્ત્વપૂર્ણ મુલાકાત દરમ્યાન, રાત્રિભોજન ન લેતાં હોવાથી સાંજના ૭ ને ૮ મિનિટે ત્યાંથી નીકળી ગયા.

૨ જુઓ પૃ ૫૧૫

૩ ' एककालं चरेद् भैक्ष्यं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५ ॥ "

સ્કન્દપુરાણમા રુદ્રપ્રણીત ' કપાલમોચન ' સ્તોત્રમા પણ કહ્યુ છે કે—

" एकभक्ताशनान्नित्य-मग्निहोत्रफलं लभे(भवे ?)त् ।
अनस्तभोजनो नित्य, तीर्थयात्राफलं भजेत् ॥ "

અર્થાત્ રોજ એક વખત ભોજન કરવાથી અગ્નિહોત્રનુ ફળ મળે છે અને સૂર્યાસ્ત પહેલા જે રોજ ભોજન કરે છે તેને તીર્થયાત્રાનુ ફળ મળે છે

આયુર્વેદ પણ રાત્રિભોજનની વિરુદ્ધ પોતાનો મત દર્શાવે છે, કેમકે ત્યા કહ્યુ છે કે—

" हृन्नाभिपद्मसङ्कोच-श्चण्डरोचिरपायतः ।
अतो नक्त न भोक्तव्य, सूक्ष्मजीवादनादपि ॥ "

અર્થાત્ સૂર્યના ગમન (અસ્ત) પછી હૃદય-કમળ અને નાભિ-કમળ સકોચાઇ જાય છે વાસ્તે તેમજ સૂક્ષ્મ જીવો ખવાઇ જવાય તેમ હોવાથી રાત્રે ભોજન ન કરવુ જોઇએ

અતમા એટલુ જ ઉમેરીશુ કે પક્ષીઓ સાયકાલે પોતાના માળા તરફ પાછા ફરે છે અને કેટલાક પશુઓ પણ પોતાને સ્થાને આવી રાત્રિવાસ કરે છે અર્થાત કેટલાક પશુ પખીઓ પણ પ્રાય રાત્રે આહાર લેતા નથી આથી શુ એમ સૂચવાતુ નથી કે મનુષ્ય જેવા બુદ્ધિશાળી પ્રાણીએ પણ રાત્રિભોજન ન કરવુ જોઇએ ?

હવે આપણે [2]વ્રતીનુ લક્ષણ વિચારીએ કે જેથી ૯૧૨ પૃષ્ઠમા કરેલી પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન થાય

निःशल्ययुक्तत्वे सति प्राणातिपातादिविरतियुक्तत्व व्रतिनो लक्षणम् । (४३९)

અર્થાત્ શલ્યથી રહિતપણે હિસાદિકની અવિરતિનો ત્યાગ કરનાર ' વ્રતી ' કહેવાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે અહિસાદિ વ્રતો લેવા માત્રથી ખરા વ્રતી બનાતુ નથી, પરતુ તે માટે ઓછામા ઓછી અને પહેલામા પહેલી એક શરત પાળવાની છે તે એ છે કે શલ્યનો ત્યાગ કરવો જોઇએ જેમ શરીરમા કાટો ભોકાયો હોય કે અન્ય કેઇ તીક્ષ્ણ ચીજ ભોકાઇ હોય તો જીવ બેચેન રહે છે એટલે કે એ શરીર અને મનને અસ્વસ્થ બનાવી કોઇ પણ કાર્યમા એકતાન થવામા ખલેલ પહોચાડે છે તેમ શલ્યરૂપ માનસિક દોષ પણ ચિત્તને અસ્વસ્થ બનાવે છે, વાસ્તે જ્યા સુધી એ શલ્ય દૂર ન કરાય ત્યા સુધી અહિસાદિ વ્રતના પાલનમા પૂરેપૂરૂ મન ચોટતુ નથી આ શલ્યનુ લક્ષણ એ છે કે—

---

૧ આથી આરોગ્યમાં ખરેખર પહોંચે છે જેમકે કીડી ખવાઇ જતાં મતિ કુતિ થાય છે, માખી પેટમાં જતાં ઉલટી થાય છે, જુને લઇને જલોદર થાય છે ઇત્યાદિ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૧૧૬ મુ પત્ર ૨. સંરખાવો ૭૮૫મા પૃષ્ઠગત ૩૩૫મુ લક્ષણ

क्लेशज्वरस्वरूपत्वे सति सयमस्वरूपभेदित्वं शल्यस्य लक्षणम्। (४४०)

અર્થાત્ જેનુ સ્વરૂપ ક્લેશરૂપ જ્વર (તાવ)ને જન્મ આપનારૂ હોય અને જે સયમનો નાશ કરનાર હોય તે ' શલ્ય ' કહેવાય છે આ શલ્યના (૧) માયા-શલ્ય, (૨) નિદાન-શલ્ય અને (૩) મિથ્યાદર્શન-શલ્ય એમ ત્રણ પ્રકારો છે કપટ, ડોળ કે છેતરવાની વૃત્તિ તે ' માયા-શલ્ય ' છે[1] ભોગોની લાલસા એ ' નિદાન-શલ્ય ' છે આનુ લક્ષણ દર્શાવતાં ગ્રન્થકાર કથે છે કે—

चक्रवर्तिकेशवादीना सौभाग्यादिगुणसम्पद विलोक्य भूरितप-आचरितपरिखेदितमानसोऽध्यवस्यति ' ममापि अमुष्य तपसः प्रभावा-देवविधा भोगा भवन्तु' इति चिन्तनलक्षणनिदानकरणरूपत्व, मौक्तिक-सुखप्रतिबन्धपूर्वकसासारिकसुखविषयकचिन्तनरूपत्व वा निदानशल्यस्य लक्षणम्। (४४१)

અર્થાત્ ચક્રવર્તી, વાસુદેવ પ્રમુખની સૌભાગ્યાદિ ગુણસપત્તિ જોઇને, બહુ તપશ્ચર્યા કરવાથી ખિન્ન મનવાળો થયેલો તપસ્વી એવો અધ્યવસાય કરે કે મારા આ તપનો જો કઇ પણ પ્રભાવ હોય તો તેથી ભવાતરમા આવા ભોગો મને મળો તો તે અધ્યવસાયરૂપ ચિતન ' નિદાન-શલ્ય ' છે અથવા મુક્તિના સુખને આડે આવનાર એવા સાસારિક સુખ સબંધી વિચાર (આકાક્ષા) તે ' નિદાન-શલ્ય ' છે

વિષયાદિની વાસનાને વશ થઇ ધર્મક્રિયાના ફળ તરીકે પૌદ્ગલિક પદાર્થની માગણી કરવી તે ' નિદાન ' યાને ' નિયાણુ ' કહેવાય છે આ નિદાન શુભ અનુષ્ઠાનને-વ્રતને કલકિત કરે છે, વાસ્તે પૌદ્ગલિક સુખની ઇચ્છા અને આશારૂપ નિદાનનો જૈન દર્શનમા નિષેધ છે આ વાતને જયવીયરાય યાને પ્રાર્થના-સૂત્રની નિમ્ન-લિખિત ગાથા સમર્થિત કરે છે —

" [2]वारिज्जइ जइवि नियाणबंधणं वीयराय ! तुह समए ।
तहवि मम हुज्ज सेवा भवे भवे तुम्ह चलणाण ॥ २ ॥ "

અર્થાત્ હે વીતરાગ ! જોકે તારા સિદ્ધાન્તમા-શાસનમા નિયાણુ બાધવાનો મનાઇ હુકમ છે-નિદાનનો નિષેધ છે તોપણ હુ તો નિયાણુ માગુ છુ કે મને તારા ચરણોની સેવા ભવોભવ હોજો

---

૧ આ પ્રસિદ્ધ હોવાથી એનુ લક્ષણ ગ્રથકારે નિર્દેશ્યુ નથી

૨ છાયા—

वार्यते यद्यपि निदानबन्धनं वीतराग ! तव समये ।
तथापि मम भवतु सेवा भवे भवे तव चरणयो ॥

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે જિનેશ્વરની ચરણ-સેવાની માગણીરૂપ નિયાણુ, જિનશાસનમા જેનો નિષેધ કર્યો છે તેવુ નથી એટલે આથી જિનાજ્ઞાનો ભગ થતો નથી, બલ્કે તેનુ પાલન થાય છે, કેમકે આ માગણી શાસ્ત્રસમત છે અને તેનુ કારણ એ છે કે એમા પૌદ્ગલિક વાછનાનો અભાવ છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ યાને નિદાનના અર્થના ચોગ્ય વિવેકથી વિહીન જનની અપેક્ષાએ આ નિયાણુ છે, બાકી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચારતા-વસ્તુનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચારનારની વિવક્ષાએ એ નિયાણુ નથી જ

મિથ્યાદર્શન-શલ્યનુ લક્ષણ—

तत्त्वार्थश्रद्धानरूपत्वं मिथ्यादर्शनशल्यस्य लक्षणम् । (४४२)

અર્થાત્ યથાર્થ પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધાનો અભાવ તે ' મિથ્યાદર્શનરૂપ શલ્ય ' છે એટલે સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન ચોટવી કે અસત્યનો ખોટો આગ્રહ રાખવો તે ' મિથ્યાત્વ-શલ્ય ' છે

આ ત્રણ માયાદિ વિષયક શલ્યો માનસિક દોષરૂપ છે જેમ જીર્ણ જ્વર શરીરની પાયમાલી કરે છે તેમ આ શલ્યો પણ આત્માની ખુવારી કરે છે એ શલ્યો અત્યુત્તમ અનુષ્ઠાનો અને વ્રતોની ધૂળધાણી કરી નાખે છે, આત્માને વ્રતના યથાર્થ ફળથી વચિત રાખે છે અને મન તથા શરીરને પ્રતિક્ષણ કોતરી ખાઇ આત્માને સ્વસ્થ રહેવા દેતા જ નથી કે જેથી તે વ્રતના પાલનમા એકાગ્ર ચિત્તે પ્રવર્તી શકે વાસ્તે વ્રતના અભિલાષીએ આ શલ્યોને આત્મભૂમિમાથી ઉખેડી બહાર ફેંકી દેવા જોઇએ-તેનો બહિષ્કાર કરવો જોઇએ; તેમ કર્યા વિના આત્મ-ક્ષેત્ર નિષ્કટક નહિ જ બને.

વ્રતના બે ભેદો—

વ્રત લેવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિમા ભેદ છે, કેમકે પ્રત્યેકમા એકસરખી ચોગ્યતા હોતી નથી કોઇ વધારે વ્રતો અગીકાર કરી શકે તો કોઇક ઓછા, કોઇ ઘરબારનો ત્યાગ કરી સન્યાસ ગ્રહણ કરી શકે તો કોઇ ગૃહસ્થજીવનના ધર્મ અનુસાર વ્યતીત કરી શકે આ પ્રમાણે વ્રતીઓની ચોગ્યતાના તારતમ્યને અનુલક્ષીને તેના અગારી અને અનગાર એવા બે ભેદો જૈન દર્શનમા દર્શાવવામાં આવ્યા છે[1] તેમા અગારનો અર્થ ' ઘર ' થાય છે ઉપલક્ષણથી એનો અર્થ ' આરભ ' કરી શકાય છે આ ઉપરથી જેનો ઘર સાથે સબધ હોય અથવા જેની પ્રવૃત્તિઓ આરભમય હોય તે ' અગારી ' છે જેનો ઘર કે આરભ સાથે સબધ ન હોય તે ' અનગાર ' છે અનગાર એટલે ત્યાગી સાધુ, સાચા સન્યાસી

જોકે અગારી અને અનગાર એ બે શબ્દનો સીધો અર્થ ઘરમા રહેવુ કે ન રહેવુ એટલો જ છે, પરતુ એથી એ સમજવાનુ છે કે પરિગ્રહનુ સેવન એ અગારીનુ લક્ષણ છે, જ્યારે એનો ત્યાગ એ અનગારનુ લક્ષણ છે આથી એમ કહી શકાય કે અરણ્યમા વસતો ચોગી જો વિષય

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નુ નિમ્નલિખિત સૂત્ર—

" अगार्यनगारश्च । १४ । "

તૃષ્ણાના વમળમાં તણાતો હોય તો ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે ' અનગાર ' ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તેને ' મુખમેં રામ, બગલમેં છુરી, ભગત ભયે પણ દાનત બુરી ' એ કોટિમાં મૂકી શકાય એવી રીતે સંસારના ચોકની વચ્ચે રહેવા છતાં જો નિસ્પૃહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભોગી ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાર જ છે દાખલા તરીકે વિચારો માતાપિતાના સ્વર્ગગમનથી માંડીને તે નિષ્ક્રમણ સુધીનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ગૃહવાસ

અત્ર એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે તીર્થંકરો, બુદ્ધો અને જગતના બીજા પણ મહાનુભાવોએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે મહર્ષિ બુદ્ધે પુત્રવત્સલ **શુદ્ધોદન** પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની **યશોધરા**નો, વહાલા પુત્ર **રોહિત**નો અને સુંદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે વિશેષમાં ઘરનો મોહ છોડ્યા વિના પૌદ્ગલિક સ્વરાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે તો સાચી સાધુતારૂપ આત્મિક સ્વરાજ્ય ઘરનો મોહ રાખે મળે ખરૂ ?

અગારીનું લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति अणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतानां मध्येऽन्यतमेन केनचित् सर्वेण वा [illegible] दर्शनसम्पन्नत्वे सति स्थूलप्राणातिपातविरतिरूपत्व, [illegible] सति यतिभ्यः सकाशात् साधुश्रा[illegible] वाऽगारिणो लक्षणम् । (४४२ [illegible]

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શ[illegible] ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર
શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવ[illegible] ૧ કે છે[illegible] યુક્ત
હોય તે ' અગારી ' [illegible] સ્થૂળ
હિંસા (વગેરે)થી [illegible] ૧ હો[illegible] નો
હોય અને વળી ગુ[illegible] કરતો
હોય તે ' અગારી '

અગારીનો [illegible] સમજ
વાનો છે એટલે કે [illegible] કરેલ કોઇ
પણ [illegible] ઉપગત
અહિ[illegible] [illegible]ક્ત પુરુષ જ
[illegible] કોઇ પણ

મહાવ્રતોના સ્વીકારમા સપૂર્ણતા રહેલી છે. સપૂર્ણતામા વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમા તરતમતા માટે સ્થાન તથી, પરતુ જ્યારે વ્રતો અલ્પાશે પણ સ્વીકારવાના હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લઇને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની સભવે છે આ વાતને ખ્યાલમા રાખીને ગ્રન્થકારે જુદા જુદા લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે અત્ર એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેચે તેવી છે કે શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એક વ્રતનો ધારક પછી તે વ્રત અણુવ્રત હો, ગુણવ્રત હો કે શિક્ષાવ્રત હો તોપણ તે વ્રતી અગારી છે જ આ હકીકતને તત્ત્વાર્થ- (અ ૭)નુ નિમ્ન લિખિત—

" अणुव्रतोऽगारी "

—પદરમુ સૂત્ર સમર્થન કરતુ હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે અણુવ્રતધારી હોય તે ' અગારી વ્રતી ' કહેવાય છે એમ અત્ર સૂચવાયુ છે, નહિ કે જે અણુવ્રતધારી હોય તે જ ' અગારી ' કહેવાય છે

અનગારનુ લક્ષણ—

दीक्षादिवसादारभ्य तपश्चरणशीलत्वे सति सकलसावद्ययोग-विरतियुक्तत्वे च सति गुरूपदेशस्वाध्यायादिकं यथाशक्तिकरणशील-त्वमनगारस्य लक्षणम् । (४४४)

અર્થાત્ દીક્ષા ગ્રહણના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કાર્યો કરવામા યથાશક્તિ તત્પર રહે તે ' અનગાર ' કહેવાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુવ્રતધારી ' અગારી ' જ છે, જ્યારે મહાવ્રતધારી ' અનગાર ' છે

આણુવ્રત સબધી વિચાર—

આપણે અનગારના અહિસાદિ પાચ મહાવ્રતો અને એ પ્રત્યેકની પાચ પાચ ભાવનાઓ વિચારી ગયા [1] અગારીના બધા મળીને બાર વ્રતો છે [2] તેમા દેશવિરતિના પાચ પ્રકારો તે પાચ અણુવ્રતો હોવાથી તેનુ સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યા જોઇ લીધુ હવે ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોના લક્ષણાદિનો પ્રસ્તાવ કરવો બાકી રહે છે એ દિશામા પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુવ્રતને ઉદ્દેશીને બે ત્રણ બાબતો નોધી લઇએ આપણે આ પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ મહાવ્રતોમા જ તારતમ્યનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીના વ્રતોમા આથી અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે અણુવ્રતોમા પણ તરત મતા સભવે છે, છતા એક અણુવ્રતની વિવિધતામા ન ઉતરતા સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થના

૧ જુઓ પૃ ૮૮૨-૮૯૭ ૨ જુઓ પૃ ૯૨૨,

તૃષ્ણાના વમળમાં તણાતો હોય તો ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે ' અનગાર ' ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તેને ' મુખમેં રામ, બગલમેં છુરી, ભગત ભયે પણ દાનત બુરી ' એ કોટિમાં મૂકી શકાય એવી રીતે સંસારના ચોકની વચ્ચે રહેવા છતાં જો નિઃસ્પૃહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભોગી ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાર જ છે દાખલા તરીકે વિચારો માતાપિતાના સ્વર્ગગમનથી માંડીને તે નિષ્ક્રમણ સુધીનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ગૃહવાસ

અત્ર એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે તીર્થંકરો, બુદ્ધો અને જગતના બીજા પણ મહાનુભાવોએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે મહર્ષિ બુદ્ધે પુત્રવત્સલ શુદ્ધોદન પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની યશોધરાનો, વહાલા પુત્ર રોહિતનો અને સુંદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે વિશેષમાં ઘરનો મોહ છોડયા વિના પૌદ્‌ગલિક સ્વરાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે તો સાચી સાધુતારૂપ આત્મિક સ્વરાજ્ય ઘરનો મોહ રાખે મળે ખરું ?

અગારીનું લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति अणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतानां मध्येऽन्यतमेन केनचित् सर्वेण वा युक्तत्व, सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति स्थूलप्राणातिपातविरतिरूपत्व, प्रतिपन्नसम्यक्त्वाणुव्रतत्वे सति यतिभ्यः सकाशात् साधुश्रावकाणा सामाचारीश्रवणशीलत्व वाऽगारिणो लक्षणम् । (४४३)

અર્થાત્ જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને જે પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એકથી, બેથી, ત્રણથી કે છેક બધાથી યુક્ત હોય તે ' અગારી ' કહેવાય છે અથવા જેની પાસે સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંપત્તિ હોય અને જે સ્થૂળ હિંસા (વગેરે)થી મુક્ત હોય તે ' અગારી ' છે અથવા જે સમ્યક્ત્વધારી હોય, અણુવ્રતો પાળતો હોય અને વળી મુનિઓ પાસેથી સાધુ અને શ્રાવકના આચારો કયા કયા છે તેનું શ્રવણ કરતો હોય તે ' અગારી ' છે

અગારીનો સામાન્ય અર્થ ' ગૃહસ્થ ' થાય છે, પરંતુ અત્ર તેનો વિશેષ અર્થ સમજવાનો છે એટલે કે અત્ર અગારી વ્રતીનો નિર્દેશ છે અર્થાત્ અગારીથી સંન્યાસ ન ગ્રહણ કરેલ કોઈ પણ વ્યક્તિ ન સમજતાં જેણે ભવ-નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત અહિંસાદિ વ્રતો પૈકી એકાદેકનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો અત્ર નિર્દેશ છે આ વ્યક્તિ પુરુષ જ હોવી જોઈએ એમ પણ નથી, કેમકે અત્ર ' અગારી ' શબ્દ પાંચમા ગુણસ્થાને વર્તતી કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે

મહાવ્રતોના સ્વીકારમા સપૂર્ણતા રહેલી છે. સપૂર્ણતામા વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમા તરતમતા માટે સ્થાન નથી, પરતુ જ્યારે વ્રતો અલ્પાશે પણ સ્વીકારવાના હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લઇને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની સભવે છે આ વાતને ખ્યાલમા રાખીને ગ્રન્થકારે જુદા જુદા લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે અત્ર એ વાત ખાસ ધ્યાન ખેચે તેવી છે કે શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એક વ્રતનો ધારક પછી તે વ્રત અણુવ્રત હો, ગુણવ્રત હો કે શિક્ષાવ્રત હો તોપણ તે વ્રતી અગારી છે જ આ હકીકતને તત્ત્વાર્થ- (અ ૭)નુ નિમ્ન લિખિત—

" अणुव्रतोऽगारी "

—પદરમુ સૂત્ર સમર્થન કરતુ હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે અણુવ્રતધારી હોય તે 'અગારી વ્રતી' કહેવાય છે એમ અત્ર સૂચવાયુ છે, નહિ કે જે અણુવ્રતધારી હોય તે જ 'અગારી' કહેવાય છે

અનગારનુ લક્ષણ—

दीक्षादिवसादारभ्य तपश्चरणशीलत्वे सति सकलसावद्ययोग-विरतियुक्तत्वे च सति गुरूपदेशस्वाध्यायादिकं यथाशक्तिकरणशील-त्वमनगारस्य लक्षणम् । (४४४)

અર્થાત્ દીક્ષા ગ્રહણના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કાર્યો કરવામા યથાશક્તિ તત્પર રહે તે 'અનગાર' કહેવાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુવ્રતધારી 'અગારી' જ છે, જ્યારે મહાવ્રતધારી 'અનગાર' છે

આણુવ્રત સબધી વિચાર—

આપણે અનગારના અહિસાદિ પાચ મહાવ્રતો અને એ પ્રત્યેકની પાચ પાચ ભાવનાઓ વિચારી ગયા[1] અગારીના બધા મળીને બાર વ્રતો છે[2] તેમા દેશવિરતિના પાચ પ્રકારો તે પાચ અણુવ્રતો હોવાથી તેનુ સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યા જોઇ લીધુ હવે ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોના લક્ષણાદિનો પ્રસ્તાવ કરવો બાકી રહે છે એ દિશામા પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુવ્રતને ઉદ્દેશીને બે ત્રણ બાબતો નોધી લઇએ આપણે આ પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ મહાવ્રતોમા જ તારતમ્યનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીના વ્રતોમા આથી અલ્પતા ની વિવિધતાને લીધે અણુવ્રતોમા પણ તરત મતા સભવે છે, છતા એક અણુવ્રતની વિવિધતામા ન ઉતરતા સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થના

૧ જુઓ પૃ ૮૮૨-૮૯૭ ૨ જુઓ પૃ ૯૨૨

તૃષ્ણાના વમળમાં તણાતો હોય તો ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તે 'અનગાર' ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તેને 'મુખમેં રામ, બગલમેં છુરી, ભગત ભયે પણ દાનત બુરી' એ કોટિમાં મૂકી શકાય એવી રીતે સંસારના ચોકની વચ્ચે રહેવા છતાં જો નિ:સ્પૃહતા કેળવાયેલી હોય તો તે વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભોગી ગણાય, પરંતુ આંતરિક દૃષ્ટિએ તો તે અનગાર જ છે દાખલા તરીકે વિચારો માતાપિતાના સ્વર્ગગમનથી માંડીને તે નિષ્ક્રમણ સુધીનો શ્રીમહાવીરસ્વામીનો ગૃહવાસ

અત્ર એ જરૂર ઉમેરીશું કે સાધુતાની પ્રાપ્તિ માટે ગૃહત્યાગ એ રાજમાર્ગ છે તીર્થંકરો, બુદ્ધો અને જગતના બીજા પણ મહાનુભાવોએ આ માર્ગે જ પ્રયાણ કર્યું છે મહર્ષિ બુદ્ધે પુત્રવત્સલ શુદ્ધોદન પિતાનો, પોતાની પ્રાણપ્રિય પત્ની યશોધરાનો, વહાલા પુત્ર રોહિતનો અને સુંદર રાજમહેલનો ત્યાગ કર્યો હતો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે વિશેષમાં ઘરનો મોહ છોડયા વિના પૌદ્ગલિક સ્વરાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે તો સાચી સાધુતારૂપ આત્મિક સ્વરાજ્ય ઘરનો મોહ રાખે મળે ખરૂં ?

અગારીનું લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति अणुव्रतगुणव्रतशिक्षाव्रतानां मध्येऽन्यतमेन केनचित् सर्वेण वा युक्तत्व, सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति स्थूलप्राणातिपातविरतिरूपत्व, प्रतिपन्नसम्यक्त्वाणुव्रतत्वे सति यतिभ्यः सकाशात् साधुश्रावकाणा सामाचारीश्रवणशीलत्व वाऽगारिणो लक्षणम् । (४४३)

અર્થાત જેણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને જે પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત એમ શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એકથી, બેથી, ત્રણથી કે છેક બધાથી યુક્ત હોય તે 'અગારી' કહેવાય છે અથવા જેની પાસે સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંપત્તિ હોય અને જે સ્થૂળ હિંસા (વગેરે)થી મુક્ત હોય તે 'અગારી' છે અથવા જે સમ્યક્ત્વધારી હોય, અણુવ્રતો પાળતો હોય અને વળી મુનિઓ પાસેથી સાધુ અને શ્રાવકના આચારો કયા કયા છે તેનું શ્રવણ કરતો હોય તે 'અગારી' છે

અગારીનો સામાન્ય અર્થ 'ગૃહસ્થ' થાય છે, પરંતુ અત્ર તેનો વિશેષ અર્થ સમજવાનો છે એટલે કે અત્ર અગારી વ્રતીનો નિર્દેશ છે અર્થાત્ અગારીથી સંન્યાસ ન ગ્રહણ કરેલ કોઇ પણ વ્યક્તિ ન સમજતાં જેણે ભવ–નિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત અહિંસાદિ વ્રતો પૈકી એકાદેકનું પણ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો અત્ર નિર્દેશ છે આ વ્યક્તિ પુરુષ જ હોવી જોઇએ એમ પણ નથી, કેમકે અત્ર 'અગારી' શબ્દ પાંચમા ગુણસ્થાને વર્તતી કોઇ પણ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે

મહાવ્રતોના સ્વીકારમા સપૂર્ણતા રહેલી છે. સપૂર્ણતામા વિવિધતાનો અભાવ છે, એથી એમા તગ્તમતા માટે સ્થાન તથી, પગ્તુ જ્યારે વ્રતો અલ્પાશે પણ સ્વીકારવાના હોય છે ત્યારે અલ્પતાની વિવિધતાને લઇને એ માટેની પ્રતિજ્ઞા પણ અનેક પ્રકારની સભવે છે આ વાતને ખ્યાલમા રાખીને ગ્રન્થકારે જુદા જુદા લક્ષણોનો નિર્દેશ કર્યો છે અત્ર એ વાત ખાસ ધ્યાન એચે તેવી છે કે શ્રાવકના બાર વ્રતો પૈકી ગમે તે એક વ્રતનો ધારક પછી તે વ્રત અણુવ્રત હો, ગુણુવ્રત હો કે શિક્ષાવ્રત હો તોપણ તે વ્રતી અગારી છે જ આ હકીકતને તત્ત્વાર્થ-(અ ૭)નુ નિમ્ન લિખિત—

" अणुव्रतोऽगारी "

—પદ્દગ્મુ સૂત્ર સમર્થન કરતું હોય એમ જણાય છે, કેમકે જે અણુવ્રતધારી હોય તે 'અગારી વ્રતી' કહેવાય છે એમ અત્ર સૂચવાયુ છે, નહિ કે જે અણુવ્રતધારી હોય તે જ 'અગારી' કહેવાય છે

અનગારનુ લક્ષણ—

दीक्षादिवसादारभ्य तपश्चरणशीलत्वे सति सकलसावद्ययोग-विरतियुक्तत्वे च सति गुरूपदेशस्वाध्यायादिक यथाशक्तिकरणशील-त्वमनगारस्य लक्षणम् । (४४४)

અર્થાત્ દીક્ષા ગ્રહણના દિવસથી જે તપશ્ચર્યા કરે અને ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સ્વાધ્યાય વગેરે કાર્યો કરવામા યથાશક્તિ તત્પર રહે તે 'અનગાર' કહેવાય છે

આ ઉપરથી સમજાય છે કે અણુવ્રતધારી 'અગારી' જ છે, જ્યારે મહાવ્રતધારી 'અનગાર' છે

આણુવ્રત સબધી વિચાર—

આપણે અનગારના અહિસાદિ પાચ મહાવ્રતો અને એ પ્રત્યેકની પાચ પાચ ભાવનાઓ વિચારી ગયા[1] અગારીના બધા મળીને બાર વ્રતો છે[2] તેમા દેશવિરતિના પાચ પ્રકારો તે પાચ અણુવ્રતો હોવાથી તેનુ સ્વરૂપ પણ આપણે ત્યા જોઇ લીધુ હવે ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોના લક્ષણાદિનો પ્રસ્તાવ કરવો બાકી રહે છે એ દિશામા પ્રયાણ કરીએ તે પૂર્વે અણુવ્રતને ઉદ્દેશીને બે ત્રણ બાબતો નોધી લઇએ આપણે આ પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ મહાવ્રતોમા જ તારતમ્યનો અભાવ છે, નહિ કે બાકીના વ્રતોમા આથી અલ્પતાની વિવિધતાને લીધે અણુવ્રતોમા પણ તરત-મતા સભવે છે, છતા એક અણુવ્રતની વિવિધતામા ન ઉતરતા સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થના

---

૧ જુઓ પૃ ૮૮૨-૮૯૭ ૨ જુઓ પૃ ૯૨૨.

અહિંસાદિ વ્રતોને અણુવ્રત તરીકે વર્ણવવામા આવે છે આ અણુવ્રતો ત્યાગના પ્રાથમિક પાયારૂપ હોવાથી એનો ' મૂલ ગુણ ' કે ' મૂલ વ્રત ' તરીકે પણ નિર્દેશ કરાય છે આ મૂળ વ્રતોની રક્ષા, પુષ્ટિ કે શુદ્ધિ માટે ગૃહસ્થ બીજા કેટલાક વ્રતો સ્વીકારે છે કે જેને ' ઉત્તર ગુણ ' કે ' ઉત્તર વ્રત ' કહેવામા આવે છે આવા ઉત્તર વ્રતો ટુકમા સાત છે તેમાના ત્રણને ' ગુણવ્રત ' અને બાકીના ચારને ' શિક્ષાવ્રત ' એવી સજ્ઞા આપવામા આવે છે

આ ગ્રથકારે વિરતિના દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એવા બે ભેદો પાડી દેશવિરતિના જે પાચ પ્રકારો બતાવ્યા છે તે સર્વ અણુવ્રત છે તો ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતનો સમાવેશ કેવી રીતે દેશવિરતિમા થાય છે એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૨)મા પણ અલ્પ અશે વિરતિ તે અણુવ્રત અને સર્વાશે વિરતિ તે મહાવ્રત એમ વ્રતના બે જ ભેદો પાડેલા છે તો પછી ગુણવ્રતાદિ માટે અવકાશ જ ક્યા રહ્યો ? આનો ઉત્તર મને એમ સ્ફુરે છે કે અણુવ્રત તરીકે જે રૂઢ શબ્દ છે તે આ સૂત્રમા અપેક્ષિત નથી, પરતુ મહાવ્રતો સિવાયના સર્વ વ્રતો વિરતિની દૃષ્ટિએ ઉતરતા હોવાથી-તેમા વિરતિનો અશ ઓછો હોવાથી-મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ નાના હોવાથી અણુવ્રત તરીકે અત્ર નિર્દેશાયા છે; એટલે ગુણવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતો પણ આ અપેક્ષાએ અણુવ્રતો જ છે અથવા સ્થૂલ અહિસાદિ અણુવ્રતો એ મૂળ વ્રતો છે, જ્યારે દિગ્વ્રતાદિ ગુણ વ્રતો તેમજ શિક્ષાવ્રતો ઉત્તર વ્રતો છે, એથી કરીને જેમ વૃક્ષના ગ્રહણથી તેની શાખા વગેરેનુ ગ્રહણ આવી જ જાય છે તેમ અણુવ્રતોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખથી બાકીના ગુણવ્રતાદિનો નિર્દેશ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવાનો છે[1]

કેટલેક સ્થળે અણુવ્રતને બદલે ' અનુવ્રત 'નો નિર્દેશ છે આ નામ પણ સાર્થક છે, કેમકે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી જે વ્રતો ગ્રહણ કરાય તેને ' અનુવ્રત ' કહેવામા જરા પણ બાધો નથી

મૂળ ગુણોને વિશેષ ગુણ કરવાવાળા અને એથી કરીને તો ગુણવ્રતના નામથી ઓળખાતાં એવા ત્રણ વ્રતોનો ઉલ્લેખ હવે કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ દિગ્વ્રતનુ લક્ષણ વિચારીશુ

तिर्यगूर्ध्वाधआदिदशानां दिशा यथाशक्तिगमनविषयकपरिमाणाभिग्रहरूपत्व दिग्व्रतस्य लक्षणम् । (४४५)

અર્થાત્ તિર્છી, ઊચી, નીચી ઇત્યાદિ દશ દિશાઓમા જવા સબધી પરિમાણનો શક્તિ મુજબ અભિગ્રહ ધારણ કરવો તે ' દિગ્વ્રત ' છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે ત્યાગની રુચિ અનુસાર પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે બધી દિશાઓમા અમુક અમુક ગાઉ સુધી જ ગમન-આગમનરૂપ પરિમાણ નક્કી કરી એની બહાર ગમનાગમન કરવાનો વિચાર માડી વાળવો કે જેથી કરીને એ બહારના ક્ષેત્રો આશ્રીને અધર્મ થતો અટકે તે ' દિગ્વ્રત ' કહેવાય છે લોભની વૃત્તિને વધતી જતી અટકાવવા માટે આ વ્રતની યોજના કરવામા આવી હોય એમ સમજાય છે

---

1 એ યાદ રાખવુ કે એક સ્થૂલ અહિંસા જ મૂળ અણુવ્રત છે બાકીના ચારે અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો તેના પોષક હોવાથી મૂળ અણુવ્રતમાં આ તમામનો સમાવેશ થઇ જાય છે

ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રતનુ લક્ષણ—

अशनादिचतुर्विधाहारगन्धमाल्यादिप्रावरणादिशयनासनगृहयानवाहनादीनां बहुसावद्यानां परित्यागपूर्वकमल्पसावद्यानामपि परिमाणकरणरूपत्वं, भोगोपभोगयोर्वस्तूनां यथाशक्तिसङ्ख्याविषयकनियमकरणरूपत्वं वा भोगोपभोगपरिमाणव्रतस्य लक्षणम् । (४४६)

અર્થાત્ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર પ્રકારનો [1]આહાર, સુગધ, પુષ્પની માળા વગેરે, વસ્ત્રાદિ, શયન, આસન, ગૃહ, ગાડી, ઘોડાદિ વાહન ઇત્યાદિ જે વધારે પાપકારી વસ્તુઓ હોય તેનો ત્યાગ કરવા ઉપરાત થોડા પાપવાળી વસ્તુઓનુ પણ પરિમાણ બાધવુ તે ' ભોગોપભોગપરિમાણ વ્રત ' છે અથવા ભોગ અને ઉપભોગ યોગ્ય વસ્તુઓમાથી શક્તિ મુજબ અમુક જ ઉપયોગમા લેવાનો નિયમ લેવો તે આ વ્રત છે આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમા બહુ જ અધર્મનો સભવ હોય તેવા ખાનપાન, કપડાલત્તા, વાસણકુસણ, ગચરચીલા વગેરેનો ત્યાગ કરી ઓછા અધર્મવાળી વસ્તુઓની પણ ભોગ માટે હદ નક્કી કરવી તે આ વ્રતનો નિષ્કર્ષ છે

ચાર પ્રકારનો આહાર—

જૈન દર્શનમા (૧) અશન, (૨) પાન, (૩) ખાદિમ અને (૪) સ્વાદિમ એમ આહારના ચાર પ્રકારો સૂચવાય છે તેમા ભાત, મડક (માડા) વગેરે ' અશન ' કહેવાય છે, દ્રાક્ષાપાન વગેરે ' પાન ' કહેવાય છે ફળ વગેરે ' ખાદિમ ' યાને ' ખાદ્ય ' કહેવાય છે, તાબુલ, સોપારી વગેરે ' સ્વાદિમ ' યાને ' સ્વાદ્ય ' કહેવાય છે

અશનાદિની ઉપસિદ્ધિ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિના ૮૪૯—૮૫૦ મા પત્રમા નીચે મુજબ સૂચવાઇ છે —

' अश् भोजने ' इत्यस्य ल्युडन्तस्य अश्यत इत्यशनम् , ' पा पाने ' इत्यस्य पीयत इति पानम् , ' खाद भक्षणे ' इत्यस्य च वक्तव्यादिमन्प्रत्ययान्तस्य खाद्यत इति खादिमम् , ' स्वद स्वर्द आस्वादने ' इत्यस्य च स्वाद्यत इति स्वादिमं, अथवा खाद्य स्वाद्यं वा ।

અશનાદિ સબધી શબ્દ-નિરૂપણ—

" आशु–शीघ्र क्षुधां–बुभुक्षां शमयतीत्यशनम् , प्राणानाम् इन्द्रियादि-

1 આથી માંસ, કદમૂળ વગેરે અભક્ષ્ય ચીજો નહિ ખાવાનુ તેમ જ મદિરા વગેરે અપેય વસ્તુઓ નહિ પીવાનુ આ વ્રતમા આવી જાય છે વળી જેમા અનેક જીવોનો સહાર કરવો પડે તેવા પાપમય ધધાઓનો ત્યાગ કરવો એ પણ આ વ્રતનો ફલિતાર્થ છે

लक्षणाना उपग्रहे-उपकारे यद् वर्तत इति पानम् , खमिति आकाश तच मुख विवरमेव तस्मिन् मातीति खादिमम् , स्वादयति गुणान्-रसादीन् सयमगुणान वा यतस्ततः स्वादिमम् । ”

અર્થાત્ જે જલદી ભૂખ શાંત કરે તે ‘ અશન ’, જે ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણના ઉપર ઉપકાર કરે તે ‘પાન’, જે મુખના વિવરરૂપ આકાશને વિષે માય તે ‘ ખાદિમ ’, અને જે રસાદિ કે સયમના ગુણોનો આસ્વાદ કરે તે ‘ સ્વાદિમ ’ નિરુક્ત વિચિત્ર છે એ કયા તજ્જ્ઞથી અજાણ્યુ છે ? એટલે એની પ્રતીતિ અર્થે “ भ्रमति च रौति च भ्रमर. ” એ એક જ ઉદાહરણ રજુ કરવુ બસ થશે

અનર્થદડનુ લક્ષણ—

धर्मार्थकाममोक्षलक्षणपुरुषार्थासाधकत्वमनर्थदण्डस्य लक्षणम् । (४४७)

અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ પૈકી એક પણ પુરુષાર્થની સાધનામા જે ઉપયોગી થઇ પડે તેમ ન હોય તેવી પ્રવૃત્તિ તે ‘ અનર્થ-દડ ’ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેથી આત્મા નિરર્થક દડાય તે ‘ અનર્થ-દડ ’ છે

અનર્થદડવિરતિનુ લક્ષણ—

असत्युपकारे पापादाननिमित्तनिवृत्तिरूपत्वमनर्थदण्डविरतेर्लक्षणम् । (४४८)

અર્થાત્ જે કાર્ય કરવાથી સ્વ અને પર એ બેમાથી એકેના ઉપર ઉપકાર ન થતો હોય અને વળી જેનાથી પાપ બધાતુ હોય તેવા કાર્યથી અલગ રહેવુ તે ‘ અનર્થદડવિરતિ ’રૂપ વ્રત છે

આ પ્રમાણે આપણે ત્રણે ગુણવ્રતોનુ સ્વરૂપ વિચાર્યું, હવે શિષ્યને વિદ્યાગ્રહણની પેઠે વાર વાર સેવન કરવા લાયક હોવાથી ‘ શિક્ષાવ્રત ’ તરીકે ઓળખાતા ચાર વ્રતોનુ સ્વરૂપ આલેખીશુ તેમા પ્રથમ શિક્ષાવ્રત તરીકે સામાયિકનો નિર્દેશ કરાય છે આના [1]લક્ષણ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે આ અમુક વખત સુધીનુ જ વ્રત છે, બીજા ત્રણ શિક્ષાવ્રતો પણ ઇત્વરકાલિક છે. અણુવ્રતો અને ગુણવ્રતો તો એવા નથી એ તો મોટે ભાગે યાવત્કથિક છે અર્થાત્ એ તો જીદગી પર્યંતના વ્રતો છે [2]

---

૧ જુઓ પૃ ૮૨૭

૨ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણની અર્થદીપિકા નામની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના ૭૭ મા પત્રમાં કહ્યુ પણ છે કે—

‘ तत्राणुव्रतानि गुणव्रतानि च प्रायो यावत्कथितानि, शिक्षाव्रतानि पुनरित्वरिकाणि । ”

[1]સામાયિકનુ લક્ષણ—

कालविशेष नियम्य सर्वसावद्ययोगविरतिरूपत्व सामायिकस्य लक्षणम् । (४४९)

અર્થાત્ અમુક કાળ સુધી એટલે કે બે ઘડી યાને ૪૮ મિનિટ પર્યંત સર્વ પાપમય પ્રવૃત્તિઓથી નિવૃત્તિ મેળવવી (અને ધર્મપ્રવૃત્તિઓમા સ્થિર થવાનો અભ્યાસ કરવો) તે ' સામાયિક વ્રત ' છે

[2]દેશાવકાશિક વ્રતનુ લક્ષણ—

पूर्वगृहीतभोगोपभोगयोर्दिग्व्रतविषयकस्य च सङ्क्षेपकरणरूपत्व, सर्वव्रतविषयकसङ्क्षेपकरणरूपत्वं वा देशावकाशिकस्य लक्षणम् । (४५०)

અર્થાત પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ભોગોપભોગપરિમાણરૂપ વ્રતમા તેમજ દિગ્વ્રતમા જેટલી છૂટ રાખી હોય તેમા પણ ઘટાડો કરવો તે ' દેશાવકાશિક વ્રત ' કહેવાય છે અથવા સર્વ વ્રતોના વિષયોની સખ્યા ઓછી કરવી તે આ વ્રત છે

[3]પૌષધ વ્રતનુ લક્ષણ—

अष्टम्यादितिथि प्रतिज्ञाय चतुर्विधाहारादिस्नानानुलेपनगन्धमाल्या-लङ्कारादिसावद्यमूलकव्यापाराद्यब्रह्मचर्याद्यन्यतमानां सर्वेषां वा सर्वथा निषेधे सति धर्मजागरिकापरत्वं पौषधस्य लक्षणम् । (४५१)

અર્થાત્ આઠમ, ચૌદસ, પૂનમ, અમાસ કે બીજી કોઇ તિથિને લક્ષ્યીને ચાર પ્રકારના આહારાદિ,

---

૧ આના વિવિધ અર્થો માટે જુઓ **સ્થાનાગ** સટીક (દ્વિ વિ)નુ ૩૨૩ મુ પત્ર

૨ આનુ બીજુ નામ ' દેશવિરતિ ' છે એમ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૭)ના નિમ્નલિખિત સૂત્ર ઉપરથી જણાય છે —

" **दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च । १६ ।** "

વિશેષમા આ સૂત્ર ઉપરથી જોવાય છે તેમ ભોગોપભોગપરિમાણને બદલે અને ઉપભોગ-પરિભોગપરિમાણનો અને પૌષધને બદલે પૌષધોપવાસનો નિર્દેશ છે

૩ **સર્વાર્થસિદ્ધિ** (અ ૭ સૂ ૨૧) વગેરે દિગબર ગ્રથોમાં આને બદલે પ્રોષધનો ઉલ્લેખ છે,

સ્નાન, અનુલેપ, સુગંધ, માલા, ઘરેણા ઇત્યાદિ પાપમૂલક વ્યાપારનો અને અબ્રહ્મચર્યાદિ દોષો પૈકી કોઇકનો અથવા સર્વેનો સર્વાંશે નિષેધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને ધર્મજાગરણમાં તત્પર રહેવુ તે 'પૌષધ-વ્રત' છે

અતિથિસંવિભાગનુ લક્ષણ—

न्यायागतकल्पनीयान्नपानादिद्रव्याणां देशकालश्रद्धासत्कारपूर्वकं परया भक्त्या संयतेभ्यः प्रदानमतिथिसंविभागस्य लक्षणम्। (४५२)

અર્થાત્ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલ અને કલ્પનીય એવા ખાદ્ય, પેય વગેરે પદાર્થો દેશ, સમય, શ્રદ્ધા અને બહુમાન પૂર્વક પરમ ભક્તિથી સંયમીઓને આપવા તે 'અતિથિસંવિભાગ-વ્રત' છે

વ્રત અને શીલનો ભેદ—

આ પ્રમાણે આપણે બાર વ્રતોનુ સ્થૂળ અવલોકન કર્યું જે નિયમ શ્રદ્ધા અને સમજપૂર્વક સ્વીકારવામા આવે તે 'વ્રત' કહેવાય છે એવો વ્રતનો પ્રચલિત અર્થ કરતા તો બારે વ્રતોનો 'વ્રત' શબ્દથી વ્યવહાર કરવામા વાંધો નથી બાકી **તત્ત્વાર્થ** (અ ૭, [1]સૂ ૧૯) તરફ નજર કરતા ત્યા આ શબ્દ મૂળ વ્રતોને માટે જ યોજાયો છે, એટલે ચારિત્ર-ધર્મના પાચ સ્તંભરૂપ અહિંસાદિ મૂળ નિયમો 'વ્રત' છે, જ્યારે બાકીના દિગ્વિરતિ વગેરે નિયમો એની પુષ્ટિરૂપ હોવાથી તેને 'શીલ' સંજ્ઞા આપવામા આવી છે કેટલાક આગમોમા પણ 'શીલ' શબ્દ યોજાયેલો છે એમ સ્ફુરે છે

શ્રાવકના વ્રતોના ભંગો—

શ્રાવકના વ્રતોના એકંદર ૧૩, ૮૪, ૧૨, ૮૭, ૨૦૨ ભંગ (પ્રકારો) થાય છે આનુ વર્ણન **પ્રવચનસારોદ્ધાર**ના ૨૩૬ મા દ્વારમા, **શ્રીમાનવિજયગણિકૃત** [2]**ધર્મસંગ્રહ**મા અણુવ્રતાદિના અધિકારમા તેમજ [3]**શ્રાવકવ્રતભંગપ્રકરણ**મા નજરે પડે છે એ વિષય રસિક તેમજ બોધપ્રદ છે, પરંતુ ગ્રન્થગૌરવના ભયથી હાલ તુરત તો એ પડતો મૂકવામા આવે છે

બાર વ્રતોનો ક્રમ વગેરે—

સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૦૦), **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૨૭૦) વગેરે દિગંબર ગ્રંથોમા

---

૧ 'व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम्।'

૨ 'શ્રી જૈન ધર્મ વિદ્યા પ્રચારક વર્ગ' (પાલીતાણા) તરફથી વિ સં ૧૯૦૫ માં આ ગ્રંથ ભાષાંતર સહિત પ્રકાશિત થયો હતો એનાં પૃ ૨૨૧-૨૩૯ આ વિષય ઉપર સુન્દર પ્રકાશ પાડે છે

૩ શ્રીઆત્માનંદ સભા તરફથી ૧૪ મા રત્ન તરીકે આ લઘુ પુસ્તક વિ. સ ૧૯૬૯ માં બહાર પાડવામાં આવેલ છે

સૂચવ્યા મુજબ કેટલાક દિગંબર આચાર્યો [1]રાત્રિભોજનવિરતિને છઠ્ઠા અણુવ્રત તરીકે ઓળખાવે છે એ વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તો સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે શ્રમણ ભગવાન્ **મહાવીર**ની આખી પરંપરામાં અણુવ્રતો (મૂલગુણો)ની પાંચની સંખ્યા, તેનાં નામ અને તેના ક્રમમાં જરા એ ફેરફાર જણાતો નથી, પરંતુ ઉત્તર ગુણોના સંબંધમાં આથી જુદી હકીકત જોવાય છે આ ઉત્તર ગુણો તરીકે ગણાતા શ્રાવકના વ્રતોમાં અનેક જૂની અને નવી પરંપરાઓ છે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં એવી બે પરંપરાઓ છે —(૧) આગમાદિ ગ્રંથોની અને (૨) **તત્ત્વાર્થસૂત્ર**ની પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે વ્રતોનો જે ક્રમ રાખ્યો છે તે પ્રથમ પરંપરાને અનુસરે છે બીજી પરંપરામાં તો દિગ્વિરતિ પછી ઉપભોગપરિભોગપરિમાણવ્રત ન ગણાવતાં દેશવિરતિ વ્રતનો નિર્દેશ છે, જ્યારે પહેલીમાં આ દેશવિરતિ વ્રત સામાયિક પછી ગણાવાયું છે આ પ્રમાણે બે પરંપરામાં ક્રમભેદ હોવા છતાં જે ત્રણ વ્રતો ગુણવ્રત તરીકે અને જે ચાર વ્રત શિક્ષાવ્રત તરીકે મનાય છે તેમાં કશો જ મતભેદ જણાતો નથી

દિગંબર સંપ્રદાય પ્રમાણે ઉત્તર ગુણોની બાબતમાં **કુંદકુંદ, ઉમાસ્વામિ, સમંતભદ્ર, કાર્તિકેય, જિનસેન** અને **વસુનન્દી** એમ છ આચાર્યોની છ ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ છે આમાં કોઇક સ્થળે નામનો કોઇક ઠેકાણે ક્રમનો, કોઇક જગ્યાએ સંખ્યાનો અને કોઇક સ્થળે અર્થવિકાસનો ભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે [2]

મંલેખનાનો પ્રસ્તાવ—

પ્રસંગવશાત્ સમ્યક્ત્વ, અણુવ્રત ઇત્યાદિથી સંપન્ન શ્રાવકે બીજું શું કરવું જોઇએ તેનો નિર્દેશ કરતા ગ્રંથકાર કથે છે કે કાળ, સંહનન, દુર્બળતા ઇત્યાદિ દોષોને લીધે આવશ્યક યાને અવશ્ય કરવા લાયક ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી એમ જાણીને [3]અવમૌદર્ય, ઉપવાસ, છટ્ઠ, અટ્ઠમ ઇત્યાદિ તપશ્ચર્યા દ્વારા આત્માની સંલેખના કરી સંયમ પાળીને જે મહાવ્રતધારી ચાર પ્રકારના આહારના ત્યાગનો નિયમ લઇ જીવન પર્યંત અનુપ્રેક્ષારૂપ ભાવના ભાવતા સ્મૃતિ અને સમાધિથી યુક્ત હોઇ મારણાંતિક મંલેખનાને સેવે છે તે ઉત્તમ અર્થ આરાધે છે આ કથન સમજાય તે માટે **મારણાંતિક મંલેખના**ના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે મરણ બે પ્રકારનું છે -(૧) આવીચિમરણ અને (૨) સમગ્ર આયુષ્ય-કર્મના ક્ષયરૂપ મરણ આયુષ્ય-કર્મમાં ઘટાડો તે ' મરણ ' છે પ્રતિસમય આયુષ્ય ઘટતું જ જાય છે એટલે એ પ્રકારનું મરણ તે ' આવીચિ-મરણ ' છે આ ' નિત્ય મરણ ' પણ કહેવાય છે પ્રસ્તુતમાં આ મરણ અપેક્ષિત

---

૧ સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૦૦) પ્રમાણે રાત્રિભોજનવિરતિની વ્રત તરીકે પૃથક્ ગણત્રી કરવાની જરૂર નથી, કેમકે અહિંસાની ' આલોકિતપાનભોજન ' નામની પાંચમી ભાવનામાં એનો અંતર્ભાવ થાય છે

૨ આની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ શ્રીયુત **જુગલકિશોર મુખ્તાર**કૃત **જૈનાચાર્યોકા શાસનભેદ** નામનું પુસ્તક (પૃ ૨૧)

૩ પોતાને ભૂખ હોય તેના કરતાં ઓછો આહાર લેવો તે

નથી, કેમકે તેનુ અહીં કશુ પ્રયોજન નથી અને તો સર્વ આયુષ્ય-કર્મના ક્ષયરૂપ મરણનો પ્રસગ છે જેથી જેનો અત મરણ છે, તે 'મરણાત' છે એ જેનુ પ્રયોજન છે તે 'મારણાતિક' કહેવાય છે શરીર, કષાય વગેરે જે દ્વારા પાતળા કરી શકાય તે '[1]સલેખના' કહેવાય છે

મારણાતિક સલેખનાનુ લક્ષણ એ છે કે—

तद्भवमरणप्रयोजनत्वे सति सम्यक्तया शरीरकषायादीनां तनूकरणरूपत्व मारणान्तिकीसलेखनाया लक्षणम् । (४५३)

અર્થાત્ તે જ ભવમા મરણ થાય એવા નિમિત્તને લઇને યથાર્થ રીતે શરીર, કષાય વગેરેને પાતળા કરવા તે 'મારણાતિક સલેખના' છે આના દ્રવ્ય-સલેખના અને ભાવ-સલેખના એમ બે ભેદો છે તેમા દ્રવ્ય-સલેખનાનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

सर्वविषयोन्मादमूलहेतुसर्वधातूनामाहारादित्यागपूर्वकशोषणरूपत्वं द्रव्यसलेखनाया लक्षणम् । (४५४)

અર્થાત્ આહારાદિનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત વિષયોના ઉન્માદના મૂળ હેતુરૂપ સમગ્ર ધાતુઓને શોષી નાખવી તે 'દ્રવ્ય-સલેખના' છે

ભાવ-સલેખનાનુ લક્ષણ—

रागद्वेषकषायलक्षणमोहादीना निवारणरूपत्व भावसलेखनाया लक्षणम् । (४५५)

અર્થાત્ રાગ, દ્વેષ અને કષાયરૂપ મોહ વગેરેનુ નિવારણ કરવુ તે 'ભાવ-સલેખના' છે

આ ઉપ-થી સમજાયુ હશે કે કષાયાદિનો નાશ કરવા માટે તેને ટકાવી રાખનારી તેમજ તેને પુષ્ટિ આપનારી સામગ્રીનો ઘટાડો કરવો જોઇએ કે જેથી તે પાતળા થાય આ વૃત્તિને 'સલેખના' કહેવામા આવે છે આ વ્રત દેહ પડે ત્યા સુધી લેવાતુ હોવાથી એ 'મારણાતિક સલેખના' કહેવાય છે આ વ્રત કેવળ સાધુઓને માટે જ છે એમ નથી, કિન્તુ ગૃહસ્થો પણ એ વ્રતના અધિકારી છે

મારણાતિક સલેખના અને આત્મવધમા ભિન્નતા—

મારણાતિક સલેખનારૂપ વ્રત લેનાર અનશનાદિ દ્વારા પોતાના શરીરનો નાશ કરે છે તો તેણે આપઘાત કર્યો ન ગણાય ? વળી જે જૈન દર્શન આપઘાતને-સ્વહિંસાને

1 દિગબરો આને બદલે 'સલ્લેખના' શબ્દ યોજે છે

પણ પાપ ગણે છે તે આ વ્રતની ભલામણ કેમ કરી શકે ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રમત્ત ચેગથી થતો પ્રાણવધ તે 'હિંસા' છે દેખીતુ દુ ખ કે દેખીતો પ્રાણનાશ એ હિંસા જ છે એમ નથી એ વાસ્તવિક હિંસા કહેવાય તે માટે એમા રાગ, દ્વેષરૂપ પ્રેરક બળ હોવુ જોઇએ સલેખનાની આરાધનામા તો ઉલટો રાગાદિનો અભાવ છે,[1] કેમકે આ વ્રતની ઉત્પત્તિ નિર્મોહતા અને વીતરાગતા કેળવવાની ભાવનાને આભારી છે અને એ ભાવનાની સિદ્ધિના પ્રયાસથી જ એ વ્રત પૂર્ણ થાય છે આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ વ્રત હિંસા નથી, પરંતુ શુભ ધ્યાનરૂપ કે શુભ ધ્યાનની કોટિમા મૂકવા લાયક હોઇ ત્યાગપ્રધાન જૈન દર્શનમા તેને જે સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે તે સર્વથા ઉચિત જ છે વળી તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૮૪) મા કહ્યુ છે તેમ વિવિધ કરિયાણાની લેવડદેવડમા તત્પર વ્યાપારીને ગૃહનો નાશ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ જ્યારે તેનો નાશ થવાનો પ્રસગ ખડો થાય ત્યારે તેમાથી બચવા તે પ્રયત્ન કરે અને છેવટે તેમ કરવુ અશક્ય જણાય તો એ કરિયાણારૂપ પણ્યનો નાશ થતો અટકાવે તેમ વ્રત અને શીલનો આરાધક ગૃહસ્થ પણ વ્રત અને શીલના પાલનમા સહાયકારી શરીરનો નાશ ન જ ઇચ્છે, પરંતુ જ્યારે શરીરને ઉપદ્રવકારી પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પોતાના ગુણોને આચ ન આવે તેમ વર્તવા પ્રયાસ કરે તેમ છતા પણ જો વ્રત, શીલ ઇત્યાદિરૂપ તેના પણ્યો જોખમમા આવી પડે તેમ જણાય તો તે શરીરનો ત્યાગ કરવા તત્પર થાય આ ઉપરથી જોવાશે કે મરણ એ અનિષ્ટ છે એવી સમજ પૂર્વક સલેખના સેવાય છે, જ્યારે આપઘાતમા તો તે ઇષ્ટ સમજી તેવી પ્રવૃત્તિ કરાય છે આવી પરિસ્થિતિમા સલેખનાને આપઘાત તરીકે ઓળખાવવી એ શુ ન્યાય્ય છે ? વિશેષમા એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ કે જ્યારે જરાથી શરીર સર્વથા જર્જરિત બની ગયુ હોય, કોઇ અસાધ્ય રોગથી પોતે પીડાતો હોય, ઇન્દ્રિયોનુ બળ પ્રતિદિન ઘટતુ જતુ હોય, અને મરણની નોબત ખાત્રીથી વાગી રહી હોય તેવે વખતે આવશ્યક ક્રિયા કરવા માટે પોતાને અશક્ત બનતો જોઇ ધર્મના સરક્ષણાર્થે ખુશીથી, નહિ કે અન્યના બળાત્કારથી શુભ ધ્યાનમા મગ્ન બની પોતાનો દેહ ત્યજવાનુ અત્ર વિધાન છે

વિશેષમા એ ઉમેરીશુ કે જિનાજ્ઞાથી વિહિત નહિ કરાયેલી પરંતુ નિષેધાયેલી વસ્તુનુ સેવન કરવુ પડે તેના પહેલા મરી છૂટવુ તે ખોટુ નથી શીલ ખડિત થાય તેના કરતા અગ્નિપ્રવેશ સારો—આવુ મરણ તે આપઘાત નથી જ—પૌદ્ગલિક પદાર્થોની લાલસાથી કે ખાલી મોટાઇ ખાતર અથવા કષાયથી પ્રેરાઇને પ્રાણત્યાગ કરવો તે 'આપઘાત' છે, પરંતુ નિષિદ્ધ વસ્તુના સેવનના દુર્ધર પ્રસગથી બચવા માટે પોતાના પ્રાણની કુરબાની કરવી તે આપઘાત નથી, બલ્કે આત્મશુદ્ધિનો એ ઉપાય છે ભાવપ્રાણના વિકાસ માટે—તેને ટકાવી રાખવા માટે દ્રવ્યપ્રાણના નાશની ભાવના એ ઇષ્ટ છે, કેમકે ભાવપ્રાણોનો સહાર થતા તો અનતસસારી બનવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય છે.

---

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

" रागादीणमणुप्पा अहिंसगत्तेति देसिद समये ।
तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेति जिणेहि णिद्दिट्ठा ॥ "

[रागादीनामनुत्पादकोऽहिंसाकर्तेति देशितं समये ।
तेषां चेदुत्पत्तिर्हिंसेति जिनैर्निर्दिष्टा ॥]

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે કાર્ય માટે જીવન છે તે કાર્ય નષ્ટ થવાની અણી ઉપર હોય ત્યારે જીવન ટકાવી રાખવુ તે શા કામનુ ? એ વાત કેમ ભૂલી જવાય કે આત્માનુ સાધ્ય શાતિ અને સુખ છે, સુખનુ સાધન ધર્મ છે અને ¹ધર્મનુ સાધન શરીર છે-જીવન છે જ્યારે એ જીવન ધર્મનું બાધક બનતું જણાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરી ધર્મની રક્ષા કરવી એ સમુચિત જ છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ નિયમ છે કે જ્યારે સાધ્ય અને સાધન વચ્ચે વિરોધ ઊભો થાય ત્યારે સાધનને છોડીને-તેને જતુ કરીને પણ સાધ્યની રક્ષા કરવી જ જોઇએ સમાધિમરણ તેમજ સલેખના એ જ નીતિ ઉપર રચાયેલા છે

વિશેષમા સલેખનાનુ મુનીશ્વર શ્રીસમન્તભદ્રે નીચે મુજબ દર્શાવેલુ લક્ષણ પણ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે —

" उपसर्गे दुर्भिक्षे जरसि रुजायां च निष्प्रतीकारे ।
धर्माय तनुविमोचनमाहुः ' सल्लेखना 'मार्याः ॥ "

અર્થાત્ કોઇ ઉપસર્ગ (કષ્ટ) આવી પહોચેલ હોય, દુકાળ પડયો હોય, ઘડપણ આવી લાગ્યુ હોય અને અસાધ્ય રોગ ઉદ્ભવ્યો હોય ત્યારે ધર્મનુ રક્ષણ કરવુ અશક્ય જણાય તો તેવે સમયે ધર્મના રક્ષણ માટે શરીરનો ત્યાગ કરવો તેને આર્યો ' સલ્લેખના ' કહે છે

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સર્વજ્ઞ વિના એ કોણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે કે અમુક વ્યક્તિ મરી જ જશે, કેમકે કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે બધા વૈદ્યોએ જે રોગીની સારા થવાની આશા છોડી દીધી હોય તે પણ સાજો થાય છે આથી સશયાસ્પદ મૃત્યુને નિશ્ચયાત્મક બનાવનાર સલેખના શુ આત્મઘાત નથી ? વળી ચિકિત્સા ચાલુ રાખવાથી રોગી કદાચ વધારે વખત જીવે એવી સભાવના છે તો એ અપેક્ષાએ પણ શુ સલેખના આત્મવધ નથી ?

આનો ઉત્તર એ છે કે આપણે સર્વજ્ઞ નથી એટલુ જ નહિ, કિન્તુ ભવિષ્યના ગર્ભમા રહેલી એકે વાતનો સુનિશ્ચય કરવા સમર્થ નથી છતા પણ આપણે કેવળ પ્રકટ ભવિષ્ય સાથે જ સબધ ધરાવનારા જ કાર્યો નહિ, કિન્તુ યુગયુગજીવી કાર્યો પણ કરતા નથી કે ? ખરી વાત તો એ છે કે મનુષ્ય પાસે જેટલુ જ્ઞાન છે-જેટલી શક્તિ છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી કોઇ પણ કાર્ય તેણે કરવુ જોઇએ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી કશુ ન કરવુ એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાય તો અકર્મણ્યતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થપાય અને આ દુનિયાનુ અસ્તિત્વ જ ઉડી જાય આથી ઉપલબ્ધ શક્તિ અને બુદ્ધિનો શુભ પરિણામોમા ઉપયોગ કરવો અનુચિત નથી બીજી વાત એ છે કે ભૌતિક જીવન જ જીવનના અથ અને ઇતિ નથી એને જ જીવન માનનાર જીવતો છતા મુએલો જ છે એવા અનેક પ્રસગો આવે છે જ્યારે મનુષ્યે મરતા પણ શીખવુ જોઇએ. યુદ્ધમાથી નાસી છૂટવા કરતા પ્રાણુત્યાગને સાચો યોદ્ધો વધારે પસદ કરે છે જે વસ્તુની કિમત

---

૧ સરખાવો—

" शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । "

જીવન કરતા વધારે હોય તેની ખાતર કરાતો પ્રાણત્યાગ આત્મઘાત નથી, એ નિન્દ્ય નથી, પરતુ પ્રશસાપાત્ર કાર્ય છે આ સબધમા એક કથાનકનો અન્ત્ય ભાગ રજુ કરીશુ

રણભૂમિમા એક રાજા ઘાયલ થઇને પડચો હતો તેની પતિવ્રતા પત્ની તેની સમીપ બેઠી હતી ધીરે ધીરે તેના દુશ્મન યવનો પાસે આવતા જતા હતા આ જોઇને રાજાએ રાણીને કહ્યુ કે હે દેવી ! આજે તારા પાતિવ્રત્યની કઠિણ પરીક્ષા લેવાની ઘડી આવી પહોચી છે રાણીએ જવાબ આપ્યો કે ફિકર નહિ, પતિદેવ! પ્રકાશો રાજાએ કહ્યુ કે હુ જીવતો શત્રુના હાથમા સપડાઉ તે પૂર્વે તુ મારા પેટમા કટાર ખોસી મારો પ્રાણ લેજે આ સાભળીને રાણી ગભરાઇ ગઇ પરતુ શત્રુઓને છેક પાસે આવી પહોચેલા જોઇ પોતાની મરજી વિરુદ્ધ તેણે આ કામ કર્યું અને તરત જ એ જ કટાર પોતાના પેટમા ખોસીને પોતાનુ બલિદાન આપ્યુ આ પ્રમાણે " પતિહત્યામે પાતિવ્રત્ય "-ની કથાનકનો અત આવે છે આ ઉપરથી જોવાય છે કે એવા પ્રસગ પણ હોય છે કે જે સમયે જીવનનો ત્યાગ કરવો જ જોઇએ આ કઇ કાયરતાની નિશાની નથી, પરતુ પ્રબળ શૌર્યનુ મકિયત્વ છે—સાચી વીરતાનુ જાજવલ્યમાન ઉદાહરણ છે

એ વાત જરૂર સાચી છે કે દુનિયામા પ્રત્યેક સિદ્ધાત અથવા સુદર રીવાજનો પણ દુરુપયોગ થાય છે, પરતુ દુરુપયોગના ડરથી સારૂ કામ ન જ કરવુ એ કયાનો ન્યાય ? આપણી ફરજ તો બને તેટલો દુરુપયોગ થતો અટકાવવો એ છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ હશે કે સલેખના એ સ્વાર્થવૃત્તિનુ કાર્ય નથી, એમા નિર્મલતા અને નિસ્વાર્થતા રહેલી છે અને એથી જ એને આત્મઘાત કહેવો તે પોતાની બુદ્ધિની હરરાજી કરવા બરાબર છે

અતિચારનો ઉપક્રમ—

પૂર્વોક્ત સમ્યક્ત્વમૂલક બાર વ્રતોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એ વ્રતોના તેમજ સંલેખના-વ્રતના પાલનમા સ્ખલના થતા અતિચાર લાગે છે સમ્યગ્દર્શન, સ્થૂળ અહિસાદિ બાર વ્રતો તેમજ સલેખના વ્રત એ પ્રત્યેકના પાચ પાચ અતિચારો છે આ પ્રત્યેકનું નામોલ્લેખ પૂર્વક સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે **અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર** એ ચાર જાતની સ્ખલનાઓ વચ્ચેનો તફાવત નોધી લઇએ કોઇએ વ્રત લીધુ હોય કે મારે અમુક વસ્તુ ન ખાવી, તેમ છતા એ ખાવાની ઇચ્છા કરે તે 'અતિક્રમ' છે જ્યા સુધી એ ખાવા માટે ઊઠે નહિ ત્યા સુધી 'અતિક્રમ' છે, પરતુ તે માટે ઊઠે કે તરત જ તે ' વ્યતિક્રમ ' કહેવાય ઊઠીને એ ચીજ હાથમા લે એટલે એ ' અતિચાર ' કહેવાય[1] જ્યા સુધી મુખમા મૂકે નહિ, ખાય નહિ ત્યા સુધી તો

---

૧ આવી રીતે ભાવના, પરિણામ અને પ્રવૃત્તિમાં પણ ફરક છે સામાન્ય અભિલાષા તે ' ભાવના ', ઉત્કટ અભિલાષા તે ' પરિણામ ', અને તદનુસાર વર્તન તે ' પ્રવૃત્તિ ' અર્થાત્ ભાવના એ પરિણામની પૂર્વ અવસ્થા છે ભાવના ઉત્કટ બને ત્યારે પરિણામના અકુરા ફૂટે અને એ યોગે પ્રવૃત્તિ થાય

'અતિચાર' ગણાય, પરંતુ ખાવા માડે કે એ 'અનાચાર' ગણાય અનાચાર થયો એટલે વ્રતનો ભંગ થયો ગણાય, બાકી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચારથી વ્રતનો ભંગ થતો નથી, કિન્તુ તે કલંકિત બને છે આથી સમજાય છે કે જે જાતની સ્ખલનાઓથી કોઇ પણ સ્વીકારેલ ગુણ મલિન બને અને ધીરે ધીરે તેનો હ્રાસ થવાનો વખત આવે તે સ્ખલનાઓ 'અતિચાર' કહેવાય છે આધાકર્મને ઉદ્દેશીને અતિક્રમાદિ ચતુષ્ટયનો નિર્દેશ કરતા **સ્થાનાંગ** (સ્થા ૩ ઉ, ૪)ની વૃત્તિમા અવતરણરૂપે કહ્યુ છે કે—

" [1]आहाकम्मामतणपडिसुणमाणे अइक्कमो होइ ।
पयभेयादि वइक्कम गहिए तइएयरो गिलिए ॥ "

પ્રસ્તુતમા અતિચારથી અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ અને અતિચાર એ ત્રણે સમજવાના છે અર્થાત્ અત્ર અતિક્રમાદિનો અતિચારમા અંતર્ભાવ કરવાનો છે આમ કરવુ અનુચિત નથી, એના સમર્થનાર્થે **અર્થદીપિકા**ના ચતુર્થ પત્રગત નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજુ કરીશુ —

" अतिक्रमादि चातिचारे एवान्तर्भवति "

સમ્યગ્દર્શન એ ચારિત્ર ધર્મનુ મૂળ છે એની શુદ્ધિ ઉપર ચારિત્રની શુદ્ધિ અવલંબી રહેલી છે એથી સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિમા જેનાથી ખલેલ પહોચવાનો સંભવ છે તેના નામ અને સ્વરૂપ આપણે જાણવા જોઇએ આ ખલેલ પહોચાડનાર ભાવોને પાચ વિભાગમા વિભક્ત કરવામા આવ્યા છે એટલે કે (૧) શંકા, (૨) કાંક્ષા, (૩) વિચિકિત્સા, (૪) અન્યદૃષ્ટિપ્રશંસા અને (૫) અન્યદૃષ્ટિસંસ્તવ એ **સમ્યગ્દર્શનના પાચ અતિચારો** છે

શંકા-અતિચારનુ લક્ષણ—

केवलागमगम्येषु अत्यन्तसूक्ष्मजिनोक्तपदार्थेषु संशयकरणरूपत्वं शङ्कातिचारस्य लक्षणम् । (४५६)

અર્થાત્ કેવળ આગમ-ગમ્ય (અથવા કેવલજ્ઞાનગમ્ય અને આગમગમ્ય) તેમજ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલા પદાર્થોને વિષે સંદેહ રાખવો તે 'શંકારૂપ અતિચાર' છે

આર્હત પ્રવચનની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યા બાદ એ પ્રવચનમા કેટલાક સૂક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય પદાર્થોનુ વર્ણન વિચારતા તે પદાર્થોના અસ્તિત્વ કે સ્વરૂપ વિષે શંકિત હૃદયે જોવુ તે ઇષ્ટ નથી, કેમકે એ પદાર્થોની ગહનતા એવી છે કે સામાન્ય બુદ્ધિ તેમા ચંચુપ્રહાર કરવા અશક્ત છે અર્થાત્ એ તો કેવલિગમ્ય છે-આગમગમ્ય છે પરંતુ આથી એમ

---

૧ છાયા—

" आधाकर्मामन्त्रणप्रतिश्रवणेऽतिक्रमो भवति ।
पदभेदादौ व्यतिक्रमो गृहीते तृतीय इतरो गिलिते ॥ "

ન સમજવુ કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમા સશય અને એ પૂર્વકના પરીક્ષણ માટે અવકાશ જ નથી એને માટે અત્ર પૂરેપૂરુ સ્થાન છે, છતા શકાને જે અત્ર અતિચારરૂપે દર્શાવેલ છે તેનો અર્થ એ છે કે જે પદાર્થો તર્કની કોટિમા ન આવી શકતા હોય–જે તર્કવાદથી પર હોય –જે તર્કગમ્ય જ ન હોય તેને તર્કદષ્ટિએ ઠસવાનો [1]પ્રયત્ન કરવો આ પ્રયત્ન મૂળ વસ્તુને હાનિ કારક છે, કેમકે આવો પ્રયાસ કરનાર શ્રદ્ધાગમ્ય પ્રદેશને બુદ્ધિગમ્ય ન કરી શકવાથી બુદ્ધિગમ્ય પ્રદેશનો પણ ત્યાગ કરવા પ્રેરાય છે અને તેથી આત્મ–સાધનાના વિકાસમા ખલેલ પહોચે છે , આ પ્રમાણે ખલેલ ઉત્પન્ન કરનારી જ શકા અત્ર અતિચારરૂપે વર્ણવેલી છે, નહિ કે વસ્તુના સ્વરૂપ સમજવા માટે કરવામા આવતો અને કરવો જોઈતો ઊહાપોહ નિષ્કારણ ઉપકારી, રાગ, દ્વેષ અને મોહથી સર્વથા મુક્ત અને અનતજ્ઞાનના ધારક એવા જિનેશ્વર દેવો કદાપિ અસત્ય વદે જ નહિ અને જે વસ્તુ સમજાતી નથી તેમા મારી મતિની મદતા કારણરૂપ છે, વાસ્તે જિનેશ્વરે જે પ્રરૂપણા કરી છે તેમા તલમાત્ર ફેરફાર નથી જ, આવી જાતની ભાવના ભાવનારનુ સમ્યક્ત્વ દૂષિત થયા વિના રહે, બાકી મારે ગળે ઉતરતુ નથી એટલે એ વસ્તુ જ નથી એવો વિચાર કરનાર પોતાને હાથે પોતાના પગમા કુહાડો મારી રહ્યો છે અને આત્મરૂપ નદનવનમા ઉગેલ સમ્યક્ત્વરૂપ કલ્પવૃક્ષના મૂળિયા કાપી રહ્યો છે આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે કેવળ આગમગમ્ય હોય અને જેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કેવલજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય તે પદાર્થને વિષે શ્રદ્ધા રાખવી, પરતુ તેને વિષે ડામાડોલ ચિત્ત ન રાખવુ, કેમકે સામાન્ય વ્યવહારમા પણ શ્રદ્ધા વિના એકે ડગલુ ભરવુ પ્રાયે અશક્ય છે

કાક્ષા–અતિચારનુ લક્ષણ—

इहलौकिकपारलौकिकभोगोपभोगविषयकाभिलाषारूपत्वं काङ्क्षातिचारस्य लक्षणम् । (४५७)

અર્થાત્ આ લોક તેમજ પરલોકના ભોગ અને ઉપભોગ સબધી ઇચ્છા રાખવી તે ‘ કાક્ષારૂપ અતિચાર ’ છે ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયોની અભિલાષા કે જેને અત્ર ‘કાક્ષા’ તરીકે ઓળ

---

૧ આવો પ્રયત્ન તે ‘ અતિચાર ’ યાને ‘ વિરાધના ’ છે અને તેમ કરનાર જિનાજ્ઞાનો વિરાધક છે કહ્યુ પણ છે કે—

“ आणागिज्झो अत्थो आणाए चेव सो कहेअव्वो ।
दिट्ठंतिउ दिट्ठंता कहणविहि विराहणा इहरा ॥ ”

[आज्ञाग्राह्योऽर्थं आज्ञयैव स कथयितव्य ।
दार्ष्टान्तिको दृष्टान्तेन कथनविधिर्विराधनेतरा ॥]

અર્થાત્ જે કેવળ આજ્ઞાગ્રાહ્ય પદાર્થ હોય–જે મદમતિને માટે તો કેવળ શ્રદ્ધાગમ્ય જ હોય તેની આજ્ઞારૂપે યાને જિનેશ્વરે આ પ્રમાણે ફરમાવ્યુ છે એ પ્રકારે પ્રરૂપણા કરવી અને જે બુદ્ધિગમ્ય હોય–તર્કગ્રાહ્ય હોય તેનો દાખલા દલીલ દ્વારા નિર્દેશ કરવો આથી વિપરીત માર્ગ ગ્રહણ કરવો તે ‘વિરાધના’ છે.

ખાવી છે તે રાખવાથી ગુણ-દોષના વિચાર વિના સાધક ગમે ત્યારે પોતાના સિદ્ધાન્તને છોડી દે એવી સ્થિતિ ઊભી થવાનો સંભવ છે, વાસ્તે એને અત્ર અતિચારરૂપ દૂષણ તરીકે ગણાવેલ છે

વિચિકિત્સાનુ લક્ષણ—

'इदमप्यस्ति किञ्चित्' इत्याकारकविभ्रमरूपत्वम्, 'इदमप्यस्तीदमपि' इत्याकारकमतिविप्लवरूपत्वं वा विचिकित्सातिचारस्य लक्षणम् । (४५८)

અર્થાત્ આ પણ કઇક છે એવી જાતનો વિભ્રમ તે અથવા 'આ પણ ઠીક છે અને આ પણ' એવા પ્રકારનો મતિભ્રમ તે 'વિચિકિત્સારૂપ અતિચાર' છે જ્યા મતભેદ કે વિચારભેદનો પ્રસગ હોય ત્યા પોતે કોઇ પણ નિર્ણય કર્યા વિના માત્ર મતિમંદતાથી એમ વિચારે કે આ મત પણ ઠીક છે અને આ મત પણ ઠીક છે એવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા તે 'વિચિકિત્સા' છે એ સમ્યક્ત્વને દૂષણરૂપ છે, કેમકે આવી બુદ્ધિની અસ્થિરતા સાધકને એક તત્ત્વ ઉપર કદાપિ સ્થિર જ ન રહેવા દે

અન્યદૃષ્ટિપ્રશસા-અતિચારનુ લક્ષણ—

अभिगृहीतादिमिथ्यात्ववता क्रियावाद्यादीनां प्रशंसाकरणम्, क्रियावाद्यादिपाखण्डिनां मनसा ज्ञानादिगुणप्रकर्षोद्भावनं वाऽन्यदृष्टिप्रशंसातिचारस्य लक्षणम् । (४५९)

અર્થાત્ અભિગૃહીત વગેરે પ્રકારના મિથ્યાત્વથી વાસિત [1]ક્રિયાવાદી પ્રમુખની પ્રશંસા કરવી તે 'અન્યદૃષ્ટિપ્રશસારૂપ અતિચાર' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ક્રિયાવાદી વગેરે પાખંડીઓના જ્ઞાનાદિ ગુણના પ્રકર્ષનો મનથી પણ આવિર્ભાવ યાને પ્રશંસાત્મક વિચાર તે પણ આ અતિચાર છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમની દૃષ્ટિ ખોટી હોય તેમની પ્રશંસા કરવી એ દૂષણ છે

અન્યદૃષ્ટિસંસ્તવ-અતિચારનુ લક્ષણ—

क्रियावाद्यादीनां पाखण्डिनां वचनद्वारा भूताभूतगुणोत्कीर्तनरूपत्वमन्यदृष्टिसंस्तवातिचारस्य लक्षणम् । (४६०)

અર્થાત્ ક્રિયાવાદી વગેરે પાખંડીઓના સદ્ભૂત કે અસદ્ભૂત ગુણોનુ વચન દ્વારા કીર્તન કરવુ તે 'અન્યદૃષ્ટિસંસ્તવરૂપ' અતિચાર છે

જેમની દૃષ્ટિ ભ્રાન્ત હોય અર્થાત્ જેઓ મિથ્યાત્વથી પલ્લવિત હોય તેવા જનોમા પણ

---

[1] જુઓ ચતુર્થ ઉલ્લાસનુ વિવરણ

ઘણી વાર ઉત્તમ વિચાર, અનુકરણીય ત્યાગ ઇત્યાદિ ગુણો હોય છે આ ગુણોથી આકર્ષાઇ દોષ અને ગુણોનો ભેદ કર્યા સિવાય જ તેવા જનોની પ્રશસા કે પરિચય કરવામા આવે તો તે વિવેકવિહીન સાધકને પોતાના માર્ગથી પતિત થવાનો પ્રસગ પૂરો પાડે, વાસ્તે એવા સાધકને ઉદ્દેશીને અન્યદૃષ્ટિ-પ્રશસા અને અન્યદૃષ્ટિસસ્તવ અતિચારરૂપ છે, બાકી મધ્યસ્થતા અને વિવેક પૂર્વક ગુણને ગુણ અને દોષને દોષ સમજનારા સાધકોને આવી પ્રશસા કે આવો પરિચય હાનિકારક થાય જ એમ માનવાની કોઇએ ભૂલ ન કરવી અર્થાત બાલજીવો આશ્રીને આવો પ્રતિબધ ન રખાય તો તેમને હિતાહિતનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ન હોવાથી તેઓ નકલી ચીજ જોઇ પતિત થાય. આ પતન અટકાવવા પૂરતો જ આનો ઉદ્દેશ છે.

આ શકાદિ પાચે અતિચારો પરત્વે આપણે પૃ ૧૩૩-૧૩૭ મા ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ એટલે અત્ર એ સબધમા ખાસ ઉમેરવા જેવુ રહેતુ નથી એથી આ પાચે અતિચારો વ્રતી શ્રાવક તેમજ સાધુ બંને માટે સમાન છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શન એ બંનેનો સામાન્ય ધર્મ છે એટલુ નિવેદન કરી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું

પ્રથમ અણુવ્રતના પાંચ અતિચારો—

(૧) વધ, (૨) બધ, (૩) છવિચ્છેદ, (૪) અધિક ભારનુ આરોપણ અને (૫) અન્નપાનનો નિરોધ એ સ્થૂલ અહિસારૂપ પ્રાથમિક અણુવ્રતના પાચ અતિચારો છે તેમા વધનુ લક્ષણ એ છે કે—

स्थावरादीनां नाशकरणरूपत्वं वधलक्षणातिचारस्य लक्षणम् । (४६१)

અર્થાત્ સ્થાવર તેમજ ત્રસ જીવોનો નાશ કરવો તે ‘ વધરૂપ અતિચાર ’ છે ક્રોધાદિ પ્રબળ કષાયના ઉદયથી ચતુષ્પદાદિને પરોણી ઘોચવી, ચાબખા વગેરેથી ફટકા મારવા-તેનુ તાડન કરવુ તે ‘ વધ ’ છે એમ અર્થદીપિકાના ૩૯ મા પત્ર ઉપરથી સમજાય છે

[1]પ્રાણિ-વધના ૨૪૩ પ્રકારો—

પૃથ્વીકાય, જલકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એમ જીવના નવ પ્રકારો છે તેમા આ પ્રત્યેકનો મન, વચન અને કાયાથી વધ કરાતા વધના ૨૭ ભેદો થાય છે વળી કૃત, કારિત અને અનુમત એમ એ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડતા વધના ૮૧ ભેદો થાય છે. વિશેષમાં એ પ્રત્યેકના ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એમ ત્રણે કાલની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણતા વધના ૨૪૩ ભેદો થાય છે

---

૧ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૩૭ મુ પત્ર.

બંધનુ લક્ષણ—

त्रसाना बन्धनरूपत्व बन्धलक्षणातिचारस्य लक्षणम् । (४६२)

અર્થાત ત્રસ જીવોને ઇષ્ટ સ્થળમા જતા અટકાવી તેમને દોરડા વગેરેથી બાધી રાખવા તે 'બંધરૂપ અતિચાર ' છે

છવિચ્છેદનુ લક્ષણ—

वृक्षादीना त्वक्छेदकरणरूपत्व छविच्छेदलक्षणातिचारस्य लक्षणम्। (४६३)

અર્થાત્ ઝાડો વગેરેની છાલ (ચામડી) છેદવી તે ' છવિચ્છેદરૂપ અતિચાર ' છે છવિ એટલે શરીર અથવા ચામડી આથી છવિચ્છેદથી કાન, નાક, ગળુ, પૂછડુ વગેરે અવયવ છેદવુ તે એવો અર્થ પણ ઉદ્ભવે છે

અધિક ભારના આરોપણનુ લક્ષણ—

पुरुषहस्त्यश्वगोमहिषादीनामधिकभारारोपणरूपत्वमधिकभारारोपणस्य लक्षणम् । (४६४)

અર્થાત પુરુષ, હાથી, ઘોડા, ગાય, પાડા વગેરેના ઉપર તેના ગજા ઉપરાત ભાર લાદવો તે ' અધિક ભારના આરોપણરૂપ અતિચાર ' છે

અન્નપાનના નિરોધનુ લક્ષણ—

गोमहिषादीनामन्नपानादीनां प्रतिषेधकरणरूपत्वमन्नपाननिरोधलक्षणातिचारस्य लक्षणम् । (४६५)

અર્થાત ગાય, ભેસ જેવા કોઇ પણ પ્રાણીના ખાનપાનમા અટકાયત કરવી તે ' અન્નપાનના નિરોધરૂપ અતિચાર ' છે

આ પાંચે અતિચારોનો વિચાર કરતા ' સર્વત્ર ક્રોધાદિ પ્રબળ કષાયના ઉદયથી ' એટલુ કથન અધ્યાહારરૂપે ઘટાવી લેવુ, નહિ તો અતિચારની ઉપપત્તિ જ થઇ શકશે નહિ,' કેમકે વિનયાદિ શીખવવા માટે શ્રાવકને પુત્રાદિનુ સાપેક્ષ રીતે તાડન, બધન વગેરે કરવુ પડે તેમ છે, આ હકીકતને ચાણક્યનુ નિમ્નલિખિત પદ્ય સમર્થિત કરે છે —

" लालनाद् बहवो दोषा-स्ताडनाद् बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्र च शिष्य च, ताडयेन्न तु लालयेत् ॥ "

અર્થાત્ લાડ લડાવવાથી અનેક દોષો ઉદ્ભવે છે, જ્યારે તાડન કરવાથી ઘણા ગુણો સભવે છે, વાસ્તે પુત્રને અને શિષ્યને મારવા, પરતુ તેને લાડ ન લડાવવા

આવશ્યક-ચૂર્ણિ, યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોમા નિમ્નલિખિત હકીકત ઉપયોગી જણાતી હોવાથી તે અત્ર રજુ કરવામા આવે છે —

'સૌથી પ્રથમ તો શ્રાવકે એવી રીતે વર્તવુ કે પુત્રાદિ તેમજ દાસ, દાસી વગેરે કેવળ તેની આખ જોઇને જ ભય પામી સીધા વર્તે ખપ હોય તો એવા જ નોકર કે બળદ વગેરે રાખવા કે તેમને મારવા કે બાંધવાની જરૂર ન પડે અને તેઓ મર્યાદામા રહે અને પોતપોતાનુ કાર્ય બજાવે વળી જરૂર જણાય તોપણ સાપેક્ષરૂપે જ વધ બધ કરે, નહિ કે અન્યથા[1] તેમા પણ મર્મસ્થાનમા તાડન ન કરવુ, બધન માટે પણ બને તેટલુ લાબુ દોરડુ રાખવુ કે જેથી બાધેલા અગોની હીલચાલ બધ ન થઇ જાય તેમજ જરૂર પડે ત્યારે ગાઠ જલદીથી છુટી શકે તેવી બાધવી રક્ત ગડુ વગેરે વિકાર ઉદ્ભવતા વિચ્છેદ કરવો પડે તો તે પણ દયા પૂર્વક જ કરવો. દ્વિપદાદિ દ્વારા ભાર વહન કરાવી આજીવિકા ચલાવવી એ શ્રાવક માટે ઉચિત નથી, કિન્તુ તેમ કર્યા વિના છૂટકો જ ન હોય તો પોતે જેટલો ભાર ઉપાડી શકે તેટલો જ ભાર દ્વિપદાદિ ઉપર લાદવો, ચતુષ્પદને આશ્રીને તો તેના ગજા કરતા કઇક ઓછો રાખવો અપરાધીને અન્નપાનનો નિરોધ કરવો પડે તો તે કેવળ વચનથી કરવો અર્થાત્ આજે તને ખાવા પીવા નહિ આપુ એટલુ કહેવા પૂરતો તે નિષેધ હોવો જોઇએ, કિન્તુ કદી તેમ કરવુ નહિ, અને કદાચ તેવી શિક્ષા પણ કરવાનો વારો આવે તો તેને જમાડીને જ પોતે જમવુ રોગ મટાડવા માટે ઉપવાસ કરાવવા પડે તે જુદી વાત છે ટુકમા જેમ પ્રથમ અણુવ્રત મલિન ન થાય તેમ વર્તવુ એટલે કે વધાદિ પાચ દોષો ગૃહસ્થ વ્રતધારીએ કઇ પણ પ્રયોજન ન હોય તો ન જ સેવવા, કારણવશાત્ તે સેવવા જ પડે તેમ હોય તો ત્યારે પણ કોમળ વૃત્તિથી કામ લેવુ, નહિ કે કઠોર હૃદયથી

અહીં જે વધ, બધ વગેરેનો નિર્દેશ છે તે ઉપલક્ષણાત્મક સમજવો, અર્થાત્ ક્રોધાદિ પૂર્વક હિંસાના કારણરૂપ મત્ર, તત્ર અને ઔષધના પ્રયોગ પણ અતિચારરૂપે સમજી લેવા

---

૧ ચોરી જેવો ભયકર અપરાધ કરનારાના પણ વધ, બન્ધ સાપેક્ષરૂપે શ્રાવકે કરવા ઘટે છે, નહિ કે નિર્દયતા પૂર્વક કહ્યુ પણ છે કે—

" वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईण ।
सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाण ॥
तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो ।
कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥ "

[वधमारणाभ्याख्यानदानपरधनविलोपादीनाम ।
सर्वजघन्य उदयो दशगुणित एकश कृतानाम ॥
तीव्रतरे च प्रद्वेषे शतगुणित शतसहस्रकोटिगुण ।
कोटाकोटिगुणो वा भवेद् विपाको बहुतरो वा ॥]

અર્થાત્ વધ કરવો, હત્યા કરવી ચારી ખાવી, પારકાનો પૈસો લૂટવો એવા દુષ્ટ કાર્યો કરનારાનાને થોડામાં થોડો પાપનો ઉદય દશ ગુણો છે, બાકી સો ગુણો, હજાર ગુણો કરોડ ગુણો અને કોટાકોટિ ગુણો પણ એ સભવે છે

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે સ્વીકારેલ પ્રાણાતિપાતવિરતિરૂપ વ્રત અખંડિત હોવાથી અને વધ, બંધ ઇત્યાદિની વિરતિનો શ્રાવકે સ્વીકાર નહિ કરેલો હોવાથી કેવી રીતે વધાદિ અતિચાર ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રાણાતિપાતનું પ્રત્યાખ્યાન કરાતાં પરમાર્થ-વૃત્તિથી તો નિરપેક્ષ વધ, બંધ ઇત્યાદિનું પ્રત્યાખ્યાન થઇ જ ચૂક્યું, કેમકે તે પ્રાણાતિપાતના કારણો છે આથી કોઇ એમ શંકા ઊઠાવે કે આવી પરિસ્થિતિમાં તો વધાદિ રૂપ આચરણથી તો વ્રતનો ભંગ સંભવે છે, નહિ કે અતિચાર, કેમકે નિયમના પાલનમાં ક્ષતિ આવે છે, તો આનું સમાધાન એ છે કે આંતરિક વૃત્તિ પૂર્વકનું અને બાહ્ય વૃત્તિ પૂર્વકનું એમ વ્રત બે પ્રકારનું છે તેમાં જ્યારે ક્રોધાદિ આવેશથી નિરપેક્ષપણે વધાદિ આચરવામાં આવે છે ત્યારે મરણ નીપજે નહિ તો પણ અન્તર્વૃત્તિથી વ્રતનો ભંગ થાય છે, કેમકે તેમાં નિર્દયતા અને નિરપેક્ષતા રહેલી છે, કિન્તુ હિંસાના અભાવને લઇને બહિર્વૃત્તિથી તો એ વ્રતનું પાલન થયું છે આ પ્રમાણે અંશથી વ્રતનું પાલન થતાં હોવાથી એ 'અતિચાર' કહેવાય છે[1] અથવા [2]અનાભોગ, [3]સહસાકાર ઇત્યાદિ દ્વારા સર્વત્ર અતિચાર સમજી લેવો

દ્વિતીય અણુવ્રતના અતિચારો—

(૧) મિથ્યા-ઉપદેશ, (૨) રહસ્યનું અભ્યાખ્યાન, (૩) સહસા-અભ્યાખ્યાન, (૪) કૂટલેખ અને (૫) વિશ્વસ્તના મંત્રનો ભેદ એ બીજા અણુવ્રતના પાંચ અતિચારો છે તત્ત્વાર્થ- (અ ૭, સૂ[4] ૨૧)માં સહસા-અભ્યાખ્યાનને બદલે ન્યાસ-અપહારનો અને વિશ્વસ્તમંત્રભેદને બદલે [5]સાકારમંત્રભેદનો ઉલ્લેખ છે

મિથ્યા-ઉપદેશનું લક્ષણ—

पापजनकोपदेशकरणरूपत्वं, परेण स्वयं वाऽन्यस्यातिसन्धानरूपत्वं वा मिथ्योपदेशस्य लक्षणम् । (४६६)

---

૧ કહ્યું પણ છે કે—

" न मारयामीति कृतव्रतस्य, विनैव मृत्युं क इहातिचारः ? ।
निगदते यः कुपितो वधादीन्, करोत्यसौ स्यान्नियमेऽनपेक्षः ॥
मृत्योरभावान्नियमोऽस्ति तस्य, कोपाद् दयाहीनतया तु भग्नः ।
देशस्य भङ्गादनुपालनाच्च, पूज्या 'अतिचार'मुदाहरन्ति ॥ "

૨ સાવધાનતાનો અભાવ

૩ વગર વિચાર્યું કામ કરવું.

૪ " मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः । "

૫ મહોમાંહે તકરાર થાય અને તેમ થતાં પરસ્પરનો પ્રેમ તૂટે તે માટે એક બીજાની ચાડી ખાવી એ આનો અર્થ છે

અર્થાત્ પાપ ઉત્પન્ન થાય તેવો ઉપદેશ આપવો તે અથવા અન્ય જન ઉન્માર્ગે દોરાય તેવુ સાચુ જૂઠુ પોતે બોલવુ કે બીજા પાસે બોલાવવુ તે ' મિથ્યા-ઉપદેશ ' છે

રહસ્ય-અભ્યાખ્યાનનુ લક્ષણ—

गुह्यप्रकाशनरूपत्व, रहस्येनासदध्यारोपणरूपत्व वा रहस्याभ्याख्यानस्य लक्षणम् । (૪૬૭)

અર્થાત્ ગુપ્ત વાતને ઉઘાડી પાડવી તે અથવા રહસ્યમા ખોટો આરોપ મૂકવો તે ' રહસ્ય-અભ્યાખ્યાન ' છે રાગથી પ્રેરાઈને વિનોદ ખાતર કોઇ દપતીને કે બીજા સ્નેહીઓને છૂટા પાડવા તેનો પણ આમા સમાવેશ કરાય છે

સહસા-અભ્યાખ્યાનનુ લક્ષણ—

अनालोच्य ' चौरस्त्वम् ', ' पारदारिकोऽयम् ' इत्यसद्वचनरूपत्व सहसाभ्याख्यानस्य लक्षणम् । (૪૬૮)

અર્થાત્ વિચાર કર્યા વિના કોઈને તું ચોર છે, તુ વ્યભિચારી છે ઇત્યાદિ અસત્ય વચન કહેવુ તે ' સહસા-અભ્યાખ્યાન ' કહેવાય છે.

કૂટલેખનું લક્ષણ—

अन्यसदृशाक्षरमुद्राकरणरूपत्व, परप्रयोगाधीनतयाऽन्येनानुक्तस्यापि वचनस्य लेखकरणरूपत्व वा कूटलेखस्य लक्षणम् । (૪૬૯)

અર્થાત્ (ઠગવાના ઇરાદાથી) બીજાના જેવા અક્ષર અથવા સિક્કા બનાવવા[૧] કે બીજાની પ્રેરણાથી અથવા તો અન્યના કહ્યા વિના પણ ખોટા લેખ લખવા તે ' કૂટલેખ ' છે

કૂટલેખ તો સ્થૂળ અસત્ય છે, તેથી એ કાર્ય કરનારના વ્રતનો તો ભગ થતો હોવાથી એ અતિચાર કેમ ગણાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે એ વ્રત ગ્રહણ કરનારો એવો બચાવ કરે કે મે તો અસત્ય નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, નહિ કે તેવુ લખવાની પણ આ દૃષ્ટિએ વિચારતા સાપેક્ષ વ્રતધારી મુગ્ધ બુદ્ધિને ઉદ્દેશીને એ અતિચાર ગણાય અથવા તો અનાભોગાદિથી એ અતિચાર કહેવાય

---

૧ મહોર, હસ્તાક્ષર ઇત્યાદિ વડે ખોટા દસ્તાવેજો કરવા એ પણ કૂટલેખ છે એમ આથી ધ્વનિત થાય છે

વિશ્વસ્તમન્ત્રભેદનુ લક્ષણ—

विश्वासमुपगतानां जनाना विचारलक्षणमन्त्रस्य प्रकाशकरणं विश्वस्तमन्त्रभेदस्य लक्षणम् । (४७०)

અર્થાત્ આપણા ઉપર જેમનો વિશ્વાસ બેઠો હોય તેવા જનોએ વિશ્વાસને લઈને જે છૂપી વાત આપણને કરી હોય તે વાત પ્રકાશમા લાવવી તે ' વિશ્વસ્તમન્ત્રભેદ ' છે

જેમના મત પ્રમાણે રહસ્ય-અભ્યાખ્યાનમા સહસા-અભ્યાખ્યાનનો અન્તર્ભાવ થાય છે તેમને ઉદ્દેશીને ન્યાસ-અપહારરૂપ પાચમા અતિચારનુ પ્રતિપાદન કરાય છે આ ન્યાસ-અપહારનુ લક્ષણ એ છે કે—

न्यासीकृतहिरण्यादीनामपलापन न्यासापहारस्य लक्षणम् । (४७१)

અર્થાત્ થાપણ તરીકે મૂકાયેલ સુવર્ણ વગેરેનો અપલાપ કરવો તે ' ન્યાસ-અપહાર ' છે. એટલે કે આપણને શાહુકાર ધારીને કોઇને પણ સાક્ષી રાખ્યા વિના કોઇ આપણે ત્યા દાગીના કે પૈસા થાપણ તરીકે મૂકી ગયેલ હોય તે ભૂલી જાય તો તેની ભૂલનો લાભ લઇ ઓછી વધતી થાપણ ઓળવવી તે ' ન્યાસ-અપહાર ' છે જોકે ન્યાસ-અપહાર એ એક પ્રકારની ચોરી છે, છતા પણ તે ક્યા મારે ત્યા થાપણ મૂકી છે અથવા તો તે આટલી જ મૂકી હતી એમ વચન ઉચ્ચારાય તેની પ્રધાન વિવક્ષા કરી આને અત્ર મૃષાવાદ તરીકે ગણાવેલ છે

ત્રીજા અણુવ્રતના અતિચારો—

(૧) સ્તેન-પ્રયોગ, (૨) સ્તેન-આહૃત-આદાન, (૩) વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ, (૪) પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર અને (૫) હીનાધિક માનોન્માન એ ત્રીજા અણુવ્રતના પાચ અતિચારો છે

સ્તેન-પ્રયોગનુ લક્ષણ—

चौर्यक्रियायां चौरस्य प्रेरणाकरणरूपत्व स्तेनप्रयोगस्य लक्षणम् । (४७२)

અર્થાત્ ચોરી કરવા માટે ચોરને પ્રેરણા કરાય તે ' સ્તેન-પ્રયોગ ' છે આ પ્રેરણા પોતે કરી હોય, અન્ય પાસે કરાવી હોય કે તેમા સમ્મતિ દર્શાવી હોય તો તે પણ સ્તેન-પ્રયોગ છે, એવો સ્તેન-પ્રયોગનો વિસ્તૃત અર્થ અત્ર સમજવાનો છે

સ્તેન-આહૃત આદાનનુ લક્ષણ—

चौरेणाहृतद्रव्यस्य मुधा क्रयेण वा ग्रहणं स्तेनाहृतादानस्य लक्षणम् । (४७२)

અર્થાત્ ચોરે ચોરી કરીને લાવેલા દ્રવ્યને મફત લેવુ કે (થોડાક) પૈસા આપીને તે ખરીદવુ તે 'સ્તેન-આહૃત-આદાન' છે આ ચોરીમા ભલે પોતાની પ્રેરણા કે સમ્મતિ પણ ન હોય તો પણ એ ચોરીનો માલ લેવો તે એક પ્રકારની ચોરી જ છે અને તે લેનાર પણ ચોર છે, કેમકે નીતિ શાસ્ત્રમા **ચોરના સાત પ્રકારો** જે નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે તેમા આનો પણ સમાવેશ કરાયો છે —

" चौरश्चौरापको मन्त्री, भेदज्ञः काणकक्रयी ।
अन्नदः स्थानदश्चेति, चौरः सप्तविधः स्मृतः ॥ "

અર્થાત્ (૧) ચોરી કરનાર, (૨) ચોરી કરાવનાર, (૩) ચોરી માટે મસલત કરનાર, (૪) ચોરીના ભેદનો જાણનાર, (૫) ચોરીના માલનો ખરીદનાર, (૬) ચોરને ભોજન કરાવનાર તેમજ (૭) તેને આશ્રય આપનાર એ બધા ચોરો છે અર્થાત્ એ રીતે ચોરના સાત પ્રકારો છે

વિશેષમા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા દર્શાવાયેલી **૧૮ પ્રકારની ચોર-પ્રસૂતિ** પણ શ્રાવકે ત્યજવી જોઇએ —

" भलन कुशलं तर्जा, राजभागोऽवलोकनम् ।
अमार्गदर्शनं शय्या, पदभङ्गस्तथैव च ॥
विश्रामः पादपतन, वासनं गोपनं तथा ।
खण्डस्य खादनं चैव, तथाऽन्यन्माह(हा ?)राजिकम् ॥
पद्याग्न्युदकरज्जूनां, प्रदान ज्ञानपूर्वकम् ।
एताः प्रसूतयो ज्ञेया, अष्टादश मनीषिभिः ॥

અર્થાત્ હે ચોર ! તુ બીશ નહિ કેમકે હુ તારી સાથે ભળીશ એવા વાકયો ઉચ્ચારી ચોરીના કાર્યમા ચોરને પ્રોત્સાહન આપવુ તે (૧) ભલન, ચોરો મળે ત્યારે તેના સુખ દુઃખનો પ્રશ્ન પૂછવો એ (૨) કુશળ, ચોરી કરવાને મોકલવાને માટે હાથ વગેરેથી સંજ્ઞા કરવી તે (૩) તર્જા, રાજાને જે દ્રવ્ય મળવુ જોઇએ તેનો અપલાપ કરવો તે (૪) રાજભાગ, ચોરી કરનાર ચોરો પાસેથી ભાગ મળનાર છે એવી અપેક્ષાએ તેમને જોઇ રહેવુ તે (૫) અવલોકના, ચોરો કયા ગયા છે એવુ પૂછનારાને તે ન બતાવતા અન્ય જ માર્ગ દર્શાવવો તે (૬) અમાર્ગદર્શન, ચોરને સૂવા માટે પથારી આપવી તે (૭) શય્યા, પાછળ ચોપગા જનાવરનો પ્રચાર કરવો કે જેથી ચોરના પગલા પકડાઇ ન જાય તે (૮) પદભંગ, પોતાના ઘરમા રહેવા માટે ચોરને રજા આપવી તે (૯) વિશ્રામ, ચોરોનું પ્રણામાદિ દ્વારા બહુમાન કરવુ તે (૧૦) પાદપતન, ચોરને

બેસવા ખુરશી આપવી તે (૧૧) આસન, ચોરને મ તાડવો તે (૧૨) ગોપન, ખાડ, મ ડક (માડા) વગેરે આપવા તે (૧૩) ખ ડખાદન, મોટા રાજાની જેમ સત્કાર કરવો તે (૧૪) માહ રાજિક (?), દૂરથી આવેલાનો થાક ઉતારવા માટે ચોળવાને તેલ કે તેને શરીરે જે ધૂળ ઉડી હોય તે દૂર કરવા માટે ઊનુ પાણી આપવુ તે (૧૫) પદ્યપ્રદાન, રસોઇ કરવા માટે અગ્નિ પૂરો પાડવો તે (૧૬) અગ્નિપ્રદાન, પીવા માટે ઠડુ જળ આપવુ તે (૧૭) ઉદકપ્રદાન અને ચોરી લાવેલ ચતુ-ષ્પદાદિ બાધવા માટે દોરડા આપવા તે (૧૮) રજ્જુપ્રદાન એ પ્રમાણે ચૌરપ્રસૂતિના (૧૮) પ્રકારો બુદ્ધિશાળીઓએ વર્ણવ્યા છે આ સર્વ પ્રસૂતિ જ્ઞાન પૂર્વકની સમજવી, કેમકે આથી ચોરને ઉત્તેજન મળે છે એમ ખબર ન હોવાથી જો તેમ કરાય તો તે દોષને પાત્ર નથી, કિન્તુ અતિચારને પાત્ર તો છે જ

વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમનુ લક્ષણ—

राज्यमर्यादामुल्लङ्घ्यान्यप्रकारेणादानरूपत्वं विरुद्धराज्यातिक्रमस्य लक्षणम् । (४७४)

અર્થાત્ રાજ્યની મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કરીને અન્ય કોઇ રીતે દ્રવ્યનુ ગ્રહણ કરવુ તે ‘ વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ ’ કહેવાય છે પોતાના રાજાનો જે દુશ્મન હોય તેવા વૈરિ-રાજ્યમા વ્યાપાર માટે જવુ તે ‘ વિરુદ્ધ ગમન ’ કહેવાય છે અને તેનો પણ અત્ર સમાવેશ કરવાનો છે ઉપલક્ષણથી રાજાએ નિષેધ કરેલ દાત, લોખ ડ, પત્થર વગેરેનુ ગ્રહણ પણ સમજી લેવુ ટુકમા કહીએ તો જુદા જુદા રાજ્યોએ જે માલની આયાત અને નિકાશ ઉપર અ કુશ મૂકયા હોય અથવા તો જે માલ ઉપર દાણ જકાત વગેરેની વ્યવસ્થા કરી હોય તેનુ ઉલ્લઘન કરવાથી આ વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમરૂપ અતિચાર ઉદ્ભવે છે

પ્રતિરૂપક-વ્યવહારનુ લક્ષણ—

कुत्सितद्रव्यस्यापि सुवर्णरूप्यादिसदृशवर्णादियुक्त कृत्वा लोके सुवर्णरूप्यादिव्यवहारकरणरूपत्व, कृत्रिमसुवर्णादिक निष्पाद्य लोके सत्यसुवर्णादिव्यवहारकरणरूपत्व वा प्रतिरूपकव्यवहारस्य लक्षणम् । (४७५)

અર્થાત્ હલકી ધાતુને પણ સોના, રૂપા જેવી બનાવીને લોકમા તેનો સોના, રૂપા તરીકે વ્યવહાર કરવો તે ‘ પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર ’ છે અથવા કૃત્રિમ સુવર્ણ[1] વગેરે બનાવીને લોકમા તેનો સાચા સુવર્ણાદિરૂપે વ્યવહાર કરવો તે ‘ પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર ’ છે ઊચી જાતના ચોખામા થોડાક હલકી જાતના નાખી તેને સારા તરીકે વેચવા, ઘીમા ચરબીનો ભેગ કરવો, દૂધમા પાણી રેડી તેના પૂરા પૈસા લેવા, ભળતા રેસા ઉપર રગ ચડાવી તેનો કેસર તરીકે વ્યવહાર કરવો. આ પ્રમાણે અસલને બદલે બનાવટી વસ્તુ ચલાવવી તે ‘ પ્રતિરૂપક-વ્યવહાર ’ છે

૧ વગેરેથી મણિ, મોતી ઇત્યાદિ સમજવા.

કૂટ ક્રય-વિક્રયનુ લક્ષણ—

कूटतुलमानाभ्यां परप्रतारणार्थं कूटक्रयविक्रयलक्षणव्यवहारकरणरूपत्व कूटक्रयविक्रयस्य लक्षणम् । (४७६)

અર્થાત પારકાને છેતરવા માટે ખોટા કાટલા અને માપ રાખી તે દ્વારા ખરીદી અને વેચાણનો વ્યવહાર કરવો તે ' કૂટ ક્રય-વિક્રય ' છે.

હીનાધિક માનોન્માનનુ લક્ષણ—

ઓછા વધતા માપ, કાટલા, ત્રાજવા વગેરે દ્વારા લેવડદેવડ કરવી તે ' હીનાધિક માનોન્માન ' છે અર્થાત આપતી વેળા ઓછા માપ, કાટલા વગેરેનો ઉપયોગ કરે અને લેતી વેળા અધિકનો આવા કૃત્ય કરનાર ચોર જ છે [1]

ચોથા અણુવ્રતના અતિચારો—

(૧) અન્યવિવાહકરણ, (૨) ઇત્વરગમન, (૩) પરગૃહીતગમન, (૪) અનગક્રીડા અને (૫) તીવ્ર કામ એ ચોથા વ્રતના પાચ અતિચારો છે સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭, [2]સૂ ૨૩)

અન્ય-વિવાહકરણનુ લક્ષણ—

स्वापत्यव्यतिरिक्तस्य कन्यादानफललिप्सया स्नेहसम्बन्धेन वा विवाहकरणमन्यविवाहकरणस्य लक्षणम् । (४७७)

અર્થાત્ પોતાના છોકરા, છોકરી સિવાય બીજાનો, કન્યાદાનરૂપ ફળની ઇચ્છાથી કે સ્નેહ સબધને લીધે વિવાહ કરવો તે ' અન્યવિવાહકરણ ' છે,

---

૧ નીચે લખેલાં પદ્યો શુ કહી રહ્યા છે ? એ જ કે—

" लौल्येन किञ्चिन् कलया च किञ्चिन्-मापेन किञ्चित् तुलया च किञ्चित् ।
किञ्चिच्च किञ्चिच्च समाहरन्त , प्रत्यक्षचौरा वणिजो भवन्ति ॥
अधीते यत् किञ्चित् तदपि मुषितु ग्राहकजन
मृदु ब्रूते यद् वा तदपि विवशीकर्तुमपरम् ।
प्रदत्ते यत् किञ्चित् तदपि समुपादातुमधिक
प्रपञ्चोऽयं वृत्तेरहह गहन कोऽपि वणिजाम् ॥ "

અર્થાત્ લાલચથી કપટ, કળાથી કપટ અન્ય જ, માપથી કપટ બીજુ જ, ત્રાજવાથી વળી કપટ જુદુ જ એમ કપટ કપટ કરનારા વ્યાપારીઓ પ્રત્યક્ષ રીતે ચોર છે વ્યાપારીઓ જે કપટ શીખે છે તે ગ્રાહક જનોને છેતરવા માટે શીખે છે, વળી તે નમ્ર વચન ઉચ્ચારે છે તે પણ અન્યને વશ કરવા માટે, વળી જે કપટ આપે છે તે પણ વધારે મેળવવાના ઇરાદાથી આ પ્રમાણેનો વ્યાપારીઓનો ગુજરાન માટેનો આ પ્રપચ ખરેખર અજબ ગહન છે

૨ "परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशा ।"

વિવાહનુ લક્ષણ—

सातवेदनीयचारित्रमोहनीयोदये सति वह्निदेवादिसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणरूपत्वं विवाहस्य लक्षणम् । (४७८)

અર્થાત્ સાતવેદનીય તેમજ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ઉદય થતા અગ્નિ, દેવ [1]વગેરેની સાક્ષીએ આર્ય (જૈન) મંત્રોના ઉચ્ચારણ પૂર્વક (જૈન વિધિ અનુસાર) પાણિગ્રહણ કરવુ—વરે કન્યાનો અને કન્યાએ વરનો હાથ ઝાલવો તે ' [2]વિવાહ ' કહેવાય છે

જો પરના છોકરા પરણાવવામા દોષ હોય તો તેવોજ દોષ શુ પોતાની સતતિના લગ્ન કરવામા નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે જો પોતાના છોકરાના પણ લગ્ન ન કરે તો કુવારી રહેલી કન્યા સ્વેચ્છાચારી થાય અને તેમ થતા શાસનની હીલના અને નિન્દાનો પ્રસગ ખડો થાય, કારણ કે પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે પ્રાય સ્વેચ્છાચારિત્વનો ઓછો સભવ છે વળી [3]ધર્મબિન્દુના ટીકાકાર સૂચવે છે તેમ પોતાના પણ અમુક છોકરા જ પરણાવવા એવો પણ નિયમ લેવો જોઇએ કે જેથી અમુક વયે તો સપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો શુભ પ્રસગ સાપડે આમ કરવાથી અજૈનોએ સ્વીકારેલ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આ નિયમમા ઉદ્દેશ સમાય છે

પરવિવાહની વ્યાખ્યા પરત્વે મતભેદ—

કેટલાક આચાર્યોનુ કહેવુ એ છે કે પરવિવાહ એટલે પોતાનો વિવાહ બીજી વાર કરવો અર્થાત્ પુત્રની અપેક્ષાથી કે અન્ય કોઇ કારણથી એક સ્ત્રી જીવતી હોવા છતા બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવુ તે ' પરવિવાહ ' છે આ વિવાહથી સ્વદારસતોષીને અતિચાર લાગે સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને એમ સમજવુ કે તેણે પોતાના પતિથી સતોષ રાખવો ઘટે, કેમકે પોતાના પતિ સિવાયના તમામ પુરુષો પરપુરુષ જ કહેવાય

ઇત્વરગમનનુ લક્ષણ—

प्रतिपुरुषगमनशीलायां साधारणस्त्रिया किञ्चित् काल भाटिप्रदानादिना ग्रहणपूर्वकगमनरूपत्वमित्वरगमनस्य लक्षणम् । (४७९)

અર્થાત્ જુદા જુદા પુરુષ સાથે ઉપભોગ કરવાવાળી એવી સાધારણ સ્ત્રીને અમુક વખતને માટે ભાડુ વગેરે આપીને ખરીદી લઇ તેને સેવવી તે ' ઇત્વર-ગમન ' કહેવાય છે

---

૧ વગેરેથી સાસારિક ગુરુ સમજવા

૨ આ વિવાહના બ્રાહ્મ વગેરે આઠ ભેદો છે જુઓ ધર્મબિન્દુની શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિનુ પૃષ્ઠ ૫૨

૩ આ ગ્રંથનો ઇટાલિયન ભાષામા અનુવાદ થયેલો છે જુઓ G S A I (vol XXI)-ના ૨૨૩ મા અને ત્યાર પછીનાં પૃષ્ઠો

પરગૃહીતગમનનુ લક્ષણ—

अन्येन स्वीकृतांया स्त्रियां गमनरूपत्व परगृहीतगमनस्य लक्षणम्। (४८०)

અર્થાત્ અન્યે સ્વીકારેલી સ્રી પ્રતિ ગમન કરવુ તે 'પરગૃહીત-ગમન' છે

અનગક્રીડાનુ લક્ષણ—

योनिप्रजननलक्षणस्थान त्यक्त्वाऽन्यत्रानेकविधरतिकरणरूपत्वं, वेदमोहनीयोदये सति बलवद्रागजनक क्रीडाकरणरूपत्व वाऽनङ्ग-क्रीडाया लक्षणम्। (४८१)

અર્થાત યોનિ અને પ્રજનન એ સ્થાનોને એટલે સ્રી અને પુરુષના ગુહ્ય પ્રદેશોને છોડીને અન્ય સ્થાનોમાં અનેક પ્રકારનુ રમણ કરવુ તે '[1]અનગક્રીડા' છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામનુ સેવન તે 'અનગક્રીડા' છે, અથવા તો વેદમોહનીય કર્મના ઉદયમા અતિશય રાગ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રીડા કરવી તે 'અનગક્રીડા' છે 'અનગ' એટલે 'મદન' તેની મુખ્યતાવાળી પરસ્રી સાથેની અધરચુબન, કુચમર્દન, આલિગન ઇત્યાદિ ક્રીડા તે 'અનગક્રીડા' જાણવી

પોતાની પત્ની સાથે શ્રીવાત્સ્યાયનાદિએ દર્શાવેલ ૮૪ કામ-આસનોનુ અતૃપ્તપણે સેવન, પુરુષ, નપુસક વગેરેનુ સેવન, હસ્તકર્મ, માટી, ચામડા વગેરેના બનાવેલા કામ-ઉપકરણોથી ક્રીડા કરવી એ બધાનો પણ 'અનગક્રીડા'મા સમાવેશ થાય છે

પરસ્રીને ચુબન વગેરે કરવુ એ શ્રાવકને ઉચિત નથી એટલુ જ નહિ, પણ તેના અગોપાંગ સરાગ દૃષ્ટિથી અવલોકવા તે પણ વ્યાજબી નથી કહ્યુ પણ છે કે—

" [2]छन्नगदसणे फासणे अ गोमुत्तगहण कुस्सुमिणे।
जयणा सव्वत्थ करे इदिअअवलोअणे अ तहा॥ "

અર્થાત સ્રીઓના ઢાંકેલા અવયવોના દર્શનને વિષે, સ્પર્શનને વિષે, ગાયના મૂત્રના ગ્રહણને વિષે અને કુસ્વપ્નને વિષે એમ સર્વત્ર યતના કરવી કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્રીઓની સમીપ જઇ તેના ઢાંકેલા અગોને જોવા કે અડકવા નહિ, કેમકે તે રાગજનક છે કદાચ તે જોવાઇ જાય કે સ્પર્શાઇ જાય તો તેમા રાગ ન ધારણ કરવો, કેમકે નેત્રગોચર બનેલુ રૂપ ન જોવુ એ તો અશક્ય

---

[1] અગનો અર્થ જો કે શરીરનુ અવયવ થાય છે, પરતુ મૈથુનની અપેક્ષા એનો અર્થ યોનિ અથવા મેહન યાને સ્રીચિહ્ન કે પુરુષચિહ્ન થાય છે આ સિવાયના અવયવો તે અનગ છે, જેમકે સ્તન, કક્ષા, ઊરુ, મુખ વગેરે જુઓ ધર્મબિન્દુ (અ ૩)ની ટીકાનુ ૭૯ મુ પત્ર

[2] છાયા—

छन्नाङ्गदर्शने स्पर्शने च गोमूत्रग्रहणे कुस्वप्ने।
यतना सर्वत्र कुर्यादिन्द्रियावलोकने च तथा॥

છે, કિન્તુ તેને વિષે રાગ કે દ્વેષ ન ધારણ કરવો એ સ્વાધીન હકીકત છે[1] ગાયના મૂત્રનો ખપ હોય તોપણ તે માટે તેની યોનિનુ મર્દન ન કરવુ, કિન્તુ જ્યારે તે પોતાની મેળે પિસાબ કરે ત્યારે તે ગ્રહણ કરવુ કદાચ તેટલો વખત થોભી શકાય તેમ ન જ હોય તો યોનિનુ મર્દન કરતી વેળા તે વિષે આસક્તિ ન રાખવી સ્રીસેવનરૂપ કુસ્વપ્ન જે પુરુષને આવતુ હોય તેણે વૈરાગ્ય-ભાવના અને નમસ્કારના પઠન પૂર્વક સૂઇ જવુ કે જેથી એવુ ખરાબ સ્વપ્ન આવે નહિ કદાચ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયને લીધે તેવુ સ્વપ્ન આવે તો તત્કાલ ઊઠીને ઇર્યાપથ પ્રતિક્રમણ પૂર્વક ૧૦૮ ઉચ્છ્વાસ જેટલો કાયોત્સર્ગ કરવો

વિશેષમા ઇન્દ્રિયના અવલોકનના પ્રસંગે તેમજ સ્રી સાથે બોલતી વેળા યતના રાખવી. કહ્યુ પણ છે કે—

" [2]गुज्झोरुवयणकक्खोरअंतरे तह थणंतरे दट्ठ ।
साहरइ तओ दिट्ठिं न य बंधइ दिट्ठिए दिट्ठिं ॥ "

અર્થાત ગુહ્ય ભાગ, ઊરુ, વદન, કક્ષા, તેમજ ઉરનુ અને સ્તનનુ અતર નજરે પડતા દૃષ્ટિ પાછી ખેચી લેવી પણ તેનુ ધારી ધારીને અવલોકન ન કરવુ

આ પ્રમાણે પરસ્રીને અનુલક્ષીને ગૃહસ્થે પણ બ્રહ્મચર્યની [3]નવ પ્રકારની ગુપ્તિને ધારણ કરવી એટલે શીલની નવ [4]વાડોને જાળવી રાખવી કે જેથી શીલનુ રક્ષણ થાય

---

૧ સરખાવો—

" न शक्यं रूपमद्रष्टुं चक्षुर्गोचरमागतम् ।
रागद्वेषौ तु यौ तत्र, तौ बुधः परिवर्जयेत् ॥

૨ છાયા—

गुह्योरुवदनकक्षयोरन्तरे तथा स्तनान्तरे दृष्ट्वा ।
संहरेत् ततो दृष्टिं न च बध्नीयाद् दृष्ट्या दृष्टिम् ॥

૩ આ નવના નામો નિમ્ન-લિખિત ગાથા પૂરાં પાડે છે —

" वसहि कह निसिज्जिंदिअ कुड्डंतर पुव्वकीलिअ पणीए ।
अइमायाहार विभूसणा य नव बंभगुत्तीओ ॥ "

[वसति कथा निषद्येन्द्रियं कुड्यान्तर पूर्वक्रीडित प्रणीतम् ।
अतिमात्राहारो विभूषणानि च नव ब्रह्मगुप्तय ॥]

૪ બ્રહ્મચર્યરૂપ અદ્ભુત અને અત્યુત્તમ વૃક્ષની રક્ષા કરનારી નવ વિધિઓને અત્ર વાડની ઉપમા અપાઇ છે

અર્થાત્ (૧) સ્રી, નપુંસક, પશુ જ્યાં ન હોય ત્યા વસે કારણ કે તેમના હાવભાવાદિ વિકારો મનને ભ્રષ્ટ કરે તેવા છે (૨) સ્રી સાથે રાગથી વાત ન કરે, કેમકે એ કથા મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે, એકલી સ્રીઓને જ કે એક જ સ્રીને બ્રહ્મચારીએ ધર્મનો પણ એકાંતમા ઉપદેશ આપતાં વિચાર કરવો (૩) સ્રી બેઠી હોય તે આસને પુરુષ બે ઘડી સુધી બેસે નહિ કેમકે એ સ્રીની સ્મૃતિનુ કારણ છે (૪) રાગ પૂર્વક સ્રી તરફ નજર ન કરે, તેના અંગોપાંગ ન જુએ (૫) પતિ પત્ની સુતાં હોય અગર કામભોગની વાત કરતાં હોય ત્યાં ભીંતના આતરે રહે નહિ, કેમકે શબ્દ, ચેષ્ટા વગેરે વિકારોત્પાદક સામગ્રી છે (૬) પૂર્વે ભોગવેલ વિષયાદિને સભારે નહિ. (૭) સ્નિગ્ધ આહાર કરે નહિ (૮) નીરસ એવો પણ આહાર વધારે ન લે અને (૯) શરીરની ટાપટીપ પણ ન કરે

તીવ્ર કામનુ લક્ષણ—

कामविषयकवृद्धपरिणामरूपत्व, कामविषयकप्रकर्षप्राप्ताभिनिवेशरूपत्व वा योनिमुखकक्षारूपस्थानान्तरे प्रजननं निक्षिप्य महद्वेलायां चटकश्चटकायामिव निश्चलो मृत इव आस्ते मुहुर्मुहुश्च स्त्रियामारोहकरणमित्यादि कुत्सितविषयसेवनरूपत्व वा तीव्रकामस्य लक्षणम्। (४८२)

અર્થાત કામને વધારે પ્રદીપ્ત કરનાર પરિણામ તે ' તીવ્ર કામ ' છે અથવા કામ સબધી પ્રકર્ષની પ્રાપ્તિ માટેનો અભિનિવેશ તે ' તીવ્ર કામ ' છે અથવા યોનિ, વદન, અને કક્ષારૂપ સ્થાનોમા પ્રજનન નાખીને ઘણા વખત સુધી ચકલો ચકલીને વિષે નિશ્ચળ મૃત સમાન રહે છે તેમ રહેવુ અથવા તો ફરી ફરીને સ્ત્રીના ઉપર આરોહણ કરવા જેવુ કુવિષય-સેવન તે ' તીવ્ર કામ ' છે ટુકમા કહીએ તો વારવાર કામ-વાસનાને સતેજ કરી વિવિધ રીતે કામની ક્રીડા કરવી તે ' તીવ્ર કામાભિલાષ ' છે

સ્વદારસતોષી વગેરેને કેટલા અતિચાર ?—

પરસ્ત્રીના ત્યાગીને (૧) અપરિગૃહીતગમન, (૨) ઇત્વરપરિગૃહીતગમન, (૩) અનગક્રીડા, (૪) પરવિવાહકરણ અને (૫) તીવ્ર અનુરાગ (કામ) એ પાચે અતિચારો સંભવે છે, જ્યારે સ્વદારસતોષીને તો છેલ્લા ત્રણ જ સભવે છે, કેમકે પહેલા બે તો ભગરૂપ છે[૧] આ પ્રમાણે સ્વપુરુષને વિષે સતોષ રાખવાના ભાવવાળી સ્ત્રીને પણ ત્રણ જ અતિચારો સભવે છે, અથવા તો પાચ અનાભોગથી પરપુરુષ અથવા બ્રહ્મચારી એવા પોતાના પતિ પ્રતિ અભિસરણ કરતી વેળા પ્રથમ અતિચાર લાગે છે વળી જ્યારે સપત્નીનો વારો હોય ત્યારે તેના વારાનો અટકાવ કરી પોતે પોતાના પતિને ભોગવે તો બીજો અતિચાર પણ લાગે છે, એ પ્રમાણે પાચે ઘટાવી લેવા કહ્યુ પણ છે કે—

" [૨]परदारवज्जिणो पच हुंति तिन्नि उ सदारसंतुट्ठे ।
इत्थीइ तिन्नि पंच व भंगविगप्पेहिं नायव्वा ॥ "

૧ અર્થદીપિકાના ૮૪ માં પત્રમા કહ્યુ પણ છે કે—

" परदारवर्जिनः पञ्चैतेऽतीचाराः, स्वदारसन्तोषिणस्तु त्रय पश्चात्याः, आद्यौ तु भङ्गावेव । "

૨ છાયા—

परदारवर्जिनः पञ्च भवन्ति त्रयस्तु स्वदारसन्तुष्टे ।
स्त्रियास्त्रयः पञ्च वा भङ्गविकल्पैर्ज्ञातव्याः ॥

ભાડુ આપીને થોડાક વખતને માટે રાખેલી વેશ્યાને પત્ની સમજીને તેના પ્રતિ ગમન કરવુ તે પણ એક દૃષ્ટિએ 'ઇત્વરપરિગૃહીતગમન' છે એટલે આ અપેક્ષાએ સ્વદારસંતોષીને પણ બીજો અતિચાર સંભવે છે અનાભોગથી અતિક્રમણ કરનારને પ્રથમ અતિચાર પણ સંભવે છે આ પ્રમાણે સ્વદારસંતોષીને પણ પાચે અતિચારો સંભવે છે, કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]सदारसंतोसिस्स इये पंच अइआरा जाणिअव्वा, न समायरिअव्वा "

અર્થાત્ સ્વદારસંતોષીને આ પાચે અતિચારો લાગે છે તેમ જાણવુ, કિન્તુ તે આચરવા નહિ

પાચમા અણુવ્રતના પાચ અતિચારો—

(૧) ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમ, (૨) વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ, (૩) હિરણ્યસુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ, (૪) ધનધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ અને (૫) દાસીદાસ-પ્રમાણાતિક્રમ એમ પાચમા અણુવ્રતના પાચ અતિચારો છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૭, સૂ ૨૪) પ્રમાણે તો પહેલા બેનો ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ તરીકે ઉલ્લેખ છે અને કુપ્ય-પ્રમાણાતિક્રમ વિશેષમા સૂચવાયો છે આ પ્રમાણે ત્યા પાચ અતિચારોનો નિર્દેશ છે જે જમીન ખેતીવાડીને લાયક હોય તે 'ક્ષેત્ર' અને રહેવા લાયક હોય તે 'વાસ્તુ' કહેવાય છે એ બનેનુ પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ લોભને વશ થઇ તે પ્રમાણનુ ઉલ્લઘન કરવુ તે 'ક્ષેત્ર-વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ' છે અનેક જાતના વાસણો અને કપડાલત્તાની મર્યાદા નક્કી કર્યા પછી તેનુ ઉલ્લઘન કરવુ તે 'કુપ્ય-પ્રમાણાતિક્રમ' છે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે સૂચવેલા અતિચારોના લક્ષણો આપણે વિચારીએ તે પૂર્વે ક્ષેત્રનુ લક્ષણ જોઇ લઇએ —

आकाशभूमिपतितोत्पन्नोदकनिष्पाद्यसस्योत्पत्तिस्थानरूपत्वं क्षेत्रस्य लक्षणम् । (४८३)

અર્થાત્ આકાશમાથી પડેલા કે ભૂમિમાથી નીકળેલા પાણી દ્વારા ઉત્પન્ન થતા ધાન્યના ઉત્પત્તિ-સ્થાનને 'ક્ષેત્ર' કહેવામા આવે છે એટલે કે વરસાદના જળથી અથવા નદી કે નાળાના પાણીથી જે સ્થળે ધાન્ય ઉગે તે સ્થળ 'ક્ષેત્ર' કહેવાય છે આપણે ૮૫૪ મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ એના ત્રણ પ્રકારો છે કુવાના પાણીથી જે ખેતરને સીંચી ધાન્ય પકાવાય તે ખેતર 'સેતુ-ક્ષેત્ર' કહેવાય છે વરસાદના જળથી જેમા ધાન્ય પાકે તે ખેતર 'કેતુ-ક્ષેત્ર' કહેવાય છે, અને જ્યા વરસાદ અને કુવાના પાણીથી એમ બને રીતે પાક થાય તે ખેતર 'સેતુ-કેતુ-ક્ષેત્ર' કહેવાય છે[2]

---

[1] છાયા—

स्वदारसन्तोषिण इमे पञ्चातिचारा ज्ञातव्या न समाचरितव्या ।

[2] અર્થદીપિકાના ૧૦૦ મા પત્રમા કહ્યુ પણ છે કે—

" क्षेत्र-सस्योत्पत्तिभूमिस्तच्च सेतुकेतुतदुभयात्मकं त्रिधा; तत्रारघट्टादिजलनिष्पाद्यसस्य सेतुक्षेत्रम् जलदनिष्पाद्यसस्य केतुक्षेत्रम्, उभयजलनिष्पाद्यसस्यमुभयक्षेत्रम् । "

ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમનુ લક્ષણ—

क्षेत्रस्य यावत्प्रमाणा प्रतिज्ञा कृता तस्या यदुल्लङ्घनं तद्रूपत्वं क्षेत्र-प्रमाणातिक्रमस्य लक्षणम् । (४८४)

અર્થાત્ ક્ષેત્રના પ્રમાણ સબધી જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય યાને જે નિયમ લીધો હોય તેનુ ઉલ્લઘન કરવુ તે ' ક્ષેત્ર-પ્રમાણાતિક્રમ ' છે

વાસ્તુનો અર્થ અને તેના પ્રકારો—

' વાસ્તુ ' શબ્દથી ઘર, ગામ, નગર વગેરે સમજવાના છે તેમા ઘરના ત્રણ પ્રકારો છે જમીન ખોદીને તેની નીચે બનાવેલા ભોયરા વગેરે ' ખાત-ગૃહ ' કહેવાય છે જમીનથી ઊંચે બધાવેલા માળવાળા ઘર, મહેલ વગેરે ' ઉચ્છ્રિત-ગૃહ ' કહેવાય છે જમીનની નીચે ભોયરા હોય અને ઉપર માળ હોય તેવા ઘર ' ખાતોચ્છ્રિત-ગૃહ ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણેના ત્રણ પ્રકારના ક્ષેત્ર અને ત્રણ પ્રકારના ઘરાવગેરેની જે મર્યાદા બાધી હોય તેનો અતિક્રમ કરવો તે તે વિષયક ' અતિચાર ' છે

વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમનુ લક્ષણ—

वास्तुरूपस्य यावत्प्रमाणा प्रतिज्ञा कृता तस्या यदुल्लङ्घनं तद्रूपत्वं वास्तुप्रमाणातिक्रमस्य लक्षणम् । (४८५)

અર્થાત્ વાસ્તુના પ્રમાણ સબધી જે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેનુ પ્રમાણ વધારી તે પ્રતિજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરવુ તે ' વાસ્તુ-પ્રમાણાતિક્રમ ' કહેવાય છે

હિરણ્ય અને સુવર્ણનો ભેદ—

હિરણ્ય એટલે ઘડેલુ સોનુ અને સુવર્ણ એટલે વગર ઘડેલુ સોનુ કેટલાક ઘડેલા સોનાને ' સુવર્ણ ' અને વગર ઘડેલાને ' હિરણ્ય ' એમ પણ કહે છે

હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમનુ લક્ષણ—

हिरण्यसुवर्णानां यावत्प्रमाणा प्रतिज्ञा कृता तस्या यदुल्लङ्घनं तद्रूपत्वं हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमस्य लक्षणम् । (४८६)

અર્થાત હિરણ્ય અને સુવર્ણના પ્રમાણ સબધી જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેની મર્યાદા બાધી હોય તેનુ ઉલ્લઘન કરવુ તે ' હિરણ્ય-સુવર્ણ-પ્રમાણાતિક્રમ ' છે અત્ર ઉપલક્ષણથી રત્ન, મણિ, હીરા, ચાદી વગેરેની મર્યાદાનો પણ અતિક્રમ ઘટાવી લેવો.

ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

धनधान्यानां यावत्प्रमाणा प्रतिज्ञा कृता तस्या यदुल्लङ्घनं तद्रूपत्वं धनधान्यप्रमाणातिक्रमस्य लक्षणम् । (૪૮૭)

અર્થાત્ ધન અને ધાન્યની મર્યાદા સંબંધી પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'ધન-ધાન્ય-પ્રમાણાતિક્રમ' છે. ધનથી ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટી, ઊંટ, ઘોડો, હાથી વગેરે પશુરૂપ ધન સમજવું. ધાન્યથી ઘઉં, ચોખા, બાજરી વગેરે ચોવીસ પ્રકારનું ધાન્ય સમજવું. ધાન્યના ૧૭ પ્રકારો પણ છે એમ નીચેની ગાથા ઉપરથી જણાય છે —

" [1]सालिजववीहिकुद्दवरालयतिलमुग्गमासचवलचिणा ।
तुवरिमसूरकुलत्था गोहुमनिप्फावअयसिसणा ॥ "

અર્થાત્ શાલિ, જવ, ડાંગર, કોદરા, રાઈ, તલ, મગ, અડદ, એક પ્રકારના ડાંગ (ચોળા ?), ચણા, તુવેર, મસૂર, કલથી, ઘઉં, વાલ, અલસી અને શણ એમ સત્તર જાતના ધાન્ય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે ધાન્યના અનેક પ્રકાર છે, કેમકે જુદા જુદા દેશમાં જુદાં જુદાં ધાન્ય સંભવે છે. સંસક્ત નિર્યુક્તિમાં કહ્યું પણ છે કે—

" [2]कुसि(अस ?)णाणि अ चउसट्ठी कूरे जाणाहि एगतीसं च ।
नव चेव पाणयाइं तीसं पुण खज्जया हुंति ॥ "

અર્થાત્ કુસિણના ચોસઠ પ્રકારો અને કૂર એટલે ભાત યાને ઓદનના એકત્રીસ જાણ. પાન (પેય)ના નવ પ્રકારો છે અને ખાદ્યના ત્રીસ છે.

દાસીદાસ-પ્રમાણાતિક્રમનું લક્ષણ—

दासीदासाः कर्मकरास्तेषां यावत्प्रमाणा प्रतिज्ञा कृता तस्या यदुल्लङ्घनं तद्रूपत्वं दासीदासप्रमाणातिक्रमस्य लक्षणम् । (૪૮૮)

અર્થાત્ દાસી, દાસ એટલે નોકર, ચાકર વગેરે કર્મચારી, એના પ્રમાણ વિષે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'દાસી-દાસ-પ્રમાણાતિક્રમ' છે.

---

૧ છાયા—

शालियवव्रीहिकोद्रवरालकतिलमुद्गमाषचवलचणकाः ।
तुवरीमसूरकुलत्थागोधूमनिष्पावाऽतसीशणाः ॥

૨ છાયા—

अशनानि च चतुष्षष्टिं कूरे जानीहि एकत्रिंशतं च ।
नव चैव पानकानि त्रिंशत् पुनर्खाद्यकानि सन्ति ॥

આ પ્રમાણે કુપ્ય, કાંસુ, તાંબુ, સીસુ, ત્રપુ (હલકી ધાતુ) માટીના વાસણ વગેરે માટે પણ સમજી લેવું

પ્રથમ ગુણવ્રતના પાંચ અતિચારો—

(૧) સ્મૃતિ–અંતર્ધાન, (૨) ઊર્ધ્વ–વ્યતિક્રમ, (૩) અધો–વ્યતિક્રમ, (૪) તિર્યગ્–વ્યતિક્રમ અને (૫) ક્ષેત્ર–વૃદ્ધિ એ પ્રથમ ગુણવ્રત યાને છટ્ઠા દિગ્વિરતિ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે [1] તેમાં સ્મૃતિ અંતર્ધાનનું લક્ષણ એ છે કે—

अतिव्याकुलत्व-प्रमादवत्त्व-मत्यपाटवादिना विस्मरणरूपत्वं स्मृत्यन्तर्धानस्य लक्षणम्। (४८९)

અર્થાત્ અતિશય વ્યાકુલતા, પ્રમાદ અને બુદ્ધિની મંદતા ઇત્યાદિને લીધે જે વસ્તુનું વિસ્મરણ થાય છે–ભૂલી જવાય છે તે ' સ્મૃતિ–અન્તર્ધાન ' છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, દરેક નિયમના પાલનનો આધાર સ્મરણ શક્તિ ઉપર રહેલો છે મતિભ્રમથી, પ્રમાદથી કે મોહથી એ શક્તિ કુંઠિત થાય તો નિયમનું સ્વરૂપ કે તેની મર્યાદા ભૂલાઇ જાય આ પ્રમાણે ઉદ્ભવતું વિસ્મરણ તે ' સ્મૃતિ–અન્તર્ધાન ' છે

આ અતિચાર તો સર્વ વ્રતો આશ્રીને સંભવે છે તો પછી આને પ્રથમ ગુણવ્રતના જ અતિચાર તરીકે કેમ અત્ર ગણાવેલ છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચાર ગણાવવા છે તો એ પાંચની સંખ્યા પૂરી પાડવા માટે એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે આ કથનના સમર્થનાર્થે અર્થદીપિકાના ૧૦૮મા પત્રગત નિમ્ન–લિખિત પંક્તિ રજુ કરવામા આવે છે —

" अयं चातिचारः सर्वव्रतसाधारणोऽपि पञ्चसङ्ख्यापूरणार्थमत्रोपात्तः। "

-ઊર્ધ્વ–વ્યતિક્રમનું લક્ષણ—

पर्वततरुशिखरारोहणविषयकृतनियमस्यातिक्रमरूपत्वमूर्ध्वव्यतिक्रमस्य लक्षणम्। (४९०)

અર્થાત્ પર્વત કે ઝાડની ટોચ ઉપર ચઢવા સંબંધી જે નિયમ લીધો હોય–ઊંચાઇને લગતી જે મર્યાદા બાંધી હોય તેનું (લોભાદિક વૃત્તિથી) ઉલ્લંઘન કરવું તે ' ઊર્ધ્વ–વ્યતિક્રમ ' છે

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૭)નું નિમ્નલિખિત ૨૫ મું સૂત્ર —

" ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि । "

આ સૂત્રમાં તેમજ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્ર વગેરેમાં પણ અંથકારે નિર્દેશેલો ક્રમ જોવાતો નથી એથી એમણે શા આધારે યોજ્યો છે તે જાણવું બાકી રહે છે

અધો-વ્યતિક્રમનુ લક્ષણ—

अधोलोकिकग्रामभूमिगृहकूपादिविषयककृतनियमस्यातिक्रमकरण-मधोदिग्व्यतिक्रमस्य लक्षणम् । (४९१)

અર્થાત્ અધોલોક, નીચે રહેલા ગામો, ભોયરા, કુવા વગેરે આશ્રીને નીચે જવાનો જે નિયમ ગ્રહણ કર્યો હોય તેનુ ઉલ્લઘન કરવુ તે ' અધો-વ્યતિક્રમ ' છે

તિર્યગ્-વ્યતિક્રમનુ લક્ષણ—

तिर्यग्योजनादिविषयककृतनियमस्यातिक्रमकरणरूपत्व तिर्यग्-दिग्व्यतिक्रमस्य लक्षणम् । (४९२)

અર્થાત્ તિરછી દિશામાં જેટલા યોજન સુધી જવાનો નિયમ લીધો હોય તેથી અધિક જવુ તે ' તિર્યગ્-વ્યતિક્રમ ' છે

આ ત્રણ અતિચારોને અગે **આવશ્યક-ચૂર્ણિ**મા કહ્યુ છે કે જેટલે ઊંચે જવાનો નિયમ લીધો હોય તેથી વધારે ઊંચે કોઇ પર્વતના શિખર જેવા સ્થળે વાદરો કે કોઇ અન્ય પક્ષી વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે લઇ ગયેલ હોય તો જેણે આ વ્રત લીધુ છે તે જઇ શકે નહિ, પરતુ તે વસ્ત્રાદિ નીચે પડી જાય ત્યારે અથવા તો ત્યા જઇને અન્ય કોઇ લાવી આપે ત્યારે તે સ્વીકારવામા તેને દોષ લાગતો નથી આ પ્રમાણે કુવા વગેરે નીચા સ્થળો પ્રતિ ગમન આશ્રીને તેમજ તિર્યગ્-ગમન આશ્રીને પણ વિચારી લેવુ

ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિનુ લક્ષણ—

एकतो योजनशतपरिमाणाभिगृहीतायामन्यतो दशयोजनपरिमाणाभिगृहीतायां सत्यां कारणवशाद् योजनशतमध्यात् कतिपययोजनानि निष्काष्य दशयोजनेषु प्रक्षिप्य लोभावेशाद् वृद्धिकरणरूपत्व, अभिगृहीतायां काष्ठाया वा लोभावेशादाधिक्यकरण वा क्षेत्रवृद्धेर्लक्षणम् । (४९३)

અર્થાત્ એક દિશામા સો યોજન જઇ શકાય એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય અને અન્ય દિશામા દશ યોજન જવા જેટલી છૂટ રાખી હોય, પરતુ કોઇ કારણપ્રસગે સો યોજનરૂપ રાખેલ પરિમાણ માથી કેટલાક યોજન લઇને એટલુ પરિમાણ અન્ય દિશાનુ લોભને વશ થઇને વધારવુ તે ' ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ ' છે ટુકમા કહીએ તો લોભના આવેશમા દિશાના સ્વીકારેલા પરિમાણમા વધારો

કરવો તે 'ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ' છે આને અતિચાર કહેવામા આવે છે તેનુ કારણ એ છે કે એકદર બંને દિશાના પરિમાણનુ તે પાલન કરે છે એટલા પૂરતું તેનુ વ્રત સચવાઇ રહે છે, પરતુ એક દિશામા તો લીધેલા પરિમાણનો અતિક્રમ થતો હોવાથી એટલા પૂરતો વ્રતનો ભગ થાય છે આ પ્રમાણે વ્રતનો ભગાભગ તે અતિચાર ગણાતો હોવાથી આનો અત્ર અતિચાર તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે

દ્વિતીય ગુણવ્રતના અતિચારો—

(૧) સચિત્ત આહાર, (૨) સચિત્તસબદ્ધ આહાર, (૩) સચિત્તમિશ્ર આહાર, (૪) અભિષવ-આહાર અને (૫) દુષ્પક્વ આહાર એ દ્વિતીય ગુણવ્રતના અર્થાત્ સાતમા ભોગોપભોગ-પરિમાણરૂપ વ્રતના પાચ અતિચારો છે, તત્ત્વાર્થ (અ ૭, [1]સૂ ૩૦)મા પણ એમ જ છે

સચિત્ત આહારનુ લક્ષણ—

कन्दमूलफलादीनां भक्षण सचित्ताहारस्य लक्षणम् । (४९४)

અર્થાત્ કદ, મૂળ, ફળ વગેરેનુ ભક્ષણ તે 'સચિત્ત આહાર' કહેવાય છે, અત્ર કેવળ સચેતન વનસ્પતિ જ ન સમજતા સચિત્ત પૃથ્વીકાય વગેરેનુ ભક્ષણ પણ સમજી લેવુ જેનો ત્યાગ કર્યો હોય-જે ન ખાવાનો નિયમ લીધો હોય તે વિષયમા પ્રવૃત્તિ કરવાથી વ્રતનો ભગ થાય છે, પરતુ ઉપયોગ-રહિતપણાને લીધે જો તેમ થાય તો તે અતિચાર છે, નહિ કે વ્રતભગ, એ હકીકત અત્ર પણ લક્ષ્યમા રાખવી

સચિત્તસબદ્ધ આહારનુ લક્ષણ—

सचेतनवृक्षादिना सम्बद्धगुन्दादिपक्वफलादिसचित्तान्तर्बीजकखर्जूरादीनामनाभोगादिना भक्षणरूपत्व सचित्तसम्बद्धाहारस्य लक्षणम् । (४९५)

અર્થાત્ સચિત્ત વૃક્ષ વગેરેની સાથે સબધ ધરાવનાર ગુદ વગેરેનુ (અથવા તો ઝાડ ઉપરથી તરતના તોડેલ રાયણ, જાબુ વગેરે) [2]પાકા ફળો વગેરેનુ, તેમજ સચિત્ત બીજ (ઠળિયા)વાળા ખજૂર વગેરેનુ અનુપયોગાદિથી ભક્ષણ કરવુ તે 'સચિત્તસબદ્ધ આહાર' છે સચિત્ત આહાર સબધી જેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તે જો આવો આહાર લે તો વ્રતનો ભગ થાય, પરતુ અવિચારીપણાથી જો તે તેમ કરે તો તેને અતિચાર લાગે વળી ફળ વગેરેના અદરના ભાગમા રહેલ ઠળિયા વગેરે સચિત્ત બીજનો હુ ત્યાગ કરીશ અને કેવળ ઉપરનો બીજો ભાગ જે અચિત્ત છે તે ખાઇશ એવા વિચારથી ફલાદિનુ ભક્ષણ કરે તેને આ અતિચાર લાગે

---

૧ " सचित्तसम्बद्धसम्मिश्राभिषवदुष्पक्वाहारा । "

૨ ઠળિયા, ગોટલી વગેરે સચેતન પદાર્થથી યુક્ત એવા બોર, કેરી વગેરે પાકા ફળો

સચિત્તમિશ્ર આહારનુ લક્ષણ—

आर्द्रकदाडिमचिर्भटिकादिभिः सम्मिश्राणां पूरणादीनां तिलमिश्रितान्नादीनां वाऽनाभोगादिना भक्षण सचित्तमिश्राहारस्य लक्षणम्। (४९६)

અર્થાત આદુ, દાડમ, ચીભડા વગેરે સચિત્ત પદાર્થથી મિશ્રિત પૂરણ વગેરેનુ ભક્ષણ અથવા તો તલથી મિશ્રિત બાજરી યાને તલપાપડી (તથા ખસખસ મિશ્રિત લાડવા) [1]વગેરેનુ ભક્ષણ તે ' સચિત્તમિશ્ર આહાર ' જાણવો

જળ અડધુ ઊનુ હોય અને અડધુ ઠડુ હોય એટલે કે એનો કેટલોક ભાગ સચિત્ત હોય અને કેટલોક અચિત્ત હોય તેવા જળનુ પાન કરવાથી અથવા તો તત્કાળ દળેલા લોટમા રહેલા ઝીણા ધાન્યકણને લીધે સચિત્ત-અચિત્ત લોટ વગેરેનુ ભક્ષણ કરવાથી આ અતિચાર લાગે આ પણ ઉપયોગ-શૂન્યતાદિને લઇને હોય તો અતિચાર ગણાય, નહિ તો વ્રતભગ

અભિષવ-આહારનુ લક્ષણ—

अनेकद्रव्यसन्धाननिष्पन्नानां सुरासौवीरकादीनां मांसप्रकारखण्डानां वाऽनाभोगादिना भक्षणमभिषवाहारस्य लक्षणम्। (४९७)

અર્થાત્ અનેક વસ્તુઓ એકત્રિત કરવાથી ઉત્પન્ન થનાર અને માસના ટુકડા જેવા આકારવાળા દારૂ, [2]સૌવીરક વગેરેનુ અનાભોગાદિ પૂર્વકનુ ભક્ષણ તે ' અભિષવ-આહાર ' છે ' અભિષવ ' એટલે આસવ યાને સત્ત્વનો નિષ્કર્ષ ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા કોઇ પણ જાતના એક દ્રવ્યનુ કે વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી મદિરા વગેરેનુ સેવન કરવુ તે ' અભિષવ-આહાર ' છે જેનો કાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે એવા અથાણા વગેરે અનાભોગપણે ખાવાથી પણ આ અતિચાર લાગે છે

મદિરાનુ સેવન—

મદિરા એ સાત વ્યસનો પૈકી એક છ એના સેવનથી માણસને ખોટી શક્તિ આવે છે, પરન્તુ એનો નિશો ઉતરતા શરીરનુ બળ પાણી સાથે ખેચાઇ જાય છે દારૂ પીવાનુ જેને દુર્વ્યસન લાગ્યુ હોય તે ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ બને છે તેને પોતાની જાતનુ, માતાપિતાનુ કે કુટુબવર્ગનુ ભાન રહેતુ નથી એનુ ચિત્ત સ્થિર હોતુ નથી એની વિવેકશક્તિ હણાઇ જાય છે અને ધર્મ જેવી વસ્તુ જ એના હૃદયમાથી ખસી જાય છે દારૂ તૈયાર કરવામા પદાર્થો

૧ વગેરેથી કીડી, કુથુઆ વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુ સમજવી
૨ એક જાતની કાંજી

કોહવડાવવા પડે છે અને તેથી અનેક જીવોનો સહાર થાય છે . આ વાત બાજુ ઉપર રાખીએ તોપણ એનુ સેવન શરીર અને આત્માની પાયમાલી કરવામા એક્કો છે તે ભૂલી ન જવુ જોઇએ અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો–ડૉક્ટરોનો પણ મત છે કે એના સેવનથી શરીરમા અશક્તિ, લોહીમા બગાડો અને મગજનો ક્ષય ઉદ્ભવે છે . અમેરિકામા તો દવા-તરીકે-પણ એ ન વાપરવાનો સખ્ત કાયદો છે પશ્ચિમ દેશના સસર્ગથી જે અનિષ્ટ સસ્કારો આ દેશમાં ઘર ઘાલી બેઠા છે તેમા દારૂ પીવો તે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે દારૂ પીવો એ સજ્જનને લાછન લગાડનારૂ કાર્ય છે આજે આ બદી નાબુદ કરવા માટે સમગ્ર ભારતવર્ષમા જોસભેર હીલચાલ ચાલી રહી છે દારૂના સેવનથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે તેનો સુદર અને સચોટ પૂરાવો એ છે કે શ્રીગૌતમ બુદ્ધે તો મદિરાત્યાગને પાચમા મહાવ્રત તરીકે નિર્દેશેલ છે બૌદ્ધ દર્શનના પ્રાથમિક ચાર મહાવ્રતો તો જૈનોના મહાવ્રતો જેવા છે, પરતુ જૈનોના પરિગ્રહવિરમણરૂપ પાચમા મહાવ્રતને સ્થાને એ દર્શનમા મદિરાના સેવનના નિષેધનો ઉલ્લેખ છે [1]

મદિરા તેમજ માસના પ્રકારો—

મદિરા બે પ્રકારની છે -(૧) કાષ્ઠમાથી ઉત્પન્ન થતી અને (૨) પિષ્ટમાંથી ઉદ્ભવતી માસ ત્રણ પ્રકારનુ છે —(૧) જલચરનુ, (૨) સ્થલચરનુ અને (૩) ખેચરનુ અથવા તો (૧) ચામડુ, (૨) લોહી અને (૩) માસ એ દૃષ્ટિએ માસના ત્રણ પ્રકારો છે [2]

માંસનું સેવન—

માસાહારથી મનુષ્યના શારીરિક, આર્થિક તેમજ ધાર્મિક એ ત્રણે જાતના જીવનો પાયમાલ થઇ જાય છે વળી વનસ્પતિ–આહારમા જેટલા પ્રમાણમા પૌષ્ટિક તત્ત્વ રહેલુ છે તેટલુ માસ–આહારમા નથી એમ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનુ પણ માનવુ છે ફલ–આહારથી જે સૌમ્ય, સાત્ત્વિકતા, બુદ્ધિબલ અને આરોગ્ય મળે છે તે માસાહારથી મળતા નથી ટુકમા કહીએ તો માવા જેવી સાત્ત્વિક વસ્તુને મૂકીને માસનુ ભક્ષણ કરવુ અને દૂધને બદલે દારૂ પીવો એ માણસાઇ નથી

જૈન દર્શન જ માસના સેવનને દુર્વ્યસન તેમજ મહાવિકૃતિરૂપ ગણી તેનો નિષેધ કરે છે એમ નથી [3]મહાભારત, [4]મનુસ્મૃતિ જેવા અજૈન હિંદુ ગ્રથો પણ એ જ વાતનુ સમર્થન

---

૧ જુઓ પૃ ૯૧૫

૨ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૧૧૫મુ પત્ર .

૩ આ મહાકાય ગ્રન્થના શાતિપર્વના ૨૬૪(?)મા અધ્યાયમા કહ્યુ પણ છે કે—

" सुरां मत्स्यान् मधु मांस-मासवं कृशरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतद्, नैतद् वेदेषु कल्पितम् ॥ ९ ॥ "

અર્થાત્ દારૂ, માછલા, મધ, માંસ, આસવ (?) ખીચડી અને ભાત એ બધુ ધૂર્ત જનોએ પ્રવર્તાવેલ છે, વેદોમા એ વસ્તુઓ ખાવા પીવાની સમતિ આપવામાં આવી નથી જ

૪ એના પાચમા અધ્યાયમા એવા ઉલ્લેખો છે કે—

" नाकृत्वा प्राणिनां हिंसा, मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्य-स्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८ ॥ "

કરે છે ¹ઇસ્લામ અને ²ખ્રિસ્તિ ધર્મો પણ એ જ દિશામા પ્રયાણ કરે છે

દુષ્પક્વ આહારનુ લક્ષણ—

अर्धस्विन्नयवमुद्गगोधूमादीनामनाभोगादिना भक्षणं दुष्पक्वाहारस्य लक्षणम् । (४९८)

અર્થાત અડધા રધાયેલા જવ, મગ, ઘઉં વગેરેનુ અનાભોગાદિથી ભક્ષણ કરવુ તે 'દુષ્પક્વ આહાર' છે એટલે કે અધકચરૂ કે બરાબર નહિ રાંધેલ ધાન્ય ખાવુ તે 'દુષ્પક્વ આહાર' છે

આ પ્રમાણે ભોગોપભોગ વ્રતના પાચ અતિચાર જે અત્ર કહેવામા આવ્યા છે તે ભોજન આશ્રીને છે બધા વ્રતોના પાચ પાચ અતિચાર ગણાવવાના હોવાથી અહીં પાચ જ કહ્યા છે; બાકી **આવશ્યક**-નિર્યુક્તિમા કહ્યુ છે તેમ કર્મથી પણ અતિચાર લાગે છે ³ આજીવિકાને અર્થે જે સાવદ્ય આરભ કરવો તેનો અત્ર 'કર્મ'થી વ્યવહાર કરવામા આવ્યો છે આવાં **કર્માદાન** પદર છે જેમકે (૧) ઝાડ વગેરે બાળીને તેના કોયલા કરીને વેચવાનુ કર્મ અથવા કુભાર, ભાડભુજા વગેરેનુ અગ્નિ સબધી કર્મ તે **અંગારકર્મ**, (૨) વન ખરીદીને તે કપાવી તે વેચીને અથવા ઝાડ, પાદડા વગેરે કપાવી તે વેચીને ગુજરાન ચલાવવુ તે **વનકર્મ**, (૩) ગાડી, ગાડા વગેરે રાખી તેના વડે આજીવિકા ચલાવવી તેમજ ગાડા, બળદ વગેરે વેચવા, વેચાવવા તે **શકટકર્મ**, (૪) ઘોડા, ઉંટ, બળદ વગેરે ભાડે ફેરવવા તે **ભાટિકકર્મ**, (૫) કુવા, વાવ વગેરે ખોદવા, ખોદાવવા, હળથી જમીન ઉખેડવી ઈત્યાદિ કર્મ તે **સ્ફોટિકર્મ**, (૬) હાથીદાત, મોતી વગેરે જ્યા ઉત્પન્ન થતા હોય ત્યા જઈ તે ખરીદ કરવા તે **દતકુવાણિજ્ય**, (૭) લાખ, કસુબો,

---

અર્થાત્ જીવોની કતલ કર્યા વિના માસ કદાપિ ઉત્પન્ન થતુ નથી અને પ્રાણીઓનો વધ એ સ્વર્ગે લઇ જનારં નથી, વાસ્તે માંસનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. વળી ત્યાં એમ પણ ઉમેરાયુ છે કે—

' अनुमन्ता विशसिता, निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च, खादकश्चेति घातका ॥ ५१ ॥ "

અર્થાત્ માસને માટે અનુમતિ આપનાર, માસના ટુકડા કરનાર, પ્રાણિ-વધ કરનાર માસને ખરીદનાર, વેચનાર, રાંધનાર, પીરસનાર અને ખાનાર એ બધાઓ ઘાતક છે

૧ જુઓ કુરાનેશરીફ, સુરાને હજની ૩૬ મી આયત

૨ And God said, " Behold, I have given you every herb bearing seed which is upon the face of all the earth, and every tree in which there is the fruit of a tree, yielding seed, to you it shall be for meat "

—*Genesis*

અર્થાત્ ઇશ્વરે કહ્યુ કે જુઓ મે તમને આ દુનિયાની સપાટી ઉપરના બીજવાળા સર્વ રોપાઓ આપ્યા છે તે અને બીજ આપનાર ફળદ્રુપ ઝાડો આપેલાં છે, તે તમે માસને બદલે વાપરશો

૩ આ હકીકતની **ધર્મબિન્દુ**ની ટીકા સાક્ષી પૂરે છે

હરતાલ વગેરેનો વ્યાપાર તે **લાક્ષાવાણિજ્ય**, (૮) ઘી, ગોળ, તેલ, દારૂ વગેરેનો વ્યાપાર તે **રસવાણિજ્ય**, (૯) મોર, પોપટ, પશુ તેમજ મનુષ્યના કેશ વગેરેનો વ્યાપાર તે **કેશવાણિજ્ય**, (૧૦) અફીણ, સોમલ વગેરે ઝેરનો વ્યાપાર તે **વિષવાણિજ્ય**, (૧૧) શેરડી, તલ વગેરે પીલવા તે **યન્ત્રપીડનકર્મ**, (૧૨) બળદ, ઘોડા વગેરેને લાછન (પુરુષ-ચિહ્ન) રહિત કરવા તે **નિર્લાછનકર્મ**, (૧૩) ક્ષેત્રરક્ષણ માટે જમીનને બાળવી તે **દવદાનકર્મ**, (૧૪) [1]સરોવર, ઝરા, [2]તળાવ વગેરેને અનાજ ઉગાડવા માટે સુકવી નાખવા તે **સરોહ્રદતડાગશોષણ** અને (૧૫) હિંસક જીવો તેમજ દુરાચારી વ્યક્તિઓને પોષવા તે **અસતીપોષણ**

ત્રીજા ગુણવ્રતના અતિચારો—

(૧) કંદર્પ, (૨) કૌકુચ્ય, (૩) મૌખર્ય, (૪) સંયુક્ત-અધિકરણ, અને (૫) ઉપભોગ-અધિકત્વ એમ ત્રીજા ગુણવ્રતના પાચ અતિચારો છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૭ [3]સૂ ૨૭) પ્રમાણે પણ ત્રીજા ગુણવ્રતના યાને અનર્થદંડવિરમણરૂપ વ્રતના પાચ અતિચારો છે, પરંતુ ત્યા સંયુક્ત અધિકરણને બદલે અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનો નિર્દેશ છે એટલે કે અત્ર પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર **તત્ત્વાર્થ**ને ન અનુસરતા **અર્થદીપિકા**ને અનુસરે છે, કેમકે ત્યા અસમીક્ષ્ય-અધિકરણને બદલે સંયુક્ત-અધિકરણનો જ નિર્દેશ છે

કંદર્પનું લક્ષણ—

रागोदये सति हास्ययुक्तासभ्यवाक्प्रयोगरूपत्व कन्दर्पस्य लक्षणम् । (४११)

અર્થાત્ રાગના ઉદય દરમ્યાન એટલે કે રાગને વશ થઇ પરિહાસ કરવો અને અસભ્ય વચન ઉચ્ચારવા તે " કંદર્પ " છે. કંદર્પનો અર્થ ' મદન ' થાય છે જે પરિહાસ અને અસત્ય વચન એનુ કારણ બને છે તે પરિહાસાદિ પણ કાર્યમા કારણનો ઉપચાર કરી ' કંદર્પ ' કહેવાય છે

શાસ્ત્રમા લખ્યુ છે કે શ્રાવકે ખડખડ હસવુ નહિ, કામ પડે તો મો મલકાવવુ, ટુંકમા તેણે ગભીર રહેવુ જોઇએ, કેમકે ગભીરતા એ તેના [4]એકવીસ ગુણો પૈકી એક છે હલકુ વચન

૧-૨ " अखात सर, खात तु तडागमित्यनयोर्भेद "

અર્થાત્ નહી ખોદેલુ હોય તે સરોવર' અને ખોદેલુ હોય તે 'તળાવ' એમ આ બેમાં ફરક છે એવો **અર્થદીપિકા** ૧૨૧ મા પત્રમાં ઉલ્લેખ છે

૩ " कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि । "

૪ (૧) અક્ષુદ્રતા (ગભીરતા) (૨) રૂપસપન્નતા, (૩) પ્રકૃતિસૌમ્ય, (૪) લોકપ્રિયતા, (૫) કોમળ ચિત્ત, (૬) ભીરુતા, (૭) અશઠતા, (૮) સુદાક્ષિણ્ય, (૯) લજ્જાળુતા, (૧૦) દયાળુતા, (૧૧) મધ્યસ્થ સોમ દૃષ્ટિ, (૧૨) ગુણાનુરાગિતા, (૧૩) સત્કથિત્વ, (૧૪) સુપક્ષયુક્તતા, (૧૫) દીર્ઘદર્શિતા, (૧૬) વિશેષજ્ઞતા, (૧૭) વૃદ્ધાનુસારિત્વ, (૧૮) વિનીતતા, (૧૯) કૃતજ્ઞતા, (૨૦) પરહિતાર્થકારિત્વ અને (૨૧) લબ્ધલક્ષ્યતા એ શ્રાવકના એકવીસ ગુણો છે.

કે બીભત્સ શબ્દ બોલવથી માન જાય અને લોકમાં નિન્દા થાય, વાસ્તે તેમ તો ન જ કરવુ

કૌકુચ્યનુ લક્ષણ—

मोहनीयोदये सति हास्ययुक्तासभ्यवाग्व्यापारोपार्जनपूर्वकासभ्यकायव्यापारकरणत्व [1]कौकुच्यस्य लक्षणम् । (५००)

અર્થાત્ મોહનીય કર્મનો ઉદયને લીધે પરિહાસ અને અસભ્ય વચનના પ્રયોગ ઉપરાત ભાટ, ભવૈયા કે ભાડની પેઠે અસભ્ય શારીરિક ચેષ્ટાઓ કરવી તે 'કૌકુચ્ય' છે આથી એ ફલિત થાય છે કે જોનારને વિકાર ઉત્પન્ન થાય તેવા આખના ચાળા કે હાવભાવ કરવા તે 'કૌકુચ્ય' છે આ તેમજ પૂર્વોક્ત અતિચાર પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, વાસ્તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો

મૌખર્યનુ લક્ષણ—

असम्बद्धप्रलापित्व मौखर्यस्य लक्षणम् । (५०१)

અર્થાત (નિર્લજ્જપણે અસભ્ય તેમજ) સબધ વિનાનો બકવાટ કરવો તે 'મૌખર્ય' છે

જેમ આવે તેમ બોલ્યા કરવુ એ અનર્થની ખાણ છે કહ્યું પણ છે કે—

" बहूना समवाये हि, सिद्धे कार्ये सम फलम् ।
यदि कार्यविपत्तिः स्यात् , मुखरस्तत्र बाध्यते ॥ "

અર્થાત્ કોઇક કાર્ય કરવા માટે ઘણા જનો એકઠા મળ્યા હોય તેમા જો તે કાર્ય સિદ્ધ થાય તો બધાને સરખુ ફળ મળે છે, પરતુ જો કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો મુખર યાને બોલકણો હેરાન થાય છે

મુખરતા હોય ત્યા પાપી ઉપદેશનો સભવ રહે છે, એથી આ પાપોપદેશ વ્રતનો અતિચાર કહેવાય છે આ અતિચારથી મુક્ત રહેનાર શ્રાવકે મિત, હિત, પ્રિય અને સત્ય વચન બોલવુ, કિન્તુ નિર્લજ્જ, અસભ્ય, અસત્ય કે અસબદ્ધ વચન ન ઉચ્ચારવુ

સયુક્તાધિકરણનુ લક્ષણ—

उदूखलहलशकटधनूरूपाधिकरणान्तरेण सह मुसलफालयुगशराद्यधिकरणादीना सयोगकरण सयुक्ताधिकरणस्य लक्षणम् । (५०२)

---

१ " कुत्सित कुच -सङ्कोचनादिक्रियाभाक् तद्भाव कौकुच्यम् । "

અર્થાત્ ખાંડણીનો મુસલ સાથે, હળનો ફાળ સાથે, ગાડાનો ધોસરી સાથે (કુહાડાનો દાંડા સાથે, ઘંટીના એક પડનો બીજા પડ સાથે) એમ એક અધિકરણનો અન્ય અધિકરણ જોડે સંયોગ કરવો તે ' સંયુક્ત-અધિકરણ ' છે

જેનાથી આત્મા નરકનો અધિકારી બને તે ' અધિકરણ ' કહેવાય છે, જેમકે મુસળ, ખાંડણી વગેરે સંયુક્ત એટલે અર્થક્રિયા માટે તૈયાર કરેલ અથવા તો ઉપર સૂચવ્યા મુજબ અન્ય અધિકરણથી યુક્ત બનાવેલ

એક અધિકરણ બીજા સાથે જોડેલું રાખવામાં આવે તો તે જોઇને અન્ય લેવા આવે તો તેને ના પાડી ન શકાય અને તેથી ફોગટમાં પાપક્રિયાના ભાગી બનાય જેમકે ગાડું જોડી રાખ્યું હોય અને કોઇ માગવા આવે તો તેને આપવું તો પડે હવે લેવા આવનાર જો નિર્દય હોય તો બળદને તે ખાવા ન આપે અથવા વધારે ભાર ભરે કે શક્તિ ઉપરાંત વધારે દૂર ગાડું ખેંચાવી જાય આમ થતાં હિંસપ્રદાન વ્રતનો અતિચાર લાગે

ઉપભોગ-અધિકત્વનું લક્ષણ—

यावत्स्नानालङ्कारादिभिर्यस्य प्रयोजनं ततोऽधिकग्रहणरूपत्वमुपभोगाधिकत्वस्य लक्षणम् । (५०३)

અર્થાત્ જે પ્રમાણમાં સ્નાન, અલંકાર વગેરેનો ખપ હોય તેથી વધારે રાખવા તે ' ઉપભોગ-અધિકત્વ ' છે એટલે કે પોતાને માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડાં, ઘરેણાં, તેલ, ચંદન વગેરે રાખવા તે ' ઉપભોગ-અધિકત્વ ' છે આને દોષરૂપ ગણવાનું કારણ એ છે કે વધારે હોય તો મૂર્છા વધે અને વળી તે વધારે પડતી વસ્તુઓનો દુરુપયોગ બીજાને હાથે થાય તો તેનો દોષ પણ એ વસ્તુઓના માલીકને લાગે.

જેઓ સંયુક્ત અધિકરણને બદલે અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનો ઉલ્લેખ કરે છે તેઓ એનો કયો અર્થ કરે છે તે સૂચવવા અસમીક્ષ્ય-અધિકરણનું લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

अनालोक्याधिकरणरूपत्वमसमीक्ष्याधिकरणस्य लक्षणम् । (५०४)

અર્થાત્ જોયા વિનાનું અધિકરણ તે ' અસમીક્ષ્ય-અધિકરણ ' છે આ સંબંધમાં તત્ત્વાર્થના વિવેચનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે " પોતાની જરૂરિયાતનો વિચાર કર્યા વિના જ જાતજાતનાં સાવદ્ય ઉપકરણો બીજાને તેના કામ માટે આપ્યા કરવા તે ' અસમીક્ષ્યાધિકરણ ' છે

આ પ્રમાણે આપણે [1]ત્રણ ગુણવ્રતોના અતિચારો જોયા. હવે પ્રથમ શિક્ષાવ્રતના અતિચારો વિચારીશું.

---

૧ આ ત્રણને પણ ઉપાસકદશાગમમાં શિક્ષાવ્રત' એવી સંજ્ઞા આપી છે અર્થાત્ ત્યાં સાત શિક્ષાવ્રતોનો નિર્દેશ છે જુઓ ડૉ. હર્નલ (Hoernle)કૃત ઉપાસકદશાગ(અ. ૧)નું સંસ્કરણ (૫ ૮)

(૧) કાય-[1]દુષ્પ્રણિધાન, (૨) વાગ્-દુષ્પ્રણિધાન, (૩) મનો-દુષ્પ્રણિધાન, (૪) અનાદર અને (૫) સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન એ પ્રથમ શિક્ષાવ્રત યાને નવમા સામાયિક વ્રતના પાચ અતિચારો છે [2]

કાય-દુષ્પ્રણિધાનનુ લક્ષણ—

शरीरावयवानां पाणिपादादीनामनभृततावस्थापनरूपत्वं काय-दुष्प्रणिधानस्य लक्षणम् । (५०५)

અર્થાત શરીરના હાથ, પગ વગેરે અવયવોનુ ઉપયોગ રહિતપણે પ્રવર્તન કરવુ તે ' કાય-દુષ્પ્રણિધાન ' છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે હાથ, પગ વગેરે અગોનુ પ્રયોજન વિના અને ખોટી રીતે સચાલન તે સામાયિક વ્રતનો પ્રથમ અતિચાર છે સામાયિક દરમ્યાન શરીરને નિશ્ચળ રાખવુ, જરા પણ પોતે હાલવુ ચાલવુ નહિ, અને ધર્મ ક્રિયા માટે તેમ કરવુ પડે તો પ્રમાણાનુકૂળ ક્ષેત્રમા હાલવુ ટુકમા શરીરને શુભ વ્યાપારમા જોડવુ અને કાયિક બાર [3]દોષોને ટાળવા

વાગ્-દુષ્પ્રણિધાનનુ લક્ષણ—

वर्णसंस्काराभावे सति अनर्थावगमरूपत्वं वाग्दुष्प्रणिधानस्य लक्षणम् । (५०६)

---

૧ દુષ્ટ પ્રયોગ, અનિષ્ટ વ્યાપાર

૨ તત્ત્વાર્થ (અ. ૧)માં પણ આ જ અતિચારો સૂચવાયા છે એમ એનું નિમ્ન-લિખિત ૨૮ મુ સૂત્ર કહી રહ્યુ છે—

" योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि । "

૩ સામાયિકમાં પગ પર પગ ચઢાવી બેસવુ એ ગુરુ પ્રમુખનો અવિનય કરવા બરાબર છે, એથી એ દૂષણ ગણાય છે આ કાય સબધી પ્રાથમિક 'આસનદોષ' છે ડગડગતે આસને બેસી સામાયિક કરવુ કે વારવાર જ્યાથી ઊઠવુ પડે તેવે આસને બેસવુ તે બીજો ' ચલાસનદોષ ' છે સામાયિકની ક્રિયા સબધી કાયોત્સર્ગમાં આંખો ચચળ રાખવી તે ત્રીજો 'ચલદૃષ્ટિદોષ છે સામાયિક દરમ્યાન કોઇ પાપક્રિયા કરવી કે તેની સજ્ઞા કરવી તે ચોથો ' સાવદ્યક્રિયાદોષ ' છે ભીંત વગેરેનુ ઓઠિગણ લઇ બેસવુ એટલે ત્યાં બેઠેલા જતુઓનો નાશ થાય કે તેને પીડા થાય તેમ હોવાથી આ પાચમો ' આલબનદોષ ' ગણાય છે હાથ, પગ વગેરે સકોચવા કે પહોળા કરવા તે છટ્ઠો 'આકુચનપ્રસારણદોષ છે સામાયિક દરમ્યાન અગ મરડવુ, બગાસાં ખાવા વગેરે ક્રિયા તે સાતમો ' આલસ્યદોષ છે આંગળીના ટાચકા ફોડવા, તેને વાંકી વાળવી વગેરે આઠમો મોટનદોષ ગણાય છે મેલ કાઢવો તે નવમો 'મલદોષ છે ગળામાં હાથ નાખી બેસવુ ઇત્યાદિ દશમો ' વિમાસણદોષ ' છે સામાયિક દરમ્યાન ઊંઘી જવુ, ઝોકા ખાવા ઇત્યાદિ અગ્યારમો નિદ્રાદોષ' છે ટાઢ વગેરેના ભયથી વસ્ત્ર વડે શરીર સકોચવુ તે બારમો 'વસ્ત્રસકોચનદોષ છે

અર્થાત્ વર્ણ તેમજ સસ્કાર એ બનેથી રહિત તેમજ જેમાથી અર્થ ન નીકળે તેવી વાણી બોલવી તે ' વાગ્–દુષ્પ્રણિધાન ' છે એટલે કે શબ્દ–સસ્કાર તેમજ અર્થ વિનાની અને હાનિકારક ભાષા બોલવી તે ' વાચિક દુષ્પ્રણિધાન ' છે સામાયિક દરમ્યાન મૌન સેવવુ અને ન બને તો ધાર્મિક ગ્રંથો વાચવા કે ઇશ્વર ભજન કરવુ પરતુ અશુભ વચન ન ઉચ્ચારવુ અને વાચિક [1]દશ દોષો ટાળવા

મનો–દુષ્પ્રણિધાનનુ લક્ષણ—

क्रोधलोभद्रोहाभिमानादिकार्यव्यासङ्गजन्यसम्भ्रमरूपत्वं मनोदुष्प्रणिधानस्य लक्षणम् । (५०७)

અર્થાત્ ક્રોધ, લોભ, દ્રોહ, ગર્વ વગેરેને લીધે કાર્ય કરવામા જે ભ્રાન્તિ થઇ જાય તે 'મનો–દુષ્પ્રણિધાન ' છે એટલે, કે ક્રોધાદિના આવેશ પૂર્વકનુ ચિન્તન તે ' માનસિક દુષ્પ્રણિધાન ' છે

સામાયિક દરમ્યાન મનમા જેમ બને તેમ સકલ્પ ઓછા કરવા, મનને આત્મામા તલ્લીન બનાવવુ, સકલ્પ ઊઠે તો ધર્મ સબધી વિચાર કરવો, પરતુ અશુભ વિચારને સ્થાન ન આપવુ અને એ પ્રમાણે મનના [2]દશ દોષ ટાળવા

---

૧ સામાયિકમા કોઇને તુકારો કરવો, કુવચન બોલવુ તે (૧) 'કુવચનદોષ' સાહસથી અવિચારીપણે વચન ઉચ્ચારવુ તે (૨) 'સહસાત્કારદોષ' ખોટો ઉપદેશ આપવો ઇત્યાદિ તે (૩) 'અસદારોપણદોષ' શાસ્ત્રની દરકાર કર્યા વિના વાકય બોલવા તે (૪) નિરપેક્ષ દોષ' સૂત્રપાઠ ટુકમા બોલી નાખવા ઇત્યાદિ તે (૫) 'સક્ષેપદોષ સામાયિક દરમ્યાન કોઇ સાથે કજીઓ કકાસ કરવો તે (૬) 'કલેશદોષ' ચાર પ્રકારની વિકથા પૈકી ગમે તે એકનુ પણ સેવન કરવુ તે (૭) 'વિકથાદોષ' સામાયિકમા કોઇની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરવી તે (૮) 'હાસ્યદોષ' સૂત્રપાઠ ઓછોવત્તો કે અશુદ્ધ બોલવો તે (૯) 'અશુદ્ધદોષ' સૂત્રપાઠ શુદ્ધ ન બોલતા ગડમડગોટા વાળવા, પોતે પણ પૂરૂ ન સમજી શકે તેમ સૂત્રો બોલવા તે (૧૦) મુણમુણદોષ આ પ્રમાણે વાચિક દશ દોષો છે

૨ સામાયિકના સ્વરૂપથી અજાણ હોઇ મનમાં એવો કુતર્ક કરવો કે આવી ક્રિયાથી શુ ફળ મળવાનુ હતુ, એથી કોણ સસારસાગર તરી ગયુ હશે તો એ કુવિકલ્પ (૧) 'અવિવેકદોષ' કહેવાય છે પોતે સામાયિક કરે છે એ અન્યને ખબર પડતા પોતાની તારીફ થશે એવી ઇચ્છાથી સામાયિક કરવુ તે (૨) 'યશોવાંછાદોષ' છે ધનની પ્રાપ્તિની અભિલાષાથી સામાયિક કરવુ તે (૩) ધનવાછાદોષ' છે મને લોકો ધર્મી ગણે છે, કેમકે હુ સામાયિક પણ તેવી ઉત્તમ રીતે કરૂ છુ એવુ અભિમાન ધારણ કરવુ તે (૪) 'ગર્વદોષ' છે હુ શ્રાવક કુળમા જન્મ્યો છુ, મને લોકો મોટો ગણે છે, વાસ્તે જો હુ સામાયિક નહિ કરીશ તો મારી નિદા થશે એવા ભયથી તેમ કરવુ તે (૫) 'ભયદોષ છે સામાયિક કરતી વેળા તેના ફળ તરીકે કલત્ર, પુત્ર, ધન વગેરેની પ્રાપ્તિ ઇચ્છવી તે (૬) 'નિદાનદોષ' છે સામાયિકથી લાભ થશે કે નહિ એવો કુવિકલ્પ તે (૭) 'સશયદોષ' છે ક્રોધના આવેશમા સામાયિક કરવા બેસી જવુ કે કોઇક કારણથી ક્રોધાદિક વૃત્તિ ધારણ કરવી તે (૮) 'કષાયદોષ' છે અવિનયપણે સામાયિક કરવુ તે (૯) અવિનયદોષ' છે ભક્તિ પૂર્વક કે ઉમગભેર સામાયિક ન કરવુ તે (૧૦) 'અબહુમાનદોષ' છે

अनादरनु लक्षण—

सामायिकविषयानुत्साहरूपत्वमनादरस्य लक्षणम् । (५०८)

અર્થાત્ સામાયિક કરવામા ઉત્સાહ ન રાખવો તે 'અનાદર' છે એટલે કે સામાયિક કરવાનો સમય થયો હોય છતા તેને વિષે પ્રવૃત્તિ ન કરવી અથવા તો જેમ તેમ તે કરવુ તે 'અનાદર' છે

સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપનનુ લક્ષણ—

सामायिकस्य स्मृतावनुपस्थापनरूपत्वं स्मृत्यनुपस्थापनस्य लक्षणम् । (५०९)

અર્થાત્ સામાયિક સબધી સ્મરણનો નાશ તે 'સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન' છે એટલે કે ચિત્તની એકાગ્રતાના અભાવને લીધે કે મનની અસ્ત વ્યસ્ત દશાને લીધે સામાયિક વિષેના સ્મરણમા જે ક્ષતિ આવે તે 'સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન' છે

અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો નિદ્રાદિની પ્રબલતાથી કે ગૃહાદિની ચિન્તામા મન વ્યગ્ર હોવાથી કે શૂન્ય ચિત્તને લીધે મે સામાયિક કર્યું છે કે નહિ અથવા તો આ સામાયિકનો સમય છે કે નહિ એ પ્રમાણેનુ વિસ્મરણ તે 'સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન' છે

દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો—

(૧) આનયન-પ્રયોગ, (૨) પ્રેષ્ય-પ્રયોગ, (૩) શબ્દ-અનુપાત, (૪) રૂપ-અનુપાત અને (૫) પુદ્ગલ-ક્ષેપ એ બીજા શિક્ષાવ્રતના યાને દશમા દેશાવકાશિક વ્રતના પાચ અતિચારો છે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૭, [1]સૂ ૨૬)

આનયન-પ્રયોગનુ લક્ષણ—

सन्देशकप्रदानादिना सचित्तादिवस्तूनामानयनमानयनप्रयोगस्य लक्षणम् । (५१०)

અર્થાત્ જેટલા પ્રદેશનો પોતે નિયમ લીધો હોય તેની બહાર રહેલા સચિત્તાદિ પદાર્થની જરૂર જણાતા વ્રતભગના ડરથી પોતે ત્યા ન જતા સદેશો કહાવવો ઇત્યાદિ દ્વારા બીજા પાસે તે પદાર્થો મગાવવા તે 'આનયન-પ્રયોગ' છે

પ્રેષ્ય-પ્રયોગનુ લક્ષણ—

अभिगृहीतदेशव्यतिक्रमाद् भृत्य प्रेष्य 'त्वया मम गवादिकमानेयम' इति प्रेरणाकरण प्रेष्यप्रयोगस्य लक्षणम् । (५११)

१ ' आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपा । "

અર્થાત્ (જગ્યાની સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર રહેલ કોઇ ચીજનો ખપ પડે ત્યારે) દેશની સ્વીકારેલી હદનુ ઉલ્લઘન થઇ જતુ હોવાથી (જાતે ન જતા કે બીજા પાસે તે ચીજ ન મગાવતા) તુ મારી ગાય વગેરે લેતો આવજે એવી નોકરને પ્રેરણા કરવી તે ' પ્રેષ્ય-પ્રયોગ ' છે

શબ્દ-અનુપાતનુ લક્ષણ—

स्वगृहभूप्रदेशविषयकाभिग्रहकृतानन्तरमुत्पन्नप्रयोजनेऽभ्युच्छ्वासितादिकरणेन प्रबोधनरूपत्व शब्दानुपातस्य लक्षणम्। (५१२)

અર્થાત્ પોતાના ઘર, ભૂમિપ્રદેશ વગેરે સબધી અભિગ્રહ (નિયમ) ધારણ કર્યા પછી કારણ ઉપસ્થિત થતા ઉધરસ ખાઇને, ખોખારો કરીને કે એવી કોઇ રીતે પોતે છે એવુ ભાન કરાવવુ તે ' શબ્દ-અનુપાત ' છે એટલે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલા કોઇને બોલાવી કામ કરાવવુ હોય ત્યારે ખાસી, વગેરે દ્વારા અવાજ કરીને તેને પાસે આવવા સાવધાન કરવો તે ' શબ્દ-અનુપાત ' છે

વર્ણ-અનુપાતનુ-લક્ષણ—

एवं रीत्या स्वकीयवर्णादिना प्रबोधनरूपत्व स्वावयवप्रदर्शनद्वारा परागमनसूचकत्व वा वर्णानुपातस्य लक्षणम् । (५१३)

અર્થાત આ પ્રમાણે (એટલે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહાર રહેલી વ્યક્તિને બોલાવી કામ કરાવવુ હોય ત્યારે શબ્દ ન કરતા) પોતાનુ રૂપ, આકાર બતાવીને કે પોતાના અગો બતાવીને અન્યને પોતાની પાસે આવવા સૂચવવુ તે ' વર્ણ-અનુપાત ' છે

પુદ્ગલ-ક્ષેપનુ લક્ષણ—

कार्यार्थिना लोष्ठकाष्ठादिक प्रक्षेप्य आगमनसूचकत्व पुद्गलक्षेपस्य लक्षणम् । (५१४)

અર્થાત્ કોઇક કારણસર ઢેફુ, લાકડુ વગેરે ફેકીને બીજાના આગમનને સૂચવવુ તે 'પુદ્ગલ-ક્ષેપ' છે એટલે કાકરો વગેરે પુદ્ગલ નાખીને કોઇને પોતાની પાસે આવવા સૂચના કરવી તે ' પુદ્ગલ-ક્ષેપ ' છે

ત્રીજા શિક્ષાવ્રતના અતિચારો—

(૧) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત ભૂમિમા ઉત્સર્ગ, (૨) અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સ્થળમા આદાનનિક્ષેપ, (૩)અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત સસ્તારનો ઉપક્રમ,

(૪) અનાદર અને (૫) સ્મૃતિનુ અનુપસ્થાપન એ ત્રીજા શિક્ષાવ્રત યાને અગ્યારમા પૌષધ વ્રતના પાચ અતિચારો છે સરખાવો **તત્ત્વાર્થ**[1] (અ ૭, સૂ ૨૯) આ પૈકી **પ્રથમના ત્રણ અતિચારોના** લક્ષણો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે—

उच्चारप्रस्रवणखेलसिङ्घाणकादीना प्रत्यवेक्षणप्रमार्जनाभाववद्भूमौ परित्यागरूपत्वमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितभूमावुत्सर्गलक्षणप्रथमातिचारस्य लक्षणम् । (५१५)

यष्टिपीठफलकपात्रकम्बलादीना प्रत्यवेक्षण प्रमार्जन चाकृत्वा भूमौ ग्रहणनिक्षेपकरणरूपत्वमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितभूमौ ग्रहणलक्षणातिचारस्य लक्षणम् । (५१६)

दर्भकुशकम्बलवस्त्रादिलक्षणसंस्तारकस्य प्रत्यवेक्षणप्रमार्जने अकृत्वा भूमौ निक्षेपकरणरूपत्व तृतीयातिचारस्य लक्षणम् । (५१७)

અર્થાત્ (કોઇ જતુ છે કે નહિ એ આખે) જોયા વિનાના તેમજ (કોમળ ઉપકરણ વડે) પ્રમાર્જન કર્યા વિનાના સ્થળમા મળ, મૂત્ર તેમજ કાન, નાક ઇત્યાદિના મેલ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત અને અપ્રમાર્જિત ભૂમિમા ઉત્સર્ગ છે

લાકડી, પાટિયા, પાત્ર, કબળ વગેરેનુ અવલોકન અને પ્રમાર્જન કર્યા વિના જ એ ચીજોને ભૂમિ ઉપર મૂકવી અને ત્યાથી લેવી તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત ભૂમિમા આદાનનિક્ષેપ ’ છે

પ્રત્યવેક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા વગર જ દર્ભ, કુશ (ઘાસ), કબલ, વસ્ત્ર વગેરે [2]સસ્તારકની સામગ્રીને ભૂમિ ઉપર નાખવી એટલે કે જોયા અને સાફસુફ કર્યા વિના જ સથારો કરવો યાને બિછાનુ પાથરવુ કે આસન નાખવુ તે ‘ અપ્રત્યવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત સસ્તારના ઉપક્રમ ’રૂપ ત્રીજો અતિચાર છે

સારાશ—

પુજણીથી નહિ પ્રમાર્જન કરેલી અને નહિ તપાસેલી ભૂમિના ઉલ્લેખ ઉપરથી ગમે તેમ અથવા થોડેક અશે પ્રમાર્જન કરેલી અને તપાસેલી ભૂમિ પણ સમજી લેવી

પૌષધોપવાસ વ્રત દરમ્યાન દરેક વસ્તુ બરાબર તપાસીને અને પૂરેપૂરી સાફ કરીને લેવી મૂકવી જોઇએ, યતના પૂર્વક ચાલવુ જોઇએ અને જેમ બને તેમ જીવની વિરાધના ન થાય તેવુ

---

૧ “ अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि । ”

૨ સથારો પથારી યાને બિછાનુ

વર્તન રાખવુ જોઇએ દરેક જીવની રક્ષા થાય એવો ભાવ રાખવો જોઇએ આથી તો શયન કરવાની ભૂમિ તપાસી અને પુજણીથી તેને ત્રસ જીવથી રહિત બનાવ્યા બાદ ત્યા બરાબર તપાસેલ અને સાફ કરેલો સસ્તારક પાથરવો વળી પાટ, બાજોઠ, ઠવણી વગેરે ધર્મના ઉપકરણો પણ જોઇ પુજી પ્રમાર્જી લેવા મૂકવા બરાબર તપાસેલા અને નિર્જીવ સ્થાનમા પુરીષ, મૂત્ર વગેરે પ્રક્ષેપવા (પરઠવવા)

[1]અનાદરનુ લક્ષણ—

पौषधेऽनुत्साहकरणमनादरलक्षणचतुर्थातिचारस्य लक्षणम् । (५१८)

અર્થાત્ પૌષધ વ્રતને વિષે ઉત્સાહ ન રાખવો એટલે કે ઉત્સાહના અભાવથી ગમે તેમ એને અગે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ' અનાદાર 'રૂપ ચોથો અતિચાર છે

[1]સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપનનુ લક્ષણ—

पौषधोपवासविषयकप्रतिपत्तिरूपकर्तव्यक्रियाया स्मृतिभ्रशरूपत्वं स्मृत्यनुस्थापनलक्षणपञ्चमातिचारस्य लक्षणम् । (५१९)

અર્થાત્ પૌષધોપવાસ સબધી જે અનુષ્ઠાનો કરવાના હોય તેના સ્મરણમા જે સ્ખલન થાય તે ' સ્મૃતિ-અનુપસ્થાપન ' છે એટલે કે પૌષધ ક્યારે અને કેમ કરવો, મે એની વિધિ કરી છે કે નહિ ઇત્યાદિ હકીકત યાદ ન રહે તે આ પાચમો અતિચાર છે

ચોથા શિક્ષાવ્રતના પાચ અતિચારો—

(૧) સચિત્તનિક્ષેપ, (૨) સચિત્તપિધાન, (૩) પરવ્યપદેશ, (૪) માત્સર્ય અને (૫) કાલાતિક્રમ એ ચોથા શિક્ષાવ્રતના યાને બારમા અતિથિસવિભાગરૂપ વ્રતના પાચ અતિચારો છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૭)નુ [3]૩૦ મુ સૂત્ર આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

સચિત્તનિક્ષેપનુ લક્ષણ—

चतुर्विधाहारस्यादेयबुद्ध्या यवगोधूमशाल्यादिषु निक्षेपकरणरूपत्व सचित्तनिक्षेपस्य लक्षणम् । (५२०)

અર્થાત (અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એ) ચાર પ્રકારના આહારનુ દાન નહિ દેવાની

૧-૨ આ બે અતિચારો સામાયિક સબધી પણ છે, પરતુ ત્યાં તે સામાયિક આશ્રીને છે, અહીં પૌષધ આશ્રીને છે એટલો જ ફેર છે

૩ ' सचित्तनिक्षेपविधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमा । "

બુદ્ધિથી તેને સચિત્ત જવ, ઘઉં, ચોખા વગેરેમા મૂકી દેવો તે 'સચિત્તનિક્ષેપ' છે એટલે કે ખાનપાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને ન કલ્પે (ખપે) તેવી બનાવી દેવાની ઇચ્છાથી કોઇ સચેતન વસ્તુમા તેને મૂકી દેવી તે 'સચિત્તનિક્ષેપ' છે

સચિત્તપિધાનનુ લક્ષણ—

चतुर्विधाहारस्यादेयबुद्धया सूरणकन्दपत्रपुष्पादिसचित्तेन स्थगनरूपत्वं सचित्तपिधानस्य लक्षणम् । (५२१)

અર્થાત ચાર પ્રકારના આહાર પૈકી કોઇ નહિ આપવાની બુદ્ધિથી એ (આપવા યોગ્ય) આહારને સૂરણ, કંદ (રતાળુ), પાંદડા, ફૂલ વગેરે સચેતન પદાર્થથી ઢાકી દેવો તે 'સચિત્તપિધાન' છે

પરવ્યપદેશનુ લક્ષણ—

भिक्षाकाले समुपस्थित प्रकटतयाऽन्नादिकं पश्यन्त साधुमदेय बुद्धया 'परकीयमतो न ददामि' इति व्यपदेशकरणरूपत्व परव्यपदेशस्य लक्षणम्॥ (५२२)

અર્થાત્ ભિક્ષાના વખતે આવેલા અને પ્રકટ રીતે અન્નાદિને જોતા સાધુને આહાર ન આપવાની બુદ્ધિથી આ તો પારકુ છે, તેથી હુ આપી શકુ તેમ નથી એમ કહેવુ તે 'પરવ્યપદેશ' કહેવાય છે એટલે કે પોતાની આપવા લાયક અન્નપાનાદિ વસ્તુને એ પારકાની છે એમ કહી તેના દાનથી પોતાની જાતને માન પૂર્વક છૂટી કરી લેવી તે 'પરવ્યપદેશ' છે અથવા તો દેવાની બુદ્ધિથી પારકાની વસ્તુને પણ પોતાની કહેવી તે 'પરવ્યપદેશ' છે વિદ્યમાન કોઇ વસ્તુ સાધુ માગે તો તે અમુકની છે, વાસ્તે તેની પાસે જઇને માગો એમ કહેવુ-અથવા તો, અવજ્ઞાથી પારકા પાસે તે અપાવવી અથવા તો મૃત કે જીવતા એવા અન્યને પુણ્ય થાય એવા ઉદ્દેશથી આપવી તે પણ પરવ્યપદેશ છે [૧]

માત્સર્યનુ લક્ષણ—

कषाययुक्तचित्तेन प्रदान मात्सर्यस्य लक्षणम् । (५२३)

અર્થાત કષાયથી કલુષિત મન વડે દાન દેવુ તે 'માત્સર્ય' છે એટલે આદર કે બહુમાન વિના અગર તો અરે આ નિર્ધને પણ દાન દીધુ તો શુ હુ એનાથી ગયો એમ બીજાના દાનગુણની અદેખાઇથી દાન કરવા પ્રેરાવુ તે 'માત્સર્ય' છે, કેમકે 'મત્સર' શબ્દના ક્રોધ અને પરસપત્તિની અસહિષ્ણુતા એવા બે અર્થો છે [૨]

---

૧ જુઓ અર્થદીપિકાનુ ૧૭૫ મુ પત્ર

૨ હૈમ અનેકાર્થસંગ્રહમા કહ્યુ પણ છે કે—

'मत्सर परसम्पत्त्यक्षमायां तद्वति क्रुधि ।"

કાલાતિક્રમનુ લક્ષણ—

उचितो यो भिक्षाकालस्तमतिक्रम्य भिक्षाकरणरूपत्वं कालातिक्रमस्य लक्षणम् । (५२४)

અર્થાત્ યોગ્ય ભિક્ષાકાલનુ અતિક્રમણ કરવુ તે 'કાલ-અતિક્રમ છે એટલે કે સાધુને ભિક્ષા નહિ આપવાના ઇરાદાથી ભિક્ષાકાલ-ગોચરીનો સમય વ્યતીત થઇ ગયા પછી ભિક્ષા લેવા પોતાને ઘેર પધારવા વિનતિ કરવી તે 'કાલાતિક્રમ' છે કોઇને કઇ ન દેવુ પડે એવા આશયથી ભિક્ષાનો વખત ન હોય તે વખતે ખાઇ પી લેવુ તે 'કાલાતિક્રમ' છે એવો તત્ત્વાર્થના વિવેચનમા ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તે વિચારણીય જણાય છે

આ પ્રમાણે આપણે શ્રાવકના સમ્યક્ત્વમૂલક બાર વ્રતો પૈકી પ્રત્યેકના પાચ પાચ અતિચારો વિચાર્યા આથી એમ ન સમજવુ કે દરેકના પાચ પાચ જ અતિચારો છે, આ તો ઉપલક્ષણરૂપ કથન સમજવુ અર્થદીપિકાના ૧૭૫મા પત્રમા અવતરણરૂપે કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]पंच पचातिचारा उ, सुत्तंमी(मि) जे पदंसिआ ।
ते नावधारणट्ठाए(य ?), किंतु ते उवलक्खणं ॥ "

વિશેષમા આ અતિચારોથી રહિતપણે બાર વ્રતો પાળવા તે ગૃહસ્થનો વિશેષ ધર્મ છે, એટલે કે આ અતિચારોને છૂટવાની બારી ન સમજતા એ ન લાગે તેવી રીતે વર્તવુ જોઇએ.

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે વિધિ પૂર્વક વ્રતોનો સ્વીકાર કરનારને આ અતિચાર સભવતા જ નથી તો અતિચાર રહિતપણે વ્રતો પાળવા એ કથનનુ શુ તાત્પર્ય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જ્યારે માણસ વ્રત લે છે ત્યારે તો તે તેમ શુદ્ધ નિષ્ઠાથી કરે છે-એનો ભાવ શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ જો એ સમયે સત્તામા મોહનીયરૂપ અશુભ કર્મ હોય તો તેનો ઉદય થતા એના ભાવ પ્રથમના જેવા શુદ્ધ ન રહે એટલે કે એ અતિચાર સેવવા પ્રેરાય અને જો સત્તામા પણ અશુભ બીજ ન જ હોય તો નિરતિચારપણે વ્રત પળાય વીર્ય ફોરવવાથી અતિચાર ઉપર વિજય મેળવી શકાય. સાચી શ્રદ્ધા શુભ વિચારને જન્મ આપે છે અને એ સત્કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે કે સત્કાર્યને સાચી શ્રદ્ધા બળ આપનાર છે એ 'શ્રદ્ધા'દેવીની સહાયતાથી અતિચારરૂપ રાક્ષસો ધીરે ધીરે પલાયન કરી જાય છે

અગ્નિની સાથે ધૂમાડો નીકળે વાસ્તે ધૂમાડો બધ કરવા માટે અગ્નિ ઓલવી નાખવો એ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ અગ્નિને સતેજ કરવો એ ઇષ્ટ છે તેમ શુદ્ધ વ્રતને અતિચાર લાગે તેમ છે

---

૧ છાયા—

पञ्च पञ्चातिचारास्तु सूत्रे ये प्रदर्शिता ।
ते नावधारणार्थाय किन्तु ते उपलक्षणम् ॥

એથી શુદ્ધ વ્રતનો જ ત્યાગ કરવા પ્રેરાવુ તે ડહાપણ નથી, કિન્તુ જેમ શુદ્ધ વ્રતને પુષ્ટિ મળે અને તે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ બનતું જાય તેવી ભાવનાઓ ભાવવી એમા વ્રતધારી મનુષ્યની શોભા છે

૫ ચાશકમા કહ્યુ છે કે માણસને વિરતિનો પરિણામ ન હોય તોપણ પ્રયાસ કરવાથી તે પરિણામ ઉદ્ભવે છે અને પ્રયત્ન ન કરાય તો અથવા અશુભ કર્મના ઉદયથી વિરતિનો પરિણામ હોય તોપણ તે તે ધીરે ધીરે નાશ પામે છે, વાસ્તે સમ્યક્ત્વ પૂર્વક અણુવ્રતાદિ અગીકાર કર્યા બાદ તેનુ સ્મરણ ચાલુ રાખવુ જેમકે મે આ વ્રત શા માટે સ્વીકાર્યું છે ? એનુ ફળ શુ છે ? એથી મારી ઉન્નતિ શી રીતે થશે ? એના પાલનમા કયા કયા વિઘ્ન જણાય છે ? એ વિઘ્નો કેવી રીતે દૂર કરી શકાય ? આવો ઊહાપોહ કરવાથી તે તે વ્રતમા ચિત્તની સ્થિરતા થાય

સલેખનાના પાચ અતિચારો—

(૧) જીવિત-આશસા, (૨) મરણ-આશસા, (૩) મિત્ર-અનુરાગ, (૪) સુખ-અનુબધ અને (૫) નિદાન-કરણ એ ' સલેખના ' વ્રતના પાચ અતિચારો છે

જીવિત-આશસાનુ લક્ષણ—

वस्त्रादिलाभबहुपरिवारदर्शनेन लोकश्लाघाश्रवणेन चैवमेव श्रेय इति मननरूपत्व, अवश्यतया जलबुद्बुद्रूपविनश्वरशीलस्य शरीरस्यावस्थानादौ गाध्येन प्रयत्नकरण वा जीविताशसाया लक्षणम् । (५२५)

અર્થાત્ વસ્ત્રાદિનો લાભ જોઇને, બહોળો પરિવાર દેખીને કે લોકમા થતી પોતાની પ્રશસા સાભળીને જીવવુ એ જ શ્રેયસ્કર છ એમ માનવુ તે ' જીવન-આશસા ' છે અથવા તો જળના પરપોટાની પેઠે અવશ્ય વિનાશશીલ એવા શરીરને ટકાવી રાખવા વગેરે માટે અત્યત આસક્તિ પૂર્વક પ્રયાસ કરવો તે ' જીવિત-આશસા ' છ

મરણ-આશસા—

स्वकीयानादर दृष्ट्वा 'कदा म्रियेऽहम्' इति परिणामरूपत्व, रोगग्रस्ततया प्राप्तजीवनक्लेशस्य मरणचित्तस्य प्रणिधान वा मरणाशसाया लक्षणम् । (५२६)

અર્થાત્ પોતાનો અનાદર (તિરસ્કાર) થતો જોઇને હુ ક્યારે જલદી મરી જાઉ એ પ્રકારનો (અધ્યાત્મથી રહિત વ્યક્તિનો) પરિણામ તે ' મરણ-આશસા ' છે અથવા રોગથી સપડાયેલ હોઇ ક્લેશમય જીવન વ્યતીત કરનાર મનુષ્યના ઇચ્છા ગખે તે ' મરણ-આશસા ' છે

તાત્પર્ય—

કોઈએ અનશન અંગીકાર કર્યું હોય તે સમયે અનેક જનો દ્વારા થતુ તેનું વંદન, વિવિધ સ્થળેથી થતી તેની તારીફ ઇત્યાદિરૂપે પોતાની પૂજાદિ વિભૂતિ જોઇને 'લંબાઈ જીવન લબાય તો સારૂ એ પ્રમાણે જે આ વ્યક્તિ જીવનને ચહાય તે 'જીવન-આશસા' છે, જ્યારે અનશન અંગીકાર કરેલ વ્યક્તિની કોઇ દરકાર ન કરતુ હોય, તેના સત્કારની વાત તો બાજુએ રહી, પરતુ તેની ખાસ જરૂર પૂરતી પણ સાર સભાળ ન લેવાતી હોય બલ્કે તેની નિંદા થતી હોય તો તેથી કટાળીને તે મરણ વાછે તે 'મરણ-આશસા' છે

મિત્ર-અનુરાગનુ લક્ષણ—

जीवितमरणसहचारिमित्रजनेषु योऽय तादृशः स्नेहस्तं तस्यामवस्थायामपि न जहातीत्येवमनुरागरूपत्व, पूर्वं सहाचरितपांशुक्रीडनाद्यनुस्मरणे सति यः स्नेहः सञ्जातस्तस्य प्राणात्ययसमयेऽपि परित्यागविमुखरूपत्वं वा मित्रानुरागस्य लक्षणम् । (५२७)

અર્થાત્ જીવન અને મરણ જેવા પ્રસગમા પણ સાથે રહેનારા મિત્રોને વિષે જે સ્નેહ હોય તેવો સ્નેહ અતિમ અવસ્થામા પણ છોડવો નહિ તે 'મિત્ર-અનુરાગ' છે અથવા પૂર્વ અવસ્થામા સાથે ધૂળમા ક્રીડા વગેરે કર્યાના સ્મરણથી જે સ્નેહ ઉદ્ભવે તેને પ્રાણ-ત્યાગના સમયે પણ છોડવો નહિ તે 'મિત્ર-અનુરાગ' છે મિત્રના ઉપર સ્નેહ એ કથનથી મિત્રની પેઠે પુત્રાદિ ઉપર કે શિષ્યાદિ ઉપરનો સ્નેહ પણ સમજી લેવો

સુખ-અનુબંધન—

अनुभूतस्त्रिया विशेषस्मृतिसमन्वाहाररूपत्व सुखानुबन्धस्य लक्षणम् ।

અર્થાત્ જે સ્ત્રી સાથે વિષય-સુખનો અનુભવ કર્યો હોય તેને વિશેષે કરીને યાદ કરવાથી જે સુખનો અનુભવ કરાય તે 'સુખ-અનુબધ' છે ટુકમા કહીએ તો અનુભવેલા સુખો યાદ લાવી મનમા તાજા કરવા તે 'સુખ-અનુબધ' છે

નિદાનનુ લક્ષણ—

कष्टानुष्ठानरूपतपसश्चारित्रस्य वा विक्रयकरणरूपत्व, यद्यस्य तपसश्चारित्रस्य वा मम फलमस्ति तर्हि जन्मान्तरे मम चक्रवर्त्यादीना सुखं भवतु' इतीच्छारूपत्वं वा निदानस्य लक्षणम् । (५२८)

અર્થાત્ કષ્ટ પૂર્વક કરેલ તપશ્ચર્યાને કે ચારિત્રને વેચી નાખવુ તે 'નિદાન' છે અથવા આ મે જે તપ કર્યું છે યાને ચારિત્ર પાળ્યુ છે તેનુ જો કઇ ફળ હોય તો તે ફળરૂપે મને ભવાતરમા ચક્રવર્તી કે એવી કોઇ વ્યક્તિ જેવુ સુખ મળો એવી ઇચ્છા કરવી તે 'નિદાન' છે

આ પ્રમાણે આપણે એકદર ૬૫ અતિચારો વિચાર્યા જો ઇરાદા પૂર્વક કે વક્રતાથી તેનુ સેવન કરાય તો તેથી વ્રત ખડિત જ થાય એટલે કે એ અતિચાર ન ગણાતા અનાચાર જ ગણાય, પરતુ જો ભૂલથી, પ્રમાદથી યાને અનાભોગથી તે સેવાઇ જાય તો તે અતિચારરૂપ છે આ અતિચારથી બચવા માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

દાનના સ્વરૂપનો ઉપક્રમ—

ધર્મના દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એમ જે પ્રકારો છે તેમા દાન એ જીવનના બધા સદ્ગુણોનો કળશ છે એના વિકાસ ઉપર પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અન્ય સદ્ગુણોનો ઉત્કર્ષ અવલબી રહેલો છે અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ માનવ–સમાજની વ્યવસ્થાની સમજસતા અવલબી રહેલી છે આ પ્રમાણે જે દાનનુ મહત્ત્વ છે અને જેને વિષે 'અતિથિસંવિભાગ' વ્રતમા નિર્દેશ કરાયો છે તે દાનનુ [1]લક્ષણ હવે નીચે મુજબ રજુ કરવામા આવે છે —

आत्मपरानुग्रहार्थं परमविशुद्धपरिणामेन स्वद्रव्याणामन्नपानवस्त्रादीना परित्यागकरण दानस्य लक्षणम् । (५२९)

અર્થાત્ સ્વ તેમજ પરના ઉપર ઉપકાર થાય તે માટે અત્યત નિર્મળ પરિણામ પૂર્વક પોતાના (ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલા) અન્ન, પાન, વસ્ત્ર વગેરે દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરવો તે 'દાન' છે દાન એટલે ન્યાયપૂર્વક મેળવેલ વસ્તુનુ અન્યને અર્પણ કરવુ તે આવા ઇરાદાપૂર્વક અર્પણથી જે અર્પણ કરે છે તેને તેમજ જેને અર્પણ કરાય છે તેને પણ લાભ થાય છે અર્પણ કરનારનો પોતાના ઉપર એ ઉપકાર છે કે એ વસ્તુ ઉપરતુ એનુ મમત્વ ઓછુ થાય છે અને તેટલે અશે એની સતોષવૃત્તિ અને સમભાવ કેળવાય છે સ્વીકારનારના ઉપર એ ઉપકાર થાય છે કે એથી એના જીવનયાત્રાના રથની ગતિ અટકી પડતી બચી જાય છે, એનો સુખેથી જીવન–નિર્વાહ થાય છે, અને તેમ થતા સદ્ગુણોનો વિકાસ કરવા માટે યથેષ્ટ સમય અને માનસિક શાતિ યાને અનુકૂળ વાતાવરણની એને પ્રાપ્તિ થાય છે

જોકે બધા દાનો દાનરૂપે તો પ્રાય સમાન જ છે છતા તેના ફળમા તરતમતા રહેલી છે એ તરતમતાનુ કારણ દાનધર્મની વિશેષતા છે એ વિશેષતાનો મુખ્ય આધાર દાન–ધર્મના વિધિ, દ્રવ્ય, દાતા અને પાત્ર એ ચાર અંગોની વિશેષતા ઉપર રહેલો છે તેમા **વિધિ–વિશેષનુ** લક્ષણ એ છે કે—

---

[1] ૭૮૬ મા પૃષ્ઠમા આ લક્ષણ વિચારી ગયા છીએ, છતા પ્રસગવશાત્ તે ફરીથી રજુ કરેલ છે

देशकालसम्पच्छ्रद्धानादिक्रमरूपत्वं विधिविशेषस्य लक्षणम् । (५३०)

અર્થાત્ દેશ-સંપત્તિ, કાલ-સંપત્તિ, શ્રદ્ધા, સત્કાર વગેરેનો ક્રમ તે 'વિધિ-વિશેષ' છે તેમા દેશ-સંપત્તિ એટલે સ્થાવર વગેરે જંતુઓના ઉપદ્રવથી રહિત દેશ એટલે કે જ્યા સ્થાવર વગેરે જીવોનો ઉપદ્રવ ન હોય તેવા રસોડા વગેરે સ્થાનોને 'દેશ-સંપત્તિ' કહેવામા આવે છે કાલ સંપત્તિથી એ સમજવાનુ છે કે રાત્રિનો સમય નહિ, પરંતુ પોતાને માટે બનાવવામા આવેલ અશનાદિ ચાર પ્રકારના આહારને વાપરવાનો દિવસનો યોગ્ય સમય અને તેમા પણ ભોજનને વાસ્તે ઉચિત કાળ અર્થાત્ જ્યારે પીરસનાર તૈયાર હોય એવી વિશેષ અનુકૂળતા વળી અત્ર પૂર્વકર્મ અને પશ્ચાત્કર્મનો અભાવ અપેક્ષિત છે

શ્રદ્ધા એટલે ગુણીજનોને દાન આપવાની અભિલાષા ઊભા થવુ, બેસવાને આસન આપવું, વંદન કરવુ વગેરે વિનય સાચવવો તે 'સત્કાર' છે સત્કાર સહિત દેશ અને કાળને અનુસરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક કલ્પનીય વસ્તુનુ દાન દેવુ તે 'વિધિ' છે ટુકમા કહીએ તો દેશકાલની યોગ્યતાને લક્ષ્યમા રાખીને તેમજ દાનનો સ્વીકાર કરનારના સિદ્ધાન્તને આચ ન આવે એવી ખપતી વસ્તુનુ આનંદપૂર્વક અર્પણ કરવુ તે 'વિધિ-વિશેષ' છે વળી દાન નિષ્કામ વૃત્તિથી અપાય તો તે વિશેષ હિતકારી છે એટલે દાન આપતી વેળા આ લોક કે પરલોક સબધી સુખની ઇચ્છા ન રાખવી. તેવી ઇચ્છા ન રાખવાથી આત્માનો સ્વાભાવિક આનંદ ખીલી ઊઠશે, કેમકે ખરો આનંદ તો આપણી પાસે જે વસ્તુ હોય તે બીજાના ઉપયોગમા આવે તેમા જ છે વાસ્તે દાન આપતી વેળા દાન લેનાર આપણો ઉપકાર માને, દુનિયામા વાહવાહ કહેવાય કે પરભવમા સુખ મળે એવી લાલસામા લપટાવુ ન જોઈએ

દ્રવ્ય-વિશેષનુ લક્ષણ—

अन्नादिद्रव्याणामेव सारजातिगुणोत्कर्षयोग्यतासम्पन्नरूपत्वं द्रव्यविशेषस्य लक्षणम् । (५३१)

અર્થાત્ અન્ન વગેરે દ્રવ્યોમા પણ સાર, જાતિ અને ગુણના ઉત્કર્ષની યોગ્યતાથી યુક્ત જે દ્રવ્ય હોય તે 'દ્રવ્ય-વિશેષ' છે અત્ર સાર એટલે જેમાથી ગધ, રસ વગેરે નષ્ટ ન થઇ ગયેલ હોય તેવા શાલિ, વ્રીહિ, ઘઉ વગેરે 'જાતિ' કહેવાય છે સુગધી, લવણ, સ્નિગ્ધ, મધુર એ ગુણો જાણવા એ સારાદિ જે દ્રવ્યમા ઉત્કૃષ્ટપણે હોય તે 'દ્રવ્ય-વિશેષ' છે દાનમા અપાતી વસ્તુ એવી હોવી જોઈએ કે તે લેનાર પાત્રને તેની જીવનયાત્રામા પુષ્ટિ કરનારી થઇ પડે અને તેના ગુણના વિકાસમા નિમિત્તરૂપ બને

દાતૃ-વિશેષનુ લક્ષણ—

प्रतिग्रहीतरि अनसूयारूपत्वे सति त्यागादौ विषादाभावरूपत्वं दातृविशेषस्य लक्षणम् । (५३२)

અર્થાત્ જેને દાન અપાતુ હોય તે વ્યક્તિમા જે ગુણો હોય તેને દોષરૂપે જોવાની બુદ્ધિરૂપ અસૂયા જે દાતામા ન હોય તેમજ દાન દેતી વેળા કે ત્યારપછી પણ જેના મનમા જરા પણ ખેદ ન થાય તે દાતા ' દાતૃ-વિશેષ ' છે એટલે કે જે દાતા શ્રદ્ધા પૂર્વક, બહુમાન પુરસ્પર, અખિન્ન મનથી દાન દેતો હોય તે ' દાતૃ-વિશેષ ' છે

પાત્ર-વિશેષનુ લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रसम्पन्नत्वत्व पात्रविशेषस्य लक्षणम् । (५३३)

અર્થાત્ સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્-જ્ઞાન અને સમ્યક્-ચારિત્રથી યુક્ત વ્યક્તિ તે ' પાત્રવિશેષ ' છે એટલે આવી વ્યક્તિને દાન દેવાથી તે દાનનો સદુપયોગ જ કરે, સત્પુરુષાર્થનુ જ તે અપ્રમાદિત પણે સેવન કરે, એવી આ પાત્રની વિશેષતા છે આવા ઉત્તમ પાત્રને આપેલ દાનનુ ફળ વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ છે એટલે કે એથી મોક્ષ પણ હથેલીમા આવીને ઊભુ રહે છે

इति प पम् 'प पस धीत्युपाधिक-शास्त्रविशारद-जैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्म सूरीश्वरचरणारविन्दभृङ्गायमाणेन यायतीर्थ यायविशारदोपनामधारिणा 'प्रवर्तकश्रीमङ्गल विजयेन' विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य आस्रवाधिकारवर्णननामा तृतीय उल्लासोऽनु वादादिपर्यक समाप्त ॥

ચતુર્થ ઉલ્લાસ—'બન્ધ' અધિકાર

આપણે ગત ઉલ્લાસમા કાયિક, વાચિક અને માનસિક કર્મરૂપ યોગ તે 'આસ્રવ' છે એવુ આસ્રવનુ લક્ષણ તેમજ તેના પ્રકારોનુ કથન કર્યું હવે 'બન્ધ' અધિકારનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા બન્ધની ઉત્પત્તિ કઇ આકસ્મિક નથી એટલે સૌથી પ્રથમ બન્ધનાં કારણોનો નિર્દેશ કરતા ગ્રથકાર કહે છે કે—

'मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा इति पञ्च बन्धहेतवो भवन्ति'।

અર્થાત્ (૧) [2]મિથ્યાદર્શન યાને મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય અને (૫) યોગ એમ બન્ધના પાચ કારણો છે પરન્તુ એ ધ્યાનમા રાખવુ કે મિથ્યાદર્શનાદિ પાચે બન્ધ–હેતુઓ એક જ જીવમા સમકાલે સભવતા નથી કે જે હકીકત હિંસાદિ સર્વ પરિણામોને પણ લાગુ પડી શકે છે વિશેષમા આ મિથ્યાદર્શનાદિ જે પાચ બન્ધ–હેતુઓ છે તેમા જો પૂર્વ હેતુ વિદ્યમાન હોય તો ઉત્તર હેતુ હોવો જ જોઇએ, કિન્તુ ઉત્તર હેતુ હોય તો પૂર્વ હેતુ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય–એની ભજના સમજવી

અવિરતિનુ પ્રમાદ અને કષાયથી પૃથક્ત્વ—

તત્ત્વાર્થરાજ૦ (પૃ ૨૯૭) તરફ નજર કરતા સમજાય છે કે પ્રમાદ અને અવિરતિ એ બે એક બીજાના પર્યાયરૂપ નથી એટલે કે એમા વિશેષતા રહેલી છે, કેમકે ત્યા સૂચવાયુ છે તેમ વિરતિથી અલકૃત વ્યક્તિમા પણ ચાર જાતની વિકથા, ચાર પ્રકારના કષાય, પાચ પ્રકારની ઇન્દ્રિય, નિદ્રા અને પ્રણયરૂપ પદર પ્રકારનો પ્રમાદ સભવે છે, એટલે કે અવિરતિના અભાવમા પણ પ્રમાદના અસ્તિત્વ માટે અવકાશ છે આથી અવિરતિ અને પ્રમાદને એક ન ગણતા અત્ર પૃથક્ ગણ્યા છે તે ન્યાય્ય છે એવી રીતે કષાય અને અવિરતિમા પણ ફેર છે જોકે બને હિંસાદિ પરિણામ રૂપ છે, તોપણ કષાય એ કારણ છે અને અવિરતિ એ કાર્ય છે એટલે કે કાર્યસ્વરૂપ હિંસાદિ અવિરતિથી કારણરૂપ કષાય ભિન્ન છે[3]

આ પ્રમાણે જોતા વિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય એ ત્રણેનુ પૃથક્ અસ્તિત્વ સ્વીકારવુ પડે તેમ છે એમા મિથ્યાદર્શન અને યોગ ઉમેરતા બન્ધ–હેતુઓની સખ્યા પાચની આવે છે

---

૧ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧)માં કહ્યુ પણ છે કે—

"मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतव ।"

૨ જુઓ પૃ ૭૨ તેમજ પૃ ૩૪૯

૩ હિંસાદિ પરિણામરૂપે વિચાર કરતાં અવિરતિનો કષાયમાં અતર્ભાવ શકય છે અથવા તો કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરવાથી પણ અવિરતિનો કષાયમાં સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે.

મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓનો ઇન્દ્રિયાદિ આસ્રવો સાથે અભેદ—

આપણે તૃતીય ઉલ્લાસમા ઇન્દ્રિય, કષાય, અવ્રત અને ક્રિયા એમ આસ્રવના ભેદો દર્શાવી ગયા છીએ અને અહીં તો મિથ્યાત્વાદિ પાચનુ બન્ધના હેતુ તરીકે યાને આસ્રવ તરીકે નિરૂપણ કરીએ છીએ તો આ બેનો સમન્વય શી રીતે થાય તેનો અત્ર વિચાર કરીશુ તત્ત્વાર્થ૦ભા૦ (પૃ ૨૯૪)મા સૂચવાયુ છે તેમ મિથ્યાત્વનો પચીસ પ્રકારની ક્રિયાઓમા અતર્ભાવ થાય છે અને પ્રમાદનો આજ્ઞાવ્યાપાદન-ક્રિયા અને અનાકાક્ષ-ક્રિયામા સમાવેશ થાય છે યોગનો ઇન્દ્રિયમા કે ક્રિયામા અતર્ભાવ કરી શકાય અવિરતિ કહો કે અવ્રત કહો તે તો એક જ છે એટલે આ પ્રમાણે વિચારતા મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓ ઇન્દ્રિયાદિ આસ્રવોથી જુદા નથી

મિથ્યાદર્શનાદિની જુદા જુદા ગુણસ્થાનોમા સભાવના—

દરેકે દરેક ગુણસ્થાનકમા કઇ પાચે બન્ધહેતુઓ સભવતા નથી ફક્ત પ્રથમ ગુણસ્થાનમા મિથ્યાદર્શનાદિ પાચે સમુદાયરૂપે છે બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ગુણસ્થાનોમા અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે પાચમામા દેશથી અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ છે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમા પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ ત્રણ છે સાતમા, આઠમા, નવમા, દશમા અને અગ્યારમા ગુણસ્થાનોમા કષાય અને યોગ એમ બે છે અગ્યારમામા સત્તારૂપે કષાય છે પણ ઉદયમા નથી એટલે ત્યા પણ કષાય-પ્રત્યયિક બન્ધ નથી બારમા અને તેરમામા કેવળ યોગ છે[1] ચૌદમા ગુણસ્થાનમા એકે બન્ધ-હેતુ નથી એ તો અપુનર્બન્ધક છે

[2]બન્ધના કારણોની સખ્યા પરત્વે મતાતરો—

પ્રસ્તુત ગ્રથકાર મોટે ભાગે તત્ત્વાર્થને અનુસરે છે એટલે એ અમૂલ્ય ગ્રથના આઠમા અધ્યાયના આદ્ય સૂત્રમા સૂચવેલા પાચ બન્ધના હેતુઓવાળુ કથન તેઓ અત્ર રજુ કરે તે સ્વાભાવિક છે, પરતુ જૈન દાર્શનિક સાહિત્ય તપાસતા આ ઉપરાત બીજી બે પરપરાઓ પણ જોવાય છે એટલે કે બન્ધના હેતુઓ તરીકે શ્રીઉમાસ્વાતિ અને તેમના અનુયાયીઓ ઉપર્યુક્ત પાચનો નિર્દેશ કરે છે, [3]કર્મગ્રન્થકાર તેમજ [4]તેમને પગલે ચાલનાઓ પ્રમાદ સિવાયના ચારનો એટલે કે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનો બન્ધના હેતુરૂપે નિર્દેશ કરે છે અને ત્રીજી પરપરા કષાય અને યોગ એ બેને જ બન્ધના હેતુ તરીકે ઉલ્લેખે છે[5] આ પ્રમાણે જોકે બન્ધના હેતુની સખ્યા પરત્વે ભેદ છે, પરતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારતા તે કેવળ અન્યાય અપેક્ષા પૂર્વકના કથનો જ છે, નહિ કે એક બીજાને ઉતારી કે તોડી પાડવાની વૃત્તિવાળા એકાન્તિક કથનો છે એટલે કે એ પરસ્પર ભિન્ન જણાતી પરપરાનો સમન્વય થઇ શકે તેમ છે અને એ પરિસ્થિતિમા એમા સખ્યાભેદ સિવાય કશો ભેદ જ રહેતો નથી

---

૧ આ ઉપરથી મિથ્યાદર્શનાદિના ક્રમની સકારણતા ફલિત થાય છે

૨ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્રનુ વિવેચન પૃ ૩૪૩-૩૪૪

૩ જુઓ ચતુર્થ કર્મગ્રન્થ ગા ૫૦ ૪ જુઓ પચસગ્રહ (દ્વા ૪, ગા ૧) તથા કર્મકાણ્ડની ગા. ૭૮૬ ૫ જુઓ પાંચમો કર્મગ્રન્થ (ગા ૯૬).

પ્રમાદ એ એક જાતનો અસયમ જ છે અને એથી એનો કષાયમા કે અવિરતિમા અંત ર્ભાવ કરી શકાય આ દૃષ્ટિથી કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ગ્રંથોમા ફક્ત ચાર બન્ધ-હેતુઓ ગણાવાયા છે વળી બારીકીથી વિચાર કરતા મિથ્યાત્વ અને અસયમ એ બને કષાયના સ્વરૂપથી ભિન્ન જણાતા નથી એથી આ દૃષ્ટિએ કષાય અને યોગ એ બેને જ બન્ધહેતુઓ ગણવામા કશી હાનિ નથી

જ્યારે આ પ્રમાણે સમન્વય કરી શકાય છે તો સવાલ એ ઊભો થાય છે કે શા આધારે સખ્યાભેદની જુદી જુદી પરપરા ચાલી આવે છે ? આનો ઉત્તર એમ અપાય છે કે કોઇ પણ કર્મ બધાય ત્યારે તેમા વધારેમા વધારે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને અનુભાગ એ જે ચાર અશોનુ નિર્માણ થાય છે તેના જુદા જુદા કારણ કષાય અને યોગ એ બે છે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ એ બે અશોનુ નિર્માણ યોગને આભારી છે, જ્યારે સ્થિતિ અને અનુભાગ એ બે અશોનુ નિર્માણ કષાયને આભારી છે આ રીતે એક જ કર્મમા ઉત્પન્ન થતા પ્રકૃતિ આદિ ચાર અશોના હેતુઓનુ વિશ્લેષણ કરવાની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રમા કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનુ કથન કરાયુ છે, અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ઉતરતી ચડતી ભૂમિકારૂપ ગુણસ્થાનોમા બધાતી કર્મપ્રકૃતિઓની તરતમતાનુ કારણ દર્શાવવા માટે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર બન્ધહેતુઓનો નિર્દેશ કરાયો છે જે ગુણસ્થાને બન્ધહેતુઓ ઉક્ત ચારમાથી જેટલા વધારે હોય તે ગુણસ્થાને કર્મપ્રકૃતિઓનો તેટલો વધારે બન્ધ હોય અને જ્યા એ બન્ધહેતુઓ ઓછા હોય ત્યા કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ તેટલો ઓછો હોય આ રીતે વિચારતા એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કષાય અને યોગ એ બે હેતુઓનુ કથન કરનારી પરપરા કોઇ પણ એક જ કર્મમા સભવતા ચાર અશોના કારણનુ પૃથક્કરણ કરવા માટે છે, જ્યારે મિથ્યાત્વાદિ ચાર હેતુઓનુ કથન કરનારી પરપરા એ જુદા જુદા ગુણસ્થાનોમા તરતમભાવ પામતા કર્મબન્ધના કારણનો ઉકેલ કરવા માટે છે પાચ બન્ધહેતુઓની પરપરાનો આશય તો ચારની પરપરા કરતા જુદો જણાતો નથી અને જો હોય તો તે એટલા જ પૂરતો છે કે જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને બન્ધહેતુ વિષે વિસ્તારથી જ્ઞાન કરાવવુ

આસ્રવ અને બધ એ બે તત્ત્વોમાં પહેલુ કયું ?—

આપણે ૯૭૫મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ મિથ્યાદર્શનાદિ પાચ, કર્મબન્ધના કારણો છે અને એ બન્ધના કારણોને જ જૈન દર્શન 'આસ્રવ' કહે છે અર્થાત્ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાયની સાથે સબધ ધરાવતી તન, વચન અને મનની પ્રવૃત્તિઓ જ શુભ કે અશુભ કર્મના આગમનનુ કારણ હોવાથી આસ્રવરૂપ છે આ પ્રમાણે આસ્રવ કર્મબન્ધનુ કારણ છે અને કર્મબન્ધ એ કાર્ય છે, વાસ્તે પહેલા કારણ અને પછી કાર્ય હોવુ જોઇએ એટલે કે પહેલા આસ્રવ અને પછી કર્મબન્ધ એ પ્રમાણે એ બે તત્ત્વોને સ્થાન મળે છે પરતુ આમ માનવા જતા એ વાધો આવે છે કે બન્ધ સિવાય આસ્રવ માટે અવકાશ જ નથી, એથી કરીને પહેલા કર્મબન્ધ અને પછી આસ્રવ એમ સ્વીકારવુ જોઇએ અને તેમ સ્વીકારવા જતા તો આસ્રવને કર્મબન્ધનો હેતુ માનવો અસગત ઠરે છે કેમકે કદી પણ પહેલા કાર્ય અને પછી હેતુ એવો કાર્ય-કારણનો ક્રમ હોઇ શકતો નથી માટે આસ્રવ અને કર્મબન્ધ એ બેના સ્થાન શી રીતે માનવા ઉચિત છે એ પ્રશ્ન જરૂર ઊભો રહે છે આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ બીજ અને ઝાડ એ બેમા પહેલુ કયુ અને પછી કયું એ પ્રશ્નનો

આરો આવે તેમ નથી, પરંતુ એનો પ્રવાહ અનાદિ કાલથી વહ્યા કરે છે તેમ આસ્રવ અને બન્ધમા પહેલુ કયુ અને પછી કયુ એ વાતનો અંત આવે તેમ નથી, એ તો પ્રવાહરૂપે અનાદિ કાલથી નિરંતર ચાલૂ જ છે આસ્રવ અને કર્મબન્ધ એ બને પ્રવાહરૂપે અનાદિ હોવાથી એના પૂર્વાપરનો ક્રમ પણ અનાદિ સમજવો હા એટલુ ખરૂ કે વર્તમાનકાળના આસ્રવનો હેતુ પૂર્વ કાળનો કર્મબન્ધ છે અને થનારા કર્મબન્ધનો હેતુ આ વર્તમાન કાળનો આસ્રવ છે

પૂર્વ કાળના બન્ધની અપેક્ષાએ વર્તમાન કાળનો આસ્રવ કાર્યરૂપ છે અને એ જ કાર્યરૂપ આસ્રવ ભાવિ કર્મબન્ધની અપેક્ષાએ કારણરૂપ છે એ જ દૃષ્ટિએ અહીં આસ્રવને કર્મ-બન્ધનો હેતુ કહ્યો છે, માટે આસ્રવ અને બન્ધના ક્રમમા કોઇ જાતનો વાધો કે કોઇ પ્રકારની આપત્તિ આવે તેમ નથી

મિથ્યાદર્શનનું સ્વરૂપ અને તેના બે પ્રકારો—

હવે આપણે એક પછી એક મિથ્યાદર્શનાદિ બન્ધ-હેતુઓની વ્યાખ્યા કરીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ મિથ્યાદર્શનનો વિચાર કરીએ મિથ્યાદર્શન કહો કે મિથ્યાત્વ કહો તે એક જ છે એનુ લક્ષણ ગ્રથકાર નીચે મુજબ નિર્દેશે છે —

मिथ्यात्वमोहनीयकर्मपुद्गलसाचिव्यविशेषादात्मपरिणामविशेष - रूपत्व मिथ्यात्वस्य लक्षणम् । (५३४)

અર્થાત્ મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ કર્મ-પુદ્ગલની પ્રધાનતાને લીધે આત્મામા જે પરિણામ ઉદ્ભવે છે તે ' મિથ્યાત્વ ' છે

અન્ય રીતે વિચારીએ તો સર્વજ્ઞપ્રરૂપિત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધાનો અભાવ એ ' મિથ્યાત્વ ' છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન એ પદાર્થનુ વાસ્તવિક શ્રદ્ધાન હોવાથી એનુ સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ઉલટુ છે એ મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનુ સભવે છે—(૧) પદાર્થને વિષે યથાર્થ શ્રદ્ધાનના અભાવરૂપ અને (૨) અયથાર્થ વસ્તુના શ્રદ્ધાનરૂપ આ બેમા ખાસ ફેર એટલો જ છે કે પહેલુ તદ્દન મૂઢ દશામા પણ હોય, જ્યારે બીજુ તો વિચારદશામા યાને સમજુ અવસ્થામા જ હોય વિચારશક્તિનો વિકાસ થયા છતા જ્યારે અભિનિવેશથી કોઇ એક જ દૃષ્ટિને ખોટી રીતે વળગી રહેવામા આવે ત્યારે વિચારદશા હોવા છતા અતત્ત્વના પક્ષપાતને લઇને એ દૃષ્ટિ ' મિથ્યાદર્શન ' કહેવાય છે એ ઉપદેશજન્ય હોવાથી ' અભિગૃહીત ' કહેવાય છે વિચારદશા વિકસ્વર ન થઇ હોય ત્યારે અનાદિકાલીન આવરણના દબાણને લીધે ફક્ત મૂઢતા હોય છે આવા સમયે જેમ તત્ત્વનુ અશ્રદ્ધાન નથી તેમ અતત્ત્વનુ પણ શ્રદ્ધાન નથી એ વખતે માત્ર મૂઢતા હોઇ તત્ત્વનુ અશ્રદ્ધા કહી શકાય એ નૈસર્ગિક હોવાથી યાને ઉપદેશથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે ' અનભિગૃહીત ' કહેવાય છે દૃષ્ટિ કે પથના બધા એકાતિક કદાગ્રહો અભિગૃહીત મિથ્યાદર્શન ' છે આનો સભવ મનુષ્ય જેવી વિચારમા વિકસિત બનેલી જાતિમા

છે, જ્યારે અનભિગૃહીત મિથ્યાદર્શનનો સભવ કીટ, પતગ વગેરે મૂર્ચ્છિત ચૈતન્યવાળી જાતિઓમા છે

પ્રસ્તુત ગ્રથકારે પણ મિથ્યાત્વના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે પ્રકારો સૂચવ્યા છે તેમા અભિગૃહીત મિથ્યાત્વનુ લક્ષણ તેમણે નીચે મુજબ નિર્દેશ્યું છે —

मत्यज्ञानादिना परिकल्पयतोऽसम्यग्दर्शनपरिग्रहविषयको योऽयं 'तदेव सत्यम्' इत्यभ्युपगमः, तत्प्रतिपत्त्या गृहीतमिथ्यात्वरूपत्व, मत्यज्ञानादिनाऽभ्युपेत्यासम्यग्दर्शनविषयकपरिग्रहरूपत्व वाऽभिगृहीत-मिथ्यात्वस्य लक्षणम्। (५३५)

અર્થાત્ મતિ-અજ્ઞાનાદિ વડે કલ્પના કરનારા (જનો), ખોટા મતોના સમૂહમાથી આ દર્શન જ સત્ય છે એવી માન્યતા ધરાવે તો તેમની તે માન્યતા 'અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ' કહેવાય છે અથવા મતિ-અજ્ઞાનાદિ વડે ગ્રહણ કરાયેલ અયથાર્થ દર્શન સબધી જે સ્વીકાર તે 'અભિગૃહીત મિથ્યાત્વ' છે આ પ્રકારના મિથ્યાત્વથી વાસિત વ્યક્તિ 'મિથ્યાત્વી' કહેવાય છે

શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના સમયમા આ ઉપદેશજન્ય (નહિ કે નૈસર્ગિક) મિથ્યાત્વથી યુક્ત એવા પાખડીઓની સખ્યા **સૂત્રકૃતાગ** (શ્રુ ૧, ઉ ૧૨)ની ૧૧૯મી [1]નિર્યુક્તિમા ૩૬૩ની સૂચવાઇ છે, જ્યારે [2]બૌદ્ધ ગ્રથમા ૬૩ નો ઉલ્લેખ છે અભિગૃહીત મિથ્યાત્વની અપેક્ષા અનુસાર

---

૧ આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

" असियसय किरियाण अक्किरियाण च होइ चुलसीती ।
सत्ताणिय सत्तट्ठी वेणइयाण च बत्तीसा ॥ ११९ ॥ "

[अशीत्यधिकशत क्रियावादिनामक्रियावादिना च भवति चतुरशीति ।
अज्ञानिका सप्तषष्टिर्वैनयिकानां च द्वात्रिंशत् ॥]

૨ મહર્ષિ બુદ્ધના સમયમા જુદા જુદા ૬૩ પથો હતા એમ **સુત્તનિપાત**ના **સભિયસુત્ત**ની ૨૯ મી ગાથાની નિમ્ન-લિખિત પક્તિ ઉપરથી સમજાય છે —

" यानि च तीणि यानि च सट्ठि समणप्पवदितानि० "
[यानि च त्रीणि यानि च षष्टि श्रमणप्रवादितानि०]

અર્થાત્ ત્રણ અને સાઠ એટલે ત્રેસઠ મતો હતા આમા બૌદ્ધ મતનો પણ સમાવેશ થતો હોય એમ જણાય છે, કેમકે પાલી સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે " **द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि** " એટલે બાસઠ પથોનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે આ બાસઠ પથોના શ્રમણોના મતો વિગતવાર બતાવવાનો પ્રયત્ન **દીઘનિકાય**ના પહેલા 'બ્રહ્મજાલ' નામના સૂત્રમા કરવામાં આવ્યો છે, પરતુ તે કૃત્રિમ છે જે સમયે એ સૂત્ર લખાયુ હશે તે સમયે તેના રચનારને બુદ્ધના સમયમા જે શ્રમણપથો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેને વિષે ૬૨ની સખ્યા સિવાય બીજી માહિતી બહુ જ થોડી હશે એમ લાગે છે જુઓ પ્રો **રાજવાડે**ના **બ્રહ્મજાલસુત્તનુ** પરિશિષ્ટ તેમજ **પુરાતત્ત્વ** (પુ ૨, પૃ ૨૪૨)

આના (૧) અજ્ઞાનવાદી, (૨) ક્રિયાવાદી, (૩) અક્રિયાવાદી અને (૪) વિનયવાદી એમ [1]ચાર વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે તેમા આ ગ્રથકાર કથે છે તેમ બુદ્ધના શિષ્ય પ્રમુખ અજ્ઞાનવાદીઓની સખ્યા ૬૭ ની છે [2] સાકલ્ય ([3]શાકટ્ય), વક્કુલ, (બાષ્કલ), સાત્યમુગ્રિ, ચારાયણ, માધ્યન્દિન, મૌદ, પિપ્પલાદ (પિપ્પલાદ), બાદરાયણ, જૈમિનિ, વસુ વગેરેનો અજ્ઞાનવાદીમા અ તર્ભાવ કરાય છે

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદો છે [4] તેમા મરીચિ, કુમાર, કપિલ, ઊલૂક, ગાર્ગ્ય વગેરે ક્રિયાવાદી છે

અક્રિયાવાદીના ૮૪ પ્રકારો છે [5] કૌકલ (?), કાણ્ઠેવિદ્ધિ, કૌશિક વગેરે અક્રિયાવાદીઓ છે

વિનયવાદીના ૩૨ ભેદો છે [6] વશિષ્ટ(વસિષ્ઠ), પારાશર, જાતુ(તૂ)કર્ણ, વાલ્મીકિ, રોમહર્ષ, સત્યદત્ત, વ્યાસ, ઇલાપુત્ર વગેરેને વિનયવાદી જાણવા

વિવિધ વાદો અને તેના મુખ્ય અનુયાયીઓના પરિચયને લગતુ સાહિત્ય—

આર્ષ સૂત્રો યાને અ ગો પૈકી દૃષ્ટિવાદમા જ વિશેષે કરીને અજ્ઞાનવાદ, ક્રિયાવાદ, અક્રિયા

---

૧ શ્રમણોનુ ધ્યેય ઐહિક દુ ખોથી મોક્ષ મેળવવાનુ હતુ, પરતુ તે કેવી રીતે મેળવવો એ વિષે વિલક્ષણ મતભેદ થવાથી ઉપર જણાવેલા ૬૨ મતભેદો યાને પથો ઉત્પન્ન થયા હતા આમાંના કેટલાક વખત જતા એક બીજામા મળી ગયા આમાથી જે ૭ પથો બીજા શ્રમણપથોને પછવાડે પાડી આગળ ધસ્યા હતા, તે નીચે મુજબ છે —

(૧) અક્રિયાવાદ, (૨) સસારશુદ્ધિવાદ અથવા નિયતિવાદ, (૩) ઉચ્છેદવાદ (૪) અન્યોન્યવાદ, (૫) ચાતુર્યામસવરવાદ અને (૬) વિક્ષેપવાદ આ છએ વાદનુ સ્વરૂપ **દીઘનિકાયના સામઞ્ઞફલસુત્તમા** મળે છે એનો સારાંશ **પુરાતત્ત્વ** (પુ ૨, પૃ ૨૧૩-૨૪૭)માં આપેલો છે વિશેષ માહિતી માટે **દીઘનિકાયનુ** પ્રો **રાજવાડેકૃત** મરાઠી ભાષાન્તર (ભા ૧, પૃ ૫૬-૬૫) તેમજ **સામઞ્ઞફલસુત્તનુ** પરિશિષ્ટ જોવુ

આ વાદના **પૂરણ કસ્સપ, મક્ખલિ ગોસાલ, અજિતકેસકમ્બલ પકુધકચ્ચાયન નિગણ્ઠનાતપુત્ત** અને **સજય બેલટ્ઠપુત્ત** એ અનુક્રમે નાયકો યાને આચાર્યો હતા મહર્ષિ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૯૫૦ વર્ષે લખાયેલી **અટ્ઠકથા** (આઠ કથા)માં આ આચાર્યોનો પુષ્કળ ઉપહાસ કરાયેલો છે

૧ મહાત્મા બુદ્ધે (૧) સક્કાય-દિટ્ઠિ (સત્કાયદૃષ્ટિ), (૨) વિચિકિચ્છા (વિચિકિત્સા) અને (૩) સીલબ્બત (શીલવ્રત) એમ જે દાર્શનિક વિચારોના ત્રણ વિભાગો પાડયા છે તે અનુક્રમે અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ સાથે સરખાવી શકાય

ઉત્તરાધ્યયન (અ ૧૮, ગા. ૨૩) તેમજ **સૂત્રકૃતાગ** (૧-૧૨-૪)મા ઉપરથી ડૉ. **બરુઆ** એવુ અનુમાન કરે છે કે **મહાવીરના** શિષ્યો નિવેદન કરે છે તેમ **મહાવીરે** પોતાની પદ્ધતિને ક્રિયાવાદ કહી અને બાકીનાની પદ્ધતિઓને અક્રિય, અજ્ઞાન અને વિનય એ ત્રણમા વિભક્ત કરી

૨, ૪-૬ જુઓ ૮૭૯ મા પૃષ્ઠગત પ્રથમ ટિપ્પણ

૩ કૌંસમાં આપેલા નામો શુદ્ધ છે અને આપેલ નામવાળી વ્યક્તિઓની તેમજ બીજીઓની પણ માહિતી માટે **તત્ત્વાર્થ** (ભા ૨)ની મારી અગ્રેજી પ્રસ્તાવના જોવી

વાદ, ઈશ્વરવાદ, નિયતિવાદ, શૂન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ, અદ્વૈતવાદ વગેરે અનેક વાદોને લગતી ચર્ચા હતી આથી કરીને તો [1]દૃષ્ટિવાદની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતા **તત્ત્વાર્થ** (અ ૧, સૂ ૨૦)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૯૧)મા તેના કર્તા શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ કહ્યુ છે કે—

" दृष्टीनाम्-अज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः । "

આ દૃષ્ટિવાદના તો આજે દુર્ભાગ્યે દર્શન પણ અશક્ય છે એટલે આ વાદો માટે આગમ તરીકે તો [2]**સૂત્રકૃતાગ** જોઇ સતોષ માનવો પડે છે પ્રાચીનતામા ઉતરતી કોટિમા એના પછી એની નિર્યુક્તિને મૂકી શકાય તેમ છે આગમ જેવા સન્માન્ય ગણાતા **સન્મતિતર્ક**મા પણ આ વાદોની ઝાખી થાય છે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૮, સૂ ૧)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૨૨–૧૨૩)મા અજ્ઞાનવાદ વગેરે પ્રસ્તુત ચાર વાદોનુ ટુક સ્વરૂપ અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓના નામોનો નિર્દેશ

---

૧ **ઓઘનિર્યુક્તિ**ની વૃત્તિના આઠમા પત્રમા આને ઉદ્દેશીને કહ્યુ છે કે—

" द्रव्यानुयोग सदसत्पर्यालोचनरूप, स च दृष्टिवाद, चशब्दात् अनार्ष सम्मत्यादिरूपश्च । "

અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગ એ કોઇ પણ પદાર્થ (પ્રમેય)ને લગતી, શુ એ સત્ છે કે અસત્ છે, શુ એ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ઇત્યાદિ ચર્ચારૂપ છે આ દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય **દૃષ્ટિવાદ** નામના લુપ્ત થયેલા બારમા અગમા મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે વળી અનાર્ષ એટલે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી રહિત એવા શ્રુતજ્ઞાનીને હાથે રચાયેલા **સમ્મતિતર્ક**મા પણ દ્રવ્યાનુયોગ ઠાસી ઠાસીને ભરેલો છે

અત્ર એ નિવેદન કરવુ અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે જેને જૈનો ' દ્રવ્યાનુયોગ ' કહે છે તેને બ્રાહ્મણો પ્રાય ' તત્ત્વજ્ઞાન ' કહે છે અને બૌદ્ધો મોટે ભાગે એનો ' અભિધમ્મ ' શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે

૨ આ દ્વિતીય અગમા સ્વસમયની અને પરસમયની વિસ્તૃત પ્રરૂપણા છે એમાં લગભગ નીચે મુજબના ત્રેવીસ વિષયો વિષે ચર્ચા છે

(૧) પચમહાભૂત, (૨) એકાત્મ, (૩) તજ્જીવ-તચ્છરીર, (૪) અકારક, (૫) આત્મષષ્ઠ, (૬) પચસ્કધ, (૭) ચતુર્ધાતુ, (૮) નિયતિ, (૯) ભિક્ષુકર્મ, (૧૦) કૃત, (૧૧) અવતાર, (૧૨) સિદ્ધ-અરોગ, (૧૩) લોક, (૧૪) સુખેન સુખ, (૧૫) સ્ત્રીસગ, (૧૬) મુક્તિસાધન, (૧૭) ક્રિયા, (૧૮) અક્રિય, (૧૯) વિનય, (૨૦) અજ્ઞાન (૨૧) હિસા, (૨૨) વેદ અને (૨૩) હસ્તિતાપસ

આમાંના કેટલાક નામો સૂત્રકારે, કેટલાક નિર્યુક્તિકારે, કેટલાક ટીકાકારે અને કેટલાક મૂળમાં કહેલા ભાવ ઉપરથી પ **બેચરદાસે** યોજ્યા છે આ દરેક વાદ (મતવ્ય)ના સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ માટે જુઓ **પુરાતત્ત્વ** (પુ ૩, પૃ ૧૧૫-૧૨૮) અને અજૈન દર્શનમાના એવા વાદોના નામનિર્દેશાદિ માટે જુઓ **તત્ત્વાર્થ** (વિ ૨)ની મારી અગ્રેજી પ્રસ્તાવના

છે આચાર તેમજ [1]સૂત્રકૃતની શ્રીશીલાકસૂરિકૃત ટીકાઓના તેમજ **નયચક્ર**, **અનેકાન્ત જયપતાકા** અને **સ્યાદ્વાદરત્નાકર** જેવા તાર્કિક ગ્રંથોમા પણ આ વાદો વિષે વર્ણન મળી આવે છે **પ્રવચનસારોદ્ધાર**, **તર્કરહસ્યદીપિકા** વગેરેમા પણ આનુ ચિત્ર આલેખાયેલુ છે

દિગબર સાહિત્યમા **તત્ત્વાર્થરાજ૦** (પૃ ૫૧, ૨૯૪)મા તેમજ **તત્ત્વાર્થશ્લોક૦** (પૃ ૪૭૪)મા પ્રસ્તુત વાદો અને એના મુખ્ય અનુયાયીઓનો નામોલ્લેખ છે, પરંતુ એ સાહિત્યમા એથી પ્રાચીન કોઇ ગ્રન્થમા એ અનુયાયીઓનો પરિચય હોય તો તે કયા છે તેની મને ખબર નથી

સૂત્રકૃતાગ અને અજ્ઞાનવાદ—

આ વાદના સબધમા **સૂત્રકૃતાગ** (શ્રુ ૧, અ ૧, ઉ ૨, [2]ગા ૧૪-૧૬)મા કહ્યુ છે કે કેટલાક બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો એ બધા એમ કહે છે કે બધાં જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને એથી એ અસત્ય છે સસારમા પણ જે બધા પ્રાણીઓ છે તે કોઇ બરાબર જાણતા નથી જેમ આર્ય ભાષાને નહિ સમજનારો મ્લેચ્છ કેવળ આર્યના વચનોનો અનુવાદ કરે છે પણ કઇ સમજતો નથી એટલે તેના હેતુની અપેક્ષાથી અજ્ઞાત છે તેમ બધા લોકો પોતપોતાની પરપરામા ઉતરી આવેલા તત્ત્વોનો કેવળ અનુવાદ કરે છે, પણ એનો કયો હેતુ સમજતા નથી અર્થાત્ કોઇને કોઇ પ્રકારનો ચોક્કસ નિશ્ચય થતો નથી માટે [3]અજ્ઞાન એ જ શ્રેય છે વિશેષમા આ દ્વિતીય અગ (શ્રુ ૧, અ ૧૨,

---

૧ સૂત્રકૃતની ટીકાના ૨૦૮મા અને ૨૦૯મા પત્રમાં કહ્યુ છે કે—

"एषां च क्रियावाद्यादीनां स्वरूपं तन्निराकरणं चाचारटीकायां विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह प्रतन्यते" અર્થાત્ ક્રિયાવાદી વગેરેનુ સ્વરૂપ તેમજ તેમના મતનુ નિરસન **આચાર**ની ટીકામાં વિસ્તારથી આપેલુ છે એટલે અહીં તેનો ઊહાપોહ કરવામાં આવતો નથી

આથી એ ફલિત થાય છે કે **શ્રીશીલાકસૂરિ**એ **આચાર**ની ટીકા રચ્યા બાદ **સૂત્રકૃત**ની ટીકાની રચના કરી છે

૨ 'माहणा समणा एगे सव्वे नाणं सयं वये।
सव्वलोगे वि जे पाणा न ते जाणंति किंचण ॥१४॥
मिलक्खू अमिलक्खुस्स जहा वुत्ताणुभासए।
ण हेउं से विजाणाइ, भासियं तऽणुभासए ॥१५॥
एवमन्नाणिया नाणं, वयंता वि सयं सयं।
निच्छयत्थं न याणंति, मिलक्खु व्व अबोहिया ॥१६॥'

[माहना (ब्राह्मणविशेषाः) श्रमणाः (परिव्राजकविशेषाः) एके सर्वे ज्ञानं स्वकं वदन्ति।
सर्वलोकेऽपि ये प्राणा न ते जानन्ति किञ्चन ॥
म्लेच्छ (आर्यभाषानभिज्ञ) अम्लेच्छस्य यथा उक्तमनुभाषते।
न हेतुं तस्य विजानाति भाषितं तदनुभाषते ॥
एवमज्ञानिका ज्ञानं वदन्तोऽपि स्वकं स्वकम्।
निश्चयार्थं न जानन्ति म्लेच्छा इवाबोधिकाः ॥]

३ Ignorance is bliss

[1]ગા ૨)મા કહ્યુ છે કે અજ્ઞાનવાદીઓ કુશળ છતા અસસ્તુત છે, તેઓ વિચિકિત્સાના પારને પામેલા નથી એ અકોવિદો અકોવિદો સાથે વગર વિચાર્યું ખોટુ બોલે છે

સૂત્રકૃતાગ અને ક્રિયાવાદ—

સૂત્રકૃત (શ્રુ ૧, અ ૧૨, [2]ગા ૧૧)મા કહ્યુ છે કે, (ક્રિયાવાદી) એવા કેટલાક બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો લોકનુ સ્વરૂપ બરાબર સમજીને આ પ્રમાણે કહે છે કે દુખ સ્વયકૃત છે, અન્યકૃત નથી

સૂત્રકૃતાગ અને અક્રિયાવાદ—

સૂત્રકૃત (શ્રુ ૧, અ ૧૨, [3]ગા ૫-૭)મા કહ્યુ છે કે અક્રિયાવાદીઓ અક્રિયાને કહે છે તેઓ પોતે જણાવેલા તત્ત્વમા ચોક્કસ નથી કોઈ કઇ પૂછે તો તેઓ કશુ કહી શકતા નથી, આ બે પક્ષવાળુ છે, આ એક પક્ષવાળુ છે એમ કહ્યા કરે છે કર્મના [4]છ આયતન કહે છે અબુઝ એવા અક્રિયાવાદીઓ જુદુ જુદુ કહે છે તેઓ કહે છે કે સૂર્ય ઉગતો નથી કે આથમતો

---

१ " अण्णाणिया ता कुसला वि सता, असथुया णो वितिगिच्छतिन्ना ।
अकोविया आहु अकोविर्येहि, अणाणुवीइत्तु मुस वयति ॥ २ ॥ "
[अज्ञानिकास्ते कुशला अपि सन्तोऽसस्तुता न विचिकित्सातीर्णा ।
अकोविदा आहुरकोविदैरनुविचिन्त्य मृषा वदन्ति ॥]

२ " ते एवमक्खति समिच्च लोग, तहा तहा(गया) समणा माहणा य ।
सयकड णन्नकड च दुक्ख, आहसु विज्जाचरण पमोक्ख ॥ ११ ॥ "
[ते एवमाख्यान्ति समेत्य लोक तथा तथा(गता) श्रमणा माहनाश्च ।
स्वयकृत नान्यकृत च दुःखमाहु विद्याचरण प्रमोक्षमिति ॥]

३ " समिस्सभाव च गिरा गहीए, से मुम्मुई होइ अणाणुवाई ।
इम दुपक्ख इममेगपक्ख, आहसु छलाययण च कम्म ॥ ५ ॥
ते एवमक्खति अबुज्झमाणा, विरूवरूवाणि अकिरियवाई ।
जे मायइत्ता बहवे मणूसा, भमति ससारमणोवदग्ग ॥ ६ ॥
णाइच्चो उएइ ण अत्थमेति, ण चदिमा वड्ढति हायती वा ।
सलिला ण सदति ण वति वाया, वझो णियतो कसिणे हु लोए ॥७॥ "
[सम्मिश्रीभाव च गिरा गृहीते स गद्गदितभाषी भवति अज्ञानवादी ।
इद द्विपक्षमिदमेकपक्षमाहु षडायतन च कर्म ॥
ते एवमाख्यान्ति अबुध्यमाना विरूपरूपाणि अक्रियावादी ।
ये आदाय बहवो मनुष्या भ्रमन्ति ससारमनवदग्रम् ॥
नादित्य उदेति नास्तमेति न चन्द्रमा वर्धते हीयते वा ।
सलिलानि न स्यन्दन्ते न वान्ति वाता वन्ध्यो नियत कृत्स्न खलु लोक ॥]

૪ પાચ ઇન્દ્રિયો અને આશ્રવ-દ્વાર

નથી,[1] ચન્દ્ર વધતો નથી કે ઘટતો નથી, પાણી ઝરતા નથી, વા વાતો નથી, સમગ્ર લોક વન્ધ્ય અને નિયત છે

સ્થાનાંગ (સ્થા ૪, ઉ ૪)મા અક્રિયાવાદના નીચે મુજબ [2]આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે —

(૧) એક્કા(એક)વાદી, (૨) અણિક્કા(અનેક)વાદી, (૩) મિતવાદી, (૪) નિમિત્ત વાદી, (૫) સાય(શાશ્વત)વાદી, (૬) સમુચ્છિય(દ)વાદી, (૭) ણાય(નિયત)વાદી અને (૮) ણ (ન) સ તિ પરલોકવાદી

આનો પ્રસ્તુત અક્રિયાવાદના ભેદો સાથે શો સ બ ધ છે તે જાણવુ બાકી રહે છે આ સ બ ધમા કોઈએ પ્રયાસ કર્યો જાણવામા નથી

સૂત્રકૃતાગ અને વિનયવાદ—

સૂત્રકૃત (શ્રુ ૧, અ ૧૨, [3]ગા ૩)મા કહ્યુ છે કે જે આ અનેક વિનયવાદીઓ છે તેઓ સત્યને અસત્ય સમજે છે, અસાધુને સાધુ કહે છે

વિનયવાદનુ વિકૃત સ્વરૂપ—

સરસ્વતી માસિક (વ ૧૩, અ. ૧, પૃ ૧૮૦)ના નીચે મુજબના ઉલ્લેખ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે —

" इसके बाद, सब प्राणियों में भगवान की भावना दृढ करने और अहंकार छोडने के इरादेसे प्राणिमात्र को ईश्वर समझ कर आपने साष्टाग प्रणाम करना शुरू किया। जिस प्राणि को आप आगे देखते उसी के सामने उस के पैरों पर आप जमीन पर लेट जाते! इस प्रकार ब्राह्मण से ले कर चाण्डाल तक और गौ से ले कर गधे तक को आप साष्टाग नमस्कार करने लगे "

---

૧ આ સ બ ધમાં જુઓ મુણ્ડક–ઉપનિષદ્ (૨–૨–૧૦), કઠ–ઉપનિષદ્ (૫–૧૫) અને શ્વેતાશ્વતર–ઉપનિષદ્ (૬–૧૪)

૨ દીઘનિકાયના બ્રહ્મજાલસુત્તમા જે નીચે મુજબના આઠ ભેદો દર્શાવાયા છે તે આ સાથે સરખાવાય.—

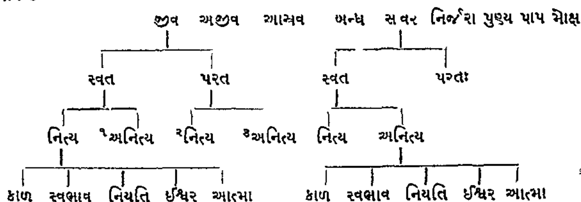
(૧) અમરા–વિક્ખેપિક, (૨) સસ્સતવાદી (૩) એકચ્ચસસ્સતવાદી, (૪) અ તાન તિક, (૫) અધિચ્ચસમુપ્પન્નિક, (૬) ઉદ્ધમાઘાતનિક, (૭) ઉચ્છેદવાદી અને (૮) દિટ્ઠ ધમ્મનિબ્બાનવાદી અર્થાત્ (૧) અમરાવિક્ષેપક, (૨) શાશ્વતવાદી, (૩) એકત્યશાશ્વતવાદી (૪) અન્તાનન્તિક, (૫) અધીત્યસમુત્પન્નિક, (૬) ઊર્ધ્વમાઘાતનિક, (૭) ઉચ્છેદવાદી અને (૮) દૃષ્ટધર્મનિર્વાણવાદી

૩ " सच्च असच्च इति चिंतयता, असाहु साहु त्ति उदाहरता ।
जेमे जणा वेणइया अणेगे पुट्ठा वि भाव विणइंसु णाम ॥३॥"

[सत्यमसत्यमिति चिन्तयन्तोऽसाधुं साधुमित्युदाहरन्त ।
ये इमे जना वैनयिका अनेके पृष्टा अपि भाव व्यनैषु नाम ॥]

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદો ઇત્યાદિ—

ક્રિયાવાદના ભેદોનુ સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે આપણે તત્ત્વાર્થ (અ ૭, સૂ ૧૮)ની વૃત્તિ (પૃ ૧૦૦–૧૦૧)નો આશ્રય લઈશુ[1] જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બન્ધ, સવર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થો પરિપાટી પૂર્વક લખી એ દરેકની નીચે સ્વત અને પરત એમ બે બે શબ્દો સ્થાપન કરવા વળી આ દરેક શબ્દની નીચે નિત્ય અને અનિત્ય શબ્દો સ્થાપવા અને એ પ્રત્યેકની નીચે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, ઈશ્વર અને આત્મા એમ પાચ પાચ શબ્દો સ્થાપવા આ સ્થાપનાનુ દિગ્દર્શન કેટલેક અશે નીચે મુજબ ઉપસ્થિત કરાય છે —

આ પ્રમાણે વિચારતા જીવના વીસ ભેદો થયા એવી રીતે અજીવાદિ આઠ પદાર્થો પૈકી પ્રત્યેકના વીસ વીસ ભેદો જાણવા અર્થાત્ કુલે ૧૮૦ ભેદો ક્રિયાવાદના થયા આ પ્રમાણે અજ્ઞાનવાદ વગેરેના ભેદો ઘટાવી લેવા જેમકે અજ્ઞાનવાદ માટે પુણ્ય અને પાપ સિવાયના સાત પદાર્થોનો વિચાર કરવો આત્માનુ અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી નિત્ય અને અનિત્ય એવા ભેદો માટે અવકાશ રહેતો નથી કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, ઈશ્વર, આત્મા અને યદૃચ્છા એમ છ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેકનો વિચાર કરતા ૭ × ૨ × ૬ = ૮૪ ભેદો અજ્ઞાનવાદના થાય છે

જીવાદિ પદાર્થો ઉપરાત ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતા અજ્ઞાનિકના ૬૭ યાને ૯ × ૭ + ૪ પ્રકારો ઉદ્ભવે છે જેમકે જીવાદિ નવ પદાર્થના સત્ત્વ, અસત્ત્વ, સદસત્ત્વ, અવાચ્યત્વ, સદવાચ્યત્વ, અસદવાચ્યત્વ અને સદસદવાચ્યત્વ એમ સાત સાત વિકલ્પો એટલે એકદર ૬૩ અને ઉત્પત્તિના પ્રાથમિક ચાર મળી ૬૭ જાણવા

દેવ, રાજા, યતિ, જ્ઞાતિ, સ્થવિર, અધમ, માતા અને પિતા એ આઠનો શરીર, વાણી, મન અને દાનથી વિનય કરવા વડે વૈનયિકના બત્રીસ (૮ × ૪ = ૩૨) પ્રકારો થાય છે

હવે ક્રિયાવાદની દૃષ્ટિએ જીવના વીસ ભેદોનુ યત્કિચિત્ સ્વરૂપ આલેખવામા આવે તે પૂર્વે **કાલવાદી, સ્વભાવવાદી, નિયતિવાદી, ઈશ્વરવાદી, આત્મવાદી અને યદૃચ્છાવાદી**ની સ્થૂળ રૂપરેખા આલેખવામા આવે છે

---

૧ સૂત્રકૃતની ટીકાના ૨૦૯મા પત્રમા આ વિષે થોડોક ઉલ્લેખ છે **પ્રવચનસારોદ્ધાર** (ગા. ૨૦૬)ની વૃત્તિ (પત્ર ૩૪૫–૩૪૭) પણ પ્રકાશ પાડે છે

[1]કાલવાદીની માન્યતા—

સમગ્ર જગત્ કાલકૃત છે, જગતની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ કાળને જ આભારી છે, દુનિયામા જે કંઈ બનાવ બને છે તેનુ કારણ કાળ જ છે એમ જેઓ માને છે તેઓ 'કાલવાદી' કહેવાય છે એમનુ કહેવુ એ છે કે કાળ વિના આંબો, ચંપો, અશોક કે અન્ય કોઇ ઝાડ ફૂલ, ફળ વગેરેથી વિભૂષિત બનતુ નથી સર્વ પરિણતિ કાળ ઉપર આધાર રાખે છે વળી ઋતુ વગેરેના વિભાગો, ગર્ભાધાન તેમજ બાળ, કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધતા ઇત્યાદિ અવસ્થાઓને પણ કાળની અપેક્ષા રહેલી છે, કેમકે પ્રતિનિયત કાળમા જ એ ઉપલબ્ધ થાય છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો કાળની મર્યાદા પ્રાપ્ત થયા વિના આંબા ઉપર કેરી આવતી નથી વળી શિયાળામા જ ઠંડી પડે છે, ઉનાળામા જ તાપ પડે છે અને ચોમાસામા જ વરસાદ પડે છે, વસંત ઋતુમા જ વૃક્ષો સુપલ્લવિત બને છે ઇત્યાદિ વિવિધ કાર્યો પ્રતિનિયત ઋતુ યાને કાલ–વિભાગને અધીન છે સૂર્ય–કમળનો વિકાસ સવારે જ અને સંકોચ સાંજે જ થાય છે રસોઇ પણ કાલક્રમ પૂર્વક જ તૈયાર થાય છે[2] મોક્ષ જેવી અત્યુત્તમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પણ ભવસ્થિતિના પરિપાક ઉપર અવલંબિત છે એટલે તે પણ કાલની જ લબ્ધિ કહી શકાય કાલના અભાવમા તો સર્વત્ર અવ્યવસ્થા ઉપસ્થિત થાય, કેમકે પછી ગમે તે કાર્ય ગમે તે સમયે ઉદ્ભવે, કોઇ જાતનો દુનિયામા નિયમ જ ન રહે અને પૂરેપૂરી અધાધુંધી પ્રવર્તે[3]

[4]સ્વ[5]ભાવવાદીનુ મંતવ્ય–

આ વિશ્વમા સર્વ ભાવ (પદાર્થ) સ્વભાવને વશ છે એમ સ્વભાવવાદીઓનું માનવુ છે જેમકે માટીમાથી ઘડો બને છે, નહિ કે કપડુ, એવી રીતે તાતણામાથી કપડુ બને છે, નહિ કે

---

૧ કાલવાદનુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ ડૉ. શ્રાડરે " Uber den stand der Indischen Philosophie zur Zeit Mahavirs und Buddhas " એ નામના ગ્રંથ (પૃ ૧૭–૩૦)માં જર્મન ભાષામાં આલેખ્યુ છે આના પ્રતિબિંબરૂપ વક્તવ્ય " Pre-Buddhistic India " (પૃ ૧૯૯–૨૧૨) નામક ગ્રંથમા ડૉ. બરુઆ તરફથી રજુ થયુ છે

૨ દાખલા તરીકે મગ ચૂલા ઉપર ચડાવ્યા કે તરત જ રધાઇ જતા નથી

૩ આ સબંધમા શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમા કહ્યુ પણ છે કે—

" न कालव्यतिरेकेण, गर्भबालशुभादिकम् ।
यत् किञ्चिज्जायते लोके, तदसौ कारणं किल ॥ १६५ ॥
कालः पचति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः ।
कालः सुप्तेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६६ ॥
किञ्च कालादृते नैव मुद्गपक्तिरपीष्यते ।
स्थाल्यादिसन्निधानेऽपि ततः कालादसौ मता ॥ १६७ ॥
कालाभावे च गर्भादि, सर्वं स्यादव्यवस्थया ।
परेष्टहेतुसद्भाव-मात्रादेव तदुद्भवात् ॥ १६८ ॥ '

૪ આનુ સ્વરૂપ ડૉ. શ્રાડરે પૂર્વોક્ત જર્મન ગ્રંથ (પૃ ૩૦–૩૨)માં આલેખેલુ છે

૫ જુઓ શાસ્ત્રવાર્તા૦ (શ્લો ૧૬૯–૧૭૨)

ઘડો સ્વભાવ વિના કાળ પણ કઇ કરી શકે તેમ નથી જેમકે મગ રધાવવા મૂકયા હોય તેમા જે કાગડુ મગ હોય તેને ગમે તેટલો વખત સુધી ચૂલા ઉપર રાખી મૂકવામા આવે તો એ ચડે જ નહિ–રધાય જ નહિ વળી માળી કે ખેડુત ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે તોપણ ફલ–સિદ્ધિ તો બીજના સ્વભાવ પ્રમાણે જ થવાની આ પ્રમાણે દરેક ચીજનુ કારણ સ્વભાવ જ છે એમ સ્વભાવવાદીઓ માને છે

[1]નિયતિવાદીનો મત—

નિયતિ એટલે ભાવિભાવ જે જેમ બનવાનુ હોય તે તેમ બને છે જ એમા પુરુષાર્થનું–ઉદ્યમનુ કઇ જ વળે તેમ નથી એમ માનનારાઓ 'નિયતિવાદી' છે એમનુ કહેવુ એ છે કે જો આ નિયતિવાદ ન સ્વીકારાય તો વ્યવસ્થા ઉપર પાણી ફરી વળે

સૂત્રકૃત (શ્રુ ૧, અ ૧, ઉ ૨, ગા [2]૧–૩)મા આ નિયતિવાદ સબધી એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે કેટલાકનુ એવુ કહેવુ છે કે બધા જુદા જુદા જીવો જે સુખ કે દુખ અનુભવે છે અથવા પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે એ બધુ કઇ જીવના પુરુષાર્થને લીધે થતુ નથી અર્થાત્ એ બધાનો કર્તા જ્યારે જીવ પોતે જ નથી તો એનો કર્તા બીજો કોણ હોય? જીવો એ બધા સુખ દુખનો અનુભવ કરે છે તે સાગતિક છે–નિયતિને લીધે તેમ થાય છે એટલે કે જેમ બનવાનું હોય તેમ બન્યા કરે છે, એમા કોઈનો પુરુષાર્થ, કાળ, ઈશ્વર, સ્વભાવ કે કર્મ એ કોઇનુ કઇ ચાલતુ નથી [3]

---

૧ આના સ્વરૂપની જર્મન ભાષામાં આલેખાયેલી રૂપરેખા માટે જુઓ ડૉ શ્રાડરની કૃતિ (પૃ ૩૨–૩૬)

૨ "आघाय पुण एगेसिं उववण्णा पुढो जिया ।
वेदयति सुह दुक्ख, अदुवा लुप्पति ठाणाउ ॥ १ ॥
न त सयकड दुक्ख, कओ अन्नकडं च ण ?।
सुह वा जइ वा दुक्ख, सेहिय वा असेहिय ॥ २ ॥
सयकड न अण्णेहिं, वेदयति पुढो जिया ।
सगइअ त तहा तेसिं, इहमेगेसिमाहिअ ॥ ३ ॥'

[आख्यात पुनरेकेषामुपपन्ना पृथग् जीवा ।
वेदयन्ति सुख दु ख अथवा लुप्यन्ते स्थानात् ॥
न तत् स्वय कृत दु ख कुतोऽन्यकृत च ?।
सुख वा यदि वा दुःख सैद्धिक वाऽसैद्धिकम् ॥
स्वयकृत नान्यैर्वेदयन्ति पृथग् जीवा ।
साङ्गतिक तत् तथा तेषु इहैकेषामाख्यातम् ॥]

३ સરખાવો—

" अवश्यम्भाविनो भावा, भवन्ति महतामपि ।
नग्नत्व नीलकण्ठस्य, महाहिशयन हरे ॥ "

આ અ ગના બીજા શ્રુતસ્ક ધમા આ વાદ પરત્વે એમ સૂચવાયુ છે કે કેટલાક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે જે પુરુષો ક્રિયાવાદનુ સ્થાપન કરે છે તેઓ તેમજ જે પુરુષો અક્રિયાવાદનુ સ્થાપન કરે છે તેઓ પણ એટલે આ બ ને બનવા કાળની યાને નિયતિવાદની અપેક્ષાએ એક સરખા છે અર્થાત્ ક્રિયાનુ અને [1]અક્રિયાનુ કારણ પણ નિયતિ જ છે

આપણે ૯૮૦મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ સામઞ્ઞફલસુત્તમા આ વાદનો નિર્દેશ છે ત્યા એને 'સ સારશુદ્ધિવાદ' તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે એના નાયક તરીકે [2]મક્ખલિ ગોસાલ નુ નામ સૂચવાયુ છે જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે પણ એ નિયતિવાદી હતો એનુ કહેવુ એ હતું કે પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનુ કઇ પણ કારણ નથી, કારણ વિના જ-હેતુ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે એવી જ રીતે પ્રાણીઓની શુદ્ધતામા પણ કઇ હેતુ નથી, કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે પોતાના કે પારકાના સામર્થ્યથી કઇ થતુ નથી પુરુષના સામર્થ્યથી કઇ થતું નથી બળ નથી, વીર્ય નથી, પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમમા પણ કઇ નથી સર્વ સત્ત્વો, સર્વ જીવો, સર્વ પ્રાણીઓ, અવશ, દુર્બળ અને નિર્વીર્ય છે તે નસીબ, જાતિ, વૈશિષ્ટ અને સ્વભાવથી બદલાય છે, અને કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હારિદ્ર, શુક્લ અને પ-મ શુક્લ એ છ જાતિ પૈકી કોઇ પણ જાતિમા રહી સર્વ દુ ખનો ઉપભોગ કરે છે ૮૪ લાખ મહાકલ્પના ફેરામા ગયા પછી ડાહ્યા અને ગાડા બ નેના દુ ખનો નાશ થાય છે શીલ, તપ, વ્રત કે બ્રહ્મચર્યથી અપરિપક્વ કર્મોને પક્વ કરીશ અથવા પરિપક્વ થયેલા કર્મોના ફળો ભોગવીને તેને નહિ જેવા કરી નાખીશ એવુ જો કોઇ કહે તો તેમ થવાનુ નથી આ સ સારમા સુખ-દુ ખો પરિમિત, પાલીથી માપી શકાય એ રીતે ઠરાવેલા છે, અને તે ઓછા વત્તા કરાવી શકાય એમ નથી જે પ્રમાણે સુતરનો દડો ફેકતા તે ઉકલી રહે ત્યા સુધી જ જાય તેમ ડાહ્યા અને મૂર્ખના દુ ખનો સ સારના ફેરામા ગયા પછી જ નાશ થાય છે

ઈશ્વરવાદીની માન્યતા—

આ સમગ્ર જગત્ ઈશ્વરે રચેલુ છે જેના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને ધર્મ એ ચાર અપ્રતિહત અને અનાદિ છે એવો ઈશ્વર જ અજ્ઞ અને પોતાના સુખ દુ ખ વિષે અસમર્થ એવા

અર્થાત્ જે ભાવો જરૂર જ થનારા હોય તે મોટાઓના સ બધમાં પણ બને છે-તેમને પણ છોડતા નથી દાખલા તરીકે વિચારો મહાદેવની નગ્નતા અને વિષ્ણુનુ શેષ નાગના ઉપરનુ શયન આ સ બધમા જુઓ નીતિશતકગત દૈવપદ્ધતિ (શ્લો ૮૧-૯૦)

૧ સરખાવો પુરાતત્ત્વ (પુ ૨, પૃ ૨૪૭)ગત નિમ્ન-લિખિત ઉલ્લેખ —

' ન દવચ્છ વગેરે ત્રણ આજીવક પર પરાના મુખ્ય આચાર્યો હતા તેમના નિયતિવાદમા અને પૂરણ કાશ્યપના અક્રિયાવાદમા બહુ ફરક ન હોવાથી આ બન્ને પ થોનો યોગ થવો સહેલો થયો હશે. મક્ખલિ ગોસાલના દેહદડનો માર્ગ પૂરણને પસદ હતો એ પણ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે ''

૨ એના વૃત્તા ત માટે જુઓ Sacred Books of the East (vol 45)ની પ્રસ્તાવના (પૃ ૨૯-૩૨)

જીવોના સ્વર્ગ અને નરકનો પ્રેરક છે આ પ્રમાણેનો મત ધરાવનાના 'ઈશ્વરવાદી' કહેવાય છે શાસ્ત્રવાર્તામા કહ્યુ પણ છે કે—

" ज्ञानमप्रतिघ यस्य, वैराग्यं च जगत्पते. ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १९५ ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽय-मात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् , स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥१९६॥—युग्मम

[1]આત્મવાદીઓનુ મતવ્ય—

વિશ્વમા એક આત્મા સિવાય બીજુ કશુ જ નથી [2] જેમ જળમા અનેક ચદ્રો દેખાય છે, પરતુ વસ્તુત એક જ છે તેમ જુદા જુદા દેહમા જુદો જુદો આત્મા જણાય છે, બાકી તે એક જ છે [3]આ પ્રમાણે માનનારી વ્યક્તિઓ 'આત્મવાદી' કહેવાય છે

યદૃચ્છાવાદીનુ કથન—

પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવ જેવુ કઇ નથી એમ કહેનારા યદૃચ્છાવાદીઓ છે તેઓ કહે છે કે અગ્નિમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ 'અરણિ' કાષ્ઠમાથી પણ થાય છે, ધૂમાડામાથી જેમ ધૂમાડાની ઉત્પત્તિ છે તેમ અગ્નિ અને આર્દ્ર બળતણના સયોગમાથી પણ છે, કદમાથી જેમ કેળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બીજમાથી પણ ઇત્યાદિ આવી પરિસ્થિતિમા અમુક કાર્યનુ અમુક જ કારણ છે એવો નિયમ જોવાતો નથી યદૃચ્છા પ્રમાણે ક્વચિત્ કઇક થાય છે

હવે પાછો આપણે પ્રસ્તુત વિષય હાથ ધરીશુ જીવના વીસ ભગો પૈકી પ્રથમ ભગ એ છે કે **इह अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालतः** અર્થાત્ કાલવાદીના મત પ્રમાણે આ જગત્મા સ્વરૂપથી (નહિ કે પરની અપેક્ષાએ એટલે હ્રસ્વ-દીર્ઘની પેઠે સાપેક્ષિક દૃષ્ટિએ નહિ) જીવ શાશ્વત (નહિ કે ક્ષણિક) છે, કેમકે પૂર્વ કાલ અને ઉત્તર કાલની અવસ્થિતિ છે

---

૧ આનુ સ્વરૂપ ડૉ શ્રાડરે જર્મન ભાષામા રજુ કર્યું છે જુઓ પૂર્વોક્ત જર્મન ગ્રથ (પૃ ૩૮-૪૨) આ ઉપરાત યદૃચ્છાવાદની પણ તેમણે પૃ ૩૬-૩૮મા રૂપરેખા આલેખી છે તે પણ વાચવા લાયક છે

૨ સરખાવો ઋગ્વેદ (મ ૧૦, સૂ ૯૦, ઋ ૨)—

" पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्य० "

૩ વિચારો બ્રહ્મબિન્દુ-ઉપનિષદ્ગત નિમ્નલિખિત પદ્ય—

" एक एव हि भूतात्मा, देहे देहे व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत ॥१२॥ "

अस्ति जीवः स्वतोऽनित्यः कालत' એ જીવનો બીજો ભગ છે 'સ્વત 'ને બદલે 'પરત ' નો પ્રયોગ કરતા ત્રીજો અને ચોથો ભગ ઉદ્ભવે છે સર્વ પદાર્થોના સ્વ વરૂપનો પરિચ્છેદ પર પદાર્થના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ છે જેમકે દીર્ઘતાની અપેક્ષાએ હ્રસ્વતાનુ સ્વરૂપ અને હ્રસ્વતાની અપેક્ષાએ દીર્ઘતાનુ સ્વરૂપ એવી રીતે કુભ વગેરે લેઇને એનાથી વ્યતિરિક્ત આત્માનુ ભાન થાય છે આ પ્રમાણે આત્માના સ્વરૂપનો પરના સ્વરૂપથી જ બોધ થાય છે આ દષ્ટિએ ત્રીજા અને ચોથા ભગો વિચારવાના છે

જેમ કાલની દષ્ટિએ ચાર ભગો વિચાર્યા તેમ સ્વભાવ, નિયતિ, ઈશ્વર અને આત્માની દષ્ટિએ પણ ચાર ચાર ભગો વિચારવા એટલે જીવના વીસ ભગો થશે એ પ્રમાણે અજીવાદિના વીસ વીસ ભગો વિચારતા બધા મળીને ૧૮૦ પ્રકારો થશે

અનભિગૃહીતાદિ મિથ્યાત્વ—

અભિગૃહીત મિથ્યાત્વથી અન્ય પ્રકારના મિથ્યાત્વના અનભિગૃહીત ઇત્યાદિ પ્રકારો પડે છે આ બધા પણ તત્ત્વાર્થને વિષે અશ્રદ્ધારૂપ છે

અવિરતિનુ લક્ષણ—

पूर्वोक्तविरतिलक्षणाद् विपरीतरूपत्वमविरतेर्लक्षणम् । (५३६)

અર્થાત્ [1]પૂર્વે કહી ગયેલા વિરતિના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળુ અવિરતિનુ લક્ષણ છે

કષાયનુ લક્ષણ—

ससारप्राप्तिनिमित्तरूपत्व कषायस्य लक्षणम् । (५३७)

અર્થાત્ સસારની પ્રાપ્તિના કારણને ' કષાય ' કહેવામા આવે છે જેમા રહેલા પ્રાણીઓ પરસ્પર પીડા પામે તે ' કષ ' યાને ' સસાર ' કહેવાય છે, અને જે દ્વારા સસારની પ્રાપ્તિ થાય તે ' કષાય ' છે [2] એના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે

યોગ તો ૫દર પ્રકારનો છે જો લક્ષણની દષ્ટિએ પ્રમાદનો કષાયાદિમા સમાવેશ થતો હોય તો તેના લક્ષણોના કથનમા આનુ લક્ષણ આવી જ જાય છે છતા બાલ જીવોનો માર્ગ સરળ થાય તે માટે એનુ અર્થાત્ **પ્રમાદનુ લક્ષણ** નીચે મુજબ દર્શાવાય છે —

---

૧ જુઓ પૃ ૮૫૭

૨ જુઓ એની વ્યુત્પત્તિ માટે પૃ ૭૪૩

स्मृत्यनवस्थाने सति कुशलेष्वनादररूपत्वे च सति योगदुष्प्रणिधानरूपत्व प्रमादस्य लक्षणम् । (५३८)

અર્થાત્ વિસ્મરણરૂપ અને પુણ્યાનુબધી પુણ્યના કાર્યોમા અનાદરરૂપ એવા ત્રણે યોગના અનિષ્ટ વ્યાપારને ' પ્રમાદ ' કહેવામા આવે છે આ પ્રમાદના (૧) મદ્ય, (૨) વિષય, (૩) કષાય, (૪) વિકથા અને (૫) નિદ્રા એમ પાચ પ્રકારો છે કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]मज्जं १ विसय २ कसाया ३ निद्दा ४ विगहा ५ य पचमी भणिआ ।
एए पच पमाया जीवं पाडति संसारे ॥ "

વળી પ્રમાદના આઠ પ્રકારો પણ સભવે છે આ હકીકત ઉપર નિમ્નલિખિત ગાથા પ્રકાશ પાડે છે —

" [2]अन्नाण १ ससओ २ चेव, मिच्छानाण ३ तहेव य ।
रागो ४ दोसो ५ मइब्भंसो ६, धम्ममि य अणायारो ७ ॥
जोगाणं दुप्पणीहाण ८, पमाओ अट्ठहा भवे ।
ससारुत्तारकामेणं, सव्वहा वज्जिअव्वओ ॥ "

અર્થાત્ (૧) અજ્ઞાન, (૨) સશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિ ભ્રશ (વિસ્મરણાદિ), (૭) ધર્મને વિષે અનાદર અને (૮) યોગોનુ દુષ્પ્રણિધાન એમ પ્રમાદ આઠ પ્રકારનો છે સસારનો પાર પામવાની અભિલાષાવાળાએ આ પ્રત્યેકનો ત્યાગ કરવો ઘટે, કેમકે પ્રમાદ તો શ્રુતકેવલીને પણ અનર્થનુ કારણ થઇ પડે છે આચારાગમા [3]કહ્યુ પણ છે કે પ્રમત્તને સર્વ પ્રકારનો ભય છે,[4] જ્યારે અપ્રમત્તને કશો પણ ભય નથી–કોઇ તરફથી ભીતિ નથી

૧–૨ છાયા—

मद्य विषयकषायौ निद्रा विकथा च पञ्चमी भणिता ।
एते पञ्च प्रमादा जीव पातयन्ति संसारे ॥
अज्ञान सशयश्चैव मिथ्याज्ञान तथैव च ।
रागो द्वेषो मतिभ्रंशो धर्मे चानादर ॥
योगाना दुष्प्रणिधान प्रमादोऽष्टधा भवेत् ।
ससारोत्तारकामेन सर्वथा वर्जयितव्य ॥

૩ આ શ્લોક એ ઉલ્લેખ —

" पमत्तस्स सव्वओ भय अप्पमत्तस्स न कुओ वि भय "
[प्रमत्तस्य सर्वतो भयमप्रमत्तस्य न कुतोऽपि भयम्]

૪ સરખાવો—

" चउदसपुव्वी आहारगा य मणनाणि वीअरागा वि ।
हुति पमायपरवसा तयणतरमेव चउगइआ ॥ "
[चतुर्दशपूर्वी आहारकाश्च मनोज्ञानी वीतरागा अपि ।
भवन्ति प्रमादपरवशास्तदनन्तरमेव चतुर्गतिका ॥]

અમૂર્ત આત્મા અને કર્મનુ ગ્રહણ—

આપણે ઉપર પ્રમાણે બન્ધના હેતુઓનુ પ્રતિપાદન કર્યું એથી કોઈને શકા ઉત્પન્ન થાય કે અમૂર્ત આત્માને હાથ વગેરે નહિ હોવાથી તેનામા ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નથી તો પછી તેના સબધમા કર્મના ગ્રહણરૂપ વ્યાપાર કયાથી સભવે ? આનુ સમાધાન એ છે કે પ્રથમ તો આ શકા જ અસ્થાને છે, કેમકે આવી શકા કરનાર દેવાનાપ્રિય જૈન પ્રક્રિયાથી અપરિચિત લાગે છે, કારણ કે કયા જૈન વિદ્વાને સસારી આત્માને સર્વથા અમૂર્ત માન્યો છે ? કર્મ અને જીવનો પરસ્પર સબધ અનાદિ કાળનો હોવાથી કર્મ અને જીવ બને કથચિત્ એકરૂપ બનેલા છે એ બેનો તદ્રૂપ પરિણામ છે, કારણ કે એ બને અર્થાત્ આત્મપ્રદેશો અને કર્મની વર્ગણાઓ ક્ષીર અને જળની જેમ અથવા અગ્નિ અને લોખડના ગોળાની પેઠે મળી ગયેલા છે અર્થાત્ આથી સસારી આત્મા કથચિત્ મૂર્ત છે જ અને આવો મૂર્ત આત્મા કાર્મણ શરીર દ્વારા કર્મના ગ્રહણરૂપ વ્યાપાર કરી શકે છે સકષાયતારૂપ કારણને લઈને જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલો અર્થાત્ કર્મપ્રાયોગ્ય વર્ગણા ગ્રહણ કરે છે આવી પરિસ્થિતિમા શકા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી

અત્ર કોઈ એવો પ્રશ્ન ઊઠાવે કે ૯૭૫મા પૃષ્ઠમા સામાન્ય રીતે બન્ધના હેતુનો વિચાર કરતી વેળા કષાયનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે જ તો પછી અહીં ફરીથી તેનો કેમ નિર્દેશ કરાય છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે બન્ધ-હેતુઓમા કષાયની મુખ્યતા દર્શાવવી છે અથવા તો કષાયોના સદ્ભાવમા તીવ્ર, મદ અને મધ્યમ આશયને અનુરૂપ સ્થિતિ અને અનુભાગ થાય છે એ પ્રમાણેનો વિશેષ પ્રકારનો બોધ કરાવવા માટે ફરીથી ' કષાય ' પદનો નિર્દેશ કરાયો છે

બન્ધનો અર્થ—

'બન્ધ' એટલે બન્ધન કર્મરૂપે પરિણમવાને માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલોનો આત્માની સાથેનો મેળાપ તે ' બન્ધ ' કહેવાય છે અથવા તો પ્રકૃતિ વગેરે દ્વારા આત્મા બધાય છે-પરતત્ર બને છે તે ' બન્ધ ' છે આ બન્ધ પુદ્ગલનો પરિણામવિશેષ છે અને તે ક્ષીર અને નીરની એકમેકતા જેવો છે રાગાદિકથી રગાયેલા એવા આત્મ-પ્રદેશો સાથે કર્મ-પુદ્ગલોનુ આલિગન તે ' બન્ધ ' પદાર્થ છે સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો મિથ્યાત્વાદિ બન્ધ-હેતુઓને લીધે આર્દ્ર બનેલ-રાગી બનેલ ચિત્તવાળી વ્યક્તિની સાથે, ચારે બાજુથી યોગવિશેષ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલી અને સૂક્ષ્મ, એક ક્ષેત્રને વિષે અવગાહીને રહેલી અનતપ્રદેશાત્મક કર્મયોગ્ય વર્ગણાઓનો આશ્લેષ તે ' બન્ધ ' છે

કાર્મણ શરીરરૂપ પરિણામનુ લક્ષણ—

रागादिस्नेहाभ्यञ्जनस्यात्मनोऽपूर्वकर्मग्रहणयोग्यताधारकत्वं कार्मण-शरीरपरिणामस्य लक्षणम् । (५३९)

અર્થાત્ રાગાદિરૂપ સ્નેહથી લેપાયેલ આત્મા, નૂતન કર્મને ગ્રહણ કરવાની જે યોગ્યતા ધારણ કરે છે તે 'કાર્મણ શરીરરૂપ પરિણામ' સમજવો

જીવ અને શરીરની કોઇક અંશે એકતા હોવાથી અનાભોગ (ઉપયોગ શૂન્ય) વીર્યથી કર્મબન્ધ થાય છે, કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલથી ગ્રહણ કરાયેલા એ બન્ધના ચાર પ્રકારો છે આનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે 'કર્મબન્ધ' સંબંધી કેટલોક ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક જણાય છે

કર્મપ્રવાદ પ્રમાણે કર્મબન્ધની ત્રિવિધતા—

(૧) બદ્ધ, (૨) બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ અને (૩) બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-[1]નિકાચિત એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ છે[2] કષાય રહિતનુ ઐર્યાપથિક જે કર્મ હોય છે તે જીવના પ્રદેશોની સાથે માત્ર બદ્ધ હોય છે તે સૂકી ભીંત ઉપર નાખેલ ધૂળની મૂઠ્ઠીની જેમ પ્રથમ સમયે બંધાઇ બીજા સમયે જ વેદાઇ-ભોગવાઇ અર્થાત્ આ પ્રમાણે અલ્પ કાલાંતરની સ્થિતિ પામીને જીવ-પ્રદેશથી અલગ થઇ જાય છે

કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ હોય છે જીવ પ્રદેશની સાથેની કર્મની કેવળ સંયોગરૂપ અવસ્થા તે 'બદ્ધ' છે અને તેની સાથેની તદ્રૂપ અવસ્થા-તદાકાર પરિણતિરૂપ દશા તે 'સ્પૃષ્ટ' છે ભીની ભીંત ઉપર પડેલી ભીની રજની પેઠે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ કર્મ કંઇક વધારે કાલાંતરે જીવથી અલગ થાય છે.

કેટલાક કર્મ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિકાચિત હોય છે ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપવાળુ બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ કર્મ તીવ્ર અધ્યવસાયથી બંધાઇ અપવર્તનાદિ કરણોને જો અયોગ્ય બન્યુ હોય તો તે 'બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિકાચિત' કહેવાય છે આવુ કર્મ કાલાંતરે પણ વિપાકથી અનુભવાયા વિના પ્રાયઃ આત્મ-પ્રદેશથી અલગ થતુ નથી[3]

આ ત્રિવિધ કર્મનો બંધ યથાર્થ રીતે સમજાય તે માટે આપણે સોયોના સમૂહનુ ઉદાહરણ વિચારીશુ માત્ર દોરી વડે વીંટીને એકત્રિત કરેલ સોયોના સમૂહ જેવુ 'બદ્ધ' કર્મ છે લોઢાના

---

૧ આના સ્થૂળ અર્થ માટે જુઓ ૮૯ મા પૃષ્ઠગત ટિપ્પણ

૨ આનુ વિસ્તૃત સ્વરૂપ 'કર્મપ્રવાદ' નામના આઠમા પૂર્વમા હતુ જુઓ વિશેષા૦ (ગા ૨૫૧૪) અને તેની વૃત્તિ (પત્ર ૧૦૦૬)

૩ નિકાચિત અને અનિકાચિત કર્મમા એટલો ફેર છે કે અપવર્તનાદિ કરણો અનિકાચિતમાં અવશ્યમેવ પ્રવર્તે છે, જ્યારે નિકાચિતમાં તો ક્વચિત્ જ-ઉત્કૃષ્ટ તપના અધ્યવસાયના બળથી જ એ કરણો પ્રવર્તે છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો બંધન, સંક્રમણા, અપવર્તના, ઉદ્વર્તના, ઉદીરણા, ઉપશામના, નિધત્તિ અને નિકાચના એ કર્મ સંબંધી આઠ કરણો છે એમાંના જે અપવર્તનાદિ કરણો છે તે અનિકાચિત કર્મ ઉપર પોતાનુ જોર અજમાવી શકે છે અર્થાત્ અનિકાચિત કર્મની સ્થિતિ અને રસમા વધારો ઘટાડો, અન્ય પ્રકૃતિમા સંક્રમાવીને પ્રદેશોદય વડે તેનો ક્ષય, તેમજ પોતાના સ્વરૂપે પ્રકૃતિનો વિપાકથી અનુભવ એ સર્વ માટે અનિકાચિત કર્મને ઉદ્દેશીને સ્થાન છે, પરંતુ નિકાચિત કર્મમા એવુ ભાગ્યે જ થાય છે, મોટે ભાગે તો એનો વિપાક દ્વારા જ અનુભવ કરવો પડે છે

પાટાથી સખ્ત બાંધેલ અને તેમ થતા એકત્રિત થયેલ સોયાના સમૂહ જેવુ [1]'બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ' કર્મ છે અગ્નિમા તપાવી, હથોડાથી ટીપી સર્વથા એકત્રિત કરેલ સોયોના સમૂહની પેઠે જીવની સાથે એકમેક બનેલુ કર્મ 'બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ-નિકાચિત' કર્મ છે

જીવ-પ્રદેશ અને કર્મનો પરસ્પર સબંધ—

આપણે ૯૯૨મા પૃષ્ઠમા જોઇ ગયા તેમ ક્ષીર અને નીરની પેઠે અથવા તો અગ્નિ અને લોઢાની જેમ જીવ અને કર્મનો સબધ છે આ પ્રમાણેનો તાદાત્મ્યરૂપ સબધ માનવાથી અર્થાત્ જીવપ્રદેશ સાથે કર્મનો અભિન્નપણે સબધ સ્વીકારવાથી મોક્ષનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે, વાસ્તે તે સર્પકચુકની જેમ માનવો યોગ્ય છે આ પ્રમાણેની શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિના [2]શિષ્ય ગોષ્ઠામાહિલે વીરનિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે પ્રરૂપણા કરી નિહ્નવતા પ્રાપ્ત કરી આની આછી રૂપરેખા અત્ર આલેખીશુ વિશેષાર્થીને તો વિશેષા૦ની ગા ૨૫૦૯ ઇત્યાદિ જોવા ભલામણ છે

ગોષ્ઠામાહિલ કે જેની શ્વેતાબર સાહિત્યમા સાતમા નિહ્નવ તરીકે ગણના થઇ છે, તેમનુ કહેવુ એમ હતુ કે જેમ સ્પર્શમાત્રથી જ સયુક્ત એવો અબદ્ધ [3]કચુક સર્પ સાથે સબધ ધરાવે છે તેમ સ્પર્શમાત્રથી જ સયુક્ત એવુ અબદ્ધ કર્મ જીવ સાથે સબધ ધરાવે છે અને આમ માનવામા આવે તો જ મોક્ષ સભવી શકે આના નિરસન માટે આચાર્ય **શ્રીદુર્બલિકા પુષ્પમિત્રે** તેની સાથે નીચે મુજબનો ઊહાપોહ કર્યો —

સર્પકચુકની પેઠે જો જીવના ઉપર કર્મ સ્પર્શીને જ રહેલુ હોય અને ક્ષીર અને નીરની પેઠે સબદ્ધ ન હોય તો કર્મ જીવના દરેક પ્રદેશને સ્પર્શીને રહેલુ છે કે જીવના પર્યન્તે રહેલી કેવળ ચામડીને જ સ્પર્શીને રહેલુ છે એ પ્રશ્ન ઊઠે છે પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારાતા જીવની અદર કર્મને આકાશની જેમ સર્વગત માનવુ પડશે એટલે કે જીવનો કોઇ પણ પ્રદેશ કર્મ વિનાનો નથી એમ કબૂલ કરવુ પડશે અને આ પ્રમાણે કર્મનુ સર્વગતત્વ સિદ્ધ થતા કર્મનો જીવ સાથેનો સબધ સર્પકચુકના જેવો છે એ વાત હવામા ઊડી જશે

દ્વિતીય વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવાથી અર્થાત્ જેમ સાપની કાચળી તેની ચામડીને સ્પર્શીને રહેલી છે તેમ કર્મ પણ જીવની બહાર શરીરની ચામડીને સ્પર્શીને રહેલુ છે એમ માનવાથી જીવ જ્યારે એક ભવથી બીજે ભવે જાય ત્યારે કર્મનુ તેની સાથે અનુગમન નહિ થાય, કેમકે બાહ્ય

૧ સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ નિધત્ત અને નિકાચિત એમ ચાર પ્રકારના બન્ધો છે તે સમજાવતી વેળા છૂટી સોયો, સૂત્રથી બાંધેલી સોયો, લોઢાના બધનથી બધાયેલી (સૂત્રના બધનથી બધાયેલી છતાં કટાઇ જવાથી મળી ગયેલી) સોયો અને અગ્નિમા તપાવી હથોડાથી ટીપી નાંખેલી સોયોનાં ઉદાહરણ રજુ કરાય છે આ ઉપરથી બદ્ધસ્પૃષ્ટ અને નિધત્ત વચ્ચે નિકટ સબધ હોય એમ લાગે છે

૨ ઘૃતપુષ્પમિત્ર, વસ્ત્રપુષ્પમિત્ર, દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર, વિન્ધ્ય, ફલ્ગુરક્ષિત, ગોષ્ઠામાહિલ એમ શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂરિને અનેક શિષ્યો હતા તેમાં છેલ્લા ચાર મુખ્ય હતા જેમ ફલ્ગુરક્ષિત એમના ભાઇ હોઇ સગા થતા હતા તેમ ગોષ્ઠામાહિલ તેમના મામા હોઇ સગા થતા હતા

૩ કાંચળી

શરીરના મેલની માફક કર્મ ચામડીને જ સ્પર્શીને રહેલુ છે એટલે તે સાથે ન જ જાય એ તો નાનુ બાળક પણ સમજી શકે તેવી હકીકત છે આ પ્રમાણે કર્મ જીવની સાથે નહિ જવાથી તે જીવનો મોક્ષ થશે આ પ્રમાણે ભવાતર એટલે મોક્ષ એવી સ્થિતિ ઉદ્ભવશે અને સસારનો ઉચ્છેદ થશે જો કર્મના અભાવમા પણ વિના કારણ સસાર માનવામા આવે તો બ્રહ્મચર્યાદિનુ ફળ પણ સસાર જ રહે, મુક્તાત્માઓને પણ સસાર પ્રાપ્ત થાય અને મોક્ષમા અનાશ્વાસતા થાય

વળી જો સાપની કાચળીની જેમ બહાર જ કર્મ હોય અને અદર ન હોય તો શરીરમા શૂળ વગેરે જે વેદના થાય છે તે શાને લીધે થાય છે તે જાણવુ બાકી રહે છે વેદનાના કારણરૂપ કર્મનો, શરીરની અદર અભાવ હોવા છતા કારણ વિના અતર વેદના થાય છે એમ માનવા જતા તો સિદ્ધના જીવો ઉપર પણ વેદનાનુ સામ્રાજ્ય સ્થપાશે, કેમકે નિષ્કારણતા ત્યા પણ સમાન છે

બાહ્ય વેદનાને લઈને અતરવેદના થાય છે એટલે દંડ વગેરેના પ્રહાર દ્વારા ઉદ્ભવતી બાહ્ય વેદના શરીરની અદર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે એ પક્ષ પણ સભવતો નથી, કેમકે દંડ-પ્રહારાદિજન્ય બાહ્ય વેદનાના અભાવમા પણ અતર વેદના થાય છે આથી અતર વેદનાના કારણરૂપ કર્મનો શરીરની અદર સદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને એથી કર્મ શરીરની અદર જીવના દરેક પ્રદેશે નથી એ વાત પાયા વિનાની ઠરે છે

શરીરની બહાર ચામડીને સ્પર્શીને રહેલુ કર્મ શરીરની અદર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને એથી એ પણ તેના કારણરૂપ છે એવો બચાવ પણ ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ કે શરીરની બહાર રહેલુ કર્મ શરીરની અદર વેદના કરે છે અર્થાત્ એક દેશમા રહેલુ કર્મ અન્ય દેશમાં પણ વેદના કરે છે એમ માનવાથી તો અન્ય વ્યક્તિના શરીરના ઉપર રહેલુ કર્મ એના સિવાયની બીજી વ્યક્તિને પણ વેદના કરે એવી અનિષ્ટ વાત સ્વીકારવી પડે આ સબધમા એવી દલીલ કરવામા આવે કે એક જ વ્યક્તિના શરીરની બહાર રહેલુ કર્મ શરીરની અદર અને બહાર સચરે છે, પરતુ અન્ય વ્યક્તિના શરીરગત કર્મ અન્ય વ્યક્તિમા સચરતું નથી તો તેથી જીવની બહાર જ કર્મ સર્પકચુકવત્ સદા રહે છે એ માન્યતા ઉપર પાણી ફરી વળશે

વળી કર્મને શરીરની અદર અને બહાર સચરણશીલ માનવાથી મૃત પ્રાણીની સાથે કર્મ ભવાતરમા નહિ જાય, કેમકે જે શરીરની અદર અને બહાર સચરણશીલ છે તે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસની માફક ભવાતરમા સાથે જતુ નથી

આ ઉપરથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે બાહ્ય વેદનાના અભાવમા પણ અંતર વેદનાનાનો સદ્ભાવ હોવાથી કર્મ મધ્યે છે મિથ્યાત્વાદિ હેતુને લઈને થતો કર્મબધ જેમ બાહ્ય પ્રદેશે છે તેમ મધ્ય પ્રદેશે પણ છે અને જેમ મધ્ય પ્રદેશે છે તેમ બાહ્ય પ્રદેશે પણ છે

જીવનો આકાશ સાથે જે અવિભાગ સંબધ છે તે સબધનો નાશ સભવતો નથી અર્થાત્ તે સંબધ શાશ્વત છે પરતુ જીવનો જે કર્મ સાથે સબધ છે તેનો નાશ ભવ્ય જીવો આશ્રીને

સભવે છે, અભવ્ય આશ્રીને સભવતો નથી અર્થાત્ જે ભવ્ય જીવોની સાથે કર્મનો સબધ છે તેનો, તથાવિધ જ્ઞાનાદિ સામગ્રીના સદ્ભાવે વિયોગ થાય છે જ[1] સામગ્રી ન મળે તો ન થાય, કેમકે યોગ્યતા માત્રથી સર્વ કોઇ અમુક પર્યાયરૂપ જ બને એ કથન યુક્તિસગત નથી સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો પ્રતિમાદિરૂપ પર્યાયને યોગ્ય એવા લાકડા, પત્થર વગેર તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવે પ્રતિમારૂપ થાય છે અને તેના અભાવમા નથી થતા, એ જેમ જગજાહેર વાત છે તેમ અત્ર ભવ્ય જીવ માટે સમજી લેવુ

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે જીવ અને કર્મ પરસ્પર અવિભાગપણે અવસ્થિત હોવાથી તેનો વિયોગ નથી થતો એ કથન અનૈકાતિક છે, કેમકે જેમ ક્ષીર અને નીર વચ્ચેના સબધનો તેમજ સુવર્ણ અને માટી વચ્ચેના સબધનો યોગ્ય સામગ્રી મળતા વિયોગ થાય છે તેમ કર્મ અને જીવના અનાદિકાલીન સયોગનો પણ તથાવિધ જ્ઞાનાદિ સામગ્રી મળતા વિયોગ થાય છે અર્થાત્ કર્મના પજામા સપડાયેલો જીવ મુક્ત બને છે

બન્ધના ચાર પ્રકારો—

બન્ધનુ લક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન પૂર્ણ થતા હવે તેનો વિધાનની દષ્ટિએ વિચાર કરાય છે જોકે બન્ધ એક જ છે છતા તેના કામમા જે ભિન્નતા જોવાય છે તે અપેક્ષાએ તેના પ્રકૃતિ વગેરે વિભાગો પડાય છે દાખલા તરીકે મનુષ્ય એક જ છે, છતા પણ તેના કાર્ય અનુસાર તેને ઘાતકી, અધમ ઇત્યાદિ વિશેષણોથી વધાવવામા આવે છે બન્ધના મુખ્ય બે ભેદ છે —(૧) દ્રવ્ય બન્ધ અને (૨) ભાવ-બન્ધ તેમા તૃણ, કાષ્ઠ ઇત્યાદિના બન્ધને 'દ્રવ્ય-બન્ધ' જાણવો ભાવ-બન્ધ શુ છે તે ધ્યાનમા આવે તે માટે તેના (૧) પ્રકૃતિ, (૨) સ્થિતિ, (૩) અનુભાગ અને (૪) પ્રદેશ એમ ચાર ભેદો પાડી તે પ્રત્યેકનુ લક્ષણ રજુ કરાય છે તેમા **પ્રકૃતિ-બન્ધનુ લક્ષણ** નીચે મુજબ છે —

अनाभोगपूर्वकाध्यवसायविशेषे सति आहारपरिणामवत् स्थित्या-दिलक्षणकर्मपरिणतिरूपत्व प्रकृतिबन्धस्य लक्षणम् । (५४०)

અર્થાત્ ઉપયોગ વગરના અધ્યવસાયના સદ્ભાવમા[2]આહારના પરિણામની માફક સ્થિતિ ઇત્યાદિ રૂપ કર્મનો જે પરિણામ થાય છે તેને 'પ્રકૃતિ-બન્ધ' કહેવામા આવે છે પ્રદેશ-બન્ધની જેમ આનો હેતુ પણ યોગ છે આ બન્ધ કર્મ અને આત્માની ઔપચારિક એકતાને પ્રતિપાદન કરનારો છે

---

૧ જેમ કર્મ ગ્રહણ કરવામાં હિંસાદિ ક્રિયાનુ સાફલ્ય છે તેમ કર્મનો વિઘાત કરવામાં દયા વગેરે ક્રિયાનુ સાફલ્ય છે અર્થાત્ જેમ તીવ્રાદિ અશુભ પરિણામ કર્મ ગ્રહણ કરવામાં હેતુરૂપ છે તેમ તીવ્રાદિ શુભ પરિણામ તેનો વિયોગ કરવામા હેતુરૂપ છે

૨ જુઓ પૃ ૭૮૮

સ્થિતિ-બન્ધનુ લક્ષણ—

कर्त्रा परिगृहीतपूर्वोक्तकर्मपुद्गलराशेरात्मप्रदेशे व्यवस्थानविशेषरूपत्वं स्थितिबन्धस्य लक्षणम् । (५४१)

અર્થાત કર્તારૂપ આત્માએ સ્વીકારેલી પૂર્વોક્ત કર્મના પુદ્ગલની રાશિ જેટલા કાળ સુધી જીવ-પ્રદેશમા રહે તે 'સ્થિતિ-બન્ધ' જાણવો આ બન્ધનો હેતુ ક્રોધાદિ કષાયો છે કે જે હકીકત અનુભાગ-બન્ધને પણ લાગુ પડે છે

અનુભાગ-બન્ધનુ લક્ષણ—

कालान्तरावस्थाने सति विपाकवर्तिपरिणामविशेषरूपत्वं, प्रयोगकर्मणोपात्तानां शुभाशुभकर्मप्रकृतीनां तीव्रमन्दाद्यनुभावतयाऽनुभवरूपत्वं वाऽनुभागबन्धस्य लक्षणम् । (५४२)

અર્થાત્ કેટલાક વખત સુધી સ્થિતિ કર્યા બાદ ઉત્પન્ન થતો વિપાકવર્તી પરિણામ તે ' અનુભાગ-બન્ધ' સમજવો અથવા તો જીવના વ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલ શુભાશુભ કર્મની પ્રકૃતિનો (અને ઉપલક્ષણથી સ્થિતિનો) તીવ્ર, મન્દ ઇત્યાદિ પ્રકારે અનુભવ કરવો તે '[1]અનુભાગ-બન્ધ ' જાણવો આ અનુભાગ-બન્ધ, પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત કરેલ બોરની પેઠે ઉપભોગ કરવા લાયક દેશઘાતિ, સર્વઘાતિ, અઘાતિ રૂપ છે તેમજ એક ગુણા, બમણા, ત્રણ ગુણા રસથી યુક્ત છે અને વળી શુભ, અશુભ, તીવ્ર, મન્દ ઇત્યાદિ ભેદવાળો છે કે જે હકીકત આગળ ઉપર સ્વય ગ્રથકાર કથનાર છે

પ્રદેશ-બન્ધનુ લક્ષણ—

स्वप्रदेशेषु कर्मपुद्गलसञ्चयकरणरूपत्वं, यथोक्तनिमित्तसद्भावे सति पुद्गलादानरूपत्वं वा प्रदेशबन्धस्य लक्षणम् । (५४३)

અર્થાત્ આત્મ-પ્રદેશોમા કર્મ-પુદ્ગલનો સગ્રહ કરવામા કારણરૂપ પરિણામને ' પ્રદેશ-બન્ધ ' કહેવામા આવે છે અથવા તો યોગ્ય નિમિત્ત મળતા કર્મયોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાનો જે પરિણામ ઉદ્ભવે તે 'પ્રદેશ-બન્ધ' છે

આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે આપણે લાડુનુ ઉદાહરણ વિચારીશુ જેમકે

---

૧ અનુભાગ, અનુભાવ, વિપાક અને રસ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે આ વાતની શ્રી-દેવાનન્દસૂરિકૃત સપ્તતત્ત્વપ્રકરણ (પૃ ૩૫)ગત નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે —

" अणुभागे अणुभावे विवागे रसे त्ति एगट्ठा "

[अनुभागोऽनुभावो विपाको रस इत्येकार्थका]

સુઠ વગેરે પદાર્થના બનેલા લાડુનો સ્વભાવ વાયુ દૂર કરવાનો, કોઈનો કફ દૂર કરવાનો અને કોઈનો પિત્ત દૂર કરવાનો હોય છે આ પ્રમાણે જેમ જુદા જુદા સ્વભાવના લાડુઓ હોય છે તેમ જુદા જુદા સ્વભાવવાળા કર્મો છે દાખલા તરીકે જ્ઞાનાવરણ કર્મ આત્માના જ્ઞાન-ગુણને આવૃત કરે છે, ઇત્યાદિ

જેમ કોઇ લાડુ આઠ દિવસ સારો રહે છે અને ત્યાર પછી તેનો સ્વભાવ બદલાઇ જાય છે, કોઈ બાર દિવસ સારો રહે છે અને કોઇ એક મહિના પર્યંત સારો રહે છે તેમ કોઇ કર્મ આત્માની સાથે વધારેમા વધારે ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ રહે છે, કોઇ ૩૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ રહે છે અને કોઇ ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ રહે છે અને ત્યાર બાદ આત્માથી અલગ થઇ તે સ્વભાવ રહિત બને છે આ પ્રમાણે અમુક કર્મનો તે કર્મરૂપે રહેવાના કાળનો નિયમ તે ' સ્થિતિ-બન્ધ ' છે

જેમ કોઇ લાડુ મીઠો હોય, કોઇ તીખો હોય અને કોઇ કડવો હોય તેમ કોઇ કર્મ શુભ રસવાળુ યાને એના ઉદય દરમ્યાન જીવને સુખ ઉપજે તેવુ હોય અને કોઇ કર્મ અશુભ રસવાળુ હોય એટલે તેનો ઉદય થતા જીવને દુખ થાય વળી એ શુભ કે અશુભ રસ પણ કોઇમા તીવ્ર અને કોઇમા મદ હોય છે [1]

વળી જેમ કોઇ લાડુમા ઓછો લોટ હોય અને કોઈકમા વધારે હોય તેમ કોઇ કર્મ ઓછા પ્રદેશ (અણુઓ)વાળુ બધાય તો કોઇક વધારે પ્રદેશવાળુ આનુ નામ ' પ્રદેશ-બન્ધ ' છે [2]

કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રકૃતિ એટલે કર્મનો સ્વભાવ આના (૧) મૂળ અને (૨) ઉત્તર એમ બે ભેદ છે જેમકે જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણાદિ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે કર્મના કાલવિશેષનો નિયમ તે ' સ્થિતિ ' છે કર્મની અદર સ્નિગ્ધતા, મધુરતા વગેરેનો એક ગુણો, બમણો ઇત્યાદિરૂપ જે સદ્ભાવ તે ' અનુભાગ ' છે વળી કર્મનુ

---

૧ કર્મના શુભાશુભ ફળની તીવ્રતા કે મદતા તે ' રસ ' છે જેમકે કોઇને કોઇ કર્મ સુખરૂપે વેદાય અને કોઇને દુખરૂપે વળી તેમાં પણ તરતમતા સભવે છે જેમકે કોઇએ, પૂર્વે જ્વર સબધી અસાતવેદનીય કર્મ એવુ બાધ્યુ હોય કે તે ઉદયમા આવતાં ત્રણ દિવસમા તેને પથારીવશ કરી નાખે જ્યારે કોઇકે એવુ તીવ્ર ન બાધ્યુ હોય પરતુ મદ બાધ્યું હોય તો તેને મહિના સુધી તાવ આવવા છતાં તે હરી ફરી શકે આ પ્રમાણે કર્મનો ઉદય થતાં તેનો કેવો અનુભવ કરવો પડશે તેનો બધ-સમયે નિર્ણય થઇ જાય છે આનું નામ ' અનુભાગ-બધ ' છે

૨ આ ચારે બન્ધ માટે કેવળ લાડુનુ જ ઉદાહરણ આપી શકાય એમ નથી પરતુ દૂધ, ઘી વગેરેના પણ ઉદાહરણો રજુ કરી શકાય જેમકે અમુક અમુક દૂધ દેહની પુષ્ટિમા ઓછા વત્તા અશે ગુણકારી છે તેમ કર્મનાં પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવો છે અમુક દૂધ જેમ અમુક વખત સુધી જ સારૂ રહે તેમ અમુક કર્મ પણ અમુક વખત સુધી જ તે કર્મરૂપે રહી શકે અમુક દૂધ જેમ અમુક તીવ્રાદિ રસવાળુ છે તેમ કર્મ પણ સમજવુ વળી અમુક દૂધ જેમ ન્યૂનાધિક પ્રદેશવાળુ હોય છે તેમ કર્મ માટે પણ જાણવુ એ પ્રમાણે ઘી વગેરે અનેક પદાર્થો દ્વારા કર્મના ચારે બધો ઘટાવી લેવા.

કણિકના જેવુ દ્રવ્ય-પરિમાણ તે ' પ્રદેશ ' છે અર્થાત્ કર્મનુ પુદ્ગલના પરિમાણરૂપે નિરૂપણ તે ' પ્રદેશ-બન્ધ ' છે [1]પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશ અનતાનત કર્મ-અવયવોથી બદ્ધ હોઇ પ્રતિસમય કર્મ બાધે છે

આપણે આ ચારે બન્ધોના ઉપભેદોનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે આ ચારે બન્ધોનુ સ્વરૂપ બરાબર સમજી લઇએ આપણે જોઇ ગયા તેમ પુદ્ગલની જે વર્ગણા કર્મરૂપે પરિણમવાની યોગ્યતા ધરાવતી હોય તેને જ સસારી જીવ પોતાના પ્રદેશો સાથે વિશિષ્ટરૂપે જોડી દે છે અને આ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી તે પોતાની મોક્ષાસન્ન દશા પર્યત તે પોતાના અમૂર્ત સ્વરૂપ ઉપર પાણી ફેરવે છે, કેમકે તે મૂર્ત્ત કર્મ-પુદ્ગલોનુ ગ્રહણ કરી લગભગ તદ્રૂપ બની જાય છે

જેમ દીપક વાટ દ્વારા તેલનુ ગ્રહણ કરીને પોતાની ઉષ્ણતાથી તેને જ્વાળારૂપે પરિણમાવે છે તેમ જીવ કાષાયિક વિકારથી યોગ્ય પુદ્ગલોને કર્મરૂપે પરિણમાવે છે અને એ જ વખતે એમા ચાર અશોનુ નિર્માણ થાય છે કે જેને પ્રકૃતિ-બન્ધ ઇત્યાદિ તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે જેમકે ગાય, ભેસ, બકરી વગેરે ઘાસ ખાઇને તેને દૂધરૂપે પરિણમાવે છે ત્યારે તેમા મધુરતાનો સ્વભાવ બધાય છે, આ સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તો કાયમ રહેશે જ એ પ્રકારની તેની કાલમર્યાદા એ જ સમયે નક્કી થાય છે, એ મધુરતામા તીવ્રતાદિ વિશેષતાઓ ઉદ્ભવે છે અને એ દૂધનુ પૌદ્ગલિક પરિમાણનુ પણ સમકાલે જ નિર્માણ થાય છે એવી રીતે જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઇ તેના પ્રદેશો સાથે ક્ષીરનીરની પેઠે સબદ્ધ થતા કર્મ-પુદ્ગલોમા પણ ચાર અશોનુ નિર્માણ થાય છે તેમા જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો, દર્શનને અટકાવવાનો, સુખ કે દુ ખ અનુભવાવવાનો, મોહ પમાડવાનો, ભવધારણ કરાવવાનો, વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ વગેરે પ્રાપ્ત કરાવવાનો, ઊચતા કે નીચતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો, અને વિઘ્નરૂપ બનવાનો એમ વિવિધ પ્રકારના જે સ્વભાવનુ કર્મ-પુદ્ગલોમા નિર્માણ થાય છે તે 'પ્રકૃતિ-બન્ધ' છે સ્વભાવ બધાવા સાથે જ તે સ્વભાવ અમુક વખત સુધી તે જ રૂપે ટકી રહેશે એવી જે કાલ-મર્યાદા નિર્મિત થાય છે તે 'સ્થિતિ-બન્ધ' છે સ્વભાવના નિર્માણના જ સમયે તેમા તીવ્રતા, મદતા વગેરે રૂપે ફળનો અનુભવ કરાવવાની જે વિશેષતાઓનુ પણ નિર્માણ થાય છે તે 'અનુભાવ-બન્ધ' છે ગ્રહણ કરાઇ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ રૂપે પરિણમતો કર્મ-પુદ્ગલનો સમૂહ અમુક અમુક પરિમાણમા વહેચાઇ જાય છે તે પરિમાણ-વિભાગ ' પ્રદેશ-બન્ધ ' છે

પ્રદેશ-બન્ધ કર્મવર્ગણાના દલિકરૂપ છે આ પારવાર સસારમા ભમતા જીવ પોતાના સર્વ યાને લોકાકાશપ્રમાણ અસખ્યાત પ્રદેશો વડે, અભવ્યોથી અનતગુણ પ્રદેશ-દળથી બનેલા અને સર્વ જીવથી અનત ગુણા રસચ્છેદે કરીને યુક્ત, સ્વ પ્રદેશમા જ રહેલા અર્થાત્ પોતે જેટલા આકાશ પ્રદેશ અવગાહીને રહ્યો હોય તેટલા જ અને તે જ ભાગમા રહેલા, નહિ કે બહાર પણ, અભવ્યોથી અનત ગુણા પરતુ સિદ્ધની સખ્યાના અનતમા ભાગના, કર્મ વર્ગણાના સ્કધો પ્રતિસમય ગ્રહણ કરે છે ગ્રહણ કર્યા બાદ આ પૈકી થોડાક દળિયા આયુષ્ય-કર્મને, તેથી વિશેષાધિક નામ-કર્મને અને

---

[1] અનતમ, આઠ મધ્ય પ્રદેશો તો સર્વથા સતને માટે કર્મથી મુક્ત જ છે

ચાર અઘાતિ–કર્મો પૈકી ગમે તે એક હોય તો બાકીના ત્રણ અઘાતિ–કર્મો તો હોય જ, પરંતુ ઘાતિ–કર્મો કદાચ હોય અને કદાચ ન હોય, જો હોય તો મોટે ભાગે ચાર હોય અથવા ત્રણ પણ હોય અર્થાત્ કર્મબદ્ધ જીવને ચાર, સાત કે આઠ કર્મો એકી વખતે હોય

હવે ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો વિચાર કરીશુ તેમા [1]આંખે બાંધેલા પાટા સમાન જ્ઞાનાવરણના **પાંચ ભેદો** નીચે મુજબ છે —

(૧) મતિ–જ્ઞાનાવરણ, (૨) શ્રુત–જ્ઞાનાવરણ, (૩) અવધિ–જ્ઞાનાવરણ, (૪) મનઃ-પર્યાય–જ્ઞાનાવરણ અને (૫) કેવલ–જ્ઞાનાવરણ આ પૈકી મતિજ્ઞાનાવરણનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે ગ્રન્થકાર જ્ઞાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરે છે —

सामान्यविशेषात्मकवस्तुनो विशेषावबोधरूपत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् । (५४४)

અર્થાત્ સામાન્ય તેમજ વિશેષ એમ ઉભયસ્વરૂપી પદાર્થનો–વિશેષ બોધ–યાને સવિકલ્પાત્મક બોધ તે ‘ જ્ઞાન ’ કહેવાય છે

[2]જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવવાળા અને પ્રકાશરૂપ આત્માના જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા પ્રકાશનો ‘ મતિજ્ઞાન ’ના નામથી વ્યવહાર કરવામા આવે છે [3]૨૮ પ્રકારનુ મતિ જ્ઞાન જે કર્મ વડે ઢકાઇ જાય છે તેને ‘મતિજ્ઞાનાવરણ’ કહેવામા આવે છે આ કર્મ દેશઘાતિ છે

કર્ણ દ્વારા શબ્દનુ શ્રવણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો બોધ ‘ શ્રુતજ્ઞાન ’ કહેવાય છે આ શ્રુત જ્ઞાનના આવરણને ‘ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ ’ સંજ્ઞા અપાય છે એ પણ દેશઘાતિ છે

ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની અપેક્ષા નહિ રાખનારા, અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થનારા અને પુદ્ગલ સંબંધી પ્રકાશ પાડનારા આત્માના જ્ઞાનને ‘ અવધિજ્ઞાન ’ અને તેના આવરણને ‘ અવધિજ્ઞાનાવરણ ’ કહેવામા આવે છે એ આવરણ પણ ઉપલા બે કર્મની માફક દેશઘાતિ છે

મનોદ્રવ્યના પર્યાયને સાક્ષાત્ અવલંબીને, મનુષ્ય ક્ષેત્રમા રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાવાળા આત્માના પ્રકાશ–વિશેષને ‘ મનઃપર્યાયજ્ઞાન ’ કહેવામા આવે છે એના આવરણને ‘ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ ’ કહેવામા આવે છે એ પણ દેશઘાતિ છે

---

૧ આંખે પાટો બાંધવાથી જેમ કોઇ પણ ચીજ દેખી શકાતી નથી–જાણી શકાતી નથી તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપ નેત્રને જ્ઞાનાવરણ કર્મરૂપ પાટો આવી જતાં–પડદો આવી જવાથી આત્મા કંઇ પણ જાણી શકતો નથી

૨ જુઓ પૃ ૨૯ અને ૬૦

૩ જુઓ પૃ ૨૧૪

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર અને આત્માના પ્રકાશરૂપ-જ્ઞાનને ' કેવલજ્ઞાન ' અને એ જ્ઞાનના આવરણને ' કેવલજ્ઞાનાવરણ ' કહેવામા આવે છે આ આવરણ તો સર્વ-ઘાતિ છે

આ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણની આપણે સ્થૂળ રૂપરેખા જોઇ ગયા હવે [1]પ્રતિહારના સમાન **દર્શનાવરણનો વિચાર** કરવામા આવે છે આના (૧) ચક્ષુર્દર્શન, (૨) અચક્ષુર્દર્શન, (૩) અવધિદર્શન, (૪) કેવલદર્શન, (૫) [2]નિદ્રા, (૬) [3]નિદ્રાનિદ્રા, (૭) [4]પ્રચલા, (૮) [5]પ્રચલા પ્રચલા અને (૯) સ્ત્યાનર્દ્ધિ એમ નવ ભેદો છે

આત્મા જે વડે જુએ છે તેને 'આખ' સમજવી દરેક ઇન્દ્રિય આત્માને સામાન્ય તેમજ વિશેષબોધ આપવામા સહાયક છે નેત્ર-ઇન્દ્રિયને અવલબીને થતી સામાન્યમાત્ર પ્રકાશરૂપ આત્માની પરિણતિ તેને 'ચક્ષુર્દર્શન' કહેવામા આવે છે એ દર્શનના ઘાતકને 'ચક્ષુર્દર્શનાવરણ' કહેવામા આવે છે આ આવરણ દેશઘાતિ છે નેત્ર સિવાયની બાકીની ઇન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતા સામાન્ય બોધને 'અચક્ષુર્દર્શન' કહેવામા આવે છે આ અચક્ષુર્દર્શનના ઘાતકને 'અચક્ષુ-ર્દર્શનાવરણ' કહેવામા આવે છે આ પણ દેશઘાતિ છે અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા દર્શનને ' અવધિદર્શન ' કહેવામા આવે છે કેવલદર્શનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારો આત્માનો સાક્ષાત્કારસ્વરૂપી સામાન્યમાત્ર બોધ ' કેવલદર્શન ' કહેવાય છે અવધિદર્શન-અને કેવલદર્શનના આવરણોને અનુક્રમે ' અવધિદર્શનાવરણ ' અને ' કેવલદર્શનાવરણ ' એમ ઓળખવામા આવે છે તેમા પહેલુ દેશઘાતિ છે અને બીજુ સર્વઘાતિ છે

નિદ્રાનુ લક્ષણ—

सुखप्रबोधस्वभावावस्थाविशेषरूपत्व, सुखजागरणस्वभावस्वापा-वस्थाविशेषरूपत्वं वा निद्राया लक्षणम् ।(५४५)

અર્થાત્ સુખેથી જાગી શકાય એવી 'સ્વાપા-અવસ્થા-વિશેષને' 'નિદ્રા' કહેવામા આવે છે

---

૧ પ્રતિહારે યાને દ્વારપાળે રાજસભામાં આવતી વ્યક્તિને રોકી રાખી હોય ત્યારે તેને જેમ રાજા જોઇ શકતો નથી અથવા રાજાના દર્શનને માટે આતુર વ્યક્તિ પ્રતિહાર દ્વારા રાજસભામા આવતા રોકાતાં રાજાના દર્શનથી વચિત રહે છે તેમ આત્માનો દેખવાનો સ્વભાવ હોવા છતા દર્શના-વરણ કર્મના ઉદયથી તે પદાર્થો યાને વિષયોને દેખી શકતો નથી.

રાજા વ્યક્તિને ન દેખે અને વ્યક્તિ રાજાને ન દેખે એમ ઉભય પક્ષમાં દર્શનાવરણ કર્મની સફલતા પ્રાચીન કર્મગ્રથને આધારે જણાતી છે

૨-૫ આ ચારને અનુક્રમે લઘુ તન્દ્રા, ગાઢ તન્દ્રા, ગાઢ નિદ્રા અને પ્રગાઢ નિદ્રા સાથે સરખાવાય

નિદ્રાનિદ્રાનુ લક્ષણ—

दुःखजागरणस्वभावस्वापावस्थाविशेषरूपत्व, दुःखप्रतिबोध-स्वापावस्थाविशेषरूपत्व वा निद्रानिद्राया लक्षणम् । (५४६)

અર્થાત્ જે સ્વાપા–અવસ્થાવિશેષમાથી કષ્ટે કરીને જાગૃત થવાય–ઘણી વાર બોલાવે ત્યારે જગાય તે ' નિદ્રાનિદ્રા ' કહેવાય છે

પ્રચલાનુ લક્ષણ—

स्थितोपस्थितस्वापावस्थाविशेषरूपत्व प्रचलाया लक्षणम् । (५४७)

અર્થાત્ ઊભા ઊભા અથવા બેઠા બેઠા જે ઊઘ આવે તે ' પ્રચલા ' કહેવાય છે

પ્રચલાપ્રચલાનું લક્ષણ—

चङ्क्रमणविषयकस्वापावस्थाविशेषरूपत्व प्रचलाप्रचलाया लक्षणम् । (५४८)

અર્થાત્ ચાલતા ચાલતા જે ઊઘ આવી જાય તે ' પ્રચલાપ્રચલા ' કહેવાય છે

[1]સ્ત્યાનર્દ્ધિનુ લક્ષણ—

दिनचिन्तितार्थाऽऽभिकाङ्क्षाविषयकस्वापावस्थाविशेषरूपत्व, जाग्रदवस्थाध्यवसितार्थससाधनविषयकाभिकाङ्क्षानिमित्तकस्वापावस्थाविशेषरूपत्व वा स्त्यानर्द्धेर्लक्षणम् । (५४९)

અર્થાત્ દિવસના ચિતવેલ પદાર્થને લગતી તીવ્ર આકાક્ષારૂપ વિષયવાળી સ્વાપા–અવસ્થાને 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ ' કહેવામા આવે છે અથવા તો જાગૃત અવસ્થા દરમ્યાન ચિતવેલ પદાર્થને સિદ્ધ કરવાની આકાક્ષારૂપ નિમિત્તવાળી સ્વાપા–અવસ્થા ' સ્ત્યાનર્દ્ધિ ' કહેવાય છે આ નિદ્રાવાળી વ્યક્તિ ઊઘમા ને ઊઘમા જાગતા માણસની પેઠે હરે ફરે, બજારમા જઇ વસ્તુઓનુ તોલ વગેરે કરે, વનમા જઇ પશુઓ સાથે યુદ્ધ કરે અને હાથીના દતશૂળ પણ કાઢી લાવે જો આ પ્રથમ સહનનવાળી વ્યક્તિ હોય તો ચક્રવર્તીના ચોથે ભાગે એનુ બળ હોય, નહિ તો જાગૃત અવસ્થા કરતાં સાત આઠ ગુણુ ઉત્કૃષ્ટ બળ હોય

આત્માએ સ્વાભાવિક કરેલ દર્શન–લબ્ધિના વિનાશમા નિદ્રાદિકની પ્રવૃત્તિ

1 આને બદલે અન્ય ' શબ્દ નજરે પડે

થાય છે એથી એ ' સર્વઘાતિ ' ગણાય છે ચક્ષુર્દર્શનાવરણાદિ ચતુષ્ટય પૈકી પ્રાથમિક ત્રણ પ્રકૃતિ દેશઘાતિ છે, જ્યારે કેવલદર્શનાવરણ સર્વઘાતિ છે

[1]ખડ્ગ સમાન વેદનીયના બે ભેદ છે -(૧) સત્ અથવા સાત યાને શુભ અને (૨) અસત્ અથવા અસાત યાને અશુભ

[2]મદિરા સમાન મોહનીયના મૂળ તો બે ભેદ છે -(૧) દર્શન-મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર-મોહનીય તેમા વળી દર્શન-મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે —(૧) સમ્યક્ત્વ-મોહનીય યાને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, (૨) મિશ્ર મોહનીય યાને મિશ્ર સમ્યક્ત્વ અને (૩) મિથ્યાત્વ-મોહનીય ' [3]મદન-કોદ્રવ ' ન્યાયથી શોધેલ મિથ્યાત્વ-પુદ્ગલના શુદ્ધ પુજના ઉદય દરમ્યાન, સર્વજ્ઞ-પ્રરૂપિત પદાર્થો વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેને ' સમ્યક્ત્વ-મોહનીય ' કહેવામા આવે છે યથાર્થ પદાર્થોને વિષે અશ્રદ્ધા તે ' મિથ્યાત્વ-મોહનીય ' કહેવાય છે અર્ધ શુદ્ધ પુજના ઉદયમા સાચા અને ખોટા એમ બને પદાર્થોમા સરખી રીતે જે શ્રદ્ધા થાય તેને ' મિશ્ર મોહનીય ' કહેવામા આવે છે

ચારિત્ર-મોહનીય બે પ્રકારનુ છે -(૧) કષાય-મોહનીય અને (૨) નોકષાય-મોહનીય તેમા કષાય-મોહનીયના ચાર વિભાગ છે -(૧) અનન્તાનુબધિ, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સજ્વલન

અનતાનુબધિ-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ—

सम्यक्त्वलक्षणात्मीयगुणप्रतिबन्धकत्वे सति ससारानुबन्धनशीलत्वं, अनन्तससारकारणत्वे सति मिथ्यात्वानुबन्धशीलत्व वाऽनन्तानुबन्धिकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५०)

અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ યાને યથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ આત્મિક ગુણને રોકનાર અને અનત સસાર બધાવનાર-સસારમા સદા રખડપટ્ટી કરાવવામા કારણભૂત એવો કષાય ' અનતાનુબધિ-કષાય-મોહનીય ' કહેવાય છે

---

૧ મધ વડે લેપાયેલુ તરવારનુ તીક્ષ્ણ પાનુ ચાટતાં પ્રથમ સ્વાદ લાગે, પરતુ જીભ કપાતાં પરિણામે પીડા ઉદ્ભવે તેમ પૌદ્ગલિક સુખ-દુખનો અનુભવ કરાવનાર આ વેદનીય કર્મ છે

૨ જેમ મદિરા યાને દારૂ પીવાથી જીવ પરવશ અને વિવેક રહિત બનીને પોતાના હિતાહિતને જાણી શકતો નથી તેમ જે જીવ મોહનીય કર્મને વશ છે તે વિવેકશૂન્ય બની આત્માનાં હિતાહિત પારખી શકતો નથી. વળી જેમ દારૂ પીધેલ વ્યક્તિ માને મા પણ કહે અને પત્ની પણ કહે ઇત્યાદિ સાચો જુઠો બકવાદ કરે છે તેમ મોહનીય કર્મથી આવૃત જીવ ધર્મને પણ ધર્મ કહે અને અધર્મને પણ ધર્મ કહે ટૂકમાં એનુ વર્તન ઢગઢા વગરનુ હોય છે-એના બોલવા ચાલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી

૩ જુઓ પૃ ૧૦૬

નિદ્રાનિદ્રાનુ લક્ષણ—

दुःखजागरणस्वभावस्वापावस्थाविशेषरूपत्व, दुःखप्रतिबोधस्वापावस्थाविशेषरूपत्व वा निद्रानिद्राया लक्षणम् । (५४६)

અર્થાત્ જે સ્વાપા-અવસ્થાવિશેષમાથી કષ્ટે કરીને જાગૃત થવાય-ઘણી વાર બોલાવે ત્યારે જગાય તે 'નિદ્રાનિદ્રા' કહેવાય છે

પ્રચલાનુ લક્ષણ—

स्थितोपस्थितस्वापावस्थाविशेषरूपत्वं प्रचलाया लक्षणम् । (५४७)

અર્થાત્ ઊભા ઊભા અથવા બેઠા બેઠા જે ઊઘ આવે તે 'પ્રચલા' કહેવાય છે

પ્રચલાપ્રચલાનું લક્ષણ—

चङ्क्रमणविषयकस्वापावस्थाविशेषरूपत्व प्रचलाप्रचलाया लक्षणम् । (५४८)

અર્થાત્ ચાલતા ચાલતા જે ઊઘ આવી જાય તે 'પ્રચલાપ્રચલા' કહેવાય છે

[1]સ્ત્યાનર્દ્ધિનુ લક્ષણ—

दिनचिन्तितार्थाऽऽभिकाङ्क्षाविषयकस्वापावस्थाविशेषरूपत्व, जाग्रदवस्थाऽध्यवसितार्थससाधनविषयकाभिकाङ्क्षानिमित्तकस्वापावस्थाविशेषरूपत्व वा स्त्यानर्द्धेर्लक्षणम् । (५४९)

અર્થાત્ દિવસના ચિ તવેલ પદાર્થને લગતી તીવ્ર આકાક્ષારૂપ વિષયવાળી સ્વાપા-અવસ્થાને 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' કહેવામા આવે છે અથવા તો જાગૃત અવસ્થા દરમ્યાન ચિ તવેલ પદાર્થને સિદ્ધ કરવાની આકાક્ષારૂપ નિમિત્તવાળી સ્વાપા-અવસ્થા 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' કહેવાય છે આ નિદ્રાવાળી વ્યક્તિ ઊઘમા ને ઊઘમા જાગતા માણસની પેઠે હરે ફરે, બજારમા જઇ વસ્તુઓનુ તોલ વગેરે કરે, વનમા જઇ પશુઓ સાથે યુદ્ધ કરે અને હાથીના દ તશૂળ પણ કાઢી લાવે જો આ પ્રથમ સ હનનવાળી વ્યક્તિ હોય તો ચક્રવર્તીના ચોથે ભાગે એનુ બળ હોય, નહિ તો જાગૃત અવસ્થા કરતાં સાત આઠ ગુણું ઉત્કૃષ્ટ બળ હોય

આત્માએ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત કરેલ દર્શન-લબ્ધિના વિનાશમા નિદ્રાદિકની પ્રવૃત્તિ

૧ આને બદલે અન્યત્ર 'સ્ત્યાન-ગૃદ્ધિ' શબ્દ નજરે પડે છે

થાય છે એથી એ 'સર્વઘાતિ' ગણાય છે ચક્ષુર્દર્શનાવરણાદિ ચતુષ્ટય પૈકી પ્રાથમિક ત્રણ પ્રકૃતિ દેશઘાતિ છે, જ્યારે કેવલદર્શનાવરણ સર્વઘાતિ છે

[1]ખડ્ગ સમાન **વેદનીયના** બે ભેદ છે –(૧) સત્ અથવા સાત યાને શુભ અને (૨) અસત્ અથવા અસાત યાને અશુભ

[2]મદિરા સમાન **મોહનીયના** મૂળ તો બે ભેદ છે –(૧) દર્શન–મોહનીય અને (૨) ચારિત્ર–મોહનીય તેમા વળી દર્શન–મોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે —(૧) સમ્યક્ત્વ–મોહનીય યાને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, (૨) મિશ્ર મોહનીય યાને મિશ્ર સમ્યક્ત્વ અને (૩) મિથ્યાત્વ–મોહનીય '[3]મદન–કોદ્રવ' ન્યાયથી શોધેલ મિથ્યાત્વ–પુદ્ગલના શુદ્ધ પુજના ઉદય દરમ્યાન, સર્વજ્ઞ–પ્રરૂપિત પદાર્થો વિષે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'સમ્યક્ત્વ–મોહનીય' કહેવામા આવે છે યથાર્થ પદાર્થોને વિષે અશ્રદ્ધા તે 'મિથ્યાત્વ–મોહનીય' કહેવાય છે અર્ધ શુદ્ધ પુજના ઉદયમા સાચા અને ખોટા એમ બને પદાર્થોમા સરખી રીતે જે શ્રદ્ધા થાય તેને 'મિશ્ર મોહનીય' કહેવામા આવે છે

ચારિત્ર–મોહનીય બે પ્રકારનુ છે –(૧) કષાય–મોહનીય અને (૨) નોકષાય–મોહનીય તેમા કષાય–મોહનીયના ચાર વિભાગ છે –(૧) અનન્તાનુબધિ, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સજ્વલન

અનતાનુબધિ–કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ—

सम्यक्त्वलक्षणात्मीयगुणप्रतिबन्धकत्वे सति ससारानुबन्धनशीलत्वं, अनन्तससारकारणत्वे सति मिथ्यात्वानुबन्धशीलत्व वाऽनन्तानुबन्धिकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५०)

અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ યાને યથાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ આત્મિક ગુણને રોકનાર અને અનત સસાર બધાવનાર–સસારમા સદા રખડપટ્ટી કરાવવામા કારણભૂત એવો કષાય 'અનતાનુબધિ–કષાય–મોહનીય' કહેવાય છે

---

૧ મધ વડે લેપાયેલુ તરવારનુ તીક્ષ્ણ પાનુ ચાટતાં પ્રથમ સ્વાદ લાગે, પરતુ જીભ કપાતાં પરિણામે પીડા ઉદ્ભવે તેમ પૌદ્ગલિક સુખ–દુખનો અનુભવ કરાવનાર આ વેદનીય કર્મ છે

૨ જેમ મદિરા યાને દારૂ પીવાથી જીવ પરવશ અને વિવેક રહિત બનીને પોતાના હિતાહિતને જાણી શકતો નથી તેમ જે જીવ મોહનીય કર્મને વશ છે તે વિવેકશૂન્ય બની આત્માના હિતાહિત પારખી શકતો નથી. વળી જેમ દારૂ પીધેલ વ્યક્તિ માને મા પણ કહે અને પત્ની પણ કહે ઇત્યાદિ સાચો જુઠો બકવાદ કરે છે તેમ મોહનીય કર્મથી આવૃત જીવ ધર્મને પણ ધર્મ કહે અને અધર્મને પણ ધર્મ કહે ટૂકમાં એનુ વર્તન ઢગધડા વગરનુ હોય છે–એના બોલવા ચાલવા ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી

૩ જુઓ પૃ ૧૦૬

અપ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીયનું લક્ષણ—

यस्योदये सत्यल्पमपि प्रत्याख्यान न भवति तद्रूपत्वं, देशविरति-प्रतिबन्धकत्व वाऽप्रत्याख्यानकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५१)

અર્થાત્ જે કષાયના ઉદયમા અલ્પ પણ પ્રત્યાખ્યાન થતુ નથી તેને અથવા તો જે દેશવિરતિનો પણ પ્રતિબધક છે તે કષાયને 'અપ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીય' કહેવામા આવે છે 'અપ્રત્યાખ્યાન' ગત 'અ' અત્ર અલ્પવાચી છે, નહિ કે નિષેધાત્મક અલ્પપ્રત્યાખ્યાન કહો કે 'દેશવિરતિ' કહો તે એક જ છે એ વાતને લક્ષ્યીને આ કષાયના બે લક્ષણો સૂચવાર્યા છે

પ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ—

सर्वविरत्तिलक्षणमूलगुणप्रतिबन्धकत्व प्रत्याख्यानकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५२)

અર્થાત્ સર્વવિરતિરૂપ મૂળ ગુણને રોકનાર (પરતુ દેશવિરતિને નહિ રોકનાર) કષાય તે 'પ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીય' કહેવાય છે

સજ્વલન-કષાયનુ લક્ષણ—

यथाख्यातचारित्रप्रतिबन्धशीलत्व, समस्तपापस्थानरहितविरति-भाजोऽपि यतेर्दुःषहपरीषहसन्निपाते सति युगपत् सञ्ज्वलनशीलत्व वा सञ्ज्वलनकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५३)

અર્થાત્ [1]યથાખ્યાત ચારિત્રને અટકાવનારો કષાય 'સજ્વલન-કષાયમોહનીય' કહેવાય છે અથવા તો [2]સર્વ પાપસ્થાનોથી મુક્ત એવા અને સર્વવિરતિથી યુક્ત એવા મુનિને દુષહ પરીષહ સહન કરવાનો પ્રસગ આવી પડતા તેમને જે એકાએક કષાય ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સજ્વલન-કષાયમોહનીય' સંબોધાય છે આનો સારાશ એ છે કે જેના વિપાકની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબધ કરવા જેટલી નહિ પણ તેમા સ્ખલના કરવા જેટલી કે તેને મલિન કરવા પૂરતી હોય, તે 'સજ્વલન-કષાય' છે 'સજ્વલન' ગત 'સમ્' ઉપસર્ગનો અર્થ અતિશય અલ્પ કરી

---

૧ જે ચારિત્રમા એકે કષાયના ઉદય માટે અવકાશ નથી તે 'યથાખ્યાત-ચારિત્ર' છે

૨ (૧) પ્રાણાતિપાત (૨) મૃષાવાદ, (૩) અદત્તાદાન, (૪) મૈથુન (૫) પરિગ્રહ, (૬) ક્રોધ (૭) માન, (૮) માયા, (૯) લોભ, (૧૦) રાગ (૧૧) દ્વેષ, (૧૨) કલહ, (૧૩) અભ્યાખ્યાન (૧૪) પૈશુન્ય, (૧૫) રતિ-અરતિ, (૧૬) પરપરિવાદ, (૧૭) માયા-મૃષાવાદ અને (૧૮) મિથ્યાત્વશલ્ય એમ ૧૮ પાપસ્થાનકો છે

સંજ્વલનનો અતિ અલ્પ જાજ્વલ્યમાન થનારો એવો અર્થ **નવતત્ત્વવિસ્તારાર્થ** (પૃ ૧૮૦)-મા સૂચવાયો છે

અનન્તાનુબન્ધિ–કષાયથી માડીને તે સંજ્વલન–કષાય પર્યંતના પ્રત્યેક કષાયના (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એમ ચાર ચાર પ્રકારો પડે છે ઘણીવાર એમ કહેવાય છે કે કષાયના ક્રોધાદિ ચાર ચાર પ્રકારો છે અને આ પ્રત્યેકની તીવ્રતાની તરતમતા અનુસાર એના અનન્તાનુબન્ધિ ઇત્યાદિ ચાર ભેદો પડાય છે ગમે તેમ કહો પણ કષાયના એકદર ૧૬ ભેદો થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

આ પ્રત્યેકના પણ સ્વજાતીયાદિની અપેક્ષાએ ચાર ચાર ભેદો પડી શકે છે અને તેમ થતા આ ક્રોધાદિ પ્રત્યેકના સોળ સોળ ભેદો થાય છે જેમકે અનતા૦ અનતા૦ ક્રોધ, અપ્ર૦ અનતા૦ ક્રોધ, પ્ર૦ અનતા૦ ક્રોધ, સ૦ અનતા૦ ક્રોધ ઇત્યાદિ તેમા અનતા૦ અનતા૦ ક્રોધથી પોતાના સ્વરૂપવાળો અતિશય ઉગ્ર ક્રોધ સમજવો અપ્ર૦ અનતા૦ ક્રોધથી અપ્રત્યાખ્યાન સરખો કંઇક મંદ ક્રોધ સમજવો પ્રત્યા૦ અનતા૦ ક્રોધથી પ્રત્યાખ્યાન સરખો વધારે મંદ ક્રોધ સમજવો અને સ૦ અનતા૦ ક્રોધથી સંજ્વલન જેવો અત્યંત મંદ ક્રોધ સમજવો બાકીના ક્રોધના [1]૧૨ પ્રકારો ઘટાવી લેવા

અનન્તાનુબન્ધિ–ક્રોધ પર્વતની રાજિ સમાન છે ‘ પર્વત ’ એટલે પત્થરોનો સમૂહ પર્વતના એક ભાગરૂપ શિલાદિ વિભાગને પણ ઉપચારથી ‘ પર્વત ’ કહી શકાય છે ‘ રાજિ ’ એટલે લીટી શિલામા જે લીટી યાને ફાટ પડી હોય તે ફાટ જ્યા સુધી શિલા વિદ્યમાન રહે છે ત્યા સુધી રહે છે, કિન્તુ તે ફાટ તે પૂર્વે સધાઇ જતી નથી તે જ પ્રમાણે અનન્તાનુબન્ધિ–ક્રોધ પણ એક વખત ઉત્પન્ન થયો તો તે જીવન પર્યંત રહે છે, કિન્તુ તે પૂર્વે તે શાત થતો નથી વિશેષમા એ કષાયના ઉદયમા જે પ્રાણીનુ મરણ થાય તે પ્રાણી પ્રાય નરકે જાય છે અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન ક્રોધને ભૂમિરાજિ, વાલુકારાજિ અને જલરાજિ સાથે સરખાવી શકાય છે ક્રોધ, રોષ, ભણ્ડન અને ભાપ એ ક્રોધના પર્યાયો છે

અનન્તાનુબન્ધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન માનને સારૂ પત્થરના, હાડકાના અને લાકડાના સ્તભના તેમજ તૃણના ઉદાહરણો આપવામા આવે છે માન, સ્તમ્ભ, ગર્વ, ઉત્સેક, અહંકાર, દર્પ, મદ એ બધા એક જ અર્થસૂચક છે

વાસની ગાઠ, ઘેટાનુ શીંગડુ, ગાયનુ મૂત્ર અને અવલેખિકા એ તીવ્રાદિક ભાવ યુક્ત ચાર પ્રકારની માયાના ઉદાહરણો જાણવા અત્ર અવલેખિકાથી ધનુષ્યાદિકને છોલવાથી જે વાકી છાલ નીકળે છે તે સમજવી

---

૧ (૧) અન૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૨) અપ્ર૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૩) પ્ર૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૪) સ૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૫) અન૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૬) અપ્ર૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૭) પ્ર૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૮) સ૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૯) અન૦ સ૦ ક્રોધ (૧૦) અપ્ર૦ સ૦ ક્રોધ, (૧૧) પ્ર૦ સ૦ ક્રોધ, અને (૧૨) સ૦ સ૦ ક્રોધ, એ આ બાર પ્રકારો છે જુઓ **નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** (પૃ ૧૯૦)

અપ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીયનું લક્ષણ—

यस्योदये सत्यल्पमपि प्रत्याख्यान न भवति तद्रूपत्व, देशविरति-प्रतिबन्धकत्व वाऽप्रत्याख्यानकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५१)

અર્થાત્ જે કષાયના ઉદયમા અલ્પ પણ પ્રત્યાખ્યાન થતુ નથી તેને અથવા તો જે દેશવિરતિનો પણ પ્રતિબધક છે તે કષાયને 'અપ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીય' કહેવામા આવે છે 'અપ્રત્યાખ્યાન' ગત ' અ ' અત્ર અલ્પવાચી છે, નહિ કે નિષેધાત્મક અલ્પપ્રત્યાખ્યાન કહો કે ' દેશવિરતિ' કહો તે એક જ છે એ વાતને લક્ષ્યીને આ કષાયના બે લક્ષણો સૂચવાયા છે

પ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીયનુ લક્ષણ—

सर्वविरतिलक्षणमूलगुणप्रतिबन्धकत्व प्रत्याख्यानकषायमोह-नीयस्य लक्षणम् । (५५२)

અર્થાત્ સર્વવિરતિરૂપ મૂળ ગુણને રોકનાર (પરતુ દેશવિરતિને નહિ રોકનાર) કષાય તે ' પ્રત્યાખ્યાન-કષાયમોહનીય ' કહેવાય છે

સ જ્વલન-કષાયનુ લક્ષણ—

यथाख्यातचारित्रप्रतिबन्धशीलत्व, समस्तपापस्थानरहितविरति-भाजोऽपि यतेर्दुःषहपरीषहसन्निपाते सति युगपत् सञ्ज्वलनशीलत्व वा सञ्ज्वलनकषायमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५३)

અર્થાત્ [1]યથાખ્યાત ચારિત્રને અટકાવનારો કષાય ' સ જ્વલન-કષાયમોહનીય ' કહેવાય છે અથવા તો [2]સર્વ પાપસ્થાનોથી મુક્ત એવા અને સર્વવિરતિથી યુક્ત એવા મુનિને દુ ષહ પરીષહ સહન કરવાનો પ્રસ ગ આવી પડતા તેમને જે એકાએક કષાય ઉત્પન્ન થાય છે તે 'સ જ્વલન-કષાયમોહનીય ' સ બોધાય છે આનો સારાશ એ છે કે જેના વિપાકની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબ ધ કરવા જેટલી નહિ પણ તેમા સ્ખલના કરવા જેટલી કે તેને મલિન કરવા પૂરતી હોય તે ' સ જ્વલન-કષાય ' છે ' સ જ્વલન ' ગત સમ્ ' ઉપસર્ગનો અર્થ અતિશય અલ્પ કરી

---

૧ જે ચારિત્રમાં એકે કષાયના ઉદય માટે અવકાશ નથી તે ' યથાખ્યાત-ચારિત્ર ' છે

૨ (૧) પ્રાણાતિપાત (૨) મૃષાવાદ, (૩) અદત્તાદાન, (૪) મૈથુન (૫) પરિગ્રહ, (૬) ક્રોધ, (૭) માન, (૮) માયા, (૯) લોભ (૧૦) રાગ, (૧૧) દ્વેષ, (૧૨) -(૧૩) અભ્યાખ્યાન (૧૪) પૈશુન્ય, (૧૫) રતિ-અરતિ, (૧૬) પરપરિવાદ, ૧૭) માયા-મૃષાવાદ અને (૧૮) મિથ્યાત્વશલ્ય એમ ૧૮ પાપસ્થાનકો છે

સંજ્વલનનો અતિ અલ્પ જાજ્વલ્યમાન થનારો એવો અર્થ **નવતત્ત્વવિસ્તારાર્થ** (પૃ ૧૮૦)-મા સૂચવાયો છે

અનંતાનુબન્ધિ-કષાયથી માંડીને તે સંજ્વલન-કષાય પર્યંતના પ્રત્યેક કષાયના (૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ એમ ચાર ચાર પ્રકારો પડે છે ઘણી વાર એમ કહેવાય છે કે કષાયના ક્રોધાદિ ચાર ચાર પ્રકારો છે અને આ પ્રત્યેકની તીવ્રતાની તરતમતા અનુસાર એના અનંતાનુબન્ધિ ઇત્યાદિ ચાર ભેદો પડાય છે ગમે તેમ કહો પણ કષાયના એકંદર ૧૬ ભેદો થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે

આ પ્રત્યેકના પણ સ્વજાતીયાદિની અપેક્ષાએ ચાર ચાર ભેદો પડી શકે છે અને તેમ થતા આ ક્રોધાદિ પ્રત્યેકના સોળ સોળ ભેદો થાય છે જેમકે અનંતા૦ અનંતા૦ ક્રોધ, અપ્ર૦ અનંતા૦ ક્રોધ, પ્ર૦ અનંતા૦ ક્રોધ, સં૦ અનંતા૦ ક્રોધ ઇત્યાદિ તેમા અનંતા૦ અનંતા૦ ક્રોધથી પોતાના સ્વરૂપવાળો અતિશય ઉગ્ર ક્રોધ સમજવો અપ્ર૦ અનંતા૦ ક્રોધથી અપ્રત્યાખ્યાન સરખો કંઇક મંદ ક્રોધ સમજવો પ્રત્યા૦ અનંતા૦ ક્રોધથી પ્રત્યાખ્યાન સરખો વધારે મંદ ક્રોધ સમજવો અને સં૦ અનંતા૦ ક્રોધથી સંજ્વલન જેવો અત્યંત મંદ ક્રોધ સમજવો બાકીના ક્રોધના [1]૧૨ પ્રકારો ઘટાવી લેવા

અનંતાનુબન્ધિ-ક્રોધ પર્વતની રાજિ સમાન છે 'પર્વત' એટલે પત્થરોનો સમૂહ પર્વતના એક ભાગરૂપ શિલાદિ વિભાગને પણ ઉપચારથી 'પર્વત' કહી શકાય છે 'રાજિ' એટલે લીટી શિલામા જે લીટી યાને ફાટ પડી હોય તે ફાટ જ્યાં સુધી શિલા વિદ્યમાન રહે છે ત્યા સુધી રહે છે, કિન્તુ તે ફાટ તે પૂર્વે સંધાઈ જતી નથી તે જ પ્રમાણે અનન્તાનુબંધિ-ક્રોધ પણ એક વખત ઉત્પન્ન થયો તો તે જીવન પર્યંત રહે છે, કિન્તુ તે પૂર્વે તે શાંત થતો નથી વિશેષમા એ કષાયના ઉદયમા જે પ્રાણીનુ મરણ થાય તે પ્રાણી પ્રાય નરકે જાય છે અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન ક્રોધને ભૂમિરાજિ, વાલુકારાજિ અને જલરાજિ સાથે સરખાવી શકાય છે ક્રોધ, રોષ, ભણ્ડન અને ભાપ એ ક્રોધના પર્યાયો છે

અનન્તાનુબંધિ, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન માનને સારૂ પત્થરના, હાડકાના અને લાકડાના સ્તંભના તેમજ તૃણના ઉદાહરણો આપવામા આવે છે માન, સ્તમ્ભ, ગર્વ, ઉત્સેક, અહંકાર, દર્પ, મદ એ બધા એક જ અર્થસૂચક છે

વાસની ગાંઠ, ઘેટાનુ શીંગડુ, ગાયનુ મૂત્ર અને અવલેખિકા એ તીવ્રાદિક ભાવ યુક્ત ચાર પ્રકારની માયાના ઉદાહરણો જાણવા અત્ર અવલેખિકાથી ધનુષ્યાદિકને છોલવાથી જે વાંકી છાલ નીકળે છે તે સમજવી

---

૧ (૧) અન૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૨) અપ્ર૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૩) પ્ર૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૪) સં૦ અપ્ર૦ ક્રોધ, (૫) અન૦ પ્ર૦ ક્રોધ (૬) અપ્ર૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૭) પ્ર૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૮) સં૦ પ્ર૦ ક્રોધ, (૯) અન૦ સં૦ ક્રોધ (૧૦) અપ્ર૦ સં૦ ક્રોધ, (૧૧) પ્ર૦ સં૦ ક્રોધ, અને (૧૨) સં૦ સં૦ ક્રોધ, એ આ બાર પ્રકારો છે જુઓ **નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ** (પૃ ૧૯૦)

ચાર પ્રકારના લોભને સારૂ અનુક્રમે લાક્ષાના, કર્દમના, ખજનના અને હળદરના રગના ઉદાહરણો અપાય છે

ક્રોધાદિકના નિગ્રહનો વિચાર કરતા જણાય છે કે ક્ષમા વડે ક્રોધ, માર્દવ વડે માન, સરલતા વડે માયા અને સતોષ વડે લોભ જીતી શકાય છે

મિથ્યાત્વ-મોહનીય તેમજ અનતાનુબન્ધિ આદિ પ્રાથમિક બાર કષાયો પણ સર્વઘાતિ પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે ચાર સજ્વલન કષાયો તો દેશઘાતિ છે

હવે નવ નોકષાયનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે

(૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરુષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુસક-વેદ એમ એના નવ પ્રકારો છે તેમા હાસ્ય-મોહનીયનુ લક્ષણ એ છે કે—

यस्योदये सति जीवस्य सनिमित्तमन्यथा वा हास्योत्पत्तिः स्यात् तद्रूपत्व हास्यमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५४)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા જીવને કારણસર યા કારણ વગર હસવુ આવે તે 'હાસ્ય-મોહનીય' કહેવાય છે

રતિ-મોહનીયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति बाह्याभ्यन्तरवस्तुषु आसक्तिलक्षणा प्रीतिः स्यात् तद्रूपत्व रतिमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५५)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી બાહ્ય અને આતરિક પદાર્થોને વિષે જીવને આસક્તિરૂપ પ્રીતિ ઉપજે તે ' રતિ-મોહનીય ' કહેવાય છે

અરતિ-મોહનીયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति शब्दादिविषयेष्वप्रीति॰ स्यात् तद्रूपत्वमरति॰मोहनीयस्य लक्षणम् । (५५६)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન (અમનોજ્ઞ) શબ્દાદિ વિષયો ઉપર અપ્રીતિ યાને અરુચિ ઉદ્ભવે તે ' અરતિ-મોહનીય ' કહેવાય છે

શોક-મોહનીયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति रोदनपरिदेवनादिलक्षणः शोकः स्यात् तद्रूपत्व शोकमोहनीयस्य लक्षणम् । (५५७)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી રુદન, વિલાપ ઇત્યાદિરૂપ દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય તે 'શોક-મોહનીય' કહેવાય છે

ભય-મોહનીયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति त्रासलक्षण उद्वेगः स्यात् तद्रूपत्वं भयमोहनीयस्य लक्षणम्। (५५८)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન ત્રાસરૂપ ઉદ્વેગ થાય તે 'ભય-મોહનીય' કહેવાય છે એટલે કે જે કર્મના ઉદયથી જીવ ભય પામે-બીકણ બને તે 'ભય-મોહનીય' છે.

જુગુપ્સા-મોહનીયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति शुभाशुभद्रव्यविषयकव्यलीकचित्तं स्यात् तद्रूपत्वं जुगुप्सामोहनीयस्य लक्षणम्। (५५९)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયથી શુભાશુભ દ્રવ્ય જોતા ચિત્ત વ્યલીક થાય તે 'જુગુપ્સા-મોહનીય' કહેવાય છે એટલે કે જેના ઉદય દરમ્યાન બીભત્સ વસ્તુઓ જોતા જીવને ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય તે 'જુગુપ્સા-મોહનીય' છે.

પુરુષવેદ-મોહનીયનુ લક્ષણ—

उद्रिक्तश्लेष्मण आम्लाभिलापवद् यस्योदये सति अनेकाकारस्त्रीविषयकोपभोगाभिलापः स्यात् तद्रूपत्वं पुरुषवेदमोहनीयस्य लक्षणम्। (५६०)

અર્થાત્ પ્રબળ શ્લેષ્મના ઉદય દરમ્યાન જેમ આમળી વગેરે (ખાટા પદાર્થો) ખાવાની ઇચ્છા થાય તેમ જે કર્મના ઉદયથી અનેક તરેહની સ્ત્રી વિષયક ઉપભોગની-સ્ત્રી સાથેના સગમની અભિલાષા થાય તે "પુરુષવેદ-મોહનીય" કહેવાય છે

સ્ત્રીવેદ-મોહનીયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति अनेकाकारपुरुषविषयकोपभोगाभिलापः स्यात् तद्रूपत्वं स्त्रीवेदमोहनीयस्य लक्षणम्। (५६१)

અર્થાત્ (પીતના પ્રકોપથી મીઠા દ્રવ્યો ખાવાની અભિલાષાની પેઠે) જે કર્મનો ઉદય થતા અનેક જાતના પુરુષનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય તેને 'સ્ત્રીવેદ-મોહનીય' કહેવામા આવે છે

નપુંસકવેદ-મોહનીયનું લક્ષણ—

धातुद्वयोदये मार्जितादिद्रव्याभिलाषवद् यस्योदये सति स्त्री-पुरुषोभयविषयकोपभोगाभिलाषः स्यात् तद्रूपत्वं नपुंसकवेदमोहनीयस्य लक्षणम्। (५६२)

અર્થાત્ શ્લેષ્મ અને પિત્ત એ બે ધાતુઓના ઉદયમાં જેમ માર્જિતાદિક ખાવાની લાલસા થાય છે તેમ જેના ઉદયમાં સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય વિષયક ઉપભોગની અભિલાષા થાય તેને ' નપુંસકવેદ-મોહનીય ' કહેવામાં આવે છે

ટૂંકમાં કહીએ તો પૌરુષ-ભાવની વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષ-વેદ, સ્ત્રૈણ-ભાવની વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રી-વેદ અને નપુંસક-ભાવની વિકૃતિ ઉત્પન્ન કરનાર નપુંસક-વેદ છે

આ નવ નોકષાયો કષાયના સંસર્ગ વિના સ્વકાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે મુખ્ય કષાયના સહચારી તેમજ તેના ઉદ્દીપક હોવાથી હાસ્યાદિ નવનો ' નોકષાય 'રૂપે વ્યવહાર થાય છે નોકષાયનો અલ્પ કષાય એ પર્યાય છે નોકષાય એ દેશઘાતિ પ્રકૃતિરૂપ છે

આ પ્રમાણે નોકષાય વિષેનો ઊહાપોહ પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે નપુંસક આશ્રીને થોડો વિચાર કરી લઈએ જેમકે **નપુંસકના ત્રણ પ્રકારો** પડે છે -(૧) નરક-નપુંસક, (૨) તિર્યગ્-નપુંસક અને (૩) મનુષ્ય-નપુંસક તેમા નરક-નપુંસકના અવાન્તર ભેદો નથી તિર્યચના જળચર, સ્થળચર અને ખેચર એ ત્રણ ભેદ આશ્રીને તિર્યગ્-નપુંસકના તો તે પ્રમાણે ત્રણ ભેદો પડે છે મનુષ્યના કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અંતરદ્વીપજ એમ ત્રણ પ્રકારો પડતા હોવાથી મનુષ્ય-નપુંસકના પણ ત્રણ પ્રકારો ઉદ્ભવે છે આ પ્રમાણે એકંદર **નપુંસકના સાત પ્રકારો** થાય છે

નપુંસકના સોળ પ્રકારો—

પ્રવચનસારોદ્ધાર (દ્વા ૧૦૮)ની [1]૭૯૩મી અને [2]૭૯૪મી ગાથામાં દીક્ષા માટે અયોગ્ય

---

૧ " पंडए वाइए कीवे कुंभी ईसालु य त्ति अ ।
सउणी तक्कम्मसेवी य, पक्खियापक्खिए इय ॥ ७९३ ॥ "
[पण्डको वातिकः क्लीबः कुम्भी ईर्ष्यालुक इति च ।
शकुनिस्तत्कर्मसेवी च पाक्षिकापाक्षिक इति ॥]

૨ " सोगंधिए य आसत्ते, दस एए नपुंसगा ।
संकिलिट्ठि त्ति साहूण पव्वावेउं अकप्पिया ॥ ७९४ ॥ "

જણાવેલા નપુસકો દશ પ્રકારના છે —(૧) પડક (૨) વાતિક, (૩) ક્લીબ, (૪) કુભી, (૫ ઇર્ષ્યાળુ, (૬) શકુનિ, (૭) તત્કર્મસેવી, (૮) પાક્ષિકાપાક્ષિક, (૯) સૌગધિક અને (૧૦ આસક્ત[1] નિશીથ-ચૂર્ણિ (ઉ ૧૧) વગેરે ગ્રથોમા (૧) વર્દ્ધિતક, (૨) ચિપ્પિત, (૩ મત્ર-ઉપહત, (૪) ઔષધિ-ઉપહત, (૫) ઋષિ-શપ્ત અને (૬) દેવ-શપ્ત એમ નપુસકન અન્ય [2]છ ભેદો દર્શાવાયા છે કે જેઓ દીક્ષા માટે યોગ્ય છે નિમ્નલિખિત ગાથા આ વાતની સાક્ષ પૂરે છે'—

" [3]वड्ढिए चिप्पिए चेव मंतोसहिउवहतए ।
इसिसत्ते देवसत्ते य पव्वावेज्जा नपुंसए ॥ "

હવે 'બેડી સમાન [4]આયુષ્ય-કર્મ'નો વિચાર કરવામા આવે છે નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય

[सौगन्धिकश्चासक्तो दशैते नपुसका ।
सक्लिष्टस्थितिरिति साधूना प्रव्राजितुमकल्पिता ॥]

૧ આ દશેના અર્થો માટે જુઓ પ્રવચન-સારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્ર ૨૩૧-૨૩૨)

૨ આના અર્થ માટે જુઓ ઉપર્યુક્ત વૃત્તિનુ ૨૩૨ મુ પત્ર.

૩ છાયા—

वर्द्धितश्चिप्पितश्चैव मन्त्रौषध्युपहतौ ।
ऋषिशप्तो देवशप्तश्च प्रव्राजितव्या नपुसका ॥

૪ જેમ કેદખાનામા પૂરાયેલો મનુષ્ય કેદખાનામાંથી છૂટવા ઇચ્છે, પરતુ ન્યાયાધીશે કરેલ શિક્ષાની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી તેને ત્યા રહેવુ પડે તેમ કર્મરૂપ ન્યાયાધીશે આત્મપરિણામ રૂપ અપરાધ અનુસાર જે ગતિમાં જેટલો કાળ રહેવા સસારી જીવને ફરમાવ્યુ હોય તેટલો કાળ તેને તે ગતિમાં જ ઇચ્છા ન હોય તોપણ રહેવું જ પડે, કિન્તુ નિર્ણીત કાળરૂપ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના અન્ય ગતિમા તે જઇ શકે જ નહિ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો ચાર ગતિ પૈકી નરક-ગતિના જીવો ત્યા અત્યન્ત દુઃખ પડવાથી એ ગતિમાંથી છૂટવા જરૂર ઇચ્છે છે, પરતુ તેઓ છૂટી શકતા નથી વળી 'અનુત્તર વિમાનના દેવો અનત પૌદ્ગલિક સુખને પણ વૈરાગ્ય-વાસનાથી અસાર જાણી, ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી મનુષ્ય-ગતિની આકાક્ષા રાખે છે, પરતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પૂર્વે તેઓ દેવગતિમાંથી છૂટી શકતા નથી તિર્યંચ-ગતિ અને મનુષ્ય-ગતિના જીવો પ્રાય અન્યત્ર જવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, અને કદાચ દેવ-ગતિમાં જવાની ઇચ્છા કરે તોપણ આયુષ્ય પૂરુ કર્યા પૂર્વે તેઓ તેમ કરી શકતા નથી એથી આયુષ્ય-કર્મને બેડીની ઉપમા અપાય છે તેને પિંજર કે કેદખાના સાથે પણ સરખાવાય.

૫ અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવુ કે આયુષ્ય-કર્મ જીવન-કાળના વર્ષોની સીમા નક્કી કરતુ નથી પરતુ એ તો જીવન-ક્ષેત્રના વિસ્તારની મર્યાદા બાધે છે જેમકે તળાવમાં તરવા પેસનાર તેને તરત કેટલો વખત લાગશે તેને નજરમાં ન રાખતા તેને કેટલુ તરવાનુ છે તે ઉપર ધ્યાન રાખે છે તેમ જીવન જીવતાં કેટલા વર્ષ જીવવાનુ છે એનો નહિ, કિન્તુ કેટલુ જીવન-ક્ષેત્ર વ્યતીત કરવાનુ છે તેનો આ કર્મ નિર્ણય કરે છે

અને દેવ એમ ચાર પ્રકાર છે તેમા [1]આયુષ્ય-કર્મનુ લક્ષણ એ છે કે—

भवाद् भवान्तर सङ्गच्छता जन्तूनां नियमेन यदुदयागमनरूपत्व, यस्मिन्नुदिते सति तद्भवप्रायोग्याणि सर्वाणि शेषकर्माणि उपभोगायाऽऽगच्छन्ति तद्रूपत्वं वाऽऽयुषो लक्षणम्। (५६३)

અર્થાત્ આ ભવથી અન્ય ભવમા જતા પ્રાણીઓને જે કર્મ જરૂર જ ઉદયમા આવે છે તે 'આયુષ્ય કર્મ' કહેવાય છે અથવા જે કર્મનો ઉદય થતા તે ભવને યોગ્ય બીજા પણ સર્વ કર્મ ઉપભોગ રૂપે પરિણત થાય છે તે કર્મને 'આયુષ્ય-કર્મ' કહેવામા આવે છે

નરક-આયુષ્યકર્મનુ લક્ષણ—

तीव्रशीतोष्णादिवेदनाभूतनरकभूमिषु अहेतुकं दीर्घजीवनलक्षणमवधारणं भवति तद्रूपत्व नरकायुषो लक्षणम्। (५६४)

અર્થાત્ તીવ્ર, શીત, ઉષ્ણ વગેરે વેદનાના સ્થાનરૂપ નરક-ભૂમિઓમા જે નિમિત્ત લઇને લાબા કાળ પર્યંત રહેવુ પડે તેને 'નરક-આયુષ્યકર્મ' કહેવામા આવે છે

તિર્યંગ્-આયુષ્યકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति प्रायेण क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिविविधदुःखोत्पत्तिस्थानेषु निवसनं भवति तद्रूपत्व तिर्यगायुषो लक्षणम्। (५६५)

અર્થાત્ જે ઉદયમા આવતા ક્ષુધા, તૃષા, ઠંડી, ગરમી વગેરે વિવિધ પ્રકારના દુઃખના સ્થાનમા મોટે ભાગે રહેવાનુ થાય છે તેને 'તિર્યગ્-આયુષ્યકર્મ' કહેવામા આવે છે

મનુષ્ય-આયુષ્યકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति प्रायेण शारीरिकमानसिकसुखदुःखनिबन्धनमनुष्येषूत्पत्तिः स्यात् तद्रूपत्व मनुष्यायुषो लक्षणम्। (५६६)

---

[1] આની વ્યુત્પત્તિ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૧)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૪૮)મા નીચે મુજબ ત્રણ પ્રકારે સૂચનાઇ છે—

"आमोय ते शेषप्रकृतयस्तस्मिन्नुपभोगाय जीवनेत्यायु, आमोयते वाऽनेन तद्भवान्तर्भावी प्रकृतिगण इत्यायु, आयतते वा शरीरधारण प्रति बन्ध इत्यायुः ।"

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા ઘણું કરીને શારીરિક, માનસિક સુખ-દુ ખના કારણભૂત એવી મનુષ્ય-જાતિમા ઉત્પત્તિ થાય તેને ' મનુષ્ય-આયુષ્યકર્મ ' કહેવામા આવે છે

દેવ-આયુષ્યકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति प्रायेण सुखप्रचुरदेवेषु जन्म भवति तद्रूपत्वं देवायुषो लक्षणम् । (५६७)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા પ્રાય સુખથી ભરપૂર એવા દેવ-સ્થાનમા ઉત્પત્તિ થાય તેને ' દેવ આયુષ્યકર્મ ' કહેવામા છે

ટૂકમા કહીએ તો જેના ઉદયે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરક તરીકેનુ જીવન ગાળવુ પડે તે અનુક્રમે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકનુ આયુષ્ય છે

હવે [1]ચિતારા સમાન [2]**નામ-કર્મનુ નિરૂપણ** કરાય છે તેમા સૌથી પ્રથમ તો **નામ-કર્મના નીચે મુજબના ૪૨ પ્રકારો વિચારીએ —**

[3]ગતિ, જાતિ, શરીર, અગોપાગ, બન્ધન, સઘાતન, સસ્થાન, સહનન, સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ, આનુપૂર્વી, વિહાયોગતિ, [4]પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્દ્યોત, અગુરુલઘુ, તીર્થંકર, નિર્માણ, ઉપઘાત, [5]ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુભગ, સુસ્વર, આદેય, યશ કીર્તિ, [6]સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુ સ્વર, અનાદેય અને અયશ કીર્તિ[7] આ પૈકી જેના અવાતર ભેદો પડે છે તેની પૃથક્ ગણના કરીએ તો નામ-

---

૧ જેમ ચિત્રકાર જીવની છબી ચિતરતાં તેના હાથ, પગ ઇત્યાદિના ભિન્ન ભિન્ન આકારો ચિતરી તેની છબી બનાવે છે તેમ નામકર્મ પણ દેવત્વ, નરકત્વાદિ તેમજ સહનન, સઘાતન ઇત્યાદિ જીવનાં વિવિધ રૂપો ઘડે છે

૨ આની વ્યુત્પત્તિ માટે જુઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૮, સૂ ૧૨)ની બૃહદ્ વૃત્તિ (પૃ ૧૪૮)

૩ ગતિ વગેરે ૧૪ પ્રકૃતિઓ ' પિડ-પ્રકૃતિઓ ' કહેવાય છે

૪ અહીંથી માંડીને તે નિર્માણ સુધીની આઠ પ્રકૃતિઓ ' પ્રત્યેક-પ્રકૃતિ ' કહેવાય છે

૫ આ તેમજ ત્યાર પછીની નવ પ્રકૃતિઓને ' ત્રસદશક ' સજ્ઞા અપાય છે

૬ આ તેમજ ત્યાર પછીની નવ પ્રકૃતિઓ ' સ્થાવર-દશક 'ના નામથી ઓળખાય છે

૭ આ ક્રમ શા આધારે યોજાયો છે તે ધ્યાનમા આવતુ નથી. **તત્ત્વાર્થ** (અ ૬, સૂ ૧૨) માં તો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ છે —

" **गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनसङ्घातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूर्व्यगुरुलघूपघातपराघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतय प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तस्थिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थकृत्त्वं च ।।**"

કર્મના ૧૦૩ ભેદ થાય છે જેમકે ગતિના ચાર ભેદ છે —(૧) નરક, (૨) તિર્યક્, (૩) મનુષ્ય અને (૪) દેવ

જાતિના પાચ પ્રકાર છે —(૧) એકેન્દ્રિય, (૨) દ્વીન્દ્રિય, (૩) ત્રીન્દ્રિય, (૪) ચતુરિન્દ્રિય અને (૫) પંચેન્દ્રિય

શરીરના પાચ પ્રકાર છે —(૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ

અગોપાગના (૧) ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય અને (૩) આહારક એમ ત્રણ ભેદો છે

બન્ધનના ૧૫ પ્રકારો છે —(૧) ઔદારિક-ઔદારિક, (૨) ઔદારિક-તૈજસ, (૩) ઔદારિક-કાર્મણ, (૪) વૈક્રિય-વૈક્રિય, (૫) વૈક્રિય-તૈજસ, (૬) વૈક્રિય-કાર્મણ, (૭) આહારક-આહારક, (૮) આહારક-તૈજસ, (૯) આહારક-કાર્મણ, (૧૦) ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણ, (૧૧) વૈક્રિય-તૈજસ-કાર્મણ, (૧૨) આહારક-તૈજસ-કાર્મણ, (૧૩) તૈજસ-તૈજસ, (૧૪) તૈજસ-કાર્મણ અને (૧૫) કાર્મણ-કાર્મણ

સઘાતનના પાચ પ્રકાર છે —ઔદારિક, (૨) વૈક્રિય, (૩) આહારક, (૪) તૈજસ અને (૫) કાર્મણ

સસ્થાનના છ ભેદ છે -(૧) સમચતુરસ્ર, (૨) ન્યગ્રોધ, (૩) સાદિ, (૪) વામન, (૫) કુબ્જ અને (૬) હુણ્ડક

સંહનનના છ પ્રકારો છે —(૧) વજ્ર-ઋષભ-નારાચ, (૨) ઋષભ-નારાચ, (૩) નારાચ, (૪) અર્ધ-નારાચ, (૫) કીલિકા અને (૬) સેવાર્ત

સ્પર્શના આઠ પ્રકાર છે —(૧) મૃદુ, (૨) ખર, (૩) ગુરુ, (૪) લઘુ, (૫) શીત, (૬) ઉષ્ણ, (૭) સ્નિગ્ધ અને (૮) રૂક્ષ

રસના પાચ ભેદ છે —(૧) તીખો, (૨) કડવો, (૩) કષાયલો, (૪) ખાટો અને (૫) મધુર

ગન્ધના બે ભેદો છે—(૧) સુગધ અને (૨) દુર્ગંધ

વર્ણના પાચ પ્રકાર છે —(૧) કાળો, (૨) લીલો, (૩) રાતો, (૪) પીળો અને (૫) સફેદ

આનુપૂર્વીના ચાર ભેદ છે —(૧) નરક-આનુપૂર્વી, (૨) તિર્યગ્-આનુપૂર્વી, (૩) મનુષ્ય-આનુપૂર્વી અને (૪) દેવ-આનુપૂર્વી

વિહાયોગતિ બે પ્રકારની છે —(૧) શુભ અને (૨) અશુભ

આ હકીકતો વિશેષત. સમજાય તે માટે આ નામકર્મની પ્રકૃતિઓના લક્ષણોનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા **ગતિ-નામકર્મનું** લક્ષણ એ છે કે—

यस्योदये सति विवक्षितभवाद् भवान्तरे जीवानां गमनं स्यात् तद्रूपत्वं गतिनामकर्मणो लक्षणम् । (५६८)

અર્થાત્ જે કર્મ ઉદયમા આવતા એક ભવથી બીજા ભવમા જીવનુ ગમન થાય તે કર્મને ' ગતિ-નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

આયુષ્ય-કર્મનુ જે લક્ષણ આપણે ૧૦૧૨ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા તેનાથી આની શી ભિન્નતા છે તે જાણવુ બાકી રહે છે એમ કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે તો એનો ઉત્તર એ છે કે જેના ઉદયે અમુક ગતિનુ જીવન ગાળવુ તે ' આયુષ્ય-કર્મ ' છે, જ્યારે સુખદુ ખ ભોગવવા યોગ્ય પર્યાય-વિશેષરૂપ દેવાદિ ચાર ગતિઓ પૈકી ગમે તે ગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ ' ગતિ-કર્મ ' છે

નરક-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

यस्योदये सति नरकगमनरूपत्वं तन्नरकगतिनामकर्मणो लक्षणम् । (५६९)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા નરક પ્રતિ ગમન થાય તે ' નરક-ગતિ-નામકર્મ ' છે

તિર્યગ્-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

यस्योदये सति तिर्यग्गतिगमनरूपत्वं तत् तिर्यग्गतिनामकर्मणो लक्षणम् । (५७०)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા તિર્યચ-ગતિમા ગમન થાય તે ' તિર્યગ્-ગતિ-નામકર્મ ' છે

મનુષ્ય-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

यस्योदये सति मनुष्यगतिगमनरूपत्व तन्मनुष्यगतिनामकर्मणो लक्षणम् । (५७१)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા મનુષ્ય-ગતિમા ગમન થાય તે ' મનુષ્ય-ગતિ-નામ કર્મ ' છે

દેવ-ગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

यस्योदये सति देवगतिगमनरूपत्व तद् देवगतिनामकर्मणो लक्षणम् । (५७२)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા દેવગતિમા ગમન થાય તે કર્મ ' દેવ-ગતિ-નામકર્મ ' છે

એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મનુ લક્ષણુ—

यस्योदये सति जीव एकेन्द्रियजातिव्यवहारभाक् स्यात् तद्रूपत्वम्, एकेन्द्रियसञ्ज्ञाव्यपदेशनिमित्तकत्व वा एकेन्द्रियजातिनामकर्मणो लक्षणम् । (५७३)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા એકેન્દ્રિય જાતિ તરીકે જીવનો વ્યવહાર થઇ શકે તે કર્મને 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે જીવોનો એકેન્દ્રિય નામથી વ્યવહાર કરાવવામા નિમિત્તભૂત કર્મને 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' સબોધવામા આવે છે એ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ ઇત્યાદિ માટે સમજી લેવુ અથવા તો એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામ કર્મ વગેરે પાચે જાતના નામકર્મનુ સમુચ્ચયાત્મક અર્થાત્ એકેન્દ્રિયાદિ-જાતિ-નામકર્મનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

नरकादिगतिषु अव्यभिचारिसादृश्येनैकीभूतार्थात्मिका या जाति-स्तद्व्यपदेशभाग्निमित्तकत्व वा एकेन्द्रियादिजातिनामकर्मणो लक्षणम्। (५७४)

અર્થાત્ નરકાદિ ગતિમા વ્યભિચાર હોવથી મુક્ત એવી સમાનતાને લઇને એક પદાર્થસ્વરૂપી એવી જાતિનો વ્યવહારમા જે નિમિત્ત હોય એટલે કે આ જીવ એકેન્દ્રિય છે એવો વ્યપદેશ કરવામા જે નિમિત્તરૂપ હોય તેને 'એકેન્દ્રિયાદિ-જાતિ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો એકેન્દ્રિયત્વથી માડીને તે પચેન્દ્રિયત્વ પર્યંત સમાન પરિણામનો અનુભવ કરાવનાર કર્મ 'જાતિ-નામકર્મ' કહેવાય છે અત્યન્ત થોડા ચૈતન્યના પ્રાદુર્ભાવમા જે જાતિ નિમિત્તરૂપ હોય તે 'એકેન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' છે એથી વધારે ચૈતન્યના આવિર્ભાવમા જે જાતિ નિમિત્તભૂત હોય તે 'દ્વીન્દ્રિય-જાતિ-નામકર્મ' છે આ પ્રમાણે બાકીના જાતિ-નામ-કર્મ માટે ઘટાવી લેવુ એમ પ્રસ્તુત ગ્રથકાર સૂચવે છે

શરીર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति चेतनस्य निवासस्थानरूपशरीरनिष्पत्तिः स्यात् तद्रूपत्व शरीरनामकर्मणो लक्षणम्। (५७५)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા આત્માના નિવાસસ્થાનરૂપ શરીરની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ 'શરીર-નામકર્મ' કહેવાય છે

[1]'ઔદારિક'શરીરનુ' લક્ષણ—

सारस्थूलपुद्गलद्रव्यवर्गणानिर्मापितरूपत्वमौदारिकशरीरस्य लक्षणम्। (५७६)

અર્થાત્ ઉત્તમ અને સ્થૂળ એવા પુદ્ગલ-દ્રવ્યોની વર્ગણા વડે બનાવેલ શરીરને 'ઔદારિક શરીર' કહેવામા આવે છે

---

૧ આ તેમજ બીજા શરીરો તેમજ તે તે શરીર-નામકર્મનાં લક્ષણોની સતુલના માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ. ૮, સૂ ૧૨)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૫૧)

ઔદારિક શરીર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

औदारिकशरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणनिमित्तकत्वमौदारिकशरीरनामकर्मणो लक्षणम् । (५७७)

અર્થાત્ ઔદારિક શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરાવવામા કારણભૂત કર્મને ' ઔદારિક શરીર -નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

વૈક્રિય શરીરનુ લક્ષણ—

विचित्रशक्तियुक्तवैक्रियवर्गणाद्रव्यनिर्मापितरूपत्वं वैक्रियशरीरस्य लक्षणम् । (५७८)

અર્થાત્ વિચિત્ર શક્તિવાળી વૈક્રિય વર્ગણા વડે બનાવેલા શરીરને ' વૈક્રિય શરીર ' જાણવુ

વૈક્રિય શરીર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

वैक्रियशरीरप्रायोग्यपुद्गलादाननिमित्तकत्वं वैक्रियशरीरनामकर्मणो लक्षणम् । (५७९)

અર્થાત્ વૈક્રિય શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામા નિમિત્તભૂત કર્મને ' વૈક્રિય શરીર-નામ કર્મ ' કહેવામા આવે છે

આહારક શરીરનુ લક્ષણ—

सूक्ष्मार्थसशयच्छेदजिनेन्द्रर्द्धिविलोकनादिप्रयोजनसाधनायातिस्वच्छाहारकवर्गणाद्रव्यैर्निर्मापितरूपत्वमाहारकशरीरस्य लक्षणम् । (५८०)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ પદાર્થ પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલ શકાના સમાધાનાર્થે, તીર્થંકરની ઋદ્ધિને જોવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાને માટે કે ઇતર કોઇ કાર્યના સપાદનને માટે અતિશય સ્વચ્છ આહારક-વર્ગણારૂપ દ્રવ્યથી બનાવેલુ શરીર આહારક શરીર ' કહેવાય છે

આહારક શરીર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

आहारकशरीरप्रायोग्यवर्गणादाननिमित्तकत्वमाहारकशरीरनामकर्मणो लक्षणम् । (५८१)

અર્થાત્ આહારક શરીર બનાવવામા જે વર્ગણા ગ્રહણ કરવી જોઇએ તે વર્ગણાને ગ્રહણ કરવામા કારણરૂપ કર્મને ' આહારક શરીર-નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

તૈજસ શરીરનુ લક્ષણ—

तेजोलेश्यादिसाधनत्वे सति भुक्ताहारपरिपाकसमर्थरूपत्वं तैजसशरीरस्य लक्षणम् । (५८२)

અર્થાત્ તેજોલેશ્યાદિના સાધનરૂપ અને ખાધેલા આહારને પચાવવામા કારણભૂત એવા શરીરને ' તૈજસ શરીર ' કહેવામા આવે છે

તૈજસ શરીર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

तैजसशरीरप्रायोग्यपुद्गलादाननिमित्तकत्व तैजसशरीरनामकर्मणो लक्षणम् । (५८३)

અર્થાત્ તૈજસ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલના ગ્રહણમા નિમિત્તરૂપ કર્મ ' તૈજસ શરીર-નામકર્મ ' કહેવાય છે

કાર્મણ શરીરનુ લક્ષણ—

बदराणां कुण्डमिवाङ्कुरादीना बीजमिवाशेपकर्माधारभूतत्वे सति समस्तकर्मप्रसवनसमर्थरूपत्व कार्मणशरीरस्य लक्षणम् । (५८४)

અર્થાત્ બોરને જેમ કુંડ અને અંકુરાને જેમ બીજ આધારભૂત છે તેમ સમસ્ત કર્મને ઉત્પન્ન કરવામા સમર્થ એવા શરીરને ' કાર્મણ શરીર ' કહેવામા આવે છે

કાર્મણ શરીર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

कार्मणशरीरप्रायोग्यपुद्गलादाननिमित्तकत्व कार्मणशरीरनामकर्मणो लक्षणम् । (५८५)

અર્થાત્ કાર્મણ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામા કારણરૂપ કર્મ ' કાર્મણ શરીર-નામકર્મ ' છે

અંગોપાંગ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति अङ्गोपाङ्गानि निवर्त्यन्ते तद्रूपत्वमङ्गोपाङ्गनामकर्मणो लक्षणम् । (५८६)

અર્થાત જે કર્મની આવિર્ભાવ-દશામા અગ અને ઉપાગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કર્મને 'અગોપાગ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે અગ આઠ છે-(૧) મસ્તક, (૨) છાતી, (૩) પીઠ, (૪) પેટ, (૫-૭) બે બાહુ અને (૭-૮) બે પગો[1] આ પ્રત્યેક અગના ઉપાગનો વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે મગજ, કપાલ, કૃકાટિકા (બોચી), શખના જેવા આકારવાળો ગળાનો ભાગ, લલાટ, તાળવુ, ગાલ, હડપચી, જડબા, દાત, હોઠ, ભવા આખ, કાન, નાક વગેરે એ મસ્તકના અગોપાગ જાણવા[2] એ પ્રમાણે બાકીના સાત અગોના [3]ઉપાંગો સમજી લેવા[4]

બન્ધન-નામકર્મનુ લક્ષણ—

काष्ठानां जतुवद् औदारिकादिशरीरप्रायोग्याणां गृहीतगृह्यमाण-पुद्गलाना यत् परस्परमेलनलक्षणसम्बन्धकरणसमर्थं स्यात् तद्रूपत्वं बन्धननामकर्मणो लक्षणम् । (५८७)

અર્થાત્ જેમ લાકડાને પરસ્પર મેળવવામા લાખ સાધનરૂપ છે તેમ ઔદારિકાદિક શરીરને યોગ્ય ગ્રહણ કરેલા તેમજ ગ્રહણ કરાતા એવા પુદ્ગલોને પરસ્પર એકીભૂત કરવામા જે કર્મ સમર્થ છે તે કર્મ 'બધન-નામકર્મ' કહેવાય છે આ કર્મ ન હોય તો રાખના બનાવેલા પુરુષની જેમ શરીરો અસબદ્ધ રહે

ઔદારિક ઔદારિક બન્ધન-નામકર્મનુ લક્ષણ—

पूर्वगृहीतैर्यदौदारिकपुद्गलैर्गृह्यमाणौदारिकाङ्गोपाङ्गयोग्यपुद्गलानां परस्पर सम्बन्धो यन्निमित्तकस्तद्रूपत्वमौदारिकौदारिकबन्धनस्य लक्षणम् । (५८८)

---

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ. ૧૨)નુ ભાષ્ય (પૃ ૧૫૧)
૨ જુઓ તત્ત્વાર્થ (ભા ૨)નુ ભાષ્ય (પૃ ૧૫૨)
૩ આના નામો મારા જોવામા આવ્યા નથી
૪ સરખાવો નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ —

" सीस उरो य उदर, पिट्ठी बाहू य दोण्णि ऊरू य ।
एए होंति अट्ठगा, खलु अंगोवगाइ सेसाइ ॥
होंति उवगा कण्णा, णासच्छीहत्थपादजंघा य ।
णहकेसमंसअगुलि ओट्ठा खलु अगुवगाइ ॥ "
[शीर्षमुरश्चोदर पृष्ठ बाहू च द्वौ ऊरू च ।
एतानि भवन्त्यष्टाङ्गानि खलु अङ्गोपाङ्गानि शेषाणि ॥
भवन्त्युपाङ्गानि कर्णौ नासिकाक्षिहस्तपादजङ्घाश्च ।
नखकेशमांसाङ्गुल्य ओष्ठौ खलु अङ्गोपाङ्गानि ॥]

અર્થાત્ પૂર્વે ગ્રહણ કરેલ ઔદારિક પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરાતા એવા ઔદારિક અગોપાગ યોગ્ય પુદ્ગલોની સાથે પરસ્પર મેળવી દેવામા કારણભૂત કર્મને 'ઔદારિક ઔદારિક બન્ધન-નામ કર્મ' કહેવામા આવે છે એ પ્રમાણે બીજા ચૌદ બન્ધનોને સારૂ સમજી લેવુ

સઘાતન-નામકર્મનુ લક્ષણ—

औदारिकाद्यङ्गयोग्यपुद्गलाना यन्निमित्तकसङ्घातो भवति तद्रूपत्वं, औदारिकादिशरीराणा विवररहितान्योन्यप्रदेशानुप्रदेशानुप्रवेशनैकत्वापादन यन्निमित्तक तद्रूपत्वं, दन्ताली तृणगणमिव यत् कर्म औदारिकादिपुद्गलानां समूहीकरोति तद्रूपत्व वा सङ्घातननामकर्मणो लक्षणम् । (५८९)

અર્થાત્ ઔદારિકાદિ શરીરને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોના સઘાતમા કારણભૂત કર્મને ' સઘાતન-નામકર્મ ' જાણવુ છિદ્ર રહિતપણે એક પ્રદેશનો બીજામા પ્રવેશ કરાવીને ઔદારિકાદિક શરીરોને એકરૂપ કરી નાખવામા કારણભૂત કર્મને પણ ' સઘાતન-નામ કર્મ ' કહેવામા આવે છે અથવા જેમ દન્તાલી તૃણને એકત્રિત કરે છે એ પ્રમાણે જે કર્મ (ઔદારિકાદિક શરીરની રચનાને અનુકૂળ એવા) ઔદારિકાદિક પુદ્ગલોને એકઠા કરે છે તે કર્મ ' સઘાતન-નામકર્મ ' કહેવાય છે

સસ્થાન-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति बध्यमानपुद्गलेषु आकारविशेषाविर्भावो भवति तद्रूपत्वम्, यन्निमित्तकौदारिकादिशरीराकारनिर्वृत्तिर्भवति तद्रूपत्व वा संस्थाननामकर्मणो लक्षणम् । (५९०)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા (સસારી) આત્માની સાથે બધાતા પુદ્ગલોને વિષે [1]આકાર-વિશેષનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તે કર્મ ' સસ્થાન-નામકર્મ ' કહેવાય છે અથવા ઔદારિકાદિક શરીરની આકૃતિની રચનામા જે કર્મ નિમિત્તરૂપ છે તે કર્મ ' સસ્થાન-નામકર્મ ' કહેવાય છે

સહનનનુ લક્ષણ—

यन्निमित्तकदृढतमादिभेदभिन्नास्थिबन्धनरूपविशेषो भवति तद्रूपत्व सहननस्य लक्षणम् । (५९१)

---

૧ આને ' સસ્થાન ' કહેવામા આવે છે એના સમચતુરસ્રાદિ છ વિભાગો છે એ સબધી માહિતી માટે વીર ભક્તામરનુ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૮૭-૮૮) જોવા ભલામણ છે

અર્થાત્ હાડકાના બધનમા દૃઢતા સબધી તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામા કારણભૂત કર્મને ' સહનન-નામકર્મ ' તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે હાડકાના બન્ધવિશેષને યાને એની વિશિષ્ટ રચનાને ' સહનન ' કહેવામા આવે છે આને ' હાડકાના સાધાના બધન ' તરીકે ઓળખાવાય શક્તિવિશેષ પણ ' સહનન ' કહેવાય છે આ સહનનના વજ્ર-ઋષભ-નારાચ ઇત્યાદિ છ ભેદો છે કે જેને વિષે આપણે ૧૦૧૪ મા પૃષ્ઠમા ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ ' ઋષભ ' એટલે ' પાટો ', ' વજ્ર ' એટલે ' ખીલી ' અને ' નારાચ ' એટલે ' મર્કટ-બન્ધના જેવો બન્ને તરફનો હાડકાનો બધ '

વજ્ર-ઋષભ-નારાચાદિ સબધી વિચાર—

આ સબધમા થોડુક સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે અત્ર ખીલી અને પાટાથી તે પ્રકારના આકારના હાડકા સમજવાના છે એટલે કે વજ્રથી ખીલીના આકારનુ હાડકુ જાણવુ અને ઋષભથી પાટાના આકારનુ હાડકુ જાણવુ જેમ વાદરીનુ બચ્ચુ પોતાની માને હાથની આટી મારી મજબૂત રીતે વળગી રહે છે તેમ બે હાડકાના બે છેડા પરસ્પર એક બીજાને આટી દઇ મજબૂત રીતે વળગી રહે તે ' મર્કટબન્ધ ' કહેવાય છે આ ઉપરથી નારાચનો અર્થ ધ્યાનમા આવશે પ્રથમ સહનનવાળા જીવના હાડકા એવા પ્રકારના હોય છે કે બે હાડકાના સાધા જે સ્થાને આવેલ હોય ત્યા તેના બે છેડા પરસ્પર મર્કટ-બન્ધની પેઠે વળગીને રહેલા હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ મર્કટ-બન્ધના ઉપર હાડકાનો ઉપર નીચે મજબૂત પાટો હોય છે આ ઉપરાત હાડકાની ખીલી ઉપગ્ના પાટાને તેમજ છેક નીચેના પાટાને વીંધીને અને વળી બે હાડકાના છેડાઓને ભેદીને રહેલી હોય છે આથી આ સાધો એટલો તો દૃઢ બને છે કે મોટી શિલા નીચે એને છ મહિના સુધી કચડવામા આવે તોપણ એ તૂટે કે ખસે નહિ, માત્ર જીવને કઇક પીડા જ થાય આવુ અપૂર્વ સહનન તો પ્રબળ પુણ્ય વિના ક્યાથી પ્રાપ્ત થાય ? અને એવા સહનન વિના મોક્ષ-ગતિ પણ કેમ જ પમાય ?

ઋષભ-નારાચ-સહનન અને વજ્ર-ઋષભ-નારાચ-સહનનમા એટલો જ ફેર છે કે પહેલામા બીજાની પેઠે ખીલી હોતી નથી તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ. ૧૨)ના ભાષ્ય (પૃ ૧૫૪)મા આનુ ' અર્ધવજ્રર્ષભ-નારાચ ' એવુ નામ નજરે પડે છે [1]કેટલેક સ્થળે આને બદલે વજ્ર-નારાચ-સહનનનો ઉલ્લેખ જોવાય છે એટલે કે મર્કટ-બન્ધ, પાટો અને ખીલી એ ત્રણ પૈકી પાટો નહિ, બાકી બીજા બે હોય છે

નારાચ-સહનનવાળાને હાડકાના સાધા મર્કટ-બન્ધ જેવા હોય, પાટો કે ખીલી ન હોય.

અર્ધનારાચ-સહનનમા એક બાજુ મર્કટ-બન્ધ અને બીજી બાજુ કેવળ ખીલી હોય છે

કીલિકા-સહનનમા હાડકાના સાધા ફક્ત ખીલીથી જ મજબૂત રહેલા હોય છે

[2]સેવાર્ત-સહનન કે જેનુ બીજુ નામ ' છેદસ્પૃષ્ટ ' છે તેમા હાડકાના બે છેડાઓ ઉખલમા રહેલા મુસળાની પેઠે કેવળ એક બીજાને સ્પર્શીને રહેલા હોય છે અહીં એક હાડકાનો

૧ જુઓ દ્રવ્ય-લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૪૦૨)

૨ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃ ૧૫૪)માં ' સૃપાટિકા ' એવુ નામ નિર્દેશાયુ છે

છેડો ઉખલની જેમ ઓભણવાળો હોય છે અને બીજો મુસળાની પેઠે એઠેલો હોય છે અત્યારે આપણે ભારતના માનવીઓ જૈન દર્શન અનુસાર આ સહનનવાળા છીએ

સ્પર્શ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति औदारिकादिशरीरेषु कठिनत्वादिस्पर्शविशेषाविर्भावः स्यात् तद्रूपत्वं स्पर्शनामकर्मणो लक्षणम् । (५९२)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા ઔદારિક વગેરે શરીરને વિષે કઠિન ઇત્યાદિ સ્પર્શ માલૂમ પડે છે તે ' સ્પર્શ-નામકર્મ ' કહેવાય છે

ગન્ધાદિ નામકર્મના લક્ષણો—

यस्योदये सति औदारिकादिशरीरेषु गन्धरसवर्णविशेषाविर्भावो भवति तद्रूपत्वं गन्धादिनामकर्मणो लक्षणम् । (५९३)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા ઔદારિકાદિ શરીરોમા ગધનો આવિર્ભાવ થાય છે તે કર્મને ' ગધ-નામકર્મ, ' રસનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેને ' રસ-નામકર્મ ' અને એ પ્રમાણે વર્ણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તેને ' વર્ણ-નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

ટૂકમા કહીએ તો વિવિધ શરીર સબધી પાચ વર્ણો, બે ગધો, પાચ રસો અને આઠ સ્પર્શોના નિયામક કર્મોને અનુક્રમે વર્ણ-નામ, ગધ-નામ, રસ-નામ અને સ્પર્શ-નામ કહેવામા આવે છે

આનુપૂર્વી-નામ કર્મનુ લક્ષણ—

स्वकीयोत्पत्तिस्थाने गन्तुकामस्यान्तर्गतौ वर्तमानस्य विजन्मवत आत्मनो यत्कर्मावलम्ब्योत्पत्तिस्थानं यावन्नाप्नोति तावदवस्थाविशेषरूपत्वमानुपूर्वीनामकर्मणो लक्षणम् । (५९४)

અર્થાત્ પોતાના ઉત્પત્તિ-સ્થાન પ્રતિ જવાને ઉત્સુક, અતર્ગતિમા રહેલો અને જન્મ રહિત એવો આત્મા જે કર્મનો આધાર લઇને ઉત્પત્તિ-સ્થાન સુધી પહોચે છે તે અન્તર્ગતિના કારણભૂત કર્મને ' આનુપૂર્વી-કર્મ ' સમજવુ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે દેવાદિક ઉત્પત્તિ-સ્થાનમા ઉત્પન્ન થવાને આતુર એવો અને કર્મ-સામર્થ્યને લઇને અન્તર્ગતિમા રહેલો એવો આત્મા ઉત્પત્તિ-સ્થાનને જ્યા સુધી પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યા સુધીની તે આત્માની અવસ્થાને અન્તરગતિ જાણવી અને તે અન્તર્ગતિમા રહેલા અને જન્મ રહિત એવા આત્માને ' આનુપૂર્વી-નામકર્મ ' ઉદયમા હોય છે

આથી એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે કે વિગ્રહ–ગતિ વડે ભવાંતરમાં જતા જીવને આકાશ–પ્રદેશની શ્રેણિ અનુસાર ગમન કરવામાં જે કર્મ નિમિત્તરૂપ છે તે 'આનુપૂર્વી–નામકર્મ' કહેવાય છે આનુપૂર્વી એટલે ક્ષેત્રવિશેષમાં સ્થિતિ

જે કર્મનો ઉદય થતાં પૂર્વ શરીરના આકારનો વિનાશ થાય છે તે કર્મ અથવા તો નિર્માણ–નામકર્મથી બનેલા અંગોપાંગની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરનાર કર્મને 'આનુપૂર્વી' કહેવામાં આવે છે એમ કેટલાકોનું માનવું છે કહેવાની મતલબ એ છે કે પૂર્વોક્ત નિર્માણનામ કર્મ દ્વારા બનાવેલ હસ્ત, પાદાદિક અવયવો રૂપ અંગો અને આંગળીઓ, કર્ણ અને નાસિકાદિક ઉપાંગોની રચનાની યથાયોગ્ય ગોઠવણી અર્થાત આ અંગોપાંગ અહિંઆ જ ગોઠવવું જોઇએ એ પ્રકારની ગોઠવણી કરનાર કર્મને 'આનુપૂર્વી–નામકર્મ' સમજવું

વિહાયોગતિ-નામકર્મનું લક્ષણ—

लब्धिशिक्षर्द्धिनिमित्तकत्वे सति आकाशगमननिमित्तकत्वम्, आकाशविषयकगमननिमित्तकत्वं वा विहायोगतिनामकर्मणो लक्षणम्। (५९५)

અર્થાત લબ્ધિ કે શિક્ષારૂપ ઋદ્ધિ સંબંધી કારણોના સદ્ભાવમાં આકાશમાં ગમન કરવામાં નિમિત્તભૂત નામકર્મને 'વિહાયોગતિ-નામકર્મ' જાણવું આ નામ–કર્મના બે પ્રકારો છે (૧) શુભ અને (૨) અશુભ હંસ, હાથી વગેરેની ગતિ તે શુભ વિહાયોગતિ સમજવી, જ્યારે ઊંટ, શિયાળ વગેરેની ગતિને અશુભ વિહાયોગતિ જાણવી

દેવાદિકોને લબ્ધિ હોય છે અને તે તેમને જન્મ-સમયથી જ હોય છે

શિક્ષા દ્વારા મેળવેલ ઋદ્ધિ તે શિક્ષર્દ્ધિ છે ઉચ્ચ કોટિનો પ્રવચનનો અભ્યાસ કરવાવાળા તપસ્વીઓને વિદ્યાના આવર્તનના પ્રભાવથી આ ઋદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે આ લબ્ધિ અને શિક્ષર્દ્ધિ દ્વારા કરાતા આકાશગમનમાં કારણભૂત કર્મને 'વિહાયોગતિ–નામકર્મ' કહેવામાં આવે છે ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક કર્મ 'વિહાયોગતિ–નામકર્મ' કહેવાય છે

પરાઘાત–નામકર્મનું લક્ષણ—

परं प्रति त्रासप्रतिघातादिजनकत्वम्, दर्शनमात्रेण सभ्यानां क्षोभापादकरूपत्रासजनकत्वे सति परप्रतिभाप्रतिघातजनकत्वं वा पराघात-नामकर्मणो लक्षणम्। (५९६)

અર્થાત્ બીજાને ત્રાસ પમાડવામાં અને પ્રતિઘાત કરવામાં કારણભૂત કર્મને 'પરાઘાત–નામ કર્મ' જાણવું અથવા જે કર્મના ઉદયમાં દર્શનમાત્રથી સભ્ય લોકોને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરવાવાળો ત્રાસ

થાય અને બીજાની પ્રતિભાનો પ્રતિઘાત થાય તે કર્મને ' પરાઘાત-નામ કર્મ ' જાણવુ એટલે દર્શન કે વાણી દ્વારા બીજાને આંજી નાખે એવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ તે ' પરાઘાત-નામ કર્મ ' છે

શ્વાસોચ્છ્વાસ-નામકર્મનું લક્ષણ—

प्राणापानयोग्यपुद्गलादानसामर्थ्यजनकत्वम्, यन्निमित्तकोच्छवास-निःश्वासौ भवतस्तद्रूपत्व वोच्छ्वासनिःश्वासनामकर्मणो लक्षणम्। (૫૯૭)

અર્થાત્ પ્રાણ અને અપાનને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરનારી શક્તિનુ જે કારણ હોય તે કર્મને ' ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ-નામકર્મ ' જાણવુ અથવા જેના ઉદયમા ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ પેદા કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તેને પણ ' ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ-નામકર્મ જાણવુ આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે શ્વાસ લેવા મૂકવાની શક્તિનુ નિયામક કર્મ ' શ્વાસોચ્છ્વાસ-નામકર્મ ' છે

આ નામકર્મના લક્ષણગત પ્રાણ અને અપાન સબધી વિશેષ માહિતી મળે તે માટે તેના લક્ષણો પણ ગ્રથકાર રજુ કરે છે તેમા પ્રાણનુ લક્ષણ એ છે કે—

ऊर्ध्वगामिसमीरणरूपत्व प्राणस्य लक्षणम्। (૫૯૮)

અર્થાત્ શરીરમા જે ઊંચે જવાના સ્વભાવવાળો વાયુ હોય તે ' પ્રાણ ' કહેવાય છે

અપાનનું લક્ષણ—

अधोगामिसमीरणरूपत्वमपानस्य लक्षणम्। (૫૯૯)

અર્થાત્ નીચે જવાના સ્વભાવવાળો વાયુ ' અપાન ' કહેવાય છે

પ્રાણ અને અપાન એ બને અનન્ત પ્રદેશથી યુક્ત એવા પુદ્ગલ-સ્કધના પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે

આતપ-નામકર્મનું લક્ષણ—

आतपशक्तिजननसामर्थ्यनिमित्तकत्वमातपनामकर्मणो लक्षणम्, अथवा यस्योदये सति स्वय शीतस्वभावा अपि परान् तापयन्ति तद्रूपत्वम्। (૬૦૦)

અર્થાત આતપ-શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા કર્મને ' આતપ-નામકર્મ ' કહેવામા

આવે છે અથવા જે કર્મના ઉદયમા જાતે શીત સ્વભાવવાળા હોય તે જીવો પણ પરને પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્મને 'આતપ-નામકર્મ' જાણવુ અનુષ્ણ શરીરમા ઉષ્ણ પ્રકાશના નિયામક કર્મ તરીકે અથવા જે કર્મને લઇને અનુષ્ણ શરીરમાથી ઉષ્ણ પ્રકાશ નીકળે છે તે કર્મરૂપે આનુ સ્વરૂપ અન્યત્ર આલેખાયેલુ નજરે પડે છે આ કર્મનો અનુભવ તો સૂર્ય-મડળમા વસતા બાદર પૃથ્વીકાય જીવો જ કરે છે

ઉદ્દ્યોત-નામકર્મનુ લક્ષણ—

अनुष्णप्रकाशसामर्थ्यजनकत्वमुद्द्योतस्य लक्षणम् । (६०१)

અર્થાત્ શીતળ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરવામા સમર્થ કર્મને 'ઉદ્દ્યોત-નામકર્મ' જાણવુ આ ઉદ્દ્યોત દેવાદિના ઉત્તર વૈક્રિય શરીરમા તેમ જ ખદ્યોતાદિકમા જોવામા આવે છે, નહિ કે સૂર્યમડળ, અગ્નિ વગેરેમા

અગુરુલઘુ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

अगुरुलघुपरिणामनियामकत्वमगुरुलघुनामकर्मणो लक्षणम् ।(६०२)

અર્થાત અગુરુલઘુ પરિણામના નિયામક કર્મને 'અગુરુલઘુ-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે આનો ભાવાર્થ એ છે કે જે કર્મનો ઉદય થતા કુથુ વગેરે જીવોના શરીરો નહિ ગુરુ કે નહિ લઘુ કિન્તુ અગુરુલઘુ પરિણામને ભજે છે તે કર્મનો 'અગુરુલઘુ' શબ્દથી વ્યવહાર કરવામા આવે છે નિશ્ચય-નયની અપેક્ષાએ તો સર્વે દ્રવ્યો પોતપોતાની સ્થિતિ રૂપથી પરિણત થાય છે એટલે કે નિશ્ચય-નયથી વિચારતા તો કોઇ પણ શરીર ગુરુ પણ નથી કે લઘુ પણ નથી એટલે કે કયા તો તે અગુરુલઘુ છે કે ગુરુલઘુ છે પરન્તુ વ્યવહાર-નય અનુસાર તો દરેક શરીર અન્યોન્ય અપેક્ષાએ અગુરુલઘુ, ગુરુલઘુ, લઘુ અને ગુરુ એમ ચાર પ્રકારનુ છે[1]

તીર્થંકર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति त्रिभुवनस्यापि पूज्यो भवति तद्रूपत्वं तीर्थकृन्नामकर्मणो लक्षणम् । (६०३)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા જીવ ત્રિભુવન વડે પૂજાય છે તે કર્મને તીર્થંકર-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે આ કર્મ દ્વારા ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે આ કર્મનો વિપાક સર્વજ્ઞ દશામા થાય છે

---

૧ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પૃ ૬૬૨-૬૬૫

નિર્માણ-નામકર્મનું લક્ષણ—

सर्वजीवानामात्मीयशरीरावयवानां विन्यासनियमनिमित्तकत्व निर्माणनामकर्मणो लक्षणम् । (६०४)

અર્થાત્ સર્વ જીવોને પોતપોતાના શરીરમા અવયવોને નિયમિત રીતે ગોઠવવામા સહાયક કર્મને 'નિર્માણ-નામકર્મ' જાણવુ આ કર્મ મહેલ વગેરે બનાવવા માટે આવશ્યક કુશળતાથી યુક્ત સુતારના જેવુ છે

ઉપઘાત-નામકર્મનું લક્ષણ—

शरीराङ्गोपाङ्गाना यस्योदये सति अनेकधोपघातः क्रियते तद्रूपत्वम्, स्वशरीरावयवलम्बिकादिभिः स्वावयवाना विघातो यन्निमित्तको भवति तद्रूपत्वम्, स्वकीयपराक्रमाद्युपघातजनकत्वम्, यस्योदये सति स्वपर-कृतोद्बन्धनाद्युपघातो भवति तद्रूपत्व वोपघातनामकर्मणो लक्षणम् । (६०५)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા શરીરના અ ગોપાગનો ઉપઘાત થાય તે કર્મ 'ઉપઘાત-નામકર્મ' કહેવાય છે અથવા પોતાના શરીરના [1]લાળા ડુ કા અવયવો વડે પોતાના જ અવયવોનો વિઘાત થવામા કારણભૂત કર્મને 'ઉપઘાત-નામકર્મ' જાણવુ અથવા પોતાના જ પરાક્રમથી પોતાને ઉપઘાત જે કર્મ નિમિત્તે થાય તે કર્મને 'ઉપઘાત-નામકમ' સમજવુ અથવા તો જે કર્મનો ઉદય થતા પોતે કરેલ કે અન્ય કોઇએ કરેલ ઉદ્બધન (ફાસા) વગેરે ઉપઘાતો થાય તે કમને 'ઉપઘાત-નામકર્મ' જાણવુ

ત્રસ-નામકર્મનું લક્ષણ—

यस्योदये सति द्वीन्द्रियादिषुत्पत्तिर्भवति तद्रूपत्व त्रसनामकर्मणो लक्षणम् । (६०६)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા દ્વીન્દ્રિયાદિક યોનિમા ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને 'ત્રસ-નામકર્મ' જાણવુ

બાદર-નામકર્મનું લક્ષણ—

यस्योदये सति जीवाना स्थूलत्वलक्षणात्मकबादरत्व स्यात्

---

૧ દાખલા તરીકે પડજીભ ચોરદાંત, રસોળી વગેરે

तद्रूपत्वम्, स्थूलस्वरूपबादरशरीरनिर्वर्तकत्व वा बादरनामकर्मणो लक्षणम् । (६०७)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા જીવોમા બાદરપણુ પ્રાપ્ત થાય તે કર્મને અથવા તો સ્થૂલ યાને ચર્મચક્ષુને ગોચર એવા બાદર શરીર બનાવવામા કારણરૂપ કર્મને ' બાદર–નામકર્મ ' જાણવુ

પર્યાપ્ત–નામકર્મનુ લક્ષણ—

यन्निमित्तकाहारादिवर्गणाद्रव्याणामादानपरिणामयोः शक्तिरुत्पन्ना तद्रूपत्वं पर्याप्तनामकर्मणो लक्षणम् । (६०८)

અર્થાત્ જે કર્મરૂપ નિમિત્ત દ્વારા આહારાદિક વર્ગણારૂપ દ્રવ્યોમા ગ્રહણ કરવાની અને પરિણમાવવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે 'પર્યાપ્ત–નામકર્મ' જાણવુ એટલે કે જેના ઉદયથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકાય તે ' પર્યાપ્ત–નામકર્મ ' છે[1] આ શક્તિ પુદ્ગલના ઉપચયથી ઉત્પન્ન થાય છે જુઓ જીવાજીવાભિગમવૃત્તિનુ ૬૬મુ પત્ર આ પર્યાપ્તિના છ ભેદ છે –(૧) આહાર–પર્યાપ્તિ, (૨) શરીર–પર્યાપ્તિ, (૩) ઇન્દ્રિય–પર્યાપ્તિ, (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ (પ્રાણાપાન)–પર્યાપ્તિ, (૫) ભાષા–પર્યાપ્તિ અને (૬) મન –પર્યાપ્તિ

આહાર–પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ—

शरीरेन्द्रियवाङ्मनःप्राणापानयोग्यवर्गणादलिकद्रव्याहरणक्रिया - परिसमाप्तिरूपत्वम्, निजोचितगृहीताहारवर्गणाद्रव्याणा पृथक् खल-रसरूपेण परिणतिर्यन्निमित्ता भवति तद्रूपत्व वाऽऽहारपर्याप्तेर्लक्षणम् । (६०९)

અર્થાત્ શરીર, ઇન્દ્રિય, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય વર્ગણાના દળિયાને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ' આહાર–પર્યાપ્તિ ' જાણવી અથવા પોતાને યોગ્ય એવા ગ્રહણ કરેલા આહાર–વર્ગણાના દ્રવ્યોના [2]ખલ અને [3]રસરૂપે ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ થવામા કારણભૂત પર્યાપ્તિને ' આહાર–પર્યાપ્તિ ' જાણવી[4]

શરીર–પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ—

रसीभूताहारस्य शरीरयोग्या परिणतिर्यन्निमित्तया भवति तद्रूपत्वम्, रसीभूताहारस्य शरीरतय विन्यासक्रियापरिसमाप्तिरूपत्व वा शरीरपर्याप्तेर्लक्षणम् । (६१०)

---

૧ જુઓ પૃ ૧૦૪૦ નુ પ્રથમ ટિપ્પણ

૨ ખલ એટલે મળ અને મૂત્રરૂપ આહારના કૂચા.

૩ રસ એટલે સાત ધાતુરૂપે પરિણમવા યોગ્ય જળ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ

૪ જુઓ પૃ ૧૦૩૦ નુ ત્રીજુ ટિપ્પણ

અર્થાત્ રસરૂપે પરિણત થયેલા આહારને (સાત ધાતુરૂપે પરિણમાવી) શરીરરૂપે પરિણત કરાવનારી શક્તિને ' શરીર-પર્યાપ્તિ ' સમજવી અથવા [1]રસરૂપે પરિણમેલા આહારની શરીર રૂપે રચના થવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ' શરીર-પર્યાપ્તિ ' જાણવી

ખલરસ-પરિણમન એટલે શું ?—

મલાદિરૂપ વિશિષ્ટ ખલ તો શરીર-પર્યાપ્તિ વડે પર્યાપ્ત જીવને લોમ-આહારથી પણ ન મળવી શકે તો તે વખતના ઓજ-આહારથી કેમ હોય એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે વળી જેમાંથી હાડકા વગેરે બનાય છે તેવો રસ તો માત્ર ઔદારિક ત્રસ જીવોને જ હોઇ શકે છે તો દરેક જીવને આહાર-પર્યાપ્તિ છે એ હકીકત કેવી રીતે બંધ બેસતી આવે છે ? આનો ઉત્તર એ છે કે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલો પૈકી જે શરીરાદિ માટે યોગ્ય પુદ્ગલો હોય તેને તે રૂપે રચવા અને જે તે કાર્ય માટે અયોગ્ય હોય તેને અલગ કરવા-ત્યજી દેવા તે ' ખલ-રસ-પરિણમન ' કહેવાય. અર્થાત્ મલાદિ તે ખલ અને હાડકા વગેરે જેનાથી નિર્મિત થાય તે રસ એ જ અર્થ કરવાનો નથી, કેમકે એ અર્થ તો મુખ્યત્વે કરીને ત્રસ જીવની ઔદારિક શરીર સંબંધી પર્યાપ્તિઓને લક્ષ્યીને કવલ-આહારને અંગે સમજવાનો છે

ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

धातुतया परिणतमाहारमिन्द्रियतया परिणतं या शक्तिर्जनयति तद्रूपत्वम्, त्वगादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरूपत्वं वा इन्द्रियपर्याप्तेर्लक्षणम् । (६११)

અર્થાત્ ધાતુરૂપે પરિણત થયેલ આહારને જે શક્તિ ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણત કરે છે તે શક્તિને ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' જાણવી, અથવા તો [2]સ્પર્શેન્દ્રિયાદિકને રચવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને પણ ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' જાણવી

પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિનું લક્ષણ—

प्राणापानक्रियायोग्यपुद्गलद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरूपत्वं प्राणापानपर्याप्तेर्लक्षणम् । (६१२)

---

૧ રસરૂપ બનેલ આહારથી લોમ-આહાર અને કવલ-આહાર પણ સમજવા એમ વિચારસાર (ગા ૩૪)ની ટીકા ઉપરથી જણાય છે ત્વચાદિ નિષ્પત્તિ પૂર્વે તો ઓજ આહાર જ છે

૨ મનઃપર્યાપ્તિ પૃથક્ નહિ સ્વીકારનારના મતે આથી પાંચે ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન સમજવું જુઓ તત્ત્વાર્થ-વૃત્તિ (ભા ૨, પૃ ૧૬૦)

અર્થાત પ્રાણાપાનની ક્રિયા માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલ-દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની તેમજ (તેને પરિણમાવી અવલબીને) તેનો ત્યાગ કરવાના સામર્થ્યને સપાદન કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને 'પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ' જાણવી અત્ર પ્રાણાપાન વડે ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ સમજવા

ભાષા-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ—

भाषायोग्यपुद्गलद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरूपत्वं भाषापर्याप्तेर्लक्षणम् । (६१३)

અર્થાત ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ગ્રહણ (ભાષારૂપ પરિણમન, અને અવલબન) તેમજ ત્યાગ કરવાની શક્તિને સપાદન કરનારી ક્રિયાની પરિપૂર્ણતાને 'ભાષા-પર્યાપ્તિ' જાણવી

મન-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ—

मनोयोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरूपत्वं मनःपर्याप्तेर्लक्षणम् । (६१४)

અર્થાત્ મનને યોગ્ય એવા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની તેમજ તેનો ત્યાગ કરવાની શક્તિને પ્રાપ્ત કરવારૂપ ક્રિયાની પૂર્ણાહુતિને 'મન પર્યાપ્તિ' જાણવી

પર્યાપ્તિનુ પર્યાલોચન

સમગ્ર વિશ્વરૂપ રગમડપમા આત્મા અને શરીર એ બે પાત્રો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે તેમા આત્મા તો અજર, અમર, અવિનાશી, અનાદિ ઇત્યાદિ ગુણવાળો છે, જ્યારે [1]શરીર તો વિનાશી છે શરીરની આવી નાશવત અવસ્થાથી સમસ્ત ભૂમડળ જાણીતુ છે આ શરીરને લઇને તો સસાર છે, કેમકે જ્યા શરીર છે ત્યા સસાર છે, અને જ્યા શરીર નથી ત્યા સસાર પણ નથી આ હકીકત સર્વને માન્ય છે પરતુ એની રચનાના સબધમા વિદ્વાનોનો એક મત નથી કોઇક એને પૃથ્વી વગેરે પાચ મહાભૂતોના અમુક પ્રમાણના મેળાપ માત્રથી રચાતું માને છે તો કોઇ પાચ મહાભૂતો ઉપરાત ઈશ્વરીય લીલાને પણ એની રચનામા કારણરૂપ ગણે છે જૈન મહર્ષિઓ એને કર્મરૂપ જ જીરથી જકડાયેલો આત્મા તેવા પ્રકારના પુદ્ગલો વડે રચે છે એમ માને છે આ શરીરની પુષ્ટિ અનુકૂળ આહારને અધીન છે, કેમકે એ આહાર લોહી, માસ અને છેવટે શુક્રરૂપે પરિણમે છે અને એનો અતિમ વિકાસ ઇન્દ્રિયરૂપે થાય છે આમ થવામા કોઇ શરીરની એવી જાતની યત્ર-રચનાને હેતુરૂપ ગણે છે તો કોઇ શક્તિ વિશેષના મહત્ત્વને આ આભારી છે એમ જણાવે છે જૈન મહર્ષિઓનુ આ સબધમા એવુ કથન છે કે આ ખાસ એક પુદ્ગલની શક્તિને

---

1 "शीर्यते इति शरीरम्" અર્થાત્ જે ઉત્પત્તિની અનતર શીર્ણ થાય-જીર્ણ થાય તે 'શરીર' છે

આભારી છે અને તેનુ નામ ' [1]પર્યાપ્તિ' છે એનો સામાન્ય અર્થ સપૂર્ણ નિર્માણ થાય છે, છતા તેનો વિશેષ અર્થ જૈન મુનિવરોએ નીચે મુજબ નિર્દેશ્યો છે —

" पुद्गलोपचयज पुद्गलग्रहणपरिणमनहेतु शक्तिविशेष. "

અર્થાત્ પુદ્ગલોની વૃદ્ધિથી–સમૂહથી ઉદ્ભવતો અને પુદ્ગલોને લેવામા તેમજ તેને પરિણમાવવામા કારણરૂપ શક્તિ–વિશેષ તે 'પર્યાપ્તિ' છે

પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ અને તેના વિવિધ અર્થોની સગતિ—

તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ની બૃહદ્વૃત્તિમા ૧૬૦ મા પૃષ્ઠમા અવતરણરૂપે આપેલી અને બૃહત્-સગ્રહણી (ગા ૩૬૩)ની વૃત્તિમા પ્રક્ષિપ્ત ગાથારૂપે નિર્દેશાયેલી નિમ્નલિખિત ગાથા પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ નીચે મુજબ પૂરૂ પાડે છે —

" [2]आहारसरीरिंदियऊसासवओमणोऽभिनिव्वित्ती ।
होइ जओ दलियाओ करण एसा (पइ सा) उ 'पज्जत्ती' ॥ "

અર્થાત્ જે દલિકરૂપ પુદ્ગલ–સમૂહથી આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, ઉચ્છ્વાસ, વચન અને મનની રચના યાને ઉત્પત્તિ થાય છે તે દલિકના પોતપોતાના વિષયરૂપ પરિણમનમા, પુદ્ગલ–ઉપચયના આલબનથી ઉદ્ભવેલ શક્તિરૂપ જે કરણ કારણભૂત છે તેને 'પર્યાપ્તિ' કહેવામા આવે છે અત્ર જીવ એ 'કર્તા' છે, પુદ્ગલ–ઉપચય–જન્ય શક્તિ તે 'કરણ' છે અને પરિણમન તે 'ક્રિયા' છે તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ. ૧૨)નુ ભાષ્ય [3]આહાર–પર્યાપ્તિ વગેરેના લક્ષણો વિચારતી વેળા ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને ' પર્યાપ્તિ ' તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે એની વૃત્તિ 'વિશિષ્ટ પુદ્ગલોના

---

१ परि + आप + क्ति

२ ગાથા—

आहारशरीरेन्द्रियोच्छ्वासवचोमनोऽभिनिर्वृत्ति ।
भवति यस्माद् दलिकात् करण एषा (पति सा) तु पर्याप्ति ॥

૩ આનુ લક્ષણ તત્ત્વાર્થ–ભાષ્યવૃત્તિ (પૃ ૧૬૦)માં નીચે મુજબ નિર્દેશાયુ છે —

' शरीरेन्द्रियवाङ्मन प्राणापानयोग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्ति आहारपर्याप्ति ।"

૪ આ શ્લોક એ ઉલ્લેખ —

पर्याप्ति पुद्गलरूपाऽऽत्मन कर्तु करणविशेष । येन करणविशेषेणाहारादिग्रहणसामर्थ्यमात्मनो निष्पाद्यते तच्च करण यै पुद्गलैर्निर्वर्त्यते ते पुद्गला आत्मनाऽऽत्तास्तथाविधपरिणतिभाज 'पर्याप्ति शब्देनोच्यन्ते । '

અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એ પુદ્ગલસ્વરૂપી છે કે જે કર્તા એવા આત્માનુ કરણ–વિશેષ છે એટલે કે જે કરણવિશેષ વડે આત્માને આહારાદિને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે તે કરણ જે પુદ્ગલો વડે બને છે-રચાય છે-ઘડાય છે તે આત્માએ પ્રાપ્ત કરેલા તથાવિધ પરિણામવાળા પુદ્ગલોનો પર્યાપ્તિરૂપે ઉલ્લેખ કરાય છે

'પર્યાપ્તિ' તરીકે નિર્દેશ કરે છે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે તો પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ યાને કરણ તેમજ 'પર્યાપ્તિ' એટલે ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ એ બે જ અર્થો સ્વીકાર્યા છે, અર્થાત્ શક્તિજનક પુદ્ગલ એવો અર્થ સ્વીકારેલો જણાતો નથી, જોકે (૧) શક્તિ, (૨) શક્તિજનક પુદ્ગલ અને (૩) સમાપ્તિ એમ પર્યાપ્તિના ત્રણે અર્થો સુસગત છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો જીવ જે ભવમા ઉત્પન્ન થાય છે તે ભવમા જીવન-શક્તિના નિર્વાહ માટે—જીવન ટકી રહે અને તે જીવનમા કરવા યોગ્ય આવશ્યક કાર્યો થઇ શકે તેટલા માટ તેને આહાર-ગ્રહણાદિ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે આ ક્રિયાઓ કરવા માટે જે સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થવુ જરૂરનુ છે તેનુ નામ 'શક્તિ' યાને 'પર્યાપ્તિ' છે આ શક્તિની ઉત્પત્તિ પુદ્ગલ-સમૂહના આલ બનથી જ—[1]નિમિત્તથી જ ઉદ્ભવે છે, વાસ્તે કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી એ વિશિષ્ટ પુદ્ગલ-[2]ઉપચય અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત શક્તિજનક પુદ્ગલ પણ 'પર્યાપ્તિ' કહેવાય છે. આથી કરીને તો પર્યાપ્તિને પુદ્ગલરૂપ પણ કહેવામા આવે છે ઉપર્યુક્ત શક્તિમા નિમિત્તરૂપ પુદ્ગલ-સમૂહની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ તેને પણ 'પર્યાપ્તિ' કહેવાય અલબત્ત, અત્ર કાર્યમા કર્તાનો ઉપચાર સમજવો

આહાર-પર્યાપ્તિ—

આહાર-પર્યાપ્તિનુ પ્રથમ લક્ષણ પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે **તત્ત્વાર્થ**-ભાષ્યને અનુસરીને આપેલુ જણાય છે બીજુ લક્ષણ તો અનેક ગ્રંથોમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ઉપરાંત **તત્ત્વાર્થ**ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૬૦) નીચે મુજબનુ ત્રીજુ લક્ષણ નિર્દેશે છે —

" आहारग्रहणसमर्थकरणपरिनिष्पत्तिराहारपर्याप्तिः । "

અર્થાત્ આહારને ગ્રહણ કરવામા સમર્થ એવા કરણની એટલે પુદ્ગલ-સમૂહની નિષ્પત્તિ તે 'આહાર-પર્યાપ્તિ' છે

શરીર-પર્યાપ્તિ અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના બે બે લક્ષણો પૈકી અ તિમ લક્ષણ તેમજ બાકીની

---

૧ જીવની જોકે સ્વતત્ર શક્તિ છે, પરતુ તે શક્તિ સિદ્ધ જીવમા અપૌદ્ગલિક છે, જ્યારે સસારી જીવોમા તો પૌદ્ગલિક જ છે અર્થાત્ સસારી જીવોના સર્વ પૌદ્ગલિક વ્યાપારો પુદ્ગલોને અવલબીને જ રહેલા છે **કર્મપ્રકૃતિ** (ગા ૧૭)ની ટીકા (પૃ ૧૦)મા કહ્યુ પણ છે કે ' **द्रव्यनिमित्तं वीर्यं संसारिणामुपजायते** " એટલે કે સસારી જીવોના વીર્યની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યના નિમિત્તથી જ છે

૨ ઉપચય યાને સમૂહ કહેવાનુ કારણ એ છે કે ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં આવેલો જીવ પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે તેમા ત્યારબાદ પ્રતિસમય ગ્રહણ કરાતા બીજા પુદ્ગલોનો તે ઉમેરો કરે છે આ પુદ્ગલો પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોના સમાગમથી તદ્રૂપ બને છે આ પ્રમાણેના પુદ્ગલ-સમૂહમાંથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શક્તિ તેમજ કારણમાં કાર્યભાવનો આરોપ કરવાથી તે પુદ્ગલ-ઉપચય પણ પર્યાપ્તિરૂપ કહી શકાય છે.

પર્યાપ્તિઓના લક્ષણો પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે **'તત્ત્વાર્થ'**-ભાષ્યના આધારે યોજેલા જણાય છે **શરીર-પર્યાપ્તિ અને ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ**ના પ્રાથમિક લક્ષણો **તત્ત્વાર્થ**-વૃત્તિ (પૃ ૧૬૦)ને અલ્પાશે અનુસરતા જણાય છે, કેમકે ત્યા એના લક્ષણો નીચે મુજબ આપેલા છે —

" शरीरकरणनिष्पत्तिः शरीरपर्याप्ति । इन्द्रियकरणनिष्पत्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः । "[2]

અર્થાત્ શરીર-કરણની ઉત્પત્તિ તે ' શરીર-પર્યાપ્તિ ' છે ઇન્દ્રિય-કરણની ઉત્પત્તિ તે ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' છે

પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિના ૨૫ મા પત્રમા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના જે નીચે મુજબના બે લક્ષણો આપેલા છે તે પૈકી પ્રથમ સાથે આ ગ્રન્થમા આપેલુ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ વિશેષત બલ્કે સર્વાંગે મળતુ આવે છે —

"यया धातुरूपपरिणमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः। तथा चायमेवार्थोऽन्यत्रापि भङ्ग्यन्तरेणोक्त , पञ्चानामिन्द्रियाणां प्रायोग्यान् पुद्गलान् गृहीत्वाऽनाभोगनिर्वर्तितेन वीर्येण तद्भावनयनशक्तिरिन्द्रियपर्याप्ति ।"

અર્થાત્ (પુદ્ગલ-ઉપચયના આલબનથી ઉત્પન્ન થયેલી) જે શક્તિ વડે ધાતુરૂપે પરિણમાવેલા આહારને (એટલે કે બનેલી સાત ધાતુઓમાથી કેટલોક ભાગ લઇને તેને) ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણમાવે તે શક્તિ ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' કહેવાય છે આ અર્થ અન્ય પ્રકારે અન્યત્ર સૂચવાયો છે જેમકે પાચ ઇન્દ્રિયોને પ્રાયોગ્ય એવા પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી અનાભોગ વીર્ય વડે (એટલે કે જે ક્રિયામા આત્માનો સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાનોપયોગ પ્રવર્તતો ન હોય તેવી ક્રિયા દ્વારા) તે પુદ્ગલોને ઇન્દ્રિયરૂપે બનાવવાની-પરિણમાવવાની શક્તિ તે ' ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ' છે

બૃહત્-સગ્રહણી (ગા ૩૬૩)ની વૃત્તિમા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિનુ લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરાયુ છે —

---

૧ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય અને તેની વૃત્તિ પ્રમાણે (પ્રથમ સમયે) સામાન્યપણે ગ્રહણ કરેલ પુદ્ગલોમાથી જે શરીર પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલો હોય તેને શરીરરૂપે સ્થાપવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિ તે ' શરીર-પર્યાપ્તિ છે

૨ બાકીની પર્યાપ્તિઓના લક્ષણો પણ આવા જ છે જેમકે—

' प्राणापानौ-उच्छ्वासनिश्वासौ तद्योग्यकरणनिष्पत्ति प्राणापानपर्याप्ति । भाषायोग्यपुद्गलग्रहणविसर्गसमर्थकरणनिष्पत्तिर्भाषापर्याप्ति । "

અર્થાત્ પ્રાણાપાન એટલે ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ. એના લાયક કરણની નિષ્પત્તિ તે ' પ્રાણાપાન-પર્યાપ્તિ ' છે ભાષાને યોગ્ય એવા પુદ્ગલોના ગ્રહણ અને વિસર્જન કરવામાં સમર્થ એવા કરણની ઉત્પત્તિ તે ' ભાષા-પર્યાપ્તિ છે

“ यया धातुरूपतया परिणमितादाहारादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां पञ्चानां वेन्द्रियाणा प्रायोग्याणि द्रव्याण्युपादायैकद्वित्र्यादीन्द्रियरूपतया परिणमय्य स्वस्वविषयेषु परिज्ञानसमर्थो भवति सेन्द्रियपर्याप्ति । ”

અર્થાત્ (જીવ) જે શક્તિવડે ધાતુરૂપે પરિણમાવેલા આહારમાથી એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાચ ઇન્દ્રિયોને પ્રાયોગ્ય દ્રવ્ય ગ્રહણ કરી એક, બે, ત્રણ, ચાર કે પાચ ઇન્દ્રિયરૂપે તેને પરિણમાવી તે તે ઇન્દ્રિયને યોગ્ય વિષય જાણવામા સમર્થ થાય તે શક્તિ ‘ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે

શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ—

આનુ લક્ષણ પ્રથમ કર્મગ્રંથ (ગા ૪૮)ની વૃત્તિમા નીચે મુજબનુ જોવાય છે —

“ यया पुनरुच्छ्वासप्रायोग्यवर्गणादलिकमादाय उच्छ्वासरूपतया परिणमय्य आलम्ब्य च मुञ्चति सा ‘ उच्छ्वासपर्याप्तिः ’ । ”

અર્થાત્ જીવ, (પુદ્ગલ-ઉપચયના આલંબનથી ઉદ્ભવેલી) જે શક્તિ વડે શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય વર્ગણા ગ્રહણ કરી અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમાવી [1]અવલંબીને વિસર્જન કરે તે શક્તિ ‘ ઉચ્છ્વાસ (શ્વાસોચ્છ્વાસ)-પર્યાપ્તિ ’ છે આવો ભાવાર્થ અનેક ગ્રંથોમા સૂચવાયો છે.

ભાષા-પર્યાપ્તિ—

આના લક્ષણ પરત્વે અનેક સ્થળે નીચે મુજબનો ભાવાર્થ નજરે પડે છે —

“ यया तु भाषाप्रायोग्यवर्गणाद्रव्यं गृहीत्वा भाषात्वेन परिणमय्य अवलम्ब्य च मुञ्चति सा ‘ भाषापर्याप्तिः ’ । ”

અર્થાત્ જીવ (પુદ્ગલ-ઉપચયના આલંબનથી ઉત્પન્ન થયેલી) જે શક્તિ વડે ભાષાયોગ્ય વર્ગણાને ગ્રહણ કરી, ભાષારૂપે પરિણમાવી, અવલંબીને વિસર્જન કરે તે શક્તિ ‘ ભાષા-પર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે

---

૧ કોઈ વસ્તુને એકદમ છોડવી હોય ત્યારે તે વસ્તુને છોડયા પૂર્વે જે કંઈ પ્રયત્ન કરવો પડે છે તે પ્રયત્નને ‘અવલમ્બન’ કહેવામાં આવે છે આ પ્રયત્ન કરવાથી વસ્તુ એકદમ છોડી શકાય છે દાખલા તરીકે બાણ ફેંકવુ હોય ત્યારે પણછ પર તેને ચડાવી તેને પાછળ ખેંચવુ પડે છે ફલંગ મારવી હોય ત્યારે શરીરને પ્રથમ નીચુ નમાવવુ પડે છે આ પ્રમાણે બાણને પાછળ ખેંચવારૂપ પ્રયત્ન અથવા અંગને સંકોચવારૂપ પ્રયત્ન તે ‘અવલમ્બન’, આલમ્બન કે ‘અવષ્ટંભ’ કહેવાય છે શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનનુ એકદમ વિસર્જન કરવા માટે પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો પડે છે આ પ્રયત્નનુ નામ ‘આલમ્બન’ છે

મન પર્યાપ્તિ—

આના લક્ષણ માટે નીચે મુજબના ભાવાર્થવાળો ઉલ્લેખ અનેક ગ્રંથોમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે —

"यया पुनर्मनोयोग्यवर्गणादलिकं गृहीत्वा मनस्त्वेन परिणमय्य आलम्ब्य च मुञ्चति सा 'मनःपर्याप्तिः' । "

—પ્રથમ કર્મગ્રથ (ગા ૪૮)ની વૃત્તિ

અર્થાત્ જીવ (પુદ્ગલ-ઉપચયના આલબનથી ઉદ્ભવેલી) જે શક્તિ દ્વારા મનોયોગ્ય વર્ગણાનુ ગ્રહણ કરી, તેને મનરૂપે પરિણમાવી અવલબીને તેનુ વિસર્જન કરે તે શક્તિ 'મન પર્યાપ્તિ' છે

પર્યાપ્તિઓની સખ્યા—

તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ના ભાષ્યમા મન પર્યાપ્તિનો ઉલ્લેખ નથી અર્થાત્ ત્યા એ સિવાયની પાચ જ પર્યાપ્તિઓનો નિર્દેશ છે પર્યાપ્તિની સખ્યા છ હોવાનુ સુપ્રસિદ્ધ છે આથી શુ **શ્રીઉમાસ્વાતિ**નુ કથન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માનવુ ? અને શુ તેમ હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રથકારે અત્ર તેમનુ અનુસરણ કર્યું નથી ? આનો ઉત્તર **શ્રીસિદ્ધસેનગણિ**ના શબ્દોમા રજુ કરીશુ તેઓ ૧૬૦ મા પૃષ્ઠના સૂચવે છે કે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના કથનથી મન પર્યાપ્તિનો પણ ઉલ્લેખ આવી જ જાય છે એટલે એવી પરિસ્થિતિમા પર્યાપ્તિની સખ્યા પાચની બતાવાય તેમા કશો વાધો નથી—કશી ઉત્સૂત્ર-પ્રરૂપણા નથી

અત્ર કોઇ શકા ઊઠાવે કે મનને તો શાસ્ત્રકારોએ 'અનિન્દ્રિય'ની સજ્ઞા આપી છે તો ઇન્દ્રિયના ગ્રહણથી અનિન્દ્રિયનુ ગ્રહણ કેમ સભવે ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો વિષયોનુ સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરે છે તેમ મન સાક્ષાત્ વિષયગ્રાહી નથી, પરતુ સુખ વગેરેને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરનારૂ તે હોવાથી એ અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયસ્વરૂપી છે એટલે તેને 'અનિન્દ્રિય' કહેવામા આવે છે વળી મન એ ઇન્દ્રનુ અર્થાત્ આત્માનુ લિગ છે એટલે એ દૃષ્ટિએ એને પણ 'ઇન્દ્રિય' તરીકે ઓળખાવી શકાય

પર્યાપ્તિની સખ્યા પાંચની જ કહેવામા એવો પણ આશય સભવે છે કે એ સખ્યા તો બાહ્ય કરણોની અપેક્ષાએ વિચારાયેલી છે, મન તો અભ્યતર કરણ છે, એથી એ દૃષ્ટિએ ઉદ્ભવતી મન પર્યાપ્તિનો આથી કઇ નિષેધ કરાયો નથી અર્થાત્ પર્યાપ્તિની સખ્યા પાચની સમજવી કે [1]છની એ અપેક્ષા અપેક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેમ હોવાથી મન પર્યાપ્તિનો **શ્રીઉમાસ્વાતિ**

---

૧ વિષયોના ભેદની દૃષ્ટિએ પર્યાપ્તિ છ પ્રકારની છે એમ પ્રથમ કર્મગ્રથ (ગા ૪૮)ની વૃત્તિમાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ છે —

'सा च विषयभेदात् षोढा । "

એ અપલાપ કર્યો છે એ માન્યતા માટે સ્થાન જ ન્હેતુ નથી વળી મતાંતરરૂપે તેમણે એનો નિર્દેશ ભાષ્ય (પૃ ૧૬૧)મા કરેલો જ છે વિશેષમા પર્યાપ્તિઓની સખ્યા છની ન દર્શાવતા પાચની દર્શાવાયેલો [1]એક ઉલ્લેખ **ભગવતી** (શ ૩, ઉ ૧)મા મળી આવે છે અત્ર ભાષા-પર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિને જુદી જુદી ન ગણતા એ બેને એક જ ગણી છે આમ કરવાનુ શુ કારણ છે તે શ્રીઅભયદેવસૂરિએ પણ જણાવ્યુ નથી, કેમકે તેઓ એની વૃત્તિમા કથે છે કે—

" पर्याप्तिः—आहारशरीरादीनामभिनिर्वृत्तिः, सा चान्यत्र षोढा उक्ता इह तु पञ्चधा, भाषा-मनःपर्याप्त्योर्बहुश्रुताभिमतेन केनापि कारणेन एकत्व-विवक्षणात् । "

અર્થાત્ પર્યાપ્તિ એટલે આહાર, શરીર વગેરેની પૂરેપૂરી બનાવટ બીજે સ્થળે એ છ પ્રકારની કહી છે અહીં તો તેના પાચ પ્રકારો સૂચવાયા છે, કેમકે બહુશ્રુત વ્યક્તિને ઇષ્ટ એવા [2]કોઇક કારણથી ભાષાપર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિની અત્ર એક જ ગણના કરાઇ છે

જીવાભિગમની વૃત્તિના ૨૪૨ મા પત્ર પ્રમાણે ભાષા-પર્યાપ્તિ અને મન-પર્યાપ્તિમાં એકત્વની વિવક્ષા એના સમાપ્તિ-કાલનુ અતર બાકીની પર્યાપ્તિના કાળના અતરની અપેક્ષાએ પ્રાય ઓછુ છે એ હકીકતને આભારી છે એમ નીચે મુજબના ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે —

" [3]नवरमिह भाषामनःपर्याप्त्यो समाप्तिकालान्तरस्य प्रायः शेष-पर्याप्ति(समाप्ति)कालान्तरापेक्षया स्तोकत्वादेकत्वेन विवक्षणमिति । "

પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલો—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ દરેક પર્યાપ્તિ પુદ્ગલ-ઉપચયરૂપ છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તે પુદ્ગલો કયા છે ? આનો યથાર્થ નિર્ણય તો બહુશ્રુતોને અધીન છે એથી અત્ર તો **તત્ત્વાર્થ**ના ભાષ્યાદિને આધારે કઇક ઉલ્લેખ કરાય છે પ્રથમ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલા શરીર, ઇન્દ્રિયો, વચન, મન અને પ્રાણાપાનના આગમપ્રસિદ્ધ વર્ગણાના ક્રમ પૂર્વકના જે

---

૧ આ રહ્યો એ પાઠ —

' जइ ण भंते ! सक्के देविंदे तए ण से तीसए देवे अहुणोववन्नमेत्ते समाणे पचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तिभाव गच्छइ, तजहा आहारपज्जत्तीए, सरीर-इंदिय-आण-पाणपज्जत्तीए भासामणपज्जत्तीए "

[यदि भदन्त ! शक्रो देवेन्द्र तत स तिष्यको देवोऽधुनोपपन्नमात्रः सन् पञ्चविधया पर्याप्त्या पर्याप्तिभाव गच्छति, तद्यथा-आहारपर्याप्त्या, शरीर-इन्द्रिय-आनप्राणपर्याप्त्या भाषामन पर्याप्त्या] '

૨ દેવો અને નારકો ભાષા-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે ત્યાર બાદ એક સમયમાં મન પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે છે આ પ્રમાણે બે પર્યાપ્તિ વચ્ચે નહિ જેવુ અતર હોવાથી એ બેને એક ગણી હોય એમ લાગે છે

૩ **રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર**ની વૃત્તિના ૧૦૨ મા પત્રમાં આ જ ઉલ્લેખ છે

દળિયાઓ છે તે આહાર-પર્યાપ્તિના પુદ્ગલો સમજવા એ પાચ પ્રકારની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલો ઔદારિક દેહધારીને ઔદારિક વર્ગણાના, વૈક્રિય દેહધારીને તેમજ ઉત્તર વૈક્રિય શરીર રચનારને વૈક્રિય વર્ગણાના, અને આહારક દેહધારીને આહારક વર્ગણાના જાણવા ઉત્તર શરીર રચતી વેળાએ વાયુકાયને ચાર અને અન્ય જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ તે શરીર આશ્રીને જુદી રચવી પડે છે, વાસ્તે ઔદારિકાદિ ત્રણ વર્ગણાના પુદ્ગલો કે જે પ્રથમ સમયે ગ્રહણ કરાય છે તે આહાર-પર્યાપ્તિ સબધી સભવે છે

પ્રથમાદિ સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરાયેલા ઔદારિકાદિ ત્રણ વર્ગણાના પુદ્ગલોમાથી જેટલા પુદ્ગલોનુ [1]ભવધારણીય શરીર બને છે તેટલા દેહરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલો શરીર-પર્યાપ્તિ સબધી જાણવા

[2]આચારાંગની ટીકામા વર્ણવેલી શુદ્ધ આત્મપ્રદેશરૂપ અભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય નહિ, કિન્તુ અનેક શાસ્ત્રમા દર્શાવેલ શુદ્ધ પુદ્ગલપ્રદેશરૂપ અભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયરૂપ પુદ્ગલો ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ સબધી જાણવા, કેમકે શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરવાનુ સામર્થ્ય એ પુદ્ગલોના આલબન વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે બાહ્ય નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિયના પુદ્ગલો તો શરીર સબધી જ ગણાય

પ્રથમાદિ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાથી તથાવિધ પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો કે જે આત્માને ઉચ્છ્વાસ-ક્રિયામા-ગ્રહણ, પરિણમન અને આલબનરૂપ ત્રણે ક્રિયામા વ્યાપાર કરવાની શક્તિ અર્પે છે તે પુદ્ગલો ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ સબધી જાણવા શ્વાસોચ્છ્વાસ-વર્ગણાના પુદ્ગલો ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ સબધી નથી, કેમકે પૂર્વોક્ત પર્યાપ્તિઓના પુદ્ગલોની પેઠે આ પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલો પણ ઔદારિકાદિ ત્રણે ભવધારણીય દેહ વર્ગણાના છે

પ્રથમાદિ સમયે સામાન્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાથી તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા જે પુદ્ગલો આત્માને વચન-ક્રિયામા વ્યાપૃત થવાની શક્તિ આપે છે તે પુદ્ગલો વચન-પર્યાપ્તિના જાણવા, નહિ કે ભાષા-વર્ગણાના પુદ્ગલો

પ્રથમાદિ સમયે ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોમાથી તથાવિધ પરિણામ પામેલા જે પુદ્ગલો આત્માને મન-ક્રિયામા વ્યાપૃત થવા સમર્થ બનાવે છે તે પુદ્ગલો મન-પર્યાપ્તિ સબધી જાણવા, નહિ કે મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો

પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલોનુ સ્થાન—

તત્ત્વાર્થ (અ ૨, સૂ ૧૧)ની વૃત્તિના નિમ્નલિખિત—

---

૧ તૈજસ અને કાર્મણ સિવાયનાં ત્રણ શરીરો પૈકી ગમે તે એક

૨ જુઓ પૃ ૩૮૭

"[1]तत्र मनोऽभिनिर्वृत्त्यै यद् दलिकद्रव्यमुपात्तमात्मना सा मन पर्याप्तिर्नाम-करणविशेषेण सर्वात्मप्रदेशवर्तिना याननन्तप्रदेशान् मनोवर्गणायोग्यान् स्कन्धान् चित्तार्थमादत्ते ते करणविशेषपरिगृहीताः स्कन्धा द्रव्यमनोऽभिधीयन्ते"

—ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે મન પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્‌ગલો શરીરમા સર્વત્ર વ્યાપી છે આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્‌ગલો પણ શરીરમા સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાનુ સભવે છે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિના પુદ્‌ગલોનુ સ્થાન ઇન્દ્રિયના સ્થાનની જેમ અમુક હોય એમ જણાય છે, કેમકે સ્પર્શનેન્દ્રિયના પુદ્‌ગલો ચાદીના પૂતળાને ચઢાવેલા સોનાના ઢોલ પ્રમાણે શરીરની ઉપર અને મધ્ય ભાગ સિવાય અદરના ભાગમા પ્રતરરૂપે અવિચ્છિન્નપણે વ્યાપી છે રસનેન્દ્રિયના પુદ્‌ગલો તે તે બાહ્ય આકારના સ્થાનમા જ ગોઠવાયેલા છે, માટે શરીરમા સર્વ વ્યાપ્ત નથી શ્વાસોચ્છ્‌વાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષા-પર્યાપ્તિના પુદ્‌ગલના સ્થાનો વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો અશક્યપ્રાય છે

પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિનો ક્રમ—

આહાર-પર્યાપ્તિ ઇત્યાદિ છ પર્યાપ્તિઓ પૈકી જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય છે તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓનો સમકાલે પ્રથમ સમયે જ પ્રારભ કરે છે, પરતુ તેની સમાપ્તિ અનુક્રમે થાય છે આનુ કારણ એ છે કે આહારાદિ પર્યાપ્તિઓના પુદ્‌ગલો અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા બનાવવા પડે છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેમ એક શેર રૂમાથી જાડુ સૂતર કાતવુ હોય તો તે રૂ વહેલુ પૂરૂ થાય, પરતુ જો ઝીણુ કાતવુ હોય તો વધારે વાર લાગે[2] તેમ આહારાદિ પર્યાપ્તિઓ અનુક્રમે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર ઇત્યાદિ પરિણામવાળી હોવાથી તેની સમાપ્તિમા અધિક અધિક કાળ લાગે છે જેમકે ઔદારિક શરીર સબધી પર્યાપ્તિઓમા પ્રથમ આહાર-પર્યાપ્તિ પહેલે સમયે જ પૂર્ણ થાય છે ત્યાર પછી અતર્મુહૂર્ત કાળમા શરીર-પર્યાપ્તિ, ત્યાર બાદ અતર્મુહૂતમા ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ એ પ્રમાણે મન પર્યાપ્તિ સુધી સમજી લેવુ વૈક્રિય અને આહારક શરીર આશ્રીને પ્રથમ આહાર-પર્યાપ્તિ પહેલે સમયે જ પૂર્ણ થાય છે, બીજી શરીર-પર્યાપ્તિ અતર્મુહૂર્ત બાદ પૂર્ણ થાય છે અને ઇન્દ્રિયાદિ બાકીની ચાર પર્યાપ્તિઓ એકેક સમયના અતરે પૂર્ણ થાય છે

---

[1] ત્યા મન રચવા માટે આત્માએ જે દલિક-દ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યુ હોય તે 'મન પર્યાપ્તિ' એ એ મન પર્યાપ્તિરૂપ કરણ-વિશેષ કે જે સર્વ આત્મ-પ્રદેશમા વ્યાપ્ત છે તેના વડે જે મનોવર્ગણાને યોગ્ય અનતપ્રદેશી સ્કધોને ચિત્તને માટે આત્મા ગ્રહણ કરે છે તે કરણ-વિશેષ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા (પૌદ્‌ગલિક) સ્કધો 'દ્રવ્ય-મન' કહેવાય છે એ આનો અર્થ છે

૨ આ સબધમા લાકડુ ઘડવાનુ ઉદાહરણ પણ રજુ કરી શકાય તેમ છે જેમકે થાંભલા વગેરે જેવો સ્થૂલ આકાર બનાવવો હોય-તેને સમચોરસ બનાવવો હોય તેમાં જેટલો વખત એક સુથારને લાગે તેના કરતા જે સુથારે એ થાંભલાનો કુભી વગેરે ભાગમા પાંદડીઓ પાડવા પૂતળીઓ રચવા વગેરેનુ કાર્ય માથે લીધુ હોય તેને તેમ કરવામા વધારે વખત લાગે, જોકે બનેએ પોતપોતાનુ કાર્ય એક સાથે શરૂ કર્યુ હોય આ પ્રમાણે ચિત્ર, લેપ વગેરે માટે પણ સમજી લેવુ

છ પર્યાપ્તિઓની રચનાની ગૃહરચના સાથે સતુલના—

ઘર બાધવા માટે કાષ્ઠાદિ સામગ્રીનુ ગ્રહણ, સ્તભ અને સ્થૂણાની રચના, પ્રવેશ કરવા માટે અને બહાર નીકળવા માટે દ્વારની રચના તેમજ સૂવા બેસવા માટેના ઓરડાની રચના એની સાથે પર્યાપ્તિઓની રચના વાચકવર્યે સરખાવી છે આના સ્પષ્ટીકરણરૂપે શ્રીસિદ્ધસેનગણિ કહે છે કે જેમ ઘર રચવુ હોય ત્યારે સાગ વગેરે કાષ્ઠ ઇત્યાદિ સામગ્રી એકઠી કરાય છે તેમ પર્યાપ્તિઓની રચના માટે પ્રથમ તો સામાન્યપણે તે તે જાતની યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલોનુ કવળ ગ્રહણ કરવુ પડે છે આ ગ્રહણ ‘ આહાર-પર્યાપ્તિ ’ કહેવાય છે ત્યાર પછી ઘરની સામગ્રી પૈકી આ વડે સ્તભ, સ્થૂણા વગેરે રચાશે એમ વિચારી તે સામગ્રીનો તદ્રૂપે ઉપયોગ કરાય છે તેમ આહાર-પર્યાપ્તિ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલો પૈકી અમુક પુદ્ગલો શરીરપ્રાયોગ્ય વર્ગણારૂપ છે એટલે તેને તદ્રૂપે પરિણમાવી તે પુદ્ગલો વડે શરીર બનાવવુ તે ‘ શરીર-પર્યાપ્તિ ’ છે ભીંત વગેરે તૈયાર કરતી વેળા ઘરને કેટલા દ્વાર રાખવા, તેમા પેસવા માટેનુ દ્વાર કઇ દિશામા રાખવુ, નીકળવા માટે કઇ દિશામા રાખવુ ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેની તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરાય છે તેમ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પણ આત્માના ઉપયોગની વૃત્તિએ પેસવા નીકળવાના દ્વાર સરખી છે આ હકીકત શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષા-પર્યાપ્તિને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે ઉચ્છ્વાસ અને ભાષામા પણ પેસવા નીકળવા રૂપ વૃત્તિની ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ સાથે તુલ્યતા જ છે દ્વાર બનાવ્યા પછી આ ઓરડો દિવાનખાના તરીકે વાપરવો, આ શયનગૃહ તરીકે, આ સ્નાનગૃહ તરીકે, આ ભોજનગૃહ તરીકે એમ ઓરડાઓની પ્રતિનિયત કાર્યરૂપે યોજના કરાય છે તેમ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના ત્યાગની અપેક્ષારૂપ લક્ષણવાળી મન પર્યાપ્તિ છે

અપર્યાપ્ત આશ્રીને પર્યાપ્તિઓની સમાપ્તિ—

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ સર્વ જીવો અવશ્ય પૂર્ણ કરે જ અને બાકીની પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે કે ન પણ કરે આનુ કારણ એ છે કે જીવ આ ભવમા પરભવનુ આયુષ્ય બાધ્યા પછી જ અતર્મુહૂર્ત આ ભવમા રહ્યા બાદ જ મરણ પામીને પરભવમા ઉત્પન્ન થઇ શકે અને આયુષ્યનો બન્ધ ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના ન જ થાય એવો નિયમ છે, વાસ્તે પ્રાથમિક ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી ચોથી શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિના ચાલુ કાળમા-તેની અસમાપ્ત દશામા અતર્મુહૂર્ત સુધીનુ આયુષ્ય બાધી તદનતર અતર્મુહૂર્ત સુધી જીવતો રહી મરણ પામે ત્યા સુધી એ જીવની ચોથી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઇ શકતી નથી, આથી કરીને સર્વ અપર્યાપ્ત જીવો પણ પ્રથમની ત્રણ પર્યાપ્તિ તો પૂર્ણ કરે જ, અવશિષ્ટ પર્યાપ્તિઓ માટે એવો નિયમ નથી

કયા જીવને કેટલી પર્યાપ્તિઓ હોય ?—

એકેન્દ્રિયને આહારાદિ ચાર, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયને અને અસજ્ઞી (સમૂચ્છિમ)

પચેન્દ્રિયને પ્રાથમિક પાચ અને સજ્ઞી પચેન્દ્રિયને છ (સવે) પર્યાપ્તિઓ હોય છે[1] આ હકીકતનુ **નવતત્ત્વપ્રકરણ**ની [2]છઠ્ઠી ગાથા સમર્થન કરે છે આ ઉપરથી કોઇ શકા ઊઠાવે કે જ્યારે એકેન્દ્રિયોને, વૈક્રિય દેહધારીને તેમજ આહારક દેહધારીને પણ આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે તો શુ તેઓ ગ્રહણ કરેલા આહારને ખલ-રસરૂપે પરિણમાવે છે અને શુ તે રસરૂપ બનેલા આહારમાથી સાત ધાતુઓ પણ બનાવે છે કે? આનો ઉત્તર હામા આપી શકાય તેમ નથી જ, કેમકે જૈન શાસ્ત્રમા આ જીવોને ખલ, રસ કે સાત ધાતુમય શરીર ન હોવાનુ સ્પષ્ટ વિધાન છે તેથી આ જીવોને આહાર-પર્યાપ્તિ અને શરીર-પર્યાપ્તિ કેવી રીતે સભવે છે એ પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે

આનો [3]ઉત્તર એ છે કે જોકે આ ત્રણેને ખલરસરૂપ પરિણમન તેમજ સાત ધાતુમય દેહનો સભવ નથી, તોપણ આહારનુ ગ્રહણ કરવાની અને તે આહારને શરીરરૂપે પરિણમાવવાની ક્રિયા તેઓ કરે છે આહારને ગ્રહણ કરવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિરૂપ એ ત્રણેને આહાર-પર્યાપ્તિ છે [4]**નવતત્ત્વ-ભાષ્ય** પ્રમાણે તો આહારને ગ્રહણ કરવારૂપ જે શક્તિ જીવમા છે તેને 'આહાર-પર્યાપ્તિ' કહી છે એ આહાર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલા પુદ્ગલોને એકેન્દ્રિય સબધી ઔદારિક શરીર-રૂપે કે વૈક્રિય અથવા આહારકરૂપે પરિણમાવવાની ક્રિયાની પરિસમાપ્તિરૂપ એ ત્રણેને શરીર-પર્યાપ્તિ છે

જોકે શરીર-પર્યાપ્તિના અર્થમા સાત ધાતુરૂપે પરિણમાવવાની શક્તિરૂપ અર્થ અનેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરતુ એ ઔદારિક શરીરની મુખ્યતાએ જ સૂચવાયો હોય એમ જણાય છે જે જીવનુ જેવુ શરીર હોય તેવુ શરીર રચવાની શક્તિ કે તેમ કરવારૂપ ક્રિયાની પરિસમાપ્તિને 'શરીર-પર્યાપ્તિ' કહેવામા મને તો કશો બાધ જણાતો નથી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે જીવની જેટલી પર્યાપ્તિ માટેની યોગ્યતા હોય તેટલી તે પૂર્ણ

---

૧ આ ઉપરથી એમ અનુમનાય છે કે ઇન્દ્રિયોની વૃદ્ધિના વિકાસ અનુસાર પર્યાપ્તિઓના વિકાસનો ક્રમ રહેલો છે એકેન્દ્રિય આહાર લઇ, તેને રસરૂપે રચી, તેનુ વિશેષ રૂપાંતર કરી યાવત્ શરીર રૂપે ઘડે છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ ધારણ કરે છે વિકલેન્દ્રિય આ ઉપરાત બોલવાનુ કામ વધારે કરે છે અને સજ્ઞીઓને માનસ જ્ઞાન વધારામાં હોય છે

૨ " आहारसरीरिंदियपज्जत्ती आणपाणभासमणे ।
चउ पच पच छप्पि य इग-विगला-ऽसन्नि-सन्नीण ॥ "

[आहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तय आनप्राणभाषामनासि ।
चतस्रः पञ्च पञ्च षडपि चैक-विकला-ऽसञ्ज्ञि-सञ्ज्ञिनाम ॥]

૩ જુઓ પૃ ૧૦૨૮

૪ આ રહ્યો એ ઉલ્લેખ —

" आहाराइग्गहणे जा सत्ती त भणति पज्जत्ती "
[आहारादिग्रहणे या शक्तिस्ता भणन्ति पर्याप्तिम]

કરે ત્યારે જ તે મરી શકે એવો નિયમ નથી, કેમકે એ હકીકત તો [1]પર્યાપ્ત-નામકર્મ કે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ ઉપર આધાર રાખે છે અર્થાત્ જે જીવે પૂર્વ ભવમાં પર્યાપ્ત-નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું હોય-બાંધ્યું હોય તે જીવ તદનંતર ભવમાં યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પર્યાપ્તિઓ પૂરી કર્યા પછી જ મરી શકે એ પ્રમાણે જેણે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ બાંધ્યું હોય તે જીવ તેની યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ મરણ પામે (અલબત્ત પ્રથમની ત્રણ તો તે પણ પૂરી કરે છે એટલે કે એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્ત જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી શકે ઇત્યાદિ) આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતાનો આધાર નામકર્મ છે

અત્ર કોઈ એમ સૂચવે કે પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય કે ન થાય તેનું કારણ આયુષ્યની મર્યાદા ઉપર આધાર રાખે છે એમ માનવું જોઈએ જેમકે આયુષ્ય અલ્પ હોય તો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય તે પૂર્વે મરણ થાય અને આયુષ્ય અધિક હોય તો પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થયા બાદ જ મરણ થાય, અને આ પ્રમાણે વિચારતાં નામકર્મજન્ય અપર્યાપ્ત-લબ્ધિ કે પર્યાપ્ત-લબ્ધિ માનવાની જરૂર જણાતી નથી તો તે અસ્થાને છે એનું કારણ એ છે કે જોકે પક્ષીને ઉડવામાં હવા, નેત્ર વડે જોવામાં પ્રકાશ, માછલાને તરવામાં જળ અવશ્ય સાધનરૂપ છે તોપણ પક્ષી વગેરેની સ્વકીય શક્તિ વિના તે તે કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી જ એવી રીતે જોકે પર્યાપ્તિની પૂર્ણતા અપૂર્ણતામાં જરૂર આયુષ્ય સહકારિ કારણ છે, પરંતુ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થવાની કે અપૂર્ણ રહેવાની યોગ્યતા તો સંસારી જીવને તથાવિધ નામકર્મને અવલંબીને જ રહેલી છે જેમ પત્થર જોસમાં મારે તો કાચ ફૂટે અને બહુ ધીરેથી મારે તો કાચ ન ફૂટે અથવા તો માટીના ઘડાને મુદ્દગરનો ઘા થતાં તે ફૂટે અને નહિ તો તે ન ફૂટે એ વાત સાચી, પરંતુ ફૂટવા ન ફૂટવાનો સ્વભાવ કંઈ પત્થર કે મુદ્દગરને અધીન નથી, એ તો કાચ કે ઘડાની પોતાની યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખે છે તેમ પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા અપૂર્ણતા માટે સમજવું

લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત અને લબ્ધિ-પર્યાપ્ત સંબંધી પર્યાપ્તિઓ—

સર્વ લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત જીવોને આહારાદિ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ હોય છે એથી તરીને બધા લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, [2]સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય અને લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત

---

૧ આહારાદિ પર્યાપ્તિઓની રચના જે કર્મ દ્વારા થાય છે તે પર્યાપ્ત-નામકર્મ ભઠ્ઠીમાં મૂકેલા તૈયાર થયેલા ઘડા સરખું છે અપર્યાપ્ત-નામકર્મ તો નહિ બનેલા તેમજ બનેલા પણ વિનાશ પામવા યોગ્ય ઘટ સમાન છે જુઓ તત્ત્વાર્થની બૃહદ્વૃત્તિ (ભા ૨, પૃ ૧૬૨)

૨ લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિરૂપ ચોથી પર્યાપ્તિ સંભવતી નથી, કેમકે સર્વે લબ્ધિ-અપર્યાપ્તોને ત્રણ જ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય છે એવો કર્મગ્રન્થનો મત છે પરંતુ જીવવિચારની અવચૂરિમાં અને લોકપ્રકાશ (સ ૭, શ્લો ૭)માં સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને સાત આઠ પ્રાણો સૂચવાયા છે વળી સંગ્રહણીની અવચૂર્ણિમાં તો નવ પ્રાણનો નિર્દેશ છે એટલે ઉચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ તો આવી જ ગયો કિન્તુ અપર્યાપ્ત-નામકર્મ અને ઉચ્છ્વાસ-નામકર્મનો સમકાળે ઉદય થતો હોય એવો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે જોવાના આવનો નથી આવી પરિસ્થિતિમાં લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોને ઉચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ તેમજ વચનરૂપ પ્રાણ ઉચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ અને ભાષાપર્યાપ્તિ પૂર્ણ કર્યા વિના કેવી રીતે હોય તે ગુંચ ઉકેલવી બાકી રહે છે વળી આ જીવોને નવ પ્રાણો માનતાં શું તેમને પર્યાપ્ત ગણવા નહિ પડે કે એ પ્રશ્ન પણ ઉદ્ભવે છે

એકેન્દ્રિયને આહાર, શરીર અને ઇન્દ્રિય એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો અવશ્ય હોય છે જ લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય, ગર્ભજ (સંજ્ઞી) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને ગર્ભજ મનુષ્યોને પણ એ ત્રણ પર્યાપ્તિઓ તો હોય છે જ લબ્ધિ-પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયોને પ્રાથમિક ચાર, લબ્ધિ-પર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિયોને તેમજ લબ્ધિ-પર્યાપ્ત અસંજ્ઞી (સંમૂર્ચ્છિમ) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને પણ પાંચ હોય છે[1] લબ્ધિ-પર્યાપ્ત મનુષ્યોને, લબ્ધિ-પર્યાપ્ત ગર્ભજ (સંજ્ઞી) તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોને, સર્વ દેવોને અને સર્વ નારકોને છએ પર્યાપ્તિઓ હોય છે, કેમકે લબ્ધિ-પર્યાપ્ત મનુષ્ય કે તિર્યંચ અપૂર્ણ પર્યાપ્તિએ મરણ પામે જ નહિ તેમજ દેવ અને નારક લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત હોય જ નહિ, કિન્તુ તેઓ લબ્ધિ-પર્યાપ્ત જ હોય એવો નિયમ છે

જીવોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભેદો અને તેના ઉપભેદો—

જે જીવો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણેની બધી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના મરે તેઓ 'અપર્યાપ્ત' કહેવાય છે, જ્યારે જે જીવો તે પૂર્ણ કરીને જ મરે તેઓ 'પર્યાપ્ત' કહેવાય છે તેમાં આ અપર્યાપ્તોના લબ્ધિ અને કરણની અપેક્ષાએ બે ભેદો છે -(૧) લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત અને (૨) કરણ-અપર્યાપ્ત જે જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા વિના જ–તેને ભોગવ્યા વગર જ મરણ પામે તેઓ 'લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત' કહેવાય છે જેમકે એકેન્દ્રિયને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ ચાર હોય છે જો તેઓ ચોથી પૂર્ણ કર્યા પૂર્વે જ–ચાલતી ચોથી પર્યાપ્તિમાં મરણ પામે તો તેમને લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવાય અહીં લબ્ધિ તે અપર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદય સંબંધી જાણવી

જે જીવ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કર્યા પછી જ મરે એવી લાયકાત ધરાવતો હોય તેને 'લબ્ધિ-પર્યાપ્ત'નો ઇલકાબ અપાય છે અહીં લબ્ધિ તે પર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદય સંબંધી જાણવી જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી, પરંતુ પૂર્ણ કરવાની જેનામાં યોગ્યતા છે અને વળી જે જરૂર પૂર્ણ કરનાર જ છે તે જીવ તે અપૂર્ણ અવસ્થા દરમ્યાન 'કરણ-અપર્યાપ્ત' કહેવાય છે. જેમકે ચાર પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરવાવાળો એકેન્દ્રિય જીવ એકથી માંડીને તે ત્રણ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી 'કરણ-અપર્યાપ્ત' ગણાય છે એવી રીતે સ્વયોગ્ય છએ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરનારો મનુષ્ય જ્યાં સુધી પાંચ જ પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી તે 'કરણ-અપર્યાપ્ત' જ છે એટલે કે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓમાંથી જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જ્યાં સુધી પૂર્ણ કરી નથી ત્યાંસુધી તે જીવ 'કરણ-અપર્યાપ્ત' જ કહેવાય છે, સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જે જીવે પૂર્ણ કરી લીધી હોય તે જીવ તેટલી પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા બાદ 'કરણ-પર્યાપ્ત' કહેવાય છે[2]

કરણ-અપર્યાપ્તનો વિશેષ વિચાર કરતાં જણાશે કે લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિ વડે કરણ-અપર્યાપ્ત છે વળી એ જીવે ભવાંતરથી આવતાં માર્ગમાં

આ પ્રમાણે નવતત્ત્વવિસ્તરાર્થ (પૃ ૪૦)માં સૂચવાયું છે, પરંતુ સર્વે લબ્ધિ-અપર્યાપ્તને ત્રણ જ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય છે એવો નિયમ કોઈ કર્મગ્રંથમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી

૧ સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત જ હોય એથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો નથી

૨ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત જીવ તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે

એક પણ પર્યાપ્તિનો પ્રાર ભ કર્યો નથી ત્યા સુધી તો એ ચારે પર્યાપ્તિઓ વડે કરણ–અપર્યાપ્ત ગણાય એવી રીતે લબ્ધિ–પર્યાપ્ત મનુષ્ય ભવાતરથી આવતા માર્ગમા છએ પર્યાપ્તિઓથી કરણ–અપર્યાપ્ત છે ત્યાર બાદ આહાર–પર્યાપ્તિ તે પૂર્ણ કરે એટલે પાચ પર્યાપ્તિઓથી કરણ અપર્યાપ્ત ગણાય, શરીર–પર્યાપ્તિ પર્ણ કરે એટલે ચારથી યાવત્ પાચ પર્યાપ્તિએ પૂર્ણ કરે ત્યારથી તે મન પર્યાપ્તિની સમાપ્તિના ઉપાન્ત્ય સમય સુધી તે એકથી યાને મન પર્યાપ્તિ વડે કરણ–અપર્યાપ્ત કહેવાય

કરણ એટલે ઇન્દ્રિય સુધીની ત્રણ પર્યાપ્તિઓ આ પૂર્ણ થતા જીવ 'કરણ–પર્યાપ્ત' કહેવાય અને તે પૂર્ણ ન થાય ત્યા સુધી તે 'કરણ–અપર્યાપ્ત' કહેવાય એવી વ્યાખ્યા કોઇક કરતા જણાય છે, કેમકે કરણ એટલે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ એવો પણ અર્થ સ ભવે છે આ વાતની **લોકપ્રકાશ** (ભા ૧)ના નિમ્ન–લિખિત પદ્યો સાક્ષી પૂરે છે —

" करणानि शरीराक्षा–दीनि निर्वर्तितानि यैः ।
ते स्यु करणपर्याप्ताः, करणाना समर्थनात् ॥
निर्वर्तितानि नाद्यापि, प्राणिभिः करणानि यैः ।
देहाक्षादीनि ' करणा–पर्याप्ता 'स्ते प्रकीर्तिताः ॥ "

અત્ર કોઇ શ કા ઊઠાવે કે **લોકપ્રકાશ**મા લબ્ધિ–અપર્યાપ્ત જીવો પણ અવશ્ય કરણ–પર્યાપ્ત થઇને જ મરે એવો જે ભાવાર્થ કહ્યો છે તેથી શુ વિરોધ ઉપસ્થિત થતો નથી કે ? આનુ સમાધાન એ છે કે એ સ્થળે કરણ–પર્યાપ્તનો ઇન્દ્રિય–પર્યાપ્ત એવો અર્થ કરવાનો છે, પર તુ પર્યાપ્તના લબ્ધિ–પર્યાપ્ત આદિ–ભેદો પૈકી કરણ–પર્યાપ્ત ભેદ ન સમજવો વિશેષમા જ્યા કરણ–અપર્યાપ્તને આસ્વાદન–સમ્યક્ત્વ વગેરે હોવાનુ કહેવાયુ હોય ત્યા લબ્ધિ–પર્યાપ્તના ભેદરૂપ કરણ–પર્યાપ્ત પણ સમજવુ, નહિ કે લબ્ધિ–અપર્યાપ્ત સ બ ધી

વિચાર–પ ચાશિકાની નિમ્નલિખિત ગાથા કરણ પર્યાપ્ત અને કરણ–અપર્યાપ્તના લક્ષણો પૂરા પાડે છે —

" नज्ज वि पूरेइ पर पूरिस्सइ स इह ' करणअपज्जत्तो ' ।
सो पुण करणपज्जत्तो जेण ता पूरिया हुति ॥ ३९ ॥ "

અર્થાત્ જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી નથી, પરતુ જે જરૂર જ તેમ ભવિષ્યમા કરનાર છે તે જીવને ' કરણ–અપર્યાપ્ત ' એટલે શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ વડે અપર્યાપ્ત જાણવો, પર તુ જે જીવે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી છે તેને ' કરણ–પર્યાપ્ત ' જાણવો

આ વિવેચનનો સા રાશ એ છે કે જે જીવ લબ્ધિ–પર્યાપ્ત છે તે જીવ કરણ–અપર્યાપ્ત તેમજ કરણ–પર્યાપ્ત પણ છે, કેમકે જ્યા સુધી તેણે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી ત્યા સુધી તે 'કરણ–અપર્યાપ્ત' ત રીકે ઓળખાય છે, પરતુ તે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરે કે તરત

જ તે ' કરણ-પર્યાપ્ત ' કહેવાય છે જે લબ્ધિ-પર્યાપ્ત છે તે લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત ન જ હોય અને જે લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત છે તે લબ્ધિ-પર્યાપ્ત ન જ હોય

વિશેષમા લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત જીવ તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે, એ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ વડે અપર્યાપ્ત જ છે, એટલે એને કદાપિ એ પૂર્ણ કરી કરણ-પર્યાપ્ત બની શકે તેમ નથી જ આ દૃષ્ટિએ કરણ-અપર્યાપ્તપણુ સમજવુ, નહિ કે એ ભવિષ્યમા સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરશે એ અપેક્ષાએ અન્ય રીતે તો કરણ-અપર્યાપ્ત કે કરણ-પર્યાપ્ત એ બેમાથી એકે ભેદ લબ્ધિ-અપર્યાપ્તને સભવે જ નહિ

જે જીવ કરણ-પર્યાપ્ત છે તે લબ્ધિ-પર્યાપ્ત જ છે, નહિ કે લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત કે કરણ-અપર્યાપ્ત, કેમકે લબ્ધિ-પર્યાપ્તતા વિના કરણ-પર્યાપ્તતા સભવતી જ નથી

જે જીવ કરણ-અપર્યાપ્ત છે તે લબ્ધિ-પર્યાપ્ત હોય કે લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત પણ હોય, કેમકે ઉપર સૂચવ્યા મુજબ લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત તો કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે અને લબ્ધિ-પર્યાપ્ત જીવે પણ જ્યા સુધી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી નથી ત્યા સુધી તો તે કરણ-અપર્યાપ્ત જ છે

પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તનો કાલ-નિર્ણય—

એક ભવ આશ્રીને જીવને લબ્ધિ-અપર્યાપ્તતા અંતર્મુહૂર્ત સુધી હોય છે, કેમકે લબ્ધિ-અપર્યાપ્તનુ આયુષ્ય અતર્મુહૂર્તથી અધિક હોતુ નથી એવો શાસ્ત્રીય નિયમ છે લબ્ધિ-પર્યાપ્તતા ભવના પ્રથમ સમયથી તે અન્ત્ય સમય સુધી રહે, કરણ અપર્યાપ્તતા જીવને અતર્મુહૂર્ત સુધી જ હોય, કેમકે જો એ લબ્ધિ-અપર્યાપ્ત હોય તો અતર્મુહૂર્ત બાદ એનુ મરણ થાય અને જો લબ્ધિ-પર્યાપ્ત હોય તો અતર્મુહૂર્ત વ્યતીત થતા તે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી જ રહ્યો હોય અને તેમ થતા કરણ-અપર્યાપ્ત મટી તે કરણ-પર્યાપ્ત જ બને કરણ-પર્યાપ્તતાનો કાળ અતર્મુહૂત ન્યૂન નિજ આયુષ્ય પ્રમાણ સમજવો, કેમકે જીવ વિવક્ષિત ભવમા ગયા પછી અતર્મુહૂર્ત બાદ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરી શકે છે અને તેમ થયા બાદ જ તે કરણ-પર્યાપ્ત ગણાય છે આ કરણ-પર્યાપ્તતા ભવ સુધી-જીવન પર્યંત રહે છે

કાય-સ્થિતિ-કાલની અપેક્ષાએ તો લબ્ધિ-અપર્યાપ્તનો જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ-કાલ અતર્મુહૂર્ત છે એટલા વખતમા જીવ કેટલાક ભવો કરે લબ્ધિ પર્યાપ્તનો કાય-સ્થિતિ-કાલ જઘન્યથી અતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાગરોપમ-પૃથક્ત્વ છે આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપનામા કાય-સ્થિતિ પદમા ઉલ્લેખ છે કરણ પર્યાપ્ત અને કરણ-અપર્યાપ્તના સબધમા તો ભવ આશ્રીને જે ઉલ્લેખ છે તે અત્ર ઘટાવી લેવો

પૂર્ણ થયેલી પર્યાપ્તિઓ દ્વારા ઉદ્ભવતી ક્રિયા—

પ્રતિસમય આહાર ગ્રહણ કરવારૂપ ક્રિયા અથવા તો ગ્રહણ કરેલા આહારને ખલ રસરૂપે પરિણમન કરવાની ક્રિયા આહાર-પર્યાપ્તિ દ્વારા થાય છે,

કાયયોગરૂપ શારીરિક ચેષ્ટા અર્થાત્ શરીર દ્વારા આહાર ગ્રહણાદિ કાર્ય કરવા, ધાવન, વલ્ગન વગેરે ક્રિયા કરવા શક્તિમાન્ થવુ તેમજ શરીરપ્રાયોગ્ય ગ્રહણ કરાતા લોમ-આહાર અથવા તો કવલ-આહાર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણામાવવાની ક્રિયા કરવી એ શરીર-પર્યાપ્તની પૂર્ણાહુતિના ફળો છે

શ્રીશીલાકસૂરિ કહે છે તેમ આ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતા ભવ-ધારણીય દેહ સબધી કાય-યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે

ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થતા ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષય-બોધનુ કાર્ય થાય છે

શ્વાસોચ્છ્વાસ-વર્ગણાને ગ્રહણ કરી, અવલબીને મૂકવાની ક્રિયારૂપ જે ઉચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણની ઉત્પત્તિ તે શ્વાસોચ્છ્વાસ-પર્યાપ્તિને આભારી છે

ભાષા-વર્ગણાને ગ્રહણ કરી ભાષા-પર્યાપ્તિ દ્વારા ભાષા બોલવાની ક્રિયારૂપ વચનબળરૂપ પ્રાણ પ્રાપ્ત થાય છે

મન પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાથી મનોવર્ગણાને ગ્રહણ કરી ચિતનવ્યાપારરૂપ મનોબળ નામનો પ્રાણ ઉદ્ભવે છે

આ પ્રમાણે જીવ જીવન પર્યત સેવવા યોગ્ય નવ પ્રાણરૂપ નવ કાર્યોમા છ પર્યાપ્તિઓ પૂણ થતા પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે આયુષ્ય-પ્રાણ એ કોઇ પણ પર્યાપ્તિનુ કાર્ય નથી અથવા આહાર-પર્યાપ્તિ આયુષ્ય-પ્રાણને ટકાવવામા મુખ્યત્વે કરીને સહાયકારી ગણી શકાય, કેમકે આહાર વિના જીવન ટકી શકે નહિ

પર્યાપ્તિનો પ્રારભ અને તેની પૂર્ણાહુતિ—

સર્વ પર્યાપ્તિઓનો પ્રારભ યાને તે તે પર્યાપ્તિ સબધી પુદ્ગલોની રચનાની શરૂઆત તો પ્રથમ સમયથી જ શરૂ થાય છે, કિન્તુ તેની પૂર્ણાહુતિ સમકાલીન નથી પ્રથમ સમયે જે પુદ્ગલો સામાન્ય સ્વરૂપવાળા ગ્રહણ કરાયા તે પુદ્ગલોમાથી તે જ સમયે કેટલાક પુદ્ગલોની શરીરરૂપે રચના કરી, કેટલામાથી આભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય બનાવી, કેટલાકને ઉચ્છ્વાસ-કરણરૂપે રચ્યા, કેટલાકને ભાષાકરણરૂપે સ્થાપ્યા અને કેટલાકને મન કરણરૂપે રચ્યા શરીરાદિ પરિણમવા માટે જે પુદ્ગલો અયોગ્ય જણાયા તેનો બીજા સમયે ત્યાગ કરાયો આ પ્રમાણે પ્રથમ સમયે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવારૂપ જે શક્તિ તે ગ્રહણ-કાર્ય માટે પ્રવર્તી તે આહાર-પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિ પ્રથમ સમયે જ સમાપ્ત થયેલી ગણાય છે અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે પુદ્ગલોનો આહાર તો પ્રથમ સમય બાદ પણ ચાલુ રહેવાનો છે તો પ્રથમ સમયે આહાર-પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિની પૂર્ણાહુતિ થઇ એમ કેમ કહેવાય તો એનો ઉત્તર એ છે ક ગ્રહણ-કાર્ય ગમે તેટલો વખત ચાલે પરતુ ગ્રહણ-શક્તિ તો ગ્રહણ-કાર્ય ચાલુ થયાની અપેક્ષાએ પ્રથમ સમયે જ સપૂર્ણ થયેલી ગણાય એ પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ જેટલા કાળ સુધી ટકે ત્યા સુધી ગ્રહણ-કાર્ય ચાલુ રહે

અત્ર એ પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે પ્રથમ સમયે પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ વડે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરાયા કે પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાથી તથાવિધ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો?

આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ સમયે જીવમા પ્રથમથી રહેલી શક્તિ વડે પુદ્ગલ ગ્રહણ કરાયેલા ગણાય આથી કોઇ એમ શકા ઊઠાવે કે જો એમ હોય તો પુદ્ગલના આલબન વડે પર્યાપ્તિની સત્તા મનાય છે તે હકીકત વાધા ભરેલી ઠરશે તો આનુ સમાધાન એ છે કે એ વાત સત્ય છે, પરતુ પ્રથમ સમયની ગ્રહણ-શક્તિ તો તૈજસ-કાર્મણ શરીરના આલબનથી જીવમા પ્રથમથી જ હતી, પરતુ જીવ જ્યા સુધી ઉત્પત્તિ-સ્થાને અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પુદ્ગલોના સ્થાનમા આવે નહિ ત્યા સુધી તે શક્તિ કાર્ય કરતી નથી, કિન્તુ જીવ ઉત્પત્તિ-સ્થાને આવતા તે શક્તિ સ્વકાર્ય કરે છે એટલે એ કારણથી પ્રથમ સમયે આહાર-શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ ગણાય એ પ્રમાણે શરીરાદિ રચવાની શક્તિ અને શરીર રચવાની શરૂઆત પણ જીવમા પ્રથમ સમયથી જ છે, કિન્તુ તે શરીરાદિ સ્વકાર્ય જ્યા સુધી સામર્થ્ય પૂરતુ ન રચાય ત્યા સુધી શરીરાદિ વડે જીવ અપર્યાપ્ત યાને અશક્ત જ ગણાય અને શરીરાદિ સ્વકાર્ય જેટલુ રચાઇ રહે ત્યારે તે શરીરાદિ વડે પર્યાપ્ત ગણાય સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો શરીર જોકે ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયથી સમસ્ત જીવન પર્યંત પ્રતિસમય રચાયા જ કરે છે તોપણ શરીર સામર્થ્ય પૂરતુ રચાઇ રહેતા શરીર-પર્યાપ્ત પૂર્ણ થઇ અથવા શરીર-નિષ્પત્તિ થઇ એમ કહેવાય એવી રીતે આભ્યતર નિર્વૃત્તિ-ઇન્દ્રિય સ્વકાર્ય કરી શકે તેટલા પૂરતી રચાય-જીવ એ દ્વારા શ્રવણાદિ બોધ મેળવી શકે તેટલે અશે રચાય એટલે ઇન્દ્રિય-પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઇ-સમાપ્ત થઇ એમ કહેવાય વળી એ પ્રમાણે ઉચ્છ્વાસ વગેરે વર્ગણા પરત્વેના ગ્રહણાદિ કાર્યો થઈ શકે તેટલા ઉચ્છ્વાસાદિ કરણના પુદ્ગલો રચાઇ રહે ત્યારે ઉચ્છ્વાસાદિ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયેલી ગણાય

પ્રત્યેક-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति पृथक् शरीर भवति तद्रूपत्वम्, यन्निमित्तक पृथक् शरीरं भवति तद्रूपत्वं वा प्रत्येकनामकर्मणो लक्षणम् । (६१५)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા અથવા જે કર્મરૂપ નિમિત્તને લીધે દરેક જીવને પૃથક્ પૃથક્ શરીર પ્રાપ્ત થાય તે 'પ્રત્યેક-નામકર્મ' જાણવુ

સ્થિર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

दन्तादीना स्थिरतासम्पादकत्व स्थिरनामकर्मणो लक्षणम्। (६१६)

અર્થાત્ દાત વગેરેમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવવામા કારણભૂત કર્મને 'સ્થિર-નામ કર્મ' જાણવુ અથવા તો જેના ઉદયથી હાડકા, દાત ઇત્યાદિ સ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય તે 'સ્થિર-નામ કર્મ' છે

શુભ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

शुभभावशोभामाङ्गल्यादिनिर्वर्तकत्वम्, शरीरादीनां रमणीयता-जनकत्व वा शुभनामकर्मणो लक्षणम् । (६१७)

અર્થાત શુભ ભાવ ની શોભા અને માગલ્ય વગેરેમા કારણભૂત કર્મને 'શુભ-નામકર્મ' જાણવુ અથવા અગોના અગોપાગમા લાવણ્યની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત કર્મને 'શુભ-નામકર્મ' સમજવુ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે શુભ ભાવ એટલે પૂજિત થયેલ મસ્તક વગેરે, અને આનાથી ઉત્પન્ન થતી સત્કાર આદર નમસ્કારાદિકરૂપ શોભા તે 'શુભ ભાવ શોભા' સમજવી માગલ્ય એટલે પવિત્રતા, તેની નિર્વૃત્તિ કરનાર કર્મ 'શુભ-નામકર્મ' છે જેના ઉદયથી નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત ગણાય છે તે આ કર્મ છે એવી અન્યત્ર પ્રરૂપણા જોવાય છે

સુભગ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

सौभाग्यजनकत्व सुभगनामकर्मणो लक्षणम् । (६१८)

અર્થાત સૌભાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાનુ કાર્ય કરનારુ કર્મ 'સુભગ-નામકર્મ' છે[1]

સુસ્વર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

सुस्वरतासम्पादकत्व सुस्वरनामकर्मणो लक्षणम् । (६१९)

અર્થાત સુસ્વરતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ 'સુસ્વર-નામકર્મ' છે

આદેય-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति यस्य वचन प्रमाणीक्रियते, दर्शनानन्तर च जना अभ्युत्थानादिक कुर्वन्ति तद्रूपत्वम्, यस्योदये सति सर्वग्राह्यवचनो यो भवति तद्रूपत्व वा आदेयनामकर्मणो लक्षणम् । (६२०)

અર્થાત જે કર્મના ઉદયમા જેનુ વચન પ્રમાણરૂપ થાય છે, જેના દર્શન થયા પછી જેનો લોકો ઊભા થઈને સત્કાર કરે છે તે વ્યક્તિના તે કર્મને 'આદેય-નામકર્મ' જાણવુ અથવા તો જે કર્મની આવિર્ભૂત દશામા જે મનુષ્યના વચનો બહુમાન્ય થાય છે તે મનુષ્યના તે કર્મને 'આદેય-નામકર્મ' જાણવુ

યશ કીર્તિ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति प्रख्यातिगुणोत्कीर्तनप्रशसादिक भवति तद्रूपत्व यशःकीर्तिनामकर्मणो लक्षणम् । (६२१)

---

१ જેણે આપણા ઉપર કશો ઉપકાર કર્યો ન હોય તેના ઉપર પણ જે કર્મને લઈને પ્રેમ ભાવ ઉપજે તે સુભગ-નામકર્મ છે એવી અન્યત્ર વ્યાખ્યા છે

અર્થાત્ જે કર્મની આવિર્ભાવ દશામા પ્રખ્યાતિ, ગુણોત્કીર્તન, પ્રશસા વગેરે પ્રાપ્ત થાય તે કર્મને ' યશ કીર્તિ-નામકર્મ ' કહેવામા આવે છે

આ પ્રમાણે આપણે ત્રસ-દશકનો વિચાર કર્યો હવે **સ્થાવર-દશક** વિષે ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તેમા **સ્થાવર-નામકર્મનુ** લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

स्थावरभावनिर्वर्तकत्वम्, यस्योदये सति स्थानशीलस्थावरेपूत्पत्तिर्भवति तद्रूपत्वं वा स्थावरनामकर्मणो लक्षणम्। (६२२)

અર્થાત સ્થાવર ભાવના નિમિત્તભૂત કર્મને ' સ્થાવર-નામકર્મ ' જાણવુ અથવા જે કર્મનો ઉદય થતા કોઇ સ્થિર સ્વભાવવાળી સ્થાવર યોનિમા ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને ' સ્થાવર-નામકર્મ ' જાણવુ

સૂક્ષ્મ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

अदृश्यरूपसूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकत्व सूक्ष्मनामकर्मणो लक्षणम्। (६२३)

અર્થાત અદૃશ્ય યાને ચર્મચક્ષુને અગોચર એવા સૂક્ષ્મ શરીરની રચનાના કારણરૂપ કર્મને ' સૂક્ષ્મ-નામકર્મ ' સમજવુ

અસ્થિર નામકર્મનુ લક્ષણ—

दन्ता-ऽस्थ्यादीनामस्थिरतासम्पादकत्वमस्थिरनामकर्मणो लक्षणम्। (६२४)

અર્થાત્ દાત, હાડકા વગેરેમા અસ્થિરતા ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ ' અસ્થિર-નામકર્મ ' છે [1]

અપર્યાપ્ત-નામકર્મનુ લક્ષણ—

अपर्याप्तनामकर्मोदयवर्तित्वमपर्याप्तनामकर्मणो लक्षणम्। (६२५)

અર્થાત્ અપર્યાપ્ત-નામકર્મના ઉદયમા વર્તવારૂપ અવસ્થા તે ' અપર્યાપ્ત-નામકર્મ ' છે અર્થાત્ જેના ઉદયથી સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ અધૂરી રહી જાય તે આ કર્મ છે અન્ય શબ્દોમા

---

1 જેના ઉદયથી જીવને- અસ્થિર અવયવોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ' અસ્થિર નામકર્મ ' છે એવી અન્યત્ર વ્યાખ્યા છે.

કહીએ તો પોષણ, શરીર ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને વિચારની શક્તિના વિકાસને અપૂર્ણ રાખનારૂ આ કર્મ છે

સાધારણ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

अनन्तजीवसाधारणैकशरीरनिर्वर्तननिमित्तकत्व साधारणनामकर्मणो लक्षणम् । (६२६)

અર્થાત્ અનન્ત જીવોને જે કર્મ દ્વારા એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે 'સાધારણ-નામ કર્મ' કહેવાય છે

અશુભ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

पूर्वोक्तशुभलक्षणाद् विपरीतरूपत्वमशुभनामकर्मणो लक्षणम् । (६२७)

અર્થાત્ [1]પૂર્વે નિર્દેશેલ શુભ-નામકર્મના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળુ કર્મ 'અશુભ-નામકર્મ' કહેવાય છે

દુર્ભગ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

दौर्भाग्यादिनिर्वर्तकत्व दुर्भगनामकर्मणो लक्षणम् । (६२८)

અર્થાત દૌર્ભાગ્યાદિકના કારણરૂપ કર્મને 'દુર્ભગ-નામકર્મ' જાણવુ

દુ સ્વર-નામકર્મનુ લક્ષણ—

दुःस्वरतासम्पादकत्व दुःस्वरनामकर्मणो लक्षणम् । (६२९)

અર્થાત્ દુ સ્વરતાને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મને 'દુ સ્વર-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે

અનાદેય-નામકર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति युक्तियुक्तमपि वचन जनग्राह्य न भवति तद्रूपत्वमनादेयनामकर्मणो लक्षणम् । (६३०)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન યુક્તિસગત વચન પણ લોકો ન માને તે કર્મને 'અનાદેય-નામકર્મ' કહેવામા આવે છે

---

૧ જુઓ પૃ ૧૦૪૫

અયશઃકીર્તિ-નામકર્મનુ લક્ષણ—

पूर्वोक्तयशःकीर्तिनामलक्षणविपरीतरूपत्वमयशःकीर्तिनामकर्मणो लक्षणम् । (६३१)

અર્થાત્ [1]પૂર્વોક્ત યશ કીર્તિ નામકર્મના લક્ષણથી વિપરીત સ્વરૂપવાળુ કર્મ 'અયશ કીર્તિ-નામ કર્મ' જાણવુ

આ પ્રમાણે આપણે લક્ષણ અને વિધાન દ્વારા નામ-કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો હવે ગોત્ર અને અંતરાય કર્મ સબધી વિચાર કરવામા આવે છે તેમાં ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મનુ લક્ષણ એ છે કે—

आर्यदेश-सुजाति-कुल स्थान-सत्कारैश्वर्याद्युत्कर्षसम्पादकत्वमुच्चै-र्गोत्रकर्मणो लक्षणम् । (६३२)

અર્થાત્ આર્ય દેશ, સુજાતિ, સુકુલ, ઉચ્ચ સ્થાન, સત્કાર તેમજ ઐશ્વર્યાદિ ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારૂ કર્મ 'ઉચ્ચ-ગોત્રકર્મ' છે

નીચ-ગોત્રનુ લક્ષણ—

चाण्डालमुष्टिकव्याधमत्स्यबन्धदास्यादिभावसम्पादकत्व नीचै-र्गोत्रस्य लक्षणम् । (६३३)

અર્થાત્ ચાડાળ મુષ્ટિક, શિકારી, મચ્છીમાર, નોકર ચાકર ઇત્યાદિ ભાવ પ્રાપ્ત કરાવનારૂ કર્મ 'નીચ-ગોત્રકર્મ' છે

દાનાંતરાય-કર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति प्रतिग्राहके सन्निहितेऽपि अस्मै दत्त महाफलमिति जानताऽपि दातव्यद्रव्य न दीयते तद्रूपत्व दानान्तरायस्य लक्षणम् । (६३४)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન લેનાર વ્યક્તિ પાસે હોય અને એને દેવામા મહાફળ છે એમ જાણવા છતા પણ આપવા લાયક દ્રવ્ય ન આપી શકાય તે કર્મને 'દાનાન્તરાય-કર્મ' જાણવુ

[1] જુઓ પૃ ૧૦૪૭

લાભાન્તરાય-કર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति ईप्सितावाप्तिर्न भवति तल्लाभान्तरायस्य लक्षणम् । (६३५)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદય દરમ્યાન અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય તે કર્મને ' લાભાન્તરાય-કર્મ ' જાણવુ

ભોગાન્તરાય-કર્મનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति अन्नपानमाल्यादिवस्तुसन्निधानेऽपि भोक्तु न शक्यते तद्रूपत्व भोगान्तरायस्य लक्षणम् । (६३६)

અર્થાત્ જે કર્મના ઉદયમા અન્ન, જળ, પુષ્પની માળા વગેરે વસ્તુઓ વિદ્યમાન હોવા છતા અને તેનો ત્યાગ ન કર્યો હોય તોપણ તેનો ભોગ ન કરી શકાય તે કર્મને ' ભોગાન્તરાય-કર્મ ' સમજવુ

ઉપભોગાન્તરાયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति स्त्रीवस्त्रशयनासनादिवस्तुसन्निधानेऽपि त्यागाभावे च सति उपभोक्तु न शक्यते तद्रूपत्वमुपभोगान्तरायस्य लक्षणम् । (६३७)

અર્થાત્ જે કર્મનો ઉદય થતા સ્ત્રી, વસ્ત્ર, શયન, આસન વગેરે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થયેલી હોવા છતા અને ત્યાગનો અભાવ હોવા છતા પણ તેનો ઉપભોગ ન કરી શકાય તે કર્મને ' ઉપભોગાન્તરાય-કર્મ ' કહેવામા આવે છે

વીર્યાન્તરાયનુ લક્ષણ—

यस्योदये सति उत्साहप्रतिघातो भवति तद्रूपत्व वीर्यान्तरायस्य लक्षणम् । (६३८)

અર્થાત્ જે કર્મની આવિર્ભૂત દશામા ઉત્સાહને પ્રતિઘાત પહોંચે છે તે કર્મ ' વીર્યાન્તરાય-કર્મ ' કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આપણે મૂળ અને ઉત્તર એમ બન્ને પ્રકારની પ્રકૃતિઓના બધનુ પ્રતિપાદન કર્યું હવે સ્થિતિ-બન્ધનો વિચાર કરીશુ

' સ્થિતિ ' એટલે ' અવસ્થાન ' યાને કાલનુ અવધારણ બધ-કાળથી માડીને તે કર્મની નિર્જરા જ્યા સુધી ન થાય તે સમયને 'સ્થિતિ' કહેવામા આવે છે વિવિધ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિનો વિચાર કરતા જણાય છે કે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અતરાય કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમની, નામ અને ગોત્રકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ કોડાકોડી સાગરો

પમની, આયુષ્યની ૩૩ સાગરોપમની અને મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૨ મુહૂર્તની છે કે જે હકીકત તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ. ૧૯) વગેરેને અનુસરે છે મતાંતર પ્રમાણે તો-ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (અ ૩૩)માંના નિર્દેશ મુજબ એ અંતર્મુહૂર્તની છે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, આયુષ્ય અને અંતરાય કર્મોની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જાણવી નામ અને ગોત્ર કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની છે

આ પ્રમાણે સ્થિતિ-બંધ પૂર્ણ થાય છે એથી આ સમગ્ર વિવેચનનો સારાંશ નીચે મુજબ કોષ્ટક દ્વારા રજુ કરાય છે —

૮ મૂલ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ અને [1]અબાધાકાલ

	કર્મ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ અબાધા	જઘન્ય અબાધા
૧	જ્ઞાનાવરણ	૩૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ	૧ અંતર્મુહૂર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ	૧ અંતર્મુહૂર્ત
૨	દર્શનાવરણ	” ” ”	” ”	” ”	” ”
૩	વેદનીય	” ” ”	[2]૧૨ મુહૂર્ત	” ”	” ”
૪	મોહનીય	૭૦ ” ”	૧ અંતર્મુહૂર્ત	૭૦૦૦ વર્ષ	” ”
૫	આયુષ્ય	૩૩ ”	” ”	સાધિક પૂર્વ કોટિ વર્ષનો ત્રીજો ભાગ	” ”
૬	નામ	૨૦ કોટાકોટિ ”	૮ મુહૂર્ત	૨૦૦૦ વર્ષ	” ”
૭	ગોત્ર	” ” ”	” ”	” ”	” ”
૮	અન્તરાય	૩૦ ” ”	૧ અંતર્મુહૂર્ત	૩૦૦૦ વર્ષ	” ”

૧ અનુભાગ-બન્ધમાં આનો ઉલ્લેખ આવનો હોવાથી આનું પણ સાથે સાથે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે

૨ ઉત્તરાધ્યયનમાં ૧ અંતર્મુહૂર્તની કહી છે વળી અપેક્ષાથી ૯ કે ૨ સમયની પણ હોય છે બાકી જે સ્થિતિઓ અપેક્ષાથી છે તે અંતર્મુહૂર્તથી ઓછી ન હોય.

હવે **અનુભાગ-બન્ધનું પ્રતિપાદન** કરવામા આવે છે તેમા અનુભાગનો અર્થ ' વિપાક ' છે વિવિધ પ્રકારનુ પચન તે ' વિપાક ' છે કર્મના દળિયાનો ઉદયાવલિમા પ્રવેશ થવો તે 'વિપાક' કહેવાય છે અથવા તો કર્મોનો વિશિષ્ટ યા તો વિવિધ પ્રકારનો પાક તે ' વિપાક ' જાણવો અપ્રશસ્ત પરિણામોની તીવ્રતા અને પ્રશસ્ત પરિણામોની મદતા અથવા શુભ પરિણામોની તીવ્રતા અને અશુભની મદતા એ વિવિધ પાક જાણવો સર્વ કર્મ-પ્રકૃતિઓનો ઉપર કહ્યો તેવો અનુભવ થવો તે તેનુ ફળ છે બધથી લઇને અબાધા-કાળને છોડીને સમયે સમયે કર્મનુ ઉદયમા આવવુ તે 'અનુભવ' કહેવાય છે જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનુ ફળ જ્ઞાનનો નિરોધ કરવાનુ છે એ પ્રમાણે દર્શનાવરણનુ દર્શનનો નિરોધ એ ફળ છે ઇત્યાદિ જેમ, જે અધ્યવસાય વડે, જે જાતનુ કર્મ બાધ્યુ હોય, તેમ તે અધ્યવસાય દ્વારા તે જાતનો તેમજ અન્ય રીતે પણ તે કર્મનો વિપાક થાય છે

વિપાક એટલે રસ આ વિપાકના તીવ્ર, મન્દ, મધ્યમ વગેરે પ્રકારો છે

કોઈ વખત શુભ રસ પણ અશુભરૂપે પરિણમે છે તેમ અશુભ રસ ક્વચિત્ શુભરૂપે પણ પરિણમે છે તીવ્રાદિક ભેદ વડે અનેક પ્રકારનો આ અનુભાવ નામનો રસ કર્મમા હોય છે તેમા વળી કેટલાક કર્મો પુદ્ગલોમા રહીને ફળ પામે છે અર્થાત્ પુદ્ગલોને વિવિધ પ્રકારે પરિણત કરે છે આ કર્મોને ' પુદ્ગલ–વિપાકી ' કહેવામા આવે છે કેટલાક કર્મો 'ભવ–વિપાકી' છે જન્મ લીધા પછી શરીરવાળા આત્મામા જે કર્મનો પરિપાક થાય છે તે કર્મને ' ભવ–વિપાકી ' કહેવામા આવે છે કેટલાક કર્મ 'ક્ષેત્ર–વિપાકી' છે દાખલા તરીકે આનુપૂર્વી–નામકર્મ એ 'ક્ષેત્ર-વિપાકી ' છે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ ' જીવવિપાકી ' છે, કેમકે તેઓ જીવમા રહીને ફળ આપે છે

ફલોદય પછી થતી કર્મની દશા—

અત્ર કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે કે જો વિપાક એટલે અનુભાવ એમ હોય તો અનુભૂત કર્મ આવરણની માફક રહે છે કે નિ સાર થઇને પતિત થઇ જાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે વિપાકરૂપ અનુભવથી કર્મનુ નિર્જરણ થાય છે અર્થાત્ તે કર્મ આત્મપ્રદેશ ઉપરથી ખરી પડે છે–તેની સાથે સલગ્ન રહી શકતુ નથી આ કર્મ નિવૃત્તિ 'નિર્જરા' કહેવાય છે નિર્જરા, ક્ષય અને વેદના એ પર્યાયો છે કર્મના ફળના ઉપભોગની પરિસમાપ્તિ સુધી રસનો અનુભવ થાય છે આ અનુભવને નિર્જરા, હાનિ, ક્ષય, વિનાશ, કર્મ પરિણામનો વિનાશ યા વેદના કહેવામા આવે છે

નિર્જરાની દ્વિવિધતા—

નિર્જરાના બે પ્રકાર છે —(૧) વિપાક–જન્ય અને અવિપાક–જન્ય સસાર–સમુદ્રમા પરિભ્રમણ કરનારા આત્માના વિપાક–કાલને પ્રાપ્ત થયેલા અને યથાયોગ્ય ઉદયાવલિકાના પ્રવાહમા પડેલા એવા શુભાશુભ કર્મોના ફળનો ઉપભોગ થયા બાદ તે કર્મની સ્થિતિનો ક્ષય થઇ જે નિવૃત્તિ થાય તે અર્થાત્ તે કર્મનુ ખરી પડવુ તે 'વિપાક–જન્ય નિર્જરા' જાણવી જે કર્મનો વિપાક–કાળ

હજુ થયો ન હોય અને તેથી કરીને ઉદયમા નહિ આવેલ હોય તે કર્મનો, ઔપકમિક ક્રિયા દ્વારા પ્રયત્ન પૂર્વક ઉદયાવલિમા પ્રવેશ કરાવવો તે 'અવિપાક-જન્ય નિર્જગ' સમજવી અત્રે પનસ અને તિન્દુકના અગ્ર ભાગમા રહેલા ફળના પાકનુ ઉદાહરણ ઘટાવી લેવુ આ અવિપાક-જન્ય નિર્જરાના સબધમા, 'તપથી નિર્જરા થાય છે' એ વાતનુ પ્રતિપાદન કરતી વખતે વિશેષ ઉલ્લેખ કરીશુ આ પ્રમાણે અનુભાગ-બન્ધનો આપણે વિચાર કર્યો

હવે પ્રદેશ-બન્ધનુ દિગ્દર્શન કરીએ તે પૂર્વે અનુભાગ સબધી બીજી કેટલીક ઉપયુક્ત હકીકતો તરફ ઉડતી નજર ફેકી લઇએ

અનુભાગના અર્થ સબધી ઊહાપોહ—

અનુભાગનો અર્થ ઘણાખરા ગ્રન્થોમા અનુભવ કરાયેલો છે કેટલાક ગ્રન્થોમા શુભાશુભ ફળ, કેટલાકમા તીવ્રતા-મદતા અને કેટલાકમા સ્વભાવ એવો પણ અર્થ સૂચવાયો છે અપેક્ષા પૂર્વક આ બધા અર્થો ઘટી શકે છે ઉદય-કાલમા તીવ્ર અથવા મદ એવો શુભ કે અશુભ અનુભવ આપવામા જે કારણભૂત હોય તે 'અનુભાગ' યાને 'રસ' કહેવાય આથી કરીને અનુભાગ ત્રણ પ્રકારના કાર્યમા કારણરૂપ છે (૧) ઉદયનુ નિયમિતપણુ કરવુ, (૨) જીવને અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા પ્રાપ્ત કરાવવી અને (૩) અમુક પ્રમાણમા ઉદયમા આવવુ

વિપાકનો ફળ આપવાનો પ્રકાર—

તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૨૨)મા વિપાકનો અર્થ 'અનુભાવ' સૂચવાયો છે એટલે કે વિવિધ પ્રકારનાં ફળ આપવાનુ સામર્થ્ય તે 'અનુભાવ' છે સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો બધ થતી વેળા તેના કારણભૂત કાષાયિક અધ્યવસાયની તીવ્રતા કે મદતા પ્રમાણે દરેક કર્મમા તીવ્ર કે મદ ફળ આપવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એ શક્તિ તે 'અનુભાવ' યાને 'અનુભાગ' છે અને તેનુ નિર્માણ તે "અનુભાવ-બન્ધ' યાને 'અનુભાગ-બન્ધ' છે અનુભાવ એ અવસર આવે ફળ આપે છે, નહિ કે અબાધાકાળમા વિશેષમા દરેક અનુભાવ પોતે જે કર્મનિષ્ઠ હોય-જે કર્મની શક્તિ રૂપ હોય તે કર્મની પ્રકૃતિ અનુસાર જ ફળ આપે છે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો અનુભાવ તે કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે જ તીવ્ર કે મદ ફળ આપે છે એટલે કે તે જ્ઞાનને આવૃત કરવાનું કાર્ય કરે છે, નહિ કે તે દર્શન શક્તિને આવૃત કરે છે અથવા તો સુખ દુખ અનુભવાવે છે ઇત્યાદિ એ જ પ્રમાણે દર્શનાવરણ કર્મનો અનુભાવ દર્શન-શક્તિને ઓછીવત્તી યાને મદ કે તીવ્ર પ્રકારે આવૃત કરે છે, પરતુ જ્ઞાનનુ આચ્છાદન ઇત્યાદિ અન્ય કર્મોના કાર્યોને કરતો નથી

અત્ર એ ધ્યાનમા રાખવુ કે કર્મની પ્રકૃતિ અનુસાર-એના સ્વભાવ પ્રમાણે ફળ આપવાનો નિયમ મૂળ પ્રકૃતિઓને જ લાગુ પડે છે, નહિ કે ઉત્તર પ્રકૃતિઓને પણ, કેમકે કોઇ પણ કર્મની એક ઉત્તર પ્રકૃતિ પાછળથી અધ્યવસાયના બળે તે જ કર્મની બીજી ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે [1]પ્રાય

---

૧ 'પ્રાય' કહેવાનુ કારણ એ છે કે કેટલીક ઉત્તર પ્રકૃતિઓ સજાતીય હોવા છતાં પરસ્પર સક્રમ પામતી નથી દાખલા તરીકે દર્શનમોહનો ચારિત્રમોહરૂપે કે ચારિત્રમોહનો દર્શનમોહરૂપે સક્રમ થતો નથી એવી રીતે નારકાદિ આયુષ્યો પૈકી એક બીજારૂપે સક્રમતુ નથી

બદલાઈ જતી હોવાથી પ્રથમનો અનુભાવ તે બદલાયેલી ઉત્તર પ્રકૃતિના સ્વભાવ પ્રમાણે તીવ્ર કે મંદ ફળ આપે છે જેમકે જ્યારે મતિજ્ઞાનાવરણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિ સજાતીય ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપે પરિણમે-સંક્રમે[1] ત્યારે મતિજ્ઞાનાવરણનો અનુભાવ પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણાદિના સ્વભાવ પ્રમાણે જ શ્રુતજ્ઞાનાદિને આવૃત કરે છે

વિપાકની શુભાશુભતા—

જે જે કર્મ બંધાય છે તે સર્વનો વિપાક કેવળ શુભ કે કેવળ અશુભ હોતો નથી, પરંતુ અધ્યવસાયરૂપ કારણની શુભાશુભતાને લઈને તે સર્વથા શુભ કે સર્વથા અશુભ નહિ હોવાને લીધે તે શુભ તેમજ અશુભ એમ બંને પ્રકારનો નિર્મિત થાય છે અધ્યવસાયગત શુભ અંશોથી અથવા સ્થૂળ રીતે કહીએ તો શુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક શુભ હોય છે-ઇષ્ટ હોય છે-આહ્લાદકારી હોય છે-પુણ્યરૂપ છે, જ્યારે અશુભ અધ્યવસાયથી નિર્મિત થયેલો વિપાક અશુભ હોય છે-અનિષ્ટ હોય છે-દુઃખરૂપ હોય છે-પાપરૂપ છે જે અધ્યવસાયમાં-જે પરિણામમાં જેટલા પ્રમાણમાં સંક્લેશ ઓછો હોય તે પરિણામ તેટલા પ્રમાણમાં વધારે શુભ હોય છે, અને જે પરિણામમાં જેટલા પ્રમાણમાં સંક્લેશ અધિક હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે વધારે અશુભ હોય છે, કેમકે એવો એકે પરિણામ નથી કે જેને કેવળ શુભ કે કેવળ અશુભ કહી શકાય, દરેક પરિણામ શુભાશુભરૂપ છે આ પ્રમાણે પરિણામની ઉભય સ્વરૂપતા હોવા છતાં તેને શુભ કે અશુભ કહેવામાં આવે છે તે શુભતા અને અશુભતાની મુખ્યતા અને ગૌણતાને લક્ષીને છે આથી કરીને જે શુભ પરિણામથી [2]પુણ્ય-પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી [3]પાપ-પ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે એવી રીતે જે અશુભ પરિણામથી પાપપ્રકૃતિઓમાં અશુભ અનુભાગ બંધાય છે તે જ પરિણામથી પુણ્ય-પ્રકૃતિઓમાં શુભ અનુભાગ પણ બંધાય છે ફેર એટલા પૂરતો જ છે કે પ્રકૃષ્ટ શુભ પરિણામથી બંધાતો શુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ છે-વિશેષ છે અને અશુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ છે-ઓછો છે એવી રીતે પ્રકૃષ્ટ અશુભ પરિણામથી બંધાતો અશુભ અનુભાગ પ્રકૃષ્ટ છે, જ્યારે શુભ અનુભાગ નિકૃષ્ટ છે

પ્રદેશ-બન્ધનો વિચાર—

જ્ઞાનાવરણાદિક આઠે કર્મને 'નામ' કહેવામાં આવે છે પ્રત્યય એટલે કારણ આ નામપ્રત્યયો અર્થાત્ કર્મો મિથ્યાદર્શનાદિક દ્વારા ચારે બાજુથી બંધાય છે કાયિક, વાચિક, માનસિક વ્યાપારો દ્વારા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે, કિન્તુ બાદરનો થતો નથી આ સૂક્ષ્મ પણ આપેક્ષિક છે પરમાણુથી લઈને અનન્ત સ્કંધો પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાને લીધે બન્ધને યોગ્ય નથી અનન્તાનન્ત પ્રદેશવર્ગણામાં કેટલીક ગ્રાહ્ય છે અને કેટલીક અગ્રાહ્ય છે, માટે સૂક્ષ્મ શબ્દ યોજાય છે ઔદારિક,

---

૧ પ્રકૃતિ-સંક્રમની પેઠે બંધકાલીન રસ અને સ્થિતિમાં પણ અધ્યવસાયના બળથી ફેરફાર થાય છે અર્થાત્ તીવ્ર રસ મંદ રસરૂપે અને મંદ રસ તીવ્ર રસરૂપે પરિણમે છે તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જઘન્ય અને જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ બને છે

૨-૩ આનાં નામો માટે જુઓ આ ઉલ્લાસનો અંતિમ ભાગ

વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન અને મન એ સાત વર્ગણાઓને છોડીને સૂક્ષ્મ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરેલ આઠમી કાર્મણ વર્ગણા એ જ બધને યોગ્ય છે સ્થૂળ પરિણામવાળી કોઇ પણ વર્ગણા યોગ્ય નથી આ સૂક્ષ્મ પરિણતિવાળી વર્ગણાના પણ કેટલાક પુદ્ગલો ગ્રહણ યોગ્ય છે અને કેટલાક નથી જે આકાશ-પ્રદેશોમા જીવ રહ્યો હોય છે તે જ પ્રદેશોમા રહેલા કર્મરૂપે પરિણત થનાર પુદ્ગલોનો જ આત્મા સાથે બધ થઇ શકે છે, કિન્તુ બીજા ક્ષેત્રમા રહેલા પુદ્ગલો સાથે આત્માનો બધ થતો નથી જે પ્રદેશોમા આત્મા રહેલો હોય તે જ પ્રદેશોમા રહેલા કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલો સ્નેહ ગુણને લીધે આત્મા સાથે ચોટી જાય છે, આવી સ્થિતિ અન્ય ક્ષેત્રમા રહેલા પુદ્ગલોની થતી નથી વળી જે પુદ્ગલોનો બધ થાય તે પુદ્ગલો સ્થિર હોવા જોઇએ ગતિમાન્ પુદ્ગલો તો ચાલ્યા જ જાય અને એ ગતિપરિણામને લીધે તેમનો આત્મા સાથે આશ્લેષ થતો નથી, કારણ કે તેઓ વેગવાળા છે સર્વ પ્રકૃતિના પુદ્ગલોનો આત્માના દરેક પ્રદેશ સાથે બધ થાય છે આત્માનો એક એક પ્રદેશ અનન્તાનન્ત કર્મપ્રદેશોથી બદ્ધ છે અસખ્ય પ્રદેશવાળા આત્માનો દરેક પ્રદેશ અનન્તાનન્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સ્કધથી બદ્ધ છે એ પ્રમાણે આત્માનો દરેક પ્રદેશ દર્શનાવરણીયાદિક કર્મથી પણ સમજી લેવો ભાવાર્થ એ છે કે આત્માના દરેક પ્રદેશ સાથે કર્મવર્ગણાને યોગ્ય અને અનન્તાનન્ત પ્રદેશ યુક્ત એવા જ્ઞાનાવરણાદિક પુદ્ગલોનો બધ થાય છે કર્મરૂપ પરિણત ન થઇ શકનારા પુદ્ગલોનો બધ થતો નથી

આ પ્રમાણે પ્રદેશ-બધનુ પ્રતિપાદન કર્યું હવે પ્રસગોપાત્ત [1]પુણ્ય-પ્રકૃતિ વિષે વિચાર કરવામા આવે છે (૧) સાતવેદનીય, (૨) સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, (૩) હાસ્ય-મોહનીય, (૪) રતિ-મોહનીય (૫) પુરુષ-વેદ, (૬) શુભ આયુષ્ય, (૭) શુભ નામ અને (૮) શુભ ગોત્ર એ આઠ પુણ્ય-પ્રકૃતિ સમજવી[2] સાતવેદનીય કર્મનુ કારણ જીવો અને વ્રતધારી પ્રત્યેની અનુકમ્પા છે આ સિવાય પણ સરાગ-સયમાદિક યોગ, ક્ષાન્તિ અને શૌચ પણ તેના કારણો છે તત્ત્વાર્થવિષયક શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ છે તે સમ્યક્ત્વના પણ સર્વજ્ઞ, શ્રુત, સઘ અને દેવના અવર્ણવાદનો નિષેધ અને તેમના વર્ણવાદનુ વિધાન એ કારણો છે વર્ણવાદ એટલે સદ્ભૂત ગુણોનુ પ્રકટીકરણ યાને પૂજા, સેવા હાસ્યવેદનીય

---

૧ " पुनातीति पुण्यम् " અર્થાત્ જે પવિત્ર કરે તે 'પુણ્ય' કહેવાય એટલે કે જે કાર્યો કરવાથી અશુભ કર્મ વડે મલિન બનેલો આત્મા ધીરે ધીરે પણ જરૂર પવિત્ર એટલે શુભ કર્મવાળો થઇ અતમાં મોક્ષગામી બને તે કાર્ય 'પુણ્ય' કહેવાય છે વળી એ પુણ્યરૂપ કાર્ય કરવાથી જે શુભ કર્મ બધાય તે શુભ કર્મ પણ 'પુણ્ય' કહેવાય આ પ્રમાણે પુણ્યથી પુણ્ય-ક્રિયા અને પુણ્ય-ફળ બનેનુ સૂચન કરાય છે એ બને વચ્ચે કારણ-કાર્યરૂપ સબધ છે, કેમકે પુણ્યની ક્રિયાથી પુણ્ય યાને શુભ કર્મ ઉપાર્જન થાય છે-બધાય છે, વાસ્તે એ પુણ્યની ક્રિયા તે કારણ છે અને એ દ્વારા બધાયેલુ શુભ કર્મ તે કાર્ય છે

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે પુણ્ય એટલે શુભ કર્મ તેમજ તે શુભ કર્મના ઉદયથી મળતુ ફળ એવી જ રીતે પાપથી અશુભ કર્મ તેમજ તેના ઉદયથી મળતુ ફળ સમજવુ

૨ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૮)નુ નિમ્નલિખિત સૂત્ર —

" सद्वेद्यसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् । २६ । "

કર્મ હાસ્યરૂપે, રતિવેદનીયનો રતિરૂપે અને પુરુષવેદનીયનો પુરુષરૂપે અનુભાવ થાય છે મનુષ્ય અને દેવનું આયુષ્ય એ શુભ છે એમ વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિનો મત છે, જ્યારે **કર્મ-પ્રકૃતિ** પ્રમાણે તો તિર્યંચનું આયુષ્ય પણ શુભ છે ઉચ્ચ ગોત્ર તે શુભ ગોત્ર જાણવું, ગતિ, જાતિ વગેરે નામ-પ્રકૃતિમાથી શુભ નામ-પ્રકૃતિ ગ્રહણ કરવી

સાતવેદનીય પ્રમુખ આઠ પ્રકૃતિઓને ' પુણ્ય-પ્રકૃતિ ' કહેવામા આવે છે એ સિવાયની બાકી બધી ' પાપ-પ્રકૃતિઓ ' છે જોકે એક પ્રકારે પુણ્ય-પ્રકૃતિનો આપણે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરી ગયા છતા હવે બીજી રીતે ૪૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ બતાવવામા આવે જે તે નીચે મુજબ છે -

(૧) સાતવેદનીય કર્મ, (૨-૪) [૧]તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ સબધીનુ આયુષ્ય, (૫-૬) મનુષ્ય-ગતિ અને દેવ-ગતિ, (૭) પચેન્દ્રિય જાતિ, (૮-૧૨) [૨]પાચ શરીરો, (૧૩) સમચતુરસ્ર સસ્થાન, (૧૪) વજ્રઋષભનારાચ સહનન, (૧૫-૧૭) ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીર પૈકી દરેકનુ [૩]અગોપાગ, (૧૮-૨૧) પ્રશસ્ત વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ, (૨૨) નિર્માણ, (૨૩-૨૪) મનુષ્ય તેમજ દેવ સબધી આનુપૂર્વી, (૨૫) અગુરુલઘુ, (૨૬) પરાઘાત, (૨૭) ઉચ્છ્વાસ, (૨૮) આતપ, (૨૯) ઉદ્દ્યોત, (૩૦) પ્રશસ્ત [૪]વિહાયોગતિ, (૩૧) ત્રસ, (૩૨) બાદર, (૩૩) પર્યાપ્ત, (૩૪) પ્રત્યેક, (૩૫) સ્થિર, (૩૬) શુભ, (૩૭) સુભગ, (૩૮) સુસ્વર, (૩૯) આદેય, (૪૦) યશ કીર્તિ, (૪૧) તીર્થંકર-નામકર્મ અને (૪૨) ઉચ્ચ ગોત્ર આ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓથી વિપરીત પ્રકૃતિઓ તે પાપ-પ્રકૃતિઓ છે અને તેની સખ્યા ૮૨ ની છે

---

૧ તિર્યંચો પોતાના જીવનને સારૂ સમજે છે અને તેથી નારકોની માફક મરવાને ઇચ્છતા નથી. આથી તેમનુ આયુષ્ય પુણ્યરૂપ ગણાય છે, જ્યારે નારકોનુ પાપરૂપ ગણાય છે

૨ આ પૈકી જોકે કાર્મણ શરીર ભવભ્રમણના કારણરૂપ છે છતાં એનો અત્ર પુણ્યરૂપે ઉલ્લેખ કરાયો છે તેનુ શુ કારણ ? આનો ઉત્તર એ છે કે સર્વ પૌદ્ગલિક દુખો તેમજ સુખો કાર્મણ શરીરને લઇને છે એટલે પૌદ્ગલિક સુખમાં કાર્મણ શરીરની મુખ્યતાને ધ્યાનમાં લેતા એનો અત્ર પુણ્ય-પ્રકૃતિ તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે

૩ ' અંગોપાંગ 'થી અગ, ઉપાંગ અને અગોપાંગ એ ત્રણે સમજવાં અગો મસ્તક વગેરે આઠ ઉપાંગ આંગળીઓ વગેરે અને અગોપાગ રેખા વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોને ઔદારિક શરીર હોય છે, પરતુ તેને આખ કાન ઇત્યાદિ ઉપાંગો યાને અવયવો હોતા નથી વાસ્તે ઉપાગની પ્રાપ્તિ પુણ્યના ઉદયરૂપ જાણવી. વનસ્પતિને શાખા, પ્રશાખા, ફળ, ફૂલ ઇત્યાદિ અવયવો છે છતા એનુ શરીર ઉપાંગ રહિત ગણાય છે, કેમકે એ દરેક અવયવના અધિષ્ઠાતા જીવો જુદા જુદા છે અર્થાત્ તે અવયવોનો માલીક કોઇ એક જ જીવ નથી માટે એને ઉપાંગ રહિત વર્ણવેલ છે

૪ આકાશ ન હોય તો ગતિ કરવા માટે સ્થાન જ રહેતુ નથી એટલે જોકે આકાશ સિવાય કોઇની પણ ગતિ નથી છતા ગતિનામકર્મથી આ કર્મની ભિન્નતા પ્રતિપાદન કરવા માટે આકાશવાચી ' વિહાયસ્ ' શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે

પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ અને પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

કર્મના (૧) ઘાતિ અને (૨) અઘાતિ એવા બે મુખ્ય ભેદો છે એમા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અતરાય એ ચારે પ્રકારના ઘાતિ-કર્મ આત્માના મૂળ ગુણોના ઘાતક હોવાથી એની તો પાપરૂપે જ ગણના કરાય છે વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચારે પ્રકારના અઘાતિ-કર્મો શુભ તેમજ અશુભ છે આથી જે શુભ પ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયવાળો જીવ બાંધે છે તેનો પુણ્ય-પ્રકૃતિ તરીકે અને જે અશુભ અપ્રશસ્ત પ્રકૃતિઓ સક્લિષ્ટ અધ્યવસાયવાળો જીવ બાંધે છે તેનો પાપ-પ્રકૃતિ તરીકે નિર્દેશ કરાય છે[1] કર્મની બધ, ઉદય, ઉદીરણા વગેરે જે અનેક અવસ્થાઓ છે અને જેને આશ્રીને એના વિવિધ ભેદો પડે છે તે પૈકી અત્ર બન્ધ-અવસ્થા સમજવાની છે, અર્થાત્ પુણ્ય અને પાપ તરીકે ગણાવાયેલી પ્રકૃતિઓ બન્ધ-અવસ્થાની છે તે બન્ધમા જ્ઞાનાવરણની ૫, દર્શનાવરણની ૯, મોહનીયની ૨૬ અને અતરાયની ૫ એમ ૪૫ ઘાતિ-પ્રકૃતિઓ પાપ-તત્ત્વમા ગણાય છે વેદનીયના સાત અને અસાત એ બે પ્રકારો પૈકી અસાત, ગોત્રના ઉચ્ચ અને નીચ એ બે ભેદો પૈકી નીચ અને આયુષ્યના નરકાદિ ચાર પ્રકારો પૈકી નરક-આયુષ્ય એ ત્રણનો પાપ-તત્ત્વમા સમાવેશ કરાય છે નામ-કર્મની ૬૭ પ્રકૃતિઓ પૈકી વર્ણ-ચતુષ્ક શુભ અને અશુભ એમ બને પ્રકારે હોવાથી એની ૭૧ પ્રકૃતિઓ ગણતા એ પૈકી ૩૪ અશુભ પ્રકૃતિઓનો પાપ-તત્ત્વમા અને બાકીની ૩૭ પ્રકૃતિઓનો પુણ્ય-પ્રકૃતિમા અતર્ભાવ કરાય છે આ પ્રમાણે ૪૫ ઘાતિ-પ્રકૃતિઓ, વેદનીયાદિ ત્રણ અઘાતિ-કર્મ પૈકી ૩, અને ૩૪ અશુભ નામ-કર્મની પ્રકૃતિઓ એમ કુલે ૮૨ (=૪૫+૩+૩૪) પાપ-પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે વેદનીયાદિ ત્રણ અઘાતિ-કર્મ પૈકી અવશિષ્ટ ૫ અને ૩૭ શુભ નામ-કર્મની પ્રકૃતિઓ એમ એકદર ૪૨ (=૫+૩૭) પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ છે

પુણ્ય અને પાપને ઉપાર્જન કરવાના પ્રકારો—

સસારી જીવનો એવો એક પણ સમય ખાલી જતો નથી કે જે સમયે એ પુણ્ય અને પાપ પૈકી એકે ઉપાર્જન ન કરે-ન બાંધે, કેમકે પ્રતિસમય જીવ શુભ પરિણામ દ્વારા-મોક્ષ માર્ગાભિમુખી કાષાયિક અધ્યવસાય વડે પુણ્ય બાંધે છે કે કયા તો અશુભ પરિણામ દ્વારા-અપ્રશસ્ત કાષાયિક અધ્યવસાય વડે પાપ બાંધે છે આ પુણ્ય-પાપ બાંધવાના અનેક પ્રકારો છે છતા સામાન્ય રીતે પુણ્ય બાંધવાના ૯ અને પાપ બાંધવાના ૧૮ પ્રકારો ગણાવાય છે તેમા

---

૧ કહ્યુ પણ છે કે—

" बायाल पि पसत्था विसोहिगुणमुक्कडस्स जीवस्स ।
बासीइमप्पसत्था इत्थुक्कडसकिलिट्ठस्स ॥ " १५

[द्वाचत्वारिंशदपि प्रशस्ता विशोधिगुणोत्कटस्य जीवस्य ।
द्व्यशीतिरप्रशस्ता अत्रोत्कटसक्लिष्टस्य ॥]

(૧) [1]પાત્રને અન્ન આપવુ, (૨) પાત્રને જળ આપવુ, (૩) પાત્રને સ્થાન આપવુ, (૪) પાત્રને શયન આપવુ, (૫) પાત્રને વસ્ત્ર આપવુ, (૬) મનથી શુભ વિચાર કરવો, (૭) વચનનો શુભ ઉપયોગ કરવો, (૮) કાયાથી પ્રશસ્ત કાર્ય કરવુ અને (૯) નમસ્કારાદિ ક્રિયા કરવી એ **પુણ્ય બાધવાના નવ પ્રકારો** છે

(૧) જીવ-હિંસા કરવી, (૨) જૂઠુ બોલવુ, (૩) ચોરી કરવી, (૪) વિષય-સેવન કરવુ, (૫) પરિગ્રહ રાખવો, (૬) અપ્રશસ્ત ક્રોધ કરવો, (૭) અપ્રશસ્ત અભિમાન રાખવુ, (૮) અપ્રશસ્ત માયા સેવવી, (૯) અપ્રશસ્ત લોભ કરવો, (૧૦) અપ્રશસ્ત રાગ રાખવો, (૧૧) અપ્રશસ્ત દ્વેષ કરવો, (૧૨) અપ્રશસ્ત કલેશ કરવો, (૧૩) કલક ચડાવવુ, (૧૪) ચાડી ખાવી, (૧૫) હર્ષ, શોક કરવા, (૧૬) નિદા કરવી, (૧૭) કપટ રાખી જૂઠુ બોલવુ અને (૧૮) મિથ્યાત્વ-શલ્યથી યુક્ત હોવુ એ **પાપ બાધવાના [2]૧૮ પ્રકારો** છે આ પૈકી ત્રાજવાના એક પલ્લામા મિથ્યાત્વને મૂકીએ અને બીજા પલ્લામા બાકીના પ્રાણાતિપાતાદિ ૧૭ પાપ-સ્થાનકો મૂકીએ તોપણ મિથ્યાત્વ વાળુ પલ્લુ નીચુ રહે છે

પુણ્યના અને પાપના બે પ્રકારો—

પુણ્યાનુબધી પુણ્ય વળાવા સમાન છે, નહિ કે લૂટારા સમાન ભોગની અભિલાષાથી ધર્મ ન કરતા મુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મ કરાય તો પુણ્યાનુબધી પુણ્ય બધાય મુક્તિની અભિલાષાથી કરાયેલો ધર્મ અપૂર્ણ હોય તો એકદમ મુક્તિ ન મળે, કિન્તુ મુક્તિ ન મળે ત્યા સુધી તે તેના સાધનો પૂરા પાડે, તેમજ પ્રાસગિક ભોગો-ઉપભોગો પણ મેળવી આપે સાધ્ય મળતા સાધન નિવૃત્ત થાય તેમ મુક્તિરૂપ સાધ્ય મળતા તેના સાધનરૂપ પુણ્યાનુબધી પુણ્ય નિવૃત્ત થાય જેમ સ્થાન

૧ અત્ર પાત્રથી મોક્ષમાર્ગે સચરતા મુનિરૂપ સુપાત્ર, ધર્મી ગૃહસ્થ તેમજ અનુકપાને પાત્ર એવા અપગાદિ જીવો સમજવા મુખ્યત્વે ધર્મની બુદ્ધિથી અને ગૌણથી પૌદ્ગલિક સુખ અને સદ્ગતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી સુપાત્રને અન્નાદિક આપવાથી અશુભ કર્મની નિર્જરા થઇ મહાપુણ્ય ઉપાર્જન થાય. ધર્મી ગૃહસ્થને આપવાથી અલ્પ નિર્જરા પૂર્વક પુણ્ય ઉપાર્જન થાય. અપગાદિ દુખી જીવોને આપવાથી પણ પુણ્ય ઉપાર્જન થાય સત્ય ધર્મથી વિમુખ જનોને પણ અન્નાદિ આપવામા જૈન મત સમત છે, કેમકે જૈનોના અભગ દ્વાર છે અને બારણેથી કોઇ નિરાશ થઇને ન જવો જોઇએ હા, અનગત્ત એવા જીવોને આપવાથી પુણ્ય થશે અથવા તો એ ધર્મી જીવ છે એવી બુદ્ધિ ન હોવી જોઇએ યાચક બારણેથી નિરાશ થઇ જાય તો પોતાના દાક્ષિણ્ય-ગુણમા ખામી આવે, પોતાનો ધર્મ નિદાય. પોતાનામા દાન-ગુણ પ્રગટે, પોતાના ધર્મની પ્રશસા થાય અને અન્ય જીવો પણ ધર્માભિમુખ બને એ ઉદ્દેશથી ગમે તેને પણ દાન આપવામાં વાંધો નથી. લક્ષ્મી ઉપરનો મોહ જતો રહેવાથી લક્ષ્મીની અસારતા દર્શાવવાને તીર્થંકરાદિ દીક્ષા લેનાર ઉત્તમ જીવોની પેઠે ગમે તે જીવને દાન આપે તો તેથી પુણ્ય જ બધાય

૨ આ ૧૮ પાપ-સ્થાનકો છે આ પૈકી પ્રશસ્ત ભાવે કેટલાક સેવાય તો પુણ્ય બધાય છે તેમાં પ્રશસ્ત ભાવથી જિનાજ્ઞા અનુસાર દેવ ગુરુ અને ધર્મ ઉપરનો રાગ સમજવો. ધન વગેરે સાંસારિક પદાર્થ ઉપર રાગ રાખવો એ તો અપ્રશસ્ત ભાવ છે ધીરે ધીરે પ્રશસ્ત રાગનો પણ ત્યાગ કરવો જેથી મોક્ષ મળે પ્રથમ પ્રશસ્ત રાગ વડે અપ્રશસ્તને મારી હઠાવવો અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશસ્ત રાગથી પણ નિવૃત્ત થવાશે અને તેમ થતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે

દેખાડવા આવેલો વળાવો તેનુ કાર્ય પૂર્ણ થતા ચાલ્યો જાય તેમ વળાવારૂપ પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય પણ મોક્ષ દેખાડી ચાલતુ થાય

પાપાનુબંધી પુણ્ય એ તો લૂટારો છે અને એની ઉત્પત્તિ ભોગની જ આશાથી કરાતા ધર્મથી ઉદ્ભવે છે લૂટારાના ધર્મ અનુસાર પાપ આત્માનો સ્વાભાવિક ખજાનો લૂટે છે અને તેની અધોગતિ કરે છે

પાપના પણ પુણ્યાનુબંધી પાપ અને પાપાનુબંધી પાપ એવા બે પ્રકારો છે આના સ્વરૂપ માટે જુઓ આઠમુ પૃષ્ઠ

ગતિ પ્રમાણે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

નરક-ગતિમા [1]સાતવેદનીય, પચેન્દ્રિય જાતિ, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એ ત્રણ શરીર -નામકર્મ, વૈક્રિય ઉપાગ-નામકર્મ, [2]વર્ણ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, નિર્માણ, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર અને શુભ નામકર્મ એમ ૨૦ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સભવે છે

તિર્યચ-ગતિમા મનુષ્ય-ત્રિક, દેવ-ત્રિક, આહારક-દ્વિક અને તીર્થકર-નામકર્મ સિવાયની બાકીની ૩૩ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય [3]

---

૧ જિનેશ્વરના જન્માદિ પાંચ કલ્યાણકો પ્રસગે હોય

૨ નારક જીવોના શરીર સ્થૂલ દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ વર્ણાદિ અશુભ વર્ણ-ચતુષ્કવાળાં છે, પરતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અનુસાર તો એ શરીરોમા અલ્પાંશે શુભ વર્ણ-ચતુષ્ક પણ છે જ

૩ આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ગર્ભજ-તિર્યચોને સમચતુરસ્ત્ર સસ્થાન સભવે છે આવી પરિસ્થિતિમા સમચતુરસ્ત્રનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ નહિ કરતા એનાથી એના પ્રવૃત્તિનિમિત્તથી ઉદ્ભવતો અને સામુદ્રિક શાસ્ત્રમા કહેના લક્ષણોથી લક્ષિત શરીરનો આકાર સમજવો સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો મનુષ્ય અને દેવ આશ્રીને સમચતુરસ્ત્ર સસ્થાનનો નીચે મુજબનો અર્થ કરાય છે કે જે વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ગણાય છે —

આ સસ્થાનવાળો મનુષ્ય કે દેવ જ્યારે પર્યકાસને બેઠેલ હોય ત્યારે તેની ડાબા પગના ઢીંચણથી જમણા ખભા સુધીની લબાઇ, જમણા પગના ઢીંચણથી ડાબા ખભા સુધીની લબાઇ, જમણા ઢીંચણથી ડાબા ઢીંચણ સુધીની લબાઇ અને પર્યકાસનના મધ્ય ભાગથી તે લલાટના ઉપરના ભાગ સુધીની લબાઇ એમ ચારે લબાઇઓનુ સરખુ માપ થાય અને તેમ થતાં સમ એટલે સરખા માપમા છે ચતુરસ્ત્ર એટલે ચાર ખૂણા જેના તે સમચતુરસ્ત્ર એ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ચરિતાર્થ થાય પરતુ આ અર્થ ગર્ભજ-તિર્યચ આશ્રીને ઘટી શકે તેમ નથી વળી જેની ઊંચાઇ ૧૦૮ આત્માંગુલ જેટલી હોય તેનુ સસ્થાન 'સમચતુરસ્ત્ર' કહેવાય છે એ અર્થ પણ ગર્ભજ-તિર્યચ પરત્વે મધ બેસતો થઇ શકે તેમ નથી, આથી શ્રીસર્વજ્ઞોએ ઘોડા હાથી વગેરે ગર્ભજ-તિર્યચોના અવયવોનુ જેવુ પ્રમાણ પ્રકાશ્યુ છે તેવા પ્રમાણવાળાં અવયવોની પ્રાપ્તિ તે 'સમચતુરસ્ત્ર સસ્થાન' ગણાય આ પ્રમાણો સામુદ્રિક શાસ્ત્રને અનુરૂપ હોય જ

મનુષ્ય-ગતિમા દેવ ત્રિક, તિર્યગ્-આયુષ્ય અને આતપ સિવાયની બાકીની ૩૭ પુણ્ય પ્રકૃતિઓ હોય

દેવ-ગતિમા મનુષ્ય-ત્રિક, તિર્યગ્-આયુષ્ય, ઔદારિક-દ્વિક, આતપ, આહારક-દ્વિક અને તીર્થંકર-નામકર્મ એ દશ સિવાયની અવશિષ્ટ ૩૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય

જાતિ પ્રમાણે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

એકેન્દ્રિય જાતિમા સાતવેદનીય, ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો, [1]વૈક્રિય શરીર, વર્ણ-ચતુષ્ક, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ આતપ, ઉદ્દ્યોત, નિર્માણ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, યશ અને તિર્યગ્-આયુષ્ય એમ ૨૦ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સભવે

દ્વીન્દ્રિય જાતિમા સાતવેદનીય, ઔદારિક-દ્વિક, તૈજસ, કાર્મણ, વર્ણ-ચતુષ્ક, અગુરુલઘુ, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, ઉદ્દ્યોત, નિર્માણ, તિર્યગ્-આયુ, ત્રસ, બાદર, પર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, અને યશ એમ ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ સભવે

ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જાતિમા પણ દ્વીન્દ્રિય જાતિ આશ્રીને ગણાવેલી ઉપર્યુક્ત ૨૨ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય

પચેન્દ્રિય જાતિમા આતપ વિનાની બાકીની ૪૧ પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ હોય

૮૨ પાપ-પ્રકૃતિઓ—

૫ જ્ઞાનાવરણો, ૯ દર્શનાવરણો, અસાતવેદનીય, મિથ્યાત્વ, ૧૬ કષાય, ૯ નોકષાય, નારક-આયુષ્ય, નરકગતિ, [2]તિર્યચ ગતિ, એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીની ચાર જાતિઓ, પ્રથમ સહનન સિવાયના પાચ સહનનો, પહેલા સસ્થાન સિવાયના બાકીના પાચ સસ્થાનો, અપ્રશસ્ત વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ, નારક-આનુપૂર્વી અને [3]તિર્યગ્-આનુપૂર્વી, ઉપઘાત, અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુસ્વર, અનાદેય, અયશ કીર્તિ, નીચ ગોત્ર અને ૫ અતરાયો એમ ૮૨ પ્રકારની પાપ-પ્રકૃતિઓ છે

---

૧ આ કથન માત્ર પર્યાપ્ત-લબ્ધિવાળા વાયુકાય આશ્રીને જાણવુ

૨-૩ તિર્યચ-આયુષ્યને પુણ્યરૂપે ગણવુ અને તિર્યચ-ગતિ અને તિર્યચ આનુપૂર્વીને પાપરૂપે ગણવી એ કેવી રીતે ઉચિત ગણાય એવો જો કોઇ પ્રશ્ન ઉઠાવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી બધાય અને શુભ રસરૂપે ભોગવાય તે 'પુણ્ય-પ્રકૃતિ' ગણાય છે અને જે સક્લિષ્ટ અધ્યવસાય પૂર્વક બધાય તે 'પાપ-પ્રકૃતિ' ગણાય છે આથી તિર્યચ-આયુષ્ય જે આયુષ્ય-કર્મનો એક પ્રકાર છે તે આયુષ્ય-કર્મ અને તિર્યચ-ગતિ અને તિર્યગ-આનુપૂર્વી જે નામ-કર્મના ઉત્તર ભેદો છે તે નામ-કર્મ ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે એના બધ-કારણોમા ભિન્નતા જણાય તો તે સ્વાભાવિક છે

ગતિ પ્રમાણે પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

દેવ-ગતિમા સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, નરકત્રિક, નપુસકવેદ, તિર્યચ-ગતિ, તિર્યચ-આનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિઓ, વજ્ર-ઋષભ-નારાચ સિવાયના બાકીના પાચ સહનનો, સમચતુરસ્ર સિવાયના પાચ સસ્થાનો, અશુભ વિહાયોગતિ, દુસ્વર અને નીચ ગોત્ર એ ૨૭ પાપ-પ્રકૃતિઓ સિવાયની બાકીની ૫૫ પ્રકૃતિઓ હોય, અને જ્યારે સ્ત્યાનર્દ્ધિ-ત્રિક ન હોય ત્યારે ૫૨ પ્રકૃતિઓ હોય

નરક-ગતિમા સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્ત, સાધારણ, પાચ અશુભ સહનનો, ચાર અશુભ સસ્થાનો, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, તિર્યચ-ગતિ અને તિર્યચ-આનુપૂર્વી એ ૨૧ સિવાયની અવશિષ્ટ ૬૧ પાપ-પ્રકૃતિઓ સભવે, અને જો સ્ત્યાનર્ધિ-ત્રિકનો ઉદય ન ગણીએ તો ૫૮ નો ઉદય હોય

તિર્યચ-ગતિમા નરક-ત્રિક સિવાયની ૭- પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય

મનુષ્ય-ગતિમા સ્થાવર, સૂક્ષ્મ, સાધારણ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, તિર્યચ-ગતિ, તિર્યચ-આનુપૂર્વી અને નરક-ત્રિક એ ૧૨ સિવાયની બાકીની ૭૦ પાપ-પ્રકૃતિઓ ઉદયમા આવે

જાતિ પ્રમાણે પાપ-પ્રકૃતિઓનો વિભાગ—

એકેન્દ્રિય જાતિમા દુસ્વર, નરક-ત્રિક, પુરુષ-વેદ, સ્ત્રી-વેદ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અશુભ વિહાયોગતિ, પાચ અશુભ સહનનો અને હુડક વિનાના ચાર અશુભ સસ્થાનો એમ ૧૯ સિવાયની બાકીની ૬૩ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય

દ્વીન્દ્રિયમા, ત્રીન્દ્રિયમા અને ચતુરિન્દ્રિયમા પણ એકેન્દ્રિયની જેમ ૬૩ પાપ-પ્રકૃતિઓ હોય છે, પરન્તુ દ્વીન્દ્રિયને બદલે એકેન્દ્રિય વિના ઇત્યાદિ ઘટના સમજી લેવી પચેન્દ્રિયમા એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, સૂક્ષ્મ, સાધારણ અને સ્થાવર એ સાત સિવાયની બાકીની ૭૫ પાપ-પ્રકૃતિઓ ઉદયમા હોય—

[1]પુણ્ય અને પાપના વાસ્તવિક અને સ્વતત્ર અસ્તિત્વ—

પુણ્ય અને પાપ સબધી વિવિધ માન્યતાઓ છે કેટલાકો એમ માને છે કે કેવળ પુણ્ય જ તત્ત્વરૂપ છે, નહિ કે પાપ કેટલાક કહે છે કે એકલુ પાપ જ તત્ત્વ છે, નહિ કે પુણ્ય કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે પુણ્ય અને પાપ એ બે જુદા જુદા તત્ત્વ નથી, પરતુ 'પુણ્ય-પાપ' નામનુ

---

૧ શ્રીમહાવીરસ્વામી સાથે શ્રીઅચલભ્રાતાને આ સબધમા ઊહાપોહ થયો હતો આનુ વિશિષ્ટ વર્ણન વિશેષાવશ્યકગત ગણધરવાદમા નજરે પડે છે તેના આધારે આ પ્રકરણ આલેખવામાં આવ્યુ છે

સાધારણ એક જ તત્ત્વ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો પુણ્ય અને પાપ એ બે મેચક મણિની પેઠે મિશ્ર છે, એટલે કે સુખ-દુ ખના કારણરૂપ પુણ્ય-પાપ એક જ ઉભય સ્વરૂપવાળી વસ્તુ છે કેટલાકનુ માનવુ એવુ છે કે કર્મ જેવી કોઇ ચીજ જ નથી આ જગતનો સવ પ્રપચ જે ચાલી રહ્યો છે તે બધો સ્વભાવે કરીને ચાલે છે-ચાલ્યા કરે છે આ પ્રમાણેના ચાર પક્ષો પૈકી એકેને ન સ્વીકારતા જૈનોનુ કહેવુ ન્યાય્ય જ છે તેમની માન્યતા મુજબ પુણ્ય અને પાપ એ બે કર્મના ભેદો હોઇ ખપુષ્પરૂપ નથી, પરતુ વાસ્તવિક પદાર્થો છે, એટલુ જ નહિ પણ વિશેષમા તે બંને સ્વતત્ર છે બનેની જાતિ સ્વભાવથી જુદી છે એટલે પુણ્ય અને પાપના સરવાળા કે બાદબાકી માટે સ્થાન નથી સ્પષ્ટ શબ્દમા કહીએ તો એક મનુષ્યે ૬૦ ટકા પુણ્ય કર્યું હોય અને ૪૦ ટકા પાપ કર્યું હોય તો તેને આ બનેનુ પૃથક્ પૃથક્ ફળ ભોગવવુ પડે, નહિ કે કેવળ ૨૦ ટકા પુણ્યનુ એવી રીતે જો એ મનુષ્યે ૮૦ ટકા પાપ કર્યું હોય તો તેના પુણ્યનુ ફળ નષ્ટ થઇ કેવળ તેને ૨૦ ટકા પાપનુ ફળ ભોગવવુ પડે એ વાત પણ જૈન સિદ્ધાન્તને સમત નથી આથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જૈન મત પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપ એ બે તદ્દન જુદા જુદા પરસ્પર સબધ વિનાના સ્વતત્ર તત્ત્વો છે

પુણ્ય જ છે, પાપ નથી એ પ્રમાણે એકાન્ત માનનારા એવુ પ્રતિપાદન કરે છે કે જેમ પથ્ય આહારની વૃદ્ધિ થતા આરોગ્યમા વધારો થાય છે તેમ પુણ્યની વૃદ્ધિ થતા સુખની પણ વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પુણ્યના ઉત્કર્ષ અનુસાર સુખની વૃદ્ધિરૂપે છેવટે સ્વર્ગનુ સુખ પણ મળે છે વળી જેમ પથ્ય આહારનો અનુક્રમે ત્યાગ કરવાથી રોગ થાય છે તેમ પુણ્યની હાનિ થવાથી સુખની પણ હાનિ થાય છે, દુ ખ થાય છે છેવટે વધારેમા વધારે નરકનુ દુ ખ પ્રાપ્ત થાય છે વિશેષમા જેમ પથ્ય આહારનો સર્વાંશે ત્યાગ કરવાથી જેમ મરણ થાય છે તેમ પુણ્યનો સર્વાંશે ક્ષય થતા મોક્ષ મળે છે

પુણ્યના સર્વથા અભાવ પૂર્વક કેવળ પાપને માનનારાનુ મતવ્ય એ છે કે જેમ અપથ્ય આહારની વૃદ્ધિ થતા રોગમા વધારો થાય છે તેમ પાપની વૃદ્ધિથી દુ ખની વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ પાપના ઉત્કર્ષમા અધમતાનુ-નરકનુ દુ ખ પ્રાપ્ત થાય છે વળી અપથ્ય આહારનો ત્યાગ કરવાથી જેમ આરોગ્ય વધે છે તેમ પાપનો અપકર્ષ થવાથી સુખની વૃદ્ધિ થાય છે અને છેવટે સ્વર્ગનુ સુખ પણ મળે છે વિશેષમા અપથ્ય આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી જેમ પરમ આરોગ્ય મળે છે તેમ પાપનો સર્વાંશે ક્ષય થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે

પુણ્ય અને પાપ એક જ સકીર્ણ વસ્તુ છે, પરતુ જુદી જુદી નથી એમ માનનારાનુ કહેવુ એ છે કે જેમ મેચક-મણિમા અનેક રગો હોવા છતા તે એક જ વસ્તુ છે, નરસિંહમા નર અને સિંહની જુદી જુદી આકૃતિ હોવા છતા તે એક જ વ્યક્તિ છે અથવા તો હરતાલ કે ગળી વગેરે વર્ણોમાથી કોઇ પણ બે વર્ણોથી મિશ્ર વર્ણ જેમ એક જ વસ્તુ છે તેમ આ પુણ્ય અને પાપ પણ ઉભય મિશ્ર એક જ વસ્તુ છે જ્યારે એ એક જ વસ્તુ છે તો તેના પરસ્પર વિરોધી પુણ્ય અને પાપ એવા નામ કેવી રીતે સભવે એવો કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર તેઓ એમ સૂચવે છે કે

પુણ્ય પાપથી મિશ્ર એક વસ્તુમા પુણ્યનો અ શ વધારે હોય તો તે ' પુણ્ય ' કહેવાય છે અને પુણ્યાંશની હાનિ થવાથી તે ' પાપ ' કહેવાય છે, અને પાપનો અંશ વધારે હોય તો તે ' પાપ ' કહેવાય છે અને તેની હાનિ થતા તે ' પુણ્ય ' કહેવાય છે

કેટલાક પુણ્ય અને પાપ વિના સ્વભાવથી જ આ સ સારની વિચિત્રતા માને છે, પ ન્તુ તે હકીકત વ્યાજબી નથી, કેમકે જો સ્વભાવ જ સ સારની વિચિત્રતાનુ કારણ હોય તો એ સ્વભાવ શુ કોઇ વસ્તુ છે, નિષ્કારણતા છે કે વસ્તુનો ધર્મ છે એ જાણવુ બાકી રહે છે પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીએ અર્થાત સ્વભાવ કોઇ વસ્તુ છે એમ માનીએ તો આકાશકુસુમની પેઠે તે કોઇ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી તેમજ તેને પ્રતીતિ કરાવનારૂ કોઇ પ્રમાણ નથી એથી તેનો અભાવ જ છે વળી એની અત્યત અનુપલબ્ધિ હોવા છતા એ સ્વભાવ છે, પર તુ કર્મ નથી એમ શા માટે માનવુ ? જે હેતુ સ્વભાવનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે તે જ હેતુ કર્મનુ અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ કરે તેમ છે વળી અપ્રમાણિક સ્વભાવને વસ્તુરૂપે સ્વીકારાય તો કર્મને તેમ શા સારૂ ન માનવુ ? એટલે કે સ્વભાવ એ કર્મનુ અન્ય નામ છે એમ કહેવામા શો દોષ છે ? વિશેષમા તે સ્વભાવ ઘટની પેઠે મુકરર આકારવાળો હોવાથી કર્તા ન થઇ શકે વળી જો તે મૂર્ત હોય તો કર્મ અને સ્વભાવ એ બેમા કેવળ નામનો જ ફરક છે જો તે અમૂર્ત હોય તો ઉપકરણ રહિત હોવાથી તે કર્તા ન થઇ શકે જેમક આકાશ અમૂર્ત હોવાથી તે શરીરને કરનાર નથી શરીરાદિ મૂર્ત કાર્યનુ અમૂર્ત સ્વભાવ કારણ છે એ માન્યતા પણ યોગ્ય નથી, વાસ્તે કાર્યાદિપણા વડે તેને મૂર્ત માનવુ ઇષ્ટ છે

હવે જો સ્વભાવનો અર્થ નિષ્કારણતા કરવામા આવે તો એનો અર્થ એ થયો કે કારણ વિના પણ દેહાદિ સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે આથી તો ગધેડાના શીંગડા નિષ્કારણ જ છે માટે તે પણ હોવા જોઇએ વળી કારણનો અભાવ સર્વત્ર સમાન હોવાથી એકીસાથે સર્વ શરીરાદિ ઉત્પન્ન થવા જોઇએ વળી એ પ્રમાણે માનવાથી તો શરીરાદિની ઉત્પત્તિ હેતુ વિના અર્થાત્ અકસ્માત્ થવાની અને એમ માનવુ તો અયુક્ત છે, કેમકે જેની ઉત્પત્તિ અકસ્માત્ હેતુ વિના હોય છે તે અભ્ર વગેરેના વિકારની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાળુ હોતું નથી શરીરાદિ તો આદિવાળા તેમજ પ્રતિનિયત આકારવાળા છે, વાસ્તે તેની ઉત્પત્તિ આકસ્મિક નહિ ગણાય, પર તુ કર્મરૂપ હેતુને આભારી ગણાય દેહાદિ ઘટની પેઠે પ્રતિનિયત આકારવાળા હોવાથી ઉપકરણવાળા કર્તાએ તે રચ્યા છે એમ જણાય છે અને ગર્ભાદિ અવસ્થામા કર્મ સિવાય બીજુ ઉપકરણ ઘટે નહિ, માટે તે કર્મરૂપ હેતુ માનવો સયુક્તિક છે

સ્વભાવ એ વસ્તુનો ધર્મ છે એ વિકલ્પ હવે વિચારીશું વિજ્ઞાનાદિ જેમ આત્માના ધર્મો છે તેમ જો એ અમૂર્ત આત્માનો ધર્મ હોય તો આકાશની પેઠે અમૂર્ત હોવાથી તે શરીરાદિનુ કારણ થઇ શકે નહિ જો સ્વભાવ એ કોઇ મૂર્ત વસ્તુનો ધર્મ હોય તો તેમ માનવામા અડચણ નથી, કેમકે કર્મ એ પુદ્ગલાસ્તિકાયનો પર્યાય જ છે અને તેનો તેવો સ્વભાવ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સ્વભાવ એ જીવ અને કર્મનો પરિણામ છે અને પુણ્ય અને પાપના નામથી ઓળખાતો એ પરિણામ કારણથી અને કાર્યથી જાણી શકાય તેમ છે,

તત્ત્વાર્થસૂત્ર, **યોગશાસ્ત્ર**(અ ૧, શ્લો ૧૬)ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, **સમયસાર-પ્રકરણ** વગેરેમા પુણ્ય અને પાપ સિવાયના સાત તત્ત્વોની પ્રરૂપણા નજરે પડે છે તેથી એ બે તત્ત્વોનો લોપ સમજવાનો નથી, કિન્તુ એ અપેક્ષાનુસાર કથન છે વળી **ભગવતી**, **ઉત્તરાધ્યયન** વગેરે આગમમા પણ નવ તત્ત્વો માનેલા છે એટલે પુણ્ય અને પાપને તત્ત્વરૂપે કોઇ પણ અપેક્ષાએ ન જ સ્વીકારવાની વૃત્તિ કેવળ મિથ્યાભિનિવેશરૂપ છે અને એમ હોઇ એ વૃત્તિ પોષવા જેવી નથી

इति प पम् प पसू बीत्युपाधियुक्त-शास्त्रविशारद-जैनाचार्य-श्रीमद्विजयधर्मसूरीश्वरचरणारविन्दभृङ्गायमाणेन न्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तकश्रीमङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य बन्धाधिकारवर्णननामा चतुर्थ उल्लासोऽनुवादादिपूर्वंक समाप्त ॥

પંચમ ઉલ્લાસ-' સંવર ' અધિકાર

નવીન પુદ્‌ગલોના ગ્રહણનો ઉચ્છેદ કરવામા નિમિત્તભૂત એવા ' સવર ' તત્ત્વનુ હવે લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા સવરનુ લક્ષણ એ છે કે—

आस्रवनिरोधनिमित्तकत्व सवरस्य लक्षणम् । (६३९)

અર્થાત્ આસ્રવના પ્રતિબધના કારણને ' સવર ' કહેવામા આવે છે આ સવરના (૧) દ્રવ્ય-સવર અને (૨) ભાવ-સવર એમ બે પ્રકારો છે તેમા દ્રવ્ય-સવરનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે.—

कर्मपुद्गलादानोच्छेदपरिणामरूपत्व द्रव्यसवरस्य लक्षणम् । (६४०)

અર્થાત્ કર્મરૂપ પુદ્‌ગલના ગ્રહણના ઉચ્છેદરૂપ પરિણામને ' દ્રવ્ય-સવર ' કહેવામા આવે છે.

ભાવ-સંવરનુ લક્ષણ—

भवहेतुक्रियात्यागनिमित्तपरिणामरूपत्व भावसवरस्य लक्षणम् । (६४१)

અર્થાત સસારના હેતુરૂપ ક્રિયાના ત્યાગમા નિમિત્તરૂપ પરિણામને 'ભાવ-સવર' કહેવામાં આવે છે.

આપણે જોઇ ગયા તેમ કર્મના આગમનના કારણરૂપ આસ્રવ છે અને તે શુભ અથવા અશુભ એવા માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારો, પાચ ઇન્દ્રિયો, ચાર કષાયો, પાચ અવ્રતો અને ૨૫ ક્રિયાઓ એમ ૪૨ પ્રકારે છે આ આસ્રવોને રોકવા તેનુ નામ ' સંવર ' છે[૧] આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે કર્મના ઉપાદાનમા હેતુરૂપ એવા પરિણામનો અભાવ તે 'સવર' છે

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ. ૯)નુ નિમ્નલિખિત આદ્ય સૂત્ર—

" आस्रवनिरोध सवर ।१।"

૨ જે નિમિત્ત દ્વારા કર્મનો બધ થાય તે ' આસ્રવ ' કે આ નિમિત્ત દર્શાવાય છે આ પૈકી જેટલાં નિમિત્તનો નિરોધ કરાય-એટલે અંશે આસ્રવનો [illegible] અશે સવરની ઉત્પત્તિ સમજવી વિશેષમાં આધ્યાત્મિક વિકાસનો ક્રમ આસ્રવનિરોધ ઉપર અવલબિત છે, એથી જેમ જેમ સવરની માત્રા વધતી [illegible]

વળી સંવરના (૧) સર્વ–સંવર અને (૨) દેશ–સંવર એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે[1] તેમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બંને જાતના કાયિકાદિ વ્યાપારના નિરોધને ' સર્વ–સંવર ' જાણવો, અને ચારિત્ર–ગ્રહણના સમયથી માંડીને તે સૂક્ષ્મ અને બાદર યોગોનો નિરોધ ન કરાય ત્યાં સુધીની અવસ્થા તે ' દેશ–સંવર ' જાણવી

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાયિક વગેરે પ્રકારના ચારિત્રને પાળનારાઓમાં પરિસ્પન્દ-પણું–અતિચારતા રહેલ હોવાને લીધે તેમનામાં પ્રધાન સંવરનો અભાવ છે, જોકે તેમણે તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેમજ સંસાર–સમુદ્ર તરી જવાની તેમની ઇચ્છા છે આથી કરીને એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વ પ્રમાદના સ્થાનોનો જેમણે પરિત્યાગ કર્યો છે તેમને વિષે દેશ–સંવર તો નક્કી હોય છે જ

આ સંવરની પ્રાપ્તિના ઉપાયો તરીકે ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહનો વિજય અને ચારિત્રનો નિર્દેશ કરાય છે[2] આ ઉપાયોનું સ્વરૂપ આપણે હવે વિચારીશું તેમાં રાગ–દ્વેષના પરિણામથી ઉદ્‌ભવતા આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનના અધ્યવસાયથી મનનો નિગ્રહ કરનારી તેમ જ ઐહિક અને પારલૌકિક અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરનારી વ્યક્તિ કર્મ રોકી શકે છે–નવો કર્મબંધ થવા દેતી નથી

ગુપ્તિનું સામાન્ય લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वकत्रिविधयोगस्य शास्त्रोक्तविधिना स्वाधीन-मार्गव्यवस्थापनरूपत्वं गुप्तिसामान्यस्य लक्षणम् । (६४२)

થતું જાય આથી એ ફલિત થાય છે કે પૂર્વપૂર્વવર્તી ગુણસ્થાનના આસ્રવો કે તજ્જન્ય બંધનો અભાવ એ ઉત્તરોત્તરવર્તી ગુણસ્થાનના સંવર છે

કયા ગુણસ્થાનમાં કયા આસ્રવના નિરોધરૂપ સંવર છે, એનો અત્ર ઉલ્લેખ ન કરતાં એના જિજ્ઞાસુને **તત્ત્વાર્થ** (અ ૯, સૂ ૧)ની દિગંબરીય વ્યાખ્યા નામે **સર્વાર્થસિદ્ધિ** જોવા ભલામણ છે

૧ સ્થાનાંગ (સૂ ૫૯૮)માં સંવરના સ્પર્શનેન્દ્રિયાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો આશ્રી એક એક સંવર, મનસંવર, વચન–સંવર અને કાય–સંવર એમ સંવરના આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે

૨ અત્ર જે છ ઉપાયો દર્શાવાયા છે તે **નવતત્ત્વપ્રકરણ** (ગા ૨૧)ને અનુસરીને નિર્દેશાયેલા જણાય છે બાકી આ ઉપરાંત તપ પણ સંવરનો ઉપાય છે, અને એ વાતની **તત્ત્વાર્થ** (અ ૯) નાં નિમ્નલિખિત સૂત્રો સાક્ષી પૂરે છે —

" **स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ।२। तपसा निर्जरा च ।३।** "

વિસ્તારથી વિચારતાં સંવરના ઉપાય ૫૭ કે ૬૯ ગણાવાય છે જેમકે ગુપ્તિના ૩ સમિતિના ૫, ધર્મના ૧૦, અનુપ્રેક્ષાના ૧૨, પરીષહના ૨૨, અને ચારિત્રના ૫ ભેદો ગણતાં, સંવરના ૫૭ પ્રકારો થાય છે અને જો તપના ૧૨ પ્રકારો ઉમેરીએ તો ૬૯ થાય છે,

અર્થાત સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક ત્રણ પ્રકારના યોગોને શાસ્ત્રમા કહેલી વિધિ અનુસાર પોતપોતાના માર્ગમા સ્થાપન કરવા તે ગુપ્તિનુ સામાન્ય લક્ષણ છે આ ગુપ્તિના (૧) મનો-ગુપ્તિ, (૨) વચન-ગુપ્તિ અને (૩) કાય-ગુપ્તિ એમ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમા [1]મનો-ગુપ્તિનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

समस्तकल्पनाजालपरित्यागपूर्वकत्वे सति समत्वे सुप्रतिष्ठितस्य मनसो यदात्मरमणतारूपत्वम्, कुशलाकुशलसङ्कल्पनिरोधरूपत्व वा मनोगुप्तेर्लक्षणम्। (६४३)

અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની કલ્પનાની જાળનો ત્યાગ કરી મનને સમતામા સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યા બાદ જે આત્મરમણતા કરાય છે તે 'મનોગુપ્તિ' કહેવાય છે અથવા કુશળ અને અકુશળ એટલે કે સારા નરસા એવા સકલ્પોના નિરોધને પણ ' મનોગુપ્તિ ' કહેવામા આવે છે તેમા કુશળ સકલ્પોનુ અનુષ્ઠાન તે સરાગસયમાદિરૂપ છે અકુશળ એથી વિપરીત સ્વભાવનુ છે કુશળમા અર્થાત સરાગસયમાદિમા પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતા સસારના હેતુરૂપ અકુશળનો જો અભાવ હોય તો તે પણ ' મનોગુપ્તિ ' છે યોગના નિરોધની અવસ્થામા તો સર્વથા અભાવને જ ' મનોગુપ્તિ ' કહેવામા આવે છે અને તે સમયમા સર્વ કર્મનો ક્ષય કરવાનો જ આત્માનો પરિણામ હોય છે

વચન-ગુપ્તિનુ લક્ષણ—

वाचनप्रच्छनप्रश्नव्याकरणादिष्वपि सर्वथा वाङ्निरोधरूपत्वं, सर्वथा भाषानिरोधरूपत्व वा वाग्गुप्तेर्लक्षणम्। (६४४)

અર્થાત્ વાચના, પ્રચ્છના, પ્રશ્નોત્તર વગેરે કાર્યોને ઉદ્દેશીને પણ સર્વથા વાણીનો નિરોધ કરવો તે ' વચન-ગુપ્તિ ' જાણવી અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ભાષાનો સર્વ પ્રકારે નિરોધ યાને એક પણ અક્ષર ન ઉચ્ચારવો તે ' વચન-ગુપ્તિ ' છે

કાય-ગુપ્તિનુ લક્ષણ—

शयनासननिक्षेपस्थानचङ्क्रमणादिषु कायचेष्टानियमरूपत्व काय-गुप्तेर्लक्षणम्। (६४५)

---

[1] આનુ એક લક્ષણ આપણે ૮૮૩મા પૃષ્ઠમાં વિચારી ગયા છીએ

અર્થાત્ સૂતા, બેસતા, (કોઇ વસ્તુ) મૂકતા, જતા, આવતા વગેરે ક્રિયાઓમાં શરીરની ચેષ્ટાને કાબુમાં રાખવી તે 'કાય-ગુપ્તિ' છે

આ પ્રમાણે જોકે ત્રિવિધ ગુપ્તિના લક્ષણોનો નિર્દેશ પૂર્ણ થાય છે, પરંતુ એ લક્ષણોનો વિશેષ વિચાર કરતા મનોગુપ્તિ વગેરેના જે ભેદો જણાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો બાકી રહે છે એટલે હવે એ દિશામાં પ્રયાણ કરાય છે

મનોગુપ્તિના ત્રણ પ્રકારો—

આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનાનુબંધી કલ્પનાની જાળનો ત્યાગ એ અકુશલનિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે શાસ્ત્રાનુસારી, પરલોકસાધક, ધર્મધ્યાનાનુબંધી અને માધ્યસ્થ્ય પરિણામ-રૂપ ગુપ્તિ એ એનો બીજો પ્રકાર છે એટલે કે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનમાં મનને પરોવવું તે કુશલ-પ્રવૃત્તિરૂપ બીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે અને કુશલાકુશલ મનોવૃત્તિના નિરોધ પૂર્વક તમામ યોગના નિરોધની અવસ્થા દરમ્યાનની આત્મરમણતા એ યોગનિરોધરૂપ ત્રીજા પ્રકારની મનો ગુપ્તિ છે

વચન-ગુપ્તિના બે પ્રકારો—

મુખ, મસ્તક, નયન, હાથ વગેરેની અર્થસૂચક ચેષ્ટારૂપ સંજ્ઞા વગેરેના નિરોધ પૂર્વકનું મૌન તે મૌનાવલંબનરૂપ પ્રથમ પ્રકારની વચન-ગુપ્તિ છે વાચન, પ્રચ્છન તેમજ પ્રશ્નોત્તર વગેરેને વિષે મુખને મુખવસ્ત્રિકાથી આચ્છાદિત કરી વાચાનું નિયંત્રણ કરવું તે વાઙ્નિયમનરૂપ બીજા પ્રકારની વચન-ગુપ્તિ છે આ બે ભેદો દ્વારા વચન-ગુપ્તિથી સર્વથા વાણીનો નિરોધ તેમજ સમ્યગ્ ભાષણ એ બંને સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાય છે ભાષાસમિતિમાં તો યથાર્થ રીતે વચન-પ્રવૃત્તિ માટે જ અવકાશ છે, એથી વચન-ગુપ્તિ અને ભાષા-સમિતિનું અંતર સ્પષ્ટ થાય છે કહ્યું પણ છે કે—

"[1]समिओ नियमा गुत्तो गुत्तो समियत्तणम्मि भयणिज्जो ।
कुसलवयमुदीरंतो ज वइगुत्तो वि समिओ वि ॥"

અર્થાત્ જે સમિતિથી યુક્ત છે તે નિશ્ચયે ગુપ્તિથી પણ યુક્ત જ છે, પરંતુ જે ગુપ્તિથી યુક્ત છે તે સમિતિથી યુક્ત હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય, કેમકે કુશળ વાણીને વદનાર એ વાગ્ગુપ્તિથી યુક્ત હોઇ ભાષાસમિતિથી પણ યુક્ત છે જ

---

૧ છાયા—

समितो नियमाद् गुप्तो गुप्त समितत्वे भजनीयः ।
कुशलवाचमुदीरयन् यद् वाग्गुप्ताऽपि समितोऽपि ॥

કાય-ગુપ્તિના બે પ્રકારો—

દેવાદિકૃત ઉપસર્ગો કે પરીષહોના પ્રસંગમા પણ કાર્યોત્સર્ગને સેવતા મુનિના શરીરની સ્થિરતા અથવા સર્વ યોગના નિરોધ સમયની કેવળજ્ઞાનીની કાયિક નિશ્ચલતા તે કાયિક ચેષ્ટા નિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની કાય-ગુપ્તિ છે શાસ્ત્રમા સૂચવ્યા મુજબ શયન, આસન, નિક્ષેપ, ગ્રહણ અને ચંક્રમણને વિષે કાયાની ચેષ્ટાને નિયમમા રાખવી તે યથાસૂત્ર ચેષ્ટાનિયમનરૂપ બીજા પ્રકારની કાય-ગુપ્તિ છે

આ પ્રમાણે આપણે ગુપ્તિનો વિચાર કર્યો હવે સમિતિનો વિચાર કરીશુ તેમા સમિતિનુ સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે—

सम्यक्प्रवृत्तिरूपत्वं समितेर्लक्षणम् । (६४६)

અર્થાત્ રૂડી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી તે ' સમિતિ ' છે આ સમિતિના (૧) ઈર્યા-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ અને (૫) ઉત્સર્ગ-સમિતિ એમ [1]પાચ પ્રકારો છે તેમા ઈર્યા-સમિતિનુ લક્ષણ એ છે કે—

संयमार्थमवश्यतया सूर्यालोके सति सर्वतो युगमात्रनिरीक्षणायुक्तस्य जीवरक्षणार्थं लोकातिवाहिते मार्गे शनैश्चरणयोर्न्यासरूपत्वमीर्यासमितेर्लक्षणम् । (६४७)

અર્થાત્ સંયમ પાળવાને માટે ખાસ કરીને સૂર્યનો પ્રકાશ થયા બાદ-સૂર્ય ઉગ્યા પછી (અને તે આથમે તે પૂર્વે) ચારે બાજુ યુગમાત્ર એટલે કે ચાર હાથ જેટલુ બરાબર જોવા પૂર્વક જીવની રક્ષા માટે લોકથી અતિવાહિત માર્ગે ધીમે ધીમે પગ મૂકવા તે ' ઈર્યા-સમિતિ ' કહેવાય છે [2]

---

૧ સ્થાનાગ (સૂ. ૬૦૩)માં સમિતિના નીચે મુજબ આઠ પ્રકારો સૂચવાયા છે —(૧) ઈર્યા-સમિતિ, (૨) ભાષા-સમિતિ, (૩) એષણા-સમિતિ, (૪) આદાન-નિક્ષેપસમિતિ, (૫) પારિષ્ઠાપનિકા (ઉત્સર્ગ)-સમિતિ, (૬) મન-સમિતિ, (૭) વચન-સમિતિ અને (૮) કાય-સમિતિ અર્થાત્ અત્ર ઉપર્યુક્ત પાંચ સમિતિ ઉપરાત બીજી ત્રણ સમિતિઓનો નિર્દેશ કરાયો છે તેનો અર્થ એવો સૂચવાય છે કે મનની કુશળતાને વિષે પ્રવૃત્તિ તે મન સમિતિ, અકુશળતા વિષેના નિરોધ પૂર્વકની વાણીની કુશળતા વિષેની પ્રવૃત્તિ તે વચન-સમિતિ અને શરીરના સ્થાનાદિને વિષે યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ તે કાય-સમિતિ છે

૨ સરખાવો દશવૈકાલિક (અ. ૫)ગત નિમ્નલિખિત ગાથાઓ —

" पुरओ जुगमायाए, पेहमाणो महिं चरे ।
वज्जंतो बीयहरियाइ, पाणे य दगमट्टियं ॥ ३ ॥
[पुरतो युगमात्रया (दृष्ट्या) प्रेक्षमाणो महीं चरेत् ।
वर्जयन् बीजहरितानि प्राणिनश्च उदकं मृत्तिकाम् ॥]

ભાષા-સમિતિનુ લક્ષણ—

हितमितासन्दिग्धानवद्यार्थविषयकनियमितभाषणरूपत्वम् , निरवद्यार्थभाषणत्वे सति सत्यासत्यामृषालक्षणयोर्भाषयोर्द्वयोः सूत्रानुसारिण्योर्भाषणरूपत्व वा भाषासमितेर्लक्षणम् । (६४८)

અર્થાત્ હિતકારી, પરિમિત, અસ દિગ્ધ અને નિરવદ્ય (પાપ રહિત) એવા અર્થના સબધમા નિયમિત બોલવુ તે ' ભાષા-સમિતિ ' જાણવી [1] અથવા નિરવદ્ય અર્થ વિષે ઉલ્લેખ કરતા સત્યા અને અસત્યામૃષા એવા બે પ્રકારની સૂત્રને અનુસરનારી ભાષા બોલવી તે ' ભાષા-સમિતિ ' છે [2]

ओवाय विसम खाणु विज्जल परिवज्जए ।
सकमेण न गच्छेज्जा विज्जमाणे परक्कमे ॥ ४ ॥ "
[अवपातं विषम स्थाणु विज्जलं परिवर्जयेत् ।
सङ्क्रमेण न गच्छेद् विद्यमाने पराक्रमे ॥]

અર્થાત્ યુગ માન જેટલુ સામે જોતો અને બીજહરિત (વનસ્પતિકાય) તેમજ ઉદક (અપ્કાય) અને મૃત્તિકા (પૃથ્વીકાય)ને વર્જતો પૃથ્વી ઉપર વિચરે જો અન્ય માર્ગ હોય તો ખાડા જેવા વિષમ (ઊંચા નીચા), ઠૂઠા ઝાડવાળા અને નિર્જળ સ્થળનો એ ત્યાગ કરે પણ સક્રમથી એટલે કે જળ ઉપર થઈને જવા માટે કાષ્ઠાદિ વડે બનેલા માર્ગે ન જાય.

વિશેષમા યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧)ગત નિમ્નલિખિત પદ્ય પણ મનન કરવા જેવુ છે —

" लोकातिवाहिते मार्गे, चुम्बिते भास्वदंशुभि ।
जन्तुरक्षार्थमालोक्य, गतिरीर्या मता सताम ॥ ३६ ॥'

આનો ભાવાર્થ ૮૮૨મા પૃષ્ઠમાં આપેલ ઈર્યા-સમિતિના લક્ષણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અત્ર માર્ગના લોકાતિવાહિતરૂપ પ્રથમ વિશેષણથી પરજનોથી વિરાધિત માર્ગે જતા મુનિને ષડ્જીવનિકાય વિરાધના થતી નથી તેમજ ઉ માર્ગગમન થતુ નથી એ ભાવ દર્શાવાયો છે તેમજ બીજા વિશેષણથી રાત્રે જવાનો નિષેધ સૂચવાયો છે, કેમકે રાત્રે ગમન કરતાં સપાતિમ જતુની વિરાધનાનો સભવ રહે છે

૧ સરખાવો—

" महुर निउण थोव कज्जावडिय अगव्वियमतुच्छं ।
पुव्विं मइसकलिय भणति जं धम्मसजुत्त ॥ "
[मधुर निपुण स्तोक कार्यापतितमगर्वितमतुच्छम् ।
पूर्वं मतिसङ्कलित भणन्ति यद् धर्मसयुतम् ॥]

અર્થાત્ મધુર, નિપુણ, અલ્પ કાર્ય પૂરતુ, અભિમાનથી રહિત, તુચ્છ નહિ એવુ, પૂર્વે મતિ વડે જેની સકલના કરાય છે તેવુ અને ધર્મથી સયુક્ત (એવુ ભાષણ તે ' ભાષા-સમિત ' છે)

૨ દશવૈકાલિક (અ ૭)માં કહ્યુ છે કે—

" जा य सच्चा न वत्तव्वा सच्चामोसा य जा मुसा ।
जा य बुद्धेहिं नाइण्णा ण त भासेज्ज पण्णवं ॥ "
[या च सत्या न वक्तव्या सत्यामृषा च या मृषा ।
या च बुद्धैरनाचीर्णा न ता भाषेत प्रज्ञावान् ॥]

અર્થાત્ જે વાણી સત્યા, સત્યામૃષા અને મૃષા હોય તેમજ જેની બુદ્ધોએ આચરણા ન કરી હોય તેવી વાણી બુદ્ધિશાળીએ ઉચ્ચારવી નહિ

ચાર પ્રકારની ભાષા—

સત્યા, મૃષા (અસત્ય,) સત્યમૃષા અને અસત્યામૃષા એમ ભાષાના ચાર પ્રકારો છે આ ચારેનુ સવિસ્તર વર્ણન **દશવૈકાલિક** (અ ૭)ની નિર્યુક્તિ (ગા ૨૭૩, ૨૭૭)ની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકામા નજરે પડે છે પ્રસ્તુતમા આપણે ભાર પૂર્વક એ નિર્દેશ કરીશુ કે સત્ય એ સાવદ્ય વચનરૂપ હોય તો તે ન બોલવુ

મૂળ અને ઉત્તર ગુણો જ જગતમા અત્યત શોભન છે, કેમકે મુક્તિ–પદ મેળવવામા એ દ્વારા અસાધરણ સહાયતા મળે છે આ ગુણોને હિતકારી અર્થાત્ તેનો નાશ નહિ કરનારી એવી ભાષા તે સત્યા ભાષા છે અથવા પ્રભુએ પ્રરૂપેલા જીવાદિ પદાર્થોને હિતકારી અર્થાત્ એ પદાર્થનુ યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારી એવી ભાષા સત્યા છે આનાથી વિપરીત સ્વરૂપવાળી ભાષા તે અસત્યા યાને મૃષા ભાષા છે બ ને સ્વરૂપવાળી ભાષા તે સત્યામૃષા છે, અને આ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી જુદી પડતી એવી ભાષા તે અસત્યામૃષા છે આ ચારના સ્વરૂપ સમજાય તે માટે એ પ્રત્યેકના અવાતર ભેદો વિચારીશુ તેમા સૌથી પ્રથમ **સત્યા ભાષાના દશ ભેદો** તરફ નજર કરીશુ જેમકે (૧) જનપદ–સત્યા, (૨) સમત–સત્યા, (૩) સ્થાપના–સત્યા, (૪) નામ–સત્યા, (૫) રૂપ–સત્યા, (૬) પ્રતીત્ય–સત્યા, (૭) વ્યવહાર–સત્યા, (૮) ભાવ–સત્યા, (૯) યોગ–સત્યા અને (૧૦) ઔપમ્ય–સત્યા તેમા જે દેશમા જે અર્થમા અમુક શબ્દ રૂઢ હોય તે જ અર્થમા દેશાતરમા પણ તેનો ઉપયોગ કરવો તે ' જનપદ–સત્યા ' છે કુમુદ, કુવલય, ઉત્પલ અને તામરસ એ બધાની ઉત્પત્તિ કાદવમાથી છે, છતા પણ એ કોઈનો ' પકજ ' શબ્દથી વ્યવહાર ન કરતા ગોપાળ વગેરેને સમત એવા અરવિન્દ શબ્દને જ આશ્રીને પકજનો વ્યવહાર કરવો તે સમત–સત્યા છે તે પ્રકારની અક કે મુદ્રાની રચનાને લક્ષ્યીને જે પ્રયોગ કરાય તે સ્થાપના–સત્યા છે જેમકે એકડાની આગળ બે મીડા મૂકવા તે સો, ત્રણ મૂકવા તે હજાર ઇત્યાદિ આ અક–વિન્યાસને લક્ષ્યીને સમજવુ મુદ્રા–વિન્યાસ પરત્વે તો મૃત્તિકાદિને વિષે આ માસ છે, આ કાર્ષાપણ છે ઇત્યાદિ, અથવા તીર્થંકરાદિના વિકલ્પ પૂર્વકનુ લેપ્યાદિ કર્મ ઉદાહરણરૂપ જાણવુ

કેવળ નામથી સત્ય તે 'નામ–સત્યા' છે જેમકે કોઇનુ નામ **સ્નેહલતા** હોય અને એ તો ધિક્કારની જ મૂર્તિ હોય અથવા કોઇનુ નામ **મદન** હોય અને તે ભાઇસાહેબ તો કાળા અને કદરૂપા હબસીને પણ હઠાવે તેવા હોય છતા આ વ્યક્તિઓને સ્નેહલતા, મદન ઇત્યાદિ નામથી સબોધવી તે ' નામસત્યા ભાષા ' છે

રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે 'રૂપ–સત્યા' છે જેમકે દભથી દીક્ષા લીધેલ સાધુને–કેવળ વેષથી સાધુને સાધુ કહેવા તે અપેક્ષા અનુસાર સત્ય તે ' પ્રતીત્ય–સત્યા ' છે જેમકે અનામિકા એ કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ લાબી આગળી છે, પરતુ મધ્યમિકાની અપેક્ષાએ તો એ નાની છે[1] લૌકિક

---

1 આ પ્રમાણે અનામિકાને મોટી પણ કહેવી અને નાની પણ કહેવી એ પરસ્પર વિરોધી કથન છે એમ કોઇ કહે તો તે તેની ભૂલ છે કેમકે નિમિત્તો ભિન્ન હોઇ તો કથનો ભિન્ન કરાય અને તેમ થતા પછી પરસ્પર વિરોધનો સભવ ક્યાંથી રહે વારુ ? હા, એક જ નિમિત્તને લક્ષ્યમા રાખીને જુદાં જુદાં કથન કરાય તો તે અસગત સભવે વળી કોઇ આથી એમ માનવા લલચાય કે આની

વિવક્ષા અનુસાર સત્યા તે 'લોક-સત્યા' છે જેમકે પર્વત બળે છે, ગોળી ગળે છે કન્યા અનુદરા છે ઇત્યાદિ ભાવથી સત્યા તે 'ભાવ-સત્યા' જે વર્ણાદિ ભાવ જે વસ્તુમા ઉત્કટ હોય તે વસ્તુને તે જ ઉત્કટ વર્ણાદિરૂપે વર્ણવવી જેમકે બગલામા પાચે વર્ણો હોવા છતા તેમા રહેલ શુક્લતાની ઉત્કટતાને ધ્યાનમા લઇને તેને સફેદ વર્ણનો કહેવો યોગથી યાને સબધથી સત્ય તે 'યોગ-સત્યા' છે જેમકે એક માણસ રોજ દડ લઇને ફરતો હોય અને કોઇ દહાડો તેની પાસે દડ ન હોય તોપણ તેને દડી કહેવો અથવા અધ્યાપનકાળે જે અધ્યાપક કહેવાવા યોગ્ય હોય તેને અનધ્યાપન-કાળમા પણ અધ્યાપક તરીકે સબોધવો ઉપમા વડે સત્યા તે 'ઔપમ્ય-સત્યા' છે જેમકે તળાવ સમુદ્ર જેવુ છે એમ કહેવુ તે

મૃષા ભાષાના દશ પ્રકારો—

(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા, (૪) લોભ, (૫) પ્રીતિ, (૬) દ્વેષ, (૭) હાસ્ય, (૮) ભય, (૯) આખ્યાયિકા અને (૧૦) ઉપઘાત એ દશથી નિસ્તૃત (નીકળેલી) ભાષા તે દશ જાતની મૃષા ભાષા સમજવી જેમકે ક્રોધને વશ થયેલા માણસની ભાષા. આ મલિન આવેશમા પણ ઘુણાક્ષરન્યાયે કદાચ કઇક સાચુ હોય તોપણ તે અસત્યજ છે, કેમકે આ માણસનો આશય દુષ્ટ છે અથવા ક્રોધમા આવેલા ગુરુ પોતાના શિષ્યને કહી દે કે તુ મારો શિષ્ય નથી તો એ ક્રોધનિસૃતા મૃષા ભાષા છે પહેલા જે ઋદ્ધિ ન ભોગવી હોય તે ભોગવી છે એવી ખોટી ડફાસ મારવી તે માનનિસૃતા મૃષા ભાષા સમજવી કપટ પૂર્વક જે બોલાય તે-પછી તે કોઇ અશે સાચુ કદા ન હોય-એ તમામ માયાનિસૃતા મૃષા ભાષા છે વ્યાપારી માલ વેચવા માટે લોકની ખાતર એમ કહે કે મને પોતાને જ આટલા રૂપિયા બેઠા છે તો તે લોભનિસૃતા મૃષા ભાષા છે અતિશય પ્રેમને વશ થઇ કોઇ એમ કહે કે હુ તારો દાસ છુ તો તે પ્રેમનિસૃતા મૃષા ભાષા છે દ્વેષને લઇને ગુણવાનને પણ નિર્ગુણ કહેવો, વિદ્વાનને અભણ કહેવો ઇત્યાદિ તે દ્વેષનિસૃતા મૃષા ભાષા છે ઠઠ્ઠા, મશ્કરી, હસવામા જે બોલાય તે હાસ્યનિસૃતા મૃષા ભાષા છે ભયને લીધે જૂઠુ બોલાય તે ભયનિસૃતા મૃષા ભાષા છે કથાપ્રસગે અતિશયોક્તિવાળી અને અસભવિત વાતો કહેવાય તે આખ્યાયિકાનિસૃતા મૃષા ભાષા છે ઉપઘાતને લઇને તુ ચોર છે ઇત્યાદિ બોલાય તે ઉપઘાતનિસૃતા મૃષા ભાષા છે

સત્યામૃષા ભાષાના દશ પ્રકારો—

(૧) ઉત્પન્ન, (૨) વિગત, (૩) ઉત્પન્ન-વિગત, (૪) જીવ, (૫) અજીવ, (૬) જીવાજીવ, (૭) અનત, (૮) પ્રત્યેક, (૯) અદ્ધા (કાળ) અને (૧૦) [૧]અદ્ધાદ્ધા એ

પરિસ્થિતિમા અનામિકાની દીર્ઘતા તેમજ હ્રસ્વતા એ તાત્ત્વિક નહિ, કિંતુ કાલ્પનિક છે તો તે પણ અસુચિત નથી કેમકે વસ્તુના સહકારિવ્યગ્રરૂપ અને એથી ઇતર ધર્મો છે તેમાં જે સહકારિવ્યગ્રરૂપ ધર્મ છે તેનો સહકારી સાથે સયોગ થતાં એ ધર્મનુ આપણને ભાન થાય છે જેમકે જળનો સયોગ થતા પૃથ્વી ગધવતી છે એવો આપણને બોધ થાય છે કર્પૂર વગેરેના ગધની પ્રતીતિ માટે અન્યના સપર્કની જરૂર રહેતી નથી, કેમકે તેની ગધ તે કઇ સહકારિવ્યગ્રરૂપ ધર્મ નથી પ્રસ્તુતમાં હ્રસ્વતા અને દીર્ઘતા એ સહકારિવ્યગ્રરૂપ ધર્મો છે, તેથી સહકારીનો સદ્ભાવ મળતાં તે પ્રતીત થાય છે, પરતુ એથી કઇ એ ધર્મો કાલ્પનિક ઠરતા નથી.

૧ કાળનો અવાંતર વિભાગ.

બધાની સાથે મિશ્રિત શબ્દ જોડતા જે દશ ભેદો થાય છે તે સત્યામૃષા ભાષાના દશ પ્રકારો છે તેમા કોઇ પણ નગરમા જેટલા છોકરા જન્મ્યા હોય તેટલા ન કહેતા ઓછા વત્તા જન્મ્યા છે એવુ કથન કરવું તે 'ઉત્પન્નમિશ્રિતા' નામનો પ્રથમ પ્રકાર છે એ પ્રમાણે કોઇ ગામમા પચીસ મરી ગયા હોય તો દશ કે પચાસ મરી ગયાનુ કહેવુ તે 'વિગતમિશ્રિતા' છે જન્મ અને મરણ બન્નેની વાત કરતા વિસવાદી વચન ઉચ્ચારવુ તે 'ઉત્પન્નવિગતમિશ્રિતા' છે ઘણી કીડીઓ જીવતી હોય અને થોડી મરી ગઇ હોય ત્યારે આ બધી કીડીઓ જીવતી છે એમ કહેવુ તે 'જીવમિશ્રિતા' છે ઘણી કીડીઓ મરી ગઇ હોય અને થોડી જીવતી હોય ત્યારે આ બધી મરી ગઇ છે એમ કહેવુ તે 'અજીવમિશ્રિતા' છે આ કથનમા આટલી જીવે છે અને આટલી મરી ગઇ છે એવી સખ્યા દર્શાવતા વિસવાદી ઉલ્લેખ કરવો તે 'જીવ જીવમિશ્રિતા' છે બટાકા, કાદા વગેરે અનતકાયનો ઢગલો પડયો હોય અને તેમા તુરીઆ, ભીંડા વગેરે કોઇક પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય હોય ત્યારે આ બધો અનતકાયનો સમૂહ છે એમ કહેવુ તે 'અનતમિશ્રિતા' છે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના સમૂહમા કોઇક અનતકાય હોય તેમ છતા આ બધો પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનો જ સમુદાય છે એમ કહેવુ તે 'પ્રત્યેકમિશ્રિતા' છે દિવસ હોય છતા ઊઠ, રાત પડી ગઇ છે એમ કહેવુ અથવા રાત હોય અને છતા દિવસ ઉગ્યો છે એમ કહેવુ તે 'અદ્ધામિશ્રિતા' છે સવાર હોય છતા બપોર થઇ છે ઇત્યાદિ કહેવુ તે 'અદ્ધાદ્ધામિશ્રિતા' છે

અસત્યામૃષા ભાષાના બાર ભેદો—

આ ભાષા સત્યા, મૃષા કે સત્યામૃષારૂપ નથી વળી એનો વ્યવહાર જ હેતુ છે (૧) આમત્રણી, (૨) આજ્ઞાપની, (૩) યાચની, (૪) પ્રચ્છની, (૫) પ્રજ્ઞાપની, (૬) પ્રત્યાખ્યાની, (૭) ઇચ્છાનુલોમા, (૮) અનભિગૃહીતા, (૯) અભિગૃહીતા, (૧૦) સશયકરણી, (૧૧) વ્યાકૃત અને (૧૨) અવ્યાકૃત એમ એના બાર પ્રકારો છે તેમા હે વિબોધ! એમ સબોધન કરવુ તે પ્રથમ પ્રકાર છે તુ આ કામ કર એમ આજ્ઞા કરવી તે બીજો પ્રકાર છે કોઇ પાસે તુ મને અમુક ચીજ આપ એમ માગવુ તે ત્રીજો પ્રકાર છે કોઇ અર્થને વિષે સમજ ન પડે અથવા તો શકા રહેતી હોય તો તજ્જ્ઞ પાસે તેનો ખુલાસો પૂછવો તે ચોથો પ્રકાર છે શિષ્યને ઉપદેશ આપવો કે હિસા કરવી નહિ ઇત્યાદિ તે પાચમો પ્રકાર છે મ ગનારાને ના કહેવી તે છઠ્ઠો પ્રકાર છે કોઇ કઇક કાર્યનો આરભ કરતા કોઇને પૂછે અને તે કહે કે એ કામ કરો, મારી અનુમોદના છે તે સાતમો પ્રકાર છે બહુ કાર્યો કરવાના હોય ત્યારે કોઇ કોઇને પૂછે કે આ કરૂ તો તે કહે કે તને સૂઝ પડે તે કર તે આઠમો પ્રકાર છે અત્યારે આ કરવુ જોઇએ ઇત્યાદિ કથન તે નવમો પ્રકાર છે જેના અનેક અર્થો થતા હોય [1]તેવા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે દશમો પ્રકાર છે જેનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય તેવુ બોલવુ તે અગ્યારમો પ્રકાર છે અતિશય ગહન અર્થવાળુ કે અવ્યક્ત અક્ષરવાળુ કથન તે બારમો પ્રકાર છે

---

૧ જેમકે સિધવ લાવ એમ કહેવુ આ સિધવના લવણ ઘોડો વગેરે અર્થો થાય છે તો લાવનારે શુ લાવવુ તેનો તેણે નિશ્ચય કરવો બાકી રહે છે

[1]એષણા-સમિતિનુ લક્ષણ—

अन्नपानरजोहरणपात्रचीवरादिधर्मसाधनाना प्रतिश्रयस्य चोद्गमोत्पादनैषणादोषवर्जनपूर्वकगवेषणरूपत्वमेषणासमितेर्लक्षणम् । (६४८)

અર્થાત્ અન્ન, પાન, રજોહરણ, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરે ધર્મના સાધનોની તેમજ ઉપાશ્રયની [2]ઉદ્ગમ, ઉત્પાદન અને એષણા એ (ત્રિવિધ) દોષના નિવારણ પૂર્વક ગવેષણા કરવી તે ' એષણા-સમિતિ ' છે ટુકમા કહીએ તો જીવન-યાત્રામા ખાસ જરૂરી હોય તેવા નિર્દોષ સાધનોને મેળવવા માટે ઉપયોગ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે ' એષણા-સમિતિ ' છે

[3]આદાનનિક્ષેપ-સમિતિનુ લક્ષણ—

रजोहरणपात्रचीवरपीठफलकदण्डादीनां निरीक्षणप्रमार्जनपूर्वकग्रहणनिक्षेपकरणरूपत्वम्, रजोहरणादिधर्मोपकरणानामवश्यतया निरीक्ष्य प्रमृज्य च ग्रहणनिक्षेपकरणरूपत्व वा आदाननिक्षेपणासमितेर्लक्षणम् । (६४९)

અર્થાત્ [4]રજોહરણ, પાત્ર, વસ્ત્ર, [5]પીઠફલક, દંડ વગેરેનુ બરાબર નિરીક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા બાદ તે લેવા મૂકવા તે ' આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ ' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો રજોહરણ વગેરે ધર્મોપકરણોને અવશ્ય જોઇ પ્રમાર્જીને લેવા મૂકવા તે ' આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ ' છે

ઉત્સર્ગ-સમિતિનુ લક્ષણ—

जन्तुवर्जितभूमौ निरीक्ष्य प्रमृज्य च मूत्रपुरीपादीना परित्यागकरणरूपत्वमुत्सर्गसमितेर्लक्षणम् । (६५०)

અર્થાત જીવ જતુ વિનાની ભૂમિમા એટલે કે નિર્જીવ સ્થળ બરાબર જોઇ પ્રમાર્જીને ત્યા મૂત્ર, મળ [6]વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ' ઉત્સર્ગ-સમિતિ ' છે

---

૧ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૮૮૩

૨ આની માહિતી માટે જુઓ પૃ ૮૮૩ ૮૮૮

૩ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૮૮૮

૪ ધર્મધ્વજ, ઓઘો

૫ પીઠ પાછળ મૂકવાનુ પાટિયુ

૬ વગેરેથી શ્લેષ્મ ઇત્યાદિ તેમજ બીજી પણ ત્યાગ કરવા લાયક વસ્તુઓ સમજવી,

આ પ્રમાણે આપણે પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એમ [1]અષ્ટ પ્રવચનમાતાનુ દિગ્દર્શન કર્યું હવે ધર્મ સબધી વિચાર કરીએ તે પૂર્વે સમિતિ અને ગુપ્તિ વચ્ચે શે તફાવત છે ઇત્યાદિ કેટલીક હકીકત નોધી લઇએ

ગુપ્તિમા અસત્ક્રિયાને નિષેધ અને સત્ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ એ બને માટે સ્થાન છે, જ્યારે સમિતિમા સત્ક્રિયાના પ્રવર્તન માટે જ અવકાશ છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ગુપ્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયરૂપ છે, જ્યારે સમિતિ એ કેવળ પ્રવૃત્તિરૂપ છે [2] આ પ્રમાણે સમિતિ અને ગુપ્તિમા અતર છે વળી ગુપ્તિ એ ઉત્સર્ગરૂપ છે અને સમિતિ એ અપવાદરૂપ છે[3] એ વાત પણ સમિતિ અને ગુપ્તિના અતર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે

આથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રદ્ધા અને સમજણ પૂર્વક મન, વચન અને કાયાને ઉન્માર્ગથી રોકવા અને તેને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા એ ધર્મ-પાલનનુ આવશ્યક અગ છે એથી કરીને ઉન્માર્ગના ઉન્મૂલન માટે અને સન્માર્ગના સરક્ષણ માટે સત્ય, હિતકારી અને સદેહ વિનાનુ વચન બોલવુ જોઇએ, કિન્તુ સત્યને પ્રચાર કરવાના સમયે કે ધર્મનુ ખડન થતુ હોય ત્યારે છતી શક્તિએ મૌન સેવવુ એ વાસ્તવિક રીતે ભાષા-સમિતિનુ કે વચન-ગુપ્તિનુ પાલન નથી, પરતુ એ તો એકેન્દ્રિય જેવી મૂગી દશા છે એ તો વચનગુપ્તિને ઢળ કેળવવા બરાબર છે એને સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની ગુપ્તિ તરીકે ન જ ઓળખાવાય

ગુપ્તિને વિષે સમિતિનો અતર્ભાવ—

ભાષા સમિતિને વચન-ગુપ્તિને વિષે, એષણા-સમિતિનો મનોગુપ્તિને વિષે અને બાકીની સમિતિનો કાયગુપ્તિને વિષે સમાવેશ કરી શકાય જુઓ **ઉપદેશપ્રાસાદ** (ભા ૪)નુ ૩૪ મુ પત્ર

---

૧ ચારિત્ર એ મુનિઓનુ ગાત્ર છે તેની ઉત્પત્તિ પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને આભારી છે વળી એ ઉત્પન્ન થયેલા ચારિત્રરૂપ ગાત્રનુ સર્વ ઉપદ્રવોથી નિવારણ અને પોષણપૂર્વક એ આઠ પાલન કરે છે તેમજ એ ચારિત્રગાત્ર અતિચારરૂપ મેલથી મલિન બને છે ત્યારે એ આઠ તેનુ સશોધન કરે છે આ પ્રમાણે માતાની પેઠે જનન, પરિપાલન અને સશોધનરૂપ ક્રિયાઓ આ આઠ કરે છે, એથી એને આઠ પ્રવચનમાતા તરીકે ઓળખાવાય છે જુઓ **યોગશાસ્ત્ર** (પ્ર ૧)નો ૪૫ મો શ્લોક

૨ સરખાવો **ઉત્તરાધ્યયન**ના સમિતિ-અધ્યયન નામના ૨૪મા અધ્યયનગત નિમ્નલિખિત ગાથા —

" एयाओ पच समिईओ चरणस्स य पवत्तणे ।
गुत्ती नियत्तणे वुत्ता असुभत्थेसु सव्वसो ॥ २६ ॥ "

[एता पञ्च समितयश्चरणस्य च प्रवर्तने ।
गुप्तिर्नियन्त्रणे उक्ताऽशुभार्थेषु सर्वशः ॥]

૩ જુઓ પૃ ૮૧૫ આ સબધમા અત્ર વિશેષ પ્રકાશ પાડવા વિચાર હતા છતા **ઉત્તરાધ્યયન** (સટીક) વગેરે ગ્રથો નહિ મળી શકવાથી તેમ કરાયુ નથી

આઠ પ્રવચનમાતામા દ્વાદશાગીને સમાવેશ—

ઈર્યા–સમિતિમા પ્રાથમિક અહિસા વ્રતને અ તર્ભાવ થાય છે બીજા બધા વ્રતો આ વ્રતરૂપ સરોવરની પાળ સમાન હોવાથી તેને પણ આમા જ અતર્ભાવ શકય છે ભાષાસમિતિ એ નિરવદ્ય વચનરૂપ છે એટલે સમગ્ર વચનપર્યાયને અને એથી કરીને સપૂર્ણ દ્વાદશાગીને એમા અતર્ભાવ થાય છે એ પ્રમાણે એષણાસમિતિ વગેરે માટે વિચારી લેવુ અથવા આ આઠ પ્રવચનમાતા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે[1] ચારિત્ર એ જ્ઞાન અને દર્શન વિના સભવતું નથી અને સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી દ્વાદશાગી અર્થની દૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી એટલે કે દ્વાદશાગીને એમા અ તર્ભાવ થાય છે

[2]**ધર્મનુ લક્ષણ—**

दुर्गतिपततां जन्तूना धारकत्वे सति शुभस्थाने स्थापनरूपत्व धर्मस्य लक्षणम् । (६५१)

અર્થાત્ દુર્ગતિમા પડતા જતુઓને ધારણ કરી રાખવા પૂર્વક શુભ સ્થાનમા તેને જે સ્થાપન કરે તે 'ધર્મ' કહેવાય છે આના (૧) ક્ષમા, (૨) મૃદુતા (નિરભિમાનતા), (૩) સરલતા, (૪) શૌચ (નિર્લોભતા), (૫) સત્ય, (૬) સયમ, (૭) [3]તપ, (૮) ત્યાગ, (૯) અકિચનતા અને (૧૦) બ્રહ્મચર્ય એમ દશ પ્રકારો છે[4] આ દશ પ્રકારનો અનગાર–ધર્મ

---

૧ યોગશાસ્ત્ર (પ્ર ૧)મા કહ્યુ પણ છે કે—

' अथवा पञ्चसमिति–गुप्तित्रयपवित्रितम् ।
चरित्र सम्यक्‌चारित्र–मित्याहुर्मुनिपुङ्गवा ॥३४॥ '

૨ આના અન્ય લક્ષણ માટે જુઓ પૃ ૭૯૩

૩ તપરૂપ ધર્મ કર્મની નિર્જરા કરવામાં પ્રધાનભૂત હોઈ એનો નિર્જરાના ઉપાય તરીકે ઉલ્લેખ સુપ્રસિદ્ધ છે પરતુ એનાથી સવર પણ સધાય છે, એથી એનો અત્ર નિર્દેશ કરાયો છે

૪ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૮)નુ નિમ્નલિખિત સૂત્ર—

' उत्तम क्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसयमतपस्त्यागाकिञ्च यब्रह्मचर्याणि धर्म । ६ । '

આ સબધમાં નવતત્ત્વપ્રકરણગત નિમ્નલિખિત ગાથા પણ મતુનાર્થે નોધી લેઈએ—

" खती य मद्दव अज्जव मुत्ती तव सजमे य बोद्धव्वे ।
सच्च सोय अकिंचण च बभं च जइधम्मो ॥ २९ ॥ "

[क्षान्तिर्मार्दवमार्जव मुक्तिस्तप सयमश्च बोद्धव्य ।
सत्य शौचमाकिञ्चन्य च ब्रह्म च यतिधर्म ॥]

અર્થાત્ ક્ષમા માર્દવ, આર્જવ મુક્તિ (નિર્લોભતા) તપ, સયમ સત્ય, શૌચ, આકિચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય એમ (દશવિધ) યતિધર્મ છે

ઉત્તમ ગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય છે[1] આનુ સ્વરૂપ સમજાય તે માટે આ પ્રત્યેકનુ લક્ષણ વિચારીશુ તેમા [2]ક્ષમાનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

क्रोधोदयनिमित्तनिरोधकत्वे सति उदितक्रोधस्य च विवेकबलेन निष्फलतापादनरूपत्वम्, क्रोधनिग्रहरूपत्वं वा क्षमाया लक्षणम् ।(६५२)

અર્થાત્ ક્રોધના ઉદયના નિમિત્તોને રોકવા પૂર્વક ઉદયમા આવેલા ક્રોધને વિવેકરૂપ બળ વડે નિષ્ફળ કરવો તે 'ક્ષમા' કહેવાય છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ક્રોધનો નિગ્રહ તે 'ક્ષમા' છે

ક્રોધનો નિગ્રહ કરવાના પાંચ પ્રકારો—

ક્રોધનિગ્રહ એટલે ક્ષમા અને કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ અર્થાત્ સહનશીલતા આ ક્ષમાના પાચ પ્રકારો પડે છે (૧) ઉપકાર-ક્ષમા, (૨) અપકાર-ક્ષમા, (૩) વિપાક-ક્ષમા, (૪) વચન-ક્ષમા અને (૫) ધર્મ-ક્ષમા આમા માણસે આપણને નુકસાન પહોચાડ્યુ હોય છતા પણ પૂર્વે એણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે એ ધ્યાનમા રાખી તે નુકસાન વેઠી લેવુ તે 'ઉપકાર-ક્ષમા' છે હુ ગુસ્સે થઇશ તો એ મને હેરાન કરશે એવા અભિપ્રાયથી ક્રોધ ન કરવો તે 'અપકાર-ક્ષમા' છે ક્રોધના ફળ અતિશય કડવા ભોગવવા પડે છે એ લક્ષ્યમા રાખી કોપ ન કરવો તે 'વિપાક-ક્ષમા' છે કોઇના કડવા વચનથી દુભાવુ નહિ તેમજ કોઇને કડવુ વચન કહેવુ નહિ તે 'વચન-ક્ષમા' છે સામાનો પ્રતીકાર કરવાની શક્તિ હોવા છતા ક્ષમા એ આત્માનો ધર્મ હોઇ ક્ષમા રાખવી એ મારી ફરજ છે એમ સમજી ક્ષમા રાખવી તે 'ધર્મ-ક્ષમા' છે

વળી સ્થાનાગ (સૂ ૭૧૨)મા નીચે મુજબનો જે ઉલ્લેખ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ લેવી દુરસ્ત સમજાય છે —

"दसविहे समणधम्मे पन्नत्ते, तंजहा-खंती, मुत्ती, अज्जवे, मद्दवे, लाघवे, सच्चे, संजमे, तवे, चिताते(चाये), बंभचेरवासे ।"

[दशविधः श्रमणधर्मः प्रज्ञप्तस्तद्यथा-क्षान्तिर्मुक्तिरार्जवं मार्दवं लाघवं सत्यं संयमस्तपस्त्यागो ब्रह्मचर्यवासः ।]

અર્થાત્ શ્રમણ-ધર્મ દશ પ્રકારનો જાણવો જેમકે (૧) ક્ષમા, (૨) મુક્તિ (નિર્લોભતા), (૩) ઋજુતા, (૪) મૃદુતા (૫) લઘુતા, (૬) સત્ય, (૭) સયમ, (૮) તપશ્ચર્યા, (૯) ત્યાગ અને (૧૦) બ્રહ્મચર્યવાસ

૧ કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્ષમા, મૃદુતા વગેરે દશ પ્રકારનો ધર્મ અહિસાદિ મૂળ ગુણો અને સ્થાન, આહાર વગેરેની શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉત્તર ગુણોના પ્રકર્ષથી યુક્ત હોય ત્યારે એ યતિધર્મ બને છે, નહિ તો નહિ એટલે કે અહિસાદિ મૂળ ગુણોના કે તેના ઉત્તર ગુણોના પ્રકર્ષ વિનાના ક્ષમાદિ ધર્મો તો સામાન્ય ધર્મ ગણાય એને યતિધર્મ તરીકે ન ઓળખાવી શકાય

૨ આનુ એક લક્ષણ ૭૮૭મા પૃષ્ઠમા વિચારાયુ છે

તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યમા ક્ષમા કેળવવાના નીચે મુજબ પાચ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે —

(૧) પોતે ક્રોધના નિમિત્તરૂપ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને, (૨) ક્રોધથી ઉદ્ભ વતા દોષો વિચારીને, (૩) બાલ-સ્વભાવને લક્ષ્યમા રાખીને, (૪) પોતે કરેલ કર્મનુ પરિણામ સમજીને અને (૫) ક્ષમાના ગુણો ચિતવીને

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો (૧) કોઇ ગુસ્સે થાય ત્યારે તેના કારણની તપાસ કરવી જેમકે સામાને ગુસ્સો થવામા જો પોતે કારણભૂત જણાય તો એમ વિચારવુ કે ભૂલ તો મારી છે, એમા એ શુ ખોટુ કહે છે અને જો પોતે કારણરૂપ ન હોય તો આ બિચારો અણસમજુ હોઇ મારો દોષ કાઢે છે એમ વિચારવુ

(૨) ક્રોધી બનતા સ્મૃતિ-ભ્રશ થાય છે અને એથી ક્રોધી આવેશમા આવી સામા સાથે દુશ્મનાવટ બાધે છે, તેને નુકસાન પહોચાડે છે કે મારે છે અને એમ કરી પોતાના અહિંસા-વ્રતને કલકિત કરે છે આ પ્રમાણે ક્રોધથી ઉદ્ભવતી અનર્થની આવલિનુ અવલોકન કરવુ

(૩) કોઇ પોતાની પાછળ કડવા શબ્દો કહે તો એમ ચિતવવુ કે અણસમજુ જનોનો એવો સ્વભાવ છે સારૂ છે કે તે બિચારો મારી સામે આવીને મારી નિંદા કરતો નથી જો સામે આવી કટુ વચન ઉચ્ચારે તો એમ વિચાર કરવો કે હોય, બાલજનો આવા જ હોય, એ તો ખાલી કડવા વચન જ સભળાવે છે, મારતો નથી એટલો લાભ છે જો પ્રહાર કરે તો પ્રાણમુક્ત કરતો નથી એમ વિચારી તેનો ઉપકાર માનવો અને જો મરણને શરણ બનાવે તોપણ તે ધર્મભ્રષ્ટ કરતો નથી એમ વિચારી આટલો લાભ તો રહે છે એમ ચિતવી તેની ભાવદયા ભાવવી, પરંતુ ક્રોધ ન જ કરવો આ પ્રમાણે વિવેકબળથી ગુસ્સો આવતો અટકાવવો

(૪) કોઇ ગુસ્સો કરે ત્યારે એમ વિચારવુ કે આમા સામો તો નિમિત્તમાત્ર છે, એનુ ખરૂ કારણ તો મારા પૂર્વકૃત દુષ્કૃત્ય જ છે અને એનુ આ ફળ મારે ભોગવવાનુ છે આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત કર્મનુ ચિંતન કરી ક્ષમા કેળવવી

(૫) કોઇ ગુસ્સે થવાનુ કારણ આપે ત્યારે ગુસ્સે ન થતા એમ વિચારવું કે ક્ષમા રાખ વાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા જળવાઇ રહે છે બદલો લેવામા કે સામે થવામા જે શક્તિનો દુર્વ્યય થવા સભવ છે તે થતો અટકે છે અર્થાત એટલી શક્તિ સચવાઇ રહે છે અને તેનો સદુપયોગ કરવાનો પ્રસગ મળે છે આ પ્રમાણે ક્ષમાના ગુણોનુ મનન કરી ક્ષમા ધારણ કરવી

મૃદુતાનું લક્ષણ—

यथायोग्यमभ्युत्थानासनदानाञ्जलिप्रग्रहादिलक्षणविनयकरणरूपत्वे सति अहङ्काराभावरूपत्वम्, मदनिग्रहरूपत्वम्, मानोदयनिमित्तनिरोधकत्वे सति उदितस्य विफलतापादनरूपत्व वा मार्दवस्य लक्षणम् । (६५३)

અર્થાત્ (ગુરુ વગેરે આવતા) યોગ્યતા મુજબ ઊભા થવુ, (તેમને) આસન આપવુ, અજલિ જોડવી ઇત્યાદિ પ્રકારે (તેમનો) વિનય કરવા પૂર્વક ગર્વનો અભાવ હોવો તે 'મૃદુતા' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો અભિમાનનો નિગ્રહ તે 'મૃદુતા' છે અથવા અહકારના ઉદયના નિમિત્તનો નિરોધ કરી ઉદયમા આવેલા અહકારને સફળ થવા ન દેવો તે 'મૃદુતા' છે ટુકમા કહીએ તો જાતિ, રૂપ વગેરેનો ગર્વ પણ સદા ટકતો નથી એમ વિચારવુ અને કોઇ પણ દિવસે એવુ અભિમાન કરવુ નહિ એ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે

ઋજુતાનુ' લક્ષણ—

भावदोषरहितत्वे सति हिंसनरूपपरिणामाभावापादनरूपत्वम्, योगस्यावक्रतापादनपूर्वकाविसंवादरूपत्वम्, मायोदयनिमित्तनिरोधकत्वे सति उदितस्यास्तस्या विफलतापादनरूपत्व वाऽऽर्जवस्य लक्षणम्। (६५४)

અર્થાત્ ભાવ–દોષથી નિવૃત્ત બની હિંસારૂપ પરિણામના અભાવને ભજવો તે 'ઋજુતા' છે અથવા યોગનુ સરલતા પૂર્વક અવિસંવાદ વર્તન તે 'ઋજુતા' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો માયાના ઉદયના નિમિત્તનો નિરોધ કરી ઉદયમા આવેલી માયાને ફલીભૂત થવા ન દેવી એ 'ઋજુતા' યાને 'સરલતા' છે ટુકમા કહીએ તો વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આર્જવ છે એને કેળવવા માટે કુટિલતાના દોષો વિચારવા જોઇએ

શૌચનુ લક્ષણ જોકે આપણે ૩૪૨ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ, છતા વિશેષ જ્ઞાનાર્થે તેનો નીચે મુજબ ફરીથી ઉલ્લેખ કરાય છે —

धर्मोपकरणरजोहरणमुखवस्त्रिकाचोलपट्टकदण्डपात्रादिष्वपि गतमूर्च्छत्वम्, लोभोदयनिमित्तनिरोधकत्वे सति उदितस्य वैफल्यापादनरूपत्व वा शौचस्य लक्षणम्। (६५५)

અર્થાત્ ધર્મના ઉપકરણો જેવા કે ઓઘો, મુહપત્તિ, ચોલપટો, દડ, પાત્ર વગેરેને વિષે પણ મૂર્છાનો અભાવ તે 'શૌચ' છે[1] અથવા તો લોભના ઉદયના નિમિત્તની વિદ્યમાન દશામા (પણ) ઉદયમા આવેલા લોભને સફળ થવા ન દેવો તે 'શૌચ' છે

---

૧ શરીરના ઉપર પણ આસક્તિ ન રાખવી એ 'શૌચ' નો અર્થ છે

સત્ય ભાષાનુ લક્ષણ—

मोक्षमार्गाराधनीयभाषारूपत्व सत्यभाषाधर्मस्य लक्षणम् । (६५६)

અર્થાત્ મોક્ષ–માર્ગની આરાધના કરવામા અનુકૂળ થઇ પડે એવી ભાષા તે 'સત્ય ભાષા' છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સૂત્ર અને આગમને અનુસરનારા પદાર્થને વિષે પ્રવૃત્તિ કરનારૂ,' અર્થિજનોના ભાવને ગ્રહણ કરવામા સમર્થ, પરને અનુગ્રહ કરનારૂ, શંકા રહિત, દેશ અને સમયને યોગ્ય, નિરવદ્ય, જૈન શાસનને વિષે પ્રશસ્ત તેમજ યાચના, પ્રચ્છના, પ્રશ્નોત્તર ઇત્યાદિ વિષયક વચન તે ' સત્ય ' છે ટુકમા કહીએ તો અહિંસાદિને હિતકારી એવુ યથાર્થ વચન તે ' સત્ય ' છે વળી લીધેલી શુભ પ્રતિજ્ઞા પાળવી તે પણ ' સત્ય ' છે

સત્ય અને ભાષા સમિતિમા તફાવત—

કોઇ પણ મનુષ્ય સાથે બોલતી વેળા વિવેક અને ઉપયોગ રાખી વચન ઉચ્ચારવા તે ' ભાષા–સમિતિ ' છે, જ્યારે પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સભાષણરૂપ વ્યવહારમા હિત, મિત અને યથાર્થ વચનનો પ્રયોગ કરવો તે સત્ય નામનો યતિધર્મ છે

સયમનુ લક્ષણ—

योगनिग्रहरूपत्वम्, ईर्यासमित्यादिषु प्रवर्त्तमानस्यैकेन्द्रियादिप्राणिपीडापरिहाररूपत्व वा सयमस्य लक्षणम् । (६५७)

અર્થાત્ યોગને કાબુમા રાખવો તે ' સયમ ' છે એટલે મન, વચન અને કાયાને નિયમમા રાખવા તે સયમ છે અથવા ઈર્યા–સમિતિ વગેરેનુ આચરણ યાને પાલન કરનાર એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને પીડા ઉપજાવવામા ભાગ ન લે તે ' સયમ ' છે

સયમના ૧૭ પ્રકારો—

પાચ સ્થાવરો આશ્રીને અને ચાર પ્રકારના ત્રસ જીવો આશ્રીને સયમ એમ સયમના નવ પ્રકારો ઉપરાત (૧) અપેક્ષ્ય–સયમ, (૨) અપહૃત્ય–સયમ, (૩) પ્રેક્ષ્ય–સયમ, (૪) પ્રમૃજ્ય–સયમ, (૫) કાય–સયમ, (૬) વાક્–સયમ, (૭) મન–સયમ અને (૮) ઉપકરણ–સયમ એમ સયમના આઠ પ્રકારો છે આ પ્રમાણે કુલે એના ૧૭ પ્રકારો છે

સયમના અન્ય રીતે સૂચવાતા ૧૭ પ્રકારો—

પાચ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ સયમના પાચ પ્રકારો, પાચ અવ્રતોના પરિત્યાગ પૂર્વકના પાચ પ્રકારો, ચાર કષાયો ઉપરના વિજયરૂપ ચાર, અને મન, વચન અને કાયાની વિરતિના ત્રણ એમ એકદર સયમના ૧૭ પ્રકારો થાય છે

તપના લક્ષણનો ગ્રંથકારે અત્ર નિર્દેશ કર્યો નથી, જોકે તપના લક્ષણનો ૮૨૧મા પૃષ્ઠમાં તેમજ બાલતપના લક્ષણનો ૮૦૮ મા પૃષ્ઠમા તેઓ ઉલ્લેખ કરી ગયા છે આથી અત્ર એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે મલિન વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવવા માટે–તેને નિર્મૂળ કરવા માટે જે ઇન્દ્રિય–દમન કરાય તે 'તપ' છે તપ એક જ હોવા છતા એની પાછળ જે ભાવના રહેલી હોય તે પ્રકારનું તેનું ફળ મળે છે જો એ ભાવના સકામ હોય તો લૌકિક સુખની પ્રાપ્તિ એ એનું ફળ છે અને જો એ નિષ્કામ હોય તો પારલૌકિક અભ્યુદય યાને આધ્યાત્મિક નિઃશ્રેયસના સુખની પ્રાપ્તિ એ એનું ફળ છે

ત્યાગનું લક્ષણ—

भावदोषत्यागरूपत्वम्, सत्यपि वस्तुसन्निधाने सम्यग्ज्ञानपूर्वकपरित्यागकरणरूपत्वं वा त्यागस्य लक्षणम् । (६५८)

અર્થાત્ ભાવ–દોષનો પરિહાર તે 'ત્યાગ' છે અથવા તો વસ્તુ પાસે હોવા છતાં સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક તેને તજી દેવી તે 'ત્યાગ' કહેવાય છે પાત્રને જ્ઞાનાદિ સદ્‌ગુણો આપવા એવી પણ ત્યાગની વ્યાખ્યા અન્યત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે આવો ઉલ્લેખ ૮૨૦ મા પૃષ્ઠમા કરાયો પણ છે

આકિંચન્યનું લક્ષણ—

बाह्याभ्यन्तरद्रव्येषु ममत्वाभावरूपत्वम्, धर्मोपकरणादिष्वपि मूर्च्छाराहित्यम्, इष्टानिष्टशब्दादिविषयेषु वा मूर्च्छाऽभावरूपत्वमाकिञ्चन्यस्य लक्षणम् । (६५९)

અર્થાત્ બાહ્ય કે આભ્યંતર પદાર્થોને વિષે મમત્વ–બુદ્ધિ ન રાખવી તે 'આકિંચન્ય' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો ધર્મના ઉપકરણો વિષે પણ મૂર્છાનો અભાવ તે આકિંચન્ય છે વળી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયોને વિષે પણ મૂર્છાનો અભાવ તે 'આકિંચન્ય' છે ટૂંકમાં કહીએ તો કોઇ પણ જાતનો મમત્વરૂપ પરિગ્રહ ન રાખવો તે 'આકિંચન્ય' છે

બ્રહ્મચર્યનું લક્ષણ—

व्रतपरिपालनज्ञानाभिवृद्धिकषायपरिपाकार्थं गुरुकुलवासरूपत्वम्, नवकोटिपरिशुद्धिपूर्वकदिव्यौदारिककामाना परित्यागरूपत्वं वा ब्रह्मचर्यस्य लक्षणम् । (६६०)

અર્થાત્ વ્રત પાળવા માટે, જ્ઞાનમા વધારો કરવા વાસ્તે તેમજ કષાયોનો પરિપાક કરવા સારૂ ગુરુ

કુળમાં નિવાસ કરવો તે ' બ્રહ્મચર્ય ' છે[1] અથવા નવ પ્રકારની પરિશુદ્ધિ પૂર્વક દિવ્ય તેમજ ઔદારિક [2]કામોનો ત્યાગ કરાય તે ' બ્રહ્મચર્ય ' છે આના પરિપાલનમા ખામી ન આવે તે માટે આકર્ષક રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દના વમળમા ન સપડાઇ જવાય તેમજ શરીર-સત્કાર વગેરેમા ન તણાઇ જવાય તે ઉપર પૂર્ણ લક્ષ્ય આપવુ આવશ્યક છે

આ પ્રમાણે [3]દશવિધ યતિધર્મનુ પ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે એટલે પ્રસંગોપાત્ત ભાવના સંબંધી ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ, છતા તેમ કરવા પૂર્વે આની સાથે કથચિત સંબંધ ધરાવનાર દશવિધ માનવધર્મ તરફ ઉડતી નજર ફેંકી લઇએ [4]

મજ્ઝિમનિકાયના ૪૧ મા ' સાલેય્યક ' સુત્તમા પ્રાણઘાત, અદત્તાદાન અને વ્યભિચાર એમ ત્રણ કાયિક, અસત્ય ભાષણ, ચાડી, કઠોર ભાષણ અને બડબડાટ એમ ચાર વાચિક અને પરદ્રવ્યનો લોભ, ક્રોધ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ એમ ત્રણ માનસિક અર્થાત્ કુલે દશ અકુશલ કર્મપથ ગણાવેલા છે આ દશથી નિવૃત્ત રહેવુ એ દશ કુશળ કર્મપથ છે આનો શ્રીમાન્ બુદ્ધઘોષે એક સ્થળે માનવ-ધર્મ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે[5] વૈદિક ધર્મગ્રથોમા પણ ઉપર્યુક્ત દશ પાપોથી નિવૃત્તિ મેળવવી તેને સામાન્ય માનવ-ધર્મ કહેલો છે ન્યાય-દર્શનના દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતા તેના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને પણ આનો જ નિર્દેશ કર્યો છે[1] મનુસ્મૃતિ (અ ૧૨, શ્લો ૨-૭)મા પણ આ જ ઉલ્લેખ છે યાજ્ઞવલ્કય-સ્મૃતિ (અ ૩) પણ આ જ પ્રકારે નિર્દેશ કરે છે જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમીને ' દશહરા ' કહેવાનુ કારણ સમજાવતા પણ આ જ પ્રમાણેના દશ પાતકોનો ઉલ્લેખ કરાય છે કે જે બ્રહ્મ, બ્રહ્મવૈવર્ત, રાજમાર્તણ્ડ અને ગરુડ એમ ચાર પુરાણોમા નજરે પડે છે વાગ્ભટકૃત અષ્ટાગહૃદય (અ ૨, શ્લો ૨૦-૨૧)મા પણ આ જ દશ પાતકો ગણાવાયા છે મહાભારતના ઉદ્યોગ પર્વ (અ ૩૩)મા વિદુર દશવિધ ધર્મ એવો મોઘમ ઉલ્લેખ કરે છે, પરતુ તે કયા તેનો ત્યા નિર્દેશ નથી, કિન્તુ કયા દશ પ્રકારના માણસો અધર્મ કરે છે તેનુ સૂચન કરાયુ છે

---

૧ બ્રહ્મ એટલે ગુરુકુળ અને ચર્ય એટલે વસવુ ગુરુની અધીનતા સેવવા માટે ગુરુકુળમાં નિવાસ તે ' બ્રહ્મચર્ય ' છે અથવા બ્રહ્મ એટલે આત્મીય જ્ઞાનાદિ ગુણો અને ચર્ય એટલે રમણતા. આથી જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં રમણતા તે પણ બ્રહ્મચર્ય ' છે

૨ વિષય-વાસના

૩ મહાભારતના કેટલાક ઉલ્લેખો આની સાથે બહુ અંશે મળતા આવે છે

૪ આની વિશેષ માહિતીના અભિલાષીએ પુરાતત્ત્વ (વ ૧, અ ૨)ના ૧૮૮માથી ૧૯૮મા પર્યંતના પૃષ્ઠો જોવાં.

૫ જુદી જુદી સંખ્યા દર્શાવનાર નિપાતોના સમુદાયરૂપ અંગુત્તરનિકાયના દશકનિપાતમાં દશ ધર્મોનુ વર્ણન છે

૧ આના નિષેધરૂપે જ દશ માનવધર્મો ન સૂચવતાં વિધાયક બાજુ પણ એમણે રજુ કરી છે.

આ પ્રમાણે દશવિધ ધર્મનુ સ્વરૂપ વિચારાયુ હવે ભાવનાનુ સ્વરૂપ કહેવામા આવે છે. તેમાં ભાવનાનુ લક્ષણ એ છે કે—

सम्यग्ज्ञानपूर्वकपदार्थपरिचिन्तनरूपत्व भावनाया लक्षणम् । (६६१)

અર્થાત યથાર્થ જ્ઞાન પૂર્વક પદાર્થનુ વાર વાર ચિન્તન કરવુ તે 'ભાવના' છે કહેવાની મતલબ એ છે કે રાગ-દ્વેષ જેવી અનિષ્ટ વૃત્તિઓને અટકાવનારૂ ઊંડુ અને તાત્ત્વિક ચિતન તે 'ભાવના' છે, આ દ્વારા કર્મબધ થતો અટકે છે, વાસ્તે એને સવરના ઉપાય તરીકે ગણાવાય છે જે વિષયોના ચિતનથી જીવનશુદ્ધિ વિશેષત થવાનો સભવ રહે છે એવા બાર વિષયોને પસદ કરવામા આવ્યા છે અને આ પ્રત્યેકને 'ભાવના' કહેવામા આવે છે આ ઉપરથી સમજાશે કે ભાવનાના બાર પ્રકારો પડે છે (૧) અનિત્ય ભાવના, (૨) અશરણ ભાવના, (૩) સસાર-ભાવના, (૪) એકત્વ-ભાવના, (૫) અન્યત્વ-ભાવના, (૬) અશુચિત્વ-ભાવના, (૭) આશ્રવ-ભાવના, (૮) સવર-ભાવના, (૯) નિર્જરા-ભાવના, (૧૦) લોક-ભાવના, (૧૧) બોધિદુર્લભ-ભાવના અને (૧૨) ધર્મ-ભાવના

અનિત્ય ભાવનાનું લક્ષણ—

वाह्याभ्यन्तरद्रव्याणा सर्वसयोगानां च विशरारुतानुचिन्तनरूपत्वम् , वाह्याभ्यन्तरद्रव्यवियोगे सति जातं यच्छारीरिकमानसिकदुःख तन्मा भूदित्यनागतमेव चिन्तनरूपत्वम् , सर्वसयोगेषु विनश्वरभावानुचिन्तन-रूपत्वं वाऽनित्यभावनाया लक्षणम् । (६६२)

અર્થાત્ બાહ્ય અને આતરિક પદાર્થોના તેમજ સર્વ સયોગોના વિનાશાત્મક સ્વરૂપનુ ચિતન કરવુ તે 'અનિત્ય ભાવના' છે અથવા બાહ્ય અને આભ્યતર પદાર્થનો વિયોગ થતા જે શારી-રિક કે માનસિક દુ ખ થાય છે તે ન થાઓ એમ પહેલેથી જ વિચારવુ. વસ્તુમાત્રમાથી આ સક્તિ ઓછી કરી, પ્રત્યેક વસ્તુ અને તેના સબધોને અસ્થિર માનવા તે 'અનિત્ય ભાવના છે. અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો સર્વ સયોગોને વિષે વિનશ્વરતા ચિંતવવી તે 'અનિત્ય ભાવના' છે.

અશરણ-ભાવનાનુ સ્વરૂપ—

वने सिंहाङ्कस्थितमृगशिशुवत् स्वजनादिभ्योऽपि त्राणाभावानुचि-न्तनरूपत्वम् , क्षुधितसिंहपराभूतमृगशिशुवज्जन्मजरामरणव्याधिग्रस्ते जीवे स्वजनादिभ्योऽपि परित्राणाभावानुचिन्तनरूपत्वम्,जन्मजरामरण-व्याधिप्रियवियोगाप्रियसयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्भाग्यदौर्मनस्यादिज-

न्यदुःखेनाऽभ्याहतस्य जीवस्य ससारसमुद्रे परित्रायको नास्तीति चिन्तानुरूपत्व वाऽशरणभावनाया लक्षणम् । (६६३)

અર્થાત્ જેમ વનમા સિહના ખોળામા રહેલા હરણના બચ્ચાને બચાવવા જેમ કોઇ સમર્થ નથી તેમ સ્વજનાદિ પણ આપણુ 'રક્ષણ કરવા અસમર્થ' છે એવુ ચિતવવુ તે ' અશરણ-ભાવના ' છે અથવા જેમ ભૂખ્યા થયેલા સિહના પજામા સપડાયેલા હરણના બચ્ચાનુ કોઇ પણ રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી તેમ જન્મ, જરા, મરણ અને વ્યાધિથી આક્રાન્ત એવા જીવને સ્વજનાદિ બચાવી શકે તેમ નથી એમ વિચારવુ તે 'અશરણ-ભાવના' છે અથવા તો જન્મ, ઘડપણ, મરણ, રોગ, પ્રિય વસ્તુના વિયોગ, અનિષ્ટ વસ્તુના સયોગ, ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ, દરિદ્રતા, દૌર્ભાગ્ય, દૌર્મનસ્ય વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા દુખથી પીડાતા જીવને સસાર-સમુદ્રમા કોઇ બચાવનાર નથી એમ ચિતવવુ તે 'અશરણ-ભાવના ' છે

સસાર-ભાવનાનુ લક્ષણ—

रागद्वेषानुभवस्वरूपसंसारे चक्रवज्जन्मजरामरणादिरूपेण भ्रमणानुचिन्तनरूपत्वम् , रागद्वेषमोहाभिभूतैर्जन्तुभिरन्योन्याभिघातवधबन्धाक्रोशजनितानि दुखानि प्राप्यन्ते अहो कष्टरूपः खलु संसार इति चिन्तनारूपत्व वा ससारभावनाया लक्षणम् । (६६४)

અર્થાત્ રાગ-દ્વેષના અનુભવરૂપ સસારમા ચક્રની માફક જન્મ, જરા અને મરણ ચાલુ જ રહે છે એ પ્રકારનો વિચાર કરવો તે ' સસાર-ભાવના ' છે અથવા રાગ, દ્વેષ અને મોહને હાથે પરાભવ પામેલા જીવોને એક બીજા તરફથી અભિઘાત, વધ, બધ અને આક્રોશ સહન કરવા પડે છે અને એથી જે દુખ થાય છે તે ઉપરથી એવો જે વિચાર કરવો કે સસાર ખરેખર કષ્ટરૂપ છે તે વિચાર ' સસાર-ભાવના ' કહેવાય છે આ ભાવના ભાવવાથી સસારથી ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ભયમાથી નિર્વેદ ઉદ્ભવે છે અને તેમ થતા સસારનો ત્યાગ કરવાનુ બની શકે છે

એકત્વ-ભાવનાનુ લક્ષણ—

एकाकिपरिभोक्तृत्वरूपेण जन्मजरामरणादिक्लेशानुचिन्तनरूपत्वम्, एक एवाहं न मे कश्चित् स्वकीयः परकीयो वा विद्यते एक एव जाये म्रिये वेति चिन्तनारूपत्व वा एकत्वभावनाया लक्षणम् । (६६५)

અર્થાત્ જન્મ, જરા, મરણ વગેરેના કષ્ટો જીવને પોતાને એકલાને જ ભોગવવા પડે છે એવુ ચિંતન તે 'એકત્વ-ભાવના' છે અથવા તો હુ એકલો જ છુ, મારે કોઇ સ્વજન કે પરજન નથી, હુ એકલો જ જન્મ્યો છુ અને એકલો જ મરવાનો છુ એ પ્રકારની ભાવના તે 'એકત્વ-ભાવના' છે

અન્યત્વ-ભાવનાનુ લક્ષણ—

शरीरादिभ्योऽपि आत्मनो भेदानुचिन्तनरूपत्वम् , अन्योऽहं अन्यच्छरीरमिति शरीरात्मनोर्भेदानुचिन्तनरूपत्वं वाऽन्यत्वभावनाया लक्षणम् । (६६६)

અર્થાત્ શરીર વગેરેથી આત્મા ભિન્ન છે એવુ ચિંતન તે 'અન્યત્વ-ભાવના' છે અથવા હુ અન્ય છુ અને મારૂ શરીર અન્ય છે એમ આત્મા અને શરીરની ભિન્નતાનો વિચાર કરવો તે 'અન્યત્વ-ભાવના' છે

અશુચિ-ભાવનાનુ લક્ષણ—

आद्युत्तरकारणाशुचित्वाशुचिभाजनत्वाशुचिपरिणामपाकानुबन्धस्वरूपाशुचित्वादिरूपं खलु शरीरमिति चिन्तनानुरूपत्वमशुचिभावनाया लक्षणम् । (६६७)

અર્થાત શરીરના મૂળ તેમજ ઉત્તર કારણો અશુચિ હોવાથી, વળી શરીર (જાતે) અશુચિનુ ભાજન હોવાથી તેમજ પાકના અનુબધને લીધે અશુચિતાદિરૂપ હોવાથી શરીર અશુચિ છે એવુ ચિંતન તે 'અશુચિ-ભાવના' છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરના આદ્ય કારણ શુક્ર અને શોણિત છે અને એ તો અત્યન્ત અશુચિરૂપ છે વળી કવલ-આહારાદિ લેવાતાની સાથે જ એ આહારાદિ પ્રાય શ્લેષ્મમય બની જાય છે. અને શ્લેષ્મથી દ્રવીભૂત બનેલો આહાર અતિશય અશુચિ છે ત્યારબાદ પિત્તાશયને પ્રાપ્ત કરીને પચતો આહાર ખાટો બને છે પછીથી વાયુથી વિભક્ત બની તે અલગ રસરૂપ અને ખલરૂપ બને છે, અને ખલ તો મલ હોઇ અશુચિ છે આ પ્રમાણે ઉત્તર કારણો અશુચિ હોવાથી શરીર પણ અશુચિ જ છે કાન, નાક ઇત્યાદિ ખરેખર અશુચિના ભાજન છે કલલ-અવસ્થા, અર્બુદ-અવસ્થા, પેશીની અવસ્થા, ઘન-અવસ્થા, શરીરના અવયવની અવસ્થા, સપૂર્ણ ગર્ભ--અવસ્થા, બાળપણ, જુવાની વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અશુભ પરિણામ તેમજ મલાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ અશુભ પરિણામ પણ અશુચિ હોવાથી શરીર અશુચિ જ છે વળી શરીર જ્યારે પાકી જાય છે ત્યારે તે અતિશય દુર્ગંધી સ્વભાવવાળુ માલૂમ પડે છે, તેથી શરીર અશુચિરૂપ જ છે

અધોલોકક્ષેત્રલોક ઇત્યાદિ સાત પ્રકારો પડે છે તિર્યગ્-લોક અસખ્ય પ્રકારનો છે જેમકે જબૂદ્વીપ-તિર્યગ્લોકક્ષેત્રલોકથી માડીને તે સ્વયભૂરમણુસમુદ્ર-તિર્યગ્લોકક્ષેત્રલોક, ઊર્ધ્વલોક-ક્ષેત્રલોક ૫દર પ્રકારનો છે (૧) સૌધર્મ કલ્પ ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક યાવત (૧૨) અચ્યુત કલ્પ-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક, (૧૩) ગ્રૈવેયક વિમાન-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક, (૧૪) અનુત્તર વિમાન-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક અને (૧૫) ઇષિત્પ્રાગ્ભાર પૃથિવી-ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રલોક

અધોલોકાદિના સસ્થાન—

અધોલોક ત્રાપાના કે ઊધા શકોરાના આકારનો, તિર્યગ્લોક ઝાલરના આકારનો અને ઊર્ધ્વલોક ઊભા મૃદગના કે પખાજના આકારનો છે લોકનું સસ્થાન **ભગવતી** (શ ૭, ઉ ૧)મા નિર્દેશ્યા મુજબ સુપ્રતિષ્ઠક ([1]શરાવ)ના આકાર જેવુ છે આ સૂત્રની ટીકાના ૨૯૮મા પત્રમા કહ્યુ છે તેમ અત્ર શરાવ-ચપણીઆને ઊધુ વાળી તેના ઉપર કળશ મૂકેલો હોય તેવુ શરાવ સમજવુ, કેમકે તે સિવાયના કેવળ શરાવ સાથે લોકસસ્થાનની સદૃશતા ઘટી શકે તેમ નથી

લોકની આઠ પ્રકારની સ્થિતિ—

ભગવતી (શ ૧, ઉ ૬)મા લોકની સ્થિતિ આઠ પ્રકારની દર્શાવવામા આવી છે જેમકે વાયુ આકાશને આધારે રહેલો છે ઉદધિ વાયુને આધારે, પૃથ્વી (જમીન) ઉદધિને આધારે, ત્રસ તેમજ સ્થાવર જીવો પૃથ્વીને આધારે, અજીવ પદાર્થો જીવને આધારે, અને સકર્મક જીવો કર્મને આધારે રહેલા છે અજીવોને જીવોએ સઘરેલા છે અને જીવોને કર્મોએ સઘરેલા છે

વાયુના આધારે ઉદધિ અને ઉદધિના આધારે પૃથ્વી કેમ રહી શકે એના સબધમા આ ઉદ્દેશ દિવ્ય પ્રકાશ પાડે છે ત્યા એમ સૂચવાયુ છે કે કોઇ પુરુષ પવન ભરીને ચામડાની મસકને ફૂલાવે, પછી વાધરીની દૃઢ ગાઠથી તો મસકનુ મુખ બધ કરી લે, અને એના મધ્ય ભાગને પણ એવી રીતે બાધી લે આ પ્રમાણે થતા મસકમા ભરાયેલા વાયુના બે વિભાગો પડી જશે, અને મસકનો આકાર ડુગડુગી સમાન બની જશે ત્યાર બાદ મસકનુ મોઢુ ઉઘાડે અને તેની અદરનો ઉપરના ભાગનો પવન કાઢી નાખે પછી તે જગ્યામા-મસકના ઉપરના ભાગમા પાણી ભરે અને પછી પાછુ મસકનુ મુખ બધ કરી વચલી ગાઠ છોડી દે તેમ થતા જણાશે કે ઉપલા ભાગમા ભરેલુ પાણી ઉપરના ભાગમા જ રહેશે-પવનની ઉપર જ રહેશે, નીચે નહિ જાય, કેમકે એ પાણી મસકની નીચે રહેલા પવનને આધારે રહેલુ છે આ પ્રમાણે જેમ પવનને આધારે પાણી ઉપર રહે છે તેમ પૃથ્વી વગેરે પણ પવનને આધારે રહેલ છે

આ સબધમા એવુ પણ ત્યા ઉદાહરણ અપાયુ છે કે જેમ કોઇ એક પુરુષ હોય અને તે ચામડાની મસકને પવન વડે ફૂલાવી પોતાની કેડે બાધે અને પછી તાગ વિનાના, તરી ન શકાય તેવા અને મથોડા કરતા વધારે ઊડા પાણીમા પ્રવેશ કરે તોપણુ તે પાણીની ઉપર ઉપરના ભાગમા રહે તેમ અત્ર સમજવુ

---

૧ માટીનુ કોડીયુ

કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તનુવાત અને ઘનવાતરૂપ વાયુનો આધાર આકાશ છે, કેમકે તે વાયુ અવકાશાંતર-ની ઉપર રહેલો છે આકાશ તો પોતે સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે–તે પોતાના આધારે જ રહેલુ છે–તેને બીજો કોઇ આધાર નથી એટલે એ કોને આધારે રહેલુ છે એ પ્રશ્ન માટે અવકાશ જ રહેતો નથી ઘનોદધિ વાતને આધારે રહેલો છે, કારણ કે એ ઘનવાત અને તનવાત ઉપર રહેલો છે 'રત્ન પ્રભા' વગેરે સાત પૃથ્વીઓ ઘનોદધિને આધારે રહેલી છે, કારણ કે એ પૃથ્વીઓ ઘનોદધિની ઉપર રહેલી છે 'ઈષત્પ્રાગ્ભારા' નામની આઠમી પૃથ્વી તો ઘનોદધિને આધારે રહેલી નથી, કિન્તુ તે આકાશને જ આધારે રહેલી છે[1] ત્રસ અને સ્થાવર જીવો પૃથ્વીને આધારે રહેલા છે આ કથન પ્રાયિક જાણવુ, કેમકે કેટલાક જીવો પૃથ્વી સિવાયના આકાશ, પર્વત અને વિમાનને આધારે પણ રહેલા છે શરીરાદિ પુદ્ગલરૂપ અજીવો જીવને આધારે રહેલા છે, કેમકે તેઓ જીવમા સ્થિત છે જીવો કર્મને આધારે રહેલા છે, કારણ કે સસારી જીવોનો આધાર અનુદય અવસ્થામા રહેલા કર્મપુદ્ગલના સમૂહ ઉપર છે કેટલાકનુ કહેવુ એમ છે કે જીવો કર્મને આધારે રહેલા છે એટલે જીવો નારકાદિ ભાવે રહેલા છે અજીવોને જીવોએ સઘરેલા છે, કેમકે મનના અને ભાષાદિના પુદ્ગલોને જીવોએ સઘરેલા છે જે જેનુ સગ્રાહ્ય હોય છે તે તેનુ આધેય પણ છે જેમકે પૂડલા વડે તેલ સગ્રહાય છે તો તે તેલ સગ્રાહ્ય પણ છે અને આધેય પણ છે તેમ અજીવો જીવોને આધારે રહેલા છે અને અજીવોને જીવોએ સઘરેલા છે એ સબધમા ઘટાવી લેવુ જીવોને કર્મોએ સઘરેલા છે, કેમકે સસારી જીવો ઉદય પ્રાપ્ત કર્મને વશ છે વળી જે જેને વશ હોય તે તેમા રહેલુ છે જેમકે ઘટના રૂપાદિ ગુણો ઘટને વશ છે, વાસ્તે તે તેમા રહેલા જ છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ આધાર–આધેયભાવ સમજવો

બોધિ-દુર્લભ-ભાવનાનુ લક્ષણ—

अनादिससारेऽनन्तशः परिवर्तमानस्य विविधदुःखाभिहतस्य मिथ्यादर्शनादिना प्रतिहतमते. सम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीति चिन्तनानुरूपत्वम्, पुण्यानुभावेन मनुष्यादिशुभगतिप्राप्तावपि तत्त्वार्थश्रद्धानस्वरूपबोधिरत्नं दुर्लभ भवतीति चिन्तनानुरूपत्व वा बोधिदुर्लभभावनाया लक्षणम्। (६७२)

અર્થાત અનાદિ સસારમા અનત વાર પરિભ્રમણ કરનારા, વિવિધ દુખથી ત્રસ્ત બનનારા તેમજ મિથ્યાદર્શનાદિથી સ્ખલિત થયેલી મતિવાળા જીવને સમ્યગ્દર્શનરૂપ વિશુદ્ધ બોધિનો લાભ અતિશય દુર્લભ છે એમ ચિન્તન કરવુ તે 'બોધિ–દુર્લભ–ભાવના' છે અથવા તો પુણ્યના વિપાકરૂપે મનુષ્યાદિ શુભ ગતિ પ્રાપ્ત કરવા છતા તત્ત્વાર્થને વિષે શ્રદ્ધારૂપ બોધિ-રત્નની પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ છે એવી ભાવના ભાવવી તે 'બોધિ-દુર્લભ-ભાવના' છે

૧ ભગવતીસૂત્રમાં પૃથ્વીઓ ઘનોદધિને આધારે રહેલી છે એવો જે ઉલ્લેખ છે તે ઔપચારિક સમજવો-પ્રાયિક જાણવો એમ ટીકાકારે સૂચવ્યુ છે

ધર્મ-ભાવનાનુ લક્ષણુ—

सम्यक्त्वद्वारकमहाव्रतसाधकद्वादशाङ्ग्युपदिष्टगुप्त्यादिविशुद्धभूत-ससारसमुद्रतारकमोक्षप्रापको भगवता कथितः खलु धर्मो भवतीति चिन्तनानुरूपत्वम्, यस्मिन्नालम्बमाने सति जीवो भवार्णवे न पतति स धर्मो भवतीति चिन्तनानुरूपत्व वा धर्मभावनाया लक्षणम्। (६७३)

અર્થાત્ સમ્યક્ત્વરૂપ દ્વારવાળો, મહાવ્રતનો સાધક, દ્વાદશાગીમા જેનુ વિવેચન કરાયુ છે એવી ગુપ્તિ વગેરેથી વિશુદ્ધ બનેલો, સસાર-સમુદ્રને પાર ઉતારનાર તેમજ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર એવો ખરેખર ભગવાને કહેલો ધર્મ છે એમ ચિતવવુ તે ' ધર્મ-ભાવના ' છે અથવા તો જેનો આશ્રય લેવાથી જીવ ભવ-સાગરમા પડતો નથી તે ધર્મ છે એમ ચિન્તન કરવુ તે ' ધર્મ-ભાવના ' છે.

આ પ્રમાણે આપણે બાર ભાવનાનુ સ્વરૂપ વિચાર્યું હવે **પરીષહોનુ પ્રતિપાદન** કરવામા આવે છે તેમા **પરીષહનુ** લક્ષણુ એ છે કે—

सम्यग्दर्शनादिलक्षणमोक्षमार्गादपरिच्यवनप्रयोजनवत्त्वे सति कर्मनिर्जराप्रयोजनवत्त्वे च सति क्षुधाद्युपद्रवपरीषहणरूपत्व परीषहस्य लक्षणम्। (६७४)

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપ મોક્ષ-માર્ગમાથી વિનિપાત ન થવા દેનારી તેમજ કર્મની નિર્જરાના કારણભૂત એવા ક્ષુધાદિ ઉપદ્રવને સહન કરવાની શક્તિ તે ' પરીષહ ' કહેવાય છે આ **બાવીસ પ્રકારનો** છે જેમકે (૧) ક્ષુધાનો, (૨) તૃષાનો, (૩) શીતનો, (૪) ઉષ્ણનો, (૫) દશમશકનો, (૬) નગ્નતાનો, (૭) અરતિનો, (૮) સ્રીનો, (૯) ચર્યાનો, (૧૦) નિષદ્યાનો, (૧૧) શય્યાનો, (૧૨) આક્રોશનો, (૧૩) વધનો, (૧૪) યાચનાનો, (૧૫) અલાભનો, (૧૬) રોગનો, (૧૭) તૃણસ્પર્શનો, (૧૮) મળનો, (૧૯) સત્કારપુરસ્કારનો, (૨૦) પ્રજ્ઞાનો, (૨૧) અજ્ઞાનનો અને (૨૨) અદર્શનનો

ક્ષુધા-પરીષહ અને તૃષા-પરીષહ—

આગમમા દર્શાવેલ વિધિ મુજબ, જઠર અને આતરડાને બાળનારી ભૂખને, અનેષણીય આહારના પરિહાર પૂર્વક યથાર્થ રીતે સહન કરનારો યતી ક્ષુધા-પરીષહને જીતે છે. એ પ્રમાણે તૃષા-પરીષહ માટે સમજી લેવુ

ઉત્તરાધ્યયન (અ ૨)મા કહ્યુ છે કે શરીર ક્ષુધા વડે વ્યાપ્ત બન્યુ હોય તોપણ

તપસ્વી અને પરાક્રમી મુનિ ફળાદિ છેદે નહિ કે છેદાવે નહિ; રાધે નહિ કે રધાવે નહિ કાકજઘા વનસ્પતિના જેવા બાહુ, જઘા વગેરે અવયવો અત્યત કૃશ બની ગયા હોય અને શરીરમા એકલી નસો દેખાતી હોય તેવુ દુર્બળ શરીર થઇ ગયુ હોય તોપણ મુનિ જરા પણ દિલગીર બન્યા વિના સયમ-માર્ગમા સચરે

એકાતે માર્ગમા જતો, તૃષાથી વ્યાકુળ બનેલો અને મુખ સુકાઇ જતું હોય છતા મુનિ જળ સબધી શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન ન કરે.

આથી એ ફલિત થાય છે કે ગમે તેવી કકડીને ભૂખ કે તરસ લગી હોય તોપણ સ્વીકારેલ મર્યાદાનુ ઉલ્લઘન કરી આહાર પાણી ન લેતા તે ક્ષુધાની અને તૃષાની વેદનાને સમભાવે નિભાવી લેવી એ અનુક્રમે ' ક્ષુધા-પરીષહ ' અને ' તૃષા-પરીષહ ' છે

શીત-પરિષહ—

ઘણી સખત ઠડી પડી હોય ત્યારે જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કર્યુ હોય તે કાઢી નાખી ટાઢથી બચાવ કરવા માટે અનેષણીય વસ્ત્રાદિ માટે પ્રયાસ ન કરવો, કિન્તુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર એષણીયની જ ગવેષણા કરવી તે શીત-પરીષહનો જય કહેવાય, પરન્તુ જો એવા સમયમા અગ્નિ સળગાવે અથવા તો અન્યને તેવી પ્રેરણા કરે તો તે શીત-પરીષહ સહન કર્યો ન ગણાય આ સબધમા ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા કહ્યું છે કે રૂક્ષ શરીરવાળા અને ગામે ગામ વિહાર કરતા મુનિને કોઇ વેળા બહુ જ ઠડી લાગે તોપણ એના ભયથી સ્વાધ્યાયાદિ કરવાનુ તેઓ ન ચૂકે તેમજ ઠડી દૂર કરવા માટે મારે મકાન વગેરે સાધન નથી, મારી પાસે કાબળ વગેરે નથી, હુ અગ્નિ વડે તાપુ તો ઠીક રહ્યુ એવુ દીન ચિન્તન તેઓ ન કરે

ઉષ્ણ-પરીષહ—

અતિશય તાપ લાગતો હોય તોપણ સ્નાન ન કરે કે પખો ન ખાય, કિન્તુ એ ગરમીને સહન કરી જાય તો જ તે ઉષ્ણ-પરીષહનો જય કર્યો ગણાય ખરેખર પ્રતી ઉષ્ણતાને દૂર કરવા છત્ર વગેરે ન ધારણ કરે ટુકમા કહીએ તો પ્રખર તાપ વેઠવો કિન્તુ સદોષ આચરણ ન કરવુ એનુ નામ ઉષ્ણ-પરીષહ સહન કર્યો કહેવાય ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા કહ્યુ છે કે તપી ગયેલી પૃથ્વી, રેતી અને શિલાદિથી તેમજ તૃષા વડે ઉત્પન્ન થયેલા દાહથી અને સૂર્યના કિરણોની ગરમીથી સતપ્ત બનેલા મુનિ ચદ્ર, ચદન, પવન ઇત્યાદિ વડે મને ક્યારે શાતિ મળે એવી દીનતા ન રાખે વળી ઉષ્ણતાથી સતાપ પામેલા તેઓ સ્નાનની અભિલાષા ન રાખે, શરીર ઉપર પણ પાણી ન છાટે કે વસ્ત્રાદિ વડે વાયુ પણ ન નાખે

દશમશક-પરીષહ—

ડાસ, મચ્છર વગેરે કરડતા હોય તોપણ તે સ્થાનેથી ચાલ્યા ન જવુ, પખા વગેરે દ્વારા તેને દૂર ન કરવા-ઉડાડી ન મૂકવા તેમજ તેને હાંકી કાઢવા ધુણી ન કરવી એ દશમશક પરીષહ

નો જય કર્યો ગણાય આ સબધમા ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા સૂચવાયુ છે કે મચ્છર વગેરે જીવો શરીરનુ માસ, લોહી ખાતા હોય તોપણ ઉદ્વેગ ન કરવો, તેમને ઉડાવવા નહિ, મનથી પણ તેમના ઉપર દ્વેષભાવ ન લાવવો, તેમને મારવા પણ નહિ, કિન્તુ તે તરફ બેદરકાર રહેવુ

નાગ્ન્ય-પરીષહ—

નાગ્ન્ય એટલે કઇ સમગ્ર ઉપકરણોનો ત્યાગ નથી, કિન્તુ પ્રવચનમા જે વિધિ બતાવવામા આવી છે તે અનુસાર નગ્નત્વ તે 'નાગ્ન્ય' છે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ પૂર્વક ઔધિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપધિને ધારણ કરનારા, પ્રવ્રજ્યાદિ દ્વાર વડે લક્ષિત, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, ભિક્ષુ, અને ક્ષુલ્લક એવા સાધુના અનેક પ્રકારો પૈકી કોઇ પણ વિભાગમા આવતા, માસકલ્પ વિહાર કરનારા, અલ્પ કીંમતના અને જીર્ણપ્રાય વસ્ત્ર વડે અગ્ર ભાગને ઢાકનારા, વર્ષાકલ્પ પરિભોગ કરનારા, દશ પ્રકારની સામાચારી સેવનારા તેમજ ઉદ્દ્ગમ, ઉત્પાદન અને એષણાના દોષથી રહિત શુદ્ધ આહાર, ઉપધિ અને શય્યાનુ સેવન કરનારા ભિક્ષુઓ હોય છે આ પ્રમાણે રૂડી રીતે આચાર પાળનાર નાગ્ન્ય-પરીષહનો પરાજય કરનાર ગણાય

ઉત્તરા૦ (અ ૨) મા કહેવાયુ છે કે મારા વસ્ત્ર અતિશય જીર્ણ થઇ ગયા છે એટલે તે ફાટી જતા હુ થોડા વખતમા તદ્દન નાગો બની જઇશ તો પછી મારી શી દશા અથવા મારા આ જીર્ણ વસ્ત્ર દેખીને કોઇ ગૃહસ્થ નવા આપે તો ઠીક એવી દીન ભાવના ન ભાવવી પરતુ જો જીર્ણ વસ્ત્ર ફાટી જશે તો મને જિનકલ્પી જેવુ અચેલકત્વ પ્રાપ્ત થશે અને જો નવા વસ્ત્ર મળશે તો સ્થવિરકલ્પગત સચેલકત્વ પ્રાપ્ત થશે એટલે એ બને ધર્મને હિતકારી છે એમ જાણી મુનિ દીનતા ન કરે

શ્વેતાબરત્વ અને દિગબરત્વનુ મૂળ—

નગ્નત્વ-પરીષહનો અર્થ સમજવામા શ્વેતાબર અને દિગબર સપ્રદાયો એક બીજાથી જુદા પડે છે શ્વેતાબરોનુ કહેવુ એ છે કે જિનકલ્પી જેવા વિશિષ્ટ સાધકો સર્વથા નગ્ન હોય, પરતુ સ્થવિરકલ્પી જેવા અન્ય સાધકો માટે મર્યાદિત વસ્ત્રાદિની છૂટ છે અલબત્ત આ વસ્ત્રાદિ ઉપર તેમને મૂર્છા ન હોવી જોઇએ દિગબરોનુ માનવુ એ છે કે મુનિ એવુ નામ ધારણ કરનારા સમગ્ર સાધકો માટે એક સરખુ ઐકાન્તિક નગ્નત્વનુ વિધાન કરાયેલુ છે તેઓ નગ્નત્વને ' અચેલક-પરીષહ ' પણ કહે છે

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એવી કલ્પના કરી છે કે શ્વેતાબરીય મતનુ મૂળ એ પ્રભુ પાર્શ્વનાથની સવસ્ત્ર પરપરા છે, જ્યારે દિગબરીય મતનુ મૂળ ભગવાન્ મહાવીરની અવસ્ત્ર પરપરા છે વળી શ્વેતાબર અને દિગબર એ બે નામો પણ વસ્ત્ર રાખવા ન રાખવા ઉપરથી જ પડયા જણાય છે

અરતિ-પરીષહ—

વિહાર કરતી વેળા કે ઊભા રહ્યા હોય ત્યારે કોઇક વાર મુનિના સયમ ઉપર અપ્રીતિ

થવારૂપ-કંટાળો આવવારૂપ સ્ખલના ઉદ્ભવે ત્યારે તેઓ રૂડી રીતે ધર્મની આરાધના કરવી જ જોઇએ એવું વિચારે તો તેમણે અરતિ-પરીષહ જીત્યો ગણાય ટુંકમાં કહીએ તો ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ દીક્ષા પાળવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થતાં એનાથી કંટાળવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેમ ન કરતાં ધીરજથી તેમાં રસ લેવો તે અરતિ-પરીષહનો જય ગણાય

સ્ત્રી-પરીષહ—

કામિનીના અંગ, ઉપાંગ, સંસ્થાન, હાસ્ય, લલિત અને વિભ્રમાદિ ચેષ્ટાનો વિચાર ન કરાય તેમજ કોઇ પણ વેળા તેના અંગોપાંગનું કામબુદ્ધિથી અવલોકન ન કરાય તો સ્ત્રીપરીષહ જીત્યો ગણાય કહેવાનું તાત્પર્ય છે કે સાધકે પોતાની સાધનામાં વિઘ્નરૂપ વિજાતીય આકર્ષણને વશ ન થવું જેમકે કોઇ સ્ત્રી તરફથી વિષયેચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે અનેક ઉપસર્ગો કરાય તો સાધક પુરુષે તે સહન કરી લેવા, પરંતુ લેશ માત્ર વિકારને વશ ન થવું—એ સ્ત્રીને તાબે ન જ થવું. એ પ્રમાણે સાધક સ્ત્રી હોય તો તેને પુરુષ-પરીષહ સહન કરવો

ચર્યા-પરીષહ—

ગામ, શહેર, કુળ વગેરેમાં અનિયમિતપણે નિવાસ કરનાર તથા આળસનો તેમજ મમતાનો ત્યાગ કરનાર મુનિ દરેક મહિને વિહાર કરે તો તેમણે ચર્યા-પરીષહને પરાજિત કર્યો ગણાય સ્વીકારેલા ધાર્મિક જીવનને પુષ્ટ કરવાના ઇરાદાથી નિઃસંગતા પૂર્વક જુદા જુદા સ્થાનોમાં વિહાર કરવો, પરંતુ કોઇ પણ એક સ્થળમાં અડ્ડો ન જમાવવો તે ચર્યા-પરીષહનો વિજય છે આ સંબંધમાં **ઉત્તરા૦** (અ ૨)માં કહ્યું પણ છે કે ગૃહસ્થાદિની સાથે રાગનો પ્રતિબંધ રાખ્યા વિના મુનિ જિનાજ્ઞા પ્રમાણે એક ગામથી બીજે ગામ વિચરે

[1]નિષદ્યા-પરીષહ—

સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક જે સ્થાનમાં ન રહેતા હોય તેવા સ્થાનમાં બેસીને ઇષ્ટ તેમજ અનિષ્ટ ઉપસર્ગોને ઉદ્વેગ રહિતપણે-સમભાવે સહન કરવા તે નિષદ્યા-પરીષહનો વિજય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે સાધનાને અનુકૂળ એકાંત સ્થાનમાં અમુક વખત સુધી આસન લગાવી બેઠા બાદ કોઇ ભય આવી પડે તોપણ અડોળપણે આસન ઉપર સ્થિર રહેવું તે નિષદ્યા-પરીષહનો પરાજય છે

શય્યા-પરીષહ—

શય્યા, સંસ્તારક, પટ્ટિકા ઇત્યાદિની મૃદુતા કે કઠોરતાને લીધે ઊંચા નીચા પ્રતિશ્રય મળતાં કે ઉપાશ્રયમાં ધૂળ ઘણી હોય કે તેમાં બહુ શીતલતા કે ઉષ્ણતા રહેતી હોય તેમજ

1 નવતત્ત્વપ્રકરણ (ગા ૨૭)માં આને બદલે 'નૈષેધિકી-પરીષહ'નો ઉલ્લેખ છે એનો અર્થ તો ઉપર મુજબ જ છે જેમકે શૂન્ય ગૃહ, ગુફા ઇત્યાદિ સ્થાનમાં નિશ્ચલપણે રહેવું તેમજ બીજાને બીવડાવવા નહિ કે દુષ્ટ ચેષ્ટા ન કરવી તે 'નૈષેધિકી-પરીષહ' છે

ઉદ્વેગ ન ધારણ કરવો (કિન્તુ તે કષ્ટને સમભાવે સહન કરવુ) તે શય્યા-પરીષહનો પરાજય છે ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા કહ્યુ છે કે અનુકૂળ શય્યા (સ્થાનાદિ) મળતાં હર્ષ ન કરવો કે પ્રતિકૂળ મળતા ઉદ્વિગ્ન ન થવુ

આક્રોશ-પરીષહ—

આક્રોશ એટલે અનિષ્ટ વચન આવુ વચન જો સાચુ હોય તો ગુસ્સે થવાનુ કઇ કારણુ નથી, કેમકે એ તો મને શિખામણરૂપ છે અને એથી ઉપકારી છે, અને જો એ ખોટુ હોય તો તો ક્રોધ ન જ કરવો જોઇએ એ દેખીતી વાત છે આ પ્રમાણે વર્તનાર આક્રોશ-પરીષહ જીતે છે

ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા કહ્યું છે કે કોઇ મુનિ ઉપર આક્રોશ કરે તો મુનિએ સામુ તેમ ન કરવુ, નહિ તો મુનિ પણ અજ્ઞાનીના સમાન બને છે

વધ-પરીષહ—

વધ એટલે હાથ વડે, લાતથી, સોટીથી કે ચાબુક વડે તાડન કરવુ તે આવુ તાડન-તર્જન પણ, શરીર અવશ્ય વિનશ્વર છે એમ વિચારી સહન કરવાથી વધ-પરીષહ જીતાય

યાચના-પરીષહ—

યાચના એટલે માગવુ તે વસ્ત્ર, પાત્ર, અન્ન, પાન, ઉપાશ્રય વગેરે વસ્તુ અન્ય જન પાસે માગતા જો તે મળી જાય તો હર્ષ (કે ગર્વ) ન કરવો તેમજ કદાચ જો તે ન મળે તો શોક ન કરવો-દીન ન બની જવુ આ પ્રમાણે વર્તવાથી યાચના-પરીષહ ઉપર વિજય મેળવાય છે

ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા કહ્યુ છે કે ગોચરીએ જતા મુનિને ગૃહસ્થ આગળ હાથ ધરવો યુક્ત નથી, એના કરતા તો ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે, એમ મુનિ ન ચિતવે

મુનિને દરેક વસ્તુ માગીને જ લેવાની જિનાજ્ઞા છે માગ્યા વિના જમીન ઉપરથી એક તણખલુ કે દાત ખોતરવા માટે એક સળી પણ તેમનાથી ઉપાડી ન લેવાય આથી ધનિકે કે કોઇ મોટા રાજપુત્રે દીક્ષા લીધી હોય ત્યારે ઘેરઘેર ગોચરી માટે જતા તેમને અપમાન પણ સહન કરવાનો પ્રસગ આવે અને તેમ છતા તેઓ સમભાવે તે સહન કરે તો જ તેમનુ અનતિચાર મુનિવ્રત ગણાય

અલાભ-પરીષહ—

માગીએ ત્યારે વસ્તુ હોય છતા કોઇ વખત મળતી નથી અને કોઇ વખત મળે છે, વાસ્તે ન મળે ત્યારે પણ સંતોષ માનવો એમ કરવાથી અલાભ-પરીષહ જીતાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે યાચના કરવા છતા, વસ્તુ હોવા છતા તે જોઇતી વસ્તુ ન મળે ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ કરતા તેની અપ્રાપ્તિને તપરૂપ ગણી વધાવી લેવી અને અસતોષ ન ધારણ કરવો

રોગ-પરીષહ—

તાવ, અતિસાર, કાસ, દમ ઇત્યાદિ પ્રકારના રોગ આવ્યા હોય તોપણ તેની ચિકિત્સા માટે પ્રવૃત્તિ ન કરે, કિન્તુ પૂર્વ કર્મનો આ વિપાક છે એમ ચિતવે તો રોગ-પરીષહનો જય

કર્યો ગણાય ગચ્છવાસીઓ તો અલ્પ અને અધિક આલોચના પૂર્વક અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર રોગો સહન કરે તોપણ તેમણે એ પરીષહ જીત્યો ગણાય

તૃણસ્પર્શ-પરીષહ—

પોલાણ ન રહે તેમ તૃણ, દર્ભ ઇત્યાદિના ઉપયોગની, ગચ્છમા નહિ રહેનારાઓને તેમજ ગચ્છમા રહેનારાઓને પણ અનુજ્ઞા છે તેમણે શયન કરવા માટે જે સ્થળની આજ્ઞા હોય તે જમીન ઉપર તૃણ, દર્ભ વગેરે પાથરી તેના ઉપર સસ્તાર અને ઉત્તરપટક મૂકી સૂવુ ચોર ઉપકરણ હરી ગયા હોય અથવા સસ્તાર અને ઉત્તરપટક બહુ પાતળા થઇ ગયા હોય કે અતિશય જીર્ણ થઇ ગયા હોય તોપણ કઠોર, કુશ, દર્ભ ઇત્યાદિ ઘાસનો સ્પર્શ તેમણે રૂડી રીતે સહન કરી લેવો. એમ કરવાથી એ પરીષહનો જય થાય

ઉત્તરા૦ (અ ૨)મા જિનકલ્પીને એવો નિર્દેશ કરાયો છે કે (અતિશય અલ્પ અને જીર્ણ વસ્ત્રવાળા) રૂક્ષ દેહવાળા એવા તપસ્વી મુનિને ઘાસના સથારા ઉપર સૂતા (તેની અણીઓ ભોંકાવાથી) પીડા થાય વળી તે ઉપર તડકો પડવાથી ઘણી વેદના થાય તોપણ ઘાસના ભોંકાવા વડે પીડિત બનેલા મુનિ વસ્ત્રની ઇચ્છા ન કરે

મલ-પરીષહ—

રજના પરાગ જેટલો મેલ પરસેવાથી કઠણ બની જાય અને શરીર ઉપર સ્થિર થઇ જાય અને ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી ઉત્પન્ન થતા ઘામથી આર્દ્ર બની અત્યત દુર્ગધ ઉત્પન્ન કરે તોપણ તે મેલને દૂર કરવાને માટે સ્નાનાદિની ઇચ્છા ન કરનાર મલ-પરીષહનો જય કરે છે

પ્રજ્ઞા-પરીષહ—

પ્રજ્ઞા એટલે બુદ્ધિનો અતિશય (પ્રકર્ષ) આવા બુદ્ધિના પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત થયો હોય તોપણ અભિમાન ન કરે તો પ્રજ્ઞા-પરીષહ જીતેલો ગણાય પ્રજ્ઞાથી વિપરીત એવી મદ મતિનો ધારક હુ કઇ જાણતો નથી, હુ મૂર્ખ છુ એથી બધા મારો પરિભવ કરે છે એ પ્રકારના પરિતાપને કર્મનો વિપાક માની તેને સહન કરનાર આ પરીષહને જીતે છે ટુકમા કહીએ તો ચમત્કારી બુદ્ધિ હોય તો અભિમાન ન કરવુ અને મદ મતિ હોય તો ખેદ ન કરવો

[1]જ્ઞાન-પરીષહ—

શ્રુતરૂપ એટલે ચૌદ પૂર્વો અથવા દ્વાદશાગીરૂપ જ્ઞાનનો મે અભ્યાસ કર્યો છે, હુ સમગ્ર શ્રુતનો પારક છુ એવો ગર્વ ન ધારણ કરવાથી જ્ઞાન-પરીષહ ઉપ- વિજય મેળવાય છે અથવા જ્ઞાનના પ્રતિપક્ષરૂપ અજ્ઞાનને લીધે આગમમા શૂન્ય જેટલો પ્રવેશ થયેલો હોવાથી દીનતા ન ધારણ કરતા આ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયનુ ફળ છે અને એ અજ્ઞાનતા પોતે કરેલા કર્મ સમભાવે ભોગવવાથી અથવા તપ કરવાથી દૂર કરી શકાય છે એમ ચિતવવાથી અજ્ઞાન-પરીષહ ઉપર જય મેળવાય છે કહેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રને વિષે વિશેષ પ્રવીણતા મળી હોય તો છાકી ન જવુ અને ન મળી હોય તો તેથી દીન ન બની જવુ

અદર્શન-પરીષહ—

સર્વ પાપસ્થાનોથી હુ વિરક્ત છુ, પ્રખર તપશ્ચર્યા પણ હુ કરૂ છુ તેમજ વળી હુ

---

૧ નવતત્ત્વ પ્રકરણ (ગા. ૨૮)માં આને બદલે અજ્ઞાન-પરીષહનો ઉલ્લેખ છે.

નિઃસંગી છુ, છતા પણ ધર્મ, અધર્મ, દેવ, નારક વગેરેને હુ જોઇ શકતો નથી તેથી આ બધુ મૃગતૃષ્ણિકા જેવુ હોવુ જોઇએ એવો કુતર્ક ઊઠાવવો એ ' અદર્શન-પરીષહ ' છે આને સહન કરવા ઇચ્છનારે એમ વિચારવુ જોઇએ કે જો ધર્મ અને અધર્મ એ પુણ્ય અને પાપરૂપ હોઇ કર્મ-પુદ્ગલરૂપ છે તો તેનુ અસ્તિત્વ તેના કાર્ય દ્વારા અનુભવાય છે અને જો ધર્મ અને અધર્મ ક્ષમા અને ક્રોધરૂપ હોય તો તે પોતાના અનુભવથી તેમજ આત્માના પરિણામથી તેની હૈયાતી પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ થાય છે રતિ-સુખમા અત્યત આસક્ત હોવાને લીધે, મનુષ્ય લોકમા આવવાનુ કઇ પ્રયોજન નહિ હોવાથી અને મનુષ્ય-લોકમા દુ:ખનો અનુભવ થતો હોવાથી (તેમજ વળી એની ગધ સહન થવી મુશ્કેલ હોવાથી) દેવો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી તીવ્ર વેદનાથી પીડાતા હોઈ, પૂર્વે કરેલા (દુષ્ટ) કર્મોના ઉદયરૂપ બેડીના બન્ધનને વશ થયેલા હોઈ અને પરતત્ર હોઇ નારકો અહીં કેવી રીતે આવે ?

આ બાવીસ પરીષહોનો પ્રાદુર્ભાવ જ્ઞાનાવરણ, વેદનીય, દર્શનાવરણ, ચારિત્ર-મોહનીય અને અતરાય એ પાચ કર્મ-પ્રકૃતિના ઉદયને આભારી છે

કોને કેટલા પરીષહ હોય ?—

ભૂખ, તરસ, ઠડી, ગરમી, ડાસ મચ્છરનુ કરડવુ, ચર્યા, અલાભ પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એ ચૌદ વિષયો સબધી પરીષહો સૂક્ષ્મસપરાયવાળા અને છદ્મસ્થ-વીતરાગ યતિને સભવે છે અત્ર સપરાયથી લોભ નામનો કષાય સમજવો તેના બાદર ખડો નવમે ગુણસ્થાને નાશ પામે છે તેના સૂક્ષ્મ ખડો દશમા ગુણસ્થાનમા હોય છે જેમને આવો સૂક્ષ્મસપરાય હોય તેઓ શમક કે ક્ષપક સયત હોય છદ્મ એટલે આવરણ આથી છદ્મસ્થ એટલે આવરણથી યુક્ત, અર્થાત્ જેનુ જ્ઞાન આવરણથી યુક્ત હોય તે ' છદ્મસ્થ ' કહેવાય છે સમસ્ત મોહનીય કર્મના ઉપશમથી અથવા એના ક્ષયથી જેમનો રાગ નષ્ટ થયો હોય તેઓ ' વીતરાગ ' કહેવાય છે છદ્મસ્થ-વીતરાગથી અગ્યારમા અને બારમા ગુણસ્થાને રહેલા મુનિઓ સમજવા આ પ્રમાણે દશમા, અગ્યારમા અને બારમા ગુણસ્થાને રહેલા સયમીઓને વિષે ઉપર્યુક્ત ચૌદ પરીષહો હોય છે બાકીના આઠ નથી હોતા તેનુ કારણ એ છે કે તેનો ઉદય મોહનીય કર્મના ઉદય ઉપર નિર્ભર છે અને એ ઉદય માટે અગ્યારમા ઉપશાતમોહ અને બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનમા અવકાશ નથી દશમા સૂક્ષ્મસપરાય ગુણસ્થાનમા મોહ છે ખરો, પરતુ તે એટલો બધો ઓછો છે કે એ નથી એમ કહીએ તો ચાલે, એથી એ ગુણસ્થાનમા પણ ચૌદ જ પરીષહોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે

ભૂખ, તરસ, ઠડી, ગરમી, દશમશક, ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને મલ એમ અગ્યાર પરીષહો જિનને વિષે હોય છે અત્ર જિનથી કેવલી સમજવા એટલે કે આ પરીષહો તેરમા ચૌદમા ગુણસ્થાનમા સભવે છે

આ હકીકતના સબધમા શ્વેતાબરો અને દિગબરો વચ્ચે મતભેદ છે એ મતભેદ સર્વજ્ઞને કવલ-આહાર હોય કે ન હોય તેને આશ્રીને ઉદ્ભવેલ છે દિગબરોની માન્યતા એવી છે કે સર્વજ્ઞ કવલ-આહાર કરતા નથી અને કરી પણ શકે નહિ, જ્યારે શ્વેતાબરોની માન્યતા એવી છે કે સર્વજ્ઞો પણ કવલાહાર કરે છે

અત્ર એ ઉમેરવું પડશે કે દિગંબરો પણ શ્વેતાંબરની જેમ " एकादश जिने " એ તત્ત્વાર્થ (અ ૯)ના સૂત્રને માન્ય રાખે છે, પરંતુ એનો અર્થ મચડીને કરતા હોય એમ જણાય છે દિગંબર પરંપરામાં આના બે અર્થો કરાયા છે (૧) જિનમાં ક્ષુધા આદિ અગીયાર પરીષહો છે, કેમકે તે વેદનીય જન્ય છે, પરંતુ મોહનો તેમને વિષે સદંતર અભાવ હોવાથી ક્ષુધાદિ તેમને વેદનારૂપ ન થતા હોઇ એ પરીષહો કેવળ ઔપચારિક છે–દ્રવ્ય પરીષહરૂપ છે (૨) બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ' ન ' શબ્દનો અધ્યાહાર સમજી એવો અર્થ કરાયો છે કે જિનમાં વેદનીય કર્મ હોવા છતાં તેને આશ્રીને રહેલ ક્ષુધાદિ અગ્યાર પરીષહો મોહના અભાવને લીધે બાધ રૂપ નહિ થતા હોવાથી એ નથી જ

બાદરસંપરાય નામના નવમા ગુણસ્થાનમાં બાવીસે પરીષહો સંભવે છે, કેમકે પરીષહના કારણરૂપ બધા એ કર્મો ત્યા રહેલા છે પરીષહોનો નિર્દેશ મુનિઓને લક્ષ્યીને છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતા છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા ગુણસ્થાનોમાં પણ બાવીસે બાવીસ પરીષહો સંભવે છે આવો અર્થ દિગંબરીય વ્યાખ્યા–ગ્રંથોમાં ' બાદરસંપરાય ' શબ્દને સંજ્ઞારૂપ ન ગણી વિશેષણરૂપ ગણી સૂચવવામાં આવ્યો છે

પરીષહો, તેના કારણો અને તે માટેના ગુણસ્થાનો

સંખ્યા	નામ	કારણ	કયે ગુણસ્થાને ?
૧૧	ક્ષુધા, તૃષા, શીત, ઉષ્ણ, દંશમશક, ચર્યા, શય્યા, મળ, વધ, રોગ અને તૃણસ્પર્શ	વેદનીયના ઉદયથી	પહેલાથી તેરમા સુધીના
૧	પ્રજ્ઞા	જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી	,, બારમા ,,
૧	અજ્ઞાન	,, ઉદયથી	,, ,, ,,
૧	અદર્શન	દર્શનમોહનીયના ઉદયથી	પહેલે
૧	અલાભ	લાભાંતરાયના ,,	પહેલેથી બારમા સુધીના
૭	આક્રોશ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, નગ્નત્વ, યાચના અને સત્કાર પુરસ્કાર	ચારિત્ર–મોહનીયના ,,	,, નવમા ,,

પરીષહોના કારણો—

પરીષહોના કારણો તરીકે કેવળ ચાર કર્મોનો જ નિર્દેશ કરાય છે તેમા પ્રજ્ઞા–પરીષહ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમને અને અજ્ઞાન–પરીષહ જ્ઞાનાવરણના ઉદયને આભારી છે જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાન ઉદ્ભવે છે જ્યારે જ્ઞાનાવરણ હોય ત્યારે તેનો ક્ષયોપશમ હોય અને જ્ઞાનાવરણના ઉદયમા અપ્રજ્ઞારૂપ નિર્બુદ્ધિતા અને અજ્ઞાન હોય આ બને અર્થો કેવી રીતે સુસગત બને છે–'જ્ઞાન' શબ્દમાથી અપ્રજ્ઞા એવો અર્થ કેવી રીતે નીકળે છે એવો કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે તો તેનો ઉત્તર ગ્રથકાર એ આપે છે કે **अप्रज्ञा चाज्ञानं चाप्रज्ञाज्ञाने** એવો દ્વદ્વ–સમાસ કરવાથી જ્ઞાનાવરણના ઉદયમા અપ્રજ્ઞા સભવે છે

દર્શનમોહનીય કર્મના ઉદયમા અદર્શનરૂપ પરીષહ અને અતરાય કર્મના ઉદયમા અલાભરૂપ પરીષહ ઉદ્ભવે છે ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયમા નગ્નત્વ, અરતિ, સ્ત્રી, નિષદ્યા, આક્રોશ, યાચના, સત્કાર–પુરસ્કાર એમ સાત પરીષહો ઉદ્ભવે છે તેમા જુગુપ્સાના ઉદયથી નગ્નતા, અરતિના ઉદયથી અરતિ, સ્ત્રીવેદના ઉદયથી સ્ત્રી, ભયના ઉદયથી નિષદ્યા, ક્રોધના ઉદયથી આક્રોશ, માનના ઉદયથી યાચના અને લાભના ઉદયથી સત્કારપુરસ્કાર પરીષહ ઉદ્ભવે છે બાકીના પરીષહો વેદનીય કર્મના ઉદયને આભારી છે કેવલજ્ઞાનીને જે અગ્યાર પરીષહો કહેવાયા છે તે વેદનીય કર્મના જ ઉદયનુ ફળ છે

સમકાલે એક જ વ્યક્તિમા સભવતા પરીષહો—

ઉપર્યુક્ત બાવીસ પરીષહો પૈકી કેટલાક અમુક વ્યક્તિને હોય અને કેટલાક અમુકને ન પણ હોય એ હકીકત આપણે ઉપર જોઇ ગયા અત્ર આપણે એ પ્રશ્ન વિચારીશુ કે એક જ વ્યક્તિમા એક સાથે કેટલા સભવી શકે છે આનો ઉત્તર એ છે કે વધારેમા વધારે ૧૯ સભવે છે, કેમકે બાવીસમા કેટલાક પરસ્પર વિરોધી છે જેમકે શીત, ઉષ્ણ, ચર્યા, શય્યા અને નિષદ્યા આ પૈકી શીત અને ઉષ્ણ અત્યત વિરોધી હોઇ તે બને સમકાળે હોઇ જ શકે નહિ એટલે કે જ્યારે શીત હોય ત્યારે ઉષ્ણ ન હોય અને ઉષ્ણ હોય ત્યારે શીત ન હોય, બેમાથી ગમે તે એક જ હોઇ શકે એ પ્રમાણે ચર્યા, શય્યા અને નિષદ્યા પૈકી ગમે તે એક જ હોઇ શકે આ પ્રમાણે આ પાચ પરીષહો પૈકી એક સાથે કોઇ પણ બે જ અને બાકીના ૧૭ એમ મળી એક જ જીવમા વધારેમા વધારે ૧૯ પરીષહો સભવે છે

આ પ્રમાણે આપણે પરીષહોનુ કથન કર્યું હવે સવરના પ્રધાન હેતુરૂપ ચારિત્રનુ લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રનુ લક્ષણ આપણે ૮૮૧ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયા છીએ છતા અત્ર પ્રકારાતરથી તે નીચે મુજબ રજુ કરાય છે

सावद्ययोगविरतिरूपत्वं चारित्रस्य लक्षणम् । (६७५)

અર્થાત્ સાવદ્ય વ્યાપારથી નિવૃત્તિ તે ' ચારિત્ર ' છે આ નિવૃત્તિ પરિણામની વિશુદ્ધિ ઉપર

આધાર ગખે છે એની તરતમતાને ધ્યાનમા લઇને ચારિત્રના (૧) સામાયિક, (૨) છેદોપસ્થાપનીય, (૩) પરિહારવિશુદ્ધિ, (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય અને (૫) યથાખ્યાત એમ પાચ પ્રકારો પાડવામા આવે છે તેમા રાગદ્વેષનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ તે 'સમ' અને 'આય' એટલે લાભ, અથવા અય એટલે ગમન સમનો આય કે અય તે ' સમાય ' એને ' તદ્ધિત ' પ્રત્યય લગાડતા એનુ સામાયિક એવુ રૂપ બને છે રાગદ્વેષથી વિરક્ત મુનિની તમામ ક્રિયાઓનુ ફળ નિર્જરા છે

સામાયિક (૧) ઇત્વર અને (૨) યાવજ્જીવ એમ બે પ્રકારનુ છે તેમા ઇત્વર સામાયિક પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના તીર્થમા જેમણે દીક્ષા અંગીકાર કરી હોય તેવા મુનિને દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વેળા અપાય છે એથી શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનાદિના જાણકાર અને શ્રદ્ધાળુ સાધુને આશ્રીને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર સામાયિક કરતા ઉચ્ચ કક્ષાનુ હોવાથી એ ચારિત્ર ગ્રહણ કરાતા સામાયિકનો ત્યાગ થઇ જાય છે યાવજ્જીવ સામાયિકના અધિકારી બીજાથી ત્રેવીસમા સુધીના તીર્થંકરોના તીર્થમા દીક્ષા લેનારાઓ તેમજ ' મહાવિદેહ ' ક્ષેત્રના વાસી એવા મુનિઓ છે

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો પ્રથમ દીક્ષા અંગીકાર કરવી તે 'સામાયિક—ચારિત્ર' છે આના બે પ્રકાર છે 'ભરત' અને 'ઐરાવત' ક્ષેત્રમા પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના શાસનમા જ્યા સુધી દીક્ષિત શિષ્યને પાચ મહાવ્રતોનો આરોપ ન કરાય ત્યા સુધીનુ તેમનુ લઘુ દીક્ષારૂપ ચારિત્ર ' ઇત્વર—સામાયિક ' કહેવાય છે આનો ઓછામા ઓછો કાળ છ માસનો હોય એમ પ્રાય જણાય છે 'ભરત' અને 'ઐરાવત' ક્ષેત્રમા મધ્યના બાવીસ તીર્થંકરોના શાસનમા તેમજ 'મહાવિદેહ'મા સર્વ મુનિઓને દીક્ષા લે ત્યારથી જ મહાવ્રતોનો આરોપ કરાય છે અને તે યાવજ્જીવ સુધીનો હોવાથી તે ચારિત્ર ' યાવત્કથિક સામાયિક ' કહેવાય છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે થોડા વખત માટે કે આખી જીદગી માટે જે પહેલવહેલુ ચારિત્ર અંગીકાર કરાય છે—જે દીક્ષા લેવાય છે તે સામાયિકરૂપ ચારિત્ર છે

છેદોપસ્થાપનીયાદિ બાકીના ચાર ચારિત્રો પણ સામાયિકરૂપ તો છે જ, કિન્તુ આચાર અને ગુણની વિશિષ્ટતાને લઇને એનો જુદો નિર્દેશ કરાય છે તેમા **છેદોપસ્થાપનીય** ચારિત્રનુ લક્ષણ એ છે કે—

प्रथमापेक्षया विशुद्धतरसर्वसावद्ययोगविरतावस्थानरूपत्वम्, विविक्ततरमहाव्रतारोपणरूपत्वम्, पूर्वपर्यायच्छेदपूर्वकपर्यायान्तरे उपस्थापनरूपत्वं वा छेदोपस्थापनीयस्य लक्षणम्। (६७६)

અર્થાત્ સામાયિક—ચારિત્રની અપેક્ષાએ વધારે વિશુદ્ધ અને સમગ્ર સાવદ્ય નિવૃત્તિરૂપ ચારિત્રને ' છેદોપસ્થાપનીય ' કહેવામા આવે છે અથવા પૃથક્ પૃથક્ મહાવ્રતનુ આરોપણ જે ચારિત્રમા કરવામા આવે છે તે ' છેદોપસ્થાપનીય કહેવાય છે અથવા તો જે ચારિત્રને વિષે પૂર્વ પર્યાયનો છેદ થઇ અન્ય પર્યાયની ઉપસ્થાપના થાય તેને ' છેદોપસ્થાનીય 'ના નામથી ઓળખાવાય છે

આ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમા આવે માટે એટલુ ઉમેરીશુ કે પ્રથમ જેટલા વખત સુધી લઘુ દીક્ષા પાળી હોય તે કાળને દીક્ષાનો નહિ ગણવો તે પૂર્વ પર્યાયનો છેદ કહેવાય છે ઉપસ્થાપના એટલે ફરીથી પાચ મહાવ્રતોની સ્થાપના જ્યાથી દીક્ષાનો કાળ ગણાય–દીક્ષા પર્યાયની ગણત્રી થાય એવી રીતનુ ફરીથી ગ્રહણ કરાતુ ચારિત્ર તે ' છેદોપસ્થાપનીય ' કહેવાય છે એને લોકો ' વડી દીક્ષા ' તરીકે ઓળખાવે છે આ ચારિત્ર બે પ્રકારનુ છે —(૧) નિરતિચાર અને (૨) સાતિચાર પ્રથમ અને અતિમ તીર્થંકરોના શાસનમા જેમણે દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ અધ્યયનોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ વિશેષ શુદ્ધિના ઇરાદાથી જીવન પર્યંતને માટે ફરીથી જે ચારિત્ર ગ્રહણ કરે તે ' નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ' છે વળી એક તીર્થંકરના શાસનના મુનિ તેમના નિર્વાણ બાદ બીજા તીર્થંકરના શાસનના ચારિત્રનો અગીકાર કરે [1]તે વખતે ચાર કે પાચ મહાવ્રતોનુ આરોપણ કરાય છે તેને પણ ' નિરતિચાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર ' સમજવુ

મૂળ ગુણનો ભગ કરનારા અર્થાત્ મહાવ્રતના ઘાતક એવા મુનિને વિષે ફરીથી જે મહાવ્રતની આરોપણા કરાય તે ' સાતિચાર છેદોપસ્થાનીય ' છે આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે સાતિચાર ચારિત્ર પ્રથમ ચારિત્ર ભ્રષ્ટ થયેલુ હતુ એવુ દ્યોતન કરે છે

નિરતિચાર તેમજ સાતિચાર એવા બને પ્રકારના છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર [2]સ્થિત કલ્પમા અથવા તો પ્રથમ અને અતિમ તીર્થંકરોના તીર્થમા સભવે છે, નહિ કે જિનકલ્પમા અથવા તો મધ્યમ તીર્થંકરોના શાસનમા

પરિહારવિશુદ્ધિ-ચારિત્રનું લક્ષણ—

सावद्ययोगविरतिरूपत्वे सति तपोविशेषेण विशुद्धरूपत्वम्, यस्मिन् सति तपोविशेषेण सावद्ययोगविरतस्य विशुद्धता भवति तद्रूपत्वं वा परिहारविशुद्धिचारित्रस्य लक्षणम् । (६७७)

અર્થાત્ સાવદ્ય યોગની વિરતિરૂપ ચારિત્રમા રહીને મુનિ તપવિશેષ વડે તે ચારિત્રને વધારે વિશુદ્ધ બનાવે તો તે ચારિત્ર '[3]પરિહારવિશુદ્ધિ' કહેવાય છે બીજા લક્ષણમાથી પણ એ જ ધ્વનિ નીકળે

---

૧ દાખલા તરીકે શ્રીપાર્શ્વનાથના તીર્થમાં દીક્ષા લીધેલ **કેશી** ગણધર પ્રમુખ મુનિઓએ શ્રી મહાવીરના શાસનમાં પ્રવેશ કરતી વેળા ગ્રહણ કરેલુ ચારિત્ર

૨ એકદર કલ્પો દશ છે —(૧) અચેલક, (૨) ઔદ્દેશિક, (૩) શય્યાતર (૪) રાજપિડ (૫) કૃતિકર્મ, (૬) વ્રત (યામ), (૭) જ્યેષ્ઠ, (૮) પ્રતિક્રમણ (૯) માસ અને (૧૦) પર્યુષણા આ પૈકી શય્યાતર, વ્રત જ્યેષ્ઠ અને કૃતિકર્મ એ ચાર અવસ્થિત કલ્પ ગણાય છે અને બાકીના છ 'અનવસ્થિત કલ્પ ગણાય છે અચેલકાદિ દશે કલ્પમા વર્તનાર મુનિ ' સ્થિતકલ્પી ' કહેવાય છે અને કેવળ ચાર અવસ્થિત કલ્પમા વર્તનાર મુનિ ' અસ્થિતકલ્પી કહેવાય છે

૩ આના ' અથાખ્યાત ' અને ' તથાખ્યાત ' એવાં પણ નામો નજરે પડે છે

છે આ ચારિત્રના (૧) નિર્વિશ્યમાનક અને (૨) નિર્વિષ્ટકાયિક એમ બે પ્રકારો પડે છે તેમા નિર્વિશ્યમાનક એટલે ભોગવાતુ અને નિર્વિષ્ટકાયિક એટલે જેમણે વિશિષ્ટ તપના અનુષ્ઠાન દ્વારા શરીરને ભોગવ્યુ હોય તે

આનો સ્પષ્ટ બોધ થાય તે માટે થોડુક વિવરણ ઉમેરીશુ આ ચારિત્રની વિશેષતા એ છે કે એમા કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરવામા આવે છે કે જે હકીકત પરિહારનો તપવિશેષ એ અર્થ વિચારતા સહજ સ્ફુરે છે

નવ મુનિઓનો સમૂહ હોય છે તેમા એક વાચનાચાર્ય થાય છે ચાર મુનિઓ તપશ્ચર્યા કરે અને ચાર મુનિઓ એમનુ વૈયાવૃત્ત્ય કરે–એમની સારવાર કરે એમા જેઓ તપશ્ચર્યા કરતા હોય તેઓ તે વખતે ' નિર્વિશ્યમાનક ' કહેવાય છે અને એ તપશ્ચર્યા પૂર્ણ થતા તેઓ ' નિર્વિષ્ટકાયિક ' કહેવાય છે ગ્રીષ્મ ઋતુમા જઘન્ય તપશ્ચર્યા તરીકે ઉપવાસ, મધ્યમ તરીકે છટ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ તરીકે અટ્ઠમ, શિશિર ઋતુમા જઘન્ય તરીકે છટ્ઠ, મધ્યમ તરીકે અટ્ઠમ અને ઉત્કૃષ્ટ તરીકે દશમ યાને ચાર ઉપવાસ, વર્ષા ઋતુમા જઘન્ય તરીકે અટ્ઠમ, મધ્યમ તરીકે દશમ અને ઉત્કૃષ્ટ તરીકે દ્વાદશ ભક્ત યાને પાચ ઉપવાસ છે દરેક પારણે આચામ્લ હોય [1]સાત પ્રકારની ભિક્ષા પૈકી છેલ્લી પાચનુ ગ્રહણ અને તેમા પણ બેનો અભિગ્રહ હોય આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી તપશ્ચર્યા કર્યા બાદ વૈયાવૃત્ત્ય કરનારા ચાર મુનિઓ આ જ વિધિ પ્રમાણે છ મહિના તપ કરે એ વેળા નિર્વિષ્ટકાયિક મુનિઓ એ નિર્વિશ્યમાનકની સારવાર કર તેમની છ માસની તપશ્ચર્યા પૂર્ણ થતા વાચનાચાર્ય છ મહિના સુધી તપ કરે અને આઠે નિર્વિષ્ટકાયિક મુનિઓ એમનુ વૈયાવૃત્ત્ય કરે એ પ્રમાણે કુલ ૧૮ મહિના પૂર્ણ થતા આ નવ મુનિઓ જિનકલ્પીનો માર્ગ અગીકાર કરે અથવા તો ફરીથી ગચ્છમા દાખલ થાય

આ પરિહારવિશુદ્ધિ-ચારિત્રને અગે એ ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે આ ચારિત્ર તીર્થંકરની પાસે અથવા તો તેમની પાસે જેમણે આ ચારિત્ર લીધુ હોય તેમની પાસે લઇ શકાય છે, કિન્તુ બીજા સામાન્ય મુનિઓ પાસે નહિ

આ ચારિત્રનો વીસ અપેક્ષાએ વિચાર કરી શકાય છે આ વીસના નામ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) ક્ષેત્ર, (૨) કાળ, (૩) ચારિત્ર, (૪) તીર્થ, (૫) પર્યાય, (૬) આગમ, (૭) વેદ, (૮) કલ્પ, (૯) લિગ, (૧૦) લેશ્યા, (૧૧) ધ્યાન, (૧૨) ગણ, (૧૩) અભિગ્રહ, (૧૪) પ્રવ્રજ્યા, (૧૫) મુડાપન, (૧૬) પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિ, (૧૭) કારણ, (૧૮) નિષ્પ્રતિકર્મતા, (૧૯) ભિક્ષા અને (૨૦) બધ

ક્ષેત્ર— પરિહારવિશુદ્ધિ-ચારિત્ર અગીકાર કરનારનુ જન્મક્ષેત્ર પાચ ભરત અને પાચ ઐરાવત પૈકી ગમે તે હોઇ શકે, કિન્તુ મહાવિદેહ તો નહિ જ પરિહાર-કલ્પ અગીકાર કરનારનુ ક્ષેત્ર પણ મહાવિદેહ તો નહિ જ વળી જેમ જિનકલ્પીનુ સહરણ થવાથી સર્વ ક્ષેત્રોમા તેમની પ્રાપ્તિ સભવે છે તેમ આ ચારિત્રવાળા મુનિઓનો સભવ છે એમ ન માનવુ, કેમકે તેમનુ સહરણ થતુ નથી

---

૧ (અ) અસસૃષ્ટ (આ) સસૃષ્ટ, (ઇ) ઉદ્ધૃત, (ઈ) અલ્પલેપકૃત, (ઉ) ઉદ્ગૃહીત, (ઊ) પ્રગૃહીત અને (ઋ) ઉજ્ઝિતધર્મ એ સાત પ્રકારો છે જુઓ **પ્રવચનસારો૦** (ગા ૭૩૯–૭૪૩)

કાળ— આ મુનિઓનો જન્મ-કાળ અવસર્પિણીનો ત્રીજો અથવા ચોથો તેમજ ઉત્સર્પિણીનો બીજો, ત્રીજો કે ચોથો આરો છે સદ્ભાવ તો અવસર્પિણીના પાચમા આરામા પણ હોય

ચારિત્ર— સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના સંયમ-સ્થાનોથી યાને અધ્યવસાય-સ્થાનોથી ઉપરના અસંખ્ય લોકપ્રદેશના જેટલા પરિહારવિશુદ્ધિના સંયમ-સ્થાનો છે આ પૈકી ગમે તેમા વર્તતા જીવને આ ચારિત્ર હોય છે

તીર્થ— જિનેશ્વરના શાસનની વિચ્છેદ-અવસ્થામા કે તીર્થ ન પ્રવર્તાયુ હોય તેવા કાળમા આવા મુનિઓ ન હોય તીર્થંકરના પ્રવર્તમાન શાસનમા જ તેઓ હોય

પર્યાય— જેમનો ગૃહસ્થ-પર્યાય ઓછામા ઓછો [1]૨૯ વર્ષનો હોય અને વધારેમા વધારે દેશ ઊન પૂર્વ કોટિનો હોય અને જેમનો જઘન્ય યતિ-પર્યાય ૨૦ વર્ષનો અને ઉત્કૃષ્ટ દેશ ઊન પૂર્વ કોટિવર્ષનો હોય તેવા મુનિ આ ચારિત્ર અંગીકાર કરી શકે છે

આગમ—નવીન આગમ ન ભણાય, કિન્તુ અધ્યયન કરેલનો અભ્યાસ ચાલુ રખાય

વેદ— આ ચારિત્રના ધારક સ્ત્રી-વેદી ન હોઇ શકે એટલે કયા તો એઓ પુરુષ-વેદી હોય કે નપુંસક-વેદી હોય

કલ્પ— આ ચારિત્રશાળી મુનિ સ્થિતકલ્પી જ હોઇ શકે, નહિ કે અસ્થિતકલ્પી

લિંગ— દ્રવ્યલિંગ અને ભાવલિંગ બંને આ ચારિત્રધારીને હોય

લેશ્યા— કલ્પ અંગીકાર કરતી વેળા ત્રણ શુભ લેશ્યા હોય, પરંતુ ત્યાર બાદ છ એ પણ હોય કર્મ-પરિણામ વિચિત્ર હોઇ અશુભ લેશ્યાઓનો પણ ઉદય થાય, કિન્તુ તે અત્યંત સંક્લિષ્ટ કે ચિરકાલીન ન હોય

ધ્યાન— આ ચારિત્ર અંગીકાર કરતી વેળા ધર્મ-ધ્યાન હોય. ત્યાર બાદ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન પણ હોય તીવ્ર કર્મના પરિણામરૂપે અશુભ યોગોની ઉત્કૃષ્ટ દશામા આર્ત્તતા કે રૌદ્રતા પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તે પ્રાય નિરનુબંધ હોય

ગણ— ઓછામા ઓછા ત્રણ ગણ અને વધારેમા વધારે સો ગણ અંગીકાર-કાલે હોય અને ત્યાર બાદ જઘન્યથી તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી સેંકડો ગણો હોય તેમા પુરુષની જઘન્ય સંખ્યા ૨૭ની હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૦૦ની હોય ત્યારપછી પરિહારવિશુદ્ધિમા વર્તતા એવા પુરુષો જઘન્યથી સેંકડો હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી હજારો હોય પ્રવેશ કરનાર અને નીકળનાર બંનેની સમકાલે જઘન્ય સંખ્યા એકની અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથક્ત્વની હોય

---

૧ આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમણે આ ઉમર પૂર્વે દીક્ષા લીધી હોય તેમને માટે આ ચારિત્રનાં દ્વાર બંધ છે

અભિગ્રહ—દ્રવ્યાદિ કોઈ પણ અભિગ્રહ ન હોય, કેમકે એ કલ્પ જાતે જ અભિગ્રહરૂપ છે

પ્રવ્રજ્યા—કોઈને પણ દીક્ષા ન આપે એ કલ્પસ્થિતિ છે, પરંતુ યથાશક્તિ ઉપદેશ આપે

મુંડાપન—આ મુનિ કોઈને મુંડે નહિ

પ્રવ્રજ્યા પછી મુંડન અવશ્ય હોય એવો નિયમ નથી, કેમકે અયોગ્યને દીક્ષા અપાઈ ગઈ હોય તો પાછળથી એ અયોગ્યતાનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુંડન ન કરે

પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિ—મન વડે સૂક્ષ્મ અતિચાર લાગે તોપણ ખરેખર ચતુર્ગુરુક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે

કારણ— આ કલ્પનું યથાવિધિ પાલન એ જ કર્મક્ષયનું નિમિત્ત-કારણ હોવાથી તેમને જ્ઞાનાદિક બીજાં આલંબનો ન હોય અર્થાત્ આ કલ્પ પતિત દશાવાળો નથી કે જેથી જ્ઞાનાદિ આલંબન એને સ્થિર રાખે અથવા જે વડે અપવાદ-સ્થાન સેવવા પડે તેમ હોય તેવું જ્ઞાનાદિ આલંબન ન હોય

નિષ્પ્રતિકર્મતા—આ ચારિત્રશાળી મુનિવર શરીર-સંસ્કાર ન કરે એટલું જ નહિ કિન્તુ આંખમાં તણખલું પડયું હોય તો તે પણ ન કાઢે પ્રાણાંત કષ્ટ આવી પડે તોપણ અપવાદ-માર્ગનું સેવન ન જ કરે

ભિક્ષા— ત્રીજા પહોરે આ ચારિત્રધારક ગોચરી અને વિહાર કરે, બાકીના સમયમાં તેઓ કાયોત્સર્ગ કરે તેઓ નિદ્રા બહુ અલ્પ લે કદાચ જંઘાબળની ક્ષીણતાએ તેઓ વિહાર કરવા અસમર્થ હોય તોપણ અપવાદ ન સેવે, કિન્તુ કલ્પની મર્યાદા બરાબર સાચવે

બન્ધ— પરિહારકલ્પી કલ્પ પૂર્ણ થતાં ફરીથી તે કલ્પમાં અથવા ગચ્છમાં પ્રવેશ કરે, નહિ તો તેઓ જિનકલ્પી બને ફરીથી તે કલ્પમાં અથવા સ્થવિર કલ્પમાં દાખલ થનાર ' ઇત્વર-પરિહારી ' કહેવાય, અને જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર ' યાવત્કથિક પરિહારી ' કહેવાય

સૂક્ષ્મસંપરાય-ચારિત્રનું લક્ષણ—

अतिसूक्ष्मसञ्ज्वलनलोभकषायसत्त्वविषयकत्वम्, गुणश्रेणिसमारोहणे सति दशमगुणस्थानवर्तिरूपत्वं वा सूक्ष्मसम्परायचारित्रस्य लक्षणम्। (६७८)

અર્થાત્ અતિશય સૂક્ષ્મ સંજ્વલન લોભરૂપ કષાયનો જે ચારિત્રમાં સદ્ભાવ હોય તે ચારિત્ર 'સૂક્ષ્મ-સંપરાય ' કહેવાય છે અથવા તો [1]ગુણશ્રેણિમાં આરૂઢ થયેલા અને દશમા ગુણસ્થાનકે

૧ ઉપશમ-શ્રેણિ કે ક્ષપક-શ્રેણિએ આરૂઢ થયેલી વ્યક્તિ નવમે ગુણસ્થાને લોભરૂપ કષાયને સૂક્ષ્મ કરે-કષાયાંશની વર્ગણાઓને અનુક્રમે તોડી પ્રત્યેક વર્ગણાને વિશેષ વ્યવધાનવાળી બનાવે અને ત્યાર પછી દશમે ગુણસ્થાને તે સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાયને ઉદયમાં લાવી તેને ભોગવે

વર્તતા મુનિનુ ચારિત્ર તે 'સૂક્ષ્મ–સપરાય' છે આ ચારિત્રમા ક્રોધ, માન કે માયાના ઉદય માટે અલ્પાશે પણ અવકાશ નથી, ફક્ત લોભનો અશ અતિસૂક્ષ્મપણે હોય છે

[1]યથાખ્યાત-ચારિત્રનુ લક્ષણ—

समस्तचारित्रमोहस्योपशमक्षयान्यतररूपत्वे सति शुद्धात्मस्वभावावस्थानापेक्षारूपत्व यथाख्यातचारित्रस्य लक्षणम् । (६७९)

અર્થાત્ સમગ્ર ચારિત્ર–મોહનીય કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષય થયા બાદ શુદ્ધ આત્મ–સ્વભાવમા સ્થિર થવુ તે 'યથાખ્યાત–ચારિત્ર' છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ ચારિત્રના બે ભેદો પડી શકે છે જેમકે ઉપશમ–શ્રેણિવાળા જીવને અગ્યારમા ઉપશાતમોહ નામના ગુણસ્થાને મોહની ઉપશાતિ રૂપ જ ચારિત્ર છે અર્થાત્ સપૂર્ણ મોહનો આ ગુણસ્થાને ઉપશમ થયેલો છે, નહિ કે સત્તામાથી પણ તે હાકી કઢાયેલો છે આ ચારિત્ર 'ઔપશમિક યથાખ્યાતચારિત્ર' કહેવાય છે ક્ષપક શ્રેણિવાળા જીવને બારમા ક્ષીણમોહ નામના ગુણસ્થાને મોહના સદતર ક્ષયરૂપ ચારિત્ર છે આને 'ક્ષાયિક યથાખ્યાતચારિત્ર' કહેવામા આવે છે આ બને ચારિત્રમા મોહના ઉદયનો સર્વથા અભાવ છે એટલા પૂરતી એ બેની સમાનતા છે, બાકી પ્રથમમા મોહની સત્તા રહેલી છે, જ્યારે બીજામા એની જરાએ સત્તા નથી વળી પહેલા ચારિત્રનો કાળ અતર્મુહૂર્તનો છે, જ્યારે બીજાનો દેશ ઊન પૂર્વ કોટિવર્ષનો છે એના અધિકારીઓ બારમાથી ચૌદમા ગુણસ્થાને હોય છે– અર્થાત્ છદ્મસ્થ પણ આના અધિકારી છે આ ચારિત્ર અતિચારરૂપ કલકથી સર્વથા અસ્પૃષ્ટ છે બીજા ચારિત્રોમા તો સજ્વલન–કષાયનો પણ ઉદય છે, અહીં તો તે પણ નથી આ પ્રમાણે આ ચારિત્ર સર્વ વિશુદ્ધ સર્વવિરતિરૂપ હોઇ એ જ ખરેખર સામાયિક ગણાય આવા પ્રકારનુ ચારિત્ર સર્વોત્તમ હોઇ સમગ્ર બ્રહ્માડમા પ્રસિદ્ધ છે એની પ્રાપ્તિ થયા બાદ જ અને તેમ થતા જરૂર જ મુક્તિના દ્વાર ખુલ્લા થઇ જાય છે

આ પ્રમાણે સવરના ૫૭ ભેદોનુ વર્ણન અત્ર પૂરૂ થાય છે એટલે પરિશિષ્ટરૂપે કઇ ગતિમા કઇ જાતિમા અને કઇ કાયમા સવરના કેટલા કેટલા પ્રકાર સભવે છે તેનુ દિગ્દર્શન કરી આ અધિકાર પૂર્ણ કરીશુ

કઇ ગતિમા કેટલા સવર ?—

સમિતિ, ગુપ્તિ, પરીષહ અને યતિધર્મ એ સર્વવિરતિવાળી વ્યક્તિને હોય અને નરકમા, તિર્યચ ગતિમા તેમજ દેવ-ગતિમા એનો અભાવ હોવાથી એ ત્રણે ગતિમા કેવળ બાર ભાવનારૂપ બાર જાતના સવરનો સદ્ભાવ છે મનુષ્ય ગતિમા ૫૭ અર્થાત બધા પ્રકારો સભવે છે

---

૧ જેવુ (સિદ્ધાન્તમા) કહેલુ છે તેવુ

કઇ જાતિમાં કેટલા સવર ?—

કઇ જાતિમા કયા કયા સંવરના પ્રકારો સભવે છે તે વિચારીશુ તો જણાશે કે એકેન્દ્રિયમા એકે પ્રકાર સભવતો નથી, કેમકે સર્વવિરતિનો ત્યા અભાવ હોઇ ઇર્યાસમિતિ આદિ ૪૫ પ્રકારો તો ન જ હોય વિશેષમા એ જીવોને મનોયોગનો અભાવ હોવાથી ભાવના માટે પણુ અવકાશ નથી આ હકીકત દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને પણુ લાગુ પડે છે પંચેન્દ્રિયમા ૫૭ પ્રકારો સભવે છે

કઇ કાયમાં કેટલા સવર ?—

પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિકાય સુધીના જીવો એકેન્દ્રિય છે એટલે એમને એકે પ્રકારનો સવર નથી ત્રસ કાયમા ગર્ભજ મનુષ્યનો સમાવેશ થતો હોવાથી અને એને ૫૭ પ્રકારના સવરો સભવતા હોવાથી આ કાય આશ્રીને ૫૭ પ્રકારો છે એમ કહેવાય

इति प पम् प.पस् श्रीम्युपाधियुक्तशास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्मसूरीश्वरचरणारविन्दभृङ्गायमाणेन न्यायतीर्थन्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तक श्रीमङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य सवराधिकारवर्णननामा पञ्चम उल्लासोऽनुवादादिपूर्वक समाप्त ॥

ષષ્ઠ ઉલ્લાસ–' નિર્જરા ' અધિકાર

હવે નિર્જરાના સ્વરૂપનુ લક્ષણ અને વિધાન પૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા નિર્જરાનુ લક્ષણ આપણે ૧૦૮૯ મા પૃષ્ઠમા વિચારી ગયેલા નિર્જરા-ભાવનાના લક્ષણથી ધ્વનિત થાય છે, છતા પ્રકરણવશાત્ અત્ર ફરીથી તેનો નીચે મુજબ નિર્દેશ કરાય છે —

परिपक्वभूताना कर्मावयवानामात्मप्रदेशेभ्यः परिशाटनरूपत्वं निर्जराया लक्षणम् । (६८०)

અર્થાત પરિપકવ થયેલા કર્મના અવયવોનુ આત્મ-પ્રદેશથી ખરી પડવુ તે ' નિર્જરા ' છે આ નિર્જરા તપ દ્વારા થાય છે તપનુ લક્ષણ એ છે કે—

अभिनवकर्मप्रवेशाभावरूपत्वे सति पूर्वोपार्जितकर्मपरिक्षयरूपत्वं तपसो लक्षणम् । (६८१)

અર્થાત્ નવીન કર્મના પ્રવેશનો જેને વિષે અભાવ હોય-જે દરમ્યાન નૂતન કર્મ ન બધાય અને જે દ્વારા પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મનો ક્ષય થાય તે ' તપ ' કહેવાય છે તપ કરવાથી કર્મ આત્મ–પ્રદેશથી વિખૂટા પડી જાય છે અર્થાત્ કર્મનો રસ સૂકાઈ જતા તે નિ સ્નેહ બને છે અને તેથી કરીને તેનુ બન્ધથી પરિશાટન થાય છે

ઉપર્યુક્ત તપ કરવાથી સવર અને નિર્જરા એમ બને થાય છે જેમકે અનશનાદિ (બાહ્ય) તપ તેમજ પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન વગેરે (આભ્યતર) તપ કરવાથી જરૂર આશ્રવનુ દ્વાર બધ થઇ જાય છે અર્થાત્ સવરની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જીર્ણ કર્મ ખરી પડે છે એટલે નિર્જરા થાય છે

તપના મુખ્ય બે ભેદો છે —(૧) બાહ્ય અને (૨) આભ્યતર તેમા વળી બાહ્ય તપના (૧) અનશન, (૨) અવમૌદર્ય, (૩) વૃત્તિપરિસખ્યાન, (૪) રસપરિત્યાગ, (૫) વિવિક્તશય્યાસન અને (૬) લીનતા એમ છ પ્રકારો ગ્રથકારે સૂચવ્યા છે આ પ્રત્યેકનુ સ્વરૂપ લક્ષણ દ્વારા વિચારીએ તે પૂર્વે આ **બાહ્ય તપના પ્રકારો** પરત્વે થોડોક ઊહાપોહ કરી લઇએ

તત્ત્વાર્થ (અ ૯) ના નિમ્ન-લિખિત—

" अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः । १९ । "

—સૂત્ર તેમજ એના ભાષ્ય ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે શ્રીઉમાસ્વાતિએ (૧) અનશન, (૨) અવમૌદર્ય, (૩) વૃત્તિપરિસંખ્યાન, (૪) રસપરિત્યાગ, (૫) [1]વિવિક્તશય્યાસન અને (૬) કાયક્લેશનો બાહ્ય તપ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે

જ્ઞાનાદિત્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ (૧) અનશન, (૨) ઊનોદરતા, (૩) વૃત્તિ-સંક્ષેપણ, (૪) રસ-ત્યાગ, (૫) કાયક્લેશ અને (૬) સંલીનતા એમ છ પ્રકારના બાહ્ય તપ ગણાવ્યા છે એ વાતની દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિની નિમ્નલિખિત ગાથા સાક્ષી પૂરે છે —

" [2]अणसणमूणोअरिआ वित्तीसखेवणं रसच्चाओ ।
कायकिलेसो संलीणया य बज्झो तवो होइ ॥४७॥ "

ઉત્તરાધ્યયન (અ ૩૦)ની [3]આઠમી ગાથામા વૃત્તિસંક્ષેપણને બદલે ભિક્ષાચર્યાનો ઉલ્લેખ છે, બાકી બીજું બધુ તો આ નિર્યુક્તિની પર્યુક્ત ગાથા અનુસાર છે

આ ઉપરથી એ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર તેમજ પ્રાચીન મુનિવરો પણ અનશન, અવમૌદર્ય અને રસપરિત્યાગ એ ત્રણને તો બાહ્ય તપ તરીકે સ્વીકારે છે જ ઉત્તરાધ્યયનમા ભિક્ષાચર્યાનો નિર્દેશ છે, જ્યારે અન્યત્ર વૃત્તિસંક્ષેપનો નિર્દેશ છે, પરંતુ ભિક્ષાચર્યાનો અર્થ વિચારતા એ બંને એક જણાય છે એટલે કે અનશનાદિ ચાર પ્રકારો પરત્વે તો સમાનતા છે બાહ્ય તપના છેલ્લા બે પ્રકારના સબંધમા પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર બીજા બધાથી જુદા પડે છે, કેમકે તેમણે વિવિક્તશય્યાસનને લીનતાથી સર્વથા પૃથગ્ ગણેલ છે એટલુ જ નહિ પણ વિવિક્તશય્યાસનસંલીનતાથી વિવિક્ત-શય્યાસન અને સંલીનતા એમ બે જુદા જુદા પ્રકારો ગણી શકાય એવી પરિસ્થિતિ જણાતી નથી પરંતુ વિવિક્તશય્યાસનસંલીનતા તો એક જ પ્રકારનુ તપ છે એમ જણાય છે [4] આગળ ઉપર જોઇશુ તેમ તેઓ લીનતાનો કાયક્લેશમા અંતર્ભાવ કરે છે–

---

૧ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય (પૃ ૨૪૦) વિચારતાં આને બદલે વિવિક્તશય્યાસનલીનતા એવો પણ ઉલ્લેખ શક્ય જણાય છે

૨ છાયા—

अनशनमूनोदरिता वृत्तिसंक्षेपण रसत्याग ।
कायक्लेश सलीनता च बाह्य तपो भवति ॥

૩ આ રહી એ ગાથા—

" अणसणमूणोयरिया भिक्खायरिया य रसपरिच्चाओ ।
कायकिलेसो संलीणया य बज्झो तवो होइ ॥ "
[अनशनमूनोदरिता भिक्षाचर्या च रसपरित्याग ।
कायक्लेशः सलीनता च बाह्य तपो भवति ॥]

૪ દશવૈકાલિક-નિર્યુક્તિ અને ઉત્તરાધ્યયનમા તત્ત્વાર્થગત વિવિક્તશય્યાસનને બદલે સંલીનતાનો નિર્દેશ છે, પરંતુ એ નિર્યુક્તિની શ્રીહરિભદ્રીય વ્યાખ્યામા સંલીનતાના (૧) ઇન્દ્રિય-સંલીનતા, (૨) કષાય-સંલીનતા, (૩) યોગ-સંલીનતા અને (૪) વિવિક્તચર્યા-સંલીનતા એમ જે પ્રકારો

એટલે અત્ર પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે ગણાવેલ બાહ્ય તપના છ પ્રકારો કેવી રીતે સંગત ગણાય એ પ્રશ્નનો ગ્રંથકાર તરફથી ખુલાસો મેળવવો બાકી રહે છે

અનશનનું લક્ષણ—

संयमरक्षणकर्मनिर्जराप्रयोजनत्वे सति, चतुर्थषष्ठाष्टमादिरूपत्वं सम्यगनशनतपसो लक्षणम् । (६८२)

અર્થાત્ સંયમના રક્ષણ માટે અને નિર્જરાના પ્રયોજનાર્થે [1]ઉપવાસ, છટ્ઠ, અટ્ઠમ વગેરે તપશ્ચર્યા કરવી તે યથાર્થ 'અનશન' કહેવાય છે અશન એટલે આહાર 'અન્' નિષેધવાચક હોઇ અનશનનો અર્થ એ થાય છે કે આહાર ન લેવો જો આ આહાર અમુક વખત સુધી જ ન લેવાનો હોય તો એ 'ઇત્વર-અનશન' કહેવાય છે એમા નમુક્કારસી, પોરસી, એકાસણુ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે મરણ પર્યંત આહારનો ત્યાગ કરવો તે 'યાવત્કથિક અનશન' કહેવાય છે લોકમાં આને જ 'અનશન' કહેવામા આવે છે એના પાદપોપગમન વગેરે ભેદો પડે છે એના સ્વરૂપ માટે જુઓ **વૈરાગ્યરસમંજરીનુ** મારૂ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ ૨૦૭-૨૦૮)

ટુકમા કહીએ તો અમુક વખત માટે કે જીવન પર્યંત આહારનો ત્યાગ તે 'અનશન' છે

અવમૌદર્ય એટલે ન્યૂન આહાર આહારનુ પરિમાણ શુ છે એ જણાતા આનુ સ્વરૂપ સમજાય તેમ હોવાથી **આહારનુ પરિમાણ** કહેવામા આવે છે જેમકે પુરુષનો આહાર ૩૨ કવળ (કોળીઆ) જેટલો છે અને સ્ત્રીનો ૨૮ જેટલો છે [2] અહીં કવળનુ સામાન્ય પ્રમાણ મરઘીના ઇંડા જેટલુ શાસ્ત્રમા દર્શાવાયુ છે [3] કહેવાની મતલબ એ છે કે સુખેથી જેટલો આહાર

પાડવામાં આવ્યા છે અને જે ચોથા-પ્રકારનુ સ્પષ્ટીકરણ રજુ કરાયુ છે તે જોતાં સંલીનતાથી વિવિક્ત શય્યાસનનુ સૂચન આવી જ જાય છે આથી એ ફલિત થાય છે કે વિવિક્તશય્યાસન કહો વિવિક્ત શય્યાસન-સંલીનતા કહો કે સંલીનતા કહો તે કથંચિત્ એક જ છે

૧ ઉપવાસ કરવાથી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ શો લાભ થાય છે એ સંબંધમાં બર્નાર મેક્ફેડન (Bernarr Macfadden)કૃત Fasting for Health નામનો ગ્રંથ જોવો કે જેના હિંદી અને ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદો થયા છે

૨-૩ દશવૈકાલિકની વૃત્તિમાં (૨૦૭મા પત્રમાં) શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ અવતરણરૂપે કહ્યું પણ છે કે-

" बत्तीसं किर कवला आहारो कुच्छिपूरओ भणिओ ।
पुरिसस्स महिलिआए अट्ठावीसं हवे कवला ॥
कवलाण य परिमाणं कुक्कुडिअंडयपमाणमेत्तं तु ।
जो वा अविगिअवयणो वयणंमि छुहेज्ज वीसत्थो ॥ "
[द्वात्रिंशत् किल कवला आहारः कुक्षिपूरको भणितः ।
पुरुषस्य महिलाया अष्टाविंशतिः स्युः कवलाः ॥
कवलानां च परिमाणं कुक्कुटयण्डकप्रमाणमात्रं तु ।
यो वाऽविकृतवदनो वदने क्षिपेद् विश्वस्त ॥]

મુખમા મૂકી શકાય તે ' કવળ ' કહેવાય છે આવા ૩૨ કવળ કરતા પુરુષને તૃપ્તિ થાય અને ૨૮ કરતા સ્ત્રીને થાય એટલે એથી અધિક આહાર તો ન જ લેવાય અને લે તો પછી તે અત્યાહારી ગણાય

અવમૌદર્ય યાને ઉણોદરીના (૧) ઉત્કૃષ્ટ, (૨) [1]ઉપાર્ધ અને (૩) જઘન્ય એમ ત્રણ ભેદો પડે છે તેમા ઉત્કૃષ્ટ અવમૌદર્યનુ લક્ષણ એ છે કે—

अष्टकवलाभ्यवहाररूपत्वे सति न्यूनोदररूपत्वमुत्कृष्टावमौदर्यस्य लक्षणम् । (६८३)

અર્થાત્ આઠ કોળીઆ જેટલો જ આહાર લેવારૂપ [2]ન્યૂન-ઉદરતા તે ' ઉત્કૃષ્ટ અવમૌદર્ય ' છે

ઉપાર્ધ અવમૌદર્યનુ લક્ષણ—

द्वादशकवलाभ्यवहाररूपत्वे सति न्यूनोदररूपत्वमुपार्धावमौदर्यस्य लक्षणम् । (६८४)

અર્થાત્ બાર કોળીઆ જેટલો આહાર લેવારૂપ ન્યૂન-ઉદરતા તે ' ઉપાર્ધ-અવમૌદર્ય ' છે

જઘન્ય અવમૌદર્યનુ લક્ષણ—

द्वात्रिंशत्कवलाहारस्य मध्ये एकेनोनाहाररूपत्वे सति किञ्चिन्न्यूनोदररूपत्वं जघन्यावमौदर्यस्य लक्षणम् । (६८५)

અર્થાત્ બત્રીસ કોળીઆ જેટલા આહારને બદલે એક કોળીઆ જેટલો આહાર ઓછો લેવો તે ' જઘન્ય અવમૌદર્ય ' છે.

વૃત્તિ-પરિસખ્યાનનુ લક્ષણ—

निक्षिप्तचणादीनां कुल्माषादीनां च मध्येऽन्यतममभिगृह्य शेषस्य च प्रत्याख्यानरूपत्वम्, भैक्ष्यस्यागमविहितविधिनाऽभिग्रहकरणरूपत्वं वा वृत्तिपरिसङ्ख्यानस्य लक्षणम् । (६८६)

અર્થાત્ વાલ, ચણા, અડદના બાકળા વગેરે પદાર્થોમાથી એકનો સ્વીકાર કરી બાકી બીજા

૧ લગભગ અર્ધ
૨ પેટ ઊણુ રાખવુ

બધાનો ત્યાગ કરવો તે ' વૃત્તિ-પરિસખ્યાન ' છે અથવા ભિક્ષ્ય-ભોજનમાથી આગમમા કહેલી વિધિ મુજબ (અમુક પદાર્થોનો) ત્યાગ કરવો તે ' વૃત્તિ-પરિસખ્યાન ' છે ટુકમા કહીએ તો વિવિધ વસ્તુઓ ખાવાની લાલસા ઓછી કરવી તે ' વૃત્તિ-પરિસખ્યાન ' યાને 'વૃત્તિ-સંક્ષેપ' છે

રસ-પરિત્યાગનુ લક્ષણ—

मधुमद्यमासनवनीतलक्षणाभक्ष्यस्य सर्वथा परित्यागे सति क्षीर-दधिगुडतैलादिरूपभक्ष्यविकृतीना कारण मुक्त्वाऽन्यत्र परित्यागे च सति विरसद्रव्यादिविषयकाभिग्रहकरणरूपत्वं रसपरित्यागस्य लक्षणम् ।(६८७)

અર્થાત મધ, મદિરા, માસ અને માખણરૂપ અભક્ષ્યનો સર્વથા ત્યાગ કરવા પૂર્વક દહીં, દૂધ, ગોળ, તેલ વગેરે ભક્ષ્ય વિકૃતિમાથી જે ખાવાની જરૂર હોય તે રાખીને બાકી બીજાનો ત્યાગ કરી અલ્પ રસવાળા દ્રવ્યોને (આહારાર્થે) ગ્રહણ કરવાનો અભિગ્રહ લેવો તે ' રસ-પરિત્યાગ ' છે

વિવિક્તશય્યાસનનુ લક્ષણ —

गर्हितजनसम्पातरहितत्वे सति एकान्तेन बाधारहितस्थाने शय्यासनकरणरूपत्व विविक्तशयनासनस्य लक्षणम् । (६८८)

અર્થાત્ નિ દ્ય મનુષ્યના સનિવેશથી તેમજ એની દૃષ્ટિથી દૂર અને બાધા રહિત એવા એકાત સ્થાનમા સૂવુ, બેસવુ તે ' વિવિક્તશય્યાસન ' છે

લીનતાનુ લક્ષણ—

शून्यागारदेवकुलसभापर्वतगुहादीनां मध्येऽन्यतमस्मिन् स्थाने समाध्यर्थ ऋवस्थानलक्षणगात्रसङ्कोचनकरणरूपत्व लीनताया लक्षणम् । (६८९)

અર્થાત્ શૂન્ય ગૃહ, દેવકુલ, સભા(ના મડપ), પર્વતની ગુફા ઈત્યાદિ સ્થળો પૈકી ગમે તે કોઈ એક સ્થળમા સમાધિને માટે એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્યની વૃદ્ધિ માટે શરીર સકોચીને રહેવુ તે ' લીનતા ' છે

કાયક્લેશનુ લક્ષણ—

आगमानुसारिणात्मनः कायद्वारेण वीरासनाद्यासनजन्यबाधासहनरूपत्व कायक्लेशस्य लक्षणम् । (६९०)

અર્થાત પ્રવચન પ્રમાણે આત્માના કાય દ્વારા વીરાસન વગેરે આસનોથી ઉદ્ભવતી પીડાને સહન કરવી તે ' કાયક્લેશ ' છે

કાયક્લેશનુ લક્ષણ નીચે મુજબ પણ પ્રસ્તુત ગ્રથકાર નિર્દેશે છે —

कायोत्सर्गवीरासनोत्कटुकासनैकपार्श्वदण्डायतशयनातापनलुञ्च - नादिकष्टरूपत्वं कायक्लेशस्य लक्षणम् । (६९१)

અર્થાત કાયોત્સર્ગ, વીર–આસન, [1]ઉત્કટુક–આસન, એક પાસા ભેર બેસવુ, દડની માફક ઊભા રહેવુ, સૂવુ, આતાપના લેવી, લોચ કરવો ઇત્યાદિ કષ્ટ તે ' કાયક્લેશ ' છે

આ પ્રમાણે કાયક્લેશનુ બીજુ લક્ષણ રજુ કરી એમ ગ્રથકાર નિર્દેશે છે કે લીનતાનો કાયક્લેશમા સમાવેશ થતો હોવાથી લીનતાના લક્ષણના પૃથક્ ઉલ્લેખ માટે આવશ્યકતા રહેતી નથી

બાહ્ય તપથી કર્મ-નિર્જરા—

અનશનાદિ છ પ્રકારના બાહ્ય તપથી નિ સગતા, શરીરમા લઘુતા, ઇન્દ્રિયોનો વિજય, સયમનુ રક્ષણ, કર્મની નિર્જરા વગેરે થાય છે તેમા નિ સગતા એટલે બાહ્ય અને આતરિક ઉપાધિને વિષે મમતાનો અભાવ એથી માસકલ્પવિહારની અયોગ્યતાનો અભાવ થવાથી શરીરમા લઘુતા આવે છે આ લઘુતાથી અપ્રણીત શરીરના ઉન્માદનો અભાવ થાય છે અને એથી ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવાય છે આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો કાબુમા આવતા ભાતપાણીને માટે જતા ચર્યા દ્વારા થનાર જીવના ઉપઘાતથી બચી જવાય છે અને એ દ્વારા સયમનુ પાલન થાય છે એથી કરીને નિ સગતાદિ ગુણોના યોગથી અનશનાદિ તપનુ અનુષ્ઠાન કરનારને અને શુભ ધ્યાનમા રહેલાને જરૂર જ કર્મની નિર્જરા થાય છે એટલે બાહ્ય તપ દ્વારા પણ કર્મની નિર્જરા થાય છે એવુ પ્રતિપાદન અસ્થાને નથી

તપશ્ચર્યાના સ્વરૂપની મીમાંસા—

ઉપવાસ, કાયોત્સર્ગ, કેશલોચ વગેરેને કેટલાક દુ ખરૂપ માને છે તેઓ એ સબધમા જે દલીલો કરે છે તે તેમજ તેનુ નિરસન પ્રશ્નોત્તરરૂપે અત્ર નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

પૂર્વ પક્ષ—ઉપવાસ વગેરે બાહ્ય તપ દુ ખરૂપ–અસુખરૂપ હોઇ કોઇ પણ રીતે તે મોક્ષનુ કારણ માની શકાય નહિ, કેમકે ક્ષુધા, તૃષા વગેરે પરીષહ તો વેદનીય કર્મના ઉદયરૂપ છે અને એવા પ્રકારના કર્મના ઉદયને મોક્ષના કારણ તરીકે કયો બુદ્ધિશાળી સ્વીકારે ? અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જેમ ગાય, ભેસ વગેરેને ક્ષુધાદિ દ્વારા જે દુ ખ ઉદ્ભવે છે તે અસાતવેદ

---

૧ ગાયને દહોતી વેળા જેમ બેસાય છે તેમ બેસવુ તે,

-નીયના કર્મના ઉદયરૂપ મનાય છે તેમ ઉપવાસાદિ બાહ્ય તપ દ્વારા ઉત્પન્ન થતુ ક્ષુધાદિરૂપ દુ
પણ વેદનીય કર્મના ઉદયરૂપ જ મનાવુ જોઈએ, અને જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની છે
તેને મોક્ષના કારણ તરીકે કેવી રીતે મનાય ? કેમકે જે કર્મના ઉદયરૂપ હોય તે મોક્ષના કા
તરીકે ગણાય જ નહિ આથી એ ફલિત થાય છે કે કાયક્લેશાદિ બાહ્ય તપશ્ચર્યા નિરર્થક

ઉપવાસાદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા દુ ખને સહન કરવાવાળા જીવો તપસ્વી છે એવો પ્રલ
પણ ઘડી ભર નીભે તેમ નથી, કેમકે એમ માનવા જતા તો જગતમા જે જે જીવ દુખી છે
તે 'તપસ્વી' મણાશે. વિશેષમા જે વધારે દુ ખી તે વધારે તપસ્વી મનાશે અને જે દુ ખ રહિત હ
તે 'અતપસ્વી' કહેવાશે. અર્થાત નારકો અત્યત દુ ખી હોવાથી તેઓ 'મહાતપસ્વી' ગણાશે અ
સમતા રસમા તરબોળ યોગીઓ દુ ખી નહિ હોવાથી તેઓ 'અતપસ્વીઓ' ગણાશે આ કે
વિચિત્રતા !

જેમને પરમાત્માના વચનમા શ્રદ્ધા છે અને જેઓ મમતાથી રહિત છે તેમણે તો પોત
કે પારકાને પીડા થાય તેમ ન જ વર્તવુ જોઈએ એટલે કે સ્વ કે પરને પીડા ઉપજે તેવુ ક
ન જ કરવુ જોઈએ,[1] કારણ કે દુ ખ થતા આર્ત્ત ધ્યાન ઉદ્ભવે છે અને એથી આત્માને હા
થાય છે આવી પરિસ્થિતિમા ઉપવાસાદિથી ઉત્પન્ન થતા દુ ખને મોક્ષના કારણ તરીકે સ્વીકા
એ મૂર્ખતા નહિ તો બીજુ શુ ગણાય ?

ઉત્તર પક્ષ—યથાર્થ તપશ્ચર્યા દુ ખરૂપ હોઇ શકે જ નહિ અને જે દુ ખરૂપ હોય
જૈન પ્રવચન તપરૂપે સ્વીકારતુ જ નથી એનુ પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવા માટે તપનુ લક્ષણ આ
અનુસાર નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

"[2]सो हु तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चिंतेइ ।
जेण न इंदियहाणी जेण जोगा न हायंति ॥
ता जह न देहपीडा न यावि चियमंससोणियत्तं तु ।
जह धम्मज्झाणवुद्धी तहा इमं होइ कायव्व ॥"

---

१ કહ્યુ પણ છે કે—

" भाविमजिणवयणाण ममत्तरहिआण नत्थि उ विसेसो ।
अप्पाणम्मि परम्मि य तो वज्जे पीडमुभयो वि ॥ "
[भावितजिनवचनानां ममत्वरहितानां नास्ति तु विशेष ।
आत्मनि परस्मिंश्च ततो वर्जयेत् पीडामुभयोरपि ॥]

२ છાયા—

तदेव तपः कर्तव्यं येन मनोऽमङ्गलं न चिन्तयति ।
येन नेन्द्रियहानिर्येन योगा न हीयन्ते ॥
तावद् यथा न देहपीडा न चापि चितमांसशोणितत्व तु ।
यथा धर्मध्यानवृद्धिस्तथेद भवति कर्तव्यम् ॥

અર્થાત્ જેથી મન અમંગળ ચિન્તન ન કરે–મનના અધ્યવસાય બગડે નહિ, ઇન્દ્રિયોની તેમજ યોગની પણ હાનિ ન થાય અર્થાત્ પૂજન, પ્રમાર્જન, પ્રતિલેખન, શુદ્ધ ઉપદેશનુ દાન, શુભ ધ્યાન, સ્વાધ્યાય, શુભ ભાવના વગેરે સયમના વ્યાપારરૂપ યોગોને સ્ખલના ન પહોચે, જેથી શરીરમા પીડા ન ઉદ્ભવે અને જેનાથી માસ અને રુધિર નાશ ન પામે તેમજ જેનાથી વળી ધર્મધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય તેનુ નામ જ 'તપશ્ચર્યા' છે

જ્યારે આ પ્રમાણે તપનુ લક્ષણ જૈન શાસ્ત્રમા દર્શાવાયું છે તો એ શાસ્ત્રમા બતાવેલ કેશલોચ, કાયોત્સર્ગ, ઉપવાસ વગેરેને કયો બુદ્ધિશાળી દુખરૂપ માનવાનો કદાગ્રહ સેવે ? જ્યારે જૈન શાસ્ત્રકારો પોતે જ દુખરૂપ ક્રિયાને તપ તરીકે માનતા નથી તો પછી પૂર્વ પક્ષ હવામા ઉડી જતો નથી કે ?

પ્ર ઉપવાસ વગેરે કરવાથી શરીરમા દુખ થતુ નથી એ વાત અનુભવથી વિરુદ્ધ છે, વાસ્તે આપ એનો આમ અપલાપ કરો તે સમુચિત ગણાય કે ?

ઉ જેવી રીતે રોગીઓને તેમનો રોગ દૂર કરવાના શુભ ઇરાદાથી કડવા ઔષધ પણ પીવાડાય છે, કોઇ વ્યાધિ વાઢકાપથી જ મટે તેમ હોય તો તે માટે શસ્ત્રક્રિયા પણ કરાવવી પડે છે, અને આ પ્રમાણે બાહ્ય દૃષ્ટિએ તેને કષ્ટ અપાય છે છતા ભવિષ્યમા તે નીરોગી બનશે એવી આશાએ તેને ઉપચાર કરનાર તેને કષ્ટ આપે છે એમ મનાતુ નથી તેમ પ્રસ્તુતમા પણ કર્મજન્ય બધનરૂપ ભાવરોગના નિવારણાર્થે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર જે ઉપવાસાદિ તપશ્ચર્યા કરાય છે તે બાહ્ય દૃષ્ટિવાળાને દુખરૂપ ભલે ભાસે, કિન્તુ અતર દૃષ્ટિવાળાને તો તે તેમ ન જ લાગે, કેમકે એ તપશ્ચર્યા તો એને અનત કાલચક્ર સુધીના સસાર–પરિભ્રમણરૂપ દુખથી છોડાવે છે અને અવ્યાબાધ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવવામા નિમિત્તરૂપ બને છે

વળી લોકમા પણ એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે કે ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિમા જે થોડીક તકલીફ વેઠવી પડે છે, તે તકલીફ તરફ ધ્યાન અપાતું નથી [1] એવી રીતે અત્ર પણ ઉપવાસ વગેરેથી થતું બાહ્ય

---

૧ આ સબધમાં નીચે મુજબનુ ઉદાહરણ વિચારી લેવુ —

કોઇ એક વ્યાપારી પરદેશમા ગયો ત્યા તેણે અનેક રત્નો પ્રાપ્ત કર્યા આ લઇને તે પોતાને મુલક જતો હતો રસ્તામાં એક ગાઢ જગલ આવતુ હતુ અને ત્યાં લુટારાઓનો પૂરેપૂરો ત્રાસ હતો આથી એણે વિચાર કર્યો કે જો આ રત્નો લઇને હુ એ જગલમાં થઇને જઇશ તો મને લૂટી લેવામાં આવશે આથી તેણે એક યુક્તિ કરી રત્નોના બદલામાં કાચના ટુકડાઓની એક પોટલી બાધી લાકડીની ઉપર તેને લટકાવી તે પાગલની માફક એ જગલમાંથી પસાર થવા લાગ્યો એવામાં પેલા લૂટારૂઓએ એને જોયો અને એની પોટલી ખૂચવી લીધી તે ખોલી તો તેમાંથી કાચના ટુકડા નીકળ્યા ગાંડાના જેવી તેની વર્તણૂક જોઇ તેમણે એને જવા દીધો. ફરી બીજી વાર કાચની પોટલી લઇ એ આ જગલમા આવ્યો આ ફેરી લૂટારૂઓએ તેને ઓળખ્યો અને તે પાગલ છે એમ માની તેને હાંકી કાઢ્યો તેણે ત્રીજી અને ચોથી વાર પણ કાચના કટકાની પોટલી લઇ જગલમાં પ્રવેશ કર્યો અને લૂટારૂઓએ તેના તરફ બેદરકારી બતાવી પાંચમી વાર તે ખરેખરા રત્નોની પોટલી બાધી લાકડીએ લટકાવી જગલમા ગયો, પરતુ આ તો પેલો પાગલ ફરી ફરીને આવે છે એમ માની લૂટારૂઓએ તેની ઉપેક્ષા જ કરી આથી એ સહીસલામત

કષ્ટ સહન કરાય તો મુક્તિ જેવી અનુપમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે એટલે એ કઇ હિસાબમા ન લેખાય, ઉલટુ ઉપવાસાદિરૂપ તપ સુખના સાધનરૂપ ગણાવુ જોઇએ આટલા વિવેચન પછી જૈન દૃષ્ટિએ જે તપની યોજના ઘડાઇ છે તે દુઃખરૂપ જ છે એમ કોણ કહેશે ?

જૈન શાસ્ત્રને સમત એવી તપશ્ચર્યા કોઇ કર્મના ઉદયરૂપ નથી એનો હવે વિચાર કરવામા આવે છે તત્ત્વ-સવેદનરૂપ મુખ્ય જ્ઞાન, સસારપરિભ્રમણના ભયથી દૂર રહેવા રૂપ સવેગ તેમજ કષાય, ઇન્દ્રિયો તથા મનની વાસનાના નિરોધરૂપ શમ એ જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યાને સાર છે તેને જ 'તપશ્ચર્યા' કહેવામા આવે છે અર્થાત્ પ્રધાન જ્ઞાન, ઉત્તમ સવેગ અને શ્રેષ્ઠ શાતિની પ્રાપ્તિની ખાતર જ તપશ્ચર્યા કરવાની આવશ્યકતા છે, નહિ કે બાહ્ય સાસારિક અભિલાષાઓ તૃપ્ત કરવાને માટે

મોહનીય કર્મરૂપ કષાયોના ઉદયથી કોઇ પણ રીતે શાતિ મળતી નથી વળી તપશ્ચર્યા એ પણ જો કર્મના ઉદયરૂપ હોય તો અધ્યાત્માઓને શાતિ ન મળે પરતુ તેઓ પૂર્ણ શાતિ ભોગવે છે એ વાત તો અનુભવસિદ્ધ છે આવી સ્થિતિમા જૈન તપ એ કર્મના ઉદયરૂપ છે એમ કહેવાનુ સાહસ કોણ કરે ? વિશેષમા તપશ્ચર્યા એ કોઇ કર્મના ઉદયરૂપ છે એમ જૈન શાસ્ત્રનુ માનવુ જ નથી, અર્થાત્ એ ઔદયિક ભાવરૂપ નથી કિન્તુ તે ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે એમ તેનુ મતવ્ય છે સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સવેગ વગેરે ક્ષાયોપશમિક ગુણો જ્યા અનુભવાય છે ત્યા શાતિ પણ અનુભવાય છે એ પ્રમાણે સમ્યક્ તપશ્ચર્યા સેવનારને શાતિનો અનુભવ થાય છે, વાસ્તે એ પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે એમ માનવામા કશી આપત્તિ જણાતી નથી

ઔદયિક ભાવ યાને કર્મની ઉદય-અવસ્થા કોઇ પણ રીતે કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષનુ કારણ બની શકે જ નહિ એ તો માતા વન્ધ્યા જેવો ન્યાય ગણાય અને જૈન દૃષ્ટિને સમત તપશ્ચર્યા તો અવ્યાબાધ સુખનુ કારણ છે એટલે એ ઔદયિક ભાવરૂપ નથી જ, એ વાતની યુક્તિ અને અનુભવ પણ સાક્ષી પૂરે છે આગમ પણ એ જ વાતનુ સમર્થન કરે છે કહ્યુ પણ છે કે—

" [1]इहोय दुम नवि दुक्ख कम्मविवागो वि सव्वहाने च।
खाओवसमियभावे एस त्ति जिणागमे भणिअं ॥"

અર્થાત્ આ તપશ્ચર્યા દુઃખરૂપ પણ નથી તેમજ તે કર્મના વિપાકરૂપ યાને ઉદયરૂપ પણ નથી,

પોતાના સ્થાને પહોંચી ગયો આ પ્રમાણે પોતાની ઇષ્ટ સિદ્ધિ માટે આ વ્યાપારીને વારવાર જવા આવવા વગેરેનો પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો, પરતુ એ કષ્ટ સુખદાયક હોય તે તરફ તેણે જરા પણ અણગમો ન બતાવ્યો કિન્તુ એ કષ્ટ આનદથી સહન કરી લીધુ

૧ છાયા—

इद नापि दु ख कर्मविपाकोऽपि सर्वदाने च।
क्षायोपशमिकभावे ते यान्ति जिनागमे भणितम् ॥

પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ—

बाहुल्येन चित्तशुद्धिजननिमित्तकत्वं प्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९२)

અર્થાત્ મોટે ભાગે ચિત્તને શુદ્ધ કરવામા નિમિત્તરૂપ તપ તે ' પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે અન્ય શબ્દોમા કહીએ તો જે વ્રતો ગ્રહણ કરાયા હોય તેમા પ્રમાદાદિ દ્વારા જે દોષો ઉદ્ભવ્યા હોય તેનુ જેના વડે શોધન કરી શકાય તે ' પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે એના (૧) આલોચન, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) તદુભય, (૪) વિવેક, (૫) વ્યુત્સર્ગ, (૬) તપ, (૭) છેદ, (૮) પરિહાર અને (૯) ઉપસ્થાપન એમ નવ પ્રકારો છે [1] પ્રસ્તુત ગ્રથકારે પ્રાય તત્ત્વાર્થને અનુસરીને ગ્રથ રચ્યો છે એટલે અત્ર તેમણે પ્રાયશ્ચિત્તના નવ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે બાકી [2]ઉત્તરાધ્યયન [3]વગેરે આગમોમા પણ એના દશ પ્રકારો સૂચવાયા છે શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત જીતકલ્પમા જે દશ પ્રકારનો નામોલ્લેખ કરાયો છે તે નીચે મુજબ છે —

" [4]तं दसविहमालोयणपडिक्कमणोभयविवेगवोस्सग्गे ।
तवछेयमूलअणवट्ठया य पारंचिए चेव ॥ ४ ॥ "

અર્થાત્ (૧) આલોચન, (૨) પ્રતિક્રમણ, (૩) તદુભય, (૪) વિવેક, (૫) વ્યુત્સર્ગ, (૬) તપ, (૭) છેદ, (૮) મૂળ, (૯) અનવસ્થાપ્ય અને (૧૦) પારાંચિક એમ પ્રાયશ્ચિત્તના દશ પ્રકારો છે આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પરિહાર અને ઉપસ્થાપનને બદલે મૂળ, અનવસ્થાપ્ય અને પારાંચિક એમ ત્રણેનો ઘણા ગ્રથોમા ઉલ્લેખ કરાયો છે આ પ્રમાણે જે ભિન્નતા જોવાય છે તેનો સમન્વય નવે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોના લક્ષણો વિચાર્યા બાદ સહેલાઈથી ધ્યાનમા આવે તેમ હોઈ હવે આલોચનારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરાય છે—

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૯)નુ નિમ્નલિખિત સૂત્ર —

' आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्छेदपरिहारोपस्थापनानि । २२ । '

૨ જુઓ એના ૩૦મા અધ્યયનની નિમ્નલિખિત ગાથા —

' आलोयणारिहाईयं पायच्छित्तं तु दसविहं ।
जे भिक्खू वहई सम्मं पायच्छित्तं तमाहियं ॥ ३१ ॥ '

[आलोचनार्हादिकं प्रायश्चित्तं तु दशविधम् ।
यद् भिक्षुर्वहति सम्यक् प्रायश्चित्तं तदाहितम् ॥]

૩ દૃષ્ટાન્ત તરીકે જુઓ સ્થાનાગ (સૂ ૭૩૩) અને ભગવતી (શ ૨૫, ઉ ૭, સૂ ૮૦૧)

૪ છાયા—

तद् दशविधमालोचनप्रतिक्रमणोभयविवेकव्युत्सर्गौ ।
तपश्छेदमूलानवस्थाप्यानि च पाराञ्चिकं चैव ॥

मर्यादया गुरोर्निवेदनरूपत्वम्, पिहिताख्यानस्य गर्हाद्वारेण प्रकाशनरूपत्व वाऽऽलोचनप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९४)

અર્થાત્ મર્યાદા પૂર્વક ગુરુ આગળ (કરેલ પાપનુ) નિવેદન કરવુ તે ' આલોચન-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે અથવા ગુપ્ત રીતે કરેલ પાપનો નિન્દા પૂર્વક પ્રકાશ કરવો તે ' આલોચન-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે નિખાલસ હૃદયે ગુરુની સમક્ષ પોતાની ભૂલ પ્રકટ કરવી તે આ પ્રાયશ્ચિત્તનુ હાર્દ છે

પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ—

अतिचाराभिमुख्यपरिहारपूर्वक पापादपसरणरूपत्वम्, मिथ्यादुष्कृतसयुक्तस्य सतः पश्चात्तापप्रत्याख्यानकायोत्सर्गादिकरणरूपत्वं वा प्रतिक्रमणप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९५)

અર્થાત્ અતિચારની સમુખતાના ત્યાગ પૂર્વક પાપથી દૂર થવુ તે ' પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે અથવા [1]મિથ્યા દુષ્કૃત યુક્ત બની એટલે કે ફરીથી પાપ નહિ કરવાના આશયથી મારૂ કરેલ પાપ મિથ્યા થાઓ એ પ્રમાણે માફી માગી પશ્ચાત્તાપ, (ફરીથી આ પાપ નહિ કરૂ એ પ્રકારનુ) પ્રત્યાખ્યાન, કાયોત્સર્ગ વગેરે કરવા તે ' પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે આ પ્રાયશ્ચિત્તમા બે વાત સમાયેલી છે (૧) કરેલ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી તેનાથી નિવૃત્ત થવું, અને (૨) નવી ભૂલ ન થાય-નવુ પાપમય આચરણ ન કરાય તે માટે સાવધાની રાખવી

આલોચન-પ્રતિક્રમણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ—

आलोचनप्रतिक्रमणोभयरूपत्व तदुभयरूपप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९६)

અર્થાત્ આલોચન અને પ્રતિક્રમણ એ બને પ્રાયશ્ચિત્તો એક સાથે કરવામા આવે તો તે 'તદુભય યાને મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત' છે ગુરુની સમક્ષ પાપનો પ્રકાશ કરવો અને કરેલ પાપ સબધી મિથ્યા દુષ્કૃત પણ આપવુ એ આ પ્રાયશ્ચિત્તનો સાર છે

વિવેક-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ—

अन्नपानोपधिशय्यादिषु शुद्धाशुद्धादिविवेचनरूपत्वं विवेकप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९७)

અર્થાત્ અન્ન, પાન, ઉપધિ, શય્યા વગેરે વસ્તુઓ સબધી શુદ્ધતા-અશુદ્ધતા વિચારવી તે 'વિવેક-

પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે અન્યત્ર આની વ્યાખ્યા એવી કરવામા આવી છે કે ખાન, પાન વગેરેને લગતી અકલ્પનીય વસ્તુઓ લેવાઇ ગઇ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો

વ્યુત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણુ—

अनेषणीयान्नपानोपकरणादिषु प्रणिधानपूर्वकनिरोधरूपत्वं व्युत्सर्गप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९८)

અર્થાત્ નહિ ગ્રહણ કરવા લાયક અન્ન, પાન, ઉપકરણ વગેરેનો ધ્યાન પૂર્વક અટકાવ કરવો તે ' વ્યુત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે અન્યત્ર આ સબધમા એમ કહેવાયુ છે કે એકાગ્રતા પૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો તે ' વ્યુત્સર્ગ ' છે એટલે કાય-ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરી અમુક લોગસ્સ ગણવા કે ધ્યાન ધરવુ તે ' વ્યુત્સર્ગ ' છે

તપ-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ ગ્રથકારે ન આપતા એમ સૂચવ્યુ છે કે તપનુ જે લક્ષણ પૂર્વે (૧૧૦૬ મા પૃષ્ઠમા) કહેવાઇ ગયુ છે તે જ અત્ર ઘટાવી લેવુ આથી આ સબધમા એટલુ જ ઉમેરીશુ કે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે નીવી વગેરે જે તપશ્ચર્યા કરાય તે ' તપ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે

છેદ-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણુ—

महाव्रतारोहणकालादारभ्य सञ्जातदिवसपक्षमाससंवत्सरादीनां मध्येऽन्यतमस्य प्रव्रज्याकालस्यापहारकरणरूपत्वं छेदप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (६९९)

અર્થાત્ મહાવ્રતોનુ આરોપણ કરાયુ હોય તે સમયથી માડીને જેટલા દિવસ, પખવાડિયા, મહિના કે વર્ષ થયા હોય તેમાથી અમુક સમય દીક્ષા-કાલમાથી કાપી નાખવા તે છેદ-પ્રાયશ્ચિત્ત' છે એટલે કે જે સાધુના જેવા દોષ હોય તે પ્રમાણે તેના દીક્ષા-પર્યાયમા ઘટાડો કરવો તે ' છેદ-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે

પરિહાર-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણુ—

पक्षमाससंवत्सरादिकमवधिभूतं कृत्वा संसर्गं विना दूरतः परित्यागकरणरूपत्वं परिहारप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (७००)

અર્થાત્ (દૂષિત સાધુને તેના દોષના પ્રમાણમા) પક્ષ, માસ કે સવત્સર માટે સસર્ગ રાખ્યા વિના દૂરથી (જ) ત્યજી દેવા તે ' પરિહાર-પ્રાયશ્ચિત્ત ' છે

ઉપસ્થાપન-પ્રાયશ્ચિત્તનુ લક્ષણ—

पुनर्व्रतारोपणरूपत्वमुपस्थापनप्रायश्चित्तस्य लक्षणम् । (७०१)

અર્થાત્ (અહિંસાદિ મહાવ્રતનો ભગ કરેલ વ્યક્તિને વિષે) ફરીથી મહાવ્રતનુ આરોપણ કરવુ તે ‘ ઉપસ્થાપન-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે

આ નવ પ્રકારનુ પ્રાયશ્ચિત્ત દેશ, શક્તિ, સહનન, સયમની વિરાધના, શરીર, ઇન્દ્રિય, જાતિ અને ગુણોનો ઉત્કર્ષ વિચારીને વિશુદ્ધિને અર્થે આપવામા આવે છે તેમજ આચરવામા આવે છે

હવે વિનયનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે **પ્રાયશ્ચિત્તોની સખ્યા** પરત્વે ઊહાપોહ કરી લઈએ આપણે ૧૧૧૬મા પૃષ્ઠમા જોઈ ગયા તેમ પ્રસ્તુત ગ્રથકારે **તત્ત્વાર્થ**ને અનુસરી નવ પ્રકારો સૂચવ્યા છે, જ્યારે અન્યાન્ય ગ્રથકારોએ દશનો નિર્દેશ કર્યો છે આ ભેદોનુ અવલોકન કરતા જણાય છે કે પરિહાર અને ઉપસ્થાપનને બદલે અન્યત્ર મૂળ, અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક એ ત્રણનો નિર્દેશ છે તેમા કોઈ મોટો અપરાધ થતા મહાવ્રત ફરીથી ઉચરાવવારૂપ દડ તે ‘ મૂલ-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે કરેલા અપરાધની શિક્ષારૂપે જે તપરૂપ દડ કરાયો હોય તે જ્યા સુધી ન કરાય ત્યા સુધી મહાવ્રતની સ્થાપના ન કરવી તે ‘ અનવસ્થાપ્ય-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે વિશિષ્ટ પ્રકારનો અપરાધ કરનારને બાર વર્ષ સુધી ગચ્છ અને વેષનો ત્યાગ કરાવવો અને શાસનની કોઈ મોટી પ્રભાવના તેને હાથે થાય ત્યાર બાદ ફરીથી મહાવ્રત ઉચરાવી તેને ગચ્છમા લેવો તે ‘ પારાચિક-પ્રાયશ્ચિત્ત ’ છે

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે છેદ અને મૂલ પ્રાયશ્ચિત્તો બને કથચિત્ એક છે, કેમકે દીક્ષા-પર્યાયનો અશથી છેદ તે ‘છેદ’ છે અને સર્વથા છેદ તે ‘મૂલ’ છે આથી કરીને છેદની વિવક્ષા કરાતા મૂલનો છેદમા સમાવેશ કરી શકાય છે અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક એ બને પ્રાયશ્ચિત્તોમા અમુક કાળ પર્યંત મહાવ્રતોનુ આરોપણ કરાતુ નથી એ સમાનતા છે ઉપસ્થાપન આથી મહાવ્રતના આરોપણનો જ ધ્વનિ નીકળે છે આથી ઉપસ્થાપનમા અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિકનો અતર્ભાવ શક્ય છે આ રીતે વિચારતા પ્રાયશ્ચિત્તની સખ્યાનો ભેદ એ મૌલિક કે તાત્ત્વિક કારણને અગે નથી, એ તો અપેક્ષા અનુસાર હોય એમ લાગે છે વળી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પછી અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિકનો વ્યુચ્છેદ થયો છે[1] એ દૃષ્ટિને ધ્યાનમા રાખીને **તત્ત્વાર્થ**મા એ બેનો નિર્દેશ ન કરાતા ઉપસ્થાપન જેવા સામાન્ય શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો હોય એમ પણ સૂચવાય છે

---

૧ જીતકલ્પની નિમ્ન લિખિત ગાથામાં કહ્યુ પણ છે કે—

" अणवट्टप्पो तवसा तव-पारची य दो वि वोच्छिन्ना ।
चोद्दसपुव्वधरम्मी धरति सेसा उ जा तित्थं ॥ १०२ ॥ "

[अनवस्थाप्य तपसा तप पाराञ्चि च द्वे अपि व्युच्छिन्ने ।
चतुर्दशपूर्वधरे धरत शेषाणि तु यावत तीर्थम् ॥]

[1]વિનયનું લક્ષણ—

अष्टविधकर्मापनयननिमित्तकत्वं विनयरूपाभ्यन्तरतपसो लक्षणम्। (७०२)

અર્થાત્ આઠ પ્રકારના કર્મને દૂર કરવામા નિમિત્તરૂપ એવા અભ્યતર તપને ' [2]વિનય ' કહેવામા આવે છે [3] એના વિષયની દૃષ્ટિએ (૧) જ્ઞાન-વિનય, (૨) દર્શન-વિનય, (૩) ચારિત્ર-વિનય અને (૪) ઉપચાર-વિનય એમ ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા જ્ઞાન-વિનયનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે –

ज्ञानशिक्षाभ्यासकरणरूपत्वे सति ज्ञानेन सुकृतसञ्चयपूर्वकनूतन-कर्मबन्धाकरणरूपत्वं ज्ञानविनयस्य लक्षणम्। (७०३)

અર્થાત્ જ્ઞાન, શિક્ષા અને અભ્યાસ કરતા જ્ઞાન દ્વારા સુકૃતનો સચય થાય, કિન્તુ નવીન કર્મ ન બધાય તેવુ કાર્ય કરવુ તે ' જ્ઞાન-વિનય ' છે બહુમાન પૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ અને મેળવેલુ જ્ઞાન ભૂલી ન જવાય તે માટે તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો એ જ્ઞાનનો ખરો વિનય છે આઠ પ્રકારનો જ્ઞાનાચાર તે પણ ' જ્ઞાન-વિનય ' છે જ્ઞાનના મતિ વગેરે પાચ પ્રકારો પડતા હોવાથી જ્ઞાન-વિનયના મતિજ્ઞાન-વિનય ઇત્યાદિ પાચ પ્રકારો પડે છે

દર્શન-વિનયનુ લક્ષણ—

ये भावा जिनेन्द्रैः कथितास्तांस्तथैव श्रद्दधाति नान्यथेत्यङ्गीकार-रूपत्वं दर्शनविनयस्य लक्षणम्। (७०४)

અર્થાત્ જિનેશ્વરોએ જે પદાર્થોની જેવી પ્રરૂપણા કરી છે તેવા જ તે છે એવી શ્રદ્ધા રાખવી, કિન્તુ તેનો અન્યરૂપે સ્વીકાર ન કરવો તે ' દર્શન-વિનય ' છે [4] અત્ર ' દર્શન ' શબ્દથી સમ્યગ્દર્શન સમજવુ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, કુળ, ગણ, સઘ, સધુ, સાભોગિક (સમનોજ્ઞ ?) વગેરેને ખેદ ન ઉપજે તેવી રીતે જિન-પ્રણીત ધર્મની આરાધના કરવાથી તેમજ પ્રશમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકપા અને આસ્તિક્યને સપાદન કરવાથી દર્શન-વિનય થાય છે ટુકમા કહીએ તો તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલાયમાન ન થવુ તેમજ જે શકાદિ ઉદ્ભવે તેનુ સશોધન કરી નિશકતાદિ કેળવવા પ્રયાસ કરવો તે ' દર્શન-વિનય ' છે

---

૧ જુઓ પ ૮૧૩
૨ विनीयते-विशेषेण दूरीक्रियतेऽष्टविधं कर्मानेनेति विनय ।
૩ ગુણીની ભક્તિ પણ ' વિનય ' છે
૪ આઠ દર્શનાચારનુ પાલન કરવુ તે પણ ' દર્શન-વિનય ' છે

ચારિત્ર-વિનયનું લક્ષણ—

अष्टविधकर्मचयरिक्तकरणनिमित्तकत्वे सति नूतनकर्मबन्धाकरणरूपत्व चारित्रविनयस्य लक्षणम् । (७०५)

અર્થાત્ આઠ પ્રકારના કર્મના સમૂહને ક્ષીણ કરવામા નિમિત્તભૂત તેમજ નવીન કર્મના બધને રોકવાવાળો એવો વિનય તે ' ચારિત્ર-વિનય ' કહેવાય છે અન્યત્ર આની વ્યાખ્યા એવી કરવામા આવી છે કે સામાયિકાદિ પાચ પ્રકારના ચારિત્ર પૈકી ગમે તેને વિષે ચિત્તનુ સમાધાન રાખવુ-ગમે તેનુ વિધિ પૂર્વક પાલન કરવુ અને તેની સત્ય પ્રરૂપણા કરવી તે ' ચારિત્ર-વિનય ' છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે એના સામાયિક-ચારિત્ર-વિનય ઇત્યાદિ પાચ પ્રકારો પડે છે

ઉપચાર-વિનયનુ લક્ષણ—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रादिगुणाधिकेऽभ्युत्थानासनप्रदानवन्दनानुगमनादिकरणरूपत्वमुपचारविनयस्य लक्षणम् । (७०६)

અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, યથાર્થ જ્ઞાન, રૂડુ ચારિત્ર ઇત્યાદિ ગુણ જે વ્યક્તિમા અધિક માલુમ પડે તે આવે ત્યારે ઊભા થવુ, તેને આસન આપવુ, તેને વદન કરવુ, તેને નમસ્કાર કરવા ઇત્યાદિ-ક્રિયા તે ' ઉપચાર-વિનય ' છે. ટુકમા કહીએ તો કોઇ પણ સદ્ગુણ વડે જેઓ પોતાનાથી ચડિયાતા હોય તેમની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર રાખવો તે ' ઉપચાર-વિનય ' છે.

જ્ઞાન-વિનયાદિ ચાર વિનયો ઉપરાત કેટલાક ગ્રથોમા ચિત્ત-વિનય, વચન-વિનય અને કાય-વિનય એમ ત્રણ વિનયોનો પણ નિર્દેશ જોવાય છે, કિન્તુ એ ત્રણેનો ઉપચાર-વિનયમા અતર્ભાવ થઇ શકે તેમ છે

વૈયાવૃત્ય એટલે સેવા સેવ્યના (૧) આચાય, (૨) ઉપાધ્યાય, (૩) તપસ્વી, (૪) શૈક્ષક, (૫) ગ્લાન, (૬) કુલ, (૭) ગણ, (૮) સઘ, (૯) સાધુ અને (૧૦) સમનોજ્ઞ એવા દશ પ્રકાર પડતા હોવાથી વૈયાવૃત્યના પણ આચાર્ય-વૈયાવૃત્ય ઇત્યાદિ દશ પ્રકારો પડે છે મુખ્ય પણે જેમનુ કાર્ય વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવવાનુ હોય તેઓ ' આચાર્ય ' કહેવાય છે મુખ્યત જેઓ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવતા હોય તેઓ ' ઉપાધ્યાય ' કહેવાય છે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરનાર ' તપસ્વી ' કહેવાય છે જેઓ નવદીક્ષિત હોય અથવા જેઓ ચારિત્રાચાર વગેરેની શિક્ષા મેળવવા લાયક હોય કે તે માટે ઉમેદવારી કરતા હોય તેઓ ' શૈક્ષક ' કહેવાય છે નવદીક્ષિત શિષ્યને ચારિત્રાચારાદિનો બોધ કરાવવો તે ' શિષ્ય-વૈયાવૃત્ય ' છે રોગ વગેરેથી પીડાતા સાધુ ' ગ્લાન ' કહેવાય છે એક જ આચાર્યની સતતિ અર્થાત્ એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્ય-પરિવાર તે ' કુલ ' કહેવાય છે જેમકે 'ચાદ્ર' કુલ સ્થવિરોની સતતિની મર્યાદા તે ' ગણ ' છે આ સબધમા અન્યત્ર એવો ઉલ્લેખ જોવાય છે કે અનેક કુલોનો સમુદાય તે ' ગણ ' છે જુદા જુદા આચાર્યોના જે શિષ્યો પરસ્પર

સહાધ્યાયી હોઇ સમાન વાચનાવાળા હોય તેમનો સમૂહ તે ' ગણ ' કહેવાય છે જૈન ધર્મના અનુયાયીઓનો સમુદાય તે ' સઘ ' કહેવાય છે [1]આના સાધુ ઇત્યાદિ ચાર ભેદો છે મૂળ અને ઉત્તર ગુણોથી સપન્ન સાધુઓ ' સમનોજ્ઞ ' કહેવાય છે અથવા તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ મનોજ્ઞ ગુણોથી યુક્ત સાધુઓ ' સમનોજ્ઞ ' કહેવાય છે આ પરત્વે અન્યત્ર એવા નિર્દેશ કરાયા છે કે સ્વધર્મી બધુઓ તે 'સમનોજ્ઞ' જાણવા જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે સમાન અર્થાત્ સમાનશીલ તે ' સમનોજ્ઞ ' છે આચાર્યાદિ દશેને વસ્ત્ર, અન્ન, જળ, ઉપાશ્રય, પીઠફલક, સસ્તારક વગેરે ધર્મ કરવામા સાધનભૂત સામગ્રી પૂરી પાડવી તે તેમનુ વૈયાવૃત્ત્ય હોઇ તેમ કરવુ વિશેષમાં તેમની શુશ્રૂષા કરવી, તેમને ઔષધ જોઇએ તો આપવુ તેમજ જગલ, દુર્ગ વગેરે વિષમ સ્થળોમાં તેમજ ઉપસર્ગોમા તેમને સહાયતા આપવી આ પ્રમાણે તેમનુ વૈયાવૃત્ત્ય કરવુ જોઇએ

સ્વાધ્યાય એટલે પ્રશસ્ત અધ્યયન આના શિક્ષણ-શૈલીના ક્રમને ધ્યાનમા રાખી પાચ ભેદો પાડવામા આવ્યા છે જેમકે (૧) વાચના, (૨) પ્રચ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) આમ્નાય, અને (૫) ધર્મોપદેશ તેમા વાચનાનુ લક્ષણ એ છે કે—

शिष्याध्यापनरूपत्वम्, कालिकोत्कालिकस्यालापकप्रदानरूपत्व वा वाचनाया लक्षणम् । (७०७)

અર્થાત્ શિષ્યને શીખવવું તે ' વાચના ' છે અથવા (શિષ્યને) [2]કાલિક અને ઉત્કાલિક સૂત્રના આલાપક આપવા તે ' વાચના ' છે ટુકમા કહીએ તો શિષ્યને સૂત્ર અને તેના અર્થનો પાઠ આપવો તે ' વાચના ' છે

પ્રચ્છનાનુ લક્ષણ—

सशयदूरीकरणार्थं सूत्रार्थयोः प्रच्छनारूपत्व प्रच्छनाया लक्षणम् । (७०८)

અર્થાત્ સશય દૂર કરવાને વાસ્તે (કે વિશિષ્ટ પ્રતીતિ માટે) સૂત્ર અને અર્થ પૂછવા તે ' પ્રચ્છના ' છે

અનુપ્રેક્ષાનું લક્ષણ—

ग्रन्थार्थयोर्मनसाऽभ्यासनरूपत्वमनुप्रेक्षाया लक्षणम् । (७०९)

---

૧ પરમાર્થથી જ્ઞાન, દર્શન વગેરે ગુણોનો સમૂહ તે ' સઘ ' છે આ સમૂહનો આધાર સાધુ વગેરે હોઇ તે પણ આધારાધેયરૂપ ભાવે ' સઘ ' કહેવાય છે

૨ જુઓ પૃ ૨૩૪–૨૩૫

અર્થાત્ ગ્રંથ અને અર્થનો મનથી અભ્યાસ કરવો તે ' અનુપ્રેક્ષા ' છે શબ્દપાઠ કે અર્થ જેનુ પહેલા અધ્યયન કર્યું હોય તેને સભારી જવુ—તેનુ મનથી ચિતન કરવુ—તેનુ રહસ્ય વિચારવુ તે ' અનુપ્રેક્ષા ' છે

આમ્નાયનું લક્ષણ—

उदात्तादिघोषपरिशुद्धिपूर्वकपरावर्त्तनरूपत्वमाम्नायस्य लक्षणम् । (૭૧૦)

અર્થાત્ ઉદાત્ત વગેરે જાતના [1]ઘોષની શુદ્ધિ પૂર્વક પરાવર્તન કરવુ તે 'આમ્નાય' છે આને 'પરાવર્તન' પણ કહેવામા આવે છે શીખેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનુ શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન એ એનો વિષય છે

ધર્મોપદેશનુ લક્ષણ—

श्रुतचारित्रलक्षणात्मकस्य धर्मस्योपदेशरूपत्व धर्मोपदेशस्य लक्षणम् । (૭૧૧)

અર્થાત્ શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ આપવો તે ' ધર્મોપદેશ ' છે એટલે કે જાણેલ વસ્તુનુ રહસ્ય સમજાવવુ કે ધર્મકથા કરવી તે ' ધર્મોપદેશ ' છે

વ્યુત્સર્ગ—

શાસ્ત્રમા કહેલ વિધિ અનુસાર સસક્ત અને અસસક્ત એવા અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે ' વ્યુત્સર્ગ ' છે ત્યાગવાની વસ્તુની દ્વિવિધતાને લઇને આના બાહ્ય અને આભ્યતર એમ બે પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે તેમા બાહ્ય વ્યુત્સર્ગનુ લક્ષણ એ છે કે—

पर्यन्तकाल परिज्ञायौघिकौपग्राहिकोपधिशरीरादीना परित्यागकरणरूपत्व बाह्यव्युत्सर्गस्य लक्षणम् । (૭૧૨)

અર્થાત્ આયુષ્યનો અત સમીપ આવેલો જાણીને ઔઘિક અને ઔપગ્રાહિક ઉપધિઓ, શરીર વગેરે (બાહ્ય વસ્તુઓ)નો ત્યાગ કરવો તે ' બાહ્ય વ્યુત્સર્ગ ' છે

---

૧ ઘોષના (અ) ઉદાત્ત, (આ) અનુદાત્ત અને (ઇ) સ્વરિત એમ ત્રણ પ્રકારો છે તેમાં ઊચા સ્વરે બોલવામા આવે તે ' ઉદાત્ત ', નીચા સ્વરે બોલાય તે ' અનુદાત્ત ' અને નહિ એકદમ ઊંચા કે નહિ એકદમ નીચા એવા અર્થાત્ મધ્યમ સ્વરે બોલાય તે ' સ્વરિત '

આભ્યન્તર વ્યુત્સર્ગનુ લક્ષણ—

कामक्रोधमदहर्षादीना परित्यागकरणरूपत्वमाभ्यन्तरव्युत्सर्गस्य लक्षणम् । (७१३)

અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, માન, હર્ષ વગેરેનો ત્યાગ કરવો તે 'આભ્યન્તર વ્યુત્સર્ગ' છે

વ્યુત્સર્ગ કહો કે ઉત્સર્ગ કહો તે એક જ છે એના દ્રવ્યથી અને ભાવથી એમ બે પ્રકાર છે તેમા દ્રવ્ય-ઉત્સર્ગના ચાર પ્રકાર છે અને ભાવ-ઉત્સર્ગના ત્રણ પ્રકાર છે ગચ્છનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પાદિનો અગીકાર કરવો તે 'ગણ-ઉત્સર્ગ' છે અનશનાદિ વ્રત લઈને કાયિક ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો તે 'કાય-ઉત્સર્ગ' છે અન્ય (જિન-)કલ્પ અગીકાર કરતા સર્વજ્ઞની આજ્ઞા અનુસાર ઉપધિનો ત્યાગ કરવો તે 'ઉપધિ-ઉત્સર્ગ' છે અશુદ્ધ આહાર ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ કરવો તે 'અશુદ્ધ આહાર-ઉત્સર્ગ' છે એ પ્રમાણે ચાર દ્રવ્ય-ઉત્સર્ગ છે

હવે ભાવ-ઉત્સર્ગના ત્રણ પ્રકારો વિચારીશું જેમકે ક્રોધાદિ કષાયોનો ત્યાગ કરવો તે 'કષાય-ઉત્સર્ગ' છે મિથ્યાત્વાદિ ભવબન્ધનના હેતુઓનો ત્યાગ કરવો તે 'ભવ-ઉત્સર્ગ' છે કર્મબન્ધના કારણોનો ત્યાગ કરવો તે 'કર્મ-ઉત્સર્ગ' છે

આ પ્રમાણે આપણે આભ્યન્તર તપના છ પ્રકારો પૈકી પાચનુ સ્વરૂપ વિચાર્યું હવે છઠ્ઠા પ્રકારરૂપ ધ્યાનનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તેમા ધ્યાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે –

उत्तमसहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधरूपत्व ध्यानसामान्यस्य लक्षणम् । (७१४)

અર્થાત્ ઉત્તમ સહનનવાળી વ્યક્તિ એક પદાર્થમા ચિન્તાનો નિરોધ કરે તે 'ધ્યાન' કહેવાય છે અત્ર ઉત્તમ સહનનથી વજ્ર-ઋષભ નારાચ, ઋષભ-નારાચ અને નારાચ એ ત્રણ સહનનો સમજવા[1] આવા સહનનવાળાનુ એકાગ્ર ચિન્તાનિરોધન તે 'ધ્યાન' છે ચિન્તા એટલે ચલાય માન ચિત્ત ચિત્તને ડામાડોલ થતુ અટકાવવુ—તેને સ્થિર કરવુ તે 'ચિન્તાનિરોધ' છે એક જ પદાર્થને વિષે ચિત્ત લગાડવુ અને તેને અન્યત્ર ભટકવા ન દેવુ તે 'એકાગ્ર-ચિન્તા નિરોધ' છે કોઈ એક જ પદાર્થ આશ્રીને વિચાર કરવો તે પણ 'ધ્યાન' કહેવાય છે

ધ્યાનના લક્ષણમા ઉત્તમ સહનનવાળા એ પદથી ધ્યાનના અધિકારીનુ સૂચન કરાયુ છે જેનુ સહનન ઉત્તમ હોય તે જ ધ્યાનના અધિકારીની કોટિમા આવી શકે છે એનુ કારણ એ છે

૧ આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રથકારે સૂચવ્યુ છે, પરતુ એ દિગબરીય ગ્રથોનુ અનુકરણ જણાય છે કેમકે તત્ત્વાર્થ (અ ૯, સૂ ૨૭)ના ભાષ્યમાં તેમજ એની ટીકા (પૃ ૨૫૯)મા તો વજ્ર ઋષભનારાચ, વજ્રનારાચ, નારાચ અને અર્ધનારાચ એમ ચાર સહનનવાળાને ઉત્તમ સહનનવાળા ગણ્યા છે

કે ધ્યાન કરવા માટે અમુક અંશે માનસિક બળ જોઇએ અને એ માનસિક બળનો આધાર અમુક અંશ જેટલા શારીરિક બળ ઉપર રહેલો છે અને એટલુ શારીરિક બળ ઉત્તમ સહનનવાળી જ વ્યક્તિમા હોય છે, તેથી તેને જ ધ્યાનના અધિકારી તરીકે અત્ર નિર્દેશેલ છે

કહેવાની મતલબ એ છે કે માનસિક બળનો મુખ્ય આધાર શરીર છે જ અને શારીરિક બળનો આધાર શરીરના બધારણ ઉપર અવલબિત છે, તેથી જેટલે અંશે શારીરિક બધારણ નબળુ હોય તેટલે અંશે મનોબળ પણ ઓછુ હોય, અને જેટલે અંશે મનોબળમા ન્યૂનતા હોય તેટલે અંશે ચિત્તની એકાગ્રતામા ખામી આવે આથી અનુત્તમ સહનનવાળી વ્યક્તિનો ધ્યાનના અધિકારીની કક્ષામાથી બહિષ્કાર કરાયો છે—અલબત્ત આવી વ્યક્તિ થોડી ઘણી એકાગ્રતા સેવી શકે છે, પરતુ તે ધ્યાન તરીકે ગણાય તેટલી નથી

છદ્મસ્થનુ અને સર્વજ્ઞનુ ધ્યાન—

કોઇ દીપકને જુદી જુદી દિશામાથી પવન લાગતો હોય ત્યારે તેની શિખા જેમ અસ્થિર હોય છે તેવી રીતે ક્ષણમા એક, ક્ષણમા બીજા અને ક્ષણમા ત્રીજા વિષય વિષેનુ ચિન્તન અસ્થિર હોય છે—એ જ્ઞાનધારા એકાગ્ર હોતી નથી, વાસ્તે આ જ્ઞાનધારાને વિશેષ પ્રયાસ પૂર્વક અનેક વિષયોના વિષયરૂપ બનાવતી અટકાવવી અને તેને એક જ વિષય વિષે ઓતપ્રોત કરવી તે ' ધ્યાન ' છે

ધ્યાનનુ આ સ્વરૂપ છદ્મસ્થ આશ્રીને જ સભવે છે, તેથી આવા પ્રકારનુ ધ્યાન બારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. આ ધ્યાનને પ્રસ્તુત ગ્રથકારે નિશ્ચળ, સ્થિર, અધ્યવસાન અને એક પદાર્થ વિષયક સૂચવ્યુ છે

સર્વજ્ઞને મન હોતુ નથી વળી જેમણે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી છે તેમને માનસિક વ્યાપાર હોતો નથી, કારણ કે તેઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી નિરપેક્ષ છે આથી સર્વજ્ઞને યોગનો નિરોધ એ જ ' ધ્યાન ' છે એમને એકાગ્રચિન્તાનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી

સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનોમા ધ્યાન સ્વીકારવામા આવ્યુ છે ખરૂ, પરતુ તેનુ સ્વરૂપ છદ્મસ્થ વિષયક ધ્યાનથી જુદુ છે તેરમા ગુણસ્થાનના અતમા માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપારના નિરોધનુ કાર્ય શરૂ કરાય છે[1] ત્યારે સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારના નિરોધ પછી સૂક્ષ્મ કાયિક વ્યાપારના અસ્તિત્વ વખતે 'સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ' નામનુ ત્રીજા પ્રકારનુ શુક્લ ધ્યાન સ્વીકારવામા આવ્યુ છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકમા સપૂર્ણ અયોગી દશામા શૈલેશીકરણ વખતે ' સમુચ્છિન્નક્રિયાનિવૃત્તિ ' નામનુ ચોથા પ્રકારનુ શુક્લ ધ્યાન સ્વીકારાયુ છે આ બને

---

૧ આનો ક્રમ એવો સૂચવાયો છે કે સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારના આશ્રયથી વચન અને મનના સ્થૂલ વ્યાપારને સૂક્ષ્મ બનાવવામાં આવે છે ત્યારપછી વચન અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારને અવલબીને શરીરનો સ્થૂલ વ્યાપાર સૂક્ષ્મ બનાવાય છે ત્યારબાદ શરીરના સૂક્ષ્મ વ્યાપારને અવલબીને વચન અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારનો નિરોધ કરાય છે અને અતે શરીરના સૂક્ષ્મ વ્યાપારનો પણ નિરોધ કરાય છે

ધ્યાનો દરમ્યાન માનસિક વ્યાપાર માટે અવકાશ નથી. તેમ છતા આને પણ 'ધ્યાન' તરીકે ગણાય તે માટે ધ્યાન એટલે કે એકાગ્રચિન્તાનિરોધ જ 'ધ્યાન' છે એમ નહિ, કિન્તુ શબ્દનો અર્થ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચારવાનો છે અર્થાત માત્ર સ્થૂલ કાયિક વ્યાપારને રોકવાનો પ્રયાસ તે પણ 'ધ્યાન' છે અને આત્મપ્રદેશોની નિષ્પ્રકપતા એ પણ 'ધ્યાન' છે

આપણે અત્ર ધ્યાનનો વ્યાપક અર્થ સૂચવ્યો તે વિચારતા એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તેરમા ગુણસ્થાનની શરૂઆતથી માડીને તે તેના અતમા શરૂ કરાતા યોગનિરોધ પર્યંતની અવસ્થામા કોઇ ધ્યાન હોય છે ખરૂ અને હોય તો તે કેવા પ્રકારનુ છે ? આનો ઉત્તર એ રીતે અપાય છે (૧) વિહરમાણ સર્વજ્ઞની આ દશાને ધ્યાનાતરિકા કહી તે દરમ્યાન કોઇ જાતનુ ધ્યાન સ્વીકારવામા આવતું નથી એટલે અધ્યાનીપણુ એ દશામા કબૂલ રખાય છે (૨) એ દશામા મન, વચન અને તનના વ્યાપાર સબધી જે સુદૃઢ પ્રયાસ કરાય છે તેને જ 'ધ્યાન' તરીકે ઓળખાવાય છે

આ પ્રમાણે બારમા ગુણસ્થાન પર્યંતનુ ધ્યાન તે સર્વજ્ઞપણે જીવન વ્યતીત કરનાર અવસ્થા દરમ્યાનના ધ્યાનથી જુદુ છે અને એ તેરમા ગુણસ્થાનની અતિમ અવસ્થાગત ધ્યાનથી પણ પૃથક્ છે અને વળી ચૌદમા ગુણસ્થાનગત ધ્યાન તો એનાથી પણ નિરાળુ છે આ પ્રમાણે ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે છે

અજૈન દર્શન પ્રમાણે ધ્યાનની વ્યાખ્યા—

શ્વાસોચ્છ્વાસને સર્વથા રોકવાનો પ્રયાસ તે 'ધ્યાન' છે એમ કેટલાકનુ માનવુ છે વળી કેટલાક માત્રા દ્વારા કાલની ગણનાને પણ 'ધ્યાન' માને છે પરતુ જૈન દૃષ્ટિ આ બેમાથી એકને પણ ધ્યાન તરીકે સ્વીકારતી નથી એનુ કારણ એમ રજુ કરાય છે કે જો શ્વાસોચ્છ્વાસનો સર્વથા નિરોધ કરાય તો શરીર ટકે જ નહિ, તે છેવટે પડે, વાસ્તે ધ્યાનસ્થ અવસ્થા દરમ્યાન પણ શ્વાસનો સચાર મદ કે અત્યત મદરૂપે પણ હોવો જ જોઇએ

[1]માત્રા વડે કાલનુ માપ કરતી વેળા ચિત્તની એકાગ્રતા સભવતી નથી, કેમકે ધ્યાન વિષયક વસ્તુનુ ધ્યાન ન કરાતા ચિત્ત માત્રાની ગણતરી કરવામા રોકાયેલુ રહે છે એટલે કે આવી દશામા ચિત્તની વ્યગ્રતા હોઇ તેને 'ધ્યાન' મનાય નહિ.

ધ્યાનનુ કાલ-પરિમાણુ—

જેમ ધ્યાનના સ્વરૂપ પરત્વે જૈન દૃષ્ટિ ઉપર્યુક્ત મતવ્યથી જુદી પડે છે તેમ ધ્યાનના

---

૧ અ, ઇ, ઉ વગેરે હ્રસ્વ સ્વરો પૈકી ગમે તે એક બોલવામાં જેટલો વખત લાગે તે 'માત્રા' કહેવાય છે સ્વર વિના-કેવળ વ્યજન બોલતાં જેટનો વખત લાગે તે 'અર્ધ માત્રા' કહેવાય છે માત્રા કે અર્ધ માત્રા જેટલો વખત જાણવાનો મહાવરો કર્યા બાદ બીજી ક્રિયાઓનો વખત આ દ્વારા માપવો તેને 'માત્રા વડે કાલની ગણના' કહેવામાં આવે છે

કાલ-પરિમાણની બાબતમા પણ તે જુદી પડે છે છદ્મસ્થ વધારેમા વધારે અંતર્મુહૂર્ત' સુધી ધ્યાન ધરી શકે આથી અધિક સમય તે ધ્યાન ન ધરી શકે તેના કારણ તરીકે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે યોગ્ય શક્તિનો અભાવ, મોહનીય કર્મનો અનુભાવ અને ક્લેશ એમ ત્રણનો નિર્દેશ કર્યો છે આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે દિવસ, માસ કે તેથી અધિક કાળ પર્યંત ધ્યાન ટકી શકવાની જે લૌકિક માન્યતા છે તે જૈન દૃષ્ટિને માન્ય નથી જૈન દૃષ્ટિનુ કહેવુ એમ છે કે વધારે વખત ધ્યાન લબાવવાથી ઇન્દ્રિયોનો ઉપઘાત થવાનો સભવ છે અને એથી ચિત્તની સુપ્રસન્નતાને બદલે ક્લેશ ઉત્પન્ન થવાનો સભવ રહે છે આથી કરીને દિવસ, માસ કે તેથી વધારે કાળ પર્યંત ધ્યાન ધરવાની લોક-માન્યતા જૈન દૃષ્ટિને માન્ય નથી જો અંતર્મુહૂર્તથી વધારે ધ્યાન કરાયુ તેનો અર્થ એટલા વખત સુધી ધ્યાનનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો કે લબાયો એમ કરાતો હોય તો તે જુદી વાત છે અર્થાત્ કોઇ પણ [1]આલબનને ઉદ્દેશીને એક વાર ધ્યાન કરી ફરી તે જ આલબનનુ કઇક રૂપાતરથી કે અન્ય આલબનનુ ધ્યાન કરાય તો તે ધ્યાનપ્રવાહ લબાયેલો ગણાય

વિશેષમા જૈન દર્શનમા ધ્યાન માટે અંતર્મુહૂર્તનુ જે કાલપરિમાણ દર્શાવાયુ છે તે છદ્મસ્થને ઉદ્દેશીને છે બાકી સર્વજ્ઞ (જીવન્મુક્ત) મન, વચન અને શરીરની પ્રવૃત્તિ વિષેના સુદૃઢ પ્રયત્નરૂપ ધ્યાનને વધારે વખત લબાવી શકે મુક્તિવાસી જીવોને તો આત્મરમણતારૂપ ધ્યાન શાશ્વત છે

ધ્યાનના ભેદો—

ધ્યાનના (૧) આર્ત્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ અને (૪) શુક્લ એમ ચાર ભેદો પડે છે વળી આ પ્રત્યેકના પણ ચાર ચાર ભેદો છે આ પ્રત્યેકનુ લક્ષણ હવે ક્રમશ વિચારીએ તેમા આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

शोकाक्रन्दनविलपनादिरूपत्वमार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७१५)

અર્થાત શોક, આક્રન્દન, વિલાપ ઇત્યાદિ ' આર્ત્ત ધ્યાન ' કહેવાય છે

રૌદ્ર ધ્યાનનુ લક્ષણ—

क्रूरपरिणामादिरूपत्व रौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (७१६)

અર્થાત્ ક્રૂર પરિણામ ઇત્યાદિ ' રૌદ્ર ધ્યાન ' કહેવાય છે

---

૧ આ આલબન તે સપૂર્ણ દ્રવ્ય ન હોઇ તેનો કોઇ એક પર્યાય છે, કેમકે દ્રવ્યનુ ચિન્તન તેના કોઇને કોઇ પર્યાય દ્વારા જ સભવે છે

ધર્મધ્યાનનુ લક્ષણ—

जिनप्रणीतभावश्रद्धानादिनिमित्तकत्व धर्मध्यानस्य लक्षणम् । (७१७)

અર્થાત્ જિનપ્રણીત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા વગેરે ઉત્પન્ન કરવામા નિમિત્તરૂપ ધ્યાન 'ધર્મધ્યાન' કહેવાય છે

શુક્લધ્યાનનુ લક્ષણ—

अबाध्यासम्मोहादिकरणरूपत्व शुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७१८)

અર્થાત્ બાધાથી વિમુખ અને સમ્મોહાદિથી રહિત ધ્યાન તે 'શુક્લધ્યાન' છે

આ પ્રમાણે આર્ત્તાદિ ચાર ધ્યાનો પૈકી પહેલા બે સસારના હેતુ છે, જ્યારે બાકીના બે મોક્ષના હેતુ છે અર્થાત આર્ત્ત અને રૌદ્ર એ દુર્ધ્યાનો હોઇ ત્યાજ્ય છે, જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ એ સુધ્યાન હોઈ ગ્રાહ્ય છે

અર્તિનો અર્થ 'પીડા' થાય છે આ પીડા કે દુ ખ જે દ્વારા ઉદ્ભવે તે 'આર્ત્ત' છે દુ ખની ઉત્પત્તિના મુખ્યત્વે કરીને ચાર કારણો છે જેમકે (૧) અનિષ્ટ વસ્તુનો સયોગ, (૨) પ્રતિકૂળ વેદના, (૩) ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અને (૪) ભોગની લાલસા આથી આર્ત્ત ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ એ છે કે—

अनिष्टशब्दादिविषयाणां सम्बन्धे सति कथं तेषां वियोगः स्यादिति चिन्ताप्रबन्धरूपत्व प्रथमार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७१९)

અર્થાત્ અનિષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો સબધ થતા એ વિષયોનો કેવી રીતે વિયોગ થાય—એનાથી હુ ક્યારે છૂટુ એમ વિચાર કર્યા કરવો તે 'પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'અનિષ્ટસયોગાર્ત્ત-ધ્યાન' છે

દ્વિતીય આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ—

प्रकुपितवातपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तैरुपजातायाः शूलशिरःकम्प ज्वरादिरूपवेदनाया विप्रयोगार्थं चिन्ताप्रबन्धरूपत्व वेदनोत्थद्वितीयार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७२०)

અર્થાત્ કોપાયમાન થયેલા વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મના સનિપાતરૂપ નિમિત્તથી ઉદ્ભવતી શૂળ,

માથુ દુખવુ, તાવ આવવો વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાને મટાડવા માટે સતત વિચાર કરવો તે 'દ્વિતીય આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'રોગચિન્તાર્ત્ત ધ્યાન' છે

તૃતીય આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ—

इष्टशब्दादिविषयाणां सम्बन्धे सति भूयोऽपि तैः सह मे संयोग एव स्यान्न वियोग इति चिन्ताप्रबन्धरूपत्वं तृतीयार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७२१)

અર્થાત્ ઇષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો સબધ થયા બાદ ફરી ફરીને તે વિષયોનો સયોગ જ હો કિન્તુ વિયોગ ન થાઓ એ પ્રમાણે ચિન્તન કર્યા કરવુ તે 'તૃતીય આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'ઇષ્ટ-વિયોગાર્ત્ત ધ્યાન' છે

ચતુર્થ આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ—

कामोपहतचित्तानां जनाना देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिरूपपुनर्भवविषयकसुखार्थं निदानकरणरूपचिन्ताप्रबन्धरूपत्वं चतुर्थार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७२२)

અર્થાત કામથી જેમનુ મન વિહ્વલ બન્યુ છે તેવા મનુષ્યો દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી વગેરેની ઋદ્ધિ ભવાતરમા મળે એમ નિદાન કરે-ભવિષ્યમા પૌદ્ગલિક સુખ મળે તે માટે નિયાણુ કરે તે 'ચતુર્થ આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'અગ્રશોચાર્ત્ત ધ્યાન' છે

આર્ત્ત ધ્યાન અવિરત, દેશસયત અને પ્રમત્તસયત એ ત્રણ ગુણસ્થાનો સુધી જ સભવે છે અર્થાત્ એ છ ગુણસ્થાનો પર્યંત જ છે, નહિ કે એની આગળના ગુણસ્થાનોમા તેમા પણ એ વિશેષતા છે કે નિદાનરૂપ ચતુર્થ આર્ત્ત ધ્યાન સિવાયના ત્રણ આર્ત્ત ધ્યાનો પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમા છે જુઓ **સર્વાર્થસિદ્ધિ** (પૃ ૨૬૨)

હવે રૌદ્ર ધ્યાનના પ્રકારો વિચારીશુ એના પણ આર્ત્ત ધ્યાનની જેમ કારણ આશ્રીને ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા હિસાનુબધીરૂપ પ્રથમ પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનુ લક્ષણ એ છે કે—

सत्त्वव्यापदनोद्बन्धनपरितापनादिरूपहिंसाविषयकचिन्ताप्रबन्धरूपत्वं हिंसानुबन्धिप्रथमरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (७२३)

અર્થાત પ્રાણીઓનો વધ કરવો, તેમનુ ઉદ્બધન કરવુ, તેમને પરિતાપ પમાડવો ઇત્યાદિ

ધર્મધ્યાનનુ લક્ષણ—

जिनप्रणीतभावश्रद्धानादिनिमित्तकत्व धर्मध्यानस्य लक्षणम् । (७१७)

અર્થાત્ જિનપ્રણીત તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા વગેરે ઉત્પન્ન કરવામા નિમિત્તરૂપ ધ્યાન ' ધર્મધ્યાન ' કહેવાય છે

શુક્લધ્યાનનુ લક્ષણ—

अबाध्यासम्मोहादिकरणरूपत्व शुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७१८)

અર્થાત્ બાધાથી વિમુખ અને સમ્મોહાદિથી રહિત ધ્યાન તે ' શુક્લધ્યાન ' છે

આ પ્રમાણે આર્ત્તાદિ ચાર ધ્યાનો પૈકી પહેલા બે સસારના હેતુ છે, જ્યારે બાકીના બે મોક્ષના હેતુ છે અર્થાત આર્ત્ત અને રૌદ્ર એ દુર્ધ્યાનો હોઇ ત્યાજ્ય છે, જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ એ સુધ્યાન હોઇ ગ્રાહ્ય છે

અર્તિનો અર્થ ' પીડા ' થાય છે આ પીડા કે દુખ જે દ્વારા ઉદ્ભવે તે ' આર્ત્ત ' છે દુખની ઉત્પત્તિના મુખ્યત્વે કરીને ચાર કારણો છે જેમકે (૧) અનિષ્ટ વસ્તુનો સયોગ, (૨) પ્રતિકૂળ વેદના, (૩) ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અને (૪) ભોગની લાલસા આથી આર્ત્ત ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ એ છે કે—

अनिष्टशब्दादिविषयाणा सम्बन्धे सति कथ तेषा वियोगः स्यादिति चिन्ताप्रबन्धरूपत्व प्रथमार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७१९)

અર્થાત્ અનિષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો સબધ થતા એ વિષયોનો કેવી રીતે વિયોગ થાય—એનાથી હુ ક્યારે છૂટુ એમ વિચાર કર્યા કરવો તે ' પ્રથમ આર્ત્ત ધ્યાન ' છે આ ' અનિષ્ટસયોગાર્ત્ત ધ્યાન ' છે

દ્વિતીય આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ—

प्रकुपितवातपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तैरुपजातायाः शूलशिरःकम्पज्वरादिरूपवेदनाया विप्रयोगार्थं चिन्ताप्रबन्धरूपत्व वेदनोत्थद्वितीयार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७२०)

અર્થાત્ કોપાયમાન થયેલા વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મના સનિપાતરૂપ નિમિત્તથી ઉદ્ભવતી શૂળ,

માથુ દુખવુ, તાવ આવવો વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાને મટાડવા માટે સતત વિચાર કરવો તે 'દ્વિતીય આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'રોગચિન્તાર્ત્ત ધ્યાન' છે

તૃતીય આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ—

इष्टशब्दादिविषयाणां सम्बन्धे सति भूयोऽपि तैः सह मे संयोग एव स्यान्न वियोग इति चिन्ताप्रबन्धरूपत्व तृतीयार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७२१)

અર્થાત્ ઇષ્ટ શબ્દ વગેરે વિષયોનો સબધ થયા બાદ ફરી ફરીને તે વિષયોનો સયોગ જ હો કિન્તુ વિયોગ ન થાઓ એ પ્રમાણે ચિન્તન કર્યા કરવુ તે 'તૃતીય આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'ઇષ્ટ-વિયોગાર્ત્ત ધ્યાન' છે

ચતુર્થ આર્ત્ત ધ્યાનનુ લક્ષણ—

कामोपहतचित्तानां जनानां देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिरूपपुनर्भवविषयकसुखार्थं निदानकरणरूपचिन्ताप्रबन्धरूपत्व चतुर्थार्त्तध्यानस्य लक्षणम् । (७२२)

અર્થાત કામથી જેમનુ મન વિહ્વલ બન્યુ છે તેવા મનુષ્યો દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી વગેરેની ઋદ્ધિ ભવાતરમા મળે એમ નિદાન કરે-ભવિષ્યમા પૌદ્ગલિક સુખ મળે તે માટે નિયાણુ કરે તે 'ચતુર્થ આર્ત્ત ધ્યાન' છે આ 'અગ્રશોચાર્ત્ત ધ્યાન' છે

આર્ત્ત ધ્યાન અવિરત, દેશસયત અને પ્રમત્તસયત એ ત્રણ ગુણસ્થાનો સુધી જ સભવે છે અર્થાત્ એ છ ગુણસ્થાનો પર્યંત જ છે, નહિ કે એની આગળના ગુણસ્થાનોમા તેમા પણ એ વિશેષતા છે કે નિદાનરૂપ ચતુર્થ આર્ત્ત ધ્યાન સિવાયના ત્રણ આર્ત્ત ધ્યાનો પ્રમત્ત ગુણસ્થાનમા છે જુઓ સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૬૨)

હવે રૌદ્ર ધ્યાનના પ્રકારો વિચારીશુ એના પણ આર્ત્ત ધ્યાનની જેમ કારણ આશ્રીને ચાર પ્રકારો પડે છે તેમા હિસાનુબધીરૂપ પ્રથમ પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનુ લક્ષણ એ છે કે—

सत्त्वव्यापादनोद्बन्धनपरितापनादिरूपहिंसाविषयकचिन्ताप्रबन्धरूपत्व हिंसानुबन्धिप्रथमरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (७२३)

અર્થાત પ્રાણીઓનો વધ કરવો, તેમનુ ઉદ્બધન કરવુ, તેમને પરિતાપ પમાડવો ઇત્યાદિ

પ્રકારની હિંસા સબંધી સતત વિચાર કરવો તે 'હિંસાનુબંધી નામનુ પ્રથમ રૌદ્ર ધ્યાન' છે દ્વેષ વડે જીવોને બાધવા, હણવા વગેરેનો વિચાર કર્યા કરવો એ આ ધ્યાનનો વિષય છે

મૃષાનુબંધીરૂપ દ્વિતીય પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનુ લક્ષણ—

असद्भूतघाताभिसन्धानप्रवणानुपरततीव्रभयङ्कराशयपूर्वकचिन्ता-प्रबन्धरूपत्व मृषानुबन्धिद्वितीयरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (७२४)

અર્થાત્ જીવોને મારવાની પ્રવીણતા પૂર્વક તેમજ નિરતર તીવ્ર અને ભયકર આશય પૂર્વક દુખ દેવાનો વિચાર કર્યા કરવો તે 'મૃષાનુબંધી નામનુ દ્વિતીય રૌદ્ર ધ્યાન' છે જૂઠુ બોલવાની વૃત્તિમા જે ક્રૂરતા આવે છે તેને લીધે જે સતત ચિતન થયા કરે તે આ બીજા પ્રકારનુ રૌદ્ર ધ્યાન છે એમ અન્યત્ર સૂચવાયુ છે છળ પ્રપચાદિકના આશ્રયથી અસત્ય બોલવાની અને તેને સત્ય તરીકે સ્થાપવાની ચિતા એ આ ધ્યાનનો વિષય છે

સ્તેયાનુબંધીરૂપ તૃતીય પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનુ લક્ષણ—

द्रव्यहरणोपाये चेतसो निरोधविषयकचिन्ताप्रबन्धरूपत्वम्, लोभ-कषायोदयेनातुरचेतसस्तद्विषयकचिन्ताप्रबन्धरूपत्व वा स्तेयानुबन्धि-तृतीयरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (७२५)

અર્થાત્ દ્રવ્યની ચોરી કરવાના ઉપાયમા મનને રોકવાનો સતત વિચાર કરવો તે 'સ્તેયાનુબંધી નામનુ ત્રીજુ રૌદ્ર ધ્યાન' છે અથવા લોભરૂપ કષાયના ઉદયને લીધે આતુર ચિત્તથી તે લોભ સબધી વિચાર કર્યા કરવો તે ત્રીજુ રૌદ્ર ધ્યાન છે ક્રોધાદિ કષાયને વશ થઇ પરનુ દ્રવ્યાદિ હરી લેવાનો સતત સકલ્પ એ આ ધ્યાનનો વિષય છે

વિષયાનુબંધીરૂપ ચોથા પ્રકારના રૌદ્ર ધ્યાનનુ લક્ષણ—

विषयार्जनपरिपालनव्ययप्रयोजनचिन्ताप्रबन्धरूपत्व विषयानु-बन्धिचतुर्थरौद्रध्यानस्य लक्षणम् । (७२६)

અર્થાત્ વિષયોના અર્જન, સરક્ષણ અને વ્યયના કારણનો સતત વિચાર કરવો તે 'વિષયાનુબંધી નામનુ ચોથુ રૌદ્ર ધ્યાન' છે વિષયના સાધનરૂપ ધન, પરિવાર ઇત્યાદિના રક્ષણ વગેરેની સતત ચિતા એ આ ધ્યાનનો વિષય છે

રૌદ્ર ધ્યાન દેશવિરતિ પર્યત હોઈ શકે છે એટલે કે પહેલા પાચ ગુણસ્થાને વર્તતા જીવો એ ધ્યાનના સ્વામીઓ છે,

ધર્મધ્યાનના (૧) આજ્ઞા-વિચય, (૨) અપાય-વિચય, (૩) વિપાક-વિચય અને (૪) સંસ્થાન-વિચય એમ ચાર પ્રકારો છે તેમા આજ્ઞાવિચય-ધર્મ ધ્યાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

आगमार्थनिर्णयानुचिन्तनरूपत्वम्, पूर्वापरविरोधरहिताशेषजीवहितावहानवद्यमहार्थद्रव्यपर्यायगुम्फितसर्वज्ञप्रणीतागमार्थावधारणविषयकचिन्ताप्रबन्धरूपत्वं वाऽऽज्ञाविचयधर्मध्यानस्य लक्षणम् । (७२७)

અર્થાત્ આગમના અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે સતત વિચાર કરવો તે 'આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન' છે પૂર્વાપર વિરોધથી રહિત, સમસ્ત જીવોને હિતકારી, પાપથી મુક્ત, ગભીર અર્થથી યુક્ત, દ્રવ્ય અને પર્યાય વડે ગુફિત અને સર્વજ્ઞપ્રણીત એવા આગમના અર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ ચિન્તાનો પ્રબન્ધ તે 'આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન' છે ટુકમા કહીએ તો સર્વજ્ઞની આજ્ઞા શી હોઇ શકે અને તે શી છે એની પરીક્ષા કરવા માટે ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી તે 'આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન' છે અન્ય રીતે વિચારીએ તો વીતરાગ સર્વજ્ઞની જે આજ્ઞા છે તે જ 'ધર્મ' છે એવી ભાવના પૂર્વક તેમની આજ્ઞાઓનો સતત વિચાર કરવો તે આ પ્રથમ પ્રકારનુ ધર્મધ્યાન છે

અપાયવિચય-ધર્મધ્યાનનુ લક્ષણ—

गौरवविकथाप्रमादपरीषहादिभिः सन्मार्गादपतनानुचिन्तनप्रबन्धरूपत्वम्, मूलोत्तरप्रकृतिविभागार्पितजन्मजरामरणार्णवपरिभ्रमणपरिखिन्नान्तरात्मनः सांसारिकसुखप्रपञ्चेष्वपायपरिचिन्तनरूपत्वम्, मिथ्यात्वावृतचेतोभिः कुदृष्टिभिः प्रणीतादुन्मार्गात् कथ नामेमे प्राणिनोऽपेयुरिति चिन्ताप्रबन्धरूपत्व वाऽपायविचयधर्मध्यानस्य लक्षणम् । (७२८)

અર્થાત્ ગૌરવ, વિકથા, પ્રમાદ, પરીષહ ઇત્યાદિ વડે સન્માર્ગથી પતિત ન થવાય તે માટે ચિંતન કર્યાં કરવુ તે 'અપાયવિચય-ધર્મધ્યાન' છે અથવા મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના વિભાગથી ઉદ્ભવેલ જન્મ, ઘડપણ અને મરણરૂપ (ભવ-)સમુદ્રમા ભ્રમણ કરી કરીને ખિન્ન થયેલા આત્માએ સાસારિક સુખ-પ્રપચો અપાયના કારણરૂપ છે એમ વિચાર્યા કરવુ તે 'અપાયવિચય-ધર્મધ્યાન' છે અથવા મિથ્યાત્વથી આવૃત બનેલા-કલુષિત થયેલા મનવાળા કુદૃષ્ટિઓએ પ્રરૂપેલા ઉ માર્ગથી આ પ્રાણીઓ કેવી રીતે દૂર રહે તેનો સતત વિચાર કરવો તે 'અપાયવિચય-ધર્મધ્યાન' છે ટુકમા કહીએ તો દોષના સ્વરૂપનો અને તેનાથી મુક્તિ મેળવવાનો ચિન્તાપ્રબન્ધ તે આ ધ્યાન છે રાગ, દ્વેષ વગેરે સંસારબંધનના કારણો હોઇ એ કષ્ટરૂપ છે એવો વિચાર એ આ ધ્યાનનો વિષય છે

વિપાકવિચય-ધર્મધ્યાનનુ લક્ષણ—

शुभाशुभकर्मविपाकानुचिन्ताप्रबन्धरूपत्वम्, नरकतिर्यङ्नरामरभवेषु कर्मणामनुभावानुचिन्तनरूपत्व वा विपाकविचयधर्मध्यानस्य लक्षणम् । (७२९)

અર્થાત્ શુભ અને અશુભ કર્મના વિપાક વિષે સતત ચિન્તન તે ' વિપાકવિચય-ધર્મધ્યાન ' છે અથવા નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવના ભવમા કર્મોનો અનુભવ લેવો પડે છે એ વિષે સતત વિચાર કરવો તે ' વિપાકવિચય-ધર્મધ્યાન ' છે

સસ્થાનવિચય-ધર્મધ્યાનનુ લક્ષણ—

द्रव्यक्षेत्रसन्निवेशानुगमनानुचिन्तनप्रबन्धरूपत्वम्, पञ्चास्तिकायात्मकलोकस्य सस्थानस्वभावानुचिन्तनप्रबन्धरूपत्व वा सस्थानविचयधर्मध्यानस्य लक्षणम् । (७३०)

અર્થાત્ દ્રવ્ય અને ક્ષેત્ર સબધી રચના યાને આકારવિશેષનુ સતત ચિન્તન તે ' સસ્થાનવિચય-ધર્મધ્યાન ' છે અથવા તો પચાસ્તિકાયરૂપ લોકના સસ્થાનના સ્વરૂપનુ એકાગ્ર ચિન્તન તે ' સસ્થાનવિચય-ધર્મધ્યાન ' છે

ધર્મધ્યાનના સ્વામીઓ—

અપ્રમત્ત, ઉપશાતમોહ અને ક્ષીણમોહ એ ત્રણ ગુણસ્થાનમા ધર્મધ્યાન હોય છે, અન્યત્ર નહિ. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રથકારે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે तत्त्वार्थ (અ ૯)ના નિમ્નલિખિત સૂત્રોના શબ્દાર્થને આભારી જણાય છે —

" आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य । ३७ । उपशान्तक्षीणकषाययोश्च । ३८ । "

આનો વિશેષ વિચાર કરતા એમ સમજાય છે કે ધર્મધ્યાનના અધિકારી કેવળ સાતમા, અગ્યારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જ વ્યક્તિઓ છે એમ નહિ, કિ તુ આઠમા, નવમા અને દશમા ગુણસ્થાનોમા પણ એનો સભવ છે એટલે કે સાતમાથી બારમા ગુણસ્થાન પર્યંત એ સભવે છે દિગબરીય સપ્રદાય પ્રમાણે ચોથાથી સાતમા ગુણસ્થાન પર્યંત જ આ ધ્યાન સભવે છે આનુ કારણ એમ દર્શાવાય છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને શ્રેણિના આરભ પહેલા જ ધર્મધ્યાન સભવે છે અને શ્રેણિનો આરભ આઠમા ગુણસ્થાનથી થતો હોવાથી આઠમા વગેરે ગુણસ્થાનમા એ ધ્યાન હોઇ શકે જ નહિ

આ પ્રમાણે આપણે ધર્મધ્યાનનો વિચાર કર્યો હવે શુક્લ ધ્યાનનુ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે સૌથી પ્રથમ તો (૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક-સવિચાર, (૨) એકત્વ-વિતર્ક-નિર્વિચાર, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયાઽપ્રતિપાતિ અને (૪) વ્યુપરતક્રિયાઽનિવૃત્તિ એમ જે શુક્લ ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પડે છે કે જેને એના ચાર પાયા તરીકે ઓળખાવાય છે તેની નોધ લઇએ આ ચારેનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે તે માટે ક્રમસર પ્રત્યેકનુ લક્ષણ વિચારીએ તેમા **પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર શુક્લ ધ્યાનનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —**

पूर्वगतश्रुतविषयकार्थव्यञ्जनयोगान्योन्यसङ्क्रमणविषयकत्वे सति द्रव्यपर्यायगुणान्तरसञ्चारविषयकत्वम्, परालम्बनं विना निर्मलशुद्धात्मस्वरूपानुचिन्तनरूपत्वम्, जीवाजीवस्वभावविभावानां पृथक्करणे सति द्रव्यपर्याययोः पृथग् ध्यायन् सन् पर्यायस्य गुणे गुणस्य पर्याये वा सङ्क्रमणकरणरूपत्वम्, वितर्कविचारपृथक्त्वैः सह सयुक्त सदीपच्चलत्तरङ्गाब्धेः क्षोभाभावदशातुल्य यद् तद्रूपत्व वा पृथक्त्ववितर्कसप्रविचारशुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७३१)

અર્થાત્ (ચૌદ) પૂર્વમાના શ્રુત સબધી અર્થ, વ્યજન અને યોગના પરસ્પર સક્રમણ પરત્વે વિચાર કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય, પર્યાય અને ગુણોના સચાર સબધી ધ્યાન તે 'પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચાર શુક્લ ધ્યાન' છે અથવા પરનો આશ્રય લીધા વિના નિર્મળ અને શુદ્ધ એવા આત્મસ્વરૂપનુ સતત ચિન્તન તે આ ધ્યાન છે અથવા જીવ અને અજીવના સ્વભાવ તેમજ વિભાવને પૃથક્ પૃથક્ કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અલગ અલગ વિચાર કરતા પર્યાયનો ગુણમા અને ગુણનો પર્યાયમા સક્રમણ કરવારૂપ સતત વિચાર તે આ ધ્યાન છે અથવા વિતર્ક, વિચાર અને પૃથક્ત્વથી સયુક્ત બની, અલ્પાશે ચપળ તરગવાળા સમુદ્રની જે અક્ષુબ્ધ દશા છે તેવી દશા અનુભવવી તે પણ આ ધ્યાન છે

આ લક્ષણો બરાબર સમજાય તે માટે એટલુ ધ્યાનમા રાખવુ કે વિતર્કનો અર્થ 'શ્રુત' અને વિચારનો અર્થ 'અર્થ, વ્યજન અને યોગની સક્રાન્તિ' કરાયો છે[૧]

એકત્વવિતર્ક નિર્વિચાર શુક્લ ધ્યાનનુ લક્ષણ—

एकत्ववितर्काप्रविचारैः सयुक्तं मन्निर्वातस्थप्रदीपतुल्य यत् तद्रूपत्वमेकत्ववितर्काप्रविचारशुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७३२)

---

૧ સરખાવો તત્ત્વાર્થ (અ ૯)ના નિમ્નલિખિત સૂત્રો —

" 'वितर्कः श्रुतम्' । ४५ । विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः । ४६ ।"

અર્થાત્ એકત્વ, વિતર્ક અને અપ્રવિચાર-થી શુક્લ તેમજ પવન નહિ લાગતો હોય એવા દીપકની જેમ સ્થિર એવુ ધ્યાન તે 'એકત્વવિતર્કાપ્રવિચારરૂપ શુક્લ ધ્યાન' છે

સૂક્ષ્મક્રિયાઽપ્રતિપાતિ શુક્લ ધ્યાનનુ લક્ષણ—

सूक्ष्मक्रियाऽप्रतिपातिरूपत्वम्, निरुद्धयोगद्वयावस्थानत्वे सति केवलकायव्यापारवता यद् ध्यान वा तत् सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिशुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७३३)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ ક્રિયાથી જે પતિત ન થવુ તે 'સૂક્ષ્મક્રિયાઽપ્રતિપાતિ શુક્લ ધ્યાન' છે અથવા (માનસિક અને વાચિક એ) બે યોગોનો નિરોધ કરી ફક્ત કાયિક વ્યાપાર કરનારાને જે ધ્યાન હોય છે તે આ ધ્યાન છે

વ્યુપરતક્રિયાઽનિવૃત્તિ શુક્લ ધ્યાનનુ લક્ષણ—

समुच्छिन्नक्रियाऽनिवृत्तिरूपत्वम्, शैलेश्यवस्थानां पञ्चह्रस्वाक्षरोच्चारणसमकालानां योगत्रयरहितानां यद् ध्यान भवति तद् व्युपरतक्रियाऽनिवृत्तिशुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७३४)

અર્થાત્ ક્રિયાની અનિવૃત્તિના ઉચ્છેદરૂપ ધ્યાન તે 'વ્યુપરતક્રિયાઽનિવૃત્તિરૂપ શુક્લ ધ્યાન' છે અથવા શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ ત્રણે યોગથી રહિત એવા (મહાનુભાવો) अ, इ, उ, ऋ અને ऌ એ પાચ હ્રસ્વ સ્વરો બોલતા જેટલો સમય લાગે તેટલા કાળ-પરિમાણ સુધી જે ધ્યાન ધરે છે તે આ ધ્યાન છે

શુક્લ ધ્યાનના નિરૂપણનો ભાવાર્થ—

છ દ્રવ્યો પૈકી ગમે તે એક દ્રવ્યમા ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયોનો પૃથક્ પૃથક્ વિચાર તે વિતર્ક સહચરિત જ્યા સપ્રવિચાર હોય તે 'પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચાર' કહેવાય આથી એનુ એ લક્ષણ ફલિત થાય છે કે—

पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तराणा यत्र सङ्क्रान्तिस्तत्रैव निरोधरूपत्व प्रथमशुक्लध्यानस्य लक्षणम् । (७३५)

અર્થાત્ (ચૌદ) પૂર્વમા આપેલા ભંગિક શ્રુત અનુસાર અર્થ, વ્યજન કે યોગની જ્યા સક્રાન્તિ થાય ત્યા જ તેને રોકી નાખવુ તે પ્રથમ પ્રકારનુ શુક્લ ધ્યાન છે અર્થની વ્યજનમા સક્રાન્તિ અને મનોયોગથી કાયયોગમા, કાયયોગથી મનોયોગમા અને એ પ્રમાણે વાગ્યોગથી

મનોયોગમા, વાગ્યોગથી કાયયોગમા સક્રાન્તિ થાય છે આ પ્રમાણે અર્થવ્યજનયોગ-સક્રાન્તિ જાણી લેવી

એકત્વ સબધી જે વિતર્ક હોય તે 'એકત્વવિતર્ક' કહેવાય છે ત્રણ યોગોમાથી એક જ યોગ અને અર્થવ્યજન પણ એક જ હોય આથી બીજા શુક્લ ધ્યાનનુ લક્ષણ એવુ ફલિત થાય છે કે—

उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निष्प्रकम्पपूर्वगतश्रुतानुसारिचेतसा चिन्तनरूपत्वं द्वितीयशुक्लध्यानस्य लक्षणम्। (७३६)

અર્થાત્ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય ઇત્યાદિ પર્યાયો પૈકી ગમે તે એક પર્યાયનુ નિષ્કપ અને પૂર્વમા કહેલ શ્રુત અનુસાર મન વડે ચિન્તન કરવુ તે બીજા પ્રકારનુ શુક્લ ધ્યાન છે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રથકારે શુક્લ ધ્યાનના પ્રાથમિક બે પ્રકારો પરત્વે સૂચન કર્યું છે, પરતુ આ વિષય ગહન હોવાથી એની સ્પષ્ટ રૂપરેખા આલેખવી આવશ્યક સમજાય છે સૌથી પ્રથમ તો એ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે કે શુક્લ ધ્યાનના પહેલા બને પ્રકારનો આશ્રય એક જ દ્રવ્ય છે વળી એ બને પૂર્વધરને વિષે સભવે છે એથી એ બને સવિતર્ક ધ્યાનો છે-શ્રુત જ્ઞાન સહિત છે બનેમા આ પ્રમાણે જોકે વિતર્કની સમાનતા છે, છતા કેટલીક ભિન્નતા પણ રહેલી છે જેમકે પહેલામા પૃથક્ત્વ યાને ભેદ રહેલ છે, જ્યારે બીજામા એકત્વ યાને અભેદ છે વળી પહેલામા વિચાર યાને અર્થ, વ્યજન અને યોગની સક્રાન્તિ રહેલ છે, જ્યારે બીજામા વિચાર માટે સ્થાન નથી, અર્થાત પહેલા પ્રકારનુ શુક્લ ધ્યાન સવિચાર છે, જ્યારે બીજુ નિર્વિચાર છે ધ્યાન કરનાર પૂર્વધર હોય ત્યારે પૂર્વગત શ્રુતને આધારે કોઇ પણ પરમાણુ વગેરે જડ કે આત્મારૂપ ચેતન એવા એક દ્રવ્યમા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયોનુ દ્રવ્યાસ્તિકાયાદિ નયો વડે ભેદપ્રધાન ચિન્તન કરે અને કોઇ એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપરથી બીજા દ્રવ્યરૂપ અર્થ ઉપર કે એક પર્યાયરૂપ અર્થ ઉપરથી અન્ય પર્યાયરૂપ અર્થ પરત્વે ચિન્તન કરવા પ્રવર્તે, એવી જ રીતે અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર અને શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર ચિન્તન કરવા પ્રવૃત્ત થાય તેમ જ માનસિકાદિ યોગો પૈકી કોઇ પણ એક યોગને ત્યજીને અન્ય યોગનુ આલબન લે ત્યારે એ ધ્યાન 'પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર' કહેવાય છે, કેમકે એમા વિતર્કને યાને શ્રુતજ્ઞાનને અવલબીને કોઇ પણ એક દ્રવ્યગત પર્યાયોના ભેદનો વિવિધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરાય છે અને વિતર્કને જ અવલબીને એક અર્થ ઉપરથી બીજા અર્થ ઉપર, એક શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ ઉપર, અર્થ ઉપરથી શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી અર્થ ઉપર અને એક યોગ ઉપરથી બીજા યોગ ઉપર સક્રમણ કરાય છે જ્યારે ધ્યાન ધરનાર શ્રુતને આધારે કોઇ પણ એક જ પર્યાયરૂપ અર્થને આશ્રીને તેમા એકત્વ યાને અભેદપ્રધાન ચિન્તન કરે અને માનસિકાદિ ત્રણ યોગો પૈકી કોઇ પણ એક જ યોગ ઉપર નિશ્ચળ રહી શબ્દ અને અર્થના ચિન્તનનુ તેમજ ભિન્ન ભિન્ન યોગોમા સક્રમ કરવાનુ પરિવર્તન ન કરે ત્યારે એ ધ્યાન 'એકત્વવિતર્કનિર્વિ-

ચાર ' કહેવાય છે, કેમકે એમા વિતર્કનુ અવલબન હોવા છતા એકત્વનુ પ્રધાનપણે ચિન્તન કરાય છે અને અર્થ, શબ્દ કે યોગનુ પરિવર્તન યાને સક્રમણ હોતુ નથી

આ બે પ્રકારના ધ્યાનો પૈકી ભેદપ્રધાન એવા પ્રથમનો અભ્યાસ દઢ થયા બાદ જ બીજા અભેદપ્રધાન માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે જેમ સમગ્ર શરીરમા વ્યાપી ગયેલા સર્પાદિના ઝેરને મત્રાદિ ઉપચારો વડે ડખની જગ્યાએ એકત્રિત કરાય છે તેમ સમસ્ત વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમા અસ્થિરપણે ભટકતા મનને ધ્યાન વડે કોઇ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરાય છે એ સ્થિરતા યાને નિષ્કપતા મજબુત બનતા જેમ ઘણા બળતણો કાઢી લેવાથી અને બાકી રહેલા બળતણોને સળગાવી દેવાથી અથવા તો બધા જ બળતણો લઇ લેવાથી પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ ઓલવાઇ જાય છે તેમ ઉપર્યુક્ત ક્રમે એક વિષય ઉપર મન સ્થિર થતા છેવટે એ મન તદ્દન શાત થઇ જાય છે, અર્થાત મર્કટ જેવી તેની ચચળ દશા મટીને તે નિષ્પ્રકપ બની જાય છે એનુ પરિણામ એ આવે છે કે જ્ઞાનના બધા આવરણોનો અત આવી સર્વજ્ઞતા પ્રકટે છે

ત્રીજા પ્રકારના ધ્યાનમા શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ કાયિક ક્રિયા રહેલી છે અને એ ધ્યાનથી પતિત થવાનો સભવ નથી, આથી એ ' સૂક્ષ્મક્રિયાઽપ્રતિપાતિ ' કહેવાય છે

ચોથા પ્રકારના ધ્યાનમા આવી સૂક્ષ્મ ક્રિયા માટે પણ અવકાશ નથી એમા તો આત્મ પ્રદેશનુ સર્વથા સદાને માટે નિષ્કપત્વ પ્રકટે છે આથી એ 'સમુચ્છિન્નક્રિયાઽનિવૃત્તિ' કહેવાય છે.

આ ધ્યાનના પ્રભાવથી સર્વ પ્રકારના આસ્રવ અને બધના દ્વારો હમેશને માટે બધ થઇ જઇ અવશિષ્ટ અઘાતિ કર્મનો વિનાશ થઇ મોક્ષ મળે છે આ ધ્યાનમા પણ ત્રીજા પ્રકારની જેમ કોઇ પણ પ્રકારના શ્રુતજ્ઞાનનુ આલબન હોતુ નથી એથી બને ધ્યાનો ' નિરાલબન ' પણ કહેવાય છે

શુક્લ ધ્યાનના અધિકારીઓ—

શુક્લ ધ્યાનના અધિકારીઓનો બે દષ્ટિએ વિચાર કરી શકાય તેમ છે (૧) ગુણસ્થાનની દષ્ટિએ અને (૨) યોગ ની દષ્ટિએ તેમા ગુણસ્થાનને ઉદ્દેશીને વિચારતા શુક્લ ધ્યાનના ચાર પ્રકારો પૈકી પહેલા બેના અધિકારી અગ્યારમા કે બારમા ગુણસ્થાને વર્તનારા પૂર્વધર છે આથી એમ ફલિત થાય છે કે જેઓ પૂર્વધર ન હોય અને અગ્યારમે બારમે ગુણસ્થાને વર્તતા હોય તેમને તો શુક્લ ધ્યાન તે સમયે હોતુ નથી, પરતુ ધર્મ ધ્યાન હોય છે અર્થાત્ શુક્લ ધ્યાનના પ્રાથમિક બે ભેદોના સ્વામી પૂર્વધર હોવા જ જોઇએ આ સબધમા ક્વચિત્ અપવાદ હોય એમ જણાય છે જેમકે **માષતુષ** મુનિવર અને **શ્રીઋષભદેવની** માતા **મરુદેવાને** શુક્લ ધ્યાન સભવે છે

શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારોના અધિકારી કેવલજ્ઞાની છે અર્થાત્ તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાને વર્તતી વિરલ વિભૂતિઓ છે આ ઉપરથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે પૂર્વધર કે કેવલી જે ન હોય તેવા માટે શુક્લ ધ્યાનના દ્વાર બધ છે પૂર્વધર માટે પહેલા બે

પ્રકારો ખુલ્લા છે, જ્યારે કેવલી માટે બાકીના બે ખુલ્લા છે. અગ્યાર અંગ સુધીના ધારકો તો શુક્લ ધ્યાનના અધિકારી જ નથી

હવે યોગની દૃષ્ટિએ વિચારીશુ તો જણાશે કે કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણે યોગવાળી જ વ્યક્તિ શુક્લ ધ્યાનના પ્રથમ પ્રકારના સ્વામી હોય છે ત્રિવિધ યોગ પૈકી ગમે તે એક જ યોગવાળો વ્યક્તિ શુક્લ ધ્યાનના બીજા પ્રકારના અધિકારી છે કેવળ કાયિક યોગવાળી જ વ્યક્તિ શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારના અધિકારી છે અને જે અયોગી છે તે જ ચોથા પ્રકારના અધિકારી છે

ચારે પ્રકારના શુક્લ ધ્યાનો મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ છે, કેમકે એ આભ્યતર તપરૂપ તથા સવરરૂપ હોઇ નવીન કર્મના સમૂહને રોકે છે, પુરાતન કર્મની નિર્જરા કરે છે અને નિર્વાણનો માર્ગ મોકળો કરે છે

સમ્યગ્દૃષ્ટિ વગેરેની નિર્જરાની તરતમતા—

સમ્યગ્દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ શ્રાવક (દેશવિરતિ) અસખ્યેય ગુણી નિર્જરાવાળો છે એનાથી (સર્વ)વિરતિની અસખ્યેય ગુણી નિર્જરા છે એ પ્રમાણે અનતાનુબધિવિયોજક, દર્શનમોહ-ક્ષપક, મોહોપશમક, ઉપશાતમોહ, મોહક્ષપક યાને ક્ષીણમોહ અને જિન અનુક્રમે એકેકથી અસખ્યેય ગુણી નિર્જરાવાળા છે

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રમુખ દશની નિર્જરાનો વિચાર કરાયો હવે વિચિત્રતાથી વિભૂષિત એવા સવર-**ચારિત્રના** કોણ કોણ **અધિકારી** છે તેનુ દિગ્દર્શન કરાવવામા આવે છે તેમા સૌથી પ્રથમ તો (૧) પુલાક, (૨) બકુશ, (૩) કુશીલ, (૪) નિર્ગ્રન્થ અને (૫) સ્નાતક એમ નિર્ગ્રન્થના જે પાચ પ્રકારો પડે છે તેની નોધ કરી લઇએ અત્ર નિર્ગ્રન્થ શબ્દના તાત્ત્વિક તેમજ વ્યાવહારિક એ બને અર્થોને લક્ષ્યમા રાખીને એના પાચ પ્રકારો પાડવામા આવ્યા છે જેમા રાગ-દ્વેષરૂપ ગાઠનો સર્વથા અભાવ હોય તે 'નિર્ગ્રન્થ' શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ છે અને એવા નિર્ગ્રન્થની કોટિમા નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક આવે છે જેનામા રાગ અને દ્વેષનો સર્વાશે અભાવ ન હોય પરતુ એ વિષમ અને ભીષણ ગ્રથિનો ઉચ્છેદ કરવા જેણે ઉમેદવારી નોધાવી હોય અર્થાત ભવિષ્યમાં રાગદ્વેષના પજામાથી હમેશને માટે છૂટવાનો જેનો મનોરથ હોઇ તે માટે થોડો ઘણો પણ પ્રયાસ કરાતો હોય તે 'નિર્ગ્રન્થ' એ 'નિર્ગ્રન્થ' શબ્દનો વ્યાવહારિક અર્થ છે આવા નિર્ગ્રન્થની કોટિમા પુલાક, બકુશ અને કુશીલ એ ત્રણને સ્થાન છે આ હકીકત પૂરેપૂરી ધ્યાનમા આવે તે માટે આપણે પાચે પ્રકારના નિર્ગ્રન્થોના લક્ષણો વિચારવા જોઇએ. આથી સૌથી પ્રથમ પુલાકનુ લક્ષણ નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

निर्वाणहेतुभूतजिनोक्तागमादपरिभ्रष्टश्रद्धानपूर्वकज्ञानानुसारेण क्रियानुष्ठायित्वे सति लब्ध्युपजीवित्वरूपत्व पुलाकनिर्ग्रन्थस्य लक्षणम् ।

(७३७)

અર્થાત્ નિર્વાણના કારણરૂપ એવા જિનેશ્વરે કહેલા આગમને વિષે અખંડિત શ્રદ્ધા રાખનારા, શ્રુત અનુસાર ક્રિયા કરનારા તેમજ લબ્ધિથી જીવનારા નિર્ગ્રન્થ 'પુલાક' કહેવાય છે આ પુલાકના (૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) ચરણ યાને ચારિત્ર, (૪) લિંગ અને (૫) સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારો પડે છે તેમાં જ્ઞાન-પુલાકનું લક્ષણ એ છે કે—

आवश्यकादिसूत्रविषयकस्खलनादिकरणरूपत्व ज्ञानपुलाकस्य लक्षणम् । (७३८)

અર્થાત્ આવશ્યક વગેરે સૂત્રમાં જે નિર્ગ્રન્થને સ્ખલના વગેરે થતી હોય તેઓ 'જ્ઞાન-પુલાક' કહેવાય છે

દર્શન-પુલાકનું લક્ષણ—

कुदृष्टिभिः सह संस्तवादिकरणरूपत्वं दर्शनपुलाकस्य लक्षणम् । (७३९)

અર્થાત્ કુદષ્ટિઓ યાને મિથ્યાત્વીઓ સાથે પરિચયાદિ કરનારા નિર્ગ્રન્થ 'દર્શન-પુલાક' કહેવાય છે.

ચરણ-પુલાકનું લક્ષણ—

मूलोत्तरगुणप्रतिसेवनासम्पादनत्वं चरणपुलाकस्य लक्षणम् । (७४०)

અર્થાત્ મૂળ તેમજ ઉત્તર ગુણોની પ્રતિસેવનાને પ્રાપ્ત થયેલ નિર્ગ્રન્થ 'ચરણ-પુલાક' કહેવાય છે

લિંગ-પુલાકનું લક્ષણ—

प्रवचनोक्तलिङ्गस्याधिकरणरूपसम्पादनत्व लिङ्गपुलाकस्य लक्षणम् । (७४१)

અર્થાત્ જૈન સિદ્ધાન્તમાં કહેલા લિંગને અધિકરણરૂપે પ્રાપ્ત કરાવનાર નિર્ગ્રન્થ 'લિંગ-પુલાક' કહેવાય છે

સૂક્ષ્મ-પુલાકનું લક્ષણ—

किञ्चित्प्रमादकरणरूपत्व सूक्ष्मपुलाकस्य लक्षणम् । (७४२)

અર્થાત્ નહિ જેવો પ્રમાદ કરનારા પુલાક 'સૂક્ષ્મ-પુલાક' કહેવાય છે,

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પુલાક-નિર્ગ્રન્થોની આગમને વિષે પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા હો છે, પરંતુ મૂળ અને ઉત્તર ગુણોમાં કોઈક અંશે ન્યૂનતા રહેલી હોય છે

બકુશનું લક્ષણ—

मोहक्षयार्थं प्रस्थितस्य शरीरोपकरणविभूषानुवर्तित्वे सति ऋद्धि यशःकामशातागौरवाश्रितत्वे च सति छेदशवलयुक्तत्व बकुशनिर्ग्रन्थस लक्षणम् । (७४३)

અર્થાત્ મોહનો ક્ષય કરવા માટે નીકળી પડેલા-ઉદ્યમ કરનારા, શરીર તેમજ ઉપકરણની શોભ વધે તેમ વર્તનારા, સંપત્તિ અને કીર્તિની કામનાવાળા તેમજ શાતા ગૌરવનો આશ્રય કરવાવ ળાના યાને સુખશીલના ચારિત્રરૂપ વસ્ત્રમાં અતિચારરૂપ ડાઘ લાગતા તે નિર્ગ્રન્થ 'બકુશ' કહેવા છે આના પણ પુલાકની પેઠે પાંચ પ્રકારો છે અને તે (૧) આભોગ, (૨) અનાભોગ, (૩ સંવૃત્ત, (૪) અસંવૃત્ત અને (૫) સૂક્ષ્મ એ અપેક્ષાને અનુસરીને છે તેમાં આભોગ-બકુશનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે —

सञ्चिन्त्यकार्यकारित्वमाभोगबकुशस्य लक्षणम् । (७४४)

અર્થાત્ વિચાર પૂર્વક કાર્ય કરનારા બકુશ ' આભોગ-બકુશ ' કહેવાય છે

અનાભોગ-બકુશનુ લક્ષણ—

सहसाकार्यकारित्वमनाभोगबकुशस्य लक्षणम् । (७४५)

અર્થાત્ વિચાર કર્યા વિના કાર્ય કરનારા બકુશ ' અનાભોગ-બકુશ ' કહેવાય છે

સંવૃત્ત-બકુશનુ લક્ષણ—

प्रच्छन्नकार्यकारित्व संवृत्तबकुशस्य लक्षणम् । (७४६)

અર્થાત્ ગુપ્ત રીતે કાર્ય કરનારા બકુશ ' સંવૃત્ત-બકુશ ' કહેવાય છે

અસંવૃત્ત-બકુશનુ લક્ષણ—

प्रकटकार्यकारित्वमसंवृत्तबकुशस्य लक्षणम् । (७४७)

અર્થાત્ ખુલ્લી રીતે કાર્ય કરનારા બકુશ ' અસંવૃત્ત-બકુશ ' કહેવાય છે

સૂક્ષ્મ-બકુશનુ લક્ષણ—

किञ्चित्प्रमादकारणरूपत्व सूक्ष्मबकुशस्य लक्षणम् । (७४८)

અર્થાત નહિ જેવા પ્રમાદને સેવનારા બકુશ ' સૂક્ષ્મ-બકુશ ' કહેવાય છે

આ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે બકુશો શરીર અને ઉપકરણોના સસ્કારોને સેવે છે, ઋદ્ધિ અને કીર્તિને ચાહે છે, સુખશીલ હોય છે, સમગ્ર પરિવારવાળા છે તેમજ છેદ અર્થાત્ ચારિત્રપર્યાયની હાનિથી તેમજ શબલ યાને અતિચારરૂપ દોષથી ગ્રસ્ત હોય છે

બકુશના (૧) ઉપકરણ-બકુશ અને (૨) શરીર-બકુશ એમ પણ બે પ્રકારો પડે છે તેમા ઉપકરણ-બકુશનુ લક્ષણ એ છે કે—

विविधविचित्रमहाधनोपकरणविषयकबहूपकरणविषयकाभिलाषायुक्तत्वे सति नित्य तत् प्रति सस्कारसेवित्वमुपकरणबकुशस्य लक्षणम् । (७४९)

અર્થાત જે બકુશ જાત-જાતના, વિચિત્ર અને બહુ મૂલ્યવાળા ઉપકરણો સબધી ઘણા સાધનોની અભિલાષા રાખે, (તેનો સગ્રહ કરે) તેમજ દરરોજ તેના સસ્કારો કરે-તેની ટાપટીપ કરે તેઓ ' ઉપકરણ-બકુશ ' કહેવાય છે

શરીર-બકુશનુ લક્ષણ—

शरीरस्याभ्यञ्जनोद्वर्तनस्नानादिप्रतिसस्कारसेवित्व शरीरबकुशस्य लक्षणम् । (७५०)

અર્થાત શરીરના અભ્યજન, ઉદ્વર્તન, સ્નાન ઇત્યાદિ સસ્કાર કરવાવાળા બકુશ ' શરીર-બકુશ ' કહેવાય છે એટલે આવા બકુશને શરીરની શોભા કરવી બહુ ગમે છે અને તેથી તેઓ તેની ટાપટીપ કરે છે

કુશીલ-નિર્ગ્રન્થના (૧) પ્રતિસેવના-કુશીલ અને (૨) કષાય-કુશીલ એમ બે પ્રકારો છે તેમા પ્રતિસેવના-કુશીલનુ લક્ષણ એ છે કે—

मोहक्षयार्थं प्रस्थितस्यानियमितेन्द्रियप्रयुक्तत्वे सति कथञ्चित् किञ्चिदुत्तरगुणेषु विराधनारूपत्वं प्रतिसेवनाकुशीलस्य लक्षणम् । (७५१)

અર્થાત મોહનો ક્ષય કરવા માટે જેમણે પ્રસ્થાન કર્યુ છે અને જેઓ ઇન્દ્રિયોને કાબુમા રાખવા ઉદ્યમશીલ છે તેમનાથી જો ઉત્તર ગુણોને વિષે કાઇક પ્રકારે કઇક વિરાધના થઇ જાય તો તેઓ ' પ્રતિસેવના-કુશીલ ' કહેવાય છે આ પ્રતિસેવના-કુશીલના પણ (૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન, (૩) ચરણ, (૪) લિંગ અને (૫) સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ પાચ પ્રકારો પડે છે તેમા જ્ઞાન-પ્રતિસેવના-કુશીલનુ લક્ષણ એ છે કે—

ज्ञानातिचारसेवित्वं ज्ञानकुशीलस्य लक्षणम् । (७५२)

અર્થાત્ જ્ઞાનને વિષે અતિચારવાળા પ્રતિસેવના-કુશીલ ' જ્ઞાન-કુશીલ ' કહેવાય છે

દર્શન-કુશીલનુ લક્ષણ—

दर्शनातिचारसेवित्वं दर्शनकुशीलस्य लक्षणम् । (७५३)

અર્થાત જે પ્રતિસેવના-કુશીલ દર્શનને વિષે અતિચાર સેવે છે તેઓ ' દર્શન-કુશીલ ' કહેવાય છે

ચરણ-કુશીલનુ લક્ષણ—

चारित्रातिचारसेवित्वं चरणकुशीलस्य लक्षणम् । (७५४)

અર્થાત્ ચારિત્રને વિષે અતિચાર સેવનારા પ્રતિસેવના-કુશીલ ' ચરણ-કુશીલ ' કહેવાય છે

લિગ-કુશીલનુ લક્ષણ—

वस्त्रपात्रादिविषयकशास्त्रोक्तमर्यादातिवर्तित्वं लिङ्गकुशीलस्य लक्षणम् । (७५५)

અર્થાત્ વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિ સંબંધી શાસ્ત્રમા જે મર્યાદા દર્શાવાઇ હોય તેનુ ઉલ્લઘન કરનાર પ્રતિસેવના-કુશીલ ' લિગ-કુશીલ ' કહેવાય છે

સૂક્ષ્મ-કુશીલનુ લક્ષણ—

सूक्ष्मातिचारसेवित्वं सूक्ष्मकुशीलस्य लक्षणम् । (७५६)

અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અતિચારને સેવનાર પ્રતિસેવના-કુશીલ ' સૂક્ષ્મ-કુશીલ ' કહેવાય છે

કષાય-કુશીલનુ લક્ષણ—

मूलोत्तरगुणोपेतसंयतस्यापि कथञ्चित् सञ्ज्वलनकषायाणामुदीरणाकरणरूपत्वं कषायकुशीलस्य लक्षणम् । (७५७)

અર્થાત્ મૂળ અને ઉત્તર ગુણોથી વિભૂષિત પરતુ કોઇક પ્રકારે સંજ્વલન કષાયની ઉદીરણાથી કલુષિત એવા કુશીલ-નિર્ગ્રન્થ ' કષાય-કુશીલ ' કહેવાય છે

કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ તીવ્ર કષાયના કદી ગુલામ ન બને, કિન્તુ ક્વચિત મંદ કષાયને વશ થાય તેઓ ' કષાય-કુશીલ ' કહેવાય છે

નિર્ગ્રન્થનુ લક્ષણ—

वीतरागच्छद्मस्थत्वे सति एकसमयावस्थायीर्यापथकर्मानिमित्तक त्व निर्ग्रन्थस्य लक्षणम् । (૭૫૮)

અર્થાત્ વીતરાગ છદ્મસ્થ હોઇ એટલે કે બારમે ગુણસ્થાને વર્તતા હોઇ એક સમયની સ્થિતિ વાળા ઐર્યાપથિક કર્મને અવકાશ આપનારા મુનિ ' નિર્ગ્રન્થ ' કહેવાય છે એટલે કે જેઓ સર્વજ્ઞ ન હોય, પરતુ રાગ અને દ્વેષથી સર્વથા અલિપ્ત હોય અને જેઓ અતર્મુહૂર્ત જેટલા ટુક વખતમા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરનાર હોય તેઓ ' નિર્ગ્રન્થ ' કહેવાય છે

સ્નાતકનુ લક્ષણ—

प्रक्षालितसकलघातिकर्मपटलत्वे सति सयोगिशैलेश्यवस्थाप्रतिपन्नरूपत्व स्नातकनिर्ग्रन्थस्य लक्षणम् । (૭૫૯)

અર્થાત્ જેમણે સમસ્ત ઘાતિ-કર્મરૂપ પટલને ધોઇ નાખ્યુ છે (અને તેમ કરી જેમણે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી છે તેવા) તેમજ જેમણે સયોગી કે શૈલેશી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી છે તેઓ ' સ્નાતક ' કહેવાય છે ટુકમા કહીએ તો સર્વજ્ઞરૂપ નિર્ગ્રન્થ તે ' સ્નાતક ' છે

શૈલેશી એટલે શુ ?—

આ સબધમા વિશેષ પ્રકાશ પડે તે માટે વિશેષા૦ (ગા૦ ૩૦૬૫-૩૦૬૭)નો અર્થ વિચારવો સમુચિત સમજાય છે ' મેરુ ' નામના શૈલેશ યાને પર્વતરાજના જેવી અચલતા જે સ્થિરતામા હોય તે ' શૈલેશી ' કહેવાય છે ' से भिक्खू वा भिक्खुणी वा ' એ ન્યાયથી આના सेऽलेसी એ પ્રાકૃત રૂપનો અર્થ से એટલે તે મહર્ષિ જે અવસ્થામા લેશ્યા રહિત હોય તે શૈલેશી અવસ્થા છે અથવા પ્રાકૃત સજ્ઞાને આશ્રીને સ્થિરતા વડે જે શૈલ યાને પર્વત જેવા જે મહર્ષિ તેની જે સ્થિરતા તે પણ ઉપચારથી ' શૈલેશી ' કહેવાય અથવા શીલ એટલે સમાધાન યાને સમાધિ તે નિશ્ચય-નયથી ઉત્કૃષ્ટ સમાધાનરૂપ હોવાને લીધે સર્વ સવર છે એનો જે ઈશ તે શીલેશ અને તેની જે અવસ્થા તે ' શૈલેશી ' કહેવાય છે

પુલાકાદિ નિર્ગ્રન્થોની આઠ દૃષ્ટિએ સમીક્ષા—

પુલાકાદિ પાચે પ્રકારના નિર્ગ્રન્થોની (૧) સયમ, (૨) શ્રુત, (૩) પ્રતિસેવના, (૪) તીર્થ, (૫) લિંગ, (૬) લેશ્યા, (૭) ઉપપાત અને (૮) સ્થાન એમ આઠ દૃષ્ટિએ

પ્રરૂપણા કરી શકાય તેમ છે તેમા પ્રથમ સયમ-દ્વાર વિચારીએ પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલ પાચ પ્રકારના સયમ યાને ચારિત્ર પૈકી સામાયિક અને છેદોપસ્થાપનીયમા વર્તે કષાય-કુશીલ આ બે ઉપરાત પરિહારવિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મસપરાય ચારિત્રમા વર્તે એટલે કુલે એ ચાર ચારિત્રમા વર્તે નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતક યથાખ્યાત ચારિત્રમા વર્તે

શ્રુત-દ્વાર—

પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલ એ ત્રણેનુ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન દશ પૂર્વ પર્યન્તનુ અને કષાયકુશીલ તેમજ નિર્ગ્રન્થનુ ચૌદ પૂર્વ સુધીનુ હોય છે સ્નાતકને શ્રુતજ્ઞાન હોતુ જ નથી, કેમકે તેઓ તો સર્વજ્ઞ છે અને કેવલજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામા બાકીના છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો હોય જ નહિ પુલાકનુ જઘન્ય શ્રુત નવમા પૂર્વગત 'આચારવસ્તુ' નામના ત્રીજા પ્રકરણ પર્યંતનુ હોય છે બકુશ, કુશીલ તેમજ નિર્ગ્રન્થનુ જઘન્ય શ્રુત આઠ પ્રવચનમાતા જેટલુ હોય છે સ્નાતક માટે જઘન્ય શ્રુતનો વિચાર જ અસ્થાને છે

પ્રતિસેવના-દ્વાર—

મૂળ ગુણરૂપ પાચ મહાવ્રતો અને રાત્રિભોજનવિરમણ એ છ માથી કોઈ પણ વ્રતનુ રાજા વગેરેના બળાત્કારથી પુલાક ખડન કરે છે, નહિ કે પોતાની મેળે કેટલાક આચાર્યના મત પ્રમાણે તેઓ ચતુર્થ વ્રતના જ વિરાધક છે ઉપકરણ-બકુશ ઉપકરણોમા આસક્ત બની તેની ટાપટીપ કરે છે અને શરીર-બકુશ શરીરમા આસક્ત બની તેની શોભા વધે તેવા કાર્ય કરે છે પ્રતિસેવના-કુશીલ મૂલ ગુણોની વિરાધના કરતા નથી, કિન્તુ ઉત્તર ગુણોની કઇક વિરાધના કરે છે કષાય-કુશીલ, નિર્ગ્રન્થ અને સ્નાતકને તો વિરાધના હોતી જ નથી

તીર્થ-દ્વાર—

બધા તીર્થંકરોના તીર્થમા યાને શાસનમા પાચે પ્રકારના નિર્ગ્રન્થો હોય છે-મળી આવે છે આ સબધમા કેટલાકનુ માનવુ એમ છે કે પુલાક, બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલ એ ત્રણ તો તીર્થમા નિત્ય હોય છે અને બાકીના કષાય-કુશીલાદિ તીર્થમા પણ હોય અને અતીર્થમા પણ હોય

લિગ-દ્વાર—

લિગ યાને ચિહ્ન (૧) દ્રવ્ય-લિગ અને (૨) ભાવ-લિગ એમ બે જાતનુ છે તેમા દ્રવ્ય-લિગથી રજોહરણ મુખવસ્ત્રિકા વગેરે સમજવા અર્થાત્ લિગ એ વિશિષ્ટ વેષાદિ બાહ્ય સ્વરૂપ સાથે સબધ ધરાવે છે ભાવ-લિગથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સમજવા પાચે નિર્ગ્રન્થોમા ભાવ-લિગ તો હોય છે જ, પરતુ દ્રવ્યલિગ તો એ બધામા હોય પણ ખરૂ અને ન પણ હોય કદાચિત્ રજોહરણાદિ હોય અને કદાચિત્ ન હોય આ સબધમા મરુદેવાનુ ઉદાહરણ વિચારી લેવુ

લેશ્યા-દ્વાર—

પુલાકને [1]પીત, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલને છ એ લેશ્યાઓ હોય કષાય-કુશીલે જો પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તેમને પીત, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાઓ સભવે છે,[2] પરતુ જો તેમણે સૂક્ષ્મસપરાયરૂપ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો તેમને શુક્લ લેશ્યા જ હોય નિર્ગ્રન્થ અને સયોગી સ્નાતકને તો શુક્લ લેશ્યા જ હોય અયોગી સ્નાતક યાને શૈલેશી અવસ્થાને વરેલા મુનીશ્વર તો અલેશ્ય જ હોય એમને તો શુક્લ લેશ્યા પણ ન હોય

ઉપપાત-દ્વાર—

પ્રસ્તુત ભવ છોડીને ભવાતરની પ્રાપ્તિ તે ' ઉપપાત ' છે પુલાકનુ ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પત્તિ-સ્થાન અઢાર સાગરોપમની સ્થિતિવાળુ ' સહસ્રાર ' કલ્પ છે બકુશ અને પ્રતિસેવના-કુશીલનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત 'આરણ' અને 'અચ્યુત' કલ્પ છે અને તેની સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમની છે કષાય-કુશીલ અને નિર્ગ્રન્થનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપપાત 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' વિમાનમા ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવોમા છે સ્નાતકનો ઉપપાત નિર્વાણ છે પુલાકાદિ ચાર નિર્ગ્રન્થોનો જઘન્ય ઉપપાત 'સૌધર્મ' કલ્પમા બેથી નવ પલ્યોપમની[3] સ્થિતિવાળા દેવોમા છે

સ્થાન-દ્વાર—

અત્ર 'સ્થાન' શબ્દથી અધ્યવસાય-સ્થાન, પરિણામ-સ્થાન તેમજ સયમ-સ્થાન સૂચવાય છે કષાયનો તેમજ યોગનો નિગ્રહ એ 'સયમ' છે કષાય અને યોગના નિગ્રહની તરતમતાને લઈને સયમમા પણ તરતમતા ઉદ્ભવે છે ઓછામા ઓછા નિગ્રહથી માડીને તે સપૂર્ણ નિગ્રહ સુધીમા નિગ્રહના અસખ્યાત પ્રકારો સભવે છે આથી સયમના પણ અસખ્ય પ્રકારો પડે છે આ બધા પ્રકારો 'સયમ સ્થાન' કહેવાય છે એમા જ્યા સુધી જરા પણ કષાય રહેલો હોય ત્યા સુધી તે કષાય-નિમિત્તક સમજવા અને ત્યાર બાદના સ્થાનો તે યોગનિમિત્તક જાણવા જ્યા સુધી કષાય છે ત્યા સુધી સક્લેશ અને વિશોધિઓ અવશ્ય હોય છે, પરતુ કષાય ક્ષીણ થતા કેવળ વિશોધિ જ હોય છે, સક્લેશનુ નામ પણ હોતુ નથી યોગનો સર્વાશે નિરોધ થવાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને અતિમ સયમ-સ્થાન જાણવુ ઉત્તરોત્તર સયમ-સ્થાનોમા કષાયનો પરિણામ ઓછો ઓછો થતો જાય છે, જ્યારે પૂર્વ પૂર્વવર્તી સયમ-સ્થાનોમા તેની માત્રા વધતી વધતી જોવાય છે

આથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપર ઉપરના સયમ-સ્થાનો વધારે ને વધારે વિશુદ્ધ છે કેવળ યોગનિમિત્તક સયમ-સ્થાનોમા નિષ્કષાયતારૂપ સમાનતા હોવા છતા યોગ-નિરોધની ન્યૂનાધિકતા પ્રમાણે ઓછી વધતી સ્થિરતા-નિષ્પ્રકપતા રહેલી છે યોગનિરોધ પણ વિવિધ પ્રકા

૧ તેજોલેશ્યા

૨ દિગબર સપ્રદાય પ્રમાણે ચાર લેશ્યાઓ હોય છે

૩ દિગબરીય ગ્રથોમાં બે સાગરોપમની સ્થિતિનો નિર્દેશ છે

ગનો હોઇ કેવળ યોગનિમિત્તક સયમસ્થાનોની સખ્યા પણ અસખ્યાતની છે છેલ્લા સયમ-સ્થાનમા પરમ પ્રકૃષ્ટ નિષ્કષાયત્વરૂપ વિશુદ્ધિ તેમજ સર્વોત્તમ સ્થિરતા રહેલી છે અને આવુ સ્થાન એક જ હોય અને છે પણ તેમજ એ અજોડ સ્થાન મેળવવા સહુ કોઇ ભાગ્યશાળી બનો એવી મારી ભાવના છે

ઉપર્યુક્ત વિવિધ સયમસ્થાનોમાથી સૌથી જઘન્ય સયમ-સ્થાનો પુલાક અને કષાય-કુશીલના હોય છે એ બને તુલ્ય અધ્યવસાયને લીધે અસખ્યાત સ્થાનો સુધી સાથે જ વધતા જાય છે ત્યાર બાદ હીન પરિણામને લઇને પુલાક અટકે છે, તેઓ આગળ વધી શકતા નથી આથી કષાય-કુશીલ વર્ધમાન પરિણામને લીધે એકલા અસખ્યાત સ્થાનો સુધી ચડયે જાય છે ત્યાર બાદ કષાય-કુશીલ, પ્રતિસેવના-કુશીલ અને બકુશ એક સાથે અસખ્ય સ્થાનો સુધી આગળ વધે છે ત્યાર પછી બકુશ અટકે છે ત્યાર બાદ અસખ્ય સ્થાનો ચડી પ્રતિસેવના-કુશીલ અટકે છે અને ત્યાર પછી અસખ્યાત સ્થાનો ચડી કષાય-કુશીલ અટકે છે ત્યાર બાદ અકષાય યાને કેવળ યોગનિમિત્તક સ્થાનો આવે છે એ પૈકી કેટલાકને પ્રાપ્ત કરવાની તાકાત અને લાયકાત નિર્ગ્રન્થમા છે તેઓ આવા અસખ્યાત સ્થાનો સેવી અટકે છે ત્યાર પછી અજોડ, અતિમ, અનુત્તમ, તેમજ અત્યત વિશુદ્ધ અને સ્થિર એવુ સયમ-સ્થાન આવે છે એને સેવીને સ્નાતક નિર્વાણ-પદ પામે છે

ઉપર્યુક્ત અસખ્યાત સ્થાનોમા દરેકમા પૂર્વ કરતા પછીના સ્થાનની શુદ્ધિ અનત ગુણી છે, સયમ-લબ્ધિ અનત ગુણી છે

इति प पम् प.पन्. श्रीत्युपाधिकशास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीमद्विजयधमसूरीश्वर-चरणारविन्दभृङ्गायमाणेन न्यायतीर्थन्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तकश्रीमङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य निर्जराधिकारवर्णननामा षष्ठ उल्लासोऽनुवादादिपूर्वक समाप्त ॥

સપ્તમ ઉલ્લાસ–' મોક્ષ ' અધિકાર

જૈન દર્શનમા જીવાદિ સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ કરાયો છે આ પૈકી આપણે છ નો વિચાર કરી ગયા આથી હવે ક્રમ પ્રાપ્ત સાતમા ' મોક્ષ ' નામના તત્ત્વનો અધિકાર વિચારાય છે

સૌથી પ્રથમ મોહનીય કર્મનો સર્વાંશે ક્ષય થયા [1]બાદ [2]અતર્મુહૂર્તમા સમકાલે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અતરાયનો ક્ષય થતા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અર્થાત્ આ મોહનીયાદિ ચાર મૂળ પ્રકૃતિનો ક્ષય એ કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે મોક્ષ પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે સર્વાંગીય ઉપયોગની ઉત્પત્તિ જૈન શાસ્ત્રમાં અનિવાય મનાઇ છે, એથી જ મોક્ષના સ્વરૂપના વર્ણનના પ્રારભમા આવો સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વદર્શિત્વરૂપ ઉપયોગ કયા કારણથી ઉદ્ભવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરાય છે

મોહનીયાદિ કર્મનો કેવી રીતે ક્ષય કરાય છે એ હકીકત હવે વિચારાય છે આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ આત્મ–પ્રદેશ અને કર્મ–પુદ્ગલ એક બીજા સાથે મળી જાય તે ' બધ ' કહેવાય છે (૧) મિથ્યાદર્શન, (૨) અવિરતિ, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય અને (૫) યોગ એ પાચ બધના કારણો છે આ પાચનો નાશ થતા નવીન કર્મનુ આગમન બધ પડે છે–નવીન બધ અટકી જાય છે અને નિર્જરા વડે જૂના એટલે પૂર્વે બાધેલા કર્મનુ પરિશાટન થાય છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે બધના હેતુઓનો અભાવ અને નિર્જરા એ કર્મના [3]આત્યતિક ક્ષયના કારણો છે

મિથ્યાદર્શનાદિ હેતુઓનો સમ્યગ્દર્શન, વિરતિ, અપ્રમાદ, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋજુતા, સતોષ ઇત્યાદિ વડે નાશ કરી શકાય છે આમ થતા સમ્યક્ પ્રકારે સવરથી વિભુષિત બનેલ આત્માને નવીન કર્મનો બધ થતો નથી વળી જૂના કર્મોનો તો નિર્જરાની પૂર્વે સૂચવેલા તપ વગેરે કારણથી ક્ષય કરાય છે આ પ્રમાણે કર્મોનો આત્યતિક ક્ષય થતા સમસ્ત દ્રવ્ય અને સમગ્ર પર્યાયોના ઉપર પ્રકાશ પાડનાર, પરમ ઐશ્વર્યરૂપ અને અનત એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાર બાદ એ આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, કેવલી ઇત્યાદિ નામોથી સબોધાય છે ત્યાર

---

૧ આથી સમજાય છે કે મોહનીય કર્મનુ બળ સૌથી વધારે છે એટલે એનો આત્યતિક નાશ કર્યા પછી જ જ્ઞાનાવરણાદિનો નાશ શક્ય બને છે

૨ આટલા વખત સુધીની અવસ્થા ' છદ્મસ્થ–વીતરાગતા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે

૩ એક વાર બાધેલા કર્મનો કોઇક વેળા તો નાશ થાય છે જ પરતુ એ નાશ આત્યતિક મનાય તે માટે તે જાતનુ કર્મ ફરીથી ન બધાય તેમ થવુ જોઇએ તેમજ જો તે જાતનુ કર્મ હજી સત્તામાં હોય તો તેનો નાશ થવો જોઇએ આથી એ ફલિત થાય છે કે પૂર્વબદ્ધ કર્મનો તેમજ નવા કર્મને બાંધવાની યોગ્યતાનો સર્વાંશે અભાવ તે ' કર્મનો આત્યતિક ક્ષય ' છે

પછી બાકી રહેલા પરંતુ પાતળા પડી ગયેલા એવા વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય એ ચાર અઘાતિ-કર્મોને લીધે એ આત્મા વિહાર કરે છે આ કર્મો પણ જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે એને સમગ્ર કર્મના ક્ષયરૂપ મોક્ષ મળે છે જન્મ-મરણની શૃંખલાથી એ પહેલી જ વાર પરંતુ સદાને માટે છૂટે છે, કેમકે કર્મોના ક્ષયની સાથે ઔદારિક શરીરથી રહિત બનેલા આત્માને ફરીથી જન્મ લેવાનુ રહેતુ નથી, કારણ કે એવુ કોઇ કારણ નથી તેમજ ભવિષ્યમા પણ એવુ કોઇ કારણ ઉપસ્થિત થાય તેમ પણ નથી

પૌદ્ગલિક કર્મના આત્યંતિક ક્ષયની પેઠે તે કર્મ સાથે સાપેક્ષ એવા કેટલાક ભાવોનો નાશ પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ પૂર્વે આવશ્યક છે એટલે આવા ભાવોનો નાશ પણ મોક્ષનુ એક કારણ છે ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિણામિક અને ક્ષાયિક એ પાચ ભાવો છે તે પૈકી ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક ભાવોનો તો સદંતર નાશ થાય છે પારિણામિક ભાવના વિવિધ પ્રકારો પૈકી કેવળ ભવ્યત્વનો જ નાશ થાય છે, બાકીના અસ્તિત્વ, જીવત્વ ઇત્યાદિ ભાવો તો મુક્ત અવસ્થામા પણ હોય છે ક્ષાયિક ભાવ જોકે કર્મ સાથે સાપેક્ષ છે છતા તેનો મુક્ત દશામા અભાવ નથી આથી એ અવસ્થામા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન અને સિદ્ધત્વ હોય છે

કેવલી અને છદ્મસ્થમાં તફાવત—

અવધિજ્ઞાન વગેરે અતિશયથી રહિત છદ્મસ્થ (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) દેહ રહિત જીવ (સિદ્ધ), (૫) પરમાણુ-પુદ્ગલ, (૬) શબ્દ, (૭) ગંધ, (૮) વાત, (૯) અમુક જિન (વીતરાગ) થશે કે નહિ અને (૧૦) અમુક સર્વ દુઃખોના નાશ કરી શકશે કે નહિ[1] એ દશ વસ્તુઓ છદ્મસ્થ સમગ્ર ભાવથી અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપે અનંત પર્યાય પૂર્વક ન જાણે, પરંતુ એ દશે વસ્તુ કેવલી તો તેમ જાણે જુઓ **ભગવતી** (શ ૮, ઉ ૨)નુ ૩૧૭મુ સૂત્ર

આ પૈકી શબ્દ આશ્રીને **ભગવતી** (શ ૫, ઉ ૪)ના પ્રથમ સૂત્રમા એ વાત સ્પષ્ટ કરવામા આવી છે કે છદ્મસ્થ મનુષ્ય શંખના, રણશિંગડાના, [2]શંખિકાના, કાહલીના, ડુક્કરના ચામડાથી મઢેલા મુખવાળા એક જાતના વાજાના, ઢોલના, ઢોલકીના, ઢક્કાના, ડાકના, ડાકલાના,

---

૧ કેવલી મનુષ્ય જે પ્રકારે અંતકરને કિંવા ચરમ શરીરવાળાને જાણે અને જુએ તે પ્રકાર છદ્મસ્થ માટે શક્ય નથી, પરંતુ કેવલી પાસેથી કે તેના શ્રાવક પાસેથી, તેની શ્રાવિકા પાસેથી, તેના ઉપાસક પાસેથી, તેની ઉપાસિકા પાસેથી અથવા કેવલીના પાક્ષિક-સ્વયંબુદ્ધ પાસેથી કે તેના શ્રાવક કે ઉપાસક પાસેથી કે તેની શ્રાવિકા કે ઉપાસિકા પાસેથી સાંભળીને અથવા પ્રમાણથી અંતકરને કિંવા ચરમદેહીને જાણે અને જુએ અત્ર સાંભળવાનો અર્થી થઇ કેવલી પાસે તેનાં વાક્યો સાંભળે તે 'કેવલિ-શ્રાવક' જાણવો જ્યારે સાંભળવાની ઇચ્છા વિનાનો માત્ર કેવલીના ઉપાસનામા તત્પર થઇ જે કેવલીની ઉપાસના કરે તે કેવલિ-ઉપાસક જાણવો.

૨ નાનો શંખ.

હોરભના, મોટી ઢક્કાના, ઝાલરના, દુંદુભિના, તાતવાળા (તત) વાજાઓના, વિતત વાદિત્રોના, નક્કર વાજાના અને પોલા વાજાઓ વગાડાતા તેમાથી નીકળતા શબ્દોને સાભળે છે વિશેષમા આ શબ્દો કાને અથડાયા પછી છદ્મસ્થ સાભળે છે કર્ણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવા જ શબ્દોને, નહિ કે એના વિષયથી દૂર રહેલા શબ્દોને છદ્મસ્થ સાભળે છે કેવલી તો ઇન્દ્રિયગોચર બનેલા તેમજ નહિ બનેલા તેવા પણ અર્થાત્ આરાદ્ગત અને પારગત, આદિ અને અત વિનાના શબ્દોને-સર્વ પ્રકારના શબ્દને જાણે છે અને જુએ છે, કેમકે કેવલી તો દરેક દિશાની મિત વસ્તુને પણ જાણે છે અને અમિતને પણ જાણે છે કેવલી બધી તરફ જાણે છે અને જુએ છે દરેક છદ્મસ્થ જીવ ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી હસે છે અને ઉતાવળો થાય છે, કેવલીને તો આ કર્મનો ઉદય જ નથી એટલે એને હસવાનુ કે ઉતાવળા થવાનુ સભવતુ જ નથી

છદ્મસ્થ મનુષ્ય દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી નિદ્રા લે છે અને વળી ઊભો ઊભો પણ ઊઘે છે, પરતુ આ કર્મની કેવલીને વિષે હૈયાતી જ નહિ હોવાથી તેને સ્વપ્નપાશે પણ નિદ્રા સભવતી જ નથી

સયોગી કેવલી—

[1]વીર્યસયોગસદ્દ્રવ્યતાને લઇને સયોગી કેવલીના હાથ વગેરે અવયવો ચલ (અસ્થિર) હોય છે અને તેમ હોવાથી વર્તમાન સમયમા જે આકાશ-પ્રદેશોમા હાથ, પગ, બાહુ અને ઊરુને અવગાહીને રહે છે તે પછીના સમયમા તે જ આકાશ-પ્રદેશોમા હાથ વગેરેને અવગાહીને રહેવા તેઓ સમર્થ નથી

મુક્ત જીવનો કાર્ય-ક્રમ—

સકળ કર્મથી મુક્ત બનતા જ આત્મા લોકના અત સુધી ઊચે જાય છે અર્થાત્ સપૂર્ણ કર્મનો અને એને અવલબીને રહેલા ઔપશમિકાદિ ભાવોનો નાશ થતાં એક સમયમા સમકાલે શરીરનો વિયોગ, સિધ્યમાન ગતિ અને લોકાતની પ્રાપ્તિ એમ ત્રણ કાર્યો એને હાથે થાય

---

૧ ભગવતી (શ ૫ ઉ ૪)ની ટીકામા આનો અર્થ સમજાવતા કહ્યુ છે કે વીર્યાતરાય કર્મના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિ તે 'વીર્ય' કહેવાય છે સયોગ એટલે માનસાદિ વ્યાપારથી યુક્ત સદ્દ્રવ્ય એટલે વિદ્યમાન દ્રવ્ય જેમા વીર્ય મુખ્ય છે એવુ મન આદિ વગેરે વ્યાપારથી યુક્ત વિદ્યમાન જે જીવ-દ્રવ્ય તે ' વીર્યસયોગ-સદ્દ્રવ્ય ' કહેવાય એનો ભાવ તે ' વીર્યસયોગસદ્દ્રવ્યતા જાણુવી વીર્યનો સદ્ભાવ હોય પરતુ યોગો (વ્યાપારો) વિના ચલન ન થઇ શકે એટના માટે સયોગ શબ્દનો પ્રયોગ કરી સદ્દ્રવ્યને વિશેષિત કરવામા આવ્યુ છે વળી દ્રવ્યનુ જે સત્ વિશેષણ છે તે દ્રવ્યની સત્તાના અવધારણ વાસ્તે છે

વીર્યપ્રધાન, માનસાદિ યોગથી યુક્ત આત્મરૂપ દ્રવ્ય તે ' વીર્યસયોગસદ્દ્રવ્ય ' કહેવાય અથવા વીર્યપ્રધાન યોગવાળો એવો અને મન વગેરેની વર્ગણાઓથી યુક્ત તે ' વીર્યસયોગસદ્દ્રવ્ય ' કહેવાય એમ બીજો પણ એ અર્થો સભવે છે

છે આથી મુક્ત જીવ તે જ સ્થાનમા રહે છે કે અન્યત્ર જાય છે એ પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર મળી જાય છે અને તે એ કે એ લોકાતે જઇને સદાને માટે ત્યા જ વસે છે

મુક્ત જીવનો દ્રવ્યાદિ અપેક્ષાએ વિચાર—

દ્રવ્યથી મુક્ત જીવ યાને સિદ્ધ એક છે અને અતવાળા છે ક્ષેત્રથી સિદ્ધ અસખ્ય પ્રદેશવાળા છે અને અસખ્ય પ્રદેશમા અવગાઢ છે, તેમજ તેનો અત પણ છે કાલથી સિદ્ધ આદિવાળા છે, પરતુ અત વિનાના છે ભાવથી સિદ્ધ અનતજ્ઞાનપર્યવરૂપ છે, અનતદર્શન પર્યવરૂપ છે ઇત્યાદિ અર્થાત્ દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી સિદ્ધ અતવાળા છે, કિન્તુ કાળથી અને ભાવથી સિદ્ધ અત વિનાના છે આ પ્રમાણે સિદ્ધો અતવાળા પણ છે અને અત વિનાના પણ છે [1]

સિધ્યમાન ગતિના હેતુઓ—

જેમ પ્રયોગ, પરિણામ ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન થયેલ ગતિરૂપ કાર્યના ઉત્પાદ, પ્રારભ અને વિનાશ એક સાથે થાય છે તેમ જેના કર્મો નષ્ટ થયા છે અને જે આશ્રવથી રહિત છે તેના ઉત્પાદાદિ વિષે સમજવુ કે કેમ એ પ્રશ્ન કોઇ ઊઠાવે તો તેનો ઉત્તર એમ અપાય છે કે પૂર્વ પ્રયોગથી, સગના અભાવથી, બધનનો ઉચ્છેદ થવાથી અને તે પ્રકારના ગતિ-પરિણામથી મુક્ત જીવ ઊચે જાય છે આ હકીકત સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહીએ તો તે નીચે મુજબ છે —

પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ—

હાથનો દડ યાને લાકડી સાથે સયોગ છે અને દડનો ચક્ર યાને ચાક સાથે સયોગ છે આ પ્રમાણે હાથ, દડ અને ચક્ર એક એક સાથે સયુક્ત હોવાથી પુરુષ (કુભાર)ના પ્રયાસથી પ્રેરિત થયેલુ ચક્ર, પુરુષ પ્રયત્નરૂપ વ્યાપાર ન કરે તો પણ પૂર્વ પ્રયોગ વશાત્ કરે છે, કારણ કે સસ્કારનો ક્ષય થયો નથી-પૂર્વનો સસ્કાર કાયમ છે ક્રિયાના પ્રબન્ધનો વિરામ ન થયો તેનુ નામ ' સસ્કાર ' છે આવી રીતે પહેલા કર્મની સાથે જે સયોગ થયો હતો તે સયોગનો ક્ષય થવા છતા તે સયોગ ગતિરૂપ કાર્યમા હેતુભૂત બને છે આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રથકારે સૂચવ્યુ છે પરતુ હજી આને વિશેષત સ્ફુટ કરવુ મને આવશ્યક જણાય છે એટલે પુનરાવૃત્તિનો દોષ વહોરી લઇને પણ પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ સમજાવવા હુ પ્રયાસ કરૂ છુ જેમ કુભારે લાકડીથી ફેરવેલો ચાક લાકડી અને હાથ ઊઠાવી લેવા છતા પૂર્વ પ્રયોગને લીધે-પ્રથમ મળેલ વેગને બળે વેગના પ્રમાણમા ફર્યા જ કરે છે તેમ કર્મથી મુક્ત જીવ પણ પૂર્વ કર્મ દ્વારા મળેલ આવેશને લીધે પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ઊર્ધ્વ ગમન કરે જ છે

---

૧ જુઓ ભગવતીસૂત્ર (શ ૨, ઉ ૧)

પૂર્વ પ્રયોગરૂપ હેતુ સમજાવતા **ભગવતી** (શ ૭, ઉ ૧)મા નિર્દેશાયુ છે કે જેમ કોઈ એક ધનુષ્યથી છુટેલા બાણુની ગતિ કોઈ પ્રતિબંધ નહિ નડે તો લક્ષ્યના સમુખ પ્રવર્તે છે તેમ પૂર્વ પ્રયોગથી કર્મથી મુક્ત જીવની ગતિ છે

સગના અભાવરૂપ હેતુ—

ઘણી કાળી માટીના અત્યત લેપોથી બહુ લેપાયેલુ હોઇ ભારે બનેલુ તુબડુ જળમા નખાતા તે તળિયે જઇ બેસે છે, પરતુ જળથી એના લેપો ભીના થઇ ધીરે ધીરે ધોવાઇ જાય અને આ પ્રમાણે માટીના સગનો અભાવ થાય એટલે એ તુબડુ તરત જ પાણીની સપાટી ઉપર તરી આવે છે તેમ ઊર્ધ્વ ગતિના [1]સ્વભાવવાળો જીવ પણુ આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ માટી વડે લેપાયેલો હોઇ ભવ-સમુદ્રમા ડુબેલો રહે છે, અને સસારમા નરચો પચ્ચો રહી તે નીચો, તીરછો કે ઊચો જાય છે, પરતુ સમ્યગ્દર્શનરૂપ જળ વડે તેનો કર્મરૂપ લેપ ભીનો બની ક્ષીણુ થાય છે ત્યારે તે લોકાત સુધી ઊચે જાય છે લોકાતથી આગળ તે કેમ જતો નથી એવો કોઇ પ્રશ્ન ઊઠાવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ગતિમા સહાયક એવા ધર્માસ્તિકાયનો ત્યા અભાવ છે જેમ પાણીમા નાખેલુ તુબડુ લેપથી મુક્ત થતા નીચુ કે તીરછુ ન જતા સીધી ઉપર ગતિ કરે છે અને આગળ જળ ન હોઇ એના સપાટી ઉપર સ્થિર થઇ જાય છે તેમ મુક્ત જીવ પણુ લોકાતે આવી સ્થિર થાય છે

આ હકીકત **ભગવતીસૂત્ર** (શ ૭,ઉ ૧)મા નીચે મુજબ સૂચવાઇ છે —

જેમ કોઇ એક પુરુષ છિદ્ર વિનાના, નહિ ભાગેલા સુકા તુબડાનો ક્રમ પૂર્વક અત્યત સસ્કાર કરીને તેને દાભ અને કુશ વડે વીંટે અને ત્યાર પછી તેને માટીના આઠ લેપ વડે લીપે, લીંપીને તાપમા મુકવે અને જ્યારે તે સુકાઇ જાય ત્યારે તાગ વિનાના અને તરી ન શકાય તેવા પુરુષ-પ્રમાણુથી વધારે ઊડા જળમા તેને નાખે તો એ તુબડુ માટીના આઠ લેપો વડે ગુરુ થયેલુ હોવાથી-ભારે થવાથી અને અધિક વજનવાળુ હોવાથી જળના, ઉપરના તળિયાને છોડી નીચે પૃથ્વીને તળિયે જઇ બેસે, પરતુ તે માટીના આઠ લેપનો નાશ થાય ત્યારે તે તુબડુ પૃથ્વીના તળિયાને ત્યજીને જળના ઉપર આવીને રહે તેમ નિસગતાથી, નીરાગતાથી અને ગતિના પરિણામથી કર્મ રહિત જીવની ગતિ છે

બન્ધના ઉચ્છેદરૂપ હેતુ—

જેમ દોરડા વડે ગાઢ બધાયેલ અને કીચકવિદલ વડે ઘડેલા દોરડાના બધનો ઉચ્છેદ થતા ઊર્ધ્વ ગમન જોવાય છે તેમ મુક્ત જીવ માટે સમજવુ અથવા બીજકોશ, ફળ કે ફલીનુ બધન સળી ગયા બાદ ગાઢ સૂર્યના કિરણુરૂપ તાપથી શોષાતા પરિણુતિ-કાળને વિષે આ

---

૧ પુદ્ગલની જેમ જીવ સ્વભાવથી જ ગતિશીલ છે પરતુ પુદ્ગલનો સ્વભાવ નીચે જવાનો છે, જ્યારે જીવનો ઊચે જવાનો છે જીવ ઊચે ન જતાં નીચો કે તીરછો જાય કે ગતિ ન કરે એ બધો પ્રતાપ પ્રતિબધક દ્રવ્યરૂપ કર્મના સગનો યાને બધનનો છે આ કર્મનો સગ છૂટયો-એના બધનમાંથી એ મુક્ત થયો એટલે કોઇ પ્રતિબધક ન રહેવાથી એના સ્વભાવ અનુસાર એ સીધો ઊચે જ જાય છે

સપુટનો ઉદ્‌ભેદરૂપ છેદ થાય આ પ્રમાણે બંધનના છેદથી એરંડા વગેરે ફળ ભેદાતા જેવી તેના બીજની ગતિ થાય છે, અર્થાત્ બીજ ઉડીને દૂર પડે છે તેમ અત્ર કર્મનો બંધ તે ફલાદિને સ્થાને છે. એનો છેદ થતા જ મુક્ત જીવ લોકાત પર્યંત ગમન કરે છે

આ સબંધમા **ભગવતી** (શ ૭, ઉ ૧)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે જેમ કોઇ એક વટાણાની શિંગ, મગની શિંગ, અડદની શિંગ, સિંબલિ (શેમળા)ની શિંગ અને એરંડાના ફળને તડકે મૂકયા હોય અને તે સુકાય ત્યારે તે ફુટીને તેમાના બીજ પૃથ્વીની એક બાજુએ જાય તેમ બંધનનો છેદ થવાથી કર્મ રહિત જીવની ગતિ સ્વીકારાય છે

ગતિપરિણામરૂપ હેતુ—

જીવ અને પુદ્‌ગલ એ બે જ ગતિશીલ છે, નહિ કે બીજા દ્રવ્યો તેમા પુદ્‌ગલો અધો-ગૌરવરૂપ (નીચે જવાના) સ્વભાવવાળા છે અને જીવો ઊર્ધ્વગૌરવરૂપ (ઊંચે જવાના) સ્વભાવવાળા છે પ્રયોગાદિરૂપ ગતિ કારણ હોતે છતે જાતિનિયમ અનુસાર સ્વાભાવિક રીતે માટીના ઢેફાની નીચે, વાયુની તિરછી અને અગ્નિની ઊંચી ગતિ જોવાય છે તેમ કર્મના સંગથી મુક્ત બનેલા સિધ્યમાન જીવની ઊર્ધ્વ ગૌરવને લીધે ઊંચી ગતિ થાય છે સંસારી જીવની તો કર્મ આધીન તેના સંયોગને લઇને નીચી, તિરછી તેમજ ઊંચી ગતિ થાય છે

આ પ્રમાણે આપણે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૧, સૂ ૬)ને આધારે પ્રસ્તુત ગ્રંથકારે સિધ્યમાન ગતિના જે હેતુઓ રજુ કર્યા જણાય છે તેનુ સ્વરૂપ થોડે ઘણે અંશે વિચાર્યું **ભગવતી** (શ ૧, ઉ ૧) તરફ નજર કરતા નિરિન્ધનતારૂપ એક બીજો હેતુ પણ જોવાય છે આ સબંધમા ત્યા એવો નિર્દેશ કરાયો છે કે જેમ ઇન્ધનથી છુટેલા ધૂમાડાની ગતિ સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિબંધકની અવિદ્યમાન દશામા ઊંચે પ્રવર્તે છે તેમ કર્મરૂપ ઇન્ધનથી મુક્ત થવાથી કર્મરહિત બનેલા સિધ્યમાન જીવની ગતિ ઊંચે પ્રવર્તે છે

ઉપસંહાર—

આ અધિકારનો તેમજ સમગ્ર ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરતા પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર કહે છે કે આ પ્રમાણે નિસર્ગ અને અધિગમ પૈકી ગમે તે એક દ્વારા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ, શંકાદિ અતિચારથી રહિત તેમજ પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકયથી અભિવ્યક્ત, એવા નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરીને અને એ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન મેળવીને, પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ ઇત્યાદિ ઉપાયો વડે જીવ અને અજીવ પદાર્થોનુ તેમજ પાચ ભાવોનુ સ્વરૂપ જાણીને, તથા વળી અનાદિ એવા ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના તેમજ આદિ એવા ઇન્દ્રધનુષ્ય વગેરેના સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અનુગ્રહ અને ઉપઘાતનુ કારણ જાણી, સાસારિક ભાવોથી વિરક્ત બની, પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત બની, દશ પ્રકારના ધર્મના અનુષ્ઠાનથી તેમજ ફળના દર્શનથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયાસને વિષે જેની શ્રદ્ધા અને સંવેગ વધ્યા છે, જેનો આત્મા ભાવના વડે ભાવિત થયો છે, અનુપ્રેક્ષાઓ વડે જેનો

આત્મા સ્થિર થયો છે, જે સવરને લઈને નિસંગ બન્યો છે, જે આશ્રવના અભાવથી, નિર્મમતાને લીધે તેમજ તૃષ્ણાથી મુક્ત હોઇ નવીન કર્મના સમૂહથી અલિપ્ત બન્યો છે, જે પરીષહ ઉપર વિજય મેળવવાથી, બાહ્ય અને આભ્યતર તપશ્ચર્યા કરવાથી, તેમજ અનુભાવથી સમ્યગદૃષ્ટિ અને વિરતથી માંડીને તે જિન પર્યંતના પરિણામ અને અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિના બીજા સ્થાનોના અસખ્યેય ગુણા પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત કરે છે, પુરાતન કર્મની નિર્જરા કરે છે, સામાયિકથી માંડીને સૂક્ષ્મસપરાય પર્યંતના સયમની વિશુદ્ધિના સ્થાનોના, પુલાકાદિ નિર્ગ્રન્થોના પાલન વિશુદ્ધિ સ્થાનવિશેષની ઉત્તરોત્તર પ્રતિપત્તિ દ્વારા ઘટાડો કરતા કરતા વળી જેણે આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનો અત્યત ક્ષીણ કરી નાખ્યા છે અને જેણે ધર્મધ્યાનરૂપ વિજય દ્વારા સમાધિનુ સામર્થ્ય સપાદન કર્યું છે તે આત્મા પૃથક્ત્વ વિતર્ક અને એકત્વવિતર્કરૂપ શુક્લ ધ્યાનો પૈકી ગમે તે એક ધ્યાનમા વર્તતો વિવિધ પ્રકારની લબ્ધિઓ મેળવે છે ત્યાર બાદ તૃષ્ણાથી વિમુખ હોવાથી તેમજ આ લબ્ધિઓને વિષે અનાસક્ત હોવાથી મોહનો ક્ષય કરવાના પરિણામવાળો એ આત્મા ૨૮ પ્રકારના મોહનીયનો સમૂળ નાશ કરે છે ત્યાર પછી છદ્મસ્થ વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરી અતર્મુહૂર્ત બાદ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અતરાય એ ત્રણ કર્મોનો સર્વથા નાશ કરે છે પછીથી સસારના બીજના બધનથી મુક્ત બનેલો તેમજ ફળના બધનરૂપ મોહનીયાદિથી પણ મુક્ત બનેલો સ્નાતક અહરનો મેલ જતો રહેવાથી, પરમેશ્વર, જિન, કેવલી બને છે ત્યાર બાદ તે વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્યનો ક્ષય કરી તે કર્મોના ફળના બધનથી વિમુક્ત બને છે જેમ પૂર્વે એકત્રિત કરેલા ઇન્ધનો બળી જતા અને નવા નહિ મળવાથી અગ્નિ શાત બની જાય છે તેમ પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલ ઔદારિક શરીરનો વિયોગ થતા, દેહના અભાવને લઈને અને ભવિષ્યમા પણ તેવા હેતુનો અભાવ હોઇ શાત બનેલો એ આત્મા સાસારિક સુખના ત્યાગ પૂર્વક આત્યતિક, ઐકાન્તિક, નિરુપમ અને નિરતિશય એવા નિર્વાણના સુખને મેળવે છે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રથકારનુ વક્તવ્ય અત્ર પૂર્ણ થાય છે, પરતુ સિદ્ધને અગે કેટલીક હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક હોઇ તેમજ એ પૈકી કેટલીકનુ વિવેચન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરાયેલી હોવાથી અત્ર તે રજુ કરાય છે તેમા સૌથી પ્રથમ તો **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૭)મા સૂચવ્યા મુજબ **સિદ્ધના નીચે મુજબના [1]પદર ભેદોની** નોધ કરી લઇએ—

(૧) જિન-સિદ્ધ, (૨) અજિન-સિદ્ધ, (૩) તીર્થ-સિદ્ધ, (૪) અતીર્થ-સિદ્ધ, (૫) ગૃહસ્થ-લિગ-સિદ્ધ, (૬)અન્યલિગ-સિદ્ધ, (૭) સ્વલિગ સિદ્ધ, (૮) સ્ત્રીલિગ-સિદ્ધ, (૯) પુરુષલિગ-સિદ્ધ, (૧૦) નપુસકલિગ-સિદ્ધ, (૧૧) પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ, (૧૨) સ્વયબુદ્ધ-સિદ્ધ, (૧૩) બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ, (૧૪) એક-સિદ્ધ અને (૧૫) અનેક-સિદ્ધ [2]

---

૧ આ ભેદો સિદ્ધ-અવસ્થા આશ્રીને નથી કિંતુ સિદ્ધ થતા પૂર્વેની અવસ્થાને અનુલક્ષીને છે

૨ સરખાવો નવતત્ત્વની નિમ્નલિખિત ૫૫ મી ગાથા —

जिणअजिणतित्थतित्था गिहिअन्नसलिंगथीनरनपुंसा ।
पत्तेयसयबुद्धा बुद्धबोहियसिद्धणिक्का य ॥ ५५ ॥'
[जिनाजिनतीर्थातीर्था गृहान्यस्वलिङ्गस्त्रीनरनपुंसकाः ।
प्रत्येकस्वयम्बुद्धा बुद्धबोधितसिद्धानेकाश्च ॥]

સિદ્ધના ૫ દર ભેદોનુ નિરૂપણ—

(૧) **જિન–સિદ્ધ**—તીર્થંકર–પદ પ્રાપ્ત કરીને જે જીવો મુક્તિ [1]પામ્યા હોય તેઓ 'જિન–સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે **શ્રીઋષભદેવ** વગેરે

(૨) **અજિન–સિદ્ધ**—તીર્થંકર–પદ પ્રાપ્ત કર્યા વિના જે જીવો મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'અજિન–સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે **પુંડરીક** ગણધર.

(૩) **તીર્થ–સિદ્ધ**—તીર્થની સ્થાપના થયા પછી જેઓ મુક્તિ–પદ પામ્યા હોય તેઓ 'તીર્થ–સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે **શ્રીગૌતમસ્વામી** પ્રમુખ ગણધરો

(૪) [2]**અતીર્થ–સિદ્ધ**—તીર્થની સ્થાપના થવા પૂર્વે જેઓ નિર્વાણ–નગરે સંચર્યા હોય તેઓ 'અતીર્થ–સિદ્ધ કહેવાય છે જેમકે **મરુદેવા** માતા.

(૫) **ગૃહસ્થલિંગ–સિદ્ધ**—ગૃહસ્થના વેષમા જેઓ મોક્ષે સચર્યા હોય તેઓ 'ગૃહસ્થલિંગ–સિદ્ધ' કહેવાય છે[3] જેમકે **મરુદેવા**, ચક્રવર્તી **ભરત**[4] વગેરે

---

૧ પામે છે અને પામશે એમ અત્ર ઘટાવી લેવુ આ પ્રમાણે બાકીના ચૌદ ભેદો આશ્રીને પણ સમજી લેવુ

૨ અતીર્થપણુ બે રીતે સભવે છે (૧) અવસર્પિણી કે ઉત્સર્પિણી કાળમાં પ્રથમ તીર્થંકર પ્રભુનુ તીર્થ ન સ્થપાયુ હોય ત્યા સુધી 'અતીર્થપણુ' કહેવાય અને (૨) તીર્થંકર પ્રભુને હાથે તીર્થ સ્થપાયા બાદ તે વિચ્છિન્ન થયુ હોય અને નવુ તીર્થ ન સ્થપાયુ હોય ત્યા સુધી 'અતીર્થપણુ' કહેવાય **મરુદેવા** પ્રથમ પ્રકારના 'અતીર્થ–સિદ્ધ' છે **શ્રીશીતલનાથ** દ્વારા તીર્થ સ્થપાયા પૂર્વે શ્રી સુવિધિનાથના તીર્થનો વ્યુચ્છેદ ગયો હતો એટલે એ દરમ્યાનનુ અતીર્થપણુ બીજા પ્રકારનુ છે આવા કુલ સાત ઉચ્છેદો થયા છે જુઓ **ત્રિષષ્ટિ**૦ (૫ ૩)ના સાતમા સર્ગનો અતિમ ભાગ અથવા **અર્થદીપિકાનુ** ત્રીજુ પત્ર

૩ આ ઉપરથી કોઇ એવો તર્ક ઉઠાવે કે દીક્ષા લેવાની જરૂર જ નથી, કેમકે ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને કેવળ કેવલજ્ઞાન જ નહિ પણ મુક્તિ પણ મળી શકે છે તો તે અસ્થાને છે અહીં જે ગૃહસ્થના વેષમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ કહી છે તે એ હિસાબે છે કે જે જીવને સસાર તજી દેવાની તીવ્ર ભાવના ઉદ્ભવી હોય, જે જીવ ગૃહસ્થતાને સાધુતાથી ઉતરતી દરજ્જાની સમજતો હોય, તેને એક કારાવાસ તરીકે ગણતો હોય તે જીવને શુદ્ધ ભાવનાની પ્રબલતાને લીધે ગૃહસ્થલિંગ–દશામાં કેવલજ્ઞાન થાય અને આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત માત્ર હોઇ સાધુ–વેષ ગ્રહણ કરવાનો સમય ન હોય તો એ જીવ 'ગૃહસ્થલિંગ–સિદ્ધ' ગણાય જો આયુષ્ય અધિક હોય તો એ ગૃહસ્થનો વેષ ત્યજી દઇ સાધુ–વેષ અંગીકાર કરે જ એમ સૂચવાય છે અલબત્ત **કૂર્માપુત્ર** કેવલી થયા બાદ ૭ મહિના સુધી ગૃહસ્થ–વેષમા રહ્યા હતા એ અપવાદ છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે ગૃહસ્થ પણ મોક્ષનો અધિકારી છે, પરતુ ગૃહજંજાળ ન છોડી ભાવસાધુતા પણ નહિ સ્વીકારનાર કદાપિ મોક્ષે ન જાય

૪ આ પ્રમાણે **નવતત્ત્વ**ની ૫૭ મી ગાથામા ઉલ્લેખ છે, પરતુ **શ્રીઅમરચન્દ્રસૂરિ**કૃત **પદ્માનંદ** મહાકાવ્ય (સ ૧૮, શ્લો ૩૦૯) જોતા તો તેમણે મુનિવેષ અંગીકાર કર્યો હતો એમ જણાય છે આવી પરિસ્થિતિમાં તેમણે ગૃહસ્થલિંગ–સિદ્ધ કેમ ગણાય એ વિચારણીય છે બાકી ગૃહસ્થલિંગમા તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ એ સબધમાં મતભેદ નથી.

(૬) [1]અન્યલિંગ-સિદ્ધ—તાપસ, પરિવ્રાજક વગેરેના વેષમા જેઓ મુક્તિ પામ્યા હોય તેઓ ' અન્યલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીવલ્કલચીરી

(૭) સ્વલિંગ-સિદ્ધ—સર્વજ્ઞે કથેલ રજોહરણાદિ યુક્ત જૈન મુનિના વેષમા જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ ' સ્વલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીજંબૂસ્વામી

(૮) [2]સ્રી-લિંગ—સિદ્ધ—સ્રી તરીકેની નિશાનીવાળા દેહે જેઓ સિદ્ધિ પામ્યા હોય તેઓ ' સ્રીલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે ચંદનબાલા

(૯) પુરુષ-લિંગ-સિદ્ધ—પુરુષપણાના ચિહ્નવાળા દેહે જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ ' પુરુષલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીગૌતમસ્વામી

(૧૦) નપુંસક-લિંગ-સિદ્ધ—[3]નપુંસકપણાને સૂચવતી દેહાકૃતિએ જેઓ મુક્તિએ ગયા હેય તેઓ ' નપુંસકલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે [4]ગાંગેય

(૧૧) [5]પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ—સંધ્યા સમયના વાદળાના રંગો જેમ બદલાય છે તેમ સંસારમા પૌદ્ગલિક વસ્તુ ક્ષણભંગુર છે એમ વિચારી અર્થાત્ કોઇ પણ પ્રકારનું વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત મેળવી કેવલજ્ઞાન પામી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે કરકંડુ મુનિ આવા જીવોની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમા પ્રસ્તુત ભવમા ગુરુનો ઉપદેશ કારણભૂત નથી એ ધ્યાનમા રાખવું

(૧૨) [6]સ્વયંબુદ્ધ-સિદ્ધ—ગુરુના ઉપદેશ વિના તેમજ કોઇ બાહ્ય નિમિત્ત ન હોવા છતા કર્મ

---

૧ આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે કેવળ જૈન વેષધારી જ મોક્ષના અધિકારી છે એમ નહિ, કિંતુ તાપસાદિ અન્ય ધર્મીઓ પણ સન્માર્ગે સંચરતા હોય–ભાવચારિત્રી થયા હોય તો તાપસાદિ વેષમાં પણ મુક્તિ મેળવી શકે પરંતુ એથી એમ ન સમજવું કે એ તાપસ-ધર્મ પણ મોક્ષના કારણરૂપ છે

૨ સ્રીના ત્રણ પ્રકારો પાડી શકાય છે–(૧) વેદ–સ્રી (૨) લિંગ-સ્રી અને (૩) નેપથ્ય-સ્રી જે વખતે પુરુષના સમાગમની અભિલાષા વર્તતી હોય તે વખતે તે વ્યક્તિ ' વેદ–સ્રી ' છે સ્રીના ચિહ્નોથી અંકિત (વેદોદયથી રહિત) વ્યક્તિ તે 'લિંગ–સ્રી ' છે પુરુષાદિએ સ્રીનો વેષ પહેર્યો હોય તે ' નેપથ્ય–સ્રી ' છે અહીં વેદના ઉદયવાળી સ્રીને મોક્ષ ન હોય એ દેખીતી વાત છે અને નેપથ્ય અપ્રમાણ છે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિનું ૨૦ મુ પત્ર તેમજ નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ

૩ આ નપુંસકપણું કૃત્રિમ હોય, કેમકે જન્મનપુંસક સિદ્ધ થતા નથી

૪ આથી ભગવતીના નવમા શતકમાં ભંગ દિ પ્રશ્નો પૂછનારા ગાગેય સમજવા કે ભીષ્મ પિતામહ તરીકે જેઓ પ્રસિદ્ધ છે તે સમજવા કે અન્ય કોઇ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી છે પાંડવ ચરિત્રમા તો ભીષ્મને બારમા દેવલોકે ગયાનો ઉલ્લેખ છે શ્રીયુત કુંવરજી સૂચવે છે કે શ્રીપાર્શ્વ નાથના ગણધર નામે ગાંગેય સિદ્ધ થયા છે, પરંતુ તેમણે કોઇ પ્રમાણ રજુ કર્યું નથી.

૫–૬ પ્રત્યેક–બુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધ વચ્ચે ખાસ કરીને (અ) બોધિ, (આ) ઉપધિ, (ઇ) શ્રુત અને (ઈ) વેષ એમ ચાર અપેક્ષાએ ભિન્નતા રહેલી છે એમ નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ અને પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ

પાતળા પડી જવાથી સસાર અસાર સમજાતા અને એ ભાવના ઉત્કટ બનતા કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જનારા ' જીવો ' સ્વયબુદ્ધ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે કપિલ મુનિ

(૧૩) બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ—ગુરુ વગેરેના ઉપદેશથી સસાર અસાર સમજાતા વૈરાગ્યની તીવ્ર ભાવના પ્રકટતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ ' કહેવાય છે

(૧૪) એક-સિદ્ધ—[1]એક સમયમા જેઓ એકલા મોક્ષે ગયા હોય-અઢી દ્વીપમાથી બીજો કોઇ પણ જીવ એ સમયમા મોક્ષે ન જ ગયો હોય તેઓ ' એક-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીમહાવીરસ્વામી

(૧૫) [2]અનેક-સિદ્ધ—એક સમયમા એક કરતા વધારે જીવો સમકાલે મોક્ષે સચર્યા હોય

આ સબધમાં સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હોઇ તે નીચે મુજબ રજુ કરાય છે—

(અ) બોધિ-ભેદ—સ્વયબુદ્ધ બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ જાતિસ્મરણાદિ વડે બોધ પામે છે તેઓ તીર્થંકર હોય અથવા ન પણ હોય (અહીં અતીર્થંકરનો અધિકાર છે) પ્રત્યેકબુદ્ધ વૃષભાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી બોધ પામે છે વળી પ્રત્યેકબુદ્ધ એકના જ વિહાર કરે છે તેઓ અન્ય પ્રત્યેકબુદ્ધની સાથે કે અન્ય કોઇ મુનિ સાથે ગચ્છવાસીની પેઠે એકઠા મળી વિહાર કરતા નથી

(આ) ઉપધિ-ભેદ—સ્વયબુદ્ધને પાત્રાદિ ૧૨ પ્રકારની ઉપધિ હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધને જઘન્યથી બે પ્રકારની અને ઉત્કૃષ્ટથી પ્રાવરણ સિવાય નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય

(ઇ) શ્રુત-ભેદ—સ્વયબુદ્ધને શ્રુતજ્ઞાન હોય તો તે પૂર્વ-અધીત યાને પૂર્વ ભવમા જેનુ અધ્યયન કરાયુ હોય તે જાતિસ્મરણાદિથી હોય જો પૂર્વ-અધીત શ્રુતજ્ઞાન હોય તો દેવ સાધુવેષ આપે અગર તો ગુરુ પાસે જઇને પોતે તેવો વેષ ગ્રહણ કરે વળી જો તેઓ એકના વિહાર કરવાને સમર્થ હોય તો તેઓ તેમ કરે, નહિ તો ગચ્છમાં રહે જો પૂર્વ-અધીત શ્રુત ન હોય તો ગુરુ પાસે જઇને જ સાધુવેષ તેઓ ગ્રહણ કરે અને ગચ્છમાં જ રહે

પ્રત્યેકબુદ્ધને તો પૂર્વ-અધીત શ્રુત હોય જ તેમાં પણ જઘન્યથી ૧૧ અગો અને ઉત્કૃષ્ટથી દશ પૂર્વમા કઇક ન્યૂન એટલુ પૂર્વ-અધીત શ્રુતજ્ઞાન હોય.

(ઈ) સ્વયબુદ્ધને દેવ વેષ આપે કે પોતે ગુરુ પાસે જઇને તે ગ્રહણ કરે પ્રત્યેકબુદ્ધને દેવ જ વેષ આપે, નહિ તો તેઓ વેષ રહિત હોય

૧-૨ એક સમયમા જઘન્યથી એક જીવ અને ઉત્કૃષ્ટથી મધ્યમ અવગાહનાવાળા ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય. જુઓ લોકપ્રકાશ (સ ૩, શ્લો ૧૦૦) તેમા પણ એકથી ૩૨ સુધીની સખ્યાવાળા જીવોને આશ્રીને એવો નિયમ છે કે લાગલાગટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, પછી નવમે સમયે અવશ્ય અતર પડે અર્થાત્ કોઇ એક વિવક્ષિત સમયે એક જીવ મોક્ષે ગયો, પછી બીજે સમયે બીજો, ત્રીજે સમયે ત્રીજો એમ આઠ સમય સુધી જ સભવે છે, નવમે સમયે તો કોઇ પણ ન જાય એ પ્રમાણે બે બે, ત્રણ ત્રણ યાવત્ ૩૨ જીવો લાગલાગટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષે જાય, નવમે સમયે કોઇ ન જાય. ૩૩ થી ૪૮ સુધીની સખ્યાવાળા જીવો લાગલાગટ સાત જ સમય સુધી મોક્ષે જાય, આઠમે સમયે કોઇ પણ ન જાય એ પ્રમાણે ૪૯ થી ૬૦ સુધીની સખ્યાવાળા જીવો લાગલાગટ ૭ જ સમય સુધી, ૬૧ થી ૭૨ સુધીની સખ્યાવાળા પાંચ જ સમય સુધી, ૭૩ થી ૮૪ સુધીની સખ્યાવાળા ચાર જ સમય સુધી,

(૬) [1]અન્યલિંગ-સિદ્ધ—તાપસ, પરિવ્રાજક વગેરેના વેષમાં જેઓ મુક્તિ પામ્યા હોય તેઓ ' અન્યલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે **શ્રીવલ્કલચીરી**

(૭) સ્વલિંગ-સિદ્ધ—સર્વજ્ઞે કથેલ રજોહરણાદિ યુક્ત જૈન મુનિના વેષમાં જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ ' સ્વલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે **શ્રીજમ્બૂસ્વામી**

(૮) [2]સ્ત્રી-લિંગ—સિદ્ધ—સ્ત્રી તરીકેની નિશાનીવાળા દેહે જેઓ સિદ્ધિ પામ્યા હોય તેઓ ' સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે **ચન્દનબાલા**

(૯) પુરુષ-લિંગ-સિદ્ધ—પુરુષપણાના ચિહ્નવાળા દેહે જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ ' પુરુષલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે **શ્રીગૌતમસ્વામી**

(૧૦) નપુંસક-લિંગ-સિદ્ધ—[3]નપુંસકપણાને સૂચવતી દેહાકૃતિએ જેઓ મુક્તિએ ગયા હોય તેઓ ' નપુંસકલિંગ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે [4]**ગાંગેય**

(૧૧) [5]પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ—સંધ્યા સમયના વાદળાના રંગો જેમ બદલાય છે તેમ સંસારમાં પૌદ્ગલિક વસ્તુ ક્ષણભંગુર છે એમ વિચારી અર્થાત્ કોઇ પણ પ્રકારનું વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત મેળવી કેવલજ્ઞાન પામી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ' કહેવાય છે જેમકે **કરકંડુ મુનિ** આવા જીવોની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં પ્રસ્તુત ભવમાં ગુરુનો ઉપદેશ કારણભૂત નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું

(૧૨) [6]સ્વયંબુદ્ધ-સિદ્ધ—ગુરુના ઉપદેશ વિના તેમજ કોઇ બાહ્ય નિમિત્ત ન હોવા છતાં કર્મ

---

૧ આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે કેવળ જૈન વેષધારી જ મોક્ષના અધિકારી છે એમ નહિ, કિન્તુ તાપસાદિ અન્ય ધર્મીઓ પણ સન્માર્ગે સંચરતા હોય-ભાવચારિત્રી થયા હોય તો તાપસાદિ વેષમાં પણ મુક્તિ મેળવી શકે પરન્તુ એથી એમ ન સમજવું કે એ તાપસ-ધર્મ પણ મોક્ષના કારણરૂપ છે

૨ સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકારો પાડી શકાય છે—(૧) વેદ-સ્ત્રી (૨) લિંગ-સ્ત્રી અને (૩) નેપથ્ય-સ્ત્રી. જે વખતે પુરુષના સમાગમની અભિલાષા વર્તતી હોય તે વખતે તે વ્યક્તિ ' વેદ-સ્ત્રી ' છે સ્ત્રીનાં ચિહ્નોથી અંકિત (વેદો યથા રહિત) વ્યક્તિ તે લિંગ-સ્ત્રી ' છે પુરુષાદિએ સ્ત્રીનો વેષ પહેર્યો હોય તે ' નેપથ્ય-સ્ત્રી ' છે અહીં વેદના ઉદયવાળી સ્ત્રીને મોક્ષ ન હોય એ દેખીતી વાત છે અને નેપથ્ય અપ્રમાણ છે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિનું ૨૦ મું પત્ર તેમજ **નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ** ,

૩ આ નપુંસકપણું કૃત્રિમ હોય, કેમકે જન્મનપુંસક સિદ્ધ થતા નથી

૪ આથી **ભગવતીના** નવમા શતકમાં ભંગાદિ પ્રશ્નો પૂછનારા ગાંગેય સમજવા કે ભીષ્મ પિતામહ તરીકે જેઓ પ્રસિદ્ધ છે તે સમજવા કે અન્ય કોઇ તેનો નિર્ણય કરવો બાકી છે પાણ્ડવ-ચરિત્રમાં તો ભીષ્મને બારમા દેવલોકે ગયાનો ઉલ્લેખ છે શ્રીયુત કુંવરજી સૂચવે છે કે શ્રીપાર્શ્વનાથના ગણધર નામે ગાંગેય સિદ્ધ થયા છે, પરન્તુ તેમણે કોઇ પ્રમાણ રજુ કર્યું નથી.

૫-૬ પ્રત્યેક-બુદ્ધ અને સ્વયંબુદ્ધ વચ્ચે ખાસ કરીને (અ) બોધિ, (આ) ઉપધિ, (ઇ) શ્રુત અને (ઈ) વેષ એમ ચાર અપેક્ષાએ ભિન્નતા રહેલી છે એમ નન્દીસૂત્રની ચૂર્ણિ અને **પ્રજ્ઞાપનાની વૃત્તિ** (પ ૧૯-૨૦) ઉપરથી જણાય છે.

પાતળા પડી જવાથી સંસાર અસાર સમજાતા અને એ ભાવના ઉત્કટ બનતા કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે જનારા 'જીવો ' સ્વયબુદ્ધ-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે કપિલ મુનિ

(૧૩) બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ—ગુરુ વગેરેના ઉપદેશથી સંસાર અસાર સમજાતા વૈરાગ્યની તીવ્ર ભાવના પ્રકટતા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જેઓ મોક્ષે ગયા હોય તેઓ 'બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ ' કહેવાય છે

(૧૪) એક-સિદ્ધ—[1]એક સમયમા જેઓ એકલા મોક્ષે ગયા હોય-અઢી દ્વીપમાથી બીજો કોઈ પણ જીવ એ સમયમા મોક્ષે ન જ ગયો હોય તેઓ ' એક-સિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીમહાવીરસ્વામી

(૧૫) [2]અનેક-સિદ્ધ—એક સમયમા એક કરતા વધારે જીવો સમકાલે મોક્ષે સચર્યા હોય

આ સબધમાં સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હોઇ તે નીચે મુજબ રજુ કરાય છે—

(અ) બોધિ-ભેદ—સ્વયબુદ્ધ બાહ્ય નિમિત્ત વિના જ જાતિસ્મરણાદિ વડે બોધ પામે છે તેઓ તીર્થંકર હોય અથવા ન પણ હોય (અહીં અતીર્થંકરનો અધિકાર છે) પ્રત્યેકબુદ્ધ વૃષભાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી બોધ પામે છે વળી પ્રત્યેકબુદ્ધ એકના જ વિહાર કરે છે તેઓ અન્ય પ્રત્યેકબુદ્ધની સાથે કે અન્ય કોઇ મુનિ સાથે ગચ્છવાસીની પેઠે એકઠા મળી વિહાર કરતા નથી

(આ) ઉપધિ-ભેદ—સ્વયબુદ્ધને પાત્રાદિ ૧૨ પ્રકારની ઉપધિ હોય. પ્રત્યેકબુદ્ધને જઘન્યથી બે પ્રકારની અને ઉત્કૃષ્ટથી પ્રાવરણ સિવાય નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય

(ઇ) શ્રુત-ભેદ—સ્વયબુદ્ધને શ્રુતજ્ઞાન હોય તો તે પૂર્વ-અધીત યાને પૂર્વ ભવમા જેનુ અધ્યયન કરાયુ હોય તે જાતિસ્મરણાદિથી હોય જો પૂર્વ-અધીત શ્રુતજ્ઞાન હોય તો દેવ સાધુવેષ આપે અગર તો ગુરુ પાસે જઇને પોતે તેવો વેષ ગ્રહણ કરે વળી જો તેઓ એકના વિહાર કરવાને સમર્થ હોય તો તેઓ તેમ કરે, નહિ તો ગચ્છમાં રહે. જો પૂર્વ-અધીત શ્રુત ન હોય તો ગુરુ પાસે જઇને જ સાધુવેષ તેઓ ગ્રહણ કરે અને ગચ્છમાં જ રહે

પ્રત્યેકબુદ્ધને તો પૂર્વ-અધીત શ્રુત હોય જ તેમા પણ જઘન્યથી ૧૧ અગો અને ઉત્કૃષ્ટથી દશ પૂર્વમા કઇક ન્યૂન એટલુ પૂર્વ-અધીત શ્રુતજ્ઞાન હોય.

(ઈ) સ્વયબુદ્ધને દેવ વેષ આપે કે પોતે ગુરુ પાસે જઇને ગ્રહણ કરે પ્રત્યેકબુદ્ધને દેવ જ વેષ આપે નહિ તો તેઓ વેષ રહિત હોય

૧-૨ એક સમયમા જઘન્યથી એક જીવ અને ઉત્કૃષ્ટથી મધ્યમ અવગાહનાવાળા ૧૦૮ જીવ મોક્ષે જાય. જુઓ લોકપ્રકાશ (સ ૨, શ્લો ૧૦૦) તેમાં પણ એકથી ૩૨ સુધીની સખ્યાવાળા જીવોને આશ્રીને એવો નિયમ છે કે લાગલાગટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, પછી નવમે સમયે અવશ્ય અતર પડે અર્થાત્ કોઇ એક વિવક્ષિત સમયે એક જીવ મોક્ષે ગયો, પછી બીજે સમયે બીજો, ત્રીજે સમયે ત્રીજો એમ આઠ સમય સુધી જ સભવે છે, નવમે સમયે તો કોઇ પણ ન જાય એ પ્રમાણે બે બે, ત્રણ ત્રણ યાવત્ ૩૨ જીવો લાગલાગટ આઠ જ સમય સુધી મોક્ષે જાય નવમે સમયે કોઇ ન જાય. ૩૩ થી ૪૮ સુધીની સખ્યાવાળા જીવો લાગલાગટ સાત જ સમય સુધી મોક્ષે જાય, આઠમે સમયે કોઇ પણ ન જાય એ પ્રમાણે ૪૯ થી ૬૦ સુધીની સખ્યાવાળા જીવો લાગલાગટ છ જ સમય સુધી, ૬૧ થી ૭૨ સુધીની સખ્યાવાળા પાંચ જ સમય સુધી, ૭૩ થી ૮૪ સુધીની સખ્યાવાળા ચાર જ સમય સુધી,

તો તે બધા જીવો ' અનેકસિદ્ધ ' કહેવાય છે જેમકે શ્રીઋષભદેવ પ્રમુખ [1]૧૦૮

શુ સિદ્ધના ૫ દર ભેદો એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર છે ?—

આપણે જે સિદ્ધના ૫ દર ભેદોનો ઉપર ઉલ્લેખ કરી ગયા તેનો વિશેષ વિચાર કરતા જણાશે કે આ બધા સ્વતન્ત્ર નથી, પરંતુ પરસ્પર અંતર્ગત થઇ શકે એવા કેટલાક તો છે જ આમ છતા જે પદરનો નિર્દેશ કરાયો છે તે કયા કયા જીવો મોક્ષે જઇ શકે તેનો વિશેષત સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તેટલા માટે છે આ પ્રમાણે **પ્રજ્ઞાપનાની** વૃત્તિમા ઉલ્લેખ છે

વાસ્તવિક રીતે વિચારતા સિદ્ધ પરમાત્માના બબ્બે ભેદો તેમજ ત્રણ ત્રણ ભેદો ત્રણ ત્રણ રીતે પડી શકે છે જેમકે સિદ્ધના બે બ ભેદો નીચે મુજબ પડે છે —

(૧) જિન-સિદ્ધ અને (૨) અજિન-સિદ્ધ, (૧) તીર્થ-સિદ્ધ અને (૨) અતીર્થ-સિદ્ધ, (૧) એક-સિદ્ધ અને (૨) અનેક-સિદ્ધ

સિદ્ધના ત્રણ ત્રણ ભેદો—

(૧) ગૃહસ્થલિંગ-સિદ્ધ, (૨) અન્યલિંગ-સિદ્ધ અને (૩) સ્વલિંગ-સિદ્ધ, (૧) સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધ, (૨) પુરુષલિંગ-સિદ્ધ અને (૩) નપુસક લિંગ-સિદ્ધ, (૧) સ્વયબુદ્ધ-સિદ્ધ, (૨) પ્રત્યેકબુદ્ધ-સિદ્ધ અને (૩) બુદ્ધબોધિત-સિદ્ધ

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે દરેક સિદ્ધને છ છ ભેદ હોઇ શકે છે જેમકે **શ્રીમહાવીરસ્વામી** (૧) જિન-સિદ્ધ, (૨) તીર્થ-સિદ્ધ, (૩) એક-સિદ્ધ, (૪) સ્વલિંગ-સિદ્ધ, (૫) પુરુષ -સિદ્ધ અને (૬) સ્વયબુદ્ધ-સિદ્ધ છે એ જ રીતે મરુદેવા માતા (૧) અજિન-સિદ્ધ (૨) અતીર્થ-સિદ્ધ, (૩) [2]એક-સિદ્ધ, (૪) ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ, (૫) સ્ત્રીલિંગ-સિદ્ધ અને (૬) સ્વયબુદ્ધ-સિદ્ધ છે

સિદ્ધના સ્વરૂપની બાર અનુયોગદ્વાર દ્વારા ઝાંખી—

(૧) ક્ષેત્ર, (૨) કાળ, (૩) ગતિ, (૪) લિંગ, (૫) તીર્થ, (૬) ચારિત્ર, (૭) પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત, (૮) જ્ઞાન, (૯) અવગાહના, (૧૦) અતર, (૧૧) સખ્યા અને (૧૨) અલ્પબહુત્વ એ બાર દૃષ્ટિએ સિદ્ધ સબધી વિચાર કરી શકાય તેમ છે જોકે સિદ્ધ-અવસ્થામા તો ગતિ, લિંગ વગેરે સાસારિક ભાવો ઘટી શકતા નથી, કિન્તુ તેમની પૂર્વકાલીન અવસ્થાને ઉદ્દેશીને આ ભાવો ઘટાવી શકાતા હોઇ તેનો અત્ર વિચાર કરાય છે અર્થાત્ ક્ષેત્ર ઇત્યાદિ દરેક બાબતમા યથાસભવ ભૂત તેમજ વર્તમાન દૃષ્ટિ અનુસાર વિચારણા કરાય છે

૮૫ થી ૯૬ સુધીની સખ્યાવાળા ત્રણ જ સમય સુધી ૯૭ થી ૧૦૨ સુધીની સખ્યાવાળા બે જ સમય સુધી અને ૧૦૩ થી ૧૦૮ સુધીની સખ્યાવાળા એક જ સમયમાં મોક્ષે જાય પછી જરૂર અતર પડે જુઓ પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિનાં ૨૨ મા અને ૨૩ મા પત્રો.

૧ આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાને છેડે શ્રીઋષભદેવની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ આશ્ચર્યરૂપ હકીકત છે જુઓ વિચારસાર (ગા ૧૧૮)

૨ એમની સાથે અન્ય સિદ્ધ થયાનો ઉલ્લેખ જોવામાં નથી એથી આ પ્રમાણે સૂચવાયુ છે

ક્ષેત્ર-દ્વાર—ભૂત ભાવની દૃષ્ટિએ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણવાળા મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાથી જ સિદ્ધ થાય તેમા પણ જન્મ-દૃષ્ટિએ વિચારતા તો ૧૫ કર્મભૂમિઓ જ પૈકી ગમે ત્યાથી સિદ્ધ થાય અલબત્ત સહરણ-દૃષ્ટિએ સમસ્ત મનુષ્ય-ક્ષેત્રમાથી સિદ્ધ થાય વર્તમાન ભાવની દૃષ્ટિએ અક્ષ સિદ્ધોનુ ક્ષેત્ર આત્મ-પ્રદેશ કે આકાશ-પ્રદેશ છે

કાલ-દ્વાર—ભૂતની દૃષ્ટિએ ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમા ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા ચોથા આરામા જન્મેલા જીવો ત્રીજા ચોથા આરામા મોક્ષે જાય અને અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા, ચોથા અને પાચમામા મોક્ષે જાય પરતુ અવસર્પિણી કાળના પાચમા આરામા જન્મેલો જીવ પાચમા આરામા મોક્ષે ન જાય, કિન્તુ ચોથા આરામા જન્મેલ હોય તો જાય વિશેષમા ઉત્સર્પિણીના પહેલા, બીજા, પાચમા અને છઠ્ઠા આરામા સહરાયેલ વ્યક્તિ તો મોક્ષે જાય અર્થાત્ સહરણની અપેક્ષાએ તો બધા કાલમા સિદ્ધ થાય છે મહાવિદેહમા તો ગમે ત્યારે જીવ મોક્ષે જાય કેમકે ત્યા ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી જેવો કાળનો વિભાગ જ નથી વર્તમાનની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થવાનુ કોઇ લૌકિક કાલચક્ર નથી, એક જ સમયમા સિદ્ધ થવાય છે

ગતિ-દ્વાર—ભૂતની દૃષ્ટિએ જો અતિમ ગતિ વિચારીએ તો ચાર ગતિઓ પૈકી મનુષ્ય-ગતિમાથી જ સિદ્ધ થાય છે ઉપાન્ત્ય ભવ વિચારીએ તો ચારે ગતિમાથી સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન દૃષ્ટિએ સિદ્ધ ગતિમા જ સિદ્ધ થાય છે

લિગ-દ્વાર—લિગના (૧) વેદ અને (૨) ચિહ્ન એમ બે અર્થો થાય છે તેમા ભૂત--દૃષ્ટિએ વેદની અપેક્ષાએ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુસક એ ત્રણે વેદમાથી સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન-દૃષ્ટિએ અવેદક જ સિદ્ધ થાય છે ભૂત-દૃષ્ટિએ ભાવ-ચિહ્નની અપેક્ષાએ અર્થાત આતરિક યોગ્યતા વિચારીએ તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વાદિ સ્વલિગે જ યાને વીતરાગ લિગે જ સિદ્ધ થાય છે દ્રવ્ય-ચિહ્નની અપેક્ષાએ અર્થાત્ બાહ્ય વેષની દૃષ્ટિએ તો સ્વલિગે એટલે કે જૈન લિગે, અન્ય લિગે તેમજ ગૃહસ્થ-લિગે પણ સિદ્ધ થવાય છે

તીર્થ-દ્વાર—કોઇ તીર્થંકરરૂપે અને કોઇ અતીર્થંકરરૂપે સિદ્ધ થાય છે અતીર્થંકરમા કોઇ તીર્થ પ્રવર્ત્યા પૂર્વે, કોઇ તીર્થ પ્રવર્ત્યા બાદ અને કોઇ તીર્થના વિચ્છેદ દરમ્યાન મોક્ષે જાય છે

ચારિત્ર-દ્વાર—ભૂત-દૃષ્ટિએ એટલે કે પૂર્વભાવી નય મુજબ અતિમ સમયનો વિચાર કરીએ તો યથાખ્યાત ચારિત્રવાળા સિદ્ધ થાય છે અને ઉપાન્ત્ય સમયનો વિચાર કરીએ તો [1]ત્રણ, [2]ચાર અને પાચે ચારિત્રવાળા સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન-દૃષ્ટિએ સિદ્ધ ચારિત્રી કે અચારિત્રી નથી

પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત-દ્વાર—પ્રત્યેકબોધિત અને બુદ્ધબોધિત બને સિદ્ધ થાય છે

---

૧ (અ) સામાયિક, (આ) સૂક્ષ્મસપરાય અને (ઇ) યથાખ્યાત અથવા (અ) સામાયિક, (આ) છેદોપસ્થાપનીય અને (ઇ) યથાખ્યાત

૨ સામાયિક, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસપરાય અને યથાખ્યાત

તીર્થંકર અને અતીર્થંકર એમ ઉભય પ્રકારના સ્વયંબુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ તેમજ અન્યને ઉપદેશ આપનાર અને કેવળ પોતાનુ કલ્યાણ સાધનાર એ બધા સિદ્ધ થાય છે

જ્ઞાન-દ્વાર—ભૂત-દૃષ્ટિએ બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ થાય છે વર્તમાન-દૃષ્ટિએ તો કેવળ કેવલજ્ઞાની જ સિદ્ધ થાય છે

અવગાહના-દ્વાર—અવગાહનાનો અર્થ અત્ર ઊંચાઇ સમજવાનો છે ભૂત-દૃષ્ટિએ તીર્થંકર જઘન્યથી સાત હાથ જેટલી અવગાહનાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ્ય જેટલી ઊંચાઇવાળા મોક્ષે જાય સામાન્યકેવલી જઘન્યથી વામન એવા કૂર્માપુત્રની પેઠે બે હાથની કાયાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી પાચસે ધનુષ્ય ઉપરાંત ધનુષ્યપૃથક્ત્વ જેટલી અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે જઘન્યથી અંગુલપૃથક્ત્વ જેટલે અંશે ન્યૂન એવા સાત હાથની અવગાહનાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ્યપૃથક્ત્વ જેટલા અધિક એવા ૫૦૦ એટલે ૫૨૫ ધનુષ્ય પ્રમાણ અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય. વર્તમાન-દૃષ્ટિએ તો સિદ્ધ થયા પૂર્વે જે અવગાહના હોય તેનાથી બે તૃતીયાંશ અવગાહનાવાળા સિદ્ધ જાણવા

અન્તર-દ્વાર—કોઇ એક સિદ્ધ થયા પછી તરત જ અનંતર સમયમા જ બીજા કોઇ સિદ્ધ થાય તો તે 'નિરંતરસિદ્ધ' કહેવાય છે આ પ્રમાણે લાગલાગટ મોક્ષની પ્રાપ્તિ જઘન્યથી બે સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી છે ત્યાર બાદ એક સમય જેટલો તો અંતર પડે જ પડે કોઇ સિદ્ધ થાય પછી તરત જ નહિ કિન્તુ અમુક કાળ વીત્યા બાદ જો બીજા સિદ્ધ થાય તો તે 'સાંતર-સિદ્ધ' કહેવાય છે આ અમુક કાળ ઓછામા ઓછો એક સમય અને વધારેમા વધારે છ માસ જેટલો સંભવે છે

સંખ્યા-દ્વાર—

એક સમયમા જઘન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય તેમા ઉત્કૃષ્ટથી ઊર્ધ્વ-લોકમાથી ૪, અધોલોકમાથી ૩૨ અને તિર્યગ્-લોકમાથી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય વળી સમુદ્ર આશ્રીને ૨ અને અન્ય જલાશય આશ્રીને ૩ જાણવા

એક સમયમા વધારેમા વધારે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ૨, જઘન્ય અવગાહનાવાળા ૪ અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા ૧૦૮ સિદ્ધ થાય એવી રીતે લિંગ આશ્રીને પુરુષ-લિંગે ૧૦૮, સ્ત્રીલિંગે ૨૦ અને નપુંસક-લિંગે ૧૦ થાય. ગૃહ-લિંગે ૪, અન્ય લિંગે ૧૦ અને સ્વલિંગે ૧૦૮ થાય આ પ્રમાણે કાળ વગેરે માટે ગ્રંથાંતરથી જાણી લેવુ

અલ્પબહુત્વ-દ્વાર—

ઉપર આપણે જે ક્ષેત્રાદિ અગ્યાર બાબતો વિચારી ગયા તે પ્રત્યેકને લક્ષ્યીને સિદ્ધ થયેલા જીવોનુ ઓછાવધતાપણુ વિચારવુ એ આ દ્વારનુ કાર્ય છે જેમકે ક્ષેત્રની બાબતમા સંહરણ-ક્ષેત્રે સિદ્ધ થયેલા કરતા જન્મ-ક્ષેત્રે સિદ્ધ થયેલા અસંખ્યાત ગુણા છે ઊર્ધ્વલોકમા સિદ્ધ થયેલા

કરતા અધોલોકમા સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યેય ગુણા અને એનાથી તિર્યગ્લોકમા સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યેય ગુણા છે સૌથી ઓછા સમુદ્રમા સિદ્ધ થયેલા છે, એનાથી દ્વીપોમા સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યેય ગુણા છે જેમકે લવણ-સમુદ્ર-સિદ્ધ થોડા છે એનાથી કાલોદ-સિદ્ધ સ ખ્યેય ગુણા, એનાથી પણ જ બૂદ્વીપ-સિદ્ધ સ ખ્યેય ગુણા અને વળી એનાથી ધાતકીખ ડ-સિદ્ધ સ ખ્યેય ગુણા અને એનાથી પણ વળી પુષ્કરાર્ધ-સિદ્ધ સ ખ્યેય ગુણા છે

કાલ—કાલના અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી અને અનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણી એમ ત્રણ વિભાગો પડે છે, તેમા ઉત્સર્પિણીમા સિદ્ધ થયેલા ઓછા છે એનાથી અવસર્પિણીમા સિદ્ધ થયેલા વધારે છે અને અનવસર્પિણ્યુત્સર્પિણીમા એટલે કે મહાવિદેહમા સિદ્ધ થયેલા એનાથી સ ખ્યાત ગુણા છે

ગતિ—જે મનુષ્ય-ગતિમાથી સિદ્ધ થયા તેની પૂર્વની ગતિ વિચારતા જણાશે કે તિર્યંચ-ગતિમાથી આવી સિદ્ધ થયેલા જીવો ઓછા છે એનાથી મનુષ્ય-ગતિમાથી, નરક-ગતિમાથી અને દેવ-ગતિમાથી આવી સિદ્ધ થયેલા જીવોની સ ખ્યા અનુક્રમે સ ખ્યાત ગુણા છે

લિંગ—નપુ સકલિગે સિદ્ધ થયેલા જીવો અલ્પ છે એનાથી સ્ત્રીલિગે સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત ગુણા છે અને વળી પુરુષ-લિગે સિદ્ધ થયેલા તો એનાથી પણ સ ખ્યાત ગુણા છે ગૃહસ્થલિગ-સિદ્ધ ઓછા છે એથી અન્યલિગ-સિદ્ધ સ ખ્યાત ગુણા છે અને સ્વલિગ-સિદ્ધ તો એથી પણ સ ખ્યાત ગુણા છે

તીર્થ—અતીર્થસિદ્ધ અલ્પ છે એથી તીર્થસિદ્ધ અસ ખ્ય ગુણા છે

ચારિત્ર—અત્ર પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીય અને પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીય એ [1] બે રીતે વિચાર કરી શકાય તેમ છે તેમા પ્રથમ નય પ્રમાણે નોચારિત્રી અને નોઅચારિત્રી સિદ્ધ થાય અહીં અલ્પબહુત્વ નથી પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયના અનતરપશ્ચાત્કૃતિક અને પર પરપશ્ચાત્કૃતિક એવા બે ભેદો છે તેમા વળી પર પરપશ્ચાત્કૃતિકના [2] વ્યજિત અને અવ્યજિત એમ બે પ્રકારો છે અવ્યજિતમા પાચ ચારિત્રવાળા સિદ્ધ સૌથી થોડા છે ચાર ચારિત્રવાળા એનાથી સ ખ્યાત ગુણા છે અને ત્રણ ચારિત્રવાળા તો એથી પણ સ ખ્યાત ગુણા છે વ્યજિતમાં પાંચે ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા અલ્પ છે એનાથી સામાયિક સિવાયના ચાર ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત ગુણા છે એનાથી પરિહારવિશુદ્ધિ સિવાયના ચાર ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત ગુણા છે એનાથી પણ છેદોપસ્થાપનીય અને પરિહારવિશુદ્ધિ એ બે છોડી બાકીના ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત ગુણા છે એનાથી સામાયિક તેમજ પરિહારવિશુદ્ધિ છોડી બાકીના ચારિત્રને સ્પર્શી સિદ્ધ થયેલા સ ખ્યાત ગુણા છે

પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિત—પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ થોડા છે એનાથી બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-નપુ-સક સ ખ્યેય ગુણા છે એનાથી બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-સ્ત્રીની સ ખ્યા સ ખ્યેય ગુણી છે એનાથી બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ-પુરુષની સ ખ્યા સ ખ્યેય ગુણી છે સ્વય બુદ્ધસિદ્ધની સ ખ્યા **તત્ત્વાર્થ**-ભાષ્ય કે એની ટીકામા દર્શાવાયેલી નથી પર તુ **સિદ્ધપ્રાભૃત** (ગા ૧૦૩)મા કહ્યુ છે તેમ સ્વય બુદ્ધસિદ્ધ સૌથી થોડા છે અને પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ ત્રણે વિકલ્પો એનાથી સ ખ્યાત સ ખ્યાત ગુણા છે

---

૧ વર્તમાન અવસ્થા આશ્રીને અને અતીત અવસ્થા આશ્રીને
૨ નામ દ્વારા સ્પષ્ટ કરેલ

જ્ઞાન—પ્રત્યુત્પન્નભાવપ્રજ્ઞાપનીયની દૃષ્ટિએ કેવલજ્ઞાની સિદ્ધ થાય પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપનીયની દૃષ્ટિ વ્યજિત અને અવ્યજિત એમ બે પ્રકારે વિચારાય તેમા અવ્યજિતમા બે જ્ઞાન પૂર્વક સિદ્ધ થયેલા સૌથી થોડા છે ચાર જ્ઞાને સિદ્ધ થયેલા એનાથી સખ્યાત ગુણા છે અને ત્રણ જ્ઞાને સિદ્ધ થયેલા વળી એનાથી સખ્યાત ગુણા છે વ્યજિતમા મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ સૌથી થોડા છે મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન પર્યાય જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ એથી સખ્યાત ગુણા છે મતિ, શ્રુત અને અવધિ જ્ઞાનવાળા સિદ્ધ તો એનાથી પણ અસખ્યાત ગુણા છે

સિદ્ધપ્રાભૃત (ગા ૧૦૪) અને એની ટીકા પ્રમાણે દ્વિજ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત સિદ્ધ સૌથી થોડા છે ચતુર્જ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત એથી અસખ્ય ગુણા છે અને ત્રિજ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત એથી સંખ્યાત ગુણા છે આ તો અવ્યજિતની વાત થઇ વ્યજિતમા મતિશ્રુતમનપર્યાયજ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત સૌથી થોડા છે મતિશ્રુતજ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત એથી સખ્યાત ગુણા છે એનાથી ચતુર્જ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત અસખ્ય ગુણા છે મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનપશ્ચાત્કૃત એનાથી સખ્યાત ગુણા છે

અવગાહના—જઘન્ય અવગાહનાએ સિદ્ધ થોડા છે એથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાએ સિદ્ધ અસખ્ય ગુણા છે એનાથી વળી મધ્યમ અવગાહનાવાળા અસખ્ય ગુણા છે

અતર—નિરતર આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થયેલા થોડા છે એનાથી સાત સમય સુધી સિદ્ધ થયેલા સખ્યાત ગુણા છે એ પ્રમાણે બે સમય સુધી સિદ્ધ માટે ઘટાવી લેવુ સાતર સિદ્ધો પૈકી ઉત્કૃષ્ટ અતરવાળા અર્થાત્ છ માસના અતરવાળા સિદ્ધ ઓછા છે, એનાથી જઘન્ય અતરવાળા અર્થાત્ એક સમયના અતરવાળા સખ્યાત ગુણા છે; એનાથી વળી મધ્યમ અતરવાળા સખ્યાત ગુણ છે

સખ્યા—એક સમયમા ૧૦૮ સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા ઓછી છે એનાથી પશ્ચાનુપૂર્વીએ ૧૦૭ થી માંડીને તે ૫૦ સુધી સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા અનત ગુણી છે એનાથી વળી ૪૯ થી માંડીને તે ૨૫ સુધી સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા અસખ્ય ગુણી છે ૨૪થી માંડીને તે એક સુધી સિદ્ધ થયેલાની સખ્યા સખ્યાત ગુણી છે

[1]સિદ્ધના ૩૧ ગુણો—

દર્શનાવરણના નવ પ્રકારો, આયુષ્યના ચાર, જ્ઞાનાવરણના પાચ, અતરાયના પાચ અને બાકીના ચારે કર્મો પૈકી પ્રત્યેકના બે બે [2]એમ ૩૧ જાતના કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ બનેલ હોવાથી ૩૧ ગુણોથી સિદ્ધો વિભૂષિત છે, અથવા પરિમડલાદિ પાચ જાતના સસ્થાનો, પાચ પ્રકારના વર્ણ, બે જાતની ગધ, પાંચ પ્રકારના રસ, આઠ પ્રકારના સ્પર્શ અને ત્રણ વેદ એમ ૨૮ નો ક્ષય કરવાથી ઉદ્‌ભવતા ૨૮ પ્રકારના ગુણોથી તેમજ અદેહતા, નિસગતા અને [3]અરુહતા એ ત્રણ ગુણોથી એમ કુલે ૩૧ ગુણોથી સિદ્ધ અલકૃત છે

इति प. पू. प. पू. श्रीमदुपाधियुक्तशास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीमद्विजयधर्मसूरीश्वरचरणारविन्दमधुपायमानेन न्यायतीर्थन्यायविशारदोपनामधारिणा प्रवर्तकश्रीमङ्गलविजयेन विरचितस्य श्रीजैनतत्त्वप्रदीपस्य मोक्षाधिकारवर्णननामा सप्तम उल्लासोऽनुवादादिपूर्वकः समाप्तः ॥

---

१ જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર (ગા ૧૫૯૩-૧૫૯૪)

૨ નામ-કર્મના શુભ અને અશુભ ગોત્ર-કર્મના ઉચ્ચ અને નીચ, વેદનીય-કર્મના સાત અને અસાત, તેમજ મોહનીય-કર્મના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય,

૩ પુનર્જન્મનો અભાવ

ગ્રંથકારકૃત પ્રશસ્તિ

नानाशाखाप्रशाखाभिः, स्फातिं वट इवादधत् ।
छायां पुष्णन् श्रियं काञ्चिद्, बिभर्त्तीह तपागणः ॥ १ ॥

અર્થાત્ વિવિધ શાખા અને પ્રશાખા વડે વડની જેમ વિશાળતા ધારણ કરતો અને શોભાને પોષતો 'તપા' ગણ (ગચ્છ) અપૂર્વ ઉન્નતિને ધારણ કરે છે —૧

चञ्चचक्रं निबिडतमसां स्वीयगोभिर्हरन्तः
शश्वत् प्राप्योदयमविहतं शोषयन्तो जडौघम् ।
भास्वन्तोऽपि ध्रुवमदधतस्तापलेशं जनानां
तत्राभूवन्ननुपमरुचो भूरयः सूरयस्ते ॥ २ ॥

अपि सूरिः सुरेशस्य, विद्यया यैस्तिरस्कृतः ।
वादिश्रीदेवसूर्याद्याः, श्रीहीरविजयाः पुनः ॥ ३ ॥—युग्मम्

અર્થાત્ જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણો વડે ગાઢ અ ધકારના ચાલતા (?) સમૂહનો નાશ કરે છે અને નિરંતર ઉદય પામીને જળના સમૂહને અસ્ખલિતપણે સૂકવી નાખે છે તેમ પોતાની વાણી વડે ગાઢ પાપના ચાલતા (?) સમૂહનો નાશ કરનારા, સદા ઉદય પામી જડતાના સમુદાયનો અપ્રતિહતપણે શોષ કરનારા અને આ પ્રમાણે તેજસ્વી હોવા છતા જનોના તાપના લેશને ખરેખર નહિ ધારણ કરનારા—જનોને જરા પણ સંતપ્ત નહિ કરનારા એવા અપ્રતિમ પ્રભાવાળા વાદી [1]શ્રીદેવસૂરિ, [2]શ્રીહીરવિજય પ્રમુખ પુષ્કળ સૂરિઓ એ ('તપા' ગચ્છ)મા થયા છે કે જેમણે સુરપતિના આચાર્ય (બૃહસ્પતિ)નો પણ વિદ્યા દ્વારા તિરસ્કાર કર્યો છે —૨-૩

तत्पट्टे क्रमतोऽभूवन्, बहुशः सूरिपुङ्गवाः ।
श्रीवृद्धिविजयं यावद्, गुणरत्नमहोदधिम् ॥ ४ ॥

---

[1] ૧ પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ ૨૭૮-૨૯૬) વગેરેમાં એમનુ જીવન-ચરિત્ર આલેખાયેલુ છે પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર અને એના વિવરણરૂપે સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામનો મહાન્ ગ્રન્થ પણ એમની કૃતિઓ તરીકે મશહુર છે

[2] ૨ હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ વગેરે ગ્રંથો એમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે

અર્થાત્ એમની પાટ ઉપર ગુણરૂપ રત્નોના સાગર સમાન શ્રી[1]બુદ્ધિવિજય (બુટેરાયજી મહારાજ) પર્યંત અનેક સૂરીશ્વરો અનુક્રમે થયા છે —૪

वर्षं वर्षं विमर्षोपहितहितवचःस्फारपीयूषयूष
हर्षं हर्षं वितर्षं बहुबहुभविकप्राणिपर्षच्चकोरान् ।
यः शान्तात्माऽनुकुर्वन्नपि रजनिमणिं नाप दोषाकरत्वं
चित्रं चापत् क्षणेनोदयमनपहतं वृद्धिचन्द्रस्ततोऽभूत् ॥ ५ ॥

અર્થાત્ વિચારયુક્ત હિત વચનરૂપી વિસ્તૃત અમૃતના સમૂહને વરસાવી વરસાવીને અને અત્યંત તૃષાવાળા ઘણા ભવ્ય જીવના સમૂહરૂપ ચકોર પક્ષીઓને ખુશી ખુશી કરીને, જે શાન્તાત્મા ચન્દ્રનું અનુકરણ કરવા છતા દોષના સમૂહપણાને પામ્યા નથી અને નહિ રોકી શકાય એવા ઉદય (ઉન્નતિ)ને ક્ષણભરમા પામ્યા છે એ આશ્ચર્ય છે તેવા વૃદ્ધિચન્દ્ર તે (શ્રીબુદ્ધિવિજય પછી થયા —૫

तत्पादाम्भोजसंसेवा–सम्प्राप्तसम्पदावलिः ।
तस्यानेकेषु शिष्येषु, मध्यमोऽपि गुणैर्महान् ॥ ६ ॥

यस्यातुल्ययमक्षमादिसहितैस्तत्तद्गभीरागमा-
म्भोध्यालोडनमन्दराद्रिसदृशैः प्रज्ञागुणैर्विस्मितः ।
मध्येकाशि स काशिदेशनृपतिः काश्यादिवङ्गान्तजै-
र्विद्वद्भिः सह सर्वशास्त्रनिपुणैर्यामार्पिपत् सादरम् ॥ ७ ॥

शास्त्रविशारदजैनाचार्येति तया विभूषितः पदव्या ।
नन्द्यात् सोऽयं गुरुर्मे, श्रीमान् विजयधर्मसूरीन्द्रः ॥ ८ ॥

—विशेषकम्

અર્થાત્ તેમના (એટલે કે શ્રીવૃદ્ધિચન્દ્રના) ચરણકમળની સુંદર સેવા વડે જેમણે સંપત્તિની શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરી છે, જેઓ તેમના અનેક શિષ્યોમા મધ્યમ હોવા છતા ગુણ વડે કરીને મોટા છે, જેમના અપ્રતિમ યમ (પાચ મહાવ્રત), ક્ષમા વગેરેથી યુક્ત એવા અને તે તે ગંભીર આગમરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરવામા 'મેરુ' પર્વત જેવા પ્રજ્ઞારૂપ ગુણો વડે વિસ્મય પામેલા 'કાશી' દેશના તે રાજાએ કાશીમા કાશી, બંગાળા વગેરે સ્થળે જન્મેલા અને સમસ્ત શાસ્ત્રોને વિષે પ્રવીણ વિદ્વાનો

૧ અત્યારે જે તપાગચ્છીય મુનિવરો પોતાના સચ્ચારિત્ર વડે સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે મશહૂર એવી આ 'ભારત ભૂમિને પાવન કરી રહ્યા છે તે પૈકી ઘણાખરા આ મુનિરત્નના શિષ્યાદિ-પરિવારરૂપ છે આ મહાત્માને ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા (૧) શ્રીમુક્તિવિજય (મૂલચન્દજી) ગણિ (૨) શાંતમૂર્તિ શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચન્દજી), (૩) શ્રીવિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) અને (૪) શ્રીનીતિવિજય

ની સમતિથી 'શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય' એવી જે પદવી આદરપૂર્વક આપી તે (પદવી) વડે જેઓ વિભૂષિત બન્યા તે આ મારા ગુરુ [1]શ્રીવિજયધર્મ સૂરીશ્વર આનંદ પામો.

शिष्येषु तस्य प्रथमे मुनीश्वरा
ऐतिह्यविद्यार्णवपारगामिनः ।
जयन्त्युपाध्यायपदाभिशालिन
इन्द्रादिशब्दा विजया गुणान्विताः ॥ ९ ॥

किश्चापरे सुविहिताचरणेषु लीना
ज्ञानाऽऽख्यभक्तिविजया क्षमयाऽभिरामा ।
श्रीयुक्तरत्नविजया कविशीर्षरत्नं
वाचंयमा बहुगुणाकलिता जयन्ति ॥१०॥

---

૧ એમના જીવન-વૃત્તો તો વિવિધ ભાષામાં રચાયાં છે જેમકે ડૉ. ટેસિટોરિએ ઇટાલિયન ભાષામાં, શ્રીયુત સુનાવાળાએ અંગ્રેજી ભાષામાં, શ્રીવિદ્યાવિજયે અને શ્રીન્યાયવિજયે હિંદી ભાષામાં, શ્રીમંગલવિજયે રાસરૂપે ગુજરાતીમાં, ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ બંગાળી, ફ્રેંચ, જર્મન, સિંહલી, નોર્વેજીયન, સંસ્કૃત, મરાઠી અને ઉર્દૂ ભાષામાં એમ એમનાં ૨૩ ચરિત્રો ૧૨ ભાષામાં લખાયેલાં છે.

આ સૂરિજીની સાહિત્યક વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે રચેલા વિવિધ ગ્રંથોની નોંધ લઇશું તો જણાશે કે તેમણે નીચે મુજબના ગ્રંથો રચ્યા છે:—

૧	ધર્મદેશના	ગુજરાતી
૨	જૈનતત્ત્વજ્ઞાન	સંસ્કૃત
૩	પ્રમાણપરિભાષા	સંસ્કૃત
૪	જૈનતત્ત્વદિગ્દર્શન	હિંદી
૫	અહિંસાદિગ્દર્શન	"
૬	પુરુષાર્થદિગ્દર્શન	"
૭	જૈનશિક્ષાદિગ્દર્શન	"
૮	દેવકુલપાટક	ગુજરાતી
૯	ઇન્દ્રિયપરાજયદિગ્દર્શન	"
૧૦	આત્મોન્નતિદિગ્દર્શન	"
૧૧	બ્રહ્મચર્યદિગ્દર્શન	"
૧૨	દેવદ્રવ્ય સમ્બન્ધી મારા વિચારો	"
૧૩	ધર્મપ્રવચન	"

આ ઉપરાંત તેમણે બીજા પાંચ ગ્રન્થો બનાવ્યા છે વળી તેમણે ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહના ત્રણ ભાગો અને યોગશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રન્થો સંપાદિત કર્યા છે.

साहित्यवित्स्वधिगतप्रवरप्रतिष्ठा
शास्त्रेष्वनारतकृतप्रचुरप्रयत्ना ।
सद्ग्रन्थगुम्फनकृतान्यजनोपकारा
विद्येतिपूर्वविजया मुनयो जयन्ति ॥११॥

बाल्येऽपि ये कठिनदुर्गमतर्कगर्भान्
सद्गद्यपद्यरचनामधुराननेकान् ।
ग्रन्थान् व्यधुर्विबुधविस्मयकारकास्ते
न्यायेतियुक्तविजया यमिनो जयन्ति ॥ १२ ॥

गाम्भीर्यतो जलनिधिं पतिमब्जिनीनां
तेजोभरैर्गिरिपतिं स्थिरतानुभावात् ।
तापापहारकरणाच्च जयन् हिमांशुं
श्रीमान् जयन्तविजयो विजयं बिभर्त्ति ॥ १३ ॥

निःस्पृहाः सङ्गनिर्मुक्ता, देवेन्द्रविजयाः पुनः ।
इत्याद्या लघवो यस्य, सतीर्थ्याः प्रथमान् विना ॥१४॥
राजकीयपरीक्षाया, समुत्तीर्णेन येन च ।
न्यायतीर्थपदं प्राप्तं, 'कलिकाता'पुरे वरे ॥१५॥

तेन प्रवर्तकपदोपपदेन जाते
संवत्सरे हुतवहर्षिनवेन्दुसङ्ख्ये ।
श्रीमङ्गलादिविजयेन विनिर्मितोऽयं
ग्रन्थः परोपकृतिकर्मठमानसेन ॥१६॥

—अष्टभि: कुलकम्

અર્થાત્ તેમના શિષ્યોમા પ્રથમ તેમજ ઇતિહાસના જ્ઞાનરૂપ સાગરનો પાર પામેલા, 'ઉપાધ્યાય' (વર્તમાનમા 'આચાર્ય') પદથી શોભતા અને ગુણોથી યુક્ત મુનીશ્વર [1]ઇન્દ્રવિજય જયવતા વર્તે છે વળી બીજા (મુનીશ્વરો જેમકે) સુવિહિત આચરણને વિષે લીન અને જ્ઞાનથી યુક્ત

૧ એમણે અગ્રેજી ભાષામાં 'Reminiscences of Vijaya Dharma Suri" નામનુ પુસ્તક લખ્યુ છે

એવા ભક્તિવિજય, તેમજ ક્ષમા વડે મનોહર, કવિઓના મસ્તકને વિષે મણિ સમાન અને બહુ ગુણોથી યુક્ત એવા મુનિ શ્રી[1]રત્નવિજય જયવતા વર્તે છે સાહિત્યના જાણકારોને વિષે જેમણે મહાપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે, શાસ્ત્રોને વિષે જેમણે નિરન્તર પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો છે તેમજ સુંદર ગ્રથો ગુથીને જેમણે અન્ય જનો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તે મુનિ [2]વિદ્યાવિજય વિજયશાળી વર્તે છે બાળપણમા—નાની ઉમરે પણ જેમણે કઠણ અને દુર્બોધ એવા તર્કોથી યુક્ત, સુદર ગદ્ય અને પદ્યની રચનાથી મનોહર તેમજ વિબુધને વિસ્મય પમાડનાર એવા [3]અનેક ગ્રથો રચ્યા તે યમી (મુનિ) ન્યાયવિજય વિજયી વર્તે છે ગભીરતા વડે સમુદ્રને, તેજના સમુદાયો વડે સૂર્યને, સ્થિરતાના અનુભવથી ગિરિરાજ (મેરુ)ને તેમજ તાપ દૂર કરવા વડે ચદ્રને જીતતા એવા શ્રી[4]જયન્તવિજય વિજયને ધારણ કરે છે સ્પૃહાથી મુક્ત તેમજ સગથી રહિત એવા હિમાંશુવિજય છે આ પ્રમાણેના (મુનિવરો પૈકી) પ્રથમ (શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ) સિવાયના (મુનિવરો) જેમના લઘુ સતીર્થ્ય (નાના ગુરુભાઇ) છે, અને વળી જેમણે ઉત્તમ ' કલકત્તા ' શહેરમા રાજકીય પરીક્ષામા ઉત્તીર્ણ થઇ ' ન્યાયતીર્થ ' પદ પ્રાપ્ત કર્યું, તે પ્રવર્તક પદથી વિભૂષિત તેમજ પરોપકાર કરવામા સમર્થ ચિત્તવાળા શ્રીમગલવિજયે (વિક્રમ)સવત્ ૧૯૭૩ મા આ ગ્રથ રચ્યો છે—૯-૧૬

[5]मानाद्दीम्बरवैनतेय ! यमकृत् मक्षापयोद परो
मारारामसिमेविरो बुधनतोऽनेकाग्तमू सत्तम ।
मायालासकमाहरेतिभयनुद् मव्यावलीमाकलि
पद्मालक्षय ! जराऽदयाद्दहनयाद्दयाद् य आप्त शिवम् ॥१॥

1 એમના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો મને લાભ મળ્યો નથી એમની કૃતિ દ્વારા મને એમના અક્ષર-દેહનો થોડોક પરિચય થયો છે કલ્પસૂત્રટીકા, ધર્મમહોદય (સસ્કૃત) તથા મુનિપતિરાસ (ગુજરાતી) વગેરે એમની કૃતિઓ છે

2 આદર્શ સાધુ, અહિસા, મમયને ઓળખો, શાણી સુલસા, સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ્, તેરાપથહિતશિક્ષા, તેરાપથમતશિક્ષા ઇત્યાદિ ગ્રથો એમણે ગૂથ્યા છે

3 સસ્કારવાહી અને ભાવનામય વિવિધ ગ્રથો સસ્કૃત, હિદી અને ગુજરાતી ભાષામા એમને હાથે આલેખાયા છે જેમકે સસ્કૃતમાં ન્યાયકુસુમાંજલિ, અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક, મહેશ, પ્રમાણપરિભાષાની ટીકા, મહેન્દ્ર-સ્વર્ગારોહણ અને ન્યાયતીર્થપ્રકરણ, હિદીમાં ધર્મગીતાંજલી, ધર્મશિક્ષા અને ન્યાયશિક્ષા તેમજ ગુજરાતીમા જૈન દર્શન આદિ અનેક ગ્રન્થો

આ પૈકી ન્યાયકુસુમાજલિ મદીય ગુજરાતી અને અગ્રેજી અનુવાદ તેમજ સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વક મે ઇ સ. ૧૯૨૨ માં સપાદન કરી હતી

4 સિદ્ધાન્તરત્નિકા વ્યાકરણ ઉપર સિદ્ધાન્તમુક્તાટિપ્પણ (સસ્કૃત) અને આબુવિહારવર્ણન એમના રચેલા ગ્રન્થો છે વળી કમલસયમી ટીકાવાળુ ઉત્તરાધ્યયન એમણે સપાદિત કર્યું છે

5 આ પદ્યનાં ચરણોના અનુક્રમે ત્રીજા, પાંચમા, બારમા અને સત્તરમા અક્ષરો એ જિનકર્તાના જૈનતત્ત્વપ્રદીપના અનુવાદકનુ નામ જણાય છે

પ્રથમ પરિશિષ્ટ

સૂક્ષ્મ ઇક્ષિકા

શ્રીયુત કુંવરજી આણંદજીએ તા ૨–૭–૩૦ ને દિને નીચે મુજબના—

‘ આ બુક લખવામા પ્રયાસ બહુ જ કર્યો છે શાસ્ત્રાધાર દરેક સ્થાને આપેલા છે અનેક ગ્રથો વાચવાને બદલે આ એક બુક વાચવાથી ઘણી ગરજ સરે તેમ છે હુ પ્રયાસની સફળતા જોઉં છુ આપનો બોધ અનેક દર્શનોનો અને જૈનના પણ ન્યાયશાસ્ત્ર વિગેરેનો વિશાળ હોવાની આ બુક સાક્ષી પૂરે છે આ બુક નથી પણ એક ગ્રથ જ છે[1] ’

–ઉલ્લેખ પૂર્વક લખ્યું છે કે “ હવે એ બુક વાચતા મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે મને જે સ્ખલના લાગી અથવા વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર લાગી તે સ્થળોનો નિર્દેશ આ નીચે મારી બુદ્ધિ અનુસાર કરૂં છુ તેની ઉપર ધ્યાન આપી તેના ખુલાસા મને જરૂર જણાવશો ”

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોઇ પ્રશ્નરૂપે તેમણે ઉપસ્થિત કરેલ શકા અને ઉત્તરરૂપે તેનું સમાધાન અત્ર રજુ કરાય છે આ પ્રશ્ન તેમજ [2]ઉત્તર વિશિષ્ટ અવલોકનને આભારી હોઇ આ પરિશિષ્ટનુ નામ ‘સૂક્ષ્મ ઇક્ષિકા’ મે રાખ્યુ છે હવે આ ઉપક્રમને વિશેષ ન લબાવતા પ્રસ્તુત વિષય હાથ ધરાય છે

પ્ર પૃ ૩૮, પ ૨૯–૩૦ “પ્રતિસમય આ સસારમાથી કોઇ નહિ ને કોઇ જીવ મુક્તિપુરી જઇ જ રહ્યો છે ’ આ લખવુ બરાબર નથી જીવ પ્રતિસમય મોક્ષે જતા નથી કારણકે મોક્ષે જવા યોગ્ય ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય સખ્યાતા છે અને સમય તો એક મેષોન્મેષમા અસ્રખ્યાતા થાય છે ”

---

૧ વિ સવત્ ૧૯૮૬ અષાડ સુદ બારસના પત્રમા તેમણે લખ્યુ છે કે—

“ મને છાપેલ ફારમો વાચતા બહુ જ આનદ આવે છે શુદ્ધિ પણ બહુ જળવાણી છે સ્થાને સ્થાને શાસ્ત્રાધાર આપ્યા છે જૈન દર્શનનુ જ્ઞાન થવા માટે એક ગ્રથ બતાવવો હોય તો આ બતાવી શકાશે કારણ કે પ્રાયે દરેક બાબત આમાં સમાવી છે સમ્યગ્દર્શન માટે પૂરતુ લખવામાં આવ્યુ છે ”

૨ શ્રીયુત કુંવરજી તરફથી સ્ખલનાદિ પરત્વે આવેલા તમામ પત્રો ઉપાધ્યાય શ્રીમગલ વિજય ઉપર મે મોકલી આપ્યા હતા કેમકે આર્હત-દર્શન-દીપિકાનાં પ્રુફો તેમને હાથે વચાયા બાદ છપાયેલ હોઇ તેઓ એ સબધમા શો ખુલાસો રજુ કરવા ઇચ્છતા હતા તે મારે જાણવું હતુ લગભગ ૪૦૦ પૃષ્ઠ સુધીના લખાણ સબધી ઊઠાવેલા પ્રશ્નના જે ઉત્તરો તેમની તરફથી મને મળ્યા હતા તે જ અત્ર મોટે ભાગે રજુ કરાયા છે

ઉ. ૧૧૫૮મા પૃષ્ઠમા સૂચવ્યા મુજબ સાન્તર સિદ્ધનો વિરહ-કાલ જઘન્યથી એક સમય છે એ ધ્યાનમા રાખવાથી તેમજ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને પ્રાયિક સમજવાથી એ ઉલ્લેખ નીભી શકે; બાકી તો કોઇ નહિ ને કોઇ જીવ છ મહિને તો જરૂર જ મોક્ષે જાય છે એવો ઉલ્લેખ વધારે ઉચિત ગણાય આથી કરીને ૩૯ મા પૃષ્ઠની નીચે મુજબની—

'સસારમાથી જીવો મુક્તિપુરીએ જતા હોવાથી સસારી જીવોની સખ્યા પ્રતિસમય ઘટતી જાય છે'

—નવમી પક્તિમાથી 'પ્રતિસમય' શબ્દ કાઢી નાખવો જોઇએ

પૃં ૩૯, પ. ૩૧ જાતિભવ્યની વ્યાખ્યામા "એ જીવો અવ્યવહાર-રાશિમાથી કોઇ કાળે બહાર જ આવતા નથી જો બહાર આવે તો મુક્ત થવા માટેની સામગ્રી તેમને મળે જ અને તેઓ મુક્ત બને જ." આ પ્રમાણે ઉમેરો કરવાની જે સૂચના કરવામા આવી છે તે સબધમા મારે વિશેષ કહેવા જેવું નથી

પૃ ૬૦, પ ૧૩ 'આઠ પ્રદેશો સર્વથા શુદ્ધ છે' એને બદલે "આઠ રુચક પ્રદેશો સર્વથા શુદ્ધ છે" એવી સ્પષ્ટતા ખાતર કરાતી સૂચના સામે મારો વાધો નથી

પ્ર પૃ ૭૪, પં ૪ "આપ સમ્યગ્દર્શન કોને કહો છો અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કોને કહો છો ?"

ઉ. છાદ્મસ્થિક સમ્યક્ત્વ તે 'સમ્યગ્દર્શન' છે અને કેવલિગત સમ્યક્ત્વ એ 'સમ્યગ્દૃષ્ટિ' છે આવો અર્થ-ભેદ કોઇ પણ શ્વેતામ્બરીય આગમમા કે દિગમ્બરીય પ્રાચીન ગ્રંથોમા મારા જોવામા આવ્યો નથી સૌથી પ્રથમ તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૮)ના ભાષ્ય (પૃ ૬૪)મા જ એની પ્રરૂપણા નજરે પડે છે ત્યા કહ્યુ છે કે—

"अत्राह–सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयो क प्रतिविशेष इति ?। उच्यते–अपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनम् । अपाय-आभिनिबोधिकम्, तद्योगात् सम्यग्दर्शनम्। तत् केवलिनो नास्ति । तस्मात् न केवली सम्यग्दर्शनी, सम्यग्दृष्टिस्तु भवति ।"

પ્ર પૃ ૭૪, પ ૭-૮ "ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છદ્મસ્થ (અસર્વજ્ઞ)ની સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાદિ સાત છે આનુ કારણ શુ ? એને સાત શી અપેક્ષાએ કહો છો ? 'સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ ક્ષેત્ર તો સમસ્ત લોક જેટલુ છે' એ શુ અપેક્ષાએ લખેલ છે ? તમો ક્ષયોપશમ સમકિતને સમ્યગ્દર્શન કહો છો એવો આપના લખાણનો ભાવ છે, કારણ કે તેમા સત્તામા દર્શનમોહનીય છે પણ ક્ષાયિકમા સત્તામા નથી વળી તે ગુણ આવ્યા પછી જતો નથી તો તેને સાદિ સાત કેમ લખેલ છે ?"

ઉ તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૭)ની ટીકા (પૃ ૫૯)માં સૂચવાયુ છે કે છદ્મસ્થનુ

સમ્યકત્વ અપાયના સાહચર્યવાળુ છે આ અપાયનો સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થતા અત આવે છે એટલે એના સહચારી સમ્યક્ત્વનો પણ અત આવે છે છાદ્મસ્થિક સમ્યકત્વ ક્ષાયિક હોય તો તે પણ સાત છે એ વાતની તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૭)ના ભાષ્યગત નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે —

" सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा । सादि सपर्यवसाना सादिरपर्यवसाना च । सादिसपर्यवसानमेव सम्यग्दर्शनम् ॥ "

અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિ સાત અને સાદિ અનત એમ બે પ્રકારે છે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છદ્મસ્થની સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિસાત છે અને સયોગી અયોગી કેવલી અને સિદ્ધની સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિ અનત છે સમ્યગ્દર્શન તો સાદિ સાત જ છે

૧૧૮ મા પૃષ્ઠમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમથી કઇક અધિક[1] અથવા અનત કાલની દર્શાવવામા આવી છે તે ઉપરથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા છદ્મસ્થની સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિસાત છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે

સમ્યગ્દર્શનનુ સ્પર્શનસ્થાન લોકનો અસખ્યાતમો ભાગ છે, જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિનુ સ્પર્શનસ્થાન સમગ્ર લોક છે એ વાત તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૮)ના ભાષ્યમા આપેલી છે એની ટીકા (પૃ ૬૬)મા સૂચવાયુ છે કે સમુદ્ઘાત કરનાર ભવસ્થકેવલી ચોથા સમયમા સમગ્ર લોકને સ્પર્શે છે આ દષ્ટિએ સમ્યગ્દષ્ટિનુ સ્પર્શનસ્થાન સમગ્ર લોક છે એમ અત્ર સમજવાનુ છે અત્ર સ્પર્શનને બદલે ક્ષેત્રનો પ્રયોગ કરાયો છે તે એ બે વચ્ચેના અલ્પ અતરને ધ્યાનમા નહિ લઈને કરાયો છે, કેમકે ક્ષેત્રથી ફક્ત આધારભૂત આકાશ-પ્રદેશ જ સમજાય છે, જ્યારે સ્પર્શનથી આધારભૂત ક્ષેત્રના ચારે બાજુના આકાશપ્રદેશ કે જેને સ્પર્શીને આધેય રહેલુ છે તે પણ લેવાય છે

પ્ર પૃ ૭૫, પ ૫ "નિસર્ગ સમ્યકત્વનુ લક્ષણ અનિવૃત્તિકરણ લખેલ છે તે અનિવૃત્તિકરણ શુ સમકિત પામવા માટે કરવામા આવતા ત્રણ કરણો પૈકીનુ ત્રીજુ કરણ છે ? શુ નિસર્ગ-સમકિતમા પહેલા બે કરણ કરવાની અપેક્ષા નથી ? "

ઉ અનિવૃત્તિકરણનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે એથી કઈ બીજા બે કરણોનો અભાવ સમજવાનો નથી અનિવૃત્તિકરણની વિદ્યમાન દશામા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી-એ એનુ અનતર કારણ હોઇ એની પ્રધાનતા દર્શાવવા ફક્ત એનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે

---

૧ લોકપ્રકાશ (સ ૩)ના નિમ્નલિખિત પદ્યો આ વાતનુ સમર્થન કરે છે —
क्षेयाऽन्या चौपशमिक-स्थितिरा तमुंहूर्त्तिकी ।
क्षायिकस्य स्थितिः सादि-रनन्ता वस्तुत स्मृता ॥ ६५ ॥
साधिका स्युर्भवस्यत्वे, सा त्रयस्त्रिंशदब्धय ।
उत्कर्षतो जघन्या च, सा स्यादा तमुहूर्त्तिकी ॥ ७६ ॥ "

પ્ર પૃ ૭૮, પ ૧ "પલ્યોપમના સ્વરૂપ પરત્વે મતભેદો છે એમ લખ્યું છે તો તે મતભેદનો નિર્દેશ આ ગ્રથમા કયા કર્યો છે ?"

ઉ ૮૦ મા પૃષ્ઠનુ ત્રીજુ ટિપ્પણ જોવુ શાસ્ત્રીય આધાર જોઇતો હોય તો **લોકપ્રકાશ** (સ ૧)ના ૭૩ મા શ્લોક પછીનો ઉલ્લેખ વિચારવો

પૃ ૮૦, પ ૧૫ ' બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ ' લખેલ છે તેને બદલે ' બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ ' જોઇએ

ઉ આ સૂચના વાસ્તવિક છે ' ઉદ્ધાર ' ને સ્થાને ' અદ્ધા ' જે છપાયુ છે તે દૃષ્ટિ–દોષને આભારી છે આ સમગ્ર વિવેચન મુખ્યત બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ આશ્રીને જ છે

પ્ર પૃ ૮૦, પ ૨૬ "જેની ત્રિજ્યા યાને જીવા અડધા યોજનની હોય એટલે કે જેનો વ્યાસ કે વિષ્કભ એક યોજનનો હોય તેની પરિધિ સામાન્ય રીતે ૩⅙ યોજનની ગણાય છે આમ લખ્યું છે તો જેની જ્યા અડધા યોજનની હોય તેનો વ્યાસ એક યોજનનો શી રીતે હોય ?"

ઉ આપ્ટે (Apte)કૃત અગ્રેજી સસ્કૃત કોષ (The student's English–Sanskrit Dictionary)ના ૩૪૬ મા પૃષ્ઠમા ' Radius, s त्रिज्या, जीवा; व्यासार्ध, विष्कंभार्ध 'એવો જે ઉલ્લેખ છે તેના આધારે આ લખાયેલુ છે

તપાસ કરતા માલૂમ પડયુ છે કે અત્ર 'જીવા' એ ઉલ્લેખ ભ્રાત છે જીવાનો અર્થ 'જ્યા' યાને 'ધનુષ્યની દોરી' થાય છે અગ્રેજીમા એને ' chord ' કહેવામા આવે છે, આથી 'જીવા' એ ત્રિજ્યાનો પર્યાય નથી આ બે વચ્ચે શો સબધ છે તે **તત્ત્વાર્થ** (અ ૩, સૂ ૧૧)નુ ભાષ્ય નિર્દેશે છે[૧] આ ઉપરથી ' યાને જીવા ' એટલા શબ્દો કાઢી નાખવા જોઇએ એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

પૃ ૮૧, પ. ૩૨ છેલ્લી પક્તિમા ' દૃષ્ટિવાદ અનુસાર ' લખ્યુ છે તે સ્થાનકે ' દૃષ્ટિવાદમા ઉપયોગી છે ' એમ જોઇએ

ઉ આ સૂચના ઉપર કેટલુ વજન આપવુ તે વાચક વિચારી લેશે

પૃ ૮૨, પ ૯ ' સૂક્ષ્મ–પલ્યોપમના ' લખ્યુ છે ત્યા ' સૂક્ષ્મ–ઉદ્ધાર–પલ્યોપમના ' જોઇએ

ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક છે, કેમકે અત્ર ' ઉદ્ધાર ' શબ્દ છાપવો રહી ગયો જણાય છે વળી **લોકપ્રકાશ** (સ ૧, શ્લો. ૯૭) આ વાતનુ સમર્થન કરે છે

---

૧ જુઓ **તત્ત્વાર્થ** (ભા ૨)ની મારી અગ્રેજી પ્રસ્તાવના (પૃ ૪૧)

પૃ ૮૪, ૫ ૧૬ ' ક્રમ પૂર્વક જ વિવક્ષિત સજાતીય વર્ગણારૂપે ' લખ્યુ છે ત્યા ' સાત વર્ગણા પૈકી એક વર્ગણા રૂપે ' એમ જોઈએ **उक्लादिमिस्सगेण** એ ગાથા વિચારવી

ઉ આ સૂચનાની સાર્થકતા વિચારવાનુ કામ વાચકને હુ સોપુ છુ

પૃ ૮૬, ૫ ૧૧ છેવટે એટલુ લખવાની જરૂર હતી કે ' અહીં તો સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્‌ગલ પરાવર્તથી જ કાર્ય છે '

ઉ આ સબધમા વાચક સ્વય વિચાર કરી લે એટલુ જ હુ સૂચવીશ

પૃ ૯૩, ૫ ૯ ' સખ્યેય અસખ્યેય કાળ સુધી પડી રહે છે ' એમ લખ્યુ છે ત્યા વધારામા ' અનન્ત પડી રહેતો નથી ' એમ લખવુ જોઈએ

ઉ આ ભાવ એની પછીની પક્તિમાથી નીકળે છે, છતા સ્પષ્ટતાની ખાતર કરતા આ સૂચન સામે મારો વાધો નથી

પૃ ૧૦૬, ૫ ૧૯ ' અનિવૃત્તિકરણના પણ છેલ્લા સમયે ' લખ્યુ છ, પરતુ અતરકરણ તે પણ અનિવૃત્તિકરણનો જ વિભાગ હોવાથી અનિવૃત્તિકરણનો છેલ્લો સમય નહિ કહેવાય

ઉ આ વાત સાચી છે, કિન્તુ સાથે સાથે " પરતુ અતરકરણના " ઇત્યાદિવાળી પક્તિ દ્વારા વિશિષ્ટ નિર્દેશ હોવાથી ખાસ વાધા ભર્યો ઉલ્લેખ જણાતો નથી એમ ઉપાધ્યાય **મગલવિજયજી** સૂચવે છે

પૃ ૧૦૯, ૫ ૧૦ ' અતરકરણનો કાળ આવલિકા પ્રમાણ બાકી રહેતા અધ્યવસાય અનુસાર ત્રણ પુજોમાથી કોઇ પણ એક પુજનો ઉદય થાય છે ' એમ લખ્યુ છે પણ મારી ધારણા પ્રમાણે અતરકરણ પૂરૂ થયા પછી ત્રણ પુજ પૈકી એક પુજનો ઉદય થાય છે અને તે ભાવને પામે છે

ઉ આ સબધમા ઉપાધ્યાયજી નીચે મુજબનો ઉત્તર લખી જણાવે છે —

" જોકે આપના કહેવા પ્રમાણે અને મારી ધારણા પ્રમાણે અન્તરકરણ પૂરૂં કર્યા બાદ જ શુદ્ધાદિ પુજ ઉદયમા આવે છે અને તે વખતે જ તે તે ભાવને પામે છે, પરતુ " **वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद् वा** " એ ન્યાય અનુસાર વર્તમાનની સમીપમા રહેના ભૂત અને ભવિષ્યને પણ વર્તમાન ગણી ઉપર્યુક્ત લખાણ હોવાથી બુદ્ધિશાળી જીવો માટે તો કઇ પણ શકાનુ સ્થાન રહેતુ નથી, છતા પણ જો બાલ જીવોને આશ્રીને આપના મનમા ખૂચતુ હોય તો પ્રસગોપાત્ત સ્પષ્ટ કરવામા અમને તો કઇ પણ અડચણ છે જ નહિ "

પૃ ૧૧૮, ત્રીજુ ટિપ્પણ દુપ્પસહમૂનિ ને કૃષ્ણ વાસુદેવના ૫-૬ ભવ સબધી લખ્યુ છે તે પ્રમાણે વિચારતા તો ત્રણે ભવ મનુષ્યના સખ્યાતા આયુષ્યવાળા થાય છે ક્ષાયિક સમકિતી ઉત્કૃષ્ટ ૩-૪ ભવ કરે છે તેમા તો તિર્યચ ને મનુષ્યનો ભવ કરે તો જુગલીઆનો જ કરે એમ છે તે વિચારમા લેશો

ઉ આનો ઉત્તર ઉપાધ્યાયજીના શબ્દોમા નીચે મુજબ છે —

" વાત સપ્રમાણ હોવાથી બીજુ તે સબધી શુ કહી શકાય ? નવીન પ્રમાણ હોય તો બતાવશો તો એક નવીન વાત જાણવામા આવશે [1]

પૃ ૧૧૯, પ ૧૩ ' ને ૮૪ વડે ' ને બદલે ' ને ૮૪ લાખ વડે ' જોઇએ

ઉ આ સૂચન યથાર્થ છ, પરતુ અત્ર ' લાખ ' શબ્દ મુદ્રણદોષને લઇને છાપવો રહી ગયો છે, કેમકે પૂર્વનુ સ્વરૂપ સાચુ હુ સમજ્યો છુ કે નહિ એ તો વાચક ૫૬૬ મા પૃષ્ઠગત પૂર્વની વ્યાખ્યા ઉપરથી સહેજે જોઇ શકશે

પૃ ૧૬૧–૨૪૦ " આમા મોટો ભાગ ન્યાયને લગતો પ્રમાણ સબધી છે તેમા પૃ ૧૬૪ થી ૨૦૩ સુધી હુ વાચી ગયો છુ પણ એ વિષયમા મારો પ્રવેશ ન હોવાથી તે સબધી કાઇ લખી શકતો નથી "

ઉ આમા જો કોઇ સ્ખલના રહી જતી હોય તો તજ્જ્ઞ તે સૂચવવા કૃપા કરે એટલો જ ઉલ્લેખ કરવો બસ થશે

પ્ર પૃ ૧૬૨, પ ૭ " નરક, તિર્યંચ અને દેવગતિમા ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક બે સમકિત જ હોય એમ લખ્યુ છે તો ઔપશમિક ન હોય તેનુ શુ કારણ ? શુ અનાદિ મિથ્યાત્વી એ ત્રણ ગતિમા નવુ સમકિત ન પામે ? અને પામતા હોય તો શુ ક્ષાયોપશમિક જ પામે ? ઉત્તર આધાર સાથે જરૂર લખશો "

ઉ સૌથી પ્રથમ તો સ્વભાવ આશ્રીને ચારે ગતિમા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સભવે છે એ વાત ૧૨૦ મા પૃષ્ઠ ઉપર આપેલ કોષ્ઠક જોતા જોનારથી અજાણી ન હોઇ શકે વિશે- ષમા તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૮)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૬૩–૬૪)ગત નિમ્નલિખિત પક્તિઓ પણ વિચારવી —

" नरकगता क्षायिकक्षायोपशमिके स्याता, तिर्यग्गतावप्येते, मनुष्यगतौ त्रीण्यपि क्षायिकादीनि सन्ति, देवगतौ क्षायिकक्षायोपशमिके भवेताम् ॥ "

પ્ર પૃ ૧૬૪, પ ૧૬–૧૯ " ઔપશમિક કરતા ક્ષાયિકવાળા અસખ્યાતગુણા કઇ અપેક્ષાએ લખ્યા છે ? સિદ્ધને ભેળવો તો અનત ગુણા જોઇએ, ન ભેળવો તો સખ્યાત ગુણા જોઇએ "

ઉ પ્રથમ તો આ વાતને તત્ત્વાર્થ (અ ૧, સૂ ૬)ના ભાષ્ય (પૃ ૬૮)નો પૂર્ણ ટેકો છે એની નોધ લઇએ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વવાળાથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી અસખ્યેય ગુણા છે એ શ્રેણિક જેવા છદ્મસ્થને આશ્રીને છ આ વાત તેમજ અત્ર ઉઠાવેલ

---

૧ ઉપાધ્યાયજી તરફથી જે ઉત્તરો લખાઇને આવ્યા હતા તે મે શ્રીયુત કુવરજી આણદજી ઉપર તેમની જાણ માટે મોકલ્યા હતા તેમજ સાથમા આ પ્રથમ પરિશિષ્ટના દ્વિતીય વેળાના મુદ્રણપત્રો પણ મોકલ્યા છે જેથી તેમને કઇ પરિવર્તન કરવુ હોય તો સુગમતા રહે

બીજા પ્રશ્નોનો ઉત્તર પણ ઉપર્યુક્ત ભાષ્યની ટીકા (પૃ ६८-६९) પૂરો પાડે છે એટલે તે જોઇ લેવા ભલામણ છે

પૃ ૧૭૯, પ ૧૯ 'રહીશું અને દ્રાક્ષ ખાઇશું' ને બદલે 'રહેતા હતા અને ખાતા હતા' એમ જોઇએ

ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક છે એથી એ પ્રમાણે સુધારી વાચવુ આ સબધમા ઉપાધ્યાયજી સૂચવે છે કે—"લકારાર્થ પ્રક્રિયામા આવે ઠેકાણે ભવિષ્યનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે અને અર્થ તો ભૂતકાલ પ્રમાણે કરાય છે આ વાત વૈયાકરણોથી અજાણી ન હોઇ શકે"

પૃ ૨૦૮, પ ૨૧ "હિલડુબાને બદલે 'દિલરૂમા' જોઇએ"

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઇ સુધારી વાચવું

પૃ ૨૪૦, પ ૨૬ द्रव्य પછી प રહી ગયો છે

ઉ આ પણ મુદ્રણદોષ હોઇ द्रव्यपरिच्छेदकत्व ને બદલે द्रव्यपरिच्छेदकत्वं એમ સુધારી લેવુ

પૃ ૨૫૦, પ ૩ 'રત્નપ્રભા નરકમા એક હજાર યોજન સુધીનુ' એમ લખ્યુ છે તેમા 'નરકમા' ને બદલે 'પૃથ્વીમા' એમ જોઇએ, કારણ કે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી કહેવાય નરક તો તેના નરકાવાસા છે ત્યા કહેવાય તે તો હજાર યોજન પછી આવે

ઉ આ સૂચન યથાર્થ છે, જોકે સામાન્ય કથન તરીકે તાત્પર્યને લઈને ઉપચારથી આમ કહેવામા વાધા જેવુ નથી છતા અલ્પજ્ઞને ઉદ્દેશીને ઉલ્લેખ કરવો હોય તો 'રત્નપ્રભાના પૃથ્વીપિંડના પહેલા હજાર યોજનમા' એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવો જોઇએ

પૃ ૨૫૩, પ ૪ ટિપ્પણનો ચોથો અક નિરર્થક છે ટિપ્પણ આપવુ રહી ગયુ જણાય છે

ઉ જ્યારે એ અપાયુ નથી તો એ અક ન જોઇએ એટલો સુધારો કરી લેવો

પૃ ૨૫૩, પ ૨ પ્ર "ગાથામા न છે તે ઠીક છે?"

ઉ આ દૃષ્ટિદોષ જણાય છે 'न' ને બદલે 'य' જોઇએ આથી છાયામા પણ 'सामोन' ને બદલે 'सामग्र' એમ સુધારી લેવુ જરૂરનુ છે

પ્ર પૃ ૨૬૨, પ ૧૩ 'અનત કરતા પણ અધિક' એમ લખ્યુ છે તે અધિક શુ અપેક્ષાએ લખ્યુ છે? અનત ગુણા કહ્યા પછી અધિકપણુ બાકી રહે છે? વળી અનત છે ત્યા અનત ગુણા જોઇએ.

ઉ 'તેમાથી અનત કરતા' ને બદલે તેનાથી અનત ગુણ અધિક એમ મૂળ લખાણમા હતુ, છતા મુદ્રણદોષથી અશુદ્ધ છપાયુ જણાય છે કેવલદર્શનવાળા કરતા પણ અચક્ષુર્દર્શનવાળા અનત ગુણ અધિક છે એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય છે

પૃ ૩૨૧, ૩૨૫ અને ૬૧૪ બાલબોધ ટાઇપો ઘસાયેલા વાપરવાથી ટાઇપના અગો કાના માત્રા વગેરે ઊઠયા નથી શાહી મોળી વાપરવાથી ઝાખુ છપાયુ છે

ઉ આ તેમજ બીજી પણ મુદ્રણાલયને લગતી બાબતોમા મુદ્રણાલયના અધિપતિનુ મે અનેક વાર સવિનય ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ, છતા તે તરફ પૂરતુ લક્ષ્ય અપાયુ નથી એની ખેદ પૂર્વક અત્ર નોધ લેવી પડે છે

પ્ર પૃ ૩૩૪, પ ૨૭ ‘ દેશઘાતિ ’ની વ્યાખ્યા લખી છે તે બરાબર નથી મારા સમજવા પ્રમાણે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો દેશથી ઘાત કરે તેવા સ્પર્ધકો ‘ દેશઘાતિ ’ કહેવાય

ઉ ‘ દેશવિરતિ (ગૃહસ્થધર્મ) ના ’ ને બદલે ‘ દેશથી ’ એમ સુધારી લેવુ જોઈએ

પ્ર પૃ ૩૩૮, પ ૭, ૧૦ “તિર્યચોના સબધમા ઉપશમ સમકિત જન્મ પછી આરથી આઠ દિવસ સુધીમા સભવી શકે છે એમ લખ્યુ છે એટલે શુ ત્યાર પછી આખા ભવમા તે સમકિત ન થાય ? આ તો જન્મ પછી વહેલામા વહેલુ થવાનો સમય છ ”

“મનુષ્યો માટે લખ્યુ છે તેમા પણ જન્મ્યા પછી વહેલામા વહેલુ આઠ વર્ષે થાય એમ જોઈએ ”

ઉ જલદીમા જલદી સમ્યક્ત્વની ક્યારે પ્રાપ્તિ થાય તેને અગે ઉપર્યુક્ત નિર્દેશ છે એટલે સ્પષ્ટતા કરવા માટે બ ને સ્થળે ‘ વહેલામા વહેલુ ’ એમ ઉમેરવુ પ્રસ્તુત સમજાય છે

પ્ર પૃ ૩૩૮, પ ૧૩ “દેવતાઓને સમકિત પામવાના કારણમા પીડા નારકીની જેમ કારણ તરીકે ગણી છે તે શી રીતે હોય ? ”

ઉ આનો સપ્રમાણ ઉત્તર આપવાનુ મારી પાસે અત્યારે સાધન નથી વિશેષમા ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણોથી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને તીર્થંકરની મૂર્તિનુ દર્શન સૂચિત છે આવી પરિસ્થિતિમા ‘ પીડા ’નો ઉલ્લેખ જ ક્યા છે કે જેને અગે ઉત્તર આપવો રહે ?

જો દેવોને પીડા જ ન હોય એમ પ્રશ્નકાર સૂચવતા હોય તો તે તેમની સ્ખલના છે, કેમકે દેવગતિમા પણ અસાતવેદનીય સભવે છે આની ભગવતી (શ ૧, ઉ ૨)ની નિમ્નલિખિત પક્તિ સાક્ષી પૂરે છે —

“ वाणमंतर–जोतिस–वेमाणिआ जहा असुरकुमारा, नवर वेयणाए पन्नणाणत्तं–मायिमिच्छादिट्ठीउववन्नगा य अप्पवेयणतरा, अमायिसम्मदिट्ठीउववन्नगा य महावेयणातरागा भाणियव्वा, जोतिस–वेमानिया । ”

પ્ર પૃ ૩૩૮, પ ૧૫ “ ગ્રૈવેયકવાસીને સ્મરણ અને ઉપદેશ બે કારણ લખ્યા છે તો તેને ઉપદેશ કારણ શી રીતે હોય ? ”

ઉ હાલમા ઉત્તર આપવા માટે સાધન હસ્તગત નથી એટલે એ વાત વાચકે વિચારી લેવી

પૃ ૩૪૦, પ ૫ ‘ યાચકને સતોષ પમાડવાની શક્તિ ’ લખેલ છે ત્યા યાચકને ઇચ્છિત આપવા વડે સતોષ પમાડવાની શક્તિ એમ જોઈએ

ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક છે ' યથેષ્ટ આપવા વડે ' એટલા શબ્દો રહી ગયા છે

પૃ ૩૪૫, પં ૧૫ ' વધતો રસ મળે તેમ નથી ' એને બદલે વધતા રસવાળા પરમાણુ મળી શકે તેમ નથી એમ જોઈએ

ઉ આ સૂચના માન્ય છે

પૃ ૩૪૫, પં ૨૩ ' નિદ્રા ' છે તે ' પાચ નિદ્રા ' જોઈએ

ઉ ' પાચે ' શબ્દ રહી ગયો છે, એથી એ ઉમેરી લેવો

પૃ ૩૪૫, પં ૨૪ ઘાતિ પ્રકૃતિ અને દેશ ઘાતીના એમ લખ્યુ છે તેમા ' અને ' નહિ જોઈએ

ઉ આ યોગ્ય સૂચન છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારો કરવો

પૃ ૩૪ , પં ૪ ' હાસ્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓ ' લખી છે ત્યા ' હાસ્ય દિ આઠ અશુભ પ્રકૃતિઓ ' જોઈએ

ઉ આ સૂચના બરાબર છે

પૃ ૩૪૮, પં ૯ ' બધ નથી ' તેને બદલે ' બધ છે ' એમ જોઈએ

ઉ સબધ વિચારતા આ સૂચના યથાર્થ જણાય છે, દષ્ટિદોષથી આમ થવા પામ્યુ હશે

પૃ ૩૪૮, પં ૩૪ ' અનિયતપણુ ' ને બદલે ' અસચતપણુ ' જોઈએ.

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારો કરી લેવો

પૃ ૩૫૪, પં ૧૫-૧૯ ' સખ્યેય ગુણા ' ને બદલે ' સખ્યેય આયુષ્યવાળા જોઈએ

ઉ આ પ્રમાણે સુધારો કરવો યોગ્ય છે

પૃ ૩૫૭, પં ૨૩ ' દેવી ' ને બદલે દેવ ' જોઈએ

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારી વાચવુ

પૃ ૩૮૦, પં ૧૦ ' નિગોદના જીવો ' લખ્યા છે ત્યા નિગોદના શરીરો જોઈએ

C આ સૂચન યથાર્થ જણાય છે એટલે ' નિગોદના જીવોના શરીરો ' એમ સુધારી લેવુ

પૃ ૩૮૦ પં ૧૧ ' ગોળે ગોળ ' ને બદલે ' ગોળે ગોળે ' જોઈએ

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઈ સુધારો કરવો

પ્ર. પૃ ૩૮૫, પં ૨૯-૩૦ " તીર્થંકરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એમ લખ્યુ છે તે તીર્થંકરની કઈ અવસ્થાને અગે લખ્યુ છે ? તે તીર્થંકરને ખાસ લખવાનુ શુ કારણ ? "

ઉ આનો ઉત્તર ઉપાધ્યાયજીના શબ્દમા નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

" તીર્થંકરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે આ વાત છદ્મસ્થ-અવસ્થાને ઉદ્દેશીને છે, નહિ કે સર્વજ્ઞ-અવસ્થાને, કેમકે ત્યા તો ક્ષાયિક ઉપયોગ જ હોય છે વિશેષમા આનો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્યારે તીર્થંકર

ભગવાનને વિષે પણ આવી હકીકત છે તો પછી બીજાને તો એથી વધારે હોય જ શાનો ? આ મતલબ જણાવવા ખાતર તીર્થંકરનો ઉલ્લેખ કરાયો છે ”

પૃ ૩૯૦, પં. ૭ ‘ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે ’ એમ લખ્યુ છે ત્યા ‘ અમુક પર્યાયોને જ જાણી શકે છે એમ જોઇએ

ઉ આ ભાવ ઉપરની પંક્તિમાથી સ્પષ્ટ ઉદ્ભવે છે તેમ છતા વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર જો આ સૂચના કરાતી હોય તો તે સબધમા શો વાધો હોય ?

પૃ ૩૯૬, પં ૨૪-૨૫ ‘ નહિ તો ’ ને બદલે ‘ તેમ હોય તો ’ એમ જોઇએ

ઉ આની વાસ્તવિકતા વાચક સ્વય વિચારી લે

પ્ર પૃ ૪૦૨, પં ૨૦ “નારકીને અસજ્ઞી શી અપેક્ષાએ કહ્યા છે ? તેને પૂર્વ ભવના સજ્ઞિત્વ કે અસજ્ઞિત્વ સાથે શો સબધ છે ? ”

ઉ **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ. ૩૧૫)મા નારક વગેરેને સજ્ઞી તેમજ અસજ્ઞી કહ્યા છે ત્યા ટીકામા અપેક્ષા સબધી ખુલાસો જોવો

પ્ર. પૃ ૪૦૬, પં ૧૦ “ लोका શબ્દ શુભ ગતિવાચક છે ? ”

ઉ આ શબ્દથી શુભ લોક સમજવા એમ જણાય છે એટલે લક્ષણાથી શુભ ગતિ અર્થ થઇ શકે

પ્ર પૃ ૪૧૮, પં ૧૭ “ કેટલાકને અતરાલગતિના સમય દરમ્યાન આહાર હોય છે પણ ખરો અને કેટલાકને નથી પણ હોતો આ શા આધારે લખ્યુ છે ? ”

ઉ આનો ઉત્તર એ જ પૃષ્ઠનું ચોથુ ટિપ્પણ પૂરૂ પાડે છે કર્મરૂપ પુદ્ગલનુ ગ્રહણ એ પણ એક દૃષ્ટિએ આહાર જ છે જુઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૨, સૂ. ૩૨)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૮૮) આ પ્રકારના આહાર સિવાયનો આહાર ન જ હોય એ દેખીતી વાત છે

પ્ર પૃ ૪૨૪, પં ૮ ‘ સર્વે અપર્યાપ્ત જીવો ઓજન્ આહારી જાણવા ’ એમ લખ્યુ છે પણ તેઓ શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત થયા પછી લોમ-આહાર કેમ ન કરે ? અમે તો ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે જ ઓજ આહાર હોય એમ જાણ્યુ છે આપ આધાર જોઇને લખશો

ઉ સૂત્રકૃતાગની ૧૭૨ મી નિર્યુક્તિનો અર્થ વિચારતા જે તત્ત્વ નીકળે તે સ્વીકારવુ

પૃ ૪૩૫, પં ૨ ‘શોણિતાદિ અચિત્ત પુદ્ગલો છે’તેમા પુદ્ગલો પછી ‘પણ’ શબ્દ ઉમેરવો જોઇએ

ઉ આ સૂચન બરાબર છે, કેમકે એ જ પૃષ્ઠગત પ્રથમ ટિપ્પણ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે મુદ્રણદોષથી ‘ પણ ’ રહી ગયો જણાય છે

પૃ ૪૩૫, પં ૧૪ ‘ બાકીના બધા ’ પછી ‘ ક્ષેત્રો ’ જોઇએ

ઉ વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે કરાતા આ સૂચન સામે વાધો નથી

પૃ ૪૩૯, પં ૧૯ ‘ ૮૪ લાખ તો યોનિની સખ્યા છે ’ એમ લખ્યુ છે ત્યા ‘ ૮૪ લાખ તો યોનિની જાતિની સખ્યા છે ’ એમ જોઇએ

ઉ આ સૂચન વાસ્તવિક છે 'યથેષ્ટ આપવા વડે' એટલા શબ્દો રહી ગયા છે

પૃ ૩૪૫, પં ૧૫ 'વધતો રસ મળે તેમ નથી' એને બદલે વધતા રસવાળા પરમાણુ મળી શકે તેમ નથી એમ જોઇએ

ઉ આ સૂચના માન્ય છે

પૃ ૩૪૫, પં ૨૩ 'નિદ્રા' છે તે 'પાચ નિદ્રા' જોઇએ

ઉ 'પાચે' શબ્દ રહી ગયો છે, આથી એ ઉમેરી લેવો

પૃ ૩૪૫, પં ૨૮ ઘાતિ પ્રકૃતિ અને દેશ ઘાતીના એમ લખ્યુ છે તેમા 'અને' નહિ જોઇએ

ઉ આ યોગ્ય સૂચન છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારો કરવો

પૃ ૩૪૭, પં ૪ 'હાસ્યાદિ અશુભ પ્રકૃતિઓ' લખી છે ત્યા 'હાસ્યાદિ આઠ અશુભ પ્રકૃતિઓ' જોઇએ

ઉ આ સૂચના બરાબર છે

પૃ ૩૪૬, પં. ૯ 'બધ નથી' તેને બદલે 'બધ છે' એમ જોઈએ

ઉ સબધ વિચારતા આ સૂચના યથાર્થ જણાય છે, દૃષ્ટિદોષથી આમ થવા પામ્યુ હશે

પૃ ૩૪૮, પં ૩૪ 'અનિયતપણુ' ને બદલે 'અસયતપણુ' જોઇએ

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઇ સુધારો કરી લેવો

પૃ ૩૫૪, પં ૧૫-૧૬ 'સખ્યેય ગુણા' ને બદલે 'સખ્યેય આયુષ્યવાળા જોઇએ

ઉ આ પ્રમાણે સુધારો કરવો યોગ્ય છે

પૃ ૩૫૭, પં ૨૩ 'દેવી' ને બદલે દેવ' જોઇએ

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઇ સુધારી વાચવુ

પૃ ૩૮૦, પં ૧૦ 'નિગોદના જીવો' લખ્યા છે ત્યા નિગોદના શરીરો જોઇએ

ઉ આ સૂચન યથાર્થ જણાય છે એટલે 'નિગોદના જીવોના શરીરો' એમ સુધારી લેવુ

પૃ ૩૮૦ પં ૧૧ 'ગોળે ગોળ' ને બદલે 'ગોળે ગોળે' જોઇએ

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઇ સુધારો કરવો

પ્ર. પૃ ૩૮૫, પં ૨૯-૩૦ "તીર્થંકરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે એમ લખ્યુ છે તે તીર્થંકરની કઇ અવસ્થાને અગે લખ્યુ છે ? તે તીર્થંકરને ખાસ લખવાનુ શુ કારણ ?"

ઉ આનો ઉત્તર ઉપાધ્યાયજીના શબ્દમા નીચે મુજબ રજુ કરાય છે —

"તીર્થંકરને પણ ઉપયોગ તો એક જ ઇન્દ્રિયનો હોય છે આ વાત છદ્મસ્થ-અવસ્થાને ઉદ્દેશીને છે, નહિ કે સર્વજ્ઞ-અવસ્થાને, કેમકે ત્યા તો ક્ષાયિક ઉપયોગ જ હોય છે. વિશેષમા આનો ઉલ્લેખ કરવાનુ કારણ એ છે કે જ્યારે તીર્થંકર

ભગવાનને વિષે પણ આવી હકીકત છે તો પછી બીજાને તો એથી વધારે હોય જ શાનો ? આ મતલબ જણાવવા ખાતર તીર્થંકરનો ઉલ્લેખ કરાયો છે ”

પૃ ૩૯૦, પં. ૭ ‘ પર્યાયોને જ જાણી શકે છે ’ એમ લખ્યુ છે ત્યા ‘ અમુક પર્યાયોને જ જાણી શકે છે એમ જોઇએ

ઉ ‘ આ ભાવ ઉપરની પક્તિમાથી સ્પષ્ટ ઉદ્ભવે છે તેમ છતા વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર જો આ સૂચના કરાતી હોય તો તે સંબધમા શો વાધો હોય ?

પૃ ૩૯૬, પ ૨૪-૨૫ ‘ નહિ તો ’ ને બદલે ‘ તેમ હોય તો ’ એમ જોઇએ

ઉ આની વાસ્તવિકતા વાચક સ્વય વિચારી લે

પ્ર પૃ ૪૦૨, પ ૨૦ “નારકીને અસજ્ઞી શી અપેક્ષાએ કહ્યા છે ? તેને પૂર્વ ભવના સજ્ઞિત્વ કે અસજ્ઞિત્વ સાથે શો સબધ છે ? ”

ઉ. **પ્રજ્ઞાપના** (સૂ ૩૧૫)મા નારક વગેરેને સજ્ઞી તેમજ અસજ્ઞી કહ્યા છે ત્યા ટીકામા અપેક્ષા સબધી ખુલાસો જોવો

પ્ર. પૃ ૪૦૬, પ ૧૦ “ **लोका** શબ્દ શુભ ગતિવાચક છે ? ”

ઉ આ શબ્દથી શુભ લોક સમજવા એમ જણાય છે એટલે લક્ષણાથી શુભ ગતિ અર્થ થઇ શકે

પ્ર પૃ ૪૧૮, પ. ૧૨ “ કેટલાકને અતરાલગતિના સમય દરમ્યાન આહાર હોય છે પણ ખરો અને કેટલાકને નથી પણ હોતો આ શા આધારે લખ્યુ છે ? ”

ઉ આનો ઉત્તર એ જ પૃષ્ઠનુ ચોથુ ટિપ્પણ પૂરૂ પાડે છે કર્મરૂપ પુદ્ગલનુ ગ્રહણ એ પણ એક દૃષ્ટિએ આહાર જ છે જુઓ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૨, સૂ, ૩૨)ની બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ ૧૮૮) આ પ્રકારના આહાર સિવાયનો આહાર ન જ હોય એ દેખીતી વાત છે

પ્ર પૃ ૪૨૪, પ ૪ ‘ સર્વે અપર્યાપ્ત જીવો ઓજન્ આહારી જાણવા ’ એમ લખ્યુ છે પણ તેઓ શરીરપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્ત થયા પછી લોમ-આહાર કેમ ન કરે ? અમે તો ઉત્પત્તિને પ્રથમ સમયે જ ઓજ આહાર હોય એમ જાણ્યુ છે આપ આધાર જોઇને લખશો

ઉ **સૂત્રકૃતાગની** ૧૭૨ મી નિર્યુક્તિનો અર્થ વિચારતા જે તત્ત્વ નીકળે તે સ્વીકારવુ

પૃ ૪૩૫, પ ૨ ‘શોણિતાદિ અચિત્ત પુદ્ગલો છે’ તેમા પુદ્ગલો પછી ‘પણ’ શબ્દ ઉમેરવો જોઇએ

ઉ આ સૂચન બરાબર છે, કેમકે એ જ પૃષ્ઠગત પ્રથમ ટિપ્પણ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે મુદ્રણદોષથી ‘ પણ ’ રહી ગયો જણાય છે

પૃ ૪૩૫, પ ૧૪ ‘ બાકીના બધા ’ પછી ‘ મિત્રો ’ જોઇએ

ઉ. વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે કરાતા આ સૂચન સામે વાધો નથી

પૃ ૪૩૯, પ ૧૯ ‘ ૮૪ લાખ તો યોનિની સખ્યા છે ’ એમ લખ્યુ છે ત્યા ‘ ૮૪ લાખ તો યોનિની જાતિની સખ્યા છે ’ એમ જોઇએ

ઉ આમ કહેવુ યથાર્થ છે, કેમકે ઉપરના પરિચ્છેદ (paragraph)મા એ જ વાત નિર્દેશાયેલી છે દષ્ટિદોષથી કે મુદ્રણદોષથી ' જાતિની ' રહી ગયેલ છે

પૃ ૪૪૩, પ ૨૩-૨૪ ' મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય તરીકે સાતથી વધારે વાર ઉત્પન્ન થઇ શકે નહિ ' એમ લખ્યુ તેને બદલે સાત આઠ વાર એમ જોઇએ

ઉ ઉપર્યુક્ત લખાણુ આમા ય નિયમરૂપે લખાયુ છે લાગલાગટ સાત વાર મનુષ્ય તરીકે જન્મ અતિદુર્લભ છે તો આઠમી વાર પણ એ જન્મ મળવો કેટલો દુર્લભ છે એ સહેલાઇથી સમજી શકાય આવો પરિસ્થિતિમા એ અત્યત વિરલ બનાવની નોધ લીધી નથી વળી એ ઉલ્લેખ કરવા માટે પ્રમાણરૂપ પાઠ પણ મેળવવો બાકી હતો અને હાલ પણ તેમજ છે પ્રજ્ઞાપનામા એ હોવો જોઇએ

પૃ ૪૫૭, પ ૧૭ એક પક્તિ જ પડી ગઇ હોય એમ લાગે છે તે આ પ્રમાણે જોઇએ —
૩ પલ્યોપમની છે સ્વાભાવિક વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ અતર્મુહૂર્તની

ઉ આ સૂચન કેટલેક અશે વાસ્તવિક છે આથી બીજી પક્તિની શરૂઆતમા નીચે મુજબ ઉમેરો કરી લેવા ભલામણ છે —
" ૩ પલ્યોપમની છે સ્વાભાવિક વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે જુઓ પૃ ૪૬૮

પૃ ૪૬૭, પ ૮ ' તીર્થંકરને જોતાજ સદેહનુ નિવારણ થઇ જાય છે ' એમ નથી પણ આહારક શરીરી સદેહ પૂછે છે ને તેનુ તીર્થંકર કે કેવલી નિવારણ કરે તે સાભળવાથી સંદેહ જાય છે આમા કેવલી શબ્દ પણ જોઇએ

ઉ તત્ત્વાર્થ (અ ૨ સૂ ૪૯) ની ટીકા (પૃ ૨૦૯) જોતા સમજાય છે કે અત્યત ગહન અર્થને વિષે સદેહ ઉત્પન્ન થતા ચૌદપૂર્વધર વિદેહાદિ ક્ષેત્રમા વિચરતા અરિહત પાસે ઔદારિક શરીરે ન જઇ શકાય તેમ હોવાથી આહારક શરીર બનાવી ત્યા જઇ તેમના દર્શન-વદન કરી સશય પૂછી નિસશય બને છે અત્ર તીર્થંકર પ્રત્યુત્તર આપે છે એવુ સ્પષ્ટ કથન નથી તેમજ સામાન્યકેવલીનો પણ નિર્દેશ નથી વિશેષમા લોકપ્રકાશ (સ ૩)મા અવતરણરૂપ ૧૨૫ મા પદ્યમા પણ ' તીર્થંકર 'નો જ નિર્દેશ છે

આ રહ્યુ એ પદ્ય —

" तित्थयररिद्धिदसणसुहुमपयत्थावगाहहेउ वा ।
ससपवोच्छे अत्थ गमण जिणपायमूलमि ॥ "

અત્ર છેલ્લા ચરણમા ' જિન ' શબ્દ છે એથી ' સામાન્યકેવલી ' સમજાય, પરતુ બીજુ કોઇ સાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યા સુધી આ વાત સ્વીકારતા ખચાવુ પડે

પૃ ૪૭૩, પ ૧૮ ' સ્થિતિનો ક્ષય બાકી રહ્યો એમ સુખેથી કહી શકાય, એમ લખ્યુ છે પણ સ્થિતિનો ક્ષય દ્રવ્યનો (કર્મપ્રદેશનો) ક્ષય થઇ ગયા પછી રહે જ નહિ સ્થિતિ કોની ? તે વિચારશો

ઉ. અત્ર ' સ્થિતિ 'થી સો વર્ષની મુદત એવો અર્થ કરવાનો હોઇ ઉપર્યુક્ત પ્રશ્ન માટે અવકાશ રહે છે ?

પૃ ૪૭૩, પ ૨૧ અર્થ બધ બેસે તેવી રીતે લખાયેલ નથી

ઉ. આ સબધમા એમ જણાય છે કે અમુક શબ્દો મુદ્રણદોષથી રહી ગયા છે આથી એ પક્તિ નીચે મુજબ સુધારી વાચવા ભલામણ છે

" પડી જાય તો જેટલા વખતમા ' ધીરે ધીરે પાણી ટપકવાથી તેમાનુ ' પાણી ખલાસ થઇ જાય૦ "

પૃ ૪૭૮, પ ૨૬–૨૭ યુગલિક માટે ૧૦૧ ક્ષેત્રો લખ્યા છે તે ૯૬ જોઇએ પાચ ભરતમા અને પાચ ઐરાવતમા ત્રણ ત્રણ આરામા યુગલિક થાય છે પણ મહાવિદેહમા તો યુગલિક થતા જ નથી તેથી તે પાચ ક્ષેત્ર બાદ કરવા જોઇએ

ઉ આ પ્રમાણપુરસ્સર હકીકત છે તેથી તે સ્વીકારવામા વાધો નથી.

પ્ર પૃ ૪૮૦, પ ૧૯ " એકેન્દ્રિય સુધીના જીવો તેમા સુધીથી શુ સમજવુ ? "

ઉ ' એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના ' એમ જોઇએ, ' થી ચતુરિન્દ્રિય ' છૂટી ગયેલ છે

પ્ર. પૃ ૪૮૨, પ ૧૪ "પાપી જીવો અતિશય દુ ખ પ્રતિ જ્યા જીવોને લઇ જાય છે તે નરક છે આ વાક્યમા લઈ જનાર કોણ સમજવા ? આ હકીકત શુ પરમાધામી સૂચક છે ? તેઓ લઈ જાય છે એમ કહેવુ છે ? "

ઉ મતિ–દોષને લઇને ઉપરની સસ્કૃત પક્તિનો અર્થ સમજવામા ભૂલ થઇ હોય એમ જણાય છે ખરો અર્થ નીચે મુજબ સભવે છે —

" પાપ કરનારા જીવોને અત્યત દુ ખ પ્રત્યે જે લઇ જાય છે તે ' નરક ' છે "

પૃ ૪૯૬, પ ૨૮ ' અવસર્પિણીના પહેલા બીજા આરાને આશ્રીને ' લખ્યુ છે ત્યા પહેલા આરાને જ જોઇએ બીજા આરામા ૩ પલ્યોપમનુ આયુષ્ય હોતુ નથી

ઉ આ અપ્રમાણ હકીકત હોય એમ જણાય છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારી લેવુ

પૃ ૪૯૯, બીજુ ટિપ્પણ, અડગોલક વિષે જે હકીકત લખી છે તેનુ સ્થાન શાશ્વત લવણ સમુદ્રમા જબૂદ્વીપની જગતીની બહાર છે કે જબૂદ્વીપની અદર છે ? જબૂદ્વીપની બહાર વેપારીના વહાણો જઇ આવી શકે ?

વળી અડગોલકનુ શરીર તમે ૧૨ા હાથનુ લખ્યુ છે, પણ અન્ય સ્થળે ૫૦૦ ધનુષ્યનુ વાચ્યુ છે તમે એક વર્ષ વજ્રની ઘટીમા દળાવાનુ લખ્યું છે તે છ મહિના વાચવામા આવેલ છે

ઉ મારા લખાણને લોકપ્રકાશ (સ ૮, શ્લો ૧૮–૨૮) સમર્થન કરે છે વળી એને **મહાનિશીથનો** પણ ટેકો છે એમ લોકપ્રકાશ ઉપરથી જણાય છે મતાતર તરીકેના નિર્દેશ માટે પ્રમાણપુરસ્સર પાઠો રજુ થવા જોઇએ બાકીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર બીજા ટિપ્પણનો પ્રથમ પરિચ્છેદ વાચતા મળી જાય તેમ છે

પૃ ૫૦૪, ૫ ૧૫ ' ૧૮૦ વિમાનો 'ને બદલે ૧૦૦ વિમાનો જોઇએ એ મુદ્ર વાચતા રહી ગયેલી ભૂલ જણાય છે

ઉ આ મુદ્રણદોષ હોઇ સુધારી વાચવુ

પૃ ૫૨૨, ૫ ૨૨ ' વનસ્પતિ-કાયની સખ્યા અધિક છે ' તે અનત ગુણી લખવી જોઇએ

ઉ સિદ્ધો પાચમે અનતે છે અને બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિ ઇત્યાદિ ૨૨ વસ્તુઓ આઠમે અનતે હોવાથી સ્પષ્ટતા ખાતર કરાતી આ સૂચના માન્ય છે

પૃ ૫૫૮, ૫ ૧૧ ' અને ' પછી ' પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કધો પ્રતિબદ્ધ દેશવાળા ' એટલુ રહી ગયુ જણાય છે

ઉ આ વાત સાચી જણાય છે, વાસ્તે યોગ્ય સુધારો કરી લેવો

પૃ. ૫૬૦, ૫ ૩-૪ ' એના જ પ્રદેશોની ' એમ લખ્યુ છે તેમા ' જ ' નહિ જોઇએ, કારણ કે અનતાનત પ્રદેશોની તો ઔદારિકગ્રાહ્ય વર્ગણાથી શરૂઆત થએલી છે વળી આપે અચિત્ત મહાસ્કધ સૌથી મોટો છે એમ લખ્યુ છે પણ ત્યાર પછી તેના કરતા વધારે પરમાણુવાળી તો ઘણી વર્ગણાઓ છે એમ કર્મગ્રથાદિ અનેક સ્થળે બતાવેલ છે

ઉ આ હકીકતની પ્રમાણુતા વિચારી યોગ્ય લાગે તેમ કરવુ, કેમકે તત્ત્વાર્થ (અ ૫, સ. ૨૪)મા તો અચિત્ત મહાસ્કધને સર્વલોકવ્યાપી થઇ શકે તેવો અને આત્યતિક સ્થૂલતાવાળો દર્શાવ્યો છે

પૃ ૫૬૦, ૫ ૨૩ ' તો કોઇ છેક સપૂર્ણ લોકાકાશના અસખ્ય પ્રદેશોમા પણ રહે છે ' એમ લખેલુ છે અને તેના બદલામા અચિત્ત (મહા)સ્કધ મૂકેલો છે, પરતુ અચિત્ત મહાસ્કધ તો જ્યારે અજીવ સમુદ્ઘાત થાય ત્યારે માત્ર એક સમય જ આખા લોકાકાશમા પ્રસરેલો રહે છે બાકીના વખતમા તો તેની અવગાહના લોકાકાશના અસખ્યાતમા ભાગરૂપ અસખ્યાત પ્રદેશોની હોય છે

ઉ આનો ઉત્તર ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવો

પૃ ૫૬૪, ૫ ૬ પ્રકાશનુ ક્ષેત્ર અમુક પરિમાણનુ હોય ' એમ લખ્યુ છે ત્યા ' અમુક 'ને બદલે ' અનિયમિત ' હોય તો ઠીક

ઉ આ સૂચના ગ્રાહ્ય જણાતી નથી

પૃ ૫૬૪, ૫. ૩૩ ' અનત જીવો સપૂર્ણત રહી શકે છે ' એમ લખ્યુ છે તેને બદલે અનત જીવોના અસખ્ય અસખ્ય આત્મ-પ્રદેશો રહી શકે છે એમ જોઇએ

ઉ આ સૂચન યોગ્ય છે, કેમકે ઉપલી પક્તિમા સૂચવ્યા મુજબ કોઇપણ જીવ સપૂર્ણત એક આકાશ-પ્રદેશ ઉપર રહી શકે જ નહિ, એવી જૈન માન્યતા છે

પૃ ૫૬૮, ૫ ૨૦ ' દ્રવ્ય કેટલા કહેલા છે ' એમ લખ્યુ છે તેને બદલે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારના કહેલા છે એમ જોઇએ

ઉ મૂળમા ' कइविहा ' શબ્દ હોઇ આ સૂચના વાસ્તવિક છે, વાસ્તે સુધારો કરી લેવો

પૃ ૫૬૯, પં ૩ ' સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવને ' એમ લખ્યુ છે ત્યા ' સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયના જીવને ' જોઇએ કે જેથી પાચે સૂક્ષ્મનો સમાવેશ થાય

ઉ આ સૂચન યોગ્ય છે, વાસ્તે ઉપર મુજબ સુધારો કરવો

પૃ ૫૭૧, પ ૬ 'દેશને પણ ' નોજીવ' માનવો પડશે' એમ લખ્યુ છે ત્યા 'નોઅજીવ' એમ જોઇએ

ઉ. આ મુદ્રણદોષ હોઇ સુધારી વાચવા ભલામણ છે

પ્ર પૃ ૫૭૯, પ ૧ ' આયુષ્યનામકર્મ ' લખ્યુ છે તે આયુષ્ય નામના કર્મ માટે જ છે કે કેમ ! કારણ કે નામકર્મનો ઉચ્છેદ થતો નથી

ઉ અત્ર ' નામ ' શબ્દ હોવાથી ભ્રાન્તિ ઉદ્દભવી છે, વાસ્તે ' આયુષ્ય-નામકર્મ 'ને સ્થાને ' આયુષ્ય-કર્મ ' એમ વાચવુ

પૃ ૬૧૮, પ ૨૧-૨૨ અત્ય બાદરત્વ અચિત્ત મહાસ્કધમા જ સભવે છે એમ લખ્યુ છે પણ તેમ નથી

ઉ આનો ઉત્તર પૃ ૫૬૦, પ ૩-૪ ને લગતી શકાના સમાધાનમા વિચારાઇ ગયો છે એટલે ૧૧૭૮મા પૃથગત એ સ્થળ જોવુ

પૃ ૬૮૮, પ ૨૯-૩૦ આ બે લીટીઓ બેવડાયેલી છે

ઉ તેમ હોઇ એ કાઢી નાખવી જોઇએ.

પૃ ૭૧૪, પ ૩૨ સખ્યાત પરમાણુવાળી પણ અનત છે એટલુ વધારવુ' જોઇએ

ઉ યોગ્ય જણાય છે માટે તેમ કરવુ

પૃ ૮૪૪, પ ૩-૪ આખ મીંચવા ઉઘાડવાના કારણથી તે જગ્યાએ કોઇ જીવની હિંસા થાય તેને માટે લખ્યુ છે ? તેમ હોય તો બરાબર છે

ઉ એ હેતુથી લખાયુ છે

પૃ ૮૬૨, પ ૧૪ ' યુદ્ધ કરીને છ ખડ ઉપર વિજય મેળવ્યો ' એમ લખ્યુ છે પણ તીર્થંકર થનાર ચક્રવર્તી જાતે યુદ્ધ કરતા જ નથી-તેમને યુદ્ધ કરવુ પડતુ જ નથી જુઓ **શ્રીશાતિનાથચરિત્ર (ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ ૫)** વિશેષમા માગધાદિ દેવોને સાધવા માટે તેમને અઠ્ઠમ પણ કરવા પડતા નથી

ઉ આ પ્રમાણેની જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ જણાય છે તો એ વાત સ્વીકારી લેવી

પૃ ૧૦૦૦, પ ૧૬ ' આ ૧૦૩ કે ૧૫૮ ' લખ્યુ છે તેમા ' ૧૦૩ ' ને બદલે ' ૯૭ ' જોઇએ

ઉ આ દૃષ્ટિદોષ હોઇ સુધારી વાચવુ

પૃ ૧૦૦૭, પ ૨૪ ' તૃણના ઉદાહરણો ' એમ લખ્યુ છે ત્યા ' નેત્રવતાના ઉદાહરણો ' એમ જોઇએ

ઉ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૮, સૂ ૧૦)ના ભાષ્ય (પૃ ૧૪૫)ને આધારે ઉદાહરણોનો નિર્દેશ

કરાયો છે એથી 'તૃણુના સ્તભના' એમ જોઇએ આથી ઉપરનુ સૂચન મતાતરરૂપ જણાય છે

૧૦૦૮, ૫ ૧ 'લાક્ષાના ને બદલે 'કીરમજ' ના જોઇએ કીમીરાગ શબ્દ છે

આ પણુ મતાતર જણાય છે, કેમકે મારા લખાણુને તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૦)નુ ભાષ્ય (પૃ ૧૪૭) સમર્થિત કરે છે

૧૦૧૦, ૫ ૨,૫ પદ્મમા લક્ષણુમા તેમજ એના અનુવાદમા 'માર્જિતાદિ' લખેલ છે, પરતુ કર્મગ્રથમા मज्जिका શબ્દ છે તેનો અર્થ લખવો જોઇએ

'मज्जिका'ને બદલે 'मज्जिआ' શબ્દ પણુ છે અને એનુ સસ્કૃત રૂપાતર मार्जिता થાય છે એટલે અર્થમા ભેદ નથી પ્રાકૃત તેમજ સસ્કૃત શબ્દોનો અર્થ દહી, સાકર વગેરેનો બનેલો અને સુગધીદાર એક ખાદ્ય પદાર્થ એવો થાય છે

૧૦૧૦, ૫ ૧૯ નપુસક વેદીના ભેદમા મનુષ્ય પરત્વે કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ અને અતરદ્વીપજ એમ ત્રણુ પ્રકારો લખ્યા છે પણુ અકર્મભૂમિમા ને અતરદ્વીપમા યુગલિક જ હોય છે અને તેમા નપુસકવેદ હોતો નથી

આ સૂચન યોગ્ય જણાતા તે સ્વીકારી લેવુ બાકી ઉપાધ્યાયજીનુ કહેવુ એ છે કે આ લખાણુ પ્રાયે સમૂર્ચ્છિમ આશ્રીને જણાય છે

૧૦૧૨, ૫ ૧૧ 'તીવ્ર, શીત, ઉષ્ણુ વગેરે વેદનાના સ્થાનરૂપ' એમ લખ્યુ છે ત્યા 'તીવ્ર એવી શીત, ઉષ્ણુ વગેરે દશ પ્રકારની ક્ષેત્રવેદનાના સ્થાનરૂપ' એમ જોઇએ

આ સૂચના વાસ્તવિક લાગે છે એટલે તે પ્રમાણે સુધારી લેવુ

પૃ ૧૦૧૩, ૫ ૧૭ 'સહનન, સઘાતન ઇત્યાદિ છે' ત્યા સહનન, સસ્થાન ઇત્યાદિ જોઇએ

આ ફેરફાર ખાસ આવશ્યક જણાતો નથી, પરતુ એથી કઇ આ સૂચના અનુચિત નથી

પ્ર પૃ ૧૦૨૩, ૫ ૪-૯ "આનુપૂર્વી નામ કર્મનો બીજો અર્થ જે લખાયો છે તેવો અર્થ શેમા છે? આનુપૂર્વી નામકર્મનો ઉદય વક્રગતિમા જ થાય છે "પુવ્વી ઉદઓ વક્કે" વળી ક્ષેત્રવિપાકી પ્રકૃતિ તરીકે આ આનુપૂર્વી નામકર્મ જ ગણાવેલ છે તેથી બીજો અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી."

આ પક્તિઓ પૈકી સૌથી પ્રથમના જે અર્થ સૂચવાયો છે તે સર્વાર્થસિદ્ધિ (પૃ ૨૩૦)-મા નીચે મુજબ જોવાય છેઃ—

"पूर्वशरीराकारा(?र)विनाशो यस्योदयाद् भवति तदानुपूर्व्यनाम"

બીજો અર્થ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૦)ના ભાષ્ય (પૃ ૧૫૬)મા વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિએ મતાતરરૂપે સૂચવ્યો છે તેમણે એને અયોગ્ય કહ્યો નથી એટલુ જ નહિ પરતુ એ ભાષ્યની ટીકા (પૃ ૧૫૬)મા આગમિક પક્ષકાર શ્રીસિદ્ધસેનગણિએ 'પ્રવચનપ્રવૃદ્ધો એમ કહે છે' સૂચવ્યુ છે આથી આને અયોગ્ય કહેવો કે નહિ તે સુજ્ઞ વાચક સ્વય વિચારી લે

પૃ. ૧૦૨૪, પ ૧૧ " શ્વાસોચ્છ્વાસ નામકર્મની વ્યાખ્યામા ' ઉચ્છ્વાસ નિ શ્વાસ પેદા કરવાની શક્તિ ' લખેલ છે પણ તે કામ તો શ્વાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિથી થાય છે આ નામકર્મનુ કામ તો સુખે સુખે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય મૂકાય તે છે "

ઉ ઉપલી હકીકત બરાબર જણાઈ નથી તેમ છતા જે લખાણ સામે વાધો રજુ કરાય છે તે લખાણની પુષ્ટિરૂપે તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ના ભાષ્ય (પૃ ૧૫૭)ની નિમ્નલિખિત પંક્તિ રજુ કરાય છે —

" प्राणापानपुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमुच्छ्‌वासनाम । "

પૃ ૧૦૨૪, પ ૧૪ " અગુરુલઘુની વ્યાખ્યામા ' જે કર્મનો ઉદય થતા કુંથુ વગેરે જીવોના શરીરો નહિ ગુરુ કે નહિ લઘુ કિન્તુ અગુરુલઘુ પરિણામને ભજે છે ' એમ લખેલ છે પણ કુંથુના શરીર તો લઘુ છે કે જે પવન વડે ઉડી જાય છે અને બીજા ભારે શરીર જે પોતાને પણ ઉપાડવા ભારે પડે તેવા શરીર જેના ન હોય, સુખે સુખે હાલી ચાલી શકે તેને અગુરુલઘુ નામકર્મનો ઉદય હોય છે

ઉ મારૂં લખાણ તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ની ટીકાની નીચે મુજબની પંક્તિ ઉપરથી યોજાયુ છે —

" यस्य कर्मण उदयात् सर्वजीवानामिह कुब्जा(? थ्वा)दीनामात्मीयशरीराणि न गुरूणि न लघूनि स्वतः, किं तर्हि ? अगुरुलघुपरिणाममेवावरुन्धन्ति तत् कर्मागुरुलघुशब्देनोच्यते । "

બાકી પ્રશ્નકારે જે નિર્દેશ કર્યો છે તેવો નિર્દેશ પ્રથમ કર્મગ્રથ (ગા ૪૭) ના [1]હિંદી ભાવાર્થ (પૃ ૯૪)મા નજરે પડે છે

પૃ ૧૦૨૫, પ ૮–૧૦ " ઉદ્દ્યોત નામકર્મની વ્યાખ્યામા યતિના ઉત્તર વૈક્રિયમા અને જ્યોતિષીના વિમાનોમા એ બે બાબત ખાસ રહી ગયેલ છે

ઉ ખાસ રહી ગઈ છે એમ કહેવુ કેટલે અંશે વ્યાજબી છે તે તત્ત્વાર્થ (અ ૮, સૂ ૧૨)ની ટીકાના નીચે મુજબના ઉલ્લેખ વિચારાતા સમજાશે—

" उद्द्योतनमुद्द्योत –प्रकाशोऽनुष्ण खद्योतकादिप्रभाव: । "

બાકી વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત બનાવવા માટે સૂચવવુ હોય તો પ્રથમ કર્મગ્રંથ (ગા ૪૬)મા દર્શાવ્યા મુજબ લબ્ધિધારી મુનિ જ્યારે વૈક્રિય શરીર ધારણ કરે ત્યારે તેમના શરીરમાથી અનુષ્ણ યાને શીતલ પ્રકાશ નીકળે છે એ ઉદ્દ્યોત નામકર્મન આભારી છે ચદ્ર, નક્ષત્ર અને તારાઓના મડળરૂપ જ્યોતિષ્કમાથી જે શીતલતા નીકળે છે તે પણ આ ઉદ્દ્યોત નામકર્મના ઉદયનુ ફળ છે

પૃ ૧૦૩૮, પ ૨૫ ' અતર્મુહૂર્ત સુધીનુ આયુષ્ય બાધી ' એમ લખ્યુ છે તેને બદલે ' અત-

[1] શ્રીઆત્માનદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મડળ આગરા તરફથી પ્રકાશિત.

મુહૂર્ત સુધીમા ' એમ જોઇએ, કેમકે આયુષ્ય બાધવાનો કાળ અતર્મુહૂર્ત છે, આયુષ્ય તો ગમે તેટલુ એટલે કે અતર્મુહૂર્તથી વધારે પણ બાધી શકે છે

ઉ આસપાસનો સબધ વિચારતા જેમ યોગ્ય જણાય તેમ ઘટાવી લેવુ

પૃ ૧૦૪૧, ૫ ૩૦–૩૧ ત્રણ, ચાર ને પાચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે–છઠ્ઠી બાધતા બાધતા કાળ કરે ત્યા સુધીનો ઉલ્લેખ છે કર્મગ્રથનો આધાર એ **નવતત્ત્વ**ની બુકમા આપેલ છે, પણ કર્મગ્રથમા એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ નથી

ઉ કર્મગ્રથમા ઉલ્લેખ જણાતો નથી એ મારા લખાણને આ તો પુષ્ટિરૂપ હોઇ એ સબધમા વિશેષ કહેવાનુ શુ હોય?

પૃ ૧૦૭૭, ૫ ૩૫ " સત્યાવાણીનુ ' અવક્તવ્ય ' એવુ વિશેષણ લખવુ રહી ગયુ છે "

ઉ આવુ વિશેષણ મૂળમા નહિ હોવાથી લખાયુ નથી બાકી સ્પષ્ટીકરણની દૃષ્ટિએ એ ઉમેરવામા વાધો જણાતો નથી

પૃ ૧૧૦૨, ૫ ૧૩ અત્ર નપુસકવેદી તે કૃત્રિમ નપુસકવેદી સભવે છે

ઉ આ સૂચન આનુમાનિક હોઇ એના ઉપર કેટલુ વજન આપવુ તે વાચકની મુનસફીની વાત છે

પૃ ૧૧૧૯, " આ પૃષ્ઠના અતમા નીચે મુજબ ઉમેરવુ–જે દોષ માટે સામાન્ય સાધુને મૂળ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે, તેવા દોષ માટે ઉપાધ્યાયને અનવસ્થાપ્ય અને આચાર્યને પારાચિક આપવામા આવે છેલ્લા બે પ્રાયશ્ચિત્તો ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય માટે જ છે આ પ્રમાણે નવતત્ત્વમા વાચેલ છે "

ઉ જો આ પ્રામાણિક ઉલ્લેખ હોય તો વિશેષ માહિતીરૂપે તે ઉમેરવામા વાધો નથી

પ્ર. પૃ ૧૧૩૨, છેલ્લી પક્તિઓમા સાતમા ગુણસ્થાન સુધીજ દિગબરો ધર્મધ્યાન માને છે તો શુ તેઓ આઠમાથી શુક્લ ધ્યાન માને છે?

ઉ અનુમાન તો આ પ્રમાણે કરાય છે સાધક પ્રમાણ રજુ કરવા જેવુ સાધન અત્યારે મારી પાસે નથી

પ્ર પૃ ૧૧૫૫, ૫ ૮ " એક સિદ્ધમા **મહાવીરસ્વામી** લખ્યા છે તે બરાબર છે, પણ અહીં તો એક સમયે એક સિદ્ધની વાત છે તો શુ શે ક્ષેત્રના ૨૪મા પ્રભુ એક સમયે સિદ્ધ છે કે કેમ?

ઉ **સુધર્મસ્વામીને** બદલે **મહાવીરસ્વામી** છપાયેલ છે–બાકી **મહાવીરસ્વામી** જે સમયમા મોક્ષે ગયા તે સમયમા જ બાકીના ચાર ભરત અને પાચ ઐરાવત ક્ષેત્રમાથી પણ ચોવીસમા ચોવીસમા તીર્થંકર મોક્ષ ગયા જ હશે એવી પૂરેપૂરી સભાવના કરાય છે

પૃ ૧૧૫૬, ૫ ૩૦ ' ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એમ વિશેષણની ઋષભદેવની સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા એ લખાણમા જરૂર છે

ઉ આ પ્રમાણેનુ પરિવર્તન યોગ્ય હોય તો તેમ કરી લેવુ

પ્ર પૃ ૧૧૫૭, ૫ ૧૦ " સહરાયેલ બધા આરામા લખ્યા છે તે મહાવિદેહમાથી જ સહરાયેલ કે કેમ ?"

ઉ ' મહાવિદેહમાથી જ ' એમ અનુમનાય છે, કેમકે ઉપરની પક્તિ ભરત અને ઐરાવતને ઉદ્દેશીને છે.

પ્ર. પૃ. ૧૧૫૮, ૫. ૮-૯ " સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય કે જઘન્યથી અગુલપૃથક્ત્વ જેટલે અશે ન્યૂન એવા સાત હાથની અવગાહનાવાલા સિદ્ધ થાય એમ શા આધારે લખ્યુ છે "

ઉ **તત્ત્વાર્થ** (અ ૧૦, સૂ ૭)ના ભાષ્ય (પૃ ૩૧૦)ની નિમ્નલિખિત પક્તિના આધારે આ ઉલ્લેખ કરાયો છે —

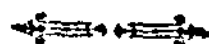
" अवगाहना द्विविधा–उत्कृष्टा जघन्या च । उत्कृष्टा पञ्चधनुःशतानि धनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि । जघन्या सप्त रत्नयोऽङ्गुलपृथक्त्वहीनाः । "

આની ટીકામા નિર્દેશાયુ છે કે ધનુ પૃથક્ત્વથી અધિક એવા ૫૦૦ ધનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના **મરુદેવી** જેવા જીવોની જાણવી તીર્થંકરોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્યની અને જઘન્ય સાત ધનુષ્યની હોય છે **ઔપપાતિકસૂત્ર**ની નિમ્નલિખિત—

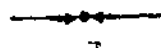
" जीवाणं भंते ! सिज्झमाणा कयरम्मि उच्चत्ते सिज्झंति ? गोअम ! जहण्णेणं सत्तरयणीए, उक्कोसेणं पचधणुसइए सिज्झंति । "

—પક્તિ આ વાતનુ સમર્થન કરે છે, કેમકે **લોકપ્રકાશ** (સ ૨)ના ૧૨૭મા શ્લોક પછી તીર્થંકરને ઉદ્દેશીને આ કથન છે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરાયો છે વિશેષમા ઉપર્યુક્ત ટીકામા કહ્યુ છે તેમ તો વામન કૂર્માપુત્રાદિની અવગાહના જઘન્ય છે અને તે અગુલપૃથક્ત્વથી ન્યૂન એવી બે હાથની છે મારી મદમતિ મુજબ મને એમ સમજાય છે કે સામાન્યકેવલી જઘન્યથી બે હાથની કાયાવાળા મોક્ષે જાય અને તીર્થંકર જઘન્યથી સાત હાથની કાયાવાળા મોક્ષે જાય સામાન્યકેવલી ઉત્કૃષ્ટથી ૫૨૫ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા મોક્ષે જાય અને તીર્થંકર ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા મોક્ષે જાય

મધ્યમ અવગાહના અનેક પ્રકારની હોવા છતા આગમમા ચાર હાથ અને સોળ આગળની કહેલી છે તે સર્વ મધ્યમના ઉપલક્ષણથી જાણવી જુઓ **લોકપ્રકાશ** (સ ૨, શ્લો ૧૨૪) ૫૨૫ ધનુષ્યની ઊચાઇવાળા સામાન્યકેવલી સિદ્ધ થાય ત્યારે તેની અવગાહના બે તૃતીયાશ જ રહે, નહિ કે બદલે ૩૩૩⅓ ધનુષ્યની હોય એવો ઉલ્લેખ સિદ્ધની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનો પાઠ પ્રાયિક કલ્પ્યા વિના સભવતો નથી (આ પાઠ પ્રાયિક નથી પણ નિશ્ચયિક છે)

[1]દ્વિતીય પરિશિષ્ટ

આર્હતદર્શનદીપિકામા સાક્ષિરૂપે ઉલ્લેખાયેલા [2]ગ્રથોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા.

અ

---

૧ આ પરિશિષ્ટનુ લખાણ ઉપાધ્યાય મગલવિજયજીએ તૈયાર કરાવી મોકલાવ્યુ હતુ આ લખાણથી મને જેટલે અશે સહાયતા મળી હોય તેટલે અશે તેના લેખકનો હુ આભાર માનુ છુ

૨ કેટલીક વાર ગ્રથ કે તેના કર્તાના નામોલ્લેખ વિના અવતરણો રજુ થયાં છે આનો અત્ર સમાવેશ કરી શકાયો નથી, પરતુ એના સ્થલનિર્દેશ તરીકે પૃષ્ઠાન્કો નીચે મુજબ સૂચન કરાય છે —

૨૨ ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૪, ૪૨, ૪૬–૪૮, ૪૯, ૫૦ ૫૮, ૬૧, ૬૫–૬૯, ૭૧, ૭૩, ૭૬, ૮૯, ૧૦૮ ૧૩૩, ૧૩૫ ૧૩૬, ૧૪૧–૧૪૪ ૧૫૭, ૧૬૯, ૧૭૨ ૧૭૫, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૬ ૧૮૭ ૨૨૯, ૨૩૬, ૨૫૦, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૬૫ ૨૬૯ ૨૭૪ ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૮, ૨૯૦ ૨૯૭, ૨૯૯, ૩૦૯–૩૧૧, ૩૧૬, ૩૨૫ ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૫૭ ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૭૯, ૩૯૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૬, ૪૨૯, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૯, ૪૫૯ ૪૯૭ ૫૨૯, ૫૫૫ ૫૭૧, ૫૮૧, ૬૦૨, ૬૦૫, ૬૧૭, ૬૨૧, ૬૬૦, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૮ ૭૦૨, ૭૦૬ ૭૨૬, ૭૬૫ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૧૬ ૮૧૯ ૮૩૦, ૮૩૬, ૮૪૩, ૮૪૮, ૮૫૫ ૮૫૬, ૮૬૦, ૮૬૩ ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૩ ૮૭૭ ૮૮૫, ૮૯૫, ૯૦૬, ૯૧૮, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૫ ૯૩૮–૯૪૦ ૯૪૩, ૯૪૫, ૯૪૭, ૯૪૮–૯૫૦, ૯૫૨ ૯૬૦, ૯૬૬, ૯૯૧, ૧૦૧૧ ૧૦૧૫, ૧૦૩૦, ૧૦૩૩, ૧૦૫૭ ૧૦૬૮ ૧૦૭૦, ૧૧૧૨, ૧૧૧૪, ૧૧૧૫

૧ આના બીજાં નામો છે -(૧) ઔપનિષદ્દર્શન (૨) બ્રહ્મસૂત્ર અને (૩) વેદાન્તદર્શન,
* આ ચિહ્નાંકિત ગ્રંથોનું સંપાદન-કાર્ય અનુવાદકે કર્યું છે,

ગ

૧ જુઓ પૃ. ૧૧૫૬

૧ આને ગૌતમસૂત્ર તેમજ ન્યાયસૂત્ર પણ કહેવામાં આવે છે

બ

* Giornale della Societa Asiatica Italiana

[1]તૃતીય પરિશિષ્ટ

જૈનતત્ત્વપ્રદીપગત તેમજ તેના અનુવાદ નામે આર્હતદર્શનદીપિકાગત લક્ષિત પદાર્થોના લક્ષણસૂચક શબ્દોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા.

૧ ૫૮૨મા પૃષ્ઠ પછીનો વિભાગ ઉપાધ્યાય મંગલવિજયજી તરફથી જુદો છપાઈને આવેલો હોવાથી તદ્ગત શબ્દોની યથાસ્થાન ગોઠવણી મેં કરી લીધી હતી. આ કાર્યમાં લેખક મહાશય તરફથી જેટલે અંશે મને સહાયતા મળી છે તેટલે અંશે હું તેમનો ઋણી છું.

બ

પ્રો હીરાલાલ ર. કાપડિયા દ્વારા સંપાદિત અન્ય ગ્રંથો

(૧) ન્યાયકુસુમાંજલિ — ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત
(૨) શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી — ,, અનુવાદાદિ ,,
(૩) સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સટીક — ,, ,, ,,
(૪) ચતુર્વિંશતિકા સટીક — ,, ,, ,,
(૫) શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાનંદસ્તુતિ સટીક — ,, ,, ,,
(૬ ૭) શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૧-૨ — ,, ,, ,,
(૮) શ્રીશોભનસ્તુતિ વિવિધ ટીકાઓ — ,, સંસ્કૃત ભૂમિકા ,,
(૯-૧૦) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (ભાગ ૧-૨) સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય, ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા તેમજ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત
(૧૧) તત્ત્વાર્થસૂત્ર ગુજરાતી અનુવાદ સહિત
(૧૨) વૈરાગ્યરસમંજરી ગુજરાતી અનુવાદ અને વિવેચન સહિત
(૧૩) પદ્માનંદ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાદિ સહિત (Gaekwad Oriental Series)
(૧૪) નવતત્ત્વસંગ્રહ
(૧૫) પ્રિયંકરનૃપકથા અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર પરિશિષ્ટાદિ સહિત
(૧૬) ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ વિવિધ પરિશિષ્ટો સહિત
(૧૭) ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને નમિઊણ સ્તોત્રો અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત

ટુંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર

(૧૮) ઋષભપંચાશિકા, વીરસ્તુતિ વગેરે ગુજરાતી અનુવાદાદિ સહિત
(૧૯) અનેકાર્થરત્નમંજૂષા–અષ્ટલક્ષાર્થી વગેરે સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના સાથે
(૨૦) જૈનધર્મવરસ્તોત્ર ,, ,, ,,
(૨૧) ગણિતતિલક સટીક સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત સાથે
(૨૨) ચતુર્વિંશતિપ્રબંધનું ગુજરાતી ભાષાંતર
(૨૩) English translation of Vīravibhūti
(૨૪) ,, ,, ,, Jaina darsśna

In preparation

(૨૫-૨૭) A descriptive catalogue of the Jaina mss vol I-III.
(૨૮-૩૯) આર્હત જીવન જ્યોતિ (ભાગ ૧-૧૨)

